पंजाब ओरियन्टल सीरिज नं० २७

ऋक्संहिताव्याख्यातुस्सायणाचार्यात्प्राग्भवेन
श्रीवेङ्कटार्यतनूद्भवेन श्रीमाधवेन
विरचिता
अप्रकाशितपूर्वा, ऋग्वेदसंहिताव्याख्या

ऋगर्थदीपिका

पञ्चनदीय विश्वविद्यालये पुरा संस्कृताचार्यैस्संस्कृतविभागाध्यक्षैश्च कदाचित्प्राच्यमद
प्राच्यमहाविद्यालयस्य मुख्याधिष्ठातृभिर्यशश्शरीरैर्विपश्चद्भिः

श्रीलक्ष्मणस्वरूप, एम० ए० (पंजाब), डी० फिल० (ऑक्सफोर्ड)
आफिसर एकेडमी (फ्रांस) इत्येतैः
मलयलिपिलिखितानि प्राचीनतालपत्रादर्शपुस्तकानि पर्यालोच्य
पूर्वापरव्याख्यानोद्धृत सन्दर्भपाठालङ्कृत्य सम्पादिता।

तस्या अयं

चतुर्थो भागः

मध्यप्रदेशान्तर्गतमहाकोशलविषयान्तर्निपातिजाबालिपुरान्तर्वर्तिनि महा
कोशलमहाविद्यालये संस्कृताचार्यस्य एम० ए०, एम० ओ० एल०
इति विरुदभाजः श्रीजगदीशलालशास्त्रिणो निरीक्षणस्य

काशीयसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षाः
मोतीलाल बनारसीदास इत्येते
प्रयागस्थे 'ला जर्नल' इति नाम्नि
मुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्रकाशितः
१९५५

TABLE OF CONTENTS

—

LIST OF ABBREVIATIONS

Ā	Ātmanepada
AĀ	Aitareya Āraṇyaka
AB	Aitareya Brahmana
abl	ablative case
acc.	accusative case
AGS	Āpastambagṛhyasutra
Amara.	Amarakoṣa
Anu	Anuvākānukramaṇī
Apr	Atharvavedaprātiśākhya
Apś	Āpastambaśrautasūtra.
Āś	Āśvalāyanaśrautasutra
At.	Ātmananda's Commentary on RV I 164
Au.	Aitareyopaniṣad
BD	Bṛhaddevatā
Bṛh. U Bu	Bṛhadāranyakopaniṣad
BS	Bṛhaspati Smṛti.
Caus.	Causal
Cha. U	Chāndogyopaniṣad
CHMB	Chāndogyamantrabhāṣya by Guṇaviṣṇu
D	A palm leaf Malayam ms at the Lalachand Library of the D.A V College, Lahore.
DDN	Dyādviveda's Nītimañjarī
DP	Dhātupāṭha
dat.	dative case
Dur	Durgācārya's Commentary on the Nirukta
Ed	Editor
F	A fragment of a Devanāgarī ms
fem.	feminine gender
GB	Gopatha Brāhmaṇa
GGS	Gobhilagṛhyasutra
gen.	genitive case
imf	imperfect
inj	injunctive
inst.	instrumental case
KAS	Kauṭalya's Arthaśāstra
Kā Śr	Kātyāyana's Śrautasūtra
Katha U	Kathopaniṣad
Kau Br	Kauṣītaki Brāhmaṇa
Kau Up	Kauṣītaki Upaniṣad
Ken. U	Kenopaniṣad
KS KSA.	Kātyayana's Sarvānukramaṇī
Lit.	Literally
Loc.	Locative case
M	A Devanāgarī transcript of a Madras ms
Mah	Mahīdhara a commentator of the Śukla Yajurveda
Mahānār Up	Mahānārayaṇopaniṣad
Maitr Up	Maitrayaṇī Upaniṣad
Maitri Up	Maitrī Upaniṣad
Manu	Manusmṛti
Mas.	Masculine gender

MS	Manuscript
	Maitrāyanī Samhitā
MSS	Manuscripts
Mu U. Mundaka U	Mundakopanisad
N	Nirukta of Yāska
Ngh.	Nighantu
nom	nominative case
Nrs U	Nrsimhottaratāpinī Upanisad
NS	Nidāna Sūtra
O M	Oriental College Magazine
P	A palm-leaf Malayalam ms at the Punjab University Library
P	page
pa	Pānini's Astādhyāyī
perf	perfect
pers	Person
pl	plural number
PMBH	Patañjali's Mahābhāṣya
PP	Padapātha
Parāśara	Parāśara Smiti
Praśna U	Praśnopanisad
R	The Rgvedānukramanī of Mādhavabhatta edited by C Kunhan Raja, Madras University Sanskrit Series No. 2
red	reduplicated
Rgvidh	Rgvidhāna, edited by Meyer
RPR	Rgvedaprātiśākhya
RV	Rgveda
S	K Sāmbaśiva Śāstri's edition of the Rksamhitā with the Bhāsya of Skandasvāmin and the commentary of Venkatamādhavārya, Trivandrum Sanskrit Series, No. 96
S	Samhitāpātha
ŚA	Śānkhyāyana Āranyaka
ŚB	Śatapatha Brāhmana
Śān Br	Śānkhāyana Brāhmana
Śāt	Śātyāyana Brāhmana
SVB	Sadvimśa Brāhmana
SDS	Sarvadarśanasamgraha
Sing	Singular number
SK	Skandasvāmin's commentary on the Rgveda
SKN	Skandasvāmin's commentary on the Nirukta of Yāska
Skr	Skandasvāmin's Rgvedabhāsya, edited by C Kunhan Raja, Madras University Sanskrit Series, No 8
Skt	Skandasvāmin's Bhāsya on the Rgveda, Trivandrum edition
Śr Sū	Śrauta Sūtra
ŚŚS	Śānkhāyana Śrauta Sūtra
St	Śuddhitattva
Śve. U	Śvetāśvataropanisad
Sy	Sāyanācārya's commentary on the Rgveda, Poona edition.
TA	Taittirīya Āranyaka
TB	Taittirīya Brāhmana
Tāndya TMB	Tāndya Mahābrāhmaṇa
TS	Taittirīya Samhitā
T. U	Taittirīyopaniṣad
U.	Uvvata

Unādi	Uṇādi Sūtras
Vaij	Vaijayantīkoṣa
V Var Vpa.	Vārtika on Pāṇini's Aṣṭādhyāyī
VD	Vedārthadīpikā
VM	Mādhava, son of Śrī Veṅkaṭārya
VNS	Vararuci's Niruktasamuccaya
Voc.	Vocative case
Vol	Volume
VPR	Vājasaneyiprātiśākhya
VS	Vājasaneyi saṃhitā
YPR.	Yajurveda prātiśākhya
YV	Yajurveda

अ अध्या	अध्याय
आर्य	आर्यभटीय
आ श्रौ सू	आश्वलायनश्रौतसूत्र
उ उणा	उणादिसूत्र
ऋ ऋ सं	ऋग्वेदसंहिता
ऋ प्रा	ऋक्प्रातिशाख्य
ऐ ब्रा	ऐतरेयब्राह्मण
क	कण्डिका
का	कात्यायनश्रौतसूत्र
का स	कात्यायनसर्वानुक्रमणी
का स द्वा का	कात्यायनसर्वानुक्रमणी द्वादशकाण्डिका
कौ ब्रा	कौषीतकिब्राह्मण
गो	गोपथब्राह्मण
गो गृ सू	गोभिलगृह्यसूत्र
गो स्मृ	गोभिलस्मृति
तां ब्रा	ताण्ड्यब्राह्मण
तै आ	तैत्तिरीय आरण्यक
तै सं	तैत्तिरीयसंहिता
नि निरु	निरुक्त
निघ	निघण्टु
पा	पाणिनि—अष्टाध्यायी
पार.	पारस्करगृह्यसूत्र
पा वा	पाणिनिवार्तिक

भ. गी.	भगवद्गीता
मनु	मनुस्मृति।
म भा. शा. प.	महाभारत शान्तिपर्व
वे दी.	वेदार्थदीपिका (षड्गुरुशिष्यविरचिता सर्वानुक्रमणीव्याख्या)
श श ब्रा	शतपथब्राह्मण
शा आ.	शाङ्खायन आरण्यक
शा. ब्रा.	शाङ्खायन ब्राह्मण
शा श्रौ. सू	शाङ्खायन श्रौतसूत्र
सा. भा.	सायणभाष्य

PUBLISHER S PREFACE

BY

Sundar Lal Jain

The present volume completes the commentary of Mādhava, son of Shrīveṅkaṭa, on the fifth, sixth and seventh maṇḍalas of the Ṛgveda

Two factors have been responsible for the unprecedented delay in bringing out this volume.

The learned Editor of the commentary, Dr Lakshmana Sarup left this mortal world when the present volume was under its career of print His unexpected demise was a stern blow to Indology which resulted in the set back in the progress of the work of this volume.

The task of publishing the volume was heavy and laborious In the process of printing, the accented text of the Ṛgveda and the commentary of Mādhava thereon were to be compared with their originals. In the footnotes the relevant parts of the Śatapatha Brahmaṇa, the Nirukta and the commentaries of Uvvaṭa, Mahīdhara Bhaṭṭabhaskara, Dyadviveda and the rest had to be verified References to Śrauta and Gṛhya Sutras, Anukramaṇīs and Bṛhaddevata had to be traced out No less hard was the task of tracing to their original the quotations that exist in the commentary of Madhavarya. The process of printing itself involved a careful reading with regard to the proper adjustment and correction of the varied and complex material so composed

This heavy and responsible task was assigned to and willingly shouldered by Shri Jagdishlal Shastri, M.A., M.O.L., who as the Mcleod Kashmir Research scholar University of the Panjab, had the benefit of training under the learned doctor and as the reader of proofs of the first three volumes was acquainted with the technique of the work.

The work was resumed. But as the prospects of its completion were in sight, there was a revolution in the political life of our country India became free, but was partitioned The West Punjab the home of Vedic learning and culture in ancient days was cut off from the rest of India. The partition involved bloodshed arson and loot. Under the lawless duration of power transfer in 1947, our firm of Lahore was set on fire on the thirteenth of August and was reduced to ashes In the holocaust that ensued the non Muslim personnel of our firm had to flee for life and take shelter in India, homeless and penniless Rehabilitation of the displaced was a Herculean task even for the mighty Indian Government.

The re-establishment of the firm upon the scratch was a difficult project. However the difficulty had to be faced and overcome. The firm started its new career in Banaras the holy city of Shri Viśvanātha. The selection of the city, site and situation and the management of money, might and material was made under the grace and goodwill of the glorious Goddess of Learning

From 1947 to 1955 it has been a period of persistent struggle. Under the storm and stress of pressing occupations and in the turmoil and confusion that followed displacement, the work of printing remained suspended for an indefinite period But it was not long before the work was re-started Shri Jagdishlal Shastri, who having left his hearth and home in Pakistan, had settled in India and joined Madhyapradesh Educational

Service, resumed and maintained the charge of supervision till the completion of the work.

The present volume is embued with all the characteristics of the foregoing three volumes except that it has not been possible to include padapātha in the appendix as it has been done hitherto In excluding padapātha we wished to avoid further delay in bringing out the volume We were afraid of increasing the extent of this volume which is bigger than any one of its sister volumes already published We shall make amends for this omission and include the padapātha of the hymns of this volume in the fifth volume of this work.

It is pleasing to note that in the unaccountable losses that our firm has sustained we have had the moral support of Indologists from all over the world. They have taken our losses as their own and have patronised us in our efforts to serve the cause of Indology.

Nepali Khapra,
Banaras, 5th January, 1955.

V 1

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।
यह्वाइव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥

अबोध्यग्न्यो[1]ऽस्त्व[2]बोधीति सूक्तं बुधगविष्ठिरौ ।
अनुक्तगोत्र आत्रेयः पञ्चमे मण्डले भवेत् ॥

[अबोध्यग्नि[4]] धेनुमिव[5]। आगच्छन्तीम्[6]। उषसम्[7]। प्रति। जनैर्[8]निधीयमानया। समिधा[9]। प्रबुद्धो[10] भवति। अग्नि[11]। महान्त[12] एव वृक्षा[13]। शाखाम्[14]। उद्गमयन्त[15]। अग्नेर्[16]भानव[17]। अन्तरिक्षम्[18]। प्रति[19]। प्रसिस्रते[20] ।[21]

---

१ तेमोग्नि० P २ ०स्त्वाबो० P D

३ आत्रेये पञ्चमे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमे ऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र 'अबोध्यग्नि' इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अबोधि द्वादश बुधगविष्ठिरौ' (KSA 24.1 p 19) इति । पञ्चमे मण्डलेऽनुक्तगोत्रमात्रेयं विद्यादिति परिभाषितत्वादात्रेयौ बुधगविष्ठिरावृषी । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् (Cf KSA.12 6 p 5) । मण्डलादिपरिभाषया (Cf KSA 12 12 p 5) अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादि चत्वारि सूक्तानि । तथा च सूत्रितम् 'अबोध्यग्नि समिधेति चत्वारि' (ASS.4 13) इति । अध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्यामन्ते विष्वमिति द्वृचस्तेन विनियोग उक्तः Sy ४ The *pratika* is supplied by the Editor

५ अग्निहोत्रार्थधेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वत् Sy आगच्छन्तीं धेनुं यथा वत्सः प्रतिबुध्यते Mah यथा धेनुमागच्छन्तीं वत्सः प्रतिबुध्यते U

६ ०स M. यथा चोपसमागच्छन्तीं प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते Mah U ७ उषःकाले इत्यर्थः Sy

८ अध्वर्य्वादीनाम् Sy शालाग्रहादिप्रसर्पणसत्यादिसम्पन्नानामग्निहोत्रिणाम Mah अग्निहोत्रिणां सत्यातिथिज्ञानश्रद्धासम्पन्नानाम् U

९ समिद्भिः Sy समिन्धनेन Mah U

१० प्रबुद्धोऽभूत् Sy कर्मणि स्वमधिकारं जानातीत्यर्थः Mah प्रतिबुध्यते कर्मणि स्वमधिकारम् U ११ Sy adds प्रथमम् ॥ योऽयमग्निः U १२ दृष्टान्तमाह । यह्वा महान्तः Mah यह्व इति महन्नाम (Ngh 3 3)

१३ वयाः M जातपक्षाः पक्षिणः Mah , U

१४ वृक्षशाखाम् Mah , U

१५ उद्गमय P प्रोद्गमयन्तो वृक्षाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तः Sy प्रोद्गच्छन्तो नाकमाकाशं प्रति प्रसरन्ति तद्वत् Mah परित्यज्योर्ध्वं गच्छेयुः U

१६ दीप्तस्य तस्याग्नेः Mah तस्याहुतिभिर्दीप्तस्य U

१७ अथ प्रबुद्धस्याग्नेः ज्वालाः Sy भानवो रश्मयः Mah अर्चींषि महान्ति U

१८ स्वर्गम् Mah स्वर्गलोकम् U

१९ आभिमुख्येन Sy अभितः Mah अभि U अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः N 5 28

२० प्रसिस्रेतो P प्रसिस्रेस्रेते D प्रसरन्ति Sy., Mah प्रसर्पन्ति U

२१ ऋचोऽर्थान्तरं वा । जनानामृत्विजां सम्बन्धिन्या समिधाऽग्निरबोधि प्रतिबोधितः प्रज्वलित आयतीमुषसं प्रातःकालम्प्रति धेनुं यथा प्रतिबोधयन्त्युत्थापयन्ति । तस्य भानवः प्रोज्जिहाना नाकमभि प्रसिस्रते । दृष्टान्तः । वयं पक्षिणां मध्ये यह्वा महान्तः पक्षिणो यथा प्रोद्गच्छन्तः प्रसरन्ति । विपक्षी तस्यामपि छान्दसे गुणे यथामिति रूपम् । एकः प्रशब्द उज्जिहाना इत्यत्र सम्बध्यते द्वितीयः सिस्रत इत्यत्र । 'सृ गतौ' ह्वादि? (ज्वादि)र्लट । 'ओहाङ् गतौ' शानच् जिहाना । उषासमिति संहितायां दीर्घ Mah This stanza=YV 15 24.

अबोधि होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् ।
समिद्धस्य रुशददर्शि पाजो महान्देवस्तमसो निरमोचि ॥ २ ॥

अबोधि[1] । देवान्[2] । यष्टुम्[3] । प्रबुद्ध आसीत्[4] । अग्नि । प्रात[5] । ऊर्ध्व[6] । तिष्ठति । सुमना[7] । समिद्धस्याग्ने[8] । श्वेतम्[9] । दृश्यते । तेज[10] । सोऽय[11] महान्[12] । देव । तमस[13] । निर्मुक्त.[14][15] ।

यदीं गणस्य रशनामजीगः शुचिरङ्क्ते शुचिभिर्गोभिरग्निः ।
आद्दक्षिणा युज्यते वाजयन्त्युत्तानामूर्ध्वो अधयज्जुहूभिः ॥ ३ ॥

यदीं[16] गणस्य[17] । यदा । प्राणिजातस्य[18] । नियमनी निद्राम्[19] । निगिरति[20] । तदानीमग्नि[21][22] । शुद्ध[23] । तेजोभि[24] ।

---

१. बुधगविष्ठिरयोरार्षम् SKN. गविष्ठिरबुधयोरार्षम् Dur
२. यष्टव्यान् Sy. यष्टव्यतया देवान् Dur
३. यजनाय । अग्निहोत्रादिना होमेन यागेन च देवान् यष्टुमित्यर्थः SKN. यजमानाय Dur
४. बुध्यते Sy. बुध्यति SKN. बुध्यते होता Dur
५. प्रातःकाले Sy. प्रत्यूषस्येव, उषस उदयवेलायाम् SKN
६. उत्तिष्ठति Sy. बुध्वा चोर्ध्वम् ऊर्ध्वज्वालोऽग्निः तिष्ठति ज्वालामालः सन्नित्यर्थ. SKN. ऊर्ध्वो ज्वलनक्रियायोगात् । अग्निहोत्रिणा गृहेषु यो वितिष्ठते Dur
७. शोभनमनस्को यजमानानुग्रहबुद्धि. सन् Sy. सुचित्तो होमकारिणामनुग्रहपरचित्त इत्यर्थ. SKN. शोभनमनाः Dur
८. समिद्धस्यास्य Sy. समिद्धस्य च यस्य Dur
९. रोचमानम् Sy. दीप्तवर्णम् SKN. रोचिष्णुवर्णः । एवमग्न्यधिकारादत्र शब्दसारूप्याच्च 'रुशत्' इत्येतद् वर्णनामेत्युपपद्यते Dur. रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मण. N 6 13
१०. बलं ज्वालालक्षणम् Sy. बल ज्वालासमूहलक्षणम् SKN. बलं यस्याप्रमितम् Dur
११. एवम्भूतः Sy. यश्च Dur.
१२. तेन च महान् SKN. प्रभावतो महान् Dur
१३. अन्धकारात् Sy. तमस सकाशात् SKN तमसश्च सर्वमिदम् Dur
१४. The passage beginning with प्रातः and ending with निर्मुक्त. is omitted by M ॥ निर्मुक्तोऽभूत् Sy. निर्मोचयति, प्रकाशयतीत्यर्थ. SKN. निर्मोचयति बुध्यते देवान् यष्टव्यतया Dur N 6 13, SKN II 433.
१५. VM. ignores होता ॥ अथ होता होमनिष्पादकः Sy. होता 'अग्निर्देवो होता' इति श्रुतेर्होताग्नि । मानुषस्तु तदधिष्ठितो होत्र करोति । अतः स होतेत्युच्यते । अथवा होतृशब्दोऽत्र तृन्प्रत्ययान्त. क्रियाशब्द । साधुकारिणि च तृन्प्रत्यय. । साधुहोमस्य कर्ता SKN
१६. यदि P.
१७. ०स्य D.
१८. सङ्घात्मकस्य जगत. Sy.
१९. रज्जुमिव व्यापारप्रतिबन्धकं तम. Sy
२०. निगरति P निरगति D. गिरति गृह्णाति वा समिद्धो भवतीत्यर्थ. Sy
२१. तदा Sy
२२. This passage beginning with यदीं and ending with अग्नि' is omitted by M
२३. दीप्तैः Sy
२४. रश्मिभि. Sy

जगद् महृक्ते[1]। शोचमान[2]। सदन[3] संग्म्। दरिद्राणामन्नमिच्छन्ती[4][5]। उदाराणा दक्षिणा। युज्यते[6]। सोऽयम[7]ग्निरक्तानां[8] दिवस। तेजोभिः। धयति[9] दिवम्[10]।

अग्निमच्छा देवयता मनांसि चक्षूंषीव सूर्ये सं चरन्ति।
यदीं सुवाते उषसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्रे अह्नाम् ॥ ४ ॥

अग्निमच्छ। अग्निम्[11]। अच्छ[12]। यजमानानाम्[13]। मनांसि। सह चरन्ति[14]। यथोदिते[15] सूर्ये। मनुष्याणां चक्षूंषि[16]। यदि[17] एनम्[18]। जनयत। अहोरात्रे[19] विसरूपे[20]। तदानीं श्वेतवर्णः[21]। बलवान्[22]। अह्नाम्। अग्रे[23]। उषसि[24]। प्रादुर्भवति[25]।

जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नां हितो हितेष्वरुषो वनेषु।
दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि षसादा यजीयान् ॥ ५ ॥

जनिष्ट हि। अजायत[26]। जनयितव्योऽग्निः[27]। अग्रे[28]। अह्नाम्। निहितः[29]। निहितेषु[30] च। काष्ठेषु।

---

१ व्यनक्ति विश्वं जगत् Sy
२ दीप्तः Sy
३ अनन्तरमेव Sy
४ ०न्ति M
अभ्यधारा Sy
५ दरिद्राणा ने भिच्छन्त्यादाराणदान् P दरिद्रा णामेभिच्छन्त्यादाराणदाम् D प्रवृद्धा अथवा दक्षिणा प्रवृद्धाभ्यधारा युज्यते तां धाराम् Sy
६ युक्ता भवति Sy
७ सायम० D
८ उक्ता P, D तां च धाराम् ऊष्वतानामुपरि विस्तृताम् Sy
९ पिबति Sy
१० VM ignores ईम् and ऊर्ध्वः ॥ ईम् प्रथमग्निः। ऊर्ध्वः उन्नतः सन् Sy
११ देवम् Sy
१२ अग्निम्। अच्छ is omitted by P आभिमुख्येन Sy
१३ देवानात्मन इच्छतां यजमानानाम् Sy
१४ देवा यष्टव्यास्तदर्थं कदायं वर्षिष्यतीति स्पाय स्तीस्पर्धः Sy
१५ यथोदये P, D
१६ चक्षुंषि P ०णाश्चक्षुंषि D चक्षूंषीव सर्वेषां प्राणिनां यथा सूर्ये सञ्चरन्ति तद्वत् Sy
१७ यदा Sy
१८ एनमग्निम् Sy
१९ ०रात्र P, D
२० नानारूपे द्यावापृथिव्यौ Sy
२१ ०र्णो M
प्रकृष्टवर्णोपेतः Sy
२२ वेगमवानग्निः Sy
२३ अग्रनि P D
उदयकाले Sy
२४ VM seems to explain उषसा as उषसि ॥ उषसा सह Sy
२५ प्रवर्धत इत्यथः Sy
२६ अभात P, D
प्रादुरभूत् Sy
२७ प्रथमग्निः जेन्यः उत्पादनीयः Sy
२८ उदयकाले Sy
२९ ०ते P
स्थापितः Sy
३० पश्चात् जनोत्थेषु काष्ठेषु Sy,

आरोचमान[1] । गृहे गृहे[2] । सप्त । रत्नानि[3] । प्रयच्छन्[4] । अग्नि । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अ॒ग्निर्होता॒ न्य॑सीद॒द्यजी॑यानु॒पस्थे॑ मा॒तुः सु॑र॒भा उ॑ लो॒के ।
युवा॑ क॒विः पु॑रुनि॒ःष्ठ ऋ॒तावा॑ ध॒र्ता कृ॑ष्टी॒नामु॒त मध्य॑ इ॒द्धः ॥ ६ ॥

अग्निर्होता । अग्नि[7] । आह्वाता । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
सुगन्धितेजनेन च सुरभित्वम् । यद्वा । कवि । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
अपि च । तेषा जठरे । उ[28] ।

प्र णु त्यं विप्र॑मध्व॒रेषु॑ सा॒धुम॒ग्निं होता॑रमीळते॒ नमो॑भिः ।
आ यस्त॒तान॒ रोद॑सी ऋ॒तेन॒ नित्यं॑ मृजन्ति वा॒जिनं॑ घृ॒तेन॑ ॥ ७ ॥

प्र णु त्यम् । प्रस्तुवन्ति[30] । तम् । मेधाविनम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

---

१. Sy adds सन् ।
२. ग्रहे D. पश्चात् तत्तद्यागगृहे Sy
३. रमणीया ज्वाला Sy
४. धारयमाण । अथवा यजमानेभ्य सप्तविधानि रत्नानि दधान. Sy
५. प्रयच्छन्नग्निहृत P
होमनिष्पादक सन् Sy
६. निषण्णो भवति Sy
७. The passage beginning with अग्नि । होता and ending with यष्टृतरः is omitted by M यष्टव्य सन् Sy
८. VM ignores हि ।
९. जीवति यजमाने मृत इति शब्दो यदि स्यात्तदानीं सुरभिमतीष्टि' कार्या । तत्रेयमनुवाक्या । सूत्रितञ्च 'अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान् साध्वीमकर्देव वीतिं नो अद्य' (AB 4 9.) इति Sy
१०. अयमग्नि: Sy
११. ह्वाता M होमनिष्पादक' सन् Sy
१२. निषसाद Sy
१३. The passage beginning with अग्निर्होता and ending with यष्टृतर. is omitted by D यष्टव्यश्च सन् Sy
१४. कुत्रेति ? तदुच्यते सर्वस्य निर्मातुर्भूम्या Sy
१५ उत्सङ्गे Sy
१६ तत्रापि [illegible] Sy.
१७ [illegible] Sy
१८ गुग्गुलना P
गुग्गुलना D
१९ The passage गुग्गुलुना सुरभित्वम् should immediately follow सुरभौ and precede देशे ।
२०. नित्यतरुण [illegible] मिश्रितो वा Sy
२१. कवि D मेधावी Sy
२२ पुरु० P बहुस्थान Sy
२३ यज्ञवान् Sy
२४ सर्वस्य धारक एवम्भूत. सन् Sy
२५. ऋत्विग्यजमानानाम् Sy
२६ तेषा जरे P, D. मध्ये Sy
२७ समिद्ध सन् । वर्तत इति शेष Sy
२८ VM ignores उ ।
२९. वृ D
३० स्तुवन्ति Sy
३१ ०वि नये (नो य) ज्ञे० M अध्वरेषु Sy.
३२ फलसाधकम् Sy
३३. होमनिष्पादकम् Sy
३४ स्तुतिभि Sy

सह । योऽग्निः[1] । द्यावापृथिव्यौ[2] । आततनोति[3] । उदकेन तेजसा[4] वा[5] । तं नित्यमिद्धम् । परिचरन्ति । मलिनम्[6] । घृतेन[7][8] ।

मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमूनाः कविप्रशस्तो अतिथिः शिवो नः ।
सहस्रशृङ्गो वृषभस्तदोजा विश्वाँ अग्ने सहसा प्रास्यन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः । मार्जन्यः[9] । मृज्यते परिचर्यते । स्वे[10] स्थाने । दममना[11] । कविभिः प्रशस्तम्[12] । अतिथिः[13] । अस्माकम् । शिवो[14] भवतु । सहस्रज्वालः[15] । वर्षिता[16] । ज्वालाबलस्त्वम्[17] । अग्ने[18] । सर्वान्[19] । अन्यान्[20] । बलेन[21] । प्रभवसि अतिगच्छसि ।

प्र सद्यो अग्ने अत्येष्यन्यानाविर्यस्मै चारुतमो बभूथ ।
ईळेन्यो वपुष्यो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

प्र सद्य । शीघ्रमेव[22] । अग्ने[23] ! त्वम् । अन्यान् आस्यपि[24] । शत्रून्[25] तस्य । यस्मै यजमानाय[26] । चारुतम[27] । आविर्भवसि[28] । स्तुत्यः[29] । वपुषे हितः[30] । दीप्तिमान्[31] । प्रियः[32] । विशाम्[33] । मानुषीणाम्[34] । अतिथिः[35] ।

---

१ देव॰ Sy
२ ॰थिवी M
३ विस्तारितवान् । अग्नौ प्रास्ताहुतेरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् । अथवा ऋतेन सत्यभूतेन हविषा दिवं तथाभूतेन वृष्ट्यादिफलेन भुवं आततान Sy
४ च P ५ वा P
६ प्रभवन्तं देवं यजमाना Sy
७ उदकेनाज्येन वा Sy
८ VM ignores नु ॥ नु क्षिप्रम् Sy
९ मर्जन्य P मर्जने भव्य D मार्जनीय is suggested for मार्जन्य ॥ सम्मार्जनीयो ऽयमग्निः Sy
१० स्वकीये Sy
११ कीदृशोऽयम् ? दानमना दान्तमना वा Sy
१२ प्रशस्त is suggested for प्रशस्तम् ॥ कविभिर्मेधाविभिः प्रशस्तः प्रकर्षेण स्तुत्यः Sy
१३ अतिथिवत्पूज्यः Sy
१४ सुखकरश्च Sy
१५ अपरिमितज्वालः Sy
१६ वर्षिता M वर्षिता फलानाम् Sy
१७ यत्प्रसिद्धं बलं तेजो वास्ति तदेवौजो यस्य तादृशः । सर्वबलस्त्वस्य इत्यर्थः Sy
१८ अथ प्रत्यक्षवादः हे अग्ने ! Sy
१९ त्वद्व्यतिरिक्तान् Sy
२० सर्वानित्यात्फलेन M
२१ अतिग॰ M प्रेति परेत्यर्थे । पराभवसि । व्याप्नुं वा प्रभवसि Sy
२२ तदानीमेव Sy
२३ हे अग्ने ! त्वं यजमानाय Sy
२४ स्वसमानान् Sy अत्येषि P अतिक्रामसि Sy
२५ शत्रुं M
२६ यजाय Sy
२७ चारुतमः सन् Sy
२८ आविर्बभूथ Sy
२९ ॰त्यो P किञ्च त्वं स्तुत्यः Sy
३० ॰ष्यो P वपुष्करो दीप्तिकरो वा Sy
३१ विशिष्टदीप्तिमान् Sy
३२ प्रियभूतः Sy
३३ सर्वेषां प्राणिनाम् Sy
३४ प्रजानाम् Sy
३५ पूज्यः भवसि Sy

तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ बलिमग्ने अन्तित ओत दूरात् ।
आ भन्दिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि बृहत्ते अग्ने महि शर्म भद्रम् ॥ १० ॥

तुभ्य भरन्ति । तुभ्यम् । हवि[1] । भरन्ति[2] । क्षितय[3] । अग्ने । अन्तात्[4] । अपि । च[5] । दूरात् स्तोतृतमस्य[6] । सुमतिम्[7] । आभिमुख्येन । जानीहि[8] । वृहितम्[9] । महच्च । तव । सुखम् । भजनीयम्[10][11] ।

आद्य रथं भानुमो भानुमन्तमग्ने तिष्ठ यजतेभिः समन्तम् ।
विद्वान्पथीनामुर्वन्तरिक्षमेह देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ११ ॥

आद्य[12] रथम् । आतिष्ठ[13] । अद्य[14] । रथम् । हे दीप्तिमन् । तम्[15] । अग्ने । यष्टव्यैर्देवै[16] । समावृतपर्यन्तम्[17] । विद्वान्[18] । देवयानानाम्[19] । मार्गान् । विस्तीर्णं[20] च । अन्तरिक्षम्[21] । आवह[22] । अस्मिन् यज्ञे । देवान्[23] । हविषो भक्षणाय[24] ।

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे ।
गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुरुव्यञ्चमश्रेत् ॥ १२ ॥

अवोचाम । अवोचाम[25] । कवये[26] । यज्ञियाय[27] । स्तोत्रम्[28] । वन्दनशीलम्[29] । वर्षणशीलाय[30] । पुंसे[31] ।

---

१. किम् ? पूजा हविर्लक्षणाम् Sy
२. सम्पादयन्ति Sy
३. मनुष्या यजमाना Sy
४ ०तयोऽन्तिताद् P D अन्तिकात् Sy
५. Omitted by D आ इति चार्थे Sy
६. अतिशयेन स्तोतु Sy
७. स्तुतिम् Sy
८. आजानीहि Sy
९ अस्मभ्य दातव्यम् Sy
१०. स्तुत्य च Sy
११ VM ignores यविष्ठ and explains अग्ने once ॥ हे युवतम ! अग्ने ! Sy
१२. अद्य D
१३. आरोह Sy
१४ अस्मिन् यागदिने Sy
१५ तम् probably stands for भानुमन्तम् । दीप्तिमन्तम् Sy
१६ यष्टव्यैर्देवै. सह ।
१७ समीचीनप्रान्तोपेतम् Sy
१८. यष्टव्यदेवपरिज्ञानवास्त्वम् Sy
१९ देवजानन् P देवयजनमार्गान् प्रति । द्वितीयार्थे षष्ठी Sy
२०. प्रभूते Sy
२१. विस्तीर्णान्तिरिक्षेम् P ०क्षेम् D अन्तरिक्षे Sy
२२. आवहसि Sy
२३ यष्टव्यान् Sy
२४. हविर्भक्षणाय Sy
२५. वयमात्रेया अवोचाम Sy उद्गातारो वदन्ति-वयम्.. उक्तवन्त· Mah उक्तवन्तो वयम् U
२६. मेधाविने Sy क्रान्तदर्शिनेऽग्नये Mah क्रान्त-दर्शनाय U
२७ यज्ञिय P मेधार्हाय Sy मेघे यज्ञे योग्याय Mah
२८. स्तोतभ्र P., D. स्तुतिरूप वाक्यम् Mah स्तुतिलक्षणं वाक्यम् U
२९ वन्दनीयम् M वन्दनशील स्तुतितत्परम् Mah
३०. वर्षकाय फलानाम् Sy श्रेष्ठाय कामाना वर्षयित्रे Mah वर्षित्रे । आहुतिपरिणामाभि-प्रायमेतत् U
३१. सेक्त्रे यूने Sy वृष्णे सेक्त्रे यूने परिणामरहिताय Mah, U.

मर्यैकवेदाह—गविष्ठिरे ! हविषा सह । स्तोमम् । अग्नौ । श्रयति । यथा पुरुषे दीप्ते । विस्तीर्णव्यञ्जनम् ।

स्वमानस्कारं श्रयति अपि वा यां दिव्यादित्य श्रयन्ति देवा बहुव्याप्तिम् ।

V 2

कुमार माता युवतिः समुब्ध गुहा बिभर्ति न ददाति पित्रे ।
अनीकमस्य न मिनज्जनासः पुरः पश्यन्ति निहितमरतौ ॥ १ ॥

कुमारं माता । शौनक—

कुमारमिति कौमारं सूक्त वनोऽथवा वृश ।
कौमार सति वार्श्ये द्वे कमेत वीस्पृचाविमे ॥१॥ इति ।

---

१ अर्थविरात्मानं परोक्षेणव निर्दिश्य स्तुतिमुप संहरति Sy
२ अयमृषि Sy इदानीं गविष्ठिरो गवि वाचि स्थिरोऽध्याप्यो होता Mah इदानीं गवि ष्ठिरो होता गवि वाचि स्थिरोऽध्याप्य । तस्य ह्यग्निरधिष्ठात्री देवता U
३ नमस्कारेण हविषा वा युक्तम् Sy नमसाऽन्नेन युतम् Mah. अन्नेन संयुक्तम् U
४ स्तोत्रम् Sy स्तुतिम् Mah , U
५ आहवनीये Mah
आहवनीयाख्ये U
६ अयति स्म Sy अन्तर्भूतण्यर्थ अयति । सह लक्ष्ये । होताग्नौ स्तोममापयिष्यति, आसञ्जयिष्यति याज्यानुवाक्याभिरस्मग्निस म्बद्धं करिष्यतीत्यर्थ Mah आसञ्जयिष्यति । अग्निसम्बद्धं करिष्यते U
७ ०षो M
८ Omitted by P D दिवि Sy दिवि द्युलोके Mah यथा द्युलोके U
९. उरुगमनमादित्यम् Sy सन्ध्यावन्दनसूर्योपस्था नादिषु विप्रयुक्ता उरवो बहवो व्यञ्चा स्तुतयो गतयो वा यस्येति तमित्येयुक्तेता Mah बहुभि स्तुतिभक्तिभिर्युक्तं स्वरसौष्ठवादिषु क्तम् U
१० स्वास० M. D रोचमानम् Sy स्वमनुत्से क्ते । स्वमं रोचमानमादित्यम् । स्तोम सूर्येणोपमीयते Mah रोचमानादित्यम् । स्तोम आदित्येनोपमीयते U
This stanza=YV 15 25
११ यं is suggested for या ।
१२ Ms D puts the figure ॥१॥ here to indicate the end of the first hymn. No such number is given in P and M
१३ 'कुमारं माता' इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रे पुत्र कुमार ऋषि जननाम्न पुत्रो वृशो वोभौ वात्र ऋषी । 'कमेतं त्वम्', 'वि ज्योतिषा' इत्यनयोस्तु वृश एव नोभौ न कुमार । अन्त्या षडपञ्चाशदक्षरा शक्वरी शिष्टास्त्रि ष्टुभ । अग्निर्देवता । अथानुक्रमणिका— 'कुमारं कुमारो वृशो वा जान उभौ वा शक्वर्यन्तं कं वीस्पृचोस्तु वृश एव' (KSA 24.2 p 19) इति । प्रातरनुवा काश्विनशस्त्रयोरस्यापि सूक्तस्य विनियोग उक्त पूर्वसूक्तेन सह Sy
१४ कुमारम्मारम्माता D
१५ ०रकं P D
१६ पाश्ये P वाश्ये D वार्षेश्य M
१७ कमेवकं तवीस्पृचा० P कमेतं रवीस्पृचा० D कमेकं तृचा० M

अत्र शाट्यायनोक्त इतिहास —

ऐक्ष्वाकस्त्र्यरुणो[1] राजा त्रैवृष्णो रथमास्थित ।
सञ्जग्राहास्य[2] रश्मीश्च[3] वृषो[4] जान पुरोहित[5] ॥१॥

स्वयमेव नियच्छन्ति पुरो राज्ञा पुरोहिता ।
नेदय[6] करवत्[7]पापमिति रश्मीन् समाहिता ॥२॥

रथचक्रेण गच्छन्तौ तौ विचिच्छिदतु शिर ।
आत्रेयस्य कुमारस्य क्रीडत कस्यचित् पथि ॥३॥

त्व हन्तासीत्युवाचैकस्त्व[8] हन्तासीति चापर ।
राजाब्रवीद् वृश[9] जा[10]नमपायसमह रथम् ॥४॥

प्रायौषीस्त्व त्वभि[11] च त[12] त्वमेवातोऽवधी[13] द्विजम् ।
तौ वै पृच्छावहा[14] इति[15] इक्ष्वाकून्[16] प्रश्नमेयतु ॥५॥

ते हेक्ष्वाकव ऊचुश्च सङ्गृह्णातीह यो रथम् ।
स रथस्येश्वर इति वृशमेव[17] पराब्रुवन् ॥६॥

सोऽथ[18] वार्शानि[19] सामानि दृष्ट्वा सञ्जीव्य त[20] शिशुम् ।
क्रोधात् सन्त्यज्य राजानमन्यदेश[21] समाश्रित ॥७॥

हरोऽथाग्नेर्ननाशात्र[22] तस्यापक्रमणाद् ऋषे ।
अग्नौ[23] प्रास्तानि पाक्यानि[24] नह्यपच्यन्त[25] कानिचित् ॥८॥

---

१. ऐक्ष्वाकु० BD
२. स ज० P
३. ०हाश्वर० BD
४ BD reads वृशो for वृषो ।
५. The Śloka 'ऐक्ष्वाक' पुरोहित:' is found in BD also
६ देवय P
७. वत् is omitted by P ,D
८ ०क त्व P
९ पृश M
१० जन० D
११ त्वपि P
१२. ०षीस्त्वमभि च M
१३ ०धीद्द्विजम् M ०धीर्द्वि० is suggested for ०धी द्वि० ।
१४. ०वह M
१५. Omitted by P , D
१६. इतीक्ष्वा० M
१७. पृश० D भृश० M
१८. सोघ P M
१९. वर्शा० P
२०. त्वं M
२१. ०न्य दे० P
२२. पहरोथाग्नेर्निनाशात P पहरोथाग्नेर्नानाशात D
२३. अग्नेन P
२४. वाक्या० P D वाक्यानि वाक्या M
२५ नह्यपश्यन्त P D

प्रतिश्रयन्ति य गावं प्राग् गोऽभ्यगोऽन्न ।
तत प्रत्यपितो राजा सोऽभिगम्य प्रसाद्य च ॥ ९ ॥
आनीय तं वृषं जारं पुमरय पुरा दय ।
जातो वृषोऽशामयत पत्याम्यग्नेरहं हर ॥१०॥
इति यार्षोऽन्यपो दृष्ट्वा ददर्शाग्नेरदंष तत् ।
प्रविष्ट तदरा भार्या पितार्या तस्य भूपत ॥११॥
निषण्ण स तयां गापमागन्त्वां वाणिपावपि ।
तामुपाम नयाऽन्यत्र वमेतत्त्वमितीत्यृषा ॥१२॥

यं पन कुमारम् ब्राह्मणकुमारस्य मम हननात् तदनुरूपं कुमारस्तत्र राजा भार्यामनुप्रविश्य यज्ञागम । युवति । समुब्यम् यान्द्राग्निम् । गुहायाम् । बिभर्ति । न । ददाति । पित्रे राजा । तत्राम्य कुमारस्य । हिंसकम् । जना । न । पुरः । पश्यन्ति । निहितम् । अन्तर्हित तं । यत्र शाट्यायनकम्—स यागच्छन् यथा राजा

१ सोऽयं P D
२ ०पश्यतो० P
३ जनो D
४ ०मय P
५. पार्था० D
६ ०रस्य M
७ ०र्या D
८. सहां M
९. BD reads वाणिपावपि ।
१० तं तन्त्वमितीत्युता P
वतमन्त्यमितित्युता D
The Sloka is found in BD also
BD reads वमेतं त्वमिति त्युषा ।
११ ०रः P, D यपि सन्वरन्तम् Sy
१२ ०प मारस्य P, D
१३ यौवनोपेता Sy
१४ समुत्सम् P धर्मेण हतम्, यद्वा सम्यग् निगूढम् Sy
१५. धारयति Sy
१६ पित्रे पित्रे D., M तस्य जनकाय । यद्वा समुत्थं सम्यग् निगूढं गुहा बिभर्ति न ददाति पित्रे Sy
१७ हिंसितम् Sy
१८ M reads जजान for जना । न ।
१९ पुरोऽग्रेण Sy
२० ०न्ती P यथवाऽयं यजन पुत्रजीवित कुमार आत्मानमपराधतया यथित वध्यति, जातो वा तं जीवयित्वा यथित, अथवा सुतस्याग्ने यस्मात् कुमार इत्यग्निरुच्यते, तं माता अरणि युवतिर्मथ्यन्ती समुत्थं निगूढं गुहायां बिभर्ति पित्रे उत्पादकाय यजमानाय न ददाति । अस्या अनभिमत् हिंसत् वाहकमनीकं तेजो जना न पश्यन्ति । किन्तु अरतौ अरण्यां हितं पश्यन्ति Sy
२१ स्थितम् Sy
२२ अरमण Sy
२३ VM ignores माता and अनीकम् ॥ माता कुमारस्योत्पादयित्री । यद्वा सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी । अनीकम् रूपम् Sy
२४ Omitted by D

ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छेदेव स आगत्याकामयत पश्येयमग्नेर्हर[१][२] इति, स एतत् सामापश्यत्, तदभ्यगायत,[३] तदपश्यत्,[४] पिशाची[५] वा त्र्यरुणस्य जाया[६] सैनत् कशिपुना छादयित्वाऽध्यास्त इति तदभिव्याहरत्,[७] 'कुमार माता युवति समुब्धम्'[८] 'कमेत त्व युवते कुमारम्'[९] इत्यादि ।

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेषी बिभर्षि महिषी जजान ।
पूर्वीर्हि गर्भः शरदो ववर्धापश्यं जातं यदसूत माता ॥ २ ॥

कमेतं त्वम् । वृश पिशाची पृच्छति—कम्[१०] । एतम्[११] । त्वम् । युवते ! कुमारम् । पेशी[१२]—पिशाचिका । बिभर्षि[१३] । महिषी[१४] । क्षिप्र जनयतु[१५] । एनमिति परोक्षमाह—वह्वी[१६] । हि[१७] । शरद[१८] । गर्भोऽयम्[१९] । प्रवृद्ध आसीत्[२०] । पश्याम्येनम्[२१] । अथ जातम् । यद्येनम्[२२] । जनयति । इय[२३] माता[२४] ।

हिरण्यदन्तं शुचिवर्णमारात्क्षेत्रादपश्यमायुधा मिमानम् ।
ददानो अस्मा अमृतं विपृक्वत्किं मामनिन्द्राः कृणवन्ननुक्थाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदन्तम् । अथ जात कुमारस्य त्र्यरुणस्य[२५] राष्ट्रमुपप्लुत[२६] दृष्ट्वाग्निं स्तौति—हितरमणीयज्वालादन्तम्[२७] । शोचमानवर्णम्[२८] । समीपभूते[२९] । क्षेत्रे[३०] । पश्येयम्[३१] । तेजांसि[३२] । प्रयच्छन्[३३] । अग्नये[३४] ।

---

१. पश्येतम० M   २. ०र्भर P., D., M.
३. तद्यद्यगाय P. तद्यभ्यगयत D
४. तत पश्यं P तदवश्यं D
५. विचाशाची D
६. राजा M. Omitted by P
७. तदतिव्या० P, D   ८. सुमु० M
९. क्षार P, D.   १०. अत्राग्नेरुत्पद्यमानत्वात् कुमारशब्देन व्यवहार. Sy   ११. ए D.
१२. अवेषि P एवेशी D अपेषि M हिंसिका पिशाचिका सती Sy.
१३. बभर्षि P. D एव वृशाख्यो महर्षि. कशिपुनाच्छन्नमग्नेर्हरो ब्रूते । त्वयानुत्पादितत्वाद्धारणमनुचितमित्यर्थः Sy
१४. महती पूजनीयारणिः Sy
१५. अजनयन् Sy.   १६. गताननेकान् Sy
१७. यस्मात् Sy   १८. सवत्सरान् Sy.
१९. शिशोर्ग्राहकोऽरण्या. सम्बन्धीगर्भ. Sy
२० ववृधे Sy   २१. अहं च ततो जातमपश्यम् Sy   २२. यस्मात् Sy
२३. ०ति यं D उदपादयत् । राजकुमारपक्षे हे युवते ! भूदेवि ! कमेत कुमारं पेषी सती विभर्षि । अवशिष्ट कुमारजननपरतया योज्यम् । एवमुत्तरत्रापि कुमाराग्निहरसो. परत्वेन यथोचित व्याख्येयम् Sy
२४. अरणिः Sy
२५. Omitted by M स्त्रिवरुणस्य P त्रिवरुणस्य D
२६. ०मप० D
२७. ०ज्वाद० P., D., ०य ज्वा० M. हिरण्यसदृशदन्तस्थानीयज्वालोपेतम् Sy
२८. ०नाव० P. D. प्रदीप्तवर्णम् Sy
२९. समीपे Sy
३०. समीपे भूक्षे P. ०भूक्षे D. क्षेत्रे देशे ।
३१. पश्येयम् । एव वृशः कामयते Sy
३२. तेजांसि seems to be the explanation of आयुधा ॥ आयुधस्थानीयान् स्फुलिङ्गान् ज्वाला वा Sy   ३३. दाताऽस्मि Sy
३४. अहमग्नये Sy

हविः[1] । विपर्चनवद्[2] उपस्तुताभिरभिघारितम् । किम् । माम् । इन्द्रवर्जिता[3] । स्तोत्रवर्जिताश्च[4] । कुर्वन्तु[5] राष्ट्रं दूषयन्त[6] ।

क्षेत्रा॑दपश्यं सनु॒तश्चर॑न्तं सु॒मद्यू॒थं न पु॒रु शोभ॑मानम्[7] ।
न ता अ॑गृभ्र॒न्नज॑निष्ट॒ हि षः पलि॑क्नी॒रिद्यु॑व॒तयो॑ भवन्ति ॥ ४ ॥

क्षेत्रादपश्यम्[8] । समीपे[9] । पश्येयम्[10] । अन्तर्हितम्[11] । चरन्तम्[12] । कल्याणम्[13] । गवां यूथम्[14] । इव । बहु । शोभमानम् । न । ता ज्वाला[15] । गृह्णन्तु[16] राक्षसा । जातः[17] । हि[18] । अग्निः[19] । ततश्च पलिता[20] । एव ज्वाला[21] । युवतयः । भवन्ति ।

के मे॑ मर्य॒कं वि य॑वन्त॒ गोभि॒र्न येषां॑ गो॒पा अर॑णश्चि॒दास॑ ।
य ईं॑ जगृ॒भुरव॒ ते सृ॑ज॒न्त्वाजा॑ति प॒श्व उप॑ नश्चिकि॒त्वान् ॥ ५ ॥

के मे । के । मे[22] । राष्ट्रम्[23] । गोभिः[24] । विमुक्त कुर्वन्ति[25] दाहाभावाद् दुर्बलासु प्रजासु । येषाम्[26] ।

---

१ अविनाश्यमृतत्वसाधनं वा Sy
२ विवर्च० P विवक्षवद् M सर्वतो व्याप्तं हविः स्तोत्रं वा Sy
३ M omits the words between भिघा and प्रवर्जिता M इन्द्रः परमेश्वरोऽग्निः तद्रहिता अनिन्द्राः । इन्द्रमयजन्त इत्यर्थः Sy
४ स्तोत्रवर्जिता (गृहीतवन्तस्ते तदवसृजन्तु तथाप हृताम् पशूनुपानुजातं अनुः वसो राजानं वसतो राजानमावासस्थान् जनानां अत्रयो निहितवन्तो मारकेषु पाशेषु पितरं मदीयं तत्पुरोहितस्यात्रे बुधस्य स्तोत्राण्यवसृजन्तु निन्दितारः शत्रवः स्वयमेव निन्द्या भवन्तु शुनश्चित् शुनःशेफमृषि निबद्ध)श्च D
The additional reading in D has a striking resemblance with the commentary on RV II 5 2 3 and 4 ॥ अस्तुतय इन्द्रमस्तुवन्तश्च Sy
५ कुर्युः Sy ६ दूरयन्त M
७ VM ignores भिमानम् ॥ निर्मिमाणमग्निम् Sy ८ क्षेत्रा P,D
९ अहं पुरा इदानीं क्षेत्रात् क्षेत्रे Sy
१० पश्यामि Sy
११ निगूढम् Sy सनुतः, अन्तर्हितनामतत् Ngh 3 25
१२ चरन्तमरण्यास् Sy
१३ सुमत् स्वयमेव Sy
१४ समूहम् Sy
१५ पुरा हरसः पिशाच्याक्रमणकाले ता ज्वाला निर्वीर्याः Sy
१६ अगृह्णन्त नराः Sy
१७ हरसा प्रादुरभूत् Sy
१८ खलु Sy
१९ इदानीं सोऽग्निः Sy
२० अतएव हेतोः पलिक्न्यः पलिता जीर्णाः ज्वाला एवेदानीम् Sy
२१ पलिता । एव and ज्वाला missing in M
२२ मदीयम् Sy
२३ मर्त्यसखं राष्ट्रम् Sy
२४ गोभिः सह Sy
२५ वियुक्तमकुर्वन् । गा भृत्यांश्च व्ययोजयन् Sy
२६ एषां P, D अस्माकम् Sy

गोपायिता । न । भवति । गमनशीलोऽग्नि । ये । एतद् राष्ट्रम् । गृहीतवन्त । ते तत् । अवसृजन्तु । तथापहृतान् पशून् । उपाजातु । जातशत्रु ।

वसां राजानं वसतिं जनानामरातयो नि दधुर्मर्त्येषु ।
ब्रह्माण्यत्रेरव तं सृजन्तु निन्दितारो निन्द्यासो भवन्तु ॥ ६ ॥

वसां राजानम् । वसताम् । राजानम् । आवासस्थानम् । जनानाम् । शत्रव । निहितवन्त । मारकेषु पाशेषु पितर मदीयम् । तम् । पुरोहितस्यात्रेर्वृशस्य । स्तोत्राणि । अवसृजन्तु । निन्दिनार शत्रव स्वयमेव । निन्द्या । भवन्तु ।

शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्राद्यूपादमुञ्चो अशमिष्ट हि षः ।
एवास्मदग्ने वि मुमुग्धि पाशान्होतश्चिकित्व इह तू निषद्य ॥ ७ ॥

शुनश्चित् । शुन शेपमृषिम् । निबद्धम् । पाशसहस्रात् । यूपात् । अमुञ्च । स । खलु । त्वा

---

१. बभूव Sy
२. अभिगन्ता सोऽयमग्नि. Sy.
३. द्वेषिणः Sy
४. एनं जनसङ्घं राष्ट्रम् Sy.
५. गृह्णन्ति Sy ६. नश्यन्तु Sy
७. Missing in M
८. उपागच्छति Sy
९. उपात जातन्छत्रुः P उपातु जात जत्रुः D. ज्ञातशत्रुः is suggested for जातशत्रु.। ज्ञातशत्रु· will explain चिकित्वान् and will be the epithet of अग्निः ।
१०. VM ignores चित् । नः चिकित्वान् ॥ नः अस्माकम् । चिकित्वान् चेतनावानस्मद्विषयज्ञानवानग्नि· Sy
११ वसता प्राणिनाम् Sy १२. स्वामिनम् Sy
१३ आवसस्यात् P आवासभूत त्र्यरुणमुक्तलक्षणमग्नि वा Sy
१४ प्राणिनाम् Sy १५. अरातय. Sy
१६ अगोपयन् Sy १७ लोकेषु मध्ये Sy
१८. तत् P, D कुमारमग्नि वा Sy
१९. अत्रे P अत्रिगोत्रस्य वृषस्य Sy
२०. मन्त्राः स्तोत्राणि वा Sy
२१. M omits the words between अत्रे an सृ० M अथवा अत्रेः अत्रिगोत्रस्य कुमार ब्रह्माणि । यद्वा वृशस्य ब्रह्माण्यत्रेरत्रिगोत्रम् । कर्मणि षष्ठी । तं कुमारमवसृजन्तु विसृजन्तु Sy
२२. निहितार. M अस्मन्निन्दका· Sy
२३. अस्माभिर्निन्द्या. Sy
२४ भवत P भवन्त D अत्रेर्ब्रह्माणीत्येतदुपजीव्य वृशमप्यात्रेय वदन्ति । आत्रेय कुमार इति पक्षे स एव प्राणमयमात्मानमवसृजन्त्वित्याशास्ते Sy
२५. अञ्जःसवे आहवनीयोपस्थाने 'शुनश्चिच्छेपम्' इत्येषा । 'अग्निमाहवनीयमुपस्थापयाञ्चकार शुनश्चिच्छेप निदितं सहस्रात्' (AB 7 1.7) इति ब्राह्मणम् Sy
२६. Omitted by P
२७. ०शेफमृषि D ०शेपमृषि P
२८. न ब० M न बध्नमं P नितरा बद्धम् Sy
२९. चाशस० D शास० P अनेकरूपात् Sy
३०. अमोचय Sy ३१. ऋषि Sy
३२. ता P. त्वा D.

प्रति दधाम[1] । एषम् । मस्मसोऽपि[2] । पाशान्[3] । विमोचय । होतं[4] । प्राज्ञ[5] । इहं[6] । निपद्य[7] ।

हृणीयमानो अप हि मदैयेः प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।
इन्द्रो विद्वाँ अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ८ ॥

हृणीयमानः[9] । ब्रह्महत्यया[10] क्रुध्यन्[11] । मत्त । अपागमस्तत्[12] । महाम्[13] । देवानाम्[14] । व्रतपा[15] । प्रोवाच[16] । स्पष्टमाह—इन्द्र । जानन्[17] । त्वा[18] । हि । अन्वाचचक्ष[19] । तेनेन्द्रेण । अनुशिष्ट । अहम् । अग्ने । गच्छामि[20] त्वां स्तौमि, यद्वा यत्र त्वमग्निर्हितस्तदुक्तं[21] ममेन्द्रेणेति[22] ।[23]

वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।
प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥ ९ ॥

[24]वि ज्योतिषा । कुमारेण स्तुतोऽग्निर्यथापूर्व

१ शास्तवान् । यद्वा स हि यस्मादशमिष्ट, स्तुति कर्मैतत् । अस्तावीत् तस्मादमुञ्च इति सम्बन्ध Sy
२ शमतस्मात्तोपि P शशमेतस्मात्तोपि D शशमेत सोऽपि M
३ शाचाम P
४ होनं P
५ हे चेतनावन् ! Sy
६ इहं P M वेद्याम् Sy
७ निप० D अवस्थाय Sy
८ VM ignores चित् । अग्ने and तु ॥ चिदिति पूरणः । शुनःशेपमिति पदस्य मध्ये पदान्तरस्य संहितायां व्यत्ययेनावस्थितिः Sy
९ वृणीयमाण P, D
१० हे अग्ने ! Sy
११ क्रोध्यन् P क्रुध्यंस्त्वम् Sy
१२ अपागाः । ऐयेः, 'ई गतौ' इत्यस्मात् स्यमृधिकर णात् लङि मध्यमे थास्वसे परस्मैपद आडागमे वृद्धौ व्यत्ययेन श्यनोऽकारस्यैकारे च कृते रूपम् Sy
१३ मध्यं P
१४ Omitted by P
१५ कर्मणः पालकः Sy
१६ प्रवोच P
१७ स एव विद्वान् Sy
१८ त्वाम् Sy
१९ अन्वाच० P त्वाह्यन्वापश्यते M ददर्श Sy
२० गजामि D आगाम् इति । एवं वृश आह Sy
२१ ०हितवुक्तं P D
२२ महेन्द्रे० P
२३ VM ignores हि ॥ हि खलु Sy
२४ शाट्यायनब्राह्मणोक्त इतिहास इहोच्यते ।
राजा त्र्यरुण ऐक्ष्वाकस्त्र्यरुणोऽभवदस्य च ॥१॥
पुरोहितो वृशो जान ऋषिरासीत्तदा खलु ।
सङ्गृह्णन्ति रथान् राज्ञां रक्षणाय पुरोहिताः ॥२॥
त्र्यरुणस्य वृशो रश्मिं सञ्जग्राह पुरोहितः ।
कुमारो वर्त्मनि क्रीडन् रथचक्रेण घातितः ॥३॥
छिन्नः कुमारश्चक्रेण समाराध पुरोहितः ।
त्वं हन्ताऽस्येति राजानं राजा चापि[चापि]
पुरोहितम् ॥४॥
त्वं हन्ताऽस्य कुमारस्य नाहमित्यब्रवीत्तदा ।
यतस्त्वं रथवेगस्य नियन्ताऽतस्त्वया हतः ॥५॥
रथस्वामी यतो राजन् ! तस्मात्त्वं तस्य घातकः ।
एवं विवदमानौ तावक्ष्वाकून् प्रष्टुमागतौ ॥६॥
तौ पप्रच्छतुरिक्ष्वाकून् केनासौ निहतो द्विजः ।
तेऽब्रुवन् रथयन्तारं हन्तारं वृशसंज्ञकम् ॥७॥

शृङ्गे । रक्षसे । विनाशाय ।

उत स्वानासो दिवि षन्त्वग्नेस्तिग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ ।
मदे चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥ १० ॥

उत स्वानासः । अपि च । स्वननशीला । दिवि । भवन्तु । अग्नेर्मानिय । रक्षसाम् । विनाशाय । यानि भवन्ति तिग्मान्यायुधानि । सोममदे । अस्य । प्रहिंसन्ति राक्षसान् । मानव । ततश्च न । वारयन्ति । राक्षस्य । माया एनम् ।

---

१ शृङ्गं P शृङ्गाणि । शृङ्गसदृशीहिंसिका वा ज्वाला Sy शृङ्गाणि ज्वाला 'सुपां सुलुक्' (Pa 7 1 39) शृङ्गसदृशीर्ज्वाला DDN यथा हि वृषभस्तदाभिध्नन् शृङ्गे तीक्ष्णीकरोति Dur शृङ्गस्थानीये प्रधाने अस्मीये ज्वाले BB

२ रक्षसे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । रक्षस इति DDN

३ विराशाय P विराश (नाशा) य M. विराशाय D नाशाय । 'निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय' N 4.18 इति यास्क Sy विहिंसनायेत्यर्थ Dur रक्षो विनाशार्थम् । विनिक्षे 'णिक्षि चुम्बने' । ज्वालाभ्यां रक्षसश्चुम्बनं दाह एव । रक्षसो दाहार्थं शृङ्गे तीक्ष्णीकरोत्विति । यद्वा णिक्षेश्चोधनकर्मण । विनाशो बन्धनं विनाशनमेव BB

४ "निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय । रक्षो रक्षितव्यमस्मात् । रहसि क्षणोतीति वा । रात्रौ नक्षत इति वा" N 4.18, SKN II 247
This stanza=TS 1 2 14.7

५ स्वनास D शब्दं कुर्वाणा ज्वाला Sy स्वनं कुर्वन्त । हविःप्रक्षेपसमुपजनितमहाशब्दा ज्वाला इति रश्मिनामेति केचित् BB

६ Omitted by P अपि BB

७. सन्नशी० P

८ द्युलोके Sy नभसाकाशे BB

९. प्रादुर्भवन्तु Sy विजृम्भताम् । छान्दसं पत्वम् BB

१० मानव P ईदृशा रश्मय BB

११ रक्ष P रक्षस M रक्षस Sy

१२ हननाय Sy रक्षोवधार्थम् । हन्ते हन्त्यार्थे भावे तवैप्रत्यय BB

१३ तिमन्या० P तीक्ष्णायुधस्थानीया ज्वाला Sy तीक्ष्णायुधा । तिग्मं तैक्ष्ण्यमेवायुधमेषां ज्वालानां वेधकत्वात्तेषां ते तव रश्मयो दिव्यपि प्रकाशन्ताम् BB

१४ हर्षे सति Sy मदार्थमस्य । मद्योपमानार्थं चिदव्यय BB

१५ सोममदेवस्य M अग्ने Sy

१६ प्रकर्षेण भङ्गं गच्छन्ति पीडयन्ति वा रक्षांसि Sy प्रकर्षेण भक्षयन्तु 'रुजो भङ्गे' तौदादिकः । यद्वा अस्या (अस्या?) अस्य रश्मय प्रकाशन्तु प्रकर्षेण रक्षःप्रभृत्यपि भक्षयन्तु । मदस्ये (मध्याह्ने) वर्तमानस्यास्य यथा रश्मयो विश्वं दहन्ति एवमस्मद्रिपून् भक्षयन्त्विति BB

१७ दीप्तिः BB

१८. मानवस्तुतस्य M क्रोधा दीप्तयो वा Sy क्रोधनशीला BB

१९ न वृण्वन्तु न प्राप्नुवन्ति BB

२० अदेवना आसुर्य सेना Sy अदेव्य आसुर्य BB

२१ परितो बाधिका Sy पीडा BB

२२ एनं P., D एवमस्मद्विषये प्रवर्तमानमेनमग्निम् BB

२३ VM ignores उ and चित् ॥ उ इति पूरण Sy
This stanza=TS 1 2 14.7

एतं ते स्तोमं तुविजात विप्रो रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ।
यदीदग्ने प्रति त्वं देव हर्याः स्वर्वतीरप एना जयेम ॥ ११ ॥

एतं ते[1] । स्तोमम्[2] । बहुजनन[3] । मेधावी[4] । रथम् । इव । धृष्ट[5] । सुकर्मा[6] । कृतवानस्मि[7] । यदि । स्तोमम्[8] । त्वम् । कामयेथा[9] । शोभनगुणा[10] । अप[11] । स्तोमेनानेन[12] । जयेम[13][14] ।

तुविग्रीवो वृषभो वावृधानोऽशत्र्व१र्यः समजाति वेदः ।
इतीममग्निममृता अवोचन्बर्हिष्मते मनवे शर्म यंसद्धविष्मते मनवे शर्म यंसत् ॥१२॥

तुविग्रीव । बहुकण्ठ[15] । वृषभ[16] । वर्धमान[17] । शत्रुरहितम्[18] । धनम् । सङ्गमयति[19] । स्वामी[20] । इति । इमम्[21] । अग्निम् । देवा[22] । ब्रुवन्ति[23] । तथाऽस्य च बर्हिष्मते[24] । हविष्मते[25] च[26] । मनुष्याय[27] । सुखम् । प्रयच्छतु[28], सूक्त ,यदा वृशार्ष[29] भवति तदात्यन्त सङ्गत भवति ।[30]

१. एकस्ते P, D
२. स्तोत्रम् Sy
३. हे बहुभावमापन्न ! अग्ने ! Sy
४. मेधावी स्तोता Sy
५. धीर. Sy
६. शोभनकर्माऽहम् Sy
७. ०नसि M. समपादयम् Sy
८. स्तोम seems to be the explanation of इत् ॥ एन स्तोमम् Sy
९. ०था M. प्रतिकामयेथाः Sy
१०. स्वरणवतीर्व्याप्तिमतीः Sy
११. अपि D.
१२. एनेन Sy
१३. प्राप्नुयाम Sy
१४. VM. ignores एतम् । ते । अग्ने । देव and प्रति ॥ एतम्, एतत् । ते त्वदर्थम् । Sy
१५ बहुज्वाल प्रभूतग्रीवो वा Sy
१६. वर्षिता कामानाम् Sy
१७ वर्धमानोऽग्नि· Sy
१८. अकण्टकम् Sy
१९. सयोजयति Sy
२०. अरेः Sy
२१. मम P. अर्थम् Sy
२२. अन्ये देवाः Sy
२३. अवोचन् । यस्मादेवं तस्मात् Sy
२४. यथा यच्च D., P. यस्मादेव तस्मात् Sy
२५. यागवते Sy.
२६. Omitted by P
२७. यजमानाय Sy
२८. यच्छतु Sy
२९. पृशाष M
३०. VM ignores the repeated words मनवे । शर्म and यसत् ॥ Ms D puts the figure ॥२॥ here to indicate the end of the second hymn No such number is given in P and M

V 3

त्वम॑ग्ने॒ वरु॑णो॒ जाय॑से॒ यत्त्वं मि॒त्रो भ॑वसि॒ यत्समि॑द्धः ।
त्वे विश्वे॑ सहसस्पुत्र दे॒वास्त्वमिन्द्रो॑ दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य ॥ १ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! तदा । वरुणो भवसि । यदा । प्रादुर्भवसि । तथा त्वम् । मित्रश्च । भवसि । यदा । समिध्यसे । तदा त्वयि । विश्वे । देवाः सन्ति । "यदग्निमुद्धरति वसवस्तर्ह्यग्निः" इत्यध्वर्युब्राह्मणम् । त्वम् । इन्द्रश्च भवसि । यजमानाय ।

त्वम॑र्य॒मा भ॑वसि॒ यत्क॒नीनां॒ नाम॑ स्वधाव॒न्गुह्यं॑ बिभर्षि ।
अ॒ञ्जन्ति॑ मि॒त्रं सुधि॑तं॒ न गोभि॒र्यद्दम्प॑ती॒ सम॑नसा कृ॒णोषि॑ ॥ २ ॥

त्वमर्यमा । त्वम् । अर्यमा । भवसि । यदा । कन्यकानामर्थाय समिध्यते तदा । गुह्यम् । नाम च । बिभर्षि 'यविष्ठ इति वास्य तद्गुह्यं नाम' इति वाजसनेयकम् । अञ्जन्ति । सखायम् । इव वृद्धम् । सुष्ठु निहितम् । गोविकारैः पयःप्रभृतिभि । यस्मात् त्वम् । जायापती । समानमनस्कौ । करोषि ।

---

१ 'त्वमग्ने वरुण' इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्षं त्रिष्टुभमाग्नेयम् । 'त्वमग्ने वसुश्रुत' (KSA 24.3 p 19) इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः 'प्रबोध्यग्निः' इत्यत्रोक्तः Sy
२ तमसां वारको रात्र्यभिमानी देवोऽपि त्वमेवSy
३ जायसे Sy
४ यथा P
५ त्वमितरश्च P, D अहरभिमानी देवः प्रमीतेस्त्राता Sy
६ त्वमुत्पन्नमात्रः सन् तमो निवारयसि प्रवृद्धः सन् हितकारी भवसीत्यर्थः Sy
७ तथा P, D
८ सर्वेऽपि Sy
९ वर्तन्ते । त्वद्दत्तेन हविषा तेषां जीवनात् । 'ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन्' (TS 6 2 2 6) इति हि श्रुतेः Sy
१० ०मुर्द्धति P ०मुद्धति D
११ ०स्तर्ह्यग्निः P
१२ इत्यध्युब्रा० P इत्यर्युब्रा० D
१३ स्वामी Sy
१४ VM ignores सहस । पुत्र and दाशुषे ॥ हे सहसस्पुत्र ! बलेन मथ्यमानत्वात् । दाशुषे हविर्दात्रे Sy
१५ 'विवाहे चतुर्थ्यामाज्याहुतौ' 'त्वमर्यमा' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनामिति विवाहे चतुर्थीम्' (AGS 1.4.7) इति Sy
१६ हे अग्ने ! Sy
१७ त्वम् and अर्यमा are omitted by P, D सर्वेषां नियमितासि Sy
१८ कन्यकानां सम्बन्ध्यसि Sy
१९ गोपनीयम् Sy
२० वैश्वानर इति तन्नाम Sy
२१ मित्रमिव त्वाम् Sy
२२ गोपितारैः P विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारैः क्षीरादिभिः Sy
२३ पर्यप्र० P पर्य प्र० D क्षीरादिभिः Sy
२४ यस्मान् P
२५ VM ignores स्वधावन् ॥ किञ्च हे स्वधावन् ! हविर्लक्षणान्नवन् ! Sy

तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्रम् ।
पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

तव श्रिये[1]। तव श्र्यर्थम्[2] । मरुत[3] । परिचरन्ति[4] । रुद्र[5] । यदा । तव । जननम्[6] । चारु[7] । चित्र[8] भवति प्रादुर्भूत समेधयन्ति मरुत । पदम् । यत् । विष्णो[9] । अन्तिकम्[10] । निधायि[11] । तेन पृथिव्यान्तरिक्षेण[12] वा "अन्तरिक्षदेवत्या[13]. खलु वै पशव" इति च ब्राह्मणम्, ओषध्युत्पादनेन[14] । गावो[15] यत् तव । नाम[16] कृतवन्त । पशुपतिरिति[17] । रक्षसि[18] ।

तव श्रिया सुदृशो देव देवाः पुरू दधाना अमृतं सपन्त ।
होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्दशस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ४ ॥

तव श्रिया । तव । ज्वालया[19] । सुदर्शा[20] । हे देव[21] । देवा[22] । पुरु धनम[23] । प्रयच्छन्त[24] । हवि[25] । सचन्ते[26] । ह्वातारम्[27] । अग्निम् । मनुष्या । परिनिषीदन्ति[28] । प्रयच्छन्तो हवि[29] । कामयमाना[30] । मनुष्यस्य[31] । शसनीयम्[32] ।

---

१. अनयाग्नेर्माध्यमिकी मूर्तिरुच्यते । हे अग्ने ! Sy
२. श्रियर्थं P., D. श्रयणाय Sy
३. अपोऽन्तरिक्ष्याः Sy
४. मार्जयन्ति Sy
५. हे रुद्र ! वृष्टचा रुद्रवद्वर्धितरग्ने ! Sy.
६. जन्म वैद्युतलक्षणम् Sy
७. चरणीयम् Sy
८. चायनीय च Sy.
९. व्यापनशीलस्य देवस्य Sy
१०. अन्त्रिक M.
११. अनेनान्तरिक्षमुक्तम् 'उपमेयमिव विष्णोर्मध्यमं पदं तस्मान्नान्तरिक्ष पश्यन्ति' इति ब्राह्मणम् Sy
१२. ०व्या अ० D., M.
१३. ०दैव० D.
१४. ओषद्युत्पा० D. ०ध्युत्पा० P
१५. गोनामुदकानाम् Sy
१६. नामानि Sy
१७ VM seems to explain गुह्यम् by पशुपति ॥ गुह्यम् अगम्यम् Sy
१८ द्रक्षसि P, D
१९. समृद्ध्या Sy.
२०. सुदृश. Sy
२१. Omitted by D हे अग्ने ! Sy
२२. इन्द्रादय Sy.
२३. अत्यधिकम् Sy
२४. त्वयि प्रीतिं धारयन्तः Sy
२५. अमृतम् Sy.
२६. स्पृशन्ति Sy
२७. पातारम् P. होमनिष्पादकम् Sy
२८. ०दन्त. P. ०दन्त D. परिचरन्त्यृत्विजः Sy.
२९. हविर्वितरन्तः Sy.
३०. कामयमानस्य Sy.
३१. मनुष्यस्य यजमानस्यार्थम् Sy
३२. M. omits ष्यस्य and शंसनीयम् ॥ फलम् Sy

न त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान्न काव्यैः परो अस्ति स्वधावः ।
विशश्च यस्या अतिथिर्भवासि स यज्ञेन वनवद्देव मर्तान् ॥ ५ ॥

न त्वद्धोता[1] । न[2] । त्वत्त[3] । होता[4] । प्रथम[5] । अग्ने ! विद्यते[6] । यष्टृतर[7] । न च । स्तोत्रे[8] । परो[9] विद्यते । अभवन्[10] ! स त्वम् । यस्या । विश[11] । अतिथि[12] । भवसि । मनुष्या साधयित[13] तेन । यज्ञेन[14] । मनुष्यानाश्रि[15]तान् । भजते[16] ।[17]

वयमग्ने वनुयाम त्वोता वसूयवो हविषा बुध्यमानाः ।
वयं समर्ये विदथेष्वह्नां वयं राया सहसस्पुत्र मर्तान् ॥ ६ ॥

वयमग्ने । वयम्[18] । अग्ने ! प्रयच्छेमहि[19] । त्वया रक्षिता[20] । धनकामा[21] । हविषा[22] दीयमानेन । त्वया बुध्यमाना[23] । वयम् । सङ्ग्रामे[24] । अह्ना सम्वर्थिषु[25] । यज्ञेषु च[26] शत्रून् अभिभवेम । मनुष्यान्[27] । धनेन[28] । हे सहस । पुत्र[29] !

---

१ त्वद्धो M त्वद्धो ता P, D
२ Omitted by P
३ अन्य Sy ४. त्वद्धोता P
५ वृद्ध P प्रद्ध D पूरक पुराणो वा Sy
६ अस्ति Sy
७. यष्टा वा Sy
८ स्तोत्रे स्तुत्य Sy
९ परस्तात् परस्मिन्नपि काले Sy
१० अप्रवान् P
११ प्रजाया ऋत्विग्रूपाया Sy
१२ ०शाति० P, D अतिथिवत्पूज्य Sy
१३ ०यि D मनुष्या साधयित seems to be unnecessary
१४ The passage beginning with त्वत्त and ending with यज्ञेन is omitted by M
१५ ०ष्याणा श्रि० P अस्मद्वेष्टॄन् Sy
१६. बुध्यति हिनस्ति । यद्वा मर्तान् परिचारकान् सम्भजेत् Sy
१७. VM ignores च । and देव ।
१८. यसमाना Sy
१९ ०च्छाम० P प्रयच्छेम is suggested for प्रयच्छेमहि ॥ शत्रून् पीडयाम सम्भजेमहि वा धनम् Sy
२० त्वया रक्षिता सन्त Sy
२१ वसुकामा Sy
२२ P adds वीत्ताञ्जहि प्राशामिशस्तिमेते क्रिय माणा मामग्नेयोस्मानागते सेनसा च बाध after हविषा । D adds वीत्ताञ्जहि प्राशाभि शस्तिमेत क्रियमाणामग्नेयोस्मानागसेन सा च बाध after हविषा । The additional passage in P and D has a striking resemblance with the commentary on RV V 3 7
२३ त्वां बोधयन्त Sy
२४ समरणे जयेम शत्रूनिति शेष Sy
२५ सं वि षु P सव्यिषु D संवि (सर्वे)षु M सर्वेष्वहःसु Sy
२६. यज्ञेषु च is missing in M यागेषु प्राप्नुयाम धनम् । यद्वा वनुयामेत्येवमुच्यते Sy २७. पुत्रभृत्यादींस्सम्भजेमहि Sy
२८ धनेन सह Sy
२९ ०त्र P किञ्च हे बलस्य पुत्र ! पालक ! मामग्ने ! Sy,

यो न॒ आगो॑ अ॒भ्येनो॒ भरा॒त्यधी॒द॒घम॒घशं॑से दधात ।
ज॒ही चि॑कित्वो अ॒भिश॑स्तिमे॒तामग्ने॒ यो नो॑ म॒र्चय॑ति द्व॒येन॑ ॥ ७ ॥

यो नः[1] । यः । अस्माकम्[2] । आग[3] । पाप च । अभिप्रापयति[4] । तस्मिन्, अघशंसे । अघम्[5] । अग्निरधिधत्तात्[6] ।[7] जहि । प्राज्ञ[8] ! अभिशस्तिम्[9] । एतेन[10] क्रियमाणाम्[11] । अग्ने[11] । ये[12] । अस्मान्[13] । आगसैनसा[14] च । बाधते[15] ।[16]

त्वाम॒स्या व्यु॑षि देव॒ पूर्वे॑ दू॒तं कृ॑ण्वा॒ना अ॑यजन्त ह॒व्यैः ।
सं॒स्थे यद॑ग्न॒ ईय॑से रयी॒णां दे॒वो मर्तै॒र्वसु॑भिरि॒ध्यमा॑नः ॥ ८ ॥

त्वामस्या व्युषि[17] । त्वाम् । रात्रे । विवासे[18] । देवम् । पूर्वे[19] । कवय । दूतम्[20] । कृण्वाना[21] । अयजन्त । हविर्भि[22] । यत्[23] त्वम् । रयीणाम्[24] । संस्थाने[25] युद्धे । गच्छसि । देव[26] । वासयितृभि[27] । मनुष्यै[28] । समिध्यमान[29][30] ।

---

१. मर्त्यः Sy
२. अस्मभ्यम् Sy
३. अपराधम् Sy.
४. अभितः करोति Sy.
५. पापम् Sy.
६. ०धिधत्तान् P. ०ग्निधिधत्तात् M. ददात्वग्नि । आगोऽपराधं यो मह्यमिदं करोति तस्मा एवाग्निस्तत् करोत्वित्यर्थः Sy
७. अथ प्रत्यक्षेणोच्यते Sy
८. प्रज्ञ M
९. उत्तरत्र यच्छब्दश्रवणात्तदानुगुण्येनैनमभिशसकमिति व्याख्येयम् Sy.
१०. ०णम् P
११. M. omits क्रियमाणाम् and अ of अग्ने ।
१२. अभिशस्ता Sy
१३. ये स्मान् P, D.
१४. द्वयेन उक्तेन आगसा एनसा वा Sy
१५. बाधते । तमिति Sy.
१६ VM ignores इत् ॥ इदिति पूरणः Sy.
१७. व्युषि P, D.
१८. व्युष्टायामुषसीत्यर्थ Sy
१९. पुरातना यजमाना Sy
२०. देवाना प्रेरकम् Sy
२१. कुर्वाणा. Sy.
२२. हविर्भिः साधनै Sy
२३. यत्व P युत D
२४. रयीणा हविर्लक्षणानाम् Sy.
२५. ससास्थाने P Missing in M आसादने सति Sy.
२६. द्योतमानः Sy
२७. वासकैः Sy.
२८. ऋत्विग्भिः Sy.
२९. ०यितृदिम्मनुष्यैस्समृध्यमानः D
३०. VM explains देव as देवम् and ignores अग्ने ।

अयं स्पृधि पितरं योधि विद्वान्पुत्रो यस्ते सहसः सून ऊहे ।
कदा चिकित्वो अभि चक्षसे नोऽग्ने कदाँ ऋतचिद्यातयासे ॥ ९ ॥

अव स्पृधि । अवप्रीणय । मदीय पितरम् । सम पृथक् कुरु च । तस्य सन्तु आनन् । योऽहम् । तव । पुत्रस्तुभ्य हवि । वहामि । सहस । पुत्र ! कदा । प्राज्ञ ! अभिपश्यसि । अस्मान् । अग्ने ! कदा वा । सत्य ज्ञस्त्वम् । युद्धाय निर्गमयसि ।

भूरि नाम वन्दमानो दधाति पिता वसो यदि तज्जोपयासे ।
कुविद्देवस्य सहसा चकानः सुम्नमग्निर्वनते वावृधानः ॥ १० ॥

भूरि नाम । भूरि । हवि । स्तुवन् । प्रयच्छति । अस्मदीय पिता । हे वासयित ! यदि त्वम् । तत् । सेवसे । कुवित् । देवस्य । सहसा । दीप्यमान प्रयच्छसि । सुखम् । अग्निस्च तस्मै । प्रयच्छति । वर्धमान ।

---

१ अप P
२ अप० P पारय Sy
३ पालकं पितृभूतम् Sy
४ तम् is suggested for सम ।
५ अथ P., D Sy adds पापात् ।
६ M omits सम् पृथक कुरु च तस्य ।
७. आनह्योहं तस्य P तस्य D यो हुस्त M
८ पुत्रस्थानीयस्तव यो यजमान, त्वाम् Sy
९ वहति । तमेवं कुर्वित्पृथिरात्मानं परोक्षेणाह । 'तुभ्यवाळग्निरजरः पिता नः' (RV V 4.2) इति हि वक्ष्यति । यद्वा पितृपुत्रभावो व्यत्यस्त । पितरं पितृवत्पालकं यजमानमव स्पृधि योधि च । यस्त्वं पुत्र पुत्रवत् सदा रक्षणीय 'त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्' (RV II 1 9) इति हि श्रुति Sy
१० हे बलस्य पुत्र अग्ने ! त्वम् Sy
११ तदा M
१२ हे चेतनावन् ! Sy
१३ मने M
१४ यज्ञस्योदकस्य वा चेतयिता Sy
१५ Omitted by M प्रेरयसि सन्मार्गेण Sy
१६. नाम D　　१७. प्रभूतम् Sy
१८ त्वदीयं नाम Sy
१९ वन्दमान सन् Sy
२० धारयति । सामर्थ्यद्धिवि । अथवा नामकं हवि प्रभूतं धारयति दातुम् Sy
२१ पालकस्त्वम् Sy
२२ हे वासकाग्ने ! Sy
२३ हवि Sy
२४ M omits the words between प्रयच्छसि and सेवसे ।
२५ अनु हवि Sy
२६ कविर्वे० P व्यवहर्तुर्यजमानस्य Sy
२७ बलेन युक्त सन् Sy
२८. कामयमान । यद्वा कर्मणि षष्ठी । देवं यजमानं कामयमान Sy
२९ प्रयच्छत सुम् P., D सुम्नम् Sy
३० यजमानं वर्धयन् वा Sy.

त्वम॒ङ्ग ज॑रि॒तारं॑ यविष्ठ॒ विश्वा॑न्यग्ने दुरि॒ताति॑ पर्षि ।
स्ते॒ना अ॑दृश्रन्रि॒पवो॒ जना॒सोऽज्ञा॑तकेता वृ॒जिना॑ अभूवन् ॥ ११ ॥

त्वमङ्ग । त्वम् । क्षिप्रम्[१] । स्तोतारम्[२] । युवतम । विश्वानि । अग्ने । दुरितानि । अतिपारय[३] । स्तेना[४] । दृश्यन्ते[५] । रिपव[६] । जनास[७] । अज्ञाननिर्गमस्थाना[८] । चांदका[९] । भवन्त्विति[१०] ।

इ॒मे यामा॑सस्त्व॒द्रिग॑भूव॒न्वस॑वे वा॒ तदिदागो॑ अवाचि ।
नाहा॒यम॒ग्निर॒भिश॑स्तये नो॒ न रीष॑ते वावृधा॒नः परा॑ दात् ॥ १२ ॥

इमे यामास । स्वपितर प्रत्याह—अमी शनव । गन्तार[११] । त्वदभिमुखा । भवन्ति । तच्चैतत् । उपद्रवम्[१२] । वासयित्रेऽग्नये[१३] मया । उक्तम्[१४] । समुच्चयार्थीयो[१५] वाशब्द । न । एव । अयम् । अग्नि[१६] । अस्मान् । अभिशस्तये[१७] । प्रयच्छति[१८] । न । हिंसते[१९] । वर्धमानोऽग्नि[२०] प्रयच्छति[२१] ।

---

१. अङ्ग ! हे स्वामिन् ! Sy
२. स्तोतारमनुग्रहीतुम् Sy
३. अतिपारयसि Sy
४. तस्कराः Sy
५. अदृ० P आदृ० D
६. शत्रुभूताः Sy
७. M. omits जनास. ॥ मनुष्या. Sy
८. ०सोज्ञान्तनि० P. जातनि० M. अप्रज्ञातचिह्ना Sy
९. अस्माभिर्वर्जिताः Sy
१०. ०त्विति P. भवन्ति Sy
११. गन्तार· स्तोमाः Sy
१२. ०द्रवत् P., D. उपद्रव is in the mas gend and as such it should be उपद्रवः । Similarly एतत् and उक्त going with उपद्रवः should be एष and उक्त. ॥ अपराधमाशासनरूपम् । इद देहीति याचनमेवापराध, यद्वा तदिद वक्ष्यमाण शत्रुभि· कृतमागोऽवाचि Sy
१३. वासकाय Sy
१४. उक्तवानहमग्निम् Sy
१५. ०यामीयो D. अथवा Sy
१६ अग्निना P M omits the words between र्थीयो वा and अग्नि· ।
१७. निन्दकाय Sy.
१८. परादद्यात् Sy
१९. हिंसकाय Sy
२०. स्तुत्या वर्धमान. सन् Sy
२१. VM ignores इत् ॥ इदिति पूरणः ॥३॥ Ms D puts the figure ॥३॥ here to indicate the end of the third hymn No such number is given in P. and M,

V 4

त्वाम॑ग्ने॒ वसु॑पतिं॒ वसू॑नाम॒भि प्र म॑न्दे अध्व॒रेषु॑ राजन् ।
त्वया॒ वाजं॑ वाज॒यन्तो॑ जयेमा॒भि ष्या॑म पृत्सु॒तीर्मर्त्या॑नाम् ॥ १ ॥

त्वामग्ने[१]। त्वाम्[२]। अग्ने[३]। धनपतिम्[५]। आभिमुख्येन प्रस्तौमि[६]। यज्ञेषु[७]। दीप्यमान[८]। त्वया[९]। सङ्ग्रामम्[१०]। युद्धं[११] कर्तुकामा[१२]। अर्यम[१३]। अभिभवेम। पृतना[१४]। मनुष्याणाम्[१५]।[१६]

ह॒व्य॒वाळ॒ग्निर॒जरः॑ पि॒ता नो॑ वि॒भुर्वि॒भावा॑ सु॒दृशी॑को अ॒स्मे ।
सु॒गा॒र्ह॒प॒त्याः समि॒षो दि॑दीह्यस्म॒द्र्य१॑क्सं मि॑मीहि॒ श्रवां॑सि ॥ २ ॥

हव्यवाट्[१७][१८]। हविषां वोढा[१९]। अग्निः[२०]। जरारहित[२०]। पालयिता[२१]। अस्माकम्। विविध भवन्[२२]। दीप्तिमान्[२३]।

---

१ 'त्वामग्ने' इत्येकादशर्चं वसुश्र सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम्। अनुक्रान्तञ्च 'त्वामग्न एकादश' (KSA. 24.4 p 19) इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग 'अग्नोऽप्यमि' इत्यत्रोक्त Sy

२ त्वम० P

३ ईदृशं त्वाम् BB

४ P omits त्वाम्। अग्ने।

५. धनपतिम् P, D वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसूनां बाहुल्यं तत्स्वामित्वं चोक्तम्। बहूनां धनानां स्वामिनम् Sy वसूनां सर्वेषां सम्बन्धिनं एकस्य द्वयोर्वा वसुपतिं वसूनां नित्यस्वामिनम्। इदं समासव्यासाभ्यां प्रतिपाद्यते कश्चिदाह वसूनां देवानां मध्ये वसुपतिमिति BB

६ प्रस्तौति D स्तौमि Sy तर्पयामि 'मदि स्तुतिमोदस्वप्नकान्तिगतिषु' BB

७ यागेषु Sy

८ ०मान D ०मानं M हे राजन्! Sy चरुपुरोडाशादिभिर्दीप्यमान! Sy

९ अनुकूलेन Sy त्वयैव BB

१० बाजम् Sy

११ अन्नमिच्छन्तो वयम् Sy वाजमन्नमात्मन इच्छन्तः। यद्वा वयं वाजमिच्छामस्तदा BB

१२ त्वया वाजं जयेम प्राप्नुयाम BB

१३ ०कामाभि० P

१४ ममृतानां P पृतानाम् D सेना Sy पृतनां कर्तुं या अस्माभिरिच्छन्ति ताश्शत्रुसेनाः। पृतिरिति सङ्ग्रामकर्म। तस्मात्सङ्ग्रामयितुमिच्छन्तीति सन्। यद्वा पृतनास्सूयन्त उत्पाद्यन्ते याभिस्ताः पृत्सुतयः। छान्दसं ह्रस्वत्वम्। पृन्त्रापदञ्च। बहुविकारत्वात्सावगृह्यते BB

१५ ०णा D मरणधर्मकाणाम् Sy मर्त्यानां मध्ये BB

१६ VM *ignores* वसूनाम्।
This stanza=TS 1 4 46 2

१७. दर्शपूर्णमासे पत्नीसंयाजे गृहपतेर्याज्यैषा। सूत्रितञ्च—'हव्यवाळग्निरजरः पिता न इति पत्नीसंयाजा' (ASS 1 10) इति। देवसुवां हविष्ष्वप्यग्नेरेषैव याज्या। सूत्रितञ्च—'हव्यवाळग्निरजरः पिता नस्त्वं च सोम नो वशः' (ASS 4.11) इति Sy

१८ हव्यवाट् D

१९ अज्ञानादिगुणयुक्तः BB

२० ०रः P अजीर्णः सन् Sy जरारहितः BB

२१ पिता भवत्विति शेषः Sy

२२ भवं P भव D व्याप्तः Sy भुवनस्य व्यापी BB

२३ विशेषेण भानशीलः। भातेर्वनिप् BB

सुदर्शनीय[1] । अस्माक भवतु । शोभनगृहपतिकानि[2] । अन्नानि[3] । सन्दिदीहि[4] अस्मभ्यम् । अस्मदभिमुखानि[5] । अन्नानि[6] । सह कुरु[7] ।

विशां कविं विश्पतिं मानुषीणां शुचिं पावकं घृतपृष्ठमग्निम् ।
नि होतारं विश्वविदं दधिध्वे स देवेषु वनते वार्याणि ॥ ३ ॥

विशा कविम् । मानुषीणाम्[8] । विशाम्[9] । स्वामिनम् । क्रान्तप्रज्ञम्[10] । दीप्तम्[11] । शोधकम्[12] । घृतपृष्ठम्[13] । अग्निम् । निदधिध्वे[14] । ह्वातारम्[15] । सर्वज्ञम्[16] । स[17] । देवेषु[18] । मनुष्याणा धनानि[19] । भजते[20] ।

जुषस्वाग्न इळया सजोषा यतमानो रश्मिभिः सूर्यस्य ।
जुषस्व नः समिधं जातवेद आ च देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ४ ॥

जुषस्व[21] । जुषस्व[22] । अग्ने[23] । समिद्ध । इडया[24] । सङ्गत[25] । यतमानश्च[26] । सूर्यरश्मिभि सह[27] । तथा

---

१. शोभनदर्शन. Sy सुखदर्शनः । दृशीकादयो निपात्यन्ते BB
२. अथ प्रत्यक्षवादः, शोभनगार्हपत्ययुक्तानि Sy. शोभनगृहपतित्वहेतुभूता. BB
३. ०पतिकोन्नानि P
४. सम्यक् प्रकाशय ददस्व वा Sy एकीकृत्य दीपय देहीत्यर्थः । दिदेतिर्दीप्तिकर्मा छान्दसः । ददातेर्वा रूप छान्दसविकारः BB
५. अस्मदभिमुखम् Sy अस्मदाभिमुख्येनागतिमत् BB.
६. यशांस्यन्नानि वा BB.
७. ह P सम्यक् प्रयच्छ Sy सम्यङ् निष्पादय । 'माङ् माने', जौहोत्यादिकः BB This stanza=TS 3 4 11 1
८ सर्वासां मनुष्यरूपाणा पालक स्वामिन वा Sy
९. प्रजानाम् Sy
१०. मेधाविनम् Sy
११. शुद्धं दीप्त वा Sy
१२. अन्येषा शोधकम् Sy
१३. प्रदीप्तपृष्ठोपलक्षितशरीरम् । अथवोपरितनभागे आज्योपेतम् Sy
१४. धारयत हे ऋत्विज. ! Sy
१५. होमनिष्पादकम् Sy
१६. विश्वस्य वेत्तारम् Sy.
१७. देवः Sy.
१८. देवेषु मध्ये Sy
१९. वरणीयानि धनानि Sy
२०. सम्भजतेऽस्मदर्थम् । स्वय वा वार्याणि हवींषि वनते Sy.
२१. युषस्व D
२२. जू० D सेवस्व स्तुतिम् Sy.
२३. M adds समिद्धमस्मदीयाम् after अग्ने
२४. ळलया P., D. वेदिलक्षणया भूम्या वाचा वा Sy
२५. सङ्गत P., D. समानप्रीतिः Sy
२६. प्रयत्नमुष.काले कुर्वन् Sy
२७. VM explains सूर्यस्य and रश्मिभि together as सूर्यरश्मिभि सह ।

हे जातवेदः[1] ! अस्माकम्[2] । समिधम् । सवस्व । आवह[3] । च । दयान् । हविषो[4] भक्षणाय ।

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।
विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भरा भोजनानि ॥ ५ ॥

जुष्टः[5] । पर्याप्तः[6] । दममनाः[7] । अतिथिर्भवन्[8] । गृहे[9] । इमम् । नः[10] । यज्ञम् । उपगच्छ[11] । आनन्[12] ।

---

१ जातस्य वेदितरग्ने ! Sy

२ अस्मदीयाम् Sy

३ VM. explains आ and वक्षि together as आवह but Sy explains these separately आ as आवह and वक्षि as वहसि तद्धवि ।

४ ०वे P हविरदनाय Sy

५ अथ यविष्ठेष्टया स्विष्टकृतोऽनुवाक्यया । सूत्रितञ्च—'जुष्टो दमूना अग्ने शर्ध महते सौभगायेति संयाज्ये' (ASS 2 12) इति । मरुद्भ्य पुरोडाशं सप्तकपालमित्यत्रापि स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । 'प्रत्यासो न ये मरुत स्वञ्चो जुष्टो दमूना' (ASS 2 18) इति Sy वसुश्रुतस्यात्रेयस्य SKN वसुश्रुतस्यात्रेयस्येदमार्षम् Dur

६ अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । यस्त्वं जुष्टः सेवितः सर्वेण, प्रियो वा सर्वस्य SKN आ सेवितस्त्वमस्माभिः स्तुतिभिः Dur

७ दमना M दममनाः is suggested for दममनः ॥ दाममना दान्तमना वा Sy अक्रूरमना भूत्वा Dur

८ अतिथिः तद्वत् पूज्यः सन् Sy अतिथिस्थानीयश्च सायंप्राप्तत्वादग्निहोत्रिणाम् । अततिर्गतिकर्मा अभिगतो हि स नूनं निवासं गृहाण्यतिथिः । अभ्यति तिथिषु वा कुलानि । अभ्येति तिथिषु सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः । अतिथिर्हि यावद् गन्तव्यं तावद् याति परकुलानीतिSKN अतिथिश्च त्वमग्निहोत्रिणां दान्तमनसां प्रातः सायं चोद्धोष्यमानो भवसि । स्वभाव एष च तवाग्निहोत्रिणामतिथित्वेनोपस्थातव्यमिति ।

आह, अतिथिः कस्मात् ? उच्यते, गृहानभिप्राभिमुख्येनासौ अततो भवति गत इत्यर्थः । 'अतति पतति' गतिकर्मसु पठितम् । अथवैवमन्यथा स्यात्—'अभ्येति' अभ्यागच्छति तिथिषु पौर्णमास्यादिषु परकुलानि यजमानकुलानीत्यतिथिः Dur

९ गृहे D गृहेऽस्मदीये SKN अतो ब्रूमो वयमपि दान्तमनसोऽग्निहोत्रिणश्च । अस्माकमपि य एष मद्गृहे यज्ञस्तन्यते तं त्वमुपायाहि समागच्छ । दुरोण इत्येतद् गृहनाम (Ngh 3 4) आह—किं कारणम् ? उच्यते ते हि गृहाः दुरवा भवन्ति । अवसितस्तर्पणाय, दुस्तर्पा इत्यर्थः । उक्तञ्च 'कुटुम्बतन्त्राणि हि दुर्भराणि' इति । एवमेतस्मिन्मन्त्रे 'जुष्टः दमूना, अतिथिः विद्वान्, हे अग्ने ! यज्ञमुपयाहि' इत्येतस्मिन्नधिकारे वर्तमानः 'दमूना' शब्दः कमन्यमग्निविशेषणादव ब्रूयात् ? न कञ्चिदपि । परिशेषाद् दमूना इत्येतदग्निविशेषणमेवेति सिद्धम् Dur

१० अस्मदीयम् Sy
अस्माकं स्वभूतम् SKN

११ उपागच्छ Sy अथवा गृहं ममैवमिति चेतोऽवस्थाप्य तत उपयाहि । अथवा दान्तेष्वेव हि तव मनो वयं च दान्ताः Dur

१२ आनम् स्वमधिकारं भक्ततां वाऽस्माकम् SKN आनाम स्वमधिकारं भक्ततां चास्माकम् Dur

सर्वा[1] । अग्ने[2] । अभियोक्त्री[3] सेना । विहत्य[4] । शत्रूयता[5] तेषाम् । अन्नान्यस्माकम्[6] । आहर[7] ।[8]

वधेन दस्युं प्र हि चातयस्व वयः कृण्वानस्तन्वे३ स्वायै ।
पिपर्षि यत्सहसस्पुत्र देवान्त्सो अग्ने पाहि नृतम वाजे अस्मान् ॥ ६ ॥

वधेन[9] । आयुधेन । दस्युम्[10] । प्रकर्षेण पीडय[11] । स्वस्मै[12] । शरीराय[13] । गमनम्[14] । कुर्वाण । पारयसि[15] । यत्[16] ! सहस । पुत्र[17] । देवा[18] । तदा स[19] त्वम् । अग्ने । अस्मान् । रक्ष । युद्धे[20] । नेतृतम ।[21]

वयं ते अग्न उक्थैर्विधेम वयं हव्यैः पावक भद्रशोचे ।
अस्मे रयिं विश्ववारं समिन्वास्मे विश्वानि द्रविणानि धेहि ॥ ७ ॥

वय ते । वयम् । तुभ्यम्[22] । अग्ने । उक्थै[23] । परिचरण कुर्म[24] । वयम । हविर्भि[25] । पावक[26] ।

---

१. सर्वान् Sy उपगम्य च सर्वा SKN
२. हे अग्ने ! Sy
हे भगवन्नग्ने ! Dur
३. ०यो० suggested for ०यौ० अभियोक्तन् Sy स्त्रीलिङ्गनिर्देशादभियोक्त्रीरस्मच्छत्रुसेना इत्यर्थः SKN अभित. सर्वतो युजोऽभियोक्त्र्यः। शत्रुसेनास्त्वदागमनप्रतिबन्धेन वर्तमाना. Dur.
४. विविध हत्वा SKN. नानाप्रकार हत्वा तत उपयाहि Dur
५. ०त्रुय० P. शत्रूयता येऽस्माकमिच्छन्ति तेषा स्वभूतानि SKN किञ्च एवमागच्छस्त्व शृणु यत् कुरुष्व । येऽस्माक शत्रुत्वं कामयन्ते कर्तुं तान् विहत्य तेषा बलानि Dur.
६. अन्नानि धनानि Sy अथवा भोजनमिति धननाम (Ngh 2 10) धनानि SKN ततो यानि तेषा भोजनान्यन्नानि धनानि वा Dur.
७. तान्यस्मभ्यमाभर, आहरेति समस्तार्थः Dur
८. दमूना दममना वा । दानमना वा । दान्तमना वा । अपि वा दम इति गृहनाम (Ngh 3 4) । तन्मनाः स्यात् । मनो मनोते. । . . .अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवति । अभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा । (पर)गृहाणीति वा । (अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव) दुरोण इति गृहनाम (Ngh 3 4) । दुरवा भवन्ति दुस्तर्पा । इम नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् । सर्वा अग्ने । अभियुजो विहत्य शत्रूयतामाभर भोजनानि । विहत्यान्येषा बलानि शत्रूणा भवनादाहर भोजनानीति वा । धनानीति वा N. 4 4,5 , SKN II 208
९. हे अग्ने । Sy
१०. उपक्षपयितारम् Sy
११. विय P., D. प्रणाशय Sy
१२. स्व M. स्वीयाय Sy
१३. अथवा स्वायै तन्वे यजमानादिरूपाय पुत्राय Sy.
१४. वय' अन्नम् Sy
१५. तर्पयसि Sy.
१६. यस्मात् Sy
१७. पुत्रा P., D. अग्ने ! Sy.
१८. भवान् P. दवान् D. देवान् is suggested for देवा. ।
१९. Omitted by D
२०. सङ्ग्रामे Sy
२१. VM. ignores हि ॥ हि इति पूरणः Sy
२२. त्वाम् Sy
२३. ०भ्यमन्न उ० P शस्त्रैः Sy
२४. परिचरेम Sy
२५. हविर्भिर्विधेम Sy
२६. शोधक । Sy

भजनीयदीप्ते[1] । अस्मासु[2] । धनम् । सर्वैर्वरणीयम्[3] । सङ्गमय[4] । अस्मासु[5] । सर्वाण्येव[6] । धनानि[7] । स्थापय[8] ।

अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व सहसः सूनो त्रिषधस्थ हव्यम् ।
वयं देवेषु सुकृतः स्याम शर्मणा नस्त्रिवरूथेन पाहि ॥ ८ ॥

अस्माकम्[9] । अस्माकम् । अग्ने । यज्ञम्[10] । सेवस्व । सहस[11] । पुत्र । त्रिस्थान[12] । हविश्च[13] । वयम्[14] । देवेषु[15] । शोभनकर्माण[16] । स्याम[17] । सुखेन[18] । त्रिगुणेन[19] । रक्ष[20] ।

विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावा दुरिताति पर्षि ।
अग्ने अत्रिवन्नमसा गृणानो३स्माकं बोध्यविता तनूनाम् ॥ ९ ॥

विश्वानि । सर्वाणि । अस्मान्[21] । दुःखेन । गाहितव्यानि[22] । हे जातवेद[23] ! सिन्धुम्[24] । इव । नावा[25] । दुरितानि । अतिपारय । अग्ने ! अत्रिणेव[26] । मनसा[27] । स्तूयमान[28] । अस्माकम् । अङ्गानाम्[29] । रक्षिता भवा मीति[30] । बुध्यस्व ।

---

१ हे कल्याणदीप्ते ! Sy
२ ०प्तो स्मा० D अस्मभ्यम् Sy
३ विश्ववरणीयम् Sy
४ प्रापय Sy
५ अस्मभ्यम् Sy
६. विश्वानि Sy
७. प्रविमाणि Sy
८ स्थापय P, D
९ अस्माकमग्ने M
१० अध्वरम् Sy
११ हे बलस्य पुत्र ! Sy
१२ त्रिषु क्षित्यादिषु स्थानेषु स्थित ! Sy
१३ M notes here अस्मयम् इत पदं प्रम्यपात ॥ हवि जुषस्व । यद्वा अध्वरं हविरिति योज्यम् । अहिंसितं हविरिति Sy
१४ यजमाना Sy
१५ Sy adds मध्ये ।
१६. ०कर्म P., D शोभनापूर्वकर्माणः Sy
१७. स्योम D भवेम Sy
१८. ०मन् D
१९ त्रिगुणे मुगेन P त्रिगुणेमूढेन D बाधिकादिभेदेन त्रिधा वरणीयेन त्रिच्छदिष्केण गृहेण वा Sy
२० VM ignores न ।
२१ अस्माकम् Sy
२२ दुःखेन गाह्यानि दुःखेन भोग्यानि Sy
२३ ०द D
२४ नदीम् Sy
२५ नाविको यथा तद्वत् Sy
२६ अत्रेर्यथा तथास्माकम् Sy
२७. नमसा is suggested for मनसा ॥ स्तोत्रेण Sy
२८. माम is suggested for ०माम ॥ स्तूयमान सन् Sy
२९. तनूनाम् Sy
३० रक्षकः Sy.

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।
जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् ॥ १० ॥

यस्त्वा हृदा । य[3] । त्वा[4] । हृदयेन[5] । विक्षिप्तेन[6] । स्तुन्वन्[7] । अमर्त्यम्[8] । मर्त्यं[9] । भृशमाह्वयामि[10] ।
जात[11] । तेनास्मासु[12] । कीर्तिम्[13] । धेहि[14] । प्रजाभि[15] । अग्ने । अमृतत्व च[16] । प्राप्नुयाम्[17] ।

यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।
अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्वस्ति ॥ ११ ॥

यस्मै[18] त्वम् । यस्मै । त्वम् । कर्मणे[19] । जातवेद[20] । कृणोपि[21] । लोकम्–आवासस्थानम्[22] । सुखकरम्[23] ।

---

१. पुत्रकामेष्ट्यां 'यस्त्वा' इत्येषा प्रधानस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽग्निस्तुविश्रवस्तमम्' (ASS 2 10) इति Sy

२. हृता P ३. योऽहम् BB

४. यः and त्वा are omitted by P त्वाम् Sy BB

५ दयेन P हृदयेन युक्तः Sy मनसा BB.

६. स्तुत्यादिषु विक्षिप्तेन Sy कीर्तयता गुणकीर्तनशीलेन BB.

७. ईदृशेन हृदयेन मन्यमानो जानन् BB

८ अविनाशम् Sy अमरणधर्माणम् BB

९. ०र्त्यमर्त्य· P मरणधर्माहम् Sy मरणधर्मा मनुष्य. BB

१० अत्यर्थमाह्वयामि । यद्वा स्तोतृवाचकेन कीरिणाशब्देन स्तुतिरुपलक्ष्यते । स्तुतियुक्तेन मनसा त्वा मन्यमानो जोहवीमि Sy यद्वा त्वदर्थमिद हविर्जुहोमि BB

११. जातवेद· is suggested for जात ॥ हे जातवेद ! Sy जाताना वेदितो जातधन वा BB १२. येषा सम्बन्धी तवाह्वाताह तेष्वस्मासु पुत्रपौत्रेषु BB.

१३. धन प्रजा वा Sy

१४. स्थापय । यशस्विनस्सर्वानस्मान् कुरु BB.

१५. पृजा० P त्वद्दत्ताभि Sy ताभि प्रजाभि पुत्रादिभिरविच्छिन्नाभि सहाहम् BB

१६. सन्तत्यविच्छेदलक्षणम् Sy दीर्घायुष्यम् BB

१७. ०याम D , P and D. add यश्च after प्राप्नुयाम् ॥ 'प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतम्' (TB 1 5 5 6.) इति हि श्रुति Sy व्यत्ययेन परस्मैपदम् BB

१८ तस्यामेव पुत्रकामेष्टचा 'यस्मै त्वम्' इत्येषाग्ने पुत्रवतोऽनुवाक्या । 'यस्मै त्व सुकृते जातवेदो यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमान·' (ASS 2.10) इति हि सूत्रितम् Sy

१९. सुकर्मणे is suggested for कर्मणे । यजमानाय Sy शोभनानि कर्माणि कृतवते BB

२० ०वेद. is suggested for ०वेद । हे जातवेदः ! Sy

२१ अकरोः । यद्वा । लोकमालोकेन स्योनं कृणव· । अनुग्रहेण कुर्वित्यर्थ· Sy कुर्या. ॥ 'कृवि हिंसाकरणयो.' लेट् BB

२२. ०कवावास० D स्थानम् BB

२३. सुखम् BB

स । प्रश्ववन्तम् । पुत्रवन्तम् । वीरवन्तम् । गोमन्तं च । रयिम् । प्रविनाशन । प्राप्नोति ।

V 5

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदसे ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय । सुष्ठु समिध्यमानाय । घृतम् । तीव्ररसम् । जुहोतन । अग्नये । जातप्रज्ञाय ।

नराशंसः सुषूदतीमं यज्ञमदाभ्यः । कविर्हि मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंस । नरैः शंसनीयम् । सुष्ठु प्रेरयताति । इमम् । यज्ञम् । अहिंस्य । कवि । स्वयम् । मादयित्तृहस्ताङ्गुलिकः ।

---

१ यजमानः Sy स एव BB
२ बह्वश्वोपेतम् Sy अश्वादिसहितम् BB
३ बहुपुत्रोपेतम् Sy
४ वीरर्वीर्येण वोपेतम् Sy
५ शोभन्तम् P गोभिर्युक्तम् Sy
६ धनम् Sy ७ ०विनशि० D अवि नश्वरम् Sy अविच्छेदेन BB
८. नशतिर्गतिकर्मा । स एव स्वत्वप्रसादाढ्यो भवति, अश्वादिपुत्रपौत्रादिमांश्च भवति, अन्य इव विक्रान्तः पुरुषस्तद्वान् भवति । गोमहि प्यादिसम्पूर्णातस्वामी महाधनश्च भवतीति BB
९. VM ignores उ and अग्न ॥ उ इति पूरणः Sy उ इत्यवधारणे । अस्मा एव यवधमेव BB
The stanza=TS 1.4 46 1
Ms D puts the figure ॥४॥ here to indicate the end of the fourth hymn No such number is given in P
१० 'सुसमिद्धाय' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्षं गायत्रमिध्माद्युक्तदेवताकम् । आप्रमित्युक्तत्वात्तनूनपाद्वर्जितम्। (Cf KSA 1 13 p 6) 'सुसमिद्धायाप्रं गायत्रम्' (KSA. 24 5 p 19) इत्यनुक्रमणिका। अत्रीणामिदमाप्रीसूक्तम्। 'समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा' (ASS 3 2) इत्युक्तत्वात् Sy
११ ०द्धय D
१२ सुष्ठु समिद्धायतत्रामकायाग्नये Sy शोभनतया सम्यग् दीप्ताय साधु समिद्धाय U
१३ ०तयत् P आज्यम् Sy घृतम Mah
१४ प्रभूतम् Sy तीव्रं स्वादुतमं समर्थं वा पटुतरं वा। ग्रहणोद्वासनाभिभ्रवणावेक्षणादिभिः संस्कृतमित्यर्थः Mah तीव्रं पटुतरं गव्यं ग्रहणोद्वासनाभिभ्रवणावेक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतमित्यर्थः U
१५ जुहोतन हु ऋत्विजः । Sy जुहुत Mah कुरुत । मत्स्यपका उपजना भवन्ति कतन हन्तन यातनति U
१६ प्रज्ञानादिगुणयुक्ताय Sy
१७ जातधनाय Sy जातं वेत्ति वदयति वा जातवेदास्तस्मै जातप्रज्ञानाय वा Mah जातप्रज्ञानाय U
१८ VM ignores शोचिषे ॥ दीप्तिमते Sy अत एव शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय Mah शोचिषे शोचिष्मते ज्वलनाय U
This stanza=YV 3 2
१९ ०मीयः is suggested for नीयं ॥ नरः शंसनीयोऽयमग्निः Sy
२० रयसीति P D २१ इदं हुविर्वा Sy
२२ ०स्य P ०स्या D स देवः अहिंस्यः केनापि Sy २३ मेधावी Sy
२४ मधुरहस्तः Sy

ई॒ळि॒तो अ॑ग्न॒ आ व॒हेन्द्रं॑ चि॒त्रमि॒ह प्रि॒यम् । सु॒खै रथे॑भिरू॒तये॑ ॥ ३ ॥

ईळित । स्तुत[1] । अग्ने । आवह । चित्रम्[2] । अस्मिन् यज्ञे । सुद्वारै[3] । रथै । रक्षणाय[4][5] ।

ऊर्ण॑म्रदा॒ प्र॑थस्वा॒भ्य१॒॑र्का अ॑नूषत । भवा॑ नः शुभ्र सा॒तये॑ ॥ ४ ॥

ऊर्णम्रदा[6] । हे ऊर्णवन्मृदु[7] । त्वम् बर्हिरिव । विस्तीर्ण[8] भव । त्वा मन्त्रा[9] । अभ्यस्तुवन्[10] । भव । अस्माकम् । शोभन[11] । मानाय[12] ।

देवी॑र्द्वारो॒ वि श्र॑यध्वं सुप्राय॒णा न॑ ऊ॒तये॑ । प्रप्र॑ य॒ज्ञं पृ॑णीतन ॥ ५ ॥

देवीः । हे देव्य[13] । द्वार[14] । विघटिता[15] भवत । सुप्रगमना[16] । अस्माकम् । रक्षणाय[17] । यज्ञ[18] च । प्रपूरयत[19][20] ।

सु॒प्र॒तीके॑ वयो॒वृधा॑ य॒ह्वी ऋ॒तस्य॑ मा॒तरा॑ । दो॒षामु॒षास॑मीमहे ॥ ६ ॥

सुप्रतीके[21] । शोभनावयवे[22] । अन्नस्य[23] वर्धयित्र्यौ । यज्ञस्य[24] । निर्मात्र्यौ । महत्यौ । रात्रिम्[25] । उषस[26] च । अभिलषित याचामहे[27] ।

---

१. स्तुत सन् Sy
२ ०हन् चि० P. ०हञ्चि० D
चायनीयम् Sy
३. सुखै Sy.
४. अस्मद्रक्षणाय Sy
५ VM ignores इन्द्रम् and प्रियम् ।
६ ०र्णामृ० P. ०र्णम्रृ० D
७ ०वामृदु P ऊर्णाकम्बलवत् मृदु हे बर्हि: ! Sy.
८ प्रथय Sy
९ स्तोतार Sy
१० स्तुवन्ति Sy
११ शोभ P
हे दीप्त ! Sy
१२ दानाय is suggested for मानाय ॥
धनाय तद्दानाय वा Sy
१३. दे P
१४. हे यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यः ! Sy
१५ द्याविता P
वियुक्ता भवत Sy
१६. शोभनगमनसाधना· Sy
१७. रक्षायै Sy
१८ य P यजमानम् Sy
१९ पूरयत कामैर्यज्ञमेव वा फलैः Sy
२०. VM explains प्र once only
२१. हे अह्नो रात्रेश्चाभिमानिन्यौ ! देव्यौ ! Sy
२२ सुरूपे ! शोभनाङ्गे ! वा Sy
२३ ०यव न्न० D
२४. यज्ञस्य उदकस्य वा Sy.
२५ तयोर्मध्ये प्रत्येकं रात्रिदेवीम् Sy
२६. अहर्देवीम् Sy.
२७. स्तुम. Sy.

वार्तस्य पत्मन्नीळिता दैव्या होतारा मनुषः । इमं नो यज्ञमा गतम् ॥ ७ ॥

वातस्य । वातस्य । पतनेऽन्तरिक्षे वर्तमानौ । स्तुतौ । दैव्यौ । होतारौ । मनुष्यस्य । युवाम् अस्मदीयम् । इमम् । यज्ञम् । आगच्छतम् ।

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदन्त्वस्रिधः ॥ ८ ॥

इळा सरस्वती । इमा । तिस्र । देव्य । मक्षीणा । बर्हिरिदम् । अधितिष्ठन्तु ।

शिवस्त्वष्टरिहा गहि विभुः पोष उत त्मना । यज्ञेयज्ञे न उदव ॥ ९ ॥

शिवस्त्वष्टः । कल्याण । त्वष्ट ! इह । आगच्छ । पोषणे । ईश्वरस्त्वम् । आत्मनैव । यज्ञे यज्ञे । च । अस्मान् । रक्ष ।

---

१ वस्ये P

२ वातस्य पत्मन्—सुप्तोपमैषा । वायुगमनसदृशगमनायम् Sy

३ अस्माभि स्तुतौ । यद्वा पतनसाधनेऽन्तरिक्षे गच्छन्तौ Sy

४ देवावग्नेरादित्याच्च समुद्भूतौ Sy

५ देवानामाह्वातारौ युवाम् Sy

६ अस्माकम् । नो मनुषो यज्ञमिति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अस्माकं यजमानस्य यज्ञमित्यर्थ Sy

७ It is the explanation of इळा, सरस्वती and मही ॥ इळा पृथिवी । सरस्वती सर उदकम् । तस्मात् सरस्वान् वायु । तस्य स्त्री सरस्वती । मही महती भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी । अत्र यद्यप्येषा नोक्ता तथापि सर्वत्र सहदृष्टत्वात्, त्रिसंख्याश्रवणाच्च सा गृह्यते । अथवैता क्षित्यन्तरिक्षद्युस्थाना वाग्देव्य Sy

८ ०यो दक्षिणा P अहिंसिका सत्य Sy

९ बर्हिषि Sy

१० उपविशन्तु Sy

११ VM ignores मयोभुव ॥ मयोभुव सुखस्य भावयित्र्य Sy

१२ ०स्त्रुष्ट D

१३ कल्या P कस्या D सुखकर सन् Sy सुखकर BB

१४ हे त्वष्टः ! देव ! Sy, BB

१५ अस्मद्यज्ञम् Sy अस्मिन् कर्मणि BB

१६ पोषकरणे Sy पुष्ट्यर्थमस्माकम् निमित्तात्स प्तमी BB

१७ व्याप्तस्त्वम् Sy व्याप्तिमान् BB

१८ स्वयमेव Sy आत्मना केवलेनापि, आत्मना अन्यनिरपेक्ष एव पोषं कर्तुं समर्थ BB

१९ यज्ञ D सर्वेषु यज्ञेषु Sy समस्मिन् यज्ञे BB

२० आगत्य च Sy

२१ रक्ष Sy पाहि प्रतिपक्षमुत्कृष्टं पाहीत्यर्थ BB This stanza=TS 3 1 11 2

२२ VM ignores उत् ॥ उत् उत्कृष्टम् Sy, BB

यत्र॒ वेत्थ॑ वनस्पते दे॒वानां॒ गुह्या॒ नामा॑नि । तत्र॑ ह॒व्यानि॑ गामय ॥ १० ॥

यत्र[1] वेत्थ[2] । स्थिताना देवानाम् । गुह्यानि । इमानि[3] । तत्र गत्वा तैर्नामभि । हव्यानि । तान्
मय[4] ।[5]

स्वाहा॒ग्नये॒ वरु॑णाय॒ स्वाहेन्द्रा॑य म॒रुद्भ्यः॑ । स्वाहा॑ दे॒वेभ्यो॑ ह॒विः ॥ ११ ॥

स्वाहा[6] । स्वाहुतमस्तु[7] । तेभ्य[8] । देवेभ्य । हविरपि वा स्वाहाकृणोमि[9] ।[10]

V 6.

अ॒ग्निं तं मं॑न्ये यो वसु॑रस्तं॒ यं यन्ति॑ धे॒नवः॑ ।
अस्त॒मर्व॑न्त आ॒शवोऽस्तं॒ नित्या॑सो वा॒जिन॒ इषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ १ ॥

अग्निम्[11] । अग्निम् । तम् । स्तौमि[12] । य[13] । वासयिता[14] । यज्ञ च गृहभूतम्[15] । धेनव[16] । समागच्छन्ति[17] ।

---

१. अग्निहोत्रे उत्तराहुतिस्कन्दने 'यत्र वेत्थ' इत्यनया समिधमादध्यात् । सूत्रितञ्च 'यत्र वेत्थ वनस्पत इत्युत्तरस्या आहुत्या स्कन्दने' (ASS 3 11) इति Sy

२. वेथ P , D

३. मानि P नामानि is suggested for इमानि ॥ नामकानि रूपाणि Sy

४. प्रापय Sy

५. VM ignores यत्र । वेत्थ and वनस्पते ॥ यस्मिन् स्थाने । हे वनस्पते ! यूपाभिमानि-देव ! Sy

६. ०हा P D

७. ०मस्ते P D

८. तेभ्य· refers to अग्नये । वरुणाय । इन्द्राय and मरुद्भ्य· ॥ अग्न्यादिविश्वे देवा , तेभ्य Sy

९ करोमीति शेष·, स्वाहुत करोमीत्यर्थ , एव स्वाहाकृतेः स्तुति· Sy

१०. Ms D puts the figure ॥५॥ here to indicate the end of the fifth hymn No such number is given in P

११. 'अग्नि त मन्ये' इति दशर्च षष्ठ सूक्त वसुश्रुतस्यार्षमाग्नेयं पाङ्क्तम् । 'अग्नि तं दश पाङ्क्तम्' इत्यनुक्रमणिका (KSA 24.6 p 19) । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ पाङ्क्त छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेद सूक्तम् । 'अग्नि त मन इति पाङ्क्तम्' (ASS 4 13) इति ि सूत्रितम् । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनीदमेव आज्य शस्त्रम् । सूत्रितञ्च 'अग्नि त मन्य इत्याज तस्यैकाहिकमुपरिष्टात्' (ASS 10 10 इति । आद्य आभिप्लविकेषूक्थ्येषु मैत्राव णस्यानुरूपस्तृच । सूत्रितञ्च—'अग्नि त म यो वसुराग्ने स्थूरं रयि भर' (ASS 7 8 इति Sy

१२. जानामि Mah जाने U

१३. अग्नि. Sy

१४. वासक. Sy तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धनरू वसुरित्युच्यते । वसुर्वासयिता वा Mah त पाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धनमित्युच्यते । यद्वा व वासयिता U

१५ सर्वेषां गृहवदाश्रयभूतम् Sy गृहम् Mah , U

१६. धेनवो गावो यमग्निमुद्धृत ज्ञात्वा Mah , U

१७. गच्छन्ति प्रीणयितुम् Sy गच्छन्ति दोहकालोऽस्माक होमार्थं प्राप्त इति Mah प्राप्तोऽस्माक दोहदकाल इति यन्ति U

तथास्वाश्च । शीघ्रगन्तार । अजस्रा । बलवन्त । त्वमस्मम् । स्तोतृभ्य । आभर ।

सो अ॒ग्निर्यो वसु॑र्गृ॒णे सं यमा॒यन्ति॑ धे॒नवः॑ ।
समर्व॑न्तो रघु॒द्रुवः॒ सं सु॑जा॒तासः॑ सू॒रय॒ इषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ २ ॥

सो अग्नि । य । गमनशील । स्तूयते । यश्च । निवसन् । यं च । समागच्छन्ति । धेनव । सम् । अश्वा । शीघ्र गच्छन्ति । सह गच्छन्ति । शोभनजनना । प्राज्ञा ।

१ अरणवन्तोऽश्वा Sy अश्वा यं वृद्ध्वास्तं यजमानगृहं यन्ति गच्छन्ति Mah स्वामी हि पशूनामग्नि । यस्तस्मात पशूनग्निवत्तेत्युप कम्य 'तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसंयन्ति इति श्रुति U

२ शीघ्रगामिन Sy, Mah शीघ्रा U

३ तथा नित्यप्रवृत्तय Sy नित्या शाश्वता सर्वकालभाविन Mah शाश्वतिका U

४ हविर्लक्षणान्नवन्तो यजमाना यमस्तं यान्ति तं मन्ये Sy बलवन्तोऽश्वा । सम्यगभि प्रायेण पुनर्वचनम् । यं वृद्ध्वास्तं यन्ति । यमुपास्य गवाश्वादिकं लभ्यत इत्यर्थ Mah. सुहया । सैन्यवाभिप्रायमेतत् । य उपास्यमान एतत् सर्वं यजमानस्योत्पादयति तमग्नि मन्ये U

५ वस्त रस वत्सस्त्वम् P
यदि स त्वमग्नि U

६ अस्मभ्यम् Sy स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य Mah.

७ आभर अग्ने Sy
देहि Mah., U

८ VM ignores सम् and explains अस्तम् once only This stanza=YV 15.41
तस्य प्रात सवनम् । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति होता पाङ्क्तमाज्य शंसत्यैकाहिकमुपस ँ्‌ शंसति बार्हतं च प्रउगं मापुच्छन्दसं च त्रिचा उभे सं ँ्‌ शंसति यच्च बार्हते प्रउगे कामो य उ च मापुच्छन्दसे तयोरुभयो काम योराप्त्यै क्लृप्तं प्रातःसवनम् । SB 13 5 1 8 p 988
५

९ सोग्नि D

१० VM seems to explain स as य and अग्नि as गमनशील ॥ स त्वग्नि Sy

११ स्तौमि 'गृ? (गृ) शब्दे' स्वादि? (क्र्यादि) यद्वा सोऽग्निर्गृणे स्तूयतेऽस्माभि । कर्तृप्रत्ययस्य कर्मत्वं विधेयम् Mah गीयते स्तोतृभि U

१२ VM seems to explain वसु as निवसन् ॥ योऽग्निर्वसुर्वासयिता सोऽग्नि । विभक्तिव्यत्यय । तमग्निम् Mah. स एवा ग्निर्यो वसुरिति U

१३ यमग्निम् Mah

१४ समायन्ति होमार्थम् Sy

१५ It should come immediately before गच्छन्ति । समायन्ति होमार्थम् Sy

१६ VM explains रघुद्रव as शीघ्रं गच्छन्ति । लघुगमना Sy रलयोरक्यम् । 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् (Amar 1 128) लघु शीघ्रं द्रुवन्ति गच्छन्ति लघुद्रुव, 'द्रु वधगत्यो' स्वादि ? (cf दु द्रु गतौ स्वादि, द्रुञ् हिंसायाम्, क्र्यादि) Mah लघुद्रवणा U

१७ समायन्ति Sy यमुपासकं सर्वे भजन्त इत्यर्थ Mah.

१८ सुजातास Sy शोभनं जातं जन्म येषां ते सुजातास सुजाता Mah कल्याणजन्मान U

१९ मेधाविनश्च स स्त्वग्निरिति Sy सूरय पण्डिता । एतदुक्तं भवति । किं तेनाग्निना य एतत्सर्वमात्मद्वारा यजमानस्य नोपनयति । स चेत् त्वम् । इषं स्तोतृभ्य आभर U

२० This stanza=YV 15.42

अग्निर्हि वाजिनं विशे ददाति विश्वचर्षणिः ।
अग्नी राये स्वाभुवं स प्रीतो याति वार्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ३ ॥

अग्निर्हि । अग्नि[1] । हि[2] । अश्वम्[3] । मनुष्याय[4] । प्रयच्छति[5] । विश्वस्य द्रष्टा[6] । अग्नि । धनार्थम्[7] । शोभनभवनम्[8] । वरणीय हवि[9] । गच्छति[10] । सु[11] । प्रीत[12] ।

आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।
यद्ध स्या ते पनीयसी समिद्दीदयति द्यवीषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

आ ते अग्ने[13] । हे अग्ने ! तव[14] । दीपयाम । दीप्तिमन्तम् । जरारहित भानुम्[15] । यत् । खलु । त्वदीय तेज[16] । इयम्[17] । समित्[18] । अह्नि[19] । सन्दीपयति[20] । स्तुत्या । तमाम्[21] ।[22]

आ ते अग्न ऋचा हविः शुक्रस्य शोचिषस्पते ।
सुश्चन्द्र दस्म विश्पते हव्यवाट् तुभ्यं हूयत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ५ ॥

आ ते अग्ने । हे शुक्रस्य[23], शोचिष[24], पते[25] ! अग्ने ! तुभ्यम् । ऋचा[26] । हवि । आहूयते[27] । हे सुकान्त[28] ! दर्शनीय[29] ! विशा पते[30] ! हविषा वोढ[31] ! हविस्तुभ्यम् । हूयते ।

---

१. ०ग्नि D अयमग्निः Sy
२. खलु Sy
३. अन्नवन्त पुत्रमश्वमन्नं वा Sy
४. यजमानाय Sy
५. ददाति Sy
६. विश्वे चर्षणयो मनुष्या रक्षणीया अर्चका वा यस्य स तथोक्त. । यद्वा पश्यतिकर्मैतत् । सर्वस्य द्रष्टा Sy
७. धनार्थिने । अथवा द्वितीयार्थे चतुर्थी, धनम् Sy
८. सुष्ठु सर्वत्र व्याप्तम् Sy
९. सर्वैर्वरणीयम् Sy
१०. यमयति । दातुं वा गच्छति Sy
११. स. is suggested for सु ।
१२. प्रीत. सन् Sy
१३. आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोत्रियतृचस्य 'आ ते अग्न इधीमहि' इत्यादिके प्रथमाद्वितीये । सूत्रितञ्च भवति—'आ ते अग्ने इधीमह्युभे सुचन्द्रसर्पिष इति द्वे एका च' (ASS 7 8) इति Sy
१४. त्वाम् Sy
१५. वाहुं P अजीर्णम् Sy
१६ तव Sy
१७. इदं D सा Sy.
१८. दीप्ति Sy
१९. द्युलोके Sy
२०. दीप्यते Sy
२१. तमाम् seems to be a part of the verb सन्दीपयति, i e the verb should be read as सन्दीपयतितमाम् as an explanation of दीदयति ।
२२. VM ignores आ and देव ॥ and आ सर्वतः Sy
२३. दीप्तस्य Sy
२४. दीप्तेः Sy
२५. स्वामिन् ! Sy
२६. ऋचा D मन्त्रेण सह Sy
२७. हूयते Sy
२८. सुकर्मन् P. सुष्ठ्वाह्लादक ! शोभनहिरण्य ! वा Sy
२९. हे शत्रूणामुपक्षपयितः ! Sy
३०. प्रजानां पालक ! Sy
३१ वोढा D हविषो वोढः ! Sy

प्रो त्ये अग्नयो॒ऽग्निषु॒ विश्वं॑ पुष्यन्ति॒ वार्य॑म् ।
ते हि॑न्विरे॒ त इ॑न्विर॒ त इषण्यन्त्यानु॒षगिषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ ६ ॥

प्रो त्ये । प्रपुष्यन्ति । तेऽमी मदीया । अग्नय । अग्नीनां मध्ये । वरणीयं धनम् । सर्वम् । ते । धनं प्रेरयन्ति । तेऽस्मान् । प्रीणयति । तेऽस्माकम् । अन्नम् ।, अनुषक्तम् इच्छन्ति ।

तव॒ त्ये अ॑ग्ने अ॒र्चयो॒ महि॑ व्राधन्त वा॒जिनः॑ ।
ये पत्व॑भिः श॒फानां॑ व्र॒जा भु॒रन्त॒ गोना॒मिषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ ७ ॥

तव त्ये । तव । त्ये । अग्ने । अर्चय । अत्यन्तम् । वर्धयन्ति । बलवन्त । ये । शफानाम् । पतने । गवाम् । व्रजा । आगच्छन्ति तान् प्रयच्छन्ति पशूनित्यर्थ ।

नवा॑ नो अग्न॒ आ भ॑र स्तो॒तृभ्यः॑ सुक्षि॒तीरिषः॑ ।
ते स्या॑म॒ य आ॑नृ॒चुस्त्वादू॑तासो॒ दमे॑दम॒ इषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ ८ ॥

नवा न । नवा । अस्मभ्यम् । आभर । अग्ने ! स्तोतृभ्य । सुप्रजा । इष । ते वय समृद्धा । भवाम । ये स्याम् । आनृचु । यज्ञे यज्ञे । त्व दूतो येषामिति ।

---

१ त्यो P
२ प्रो प्रव Sy
३ धिष्ण्या Sy
४ गार्हपत्यादिषु । यद्वा लौकिका अग्नयस्तेज पदार्थोऽग्निषु वैदिकेषु Sy
५ वरणीयमपेक्षितं धनं पुष्यन्ति Sy
६ अग्नय Sy
७. ०ति D प्रीणयन्ति Sy
८. तस्मात् D
९ ०ति पि D प्रीणयन्ति is suggested for प्रीणयति ॥ व्याप्नुवन्ति च Sy
१० VM seems to explain इषण्यन्ति and आनुषक् together as अन्नमनुषक्तमिच्छन्ति ॥ सर्वत्रानुषक्तम् । तत्राग्निसामान्याभिप्रायमेकवचनम् Sy
११ त्वदीया Sy
१२ ते Sy
१३ रश्मय Sy
१४ महद्वत्यधिकम् Sy
१५ बधन्ते Sy
१६ ०वत P Omitted by D अन्नवन्तो वा । यद्वा सुप्तोपमा वाजिनोऽश्वा इव Sy
१७ यूथानि Sy
१८. भुरन्त इच्छन्ति । आयाता ज्वाला होमाय काङ्क्षन्त इत्यर्थ । ते वर्धन्ते Sy
१९ स्तुत्या नूतना वा Sy
२० प्रयच्छ Sy
२१ सुनिवासा सुप्रजा वा Sy
२२ उक्तलक्षणान्यन्नानि Sy
२३ भूयास्म । दमेदमे स्यामेति वा योज्यम् Sy
२४ ये वयम् (?) Sy
२५ अनृ० P अर्चयन्ति Sy
२६. सर्वेषु यागगृहेषु Sy
२७. त्वां दूतं फलसूचकं सम्भवन्त सन्तः Sy

उभे सुंश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि ।
उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ९ ॥

उभे सुश्चन्द्र[1] । जुहूपभृतौ[2] । सुकान्त[3] । सर्पिष पूर्णे[4] । त्वामास्ये[5] । श्रयसि[6] । अपि च । अस्मान्[7] । उत्पूरय[8] । शवस[9] । पुत्र[10] ।

एवाँ अग्निमजुर्यमुर्गीर्भिर्यज्ञेभिरानुषक् ।
दधदस्मे सुवीर्यमुत त्यदाश्वश्व्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १० ॥

एवाँ अग्निम्[11] । एवम्[12] । अग्निम्[13] । अस्तुवन्[14] , अपि वा स्तुवन्ति यच्छन्तीत्याख्यात द्वेजय[15] पदम्[16] ।

---

१. आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने वैकल्पिकस्तोत्रियतृचे 'उभे सुश्चन्द्र' इत्येषा तृतीया । सूत्रमुक्तम् (Cf ASS 7 8) Sy
२. दर्व्याकारौ हस्तौ Mah उभौ हस्तौ दर्व्याकारौ कृत्वा U दर्वी हनू सर्पिष सम्वन्धिन्यौ सर्पिस्ससिक्ते । दीर्यते भक्ष्यतेऽन्नमाभ्यामिति दर्वी ते BB
३. हे शोभनाह्लादन ! शोभनहिरण्य वाग्ने ! Sy. चन्द्रमिति हिरण्यनाम (Ngh 1 2) शोभन चन्द्रं हिरण्यं यस्मात् । यद्वा शोभनश्चन्द्र इव चन्द्रो धनदाता । शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिश्शास्त्र उक्तम् । यद्वा शोभन चन्द्रत्याह्लादयति सुचन्द्र. । हे सुचन्द्र ! Mah शोभनचन्द्र इव धनानामुत्पादक ! शोभने हि चन्द्रमसि धनान्युत्पद्यन्त इति ज्योतिश्शास्त्रविद. प्रतिजानन्ति । यद्वा कल्याणाह्लादन ! U हे सुश्चन्द्र ! सुकान्त ! BB
४. घृतस्य पानाय Mah
सर्पिष· पानाय U
५. आस्ये मुखे । सर्पिष पानायेति शेषः Mah आस्ये मुखे U आस्ये BB
६. श्रयसि पचसि वा Sy आश्रयसि सेवसे । 'श्री पाके' क्र्यादि. । अत्राश्रयार्थ. Mah आश्लेषसि U सदा सेवसे । यद्वा, उभे दर्वी सर्पिष श्रीणीषे, सर्पि प्रापयसि, सर्पिषा मिश्रीकुरुष्व BB
७. नोऽस्मान् Mah, अस्माकम् BB,
८. उत्पूरय फलैः Sy. उत्कर्पेण पूरय धनैरिति शेषः Mah अपि च त्व ब्रूये यदि नामोत्क्षिप्य सर्पिषो. भाण्डमत्यर्थमञ्जलि पूरयेरस्माक साधु कृत स्यात् U उच्छ्रित पूरय, सामर्थ्याद् धन वलमेव वा, अविशेपणात् सर्वम् । अनिरुक्तत्वात् प्रजापतिरामन्त्यते । 'पूरी आप्यायने' BB.
९. हे वलस्य पालयित ! Sy वलस्याधिपते ! Mah. वलस्य पते ! U वलस्य पात ! BB
१०. VM ignores उभे and उक्थेषु ॥ यागेषु Sy उक्थेषु शस्त्रवत्सु यज्ञेषु Mah उक्थेषु यज्ञेषु U उक्थेषु स्तोत्रवत्सु यज्ञेषु इषमन्न स्तोतृभ्य आभर स्तोतृभ्य ऋत्विग्भ्य आभर BB
This stanza=YV 15 43.=TS 2 2 12 7
११. एषामग्नि D एषा अग्नि P
१२. यम् P एषाम् D
उक्तरीत्या Sy
१३. स्तु० D गच्छन्ति Sy
१४. गच्छन्ति तथा कृत्वा यमु यसयन्ति स्थापयन्ति । हविर्भिर्यजन्तीत्यर्थ· । एवमात्रेया स्वान् परोक्षतया निर्दिशन्ति । अजुर्यमुरित्यत्र 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' (Cf Pa 2 1 79) इति समास. Sy
१५. ०त P
१६. द्विजातं is suggested for द्वेजयम् ।

स्तुतिभि । हविर्भिश्च । अनुपक्षसम् । स त्व यच्छत् । अस्मभ्यम् । शोभनवीयम् । अपि च । आशुगन्तार मश्वसङ्घम् । अपि वा द्वे एते पदे 'अश्व यमु' इति तत्र द्वितीयस्यापि निघातो दृष्टो यथा हिरण्यकण मणिग्रीवमिति नाम्न ।

V 7

सखा॑यः॒ सं व॑ः स॒म्यञ्च॒मिषं॒ स्तोमं॑ चा॒ग्नये॑ ।
वर्षि॑ष्ठाय क्षि॒ती॒नामू॒र्जो नप्त्रे॒ सह॑स्वते ॥ १ ॥

सखाय स व । हे सखाय । सम्प्रयच्छत । यूयम् । समीचीनम् । स्तोमम् । अन्नम् । च ।

---

१ यज्ञैर्वा तत्साधनैर्हविर्भिर्वा Sy

२ धारयति Sy

३ अस्मासु Sy

४ शोभनपुत्रादिकम् Sy

५ आशवोऽश्वा यस्य भवन्ति स आश्वश्व । तस्य भाव आश्वश्व्यं तदपि Sy

६. ०कण P ०कण्ठ D

७. VM ignores स्यत् । इयम् etc. स्यत् तत् Sy
Ms D puts the figure ॥६॥ here to indicate the end of the sixth hymn. No such number is given in P

८ 'सखाय सं व' इति दशर्चं सप्तमं सूक्तम् । आत्रेय इष ऋषि । अन्त्या पङ्क्ति , शिष्टा पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभ । तथा चानुक्रान्तम् —'सखाय इष पङ्क्त्यन्तम्' (KSA 24.7 p 19) इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चोक्तमावर्जमिदं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'सखाय सं वस्त्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते' (ASS 4 13) इति Sy

९ P and D read इष for सं व ।

१० हे सखिभूता ! ऋत्विज ! Sy ऋत्विज प्रति यजमानो ब्रूते—हे सखाय ! ऋत्विज ! Mah यजमान ऋत्विज सम्बोधयति हे सखाय ! U समानख्याना ! ऋत्विग्यजमाना ! BB

११ स is omitted by P सस्कुरुत । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहार Sy सम्पादयत । अम्यर्थ हवि कुरुत । त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोम च वदतेत्यर्थ । समित्युपसर्गस्यापेक्षित क्रियाशब्दोऽध्याहर्तव्य Mah सङ्कृत्य शृणुत U समारभध्वं कुरुत । एतत्क्रियाया अमु तत्वात्साकाङ्क्षत्वादुपसर्गसामर्थ्यादुत्तरस्मिंश्च मन्त्रे विशेषस्य श्रुतत्वात् । तत्रायं विवेक— अग्न य इषं स्तोमं च संहराम इत्यत्रोच्यते । सोऽग्निरस्मभ्य विश्वानि वसूनि समाहरत्वि त्युत्तरत्र वक्ष्यते BB

१२ व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयाबहुवचन कृत्वा वसादेशो व इति Mah वो युष्मान् ब्रवीमि U वो युष्मदर्थं युष्माकं श्रेयोऽर्थमस्मासु BB

१३ सम्यञ्चम् Sy सङ्गतमेकीभूतम् U समीचीनमतिगुणम् BB

१४ स्तोत्रम् Sy स्तोमं चाग्नये Mah स्तोमं च त्रिवृत्पञ्चदशादि U स्तोत्रम् BB

१५ अन्नम् is suggested for अस्तम् । हवि लक्षणमन्नम् Mah., U अन्नं पुरोडाशादिकं हविश्च BB

अग्नये[1] । प्रजाम्[2] । अत्यन्त वर्धित्रे[3] । अन्नस्य[4] । पौत्राय[5] । वलवते[6] ।[7]

कुत्रा चिद्यस्य समृतौ रण्वा नरो नृषदने ।
अर्हन्तश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति जन्तवः ॥ २ ॥

कुत्रा चित्[8] । भवति[9] । यस्य[10] । सङ्गमने[11] । नर[12] । रममाणा[13] । नृणा सदने गृहे वर्तन्ते[14] । यम्[15] । च । अहन्तो यजमाना[16] । समिन्धते[17] । सङ्गता जनयन्ति च[18] । जाता[19], यामिति[20] ।[21]

सं यदिषो वनामहे सं हव्या मानुषाणाम् ।
उत द्युम्नस्य शवस ऋतस्य रश्मिमा ददे ॥ ३ ॥

स यदिष.[22] । सम्भजामहे[23] । यदा । अन्नानि । ददेवाह[24]—सवनामिहे[25] । हवनीयानि[26] हवींषि ।

---

१. अग्ने P अग्नये भरत U

२ प्रजानाम् is suggested for प्रजाम् ॥ यजमानानामर्थाय Sy मनुष्याणाम् । क्षियन्ति निवसन्ति भूमाविति क्षितयो नरा. कर्तरि क्तिन् Mah
निवासहेतूना मध्येBB

३. अतिशयेन प्रवृद्धाय प्रवृद्धतमाय Sy श्रेष्ठाय वृद्धतमाय । सर्वपूज्यायेत्यर्थ. Mah पृथुतमाय U प्रवृद्धतमाय BB

४. अन्न P बलस्य Sy ऊर्जो जलस्य Mah अपाम् U

५ न पातयित्रे तत्पुत्राय वा Sy अद्भ्यो वनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपा पौत्रोऽग्नि Mah अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ताभ्योऽग्निः U नप्त्रे चतुर्थाय यथाऽन्नादाहुति., आहुतेरादित्य आदित्यादग्निरिति BB

६. बलवते सस्कुरुतेति Sy सहो बलमस्यास्तीति Mah अतिशयेन बलवत ईदृशायास्मै BB

७ This stanza=YV 15 29=TS 2 6 11 4

८. कुत्र P, D

९ सोऽग्नि. कुत्र वर्तत इति शेष । कुत्रास्ते ? Sy कुत्रचिदपि सर्वत्रापीति यावत् BB

१०. अग्ने. Sy.

११ सम्प्राप्तौ Sy BB

१२ नेतार ऋत्विज Sy मनुष्या BB

१३. ममाणा P रमणा भवन्ति । रणनवन्तो वा गतिमन्तो वा 'रवि गतौ' BB

१४. यागगृहे Sy नरास्सीदन्ति यत्र यत्र सर्वत्र प्रदेशे BB

१५ यमेवाग्निम् BB

१६ अर्हन्तो is suggested for अहन्तो ॥ पूज्या पूजयन्तो वा सन्त. Sy महन्त पूजयन्तो वा मनुष्या BB

१७. दीपयन्ति Sy, BB

१८. सञ्जनयन्ति च अरण्याम् Sy आधानादिना सम्यगुत्पादयन्ति BB

१९. प्राणिन· Sy यमग्निं जन्तवो मनुष्याः BB

२० यम् is suggested for याम् ।

२१. VM ignores कुत्रा and चित् ॥ चिदिति पूजायाम् Sy
This stanza=TS 2 1 11 3

२२ यमिष. D

२३. सभ० D

२४ तदेवाह is suggested for ददेवाह ।

२५ सवनामहे is suggested for सवनामिहे ॥ ससेवते Sy

२६. वननीयानि P.

यजमानानाम्[1] । तदानीमयम्[2] । अन्नस्य[3] । बलस्य[4] च साधयितारम् । यज्ञस्य सम्बन्धिनम्[5] । रश्मिम्[6] । आदत्त इति ।

स स्मा कृणोति केतुमा नक्तं चिद्दूर आ सते ।
पावको यद्वनस्पतीन्प्र स्मा मिनात्यजरः ॥ ४ ॥

स स्मा कृणोति । सः । खलु[8] । कृणोति[9] । प्रज्ञानम् । रात्रौ । अपि[10] । दूरे । अपि[11] । आसीनः[12] । अयं[13] पावकः । यदा । काष्ठानि[14] । प्रकर्षेण हिनस्ति[15] । समिद्धः[16] ।

अवे स्म यस्य वेषणे स्वेदं पथिषु जुह्वति ।
अभीमह स्वजेन्यं भूमा पृष्ठेव रुरुहुः ॥ ५ ॥

अव स्म[18] । अवजुह्वति[19] भूम्याम् । मार्गेषु[20] स्थिता वनस्पतयः । दावस्यस्य[21] । व्याप्तौ[22] । स्वेदजलम्[23] । तेन[24] दग्ध्वा[25] अपि स्वभूतजायमानपदार्थाम्[26] । भूमिम्[27] । एनाम्[28] । पुनश्चाभ्याहारोहयन्ति[29] । एव[30] । यथाश्वपृष्ठान्यश्वारोहा[31] [32] ।

---

१ मनुष्याणामस्माकम् Sy
२ ०नीं यम् P
३ द्योतमानस्यान्नस्य Sy
४ बलेन सामर्थ्येन Sy
५ उदकस्य ग्राहकम् Sy अस्माकमस्य ऋतस्य सत्यस्य BB
६ रश्मिमिममग्निम् BB
७. आदत्तेऽग्निः । फलजनकं तेजः स्वीकृतवान् यद्वा ऋतस्य यज्ञस्य रश्मि रश्मिवत् ग्राहकं स्तवम्, आदत्ते स्वीकरोति Sy आददीमहे । वचनव्यत्ययः । आश्रयामह इत्यर्थः BB This stanza=TS 2 1 11 3
८. अग्निः Sy
९ सः । खलु and कृणोति are omitted by P करोति Sy
१० VM seems to explain आ as अपि ॥ आ सर्वतः Sy
११ चिदप्यर्थे Sy
१२ वर्तमानाय मनुष्याय Sy
१३ अयमग्निः Sy
१४ एधांसि Sy
१५ प्रकर्षेण दहति Sy
१६. अजीर्णोऽनभिसाध्यः सन् Sy
१७. VM ignores स्म ॥ स्मेति पूरणः Sy
१८. अव स्म D अवत् P
१९ अपजु० P अधोमुखं जुह्वति अध्वर्यवः Sy
२० होममार्गेषु रश्मिषु Sy
२१ दा वनस्य P दावस्यस्य seems to be the explanation of यस्य which stands for अग्नेः ।
२२ परिचर्यायाम् Sy
२३ स्ववदाज्यम् Sy
२४ P reads ते तेन ते for तेन ।
२५ दग्धाः is suggested for दग्ध्वा ।
२६ ०माना पदार्थे P स्वोत्पन्नम् Sy
२७. बहु भवतीति भूमापत्यम् । तत् Sy
२८. तदानीमेममग्निम् Sy
२९. अभ्यारोहन्त्येवाश्वधाराः Sy
३० अह इति विनिग्रहार्थीयः Cf N 1 5
३१ पृष्ठेव । पितुः पृष्ठदेशानिव, पुत्रा यथा पितुरङ्कमारोहन्ति तद्वत् Sy
३२ VM ignores स्म ।

यं मर्त्यः पुरुस्पृहं विदद्विश्वस्य धायसे ।
प्र स्वादनं पितूनामस्ततातिं चिदायवे ॥ ६ ॥

य मर्त्या.[1] । यम्[2] । मनुष्या[3] । बहुभि स्पृहणीयम् । प्रविदन्ति[4] । विश्वस्य[5] । धारणार्थम्[6] । अन्नानाम् । स्वादुकर्तारम्[7] । च[8] । मनुष्याय[9] । निरस्तधनम्[10] —दत्तधनमुत्तरत्र सम्बन्ध ।

स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः ।
हिरिश्मश्रुः शुचिदन्नृभुरनिभृष्टतविषिः ॥ ७ ॥

स हि ष्म । स[11] । हि । खलु । निरुदक देशम्[12] । वनस्पतिभिरविष्ठितम्[13] । छेत्ता[14] । इव । आच्छिनत्ति[15] । पशुरित्यग्निमाह[16] । हरितवर्णज्वाल[17] । शुचिदन्[18] । दीप्यमान[19] । अनपभ्रष्टबल[20] ।

शुचिः ष्म यस्मा अत्रिवत्प्र स्वधितीव रीयते ।
सुषूरसूत माता क्राणा यदानशे भगम् ॥ ८ ॥

शुचि । शुचि—भानु[21] । यस्मा अग्नये । अदनीययुक्ता भूमिम्[22] । परशुरिव छिन्दन्[23] । प्रगच्छति तम्। सुषू[24] । मातौषधि[25] । असूत। कर्म कुर्वाणा[26]। यत्[27]। एन भजनीय पुत्रम्[28]। व्याप्तवती तस्मात्[29] सुसूतिरिति[30][31]।

---

१. य मर्त्या. omitted by P VM. reads मर्त्याः for मर्त्य of the Vedic hymn
२. अग्निम् Sy
३. ०ष्यो P यजमानः Sy
४ वेत्ति Sy
५. सर्वस्य Sy
६. व्यापारार्थम् Sy
७. प्रकर्षेण स्वादूकर्तारम् Sy
८. चित् पूरण. Sy
९. अन्नार्थं यजमानार्थं वा Sy
१०. ०न P अस्ते गृहे निवासकर्तारम् Sy
११. अग्नि Sy
१२. निरुदक प्रदेशम् Sy
१३ तृणकाष्ठादिभिराक्षिप्तम् Sy
१४. तृणादि खण्डयिता Sy
१५. सर्वत खण्डयति दहतीत्यर्थ Sy
१६ पशुरिव पशुर्यथा तृणजात क्रमेण भक्षयति तद्वत् Sy
१७. हिरण्यश्मश्रु Sy
१८. दीप्तदन्त. Sy
१९. उरु भवन् । महानित्यर्थः Sy.
२०. अनवभ्र० D. अपीडितबल. Sy
२१. अयमग्नि. शुचिः दीप्त. Sy
२२. अत्रिरिव यजमानो हविर्दातुम् यद्वा शुचिर्यस्मै । प्रथमार्थे चतुर्थी । दीप्तो योऽत्रिवत्, अत्ति तृणमित्यत्रि. पशु । स इव । स यथा तृणानि खादमानो गच्छति तद्वद्दहतीत्यर्थः Sy
२३. छित् P
२४. सुप्रसवा Sy
२५. मातोतोषधीः P. अरणिः Sy
२६. ०णः P कुर्वाण जगदुपकारकम् Sy
२७. यस्माद्य इति वा । योऽग्निः Sy
२८. भगम् अन्नम् Sy
२९. अश्नुते Sy
३०. सुसूतीति P
३१. VM ignores स्म ॥ खलु यद्वा स्मेति पूरण. Sy

आ यस्ते॑ सर्पिरासुते॒ऽग्ने॒ शमस्ति॒ धाय॑से ।
ऐषु॑ द्यु॒म्नमु॒त श्रव॒ आ चि॒त्तं मर्त्ये॑षु धा ॥ ९ ॥

आ यस्ते[1] । आधेहि त्वम् । य[2] । ते[3] । हे सर्पिरासुते ! सर्पियस्मि[4]न्नासूयते हूयते । अग्ने ! शमयिता रोहणम्[5] । अस्ति रस्मि[6] । तद्धारणार्थम्[7] । सर्वेष[8] । द्योतमानम्[9] । अन्नम् । त्वदीयं[10] वित्तम्[11] । च । आधेहि । मनुष्येषु[12] ।

इति॑ चिन्म॒न्युम॒ध्रिज॒स्त्वादा॑त॒मा प॒शुं द॑दे ।
आद॑ग्ने॒ अपृ॑ण॒तोऽत्रिः॑ सासह्या॒द्दस्यू॑नि॒षः सा॑सह्या॒न्नॄन् ॥ १० ॥

इति चित् । इति[13] । चित् । पूज्यम्[14] । अत्रिकुलजा[15]तं छान्दसो धकार । त्वया[16] दत्तम् । पशुम् । आवदे[17] । अनन्तरम्[18] । अग्ने[19] ! अप्रयच्छत[20] । दस्यून्[21] । अयमात्रेय[22] । इष ऋषि । निर्भवतु[23] । मनुष्यान्[24] ।[25]

---

१ D reads अयन्ते for आयस्ते
२ यस्त्वम् Sy
३ तुभ्यम् Sy
४ सर्पियस्मिन् is suggested for सर्पिय् स्मिन् ॥ हे घृतास्यान्न ? Sy
५ शं सुखमस्ति । स्तुते सकाशात् Sy
६ रश्मि is suggested for रस्मि ।
७ सर्वस्य धात्रे Sy
८ तथषु is suggested for तथष । स्तोतृ ष्वात्रेयेषु Sy
९ द्युम्नं यश Sy
१० ०ष P
११ वित्तम् is suggested for वित्तम् । स्वकीयामनुग्रहबुद्धिमपि Sy
१२ VM ignores धा ॥ सर्वतो भवसि Sy
१३ इत्थं इत्थप्रकारेण Sy
१४ मन्युं मननसाधनं स्तोत्रम् Sy
१५ अभिध्र अभूतमन्यैरनिभ्यतिरिक्तैरपूर्वं वा जनयिता ऋषि Sy
१६ त्वया दातव्यम् Sy
१७. आवत्ते । आददीत वा Sy
१८ अनन्तरमेव Sy
१९. Sy seems to read अग्ने for अग्ने of the Vedic hymn
२० अददत Sy
२१ दस्यून् P
२२ तद्गोत्र Sy
२३ अभिभवतु is suggested for निर्भवतु भृशमभिभवेत् Sy
२४ इव एषून् विरोधिन Sy
२५ VM explains ससह्यात् once ॥ पुनरुक्तिरादरार्था Sy
Ms D puts the figure ॥८॥ here to indicate the end of the seventh hymn No such number is given in P

V. 8.

त्वाम॑ग्न ऋता॒यव॒: समी॑धिरे प्र॒त्नं प्र॒त्नास॑ ऊ॒तये॑ सहस्कृत ।
पु॒रु॒श्च॒न्द्रं य॑ज॒तं वि॒श्वधा॑यसं॒ दमू॑नसं गृ॒हप॑तिं॒ वरे॑ण्यम् ॥ १ ॥

त्वामग्ने[1] । त्वाम्[2] । अग्ने । यज्ञमिच्छमाना[3] । सन्दीपयन्ति[4] । प्रत्नम्[5] । प्रत्ना[6] । रक्षणार्थम्[7] । सहसा कृत[8] । बहुना हर्षकम्[9] । यजनीयम्[10] । विश्वस्य धर्तारम्[11] । दमगनमम्[12] । गृहपतिम्[13] । वरणीयम् ।

त्वाम॑ग्ने॒ अति॑थिं पू॒र्व्यं विश॑: शो॒चिष्के॑शं गृ॒हप॑तिं॒ नि षे॑दिरे ।
बृ॒हत्के॑तुं पु॒रुरू॑पं धन॒स्पृतं॑ सु॒शर्मा॑णं॒ स्वव॑सं जर॒द्विष॑म् ॥ २ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने । अतिथिमुख्यम्[14][15] । ज्वालाकेशम्[16] । गृहपतिम्[17] । मनुष्या[18] । प्रतिनिषीदन्ति[19] । बृहज्ज्वालम्[20] । बहुरूपम्[21] । धनस्य स्प्रष्टारम्[22] । सुसुखम्[23] । स्वन्नम्[24] । जीर्णशनुकम्[25] ।

---

१. 'त्वामग्ने' इति सप्तर्चमष्टम सूक्तमात्रेयस्य इषस्यार्षं जागतमाग्नेयम् । 'त्वामग्ने सप्त जागतम्' (KSA 24 8 p 19) इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ जागते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेद सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्—'जनस्य गोपास्त्वमग्न ऋतायव' (ASS 4 13) इति Sy

२. त्वाम् । अग्ने are omitted by P

३. इच्छन्त. is suggested for इच्छमाना. ॥ यज्ञकामा ऋषयः Sy

४. सम्यग्दीपितवन्त· Sy

५. प्रश्नम् P पुरातनम् Sy

६. प्रश्नाः P
पुरातनाः Sy

७. स्वरक्षणाय Sy

८. हे बलस्य कर्त· । Sy

९. कीदृश त्वाम् P बहुधनमतिशयेनाह्लादकं वा Sy

१०. यष्टव्यम् Sy

११ वह्लन्नम् Sy ·

१२. दानमनसम् Sy

१३. यजमानगृहस्य पालकम् Sy

१४. ०थिम् is suggested for ०थि ॥ कीदृश त्वाम् ? अतिथिवत् पूज्यम् Sy.

१५. पुरातनम् Sy

१६. दीप्तज्वालम् Sy

१७. ग्रह० D
गृहस्वामिनम् Sy

१८. यजमाना. Sy

१९. गार्हपत्यरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थ. Sy.

२०. ०हज्ज्वा० is suggested for ०हज्ज्वा० ॥ प्रभूतप्रज्ञानम् Sy

२१ आहवनीयादिरूपेण वहुरूपम् Sy

२२. स्पृ० P.
धनाना स्पर्शितारम् Sy.

२३. शोभनसुखम् Sy

२४. ०न्न P सुरक्षणम् Sy

२५. जरतां वृक्षाणा व्यापकं जीर्णोदक वा Sy

त्वाम॑ग्ने मानु॑षीरीळते विशो॑ होत्रा॒विदं॒ विवि॑चिं रत्न॒धात॑मम् ।
गुहा॒ सन्तं॑ सुभग वि॒श्वद॑र्शतं तुविष्व॒णसं॑ सु॒यजं॑ घृत॒श्रिय॑म् ॥ ३ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने ! मनुष्यसम्बन्धिन्य । विश । स्तुवन्ति । स्तोत्रविदम् । विवेचकम् । रत्नाना धातृतममग्निरणेषु गुहायाम् । वर्तमानम् । हे सुधन ! विश्वस्य दर्शनीयम् । महास्वनम् । सुष्ठु यष्टारम् । यस्त्वं घृत श्रयति ।

त्वाम॑ग्ने धर्ण॒सिं वि॒श्वधा॑ व॒यं गी॒र्भिर्गृ॒णन्तो॒ नम॒सोप॑ सेदिम ।
स नो॑ जुषस्व समिधा॒नो अ॑ङ्गिरो दे॒वो मर्त॑स्य य॒शसा॑ सु॒दीति॑भिः ॥ ४ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने ! धारयितारम् । सर्वदा । वयम् । गीर्भि । स्तुवन्त । नमस्कारेण च । उप सेविम । स । अस्मान् । सेवस्व । समिध्यमान । अङ्गिरसाम् । एकदेव । मनुष्यस्य । यशो र्थम् । शोभनदानै ।

---

१ अग्नीनां परस्परं संसर्गे विविचयेऽग्नये काचिदिष्टिः । तत्र 'त्वामग्ने मानुषी' इति याज्या । सूत्रितञ्च 'त्वामग्ने मानुषीरीळते विशोऽग्न आयाहि वीतये' (ĀSS 3 13) इति Sy
२ मानुषसम्बन्धिन्य Sy मनुष्या BB
३ सर्वा प्रजा Sy प्रजा BB
४ कीदृशं त्वाम् ? होत्राणां होमानां सप्तहोत्रकाणां वा वेत्तारम् Sy वाग्विज्ञेयज्ञम् BB
५ विवेचकं सवसतो Sy मिश्रितानां शोधकम् BB
६ रमणीयानां धनानां दातृतमम् Sy रमणीयानां धनानां धातृतमं दातृतमम् BB
७. अग्निम् । अरणिषु is suggested for अग्निरणेषु ॥ अरण्यां गुहयेषु वा Sy गुहायां सन्तं गुह्यम् । सप्तम्या आकार BB
८. सर्वदा वर्तमानम् Sy
९ शोभनधन ! Sy सर्वस्य प्रिय ! यद्वा शोभन धन ! BB
१० सर्वैर्द्रष्टव्यम् Sy विश्वस्य दर्शितारम् । विश्वं दर्शनमस्येति बहुव्रीहि BB
११ प्रभूतध्वनिम् Sy प्रवृद्धमनसं, महाबलमित्येके । बहूनां भर्तारमिति मन्ये BB,
१२ वैगुण्यापनोदकम् BB
१३ यं त्वं P
१४ श्रयसि is suggested for श्रयति ॥ घृतं श्रयन्तम् Sy घृतस्य श्रयितारम् ईदृशं त्वामीळते प्रजा त्वं चाभिप्रेतैर्योजय सर्वतोऽस्मदभिप्रेतमपि साधयसि BB
This stanza=TS 3 3 11 2
१५ सर्वस्य धारकम् Sy
१६. बहुप्रकारेण Sy
१७. आत्रेया Sy
१८. उपसन्ना भवेम Sy
१९ स त्वम् Sy
२० ०सृ D
२१ सेवस्व धनादिभि Sy
२२ सम्यग्दीप्तो दीप्यमानोऽस्माभि Sy
२३ हे सर्वत्र गन्त ! अङ्गिरस पुत्र ! वा Sy
२४ दीप्यमानस्त्वम् Sy
२५ यजमानस्य Sy
२६. यंशार्थं P
यशसा Sy
२७ ज्वालाभिः सह जुषस्व Sy,

त्वम॑ग्ने पुरुरूपो॑ वि॒शेवि॑शे॒ वयो॑ दधासि प्र॒त्नथा॑ पुरुष्टुत ।
पुरूण्यन्ना॒ सह॑सा॒ वि रा॑जसि॒ त्विषिः॒ सा ते॑ तित्विषा॒णस्य॒ नाधृषे॑ ॥ ५ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने । वहुरूप[1] । मनुष्याय[2] । अन्नम् । प्रयच्छसि[3] । प्रत्न इव[4] । पित्रादिभि स्तुत[5] । बहूनि । अन्नानि[6] । बलेन भक्षयन् । विराजसि[7] । दीप्ति । सा[8] । तव[9] । दीप्यमानस्य[10] । न । धर्पयितु शक्यते[11][12] ।

त्वाम॑ग्ने समि॒धा॒नं य॑विष्ठ्य दे॒वा दू॒तं च॑क्रिरे हव्य॒वाह॑नम् ।
उ॒रु॒ज्रय॑सं घृ॒तयो॑नि॒माहु॑तं त्वे॒षं चक्षु॒र्द॑धिरे चोद॒यन्म॑ति ॥ ६ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने । समिध्यमानम्[13] । युवतम[14] । देवा । दूतम् । कृतवन्त[15] । हविषा वोढारम् । बहुवेगम्[16] । घृतस्थानम्[17] । आहुतम्[18] । दीप्यमानम्[19] । चक्षु[20] । दधिरे[21] । चोदयन्मति[22] शत्रो यस्य[23] बलमेन चोदयति ।

त्वाम॑ग्ने प्र॒दिव॒ आहु॑तं घृ॒तैः सु॑म्ना॒यवः॑ सुष॒मिधा॒ समी॑धिरे ।
स वा॑वृधा॒न ओष॑धीभिरुक्षि॒तो॒३॒॑ऽभि ज्रयां॑सि॒ पार्थि॑वा॒ वि ति॑ष्ठसे ॥ ७ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने । पुराणम्[24] । घृतै । आहुतम् । सुखमिच्छमाना[25] । शोभनया समिधा[26] ।

---

१. पुरुरूपः सन् Sy
२. सर्वस्मै यजमानाय Sy
३. धारयसि Sy
४. पुराण इव Sy
५ बहुभि स्तुत ! Sy
६. चरुपुरोडाशादीनि Sy
७. ईश्वरो भवसि स्वीकर्तुम् Sy
८. प्रसिद्धा Sy
९. त D
१०. दीप्तस्य Sy.
११. अन्यैरधृष्या भवति Sy
१२. VM explains विशे once only
१३. सम्यगिध्यमानम् Sy
१४. ०म D
१५ त्रयाणामग्नीना मध्ये हव्यवाहन खलु पूर्वं देवैर्हविर्वहनाय दूत कृत । 'हव्यवाहनो देवानाम्' (TS 2 5 8 6) इति हि श्रुतिः Sy
१६. प्रभूतवेगम् Sy.
१७. घृतं योनि. कारण यस्य तम् Sy
१८. आहुत त्वाम् Sy.
१९. दीप्तम् Sy.
२०. उक्तलक्षणं सर्वप्रकाशक चक्षु स्थानीय कृत्वा Sy
२१. दधिरे देवा मनुष्याश्च Sy
२२ ०दयन् पति P ०दयनवति D चोदयन्ती मतिर्यस्य तच्चोदयन्मति । मत्या हि चक्षुश्चोद्यते Sy
२३. शत्रोर्य० is suggested for शत्रोय ।
२४ पुरातना Sy
२५. इच्छन्त is suggested for इच्छमाना. ॥ सुखमिच्छन्तो यजमाना Sy
२६ शोभनेनेध्मेन Sy.

सम् । वर्धमान । ओषधीभि । उक्षित । पार्थिवानि । यजमानाना शत्रुबलानि । अभि । विविष गन्धसि ।

ऋगर्थदीपिका अथ तृतीयस्याष्टक ।

कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वय ॥

[अथ चतुर्थोऽष्टकः ॥]

चतुर्थोऽथाष्टकस्तस्मिन्नध्यायादिषु वक्ष्यते ।
शब्देष्वावर्तमानेषु यद्वाच्यमिह वैदिके ॥१॥
समानशब्दा आवृत्ता भवन्ति पदपूरणा ।
पर्यायेषु तु निर्ब्रूयादिच्छयान्यतम बुध ॥२॥
अप्रसिद्ध प्रसिद्धश्च सङ्गच्छेते यदि क्वचित् ।
तत्राप्रसिद्ध निर्ब्रूयान्न प्रसिद्धमिति स्थिति ॥३॥
जायते त्वष्टुरर्वाशुरश्व इत्यत्र सङ्गता ।
अवन्तमाशु निर्ब्रूयान्नत्वश्व सार्वलौकिकम् ॥४॥

---

१ Something seems to be omitted after सम् ।
२ उक्षित is suggested for उक्षित ॥ सिक्त Sy
३ पार्थिवान् वृक्षान् । यद्वा पार्थिवेति वयोविशेषणम् । पार्थिवानि वस्पुरोडाशादिकानि Sy
४ अयांसि भक्षानि Sy
५ अभिव्यज्य वर्तसे Sy
६ VM. ignores ईधिरे ॥ समीधिरे सम्यक् दीपितवन्त: Sy Ms D puts the figure ॥ ८ ॥ here to indicate the end of the eighth hymn No such number is given in P and M
७. व्याख्या श्रीवेंकितार्य P
८. The matter within brackets is supplied by the Editor
९ ०र्थाष्ट० P
१० ०के D
११ ०वर्ता P, D
१२ वाद० P
१३ निर्ब्रूया० is suggested for निब्रूया०
१४ ०ष्टुर० P, D
१५ रश्व P Cf VS 29 9
१६ अर्व अर्वमाशुमित्यु० P

ऋचि "विश्वस्य ही"त्यस्या सूनरि[1]त्यादिषु त्रिषु ।
उषसो नामधेयेषु निर्ब्रू[2]यादिच्छया ऽबुध ॥५॥
नापेक्षते[3] निर्वचन भिन्नास्वृक्षु यथा नर[4] ।
तथैव पादभेदेऽपि केचिन्नेच्छन्ति निर्वच[5] ॥६॥
ना[6]माख्यातोपसर्गाणा निपाताना तथैव च ।
पारुच्छेपीषु दृश्यन्ते वहव पा[7]दपूरणा ॥७॥
सहसो जातवेदस[8] विप्र[9] न जातवेदसम्[10] ।
नान्यस्तत्रो[11]भयोरर्थो द्वयोर्ह्यर्थोत्र कीर्त्यते ॥८॥
जातप्रज्ञ विप्रमिव जातप्रज्ञमितीदृशी[12] ।
वचनव्यक्तिरत्रास्ति तस्यान्या[13]वप्यपेक्षितौ[14] ॥९॥
नैतच्च युज्यते यस्मात् कवितात्र प्रतीयते[15] ।
'यदिन्द्राग्नी अव[16]मस्याम्' इत्यृचो[17] कविता यथा ॥१०॥
एवमत्रापि कविता विपर्यासात् प्रतीयते ।
ननु श्रद्धातिरेको ऽत्र पुनरुक्त्या प्रतीयते ॥११॥

---

१. ०नरीत्या० is suggested for ०नरित्या० ।
२. निर्ब्रूया० is suggested for निर्ब्रूया० ।
३. ०न्ते R
४. नराः R
५. निर्वच is suggested for निर्वच ॥
६. नोमा० P D
७. पाद is omitted by P. D Cf RV I 127.1
८. ०सि P
९. ना P
१०. ०स P. D.
११. ०स्त्यत्रोभ० P D
१२. ०शि P
१३. ०न्वावप्य० P D
१४. D. adds निस्थिराणि चिदोजसा पादस्तर्ह्यस्तु पूरणः after अपेक्षितौ ।
P adds निस्थिराणि चिदोजसा अभ्यासान्नु चात्रापि भूयानर्थः प्रतीयते after अपेक्षितौ ।
१५. Omitted by P
१६. अमस्याम् P D, RV.I, 108 9.
१७. ०चो D.

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहीत्यादौ[1] यथा तथा ।
सत्यर्थे कविता तस्मान्नासतीति[2] विपश्चित ॥१२॥
एव च पूरण पादो "नि स्थिराणि चिदोजसा"[3] ।
अभ्यासान्नानु चात्रापि भूयानर्थ प्रतीयते ॥१३॥
नेति ब्रुवन्त्यप्रतीते पादोऽस्य पूरणस्तत ।
ऋषिप्रयुक्ता चावृत्तिर्नन्वन्यत्र[4] च दृश्यते ॥१४॥
अया रुचा हरिण्येति[5] तृचस्तत्र निदर्शनम् ।
परुच्छेपस्य[6] तनयस्तमद्राक्षीदनानत[7] ॥१५॥
तत पितृवदभ्यासात्तच्छीलस्यात्र[8] युज्यते ।
परुच्छेपो ऽपि ननु च[9] नावर्तयति तद्यथा ॥१६॥
'उभे पुनामि[10] रोदसी[11]' 'पिशङ्गभृष्टिमम्भृणम्[12]' ।
तस्माच्छन्द[13]स्वभावोऽयमिति वृद्धेभ्य आगम ॥१७॥
ऊर्ध्वं जगत्याश्छन्दांसि[14] पूर्यन्ते सदृशे पदे ।
तानि[15] द्रष्टुमशक्यानि वृत्तदैर्घ्याद् भवन्त्यत ॥१८॥
तैरेव शब्दै पूयन्ते प्रायेणेति विनिश्चय ।
वामदेवो मण्डलादावृचस्तिस्रो ददर्श ता[16] ॥१९॥

---

१ RV.II.18.4.
२ तस्मादस० R
३ RV.I 127.4.
४ ०वृत्ति न्वत्र P ०र्नत्वन्यत्र R.
५. RV.IX 111 1
६ पार० D पारुच्छेप P
७. ०यतम० P
८ ०तच्छिद्रस्या० P ०भ्यासस्ततसुतस्या० R.
९ Omitted by P D
१० भैनामि D
११ RV I 133 1
१२ पिशंगभृषिमभ्रिणं P पिशंमभृषितमभ्रिणं D RV.I 133 5
१३ ०न्दस्व० P D
१४ ०स्याद्य० P D
१५. D reads पातानिदै for पदे । तानि ।
१६. D reads निवर्षिता for ददर्श ता ।

अष्टि तथातिजगतीमर्थभेदात् प्रयुज्यते ।
न पादपूरणाशङ्का[1] तत्र को ऽस्य परिश्रम ॥२०॥
पारुच्छेपीसु[2] सर्वासु[3] शक्य[4] द्वैरूप्यमञ्जसा ।
जातवेद शब्द इव न प्रदर्शयितु बुधै ॥२१॥
यथाकथचिद्[5] द्वैविध्य प्रतिपादयितु बुधै[6] ।
नेच्छन्ति[7] तेन सर्वे ऽमी भवन्ति पदपूरणा[8] ॥२२॥
तमेवार्थ ब्रुवाणाना वचनव्यक्तय पृथक् ।
मन्त्रेषु केषुचित्[9] सन्ति केषुचित्तु[10] न सन्ति[11] च[12] ॥२३॥
इच्छन्ति काव्यवद् वृद्धा न वेदे बहुभाषणम्[13] ।
तस्माच्छब्दस्य तस्यार्थं तमेवाहुर्विपश्चित ॥२४॥
पारुच्छेपी ऋच[14] सर्वा यदा पश्यति पण्डित ।
न[15] तदा प्रतिपाद्यो ऽस्य सो ऽयमर्थ इति स्थिति ॥२५॥
वेदमुद्रामजानन्त[16] कुतर्कगतमानसा[17] ।
आपाततो भाषमाणास्ते हास्या वैदिकैरिह ॥२६॥
अभ्यासादाह भूयासमर्थ यस्ककुलोद्भव[18] ।
अन्यानर्थान्[19] नतु ब्रूते व्याख्यातारो वदन्ति यान् ॥२७॥
दर्शनीयो दर्शनीय[20] इत्यभ्यासात् प्रतीयते ।
भूयानर्थोऽत्यन्तमिति निर्वाहो ऽस्य च केषु चित् ॥२८॥ इति ॥

---

१. ०जगती वर्तमानानामर्त्थ भेदान्न प्रयुज्यते पाद-पूरणात् शंका D
०जगती वर्तमानानामवर्तमानानामर्त्थभेदान्न प्रयुज्यते पादपूरणान् शका P
२. ०च्छपी० P ३ सर्वान्न P D.
४. शक्य P. ५. चिद्वैवि० P. D.
६ बुधा· is suggested for बुध ।
७. ने P. ८. पाद० P ९. केनचित् P
१०. P reads तेषु चित्त for केषु चित्तु ।
११. यन्ति P D १२. Omitted by P
१३. वबहु० P १४. ०च्छेमी तत· P
१५. Omitted by D १६. ०द्रम० P D
१७. ०न्त D १८. Cf N 10 42
१९ अन्यात्र्था D अन्यमर्थं R २०. दर्शय P

V 9

स्वामंग्ने हुविष्मन्तो देवं मर्तांस ईळते ।
मन्ये त्वा जातवेदसं स हुव्या वंक्ष्यानुषक् ॥ १ ॥

त्वामग्ने[1] । ॥ गय ॥ त्वाम् । अग्ने । हविःसम्भरणानन्तरम्[2] । देवं[3] मनुष्याः[4] । स्तुवन्ति[5] हविर्वर्धनाय सामधेनीभिः[6] । अहं[7] च त्वामेव । स्तौमि[8] । जातप्रज्ञम्[9] । स त्वम् । हव्यानि[10] । वह[11] । अनुपक्वम्[12] ।

१ पञ्चमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके पूर्वमष्टौ सूक्तानि व्याख्यातानि । 'त्वामग्ने हविष्मन्तः' इति सप्तर्चं नवमं सूक्तमात्रेयस्य गयस्यार्षम् । सप्तमीपञ्चम्यौ पङ्क्ती, शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रम्यते 'त्वामग्ने गयोऽन्त्यापञ्चम्यौ पङ्क्ती' (KSA. 25 9 p 19) इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च एतदादिके द्वे सूक्ते शंसनीये । तथैव सूत्रितञ्च—'त्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते' (ĀSS.4.13) इति Sy

२ VM seems to explain हविष्मन्त by हविःसम्भरणानन्तरम् ॥ होमसाधनद्रव्यसमेताः । हविष्मन्तः—हविःशब्द औणादिक इसुप्रत्ययान्तः । 'तदस्यास्ति' इति मतुप् । पदसंज्ञाया अपवादत्वेन 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञायां रुत्वाभावः । मतुब्ङसोरनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वर एव शिष्यते Sy

३ देवम् is suggested for देव ॥ दीप्यमानम् । देवम्—पचाद्यजन्तत्वाद् देवशब्दोऽन्तोदात्तः Sy

४ मर्त्याः । मर्तासः—'मृङ् प्राणत्यागे' 'असिहसि मृङ्०' इत्यादिना तन् । गुणः । मर्तः । असेरसुक् मर्तासः । नित्त्वादाद्युदात्तः Sy

५ ईळते—'ईड स्तुतौ' अदादित्वाच्छपो लुक् 'आत्मनेपदेष्वनतः', इत्यत्वम् । अत्र डकारस्य मध्यतुसम्प्रदायप्राप्तो ळकारः । तसार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरे प्राप्ते आष्टमिको निघातः Sy   ६ Omitted by P

७ त्वा—'युषि मिश्रणे' मदिक्प्रत्ययान्तो युष्मच्छब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'त्वमावेकवचने' इतिमपर्यन्तस्य त्वादेशः । 'द्वितीयायाञ्च' (Pa 7 2 87) इत्याकारः । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेशोऽप्युदात्त एव । 'त्वामौ द्वितीयायाः' इति त्वादेशः । स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यनुदात्तत्वम् Sy

८ मनिरत्र स्तुत्यर्थे वर्तते, धातूनामनेकार्थत्वात् । मन्ये—श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् Sy

९ जातमुत्पन्नं परावरं भूतजातं वेत्तीति जातवेदाः । अथवा जातानि स्थावरजङ्गमात्मकान्येनं विदुरिति जातवेदाः । यद्वा वेद इति धननाम । जातं सर्वं वेदो धनं यस्यासौ जातवेदाः । एवंविधम् । जातवेदसम्—'जनी प्रादुर्भावे' क्तः । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः । 'जनसनखनां सञ्झलोः' इत्यात्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वेदशब्दोऽपि असुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । कर्मधारयपक्षे समासान्तोदात्तापवादत्वेन 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ०' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तदपवादत्वेन 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहिपक्षे 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति Sy

१० हवनसाधनानि हवींषि । हव्या-हवमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे 'य' इत्यनुवर्तमाने 'छन्दसि च' इति यः । नपुंसकत्वाच्छिरादेशः । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति लोपः । प्रत्ययलक्षणेन नुम् । दीर्घनलोपौ । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः Sy

११ वहसि । वक्षि—'वह प्रापणे' सिप् । सुगनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । ढत्वकत्वषत्वानि । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वेन धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वे प्राप्ते निघातः Sy

१२ निरन्तरतया अनुषक्तं यथा तथा । आनुषक्—अनुपूर्वस्य षञ्जेः क्विप् नकारलोपः कुत्वं च । धात्वादेः सकारस्य 'उपसर्गात्सुनोति०' इत्यादिना षत्वम् । दीर्घश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy

अ॒ग्निर्होता॑ दा॒स्वत॑: क्षयस्य वृ॒क्तब॑र्हिषः ।
सं य॒ज्ञास॒श्चर॑न्ति॒ यं सं वाजा॑सः श्रव॒स्यव॑: ॥ २ ॥

अग्निर्होता । अग्नि । होता[1] भवति । दानवत[2] । यजमानस्य । स्तीर्णबर्हिष[4] । यमग्निम् । यज्ञा[5] । यज्ञाधारा वाजश्च[6] । यजमानानामन्नमिच्छमानानामन्नमिच्छमाना[7][8] । सङ्गच्छन्ति[9][10] ।

उ॒त स्म॒ यं शिशुं॑ यथा॒ नवं॒ जनि॑ष्टा॒रणी॑ ।
धर्तारं॒ मानु॑षीणां वि॒शाम॒ग्निं स्व॑ध्व॒रम् ॥ ३ ॥

उत स्म यम् । यथा[11] काचित् । नवतरम्[12] । पुत्र[13] जनयति । एव यम् । अरणी[14] । जनय[15], उपमानेन

१. देवानामाह्वाता भवति Sy

२. D repeats दानवतो दानवत. ॥ हविष्प्रक्षेपणादिदानवतः । दास्वतः—'दा दाने' असुन्प्रत्ययान्तः । मतुप आदुपधत्वाद वत्वम् । धातुस्वरेणाद्युदात्त एव Sy

३. क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन् स्वर्गसाधनफलानीति क्षयः । तस्य यजमानस्य यागार्थम् । क्षयस्य—'क्षि निवासगत्यो.' 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् Sy

४. वृक्तानि लूनानि बर्हींषि दर्भा येनासौ वृक्तबर्हि । तस्य । 'वृजी वर्जने' वर्जनमत्रोपचाराच्छेदनम् । निष्ठा । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त' । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy

५. सर्वे यज्ञाः । यज्ञास—यज्ञशब्द.- 'यजयाच०' इत्यादिना नङ्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त Sy

६ वाजाश्च is suggested for वाजश्च । वाजास.—वजेर्घञ् । वाज । 'कर्षात्वत.' इत्यन्तोदात्तत्वम् । छान्दसत्वात 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तः Sy

७. इच्छ् (इषु) being parasmaipada, the reading should be इच्छताम् and इच्छन्तः respectively

८. यजमानस्य प्रभूता कीर्ति सम्पादयन्तः श्रवस्यव. —'छन्दसि परेच्छायाम्' इति क्यच्, 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्यय. । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त. Sy

९. सहिता गच्छन्ति । सञ्चरन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ चरन्ति—'चर गतिभक्षणयो' अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघाताभावः Sy

१० VM explains सम् once only.

११ 'यथेति पादान्ते' इति सर्वानुदात्तः Sy

१२. नूतनम् Sy

१३. अपत्यम् । शिशुम—'शो तनूकरणे' 'आदेच.०' इत्यादिनात्वम् । 'शः कित् सन्वच्च' इत्युप्रत्ययः सन्वद्भावश्च । द्विर्भावोऽभ्यासस्य ह्रस्वश्च । 'सन्यत.' इतीत्वम् । 'आतो धातोः' इत्याकारलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तः Sy

१४. द्वे अरणी । 'ऋ गतौ' 'अतिसृभृधृधम्यश्यवितृभ्योऽनिः' इत्यनिप्रत्यय आद्युदात्तः । आभ्यामर्ति ? (इयर्ति) गच्छत्यग्निरित्यरणिः । कथमपादानार्थे औणादिकोऽनिः 'ताभ्यामन्यत्रोणादयः' (Pa 3 4 75) इति नियमात् ? भीमादित्वात् सिद्धम् Sy

१५. जन्याः i e gen sing. of जनी (mother) is suggested for जनयः ।

समन्वयाज् जनिष्टेत्येकवचनमपि भवति । मनुष्यसम्बन्धिनीनाम् । प्रजानाम् । धर्तारम् । अग्निम् । सुयज्ञं पूर्वत्रान्वयः ।

उत स्म दुर्गृभीयसे पुत्रो न ह्वार्याणाम् ।
पुरू यो दग्धासि वनाग्ने पशुर्न यवसे ॥ ४ ॥

[उत स्म] अपि च । दावस्थस्त्वं दुर्ग्रहमात्मानमिच्छसि । तथागच्छतस्तस्य ? अश्वानाम् । इव । पुत्रो युवा । पुरूणि । यः । दग्धा । भवसि । अरण्यानिव यथा । पशुः । यवसे विसृष्टः सर्वं यवस विनाशयति ।

---

१ या P
२ अजनिषाताम् । अरणी प्रजानां पोषणाय धर्त अग्निमसृजतामित्यर्थः । जनिष्ट—'जनी प्रादुर्भावे' लुङ्, छान्दसत्वाद्वचनव्यत्ययः Sy
३ मनोर्जातामाम् । मानुषीणाम् । 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक च' इत्यञ्प्रत्ययः षुगागमश्च 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम् Sy
४ विशन्ति प्रविशन्ति गर्भाशयमिति विशः प्रजाः । तासाम् । विशाम् 'विश प्रवेशने' कर्तरि क्विप् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् Sy
५. तासां धर्तारम् आहारादिपाकद्वारेण शरीरधातूनां पोषकम् Sy
६ शोभनयज्ञम् । स्वध्वरम्—हिंसार्थस्य ध्वरतेः पचाद्यच् । न विद्यते ध्वरो यागहिंसा यस्मिन्नित्यध्वरः । बहुव्रीहिस्वरापवादत्वेन 'नञ्सुभ्याम्०' इत्यन्तोदात्तः Sy
७ VM. ignores उत and स्म । अपि च Sy
८. The *pratīka* is supplied by the Editor
९ तापक्य० P
१० दुःखेन गृह्यसे । दुर्गृभीयसे—'ग्रह उपादाने' यक । 'छुव ईट' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इतीडागमः । ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति भकारः । निघातः Sy
११ गच्छतस्य P तथागच्छतस्तस्य is not clear तथा गच्छतां तेषाम् or तथा गच्छन्तीनां तासाम् is suggested.
१२ कुटिलं गच्छतां सर्पाणाम् । यद्वा आस्कन्दितादिगतिविशेषेण वक्रगमनानामश्वानाम् । ह्वार्याणाम्—'ह्वृ कौटिल्ये' 'ऋहलोर्ण्यत्', आदिवृद्धिः । 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितम् Sy
१३ Omitted by D बालसर्प इवाशिक्षित बालाश्व इव वा Sy
१४ बहूनि । पुरू—'पृ पालनपूरणयोः' 'पृभिदिव्यधिगधिधृषिधृभ्यः' इति कुप्रत्ययः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् Sy
१५ यस्त्वम् Sy १६ दाहकः Sy
१७. असि—'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति न निघातः Sy
१८ अरण्यानीव is suggested for अरण्यानिव ॥ वनानि Sy
१९ या P
२० अयमर्थः । अत्यन्तक्षुधार्तः पशुस्तृणविषये विसृष्टः सन् यथा सर्वं भक्षयति तद्वदित्यर्थः Sy
२१ तृणे Sy
२२. VM ignores तृणे ।

अधं स्म यस्यार्चयः सम्यक्संयन्ति धूमिनः ।
यदीमह त्रितो दिव्युप ध्मातेव धमति शिशीते ध्मातरी यथा ॥ ५ ॥

अध स्म । धमनानन्तरम्[1] । एव[2] । यस्य । अर्चय[3] । समीचीनम्[4] । सङ्गच्छन्ते[5] । धूमयुक्तस्य[6] । यदि[7] । एनम्[8] । एवाग्निम्[9] । त्रिस्थान त्रयाणा[10] वाग्न्यादीनामेको वायु[11] । अन्तरिक्षे । यथायस्कारो लोह भस्त्र यावधमत्येवम्[12] । उपधमति[13] । तीक्ष्णीकरोति च[14] । यथा । अयस्कारे[15] ।

तवाहमंग्न ऊतिभिर्मित्रस्य च प्रशस्तिभिः ।
द्वेषोयुतो न दुरिता तुर्याम मर्त्यानाम् ॥ ६ ॥

तवाहम् । तव[16] । अहम् । अग्ने । रक्षणै[16] । मित्रस्य[17] । च देवस्य । स्तुतिभि[18] । द्वेषमो[19] मिश्रयितॄन्

१. अपि च Sy
२ अहेति पादपूरणः Sy
३. अग्ने Sy
४. अर्चीषि Sy
५. शोभनम् Sy
६. सर्वत प्राप्नुवन्ति । यन्ति—'इण् गतौ', यच्छब्दयोगान्निघाताभाव Sy
७. धूमवत. Sy
८. यदा Sy
९. अयमात्मानम् Sy
१०. त्रिषु स्थानेषु ततो व्याप्त त्रीणि स्थानानि वातीत्य Sy
११. वा is omitted by P
१२. कर्मारो यथा भस्त्रादिभिरग्निं सवर्धयति तद्वत्स्वात्मान वर्धयतीत्यर्थ Sy
१३. उपवर्धयति तदा ज्वाला सर्वतो निर्गच्छन्तीत्यर्थ. । धमति—'ध्मा शब्दाग्निसयोगयो.' पाघ्रादिना धमादेशः । पूर्ववत् निघाताभाव Sy.
१४. तद्वत्स्वयमेव स्वात्मानं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । शिशीते—'शो तनूकरणे'- व्यत्ययेनात्मनेपदी । 'श्लौ' इत्यनुवर्तमाने 'बहुल छन्दसि' इति विकरणस्य श्लु । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्वम् । 'श्लौ' इति द्विर्वचनम् । 'बहुल छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम्, 'उभे अभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तसज्ञायामात 'ई हल्यघो' इतीत्वम् । तिङ उत्तरत्वान्निघाताभाव. Sy
१५ यथा ध्मातृसमीपे विद्यमानोऽग्निस्तेन ध्मायमानः स आत्मानं शिशीते Sy
१६ युष्मत्कर्तृकरक्षणै । ऊतिभि—'अव रक्षणे' क्तिन् । 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च' इत्यूठ् । 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च' इत्यन्तोदात्तत्वेन निपातितः Sy
१७. सर्वेषां मित्रभूतस्य Sy
१८. अस्मत्कृतै. स्तोत्रैश्च । प्रशस्तिभि—'शसु स्तुतौ' क्तिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादत्वेन 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेरुदात्तत्वम् Sy
१९. द्वेषयुक्तान् शत्रून् । द्वेषोयुतः—'द्विष् अप्रीतौ' भावेऽसुन्प्रत्यय., 'यु मिश्रणे' कर्तरि क्विप् । तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy

धत्रून् । इव । दुरितानि । अतितरेम । यान्येतानि मर्त्यानां युज्यन्ते, यथा परोक्षोपक्रमा प्रत्यक्षापवर्गा मन्त्रा भवन्त्यवमेकवचनबहुवचनयोरपि द्रष्टव्यमिति ।

त नो अग्ने अभी नरो रयिं सहस्व आ भर ।
स क्षेपयत्स पोषयद्भुवद्वाजस्य सातय उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

तं नो अग्ने । तम् । अस्मभ्यम् । अग्ने ! अभ्याभर । नेता त्वम् । हे बलवन् ! रयिम् । स रयि । शत्रून् क्षपयतु । पोषयतु चास्मान् । भवतु च । अन्नस्य । भजनाय । अपि च । भव । सङ्ग्रामेषु । अस्माकम् । वर्धनाय ।

---

१ दुरितानि तत्कर्तृकानि पापसाधनकर्माणि Sy

२ तरेयम् । पयमर्थ । त्वत्कृत त्वत्सम्बन्धि स्तुतिभिश्च बाह्याभ्यन्तरशत्रून् तरेयमित्यर्थ । तुर्याम—'तु प्लवनतरणयो' प्रार्थनायां लिङ् । यासुट 'लिङ सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सकार लोप । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक । 'उवोष्ठ्यपूर्वस्य' 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्वम् । यासुडागमस्योदात्तत्वात्स्वेवनिघात '०अपावादौ' इति प्रतिषेधात् निघाताभाव Sy

३ अतितरेयमान्येतानि मर्त्यान् P शत्रुभूतानां मनुष्याणाम् Sy　　४ ०वनो अपि D

५ The passage यथापरोक्षो० मिति is VM s addition

६ आभिमुख्येनाहर Sy

७. हविषां नेता त्वम् Sy

८ सहस्व—'षह मर्षणे' असुन् । सहस्य ? (सेऽ) नेन शत्रून्, इति सहो बलम् । मतुप् 'मादुपधायाः०' इति वत्वम् । 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि' इति रुत्वम्, 'आमन्त्रितस्य च' इति निघात Sy

९. लोके प्रसिद्धं पश्वादिलक्षणं धनम् Sy

१० रयिरं P पूर्वोक्त सोऽग्नि Sy

११ अस्मदीयान् शत्रून् क्षपयतु । क्षेपयत्—'क्षिप प्रेरणे' णिजन्ताल्लेट् 'इतश्च लोप' । 'लेटो ऽडाटौ' इत्याडागम । शप् गुणावादेशौ । परस्मैपदं च Sy

१२ पोषयत्—'पुष पुष्टौ Sy

१३ भुवत्—'भू सत्तायाम्' 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेध । उवङ् Sy

१४ अन्यस्य P

१५ लाभाय Sy

१६ सङ्ग्रामे शत्रुविजयार्थं स त्वं समृद्धिं कुर्वित्यर्थ । एधि—'अस् भुवि' 'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इत्येत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् 'हुझल्भ्यो हेर्धि' इति धिरादेश । निघात Sy

१७. पृतनासु युद्धेषु । पृत्सु—'पदादिषु०' इत्यादिना पृतनाशब्दस्य पृदादेश । सावेकाचृत्वात् अस्तोदात्तत्वम् Sy

१८ समृद्धये Sy

१९ VM explains स: once only Ms D puts the figure ॥१॥ here to indicate the end of the ninth hymn. No such number is given in P

V 10.

अग्न ओजिष्ठमा भर द्युम्नमस्मभ्यमध्रिगो ।
प्र नो राया परीणसा रत्सि वाजाय पन्थाम् ॥ १ ॥

[1]अग्न ओजिष्ठम् । अग्ने । [2]बलवत्तमम् । [3]आभर । [4]अन्नम् । [5]अस्मभ्यम् । [6]अवृतगमन [7]। प्रलिख [8]। अस्माकम् । धनेन । [9]महता सह । [10]अन्नाय । [11]पन्थानम् ।

---

१. 'अग्न ओजिष्ठम्' इति सप्तर्चं दशमं सूक्तम् । ऋष्यादिविनियोगश्च पूर्ववत् । चतुर्थीसप्तम्यौ पङ्क्ती । 'अग्न ओजिष्ठमन्त्याचतुर्थ्यौ च' (KSA 25 10 p 19) इत्यनुक्रान्तम् Sy

२. आ० D

३. ओजिष्ठम्—'उब्ज आर्जवे' 'उब्जेर्बले बलोपश्च' इत्यसुन् बलोपश्च । गुण । ओज. । 'तदस्यास्ति०' इत्यर्थे 'अस्मायामेधा' इत्यादिना विनि । 'अतिशायने०' इतीष्ठन् । 'विन्मतोर्लुक्' 'टेः' इति टिलोपः । नित्त्वादाद्युदात्त Sy

४. आहर Sy

५. द्योतते कटकमुकुटादिरूपेण सर्वत्र प्रकाशत इति द्युम्नं धनम् । द्युम्नम्—'द्युत दीप्तौ' इत्यस्माद् धातो 'सुम्नद्युम्ननिम्न०' इत्यादिना नक्प्रत्ययो नकारश्चान्तादेशो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त Sy

६. अस्मान् Sy

७ उघतगमन P अधृतमप्रतिहत गमन यस्येत्यधृता अनिवारिता गावो रश्मयो यस्येति वा अधृतगुः अध्रिगुः । तस्य सम्बोधनम् । अधृतशब्दस्य अध्रयादेशः । गोशब्दस्योपसर्जनह्रस्वत्वम् । आमन्त्रितस्य निघात Sy

८ Sy explains प्र and रत्सि separately: प्र as प्रकर्षेण योजय and रत्सि as विलिख कुर्वित्यर्थः । रत्सि—'रद विलेखने' भौवादिकः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । पादादित्वान्निघाताभावः ।

९. परितो व्यापकेन । परीणसा—'णस कौटिल्ये' अत्र व्याप्त्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्मात्सम्पदादिलक्षणो भावे क्विप् । परि प्राप्त नस् व्यापन यस्य तत्तथोक्तम् । 'उपसर्गादसमासे०' इति णत्वम् । अत्र प्रापणक्रियया युक्तस्य परेर्णसं प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्ति यत्क्रियायुक्तास्त 'प्रति गत्युपसर्गसज्ञा' (Pa 1 4 60.3.) इति न्यायात् । अत कथ णत्वम् ? एव तर्हि 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति वचनात् णसो णत्व भविष्यति । 'निपातस्य च' इति पूर्वपदस्य दीर्घः, 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या०' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy

१०. अन्नलाभाय Sy

११. अन्नस्य मत्समीपप्राप्तिसाधनं मार्गम् । पन्थाम्—द्वितीयैकवचने 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यत् । नकारलोपश्छान्दसः । 'पथिमथोः सर्वनामस्थाने' इत्याद्युदात्तत्वम् Sy.

त्वं नो॑ अग्ने अद्भुत॒ क्रत्वा॒ दक्ष॑स्य म॒ंहना॑ ।
त्वे अ॑सु॒र्य॑१॒मारु॑हत्क्रा॒णा मि॒त्रो न य॒ज्ञियः॑ ॥ २ ॥

त्वं नो अग्ने । त्वम् । अस्माकम् । अग्ने ! आश्चर्यभूत । प्रज्ञया । बलस्य च । महत्त्वेन । कर्माणि कुर्वाण । यज्ञियो भवसि । सखा । इव । त्वयि । असुराणां हन्तृत्वम् । अरुहद् हि ।

त्वं नो॑ अग्न ए॒षां गयं॑ पु॒ष्टिं च॑ वर्धय ।
ये स्तोमे॑भिः॒ प्र सू॒रयो॒ नरो॑ म॒घान्या॑न॒शुः ॥ ३ ॥

त्वं नो अग्ने । अस्माकम् । एषाम् । अग्ने ! गृहम् । पुष्टिम् । च । वर्धय । केषामित्याह—

---

१ त्वं नेतारग्ने D
२ सामर्थ्यातिशयेन सर्वेषामाश्चर्यभूत । अद्भुत—आमन्त्रितस्याद्युदात्तत्वम् Sy
३ प्रज्ञा P कर्मणास्मत्कृतेन यज्ञादिव्यापारेण प्रीतः सन् । क्रत्वा—'डुकृञ् करणे' 'कृञः कतु' इति कतुप्रत्ययः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यणादेशः । क्रतुः कर्म । तृतीयैकवचने 'जसादिषु छन्दसि वावचनम्' इति वचनाद्घिसंज्ञाया अभावः Sy
४ धनस्य वा । दक्षस्य—'दक्ष गतिहिंसनयोः' दक्ष्यन्ते हिंस्यन्तेऽनेन शत्रव इति दक्षं बलम् । 'करणाधिकरणयोश्च' इति घञ् । ञित्वादाद्युदात्तः Sy
५ °हत्वे॰ is suggested for °त्वे॰ । मंहनं नाम दानं कुर्वन्निति शेषः । मंहना—मंहतिर्दानकर्मा । 'सुपां सुलुक्॰' इत्याकारादेशः Sy
६ यज्ञयागादिकरणराक्षसापनोदनलक्षणानि कर्माणि कुर्वाणो भव । क्राणा—'डुकृञ् करणे' शानच् । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । यणादेशः 'सुपां सुलुक्॰' इत्यात्वम् । 'चितः' इत्यन्तोदात्तः Sy
७ यज्ञार्हस्त्वम् । यज्ञियः—यज्ञमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' इति घः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः Sy
८ मित्रः सूर्यः Sy
९ यतः कारणात् त्वयि । त्वे—'सुपां सुलुक्॰' इत्यादिना ङेः शेआदेशः । सुपादेशत्वादनुदात्तः । त्वशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेशस्योदात्तत्वम् Sy
१० असुरघ्नं बलम् Sy
११ त्वर्याणां हन्तृत्वमरुचिद्धि P अरुहत्—रुहेर्लुङि 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङादेशः । ङित्वाद् गुणाभावः Sy
१२ VM ignores वा ।
१३ पोषम् P
स्वस्तावकानाम् Sy
१४ गृहम् is suggested for गृह ॥ गम्यते निवासायेति गयं गृहम् । गीयते स्तूयते इति वा गयं धनम् । गयम्—गृहपक्षे गमेः 'अघ्न्यादयश्च' इति यत्प्रत्ययान्तो मकारलोपश्च निपात्यते । धनपक्षे 'गा स्तुतौ' अस्माद्यत्प्रत्ययः । ह्रस्वत्वम् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् Sy
१५ गवादिविषयां पुष्टिम् । पुष्टिम्—'पुष पुष्टौ' 'स्त्रियां क्तिन्' । दाम्नसत्वादन्तोदात्तत्वम् Sy
१६. वृद्धिं प्रापय Sy

हे[1] स्तोतार[2] । स्तोत्रैस्त्वत्त[3] । धनानि[4] । प्रकर्षेण व्याप्नुवन्[5] तेषामेपामिति ।[6]

ये अग्ने चन्द्र ते गिरः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।
शुष्मेभिः शुष्मिणो नरो दिवश्चिद्येषां बृहत्सुकीर्तिर्बोधति त्मना ॥ ४ ॥

ये अग्ने । ये[7] । अग्ने । कान्त[8] । तुभ्यम् । स्तुतिगिर[9] । शोधयन्ति[10] । लव्धाश्वधना[11] । वलैः[12] बलिन[13] । येषां[14] च । कीर्तिं[15] । स्वयमेव[16] । दिव[17] । अपि । महद्भूता[18] । प्रकाशते[19] तेषामेपा पुष्टिमिति[20] ।

तव त्ये अग्ने अर्चयो भ्राजन्तो यन्ति धृष्णुया ।
परिज्मानो न विद्युतः स्वानो रथो न वाजयुः ॥ ५ ॥

तव त्ये । तव । इमे[21] । अग्ने । अर्चय[22] । दीप्यमाना । यन्ति[23] । तमसो धर्षणशीला[24] । परितो[25]

---

१. Omitted by P ये is suggested for हे ।
२ सूरयो लब्धवर्णा· Sy ३. स्तोमैः स्तोत्रैः । स्तोमेभिः—'ष्टुञ् स्तुतौ' 'अर्तिस्तुसुहु' इत्यादिना मन् । गुणः । नित्स्वादाद्युदात्तः Sy
४. महनीयानि गवादिधनानि Sy
५. यथा प्राप्नुवन् तद्वद्वयमपीत्यर्थ । आनशु—'अशू व्याप्तौ' लिट् द्विर्वचनम् । हलादिशेष. । 'अत आदे.' इत्यात्वम् 'अश्नोतेश्च' इति नुडागमः । निघात· Sy
६. VM ignores त्वम् । ये and नरः ॥ ये लोके प्रसिद्धाः । नर. स्तोतारो मनुष्या· Sy
७. Omitted by P
८. कान्त ! is suggested for कान्त ॥ सर्वेषा प्राणिनामाह्लादकर ! Sy
९ त्वत्सम्बन्धिस्तोत्ररूपा वाच Sy.
१० शाधयन्ति P शोभना. कुर्वन्ति । शुम्भन्ति—'शुभ शुम्भ दीप्तौ' तुदादि । पादादित्वान्निघाताभाव· । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वर एव Sy
११ लवद्धाश्च धाना P ते अश्वधना भवन्ति । एतेन सर्वसमृद्धिरुपलक्ष्यते । अश्वराधस·—'अशू व्याप्तौ' 'अशूप्रुषि०' इत्यादिना क्वन् । अश्नुते व्याप्नोत्यध्वानमित्यश्व । नित्स्वादाद्युदात्त । 'राध साध ससिद्धौ', असुन् । राध्नुवन्ति साधयन्त्यनेन धर्मादीनीति राधो धनम् । बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy
१२. शुष्मै स्वकीयैर्वलैः सत्त्वै. शत्रुशोषका भवन्ति Sy १३. बलवन्तः सन्त. Sy १४. त्वत्सम्बन्धिन स्तव कुर्वताम् Sy. १५. सुकीर्तिर्भवति सर्वदिगन्तरालवर्तिनी कीर्तिर्भवतीत्यर्थः Sy
१६. एवविध त्वा गय· आत्मना स्वयमेव । त्मना—'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः Sy १७. आकाशात् Sy.
१८. ०भूत्वा P महती । बृहत्—'बृह बृहि वृद्धौ' । शतृ । ङीपो लोपश्छान्दस. । प्रत्ययस्वरः Sy
१९. बोधयति । बोधति—'बुध अवगमने' ण्यन्तात् शपि कृते तस्य 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकसज्ञायां णिलोप. । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघाताभावः । धातुस्वरेणाद्युदात्त. Sy
२०. VM ignores नर. ।
२१. मे P ते प्रसिद्धा. Sy
२२ अचश्च P त्वदीया रश्मय. Sy
२३. सर्वतो गच्छन्ति । यन्ति 'इण् गतौ' Sy
२४. धृष्णवोऽत्यन्तप्रगल्भाः । धृष्णुया—'ञिधृष प्रागल्भ्ये' । 'त्रसिगृधिधृषि०' इत्यादिना क्नु प्रत्यय. । 'आदितश्च' (Pa 7 2.16) इतीट्प्रतिषेध. । बहुवचने 'सुपा सुलुक्' इत्यादिना याजादेश. । 'चित.' इत्यन्तोदात्तत्व Sy २५ परिगतो P D

गन्म्यः । विद्युत् । इव । स्वनवान् । इव च । रथ । यायुम्योऽश्वमिच्छन् ।

नू नो॑ अग्न ऊ॒तये॑ स॒बाध॑सश्च रा॒तये॑ ।
अ॒स्माका॑सश्च सू॒रयो॒ विश्वा॒ आशा॑स्तरी॒षणि॑ ॥ ६ ॥

नू नो अग्ने । क्षिप्रम् । अस्माकम् । रक्षणाय भव । धनाभावाद् बाधायुक्तस्य । धनदानाय । च । अस्मदीया । च । मेधाविनः पुत्राः । सर्वाः । दिशः । तरितुं शक्ता भवन्तु ।

त्वं नो॑ अग्ने अङ्गिरः स्तु॒तः स्तवा॑न॒ आ भ॑र ।
होत॑र्विभ्वा॒सहं॑ र॒यिं स्तो॒तृभ्यः॒ स्तव॑से च न उ॒तैधि॑ पृ॒त्सु नो॑ वृ॒धे ॥ ७ ॥

त्वं नो अग्ने । त्वम् । अस्मभ्यम् । अग्ने ! अङ्गिरसामेक ! स्तुतः । स्तूयमानश्चाहम् । रयिम् ।

१ वलितत्यः P परितो गम्यः, सर्वतो व्याप्ता । परिज्मानः, 'अज व्रज गतौ' परिपूर्वाद्धातो 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । आकार लोपश्छान्दसः । निस्त्वाद्युदात्तः Sy

२ अचिरप्रभा । अनेन प्रकाशातिशय उक्तः Sy

३ शब्दायमानः । अनेनार्चिषां स्वनाधिक्यमुक्तम् Sy

४ अन्नकाम इवाग्निरयं युद्धेषु शत्रुविजयाय यथा प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः । अनेनाहुतिविषयोऽभिलाष उक्तः । वाजयु—वाजमात्मन इच्छति इति क्यच् 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः Sy

५ रक्षार्थं भव Sy

६ दारिद्र्यनिमित्तबाधसहितस्य । सबाधसः— बाधेरसुन् । बाधसा सह वर्तते इति सबाधाः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः । कृदुत्तर पदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy

७ धनानां दानाय भव । रातये—'रा दाने' क्तिन् 'मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः' इत्यन्तोदात्तः Sy

८ क्षिप्रं च Sy

९ अस्माकाः पुत्रमित्रादयः । अस्माकासः—'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' इत्यणि कृतेऽस्माकादेशः । छान्दसत्वादणो लोपः । बहुवचनेऽसुगागमः । षष्ठीबहुवचने मध्योदात्तत्वेन दृष्टत्वात्तथाविध मादेशमपि कृतवानाचार्यः Sy

१० स्तोतारः Sy

११ विश्वाः—विशे 'अशिप्रुषि०' इत्यादिना क्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तः Sy

१२ तासां तरणे क्षमा भवन्तु । अथवा आशाः कामाः । अयमर्थः—स्वाभिलषितप्रशस्तसमस्त वस्तु सम्पादनं कुर्वित्यर्थः Sy तरीषणि— 'तॄ प्लवनतरणयोः' 'कतृभ्यामीषन्' (Uṇādi 4.466) इतीषन् । बहुलवचनात्प्रलोपाभावः । अन्तोदात्तश्छान्दसः Sy

१३ VM ignores अग्ने ।

१४ अस्माकम् Sy

१५ कार्यकारणयोरभेदोपचारादङ्गिरसां प्रकृतिभूतोऽप्यग्निरङ्गिरा इत्युच्यते । हे अङ्गिरः ! Sy

१६ पूर्वैर्महर्षिभिः स्तुतः Sy

१७ इदानीन्तनैश्च स्तूयमानस्त्वम् । स्तवानः— 'ष्टुञ् स्तुतौ' शानचि कर्मणि व्यत्ययेन शप्प्रत्यय आद्युदात्तश्च Sy

१८ धनम् Sy

महतामभिभवितारम्[1] । तथा स्तोतृभ्य । अस्मभ्यम् । वलाय[2] । च भव । उत[3] । एधि[4] । वृत्सु[5] । न[6] । वृधे[7][8] ।

V II.

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।
घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्वि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य[9] ॥ सुतम्भरः ॥ जनस्य[10] । गोपायिता[11] । जातः[12] । जागरणशील[13] । शोभनवल[14] । अभ्युदयाय[15] ।

१. महतामप्यभिभवितारम् । अभिभवहेतुत्वादभिभवितृ धनमुच्यते । विभ्वासहम्—सहिताया विभूनामिति षष्ठीबहुवचनस्य 'सुपाम्०' इत्यादिनाऽऽकारादेश । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति षष्ठ्या अलुक् । पदकारास्तु विपूर्वाद्भवते अगागमे 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्व च मत्वावग्रह कुर्वन्ति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy

२. स्तोतृ सामर्थ्यं च प्रयच्छ । स्तवसे—'ष्टुञ् स्तुतौ' तुमर्थेऽसेन्प्रत्यय. । नित्त्वादाद्युदात्तः Sy

३. अपि च Sy

४. भव Sy.

५. वृतत्सु P पृत्सु is suggested for वृत्सु ॥ युद्धेषु Sy

६ अस्माकम् Sy

७ समृद्धये Sy

८ VM ignores आ । भर and होत ॥ आ हर हे देवानामाह्वात ! Sy
Ms D puts the figure ॥१०॥ here to indicate the end of the tenth hymn No such number is given in P

९ 'जनस्य गोपा' इति षड्टचमेकादश सूक्तमात्रेयस्य सुतम्भरस्यार्षं जागतमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—'जनस्य षट् सुतम्भरो जागतम्' (KSA 25 11 p 19) इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोग. । 'जनस्य गोपास्त्वामग्न ऋतायव' (ASS 4 13 इति) Sy.

१०. यजमानस्य Mah, U

११ रक्षिता । गोपा—'गुपू रक्षणे' आयप्रत्यय. । गोपायते क्विप् । परत्वादतो लोप । अत्र परत्वादपृक्तस्य लोपे कृते वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावेन यलोपो न स्यात् 'लोपो व्योर्वलि' इति प्रथम लोपग्रहणात् ज्ञापकाद्यलोप एव भवति । लोपाजादेशस्य यलोपविधि प्रति न स्थानिवद्भावः । प्रत्ययस्वर Sy गोपायति रक्षतीति गोपा. Mah योऽस्य गोपायिता U.

१२. तैर्मथितत्वात्तेभ्यो जात इत्युच्यते Mah

१३. जागरणशील सदा प्रबुद्धः । जागृवि.—'जागृ निद्राक्षये' 'जॄशॄस्तृजागृभ्य क्विन्' इति क्विन्प्रत्ययः । 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति प्रतिषेधाद् गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः Sy कर्मणि सावधानः Mah अम्लिष्टज्ञानोऽग्नि U

१४. सुबलः सर्वैः श्लाघनीयबलः । सुदक्षः—'आद्युदात्त द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् Sy शोभनो दक्ष उत्साहो यस्य, अतिकुशलो वा Mah शोभनोत्साहः U

१५. लोकाना कल्याणाय । सुविताय—'तन्वादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इति सोरुवडादेशः' 'सूपमानात् क्त.' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् Sy सूताय प्रसूताय कर्मणे यागाय । सूतेरिडागम आर्ष. Mah सुप्रभूताय कर्मणे U

नवतराय[1] । घृतलिङ्ग[2] । दिव स्पृशता तेजसा[3] सह । दीप्तियुक्तम्[4] । विभाति सोऽयम्[5] । मनुष्येभ्य[6] । शुचि[7][8] ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरस्त्रिषधस्थे समीधिरे ।
इन्द्रेण देवैः सरथं स बर्हिषि सीदन्नि होता यजथाय सुक्रतुः ॥ २ ॥

यज्ञस्य[9] । 'यज्ञस्य केतुमित्येष[10][11] ह वै यज्ञस्य केतुर्यत्र ह वै क्वच सूयते तदेष ह वै पुरस्तात् केतुरुपधीयते । प्रथमं पुरोहितमिति[12] पुर इव वा एनमेतं[13] दधत यमग्निमादधते' इति विज्ञायते । त्रयाणां वर्हिषो धातूना सहस्थाने[14] । दीपयन्ति[15] । सोऽयम् । इन्द्रेण । देवैश्च । सरथमागत्य[16] । वर्हिषि[17] । निषीदतु[18] । यष्टा[19] । सुकर्मा[20][21] ।

---

१ नव्यसे—नवशब्दादतिशायनेऽर्थे ईयसुन्प्रत्ययः । ईकारलोपश्छान्दसः । अतो लोपः । आद्युदात्तः Sy नवीयसे अभिनवं नवीयस्तस्मै । ईलोपश्छान्दसः Mah

२ घृतेन प्रज्वलिताङ्गः Sy घृतं प्रतीके मुखे यस्य Mah घृतमुख U

३ अर्चिःसमूहेन तेजसा युक्तः । दिविस्पृशा—'द्युव्युभ्यां छेन्दसि' इत्यलुक् । कृदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वम् Sy द्युलोकस्पर्शिना Mah दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक् तेन दिविस्पृशा U

४ दीप्तिमत् यथा भवति तथा । द्युमत्—'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति ह्रस्वात्परस्य मतुपोऽन्तोदात्तत्वम् Sy कान्तिमद्यथा तथा Mah द्युतिमद् U

५ प्रकाशते Sy विविधं दीप्यते Mah U

६ ऋत्विग्भ्यस्तदर्थम् Sy भरतेभ्य ऋत्विग्भ्यः सकाशात् Mah ऋत्विग्भ्योऽर्थाय U भरता इत्यृत्विङ्नाम (Ngh 3 18)

७. शुचः, एवंविधोऽग्निः Sy शुचो बहूनि हवींषि भक्षयन्नपि, उच्छिष्टो न स्यात् शोधको वा Mah बहून्यपि हवींषि भक्षयन्नुच्छिष्टो न भवति शोधको वा । यद्वा योऽसौ यजमानस्य गोपायिताऽध्वनिष्ठ भरतेभ्य ऋत्विग्भ्यः सकाशात् । ऋत्विग्यजमानेभ्यो वा । जागृविरग्निः सुदक्षः । सुप्रभूताय कर्मणे नवतराय । सोऽयं घृतमुखो महता भानुना दिविस्पृशा द्युतिमद्विभाति । 'शुचि शोचते । ज्वलतिकर्मणः' (N 6 1) यद्वा मनुष्येभ्यो विजायमानो मनुष्यसम्बद्धैर्दोषैर्न लिप्यते । U

८ VM ignores अग्नि and बृहता ॥ बृहता महता Sy बृहता ज्वालासमूहेन Mah महता भानुना U
This stanza=YV 15 27

९ यागस्य Sy

१० प्रज्ञापकम् । 'कित ज्ञाने' औणादिक उप्रत्ययः Sy ११ ०तुं इव P

१२ यजमानः पुरस्कृतम् । पुरोहितम्—"पुरोऽव्ययम्' इति गतिसंज्ञायां 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy

१३ ०मेतद् P

१४ त्रिस्थाने विहारप्रदेशे । त्रिषधस्थे—आहवनीयादिलक्षणेन त्रिप्रकारेणाग्निना सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थः । कप्रत्ययः । 'सधमादस्थयोश्छन्दसि' इति सधादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy

१५ मिथ यन्ति P समैन्धत Sy

१६. तेषां मान्यत्वात् समानरथम् Sy

१७. बर्हिर्युक्ते तस्मिन् स्थाने Sy

१८ प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् । सीदत्—सदेः पाघ्रादिना सीदादेशः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः । पादादित्वान्निघाताभावः Sy १९. यजाय is suggested for यष्टा ॥ यजथाय—यजेरौणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः Sy

२० ०र्मा P शोभनकर्मा Sy

२१ VM ignores नर and होता ॥ नरः ऋत्विजः । होता देवानामाह्वाता Sy,

अस॑मृष्टो जायसे मा॒त्रोः शुचि॑र्म॒न्द्रः क॒विरुद॑तिष्ठो वि॒वस्व॑तः ।
घृ॒तेन॑ त्वावर्धयन्नग्न आहुत धू॒मस्ते॑ के॒तुर॑भवद्दि॒वि श्रि॒तः ॥ ३ ॥

असम्मृष्टः[1] । शत्रुभिरसम्मृष्टस्त्वम्[2] । अरण्यो[3] । जायसे[4] । निर्मल[5] । कान्तस्त्वम्[6] । उत्थितवानसि[7] जननानन्तरम् । यजमानात्[8] । अथ घृतेन । त्वाम्[9] । अववर्धयन्[10] । अग्ने । आहुत[11] । धूमश्च । ते[12] । प्रज्ञापक[13] दिवि[14] । अभवत्[15] । व्याप्त[16] ।

अ॒ग्निर्नो॑ य॒ज्ञमुप॑ वेतु साधु॒याग्निं नरो॒ वि भ॑रन्ते गृ॒हेगृ॑हे ।
अ॒ग्निर्दू॒तो अ॑भवद्धव्य॒वाह॑नो॒ऽग्निं वृ॑णा॒ना वृ॑णते क॒विक्र॑तुम् ॥ ४ ॥

अग्निर्नः[17] । अग्नि । अस्माकम्[18] । यज्ञम्[19] । उपगच्छतु[20] । सुष्ठु[21] । अग्निम् । मनुष्या । विविध वारयन्ति[22] । अनुग्रहम्[23] । अग्निम्[24] । दूत[25] । अभवत्[26] । हविषा वोढा[27] । अग्निमेव[28] । यज्ञाय वृणाना[29] । वृणते[30] होतारम् । कान्तप्रज्ञम्[31] ।

---

१. ०सम्‌० D
२. ०त्रुसम्‌० P अबाधित एव Sy
३. स्वजननिमित्तत्वादरणी मातरावित्युच्येते । ताभ्याम् । मात्रो.—'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् Sy
४. प्रादुर्भूतो भवसि Sy ५ निर्मद P
६. का० D सर्वत्र व्याप्त । अथवा मेधावी । कवि.—क्रमे 'इन् सर्वधातुभ्य.' इतीन्प्रत्यय । बाहुलकान्मकारस्य वत्व रेफलोपश्च । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् Sy.
७. उदितोऽभव. । उदतिष्ठ.—उत्पूर्वादूर्ध्वकर्मवाचिनस्तिष्ठतेरात्मनेपदाभाव. Sy
८. अग्निहोत्राद्यर्थं गृहे विशेषेण वसत यजमानात् । विवस्वत —विपूर्वाद्वसते सम्पदादिलक्षणो भावे क्विप् । 'तदस्यास्ति०' इति मतुप् 'मादुपधायाश्च०' इति वत्वम् । मतुपोऽनुदात्तत्वाद् धातुस्वरः Sy
९. पूर्वे महर्षयस्त्वाम् Sy
१०. आव० P वृद्धिमनयन् Sy
११ हे आहुतिभिर्हुत । Sy
१२. तव Sy
१३. प्रज्ञापक अग्न्यनुमापकत्वाद् धूमस्य Sy.
१४. अन्तरिक्षे Sy
१५. दीप्य भव व्याप्त. P.
१६. VM ignores मन्द्र ॥ सर्वै स्तुत । मन्द्र —'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' स्तुत्यर्थादस्मात् 'स्फायितञ्चि०' इत्यादिना रक् । अन्तोदात्तः Sy
१७ न is omitted by P
१८ अस्मदीयम् Sy १९. याग प्रति Sy
२० उदग० P आगच्छतु Sy
२१ सर्वपुरुषार्थाना साधक । साधया—'सुपा सुलुक्०' इत्यादिना विभक्तेर्यादेश. Sy
२२. विहरन्ति विहरण कुर्वन्तीत्यर्थ Sy
२३. ०गृह is suggested for ०ग्रहम् ॥ अनगृहम् Sy
२४. अग्नि is suggested for अग्निम् ।
२५. देवाना दूत, Sy
२६. Both P and D read वद् only, which evidently stands for अभवत् ।
२७ हव्याना वोढा Sy
२८. अग्नि वै P २९. सम्भजमाना. सन्त Sy.
३०. ०तो P सम्भजन्ते Sy
३१. कान्त० P क्रान्तयज्ञम् Sy.

तुभ्येदमग्ने मधुमत्तमं वचस्तुभ्यं मनीषा इयमस्तु शं हृदे ।
त्वां गिरः सिन्धुमिवावनीर्महीरा पृणन्ति शवसा वर्धयन्ति च ॥ ५ ॥

तुभ्येदम् । तुभ्यमेव । अग्ने ! मधुमत्तमम् । इदम् । वचः । तथा सति तुभ्यमेव । स्तुतिः । इयम् । अस्तु । सुखकरा । हृदयाय । त्वाम् । स्तुतयः । समुद्रमिव । आपः । महत्यः । आपूरयन्ति । बलेन । वर्धयन्ति । च ।

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणं वनेवने ।
स जायसे मथ्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ ६ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने ! अङ्गिरसः । गुहायाम् । निहितम् । अन्वविन्दन् । श्रयमाणम् । काष्ठे । काष्ठे । स त्वम् । जायसे । मथ्यमानः । तं त्वाम् । महत् । बलम् । आहुः । सहसः । पुत्रम् । अङ्गिरसामके !

---

१ त्वदर्थम् Sy
२ अत्यन्तं मधुरम् Sy
३ ०चः स्त० D वचः क्रियते Sy
४ कर D सुखं कुर्वती Sy
५ हृदि Sy
६ स्तुतिरूपा वाचः Sy
७ अवन्यो नद्यः Sy ८ बलेन Sy
९ यं त्वाम् Mah, U
१० ऋषयः Sy अङ्गिरोवंशोद्भवा ऋषयः Mah अङ्गिरस ऋषयः U
११ निगूढे प्रदेशे Mah, U
१२ नि is omitted by P निगूढम् Sy स्थितम् । अप्सु प्रविष्टमित्यर्थः । 'अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्सोऽपः प्राविशत्' इत्यादिश्रुतेः Mah अवस्थितम । अप्सु, 'अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत् सोमः प्राविशत्' इत्येवमादिभिज्ञानमस्य मन्त्रस्य U १३ ०न्दं P अलभन्त Sy लेभिरे । अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः Mah लब्धवन्तः U
१४ आश्रितम् । शिश्रियाणम्—'श्रिञ् सेवायाम्' लिटः कानच् । छान्दसः । 'द्यौ' इति द्विर्वचनम् । इयङादेशः । चित्स्वादन्तोदात्त Sy श्रितम् Mah अवस्थितम् अन्वविन्दमङ्गिरस इति वक्ष्यते U
१५ वृक्षे वृक्षे Sy पुनर्नष्टं त्वां वने वने नानावनस्पतिषु Mah पुनरपि नष्टं सन्तं वने वने ओषधिवनस्पतिषु U
१६ यं त्वामङ्गिरसोऽलभन्त स त्वम Mah स त्वमिदानीमपि U
१७ अधुनाप्यरणिभ्य उत्पद्यसे Mah जायसेऽरणिकाष्ठेभ्यो मथ्यमानः U
१८ मथ्यमानो जायस इत्यर्थः Mah
१९ महता Sy महता बहुना Mah महतेति विभक्तिव्यत्ययः U २० बलेन युक्तः Sy सहसा बलेन मथ्यमानः । महत्सहश्शब्दाभ्यां तृतीयालोपः Mah बलेन U
२१ अत एव त्वामाहुर्वदन्ति मुनयः । बलेन मथ्यमानाज्जायमानत्वात् बलपुत्रं वदन्तीत्यर्थः Mah अतश्च कारणात्त्वामाहुर्ऋषयः U
२२ बलस्य Mah, U
२३ ०कः D अङ्गिरसां प्रकृतिभूत ! Sy अङ्गिरस इत्यग्ने सम्बोधनम् । हे अङ्गिरः ! U Ms D puts the figure ॥११॥ here to indicate the end of the eleventh hymn No such number is given in P
This stanza=YV 15 28

V 12

प्राग्नये बृहते यज्ञियाय ऋतस्य वृष्णे असुराय मन्म ।
घृतं न यज्ञ आस्ये३ सुपूतं गिरं भरे वृषभाय प्रतीचीम् ॥ १ ॥

[1]प्राग्नये । प्रभरामि[2] । अग्नये । महते[3] । यज्ञार्हाय । उदकस्य[4] । वर्षित्रे । बलवते[5] । मननीयाम्[6] । घृतम्[7] । इव । सुपूतम[8] । आस्ये । स्तुतिम्[9] । कामाना वर्षित्रे । अग्निं प्रति गच्छन्तीम्[10] ।[11]

ऋतं चिकित्व ऋतमिच्चिकिद्ध्यृतस्य धारा अनु तृन्धि पूर्वीः ।
नाहं यातुं सहसा न द्वयेन ऋतं सपाम्यरुषस्य वृष्णः ॥ २ ॥

ऋत चिकित्व. । ऋतस्य[12] । ज्ञात[13] ' ऋतम्[14] । एव[15] । जानीहि[16] । तथा ऋतस्य[17] । धारा । पूर्वी । अनुतृन्धि[18], बह्वी[19] । न । अहम् । आरोचमानस्य । वृष्णोऽग्ने[20] । सत्यभूतम्[21] । मार्गम्[22] । ससा[23] अविचारेण । स्पृशामि[24] । नापि । सत्येन चानृतेन[25] च, ऋतमिति शास्त्रीयमकुटिल कर्मोच्यते[26] ।

---

१ 'प्राग्नये बृहते' इति षडृच द्वादश सूक्त सुतम्भरस्यार्ष त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'प्राग्नये' (KSA 25 12 p 19) इत्यनुक्रान्तम् प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेद सूक्त विनियुक्तम् । सूत्रितञ्च—'प्राग्नये बृहते प्र वेधसे कवये' (ĀSS 4 13) इति Sy

२. प्रणयामि Sy

३ सामर्थ्यातिशयेन महते Sy

४ ०र्हा नया द० P ऋतमित्युदकनाम Ngh I 12

५ असुराय असेरौणादिक उरन्प्रत्यय Sy

६ ज्ञानसाधनम् Sy

७ आस्ये प्रहुत घृत यथा प्रीतिकर भवति तथा प्रीतिकरीं स्तुतिमित्यर्थ. Sy

८ सम्यक् सस्कृतम् Sy

९ स्तुतिरूपा वाचम् Sy

१०. गच्छति P अभिमुखीम् Sy

११ VM ignores यज्ञे ।

१२ ऋत स्तोत्रम् । ऋतमिति पदस्य परस्मिन्नामन्त्रिते विद्यमानेऽपि छान्दसत्वात्पराङ्गवद्भावाभाव Sy

१३. हे चिकित्व. ' जानन्नग्ने ' त्वम् Sy

१४. मया क्रियमाणमिद स्तोत्रम् Sy

१५. इदिति पूरणः Sy

१६. चिकिद्धि—'कित ज्ञाने' । जुहोत्यादि. । लोटि रूपम् Sy

१७ तथार्तस्य P
उदकस्य Sy

१८ सस्यपोषणार्थमुत्पादयितुम् मेघाननुविध्य Sy

१९ बह्वी P बह्वी. refers to पूर्वी., therefore it should immediately follow पूर्वी. and precede अनुतृन्धि ।

२०. कामाना वर्षितुस्तव Sy

२१. स्तोत्रमेव Sy

२२ यातुं कर्मणा नाशकरी हिंसाम् Sy

२३ सहसा is suggested for ससा ॥ बलेन युक्त. Sy

२४ स्पृशामि करोमीति यावत् । 'षप समवाये' इति धातु. Sy

२५. सत्यानृताभ्या यत्किञ्चिदवैदिक कृत्यम् Sy

२६. The passage, ऋतमिति शास्त्रीयमकुटिल कर्मोच्यते, should immediately follow सत्यभूतम् and precede मार्गम् ।

कया नो अग्न ऋतयन्नृतेन भुवो नवेदा उचथस्य नव्यः ।
वेदा मे देव ऋतुपा ऋतूनां नाहं पतिं सनितुरस्य रायः ॥ ३ ॥

कया नः । कीदृश्या वाचा । अस्माकम् । अग्ने ! सत्येनैव । सत्यं कर्मेच्छन् । भवति । ज्ञाता । उक्तस्य । स्तुत्यः कीदृश्या वाचा स्तुत उक्तं शृणोतीत्यर्थः । जानाति । माम् । ऋतूनाम् । ऋतुपा । पतिम् । न । अहं वेद्मि । धनस्य । अस्य । पालयितारम् । प्रदातारमिति ।

के ते अग्ने रिपवे बन्धनासः के पायवः सनिषन्त द्युमन्तः ।
के धासिमग्ने अनृतस्य पान्ति क आसतो वचसः सन्ति गोपाः ॥ ४ ॥

के ते । के । तव । अग्ने ! अर्थाः । बन्धका रश्मयः ? के वा रश्मयः । प्रयच्छन्ति धनानि ।

---

१ केनापि Sy
२ प्रत्यग्रीयस्य Sy
३ क्रियमाणेन कर्मणा Sy
४ सत्य P सर्वप्राणिनां जीवनहेतुकमुदकं कुर्वन् Sy
५ भवेः । भुवः—'भू सत्तायाम्' लिङर्थे लेटचडागमः । उचथावेदा Sy
६ नवेदा—न म वेत्तीति वसीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । कथमेतल्लभ्यते ? निपातनात् । छिनप्पूर्वस्या सुन्प्रत्ययान्तस्य वदेरेकस्य नञो लोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च स्कन्दस्वामिना निपातितः । पाणिनिना तु 'नभ्राण्नपात्' इति सूत्रे न वेत्तीत्येतस्मिन्नर्थे निपातितः । अस्यार्थस्यानुपपन्नत्वात् स्कन्दस्वामिपक्ष एवाश्रीयते Sy
७ उचथस्य is suggested for उक्तस्य ॥ स्तोमस्य Sy
८. उक्थं M
९ वेत्तु Sy
१० ०पः P द्वितीय ऋतुशब्दोऽनुवादकः Sy
११ स्वामिनं तमग्निम् Sy
१२ जानामि Sy
१३ पश्वादिलक्षणस्य धनस्य Sy
१४ मम Sy
१५ पालयितारम् seems to be the explanation of पतिम् and should immediately follow it
१६ प्रदातारम् seems to be the explanation of सनितुः ॥ सनितुः भजमानस्य Sy
१७. VM ignores देव ॥ देवो द्योतमानोऽग्निः Sy
१८ कीदृशाः । सामर्थ्यातिशयादेवंविधा इति केनापि ज्ञातुं न शक्यन्त इत्यर्थः Sy
१९. त्वत्सम्बन्धिनस्ते पुरुषाः Sy
२० Sy adds स्वकीयस्य ।
२१ ०कराः P
बन्धकाः स्युः Sy
२२ VM seems to explain पायवः as रश्मयः ॥ Sy explains पायवः as जनानां रक्षितारः ।
२३ दीनेभ्यो धनं प्रयच्छन्ति ते त्वदीयाः कीदृशाः ? Sy

दीप्तिमन्त ? के[1] वा । अनृतकर्मण[2] । धारक पुरुषम्[3] । रक्षन्ति ? के[4] वा । असत्यस्य[5] । वचस । गोपायितार[6] । भवन्तीति प्रश्न ।

सखा॑यस्ते॒ विषु॑णा अग्न ए॒ते शि॒वास॑: स॒न्तो॒ अशि॑वा अभूवन् ।
अधू॑र्षत स्व॒यमे॒ते वचो॑भिर्ऋजूय॒ते वृ॑जि॒नानि॑ ब्रु॒वन्त॑: ॥ ५ ॥

सखायः । सखाय[7] । ते[8] । अग्ने । विष्वग्गमना[9] अभूवन् पराबभूवु[10] स्वदोषा[11] । तथा पुरा भद्रा[12] । सन्त । पश्चाद् अभद्रा[13] । अभूवन् । क एषा दोष[14] इत्याहाधूर्पतेति[15] । स्वयमेव । अशिवैर्वचोभि[16] । हिंसितवन्त[17] । ऋजुकर्माचरते तुभ्यम्[18] । अनृतानि[19] । ब्रुवन्त यदा त्वा निन्दन्ति नाय स्तोतॄन् रक्षतीति तदा पराभवन्तीत्यर्थ[20] ।[21]

यस्ते॑ अग्ने॒ नम॑सा य॒ज्ञमीट्ट॑ ऋ॒तं स पा॑त्यरु॒षस्य॒ वृष्ण॑: ।
तस्य॒ क्षय॑: पृ॒थुरा सा॒धुरे॑तु प्र॒सर्स्रा॑णस्य॒ नहु॑षस्य॒ शेष॑: ॥ ६ ॥

यस्ते अग्ने । य[22] । ते[23] । अग्ने[24] । नमस्कारेण सह[25] । यज्ञम्[26] । स्तौति साधु देवानग्निर्यजतीति[27] । स ।

---

१. को D ये Sy
२. असत्यस्य Sy
३. जनम् Sy
४. ते त्वदीया जना. के सन्ति ? न के ऽपीत्यर्थः । अथवा ये के जना रिपोर्बन्धका, ये के पायवो रक्षितार· सनिषन्त धन प्रयच्छन्ति । ये के ऽनृतस्यासत्यस्य धासिं धारक जन पान्ति, अनृतजनितपापात् परिहृत्य सन्मार्गप्रदानेन रक्षन्ति, ये केऽसतोऽभिशापादिलक्षणाद्वचसो गोपायितार. सन्ति ते सर्वे त्वदीया । त्वदुपासका इत्यर्थ. Sy.
५. स० P ये असत दुष्टस्याभिशापादिलक्षणस्य Sy
६. गोपायितार रक्षितार. Sy
७ स्तोतार· Sy
८. तव Sy
९. विप्रकीर्णा सर्वत्र व्याप्ता· Sy
१०. ०वु D.
११ स्वे P । स्वदोषान् is suggested for स्वदोषा. ।
१२ इदानीं त्वत्परिचर्यां कुर्वन्त शिवा आढ्या: Sy
१३. पूर्वं परनिन्दादीनि कुर्वाणास्त्वत्परिचर्यां त्यजन्तोऽभद्राः Sy
१४. दोह P
१५. ०ह्व धू० P.
१६. ०वशि० P असाधूक्तिभिः Sy
१७. अहिंस्यन्त । धूर्वतेर्हिंसाकर्मण इद रूपम् Sy
१८. ऋजु सम्यगाचरतेऽपि मह्यम् Sy
१९. कुटिलानि Sy
२०. ०वती० D.
२१. VM ignores एते twice ॥ एते मम सपत्ना· Sy
२२. मनुष्य Sy.
२३. त्वाम् Sy
२४. Omitted by P
२५. ननम० P. स्तोत्रेण Sy
२६. ०ज्ञ D यजनीयम् Sy
२७. यद्वा ते तुभ्य यज्ञ याग नमसान्नरूपेण हविष ईट्टे यजति । अस्मिन् पक्षे यजे 'बहुल छन्दसि इति शप श्लु, 'श्लौ' इति द्विर्वचनम् । 'बहुल छन्दसि' इति सम्प्रसारण सवर्णदीर्घः । जकारस्य टकार. Sy

मारोचमानस्य । वर्षयितुस्तव । आत्मविषयप्रजापत्याविदानात्मकं शोभनकर्म । अविच्छेदेनय रक्षसि । तस्य । निवास । विस्तीर्ण । धनसमृद्ध । आगच्छतु । त्वां प्रति पुन पुन सरत । मनुष्यस्य । क्षेपभूत ।

V 13

अर्चन्तस्त्वा हवामहेऽर्चन्तः समिधीमहि । अग्ने अर्चन्त ऊतये ॥ १ ॥

अर्चन्त । पूजयन्त । त्वाम् । हवामहे । अर्चन्त एव । सन्दीपयाम । परिचरन्त । रक्षणाय ।

अग्नेः स्तोमं मनामहे सिध्रमद्य दिविस्पृशः । देवस्य द्रविणस्यवः ॥ २ ॥

अग्ने । अग्ने ! स्तोमम् । उच्चारयाम । कामानां साधकम् । ज्वालाभिर्दिवं स्पृशत । देवस्य । द्रविणमिच्छमाना ।

---

१ कामानां वर्धयितुरग्ने Sy
२ ऋतं स्तोत्रम् Sy
३ रिर० P, D
४ यजमानस्य Sy
५ गृहम् Sy
६ विस्तीर्णं भवति । पश्वादिलक्षणैर्धनै सम्पूर्णं भवतीत्यर्थ Sy
७ कामानां साधक: Sy
८ भवत्वित्यर्थ Sy
९ सरन्त P प्रकर्षेण त्वत्परिचर्यां गच्छतः Sy
१० शिष्यत इति क्षेप पुत्र Sy
११ Ms D puts the figure ॥१२॥ here to indicate the end of the twelfth hymn. No such number is given in P
१२ 'अर्चन्तस्त्वा' इति षड्चं अयोदशं सूक्तं सुतम्भरस्यार्षं गायत्रमाग्नेयम् । अनुक्रान्तञ्च—अर्चन्तो गायत्रं तु' (KSA 25 13 p 19) इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि आश्विनशस्त्रे इदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितञ्च 'अर्चन्तस्त्वेति सूक्ते' (ĀSS 4.13) इति । आहवनीयोपस्थाने 'त्वमग्ने सप्रथा असि' इत्येका । सूत्रितञ्च 'सं न सूज सुमत्या वाजवत्या त्वमग्ने सप्रथा असीति च' (ĀSS 3 10) इति । अश्वमेधे पौष्णेष्टौ 'त्वमग्ने सप्रथा' इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या । 'त्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सद्वन्तौ' (ĀSS 10 6) इति Sy
१३ अर्चयन्त P
१४ पूजयन्तो वयम् Sy
१५ त्वा P
१६ आह्वयाम Sy
१७ ०र्न्त देव P स्तुवन्तो वयम् Sy
१८ समिद्भि सन्दीपयाम Sy
१९ अचन्त इति तृतीयं पदमादरातिशयार्थम् Sy
२० रक्षणाय तर्पणाय वा Sy
२१ VM ignores अग्ने !
२२ VM explains gen by voc
२३ स्तोत्रम् Sy
२४ ब्रूम Sy
२५ साधक P पुरुषार्थानां साधकम् Sy
२६ सुयक्ष्मेणाऽऽकाशं व्याप्नुवत Sy
२७ शोतमानस्य Sy
२८ See footnote no 7 on RV V 9 2 p 50 धनमिच्छन्तो वयम् Sy
२९ VM ignores अद्य ॥ अस्मिन्नहनि Sy

अ॒ग्निर्जु॑षत नो॒ गिरो॒ होता॒ यो मानु॑षे॒ष्वा । स य॑क्षद्दैव्यं॒ जन॑म् ॥ ३ ॥

अग्निः । अग्नि । अस्माकम् । स्तुती । सेवताम् । होता[1] । धन्य[2] । मानुषेषु । आवर्तते[3] । स[4] । यजतु । दैव्यम्[5] । जनम्[6] ।

त्वम॑ग्ने स॒प्रथा॑ असि॒ जुष्टो॒ होता॒ वरे॑ण्यः । त्वया॑ य॒ज्ञं वि त॑न्वते ॥ ४ ॥

[7]त्वमग्ने । सर्वत पृथुतम[8] । असि[9] । पर्याप्ता[10] । होता । वरणीय[11] । त्वया[12] । यज्ञम् । कुर्वन्ति[13] ।[14]

त्वाम॑ग्ने वाज॒सात॑मं॒ विप्रा॑ वर्धन्ति॒ सुष्टु॑तम् । स नो॑ रास्व सु॒वीर्य॑म् ॥ ५ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने । अतिशयेनान्नस्य दातारम्[15] । मेधाविन[16] । वर्धयन्ति[17] । सुष्ठु स्तुतम्[18] । स[19] । अस्मभ्यम् । देहि । शोभन वीर्यम्[20] ।

अग्ने॒ नेमि॑र॒राँ इ॑व दे॒वांस्त्वं प॑रि॒भूर॑सि । आ राध॑श्चि॒त्रमृ॑ञ्जसे ॥ ६ ॥

अग्ने नेमिः । त्वम् । अग्ने । अरानिव[21] । नेमि[22] । देवान् । परितो भवसि[23] । चित्रम्[24] । अन्न च[25] । प्रसाधयसि[26] ।[27]

---

१. देवानामाह्वाता Sy
२ सन् यः is suggested for धन्यः ।
३. मानुषो गत्य व० P., D आवसति Sy
४. अग्निः Sy
५ देवसम्बन्धिनम् Sy
६. जन P
७. सुतम्भरस्यार्षम् । हे अग्ने । SKN
८ सर्वत पृथुरसि प्रियश्च SKN.
९. भवसि Sy
१० पर्याप्त is suggested for पर्याप्ता ॥ सर्वदा प्रीत. Sy
११. सर्वैर्वरणीय Sy
१२ Omitted by P किं च सर्वे यजमाना त्वया साधनेन Sy त्वया च हेतुना तव प्रसादेनेत्यर्थ SKN.
१३ वितन्वते Sy सर्वयष्टारो वितन्वते कुर्वन्तीत्यर्थः SKN
१४. VM ignores त्वम् and अग्ने ॥ सप्रथा सर्वत पृथु । 'त्वमग्ने सप्रथा असि' इत्यपि निगमो भवति N 6 7., SKN II 415
१५. वाजोऽन्नम् । तद्दतम् Sy
१६ मेधाविनः स्तोतारः Sy
१७ स्तोत्रैर्वर्धयन्ति Sy
१८ पूर्वैर्महर्षिभिः सम्यक् स्तुतम् Sy
१९ स त्वम् Sy.
२०. ०न P सर्वैः श्लाघनीय बलम् Sy.
२१ नाभावर्पितान् सूक्ष्मान् स्थासकानिव Sy
२२ प्रकाशमान चक्रस्य बाह्यो वलयः Sy
२३ स्वतेजसा परिभवसि Sy
२४. नानाविधम् Sy
२५ राध्नुवन्ति साधयन्त्यनेन पुरुषार्थानिति राधो धनम् Sy. राध इति धननाम Ngh. 2 10
२६ आ ऋञ्जसे स्तोतृभ्य. प्रसाधय Sy.
२७ Ms D puts the figure ॥१३॥ here to indicate the end of the thirteenth hymn No such number is given in P

V 14.

अ॒ग्निं स्तोमे॑न बोधय समिधा॒नो अम॑र्त्यम् । ह॒व्या दे॒वेषु॑ नो दधत् ॥ १ ॥

अग्नि स्तोमेन । अग्निम् । स्तोत । स्तोमेन । बोधय । काष्ठैः समिधान । अमर्त्यम् । सः, हव्यानि । देवषु । अस्माकम् । प्रयच्छतु ।

तम॑ध्व॒रेष्वी॑ळते दे॒वं मर्ता॒ अम॑र्त्यम् । यजि॑ष्ठं॒ मानु॑षे॒ जने॑ ॥ २ ॥

तमध्वरेषु । तम् । यज्ञेषु । स्तुवन्ति । यष्टतमम् । मानुषे । जने वर्तमानम् ।

तं हि शश्व॑न्त॒ ईळ॑ते स्रु॒चा दे॒वं घृ॑त॒श्चुता॑ । अ॒ग्निं ह॒व्याय॒ वोळ्ह॑वे ॥ ३ ॥

तं हि शश्वन्तः । तम् । हि । बहवः । स्तुवन्ति । घृतश्चुता । स्रुचा सह । अग्निम् । हविषः । वहनाय ।

---

१ 'अग्निं स्तोमेन' इति षडृचं चतुर्दशं सूक्तं सुतम्भरस्यार्षं गायत्रमाग्नेयम् । 'अग्निं स्तोमेन' इत्यनुक्रमणिका (KSA 25 14 p 19) प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः Sy
२ हे स्तोतः ! हे अध्वर्यो ! Mah, U
३ स्तोत्रेण Sy स्तुत्या Mah स्तुतिभिः U
४ स्वाभिलषितार्थसिद्धये प्रबोधय Sy अवगतार्थं कुरु Mah, U
५ योऽग्निः स्तोत्रैः सम्यक् प्रकाशमानः Sy समिन्द्धे स समिधानः सन्दीपयन् Mah सन्दीपयन् U
६ अमरणधर्माणम् Sy मरणधर्मरहितम् Mah. U
७. सोऽग्निर्बोधितः सन् Mah
८ हवींषि Sy, Mah किमर्थं पुरस्कृत्येति चेत् हव्या हवींषि U
९ अस्मदीयानि Sy अस्मत्सम्बन्धीनि U
१० निदधातु Sy धारयतु । अस्य सोऽधिकारोऽस्ति Mah. दधातु । स ह्यस्याधिकार इति U This stanza=YV 22 15
११ अथाहाग्नयेऽनुब्रूहीति । आग्नेयमाज्यभाग ॐ सोऽन्वाहाग्निꣳ स्तोमेन बोधय समिधानोऽअमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधदिति स्वपितीव वा एतदयुक्तासितो भवति सम्प्रबोधयत्येवैनमेतत्समुदीरयति यथायमोऽग्निराज्यस्य वेत्विति भवति । SB 2 2 3 21 p 150
१२ अग्निम् Sy
१३ यज्ञात्मकेषु Sy
१४ मनुष्याणां सम्बन्धिनि Sy
१५ लोके Sy
१६ VM ignores देवम् । मर्ताः and अमर्त्यम् ॥ देवं द्योतमानम् । मर्ता मनुष्याः । अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् Sy
१७. ०न्त P
१८ बहवः स्तोतारः Sy
१९ घृश्चुता P, D कीदृशास्ते ? घृतं क्षरन्त्या Sy
२० स्रुचा सहिताः Sy
२१ किमर्थं स्तुवन्ति ? हव्याय हव्यवहनार्थं पशुपुरोडाशादिलक्षणं हविः Sy
२२ वोढुम् Sy
२३ VM. ignores देवम् ।

अग्निर्जातो अरोचत घ्नन्दस्यून्ज्योतिषा तमः । अविन्दद्गा अपः स्वः ॥ ४ ॥

अग्निर्जातः[1] । अग्नि । जात । दीप्यते[2] । राक्षसान्[3] । तमश्च । तेजसा[4] । घ्नन्[5] । अविन्दच्च[6] । गन्त्री[7] । अप[8] । स्वर्लोकात्[9] ।

अग्निमीळेन्यं कविं घृतपृष्ठं सपर्यत । वेतु मे शृणवद्धवम् ॥ ५ ॥

अग्निमीळेन्यम् । अग्निम्[10] । ईड्यम्[11] । कविम्[12] । घृतेन घृतपृष्ठम्[13] । परिचरत[14] । स पिबन्[15] । मम[16] सोमम्[17] । शृणोतु च । आह्वानम् ।

अग्निं घृतेन वावृधुः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणिम् । स्वाधीभिर्वचस्युभिः ॥ ६ ॥

अग्निं घृतेन । अग्निम् । घृतेन । स्तोमैश्च[18] यजमाना[19] । ववर्धयामासु[20] । सर्वस्य द्रष्टारम् । सुकर्मभिश्च[21] । स्तुतिवचनमिच्छद्भिर्ऋत्विग्भि[22] ।

V 15

प्र वेधसे कवये वेद्याय गिरं भरे यशसे पूर्व्याय ।
घृतप्रसत्तो असुरः सुशेवो रायो धर्ता धरुणो वस्वो अग्निः ॥ १ ॥

प्र वेधसे[24] ॥ धरुण आङ्गिरस ॥ प्रभरामि[25] । विधात्रे । कवये[26] । वेदितव्याय[27] । स्तुतिम्[28] । यशस्विने ।

---

१. अरण्योर्मथनेन प्रादुर्भूतः Sy
२. अदीप्यत Sy
३. यज्ञविघ्नकारिणः शत्रून् Sy
४. स्वेन तेजसा Sy　　५. हिंसन् Sy
६. अवेदयत् Sy　　७. गाः Sy
८ उदकानि Sy　　९. सूर्यं च Sy
१०. हे जना ! Sy　　११. स्तुत्यम् Sy
१२. क्रान्तदर्शिनम् Sy
१३. दीप्तोपरिभागम् Sy
१४. पूजयत Sy
१५. सोऽग्निं कामयताम् Sy
१६. मदीयम् Sy　　१७. सोम P
१८. स्तोत्रैः Sy
१९. ऋत्विजः Sy　　२० अवर्धयन् Sy
२१. शोभनाध्यानैः Sy
२२. स्तुतिकामैर्देवैः समेतम् Sy.

२३ Ms D puts the figure ॥१४॥ here to indicate the end of the fourteenth hymn No such number is given in P

२४. द्वितीयेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र 'प्र वेधसे' इति पञ्चर्चं प्रथमं सूक्तमाङ्गिरसस्य धरुणस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र वेधसे पञ्चाङ्गिरसो धरुण' (KSA 25 15 p 19) इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे ॥ छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'प्र वेधसे कवये त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्' (ASS 4.13) इति Sy.

२५ प्रणयानि Sy　　२६. क्रान्तदृशे Sy
२७ वेद्याय स्तुत्याय । विदिरयं मनिना समानार्थो, मनिश्च स्तुतिकर्मा Sy.
२८. स्तुति P.

पुरातनाय। सोऽयं घृतेन निषण्णः। प्रांशः। सुसुखः। धनस्य। भर्ता गवात्मकस्य। तथाऽन्यस्यापि धनस्य। धर्ता। अग्निः।

ऋतेनं ऋतं धुरुणं धारयन्त यज्ञस्यं शाके पंरमे व्योमन्।
दिवो धर्मन्धरुणे सेदुषो नॄञ्जातैरजातौँ अभि ये नंनक्षुः ॥ २ ॥

ऋतेन। ऋतेन कर्मणा। सत्यकर्माणम्। धारकमग्निम्। धारयन्ति। यज्ञस्य। सद्मभूते। परमे स्थाने उत्तरवेद्याम्। द्युलोकस्य। धारके। यज्ञकर्मणि। स्थितान्। नेतॄन्। देवान् मनुष्यैर्जातान्। जाते। पश्वादिभिर्व्याप्नुवन्ति।

अंहोयुवस्तन्वस्तन्वते वि वयो महद्दुष्टरं पूर्व्याय।
स संवतो नवजातस्तुतुर्यात्सिंहं न क्रुद्धमभितः परि ष्ठुः ॥ ३ ॥

अंहोयुवः। अग्नेः पापमिश्रयितारो राक्षसा युयुत्सया। आत्मशरीराणि। विस्तारयन्ति। यानि शरीराणि पूर्व्यायाग्नये। महत्। दुःखेन च तरणीयम्। श्रावणीयमन्नमिव भवन्ति। ततोऽग्निम्। संवतः सङ्गतान् राक्षसान्। नवजननम्। तरति। ते सिंहम्। इव। क्रुद्धम्। अभितः। परिवर्ज्याग्निम्। तिष्ठन्ति सर्वतः पालयन्ते।

---

१ मुख्याय तस्मा अग्नये Sy
२ हवींष्येष घृतेन प्रसन्नः Sy
३ प्रांश P बलवान् Sy
४ शोभनं क्षेवं सुखं यस्यासौ सुशेवः Sy शेवमिति सुखनाम Ngh 3 6
५ पोषकः Sy
६ धारकोऽग्निर्भवति Sy
७ हविषां धारकः Sy
८. य अग्निः Sy ९ स्तोत्रेण Sy
१० सत्यरूपमग्निम् Sy
११ ते यजमाना यज्ञम् Sy
१२ कर्मणि निमित्ते Sy
१३ उत्कृष्टे Sy १४ यज्ञे Sy
१५ स्थिता P आसीनान् Sy
१६ आख्यातम् P
१७. मनुष्यैर्मर्त्विग्भिः Sy
१८ अभिप्राप्नुवन्ति Sy
१९ VM ignores ये ॥ ये यजमानाः Sy
२० ये यजमानाः Sy
२१ ०सया P अंहसा वियोजिकाः Sy
२२ ते यजमानाः स्वास्तनूः Sy
२३ वस्ता० D
२४ मुख्यायास्मा अग्नये Sy
२५ मह P, D अधिकम् Sy
२६ ०य P राक्षसैर्दुष्प्रापम् Sy
२७ हवींष्यमत्र प्रयच्छन्ति Sy
२८ अग्निः Sy
२९ तात्सृक्ष० P, D सङ्गतान् शत्रून् Sy
३० ०मः P नवमातः Sy
३१ तरतु Sy
३२ कथमिव ? मृगाः सिंहम् इव Sy
३३ सर्वतो वर्तमानाः शत्रवो माम् Sy
३४ ०र्ज्याग्निम् P वर्जयित्वा Sy
३५. तिष्ठेयुः Sy ३६. पालयन्ते P

मातेव यद्भरसे पप्रथानो जनंजनं धायसे चक्षसे च।
वयोवयो जरसे यद्दधानः परि त्मना विषुरूपो जिगासि ॥ ४ ॥

मातेव[1]। मातेव। यदा[2]। विभर्षि। प्रथमान[3]। सर्व जनम्। धारणाय जीवनाय। दर्शनाय। च[4]। तदा नानाजातीयमन्न[5] हविर्लक्षणम्। जरयसि[6]। यत् यदात्मनि[7]। धारयसि। हुतदा तेन[8]। नानारूप सन्। स्वयमेव[9]। परितो गच्छसि[10] राक्षसान् हन्तु[11] यज्ञे सर्वतश्चरसि जगतो धारक इति।

वाजो नु ते शवसस्पात्वन्तमुरुं दोघं धरुणं देव रायः।
पदं न तायुर्गुहा दधानो महो राये चितयन्नत्रिमस्पः ॥ ५ ॥

वाज.[12]। हविर्लक्षणमन्नम्। तव[13]। बलस्य। अन्तम्। रक्षतु[14]। विस्तीर्णम्। कामाना[15] दोहम्। कामाना[16] धारक[17] च[18]। हे देव[19]। धनस्य। यथा। स्तेन[20]। गुहायाम्। पदम्[21]। निवत्ते[22] एवम्। अत्रिमृषिमसुरैर्जिघासित[23] तद्दु खेनैव[24] गुहाया निधाय। पश्चात् महते। धनाय[25]। चेतयन्[26]। तम्[27] अस्प[28], मह शब्द सकारान्तोऽप्यस्ति ततश्चतुर्थ्या लुक्[29], स्पृणोति[30] पारकर्मा[31] तत उत्तारयामासेति[32][33]।

---

१. जननीव Sy
२. यस्त्वम् Sy
३. सर्वत्र प्रथमान. Sy
४. सर्वै. प्रार्थ्यसे Sy
५. सर्वमन्नम् Sy
६. जयसि P
७ ०त्मन P
८ ते P हुतदत्तेन is suggested for हुतदा तेन ॥ धार्यमाणो भवसि Sy
९. सायमेव D आत्मना Sy
१०. सर्वभूतानि परिगच्छसि Sy
११. हन्त D
१२. ज D
१३. त्वदीयस्य Sy
१४. समाप्ति सम्पूर्तिम् Sy
१५. पृथुम् Sy
१६ कामान् P
१७ दोग्धारम् Sy
१८ कामसाधक D
१९. हे द्योतमानाग्ने ! Sy
२०. तस्कर Sy
२१. द्रव्यम् Sy
२२. धारयन् रक्षति तद्वत् Sy
२३. ऋषिम् is omitted by P
२४. तद्दु० P
२५. धनलाभार्थम् Sy
२६. सन्मार्गं प्रकाशयन् Sy
२७ अत्रिमृषिम् Sy
२८. चेतन्तमप्सा P, D अप्रीणय. । यद्वा तमापद्भ्योऽपारय । "स्पृ प्रीणनपारणयो.' इति धातु. Sy
२९. The passage, मह. लुक्, should immediately follow महते and precede धनाय।
३०. प्सृणोति P D
३१. वार P
३२ ०त्ताख्यामा० P The passage, स्पृणोति उत्तारयामास refers to अस्पः and should therefore immediately follow अस्पः।
३३. VM ignores नु ॥ नु अद्य Sy
Ms D puts the figure ॥१५॥ here to indicate the end of the fifteenth hymn No such number is given in P.

V 16

बृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवायाग्नये ।
यं मित्रं न प्रशंस्तिभिर्मर्तासो दधिरे पुरः ॥ १ ॥

बृहत् ॥ पुरु ॥ महत् । अन्नम् । दीप्ताय । प्रयच्छ । देवाय । अग्नये । यमग्निम् । सखायम् । इव । यज्ञे स्तुतिभिः । मनुष्या । आहवनीये धारयन्ति ।

स हि द्युभिर्जनानां होता दक्षस्य बाह्वोः ।
वि हव्यमग्निरानुषग्भगो न वारमृण्वति ॥ २ ॥

स हि । सः । हि । दीप्तैस्तेजोभिः । जनानां मध्ये । बाह्वोः । दक्षस्य समर्थस्य कर्मपरस्य यजमानस्य । होता भवति । ततश्च हविः । वरणीयं देवेषु । व्यृण्वति प्रक्षिपति । यथा । भगः=भाग्यं मनुष्येष्विति ।

अस्य स्तोमे मघोनः सख्ये वृद्धशोचिषः ।
विश्वा यस्मिन्तुविष्वणि समर्ये शुष्ममादधुः ॥ ३ ॥

अस्य । अस्य । स्तोमे सति । धनं प्रयच्छत । सख्ये सति । सख्यु धनुर्विजयाय प्रवृद्धतेजसः ।

---

१ 'बृहद्वय' इति पञ्चर्चं द्वितीयं सूक्तमात्रेयस्य पूरोरार्षम् । अस्या पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'बृहत् पूरुः पङ्क्त्यन्तं हि' (KSA 25 16 p 19) इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादीनि सप्त सूक्तानि चतुर्थनवमवर्जितानि । आविर्तस्त्रिषु सूक्तेष्वन्त्यामुद्धरेत् । तथा च सूत्रितम्—'बृहद्वय इति सप्तानां चतुर्थनवमे उद्धरेदुत्तमामुत्तमां चाविर्तस्त्रयाणाम्' (ĀSS 4.13) इति Sy
२ हं D
३ हवीरूपमन्नं दीयते Sy
४ ०प्त० P दीप्तिमते Sy
५ यथ प्रयच्छ Sy
६ द्योतमानाय Sy
७ प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिः Sy
८ आवहनीये P पुरस्कुर्वन्ति Sy
९ VM ignores हि ॥ हि प्रसाद्यम् Sy
१० अग्निः Sy
११ ०प्तैस्तोभिः P द्युतिभिर्युक्तः Sy
१२ यजमानानाम् Sy
१३ बाहो P भुजयोः Sy
१४ बलस्य Sy
१५ देवानामाह्वाता भवति Sy
१६ वारं वरणीयं धनम् Sy
१७. ०व्युण्वति P विशेषेण प्रयच्छति मनुष्येषु Sy
१८ ०न्ति D १९ इव Sy
२० सूर्यः Sy
२१ VM ignores अग्निः and आनुषक् ॥ आनुषक् देवेष्वनुषक्तं करोति Sy
२२ अस्यं D २३ स्तोत्रे Sy
२४ प्रयच्छत is suggested for प्रयच्छत ॥ मघवतो धनवतः Sy
२५ सख्ये च स्याम Sy
२६. P reads सख्युर्विजयार्थं for धनुर्विजयार्थम् ।
२७. वृद्धानि प्रवृद्धानि शोचींषि तेजांसि यस्यासौ वृद्धशोचिः । एवंविधस्याग्नेः Sy

कस्येत्याह—विश्वेति, सर्वाणि[1] भूतानि पञ्चजना अपि। यस्मिन्नग्नौ। महास्वनो[2] ? महास्वने[3] युद्धे। सञ्जाते सति शत्रुविजयार्थं हविर्भि[4], बलम्। आदधु[5], उत्तरत्र सम्बन्ध[6]।

अधा ह्यंग्न एषां सुवीर्यस्य मंहना।
तमिद्यह्वं न रोदंसी परि श्रवों बभूवतुः॥ ४॥

अधा हि। अधा[7]। हि। अग्ने। एषा[8] भूताना मध्ये। तम्[9]। एव स्तोमकर्तारं त्वया सिद्धसत्यम्। सुवीर्यस्य[10] तव। महत्त्वेन[11]। महान्तम्[12]। न[13]। द्यावापृथिव्यावपि[14]। परिभवत[15]। अपि च[16] शत्रूणा यशश्च[17] परिभवति[18]।

नू न एहि वार्यमग्ने गृणान आ भर।
ये वयं ये च सूरयः स्वस्ति धामहे सचोतैधि पृत्सु नो वृधे॥ ५॥

नू न एहि। क्षिप्रम्। अस्मान[19]। आगच्छ[20]। वरणीय धनम्। अग्ने। स्तूयमान[21]। आभर[22]। ये। वयम्[23]। ये। चास्मदीया[24]। स्तोतार। सह[25]। त्वा धारयाम[26]। त्व च[27]। अस्माकम्। युद्धेषु[28]। वर्द्धनाय[29]। भव[30]।

---

१. सर्वे ऋत्विज.। 'सुपां सुलुक्०' इति डादेशः Sy
२. It seems to be unnecessary
३. बहुशब्दे Sy
४. हविर्भिः स्तोत्रैश्च Sy
५. सम्यगादधति Sy
६. VM. ignores अर्ये॥ अर्ये स्वामिनि Sy.
७. अथ Sy
८. अस्माकं यजमानानाम् Sy
९. अग्निम् Sy
१०. सर्वे· स्पृहणीयस्य बलस्य Sy
११. महनायै दानाय भव Sy महतिर्दानकर्मा Cf N 1.7
१२. महान्तं-सूर्यम् Sy
१३ इव Sy
१४. ०व्याव D
१५. परिगृह्णीत Sy
१६. ०तो न D
१७. सर्वैः श्रवणीयम् Sy
१८. परिभवत· is suggested for परिभवति।
१९. आगत्य चास्मभ्यम् Sy.
२०. यज्ञ प्रत्यागच्छ Sy.
२१. स्तूयमानः सन् Sy.
२२. सम्पादय Sy
२३. यजमानाः Sy
२४. वय चोस्म० P ,D
२५. हविर्भि· सहिता उभे ये वयम् Sy
२६. कुर्मः Sy
२७. अपि च Sy
२८. पृतनासु Sy
२९. समृद्धये Sy
३०. VM ignores स्वस्ति॥ स्तोत्रम् Sy Ms D puts the figure ॥१६॥ here to indicate the end of the sixteenth hymn. No such number is given in P

V 17

आ यज्ञैर्देव मर्त्य इत्था तव्यांसमूतये ।
अग्निं कृते स्वध्वरे पूरुरीळीतावसे ॥ १ ॥

आ[1] यज्ञ । आभिमुख्येन[2] स्तौति[3] । हविर्भिः[4] सह । हे[5] देव ! मनुष्यः[6] । इत्थम् । प्रवृद्धम्[7] । रक्षणाय ।
अग्निम् । शोभनाध्वरके[8] हविषि । पूरुर्मीयमूपि[9] । अवनाय रक्षकाय[10] ।[11]

अस्य हि स्वयशस्तर आसा विधर्मन्मन्यसे ।
तं नाकं चित्रशोचिषं मन्द्रं परो मनीषया ॥ २ ॥

अस्य हि । अग्ने ! स्वभूतकीर्तिस्त्वत्पुरः[12] । विविधकर्मन्[13] ! आस्येन[14] । स्तोत्रं करोषि[15] । ततश्च
तमग्निम्[16] । अविद्यमानदुःखम्[17] । चित्रतेजसम्[18] । मोदनम्[19] । स्तुत्या[20] त्वम्[21] । परो[22] भवसि,[23] परः[24] पारमात्[25] ।

---

१ 'आ यज्ञै' इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य पूरोरार्षमाग्नेयम् । अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । 'आ यज्ञैः' (KSA 25 17 p 19) इत्यनुक्रमणिका । अन्त्यावर्जं प्रातरनुवाकाश्विनशास्त्रयोः 'बृहद्भिः' इत्याश्विनसूक्तमध्ये विनियोग उक्तः Sy

२ VM. explains आ and ईळीत together as आभिमुख्येन स्तौति but Sy seems to explain the words separately आ as आह्वयति and ईळीत as स्तौति ।

३ स्तोत्रैः Sy

४ Omitted by D

५ ऋत्विक Sy

६ स्वतेजोभिः प्रवृद्धम् Sy

७ तर्पणाय Sy

८ शोभने ध्वरे समग्निम् Sy

९ मनुष्यः स्तोता Sy

१० रक्षणाय Sy

११ VM. seems to explain कृते by हविषि If हविषि is in opposition to शोभनाध्वरके then कृते is ignored

१२ कीर्तिस्त्वत्पुरः P ०कीर्तिमत्तरः is suggested for ०कीर्तिस्त्वत्पुरः ॥ सुयशाः मध्येऽतिशयेन सुयशास्त्वम् Sy'

१३ विशिष्टो धर्मो यस्यासौ विधर्मा स्तोता । तस्य सम्बोधनम् । हे स्तोतः ! Sy

१४ ०र्मासास्ये० P आस्येन वाचा Sy

१५ स्तौषि Sy

१६ प्रतिबद्धम् Sy

१७ नाकं सुखम् । अकं दुःखम् । न विद्यतेऽकं यस्य सः । तम् Sy

१८ ०तेजस P

१९ स्तुत्यम् Sy

२० प्रकृष्टमुद्धया साधनेन Sy

२१ त्वं P

२२ परस्तात् स्थितम् Sy

२३ परा P, D

२४ पार० P

२५ VM ignores अस्य and हि । अमुं हि, अग्निम् Sy

अस्य वासा उ अर्चिषा य आयुक्त तुजा गिरा ।
दिवो न यस्य रेतसा बृहच्छोचन्त्यर्चयः ॥ ३ ॥

अस्य वै । अग्ने[1] । एव । अर्चिषा[2] । असौ लोकोऽर्चिष्मान् भवति । मोऽयं[3] देवान् । हविषो दानेन[5] । स्तुत्या च । सयुनक्ति[6] । दिव आदित्यस्य[7] । इव । यस्य[8] । शरीरान्निर्गच्छता[9] । अत्यन्तम्[10] । दीप्यन्ते[11] । अर्चय[12][13] ।

अस्य क्रत्वा विचेतसो दस्मस्य वसु रथ आ ।
अधा विश्वासु हव्योऽग्निर्विक्षु प्र शंस्यते ॥ ४ ॥

अस्य क्रत्वा । अस्य[14] । प्रज्ञानेन[15] । विशिष्टबुद्धे[16] । दर्शनीयस्य । धनम्[17] । स्तोतृणा रथे । आगच्छति[18] । ततोऽयम्[19] । विश्वासु[20] प्रजासु । हवनार्ह[21] सन । अग्नि । विक्ष[22] । स्तूयते ।

नू न इद्धि वार्यमासा संचन्त सूरयः ।
ऊर्जो नपादभिष्टये पाहि शग्धि स्वस्तय उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नू न इद्धि ।[23] क्षिप्रम्[24] । एव । अस्माकम्[25] । स्तोतार[26] । वरणीय धनम् । आस्येन स्तोत्रेण । सेवन्त[27] ।

---

१ खलु Sy २. प्रभया Sy
३. आदित्यः Sy
४ अग्निः Sy
५. जगद्रक्षणसमर्थेन बलेन Sy
६. सम्बद्धो भवति Sy
७ द्योतमानस्यादित्यस्येव Sy
८ अग्ने· Sy
९. प्रभया कृत्स्न जगद्व्याप्तम् Sy
१० बृहन्तः Sy.
११. प्रकाशन्ते Sy
१२. दीप्तयः Sy
१३. VM. ignores उ ॥
उ इति पूरणः Sy.
१४. अग्नेः Sy.
१५ कर्मणा यागादिना Sy
१६ सुमतयः ऋत्विज Sy
१७. वसूनि धनानि Sy
१८. आ दधाति Sy
१९ अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव Sy
२०. सर्वासु Sy
२१. यज्ञार्थमाह्वातव्यः सः Sy
२२. प्रजासु Sy
२३. हे अग्ने ! Sy
२४. क्षिप्रं प्रयच्छ Sy
२५. अस्मभ्यम् Sy
२६. यत. स्तोतारः त्वत्त. सकाशात् Sy
२७ सेवते P सेवन्त would be inj ॥ धन लभन्ते Sy

तथा सति हे अग्नस्य[1], पौत्र ! अभिलषितसिद्धयर्थम्[2] । रक्षास्माकम्[3] । समर्थश्च[4] भव । अविनाशाय[5] । उतेति[6] गतम् ।

V 18

प्रातर॒ग्निः पु॑रुप्रि॒यो वि॒शः स्तव॑ते॒तात॑िथिः ।
विश्वा॑नि॒ यो अम॑र्त्यो ह॒व्या मर्ते॑षु॒ रण्य॑ति ॥ १ ॥

[8]प्रातः ॥ मृक्तवाहा[9] ॥ प्रातरेव । अग्निः । बहूनां प्रियः[10] । यजमानस्य[11] । अतिथिर्भवन्[12] । ऋत्विग्भिः स्तूयते । यः[13] । सर्वाणि[14] हवींषि । अमर्त्यः[15] सन् । मर्त्येषु[16] स्थितानि । देवेभ्यो रमयति[17] ।

द्वि॒ताय॑ मृ॒क्तवा॑हसे॒ स्वस्य॒ दक्ष॑स्य मं॒हना॑ ।
इन्दुं॒ स ध॑त्त आनु॒षक्स्तो॒ता चि॑त्ते अमर्त्य ॥ २ ॥

द्विताय[18] । द्वित इति चास्य नाम तस्मै[19] । मह्यं यजमानाय[20] । होता[21] । स्वस्य[22] । महत्त्वे[23] । सोमम् ।

---

१ किञ्च हे अग्नस्य न पातयिता ! अग्नस्य पुत्र ! वा Sy
२ अभीष्टसते महद्धनमं प्रयच्छेति शेषः Sy
३ अस्मानापद्भ्यो रक्ष Sy
४ त्वां याचे । व्यत्ययेन मध्यमः । शक्तो भवेति वा Sy ५ क्षय D क्षेमाय पश्वादिलक्षणस्य धनस्य क्षेमार्थम् Sy
६ अपि च Sy
७. VM ignores हि and the repeated words—एधि । पृत्सु । नः and वृधे ॥ हीति पूरणौ । पृत्सु पृतनासु । नो वृधे समृद्धये । एधि भव Sy
Ms D puts the figure ॥१७॥ here to indicate the end of the seventeenth hymn. No such number is given in P
८. 'प्रातरग्निः' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'प्रातर्मृक्तवाहा द्वितः' (KSA 25 18 p 19) इति । मृक्तवाहा इति विशेषणविशिष्ट आत्रेयो द्वित ऋषिः । 'पङ्क्त्यन्तं हि' इति हिशब्दात् (Cf KSA.12 3 p 5) अस्यापि सूक्तस्य पञ्चमी पङ्क्तिः, पञ्चस्यन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः । उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाका श्विनशस्त्रयो Sy
९ मुक्तावहा P
१० बहुप्रिय Sy
११ यजमाने जनस्य निवेशकः Sy
१२ यजमानानां गृहान्प्रति तिथिष्वभ्येतीत्यतिथिः । एवंविधः Sy अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवति । अभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा । (पर) गृहाणीति वा N.4.5
१३ आ P अग्निः Sy
१४ हव्यानि हवींषि Sy
१५ अमत्यः P अमरणधर्मा Sy
१६ मनुष्येषु यजमानेषु स्थितानि Sy
१७ कामयते Sy
१८ हे अग्ने ! Sy १९ द्वितपुत्राय Sy
२० मृक्तं शुद्धं हविर्देवेभ्यो वहति प्रापयतीति मृक्तवाहा । तस्मै Sy
२१ It stands for सः ॥ मृक्तवाहा Sy
२२ आत्मीयस्य Sy
२३ ०त्वेन is suggested for ०त्वे ॥ मंहनायै दानाय भव Sy

प्रयच्छति[1] । स्तोता[2] सन् । तुभ्यम्[3] । अग्ने[4] । अनुपक्त[5] मदर्थं होता त्वा यजतीत्यर्थ[6] ।

तं वो दीर्घायुशोचिषं गिरा हुवे मघोनाम् ।
अरिष्टो येषां रथो व्यश्वदावन्नीयते ॥ ३ ॥

त वः[7] । तम् । युष्मदर्थम्[8] । दीर्घगमनयुक्ततेजसम्[9] । स्तुत्या[10] । ह्वयामि[11] । हविष्मतामर्थाय[12][13] । अश्व प्रत्यक्षमाहारिष्ट[14] इति—हे अश्वान् दात[15] । येषा स्तोतृणाम्[16] । रथ । सङ्ग्रामे[17] विविध गच्छति[18] तेषामर्थायाह्वयामि[19][20] ।

चित्रा वा येषु दीधितिरासन्नुक्था पान्ति ये ।
स्तीर्णं बर्हिः स्वर्णरे श्रवांसि दधिरे परि ॥ ४ ॥

चित्रा वा । चित्रा[21] । वा । येषु स्तोतृषु[22] । स्तुति[23] । आस्ये वा । ये । शस्त्राणि[24] । रक्षन्ति । ते स्तीर्णम्[25] । बर्हिर्लक्षीकृत्य[26] । अन्नानि[27] । धारयन्ति[28] । सर्वनरे[29] । परित[30][31] ।

---

१. धारयति Sy
२. स्तोता भवति Sy
३. यत' कारणात् तुभ्यम् Sy
४. हे अमर्त्य ! नित्याग्ने ! Sy
५. सर्वदानुषक्तम् Sy
६. VM ignores दक्षस्य and चित् ॥ बलस्य धनस्य वा । चित् च Sy
७ हे अग्ने ! Sy
८. व पूजाया बहुवचनम् । त्वाम् Sy
९ ०क्तजेस P दीर्घगमनदीप्तिम् Sy
१०. स्तोत्रेण Sy
११. आह्वयामि Sy
१२. धनिना कृते Sy
१३ ०तामर्ताय P
१४ शत्रुभिरहिंसित· Sy
१५. हेश्वान् P हे अश्वाना दात ! Sy
१६ धनिनाम् Sy
१७. युद्धेषु Sy
१८ विगच्छतु Sy
१९. ०षा मत्ताया० P
२० The passage beginning with युष्मदर्थम् and ending with आह्वयामि is omitted by D
२१ नानाविधा Sy
२२. ऋत्विक्षु Sy.
२३ यज्ञविषया क्रिया भवति Sy
२४. उक्थानि स्तोत्राणि Sy
२५. तैर्ऋत्विग्भिः स्तीर्णम् Sy
२६. बर्हिष. Sy
२७. ०त्य नावन्नानि P अन्नानि हवींषि Sy
२८. निधीयन्ते Sy
२९ स्व स्वर्गं नर यजमान नयतीति स्वर्णरो यज्ञ. । तस्मिन् Sy
३०. उपरि Sy
३१. The commentary on this stanza is omitted by D.

ये मे॑ प॒ञ्चा॒श॒तं द॒दुरश्वा॑नां स॒धस्तु॑ति ।
द्यु॒मद॑ग्ने॒ महि॒ श्रवो॑ बृ॒हत्कृ॑धि म॒घोनां॑ नृ॒वद॑मृत नृ॒णाम् ॥ ५ ॥

ये मे । येऽमी[1] । मह्यम्[2] । मया याचिताश्वानाम् । पञ्चाशतम् । ददु । स्तुतिभि[3] सह त्वयि मया स्तूयमान इत्यर्थ । तेषामेषाम्[4] । धनवताम्[5] । दीप्तिमत् । महत् । वृंहितम्[6] । श्रवम् । अग्ने[7] कुरु[8] । यथा मनुष्या[9] याचिता प्रयच्छन्ति तद्वदिति[10] ।

V 19

अ॒भ्य॑व॒स्थाः प्र जा॑यन्ते॒ प्र व॒व्रेर्व॒व्रिश्चि॑केत । उ॒पस्थे॑ मा॒तुर्वि च॑ष्टे ॥ १ ॥

अभ्यवस्था[11] ॥ वव्रि[12] ॥ वव्रे[13] । अवस्था । अभिप्रजायन्ते[14] । वव्रेर्मम जरा च । जायते[15] अकाल विकृता वार्धक्यादय शरीरावस्था । सोऽयं वव्रि[16] । पृथिव्या[17] । उपस्थे आसीन[18] । समीपस्थ पश्यति दूरस्थ मसञ्चराश्च पश्यति[19] ।

---

१ मघवानो दातार Sy

२ ०ह्य P

३ The passage beginning with ये मे and ending with याचिता is omitted by D D begins ताश्वानां etc.

४ स्तुत्या सहितं स्वस्तोत्रसमनन्तरम् Sy

५ तेषमे० P It seems to be the explanation of नृणाम् ।

६ मघोनाम् Sy

७ बृहि० P परिवृढम् Sy

८ कुरु । देहीत्यर्थ Sy

९ परिचारकमनुष्ययुक्तम् Sy

१० VM ignores अमृत ॥ Ms D puts the figure ॥१८॥ here to indicate the end of the eighteenth hymn No such number is given in P

११ 'अभ्यवस्था' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तम । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अभ्यवस्था वव्रिर्गायत्र्या वनुष्टुभौ विराड्रूपा' (KSA 25 19 p 19) इति। आत्रेयो वव्रिऋषि । प्रथमा द्वितीये गायत्र्यौ तृतीयचतुर्थ्यावनुष्टुभौ पञ्चमी विराड्रूपा—'एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपा' (KSA 9 6 p 4) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् Sy

१२ ०व्रि D

१३ अस्य Sy

१४ अस्तोभमा यथाः Sy

१५ अभि उत्तरोत्तरं जायन्ते Sy

१६ प्रजानीयात् । ज्ञात्वा चापनयत्विति भावः Sy

१७ वव्रि हविषां सम्भक्ता सोऽग्नि Sy

१८ सोऽग्नि पृथिव्या Sy

१९ समीपे स्थितं पदार्थजातम् Sy

जुहुरे वि चितयन्तोऽनिमिषं नृम्णं पान्ति । आ दृळ्हां पुरं विविशुः ॥ २ ॥

जुहुरे[2]। तेऽमी[3] यौवने शत्रून् बुध्यन्त[4]। विजुहुरे[5] आहूतवन्तो[6] युद्धार्थम्[7]। तदानीमेष[8]। बलं च[9]। रक्षन्[10]। दृढाम्[11]। शत्रुपुरी[12] च। विविशु[13][14]।

आ श्वैत्रेयस्य जन्तवो द्युमद्वर्धन्त कृष्टयः ।
निष्कग्रीवो बृहदुक्थ एना मध्वा न वाजयुः ॥ ३ ॥

आ[15] श्वैत्रेयस्य। अश्वित्रायामपत्यस्य[16] मे[17] वद्धे[18]। ज्ञाता[19]। मनुष्या[20]। दीप्तियुतम्[21]। आवर्धयन्त

---

१ वव्रेरात्रेयस्यार्षम् SKN, Dur
२. जुरे P ३. ये Sy
४ बुध्, being Atmanepada, the reading should be वुध्यमाना ॥ तव प्रभाव जानन्तो जना Sy विविध जानन्त । किम् ? होमकर्मैव ब्रह्म वाऽऽत्माख्यम् SKN कर्मकर्तृसाधनाना याथात्म्य वेददर्शनेन जानाना Dur
५ विजुरे P जुहुविरे यज्ञार्थं त्वामाह्वयन्ति Sy
६ ०हु P अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । ये जुहुरे हुतवन्तो जुह्वति वा हवींषि SKN जुह्वति येऽग्निम् । शब्दसारूप्यमपि च 'जुहुरे' इत्येतस्मिञ्छब्देऽस्त्येव । प्रकरणाच्चेयमाग्नेयी ऋक् । तस्मात् 'जुहुरे' इत्येष शब्दो हवनार्थ एवेत्युपपद्यते Dur जुह्विरे विचेतयमाना N 4 19
७ बुद्धा० P
८ तदानादानीमेष P तदानिमिषम् 01 तदानिमेषम् is suggested for तदानीमेष ॥ सर्वदा Sy अनिमेष निमेषवर्जितं च महता यत्नेनेत्यर्थ. ।
९. आहूय च तव बल हविर्भि· स्तोत्रैश्च Sy नृम्ण बल योगसामर्थ्यलक्षणम् SKN ये नरा अनिमिषम्, आवरवदवस्थानमात्मन. कृत्वा युक्तात्मानो नृम्णं योगबलमात्मनः Dur
१०. रक्षन् seems to be the explanation of पान्ति । It should be अरक्षन् unless रक्षन् is construed as an injunctive form रक्षन्तिSy रक्षन्ति । सतत च योगमभ्यस्यन्तीत्यर्थ SKN कर्मणि वर्तमाने पान्ति रक्षन्तीत्यर्थ Dur
११. दृट P ते दृढा शत्रुभि नाधयितुमशक्याम् Sy दृढा दुर्भेदाम् SKN आह य एव गुणयुक्ता कि तेषाम् ? इत्युच्यते, ते दृढा नित्याम् Dur
१२ पुरीम् Sy पुर परमात्माख्यम् SKN. अनावृत्तये परब्रह्ममयी पुरम् । इमामदृढा शरीरपुर पापिष्ठा हत्वेत्यभिप्राय Dur.
१३ प्रविशन्ति । 'शत पूर्भिरायसीभिर्नि पाहि' (RV VII 3 7) इति निगम. Sy ते ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिण । आविशन्ति परमात्मनि लीयन्ते मोक्ष गच्छन्तीत्यर्थ SKN विचेतयमाना हि वेदप्रामाणिका सन्तो हवनादृते किमन्यत् कुर्यु ? तेन दृढा पुरमाविशेयु Dur. १४ VM ignores आ ॥ आकारो विविशुरित्यनेन सम्बध्यते SKN जुह्विरे विचेतयमाना· N 4.19, SKN II.252 १५ अ D
१६. अश्वित्राया अपत्यस्य is suggested for अश्वित्रायामपत्यस्य ॥ पदपाठ and सायण read आ । श्वैत्रेयस्य । which is explained as श्वित्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवस्य वैद्युतस्याग्ने Sy १७ मप P
१८. Omitted by P १९. जाताः is suggested for ज्ञाता । जायन्त इति जन्तव. Sy
२०. ऋत्विज Sy. २१. दीप्तिमद्बलम् Sy.

पुत्रास्त्व मम वृद्धा मासमित्यर्थ । पुमाणां नामानि—निष्कग्रीव । मृहदुक्थ । मनन । मधुना सह । वाजयुक्त्वेति मत्वार पुत्रा, नकार समुच्चयार्थीय ।

प्रिय दुग्ध न काम्यमजामि जाम्योः सचा ।
घर्मो न वाजजठरोऽदब्धः शश्वतो दभः ॥ ४ ॥

प्रियं दुग्धम् । प्रियम् । दुग्धम् पय । इव । कमनीयम् । पुन पुनर्दर्शनेऽपि मत् श्रद्धामावहति तद् अजामि वावृधं मम शरीरम् । द्यावापृथिव्यो । सहायभूत शत्रुनिरसनात् तथाभम् । पुरा घर्म । इव । मन्त सक्तहविष्को दीप्यमान । शत्रुभिरहिंसित । मनकेषाम् । हिंसको भव ।

क्रीळन्नो रश्म आ भुवः सं भस्मना वायुना वेविदानः ।
ता अस्य सन्धृषजो न तिग्माः सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेस्थाः ॥ ५ ॥

क्रीळन् । इदं वृष सम्प्रति मुमूपुरग्निं प्रार्थयते—ह रश्म ! अस्मान । अस्माकम् । क्रीळन् । प्रादुर्भव । चिताभस्मना । वायुना च । सह ज्ञायमाना । तास्त । अस्य । धषणशीला । सुसंशिता ।

---

१ अभिवधयन्ति Sy
२ निष्केण सुवर्णेनालङ्कृतग्रीवा । व्यत्ययेनैकवचनम् Sy
३ बृहत्स्तोत्रा Sy
४ एनया स्तुत्या Sy
५ मधुना Sy
६ अन्नकामा Sy
७ इव, यद्वा नकारश्चार्थे Sy
८ प्रियम् अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु Sy
९ ०मावहति P
१० दोषरहितम् Sy
११ सहायभूतोऽस्मि Sy
१२ शत्रुनिरसनात् तथाभं should be construed as an epithet of शरीरम्, i e. तथाभूता आभा यस्य तत् तथाभं i e having that kind of brilliance on account of the slaughter of the enemy' –
१३ प्रवर्ग्य Sy
१४ ०धिरेप्का D वाजोऽन्नं जठरे यस्य स । घर्मो यथा दुग्धेनाज्येन पयसा सिक्तो वाजजठरस्तद्वत् । हविर्जठर इत्यर्थ Sy
१५ शत्रुभि स्वयमहिंसित Sy
१६ शाश्वतो नित्य Sy
१७. शत्रूणां हिंसक Sy
१८. भव D
१९ द्व P
२० रश्मिमन्नग्ने ! Sy
२१ शमे P
२२ वनेषु क्रीडन् Sy
२३ अभिमुखो भव Sy
२४ स्वकार्येण भसितेन Sy
२५ प्रेरकेण मरुता च Sy
२६ जनाय० D सम्यग्जायमानस्त्वम् Sy
२७. तास्व P ज्वाला Sy
२८ यजमानस्य मम Sy
२९. शत्रूणां धर्षिका Sy
३० सुतीक्ष्णा Sy

वहनशीला[१] । वहनशीलेऽग्नौ स्थिता[२] । न । तिग्मा[३] । भवन्तु[४] सुख[५] दुहन्तु मामिनि[६] ।

V 20

यमग्ने वाजसातम त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।
तं नो गीर्भिः श्रवाय्यं देवत्रा पनया युजम् ॥ १ ॥

यमग्ने[७][८] ॥ प्रयस्वन्त ॥ यम् । अग्ने । अन्नाना दातृतम[९] । त्वम् । एव[१०] । बुध्यसे । रयिम्[११] । तम् अस्माकम्[१२] । स्तुतिभि । श्रवणीयम्[१३] । देवेषु । ब्रूहि[१४] । योग्यम्[१५], अभीष्य[१६] प्रयच्छतेति देवान् ब्रूहीति ।

ये अग्ने नेरयन्ति ते वृद्धा उग्रस्य शवसः ।
अप द्वेषो अप ह्वरोऽन्यव्रतस्य सश्चिरे ॥ २ ॥

ये अग्ने । ये[१७] । अग्ने । न[१८] । ईरयन्ति[१९] काष्ठादिकम् । तव[२०] । आढ्या[२१] अपि । उद्गूर्णस्य[२२] । तेजस[२३] न त्वा प्रज्वलयन्ति यागार्थमित्यर्थ, अथवा शव[२४] अन्न तद् उद्गूर्णस्य तव न प्रयच्छन्तीति । द्वेष[२५] पापम् । यज्ञभ्रंशनिमित्त उपद्रव ह्वर[२६] । यस्य यजमानस्य प्रमादाद् व्रतादन्यद[२७]नृत्यादिकम् । उपननोन्यमतिव्रत[२८] ?

---

१. हवनशी० D हविर्वहन्तीति वक्ष्यो ज्वाला. Sy.
२. वक्षणे वह्नौ स्थिता· Sy
३. तिमा. P तीक्ष्णा. Sy
४. सन् सन्तु । अस्तेर्लेटि रूपम् Sy
५. सुख दुहन्तु is omitted by P
६. Ms D puts the figure ॥१९॥ here to indicate the end of the nineteenth hymn No such number is given in P
७. 'यमग्ने' इति चतुर्ऋचं षष्ठ सूक्तमत्रीणा प्रयस्वतामार्षमाग्नेयम् । अन्त्या पड्क्ति. । शिष्टा अनुष्टुभ । तथा चानुक्रान्तम्—'यमग्ने चतुष्क प्रयस्वन्तः पड्क्त्यन्त ह' (KSA 25 20 p 19) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग. । अत्रैश्चतुर्वीराख्येऽहीन द्वितीयेऽहनीद सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितञ्च—'यमग्ने वाजसातमेति द्वितीयेऽहन्याज्यम्' (ASS 10 2,) इति Sy
८ D repeats यमग्ने ।
९ हे अत्यन्तमन्नद ! Sy
१० चिदिति पूरण Sy
११. धनमस्माभिर्दीयमान हवीरूप धनम् Sy
१२ अस्मदीय हविर्लक्षण धनम् Sy
१३ प्रशस्यम् Sy
१४. प्रापयेत्यर्थ Sy
१५ युक्तम् Sy
१६. अमिमेष्य P
१७ जना Sy
१८ प्र P D
१९. हवींषि (न) प्रयच्छन्ति ते Sy
२० तुभ्यम् Sy
२१ पश्वादिलक्षणैर्धनै समृद्धा सन्त Sy
२२ अधिकेन Sy
२३ बलेनान्नेन वा Sy
२४ शवव. P
२५ प्रेद्वष· D प्रेद्वेष. P त्वत्सम्बन्धिन विरोधम् Sy
२६. अतिहिंसा च Sy
२७. अन्यद्वैदिकाद्विभक्त व्रत कर्म यस्य तस्यासुरस्य Sy
२८ ०मिति० P

सश्चतिरास्वादनकर्मा यजमानस्य प्रभावकृत पाप तत भावयत इत्यर्थ ।

होतारं त्वा वृणीमहेऽग्ने दक्षस्य साधनम् ।
यज्ञेषु पूर्व्यं गिरा प्रयस्वन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

होतारम् । होतारम् । त्वा । वृणीमहे । अग्ने ! बलस्य । साधयितारम् । यज्ञेषु । पूर्वकालभव मुख्यम् । स्तुत्या । प्रयस्वन्तो नाम्ना वयम् । हवामहे च ।

इत्था यथा त ऊतये सहसावन्दिवेदिवे ।
राय ऋताय सुक्रतो गोभिः ष्याम सधमादो वीरैः स्याम सधमादः ॥ ४ ॥

इत्था । इत्थमेव । तव । तर्पणाय । हे बलवन् ! अन्वहम् । स्याम ! तथास्मान् तथ्यभूताय । धनाय च कुरु । सुप्रज्ञ ! वयं त्वत्प्रसादात् गोभिः । वीरैश्च । सहमोदितारः । स्याम ।

---

१ अपसक्षिवरे । आत्मानं प्रापयन्ति Sy
२ VM ignores अप twice
अप नीता बलासहीना भवन्तीत्यर्थः Sy
३ Omitted by P देवानामाह्वातारम् Sy
४ त्वाम् Sy
५ अग्ने D
६ साधकं साधयितारं त्वाम् Sy
७ ०भं० P
८ मन्यं P
त्वाम् Sy
९ स्तुतिरूपया वाचा Sy
१० प्रसवन्त एतन्नामका वयम् Sy
११ स्तुमः Sy
१२ इत्थां P
१३ इत्थं कुरु Sy
१४ रक्षणाय Sy
१५ हे अग्ने ! Sy
१६ Sy adds वयम् ।
१७ यथा स्याम तथा कुरु Sy
१८ तस्य भू० P D
यज्ञाय च Sy
१९ यज्ञाय च Sy
२० हे सुक्रतो ! Sy
२१ किञ्च वयम् Sy
२२ होभिः P.D Sy adds सह माद्यन्तः स्याम
२३ पुत्रैश्च Sy
२४ सह माद्यन्तः Sy
२५ VM ignores यथा and explains सधमादः once only Ms D puts the figure ॥२०॥ here to indicate the end of the twentieth hymn. No such number is given in P

V.21.

मनुष्वत्त्वा नि धीमहि मनुष्वत्समिधीमहि ।
अग्ने मनुष्वदङ्गिरो देवान्देवयते यज ॥ १ ॥

मनुष्वत्[1] । स मनुर्यथा[2] । त्वाम्, आदधे । यथा च समिधे[3][4] । वय च तथा कुर्मस्त्वा च । अग्ने । अङ्गिर[5] । तद्वत्[6] । देवानिच्छते[7] यजमानाय । देवान् । यज ।

उत्तरा निगदसिद्धा

त्वं हि मानुषे जनेऽग्ने सुप्रीत इध्यसे ।
स्रुचस्त्वा यन्त्यानुषक्सुजात सर्पिरासुते ॥ २ ॥

[त्व हि][8] यस्मिन्[9] सर्पिरासूयते[10] हूयते स तथोक्त ।[11]

त्वां विश्वे सजोषसो देवासो दूतमक्रत ।
सपर्यन्तस्त्वा कवे यज्ञेषु देवमीळते ॥ ३ ॥

त्वा विश्वे । देवाश्च । सङ्गता[12] हविर्वहनाय । त्वाम् । दूतम् । अक्रण्वन्[13] । मनुष्याश्च त्वामेव पूजयन्त[14] । स्तुवन्ति[15][16] ।

---

१. 'मनुष्वत्त्वा' इति चतुर्ऋचं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य ससस्यार्षम् । 'मनुष्वत्सस.' (KSA 25 21. p 19) इत्यनुक्रमणिका । 'पङ्क्त्यन्त ह' (KSA 25 20 p 19) इति । पूर्वत्रोक्तत्वादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि पङ्क्त्यन्तानि, शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग. Sy

२. ०ष्यात् स D ३. मनुरिव । मनु'शब्दो मनुपर्याय' । 'नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्' इति भसज्ञायां रुत्वाभावः Sy

४. समिन्धे is suggested for समिधे ॥ समिद्धि. सन्दीपयामः Sy

५. ०रसः D. हे अङ्गारात्मकाग्ने । Sy

६. तद्व P D मनवे मनोरपत्याय Sy

७ देवकामाय यजमानाय Sy

८. The *pratika* is supplied by the Editor.

९. यमस्मिन् P.

१०. ०रासुते P

११. Sy explains the stanza in th following manner—हे अग्ने, त्व मानुषे जने मनुष्यलोके सुप्रीत. स्तो सुष्ठु प्रीत. सन् इध्यसे दीप्यसे । स्रुचः हर्वि सम्पूर्णा आनुषक् अनुषक्त यथा भवति त त्वा त्वां यन्ति प्राप्नुवन्ति । हे सुजात ! सर्पिरासुते । घृतयुक्तान्न ! इति ।

१२ देवा श्वा गता P ०श्चास० D सह प्रीयमाण Sy.

१३. अकुर्वन् Sy.

१४. परिचरन्तो यजमाना. Sy

१५. देवानाह्वातुं याचन्ते Sy

१६. VM ignores विश्वे । कवे । यज्ञेषु ar देवम् ॥ विश्वे सर्वे । अतः कारणात् कवे ! क्रान्तदर्शिन् । द्योतमानम् Sy

देवं वो देवयज्ययाग्निमीळीत मर्त्यः ।
समिद्धः शुक्र दीदिहृतस्य योनिमासदः ससस्य योनिमासदः ॥ ४ ॥

देवं व· । हे मनुष्या ! युष्माकम् । मर्त्यो होता । देवयागार्थम् । अग्निम् । स्तौति । अथ प्रत्यक्षः— स त्वमग्ने ! शुक्लवर्ण ! समिद्ध । दीप्यस्व । यज्ञस्य । स्थानम् । आसीद । ससनाम्न । गृहम् । आसीद ।

V 22

प्र विश्वसामन्नत्रिवदर्चा पावकशोचिषे ।
यो अध्वरेष्वीड्यो होता मन्द्रतमो विशि ॥ १ ॥

प्र विश्वसामन् ॥ विश्वसामा ॥ हे विश्वसामन् ! यथैनमत्रिरस्तौद् एवम् । अस्मै शोधकतेजसे । प्रस्तुहि । य· । यज्ञेषु । स्तोतव्य· । ह्वाता । मादयितृतमश्च । मनुष्येषु ।

---

१ त्वाम् Sy
२ मनुष्य Sy
३ मर्त्यो हता P Ms D adds the following passage between मर्त्यो and होता । मातप्रतं देवं कासे यष्टारं प्रेयत्य यमग्निर्यष्टानुयक्तमतिशयेन । The additional passage is the explanation of RV V 22 2
४ देवयज्यायै Sy
५ अप्रगल्भम् Sy
६ स्तोतुमर्हति Sy
७ हे शोचिष्मन् ! Sy
८ ०द्धन् P समिद्ध· is suggested for समिद्ध ॥ हविर्भि· प्रबुद्ध· सन् Sy
९ सत्यभूतस्य Sy
१० कारणं स्वर्गसाधन यज्ञस्थानम् Sy
११ देवताभ्येणासीद Sy
१२ ०नाम· D स्त्रवेर्मम Sy
१३ गृमम गृहम् P, D
१४ आदरातिशयद्योतनार्थं पुनर्वचनम् Sy
१५ VM ignores देवम् ॥ द्योतमानम् Sy

Ms D puts the figure ॥२१॥ here to indicate the end of the twenty first hymn. No such number is given in P
१६ 'प्र विश्वसामन्' इति चतुर्ऋचमष्टमं सूक्तम् । आत्रेयो विश्वसामा ऋषि· । चतुर्थी पङ्क्तिः, शिष्टा अनुष्टुभ· । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'प्र विश्वसामन् विश्वसाम' (KSA 25 22 p 19) इति । उक्तो विनियोग· प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो· Sy
१७ ऋषे· सम्बोधनमेतत् । त्वम् Sy
१८ यथै० D
अत्रिरिव Sy
१९ एवी अस्मे P
२० शोधकदीप्तये तस्मा अग्नये Sy
२१ ०स्त० P प्रगाय Sy
२२ अग्नि· Sy
२३ सर्वैर्यज्ञेष्वभि· स्तुत्य· Sy
२४ देवानामाह्वाता Sy
२५ स्तुत्यतम· Sy
२६ जने Sy

न्य१ग्निं जातवेदसं दधाता देवमृत्विजम् ।
प्र यज्ञ एत्वानुषगद्या देवव्यचस्तमः ॥ २ ॥

न्यग्निम्[1]।[2] निधत्त । अग्निमायतने । जातप्रज्ञम्[3] । देवम्[4] । काले यष्टारम्[5] । प्रैत्वग्नि[6] । यष्टा[7] अनुषक्तम्[8] । अतिशयेन, अद्य[9], देवाना व्यापक[10] ।

चिकित्विन्मनसं त्वा देवं मर्तास ऊतये ।
वरेण्यस्य तेऽवस इयानासो अमन्महि ॥ ३ ॥

चिकित्विन्मनसम्[11]। यस्य मन सर्व विजानाति[12] तम् । त्वा[13] । देवम्[14] । मनुष्या वयम् । तृप्तये[15] वरणीयम्[16] । तव । रक्षणम्[17] । भजमाना[18] । स्तुम ।

अग्ने चिकिद्ध्य१स्य न इदं वचः सहस्य ।
तं त्वा सुशिप्र दम्पते स्तोमैर्वर्धन्त्यत्रयो गीर्भिः शुम्भन्त्यत्रयः ॥ ४ ॥

अग्ने चिकिद्धि[19] । अग्ने ! बुध्यस्व[20] । न अस्माकमत्रीणाम्[21] । अस्य विश्वसाम्न[22] । इदम्[23] । स्तुतिवच[24] हे सहसो जात[25] ! तम् । त्वाम् । सुहनो[26] ! गृहपते[27] ! स्तोमै[28] । वर्धयन्ति । अत्रय[29] । गीर्भि । अलङ्कुर्व[30] अत्रय[31] ।

---

१. न्या० P
२ हे यजमाना ! Sy
३. जातधन वा Sy
४. द्योतमानम् Sy
५. ऋतुयष्टारम् Sy
६ प्रैयत्वमग्निः P, D प्रगच्छतु Sy
७. यज्ञसाधनमस्माभिर्दीयमान हविः Sy
८ अनुषक्त यथा भवति तथा Sy
९. अस्मिन्नहनि Sy
१०. देवानामाप्ततम· Sy
११ हे अग्ने ! Sy
१२ चिकित्विज्जानत् मनो यस्यासौ चिकित्विन्मना तम् Sy
१३. त्वाम् Sy
१४ देव P
१५. रक्षणार्थम् Sy
१६. भजनीयम् P सम्भजनीयस्य Sy
१७ रणम् P अवसे तर्पणाय Sy
१८. उपगच्छन्त. Sy
१९. अग्नि P
२०. जानीहि Sy
२१. ०मन्त्रिणाम् P अस्मदीयम् Sy
२२. ०श्वससा० P
२३. परिचरणमिदम् Sy
२४. स्तोत्र च Sy
२५. जा P, D बलस्य पुत्र ! Sy.
२६. शोभने शिप्रे हनू नासिके वा यस्यासौ सुशिप्र । तस्य सम्बोधनम् । सुशिप्र ! Sy
२७. ग्रह० P ०तेः D
२८. स्तोत्रैः Sy
२९. अत्रिपुत्रा. Sy
३०. अबलकु० P
३१. Ms D puts the figure ॥२२॥ here to indicate the end of the twenty-second hymn No such number is given in P

V 23

अग्ने सहन्तमा भर द्युम्नस्य प्रासहा रयिम् ।
विश्वा यश्चर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत् ॥ १ ॥

अग्ने सहन्तम् ॥ द्युम्न ॥ अग्ने । शत्रूनभिभवन्तम् । रयिम् । आभर । द्युम्नस्य मम शत्रून ।
प्रसह्य । यो रयि । सर्वान् । मनुष्यान् । निरसनेन । सङ्ग्रामेषु । अभिभवन्ति ।

उत्तरा निगदव्याख्याता

तमग्ने पृतनाषहं रयिं सहस्व आ भर ।
त्वं हि सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमतः ॥ २ ॥

[तमग्ने]

---

१ 'अग्ने सहन्तम्' इति चतुर्थस्य नवमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अग्ने द्युम्नो विश्वचर्षणि' (KSA 25 23 p 19) इति । द्युम्न ऋषि । चतुर्था पङ्क्ति । आद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभ । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकादिवगताग्नेयसूक्तात्पातिस्वाकुक्तो विनियोग Sy

२ पराभिभवक्षमं पर्याप्तमित्यर्थ BB

३ धनम् Sy ईदृशं रयिं धनम् BB

४ आहर Sy BB

५ द्युम्नाय मह्यमथये, चतुर्थ्यर्थे षष्ठी Sy द्युम्नस्य यशस्विन पुरुषस्यास्मदभिमभूतस्य BB

६ प्रकृष्टेन बलेन Sy प्रसह(सह)नेन तादृश मस्मदभिप्रमभिभूय तवीयं रयिमस्मभ्यमाहर । 'सह मर्षणे चौरादिक' BB

७ पुत्र Sy यो भवान् BB

८ विश्वा BB

९ शत्रून् Sy मनुष्यसेना अस्मद्विपक्षभूता BB

१० आस्येन स्तोत्रेण युक्त सन् Sy किं कुर्वन्नित्याह आसनमात्रेणव । आसे क्षिप् BB

११ युद्धेषु Sy अन्नेषु निमित्तभूतेषु । उपसर्गार्थं चैतत् । अस्माकमन्नाविकं साधयितुम् BB

१२ ०भवति is suggested for ०भवन्ति । अभि आभिमुख्येन गतान् अभिभवति Sy अभिभवतु BB

This stanza=TS 1 3 14 6

१३ The *pratika* is supplied by the Editor

१४ हे अग्ने ! सहस्व ! बलवन् ! पृतनासहं पतना सेना अभिभवितारम् । रयिं पुत्रं त्वम् । आ भर आहर । त्वं हि । सत्य सत्यभूत । अद्भुत महान् । गोमत गोभिर्युक्तस्य । वाजस्य अन्नस्य दाता Sy

हे अग्ने ! सहस्वो महाबल ! पृतनासहं सर्वशत्रुसेनाभिभवनसमर्थं तत्र पर्याप्तं रयिं धनमाभर आहर । पूर्ववद्भूत्वम् । यस्मा त्त्वमेव सत्योऽवितथ, अद्भुत आश्चर्यभूतो वाजस्यान्नस्य दाता, गोमतो गोसहितस्य वाजस्य दातेत्यर्थ । तस्मात्तादृशमन्नमस्मभ्यं देहि येन वयं शत्रूनभिभविष्याम इति BB

This stanza=TS 1 3 14 7

विश्वे हि त्वा सजोषसो जनासो वृक्तबर्हिषः ।
होतारं सद्मसु प्रियं व्यन्ति वार्या पुरु ॥ ३ ॥

विश्वे।[1] सर्वे। हि। सङ्गता।[2] जनाः।[3] यज्ञार्थं स्तीर्णबर्हिषं।[4] त्वाम्। आत्मगृहे।[5] पुरूणि।[6] धनानि।[7] कामयन्ते याचन्ते।

स हि ष्मा विश्वचर्षणिरभिमाति सहो दधे ।
अग्न एषु क्षयेष्वा रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ४ ॥

स हि ष्म। अग्निः।[9] सर्वस्य[10] द्रष्टा। शत्रूणामभिमननशीलम्।[11] बलम्। धारयति।[12] प्रत्यक्ष शिष्टे[13]—अग्ने।[14] अस्माकमेषु। गृहेषु। धनयुक्तम्।[15] अस्माकम्।[16] दीप्यस्व।[17] दीप्तियुक्तं[18] चेति।[19]

---

१ हे अग्ने। Sy

२. P reads हिसागता for हि सङ्गताः ॥
सह प्रीयमाणा. Sy

३ ऋत्विज Sy

४ तीर्णबर्हिष P
लूनबर्हिष Sy

५ यज्ञगृहेषु Sy

६ [illegible] Sy

७ वरणीयानि [illegible]नानि Sy

८ VM ignores होतारम् and प्रियम् ॥
होतारं देवानामाह्वातारम्। प्रियं सर्वेषां प्रीति[illegible] Sy.

९ [illegible]

१० [illegible]

११ [illegible]

१२ [illegible]

१३. शि P Omitted by D.

१४. ग्ने P.
हे अग्ने! Sy

१५. धनयुक्तं यथा भवति तथा Sy

१६. अस्मदीयेषु Sy

१७. आदीप्यस्व Sy

१८. दीप्तियुक्तं यशोयुक्तं वा Sy

१९. VM ignores हि। स्म। आ। शुक्र। पावक and दीदिहि ॥
हि स्म इति पूरणौ। हे शुक्र शोचिष्मन्! हे पावक! पापानां शोधकाग्ने! त्वम् दीप्यस्व Sy
Ms D puts the figure ॥२३॥ here to indicate the end of the twenty-third hymn No such number is given in P

V 24.

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः ।
वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रयिं दाः ॥ १ ॥ २ ॥

अग्ने त्वं न ॥ गोपायना बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुरिति क्रमेण चतसृणामृषय ॥ अग्ने । त्वम् । अस्माकम् । अन्तिकतम । अपि च । रक्षिता । भव । कल्याणकारी गृहहित ।

---

१ 'अग्ने त्वं न' इति चतुर्ऋचं दशमं सूक्तम् । अत्रा नुक्रमणिका 'अग्ने त्वं गोपायना लौपायना वा बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्चैकर्चा द्विपदम्' (KSA 25 24 p 19) इति । 'विंश तिका द्विपदा विराज' (KSA 12 8 p 5) इत्युक्तत्वाच्चतस्रो द्विपदा विराज । बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्च क्रमेण चतसृणा-मृषय, ते च गौपायना लौपायना वा । अग्नि र्देवता । महाग्निचयने आहवनीयं प्रति गच्छन्त ऋत्विज इदं सूक्तं जपेयु । तथा च सूत्रितम् 'अथैनमभिसमायन्ति आ प्र गामाग्ने त्वं न इति जपन्त' (ĀSS 2 19) इति । दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य 'अग्ने त्वम्' इति द्वे, 'तं त्वा शोचिष्ठ' इत्येका, एवं मिलितो द्वैपदस्तृच स्तोत्रिय । तथैव सूत्रितम्—'अग्ने त्वं नो अन्तमोऽग्ने भव सुष मिधा' (ĀSS 8 2) इति Sy

२ गोपायन P

३ ०र्थप्र० P

४ ०श्रु० P A fragment of KSA 25 24 p 19

५ हे अग्ने ! Sy BB हे अग्ने ! गार्हपत्य ! Mah हे भगवन्नग्ने ! U

६ अन्तमोऽन्तिकतम सर्वदा समीपवर्ती भव । 'अम गतौ' अमने शब्देऽमति समीपं प्राप्नोति, इत्यम् क्विप् । अतिशयितोऽम् अन्तमः, अम् शब्दात्तमप् । यद्वाऽन्तिकशब्दात्तमपि पृषोदरा दित्वेन साधु Mah त्वमस्माकं निकटतम । अन्तिकशब्दस्य तमप्येतद्रूपम् । यद्यप्यय प्रभृत्य ग्निमुपासते तदभिप्रायमेतत् । देशाविवक्षया वा सन्निकृष्टो ह्यग्निर्विप्रकृष्टा ह्यन्या देवता U सन्निकृष्टतम BB

७ रक्षक Sy पालयिता Mah स्वभावत एव सर्वप्राणिनां पालयितासि । यत एवमतो ब्रूम U रक्षको भवेत्यभिलषितं गम्यते BB

८ सुखकरश्च भव Sy शान्त Mah शान्तो भव U
सुखकर सर्वदा भवास्माकम् BB

९ वरणीय सम्भजनीय । यद्वा वरूथै परिधि भिर्वृत Sy वरूथाय हितो वरूथ्यस्तादृशश्च भव । पुत्रादिसमूहो वरूथ । यद्वा वरूथं गृहम्, तस्मै हितो भव Mah वरूथमिति गृहनाम (Ngh 3 4) वरूथाय हितो वरूथ्य U गृहे भवो नित्यसन्निहित । दिगा दित्वाद्यत् । वरूथाय गृहाय वा हितो वरूथ्य । उगवादिभ्यो यत् BB

This stanza=YV 3 25=TS 1 5 6 2

अथ द्विपदा । अग्ने त्वं नोऽअन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्य । वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमꣳ रयिं दा । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिव सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्य । स नो बोधि श्रुधी हवमुरुष्या णोऽअघायत समस्मा दिति[1] । SB 2 3.4 31 p 166

---

[1] RV reads स नो … समस्मात् before तं त्वा … सखिभ्य ।

वसु[1] । वासयिता । अग्नि[2] । वस्वन्न[3] स त्वमस्मान् । अभिव्याप्नुहि[4] । दीप्ततमम्[5] । रयिं[6] च । देहि[8] ।

स नो बोधि श्रुधी हवमुरुष्या णो अघायतः समस्मात् ।
तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

स न[9] । स[10] त्वम् । अस्मान्[11] । बुध्यस्व[12] । शृणु[13] च । आह्वानम्[14] । रक्ष[15] च । अस्मान् ।

---

१. वासकः Sy वासयतीति वसुः । जनाना वासयिता Mah यस्त्व वसुर्वासयिता जनानाम् । यद्वा वसु धनम् । तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन्नुपस्कर इव भवसि U वसुमान् । मत्वर्थीयो लुप्यते BB

२ ०ग्नि P सर्वेषामग्रणीः Sy अङ्गतीत्यग्निः । 'अगि गतौ' आहवनीयादिरूपेण गमनशीलः Mah अग्निशब्द आमन्त्रितविभक्तचा विपरिणम्यते वाक्यसम्बन्धात् । हे अग्ने ! U. अङ्गनादिगुणयुक्तः BB

३ व्याप्तान्नस्त्वम् Sy वसुना धनेन श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ वसुश्रवा । धनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्तिरित्यर्थ Mah वसुना धनदानेन यः श्रूयते स वसुश्रवा । धनदानैरित्यर्थः U वासयतीति वसु. । तादृश श्रवण यस्य तादृश । वसुभिर्वा श्रूयत इति वसुश्रवाः BB

४ ०स्माभि० P आभिमुख्येन अस्मान् व्याप्नुहि Sy अच्छ आभिमुख्येन BB अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणि N 5 28

५ अभिव्याप्नुह्यस्मान् । नशतिराप्नोतिकर्मा । यद्वा हे अच्छ ! निर्मलभावाग्ने !, नक्षि, अस्मद्धोमस्थान गच्छ । 'नक्ष गतौ' । यदा यदा वय जुहुयाम तदा समागच्छेत्यर्थ Mah नशतिराप्नोतिकर्मा । अभिव्याप्नुह्यस्मान् U प्राप्नुहि । नशतिर्गतिकर्मा BB

६ अतिशयेन दीप्तिमन्तम् Sy अतिदीप्तियुक्तम् Mah दीप्तिमन्तम् U अस्मान् प्राप्य चास्मभ्य द्युमत्तमो दीप्तिमत्तमस्त्वम् BB

७. पश्वादिलक्षण धनम् Sy धनम् Mah. U BB

८. अस्मभ्य देहि Sy ददातेर्लुङि रूपम् Mah दधातेर्लिटि पूर्ववच्छपो लुक् BB

This stanza=YV 3 25.=TS 1.5 6 3

RV V 24 1 =SB. 2 3 4 31 इदमुपरितनमेव ब्राह्मणमासां चतसृणामपि ऋचाम्। For SB. see previous stanza

९. इय द्विपदा श्रुतबन्धो. । सापि च प्रसङ्गाद् व्याख्यायते । य उक्तगुणोऽसि SKN श्रुतबन्धोरार्षम् । यस्त्वमेवप्रभावो यथाप्रभाव त्वा वयमवोचाम Dur

१०. हे अग्ने ! Sy, SKN यस्त्वमुक्तगुण स U स त्व हे भगवन्नग्ने ! Dur

११. ०स्मा P अस्मान् भवत्सेवकान् Mah अस्माकम् U अस्माक स्वभूता स्तुतिमिति शेषः SKN . अस्माकमभिप्रायम् Dur

१२. बुध्यस्वाभिप्रायम् U

१३. बुद्ध्वा च शृणु U

१४. अस्मदीयमाह्वानम् Sy, Mah, U आह्वानम् SKN आह्वानमिदम् Dur

१५ उरुष्यती रक्षणकर्मा Mah श्रुत्वा चाह्वानम्, उरुष्या ण, उरुष्यती रक्षतिकर्मा, रक्षास्मान् U रक्ष चास्मान् SKN आहूतश्च उपगम्यास्मान् पाहि Dur

प्रथमिच्छत । सर्वस्माद् अपि ।

तं त्वा । तम् । त्वा । शोचिष्टम ! दीप्त ! पुत्रादिभ्य । सुखाधम् । याचामहे । सम्प्रति ।

१ अघायत शत्रो　अघं परस्येच्छत्यघायति । अघायतीत्यघायस्तस्मादघायत　शत्रुम्र त्यये (वा) रूपम् Mah. अघं पापं य इच्छति सोऽघायत्? (न्)तस्मादघायतः　शत्रो U कुत ?　पापमिच्छत SKN , Dur

२ सर्वस्माज्जनात् Sy सवस्मात्　समशाब्द सर्वपर्याय Mah U　सर्वस्मात्प्रत्यायते SKN सर्वस्मात्　एवमत्र 'समस्मात्' इति पञ्चम्यां व्यत्ययो वृष्ट । तस्मात् व्यत्यय वर्जनाद् 'वृष्वानुविधिश्छन्दसि भवति' इति कृत्वा अनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति नामैतद् भव तीत्युपपद्यते Dur
'उरुष्या णो अघायत समस्मात्' इति पञ्च म्याम् । उरुष्यतिरकर्मक N 5 23 , SKN II 373 This stanza=YV 3 26

३ त्वां D

४ तं पूर्वोक्तगुणकम् Mah　यस्त्वमुक्तगुणस्तम् U　तादृसमस्तिक्तमादिगुणविशिष्टम् BB

५ त्वाम् Sy　त्वां ब्रवीमि U　य उक्तगुणोऽसि तं त्वाम् SKN

६ शोचिष्ठतम P　हे अतिशयेन शोचिष्मन् ! Sy　दीप्तिमत्तम ! शोचिरस्यास्तीति शोचि ष्मान्, मतुप् Mah　शोचिष्मत्तम । शोचि रिति ज्वालानामसु पठितम् । छान्दसो मतुप् लोप U　अतिशयेन शोचित SKN　दीप यितृतम ।　यद्वा शोचस्वितम ! BB
१२

शोचिरिति ज्वालानाम (Ngh 1 17) ।

७ स्वतेजोभिर्दीप्ताग्ने ! Sy　सर्वस्य दीपयित ! Mah　सन्दीपमस्व । विवेर्ज्वलनार्थस्य लिटि क्वस्वन्तस्य रूपम् U　दीप्तिमत् SKN दीप्यमान ! जिगीवन् ! वा BB

८ ०विभि P　समानख्यातिभ्य पुत्रेभ्यस्तदर्थम् Sy　सखिभ्योऽर्थाय Mah., U　सखीनामर्थाय SKN　समानख्यातेभ्य सुहृदयसुहृद्भ्य BB

९ सुखाय । सवथम् Sy　द्वितीयार्थे चतुर्थी । सुम्नं सुखम्, यद्वा सुखाधम् Mah , U द्वितीयार्थे चात्र चतुर्थी । सुखम् SKN धनाय सुखाय वा ।　'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कामण सम्प्रदानत्वात् सुम्नायेति चतुर्थी BB सुम्नमिति सुखनाम Ngh 3 6

१० यद्वाऽस्मत्सखीनामुपकाराय च त्वामीमहे Mah त्वत्तोऽस्माकं सुखं भवतीत्यभिप्राय ।　सुम्नं नूनमीमहे इत्यनुपङ्ग U　याचामहे SKN

११ नूनम् Sy　नूनं निश्चयेन Mah., U , SKN नूनमिति पादपूरणे निश्चये वा । यद्वा नूनं नूतनमभूतपूर्वं तं त्वाम् BB This stanza =YV 3 26 =TS 1 5 6 3 =N 5 23 , SKN II 373

१२ Ms D puts the figure ॥२४॥ here to indicate the end of the twenty-fourth hymn No such number is given in P

V.25.

अच्छा वो अग्निमवसे देवं गासि स नो वसुः ।
रासत्पुत्र ऋषूणामृतावा पर्षति द्विषः ॥ १ ॥

अच्छा[1] वः । ॥ वसूयव[2] ॥ युष्माकम्[3] । रक्षणाय । त्वमग्निम् । देवम् । अभिगच्छ[4] । स[5] । अस्माकम्[6] । वासयिता[7] । स ऋषीणाम्[8] । पुत्र[9] । अस्मभ्यमभिमत प्रयच्छति[10] । सत्यकर्मा[11] । शत्रूश्चास्माकम् । तरति[12] ।

स हि सत्यो यं पूर्वे चिद्देवासश्चिद्यमीधिरे ।
होतारं मन्द्रजिह्वमित्सुदीतिभिर्विभावसुम् ॥ २ ॥

स हि सत्यः । स[13] । हि । सत्यकर्मा[14] । यम्[15] । पूर्वे । च ऋषय[16] । समीधिरे[17] । यम् । देवा । अपि[18] । होतारम्[19] । मोदनवाचम्[20] । एव[21] । शोभनदानैर्हविर्भि[22] । विभावसुमिति[23][24] ।

---

१. 'अच्छा वो अग्निम्' इति नवर्चमेकादश सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अच्छा वो नव वसूयव आनुष्टुभम्' (KSA 25 25.p.19) इति । आत्रेया वसूयुनामान ऋषयः । अनुष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता (KSA. 12 12 p 5) । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग. । प्रातःसवनेऽच्छावाक वदस्वेत्युक्ते 'अच्छा वो अग्निमवसे' इत्यृचमनुब्रूयात् । तथा च सूत्रितम्—'अच्छा वो अग्निमवस इत्यृचमन्वाह' (ĀSS 5.7) इति Sy

२. हे वसूयव. ! Sy

३. यूयम् Sy

४. अभिगायत Sy

५. अग्नि. Sy

६. अस्मभ्यम् Sy

७. अग्निहोत्रार्थं यजमानानां गृहे वासयिता Sy.

८. ०म P

९ ऋषिभिर्मन्थनेन जनितत्वात् पुत्र इत्युपचर्यते Sy

१०. कामान् ददातु Sy

११. ऋतवान् सत्यवानुदकवान्वा सोऽग्नि. Sy

१२. पारयतु Sy

१३. अग्नि. Sy

१४. सत्यप्रतिश्रवो भवति Sy

१५. अग्निम् Sy

१६. महर्षय· Sy

१७. ०मि० P D समैन्धत Sy

१८. P and D. read वा अपि for देवाः । अपि ।

१९. ०र P देवानामाह्वातारम् Sy

२०. हविषां प्रदानेन देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य स तम्, यद्वा मोदनजिह्वम् Sy 'मन्द्रजिह्व मन्दनजिह्व मोदनजिह्वमिति वा N 6 23.

२१. इदिति पूरणः Sy

२२. शोभनदीप्तिभिर्युक्तम् Sy

२३. प्रभाधनम् Sy

२४. शोभनानैर्हविर्भिभावसुमति P

स नो धीती वरिष्ठया श्रेष्ठया च सुमत्या ।
अग्ने रायो दिदीहि नः सुवृक्तिभिर्वरेण्य ॥ ३ ॥

स नो धीती[1] । स त्वम् । अस्मभ्यम्[2] । वरणीयतमेन[3] । कर्मणा[4] । त्वदीयया श्रेष्ठया[5] । सुमत्या[6] । च । अग्ने । धनानि । प्रज्वलय[7] । पुनर्न इति पूरणम् । स्तोत्रैरस्मदीयैः[8] । वरणीय[9] ।

अग्निर्देवेषु राजत्यग्निर्मर्तेष्वाविशन् ।
अग्निर्नो हव्यवाहनोऽग्निं धीभिः सपर्यत ॥ ४ ॥

अग्निर्देवेषु । उभयेषु देवमनुष्येषु[10] । आविशन्[11] । अग्निः[12] । विराजति[13] । सोऽयमग्निः[14] । अस्माकम् । हविषां[15] वोढा । तमिममग्निम्[16] । पूजयत[17] । कर्मभिः[18] ।

अग्निस्तुविश्रवस्तमं तुविब्रह्माणमुत्तमम् ।
अतूर्तं श्रावयत्पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे ॥ ५ ॥

अग्निः[19] । अयम् अग्निः । अतिशयेन प्रभूतकीर्तिम्[20] । प्रभूतस्तोत्रम्[21] । उत्तमम्[22] । शत्रुभिरहिंसितम् । श्रावयितॄणां यशस्विना पतिम्[23] । पुत्रम् । प्रयच्छति[24] । यजमानाय[25] ।

---

१ स नो धीती is omitted by P
२ अस्मदीयेन Sy
३ वरतमेन Sy
४ कर्मा P
परिचरणात्मकेन कर्मणा Sy
५ श्रेष्ठा D
अतिशयेन प्रशस्येन Sy
६ सुमतिरिति शस्त्रमुच्यते शस्त्रेण च प्रीतः सन् Sy
७ देहि Sy
८ अस्मभ्यम् Sy
९ वरे० P
स्तुतिभिः स्तूयमान ! Sy
१० देवानां मध्ये, मनुष्येषु Sy
११ अवि० D आहवनीयादिरूपेण प्रविष्टो भवति Sy
१२ ०ग्नि P य अग्निः Sy
१३ देवतारूपेण प्रकाशते Sy
१४ Omitted by P य अग्निः Sy
१५ अस्मदीयेषु यज्ञेषु देवतार्थं हव्यानां वोढा भवति Sy
१६ हे यजमानाः ! तमग्निम् Sy
१७ परिचरत Sy
१८ स्तुतिभिः Sy
१९ पुत्रकामेष्ट्यां 'अग्निस्तुविश्रवस्तमम्' इति द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितञ्च—'अग्निस्तुविश्रवस्तममिति द्वे सयाज्ये' (ASS 2 10) इति Sy
२० बह्वन्नम् Sy
२१ बहुस्तोत्रम् Sy
२२ उत्कृष्टम् Sy
२३ श्रावयति विश्रुतान्करोति पतीम् पालयितॄन् पितॄमिति स्वकर्मणा पितॄणां प्रख्यापक इति श्रावयत्पति । तथाविधम् Sy
२४ ददातु Sy
२५ हवींषि दत्तवते यजमानाय Sy

अग्निर्ददाति सत्पतिं सासाह यो युधा नृभिः ।
अग्निरत्यं रघुष्यदं जेतारमपराजितम् ॥ ६ ॥

अग्निः । अग्नि । ददाति[1] । सता पति पुत्रम्[2] । यं[3] । शत्रून्[4] । युद्धेन । सहते । तथाग्नि । अश्वम्[5] । क्षिप्रगामिनम्[6] । जेतारम्[7] । अपराजित[8] च प्रयच्छति ।

यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्च विभावसो ।
महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ ७ ॥

[10] यद् वाहिष्ठम्[11] । यत्[12] । तद् वा[13] । दृढतम स्तोतृणाम्[14] । अग्नये[15] निहित तेज । अथ प्रत्यक्ष —हे विभावसो[16] । महत्तत्[17] तेजोऽनेन हविषा । पूजय[18] । यथा[19] राजस्त्री[20] स्वगृहालङ्कृता[21] निर्गच्छति तद्वत्[22] । स्तोतृणा त्वत्त[23] ।

---

१. अस्मभ्य ददातु Sy
२. पालयितारं तथाविध पुत्रम् Sy
३. पुत्रः Sy ४. नृभिः परिजनै Sy
५. Mss P and D add पुस् between सहते and तथा ॥ शत्रूनभिभवति Sy
६. अतति सततं गच्छतीत्यत्योऽश्व । त ददातु Sy
७. रघुर्लघु स्यदो जवो यस्य तम् Sy
८. जतारम् P जेतार शत्रून् Sy
९. अराजितम् P, D अपराजित शत्रुभि Sy
१०. अश्वमेधे पौष्णयामिष्टौ 'यद्वाहिष्ठम्' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितञ्च—'यद्वाहिष्ठं तदग्नय इति सयाज्ये' (ĀSS 10 6) इति Sy.
११. ०हिष्म P १२. स्तोत्रम् Sy तस्मादीदृश यत् स्तोत्रम् BB १३. तदग्नये क्रियते Sy
१४. वोढृतमम् Sy वाहयति प्रापयतीष्टमिति -वाहयितृ । वहेर्ण्यन्तात्तृच् । अत्यन्त वाहयितृ वाहिष्ठम् Mah वोढृतमम् U वाहयितृतम प्रीते. प्रापयितृ । स्तोत्रमेव चेदृश भवति BB
१५. हे उद्गात ! अग्न्यर्थं तत् Mah अग्नयेऽर्थाय U अग्न्यर्थमेव । अग्निरेव रमणीयं स्तोत्रमर्हति तस्मादीदृशेन स्तोत्रेण त्वामेव स्तौमीति भाव BB
१६ अतो हे प्रभाधनाग्ने ! Sy सामगानेन प्रत्यक्षमग्नि ब्रूहि । हे विभावसो ! विभा कान्तिरेव वसु धन यस्य स विभावसु. । हे अग्ने ! Mah ततो दृष्ट्वाऽग्नि ब्रूहि—हे विभावसो ! विभूतधनाग्ने ! U तेजोवन ! BB
१७ बहुन्न धन च Sy बृहत्साम Mah, U त्वमपि बृहत् प्रशस्त मदीय स्तोत्रम् BB
१८. अस्मभ्य प्रयच्छ Sy बृहत् साम्नो गान कुरु Mah गाय U बहु मन्यस्व । अङ्गीकुरु BB
१९ इवेति पूरण. Sy
२० महती Sy तत्र दृष्टान्त । महिषीव यथ महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री Mah महिषं प्रथमवित्ता, यथा प्रथमपत्नी धर्मार्थकामात्मिका U महान्नृषिर्महर्षिर्महेश्वर । पृषोदरादित्वादाकारस्येत्वम्, रेफलोपश्च । तत पञ्चम्येकवचनस्य 'सुपा सुलुक्०' इति लुक् । महाराजादिव त्वत्तो धनमुत्पद्यते । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा महिष्येव गृह्यते, यथा राजभार्याया रत्नादिक लभते एव त्वत्तोऽपि BB
२१. गृहाद् भोगार्थं पतिं प्रति Mah
२२. ०ताग्निर्ग० D उद्गच्छति Mah उदीरत उत्तिष्ठति सुखात्मिका भवति । अथवा महिषी यथा सर्वान् भोगान् उत्क्षिपति परोपकाराय U
२३. कथमस्यान्नधनप्रदातृत्वमित्यपेक्षायामाह यत त्वत्त सकाशात् Sy त्वत्तः सकाशात् Mah किमिति देवतान्तर मुक्त्वाऽग्निरेव स्तूयत इत्यत आह .त्वत्तः BB.

रयिः । उद्गच्छति । स्थानानि च । स्वतः । उद्गच्छन्ति ।

तव॑ द्यु॒मन्तो॑ अ॒र्चयो॒ ग्रावे॑वोच्यते बृ॒हत् ।
उ॒तो ते॑ त॒न्यतु॒र्यथा॑ स्वा॒नो अ॑र्त॒ त्मना॑ दि॒वः ॥ ८ ॥

तव द्युमन्त तव । दीप्तिमन्तः । रश्मयस्तथा । शैल इव । उच्यते । महत्त्वम् । अपि च । तवारण्ये । दीप्तस्य । शब्दः । तव देशा व्याप्नोति । स्वयमेव । यथा मेघानां गर्जितशब्दः ।

ए॒वाँ अ॒ग्निं व॑सू॒यवः॑ सहसा॒नं व॑वन्दिम ।
स नो॒ विश्वा॒ अति॒ द्विषः॒ पर्ष॑न्ना॒वेव॑ सु॒क्रतुः॑ ॥ ९ ॥

एवां अग्निम् । एवम् । अग्निम् । वसूयवो नाम्ना वयम् । बलाचरणशीलम् । स्तुतवन्तः । स च । अस्मान । विद्वान् । द्वेष्ट्री सेना । अतिनयन्तु । नावेव सिन्धुम् । सुकर्मा ।

---

१ मनम् Sy एवं स्वत्रयि सुखात्मिका, उदीरत उत्तिष्ठति U रयिर्धनमुत्पद्यते । उदीरत इति वक्ष्यमाणबहुवचनान्तमत्रैकवचनान्तविपरिणामेन सम्बध्यते BB

२ एवं स्वत्रयं पादपूरणम् । रयिस्त्वदुदीर्त इति वा Mah अस्मान्यपि स्वतः BB

३ 'ईर गतौ कम्पने च' Mah उद्गच्छन्ति परोपकाराय U उत्पद्यन्ते BB

- This stanza=YV 26 12 =TS 1 1 14.4.

४ ०न्तं D

५ हे अग्ने ! Sy

६ दीप्तिमन्तो भवन्ति Sy

७ शैव P अभिषवग्रावेव Sy

८ स्तूयसे Sy

९ ०त्वम् is suggested for ०त्तम् ॥ महान् त्वम् Sy

१० द्योतमानस्य Sy

११ उद्गच्छति Sy

१२ आत्मना Sy

१३ मेघगर्जितमिव Sy

१४ उक्तप्रकारेण Sy

१५ वसूव P वसुकामा वयम् Sy

१६ ना P

१७ अस्माकं बलमाचरन्तम् Sy

१८ स्तुमः Sy

१९ अग्निः Sy

२० सर्वान् Sy

२१ शत्रून् Sy

२२ ०शयन्तु P ०नयतु is suggested for ०नयन्तु ॥ अतिपारयतु Sy

२३ नावेव P
नावा सागरेण सिन्धुम् Sy

२४ शोभनकर्मा Sy

२५ Ms D puts the figure ॥२५॥ here to indicate the end of the twenty-fifth hymn No such number is given in P

V 26

अग्ने॑ पावक रो॒चिषा॑ म॒न्द्रया॑ देव जि॒ह्वया॑ । आ दे॒वान्व॑क्षि॒ यक्षि॑ च ॥ १ ॥

अग्ने[1] पावक । इति[2] निगदव्याख्याता[3] ।

तं त्वा॑ घृतस्नवीमहे॒ चित्र॑भानो स्व॒र्दृश॑म् । दे॒वाँ आ वी॒तये॑ वह ॥ २ ॥

त त्वा । तम् । त्वाम् । उदकस्य[4] प्रापयित । याचामहे । चित्रदीप्ते[5] । सर्वस्य द्रष्टारम्[6] । त्वमिह

---

१. 'अग्ने पावक' इति नवर्चं द्वादश सूक्तम् । वसुयव ऋषय । गायत्री छन्द । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्ने गायत्रम्' (KSA 25 26 p 19) इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेद सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'अग्ने पावक दूत व इति सूक्ते' (ĀSS 4 13)इति । आधाने द्वितीयायामिष्टौ प्रथमस्य हविषः 'अग्ने पावक' इत्येषा याज्या । सूत्रितञ्च—'स न पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा' (ĀSS 2 1) इति Sy

२. ०वकैति D

३. This stanza is explained in the following manner—हे पावक ! शोधक ! रोचिषा स्वदीप्त्या । मन्द्रया देवाना मादयित्र्या जिह्वया च । हे देव ! द्योतमान ! अग्ने ! देवान् आ वक्षि यज्ञार्थमावह । यक्षि च तान् यज Sy हे अग्ने ! पावक ! शोधक ! हे देव ! रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेनाहवनीयात्मना स्थित इति शेष । मन्द्रया मदनीयया जिह्वया होतृवाग्रूपेणावस्थित इति शेषः । देवानावक्षि आवह यक्षि यज च । द्वावग्नेरधिकारौ हौत्रमाहवनीयरूपेण हविर्ग्रहण चात एव स्तूयते Mah हे अग्ने ! पावक ! पावयित ! रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेन । आहवनीयात्मना स्थित इति शेष. । मन्द्रया च मदनीयया च देवजिह्वया होतृत्वेनावस्थित इति शेष । आ देवान् वक्षि यक्षि च देवान् वक्षि चावह देवान् यज चेति । द्वौ ह्यग्नेराकारौ हौत्र चाहवनीयरूपेण हविर्वहण चात एव स्तूयते U हे अग्ने ! पावक ! शोधक ! रोचिषा रोचनशीलया मन्द्रया श्लक्ष्णया मदनशीलया वा हे देव ! जिह्वया त्वदीयया वाचा वा देवानावक्षि आवह आहूय यक्षि च यज च । इष्ट्वा च देवान् यजमानस्याभिमत रस सम्पादयेति भाव. BB

This stanza=YV 17 8.=TS 1 3 14 8

अभ्यात्मं पक्षपुच्छानि विकर्षति । अभ्यात्ममेव तच्छान्तिं धत्ते । परस्तादर्वाक्परस्तादेव तदर्वाचीᳲ शान्ति धत्तेऽग्ने पावक रोचिषेति दक्षिण पक्षᳲ स नः पावक दीदिव इति पुच्छ पावकया यश्चितयन्त्या कृपेत्युत्तर पावक पावकमिति यद्वै शिवᳲ शान्तं तत्पावकᳲ शमयत्येवैनमेतत् SB 9 1 2.30. p 708

४. उदकतस्य P घृतस्य प्रेरक ! यद्वा घृतेन जनित ! Sy

५. चित्रा नानाविधा भानवो रश्मयो यस्यासौ चित्रभानु, तस्य सम्बोधनम् Sy

६. सर्वद्रष्टारम् Sy

देवान् । हविर्भक्षणाय । आवह ।

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥ ३ ॥

वीतिहोत्रम् । प्रिययज्ञम । त्वाम् । कवे । दीप्तिमन्तम् । दीपयाम । अग्ने । महान्तम् । अध्वरे ।

अग्ने विश्वेभिरा गहि देवेभिर्हव्यदातये । होतारं त्वा वृणीमहे ॥ ४ ॥

अग्ने विश्वेभिः । अग्ने ! यजमानायास्मै । सर्वैः । देवैः सह । आगच्छ । त्वाम् । होतारम् । वृणीमहे ।

उत्तरा निगदव्याख्याता

यजमानाय सुन्वत आग्ने सुवीर्यं वह । देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ ५ ॥

[यजमानाय]

---

१ हविषां भक्षणाय Sy

२ कान्तयज्ञम् Sy 'वृग गतौ' इतिर्गतिर्व्याप्तिः पुत्रपौत्रपशुधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये समृद्धये होत्रं होमो यस्य स वीतिहोत्रस्तं, यत्र होमे कृते समृद्धिप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिलाषो होत्रे होतृकर्मणि यस्य तम् Mah 'वी गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु' वीतिरभिलाषो होतृकर्मणि यस्य स वीतिहोत्रः । अथवा विविधा ईतिर्गतिर्होतृप्रशास्त्रादिषु होत्रासु यस्य स वीतिहोत्रः । वीतिहोत्रं त्वाम् U वीतिहोत्रमिष्टस्तोत्रम् वेतव्या कमितव्या होत्रा वाक् स्तोत्ररूपा होतृव्यापारो वा यस्य तम् BB ३ त्वा P

४ हे कान्तदर्शिन् ! Sy अतीतानागतदूरवर्तिपदार्थानां यस्य युगपत् ज्ञानं स कविः Mah अतीतानागतदूरवर्तिपदार्थानां यस्य युगपत् ज्ञानं स कान्तदर्शनः U मेधाविन् ! BB

५ द्यौः कान्तिरस्यास्तीति द्युमांस्तं स्वत एव द्युत्युपेतम् Mah

६ समिन्धिः सन्दीपयामः Sy अनेनेध्मकाष्ठेन दीपयाम Mah 'इन्धी दीप्तौ' सन्दीपयामः । अनेनेध्मकाष्ठेन U प्रागेव दीप्तिमन्तं सन्तमनया समिधा सम्यग्दीपयामः BB

७ हे भगवन्नग्ने ! U ।

८ यज्ञे Sy, U यागे निमित्ते Mah अध्वराय यम् । निमित्तात्सप्तमी । 'ध्वृ हुर्छने', हुर्छनं कौटिल्यम् । ध्वरन्तीति ध्वरा रक्षःप्रभृतयः । पचाद्यच् । ते यत्र न सन्ति सोऽध्वरः । तादृशाय यज्ञाय त्वां समिधीमहि BB

सोम्यावधाति । वीतिहोत्रं त्वां कवे द्युमन्तꣳ समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरऽइत्येतया गायत्र्या गायत्रीमेवतत्समिन्धे सा गायत्री समिद्धानि छन्दाꣳसि समिन्धे छन्दाꣳसि समिद्धानि देवेभ्यो य॒ वहन्ति । SB 1 3.4.6 p 30 This stanza=YV 2.4=TS 1 1 11 2

९ हविषां दात्रे यजमानाय, तदर्थम् Sy

१० सर्वैः P

११ ०च्छन् P त्वं यज्ञं प्रत्यागच्छ Sy

१२ यज्ञः देवानामाह्वातारम् Sy

१३ प्रार्थयामहे Sy १४ ताः P

१५ The *pratīka* is supplied by the Editor हे अग्ने ! सुन्वते अभिषवं कुर्वते । यजमानाय । सुवीर्यं शोभनं बलम् । आ वह प्रापय । किञ्च देवैः सह । बर्हिषि यज्ञे । आ सत्सि आसीदेति Sy

समिधानः सहस्रजिदग्ने धर्माणि पुष्यसि । देवानां दूत उक्थ्यः ॥ ६ ॥

समिधान । सन्दीप्यमान[1] । शत्रुसहस्रस्य तेज[2] । त्वम्[3] । अग्ने । कर्म[4] । प्रवर्तयसि[5] । देवानाम् । दूत[6] । प्रशस्य[7] ।

न्यग्निं जातवेदसं होत्रवाहं यविष्ठ्यम् । दधाता देवमृत्विजम् ॥ ७ ॥

न्यग्निम्[8] । निदधात धत्त[9] । अग्निम् । जातप्रज्ञम्[10] । सप्ताना होत्राणा वोढारम्[11] । युवतमम् । देवम्[12] । ऋतौ[13] च यष्टारम्[14] ।

प्र यज्ञ एत्वानुषगद्या देवव्यचस्तमः । स्तृणीत बर्हिरासदे ॥ ८ ॥

प्र यज्ञ । यज्ञ[15] । प्रगच्छतु[16] । अद्य[17] । अनुपक्तम्[18] । अतिशयेन देवव्यापी[19] । तदर्थमनुपक्त बर्हि । स्तृणीत[20][21] ।

एदं मरुतो अश्विना मित्रः सीदन्तु वरुणः । देवासः सर्वया विशा ॥ ९ ॥

एद मरुत । अश्विनौ[22] । मित्रावरुणौ[23] । अन्ये च देवा[24] । सर्वे[25] । अनुचरै सह[26] । इद बर्हि[27] । अग्ने । सीदन्तु[28] ।

---

१. हविर्भि. समिद्धयमानः Sy
२. जेत is suggested for तेज ॥ हे सहस्रस्य जेत· ! Sy.
३. तुम् P
४ कर्मा P न· कर्माणि यज्ञादिक्रिया Sy
५. पोषयसि Sy
६. दूतः सन् Sy.
७. प्रशस्य· is suggested for प्रशस्य ॥
८. हे यजमाना ! Sy
९. निधत्त Sy
१०. जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदास्तम् Sy
११. होत्रस्य यज्ञस्य वोढारम् Sy
१२. द्योतमानम् Sy
१३ Omitted by D
१४ जष्टार P
१५. यज्ञसाधन हविः Sy
१६. देवान् गच्छतु Sy
१७. अस्मिन्नहनि Sy
१८. अनुपक्त यया भवति तथा Sy
१९ देवै. प्रकाशमानै स्तोतृभिर्व्याप्ततमः Sy
२०. स्तृ० D
२१. VM ignores आसदे ॥ हे ऋत्विज. ! अग्नेरासदनार्थम् Sy
२२. देवाना भिषजौ Sy
२३. सूर्य. । वरुणश्च Sy
२४. एते सर्वे देवा Sy
२५. सर्व. P समस्तेन Sy
२६. स्वीयेन परिजनेन सार्धम् Sy
२७. ०र्हिम् P
२८. VM. ignores आ and मरुत. । आ सीदन्तु । मरुतो मरुद्गणा· Sy
Ms. D puts the figure ॥२६॥ here to indicate the end of the twenty-sixth hymn No such number is given in P

V 27

अनस्वन्ता सत्पतिर्मामहे मे गावा चेतिष्ठो असुरो मघोनः ।
त्रैवृष्णो अग्ने दशभिः सहस्रैर्वैश्वानर त्र्यरुणश्चिकेत ॥ १ ॥

अनस्वन्ता[1] । कात्यायन[2]—'त्रैवृष्णपौरुकुत्स्यौ द्वौ त्र्यरुणत्रसदस्यू[3] राजानौ भारतश्चाश्वमेध[4]'[5] इति त्र्यरुणत्रसदस्युः[6] अग्निप्रसादान्महद् धन लब्ध्वा ववति[7]—अनस्वन्तेति[8] ।

अनोवहनयोग्यौ[9] । अनुड्वाहौ[10] । सता पतिः[11] त्र्यरुण । मह्यम् । अददात्[12] । अतिशयेन देवान् प्रति स्तोत्रवतो[13] ज्ञाता[14] । निरसिता शत्रूणाम् । किं चायम्[15] अग्ने ! त्रैवृष्ण[16] । त्र्यरुण[17] । दशभिः गवां सहस्रैर्मह्यं प्रदित्सितैः[20] । समाप्तः[18] प्रादुरभूत्[19] ।

---

१ 'अनस्वन्ता' इति षड्चं त्रयोदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अनस्वन्ता षड् त्रैवृष्णपौरुकुत्स्यौ द्वौ त्र्यरुणत्रसदस्यू राजानौ भारतश्चाश्वमेधोऽस्यास्तिस्रोऽनुष्टुभो नात्मात्मने वदा विति सर्वास्वग्निं केचिदन्त्यैन्द्राग्नी' (KSA 25 27 p 19) इति । त्रिवृष्णस्य पुत्रस्य त्र्य—पुरुकुत्सस्य पुत्रस्त्रसदस्युर्भरतस्य पुत्रो ऽश्वमेध एते त्रयोऽपि राजानः सम्भूयास्य सूक्तस्य ऋषयः, यद्वात्रिरेव ऋषिः । आद्या स्तिस्रस्त्रिष्टुभः चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । षष्ठीन्द्राग्निदेवत्या शिष्टाः पञ्चाग्नेय्यः । वि नियोगो लैङ्गिकः Sy

२ त्रैष्ण्य P, D

३ ०स्यु P

४ ०श्वस्व० P, D

५ A fragment of KSA. 25 27 p 19

६ ०त्रसदस्यू is suggested

७. वावति P ददत is suggested for ववति ।

८. ०स्वान्तावितिति P ०स्वन्तावितिति D अत्री राजर्षीणां दानमग्ने पुरतोऽनेन सूक्तेनावर्णयत् Sy

९ अनसा शकटेन संयुक्तौ Sy

१० ०हो P अनड्वाहौ is suggested for अनुड्हौ ॥ गावावनड्वाहौ गवां हिरण्यानां वा Sy

११ पीवति P
पालयिता Sy

१२ ददौ । 'महि दाने' Sy

१३ ज्ञातृतमः Sy

१४ बलवान् Sy

१५ चयम् P

१६ त्रैष्ण्यं P त्रैष्ण्य D
त्रिवृष्णपुत्रः Sy

१७. ०ण P
इत्येतन्नामा राजर्षिः Sy

१८. ०स्सित्रैतममा० P

१९. स राजर्षि सर्वैर्जनैरनेन दानेन ज्ञायते Sy

२० VM ignores मघोनः and वैश्वानर ॥ मघवा धनवान्, प्रथमार्थे ङसि ॥ हे विश्वेषां नराणां नेतः ! Sy

योमे॑ श॒ता च॑ विंश॒तिं च॒ गोनां॒ हरी॑ च यु॒क्ता सु॒धुरा॒ ददा॑ति ।
वैश्वा॑नर॒ सुष्टु॑तो वावृधा॒नोऽग्ने॒ यच्छ॒ त्र्य॑रुणाय॒ शर्म॑ ॥ २ ॥

यो मे । य[1] । मे[2]। पूर्वोक्तेभ्योऽधिक शतानि[3]। विंशतिम्[4]। च। गवाम् । अश्वौ । च । रथे युक्तौ[5]। शोभनधूर्वहनसमर्थौ[6] । ददाति[7]। तस्मै त्र्यरुणाय । अग्ने[8] वैश्वानर[8] मया सुष्ठु स्तुत[9] । ववृधान[10] । सुखम् । प्रयच्छ ।

ए॒वा ते॑ अग्ने सु॒म॒तिं च॑का॒नो नवि॑ष्ठाय नव॒मं त्र॒सद॑स्युः ।
यो मे॒ गिर॑स्तुविजा॒तस्य॑ पू॒र्वीर्यु॒क्तेना॒भि त्र्य॑रुणो गृ॒णाति॑ ॥ ३ ॥

एवा ते । एवम् । अग्ने । नविष्ठाय[11] । तुभ्यम् । स्तोतव्याम्[12] । सुमतिम्[13] । त्रमदस्युम्[14] । चकानो[15] भवति निवेदयतीत्यर्थ । क[16] सुमतिमित्याह यो म इति—य । मम । याञ्ञा[17] गिर[18] । बहुपुत्रस्य[19]। पूर्वप्रयुक्ता[20]। युक्तेन वचनेन[21]। अय त्र्यरुण । अभिगृणाति—इद[22] ददामीति वदतीत्यर्थ ।

यो म॒ इति॑ प्र॒वोच॒त्यश्व॑मेधाय सू॒रये॑ ।
दद॑दृ॒चा स॒निं य॒ते दद॑न्मे॒धामृ॑ताय॒ते ॥ ४ ॥

यो म इति ॥ सोऽयमेकाश्वमेधस्य[23] ॥ यो याचक[24] । मह्यम्[25] । इति । प्रवोचति[26] । अश्वमेधाय[27] ।

---

१. त्र्यरुणः Sy.
२. मह्यम् Sy.
३. शतानि सुवर्णानाम् Sy
४ ०ति P
५. रथेन युक्तौ Sy
६ ०भोजनधू० P सुधुरौ सुष्ठु धुर वहन्तौ Sy
७. अददात् Sy
८ हे वैश्वानर ! Sy
६. ०ता P
अस्माभि. सम्यक् स्तुतः Sy
१०. हविर्भिर्वर्धमानस्त्वम् Sy
११. अत्यन्तं स्तुत्याय Sy
१२ ०तव्यं D नवतमाम् Sy
१३ स्तुतिम् Sy.
१४. त्रसदस्युरपीद गृहाणेद गृहाणेति मां प्रार्थितवान् Sy
१५. त्रसदस्यु. is suggested for त्रसदस्युम् ॥ कामयमान. Sy
१६. का is suggested for क ।
१७. ०ज्ञा P याच्ञा is suggested for याज्ञाः ।
१८. स्तुतीः श्रुत्वा प्रीतः सन् Sy.
१९. बह्वपत्यस्य Sy.
२०. बह्वी· Sy.
२१. अभियुक्तेन मनसा Sy.
२२ Omitted by P इद गृहाणेद गृहाणेति यथा मा ब्रवीति Sy
२३. सेयमेकाश्व० or सोऽयमेकोऽश्व० is suggested for सोऽयमेकाश्व० ।
२४. भिक्षमाणोऽर्थी Sy
२५. मह्यं देहि Sy
२६. प्रब्रवीति Sy
२७. राजर्षये Sy

प्रज्ञाय[1] मह्य दातव्यमिति वदसीत्यर्थः[2] । तस्मा अयमश्वमेध ऋक्चा[3] । सनिम्[4] । प्रतिगच्छते[5] ददवसन धन याचते । धन प्रयच्छति । तथा धनप्रदाने मेधाम्[6] । प्रयच्छति[7] । यज्ञमिच्छत[8] इत्यात्मस्वभावान्मनुकथनमश्वमेधस्य[9] यस्य[10] अश्वमेधस्त्र्यरुणाय महद्धनमददात्[11] ।

यस्य॑ मा परु॒षाः श॒तमु॑द्ध॒र्षय॑न्त्यु॒क्षणः॑ ।
अश्व॑मेधस्य॒ दाना॒ः सोमा॑इव॒ त्र्याशि॑रः ॥ ५ ॥

ततस्त्र्यरुणो वदति[12] । यस्य अश्वमेधस्य[13] । माम् । परुषा बलोत्सिक्ता[14] । शतसंख्या[15] । उक्षण[16] । अत्यन्त हर्षयन्ति[17] । तस्याश्वमेधस्य[18] । दाना[19] । सोमा इव भवन्ति[20] । त्र्याशिर[21] सक्तव पयोधाना इति सोम मिश्राणि त्रीणि[22] ।

इन्द्रा॑ग्नी श॒त॒दाव्न्य॑श्वमे॑धे सु॒वीर्य॑म् ।
क्ष॒त्रं धा॑रयतं बृ॒हद्दि॒वि सूर्य॑मिवा॒जर॑म् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी । निगदव्याख्याता । सत्रमिति[23] धनानामेति[24], अश्वमेधेनान्येभ्यो दीयमानेन[25] धनेन तुष्यति

---

१ प्राज्ञाय is suggested for प्रज्ञाय ॥ प्रेरकाय धनानां दात्रे वाम्ने Sy

२ वदति seems to be the explanation of प्रवोचति । योऽश्वमेधं धनानि भिक्षत इत्यर्थः Sy

३ ऋग्भि॰ स्तोत्रेण सह Sy

४ सनिं D धनम् Sy

५ आत्मनः समीपं गच्छते तस्मा अर्थिने Sy

६ यज्ञविषयां प्रज्ञाम् Sy

७ देहि Sy

८ हे अग्ने ! ऋतायते यज्ञमिच्छते तस्मा अश्वमेधाय Sy

९ ॰स्वभावानुकथन॰ is suggested for ॰स्वभावान्मनुकथन॰ ।

१० य॰ is suggested for यस्य ।

११ The commentary on this stanza is omitted by P

१२ तत॰ ... वदति is omitted by P

१३ यस्य । अश्वमेधस्य is omitted by P यस्य येन Sy

१४ ॰क्ता P कामानां पूरका॰ Sy

१५ शतस्य सख्या॰ P शतम् Sy

१६ उक्षाणो बलीवर्दा॰ Sy

१७ उत्कर्षेण हर्षयन्ति Sy

१८ अश्वमेधेन Sy

१९ दत्ता॰ Sy

२० सोमा इव तव प्रीत्यर्थाय भवन्तु Sy

२१ हे अग्ने ! ते उक्षाण॰ दधिसक्तुपयोभ्यास्त्रिभ आशिरोऽभिश्रयणसाधनभूता येषां ते त्र्याशिर॰ Sy

२२ Omitted by D

२३ धननाम is suggested for धनानाम ॥ Ngh 2 10

२४ ॰माना P २५ धनेन नेन P

त्र्यरुण इत्यपरमन्त्रमिति ।[1][2]

V 28.

समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्रेत्प्रत्यङ्ङुषसमुर्विया वि भाति ।
एति प्राची विश्ववारा नमोभिर्देवाँ ईळाना हविषा घृताची ॥ १ ॥

[3]समिद्धः[4] । विश्ववारा ॥ सूर्ये[5] तिरोहिते[6]ऽत्रि[7]रुषसमजनयत्तत[8] आत्रेय्युषा[9] विश्ववारोच्यते । अग्नि-रुपसि । समिद्ध[10] । तथा दिवि[11] । चौषस तेज । श्रयति । सूर्यश्च महान्[12] । उषसम् । प्रकाशयति[13] । अभिमुख[14] । तथा सर्वैर्वरणीयोषाश्च[15] । अभिमुखम्[16] । आगच्छति[17] । पुरुषाणा प्रबुद्धाना[18] देवविषयैर्नमस्कारैः[19] सह । देवान्[20] । स्तुवती[21] । हविषा[22] सह । घृत चाञ्चन्ती[23] प्रदयन्ती[24] प्रवर्तयन्ती[25] यज्ञमित्यर्थ ।

१. ०खन्त इति P ०मन्त्र० इति is suggested for ०मन्त्रमिति ।

२. हे इन्द्राग्नी ! शतदाव्नि शतमपरिमितमर्थिभ्यो धन ददातीति शतदावा तस्मिन् । अश्वमेधे राजर्षौ । सुवीर्यं शोभनवीर्यसहितम् । बृहत् महत् । अजर जरारहितम् । क्षत्र धनम् । धारयत निधारयतम् । कथमिव ? दिवि अन्तरिक्षे । सूर्यमिव Sy
Ms D puts the figure ॥२७॥ here to indicate the end of the twenty-seventh hymn No such number is given in P

३ 'समिद्धो अग्नि' इति षड्च चतुर्दश सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'समिद्धो विश्ववारात्रेयी त्रिष्टुब्जगती त्रिष्टुबनुष्टुब्गायत्र्यौ' (KSA 25 28 p 19) इति । अत्रिगोत्रोत्पन्ना विश्ववारानामिकास्य सूक्तस्य ऋषि । आद्या तृतीये त्रिष्टुभौ द्वितीया जगती चतुर्थ्यनुष्टुप् अन्त्ये गायत्र्यौ । अग्निर्देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिक. Sy

४ समिन्ध. P

५ P and D add न before सूर्ये ।

६. तिरोहिते is omitted by P

७. ०तिर० P, D

८. ०मजत्त० P., D

९. अत्रेर्युषा D

१०. सम्यग्दीप्त· Sy

११. द्योतमानेऽन्तरिक्षे Sy

१२. उरु विस्तीर्णम् Sy

१३. विशेषेण भ्राजते Sy

१४ अभिमुखः सन् Sy

१५. अभिमुखस्तथा । सर्वैर्वरणीया । उषाश्च are omitted by P सर्वमपि पापरूपं शत्रु वारयित्र्येतन्नामिका Sy

१६. प्राङ्मुखी सती Sy

१७ एवभूतमग्निं प्रति गच्छति Sy

१८. प्रयुद्धाना P

१९ स्तोत्रै· Sy

२० इन्द्रादीन् Sy.

२१ ०न्ति P

२२. हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन युक्तया Sy.

२३. ०ञ्चान्ति P घृताच्या स्रुचा सहिता Sy

२४. प्रपर्यन्ति P

२५ प्रवर्तयन्ति P.

समिध्यमानो अमृतस्य राजसि हविष्कृण्वन्तं सचसे स्वस्तये ।
विश्वं स धत्ते द्रविणं यमिन्वस्यातिथ्यमग्ने नि च धत्त इत्पुरः ॥ २ ॥

समिध्यमान । दीप्यमानस्त्वम्[1] । अमृतस्य[2] । ईश्वरो भवसि[3] । हविः[4] । कृण्वन्तम् । सचसे[5] । अविनाशाय । स[6] विश्वम्[7] । धनम्[8] । धारयति । यम्[9] । त्वं व्याप्नोषि[10] । तथातिथीनां योग्यमन्नादिकम्[11] । च । अतिथीनामग्रतः[12] । निधत्से[13] । एव[14] ।

अग्ने शर्ध महते सौभगाय तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु ।
सं जास्पत्यं सुयममा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठा महांसि ॥ ३ ॥

अग्ने[15] । अग्ने[16] ! अस्माकमभ्युदयाय[18] । महते[19] । उद्युक्तो भव[20] । तव[21] । प्रधानि[22] । उत्तमानि[23] । अस्मासु

---

१ सम्यगिध्यमानस्त्वम् Sy
साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य पुरोडाशं सप्त
२ उदकस्य Sy
३ ईशिषे Sy
४ पुरोडाशादिहविष्कर्तारं यजमानम् Sy
५ सेवसे वसे D
६ यजमानः Sy
७ समस्तम् Sy
८. पश्वादिलक्षणं धनम् Sy
९ यजमानम् Sy
१० गच्छसि Sy
११ अतिथिरूपस्य तव योग्यं हविः Sy
१२ तव पुरस्तादेव Sy
१३ स्थापयति च Sy
१४ एवं P
१५ VM ignores अग्ने ।
१६ पवित्रेष्ट्यां स्विष्टकृत 'अग्ने शर्ध' इति याज्या । सूत्र्यते हि—'जुष्टो दमूना अग्ने शर्ध महते सौभगायेति संयाज्ये' (ĀSS 2 12) इति । कपालमित्यत्राप्ययमेव स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितञ्च—'जुष्टो दमूना अग्ने शर्ध महते सौभगायेति संयाज्ये' (ĀSS 2 18) इति Sy
१७ हे अग्ने ! त्वम् Sy
हे भगवन्नग्ने ! U
१८ शोभनधनत्वाय Sy महत्सौभाग्यं लोकस्थितिः Sy
१९ प्रभूताय Sy
२० शत्रून् सहस्व Sy उत्सहस्व । बलमाविष्कुरु Mah U
२१ तव सम्बन्धीनि Sy उद्यच्छतस्तव Mah
एवं कुर्वतस्तव U
२२ धनानि तेजांसि वा Sy हविर्लक्षणान्यन्नानि यशांसि वा सन्तु Mah हविर्लक्षणानि धनानि सन्तु यशांसि वा U 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वाऽन्नं वा' N 5 5
२३ प्रधान्युमत्युत्त० P प्रधं न्युमम्युत्त० D
उत्कृष्टानि Sy उत्कृष्टानि सन्तु Mah

भवन्तु । धनप्रदानेन जायापत्योर्द्वन्द्वम्[१] । सुष्ठु सयुक्तम्[२] । समाकुरु मा च जाया च सङ्गतो[३] कुरु । शत्रुत्वमिच्छता[४] च । तेजांसि[५] । अभितिष्ठ[६] ।

समि॑द्धस्य॒ प्रम॑हसो॒ऽग्ने॒ वन्दे॒ तव॒ श्रिय॑म् ।
वृ॒ष॒भो द्यु॒म्नवाँ॑ असि॒ सम॑ध्व॒रेष्वि॑ध्यसे ॥ ४ ॥

समिद्धस्य[७] । सन्दीप्तस्य[८] । प्रकृष्टतेजस । अग्ने ! स्तौमि[९] । तव[१०] । कान्तिम्[११] । स त्व वर्षिता कामानाम् । अन्नवान्[१२] । असि[१३] । यज्ञे[१४] च । समिध्यसे[१५] ।

-उत्तरा निगदसिद्धा

समि॑द्धो अग्न आहुत दे॒वान्य॑क्षि स्वध्वर । त्वं हि ह॒व्य॒वाळसि॑ ॥ ५ ॥

[१६][समिद्धः][१७]

---

१. ०यावत्योर्द्वन्द P ०यापत्यो द्वन्द्वम् D किञ्च हे अग्ने ! त्व जास्पत्यम्—जा जाया च पतिश्च जायापती । तयोः कर्म जास्पत्यम् । तत् Sy जायापत्यमित्यर्थे जास्पत्यमिति निपातः । जायापत्य पत्नीयजमानरूपम् Mah जायापतिमिति प्राप्ते, आकारयकारयोर्लोपः सुक् च U

२. सुष्ठु नियमनोपेतम् । अन्योन्य सश्लिष्टमित्यर्थः Sy सुनियम जितेन्द्रियमन्योन्यावद्धरागम् । सुष्ठु यम्यते सुयमम् Mah सुनियममन्योन्यबद्धरागम् U

३. ०तो P, D सम्यक् कुरुष्व Sy कुरु Mah कुरुष्व U

४ शत्रुमात्मन इच्छता सपत्नानाम् Sy

५. महत्त्वानि U.

६ आक्रमस्व Sy, Mah पद्भ्यामभिभव U
This stanza=YV 33 12

७ ०मिध्यस्य P

८. प्रवृद्धस्य Sy

९. अह यजमानः स्तौमि Sy

१०. तव सम्बन्धिनीम् Sy

११. दीप्तिम् Sy.

१२. धनवान् Sy

१३. भवसि Sy

१४. यज्ञेषु Sy

१५. सम्यग्दीप्यसे Sy

१६. दर्शपूर्णमासयो 'समिद्धो अग्न आहुत' इति द्वे सामिधेन्यौ । सूत्रितञ्च—'समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे' (ĀSS 1 2) इति Sy

१७ The *pratika* is supplied by the Editor हे आहुत ! यजमानैरा समन्ताद्धुत ! हे स्वध्वर ! शोभनयज्ञोपेत ! हे अग्ने ! समिद्ध सम्यग्दीप्तः । त्वम् । देवान् द्योतमानानिन्द्रादीन् । यक्षि यजस्व यस्मात् कारणात् हे अग्ने ! त्वम् । हव्यवाट् असि हव्याना वोढा । भवसि । अतः कारणाद्देवान् यजस्वेति सम्बन्ध Sy इयमृक् परिधिस्थानीया । परिधान विधानसमापनम् । समिद्ध इति च समाप्तिलिङ्गम् । अत एवानुयाजे वेदितव्या । परिधेर्बहिः बहिःपरिधिः BB
This stanza=TS 2.5 8 6

आ जुहोता दुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् ॥ ६ ॥

आ जुहोत । प्रयति वर्तमाने । यज्ञे । जुहुत । "यजध्वं च यस्मै कामाय समैधिध्वम्" इति वाजसनेयकम् देवान् । अग्निं हव्यवाहनस्तम् । वृणीध्वम् । न तु कव्यवाहनं नाप्यसुराणामग्निं सहरक्षसमिति ।

V 29

अर्यमा मनुषो देवताता त्री रोचना दिव्या धारयन्त ।
अर्चन्ति त्वा मरुतः पूतदक्षास्त्वमेषामृषिरिन्द्रासि धीरः ॥ १ ॥

अर्यमा ॥ गौरिवीति शाक्त्य ॥ अर्यमशब्द प्रेरयितृवचन । मनुष्यम् । यज्ञे । त्रीणि । तेजांस्यग्न्यादीनि । प्रेरयन्ति । तथा त्रीण्येव तानि । अन्तरिक्षस्थानि । वर्तन्ते । तथा मरुतश्च । शुद्धबला स्वकार्यं कुर्वाणा । त्वाम् । पूजयन्ति । त्वम् । एषामग्न्यादीनाम् । न्यूनातिरिक्तावेक्षणम् । प्रभु सन्

१ ०ता P
२ हे ऋत्विज । यूयम् Sy
३ प्रति P प्रवृत्ते सति Sy
४ अस्मदीययागे Sy
५ जुहोत Sy ६ परिचरत Sy
७. देवाग्नि D
८ हविर्वा वोढारमेतन्नामकम् । हव्यवाहनमनामकस्यैवाग्नेर्देवतासम्बन्धो यजमानैर्वरणीयत्वं च तैत्तिरीये स्पष्टमाम्नातम्—'त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहन पितृणां सहरक्षा असुराणाम् । त एतह्याशंसन्ते मां वरिष्यन्ते मामिति वृणीध्वं हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीते' (TS 2 5 8 6) इति Sy
९ अग्नी० P अग्नी D सम्भवब्व्य हव्यवाहनम् Sy १० व्यावहन P
११ ०रसमिति P
१२ VM. ignores आ ॥
आ समन्तात् Sy
Ms D puts the figure ॥२८॥ here to indicate the end of the twenty-eighth hymn No such number is given in P
१३ 'अर्यमा' इति पञ्चदशर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अर्यमा गौरिवीति शाक्त्य ऐन्द्रमुशना यवौशनसो वा पाद' (25 29 p 19) इति । शक्तिगोत्रोत्पन्नो गौरिवीतिर्नाम ऋषि । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् (KSA 12 6 p 5) । इन्द्रो देवता मन्त्रसाविपरिभाषया (KSA 12 12 p 5) निवृत्तत्वात् । 'उशना यस्सहस्यै' इति पाद औशनस ऐन्द्रो वा । आभिप्लविके तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये एतन्निविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'तृतीयस्य अर्यमा या जात इवेति मध्यन्दिन' (ASS 7 7) इति Sy
१४ ०ति P
१५ The passage, अयम वचन, should follow प्रेरयन्ति ॥ अर्यमाणि यानि तेजांसि सन्ति Sy १६ मनो सम्बन्धिनि Sy
१७. देवताती Sy
१८ रोचमानानि वाय्वग्निसूर्यात्मकानि Sy
१९. दिव्यन्तरिक्षे भवानि तानि तेजांसि Sy
२० मरुतो धारयन्ति Sy
२१ ०बलाः is suggested for ०बला।
२२ स्तुवन्ति Sy २३ मरुताम् Sy
२४ It seems to be the explanation of ऋषि ॥ द्रष्टा Sy

करोषि[1] । प्राज्ञ[2] ।

अनु यदीं मरुतो मन्दसानमार्चन्निन्द्रं पपिवांसं सुतस्य ।
आदत्त वज्रमभि यदहिं हन्नपो यह्वीरसृजत्सर्तवा उं ॥ २ ॥

अनु यदीम्[3] । यदा । एनम्[4] । इन्द्रम् । मोदमानम्[5] । सोमम्[6] । पपिवासम्[7] । मरुत । सोमपानानन्तरमाहु[8] । "प्रभर भगवो जहि वीरयस्व"* इति । तदानी[9] वज्रम् । अभ्यादत्त[10] । यदायमिन्द्र । अहिम्[11] । हतवान्[12] तेन वज्रेण । अथाहिं स हत्वा[13] बह्वी[14] । अप[15] सरणाय[16] । असृजत्[17] ।[18]

उत ब्रह्माणो मरुतो मे अस्येन्द्रः सोमस्य सुषुतस्य पेयाः ।
तद्धि हव्यं मनुषे गा अविन्ददहन्नहिं पपिवाँ इन्द्रो अस्य ॥ ३ ॥

उत ब्रह्माण[19] । अपि च । हे ब्राह्मणा[20] । हे मरुत[21] । मम[22] । इमम्[23] । सोमम्[24] । सुष्ठु सुतम्[25] । इन्द्र[26] । पिबतु[27] । तत् । हि[28] । सोमाख्य हवि[29] । मनुष्यार्थम्[30] । पणिभिरपहृतान् पशून्[31] । अविन्दत्[32] । तथाहिं[33] च । इमम्[34] । पीत्वा[35] । जघान[36] । इन्द्र ।

---

१. VM. seems to explain इन्द्र असि as प्रभु. सन् करोषि ॥ हे इन्द्र ! भवसि Sy.
२. धीमान् Sy.
३. ०दिं D.
४. ०देन० D.
५. तृप्यन्तम् Sy.
६. अभिषुत सोमम् Sy.
७ पीतवन्तम् Sy
८. अन्वस्तुवन् Sy
*AB. 3 20
९. तदेन्द्रः Sy
१०. आददौ Sy
११. वृत्रम् Sy
१२. अभिहतवान् Sy
१३. Omitted by D
१४ वहिं P महती Sy.
१५ वृत्रेण निरुद्धान्युदकानि Sy.
१६ स्वैरत्वेन सर्तुं गन्तुम् Sy
१७. सृ० D निरोधाच्चामुञ्चत् Sy.
१८. VM ignores उ ।
१९. Omitted by P
२०. ०ण P
हे बृहन्त. ! Sy
२१. हे मरुतः ! यूयम् Sy
२२. मदीयस्य Sy
२३. अस्य Sy
२४. सोमस्य । इम सोमम्, द्वितीयार्थे षष्ठी Sy
२५. सुष्ठ्वभिषुतम् Sy
२६. इन्द्रश्च Sy
२७. पिबत । पेया---पिबतेराशीर्लिङि मध्यमबहुवचनस्यैकवचनम् Sy
२८. खलु Sy
२९. युष्माभिः पीत सोमात्मकं हविः Sy
३०. मनुष्याय यजमानाय Sy
३१. धेनूर्वृष्टिलक्षणान्युदकानि वा Sy.
३२. वेदयति । यजमान गा लम्भयतीत्यर्थः Sy
३३. वृत्रम् Sy
३४ सोमम् Sy
३५. पीतवान् Sy.
३६. अवधीत् Sy

आद्रोदसी वितर वि ष्कंमायत्संविव्यानश्चिंद्भियसे मृग कः ।
जिगर्तिमिन्द्रो अपजर्गुराणः प्रति श्वसन्तमर्व दानवं हंन् ॥ ४ ॥

आद्रोदसी । सोमपानानन्तरम् । एव । द्यावापृथिवी । पुराऽश्यन्त विश्लिष्टम् । विस्कमायत्— स्थापितवान् अथ पृथिवीमुपरि द्याम् । तथा वलिन सिहादिकम् । अरण्येनाच्छादयन । भमाय । करोति भीतो यथा जनपदेन निर्गच्छति । तथा गरणशीलम् । अपबाधमानम् । श्वसन्तम् । वृत्रम् । प्रत्यवहन् प्रतिमुख गत्वा भूम्यामचूर्णयत् ।

अधु क्रत्वा मघवन्तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमुपेयम् ।
यत्सूर्यस्य हुरितः पतन्तीः पुरः सतीरुपरा एतंशे कः ॥ ५ ॥

अमं कत्वा । अथ । तव महत्तानेन कर्मणा । हे मघवन् ! तुभ्यम् । सर्वे । देवा । राज्ञ इव कर सोमपानम् । मन्वदद् । यदा । सूर्यं स्वस्य । अश्वा । सर्वदा गच्छन्ती । सूर्यस्य पुरोभागे । वर्तमाना ।

---

१ अन्द्रोसि P
२ विश्लिष्येवेत्यस्यार्थे वतते Sy
३ द्यावापृथिव्यौ Sy
४ अतिशयेन । वितरम्—'अमु च छन्दसि' इति वेत्तरपि कृतेऽमुप्रत्यय Sy
५ व्यस्तम्भात्, चलनरहिते अकरोत् Sy
६ ता D
७ मृगं मृगवत्पलायमानं वृत्रम् Sy
८ सवृण्वान सङ्कुच्छमानो वेग । संविव्यान— व्ययतेर्वा सवरणकर्मणो वेतेर्वा रूपम् Sy
९ अकार्षीत् । कः—करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घसह्वर०' इत्यादिना च्लेर्लोप 'बहुल छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभाव Sy
१० आगर० is suggested for गर० ॥ गिरन्तमाच्छादयन्तम् Sy
११ आच्छादमाभिमोचयन् Sy
१२ भयार्थ श्वासं कुर्वन्तम् Sy
१३ दनो पुत्रं वृत्रम् Sy
१४ प्रतिगत्य अवहतवान् Sy
१५ ०य D
१६ VM ignores इन्द्र ॥ इन्द्र परमैश्वय युक्त Sy
१७. ०म P
१८. अपि च Sy
१९ क्रतुना त्वदीयेन कर्मणा Sy
२० हे धनवन्निन्द्र ! Sy
२१ त्वदर्थम् Sy
२२ सर्व P
२३ द्योतमाना वह्न्यादय Sy
२४ आनुपूर्व्येण दत्तवन्त । तत प्रभृतीन्द्रो देवेभ्य सर्वेभ्योऽधिकोऽभवदित्यर्थ । तथा च श्रूयते— 'स महान् भूत्वा देवता अब्रवीदुद्धारं म उद्धरत' (AB 3 21) इत्यादि Sy
२५ P and D add त्वा after यदा ॥ यस्त्वम् Sy
२६ स्वस्व P सूर्यस्य सम्बन्धिनो Sy
२७ अस्वा P D अश्वा Sy
२८. ०न्ती is suggested for ०न्ती ।
२९ पुरस्तात् Sy
३० भवन्ती Sy

एतशस्य[1] विजयार्थं तस्मिन्नृषौ। उप्ता[2]। कृतवानसि सूर्यादादाय तत्र स्थापितवानसि।

नव यदस्य नवतिं च भोगान्त्साकं वज्रेण मघवा विवृश्चत्।
अर्चन्तीन्द्रं मरुतः सधस्थे त्रैष्टुभेन वचसा बाधत द्याम्॥ ६॥

नव यत्। नव[3]। नवतिम्[4]। च। अस्य प्रकृतस्याहे[5]। भोगाय[6] तानि पुराणि। युगपदेव। वज्रेण। यदा। मघवा[7]। विवृश्चत्[8]। तदानीमर्चन्ति[9]। इन्द्रम्। मरुत। अन्तरिक्षे[10]। अथ मरुद्भिरुच्यमानेन[11] वीर्यहेतुना त्रैष्टुभेन[12]। स्तुतिवचनेन[13] प्रवृद्धवीर्य इन्द्र[14]। दीप्तमहिम्[15]। बाधितवान्[16], इति।

सखा सख्ये अपचत्तूयमग्निरस्य क्रत्वा महिषा त्री शतानि।
त्री साकमिन्द्रो मनुषः सरांसि सुतं पिबद्वृत्रहत्याय सोमम्॥ ७॥

सखा सख्ये। सखा[17]। सख्ये[18] च यत्[19]। क्षिप्रम्। अग्नि। इन्द्रस्य। कर्मणाऽहिहननेन[20] हेतुना। त्रीणि। शतानि[21]। महिषान्[22]। तथा[23] मनुषो[24] यजमानस्य। त्रीणि। सरांसि[25]। यथा पूर्णानि भवन्ति तथा[26] सुतम्[27]। अपिबत्[28]। वृत्रहननाय[29]। सोममिति[30]।

---

१ एतशाख्याय ऋषये। एतशो हि स्वश्वपुत्रेण सूर्येण सह स्पर्धामकरोदिति यावत्। तथा च निगमान्तरे—'प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये सुष्विमावदिन्द्र' (RV I 61 15) इति Sy २. उपरता मन्दगती Sy

३. नवसख्याकानि Sy

४ नवतिसख्याकानि च Sy

५ अस्येत्यनेन शम्बर उच्यते, शम्बरस्य सम्बन्धीनि Sy ६ भोगान् इत्यन्तोदात्त पुरवचन Sy

७. धनवानिन्द्र. Sy

८ व्यवृश्चत्, अभिनत् Sy

९ अस्तुवन् Sy

१० सहस्थाने युद्धे वा स्थितम् Sy

११ ०द्भि च्य० P

१२ त्रिष्टुप्छन्दस्केन Sy

१३ वाग्रूपेण स्तोत्रेण Sy

१४ Omitted by P इन्द्र एवं स्तुत सन् Sy

१५ ०प्ति० D मरुद्भि प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण दीप्त शम्बराख्यमसुरम् Sy.

१६ अबाधत पिपीडे Sy

१७ इन्द्रस्य मित्रभूत Sy

१८ सख्युर्मित्रभूतस्य Sy

१९ च यत् seems to be a corrupt reading which originally stood for अपचत्, अ being elided after ए of सख्ये॥ पपाच Sy

२०. निमित्तभूतेन Sy

२१. शतसख्याकानि Sy

२२. महिषाणा पशूनाम् Sy

२३. ०षास्य P

२४ मासुषो P, D मनोः सम्बन्धीनि Sy

२५. पात्राणि। अत्र सरःशब्देन पूतभृदाधवनीयद्रोणकलशसज्ञानि पात्राण्युच्यन्ते। तेषु स्थितम Sy २६ यथा P

२७ अभिषुतम् Sy

२८. अपि P, D पपौ Sy

२९ ०त्रन० P

३०. VM ignores अपचत्। साकम् and इन्द्र॥ साकं युगपदेव। इन्द्र. परमैश्वर्ययुक्तः Sy

त्री यच्छता महिषाणामघो मास्त्री सरांसि मघवा सोम्यापाः ।
कार न विश्वे अह्वन्त देवा भरमिन्द्राय यदहिं जघान ॥ ८ ॥

त्री यत् । यत् । त्रीणि । शतानि । महिषाणाम् । अभक्षयत् । इन्द्र । मांसम् । यत् वा त्राणि । सरांसि । सोममयानि । अपिबत् । अयं शत्रुम् । इव । विश्वे । सर्वा । अर्मणि । सत्यवन्त । इन्द्रायम् । यदा । अहिम् । हतवानसीति । भरदत्त शत्रुवन् सोममन्यमन्यपिबाय ।

उशना यत्सहस्यैरयातं गृहमिन्द्र जूजुवानेभिरश्वैः ।
वन्वानो अत्र सरथं ययाथ कुत्सेन देवैरवनोर्ह शुष्णम् ॥ ९ ॥

उशना । इन्द्र । त्वं च । उशना च । यत् । बलकरणयाग्यं । अश्वैर्भि । सह । कव्यस्य गृहम् । अगच्छतम् । वनोतिवधकर्मा अथ कुत्सस्य सरथम् । शुष्णं । अवधम् । एकं रथमास्य शत्रुन् हन्तुकाम ।

१ त्रि P
२ हे इन्द्र ! त्वम् Sy
३ अयाणाम् Sy
४ शतसंख्याकानाम् Sy
५ पशूनाम् Sy
६ अथ भक्षितवानसि । पश्चेरत्तवा त्वम् Sy
७ मघवा धनवांस्त्वम् Sy
८ मांसानि Sy
९ पात्राणि Sy
१० पीतवानसि Sy
११ तदा Sy
१२ तत्र दृष्टान्तः कारं न स्वामिनः कर्मकरमिव सहस् Sy
१३ सर्वे Sy
१४ सोमपानादिना पूर्णम् Sy
१५ आह्वयन्त Sy
१६ इन्द्रं युद्धार्थम् Sy
१७ यदेन्द्रः Sy
१८ अहम् P वृत्रम् Sy
१९ वाचम् i e to be uttered, a cry, is suggested for वामम् ।
२० ०विशिष्टम् is suggested for विशय ।
The meaning seems to be that *Bhara* is the name of Indra's war cry which resembles a conch but is different from anything else
२१ उशनसः स्तोम 'उशना यत्सहस्य' इति मन्त्रस्य तीय सूक्तमुक्तोया । सूत्रितञ्च—'उशनसस्तोमेन गरगीर्णमिवात्मानं मन्यमानो यजतोशना यत्सहस्यैरयातम्' (ASS 9 5) इति Sy
२२ काव्यश्च Sy
२३ अभिभवनशीलः Sy
२४ जूजुवानाभ्यर्दिनु Sy
२५ कुत्सस्य Sy
२६ ०त P, D आगच्छतं तदा हे इन्द्र ! त्वम् Sy
२७ वनो० P वनोतिव० D The passage, वनोतिर्वधकर्मा should follow हतवानसि and precede च तं यात०
२८ गत्वा P कुत्सेन Sy
२९ शुष्ण D अथ, अस्मिन् काले Sy
३० P and D add कुत्सो after वधं, ॥ देवैश्च सह Sy
३१ चर्क for च एकं P समानमेकं रथम् Sy
३२ आस्याय is suggested for आस्य ।
३३ शत्रून् हिंसन् Sy

यथा[1]। हतवानसि[2] च त यानानन्तरम्। शुष्णम्[3]।[4]

प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यद्वरिवो यातवेऽकः।
अनासो दस्यूँरमृणो वधेन नि दुर्योण आवृणङ्मृध्रवाचः ॥ १० ॥

[प्रान्यच्चक्रमवृहः][5] प्रावह[6] शत्रुवधार्थम्। अन्यत्[7]। चक्रम्। अथान्यत्[8] सूर्यरथस्य[9] चक्रम्। कुत्साय[10]। धनस्य[11]। आगमनाय[12]। कृतवानसि[13]। तत्र शुष्णानुगानननशीलान्[14] श्वसत। दस्यून्[15]। तेन चक्रेण हननसाधनेन[16]। हतवानसि[17] मृधिर्हिंसाकर्मा। दुर्योणाख्ये[18] देशे। निहिंसितवानसि[19]। परुषवाचस्तानिति[20]।

स्तोमासस्त्वा गौरिवीतेरवर्धन्नरन्धयो वैदथिनाय पिप्रुम्।
आ त्वामृजिश्वा सख्याय चक्रे पचन्पक्तीरपिबः सोममस्य ॥ ११ ॥

स्तोमासः[21]। स्तोत्राणि। त्वाम्। गौरिवीतेर्मम[22] स्वभूतानि। वर्धयन्त[23]। वशमनयस्त्वम्[24]। विदथिन[25] पुत्राय ऋजिश्वने[26]। पिप्रु[27] नाम शत्रुम्। अथ त्वाम्। ऋजिश्वा[28]। सख्याय[29]। आचक्रे[30]। तुभ्य पक्तव्यानि हवींषि[31]। पचन्[32]। त्व चास्य[33]। अपिब[34]। सोमम्।

---

१. जगन्य Sy
२ अहिंसी· खलु Sy
३ एतन्नामानमसुरम् Sy
४ VM ignores ह ॥ खलु Sy
५ The *pratika* is supplied by the Editor हे इन्द्र ! Sy
६. पृथक् चकर्थ Sy
७ एकम् Sy
८ एक चक्रम् Sy
९ पूर्व द्विचक्रस्य सूर्यस्य Sy
१० कुत्सस्य Sy
११ ध स्या० P
धनम् Sy
१२. प्राप्तुम् Sy
१३ अकार्षी Sy
१४ आस्यरहितान्। आस्यशब्देन शब्दो लक्ष्यते। अशब्दान् मूकान् Sy
१५. असुरान् Sy
१६. आयुधेन वज्रेण Sy
१७. अहिंसी· Sy
१८ सङ्ग्रामे Sy.
१९ ०वा सि P नितरा छिन्नवानसि। अमृणो न्यवृणगिति द्विरुक्तिरादरार्था Sy
२०. हिंसितवागिन्द्रियानसुरान् Sy
२१ हे इन्द्र ! Sy
२२ एतन्नामकस्य मन्त्रद्रष्टुर्मम सम्बन्धीनि Sy
२३. वर्धयन्तु Sy
२४ ० य त्व P, D
२५. ० दधिन. P, D
२६. ऋजिश्वनाम्ने Sy
२७ विप्र P D
एतन्नामकमसुरम् Sy
२८ हे इन्द्र ! ऋजिश्वनामा कश्चिदृषि· Sy
२९ तव सखित्वाय Sy
३० अभिमुखीचकार Sy
३१ पक्तव्यानि पुरोडाशादीनि Sy
३२ पाकं कुर्वन् Sy
३३. Omitted by P ऋजिश्वन सम्बन्धिनः Sy
३४. अपा. Sy

नवंग्वासः सुतसोमास इन्द्रं दशग्वासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।
गव्यं चिदूर्वमंपिधानंवन्तं तं चिन्नरः शशमाना अपं व्रन् ॥ १२ ॥

नवग्वास[१]। गवामयनेन[२] यन्तोऽङ्गिरस[३] केचन नवसु मास्सूदतिष्ठन्[४] दशसु केचि[५]त्तेन नवग्वासश्च दश ग्वासश्च भवन्ति ते। सुतसोमा[६]। इन्द्रम्। स्तोत्रै[७]। अभ्यर्चन्ति[८]। तथा कृत्वा गोसङ्घम्[९]। च[१०]। महान्तम्[११]। अपिधानवन्तं[१२] पणिभिराहृतम्[१३]। तम्[१४]। अङ्गिरस[१५]। त्वा परिचरन्त[१६]। अप[१७] व्रन्[१८]—विवृतद्वारं कृतवन्त।

कथो नु ते परिं चराणि विद्वान्वीर्यां मघवन्या चकर्थं ।
या चो नु नव्या कृणवः शविष्ठ प्रेदु ता ते विदथेषु ब्रवाम ॥ १३ ॥

कथो[१९]। कथम्। नु[२०]। खलु। तुभ्यम्। परिचराणि[२१]। जानन्[२२]। यानि। त्वं मघवन्[२३]! वीर्याणि। पुरा कृतवानसि[२४]। यानि। च[२५]। सम्प्रतिनानि[२६]। कृणोषि[२७]। प्रब्रवाम[२८]। तुभ्यम्[२९]। यज्ञेषु। तानि[३०][३१]।

---

१ वाजपेयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे 'नवग्वास' इति सूक्तमुक्तीया। सूत्रितञ्च—'नवग्वास' सुतसोमास इन्द्रं सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरिति निविद्धानयोरा[द्ये]' (ĀSS 9 3) इति Sy
२ गमायनेन P सत्रयागमनुतिष्ठन्तो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः। दशभिर्मासैः समाप्य ये गतास्ते दशग्वाः। एते उभयविधा अङ्गिरसः Sy
३ ०स P D
४ ०वितिष्ठसं D
५ केचि० D
६ अभिषुतसोमाः सन्तः Sy
७ अर्चनीयैः स्तोत्रैः Sy
८ अभिष्टुवन्ति Sy
९ गोसम्बन्धिनमपि Sy
१० चित् अपि Sy
११ समूहम् Sy
१२ ०न्त D बलेनासुरेणाच्छादितवन्तम् Sy
१३ ०भिरं हृतं D
१४ बहुषु प्रदेशेषु प्रसिद्धमपि Sy
१५ नेतारः Sy
१६ स्तुवन्तः Sy
१७ अव D
१८ व्रन् P
अपावृण्वन् Sy
१९ परिक्रीमाण्येकाहे मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः सूक्तमुखीये 'कथो नु ते' इत्याद्ये द्वे ऋचौ। सूत्रितञ्च—'कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे' (ĀSS 9 5) इति Sy
२० कथोसु P
२१ परिचर्यां करवाणि Sy
२२ जाननन् P
२३ हे धनवन्निन्द्र! Sy
२४ चकर्थेऽहं तानि वीर्याणि Sy
२५ चैव Sy
२६ नव्यानि नूतनानि वीर्याणि Sy
२७ कुर्याः Sy
२८ ०ब्रु० D
प्रैव ब्रवाम Sy
२९ त्वदीयानि Sy
३० वीर्याणि Sy
३१ VM ignores उ। नु। इत and शविष्ठ॥ नु क्षिप्रम्। हे शविष्ठ! बलवत्तमेन्द्र! त्वम् Sy

एता विश्वा चकृवाँ इन्द्र भूर्यपरीतो जनुषा वीर्येण ।
या चिन्नु वज्रिन्कृणवो दधृष्वान्न ते वर्ता तविष्या अस्ति तस्याः १४ ॥

एता विश्वा । एतानि[1] । विश्वानि[2] । कृतवानसि । हे इन्द्र ! भूरीणि[3] त्वम् । अपरिगत[4] । जातेन[5] । केनचिद् वीर्येण[6] । यानि । च[7] । इदानीम् । करोषि[8] शत्रूणा धर्षणान्[9] । धर्षणशील[10] । तव[11] । तेषा निदानभूतस्य । बलस्य । वारयिता[12] । न । कश्चिदस्ति[13][14] ।

इन्द्र ब्रह्म क्रियमाणा जुषस्व या ते शविष्ठ नव्या अकर्म ।
वस्त्रेव भद्रा सुकृता वसूयू रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ॥ १५ ॥

इन्द्र ब्रह्म । इन्द्र ! स्तोत्राणि[15] । क्रियमाणानि[16] । सेवस्व । यानि[17] । तव[18] । बलवत्तम[19] ! नूतना[20] । वय कृतवन्त[21] । वस्त्राणीव । कल्याणानि[22] । धनमिच्छन्[23] । रथम् । इव च । प्राज्ञ[24] । शोभनकर्मा । कृतवानस्मि[25] । स्तोत्राणि[26][27] ।

---

१. प्रत्यक्षोपलभ्यमानानि Sy
२. व्याप्तानि भुवनजातानि Sy
३ पुरीणि P , D बहूनि Sy
४. परि० P , D. शत्रुभिरपरिगतस्त्वम् Sy
५. जननसिद्धेनात्मीयेन Sy
६. बलेन Sy
७. च विश्वानि Sy
८. कुर्या· Sy
९ ०ण P धर्षणानि is suggested for धर्षणान् ।
१० सपत्नान् धर्षयस्त्वम् Sy
११. त्वदीयस्य Sy
१२. निवारयिता Sy
१३ ०दा० D कोऽपि Sy
१४ VM ignores नु and वज्रिन् ॥ नु क्षिप्रम् । हे वज्रवन्निन्द्र ! तस्य Sy
१५ ब्रह्माणि तानि स्तोत्राणि Sy
१६. अस्माभि क्रियमाणानि Sy.
१७. स्तोत्राणि Sy
१८. तुभ्यम् Sy
१९. हे बलवत्तम ! शूरतम ! वा Sy
२० नूतनानि is suggested for नूतना ॥ नूतना अद्यतना Sy
२१ अकुर्म Sy
२२ भद्राणि भजनीयानि Sy
२३. धनकामोऽहम् Sy
२४. धीमान् Sy.
२५. अकरवम् । स्तोत्राण्युपहारवद् ग्राह्याणीत्यभिप्रायेण वस्त्रनिदर्शनमुक्तम् । रथदृष्टान्तस्त्वागमनसाधनत्वप्रतिपादनाय । स्तोत्राणि स्वीकृत्य मह्य धन प्रयच्छेत्यर्थः Sy.
२६. सुष्ठु कृतानि स्तोत्राणि Sy
२७. Ms D puts the figure ॥२९॥ here to indicate the end of the twenty-ninth hymn No such number is given in P

V 30

क्वं१ स्य वी॒रः को अ॑पश्य॒दिन्द्रं॑ सु॒खर॑थ॒मीय॑मानं॒ हरि॑भ्याम् ।
यो रा॒या व॒ज्री सु॒तसो॑ममि॒च्छन्तदोको॒ गन्ता॑ पुरुहू॒त ऊ॒ती ॥ १ ॥

क्व स्य ॥ बभ्रुः ॥ सोऽयमृणञ्चयनाम्ना राजश्चत्वारि गवां सहस्राण्यलभत नमुचिस्तान्यपजहार तेन युद्धाय शीघ्रं निगच्छन् बभ्रुरन्ति क्व । स्यः । वीरः इन्द्रः । कः । अपश्यत् । इन्द्रम् । सुखाररथम् । अश्वाभ्याम् मम शत्रून् प्रति । गच्छन्तम् । यः । धनेन । वज्री । सुतसोमं यजमानम् । अन्विच्छन् । तत् । गृहम् । पुनः पुनर्गच्छति । बहुभिराहूतः । रक्षणार्थम् ।

अवा॑चचक्षं प॒दम॑स्य स॒स्वरु॒ग्रं नि॑धा॒तुरन्वा॑यमि॒च्छन् ।
अपृ॑च्छम॒न्याँ उ॒त ते म॑ आहु॒रिन्द्रं॒ नरो॑ बुबुधा॒ना अ॑शेम ॥ २ ॥

अवाचचक्षम् । गुहां प्रविशद्रूपमस्येन्द्रस्य । पदम् । अन्तर्हितम् । किमिहास्ति किमिहेति पृथिव्या

---

१ 'क्व स्य वीर' इति पञ्चदशर्चं षोडशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'क्व स्य बभ्रुर्ऋणञ्चयोऽप्यत्र राजा स्तुतः' (KSA 25 30 p 20) इति । बभ्रुर्ऋषिः । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् (KSA 12 6 p 5) । इन्द्रो देवता । ऋणञ्चय नामा राजापि क्वचित् स्तूयते । अतः सोऽपि देवता । तीव्रसोमाख्ये एकाहे मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'तीव्रसोमेनान्नाद्यकामः क्व स्य वीरः' (ASS 9 7) इति Sy

२ बभ्रूः D

३ तान्यपहारते D

४ P and D add गमम् between निर् and गच्छन् ।

५ कुत्र विद्यते Sy

६ इन्द्रः Sy

७ विक्रान्तः Sy

८ अद्राक्षीत् Sy

९ शोभनाक्षद्वारो रथो यस्य स सुखरथः । सुष्ठु खनति लिखति भूमिमिति वा सुखम् । तादृ शथम् Sy 'सुहितं खेभ्यः खं पुनः खनतेः' N 3 13

१० स्ववाहनाभ्याम् Sy

११ भूत् D

१२ देयेन धनेन सह Sy

१३ वज्रवान् Sy

१४ अभिषुतसोमं यजमानम् Sy

१५ तस्मात् D तस्य यजमानस्य Sy

१६ प्राप्तो भवति Sy

१७ रक्षाय Sy

१८ प्रयसाको स्थे० P

१९ स्थानम् Sy1

२० It seems to be the explanation of सस्वः ॥ सस्वरित्यन्तर्हितनाम Ngh. 3 25

२१ ०ह्यस्तीति हेति P

मधश्चक्षुषापश्यम्[1]। तथा निरीक्षमाणश्चाह[2] पदमन्विच्छन्[3]। उद्गूर्णं पदम्। निधातुस्त्वव[4] पदम्। अनुगतवान-स्मि[5]। तदानी क्व स्य वीर इति[6] पृच्छम्[7]। अन्यान्[8]। अपि च। ते[9]। मम[10]। आहु। वयमपि मनुष्या[11]। इन्द्र[12]। ज्ञातुकामा[13] एव। स्थितवन्त[14] सहान्वेप कार्यं इति।

प्र नु वयं सुते या ते कृतानीन्द्र ब्रवाम यानि नो जुजोषः ।
वेददविद्वाञ्छृणवच्च विद्वान्वहतेऽयं मघवा सर्वसेनः ॥ ३ ॥

प्र नु वयम्। इन्द्र दृष्ट्वा स्तौति प्रब्रवाम[15]। क्षिप्रम्[16]। वयम्[17]। यज्ञे[18] पुरा। यानि। तव[19]। कृतानि[20]। यानि च पुरा। अस्माभि कृतानि[21]। इन्द्र। त्वम्। सेवितवानसि[22]। परोक्ष उत्तरार्ध—अजानन्[23]। तानि[24] जानातु। विद्वानपि। अस्माभिरुच्यमानानि[25] श्रृणोतु[26]। प्रविशति[27]। अयम्[28]। मघवा[29]। समगमेनम्त्र[30] वय तानि प्रब्रवाम[31]।[32]

स्थिरं मनश्चकृषे जात इन्द्र वेषीदेको युधये भूयसश्चित् ।
अश्मानं चिच्छवसा दिद्युतो वि विदो गवामूर्वमुस्रियाणाम् ॥ ४ ॥

स्थिर मनः[33]। युद्धे प्रादुर्भूतस्त्वम्[34]। आत्मीय मन[35]। स्थिरम्[36]। करोषि[37]। तथा त्वमेक[38]। एव सन्[39]।

---

१ अहमवाद्राक्षम् Sy २. नरी० P
३. अन्व० P इन्द्रमन्विच्छन्नहम् Sy
४. स्व स्थापयितुरस्येन्द्रस्य पदम् Sy
५. अन्वगमम् Sy ६. इ P
७ पृच्छम् can be taken as an inj अपृच्छम् would be a better reading॥ पृष्ठवानस्मि Sy ८ विदुषोऽपि मार्गे इन्द्रम् Sy
९. पृष्टास्ते Sy १०. मह्यम् Sy
११. किमाहु ? इत्युच्यते—यज्ञाना नेतार. Sy
१२. इन्द्रम् is suggested for इन्द्र ।
१३ बुभुत्समाना वयम् Sy
१४. इन्द्र प्राप्तवन्त स्म । यद्यपीन्द्रो विद्यते तथापि दुर्लभश्चेदनुपगन्तव्य. इति बुभुत्समान. स्वभावमपृच्छत्। पृष्टैश्च सुलभ इत्युक्त इन्द्रप्राप्त्यर्थं सूक्तशेषमपश्यदित्यर्थ· Sy
१५ ०प्रबु० D तानि कर्माणि प्रकर्षेण वदाम Sy
१६ अद्य Sy १७. स्तोतार Sy
१८. It seems to be the explanation of सुते ॥ सोमेऽभिषुते सति Sy
१९ त्वदीयानि Sy
२०. कृतानि कर्माणि सन्ति Sy
२१. त्वमपि अस्मदर्थं यानि कर्माणि Sy
२२. असेवथा. Sy
२३. तानि कर्माणि इत पूर्वमजानन् जन· Sy
२४. तनि P २५. अन्वस्मा० P
२६. श्रृणुयाच्च । यद्वा विद्वान् जानन् पुरुष. श्रृणवच्च । अजानन्तमपि जन श्रावयेच्च Sy.
२७ अश्वैरुह्यते । व्यत्ययेन कर्तृप्रत्यय. । प्रापयति Sy २८. अय्यं P इन्द्रो जानतश्च श्रृण्वतश्च तान् जनान् प्रति Sy
२९ ०व P धनवान् विद्वान् जानन् Sy
३०. सङ्ग्रामसेव. P सर्वाभिः सेनाभिर्युक्त. Sy
३१ प्रब्रु० D
३२. VM ignores च ।
३३ ०र P
३४ ०त त्व० P उत्पन्नमात्र एव त्वम् Sy
३५ चित्तम् Sy ३६. चलनरहितम् Sy
३७ चकर्थ । सर्वान् बलिष्ठान् जयेयमितीदृशम् । तथा हे इन्द्र ! Sy
३८. असहायः Sy ३९. एव त्वम् Sy.

युद्धाय । बहून् । अपि । गच्छसि । ततः आयुधबलेन । धनम् । विघुत प्रकाशीकृतवानसि । ततः धनून् जित्वा गवाम् । उत्सरणशीलानाम् । समूहम् । अविन्दः ।

परो यत्त्वं परम आजनिष्ठाः परावति श्रुत्यं नाम बिभ्रत् ।
अतश्चिदिन्द्रादभयन्त देवा विश्वा अपो अजयद्दासपत्नीः ॥ ५ ॥

परः । परे । त्वम् । यथा । युद्धस्य परमे स्थाने । आजायसे प्रादुर्भवसि । दूरे । श्रुत्यम् । इन्द्रास्य नाम । बिभ्रत् । तत आरभ्यास्मात् । इन्द्रात् । अभयन्त । देवाः । किं चायं सर्वाण्येव । उदकानि । अजयत् । येषां दासः पतिः ।

तुभ्येदेते मरुतः सुशेवा अर्चन्त्यर्कं सुन्वन्त्यन्धः ।
अहिमोहानमप आशयानं प्र मायाभिर्मायिनं सक्षदिन्द्रः ॥ ६ ॥

तुभ्येत् । तुभ्यम् । एव । एते । मरुतः । सुसुखाः । स्तोत्रम् । उच्चारयन्ति । सुन्वन्ति च । सोमं यजमानाः । अहिम् । मोहानं युध्यन्तम् । अपः । आवृत्य शयानम् । मायाविनम् । मायाभिः । इन्द्रः । प्र सक्षत अभिव्याप्तवानिति ।

---

१ बहुतरान् राक्षसादीन् Sy २ अथेः, अगमः Sy ३ अयुध० P, D बलेन Sy
४ धम D अस्मानं चित् गवामावरकं पर्वतमपि Sy ५ ०त D व्यमिनः Sy
६ धेनूनाम् Sy ७ क्षीरमुत्सारयन्तीनाम् Sy
८ सधा० P समूहम् Sy
९ अथेयमोऽलम्भय Sy
१० VM ignores इन्द्र and explains चित् once
११ परस्तादुपरिष्ठात्स्थित Sy
१२ यदा हे इन्द्र । Sy १३ उत्कृष्टतम Sy
१४ आ समन्तादजायथा Sy
१५ श्रवणीयम् Sy १६ नामधेयम् Sy
१७ धारयन् Sy १८ शेष परोक्षकृतः Sy
१९ अत आरभ्यैव Sy २० बिभ्युः Sy
२१ द्योतमाना अभ्यादय Sy
२२ चाभ्यमं P D २३ वशीचक्रे Sy
२४ दास D दासो वृत्र पतिः पालयिता यासामपां ता इति Sy २५ VM ignores चित् ॥ चित् एव Sy
२६ तुभ्ये D २७ तुम् P
२८ महयन्ति यवन्तीति मरुतः स्तोतारः Sy
२९ सुखाः P शोभनसुखाः सन्तः । स्तोत्रेण शोभनं सुखमुत्पादयन्तः सन्तः Sy शेवमिति सुखनाम Ngh 3 6
३० अर्चनीयं स्तोत्रम् Sy
३१ स्तुवन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः Sy
३२ अभिषवं कुर्वन्ति Sy
३३ सोमलक्षणमन्नम् Sy
३४ ०मः P ३५ वृत्रम् Sy
३६ अहिममाहानं P देवान् बाधमानम् Sy
३७ उदकानि Sy
३८ आवृत्य शयनं कुर्वन्तम् Sy
३९ कपटवन्तम् Sy
४० स्वकीयाभिः शक्तिभिः Sy
४१ परमैश्वर्ययुक्तः Sy ४२ अभ्यभवत् Sy

विं षू मृधों जनुषा दानमिन्वन्नहन्गवा मघवन्त्संचकानः ।
अत्रा दासस्य नमुंचेः शिरो यदवर्तयो मनवे गातुमिच्छन् ॥ ७ ॥

वि षू मृध । इन्द्र मित्र युद्धार्थं भजमानम् मृध[1] परिवृतु तान् । मघवन्[2] । त्वम् । गेवमान[3] । विविध सुष्ठु हतवानसि[4] । जनुषा जातेन[5] । तेजसा । सन्दीप्यमान । दानव[8] खण्डयिता । यदा त्वम् । अस्मिन् लोके । उपक्षपयितु[10] । नमुचे[11] । शिरश् छित्वा । अगमय[13] । मनवे[14] नमुचिना गण्द्राय बभ्रवे । गमनमार्गम् । उच्छन्[16] तदानीमिति ।

युजं हि मामकृथा आदिदिन्द्र शिरों दासस्य नमुंचेर्मथायन् ।
अश्मानं चित्स्वर्यं१ वर्तमानं प्र चक्रियेव रोदंसी मरुद्भ्यः ॥ ८ ॥

युजं हि । इन्द्र[17] । नमुचे[18] । असुरस्य[19] । शिर । मथितुमिच्छन् । महायम्[21] । मा वभ्रुम् । अकृथा[22] । स्वच्छतया[23] स्वरणकुशलम् । अभिमते देशे गच्छन्तम्[24] । वज्रम् । न सहायमकृथा । तदानीं तव साहाय्य कर्तुकामेभ्यो मरुद्भ्य[26] । द्यावापृथिवी[27] । चक्रे इव । आस्ताम्[28] उभयतो भवताम, अन्तरिक्ष सर्व मरुद्भिर्व्याप्त-मासीदित्यर्थ[30] ।

---

१. मृध तदनुचरान् राक्षसादीन् शत्रून् Sy
२. हे धनवन्निन्द्र ! Sy
३ अस्माभि स्तूयमानस्त्वम् । सञ्चकान — सम्पूर्व कायति शब्दकर्मा । तस्य लडर्थे लिटि रूपम् Sy ४. विजघन्थ Sy
५ जन्मना । इन्द्रस्यासुरा जन्मारभ्य शत्रव इत्यर्थ Sy
६ The word गौः means ‘a ray’ N 2 6 VM seems to explain गवा as तेजसा and इन्वन् as सन्दीप्यमान. । The literal meaning of इन्वन् is of course ‘going’ वज्रेण Sy
७ प्रेरयन् हिंसन् Sy
८ देवाना बाधक वृत्रमसुरम् Sy
९ हे इन्द्र ! त्व युद्धे Sy
१० उपक्षपयितुरसुरस्य सम्बन्धि Sy
११. एतन्नामकस्य Sy
१२. शीर्षम् Sy
१३. लोक वे क्षपयितान्नमुचे शिरश्छित्व गय P अचूर्णयस्तदा शत्रून् विजघन्थेति पूर्वेण सम्बन्ध Sy
१४ नमुचिनापहृतगोधनाय मह्यम् Sy
१५ सुखम् Sy
१६ अभिलषन् Sy
१७ हे इन्द्र ! त्वम् Sy
१८ असुरस्य Sy
१९. उपक्षपयितु Sy
२० चूर्णयन् Sy
२१. सखायम् Sy
२२ ०था P. चकृषे खलु Sy
२३. तथा च्छ० D स्वरेण सहितम् Sy
२४ भ्रमन्तम् Sy
२५ मेघमिव स्थितम् Sy
२६. त्वत्सहायेभ्य Sy
२७ द्यावापृथिव्यौ Sy
२८ प्र आस्ताम् । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहार Sy २९. ०क्ष. P
३०. VM ignores हि । आत् and इत् ॥ हि खलु । आत् अनन्तरमेव Sy

स्त्रियो॒ हि दा॒स आयु॑धानि च॒क्रे किं मा॑ करन्नब॒ला अ॑स्य॒ सेनाः॑ ।
अ॒न्तर्ह्यख्य॑दु॒भे अ॑स्य॒ धेने॒ अथोप॒ प्रैद्यु॒धये॒ दस्यु॒मिन्द्रः॑ ॥ ९ ॥

स्त्रियः । नमुचिः[1] । प्रथममिन्द्रस्य स्त्रियः[2] । आयुधानि[3] । चक्रे युद्धार्थं निरगमयत्[4] । इन्द्रश्च । किम् । माम् । कुर्वन्तु[5] । स्त्रीभूता[6] । अस्य[7] । सेना इति मन्यमानः । तासु[8] स्त्रीषु संप्रयुक्तः[9] । द्वे स्त्रियावादाय । अन्तः[10] । चकार । अथ[11] सम्भ्रान्तः सन् । दस्युम्[12] । युद्धार्थम्[13] । उपप्रागाविति[14] ।[15]

सम॑त्र॒ गावो॒ऽभितो॑ऽनवन्ते॒हेह॑ व॒त्सैर्वियु॑ता॒ यदास॑न् ।
सं ता इन्द्रो॑ असृजदस्य शा॒कैर्यदीं॒ सोमा॑सः॒ सुषु॑ता॒ अम॑न्दन् ॥ १० ॥

समत्र । अस्मिन्नसुरे[16] । समगच्छन्त[17] । गावः[18] । यदा । इह चेह[19] च । वत्साः[20] । वियुक्ताः । आसन्[21] । सङ्गृतपर्वकाले[22] ? नगरात् बहिस्सङ्गता अपजहार[23] । अथ ता गाः । अस्य स्वभूताः[24] । ता जित्वा मरुद्भिः[25] सह जित्वा स्वामिना मया समसृजत्[26] । यदा । एनम्[27] । सोमाः । सुताः[28] । अमन्दन्[29] । बभ्रोर्मम[30] ।

१ उपक्षपयिता नमुचिरसुरः Sy
२ स्त्रीः Sy
३ युद्धसाधनानि Sy
४ कृतवान् । इन्द्रेण सह योद्धुं प्रहितवानित्यर्थः Sy
५ कुर्युरिति मन्यमान इन्द्रः Sy
६ स्त्रीरूपाः Sy
७. असुरस्य सम्बन्धिन्यः Sy
८ तासां मध्ये Sy
९ प्रीणयित्र्यौ सुरूपे Sy
१० गृहमध्ये निदधे Sy
११ अनन्तरम् Sy
१२ वस्यु P ,D नमुचिम् Sy
१३ युद्धाय Sy
१४ उपप्रागच्छत् Sy
१५ VM ignores हि ॥ हि खलु Sy
१६ अस्मिन् काले Sy
१७ अत्यन्तमगच्छन् Sy
१८ नमुचिनापहृता गावः Sy
१९ सर्वतः Sy
२० वत्सविंयुक्ता P ,D
२१ अभवन् Sy
२२ सङ्गृत पर्व P अस्मिन् काले Sy
२३ माप० P
२४ बभ्रोः सम्बन्धिनीर्नमुचिनापहृताः Sy
२५ शक्तैर्मरुद्भिः Sy
२६. यया समसृत् P वत्सैः सह समयोजयत् Sy
२७ इन्द्रम् Sy
२८ सुषुता बभ्रुनाम्ना ऋषिणा सुष्ठ्वभिषुताः Sy
२९ अमादयंस्तदा Sy
३० ०भ्रो म० P बभ्रोर्मम seems to refer to अस्य, therefore the word should immediately follow अस्य and precede स्वभूताः ।
३१ VM ignores अभितः and इन्द्रः ॥ सर्वतः Sy

यदीं सोमा बभ्रुधूता अमन्दन्नरोरवीद्वृषभः सादनेषु ।
पुरंदरः पपिवाँ इन्द्रो अस्य पुनर्गवामददादुस्रियाणाम् ॥ ११ ॥

यदीं सोमा[1] । यदा । एनम्[2] । बभ्रुनाम्ना मया स्तुता[3] । सोमा । अमन्दन्[4] । अथाय वृषभ[5] । युद्धेषु । अत्यन्त शब्द करोति[6] । पुरन्दर[7] । पपिवान्[8] । इम सोमम् । पुनश्च । असुरैरपहृता गा आहृत्य । प्रायच्छदिति[9][10] ।

भद्रमिदं रुशमा अग्ने अक्रन्गवां चत्वारि ददतः सहस्रा ।
ऋणंचयस्य प्रयता मघानि प्रत्यग्रभीष्म नृतमस्य नृणाम् ॥ १२ ॥

सम्प्रति गवा दातारमृणञ्चय स्तौति—

भद्रमिदमिति । ऋणञ्चयेन[11] दत्तानि गवाम्[12] । चत्वारि[13] । सहस्राणि । मह्य गृहमानीय प्रयच्छन्त[14] तस्य भटा । दीप्ता[15] । भद्रम्[16] । इद कर्म । कृतवन्त[17] । वयम् ऋणञ्चयस्य[18] । प्रतानि[19] । महनीयानि[20] गोधनानि[21] । प्रतिगृहीतवन्त[22] । नृणाम्[23] । नृतमस्य[24][25] ।

सुपेशसं माव सृजन्त्यस्तं गवां सहस्रै रुशमासो अग्ने ।
तीव्रा इन्द्रममन्दुः सुतासोऽक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाः ॥ १३ ॥

सुपेशसम्[26] । सुरूपम् । माम्[27] । मदीय गृहम् । आनीय प्रविशेत्यवसृजन्ति[28] । गवाम्[29] । सहस्रै सह ।

---

१. सोम D २ इन्द्रम् Sy
३. बभ्रुणाभिषुता. Sy
४ अमादयस्तदा Sy
५ मन्द यथा च मष P कामाना वर्षितेन्द्र. Sy
६ अत्ययं शब्दमकरोत् Sy
७ पुरा दारयिता Sy
८ पीतवान् Sy
९. प्राच्छदिति P , D बभ्रवे ददौ Sy
१०. VM ignores उस्रियाणाम् ॥ क्षीरमुत्स्राविणी Sy ११. ऋणयेन P , D
१२. धेनूनाम् Sy
१३ चतु सख्यायुक्तानि Sy
१४ प्रायच्छन्त or प्रयच्छन्त nom pl is suggested for प्रयच्छन्त ॥ मह्य प्रयच्छन्त । राज्ञा हि दीयमानानि धनानि राजपुरुषा एव प्रयच्छन्ति Sy
१५. रुशम इति कश्चिज्जनपदविशेषः । अत्र रुशमशब्देन तत्रत्या जना उच्यन्ते । ऋणञ्चयनाम्नो राज्ञ किङ्करा Sy
१६. कल्याणम् Sy १७ अकुर्वन् Sy
१८ एतन्नामकेन राज्ञा Sy
१९ प्रयतानि दत्तानि Sy
२० मह० D
२१ गोरूपाणि धनानि Sy
२२ प्रतिगृहीतवन्त. स्म । पूजार्थं बहुवचनम् Sy
२३ नेतॄणा मध्ये Sy
२४ अतिशयेन नेतृतमस्य Sy
२५ VM ignores अग्ने ।
२६ स्वरू० P अलङ्काराच्छादनादिभि सस्कृतम् Sy २७. मा P
२८. एव० P प्रापयन्ति स्म Sy
२९ धेनूनाम् Sy

अमी रुशमा । अग्न । इति स्वायतनस्थानायाग्नय निवदयति । तकतिर्गतिकर्मा ऋणञ्चयमपहाय बभ्रुयस्यां रात्र्यामागत सा परितक्म्याच्यते अस्या । रात्र । व्युच्छन धनसञ्चावादपरयुमया । सुता । तीव्ररसा सोमा । इन्द्रम् । अममन्दु ।

औच्छ॒त्सा रात्री॒ परि॑तक्म्या॒ याँ ऋ॑णंच॒ये राज॑नि रु॒शमा॑नाम् ।
अत्यो॒ न वा॒जी र॒घुर॒ज्यमा॑नो ब॒भ्रुश्च॒त्वार्य॑सनत्स॒हस्रा॑ ॥ १४ ॥

औच्छत् । मदीयात् गृहात् प्रतिनिवृत्तानां रुशस्य ? करेषु ।

चतुः॑सहस्रं॒ गव्य॑स्य प॒श्वः प्रत्य॑ग्रभीष्म रु॒शमे॑ष्वग्ने ।
घ॒र्मश्चि॑त्त॒प्तः प्र॒वृजे॒ य आसी॑दय॒स्मय॒स्तम्वादा॑म॒ विप्राः॑ ॥ १५ ॥

चतु सहस्रम् । रुशमेषु । प्रतिगृहीतवन्त । प्रवजशायनाय ? तप । घर्म । इव । य । आसीत् ।

---

१ ऋणञ्चयस्य किङ्कूरा Sy
२ तकृति० P, D
३ ०तक्योच्य० P, D तमसा भूतानि परित स्तकति गच्छतीति परितक्म्या । तस्या Sy
४ व्युच्छने सति । उष काल इत्यर्थ Sy
५ ०युमय P ०युर्माया D
६ लब्धबहुधनेन ममाभिषुता Sy
७ रसवन्त Sy
८ अमन्दु P D अमादयन् । बभ्रु गवां प्राप्यनन्तरमवलम्बितमेव सोमेनेज इत्यय Sy
९ ०तान। P ०ताना D
१० रुशमानाम् is suggested for रुशस्य ।
११ कारेषु is suggested for करेषु ।
१२ VM practically ignores the whole of the stanza रुशमानां रुशमनाम्नां जनानाम् । राजनि प्रभौ । ऋणञ्चये एतत् सञ्ज्ञके तत्समीप एव । या रात्रि । परितक्म्या परितो गम्नी भवति । सा रात्री । औच्छत् व्युष्टाभवत् । अत्य सततगामी । वाजी न अश्व इव । रघु शीघ्रगामी । अज्यमान प्रयमाण । बभ्रुरेतन्नामक ऋषि ॥ चत्वारि चतु संख्याकानि । सहस्रा सहस्राणि गोरूपाणि धनानि । असनत् अलभत Sy
१३ 'क्व त्य बभ्रुऋणञ्चयोऽप्यत्र राजा स्तुत' (KSA 25 30 p 19) इत्यनुक्रमणिकाकार । तथा बृहद्देवता (5 33, 36) अत्र सुतमृषि बभ्रुमार्त्विज्याय ऋणञ्चय । सहस्रदक्षिणे सोमे यज्ञे तं सोऽभ्ययाचयत् ॥३३॥ ददौ च रौशमो राजा सहस्राणि शतानि तु । तस्म चत्वारि चत्वारि महावीर च काञ्चनम् ॥३४॥ प्रवर्ग्येषु महावीरा सौवर्णास्तस्य चाभवन् । प्रतिगृह्य ऋषिर्गच्छन् मध्यमेनाग्निना पथि ॥३५॥ पृष्ट इन्द्रेण चाचख्यौ भद्रं चतसृभिश्च यत् ॥३६॥ 'भद्रमिदं रुशमा' इत्यादिभि 'चतु सहस्रम्' इत्यन्ताभि (RV V 30 12-15) बभ्रु ऋणञ्चयं त्रिष्टुभा तुष्टाव DDN
१४ एतत्सञ्ज्ञकेषु जनेषु Sy, DDN
१५ प्रतिगृहीतवन्त स्म Sy
१६ प्रवर्ग्याय or प्रवर्ग्यशानाय is suggested for प्रवजशायनाय ॥ प्रवृञ्जनार्थम् Sy DDN
१७ तप्त is suggested for तप ॥ सन्तप्त सोमभवर्म Sy, DDN
१८ महावीर Sy
१९ पूजनीयो महावीर । चिदय पूजायाम्, आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति यास्क (N 64) DDN
२० कलश Sy २१ अभवत् Sy

हिरण्येन निर्मित । तादृग्भवा पय । भुक्तवन्तो वयम् । दीप्तिवन्तो वय मेधाविन इति ।

V 31

इन्द्रो रथाय प्रवतं कृणोति यमध्यस्थान्मघवा वाजयन्तम् ।
यूथेव पश्वो व्युनोति गोपा अरिष्टो याति प्रथमः सिषासन् ॥ १ ॥

इन्द्र. ॥ अपस्यू ॥ इन्द्र । आत्मीयाय रथाय । प्रवणवन्त देशम् । करोत्यग्रत स्थिता घ्नन् । यम् । अधितिष्ठति । सङ्ग्राममिच्छन्तम् । गोयूथानिव । गोपाल । विविध प्रेरयत्येव सङ्ग्रामिकानश्वपुरुपान विविध प्रेरयतेति । स्वमग्रेऽरिष्ट । गच्छति । सर्वेषामग्रत । शत्रून् सिपासन् ।

आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व ।
नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥ २ ॥

आ प्र द्रव । आभिमुख्येन प्रद्रव । हरिव । मा । विगतकामोऽभू श्रद्धधान आगच्छ ।

---

१. अयोमयो हिरण्मय Sy DDN
२ तादृग् गवां is suggested for तादृग्भवा ॥ तमु दोहनार्थं कलशञ्च Sy
३. आदत्तवन्तः Sy, DDN ४. य P
५. ०ने D विप्रा मेधाविनो वयम् DDN
६ VM ignores चतु सहस्रम् । गव्यस्य । पश्व. । अग्ने and उ ॥ हे अग्ने ! गव्यस्य गवात्मकस्य । पश्व· पशोः पशूनाम्, जातावेकवचनम् । चतु सहस्र चत्वारि सहस्राणि Sy, DDN चतु सहस्रमिति—'सहस्रं सनिता०' (RPR 5 27) इति निषेधान्न षत्वम् DDN Ms D puts the figure ॥३०॥ here to indicate the end of the thirtieth hymn No such number is given in P
७ 'इन्द्रो रथाय' इति त्रयोदशर्चं सप्तदश सूक्तम् । अवस्युर्नाम आत्रेय ऋषि । त्रिष्टुप् छन्द । इन्द्रो देवता । 'उग्रमयातम्' 'स ह यद्वाम्' इति पादयो क्रमेण कुत्सोशनसौ विकल्पेन देवता । 'इन्द्राकुत्सा वहमाना' इत्यस्या इन्द्र कुत्सश्च । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्रो रथाय सप्तोनावस्युरुग्रमिति कौत्स्यौशनसौ वा पादौ परैन्द्राकौत्सी' (KSA 25 31 p.20.) इति । विनियोगो लैङ्गिक· Sy
८. अवस्यु. is suggested for अपस्यु. ।
९. तस्मै रथाय Sy १० प्रवणमाजिम् Sy.
११ स्थितान् is suggested for स्थिता ।
१२. रथम् Sy १३. घ्नमतितिषति P
१४. अन्नमिच्छन्तम् Sy १५. VM explains यूथेव and पश्व together as गोयूथानिव ॥ पशूना यूथानि यथा Sy
१६. सा० is suggested for स० ॥ यथा प्रेरयति तथा शत्रुसैन्यानि प्रेरयति Sy
१७ प्रेरय० is suggested for प्रेरय ।
१८. स्वयम् is suggested for स्वम् ॥ शत्रुभि स्वयमहिंसित. Sy
१९ ०ता P देवानां मुख्य इन्द्र. Sy
२०. विषा० P शत्रुधनानीच्छन् Sy
२१. VM ignores मघवा ॥ मघवा धनवान् Sy २२. ०व. D
२३ अस्मानभिमुख प्रकर्षेण गच्छ Sy
२४. हे हरिवन्निन्द्र ! त्वम् Sy
२५. विशतकामो भू P, D वेनतिः कान्तिकर्मा । अस्मासु विगतकाम (मा) भूः Sy

हे । माम् । धनदानाविभि सेवस्व । नहि । त्वत्त । अन्यत् । प्रशस्ततरम् । अस्ति भूतम् । त्वमस्त्रीकान् । अपि । आयावत । करोषि ।

उद्यत्सह्‌ सहस आजनिष्ट देदिष्ट इन्द्र इन्द्रियाणि विश्वा ।
प्राचोदयत्सुदुघा वव्रे अन्तर्वि ज्योतिषा संववृत्वत्तमोऽवः ॥ ३ ॥

उद्यत् । उदाजनिष्ट । यत्न । सहस उपादानात् । इन्द्रास्य सह प्रारभ प्रबुद्धानां पञ्चानां जनानाम् । वलानि । इन्द्र । दीपयति । प्रमोदयति । गाश्च । वव्र व्रज । मन्त स्थिता सञ्चरणार्थम् । तथा ज्योतिषा । वष्टमानम् । तमश्च मसर्वम् । विवृणोति ।

अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन्त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् ।
ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कैरवर्धयन्नहये हन्तवा उ ॥ ४ ॥

अनव । मनुष्या अभव । तव । अश्वानुगुणम् । रथम् । कृतवन्त । त्वष्टा च । वज्रम् ।

---

१ Something, probably पिशाक्षराते, seems to be missing after हे। At present हे stands alone and is incomplete
२ अस्मान् Sy
३ ०भि P ४ अभिसेवस्व Sy
५ वस्तुजातम् Sy
६ वसीय श्रेयस्करम् Sy
७ ०त्त P
८ अस्तिकान् P D मेनाशब्द स्त्रीवाची । अपगतस्त्रीकांश्च Sy
९ ०पत D
१० अ क० P D
११ VM ignores पिशाक्षराते । अभि and इन्द्र ॥ किञ्च हे बहुक्षपण I इन्द्र I Sy
१२ उपरिष्टात् प्रादुर्भूय तथा Sy
१३ उषःसम्बन्धिनस्तेजस Sy
१४ सह D सूर्यसम्बन्धि तेज Sy
१५ प्रातरभ is suggested for प्रारभ ।
१६ धनानि । इन्द्रियमिति धननाम Ngh 2 10
१७. देदिष्टे यजमानेभ्यो दिशति Sy
१८ प्रमोमति P प्रचोदयति is suggested for प्रमोदयति ॥ प्रैरयत् Sy
१९ सुष्ठु दोग्ध्रीर्गा Sy
२० वव्रे P निवारके पर्वते Sy
२१ मन्त P मध्ये बलेन निरुद्धा Sy
२२ ०ता P २३ तेजसा Sy
२४ सवरणशीलम् Sy
२५ सर्व is suggested for मसर्वम् ।
२६ पिवृ० D निवारितवान् Sy
२७ VM ignores विश्वा ॥ विश्वानि सर्वाणि Sy २८ अनप D
२९ अनव इति मनुष्यनाम Ngh 2 3
३० त्वदीयम् Sy
३१ तथाश्वानतनुगुणं P D अश्वाभ्यां संयोगार्हम् Sy अश्वं योक्तुं यथा योग्यो भवति तथा सस्कुर्वन्ति । यद्वा अश्वाय व्याप्तिमते तुभ्यं यथा पर्याप्तो भवति BB
३२ अतक्षन् । अकुर्वन् Sy तक्षन्तु सस्कुर्वन्तु । लङ् लोडर्थे । अडभावश्छान्दस BB
३३ देवानां शिल्पी BB
३४ त्वदीयं वज्रम् Sy वज्रं तक्षतु तीक्ष्णीकरोतु BB

दीप्तिमन्त कृतवान्[1]। ब्राह्मणाश्च[2]। मन्त्रै[3]। इन्द्रम्[4]। पूजयन्त । अहिम्[5]। हन्तुम्[6]। अवर्धयन्[7][8]।

वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः।
अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥ ५ ॥

वृष्णे। वृष्णे[9]। यदा। तुभ्यम्। वर्षितार[10]। ग्रावाण[11], अभिषवणप्रदा। गौश्च[12]। सङ्गता[13]। अर्चनीय सोमम्[14]। अर्चन्ति अभिपुण्वन्ति[15]। अथाश्वरथवर्जिता[16][17]। इन्द्रप्रेषिता[18]। पवय—आयुधानि[19]। दस्यून्[20]। अभ्यवर्तन्त[21] शीघ्रमेक एव गत्वायुधानि शत्रुषु विसृजतीति[22]।

---

१ अकरोत् Sy

२ ०णात्व D, P अङ्गिरस परिवृढा मरुतो वा Sy

३. स्तोत्रैः Sy
हविर्लक्षणैरन्नैर्वा BB

४. मन्त्रैन्द्र P
ईश्वरम् BB

५ अहि P, D वृत्रम् Sy किमर्थम्? अहये, अघाय। अहिंसनाय। आगत्य हन्तीत्यहिस्सर्पादि। 'आङि श्रृहनिभ्या ह्रस्वश्च' इतीण्प्रत्यय, कर्मणि चतुर्थी BB

६. हन्तवै—'तुमर्थे सेसेन्०' इति तवैप्रत्यय. BB

७ वर्धितवन्त Sy यशसा। त्व चास्माक महायज्ञमुपनयेति BB

८ VM ignores पुरुहूत and उ ॥ हे बहुभिराहूतेन्द्र! Sy, BB अपि च Sy उ पादपूरणे BB
This stanza=TS 1 6 12 6

९ वर्षित्रे कामानाम् Sy
वर्षित्रे, अभिमतदात्रे। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। तव वर्षितु BB

१० सेचनसमर्था मरुत Sy
वर्षितारो मेघा वृष्टिं कुर्वन्त, तवार्कमर्चयन्ति मेघा इत्यर्थ BB

११ अभिषवपाषाणा Sy

१२ अदिति अदीना, वचनव्यत्यय Sy अदिति पृथिवी च BB

१३ सङ्गता बभूवुरिति शेष Sy समानप्रीतिस्त्वया तैर्वा मेघैरानुकूल्य भजमाना सस्याद्युत्पादयतस्तव कर्मार्कमर्चयति BB

१४ ० ना घनीय P ०ता अधनय D स्तोत्रम् Sy अर्चनीयामाज्ञामर्चनीय वा ते तव यागम् BB

१५ अस्तुवन्। अकुर्वन्नित्यर्थ Sv अर्चयन्ति पूजयन्ति BB.

१६. यद्यदैवमेते कुर्वन्ति तदानीं दुष्टात्मानो दस्यवोऽपि त्वयैव हन्तव्या इति तत्प्रार्थयते BB

१७ रथवर्जितार P VM seems to explain अनश्वास and अरथा together as अश्वरथवर्जिता ॥ अश्वरहिता.। अरथा रथरहिता अश्वरथमनपेक्षमाणा BB

१८ ०ता P इन्द्रेण प्रेषिता Sy सर्वदेन्द्रेणैव प्रेषिता अन्येन प्रेषितुमशक्यास्ते BB

१९ अधानी P आधानि D पवमाना गच्छन्त Sy ये पवयस्तवायुधविशेषा BB

२० शत्रून् Sy

२१. अभिभूतान् कुर्वन्तो वर्तन्ते स्म ते मरुतोऽर्चानिति सम्बन्ध Sy आभिमुख्येन हन्तु वर्तन्ताम्। स्वरणादिद्वाराऽस्मदुपक्षपयितारो दस्यवस्तानभिभूय पराजितान् कृत्वा सर्वदाऽस्मानुक्षन्तो वर्तन्तामिति भावः। छान्दसो लङ्। एव सर्वस्य लोकस्य रक्षको महात्मा त्वमतोऽस्माकमपि महायज्ञमुपनयेति BB

२२. VM ignores इन्द्र and ये ॥ हे इन्द्र! ये मरुत· Sy
This stanza=TS 1 6 12 6

प्र ते॑ पू॒र्व्याणि॒ कर॑णानि वोचं॒ प्र नूत॑ना मघव॒न्या च॒कर्थ॑ ।
शक्ती॑वो॒ यद्वि॒भरा॒ रोद॑सी उ॒भे जय॑न्न॒पो मन॑वे॒ दानु॑चित्राः ॥ ६ ॥

प्र ते[1]। प्रब्रवीमि[2]। तव[3]। वृत्रवधादीनि पुरातनानि। कर्माणि। तथा ब्रवीमि[4]। नूतनानि[5] च। मघवन्[6]! यानि। कृतवानसि कर्माणि[7]। शक्तिमन्[8]! यस्त्वम्। द्यावापृथिवी[9]। विविध[10] विभर्षि[11]। जयन्[12]। उदका[13]। चित्रदानानि[14]। तस्माद् ब्रवीमीति[15]।

तदिन्नु ते॒ कर॑णं दस्म वि॒प्राहिं॒ यद्घ्नन्नोजो॒ अत्रामि॑मीथाः ।
शुष्ण॑स्य चि॒त्परि॑ मा॒या अ॑गृभ्णाः प्रपि॒त्वं यन्न॒प दस्यूँ॑रसेधः ॥ ७ ॥

तदित्[16]। तत्। एव। तव[17]। कर्म। दर्शनीय[18]! मेधाविन्[19]! अहिम्[20]। घ्नन्[21]। यद् त्वम्[22]। तस्मिन्[23]। बलम्[24]। कृतवानसि[25]। शुष्णस्य[26]। अप्यसुरस्य। मायाः[27]। परिगृहीतवानसि। बलिन प्राप्तिम्[28]। गच्छन्[29]। अन्यानप्यसुरान्। अपासेध[30]।[31]

त्वम॒पो यद॑वे तु॒र्वशा॒यार॑मयः सु॒दुघाः॑ पा॒र इ॑न्द्र ।
उ॒ग्रम॑यातु॒मव॑हो ह॒ कुत्सं॒ सं ह॒ यद्वा॑मु॒शनार॑न्त दे॒वाः ॥ ८ ॥

त्वमपः। पारयिता[32]। त्वम्। उदकानि[33]। सुवोहनानि[34]। यदुतुर्वशाभ्याम्[35]। अरमय[36]। किञ्चन्द्र !

---

१ हे इन्द्र ! Sy
२ अहं प्रकर्षेण ब्रवीमि Sy
३ त्वदीयानि Sy ४ प्रब्रवीमि Sy
५ नूतनानि नवानि कर्माणि Sy
६ हे धनवन्निन्द्र ! Sy
७ यानि कर्माणि कृतवानसि तानि प्रवोचमिति सम्बन्धः ।
८. शक्तिमन् P हे शक्तिमन् ! शक्तिर्वज्रं कर्म वा तद्वन्निन्द्र ! Sy
९ द्यावापृथिव्यौ Sy १० विविधम् Sy
११ अभ० P १२ वशीकुर्वन् Sy
१३ उदकानि is suggested for उदका ।
१४ चित्रदाना Sy
१५ VM ignores उभे and मनवे ॥ मनवे मनुष्याय Sy
१६ त्वदीयम् Sy
१७. कर्म विद्यते Sy १८. ०यम् D
१९ मेधाविन् ! इन्द्र ! त्वम् Sy
२० वृत्रमसुरम् Sy २१ हिंसन् Sy
२२ यत्त्वं D यन्त्वं P यत् Sy
२३ अस्मिँल्लोके Sy
२४ बल बलं P, D
२५ प्रकाशितवानसि Sy
२६ अपि च एतन्नामकस्याप्यसुरस्य सम्बन्धिनी Sy
२७ ०या D मायाः Sy
२८ हे इन्द्र ! त्वं प्रपित्वं सङ्ग्रामं समीपं वा Sy
२९ प्राप्नुवन् Sy
३० अपाबाधथाः Sy
३१ VM ignores नु ॥ नु खलु Sy
३२ पारे नदीनां तीरे । अवृक्षा इति शेषः Sy
३३ अपानि P
३४ ओषधियमस्पतीन् सुष्ठु दुहती Sy
३५ यदुनामकाय राज्ञे, तुर्वशनामकाय राज्ञे च Sy ३६ रमितवानसि Sy

त्व च कुत्सश्च । उग्र शुष्णासुरम् । अगच्छतम् । त्व हि शुष्ण प्रति गच्छन् कुत्सम् । अपि । नीतवानसि । यदा तत्र गतौ । वाम् । उशना । देवा । च । समागच्छन्त ।

इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेना वामत्या अपि कर्णे वहन्तु । -
निः षीमद्भ्यो धमथो निः षधस्थान्मघोनो हृदो वरथस्तमांसि ॥ ६ ॥

इन्द्रा० । इन्द्राकुत्सौ । गच्छन्तौ । रथेन । वाम् । अश्वा । कर्णकुलजाते मयि । अपि । आवहन्तु । तौ युवा तमासि । अन्तरिक्षात् । सर्वत । निर्धमथ । तथा पृथिव्या । च । महत । अस्माक हृदयाच्च ।

---

१ ०ञ्च D युवाम् । त्व कुत्सश्चेति शेष· Sy
२ उद्गुर्णं शुष्णम् Sy
३ च्छात P , D
४ तदनन्तर त्वं शुष्ण हत्वा Sy
५. खलु Sy
६. स्वगृह प्रापितवानसि Sy
७ युवामिन्द्राकुत्सौ Sy
८. भार्गवः Sy
९. सम्भेजिरे Sy
१० इन्द्रा P अवस्यो· SKN कुत्सेन सस्तव । अवस्योरार्षम् Dur
११. द्राकुत्सौ P हे इन्द्राकुत्सौ । Sy , SKN , Dur
१२ वहमानावुह्यमानौ Sy वहमानौ प्रापयन्तौ SKN उह्यमानौ युवा ब्रुवे Dur
१३ रथेनात्मानम् SKN
१४. युवाम् Sy
१५. अश्वा· is suggested for अश्वा ॥
१६. स्तोत्राणि कृणोति करोतीति कर्ण· स्तोता यजमानो वा तत्समीपेऽपीति यावत् Sy अपठितमपि कर्मनामैतत् । करणमित्यस्य वा कर्मनाम्नश्छान्दसोऽकारलोप । कर्मण्यस्मदीये SKN नित्यं कर्मणे । ततश्च कर्मणा परितोषितौ Dur
१७ आ समन्ताद्वाहका भवन्तु Sy आ इत्युपसर्गो वहन्त्वित्येतेन सम्बध्यते SKN
१८. अज्ञानरूपाणि पापानि Sy तमोरूपाणि । असत्या वृष्टौ कथ जीविष्यामः कथं पुत्रा कथ पौत्रा· इत्येवमादीनि मानवानि दु खानि SKN एतानि तमांसि Dur.
१९. अप्सु प्रविष्टम् Sy अद्भ्य इति द्वितीयार्थे चतुर्थी, पञ्चमी वा, अप अपो वृष्टिलक्षणा· SKN
२०. एन शुष्णासुरम् । सीमिति शुष्णासुरो बुद्धिस्थ परामृश्यते Sy सीमिति परिग्रहार्थीय· सर्वपर्यायः SKN सर्वतोऽरीन् Dur.
२१. अबाधेयाम् Sy निरुपसर्गाभ्यासादत्राख्यातस्याप्यभ्यासो द्रष्टव्य· । अभ्यासाच्चार्थभूयस्त्वम् । एतदुक्त भवति—सुष्ठु सर्वान् निर्धमथो निर्गमयथ SKN
२२. स्वकीयात् स्थानात् Sy कुतः ? सधस्थात् सहस्थान्मेघात् SKN. समानस्थानादन्तरिक्षात् Dur
२३. नि. अबाधेयाम् Sy
२४ VM seems to explain मघोन as महत· ॥ मघवतः हविष्मतो यजमानस्य Sy एतच्च कुर्वन्तौ मघोनो हविराद्येन धनेन धनवन्तौ SKN तत ओषध्याद्युत्पत्त्या सुकाले कुर्वाणौ मघोन , महान्त्येतानि Dur
२५ वृतयाच्च P पृदयाच्च D यजमानस्य हृदो हृदयात् SKN हृदयस्याच्छादकानि, अनाकालभयकृतानि Dur

निवारयथ । कुत्सश्च साहचर्यात् देवता भवति ।

वातस्य युक्तान्त्सुयुजश्चिदश्वान्कविश्चिदेषो अजगन्नवस्युः ।
विश्वे ते अत्र मरुतः सखाय इन्द्र ब्रह्माणि तविषीमवर्धन् ॥ १० ॥

वातस्य । गच्छतस्तव । योग्यान् । सुयुज । अश्वान् । अयमु । अवस्युऋषि । क्रांतवर्शन । मनसा गच्छति स्मरति तवागमनमिच्छन्नित्यर्थ । अस्मिन्नवसर । विश्वे । मरुत । तव । गमनोद्युक्तसहाया आसन् । तथा ब्राह्मणे प्रयुक्तानि स्तोत्राणि च । तव बलम् । अवर्धयन्निति ।

सूरश्चिद्रथं परितक्म्यायां पूर्वं करदुपरं जूजुवांसम् ।
भरच्चक्रमेतशः सं रिणाति पुरो दधत्सनिष्यति क्रतुं नः ॥ ११ ॥

सूरश्चित् । सूर्यस्य । रथम् । रात्र्याम् । अग्रत प्रादुर्भूतं चक्रं प्रह्वी । तत्रोप्सामवस्थितम् अगमत् । वगेन गच्छन्तम् । तस्य चक्रं च । भरत् अवृहत् शत्रूणां जयाथम् । अस्मिन् काले सूर्येण स्पर्धमान एतश ऋषि । इन्द्रेण सङ्गच्छते । एवंविध इन्द्रोऽस्मान् । सर्वेषां पुरत । स्थापयन् । अस्मद्यज्ञम् । आगमिष्यति ।

---

१ ०थ is suggested for ०थ ॥ वारयथो ऽपनयथ SKN वारयथ इत्येतदाशास्महे Dur

२ अथवा मघोन इत्यावन्यथा योक्यते । उदक लक्षणेन धनेन धनवतो मेघस्य । शुवो शुच्छ- ब्देन सामीप्यादुदकं लक्ष्यते । उदकाद् वरयो ऽपनयथस्तमांसि तमोरूपाणि तमस्थानि यान्या वरणानि N 7 10 SKN III 58 59

३ वातस्म P D

४ वायोर्वेगेन Sy ५ संयुक्तान् Sy

६ सुष्ठु योजनीयान् Sy ७ मन्त्रद्रष्टा Sy

८ ०वस्यु P एतन्नामक Sy

९ ऋषि D १० कान्त० D प्राज्ञ Sy

११ प्राप्नोत् Sy १२ भाग० D

१३ अस्मिल्लोके Sy

१४ सर्वे Sy १५ बहुव स्तोतार Sy

१६ गमनोद्युक्तस्य सहा० is suggested for गमनोद्युक्तसहा० ॥ अवस्यो सखाय Sy

१७ ब्रह्मभि स्तोत्रै Sy

१८ स्वबीयम् Sy

१९ VM ignores चित् (twice) and इन्द्र ॥ चित् अपि Sy

२० सूरस्य P एतन्नाम्नेन ऋषिणा सह योद्धु सूर्यस्यापि सम्बन्धिनम् Sy

२१ इन्द्र सङ्ग्रामे । परितो गच्छन्त्यस्यां भटा इति परितक्म्या सङ्ग्राम Sy

२२ अह्नी P प्रह्वीचक्रे is suggested for चक्रं प्रह्वी ।

२३ उपरतव्यापारम् Sy

२४ अगत् P , D पुराकरोत् Sy

२५ अपृहत् D अहरत् is suggested for अवृहत् ।

२६ शिष्णूणां P २७ एवद्म P एवतश्च D एतशाय । विभक्तिव्यत्यय । इन्द्र पूर्व हि अश्वस्य रथस्यैकं चक्रम् Sy

२८ स इन्द्रस्तेन चक्रेणासुराम् हिमस्ति Sy

२९ पुतस्तावयम् P अपि चास्मान् पुरस्कुर्वन् Sy

३० अस्मदीयं यज्ञम् Sy

३१ सम्भजतु Sy

३२ VM ignores चित् ।

आयं जना अभिचक्षे जगामेन्द्रः सखायं सुतसोममिच्छन् ।
वदन्ग्रावाव वेदिं भ्रियाते यस्य जीरमध्वर्यवश्चरन्ति ॥ १२ ॥

आयम् । हे जना[1] । अयम् । इन्द्र । अभिदर्शनार्थम्[1] । सुतसोमम्[2] । सखायम्[3] । अन्विच्छन्[4] आजगाम[5] । आगते[6] चास्मिन्, अभिषवग्रावा[7] । शब्द कुर्वन् । वेदिं प्रति[8] वेद्यामित्यर्थस्तत्र[9] । अवस्ताद् भ्रि[10] दीर्घश्छान्दस[11] धार्यतेऽभिषवार्थम्[12] । यस्येन्द्रस्य पानाय[13] । क्षिप्रम्[14] । अध्वर्यव । चरन्ति[15] यज्ञ इतस्तत ।

ये चाकनन्त चाकनन्त नू ते मर्ता अमृत मो ते अंह आरन् ।
वावन्धि यज्यूँरुत तेषु धेह्योजो जनेषु येषु ते स्याम ॥ १३ ॥

ये चाकनन्त[16] । ये च पुरा त्वाम् इन्द्र[17] । कामितवन्त[18] । ते लब्धकामा । क्षिप्रम्[19] । पुनश्च कामि[20] वन्त[20] । तेऽमी[21] । मर्त्या[22] । हे अमर्त्य[23] । मा[24] । पापम्[25] । प्राप्नुवन्तु[26] । तदर्थं भजस्व[27] । तानस्मान् यष्टॄन्[28] । च । तेषु[29] । बलम् । धेहि । जनेषु[30] । येषु । त्वदीया वयम् । स्याम[31] सहायाना[32] बल धेहीति[33] ।

---

१. युष्मानभिद्रष्टुम् Sy
२. अभिषुतसोम यजमानम् Sy
३. स्तोतारम् Sy
४. अभिलषन् Sy
५. आगच्छति Sy ६. गते D
७ ०वा D स सोमाभिषवपाषाण Sy
८. वेद्यमि प्रति P
९ वेद्यमादित्यर्थस्तत्र P
१० अभिह्रियते Sy
११ ०र्घं छा० P
१२. ते षवार्त्थं P
१३. यस्य ग्राव्ण. Sy
१४ क्षेपण प्रेरणम् Sy
१५ कुर्वन्ति Sy
१६ ०न्त D
१७. हे इन्द्र ! धनार्थिन· ये जना. Sy
१८ अकामयन्त Sy
१९ क्षिप्रमेव Sy
२०. त्वा चाकनन्त Sy
२१. जना Sy
२२. ते मित्या P मरणधर्माण: Sy
२३. हे अमरणशीलेन्द्र ! Sy
२४. भा P, D मा उ इति निपातसमुदायो मेत निपातार्थे वर्तते Sy
२५ वाव P वावम् D अनर्थम् Sy
२६. म्नाप्नु० P माप्नु० D गमन् Sy
२७ सम्भजस्व Sy
२८. न्तनस्मान्यष्टूतम् P यजमानान् Sy
२९. जनेषु Sy
३० येषा जनाना मध्ये स्तोतार. Sy
३१ भवाम Sy
३२. हायानाम P
३३. Ms D puts the figure ॥३१॥ I to indicate the end of the thi first hymn No such numb given in P.

V 32

अदर्दरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान्बद्बधानाँ अरम्णाः ।
महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अव दानवं हन् ॥ १ ॥

अदर्द ॥ गातु ॥ दारितवानसि । अपामुत्सम् । मेघद्वाराणि चास्य । व्यसृजः । तथा महतोदकेन बाधमानान् । सिन्धून् मध्ये नियम्य । स्वे स्वे स्थानेऽरमय । इत्यत एवाह महान्तमिति यदा । त्वम् । महान्तम् । मेघम् । दारितवानसि, अस्यापामपिधानानि द्वाराण्यपावृण्वन् । उदकधाराश्च । व्यसृजः । तथा

१ 'अदर्दरुत्सम्' इति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तम् । गातुर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'अदर्दर्द्वादश गातुः' (KSA 25 32 p 20) इति । गतो विनियोगः Sy
२ ०तु D गतुं P गातोरार्षम् SKN गातो रात्रेयस्यार्षम् Dur
३ हे इन्द्र ! त्वम् Sy हे भगवन्निन्द्र ! त्वम् Dur
४ विदारितवानसि Sy दारयसि SKN दारित वानसि त्वम् Dur
५ अपाम् D उत्स्यन्दमानं मेघम् Sy 'उत्सं दुहन्ति स्तनयन्तम्' इत्यादौ दर्शनादुत्सशब्दो ऽपठितमपि मेघनाम SKN उत्सो मेघः । स कस्मात् ? 'उत्सवनाद् वा' उत्पूर्वस्य सवे' ऊर्ध्वमसौ सव इत्युक्तः । 'उत्स्यन्दनाद् वा' उत्पूर्वस्य वा स्यन्दतेः' उपर्यसावमस्थितः स्यन्द तीत्युक्तः । 'उनत्तेर्वा' 'उन्दी क्लेदने' इत्यस्य, क्लेदयत्यसौ । तमुत्सं मेघम् Dur
६ तदनन्तरं मेघस्योदकनिर्गमनद्वाराणि Sy अव काशान्मेघस्य, यत्रदकं निर्गच्छति । उदकनिर्ग मनबिलानीत्यर्थः SKN बिलानि Dur
७ विशेषेण सृष्टवानसि Sy मेघं दारयित्वा चासृभो विसृजसि विवृणोषि । छान्दसत्वात्परो विः पुरस्ताद् द्रष्टव्यः SKN दारयित्वा च जर्जरीकृत्य तस्योत्सस्यासुषः विवृतानि त्वमकरोः Dur
८ बाध्यमानान् Sy निगममनिरोधं कुर्वता मेघे नात्यर्थं बाध्यमानान् SKN उदकभारेणाति गुरुणा बाध्यमानान् Dur
९ उदकवतो मेघान् Sy विवृत्य च त्वमर्णवान्, भूम्नि त्वयं मत्वर्थीयो द्रष्टव्यः, 'अर्णसो लोपश्च' इति । अर्णः उदकम् । अवयवभूतं बहवो येष्वस्ति तेऽर्णवाः । के पुनस्ते ? मेघाः । ये महार्णाः उदकसङ्घातास्तान् SKN स त्वममुना प्रकारेण अर्णस्वतः, अर्णसोद केन तद्वतः 'एतान्माध्यमिकान् संस्त्यायान्' मेघ सङ्घातान् Dur
१० विसर्जयसि क्षारयसीत्यर्थः । अत्र रम्णातिर्विस र्जनकर्मा Sy रम्णाति संयमनकर्माऽन्यत्र 'सविता यन्त्रैः' इत्यादौ । इह तु विसर्जनकर्मा विसर्जयसि क्षारयसीत्यर्थः SKN यथाकाल मरम्णा विसृष्टवानसि । रम्णातिर्धातुः संयमन कर्मा, अन्यत्र । तद्यथा 'सविता यन्त्रैः पृथिवीम रम्णात्' (RV X 149 1) इत्यत्र । इह पुनर्मेघविदारणसम्बन्धाद् विसर्जनकर्मा Dur
११ यत्त्वम् । यदिति लिङ्गव्यत्ययः Sy, SKN
१२ प्रभूतम् Sy योऽत्यतिमहान Dur
१३ पर्वतो मेघः । केनचिदप्यन्येनाशक्यो विवृतद्वार कर्तुं तमपि Dur
१४ विवृतवानसि Sy 'वि'इत्याख्यातेन सम्बध्यते । 'मन्त्रे घसह्वर०' (Pa 2 4 80) इत्येवं लेर्लुकि रलोपे रूपम् । पूर्वेष्वपि कालेषु विवृतवानसि SKN विवृतमपावृतोदकनिग मद्वारमकरोः Dur १५ अस्यापा० D
१६ अपां धाराः Sy धारा उदकस्य SKN
१७ विसृष्टवानसि Sy विवृत्य च सृजः, विपूर्व ध्रुपसर्गः । मेघाद् विसर्जितवानसि SKN, Dur

वृत्र[1] चापि । हतवानसि[2] । अत्र यास्क[3]—'त्वमर्णवानर्णस्वत । एतान् माध्यमिकान् मस्त्यायान् । वादध्य-[4]

मानानरम्णा । रम्णाति सयमनकर्मा[5] महान्तमिन्द्र[6] पर्वत मेघ यद् व्यवृणो[7] । व्यसृजोऽस्य धारा । अपाहन्नेन[8]

दानकर्माणम्'[9] इति ।

त्वमुत्सॉ ऋतुभिर्बद्धधानाँ अरंह ऊधः पर्वतस्य वज्रिन् ।

अहिं चिदुग्र प्रयुतं शयानं जघन्वॉ इन्द्र तविषीमधत्थाः ॥ २ ॥

त्वमुत्सान् । मेघान्[10] । वर्षर्तुभि[11] । वाधमानान्[12] । शिलोच्चयस्य[13] । अधसि[14] । प्रेरितवानसि[15] । वज्रिन्[16] ।

अहिम्[17] । चित्[18] । उद्गूर्ण[19] । प्रवृद्ध[20] । शयानम्[21] । जघन्वान्[22] । इन्द्र । वलम् । अकृणो[23] ।[24]

त्यस्यं चिन्महतो निर्मृगस्य वधर्जघान तविषीभिरिन्द्रः ।

य एक इदंप्रतिर्मन्यमान आदस्मादन्यो अंजनिष्ट तव्यान् ॥ ३ ॥

त्यस्य चित्[25] । त्यस्य[26] । चित् । महत[27] शत्रो[28] । मृगरूपस्य[29] वधार्यम् । आत्मीय[30] वज्रम्[31] । बले[32] ।

---

१. दनोः पुत्रं वृत्रमसुरं यद्वोदकस्य दातार मेघं वा Sy दनो पुत्रो दानवोऽसुरो वृत्रोऽन्यो वा कश्चिन्मेघस्य रक्षिता, तञ्च SKN उदकदातारं मेघम् Dur

२. अभिहतवानसि Sy अवेत्यय हन्नित्येतेन सम्बध्यते । हतवानसि । अथवा दानव दातार चोदकस्य महान्तमपि मेघं सर्वमधो हतवान् SKN पुन. पुन अवघ्नन् य एतदकार्षीस्त्वं स इद नामास्माक कुरुष्वेति Dur

३. VM ignores इन्द्र and अव ।

४. बाध्य० D उदृणा उत्सम् । उत्स (उत्सरणाद्वा) उत्सदनाद्वा । उत्स्यन्दनाद्वा । उनत्तेर्वा । व्यसृजोऽस्य खानि । त्वम् (शेषं मूले) N 10 9, SKN III 11, 12

५. The passage, beginning with सिन्धून् and ending with सयमन is omitted by P P begins कर्मा etc

६. N adds विसर्जनकर्मा वा after सयमनकर्मा ।

७ यन्वृणो व्य० P यद्यवृ० D

८ N reads अवाहन्नेन for अपाहन्नेनम् ।

९ N reads (दानव) दानकर्माणम् for दानकर्माणम् ।

१० मेघान् प्रतिवन्धनादमोचय इति शेष. Sy.

११ ऋतुषु वृष्टिकालेषु Sy १२ प्रतिवध्यमानान् Sy १३ मेघस्य सम्वन्धि Sy

१४ ऊधसि is suggested for अधसि ॥ जलम् Sy १५ अगमय Sy

१६ हे वज्रवन्निन्द्र Sy १७ वृत्रम् Sy

१८ च Sy १९ गूर्णं P हे उद्गूर्णवलेन्द्र Sy

२० प्रवन्ध P प्रवृद्धं is suggested for प्रवृद्ध ॥ उद्युक्तम् Sy.

२१ जले शयन कुर्वन्तम् Sy

२२ ०न्वा P D हतवानसि Sy

२३ अधारय । वृत्रवधानन्तरमिन्द्रो लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थ. Sy

२४ VM ignores त्वम् ।

२५ निर्जघानायुध शक्रो वृत्रेण क्षिप्तमोजसा ।
वृत्रस्य गात्रादन्यो य. प्रादुर्भूतो महासुर ॥
वृत्र पूर्वं निहत्येन्द्रो द्वितीय शुष्णसज्ञकम् ।
पुनर्जघानेन्द्र इति पराभि कीर्तयत्यृषि ॥इति॥ Sy २६ तस्य वृत्रस्य सम्बन्धि Sy

२७ प्रभूतस्य Sy २८. शत्र P

२९ मृगवच्छीघ्रगामिन Sy

३०. ०मत्मी० P ३१. आयुधम् Sy

३२. वज्रन्ववै D स्वकीयैर्बलै. Sy

निजघान। य॰। एकं। एवाहि। अप्रतिरहमस्मीति। मन्यमान आसीत्। अस्मादहं सकाशात्। अनन्तरम्। अन्य शुष्णो नाम। अजनिष्ट। भृशतर॰।

त्वं चिदेषां स्वधया मदन्तं मिहो नपातं सुवृधं तमोगाम्।
वृषप्रभर्मा दानवस्य भामं वज्रेण वज्री नि जघान शुष्णम् ॥ ४ ॥

त्वं चित् ॥ अत परं शुष्णवध उच्यते ॥ तम्। च। एषां मनुष्याणां स्वभूतेन। उदकेन। मदन्तम्। मिहः। पौत्रम्। सुष्ठु। वर्धमानम्। तमसा निगमयितारम्। वर्षणशीलप्रहरण। मह। क्रोधम्, क्रोधात् शुष्णो भूत्वाजायत एवंविधम्। शुष्णमसुरम्। वज्रेण। वज्री। निजघानसि।

त्वं चिदस्य क्रतुभिर्निषत्तममर्मणो विददिदस्य मर्म।
यदीं सुक्षत्र प्रभृता मदस्य युयुत्सन्तं तमसि हर्म्ये धाः ॥ ५ ॥

त्वं चित्। निषत्तममर्मणो अमर्मवचनं, शुष्णासुरस्य। तम्। निषत्त तमसि स्थितमिन्द्र। प्रजाभि।

१ निक्षेपेणावधीत् Sy
२ असहाय॰ Sy
३ प्रतिद्वन्द्विरहित॰ Sy
४ मन्यमान आत्मानं च अस्तीति शेष॰ Sy
५ ०वेहे D वृत्रात् Sy
६. अन्तरम् P
तदानीम् Sy
७. असुर॰ शुष्ण॰ Sy
८. स्यंस्ट D अजनिष्ट is suggested for अजाष्ट ॥ प्रादुरभूत् Sy
९. प्रवृद्धतर॰ Sy
१० VM ignores इन्द्र॰।
११ उष्ण॰ D
१२ तं च वृत्रं जघानेति शेष॰ Sy
१३ प्राणिनाम् Sy
१४ D and P add मदान्तमोदकेन after उदकेन ॥ अन्नेन Sy
१५ मदन्त P, D मोदमानं सर्वप्राणिनामन्नं स्वयमेव भुञ्जानम् Sy
१६ महः P सेचनसमर्थस्य मेघस्य Sy
१७. पातारं रक्षितारम्। अत्र नपाच्छब्द॰ पातरि मतते 'प्राणो वै तनूनपात्स हि तन्व॰ पाति' (AB 2 4) इति ब्राह्मणम् Sy
१८ प्रवृद्धम् Sy
१९ P and D add ययमसीत after निगमयितारम् ॥ तमोऽन्धकारं गच्छन्तम् Sy
२० वर्षणशीलस्य मेघस्य प्रहर्ता Sy
२१ दनुजस्य वृत्रस्य Sy
२२ क्रो D अत्र क्रोधवाचिभामशब्देन क्रोधात्कुत्पन्न॰ शुष्णासुरो लक्ष्यते। तं शुष्णासुरम् Sy
२३ ०तेर्व० D
२४ स्वकीयनायुधेन Sy
२५ वजिन् P वज्रवानिन्द्र॰ Sy
२६ ०घातेनाति P
हतवान् Sy
२७ ०अ D The passage, निषत्त यथम॰ should immediately follow तमसि स्थितम् and precede इन्द्र॰।
२८. वृत्रस्य Sy
२९ स्यत्तवेव। लिङ्गव्यत्यय॰ Sy
३० त सिवत्तं P निषत्तं D निषण्णम् Sy
३१ प्रजाभि॰ हे इन्द्र। त्वम् Sy

अविन्दत् । तथा गूढमर्मण. । अपि । शुष्णस्य । मर्म चाविदत् । अथ प्रत्यक्ष —यदा । एन शुष्णम् । युयुत्सन्तम् । हे सुबल । सोममदस्य । प्राडुर्भावे । हरणशीले । तमसि । निहितवान् अस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ।

त्यं चिदित्था कत्पयं शयानमसूर्ये तमसि वावृधानम् ।
तं चिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्या जघान ॥ ६ ॥

त्य चित् । तम् । चित् । इत्थम् । 'कत्पय सुखपयस सुखमस्योदकम्' इति यास्क, तम् । शयानम् । असूर्ये । तमसि । वर्धमानम् । तम् । चित् । सुतेन सोमेन । तृप्यन् । तमुच्चै । आयुधमपगूर्य । हतवानिति ।

---

१. अज्ञासी Sy
२. गूढमर्मणो मर्मण P,D मर्महीनमात्मान मन्यमानस्य Sy ३ एव Sy
४ र्म P प्राणस्थानम् । यत्र स्थाने विद्धो म्रियते तन्मर्मेत्युच्यते Sy
५ P. reads ददह for अविदत् । अथ ।
६. वृत्रम् Sy
७ योद्धुमिच्छन्तम् Sy
८ सुमल P.,D हे सुवल । इन्द्र । त्वम् Sy.
९ मादकस्य सोमस्य Sy.
१०. प्रभृतौ प्रभरणे सति Sy
११ हारके Sy
१२ न्यदधाः । वृत्र इन्द्रस्य भयात्तमसि प्राविशदित्यर्थः Sy.
१३. अस्यन्योत्तरा P
१४. गातुर्नामात्रेयस्तस्यार्षम् SKN गातुर्नामात्रेयस्तस्येदमार्षम् Dur
१५ त्यमिति मेघस्य निर्देशस्तच्छब्दसमानार्थ । त्यच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्य SKN त मेघम् Dur
१६ एव वृत्रम् Sy चिदेवार्थे । य पश्यति त्य तमेव SKN
१७ अमुत्रान्तरिक्षलोके Sy अमुत्रान्तरिक्षे SKN अमुना प्रकारेण, अथवा—अमुष्मिन्नन्तरिक्षलोके Dur १८ कल्पय D
१९ ०स P,D कत् सुखकर पयो यस्य तम् Sy सुख पयो यस्य त मेघम् SKN सुखोदकम् । एवमत्रेन्द्रो जघानेति, अनेन सम्वन्धात् —'कत्पय'—सुखपयो मेघ' इत्युपपद्यते, तस्य वधस्याभीष्टत्वात् Dur
२०. N 63 reads सुखमस्य पय ।
२१. अप्सु शयन कुर्वन्तम् Sy. शयतिरत्र स्थानार्थ । आमाशयो जलाशय इति यथा । तिष्ठन्तमित्यर्थ. SKN
२२. सूर्यरहिते Sy यज्ञे मेघेन सूर्यस्य गमन कृत तेनाच्छादितत्वात् सूर्यो यत्र न दृश्यते तदसूर्यं तमस्तस्मिन् SKN असूर्यं तमश्च कृत्वा Dur. २३ अन्धकारे Sy
२४ तं चित् इति पुनर्वचनं पूरणार्थम् Sy तृतीयार्थेषा द्वितीया । तच्छ्रुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्य । येन यज्ञा उपकल्प्यन्ते तेन सोमेन SKN
२५. चित् पदपूरणः SKN.
२६ अभिषुतेन सोमेन Sy सुतस्य, तृतीयार्थे षष्ठचेषा, सुतेनाभिषुतेन सोमेन SKN अभिषुतस्य सोमस्य स्वमश पीत्वा Dur
२७. मोदमान Sy तृप्त सन् SKN मन्दमान Dur २८. ऊर्ध्वम् Sy
२९. ०र्या P वज्रमुद्यम्य Sy. किम् ? सामर्थ्याद् वज्रम् उद्यम्य SKN ,वज्रम् अवगूर्य Dur
३०. अवधीत् Sy. तेन हतवान् हन्ति वा SKN य एवगुणयुक्त इन्द्र. सोऽस्माकमिद नाम करोत्वित्येवमाशीर्योज्या Dur
३१. VM ignores वृषभ and इन्द्र ॥ कामाना वर्षिता Sy वृषभो वर्षिता SKN Dur N 63, SKN II 393,394

उद्यदिन्द्रो महते दानवाय वधर्यमिष्ट सहो अप्रतीतम् ।
यदीं वज्रस्य प्रभृतौ ददाभ विश्वस्य जन्तोरधमं चकार ॥ ७ ॥

उद्यत् । महते । सूर्याय । यदा । उदयच्छत् । आयुधम् । शत्रूणां सहनशीलम् । अप्रतिगतम् । यदा च । एनम् । वज्रस्य । प्रहरणे । हिंसितवान् । तदानीमेव सर्वस्य । प्राणिजातस्य । अधः । चकार निम्ने प्राक्षिपदिति ।

त्यं चिदर्णं मधुपं शयानमसिन्वं वव्रं मह्याददुग्रः ।
अपादमत्रं महता वधेन नि दुर्योण आवृणङ्मृध्रवाचम् ॥ ८ ॥

त्यं चिदर्णम् । त्यम् । चित् । उदकं प्रति । शयानम् । उदकस्य पातारम् । अबन्धनम् । वारकम् । महान्तम् । अभक्षयत् । इन्द्रः । अपादम् । अक्षणशीलम् । महता । वधेन । दुर्योणाख्ये देशे । न्यवृणग् इन्द्रः । परुषवाचम् ।

---

१ प्रभूताय Sy
२ असुराय is suggested for सूर्याय ॥ वृत्रासुराय Sy
३ आयधं P वज्रम् Sy
४ शत्रूणामभिभवित् Sy
५ ०क्षेमप्रतिगतं P केनाप्यप्रतिगतम् Sy
६ वृत्रम् Sy
७ प्रहरणे is suggested for प्रहरेण ॥ प्रहृतौ प्रहरणे सति । प्रभृतौ—'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् Sy
८ अहिंसीत् Sy
९ तदा Sy
१० प्राणिनः Sy
११ नीचम् Sy
१२ अकरोत् Sy
१३ प्रक्षि० P
१४ VM ignores इन्द्रः and दानवाय ॥ दानवाय वृत्रासुराय Sy
१५ सम् Sy
१६ एव वृत्रम् Sy
१७ गन्तारं जलं मेघं वावृत्य Sy
१८ शयनं कुर्वन्तम्, स्थितवन्तमित्यर्थः Sy
१९ मधुनोऽम्भसः पातारं पालयितारम् Sy
२० असिन्वं सपत्नानवक्षेप्तारम् । अस्यतेरिदं रूपम् Sy
२१ पार० D वृण्वन्तं सर्वमप्याच्छादयन्तम् । 'स इमाँल्लोकानवृणोद्यदिमाँल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्' (TS 2 5 2 2) इति हि तैत्तिरीयकम् Sy
२२ आददौ, अत्यग्रहीत् Sy
२३ उद्गूर्णबलः Sy
२४ पादरहितम् Sy
२५ अमत्रम् अमात्रं परिमाणरहितम् Sy It reads अमत्रम् for अमत्रम् of the text.
२६ प्रभूतेन Sy
२७ दुर्योणा० P D
तदनन्तरमिन्द्रः सङ्ग्रामे Sy
२८ न्यावृणम् P न्यावृणक् D नितरामहिंसीत् । 'तस्माज्जञ्जभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदजहिताम्' (TS 2 5 2.4.) इति तैत्तिरीयकम् Sy
२९ हिंसितवागिन्द्रियम् । मृत्युनाभिभूतमित्यर्थः Sy

को अ॑स्य॒ शु॒ष्मं॑ तवि॑षीं वरात॒ एको॒ धना॑ भरते॒ अप्र॑तीतः ।
इ॒मे चि॒दस्य॒ ज्रय॑सो॒ नु दे॒वी इन्द्र॒स्यौज॑सो भि॒यसा॑ जिहाते ॥ ९ ॥

को अस्य । इन्द्रस्य[1] । शोषकम्[2] । तेजो बल च । वारयितु[3] शक्नोति । सोऽयमसहाय । एव । शत्रुधनानि[4] । आहरति[5] । अप्रतिगत[6] । द्यावापृथिव्यौ । इन्द्रस्य । वेगात्[7] । क्षिप्रम्[8] । देव्यौ[9] । वलाच्च[10] । भयेन[11] । कम्पेते[12] इति वेगबलयोर्भयात्[13] कम्पनमिति[14] ।

न्य॑स्मै दे॒वी स्वधि॑तिर्जिहीत॒ इन्द्रा॑य गा॒तुरु॑श॒तीव॑ येमे ।
सं यदोजो॑ यु॒वते॒ विश्व॑मा॒भिरनु॑ स्व॒धाव्ने॑ क्षि॒तयो॑ नमन्त ॥ १० ॥

न्यस्मै । इन्द्राय । देवनशीलम्[15] । आयुधम्[16] । स्वयमेव हस्तं प्रति निगच्छति[17] । तथेन्द्राय । पृथिवी[18] । स्वयमेवात्मान नियत्[19] । यथा कामयमाना स्त्री[20] पुरुषाय । किं चासौ सर्वम्[21] । आत्मीय बलम् । क्षितिभि[22] । सम्मिश्रयति[23] । तत[24] । अस्मा अन्नवते[25] । ता प्रजा[26] । प्रह्वीभवन्ति[27][28] ।

---

१. इन्द्रस्य सम्बन्धिनीम् Sy
२. शुष्म शोषणाम् । शुष्मशब्दस्य स्त्रीलिङ्गविशे-षणत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वात् पुंल्लिङ्गत्वमेव Sy
३. पार० D.
निवारयेत् Sy
४ शत्रूणा वसूनि Sy
५. बिभर्ति हरते वा Sy
६. केनाप्यप्रतिगत इन्द्र. Sy
७. इन्द्रस्य सम्बन्धिन Sy
८ वेगवत· Sy
९. द्योतमाने Sy
१० वलाद् उद्भूतेन Sy
११. भयेन Sy
१२ कम्पते D गच्छत । चलत इत्यर्थ. Sy
१३ को पिन० D.
१४. VM ignores क and इन्द्रस्य ।
१५. द्योतमाना द्यौ Sy.
१६ ०ध P स्वधृतिः स्वेन धृता Sy
१७ नीचत्वेन याति Sy
१८ भूमि. Sy
१९. यथेष्टमात्मान विनियोक्तुं योग्या भवतीत्यर्थः Sy
२०. योषिदिव Sy
२१. समस्तम् Sy
२२. प्रजाभि. Sy
२३. संयोजयति । इन्द्रः स्वकीयं बलं सर्वासु प्रजासु निहितवानित्यर्थः Sy
२४ VM seems to explain अनु as तत· ॥ आनुकूल्येन वर्तमानाः Sy
२५ बलवत इन्द्राय Sy
२६ मनुष्या. Sy. क्षितय इति मनुष्यनाम Ngh 2 3
२७. सन्नमन्ति प्रह्वीभवन्ति Sy
२८. VM ignores यत् ॥ यदेन्द्रः Sy.

एक॒ नु त्वा॒ सत्प॑तिं॒ पाञ्च॑जन्यं जा॒तं शृ॑णोमि य॒शसं॒ जने॑षु ।
तं मे॑ जगृभ्र आ॒शसो॒ नवि॑ष्ठं दो॒षा वस्तो॒र्हव॑मानास॒ इन्द्र॑म् ॥ ११ ॥

एकं नु । एकम् । एव । त्वाम् । सतां पतिम् । पञ्चजनहितम् । जातम् । शृणोमि । मघस्विनम् । जनेषु त्वमेक एवं विधो जात इत्यर्थः । तं त्वाम् । मह्यामित्यर्थः । स्तुत्यम् । स्वीकुर्वन्ति । आशासितार ऋत्विजः रात्रौ । अह्नि च । स्तुतिभिराह्वयन्तः । इन्द्रम् ।

ए॒वा हि त्वामृ॑तु॒था या॒तय॑न्तं म॒घा विप्रे॑भ्यो॒ दद॑तं शृ॒णोमि॑ ।
किं ते॑ ब्र॒ह्माणो॑ गृहते॒ सखा॑यो॒ ये त्वा॒या नि॑द॒धुः काम॑मिन्द्र ॥ १२ ॥

एवा हि । एवम् । हि । त्वा । काले काले । शत्रून् घ्नन्तम् । वदनानि च । स्तोतृभ्यः । ददतम् । शृणोमि । तुभ्यम् । ब्राह्मणाः । ते सखायः । गृह्णते तुभ्यं प्रदानाय किमादवत इत्यर्थः । ये विप्राः । त्वत्कामनया । प्रजापश्वादिकं काममात्मनि । निदधुः । इन्द्रेति ।

व्याख्यत् प्रथममध्याय चतुर्थस्याष्टकस्य स ।
अज्ञान यो जह्नुकुल सौहित्यो माधवाह्वय ॥

---

१ हे इन्द्र ! Sy
२ मुख्यम् Sy
३ पालकम् Sy
४ पञ्चजनेभ्यो मनुष्येभ्यो हितम् Sy
५ उत्पन्नम् Sy
६ शृणोमि ऋषिमुखेभ्यः Sy
७. यशस्वं P
यशोयुक्तम् Sy
८. सर्वेषु मनुष्येषु मध्येऽहं मन्त्रद्रष्टा Sy
९ ०कमेवं० P
१० ०त्य D मे मदीयाः प्रजाः Sy
११ अतिशयेन स्तुत्यम् Sy
१२ गृह्णन्तु । स्वीकुर्वन्तु Sy
१३ आमसितारं P D
कामानां शंसमानाः Sy
१४ क्षपायाम् Sy
१५ वासरे च Sy
१६ स्तुवन्तः Sy
१७. उक्तप्रकारेण Sy
१८ शत्रु P जन्तून् प्रेरयन्तम् Sy
१९ मघानि धनानि Sy
२० यच्छन्तम् Sy
२१ निशामयामि । एतन्मृषय प्रतिभाति Sy
२२ त्वदीयाः Sy
२३ ०ण P D वृहन्तः Sy
२४ स्तोतारः Sy
२५ त्वत्तः किं गृह्णते । अपि स्वकीयाभिलाष प्राप्तियितम्बनादेवमुक्तवानित्यर्थः Sy
२६ त्वयि Sy
२७. स्वकीयाभिलाषम् Sy
२८ न्यक्षिपन् Sy
२९ हे इन्द्र ! Sy
३० Ms D puts the figure ॥३२॥ here to indicate the end of the thirty-second hymn No such number is given in P
३१ गृणते P गृह्णते D
३२ ०त्ये P

अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥[1]

महिं मुहे तुवसे[2] ऽथ[3] व्याचिख्यासति माधव ।
समासविषये वाच्यमादित सम्प्रदर्शयन् ॥१॥
समास उपसृष्टाना निवर्तन्ते विभक्तय ।
विस्पष्टमभिधानाय निर्दिश्यन्ते पुनश्च ता ॥२॥
'द्रविणोदा[4] द्रविंणस', 'ता[5] सोमं[6] सोमुपातमा' ।
'गवा गोपंति[7]' इत्येव न तु ते पादपूरणा ॥३॥
उपादातुमशक्योऽ[8]य प्रत्यय प्रकृति विना ।
ततोऽन्येन गतार्थापि[9] प्रकृति सम्प्रयुज्यते ॥४॥
'वसोरिन्द्र वसुंपति[10]' 'पुरूतमं पुरूणा[11]' च ।
'रथीतंम रथीनां[12]' च[13] पादाश्चात्र[14] निदर्शनम् ॥५॥
'वाजेभिर्वाजिनीवती[15]' वाजेभिरिति पूरणम्[16] ।
युक्तान्नैर्बहुभि सेय यज्ञ वष्टु धियावसु ॥६॥
नन्वत्र विग्रह सोऽयमस्त्यस्या वाजिनीति य ।
तृतीयान्तस्य सम्बन्ध पुल्लिङ्गस्य[17] च तत्र क ॥७॥

---

१ This line is supplied by the Editor
२. RV V.33 1
३. ०वसोऽथ R
४. ०दा: P ,D
५ RV I 15 7
६ ०मा D RV I 21 1
७. RV I.101 4
८. ०पादोयम० P ,D
९ ०र्थंपि D
१०. RV I 9 9
११. ०णा D RV I 5 2
१२. RV I 11 1
१३. रथिनातम पञ्च P रथीनातमञ्च D
१४ पादास्तत्र R
१५. ०नीपती P RV I 3 10
१६ ०ण· R
१७. पुल्लिङ्गस्य P ,D ,R

तस्मादन्नैरस्मदीय हविर्भूतं सरस्वती ।
वहृतामिति मन्त्रार्थो नत्वन्नैरन्नवतीति ॥८॥
किमत्र तव वक्तव्य 'त्व सोम क्रतुभि' इति ।
किं वेह तव वाच्य स्याद् 'यज्ञेभिर्यज्ञवाहसम् ॥९॥
तर्ह्येव विग्रह कार्यो वाजिनीभि समन्विता ।
या सा वाजिनीवतीति तृतीयान्तस्तथान्वित ॥१०॥
क्रतुभिर्युक्त सुक्रतुर्वहुव्रीहेश्च विग्रह ।
नत्वस्य सन्ति क्रतवस्तृतीयाश्च तथान्विता ॥११॥
क्रतवो यस्य सन्तीति योऽय लौकिकविग्रह ।
स विस्पष्टाभिधानाय सत्त्वमात्र ह्यपेक्षितम् ॥१२॥
अन्वयो वाजशब्देन पुल्लिङ्गेनापि सिध्यति ।
वाजेभिरिति पुल्लिङ्ग तथा सति न दुष्यति ॥१३॥
यद्वान्नवत्त्व वहुभि कृतमन्नैस्तथा सति ।
'वृषा' वृषत्वेभि' इति समीचीनो भविष्यति ॥१४॥
'गोभिर्वपावान् मधुना तत्र स्पष्ट प्रतीयते ।
कृत गोभिवपावत्त्व गोभिरेवान्नवानिति ॥१५॥

---

१ ०न्त्रोर्थो D
२ ०न्नैर० P ३ से P सो D
४ RV I 91 2
५ ०वास P RV VIII 12 20
६ समीचता P
७ ०क्त D
८ P and D add इति after सुक्रतु ।
९ सं त्वमा० D सत्त्वमा० P
१० ०न्नमपे० R.
११ मन्त्रायो P १२ वशा० P
१३ पुंलिगोपि सि० D पुल्लि० R
१४ सिद्धय० R
१५ पुल्लि P, R. १६ यद्वसात्र० P
१७ वसुम० R १८ RV I 91 2
१९ ०पा मापुना D ०पाम्मापुना P VS 20 37 २० ०तिय० D
२१ Omitted by P क्तो R
२२ ०त्वं P, D

'यज्ञेभिर्यज्ञवाहस सोमे'भि सोमपातमम्'[1][2] ।
यज्ञैर्यज्ञस्य वोढा यो[3] यज्ञवाहा भवेदिति ॥१६॥
'अश्विना यज्वरी'[4] अस्या प्रत्ययार्थ विनिर्दिशन्[5] ।
चनशब्दमुपादत्ते[6] सन्त्यन्येऽपि च तादृशा ॥१७॥ इति॥

V 33

महिं महे तवसे दीध्ये नूनिन्द्रायेत्था तवसे अतव्यान् ।
यो अस्मै सुमतिं वाजसातौ स्तुतो जने समर्यश्चिकेत ॥ १ ॥

महि महे[7] । सवरण प्राजापत्य[8] ॥ मम महते । वलाय[9] । अत्यन्तम्[10] । तीक्ष्णीकरोमि[11] । कर्मणो नेतॄन्[12] ऋत्विज । इन्द्राय । इद्धम्[13] । वृद्धाय[14] कर्म कर्तुम् । अहमवृद्ध[15] । य[16] । अस्मै स्तोत्रे । सङ्ग्रामे[17] । स्तुन सन् । जनाना[18] मध्ये । मरुद्भि सहागत्य[19] । सुमतिम् । प्रज्ञापयति[20] ।

स त्वं न इन्द्र धियसानो अर्कैर्हरीणां वृषन्योक्त्रमश्रेः ।
या इत्था मघवन्ननु जोषं वक्षो अभि प्रार्यः सक्षि जनान् ॥ २ ॥

स त्व नः । स[21] । त्वम् । अस्माकम्[22] । स्तोत्रै[23] । इन्द्र । ध्यायमान[24] । अश्वानाम्[25] । योक्त्रम्[26] ।

---

१. ०भिय० P
२. RV VIII 12 20
३. P D read उह्यमानैर्यो for यज्ञैर्यज्ञस्य वोढा वो ।
४. ०रीत्यस्या R RV I 3 1
५. ०दिशेत् R ,P   ६. चन ० R
७. तत्रात्रे पञ्चमे मण्डले तृतीयेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'महि महे' इति दशर्चं प्रथम सूक्तम् । प्रजापतिपुत्र. सवरणाख्य ऋषि । त्रिष्टुप् छन्द. । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'महि दश प्राजापत्यः सवरण.' (KSA 26 33 p 20)। विनियोगो लैङ्गिकः Sy   ८. अह सवरण Sy
९. बलवते Sy   १०. महत् प्रभूतं स्तोत्रम् Sy
११. दीपयामि प्रकाशयामि Sy
१२. नॄन्—षष्ठ्यर्थे द्वितीया मनुष्याणामस्मदीयानाम्। यद्वा नॄनस्मद्विरोधिनामभिभवायेति शेष Sy   १३. इत्थम् is suggested for इद्धम् ॥ वक्ष्यमाणप्रकारेण Sy
१४. वलाय तदर्थं तवसेऽस्मद्बलाय Sy
१५ अत्यन्तमिव दुर्बलः सन् Sy   १६ इन्द्रः Sy
१७ वाजस्यान्नस्य वा लाभे निमित्ते सति Sy
१८ जने जनाय सवरणाय Sy
१९ मर्त्यैं स्तोतृभिः सहितो यद्वा सह म्रियमाणैर्युध्यमानैर्मरुदादिभिरथवा समरार्हे. Sy
२०. जानाति Sy   २१ प्रसिद्ध· Sy
२२. अस्मान् Sy   २३. अर्चनसाधनै स्तोत्रैर्निमित्तभूतै· Sy   २४. ध्यायन् Sy
२५ रथे नियोज्यानामश्वानाम् Sy
२६. नियोजनरज्जुम् Sy.

रथयुगे समयोजयं । युक्त्वा चाश्वान् याहि । इत्थम् । मघवन् ! सेव्य मा प्रति । अभिवह चास्मदीमान् । जनान् । स्वामी सन् तान् । प्रसक्षि च सचिं सेवाकर्मेति ।

न ते तं इन्द्राभ्य१स्मदृष्वायुक्तासो अब्रह्मता यदसन् ।
तिष्ठा रथमधि तं वज्रहस्ता रश्मिं देव यमसे स्वश्वः ॥ ३ ॥

न ते । धषनीय ! इन्द्र ! तव । तंत्र्वा । न । अस्मान् । अभ्यागच्छन्ति । यस्मादस्माकम् । स्तोत्रवर्जितत्वया । रथेऽयुक्ता । अभवन् । सम्प्रति स्तोत्रे क्रियमाणे वज्रहस्त ! तम् । रथम् । अधितिष्ठ । य चाश्वानां रश्मिमागमनार्थम् । मायच्छ । देव ! शोभनाश्वस्त्वमिति ।

पुरू यत्त इन्द्र सन्त्युक्था गवे चकर्थोर्वरासु युध्यन् ।
ततक्षे सूर्याय चिदोकसि स्वे वृषा समत्सु दासस्य नाम चित् ॥ ४ ॥

पुरू यत् । पणिभिरपहृतेषु गाषु तज्जयायमङ्गिरोभि प्रयुक्तानि बहूनि । स्तोत्राणि । यदा । तव । भवन्ति । यदा च पणिनां तेषु तेषु क्षेत्रेषु प्रविश्य । युद्धं कुर्वन् । अङ्गिरसो गवे । कृतवानसि । तदानीं

१० ०य P आत्मयसि Sy
२ वा is used in the sense of च i e aggregation N 1 4, 5
३ महि P याहि seems to be the explanation of या ॥ या लिङ्गव्यत्यय । यानकान् Sy
४ जोषं प्रीतिम् Sy
५ VM seems to explain अनु with जोषम् and अभि with वक्ष but Sy explains अनु with वक्ष and अभि with प्रसक्षि ॥ अनु वक्ष अवह । तैर्मिमितैर्योजन्नमभोरिति Sy
६ अस्मदरीन् Sy
७ आभिमुख्येन प्रकर्षं पराभव Sy
८ समि P सचि D
९ VM ignores वृषन् ॥ हे वर्षक ! Sy
१० हे महन् ! Sy
११ त्वदीया Sy १२ ते नरा Sy
१३ न भवन्ति Sy
१४ अस्मत्तस्त्वद्युक्तेभ्योऽन्ये Sy
१५ अतोऽस्मद्यसम् अभि आगन्तुम् Sy
१६ यद् ये Sy
१७ ०जितमो P ब्रह्म परिवृढं कर्म तद्रहितत्वात् Sy
१८ त्वयाऽसयुक्ता Sy
१९ आसन् अभवन् Sy
२० हे वज्रहस्त ! इन्द्र ! Sy
२१ प्रसिद्धम् Sy
२२ ०धिष्ठिताय चा० P ०धिष्ठाय चा० D
२३ त्वं मं रथस्यारोढुं प्रग्रहम् Sy
२४ नियमयसि तमधितिष्ठ Sy
२५ पुरु यत D २६ पा० P
२७ स्वभूतानि पुरूणि बहूनि Sy
२८ उक्थानि शस्त्राणि Sy
२९ सन्ति Sy
३० यदो D
३१ पाणीनां P वाणिनां D
३२ सस्योपेतासु भूमिषु निमित्तभूतासु Sy
३३ युद्धं P असप्रतिबन्धकान् संहरन् Sy
३४ सूर्यपुत्रकाय Sy
३५ करोषि भेदनम् Sy

सूर्याय[1] । स्वे[2] । स्थाने स्थिराय । असुरैरुत्पादितेन तमसावृता[3] प्रकाशार्थं[4] तक्षण कृतवानसि[5] । इन्द्र[6] सेक्ता[7] । युद्धेषु[8] । दासस्य[9] उपक्षपयितुरस्य । नमयिता[10] । च[11] । उत्तरार्ध परोक्ष ।[12]

वयं ते तं इन्द्र ये च नरः शर्धो जज्ञाना यताश्च रथाः ।
आस्माञ्जगम्यादहिशुष्म सत्वा भगो न हव्यः प्रभृथेषु चारुः ॥ ५ ॥

वय ते । वयम्[13] । ते भवाम । तव[14] । ये । चास्मदीया । योद्धार[15] । त्वदीय वेगम्[16] । जानन्त[17] । अस्मदीया रथा[18] सङ्ग्राम प्रति । गता[19] । चासन् । तथा सतीन्द्र । अस्मान् । आगच्छतु[20] । अहे[21] शोपक । शत्रूणा सदान[22] बलम् । भाग्यम्[23] । इव । ह्वातव्यम्[24] । सङ्ग्रामेषु[25] । कल्याणमिति[26] ।

पपृक्षेण्यमिन्द्र त्वे ह्योजो नृम्णानि च नृतमानो अमर्तः ।
स न एनीं वसवानो रयिं दाः आर्यः स्तुषे तुविमघस्य दानम् ॥ ६ ॥

पपृक्षेण्यम्[27] । भीरूणा ससेव्यम्[28] । इन्द्र । त्वयि । हि[29] । ओज[30] । बलानि[31] । च[32] विद्यन्ते । स त्व कर्मसु नर्तनशील[33] । अमरणधर्मा । स त्वम् । श्वेता[34] निर्मलाम् । रयिम्[35] । अस्मभ्यम् । देहि । हे वासयित[36] ।

---

१. सूर्यस्य Sy
२. स्व P स्वकीये Sy
३. ०वृताय, going with सूर्याय or वृते gen. sing is suggested for वृता ।
४. प्रकात्थं P
५. सम्पादयसि Sy
६. निन्द्र. P
७ वर्षिता सन् Sy
८. सङ्ग्रामेषु Sy
९. वृष्टिप्रतिबन्धकर्तुरेतन्नामकस्यासुरस्य Sy
१०. नामापि ततक्षे नाशयसीत्यर्थ. Sy
११. चिद् अपि Sy.
१२. VM. ignores इन्द्र ।
१३. वयं स्मः Sy.
१४ त्वदीयाः Sy
१५ नरः कर्मणा नेतार ऋत्विग्यजमाना. Sy
१६. वलम् Sy
१७ उत्पादयन्त स्तुतिभि Sy
१८. रहणशीलाश्च Sy
१९. होतु त्वां प्राप्ताश्च Sy
२०. इन्द्रानाग० D इन्द्रनाग० P आगच्छेत् Sy
२१. हेः P, D अहिरयनात् । सर्वतो व्याप्तबलेन्द्र ! त्वदनुग्रहात् Sy
२२. सदानव is suggested for सदान ॥ भृत्यादिः Sy
२३. भग इव हव्यश्चारु । भगदेवो यथास्मत्सहाय आगच्छति तथा भृत्यादिरागच्छेत् Sy
२४. स्तुत्य प्रतिभटैराह्वातव्यो वा Sy
२५. सङ्ग्रामेषु यज्ञेषु वा Sy
२६. सङ्गन्ता Sy
२७. पवृक्षे० D ,ववृषेण्यम् P
२८. सम्पर्कार्हं पूज्यं वा Sy
२९. खलु । त्वदधीनमित्यर्थ. Sy
३०. बलम् Sy
३१. नृम्णानि नृमणानि द्रविणानि Sy
३२. वक्ष्यमाणरय्यपेक्षया चशब्द Sy
३३. नृत्यन् Sy.
३४ शेतां P एतवर्णां श्वेतवर्णाम् Sy.
३५. धनम् Sy.
३६. आच्छादयन् स्वतेजसा जगत् Sy

स्तोतृणाम्। प्रकर्षेणाहं स्तौमि। स्तोता मानामीश्वर[1]। बहुधनस्य[2] तव। दानम्।

एवा न इन्द्रोतिभिरव पाहि गृणतः शूर कारून्।
उत त्वचं ददतो वाजसातौ पिप्रीहि मध्वः सुषुतस्य चारोः ॥ ७ ॥

एवा न[3]। एवम्। अस्मान्। इन्द्र! रक्षणे[4]। अव सुरक्ष। स्तुवत[5]। शूर! स्तोतॄन्[6]। अपि च। सङ्ग्रामे शत्रुभ्य[7]। आत्मीय त्वचम्। ददत[8] प्रदर्शयतो मम। सुष्ठु सुतेन[9]। चारुणा[10]। सोमेन[11] त्वम्। पिप्रीहि[12]। धारणकर्मा वा ददति[13] त्वचं बिभ्रत इति[14]।

उत त्ये मा पौरुकुत्स्यस्य सूरेस्त्रसदस्योर्हिरणिनो रराणाः।
वहन्तु मा दश श्येतासो अस्य गैरिक्षितस्य क्रतुभिर्नु सश्चे ॥ ८ ॥

उत त्ये[15]। अपि च। अमी[16]। माम्[17]। पुरुकुत्सपुत्रस्य[18]। त्रसदस्योर्मम साहाय्यार्थमागतस्य[19]। प्राज्ञस्य[20]। युक्ता अश्वा[21]। माम्[22]। रममाणा[23] भवन्ति। तेषाम् वहन्तु[24]। दश[25]। श्वेतवर्णा[26]। त्रसदस्यो[27] स्वभूता। किं चाहम्[28], गैरिक्षितस्य[29] सहायस्य। कर्मभि[30]। क्षिप्रम्। सक्तो भवामि।

---

१ मा means 'wealth' 'इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा' Amara 'म' शिवे मा रमायां च' Viśva मानामीश्वर would mean 'lord of wealth' It seems to be the explanation of अर्य ॥, अहं च अर्य ईश्वरस्य Sy

२ प्रभूतधनस्य Sy

३ ०र्ण P ४ पालय Sy

५ ०वन्त P ६ कर्मनुत्विज Sy

७. प्राच्छादकं रूपम् Sy

८. प्रयच्छत Sy

९ सुष्ठु तेन P सुष्ठु तो D सुष्ठ्वभिषुतस्य Sy

१० ०र्ण P D मनोहरस्य Sy

११ सोमस्य Sy

१२ प्रीणयात्मानम्। द्वितीयार्थे षष्ठी। उक्तलक्षणं सोमं पिबेत्यर्थ। अथवा तृतीयार्थे षष्ठी। उक्तलक्षणेन सोमपानेन प्रीणय Sy

१३ ०ति P

१४ The passage, धारण बिभ्रतः, refers to ददतः, therefore it should immediately follow प्रदर्शयतो मम and precede सुष्ठु सुतेन।

१५ त्रसदस्युरुत विदथो व्यन्यद्येति मयो नृपा। अस्यात्मनामि माद्यावुर्श्वयमे तद्वस्युवि॥ Sy १६ ते Sy

१७. माम्—चतुर्थ्यर्थे द्वितीया। मह्यमित्यर्थ Sy

१८ मक्ताश्वस्य P पुरुत्सपु०D पुरुकुत्सापत्यस्य Sy

१९ रसदस्यन्यो P एतन्नामकस्य राजर्षे Sy

२० प्रेरकस्य Sy

२१ अश्वा seems to be the explanation of हिरणिन, i e horses swift like deer ॥ हिरण्यवत Sy २२ मार D

२३ रातेर्दानार्थस्य कर्मणि लिट कानचि रूपम्। दत्ता इत्यर्थ Sy २४ प्रापयन्तु Sy

२५ दश अश्वा Sy

२६ श्येत० P शुभ्रवर्णा Sy

२७. ०र्णु D

२८. गिरिक्षितगोत्रोत्पन्नस्य Sy

२९ अहं च कर्मभी रथनियोजनादिभिर्यज्ञादिभिर्वा Sy ३० गच्छेयम् Sy

उत त्ये मा मारुताश्वस्य शोणाः क्रत्वामघासो विदथस्य रातौ ।
सहस्रा मे च्यवतानो ददान आनूकमर्यो वपुषे नार्चत् ॥ ९ ॥

उत त्ये । अपि च । ते[1] । माम् । मारुताश्वस्य[2] राज्ञ सम्बन्धिन । शोणा[3] । विदधमिति[4] ।[5]

उत त्ये मा ध्वन्यस्य जुष्टा लक्ष्मण्यस्य सुरुचो यतानाः ।
मह्ना रायः संवरणस्य ऋषेर्व्रजं न गावः प्रयता अपि ग्मन् ॥ १० ॥

उत त्ये । अपि च । ते[6] । मा । ध्वन्यस्य[7] । लक्षणवतो राज्ञ[8] । पर्याप्ता[9] । शोभनदीप्तय । यतमाना अश्वा वहन्तु[10] । तेऽर्मा[11] सवरणस्य । ऋषेर्मम[12] । धनस्य । महत्त्वेन[13] हेतुना[14] । व्रजम्[15] । इव[16] । गाव । अपि । ग्मन्[17] । मम सङ्गता आसन् । साहाय्यार्थं राजभि प्रहिता[18] अश्वा इति ।[19]

---

१. अश्वा वक्ष्यमाणा Sy

२ मरुत्सदृशवेगाश्ववान् मरुताश्वः । तदपत्यस्य Sy.

३ शोणवर्णा. Sy.

४ The reading, विदधमिति, is doubtful. विदथमिति can be suggested in its place, but in that case विदथम् would be the paraphrase of विदथस्य ॥ विदथस्य एतन्नामकस्य राज्ञ. Sy

५ It appears that a part of the commentary on this stanza is accidentally omitted by the scribe due to the phenomenon of omissio ex homoeoteleuto VM ignores क्त्वामघास । रातौ । सहस्रा । मे । च्यवतान । ददान । आनूकम् । अर्य. । वपुषे । न and अर्चत् ॥ क्रतुना कर्मणा शीघ्रगमनादिलक्षणेन माहनीया अश्वा. । दाने विनियुक्ता । मा वहन्तीति शे. । सहस्राणि अपरिमितानि धनानि । पूज्यस्य । मे, चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, पूज्याय मह्यम् । च्यावयन् प्रयच्छन् स । आभरणम् । स्वशरीरालङ्काराय । प्रायच्छत् । न इति चार्थे Sy

See my Introduction to the Nirukta, Oxford university press, 1920, and Preface to my edition of the Sanskrit text of the Nirukta, p. 13

६. वक्ष्यमाणा रायः Sy

७. ध्वनस्य D
ध्वन्यनामकस्य Sy.

८. लक्ष्मणपुत्रस्य राज्ञ. सम्बन्धिनोऽश्वाः Sy

९. मां प्राप्ताः Sy

१० वहनाय यतमाना Sy.

११. मे P.

१२ ऋषिर्मम P

१३. ममहत्वेन P ०त्वेन D.

१४. P adds देवता before हेतुना ॥ महत्त्वेन युक्ताः Sy.

१५. गोष्ठम् Sy

१६. यद्वा नेति चार्थे । गावश्च मम व्रजमपि ग्मन् । अत्रैन्द्रे सूक्ते 'प्रायेणैन्द्रे मरुता राज्ञां च दानस्तुतय.' (Anu 2 22) इत्युक्तत्वाद्राज्ञा दानस्तुतिरविरुद्धा Sy.

१७ गता प्राप्ताः । मद्गृहमिति शेष Sy

१८ सहता P दत्ता सत्यः Sy

१९ Ms D puts the figure ॥३३॥ here to indicate the end of the thirty-third hymn. No such number is given in P.

V 34

अजातशत्रुमजरा स्वर्वत्यनु स्वधामिता दस्ममीयते ।
सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे पुरुष्टुताय प्रतरं दधातन ॥ १ ॥

अजातशत्रुम्[1] । अविद्यमानशत्रुम्[2] । दर्शनीयम्[3] । अजरा[4] । सुखवती[5] । महती[6] । स्वधा हविर्लक्षणमन्नम्[7] । अनुगच्छति[8] । तथा सति सुनोतन[9] सोमम् । पचत च पक्तव्यानि[10] । स्तोत्रं यस्य वाहकम्[11] इन्द्राय । पुरुष्टुताय[12] तस्मै[13] । प्रकर्षेण[14] च । दत्त[15] च तानि ।

आ यः सोमेन जठरमपिप्रतामन्दत मघवा मध्वो अन्धसः ।
यदीं मृगाय हन्तवे महावधः सहस्रभृष्टिमुशना वधं यमत् ॥ २ ॥

आ य सोमेन । आपूरयत्[16] । य[17] । सोमेन । उदरम्[18] । मत्त[19] आसीत् । स इन्द्र । मधुसदृशेन[20] । सोमेन[21] । यत्[22] । एनम्[23] । मृगासुरस्य[24] । हननाय[25] । महाप्रहरण[26] । उशना[27] । सहस्रधारम्[28] । वधम् आयुधम्[29] । इन्द्राय[30], आयच्छदिति[31] ।

---

१ 'अजातशत्रुम्' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं प्राजापत्यस्य संवरणस्यार्षमैन्द्रम् । नवमी त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्य (KSA. 12 13 P 5) । 'अजातशत्रुं नव त्रिष्टुबन्तम्' (KSA 26 34 p 20) इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिक Sy
२ अनुत्पन्ना शातयितारो यस्य तम् Sy
३ शत्रूणामुपक्षपयितारम् Sy
४ अक्षीणा Sy
५ स्वरणवती Sy
६ अपरिमिता Sy
७ ०मित० D अन्नं हवि Sy
८ अनुप्राप्नोति Sy
९ तदर्थं हे ऋत्विज ! अभिषुणुत Sy
१० पक्त० D
पुरोडाशादिकम् Sy
११ वाहम् P ब्रह्मण परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय Sy
१२ पुष्टु० P बहुभि स्तुतायेन्द्राय Sy
१३ तस्मै should immediately follow स्तो० वाहकम् and precede इन्द्राय ।
१४ Omitted by P प्रकृष्टतरम् Sy
१५ धारयत स्वस्वोचितकर्म Sy
१६ तथा अपूरयत् Sy
१७ यो P
१८ ०मादर P जठरं स्वकीयम् Sy
१९ मर्त P D अतृप्यत् Sy
२० मधुररसस्य Sy
२१ सोम P, D
सोमस्य पानेन Sy
२२ यदा Sy
२३ ०म P D अयम् Sy
२४ एतन्नामकायासुराय Sy
२५ तं हन्तुम् Sy
२६ महावज्र Sy
२७ कामयमान शत्रु यद्वोशनसा सह Sy
२८ अपरिमिततेजा Sy
२९ वज्रम् Sy
३० इन्द्र P
३१ उदयच्छत् तथापिप्रत अमन्दत च Sy

यो अ॑स्मै घ्रं॒स उ॒त वा॒ य ऊध॑नि॒ सोमं॑ सु॒नोति॒ भव॑ति द्यु॒माँ अह॑ ।
अपा॑प श॒क्रस्त॑त॒नुष्टि॑मूहति त॒नूशु॑भ्रं म॒घवा॒ यः क॑वास॒खः ॥ ३ ॥

यो अस्मै । य । इन्द्राय । अहनि । सोमम् । सुनोति । य । वा रात्रौ । स दीप्तिमान । एव । भवति । अपोहति । शक्र । ततनुष्टि ततस्य धर्मसन्तानस्य दाहक धर्मसन्तानादपेतम् । तनूना शोभयितारम-

१. सवरण इन्द्रं तुष्टाव जगत्या। अच्छावाकमध्यमपर्याये जागत सूक्तम् । 'अजातशत्रुमिति जागतस्येति' सूत्रम् (SSS 9 14 3) DDN सवरणस्य प्रजापते. पुत्रस्यार्षम् SKN प्राजापत्यस्य सवरणस्यार्षम् Dur

२ यजमान. Sy, DDN, SKN

३. घ्रसे गृह्यन्तेऽस्मिन् रसा इति घ्रस । तस्मिन् Sy अहनि DDN घ्रस इति पठ्यमानस्य निर्वचनार्थं उपक्षेप । रसा. अवश्याया आदित्येन SKN घ्रसे—ग्रस्यन्तेऽस्मिन् रसा सूर्येण Dur घ्रस इत्यहर्नाम Ngh.6 19

४ सोमाभिषव करोति DDN सर्वदा यजत इत्यभिप्राय. SKN
अभिषुणोति, नित्यकालमेव यः सोमाभिषवे प्रयतत इत्यर्थ. Dur

५. उत वा अथवा Sy

६ उद्धततर भवत्युन्नद्धमिति वोधो रात्रि । स्नेहप्रदानरसाभ्यामूधसि रात्रौ च समत्वाद्रात्रिरप्यूध उच्यते । अहनि रात्रौ च Sy
रात्रौ अहोरात्रयोरित्यर्थ DDN रात्रौ रात्रिशब्दनिर्वचनार्थं प्रसिद्ध तावदाह गोरूध, प्रसवकालेऽङ्गान्तरेभ्य उच्छ्रिततर भवति । यद्वा उपश्लिष्टमुद्धृतमुद्धृतमिव केनचित् । तत. स्नेहरसानुप्रदानसामान्याद्रात्रिरप्यूध उच्यत इति निर्वचनार्थ उपक्षेप. पठ्यमानस्यैव SKN गोरूध, उद्धततरमिति शब्दसारूप्यप्रसक्तम् । तद्धि, अन्येभ्योऽङ्गेभ्य उद्धततर भवति । उपोन्नद्धमिति वा, तद्धि विज्ञायते केनचिदुपश्लिष्य गोरुदरे नद्धमिति । 'स्नेहानुप्रदानसामान्याद्रात्रिरप्यूध उच्यते' सापि ह्यवश्यायानोषधिवनस्पतिस्नेहकान्दधाति Dur

७ यच्छन्दश्रुतेस्तच्छन्दोऽध्याहार्य, न SKN तस्य किमिति ? स एव Dur

८ ऐश्वर्ययुक्त इत्यर्थ SKN

९ अहेति पदपूरणो विनिग्रहार्थीयो वा, एवार्थे । भवत्येव दीप्तिमान् SKN. निश्चयेन Dur अह इति विनिग्रहार्थीय N 1 5

१० अपोहति P 'प्रनमपोद पादपूरणे' (P 1 8 1 6) इत्येवमेतच्छान्दसत्वादपशब्दस्यापि पादपूरणे द्विर्वचनम् । अपोहति सर्वतोऽपनयति विनाशयतीत्यर्थ SKN उपसर्गाभ्यासदर्शनादूहतेरप्यभ्यास आदरार्थ कृत । पुन पुनरपोहति नाशयतीत्यर्थ Dur.

११ शक P शक्र शक D शक्तोऽयमिन्द्र Sy समर्थोऽयमिन्द्र DDN अन्यस्तु शक्त इन्द्र SKN शक्त इन्द्र Dur

१२ ततदुष्ट P ततदुष्ट D
तत धर्मसन्तति नुदति वष्टि कामयते कामानिति ततनुष्टि । तम् Sy.
धर्मसन्तानादपेतम् DDN

१३ ०पेद P ततो नुन्नधर्ममिन्द्रियविषयभोगसन्तानकाम वा SKN अथ पुनरितो यो विपरीतो भवति, पूर्वैश्च पूर्वतरैश्च अनुष्ठितादपेत तम् । अल कर्मभिरित्येववादिनम्, अयजनशीलमात्ममण्डनपर वा विषयोपभोगपरतया स्ववित्त तितनिषुम् । अनेकै प्रकारैर्वित्तानि तनितुमिच्छति तमश्रद्दधान धर्मे । एवमत्र ततनुष्टिशब्देन विषयोपभोगप्रधान उच्यते शब्दार्थविरोधादित्युपपत्ते. Dur

१४ ०नामशोदयि० P ०नामशोभयि० D तनूशुभ्रा शोभनीया अलकारादिभिर्यस्य तम् । तादृशं स्वपोषकमयज्वानम् Sy. DDN.

तङ्कुरिप्णुम् । इन्द्र । यः । कुत्सित सखा न यजत समिति ।

यस्यावंधीत्पितरं यस्यं मातरं यस्यं शक्रो भ्रातरं नातं ईषते ।
वेतीद्वस्य प्रयंता यतङ्करो न किल्बिषादीषते वस्व आकरः ॥ ४ ॥

यस्यावधीत् । अयमिन्द्र । यस्य । पित्रादीन् । अवधीत् पापकारिण । तस्मात् । न । पलायत । वेति, इत् कामयत एव । अस्य । अपि । प्रत्तानि हवींषि । यमनकरः दातॄणाम् । न । पुरातनात् पितृवधादि कात् किल्बिषात् । पलायते । धनस्य । आकरः ।

---

१ स्वस्यास्तन्वा स्रगनुलेपनादिभिः शोभयितारम् । ततनुष्टिंगस्वामप्रवशनमलङ्कुरिष्णुमित्या दि । तनुं शोभयितारमिति पाठः SKN ततनुष्टेरेवतद् विशेषणम् Dur

२ धनवान् Sv
धनस्वामी इन्द्रः Dur

३ यद्वान्योऽपि Dur

४ कुत्सितपुरुषसहायस्तमपोहतीति Sy परि त्यजति कवासख इति 'कवदुपात्यमिपुन०' (RPR 9 8) इति बीघ DDN कुनास्वस्यायं 'कवञ्चोष्णे' (Pa.6 3 107) इति समिशब्दे कवादेशव्यान्तसत्वाद् द्रष्टव्यः । कुसखा स्वयं भोगप्रवृत्तः । दुष्प्रसाधनसखा योऽपि तस्य भोगप्रधाना एव स यागशीला इत्ययः SKN कपूयसखो भवति तमप्यपा- हति । यवस्यम्भावो तस्य हि विनाश इत्यभिप्रायः । केचित्तु कवासखशब्दं तनूशुभ्र विशेषणमेव वर्णयन्ति । इतरो विषयप्रधानोऽपि भूत्वा साधुसम्पर्कात् कदाचित् प्रत्यापद्यत, इत रस्त्वसाधुसम्पर्कादत्यन्तनष्ट एवेत्यनेनाभिप्रा येण Dur

५ VM explains अप once and ignores उत ॥
अपरोऽप्सस्वः पुरणः Sy आवरायमभ्यासः DDN अंस इत्यहर्नाम । अस्यन्तेऽस्मिन् रसाः । गोभ्य उन्नततरं भवति । उपोन्नद्धमिति वा । स्महानुप्रवामसामान्यात्रात्रिरप्यूध उच्यते । स योऽस्सा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भव- त्यह द्योतनवान् । अपोहत्यपोहति दाक्ः । ततिमिर्यु धमसन्तानानावपतमलङ्कुरिष्णुमयज्वा नम् । तनूशुभ्रं तनूशोभयितारम् । मघवा यः । कवासखा यस्य कपूया सखायः N 6 19, SKN II 459

६ नक्तोऽप्यम् Sv

७ अयज्वनः Sv

८ अपि refers to मातरं and भ्रातरम् ॥ पितरम् । यस्य च मातरमवधीत् । यस्य च भ्रातरमवधीत् Sv

९ हतवान् Sy

१० यस्मादयज्वनः सकाशात् Sy

११ बिभति गच्छति वा Sy

१२ P D read सुनोति यत् for भति इत् ।

१३ ०थ D अयज्वानं शिक्षयित्वा नियोजयतोत्ययः Sy

१४ प्रदत्तानि हवींषि Sy

१५ ०नकाः P D यमनकर्ता Sy

१६ किल्बिषात् P किल्बिषात् D पित्रादिवध युक्तात् Sy

१७ चलति बिभति वा । इन्द्रस्यास्तोतॄणां हृतिः, 'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्, अन्तरिक्षे पौलोमान् पृथिव्यां कालकाञ्ज्यानरुन्मुखान्य सीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्' इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा Sy

१८ वसुनः धनस्य Sy

१९ आभिमुख्यकर्ता यः Sy

२० VM explains यस्य once only

न पञ्चभिर्दशभिर्वष्ट्यारभं नासुन्वता सचते पुष्यता चन ।
जिनाति वेदमुया हन्ति वा धुनिरा देवयुं भजति गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

न पञ्चभिः । अयमिन्द्र पञ्चभि । दशभि[1] पञ्चदशभिर्वा कर्मभि[2] । पुरुषमारब्धुम्[3] । न । इच्छति[4] । किन्तु सुन्वन्तमेवारभत[5] इत्याह पुष्टेन[6] । अपि । न । असुन्वता[7] । सङ्गतो भवतीति[8] । हिनस्ति[9] । वा[10] । अमुमसुन्वन्तम्[11] । हन्ति । वा । कम्पयिता[12] शत्रूणाम् । देवकाम[13] पुन । गोमति । व्रजे[14] । प्रवेशयति[15] ।[16]

वित्वक्षणः समृतौ चक्रमासजोऽसुन्वतो विषुणः सुन्वतो वृधः ।
इन्द्रो विश्वस्य दमिता विभीषणो यथावशं नयति दासमार्यः ॥ ६ ॥

वित्वक्षणः[17] । विविधमसाधूना तनूकरणकारी[18] । सङ्ग्रामे । आयुधस्यासक्ता[19] मोऽयम् । असुन्वत[20] । पराङ्मुख । सुन्वत[21] । वर्धयिता । इन्द्र । विश्वस्य शत्रो । दमयिता[22] । भयङ्कर[23] । आत्मीयानुगुणम्[24] । करोति[25] । स्वामी[26] ।

समीं पणेरजति भोजनं मुषे वि दाशुषे भजति सूनरं वसु ।
दुर्गे चन ध्रियते विश्व आ पुरु जनो यो अस्य तविषीमचुक्रुधत् ॥ ७ ॥

सम्[27] ईम् । पणे[28] सकाशात् । पशून्[29] । इन्द्र[30] । समजति[31] बलात् । आहर्तुम्[32] । आहृत्य च दाशुषे[33] ।

---

१. ०भि D
२. पञ्चभिर्दशभिः वा सहायैः Sy
३. आरभम् आरम्भ शत्रुहननायालम्बनम् Sy
४. इच्छन्निति P साहाय्यं नापेक्षत इत्यर्थ । यद्वा अमुमिन्द्र पञ्चभिर्दशभिर्वा यज्ञादन्यैरुपायैरारभम्, आरब्धुमुद्योग कर्तुं न वष्टि न कामयते Sy ५ ०रभवत P
६ बन्ध्वादीनपोषयतापि Sy
७. अभिषवमकुर्वता सह Sy
८. सङ्गच्छते । असुन्वन्तमभिषवमकुर्वाणमयष्टारमपुष्णन्त च (न) प्राप्नोतीत्यर्थः Sy
९. न केवलमप्राप्तिमात्रम् किन्तु बाधते Sy
१० वाशब्दश्चार्थे Sy ११ अयष्टारम् Sy
१२. कम्पक Sy १३ देवमिन्द्र कामयमान यजमानम् Sy १४. व्राजे P
१५ योजयतीत्यर्थ Sy १६. VM ignores इत् ॥ इदिति पूरण. Sy १७. वी० P
१८. ०नु० P विशेषेण तनूकर्ता शत्रूणा तदर्थम् Sy
१९ रथचक्रस्यासञ्जयिता Sy
२०. ०न्त P D अयजमानस्य Sy
२१ यजमानस्य Sy २२. दमिताD शिक्षयिताSy
२३ भयजनकः Sy २४. यथेच्छम् Sy
२५. नयति स्ववशम् Sy २६ VM ignores दासम् ॥ दास दासकर्माण जनम् Sy
२७ संवरणो जगत्या इन्द्र तुष्टाव DDN
२८ पर्णे P वर्णे D वणिज इव लुब्धकस्यादातु. Sy वणिज इव लुब्धकस्यायजमानस्य DDN
२९ धनमन्न वा गृहे धनम् Sy भोजन तनेति धननाम Ngh 2 10 ३० अयमिन्द्र· Sy
३१ ०जनि P D. सम्यग्गच्छति Sy सम्यग्गच्छति 'अज गतौ' । गत्वा च तस्य पणेर्धनमपहृत्य DDN ३२. चोरयितुम् Sy DDN
३३ गत्वा चादाय हविर्दात्रे यजमानाय Sy हविर्दत्तवते यजमानाय DDN

विभजति[1] । शोभननृयुक्तम्[2] । धनम्[3] । किं च यः[4] । जनः । अस्य[5] । बलम् । श्लेषयति[6] । स विश्वः । अपि[7]

शत्रुर्जन इन्द्रेण । पुरूणि[9] । दुर्गेणाध्रियते[10] कष्टे स्थाने[12] त प्रवशयतीति ।

स यज्वनौ सुधनौ विश्वशर्धसाववेदिन्द्रो मघवा गोषु शुभ्रिषु ।
युजं ह्य१न्यमकृत प्रवेपन्युदीं गव्यं सृजते सत्वभिर्धुनिः ॥ ८॥

[13]सं यत् । यदा । द्वौ मनुष्यौ[14] । शोभनधनौ । परिपूर्णबलौ[15] । शोभावत्सु । गोषु[16] निमित्तेषु । सङ्ग्रामे[17] संयुक्तौ जानाति[18] । तदानीं तयोरन्य[19] यजमानम् । आत्मना युक्तम्[20] । कृणोति[21] । प्रवेपनवानिन्द्रः[22] । कृत्वा च तस्मै[23] । गोसङ्घम्[24] । उत्सृजति[25] । बलैः[26] । उत्क्षेपणशीलः[27] ।

---

१ विश्लेषेण ददाति DDN
२ शोभनमनुष्यम् Sy शोभनैर्नरैर्युक्तम् DDN
३ प्रयच्छद्धनमाकृष्य यच्छेत् प्रयच्छतीत्यर्थः Sy DDN
४ योऽयष्टा जनः DDN
५ इन्द्रस्य Sy
६ विहिताकरणाविनां तस्य धनैरजतीति पूर्वश्लेषः यद्वा योऽस्य तविषीमचुक्रुधत् स सर्वोऽपि जनो दुर्गे धनाध्रियत इन्द्रेण Sy विहिताकरणा विनाऽचुकुधत् DDN
७ सर्वोऽपि ? (अ)यज्वा जनः Sy सर्वः अयष्टा जनः DDN
८ धनत्येकपदमप्येतत्सम्प्रायमप्राप्तम् Sy धनेति पादपूरणः । तस्मादयष्टारं निर्धनं कृत्वा इन्द्रो यष्टारं धनिनं करोतीति भावः DDN
९ पुरूणि loc sing as an attributive of दुर्गे is suggested for पुरूणि ॥ न केवलं वणिग् धनप्रदानमात्रम्, पुरूणि Sy किन्तु पुरूणि DDN
१० दुर्गे is suggested for दुर्गेण ॥ दुःखेन गन्तव्य आपदपि Sy महति दुःखे आपदपि DDN
११ धध्रि० P आस्थाप्यते Sy DDN
१२ स्थाने P
१३ सु D
१४ परस्परप्रतिद्वन्द्विनौ Sy
१५ ०र्णौ बलौ P
व्याप्तबलौ बहूत्साहौ वा Sy
१६ शोभनासु गोषु निमित्तभूतासु Sy
१७ ०म P
१८ सञ्जानाति Sy
१९ अध्वारम् Sy
२० सहायम् Sy
२१ कृतवान् Sy
२२ शत्रूणां प्रवेपनवान् Sy
२३ अस्मै Sy
२४ गोसमूहम् Sy
२५ उत्सृजते Sy
२६. मरुद्भिः सह Sy
२७ धुनेरक्षो० P मेघानां कम्पयिता इन्द्रो यजमान मयजमानं चार्यं जानाति गोनिमित्तं ज्ञात्वा यज्वने गोसमूहं प्रयच्छतीत्यर्थः Sy
२८ VM ignores इन्द्रः, मघवा and हि ॥ मघवा धनवानिन्द्रः Sy

सहस्रसामाग्निवेशिं गृणीषे शत्रिमग्न उपमां केतुमर्यः ।
तस्मा आपः संयतः पीपयन्त तस्मिन्क्षत्रममवत्त्वेषमस्तु ॥ ६ ॥

सहस्रसाम्[1] । अग्ने[2] । त्वमिन्द्रम् । सहस्रस्य दातारम् । यजमानाना सम्भक्तारम् । वदसि । शत्रूणा शातयितारम्[3] । उपमानभूत वीराणाम् । केतुभूतम्[9] । अर्यस्त्वम्[8] । तस्मा इन्द्राय । आप[10] । गन्तारो[11] स्वाशम्[12] । आप्याययन्ति[13] । तस्मिन्निन्द्रे[14] । बलम्[15] । सहाययुक्तम्[16] । दीप्त न[17] । अस्त्विति[18] ।

V.35.

यस्ते साधिष्ठोऽवस इन्द्र क्रतुष्टमा भर ।
अस्मभ्यं चर्षणीसहं सस्निं वाजेषु दुष्टरम् ॥ १ ॥

यस्ते[19] ॥ प्रभूवसुराङ्गिरस[20] ॥ य । तव । साधयितृतम[21] । रक्षणाय[22] । इन्द्र । क्रतुर्भवति[23] । तम्[24] ।

---

१. ०सा. P
अग्निवेशिसुत शत्रिमसंख्यातधनप्रदम् ।
आशास्त ऋषिरन्त्यर्चा प्रजापतिसुत सुधी ॥
Sy, DDN.
सवरणस्त्रिष्टुभा शत्रिं तुष्टाव DDN

२. अङ्गनादिगुणविशिष्टेन्द्र ! Sy
हे अग्ने ! DDN

३. अपरिमितधनप्रदम् Sy, DDN

४ अग्निवेशिसुतम् Sy, DDN

५. गृणे स्तौमि Sy स्तौमि कीदृश तम् ? DDN

६. शत्रिमेतन्नामकं राजर्षिम् Sy, DDN

७ प्रज्ञापकम् । प्रख्यातमित्यर्थ. Sy प्रज्ञापकम् । प्रख्यातम् DDN केतः केतुरिति प्रज्ञानामनी Ngh 3 9 ८. अर्यं अहम् Sy

९ तस्मै शत्रये DDN

१०. व· P आव· D

११ ०ता P, D सम्यग् गच्छन्त्यः Sy, DDN

१२. स्वाशम् P १३. ०न्ती P प्यायन्ताम् Sy, DDN १४ राज्ञि Sy

१५ धनम् Sy, DDN क्षत्र भग इति धननाम Ngh 2 10

१६. ०क्त D बलसहितम् Sy, DDN

१७. दीप्तियुक्तमस्तु । इति शत्रे. कीर्तिस्तिष्ठेदित्युक्तम्—

उक्तञ्च—
काये पातिनि का रक्षा यशो रक्ष्यमपाति यत् ।
नर. पतितकायोऽपि यशसा सोऽपि धार्यते ॥
DDN. १८. Ms D. puts the figure ॥३४॥ here to indicate the end of the thirty-fourth hymn No such number is given in P

१९ 'यस्ते साधिष्ठ' इत्यष्टर्चं तृतीय सूक्तम् । अङ्गिरोगोत्र प्रभूवसुर्नाम ऋषि । अन्त्या पङ्क्ति । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभ । इन्द्रो देवता । 'यस्तेऽष्टौ प्रभूवसुराङ्गिरस पङ्क्त्यन्तम्' (KSA.26 35 p 20) इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिक. । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने आद्यस्तृचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकोऽनुरूप. । सूत्रितञ्च 'यस्ते साधिष्ठोऽवसे पुरा भिन्दुर्युवा कवि' (ASS 7 8) इति । द्वितीयातृतीययो. स्वरसाम्नोश्चाद्यौ तृचावनुरूपौ । 'यस्ते साधिष्ठोऽवस इति षळनुष्टुभ' (ASS 8 5) इति हि सूत्रितम् Sy

२० ०रानिरस P ०राङ्गिरस D

२१. अतिशयेन साधक Sy २२. अस्मद्रक्षणाय Sy २३. क्रतुभिर्भ० P उक्तलक्षण कर्म प्रज्ञा वास्ति Sy २४ क्रतुम् Sy.

माहर । मस्मभ्यम् । मनुष्याणामभिमवितारम् । सम्भजनशीलम् । सङ्ग्रामेषु । दुस्तरम् । ऋतु कर्म ।

यदिन्द्र ते चतस्रो यच्छूर सन्ति तिस्रः ।
यद्वा पञ्च क्षितीनामवस्तत्सु न आ भर ॥ २ ॥

यदिन्द्र । इन्द्र । यत् । तव । चतस्र । रक्षा । सन्ति । यदि वा । तिस्र । यत् । वा । पञ्च । स्तातॄणामर्थाय । तत् सर्वम् । अस्मभ्यम् । सुष्ठु माहर वक्षुभस्तव रक्षा सन्ति सर्वास्ता अस्मासु कुर्विति ।

आ तेऽवो वरेण्यं वृषन्तमस्य हूमहे ।
वृषजूतिर्हि जज्ञिष आभूभिरिन्द्र तुर्वणिः ॥ ३ ॥

आ तेऽवः । आह्वयामहे । तव । रमणीयम् । रक्षणम् । कामानामतिशयेन वर्षितु । त्वं हि । वर्षितृवेग । आभवनशीलैर्मरुद्भिः सह । प्रादुर्भवसि । क्षिप्रकारी ।

वृषा ह्यसि राधसे जज्ञिषे वृष्णि ते शवः ।
स्वक्षत्रं ते धृषन्मनः सत्राहमिन्द्र पौंस्यम् ॥ ४ ॥

वृषा ह्यसि । वर्षिता । हि । असि । धनाय च । प्रादुर्भवसि । वर्षणशीलम् । तव । बलम् ।

---

१ सर्वेषां मनुष्याणामभिभवितारम् Sy
२ ०स P संस्मात्तं शुभम् Sy
३ अन्यैरनभिभाव्यम् Sy
४ ०तु D
५ ०र्म P D The passage, ऋतु कर्म should immediately follow ऋतुर्भवति and precede तम् ।
६ ०ऋ P,D
७ मा अस्मय Sy
८. चतुर्षु वर्णेषु संश्रिता Sy
९ रक्षय P रक्षणम् Sy
१० पालक Sy
११ त्रिषु लोकेषु वर्तमाना Sy
१२ वाशब्दश्चार्थे Sy
१३ पञ्चजनसम्बन्धिन्य अस्मय सन्ति Sy
१४ Omitted by P
१५ रक्षाणि P
१६ सर्वस्म P　　१७. कुर्वीति P
१८ VM ignores शूर ।
१९ आह्वयाम Sy
२० रक्षणं गमनं वा Sy
२१ फलानां वर्षकतमस्य Sy
२२ खलु Sy
२३. ०तुवे० P वर्षणगमन Sy
२४ सर्वतो भवद्भिर्व्याप्तैर्मरुद्भिः Sy
२५ उत्पादयसि, तेऽव आह्वयाम इति । यद्वा वृषगमन सन् यस्मादागमागत्य फलं ददासि तस्मात्तेऽवा हूमह इति Sy
२६ ०रि P तुर्वणि तूर्णवनिर्हिंसको वा त्वम् Sy
२७. VM ignores इन्द्र ।
२८. फलस्य वर्षकः, यद्वा वृषा Sy
२९ खलु Sy
३० वर्षिता । हि । असि are omitted by P
३१ यशआमानो समुच्चये धनार्थम् Sy
३२ उत्पद्यसे Sy
३३ वर्षितृ Sy

तथा स्वभूतबलम्[1] । धृष्टम्[2] । तव । मन । बल[3] च । सत्यमेवाहन्तृ[4] ।[5]

त्वं तमिन्द्र मर्त्यममित्रयन्तमद्रिवः ।
सर्वरथा शतक्रतो नि याहि शवसस्पते ॥ ५ ॥

त्व तमिन्द्र । त्वम् । तम् । इन्द्र । मनुष्यम्[6] । शत्रूयन्तम्[7] । वज्रिन्[8] । सर्वरथैस्त्वदीयै[9] । अभिगच्छ[10] । शतकर्मन्[11] । बलस्य । पते[12] ।

त्वामिद्वृत्रहन्तम जनासो वृक्तबर्हिषः ।
उग्रं पूर्वीषु पूर्व्यं हवन्ते वाजसातये ॥ ६ ॥

त्वामित् । त्वाम् । एव । अतिशयेन वृत्रस्य हन्त[13] [14] । जना[15] । छिन्नबर्हिष[16] । उद्गूर्णम्[17] । पूर्वीणामपि[18] । पूर्व्यं[19] प्रजानाम् । युद्धार्थम्[20] । हवन्त[21] इति ।

अस्माकमिन्द्र दुष्टरं पुरोयावानमाजिषु ।
सयावानं धनेधने वाजयन्तमवा रथम् ॥ ७ ॥

अस्माकम् । अस्माकम् । इन्द्र । शत्रुभिर्दुस्तरम्[22] । सङ्ग्रामेषु[23] । पुरो गन्तारम्[24] । सह गच्छन्तम्[25] । धने धने[26] । अन्नमिच्छन्तम्[27] । रथम्[28] । रक्ष ।

---

१. स्वायत्तबलम् Sy
२ धर्षकं विरोधिनाम् Sy
३. हे इन्द्र ! ते पुस्त्वम् Sy
४. सत्यमेवाहन्तृ P सङ्घहन्तृ Sy
५ VM ignores इन्द्र ।
६ मर्त्यम् Sy
७. शत्रुत्वमाचरन्त शत्रुं वेच्छन्तम् Sy
८ वज्रिन् D हे वज्रवन्निन्द्र ! Sy
९ सर्वत्र व्याप्तेन रथेन । 'सुपां सुलुक्०' इत्याकार Sy
१० नितरां गच्छाभिभवितुम् Sy
११ तत P हे शतक्रतो ! Sy.
१२ पालक ! Sy
१३ हे अतिशयेन शत्रूणा हन्त. ! इन्द्र ! Sy
१४ हननात् P हः D
१५. Omitted by P जनान् D
१६ आच्छादितदर्भाः । प्रवृत्तयज्ञा इत्यर्थः Sy
१७ उद्गूर्णबलम् Sy
१८ बह्वीषु प्रजासु मध्ये Sy
१९ पूर्वस्य P पुरातन सन्तम् Sy
२० सङ्ग्रामाय Sy
२१. हन्तवन्त P आह्वयन्ते Sy
२२ Omitted by P
दुःखेन तरणीयम् Sy.
२३ P adds भवसि वर्षणशील तव बलं तथा before सङ्ग्रामेषु । It is a part of the commentary on RV V 35 4
२४. पुरतो मिश्रयितारम् Sy.
२५. अनुचरैः सह गन्तारम् Sy
२६. धन P सर्वेषु धनेषु Sy
२७. सङ्ग्राम धन वेच्छन्तम् Sy.
२८. रथं रहणस्वभावं वा पुत्रम् Sy

अस्माकमिन्द्रेहि नो रथमवा पुरंध्या ।
वयं शविष्ठ वार्यं दिवि श्रवो दधीमहि दिवि स्तोमं मनामहे ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अस्मदर्थम्[1] । इन्द्र ! आगच्छ । अस्मदीयम्[2] । रथम् । रक्ष । प्रज्ञया[3] । वयम् । बलवत्तम[4] ! दीप्ते[5] त्वयि । हवि[6] । निधीमहि । तथा दीप्ते । स्तोम[7] च । उच्चारयाम[10] ।

V 36

स आ गमदिन्द्रो यो वसूनां चिकेतद्दातुं दामनो रयीणाम् ।
धन्वचरो न वंसगस्तृषाणश्चकमानः पिबतु दुग्धमंशुम् ॥ १ ॥

स आ गमत्[13] । स । आगच्छतु । इन्द्र । य[14] । वासयितॄणि । धनानि[15] । यजमानस्य[16] दातुम्[17] । बुध्यते[18] दास्यामीति मन्यत इत्यर्थ[19] । निरुदके देश इव वर्तमान[20] । तृष्णायुक्त[21] । कामयमान[22] । पिबतु । दुग्धम्[23] । सोमम्[24] ।

---

१ अस्मदीय एव सन् Sy
२ अस्माकम् Sy
३ आगत्य च शोभनबुद्ध्या Sy
४ अतिशयेन बलवन् ! Sy
५ द्योतमाने Sy
६ त्वदनुग्रहात् अन्नं कीर्तिं वा Sy
७ स्थापयाम Sy
८ दीप्तेषा दीप्ते D दिवि त्वयि Sy
९ स्तोत्रम् Sy
१० करवामह इत्यर्थ Sy
११ VM ignores वार्यम् ॥ वार्यं वरणीयम् Sy
Ms D puts the figure ॥३५॥ here to indicate the end of the thirty fifth hymn No such number is given in P
१२ 'स आगमत्' इति पञ्चर्चं चतुर्थ सूक्तम् । आङ्गिरस प्रभूवसुर्ऋषि । तृतीया जगती शिष्टा अनुक्तत्वात् त्रिष्टुभ । इन्द्रो देवता । अनुक्रान्तञ्च—'स आ गमत् षट् तृतीया जगती' (KSA 26 36 p 20) इति । विनियोगो लैङ्गिक Sy
१३ ०गमतु P अस्मदन्तं प्रत्यागच्छतु Sy
१४ देव Sy १५ वसूनां धनानाम्, कर्मणि षष्ठी । वसूनि धनानि Sy
१६ यजमानाय is suggested for यजमानस्य ।
१७ प्रदातुम् Sy
१८ जानाति Sy
१९ VM paraphrases दामन as दास्यामीति मन्यते ॥ दाता दानमना वा Sy
२० गमने तृष्णान्त । धनुषा सह सञ्चरन् मानुष्क इव Sy
२१ ०नो स्तृष्णा० P अत्यन्तं तृषित Sy
२२ कामयमान सन् Sy
२३ अभिषुतम् Sy
२४ VM ignores वसग ॥ वंसग वननीय गमन Sy

आ ते॒ हनू॑ हरिवः शूर॒ शिप्रे॒ रुह॒त्सोमो॒ न पर्व॑तस्य पृ॒ष्ठे ।
अनु॑ त्वा राज॒न्नर्व॑तो॒ न हि॒न्वन् गी॒र्भिर्म॑देम पुरुहू॒त विश्वे॑ ॥ २ ॥

आ ते[1] । तवान्नस्य भक्षितस्य । हननसाधने[2] । शिप्रे । हे हरिव[3] ! शूर[4] ; सोम[5] । आरोहतु[6] । न[7] । पर्वतस्य । पृष्ठे वृथा तिष्ठतु । स्तुतिभि । त्वाम् । अनुमदेम[8] । राजन्[9] ! विश्वे वयम् । यथा । अश्वान्[10] । युद्धे[11] प्रेरयन्[12] अनुमदति[13] ।

च॒क्रं न वृ॒त्तं पु॑रुहूत वेपते॒ मनो॑ भि॒या मे॒ अम॑ते॒रिद॑द्रिवः ।
रथा॒दधि॒ त्वा ज॑रि॒ता स॑दावृध कु॒विन्नु स्तो॑षन्मघवन्पुरू॒वसुः॑ ॥ ३ ॥

चक्रम् । चक्रम् । इव । वर्तमानम्[14] । पुरुहूत[15] ! अमते[16] । एव । भयेन[17] । मम[18] । मन । कम्पते स्तुतिभिरमतिरिन्द्र दृष्ट्वा किमह न स्तौमीति भयम् । तथा सति रथात् । यावदेव त्व नावतरसि[19] । तावदेवाय जरिता[20] । हे सदा[21] वर्धमान[22] ! मघवन् ! कुवित्[23] । पुरुवसुरिति[24]—द्वे[25] सञ्ज्ञेऽस्य[26] स ।

---

१ हे इन्द्र ! Sy २. ०नेन P D यद्यप्यय शिप्रावचनस्तथापि पुन शिप्राभिधानाद् गौणोऽवगन्तव्य' । उक्तरूपे सहते वा Sy
३ हे हरिभ्या तद्वन् ! Sy
४ शूर is suggested for शूर ।
५ अस्मद्दत्तः Sy ६. प्राप्नोतु Sy
७ न तिष्ठतीत्यर्थ । यद्वा नशब्दः पुरस्तात्प्रयुक्तोऽप्यत्रोपमार्थ. । पर्वतस्य पृष्ठे उपरि प्रदेशे सोमो न, तत्र यथा विस्रम्भेण प्रसरति तद्वत् Sy
८ Sy explains अनु and मदेम separately, त्वाम् अनु as त्वया सह and मदेम as हृष्येम ॥ त्वामनु—'तृतीयार्थे' इत्यनो कर्मप्रवचनीयत्वम् Sy
९ हे राजमानेन्द्र ! Sy
१० यथान् for यथा अश्वान् D अश्वान् तृणादिभि Sy
११ हिन्वन् हिन्वन्तस्त्वा प्रीणयन्त सन्त Sy
१२ The passage beginning with अश्वान् and ending with अनुमदति is omitted by P
१३ VM ignores पुरुहूत । हे पुरुहूत ! बहुप्रकार बहुभिर्वाहूतेन्द्र ! Sy
१४ भूमौ वर्तमान चक्रमिव। यस्मादेव तस्मात् Sy
१५. हे बहुभिराहूत ! Sy
१६ दारिद्र्याचादस्तोतुर्वा सकाशात् Sy
१७. भीत्या Sy १८. ना D
१९ त्व नावपसि D अवतरसि seems to be an explanation of अधि, रथादुपरि स्थितं त्वाम् Sy २०. स्तोता Sy
२१. सर्वदा Sy २२. इन्द्र ! Sy
२३ किवित् D बहु Sy २४. अहमृषि. Sy
२५ द्वे सञ्ज्ञेऽस्य may be taken as an explanation of पुरुवसु., i e पुरु being explained by द्वि and वसु by सञ्ज्ञा. This explanation seems to be rather farfetched, if it is meant to be the explanation of पुरुवसुः । Or the phrase may be read as अमति. पुरुवसुरिति etc , i e , the seer who has two names of अमतिः and पुरुवसुः may praise Indra In that case, अमतिः is not a proper noun It is a common noun, meaning thoughtless
२६. There should be no sandhi on account of the *Sūtra* ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् । The reading should be सञ्ज्ञे अस्य instead of सञ्ज्ञेऽस्य ।

क्षिप्रम् । त्वाम् । स्तौतु ।

एष ग्रावेव जरिता त इन्द्रेयर्ति वाचं बृहदाशुषाणः ।
प्र सव्येन मघवन्यंसि रायः प्र दक्षिणिद्धरिवो मा वि वेनः ॥ ४ ॥

एषः । एषः । जरिता । अभिषवग्रावेव । तुभ्यम् । इन्द्र ! वाचम् । प्रेरयति । महत्यर्थम् । त्वाम् स्तुवानः । तस्मै सव्येन हस्तेन । प्रयच्छ । धनानि । दक्षिणेन च प्रदक्षिण ! हरिव ! मा । विगतकामो भू स्तोतरि ।

वृषा त्वा वृषणं वर्धतु द्यौर्वृषा वृषभ्यां वहसे हरिभ्याम् ।
स नो वृषा वृषरथः सुशिप्र वृषक्रतो वृषा वज्रिन्भरे धाः ॥ ५ ॥

वृषा । वर्षिता । द्यौः । वर्षणशीलम् । त्वाम् । वर्धयतु । तथा वृषा सन् । वर्षितृभ्याम् । अश्वाभ्याम् । गच्छसि । सः । अस्मान् । वर्षितृरथः । हे सुहनो ! वृषकर्मन् ! वज्रिन् ! सङ्ग्रामे । धारय ।

---

१ स्तोष्यति स्तूयात् । अत्र कृदिच्छब्दयोगेऽपि, प्रत्याख्यातस्य बहुलग्रहणात्सिद्धमिति Sy
२ This hymn is omitted by P VM ignores क्षिप्र ॥ हे वज्रवन्निन्द्र ! Sy
३ एषः । एषः are omitted by P
४ रिता P जरिता स्तोता Sy
५ अभिषवग्रावेव । स यथा रसं जनयति तद्वत् Sy
६ ०ग्रावे तुभ् P D
७ वा P ,D
स्तुतिम् Sy
८ प्रेरति D प्रेरयतीत्यर्थः Sy
९ महर्थ P
महत्प्रभूतं फलम् Sy
१० आशु सम्भक्ता सन् Sy
११ सेव्यहनस्तेन P
१२ प्रयच्छसि Sy
१३ अपि Sy
१४ प्रयच्छ or प्रयच्छस्व is suggested for प्रदक्षिण ॥ प्रयसीति शेष Sy
१५ विगतकामं मा कार्षीः Sy
१६ स्तोतुरिति D
१७ VM ignores मघवन् ।
१८ हे इन्द्र ! Sy
१९ वर्षित्री Sy
२० द्योतयित्री स्तुतिः । द्योततेर्द्यतेर्वा स्तुत्य अस्येदं रूपम् Sy
२१ कामानां वर्षकम् Sy
२२ त्वा P
२३ यथा P
२४ वृषा त्वम् Sy
२५ सेक्तृभ्याम् Sy
२६ वर्षितृभ्यमश्वाभ्या P ०तृभ्यमश्वाभ्या D हरिभ्याम् Sy
२७ यज्ञं प्रत्युद्वासे Sy
२८ वर्षितरथा P वृषीरथा D वृषरथवश्च सन् Sy
२९ शोभनहनो ! Sy
३० वर्षणकर्मन् ! Sy
३१ वज्रयुक्तेन्द्र ! Sy
३२ भरणवति यज्ञे वा Sy
३३ धारं य P
३४ VM explains वृषा once.

योरोहिंतौ वाजिनौं वाजिनींवान्त्रिभिः शतैः सचंमानावदिंष्ट ।
यूने समंस्मै क्षितयों नमन्तां श्रुतरंथाय मरुतो दुवोया ॥ ६ ॥

यो रोहितौ ।[१] य[२] ।[१३] रोहितौ[३] । अन्नवान्[४] । त्रिभि[५] । अश्वशतै । सयुज्यमानौ[६] युद्धे । अतिदिशति[७] ।
अस्मा इन्द्राय । यूने[८] । क्षितयो[९] मरुत । सनमन्ताम्[१०] । हे मरुत[११] । विश्रुतरथायेन्द्राय[१२] । युष्मासु परिचरणेच्छा
भवत्विति[११] ।

V 37

सं भानुना यतते सूर्यस्याजुह्वानो घृतपृंष्ठः स्वञ्चाः ।
तस्मा अमृंध्रा उषसो व्युंच्छान्य इन्द्राय सुनवामेत्याह ॥ १ ॥

सं[१४] भानुना ॥ अत्रिर्भौम[१५] ॥ सूर्यस्य[१६] । तेजसा[१७] । सङ्गच्छते[१८] । आहूयमानोऽग्नि[१९] । स्वञ्चन[२०],
"वैश्वानरो यतते सूर्येण" *इत्युक्तम् । एतस्मिन् काल उपसि य[२१] । इन्द्राय[२२] । सोम सुनवामि[२३] । इति[२४] ।

---

१. इयं श्रुतरथस्य राज्ञो दानस्तुतिः Sy
२. राजा Sy.
३. रोहितवर्णौ Sy
४. श्रुतरथः Sy
५. गवां धनानां वोक्तसख्याभि Sy
६. सङ्गच्छमानौ Sy
७. अदिष्ट, ददातेर्दिशतेर्वा लुडीदं रूपम् Sy
८. सर्वत्र मिश्रयित्रे नित्यतरुणाय वा Sy
९. सर्वाः प्रजा Sy
१०. समन्नमन्ताम P ०न्ताम D प्रणता भवन्तु । सेवन्तामित्यर्थः Sy
११. इतीन्द्रसहायभूताना मरुता सम्बोधनम् Sy
१२. विश्रुरथावेन्द्र P श्रुतरथाय Sy
१३. VM. ignores वाजिनौ ॥ वेजनवन्तावश्वौ Sy
१४. 'स भानुना' इति पञ्चर्चं पञ्चम सूक्तमत्रेरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'स भानुना पञ्चात्रि.' (KSA 26 37 p 20) इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिक. Sy
१५. आङ्गिरसस्यात्रेरार्षम् SKN अत्रेरार्षम् Dur
१६. सूर्यस्य स्वभूतया SKN
१७ तेजसा सह Sy दीप्त्या रश्म्या SKN भास्वता सूर्येण Dur.
१८. सम्यक् प्रयत्न करोति । उदयकाले ह्यग्नय प्रज्वाल्यन्ते Sy. संस्पर्द्धते वा सूर्येण, अतिदीप्तत्वात् Dur
१९. सर्वत्र हूयमान., कर्मणि कर्तृप्रत्यय. Sy 'तस्मा अमृध्रा' इति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यस्य यजमानस्य. आहूयमान आहवनीय SKN अभिहूयमानो वा Dur
२०. सञ्च० P, D अग्नि. Sy अञ्चतिर्गत्यर्थ । सुगमन', सुष्ठु प्रज्वाल्येन्द्र यजत इत्यर्थ. SKN शोभनगमन स्वेन प्रकाशेन एवमस्मिन् 'सूर्येण सयतते' इत्यनेन सम्बन्धात् 'स्वञ्चा, सु अञ्चन स्वञ्चन.' अञ्चतेर्गत्यर्थस्य रूपदर्शनादित्युपपद्यते Dur.
* RV.I. 98.1.
२१ तस्मात् कारणात् यः यजमानः Sy नव केवलाय तस्मै । किं तर्हि ? यो दारिद्रयाद् यष्टुमशक्नुवन् केवल श्रद्धालुतया SKN अपिच यः अयज्वापि श्रद्धाद्वितीयो दरिद्र कश्चित् Dur २२. इन्द्रार्थम् Dur
२३ सोमं सुनवानि is suggested for सोम सुनवामि ॥ अभिषुणुमः सोममिति Dur
२४ सोम सुनवा मवि P इत्येवमाशंसनम् SKN एवम् Dur

वदति। तस्मै। अमृध्रा। उषस। व्युच्छन्तु या न हिंसन्ति ता अमृध्रा इति।

समिद्धाग्निर्वनवत्स्तीर्णबर्हिर्युक्तग्रावा सुतसोमो जराते।
ग्रावाणो यस्येषिरं वदन्त्ययदध्वर्युर्हविषाव सिन्धुम् ॥ २ ॥

समिद्धाग्नि। यज्ञाय समिद्धाग्नि। स्तीर्णबर्हि सन्। इन्द्र भजते। तथाभिषवाय युक्तग्रावा। सुतसोमश्च। एनं स्तौति। यस्येन्द्रस्य। ग्रावाणः। अभिमर्षित सोमम्। वदन्ति। तस्मै स्यन्दनशीलं सोमम्। पुरोडाशादिना सह। अवगमयति। अध्वर्यु।

वधूरियं पतिमिच्छन्त्येति य ईं वहाते महिषीमिषिराम्।
आस्य श्रवस्याद्रथ आ च घोषात्पुरु सहस्रा परि वर्तयाते ॥ ३ ॥

वधू। वधू। इयम्। पतिम्। इच्छन्ती। गच्छति। य। एनामिन्द्र उपसम्। वहाते। महिषीम्।

१ ब्रूतेऽध्वर्युं प्रति Sy आह तस्मा अपि SKN अब्रवीति तस्यापि कल्याणाभिव्याहारिण्य सुप्र भाता एवोषस, किमुत य सुनोतीत्यभिप्राय Dur
२ यजमानाय Sy तादर्थ्ये एषा चतुर्थी षष्ठ्यर्थे वा। तदर्थं तस्य वा SKN तस्य यजमानस्य किम्? इत्युच्यते तस्मा एव Dur
३ अमृध्रा P अहिंसिता Sy मृधिर्हिंसार्थ। अहिंसिता SKN अमृता अम्लाना Dur
४ उषःकालेऽग्नि प्रज्वालितस्तस्मात् सोममार्गं कुरु इति यो ब्रूते तस्य सुदिनानि भवन्तीत्यर्थ Sy व्युच्छन्ति कुर्वन्तीत्यर्थ SKN विभान्तीत्यर्थ। यस्यैवमभिहूयमानोऽग्निर्नित्यकालमेव सूर्येण संगतते तस्यैव पुण्यकृत सुप्रभाता रात्रयो भवन्ति नेतरस्यायज्वन इत्यभिप्राय Dur
५ हिंसिता P
६ अमृध्रा P The passage या न अमृध्रा, should immediately follow अमृध्रा and precede उषस।
७ VM ignores घृतपृष्ठ ॥ प्रदीप्तज्वालो घृतयुक्तपृष्ठप्रदेशो वा Sy घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य स घृतपृष्ठो घृतेन वा स्पृष्टो घृतपृष्ठः SKN यस्य यजमानस्य नित्ययायभूकत्वात् तेषु तेषु कर्मसु ज्वलितोऽग्नि घृताक्त पृष्ठः Dur 'स्वञ्चा सु अञ्चन' N 5 7 SKN II 323
८ प्रदीप्ताग्नि Sy
९ ०र्हिष P प्रस्तृतबर्हिर्यजमान Sy
१० सम्भजते Sy
११ नियुक्ताभिषवपाषाण Sy
१२ अभिषुतसोम Sy
१३ ०सोमोयर्चैनं P १४ जरति स्तौति Sy
१५ यस्य अध्वर्यो Sy
१६ अभिषवसाधना Sy
१७ एवणीयं गमनशीलं,वा वाच्यम् Sy
१८ Omitted by P
१९ भवन्ति P २० स्मै P
२१ हविषा सह Sy
२२ अवनेजनीरवगच्छति Sy
२३ स अध्वर्यु Sy
२४ इन्द्रस्य पत्नी Sy
२५ स्वप्रियम् Sy
२६ ०न्ति० P यज्ञगमनाय प्रवृत्तमिच्छन्ती Sy
२७ अनुगच्छति Sy
२८ इन्द्र Sy २९ य हिना० P D
३० वाता P बाह्या० D वहति Sy

इष्टाम्[१]। अस्मिन्नवस इन्द्रस्य। रथोऽस्माकम्। अन्नमिच्छतु[२]। आघोषयतु[३]। च। पुरूणि[४] धनानि[५]। सहस्राणि।
स्तोतृभ्य परिवर्तयति[६] स्वस्मान्निर्गमयति[७]।[८]

न स राजा व्यथते यस्मिन्निन्द्रस्तीव्रं सोमं पिबति गोसखायम् ।
आ सत्वनैरजति हन्ति वृत्रं क्षेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन् ॥ ४ ॥

न स राजा। चलति[९]। यस्मिन् राजनि[१०]। इन्द्र। तीव्ररसम्[११]। सोमम्। पिबति। पयोमिश्रणम्[१२]। सोऽयमिन्द्र[१३]। भूतै[१४] सह। आगच्छति[१५]। हन्ति च। उपद्रवम्[१६]। अधिवसति[१७] च[१८]। भूमी[१९]। मधन[२०]। उदकम्[२१]। पुष्यन्[२२]।[२३]

पुष्यात्क्षेमे अभि योगे भवात्युभे वृतौ संयती सं जयाति ।
प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् ॥ ५ ॥

पुष्यात्[२४]। क्षेमे[२५] लब्धपरिपालनापेक्षायाम्। स पोप पुष्यति[२६]। अभिभवति[२७] च शत्रून्। अलब्ध-लिप्सायाम्[२८]। द्वौ च[२९]। मार्गौ[३०]। सङ्गच्छमाने[३१]। यजति[३२]। तथा[३३] सूर्ये। अग्नौ च। प्रिय। भवति। सुतसोम।

---

१. महीवीमिष्टाम् P गमनवतीम् Sy
२. अन्नमिच्छति Sy
३. आघुष्यति, शब्दयति Sy
४. अत्यधिकम् Sy.
५. निधाना P निधना D
६ परितो वर्तयति। प्रापयति Sy
७ स्वास्मा० P, D
८. VM ignores आ ॥ आ अर्वागस्मदभिमुखम् Sy
९. व्यथितो भवति Sy
१०. तदीये यज्ञे Sy
११. मदजनकम् Sy
१२ गोसखायम्—विकारे प्रकृतिशब्द, क्षीरादिभिर्मिश्रणवन्तम् Sy
१३. स राजा Sy.
१४. भूतेः P सत्त्वभिरनुचरैः Sy
१५. सर्वतो गच्छति Sy
१६. पाप वैरिण वा Sy
१७. गच्छति Sy
१८. Omitted by P
१९. प्रजा। अथवा क्षितीर्निवासान्निवसते Sy
२०. शोभनमुख Sy
२१. नामक धनमिन्द्रस्य स्तोत्र वा Sy
२२. पोषयन् Sy
२३. VM. ignores न। and राजा।
२४. Omitted by D
२५. प्राप्तस्य धनस्य रक्षणे Sy
२६. पोषयेत् बन्ध्वादीन् Sy
२७. भवति। अभीत्यनर्थको धात्वर्थानुवादी वा। प्रभुर्भवतीत्यर्थः Sy
२८. अब्धलिप्साया P अलब्धस्य प्राप्तौ च Sy
२९. उभे Sy   ३०. वर्तमाने Sy.
३१. सङ्गच्छमाने qualifying मार्गौ should have been सङ्गच्छमानौ but VM has probably used the fem. as going with वृति of the original ॥ नियते अहोरात्रे Sy
३२ जयति is suggested for यजति ॥ सम्यग्जयति। ते सुखकरे स्यातामित्यर्थ. Sy
३३. यथा, P

सन् । य । इन्द्राय । प्रयच्छति । "द्वे स्रुती अशृणवम्" इति मन्त्र ।

V 38

उरोष्ट इन्द्र राधसो विभ्वी रातिः शतक्रतो ।
अधा नो विश्वचर्षणे द्युम्ना सुक्षत्र मंहय ॥ १ ॥

उरोष्टे । इन्द्र । तव । महत । धनस्य । महत् भवति । दानम् । शतप्रज्ञ । तथा सत्यम् । अस्मभ्यम् । सर्वमनुष्य । सुबल । धनानि । प्रयच्छ ।

यदीमिन्द्र श्रवाय्यमिषं शविष्ठ दधिषे ।
पप्रथे दीर्घश्रुत्तमं हिरण्यवर्ण दुष्टरम् ॥ २ ॥

यदीमिन्द्र । यदि । एतत् । इन्द्र । श्रवणीयम् । इष्यमाण धनम् । बलवत्तम । धारय । दीर्घकाल श्रोतव्यम् । अनुदुस्तरम् । हे हितरमणीयवर्ण ।

---

१ सत्य for सन् । क P ,D
२ सोमं ददाति Sy
३ श्रुती P
४ RV X 88 15
५ VM explains प्रिय once only and ignores सम् । Ms D puts the figure ॥३७॥ here to indicate the end of the thirty seventh hymn No such number is given in P
६ 'उरोष्टे' इति पञ्चच षष्ठं सूक्तमत्रेरार्षमानुष्टुभमैन्द्रम् । 'उरोरानुष्टुभम्' (KSA 26 38 p 20) इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिक Sy
७ प्रभूतस्य Sy
८ महत् P महती Sy
९ बहुकर्मन् ! Sy
१० ०प्रज्ञात्थी P
अत कारणात् Sy
११ हे सर्वस्य द्रष्टः ! Sy Ngh 2 3
१२ शोभनधनेन्द्र ! Sy क्षत्रमिति धननाम Ngh 2.10
१३ द्युम्नानि धनानि Sy द्युम्नमिति धननाम Ngh 2 10 द्युम्नं द्योतते । यशो वान्नं वा N 5 5
१४ ०च्छ P
१५ यत् Sy
१६ ई सर्वत Sy
१७ श्रवणीयमाणयम् P D
१८ इष्यमाणं P अन्नम्, इषशब्दो नपुसकलिङ्गो ऽप्यस्ति Sy
१९ अतिशयेन बलवन् ! Sy
२० ददासि वा Sy
२१ अतिदूरश्रवणीयतमम् । सर्वत्र कीर्त्यमित्यर्थ Sy
२२ अनभिभाव्यमुक्तलक्षणं प्रथते Sy
२३ ०र्ण P D इन्द्र ! Sy
२४ VM ignores पप्रथे ॥ प्रथते Sy

शुष्मासो ये ते अद्रिवो मेहना केतसापः ।
उभा देवावभिष्टये दिवश्च ग्मश्च राजथः ॥ ३ ॥

शुष्मास[1] । रश्मय[2] । ये । तव[3] । वज्रिन्[4] । महनीय[5] । विज्ञानस्पृश[6] । तैस्त्व तादृशैरग्निश्चोभौ द्यावापृथिव्यौ[7] । अभीष्टसिद्ध्यर्थम्[8] । राजथ[9, 10] ।

उतो नो अस्य कस्य चिद्दक्षस्य तव वृत्रहन् ।
अस्मभ्यं नृम्णमा भरास्मभ्यं नृमणस्यसे ॥ ४ ॥

उतो न. । अपि च । अस्मभ्यम् । बलस्य प्रयच्छ बल प्रयच्छेत्यर्थ[11] । कि च । अस्मभ्यम्[12] । धनम्[13] आहरेति । अस्मभ्यम्[14] । धनप्रदानमिच्छसि[15, 16] ।

न ते आभिरभिष्टिभिस्तव शर्मञ्छतक्रतो ।
इन्द्र स्याम सुगोपाः शूर स्याम सुगोपाः ॥ ५ ॥

नू[17] ते[18] । क्षिप्रम् । तव । अभीष्टाभि[19] । आभि स्तुतिभि । त्वदीयसुखे[20] । स्याम[21] । शोभनगोपना[22] । शूर[23] । स्याम[24] । सुगोपा[25, 26] ।

---

१. बलभूता मरुत सन्ति Sy
२. त्वदीयाः Sy
३. हे वज्रवन्निन्द्र ! Sy
४. महनीया. Sy
५. प्रज्ञापकं कर्मान्तरिक्ष वा स्पृशन्त. Sy
६ दाशराग्निश्च P त्व च मरुत्समूहश्चेत्युभौ युवाम् Sy
७ ०थिवी. P द्युलोकात् ग्मश्च भूमे सकाशात् Sy
८. अभितो गमनाय Sy
९. ईशाथे Sy
१०. VM ignores देवौ and च ।
११ प्रवृद्धस्य दातुर्वा Sy
१२. पुन श्रुतिरादरार्था Sy
१३. नृमणं धनम् Sy
१४ ०हरेत्यंह्यस्मभ्य स्व P हे इन्द्र ! यतस्त्वमस्मभ्यम् Sy
१५. धनमिच्छसि Sy
१६. VM ignores अस्य । कस्य । चित् । तव and वृत्रहन् ॥ अस्य तव स्वभूतेभ्य. ॥ कस्यचित् अनिर्देश्यस्य हे इन्द्र Sy.
१७ त्ते P ,D
१८ शीघ्र समृद्धा भवेमेति शेष Sy
१९ अभिगमनै· Sy
२०. त्वदिसु० P VM explains तव and शर्मन् together as त्वदीयसुखे ॥ तव शर्मणि सुखे सति Sy
२१ भवेम Sy
२२. शोभनरक्षणा. Sy
२३ हे शूर ! तव शर्मणि Sy
२४. स्यमा P भवेम । पुनरुक्तिरादरार्था Sy
२५. ०पा P
२६ VM ignores शतक्रतो and इन्द्र । Ms D puts the figure ॥३८॥ here to indicate the end of the thirty-eighth hymn No such number is given in P

V 39

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः ।
राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहुस्त्या भर ॥ १ ॥

यदिन्द्र ॥ यास्कः—'यदिन्द्र चायनीय महनीय धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा । त्रीणि मध्यमानि

---

१ 'यदिन्द्र चित्र' इति पञ्चचं सप्तमं सूक्तमत्र रायमन्त्रम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्य न्तपरिमाययानुष्टुभः । 'यदिन्द्र पङ्क्त्यन्तम्' (KSA 26.39 p 20) इत्यनुक्रमणिका । आभिप्लविकेयूक्थ्येषु तृतीयसवन आच्छावाकस्य वकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितञ्च 'यदिन्द्र चित्र मेहना यस्ते साधिष्ठोऽवस' (ASS 7 8) इति Sy

२ ०न्द्र P D मत्रेभौमस्ययम् SKN मत्रे भौमस्यायम् Dur

३ The longer recension of the *Nirukta* adds चित्रम् immediately before चायनीयम् ॥ पूज्यम् SKN पूजाहम् Dur

४ महतेर्वानिकमण । मकारस्यकारोऽनुस्वारस्तो पदच । शाकल्यपक्षे—महनीयं दानाहमस्ति तव SKN

५ अस्ति किञ्चित् Dur

६ छन्दोगानान्तु—मेहनाशब्दो नवास्ति । 'यदि न्द्र चित्र मेहनास्ति' इत्येवंरूपः पाठः । तेषां 'चित्र म इह न अस्ति' इत्यषां पञ्चानां पदानां 'म इह न' इत्यवंरूपाणि मध्यानि पदानि । यन्मे मम गृह नास्तीत्यर्थः । पराध वा प्राप्यते । असहेत्यधिममप्रसङ्गेन चैवमस्या ऋचःशाखा न्तरे वेदान्तरे वाऽधीतस्यायमस्यैव व्याख्यानं द्रष्टव्यम् SKN अथवा 'यन् म इह नासीति' एतस्मिन्वाक्यैकदेशे 'त्रीणि पदानि मध्यमानि' मध्ये भवन्तीत्यर्थं । कथं 'मेहना' इत्यथा संहिता ? 'मे इह न' इति, एतान्यस्याः संहि

तायाः पदानि । एयमेव वाक्यायययः पञ्चपदो भवति । अत्र यत्' इति प्रथमं पदम् । अतः परं 'मे इह न' इत्येतानि त्रीणि मध्यमानि पदानि । 'अस्ति' इति पञ्चमं पदम् । एव मभिप्रेत्य 'इन्द्र चित्र' शब्दावपहृत्योक्तं— 'त्रीणि मध्यमानि पदानि' इत्याह । यदव पदविभागस्तदा कोऽर्थ ? इत्युच्यते—यन्म मम गृह नास्ति धनं तव च तदस्ति धनम्, दातव्यं च त्वया तावत् स्तोतृभ्यः ।
बह्वृचानां—'मेहना' इत्येकं पदम् । छन्दो गानां—त्रीण्येतानि पदानि 'म इह न' इति तदुभयं पश्यता भाष्यकारेणोभयोः शाकल्य गार्ग्ययोरभिप्रायावत्रानुविहितौ । एवञ्जातीय नियमलोपदर्शनमुभयोश्च प्रामाण्यख्यापनार्थम् । आह—पदकारयोः पदविकल्पे कोऽभिप्राय इति ? उच्यते विद्यावान् विद्यमानमतो वा प्रतिविशिष्टतरं प्रार्थयते—यच्च यस्य गृह नास्ति ॥ तद्विशिष्टमविशिष्ट वा प्रार्थयते । नचानयोरुभयोरपि विशेषलिङ्गमस्ति तस्माद् 'मंहनीयम्' इत्यतपाधवाया 'मेहना' इत्येवमेकं पदमभिप्रेतं शाकल्यस्य । गार्ग्यस्य पुनः— यन्म इह (गृहे) नास्ति तदाहरत्यभिप्रायः । एवमत्र विशावलिङ्गाभावाद् विप्रतिपत्तिः । एवमन्यत्रापि शाखान्तरपदविकल्पेष्वनुविधान मर्थाविरोधेन कर्तव्यम् । एवमयं मेहनाशब्दो राधःशब्दसामानाधिकरण्ये वर्तमानो यन्महनीयं राधः, यद्वा मद्गृहे नास्तीति धनविशेषणत्वात् सामान्यमथ ब्रूयात् ? तस्मान्मेहनेति सामर्थ्या द्धनविशेषणमेतदित्युपपत्तिः Dur

पदानि । त्वया[1] नस्तद्[2] दातव्यम् । अद्रिवन्[3] ! अद्रिरादृणात्येनेन[4] । अपि वात्ते[5] स्यात् । ते सोमादो[6] । इति ह विज्ञायते[7] । राध इति धननाम । राध्नुवन्त्यनेन[8] । तन्नस्त्व[9] वित्तधनो[10]भाभ्या[11] हस्ताभ्यामाहर[12] इति ।

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्र द्युक्षं तदा भर ।

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥ २ ॥

यन्मन्यसे । यत्[13] । मन्यसे[14] । वरणीय[15] धनम् । इन्द्र[16] ! दीप्तम्[17] । तदस्मभ्यम्[18] । आभर ।

---

१. अस्मभ्यम् Dur २ त्वयास्तदा० P कृत्यार्थे प्रत्ययः । यद्देय त्वया स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च दातु सङ्कल्पितमित्यर्थ SKN दातव्यमेवावश्यं सुचिरमपि स्थित्वा Dur

३ अद्रिवः P, D अद्रिर्ग्रावा तद्विकाराद्वा दारणाद्वा । वज्रोऽत्राद्रिरुच्यते, तेन तद्वता । अद्रि', आदृणाति विदारयत्यनेन सोमादि गदादि वा । अपि वात्तेः स्याद् भक्षणार्थस्य । अद्रयो ह्यभिषवकाले सोममदन्ति । तथा च मन्त्रेऽपि 'सोमादो' (RV X 94 9.) इत्यस्ति । सोमादनमेषा विज्ञायते SKN अतो ब्रूमो हे अद्रिवो वज्रिन् ! अद्रिसारमयमेव ह्यायुध भवतीति अद्रिर्वज्र उच्यते । आह—अद्रिः कस्मात् ? उच्यते—आदृणात्यादरयतीत्यर्थः । अथवा सोमाभिषवग्रावभिस्तद्वानद्रिवान् स्यात् । तैरपि हि सोम आदार्यते । 'अपि वा' अत्तेः स्यात्' अद्रिः । कुत एतत् ? निगमात् । कतमोऽसौ निगम इति ? 'ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निंसते' (RV X 94 9) इत्येतस्मिन्मन्त्रे विचार्यमाणे ज्ञायतेऽत्तेरद्रि' स्यादिति व्याख्यात एव शेषः Dur

४ ०द्रीणात्ये० P ०दृणात्य० D

५ ०त्ते P, D

६ RV X 94 9 P and D add हि between ते and सोमाद ।

७. विज्ञाते P विज्ञति D

८ रान्धुवत्यनेन P रान्धुवत्येनेन D राधो धनम् किमर्थमेतदुच्यते ? पठितमेव ह्येतदुच्यते प्रसङ्गेन निर्वचनप्रदर्शनार्थम् । राध्नुवन्ति साधयन्त्येतेन धर्मादीन् पुरुषार्थानिति SKN. राध इत्येतद् धननाम स्मारयति । व्यभिचारित्वाद्वा शब्दाना धननामसु पठितमपि सदेतदवधारयति, इहाप्येतद्धननामैव नात्र व्यभिचारोऽस्तीति । पठिताभिधाननिरूपणेषु सर्वेष्वेतौ समाधी योज्यौ Dur

९. वतस्त्व P तनस्त्व D. अस्मदर्थमस्मभ्य दातुमित्यर्थ. SKN

१०. विदद्वसो P., D धम is added after वित्तधन by P. and D. विन्दति लभते वसूनि धनानि यो विदद्वसुर्धनाना लब्धा, तस्येदं सम्बोधनम् । लब्धधनेत्यर्थ. SKN हे आप्तधन ! साम्प्रतमेव प्राप्तधन ! Dur.

११. द्विवण्डचादिरयम् । उभाभ्यां हस्ताभ्यामित्यर्थः। 'उभौ समुब्धौ भवतः । 'उभ उम्भ पूरणे' सम्पूरितौ परस्परेण । उभशब्दस्य द्विगत साहित्यमित्यर्थः । यो यश्च साहित्यसम्पूरितौ भवत SKN 'उभौ समुब्धौ भवत.' सम्पूर्णावित्यर्थः Dur

१२. ०माभर P, D. आभर प्रभूतमित्यर्थः SKN. अकृपणमाभर, आहर मा चिरायेत्यभिप्राय' Dur उभौ समुब्धौ भवत. N.4.4, SKN II 206 १३. अत्रेरार्षम् SKN अत्रेर्भौमस्येदमार्षम् Dur १४. जानीषे त्वम् Dur

१५. अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः । किं पुनस्तत् ? सामर्थ्याविदम् SKN वरणीयमेतद्धनमिति Dur

१६. हे इन्द्र ! Sy, SKN, Dur

१७ अन्नम् Sy द्युशब्दो दीप्तिवचन' । 'क्षि निवासगत्यो.' । दीप्तेर्निवासभूतमत्यन्तोज्ज्वलमित्यर्थ SKN यद् द्युतिनिवासभूतं द्युतिमदित्यर्थः Dur १८. द्युक्षम् Sy

तस्य । तव दातु प्रसादेन । वयम् । अकूपारम् । सभेमहि ।

---

१ तादृशस्योक्तलक्षणस्य Sv कदाचित् त्वया हृतस्यापि न वयं ? अतो ब्रूमस्तस्य त्वयाऽऽहृतस्य धनस्य Dur   २ तव सम्बन्धिनः Sy तव स्वभूतस्य SKN Dur

३ अकूपारं P अकुत्सितः पारोऽन्तो यस्य तादृशस्याक्षस्य Sy 'पॄ पालनपूरणयोः' इत्यकुत्सितं परणं पारणं पूरणं वा यस्य तदकूपारं तस्या कुत्सितपालस्य सारवत्त्वात् सम्यक् पालितस्येत्यर्थः । अकुत्सितपूरणस्य वा प्रभूतत्वात् सर्वजनभाजनपूरणसमर्थस्येत्यर्थः । भाष्ये अकूपरणस्येति निर्वचनं वरणस्येत्यर्थकथनम् । यद्धि, अकुत्सितं वरणं परणं तद् भवति । अकुत्सितपालितं सम्यक् पूरणसमर्थं चेत्यर्थः । अनेकार्थतां दर्शयितुमाह—आदित्योऽपीत्यादि अकूपारः सदकूपारो भवति । अकुत्सितं पालयितेत्यर्थः । आदित्यो ह्यकुत्सितं रश्मिभिः पालयति पूरयति वा । दूरपार इति हेतुवचनं यतोऽसौ दूरं पालयिता पूरयिता वा । आपूर्ता त्रयाणामपि लोकानाम् । समुद्रोऽपीत्यादि । सोऽपि ह्यकूपारो भवति, यतो महापारः । अत्रापि पारशब्देन पालनमुच्यते पूरणं वा । महापालनो महापूरणो वेत्यर्थः । समुद्रो हि पालनं बहुसत्त्वाश्रयत्वात् पूरणं तोयकप्रभूतत्वात् । कच्छपोऽपीत्यादि । स तु न कूपमृच्छति गच्छतीत्यकूपारः । कूपशब्द उपपदे अर्तेर्गत्यर्थस्य कर्मणि कूपारः । अकूपारः कच्छपो हि सति सम्भवे न नदीं गच्छति न कूपमल्पोदकत्वात् SKN किंलक्षणस्य ? अकुत्सितपूरणस्येत्यर्थः । येन लब्धेन सुपूर्णमात्मानं मन्यामहे पर्याप्तमैहिकाय च क्षेमाय आमुष्मिकाय चेत्यर्थः ।

तस्मादकूपारस्येत्येष शब्दोऽतिपरोक्षवृत्तिः । 'अकूपरणस्य' इत्यत्र परोक्षवृत्तित्वे मापाद्य ततः 'अकुत्सितपूरणस्य' इत्येवं प्रत्यक्षवृत्तित्वेन व्याख्यायते । अत्र 'कु' इति कुत्सार्थः, परणं पूरणमुच्यते, कुत्सितं परणं कुपरणं, न कुत्सितं परणमकुपरणम् । तस्या कुपरणस्य प्रभूतस्येत्यर्थः एतस्मिन्मन्त्रे 'अकूपारस्य, दावने' इत्ययमनयोः पदयोरनुक्रमः । समाम्नाये पुनः 'दावने' अकूपारस्य' इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानुक्रमः । तेन ज्ञायते —अन्यैरेवायमृषिभिः समाम्नायः समाम्नातः, अन्य एव चायं भाष्यकार इति । एको हि समाम्नानं भाष्यं च कुर्वन् प्रयोजनस्याभावादेकमन्त्रगतयोः पाठानुक्रमं नाभङ्क्ष्यत् । अपि च लक्षितार्थोद्देशे मन्त्रे निगमाः । तेषु सम्यस्या काकतालीयन्यायेन कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नेव निगमे द्वे पदे आगच्छतस्ते यथोपागते एव भाष्यकारो व्याचष्टे, इत्यदोषः Dur

४ स्याम Sv आहृतस्य च ततो विद्याम । विवि लभे विन्देमहि सभेमहि SKN

५ VM ignores दावने ॥ दावने दाने Sv दीयत इति दावं देयमुच्यते । चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । तच्छ्रुतेश्चैकदेशमिति शेषः । देयस्यैकदेशमित्यर्थः । अथवा दावन इति द्वितीयार्थे चतुर्थी । तस्य तव स्वभूतस्य धनस्यावयवभूतं यद् धनं दावं देयं तदित्यर्थः SKN दानस्येत्यर्थः । ईदृशस्य भावत्कस्य धनस्य वयमेव लब्धारः स्यामेत्यभिप्रायः । एवमिह यन्मन्यसे वरेण्यं द्युक्ष च तदाभरेतीन्द्र उच्यमानो धनसन्निधानाद् दानादन्यत् किमुच्यते ? धनमेव हि प्रायशः मनुष्यैः प्रार्थ्यते । तस्मादश्रूयमाणोऽपि धनशब्दोऽध्याहृतः । तच्च पुनः प्राप्यमानं बहु प्रार्थ्यते । दानसम्बन्धादेव 'दावने' इत्येष शब्दो दानाय इत्युपपत्तिः Dur.

अत्र शाट्यायनकम् । 'ऋषयो ह वै सत्रादुत्थायायन्त[1] । प्रयुञ्जानास्ते होचु[2] एत, किञ्चिदेव यक्ष पश्यामेति[3] । ते होचु—अकूपारो वा अय[4] काश्यप समुद्रे तन्महद्[5] यक्षम् । एत, त पश्यामेति[6] । त हान्वभ्युपेयु[7] । तेभ्यो ह[8] नाविरास । ते होचु—एत, इन्द्रमेव स्तवाम । स वा अस्येशे । स एव न इम[8] दर्शयिष्यतीति । तेऽत्रिमब्रुवन् ऋषे ! त्व स्तुतादिति । स[9] एतमत्रि[10]स्तृचमपश्यत् । तेनैनमुपायन् । यदिन्द्र[11] चित्र मेहनेति । स हेक्षाञ्चक्रे महद् वत म[12] ऋषयो याचन्त्यु[13]भयाहस्त्याभरेति वा आहुरिति[14] 'यत्ते' दित्सु[15] प्रराध्यम्'[16] इति स हेक्षाञ्चक्रे दृढ वत मामृषयो याचन्त इति[17] । न वै[18] जज्ञौ[19] । अकूपार दिदृक्षन्त इति यन्मन्यसे वरेण्यमिति । स ह जज्ञौ[20] । अकूपार वै दिदृक्षन्त इति । त ह यदोदस्य[21]न्नुवाच । इममेव मामृषयो महदिवो[22]भयाहस्त्याभरेत्यवोचन्निति[23] तमपश्यन्त । एता कामसनय ऋच इति ।

तत्र यास्कः—'अकूपरणस्य[24] दानस्य'[25] इति । यद्वा—अकूपारस्य तव दानाय सम्भरेमेति ।

यत्ते॑ दि॒त्सु प्र॒राध्यं॒ मनो॒ अस्ति॑ श्रु॒तं बृ॒हत् ।
तेन॑ दृ॒ळ्हा चि॑दद्रिव॒ आ वाजं॑ दर्षि सा॒तये॑ ॥ ३ ॥

यत्ते[26] दित्सु[27] । यत् । ते[28] । दानेच्छु[29] । प्रकर्षेण पूजनीयम्[30] । मन । विद्यते[31] । विश्रुतम् । महत् । तेन

१. तत्राबुवस्थात्यायन्ते P तत्रादुपस्यात्थायन्ते D
२. होतु. P ,D
३. वाग्याम इति P. ०म इति D
४ वाय क० P ,D
५ तमु हृद् P तम्म हृद् D
६. ०म इ० P ,D
७. हान्युभवे. P
८ Sātya omits it but Jaiminīya reads it
९. एवकमत्रिचमप० P
१०. Sātya and Jaiminīya omit अत्रिः ।
११. ०द्रो० D
१२. मम् P.,D
१३. चान्तम् P. चान्त D
१४. ०रेति P रिति is crossed by D cf. B Ghosa. Op. Cit. XVI, p. 46.
१५ दिक्षु P ,D
१६ RV V 39 3
१७ इतीति P इति इति D
१८ गा P ,D.
१९. ज्ञौ P
२०. सहाज्ञौ P ,D
२१. पदो० P ,D
२२. महादि० P.,D
२३. ०त्यपोवञ्चि० D
२४ अकूवर० D
२५ विद्याम तस्य ते वयमकूपरणस्य दानस्य । आदित्योऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो भवति दूरपार । समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो भवति महापारः । कच्छपोऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो न कूपमृच्छतीति N 4 18., SKN. II. 246
२६. वाजपेये अतिरिक्तोक्थ्ये 'यत्ते दित्सु' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'यत्ते दित्सु प्रराध्य त्वामिच्छवसस्पते' (ASS 9 9) इति Sy
२७. हे इन्द्र ! Sy
२८. तव Sy
२९. दाने च P.,D
३०. प्रकर्षेण स्तुत्यम् Sy
३१. अस्ति Sy.

मनसा। वृत्राणि। अपि शत्रुपुरादीनि। अस्मभ्य दानाय। अलम्। आदरय आदृणातिर्विकर्मकस्त्व भवति।

महिष्ठं वो मघोनां राजानं चर्षणीनाम्।
इन्द्रमुप प्रशस्तये पूर्वीभिर्जुजुषे गिरः॥ ४॥

मंहिष्ठम्। दातृतमम्। युष्माकम्। हविष्मताम्। राजानम्। मनुष्याणाम्। इन्द्रम्। स्तोतुम्। बह्वीभि स्तुतिभि। उपसेवते। स्तोताय होता।

अस्मा इत्काव्यं वच उक्थमिन्द्राय शंस्यम्।
तस्मा उ ब्रह्मवाहसे गिरो वर्धन्त्यत्रयो गिरः शुम्भन्त्यत्रयः॥ ५॥

अस्मा इत्। अस्मै। एव। कविकृतम्। वच। शंसनीयम्। उक्थ च। ततश्च तस्मै। एव। स्तोत्रेवह्यमानाय। स्तुती। वर्धयन्ति। अत्रय। स्तुती। अलङ्कुर्वन्ति। अत्रय इति।

---

१ वृत्रम् Sy
२ अस्मत्सम्भजनाय लाभाय वा Sy
३ आदरयसि Sy
४ ०ति द्वि० P
५ VM ignores अद्रिव ॥ हे वज्रवन्निन्द्र ! Sy
६ ०ष्ठं P
७ महान्० D
अतिशयेन पूज्यम् Sy
८ हविर्लक्षणधनवताम् Sy
९ प्रशंसितुम् Sy
१० पुरातनीभिर्वाग्भि Sy
११ उपेत्य सेवन्ते Sy
१२ ०पसे स्तोतवं P
स्तोतार Sy
१३ कवे स्तोतु सम्बन्धि, यद्वा 'कु शब्दे' शब्दनीयम् Sy
१४ वाग्रूपम् Sy
१५ उक्तं P,D शस्त्रम् Sy
१६ यस्मादेवं तस्मात Sy
१७. इन्द्राय Sy
१८. ए D
१९ ०क० D
परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय Sy
२० ०या D अभिगोत्रा Sy
२१ गिर Sy
२२ वर्धयन्ति Sy
२३ ०र्धन्त्य अय P,D
पुनरुक्तिरादरार्था Sy
२४ VM ignores इन्द्राय।
Ms D puts the figure ॥३९॥ here to indicate the end of the thirty-ninth hymn No such number is given in P

V 40.

आ या॒ह्यद्रि॑भिः सु॒तं सोमं॑ सोमपते पिब ।
वृष॑न्निन्द्र॒ वृष॑भिर्वृत्रहन्तम ॥ १ ॥

[1]आ याहि । आगच्छ[2] । आगत्य च ग्रावभि । सुतम्[3] । सोमम् । सोमस्य पते[4] । मरुद्भि[5] सह । अतिशयेन वृत्रस्य हन्त[6] ![7]

उत्तरे निगदव्याख्याते—

वृषा॒ ग्रावा॒ वृषा॒ मदो॒ वृषा॒ सोमो॑ अ॒यं सु॒तः ।
वृष॑न्निन्द्र॒ वृष॑भिर्वृत्रहन्तम ॥ २ ॥

[वृषा ग्रावा[8] ।[9]]

वृषा॑ त्वा॒ वृष॑णं हुवे॒ वज्रि॑ञ्चि॒त्राभि॑रू॒तिभिः॑ ।
वृष॑न्निन्द्र॒ वृष॑भिर्वृत्रहन्तम ॥ ३ ॥

[वृषा त्वा[10] ।] द्वयो[11]रेक क्रियापद हुव इति । हेतौ तृतीया—ऊतिभिरिति ।

---

१. 'आ याह्यद्रिभि.' इति नवर्चमष्टम सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'आ याहि नव त्र्युष्णिगाद्यन्त्यानुष्टुब्मध्ये च सा सौरी तदादीतिहासः स्तुतिकर्मकत्वादत्रिर्देवतैव' (KSA 26 40 p 20) इति । कृत्स्नस्य 'ऋषिश्चान्यस्मात्' (KSA 12.2.p 5) इति परिभाषया अत्रिर्ऋषिः । आद्यास्तिस्र उष्णिहः पञ्चमीनवम्यावनुष्टुभौ शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभ. । अत्रेः स्तूयमानत्वात् षष्ठ्याद्या अत्रिदेवताका अत्र्यार्षेयाश्च, पञ्चमी सूर्यदेवत्या शिष्टा ऐन्द्र्य. । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशास्त्र आद्यस्तृच ऐन्द्र' ञ्चम. । सूत्रितञ्च 'आ याह्यद्रिभिः सुत सजूर्विश्वेभिर्देवेभि.' (ĀSS 7 10) इति । महाव्रतेऽप्यौष्णिहतृचाशीतावयं तृच. Sy

२. आगच्छ is omitted by D अस्मद्यज्ञमागच्छ Sy

३ अभिसुतम् Sy

४ Omitted by D सोमस्य स्वामिन्निन्द्र ! Sy

५. वर्षकैर्मरुद्भिः सह आयाहि पिब च Sy

६. अतिशयेन शत्रूणां हन्तृतम ! Sy

७. VM ignores पिब । वृषन् and इन्द्र ॥ वृषन् ! फलस्य वर्षयितः । हे इन्द्र ! Sy

८. This stanza is not explained by VM The *pratika* is supplied by the Editor

९. ग्रावा अभिषवसाधन' पाषाण. । वृषा वर्षकः सोमरसस्य फलस्य वा । मदः सोमपानेन जनित' । वृषा वर्षक । अयम् । सुत. अभिषुतः । सोम' । वृषा । त सोमं वृषभि सह पिब Sy

१०. हे वज्रिन् ! वज्रवन् ! इन्द्र ! सोमरसस्य सेक्ताहम् । वृषण त्वाम् । हुवे आह्वयामि । किमर्थम् ? चित्राभि' चायनीयाभिः । ऊतिभि. रक्षाभिर्निमित्तभूताभि' । शिष्टं स्पष्टम् Sy

११. द्वयो. refers to RV V 40 2,3

ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाट्छुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।
युक्त्वा हरिभ्यामुप यासदर्वाङ्माध्यंदिने सवने मत्सदिन्द्रः ॥ ४ ॥

ऋजीषी । क्षिप्रकारिणो योऽभिभवतीति स तुराषाट । प्रवशिष्ट स्पष्टमिति ।

यत्त्वा सूर्य स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।
अक्षेत्रविद्यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥ ५ ॥

यत् त्वा सूय । यत् त्वा मूर्येति चात्रीणा पञ्चर्चे कर्म कीर्त्यते । यदा । त्वाम् । हे सूर्य ! असुरपुत्र ।

---

१ 'ऋजीषी वज्री' इत्येषा ब्राह्मणाच्छंसिन शस्त्र याज्या । 'ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाळिति याज्या' (ASS 5 16) इति हि सूचितम Sy

२ ०पाडव० P By प्रवशिष्टं VM means the whole of the stanza He does not explain any word of this stanza except तुराषाद् । For the complete explanation of the stanza see the following ऋजीषी सवनद्वयेऽभिषुतस्य गतसारस्य सोमस्य तृतीय सवने आप्यायाभिषुतो योऽस्ति स ऋजीष सोम । सोऽस्यास्तीत्यृजीषी । वज्री वज्रवान् । वृषभ वर्षिता । तुराषाड तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां सोढा । शुष्मी बलवान् । राजा ईश्वर सर्वस्य । वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता । सोमपावा सोमरसस्य पाता, एवं महानुभाव इन्द्र । हरिभ्याम् । युक्त्वा रथं योजयित्वा । उप यासत् उपगच्छतु । अर्वाङ् अस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य च माध्यन्दिने सवने । मत्सत् माद्यतु सोमेन इन्द्र Sy मन्त्रेरार्थम् । ऋजीषी ऋजीषवान् । वृषभो वर्षिता । तुराषाद्—सहेरभिभवार्थस्य रूप । तूर्णमभिभविता शत्रूणाम् । शुष्मी बलवान् । राजा, ईश्वर । वृत्रहा, असुरस्य मेघस्य वा हन्ता । सोमपावा सोमानां च पाता । युक्त्वा हरिभ्याम्, कथम् ? सामर्थ्यात् रथम् । सोऽर्थोऽयं पञ्चम । उपयातु । अर्वागस्मदभिमुख । उपगम्य च माध्यन्दिने सवने मत्सत् । ममापि सोऽर्थ एव, तृप्यतु । क ? इन्द्र । हर्योरश्वयोरस्येन्द्रस्य स्वभूतयो स भाग ऋजीषं धानाश्च । एवं हि हर्योऋजीषित्वम् । इन्द्रे किमायातम् ? उच्यते, तद्वन्तो यस्य सन्ति स तद्वान् भवति । यथा साधनवन्तो भृत्या यस्य सन्ति तत्साधनेन राजापि साधनवान् व्यपदिश्यते । धनवन्तश्च यस्मिन् सन्ति तन्नगरं धनवदिति तद्वदित्यभिप्राय SKN मन्त्रविवरणम् । ऋजीषेण तद्वानृजीषी । वज्रेण तद्वान् वज्री । वृषभो वर्षिता कामानां शुष्मी बलवान् राजा, अधिपतिर्वृत्रहा शत्रुहा सोमपावा सोमस्य पातेत्यर्थ । य एवंगुणयुक्त इन्द्र स युक्त्वा हरिभ्यामश्वाभ्यां रथं तमधिरुह्य यायासदुपागच्छत् । अर्वाङस्मानाभिमुख्येन माध्यन्दिने सवने, एतस्मिन् प्राप्ते । उपगम्य च मत्सत् माद्यतामस्मत्प्रदत्तेन सोमेनेत्यर्थ । एवमेतस्मिन् मन्त्रे, ऋजीषी इन्द्र उक्त । तत्पुनरेतदृजीषित्वमिन्द्रस्य न विज्ञायते केन कारणेनेत्यतस्तदुपपादनार्थमाह —'हर्योरस्य स भाग' इति हर्योरेवाश्वयोरस्येन्द्रस्य स भागो यदृजीषम् । तेन हरिसंयोगेन ऋजीषेण लक्षित लक्षणया वृत्त्या इन्द्रस्य ऋजीषित्वम् Dur N 5 12, SKN II 337,338

३ य P D ४ सूय P सूर्य D ५ य D

६ त्वया for यत् त्वा P ७. चात्रिणा P ०त्रि० D ८ ०ञ्चर्चे D ०ञ्चर्चे P

९ कं D १० BD V 28 इदमाविषतु भिमन्त्रैरत्रीणां कर्म कीर्त्यते Sy ११ प्रेरक ! देव ! Sy १२ ०त्र P D असुरस्य प्राणापहर्तुरसुर्या वा पुत्र Sy

स्वर्भानुः[1] सैंहिकेय[2] । अन्धकारेण[3] । अविध्यत्[4] । तदानीं[5] यथा[6] । अक्षेत्रज्ञ[7] । मुग्धो[8] ध्यायत्येव । सूर्ये नष्टे भूतानि[9] । ध्यानपराण्यभवन्[10] ।

स्वर्भानोरध यदिन्द्र माया अवो दिवो वर्तमाना अवाहन् ।
गूळ्हं सूर्यं तमसापव्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददत्रिः ॥ ६ ॥

स्वर्भानो । इन्द्र[11] । सूर्ये तमसाऽभिभूते तदनन्तरमेव[12] । स्वर्भानो[13] । तिस्रस्ता[14] मायास्तमोरूपेण[15] परिणता । सूर्यस्य[16] । अवस्तात् तमाच्छाद्य । वर्तमाना[17] । यदा[18] त्वम् । अपनीतवानसि[19] । तत[20] शिष्टेन तमसा[1] । अपगपकर्मणास्थ्यन्तर्गतेन[22] । निगूढम् । सूर्यम्[23] । अत्रि । चतुर्थेन[24] । ब्रह्मणा । अलभत[25] लौकिकैस्त्रिरुपायैस्त्रिष्कृत्वा[26] इन्द्रस्तमोऽपानयत्[27] अवशिष्टमत्रिर्मन्त्रेणेति[28] । "स्वर्भानुर्वै[29] सूर्यं तमसाविध्यत् तस्मै देवा प्रायश्चित्तिमैच्छन्[30] । तस्य यत् प्रथम तमोऽपाघ्नन् सा कृष्णाविरभवत् । यद् द्वितीय[31] सा फल्गुनी[32] । यत्[33] तृतीय सा[34] वलक्षी[35] । यदधस्तादपाकृन्तन्[36] ? सार्विविशादमभवत् ?" इति ब्राह्मणम् ।

---

१. स्वर्भानुसञ्ज्ञकः Sy
२. सहि० P
३ मायानिर्मितेन Sy.
४. आवृणोदित्यर्थः Sy
५. तदा Sy
६. तत्रत्यः सर्वो जन Sy.
७. स्वस्वस्थानमजानन् Sy
८. मूढो भवति तथा Sy
९. भुवनानि सर्वाणि Sy
१०. दृश्यन्ते Sy.
११. इन्द्र is suggested for इन्द्रः ।
१२. जगन्मौढ्यानन्तरम् Sy
१३ असुरस्य Sy.
१४. माया सन्ति Sy.
१५ ०र्भास्ति स्तुमायास्तुमो० P ०र्भास्तिस्रस्तमायास्तमो D.
१६. द्योतमानादादित्यात् Sy
१७. तदुपरि तिरोधानासामर्थ्यादिति भाव Sy
१८ या Sy
१९. ०नीयतवा० P
ता सर्वा अवहसि Sy.
२०. अथात्रेरेव परोक्षवाद Sy.
२१. अन्धकारेण Sy.
२२. अन्धकारस्यावरणरूपत्वादपव्रतत्वम् Sy
२३ तथाविधम् Sy.
२४ तुरीयेण 'ग्राव्णो ब्रह्मा' (RV V 40 8) इत्यनेन Sy
२५. लब्धवान् । आवरणापगमोपाय निरावरणं शुद्धं वा सूर्यमिति । पूर्वमन्त्रापेक्षया अस्य तुरीयत्वम् । एकैक मायाशमेकैकेन मन्त्रेणापनोद्य चतुर्थेन मन्त्रेण निलीनं तमोऽप्यनुददित्यर्थ. Sy
२६. ०स्त्रिभिरुपायैस्त्रि० is suggested for ०स्त्रिरुपायै त्रि० ।
२७. ०त्व P
२८. ०ष्टमन्त्रिर्मन्त्रेण P.
०त्रिमन्त्रेणेत D.
२९ ०नुरा P, D.
३०. ०यन्छत्तिमै० D.
३१ Omitted by P य D
३२ हव्गुनी P हल्गुनी D.
३३ य P.
३४. स P
३५ ०क्षि P.
३६. यदुध्यस्ता० D. यदस्यस्यादपाकृन्तत् P.

मा मामिमं तव सन्तमत्र इरस्या द्रुग्धो भियसा नि गारीत् ।
त्वं मित्रो असि सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥ ७ ॥

मा माम् । अत्रि सूर्यो यथोक्तवान् तदत्रिर्वदति—इं अत्र[1] तव । आश्रयभूतम् । तम्[7] माम् । मनुष्य-भयेन[8] । द्रुग्धो निन्दितोऽसुर[9] । अन्नच्छया । मा । निगिरतु । त्वम् । मम मित्र । भवसि । सत्यधनस्त्व च । बन्धनानां स्वामी वरुण । च । राजा । माम् । रक्षतम् ।

ग्राव्णो ब्रह्मा युयुजानः सपर्यन् कीरिणा देवान्नमसोपशिक्षन् ।
अत्रिः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात्स्वर्भानोरप माया अघुक्षत् ॥ ८ ॥

ग्राव्ण[16] । 'तुर्येण ब्रह्मणा'[17] उद्युक्तोऽस्य स्पष्टमुच्यते, सोमाभिषवार्थं ग्राव्ण[18] । युञ्जान[19] । अत्रि । देवान् पूजयन् । वचा विक्षिप्तेन । अन्नेन । देवान । उपसाधयन् । अत्रि । सूर्यस्य । दिवि । तज । कृत वान् । तथा स्वर्भानो । मायाश्च तमोरूपा गूहन् ।

१ अत्रि D　२ ०थोक्तवान् D
३ इदं सूर्यवाक्यम् Sy
४ ०त्र P　५ व P
६ आश्रयभूतम् seems to be the explanation of सन्तम् ॥ स्वभूतम् Sy
७. तम् seems to be the explanation of इमम् । इमभीदृशावस्थं माम् Sy
८. भयजनकेन तमसा Sy
९ तद्रुग्ध D तद्रुग्धा P द्रोग्धासुर Sy
१० निन्दित P　११ गिरतु Sy
१२ किञ्च हे मित्र ! Sy
१३ त्रा P प्रभीते सकाशात् त्राता Sy
१४ ०ना P, D　१५ मारसं अतं P
१६ VM ignores तौ and इह ॥ वरुणश्च त्वञ्च तौ युवाम् । यद्वा अत्रिरेव मित्र उच्यते । त्वञ्च वरुणश्च युवाम् Sy
१७. तुरीयेन D तुरीयेण is suggested for तुर्येण । It refers to RV V 40 6
१८ अभिषवसाधनानि Sy
१९ युञ्जन् । इत्याथ सोममभिषुण्वन्नित्यर्थ Sy
२० ब्राह्मण Sy
२१ कीर्यते विक्षिप्यते इति कीरि स्तोत्रम्, तेन Sy
२२ अन्नेन हविलक्षणेन, नमस्कारेण वा Sy
२३ उपशिक्षन् । शिक्षतिर्दानार्थोऽत्र प्रसाधने वर्तते प्रसाधयन् Sy
२४ सूर्यस्य D सर्वप्रेरकस्य Sy
२५ अन्तरिक्षे Sy
२६ चक्षु सर्वस्य प्रकाशकं मण्डलम् Sy
२७. कृतवन्त P निस्तमस्कं कृतवानित्यर्थ Sy
२८. तदेव स्पष्टयति—एतन्नामकस्यासुरस्य Sy
२९ स्वाश्रयमव्यामोहयन्ती, परांस्तु तथा कुर्वती मायेत्युच्यते । तादृशीर्माया । यत् तुरीयेण ब्रह्मणा इत्युक्तम् । तदेतदुक्तं तुरीयं ब्रह्म तेनात्रिसहाय इन्द्र Sy
३० अपगूहन् अपसारयदित्यर्थ । अथवा तृतीयपाद एवं व्याख्येय —सूर्यस्य दिवि पूर्वमावृते प्रकाशे तदपनोदाय स्वकीयं चक्षुराधात् । निरावरणं तेजःसंस्थाप्य दृष्टवानित्यर्थ । स्वर्भानुमायया सूर्यस्यावृतिर्हारिद्रविके समाम्नाता—'स्वर्भानुर्वा आसुर सूर्यं तमसाविध्यत्तस्मै देवा प्राय श्चित्तमैच्छन् । तस्य यत् प्रथमं तमोऽपाघ्नन् सा कृष्णाविरभवत् । यद्द्वितीयं सा फाल्गुनी यत्तृतीयं सा बलक्षी यदध्यस्थादपाकृन्तन्नित्यादि Sy
३१ VM ignores आ and अप ।

यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।
अत्रयस्तमन्वविन्दन्नह्य१न्ये अशक्नुवन् ॥ ६ ॥

य वै[1] । स्वर्भानुना तमसा विद्धम् । सूर्यं[2] तमसोऽपनयनाय । अत्रय । तम् । अन्वविन्दन् । न[3][4] । अन्ये तु । शक्ता आसन्[5] । निर्वि[6] स्वर्भानुरासुर आदित्य तमसाविध्यत् । तद् देवाश्चर्षयश्चाभिषज्यन्तो[7]ऽत्रिम-ब्रुवन्, ऋषे[8] । त्वमिदमपजहीति । तथेति । तदत्रिरपानुपा[9][10] ।

वैश्वदेवान्येकादश पराण्यत[11] —

V 41

को नु वां मित्रावरुणावृतायन्दिवो वा महः पार्थिवस्य वा दे ।
ऋतस्य वा सदसि त्रासीथां नो यज्ञायते वा पशुषो न वाजान् ॥ १ ॥

को नु[12] । मनुष्य[13] । हे मित्रावरुणौ[14] । वाम्[15] । यज्ञ कर्तुमिच्छन्[16] । महत । द्युलोकस्य । वृष्ट्यादिकाय[17] दानाय[18] भवति । पार्थिवस्य[19] । वा[20] लोकस्योषध्यादिदानाय[21] भवति । तौ युवा सत्यस्य[22] । स्थानेऽकौटिल्ये[23]

---

१. अत्रिकृत सामर्थ्यमनुवदति Sy
२ ०र्यस्त० D
३ निगदव्याख्यातैषा—अत्रयस्त सूर्यमन्वविन्दन् । इन्द्रार्थं सोमयागदेवतास्तुतिनमस्कारैरनुक्रमेणे-षदीषत् तमोऽवरुध्य लब्धवन्त इत्यर्थ । अन्ये नहि अशक्नुवन् न लब्धवन्तः खलु Sy
४ न is omitted by P ,D
५ आस D
६ The two prepositions, निर्वि should be joined with अविध्यत् । Following probably the usage of the Samhitās and Brāhmanas, the prepositions are separated from the verb by a few intervening words
७ देवाभिष० P न लब्धवन्त खलु Sy अभि-षज्यन्त, i e 'not being able to find a remedy' ८ ०मवज० D
९ खानुवा D ०रपानुदत् is suggested for ०रपानुपा ।
१० VM ignores यम् । वै । आसुरः and हि ।
११. The following eleven hymns are addressed to विश्वे देवा ।
१२. 'को नु वाम्' इति विंशत्यृच नवम सूक्त भौम-स्यात्रेरार्षम् । षोडशीसप्तदश्यावतिजगत्यौ । विं-श्येकपदा विराट् । शिष्टाः सप्तदश त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'को नु विंशतिर्वैश्वदेवं वै तत् षोळश्याद्यतिजग-त्यावन्त्यैकपदा' (KSA 26 41 p 20) इति विनियोगो लैङ्गिकः Sy
१३. मनुष्य refers to कः ॥ यजमान. Sy
१४. हे मित्रावरुणौ । देवौ !
१५. युवाम् Sy
१६. यज्ञमिच्छन् शक्नुयादिति शेषः Sy
१७ तस्मात् कृपयैव द्युलोकसम्बन्धिनि स्थाने Sy
१८ ०या P
१९. पार्थिवस्य सदसि Sy
२०. वाशब्दश्चार्थे Sy
२१ ०स्यौष० is suggested for ०स्योष ।
२२ उत्पादकस्यान्तरिक्षस्य Sy
२३ तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् । त्रिषु स्थानेषु Sy

वर्तमानान् । तेन प्रीतौ वा । अस्मान् । रक्षतम् । यज्ञमिच्छते । वा मह्यम् । अन्नानि प्रयच्छतम् । आवेप पशुषु सीदतीति पशुष आर्यो च ।

ते नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो अर्य॒मायुरिन्द्र॑ ऋभु॒क्षा म॒रुतो॑ जुषन्त ।
नमो॑भिर्वा॒ ये दध॑ते सुवृ॒क्तिं स्तोमं॑ रु॒द्राय॑ मी॒ळ्हुषे॑ स॒जोषा॑ः ॥ २ ॥

ते नः । मित्रावरुण । वायु । इन्द्र । महान् । अस्मान् । सवन्ताम् । य । च । नमस्कार सह । सङ्गत्वा । सेवन्ते । रुद्राय । सुप्रवृक्तम् । स्तोमम् । धारयन्ति रुद्रस्य नत्वा नत्वा न एवंविधा इति द्रष्टव्यमिति ।

आ वां॒ येष्ठा॑श्विना हु॒वध्यै॒ वात॑स्य प॒त्मन्रथ्य॑स्य पु॒ष्टौ ।
उ॒त वा॑ दि॒वो असु॑राय॒ मन्म॒ प्रान्धां॑सीव॒ यज्य॑वे भरध्वम् ॥ ३ ॥

आ वां येष्ठा । हे अश्विनौ । यातृतमौ । वामहम् । आह्वातुमागतोऽस्मि । युवयोजिगमिषतोर्वेगा वातस्य । पतने । रथे नियुज्यमानस्याश्वस्य सुहितस्य । पुष्टौ युवयोरागमनप्रारम्भेऽहमाह्वातु प्रवृत्त इत्यर्थ ।

१ तौ P
२ P, D read वयास्मान् for वा । अस्मान् ।
३ किञ्च हविर्दात्रे च मह्यम् Sy
४ अन्नानि क्षीरदध्यादीनि Sy
५ ०वप P D
६ पशषु P पशुषु सीदतो बाधान् । तानि यथा प्रयच्छथस्तद्वदतमिति । यद्वा (न सम्बन्धार्थे) पशून् भार्याश्च दत्तमित्यर्थ Sy
७. आवदप P ,D
८ VM ignores नु and न ॥ नु अस्तु । न इव, यद्वा नसम्बन्धार्थे Sy
९ म P ,D
१० आदि refers to वरुण, अर्यमा, and मरुत ॥ देवा Sy
११ आयु सततगतिर्वायुरुच्यते Sy
१२ It stands for ऋभुक्षा ।
१३ अस्माकम् Sy
१४ हविर्भि Sy
१५ सजोषस सह प्रीयमाणा । तेषां पुत्रत्वादिति भाव । केवल रुद्राय सजोषा इत्येतस्मिन्नादि सर्वदेवताविशेषणमिति कथयन्ति Sy
१६ अथ मरुत एव विधेयत्व विशेष्यन्ते —रुद्राय मीळ्हुषे—तृतीयार्थे चतुर्थी । रुद्रेण सह Sy
१७. ०वृक्तं D शोभनतया विवर्जनवत् Sy
१८ सोमं P स्तोमम् Sy
१९ धारयन्त्युक्तलक्षणं स्तोत्रम् । देवा द्विविधा स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च, अत्र स्तोत्रभाज उच्यन्ते Sy
२० अनयाश्विनौ स्तूयेते उच्यन्ते Sy
२१ कामानां यन्तृतमौ Sy
२२ तुवें आह्वयामि, आह्वातुं प्रभवामि Sy
२३ ०जिगमिषतोर्वे ग वातस्य P ०जगमिषतो र्वेगवानस्य D वातस्य धर्मसाम्यादश्वग्रहणम् । वायुसमानगतेरश्वस्य Sy
२४ गमने प्राप्तौ Sy
२५ रथस्य । अथवा वायुवद्युवयो शीघ्रगमनसाधन रथस्य Sy
२६ पोषे च निमित्ते सति Sy
२७ ०रम्भेमाह्वा० D

अथ मित्रादीन् सर्वानेव अपि[1]। च ये[2] मित्रादय । दिव[3] आगत्य । प्राज्ञाय स्तोत्रे मह्यम्[4]। महनीयानि[5] धनानि। प्रभरध्वम्[6]। यथा यजमानाय[7]। अन्नानि[8] प्रयच्छथेति[9]।

प्र सुक्षणो दिव्यः कण्वहोता त्रितो दिवः सजोषा वातो अग्निः ।
पूषा भगः प्रभृथे विश्वभोजा आजिं न जग्मुराश्वश्वतमाः ॥ ४ ॥

प्र सक्षणः[10]। सचनशील[11] सविता । दिवि भव । कण्व[12] इति मेधाविनाम[13] प्राज्ञा यस्य सवितुर्ह्वातारो भवन्ति । त्रितस्त्रिस्थान[14] इन्द्र[15] इति यास्क् । सवितेन्द्रस्ताभ्याम्[16]। सहित[17]। वात[18]। अग्नि । पूषा[19]। भग इत्येते । विश्वस्य रक्षका देवा[20]। यज्ञगृहे[21] दिव प्रगच्छन्तु । अतिशयेन वेगवदश्वा[22]। यथा[23]। युद्धम्[24]। गच्छन्ति[25] तद्वदिति ।

प्र वो रयिं युक्ताश्वं भरध्वं राय एषेऽवसे दधीत धीः ।
सुशेव एवैरौशिजस्य होता ये व एवा मरुतस्तुराणाम् ॥ ५ ॥

प्र वो रयिम् । हे मरुत ! यूयम् । अस्मभ्य युक्ताश्वम्[26]। रयिम्[27]। प्रभरध्वम्[28]। तथास्माक धनस्य[29]।

---

१. सर्वं नो ह्यपि P उत वा किञ्चेत्यर्थ· Sy
२. हे is suggested for ये ।
३. द्योतमानस्य । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी Sy
४. असुराय प्राणापहर्त्रे रुद्राय । यद्वा द्युलोकसम्बन्धिनेऽसुराय प्राणदात्रे सूर्याय वायवे वा Sy
५. मननीय स्तोत्रम् Sy
६. सम्पादयत हे ऋत्विजः ! Sy
७ यागसाधकाय Sy
८. हविर्लक्षणानि हवींषि स्तोत्र चेत्यर्थ. Sy
९. ०थति P
१०. अत्र लिङ्गोक्ता देवता· । प्रजग्मुरिति सम्बन्ध. Sy
११ सवन० D यज्ञ सेवमान शत्रूणा सोढा वा Sy
१२ कण्ड्व P कण्वा ऋषयो मेधाविनो वा होतार आह्वातारो यस्य स तयोक्त. Sy
१३. ०वि नं D Ngh 3 4
१४. त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानः Sy
१५ Omitted by P. N 9 25
१६. ०वित्रेन्द्र० D दिवः सूर्येण सह Sy
१७. समानगति समानप्रीतिर्वा Sy
१८ उक्तलक्षणो वायु. Sy
१९. पोषक एतन्नामा Sy
२० उक्ता. सर्वदेवा· विश्वरक्षका. कृत्स्नात्तारो वा Sy
२१. प्रभरणवत्यस्मिन्यज्ञे Sy
२२ प्रकृष्टगमनाश्ववता श्रेष्ठा. सन्त Sy
२३. इव Sy
२४. सङ्ग्रामम् Sy
२५. गच्छति P प्रगच्छन्ति Sy
२६ ०श्वा P, D अश्वसहितमश्वयोग्य पुत्र वा Sy
२७. धनम् Sy
२८. ०रस्य P सम्पादयत Sy
२९. धनानि गवाश्वादिलक्षणानि Sy

अन्वेषणाय[1] । रक्षणाय[2] । धारयत[3] । कर्माणि । हे मरुत[4] ! क्षिप्रगन्तृणाम्[5] । युष्माकम् । ये । एवा[6] गतय[7] । तैरेव । मौक्षिजस्य[8] कक्षीवत[9] । होताऽग्नि । सुसुखो[10] भवतु ।

प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वं प्र देवं विप्रं पनितारमर्कैः ।
इषुध्यव ऋतसापः पुरंधीर्वस्वीर्नो अत्र पत्नीरा धिये धुः ॥ ६ ॥

प्र वो वायुम्[11] । यूयम् । वायुम्[12] । रथयोजनम्[13] । प्रकृणुध्वम् अभिमुखं कुरुत[14] । तथाऽर्कैः[15] । देवानां स्तोतारम्[16] । मेधाविनम्[17] । अग्निरूपं देवम्[18] । प्रकृणुध्वम्[19] । इषुध्यतिरिच्छाकर्मा 'विश्वो राय इषुध्यति' इति मन्त्रः[20] * इच्छन्त्य[21] । यज्ञं स्पृशन्त्य[22] । बहुप्रज्ञा[23] । वसुमत्य[24] । अस्मान्[25] । अत्र[26] । देवपत्न्य । कर्मणे[27] । अदधुः[28] ।

उप व एषे वन्द्येभिः शूषैः प्र यह्वी दिवश्चितयद्भिरर्कैः ।
उषासानक्ता विदुषीव विश्वमा हा वहतो मर्त्याय यज्ञम् ॥ ७ ॥

उप व एषे । उपप्रगच्छत[30] । युष्मान्[31] । स्तुत्यैः[32] । सुखैः[33] कल्याणैर्गन्तुम् । दिव[34] सकाशात् । महत्यौ

१ ०मायच्छत P प्राप्तुम् Sy
२ D adds म immediately after रक्षणाय ॥ अस्ताय प्राप्तानां धनानां रक्षणाय वा Sy अव इत्यन्ननाम Ngh 2 7
३ धायत P धारयति स्तुतिम् Sy
४ मी स्तोता Sy ५ त्वरमाणानाम् Sy
६ कामा अश्वा वा सन्ति, तैरिति Sy
७ गत तै P गतय तै D कामगमनसाधनैर् ईर्वा Sy
८. मोक्षिजस्य P मौक्षिजस्य D
९. का० D
१० सेवमिति सुखनाम Ngh 3 6
११ 'प्र वो वायुम्' इति षष्ठी वायव्ये पशौ हविषो याज्या । 'प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वमुत त्वामदिते महि' (ĀSS 3 8) इति सूत्रितम् Sy १२ हे मदीया ऋत्विज ! Sy
१३ देवम् Sy
१४ वायुरजत P वायुरजनं D यज्ञगमनाय रथसम्बद्धम् Sy
१५ ०कृध्वं P,D VM seems to explain प्र by प्रकृणुध्वम् ॥ कुरुध्वम् Sy
१६ अर्क P,D अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः Sy
१७. पनितारम्—कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । स्तुत्यमित्यर्थः । फलप्रदातारं वा Sy
१८ विशेषेण कामानां पूरकं विप्रवत्पूज्यं वा Sy
१९ द्योतमानम् Sy २० स्तुत Sy
* RV V 50.1
२१ गन्त्र्य Sy २२ यज्ञस्पृश Sy
२३ पुरन्ध्य स्त्रीकर्मा रूपवत्यो वा Sy
२४ प्रशस्या Sy २५ अस्मदीयाय Sy
२६ अस्मिन् यज्ञे Sy
२७. कर्मणे तन्निष्पत्तये Sy
२८ ०र्णा प्र० P आगतवत्य Sy
२९ VM. ignores प्रा ।
३० प्र is omitted by P उपप्रापयामि हविः । हविः प्रापणकर्मा स्यादुपप्रामि समन्वितः Sy
३१ युष्मभ्यम् Sy
३२ वन्दनार्हैरितरैर्देवैः सह Sy
३३ सुखकरैः । यद्वा शूषैरित्यादितृतीयाबहुवचनान्तानि वन्द्येभिरित्यस्य विशेषणानि केचिदाहु Sy ३४ दिवसकात् P,D अन्तरिक्षावविशेषेण सर्वप्रवेशात् Sy

द्यावापृथिव्यौ स्तोत्रैर्[1]मया प्रयुज्यमानै । आत्मगुणांश्चेतयद्भिर्[2]मया स्तूयमानै[3]र्युष्मान् सुखैर्गन्त् गमनोद्योग कुरुता ? स्वर्गात्[4] लोकादित्यर्थ । उषासानक्ता[5] । मनुष्याय[6] । विश्वम्[7] । यज्ञम् । आवहत[8] । जानत्याविव[9] द्वे स्त्रियौ यज्ञ नयत[10] इत्यर्थ[11] ।

अभि वो अर्चे पोष्यावतो नॄन्वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः ।
धन्या सजोषा धिषणा नमोभिर्वनस्पतीँरोषधी राय एषे ॥ ८ ॥

अभि व । अभिष्टौमि[12] । युष्मान् । पोष्यधनयुक्तान्[13] । नेतॄन्[14] देवान् । वास्तो । पतिम्[15] । त्वष्टारम् । रराण[16] । धननिमित्ततया[17] । स्तुत्या[18] । हविर्भिश्च[19] । सङ्गतोऽहम्[20] । ओषधी । वनस्पतींश्च । धनानि । गन्तु[21] स्तौमि ।

तुजे नस्तने पर्वताः सन्तु स्वैतवो ये वसवो न वीराः ।
पनित आप्त्यो यजतः सदा नो वर्धान्नः शंसं नर्यो अभिष्टौ ॥ ९ ॥

तुजे । पुत्रे[22] । तत्पुत्रे[22] च । अस्माकम् । मेघा वर्षार्थम्[23] । भवन्तु । ये मेघा । वासयितार[24] । वीरा । इव[25] । स्वायत्तगतयो[26] भवन्ति । तथाऽस्माभि[27] स्तुत । अद्भ्यो जात[28] । यष्टव्योऽपा[29] नपात् । अस्माकम्[30] ।

---

१. मन्त्रैः सहोपप्रापयामि Sy
२. ज्ञापयद्भिः Sy
३. ०ने P
४. स्वर्गलो० D
५. हे अहोरात्राभिमानिदेवते ! Sy
६ यजमानाय Sy
७. विश्व P, D हे उक्तदेवते ! सर्वं कर्तव्यजातम् Sy
८. आवहेतो P, D अभिमुख प्रापयतः Sy
९. जाना० P
१०. नय P, D
११. VM ignores ह ॥ हेति पूरणः Sy
१२. अभिपूजयामि स्तौमीत्यर्थ. Sy
१३. अह बहुपोष्यजनयुक्तान् Sy
१४. कर्मनेतॄन् Sy
१५. ०ति D
१६. P reads त्वरमण for त्वष्टारम् । रराण । D reads त्वरमाण for त्वष्टारम् । रराण. ॥ स्तोत्रादिभि क्रीडन् । हविर्ददद्वाहम् Sy
१७ धनकारी Sy
१८. वाग्देवता । एता द्वितीयार्थे प्रथमा. । उक्तलक्षणा वाणीम् Sy धिषणेति वाङ्नाम Ngh I 11
१९. नमोभि सह अर्चे इति सम्बन्ध. Sy
२०. इतरदेवै. सह गच्छन्ती प्रीणयन्ती वा Sy
२१. गन्तं D प्राप्तुम् Sy
२२. तने विस्तृते । तुजे दाने, यद्वा तनेति पुत्रनाम । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । पुत्रस्य दाने इत्यर्थ । अथवा न तुजे पुत्रे तने तत्पुत्रे च Sy
२३. मेघवर्षणार्थं P पर्ववन्त पूरणवन्तो वा मेघा Sy.
२४. सवितारे P जगतो वासयितारः Sy
२५ वीरायत P
२६. शोभनगमना Sy
२७ यथा० P
२८ आप्तव्यः सर्वे Sy
२९. यजनीय आदित्यः Sy
३० नपास्मा० P ०व्ये पान्नपाव् वस्मा० D

सर्वदा[1] भवतु । वर्षयतु[2] च । अस्माकम् । कामम्[3] । नरहितोऽपां[4] नपात् । अभीक्ष्णागाम्[5] ।

वृष्णो अस्तोषि भूम्यस्य गर्भं त्रितो नपातमपां सुवृक्ति ।
गृणीते अग्निरेतरी न शूषैः शोचिष्केशो नि रिणाति वना ॥ १० ॥

वृष्णः । भूमिहितस्य[6] । पर्जन्यस्य[7] । पुत्रम्[8] । अपाम् नपातम्[9] । त्रिस्थानोऽहमपि[10][11] । सुवृक्तिभि[12] । स्तुतवानस्मि[13] । सोऽयमपां नपाद् अग्नि स्तोत्रै[14] । एतरि[15] पुरुषे । सुखै[16] । गृणीते[17] । अस्मत्स न वदति । किन्तु शोचिष्केश[18] । उदका[19] । निर्गमयति[20] ।

कथा महे रुद्रियाय ब्रवाम कद्राये चिकितुषे भगाय ।
आप ओषधीरुत नोऽवन्तु द्यौर्वना गिरयो वृक्षकेशाः ॥ ११ ॥

कथा मह्ने[21] । कथम्[22] । महते । रुद्रपुत्राय मरुद्गणाय । स्तोत्र ब्रूम[23] । कथं वा स्तोत्रम्[24] । स्तोतॄणां स्तोत्र भजनाम[25] । जानते[26] । भगाय ब्रूम[27] । अपि च । अस्मान् । आपः[28] । ओषधयश्च । रक्षन्तु[29] । तथा द्यौ[30] । वनानि । गिरयोऽश्च[31] । वृक्षकेशा[32] ।

---

१ सर्वदा Sy
२ वर्षयेत् Sy
३ स्तुतिम् Sy
४ नरेभ्यो हितो देव Sy
५ ०तोऽपामभयादभिक्ष्णयां P ०तो भाभवादभीक्ष्णयां D अभित एवाऽभिगमने वा सति Sy
६ भूमिरन्तरिक्षम् । तदर्हस्य । तादृशस्य । अथवा भूम्यो भूमेरेवार्हः, तदुचितवृष्टिप्रदानात् Sy
७ वर्षकस्य पर्जन्यस्य । यद्वा तादृशस्य मेघस्य Sy
८ गर्भस्थानीयम् Sy
९ नपत P, D रक्षकं अयुतमग्निम् Sy
१० त्रि is omitted by P, D स त्रित तीर्णतम त्रिषु स्थानेष्वन्येषु त्रिस्थापनेषु ताय मानः Sy
११ ०हमभिसुमभि P
१२ सुवृक्ति स्तोत्रकर्मैतत् । शोभनपापादिवर्जनवता स्तोत्रेण Sy
१३ स्तुतवानहम् Sy
१४ सोय पाअपाअनि P
१५ गन्तरि मयि Sy
१६. सुखेयस्य P सुखस्य D सुखकरै रश्मिभि Sy
१७. प्रभे P प्रभेत D गरणं कुरुते, कुप्यतीत्यर्थ Sy
१८ ०चिष्के P ०चष्के D प्रदीप्तरश्मि सन् Sy
१९ वनानि Sy
२० हिनस्ति दहतीत्यर्थ Sy
२१ वयमत्रय Sy
२२ केन प्रकारेण Sy
२३ ब्रवाम स्तुती Sy
२४ व P, D किं च स्तोत्रम् Sy
२५ धनलाभाय Sy
२६ सर्वं जानते Sy
२७ भयाय P D एतन्नामकाय देवाय ब्रवाम Sy
२८. अब्देवता Sy
२९ रक्षतु P D
३० द्युदेवता Sy
३१ गिरय Sy
३२ वृक्षा एव केशस्थानीया येषां ते । एता उक्ता देवता Sy

शृणोतु न ऊर्जां पतिर्गिरः स नभस्तरीयाँ इषिरः परिज्मा ।
शृण्वन्त्वापः पुरो न शुभ्राः परि स्रुचो बबृहाणस्याद्रेः ॥ १२ ॥

शृणोतु । शृणोतु । अस्माकम् । स्तुती । अन्नानाम्[1] । पतिर्वायु[2] । स वायु । नभस[3] । अतिशयेन तरिता[4] । गमनशील । परितो गन्ता । तथापश्च[5] । शृण्वन्तु[6] मोधर्मर्य[7] । पुरं[8] । इव । शोभनोऽस्मि[9], शरीरवन्नो[10] वा पुरशब्द, ता इमा । स्रवन्त्य[12] आप । परितो भवन्ति । वर्धमानस्य । मेघस्य[13] ।

विदा चिन्नु महान्तो ये व एवा ब्रवाम दस्मा वार्यं दधानाः ।
वयश्चन सुभ्व१ आव यन्ति क्षुभा मर्तमनुयतं वधस्नैः ॥ १३ ॥

विदा चित् । जानीत[14] । क्षिप्रम् । हे महान्त[16] । ये पुरुषा[17] । युष्मान् प्रति । गन्तार वय च स्तोत्रम् । प्रब्रवामहे[19] । दर्शनीया[20] । वरणीय हवि । दधाना[21] । परोक्ष उत्तर—पक्षिण इव वृक्षात्[23] । द्युलोकात् महान्तो[24] देवा । अधस्तादागच्छन्ति[25] । क्षोभकेण[26] शत्रुणा[27] । प्रहारै[28] । अनुबद्धम्[29] । यजमानम्[30], मरुत[31] ।[32]

---

१. बलानाम् । अथवा अन्नाना पति । प्राणोपाधिकस्य वायो कृत्स्नान्नत्व प्रसिद्धम् । श्रुतिश्च भवति—'प्राणस्यान्नमिद सर्वं प्रजापतिरकल्पयत्' (Manu 5 28) इति Sy

२. सम P

३. नभसि चारी Sy

४. तरितव्य· Sy

५. आवश्च P

६ शृणोतु P शृण्वन्तु गिर· Sy

७. सौधम्मर्य P The reading is doubtful सौधर्म्या, 'Honest' going with आपः or वाच understood is suggested for सौधर्मर्य ।

८. पुराणीव Sy

९. दीप्ता· Sy शोभन. sing , seems to be the paraphrase of शुभ्रा pl VM also takes पुरः in the sing , whereas Sy construes it in the pl

१०. ०स्ती D ११ वायु P , D

१२. सरणशीला. Sy

१३. मेघस्य वा पर्वतस्य वा Sy

१४ जानीय स्तोत्रम् Sy

१५ यूयम् Sy

१६ महन्त P मरुत । Sy

१७ पुवा P

१८. भजमाना Sy

१९ ०ब्रु० D प्रब्रूमहे is suggested for प्रब्रवामहे ।

२० ०य P

२१ ०ना P. ददाना धारयन्तो वा वयम् Sy

२२ आगन्तारश्चैते मरुत· Sy.

२३ वृक्षा P , D

२४ महतन्त P It seems to be the explanation of सुभ्वः ॥ सुष्ठु भवन्तः प्रवृद्धा· Sy.

२५. अस्मदभिमुख गच्छन्ति Sy

२६. क्षोभकेण सहितम् Sy.

२७. शत्रूणा D

२८ आयुधै परिहरन्त अवयन्ति Sy

२९ ०बन्ध P अभिगतम् Sy

३० मरणधर्माण वैरिणम्· Sy

३१. मरुत goes with महान्तो देवा ।

३२. VM. ignores चित् ॥ चिदिति पूरणः Sy.

आ दैव्यानि पार्थिवानि जन्मापश्चाच्छा सुमखाय वोचम् ।
वर्धन्तां द्यावो गिरश्चन्द्राग्रा उदा वर्धन्तामभिषाता अर्णाः ॥ १४ ॥

आ दैव्यानि । सुयज्ञाय मरुद्गणायाहम् । दिव्यानि । पार्थिवानि च । जातानि धनानि । वृष्टिलक्षणा अपः । च । अभिब्रवीमि दातव्यमिति । ततो मम द्योतमाना । हिरण्याग्रा । वाचः । वर्धन्तां हिरण्यं दातव्यं वस्त्रं दातव्यमित्याद्या वाच सफला भवन्तु । अपि च । वर्धन्ताम् । मरुद्दत्ता । आपः ।

पदेपदे मे जरिमा नि धायि वरूत्री वा शक्रा या पायुभिश्च ।
सिषक्तु माता मही रसा नः स्मत्सूरिभिर्ऋजुहस्त ऋजुवनिः ॥ १५ ॥

पदेपदे । पदनिधाने पदनिधाने । मे । जीर्णा । निधीयते । शत्रूणां वारयित्री । या । शक्तिः । सा च जीर्णा भवति । तर्जोभिः । च सह । तया सत्यात्मीये रसे । अस्मान् । माता । पृथिवी । सेवताम् । शोभनम् । देवैः सह । प्रसारितहस्ता । प्रसारितदाना ।

---

१ शोभनयज्ञाय Sy
२ देवसम्बन्धीनि Sy
३ पृथिवीसम्बन्धीनि च Sy
४ जन्मानि Sy
५ अपसा Sy
६ अभिप्रब० P अभिप्राप्तु ब्रवीमि Sy
७ तावद्य० P, D
८ स्वप्रतिपाद्यार्थप्रकाशिन्यः Sy
९ आह्लादकं हिरण्यं वाग्रे यासां ताः । तावृश्यः सत्यो वर्द्धन्ताम् Sy
१० स्तुतयः Sy
११ ०न्ताम P
१२ बहुम् D
१३ VM. seems to take उदा as उत । अपि च seems to be the explanation of उदा ॥ उदकेन Sy
१४ समृद्धा भवन्तु Sy
१५ मरुद्भिः सम्भक्ताः Sy
१६ P and D add वनो कथा दाशम कथं मिषीमहि म after आपः ॥ मदाख्य Sy
१७ VM. ignores आ ।
१८ मद P, D
१९ तदा तदा भूमौ Sy
२० मदीया Sy
२१ स्तुतिः Sy
२२ स्थाप्यते क्रियत इत्यर्थः Sy
२३ अस्मदुपद्रववारयित्री भवति Sy
२४ य D
२५ शक्ता सती Sy
२६ आलाख्यस्वार्थे Sy
२७ रक्षणैः Sy
२८. Something seems to be omitted before सति । The phrase should be तया सति ।
२९ रसा सारभूता भूमिः Sy
३० अस्माकं स्तुतिम् Sy
३१ सर्वस्य निर्मात्री Sy
३२ महती पूज्या Sy
३३ स्मच्छब्दः प्रशस्तवचनः । प्रशस्तैः Sy
३४ मेधाविभिः स्तोतृभिर्निमित्तैः । तेषां परिचर्यया प्रीतेत्यर्थः Sy
३५ प्रसारि० P, D
अस्मदनुकूलहस्ता Sy
३६ ०नाः P, D कल्याणदाना भवतु Sy

कुथा दाशेम नमसा सुदानूनेवया मुरुतो अच्छोक्तौ प्रश्रवसो मुरुतो अच्छोक्तौ ।
मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धादुस्माकं भूदुपमातिवनिः ॥ १६ ॥

कथा दाशेम । कथम्[1] । निधीमहि[2] । नमस्कारेण[3] । शोभनदानान्[4] । एवं गच्छन्[5] । मरुत[6] । प्रशस्तकीर्तने[7] । अच्छोक्ती[8] सत्याम् कथमिमेऽस्मत्स्तोत्रमुपगच्छन्तीत्यर्थः, दाशिर्दानकर्मा निधाने पर्यवस्यति[9] । मा । अस्मान् । अहिर्बुध्न्य[10] । हिंसायै[11] । निदधातु[12] । किन्त्वस्माकम्[13] । भवतु[14] । वस्तुते[15] सम्भक्ता[16] ।

इति चिन्नु प्रजायै पशुमत्यै देवासो वनते मर्त्यो व आ देवासो वनते मर्त्यो वः ।
अत्रा शिवां तन्वो धासिमस्या जरां चिन्मे निर्ऋतिर्जग्रसीत ॥ १७ ॥

इति चित् । हे देवा[17] । इत्थम् । युष्मान् । आभिमुख्येन भजते । पशुयुक्तायै[18] । प्रजायै[19] रक्षार्थम् । अस्मिन्[20] भजनेऽत्रे । अस्य[21] । शरीरस्य[22] । जराम् । देवी निर्ऋतिः[23] । आत्मेन गमताम्[24] । यास्याजरं[25] शिवम्[26] । अन्न भवति[27] ।

---

१. वयं कथा केन प्रकारेण Sy
२. परिचरेम Sy.
३. स्तोत्रेणान्नेन वा Sy
४. ०दानोन् P, D
५ क्रियमाणप्रकारेण Sy
६. मरुतः कथा केन प्रकारेण दाशेम Sy.
७. प्रश्रवसः प्रकृष्टान्ना भवन्ति । यद्वा प्रश्रवस प्रकृष्टान्नस्य मम Sy
८. ०र्तेनच्छो० P., D आभिमुख्येन वचने निमित्ते सति तान् मरुत' कथ परिचरेम। तेषा दुराराध्यत्वादिति भावः Sy
९. The passage दाशिर्दान पर्यवस्यति, should immediately follow निधीमहि and precede नमस्कारेण ।
१०. देवः Sy
११. हिंसकाय Sy
१२. स्थापयतु Sy
१३. स देव' अस्माकम् Sy
१४. भवतो P, D
१५. वस्तुतः or स्वस्तुतेः is suggested for वस्तुते ॥ शत्रूणा हन्ता Sy
१६ VM explains अच्छोक्तौ once ॥ अभिगन्त्र्युक्ति स्तुतिर्यस्य तादृशे मयि । यद्वा स्तोत्रनिमित्ते सति । पुनरुक्तिरादरार्था Sy
१७. हे देवा is omitted by P.
१८ पशुसहिताय Sy
१९ Omitted by P
अपत्याय Sy
२० अस्मिन् यज्ञे Sy.
२१ ०त्रेरयस्य P.
२२. देवैरनुगृहीतस्य पुत्रस्य Sy
२३. ०स्य राजा निऋ० P देवता Sy.
२४. ग्रसतु Sy
२५. ०र D
२६ Omitted by P
२७ VM ignores चित् । नु । मर्त्य. । देवासः । वनते । मर्त्य । व' । मे and चित् ॥ चित् एव । नु क्षिप्रम् । मर्त्यः यजमान' । आदेवास —व', पुनरुक्तिरादरार्था । मे मम । चित् च Sy.

ता वो देवाः सुमतिमूर्जयन्तीमिषमश्याम वसवः शसा गोः ।
सा नः सुदानुर्मृळयन्ती देवी प्रति द्रवन्ती सुवितायं गम्याः ॥ १८ ॥

तां वः । हे देवा ! युष्माकम् । तांम् । सुमतिम् । स्तातृणामन्न कुर्वाणम् । स्तोतृभिरिष्यमाणम् । स्तुतिवाच । शसन । सा । सुमति । अस्मान् । शोभनदाना । सुखयन्ती । स्तोतृन् प्रति । गच्छन्ती । अभ्युदयार्थे प्रतिगच्छन्ती । अभिगच्छतु ।

अभि न इळा यूथस्य माता स्मन्नदीभिरुर्वशी वा गृणातु ।
उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्यायोः ॥ १९ ॥

अभि न । प्रजापत्यादीनां सङ्घस्य । माता । भूमि । नदीभि सह । अस्मान् स्तुवत । प्रशस्तम् । अभिगृणात्वेवम् । उर्वशी चाप्सरा । किंच । उर्वशी । बृहद्दिवा । चाप्सरा । स्तोत्रं

---

१ वा P., D २ स्वभूतां तां प्रसिद्धाम् Sy
३ शोभनमननसाधनाम् । अन्नेन मतिवृद्धि 'अन्न मयं हि सौम्य मन' (Chā U 6 5 4.) इत्यादिषु प्रसिद्धा Sy ४ बलकरीम् Sv
५ एवमसाधनमन्नं क्षीरदध्यादिलक्षणम् Sy
६ ०चम् D गो सकाशात् Sy
७ स्तुत्या Sy ८ It seems to be the explanation of देवी ।
९ अस्मदभिमुखं गच्छन्ती Sy
१० सुखाय Sy ११ अभिगच्छतु Sy
१२ VM ignores अश्याम and वसव ॥ अश्याम प्राप्नुयाम हे वासयितार ! Sy
१३ मन्त्रेरायम् Dur
१४ गोसङ्घस्य । यद्वा यूथस्य मरुद्गणस्य Sy गमादे पशुजातस्य यत्किञ्चिद् यूथं तस्य सर्वस्य SKN मेघयूथस्य Dur
१५ निर्मात्री Sy मातृभूता । मेघयूथस्य वा निर्मात्री SKN किंलक्षणा ? निर्मात्री मध्यमा Dur
१६ ०मि P यद्वा इळा गोरूपधरा मनोः पुत्रीत्याहु । यद्वा यूथस्य मरुद्गणस्य निर्मात्रीळा माध्यमिकी वाक Sy का गृणातु ? इळा माध्यमिका वाक SKN कोऽसौ ? इळा Dur
१७ गङ्गादिभि सह गृणातु Sy गङ्गाद्याभि SKN केनाभिगृणातु ? नदनाभिरद्भि Dur १८ अस्मा स्तुवन्त P
१९ स्मच्छब्द प्रशस्तवचन इत्युक्तम् । प्राशस्त्यं गृणातु Sv स्मच्छब्द सहार्थे। सह SKN
२० ०णात्वमेवम् P , D अभिगृणात्विति सम्बन्ध । नाम्ये, ईदृश स्तोतार इत्येवम् । अभिगृणाति स्तुतिकर्मा । अभिष्टौतु नोऽस्मान् SKN अभिशब्दयत्वस्मान् Dur
२१ माध्यमिकी वाक Sy उर्वशीशब्दस्याश्नोते क्रियाशब्द इळाया विशेषणाय । यूथस्य माता उर्वशीति बह्वाकाशव्यापिनी चेत्यर्थ । अभिष्टौत्विति वर्तित सम्बन्ध SKN उर्वशीति वा मोच्यते इळेति या सा गृणातु नोऽस्मानित्यभिस्तनयतु Dur
२२ वा अथवा Sy वाशब्द समुच्चये । यूथस्य मातेत्येतदपेक्षश्च समुच्चय SKN उपमार्थे वा वाशब्दो वेत्यपेक्षया Dur
२३ न च केवलेळा, किं तर्हि ? उर्वशी वा, अयमपि वाशब्द समुच्चय एव। उर्वशी मध्यमस्थाना विद्युत् SKN उर्वशी Dur
२४ प्रभूतदीप्ति Sy दिवाशब्दो दीप्तिवचन । बृहद्दिति दीप्तिर्यस्या सा महादीप्तिरित्यर्थ SKN बृहद् महद् गृणातु दिवा द्योतनवता विद्युत्सहितेनोदकसमूहेन Dur

भरमाणस्य[१] मम । मनुष्यस्याभिगृणातु[२] । स्वतेजसा[३] जगदभिच्छादयन्ती[४] । स्तूयमाना[५] मयेति[६] ।

सिषक्तु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः ॥ २० ॥

सिषक्तु[७] । इत्थ देवान् स्तुत्वा स्वाभिलषितमूर्जव्यस्य[९] राज्ञो निवेदयति—सेवताम्[८] । अस्मान् । ऊर्ज-व्यस्य[९] । पुष्टे[१०] सकाशात् पुष्टिरिति[११] । यास्क—"बृहद्दिवा[१२] महद्दिवा[१३] गृणाना । अभ्यूर्णाना[१४] । प्रभृतस्य[१५] । चायोरयनस्य[१६] ज्योतिषो[१७] वोदकस्य वा[१८] । सेवता[१९] नोऽन्नस्य पुष्टे[२०]" इति[२१] ।

१. तेजसो वोदकस्य वा दानेन । 'प्रभृथस्य तेजसो वोदकस्य' N 11 49 अथवा प्रभृथस्य प्रभ-रणवत आयोर्यज्ञम् आच्छादयन्ती Sy प्रकर्षेण सम्भृतस्य Dur

२. आयु मनुष्य यजमानम् Sy गमनशीलस्योद-कस्य समूहेन Dur

३. सते० P.

४. ०भिछादयन्ति P 'ऊर्णुञ् आच्छादने' आभि-मुख्येन छादयन्ती, अस्मान् कृत्स्ना वा पृथिवीम् SKN सर्वमिदमभिप्रच्छादयन्ती Dur.

५ शब्दयन्त्यस्मदीयं कर्म प्रशसन्ती Sy. कर्मणि कर्तृप्रत्यय । गीर्यमाणा स्तूयमानाऽस्माभि SKN शब्दयन्ती Dur

६. 'अभिगृणातु न इळा । यूथस्य माता (सर्वस्य माता) स्मदभि नदीभि । उर्वशी वा गृणातु उर्वशी वा । बृहद्दिवा महद्दिवा । गृणाना । अभ्यूर्णाना । प्रभृथस्य प्रभृतस्य । आयोरय-नस्य (मनुष्यस्य) ज्योतिषो वोदकस्य वा । सेवतां नोऽन्नस्य पुष्टेः' N 11 49, SKN 4 94.

७. जर्य्यस्य P ८. सेवताम् । सामर्थ्याद्दिवसङ्घ इति गम्यते । अथवोर्वशी मरुद्गणो वा गृह्यते प्रकृतत्वाविति Sy

९. एतन्नामकस्य राज्ञः Sy यवावेरन्नस्य Dur

१०. 'पोषकस्य सम्बन्धिन.' षष्ठी चतुर्थ्यर्थे । पुष्टये अस्माकमन्नस्य वृद्धय इत्यर्थः Sy

११ पुष्टिरिति पुष्टिरिति D

१२. ब्रहदिव P पोषणाय Dur

१३. ०हृदि P, D

१४. ०ना व्यूण्वाना P ०नाप्यूण्वाना D

१५. N adds प्रभृथस्य before प्रभृतस्य ।

१६. च is omitted by N

१७. ज्ञोतिपोषो D

१८. The passage of the *Nirukta*, quoted by VM beginning with 'बृहद्दिवा and ending with वोदकस्य वा' belongs to the previous stanza, no 19. According to the Sarvānukramanī (26.41.p 20) the hymn V 41 contains 20 stanzas, the twentieth stanza consisting of one pāda (Virāt) only The *Nirukta* however, reads the 19th and the 20th stanzas as one stanza and explains both together

१९ सेवन्ता P, D

२० N 11 49, SKN 4 94

२१. Ms D puts the figure ॥४१॥ here to indicate the end of the forty-first hymn No such number is given in P

V 42

प्र शंतमा वरुणं दीधिती गीर्मित्रं भगमदितिं नूनमंश्याः ।
पृषद्योनिः पञ्चहोता शृणोत्वतूर्तपन्था असुरो मयोभु ॥ १ ॥

[1]प्र शस्तमा[2]। प्राप्नोतु। सुखतमा[3]। दीप्ता[4]। स्तुति[5]। इदानीम्[6]। वरुणादींश्च[7]। उरु[8]? किं चास्म ीया गिर पृषद्वर्णाश्वस्यान्[9]। वायुश्च[10]। शृणोतु[11]। अन्यरतीणमाग[12]। बलवान्[13]। सुखस्यभावयिता[14], 'वायु पञ्चहोता सप्रण[15]' इति ब्राह्मणम्[16]।

प्रति मे स्तोममदितिर्जगृभ्यात्सूनुं न माता हृद्यं सुशेवम् ।
ब्रह्म प्रियं देवहितं यदस्त्यहं मित्रे वरुणे यन्मयोभु ॥ २ ॥

प्रति[17]। मदीयम। स्तोमम[18]। अदिति[19]। प्रतिगृह्णातु। पुत्रम्[20]। इव। माता[21]। हृद्यम्[22]। सुसुखम्[23]।

---

१ 'प्र शस्तमा' इत्यष्टावृचं षष्ठं सूक्तं भौमस्यात्रेराय त्रैष्टुभम्। पूर्वसूक्ते 'व तत्' (KSA 26 41 p 20) इत्युक्तत्वाद् इदमपि वैश्वदेवम्। 'तमु ष्टुहि' इत्येकादशी रुद्रदेवत्या। सप्तदश्येकपदा 'एतयोरन्त्यास्यैकपदा' (KSA 26 43 p 20) इत्यनुक्रमिष्यमाणत्वात्। अत्रानुक्रमणिका—'प्र शन्तमा ह्यूनैकादशी रौद्री' (KSA 26 42 p 20) इति। विनियोगो लैङ्गिक Sy

२ ०मा D

३ अत्यन्तं सुखकरी Sy

४ दीधित्या कर्मणा हविष्प्रक्षेपणात्मकेन सह Sy

५ स्तुतिरूपा वाक Sy

६ अधितस्यम् Sy

७ वरुणं मित्रं भगमदितिं च Sy

८ The reading is doubtful

९ पृषद्वर्णान्तरिक्षस्य Sy

१० पञ्चहोता। पञ्चविधस्य प्राणापानादिनामस्य साधको वायु। यद्वा, पञ्चहोतेति वायोर्नाम। 'वायु पञ्चहोता स प्राण' इति हि श्रुते Sy

११ शृणोतु स्तोत्रमिति Sy

१२ अहिंसितगति Sy

१३ ०धा D

प्राणस्य दाता Sy

१४ सुखस्यास्पदभूत। एवमुक्तलक्षणो वायु Sy

१५ सवण P सप्राण is suggested for सप्रण

१६ The passage 'वायु ब्राह्मणम् should follow immediately वायुश्च and precede शृणोतु।

१७. प्रतिप्रति D, P

१८ स्तोत्रम् Sy

१९ ०ति P देवता Sy

२० स्वसुतम् Sy

२१ मात्रा D जननीव। सा यथा प्रतिगृह्य शिशुं परितुष्यति तद्वदित्यर्थ Sy

२२ हृदयङ्गमम् Sy

२३ शोभनसुखकरम्। एतद्द्वयं साधारणम् Sy

अहमदिते प्रसादेन । देवैर्निहितम्[1] । प्रियम्[2] । यद् । अन्नम्[3] । अस्ति तत् प्राप्नवानि[4] । तथा मित्रे च[5] । वरुणे च । यत्[6] । अस्य सुखस्योत्पादकं तदपीति ।

उदीरय कवितमं कवीनामुनत्तैनमभि मध्वा घृतेन ।
स नो वसूनि प्रयता हितानि चन्द्राणि देवः सविता सुवाति ॥ ३ ॥

उदीरय[8][9] । हे स्तोतार[10] । उत्थापयत[11] । अत्यन्त कवितमम्[12] । अभ्युनत्त[13] । एनम्[14] । मोदकेन[15] । आज्येन[16] ।
स । अस्मभ्यम्[17] । धनानि[18] । शुद्धानि[19] । हितानि । आल्हादनानि[20] । देवता[21] प्रेरयति[22] ।

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सं सूरिभिर्हरिवः सं स्वस्ति ।
सं ब्रह्मणा देवहितं यदस्ति सं देवानां सुमत्या यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

समिन्द्र[24] । हे इन्द्र[25] । त्वम् । अस्मान् । मनसा[26] । गोभि[27] । सन्नय[28] । तथा[29] हरिव[30] । प्राज्ञैश्च[31] । सन्नय[32] ।

---

१. देवैः प्राप्यम् Sy २. प्रियकरम् Sy
३. ०वैर्निहितयर्चया वर्चयान्नम् P ०वैर्निहितया-वर्चयान्नम् D मन्त्रजातम् Sy
४. प्राप्तवानि P, D प्रापयामीति शेष. । यद्वा मित्रे वरुणे चाहोरात्राभिमानिदेवयोर्यदुक्तलक्षण ब्रह्म परिवृढ यज्ञादिरूप कर्मास्ति तदह धारयामीति Sy ५. Omitted by P
६. ब्रह्म Sy ७. सुखसाधनम् Sy
८. 'उदीरय' इत्येषैकादशिने सावित्रे पशौ वपायाज्या। सूत्रितञ्च—'उदीरय कवितम कवीना भगं धिय वाजयन्त पुरन्धिमिति द्वे' (Á^c S 3 7) इति Sy
९. अनया सविता च स्तूयते Sy
१०. हे ऋत्विजः ! Sy.
११. ऊर्ध्वं प्रापयत हर्षयतेत्यर्थः Sy
१२. क्रान्तदर्शिनममु पुरोवर्तिनमग्निं सवितार वा Sy
१३. अभिषिञ्चत । तर्पयतेत्यर्थ. Sy
१४. अभ्युक्तेनम् P अभ्युनक्तेन D. देवम् Sy
१५. मधुरेण सोमरसेन Sy १६. घृतेन Sy
१७. आज्यौल्न सोलभ्यं P आज्येन सोलभ्य D
१८. धना D निवासयोग्यानि गवादिधनानि Sy
१९. प्रयतानि Sy २०. आहादानानि P आहादनानि D आह्लादकानि हिरण्यानि Sy

२१. देव सविता is suggested for देवता ।
२२. प्रयच्छत्वित्यर्थ· Sy.
२३ VM ignores कवीनाम् ।
२४. ०न्द्र P, D २५. हे भगवन्निन्द्र ! U
२६ प्रकृष्टेन चेतसा Sy मनसाऽनुग्रहयुक्तेन Mah प्राणेन समीचीनेन BB
२७. गोभि. सह Sy वाग्भिर्गवादिपशुभिर्वा Mah वाग्भिर्गवादिभिः पशुभि U शब्दै स्तुतिलक्षणै· BB.
२८. सन्न P नयसि । अस्मान् गा· प्रापयसीत्यर्थ Sy समित्युपसर्गो नेषीत्यनेन सम्बध्यते। सन्नयसि सयोजयसि Mah समित्ययमुपसर्गो नेषीत्यनेन क्रियापदेन सम्बध्यते । सङ्गमयसि U सन्नय सयोजय। मनस्विनो वाग्मिनश्च कुरु स्तोतुमित्यर्थ BB.
२९. कथा P D.
३०. हे हरिभ्या तद्वन्निन्द्र ! Sy हे मघवन् ! धनवन् ! Mah महाधन ! BB.
३१ मेधाविभि· पुत्रैर्ऋत्विग्भिर्वा Sy पण्डितैर्होत्रादिभिः Mah पण्डितै U विद्वद्भिर्होतृप्रभृतिभिस्स्तोत्रकुशलैश्च BB.
३२ सन्नाय P D सन्नेषि Sy सयोजयसि Mah सङ्गमयसि U

प्रविनाशेन । तथाऽन्नेन च । सह्य । यच्च यावृक च । प्रस्ति । देवैर्निहितम् । तथा यज्ञार्हाणाम् । देवानाम् । सुमत्या च । सङ्गय ।

दे॒वो भगः॑ सवि॒ता रा॒यो अंश॒ इन्द्रो॑ वृ॒त्रस्य॑ सं॒जितो॒ धना॑नाम् ।
ऋ॒भु॒क्षा वाज॑ उ॒त वा॒ पुरं॑धि॒रव॑न्तु नो अ॒मृता॑सस्तु॒रासः॑ ॥ ५ ॥

देवः । भगः । देवः । तथा । धनस्य । प्रदयिता । प्रंश । तथा वृत्रस्य । धनानां च । सहजता । इन्द्रस्य । ऋभुः । वाजः । विभ्वा च । बहुप्रज्ञः । एते देवाः । रक्षन्तु । प्रस्मान् । त्वरमाणाः ।

म॒रुत्व॑तो॒ अप्र॑तीतस्य जि॒ष्णोरजू॑र्यतः॒ प्र ब्र॑वामा कृ॒तानि॑ ।
न ते॒ पूर्वे॑ मघव॒न्नाप॑रासो॒ न वी॒र्यं१॒॑ नूत॑नः॒ कश्च॒नाप ॥ ६ ॥

मरुत्वतः । मरुद्भिर्युक्तस्य । शत्रुभिरप्रतिगतस्य । जयशीलस्य । जरारहितस्य तव । प्रभूमः ।

---

१ स्वस्तिभिः क्षमैः Sy क्षमेण Mah प्रविनाशेन वा BB स्वस्तीत्यविनाशनाम N 3 21

२ प्रभूतेनान्नेन Sy प्रपत्यानसहितेन धनेन Mah ब्रह्मणा वेदेन देवायजनेन वा तदर्थानुष्ठानेन वा BB

३ सङ्गमयसि U प्रस्मान् सङ्गपि BB

४ प्रसम् Sy यदस्ति यज्ञियमित्यर्थः U यच्चा स्यत् BB ५ श्च्च P

६ देवहितम् Sy देवार्थं कृतं नाम यदस्ति यज्ञाख्यं देवैः कृतं वृष्टं वा यत्कर्म तेन सङ्गपि Mah देवैर्वृष्टं त्रयीलक्षणम् U देवार्थं कृतमस्ति कर्माग्निहोत्रादिकं तेनापि BB

७ यज्ञसम्बन्धिनाम् Mah यज्ञसम्पादिनाम् U यज्ञार्हाणं यज्ञसम्पादितानामग्न्यादीनाम् BB

८ अनुग्रहबुद्ध्या Sy, Mah सुतीयया विपरिणामः । शोभनया मत्या U कल्याणमत्या अनुग्रहबुद्ध्या BB

९ संनेषि Sy संयोजयसि Mah प्रस्मान् संयोजय BB

सं जुहोति । समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिरिति मनसेति तन्मनसा रिरिचानमाप्याययति गोभिरिति तद्गोभी रिरिचानमाप्याययति सं सूरिभिर्मघवन्त्सं स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्तीति ब्रह्मणेति तद्ब्रह्मणा रिरिचानमाप्याययति सं देवानां सुमतौ यज्ञियानां स्वाहा

१० This stanza=YV 8 15 =TS 1.4. 44 1 SB.4.4.4.7 p 387

११ देव P, D

१२ अत्र लिङ्गोक्ता देवता Sy

१३ हेहो P, D

१४ सङ्घस्य P धनस्य स्वामी Sy

१५ सविता Sy १६ त्वष्टा Sy

१७ ०ता शशत० P ०ताशाद्यस्त० D

१८ वृत्रस्य हन्ता Sy

१९ सम्यग्जेतारः Sy

२० एते देवाः Sy

२१ वाचः P, D २२ अपि च Sy

२३ बहुधीर्विभ्वोच्यते Sy

२४ एते च अमृता अमरणधर्माणो भगादिदेवाः Sy

२५ प्रस्मदर्थं प्रति त्वरमाणाः सन्तः Sy

२६ वयं यजमानाः Sy

२७ मरुद्भिस्सहितस्य इन्द्रस्य Sy

२८ युद्धेऽपसायमानस्य Sy २९ न केवलं सायमानम् । जिष्णोः जयनशीलस्य Sy

३० प्रजीर्यमाणस्य । सर्वदा युव इत्यर्थः Sy

३१ प्रख्यापयाम Sy

कर्माणि । हे मघवन्[1] तव । वीर्यम्[2] । न । पूर्वे[3] । प्राप्नुवन्[4] । नापि । अपरे[5] प्राप्स्यन्ति । नापि सम्प्रतिन[6] । कश्चिद्[7], आप्नोति[8] ।

उप॑ स्तुहि प्रथ॒मं र॑त्न॒धेय॒ं बृह॒स्पति॑ सनि॒तारं॒ धना॑नाम् ।
यः शंस॑ते स्तुव॒ते शंभ॑विष्ठः पु॒रू॒वसु॑रा॒गम॒ज्जोहु॑वानम् ॥ ७ ॥

उपस्तुहि[9] । उपस्तुहि । मुख्यम्[10] । रत्नाना धातारम्[11] । बृहस्पतिम्[12] । प्रदातारम्[13] । धनानाम्[14] । य-[15] । शस्त्रै शसते । स्तोत्रै स्तुवते[16] च । अतिशयेन श[17] भावयन् । बहुधन[18] । आगच्छति[19] । अत्यन्तमाह्वयन्तमिति[20] ।

तवो॒तिभि॒ः सच॑माना अरि॑ष्टा बृह॑स्पते म॒घवा॑नः सु॒वीरा॑ः ।
ये अ॑श्व॒दा उ॒त वा॒ सन्ति॒ गो॒दा ये व॑स्त्र॒दाः सु॒भगा॒स्तेषु॒ राय॑ः ॥ ८ ॥

तवोतिभिः । तव । रक्षणै[21] । सङ्गच्छमाना । अरिष्टा[22] भवन्ति । बृहस्पते । धनवन्त । सुपुत्राश्च[23] । ये[24] जना याचितृभ्य विद्यन्ते[25] । अश्वाना[26] दातार[27] । अपि[28] । वा । विद्यन्ते । गवा[29] दातार. । ये च । वस्त्रदा[30] । तेषु[31] त्वया प्रीयमाणेषु[32] । कल्याणा[33] भवन्ति । राय[34] ।

---

१. अथ प्रत्यक्षेणोच्यते हे इन्द्र ! Sy
२. पराक्रमम् Sy.
३. पुरातनाः पुरुषाः Sy
४. आपुः Sy
५. अपरेऽपि नापुः Sy.
६. सम्प्रतितनः is suggested for सम्प्रतिनः । किम्बहुना नूतनः Sy
७. कश्चनाश्चर्यभूतः Sy.
८. य. कोऽपि वीर्यं न प्राप्नोति Sy
९. हे अन्तरात्मन् ! त्वम् Sy.
१०. प्रकृष्टतममित्यर्थः Sy
११. रमणीयधनदातारम् । अथवा रत्नशब्देन मणिमुक्तादयो गृहीता इह धनशब्देन गवादय । गवादिदातारम् Sy
१२. बृहतो मन्त्रस्य पतिं स्वामिन देवम् Sy
१३. सम्भक्तारम् Sy.
१४ धनाना हविर्लक्षणानाम् Sy
१५. देवः Sy
१६ स्तुवते सामभिर्यजमानाय Sy
१७ स P
सुखस्य भावयितृतमो भवति Sy
१८. प्रभूतधनः सन् Sy.
१९. आगच्छति तमुपस्तुहि Sy.
२०. ०यत० P. यश्च आह्वयन्त यजमानम् Sy
२१. रक्षाभिः Sy.
२२. अहिंसिताः Sy.
२३. शोभनपुत्राश्च भवन्ति Sy.
२४. त्वदनुगृहीताः Sy.
२५. सन्ति Sy.
२६. बहूनामश्वानाम् Sy
२७. अश्वान्दाता ते तारः P.
२८. उत वा अथवा Sy
२९. नवां P., D.
३०. वसूदाः P., D
३१. तेषु सर्वेषु Sy
३२. ०मानेषु P , D.
३३. शोभनधनाः सन्ति Sy
३४. राया P , D धनानि सम्भवन्त्विति शेषः Sy.

विसर्माणं कृणुहि वित्तमेषां ये भुञ्जते अपृणन्तो न उक्थैः ।
अपव्रतान्प्रसवे वावृधानान्ब्रह्मद्विषः सूर्याद्यावयस्व ॥ ९ ॥

विसर्माणम् । विसरणशीलं[1] विनश्यमानम्[2] । कुरु[3] । एषाम्[4] । धनम्[5] । ये स्वयमेव । भुञ्जत । अस्मभ्यम्[6] । अप्रयच्छन्त । एतैः प्रयुज्यमानस्तुत्यैः[7][8] । अपगतकर्मणः[9] सर्वदा । स्वनिर्गमे[10] एव । वर्धमानान् । ब्रह्मद्विषः[11] । अस्मात्[12] सूर्यात्[13] । पृथक् कुरु, मारय ।

य ओहते रक्षसो देववीतावचक्रेभिस्तं मरुतो नि यात ।
यो वः शमीं शशमानस्य निन्दात्तुच्छ्यान्कामान्करते सिष्विदानः ॥ १० ॥

य ओहते । यः[14] । देवैरधितव्ये[15] अन्न । राक्षसान्[16] । प्रापयति । तम् । हे मरुत ! चक्ररहितैर्भवतां[17][18] रथैः । नियात, यातिर्वधकर्मसु पठित[19] । यः । युष्मान्[20] । यजमानस्य[21] । कर्म[22] । निन्दति[23] । स काम्यादीनां[24][25] आत्मीयानां कर्मणां कामान्[26] । अल्पफलान्[27] । करोति । कार्येषु स्विद्यद्गात्रः[28] प्रवर्तमान इति ।

---

१ विसमरण शीलं D विसर्माणशील P
२ विनम्यमा० P
३ कुरु हे ब्रह्मणस्पते ! Sy
४ वक्ष्यमाणानाम् Sy
५ धनानां D
६ विशिष्टेभ्योऽस्मभ्यम् Sy
७. ०युमा० D
८ स्तुतिप्रतिपादकैः शस्त्रैः Sy
९ अवगतकर्म P
१० ०र्गे P प्रसवे । उत्पत्तिमति मनुष्यलोके Sy
११ ब्राह्मणद्वेष्टृन् मन्त्रद्वेष्टॄन् वा Sy
१२ Omitted by P ०स्मान् D
१३ अन्धकारे स्थापयेत्यर्थः Sy
१४ यजमान Sy
१५ देवानां वीतिः प्राप्तिभक्षणं वा यत्र स तथोक्तः। तस्मिन् यज्ञे । अन्यथानुष्ठानादिना आसुरं करोतीत्यर्थः Sy
१६. बलिनो राक्षसान् Sy
१७. यजमानम् Sy
१८. अचक्रैः रथैः Sy
१९ नियतयात P नितरां प्रापयतान्धकारम् । यद्वा । अचक्रेभिरिति पृथगान्वयः । चक्रशब्दे नाङ्गान्युच्यन्ते । पुन पुनरङ्गरहितैः केवलैरेव प्रधानैरोहते प्रापयति, साङ्गं हि कर्म देवानन्वेति Sy २० युष्माकम् Sy
२१ शसमानस्य मम सम्बन्धि Sy
२२ कर्म स्तुतिलक्षणम् Sy
२३ ०न्ति D निन्देत् वदिकं ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म निन्दति Sy
२४ काम्या० P ०काम्यर्था० or ०कृप्या० is suggested for ०काम्या० ।
२५ कृप्यादिनिर्मितभोगान् Sy
२६ स्वयमेव तुच्छयान् नश्वरान् Sy
२७ कुरुते, यद्वा युष्मासु कमनीयान् भोगान् तुच्छयान् करोति Sy
२८. ०द्यम गा० D स्विद्यमात्मानं क्लेशयन् Sy

तमु ष्टुहि यः स्विषुः सुधन्वा यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य ।
यक्ष्वा महे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥ ११ ॥

तमु ष्टुहि ।[1] तम्[2] । एव । स्तुहि[3] । य । शोभनेषु[4] । शोभनधनुष्कश्च[5] भवति । यो वा । सर्वस्य । भेषजस्य[6] । ईश्वरो[7] भवति । यज च । महे[8] । सौमनस्याय[9] । रुद्रम्[10] । नमस्कारै[11] । देवम्[12] । क्षेप्तारम्[13] । परिचर[14] ।

दमूनसो अपसो ये सुहस्ता वृष्णः पत्नीर्नद्यो विभ्वतष्टाः ।
सरस्वती बृहद्दिवोत राका दशस्यन्तीर्वरिवस्यन्तु शुभ्राः ॥ १२ ॥

दमूनसः ।[15] दममनस[16] । व्यापनशीला[17] । ये[18] । कल्याणहस्ता[19] । याश्च पर्जन्यस्य[20] । पत्न्य[21] । नद्य[22] । महतामपि तनूकर्त्र्य[23] । तथा सरस्वती[24] । बृहद्दिवा[25] चाप्सरा[26] । तथा[27] । राका[28] ता सर्वा । प्रयच्छन्त्यो[29] धनम् । अस्माकमपि धन दातुमिच्छन्तु[30] । शोभमाना[31] ।

---

१. हे आत्मन् ! Sy.
२. रुद्रम् Sy.
३. स्तुतिं कुरु Sy
४ ०नेषु P, D शोभनबाणः Sy.
५. विरोधिहन्तृत्वात् सुष्ठुत्वम् Sy
६. औषधस्य Sy.
७. ०रस्य P शारीरस्य सांसारिकस्य चारिष्टस्य शमनायेश्वरव्यतिरिक्तस्यौषधस्याभावाद्भिषक्तमत्वाच्चास्य भेषजस्वामित्वम् । 'भिषक्तमं त्वा भिषजा' शृणोमि' (RV II 33 4) इत्यादिश्रुतेः Sy
८. महते Sy
९. सुमनस्त्वाय । ईश्वराराधनाच्चित्तशान्तिः प्रसिद्धा Sy.
१०. दुःखात्तत्साधनाद्दुरिताद्वा मोचयितारं देवम् Sy
११. हविर्भिर्नमस्कारैर्वा Sy.
१२. देवं D द्योतमानम् Sy
१३ प्रकृष्टासुम् । बलवन्तमित्यर्थ. । यद्वा प्राणदातारं रुद्रम् Sy
१४. ०च P.
१५. अत्र लिङ्गोक्ता देवताः Sy
१६. दानमनसो दान्तमनसो वा Sy
१७. व्यावन० D. चमसाश्वरथगवादिशोभनकर्मवन्तः । मत्वर्थो लुप्यते Sy.
१८. सन्ति Sy
१९. अत एव कुशलहस्ताः Sy
२०. ते ऋभवो वर्षकस्येन्द्रस्य Sy
२१. वश्यः P पालयित्र्यः Sy
२२. द्यः P नदनशीला गङ्गाद्याः Sy
२३. ऋभूणां मध्यमेन कृताः Sy.
२४. ०ति P सरस्वती एतन्नामिका नदी वाग्देवी वा Sy.
२५. प्रभूतदीप्तिः Sy.
२६. ०रसा P. ०रः D.
२७. अपि च Sy
२८ ०काः P देवी च Sy.
२९. दशस्यन्त्यः कामान् प्रयच्छन्त्यः Sy
३०. अस्मभ्यं धनमिच्छन्तु Sy
३१. दीप्तास्ताश्च Sy.

प्र सू मुहे सुंशरुणायं मेधा गिरं भरे नव्यंसीं जायमानाम् ।
य आंहुना दुंहितुर्वक्षणासु रूपा मिंनानो अकृणोदिद नंः ॥ १३ ॥

प्र सु[1] । प्रकर्षेण, सुष्ठु, भरामि[2] । महते । सुनिसयाय[3] बुद्धिम् । तया स्तुतिं च । वृद्धेर्जायमानाम्[4][5] । यः[6] । आहननशील[7] इन्द्रः । दुहितुर्भूमेः[8] । नदीषु । रूपाणि, ओषधिवनस्पत्यादीनाम् । मिमानः[9] उत्पादयन् । अस्मदर्थम्[10] । इदम्[11] । कृतवान्[12], इदमित्युदकनामेति[13] ।

प्र सुंष्टुतिः स्तुनयन्तं रुवन्तंमिळस्पतिं जरितर्नूनमंश्याः ।
यो अब्दिमाँ उंदनिमाँ इयंर्ति प्र विद्युता रोदंसी उक्षमाणः ॥ १४ ॥

प्र सुष्टुतिः[15] सुष्टुतिः[17] । जरितः[18] ! स्तननशब्दम्[19] मर्वस्फूलनशब्दं[20] च कुर्वन्तम् । पृथिव्याः[21] । पतिम्[22] । यः[23] । मेघवान्[24] । उन्दनवान्[25] । प्रगच्छति[26] । विद्युता सह[27] । द्यावापृथिवी[28] । सिञ्चन्निति[29] ।

---

१ सुः P
२ सम्पादयामि Sy
३ सुसनि० P शोभनरक्षकायेन्द्राय पर्जन्याय वा सुसुखाय वा Sy
४ मतौ धीयमानाम् Sy
५ इदानीमुत्पाद्यमानाम् । नूतनामित्यर्थः Sy
६ इन्द्रः पर्जन्यो वा Sy
७ ०हननशी० P D महन्ता सेक्ता Sy
८ दुहितृस्थानीयायाः पृथिव्या हिताय Sy
९ ०स्पति मोषिन्निमियत् P, ०स्पती नोर्निर्मिमयत् D कुर्वाणः Sy
१० अस्मभ्यम् Sy
११ उदकम् Sy
१२ करोतु Sy
१३ इत्युदकेनामेति P D Ngh 1 14. The passage इद नाम should immediately follow इदम् and precede कृतवान् ।
१४ VM. ignores नव्यसीम् । नव्यसीं नव तरामतिशयेन स्तुत्यां वा Sy
१५ सुः P सुष्ठुरिति D
१६ अत्र पर्जन्यः स्तूयते Sy
१७ सुष्ठुरिति P शोभना स्तुतिः Sy
१८ हे स्तोतः ! त्वदीया स्तुतिः Sy
१९ गर्जन्तम् Sy
२० अपस्फूवनशब्दं P वर्षणजनितं शब्दं कुर्वाणम् Sy
२१ अन्नस्योदकस्य वा Sy
२२ स्वामिनम् Sy
२३ पर्जन्यः Sy
२४ मेघेऽब्वान् P, D अब्भिरपां दातवान् मेघः । तद्वान् Sy
२५ उदकवान् Sy
२६ गच्छति Sy
२७ तडिता Sy
२८ द्यावापृथिव्यौ Sy
२९ VM ignores प्र । नूनम् and अश्याः ॥ प्रकर्षेण । व्याप्नोतु Sy

एष स्तोमो मारुतं शर्धो अच्छा रुद्रस्य सूनूँर्युवन्यूँरुदश्याः ।
कामो राये हवते मा स्वस्त्युप स्तुहि पृषदश्वाँ अयासः ॥ १५ ॥

एष स्तोमः । अयम्[1] । स्तोम[2] । मरुताम् । वेगम्[3] । अभिगच्छत्वित्येतदेवाह[4]—रुद्रस्य । पुत्रान्[5] । मिश्रणमिच्छत[6] । उद्व्याप्नोति[7] । किं[8] मदीय काम[9] । माम् । धनाय[10] । आह्वयति[11] । सुष्ठु तथा[12] सति त्वम्[13] । उपस्तुहि[14] । पृषदश्वान्[15] । गच्छतो[16] मरुत. ।

प्रैष स्तोमः पृथिवीमन्तरिक्षं वनस्पतीँरोषधी राये अश्याः ।
देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥ १६ ॥

प्रैषः । पृथिव्यादीन् । अयम् । स्तोम[17] । धनार्थम् । प्राप्नोतु । तथा सर्वो देव.[18] । मह्यम्[19] । स्वाह्वान[20] । भवतु । मा । अस्मानस्मदीया । माता[21] । भूमि[22] । दुष्टे मनने[23] । दधातु[24] ।

उरौ देवा अनिबाधे स्याम ॥ १७ ॥

उरौ । इयमेकपदा ॥ हे देवा ! वयम् । बाधारहिते[25] । विस्तीर्णे[26] स्थाने[27] । स्यामेति[28] ।

---

१. मया सम्पादितः Sy.

२. स्तोत्रम् Sy.

३. बलम् Sy.

४. अग० P, D. अभिमुखं प्राप्नोतु । समुदायरूपेण स्तुत्वा समुदायिरूपेणाह Sy.

५. पुत्रा P. एषा रुद्रेण पुत्रत्वेन परिक्लृप्तिरसकृदुक्ता Sy.

६. यूनो मिश्रणेच्छून्वा Sy

७. उध्याप्नो D. उन्नतमत्यधिकमश्या व्याप्नुहि हे मनः ! Sy.

८. कि P., D

९. संकल्पः Sy.

१०. धनार्थम् Sy

११. धनान् धारयति P प्रेरयतीत्यर्थः । यस्मादेव तस्मात् Sy

१२. अविनश्वरम् Sy.

१३. त्व P., D.

१४. वस्तु० P, D उपेत्य स्तुहि Sy

१५. पृषद्वर्णाश्वोपेतान् Sy

१६. यज्ञगन्तॄन् Sy.

१७. स्तुतिः Sy.

१८. सर्वोऽपि देव. Sy

१९. मदर्थम् Sy

२०. ०ह्वानः P.

२१. Omitted by P. सर्वस्य निर्मात्री । यद्वा अत्रेर्भौमत्वाद्विशेषेण माता तादृशी Sy

२२. ०मिं P पृथिवी Sy

२३. मनेने P., D. दुर्मतौ Sy

२४. ०तुं P, D. (मा) स्थापयतु Sy.

२५. युष्माक सम्बन्धिनि नितरां बाधरहिते सुखे Sy.

२६. महति Sy

२७. स्था P, D.

२८. ०मिति P
भवेम वयमत्रयः Sy.

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।
आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ १८ ॥

समश्विनो । सङ्गमेम हि । अश्विनो । रक्षणेन । नवतरेण । सुखस्य भावयित्रा । शोभनप्रणयनेन । आवहतम् । अस्मभ्यम् । धनम् । अपि च । आवहतम् । वीरान् । आवहत च । विश्वानि । अमरणानि । सुधनत्वानि च ।

V 43

आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्था अमर्धन्तीरुप नो यन्तु मध्वा ।
महो राये बृहतीः सप्त विप्रो मयोभुवो जरिता जोहवीति ॥ १ ॥

आ धेनवः । धेनवः । तूर्णगमना । अहिंसन्त्यः । अस्मान् । मधुरसेन । पयसा सह । उपायन्तु । महते । धनाय । महती । सप्त नदी । सुखस्य भावयित्री । मेधावी । स्तोता । अत्यन्तमाह्वयति ।

आ सुष्टुती नमसा वर्तयध्यै द्यावा वाजाय पृथिवी अमृध्रे ।
पिता माता मधुवचाः सुहस्ता भरेभरे नो यशसावविष्टाम् ॥ २ ॥

आ सुष्टुती । आह्वयाम । सुस्तोत्रे । नमस्कारेण वयम् । सुखेन वर्तयितुम् । अहिंसिन्यौ ।

---

१ ०नो D २ गमे P वयं सङ्गच्छमहि Sy
३ ०भे P ४ पूर्वमप्यरमनुभूतेम Sy
५ सुखस्याम P ६ शोभनप्रणयनवता Sy
७ वह० P प्रापयतम् Sy
८ सुवीर्यवत पुत्रानपि Sy
९ हे अमरणावश्विनौ ! Sy
१० सौभगान्यपि, आवहतम् Sy
११ Ms D puts the figure ॥४२॥ here to indicate the end of the fortysecond hymn No such number is given in P
१२ 'आ धेनवः' इति सप्तदशर्चमेकादशं सूक्त मत्रेरार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रमणिका— 'आ धेनवस्त्र्यूनैतयोरुपान्त्यैकपदा' (KSA 26.43 p 20) इति । विनियोगो लैङ्गिकः । अपोनप्त्रीये एकधनासु हविर्धानं प्रति नीय मानास्वाद्यानुवचनीया । सूत्रितञ्च— 'आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्था' समन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः' (ASS 5 1) इति Sy
१३ प्रीणयित्र्यो नद्यः Sy
१४ त्वरमाणगमना Sy अर्थोऽर्णः (N 1 18)
१५ अहिंसन्त्यः सत्यः Sy
१६ ०सन P मधुरेण Sy
१७ रसेन सहिताः Sy
१८ उपागच्छन्तु Sy
१९ महिम्नस्त्वं नदी P सर्पणस्वभावा । सप्त सङ्ख्याका 'इमं मे गङ्गे' (RV X.75 5) इति मन्त्योक्ता गङ्गाद्या वा । तत्र हि प्राधान्येन सप्तैवोक्ता Sy २० विशेषेण प्रीणयिता Sy २१ स्तो स्वस्त० P २२ ०सी P
२३ Sy seems to explain आ and वर्तयध्यै together as अहम् आवर्तयितुमिच्छामि ।
२४ सुस्तोत्रेण is suggested for सुस्तोत्रे ॥ सुष्टुत्या शोभनस्तोत्रेण Sy
२५ हविषा च Sy २६ हिंसारहिते Sy

द्यावापृथिव्यौ[1] । अन्नार्थम् । तौ च मातापितरौ[2] । मधुवचसौ[3] । शोभनहस्तौ[4] । अस्मान् । सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे[5] । यशस्विनौ[6] । अवताम्[7] ।

अध्वर्यवश्चकृवांसो मधूनि प्र वायवे भरत चारु शुक्रम् ।
होतेव नः प्रथमः पाह्यस्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः[8] । हे अध्वर्यव. । यूयम् । अभिष्टुतवन्त[9] । सोमान्[10] । अथा[11] वायवे । यज्ञमुखे प्रभर[12] । कल्याणमभिषुतम्[13][14] । त्वञ्च वायो[15] । होतेव[16] वषट् कर्ता[17] । प्रथममेव[18] । अस्य[19] । पिब । हे देव[20] । एतन् मधु[21] । वयम्[22] । तुभ्यम् । मदाय । दत्तवन्त[23][24] ।

दश क्षिपो युञ्जते बाहू अद्रिं सोमस्य या शमितारा सुहस्ता ।
मध्वो रसं सुगभस्तिर्गिरिष्ठां चनिश्चददुदुहे शुक्रमंशुः ॥ ४ ॥

दश क्षिपः[25] । दश[26] । अङ्गुलय.[27] । बाह्वौ[28] । ग्रावाणम्[29] । अभिषवाय युञ्जते[30] पशो शमितार इव ।

---

१. ०र्थां D 'अन्न वै वाज.' (TB.1.3.6.6) इति हि श्रुतिः Sy.
२. पालयित्री द्यौः । निर्मात्री पृथिवी Sy.
३. प्रियवचना Sy.
४. ०नस्तौ P अभिमतदानेन शोभनहस्ता । एते उभयविशेषणे Sy.
५. सर्वेषु सङ्ग्रामेषु यज्ञेषु वा Sy
६. यशोयुक्तौ ? (०युक्ते) द्यावापृथिव्यौ Sy.
७. अवताय P अवातय D. रक्षताम् Sy.
८. हे अध्वरं युञ्जानाः ! Sy
९. कुर्वाणाः यूयम् Sy
१०. मधुररसानि सोमाज्यादीनि Sy.
११. अथ is suggested for अथा ।
१२. ०भरत is suggested for ०भर । प्रथम प्रकर्षेण सम्पादयत Sy.
१३. चरणीयम् Sy.
१४. ०त P ०भिष्टुत D
१५. यायो P., D
१६. होता यथा प्रथम पिबति तद्वत् Sy
१७. ०षड्० D
१८. इतरदेवेभ्यः पूर्वम् Sy.
१९. म P. अमुं सोमम् Sy.
२०. वायो ! Sy.
२१. मधुरं सोमरसम् Sy.
२२. वयम् seems to be the explanation of नः ॥ नः अस्मदर्थम् Sy.
२३. ददाम । वायो. पूर्वपानमसकृत् प्रपञ्चितम् Sy.
२४. VM ignores शुक्रम् ॥ दीप्त सोमम् Sy.
२५. अत्राभिषवस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् सोमो देवता । यद्वा ऐन्द्री Sy.
२६. दशसख्याकाः Sy.
२७. क्षेप्त्र्योऽङ्गुलयः Sy.
२८. ०ह्वो D बाहू अप्यध्वर्युसम्बन्धिनौ अद्रिं युञ्जाते Sy
२९. अभिषवग्रावाणम् Sy
३०. यज्ञते P., D गृह्णन्ति, यद्वा परस्पर युक्ता भवन्ति Sy.

सोमस्य । यौ[1] बाहू । अमितारौ[2] । शोभनपाणी[3] । तत शोभनबाहुपरिगृहीत[4] । अंशु[5] । गिरिस्थितम्[6] । मध्व[7] । रसम्[8] । दुदुहे[9] मूजवति[11] स्थितमुत्तमं रसं[10] दुग्धे । तदेवाह—चनिष्चवदिसि[12] चयतिर्गतिकर्मा, अत्यन्त[13] निर्गच्छत् । शुक्रं[11] दुदुह[14] इति ।

असावि ते जुजुषाणाय सोमः क्रत्वे दक्षाय बृहते मदाय ।
हरी रथे सुधुरा योगे अर्वागिन्द्र प्रिया कृणुहि हूयमानः ॥ ५ ॥

असावि[15] अभिष्टुत । तुभ्यम् । सवमानाय[16] । सोम । प्रज्ञार्थम्[17] । बलार्थं[18] च । तथा महते[19] च । मदाय[20] । ततस्त्वमश्वौ[21] । शोभनधुरौ[22] । रथे[23] । योगनिमित्तम्[24] । अभिमुखम्[25] । कुरु । इन्द्र ! प्रियौ । अस्माभिर्हूयमान[26][27] ।

आ नो महीमरमतिं सजोषा ग्नां देवीं नमसा रातहव्याम् ।
मधोर्मदाय बृहतीमृतज्ञामाग्ने वह पथिभिर्देवयानैः ॥ ६ ॥

आ न[28] । आवह । अस्माकम्[29] । महतीम् । अनुपरमां[30] सर्वदा गच्छन्तीम् । तथा सहित[31] । ग्नाम्[32] ।

---

१ या P, D
२ अभिषोतारौ तौ बाहू युज्याते Sy
३ शोभनहस्तौ ? (हस्तौ) Sy
४ शोभनाङ्गुलिरध्वर्यु Sy
५ ॰तांशु P
६ गिरिस्थायिनं गिरिवदुन्नतप्रदेशस्थितं वा Sy
७ मधुरस्य सोमस्य Sy
८ ॰त मध्व रोसं P
९ दोग्धि Sy
१० सरं P
११ ॰वति P, D
१२ चवन्तिर्गतिकर्म त्यन्तं P आह्लादयत्— 'चदि आह्लादने' इत्यस्मादसुनि छान्दसं रूपम् Sy
१३ शा॰ P निमर्तं रसम् Sy
१४ दुग्धे । यद्वैकं वाक्यम् । अंशुर्व्याप्तः सुग अस्ति । सुहस्तोऽध्वर्युमध्वो रसं दुदुहे दोग्धि Sy
१५ हे इन्द्र ! Sy
१६ सोमपानाय D
१७ क्रतवे यज्ञवमादिकर्मणे Sy
१८ बलाय Sy
१९ महते P D
२० मादाय P D
२१ तत्त्वं P
अस्मादेव तस्मात् Sy
२२ शोभनायां धुरि नियुक्तौ Sy
२३ रथे योजयित्वा तं रथम् Sy
२४ माग॰ D योग is omitted by P
योगार्हे युक्ते वा Sy
२५ अस्मदभिमुखम् Sy
२६ ॰याया स्मा॰ D
२७ ॰नं D हूयमान सन् Sy
२८ अग्नि सम्बोध्य ग्नादेवताया आवाहनस्वा अस्याग्निरर्था वा देवता Sy
२९ अस्मदयम् Sy
३० आ समन्तादरममाणां सर्वत्र गन्त्रीं वा Sy
३१ अस्माभि सह प्रीयमाणस्त्वम् Sy
३२ सर्वगन्तव्यामेतन्नामिकां देवताम् Sy मेना ग्ना इति स्त्रीणाम् N 3 21

देवीम्[१] । नमस्कारेण सह । दत्तहविष्काम्[२] । सोमस्य[३] । मदाय सोम पातुम् । उच्छ्रिताम्[४] । सत्यज्ञाम्[५] । देवयानै[६] । मार्गे[७] ।

अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा वपावन्तं नाग्निना तपन्तः ।
पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठ आ घर्मो अग्निमृतयन्नसादि ॥ ७ ॥

अञ्जन्ति[८] । आज्येन, अञ्जयन्ति[९] । य घर्मम्[१०] । ब्राह्मणा[११] । प्रथनीय मृदादिकमिव[१२] । प्रथयन्त[१३][१४] । वपाशब्द[१५] सारवचन[१६], यथा वपावन्त भाण्डम्[१७] । अग्निना[१८] । तपन्त[१९] । सवितु[२०] । इव । पुत्र । उपस्थे । प्रियतम[२१] । अग्नि प्रति[२२] । घर्म[२३] । यज्ञमिच्छन् । अध्वर्युभिरासादि[२४] ।

अच्छा मही बृहती शंतमा गीर्दूतो न गन्त्वश्विना हुवध्यै ।
मयोभुवा सरथा यातमर्वाग्गन्तं निधिं धुरमाणिर्न नाभिम् ॥ ८ ॥

अच्छ । महती[२५] । बृहिता[२६] । सुखतमा । स्तुति[२७] । दूत[२८] । इव राजप्रेपित । अश्विनौ । अभिगच्छतु[२९] ।

---

१. स्तोत्रेण सह Sy
२. रात दत्त दानाय सङ्कल्पित हव्य यस्यास्ताम् । दत्तहविष्कामित्यर्थ· Sy
३. मधुरस्य सोमस्य Sy
४. प्रवृद्धाम् Sy
५. यज्ञमभिजानतीम् Sy
६ देवैर्गन्तव्यै· Sy
७. VM ignores आ and अग्ने ॥ आ अभिमुखम् । हे अग्ने ! Sy
८. प्रवर्ग्ये महावीरेऽज्यमाने 'अञ्जन्ति यम्' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'अञ्जन्ति य प्रथयन्तो न विप्रा इत्यज्यमाने' (ĀSS 4 6) इति Sy
९. ०न्ती P , D
अञ्जन्ति Sy
१० महावीरम् Sy
११. ०ण P ०णा· is suggested for ०णा ॥ मेधाविन ऋत्विजोऽध्वर्य्वादय. Sy
१२ पृथनीयाम् P , D
१३ उदाकमिव P इदानी प्रथयन्तः Sy नेति सम्प्रत्यर्थे । अस्त्युपमार्थस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोग. N 7 31
१४. ०न्ता P
१५. ववाश० P
पवाश० D.
१६. सकारव० P.
१७ प्रवृद्ध पशु यथाग्नौ तपन्ति तद्वत् Sy
१८. वाधवनिना P
१९ ०न्त D
२०. पितु. Sy
२१. ०तमन. P
२२. प्रीति P अग्नौ Sy
२३. महावीर । 'यद्घ्रामित्यपतत्तद्घर्मस्य घर्मत्वम्' (TA 5 1 5) इति हि श्रुतिः Sy
२४. आसादित· । अत्र पितृपुत्रदृष्टान्तः स्फोटादिराहित्येन सुखवासप्रख्यापनार्थः Sy.
२५. ०ति D पूज्या Sy
२६ महती Sy
२७ ०ति D
अस्मदीया स्तुति Sy
२८ आह्वाता Sy
२९. अभिमुख गच्छतु Sy

प्राह्नातुम् । तती युवां सुतस्य आवयितारौ । सरथौ । इसामुनम् । प्रायातम् । प्रधिगच्छन्तम् । निहित हृवि । यथा । शकटस्य रथहननसाधनीम् । धुरम् । प्राणिभयारनिःमरणाय गच्छतीति ।

प्र तव्यसो नमउक्तिं तुरस्याहं पूष्ण उत वायोरदिक्षि ।
या राधसा चोदितारा मतीनां या वाजस्य द्रविणोदा उत त्मन् ॥ ६ ॥

प्र तव्यसः । मतिदायन वृद्धस्य । क्षिप्रस्य घायो । पूष्ण । च । धहम् । नमस्कारवचनम् । प्रकर्षणातिसृजामि । यौ । प्रन्नेन । चावयितारौ । स्तुतीनाम् । यौ च । प्रन्नस्य दातारौ । यौ च । प्रात्मनैव । द्रविणसो धनस्य दातारावित ।

---

१ ०विनवातभिगच्छन्त्यां ह्नातु P स्विनाभिग० D २ एकरथौ सन्तौ Sy
३ प्रभिमुखम् Sy
४ गच्छन्तम् Sy
५ निहितं सोमम् Sy
६ स्यन० D स्यानहननान्यनी P
७. मुरम् P भारवाहिकाम् Sy
८ कोल इव । यथा निष्कीला नाभी रथं न निवहति तद्वयुवाभ्यां वियुक्त सोमो यागं न निवहतीति ज्ञापयितुमेव दृष्टान्तितम् Sy
९ तव्यसर P तव्यरस D प्राङ्गिरसोऽत्रिर पश्यत् SKN
१० प्रवृद्धबलस्य Sy तवस इति तवतेवृद्ध्यर्थस्य सुचि 'तुवछन्दसि' इतीयसुनि 'तुरिष्ठमेयस्सु' इति लोपः । छान्दसत्वादीयसुन प्राविलोपन रूपम् । तवीयसोऽतिशयेन वर्धितु । तवश्श ब्दस्य बलनाम्नो मत्वर्थस्यापकर्षणेन बलवत इत्यर्थ SKN
११ त्वरमाणस्य Sy त्वरणस्य । तुपूर्वस्य रिय तेर्वा हिंसाथस्य, हिंसितुस्तमसाम् SKN
१२ उक्तलक्षणाय Sy
१३ पोषकस्य देवस्य उक्तगुणाय देवाय Sy
१४ अपि च Sy उतशब्द एवार्थे SKN
१५ प्रदिक्षि Sy
१६ नम इति वचनं स्तोत्रम् Sy स्तुत्युक्तिम् SKN
१७ प्रदिशामि Sy प्रत्ययमविशेषेयनन सम्बध्यत । 'दिश प्रतिसर्जने' प्रकर्षेण दिशाम्यतिसृजाम्युच्चारयामीत्यर्थः SKN
१८ पूषवायू Sy
१९ P reads वायसन for यौ । प्रन्नेन ॥ हविलक्षणेन निमित्तेन Sy धनेन SKN
२० प्रेरयितारौ Sy चोदितारौ SKN
२१ मतीनाम् । यद्वा राधसेति षष्ठ्यर्थे तृतीया । राधसो धनस्य मतीनां च चोदयितारौ तौ देवौ Sy धनं ददतौ तरतिम्न्यायां स्तोत्रं चोदयत इत्यर्थ SKN
२२ प्रन्नस्य सङ्ग्रामस्य वा चोदयितारौ तौ देवौ Sy वाजस्यान्नस्य साकाङ्क्षत्वाद् दातारावित्यर्थ SKN
२३ प्रात्मनेव P प्रात्मन्यनन्यप्रेरणयैव Sy 'मन्त्रेष्वाङि०' (P 6 4 141) इत्यादि लोपः, तृतीयायाश्च लुक् । प्रात्मनेवत्यर्थ SKN
२४ ०सा D प्रविणोदौ भवतमिति शेषः Sy

आ नामभिर्मरुतो वक्षि विश्वाना रूपेभिर्जातवेदो हुवानः ।
यज्ञं गिरो जरितुः सुष्टुतिं च विश्वे गन्त मरुतो विश्व ऊती ॥ १० ॥

आ नामभिः । आत्मीयै[1] नामधेयै विद्योतमानान् ।[2] मरुत । सर्वास्त्वम्[3] । आवह[4] । तथाऽलङ्कृतै-[5] स्तेषा रूपैश्च[6] सह । अस्माभिर्हूयमान[7] । अथ मरुत आह—यज्ञम्[8] । उक्थगिर[10] । सुष्टुतिम्[11] । च[12] । जरितु[13] । सर्व एव । गच्छत[14] यूयम् । हे मरुत । रक्षणार्थम्[15] । विश्व इति पूरणम्[16][17] ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती यजता गन्तु यज्ञम् ।
हवं देवी जुजुषाणा घृताची शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥ ११ ॥

आ नः[18] । आगच्छतु[19] । अस्माकम् । महत[20] । दीप्तात्[21] । स्वावासात्[22] पर्वतात्[23] । सरस्वती । यष्टव्या[24] ।

---

१. ०यै P इन्द्रवरुणेत्यादिलक्षणैः Sy
२. देवान् Sy
३. ०र्वां त्वाम् P. सर्वानपि स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च Sy
४ आवहसि Sy
५ ०हं जय तथा० P
०हञ्जनन्तथा० D
६. सहस्राक्षवज्रहस्तत्वादिलक्षणै रूपै. आ वहसि यज्ञम् Sy
७ भूय० P , D अस्माभिराहूयमानः सन् Sy
८. ०तम् D
९. अस्मदीय यज्ञसम्बन्धि हविर्वा Sy
१०. उक्था० P स्तुतिवचांसि Sy
११. स्तुतिं P तत्साध्यां शोभनफला स्तुतिं च । अवयविन्याः स्तुतेरेकत्वादेकवचनम् । अवयवाना वहुत्वाद् बहुवचनम् Sy
१२. Omitted by P.
१३ स्तोतु. सम्बन्धिनीः Sy
१४ ०त P उक्ते यज्ञस्तुती अभिलक्ष्य आगच्छत Sy.
१५. ऊत्या रक्षया च सह गन्त Sy
१६. पारयित P
१७. VM ignores आ and जातवेद ॥
हे जातप्रज्ञाग्ने ! Sy
१८. 'आ नो दिव ' इत्येकादशी व्यूढे दशरात्रे नवमेऽहनि प्रउगशस्त्रे सारस्वततृचे द्वितीया । सूत्रितञ्च 'आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः, (ĀSS 8 II) इति Sy
१९. ०छ त्वम् P यद्यप्यनुच्छ्रिते प्रदेशे स्थिता (तथापि) शीघ्रमागच्छतु BB
२०. महतोऽपि BB
२१ ०प्तान् P द्योतमानाद् द्युलोकात् Sy
२२. ०सान् P
२३. ०तान् P पर्ववत पूरणवतः प्रीणनवतो वान्तरिक्षान्मेघाद्वा सरस्वती आगच्छतु । अनेन माध्यमिकी वागुच्यते । यद्वैतद्दिव इत्यस्य विशेषणम् । सन्ति हि द्युलोके त्रीणि पर्वाणि 'तिस्रो दिवः पृथिवी.' इत्यादिश्रुते । अस्मिन् पक्षे द्वितीय आकारः पूरणः Sy प्रकृष्टाद्विषमाच्च प्रदेशादागच्छत्वित्यर्थः BB
२४. देवी Sy

माह्वानम्[1] । देवी । सवर्मीना । उदकमञ्ज्वन्ती । सुखाम्[4] । अस्मदीयाम् । वाचम् । कामयमाना । शृणो त्विति[6] ।

आ वेधसं नीलपृष्ठं बृहन्तं बृहस्पतिं सदने सादयध्वम् ।
सादद्योनिं दम आ दीदिवांसं हिरण्यवर्णमरुषं सपेम ॥ १२ ॥

आ वेधसम्[10] । आसादयध्वम् । विधातारम्[11] । नीलपृष्ठम् । महान्तम् । बृहस्पतिम् । यज्ञे । सद्म युञ्जि सादस्थानम् । यज्ञगृहे । देदीप्यमानम् । हिरण्यसदृशम् । आराधमानम् । स्पृशाम ।

आ धर्णसिर्बृहद्दिवो रराणो विश्वेभिर्गन्त्वोमभिर्हुवानः ।
ग्ना वसान ओषधीरमृध्रस्त्रिधातुशृङ्गो वृषभो वयोधाः ॥ १३ ॥

आ धर्णसि । आगच्छतु । धारयिता । बृहद्दीप्ति । रममाण । विश्वै । पितृभि सह देवै । आहूयमान । पत्नीभूता । ओषधी । राजयन् । अहिंसिकोऽग्नि । त्रिगुणदीप्तिरत्यन्तमुज्ज्वल । वर्षिता । अन्नस्य धाता ।

१ अस्मदीयमाह्वानम् Sy अस्माकमाह्वानम् BB
२ स्तुतिं सेवमाना Sy प्रीयमाणा वा BB
३ ०कञ्चती P, D घृतमुदकमञ्चती Sy घृतमाज्यभागं प्रत्यञ्चन्ती BB
४ सुखकरीम् Sy सुखां समर्थां वा BB
५ अस्माकम् BB
६ ०चम P D स्तुतिम् Sy स्तुतिरूपाम् BB
७ ०ना P D कामयमाना सती Sy कामयमाना अस्मत्प्रत्तानि हवींषि स्तोत्राण्येव वा BB
८ VM ignores आ and यज्ञम् । This stanza=TS 1 8 22 1
९ एवा बार्हस्पत्या । हे ऋत्विज । यूयम् Sy
१० स्थापयध्वम् Sy
११ विधारि P विधार D विविधकर्तारम् Sy
१२ नीलपृष्ठं P स्निग्धाङ्गम् Sy
१३ महान्तम् । तथा सन्तम् Sy
१४ बृहतो मन्त्रस्य स्वामिनं देवम् Sy
१५ सादयामं P D योनौ सीदन्तम् Sy
१६ अस्मद्यागगृहे Sy १७ दीप्य० D
१८ ०श P हितरमणीयवर्णम् Sy
१९ वयमृत्विग्यजमाना परिचरेम । अथवेयमाग्नेयी । बृहत परिवृढस्य कर्मण स्वामीति बृहस्पतिरग्निरुच्यते । तथा नीलवर्णधूमपृष्ठस्वसदनस्था वनहिरण्यवर्णत्वादिलिङ्गैरप्यग्निरेव बृहस्पति Sy
२० VM ignores आ ॥ सर्वत Sy
२१ इममायुकमयमाग्नेयम् Sy
२२ अग्नि आगच्छत्वस्मद्यज्ञम् Sy
२३ सर्वस्य धारक Sy
२४ ०प्ति D प्रभूतदीप्ति Sy
२५ रममाण कामान् प्रयच्छन्वा Sy
२६ सर्वै Sy २७ पृतु० D रक्षयै Sy
२८ गन्त्रीर्ज्वाला Sy २९ राजयन्तन् P, D
३० अहिंसित Sy ३१ ०कोनि D
३२ ०र्ण दी० P, D त्रिप्रकारशृङ्गश्वेतलोहितशुक्लकृष्णवर्णज्वाल Sy
३३ उज्ज्वल is omitted by P उज्ज्वलः is suggested for उज्ज्वल ।
३४ ०तोस० P
३५ अन्नस्य दाता हविषो वा धारक Sy

मातुष्पदे पर॒मे शु॒क्र आ॒योर्वि॑प॒न्यवो॑ रास्पि॒रासो॑ अग्मन् ।
सु॒शेव्यं॒ नम॑सा रा॒तह॑व्याः शिशुं॑ मृजन्त्या॒यवो॒ न वा॒से ॥ १४ ॥

मातुः[१] । पृथिव्या[२] । उत्तमे[३] । स्थाने । शोचमाने । यजमानस्य[४] स्वभूते वेद्यामग्निम् । स्तोतार[५] । रास्पिरा[६] 'रास्पी रासतेर्दानकर्मण' इति यास्क[७], हविषो दातार । उपगच्छन्ति[८] । शोभनसुखसाधनम्[९] । नमस्कारेण[१०] । दत्तहविष्का । कञ्चन शिशुम्[११] । हस्तेन मृजन्ति[१२] । मनुष्या[१३] । इव पुत्रम्[१४] । वेश्मनि[१५,१६] ।

बृ॒हद्वयो॑ बृह॒ते तुभ्य॑मग्ने धिया॒जुरो॑ मिथु॒नासः॒ सचन्त ।
दे॒वोदे॑वः सु॒हवो॑ भूतु॒ मह्यं॒ मा नो॑ मा॒ता पृ॑थि॒वी दु॑र्म॒तौ धा॑त् ॥ १५ ॥

बृहत् । महत्[१७] । अन्नम् । महते[१८] । तुभ्यम् । अग्ने । वृद्धया त्वा स्तुवन्त[१९,२०] । मिथुना[२१] । सेवन्ते[२२] दानाय पत्नीयजमाना[२३] । शिष्ट स्पष्टम्[२४] ।

उ॒रौ दे॑वा अनिबा॒धे स्या॑म ॥ १६ ॥

[उरौ देवाः[२५] ।][२६]

---

१. निर्मातुः Sy
२. उत्तरवेद्यां स्थितम् Sy
३. दीप्ते Sy.
४. मनुष्यस्य Sy
५. विपन्यवः स्तोतृनामैतत् । Cf Ngh 3 15 होत्रादयः Sy
६. ०तारो सरा P, D रा धन हविर्लक्षणम् । तत् स्पृशन्ति रास्पा जुह्वादय. । तद्वान् रास्पी तद्वन्तो रास्पिराः । उक्तविधा ऋत्विज Sy
७ Cf N 6 21
८. अगमन् भजन्ते Sy
९. ०नस्सु० P सुखाय हितम् Sy
१०. रैः D स्तोत्रेण Sy
११. उत्पन्नमात्रम् Sy
१२. सम्मार्जयन्ति Sy
१३. ष्यौ P, D
१४ तत्र दृष्टान्त । लौकिका मनुष्या इव । ते यथा शिशु वासाय मृजन्ति तद्वत् Sy
१५. ०त्र P
१६. श्वेति P वासाय Sy.
१७ प्रभूतम् Sy १८. बृहते Sy
१९ कर्मणा जीर्णा. Sy
२० सुवन्तः P
२१ मथुधना P पत्नीभि. सहिता Sy 'जायापती अग्निमादधीयाताम्' इत्यादिश्रुतेः । अधिकाराध्याये षष्ठे स्त्रिया अप्यधिकारः स च पत्या सह (पू० मी० 6 1 24) इति हि प्रतिपादितम् Sy
२२ ०न्त D
२३. पत्नीयजमाना· refers to मिथुनाः ।
२४. By शिष्टं VM. means देवोदेव. । सुहवः । भूतु । मह्यम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुर्मतौ and धात् ॥ अवशिष्ट गतम् Sy
It has already been explained See RV V 42 16
२५. The *pratīka* is supplied by the Editor
२६. The stanza has already been explained. See RV. V. 42. 17

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।
आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ १७ ॥

[समश्विनो[1] ।][2]

V 44

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वर्विदम् ।
प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ॥ १ ॥

तं[3] प्रत्नथा । सूक्तमदिष्टैस्तत्रप्रभृतिभि (?) सह्यावत्सार । काश्यप इव सूक्तमपश्यत् ॥[4][5]

---

१ The *pratika* is supplied by the Editor

२ The stanza has already been explained See RV V 42 18

३ 'तं प्रत्नथा' इति पञ्चदशर्चं द्वादशं सूक्तम् । अवत्सारो नाम ऋषि स च काश्यपगोत्र । यासु ऋक्षु सदापृणबाहुवृक्तादय ऋषयो भुतास्तासु तेऽपि समुच्चीयन्ते । चतुर्दशीपञ्चदश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया (KSA 12 13 p 5) जगत्य । विश्वे देवा देवता । अनुक्रान्तञ्च 'तं प्रत्नथा पञ्चोना काश्यपो ऽवत्सारोऽन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गा द्वित्रिष्टुबन्तम्' (KSA 26 44 p 20) इति । वाजपेये अतिरिक्तोक्थ्ये आदितस्त्रयोदशाच शंसनीया । सूत्रितञ्च 'तं प्रत्नथेति त्रयोदशानामेका शिष्ट्वाहूय यूपारोहणं रोहेत्' (ĀSS 9 9) इति Sy

अपि वा 'तस्मै सूर्याय हविराजुहोत' इति हवन मन्त्रे सूर्यश्रवणात् सूर्यदेवतोऽयम् । शौनकस्तु दाशतये समाम्नाये मन्त्रदेवता अनुक्रममाण वैश्वदेवान्येकादश सूक्तान्यवोचत् (Cf KSA.26.41 p 20) । तेषां 'तं प्रत्नथा' इत्येतच्चतुर्थं सूक्तम् । तेन तन्मतया वैश्वदेव एव मन्त्र स्यात्, वाजसनेयिनां पुनरनया शुक्रो गृह्यते । स च 'सा प्रथमा संस्कृति' इत्यनेनैन्द्रेण हूयते, तेन तेषामप्यैन्द्र एव ।
स एव सर्वथाप्यैन्द्र शुक्रपात्रदेवतो मन्त्र । अनिरुक्तदेवतालिङ्गत्वात् । शण्डामर्कास्त्वसुरपुरोधसौ सम्मोहनार्थमनेनानिरुक्तदेवतालिङ्गेन मन्त्रेणान्यतर शुक्रामन्थिनोर्गृह्यते । तस्मात्तावनयानिरुक्तदेवतालिङ्गेन मन्त्रेण समो हूयते । सौम्यो वा स्यादयं, सोमो ह्युच्यते मन्थिपात्रेण शुक्रपात्रेण गृह्यमाणो गृहीतो वा सप्तदशशस्त्रशंसनाभिप्रायेण Dur

४ Cf KSA. 26 44.p 20

५ इयमुत्तरा च द्वे ऐन्द्रयावित्याहु । तत्रोपपत्तिमेवमाहु । 'तं प्रत्नथा' इत्येषा शुक्रामन्थिग्रहणे विनियुक्ता । ऐन्द्रौ च शुक्रामन्थिनौ । 'यदैन्द्रं शंसति तेन शुक्रामन्थिना उक्थयन्तौ' (AB 3 1) इति हि ब्राह्मणम् । अध्वर्युसम्प्रैषोऽपि भवति । 'प्रातःप्रात सवस्य शुक्रवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान् प्रस्थितान् प्रेष्य' (SB.4 2 1 23) इति प्रशास्तु प्रैषश्च भवति । 'होता यक्षदिन्द्रं प्रात प्रात सावस्य (ĀSS 5 5) इत्यादि 'प्रस्थिता इन्द्राय सोमा' इति याज्या चैन्द्री 'इदं ते सोम्यं मधु' (ĀSS 5 5) इति । तस्मादैन्द्र्यौ Sy
अवत्सारस्य । यथकर्मसम्बन्धादिन्द्रोऽस्य देवता । 'दोहसे' इति मध्यमपुरुषश्रुते प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्र SKN अवत्सार पञ्चदशर्चं सूक्तमपश्यत् वैश्वदेवम् । चरकाध्वर्यव पुनरनया मन्थिनं गृह्णन्ति । इत्येवं चान्द्रदेवतोऽयं मन्त्र Dur

तमिन्द्रम्[1] । यथात्यन्त पुरातना[2] हुदुदु[3] । यथा वा ततोऽर्वाचीना[4] । यथा वा सम्प्रतितना[5] अदृश्य-
माना । सर्वे[6] यथा वा दृश्यमाना[7] इमे तद्वत् । त्वमपि स्तोत[8] । प्रशस्तम्[9] । मम । बर्हिषि[10]

---

१. त मिन्द्रं P त त्वा स्तुम इति शेष. Mah. तमेवगुणविशिष्टमिन्द्रम् U अत्रापि स एवेन्द्र· प्रत्यक्षेण स्तूयते तमित्यत्र त्वा स्तुम इति शेषः BB त हे भगवन् ! सोम ! तमिन्द्र वा वैश्वदेव गण वा Dur. त त्वामिन्द्र स्तुम इति शेष. SKN.

२. पुरातना यजमाना इव Sy थाल्प्रत्यय उपमार्थीयः। प्रत्नशब्दः पुराणवचनः। चिरन्त-नाना भृग्वादीनामिव फल दोहसे Mah था उपमार्थीय । प्रत्नशब्द. पुराणवचन. । चिरन्तनानामिव ऋषीणा भृगुप्रभृतीनाम् U अयमर्थः—यथा शक्त्यादय. पुराणास्तामस्तुव-स्तथा वयमपि त्वा स्तुम BB कथं पुनर्धोक्षि, इन्द्र वैश्वदेव वा गणम् ? चिरन्तना इव ये महर्षयो भृग्वादयस्तेषा यथा दुग्धवानसि तथाऽस्माकमपि धोक्षि Dur

३. हुदद्दु. P दुदुह is suggested for हुदुदु· ।

४. तो० D. ५. अस्मदीयाः पूर्वे यथा Sy. पूर्वेषामिवर्षीणां साध्यादीनामिव Mah यथा च ततोऽपि पूर्वे भृगुप्रभृतयो मदीया. पित्रादयो वा त्वामस्तुवस्तथा वय स्तुमः BB. पूर्वे इव च शक्तिप्रभृतय ऋषय. । ते हि पूर्वे न च पुराणा. । अत्रिप्रभृतीनामपत्यत्वात् SKN

६. इदानी वर्तमाना यजमाना· । ते यथेन्द्रस्य स्तुत्या फलमलभन्त तद्वद्वयमपि Sy इदानीन्त-नाना यजमानानामिवास्य फल दोहसे Mah इदानीन्तनानामिव यजमानानाम् U यथा वेमे वर्तमानास्त्वा स्तुवन्ति तथा स्तुम. BB यथा वर्तमानकालीनाना यजमानाना धोक्षि तथैवास्माकमपीति Dur इम एव वर्तमाना. । इमथेति निगमप्रसक्तस्य प्रकृतिं निराह —'अयमेततर' आगततर इव भवति । प्रत्यक्षात्यन्तासन्नोपाधित्वादिदम । आपेक्षि-कत्वाद् दूरासन्नव्यपदेशस्य। अत्यन्तविप्रकृष्टा-पेक्षायामीषद्विप्रकर्षप्रतिलब्धासन्नव्यपदेशविषयो-ऽदश्शब्दोऽस्त आह—अमुष्माद् अदस इत्यर्थ· । 'असावस्ततर क्षिप्ततर इव। कुत ? अस्मादिदम इत्यर्थ. । अत्राप्युक्तेनैव प्रकारेण प्रकर्षप्रत्ययोजना । असाविति प्रसङ्गेनाह—अमुथेत्यादि । यथा इमथा, इतीदमवस्था भवत्युपमायाम् । एवमदसोऽप्यमुथा, इति पद व्याख्यातम् । यथा असावित्यनेन कृतनिर्वचनेन पदद्वयेनासावस्ततर इति प्रकृत्यर्थौ, यथेत्युप-मायामिति थाशब्दार्थ । एवममुथेति, यथासा-वित्यनेन व्याख्यातम्। ननु 'था इति चोप-मायाम्' इत्यनेनैव, अमुथा, अन्यथा, इत्यादिक प्रत्नथेत्यादिवद् व्याख्यात, किमुच्यते, अमुथा यथासाविति व्याख्यातमिति ? उच्यते थेति च, इत्यस्यैवाय प्रपञ्चो भाष्यग्रन्थत्वान्नातिमहते दोषाय SKN.

७ प्राणिनो यथा Sy विश्वेषा सर्वेषामृषिपुत्राणामिव Mah यथा विश्वेऽपि त्वा स्तुवन्ति तथा तथा च स्तुमः BB ऋषिपुत्रकाणामृषीणा च सर्वेषा यथा दुग्धवानसि तथाऽस्माकमपि धोक्षि Dur विश्व इव सर्वे इव भविष्यन्तश्चर्षय. SKN

८. सर्वे यथा वा दृश्यमाना is omitted by P

९. हे अन्तरात्मन् ! त्वमपि Sy

१० ०स्त P, D ज्येष्ठम् Sy. तनन तातिर्विस्तारः। ज्येष्ठा उत्कृष्टा तातिर्विस्तारो यस्य तम् । प्रशस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु प्रशस्यो वा ज्येष्ठताति. Mah उत्कृष्टतातिमुत्कृष्ट-विस्तारम् । अथवा . ज्येष्ठताति ज्येष्ठ-प्रशस्यम् U. प्रशस्यतमम् BB अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा ज्येष्ठः । ज्येष्ठ एव ज्येष्ठ-तातिरतिशयेन प्रशस्य वृद्ध वा । अथवा ताति-शब्दस्तनोते. सन्तानवचन· । अतिशयेन वृद्ध प्रशस्तो वा वृष्टिसन्तानो यस्य तम् SKN. ज्येष्ठदीप्तिम् । अथवा ज्येष्ठ. श्रेष्ठ सर्वेषा देवानामिन्द्र. स यस्य राजा सोऽय ज्येष्ठराद् वैश्वदेवगणस्तं ज्येष्ठराजम् Dur

सीदन्तम् । सर्वज्ञम् । स्वदभिमुखम् । शत्रूणां जेतारम् । स्तुत्या वृष्टिलक्षणानि उदकानि । दोहसे । यासु स्तुतिषु

१ यज्ञेषु बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदस्तम् Mah, U बर्हिषि यागे सीदतीति बर्हिषदं, पृषोदरा दित्वात्सकारलोप· BB बर्हिष्याहुतो यज्ञभिर्य सीदति स बर्हिषदं बर्हिषदम् Dur वेविस्तरणे ससारम् SKN

२ सर्वज्ञं सर्वस्य सम्भयितारं वा Sy स्वर्युलोकं वेत्ति जानातीति स्वर्विदम् । तत्र हि तस्य निवास· Mah. स्वःशब्देन द्युलोकोऽभिधीयते । द्युलोकं जानाति तत्र हि तस्य निवास· U सुव· स्वगमादित्यं वा वेत्तीति सुर्विदम् BB स्वरिव यो दृश्यते स स्वर्दृक् तं स्वर्दृशं सूर्यसमानदर्शनमित्यभिप्राय· Dur दिव आदित्यस्य वा स्वरशब्दवाच्यस्य वेदितारम् SKN

३ प्रत्यस्मदभिमुखमञ्चन्तम् Sy आत्मनोऽभिमुखम् Mah आत्मनोऽभिमुखमित्थमवस्थाप्य स्ववीर्येण तर्पयित्वा अस्मै यजमानाय U अमुनाऽर्थवान्तरेण स्तुतिहेतुमाह । त्वां खलु प्रतीचीनं प्रतीचीनगतिं पराङ्मुखमपि साम ध्यान्निधम् । प्रतीचीना गतिरस्यास्तीति प्रतीचीनम् । मत्वर्थीयोऽकारो लुप्यते BB यज्ञाभिमुखमिन्द्रं वैश्वदेवं वा गणमवस्थाप्य स्ववीर्येण तर्पयित्वा Dur तच्छब्दश्रुते र्यच्छब्दोऽध्याहार्य । य· प्रतीचीनम्, प्रत्यं गत्यर्थस्येदं रूपम् । प्रतिगतमन्तरिक्षे, पराङ्मुखमित्यर्थ· SKN

४ शत्रूणां जेतारम् seems to be the explanation of वृजनम् ॥ बलनामैतद्स ति वर्तते । बलवन्तम् Sy बलं बलवद्यज्ञफलम् Mah बलवच्च यज्ञफलम् U बलम् Dur बलनामैतत् । तस्मादर्शआदित्वादच्, बलवन्तम् SKN वृजनमिति बलनाम Ngh 2 9

५ गिरा स्तुत्या साधनेन Sy YV reads धुनिम् for गिरा in RV धुनिम् । 'धूञ् कम्पने' कम्पितारं शत्रूणाम् Mah कम्पयितारं शत्रूणाम् U गिरा गर्जितलक्षणया शब्देन BB स त्वं क्रियासु तासु तथावस्थितस्त्वं गिरा स्तुत्या सहित· Dur वाचा हुङ्कारमात्रेणैवेत्यर्थ· । वाचा वा माध्यमिकया SKN

६ धुक्ष सर्वदा सर्वान् कामान् । इत्यक्षरार्थस्तत्र प्रैष· Sy क्षारयसि । ददासीत्यर्थ· । यत्र मानायेति शेष· Mah. प्रक्षारयसि U दुग्धां मेघं दोहसे क्षारयसि । विकरणव्यत्ययेन शप् । स्वरितेत् । य इति वाऽध्याह्रियते यस्त्वं धोक्षि तं स्तुम· BB यस्मै यजमानाय धोक्षि प्रक्षारयसि Dur क्षारयसि कम् ? साम ध्यान्निधमुदकम् । द्विकर्मकोऽयं 'दुहियाचि' PMBH. 1.4.3 p 334. on Pa. 1.4.51 इत्यादिस्मरणात् SKN

७ यासु यज्ञक्रियासु Mah यासु विक्षु येषु यजमानेषु U यासु क्रियासु यागलक्षणासु BB तमेवं गुणसंयुक्तमिन्द्रं वैश्वदेवं सगणं हे सोम ! यासु क्रियासु Dur यास्विति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् विश· प्रतिनिर्दिश्यन्ते । यासु विक्षु SKN

त्वम्[1]। आशुकारिणम्। शत्रून्[2] जयन्तम्[3]। अनुवर्धयसि[4], इदमिहापि[5] स्मर्तव्यं यथा द्वयोर्मन्त्रयोरेकस्यैवार्थस्य विरस्याभिधानात् एकवचनवहुवचनाभ्यां[6] निर्देश, एवमेकस्मिन्नपि मन्त्रे विरस्याभिधानाद् भिन्नपादस्थयोरेकवचनबहुवचनयोरन्वयो[7] भवतीति[8]।

१ शीघ्रगामिन व्याप्त वा Sy शीघ्रम् Mah, U, Du1. व्यापक वा दिगन्तानाम् BB. शीघ्रम् Dur शीघ्र मुहुत्त्वेनोदकेन वा मेघाञ्जनयन्तम् SKN

२. शत्रु P

३. सर्वमभिभवन्तमिन्द्रम् Sy जयन्त जेतव्यानि वस्तूनि Mah, U लोकानभिभवन्तम् BB जेतव्यानसुरादीन् Dur

४ प्रवृद्धो भवसि वर्धयसि वेन्द्र यथा स्तुत्येति यास्विति व्यत्ययेन बहुवचनम् Sy पुन पुनः सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तासु Mah. वर्धसे पुनः पुनः सत्क्रियसे तासु तासु क्रियासु त्वमवस्थितस्तत्र प्रतीचीन वृजन दोहसे U त्वमनुवर्धसे। अनुक्रमेण वृद्धिं गच्छसि, स्तुत्यनन्तर वा वृद्धिं गच्छसि तासु स्तुमः। यद्वा यासु स्तुतिषु त्वमनुवर्धसे स्तुतो वृद्धिं गच्छसि तास्स्तुतीः कुर्म इति शेषः। स्तुत्या हि स्तोतव्यो वर्धते। यथा 'वर्धन्तु त्वा सुष्टुतय' इति। यद्वा—ईदृशं मेघं दोहसे कम्? वृजन बलकरमुदक गिरा गर्जितेनोपलक्षित. BB स्तुतिभिर्हविर्भिश्चानुपूर्व्येण वर्धसे। येषु देशेषु मनुष्यै स्तूयस इज्यसे च तेष्वित्यर्थः SKN पुन. पुन. सत्क्रियसे Du1

५. ०हावि P

६ एकवचनाभ्या P, D

७. ०रेकवचनयोर० P., D

८ यद्वा। अस्या ऋचोऽर्थान्तरम्। हे इन्द्र! यस्त्व प्रतीचीन प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूल वृजन वर्जनीयमालस्याश्रद्धादिकं दोहसे रिक्तीकरोषि विनाशयसि 'दुह प्रपूरणे' प्रपूरण रिक्तकरणमिति क्षीरस्वामी। किञ्च यासु क्रियासु धुनि त्वदनुग्रहाच्छत्रून् कम्पयन्तमाशु क्षिप्रकारिण जयन्त सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तराण्यतिशयानमेन यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या च यस्त्व वर्धसे तासु क्रियासु तं त्वा स्तुम इति शेषः। कथमिव प्रत्नथा थाप्रत्यय उपमार्थ.। प्रत्ना पुरातना भृग्वादयो यथा त्वामस्तुवन् पूर्वथा पूर्वे पित्रादय इव। विश्वथा अतीता. सर्वे यजमाना इव.। इमथा इदानीन्तना वर्तमाना. यजमाना इव वयं त्वा स्तुम इत्यर्थः। कीदृश त्वाम्। ज्येष्ठतातिं स्वार्थे तातिः। ज्येष्ठमित्यर्थ.। बर्हिषद यागे सन्निहितत्वेन तिष्ठन्तम्। स्वर्विदं यजमानाय दातव्यं स्वर्गं वेत्तीति स्वर्वित् Mah.

प्रत्न इव पूर्व इव विश्व इवेम इवेति। अथमेततरोऽमुष्मात्। असावस्ततरोऽस्मात्। अमुथा यथासाविति व्याख्यातम् N 3. 16, SKN II 175, 176

इमा त्वेव शुक्रस्य पुरोरुच कुर्यात्। तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषद ꣳ स्वर्विदमित्यत्ता ह्येतमन्वस्ता हि ज्येष्ठस्तस्मादाह ज्येष्ठतातिं बर्हिषद ꣳ स्वर्विदम् प्रतीचीन वृजन दोहसे धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे। उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वैष ते योनिर्वीरता पाहीति सादयत्यत्ता ह्येतमन्वत्ता हि वीरस्तस्मादाहैष ते योनिर्वीरतां पाहीति दक्षिणार्धे सादयत्येता ꣳ ह्येष दिशमनु संचरति। SB 4 2 1 9, P.353. This stanza = YV 7 12 = TS 1. 4. 9.1.

अत्र 'वर्धसे' इत्यन्त एव पाठ ऋग्वेदस्य, ततोग्रे यजुरनुरोधेन। अथचर्चि 'गिराशुम्' इत्यस्ति पर यजुषि 'धुनिमाशुम्' इत्यस्ति पाठः।

श्रिये सुदृशीरुपरस्य याः स्वर्विरोचमानः ककुभामचोदते ।
सुगोपा असि न दभाय सुक्रतो परो मायाभिर्ऋत आस नाम ते ॥ २ ॥

श्रिये । भूम्याश्रयणार्थम् । सुदृशीः । मेघस्य स्तनूना । यास्त्वमिन्द्र । प्रग प्रार्पयसि । ककुना म्मग्धिन । यथादर्थे पादरा ोपधियनस्तमिवपना भिर्मातिगम्य पारयिन्या ताणा गहितमिति ना सोतारस्त्वा सुद्धवीति । एव च त्वमिन्द्र । जगत सुष्ठ गोपयिता । भवसि । सुकर्मन् । न च । हिंसार्थं भवसि तरसि च शत्रून् । प्रजाभिः । तथा इन्द्र नाक स्त्वादिक तव । नाम । उदकनिमित्तम् । सम्भूत कीत्यमानमिति ।

अत्यं हविः सचते सच्च धातु चारिष्टगातुः स होता सहोभरिः ।
प्रसर्स्राणो अनु बर्हिर्वृषा शिशुर्मध्ये युवाजरो विस्रुहा हितः ॥ ३ ॥

सत्यम् । पाथियास्तोकाद्यान् प्रति गमनं निहितम् ? हविः । गमन । जङ्गमं पश्वादिकम् । स्थावर मोषध्यादिकम् । च । अहिंसितमार्गः । स । होता राक्षसानार्थम् । बलस्य भर्ता । तथा बर्हिः । तदीदृश्य ।

---

१ श्रीये D
२ हे इन्द्र । Sy
३ प्राणिनां श्रयणाय प्रकर्षो भवति तया Sy
४ ०न P, D
सुरोचमाना Sy
५ मेघस्य सम्बन्धिन्य Sy
६ यस्त्व० P या आप सन्ति तासामपाम् Sy
७. सर्वासां दिशां मध्ये Sy
८ प्रचोदते चोदते P प्रप्रेरयितु । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी Sy
९. चोदच्छन्द P
१० प्राणिनां सुष्ठु गोपायितासि Sy
११ शोभनवृष्टिप्रदानादिकमसिन्द्र । Sy
१२ दम्भनाय वधाय प्राणिनाम् Sy
१३ प्रभवसि Sy
१४ त्वं च मायाभि आसुरीभि Sy
१५. त्वदीयं नामकं रूपम् Sy
१६ It seems to be the explanation of ऋते ॥ सत्यलोके Sy
१७. भवत् P ०त भूत D आस्ते Sy
१८ ०न १० P
१९ VM ignores स्व । विरोचमान and पर ॥ स्व स्वर्गे । पर मायाभ्य परस्ताद् वर्तमान Sy
२० सत्य P
२१ इयमाग्नयी होतुरवमुपस्यार्विसिन्नं । अयमग्नि Sy
२२ सततमतनार्हम् Sy
२३ आज्यादिकम् Sy
२४ सत्फलसाधनत्वाद्धविरपि सत् Sy
२५ जगम पश्वादि P
२६ धारकं सूर्यस्य । हूयमानस्य हविष आदित्यद्वारा वृष्टिसाधनत्वात् । तया च वृष्ट्या प्रजोत्पत्तर्धारकत्वम् । तथा हि 'अग्नौ प्रास्ताहुति सम्यगा दित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं तत प्रजा' (Manu 3 76) Sy
२७. अहिंसितगमन । सति तस्य गमने यज्ञनिष्पत्त्या फलसिद्धिरिष्टगमनत्वम् Sy
२८ स खलु Sy
२९ होमनिष्पादक: Sy
३० बर्हि D

प्रसर्त्राणं[1] । कामाना वर्षिता[2] । शिशु[3] । सोऽयमन्तरिक्षस्थानामपाम्[4] । मध्ये । निहित[5] । अजर[6] । युवेति[7] ।[8]

प्र वं एते सुयुजो यार्मन्निष्टये नीचीरमुष्मैं युम्य ऋतावृधः ।
सुयन्तुभिः सर्वशासैरभीशुभिः क्रिविर्नामानि प्रवणे मुषायति ॥ ४ ॥

[9]प्र वः । समीपस्थानृषीनवत्सारो वदति—हे ऋषय । अग्ने । एते रश्मय । दिव प्रति गमने[10] । युष्माकम् । अभ्युदयार्थं[11] भवन्ति । सुयोजना[12] यस्मात् । अस्मै अग्नये,[13] अन्तरिक्षे वर्तमानाय । नीचीनाग्रा[14] । उदकस्य यन्त्यौ ? ज्वाला[15] विद्यते । इत्येतदेव विस्पष्टमाह शोभनयमनै[16] । सर्वस्य[17] जगत शासितृभि । रश्मिभि । कूपसदृशोऽय[18] पार्थिवोऽग्नि । अन्तरिक्षस्थान्युदकानि[19] । पृथिव्याम्[20] । आहरति[21] ।

संजर्भुराणस्तरुभिः सुतेगृभं वयाकिनं चित्तगर्भासु सुस्वरुः ।
धारवाकेष्वृजुगाथ शोभसे वर्धस्व पत्नीरभि जीवो अध्वरे ॥ ५ ॥

सजर्भुराणः । ज्वलनसाधै[22]स्तरुभि[23]रात्माश्रयै[24] । सम्भरन्[25] । सुते गृहीतम्[26] । वयाकशब्दो[27] मिश्रणवचन व्याघारणशेषेणाज्येन मिश्रित[28] पात्नीवतो[29] भवति । विचित्तगर्भा[30] पष्ठौही[31] दक्षिणेत्यत्र प्रज्ञातगर्भेत्यर्थं[32]

---

१. प्रसत्राणः P., D प्रकर्षेण सरन् Sy.
२. वर्षकः फलस्य Sy
३. स इव रक्षणीयोऽप्रौढो वा Sy
४. It seems to be the explanation of विस्रुहा ॥ विस्रुहाणामोषधीनाम् Sy
५. स्थापितः Sy
६. ०रा P जरारहितः Sy
७. सर्वत्र मिश्रयिता Sy
८. VM ignores च ।
९. एषा सौरी वा Sy
१०. यज्ञगमने Sy.
११. एषणाय Sy
१२. सुष्ठु परस्परं सयुक्ताः Sy
१३ यजमानाय Sy
१४. नीचं गच्छन्तीति शेषः Sy
१५. यम्य' यम्या गमनार्हाः । अथवा यमो नियमितादित्य' । तस्य सम्बन्धिन Sy
१६ ०भननय० P सुगमनैः Sy
१७. सर्वस्य शासकैः Sy
१८. क्रिविः कर्ता Sy.
१९. नामान्युदकानि Sy
२०. निम्ने भूप्रदेशे Sy
२१. मुष्णाति । आदत्त इत्यर्थः । अथवाग्निना-वाह्यस्याग्नेरेतेऽश्वा इष्टये यज्ञगमनाय यामनि रथे सुयुजः प्रगच्छन्ति । शिष्टं समानम् । क्रिविः क्रिविसदृशोऽग्निः प्रवणे नामानि हवींष्युक्तलक्षणाभिर्ज्वालाभिर्मुषायत्यादत्ते Sy.
२२. ०लसा० P
२३. तरभि० P, D तरुविकारैर्ग्रहैः Sy
२४. ०त्मश्र० D
२५. संभेरन् P. गृभ्णन् गृह्णन् Sy
२६. अभिषुतेन रसेन गृहीतम् Sy
२७. ब्दं P
२८. श्रितः P, D कुत्सिता वयाः शाखा वयाका लता । तद्वन्त सोमम् Sy
२९. वन्तीवतो P
३०. चित्तग्राहिणीषु स्तुतिषु, स्तुतिभिः सह Sy
३१. वष्टौह P
३२. ०ज्ञागत० P.

सूत्रकारेरुक्त इह तु मुमतिष्विस्यर्थ । शोभनं[1]स्वरणस्त्वमग्न ! स्तुतिवाक्यानां धारकस्त्व[2]स्मासु । शो[3]भनस्तुत शोभसे[4] स[5] त्वम् । पत्नी[6] । लक्षीकृत्य । तथागाथम् । जीर्य[8]मानोऽनुपनान्स । मर्यस्त्वति[9] ।

याद्दृगेव ददृशे तादृगुच्यते स छायया दधिरे सिध्रयाप्स्वा ।
महीमस्मभ्यमुरुपामुरु ज्रयो बृहत्सुवीरमनपच्युतं सहः ॥ ६ ॥

याद्दृक ॥ सूर्यो देवता[10] ॥ यादृक[11] । एव । ददृश[12] । तादृगेव । अस्माभिरुच्यत यथा दृष्टमेव भूम इत्यर्थस्तमाह । आदित्यस्य रश्मयोऽस्मभ्यम्[13] । महतीम्[14] । उरुणामर्पानां सातिम्[15] । महत्[16] । वग शारीरम् । महत्[17] । शोभनपुत्रयुक्तम्[18] । अप्रस्खलितम्[19] । सह[20] इत्येतत्[21] नयम् । अप्सु[22] । सह धारयन्ति[23] । आत्मीयया कामाना धारयिष्ण्या[24] । छायये[25]ति ।

वेत्यग्रुर्जनिवान्वा अति स्पृधः समर्यता मनसा सूर्यः कविः ।
घ्रंसं रक्षन्तं परि विश्वतो गयमस्माकं शर्म वनवत्स्वावसुः ॥ ७ ॥

[26]वेति । प्रतिगच्छति[27] । गमनशील[28] । उदित[29] । भानुभि[30] । सह्यामभिच्छन्ती[31] । मनसा[32] । आशस्त[33]मिमम्[34] ।

---

१ ०न स्व० D शोभनगमन शोभनस्तुतिको वा त्वम् Sy
२ धारयन्ति वाकान् स्तोत्राणीति धारयाका ऋत्विग्यजमाना । तेषु मध्ये Sy
३ शोभनस्तुतिक अग्ने ! Sy
४ सुशोभसे P
५ Omitted by P
६ पालयित्रीरोषधीर्ज्वाला वा Sy
७ अभिमुखम् Sy
८ सर्वस्य जीवयिता Sy
९ अभिवर्षय Sy
१० एषा वैश्वदेवी Sy
११ वक P वृक D
१२ यादृगूपमेव दृश्यते तादृगूपमेवोच्यते । यथा दृष्टमेव स्तूयते नतु परवचनप्रत्ययेन Sy
१३ प्रयच्छन्त्वित्यर्थः Sy
१४ पृथ्वीम् Sy
१५ ०पामनां सातिं P ०तिं D बहुव्याप्रीं रयिम् Sy
१६ प्रसूतम् Sy
१७ मह P
१८ शोभनवीर्यमपत्यम् Sy
१९ अप्रच्छस्युतं P, D अनुपक्षीणम् Sy
२० बलं चाभिभावुकम् Sy
२१ इत्यूतं P ०त्येत D
२२ व्यापिकासु स्तुतिषु अप्स्वेव वा Sy
२३ सम्यग्धारयन्ति स्वीयं रूपं स्तुतिं वा Sy
२४ साधिकया सह Sy
२५ दीप्त्या Sy
२६ इयं सौरी Sy
२७ प्रतिगच्छति मन्देहानसुरान् योद्धुम् Sy
२८ अग्रगामी Sy
२९ जन्मवान् जायावान् वा । उषा ह्यस्य जाया । वा इति प्रसिद्धौ Sy
३० भानू P भानु D
३१ ०त P समरमिच्छता Sy
३२ मसास्त P ममसास्त D
३३ प्र० P क्रान्तदर्शी Sy
३४ ०मिम् P

अहं[1] । सर्वमेव मनुष्याणा गृहम्[2] । सर्वत । रक्षन्तम्[3] । अस्माकम् । सुखम्[4] । परि[5] । वनवत्[6] । स्वभूत-
हविर्धनो[7]ऽस्मदीयो[8] होता ततो यथा यजमानमभिगच्छति तथा याचन परिवननम्[9] ।

ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुन ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते ।
यादृश्मिन्धायि तमपस्यया विदद्य उ स्वयं वहते सो अरं करत् ॥ ८ ॥

ज्यायांसम्[10, 11] । अस्य । यजमानस्य[12] । प्रज्ञानेन[13] । अतिशयेन प्रशस्य त्वाम्[14] । ऋषिभि कीर्त्यमानम्[15] ।
नाम[16] । चरति त्वामुपतिष्ठतीत्यर्थ[17] । यास्वप्सु[18] । तव[19] । नाम कीर्तितं[20] भवति एधयत्युदकानीत्यर्थः । परोक्ष

---

१. दीप्तम् Sy
२. गह P गृहमन्तरिक्ष वा Sy
३. रक्षन्तं परिचरेमेति शेषः Sy
४. ०ख P
५. सम्यक् Sy.
६. वद्यात् Sy
७. स्वायत्तधनः सन् Sy
८. य P., D.
९. VM. ignores वै । स्पृधः and सूर्यः ॥ स्पृधः सङ्ग्रामान् । सूर्यः देवः Sy
१०. इयमाग्नेयी सौरी वा । हे देव! Sy अवत्सारस्यार्षम् । आदित्यस्वरूपेणाग्निरूपेण चोच्यते SKN अवत्सारस्येदमार्षम् Dur
११. माज्यां० P.
१२. जमस्य D यततिर्गतिकर्मा गन्तुरस्य सूर्यस्य । कर्मणि षष्ठ्यौ । अमुं गन्तारम् Sy यतति-गंत्यर्थः । गमनशीलस्य तव स्वभूतमण्डलस्य यदा त्वमग्निस्तदाऽस्य यतुनस्यादित्यस्यैव SKN कर्मणि षष्ठ्यौ वा । यतनशीलस्य भगवतः सूर्यस्य Dur
१३. प्रज्ञापकेन कर्मणा । उदयादिलक्षणेन विशिष्टम् Sy. कर्मणोदयलक्षणेन । आदित्यमण्डलस्यै-वोदयवेलायामुदितमात्रे मण्डले SKN कर्मणा प्रज्ञया वा Dur.
१४. ०नेतिन P अतिशयेन प्रवृद्धम् Sy अत्र चैकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । य सर्वतो ज्यायासमतिशयेन प्रशस्यं वृद्ध वा महान्तमादित्यमग्निं वा SKN महत्तरम् Dur
१५. ऋषिभिः स्तुत्य त्वाम् Sy. स्वरतीत्यर्चतिकर्मा । ऋषिस्तुत्यम् SKN.
ऋषिभिः स्वर्यते स्तूयत इत्यृषिस्वरस्तमृषिस्वरं स्तुवन् Dur
१६. नमन नामक वा रूपं वर्तते ताभिरित्यर्थ. । यद्वास्य यतुनस्य गमनशीलस्य तव केतुना तमो-निर्हरणादिकर्मणा विशिष्ट त्वा चरति Sy. देवताभूतस्य स्तूयमानस्य अभिधानम् । तव नमन वा प्रह्वीभावमागत्य तव तासु त्वमिज्यसे चेत्यर्थः SKN नमनं तव हे भगवन्नग्ने Dur.
१७. गच्छति । भजते यजमानः Sy. चरतिरत्र शुद्धोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । आहुतिप्रदान-कर्मणोपस्थानं चरति SKN. प्रचरति Dur.
१८. यास्वाप्सु P केन साधनेन? यासु स्तुतिषु Sy. अग्निहोत्रहोमोपस्थानयागादिक्रियासु SKN. यासु क्रियासु Dur
१९. त्वदीयम् Sy
२०. कीर्ति P.

उत्तरार्द्ध यावृशे[1] कामे[2] मम[3]। सूर्यो निहितो[4] भवति। स[5] कामम्[6]। तदीयकर्मेच्छया[7]। स लभते[8]। य[9]। एवास्मै[10]। स्वयं[11] हविः[12]। वहते[13]। स[14] स्वयमेव। पर्याप्तं[15] धनमात्मनः। करोति[16]।

समुद्रमासामव तस्थे अग्रिमा न रिष्यति सवनं यस्मिन्नायता।
अत्रा न हार्दि क्रवणस्य रेजते यत्रा मतिर्विद्यते पूतबन्धनी ॥ ९ ॥

समुद्रम्[17]। मासु[18] नाम त उच्चारयन्ति, भासामपाम्[19]। अग्रिमा[20]। अन्तरिक्षम्[21]। प्रत्यवतस्थे[22] अथो गच्छति[23]। किं च ता इमा आपो यस्मिन् सवने[24]। वितता भवन्ति[25]। तत् सवनम्[26]। न। रिष्यतीति[27]। किं च

---

१ यावृशे यावृशे D यावृश एव कामे SKN
- स एवं सर्वस्तासु क्रियासु यावृशे कामे एवमत्र शब्दसाम्यात् 'यावृश्मिन्' इत्य स्य 'यावृशे' इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते Dur
२ ०मे मनु P ०मेनु D
३ ममनु P
४ धायि धत्ते। कर्त्तरि चिण्। सामर्थ्यान्मनो गम्यते Sy व्यत्ययेनायं कर्तरि चिण् द्रष्टव्यः। धत्ते, किम्? सामर्थ्यान्मनः SKN मनो धत्ते Dur
५ यथानिर्देशं प्रतिनिर्देष्टव्यत्वात्तावृशमित्यर्थो ता तच्च। तावृशं कामम् Sy यावृशमित्युद्दे- शावुद्दिष्टस्य च प्रतिनिर्देष्टव्यत्वात् तावृक्- शब्दस्यार्थे तावृशमेव SKN तावृशं कामम् Dur
६ कामयत् P, D
७. कर्मणा हविःस्तुत्याविलक्षणेन Sy अपः कर्म, अप एवापस्या, स्वार्थिकस्तद्धितः। तयाऽस्य मा तेन परिचारेण कर्मणत्यर्थः SKN तया ऽस्यया क्रियया हविःस्तुत्याविलक्षणया Dur
८. विन्दते Sy विदेर्लाभार्थस्येदम्। विन्दति लभते च SKN तव प्रसादात् अस भतेत्यर्थः Dur
९. Omitted by P य एव स्वयमनन्यप्रेरितः सन् स्वमनीषयैव Sy
१० उकारोऽत्र चार्थे। यश्च SKN
११ स्वयमेव श्रद्धया न परेण प्रेरितः सन् SKN
१२ पवि D किम्? सामर्थ्यादाहुतीः स्तुतीश्च SKN स्तुतीः Dur
१३ P reads यविहुते for हविः। वहते॥ धारयति फलम् Sy स्वां प्रति प्रापयति SKN स्वां प्रत्यावरयान् प्रापयति Dur
१४ सए P स एव Dur
१५ अलमत्ययम् Sy पर्याप्तं बहु SKN पर्या- प्तमात्मनः Dur
१६ अयया य उ य एव स्वयं यहते स्वयमेवानुतिष्ठति सोऽस्यैव कुर्यात्। न ह्यन्येन कारितं फल- मश्नुयात् Sy आत्मनः करोति नेतारः SKN अभिप्रेतमर्थं करोति Dur
यावृशोऽस्यायि तमपस्यया विदत् N 6 15, SKN II 440
१७. इयमपि सौरी Sy
१८ सु P
१९. स्तुतीनाम्। यद्वासां प्रजानामृत्विजां स्तुति- रिति सम्बन्धः Sy
२० अत्यन्तं श्रेष्ठास्मदीया स्तुतिः Sy
२१ अप्रन्तरिक्षम P, D समुद्रवत् पयवसानभूतं सूर्यम् Sy
समुद्रमित्यन्तरिक्षनाम Ngh 1 3
२२ अवगच्छति Sy
२३ गच्छ D
२४ आयता विस्तीर्णानि स्तोत्राणि तत्सवनमिति Sy
२५ भवति P, D
२६ सूयते सोमोऽत्रेति सवनं यज्ञगृहम् Sy
२७. न हिंस्यते किन्तु प्रवर्धते इत्यर्थः Sy

अप्स्वेव[१] । हृदयाभिलषितम्[२] । वर्षणशीलस्य स्तोतु[३] । न[४] । चलते[५], अपामेव स्तोत्रेऽभिलषित सिध्यतीत्यर्थ ।
या स्वप्सु[६] । विद्यते[७] । स्तुति[८]. । पवनस्य[९] बन्धनी शोधयन्तीति ह्यापा स्तुति[१०] ।

स हि क्षत्रस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सध्रेः ।
अवत्सारस्य स्पृणवाम रण्वभिः शविष्ठं वाजं विदुषा चिदर्ध्यम् ॥ १० ॥

स हि[११] । 'चित्ति स्रुक्[१२]' 'चित्तमाज्यम्[१३]' 'चित्त[१४] च चित्तिश्च[१५]' इत्यादिषु चित्तशब्दश्चिन्तितवचनो दृष्ट[१६] । स. । हि सूर्य[१७] । पञ्चानाम्[१८] । अभिलषितै सहाजगामेति शेष. । सम्प्रति ममावत्सारस्यापि[१९] । रमणीयै[२०] स्तोत्रै । स्पृशाम[२१] । सूर्यादस्माद् बलवत्तमम्[२२] । अन्नम्, यदन्नम्[२३] । जानता सर्वेण[२४] । पूजनीयमिति[२५] ।[२६]

श्येन आसामदितिः कक्ष्यो३ मदो विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः ।
समन्यमन्यमर्थयन्त्येतवे विदुर्विषाणं परिपानमन्ति ते ॥ ११ ॥

श्येनः । द्यावापृथिव्यो[२७] कक्ष[२८] सेवमान । मेघ[२९] । अदीन[३०], अद्भि । आसा[३१] विशाम् । मदयिता[३२] भवति[३३]

---

१. अस्वोप P.
२. हृदयसम्बन्धि हृदयगत काम्य फलम् Sy
३. स्तुतिकर्तुः Sy
४. स्तोर्न्न P., D
५. मलते P. न विचलति । न मृषा भवति Sy
६. यस्मिन् स्तोतृगृहे Sy
७. अत्र न रेजत इति Sy.
८. ०ति P.
९. ववनस्य P.
१०. ०ति P
११. इयमपि सौरी Sy
१२. ०त्ति स्तुत् P. ०ति स्रु० D MS. 191
१३. थित्त० P, D. MS 191
१४. ०त्त P
१५. वित्तश्च P वित्त च D. MS 1 4 14
१६. The passage चित्तिः ... दृष्टः should immediately follow अभिलषितैः सहाजगामेति शेष ।
१७. हितो P हिता D खलु सविता देव. सर्वैः स्तुत्य. सर्वकामपूरक इत्यर्थ. । हिशब्दो लोकवेदयो प्रसिद्धिद्योतकः Sy तस्मात् सकाशात् Sy. पञ्चानाम् refers to five saints as क्षत्रस्य । मनसस्य । एवावदस्य । यजतस्य and सध्रेः ।
१८. ०ञ्चनाम् P., D. अत्र 'अन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गा' इत्युक्तत्वात् क्षत्रादय ऋषयः । क्षत्रस्य मनसस्य एवावदस्य यजतस्य सध्रेः चैषामृषीणामस्माकम् Sy.
१९. व० P., D.
२०. रमणीयाभिः Sy
२१. पूरयाम Sy.
२२. अतिशयेन बलवत् Sy.
२३. 'अन्नं वै वाज.' (TB.1.3.6.6.) इति श्रुते. Sy
२४. विपश्चिता Sy
२५. समर्धनीय स्पृणवाम । क्षत्रादयो वयमिति सम्बन्धः Sy.
२६. VM. ignores चित् ।
२७. मददेवत्येयम् Sy.
२८. ०थिव्याः D कक्ष्यपूरकश्च भवतीति शेषः Sy
२९. शसनीयगमनः शीघ्रं पालृसकाश गन्ता Sy
३०. ०दिनः P अतिसमृद्ध. Sy
३१. अपा सोमरसलक्षणानाम् Sy
३२. विश्ववारादीना त्रयाणामृषीणां स्वभूत. मद Sy
३३. ०न्ति P

कासामित्याह—विश्ववारस्य । यजतस्य च । कर्मवत[1] स इमे[2] क्षत्रप्रभृतय इत पूर्वमज्ञानात्[3] त्वत्तो व्यति-
रिक्तम् । अयमन्यम्[4] आत्मनोऽभ्युदयार्थम् । गन्तुम्[5] । समर्थयन्ति[6] । ते सम्प्रति विशेषेण प्रयच्छन्तम्[7] । परितो
रक्षितारम्[8] । मन्तिने । त्वाम्[9] । विदुरिति[10] ।

सदापृणो यजतो वि द्विषो वधीद्बाहुवृक्तः श्रुतवित्तर्यो वः सचा ।
उभा स वरा प्रत्येति भाति च यदीं गणं भजते सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

सदापृण[11] । सदापृणोऽयम्[12] । शत्रून । अवधीत्[13] । ततो[14] यजतश्च[15] । तथा बाहुवृक्तः[16] । तथा श्रुतवित्[17] ।
व, एष सदापृणादीनाम्[18] । सहायभूतः[19] । सूर्यश्च[20] । उभौ[21] । स[22] । वारकौ[23] । शत्रून्[24] प्रति । गच्छति[25] । भाति ।
चान्तिकस्थो दूरस्थश्चोभौ शत्रू भवतः । यदि[26] । एनम् । इन्द्रादीनां गणम्[27] । भजते[28] । सुप्रगमनैः[29] ।

सुतम्भरो यजमानस्य सत्पतिर्विश्वासामूधः स धियामुदञ्चनः ।
भरद्धेनू रसवच्छिश्रिये पयोऽनुब्रुवाणो अध्येति न स्वपन् ॥ १३ ॥

सुतम्भरः । अयं सुतम्भरः[31] । यजमानस्य ममावत्सारस्य[32] । सतां पतिः[33] । सर्वासामेव विद्यानाम्[34] ।

---

१ ०र्मव० P
२ ते विश्ववारादय सत्रे प्रवृत्ता Sy
३ इत पूर्वमज्ञानात् is omitted by P ०ना D
४ परस्परम् Sy
५ सोमं प्राप्तुं तत्पानाय Sy
६ याचन्तेऽनुज्ञाम् Sy
७ विशेषेण मदस्य दातारम् Sy
८ परिपालनम् Sy
९ त्वा P
१० जानन्ति लभन्ते वा Sy
११ ०दापृण P ०दापृणं D
१२ ०पृणो० P, D सदापृण सर्वदा दानशील एतन्नामा Sy
१३ हिंस्यात् Sy
१४ तत P D
१५ यजत० P यष्टा च Sy
१६ ०त्त P
बाहुभ्यां वृक्तकर्मवत्त्व Sy
१७. श्रुतस्य वेत्ता च Sy
१८ सदापृणादीनाम P एतेषां पञ्चानां परस्परा पेक्षया प्रत्यकमेकवचनम् । स स ऋषि Sy
१९ ०त P, D पुत्राभि सहित इत्यर्थ Sy
२० तर्यश्च is suggested for सूर्यश्च ।
२१ इह लोकपरलोकविषयौ कामौ Sy
२२ Omitted by D ऋषि Sy
२३ वारणौ P श्रेष्ठौ Sy
२४ शत्रू P
२५ अभिगच्छति Sy
२६ यस्मात् Sy
२७ देवसङ्घम् Sy
२८ ०त P तस्मादेवं भवतीति Sy
२९ ०न D सुष्ठु प्रकर्षेण निम्नयद्भि Sy
३० VM ignores वि ।
३१ यागनिर्वाहक एतन्नामा ऋषि Sy
३२ अवत्सारस्य मम Sy
३३ ०रस्य (पि रमणीयं स्तोत्र) सतां P सतां विद्यमानानां फलानां पालयिता होता भव तीत्यर्थ Sy
३४ सर्वेषां कर्मणाम् Sy

ऊर्ध्वोऽभवत्[१]। ततश्च स । कर्मणाम् । ममोदञ्चन[२] उत्थापक आसीत् । तथा मया[३] दत्ता धेनु[४] च[५]। भरत्[६]। तस्या[७] रसवत्[८]। पयश्च[९]। शिश्रिये[१०]। सोऽयं[११] मन्त्राणामर्थमनुब्रुवाणो[१२] मन्त्रान् विस्पष्टम् । अधीते[१३]। न । स्वपन्[१४] अविस्पष्टमिति ।

यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति ।
यो जागार तमयं सोम आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १४ ॥

य । प्रसङ्गाज् जागरणगुणानाह—इति । सख्येऽभिमुखस्थाने[१५] सख्ये न्योका इति[१६]।

अग्निर्जागार तमृचः कामयन्तेऽग्निर्जागार तमु सामानि यन्ति ।
अग्निर्जागार तमयं सोम आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः[१६] ॥ १५ ॥

उक्तमर्थमुदाहरणेन द्रढयति—अग्निरिति[१७]।

V. 45.

विदा दिवो विष्यन्नद्रिमुक्थैरायत्या उषसो अर्चिनो गुः ।
अपावृत व्रजिनीरुत्स्वर्गाद्वि दुरो मानुषीर्देव आवः ॥ १ ॥

विदा[१८] ॥ सदापृण[१९] ॥ "अहर्देवानामासीद् रात्रिरसुराणा तेऽसुरा यद् देवानामवित्तमवेद्यमासीत्

---

१. उद्धततरं फलम् Sy २. उदकञ्चन. P, D ऊर्ध्वमुद्गमयिता फलप्रापक इत्यर्थ. Sy
३. ममया P, D ४. गौ. Sy
५. दत्तानण्डनुञ्च P ६. अहरत् Sy.
७. तस्य P ८. सारवत् Sy
९. वय० D १० श्रयति चास्य सामर्थ्यात् Sy ११. सोम P, D
१२. तत्सर्वम्—अनुक्रमेण सङ्कीर्तयन् Sy
१३. स्मरत्यवत्सारः सुतम्भरस्तादृश इति Sy
१४. स्वापमकुर्वन्ननवरतम् Sy १५. ०स्थने P
१६. VM does not explain this stanza यः देव. । जागार सर्वदा विनिद्रो जागरूको गृहे वर्तते । तम् । ऋच सर्वशास्त्रात्मिका. । कामयन्ते । यश्च जागार तमु तमेव सामानि स्तोत्ररूपाणि यन्ति प्राप्नुवन्ति । यो जागार तमयमभिषुत. सोम., आह वक्ति मा स्वीकुर्विति । हे अग्ने ! तादृशस्य । तव सख्ये समानाख्याने हितकरणे न्योका नियतस्थानः अहमस्मि भवामि Sy.
१७ Ms D puts the figure ॥४४॥ here to indicate the end of the forty-fourth hymn No such number is given in P पूर्वयैव निगदितव्याख्या । य इत्यस्य स्थानेऽग्निरिति विशेषः Sy.
१८ अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'विदा दिवः' इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । सदापृणो नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । 'वै तत्' (KSA 26 41 p 20) इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् । 'विदा एकादश सदापृणः' (KSA 26 45 p 20) इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः । अत्रेन्द्रादयो लिङ्गोक्तदेवता । अत्राङ्गिरसां पणिभिरपहृत्य गिरेरधःस्थापितानां गवामिन्द्रेण विमोकः प्रतिपाद्यते Sy
१९. ०पृण. P, D

तेन सह[1] रात्रिं प्राविशन्[2] इति ब्राह्मणं तत्रेदं सूक्तं प्रवर्तते। हे स्तोत[3] स्तोत्रै[4]। शिलोच्चयम्। विमुञ्चन्[5]। स्वर्गाल्लोकाद् देवै सह शिलोच्चयम्। समस्व[6] गच्छ[7] प्रकाशीकरणार्थम्। प्रागच्छन्त्या[8]। उषस[9]। दीप्तमस्य[10]। प्रागता[11]। तथा सूर्यस्य। उदगात्। उद्गतस्य अपावृतवान्[12]। व्रजवती[13] शिलोच्चयपरिवृता गा। स्वरित्या वित्यनाम[14]। तथा तमसा तिरोहिता मानुषीस्य[15]। दुर[16]। विवृतवानिति[17][18]।

वि सूर्यो अमतिं न श्रियं सादोर्वाद्गवां माता जानती गात्।
धन्वर्णसो नद्यः खादोअर्णाः स्थूणेव सुमिता दृंहत द्यौः ॥ २ ॥

वि सूर्य। यथालङ्कृत[19] कश्चित्। आत्मीयं रूप[20] प्रकाशयत्येवम्। सूर्य[21]। आत्मीया तेजोभि[22] कृता[23] श्रियम्[24]। प्रकाशीकरणाय व्यमुञ्चत[25]। अथ गवाम्[26]। ऊर्वात् उरो[27] महत सद्मात्। माता[28] सरमा[29] पणिभिरप हृता गा इव। जानती[30]। आजगाम[31]। अथ शिलोच्चय प्रति गच्छन्तां देवाना गमनविघ्नकारिणीर्गच्छदुदका[32]।

---

१ सहा P, D
२ Omitted by P
३ ०त्रै P अङ्गिरसां स्तुतिनिर्मिनिमित्तभूतानि Sy
४ ०म P वच्चम् Sy
५ विमुञ्चन् P, D प्रक्षिपन्। रक्षकाणामुपरि गिरिभेदनाय च विष्यन् Sy
६ ०स्वे P प्रवेशमविज्ञ। किम्, गा निगूढा इति सम्बन्ध Sy
७ ०क्ष० P
८ आगामिन्या Sy
९ उषस सम्बन्धिन Sy
१० ०प्ति० D रश्मय Sy
११ अगच्छन् सर्वत्र प्रसृता अभवन् Sy
१२ अपावृणोत् Sy
१३ सूक्ष्मावकाशादुद्गतस्यापावृतावान् व्रजपती P उदकादुद्गतं चापावृतवान् प्रजपती D तम पुञ्जवतीर्निशा Sy
१४ ०स्यादिना P यादिनाम D The passage स्वरित्यादित्यनाम should immediately follow सूर्यस्य and precede उदगात्॥ सरणशील आदित्य Sy
१५ मनुष्यसम्बन्धिनी Sy
१६ द्वाराणि Sy
१७ अपावृणोत्। अन्धकारापनयनेन मनुष्यादिव्यव हारायाकरोदित्यर्थ Sy
१८ VM ignores देव।
१९ ०थाकृ० P यथा seems to be the explanation of न।
२० अमतिम्। रूपमिव द्रव्यम्। यथा द्रव्याणि घटपटादीनि नीलपीतादिरूपं लभन्ते तद्वत् Sy अमतिरिति रूपनाम Ngh 3 7
२१ देव Sy
२२ ०भि D
२३ ०ता P
२४ ०य P दीप्तिम् Sy
२५ विसृजते प्रकाशयतीत्यर्थ Sy
२६ रश्मीनाम् Sy
२७ ०रो P महतोऽन्तरिक्षात् Sy
२८ उषा Sy
२९ रमा P
३० सूर्य उदेष्यति मया च व्युच्छनं कर्तव्यमिति जानती Sy
३१ आगच्छति Sy
३२ धन्वर्णस। धन्वतिर्गतिकर्मा। धन्वन्ति गच्छन्त्यर्णांसि यासु तास्तथोक्ता। दीर्घाभाव छान्दस Sy

शव्दकारिणी[१] । खादोअर्णसा इति नदीनाम[३] ता । द्यौ । आदृहत[४] यथा[५] स्थिरोदका निश्चला गमनयोग्या भवन्ति यथा चक्र आत्मनीव हन्ति[६] । यथा सुमिता[७] । स्थूणा[८] वशमत्याहित[९] निश्चल धारयत्येवमिति ।

अस्मा उक्थाय पर्वतस्य गर्भो महीनां जनुषे पूर्व्याय ।
वि पर्वतो जिहीत साधत द्यौराविवासन्तो दसयन्त भूम ॥ ३ ॥

अस्मै । अस्मै[१०] वक्तव्याय[११] । प्रशस्यायेन्द्राय[१२] । पर्वतस्य[१३] । गर्भ[१४] प्रकाश आसीदिति शेष । गवाम्[१५] । पूर्व्यायि[१६] । जन्मने[१७] स्वामिन इत्यर्थ । तदा पर्वते[१८] प्रविशत इन्द्रस्य पर्वते विजिहीत[१९] द्वारप्रदेशमपहायोभयतो[२०] गत इत्यर्थ । प्रकाशीकरणार्थं द्यौश्च । अभिलषितम् । साधितवती[२१] । तत एन परिचरन्त[२२] । वहु शत्रुजातम्[२३] । उपक्षपितवन्त[२४] ।

सदाप्रणस्वर्यूव्यान्[२५] अवत्सारस्य गृहपतेर्यज्ञ प्रति गन्तुमिदमाह—

सूक्तेभिर्वो वचोभिर्देवजुष्टैरिन्द्रा न्व१ग्नी अवसे हुवध्यै ।
उक्थेभिर्हि ष्मा कवयः सुयज्ञा आविवासन्तो मरुतो यजन्ति ॥ ४ ॥

सूक्तेभिः[२६] । गवामपहर्तृभि पणिभिरभिभूताना युष्माकम्[२७] । रक्षार्थम्[२८] । सुवचनै[२९] । वचोभि । देवै

१. नद्यः Sy
२. भक्षितकूलोदकाः । कूलङ्कषा इत्यर्थः । नद्यश्चैवंरूपा भवन्ति Sy
३. Ngh. 1 13.
४ अव्रंहत P अव्रंमहत D दृढाऽभवत् । एतत् सर्वं सूर्यस्याज्ञयेति भाव. Sy
५. यता P
६. ०न्ति· P ०न्ती D
७ सुहिता P
सुष्ठु गृहे स्थापिता
८. गृहाधारस्तम्भ इव Sy
९. ०मन्त्या० P
१०. मह्यम् Sy
११. ०ये P
१२. स्तोत्रे Sy
१३. पर्ववतो मेघस्य Sy
१४. ०र्भ D
गर्भस्थानीयमुदकम् Sy.
१५. पूर्वंगवां P पूगवां D महतीनां स्तुतीनाम् Sy
१६. प्रत्नाय Sy
१७. उत्पादयित्रे Sy
१८. पर्वतो मेघः Sy.
१९. पिजीहित P, D जिहीत । चलति । चालयति वेन्द्रः Sy.
२०. ०योभवतो P द्वारमपहा० D
२१. साधयति वृष्टिम् Sy
२२. सर्वतः परिचरन्तोऽङ्गिरसः Sy
२३. अत्यधिकम् Sy
२४. उपक्षपयन्त्यात्मानं कर्मभिः Sy
२५. सूर्यभिः P.
२६. सदापृणः स्वपूर्व्यान् is suggested for सदापृण स्वर्यूव्यान् ।
२७. वः युवां व्यत्ययेन बहुवचनम् Sy
२८ अस्मद्रक्षणाय Sy
२९. सूक्तैः सुवचनैः शोभनगुणप्रकाशनप्रवणैः Sy.

सवितै[1] । इन्द्राग्नी[2] । क्षिप्रम् । आह्वातुमेते[3] प्रवृत्ता[4] इति शेषः । स्तोमैर्मि[5] । क्रान्तप्रज्ञा[6] एते । शोभनया[7] । परिचरन्त[8] । मरुतश्च[9] । यजन्ति[10] पणिभिरपहृतेषु पशुष्ववत्सार । 'स हि क्षत्रस्य' इत्यस्यामृचि[11] निर्दिष्टैर्ऋषि[12]भिर्यष्टुमुद्युक्तस्ततः[13] 'सदापृणो यजत'[14] इत्यस्यामृचि[15] निर्दिष्टान्[16] ऋषीन् प्रतीत्य[17] यजतीति, अस्यास्यात[18]स्योदात्त-त्वादुत्तरस्य[19] सम्बन्धः ।

एतो न्व१द्य सुध्यो३ भवाम प्र दुच्छुना मिनवामा वरीयः ।
आरे द्वेषांसि सनुतर्दधामायाम प्राञ्चो यजमानमच्छ ॥ ५ ॥

एतो नु[21] आगच्छत[22] । क्षिप्रम् । अद्य[23] । वय सुकर्माणि[24] । भवाम । कृत्वा च कर्माणि[25] प्रहिंसामो[26] वयम् । राक्षसान्[27] । वरीय[28] वरीयस[29] । इत्येतदथाह[30]—आरे इति दूरे । द्वेष्टॄणि[31] रक्षांसि । अन्तर्हितानि[32] । दधाम[33] । तदर्थं[34] यजमानमवत्सारम्[35] । प्रति[36] । गच्छाम इति[37] ।

---

१ देवः सेवनीयैः Sy
२ परस्परापेक्षया प्रत्येकं द्विवचनम् । यद्यप्येकमेव पदं मध्ये व्यवधानं छान्दसम् । हे इन्द्राग्नी । Sy
३ आह्वयामि Sy
४ वृत्ता P
५ स्तोमैः Sy
६ कान्त० D अनूचाना पूर्वे ऋषय Sy
७ शोभयाना D शोभनयागा is suggested for शोभनया ।
८ स्तुत्यादिना परिचरन्त Sy
९ मरुत्सदृशाः कर्मसु क्षीप्राः Sy
१० जयति P पूजयन्ति Sy
११ ०त्यस्यामिचि P, D RV V 44. 10
१२ ०ष्टे. ऋ० P
१३ ०ष्ट० D
१४ सवापृणो P सवापृणो D
१५ RV V 44. 12
१६ ०ष्टाम् P, D
१७ पतित्यं D
१८ आस्या० P
१९ ०त्तरस्य० P
२० VM ignores हि and स्म ॥ हि स्मेति पूरणौ Sy
२१ प्रथमङ्गिरसां वाच Sy
२२ गच्छत Sy
२३ अस्मिन् यागदिने Sy.
२४ शोभनकर्माणः Sy
२५ मणि P
२६ प्रकर्षेण हिंसाम Sy
२७ द्विष Sy
२८ परीय D अत्यन्तमित्यर्थः Sy
२९ परी० D
३० ०तेस्यो० P
३१ यजमानस्य द्वेष्टॄम् Sy
३२ सम्भजतुन् । यद्वा पूर्वं प्रकाशवैरिणो वध उक्त इदानीं प्रच्छन्नानामिति विवेकः Sy सनुत रित्यन्तर्हितनाम Ngh 3 25
३३ स्थापयाम Sy
३४ दर्थं P ०हितमिधामदर्थं D
३५ ०मव० D सदापृणमवत्सारं च Sy
३६ अभिमुखम् Sy
३७ VM ignores प्राञ्चः ।

एता धियं कृणवामा सखायोऽप या माताँ ऋणुत व्रजं गोः ।
यया मनुर्विशिशिप्रं जिगाय यया वणिग्वङ्कुरापा पुरीषम् ॥ ६ ॥

एतां[1] धियम् । कर्म । कर्तुमागच्छत । कृणवाम[2] । कर्म[3] । हे सखाय[4] । मातृस्थानीयम्[5] । यत्[6] कर्म । पणिभिरपहृतानां[7] गवाम् । वज्रम् । अप[8] ऋणोति विवृतद्वार[9] करोतीत्यर्थ । विक्षु भक्षणार्थं हनू प्रवेशयतीति विशिशिप्रो नाम कश्चिदसुरस्तम्[10] । मनु[11] । पुरिरा[12] ? येन कर्मणा । जिगाय[13] । येन[14] वा । असुरोऽयम्[15] । वङ्कु-नाम[16] । उदकम्[17] । प्राप्तवान्[18] ।

अनूनोदत्र हस्तयतो अद्रिरार्चन्येन दश मासो नवग्वाः ।
ऋतं यती सरमा गा अविन्दद्विश्वानि सत्याङ्गिराश्चकार ॥ ७ ॥

अनूनोत्[19] । इन्द्रस्य[20] हस्तेन यत[21] । वज्र[22] । गवामरणम् । अस्मिन्[23] कर्मणि । अनूनोत्[24], नुदति प्रेरणकर्मा विवृतद्वारमकरोत् । येन[25] कर्मणा । अङ्गिरस[26] गवामयनेन यन्त । दश[27] । मासान् । अर्चितवन्त[28] । अथ भिन्न-द्वारे शिल्लोच्चये सत्यभूत[29] गोधन प्रति । गच्छन्ती[30] । सरमा[31] नाम देवशुनी । पणिभिरपहृता गा । अविन्दत् ।

---

१. इदमप्यङ्गिरसा वाक्यम् Sy
२. आगत्य च करवाम Sy
३ स्तुतिम् Sy
४. हे सखायः ! परस्परं सखिभूता ! अङ्गिरस ! इत्यङ्गिरसा वचनम् Sy
५. गवा निर्मात्री Sy
६. या धीः Sy
७. पणिभिरपहृतम् Sy
८. अव P अपावृणोत् Sy
९. वित० P
१० विगतहनु शत्रुम् Sy
११ यद्वा मनु सर्वस्य मन्तेन्द्रो विशिशिप्रो वृत्र । स तमस्माभि कृतया स्तोमलक्षणया धिया जिगाय Sy
१२ ०स्तमानु परिरा P
१३ जितवान् Sy
१४ नेन P, D यया च Sy
१५ अयम् is omitted by P वणिगिवाल्पेन कर्मणा बहुफलाकाङ्क्षी कक्षीवान् Sy
१६ गुना० P पगुना० D जलेच्छया वनगामी ऽ१ १७ पूरकमुदकम् Sy
१८ आप । 'याभिं सुदानू औशिजायं वणिजे' दीर्घश्रवसे मधु कोशे' (RV I 112 11) इति हि श्रुतम् Sy
१९ हनूनोत् P
२० इन्द्रोस्य P इन्द्रेस्य D
२१. हस्तेन सहत सन् Sy
२२. अभिषवग्रावा Sy
२३ अस्मिन् यज्ञे Sy
२४ नौतिरत्र शब्दमात्रे वर्तते । अशब्दयत् Sy
२५ ग्रावणा तदभिषवेण Sy
२६ नवमासपर्यन्तं गवार्थमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसो नवग्वा । नवगोयुक्ता वा Sy
२७ दशमासपर्यन्तम् । यद्वा दशसंख्याकमासोपेता दशमासानुष्ठाना अङ्गिरसोऽपरे नवग्वाश्चैते सर्वेऽपि येनार्चन्ति । 'नवग्वास सुतसोमास इन्द्रम्' (RV V 29 12) इति हि निगम Sy २८. अपूजयन्निन्द्रम् Sy
२९ सत्य यज्ञ वा Sy
३० प्राप्नुवती Sy
३१ रसामा D सरणशीला स्तुतिरूपा वागङ्गिरसा गवार्थमिन्द्रेण प्रहिता देवशुनी वा Sy

मंथ पणिभिरुत्पादिता माया विनाशयन् सर्वाण्येव । सत्यानि । अङ्गिरा । चकार यथथा दृश्यते तत्तथाविधमेव यथा भवति नानृत तथा कृतवानिति ।

विश्वे॑ अ॒स्या व्यु॒षि माहि॑नायाः॒ स यद्गोभि॒रङ्गि॑रसो॒ नव॑न्त ।
उत्स॑ आसां पर॒मे स॒धस्थ॑ ऋ॒तस्य॑ प॒था स॒रमा॑ वि॒दद्गाः ॥ ८ ॥

विश्वे । सर्वा । अस्यां उषस । महत्यां । व्युच्छने । आत्मीयाभिर्गोभि । सङ्गता आसन् । तदानीमासां गवाम् । उत्सं । परमे दूरे । स्थानेऽभूत् । तत सरमा । गोधनसाधकेन । मार्गेण गत्वा । अविदत् । गा नष्टा इति ।

आ सूर्यो॑ यातु स॒प्ताश्व॒ क्षेत्रं॒ यद॑स्योर्वि॒या दी॑र्घया॒थे ।
र॒घुः श्ये॒नः प॑तय॒दन्धो॒ अच्छा॒ युवा॑ क॒विर्दी॑दय॒द्गोषु॒ गच्छ॑न् ॥ ९ ॥

आ सूर्य । यज्ञगृह प्रति सूर्य । आगच्छतु । सप्ताश्व । यत् । अस्य । क्षेत्रम् । सूर्यविस्तीर्णे । दीर्घे मार्गे भवति । आगत्य च लघु । श्येनो भूत्वा । सोमलक्षणमन्नम् । प्रति । पततु । पीत्वा च युवा । कवि ।

---

१ अथो P, D
२ स्तुत्यादिलक्षणानि Sy
३ विश्वे P, D
४ अस्य P
५ मंहनीयायां Sy
६ व्युच्छने सति गवामावरकेऽन्धकारेऽपवृते सति Sy
७. समगच्छन्त Sy
८ तदा Sy
९ क्षीराद्युत्पादक Sy
१० उत्कृष्टे Sy
११ सहस्थाने यत्र उपयुक्तोऽभवदित्यर्थः Sy
१२ वाग् देवशुनी वा Sy
१३ सत्यस्य Sy
१४ ०र्ड P, D अभवत यत्राऽऽसां गवां परमे स्थाने उदकस्य निगूहनप्रदेशे उत्स, उदकस्य प्रस्रवणो वर्तते । बिलमित्यर्थ । तेन ऋतस्योदकस्य पथा मार्गेण सरमा गा विदत् Sy
१५ गा निगूढा Sy
१६ VM ignores विश्वे and अङ्गिरस ॥
विश्वे सर्वे Sy
१७ सर्वस्य प्रेरको देव Sy
१८ अस्मदभिमुखमागच्छतु Sy
१९ सर्पणस्वभावाश्वोपेत सप्तसंख्याकाश्वो वा Sy
२० यस्मात् Sy
२१ सूर्यस्य Sy
२२ क्षत्रम् P D
गन्तव्यप्रदेश Sy
२३ उरु अतिप्रभूतायाम । स एव देव Sy
२४ ०र्घो P
दीर्घगमने Sy
२५ मार्गो P, D
२६ मघु P, D
लघुगमन सन् Sy
२७ संसनीयगमन Sy
२८ दीयमानं हवि Sy
२९ अभिलक्ष्य Sy
३० आगच्छति Sy
३१ सर्वत्र मिश्रयिता Sy
३२ ०बि P क्रान्तदर्शी सन् Sy

दीप्त[1] । गोषु[2] गच्छन्निति[3] ।

आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णोऽयुक्त यद्धरितो वीतपृष्ठाः ।
उद्ना न नावमनयन्त धीरा आशृण्वतीरापो अर्वागतिष्ठन् ॥ १० ॥

आ सूर्य । आरुहत्[4] गमनार्थम् । रसाया देवनद्या शुक्रम् । उदकम्[6] । मूर्य[7] । यदा[8] । स्वरथे योजितवान्[9] । अश्वा[10] । कान्तपृष्ठा[11] । ततहिनम्[12] ? । उदकेन । उव । नावम् । शीघ्र पार प्रन्यनयन्त । धीरा[13] । तदानी देवाना वचनम्, आभिमुख्येन[14] शृण्वत्य । आप । अर्वाक्[15] । अनिष्ठन्[16] अवहन्त्य[17] ।

धियं वो अप्सु दधिषे स्वर्षां ययातरन्दश मासो नवग्वाः ।
अया धिया स्याम देवगोपा अया धिया तुतुर्यामात्यंहः ॥ ११ ॥

धियं व.[18] । युष्माकम् । अन्तरिक्षे[19] । उदकस्य[20] सम्भक्त्रीम्[21] । धियं[22] कर्म । त्व[23] धारयसि । येन[24] कर्मणा । अङ्गिरस । दश । मासान्[25] । अतरन्[26] । अनेन[27] । कर्मणा[28] त्वया क्रियमाणेन[29] । वय देवैर्गुप्ता[30] । स्याम[31] । तथा अनेनैव । कर्मणा । पाप च । अतितरेम ।[32]

१. दीप्यते Sy
२. रश्मिषु Sy.
३. मध्ये वर्तयन् । यद्वा श्येन. सुपर्णोऽन्धोऽच्छ पतयत् द्युलोकस्य सोमलक्षण देवानामन्नमस्मद्यागार्थमानेतुं तदभिमुखमागात् Sy
४. सर्वतः प्रादुर्भवति Sy.
५. दीप्तम् Sy
६. उदकं प्रति Sy
७. देवः Sy.
८. यस्मात्, यदा वा Sy.
९. योतवान् P रथेऽयोजयत् । तदा त सूर्यम् Sy.
१०. अश्वान् Sy
११. कान्तपृष्ठान् Sy
१२. ०नाम् P
१३. धीमन्तो यजमाना· Sy
१४. सर्वतोऽनुज्ञा कुर्वाणा Sy
१५. अवाङ्मुखाः Sy
१६. अभवन् Sy
१७. ०त्यः P.
१८ हे देवा. ! Sy.
१९ अन्निमित्ताम् Sy
२०. सर्वस्य दात्रीम् Sy.
२१ ०त्री D
२२. स्तुतिम् Sy.
२३. धारयामि । व्यत्ययेन मध्यमः Sy
२४. यया धिया Sy
२५. मास Sy.
२६. अतरन् सत्रमनुतिष्ठन्त Sy.
२७. अन्तरमनेके P अन्तरन्ननेके D अनया Sy
२८. धिया Sy
२९. ०णेनन P
३०. ०वेर्गु० D
३१. देवगुप्ता न्यम P भवेम Sy
३२ Ms D puts the figure ॥४५॥ here to indicate the end of the forty-fifth hymn No such number is given in P

V 46

हृयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरि तां वहामि प्रतरणीमवस्युवम् ।
नास्या वश्मि विमुचं नावृतं पुनर्विद्वान्पथः पुरएत ऋजु नेषति ॥ १ ॥

हृयो न ॥ प्रतिक्षत्र ॥ अश्व । इव । विद्वानहम् । यज्ञधुरि । युक्तोऽभवम् । तां यज्ञधुरम् । वहामि । प्रतरणीम् । रक्षिकाम् । न । अस्याः । विमोचनम् । इच्छामि । न च । पुनः । आवर्तनम् । प्रतिगमनमार्गम् । विद्वान् । अकुटिलम् । नयति । पुरो गन्ता ।

अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्र यन्त मारुतोत विष्णो ।
उभा नासत्या रुद्रो अध ग्नाः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ २ ॥

अग्ने । हे अग्नीन्द्रादयः । मह्यम् । बलम् । प्रयच्छताम् । मरुतां गण मारुत । उभौ । अश्विनौ । रुद्रश्च । देवपत्न्यः । च । पूषा च । भगश्च । सरस्वती च सेवन्तामिति ।

---

१ 'हृयो न' इत्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तं प्रतिक्षत्रस्यार्षम् । अष्टमी द्वितीया च त्रिष्टुभौ शिष्टा षट् जगत्यः । आदितः षड् वैश्वदेव्यः सप्तम्यष्ट म्योर्देवपत्न्यो देवता । तथा चानुक्रान्तम्— 'हृयोऽष्टौ प्रतिक्षत्रोऽन्त्यो द्वृचो देवपत्नीस्तवोऽन्त्या त्रिष्टुप् द्वितीया च' (KSA 26.46 p 20) इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः Sy
२ ०क्षेत्र P D ३ सर्वत्र प्रतिक्षत्र Sy
४ यंज्ञरधुरि D धुरि यज्ञात्मिकायाम् Sy
५ ०भव P युक्तोऽभवत् Sy
६ धुरम् Sy ७. यज्ञपुर P यज्ञमपुर D
८ धारयाम्यहमध्वर्युर्होता वा Sy
९ ०णिम् P प्रकर्षेण तारयित्रीम् Sy
१० रक्षकां P, D रक्षयित्रीम् Sy
११ धुरः Sy
१२ विबोचनम् P परित्यागम् Sy
१३ कामये Sy १४ व P D
१५ पुनः पुनरावरणं धारणमपि वश्मि Sy
१६. यज्ञमार्गम् Sy
१७. मार्गाभिज्ञोऽन्तर्यामी देवः Sy
१८. प्रापयति Sy
१९ पुरतो गन्ता सन् Sy
२० VM ignores स्वयम् ॥ स्वयम् अनन्य प्रेरितः सन् Sy
२१ प्रत्यक्षकृतोऽयमर्धर्चः । द्वितीयस्तु परोक्षकृतो वाक्यभेदात् U
२२ अस्यात्मादयः P By आदि VM includes वरुण । मित्र । देव । and विष्णु ॥ हे अग्ने ! इन्द्र ! वरुण ! मित्र ! हे विष्णो ! हे सर्वे देवाः ! यूयम् Sy
२३ बले P ,D बलमस्माकम् Sy बलं सङ्गृह्य U
२४ VM explains प्र यन्त as प्रयच्छताम् and construes it with मरुताम् ॥ प्रापयत Sy प्रयच्छत बत । यमेः अपो लुक Mah प्रगच्छत । स्वामिनो गृहं सोमं पातुम् U
२५ मारु P D हे मारुतानि मरुतां बलानि ! Sy हे मारुत ! गण ! U
२६ सत्यमूर्तीSy एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह Sy
२७ ०वाप० P एतेषां देवानां स्त्रियश्च Sy अथ अथ देवपत्न्यः Mah U
२८ सेवन्तामस्मदीयं यज्ञं स्तुतिं वा Sy सेवन्तां हवींषि Mah सेवन्ते यज्ञं पानाय U
२९. This stanza=YV 33.48

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादितिं स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वताँ अपः ।
हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारमूतये ॥ ३ ॥

इन्द्राग्नी । एतान्[1] । आह्वयामि[2] । सवितार च । शसनीयम्[3] ।[4]

उत नो विष्णुरुत वातो अस्रिधो द्रविणोदा उत सोमो मयस्करत् ।
उत ऋभव उत राये नो अश्विनोत त्वष्टोत विभ्वानु मंसते ॥ ४ ॥

उत न· । अपि च । अस्मभ्यम्[5] । विष्णु[6] । सुखम्[7] । करोतु । वात[8] । च । अक्षीण[9] । तथा[10] । द्रविणोदा[11] । सोमश्च[12] । तथा । ऋभव । च[13] । अपि च । धनाय । अस्माकम्[14] । अश्विनौ[15] भवताम् । अपि[16] च । त्वष्टा[17] । विभ्वा[18] च तच्छिष्य । सर्वमिद[19] मन्यताम्[20] ।

उत त्यन्नो मारुतं शर्ध आ गमद्दिविक्षयं यजतं बर्हिरासदे ।
बृहस्पतिः शर्म पूषोत नो यमद्वरूथ्यं वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ५ ॥

उत । अपि च । स[21] । मारुत[22] । वेग[23] । अस्मान् । आगच्छतु । दिवि[24] वर्तमानम्[25] । यष्टव्यमस्माकम्[26] । बर्हि[27] ।[28]

---

१. इन्द्रादिसवित्रन्तान् चतुर्दश देवान् । स्वरित्यादित्य उच्यते स्वरणात् Sy
वरुणौ च अदितिं च स्व आदित्य च पृथिवीं च द्या च मरुतश्च पर्वताश्च अपश्च । विष्णुं च पूषण च ब्रह्मणस्पतिं च सवितार च U
२ स्तौमि वा Sy
३. सश० P सश D स्तुत्यम् Mah शसितव्यम् U
४. VM ignores नु and ऊतये ॥ नु क्षिप्रम् । ऊतये अवनाय Mah, U
This stanza=YV 33 49
५ अस्माकम् Sy
६. व्यापको देव. Sy
७ मय इति सुखनाम Ngh 3 6
८. अपि च वायु Sy
९. अहिंसक सन् मयस्करत् Sy
१०. किं च Sy
११. धनस्य दाता Sy
१२ सोमोऽपि मयस्करत् Sy
१३ द्रविणस्य P अपि च Sy
१४. अस्मभ्यम् Sy
१५. ०नो P
१६ ई P
१७. त्वष्टा देव· Sy
१८ ऋभूणामन्यतमो देव Sy
१९ ०द P, D. एते सर्वेऽप्यनुमसते । यद्वा अनुमंस्त इति प्रत्येक सम्बन्धनीयम् Sy
२० VM ignores अनु ।
२१. तत् Sy
२२. मरुताम् Sy
२३. वेगेन D वल सङ्घः Sy
२४ द्युलोके Sy
२५. ०न P, D
२६ पूज्यम् Sy
२७. बहु P बर्हि D
किमर्थमागमनमिति ? तदुच्यते बर्हिषि Sy
२८ VM. ignores आसदे । बृहस्पतिः । शर्म । पूषा । आ । न· । यमत् । वरुथ्यम् । वरुणः । मित्र and अर्यमा ॥ आसदे उपवेष्टुम् । उपविश्य हवि·स्वीकारायेत्यर्थ· । किंच बृहस्पति —देव शर्म सुखं यमत् यच्छतु । उत न अस्मभ्य पूषापि यमत् । कीदृशं शर्म ? वरूथ्यम् । वारयति शीतवातादिकमिति वरूथ गृहम् । तदर्हं वरूथ्यम् । किं च वरुणादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकं शर्म यच्छन्तु Sy.

उत त्ये नः पर्वतासः सुशस्तयः सुदीतयो नद्य१स्त्रामणे भुवन् ।
भगो विभक्ता शवसावसा गमदुरुव्यचा अदितिः श्रोतु मे हवम् ॥ ६ ॥

[उत स्ये ।][1] अस्मान् आगच्छतु । अन्नेन[2] च । बहुव्याप्ति[3] । अदितिश्च[4] । मम । आह्वानम्[5] । शृणोतु[6] ।

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।
याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ॥ ७ ॥

देवानाम्[7] । देवानाम्[8] । पत्न्य[9] । उशत्य[10] । अवन्तु[11] । न[12] । प्रावन्तु[13] । न[14] । अपत्यजननाय[15] । अन्नाय[16] च । या[17] । पार्थिवास[18] । या । अपाम्[19] । अपि[20] । कर्मणि[21] व्रत[22] उद्युक्ता । ता । न[23] । देव्य[24] । स्वाह्वाना[25] । मम[26] सुखम्[27] । प्रयच्छत[28] ।

---

१ The *pratika* is supplied by the Editor २ रक्षणेन च सह Sy
३ प्रभूतव्याप्ति Sy ४ अदीना देवमाता Sy
५ स्तुतिमाह्वानं वा Sy
६ VM ignores उत । स्ये । न । पर्वतास । सुशस्तय । सुदीतय । नद्य । त्रामणे । भुवन् । भग । विभक्ता and शवसा ॥ उत अपि च । स्ये ते । पर्वतास पर्ववन्तोऽद्रय । सुशस्तय शोभनस्तुतय । सुदीतय सुदाना । नद्यश्च । त्रामणे पालने । न अस्माकम् । भुवन् भवन्तु । भगो देव । विभक्ता धनानां विभागकर्ता दाता सन् शवसा अन्नेन Sy
७ पत्नीसंयाजेषु देवपत्नीनां 'देवानां पत्नी' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितञ्च—'देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे' (ĀSS 1 10) इति । आग्निमारुतशस्त्रेऽप्येते । 'देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे राकामहमिति द्वे' (ĀSS 5 20) इति Sy प्रतिशब्दस्य देवमार्थम् Dur प्रतिशब्दस्यार्थम् SKN
८ देवानाम् इन्द्रादीनाम् Sy
९ या एता देवपत्न्य Dur प्रथमार्थे द्वितीया । देवानां पत्न्यो भवत्य SKN
१० अस्मदीयां स्तुतिं कर्म वा कामयमाना Sy अस्मदो हविरुशन्ति कामयन्ते Dur उशत्यो हवि स्तुतीश्च कामयमाना SKN
११ रक्षन्तु Sy ता अस्मदो हविरुपभुज्य ततोऽस्मानवन्तु प्रतितर्पयन्तु धनेन Dur अवतिर्गतिकर्मा, गच्छन्तु SKN १२ अस्मान् Sy अस्मान् प्रति SKN १३ प्रवन्तु P प्रकर्षेण रक्षन्तु गच्छन्तु वा Sy प्रकर्षेणावन्तु रक्षन्तु Dur गत्वा च प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु SKN १४ अस्माकम् Sy अस्मान्SKN
१५ ०पत्यपत्यज० P, D बलवते पुत्राय Sy किमर्थम् ? तुजय इति तुकशब्दस्यापत्यनाम्नो जनेश्च रूपमिदम् । तेनायमर्थ—अपत्यजननाय SKN १६ अन्नायनाय P अन्नलाभाय सङ्ग्रामाय वा Sy अन्नसम्भजनाय Dur सातिर्लाभार्थ, अन्नलाभाय SKN
१७. कतमास्ता ? या Dur १८ पृथिवीस्थान्याद्य Sy पृथिव्यां भवा SKN, Dur
१९ उदकानाम् Sy अपां वृष्टिलक्षणानाम् SKN
२० अपिशब्दस्यार्थे SKN
२१ अन्तरिक्षे वर्तन्ते Sy कर्मणि वृष्ट्युत्सर्गे व्यापृता सर्वा Dur कर्मणि जननाख्ये वर्तमानीत्यर्थ । सप्तमीश्रुतेर्वर्तन्त्यमिति शेष । वृष्टिं कुर्वन्त्यथ SKN २२ वत P, D
२३ अस्मभ्यम् Sy, SKN अस्माकम् Dur
२४ देव्य P, D Sy २५ स्वाहृना P हे शोभनाह्वाना ! यूयम् Sy सुह्वाना SKN
२६ म P, D २७. गृहं सुखं त्राणं वेत्येतदाशास्महे Dur गृहं सुखनाम वा SKN
२८ यच्छत Sy ददतु Dur देवानां पत्न्य उशत्योऽवन्तु न । प्रावन्तु न । (तुजये) अपत्यजननाय वाजसंसननाय च । या पार्थिवासो या अपामपि व्रते कर्मणि ता नो देव्य सुहवा शर्म यच्छन्तु शरणम् N 12.45, SKN IV 145

उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्य१ग्नाय्यश्विनी राट्।
आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥ ८ ॥

उत ग्नाः।[1] अपि च[2]। ग्ना[3]। व्यन्तु[4]। देवपत्न्य[5]। इन्द्राणीन्द्रपत्नी[6]। अग्नायी अग्न[7] पत्नी। अश्विनी अश्विनो पत्नी। राट्[8] राजते दीप्ति[9]। रोदसी द्यावापृथिवी[10]। "रुद्रस्य पत्नी[11]" इति यास्क। वरुणानी च वरुणस्य पत्नी। शृणोतु[12]। व्यन्तु[13]। देव्य[14] कामयन्ताम्। य। ऋतुकाल[15]। जायाना[16] सोमपानस्य[17]।

इति षड्विंशमध्याय व्याख्यदार्येषु[18] कश्चन।
दक्षिणापथमाश्रित्य वर्तमानेषु माधव[19] ॥

---

१. पुरुषै. पीतमग्न्यादिभिरपि Dur उताप्यर्थे SKN २. Omitted by D
३. स्त्रियः Sy स्त्रियः Dur ग्नाशब्दः स्त्रीवचनः। अपि स्त्रियः SKN
४. हविर्भक्षयन्तु। ता विविच्योच्यन्ते Sy पिबन्त्येतदाज्यम् Dur कामयन्ताम्। किम्? सामर्थ्याद् हविः SKN ५. देवपत्न्यो देवाः पतयो यासा ताः Sy. कतमाः स्त्रिय.? देवानां पत्न्यः कामयमानाश्च SKN
६. इन्द्रस्य पत्नी Sy, SKN ७. ०ग्ने P.
८. राजमाना Sy सा च राड् दीप्तिः। राडित्यस्य प्रत्येक वा सम्बन्धः SKN
९. रा सृजते वीप्ति P रासृजतेर्वीप्ति D
१०. 'रुद्रस्य पत्नी' (N 11 49) इति यास्केनोक्तम्। एवं सति 'विषितस्तुका रोदसी' (RV.I 167 5) इत्यत्र यथाद्युदात्तप्रगृह्यते न स्तस्तद्वदत्रापि भाव्यम्। तथापि शाकल्येन महर्षिणैवमुक्तत्वात्तथैव द्रष्टव्यम् Sy आथर्वणे रोदसीति, अप्रगृह्य पदं तदपेक्ष्यैकवचनेन भाष्यकारो निराह—रोदसी रुद्रस्य पत्नीति Dur रुद्रस्य पत्नी। रोदसीति रुद्रस्य पत्नीवचनो व्याख्यातः। तत् किल नोपपद्यते। यतोऽन्तोदात्तो रोदसीशब्दो रुद्रपत्नीवचनो दृष्ट॰। 'विषितस्तुका रोदसी' (RV I 167 5) 'मिम्यक्ष येषु रोदसी' (RV I 167 3) इत्यादावन्तोदात्तस्य दर्शनात्। आद्युदात्तस्तु 'अतंप्यमाने अवसावन्ती अनु ष्याम रोदसी देवपुत्रे' (RV I 185 4) इत्यादौ सर्वत्र द्यावापृथिवीवचनः। अस्याद्युदात्तत्वाद् द्यावापृथिवीवचन एव न रुद्रपत्नीवचन.। तथा च पदकारेण द्विवचनत्व प्रदर्शितमिति। कर्मणा वा दानेन प्रशस्यताऽस्य दर्शितेति। भाष्यकारस्तु देवपत्नीप्रकरणानुविधानेन पदकारमनवेक्ष्य रोदसीशब्द रुद्रपत्नीवचनमुदाजहारेति SKN
११. रोदसी। रुद्रस्य पत्नी N 11 49, 12.46
१२. आभिमुख्येन च स्थित्वा शृणोतु Dur आकारः शृणोत्विति सम्बध्यते SKN
१३. खादयन्तु हविः Sy सर्वा अप्येता व्यन्तु पिबन्त्वेतदाज्यम् Dur
१४. देव्य D पत्नीसंयाजदेव्यः Sy
१५. यामित० P, D तदभिमानी देवोऽपि शृणोतु वेतु च Sy भोजनकालः। तस्मिन् काले दीयमानम्। कश्चासौ? भुक्तवत्तु पुरुषेष्विति Dur.
१६. जनाया P जनीनां देवजायानाम् Sy.
१७. अपि च ग्ना व्यन्तु देवपत्न्यः। इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी। अग्नाय्यग्नेः पत्नी। अश्विन्यश्विनो पत्नी। राड् राजतेः। रोदसी रुद्रस्य पत्नी। वरुणानी च वरुणस्य पत्नी। व्यन्तु देव्य. कामयन्तां य ऋतुकालो जायानां य ऋतुकालो जायानाम् N 12 46, SKN. IV 146
१८. ०ख्यादा० P १९. Ms D puts the figure ॥४६॥ here to indicate the end of the forty-sixth hymn. No such number is given in P

[चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥][1]

'प्रयुञ्जती दिव एति'[2] व्याचिख्यासति माधव ।

द्विरुच्यमान[3]शब्देषु वक्तव्य सम्प्रदर्शयन् ॥१॥

पदद्विवंचने वीप्सा[4] नित्यता वा प्रतीयते ।

ततो द्वितीय न पद तत्र स्यात् पादपूरणम्[5] ॥२॥

'पथस्पथ परिपति[6] वचस्या'[7] 'वीवतोधीवत सखा'[8] ।

'शृण्वे वीर उग्रमुग्रम्'[9] 'पन्यंपन्यमित्[10] सोतार'[11] ॥३॥

'यज्ञायज्ञा वो अग्नये' गिरागिरा च दक्षसे'[12] ।

'विशोविशो वो[13] अतिथिम्'[14] वीप्सा सर्वेषु विद्यते ॥४॥

प्रायेण व्यक्तिभेदस्य[15] वीप्सैकस्यामपि[16] क्वचित् ।

'अग्निमग्नि हवीमभि'[17] इति तत्र निदशनम् ॥५॥

'देवदेव वोऽवस[18] इन्द्रमिन्द्र[19] गृणीषणि'[20] ।

'ततमिद्राधसे महे'[21] पादाश्चात्र निदर्शनम् ॥६॥

---

१ This line is supplied by the Editor
२ RV V.47 1
३ विरम्यो मध्व म० P
विरम्यो न ग० D
४ वीप्सा P
५ पादाभारणम् P
६ ०र्ती P ०पर्षी D
७ RV VI 49 8
८ RV VI 55 3
९ उप मर्प P RV VI 47 16
१० मर्म्यं मन्य० P
११ स्तोता० P, D RV VIII 2 25
१२ RV VI 48 1
१३ पो D
१४ मपि P RV VIII 74.1
१५ ०वस्यात् D
१६ द्विस्येकस्यानपि P ०स्या मपि R.
१७ RV I 12 2
१८ वोपसे येन्द्र० D वोवस्ये येन्द्र० P ०से येन्द्र० R
१९ RV VIII 12 19
२० ०मिन्द्रा० R. D
२१ RV VIII 68 7

सुबन्तस्य द्विर्वचनं तिङन्तस्यात्र नित्यता ।
एवंविधेऽपि नित्यार्थे[1] द्विरुक्तिरिति केचन ॥७॥
वदन्त्यन्ये कालभेदादग्निरेकोऽपि[2] भिद्यते ।
विद्यते[3] तत्र वीप्सेति देशभेदादथापरे[4] ॥८॥
सप्रोपोदा[5] द्विर्वचनं स्मर्यते पादपूरणे ।
'ससुमिद्युवसे वृषन्'[6] 'प्रप्र यज्ञ पृणीतन'[7] ॥९॥
'उपोप मे[8] परा मृश'[9] 'किं नोदुदु हर्षसे'[10] च[11] ।
न पादपूरणा अन्ये परापाभीति[12] ते त्रय ॥१०॥
'अपाप शक्र'[13] 'अभ्यभि हि'[14] 'मो षु ण[15] परापरा'[16] ।
वीप्साविशेष एतेषु द्विरुक्तेरवगम्यते[17] ॥११॥
अधो ऽधो निर्ऋतिर्मास्मान् सर्वथा दुर्हणा वधीत्[18] ।
एवमभ्यभि हीत्यत्र[19][20] पुन पुनरभिक्रम ॥१२॥
योऽलङ्करिष्णु पुरुषस्ततनुष्टि स उच्यते ।
मघवा[21] यजमान त पुन पुनरपोहति[22] ॥

---

१. नित्यर्त्थे D
२. ०रेकापि P
३. Omitted by D
४. दश० P, D
५. ०दा P
६. RV X 191 1
७ वृणी० P वृणीतन D RV V 5 5 Cf 'प्रसमुपोद. पादपूरणे' (Pa 8 1 6)
८ उपोव मेव D
९ RV I 126 7
१०. ०र्षते D RV IV 21 9
११. ०र्ष न सदा च P
१२. ०भिति P
१३. RV V 34 3
१४. RV IX 110 5
१५. णश्च P, D
१६. RV I 38 6
१७. ०रेव ग० P
१८. ०ति मास्मास्त्वन्नक्त दूर्हणा P ०तिर्मास्मास्त्व नक्तान्दुर्हणा D
१९ RV IX 110 5
२०. ०हीत्तत्र P
२१. मेघवान P.
२२. ०हिति P.

'इन्द्रावरुणा नू नु वाम्' इति नु पूरणो यथा ।
तद्वत् सर्वानिमानाहुरपरे पादपूरणान् ॥
उदाहरणबाहुल्यात् प्रादीनामेव पाणिनि ।
अनुशास्ति द्विर्वचनमिति केचिदवस्थिता ॥ इति ॥

V.47

प्रयुञ्जती दिव एति ब्रुवाणा मही माता दुहितुर्बोधयन्ती ।
आविवासन्ती युवतिर्मनीषा पितृभ्य आ सदने जोहुवाना ॥ १ ॥

प्रयुञ्जती[7] । प्रतिरथ ॥ कार्येषु मानुष्यान्[9] प्रयुञ्जाना[10] । दिवः[11] । आगच्छति । प्रबुद्धानां शब्दे शब्दं कुर्वाणा[12] । महती[13] । माता[14] । दुहितृस्थानीया सुप्तजनां पृथिवीम्[15] । बोधयति[16] । परिचरन्ती मनुष्यान् । युवतिस्था[17] । प्रज्ञया[18] । पालयितृभ्यो[20] देवेभ्यस्तद्वयम् । अग्न्यायतने[21] । अग्निहोत्रेण हूयमाना[22] ।[23]

---

१ ०नू नपाम् P RV I 17 8
२ Omitted by P
३ ०निमाहु P ०र्वमिनाहुर० D
४ उदाहरण० D
५ ष्पाणिनि D
६ ०शास्ति D Cf 'प्रसमुपोद पादपूरणे' (Pa 8 1 6)
७ अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'प्रयुञ्जती' इति सप्तर्च तृतीयं सूक्तं प्रतिरथस्यात्रेय आर्षम् । पूर्वत्र 'वैश्वदेवं वै तत्' (KSA 26 41 p 20) इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् । 'प्रयुञ्जती सप्त प्रतिरथ' (KSA 27 47 p 20) इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिक । एषोषस्या Sy = पर्य० D
९ मनु० is suggested for मानु० ।
१० प्रयुञ्जती प्राणिन प्रस्तुतेषु कर्मसु Sy
११ द्युलोकात् Sy १२ ०णां P स्तूयमाना । कर्मणि कर्तृप्रत्यय Sy १३ हृती P
१४ प्रकाशस्य देवानां वा निर्मात्री Sy
१५ भूम्या । तदुपजीव्यत्वात् दुहितृत्वमुपचर्यते । यद्वा दुहितुर्दिव इति सम्बन्ध । उषसो दिवो दुहितृत्वं 'व्युच्छा दुहितर्दिव' (RV.I.48 1) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । अन्यत्र च 'दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी' (RV VII 75.4) इत्युषस पुदुहितृत्वमाम्नातम् । अत इदमधिगम्यते । कदाचिद् द्यौरुषसो जायत उषाश्च दिव इति । 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्दिवमित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये (AB 3 33) इति हि श्रूयते । लिङ्गं च दृश्यते कार्यकारणभावव्यत्यये 'अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः' (RV X 72.4) इति Sy
१६ बोधती D बोधयन्ती is suggested for बोधयति ॥ बोधं कुर्वाणा Sy
१७ युवदन्ति P युवतीन्ति D मिश्रयन्ती सर्वत्र । नित्यतरुणी वा Sy
१८ ०षा D १९ स्तुतिमती Sy
२० तृतीयार्थे पञ्चमी । पितृभि पालकैर्देवै सह Sy २१ अन्नयत० P यागगृहे Sy
२२ भूयमाना P भूय D आहूयमाना । यद्वा पितृभ्य कर्मणां पालकेभ्यो यजमानेभ्य इष्टप्रापणेन पालकेभ्यो वा तेषामर्थाय आहुवाना Sy
२३ VM. ignores आ ॥ सर्वत Sy

अजिरासस्तदप ईयमाना आतस्थिवांसो अमृतस्य नाभिम् ।
अनन्तास उरवो विश्वतः सीं परि द्यावापृथिवी यन्ति पन्थाः ॥ २ ॥

अजिरासः[1] । गमनस्वभावा । गमनकर्माणो[2] मनुष्यान् । अभिगच्छन्त[3] । अमृतस्य[4] । नाभिमादित्यम्[5] । बहव[6] । विस्तीर्णा[7] । सर्वत एव । द्यावापृथिवी[8] । परियन्ति[9] । पतनशीला रश्मय[10] ।

उक्षा समुद्रो अरुषः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश ।
मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा वि चक्रमे रजसस्पात्यन्तौ ॥ ३ ॥

उक्षा[11] । "विक्रियमाणो[12] वा एष एषा लोकानामन्तान् पाति" इति[13] वाजसनेयकम् । सेक्ता[14] । समुद्द्रवन्त्यस्मादाप[15] । आरोचमान[16] सवने[17] । आदित्यभ्य प्रत्नस्य[18] । पितु[19] । स्वोत्पत्तिस्थानम्[20] । उदयायाविशति[21][22] ।

१. गमनशीला । अजि इरच् प्रत्ययान्त. । 'अजिरशिशिर०' (Unādi 1 53.) इत्यादिना निपातितः Sy

२. तदेव प्रकाशनरूप कर्म यस्य तत्तादृशमह. Sy.

३. कर्मणो मनुष्या भिग० P ०च्छतः D गच्छन्तः Sy

४. सूर्यस्य उदकस्य वा Sy

५. सनाहक मण्डलम् । अन्तरिक्षम् (वा) Sy

६. अपरिमिता. Sy

७. व्याप्ता Sy

८. दिव च पृथिवीं चान्तरिक्ष च Sy

९. गच्छन्ति Sy.

१०. VM ignores आतस्थिवास and सीम् ॥ आतिष्ठन्तः । सीमिति पूरण Sy

११. सौर्योऽय तृच. Sy

१२. SB reads विक्रममाण ।

१३. SB 9 2 3 18 p 717

१४. उदकस्य कामाना वा सेक्ता Sy वृष्टिद्वारा सेक्ता Mah य उदयकाल उक्षा सेचन. U

१५. ०मुद्र० P, D समुन्दनः । यद्वा सम्मोदन्तेऽस्मिन् देवा इति समुद्रः Sy समुनत्ति क्लेदयति समुद्रः । उदयकालेऽवश्यायपतनेन क्लेदनकर्ता Mah. समुद्रः समुन्दनो भवति तस्मिन् कालेऽवश्याया अतितरा पतन्ति तदभिप्रायमेतत् U

१६. ०स्मदा० P

१७ उदयकालेऽरुणवर्ण Mah अरुणो वर्णतो निर्देश. U

१८. अवयवलक्षणेयम् । पूर्वदिगवयवस्य Sy य आदित्य पूर्वस्य पूर्वदिशि स्थितस्य Mah यश्च पूर्वस्य द्युलोकस्य U.

१९. वितुः D पालकस्यान्तरिक्षस्य Sy पितुर्द्युलोकस्य द्यौ पितेत्युक्ते. पितु शब्देन द्युलोक उदयसमये द्युलोकाज्जायमान उपलभ्यते सूर्य इति द्युलोकपूर्वभाग. सूर्यस्य पितृभूत उच्यते Mah पितु पितृभूतस्य । ततो हि जायमान उपलभ्यत आदित्य इति पिता द्युलोकः U

२०. उत्पादकमवयवम् Sy योनिं स्थानम् Mah, U

२१. उदयाय is omitted by D

२२. आविष्टवान् Sy.

मध्ये । दिवः । निहितः । पृश्निवर्णः । मणिभिरिवत्यौपमिकम्, सोऽप्यमुदितः । लोकान् । विचक्रमे । लोकस्य पूरापरौ पर्यन्तौ च । रक्षति प्रकाशनः ।

चत्वार ईं बिभ्रति क्षेमयन्तो दश गर्भं चरसे धापयन्ते ।
त्रिधातवः परमा अस्य गावो दिवश्चरन्ति परि सद्यो अन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वारः । दवाः । आदित्यम् । बिभ्रति । क्षममस्य कुवन्त । दिशश्च । पुत्रभूतम् । चरणाय ।

१ उदितमात्रो यश्च मध्ये द्युलोकस्य U
२ अवस्थितः Mah., U
३ पृश्निपर्णौ P आश्नुत एनं वर्ण इति पृश्निरा दित्यः Sy पृश्निर्विचित्रवर्णो नानारश्मिसङ्कुलः Mah. समस्तरश्मिसङ्कुलो विचित्रः U
४ सर्वत्र व्याप्तः । लुप्तोपमा वा । अश्मसदृशः Sy अश्नुते व्याप्नोति नभ इत्यश्मा व्यापकः । एवंविधः सन् Mah अश्मा अशनो व्यापकः स्यात् U
५ अन्तरिक्षस्य Sy यद्वा विक्रममाणो रजसो रञ्जनस्य लोकत्रयस्य Mah रञ्जमस्य लोकत्रयस्य U ६ विक्रमते Sy विक्रमते मम Mah सङ्क्रममाणः U
७ पूर्वापरौ *is suggested for* पूरापरौ ।
८ पूर्वापरभागौ Sy अन्तौ वचनव्यत्ययः । अन्तान् पर्यन्तान् Mah अन्तान् U
९ समारक्षार्थं क्रमत इत्यर्थः Sy यो ह्यन्तान् पाति स मध्यं पात्येवेत्यर्थः Mah गोपायति U
१० अथापरमपक्षे व्याख्यानम् । अयं पृश्निर्विचित्रवर्णोऽश्मा पाषाणः पितुः कर्मपालकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्वर्तिन आहवनीयस्य योनिं कारणभूतमाग्नीध्रमाविवेश प्रविष्टवान् । यदाऽऽहवनीयमुपवेबाग्नीध्राद्धरेदित्याहवनीययोनित्वमाग्नीध्रस्याम्नातमन्यत्र । अयमश्मा दिवो मध्ये, आग्नीध्रस्थानीयस्यान्तरिक्षस्य मध्ये निहितः स्थापितः सन् रजसो रञ्जनीयस्य जगतोऽन्तावुत्पत्तिप्रलयरूपकोटिद्वयं विचक्रमे पाति रक्षति च परमेश्वररूपेण । कीदृशः उक्षा सेक्ता यागद्वारेण फलाभिवर्षक इत्यर्थः । समुद्रो बहुव्यापकत्वात्समुद्रसदृश इत्यर्थः । अरुणः पूर्वमन्त्रे सूपसाम्यात् अरुणसदृशः । सुपर्णः स्वर्ग प्रत्युद्गमनहेतुत्वात्पक्षिसदृशः Mah ११ VM ignores सुपर्णः ॥ सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं गमनं यस्य स सुपर्णः Mah सुपर्णः सुपतनः U उक्षा समुद्रोऽरुणः सुपर्ण इति । उक्षा ह्येष समुद्रोऽरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुराविवेशेति पूर्वस्य ह्येष एतं योनिं पितुराविशति मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मेति मध्ये ह्येष दिवो निहितः पृश्निरश्मा विचक्रमे रजसस्पात्यन्ताविति विक्रममाणो ह्येष एषां लोकानामन्तान्पाति । SB 9 2 3 18 p 717
This stanza=yv 17 60
१२ or D १३ ऋत्विजः Sy
१४ एनमादित्यम् Sy
१५ धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च Sy
१६ क्षेममात्मन इच्छन्तः Sy
१७ गर्भवन्मध्ये उत्पन्नमेनम् Sy
१८ चरणाय उदयास्तमयव्यवहाराय Sy

'ऋचि 'अरुष' इति, परं यजुषि 'अरुण' इति YV p 328

स्वरस पाययन्ति[1] । निधीयमानवर्षातपहिमा[2] । परमा[3] । अस्य[4] । रश्मय । दिव[5] । अन्तान् । सद्य[6] । परिचरन्ति[7] ।

इदं वपुर्निवचनं जनासश्चरन्ति यन्नद्यस्तस्थुरापः ।
द्वे यदीं बिभृतो मातुरन्ये इहेह जाते यम्या३ सबन्धू ॥ ५ ॥

इद वपु । इदम्[8] । अस्य रूपम्[9] । आभिमुख्येन वक्तव्यम्[10] । हे जना[11] । यदिदमस्मिन्[12] । आप[13] । तिष्ठन्ति[14] । निश्चरन्ति च ताभ्य[15] । नद्य[16] । यच्च । एनम्[17] । मातु[18] । अन्य । बिभ्रत[19] । अहोरात्रे[20] । अत्र चात्र[21] च सर्वत्र । प्रादुर्भूते[22] । मिथनभूते[23] । समानवन्धने[24] ।

वि तन्वते धियो अस्मा अपांसि वस्त्रा पुत्राय मातरो वयन्ति ।
उपप्रक्षे वृषणो मोदमाना दिवस्पथा वध्वो यन्त्यच्छ ॥ ६ ॥

वि तन्वते । वितन्वते[25] । ध्यातार[26] । अस्मै[27] । कर्माणि । तेजांसि[28] । पुत्राय[29] । दिश[30] । वयन्ति[31] । उपपर्चनाय[32] । मनुष्यान्[33] । अभिगच्छन्ति[34] । मोदमाना[35] । आदित्यादस्मात्[36] । मार्गेण[37] । वध्व[38] इत्यभिप्रायम् ।

---

१. गमयन्ति Sy.
२. ०तवहिमा D त्रिप्रकारा· शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधा. Sy ३. उत्कृष्टा. Sy
४. आदित्यस्य Sy
५. दिवः D अन्तरिक्षस्य Sy.
६. उदयानन्तरमेव Sy
७. परितो गच्छन्ति Sy
८. पुरतो दृश्यमानम् Sy
९. शरीर मण्डलम् Sy
१०. स्तुत्यं भवतीति शेष· Sy
११. हे जना ! ऋत्विजः ! Sy
१२. मण्डलम् Sy
१३. आवि· P
१४. अधितस्थु· । मण्डलाधीनत्वात्तासाम् Sy
१५. प्रवहन्ति Sy
१६. यन्मण्डलमुपजीव्य नद्य. Sy
१७ एतदुक्तलक्षण यन्मण्डलम् Sy
१८ निर्मातुर्मातृस्थानीयादन्तरिक्षात् Sy
१९ बिभृत is suggested for बिभ्रत ॥ धारयत Sy
२० अहोरात्रे seems to be the explanation of द्वे ।
२१. पात्र D इह चेह च Sy
२२. सूर्ये जाते निष्पन्ने Sy
२३. यम्ये नियमनीये युग्मभूते वा Sy.
२४. समानबले समानबन्धने । उभयोरप्येकः सूर्यो बन्धकोऽक्षो ययोस्तादृश्यौ Sy
२५. विस्तारयन्ति यजमाना· Sy
२६. स्तुती. Sy.
२७. सूर्याय Sy.
२८. वस्त्राणि Sy.
२९. पुत्रस्थानीयाय Sy
३०. निर्मात्र्य उषसो दिशो वा Sy
३१. निष्पादयन्ति । वस्त्रसदृशानि तेजांसि निबिडानि सम्पादयन्तीत्यर्थः Sy
३२ उपवर्च० D उपपर्चने सम्पर्के सति Sy
३३. It seems to be the explanation of वृषणः ॥ सेक्तुः सूर्यस्य Sy
३४. अस्मदभिमुख यन्ति गच्छन्ति प्रसरन्ति Sy
३५. हृष्यन्त Sy
३६ आदित्या अस्यद० P
३७ Sy explains दिवः and पथा together as सूर्यसम्बन्धिना मार्गेण ।
३८. वधूस्थानीया रश्मयः Sy

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तम् ।
अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सादनाय ॥ ७ ॥

तदस्तु । मित्रावरुणौ । तत् । अग्ने । किमित्याहास्माभिः शस्त्रम् । इदं सूक्तम् । अस्मभ्यम् । शं च । योश्च । अस्तु तदुभयं करोतु । वयमशीमहि । उदकमध्य स्थलम् । अपि च । प्रतिष्ठाम् । नमः । आदित्याय । महते । सर्वेषां वासयित्रे ।

V.48

कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वक्षत्राय स्वयशसे महे वयम् ।
आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणाना वितनोति मायिनी ॥ १ ॥

कदु प्रियाय ॥ प्रतिभानुः ॥ कदा । वयम् । अनु । प्रियाय । तेजसे । स्तुतिं कुमः ।

---

१ अत्र लिङ्गसिद्धा देवता Sy

२ शस्तम् is suggested for शस्त्रम् ॥ स्तुतम् Sy ३ सुखाय Sy

४ यो इव D दुःखानाममिश्रणाय Sy

५ भवतु Sy ६ प्राप्नुयाम Sy

७ ०शीमध्युत० P

८ स्थितिम् Sy

९ तिष्ठं P तिष्ठां D स्थितेरविच्छित्तिं च Sy

१० नमस्करोमि Sy ११ द्योतमानाय सूर्याय Sy

१२ आश्रयाय विश्वस्य Sy

१३ VM explains तत् and अस्तु once only Ms D puts the figure ॥४७॥ wrongly after कदु प्रियाय प्रतिभानुः RV V 48 1 to indicate the end of the forty-seventh hymn No such number is given in P

१४ 'कदु प्रियाय' इति पञ्चर्चं अष्टमं सूक्तम् । प्रतिभानुर्नामात्रेय ऋषिः । जगती छन्दः । विश्वे देवा देवता । अत्रानुक्रमणिका 'कदु पञ्च प्रतिभानुर्जागतम्' (KSA. 27.48 p 20)इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'कदु प्रियायेति वैश्वदेवम्' (ASS 7 7) इति Sy

१५ प्रतिभानोरात्रेयस्येदमार्षम् Dur. प्रतिभानो रापम् SKN

१६ अत्र वषुताग्निसंस्तवः Sy अत्र पुनः प्रायेणाप एव स्तूयन्ते । 'आपो वै विश्वे देवाः सर्वा एव वा देवता' इत्यनेन ब्राह्मणवचनेनापां विश्वदेवत्वमुपपद्यते Dur

१७ कमिति सुखनाम (Ngh 3 6)अतश्चतुर्थ्यां अवादेशः । सुखाय SKN, Dur

१८ य P य D

१९ अनु P, D उ इति पूरणः Sy उकारः पदपूरणः SKN

२० मया P सर्वेषां प्रियभूताय । वृष्टिद्वारा हविरादिप्रयोजकत्वात् सर्वप्रियत्वमस्य प्रसिद्धम् । तादृशाय Sy

२१ वषुताय । उत्तरवाक्ये अभ्रे अपो वितनोति इति वक्ष्यमाणत्वादिदं लभ्यते । कीदृशाय ? Sy धाम्नः स्थानाय स्वर्गाय, सुखं प्रियं च स्वर्गाख्यं स्थानं प्राप्तुमित्यर्थः SKN स्थानाय वैश्वदेवाय, तत्प्राप्त्यर्थम् Dur

२२ कुथ P, D स्तवाम Sy तानेव च विश्वान्देवानपो मनामहे, त एव ह्युपास्यमानास्तत् स्थानं प्रापयितुं समर्था इत्यर्थं मनामहे Dur याञ्चाकर्माऽयं याचामहे । कान् ? विश्वे देवान् । कुत एतत् ? सूक्तस्य वैश्वदेवत्वात् SKN

स्ववलाय[1] । स्वकीर्त्यै[2] । महत्यै[3] । सर्वतो मातव्यस्य[4] । अन्तरिक्षस्य[5] । यत्[6] तेज ऐन्द्र विद्युद्रूपेण[7] परिणतम् "विद्युदेवेन्द्र"[8] इति वाजसनेयकम् । उदकानि[9] । प्रार्थयन्ती[10] । कर्मवती[11] माध्यमिका वाक् । अभ्रे[12] । विस्तारयति[13][14] ।

---

१. स्वभूतबलाय Sy धाम्ने स्वबलायेत्यर्थ. । यत्र स्वमेव बल भवति न तत्र परकीय बलमाशास्यते यथेह लोके Dur कीदृशाय धाम्ने ? उच्यते, स्वक्षत्राय, क्षत्र धन स्वयमेव यस्मिन्नाश्रित धनम् SKN

२. स्वभूतान्नाय । सर्वमप्यन्नं ह्यस्य स्वम् Sy यत्र स्वस्महिम्कृतमेव यशो भवति न सायौगिकद्रव्यकृतम् Dur
स्वयमेव च यशः कीर्तिलक्षण यस्मिंस्तस्मै SKN

३. P reads स्वमहरिम कीर्तीः ये for स्वकीर्त्यै । महत्यै ॥ D reads स्वमहरिमकीर्त्याय ये for स्वकीर्त्यै । महत्यै ॥ महते पूज्याय Sy महते धाम्ने । तत्प्राप्त्यर्थमेव ता एवापो वयं मनामहे मत्वा चोपास्मह इत्यभिप्रायः Dur

४. माताप्यस्य P, D समन्तान्मातव्यस्य Sy मेना माध्यमिका वाक् सा यत्र तस्य Dur मेन्यं मातव्यम्; अतिमहत्त्वात् । सर्वदेवाभिमुख्येन मातव्यं न कदाचिदपि मित निर्मातृतया जगतः SKN

५. अन्तरिक्षस्य अपरिमितमपि नभ इयदिति सर्वैर्मीयते । सम्बन्धिनि Sy
रजो लोक', अन्तरिक्षलोक इत्यर्थः । तस्य Dur
रजोऽन्तरिक्षलोकस्तस्य रजसः, षष्ठीश्रुते. सम्बन्धिनि SKN

६. यत् । उत्तर-, स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् या इति विपरिणमयितव्यम् । यागनेयी शक्तिः । यस्य सम्बन्धिनी माध्यमिकी वागिति वा योज्यम् Sy यो मेघ. Dur यदुक्तविशेषणं स्थानम् SKN

७. विद्यान् रूपेण P.
विद्याद्रूपेण D

८ Unt

९ वृष्टिलक्षणानि Sy तत्र या आपोऽवस्थितास्ता अप Dur उदकादीनि SKN

१० आच्छादयन्ती सेव्यमाना वा Sy सम्भजमाना Dur सम्भजमाना वृष्टि ददतीत्यर्थः SKN

११ प्रज्ञावती सती Sy प्रज्ञावती माध्यमिका वाक् Dur
माया प्रज्ञा प्रज्ञावती । का पुनरसौ ? सामर्थ्यान्माध्यमिका वाक् SKN

१२. मेघे Sy अभ्र एव ह्यधि आपो वर्तन्त इत्याडध्यर्थ इत्युपपद्यते Dur रजस्सम्बन्धिनोऽभ्रस्याधि उपरि स्थितेति वाक्यशेषः SKN. मायेति प्रज्ञानाम Ngh 3 9

१३. विस्तृणाति सर्वभावेन । ता अपो वयमेवमादिगुणयुक्तास्तासामेव सर्वगतस्य धाम्नः प्राप्त्यर्थं मनामहे याचामहे । अथवैवमन्यथाऽस्य मन्त्रस्यार्थः स्यात्—कदु प्रियाय सुखाय प्रियाय चैतस्मै धाम्ने स्थानाय यत्र वयं वर्तामहे । कथ नामैतत् स्थानं सुख च प्रियं च स्वक्षत्रञ्च स्वमहत्त्वञ्च स्यादित्येवमर्थं विश्वान् देवान् मनामहे । 'मदेमहि मनामहे' इति याच्ञाकर्मसु पठितम् (Ngh. 3 19.) । कतमा पुनरपो याचामह इति ? उच्यते, आमेन्यस्य रजस आभिमुख्येन मननीयस्य रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यदभ्रमुपरि वर्तते तस्मिन्नभ्रे, अपो वृणाना सम्भजमाना मायिनी माध्यमिका वाग् वितनोति वृष्टिभावेन ता मन्यामहे याचामहे Dur
तत् प्राप्तिस्थितिहेतुभूतसम्पादनद्वारेण वितनोति विस्तारयति SKN

१४. VM ignores आ ॥ आ अधि, मेघस्योपरि Sy आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यात । अथाप्यध्यर्थे दृश्यते 'अभ्र आँ अप.' अभ्रा आ अपोऽभ्रे ध्यय इति । (अभ्रे आ अपोऽपोऽभ्रेऽधीति) । N 5 5, SKN. II 316

ता अ॒त्नत व॒युनं॑ वी॒रव॑क्षणं समा॒न्या वृ॒तया॒ विश्व॒मा रजः॑ ।
अपो॒ अपा॑ची॒रप॑रा॒ अपे॑जते॒ प्र पूर्वा॑भिस्तिरते देव॒युर्जनः॑ ॥ २ ॥

ता । उषस । आतन्वन्ति । ज्ञानसाधनं तेज । येन कर्मसु युक्तो वीरो जन उह्यते । समान्या । छादयित्र्या दीप्त्या । सर्वम । लोकम् । आतन्वन्ति । तत्र दयकाम । जन । पूर्वा उषस । अपगमयन्ति । पराङ्मुखी । वर्धते । चाग्राऽऽगताभि कर्मयोग्याभि, उषस्यागतायां कर्मपर आसीदिति ।

आ ग्राव॑भिरह॒न्ये॑भिर॒क्तुभि॒र्वरि॑ष्ठं॒ वज्र॒मा जि॑घर्ति मा॒यिनि॑ ।
श॒तं वा॒ यस्य॑ प्र॒चर॒न्त्स्वे दमे॑ संव॒र्तय॑न्तो॒ वि च॑ वर्तय॒न्नहा॑ ॥ ३ ॥

आ ग्रावभि । अभिषवग्रावभि । अह्नि भवै । सोमात्तै ? प्रीयमाण इन्द्र । वरिष्ठम् । वज्रम् । अभिमुखं पातयति । मायायुक्ते शत्रौ । शतम् । अपि यजमाना । यस्य । स्वे स्वे । दमे । प्रचरन्ति सत्रपु । अहानि । सङ्क्रमयन्त एकाहानामनुष्ठानाद् । वि । च । वर्तयन् ।

---

१ इयमुषस्या Sy
२ Sy explains आ as अपि and अत्नत as वितन्वन्ति ।
३ प्रज्ञानम् Sy
४ कर्मसु० P
५ ऊह्यते P वीरैर्ऋत्विग्भिर्वहनीयम् । यद्वा वक्षणा कार्यवोढारो येन प्रेर्यन्ते तत्तादृशम् Sy
६ न्य D एकरूपया Sy
७ आवरकया दीप्त्या Sy
८ सर्वं P ९ अगवत्नत Sy
१० एवं सति Sy
११ अन्या आगामिनीरुषस Sy
१२ अवग० P अपवालयति Sy
१३ परस्मुखी P अपाञ्चना प्रतिनिवृत्तमुखी Sy
१४ प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थ, वर्धयति स्तमनीयाम्, वर्धते वा स्वयम् Sy
१५ पूर्वाभिस्ताभि Sy
१६ VM ignores अपो ॥ अपरोऽप्रशब्द पूरण Sy १७. अत्र पूर्वार्धे इन्द्र उच्यते, उत्तरार्धे इन्द्रात्मा सूर्य Sy
१८. अ D
१९. साध्ये साधनशब्द । ग्रावसाध्यैरभिषवैर्निमित्तभूतै । आगत्यात्र सोमी सन् Sy
२० ०ह्निर्भ० D अहनि सम्पादितै Sy
२१ सोमास is suggested for सोमात्तै ॥ अक्तुभि रात्रिभि । तत्र निष्पन्नरिस्मर्य । तथाविध Sy २२ उक्तरम् Sy
२३ सर्वत जिघर्ति दीपयति Sy
२४ वृत्रे निमित्ते सति Sy
२५ गतम् P शतसंख्याका रश्मय Sy
२६ किञ्च वाशब्दश्चार्थे Sy
२७ इन्द्रात्मकस्यादित्यस्य Sy
२८ स्वकीये Sy
२९ मदे P गृह आकाशे Sy
३० किं कुर्वन्त ? संवर्तयन्त Sy
३१ दिवसान् Sy
३२ संवर्तयन्त प्राणिनो नाशयन्त । यद्वा अहा अहानि दिवसान् सम्यक् प्रवर्तयन्त Sy
३३ ०काहानाद्वि P
३४ ०य P ०य D अहानि निवर्तयन्ति गतान्येव पुन प्रापयन्ति च । तपनपरिस्पन्दाधीनत्वात् प्राणिनामायुःक्षयस्याहोरात्राविभ्यवहारस्य Sy
३५ VM ignores आ ॥ आ हूयते इति शेष Sy

तामस्य रीतिं परशोरिव प्रत्यनीकमख्यं भुजे अस्य वर्पसः ।
सचा यदि पितुमन्तमिव क्षयं रत्नं दधाति भरहूतये विशे ॥ ४ ॥

तामस्य[1] । तत्[2] । अस्य युद्धे[3] । गमनमार्गम्[4] । अरण्ये परशोरिव मार्गम्[5] । प्रतिपश्यामि । तथानीकञ्च[6] । अस्य[7] मरुल्लक्षणम्[8] । रक्षणायागतम् । प्रतिपश्यामि । शत्रून् आच्छादयत[10] । सह[11] । यदि[12] । अन्नवन्तमिव । गृहम्[13] । रत्नम्[14] । प्रयच्छति[15] । या विधिन्द्र[16]? सङ्ग्रामार्थमाह्वयति[17] तस्यै । विशे[18] यदि साहाय्य कर्तुमागच्छति शत्रून्[19] विनाशयतीति ।

स जिह्वया चतुरनीक ऋञ्जते चारु वसानो वरुणो यतन्नरिम् ।
न तस्य विद्म पुरुषत्वता वयं यतो भगः सविता दाति वार्यम् ॥ ५ ॥

स जिह्वया । स.[20] । वरुण[21] । काकुदेन जल रक्षता । चतुरनीकस्तस्य[22] रश्मयोऽनीकानि[23] चतसृष्वपि दिक्षु स्थितानि । जगत्[24] प्रसाधयति[25] । चारु[26] । उदकमाच्छादयन्[27] । हिंसन्[28] । शत्रून्[29] । न । तमुपायम्[30] । वयम् । पौरुषेण[31] । जानीम । येनोपायेन[32] रत्नप्रदौ[33] । भग[34] । सविता च[35] । रत्नम्[36] । प्रददौ[37] भग सविता च रत्न प्रयच्छत[38] ।

---

१. इयमाग्नेयी Sy
२. तम् P तां प्रसिद्धाम् Sy
३. अग्ने. Sy ४. स्वभाव गतिं वा Sy
५. परशोः प्रतिनिधिमिव पश्यामि । परशुर्यथा स्वस्वामिनोऽभिमत साधयति तद्वदित्यर्थ. Sy
६. रश्मिसमूहम् Sy ७. आदित्यस्य Sy
८. लक्ष० P भुजे भोगाय Sy.
९. कथयाम्यहम् Sy
१०. ०त P रूपवतः Sy
११. अस्मत्सहायः सन् Sy
१२. वदि P यस्मात् स च देव. Sy
१३. निवासमिव Sy
१४. तत्न P रमणीयं धनम् Sy
१५. धारयति । उभयमपि ददातीत्यर्थः Sy
१६. विडिन्द्र is suggested for विधिन्द्र ।
१७. सङ्ग्रामे यज्ञे वाह्वानयुक्ताय Sy
१८. यजमानाय Sy.
१९. ०न D २०. अग्निः Sy
२१. तमोवारकः सन् Sy
२२. चतुर्दिक्षु प्रसृतज्वालः सन् Sy.
२३ ०नीतका० P २४. जनत् P.
२५. गच्छति घृतादिकम् । यद्वा जिह्वया चतुरनीक. सन् ऋञ्जते अलङ्करोति स्वात्मानम् Sy
२६ रमणीय तेज. Sy
२७ ०रुद० P. २८. उद्धरन् Sy
२९. अमित्रम् Sy.
३० तस्य, तमित्यर्थः Sy
३१. पौर्षण P पुरुषत्वेन कामाना पूरकत्वेन वा युक्तम् । अपरो भावप्रत्ययः पूरण. Sy
३२. यतोऽयम् Sy
३३. येनोवायौ P
३४. अय भगः महान् भजनीयः Sy
३५. प्रेरको देव Sy
३६ रत्न P वरणीय धनम् Sy
३७. प्रदौ P, D यच्छति Sy.
३८. Ms D puts the figure ॥४८॥ wrongly after देव वः प्रतिप्रभः (RV V 49 1) to indicate the end of the forty-eighth hymn. No such number is given in P

V 49

दे॒वं वो॑ अ॒द्य स॑वि॒तार॒मेषे॒ भग॑ं च॒ रत्नं॒ वि॒भज॑न्तमा॒योः ।
आ वां॑ नरा पुरुभुजा ववृत्यां॑ दि॒वेदि॑वे चिदश्विना सखी॒यन् ॥ १ ॥

देवं वः ॥ प्रतिप्रभ ॥ देवम् । युष्माकम् । अद्य । सवितारम् । आगमयामि । तथा भगम् । च देवम् । मनुष्यस्य । रत्नम् । विभजन्तम् ॥

प्रति॑ प्र॒याण॒मसु॑रस्य वि॒द्वान्त्सू॒क्तैर्दे॒वं स॑वि॒तारं॑ दुवस्य ।
उप॑ ब्रुवीत॒ नम॑सा विजा॒नञ्ज्ये॒ष्ठं च॒ रत्नं॑ वि॒भज॑न्तमा॒योः ॥ २ ॥

[प्रति प्रयाणम्][11]

---

१ 'देवं वः' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य प्रतिप्रभस्यार्षम् । त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । 'देवं वः प्रतिप्रभोऽन्त्या तृणपाणि' (KSA. 27 49 p 20) इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः Sy

२ द्योतमानम् Sy

३ स्वामित्यर्थः । यद्वा होतुरिदं वाक्यम् । वो यजमानेभ्यो युष्मभ्यमर्थाय Sy

४ इदानीम् Sy

५ सर्वस्याभ्यनुज्ञातारम् Sy

६ ॰मियाः॰ D
उपगच्छामि Sy

७ भजनीयं देवम् Sy

८ मनुष्यस्य यजमानस्य । यद्वा चतुर्थ्यर्थे षष्ठी Sy

९ रमणीयं हविः Sy

१० 'भगो वां विभजतु' इति हि भगस्य विभक्तृत्वं प्रसिद्धम् । 'रायो विभक्ता सम्भरश्च वस्वः' (RV IV 17 11) 'भगो विभक्ता शवसा' (RV V.46 5) इति च श्रुतिः । यद्वा चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यजमानार्थं रत्नं रमणीयं धनं विभजन्तम् Sy

११ VM ignores the second hemistich of this stanza ॥ हे नरा नेतारौ ! हे पुरुभुजा ! पुरु भुञ्जाते इति पुरुभुजौ । हे अश्विनौ ! वां युवाम् । दिवेदिवे प्रतिदिनम् । आववृत्यामावर्तयाम्यस्मदभिमुखम् । सखीयन् युवयोः सखित्वमिच्छन् । चिदिति पूरणः Sy

१२ The *pratīka* is supplied by the Editor The stanza is not explained in P , D
असुरस्य शत्रूणां निरसितुः सवितुः प्रति प्रयाणं प्रत्यागतिम् । विद्वान् जानन् सूक्तैः सवितारं देवम् । दुवस्य परिचर हे अन्तरात्मन् ! किं च । आयोः मनुष्याय ज्येष्ठं रत्नं धनम् । विभजन्तम् । गमयन्तमित्यर्थः । नमसा नमस्कारेण हविषा वा विजानन् । विज्ञेयेन भावयन्नित्यर्थः । यद्वान्तर्णीतण्यर्थोऽयम् । ज्ञापयन् । उप ब्रुवीत स्तोतु भवान् Sy

अदब्रया दयते वार्याणि पूषा भगो अदितिर्वस्त उस्रः ।
इन्द्रो विष्णुर्वरुणो मित्रो अग्निरहानि भद्रा जनयन्त दस्माः ॥ ३ ॥

अदत्रया[1]। जिह्वया[2]। प्रयच्छति[3]। धनानि[4]। पूषा[5]। भग.[6]। अदितिश्च[7]। वस्ते[8] तेजांसि[9]। उत्सरण-शील[10][11]। शिष्ट[12] स्पष्टम् ।

तन्नो अनर्वा सविता वरूथं तत्सिन्धव इषयन्तो अनु ग्मन् ।
उप यद्वोचे अध्वरस्य होता रायः स्याम पतयो वाजरत्नाः ॥ ४ ॥

तं नः[13]। तम्[14]। अस्मभ्यम्। गत्रु[15]। सविता[16]। वरणीयम्[17]। अनुगच्छतु[18]। नद्यश्च[19]। गच्छन्त[20]। यत्[21]। अरस्य[22]। होतास्मदर्थम्[23][24]। उपब्रवीति[25]। किं तत्? धनस्य[26]। पतयो[27] वयम्[28]। स्याम[29]। रमणीयान्ना[30][31]।

---

१. त्ररयाः D
२. अयमग्निः Sy.
३. ०ह्वाया P अदत्रया अदनीयानि । अदेरौणादिकोऽत्रप्रत्ययः। 'सुपा सुलुक्०' इति याजादेशः। अथवात्तीत्यदत्रा जिह्वा तया Sy
४. प्र याइछ यच्छति P प्रयाच्छ यच्छति D. दयतिरनेककर्मात्र दहने वर्तते। दहतीत्यर्थः सामर्थ्यादग्निरिति गम्यते । यद्वा अदनीयानि वरणीयान्यन्नानि दयते ददाति यजमानाय 'दय दानगतिहिंसाबलाख्यानेषु' Sy
५. वरणीयानि काष्ठानि Sy
६. पोषकः Sy
७. भजनीयः Sy
८. अखण्डनीय. । यद्वा पूषादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकमदनीयानि वार्याणि चान्नानि दयते Sy.
९. ०ति च वस्तवः P. आच्छादयति सामर्थ्यात्तेजासि Sy.
१०. जासि D
११. सूर्य. Sy
१२. By शिष्टं VM means the second hemistich of the stanza
इन्द्रादय· पञ्चापि देवा । दस्मा. दर्शनीयाः। अहानि सर्वाण्यागन्तॄणि । भद्रा शोभनानि । जनयन्त जनयन्ति । दिवसाना यागदानादिविशिष्टत्वमेव भद्रत्वम् Sy
१३. न P
१४. तत् P
तत् प्रसिद्धम् Sy.
१५. अप्रत्यृतः केनाप्यतिरस्कृतः Sy.
१६. देव· प्रयच्छत्विति शेष. Sy
१७. अस्मदभिमत धनम् Sy
१८. अनुसृत्य गच्छन्तु । धनं दातु गच्छन्त्वित्यर्थः Sy.
१९. स्यन्दनशीला· Sy
२०. गच्छन्त्यो नद्यः Sy
२१. यस्मात् Sy
२२. अध्वरस्य is suggested for अरस्य ॥ यागस्य Sy.
२३. होमनिष्पादकोऽहम् Sy
२४ होस्म० P
२५. उपेत्य ब्रवीमि तस्मात्तत्प्रयच्छन्त्विति शेषः Sy
२६. बहुविधस्य Sy
२७. स्वामिनः Sy
२८. अत्रयः Sy
२९. वयस्योद P भवेम Sy
३० अन्नेन बलेन वा रमणीयाः। अथवा यद्यस्माद्वोचे स्तौमि तस्मात् सविता नो वरूथमागच्छतु । तस्मान्नद्यश्च नो वरूथं यज्ञमनु ग्मन् अनुगच्छन्त्विति वा योज्यम् Sy
३१. VM ignores तत् ।

प्र ये वसुभ्य ईवदा नमो दुर्ये मित्रे वरुणे सूक्तवाचः ।
अवैत्वभ्वं कृणुता वरीयो दिवस्पृथिव्योरवसा मदेम ॥ ५ ॥

प्र ये । प्रयच्छन्ति । ये । वसुभ्यः । गमनवत् । अन्नं पशुम् । ये च मित्रावरुणयोः । सूक्तं वदन्ति ते वयम् । द्यावापृथिव्योः । रक्षणे । मादेम । तेषामस्माकमपगच्छतु । महद् घकारम् । कुरुत च । विस्तृत तेजो हे देवा ।

V 50

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् ।
विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे ॥ १ ॥

विश्व ॥ स्वस्त्यात्रेय ॥ विश्वे । मनुष्य । देवस्य । नेतु । सख्यम् । वृणीते । विश्वस्वैनम् । धनार्थम् । इच्छति । विश्वस्वाप्तम् । वृणीते । यस्मात् त्व च सर्वे विश्वस्मै पुष्यसि सवित । इति ।

---

१ प्राधु Sy २ यजमाना Sy
३ यज्ञनिवासेभ्यो देवेभ्य Sy
४ पश्वात्मकम् Sy ५ मित्रे देवे वरुणे च Sy
६ वदति P सूक्तवचसो भवन्ति तानस्मान् Sy
७ हृष्येम Sy ८ अपगच्छतु Sy
९ महद्भयम् Sy १० कुरुत चैतेभ्य Sy
११ उरुतरं सुखम् Sy
१२ VM ignores मा ।
Ms D puts the figure ॥४९॥ here to indicate the end of the forty ninth hymn. No such number is given in P
१३ 'विश्वो देवस्य' इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं स्वस्त्यात्रेयमुनेरार्षं वैश्वदेवम् । पञ्चमी पङ्क्ति, आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभ । तथुक्तमनुक्रमण्याम्—'विश्व स्वस्त्यात्रेय पङ्क्त्यन्तम्' (KSA 27 50 p 20) इति । पृष्ठ्याभिप्लवयोरहयो प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे विश्वो देवस्येति प्रतिपत्तृचस्याद्य । सूत्रितञ्च—'विश्वो देवस्य नेतुरित्येका' (ASS 7 6) इति । आभिप्लविकेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठेष्वह स्स्वेषैव वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य प्रतिपत् । 'पुनरेष्वेवमभिप्लवे' (ASS 7 6) इति सूत्रितत्वात् Sy
१४ ०यं P D
१५ विश्वस्वाप्तम P सर्व Sy, Mah, U
१६ ०स्मा० P मर्त Sy जन U
१७ सवितुरित्यर्थ Sy दानादिगुणयुक्तस्य सवितु Mah दानादिगुणयुक्तस्य U
१८ फलप्रापकस्य Mah प्रणेतु सवितु U
१९ सखिभावम् Mah सखित्वाभावम् U
२० वृणीत Sy वृणुते प्रार्थयते । 'वृञ् वरणे' Mah
२१ धनस्य Sy धनाय Mah, U
२२ इषुध्यति । पञ्चमसकार । ईशीत Sy सवितारं प्रार्थयते । इषुध्यतिर्याच्ञाकर्मसु पठित (Ngh 3 19)Mah प्रार्थयते सवितारम् U
२३ तस्यानुग्रहात् सर्वो जनो धनम् Sy द्युम्नं द्योतते यशो वान्नं वा N 5 5
२४ प्रार्थयते Mah U
२५ P adds तत् before सर्वे ।
२६ पुष्य पर्याप्तं धनम् Sy पोषाय स्वप्रजापालनाय । पुषेस्तुमर्थेऽसेप्रत्यय Mah पोषाय स्थितये U
स जुहोति । विश्वो देवस्य नेतुर्मर्त्तो वुरीत सख्यम् । विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति । SB 3 1.4.18 p 232
The stanza=YV 4 8

ते ते॑ देव नेतर्ये च॒ेमाँ अ॑नु॒शसे॑ । ते रा॒या ते ह्या॒३॒॑पृचे॒ सचे॑महि स॒च॒थ्यैः॑ ॥ २ ॥

ते ते।[1] तव स्वभूता । देव ! नेत[2] ! ये । च[3]। इमान्[4] । अनुशसितुम्[5] आशासितुमुपतिष्ठन्ति[6] । त[7] उभये वयम् । धनेन सम्पृक्ता[8] भवाम । ते । हि[9] । आपर्चनाय योग्या[10] । तथा[11] सति सवनीयैर्धनै[12] । ससृप्टा भवामेति[13] ।[14]

अतो॑ न॒ आ नॄनति॑थी॒नतः॒ पत्नी॒र्दश॑स्यत ।
आ॒रे विश्वं॑ पथे॒ष्ठां द्वि॒षो यु॑योतु॒ यूयु॑विः ॥ ३ ॥

अतो नः । अस्माद्[15] धनात् । अस्माकम्[16] । दासान्[17] । अतिथीन्[18] । पत्नीश्च[19] । आभिमुख्येन प्रयच्छत[20] देवा । धनसम्भावेति सर्वत एव भवन्ति ? दूरे । विश्वम्[21] । मार्गवर्तिन[22] स्तेनम्[23] । शत्रूश्च[24] । पृथक् करोतु[25] । पृथक्करणशील[26] सविता पूषा वा ।[27]

---

१. त P
२. ने. P हे नेत. ! Sy
३. अन्ये Sy
४. विभक्तिव्यत्ययः । इमे होत्रादयः Sy
५. शसितुं प्रभवन्ति तेऽपि त्वदीयाः । यद्वा इमानन्यानिन्द्रादीननुशसे क्रमेण शसितुं प्रभवन्ति । एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्य स हि सर्वभूतात्मा, इत्युक्तत्वादितरासां देवताना तदन्तर्भावादिति भाव· । न केवल त्वच्छसका एवेत्यर्थ. Sy
६. ०शसि० P , D
७. ति P
८. संपृणक्ता P सचेमहीति सम्बन्ध· Sy
९. खलु Sy
१० आपर्चनीया· कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः 'कृन्मेजन्त' इत्यव्ययत्वाद्विभक्तेरदर्शनम् Sy
११ तथा तथा P तथास्तथा D
१२. समनी० P सर्वै. कामैः Sy
१३. सङ्गच्छेमहि Sy.
१४. VM ignores ते ॥ ते वयं यजमानाः Sy
१५. अस्मान् P अस्मिन् यज्ञे । सार्वविभक्तिकस्तसि. Sy
१६. अस्माकमृत्विजाम् Sy
१७ नेतॄन् Sy
१८. तद्वत् पूज्यान् देवान् Sy
१९. देवाना पत्नीरपि. दशस्यत हविष्प्रदानादिना, यद्वा, न. अस्मभ्य नॄन् पुत्रभृत्यादीनतिथीन् पत्नीश्चैतत्त्रयमत्र दशस्यत । हे देवाः ! प्रयच्छत Sy
२०. सर्वतः परिचरत Sy
२१. सर्वम् Sy.
२२. ०र्गावि० P मार्गे वर्तमानं वैरिणम् Sy
२३. Omitted by P
२४. शत्रुश्च P
अन्यानपि द्विषो द्वेष्टॄन् Sy
२५. पृथक् करोतु देवसङ्घ· सविता वा Sy
२६. सर्वस्यामिश्रयिता पृथक्कर्ता Sy
२७. VM explains अतः once only

यत्र वह्निरभिहितो दुद्रवद्द्रोण्यः पशुः ।
नृमणा वीरपस्त्योऽर्णा धीरेव सनिता ॥ ४ ॥

यत्र वह्नि । यत्र । अग्नि । अध्वर्युभिरभिहित । प्रवत्युत्तरवेदिम् । द्रोण्य । पशुरित्यौपमिकम्, द्रोणदुघा धेनुरिव ह्यग्निस्तत्र । नृषु मनोऽस्य सवितु । वीरयुक्तो गृहोऽस्य । उदकानि । दाता भवति । यथा धीरा स्त्री स्तन्य कुमाराय प्रयच्छति ।

एष ते देव नेता रथस्पतिः शं रयिः ।
शं राये शं स्वस्तय इषःस्तुतो मनामहे देवस्तुतो मनामहे ॥ ५ ॥

एष । एष । ते । देव । नेत । सवित । स्वामी रथानाम् । रयि । सुखकृत् भवति । त सुखस्य कर्तारम् । धनायम् । भजामहे । तम् । धनाशाय । इच्छन्त । देवान् स्तुवन्त ।

---

१ यस्मिन् यज्ञे Sy
२ यज्ञस्य वोढा Sy
३ यूपं प्रापित Sy
४ द्रुव P गच्छति यूपं प्रति Sy
५ यूपाहः Sy
६ सुषु P
७ मनेस्य P, D
मनमानमना: सविता Sy
८ ०क्तमृहस्य P ०क्तामृहस्य D वीरा व्याप्ति व्यसमाना पुत्रभृत्यादयो वा तद्वत् पस्त्यं गृहं यस्य स तादृश । प्रेरितगृहो वा । पुत्राद्युपेत गृहप्रद इत्यर्थ Sy
९ मरणकुशल Sy
१० सम्भक्ता दाता Sy
११ भवन्ति P भवन्ती D
१२ Omitted by P योषिदिव । यद्वा धर्णानि हवींष्यपि तस्य सनिता भवति Sy
१३ कामाराय P
१४ तव Sy.
१५ सवित ! Sy
१६ सर्वस्य पालक Sy
१७ वासव्यधनवान्, मरुद्यो युज्यते Sy
१८ रयि सुखकृत P शं करोत्विति शेष Sy
१९ धाम् is suggested for तम् ।
२० सुखाय च Sy
२१ धनस्य । यद्वा धनाय Sy
२२ स्तुम Sy
२३ अविनाशाय Sy
२४ एवणीमस्य सवितु स्तोतारो वयम् Sy
२५ इच्छतो यथा स्तुवन्त P देवानां देवस्य वा सवितु स्तोतार Sy
२६ VM explains मनामहे once only Ms D puts the figure ॥५०॥ here to indicate the end of the fiftieth hymn. No such number is given in P.

V 51

अग्ने सुतस्य पीतये विश्वैरूमेभिरा गहि । देवेभिर्हव्यदातये ॥ १ ॥

अग्ने[1] । अग्ने[2] । सोमस्य[3] । पानाय । विश्वैं[4] । पित्रिभि[5] । देवैं[6] । आगच्छ । "यजमानो वै हव्यदाति[7]" इति ब्राह्मणम्[8] ।

ऋतंधीतय आ गत सत्यधर्माणो अध्वरम् । अग्नेः पिबत जिह्वया ॥ २ ॥

ऋतधीतयः । हे सत्यबुद्धय[9] । सत्यकर्माण[10] । आगच्छत । यज्ञम्[11] । अग्ने[12] । जिह्वया । पिबत सोमम्[13] ।

विप्रेभिर्विप्र सन्त्य प्रातर्यावभिरा गहि । देवेभिः सोमपीतये ॥ ३ ॥

विप्रेभिः । मेधाविभि[14] । प्रजननशील[15] । प्रातर्यावभि[16] । देवैं[17] । सोमपानाय । आगच्छ[18] ।

अयं सोमश्चमू सुतोऽमत्रे परि षिच्यते । प्रिय इन्द्राय वायवे ॥ ४ ॥

अयं सोमः । अयम्[19] । सोम । अधिषवणफलकयो[20] । सुत[21] । पात्रे[22] । परिसिच्यते[23] । प्रिय[24] । इन्द्रवायुभ्याम्[25] ।

---

१. 'अग्ने सुतस्य' इति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्ने पञ्चोना चतस्रो गायत्र्यः षळुष्णिहस्तिस्रो जगत्यस्त्रिष्टुभो वान्त्ये अनुष्टुभौ' (KSA.27 51 p 20) इति । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' (KSA 12 2 p.5) इति परिभाषया स्वस्त्यात्रेय ऋषिः । आदितश्चतस्रो गायत्र्य.–पञ्चमाद्याः षडुष्णिह एकादश्याद्यास्तिस्रो जगत्यस्त्रिष्टुभो वा चतुर्दशीपञ्चदश्यावनुष्टुभौ । विश्वेदेवा देवता Sy

२. Omitted by P

३. सोमपानाय Sy ४. सर्वैरपि Sy

५. पानाश्वैर वित्रिभिः P पितृभि. is suggested for पित्रिभिः ॥ ऊमैः रक्षकैः Sy

६. इन्द्रादिभिः सह Sy.

७. Omitted by D

८. SB 1 4.1 24, P 35 हस्यादा० P हव्यादा० D अस्माकं हविर्दानाय तद्दात्रे यजमानाय वा Sy.

९. हे सत्यस्तुतयोऽबाध्यकर्माणो वा देवाः ! Sy

१०. त्यक० P आगत्य च हे सत्यस्य धारयितारः ! यूयम् Sy ११. अस्मद्यज्ञम् Sy.

१२ VM reads अग्ने ! for अग्नेः ।

१३. आज्यसोमादिकम् Sy

१४. ०भिषि P उक्तलक्षणैः Sy

१५. प्रजनशी० D हे सन्त्य ! सम्भजनीयाग्ने ! Sy १६. ०तर्वाविभिः P प्रातःकाले आगन्तृभिः Sy.

१७. देवैः सार्धम् Sy

१८. VM ignores विप्र ॥ हे मेधाविन् ! विविधकामानां वा पूरक ! Sy

१९. पुरतो वर्तमानः Sy

२०. चम्वोरत्यो अधिषवणफलकयोः Sy

२१. अभिषुतः सन् Sy २२. पात्र P

२३. पूर्यते Sy २४. ष्टुयः P षुयः D

२५ स चेन्द्राय वायवे च प्रियः । त पातुं हे इन्द्रवायू ! आगच्छतमिति शेषः Sy.

वायुवा याहि वीतये जुषाणो हव्यदातये ।
पिबा सुतस्यान्धसो अभि प्रयः ॥ ५ ॥

वायो । वायो ! आगच्छ । पानाय । प्रीयमाण । यजमानाय । पिब । सुतम् । सोमम् । अन्नम् । प्राप्तुम् ।

इन्द्रश्च वायवेषां सुतानां पीतिमर्हथः । ताञ्जुषेथामरेपसावभि प्रयः ॥ ६ ॥

इन्द्रश्च । अपापौ—अरेपसाविति ।

सुता इन्द्राय वायवे सोमासो दध्याशिरः ।
निम्नं न यन्ति सिन्धवोऽभि प्रयः ॥ ७ ॥

सुता इन्द्राय । यथा । निम्नम् । प्रति । नद्य । गच्छन्ति तथा । इन्द्रवायू प्रति । सोम ।

---

१ 'वायवा याहि' इत्येषा पृष्ठ्यस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्याद्या । सूत्रितं च वायवा याहि वीतये इत्येका वायो याहि शिवा दिव इति द्वे' (ĀSS 7 10) इति Sy

२ आयाहि Sy

३ भक्षणाय Sy

४ हविर्दात्रे यजमानाय तदर्थम् Sy

५ आगत्य च सुतस्य अभिषुतम् Sy

६ अन्धस अन्ध अन्नं सोमलक्षणम् Sy

७. अन्नं सोमाख्यम् Sy

८ प्रसवन्तु P प्राप्नुवन्तु D अभिलक्ष्य Sy

९ पृष्ठ्यस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवतृचे 'इन्द्रश्च' (RV V 51 6) इत्यादिके द्वे ऋचौ शंसेत् । तयो प्रथमां द्वितीयां वायव्यं तृचं सम्पादयेत् । तथा च सूत्रितम्—'इन्द्रश्च वाय वेषां सुतानामिति द्वयोरन्यतरां द्वि' (ĀSS 7 10) इति Sy

१० अपावौ D

११ ०पपावि० P अहिंसकौ Sy

१२ VM ignores all the words of this stanza except अरेपसौ ॥ Sy explains the stanza in the following manner—
हे वायो त्वं च । इन्द्रश्च एषां पुरतो गृहीतानां सुतानामभिषुतानां सोमानाम् । पीतिं पान मर्हथ । यस्मादेव तस्मात् तान् सोमरसान् । जुषेथां सेवेथाम् । अरेपसावहिंसकौ । तदर्थं प्रय सोमाख्यमन्नमभिलक्ष्यागच्छतमिति शेष । यद्वा प्रयोऽन्नरूपात् ।

१३ गर्तम् Sy

१४ प्रत्य P प्रित्य D हे इन्द्रवायू ! युवामभि Sy

१५ इन्द्राय वायवे च Sy

१६ सोमा is suggested for सोम ।

१७ VM ignores सुता । दध्याशिर । and प्रय ॥ सुता अभिषुता सम्पादिता । दध्या शिरः दध्याश्रयणा । प्रय अन्नरूपा Sy

सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरश्विभ्यामुषसा सजूः । आ याह्यग्ने अत्रिवत्सुते रण ॥ ८ ॥

सजूः[1][2] । सहित[3] । विश्वै[4] । देवै । अश्विभ्याम् । उषसा च । आगच्छ[5] । अत्रेरिव[6] यज्ञम् । सुते[7] च । रमस्व[8] ।[9]

उत्तरे सिद्धे[10] ।

सजूर्मित्रावरुणाभ्यां सजूः सोमेन विष्णुना । आ याह्यग्ने अत्रिवत्सुते रण ॥ ९ ॥

[सजूर्मित्रावरुणाभ्याम् ।[11]]

सजूरादित्यैर्वसुभिः सजूरिन्द्रेण वायुना । आ याह्यग्ने अत्रिवत्सुते रण ॥ १० ॥

[सजूरादित्यैः ।[11]]

स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्वणः ।
स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना ॥ ११ ॥

स्वस्ति नः[12] । स्वस्ति[13] । अस्माकम्[14] । कुर्वन्ति[15] । अश्विनौ । भगश्च । स्वस्ति[16] । देवी । अदिति[17] करोतु । अशत्रोर्मम[18] । स्वस्ति । पूषा । प्राज्ञ[19] । दधातु । स्वस्ति[20] । सुप्रज्ञानेन[21] ।[22]

---

१. तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'सजूर्विश्वेभिः' इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितञ्च—'सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरुत नः प्रिया प्रियासु' (ĀSS 7 10.) इति Sy

२. सजु P

३. सङ्गतः सन् , समानप्रीतिः सन् Sy

४. सर्वैः Sy

५. आयाहि Sy

६. अरित्रे० P अत्रेर्यज्ञे यथा तथेत्यर्थः । यद्वा अत्रिर्यथा यज्ञे रमते तद्वत् Sy.

७. अभिषुते सोमे Sy

८. रस्व P, D

९ VM explains सजूः once only and ignores अग्ने ॥

१०. उत्तरे द्वे नवमीदशम्यौ स्पष्टे Sy.

११ The *pratīka* is supplied by the Editor VM. does not explain both the stanzas.

१२. पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे 'स्वस्ति नः' इति तृच. । सूत्रितञ्च—'स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति तृच इति, वैश्वदेवम्' (ĀSS 8. 1.) इति । बृहस्पतिसवे वैश्वदेवनिविद्धानार्थोऽयं तृचः । 'स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवम्' (ĀSS 9 5) इति सूत्रितत्वात् Sy

१३. अविनाश क्षेमम् Sy

१४. अस्मभ्यम् Sy

१५. कुरुताम् Sy.

१६. क्षेम मिमीताम् Sy

१७. अमिति P, ०ति D अदितिश्च स्वस्ति मिमीताम् Sy.

१८ ०र्मम त्व P अप्रत्यृतः Sy

१९ शत्रूणा निरसिता प्राणानां बलाना दाता वा Sy

२०. स्वस्ति मिमीताम् Sy

२१. शोभनेन प्रज्ञानेन विशिष्टे Sy

२२. VM explains नः once only and ignores द्यावापृथिवी ॥ नः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावपि Sy.

उत्तरा निगदसिद्धा—

स्व॒स्तये॑ वा॒युमुप॑ ब्रवामहै॒ सोमं॑ स्व॒स्ति भुव॑नस्य॒ यस्पतिः॑ ।
बृह॒स्पतिं॒ सर्व॑गणं स्व॒स्तये॑ स्व॒स्तय॑ आदि॒त्यासो॑ भवन्तु नः ॥ १२ ॥

[स्वस्तये वायुम्][1]

उत्तरे निगदसिद्धे[2]—

विश्वे॑ दे॒वा नो॑ अ॒द्या स्व॒स्तये॑ वैश्वान॒रो वसु॑र॒ग्निः स्व॒स्तये॑ ।
दे॒वा अ॑वन्त्वृ॒भवः॑ स्व॒स्तये॑ स्व॒स्ति नो॑ रु॒द्रः पा॒त्वंह॑सः ॥ १३ ॥

[विश्वे देवा][4]

स्वस्तीति चतुर्थ्यन्तम्[5] ।

स्व॒स्ति मि॑त्रावरुणा स्व॒स्ति प॑थ्ये रेवति ।
स्व॒स्ति न॒ इन्द्र॑श्चा॒ग्निश्च॑ स्व॒स्ति नो॑ अदिते कृधि ॥ १४ ॥

[स्वस्ति मित्रावरुणा][6]

---

१ The *pratika* is supplied by the Editor Sy explains this stanza in the following manner — स्वस्तये क्षेमाय वायुमुपब्रवामहै स्तुम इत्यर्थः । सोमं चोपब्रवामहै । यश्च सोमः भुवनस्य पतिः पालकः । सकललोकजीवनस्य सोमायत्तत्वात् । तथा सर्वगणं सर्वदेवगणोपेतं बृहस्पतिं बृहतः कर्मणो मन्त्रस्य पालयितारं स्वस्तये स्तुमः । आदित्यासः आदित्या अदितेः पुत्राः सर्वे देवा अरुणादयो द्वादश वा । नः अस्माकं स्वस्तये भवन्तु ।

२ VM does not explain these two *stanzas* (RV V 51 13,14) because they are very easy

३ सत्रमध्ये दीक्षिते व्याधिते सति तस्मिन्नहनि वैश्वदेवशस्त्रेऽयं तृचो निविद्धानार्थः । सूत्रितं च—'स्वस्त्यात्रेयं निविद्धं दध्यात्' (ĀSS 6 9) इति । स्वस्त्यात्रेयशब्देनायं तृचो विवक्षित इति तत्र व्याख्यातम् । तथा अभ्यादिके सत्ययं तृचो जप्यः Sy

४ The *pratika* is supplied by the Editor Sy explains this stanza in the following manner — विश्वे सर्वेऽपि देवाः । नोऽस्मान् । अद्य अस्मिन् यागदिने स्वस्तये क्षेमायावन्तु । वैश्वानरः । विश्व एनं नरा नयन्तीति वैश्वानरः । वसुः सर्वस्य वासयिता । अग्निः देवः । सोऽपि स्वस्तयेऽवतु । देवाः ऋभवोऽपि स्वस्तयेऽवन्तु, रुद्रः दुःखात् द्रावयिता देवोऽपि । अंहसः पापात् स्वस्ति पातु नोऽस्मान् Sy 'अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः' (N 7 23)

५ It refers to स्वस्तये in the *mantra*

६ The *pratika* is supplied by the Editor ॥ हे मित्रावरुणा ! अहोरात्राभिमानिदेवौ ! स्वस्ति कुरुतम् । हे पथ्ये ! पथ्या अन्तरिक्षमार्गः । तत्र हिता मार्गाभिमानिनी देवी हे तादृशि ! रेवति ! धनवति ! देवि ! स्वस्ति कृधि । इन्द्रश्चाग्निश्च प्रत्येकं नोऽस्मभ्यं स्वस्ति कृधि । हे अदिते ! देवि ! नः स्वस्ति कृधि कुरु Sy

स्वस्ति पन्थामनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ।
पुनर्ददताघ्नता जानता सं गमेमहि ॥ १५ ॥

स्वस्ति । अविनाशेन[1] । पन्थानम् । अनुगच्छाम । यथेमौ[2] स्वस्ति गच्छत । तत्र[3] च पुन पुन । प्रयच्छतोदारेण[4] । अहिंसित्रा[5] । मदीयोऽयमिति जानता[6] । सङ्गमेमहि[7][8] ।

V.52

प्र श्यावाश्व धृष्णुयार्चा मरुद्भिर्ऋक्वभिः ।
ये अद्रोघमनुष्वधं श्रवो मदन्ति यज्ञियाः ॥ १ ॥

प्र[9] श्यावाश्व[10] ॥ श्यावाश्व[11] ॥ प्रस्तुहि[12] । हे श्यावाश्व[13] । वर्षणशीलेभ्य[14] । मरुद्भ्य[15] । रसाहरणशीलेभ्य[16] । हे मरुत[17] । अद्रोग्धारम्[18] । हविषोऽनन्तरम्[19] । अन्नेन[20] । मादयन्ति[21] । यज्ञिया[22] ।

---

१. क्षेमेण Sy
२. सूर्याचन्द्रमसाविव । तौ यथा निरालम्बे मार्गे राक्षसादिभिरनुपद्रुतौ सञ्चरतस्तद्वत् Sy
३. त P
४. किञ्च वयं प्रवसन्तः पुनर्ददताभिमतम् Sy
५. अभिसिता P ०सिता D चिरकालविलम्बकोपेनाहिंसिता Sy
६. अविस्मरता मदीयश्चिरकाल गत' कोऽयमिति स देहमकुर्वता । मदीयोऽयमिति बुद्ध्यमानेनेत्यर्थ. । उक्तलक्षणेन बन्धुजनेन Sy
७ सङ्गच्छेमहि । यद्वा पूर्वार्धं प्रवसता वाक्यमुत्तरार्धं बन्धूनाम् । वय-बन्धवो ददताभिमतमुपार्जितं यच्छताघ्नता प्रवासकोपेनाहिंसता जानता सस्नेहमधिगच्छता प्रवसता सङ्गमेमहि Sy.
८. Ms D. puts the figure ॥५१॥ here to indicate the end of the fifty-first hymn No such number is given in P
९. 'प्र श्यावाश्व' इति सप्तदशर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका 'प्र श्यावाश्व त्र्यूना श्यावाश्वो मारुत ह तत् पङ्क्ति षष्ठचन्त्या च' (KSA 27 52 p 20) इति । आत्रेयः श्यावाश्व ऋषिः । 'ह तत्' इति प्रयोगात् इदमादीनि दशसूक्तानि मरुद्देवत्यानि । षष्ठी सप्तदशी च पङ्क्त्यौ शिष्टा' पङ्क्त्यन्त्यपरिभाषयानुष्टुभ । गतो विनियोग Sy
१०. ०श्व D
११. ०श्व P, D
१२ अर्च Sy
१३. हे एतन्नामक ऋषे । Sy
१४. ०लोभ्य P
धृष्णुस्त्वम् Sy
१५. मरुद्भि मरुतः । द्वितीयार्थे तृतीया । एव स्वयमेव सम्प्रेष्यति । यद्वा यजमानो होतार श्यावाश्व ब्रूते । यद्वा मरुद्भिर्मरुत्सदृशैर्ऋक्वभि स्तोतृभि. सह स्तोत्रैर्वा अर्च स्तुहीत्यर्थः Sy.
१६. स्तुत्यान् स्तोतृभिः Sy
१७ ये is suggested for हे ।
१८. अहिंसकम् Sy
१९ प्रत्यहम् । हविर्लक्षणान्नप्रदानं स्वधा । अनु पश्चाद्वा Sy
२०. अन्नं लब्ध्वा Sy
२१. हृष्यन्ति Sy
२२. ०यः D
यज्ञार्हाः Sy

ते हि स्थिरस्य शर्वसः सखायः सन्ति धृष्णुया ।
ते याम॒न्ना धृ॑षद्विन॒स्त्मना॑ पान्ति॒ शश्व॑तः ॥ २ ॥

ते हि स्थिरस्य । ते । हि । स्थिरस्य । बलस्य । सखाय । भवन्ति । धर्षणशीला । ते । आगमने । धर्षणशीलबलयुक्ता । आत्मनैव । रक्षन्ति । बहून् ।

ते स्प॒न्द्रासो॒ नोक्षणोऽति॑ ष्कन्दन्ति॒ शर्वरीः ।
म॒रुता॒मधा॒ महो॑ दि॒वि क्ष॒मा च॑ मन्महे ॥ ३ ॥

ते स्पन्द्रास । ते । स्पन्दनशीला । इव । वृषभा मरुत्वन्त । रात्री । अतिगच्छन्ति । सम्प्रति । तेषा मरुताम् । दिवि । भूम्याम् । च वर्तमानम् । महः । स्तुम ।

म॒रुत्सु॑ वो दधीमहि॒ स्तोम॑ य॒ज्ञं च॑ धृष्णु॒या ।
विश्वे॒ ये मानु॑षा यु॒गा पान्ति॒ मर्त्यं॑ रि॒षः ॥ ४ ॥

मरुत्सु । युष्माकम् । स्तोमम् । वधीमहि । यज्ञम् । च । धर्षकम् । व्याप्तास्च । ये । मानुषाणि । युगानि अहोरात्राणि । रक्षन्ति । मनुष्यम् । हिंसकात् ।

---

१ खलु Sy
२ अविचलितस्य Sy
३ भवन्ति मह्यम् Sy
४ धृष्णव Sy
५ ०त्ता स्ते P
६ आ इति चार्थे । गमनेऽपि Sy
७ धर्षणवन्त Sy
८ अनुग्रहेणैवास्मदुपकारमनपेक्ष्यैव Sy
९ बहू P बहून् अस्मान् पुत्रभृत्यादीन् Sy
१० मरुत Sy
११ नेति चार्थे । यस्मात् स्पन्द्रा अन्येषां तस्मात् Sy
१२ जलस्य सेक्तार Sy
१३ शर्वर्यो रात्रय । कालावयवानित्यर्थ Sy
१४ ताम् अतिक्रम्य गच्छन्ति । नित्या इत्यर्थ । यस्मादेत एवंविधास्तस्मात् Sy
१५ अधुना Sy
१६ द्युलोके Sy
१७ क्षमायां भूमौ च Sy
१८ तेज Sy
१९ हे अध्वर्युहोत्रादय ! Sy
२० यूयम् Sy
२१ स्तोत्रम् Sy
२२ दधीमहि, व्यत्ययेनोत्तम । धत्त Sy
२३ इज्यतेऽनेनेति यज्ञं हविः । तदुभयं किमर्थं वीयत इति Sy
२४ ०प्तास्ता P, D विश्वे सर्वेऽपि Sy
२५ ये मरुत Sy
२६ सर्वेषु कालेष्वित्यर्थ Sy
२७ मरणधर्माणं यजमानम् Sy
२८ कात् P ०कात् D हिंसकात् सकाशात् Sy
२९ VM ignores मरुत्सु ।

अर्हन्तो ये सुदानवो नरो असामिशवसः ।
प्र यज्ञं यज्ञियेभ्यो दिवो अर्चा मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अर्हन्तः[1] । पूजार्हा[2],[3] । ये । सुदाना[4] । नेतार[5] । परिपूर्णबला[6] । तेभ्य[7] । यज्ञियेभ्य[8] । दिव[9] आगतेभ्य । हवि[10] । प्रयच्छ[11] ।

आ रुक्मैरा युधा नर ऋष्वा ऋष्टीरसृक्षत ।
अन्वेनाँ अह विद्युतो मरुतो जज्झतीरिव भानुरर्त त्मना दिवः ॥ ६ ॥

आ रुक्मैः[12] । वक्षोऽलङ्करणै[13] । योवनसाधनेनायुधेन[14] मह । दर्शनीया[15] । मरुत[16] । असेषु शक्ती[17] । आसृजन्ति[18] । ततो[19] विद्योतमानान् । मरुत । एनान्[20] । एव[21] । स्वभानु[22] । अनुगच्छति[23] । यथा[24] जझशब्द कुर्वाणा[25]

---

१. हर्षन्तः P
२. हे होत ! हे आत्मन् ! वा Sy.
३. पूज्याः Sy.
४. शोभनदानाः Sy
५. नेतारः कर्मणाम् Sy
६. परिपुस्तेबाला P अनल्पबला सन्ति तेभ्यः Sy.
७. VM explains मरुद्भ्यः as तेभ्य ।
८. यज्ञार्हेभ्यः Sy
९. द्योतमानेभ्यः । विभक्तिवचनयोर्व्यत्यय । यद्वा कर्मणि षष्ठी । दीप्तम् । अथवान्तरिक्षादागतेभ्य इति सम्बन्ध Sy
१०. यज्ञसाधनं हविः Sy
११. पूजय । प्रयच्छेत्यर्थः Sy
१२. श्यावाश्वस्यार्षम् Dur
श्यावाश्वस्य SKN
१३. ०कार० D रोचमानैराभरणविशेषैः । आरोचन्त इति शेष । उपसर्गश्रुते सङ्गतक्रियाध्याहारः Sy रुक्मैर्विकृतानि Dur 'असे'षु व ऋष्टय. पत्सुखादयो वक्ष.सु रुक्मा.' (RV V 54 11) इति दर्शनान्मरुतामुरस्स्थाः SKN
१४. प्रहरणसाधनेनायुधेन Sy
एतान्यायुधानि Dur
१५. महान्तो मरुत. Sy शातयितव्यान्मेघान्प्रति Dur
१६. वृष्टेर्नेतार. Sy
हे नर. ! मरुत ! Dur.
१७. एते मरुत ऋष्टी आयुधविशेषान् Sy. एताश्च शक्ती. Dur
१८. आभिमुख्येन Dur एकोऽत्राकारोऽसृक्षतेत्येतेन सम्बध्यते । अपर, अर्त इत्येतेन SKN
१९. प्रक्षिपन्ति मेघभेदार्थम् Sy. असृजन्त Dur 'सृज विसर्गे' आभिमुख्येन मेघस्योपरि विसृजन्ति विक्षिपन्ति SKN
२० एनान् प्रहारान् Dur एतच्छक्तिविक्षेपलक्षणव्यापारादनन्तरमेवेत्यर्थ. SKN
२१. अहेति विनिग्रहार्थीयत्वादेवशब्देन समानार्थ. । अन्वेव SKN
२२. दीप्ति. Sy. आदित्य. Dur. स्वभूता भानुर्दीप्तिः SKN
२३. अनुगच्छन्त्येव Sy. अपगच्छन्तु, मेघेभ्यो हन्यमानेभ्यस्तदन्वेव चापोऽपि, अर्त आगच्छन्तु Dur अन्विति पश्चाद्भावे .छान्दसत्वाद् वर्तमाने लङ्, आत्मनेपदम् । आगच्छति SKN.
२४ यथ P यथैव SKN.
२५ जज्ञु श० P जज्ञश० D शब्दकारिण्य आप इव Sy शब्दकारिण्य इव स्रोतस्या आप ऋष्व. प्रभूता इत्यर्थः । एवमत्र शब्दानुकरणादापो जज्झतीरित्युपपद्यते Dur मेघस्या आप आयन्ति ततस्तथैव विद्युतः SKN

धेनूर्ऋषभ । स्वयमेव । दिव । आगच्छति, इन्द्रो भानुरग्निर्वेति ।

ये वावृधन्त पार्थिवा य उरावन्तरिक्ष आ ।
वृजने वा नदीनां सधस्थे वा महो दिवः ॥ ७ ॥

ये वावृधन्त । ये । वर्धन्ते । पृथिव्यां वर्तमाना । ये । च । विस्तीर्णे । अन्तरिक्षे । नदीनाम् । वा । वेगे । महत । वा । दिव । स्थाने उत्तरत्र सम्बन्ध ।

शर्धो मारुतमुच्छंस सत्यशवसमृभ्वसम् ।
उत स्म ते शुभे नरः प्र स्पन्द्रा युजत त्मना ॥ ८ ॥

शार्ध । मारुतम् । वेगम् । सत्यवसम् । महत् । अन्तमुख सन् । स्तुहि । अपि च । ते मरुत । नेतार । स्पन्दनशीला । स्वयमेव । शोभार्थम् । प्रयुञ्जते अभिगच्छन्तीत्यर्थ ।

---

१ ०नू ऋ० P ०नू ऋषभ D
२ आत्मन Dur 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन' इत्या कारलोपे, आत्मनव SKN
३ द्योतमानस्य मरुद्गणस्य Sy द्युलोकात् Dur कुत आगच्छति ? दिवो दीप्तादन्तरिक्षात् SKN
४ दि आगति P, D निरगात् Sy
५ The passage, 'इन्द्रो भानुरग्निर्वा' should immediately follow स्वभानु and precede अनुगच्छति ॥ अक्ष्णोरापो भवन्ति । अश्वकारिण्य । 'मरुतो अश्मंसीरिव' इत्यपि निगमो भवति N 6 16, SKN II.446
६ मरुत Sy
७ पृथिवीसम्बद्धा सन्त Sy
८ च ववृधन्त । आ इति चार्थे Sy
९ ये च विस्तसीर्णे D महति Sy
१० महानदीनाम् Sy
११ बले ववृधन्त Sy
१२ च P उभयत्र वाशब्दश्चार्थे Sy
१३ द्युलोकस्य Sy
१४ सह स्थाने च ववृधन्त । एवं सर्वत्र वर्धमाना मरुतो वृष्टिपथमृष्टीरसृजतेति पूर्वत्र सम्बन्ध Sy
१५ हे स्तोत ! Sy
१६ बलम् Sy
१७ सत्यवेगम् Sy
१८ सर्वं महाबलम् P, D अतिप्रवृद्धम् Sy
१९ अन्तमुखम् P VM seems to explain उत् as अन्तर्मुख: सन् ॥ उत्कृष्टम् Sy
२० अपि च refers to both उत and स्म
२१ मेरुत D
२२ नेता P, D वृष्टेर्नेतार Sy
२३ चलनस्वभावा पृषतीरित्यर्थ Sy
२४ आत्मनैव जगद्रक्षायुद्धपैव Sy
२५ उदकार्थम् Sy
२६ प्रार्युज० P समयोजयत् Sy

उत स्म ते परुष्ण्यामूर्णा वसत शुन्ध्यवः ।
उत पव्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा ॥ ९ ॥

उत[1] । अपि[2] च । स्म[3] । परुष्ण्यां[4] नद्याम् । प्रच्छन्ना[5] । [illegible] । अपि [illegible] । रथानाम्[8] । चक्रधारया गमने । अद्रिमपि[10] । भिन्दन्ति[11] । बलेन[12] । मेघो वाद्रि[13][14] ।

आपथयो विपथयोऽन्तस्पथा अनुपथाः ।
एतेभिर्मह्यं नामभिर्यज्ञं विष्टार ओहते ॥ १० ॥

आपथय । अभिमुखगमनादापथयो[15][16] नामान । एवम्[17] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

१. ०त P श्यावाश्वस्यार्षम् Dur SKN
२. उतशब्दोऽप्यर्थे SKN
३ स्मशब्दश्चार्थे SKN
४. एतन्नामिकाया नद्या वर्तन्ते ये Sy हे मरुतो, येषा वस्तिरोभवितुमाविर्भवितु च काले शक्ति-रस्ति ते यूयम् कस्मिंश्चित्काले परुष्ण्या नद्या माध्यमिकाया वाचि पर्ववत्याम् Dur ते प्रकृता मरुत इरावती परुष्णीत्याहु । माध्यमिका वा वाक् परुष्णी पर्ववत्वात्, तस्याम्
५. प्रयच्छन्ना P दीप्ती Sy चित्रास्तिरोहिता Dur. छन्नाः SKN
६. आच्छादयन्ति Sy मद्गव इव । यूयमेव शुन्ध्यव शोधयितारः । वसथ, एतस्मिन्नन्तरिक्षलोके Dur वसत, व्यत्ययेनात्र मध्यमपुरुषः । वसन्ति व्यवतिष्ठन्तीत्यर्थ । शुन्ध्यव शोधयितारो मेघस्य यावत्तत्रोदक सञ्चार्यस्यापनेतार इत्यर्थ । अथवा शुन्ध्युर्मद्गुरुच्यते । लुप्तोपम चेदं द्रष्टव्यम्, शुध्यव इव । यथा मद्गव इरावत्यां नद्या छन्ना वसन्ति व्यवतिष्ठन्ते तद्वन्मरुत इत्यर्थः SKN
७. गवो D शोधिकाः Sy
८. स्वकीयानां रथचक्रेण Sy कस्मिंश्चिदभ्युद्गमनकाले प्राप्ते युष्माक रथानाम् Dur रथानामवयवभूतया SKN
९. नेम्या Sy या रथनेमयस्ता एव एवमेत स्मिन्नर्थसंयोगात्पविशब्देन रथचक्रनेमिरभिसम्बध्यते Dur. नेम्या चक्रधारया SKN
१० अद्रिमपि P मेघ गिरि वा Sy. मेघम् Dur, SKN
११ विदारयन्ति Sy किमुत यूयमित्यभिप्राय Dur मेघस्योपरि रथेन चङ्क्रम्यमाणा रथचक्रधारया मेघान् विदारयन्तीत्यर्थः । कालभेदात् तु कर्मणो मरुताम् । [illegible] [illegible] तन्ति न [illegible] [illegible] नाप्येषा [illegible] । [illegible] [illegible] रथचक्रधारया [illegible] भिन्दन्ति । ब्राह्मणमप्यस्मिन्नर्थे उदाहरन्ति । सान्तपनीय हविः प्रकृत्य श्रूयते 'देवा वै वृत्रस्य मर्म नाविन्दन्, त मरुत क्षुरव तीक्ष्णधारया व्यपु (Maitr. S. I 10 14) विश्लिष्टसर्वाङ्गबन्धन कृतवन्त इत्यर्थ SKN
१२. बलेन च Sy
१३ वाद्रि P ०द्रि D The passage मेघो वाद्रि should immediately follow अद्रिमपि ।
१४ VM ignores ते ॥ ते मरुत. Sy पवी रथनेमिर्भवति । यद्विपुनाति भूमिम् N 5 5, SKN II 311
१५ अस्मदभिमुखा मार्गा येषा ते तादृशा Sy
१६ ०नादपथयो नामानम् P ०नादवपथयो नामानम् D १७ ऐवम् P
१८. विश्वङ्मार्गा Sy
१९. मदर्थम् Sy
२०. चतुर्विधे Sy.

नामभिर्युक्त[1] । मरुतां विस्तारः[2] । यशम् । वहन्ति[3] ।

अधा नरो न्योहतेऽधा नियुत ओहते ।
अधा पारावता इति चित्रा रूपाणि दर्श्या ॥ ११ ॥

अध[4] । मरुतः[5] । कदाचित्[6] । नरः[7] । महन्ति[8] । कदाचित् । नियुत[9] । कदाचित् । पारावता[10][11] ।
इत्थम्[12] । चित्राणि । एषां दर्शनीयानि[13] । रूपाणि पुमांसस्त्व नरः[14][15][16][17] ।

छन्दःस्तुभः कुभन्यव उत्समा कीरिणो नृतुः ।
ते मे के चिन्न तायव ऊमा आसन्दृशि त्विषे ॥ १२ ॥

छन्दःस्तुभः[19] । छन्दःस्तुवत[20] । उदकमिच्छन्तो गोतमस्य[21] । कूपम् । मानिन्यु । करणशीला[22] । ते[23] ।
मे[24] । के । चन[25] । तस्कराः[26] । इव । रक्षका । चक्षुषि[27][28] । दीप्तये[29] । अभवन्[30] ।

---

१ नामकैः स्वकर्मैः Sy
२ विस्तृताः सन्तः Sy
३ वहन्ति । प्रवृत्तैर्नामभिरवकैः सार्धं अवमोहते Sy
४ VM ignores अन्तपथा and अनुपथा ॥ अन्तस्पथा वरीसुविराविमार्गाः । अनुपथा अनुकूलमार्गाश्च ये मरुत सन्ति ते Sy
५ ०ध P
६ ०त D
७ कचित् P कदाचित् seems to be the explanation of अध ॥ अध Sy
८ अभिमतवृष्ट्यादिनेतारः Sy
९ वहन्ति अगत् Sy
१० स्वयमेव मिश्रयितारः सन्तः Sy
११ अपारवता P, D परावतूरवेषः । तस्य स्वन्धिनश्चान्तरिक्षाविदूरवेशो ग्रहतारामेघादि धारका सन्त ओहत इत्यर्थः Sy
१२ उक्तप्रकारेण Sy
१३ मानाविधानि धायमीयानि वा Sy
१४ ०वा P
१५ स्वव्यापारैर्वर्णनीयानि भवन्त्विति शेषः Sy
१६ तेषां रूपाणि Sy
१७ पुमस्वामरः P पुमश्वानरः D
१८ VM ignores नि and ओहते ॥ नितरां वहन्ति Sy
१९ छान्दा स्तु० D छन्दोभिः स्तोतारः Sy
२० उदकेच्छवः Sy
२१ उत्सं कूपमपेक्ष्य तृषिताय गोतमाय मान्मरुतः Sy
२२ सर्वतोऽकूर्धमनयन् वा स्तोमम् । अथवा ये छन्दःस्तुभश्छन्दोभिः स्तुत्याः । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । कुभन्यवः सेवितारो वृष्टिपुञ्जकस्य । कुभिस्त्वन कर्मा । कीरिणः स्तोतुर्गोतमस्य पानार्थमुत्सं कूपमानिनुः आनीतवन्तः । 'असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे' (RV I 85 11) इति ह्युक्तम् 'नृ नये' इत्यस्य वा नर्तनेर्वा विक्षेप मानार्थस्येदं रूपम् Sy
२३ स्तोतारः Sy
२४ मदत्तः Sy
२५ महाम् Sy
२६ कदाचन P, D
२७ कदाचिदप्यदृश्यास्तस्करा इव स्थिताः Sy
२८ चक्षुष P, D दर्शने Sy
२९ शारीरदीप्त्यै वलाय चाऽऽसन् । प्राप्तकर्मेणेति भावः Sy
३० विषयभूता अभवन् Sy

य ऋ॒ष्वा ऋ॒ष्टिवि॑द्युतः क॒वयः॒ सन्ति॑ वे॒धसः॑ ।
तमृ॑षे॒ मारु॑तं ग॒णं न॑म॒स्या र॒मया॑ गि॒रा ॥ १३ ॥

[य ऋष्वाः][1] हिरण्मयैरलङ्कृता[2] । ये[3] महान्त । ऋष्ट्या विद्योतमाना[4] । कवय[5] । भवन्ति[6] । वेधस[7] । तमिति स्पष्टम्[8] ।

अच्छ॑ ऋषे॒ मारु॑तं ग॒णं दा॒ना मि॒त्रं न यो॒षणा॑ ।
दि॒वो वा॑ धृष्णव॒ ओज॑सा स्तु॒ता धी॒भिरि॑षण्यत ॥ १४ ॥

अच्छ ऋषे । अभिगच्छ[9] । ऋषे[10] । मारुतम्[11] । गणम्[12] । धनदानाय[13] । मित्रम्[14] । इव । शत्रूणा पृथक्करणार्थम्[15] । दिव[16] । च । हे धृष्णवो मरुत[17] । बलेन[18] । स्तुता । कर्मभि[19] । गच्छत[20] ।

नू म॑न्वा॒न ए॑षां दे॒वाँ अच्छा॒ न व॒क्षणा॑ ।
दा॒ना स॑चेत सू॒रिभि॒र्याम॑श्रुतेभिर॒ञ्जिभिः॑ ॥ १५ ॥

नू मन्वानः । क्षिप्रम् । मरुताम्[21] । स्तोत्र कुर्वन्[22] । अन्यान् देवान्[23] । प्रति[24] । न[25] गच्छति । वक्षणाय[26] वक्षण धनम्[27] । किन्तु दानाय[28] । सङ्गच्छते । प्राज्ञै[29] । विश्रुतगमनै[30] । उदकेनाञ्जद्भि[31] ।

---

१. The *pratīka* is supplied by the Editor
२. It seems to be the explanation of ऋष्वा. ॥ दर्शनीयाः Sy
३. हे P मरुतः Sy
४. आयुधैर्विद्योतमाना. Sy
५. मेधाविनः Sy
६. सन्ति Sy
७. विधाः P, D सर्वस्य विधातारः Sy
८. VM ignores the second hemistich of the stanza त तेषां मारुत गणं रमया रमणीयया गिरा स्तुत्या हे ऋषे ! श्यावाश्व ! नमस्य परिचर स्तुहि Sy
९. अभिगच्छेति शेषः Sy
१०. अभिगच्छ and ऋषे are omitted by D
११. मारुतं मारुत P
१२. मरुत्सङ्घम् Sy
१३. हविर्दानेन Sy
१४. आदित्यम् Sy.
१५. यौतेरिदं रूपम् । यौतीति योषा स्तुतिस्तया च Sy.
१६. द्युलोकाद्वा । वाशब्दश्रुतेरितरलोकद्वयाद्वा Sy
१७ ऋषेरुत्तरार्धं प्रत्यक्षवाद । धर्षका ! मरुतः ! Sy
१८. बले P, D.
१९ अस्मदीयाभि. स्तुतिभि. Sy
२०. गच्छ. P गच्छ D. गच्छत यज्ञम् Sy
२१. एतान् मरुत इत्यर्थ Sy
२२. स्तुवन् Sy
२३. मरुद्व्यतिरिक्तान् Sy
२४. अभिप्राप्तुम् Sy.
२५. Omitted by D. न मनुते Sy
२६. वहनेन निमित्तेन Sy
२७ ०णान्ध० P, D
२८. दानोय P अभिमतदानानि Sy
२९. स स्तोता मेधाविभिः Sy
३०. शीघ्रगमनेन विश्रुतैः Sy
३१. फलस्य व्यञ्जकैर्मरुद्भिः । सर्वाः पञ्चम्यर्थे तृतीयाः । उक्तलक्षणेभ्यो मरुद्भ्यः Sy

प्र ये मे बन्ध्वेषे गां वोचन्त सूरयः पृश्निं वोचन्त मातरम् ।
अधा पितरमिष्मिणं रुद्रं वोचन्त शिक्वसः ॥ १६ ॥

प्र ये मे । प्रावोचन्[1] । ये[2] । मम[3] । बन्धूनामन्वेषणे[4] । पृश्निं[5] । गां[6] । अस्माकं मातेति ताम्[7] । पितरम्[8] । एषणशीलम्[9] । रुद्रम् । वोचन्त[11] । शकुनशीला[10] ।

सप्त मे सप्त शाकिन एकमेका शता ददुः ।
यमुनायामधि श्रुतमुद्राधो गव्यं मृजे नि राधो अश्व्यं मृजे ॥ १७ ॥

सप्त मे । एकोनपञ्चाशत्[12] । मरुतः[13] । मह्यम् । एकैकम्[14] । धनशतानि[15] । प्रयच्छन्तु[16] । यमुनायाः[17] । समीपे[18] वर्तमाना । गव्यम्[19] । धनं मरुद्भिर्दत्तम् । उन्मृजे[20] । नितरां च मृजे । अश्व्यम्[21] पाणिना पृष्ठ उन्मार्जनम्[22], 'कक्षीवन्त उदमृक्षन्त पज्राः'[23] इत्युक्तम्[24] ।

---

१ प्र D　२ मम Sy
३ मह्यम् Sy
४ स्वेषां बन्धूनामन्वेषणे सति Sy
५ मुवेवतां पृश्निवर्णां गां वा 'पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाता' (TS 2 2 11 4.) इति श्रुतेः Sy
६ ता P, D गां माध्यमिकां वाचं गोदेवतां वा Sy
७ अवशिष्टमूर्वेर्वाक्यम् । ऋषिर्मरुद्भाक्यमनुवदति । तस्मादुत्तरयोराख्यातयोर्मरुत्व्याख्यानमध्याहार्यम् Sy
८. अथ स्वकीयं पितरम् Sv
९ गमनवन्तमन्नवन्तं वा Sy
१० शकनशीला is suggested for शकुनशीला ॥ शक्तास्ते । मरुतां स्तोत्रेण पुत्रत्वपरिग्रहो बहुकृत्व उपपादितः Sy
११ VM ignores सूरयः and वोचन्त ॥ सूरयः प्रेरकाः । वोचन्त अब्रुवन् Sv
१२ VM. seems to explain सप्त and सप्त together as एकोनपञ्चाशत् ॥ सप्तसङ्ख्याका सङ्घाः । 'सप्तगणा वै मरुतः' (TS 2 2.11 1) इति श्रुतेः । अदितिगर्भे वर्तमानं वायुमिन्द्रः प्रविश्य सप्तधा विदार्य पुनरेकैकं सप्तधा व्यदारयत् त एकोनपञ्चाशन्मरुद्गणा अभवन्निति पुराणेषु प्रसिद्धम् । ते च सप्तसङ्ख्याकाः Sy
१३ शाकिनः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः Sy
१४ एकैको गणः Sy
१५ शतसङ्ख्याकानि गवाश्वरूपाणि Sy
१६ अददन्त । प्रयच्छन्त्विति वा आशीः Sy
१७ यमुनायां नद्याम् Sy
१८ अधि । अयं सप्तम्यर्थानुवादी Sy
१९ गोसमूहात्मकं गोसम्बन्धि वा Sy,
२० अमृ० P उन्मार्जयामि Sy
२१ अश्व्यां P D तथा तैर्दत्तम् अश्व्यम् अश्वसमूहात्मकं तत्सम्बन्धि वा Sy
२२ इन्मा० P
निमार्ज्मि Sy
२३ क्षीवन्त उदमसृक्षन्त वज्राः P वज्रः D RV I 126 4ᵃ
२४ VM ignores श्रुतम् and राधः ॥ श्रुतं प्रसिद्धम् । राधो धनम् Sy
Ms D puts the figure ॥५२॥ here to indicate the end of the fifty-second hymn. No such number is given in P

V.53

को वे॑द॒ जान॑मेषां॒ को वा॑ पु॒रा सु॒म्नेष्वा॑स म॒रुता॑म् । यद्यु॑यु॒ज्रे कि॑ला॒स्यः॑ ॥ १ ॥

को वेद । 'क[1] । वेद[2] । जनम्[3] । एषाम्[4] । क । वा । पुरा[5] । मरुताम्[6] । सुखेषु । अभूत्[7] । यदा[8] । युज्यन्ते[9] । श्वेता वडवा[10] ।

ए॒तान्रथे॑षु त॒स्थुषः॑ कः शु॑श्राव क॒था य॑युः ।
कस्मै॑ सस्रुः सु॒दासे॒ अन्वा॒पय॒ इळा॑भिर्वृ॒ष्टयः॑ स॒ह ॥ २ ॥

एतान्[11] । आशुश्राव[12] । एतान्[13] । रथेषु[14] । स्थितवन्त । क । कथ[15] च । यान्ति[16] । कस्मै । शोभनदानाय[17] । बन्धव[18] । अनुसस्रु[19] । कस्मै च मरुद्दत्ता[20] वृष्ट्यो[21] भवन्ति[22] । अन्नै[23] । सह[24] ।

---

१. 'को वेद जानम्' इति षोडशर्चं नवमं सूक्तम् । श्यावाश्व ऋषिः । आद्यापञ्चमीदशम्येकादशीपञ्चदश्यः ककुभः षष्ठीसप्तमीनवमीत्रयोदशीचतुर्दशीषोडश्यः सतोबृहत्योऽष्टमी द्वादशी च गायत्र्यौ द्वितीया बृहती तृतीयानुष्टुप्चतुर्थी पुरउष्णिक् । मरुतो देवता । तथा चानुक्रान्तम् 'को वेद षोळश ककुब्बृहत्यनुष्टुप् पुरउष्णिक् ककुप्सतोबृहत्यौ गायत्री सतोबृहती ककुभौ गायत्री सतोबृहत्यौ ककुप्सतोबृहती' (KSA 27 53 p 20) इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy

२. पुमान् Sy

३. जानाति Sy

४. जाननम् P

उत्पत्तिम् Sy

५. मरुता पूर्वसूक्ते प्रस्तुतत्वादत्रान्वादेशविषयत्वादेषामित्यस्य निघातता Sy

६. पूर्वमपि Sy

७ एषा मरुताम् Sy

८ भवति Sy

९. ता रथे योजितवन्त. । तदैषा स्थिति वललक्षणानि सुखानि च को जानातीत्यर्थः । वेगविषये सर्वत्र वायोरुपमास्पन्दत्वादिति भावः Sy

१०. वधवाः P

किलासीः पृषतीरित्यर्थः Sy

११. ए० P, D

१२. श्रावयेदित्यर्थः। यद्वा एतेषां क्रोशध्वनिं रथध्वनिं च क शृणुयात् ? Sy

१३. मरुतः Sy.

१४. ऋतेषु P

१५. कञ्चन P, D

१६. गच्छन्ति तदपि को जानाति ? यद्वा तान् कथमन्ये देवादयोऽनुगच्छेयुः ? Sy

१७. सुदानाय Sy

१८. बन्धुभूता व्याप्ता Sy

१९. अनुक्रमेणावतरेयुः Sy.

२०. तस्मै P

२१. ०त्ता P

२२. वर्षका. । अय कर्तरि क्तिच् Sy

२३. अन्नै P

बहुविधैरन्नैः Sy

२४. सहिता. Sy.

ते मे आहुर्य आययुरुप द्युभिर्विभिर्मदे । नरो मर्या अरेपस इमान्पश्यन्निति ष्टुहि ॥ ३ ॥

ते[1] मे । तं[2] । मम[3] । आहु । ये । उपगता[4] । दीप्तै[5] । अश्वै[6] । सोमार्थम्[7] । नेतार । मारका[8] । अपापा[9] । इमानस्मान् । पश्यन्ति[10] । इत्यम्[11] । स्व स्तुहीति ।

ये अञ्जिषु ये वाशीषु स्वभानवः स्रक्षु रुक्मेषु खादिषु । श्राया रथेषु धन्वसु ॥ ४ ॥

[12]ये । ये[13] । आभरणेषु । ये च । वाश्यायुधेषु[14] । स्वदीप्तय । मालासु[15] । रुक्मेषु[16] । पादाभरणेषु[17] आयुधविशेषो वा खादि[18] । श्रयमाणा[19] भवन्ति, अर्थे[20] सहन्ति ? रथेषु । धनुषु[21] चात्तरत्र सम्बन्ध ।

युष्माकं स्मा रथाँ अनु मुदे दधे मरुतो जीरदानवः । वृष्टी द्यावो यतीरिव ॥ ५ ॥

[युष्माकम्][22] । युष्माकम् । स्म[23] । रथान् । मुदे[24] । अनुधारयामि[25][26] । हे मरुत[27] ! क्षिप्रदानाय[28] । अथ[29] वर्षणाय[30] । रश्मयो[31] वो धारयन्ति ।[32]

---

१ ऋषिर्ऋत्वयाभ्यां मरुत्प्रादुर्भावमाख्यास्यन्ननया प्रादुर्भूतान् पश्यन्नाह Sy २ मरुत Sy

३ इत्थं लपते मह्यम् Sy

४ मां प्राप्ता Sy ५ द्योतमान Sy

६ विभि गन्तृभिरश्वै Sy ७ मदाय सोमपानजनिताय किमाहुरिति तदनुब्रूते Sy

८ माका P मनुष्येभ्यो हिता Sy

९ अलेपास्ते । हे ऋषे ! Sy

१० तथा स्थितान् चक्षुषावलोकयन् Sy

११ इत्थं P स्थं D इत्थं पश्यन् स्तुहीति Sy

१२ अनया मरुतां स्वरूपं निरूपयति Sy

१३ हे मरुत ! युष्माकं ये प्रसिद्धा Sy

१४ वास्यायुधषु P वास्यायु० D

१५ माल्येषु Sy

१६ रुक्मेषु P क्षेषु D उरोभूषणेषु Sy

१७ हस्तपादस्थितकटकेषु । 'हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च' (RV I.168 3) 'पत्सु खादय' (RV V 54.11) इति हि श्रुती भवत Sy

१८ ०दि P, D

१९ आश्रयभूता सन्ति Sy

२० अर्ने P, D

२१ धन्वसु च ये च स्वभानव आया सन्ति । 'सुधन्वान इषुमन्त' 'सुरथा पृश्निमातर' (RV V 57 2) इति च निगम । तान् सर्वान् स्तुम इति शेष । यद्वा ये स्वभानव स्वायत्तदीप्तयो मरुतोऽञ्जिष्वाभरणेषु निमित्तेषु आया आश्रया भविष्याम । ये च वाशीषु निमित्तेषु । एवं सर्वत्र योज्यम् । तादृग्विधानिमान् पश्यन् स्तुहीति पूर्वत्र सम्बन्ध । तेषामेव इदं वाक्यम् Sy

२२ The *pratika* is supplied by the Editor

२३ स्व P स्मेति पूरण Sy २४ मोदाय Sy

२५ उद्दिश्य धारयामि करोमीत्यर्थ । सामर्थ्यात् स्तुतीरिति लभ्यते Sy २६ ०पान् मनुष्ये मिधा० P ०पान् मनुष्येम धा० D

२७ P adds ते ममाहुर्ये उपगता दीप्तैरश्वैस्सोमार्थं नेतार after मरुत । The additional passage in P has a striking resemblance with the commentary on RV V 53 3

२८ हे शीघ्रदाना ! Sy

२९ ०था D ३० वृष्ट्या Sy

३१ दीप्तीरिव पूज्यमानान् रथानिति सम्बन्ध Sy

३२ VM ignores यतीरिव ॥ यतीरिव सर्वत्र गच्छन्ती Sy

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः ।
वि पर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः ॥ ६ ॥

आ यम्[1] । आच्यावयन्ति[2] । यम् । मेघम्[3] । सुदाना[4] । नेतार[5] । यजमानाय[6] । द्युलोकात्[7] । तं[8] पर्जन्यम्[9] । विसृजन्ति[10] । द्यावापृथिव्योरर्थाय[11] । अन्तरिक्षेण[12] । यन्ति[13] । वृष्टय[14] य[15] मेघ च्यावयन्ति तस्मात् पर्जन्य च सृजन्तीति[16][17] ।

ततृदानाः सिन्धवः क्षोदसा रजः प्र सस्रुर्धेनवो यथा ।
स्यन्ना अश्वाइवाध्वनो विमोचने वि यद्वर्तन्त एन्यः ॥ ७ ॥

ततृदानाः । रुजन्त[18] । सिन्धव[19] । उदकेन[20] । कूलस्था मृद रेणुग[21] । प्रसरन्ति । धेनव[22] । इव[23] । गच्छन्त्य[24] । अश्वा इव[25] । अध्वनो गमनाय । विमोचने[26] । भवन्ति विगच्छन्ति । यदा । नद्य.[27] एभिर्वृष्टे[28] सतीति ।

---

१. कारीर्यां तिस्रः पिण्ड्यो होतव्या. । तत्र द्वितीयाया 'आ य नर' इत्यनुवाक्या । सूत्रित च— 'आ यं नर' सुदानवो ददाशुषे विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यव' (ASS 2 13) इति Sy.

२ आप्याव० P आप्यापय० D आच्यावयन्ति स्थानात् BB

३. अपा कोशवद्धारकम् Sy कोशमुदकस्याधार मेघम् BB कोशम्, मेघनामैतत् Ngh I 10

४. शोभनदाना मरुत Sy शोभनहविषा दातार BB

५. दातारः D. ऋत्विजः BB

६. हविर्दत्तवते यजमानाय Sy. हविषा दात्रे । तादर्थ्ये चतुर्थी यजमानार्थम् BB

७. अन्तरिक्षात् Sy यद्वा दिव आदित्याद् गृहीतं रश्मिषु नरो नेतारो मरुतश्च्यावयन्ति BB.

८. ०कार्ते P तत. कोशात् पर्जन्या BB

९. मेघम् Sy उदकम् BB

१०. विमोक्षयन्ति Sy मुञ्चन्ति BB

११. द्यावापृथिव्यौ Sy, BB.

१२. सर्वत्र गच्छतोदकेन सह Sy विसर्जनानन्तरं धन्वनाऽनुदकेन देशेन । विभक्तिव्यत्ययो वा । निरुदके देशे BB.

१३ सर्वत्र व्याप्नुवन्ति Sy. नद्यो भूत्वा प्रवहन्ति BB १४ वृष्टिप्रदा मरुतः Sy. वृष्टानि जलानि BB १५. य P.

१६. व्रज० P पृज० D

१७ VM ignores अनु ॥ अनु अनुसृत्य Sy लक्षयित्वा BB
This stanza=TS 2.4 8 1

१८ रुज P निर्भिन्दन्तो मेघान् मरुतः Sy

१९. स्यन्दमाना अपः Sy.

२०. उदकेन सह Sy

२१. अन्तरिक्षम् Sy.

२२ पय. सिञ्चन्त्यो नवप्रसूता गावः Sy

२३. किञ्च दृष्टान्तान्तरम् Sy

२४. आशुगतयः Sy

२५. यथा Sy

२६ ०नो P मनुष्याणामध्वविमोकाय सञ्चरन्ति तथेत्यर्थ. Sy

२७. नद्यः वि वर्तन्ते विविधं सञ्चरन्ति । अथवा प्रतिनिवृत्य वर्तन्ते । प्रवर्धन्त इत्यर्थः । तदेव कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः Sy

२८. एन्य इति नदीनाम Ngh I 13

आ यात मरुतो दिव आन्तरिक्षादमादुत । मावं स्थात परावतः ॥ ८ ॥

आ यात[1] । आगच्छत । मरुत[2] । दिव[3] । अन्तरिक्षात्[4] । च । अमशब्दो गृहवचन इति, इह तु पृथिवीमाह[5] । मा । अवतिष्ठत । अधिगन्तव्यदूरदेशात्[6] ।

मा वो रसानितभा कुभा क्रुमुर्मा व सिन्धुर्नि रीरमत् ।
मा वः परि ष्ठात्सरयुः पुरीषिण्यस्मे इत्सुम्नमस्तु वः ॥ ९ ॥

मा व[1] । एता सप्त नद्य[2] । मा । युष्मान् । आत्मनि रमयन्तु[11] । परिष्ठात्[12] निरोधनाय भवति[13] । अस्मासु । एव । युष्माकम्[14] । सुखम्[15] । अस्तु ।

तं वः शर्धं रथानां त्वेषं गणं मारुतं नव्यसीनाम् ।
अनु प्र यन्ति वृष्टयः ॥ १० ॥

तं व शर्धम् । तम्[16] । युष्माकम्[17] । रथानाम् । शर्धम्[18] । तथा भवताम् । दीप्तम् । गणं[19] च । नव तराणामपाम्[20] । वृष्टय[21] । अनुगच्छन्ति[22] ।

---

१ ०त P, D
२ द्युलोकात् Sy
३ ०क्षत् P अन्तरिक्षाद् आयात Sy
४ उत अपि च Sy
५ अमा० (cf Ngh 3 4) अस्माल्लोका दायात Sy
६ ह P
७ अपात० P अवस्थितिं (मा) कुरुत Sy
८ ०र्थं दूरदेशाद् P गन्तव्यदूरदेशा D परावत अत्यन्त दूरदेशात् । परावत इत्यत्रापि वा योज्यम् । दूरदेशे तत्र तत्र द्युलोकादौ Sy
९ हे मरुतः । Sy
१० रसा । नदीनामैतत् । 'रसा नदी भवति' । रसमवती शब्दवती । अनितभा इता प्राप्ता भा यस्याः सा इतभा । न तादृश्यनितभा । कुभा कुत्सितदीप्तिश्च । क्रुमु सर्वत्र क्रमण । सिन्धु समुद्रश्च । पुरीषिणी पुरीषमुदकम्, तद्वती । सरयुरपि Sy रसा नदी रसते शब्दकर्मण N 11 25
११ निकृष्टं रमतु Sy
१२ परिष्टायत् P वरिष्ठामात् D परितस्तिष्ठतु मा निरुणद्ध Sy
१३ ०या P
१४ युष्माकं सम्बन्धि युष्मत्स्वभूतम् Sy
१५ स्वागमनजनितं सुखम् Sy
१६ तं मारुतमित्यनेन सम्बध्यते Sy
१७ युष्माकं प्रेरकम् Sy
१८ बलम् Sy
१९ गर्व P मारुतं गणं च स्तौमि । यद्वा रथानां रंहणशीलानां वो युष्माकं शर्धं परेषामभिभावुकं गणं स्तौमीत्येकमेव वाक्यम् Sy
२० नवरा० P, D नूतनानाम् Sy
२१ अम परोक्षकृत Sy
२२ युष्मान्, प्रकर्षेण गच्छन्ति । यद्वा ववका मरुतोऽनु अनुकूलं प्रकृष्टं यन्ति गच्छन्ति Sy
२३ VM ignores प्र ॥ प्र प्रकर्षेण, प्रकृष्टम् Sy

शर्धंशर्धं व एषां व्रातंव्रातं गुणंगंणं सुशस्तिभिः । अनुं क्रामेम धीतिभिः ॥ ११ ॥

शर्धंशर्धम् । मरुत । शर्धशर्धम्,[1] आगच्छन्ति । तथा व्रातव्रातम्[2] । गणगण[3] च । एषाम् । युष्माक तत्सर्वम् । अनुगच्छाम.[4] । सुस्तोत्रै[5] । कर्मभि[6] ।

उत्तरा[7] निगदव्याख्याता—

कस्मा अद्य सुजाताय रातहव्याय प्र ययुः । एना यामेन मरुतः ॥ १२ ॥

[कस्मा अद्य][8]

येन तोकाय तनयाय धान्यं१ बीजं वहध्वे अक्षितम् ।
अस्मभ्यं तद्धत्तन यद्व ईमहे राधो विश्वायु सौभगम् ॥ १३ ॥

येन तोकाय[9] । येन धनेन[10] । पुत्राय । तत्पुत्राय[11] । धान्यम् । तत्कारण वीज च । अक्षितम्[12] । वहध्वे[13] । अस्मभ्यम् । तत्[14] । धत्त । धनम् । यत् । व[15] । याचामहे । सर्वगम्[16] । सुभगत्वावहम्[17] ।

अतीयाम निदस्तिरः स्वस्तिभिर्हित्वावद्यमरातीः ।
वृष्ट्वी शं योराप उस्रि भेषजं स्याम मरुतः सह ॥ १४ ॥

अतीयाम । अतिगच्छाम[18] । निन्दित्री[19] । अराती[20] । अवद्यम्[21] । हित्वा[22] । स्वस्तिभि[23] । तिरस्कुर्वन्त[24] ।

१. तत्तद्बलम् Sy
२. अविवक्षितगणो व्रातः । त त व्रातम् Sy
३. Omitted by P त त सप्तसप्तसमुदायात्मकम् Sy
४. ०मं P अनुगच्छेम Sy
५. सुप्तोस्तो० P, D, शोभनस्तुतिभिः Sy
६. कर्मभिर्हविष्प्रदानादिलक्षणैः Sy
७. ०र P
८ The *pratīka* is supplied by the Editor VM does not explain the stanza
अद्यास्मिन् दिने कस्मै सुजाताय रातहव्याय दत्तहविष्काय । प्र ययु प्रकर्षेण गच्छेयु । एना अनेन यामेन रथेन मरुतः Sy
९. हे मरुतः ! Sy
१०. सदयेन मनसा Sy
११. तत्पुत्राय धनाय वा Sy
१२. अक्षीणम् Sy
१३. धारयध्वे तेन चित्तेन Sy
१४. तत्तद् D धान्य बीजम् Sy
१५. युष्मान् Sy
१६. सर्वान्नोपेतम् कृत्स्नायुष्योपेतं वा Sy
१७. सौभाग्य च तद्धत्तनेति सम्बन्धः Sy.
१८. अतिक्रम्य गच्छेम तिरस्कुर्म इत्यर्थः । अनेनानिष्टपरिहार. प्रार्थित उत्तरेणेष्टप्राप्तिरुच्यते Sy
१९. नन्दिती. P निन्दकान् Sy
२०. नन्दितीराती. D शत्रून् Sy
२१. पापम् Sy
२२. अद्य हत्वा P परित्यज्य Sy
२३. क्षेमैः Sy
२४. प्राप्तान् । यद्वा तिरोऽन्तर्हितम् Sy

व्याप्य । शर्म । यो । उदकानि । गोयुक्तम् । मन्त्र च सर्वदा । ते सह । स्यामाविियुक्ता ।

सुदे॒वः स॑महासति सु॒वीरो॑ नरो मरुत॒ः स मर्त्यः॑ ।
यं त्राय॑ध्वे॒ स्याम॒ ते ॥ १५ ॥

सुदेव । हे पूजामसत ? मरुद्गण ! स । मर्त्य । शोभनदेव । भवति । बम्बवाह ? हे नर ! मरुत । स सुपुत्रस्च भवति । यम् । त्रायध्वे । स्व च तादृशा । स्याम त्रातव्या ।

स्तु॒हि भो॒जान्त्स्तु॑व॒तो अ॒स्य याम॑नि॒ रण॒न्गावो॒ न यव॑से ।
य॒तः पूर्वाँ॑इव॒ सखी॒ँरनु॑ ह्वय गि॒रा गृ॑णीहि का॒मिनः॑ ॥ १६ ॥

स्तुहि भोजान् । स्तुहि । भोजयितॄन् । स्तोतुर्मरुत । अस्य मरुद्गणस्य । आगमने । मरुतो रमन्ताम् । गाव । इव । यवसे स्वयि । गच्छत । प्रत्नानिव । सखीन् । अनुक्रमेण । आह्वय । वाचा । स्तुहि च । कामिन ।

---

१ वृष्टिषु युष्मत्प्रेरितासु सतीषु Sy
२ सुखम् Sy
३ पापानां मावनम् Sy
४ आप उदकानि । शस स्थाने जस् Sy
५ भेषजम् । यद्यप्येतदुदकनाम (Ngh 1 12) तथापि पृथगपामभिधानादत्र तद्धेतुकार्यमत्र मुच्यते । तत् सर्वम् Sy
६ सह स्याम सचेमहि—वयम् । यद्वा आपो युष्मत्प्रेरिता उक्तं सर्वं कुर्वन्तु । वयं सर्वे सहैव स्याम भवेम युष्मत्स्वभूता Sy
७ ०क्ता P
८. VM ignores मरुत ।
९ प्रशस्तमवन समहृणम्य । हे पूजित ! मरुतां गण ! Sy
१० कल्याणमरुत्संज्ञकदेवोपेत Sy
११ बहुवाह is suggested for बम्बवाह ।
१२ हे नेतार ! Sy
१३ शोभनपुत्राद्युपेतश्च Sy
१४ मर्त्यम् Sy १५ पालयध्वे Sy
१६ वयम् is suggested for स्वम् ।
१७ ०श P ०वृत D एवं भवति ते वयम् Sy
१८ स्याम युष्मदीया Sy
१९ हे ऋषे ! Sy
२० ०तॄ P दातॄन् मरुत Sy
२१ स्तुतिं कुर्वत Sy
२२ अस्य यजमानस्य Sy
२३ यज्ञे Sy
२४ गावो यथा रमन्ते तद्वन्मरुतोऽपि Sy
२५ तृणादि भक्षणाय गच्छन्त्य Sy
२६ गच्छगच्छत P मरुत Sy
२७ पुरातनान् Sy
२८ ह्वय D
२९ स्तुत्या Sy
३० स्तुतीच्छावतो मरुत Sy
३१ Ms D puts the figure ॥५३॥ here to indicate the end of the fifty-third hymn No such number is given in P

V.54

प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इमां वाचमनजा पर्वतच्युते ।
घर्मस्तुभे दिव आ पृष्ठयज्वने द्युम्नश्रवसे महि नृम्णमर्चत ॥ १ ॥

[1] **प्र शर्धाय** । प्रगमय[2] । मारुताय[3] । वेगाय[4] । स्वदीप्तये[5] । स्तुतिम् । इमाम्[6] । मेघाना[7] च्यावयित्रे । यज्ञे[8] स्तोतव्याय । दिव[9] । आगत्य । स्पृष्ठयजमानाय[10] पृष्ठ स्पृशते । द्योतमानायान्नाय[11] । महत्[12] । धनम्[13] । प्रयच्छत[14] ।

प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवो वयोवृधो अश्वयुजः परिज्रयः ।
सं विद्युता दधति वाशति त्रितः स्वरन्त्यापोऽवना परिज्रयः ॥ २ ॥

[15] **प्र वो मरुतः** । प्र स्वरन्ति[16] प्रगमयन्ति । युष्माकम्[17] । हे मरुत । महान्त[18] । उदकमिच्छन्त[19] । अन्नवृध[20] । अश्वैर्युक्ता[21] । परितो गन्तारो रथा । सन्दधति[22] चोदकानि । विद्युता सम्भृताश्च । पृथिव्याम्[23] । विसृजन्ति[24] । इति मध्येऽपा सन्वारणानन्तर प्राक् विसर्गात् त्रिस्थान[25] इन्द्र । गर्जितशब्द करोति[26] । परितो गन्त्र्य । आप[27] इति[28] ।

---

१. 'प्र शर्धाय' इति पञ्चदशर्चं दशमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मरुद्देवताकम् । चतुर्दशी त्रिष्टुप्, शिष्टा जगत्यः । 'प्र शर्धाय पञ्चोना जागतमुपान्त्या त्रिष्टुप्' (KSA.27.54.p 20) इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आग्नेन्द्रामारुत्यां प्रधानस्य याज्या । सूत्रितञ्च 'प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्यैन्द्रीमनूच्य मारुत्या यजेत्' (ĀSS 2 11) इति Sy
२. प्र अनजेति सम्बन्ध. । प्रापय Sy
३. मरुत्सम्बन्धिने Sy.
४. बलाय Sy
५. स्वायत्ततेजसे Sy
६. क्रियमाणाम् Sy
७. पर्वतस्य च्यावयित्रे Sy
८. घर्मस्य स्तोभयित्रे Sy
९. द्युलोकादागच्छते Sy
१०. षद् पृष्ठै· रथन्तरबृहदादिभिरीजानाय Sy
११. ०नायान्नय P द्योतमानान्नाय Sy
१२. प्रभूतम् Sy
१३. धनं हविर्लक्षणम् Sy
१४. ०तः P., D. ददतेत्यर्थः Sy.
१५. कारीर्यां प्रथमस्याः पिण्डयाः 'प्र वो मरुतः' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'प्र वो मरुतस्तविषा आ यं नरः' (ĀSS 2 13) इति Sy
१६. प्रादुर्भवन्ति Sy
१७. युष्माकं गणाः Sy
१८. महदन्तः P दीप्ताः महान्तो वा Sy
१९. उदकेच्छवः Sy
२०. ०च्छतो वृधः P. जगद्रक्षणार्थमन्नस्य वर्धयितारः Sy
२१. गमनाय रथेऽश्वाना योक्तारः Sy.
२२. सङ्गच्छन्ते Sy
२३. भूमौ Sy
२४. स्वरन्ति अधः पतन्ति Sy
२५. त्रिषु स्थानेषु तायमानो मेघो मरुद्गणो वा Sy
२६. शब्दयति । अस्मिन् पक्षे सङ्घवादोऽयम् Sy
२७. गन्त्रीरप P गन्त्रीरपि D
२८. इव P.

विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवो वातत्विषो मरुतः पर्वतच्युतः ।
अब्दया चिन्मुहुरा ह्रादुनीवृत स्तनयदमा रभसा उदोजसः ॥ ३ ॥

विद्युन्महस[1] । विद्योतमानतेजस[2] । होतार[3] । व्याप्तायुधा[4] । निश्चरत्तेजस[5] । मरुतः[6] । पर्वतच्युत[7] । अपां दातार[8] । च[9] । मुहु । आगच्छन्ति । ह्रादुनवर्तयितार[10] । शब्दायमानगृहा[11] । वेगवन्त[12] । उद्भूतबला[13] । शरीरं गृहमिति ।

व्यक्तून्रुद्रा व्यहानि शिक्वसो व्यन्तरिक्षं वि रजांसि धूतयः ।
वि यदज्रां अजथ नाव ईं यथा वि दुर्गाणि मरुतो नाह रिष्यथ ॥ ४ ॥

व्यक्तून्[14] । व्यजथ[15] । रात्री[16] । हे रुद्रा[17] । तथाऽहानि च[18] । हे शक्ता[19] । तथाऽन्तरिक्षम् । तथा सर्वानेव लोकान्[20] । हे कम्पयितार[21] ! यदा यूयम् । अज्यान् वृक्षान्[22] । व्यजथ[23] । यथा[24] । इमानि उदकानि[25] । नाव[26] । यदा च दुर्गाणि[27] । व्यजथ । तदानीं न[28] । एथ[29] । श्रमेण जीर्णा भवथ[30] ।

---

१ 'विद्युन्महस' इति तृतीया करीषमिव विद्युत् यस्या मिश्रया याज्या । सूचितश्च 'विद्युन्महसो नरोऽश्मदिद्यव कृष्णं नियान हरयः सुपर्णा' (ASS 2 13) इति Sv
२ वृष्टयावेनेतार Sy
३ प्रस्तसारमयायुधा वा Sy
४ प्राप्तदीप्तय Sy
५ मरुतो वृष्टयर्थं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थ Sy
६ पर्वत P ०तोच्यु० D पर्वतानां मेघानां वा च्यावयितारः Sy
७. अब्दया उदकानां दातार । जसो याजादेश Sy
८. चिदिति पूरणः Sy
९ प्रादुर्भावे वर्तयितय P प्रादु० D ह्रादुन्या अशने प्रवर्तका Sy
१० ०मानगृ० P अमासामर्थ्य साहित्यवाची । शब्दोपेतगणा इत्यर्थ Sy
११ वेगवत P
वृष्टयर्थमुयुञ्जाना Sy
१२ ०तबाला P
उद्गतबला Sy
१३ The passage शरीरं गृहम् should immediately follow शब्दायमानगृहा and precede वेगवन्त ।
१४ व्याक्तून् P व्या० D
१५ व्याजहा P व्याजया D वि अजथ इत्युत्तरावगतेन सम्बध्यते । एवं सवत्र । क्षिपथेति तस्याथ Sy
१६ रात्रि P
१७ हे रुद्रपुत्रा ! मरुत ! Sy
१८ अहानि अपि व्यजथ Sy
१९ शक्ता सवमपि कतुम् Sy
२० सर्वामिवोकान् P
२१ हे कम्पका ! Sy
२२ अश्यान् P, D
मेघान् Sy
२३ गमयथ Sy
२४ यथा तद्वत् Sy
२५ समुद्रम् Sy
२६ वायुनगराणि Sy
२७ Omitted by P
२८ इव D
२९ ०थ P, D (नश) हिंसथ Sy
३० VM ignores मरुत ।

तद्वीर्यं॑ वो मरुतो महित्व॒नं दी॒र्घं त॑तान॒ सूर्यो॒ न योज॑नम् ।
एता॒ न याम॒ अगृ॑भीतशोचि॒षोऽनं॑श्वदा॒ यन्न्ययातना गि॒रिम् ॥ ५ ॥

तद्वीर्यम् । तत्[1] । वीर्यम्[2] । युष्माकम् । हे मरुत ! महत्वम्[3] । विस्तृतम्[4] । तनोति[5] । सूर्य । इव । तेज । अश्वा[6] । इव । गमने[7] । अन्यैरगृहीतबला[8] । अश्वस्यादातारम्[9] । गिरम्[10] । यत्[11] । न्ययातन[12] पणिभिरपहृतानश्वानाहर्तुम् ।

अभ्रा॒जि॒ शर्धो॑ मरुतो॒ यद॑र्ण॒सं मोष॑था वृ॒क्षं क॑प॒नेव॑ वेधसः ।
अध॑ स्मा नो अ॒रम॑तिं सजोषस॒श्चक्षु॑रिव॒ यन्त॒मनु॑ नेषथा सु॒गम् ॥ ६ ॥

[13]अभ्राजि[14]। दीप्यते[15]। बलम्[16]। हे मरुत ! यदा[17]। उदक मेघस्थम्[18]। शनै शनैर्मेघम्[19]। मोपथ[20]। यथा वृक्षमन्तर्जात[21]

---

१. प्रसिद्धम् Sy
२. सामर्थ्यम् Sy
३. ०त्वम् is suggested for ०त्वम् ।
४. अत्यन्तमायतम् Sy
५ तनोति लोके Sy
६. एतवर्णा देवानामश्वास्ते यथा Sy
७. गमने योजन दीर्घं तन्वन्ति तद्वदित्यपरो दृष्टान्तः Sy
८. अगृहीततेजस्का । यद्वैतन्मरुतां विशेषणम् । हे मरुत ! यूयमगृभीतशोचिष सन्त. Sy
९. व्यापकोदकादातारं पणिभिरपहृतानामश्वानामप्रदातार वा Sy
१०. गिर P, D गिरिम् is suggested for गिरम् ॥ मेघं पर्वत वा Sy
११. य P, D यदा Sy
१२. निहतवन्तः स्थ Sy
१३. श्यावाश्वस्यात्रेयस्यार्षम् Dur
१४. भ्राजते Sy, Dur, SKN
१५ भवता गणम् Sy तद्वलम् Dur बल युष्मदीय सेनालक्षणम् SKN
१६. यस्मात् Sy तृतीयाया अत्र लुक् । येन वलेन Dur, SKN
१७. ०क मेघ० P. उदकवन्तम् Sy मेघं वृद्धमुदकपूर्णमनुप्रविश्य Dur अर्णं उदकम् । सकारो मत्वर्थीय । उदकवन्तम्, कम् ? सामर्थ्यान्मेघम् SKN
१८. वृक्षम् । वृश्च्यते विदार्यत इति वृक्षो मेघः । तम् Sy कथ पुनर्मोषथेति ? वृक्षम् Dur कथमिव ? वृक्षम् SKN
१९ मेघमोष P ताडयथेत्यर्थ Sy मुष्णीथ यूय, निरुदक कुरुतेत्यभिप्राय. Dur मुष्णीथ, निरुदक कुरुतेत्यर्थः SKN
२० इवेत्यनर्थक । कम्पना सन्त । यद्वा कपना क्रमयो वृक्षं घुणादय । ते यथा मुष्णन्ति तद्वत् Sy इव Dur
२१. ०त P, D यथा वृक्षमनुप्रविश्य क्रिमयोऽन्तर्गतं दारुचूर्णं रस वा मुष्णन्ति, एवं यूयमुदक मुष्णीथ एवमत्र वृक्षसम्बन्धात् क्रिमय कम्पना । ते हि वृक्ष मुष्णन्ति मोषयन्ति च कम्पयन्ति च य खादन्ति । स्वयमेव वा कम्पन्ते चलनस्वाभाव्यात् Dur कम्पना घुणक्रिमयस्ते वृक्ष यथा मुष्णन्ति निस्सारीकुर्वन्ति तद्वत् SKN

कृमिर्मुष्णाति । हे विधातार ! ततं । अस्मान् । सजुता यूयम् । पर्याप्तमतिमुदारम् । नयत । यथा चक्षु । यन्तम् । शोभनमार्गम् । अनुनयति ।

न स जीयते मरुतो न हन्यते न स्रेधति न व्यथते न रिष्यति ।
नास्य राय उप दस्यन्ति नोतय ऋषिं वा यं राजानं वा सुषूदथ ॥ ७ ॥

न स जीयते । न । स । शत्रुभिर्जीयते । हे मरुतः ! न च । हन्यते । न । क्षीणो भवति । न । चलति । न च । हिंसितो भवति । न । अस्य । धनानि । उपदस्तानि भवन्ति । न च । रक्षणम् । ऋषिम् । वा । यम् । राजानम् । वा । सुष्ठु प्रेरयथ ।

---

१ हे वृष्टेर्विधातारः ! Sy वेधसो वेद्धारः । अथवा हे वेधसो मेधाविनः ! इति मरुद्विषयमेतत् सम्बोधनं स्यात् Dur मेधाविनो य ईदृग्बलाः SKN

२ अपि च Sy यस्माद्यूयमेवमाविना प्रभावेण युक्ता अर्थतस्मात् कारणात् Dur अस्मात् SKN

३ मामित्यर्थः Sy अस्माकम् Dur

४ ०तो P युष्मासु परस्परं समानप्रीतयो यूयम् Sy हे सजोषसः ! सह प्रीताः ! Dur हे सजोषसः सम्प्रीताः परस्परतः SKN

५ ०मतिमु० P आरभमाणं धनाधिकं प्रति Sy एताम् असमर्ति पर्याप्तमतिम् । परिसमाप्तविद्यं यजमानम् Dur व्यत्ययेनैकवचनं बहुवचनस्य स्थाने । अरमतीनल्पमतीन् पर्याप्तज्ञानान् स्वर्गापवर्गप्राप्तावधिकृतामित्यर्थः SKN

६ अनुक्रमेण नयथ Sy यूयमप्यनुनेयथ ! गमनानुग्रहेऽस्य वर्तध्वमित्यभिप्रायः Dur अनुरत्र धात्वर्थानुवादी । नयथ SKN

७. तत्र दृष्टान्तः । चक्षुरिव तद्यथा मार्गप्रदर्शनेन सायकं भवति तद्वत् Sy कथं च पुनर्नयथ ? यथा गच्छतः पुरुषस्य चक्षुः Dur

८. गच्छन्तम् Sy स्वकृतेनैव कर्मणा विद्यया वा यान्तमितो लोकादमुं लोकम् Dur गच्छन्तं मनुष्यं नयत् तद्वत् SKN

९ ०नं मा० D सुगमनं मार्गम् Sy शोभनगमनं स्थानम् Dur सुखगमनं, यत्र वा गतानां सुखं भवति स सुगः स्वर्गो मोक्षो वा तम् SKN

१० गमनानुग्रहे वर्तते, एवमनुनेयथैनं सुगमिति Dur यथा स्वेनैव यत्नेन पथि गच्छन्तं मनुष्यं पथि प्रदर्शनमात्रेण चक्षुर्नयत्येवं स्वीकृतेन कर्मणा स्वर्गं मोक्षं वा गच्छतोऽस्माननु ग्रहमात्रक्रियया यूयं नयतेत्यर्थः SKN

११ VM ignores स्म ॥ स्मेति पूरणः Sy स्मशब्दः पूरणः SKN कपनाः कम्पनाः क्रिमयो भवन्ति N 6 4, SKN II 400

१२ Omitted by P

१३ ऋषी राजा वा Sy

१४ अभ्यर्न पराभाव्यते । 'जि जये' 'ज्या वयोहानौ' इत्यस्य वा रूपम् Sy

१५ हे मरुतः ! यूयम् Sy

१६ हिंस्यते अत्यर्थं प्राणैर्वियुज्यते Sy

१७ क्षीयते Sy

१८ चलति P पीड्यते Sy

१९ Omitted by P

२० हिंस्यते । अत्र हिंसा बाधमात्रम् Sy

२१ भागाति P

२२ नोपक्षीयन्ते Sy २३ च P

२४ रक्षा अप्युप दस्यन्ति Sy

२५ ०क्षन्मुषी P ०णम्मृषि D मन्त्रद्रष्टारं ब्राह्मणम् Sy

२६ क्षारयथ प्रेरयथ सत्कर्मसु Sy

नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽर्यमणो न मरुतः कबन्धिनः।
पिन्वन्त्युत्सं यदिनासो अस्वरन्व्युन्दन्ति पृथिवीं मध्वो अन्धसा ॥ ८ ॥

नियुत्वन्तः[1] । अश्ववन्त[2] । सङ्ग्रामजित[3] । मनुष्या[4] सहाश्वानधिष्ठाय[5] गच्छन्ति । उदारा[6] । इव । मरुत । उदकवन्त[7] । पिन्वन्ति[8] । मेघम्[9] । यदि[10] । ईश्वरा । निर्गच्छन्ति[11] । व्युन्दन्ति । पृथिवीम् । उदकस्य[12] । अन्नेन[13] हेतुना[14] ।

प्रवत्वतीयं पृथिवी मरुद्भ्यः प्रवत्वती द्यौर्भवति प्रयद्भ्यः ।
प्रवत्वतीः पथ्या अन्तरिक्ष्याः प्रवत्वन्तः पर्वता जीरदानवः ॥ ९ ॥

प्रवत्वती । विस्तीर्णा[15] । इयम् । पृथिवी । भवति । मरुद्भ्य[16] काम सञ्चरणाय । द्यौश्च । गच्छद्भ्य[17] । प्रवत्वन्त[18] । अन्तरिक्षस्था[19] । मार्गा[20] । पर्वताश्च[21] । क्षिप्रोदकदाना[22] ।

१. कारीर्यमिव तृतीयस्याः पिण्डया याज्या 'नियुत्वन्तः' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽग्ने बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहा' (ĀSS 2 13) इति Sy
२. नियुत्संज्ञकैरश्वैस्तद्वन्तो मरुतः । अयं शब्दोऽत्राश्वसामान्ये वर्तते। नितरा यवनवन्तोऽश्ववन्तः Sy
३. ०मिजि० P, D सङ्घात्मकस्य पदार्थस्य विश्लेषयितारः ग्रामजितः, ग्रामस्य जेतार. Sy
४. नराकारा नेतारो वा। मरुतो नियुत्वन्तः । नर इव मनुष्या इव तथा भवन्ति Sy
५. यथाश्वा० is suggested for सहाश्वा०
६. अर्यमप्रभृतय आदित्याः इव । दीप्ता इति शेषः । तादृशाः Sy
७. उदकवन्तो भवन्ति Sy
८. पिबन्ति D
प्याययन्त्युदकेन Sy
९. कूपादिनिम्नप्रदेशं मेघं वा Sy
१०. यदा Sy
११. शब्दयन्ति यदा Sy.
१२. मधुरस्योदकस्य Sy
१३. सारेण तदैवं भवति । यद्वा यदास्वरन् तदा पिन्वन्त्युत्समिनासः तदान्धसः पृथिवीं व्युन्दन्तीति Sy
१४. VM ignores यथा।
१५ प्रवन्तः प्रकर्षवन्तो विस्तीर्णाः प्रदेशा यस्या सा प्रवत्वती । तादृशी । कृत्स्नापि भूमिर्मरुत्परा भवतीत्यर्थः । तां सर्वामपि व्याप्नुवन्तीति यावत् Sy
१६. मरुतामर्थाय Sy.
१७. गच्छभ्यः P प्रकर्षेण गच्छद्भ्यस्तेभ्यः Sy
१८. प्रवत्वती भवति। सापि मरुतां सञ्चाराय Sy
१९. अन्तरिक्षे भवाः Sy
२० स्तुगतयोऽपि Sy
२१. अद्रयो मेघा वा Sy
२२. प्रवत्वन्तो भवन्ति क्षिप्रदाना मरुद्भ्यः Sy.

यन्मरुतः सभरसः स्वर्णरः सूर्य उदिते मदथा दिवो नरः ।
न वोऽश्वाः श्रथयन्ताह सिस्रतः सद्यो अस्याध्वनः पारमश्नुथ ॥ १० ॥

यन् मरुत । यत्[1] । मरुत[2] । सभारा[3] । सर्वनरा[4] । सूर्ये । उदिते यज्ञ[5] । दिव[6] भागस्य । मदथ[7] । नेतार[8] ।, ततो[9] युष्माकम् । अश्वा मार्गे । न । एव । श्रथयन्त[10] । सरन्त । समानीमेव । अस्य । अध्वन[11] । पारम । प्राप्नुथ[12] तैरिति ।

अंसेषु व ऋष्टयः पत्सु खादयो वक्षःसु रुक्मा मरुतो रथे शुभः ।
अग्निभ्राजसो विद्युतो गभस्त्योः शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

अंसेषु । अंसेषु । युष्माकम् । शक्तयो[13] भवन्ति । पत्सु[14] च । खादय[15] । तथा वक्षःसु । रुक्मा[16] । हे मरुत ! भवतां रथे वा । अलङ्कारा[17] । अग्निदीप्तय[18] । विद्युत । बाह्वो[19] । शिप्राश्च[20] । हिरण्मय्य[21] । शिरसस्त्राणाय[22] । वितता[23] ।

तं नाकमर्यो अगृभीतशोचिषं रुशत्पिप्पलं मरुतो वि धूनुथ ।
समच्यन्त वृजनातित्विषन्त यत्स्वरन्ति घोषं विततमृतायवः ॥ १२ ॥

तं नाकम् । तम्[24] । आदित्यम्[25] । गन्तार[26] । शत्रुभिरगृहीतवर्चसम्[27] । हे मरुत ! शुक्लम्[28] । उदकम् ।

---

१ यथा Sy
२ हे मरुत ! Sy
३ ०रा P सहबला Sy
४ सर्वस्य नेतारो यूयम् Sy
५ उद्गते मध्याह्ने Sy
६ द्युलोकस्य Sy
७ मा० P, D यथा सोमेन मदथ Sy
८ हे नेतारः ! यथा सोमं पातुमिच्छथेत्यर्थस्तथा Sy
९. ०ता P
१० क्लमयन्ति Sy
११ देवयजनमार्गस्य Sy
१२ व्याप्नुथ । यद्वा यथा सोमेन मदथ तथा स्वकीया अश्वा न शिथिला भवन्ति । पूर्व च कृत्स्नस्य लोकत्रयमार्गस्य पारमश्नुथ Sy
१३ आयुधानि भासन्त इति शेषः Sy
१४ पास्सु P पात्सु D
१५ याव० D कटका Sy
१६ रुक्मा D हारा Sy
१७ मधुरस्पृशा भाप Sy
१८. अग्निदीप्ता Sy
१९ P reads बलो बाह्वा for बाह्वो ॥ हस्तयोर्भासन्त इत्यर्थः Sy
२० ०प्रास्च P उष्णीषमय्य Sy
२१ ०ण्मय P हिरण्मय्य Sy
२२ ०सस्त्रा० D VM seems to explain शीर्षसु as शिरसस्त्राणाय ॥ शिरःसु Sy
२३ विस्तृता । प्रतिवाक्यं वितता इति वा सम्बन्धनीयम् Sy
२४ प्रसिद्धम् Sy
२५ नास्मिन्नकमस्तीति नाकः Sy
२६ गन्तारो यूयम् Sy
२७ असुरैरनपहृततेजस्कं तम् Sy
२८ शुभ्रवर्णम् Sy

कम्पयथ[1]। अथ परोक्ष—सङ्गतानि[2] भवन्ति। बलानि। दीप्यन्ते[3] च। यदा। स्वरन्ति[4]। शब्दम्[5]। विततम्[6]। उदकमिच्छन्त[7]।

युष्मादत्तस्य मरुतो विचेतसो रायः स्याम रथ्यो३ वयस्वतः।
न यो युच्छति तिष्यो३ यथा दिवो३स्मे रारन्त मरुतः सहस्रिणम्॥ १३॥

युष्मादत्तस्य। युष्माभिर्दत्तस्य[8]। हे मरुत[9]। सुमतय। धनस्य। अन्नवत। रथिन[10]। स्याम[11] लभेम[12] धनेन पूर्ण रयम्। न[13]। यो रयि[14]। गच्छति[15]। यथा। तिष्य[16] प्रज्वलित[17]। दिवो[18] न पतति[19] त रयिम्। अस्मासु। रमयन्तु[20]। सहस्रपशुम्[21][22]।

यूयं रयिं मरुतः स्पार्हवीरं यूयमृषिमवथ सामविप्रम्।
यूयमर्वन्तं भरताय वाजं यूयं धत्थ राजानं श्रुष्टिमन्तम्॥ १४॥

यूयं रयिम्। यूयम्। धनम्। मरुत[23]। स्पृहणीयवीरम्[24]। धत्त। यूयम्[25]। ऋषिम्। रक्षथ[26]। सामविप्र[27] नाम। यूयम्[28]। अश्वम्। भरताय राज्ञे[29]। बलवन्तम्[30]। तथा श्रुष्टिमन्त[31] च। राजान[32] धृतवन्त[33]।

---

१. विविधं चालयथ। अथ द्विकर्मकः Sy
२. सङ्गता बलिनो भवथ। हविर्भिरस्मद्दत्तैरिति भावः Sy ३. दीप्ता भवथ। उभयत्र पुरुषव्यत्ययः। यद्वा यदासुरा वृजना बलैः समच्यन्त अतित्विषन्त तदा Sy
४. कुरुतेत्यर्थः Sy
५. भयजनकं शब्दम् Sy
६. विस्तृतम् Sy
७ उदकमिच्छन्तो यूयम्। यद्वा उत्तरार्धं ऋत्विग्यजमानपरतया व्याख्येयं। यत् यदा ऋतायवो यज्ञकामाः यजमानादयो यदा समच्यन्त सङ्गता वृजना बलान्यतित्विषन्त च स्वरन्ति घोषं स्तोत्रं विततं तदानीं पिप्पलं वि धूनुथेति सम्बन्धः Sy
८. ०र्दः तस्य P. ०भि तस्य D
९. हे विविधप्रज्ञा. Sy
१०. रथिन P रयस्वामिनो वयम् Sy
११. भवेम स्वामिन. Sy
१२. लभेमहि is suggested for लभेम।
१३. P and D. add य. before न।
१४. युष्माभिर्दत्तो राः Sy.
१५. च्यवते Sy.
१६. आदित्यो न युच्छति Sy
१७. या तिष्यं प्रज्वलिता P, D.
१८. दिवः सकाशात् Sy.
१९. पति P २०. रमन्तु P. रमयत Sy.
२१. अपरिमितम् Sy.
२२. VM. ignores मरुतः।
२३. हे मरुतः! Sy
२४. स्पृहणीयैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतम् Sy
२५. दत्थ Sy २६. रक्ष P. ररक्ष D
२७ ०मपिवं P. ०विपं D साम्नां विविध प्रेरयितारम्। यद्वा सामसहिता विप्रा यस्य तादृशम् Sy
२८. हे मरुतः! यूयम् Sy.
२९. देवान् बिभ्रते श्यावाश्वाय धत्थ Sy
३०. अन्नं च Sy
३१. सुखवन्तं पुत्रमित्यर्थः Sy
३२. दीप्तं स्वामिनं वा Sy
३३. धत्थ Sy

तद्वो॑ यामि॒ द्रवि॑णं सद्यऊतयो॒ येना॒ स्व१॒॑र्ण त॒तना॑म॒ नॄँर॒भि ।
इ॒दं सु मे॑ मरुतो हर्यता॒ वचो॒ यस्य॒ तरे॑म॒ तर॑सा श॒तं हिमा॑: ॥ १५ ॥

तद्वो यामि । तत्[1] । युष्मान् । याचामि । धनम्[2] । हे क्षिप्रगन्तारः[3] । येन[4] । आदित्य[5] । इव[6] । मनुष्यपु[7] । विस्तृता भवाम । इदम्[8] । सुष्ठु कामयत[9] । मरुतः । मदीयम्[10] । वचनम्[11] । यस्य[12] घनस्य । बलेन । शतसंवत्सरान्[13] । तीर्णा[14] भवाम[15] ।

V 55

प्रय॑ज्यवो म॒रुतो॒ भ्राज॑दृष्टयो बृ॒हद्वयो॑ दधिरे रु॒क्मव॑क्षसः ।
ईय॑न्ते॒ अश्वै॑: सु॒यमे॑भिरा॒शुभि॒: शुभं॑ या॒तामनु॒ रथा॑ अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यव[16][17] । प्रकर्षेण यष्टव्या[18] । मरुत । दीप्यमानशक्तय[19] । बृहत्[20] । अन्नम्[21] । प्रयच्छन्ति[22] । रुक्मा- सङ्कृतवक्षस[23] । गच्छन्ति[24] । अश्व । सुयमैः[25] । क्षिप्रैः[26] । कल्याणम्[27] । गच्छतो मरुत[28] । अनुवर्तन्ते । रथा ।

---

१ याचामहे Sy
२ तदानीमेव रक्षा येषां ते तादृशा । सद्योगमना । वा Sy
३ धनेन Sy
४ आदित्य इव रश्मीन् Sy
५ रश्मीन् Sy
६ नृन् अस्मत्पुत्रभृत्यादीन् Sy
७ ०षु P ततनाम Sy
८ अवेदं P इदानीं क्रियमाणम् Sy
९ कामयध्वम् Sy
१० मम स्वभूतम् Sy
११ स्तोत्रम् Sy
१२ स्तोत्रवचस Sy
१३ शत P VM seems to explain शतं हिमा together as शतसंवत्सराम् ॥ शतसङ्ख्याकान् हेमन्तान् Sy
१४ शतसंवत्सरं जीवेमेत्यर्थ Sy
१५ VM ignores अभि ।
Ms D puts the figure ॥५४॥ here to indicate the end of the fifty fourth hymn No such number is given in P
१६ 'प्रयज्यव' इति दशर्चमेकादशं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मारुतम् । दशमी त्रिष्टुप्, शिष्टा जगत्य । 'प्रयज्यवो दशान्त्या त्रिष्टुप्' (KSA 27 55 p 20) इत्यनुक्रमणिका । आग्निमारुते षष्ठेऽहन्यग्निमारुते इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानीयम् । सूत्रितं च—'प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमारुतम्' (ASS 7 7) इति Sy
१७ प्रयव P, D
१८ प्रकर्षेण यष्टार Sy
१९ दीप्तायुधा Sy
२० प्रभूतम् Sy
२१ यौवनलक्षणं प्रभूतमन्नं वा Sy
२२ धारयन्ति Sy
२३ रुक्मालं० D हारादयस्वक्षस्का । ते मरुत Sy
२४ प्राप्यन्ते Sy
२५ सुखेन नियमितुं शक्य Sy
२६ शीघ्रग Sy
२७ शोभनं यथा भवति तथा । यद्वा उदकमभिलक्ष्य Sy
२८ यातां गच्छतां मरुताम् Sy

स्वयं दधिध्वे तविषीं यथा विद बृहन्महान्त उर्विया वि राजथ ।
उतान्तरिक्षं ममिरे व्योजसा शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ २ ॥

स्वय दधिध्वे[1] । स्वयमेव[2] परानपेक्ष यूय सङ्घीभूता[3] । वलम्[4] । धारयथ[5] । यथा । प्रत्यक्षमह वेद्मि[6] । तथा बृहन्त । महान्त[7] । विस्तीर्णतया[8] । विराजथ । अपि च । अन्तरिक्षम् । वलेनैते[9] । परिच्छिन्दन्ति[10] ।

साकं जाताः सुभ्वः साकमुक्षिताः श्रिये चिदा प्रतरं वावृधुर्नरः ।
विरोकिणः सूर्यस्येव रश्मयः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ३ ॥

साकं जाताः । आदित्या एकस्मिन्[11] काले । जाता[12] । शोभनभवना[13] । साकम्[14] । च[15] । निषक्ता[16] । श्रियर्थम्[17] । च[18] । शीघ्रम्[19] । वृद्धाश्चासन्[20] । नेतार[21] । विरोचमाना । सूर्यस्येव । रश्मय[22] आभरणे[23] ।

आभूषेण्यं वो मरुतो महित्वनं दिदृक्षेण्यं सूर्यस्येव चक्षणम् ।
उतो अस्माँ अमृतत्वे दधातन शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ४ ॥

आभूषेण्यम्[24] । स्तुतिभिराभूपणीयम्[25] । व[26] । मरुत । महत्वम्[27] । दर्शनीय च । सूर्यस्येव । तेज[28] । अपि[29] च । अस्मान् । अमृतत्वे[30] । स्थापयथ[31] ।

---

१. हे मरुतः ! यूयम् Sy
२. असहायेनैव Sy
३. सखीभू० P
४. बलं सामर्थ्यम् Sy.
५. धारयध्वे कुरुध्व इत्यर्थः Sy
६. जानीथ । अप्रतिवद्धसामर्थ्या इत्यर्थः Sy
७. हे महान्तः ! यूयम् Sy
८. उरवः सन्तः Sy.
९. बाले० P, D.
१०. ०च्छ० D व्याप्नुथ Sy.
११. सहैव Sy.
१२. उत्पन्नाः Sy.
१३. सुष्ठु भवन्त. । महान्त इत्यर्थः Sy
१४ कं D
१५. एव Sy
१६. सेक्तारो वर्षकाः Sy.
१७. श्रियर्थं P, D. शोभाया. Sy
१८. आ सर्वतः Sy
१९. प्रकृष्टतरम् Sy
२०. अवर्धयन् Sy
२१. कर्मणां नेतारः Sy
२२. सूर्यरश्मय इव Sy
२३. अभ० D
२४. ०भूष० D
२५. ०तिराभू० P, D. स्तुत्यम् Sy.
२६. युष्माकम् Sy
२७. ०त्त्वम् is suggested for ०त्वम् ।
२८. तेजोभिः P तेजोभि D.
रूपमिव Sy
२९. वि D
३०. मोक्षे स्वर्ग इत्यर्थ. Sy.
३१. ०यत P.

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।
न वो दस्रा उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ५ ॥

उदीरयथ[1][2]। उद्गमयथ[3]। हे मरुतः! समुद्रतः[4]। यूयम्। वृष्टिम्[5]। वर्षयथ[6] मेघान्। उदकवन्तः[7]! न[8]। युष्माकम्[9]। दर्शनीया[10] मेघरूपा। धेनवः[11]। शुष्यन्ति[12]।[13]

यदश्वान्धूर्षु पृषतीरयुग्ध्वं हिरण्ययान्प्रत्यत्काँ अमुग्ध्वम् ।
विश्वा इत्स्पृधो मरुतो व्यस्यथ शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ६ ॥

यदश्वान्[14]। यथा[15]। अश्वान्। रथधूर्षु[16]। पृषतीश्च[17]। अयुग्ध्वम्[18]। यदा च हिरण्मयान्[19]। अत्कान् कवचान् अङ्गेषु प्रत्यमुग्ध्वम्[20]। तदनन्तरं[21] सर्वान्। एव[22]। शत्रून्[23]। मरुतः! उत्क्षिपथ[24]।

---

१ कारीर्यां प्रथमस्या पिण्डया 'उदीरयथा' इत्यनुवाक्या। सूत्रितञ्च—'उदीरयथा मरुतः समुद्रतः प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवः' (ĀSS 2 13) इति Sy

२ ०दीय० D

३ ०गमय० P प्रेरयथ Sy प्रेरयथ वृष्टिम् BB

४ समुद्रवमसाधनादन्तरिक्षात् Sy समुद्रनाम्ने घात् BB

५ वृष्टीः P यथमेवार्थः पुनरुच्यते Sy

६ ततो वर्षयथ पर्जन्यात् BB

७ अयमेवार्थः पुनरुच्यते—हे पुरीषिणः! पृणतेः प्रीणातेर्वा पुरीषमुदकम्। हे तद्वन्तः! यूयम् Sy हे पुरीषिण उदकवन्तः! उदकेन हि सर्वं पूर्यते BB

८ न हि BB

९ वो युष्मदीया BB

१० शत्रूणामुपक्षपयितारो वा Sy दंसनशीला दान शीला वा BB

११ प्रीणयितारो मेघाः Sy प्रीणमहेतवोऽप BB

१२ उपक्षीयन्ते अतो वर्षयतेति BB

१३ VM ignores शुभम्। etc. रथा रंहणशीला यातां गतिं कालानुकूलप्रवृत्ता शुभं शोभाम्। सम्पदादिलक्षणः क्विप्। अनुवर्तध्वम्। यद्वा यातां गतिं शुभमनुवर्तध्वम्। सुष्ठु अविच्छेदं कुरुध्वम्। पूर्वप्रवृत्तमार्गं मा मुञ्चत। यस्मादिदानीमपि रंहणाः स्थ। तस्मादभ्यस्तत्वात् स्वभावो न त्याज्य इति BB This stanza=TS 2.4.8 2

१४ हे मरुतः! यूयम् Sy

१५ यदा is suggested for यथा।

१६ रथसम्बन्धिनीषु Sy

१७ पृष० P ०तीश्च D पृषत्यो मरुतामित्युक्त त्वात् (Ngh 1 15)। पृषद्वर्णा वडवाः। सारङ्गी वाणात्वदाश्ववाच्या Sy

१८ युङ्क्त P अयुग्ध्वं D योजितवन्तः स्थ Sy

१९ हिरण्यवर्णान् Sy

२० ०मुग्ध्वं P प्रत्यमुञ्चत Sy

२१ तदनन्तरं P एवं कृत्वा Sy

२२ अपि Sy

२३ सङ्ग्रामान् Sy

२४ विक्षिपथ Sy

न पर्वता न नद्यो वरन्त वो यत्राचिध्वं मरुतो गच्छथेदु तत् ।
उत द्यावापृथिवी याथना परि शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ७ ॥

न पर्वताः । न । वारयन्ति[1] । पर्वता[2] । नद्यश्च । युष्मान्[3] । यत्र[4] गन्तुम् । सङ्कल्पयथ[5] । तत्र[6] । गच्छथ । एव । हे मरुत ! अपि च । द्यावापृथिवी च । परित । गच्छथ[7][8] ।

यत्पूर्व्यं मरुतो यच्च नूतनं यदुद्यते वसवो यच्च शस्यते ।
विश्वस्य तस्य भवथा नवेदसः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ८ ॥

यत् पूर्व्यम् । यत् । प्रत्न[9] भवता कर्म । यत्[10] । च । नूतनम् । हे वासयितार[11] ! यद् ऋग्भि[12] । अभिधीयते[13] । यत् । च । शस्त्रै शस्यते[14] । सर्वस्य[15] । तस्य[16] । भवथ । ज्ञातार[17][18] ।

मृळत नो मरुतो मा वधिष्टनास्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्तन ।
अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गातन शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ९ ॥

मृळत[19] । सुखयत । अस्मान् । मरुत ! मा च । हत[20] । अस्मभ्यम्[21] । सुखम् । वहुलम्[22] । विविध[23] यच्छत । अधिगच्छत[24] च[25] । स्तोत्रम् । सख्य च ।

यूयमस्मान्नयत वस्यो अच्छा निरंहतिभ्यो मरुतो गृणानाः ।
जुषध्वं नो हव्यदातिं यजत्रा वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

यूयम् । यूयम् । अस्मान् । अभिनयत[26] । अभ्युदयम्[27] । प्रति । पापेभ्य[28] । निर्नयत[29] । मरुत !

---

१. पार० D वारयन्तु Sy
२. शिलोच्चयाः Sy ३. ष्माकन् P
४. यज्ञादिस्थाने Sy.-
५. संकप० P जानीथ सङ्कल्पयथ Sy
६. तत्स्थानम् Sy
७. ०थः P याथ वृष्टचर्यमिति Sy
८. VM ignores न । उ and शुभ etc.
९. पूर्वतनं पूर्वमनुष्ठितम् Sy
१०. कर्मास्ति तदित्यर्थ. Sy
११. वास वास० P, D हे वासका ! Sy
१२. ऋभिः P
१३. ऊर्ध्वं प्राप्यते स्तूयत इत्यर्थ. Sy
१४. शंसनं क्रियते Sy १५. उक्तस्य Sy
१६. Omitted by P १७. जानन्त. Sy.
१८. VM ignores मरुत. and शुभं etc
१९. ०तः P
२०. असम्यक्करणादिजनितेन कोपेन मा वधिध्वम् Sy २१. हातस्म० P
२२. ०हु० D अत्यधिकम् Sy
२३ P reads विविध वहुल for वहुलम् । विविधम् ॥ कुरुत Sy २४ स्तुतिमनुभूयास्मासु सख्य कुरुतेत्यर्थः Sy २५. व P
२६ अभियत P अभिलक्ष्य प्रापयत Sy
२७. वस्य वसीयो धन स्वर्गादिलक्षणं स्थानं वा Sy
२८. ०भ्य P किञ्च पापेभ्य. Sy
२९. निर्नमय P निर्नमयत D निर्गमयत Sy

स्तुयमाना ! सेवध्वं च । न । हविषां दानम् । हे यष्टव्या ! वयमिति गतम् ।

V 56

अग्ने शर्धन्तमा गणं पिष्टं रुक्मेभिरञ्जिभिः ।
विशो अद्य मरुतामव ह्वये दिवश्चिद्रोचनादधि ॥ १ ॥

अग्ने । अग्ने ! वेगमनुतिष्ठन्तम् । आभिमुख्येन । दिवोऽवह्वयामि । गणम् । पिष्टम् अलिप्तम् रुक्ममयं । आभरणं । अस्मिन्नहनि । दिवं । रोचमाना । मनुष्या वयमिति ? ।

यथा चिन्मन्यसे हृदा तदिन्मे जग्मुराशसः ।
ये ते नेदिष्ठं हवनान्यागमन्तान्वर्ध भीमसंदृशः ॥ २ ॥

यथा चित् । अग्ने ! त्वम् । यथा । पूजयसि मरुत । हृदयेन तथा । तदा । एव । मे । गच्छन्तु मरुत । आशसनीया । ये । तव । समीपम् । हवींषि च । आगच्छन्ति । तान् । वर्धय । भीमरूपान् ।

१ गृणाना स्तूयमाना । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy
२ अस्माकम् Sy
३ हविर्दानवन्तं यज्ञम् Sy
४ हे यष्टव्या ! यूयम् Sy
५ VM ignores वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ वयं च रयीणां बहुविधानां धनानां पतयः स्याम भवेम Sy
Ms D puts the figure ॥५५॥ here to indicate the end of the fifty-fifth hymn No such number is given in P
६ 'अग्ने शर्धन्तम्' इति नवर्चं द्वादशं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मारुतम् । तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यौ शिष्टा बृहत्यः । 'अग्ने नव बार्हतं तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यौ' (KSA 27 56 p 21) इत्यनुक्रमणिका Sy
७ शत्रूनभिभवन्तं महायोत्सहमानं वा Sy
८ आह्वयेति शेषः Sy
९ ०ह्वामि P अवस्तादस्मदभिमुखं ह्वये आह्वयामि Sy
१० मरुतां गणम् Sy
११ अवयवितम्, युक्तमित्यर्थः Sy
१२ रुक्म० is suggested for रुमम० ॥ रुक्म रोचमानैः Sy
१३ अस्मिन् यागदिने Sy
१४ द्युलोकात् Sy
१५ ०मानात् is suggested for ०माना ।
१६ प्रजाः । गणानित्यर्थः Sy
१७ अमि० P
१८ VM ignores मरुताम् । चित् and अधि ॥ अधीति पञ्चम्यर्थानुवादी । चित् पूरणः Sy १९ येन प्रकारेण Sy
२० अतिपूजितं जानासि । तेष्वादरं करोषीत्यर्थः Sy २१ तथा Sy
२२ मदर्थम् Sy
२३ ०शंस० is suggested for ०शस० । आशंसितार इच्छन्तः शत्रून् हिंसन्तो वा Sy
२४ अनन्तरं ये मरुतः Sy
२५ अत्यन्तान्तिकं सन्निधावेव Sy
२६ आह्वानानि श्रुत्वा Sy
२७ वर्धय हविष्प्रदानेन Sy
२८ कालविलम्बासहनेन भयङ्करदर्शनान् Sy
२९ VM ignores चित् ॥ चिद् इति पूजायाम् Sy

मीळ्हुष्मतीव पृथिवी पराहता मदन्त्येत्यस्मदा ।
ऋक्षो न वो मरुतः शिमीवाँ अमो दुध्रो गौरिव भीमयुः ॥ ३ ॥

मीळ्हुष्मतीव[1] । भर्तृमतीव[2] स्त्री । भवद्भिः पराहता[3] । पृथिवी[4] । माद्यन्ती[5] । आगच्छति । अस्मान् सस्यपूर्णा[6] । हे मरुत ! भवताम्[7] । बलम्[8] । ऋक्ष[9] । इव भयङ्करम् । उत्क्षेपणकर्मवत्[10] । दुर्धर[11] च । गौरिव[12] । भीमयु[13] भययुक्तो भयङ्कर ऋषभ इव ।

नि ये रिणन्त्योजसा वृथा गावो न दुर्धुरः ।
अश्मानं चित्स्वर्यं पर्वतं गिरिं प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ४ ॥

नि ये । निगच्छन्ति[14] । ये[15] । बलेन[16] । अनायासेन[17] । बलीवर्दा[18] । इव । दुर्धुर[19], ये युक्ता धुर उत्क्षिपन्ति ते दुर्धुर[20] उच्यन्ते ते । व्याप्तम् । स्वरणकुशलम्[21] । मेघम्[22] । शिलोच्चयम्[23] । च । प्रच्यावयन्ति[24] । गमनै ।

उत्तिष्ठ नूनमेषां स्तोमैः समुक्षितानाम् ।
मरुतां पुरुतममपूर्व्यं गवां सर्गमिव ह्वये ॥ ५ ॥

उत्तिष्ठ[25] । उत्तिष्ठ[26] । क्षिप्रम्[27], आसीनेति समीपस्थामाह[28] । स्तोमै[29] । ससिक्तानाम्[30] । एषाम्[31] ।

---

१. मीळ्हुषः P. मीळ्हः D
२ प्रबलस्वामिका Sy
३. अन्यैरभिभूता Sy
४. अत्र पृथिवीशब्दस्तदधिष्ठिता प्रजां लक्षयति । सा यथा स्वस्वामिनमुपद्रुताभिगच्छति तद्वदिति । मरुता साकल्येन सर्वथा प्राप्तेर्दृष्टान्तः Sy
५. हृष्यन्ती मरुत्सेना Sy
६ ०र्णा P, D
७. युष्माकम् Sy
८. बल गणः Sy
९. अग्निः Sy
१०. कर्मवान् Sy
११. उक्षेपणकर्म दर्ध० P दुर्धरः Sy
१२. गो० P.
१३. भीमैर्वृषभैर्युक्तो गौरिव स यथा शिमीवान् कर्मवान् Sy
१४. हिंसन्ति शत्रून् Sy
१५. मरुत Sy
१६. स्वीयेन बलेन Sy
१७. स्वसञ्चारमात्रेण Sy
१८. वलि० P गावः Sy
१९. दुर्धर P दुःखेन हिंस्या अश्वा इव ते मरुतः Sy २०. दुर्धरः P., D.
२१. शब्दयन्तम् Sy.
२२. जगत्पूरकोदकवन्तम् । 'पर्ववान् पर्वतः । पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा' (N.1.20.) इति निरुक्तम् । तादृशम् Sy
२३. मेघम् । यद्वा पर्वतमिति विशेष्यं गिरिमिति विशेषणम् । निगिरत्युदकमिति गिरिः । तम् Sy
२४. प्रच्यावयन्ति उदकनिर्गमनार्थम् Sy
२५. ०ष्ठः P
२६. हे मरुतः ! यूयम् Sy
२७. उत्तिष्ठत । व्यत्ययेनैकवचनम् Sy
२८. निश्चयम् Sy
२९ ०मह P.
३०. स्तोत्रैः । यद्वा स्तोमैरुपह्वय इति सम्बन्धः Sy
३१. वर्धितानाम् Sy.

मरुताम्[1] । बहुतमम्[2] । नूतनं[3] गणम् । गवामिव[4] । सद्यम् । आह्वयामि[5] ।

युङ्ग्ध्वं ह्यरुषी रथे युङ्ग्ध्वं रथेषु रोहितः ।
युङ्ग्ध्वं हरी अजिरा धुरि वोळ्हवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हवे ॥ ६ ॥

युङ्ग्ध्वम्[6] । युङ्ग्ध्वम्[8] । आरोचमाना अश्वा[9] । रथे[10] । रोहितवर्णाश्च[11] । युङ्ग्ध्वं च । अश्वौ[12] । गमनशीलौ[13][14] । धुरि । वहनाय । वोढृतमौ[15] ।[16]

उत स्य वाज्यरुषस्तुविष्वणिरिह स्म धायि दर्शतः ।
मा वो यामेषु मरुतश्चिरं करत्प्र तं रथेषु चोदत ॥ ७ ॥

उत स्य । अपि च । सः । अश्वः[17] । आरोचमानः । बहुशब्दः[18] । इह[19] धुरि । निधीयताम्[20] । दर्शनीयः[21] । मा । युष्माकम् । यामेषु[22] । सः[23] वाजी कालवैर्ध्यम्[24] । करोतु । तदर्थं तम्[25] । रथेषु[26] । प्रचोदत[27] युङ्ग्ध्वमिति[28] ।[29]

---

१ तावुभौ मरुताम् Sy
२ ०तम P प्रभूततमम् Sy
३ न विद्यते पूर्वो येभ्यस्तमपूर्व्यम् Sy
४ उदकानां प्रसिद्धानां गवां वा Sy
५ आह्वये Sy
६ युङ्ग्ध्वं P, D
योजयध्वम् Sy
७ हे मरुतः ! यूयम् Sy
८ युङ्ग्ध्वं P, D योजयध्वम् Sy
९ यवय P यवब D
१० युष्मदीये । सर्वेषां साधारणभूते Sy
११ होतितवर्णाश्च P ०र्णाश्च D
१२ स्वो P अश्वो D
१३ अजिरावाशुगमनौ Sy
१४ ०लो P, D
१५ अश्वौ Sy
१६ VM ignores हि and explains रथेषु । धुरि । युङ्ग्ध्वम् and वोळ्हवे once only
तथा रथेषु युष्मदीयेषु । आदराय पुनर्वचनम् Sy
१७ वेधनवान् Sy
१८ प्रभूतध्वनिरश्वः । अश्व इत्यनेन रोहित इत्युक्तं भवति । 'अश्विवंहति रोहितः' (RV.I 39 6) इति श्रुतम् Sy
१९ इदानीम् Sy
२० ०ता P रथे नियोजितः Sy
२१ बुद्धमिश्र P दर्शनीयः सन् Sy
२२ गमनेषु Sy
२३ अश्वः Sy
२४ विलम्बम् Sy
२५ त P, D
२६ रथे युक्तमिति शेषः Sy
२७ प्रचोदत P प्रेरयत । यथा विलम्बं न कुर्यात्तथा प्रेरयत Sy
२८ युङ्ग्ध्व० P D
२९ VM ignores स्म ॥ स्म इति पूरणः Sy

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।
आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥ ८ ॥

रथम्[1] । रथम्[2] । क्षिप्रम्[3] । मारुतम्[4] । वयम्[5] । स्तोतॄणामन्नेच्छम्[6] । आह्वयाम[7] । आतिष्ठति[8] । यस्मिन्[9] । सुरमणीयानि[10] धनान्युदकानि[11] वा[12] । धारयन्ती[13] । सह[14] । मरुत्सु[15] । रुद्रस्य पत्नी[16] मरुता माता[17] ।

तं वः शर्धं रथेशुभं त्वेषं पनस्युमा हुवे ।
यस्मिन्त्सुजाता सुभगा महीयते सचा मरुत्सु मीळ्हुषी ॥ ९ ॥

तं व. शर्धम्[18] । तम्[19] । व[20] । वेगम्[21] । रथे शोभमानम्[22] । दीप्तम्[23] । स्तुतिकामम्[24] । आह्वयामि[25] । यस्मिन्[26] । शोभनजनना[27] । सुधना[28] । स्तूयते[29] । सह । मरुत्सु स्थिता । मीळ्हुष[30] पत्नी[31] । निरुक्त द्रष्टव्यम्[32] ।

---

१. Omitted by P. श्यावाश्वस्यार्षम् Dur श्यावाश्वस्य SKN
२. रंहणस्वभावम् Sy रंहतेर्गतिकर्मणो रथस्त मेघम् SKN ३. ०प्र P नु अद्य Sy स्तोता ब्रवीति नु क्षिप्रम् Dur
४. मरुता सम्बन्धिनं रथम् Sy मरुत्संयुक्तम् Dur मरुता सम्बन्धिनम् SKN
५. आत्रेयाः Sy.
६. यशस्विनम् Dur. तेन सम्बन्धेन घनकलकललक्षणेन श्रवस्युं श्रवणीयम् SKN
७. आह्वय. P 'ह्वः सम्प्रसारणम्' बाहुलकेन गुणाभावेन । तत उवङ् । आह्वयामहे SKN
८. आस्थितवती त रथमाहुवे Sy यस्मिन् किमिति? यस्मिन्नातिष्ठति Dur आ तस्थाविति सम्बन्ध· आभिमुख्येन तिष्ठति SKN.
९. रथे Sy , SKN रंहणे गमने Dur
१०. सर० P. सुष्ठु रमणीयानि Dur , SKN.
११. सकान्यु० P धकान्यु० D
१२ जलानि Sy कानि ? सामर्थ्यादुदकानि Dur , SKN
१३. धारयन्त्यातिष्ठतीति । त वय मेघं रथमाह्वयामहे वर्षार्थम् Dur १४. सहिता Sy
१५ सहिता मरुद्भि. Dur सप्तमी तृतीयार्थे । मरुद्भि. सह SKN
१६ यद्वा रुद्रो वायु. । तत्पत्नी माध्यमिका देवी Sy का ? रोदसी रुद्रस्य पत्नी माध्यमिका वाक् । अध्यायपरिसमाप्तिसूचनार्थः द्विरुक्तिरिति सिद्धम् SKN
१७. रथ क्षिप्रं मारुतं (मेघ) वयं श्रवणीयमाह्वयामहे । आ यस्मिस्तस्थौ सुरमणीयान्युदकानि बिभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी ॥ N 11. 50., SKN IV 95 १८. त P.
१९. हे मरुतः ! Sy २०. शर्धम् Sy.
२१. तपः P युष्मदीयम् Sy.
२२. बलं गणम् Sy
२३. शोभनमान P रथे शोभनम् Sy.
२४. स्तुत्यम् Sy २५. आह्वये Sy.
२६. शर्धे Sy. २७. सुष्ठु प्रवृद्धा Sy.
२८. शोभनभाग्यातिमहती Sy
२९. पूज्यते त शर्धमाहुवे Sy.
३०. 'मीळहुष्टम शिवतम' इत्यादौ दर्शनान्मीढ्वान् रुद्रःतत्पत्नी मीळ्हुषी । आपस्तम्बोऽपि रुद्रपत्नीं मीळ्हुषीसंज्ञया व्याजहार—'उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहयति लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीळ्हुषी मध्ये जयन्तम्' (AGS 20.1 3.) इति Sy ३१. The stanza is not found in the N. I wonder if the words निरुक्त द्रष्टव्यम् are misplaced and originally were put after मरुता माता in stanza no 8.
३२. Ms D puts the figure ॥५६॥ here to indicate the end of the fifty-sixth hymn. No such number is given in P.

V 57

आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।
इयं वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥ १ ॥

आ रुद्रास । आगच्छत । रुद्रपुत्रा । इन्द्रेण सहिता । सङ्गता । हिरण्मयरथा । सुप्रसूताय कर्मणे । युष्मान् । अस्मदीया । इयम् । स्तुतिः । प्रतिकामयते । यथा । तृष्णज तृष्णा जाता यस्य तस्मै । उदकमिच्छते । दिवः । मघाः आगच्छन्ति तद्वदागच्छतेति ।

वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः सुधन्वान इषुमन्तो निषङ्गिणः ।
स्वश्वाः स्थ सुरथाः पृश्निमातरः स्वायुधा मरुतो याथना शुभम् ॥ २ ॥

वाशीमन्तः । वास्यायुधयुक्ता । शक्तिमन्त । प्रज्ञा । शोभनधनुष्का । इषुमन्त । इषुधिमन्त । स्वश्वा । स्थ । सुरथा । हे गोमातरः । इत्थम् । स्वायुधा । यूयम् । गच्छथ । कल्याणम् ।

---

१ पञ्चमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि। तत्र 'आ रुद्रास' इत्यष्टर्चं प्रथमं सूक्तं श्यावाश्वस्याय मारुतम्। सप्तम्यष्टम्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा षट् जगत्य । 'आ रुद्रासोऽष्टौ त्रिष्टुबन्तम्' (KSA 27 57 p 21) इत्यनुक्रमणिका। विनियोगो लैङ्गिक Sy

२ इन्द्रेण युष्मत्स्वामिना तद्वन्त Sy

३ परस्परं समानप्रीतय Sy

४ हिरण्मयरथा सन्त Sy

५ सुगमनाय तत्साधनाय सुष्ठु सर्वगन्तव्याय यज्ञाय तदर्थम् Sy

६ ०ष्मद् P

७ किमत्र विद्यते ? इति तदुच्यते इयमिति Sy

८ तस्मादागच्छत Sy

९ तस्य D गोतमाय Sy

१० उदकेच्छवे Sy

११ द्युलोकसकाशात् Sy

१२ उत्सा उदकनिष्यन्दा यथा युष्माभि प्रेरिता स्तद्वदस्मदर्थमप्यागत्याभिमतं ददतेत्यर्थ Sy

१३ हे मरुत । यूयम् Sy

१४ वाशीति तक्षणसाधनमायुधम्। तद्वन्त स्थ Sy

१५ ऋष्टिर्नाम छुरिका तद्वन्त स्थ, एवं सर्वत्र योज्यम् Sy

१६ मनस ईश्वरा मनस्विन Sy

१७ ०मन्त is suggested for ०मन्त ॥ वाणवन्त Sy

१८ निषङ्गवन्त Sy

१९ स्वश्वास्यस्थ P
शोभनाश्वा भवथ Sy

२० भवथ Sy

२१ शोभनरथा Sy

२२ पृश्ने पुत्रा Sy

२३ सायु० P खड्गपरश्वादिसकलायुधोपेता । एवं महात्मान सन्त Sy

२४ यूयम् seems to be the explanation of मरुत ।

२५ गच्छ P रथेन गच्छथ Sy

२६ शोभनं यथा भवति तथा शुभमुदकाय वा Sy

धूनुथ द्यां पर्वतान्दाशुषे वसु नि वो वना जिहते यामनो भिया ।
कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः शुभे यदुग्राः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥ ३ ॥

धूनुथ[1] । कम्पयथ[2] । दिवम्[3] । मेघाश्च[4] । यजमानाय[5] । धनम्[6] । तथा युष्माकम् । गमनात्[7] । भयेन[8] । वृक्षा[9] । निजहते[10] नीचीन[11] गच्छन्ति । कोपयथ[12] । पृथिवीं वृक्षयुक्ताम् । गोमातर[13] । उदकाय[14] । यदा । उग्रा[15] । पृषती[16] । अयुग्ध्वम्[17] ।

वातत्विषो मरुतो वर्षनिर्णिजो यमाइव सुसदृशः सुपेशसः ।
पिशङ्गाश्वा अरुणाश्वा अरेपसः प्रत्वक्षसो महिना द्यौरिवोरवः ॥ ४ ॥

वातत्विषः[18] । निर्गच्छद्दीप्तय[19] । मरुत[20] । वर्षरूपा[21] । यमलजाता इव[22] । अत्यन्त सदृशा[23] । सुरूपा[24] । तेषु केचित् पिशङ्गाश्वा[25] । केचिदरुणाश्वा । अपापा । प्रकर्षेण शत्रूणा तनूकर्तार[26] । महत्त्वेन[27] । द्यौरिव[28] । विस्तीर्णा[29] ।

---

१. धूंनु० P
२. हे मरुतः ! Sy
३. प्रापयथ Sy
४. दिवीत्यर्थः Sy
५. हविर्दात्रे यजमानाय Sy
६. धनानि च Sy
७. गमनस्य Sy
८. भीत्या Sy
९. वनानि वृक्षादिसमूहाः Sy
१०. निजिह० is suggested for निजह० ॥ नितरा कम्पन्ते अवनता भृश शसन्तीत्यर्थ Sy
११. निपीन P
१२. अतिवृष्टया क्षोभयथ Sy
१३. हे पृश्नेः पुत्राः ! 'पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाता' (TS 2 2 11 8) इति हि श्रुति. Sy
१४. उदकार्थम् Sy
१५. ०ग्रा D हे उद्गूर्णबलाः ! यूयम् Sy
१६. वृप० P युष्मदीया अश्वाः Sy
१७. अयूयुग्ध्वम् P योजयथ तदा कोपयथ पृथिवीम् Sy
१८ पात० D
१९. ०च्छन्ति दीप्ताय. P. सर्वदा सम्प्राप्तदीप्तयः Sy.
२० Omitted by P
२१. वपरु० P. वृष्टे. शोधयितार 'अथवा निर्णिगिति रूपनाम (Ngh 3 7 1.) वर्षमेव रूप येषा ते तादृशा वृष्टिप्रदा इत्यर्थ. Sy
२२. युगलोत्पन्ना इव Sy
२३. परस्परवलरूपादिभिरत्यन्त सरूपा· Sy
२४. शोभनरूपा Sy
२५. विशगा. अश्वाः P. ०शगा अश्वा D पिशङ्गवर्णाश्वोपेताः Sy
२६. प्रकृष्ट तनूकर्तारो द्वेष्टॄणाम् Sy
२७ ०त्त्वेन is suggested for ०त्वेन ।
२८ अन्तरिक्षमिव Sy.
२९. ०र्णाः is suggested for ०र्णा ॥ विस्तीर्णाः । उक्तलक्षणा 'नाम भेजिरे' इत्युत्तरेण सम्बन्धः Sy.

पुरुद्रप्सा अञ्जिमन्तः सुदानवस्त्वेषसंदृशो अनवभ्रराधसः ।
सुजातासो जनुषा रुक्मवक्षसो दिवो अर्का अमृतं नाम भेजिरे ॥ ५ ॥

पुरुद्रप्सा । अनेकोदकबिन्दव[1] । आभरणवन्त । सुदाना[2] । दीप्तसन्दर्शना[3] । अनपभ्रंशितयजमान धना[4] । जन्मनैव[5] । शोभना[6] । रुक्मालङ्कृतवक्षस[7] । द्युलोकस्य[8] । अर्चनीया[9] । अमरणसाधनम् । उदकम्[10] । भजन्ते[11] ।

ऋष्टयो वो मरुतो अंसयोरधि सह ओजो बाह्वोर्वो बलं हितम् ।
नृम्णा शीर्षस्वायुधा रथेषु वो विश्वा वः श्रीरधि तनूषु पिपिशे ॥ ६ ॥

ऋष्टय । युष्माकम् । अंसयो । अधिहिता[12] । ऋष्टय[13] । तथा बाह्वो[14] । सह[15] । ओज[16] । बलम् । इति त्रीणि निहितानि[17] तेषामल्पो भेद[18] । शीर्षसु[19] । नृम्णानि निहितानि नृम्णमिति धननाम[20] हिरण्मयाधिप्रा हिता इत्यर्थ[21] । रथेषु च । आयुधानि[22] । सर्वा[23] । युष्माकम्[24] । अङ्गेषु[25] । श्री[26] । आश्लिष्टाभरणैरलङ्कृताना[27]मिति[28] ।[29][30][31]

---

१ प्रभूतोदका Sy
२ शोभनदाना Sy
३ दीप्तरूपा Sy
४ आपभ्रंशितधनमनाधनाय P
अपभ्रंशितयजमानधनाधना D अनवभ्रध्व धना Sy
५ जन्मनैवोक्तरूपा Sy
६ ०न P शोभनजनना Sy
७ सकारवः P
हारवक्षस्का Sy
८ द्युलोकावासस्य Sy
९ ०य P पूज्या मरुत Sy
१० उदकं ममहेतुकमुक्तमकार्णं हविर्वा Sy
११ सम्भजन्त Sy
१२ अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । हिता आश्रिता । वक्ष्यमाणहितशब्दो विपरिणन्तव्य Sy
१३ आयुधविशेषा Sy
१४ अधि Sy
१५ स P, D शत्रूणामभिभावुकम् Sy
१६ ओजो नामाष्टमो धातु । तद्रूपम् Sy
१७ निहितम् Sy
१८ The passage तेषामल्पो भेद refers to सहः, ओज and बलम् ।
१९ शिरस्सु Sy
२० हिरण्मयानि पट्टोष्णीषादीनि निहितानि Sy
२१ P reads ति only for निहितानि नृम्ण मिति ।
२२ धनाम P Ngh 2 10
२३ ०य शि० P ०र्य शि० D
२४ युद्धसाधनानि निहितानि Sy
२५ सार्वा D
२६ अङ्गेषु कामंधोषु P
तनूषु युष्मदीयेषु Sy
२७ कान्ति Sy
२८ अधिष्ठिता आश्रिता Sy
२९ ०ष्ट म० P
३० The passage आभरणैरलङ्कृतानाम् should immediately follow युष्माकम् and precede अङ्गेषु ।
३१ VM ignores मरुत ।

गोमदश्वावद्रथवत्सुवीरं चन्द्रवद्राधो मरुत ददा नः ।
प्रशस्तिं नः कृणुत रुद्रियासो भक्षीय वोऽवसो दैव्यस्य ॥ ७ ॥

गोमत् । गवादियुक्तम्[१] । धनम्[२] । अस्मभ्यम् । मरुत ! दत्त[३] चन्द्र[४] हिरण्यम् । प्रशस्तिम्[५] । अस्माकम्[६] । कुरुत । रुद्रपुत्रा[७] ! जनेषु भजेयाहम् । युष्माकम्[८] । रक्षणम्[९] । देवार्हम्[१०] ।

हये नरो मरुतो मृळता नस्तुवीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।
सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्गिरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

हये । हये इति निपातो[११]ऽयमामन्त्रितवत् पर सम्वोधयत्यविद्यमानवच्च[१२] भवति । हये[१३] ! नेतार ! मरुत ! सुखयत[१४] । अस्मान् । बहुधना[१५] । अमरणा[१६] । सत्यप्रज्ञा[१७] । सत्यस्य[१८] श्रोतार[१९] । कवय[२०] । युवान[२१] । महामेघा[२२] । अत्यन्तम्[२३] । सिञ्चन्त[२४] ।[२५]

V 58

तमु नूनं तविषीमन्तमेषां स्तुषे गणं मारुतं नव्यसीनाम् ।
य आश्वश्वा अमवद्वहन्त उतेशिरे अमृतस्य स्वराजः ॥ १ ॥

[२६]तमु नूनम् । तम्[२७] । एव[१०] । सम्प्रति[२८] । बलवन्तम्[२९] । एषाम् । मरुताम्[३०] । गणम् । स्तौमि[३१] ।

---

१. आदि refers to अश्व, रथ, वीर and चन्द्र ॥ बहुभिर्गोभिरुपेतम् । अश्वावत्, बहुभिरश्वैरुपेतम् । रथवत् रथोपेतम् । सुवीर सुष्ठु पुत्रोपेतम् । चन्द्रवत् हिरण्योपेतम् Sy

२. अन्नम् Sy

३. ददत । व्यत्ययेनैकवचनम् । अथवा लोडर्थस्य लिटो मध्यमबहुवचनम् Sy

४. चन्द्रमिति हिरण्यनाम Ngh. 1 2

५. समृद्धिमित्यर्थः । ताम् Sy

६. अस्मा P, D. अस्मदीयाम् Sy

७. हे मरुतः ! Sy   ८. युष्माक स्वभूतम् Sy

९. अवस अव. रक्षणम् Sy

१०. रक्षन्मेवाह P दैव्यस्य दैव्यम् Sy

११. पातो० P, D   १२. ०मानर्च P

१३ हे Sy   १४. सुखयत । अस्मभ्य हिताय वा सुखिनो भवत Sy

१५. प्रभूतधना· Sy   १६. अमरणस्वभावा. Sy

१७. Omitted by P ऋतज्ञाः उदकस्य यज्ञस्य वा ज्ञातारः कर्तार इत्यर्थ. Sy

१८. सत्येन सत्यफलत्वेन प्रसिद्धाः Sy.

१९. श्रोतारुद P   २०. मेधाविनः Sy

२१. नित्यतरुणा· Sy   २२ प्रभूतस्तुतय· Sy

२३. अत्यधिकम् Sy   २४. ०न्त D हविर्भिः सेविताः । उदक वा सिञ्चन्तो यूयं मृळत Sy

२५. Ms D. puts the figure ॥५७॥ here to indicate the end of the fifty-seventh hymn No such number is given in P

२६. 'तमु नूनम्' इत्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं त्रैष्टुभ मारुतम् । 'तमु' (KSA 27 58 p 21) इत्यनुक्रमणिका, विनियोगो लैङ्गिकः Sy   २७. पूर्वं स्तुतमेव Sy

२८ अद्य Sy   २९. दीप्तिमन्तम् Sy

३०. मरुतां सम्बन्धिन तम् Sy.   ३१. स्तुषे Sy.

नवतराभि[1] स्तुतिभि । ये[2] । क्षिप्राश्वा[3] । बलयुक्त[4] धनम् । सहन्ते[5] । अपि च । ईश्वरा भवन्ति । अमृतत्वस्य[6] । स्वराज[7] ।

त्वेषं गणं तवसं खादिहस्तं धुनिव्रतं मायिनं दातिवारम् ।
मयोभुवो ये अमिता महित्वा वन्दस्व विप्र तुविराधसो नॄन् ॥ २ ॥

त्वेषं गणम् । दीप्तम्[8] । गणम्[8] । बलिनम्[9] । खादायुधहस्तम्[10] । धनुनूकर्माणम्[11] ? धुनोति हि वृक्षादीन् । कर्मवन्तम्[12] । दत्तधनम् । विप्र[13] । वन्दस्व[14] । प्रकारान्तरेणाह—सुखस्य भावयितार[15] । ये[16] । महत्वन[17] । अमिता अपरिच्छिन्नास्तान्[18] वन्दस्व । बहुधनान्[19] । नेतॄन् ।

आ वो यन्तूदवाहासो अद्य वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।
अयं यो अग्निर्मरुतः समिद्ध एतं जुषध्वं कवयो युवानः ॥ ३ ॥

आ व । आगच्छन्तु[20] । युष्माकम्[21] । उदकस्य वोढार[22] । तदानीम्[23] । वृष्टिम्[24] । ये[25] । व्याप्ता[26] । मरुत । प्रेरयन्ति[27] । अयम् । य[28] । अग्नि[29] । मरुत । अन्तरिक्षे वैद्युत[30] समिद्ध[31] । एतमिति स्पष्टम्[32] ।

---

१ कीदृशां मरुताम् ? नवप्रसीनाम्—सिद्धस्य स्यय । नवतराणां स्तुत्यानां वा एवां मारुतं गणम् Sy
२ गणावयवभूता मरुत कीदृशा ? इत्युच्यते मरुत Sy
३ शीघ्रगाम्यश्वोपेता Sy
४ बलवन्तो यथा भवन्ति तथा Sy
५ वहन्ते is suggested for सहन्ते ॥ गच्छन्ति Sy
६ उदकस्य Sy
७ ०ज P स्वायत्तदीप्तय स्वयमेव राजमानास्तेषां गणं स्तुवे Sy
८. गणं मारुतम् Sy
९. बलवन्तम् Sy
१० कटकहस्तम् Sy
११ धूननकर्माणम् is suggested for धनुनू कर्माणं ॥ कम्पयितृकर्माणम् Sy
१२ प्रज्ञावन्तम् Sy
१३ हे होत ! Sy
१४ स्तुहीति सम्बन्ध Sy
१५ ०र P
१६ मरुत Sy
१७ ०त्वे० is suggested for ०त्वे० ।
१८ ०रिछि० P
१९ प्रभूतधनान् Sy
२० हे ऋत्विग्यजमाना ! Sy
२१ युष्मान् Sy
२२ वोवा P, D उदकस्य वोढारो मरुत Sy
२३ इदानीम् Sy
२४ ०ष्टि P
२५ ०न्त P
२६ अथ प्रत्यक्षवाद Sy
२७ प्रसिद्ध Sy
२८ ०ग्नि P
२९ ०द्युतम P
३० समिध P, D सम्यग्दीपित Sy
३१ By एतमिति VM means एतम् । जुषध्वम् । कवय and युवान ॥ एतम् अग्निम् । जुषध्वं सेवध्वम् । हे कवय ! मेधाविन ! हे युवान ! नित्यतरुणा ! सर्वत्र व्याप्ता ! वा Sy
३२ पृष्ठं P

यूयं राजा॑नमि॒र्यं जना॑य विभ्वत॒ष्टं ज॑नयथा यजत्राः ।
यु॒ष्मदे॑ति मुष्टि॒हा बा॒हुजू॑तो यु॒ष्मत्सद॑श्वो मरुतः सु॒वीरः॑ ॥ ४ ॥

यूय राजानम्। यूयम्। राजानम्[1]। स्वामिनम्[2]। जनाय[3]। जनयथ[4]। महता[5] कर्मणा कर्तारम्[6]। हे यष्टव्या[7]! युष्मत्त[8]! गच्छति। मुष्टिभि[9] शत्रूणा हन्ता। आकृष्टशत्रुबाहु[10]। युष्मत्त एव। शोभनाश्व। हे मरुत[11]! सुवीर[12], मरुत्प्रेरिता कर्माणि कुर्वन्तीति।

अ॒रा इ॒वेद॑च॒रमा॒ अहे॑व॒ प्रप्र॑ जायन्ते॒ अक॑वा॒ महो॑भिः ।
पृश्नेः॑ पु॒त्रा उ॑प॒मासो॒ रभि॑ष्ठाः॒ स्वया॑ म॒त्या म॒रुतः॒ सं मि॑मिक्षुः ॥ ५ ॥

[13]अराइवेत्[14]। यथा रथचक्रस्था अराः[15] सदृशरूपा भवन्ति। यथा वाहानि[16]। एवम्। अचरमा[17]। प्रादुर्भवन्ति[18]।

१. हे मरुतः! Sy.

२. स्वामिनं राजमानं वा Sy.

३. शत्रूणां प्रेरकं च्यावयितारम् Sy

४. यजमानाय Sy.

५. जनायन् जनयथा P. जनायञ्जनयथा D उत्पादयथ Sy

६. विभ्वा नाम ऋभूणा मध्यमः। स कुशली तेन निर्मितम्। अत्यन्तरूपवन्तमित्यर्थः। तादृश पुत्रम् Sy

७. कीदृशाः? मुष्टिशब्दो बाहूपलक्षक.। स्वभुजबलेनैव हन्ता शत्रूणाम् Sy

८. ०हु P बाहु. प्रेरकः शत्रूणां यस्य तादृश पुत्र एति Sy ९. ०ष्मन्त P

१०. ०नाश्वे P ०नाश्चे D विद्यमानाश्वः। बह्वश्व इत्यर्थः Sy

११. शोभनवीर्यः पुत्र एति। जायत इत्यर्थ Sy

१२. प्रात P मरु. प्रेरिताः D

१३. वरुणप्रघासे मारुत्या आमिक्षायाः 'अराइव' इति याज्या। सूत्रितञ्च 'अराइवेदचरमा अहेवेमं मे वरुण श्रुधि (ĀSS.2 17) इति। एकादशिने मारुते पशावेषैव पशुपुरोडाशस्य याज्या। सूत्रितञ्च 'अराइवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय सन्ति' (ĀSS. 3 7) इतिSy

१४. श्यावाश्वो मरुतः स्तौति SKN.

१५. रथशङ्कव इव Sy. यथा अराश्चक्रस्य तुम्बस्य वा तद्वत् SKN.

१६. वाहा० P, D. अहानीव। दिवसा यथा सर्वेऽपि षष्टिघटिकात्मकास्तद्वत्सप्तसंख्योपेतसप्तगणरूपेण समा इत्यर्थः। अनेन दृष्टान्तद्वयेन वैसादृश्याभावः प्रतिपादितः Sy. अहानीव च सवत्सरस्य सहजातत्वाद्धि तुल्यकाला मरुतः। नैषामग्रिमो न पश्चिमोऽप्यस्ति कश्चित् SKN.

१७. अनिकृष्टाः। सर्वसमाः सहैवोत्पन्नाश्चेत्यर्थः Sy चरमः पश्चिमः स येषां नास्ति तेऽचरमाः। पश्चिमाभावादेवाग्रिमस्याप्यभावः, अनग्रिमपश्चिमा इत्यर्थः SKN

१८. प्रकर्षेण प्रादुर्भवन्ति। एक 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (Pa.8 1.6) इत्युपसर्गाभ्यासः स च पूरणः Sy एक. प्रशब्दः 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' इति पादपूरणः। अपरः प्रकर्षार्थः। प्रकृष्टा जायन्ते प्रतिदिवसं वर्द्धमानाः प्रकृष्टा भवन्तीत्यर्थः SKN.

प्रकुत्सिता[1] । तजोभि[2] । पृश्ने[3] । पुत्रा[4] । परस्परं सदृशा[5] । वगवन्त[6] । स्वेन[7] । मानेन[8] । समिता[9] भवन्ति[10] ।

यत्प्रायासिष्ट पृषतीभिरश्वैर्वीळुपविभिर्मरुतो रथेभिः ।
क्षोदन्त आपो रिणते वनान्यवोस्रियो वृषभः क्रन्दतु द्यौः ॥ ६ ॥

यत् प्र[11] । यत्[12], प्रायासिष्ट यदा प्रगच्छथ । पृषतीभि[13] । अश्वैश्च[14] । तथा वृढचक्रपविभि[15] । मरुत । रथैश्च[16] । तदानीमाप । गच्छन्ति[17] । वृक्षाश्च[18] । उद्गच्छन्ति[19] । अथैकवदाह—उस्रया गो[20] पुत्र[21] । वृषभ[22] । मरुत् किं गण[23] ? अवक्रन्दतु[24] । द्योतमान[25] ।

प्रथिष्ट यामन्पृथिवी चिदेषां भर्तेव गर्भं स्वमिच्छवो धुः ।
वातान्ह्यश्वान्धुर्याऽयुयुज्रे वर्षं स्वेदं चक्रिरे रुद्रियासः ॥ ७ ॥

प्रथिष्ट । प्रथिता[26] भवति । पृथिवी । एषाम्[27] । गमने[28] । ओषधीभिर्भर्तेव[29] । गर्भ जायायाम्[30] । स्वम्[31] ।

---

१ ०ता P, D अनल्पा । यद्वा महोभिरित्यस्य विशेषणम् Sy
२ स्वैर्माहात्म्यैः SKN
३ माध्यमिकाया वाचो गोरूपाया अन्तरिक्षस्य वा पुत्रस्थानीया Sy दिव SKN
४ ०त्रा P
५ प्रत्येकं समाना Sy उपमाभूता सवस्य । अथवा—उपमेत्यन्तिकनाम । (cf Ngh 2 16) दिव पुत्रा सन्निकृष्टाश्चेत्यर्थ SKN
६ प्रकृष्टवेगा । एवंमहानुभावा मरुत Sy अति शयेन वेगवन्त SKN
७ स्वकीयया Sy
८ अनुग्रहबुद्धया Sy प्रज्ञया SKN
९ वृष्टया सम्यक सिञ्चन्ति Sy मिमातेर्गति कर्मण एतद्रूपं सङ्गच्छते । यावुभयेषां योग्या प्रज्ञा परानुग्रहात्मिका तावृश्येणामुत्पद्यत इत्यर्थ । अथवा मन्यतेरर्चतिकर्मणो मति स्तुतिस्तया सङ्गच्छन्ते स्तोतृभि स्तूयन्त इत्यर्थ SKN
१० VM ignores मरुत and explains प्र once only ॥ एवम्महानुभावा मरुत Sy N 2 14. SKN II.87
११ प्रा P, D १२ यत यत् P यदा Sy
१३ पृष्ठती० P पृषत्संज्ञक Sy
१४ वाहनसाधनरश्वै । अश्वशब्दोऽत्र वाहनसामान्यवचन । अत पुल्लिङ्गता । तथान्यत्र—'अश्वदान्पूर्षं पृषतीरयुग्ध्वम्' (RV V 55 6.) रोहिदश्वोऽश्वाश्व इति सामानाधिकरण्यप्रयोग । एवम्भूताश्वयुक्त Sy
१५ दृढरथनेमिभि Sy
१६ रथैश्च प्रायासिष्ट । यद्वा अश्व रथश्च सह मरुतो यदा प्रायासिष्ट तदा Sy
१७ क्षरन्ति Sy १८ वृक्षसमूहा Sy
१९ हिंस्यन्ते वेगेन भज्यन्ते Sy
२० ऐश्च० P
२१ सूर्यरश्मय । तत्सम्बन्धी पर्जन्य Sy
२२ अपां वर्षिता Sy २३ मरुत्प्रीणय P
२४ अवाङ्मुखं शब्दयतु वृष्टयर्थम् Sy
२५ ०ना P द्यौ द्योतमाना D
२६ प्रख्याताऽभवत् । गर्भयोग्याऽभवदित्यर्थ । ते च मरुत Sy
२७ ०षा P मरुताम् Sy
२८ यामनि Sy
२९ लौकिकः पतिः Sy
३० भार्यायास्तथा भूम्या Sy
३१ स्वभूतं गर्भं गर्भस्थानीयम् उदकम् Sy

उदकम्[1]। पृथिव्यां निदधाति[2]। गच्छत[3]। अश्वान्[4]। रथधुर्यौ[5] ? युञ्जन्ति[6]। ततो वर्षाख्यम्[7]। स्वेदम्[8]।
चक्रिरे[9]। मरुत[10][11]।

हये नरो मरुतो मृळता नस्तुवीमघासो अमृता ऋतज्ञाः।
सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्गिरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

[हये नरः][12]

V. 59

प्र वः स्पळक्रन्त्सुवितायं दावनेऽर्चा दिवे प्र पृथिव्या ऋतं भरे।
उक्षन्ते अश्वान्तरुषन्त आ रजोऽनु स्वं भानुं श्रथयन्ते अर्णवैः ॥ १ ॥

[13]प्र वः स्पट्[14]। स्तोत[15]। युष्माकम्[16]। कल्याणाय[17]। दानाय[18]। वन्धन मरुत प्रकुर्वन्तु[19]। दीप्ताय मरुद्गणाय[20]। स्तुहि[21]। अह पृथिव्यै[22]। अन्नम्[23]। मरुद्भ्य प्रभरामि[24]। तदनन्तर तत्र गमनायाश्वान्[25]। स्नापयन्ति[26]। तरन्ति[27]। च[28]। लोकान्[29]। अनु श्रथयन्ते[30]। स्वम्[31]। तेज। मेघै सह सम्पष्मयन्ति[32] ?

---

१. ०थिन्या P. २. स्थापितवन्तः Sy
३. गन्तून् Sy.
४. गच्छातास्वान् P ०तास्वान् D.
५. धुरि रथनम्ज्ञन्धिन्याम् Sy.
६. आयोजितावन्त Sy.
७. वृष्टिसत्त्यायन् Sy
८. स्वे स्वे० P तस्मात् स्वेदस्थानीयम् Sy
९. कुर्वन्ति Sy १०. रुद्रपुत्राः Sy
११. VM ignores चित्। इत्‌ and हि ॥ चिदिति पूरणः। हि यस्मात् Sy
Ms D puts the figure ॥५८॥ here to indicate the end of the fifty-eighth hymn No such number is given in P.
१२ The *pratika* is supplied by the Editor. The stanza has already been explained See RV V 57 8
१३ 'प्र व स्पट्' इत्यष्टर्चं तृतीय सूक्त श्यावाश्वस्यार्षं मारुतम्। अष्टमी त्रिष्टुप्, शिष्टा. सप्त जगत्य। 'प्र व. स्पट् त्रिष्टुवन्तम्' (KSA.27 59 p.21) इत्यनुक्रमणिका। विनियोगो लैङ्गिकः Sy.
१४. प्रवस्वः P प्रवस्ववे D.
१५. हे मरुतः! Sy
१६. युष्मभ्यम् Sy
१७. सुष्ठु प्राप्तव्याय Sy.
१८. हविष्प्रदानाय Sy.
१९. प्रकर्षेण क्रन्दति स्तौति Sy.
२०. द्योतमानाय द्युदेवाय Sy.
२१. प्रकर्षेण स्तुहि हे आत्मन्! Sy
२२. आपृ० P पृथिव्याश्च द्यावापृथिव्यावपि मरुतामाधारत्वादत्र निपातभाजौ भवतः Sy.
२३. स्तोत्रम् Sy.
२४. सम्पादयामि, किंच ते मरुतः! Sy
२५. व्यापकानुदकसङ्घान् Sy
२६. सिञ्चन्ति Sy.
२७. रुतूरन्ति P रुरन्ति D. तरन्ति सञ्चरन्ति Sy.
२८ आ सर्वत Sy २९. अन्तरिक्षम् Sy
३०. अनुश्लेषयन्ति, अनुकूल प्रापयन्तीत्यर्थः Sy
३१. ०कानस्य नु श्लथयस्तेश्व P ०कानश्व नु श्नथयन्ते स्वं D स्वकीयम् Sy.
३२. संवष्मयन्ति P.

अमादेषां भियसा भूमिरेजति नौर्न पूर्णा क्षरति व्यथिर्यती ।
दूरेदृशो ये चितयन्त एमभिरन्तर्महे विदथे येतिरे नरः ॥ २ ॥

अमावेषाम्[1] । बलात । एषाम् । भयेन । भूमिरोषधिवनस्पतिमुख्या । कम्पते[2] । नौ । इव । उदकपूर्णा[3] । जीर्णा नद्याम्[4] । गच्छन्ती[5] । क्षरति अवशीर्णा भवति[6] । दूरे पश्यन्त[7] । ये[8] । गमने । जायन्ते[9] । ते नेतारः[10] । यज्ञे महतेऽन्नाय[11] । गच्छन्ति[12] ।

गवामिव श्रियसे शृङ्गमुत्तमं सूर्यो न चक्षू रजसो विसर्जने ।
अत्या इव सुभ्वश्चारवः स्थन मर्या इव श्रियसे चेतथा नरः ॥ ३ ॥

गवामिव[16] । गवामिव । शृङ्गं शिरसि स्थितम्[18] । श्रयणाय भवति मरुतां[20] शृङ्गम्[21] । सूर्य । इव[22] भवति । एषां तेजः[24] । उदकस्य[23] । विसर्जने । अश्वा[25] इव । शोभनभवना[26] यूयमागच्छन्त[27] । कल्याणा[28] । भवथ । मनुष्या[29] इव । श्रयणाय[30] । बुद्धिं कुरुथ । हे नेतारः[31] ! सहिता[32] ।

---

१ ०वाम P, D एषाम्—अन्वादेशविषयत्वा दनुदात्तः । एषां मरुताम् Sy
२ कं व P कप D
३ पूर्णा प्राणिभिः । सा यथोदकमध्ये Sy
४ व्यथिता Sy
५ ज्जीर्णा नद्यो P, D
६ ०न्ति P 'एतदुभयं नौविशेषणम् Sy
७ रक्षति P, D चलति Sy
८ वशीर्णा P विशतृणा D
९ दूरे दृश्यमाना अपि Sy
१० मरुतः Sy
११ ज्ञायन्ते is suggested for जायन्ते ॥ ज्ञायन्ते ते महान्तो मरुतः Sy
१२ गन्तारः P
ये मरुतः Sy
१३ महते हविषे हविर्भक्षणाय Sy
१४ यतन्ते Sy
१५ VM ignores अन्तः ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्ये Sy
१६ हे मरुतः ! यूयम् Sy
१७ उष्णीषपट्टादिकम् Sy
१८ स्थिति P
१९ श्रिये, धारयथेति शेषः Sy
२० ०ता P
२१ शृंग P, D
२२ स यथा Sy
२३ दर्शनसाधनं अभ्यर्कं धत्ते । तद्वद्रजसो वृष्टेर्विसर्जने विसर्जनाय चक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं तेजो धारयथ Sy
२४ तेजसः Sy
२५ अश्व P
२६ सुष्ठु सर्वत्र भवन्तो वेगवन्तः Sy
२७ ०च्छत P
२८ दर्शनीयाः Sy
२९ मर्त्या यजमानाः । ते यथा Sy
३० जानन्ति यथाविधि तद्वच्छ्रिये Sy
३१ मरुतः Sy
३२ VM ignores उत्तमम् ॥ उत्कृष्टम् Sy

को वो महान्ति महतामुदश्नवत्कस्काव्या मरुतः को ह पौंस्या ।
यूयं ह भूमिं किरणं न रेजथ प्र यद्भरध्वे सुविताय दावने ॥ ४ ॥

को वः[1] । क[2] । व[3] । महताम्[4] । महान्ति धनानि[5] । उद्व्याप्नोति[6] । कश्च[7] । कविकर्माणि[8] । क । वा[9] । वीर्याणि[10] । यूयम् । खलु । सूर्यं किरणम्[11] । इव । पृथिवीमोषधिवनस्पतियुक्ताम् । कम्पयथ । प्रगच्छथ[12] । यदा[13] । कल्याणाय[14] । दानाय[15] ।

अश्वाइवेदरुषासः सबन्धवः शूराइव प्रयुधः प्रोत युयुधुः ।
मर्याइव सुवृधो वावृधुर्नरः सूर्यस्य चक्षुः प्र मिनन्ति वृष्टिभिः ॥ ५ ॥

अश्वाइव[16] । अश्वा इव[17] । आरोचमाना[18] । समानबन्धव[19], एकस्मादुत्पन्ना । शूरा इव[20] । च[21] । प्रकर्षेण योद्धार[22] । प्रयुयुधुर्मरुत[23] । यथाश्वा वीराश्चाजि[24] प्रयुद्धार्थं[25] प्रगच्छन्तीत्यर्थं, तथा राजान इव[26] । सुष्ठु वर्धमाना[27] । वर्धन्ते । नेतारस्तदानीम् । सूर्यस्य[28] । तेज[29] । प्रहिंसन्ति[30] । वृष्टिभि[31][32] ।

---

१. वा P.
२. यजमानः Sy.
३. युष्माकम् Sy.
४. ०तं P. ०तम् D. पूज्यानाम् Sy
५. श्रेयांसि Sy.
६. उत्कृष्टं प्राप्नुयात् Sy
७. कश्च तदर्थम् Sy
८. काव्यानि, कवीना युष्माकं सम्बन्धीनि स्तोत्राणि उदश्नवत् Sy
९. च Sy
१०. पौंस्यानि पराक्रमान् उदश्नवत् । आदरार्थं पुनर्वचनम् Sy
११. किरणं यथा वृष्ट्यर्थं चालयथ तद्वद्भूमिं रेजथ Sy
१२. प्रकर्षेण सम्पादयथ वृष्टिम् । यस्माद्यूयमेवं कुरुथ तस्मात्क एवं करोतीत्यर्थः Sy
१३. यस्मात् Sy
१४. सुष्ठु प्राप्तव्याय । प्राप्तव्यस्येत्यर्थः । तादृशस्य धनस्य वृष्ट्युदकस्य वा Sy.
१५. VM. ignores मरुतः ।
१६. मरुत एते Sy
१७. शीघ्रगन्तारः Sy
१८. रोमानाः P.
१९. समान एक एव बन्धुर्बन्धको रुद्रो येषां ते तादृशाः । परस्पर बन्धवः । स्नेहयुक्ता वा Sy
२०. भटाः Sy
२१. अपि च Sy
२२. प्रयोद्धारो वैरिभिः सह तादृशाः Sy
२३. प्रययुः P प्रयुयुः D प्रकर्षेण युध्यन्ते Sy.
२४. ०राश्वाजि D
२५. ०र्थंपा P.
२६. मनुष्या यथा वर्धन्ते तथा Sy
२७. सुष्ठु वर्धयितारो वर्धमाना वा Sy
२८. एव महात्मान. Sy
२९. तेज.समूहं मण्डलं वा Sy
३०. प्रकर्षेण हिंसन्ति । आवृण्वन्तीत्यर्थः Sy
३१. ०भि D
३२. VM. ignores इत् ।

ते अ॑ज्ये॒ष्ठा अक॑निष्ठास उ॒द्भिदो॑ऽम॑ध्यमासो॒ मह॑सा॒ वि वा॑वृधुः ।
सु॒जा॒तासो॑ ज॒नुषा॒ पृश्नि॑मातरो दि॒वो मर्या॒ आ नो॒ अच्छा॑ जिगातन ॥ ६ ॥

ते अज्येष्ठाः । तं । ज्येष्ठरहिता । कनिष्ठानामपि मध्यमा । किं तर्हि ? सहोत्पन्ना । उद्भेत्तार शरीराणाम् । तेजसा । वर्धयन्ते । सुजाता । जन्मना । गोमातरः । दिव । पुत्रा । अस्मान् । अभ्यागच्छत ।

वयो॒ न ये श्रेणीः॑ प॒प्तुरोज॒सान्ता॑न्दि॒वो बृ॑ह॒तः सानु॑न॒स्परि॑ ।
अश्वा॑स एषामु॒भये॒ यथा॑ वि॒दुः प्र पर्व॑तस्य नभ॒नूँर॑चुच्यवुः ॥ ७ ॥

वयो न ये । पक्षिण । इव । स्वावासान् प्रति । ये । बलेन । पतन्ति । दिवं । अन्तान् प्रति । महतः । समुच्छ्रितात् दिवः । अश्वा । एषाम् । शिलोच्चयस्य । सानूनि । प्रच्यावयन्ति । यथा । उभयपार्श्वस्था जना । विदुः, दक्षिणत उत्तरतश्चावासस्थानं सम्भवति पार्श्वयोरन्ययो पर्वत एव तिष्ठति ।

१ मरुत Sy
२ अज्येष्ठा Sy
३ अकनिष्ठा Sy
४ ०मा D
५ अमध्यमा सर्वप्रकारै समा Sy
६ उद्भेदयितारः Sy
७ तेसं P तम० D
८ विवर्धन्ते Sy
९. ०जाता P सुष्ठु सम्भूता Sy
१० गोतमात० P पृश्ने पुत्राः Sy
११ दिव सकाशात् Sy
१२ मनुष्येभ्यो हिता यूयम् Sy
१३ अभिमुखम् आ जिगातन सर्वत प्रशंसत साध्य नुष्ठितमिति । उत्तरार्ध प्रत्यक्षकृत । यद्वा ये सुजाता जनुषा पृश्निमातरश्च तान् दिव आगतान् हे ऋत्विज ! मर्या ! यूयमाजिगातन आगच्छत ते नोऽच्छ आगच्छतास्मदभिमुखम् Sy १४ VM ignores वि ।
१५. पक्षिणय सन्त Sy
१६ मरुत Sy
१७ अन्तरिक्षस्यादित्यस्य वा Sy
१८. पर्यन्तान् Sy
१९ समुन्नतस्याकाशवत्तयस्य Sy
२० मेघस्य Sy
२१ नभनून् नभते शब्दकर्मणो नभ्राडितिवत् नभनव । उदकानि Sy
२२ ०स्य P
२३ जनना P, D देवा मनुष्याश्च Sy
२४ जानन्ति तथा । मनुष्याणां ज्ञानं प्रसिद्धम् । देवाश्च वृष्टौ सत्यामाप्ययनाख्यं हविष्प्रदानेन जानन्ति । देवानां वृष्टिसम्पूर्तिपरिज्ञानमाश्वला यनेनोक्तम्—'यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाप्ययनेन यजेत' इत्युपक्रम्य 'अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्याप्ययनेन हि यजते' (ĀSS 2 9) इति Sy
२५ याश्व० D
२६ ०न्ति P
२७ VM ignores परि ॥ परित Sy

मि॒मा॑तु॒ द्यौरदि॑ति॒र्वी॒तये॑ नः॒ सं दानु॑चित्रा उ॒षसो॑ यतन्ताम् ।
आचु॑च्यवुर्दि॒व्यं कोश॑मे॒त ऋषे॑ रु॒द्रस्य॑ म॒रुतो॑ गृणा॒नाः ॥ ८ ॥

मिमातु[1] । द्यावापृथिवी[2] । भक्षणाय[3] । अस्मान्[4] । सन्नन्तताम्[5] । अस्मान् । चित्रदाना[6] । उपसश्च । दिवि भवम् । मेघम्[7] । मरुत । आच्यावयन्तु[8] । हे श्यावाश्विन[9] । रुद्रनन्दिन[10] । मरुत । त्वया स्तूयमाना, उक्त एकवचनवहुवचनयो समन्वय[11] ।[12]

V 60

ई॒ळे अ॒ग्निं स्वव॑सं॒ नमो॑भिरि॒ह प्र॑स॒त्तो वि च॑यत्कृ॒तं नः॑ ।
रथै॑रिव॒ प्र भ॑रे वाज॒यद्भिः॑ प्रदक्षि॒णिन्म॒रुतां॒ स्तोम॑मृध्याम् ॥ १ ॥

[13]ईळे[14]। स्तौमि[15]। अग्निम् । सुरक्षणम्[16] । नमोभि नत । अत्र[17]। प्रसन्न[18] सन्[19] । विचिनोतु[20] । कर्म[21] । अस्मदीयम्[22] । रथैरिव[23] । प्रभरामि[24] । अन्न कुर्वद्भि[25] स्तोम यथा वहन रथ प्रभरन्ति तद्वत् वहून् स्तोमान् प्रभराम्येतदेवाह—प्रदक्षिणम्[26] । मरुताम् । स्तोमम्[27] । वर्धयामीति[28] ।

१. कुता P, D.
२. द्यौरन्तरिक्षम् । कीदृशी ? अदीना। यद्वा द्यौर्मिमात्वदितिर्भूमिश्च मिमातु सुखम् Sy
३. उत्पत्तये प्रजननाय वा Sy
४. अस्मदर्थम् Sy.
५. ०न्ताम् P, D निर्मिमातु वृष्टिम् । तदनुकूल करोत्वित्यर्थः Sy.
६. ०दानायश्च P. ०दानायश्व D. विचित्र-प्रकाशादिदानाः Sy.
७. उदकम् Sy
८. आच्यावयन्ति । द्विकर्मकोऽयम् Sy
९. हे ऋषे ! Sy.
१०. रुद्रस्य पुत्रा इति शेष. Sy.
११. ०रिन्वय P. ०नयामन्वयः D
१२. VM ignores यतन्ताम् ।
१३. 'ईळे अग्नि स्ववसम्' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्त श्यावाश्वस्यार्षम् । सप्तम्यष्टम्यौ जगत्यौ शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः। मरुद्देवताकमग्निमरुद्देवताकं वा । 'ईळे द्विजगत्यन्तमाग्नेयं च वा' इति (KSA 27.60 p 21.) सूक्तविनियोगो लैङ्गिक.। आद्या कारीर्या सामिधेनीषु याज्या। सूत्रितञ्च—'ईळे अग्नि स्ववसं नमोभिरिति धाय्ये' (ASS 2 13) इति Sy
१४. अह श्यावाश्व Sy.
१५. स्तो० D.
१६. स्वायत्तरक्षणम् Sy.
१७. स्तोत्रै Sy
१८. इदानीम् Sy.
१९. ०न्ना. P. प्रसन्न. प्रकर्षेण यज्ञ प्राप्तो वा सन् Sy
२०. विजानातु Sy
२१. तत्स्तोत्र कृतम् Sy
२२. अस्मदर्थम् Sy.
२३. रथैरिव D रथैर्यथाभिमत प्राप्नुवन्ति तद्व-द्ग्रहणसाधनै Sy
२४ प्रकर्षेण सम्पादयाम्यभिमतम् Sy
२५. अन्नमिच्छद्भि स्तोत्रै. Sy
२६. Omitted by P
२७. ०क्षिणि P. प्रादक्षिण्येन गच्छन् Sy.
२८ स्तोत्रम् Sy.
२९. वर्धयेयम् Sy

आ ये त॒स्थुः पृष॑तीषु श्रु॒तासु॑ सु॒खेषु॑ रु॒द्रा म॒रुतो॒ रथे॑षु ।
वना॑ चिदुग्रा जिहते॒ नि वो॑ भि॒या पृ॑थि॒वी चि॑द्रेजते॒ पर्व॑तश्चित् ॥ २ ॥

आ ये । आतिष्ठन्ति । ये । पृषद्वर्णासु । विश्रुतासु । सुद्वारेषु च । मरुत । रथेषु । वृक्षा । च । वः । भयेन । हे उद्गूर्णा । निजिहते । पृथिवी । अपि । कम्पत । शिलोच्चय । च ।

पर्व॑तश्चि॒न्महि॑ वृ॒द्धो बि॑भाय दि॒वश्चि॒त्सानु॑ रेजत स्व॒ने वः॑ ।
यत्क्रीळ॑थ मरुत ऋष्टिमन्त॒ आप॑इव स॒ध्र्य॑ञ्चो धवध्वे ॥ ३ ॥

पर्वत । शिलोच्चय । च । अत्यन्तम् । वृद्ध । बिभति । तथा पर्वतस्य , अन्तरिक्षात् । सानु । कम्पते । भवताम् । शब्दे । यदा यूयम् । क्रीडथ । मरुत । ऋष्टिमन्त । तदानीमुदकानीव । सहाञ्चन्त । गच्छथ ।

---

१ मरुतां वाहनेषु Sy
२ आन्तासु प्रसिद्धासु वा Sy
३ सु is omitted by P D समासकार्य छिद्रम् । शोभनरथाङ्गद्वारेषु Sy
४ रथान् आ तस्थु आतिष्ठन्ति Sy
५ ०क्ष D वनानि Sy
६ अपि Sy
७ युष्माकम् Sy
८ भीत्या Sy
९ ०ण P, D हे उद्गूर्णवला । मरुत । यूयं यदा रथमारूढा स्थ तदानीम् Sy
१० ०जहृ० P, D न्यग्गच्छन्ति Sy
११ ०भिव्याषि P
१२ पर्वतोऽपि रेजते कम्पते Sy
१३ ०च्चय स्वं P अपि रेजते कम्पते । उत्तरार्ध प्रत्यक्षकृत, पूर्वार्धे च एवमकुर्वन् तेषां स्तोम मुष्मामिति पूर्वत्रान्वय Sy
१४ VM ignores स्था ॥ स्था स्थपुथा Sy
१५ कारीर्या मारुतस्य सप्तकपालस्य 'पर्वतश्चित्' इत्येषा याज्या । सूत्रितञ्च 'पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय सृजन्ति रश्मिमोजसा' (ASS 2.13) इति Sy
१६ अपि Sy अप्यर्थे चित्शब्द BB
१७ महान् Sy महत् BB
१८ वृद्ध सन्नपि Sy
१९ अन्तरिक्षस्यापि Sy उपरिगतस्य पर्वतस्य BB
२० सानुम् D समुच्छ्रित प्रदेश Sy
२१ कंपिते P, D कम्पते स्वने युष्माकम् । 'रेजृ कम्पने' BB
२२ भवतां P युष्माकम् Sy
२३ भयङ्करशब्दे सति Sy गर्जिते BB
२४ Omitted by P
२५ क्रिलत P यूयं क्रीडथ, तदानीं युष्माकं गर्जितं श्रुत्वा पर्वतोऽपि बिभेति सान्वपि कम्पत इति BB
२६ हे मरुत ! Sy यदा हे मरुत ! BB
२७. आयुधवन्त सन्त Sy वज्रायुधवन्त BB
२८ तदा Sy तस्मिन्काले BB
२९. आप इव व्यापका इव BB
३० सहाञ्चना Sy सहाञ्चन्त्य BB
३१ उदकानीमव सहाञ्चन्तो गच्छथ P ०थ D धावध्वे Sy धावत । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । धुनोतिर्वा गतिकर्मा । व्यत्ययेन शप् । तस्मा दस्माकं वृष्ट्यर्थं गर्जन्त क्रीडन्तश्च धावध्व मिति BB
३२ VM ignores चित् ॥ चित् अपि Sy This stanza=TS 3 1 11 5

वराइवेद्रैवतासो हिरण्यैरभि स्वधाभिस्तन्वः पिपिश्रे ।
श्रिये श्रेयांसस्तवसो रथेषु सत्रा महांसि चक्रिरे तनूषु ॥ ४ ॥

वराइवेत्[1] । कन्याया उद्वोढार[2] इव । रेवत[3] पुत्रा । अधा । हिरण्मयैराभरणै[4] । उदकैश्च[5] । आत्मीयानि शरीराणि । सश्लिष्टानि[7] कुर्वन्ति । प्रशस्ता[8] । बलवन्त[9] । रथेषु । श्रयणाय[10] वा स्थातुम् । सत्यमेव[11] । महनीयान्याभरणानि । अङ्गेषु । कुर्वन्ति[12] ।[13]

अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय ।
युवा पिता स्वपा रुद्र एषां सुदुघा पृश्निः सुदिना मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अज्येष्ठासः । अमी[14] । सववृधु[15] । सुधनत्वाय[16] । तेषाम्[17] । सुकर्मा[18] । रुद्र । पिता । अर्थेभ्य[19] । सुदोहा[20] । पृश्नि[21] । सुदिनमिति सुखनाम[22] सुखकरी माता भवति ।[23]

यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा यद्वावमे सुभगासो दिवि ष्ठ ।
अतो नो रुद्रा उत वा न्वस्याग्ने वित्ताद्धविषो यद्यजाम ॥ ६ ॥

यदुत्तमे । त्रयो[24] लोका भवन्ति तेषु यत्र इदानी वर्तयध्वे । तत[25] । अस्मान्[26] । हे रुद्रा[27] ! आगत्य ।

---

१. परा P, D. २. ०ढा P, D. विवाहयोग्या युवान इव ते यथा Sy
३. धनवन्त. Sy. ४. हिरण्यमयैराभरणविशेषै Sy
५. उककै० D ६. स्वीयानि Sy.
७. संयोजयन्ति । अलङ्कुर्वन्ति तद्वदेते मरुतोऽपि रैवतासो धनवन्तो हिरण्यैः हिरण्यस्थानीयैर्विद्युदाख्यैराभरणैः स्वधाभिश्च तन्वः स्वीयानि शरीराणि पिपिश्रे Sy. ८. श्रेष्ठाः Sy.
९. प्रस्तावलन्त. P, D बलवन्तो मरुतः Sy.
१०. शोभायै Sy.
११. सत्यदेव P. सत्य सह वा Sy.
१२. कृतवन्तः सर्वाभरणैरुदकैश्चोपेता रथानधिष्ठाय शरीरेषु तेजांस्यधारयन्नित्यर्थ. Sy.
१३. VM. ignores इत् ।
१४. मरुत Sy
१५. संवर्धु P सवृद्धु D. वर्धन्ते Sy.
१६ सुभणत्वाया P. सुभगत्वाय Sy.
१७. मरुताम् Sy १८. शोभनकर्मा Sy.
१९. तथा P मरुदर्थम् Sy.
२०. सुष्ठु द्रोग्ध्री Sy
२१. गोदेवता मातृभूता Sy.
२२. (Ngh 3.6) शोभनदिनानि । अकुरुतामिति शेषः Sy.
२३ VM. ignores अज्येष्ठासः । अकनिष्ठासः । भ्रातरः and युवा ॥ अज्येष्ठासः अकनिष्ठासः परस्परज्येष्ठकनिष्ठभावरहिताः सहैवोत्पन्नाः समानबला. । परस्पर भ्रातृभूताः । युवा नित्यतरुणः Sy
२४. By the passage त्रयो लोकाः . . यत्र VM. seems to refer to उत्तमे, मध्यमे, अवमे दिवि ॥ यदुत्तमे उत्कृष्टे उत्तमे, चरमे वा । दिवि द्युलोके । मध्यमे वा दिवि स्थ भवथ । 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकास्तिस्रो दिवः पृथिवीः' Cf. AB. 2 17 इत्यादिश्रुतेर्द्युलोकस्य त्रैविध्यम् Sy
२५ अस्मात् स्थानत्रयात् Sy.
२६. तथास्मान् P. तरोस्मान् D. अस्मदर्थम् Sy
२७. हे रुद्राः ! आगच्छतेति शेषः Sy.

अस्य । हविषा । क्षिप्रम्, आनीत । हे अग्ने ! त्वं च । येस्य हवि । यदा । यजाम ।

अग्निश्च यन्मरुतो विश्ववेदसो दिवो वहध्व उत्तरादधि ष्णुभिः ।
ते मन्दसाना धुनयो रिशादसो वाम धत्त यजमानाय सुन्वते ॥ ७ ॥

अग्नि । अग्नि । च । यदा । हे मरुत ! यूयं च । विश्वधना । दिव । आगच्छथ । समुच्छ्रितस्य प्रदेशोम्य उच्छ्रितेषु वा दशेषु, इति स्पष्टम् ।

अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋक्वभिः सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिः ।
पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिरायुभिर्वैश्वानर प्रदिवा केतुना सजूः ॥ ८ ॥

अग्ने । अग्ने ! मरुद्भि । अङ्गानि शोभयद्भि । रसाहरणपरै सह । मोदमान । सोमम् । पिब ।

---

१ एतद्धवि Sy
२ अद्य Sy
३ विद्धि Sy
४ वेत्थ D
५ यद् हवि Sy
६ प्रक्षिपाम Sy
७ VM ignores यत् । मरुत । वा । सुभगास । उत and वा ।
८ यूयम् Sy
९ सर्वस्य ज्ञातारो विश्वधना वा Sy
१० दिव P द्युलोकात् Sy
११ ०थो P ०थेत् D
१२ उत्तरात् उत्कृष्टतरात् । अधि उपरि । सानुभिस्परिप्रदेशे । वहध्वे उह्यध्वे । तत्र निवसथेत्यर्थ । यद्वा स्नुशब्देन तत्सदृशा अश्वा उच्यन्ते । तैर्वाह्यध्वे Sy
१३ VM ignores the second hemistich of the stanza ॥ ते यूयम् । मन्द सामा मोदमाना अस्मदीयै स्तोत्रैर्हविर्भिश्च । धुनय शत्रूणां कम्पयितार । रिशादसोऽस्मद्धि सकानामसार सन्त । वामं वननीयं धनम् । धत्त दत्त यजमानाय सुन्वते अभिषवं कुर्वते Sy
१४ 'अग्ने मरुद्भि' इत्यष्टम्याग्निमारुतस्य याज्या । 'अग्ने मरुद्भि शुभयद्भिऋक्वभि' (ĀSS 5 20) इति सूत्रितत्वात् Sy
१५ Omitted by D श्यावास्यस्य ? (श्यावाश्वस्य) SKN
१६ हे अग्ने ! Sy हे भगवन्नग्ने ! वैश्वानर ! त्वम् Dur
१७ मरुद्भि सह Sy मितरोचिभिरर्चिर्भि अर्चियोऽत्र मरुत । अन्यथा ह्यनुवाहरणमेवम मन्त्रोऽग्ने सोमपाने स्यात् । इतरैर्मरुद्भि सम्ब न्धावृत्तिर्वो वा मरुत Dur
१८ शोभयद्भि P शोभमानैरस्मान् शोभयद्भिर्वा Sy शुम्भयद्भिर्भवन्तम् Dur आत्मानं स्वमभिराभरणविशेषैर्मण्डयद्भि SKN
१९ स्तुत्य Sy रसहर्तृभि Dur अर्चनमृक् स्तुतिस्तया तद्वद्भि सह SKN
२० ०ह्म D
२१ माद० P, D
मन्दसान सन् Sy

गणभाव[1] ये श्रयन्ते। शोधकै[2]। विश्वस्य[3] प्रीणयितृभि। गन्तृभि[4]। वैश्वानर[5]! प्रत्नेन[6]। तेजसा[7]। सङ्गत[8][9]।

V.61

के ष्ठा नरः श्रेष्ठतमा य एकएक आयय। परमस्याः परावतः॥ १॥

के[10] ष्ठ। शौनक[11] —

> राजर्षिरभवत् दार्भ्यो[12] रथवीतिरिति श्रुत.।
> स यक्ष्यमाणो राजर्षिरभिगम्य[13] प्रसाद्य च॥
> आत्मान कार्यमर्थं च ख्यापयन्[14] प्राञ्जलि स्थित।
> अवृणीतार्षिमात्रेयमार्त्विज्यायार्चनानसम्[15]॥

---

१. गणभ्यव P, D. गणभावमाश्रयद्भिः Sy गणशो भवन्तमाश्रयद्भिः Dur गणत्वमाश्रितैः SKN.

२. पावयितृभिः Dur पावनैः SKN

३. विश्वं वृष्टचा प्रीणयद्भिः Sy. सर्वमिदमागच्छद्भिः Dur इन्वतेर्व्याप्तिकर्मण एतद्रूपम्। सर्वव्याप्तिभि SKN

४. आयुष्मद्भिः Sy यद् दग्धुम् अयनशीलैः Dur. गन्तृभिश्चेत्यर्थः SKN

५. ०र. P हे विश्वनरहिताग्ने ! Sy

६. पुराणेन Sy चिरन्तनैःDu1 पुराणेन SKN

७ ज्वालापुञ्जेन Sy प्रज्ञया कर्मणा वा Dur प्रज्ञानेन चरितया प्रज्ञयेत्यर्थ SKN

८ सगत्स P सहितः Sy सयुक्तः Dur ससेवमान। अस्माद्वा सम्प्रीयमाणो वा SKN

९. अन्ये तु—'अग्ने मरुद्भिः' (RV V 60 8) इत्यत्राग्नेरर्चिष ऋत्विजो वा मरुत इति मन्यन्ते। इतरथा पार्थिवस्य मध्यमैः सह सोमपानेऽनुदाहरणमेष मन्त्रोऽग्ने स्यादिति। तदसत्। मरुता गुणभावात् सहस्तुतेश्चाविरोधात्। शौनकस्तु मारुतत्वान्मन्त्रस्य मरुता ससेव्यमानो न स्वतन्त्र इत्येवमग्नेरप्राधान्य मन्यते। सर्वथा त्वग्ने सोमपानसम्बन्धोऽस्तीत्येतावान् प्रकृत उपयुज्यत इति भाष्यकाराभिप्रायः SKN N 8 2, SKN. III. 121

Ms. D. puts the figure ॥६०॥ here to indicate the end of the sixtieth hymn No such number is given in P.

१०. 'के ष्ठा नरः' इत्येकोनविंशत्यृच पञ्चमं सूक्तम्। अत्रानुक्रमणिका—'के ष्ठैकोना गायत्र श्यावाश्वोऽत्र वैददश्वी तरन्तपुरुमीळ्हौ दार्भ्य (दाल्भ्यं) रथवीतिं मरुतश्च दानतुष्टः प्रशशास बुद्ध्वा च तरन्तमहिषीं शशीयसी पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी सतोबृहती' (KSA 27.61.p 21) इति। श्यावाश्व ऋषि.। पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी सतोबृहती शिष्टा गायत्र्यः। आद्याश्चतस्रो मरुद्देवताका.। 'सनत्सा' इत्यादीना चतसृणां शशीयसी नाम तरन्तस्य राज्ञो भार्या देवता। 'उत मेऽरपत्' इत्यस्या वैददश्विः पुरुमीळ्हो देवता। 'यो मे धेनूनाम्' इत्यस्या वैददश्विस्तरन्तो नाम राजा देवता। 'य ईं वहन्ते' इत्याद्या षण्मारुत्य.। 'एत मे' इत्यस्य तृचस्य दार्भ्यो रथवीतिर्नाम राजा देवता। विनियोगो लैङ्गिकः Sy

११ DDN reads तथा च बृहद्देवता (BD 5 50-81) for शौनक.।

१२. दग्यो P. दावभ्यो D

१३. राजात्रिमभि० BD

१४. ख्यापत् D १५. ०ज्यायर्चनास्मान् P.

स[1] सपुत्रो[2]ऽभ्यगच्छत् तं राजानं यज्ञसिद्धये[3]।
यज्ञे च विततेऽपश्यद् राजपुत्रीं[4] यशस्विनीम् ।
स्नुषा मे राजपुत्री[5] स्यादिति तस्य मनोऽभवत्[6]॥
सयुज्यस्व मया राजन्निति याच्य वचोऽब्रवीत्[7]।
प्रत्याचष्ट[8] स त राजा सह सम्मन्त्र्य भार्यया ।
अनृषिर्नो[9]ऽत्र जामाता कश्चिद् भवितुमर्हति ॥
प्रत्याख्यात ऋषिस्तेन[10] वृत्ते यज्ञे न्यवर्तत ।
श्यावाश्वस्य तु कन्यायां[11] मनो नैव न्यवर्तत ॥
सतस्तौ[12] ? उनिव्याघु भावनैवाभिजग्मतु[13]।
तरन्तपुरुमीळ्हौ तु राजानौ[14] वैददस्विनौ[15][16]।
ताभ्यां तौ चक्रतु पूजाम् ऋषिभ्यां नृपती स्वयम् ॥
ऋषिपुत्रं महिष्याश्च दर्शयामास तं नृप ।
तरन्तानुमता चैव प्रादाद् बहुविधं वसु ॥

---

१ Omitted by P २ सुपु० P

३ DDN adds the following verses of BD

श्यावाश्वश्चात्रिपुत्रस्य पुत्र अस्त्वर्चनानस ॥५२॥
साङ्गोपाङ्गान् सर्ववेदान् य पित्राध्यापितो मुवा।
अथमाता सपुत्रोऽथ गत्वा नृपमयाचयत् ॥५३॥

४ ०स्य P ५ राज्ञो च (न् राज) पुत्रीं P

६ DDN adds the following verse of BD

'श्यावाश्वस्य च तस्यां वै सक्तमासीत्तदा मन'।

७ BD reads च सोऽब्र० for वचोऽब्र०।

८. DDN adds after this hemistich the following verses of BD

श्यावाश्वाय सुतां दित्सु
महिषीं स्वां नृपोऽब्रवीत् ॥५५॥
किं ते मतमहं कन्यां
श्यावाश्वाय ददामि हि।
अत्रिपुत्रोऽदुर्बलो हि
जामाता स्यादयोरिति ॥५६॥
राजानमब्रवीत्सापि
नृर्षिकुलजा ह्यहम् ।
नानृषिर्नो तु जामाता
नव मन्त्रान् हि दृष्टवान्॥५७॥
ऋषये दीयतां कन्या
वेदस्याम्बा भवेत्तथा ।
ऋषिं मन्त्रदृशं चैव
पितरं मन्यते यत ॥५८॥

९ प्रत्याचष्टे BD, DDN

१० ०र्नैव BD, DDN

११ ०तमु० D १२ ०यौ D

१३ त P १४ भवे० P

१५ BD and DDN read 'ततस्तौ तु मिथर्तेतामुभावेवाभिजग्मतु' and add after that 'शशीयसीं तरन्तं च पुरुमीळ्हं च पार्थिवम्'

१६ BD adds तु before राजानौ।

१७ वैद० P

१८ वैददश्व्यपी BD, DDN

अजाविक गवाश्व च श्यावाश्याय[1] शशीयसी[2] ।

ददर्श सस्थितान् पार्श्वे तुल्यरूपानिवात्मन[3] ॥

समानवयसश्चैव[4] मरुतो रुक्मवक्षस[5] ।

तान् तुल्यवयसो[6] दृष्ट्वा देवान् पुरुषविग्रहान् ॥

श्यावाश्वो विस्मितोऽपश्यत् के ष्ठेति मरुतस्तत[7] ।

ततस्तु मरुतो देवान् रुद्रसूनूनवुध्यत[8] ॥

'य ई[9] वहन्त[10]' इत्याभिर्वुध्वा[11] तुष्टाव तास्तथा ॥

अतिक्रम हि त मेने ऋषिर्विपुलमात्मन ॥

यन्न दृष्ट्वैव तुष्टाव यत्[12] 'के ष्ठ' इति तु पृष्टवान् ।

स्तुता स्तुत्यानया[13] प्रीता[14] गच्छन्त[15] पृश्निमातर[16] ॥

अवमुच्य स्ववक्षोभ्यो रुक्म[17] तस्मै तदा ददु ।

मरुत्सु तु[18] प्रयातेपु श्यावाश्व सुमहायशा ॥

रथवीतेर्दुहितरमगच्छन् मनसा तदा ।

स सद्य ऋषिरात्मान[19] प्रवक्ष्यन् रथवीतये ॥

---

१. ०श्याघ D

२. DDN adds, after this hemistich, the following verses of BD
'अत्रिं याज्यार्चितौ गत्वा पितापुत्रौ स्वमाश्रमम् ।६४।
अभ्यवादयतामत्रिं महर्षि दीप्ततेजसम् ॥
श्यावाश्वस्य मनस्यासीन्मन्त्रस्यादर्शनादहम् ।६५।
न लब्धवांस्तु तां कन्या हन्त सर्वाङ्गसुन्दरीम् ।
अप्यहं मन्त्रदर्शी स्यां भवेद्धर्षो महान्मम ।६६।
इत्यरण्ये चिन्तयतः प्रादुरासीन्मरुद्गणः' ।

३. तुल्यरूपान् महात्मनः DDN

४ समायसश्चैव (समानवयसश्चैव) P

५. रुमव D

६. स तास्तुल्य (तास्तुल्य) वयसो P तांस्तुल्यवयसो BD.

७. तदा DDN, RV.V 61 1

८. रुद्रस्तनून० P

९. ई P, D.

१०. RV V 61 11.

११. ०र्वुध्या D बुद्ध्वा BD, DDN

१२. BD, DDN read यच्च के ष्ठेति पृष्टवान् RV V 61 1

१३ स्त्यान० D स्तुत्या तया BD

१४. प्रीत्या D

१५ ०न्त D

१६. ०मारुतः P

१७. रुग्म D

१८. सु P दरुत्सु सु D
दार्भ्यो यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरुता गणा ।
ते तस्मै यद्ददुस्तुष्टास्तत्के ष्ठेत्यत्र वर्ण्यते ॥ Sy.
DDN also quotes the ślokas with a few variations.

१९. सद्यमर्षि० P. सद्यर्षि० D.

'एतं मे स्तोमम्' इत्याभ्यां वीत्ये रात्रिं न्यवेदयत् ।
रथवीतिं तपस्यन्तं सम्प्रेक्ष्यार्पेण चक्षुषा ॥
रम्ये हिमवतः पृष्ठे 'एष क्षेति' इति चाब्रवीत् ।
ऋषिर्नियोगमाज्ञाय देव्या रात्र्या प्रचोदितः ॥
आदाय कन्यां तां दार्भ्य उपेयायार्चनानसम् ।
पादौ तस्योपसङ्गृह्य स्थित्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ॥
रथवीतिरहं दार्भ्य इति नाम शशंस च ।
मया संयोगमिच्छन्तं त्वां प्रत्याचक्षि यत् पुरा ॥
तं क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मा च मे भगवन् ! क्रुध ।
ऋषे पुत्र स्वयमृषिः पितासि भगवन्नृषे ॥
अतः प्रतिगृहाणेमां स्नुषामित्येवमब्रवीत् ।
पाद्यार्घ्यमधुपर्कैस्तमर्चयित्वा स्वयं नृपं ॥

---

१ RV V 61 17 एतं मे स्तोममित्याभ्यां (RV V 61 17,18) DDN
२ वो० P D
३ रात्री P रात्रीं न्यवेदयत् BD, DDN
४ DDN adds, after this hemistich, the following verse of VD
रात्रावनिद्रां जानामि मम रात्रि महाद्युते ।
रथवीतिमहिष्या मां मन्त्रयुक्तं निवेदय ॥
५ BD, DDN read रथवीतिमपश्यन्तीं ।
६ ०प्रेक्ष्यार्षे० D
७. रम्यति महत D
८ P reads हित्वा क्षेति for एष क्षेतीति । D reads एहित्वाक्षेति for एष क्षेतीति । RV V 61 19
९ रम्य P वावृध्य D
१० ०र्चना० P
११ ०स्योह(प)०सं० P
१२ प्रह्व BD, DDN
१३ दाम्भ P दावृभ्य D
१४ मया D मयासङ्गतिमिच्छन्तम् DDN
१५ DDN reads सङ्गति० for संयोग०
१६ तत् BD, DDN
१७ ऋषे BD, DDN
१८ हृष्ट BD, DDN
१९ ०पर्कैश्च पूजयित्वा BD, DDN स्तमार्चना P स्तमर्चना D
२० नृपम् P, D

शुक्लमश्वशत दत्त्वा अनुजज्ञे गृहान् प्रति ।

शशीयसी तरन्त च पुरुमीळ्ह च पार्थिवम् ॥

षड्भि 'सनत्'[1] इति स्तुत्वा जगामर्षिरपि क्षयम् । ॥ इति[2] ॥

१. ०दित D ०दिता P. RV V 61 5
२. BD V 50-81

अत्र वेदार्थदीपिकाया षड्गुरुशिष्यः—
पाद्यार्घ्यं मधुपर्कं च शुक्लमश्वशत तथा ।
पूर्वं दत्त्वाऽत्रिपुत्राय श्यावाश्वाय ददौ सुताम् ।३२।
रुक्माभरणयुक्त तु सोऽत्रिर्दृष्ट्वा स्वपौत्रकम् ।
महान्प्रसादो मरुतामिति हृष्टो वभूव ह ॥३३॥
अथात्रिः पुत्रमित्येव श्यावाश्व बह्वमन्यत ।
श्यावाश्वः कृतदारोऽस्तौत् स्वोपकारकरान्वहून् ॥३४॥
[अतः प्रष्टव्यरूपेण वाच्यत्वे मरुता स्तुते. ।
चतुष्के देवताः के ष्ठ य ईं षट्के च ते स्तुताः ॥
सनत्साश्व्यचतुष्के च तरन्तमहिषी स्तुता ।
उत मे पुरुमीळ्हस्तु स्तुतो यो मे तरन्तक' ॥
एतं मे तत्तृचे दाल्भ्यो रथवीतिः स्तुतस्तथा ।
उक्ता बृहद्देवताया शौनकेन कथा त्वियम् ॥]
तथानुक्रमणिका—'के ष्ठैकोना गायत्र श्यावाश्वोऽत्र बै ? (वै०) ददश्वी तरन्तपुरुमीळ्हौ दाल्भ्यं रथवीति मरुतश्च दानतुष्ट प्रशशास बुद्ध्वा च तरन्तमहिषी शशीयसी पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी—सतोबृहती' इति (KSA 5 61 or 27 61 p 21)
तथा पुरुषमेधे नाराशंसमेतत्सूक्तं विनियुक्तम् । तथा सूत्रम्, 'श्यावाश्व तृतीय यथा । श्यावाश्व अर्चनानसो बि ? (वि) ददश्वी सनिं ससान । के ष्ठा नर इति च सूक्तमिति च (SSS 16 11 7-9)
येन नराः प्रशस्यन्ते स नराशसो मन्त्रः (N 9 9) इति यास्कवचनान्नराशससज्ञा ज्ञेया DDN
अत्राश्चर्यं पुरावृत्तमाहुरागमपारगाः ।
अर्चनाना' पुरात्रेयो दार्भ्येण (दाल्भ्येन) रथवीतिना ॥
आर्त्विज्याय वृतो यज्ञे वितते हौत्र आस्थित. ।
रथवीतिसुतां कन्या ददर्श पितुरन्तिके ॥
ययाचे स्वकुमाराय श्यावाश्वाय च ता सुताम् ।
स प्रदान (सम्प्रदान०) मना भार्यामपृच्छत्किं प्रयच्छसि ॥
इति पृष्टा पुन' प्राह कथमस्मै प्रदास्यसि ।
इत पूर्वं सुता दत्ता नासीदनृषये क्वचित् ॥
तत्तथैवेति निश्चित्य प्रत्याचष्टार्चनानसम् ।
श्यावाश्व सस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा निराकृत. ॥
तत्प्रत्याशान्वितो विप्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् ।
ब्रह्मचर्यरत. शान्तो भिक्षार्थं पर्यटन् द्विजः ॥
तरन्तमहिषी साध्वी विभिक्षेऽसौ शशीयसीम् ।
सा सम्प्राप्यान्तिक पत्युः प्रोवाचागतवानृषिः ॥
इत्युक्तो नृपतिर्भार्यां प्रत्याहैन प्रपूजय ।
सानुज्ञाता गवा यूथ प्रादादाभरणानि च ॥
तरन्तोऽपि पुनस्तस्मै प्रादाद्धनमपेक्षितम् ।
दत्वा च पुरुमीळ्हस्य स्वानुजस्यान्तिकं प्रति
प्रेरयामास (प्रेषयामास) तमृषिं सोऽपि त्वा मानयिष्यति ॥
तथेति राज्ञो वचनं निशम्य तद्भार्यया दर्शित-सर्वमार्गः ।
गच्छन् शनैरर्धपथे मरुद्गणान् समानरूपान् (पाश्च) स्व दिदृक्षयागतान् ॥
विलोक्य विप्र सभय' प्रणम्य कृताञ्जलिः कण्टकिताङ्गसङ्घः ।
तुष्टाव हृष्टान् (दृष्टान्) मरुतो विशिष्टैरर्थैर्वचोभिः परितुष्टचित्त. ॥
सम्प्राप्य सर्वं स्वमनीषित तदा मरुद्गणेभ्यो मुदितात्मवद्भ्यः ॥
तदाभवदृषि सूक्तद्रष्टा श्यावाश्वनामकः ।
पश्चात्पुनर्गृहं गत्वा भूयो (पुरुमीळ्हगृहं पश्चाद्गत्वा) लब्ध्वा गवां शतम् ॥
दार्भ्यो (दाल्भ्यो) मन्त्रदृशे राज्ञा चोदित. स्वसुता ददौ ।
पुरुमीळ्हस्तरन्तश्च तद्भार्या च शशीयसी ॥
दार्भ्यो (दाल्भ्यो) यो रथवीत्याख्य' सप्त ये मरुतां गणाः ।
ते तस्मै यद् ददुस्तुष्टास्तत् के ष्ठेत्यत्र वर्ण्यते ॥
इति ॥ Sy , DDN.

के[1] यूयम्। स्थ[2]। हे नरः[3] श्रेष्ठतमाः[4]। ये यूयम् एते। एकैक[5]। आगताः स्थ[6]। तं मार्गेण परमस्याः[7]। परावतः।

क्व॑ वोऽश्वाः॒ क्वा३भी॑शवः॒ क॒थं शे॑क क॒था य॑य। पृ॒ष्ठे सदो॑ न॒सोर्यमः॑ ॥ २ ॥

क्व[8] वोऽश्वाः। अवरुह्य तेनैव[9] वपण प्रायः दूरादभवत् तत्र पृच्छति—क्व[10]। युष्माकम्। अश्वाः[11]। क्व च। अभीशवः[12]। कथम्। गन्तुं शक्नुथ[13] सभाराभ्यां पादाभ्याम्। कथम्। गच्छथ[14]। पृष्ठे[15]। ये सीवन्ति[16]। नासिकयोः। यच्छन्त्यश्वान् ते तयोस्ता[17]।

ज॒घने॒ चोद॑ एषां॒ वि स॒क्थानि॒ नरो॑ यमुः। पु॒त्र॒कृ॒थे न जन॑यः ॥ ३ ॥

जघने। जघने[20]। अश्वाजनिः[21]। एषामवलम्बत[22]। सक्थानि[23]। वियच्छन्ति[24]। यथा[25]। पुत्रकरणाय[26]। जायाः[27] सक्थिनी[28] वियच्छन्ति[29]।

---

१ ययावाश्वो गायम्या मरुतोऽपृच्छत् DDN
२ भवथ। एवं स्वरूपानिश्चयात् सन्दिह्य प्रश्नोति Sy 'के ष्ठेति सितौ सयस्तात्तलनिहि॰' (RPR.5 12) इति षत्वे प्राप्ते '॰अन्य रेकारात्' (RPR 5 1) इति निषिद्धे '॰सूरि भिष्याम विवि यन्तु के ष्ठ॰' (RPR 5 17) इति निपातनात्—षत्वम्। अयिम भवताबि स्वाहोर्यः (Cf RPR.8 15) DDN
३ स्थ हे नरः P नर D नेतारो मरुतः Sy, DDN
४ अत्यन्तं श्रेष्ठा यूयम् Sy अत्यन्तश्रेष्ठाः DDN
५ प्रत्येकम् Sy DDN
६ ॰ता स्थु D, P आगच्छथ Sy, DDN
७ परमस्यास्य P, D अत्यन्तदूरदेशात्। अन्तरिक्षादित्यर्थः Sy कस्मादित्युच्यते DDN परावत इति दूरनाम Ngh 3 26
८ क्वा P, D
९ तेनव is suggested for तेनैव।
१० हे मरुतः I Sy
११ कुत्रस्थाः Sy
१२ रश्मयरज्जवः Sy
१३ शीघ्रं गन्तुं शक्ता भवथ Sy
१४ याताः स्थ Sy
१५ अश्वानां पृष्ठदेशे Sy
१६ सीदति तिष्ठत्यत्रेति सदः पर्याणम्। तच्च दृश्यते Sy
१७ संसिक॰ P D
१८ नियमिता पलायनप्रतिबन्धकारी यशोर्नासिकयोर्दृश्यते। तस्मादश्वादिलिङ्गं कुत्रापि त्वरितगमना इव प्रतिभान्ति के यूयमिति वेदत्व ममवधार्याहि Sy १९ ॰क्ता D
२० हस्तप्रदेशे Sy
२१ प्रेरिका कशा अराप्रकाष्ठविशेषो वा वर्तते। शीघ्रगमनाय ताडयन् वर्तत इत्यर्थः Sy
२२ अश्वानाम् Sy
२३ ऊरुप्रदेशान् Sy
२४ विविच्य नियच्छन्ति। आशुधावनेन विवृता भवन्तीत्यर्थः। विवृतौ दृष्टान्तः Sy
२५ इव Sy
२६ पुत्रकरणे उत्पादने Sy
२७ अपत्योत्पादयित्र्यो योषितः इव। ता यथा पुत्रोत्पादनकामाः सङ्गमसमये ऊरू विवृतौ कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः Sy
२८ ॰नि D
२९ VM ignores नरः। Sy explains नरः as नेतारो मरुतः।

परा वीरास एतन मर्यासो भद्रजानयः । अग्नितपो यथासथ ॥ ४ ॥

परा वीरास. [1] । परागच्छत । हे वीरा [2] । स्वगृह प्रति । मर्या [3] । भद्रा जाया येपा ते भद्रजानय [4,5], आभरणैरलङ्कृता यूयम् । यथा [6] । भवथ [7] तथा । अग्नितप्ता [8] इव वर्णत ।

सनत्साश्व्यं पशुमुत गव्यं शतावयम् ।
श्यावाश्वस्तुताय या दोर्वीरायोपबर्बृहत् ॥ ५ ॥

सनत् सा [9] । प्रायच्छत् [10] । तरन्तभार्या [11] शशीयसी श्यावाश्वाय । अश्वसमूहम् [12] । पशुम् [13] । अपि [14] । शतावियुक्तम् [15] । गोसङ्घ [16] च । श्यावाश्वेन भिक्षमाणेन स्तुताय [17] । वीराय [18] तरन्ताय । स्वबाहुम् [19] । उपबर्हं कृतवती [20] तस्य भार्येत्यर्थ [21] ।

उत त्वा स्त्री शशीयसी पुंसो भवति वस्यसी । अदेवत्रादराधसः ॥ ६ ॥

उत त्वा [22] । अपि खलु [23] । एका [24] । स्त्री । शशीयसी नाम [25] । पुसोऽपि [26,27] । भवति । प्रशस्ता [28] । देवानामत्रातु [29] । अधनात् [30] ।

---

१. कशाताडनादिलिङ्गेन जिगमिषून् मत्वा ब्रूते Sy
२. ०रा P हे वीरा ! अमित्राणामीरयितार. । Sy
३. हे मर्त्येभ्यो हिता । Sy
४. भद्राय P मद्राय D
५ भद्र स्तुत्यो जानिर्जन्म येषां ते तथोक्ता । रुद्रपुत्रा इत्यर्थ Sy
६. रथा P , D. यथा दीप्तास्तद्वत् प्रदीप्ताः Sy
७ अथवाग्नितप्ता दग्धदेहा यथा पलायन्ते तथा भवथेति Sy
८ अग्निना तप्तास्ताम्रादयः Sy
९ सा. D
१०. प्रादात् Sy
११. सा तरन्तमहिषी मह्यम् Sy
१२. अश्वात्मक तत्समूहात्मकं वा Sy
१३. पशुम्–जातावेकवचनम् Sy
१४. अपि च Sy
१५ शतयुक्त P , D अनेकैरविभिर्युक्त सनदिति Sy
१६ गोसमूहात्मक पशुम् Sy
१७ ०वाश्वा P ०श्वे D श्यावाश्वेन मया स्तुताय Sy
१८ वीरा P
१९. स्वकीय भुजम् Sy
२०. उपोदयच्छदालिङ्गनाय सा सनदिति । यतो भर्तृप्रेमास्पदा तस्मादेव बहु धन दातु शक्तेत्यर्थ Sy
२१ VM. ignores या ।
२२. श्यावाश्वो गायत्र्या शशीयसी तुष्टाव DDN
२३ अपि च । यद्वा । उतेत्ययमेवकारार्थे । स्त्रीषु सैव प्रशस्येत्यर्थ । 'त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि' इति वचनात् त्वेति निघातः Sy
२४ त्वशब्द एकपर्यायः, 'त्वसमसिमेत्यनुच्चानि' इति निघात DDN अप्येक' पश्यन् N I 19
२५. इत्येतन्महिष्या नाम Sy
२६. पुरुषात् Sy , DDN
२७. अपि is omitted by P.
२८ वसीयसी Sy वरीयसी श्रेष्ठा भवति तस्माद् गुणेष्वेवादर कुर्यादित्यर्थः DDN
२९. कस्मात्पुस ? इत्युच्यते । देवा अनेन त्रायन्ते स्तुत्यादिना स देवत्र. । न देवत्रः अदेवत्र. । तस्मात् Sy सा एव, देवान् यस्त्रायते स्तुत्यादिना स देवत्र', ततोऽन्योऽदेवत्र. । तस्मात् DDN
३०. अधनात् P , D राधो धनम् । दानार्हधनरहितात् । लुब्धकादित्यर्थ Sy न विद्यते यजनयोग्य राधो धन यस्य स. अराधा. । तस्मात् DDN.

वि या जानाति जसुरिं वि तृष्यन्त वि कामिनम् । देवत्रा कृणुते मनः ॥ ७ ॥

वि या जानाति । विजानाति । या । उपक्षीणम् । पिपासुम् च । धनकामुकं चातिथिम । सा । देवेषु । कृणुते । मन ।

उत घा नेमो अस्तुतः पुमाँ इति ब्रुवे पणिः । स वैरदेय इत्समः ॥ ८ ॥

उत घा नेम । अपि च । खलु । अस्या शशीयस्या अर्धभूत । पुमान भर्ता । मयाऽस्तुत । इति । त च स्तौमि । स्तोताहम् । स । वीरस्य मम दत्ते धन । समान । एव भवति समान साम्यमनयोरिति ।

उत मेऽरपद्युवतिर्ममन्दुषी प्रति श्यावाय वर्तनिम् ।
वि रोहिता पुरुमीळ्हाय येमतुर्विप्राय दीर्घयशसे ॥ ९ ॥

उत मे । अपि च । मह्यम् । प्रति । अकथयत् । युवति । मायन्ती हृष्टा । श्यावाश्व एव

---

१ Omitted by P

२ Omitted by D अनुकम्पयाभिमतं वस्तव तीत्यर्थ Sy

३ शशीयसी Sy

४ यो पक्षिणं P व्यथितम् । जसिस्ताडनकर्मा उपक्षपणकर्मा वा Sy

५ तृष्यन्तम् Sy

६ धनकामसुवक P धनाद्यभिलाषवन्तम् Sy

७ स P

८ कुरुते देवप्रीत्यर्थं प्रदानबुद्धिं करोति या सा स्त्रीति पूर्वत्र सम्बन्ध Sy

९ श्यावाश्वस्तरन्तं गायत्र्या तुष्टाव DDN

१० घति पूरण Sy

११ ०यस्यार्धभू० P D नेमोऽर्ध । जायापत्योर्मि सित्वैककायकर्तृत्वादेक एव पदार्थ । 'अर्धं शरीरस्य भार्या' इत्यादिस्मृते । शशीयस्या अर्धभूतस्तरन्त Sy शशीयस्या आवेसर्वातन्या अर्धभूत स्वो नेम इत्यर्धवाचिनो (Cf N 3 20) जायापत्योर्मिलितयोरेककायकर्तृत्वादेक एव । 'अर्धो ह वा एष आत्मनो यज्जायेति' शतपथे (SB 5 2 1 10) तस्मान्नेम इत्युक्तम् DDN 'त्वो नेम इत्यर्धस्य' N 3 20

१२ बहुधा स्तुतोऽपि गुणस्यातिबाहुल्यादस्तुत एवेति ब्रुवे Sy

१३ पणि स्तोता । पण स्तुतौ DDN

१४ सत P सव D तरन्त Sy DDN

१५ वीरा धनानां प्रेरयितारो दानशीला । तैर्दातव्यं धनं वैरं तस्मिन् धने Sy अमित्रान् वार यन्तीति वीरास्तैर्दातव्यं धनं वैरदेयं तस्मिन् धने DDN

१६ सर्वेभ्यो दातेत्यर्थ Sy

१७ इदिति पूरण Sy, DDN

१८ The passage समान साम्यमनयो should immediately follow समान and precede एव भवति ।

१९ ०कथय० P, D अलपत् । स्पष्टमाचष्ट Sy

२० प्रवृत्तयौवना Sy

२१ ०न्ति P प्रतिमोदमाना Sy

श्यावस्तस्मै[१] । मार्गम् । अथ मा रोहितवर्णाविश्वौ[२] । दीर्घकीर्तिम्[३] । मेधाविनम् । पुरुमीह्ळ[४] च प्रति । भक्षणाय गन्तु तेन मार्गेण वि येमतु[५] ।

यो मे धेनूनां शतं वैददश्विर्यथा ददत् । तरन्तइव मंहना ॥ १० ॥

यो[६] मे[७] । य । मे[८] । धेनूनाम् । शतम् । विददश्वस्य पुत्रस्तरन्त[९] । इव[१०] । प्रायच्छत्[११] त प्रति गन्तु[१२] तदेवाह[१३] तरन्त[१४] इव । महत्वेन[१५] ।

य ईं वहन्त आशुभिः पिबन्तो मदिरं मधु । अत्र श्रवांसि दधिरे ॥ ११ ॥

य ईम्[१६] । ये[१७] । यच्छन्ति[१८] । आशुभिरश्वै[१९] । मदकरम् । मधु[२०] । पिबन्तस्ते । अस्या[२१] पृथिव्याम्[२२] । अन्नानि । स्थापयन्ति[२३][२४] ।

येषां श्रियाधि रोदसी विभ्राजन्ते रथेष्वा । दिवि रुक्मइवोपरि ॥ १२ ॥

येषां श्रिया । येषाम्[२५] । श्रिया[२६] । अधिष्ठिते[२७] । द्यावापृथिवी[२८] । ये च[२९] । रथेषु । विभ्राजन्ते[३०] । दिवि[३१] । आदित्य[३२] इव, उत्तरत्र सम्बन्ध[३३] ।

---

१. श्यावञ्चवस्तस्मै P. श्यावाश्वाय Sy
२. शशीयस्या दत्तौ Sy
३. ०र्तिः P प्रभूतान्नाय प्रभूतकीर्तये वा Sy.
४ एतन्नामकाय प्रभूतगृहाय । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' (Pa 2 3 14) इति चतुर्थी । पुरुमीळ्हं प्राप्तुमित्यर्थः Sy
५. ०मतः P, D धृतवन्तावित्यर्थः। या अश्वाभ्या युक्ते रथे स्थापयित्वा पुरुमीळ्हगृहस्य मार्गं प्रदर्शयन्ती पुरतो गता सैव पुंसो भवति वस्यसीति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy ६. Omitted by D ७. इयं पुरुमीळ्हस्तुतिः Sy
८. मह्यम् Sy ९. पुरुमीळ्होऽपि Sy
१० स यथा धेनुशतं बहुविध च दत्तवान् तद्वद्वैददश्विः पुरुमीळ्होऽपि ददत् । तं स्तुव इति शेषः Sy
११ This seems to be the explanation of यथा ॥ येन प्रकारेण Sy
१२. दत्तवान् Sy १३. प्रतु गन्त तदेवाह P
१४. स यथा धेनुशत बहुविधं च धनं दत्तवान् तद्वद्वैददश्वि पुरुमीळ्होऽपि ददत्। त स्तुव इति शेषः Sy
१५ ०त्वेन is suggested for त्वेन॥ मंहनी- यानि धनान्यपि ददत् Sy
१६. इदानीं मरुत एवैत इति निश्चित्य जनप्रसिद्धैर्माहात्म्यैः स्तौति Sy
१७. Omitted by D मरुतः Sy
१८. च्छन्ति P उह्यन्ते Sy
१९. शीघ्रगामिभिरश्वैः Sy
२०. सोमरसम् । पाथेयत्वेन धृतं सोममित्यर्थः । ते मरुतः Sy २१. अस्मिन् देशे Sy
२२. स्तुतिजनितानि यशांसि Sy
२३. ०ति D धारयन्ति Sy
२४. VM ignores ईम् ॥ इदानीम् Sy
२५. मरुताम् Sy २६. कान्त्या Sy.
२७. अधिते P भवत इति शेषः Sy
२८. द्यावापृथिव्यौ Sy
२९ आ इति चार्थे Sy
३०. यस्मादेते मरुतः विशेषेण दीप्यन्ते Sy
३१ द्युलोके Sy
३२. तत्र दृष्टान्त. । रोचमान आदित्य इव Sy
३३. VM ignores उपरि ॥ उपरिभूते । यद्वा उपरि रथस्योपरीति वा योज्यम् Sy.

युवा स मारुतो गणस्त्वेषरथो अनेद्यः । शुभंयावाप्रतिष्कुतः ॥ १३ ॥

युवा स मारुत । युवा[1] । स । मारुत । गण[2] । दीप्तरथ । अकृत्स्य[3] । शुभ गन्मन्[4] । धानुभिरप्रतिकूले[5] ।

को वेद नूनमेषां यत्रा मदन्ति धूतयः । ऋतजाता अरेपसः ॥ १४ ॥

को वेद[6] । क । वेद[7] । एषां[8] तत् स्थानम् । यत्र[9] । मदन्ति[10] । कम्पयितार[11] । यज्ञार्थं[12] जाता । मपापा[13] ।

यूय मर्तं विपन्यवः प्रणेतार इत्था धिया । श्रोतारो यामहूतिषु ॥ १५ ॥

यूयम् । यूयम् । मनुष्यम्[14] । हे मेधाविन[15] ! प्रणयथ[16] । सत्यमेव[17] । कर्मणा[18] । श्रोतारश्च[19] तस्यागमनम् । आगमनार्थेषु[20] तस्याह्वानेषु ।

ते नो वसूनि काम्या पुरुश्चन्द्रा रिशादसः । आ यज्ञियासो ववृत्तन ॥ १६ ॥

ते न[21] । ते[22] । अस्मभ्यम् । वसूनि[23] । कमनीयानि[24] । बहूनां ह्लादयितार[25] । रिशतामसितार[26] । व आवर्तन[27] ? हे यज्ञिया[28] !

---

१ सर्वत्र मिश्रयिता नित्यतरुणो वा Sy
२ ०र्तोमेण D
३ ०त्स्य D अनित्य Sy
४ शोभनं गन्ता Sy
५ अप्रतिगतोऽप्रतिरस्कृतो वा । एवं महानुभावो गणो दीप्यत इति Sy
६ को वेद omitted by P
७ जानाति Sy
८ मरुताम् Sy
९ स्थाने Sy
१० हृष्यन्ति Sy
११ शत्रूणां कम्पका Sy
१२ जसार्थमुत्पन्ना यज्ञे वा प्रादुर्भूता Sy
१३ VM ignores नूनम् ॥ इदानीम् Sy
१४ ०प्या P ०प्य D मरणस्वभावं मनुष्यम् Sy
१५ हे स्तुतिकामा । मरुत । Sy
१६ प्रणेतार । प्रकर्षेण प्रापयितारोऽभिमतं स्वर्गादिकम् Sy
१७ अनया Sy
१८ इदानीं कृतप्रकारयानुग्रहबुद्ध्या ईदृशेन स्तुतिकर्मणा वा निमित्तेन Sy
१९ श्रोतार आह्वानानाम् Sy
२० यामो गमनम् । तदर्थी हूतयो यस्मिन्निति यामहूतयो यज्ञा । तेषु Sy
२१ न P, D
२२ यूयम् Sy
२३ निवासयोग्यानि धनानि Sy
२४ स्पृहणीयानि Sy
२५ प्रभूताह्लादकधना Sy
२६ हे हिंसकानां शत्रूणामसितार । Sy
२७ ०र्तन D आववृत्तन is suggested for आवर्तन ॥ आवर्तयतेत्यर्थ । मरुतां दानप्रशंसाया अपेक्षितत्वात् प्रार्थनोचिता Sy
२८ हे यज्ञार्हा । Sy

एतं मे स्तोममूर्म्ये दार्भ्याय परा वह । गिरो देवि रथीरिव ॥ १७ ॥

एतं मे । एतम्[1] । मे[2] । स्तोमम्[3] । हे रात्रि[4] । दार्भ्याय[5] राज्ञे रथवीतये । अवगमय[6] । गिरश्चेमा[7] दुहितृयाचनविषयाः । रथान्[8] इव शीघ्रम्[9] ।

उत मे वोचतादिति सुतसोमे रथवीतौ । न कामो अप वेति मे ॥ १८ ॥

उत मे वोचतात्[10] । अपि च । मे[11] । ब्रूहि[12] । इत्थम् । सुतसोमे[13] । रथवीतौ[14] । न । कामस्तव[15] दुहितृविषय । मम । अपगच्छतीति[16] ।

---

१. श्यावाश्वो गायत्र्या रात्रिं विवाहदौत्ये प्रेरयति DDN
सम्पन्नऋषिभावस्य श्यावाश्वस्यार्चनानसः ।
रथवीतिसुतायाश्च विवाहे शौनकोऽब्रवीत् ॥
मरुत्सु तु प्रयातेषु श्यावाश्व. सुमहायशा ।
प्रादुर्भूतार्षमात्मान ज्ञात्वात्रिकुलनन्दन. ॥
रथवीतेर्दुहितरमगच्छन्मनसा तदा
स सत्यमृषिमात्मानं प्रवक्ष्यन् रथवीतये ॥
'एतं मे स्तोमम्' इत्याभ्यां दौत्ये रात्रिं न्यवेदयत् ।
ऋषेर्नियोगमाज्ञाय देव्या राज्या प्रचोदित. ॥
आदाय कन्यका दातुमुपेयायार्चनानसम् ।
पादौ तस्योपसंगृह्य स्थित्वा प्रह्वः कृताञ्जलि. ॥
रथवीतिरहं दार्भ्य इति नाम शशस स. ।
मया संयोगमिच्छन्त त्वा प्रत्याचक्षि यत् पुरा ॥
तत्क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मे मा स्म भगवन् क्रुध ॥
ऋषे पुत्र. 'स्वयमृषि' पितासि भगवन्नृषे. ।
हन्त प्रतिगृहाणेमा स्नुषामित्येनमब्रवीत् ॥
तस्मै ददावश्वशत स राजा स्वलङ्कृता चापि सुतां स्नुषार्थम् ।
विवाहकालेऽपि ददौ नरेन्द्रः शत हयाना दुहितुः सहस्रम् ॥
गवा सहस्र वसु च प्रभूत तप्तुं तपोऽन्तेऽथ वनं जगाम ॥ इति Sy
These stanzas are already quoted on RV V 61 1 by VM DDN also quotes these stanzas with some variations

२. मदीयम् Sy, DDN
३ मरुद्भ्यच. कृत स्तोत्रमह मन्त्रदृग् भूत्वा मरुत स्तुतवानित्येवम् Sy मदीयमेत स्तोम मरुद्भ्यच कृत स्तोत्रमह मन्त्रदृग्भूत्वा मरुदादीन् स्तुतवानित्येवपरा मत्त पराङ्मुखी दार्भ्याभिमुखी भूत्वा DDN
४. रात्री P रात्रि ! देवि ! Sy., DDN ऊर्म्येति रात्रिनाम Ngh 1 7
५. दाह्राय D., P श्यावाश्वाय Sy
६. अपगम P अवगमि D प्रापयेत्यर्थ । तदेवादरार्थमुच्यते Sy प्रापय DDN
७. स्तुतीर्मरुद्विषया Sy तत्र दृष्टान्त हे देवि ! स्तुती मरुद्विषया DDN
८. रथी यथा रथेऽभिप्रेत वसु स्थापयित्वाभिमत देश प्रापयति तद्वत् Sy रथेऽभिप्रेत वस्तु रथीर्यथा स्थापयित्वा अभिमतप्रदेश प्रापयति तद्वत् । एव प्रेरकात्कार्यसिद्धिर्जाता DDN
९. VM ignores देवि ।
१०. हे ऊर्म्ये ! Sy
११ माम् Sy
१२ ब्रूहि किमित्युच्यते Sy
१३. कृतसोमयागे Sy
१४. राज्ञि Sy
१५. तत्पुत्रीविषय. Sy
१६. ०न्तीति D (न) अपगच्छति (न) विरमत इतीत्थ वोचतात् Sy

एष क्षेति रथवीतिर्मघवा गोमतीरनु । पर्वतेष्वपश्रितः ॥ १९ ॥

एषः । एषः । निवसति । रथवीतिः भगवान् । गोमतीनदी । लक्षीकृत्य गोमत्याः समीपेऽभि तस्यां वासस्तत्र च तपोऽर्थम् । पर्वतेषु । अपश्रितस्तत्र गत्वा मदीयं वचनं ब्रूहीति ।

V 62

ऋतेन ऋतमपिहितं ध्रुवं वां सूर्यस्य यत्र विमुचन्त्यश्वान् ।
दश शता सह तस्थुस्तदेकं देवानां श्रेष्ठं वपुषामपश्यम् ॥ १ ॥

ऋतेन ॥ श्रुतवित् ॥ हे मित्रावरुणौ ! उदकेन । युवयोः । स्थानम् । अपिहितम् उदकमध्ये वर्तत इत्यर्थः । सूर्यस्य । यत्र । अश्वान् पश्चिमायां दिशि । दश विमुञ्चन्ति सरश्मयोर्वा तत्र च । तत् स्थानमभवदिति । तच्च । एकं स्थानम् । दश । शतानि देवानाम् । सह । अधितिष्ठन्ति तेषां देवानां तस्मिन् स्थाने ।

१ कन्यां दत्त्वा कृतार्थं तं यथावाश्वोऽथ वनं गतम् । रथवीतिं तपस्यन्तं सम्प्रेक्ष्यार्षेण चक्षुषा । रम्ये हिमवतः पृष्ठे 'एष क्षेति' इति सोऽब्रवीत् Sy , DDN

२ तदन्ते वयसि निवासमकरोदित्यर्थः । एष क्षेति—'एषस्य स च०' इति 'ऊष्मा परिसुप्यते प्रथमाम्०' (RPR 2 8,11) इत्यूष्मलोपः DDN

३ गोमतीर्न० P उदकवती Sy DDN

४ अनुसृत्य नदीनां तीरे Sy अनुसृत्य DDN

५ तस्य वा० P

६ हिमवत्पर्वतप्रान्तेषु Sy हिमवत्प्रान्तेषु DDN

७ पर्वतेष्व व श्रित० P आश्रितः Sy DDN

८ Ms D puts the figure ॥६१॥ here to indicate the end of the sixty first hymn No such number is given in P

९ 'ऋतेन ऋतम्' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तमात्रेयस्य श्रुतविद आर्षं मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते 'ऋतेन नव श्रुतविन्मैत्रावरुणं वै तत्' (KAS 27 62 p 21) इति । 'वै तत्' इत्युभयोः प्रयोगात्सूक्तादिपरिभाषयैतदा दीन्येकादश सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि (Cf KSA 12 3 p 5) । विनियोगो लैङ्गिकः Sy

१० यत्र वां युवाभ्यां स्थितिस्तदित्यर्थः । सूर्यमण्डले मित्रावरुणयोः स्थितिः 'चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' (RV I 115 1) 'उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोः' (RV VII 61 1)इति 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य' (RV VII 63 1) इत्यादिषु प्रसिद्धा Sy

११ ऋतं सत्यभूतं मण्डलम् Sy

१२ आच्छादितम् Sy

१३ ० हितवक० D

१४ अस्मिन् मण्डले स्थितान् Sy

१५ देव D

१६ विमोचयन्ति स्तोतारः । मन्त्रैर्हविर्भिर्निरुद्धानित्यर्थः । अथवा शीघ्रधावनाय स्तुत्या प्रेरयन्ति Sy

१७ ०यो वा P D

१८ ०मभवति P

१९ मण्डलम् Sy

२० यस्मिन्नेव मण्डले दशशता शतानि सहस्रसंख्याका रश्मयः Sy

उप्तानाम्[1] । श्रेष्ठ[2] तत् स्थानम् । पश्यामि[3] ।[4]

तत्सु वां मित्रावरुणा महित्वमीर्मा तस्थुषीरहंभिर्दुदुहे ।
विश्वाः पिन्वथः स्वसंरस्य धेना अनुं वामेकः पविरा ववर्त ॥ ३ ॥

तत् सु वाम् । तत् । सुष्ठु[5] । वाम्[6] । दोग्धि[7] । हे मित्रावरुणौ ! महत्त्वम् । आदित्य[8] । तत्र[9] स्थिता[10] अप । अहभि[11], आदित्यो[12] मैत्रावरुण तेजो दोग्धीति । विश्वा[13] । पिन्वथश्च[14] युवाम् । आदित्यस्य[15] । अप[16] । तौ वाम्[17] । आदित्यस्यैक[18] । रश्मि[19] । अनुवर्तते[20] ।[21]

अधारयतं पृथिवीमुत द्यां मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।
वर्धयतमोषधीः पिन्वतं गा अव वृष्टिं सृजतं जीरदानू ॥ ३ ॥

[अधारयतम् ।][22] अधारयतम् । पृथिवीम् । अपि च । द्याम् । हे मित्रावरुणौ[23] ! राजानौ[24] ! हविर्भि[25] ।

---

१. वपुष्मतां तेजोवतामग्न्यादीनाम् । मत्वर्थलक्षणा, अथवा व्यधिकरणषष्ठी । देवाना वपुषा शरीराणा श्रेष्ठम् । मण्डलं हि सूर्यस्य वपु.स्थानीयम् Sy
२. प्रशस्यम् Sy
३. अपश्यम् । अथवा वा युवयोर्मध्ये सूर्यस्य मण्डलमपश्यमिति व्याख्येयम् । 'मैत्र वा अहः' (TB 1 7 10 1) इति श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यत्वादित्याशयेन Sy
४ VM. ignores ध्रुवम् ॥ ध्रुव शाश्वतमपश्यमिति सम्बन्धः Sy
५. अतिप्रशस्तमित्यर्थः Sy
६. वं P युवयोः Sy
७ दाश्वि P दुग्धे Sy
८. किं तदित्युच्यते । सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वादित्यः Sy
९. महत्वानन्तादित्यन्तत्र P दहत्वागन्तादित्यस्तत्र D
१०. स्थावरभूता अपः Sy
११. अहोभिर्वर्षर्तुसम्बन्धिभिः Sy
१२. अपो हभि रादित्य P अपो हरादित्या D
१३. सर्वाः Sy
१४. वर्धयथ· Sy
१५. स्वयं सर्तुरादित्यस्य Sy
१६. अवस्तौ P धेना. लोकाना प्रीणयित्रीर्वृतीः Sy
१७. युवयोः Sy
१८. अप्रतियोगी Sy
१९. पविः । पविरिति रथस्य नेमिः 'पवी रथनेमिर्भवति' (N 5.5.) इति यास्कवचनात् । तथाप्यत्र लक्षितलक्षणया रथे वर्तते केवलचक्रस्यावर्तनायोगात् । युवयोरेको रथ Sy
२०. अनुक्रमेण परिभ्रमति Sy
२१. VM ignores आ ।
२२. The *pratika* is supplied by the Editor
२३. हे देवौ ! युवाम् । वरुणौ । प्रतियोग्यपेक्षया द्विवचनम् । अत्र पादादित्वादाद्य पद न निहन्यते । वरुणेत्येतस्य तु 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्यैव पादादित्वादनिघातत्व युक्तम् । नैव भवति । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति वरुणेत्येतस्यामन्त्रितसमानाधिकरणत्वादस्य च सामान्यवचनत्वादविद्यमानवत्त्वाभावेन पादादित्वाभावादुत्तरस्य निघातत्वं युक्तम् Sy
२४. राजानौ P, D मित्रभूताः स्तोतारो राजानः स्वामिन ईश्वरा भवन्ति ययो. सकाशात्तौ मित्रराजानौ Sy
२५. Omitted by D. तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः Sy.

वर्धयतम्[1] । ओषधी । पशूंश्चापि । पिन्वतम्[2] । वृष्टिं च । अवसृजतम्[3] । क्षिप्रदानी ।

आ वामश्वासः सुयुजो वहन्तु यतरश्मय उप यन्त्वर्वाक् ।
घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वामुप सिन्धवः प्रदिवि क्षरन्ति ॥ ४ ॥

आ वाम्[4] । आवहन्तु । वाम्[5] । अश्वा । सुयुजः[6] । नियतप्रग्रहा[7] । उपगच्छन्तु[8] । अभिमुखम्[9] ।
घृतस्य[10] । रूपम्[11] । वाम् । अनुवर्तते[12] । परिवृतेनावामुदकेन[13] ? उपक्षरन्ति युवयोः सकाशात्[14] । प्रदीप्ते[15]ऽन्तरिक्षे[16] ।

अनु श्रुताममतिं वर्धदुर्वी बर्हिरिव यजुषा रक्षमाणा ।
नमस्वन्ता धृतदक्षाधि गर्ते मित्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ॥ ५ ॥

अनु श्रुताम् । विश्रुतम्[17] । अमतो रूपम्[18] । वर्धत्[19] । विस्तृतम् । बर्हिरिव[20] । यजुषा[21]ऽध्वर्युरूपम्[22] ।
रक्षमाणौ[23] हविष्मन्तौ[24] । घृतवन्तौ[25] । रथस्योपरि[26] । अन्वासाथे[27] । पृथिवीषु[28] । अन्तर्वेदयजनेषु[29] ।[30]

अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा यं त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ।
राजाना क्षत्रमहृणीयमाना सहस्रस्थूणं बिभृथः सह द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता[31] । क्रविर्हिंसाकर्माऽहिंसित[32]हस्तौ[33] । यजमानाय[34] । अत्यन्त[35] रक्षकौ । हे मित्रावरुणौ[36] ।

---

१ ०यत P, D वर्धयत वृष्टिप्रेरणेन Sy
२ ०षं D गवाश्वादीन् वर्धयतम् Sy
३ अवाङ्मुखं प्रेरयतम् Sy
४ हे मित्रावरुणौ ! Sy ५ युवाम् Sy
६ सुष्ठु रथे युक्ताः सन्तः Sy
७ निगत० P सारथिभिर्नियतप्रग्रहास्ते Sy
८ उपयन्तु Sy ९ अर्वाक् Sy
१० पृथुतस्य P प्रथुतस्य D उदकस्य Sy
११ रूपा P रूपाण् D
१२ अनुगच्छति Sy १३ ०तेनौवा० P
१४ उपगच्छन्ति युवयोरनुग्रहात् Sy
१५ पुराणा Sy 'प्रदिवि' इति पुराणनाम Ngh 3 27 १६ VM ignores सिन्धवः ।
१७ विश्रुताम् Sy
१८ ०प P, D शरीरदीप्तिमित्यर्थः Sy अमतिम् । रूपनामैतत् Ngh 3 7
१९ वधतद् P अनुवर्धयन्तौ Sy
२० यथा । स यथा Sy
२१ मन्त्रेण रक्ष्यते तद्वत् Sy
२२ ०र्युपर० P ०र्युवर० D
२३ पालयन्तौ Sy २४ अन्नवन्तौ Sy
२५ हे आप्तवन्तौ ! Sy
२६ रथे Sy 'रथोऽपि गर्त उच्यते' (N 3 5) । 'आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम्' (RV V 62 8) इति Sy
२७ उपर्च सा साथे P उपविशथः Sy
२८ यागभूमिषु Sy
२९ ०वीस्वन्त वे० P मध्ये Sy
३० VM ignores मित्र and वरुण ॥ हे मित्रावरुणौ ! युवामुक्तलक्षणौ सन्तौ Sy
३१ अकवि० D ३२ ०विर्हिंसाकर्मा हिंसाकर्मा हि० P कविर्हिंसाकर्मा हि० D
३३ अकृपणहस्तौ । दानशूरावित्यर्थः Sy
३४ शोभनस्तुतिकर्त्रे Sy
३५ परस्तात् पातारौ रक्षितारौ Sy
३६ हे मित्रावरुणौ ! युवाम् Sy

यम्[१] । रक्षथ[२] । देवयजनेषु[३] । तस्मै यजमानाय धनम्[४] । अक्रुध्यन्तौ प्रयच्छथ । तौ[५] युवाम् । सहस्रस्थूणम्[६] । रथ च । मह[७] । धारयथ[८] ।[९]

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि भ्राजते दिव्य१श्वाजनीव ।
भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा सनेम मध्वो अधिगर्त्यस्य ॥ ७ ॥

हिरण्यनिर्णिक् । हिरण्यरूपा[१०] । अयोमयी[११] च । अस्य रथस्य । स्थूणा[१२] । विभ्राजते च । सान्तरिक्षे[१३] । अश्वाजनीव[१४] । अवलम्बमाना[१५] । भद्रे सुकल्याणे[१६] । उद्गतान्ने[१७] । प्ररूढसस्ये[१८] उप्तव ? वाशब्द उपमार्थीय । तिलतिर्गतिकर्मा[१९] । अन्नमिव[२०] । भजेम[२१], उदकम् । रथे स्थितम्[२२] ।

हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टावयःस्थूणमुदिता सूर्यस्य ।
आ रोहथो वरुण मित्र गर्तमतश्चक्षाथे अदितिं दितिं च ॥ ८ ॥

हिरण्यरूपम्[२३] । हिरण्यरूपम्[२४] । उषसि[२५] । व्युष्टायाम्[२६] । अय स्थूणम्[२७] । सूर्ये । उदिते[२८] प्रातरित्यर्थ[२९] ।

---

१. यजमानम् Sy २ तस्मै सुकृते अक्रविहस्ता परस्पा च भवथ इति सम्बन्ध· Sy

३. VM seems to explain इलासु and अन्तः together as देवयजनेषु ॥ यागभूमिषु मध्ये Sy ४. धन P

५. द्वौ परस्परम्' Sy ६. अनेकावष्टम्भकस्तम्भोपेत सौधादिरूप गृह च Sy

७ साहित्येन Sy ८. ०थ P, D सुकृते यजमानाय । अथवा क्षत्र बलमपरिमिताभि: स्थूणाभिरुपेत रथ चागमनार्थं सह धारयथ· Sy

९. VM ignores राजाना ॥ राजाना राजमानौ Sy १०. अनयो रथो हिरण्यनिर्णिक् हिरण्यरूप· Sy निर्णिगिति रूपनाम Ngh. 3 7 ११. ०पयो मयि D अयोविकारा इत्यर्थ. । अयोमया वा तादृशो रथ. Sy अय इति हिरण्यनाम Ngh 1 2

१२ कीलकादय Sy १३ चासावन्त० P

१४. अश्वा व्यापनशीला मेघा । तानजति गच्छतीत्यश्वाजनी विद्युत् । सेव दिवि भ्राजते Sy

१५ स्थूणा यूपयष्टिरवस्थित Sy

१६ ०णा P कल्याणे स्तुत्ये वा Sy

१७ क्षेत्रे देवयजने Sy

१८ 'तिल स्नेहने' । तिलु स्निग्धा इला भूमिर्यस्य तत् क्षेत्र तिल्विल देवयजनम् । घृतसोमादिना स्निग्धे भद्रे च क्षेत्रे Sy

१९. The passage, तिलतिर्गतिकर्मा should immediately follow प्ररूढसस्ये ।

२०. ०न्नभिला P मध्व. मधुपूर्णम् Sy

२१ सम्भजेम Sy

२२. गर्तस्य गर्तं रथम् । कर्मणि षष्ठ्यौ । अधीति पूरण । अथवा गर्तस्याधि रथस्योपरि मध्वो मधु सोमरस सनेम स्थापयेमेत्यर्थः Sy

२३. श्रुतविदात्रेय एतया त्रिष्टुभा मित्रावरुणावस्तौत् । राजसूयेऽभिषेचनीयो नाम क्रतुः, तत्र यजमानस्य रथमारुरुक्षतो गृहीतेषुधनुष्कौ बाहू अनयाऽभिमन्त्र्येते । तावेवात्र मित्रावरुणावभिप्रेतावधिदेवताभिप्रायेण । इति तावुच्येते Dur श्रुतविद आर्षम् SKN

२४. हिरण्यसदृशवर्णम् Dur २५. उषसः Dur

२६. प्रात·काल इत्यर्थः Sy. व्युच्छेदकाले Dur व्युच्छनवेलायाम् SKN

२७ अयोमयशङ्कुम् Sy एवरूपम् अयोमय स्थूणम् Dur अयोमयी स्थूणा, अतिस्थूला वा यस्य तम् SKN २८. उदितौ उदये । स एव काल. प्रकारान्तरेणोक्त. Sy उदयकाले Dur उदयवेलायाम् SKN २९. प्रेतरि० P.

हे मित्रावरुणौ ! रथम् । आरोहथ । अस्माद् रथात् । पश्यथ । अदीनम् । दीनम् । च जनम् ।

यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा ।
तेन नो मित्रावरुणावविष्टं सिषासन्तो जिगीवांसः स्याम ॥ ९ ॥

यद् बंहिष्ठम् । यत् । अतिशयेन बहुलं विस्तृतम् । न च । शत्रूणामतिविधातुं शक्यं भवति । हे शोभनदानौ ! अच्छिद्रम् । गृहम् । हे भुवनस्य, गोपायितारौ ! तेन । अस्मासु । हे मित्रावरुणौ ! रक्षतं शत्रून् । सम्भक्तुमिच्छन्तो वयम् । तेषां जेतारः । स्याम ।

इत्थं व्याख्यत् सप्तविंशमध्याय माधवाह्वयः ।
जगतामेकवीरस्य विषये निवसन् सुखम् ॥

---

१ हे मित्र ! हे वरुण ! युवाम् Sy हे वरुण ! हे मित्र ! SKN
२ स्वम् रथम् Dur रथमात्मीयम् SKN
३ आरोहथः यत्तं प्राप्तुम् Sy यौ युवामेतस्मिन् काले आरोहथस्तौ युवां ब्रवीमि ममाप्येवं रथं गर्तमेतस्मिन् विधावद्भूतं तत्सम्यमेव साम्प्रतमारोहतम् Dur आरोहथो युवाम् SKN
४ अस्माद्धेतोः Sy अत एनमाश्रुत्य Dur अनन्तरमिति शेषः SKN
५ रथं P रथां D
६ कृत्स्नमित्यर्थः Dur लोकपालौ हि मित्रावरुणौ, यश्च यत् करोति शुभमशुभं वा तत्सर्वं पश्यथः SKN
७ ०दि० P अदीनमनुपक्षीणमात्मपक्षम् Dur 'दीङ् क्षये' अक्षीणं च कम । अथवा, अर्वाति र्विति चति यत्तातेरेते क्ये । अदातारं दातारं च हृविषाम् SKN
८ खण्डितौ प्रजाविकां च Sy दीनं चोपक्षीणम मित्रपक्षमित्यर्थः Dur क्षीणम् SKN
९. Omitted by D गत सनास्थाम् । गमातेः । सत्यसङ्कुरा भवति । रथोऽपि गत उच्यते । गृणातेः स्तुतिकर्मणः । स्तुततमं यानम् । 'आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम्' इत्यपि निगमो ...

१० वाजसनेयपक्षे 'यद्बंहिष्ठम्' इति नवमी हितीयस्याममावास्यायां मैत्रावरुणस्य हविषो याज्या । सूत्रितञ्च—'आ नो मित्रावरुणा यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू' (ĀSS 2 14) इति । मैत्रावरुणे पशौ हविष एषैव याज्या । सूत्रितञ्च—'यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू हिर व्यगर्भः समवर्तताग्रे' (ĀSS 3 8) इति Sy
११ बहुतमम् Sy
१२ अतिवेद्धुमशक्यं शर्मेति शर्मविशेषणम् । 'व्यध ताडने' इत्यस्माद्धातुपपदे कृत्यार्थे केन् सम्प्रसारणं च । तादृशं शम धारयथः Sy
१३ असवच्छिद्रम् Sy
१४ सुखं गृहं वा Sy
१५ गोपा युवाम् Sy
१६ शमणा Sy
१७ ०स P अस्मान् Sy
१८ धनानि सम्भक्तुमिच्छन्तो वयम् Sy
१९ ०तो P
२० शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छन्त Sy
२१ जयेम Sy
२२ ०सत् P
२३ Ms D puts the figure ॥ ६२ ॥ here to indicate the end of the sixty-second hymn. No such

[चतुर्थो ऽध्यायः ॥]

'ऋतस्य गोपौ'[1] अध्याय व्याचिख्यासति माधव ।
पूरणत्वापूरणत्वे वाच्यमेव प्रदर्शयन् ॥१॥
अवान्तरेषु वाक्येषु बहुष्वावर्तते क्रिया ।
'अश्याम त काममग्ने'[2] इत्याद्यत्र निदर्शनम्[3] ॥२॥
'येनाव तुर्वशं[4] यदु येन कण्व धनस्पृतम्'[5] ।
एवविधेऽनुषङ्गेण वाक्यार्थस्य प्रदर्शनम् ॥३॥
अनुषङ्गाय येनेति पुनरावर्तते पदम् ।
अतो न तादृशेष्वस्ति पूरणत्वमिति स्थिति[6] ॥४॥
'नहि ते' क्षत्र न सह'[7] 'न जातो न जनिष्यते'[8] ।
एवम् 'अन्वह[9] मासा'[10] च तादृशाश्च न पूरणाः[11] ॥५॥
'भवन्तु नः सुत्रात्रास सुगोपा'[12] इति दृश्यते ।
त्राणगोपनयोर्भेदान्न[13] गोपा इति पूरण[14] ॥६॥
'समानो वां जनिता'[15] इति ततश्च[16] 'भ्रातरा युवम्'[17] ।
इत्यर्थो भ्रातरेत्येतत्ततश्चात्र न पूरणम् ॥७॥

---

१. पोध्या० D. वोध्या० P गोपावध्या० R
२. RV.VI 5 7; RV V 63 1
३. P reads अश्युग्निदर्शन and D reads अश्युग्निदर्शनं for अश्याम तं काममग्ने इत्याद्यत्र निदर्शनम् ।
४ ०श P. तुवश D
५. कण्ड्वन्धस्पृतं D RV VIII 7 18.
६. ०ति D
७. RV I 24 6
८. P reads न जात्र प्रकृष्याते and D. reads न जात्र प्रकृष्यते for न जातो न जनिष्यते । RV.I 81 5
९. अन्वाह D
१०. RV.X 89 13
११. ०णः P.
१२. ०प D. RV VI 51 11.
१३. त्राणनावनयोः D
१४. ०णं P., D.
१५. RV VI.59 2
१६. तत P, D.
१७. RV.VI.59 2

सूर्याश्वानामिय सज्ञा या 'भुद्रा अश्वा हुरितं' ।
हरिन्नामधेया अश्वा अस्येत्यर्थं प्रदर्शयेत् ॥८॥
एवंविधेषु नैकस्य प्राज्ञा इच्छन्ति निर्वचं ।
'तूयं' श्यनैर्भिराशुभिं' निर्ब्रूयात्तादृशानिति ॥९॥
'पृशु न नुष्टमिंव' दृश्येते नञ्ञिवौ सह ।
विशेषणे विशेष्ये च पशुमिव नष्टमिव ॥१०॥
तत्रैक पूरण केचिदिच्छन्त्यन्ये तु मन्वते ।
ऋषिस्वभावाद् दृश्येते विशेषणविशेष्ययो ॥११॥
'अर्चन्तस्त्वा हवामहेऽर्चन्त समिधीमहि' ।
तृतीयोऽर्चन्त इत्येष केषाचित् पूरणो मत ॥१२॥
ह्वान समिन्धन चैव कुमहेऽर्चनपूर्वकम् ।
रक्षणायेति मन्त्रार्थस्तत्रैकमतिरिच्यते ॥१३॥
'न ते वुर्तास्ति राधस इन्द्र देवो न मर्त्य' ।
पादस्य प्रथमस्यात्र प्रपञ्चस्तदनन्तर ॥१४॥

---

१ हरत P हरित्व D RV I 115 3
२ नैष्क्य० D
३ निर्बचि P नर्बचि D
४ त्र्य P
५ श्येनाभि० D
६ RV VIII.5 7
७ निब्रू० P, R
८ RV I 116 23
९ दृश्यते P
१० नञ्ञिवावौ P, D
११ ०चिमच्छन्त्य ते P
०चिमिच्छन्त्य ते D
१२ ऋषिप्रभावाद् P
१३ ०स्त्वां D
१४ RV V 13 1
१५ इत्येष· R.
१६ पानं R
१७ पानसमिद्धेनक्वय P
पानसमिद्धेनक्वय D
१८ ०क प्रति० R
१९ ०रिच्यति P
२० वर्तास्ति P वत्तास्ति D
२१ देवो D
२२ RV VIII 14.4.

एव पादो द्वितीयोऽत्र[1] न पूरण इति स्थिति ।
देवशब्दस्य[2] पादेन[3] मुख्येनैकेऽन्वय[4] विदु ॥१५॥
'शिक्षेयमस्मै दित्सेय शचीपते मनीषिणे'[5] ।
दद्यामपि च दित्सेयमेवञ्चात्र न पूरणम् ॥१६॥
'विश्वे गन्त[6] मरुतो विश्वे'[7] विश्वे अद्य[8] मरुत[9] ।
आवर्तते विश्वशब्दस्त चेच्छति न पूरणम् ॥१७॥
गमने रक्षणे चैव सर्वेषा ह्यन्वयो मत ।
व्युत्पत्त्यर्थमृचो[10]ऽस्माभिरित्थ वह्वच प्रदर्शिता ॥१८॥इति॥

V.63

**ऋतस्य गोपावधि तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि ।
यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते दिवः ॥ १ ॥**

ऋतस्य गोपौ[11]। अर्चनाना[12] ॥ सत्यस्य[13] । गोपायितारौ[13] । अधितिष्ठथ[14] । रथम् । सत्यकर्माणौ[15] । परमे[16] । अन्तरिक्षे[17] । यम्[18] । अस्मिन् लोके[19] । मित्रावरुणौ । रक्षथ । युवम्[20] । तस्मै[21] । वृष्टि[22] । उदकवती[23] । दिव[24] । पतति[25] ।

---

१. एवञ्चनद्वितीयो न P एवञ्चनव द्वि० D. २. तव० P. ०दव० D
३. पादने P, D ४. ०के द्वय P, D
५. RV VIII.14 2
६. गन्त गन्त D
७. RV V 43 10 ८. विश्वेद्य P, D
९. RV.X 35 13
१०. ०त्यर्थ० P, D
११. 'ऋतस्य गोपौ' इति सप्तर्चं सप्तम सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका 'ऋतस्य सप्तार्चनाना जागतम्' (KSA 28 63 p 21) इति । आत्रेयोऽर्चनाना नाम ऋषि. । जगती छन्द । तुह्यादिपरिभाषया (KSA 12 3 p 5) मित्रावरुणौ देवता । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.
१२. ०नान P, D.
१३ हे ऋतस्य उदकस्य रक्षितारौ । Sy
१४ अधितिष्ठतिष्ठत D आरोहथोऽस्मद्यज्ञमागमनार्थम् Sy
१५. सत्यधर्माणौ युवाम् Sy
१६. निरतिशये Sy
१७. आकाशे Sy
१८ यजमानम् Sy
१९. अस्मिन् यज्ञे Sy
२०. युवाम् Sy २१ यजमानाय Sy
२२ पर्जन्य Sy
२३ उद्रक० P उदकम् Sy
२४. द्युलोकात् Sy
२५. सिञ्चति वर्धयति Sy

सम्राजावस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्वर्दृशा ।
वृष्टिं वां राधो अमृतत्वमीमहे द्यावापृथिवी वि चरन्ति तन्यवः ॥ २ ॥

सम्राजौ । अस्य । भूतजातस्य[1] । ईश्वरौ[2] । सर्वद्रष्टारौ[3] । हे मित्रावरुणौ ! यज्ञे[4] । राजथ[5] । यौ[6] वाम् । वृष्टिम् । धनम् । अमृतत्वं[8] च । याचामहे[9] । द्यावापृथिवी । चरन्ति[10] । गर्जितशब्दाः[11] ।[12]

सम्राजा उग्रा वृषभा दिवस्पती पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी ।
चित्रेभिरभ्रैरुप तिष्ठथो रवं द्यां वर्षयथो असुरस्य मायया ॥ ३ ॥

सम्राजौ । सम्राजौ[13] । उद्गूर्णौ[14] । वर्षितारौ । दिवः[15] । पती[16] । पृथिव्याश्च[17] । मित्रावरुणौ । विद्रष्टारौ[18] । चित्रैः[19] । मेघैः सह । गर्जितशब्दम्[20] । उपतिष्ठथ । वर्षयथश्च । पर्जन्यस्य[21] । कर्मणा[22] । द्युलोकम् ।

माया वां मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधम् ।
तमभ्रेण वृष्ट्या गूहथो दिवि पर्जन्य द्रप्सा मधुमन्त ईरते ॥ ४ ॥

माया वाम् । कर्म[23] । युवयोः । हे मित्रावरुणौ ! दिवि । श्रितम्[24] । किं च भवत्प्रेरितः सूर्यः[25] । ज्योतिः[26] । विसृजति[27] । चित्रम्[28] । आयुधमन्तरिक्षे[29] । तम्[30] । अभ्रेण[31] । वृष्ट्या च[32] । गूहथः[33] । दिवि तत्र । पर्जन्य[34] ! उदकप्सा । मधुमन्तः । पतन्ति[35] ।

---

१ भुवनस्य Sy
२ सम्यग्राजमानौ युवाम् Sy
३ स्वर्गस्य द्रष्टारौ युवाम् Sy
४ अस्मद्यज्ञे सम्राजाविति सम्बन्धः Sy
५ ईशाथे Sy
६ यज्ञारामयन्तौ P युवाम् Sy
७. वृष्ट्याख्यं धनम् Sy
८. स्वर्गं च Sy ९ प्रार्थयामहे । अथवा वृष्टिं धनममृतत्वं याचामहे Sy
१० वि is omitted by P D विविधं प्राप्नुवन्ति Sy ११ ०शब्दाः P, D युवयोः विस्तृता रश्मयः Sy
१२ VM ignores वि ।
१३ सम्यग् राजमानौ Sy
१४ उद्गूर्णबलौ Sy
१५ द्युलोकस्य Sy १६. स्वामिनौ Sy
१७. पृथिव्याश्च पती Sy १८ सर्वस्य द्रष्टारौ मित्रावरुणौ । एवं महानुभावौ Sy
१९ नानारूपैः Sy २० स्तोत्रम् Sy
२१ उदकनिरसितुः पर्जन्यस्य Sy
२२ प्रज्ञया सामर्थ्येन Sy २३ माया Sy
२४ आश्रिता, केयं युवयोर्माया ? उच्यते Sy
२५ ०तस्सू० D सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः Sy
२६ ०ति P दीप्यमानः Sy
२७. परिभ्रमत्यन्तरिक्षे Sy
२८ चायनीयम् Sy
२९ चित्रमायायुधं P उपलक्षणमायुधवत्प्र । शत्रुमारकस्यायायुधमुच्यते Sy ३० सूर्यम् Sy
३१ अभ्रेण D मेघेन Sy
३२ Omitted by P
३३ ०थे च D गोपायथः Sy
३४ हे पर्जन्य ! मेघ ! मित्रावरुणाभ्यां वृष्ट्यर्थं प्रेरितेन त्वया Sy
३५ ईर्यन्ते । त्वत्सृष्टा वा गच्छन्ति Sy

रथं युञ्जते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रावरुणा गविष्टिषु ।
रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवो दिवः सम्राजा पयसा न उक्षतम् ॥ ५ ॥

रथं युञ्जते[१][२] । रथम् । युञ्जते[३] । मरुत । उदकाय[४] । मुद्वारम्[५] । शूर[६] । इव युद्धाय । हे मित्रावरुणौ ! दिवसागमनेषु[७] । ततो लोकान् । चित्रा[८] । विचरन्ति[९] । तन्यव[१०] । दिव[११] । मम्राजो[१२] । पयसा[१३] । अस्मान् । सिञ्चतम् ।

वाचं सु मित्रावरुणाविरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदति त्विषीमतीम् ।
अभ्रा वसत मरुतः सु मायया द्यां वर्षयतमरुणामरेपसम् ॥ ६ ॥

वाचं सु[१४][१५] । वाचम्[१६] । सुष्ठु । वदति[१७] । हे मित्रावरुणौ[१८] ! अन्नवतीम्[१९] । पर्जन्य[२०] । चित्राम्[२१] । दीप्तिमतीम् । अभ्राणि[२२] । आच्छादयत[२३] । हे मरुत ! सुकर्मणा[२४] । द्याम् । वर्षयतम् । अरुणवर्णाम्[२५] । निर्मला[२६] मित्रावरुणौ !

धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया ।
ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजथः सूर्यमा धत्थो दिवि चित्र्यं रथम् ॥ ७ ॥

धर्मणा । कर्मणा[२७] । हे मित्रावरुणौ ! प्राज्ञौ[२८] ! व्रतानि[२९] । रक्षेथे[३०] । पर्जन्यस्य[३१] । प्रज्ञया च ।

---

१. रथं युञ्जते omitted by P
२. हे मित्रावरुणौ ! युवयोरनुग्रहात् Sy
३. अश्वैर्योजयन्ति Sy
४. उदकार्थम् Sy
५. शोभनाक्षद्वारम् Sy
६. स यथा युद्धार्थं रथं युनक्ति तद्वत् Sy
७. गवामुदकानामेषणेषु निमित्तेषु Sy
८. चायनीयानि Sy
९. विविध चरन्ति Sy
१०. ततास्ते मरुत· Sy
११. द्युलोकात् Sy
१२. ०जो P तस्मात्तै. सहितौ हे सम्राजौ ! युवाम् Sy
१३. उदकेन Sy   १४ पाप P
१५. सु प P सुं वा D
१६. गर्जनशब्दम् Sy
१७. ०न्ति P, D शब्दयति वृष्ट्यर्थम् Sy
१८ हे मित्रावरुणौ ! युवयोरनुग्रहात् Sy
१९. अन्नसाधिकाम् Sy.   २०. मेघ. Sy
२१. ०त्रा D चायनीयाम् Sy
२२. मेघान् Sy   २३ आच्छादयन्ति Sy
२४. ०र्णम् P In padapātha सु । मायया । cf. Sy (RV V 64 2 and V 65 3) on सुचेतुना which he analyses in PP as सुऽचेतुना and सु । चेतुना respectively ॥ स्वप्रज्ञया युवा पर्जन्येन मरुद्भिश्च सह Sy
२५. ०तंमरूण० D ०र्णम् P.
२६ ०ला P, D अपापा वृष्ट्यविघातिनीम् Sy.
२७ जगद्धारकेण वृष्ट्यादिलक्षणेन कर्मणा Sy.
२८. प्रज्ञौ D प्राज्ञौ युवाम् Sy
२९. व्रा० P यज्ञादिकर्माणि Sy
३०. पालयथ. Sy
३१ वर्ज P मेघाना निरसितुः पर्जन्यस्य Sy.

तेजसोदकेन वा । विश्वम् । भुवनम् । विराजयथ । दिवि । माघस्य । सुवीर्यम् । चित्रवर्णम् । रयम् ।

V 64.

वरु॑णं वो रि॒शाद॑समृ॒चा मि॒त्रं ह॑वामहे ।
परि॑ व्र॒जेव॑ बा॒ह्वोर्ज॑ग॒न्वांसा॒ स्व॑र्णरम् ॥ १ ॥

वरुणम् । वरुणम् । युष्माकम् । रिशतामसितारम् । स्तुत्या । मित्र चान्यम्य । परिभवामह । बाह्वो । व्रजानीव यथा बाहुभ्यां कश्चिद् गच्छन्त निरुणद्धि । गच्छन्तौ । सर्वजनापेत तं देशम् ।

ता बा॒हवा॑ सु॒चेतु॒ना प्र य॑न्तमस्मा॒ अर्च॑ते ।
शेवं॒ हि जा॒र्यं॑ वां॒ विश्वा॑सु॒ क्षासु॒ जोगु॑वे ॥ २ ॥

ता बाहवा । तौ । बाहू । सुप्रज्ञानौ । प्रयच्छतम् । अस्म । स्तुवते । सुखकरम् । हि । स्तोत्रम् । युवयो । सर्वासु । भूमिषु । शब्द्यते ।

---

१ उदकेन यज्ञेन वा निमित्तेन Sy
२ सर्वम् Sy ३ भूतजातम् Sy
४ ०था P विदीपयथ इत्यर्थ Sy
५ द्युलोके Sy
६. VM construes मा with मत्य but Sy explains मा as च ॥ सूर्यं च Sy
७. बाधार्त्य P धाबाधर्मात्य D धारयथो जगदुपकारार्थम् Sy ८ सू० D
९ पूज्यम् Sy १० रंहणस्वभावम् Sy Ms D puts the figure ॥६३॥ here to indicate the end of the sixty-third hymn No such number is given in P
११ 'वरुणं व' इति सप्तर्चमष्टम सूक्तमर्चनानस आर्ष मैत्रावरुणम् । पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभम् । अन्त्या पङ्क्ति । 'वरुणं पङ्क्त्यन्तं तु' (KSA 28 64.p 21) इत्यनुक्रमणिका, विनियोगो लैङ्गिक Sy
१२ एवंविधं वरुणम् Sy
१३ युवयोमध्ये । व्यत्ययेन बहुवचनम् Sy
१४ ०शाम० P, D रिशन्ति हिंसन्तीति रिशा शत्रव । तेषां प्रेरकम् Sy १५ मन्त्रेण Sy
१६ उक्तलक्षणं मित्रं च Sy
१७ ०रिहवा० is suggested for परिभया० ॥ आह्वयाम Sy
१८ माह्वो P ०ह्वो D बाह्वोर्बलेन Sy
१९ प्रजते P व्रजेते D यथ प्रवयुत्योऽप्यते गोपूपानीव Sy २० निरुद्धि D
२१ परिगच्छन्ती Sy
२२ ०नोवेकान्ते P स्वर्गस्य नेतारम् । एतद् व्यवहितमप्युभयत्र सम्बध्यते Sy
२३ युवाम् Sy २४ बहु P बाहुना Sy
२५ सुप्रज्ञानौ D सुष्ठु प्रज्ञानौ । प्रयासभूयस्त्वं जानता इत्यर्थ । यद्यप्यात्मन ज्ञाता न हस्तस्त थापि तद्धर्मसमारोप्य स्तूयते । यद्वैतत् तावित्यस्य विशेषणम् । सुज्ञानाविस्यर्थ । शोभनहस्तेन Sy
२६ अभिमतं सुखं प्रगमयतम् । अन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्य । यमिर्दानकर्मा वा द्रष्टव्य । प्रयच्छतमित्यर्थ Sy २७ स्तुवते मह्यम् Sy
२८ सुखम् Sy २९. स्तुत्यम् Sy
३० युवयो सम्बन्धि युवाभ्यां कृतं वा Sy
३१ गच्छति व्याप्नोति । अयं गतिकर्मा । अथवा जोगुवे सर्वत्र शब्दयामीत्यर्थ Sy गवते गवते इति गतिकर्माणौ Ngh 2 14.

यन्नूनमश्यां गतिं मित्रस्य यायां पथा ।
अस्य प्रियस्य शर्मण्यहिंसानस्य सश्चिरे ॥ ३ ॥

यन्नूनम्[1] । यदि[2] । खलु[3] । गतिम्[4] । प्राप्नुयाम्[5] । तदानीं[6] मित्रप्रदिष्टेन[6] । पथा[7] । यायाम्[8] । अस्य । प्रियस्य[9] । सुखे[10] हि । अहिंसत[11] । सक्ता[12] भवन्ति स्तोतारम्[13] ।

युवाभ्यां मित्रावरुणोपमं धेयामृचा ।
यद्ध क्षये मघोनां स्तोतॄणां च स्पूर्धसे ॥ ४ ॥

युवाभ्याम् । हे मित्रावरुणौ । युवाभ्याम्[14] । उपमानभूत[15] हवि प्रयच्छामि[16] । ऋचा[17] । यत् । खलु[18] हविष्मताम्[19] । स्तोतॄणाम् । च । गृहे । भवतो पूरणा[20] भवति तदिति[21] ।

आ नो मित्र सुदीतिभिर्वरुणश्च सधस्थ आ ।
स्वे क्षये मघोनां सखीनां च वृधसे ॥ ५ ॥

आ नः । आगच्छतम् । अस्मान्[22] । सुदानै[23] । मित्रावरुणौ[24] । गृहे[25] तदेवाह—स्वे[26] । गृहे । हविष्मताम्[27] । स्तोतॄणाम्[28] । चास्माकम् । वर्धनायेति[29] ।

---

१. यासुनम P. यासूनम D
२. यदा Sy　　३. इदानीम् Sy
४. गमनम् Sy
५. अश्यां प्राप्नुयाम् । यद्योगादनिघात. Sy
६. तदा मित्रभूतस्य Sy
७. मार्गेण । मित्रप्रापकेण मार्गेण Sy
८. गच्छेयम् । 'मित्रो नयतु विद्वान्' (RV I 90 1) इत्यादिषु मित्रस्येष्टदेशगमयितृत्व प्रसिद्धम् । न केवलमहमेक एव गन्ता किन्तु सर्वेऽपि तथागमन्नित्याह Sy
९. मित्रस्येत्यर्थः Sy
१०. गृहे स्थाने वा Sy
११. ०त P , D यतोऽयमहन्ता अतः प्रिय इत्यर्थ. । तस्य Sy　　१२ सङ्गताः Sy
१३. स्तोरम् P.
१४. दातव्यम् Sy
१५. उप समीपे मीयमान धनम् Sy
१६. धारयामि Sy
१७. उचा D. स्तुत्या साधनेन Sy.
१८ युवाभ्या सकाशादाप्त धनम् Sy.
१९. धनवतामदातॄणाम् Sy
२०. स्पर्धनाय भवति । धनिकाना स्तोतॄणा च धनाधिक्यविषये स्पर्धा भवतीत्यर्थः । अपरिमित धन भवतीति भावः Sy
२१ Omitted by P.　　२२. अस्माकम् Sy
२३ सुदीप्तियुक्तौ युवाम् Sy.
२४. VM. explains मित्र and वरुण together as मित्रावरुणौ but Sy explains them separately as हे मित्र ! त्व च वरुणश्च ।
२५. सहस्थाने यज्ञे Sy
२६. Omitted by P स्वकीये Sy
२७. धनवताम् Sy
२८. युवयोः सखिभूतानाम् Sy
२९. VM explains आ and च once only. द्वितीय आकारोऽनर्थक आदरार्थो वा Sy.

युवं नो येषु वरुणा क्षत्रं बृहच्च बिभृथः ।
उरु णो वाजसातये कृतं राये स्वस्तये ॥ ६ ॥

युवम् । युवाम् । अस्मभ्यम्[1] । येषु स्तोत्रेषु[2] सत्सु[3] । बलम् । महत्[4] । च धनम् । बिभृथ[5] । तेषु सत्स्विदानीमस्माकम्[6] । सङ्ग्रामार्थम्[7] । बहु[8] कर्तव्यम् । कृणुतम्[9] । धनाय । अविनाशाय[10] च ।[11]

उच्छन्त्यां मे यजता देवक्षत्रे रुशद्गवि ।
सुत सोम न हस्तिभिरा पड्भिर्धावत नरा बिभ्रतावर्चनानसम् ॥ ७ ॥

उच्छन्त्याम् । उच्छन्त्यामुषसि[12] । मम[13] । यष्टव्यौ[14] । देवक्षत्र आदित्यस्तस्मिन्[15] । दीप्यमानतेजसि[16] । पाभिर्भि[17] ? हस्तवद्भिः[18] । सुतसोममाधातुम्[19][20] । बिभ्राणौ[21] । पतद्भिरश्वैरिति[22][23] ।

---

१ अस्माकम् Sy
२ येषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु Sy
३ सं सु P, D
४ महत् परिवृढमन्नम् Sy
५ बिभ्रथ० P बिभ्रत० D
धारयथः Sy
६ युवाभ्यां भृतमन्नं च नः अस्मभ्यम् Sy
७ अन्नस्य लाभाय सङ्ग्रामाय वा Sy
८ विस्तीर्णम् Sy
९ कृतम् Sy
१० Omitted by P
क्षेमाय च Sy
११ VM ignores वरुणा ॥ हे मित्रावरुणौ ! Sy
१२ उच्छन्त्याम् उषसि मे सोममिति सम्बन्धः Sy
१३ मदीयम् Sy
१४ य ष्यौ D
१५ देवानां क्षत्रं बलं यस्मिन् यज्ञे तद्देवक्षत्रम् । तस्मिन् Sy
१६ रोचमानरश्मौ प्रातःसवने Sy
१७ पड्भिः is suggested for पाभिर्भिः ॥ पादवद्भिरश्वैः । पादचतुष्टयोपेतैरश्वैः Sy
१८ हस्तिभिः हस्तवद्भिः । हन्तेर्गतिकर्मणो हस्तशब्दः । गमनसाधनपादवद्भिरित्यर्थः Sy
१९ सुतं सोममा० is suggested for सुत सोममा० ॥ अभिषुतं सोमम् Sy
२० आधातुम् is suggested for आधातुम् ॥ आगच्छतम् Sy
२१ धारयन्तौ युवाम् Sy
२२ VM seems to explain पड्भिः as पतद्भिरश्वैः । Therefore पतद्भिरश्वैः should follow पाभिर्भिः and precede हस्तवद्भिः ।
२३ VM ignores न । नरा and अर्चनानसम् ॥ नेति सम्प्रत्यर्थे । इदानीम् । हे नेतारौ ! मित्रावरुणौ ! अर्चनानसमृषिम् Sy
Ms D puts the figure ॥६४॥ here to indicate the end of the sixty-fourth hymn. No such number is given in P

V 65

यश्चिकेत स सुक्रतुर्देवत्रा स ब्रवीतु नः ।
वरुणो यस्य दर्शतो मित्रो वा वनते गिरः ॥ १ ॥

यश्चिकेत[१] ॥ रातहव्य[२] ॥ य[३] । जानाति[४] । स । सुप्रज्ञ[५] । देवौ मित्रावरुणौ[६] । स[७] । अस्माकम् । ब्रवीतु[८] यदि जानाति । किं वक्तव्यमित्याह—वरुण[९] । मित्र[१०] । वा[११] । दर्शनीय[१२] । यादृशस्य[१३] । स्तुती[१४] । भजते,[१५] कस्य स्तुतीरेतौ[१६] शृणुत ? इति प्रश्न ।

ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।
ता सत्पती ऋतावृध ऋतावाना जनेजने ॥ २ ॥

ता हि । तौ । हि[१७] । श्रेष्ठतेजसौ[१८] । राजानौ[१९] । अतिशयेन दीर्घश्रुतौ[२०] । सत्पती[२१] । यज्ञवृधौ[२२] । सत्यकर्माणौ[२३] भवत । जने[२४] जने[२५] ।

ता वामियानोऽवसे पूर्वा उप ब्रुवे सचा ।
स्वश्वासः सु चेतुना वाजाँ अभि प्र दावने ॥ ३ ॥

ता वाम् । तौ । वाम्[२६] । गच्छन् । रक्षणमुख्यौ[२७] युवाम्[२८] । स्तौमि[२९] । सह[३०] । स्वश्वा[३१] युवयो रथा. ।

---

१. 'यश्चिकेत' इति षडृच नवम सूक्तं रातहव्यस्यात्रेयस्यार्षं मैत्रावरुणम् ।' यश्चिकेत षड्रातहव्य' (KSA 28 65 p 21) । इत्यनुक्रमणिका 'पङ्क्त्यन्त तु' इत्युक्तत्वात् पङ्क्त्यन्तपरिभाषयाऽऽनुष्टुभम् । अन्त्या पङ्क्ति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy
२. राहव्य P , D　　३. स्तोता Sy
४ जानाति स्तुतिं युवयोः Sy
५. शोभनकर्मा Sy.
६. देवेषु स्तोतृमध्ये । यद्वा देवेषु मध्ये । युवयोरेव स्तुतिं यश्चिकेत स सुक्रतुरिति Sy
७. सुकर्मा Sy　　८. स्तुतिपरमुपदिशतु Sy
९. वरुणो दर्शनीयः Sy　　१०. मित्रश्च Sy
११. व P वाशब्दश्चार्थे Sy　　१२. ०य P
१३. Sy seems to take यस्य as यश्च ।
१४ अस्मदीयाः स्तुतीः Sy
१५. सम्भजते Sy　　१६. ०ता D
१७. खलु मित्रावरुणौ Sy
१८. श्रेष्ठो तेजसो P प्रशस्ततेजस्कौ Sy
१९ ईश्वरौ Sy
२०. वीघ्रश्रु० D दूरदेशादाह्वानश्रोतृतमौ Sy
२१. सता यजमानाना स्वामिनौ Sy
२२. ०वृद्धो P ०वृद्धौ D यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितारौ Sy
२३. ०कर्मणो P गमनवन्तौ Sy
२४. सर्वेषु स्तोतृषु निमित्तेषु Sy
२५. VM ignores ता ॥ ता तौ Sy
२६. युवाम् Sy
२७ ऋक्षणामुख्या P , D VM seems to explain अवसे and पूर्वौ together as रक्षणमुख्यौ ॥ रक्षणाय पुरातनौ Sy
२८. युव P , D
२९. उपेत्य स्तौमि Sy.　　३०. सवि P.
३१. श्वा P , D वयमात्रेयाः Sy

सुप्रश्रो भवत । हर्वीपि । प्रतिदानाय । प्रणयन्तु ।

मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गातुं वनते ।
मित्रस्य हि प्रतूर्वतः सुमतिरस्ति विधतः ॥ ४ ॥

मित्र । मित्र । पापस्य । अपि भजमानस्य । विस्तीर्णम् । पन्थानम् । गृह प्रति गन्तुम् । ददाति । मित्रस्य । हि । अहिंसत । सुमति । अस्ति । परिचरत । पयति परिचरति ये मार्त युनक्ति ?

वयं मित्रस्यावसि स्याम सप्रथस्तमे ।
अनेहसस्त्वोतयः सत्रा वरुणशेषसः ॥ ५ ॥

सर्व मित्रस्य । वयम् । मित्रस्य । रक्षण । भयाम । सवत पृथुतमे । अनुपद्रवा । त्वद्रक्षका । सत्रा । वरुणशपसस्त्व वरुण शासिता यपाम् ।

---

१ शोभनप्रज्ञानो युवाम् Sy
२ हविषि D प्रसात्यभिसक्य Sy
३ दानाय Sy
४ The passage beginning with युवयो and ending with प्रणयन्तु is omitted by P प्रकर्षेण स्तुम इति शेष । यद्वा स्वश्वास स्वश्वौ । द्वितीयाद्विवचनस्य असावेश । उप भुव इति सम्बन्ध Sy
५ देव Sy
६ अंहस्वतोऽपि स्तोतु Sy
७ उरवे Sy
८ उपायम् Sy
९ गृहाय निवासाय वा Sy
१० The passage beginning with मित्र (first) and ending with ददाति is omitted by P प्रयच्छति Sy
११ देवस्य Sy
१२ खलु Sy
१३ ०हिंसित P D प्रकर्षेण हिंसतोऽपि Sy
१४ शोभनबुद्धि Sy
१५ भवति खलु Sy
१६ रपरचमता P रपचरत D शुश्रूषकस्य Sy
१७ पयवि P प० D
१८ ०त P
१९ The passage पयति युनक्ति is doubtful and unnecessary
२० VM ignores भात् ॥ भात् अनन्तरमेव Sy
२१ यजमाना Sy
२२ दुःखनिवारकस्य देवस्य Sy
२३ भवेम Sy
२४ अपुन्ते D
२५ अपापा Sy
२६ त्वया रक्षिता Sy
२७ मित्रस्य P वयं सर्वे सहैव भवेम Sy
२८ ०प सश्वर P ०प सश्च D वरुणशेपस धारका पुत्रा येषां ते । तादृशा Sy शेष इत्यपत्यनाम Ngh 2 2
२९ वरुण P
३० शाप्तो P शास्तो D

युवं मित्रेमं जनं यतथः सं चं नयथः ।
मा मघोनः परिं ख्यतं मो अस्माकमृषीणां गोपीथे नं उरुष्यतम् ॥ ६ ॥

युव मित्रा । हे मित्रावरुणौ । युवाम् । इमम् । जनम्[1] । पृथक् कुरुथो[2] विश्लिष्टम् । च । सनयथ[3] । मा[4] । हविष्मतोऽस्मान्[5] । वर्जयत[6] स्तुती । सोमपाने[7] । अस्मान्[8] । रक्षतम्[9,10] ।

V 66.

आ चिकितान सुक्रतूं देवौ मर्त रिशादसा ।
वरुणाय ऋतपेशसे दधीत प्रयसे महे ॥ १ ॥

आ[11] चिकितान[12] । हे जानन्[13] । मर्त्य[14] । आगतौ[15] । सुप्रज्ञौ[16] । रिशादसौ[17] । परोक्ष उत्तरार्ध —तयोर्वरुणाय । सत्यपेशसे[18] मित्राय च सत्यरूपाय । महते[19] । अन्नाय[20] महदन्न लव्धुम्[21] । हवि प्रयच्छतु[22] यजमानेस्तववाहेतेति[23] ?[24]

---

१. स्तोतारं मां प्रति Sy

२. यतथः गच्छथः Sy.

३. आगत्य च संनयथश्च । कामान् प्रापयथ । यद्वा, यतथ इत्यन्तर्णीतण्यर्थोऽयम् । अहनि यतयः व्यापारेषु गमयथ. । रात्रौ च संनयथः । निर्व्यापारं कारयथः Sy

४. म P.

५. हावि० P हविर्लक्षणान्नवतोऽस्मान् Sy

६. वर्जणां P पर्ज णां D परित्यजतम् Sy

७. गौ. सोमरस । तस्य पानं यस्मिन् स गोपीथो यज्ञः तस्मिन् Sy

८. ०पानस्मा० P, D ९. रत P

१०. VM. ignores मो । अस्माकम् and ऋषीणाम् ॥ मो मैव । ऋषीणामस्माक पुत्रानपि परिख्यतम् Sy
Ms D puts the figure ॥६५॥ here to indicate the end of the sixty-fifth hymn No such number is given in P

११ 'आ चिकितान' इति षड्चं दशम सूक्त रातहव्यस्यार्षमानुष्टुभ मैत्रावरुणम् । अत्रानुक्रमणिका 'आ चिकितानानुष्टुभं तु' (KSA 28 66 p 21) इति । आद्यस्तृचो दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे मैत्रावरुणस्य । सूत्रितञ्च —'आ चिकितान सुक्रतू त्यमु वो अप्रहणम्' (ASS 7 11) इति Sy.

१२. ०न. P चिकेतान -D.

१३. जानन् स्तुतिम् Sy

१४. हे मनुष्य ! रातहव्य ! त्वमिति तस्यैव सम्वोधनम् Sy

१५. आकारयेति शेषः Sy

१६. शोभनकर्माणौ Sy

१७ हिंसकाना हिंसकौ Sy

१८ ०त्यवेश० P, D आहूय च ऋतमुदकम् । उदकमेव रूपं यस्य तादृशाय Sy पेश इति रूपनाम Ngh 3 7.

१९. महते पूज्याय Sy

२०. प्रयसे । मत्वर्थो लुप्यते । हविर्लक्षणान्नवते Sy

२१. ०ब्धं P

२२. ०त D दद्या. हविरिति शेषः । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । महद्धविर्दधीत । महतोऽन्नस्य लाभायेति वा योज्यम् Sy

२३ ०वपाहे० P The reading is doubtful यजमानो रातहव्य इति is suggested for यजमानेस्तववाहेतेति ।

२४. VM ignores देवौ ।

ता हि क्षत्रमविह्रुतं सम्यगसुर्य१माशाते ।
अध व्रतेव मानुषं स्व१र्ण धायि दर्शतम् ॥ २ ॥

ता हि । तौ । हि[१] । बलम्[२] । अबाधितम्[३] । सम्यक् । असुराणां हन्तृ[४] । प्राप्नुतं[५] । तदानीम्[६] । यथा, मानुषम्[७] । कर्म[८] । दर्शनीयं[९] भवति । यथा वा । आदित्यस्तथा[१०] तद् बलमनयो[११] । निहितमिति[१२] ।

ता वामेषे रथानामुर्वीं गव्यूतिमेषाम् ।
रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥ ३ ॥

ता वाम् ।[१३] तौ[१४] । वाम्[१५] । एषाम्[१६] । रथानाम्[१७] । विस्तीर्णम्[१८] । मागम् । हन्तुम्[१९] । रातहव्यस्य[२०] । सुष्टुतिं[२१] प्रति । धृष्टम्[२२] । स्तोमैश्च । पूजयाम[२३] ।

अधा हि काव्या युवं दक्षस्य पूर्भिरद्भुता ।
नि केतुना जनानां चिकेथे पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

अथा हि । अथ[२४] । खलु[२५] । काव्या[२६] । युवाम् । दक्षस्य[२७] प्रजापते[२८] । पूरकैर्हविर्भिः[२९] सह । हे आश्चर्यभूतौ[३०] ! नियमेन जानीथ[३१] । जनानां[३२] चापि वा जनानां मध्ये समर्थस्यति । हे पूतबलौ[३३][३४] ! प्रज्ञानेन[३५] ।

---

१ हीति हेतौ । यस्मात् Sy
२ मर्हिस्यम् Sy
३ असुरविघाति । महद्बलम् Sy
४ हन्तृ P ५ व्याप्नुत Sy
६ अतो हेतोः Sy
७ मनुष्येषु प्रवृत्तम् Sy
८ व्रतेव कर्मेव तद्यथा मनुष्येषु नियतम् Sy
९ दर्शनीयं बलम् Sy
१० सूर्य इव स यथा दिवि दृश्यते तद्वत् Sy
११ ०मनयोः P
१२ यत्ते निहितम् Sy
१३ हे मित्रावरुणौ ! Sy
१४ प्रसिद्धौ Sy १५ युवाम् Sy
१६ पुरतो वर्तमानानाम् Sy
१७ अस्मदीयानाम् Sy
१८ प्रभूतमतिविस्तृतं मार्गम् Sy
१९ गन्तुम् । मार्गरक्षणायेत्यर्थः । तुमर्थेऽसेन्प्रत्ययः । तदर्थं वाम् Sy
२० राहूसस्तस्य P रातहव्यस्य ऋषेः रातहव्य सम्बन्धिभिः Sy
२१ ०ति P सुष्टुतिं सुष्टुतिभिः शोभनस्तुति साधनैः Sy
२२ धर्षकौ युवाम् Sy
२३ स्तुमः Sy
२४ ०था D अपि च Sy
२५ हि प्रसिद्धौ Sy
२६ काव्यानि P स्तुत्यौ Sy
२७ प्रवृद्धस्य मम Sy
२८ ०ते D
२९ पूरकैः स्तवैः Sy
३० ०तो D हे महान्तौ ! आश्चर्यभूतौ ! सन्तौ ! Sy ३१ नितरां जानीथः Sy
३२ यजमानानामित्यर्थः । स्तोत्रम् Sy
३३ हे शुद्धबलौ ! युवाम् Sy
३४ ०लो P, D
३५ प्रज्ञानेनानुकूलेन मनसा Sy

तदृतं पृथिवि बृहच्छ्रवएष ऋषीणाम् ।
ज्रयसानावरं पृथ्वति क्षरन्ति यामभिः ॥ ५ ॥

तदृतम् । तत्[1] । सत्यभूतम्[2] । पृथिवि[3] ! महत्[4] । अन्नम्[5] । ऋषीणाम्[6] । एषम्[7] ? विस्तीर्णम्[8] । पर्याप्तम्[9] । अन्तरिक्ष प्रति गच्छन्तौ[10] मित्रावरुणौ । स्तोतार उदकानि क्षारयन्ति[11] । गमनै ।

आ यद्वामीयचक्षसा मित्र वयं च सूरयः ।
व्यचिष्ठे बहुपाय्ये यतेमहि स्वराज्ये ॥ ६ ॥

आ यद् वाम्[12] । आगच्छाम[13] । यदि[14] । वाम्[15] । हे गच्छत्तेजसौ[16] ! वयम् । चास्मदीया[17] सूरयश्च[18] । ततो विस्तीर्णे[19] । बहुरक्ष्ये[20] । स्वराज्ये[21] । वर्तेमहि[22] ।[23]

V 67

बळित्था देव निष्कृतमादित्या यजतं बृहत् ।
वरुण मित्रार्यमन्वर्षिष्ठं क्षत्रमाशाथे ॥ १ ॥

[24]बळित्था[25] । यजतम्[26] ॥ सत्यम्[27] । इत्यम्[28] । हे देवौ[29] ! सक्रत[30] सून यज्ञतो वद्ध[31] सद्यौवनमलभत[32] ?

१. सर्वैरर्थ्यमानत्वेन प्रसिद्धम् Sy २. उदकम् Sy
३. ०वी P., D हे पृथिवि ! देवि ! त्वयि Sy
४. प्रभूतम् Sy ५. अन्नस्य Sy
६. ०न्नं मृषी० P स्तोतॄणामस्माकम् Sy
७. Padapātha reads श्रव.ऽएषे but VM explains separately, श्रव by अन्नम् and एषे by एषम् ॥ एष्टम् D एषणे सति Sy ८. पृथु यथा भवति तथा Sy
९. अलमत्यर्थम् Sy
१०. ०न्त P ज्रयसानौ गच्छन्तौ । 'छन्दस्यसानच् शुजृभ्याम्' (Unādi 2 243) इत्यसानच् ज्रयतेरपि भवति । 'चित.' इत्यन्तोदात्त. Sy
११. अत्यर्थं वर्षतः । व्यत्ययेन बहुवचनम् Sy
१२. आश्वा P यश्चा D
१३. ०च्छा D आह्वयाम Sy १४. ये Sy
१५. युवाम् Sy १६ हे व्याप्तदर्शनौ ! Sy
१७. ०या P, D १८ ०र श्व P स्तोतारः Sy
१९. अत्यन्तविस्तृते Sy
२०. बहुभिर्गन्तव्ये बहुभी रक्षितव्ये वा Sy
२१. स्वराज्ये स्वराट्त्वायैवविधराज्यार्थम् Sy
२२. गच्छेम Sy
२३. VM ignores मित्रा ॥ हे मित्रावरुणौ ! Sy Ms D puts the figure ॥ ६६ ॥ here to indicate the end of the sixty-sixth hymn No such number is given in P
२४. 'बळित्था देव' इति पञ्चर्चमेकादश सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'बळित्था पञ्च यजत' (KSA 28 67 p 21) इति । यजतो नामात्रेय ऋषिः । 'आनुष्टुभं तु' (KSA 28 66 p 4) इत्युक्तत्वादिदमप्यानुष्टुभम् । मित्रावरुणौ देवता । विनियोगो लैङ्गिक. Sy.
२५. बलित्था D २६. यजत., the name of a saint, is suggested for यजतम् ।
२७. बट् इति सत्यनाम Ngh 3 10
२८. इदानीं वर्तमानप्रकारेण Sy २९. हे द्योतमानौ ! Sy ३०. निष्कृतम् अबाध्यम् Sy.
३१ वर्धः P ३२. ०द्यौरवन० P.

अदिते पुत्रौ ! यजमान[1] माम्। महान्तम्[2]। वृद्धतमम्[3]। क्षत्रियम्[4]। मित्रावरुणौ[5]। आधाय[6]। अयमन्[7] ! त्वं च ताभ्यां सहितः।

आ यद्योनिं हिरण्ययं वरुण मित्र सदथः।
तर्धारा चर्षणीनां यन्तं सुम्नं रिशादसा ॥ २ ॥

आ यत्। आसीदथ[8]। यदि[9]। गृहम्[10]। हितरमणीयम्। हे मित्रावरुणौ[11] मनुष्याणाम्। धर्तारौ[12] भवथः। यच्छतम्[13]। सुखम्। रिपूणामसितारौ[14]।

विश्वे हि विश्ववेदसो वरुणो मित्रो अर्यमा।
व्रता पदेव सश्चिरे पान्ति मर्त्यं रिषः ॥ ३ ॥

विश्वे। सर्वे[15]। हि[16]। सर्वधनाः[17]। वरुणाद्यः[18]। व्रतान्[19]। गृहानिव[20]। गच्छन्ति[21]। रक्षन्ति च। मर्त्यम्[22]। हिंसायाः[23]।

ते हि सत्या ऋतस्पृश ऋतावानो जनेजने।
सुनीथासः सुदानवोऽंहोश्चिदुरुचक्रयः ॥ ४ ॥

ते हि[24]। त। हि[25]। सत्याः[26]। यज्ञस्पृशः[27]। सत्यकर्माणः[28]। सर्वेषु जनेषु[29]। सुनयनाः। शोभनदानाः[30]।

---

१ यच्छव्यम् Sy
२ अतिप्रवृद्धम् Sy
३ प्रवृद्धतमम् Sy
४ ०य P बलम् Sy
५ हे देव ! हे वरुण ! युवाम् Sy
६ ०थे ने P, D
यज्ञनुयाये Sy
७ हे अरीणां नियमितः ! यद्यायमा पृथगेव निर्दे ष्टव्यः। द्विवचनं बहुवचनीकर्तव्यम् Sy
८ आगच्छथस्तस्मात् Sy
९ यस्मात् Sy
१० यज्ञभूमिम् Sy
११ हे वरुण ! हे मित्र ! Sy
१२ धारकौ च Sy
१३ कृत्स्नमित्यर्थः Sy
१४ हे हिंसकानां क्षेप्तारौ ! युवामस्मभ्यम् Sy
१५ सर्वेऽपि Sy
१६ हीति चार्थे Sy
१७ सर्वविदः सर्वधना वा Sy
१८ आदि refers to मित्र and अर्यमा ॥ वरुणो मित्रोऽर्यमा चेते त्रयः सर्वे Sy
१९ अस्मदीयानि कर्माणि Sy
२० पदानीव स्थानानीव Sy
२१ सक्ता भवन्ति Sy
२२ आगत्य च मां मर्त्यम् Sy
२३ हिंसकात् Sy
२४ P adds सत्या after हि।
२५ खलु। हीति प्रसिद्धवाची सर्वत्र सम्बन्धनीयः Sy
२६ सत्यभूताः सत्यफला वा Sy
२७ उदकस्पर्शस्य कर्तारः Sy
२८ यज्ञवन्तः Sy
२९ सर्वेषु यजमानेषु Sy
३० सुदानाः। एवं महानुभावा वरुणादयः Sy

दरिद्रस्य[1] । महद् धन कर्तार[2][3] ।

को नु वां मित्रास्तुतो वरुणो वा तनूनाम् ।
तत्सु वामेषते मतिरत्रिभ्य एषते मतिः ॥ ५ ॥

को नु । हे मित्र[4] । वरुण । च । वाम्[5] । अज्ञानाम्[6] । किमङ्गम्[7] । अस्तुतमृषिभि[8][9] । युवयो ।
तद्[10] अङ्गम्[11] स्तोतुम् । अत्रिभ्य[12] । स्तुति[13] । सुष्ठु । आभिमुख्येन[14] गच्छति[15][16] ।

V 68

प्र वो मित्राय गायत वरुणाय विपा गिरा । महिक्षत्रावृतं बृहत् ॥ १ ॥

प्र[17] व[18] । प्रगायत[19] । मित्रावरुणाभ्याम्[20] । मेधया[21] । गिरा[22] । महाधनौ[23] । महत्[24] । उदकं[25] प्रयच्छत[26] ।

---

१. पापिनोऽपि स्वस्तोतु Sy
२. कतार D प्रभूतधनादिकर्तार Sy
३. VM ignores चित् ॥ चिदप्यर्थे Sy.
४. मित्रा D अत्र मित्रशब्देन मित्रस्यैकस्यैव सम्बोधनम् । 'वरुणेळास्वन्त' (RV V 62 6) इत्यत्रेवात्र द्विवचनसूचकस्याकारस्यानाम्नानात् । लोकेषु बहुषु सनिहितेषु एकमेव सम्बोध्य युवयोरिद युष्माकमिदमिति प्रयुञ्जते Sy
५ युवयोर्मध्ये त्व च Sy
६. तनूनामिति तृतीयार्थे षष्ठी । तनुभि स्तुतिभि अस्तुत इति सम्बन्ध. । तनूनामल्पमतीनामस्माकम् । तनूनामित्येतद् व्यवहितमप्युत्तरत्र वा योज्यम् Sy
७ को नु Sy
८ स्तुतिमृ० P अस्तुत । सर्वैरस्तूयमान कोऽस्ति । उभावपि स्तुत्यावित्यर्थ· Sy
९. ०भि D
१०. तत् तस्मात् यस्मात्सर्वे स्तुवन्ति तस्मात् Sy
११. ततग P तदग D
१२. अत्रिगोत्रेभ्योऽस्मभ्यम् Sy
१३. ०ति P
१४. सोष्वभि० P सोष्ट्वाभि० D
१५. अभिगच्छति Sy
१६. VM ignores नु and the repeated words as आ । ईषते । मति ॥ एषते आदरार्थं पुनर्वचनम् Sy

Ms D puts the figure ॥ ६७ ॥ here to indicate the end of the sixty-seventh hymn No such number is given in P.

१७ 'प्र वो मित्राय' इति पञ्चर्चं द्वादश सूक्तमात्रेयस्य यजतस्यार्षं गायत्र मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते 'प्र वो गायत्रम्' (KSA. 28.68 p 21) इति । अग्निष्टोमे प्रात सवने मैत्रावरुणशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'प्र वो मित्राय प्र मित्रयोर्वरुणयो' (ASS.5 10) इति । अभिप्लवषडहे पृष्ठचषडहे च स्तोमनिमित्तावापार्थमिदमादीनि द्वितीयवर्जितानि चत्वारि सूक्तानि । तथैव सूत्रितम्—'प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (ASS 7.5) इति Sy
१८. हे मदीया ऋत्विज ! Sy
१९. ०त P, D स्तुतिं कुरुत । स्तुत्या स्तुवतेत्येतत् पाक पचतीतिवत् Sy
२०. मित्राय वरुणाय च Sy
२१. व्याप्तया Sy
२२. स्तुत्या Sy
२३ महान्तौ P प्रभूतबलौ युवाम् Sy
२४ अतिप्रशस्तम् । स्तुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः । अथवा महत् प्रभूतमृत स्तोत्र शृणुतमिति शेष' Sy.
२५. यज्ञम् Sy
२६ VM. ignores व. ॥ वः यूयमित्यर्थ. Sy

सम्राजा या घृतयोनी मित्रश्चोभा वरुणश्च । देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २ ॥

सम्राजा । सम्राजौ । यौ । उदकस्थानौ । मित्र । च । वरुण । च । उभौ । देवौ । देवषु ।
प्रशस्तावुत्तरस्य सम्बन्ध ।

ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य । महि वां क्षत्रं देवेषु ॥ ३ ॥

ता न शक्तम् । तौ । अस्मभ्यम् । दत्तम् । पार्थिवम् । रयिम् । दिव्य च । महान्तम् । महद्
हि । युवयो । देवानां मध्य । धनम् ।

ऋतमृतेन सपन्तेषिरं दक्षमाशाते । अद्रुहा देवौ वर्धेते ॥ ४ ॥

ऋतमृतेन । यज्ञम् । यज्ञनानुस्यूतम् । स्पृशन्तौ । एषणशीलम् । यज्ञम् । आशात । अद्रोग्धारौ ।
वर्धयत स्तोतॄन् ।

वृष्टिद्यावा रीत्यापेषस्पती दानुमत्याः । बृहन्तं गर्तमाशाते ॥ ५ ॥

वृष्टिद्यावा । वृष्टिमती ययोर्द्यौर्भवति । क्षितजला च पृथिवी तौ तथाक्ताविति वाजसनयक उक्तम् ।
अन्नस्य । दानवत्या प्रजाया । महान्तम् । रथम् । आशाते ।

---

१ सवस्य स्वामिनौ Sy
२ उदकस्योत्पादकौ Sy
३ ०न्ना D
४ परस्परापेक्षया चशब्द Sy
५ द्योतमानौ Sy
६ देवषु मध्ये Sy
७ प्रकर्षेण स्तुत्यौ । तौ गायतेति पूर्वत्रान्वय Sy
८ तौ देवौ Sy ९ अस्मदर्थम् Sy
१० समर्थौ भवतम् । दातुमिति शेष Sy
११ पृथिवीसम्बद्धस्य Sy
१२ पाल्नीयं (वरणीयं) रयि P धनस्य Sy
१३ दिवि भवस्य च Sy १४ महत Sy
१५ पूज्यम् Sy १६ हे देवौ I Sy
१७ देवेषु प्रसिद्धं स्तुम इति शेष Sy
१८ बलम् Sy १९ उदकेन निमित्तेन Sy
२० अनुसूतं P अनुस्सूतं D
२१ एक्षण० P D एषणवन्तम् Sy
२२ वर्धं प्रवृद्धं यजमानं हविर्वा Sy
२३ व्याप्नुत Sy २४ प्रवृद्धौ भवत Sy
२५ VM ignores देवौ ॥ मित्रावरुणौ युवाम् Sy २६ ०ष्टिद्याव P
२७ ०मत P D वृष्ट्यर्थया द्यौ स्तुतिययोस्तौ वृष्टिद्यावा । अथवा वृष्टिवर्षिका द्यौरन्तरिक्षं याभ्यां तौ तादृशौ Sy २८ ययो द्यौ D
२९ रीत्यापा । 'री गतिरेषणयो' । रीति प्राप्ति तत्र आपा प्राप्ति अभिमतप्राप्तिययोस्तौ तादृशौ Sy ३० धनस्यस्या P धनवत्या D दातुमुचिताया इत्यर्थ । एतद्विड्विशेषणम् Sy
३१ महतं P, D
३२ व्याप्नुत । अधितिष्ठतो यागार्थम् Sy
३३ VM ignores पती ॥ पती स्वामिनौ । वृष्टिप्रदत्वात् स्वामित्वम् Sy

Ms D puts the figure ॥६८॥ here to indicate the end of the sixty-eighth hymn. No such number is given in P

V 69

त्री रो॑च॒ना व॑रुण॒ त्रीँरु॒त द्यून्त्रीणि॑ मित्र धारयथो॒ रजां॑सि ।
वा॒वृ॒धा॒नाव॒मतिं॑ क्ष॒त्रिय॒स्यानु॑ व्र॒तं रक्ष॑माणावजु॒र्यम् ॥ १ ॥

[१]त्री[२] रोचना ॥ उरुचक्रि[३] ॥ रोचयन्तीति लोका रोचनान्युच्यन्ते[४][५]। द्योतनाद्[६] द्याव[७] । रजनाद्[८] रजासि[९]। त्रीन् । लोकान्[१०] । धारयथ इत्यर्थ । वर्धयन्तौ[११] । वल[१२] मम । क्षत्रियस्य[१३] । अमिरभिभवकर्मा[१४]। कर्मणि[१५] । रक्षमाणौ । शत्रून् जरयितुमशक्यम्[१६] ।[१७]

इरा॑वतीर्वरुण धे॒नवो॑ वां॒ मधु॑मद्वां॒ सिन्ध॑वो मित्र दुह्रे ।
त्रय॑स्तस्थुर्वृष॒भास॑स्तिसृ॒णां धि॒षणा॑नां रेतो॒धा वि द्यु॒मन्तः॑ ॥ २ ॥

इरावती[१८]। अन्नवत्यो[१९] हि । वरुण । युवयो[२०] । धेनव[२१] ।[२२]तदेवाह—मधूदकम्[२३] । युवयो स्वभूता । सिन्धव[२४] । क्षरन्ति[२५]। त्रय[२६] । ऋषभा[२७] अग्निवायुसूर्या । तिसृणाम्[२८]। धिषणाना[२९] धारका लोका धिषणा उक्ता ।

---

१. 'त्री रोचना' इति चतुर्ऋचं त्रयोदश सूक्तम् । उरुचक्रिर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्द. । मित्रावरुणौ देवता । अनुक्रम्यते च—'त्री रोचना चतुष्कमुरुचक्रि' (KSA 28 69 p 21) इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy

२. त्रि P श्री D

३. ०क्री॰ P

४. रोचना रोचनानि द्युलोकान् धारयथ इति सम्बन्ध. Sy

५. लोचनन्यच्यते P

६. ०ना P , D

७. द्यून् द्योतमानानन्तरिक्षलोकान् Sy

८. ऋजा० P

९. रजासि भूलोकान् Sy

१०. त्रिलोकं P

११. वर्धमानौ Sy

१२ बल P रूपम् Sy अमतिरिति रूपनाम Ngh 3 7

१३ क्षत्र वलम् । तद्वत इन्द्रस्य । यद्वा क्षत्रिय-जातीयस्य यजमानस्य Sy

१४. मिर० P This passage should immediately follow बलं मम and precede क्षत्रियस्य ।

१५ कर्म च Sy

१६. अजीर्णमविरत वा Sy

१७. VM ignores वरुण । त्रीन् । उत । त्रीणि and मित्र ॥ हे वरुण ! अपि च हे मित्र ! युवाम् । उत अपि च Sy

१८. ०ती P , D

१९. ०त्यौ D इरा क्षीरलक्षणा । तद्वत्यो भवन्ति Sy

२०. युवयोराज्ञया Sy

२१. गाव Sy

२२ ०स्तेदे० D

२३ मधुररसमुदकम् Sy

२४ Omitted by P स्यन्दनशीला मेघा नद्यो वा Sy

२५. दुहन्ति Sy

२६. त्रिसख्याका Sy

२७. वर्षितारः Sy

२८. ०सृ० P , D त्रिसख्याकानाम् Sy

२९. स्थानाना पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानां स्वामिन. सन्तः Sy

वासां रेतसो निधातार:, अग्नि: पृथिव्या गर्भं दधाति वायुरन्तरिक्षस्यादित्यो दिव । दीप्तिमन्तः ।

प्रातर्देवीमदितिं जोहवीमि मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।
राये मित्रावरुणा सर्वतातेळे तोकाय तनयाय शं योः ॥ ३ ॥

प्रातर्देवीम् । मित्रावरुणसाहचर्याददितेराह्वानम् । धनार्थम् । हे मित्रावरुणौ ! यजे । पुत्राय । तत्पुत्राय । शं च । योश्च । याम । शिष्टं स्पष्टमिति ।

या धर्तारा रजसो रोचनस्योतादित्या दिव्या पार्थिवस्य ।
न वां देवा अमृता आ मिनन्ति व्रतानि मित्रावरुणा ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

या धर्तारा । यौ । धर्तारौ । दीप्तस्य । लोकस्य । अपि च । आदित्यौ । दिवि भवौ । पार्थिवस्य लोकस्य भर्तारौ । न । युवयो । देवा । व्रतानि । हिंसन्ति । अमृता । मित्रावरुणौ ! स्थिराणि वर्धादीनि ।

---

१ उत्तारा सा P उक्तासां D
२ रेयसो P D उदकस्य धारका Sy
३ ०भिव्यां D
४ ०न्ते D अग्निवाय्वादित्या Sy
५ VM ignores मित्र । वि and तस्थु ॥ हे मित्र ! विविधं प्रत्येकम् । तिष्ठन्ति । युवयोरनुग्रहात् अयोऽपि देवास्त्रिषु स्थानेषु वर्तन्त इत्यर्थ Sy
६ ०तदे० P
७ अहमुषि Sy
८ मित्रवरुणसहचर्यादिह० P ०र्यादितिते० D
९ धनप्राप्तये Sy
१० पुत्राम् Sy　　११ ०त्रा D
१२ अरिष्टशमनाय Sy
१३ सुखस्य मिश्रणाय चोळे इति Sy
१४ यामि is suggested for याम ॥ स्तौमि Sy Cf Ngh 3 19 यामि इति याच्ञाकर्मा ।
१५ By शिष्टं VM means प्रात । देवीम् । अदितिम् । जोहवीमि । मध्यन्दिने । उदिता and सूर्यस्य ॥ प्रात प्रात:काले । अदितिम् अदखनीयां देवानां जननीम् देवीं द्योतमानां जोहवीमि आह्वयामि । तथा मध्यन्दिने सूर्यस्य । उदिता उदितौ तत्समृद्धिकाले माध्यन्दिने सवने जोहवीमि Sy
१६ रोचमानस्य Sy
१७ लोकस्य स्वर्गाख्यस्येत्यर्थ Sy
१८ अदिते पुत्रौ Sy
१९ दिवि भवौ is omitted by P तौ युवामीळ इति पूर्वत्र सम्बन्ध Sy
२० ०रो P पार्थिवस्य रजस यौ धर्तारौ Sy
२१ अन्ये इन्द्रादय Sy
२२ धृता० D कर्माणि Sy
२३ (न) हिंसन्ति यतो ध्रुवाण्यत इत्यभिप्राय Sy
२४ मात्रा P मित्रा D अमरणधर्माणोऽपि Sy
२५ Ms D puts the figure ॥६९॥ here to indicate the end of the sixty-ninth hymn No such number is given in P

V 70

पुरूरुणा चिद्ध्यस्त्यवो नूनं वां वरुण । मित्र वंसि वां सुमतिम् ॥ १ ॥

पुरूरुणा[1] । पुरुणोरुत्वेनात्यन्तव्याप्त्या[2] लक्षितम्[3] । पालनम् । युवयो[4] । हि[5] । अस्ति । तथा सति भजेयाहम्[6] । युवयो[7] । सुमतिम्[8] ।[9]

ता वां सम्यगद्रुह्वाणेषमश्याम धायसे । वयं ते रुद्रा स्याम ॥ २ ॥

ता वाम्[10] । तौ[11] । वाम्[12] । भर्तुम्[13] । हे अद्रोग्धारौ । अन्नम्[14] । प्राप्नुयाम । हे स्तुत्यौ[15] । ते[16] । वयम् । युवयो परिचारका समृद्धा[17] भवेम ।[18]

पातं नो रुद्रा पायुभिरुत त्रायेथां सुत्रात्रा । तुर्याम दस्यून्तनूभिः ॥ ३ ॥

पातम् । रक्षतम् । अस्मान् । स्तुत्यौ[19] । रक्षणै[20] । अपि च । रक्षतमस्मान्[21] । शोभनेन त्राणेन । तरेम[22] । शत्रून् । अङ्गै[23] ।

१. 'पुरूरुणा' इति चतुर्ऋचं चतुर्दश सूक्तमुरुचक्रेरार्षं गायत्रं मैत्रावरुणम् । 'पुरूरुणा गायत्र तु' (KSA.28 70 p 21) इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयो. प्रात सवने आवापार्थत्वेनेदमपि सूक्त पूर्वसूक्तेन सह । 'प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (ĀSS 7 5) इति ह्युक्तम् । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रात सवने मैत्रावरुणशस्त्रे आद्यस्तृच. षडहस्तोत्रियसञ्ज्ञक । सूत्रितञ्च 'पुरूरुणा चिद्ध्यस्ति प्रति वा सूर उदिते' (ĀSS 7 2.) इति Sy
२. हे मित्रावरुणौ । Sy
३. पुरूरुणा । अत्र सो. 'सुपा सुलुक्०' इत्याकार । पुरोरपि बहु उरु बहुतरम् । अथवा पुरु च तदुरु च पुरूरु । अत्यन्तमुरुतरमित्यर्थ. तादृक् Sy
४. रक्षणम् Sy
५. हि प्रसिद्धौ Sy
६. सम्भजेय । यस्मादवोऽस्ति तस्माद्वसीति भाव. Sy
७. युवतया P
८. अनुग्रहबुद्धिम् Sy
९. VM ignores चित् । नूनम् । वरुण and मित्र ॥ चिदिति पूरण । नून निश्चयेन । हे वरुण । हे मित्र । युवयो. Sy
१०. वा P
११. प्रसिद्धौ Sy
१२ युवाम् Sy
१३ धायसे पानाय भोजनाय Sy
१४ स्तोतारो वयम् इषम् अन्नम् Sy
१५ हे रुद्रा । दु.खात् द्रावयितारौ । रुदद्भिर्द्रवणीयौ । वा Sy
१६ स्तोतार Sy
१७. सम्राडा P स्याम भवेम । समृद्धा इति शेष. । युवाभ्या स्वभूता वा स्याम Sy
१८ VM ignores सम्यक् ॥ सम्यक् स्तुम इति शेष Sy
१९. स्तुत्येन D हे उक्तरूपौ । देवौ । युवाम् Sy
२०. ०णौ P
२१. पालयेथाम् । इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारभेदेन भेद । स्तोत्रादिवैकल्यात् शत्रोर्वा त्रायेथामभिमतप्रापणेन रक्षतमित्यर्थ Sy
२२. हिंस्याम तरेम वा Sy
२३. वय च पुत्रादिभि. सहिताः स्वीयैरङ्गैर्वा Sy

मा कस्याद्भुतक्रतू यक्षं भुजेमा तनूभिः । मा शेषसा मा तनसा ॥ ४ ॥

मा कस्य[1] । मा । कस्यचिदन्यस्य[2] । हे आदचयकर्माणौ । विद्धि[3] याज्ञया ? भुजम[5] शारीरैः[6] । मा च । पुत्रेण[7] । मा च[8] । तत्पुत्रेणात्माथ सन्तानार्थं[10] वा[11] परं न याचमहि[12] ।

V 71

आ नो गन्त रिशादसा वरुण मित्र बर्हणा । उपेम चारुमध्वरम् ॥ १ ॥

आ[13] नः[14] । आगच्छतम्[15] । अस्मान्[15] । हे रिशतामसितारौ[16] मित्रावरुणौ[17] । बृहमा[18] । यज्ञं[19] च । उपा गच्छतम् । कल्याणम्[20] । अस्माकं यज्ञमुपागच्छतमिति वा[21] ।

विश्वस्य हि प्रचेतसा वरुण मित्र राजथः । ईशाना पिप्यत धियः ॥ २ ॥

विश्वस्य । सर्वस्य । एव जगत[24] । प्रवृद्धज्ञानौ[25] । मित्रावरुणौ[26] । राजमस्तयाविधौ[27] । आप्यायमयतम्[28] । कर्माणि[29] ।[30]

---

१ Omitted by P

२ अन्यस्य कस्यचन Sy

३ विद्धि P

४ यज्ञया P यक्षं पूजितं धनम् Sy

५ तुजेम P, D मा भुञ्जीमहि Sy

६ अस्मदीयैरवयवैः । युवयोरनुग्रहात् समृद्धा वय मन्ययाचितधनेन शरीरपोषं न कुर्म इत्यर्थः Sy

७ अपत्येन सहिता मा भुजेम Sy

८ P reads मास्सोमस्तवेनाह्म च for मा च ।

९ पौत्रादिना सहिता मा भुजम । अस्मत्कुले न केऽपि भुञ्जीमहीत्यर्थः Sy

१० सन्तनार्थं सन्तानार्थं D

११ वा P

१२ Ms D puts the figure ॥७०॥ here to indicate the end of the seventieth hymn No such number is given in P

१३ 'आ नो गन्तम्' इति तृचात्मकं पञ्चमवर्गं सूक्तं बाहुवृक्तस्यात्रेयस्यार्षं गायत्रं मैत्रावरुणम् । 'आ नस्तृचं बाहुवृक्त' (KSA 28 71 p 21) इत्यनुक्रमणिका । उक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे प्रथमनु रूपस्तृचः । सूत्रितं च—'आ नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसा' (ĀSS 5 10) इति Sy

१४ उपागच्छतम् Sy

१५ अस्माकम् Sy

१६ शत्रूणां प्रेरकौ युवाम् Sy

१७ हे मित्र ! हे वरुण ! Sy

१८ बृध्मा P, D बहुना परिवृंहणौ निवर्हणौ हन्तारौ शत्रूणाम् Sy

१९ अहिंसकं यतम् Sy

२० वरणीयम् Sy

२१ अस्माकम् seems to be another explanation of नः (अस्मान्) ।

२२ VM ignores इमम् ।

२३ हीति प्रसिद्धौ Sy

२४ ए जत for एव जगत P

२५ प्रकृष्टज्ञानौ युवाम् Sy

२६ हे मित्र ! हे वरुण ! Sy

२७. स्वामिनौ भवथ Sy

२८ प्यापयतं फलैः Sy

२९ अस्मदीयानि कर्माणि Sy

३० VM ignores ईशाना ॥ हे ईशाना ! अस्माकमीश्वरौ युवाम् Sy

उप॑ नः सु॒तमा ग॑तं॒ वरु॑ण॒ मित्र॑ दा॒शुषः॑ । अ॒स्य सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥ ३ ॥

उप[1] नः । उपागच्छतम् । अस्माकम् । अस्य । यजतोऽध्वर्यो[2] । सोम[3] तदेवाह[4]—अस्य सोमस्य पानाय[5] ।

V 72

आ मि॒त्रे वरु॑णे व॒यं गी॒र्भिर्जु॑हुमो अ॒त्रिव॑त् । नि ब॒र्हिषि॑ सद॒तं सोम॑पीतये ॥ १ ॥

आ[6] मित्रे । मित्रे[7] । वरुणे[8] च । वयम्[9] । स्तुतिभि[10] । आह्वान कुर्म[11] । नो यथाऽत्रिराजुहाव[12] । शिष्ट[13] स्पष्टम् ।

व्र॒तेन॑ स्थो ध्रु॒वक्षे॑मा॒ धर्म॑णा या॒तय॑ज्जना ।
नि ब॒र्हिषि॑ सद॒तं सोम॑पीतये ॥ २ ॥

व्रतेन[14] । कर्मणा[15] । भवथ[16] । ध्रुवरक्षणौ[17] । कर्मणैव[18] । निहितशत्रुजनौ[19] चरत[20] ।

---

१. व P
२. जयतो० D हविर्दातुर्मम Sy
३. अभिषुत सोमं प्रति Sy
४. सोन्तदे० D.
५. VM ignores वरुण and मित्र ॥ हे वरुण ! हे मित्र ! युवाम् Sy
Ms D puts the figure ॥७१॥ here to indicate the end of the seventy-first hymn No such number is given in P
६. 'आ मित्रे वरुणे' इति तृचात्मक षोडश सूक्त बाहुवृक्तस्यार्षमौष्णिह मैत्रावरुणम् । 'आ मित्र औष्णिहम्' (KSA 28 72 p 21) इत्यनुक्रमणिका । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽय मैत्रावरुणस्य तृच । सूत्रितञ्च 'आ मित्रे वरुणे वयमश्विनावेह गच्छतम्' (ĀSS 7 10) इति Sy
७. मित्रा P
८. मित्रावरुणयोरर्थाय Sy
९. भय P आत्रेया. Sy
१०. स्तुति. P. स्तुती D मन्त्रै· Sy
११. आजुहुम· Sy
१२. ०त्रीरा० P अस्मद्गोत्रप्रवर्तकोऽत्रिरिव Sy
१३. Omitted by P By शिष्ट VM means नि । बर्हिषि । सदतम् and सोमपीतये ॥ तस्माद्धे मित्रावरुणौ ! सोमपीतये बर्हिषि नि सदत निषीदतम् Sy
१४. हे मित्रावरुणौ ! युवाम् Sy
१५. कर्मणा योगेन Sy
१६. भवेथ. P, D.
१७. ०णे P अविचलितस्थानौ भवथ· Sy
१८. Omitted by P जगद्धारकेण Sy
१९. वहित० P निहत० is suggested for निहित० ॥ यातयन्त. कर्मसु प्रवर्तयन्तो जना ऋत्विजो ययोस्तौ यातयज्जनौ । अथवा यातयन्त शत्रून् हिंसन्तो जना भृत्या ययोस्तौ Sy
२०. चरतौ P चरत D

उत्तरा सिद्धा

मि॒त्रश्च॑ नो॒ वरु॑णश्च जु॒षेतां॑ य॒ज्ञमि॒ष्टये॑ ।
नि ब॒र्हिषि॑ सदतां॒ सोम॑पीतये ॥ २ ॥

[मित्रश्च][1] याग इतीष्टिं[2] ।

V 73

यद॒द्य स्थः प॑रा॒वति॒ यद॑र्वा॒वत्य॑श्विना ।
यद्वा॑ पु॒रू पु॑रुभुजा॒ यद॒न्तरि॑क्ष॒ आ ग॑तम् ॥ १ ॥

[3]यदद्य स्थ[4] ॥ पौरे[5] ॥ यत् । इदानीम्[6] । दूरे[7] । भवथ[8] । यद्वा । अन्तिके[9] । हे पुरुभोजनौ[10] ! विस्तीर्णेऽन्यस्मिन्[11] । वा[12] देशे । यदि वा । अन्तरिक्षे[13] । ततः[14] आगच्छतम्[15] ।

इ॒ह त्या पु॑रु॒भूत॑मा पु॒रू दंसां॑सि॒ बिभ्र॑ता ।
व॒र॒स्या या॒म्यध्रि॑गू हु॒वे तु॒विष्ट॑मा भु॒जे ॥ २ ॥

इह त्या । इह[16] । तौ । बहूनां भावयितारौ[17] । बहूनि[18] । कर्माणि । धारयन्तौ । धनेच्छया[19] । याचामि[20] ।

---

१ The *pratika* is supplied by the Editor. मित्रश्च वरुणश्चोभौ नोऽस्माकम् । यज्ञम् । इष्टयेऽभीष्टाय जुषेतां सेवेताम् । आगत्य च बर्हिषि नि सदतां निषीदतां सोमपानाय Sy

२ इति ष्टि P
Ms D puts the figure ॥७२॥ here to indicate the end of the seventy-second hymn No such number is given in P

३ षष्ठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'यदद्य स्थ' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तमात्रेयस्य पौरनाम्न आर्षमानुष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रान्तञ्च 'यदद्य दश पौर आश्विनं तदानुष्टुभं तु' (KSA 28 73 p 21) इति । 'तत्' इत्युक्तत्वादिदमादीनि षट् सूक्तान्याश्विनानि । 'आनुष्टुभं तु' इति तुशब्दादिदमुत्तरं च द्वे आनुष्टुभे । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते । 'यदद्य स्थ इति सूक्ते' (ASS 4.15) इति सूत्रितम् Sy

४ स्थ D

५ ०र P

६ यदि Sy

७ अस्मिन् काले Sy

८ अत्यन्त दूरदेशे द्युलोके Sy

९ भवथ अवति गन्तुं शक्ये प्रदेशेऽन्तिके स्थः Sy

१० हे बहुषु यज्ञेषु भोक्तारौ ! अधिकं रक्षितारौ ! वा Sy

११ बहुप्रदेशेषु स्थः Sy

१२ अथवा Sy

१३ अन्तरिक्षे स्थः Sy

१४ त P तस्मात्सर्वस्मादद्य Sy

१५ VM ignores अश्विना ।

१६ अस्मिन् यज्ञे Sy

१७ पुरूणां बहूनां यजमानानां भावयितृतमौ Sy

१८ पुरूणि Sy

१९ वरणीयौ Sy

२० उपागच्छामि Sy

अयुतगमनौ[1] । ह्वयामि[2] । वहुतमौ[3] । भोगाय[4] ।

ईर्मान्यद्वपुषे वपुश्चक्रं रथस्य येमथुः ।
पर्यन्या नाहुषा युगा मह्ना रजांसि दीयथः ॥ ३ ॥

ईर्मान्यत्[5] । समितम्[6] । अन्यत्[7] । उदकार्थम्[8] । उप्यमानम् । रथस्य[9] । चक्रम् । अश्विनौ ! येमथु[10] ।
परिगच्छथ[11] । अन्येन[12] । महता[13] । अहोरात्राणि[14] । लोकांश्च[15], द्विकर्मको वा लोकेष्विति[16] ।

तदू षु वामेना कृतं विश्वा यद्वामनु ष्टवे ।
नाना जातावरेपसा समस्मे बन्धुमेयथुः ॥ ४ ॥

तदू[17] षु । तत् । सुष्ठु । एतत्[18] । युवयो[19] । कर्म[20] । व्याप्तौ[21] । यत्[22] । वाम्[23] । अहमनु स्तौमि[24] । पृथक्[25] ।
उत्पन्नौ[26] । अपापौ[27] । अस्मासु[28] । धनम्[29] । सङ्गमयथ[30][31] ।

---

१. अधुत० P. अन्यैरधृतगमनकर्माणौ Sy
२. आह्वयामि Sy.
३. प्रभूततमौ Sy
४. भोगाय पालनाय वा Sy
५. ईर्म्मा० D.
६. हे अश्विनौ ! युवाम् Sy
७. समीतम् P. ईर्मा । अतः ईर्मा इति रूपम् । गन्तर्यादित्ये Sy
८. अव्यमान P तस्य शोभायै Sy
९. रथस्य युष्मदीयस्य Sy.
१० येमधु D. नियमितवन्तौ स्थ. Sy
११ ०च्छत' D. परिगच्छथ' । 'न्यर्घ्न्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः' (RV I 30 19.) इत्युक्तम् Sy
१२. चक्रेण Sy
१३. महत्त्वेन स्वसामर्थ्येन Sy
१४ युगा युगोपलक्षितान् कालान् प्रातरादिसवनान-होरात्रादिकालान् वा Sy
१५. कोयाश्च P.
१६. VM. ignores नाहुषा ॥ नहुषा मनुष्याः । तेषाम् Sy.
१७. कदुष P. कदुषु D.
१८. अनेन पौरेण Sy.
१९. युवाभ्याम् Sy.
२०. कृतं सम्पादित भवतु Sy.
२१. हे व्याप्तौ ! Sy.
२२. येन स्तोत्रेण Sy.
२३. युवाम् Sy.
२४. अहस्तौमि P. अनुस्तुवे Sy.
२५. पृथगेव Sy
२६. समृद्धौ Sy
२७. ०न्ना च पा० D
२८. अस्मभ्यम् Sy.
२९. अन्नं धन वा Sy.
३०. सहग० D सम्यक् गमयथः । सम्यक् प्रयच्छतमित्यर्थः Sy.
३१ VM ignores उ and आ ॥ उ इति पूरण. Sy.

आ यद्वां सूर्या रथं तिष्ठद्रघुष्यदं सदा ।
परि वामरुषा वयो घृणा वरन्त आतपः ॥ ५ ॥

आ यद्वाम्[1] ।[2] आतिष्ठत्[3] । यदा । युवयो । सूर्यस्य[4] दुहिता । रथम् । सर्वदा । शीघ्र गम्यन्तम्[5] । तदा[6] वाम् । पर्यवृण्वन्[7] । आरोचमाना । गन्तारो रश्मय[8] छन्वासि[9] वा[10] । दीप्त्या[11] । तापयितार[12] ।

युवोरत्रिश्चिकेतति नरा सुम्नेन चेतसा ।
घर्मं यद्वामरेपसं नासत्यास्ना भुरण्यति ॥ ६ ॥

युवो । युवाम्[13] । अत्रि[14] । जानाति[15] । हे नरौ[16] । सुखयुक्तेन[17] । चेतसा[18] । यदा[19] । अग्निम्[20] । अरेपस[21] गतौष्ण्यम्[22] । हे नासत्यौ । आस्येन[23] । भुरण्यति बिभर्ति[24] । आस्यमुखकम्[25] । अश्विभ्यामस्तमिति[26] ।

उग्रो वां ककुहो ययिः शृण्वे यामेषु सन्तनिः ।
यद्वां दंसोभिरश्विनात्रिर्नराववर्तति ॥ ७ ॥

उग्र । उद्गूर्ण[27] । युवयो । महान्[28] । रथ[29] । श्रूयते । गमनेषु[30] । सन्तन्यमान[31] । यदा[32] । वाम्[33] ।

---

१ यद्वा P
२ हे अश्विनौ ! Sy
३ आस्थितवती Sy
४ युवयो पत्नी Sy
५ ०न्त P, D शीघ्रगम् Sy
६ वा D
७. परितो वृण्वन्ति Sy
८. वयः अश्वा Sy
९ ०सी D
१० वाम् P
११ दीप्त्या P दीप्ता Sy
१२ आतपना शत्रूणाम् । अथवा आतप इति विशे ष्यम् । वयो गन्तार वक्तलक्षणा आतप सर्व तत्तापयित्र्यो दीप्तय परिवरन्ते Sy.
१३ युवयो । युवामित्यर्थ Sy
१४ अस्मत्पिता ऋषि Sy
१५ जानाति स्तुतवानित्यर्थ । सति दुःखे सुखम पेक्षते Sy
१६ हे नेतारावश्विनौ ! Sy
१७. ०क्तौ P सुखेनाग्निदाहोपशमरूपेण हेतुना Sy
१८ आदरयुक्तेन मनसा Sy
१९ दुःखस्य कः प्रसङ्ग ? इत्यत आह यस्मात् Sy
२० दीप्तं महान्तमग्निम् Sy
२१ अरेपसं P, D असुर स्ववाहाय प्रक्षिप्तम् अरेपसम् अपाप सुखकरम् Sy
२२ ०ष्ण्या P
२३ आस्येन तन्निष्पन्नेन स्तोत्रेण Sy
२४ प्राप्तवान् । भुरण्यतिर्गतिकर्मा । अग्नेरन्ने सकाशात् रक्षणम् 'हिमेनाग्निं घ्रंसम्' (RV I 116 8) 'युवमृबीसमुत तप्तमत्रये' (RV X 39 9) इत्यादिभि स्पष्टं प्रदर्शि तम् Sy २५ ०ति P
२६ The passage आस्यमुखकम् should immediately follow आस्येन and precede भुरण्यति ।
२७ उद्गूर्णबल Sy
२८ उच्छ्रितो महान् Sy २९ गन्ता Sy
३० गमनेषु यज्ञेषु वा Sy
३१ सततं गच्छन् रथ Sy
३२ यस्मात् Sy ३३ युवाम् Sy

कर्मभि । हे अश्विनौ[1] अत्रि । आवर्तयति[2] स्म ।[3]

मध्वं ऊ षु मंधूयुवा रुद्रा सिषंक्ति पिप्युषी ।
यत्संमुद्राति पर्षथः पक्वाः पृक्षो भरन्त वाम् ॥ ८ ॥

मध्वः[4] । हे सोमेच्छौ[5] स्तुत्यौ[6] वाम्[7] । सोमस्य धारा[8] । सेवते । प्याययन्ती[9] । यदा युवाम् । अन्तरिक्षम्[10] । अभिगच्छथ[11] । तदानी पक्वानि[12] । अन्नानि[13] । वाम् । ददति[14] ।[15]

सत्यमिद्वा उं अश्विना युवामांहुर्मयोभुवां ।
ता यामंन्यामहूतमा यामन्ना मृळयत्तमा ॥ ९ ॥

सत्यम् । सत्यम् । एव । हे अश्विनौ[16] युवाम् । आहु । सुखस्य भावयितारौ । गमने[17] । अतिशयेन[18] गमनार्थं स्तोतृभिर्ह्वातिव्यौ[19] भवथ । एव सुखयितृतमौ[20] च ।[21]

इमा ब्रह्मांणि वर्धनाश्विभ्यां सन्तु शंतमा ।
या तक्षाम रथाँइवावोचाम बृहन्नमः ॥ १० ॥

इमा ब्रह्माणि[22] । इमानि[23] । स्तोत्राणि[24] । वर्धनानि[25] । अश्विभ्याम् । सन्तु । सुखतमानि । यानि ।

---

१. अस्मत्पिता Sy
२. आवर्तयति Sy
३. VM ignores नरा ॥ हे नरा ! नेतारौ ! Sy
४. ०ध्व D
५ ०च्छD , P हे मधुरस्य सोमादेर्मिश्रयितारौ ! Sy.
६. न्तुत्यौ P. रुत् स्तुति । तया द्रवणीयौ रुद्रपुत्रौ वा Sy
७. वा P
८. मधुररसेन Sy.
९ ०यन्ति P प्याययन्ती स्तुतिरस्मत्कृता Sy
१०. समुद्द्रवणसाधनान्यन्तरिक्षाणि Sy
११. अतिपारयथ । यज्ञं प्राप्नुथ इत्यर्थ Sy
१२. पक्वा. Sy
१३. अन्नानि हविर्लक्षणानि Sy.
१४. भ्रियन्ते यजमानै Sy.
१५. VM ignores उ and सु ॥ सुष्ठु Sy.
१६. आहु. पुराविदः Sy
१७. अस्मद्यज्ञेऽस्मदर्थागमने वा Sy
१८. P. and D repeat the word अतिशयेन ।
१९. ०भिह्वा० D गमनार्थं भृशमाह्वातव्यौ भवतमिति शेष. Sy
२०. अतिशयेन सुखयितारौ भवतम् Sy
२१. VM ignores वै । उ । ता । यामन् and आ ॥ वै इति पूरणः । ता तौ सुखकरत्वेन प्रसिद्धौ युवाम् । यामन् यज्ञे । आकारश्चार्थे Sy
२२. अथ स्तुतिं निगमयति Sy
२३ इमानि इदानीं कृतानि Sy
२४. परिवृढानि स्तोत्राणि Sy.
२५. समर्धकानि Sy

कृतवन्तौ वयम्[१]। रथानिव[२]। अबोचाम[३]। आभ्यां महान्तम्[४]। नमस्कारं स्तुतिं वा[५]।[६]

V 74

कूष्ठो देवावश्विनाद्या दिवो मनावसू।
तच्छ्रवथो वृषण्वसू अत्रिर्वामा विवासति ॥ १ ॥

[७]कूष्ठः। क्व स्थितौ[८]। देवौ। अश्विनौ। अद्य[९]। दिवः[१०]। आ वर्तयति[११] ? हे पूजनीयधनौ[१२]! तत्[१३]।
शृणुतम्[१४]। हे वृध्यमाणधनौ[१५]! अयमत्रिकुलजातः[१६]। वाम्। परिचरति[१७] स्तोत्रेण तत्स्तोत्रैरिति[१८]।[१९]

कुह त्या कुह नु श्रुता दिवि देवा नासत्या।
कस्मिन्ना यतथो जने को वां नदीनां सचा ॥ २ ॥

कुह त्या। कस्मिन्। दीप्ते[२०] लोके। तौ। नासत्यौ[२१] भवतः[२२]। कस्मिन्[२३]। वा[२४]। विश्रुतौ[२५]। कस्मिन्[२६]

१ कृतवन्तौ० is suggested for कृतवन्तौ ॥ सम्पादयाम Sy
२ रथा इव P राधा इव D रथानिव शिल्पी तद्रसकाम तानि सन्तु Sy
३ अबाचाम P
४ वयं प्रभूतं प्रभूतफलप्रदम् Sy
५ नमस्कारोक्तिम् Sy
६ Ms D puts the figure ॥७३॥ here to indicate the end of the seventy-third hymn No such number is given in P
७ 'कूष्ठः' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं पौरस्त्यम्। 'कूष्ठ' (KSA 28 74.p 21) इत्यनुक्रमणिका। पूर्वेण तुल्यत्वात्—इदमप्यानुष्टुभम्। 'आश्विनं तत्' (KSA 28 73 p 21) इति पूर्वोक्तत्वात्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः Sy
८ ०तो P, D कूष्ठः—व्यत्ययेनैकवचनम्। कौ भूमौ तिष्ठन्तौ सन्तौ। अथवा कू इत्यस्य निपातस्य स्थ इत्याख्यातेन 'सह' इति योगविभागात् समासः। ऐकस्वर्यं चाव्ययेतुसमयप्राप्तम्। 'भराइव' (RV V 58 5) इत्यत्र पर्यवशाश्च। 'कूचिज्जायते' (RV X 4.5) 'कूचित्सन्तम्' (RV X 93 11) इत्यादिष्वत्रापि द्रष्टव्यम्। क्व स्थितौ भवथः Sy
९ यत्र P अस्मिन् यागदिने Sy
१० द्युलोकादागत्य Sy
११ आ वर्तयति seems to be unnecessary
१२ हे स्तुतिधनौ! Sy
१३ स्तोत्रम् Sy
१४ शृणुथः Sy
१५ हे वचकधनौ! Sy
१६ अत्रेः पुत्रः Sy
१७. अत्रिर्युवां स्तौति तं शृणुथ इत्यर्थः Sy
१८ स्तोत्रं should immediately follow तत् and precede शृणुतम्।
१९ VM ignores आ ॥ आ सचतः Sy
२० द्युलोके निवसत इति शेषः Sy
२१ अश्विनौ Sy
२२ तिष्ठतः Sy
२३ कुत्र Sy
२४ वा seems to be the explanation of नु ॥ अथ Sy
२५ ०तो P श्रुतौ Sy
२६ Omitted by P, D अथ प्रत्यक्षकृतः, हे देवौ! युवां कस्मिन् Sy

वा । जने[1] । आगच्छथ । कश्च[2] । युवयो । स्तुतीनाम् । सेविता[3] । स्तुतयो[4] नद्य[5] ।

कं या॑थः॒ कं ह॑ गच्छथः॒ कमच्छा॑ युञ्जाथे॒ रथ॑म् ।
कस्य॒ ब्रह्मा॑णि रण्यथो व॒यं वा॑मुश्मसी॒ष्टये॑ ॥ ३ ॥

कं याथः[6] । कम् । प्राप्नुथ[7] । कम् । च[8] प्राप्तुम्[9] । गच्छथ[10] । क च । अभिगन्तुम्[11] । युञ्जाथे[12] । रथम्[13] । कस्य वा ब्रह्माणि[14] । कामयेते[15] । वयमिदानीम् । वाम्[16] । कामयामहे[17] । यज्ञार्थम्[18] ।

पौ॒रं चि॒द्ध्युंद॒प्रुतं॒ पौर॑ पौ॒राय॒ जिन्व॑थः ।
यदीं॑ गृभी॒तता॑तये सिं॒हमि॑व द्रु॒हस्प॒दे ॥ ४ ॥

पौरम् । पौरो मेघ[19] पूरणात् तम् । उदप्रुतम्[20] । पौरेत्यामन्त्रित[21] वाक्येनान्वितमित्युक्तम् । पौरनाम्ने[22] मह्यमुदकेन । पूरयथ[23] । यदि[24] । एनमनुदके देशे[25] । शत्रो[26] । स्थाने[27] । सिंहमिव लीनम्[28] । युद्धार्थं[29] प्रापयथ[30] ।

---

१. यजमाने Sy
२. स्तोता Sy.
३. सहायः स्यात् Sy.
४. वो P, D. The passage स्तुतयो नद्य· should immediately follow स्तुतीनाम् and precede सेविता। Cf Ngh 3 16 नद इति स्तोतृनाम and also cf N.5 2 ऋषिर्नदो भवति । नदते. स्तुतिकर्मण. ।
५. VM ignores देवा ।
६. हे अश्विनौ ! युवाम् Sy
७. कं यजमान यज्ञं वा प्रति Sy
८. अध्वानमुल्लङ्घ्य याथ. Sy
९. प्राप्नु P च seems to be the explanation of ह ॥ ह क च प्रति Sy
१०. ०च्छत· P, D गत्वा च केन सह सङ्गतौ भवथः Sy
११. अभिप्राप्तुम् Sy
१२. योजयथ. Sy
१३. रथम् अश्वैः Sy
१४. परिवृढानि स्तोत्राणि Sy
१५. कामयते P. कामयेथे is suggested for कामयेते ॥ रमेथे Sy
१६. वा P. युवाम् Sy
१७. कामयामहे । तस्मात् कस्यचन याग प्रति न गन्तव्यमित्यर्थः Sy.
१८. गमनायैषणाय वा Sy
१९. मेघ P पौरेण वृष्टचर्थं प्रार्थ्यमानत्वेन सम्बन्धात् मेघोऽपि पौरः। तम् Sy
२० उदकप्लावक मेघम् Sy
२१. हे पौर ! इदमश्विनो. सम्बोधनम्। पौरेण स्तुत्यत्वेन सम्बन्धात्। अश्विनावपि पौरौ। उभयो छान्दसमेकवचनम्। हे पौरसम्बन्धिनावश्विनौ ! युवाम् Sy
२२. पौराय ऋषये मह्यम् Sy
२३. प्रेरयथः Sy
२४. यौ युवाम् Sy
२५. मेघ प्रति गच्छथ· Sy
२६. द्रोहस्य Sy
२७. अरण्यदेशे Sy
२८. गर्जन्तं प्रबलं सिंह यथा बलाच् च्यावयन्ति शूरास्तद्वत् जिन्वथ इति Sy
२९. लिनं P
३०. प्र० P.

सङ्गृहीतं[1] मनं त्रायते यत्र[2] भटेभ्यस्तत्रेति[3] ।

प्र च्यवा॑नाज्जुजु॒रुषो॑ व॒व्रिमत्कं॒ न मु॑ञ्चथ ।
युवा॒ यदी॑ कृ॒थः पुन॒रा काम॑मृण्वे व॒ध्वः॑ ॥ ५ ॥

प्र च्यवानात्[4] । प्रमुञ्चथ[5] । वीप्ता[6] । च्यवनात्[7] । जराम्[8] । कवचम्[9] । इव कामान्ते[10] । यथाऽयं च्यवानः[11] । पुनः । युवा[12] । भवद्भ्यां कृथः[13], औणादिकस्यप्रत्ययः । अनन्तरं[14] स[15] युवतीः यथाकाममात्मानम्[16] । प्रापयामास प्राप्तयौवनः[17] । "जुजुरुषो[18] नासत्या"[19] इत्युक्तम् ।

अस्ति॒ हि वा॑मि॒ह स्तो॒ता स्मसि॑ वां सं॒दृशि॑ श्रि॒ये ।
नू श्रु॒तं म॒ आ ग॑त॒मवो॑भिर्वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

अस्ति हि[20] । भवति[21] । हि[22] । वाम् । अत्र । स्तोता[23] । तथा सति भवाम[24] । युवयोः । सुदर्शने[25] । श्रयत्यमुत्तमे[26] उक्तमेकवचनबहुवचनयोः समन्वयः[27] । क्षिप्रम्[28] । श्रूयमाणम्[29] । मदीयं स्तोत्रम्[30] । आगच्छतम्[31] । पालनैः[31] । हे अन्नवन्तौ[32] ।

---

१ ॰हीतिं P
२ ॰यत्रे P
३ The passage, सङ्गृहीतं ... तत्र seems to be the explanation of गृभीततातये which VM has already explained by युद्धार्थम् । The passage should therefore immediately follow युद्धार्थम् ॥ गृहीतप्रसन्तानाय पौराय Sy
४ VM ignores चित् and हि ॥ चिदिति पूरणः Sy
५ ॰म्त् D
६ प्रामुञ्चत P, D प्रमुञ्चतम् । 'प्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात्' (RV.I 116 10) इत्यादि मन्त्रान्तरम् Sy
७ ऋषेः Sy
८ हेयं पुराणं रूपम् Sy
९ कार्यन्ते P १० ॰मा P
११ युवानम् Sy
१२ कुरुथ इत्यर्थः Sy
१३ ॰मस्योत्तरं D १४ सं P स D
१५ सुरूपायाः स्त्रियः Sy
१६ कामयात्मानम् P कमनीयं रूपम् Sy
१७ प्राप्तवान् Sy
१८ जुजु॰ P, D
१९ RV.I 116 10
२० हे अश्विनौ ! Sy
२१ वर्तते Sy २२ खलु Sy
२३ Sy adds पौरः
२४ स्मो भवेम Sy
२५ सम्यग्दर्शने सन्निधाने Sy
२६ श्र्यर्थम् is suggested for श्रयत्यमुत्तमे ॥ किमर्थम् ? श्रिये Sy
२७ उक्त एकवचनबहुवचनयोः समन्वयः is suggested for उक्तमेकवचनबहुवचनयोः समन्वयः ॥
२८ अद्य Sy
२९ शृणुतम् Sy
३० मदीयमाह्वानम् Sy
३१ किं तूष्णीम् ? नेत्याह—अवोभिः रक्षणैः सह Sy ३२ अन्नवन्तौ Sy

अत्यायातमश्विना तिरो विश्वा अहं सना ।
दस्रा हिरण्यवर्तनी सुषुम्ना सिन्धुवाहसा माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ २ ॥

अत्यायातम् । अत्यागच्छतम्[1] । अश्विनौ ! तिरस्कृत्य[2] । अन्या[3] प्रजा । अह[4] हि । युवयो[5] पुरातन । दस्रौ[6] हिरण्ययुक्तमार्गौ[7] । सुसुखौ[8] । सिन्धूना प्रापयितारौ[9] ।

आ नो रत्नानि बिभ्रतावश्विना गच्छतं युवम् ।
रुद्रा हिरण्यवर्तनी जुषाणा वाजिनीवसू माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ३ ॥

आ नः । आगच्छतम् । अस्माकम्[10] । रत्नानि[11] । धारयन्तौ । अश्विनौ ! युवाम् । रुद्रपुत्रौ[12] । हिरण्य-वर्तनी[13] । प्रीयमाणौ[14] । अन्नवसू[15] ।

सुष्टुभो वां वृषण्वसू रथे वाणीच्याहिता ।
उत वां ककुहो मृगः पृक्षः कृणोति वापुषो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

सुष्टुभः । कल्याणस्य स्तोतु[16] । युवयो । हे वृष्यमाणधनौ[17] ! रथे । स्तुति[18] । आहिता[19] । वाणीचीति[20] वाङ्नाम । अपि च । युवयो[21] । उच्छ्रित[22] । अश्व[23] । अन्नम्[24] । कृणोति[25] । उदकहितम्[26] ।

---

१. अतिग० P., D सर्वान् यजमानानतिक्रम्यागच्छतम् Sy

२. सदा तिरस्करोमि । अथवाहं तिरः । 'तिरः सत इति प्राप्तस्य' (N 3.20.) इति निरुक्तम् । प्राप्ता विश्वा सर्वाः क्रिया युष्मदीया अनुतिष्ठेयमित्यर्थ. । सना सनातनौ Sy.

३. सर्वा अस्मद्विरोधिप्रजाः Sy

४. यथा अहम् ऋषिः Sy

५. युवा याद P.

६. दस्रे P., D शत्रूणामुपक्षपयितारौ Sy

७. हिरण्यरथौ Sy

८ सुधनौ Sy

९. नदीना प्रवाहयितारौ वृष्टिप्रेरणेन । तादृशौ युवामत्यायातम् Sy

१० अस्मभ्यम्, अस्मान् वा Sy

११ रमणीयानि धनानि Sy

१२ रुद्रपुत्रौ स्तुत्यौ वा Sy

१३. हिरण्यरथौ Sy

१४ प्रय० P

यज्ञ सेवमानौ सन्तौ आगच्छतमिति Sy.

१५. ०सूः P

१६. सुस्तोतुर्मम Sy.

१७. हे वर्षधनौ ! वर्षितारौ ! वा वसूना हे अश्विनौ ! Sy

१८. वाग्रूपा स्तुति Sy.

१९. ०त P, D स्थापिता । अस्माभिः कृतेत्यर्थः Sy

२०. पाणीवीति P, D The passage वाणीचीति वाङ्नाम (Ngh I 11.) should immediately follow स्तुतिः and precede आहिता ।

२१. युवाभ्याम् Sy

२२. ककुहः महान् Sy

२३. मृगयिता Sy

२४. अन्न हवि· Sy

२५ करोति । तस्मान्मम हव श्रुतमिति Sy

२६. ०कमहित. P उदकहितम् seems to be the explanation of वापुषः । cf N I 12 वपुरिति जलनाम ॥ वपुष्मान् यजमानः Sy

बोधिन्मनसा रथ्येषिरा हवनश्रुता ।
विभिश्च्यवानमश्विना नि याथो अद्वयाविनं माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ५ ॥

बोधिन्मनसा । बुध्यमानमनसौ[1] । रथ्यौ[2] । गन्तारौ[3] । स्तुते । श्रातारौ[4] । च्यवनमृषिम् । मघवे । नयाय[5] । असहायम्[6] ।

आ वां नरा मनोयुजोऽश्वासः प्रुषितप्सवः ।
वयो वहन्तु पीतये सह सुम्नेभिरश्विना माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ६ ॥

आ वां नरा[8] । आवहन्तु । वाम्[9] । नेतारौ[10] । मनोवेगा[11] । अश्वा[12] । प्रुषितप्सा[13] बिन्दुभिर्युक्ता[14] । गन्तारः[15] । सोमपानाय । सह । सुखैः[16] ।

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।
तिरश्चिदर्यया परि वर्तिर्यातमदाभ्या माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ७ ॥

अश्विनौ[17] । अश्विनौ ! इह[18] । आगच्छतम् । नासत्यौ ! मा । विगतकामौ भवतम्[19] । तिरस्कृत्यान्यान्[20] यजमानान् । स्वामिनौ[21] । मार्गम्[22] । परियातम्[23] । हे अहिंसितौ[24] ।[25]

---

१ ध्यमानसौ D बुध्यमानमनस्कौ Sy
२ रथ्यौ P रथस्वामिनौ Sy
३ शीघ्रगन्तारौ सर्वैर्गन्तव्यौ वा Sy
४ ०ते स्तोतारौ P हवनस्य स्तुतेः श्रोतारौ युवाम् Sy
५ यथा तमृषिं प्राप्तवन्तौ तद्वत् मां प्रति यभिनयाय नितरामागच्छतम् । 'प्र च्यवानाज्जुजुरुषो वव्रिम्' (RV V 74 5) इति ह्युक्तम् Sy
६ अद्वयाविनं मायारहितम् Sy
७ वा D
८ आमपरा P
९ त्वां D युवाम् Sy
१० हे नरा ! कर्मणां नेतारौ ! Sy
११ मनोमात्रेण युज्यमाना सुशिक्षिता इत्यर्थः Sy
१२ अश्वा D
१३ प्रुतप्सा P
विचित्ररूपाः Sy
१४ वि० D
१५ शीघ्रगन्तारः Sy
१६ ०खः D अस्मभ्यं देयैः सुखैस्तत्साधनैर्धनादिभिर्वा सह वहन्तु Sy
१७ Omitted by D
१८ अस्मिन् यज्ञे Sy
१९ वेनतिः कान्तिकर्मा N 10 38
२० तिरश्चित् अन्तर्हितादूरदेशादपि युवाम् Sy
२१ ०मो P अर्यया अर्यौ स्वामिनौ युवाम् । 'सुपां सुलुक०' इत्यादिना सुपो याजादेशः Sy
२२ अस्मद्यज्ञगृहम् Sy
२३ आगच्छतम् Sy
२४ अहिंस्यौ पूज्यौ Sy
२५ VM ignores चित् ।

अस्मिन्यज्ञे अंदाभ्या जरितारं शुभस्पती ।
अवस्युमश्विना युवं गृणन्तमुप भूषथो माध्वी मम श्रुतं हवंम् ॥ ८ ॥

अस्मिन् यज्ञे[1] । अस्मिन् । यज्ञे । अहिंसितौ[2] । स्तोतारम् । उदकपती[3] । अवस्युम्[4] । अश्विनौ । युवाम् । स्तुवन्तम्[5] । उपभवथ[6], मध्यमपुरुषेऽपि सन् दृश्यते ।

अभूदुषा रुशत्पशुराग्निरंधाय्यृत्वियः ।
अयोजि वां वृषण्वसू रथो दस्रावमर्त्यो माध्वी मम श्रुतं हवंम् ॥ ९ ॥

अभूत् । अभूत् । उषा[7] । दीप्तपशु[8] । आहितश्च[9] । अग्नि[10] । प्राप्तकालो[11] होमाय । युक्तश्च[12] तस्मिन् । युवयो । रथ । दर्शनीयौ[13] । अमरण[14] ।[15]

V 76

आ भात्यग्निरुषसामनीकमुद्विप्राणां देवया वाचो अस्थुः ।
अर्वाञ्चा नूनं रथ्येह यातं पीपिवांसमश्विना घर्ममच्छ ॥ १ ॥

[16]आ भाति ॥ अत्रि ॥ प्रकाशयति[17] । अग्नि[18] । उषसाम् । मुख्यम्[19] । उदस्थु[20] । स्तोतृणाम्[21] । देवान्

---

१. Omitted by P
२. हे अहिंस्यौ ! Sy
३. उदकमती P, D. हे उदकस्य स्वामिनौ ! Sy
४. अपस्युर्मा P, D
५. सुन्वम् P माम् Sy
६. उप प्राप्नुतम् Sy ७ व्युष्टि. Sy
८. अग्निश्च दीप्तपशुमान् । प्रकाशितहविरित्यर्थः । अथवा पशव· किरणा. । रुशद्रश्मि. सन् Sy
९. वेद्यामधीयत Sy १०. आहवनीय· Sy
११. ऋतौ काले भव. Sy
१२. अश्वैर्युक्तो भवत्वित्यर्थ· । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इत्यनेकेष्वर्थेषु लुङ् भवति । इह प्रार्थनायाम् Sy १३. हे दस्रौ ! Sy
१४. अमरणधर्मा ध्रुवः Sy १५. VM ignores वृषण्वसू ॥ हे प्रदत्तधनौ ! Sy Ms D puts the figure ॥७५॥ here to indicate the end of the seventy-fifth hymn No such number is given in P
१६. 'आ भात्यग्नि.' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्त भौमस्यात्रेरार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अत्रानुक्रमणिका —'आ भाति पञ्चात्रि.' (KSA 28 76 p 21)इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टवार्थमिदं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'आ भात्यग्निर्ग्रावाणेव' (ĀSS 4 6) इति । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्र्यते हि—'आ भात्यग्निरिति सूक्ते' (ĀSS 4 15) इति । अप्तोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थ्ये इद सूक्तम् । सूत्रितं च—'आ भात्यग्नि. क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया' (ĀSS 9 11) इति । प्रवर्ग्येऽस्य सूक्तस्य विनियोगः Sy.
१७. दीप्यते । यद्वा उषसा मुखमाभाति दीपयति । उषःकाले ह्यग्नय प्रतिबोध्यन्ते Sy
१८. अग्नि P १९. अनीकभूत. । अनीक मुखम् । उषसि प्रबुद्धचमान इत्यर्थः । तादृशः Sy
२०. ०सा मुखमुदस्तुः P उत्तिष्ठन्ति यस्मादेव तस्मात् Sy. २१. मेधाविना स्तोतृणाम् Sy.

गच्छन्त्यौ । याच । अभिमुखौ । इदानीम् । रथ्या । इह । यातम् । यज्ञम् । प्रति ।

न संस्कृतं प्र मिमीतो गमिष्ठान्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह ।
दिवाभिपित्वेऽवसागमिष्ठा प्रत्यवर्तिं दाशुषे शंभविष्ठा ॥ २ ॥

न संस्कृतम् । न । संस्कृतं सोमम् । प्रहिंसतः । गन्तारौ । अन्तिके । इदानीम् । अश्विनौ । मयोपस्तुतौ । अत्र दिवसे । पराह्णे च । रक्षणेन । आगन्तृतरौ । यजमानस्य । अवर्तिम् । प्रति । सुखस्य भावयितारौ ।

उता यातं संगवे प्रातरह्नो मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।
दिवा नक्तमवसा शंतमेन नेदानीं पीतिरश्विना ततान ॥ ३ ॥

उतायातम् । अपि च । आगच्छतम् । सङ्गवकाले । प्रातःकाले च । अह्नः । तथा मध्यन्दिने ।

---

१ ०न्तौ D ०न्त्य is suggested for ०न्त्यौ ॥ देवकामाः Sy

२ स्तोत्राणि Sy

३ अस्मदभिमुखाञ्चनौ Sy

४ अद्यास्मिन् मागविने Sy

५ हे रथस्वामिनौ ! अश्विनौ ! Sy

६ आयातम् Sy

७ प्रदीप्तं यज्ञम् । यद्वा प्रवर्ग्यम् Sy

८ अभिलक्ष्येह यातम् Sy

९ VM ignores पीपिवांसम् and अश्विना ॥ पीपिवांसं स्वाङ्गैः परिवृढम् । यद्वा पीपिवांसम् आप्यायितं वसतीवरीभिः आप्यूर्ण सोमरसम् । अथवा घृताद्विना पीपिवांसम् Sy

१० Omitted by P

११ अश्विनौ Sy

१२ संस्कृतं घर्मम् Sy

१३ हिंस्ताम् Sy

१४ गन्तृतमौ Sy

१५ घमसमीपे Sy

१६. उपस्तुतौ भवतः Sy

१७ यज्ञे Sy

१८ VM seems to explain दिवा and अभिपित्वे together as पराह्णे च ॥ दिव सस्याभिपतने प्रातःकाले Sy

१९ रक्षणेन सह Sy

२० आगन्तृतमौ Sy

२१ आगत्य च हविर्दत्तवते यजमानाय Sy

२२ अवर्ति P दुःखभूतौ । वर्तिर्जीवनम् । तद् भावोऽवर्तिः । तद्रहितमन्नं यथा भवति तथा गन्तृतमौ Sy

२३ सुखस्य भावयितारौ भवतम् Sy

२४ अह्नो द्वेधा त्रेधा पञ्चधा पञ्चदशधा समाना विभागाः सन्ति । इह पञ्चधा विभाग आसः Sy

२५ सङ्गवका० P सङ्गवकाले सङ्गच्छन्ते गावो वाहभूमि यस्मिन् काले स सङ्गवः । रात्रिं परकाले हि गावो वने हिमतृणानि भक्षयित्वा पुनर्दोहाय सङ्गवे प्रतिनिवर्तन्ते Sy

२६ ०ध्यदि० D.
मध्यकाले Sy

सूर्यस्य । उदये[1] च । दिवा[2] । नक्तं[2] च । रक्षणेन[3] । सुखतमेन । न । इदानीं[4] सायङ्काले । सोमपीति[5] ।
अश्विनौ[6] । आतनोति[7] ।

इ॒दं हि वां॑ प्र॒दिवि॒ स्थान॒मोक॑ इ॒मे गृ॒हा अ॑श्विने॒दं दु॑रो॒णम् ।
आ नो॑ दि॒वो बृ॑ह॒तः पर्व॑ता॒दाद्भ्यो या॑त॒मिष॒मूर्जं॒ वह॑न्ता ॥ ४ ॥

इद हि । इदम् । हि । युवयो । पुराणेन[8] । यज्ञे स्थानम्[9] । सेव्यमानम्[10] । तथेमे । गृहा[11] । इद
च । दुरोणम्[12], इत्यल्पो भेदम्[13] । आयातम्[14] । अस्मान्[15] । द्युलोकात् । महत[16] । पर्वतात्[17] । अन्तरिक्षाद् वा[18] ।
अन्नम्[19] । रसं च । वहन्तौ[20] ।

उत्तरा गता

सम॒श्विनो॒रव॑सा॒ नूत॑नेन मयो॒भुवा॑ सु॒प्रणी॑ती गमेम ।
आ नो॑ र॒यिं व॑हत॒मोत वी॒राना विश्वा॑न्यमृता॒ सौभ॑गानि ॥ ५ ॥

[समश्विनोः[21] ।[22]]

---

१. उदितावभ्युदयेऽत्यन्तप्रवृद्धसमयेऽपराह्ण इत्यर्थः। सायाह्नस्याप्युपलक्षणम् Sy

२. न केवलमुक्तेष्वेव कालेषु, किं तर्हि ? दिवा नक्तं सर्वदा Sy

३. रक्षणेन हविषा वा निमित्तेन आयातम् । किमर्थमागम्यते ? पूर्वमेवान्यैर्देवैः स्वीकृतत्वात् नेत्याह Sy

४. इदानीमपि Sy

५. इतरदेवानां पानम् Sy

६. अश्विनौ विहायेति शेषः Sy

७. आतानो॰ P., D. (न) तनोति Sy

८. पुराणम् Sy

९. स्थानम् उत्तरवेद्याख्यम् Sy

१०. ओकः निवासयोग्यम् Sy

११. ॰हम् P अथ सौमिकवेद्यभिप्रायेणाह इमे गृहा. प्राचीनवंशादयः Sy

१२. देवयजनगृहम् Sy

१३ भेदः is suggested for भेदम् ।

१४. आगच्छतम् Sy

१५. अस्मा P , D. अस्मदर्थम् Sy

१६. वृहत. Sy

१७. पर्ववतो मेघात् Sy

१८. अक्षिद्वा P. अपा कारणादन्तरिक्षात् Sy.

१९. स P ऊर्जं वल च । वलसाधनमन्नं सारभूतमित्यर्थः । तादृशम् Sy.

२०. VM ignores अश्विना and आ ।

२१. The *pratika* is supplied by the Editor The stanza has already been explained by VM See, RV V 42 18 Sy. explains again the stanza in the following manner·—वय स गमेम सङ्गच्छेम । अश्विनो. । नूतनेन अवसा अनन्यकृतेन रक्षणेन । मयोभुवा सुखस्य भावयित्र्या । सुप्रणीती सुप्रणीत्या सुष्ठ्वागमनेन च । अपि वैते उभे अवसो विशेषणे । उक्तलक्षणेन स गमेम । नोऽस्मभ्यम् । रयिम् । आ वहतम् । उत वीरान् पुत्रादीन् । आ वहतम् । हे अमृता ! अमरणधर्माणौ ! विश्वानि सौभगानि सुभगत्वानि आ वहतम् ।

२२. Ms D puts the figure ॥७६॥ here to indicate the end of the seventy-sixth hymn. No such number is given in P.

V 77

प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वं पुरा गृध्रादररुषः पिबातः ।
प्रातर्हि यज्ञमश्विना दधाते प्र शंसन्ति कवयः पूर्वभाजः ॥ १ ॥

[1]प्रातर्यावाणा । [2]प्रातर्गन्तारौ । [3]मुख्यावश्विनौ । [4]यजध्वम् । [5]अप्रयच्छताऽपि कवयति । [6]सोमपान [7]मभिकाङ्क्षतो यजमानात् । [8]क्षिप्रम् । [9]अश्विनौ सोमं पिबतः । [10]प्रातः । हि । यज्ञम् । अश्विनौ । धारयतः [11] । [12]कवयः प्रातरश्विनौ । प्रशंसन्ति । पूर्वमेव भजमाना ।

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।
उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ २ ॥

[14]प्रातर्यजध्वम् । प्रातः [15] । यज्ञं कुरुत [16] । तस्मिन् यज्ञेऽश्विनौ [17] । प्रापयत [18] । न [19] । सायम् [20] । अस्ति [21] । देवयजनम् [22] ।

---

१ 'प्रातर्यावाणा' इति पञ्चर्च पञ्चमं सूक्तमात्रेयं त्रैष्टुभमाश्विनम् । 'प्रातर्यावाणा' (KSA 28 77 p 21) इति ह्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः । अप्तोर्यामे मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थ्ये इदमेव शस्यम् । तथा च सूत्रितम् —'प्रातर्यावाणा क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिम्' (ASS 9 11) इति Sy

२ हे मदीया ऋत्विजः ! Sy

३ प्रातरेव यज्ञं गन्तारौ Sy

४ अत एवेतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वभाविनौ प्रकृष्टतमौ वा Sy

५ प्रय० D किमर्थं प्रथमयागविनियोगः ? उच्यते अदातुः रक्षःप्रभृतेः Sy

६ ०र्यास P , D

७. ०मामान् P
अभिकाङ्क्षतः Sy

८ VM seems to explain पुरा as क्षिप्रम् ॥ पूर्वम् Sy

९ पिबताम् ॥ अनागतौ कथं यष्टुं शक्यौ ? इत्यत आह Sy

१० यज्ञम् P

११ धारयतः सम्भजतः Sy

१२ अनघाना ऋषयः प्रातरे[illegible] कवयः' (AB 2 38) इति हि निगमः Sy

१३ यज P पूर्वकालीनाः Sy

१४ हे मदीयाः पुरुषाः ! Sy यज्ञेरायम् । हे स्तोतारो यूयमुच्यध्वे ! Dur अग्ने । हे ऋत्विजः ! SKN

१५ प्रातरेव Sy SKN Dur

१६ पूजयध्वं स्तुध्वम् Sy

१७ तावश्विनौ Dur
कौ ? अश्विनौ SKN

१८ प्रहिणुत हवींषि Sy कथमिति ? यतो ब्रवीमि प्रहिणोत प्रकर्षेण तौ प्रति स्तुतीर्हवींषि च गमयतेति Dur तदर्थं च हिनोत, 'हि गतौ' हिनुत गच्छत, आहवनीयं प्रति मा विलम्बध्वम् SKN

१९ Omitted by P किमित्येवं ब्रवीमि प्रातर्यजध्वमिति ? इतो यस्मात्, न Dur

२० साम् P , D
सायङ्काले हविः Sy

२१ विद्यते । देवाः (न) स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः Sy

२२ देवगामि Sy अनयोर्देवयोः Dur किम् ? देवया, देवावश्विनौ तयोर्या यानं गतिर्देवया । यज्ञेर्वा न याते । देवयोरश्विनोर्यागो देवया । यतः प्रातरश्विनोर्यज्ञं प्रति गतिरिष्या वा

तत्रत्य हि यजमान[1]मजुष्ट देवै । असमत्त । अपि[2] च । यजते[3] तथाविध चाह्वयति । आव[4] यजमानस्तत्र । पूर्व[5] पूर्व । यजमान[6] । अश्विनोरत्यन्त[7] सम्भक्ता[8] भवति तस्मात् प्रातरेव यजध्व[9]मिति[10] ।

हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुः पृक्षो वहन्ना रथो वर्तते वाम् ।
मनोजवा अश्विना वातरंहा येनातियाथो दुरितानि विश्वा ॥ ३ ॥

हिरण्यत्वक्[11] । हिरण्यरूप[12] । हिरण्यच्छवि[13] । क्षरदुदक[14] । अन्नम्[15] । वहन्[16] । आवर्तते[17] ।[18]

---

१. जुष्ट D असेव्य तद्भवति 'पूर्वाह्णो वै देवानाम्' SB 2428 P 170 इति हि श्रुतिः Sy यद्यपि कथञ्चित् स्यादजुष्टमनासेवित च तदश्विभ्यां कर्म Dur कुत ? यदजुष्टम्, लिङ्गव्यत्ययः । अजुष्टा अप्रियाऽवासावश्विनोः । अन्यकालत्वात् । अन्याद्यसेवितपूर्वा वा ताभ्यामित्यर्थ· SKN

२. Omitted by P, D अपि चानादृते त्वयि Dur

३. यजेत सोमेन Sy एतावश्विनौ यजते Dur यजत एवाश्विनौ SKN

४. आप· P वितर्पयेच्च हविषा । अतोऽस्मास्वन्येषु च मध्ये Sy व्यावयति च तर्पयति हविर्भिः Dur वि चावो वि च आव, विविध चाधितर्पयन्ति सोमेन SKN

५. प्रथम·प्रथम. Dur बहूनां च यजता मध्ये पूर्वःपूर्व. SKN

६. यष्टा भवति स· Sy बहूना यजमानाना मध्ये यश्च यश्च पूर्वो यजते स चाश्विनौ यजते सादरत्वाच्च तस्यैव यज्ञमश्विनौ गच्छतो नेतरस्येत्यर्थ. SKN

७. अश्विनो अश्विनौ P, D

८. देवाना सम्भजनीय. सम्भाव्यो भवति Sy सम्भक्तृतम आदृतत्वात्तस्यैव हविरासेवेते अश्विनौ नेतरस्येति Dur अश्विनो सम्भक्तृतर. SKN

९. एतदुभय ज्ञात्वा प्रातरेव यजध्वम् । तयो काल· प्रागुक्त । ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भमिति सम्प्रति तु परावधिप्रदर्शनाय तयो स्तुतिकाल ऊर्ध्वमर्धरात्राद्य. सूर्योदयपर्यन्तो द्रष्टव्य । उदिते यागकाल. । तत्र वोषसा प्रकाशप्रभृति यावत्सूर्योदयस्तावदन्या देवता आश्विने शस्त्रे स्तुतिं लभन्ते, ता अप्यन्ते ? (ओप्यन्ते) स तासामावापकाल । काः पुनस्ताः ? उषःप्रभृतय· । तत्रोषा. प्रथममुच्यते । उष कस्मात् ? वष्टेः कान्त्यर्थस्य । कान्ता ह्यसौ । उच्छतेर्वा । यथोक्तम् 'उष· कस्मात् ? उच्छतीति सत्या. ? (सत)' (N 2 18) इति द्युस्थानाया विकल्प. । मध्यमस्थाना उच्छतेरेव । तदाह उच्छतेरितरेति । सा ह्युदकानि विवासयति, विवास्यते वा मेघान् मध्यमेन । तस्या एषा प्रकृतत्वात्तस्या उत्तमस्या एषा SKN प्रातर्यजध्वमश्विनौ प्रहिणुत - न सायमस्ति देवेज्या अजुष्टमेतत् । अप्यन्यो अस्मद्यजते वि चावः । पूर्व.पूर्वो यजमानो वनीयान् वनयितृतम N 12 5, SKN IV 100

१०. VM ignores अन्य । वि and च ॥ अन्यः कोऽपि Sy

११. 'हिरण्यत्वक्' इत्येषाश्विने पशौ हविषो याज्या । 'हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुरभि क्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन् (ASS 3 8) इति हि सूत्रितम् Sy

१२ ०ण्यक् P ण्यक D

१३. हिरण्याच्छादितरूपो हिरण्यावृत· Sy

१४. मनोहरवर्ण Sy

१५. उदकस्य प्रस्नवन Sy

१६. अन्नममृतम् Sy

१७ P and D read अन्नवन् for अन्नम् । वहन् ।

१८. अस्मदभिमुखमागच्छति । कीदृशो रथः ? Sy.

युवयो । रथ । मनोवेग । हे अश्विनौ । वातसवृशवेग । येन । अतिगच्छथ । विश्वानि ।
दुरितानि ।

योे भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विवेष चनिष्ठं पित्वो ररते विभागे ।
स तोकमस्य पीपरच्छमीभिरनूर्ध्वभासः सदमित्तुतुर्यात् ॥ ४ ॥

यो भूयिष्ठम् । मे । बहुतरम् । अन्नम् । नासत्याभ्याम् । प्रापयति । यो वा चनिष्ठम्
अन्नम् । प्रयच्छति । देवभ्योऽन्ने विभज्यमाने । स यजमान । पुत्रम् । कर्मभि । अस्यात्मस्य ।
पूरयति पुत्रस्यात्मं कर्मभि साधयति । तथानुच्छ्रिततेजस्कान् शत्रून् । सदा । एव । तरति
चनिष्ठमाज्यमाहुरल्पमित्यपरमिति ।

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।
आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ ५ ॥

[समश्विनो]

१ रथेन Sy
२ ०च्छतः D
प्रतिक्रम्य गच्छथ Sy
३ सर्वाणि Sy
४ दुर्गमनान् मार्गान् Sy
५ यजमान Sy
६ भूयिष्ठम् Sy
७ पित्व । कर्मणि षष्ठी । अन्नम् Sy
८ अश्विभ्याम् Sy
९ विवेष करोति Sy
१० चनिष्ठम् P, D बह्वन्नं कर्म Sy चन इत्यन्ननाम Ngh 6 16
११ ददाति Sy
१२ हविर्विभागवति यागे Sy
१३ अस्य आत्मन एव Sy
१४ पालयेत् Sy
१५ अनुन्नततेजस्कान् । यद्वा ऊर्ध्वभासोऽग्नय । अग्निरहितानयज्वन् Sy
१६ हिंस्यात् Sy
१७ ०रल्पमित्य० P
०रल्प० D
१८ Ms D puts the figure ॥७७॥ here to indicate the end of the seventy seventh hymn No such number is given in P
१९ The *pratika* is supplied by the Editor The stanza has already been explained See RV V 42 18,76 5

V 78

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।
हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ १ ॥

अश्विनौ[1] ॥ सप्तवध्रि ॥ तिस्रो गतार्था[2] ।

अश्विना हरिणाविव गौराविवानु यवसम् । हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ २ ॥

[अश्विना[3]]

अश्विना वाजिनीवसू जुषेथां यज्ञमिष्टये । हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ ३ ॥

[अश्विना[4]]

अत्रिर्यद्वामवरोहन्नृबीसमजोहवीन्नाधमानेव योषा ।
श्येनस्य चिज्जवसा नूतनेनागच्छतमश्विना शंतमेन ॥ ४ ॥

अत्रिर्यत् । अत्रि[5] । यदा । वाम्[6] । असुरै क्षिप्यमाण ऋबीसम्[7] । प्रत्यवरोहन्[8] । आजुहाव[9] । याचमानेव[10] ।

---

१. 'अश्विनावेह' इति नवर्चं षष्ठ सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका 'अश्विनौ नव सप्तवध्रिस्त्र्युष्णिगादि चतुर्थी त्रिष्टुप्पञ्चानुष्टुभ' (KSA 28 78 p 21) इति । सप्तवध्रिर्नामात्रेय ऋषि । आदितस्तिस्र उष्णिहश्चतुर्थी त्रिष्टुप् शिष्टा पञ्चानुष्टुभ । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ औष्णिहे छन्दसि आश्विने शस्त्रे चाद्यस्तृचो विनियुक्त । सूत्रितञ्च—'अश्विना वर्तिरस्मदाश्विनावेह गच्छतमिति तृचौ' (ĀSS 4 15) इति । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनस्तृच. । सूत्रितञ्च—'अश्विनावेह गच्छतमा याह्यद्रिभि सुतम्' (ĀSS 7 10) इति Sy.

२. VM does not explain the three stanzas Sy explains this stanza in the following manner —
हे अश्विनौ ! इह अस्मिन् यागे । आगच्छतम् । हे नासत्या ! मा वि वेनतम् । वेनति कान्तिकर्मा । मा विकामौ भवतम् । नि.स्पृहावकामौ वा न भवतमित्यर्थः । हसाविव तौ यथा निर्मलोदकमागच्छतस्तद्वत् । सुतान् अभिषुतान् सोमान् । उप आ पततम् उपागच्छतम् ।

३ The *pratīka* is supplied by the Editor Sy explains the stanza in the following manner—
हे अश्विनौ ! हरिणाविव गौराविव गौरमृगाविव च । तौ यथा यवस घासम् । अनुधावतस्ताविव हसाविव च सोममागच्छतम् ।

४. The *pratīka* is supplied by the Editor Sy explains the stanza in the following manner —
हे वाजिनीवसू ! अन्नार्थं वासयितारौ ! अश्विना ! यज्ञमस्मदीयम् । इष्टयेऽभीष्टायैषणाय वा जुषेथां सेवेथाम् ।

५ अस्मत्पिता Sy

६ युवाम् Sy

७ ०बीष D तुषाग्निमग्निकुण्डे क्षिप्त सन् Sy

८ विमुञ्चन् अजोहवीत् Sy

९. अस्तौषीत् Sy

१०. यजमानेव P यजचमानेव D.

स्त्री[1] परित्राणम्। तदा श्येनस्य[2]। इव[3]। जवसा[4]। नवतरेण[5]। आगच्छतम्। अश्विनौ! सुखतमेन[6]।

वि जिहीष्व वनस्पते योनिः सूष्यन्त्या इव ।
श्रुतं मे अश्विना हवं सप्तवध्रिं च मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

वि जिहीष्व[8]। शौनकः —

सप्तकृत्वोऽपराद्धे[9] तु विफलो दारसङ्ग्रहे ।
ऋषिः कृतो[10]ऽश्वमेधेन भारतेनेति[11] च श्रुतिः ॥
तमष्टमेऽपराद्धे[12] तु वृकद्रोण्यां स पार्थिवः ।
ऋबीसे[13] ह विनिक्षिप्य स्विन्नं रात्रौ[14] न्यधापयत्[15] ॥
सो "ऽश्विनावि"[16]ति सूक्तेन तुष्टाव यौ शुभस्पती ।
तौ च तस्मात्समुत्सृज्य[17] चक्रतुः सफलं पुनः ॥
तृचस्तत्र[18] गर्भार्थं[19] स्वपतस्तस्य गर्भवत् ।
यथा वात इति श्रेये ऽश्विभ्यामितरे[20] ऋचौ[21] ॥ इति ॥

---

१ स्त्रि P योषिदिव। सा यथा पतिं प्रीणयति तद्वत् कुर्वन् Sy
२ गरुत्मतः Sy
३ चिकित्सुपमार्थे Sy
४ वेगेन Sy
५ प्रथमोत्पन्नेन सततं गच्छतः श्येनस्य प्रथमजवेन Sy
६ अस्माकं सुखतमेन च रथेन तं रक्षितुम् Sy
७ अत्र ब्रुवन्तीतिहासं सप्तवध्रेः पुराविदः ।
भ्रातृभ्याः पेटिकायां तमृषिं प्रक्षिप्य यत्नतः ॥
मुद्रां कृत्वा गृहे स्वीये रक्षयित्वा न्यवेशयन् ।
न सङ्गच्छेत भार्यां स्वां यथा रात्रौ तथा कृतम् ॥
प्रातः प्रातः समुद्घाट्य निर्गमिष्यन्ति तं मुनिम् ।
एवं स्थित्वा चिरं कालं पेटायां दुःखितः कृशः ॥
उपायं चिन्तयामास निर्गमस्य चिरं मुनिः ।
हृदि निश्चित्य नासत्यावस्तौषीद् दुःखमानसः ॥
तमश्विनौ समागत्य समुद्घाट्य च पेटिकाम् ।
उद्धृत्य तमृषिं शीघ्रं तावदृश्यौ बभूवतुः ॥
स ऋषिर्भार्यया सार्धं रमित्वाथ पुनर्भयात् ।
प्रातरेत्य पुनः पेटां प्रविश्य प्रागिव स्थितः ॥
पेटानिवाससमये दुःखवानृग्द्वय तदा Sy, DDN
८ विजोगीष्व D
९ ०रार्धे P ०रार्द्धे D BD reads सप्त कृत्वापराधान् वै विफले।
१० कृणोऽश्व० P
११ भर० P
१२ ०रार्धे P BD reads ०ऽपराधे०
१३ BD reads ऋबीसे।
१४ ०सेनातिसंस्विन्नं रात्रौ रात्रौ P ऋषिं समावि संस्थितस्विन्न रात्रौ रात्रौ D
१५ ०धापयत् P BD reads स्कन्नं रात्रौ न्यधारयत्।
१६ RV V 78
१७ ०त्समुद्धृत्य BD
१८ यच० P तृच स्वस्यैव BD
१९ ०र्भार्थे P गर्भार्थे D
२० ०योश्वि P, D ०ये त्वश्वि० BD
२१ BD V 82cd—86ab

विवृतद्वारो[1] भव[2] । वनस्पते[3] । योनिरिव[4] । सूष्यन्त्या[5] । श्रुतमिति[6] स्पष्टम् ।

भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवध्रये ।
मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः ॥ ६ ॥

भीताय । भीताय[7] । याचमानाय[8] । मह्यम् । ऋषये । कर्मभि[9] । अश्विना[10] । युवम्[11] । मञ्जूषा[12] वृक्षकृताम् । निर्गमनार्थं पुन प्रवेशार्थं च । विघटयतम्[13] । सङ्गमयतम्[14] । च । अग्नौ मञ्जूषा निवाय साय निर्गच्छन्त्यक्षा निर्गतेषु तेषु मञ्जूषा विघटिता भवति तत ऋषिश्च निर्गत्य भार्यया सह रमते प्रातश्च विशति[15] रक्षिणा प्रवेशात् पूर्वमेव[16] तत. सङ्घटिता मञ्जूषा भवतीति ।

यथा वातः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः ।
एवा ते गर्भ एजतु निरैतु दशमास्यः ॥ ७ ॥

यथा[17] । यथा । वात । पुष्करिणीम्[18] । सञ्चालयति[19] । सर्वत । एवम् । तव । गर्भ । चालयतु[20] । निर्गच्छतु[21] च सम्भृत । दशमास्य[22] इति भार्यामाहाधृतगर्भामश्विभ्या[23] सफल कृत ।

---

१. सप्तवध्रिरश्विनावनुष्टुभा तुष्टाव। तथा ऋग्विधाने-विजिहीष्व वनस्पते तदिदं च्यावनं स्मृतम् । यं च्यावयितुकामः स्याच्च्यावयेत्तदिदं जपन् ॥ RVidh 2 87cd 88ab DDN.

२. विगच्छ । विवृता भव Sy , DDN

३. हे वनस्पतिविकाररूपे ! पेटिके ! Sy , DDN

४. भगो यथा विव्रियते तथा त्वमपि विवृता भवSy. प्रसवकाले यथा स्त्रिया योनिर्विवृता भवति तथा भवेति । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' लृटि शतरि रूपम्' प्रसोष्यन्त्या इति DDN

५. ०न्त्या P , D. प्रसवोन्मुख्याः स्त्रियाः Sy. प्रसोष्यमाणायाः स्त्रियाः DDN

६. VM ignores श्रुतम् । मे । अश्विना । हवम् । सप्तवध्रिम् । च and मुञ्चतम् ॥ तदर्थं हे अश्विना ! अश्विनौ ! मे हवम् । शृणुतम् । श्रुत्वा च सप्तवध्रिं च मामृषिं मुञ्चत मोचयतम् Sy तदर्थं हे अश्विनौ ! मम आह्वानं शृणुतम् । श्रुत्वा आगत्य च सप्तवध्रिं मामृषिं मोचयतमिति DDN

७. निर्गमात् बिभ्युषे Sy

८. विमोक्ष याचमानाय Sy

९. मायाभिः Sy

१०. हे अश्विनौ ! Sy

११. युवाम् Sy

१२. वृक्षविकारां पेटिकाम् Sy

१३. ०यत D च विभक्तं कुरुथः Sy.

१४. ०ता D मम निर्गमार्थं सङ्कुच्छथः Sy

१५. विशरति P., D.

१६. पूर्वमेव पूर्वमेव P

१७. एतदादि ऋक्त्रय गर्भस्राविण्युपनिषत् । एतदाद्यृक्त्रयेणासौ सप्तवध्रिः स्वयोषितः । गर्भिण्या प्रसवायाशु स्तुतवानश्विनावृषिः ॥ Sy

१८. सरआदिकम् Sy.

१९. सम्यक् चालयति Sy

२०. कम्पताम् । इतस्ततः सञ्चरतु Sy

२१. Omitted by P

२२. दश मासान् गर्भे स्थितः Sy.

२३. ०धृतगामश्वि० P

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।
एवा त्वं दशमास्य सहावेहि जरायुणा ॥ ८ ॥

[यथा][1] यथा[2] । वात[3] । यथा । वृक्ष[4] । यथा । सिन्धु[5] । चलति[6] । एवम्[7] । त्वम् । दशमास्यो[8] भूत्वा । जरायुणा[9] । सह । सम्पूर्णो[10] भव । गच्छति[11] निषिक्त रेतो वदति[12] ।

उत्तरा[13] निगदसिद्धेति[14]

दश मासाञ्छशयानः कुमारो अधि मातरि ।
निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि ॥ ९ ॥

[दश मासान्][15][16]

V 79

महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती ।
यथा चिन्नो अबोधयः सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ १ ॥

[17] महे नः ॥ सत्यश्रवा ॥ महते[18] । अस्मान् । अद्य[19] । बोधय[20] । धनाय[21] । उष[22] ! दीप्त्या[23] त्वम्[24] । यथा ।

---

१ The *pratika* is supplied by the Editor सप्तवध्रिरात्रेयोऽपश्यदेतामनुष्टुभम् Dur सप्तवध्रेरार्षम् । प्रसूतगर्भाया गर्भस्यावनेऽस्या विनियोग SKN

२ वातो यथा कम्पमानो वनं कम्पयति स्वयम् । यथा समुद्रश्चलति चाल्यते वाथ वायुना ॥ स्थित्वा दशैव मासांस्त्वं गर्भोल्बेन सुवेष्टित । निर्गच्छ जठरान्मातुर्जरया सहित पतेत् ॥ Sy

३ वातवनसमुद्रा Dur वायु SKN

४ वनमुदकं निम्नप्रदेशं प्रति SKN

५ यथा च समुद्रो नदीमुखानि प्रति SKN

६ कम्पते Dur गच्छति SKN

७ चलमदेवं P

८. ०मस्य D दशमाससम्भूत ! गर्भ ! Dur दशभिर्मासैर्निष्पन्न ! गर्भ ! SKN

९ उल्बेन प्रजायस्व । मा स्थास्त्वमेतस्मिन्नुदर इत्यभिप्राय Dur १० समम् SKN

११ एतस्मान् मातुरुदरादकुत्सयन्नसामेवञ्चसत्सर्वाहि, अर्वाङ् एहि Dur १२ ०न्ति D

१३ यथाति P यथेति कर्मोपमा N 3 15, SKN II 167 १४ प्रक्ता P उक्ता D

१५ Ms D puts the figure ॥७८॥ here to indicate the end of the seventy-eighth hymn No such number is given in P

१६ The *pratika* is supplied by the Editor Sy puts a śloka for the explanation of the stanza
दश मासानुषित्वासौ जननीजठरे सुखम् ।
निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु ॥

१७ 'महे नो अद्य' इति दशर्चं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सत्यश्रवस आर्षं पाङ्क्तमुषस्यम् । अनुक्रम्यते च 'महे दश सत्यश्रवा उषस्यं तु पाङ्क्तम्' (KSA 28 79 p 21) इति। प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ पाङ्क्ते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्र्यते हि—'महे नो अद्येति पाङ्क्तम्' (A^cS.4 14.) इति Sy १८ महते Sy

१९ अस्मिन् यागदिने Sy २० प्रज्ञापय। प्रकाश येत्यर्थ । सति प्रकाशे ऋत्विग्द्वारा द्रव्यस्योपार्जयितु शक्यत्वात् Sy २१ धनप्राप्तये Sy

२२ ०षा D हे उषोदेवि ! Sy

२३ दीप्तिमती Sy २४ दीप्तित्वं P, D

वा[1]। अस्मानेव। पुरा बोधयसि[2]। सत्यश्रवसि[3] मयि। वय्यकुलजे[4]। शोभनजनने[5]। मदर्थं कल्याणनिर्गच्छ[6]-च्छब्दे कल्याणा[7] अश्वे वा[8]।

या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छो दुहितर्दिवः।
सा व्युच्छ सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ २ ॥

या सुनीथे। या त्वम्। सुनीथे[9] राजनि। शुचद्रथपुत्रे[10]। व्युष्टासि[11]। दिव[12]। दुहित[13]! कल्याणम्। सा[14] तथाद्य। व्युच्छ[15]। अत्यन्त[16] बलवति। मयि[17]।

सा नो अद्याभरद्वसुर्व्युच्छा दुहितर्दिवः।
यो व्यौच्छः सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ ३ ॥

सा नः। अस्माकम्। अद्य[18]। आह्रियमाणधना[19]। व्युच्छ[20]। दिव। दुहित[21]! यैव[22]। पुरा। व्यौच्छ[23]! मयि[24]।

अभि ये त्वा विभावरि स्तोमैर्गृणन्ति वह्नयः।
मघैर्मघोनि सुश्रियो दामन्वन्तः सुरातयः सुजाते अश्वसूनृते ॥ ४ ॥

अभि ये त्वा। अभिगृणन्ति[25]। ये। त्वा[26]। उप[27]! स्तोमै[28]। वोढार[29]। हे धनै, धनवति[30]![31]

---

१. यथैव पूर्वम् Sy २ ०यति D अतीतेषु दिवसेषु यथा बोधितवती तद्वदद्यापीत्यर्थ Sy
३. सत्यषति P सत्यवति D सत्यश्रवसि मय्यनुगृहाणेत्यर्थ. Sy ४ वर्यकु० P वय्यपुत्रे Sy ५. हे शोभनप्रादुर्भूते ! Sy
६. कल्याण जते निर्ग० P ७. कल्याणाश्वे is suggested for कल्याणा अश्वे।
८. ०व P अश्वार्था प्रियसत्यात्मिका स्तुतिवाक् यस्याः सा। हे तादृशि ! देवि ! Sy
९. एतन्नामके Sy
१०. ०चन्द्रथ० P शुचद्रथस्यापत्ये Sy
११. पूर्वं व्यवासयस्तमासि Sy १२. सूर्यस्य Sy
१३ हे पुत्रि ! उषः ! Sy १४ सा त्वम् Sy
१५. पूर्वं तमो विवासय। 'उच्छी विवासे'। विवासो वर्जनम् Sy १६. अतिशयेन बलवति Sy
१७. VM ignores वाय्ये। सुजाते and अश्वसूनृते ॥ वय्यपुत्रे, शिष्टमुक्तम् Sy
१८ अस्मिन् दिने Sy
१९ ह्रिय० P आहृतधना Sy
२० तमो विवासय Sy
२१ हे दुहित ! उष. ! Sy
२२ उकारोऽनर्थक । या त्वम् Sy
२३ या त्व पूर्वं व्यौच्छ सांद्यापीति Sy
२४. ०च्छे P D
२५ ०गृह्णन्ति D प्रतिस्तुवन्ति ते स्तोतारः Sy
२६ त्वाम् Sy
२७ हे विभावरि ! प्रकाशोपेते ! विभाशब्दात् 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप्। भातेर्वा कर्तरि वनिप् Sy
२८ त्वे स्तोमैः P त्वेष स्तोमे. D स्तोत्रै. Sy
२९ वोढार ऋत्विज स्तोतार. Sy
३०. भवति P , D
३१ ते स्तोतार. त्वदनुग्रहात् सुष्ठ्वर्थिभिराश्रयणीया भवन्ति Sy

शोभनश्रीका । दानवन्त । शोभनशातिका शोभनदाना वा ।

यच्चिद्धि ते गुणा इमे छदयन्ति मघत्तये ।
परि चिदृष्टयो दधुर्ददतो राधो अह्रयं सुजाते अश्वसूनृते ॥ ५ ॥

यच्चिद्धि । यत् । चित् । हि । त । गणा । इमे । छद्म मुघन्ति । धनदानाय । तदानीं परितो धारयन्ति । कामिन । प्रयच्छन्त । धनं याचमानेभ्य । असज्ज प्रभूतम् ।

ऐषु धा वीरवद्यश उषो मघोनि सूरिषु ।
ये नो राधांस्यह्रया मघवानो अरासत सुजाते अश्वसूनृते ॥ ६ ॥

ऐषु धा । आधेहि । एषु । वीरवत् । अन्नम् । उष ! धनवति ! प्राज्ञेषु । ये । अस्मभ्यम् । धनानि । बहूनि । अयाऽऽत्रया । प्रयच्छन्ति ।

तेभ्यो द्युम्नं बृहद्यश उषो मघोन्या वह ।
ये नो राधांस्यश्व्या गव्या भजन्त सूरयः सुजाते अश्वसूनृते ॥ ७ ॥

तेभ्यो द्युम्नम् । तेभ्य । द्योतमानम् । महत् । अन्नम् । उष ! मघोनि ! आवह । ये । अस्मभ्यम् ।

---

१ दानवन्तो भवन्ति Sy
२ ०दानो P रातिर्दानम् । सुदानाश्च भवन्ति Sy ३ हे उष ! Sy
४ ये केचन Sy
५ हीति पूरण Sy
६ तव स्वभूता Sy
७ सङ्घभूता Sy
८ पुरतो वर्तमाना Sy ९. धन P ध्यन D उपच्छन्दयन्ति ते सर्वेऽप्यस्मान् Sy
१० धनदाधानाय P धनदातये धनदानाय धन दस्वाय वा Sy
११ अस्मानेव कामयमाना Sy
१२ यजन्त इत्यर्थ । अर्थिभ्योऽक्षीणं ददतो वा । ये त्वां हविर्भिर्वस स्तुवन्ति त सर्वेऽप्यस्मदर्थमेव फलं धारयन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थ । अथवा यच्चि द्धीत्यत्र यद्यपीति व्याख्येयम् । तस्मिन् पक्षे उत्तरवाक्ये तथापीत्यध्याहार्यम् Sy
१३ धनं हविर्लक्षणम् Sy
१४ असतं P अह्रियमाणमक्षीणमलज्जायहं वा Sy १५ ऐद P, D
१६ अधे० P आधेहि । आनय Sy
१७. ०ध P
१८ वीर पुत्रादिभिरुपेतमन्नं यशो वा Sy
१९ हे उष ! देवि ! Sy
२० धघति P, D हे मघवति ! त्वम् Sy
२१ स्तोतृषु वा Sy
२२ ०ज्ञ येषुपेस्म० P तव स्तोतृभ्य Sy
२३ अक्षीणानि Sy
२४ धनवन्त सूरय Sy
२५ बहुस्तेभ्यिस्त्यर्थ Sy
२६ यजमानेभ्य Sy
२७ द्योतमानं हिरण्यादिरूपं धनम् Sy
२८. महतीं कीर्ति वा Sy
२९ अभि P Sy adds त्वम् ।
३० तेभ्यो यजमानेभ्य आवह Sy
३१ आकया Sy

धनानि । अश्वसमूहान्[1] । गोसमूहाश्च[2] । प्रापयन्ति[3,4] ।

उत्तरा निगदसिद्धा

उत नो गोमतीरिष आ वहा दुहितर्दिवः ।
साकं सूर्यस्य रश्मिभिः शुक्रैः शोचद्भिरर्चिभिः सुजाते अश्वसूनृते ॥ ८ ॥

[उत नः][5]

व्युच्छा दुहितर्दिवो मा चिरं तनुथा अपः ।
नेत्त्वा स्तेनं यथा रिपुं तपाति सूरो अर्चिषा सुजाते अश्वसूनृते ॥ ९ ॥

व्युच्छा दुहितः । व्युच्छ[6] । दिव । दुहित[7] । मा । चिरम्[8] । कुरु[9] । उदयलक्षण कर्म[10] शीघ्र व्युच्छेत्यर्थः । न । एव । त्वाम् । यथा[11] । स्तेनम्[12] । रिपु च पुरुषो[13] बाधते एवम्[14] । सूर्य । अर्चिषा[15] । तपतु[16] व्युष्टाया[17] तापोऽस्यन्त न भवत्विति ।

एतावद्वेदुषस्त्वं भूयो वा दातुमर्हसि ।
या स्तोतृभ्यो विभावर्युच्छन्ती न प्रमीयसे सुजाते अश्वसूनृते ॥ १० ॥

एतावत् । यावदस्मिन् सूक्त उक्तमेतावत् । वा[18] । भूय[19] । वा । त्वम्[20] । उष[21] । दातुम् । अर्हसि[22] ।

---

१. अश्वैर्युक्तानि Sy
२. गोभिर्युक्तानि Sy
३. यति P. भजेरन्, ददुः Sy
४. VM ignotes सूरयः ॥ सूरयः दातारः Sy
५. The *pratīka* is supplied by the Editor Sy. explains this stanza in the following manner :— उत अपि च । नोऽस्मभ्यम् । गोमतीः गोभिरुपेतानि । इषः अन्नानि । आवह आनय । हे दिवः, दुहितः ! उषः ! कदा । सूर्यस्य रश्मिभिः साकं शोचद्भिः दीपयद्भिः । शुक्रैर्निर्मलैः । अर्चिभि. अग्नेस्तेजोभिश्च साकम् । सूर्योदयकालेऽग्नीन्धनकाले चेत्यर्थः ।
६. विभातं कुरु Sy.
७. हे उषः ! त्वम् Sy
८. विलम्बम् Sy.
९. कृथाः Sy
१०. अस्मदीय कर्म प्रति Sy.
११. सन्तापयन्ति राजादिस्तद्वत् Sy
१२. स्तेनम् is suggested for स्त्नेनम् ।
१३. पुर्षो P
१४. एव P.
१५. तेजसा Sy.
१६. तवत P तप्यात् शीघ्र नोदेत्वित्यर्थः Sy
१७. व्युष्टां P.
१८. वो P. अथवा दित्सित किम्. Sy
१९. दातुमर्हसि ! अप्रार्थितमपि यद्दातव्यमस्ति तत्सर्वं देहीत्यर्थः Sy
२०. त्वाम P.
२१. हे उषः ! त्वमस्मभ्यम् Sy.
२२. अर्हसि P.

या त्वम् । स्तोतृभ्य[1] । उप । व्युच्छन्ती[2] । न । शत्रुभिर्हिंस्यते[3] वा[4] ।[5]

V 80

घृतद्यामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरुणप्सुं विभातीम् ।
देवीमुषसं स्वरावहन्तीं प्रति विप्रासो मतिभिर्जरन्ते ॥ १ ॥

[6]घृतयामानम् । दीप्तगमनाम्[7] । महतीम्[8] । उदकेन[9] । उदकवतीं[10] सत्यमृतम् । अरुणरूपाम् । व्युच्छन्तीम् । देवीम्[11] । उषसम् । कल्याणम्[12] । आवहन्तीम्[13] । प्रति । स्तुवन्ति । मेधाविन[14] । स्तुतिभि ।

एषा जनं दर्शता बोधयन्ती सुगान्पथः कृण्वती यात्यग्रे ।
बृहद्रथा बृहती विश्वमिन्वोषा ज्योतिर्यच्छत्यग्रे अह्नाम् ॥ २ ॥

एषा जनम् । एषा[15] । सुप्तं जनम्[16] । दर्शनीया । बोधयन्ती । सुगमान्[17] । मार्गान्[18] । कुर्वती । गच्छति । अग्रे[19] । महारथा[20] । महती । सर्वव्यापिनी[21] । उषा[22] । ज्योति[23] । नियच्छति । अह्नाम् । अग्र[24] ।

---

१ तेषां लौकिकवैदिकव्यवहारायम् Sy
२ ०न्ति P, D तमो विवासयन्ती Sy
३ हिंस्यसे is suggested for हिंस्यते ॥ न हंसि । न क्रुध्यसीत्यर्थ । स त्वं दातुमर्हसीति । 'मीञ् हिंसायाम्' इत्यस्मात् श्नास्थाने व्यत्ययेन श्यन् Sy
४ स P, D
५ VM ignores इत् ॥ इच्छब्द एवकारार्थ । अस्मिन् सूक्ते मार्थितमेवत्यर्थ Sy
Ms D puts the figure ॥७९॥ here to indicate the end of the seventy ninth hymn No such number is given in P
६ 'घृतयामानम्' इति षडृचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका 'घृतयामानं षट्' (KSA 28 80 p 21) इति । सत्यश्रवा ऋषि । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । 'उषस्यं तु' (KSA 28 79 p 21) इत्युक्तत्वात् उषा देवता । प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ त्रिष्टुभे छन्दस्याश्विन शस्त्रे चर्वं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'घृतयामान मुषो वाजन' (ĀSS 4 14) इति Sy
७ दीप्तरथाम् Sy
८ ०नामही P महीं D
९ सत्येन यज्ञेन वा Sy
१० ऋतयतीम् Sy
११ द्योतमानाम् Sy
१२ सूपम् Sy
१३ गच्छन्तीम् । एवंमहानुभावामुषसम् Sy
१४ मेधाविन ऋत्विज Sy
१५ उषा Sy
१६ कम् ? प्रसुप्तमित्यर्थ Sy
१७ सुगमनान् Sy
१८ पथ Sy　　१९ सूर्यस्य पुरस्तात् Sy
२० प्रभूतरथा Sy
२१ विश्वं व्याप्नुवाना विश्वतर्पणा वा Sy
२२ Omitted by P उ D
२३ तेज Sy
२४ नयच्छत्यामग्रे P ०च्छत्यह्नामग्रं D

एषा गोभिररुणेभिर्युजानास्रेधन्ती रयिमप्रायु चक्रे ।
पथो रदन्ती सुविताय देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥ ३ ॥

एषा गोभिः । एषा[१] । गोभि[२] । अरुणवर्णै[३] । युज्यमाना[४] । अक्षीयमाणा[५] । रयिम्[६] । अप्रगमनस्वभावम्[७] । स्तोतृभ्य करोति । मार्गान्[८] । तेजसा विलिखन्ती । धनाय[९] । देवी[१०] । वहुभि स्तुता । विश्वैर्वरणीया[११] । व्युच्छति[१२] ।

एषा व्येनी भवति द्विबर्हा आविष्कृण्वाना तन्वं पुरस्तात् ।
ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ४ ॥

एषा व्येनी[१३] । एषा[१४] । अत्यन्त श्वेतवर्णा[१५] । प्रादुर्भवति[१६] । द्वयो स्थानयो परिवृढा[१७] । आविष्कृण्वाना[१८] । शरीरम्[१९] । प्राच्याम्[२०] । आदित्यस्य । पन्थानम् । अनुगच्छति । साधु[२१] । प्रागेवावगच्छन्ती[२२] । दिश । न । हिनस्ति[२३] यथा रात्रिरन्धकारेण[२४] दिशो हिनस्ति नैव हिनस्ति ।

एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्ध्वेव स्नाती दृशये नो अस्थात् ।
अप द्वेषो बाधमाना तमांस्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ॥ ५ ॥

एषा शुभ्रा । एषा[२५] । शोभमानालङ्कृता[२६] । इव स्त्री । शरीराणि[२७] । ज्ञापयन्ती[२८] । उदस्थात्[२९] । यथा

---

१. उषा. Sy
२. बलीवर्दैः Sy
३. ०र्णै D.
४. रथं योजयन्ती Sy.
५. अशुष्यन्ती अक्षीणा वा Sy.
६. धनम् Sy
७. ०भावा P प्रगमनस्वभाव D अप्रगन्तृ अविचलितम् Sy.
८. प्रकाशयन्ती Sy.
९. सुष्ठु गमनाय Sy.
१०. दवी P, D द्योतमाना Sy.
११. सर्वैर्वरणीया Sy
१२. प्रकाशं करोति Sy.
१३. व्येति P.
१४. उषाः Sy.
१५. विशेषेण श्वेता Sy
१६. भवति Sy.
१७. प्रथममध्यमयोः स्थानयोः परिवृढोषाः Sy.
१८. पश्चात् प्रकटीकुर्वती Sy.
१९. स्वीया तनूम् Sy
२०. प्राप्याम् D.
पूर्वस्या दिशि Sy.
२१. सम्यक् Sy
२२. अपगच्छन्ति P विश्व प्रज्ञापयन्ती । इवेति सम्प्रत्यर्थे Sy
२३. प्रत्युत दिश. प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीव अनुगन्तव्यमिति प्रकर्षेणावगच्छन्ती च ऋतस्य पन्थामन्वेति Sy.
२४. रात्रीर० P.
२५. उषाः Sy
२६. शुभ्रवर्णा निर्मला स्वलङ्कृता योषिदिव Sy
२७. अङ्गानि Sy.
२८. प्रज्ञापयन्ती Sy
२९. उन्नतेव स्नानादुत्तिष्ठन्तीव Sy.

वा स्नानं कुर्वाणा असात् । दर्शनाय । ऊर्ध्वमुत्तिष्ठति । शत्रून् । बाधमाना । तमांसि । ज्योतिषा । अपगमं यति । उषा । दिव । दुहितेति ।

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नॄन्योषेव भद्रा नि रिणीते अप्सः ।
व्यूर्ण्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाकः ॥ ६ ॥

एषा प्रतीची । एषा । अभिमुखा । दिव । दुहिता । मनुष्यानभ्येति । योषेव । भजनीया । निगमयति । रूपम् । प्रकाशयन्ती । यजमानाय । धनानि । पुनश्च । ज्योति । युवति । गतेवापो । करोति ।

V 81

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ १ ॥

युञ्जते ॥ श्यावाश्व ॥ युञ्जते । मन सवितु । अपि च । युञ्जते । कर्माणि ।

---

१ स्नानं is suggested for स्नान ॥
२ ०णां P ३ सर्वेषां दर्शनाय Sy
४ पूर्वस्यां दिशि उत्तिष्ठति Sy
५ द्वेष्याणि Sy ६ तेजसा सह Sy
७ अवग० P प्रागच्छति Sy
८ VM ignores न and आ ॥ अस्म दर्थमस्माकं पुरतो वा Sy
९ उषा Sy
१० एषामुखा P, D अभिमुखा सती Sy
११ सर्वान् प्राणिन प्रति Sy
१२ योषिदिव Sy,
१३ कल्याणवेषा Sy १४ प्रगच्छति Sy
१५ प्रयच्छन्ती Sy
१६ किञ्च हविर्दात्रे यजमानाय Sy
१७. वरणीयानि धनानि Sy
१८. प्रकाशयति Sy
१९ तेज Sy २० नित्ययौवना सर्वत्र मिश्रयन्ती वा Sy २१ पूर्वमिव Sy
२२ Ms D puts the figure ॥८०॥ here to indicate the end of the eightieth hymn No such number is given in P
२३ 'युञ्जते मन' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तम् । अत्रयमनुक्रमणिका—'युञ्जते पञ्च श्यावाश्व सावित्रं तु जागतम्' (KSA 28 81 p 21) इति । श्यावाश्वो नामात्रेय ऋषि । जगती छन्द । सविता देवता । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयो प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्धानमिदम् । सूत्रितञ्च 'युञ्जते मन इहेह व इति चतस्र' (ASS 7 5) इति । प्रातः प्रावस्तोत्रेऽपि । सूत्रितञ्च—'युञ्जते मन उत युञ्जते धिय आ तू न इन्द्र क्षुमन्तम्' (ASS 5 1.) इति Sy
२४ सर्वेषु कर्मसु योजयन्ति । सवित्रनुग्रहाय सङ्कल्पं कुर्वन्तीत्यर्थ Sy लौकिकचिन्ताभ्यां मनो निवार्य यज्ञचिन्तायां नियमयन्ति Mah धिय यज्ञ्य प्रत्याहृत्य स्वे विषये स्थापयन्ति BB
२५ मन स्वीयम् Sy मनांसि U २६ प्राप्नुवन्ति Sy यज्ञार्थेषु नियमयन्ति Mah प्रेरयन्ति U
२७ कर्माण्यपि Sy इन्द्रियाण्यपि Mah धियो वाच U यागादिलक्षणानि कर्माणि कुर्वते । यद्वा धिय प्रज्ञा धर्मार्थकाममोक्षविषया युञ्जते भावयन्ति । यद्वा धिय इतीन्द्रियाण्युच्यन्ते तानि युञ्जन्त इष्टे विषये प्रवर्तयन्ति, अनिष्टेभ्यश्च निवर्तयन्ति BB

मेधाविन[1] । विप्रस्य[2] । महत[3] । स्तोत्रविद[4] । विदधे[5] । सप्त होत्रा[6] । मार्गवित्[7] ।
एक । एव[8] सवितेत्थम्[9] । महती[10] । देवस्य[11] । सवितु[12] । परित[13] क्रियमाणा[14]

---

१. मेधा P ऋत्विग्यजमाना· Sy ब्राह्मणा ऋत्विज. Mah कथम्भूता ऋत्विज प्रेरयन्ति ? विप्रा ब्राह्मणाः शुश्रुवासोऽनूचाना· U

२. कस्यानुज्ञया ? इत्युच्यते मेधाविनः Sy ब्राह्मणस्य यजमानस्य सम्बन्धिन Mah प्राप्तक्रियाशक्ते· फलदान प्रति यज्ञस्य कर्मणि ब्राह्मणस्य। श्रुतौ वैश्यक्षत्रियावपि यजमानावग्निष्टोमे दीक्षितोऽय ब्राह्मण इत्युच्यतेऽतस्तावपि ब्राह्मणशब्देनोच्येते U विप्रस्य मेधाविनः BB

३. बृहतो यजमानस्य सम्बन्धिन· BB.

४. स्तुत्यस्य ज्ञानवतो वा सवितुरनुज्ञयेति। 'सविता वै प्रसवानामीशे' (AB 7 16) इति हि श्रुतिः Sy सर्वज्ञस्य। अधीतवेदत्वाद् बृहत्त्वमर्थाभिज्ञत्वाद्विपश्चित्त्वम् Mah मेधाविनः सर्वस्य यज्ञस्य U विपश्चित. पण्डिता ऋत्विज । एवमेतत्कुर्वाणा वृहतो विपश्चितो भवन्ति BB

५ करोति । पृथक् पृथगवधारयति Sy तदिद विप्राणा मनोनियमनादिसामर्थ्यम् ससर्ज Mah किञ्च त एव सवित्रा प्रसूता ऋत्विज. विदधत इति वचनविपर्यय. U विदधे विदधाति विविधमुत्पादयति। छान्दसो लिट्। यद्वा—होत्रा ऋत्विग्विशेषान् होमस्य कर्तृन् मैत्रावरुणादीन् विदधाति विभज्य स्थापयति BB

६. स एव सविता सप्तहोत्रकाणामुचिता क्रिया· Sy होत्रा होमकर्तार Mah सप्त वषट्कर्तारो होत्रा इत्युच्यन्ते । 'अथ होत्रा· संयोजयन्ति' इति श्रुति 'सौत्येऽहनि सप्त होतारो वषट् कुर्वन्ति' तदेतदुच्यते U. होत्राः स्तुतिलक्षणा वाच. BB

७ तत्तदनुष्ठानविषयप्रज्ञावेत्ता Sy वयुन प्रज्ञा सर्वभूताना मनोवृत्ति वेत्तीति वयुनवित्। सहितायां दीर्घ । सर्वधीसाक्षीत्यर्थ Mah त्रिवेदज्ञानान्वितो भैषज्य करोति U वयुनाना ज्ञानोपायाना वेदिता BB वयुनमिति प्रज्ञानाम Ngh. 3 9. 'वयुन वेत्ते. कान्तिर्वा प्रज्ञा वा' N 5 14

८ इच्छब्द एवार्थे U

९. सर्वेषामेवर्त्विजा मध्ये सवित्रा प्रसूतो ब्रह्माख्य एक एव ऋत्विक् U एतत्तु कर्तुं न सर्वे शक्नुवन्ति, एक एव वयुनविदेवविध कर्तुं शक्नोतीति BB.

१०. अतिप्रभूता । स्तुत्यगोचरेत्यर्थ· Sy. महनीया खलु BB.

११ दानादिगुणयुक्तस्य U

१२ देवस्य Sy नन्वेकस्य सर्वसृष्टौ कथ सामर्थ्यम् ? तत्राह यतः सवितु· प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य Mah सर्वस्य प्रसवितु U

१३. सर्वदा Mah सर्वत. BB.

१४. ०माण P उक्ता स्तुति· । तथा चाथर्वणिका.—'य. सर्वज्ञ. सर्वविद्यस्य ज्ञानमय तपः' इति । बृहदारण्यकेऽपि 'स एव सर्वस्य वशी सर्वस्येशान. सर्वस्याधिपति सर्वमिद प्रशास्ति यदिद किञ्च' (Brh U 4 4 22, Ibid. 5 6 1) Mah. परिष्टुति· परिस्तवनम्। को हि नाम यज्ञ प्रेत्यर्त्विज. प्रस्तूय समाप्स्यति यज्ञम्। यज्ञो हि वृष्टिद्वारेण समस्त जगद्बिभर्तीति सवितुर्महती स्तुतिरित्युक्तम् U रूपकर्मबान्धवाध्यवसायेन कर्तु न शक्यते, तस्मादेक एव वयुनविद् होत्रा विधातु शक्नोति । तस्मान्महानय देव इति सवितुः प्रशंसा BB

स्तुति ।

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥ २ ॥

विश्वा । नानाविधानि । रूपाणि । प्रतिमुञ्चते । कवि । प्रस्तौति च । भद्रम् । द्विपदे । चतुष्पदे ।

---

१ यद्वा अस्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । विप्रा ऋत्विजो विपश्चितो यज्ञस्य कर्माणीति शेष । मनो धियो वाचश्च युञ्जते प्रयुञ्जते । 'यज्ञो व विपश्चित्' (SB 3 5 3 12 p 273) इति श्रुते । किम्भूतस्य विपश्चित ? विप्रस्य विशेषण प्राति पूरयति फलमिति विप्रस्तस्य । फलवान प्राति प्राप्तक्रियाशक्ति । 'प्रा पूतौ' । तथा बृहतो महत सर्वसाधनसम्पन्नस्य । होत्रा होतार सप्त वषट्कर्तारो विदधे विदधते स्वस्व कर्माणीति शेष । पुरुषवचनव्यत्यय । तन्मध्ये वयुनविवेकवित् त्रिवेदज्ञानवान् ब्रह्माख्य एक एव । सवितुर्देवस्य मही महती परिष्टुति स्तवनम् । ब्रह्माद्या ऋत्विजो यत्कर्म कुर्वते तत्सवितु प्रेरणेनवेति सवितुर्महती स्तुतिरित्यर्थ Mah. अन्य आह—मेधाविनो यजमानस्य सम्बन्धिनो विपश्चितो विप्रा युञ्जते । एक एव वयुनविद् होत्रा विदधाति । सा खलु सर्वा देवस्य सवितुर्महती परिष्टुति सवत प्रस्तुति प्रेरयति यावत् । तस्मात्तदनुज्ञाता वयमिदं कर्मारभामह इति भाव BB

सु जुहोति । युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति मनसा च वै वाचा च यज्ञ तन्वते स यदाह युञ्जते मन इति तन्मनो युनक्त्युत युञ्जते धिय इति तद्वाचं युनक्ति धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूषन्त्यनूक्तेनेव प्रकामोद्येनेव गाथा भिरिव ताभ्यां युक्ताभ्यां यज्ञं तन्वते SB 3 5 3 11 p 273

This stanza=YV 5 14.=TS 1 2 13 1

२ हविर्धानप्रवर्तने ररराटधामधमज्ञायां 'विश्वा रूपाणि' इत्येषानुवचनीया । सूत्रितञ्च— 'विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविरिति अथ स्तायाम्' (ASS 4 9) इति Sy व्याख्यावस्यार्थम् Dur व्याख्यास्यस्य SKN

३ विश्वा P D

४ सर्वाणि Sy, Mah, U यान्यनेन सङ्गच्छता तमसा पिहितानि, अनुपलभ्यमानत्वादगृहीतानि तानि विश्वानि सर्वाणि SKN

५ रूपवत्स्वर्थेषु Dur रूपाणि घटपटस्तम्भादीनि SKN

६ आत्मनि बध्नाति धारयति Sy द्रव्येषु प्रति बध्नाति । रात्रितमोऽपहृत्य रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थ Mah. द्रव्येष्वपहृत्य शार्वरं तम प्रकाशयतीत्यर्थ U आवध्नाति तमोऽपघ्नन् रूपाण्याविष्कुर्वन् Dur मनाक रूपापनये नोपलभम् प्रतिमुञ्चतीव SKN

७ मेधावी सविता Sy विद्वान् क्रान्तदर्शन Mah क्रान्तदर्शन U क्रान्तदर्शन । अथवा कवतेर्गतिकर्मणोऽयमपस्य कवि । कवति गच्छत्यसौ नित्यम् Dur मेधावी SKN

८ अनुजानाति Sy प्रेरयति Mah कवित्वादेव जनयति, अभ्यनुजानाति च Dur प्रसवोऽभ्यनुज्ञा । अभ्यनुजानाति च सर्वं हि भद्रं कर्म उदिते सवितरि क्रियते नानुदिते तदुदयेनाभ्यनुज्ञानमिव SKN

९ कल्याणं गमनादिविषयम् Sy कल्याणं स्वस्व व्यवहारप्रकाशनरूपं श्रेय Mah भजनीयम् U यदन्येषां भद्रं कल्याणं तत्तत् प्रसुवति Dur स्वं स्वं कर्म SKN १० मनुष्याय Sy SKN द्विपाद्भ्य U मनुष्यादिभ्य Dur

११ गवाश्वादिकाय Sy द्विपाद्भ्यश्चतुष्पाद्भ्यो मनुष्यपश्वादिभ्य Mah चतुष्पाद्भ्यश्च U गवादिभ्य Dur गवादये च । सर्वेभ्यो द्विपाद्भ्यश्चतुष्पाद्भ्यश्च SKN

व्यख्य[1]च्च । नाक[2]लोकम् । सवि[3]ता । वरणीय[4] सोऽयम् । उषसि[5] । गतायाम्, स्वकाले[6] । विराजति[7] [8]।

यस्य॑ प्र॒याण॒मन्व॒न्य इद्य॒युर्दे॒वा दे॒वस्य॑ महि॒मान॒मोज॑सा ।
यः पार्थि॑वानि विम॒मे स एत॑शो॒ रजां॑सि दे॒वः स॑वि॒ता म॑हित्व॒ना ॥ ३ ॥

यस्य प्रयाणम् । यस्य[9] । प्रयाणम्[10] । अनुगच्छति[11] । अन्ये । देवा[12] । देवस्य[13] । महिमानमात्मीयम्[14] ।

---

१. ख्यापयति प्रकाशयति Sy. विख्याति प्रकाशयति Mah विख्यापयति प्रकाशयति U विख्यापयति विदर्शयति, तदा हि तस्या विकीर्णरश्मयो भवन्ति Dur ख्यातिरत्रान्तर्णीतण्यर्थ. । विख्यापयति प्रकाशयतीत्यर्थ SKN.

२ नास्मिन्नक दु खमस्तीति नाकः स्वर्ग । यजमानार्थं स्वर्गं प्रकाशयतीत्यर्थः Sy यश्च नाक स्वर्गम् Mah द्युलोकम् U द्यां च Dur. दिवम् SKN.

३. सर्वस्य प्रेरको देवः Sy सर्वस्य प्रसविता सूर्य Mah., U. क. ? सविता SKN

४. ०य D वरणीयः सन् Sy. वरेण्य. श्रेष्ठः Mah

५. उष कालस्य Mah उषसः Dur.

६. उदयम् Sy प्रयाण गमनमनु पश्चात्, उष काले व्यतीते सति Mah प्रयाण प्रगमनमनु पश्चात् U प्रयाणमनु Dur. व्यतीतायामित्यर्थः SKN

७ प्रकाशते । सवितुरुदयात् पूर्वं ह्युषा उदेति Sy विशेषेण दीप्यते । 'उषाः सवितु पुरोगामिनी' इति सवितु. स्तुतिः । ईदृश. सविता शिक्य प्रति मुञ्चत्विति शेषः Mah दीप्यते ।
य इत्थम्भूत सविता स शिक्य प्रतिमुञ्चत्वित्यर्थ U प्रकाशते सोऽस्माकं नामेदं करोत्वित्य..शवा स्तुतिर्निराकाङ्क्षा Dur अनु पश्चात् प्रयाणस्य विराजति विशेषेण दीप्यते SKN.

८. भाष्ये सर्वाणि प्रज्ञानानीति घटपटादिरूपाविष्कृतेस्तद्विषयाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चतीत्याह । कविः कस्मात् ? क्रान्तदर्शन इत्यादि क्रमते. कवतेर्वा गतिकर्मण इदं रूपम् । क्रान्तं दूर गत दर्शन प्रकाशरूप विज्ञानमस्य । यदा कवतेस्तदा कविर्गन्ता गच्छत्यसौ नित्यम् । अवगन्ता वा सर्वस्य ज्ञाता । क्वचित्तु कवतेः शब्दकर्मणः । अस्मिन्नेव नामकरणे शब्दकारी कविरुच्यते SKN सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते । मेधावी । कविः क्रान्तदर्शनो भवति । कवतेर्वा । प्रसुवति भद्र द्विपाद्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्यश्च । व्यचिख्यपन्नाक सविता वरणीय. । प्रयाणमनूषसो विराजति N.12.13, SKN. IV 111
अथ शिक्यपाश प्रतिमुञ्चते । विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविरित्यसौ वाऽआदित्यः कविर्विश्वा रूपा शिक्य प्रासावीद्भद्र द्विपदे चतुष्पदेऽइत्युद्यन्वाऽएष द्विपदे चतुष्पदे च भद्र प्रसौति वि नाकमख्यत्सविता वरेण्य इति स्वर्गो वै लोको नाकस्तमेष उद्यन्नेवानुविपश्यत्यनु प्रयाणमुषसो विराजतीत्युषा वाऽअग्रे व्युच्छति तस्याऽ एष व्युष्टि विराजन्नुदेति SB 6 7 2.4 P 557.
This stanza=YV 12 3

९. यस्य सवितु. Mah देवस्य U

१०. प्राप्नुवन्ति Sy प्रयाण प्रवृत्तिम् Mah. प्रगमम् U

११. अनुययुरित्, अवश्यमनुगच्छन्त्येव । यत् प्रवृत्तिमनुवर्तन्त इत्यर्थ Mah. अनु ययुर्जग्मुः । इच्छब्दोऽनर्थकः U १२. अग्न्यादय Sy

१३. देवस्व D द्योतमानस्य सवितु. Sy

१४. महत्त्वम् । सवितुरुदयाभावेऽग्निहोत्राद्यनिष्पत्तेस्तेषा हवि स्तुत्याद्यभावात् Sy महत्त्वं च Mah महाभाग्य विभूतिम् U.

सवितुर्बलेन । यश्च । पार्थिवानि लोकान् । निर्ममे । सः । श्वेतवर्णः । सर्वान् लोकान् । महत्त्वेन । विमिमीते ।

उत यासि सवितस्त्रीणि रोचनोत सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसि ।
उत रात्रीमुभयतः परीयस उत मित्रो भवसि देव धर्मभिः ॥ ४ ॥

उत यासि । अपि च । गच्छसि । सवितः । त्रीणि । तेजांसि लोकान् वा । अपि च । सूर्यस्य । रश्मिभिः । सङ्गच्छसे स्वरूपेण । अपि च । रात्रिम् । उभयतः । परिगच्छसि । उत । मित्रश्च । देव । भवति । कर्मभिः ।

---

१ बलेन च युक्ता भवन्ति Sy
२ सविता Mah सविता देव U
३ पृथिव्यादिलोकान् Sy पृथिवीप्रभृतींस्त्रींल्लोकान् Mah पृथिवीप्रभृतींल्लोकान् U 'लोका रश्मयस्त्र्युच्यन्ते' N.4 19
४ निर्ममे P परिच्छिनत्ति Sy मिमीते Mah, U
५ देवः Mah
६ ०र्णः P, D एतवर्णः शोभमानः सन्। राजत इति शेषः । 'युवशा तार्क्ष्णोतम (RV I 161 7) इत्यादिवत् एतश इत्यादिशकारोप जनश्छान्दसः Sy
एतज्जगत्त्रयं स्थावरजङ्गमं प्राणभावेन शेते व्याप्नोतीत्येतशः । यद्वा एतश इत्यश्व नामसु पठितम्। स देव एतशोऽश्वरूपेण सर्वं जगदवष्टभ्य स्थितः । 'उषा वाऽश्वस्य मेध्यस्य शिरः' (SB.10 6.4 1 p 807) इति श्रुतेः Mah एतज्जगत्स्थावरजङ्गमं प्राणभावेन शेत इति सविता एतश इत्युच्यते। यद्वा एतश इत्यश्वनामसु पठितम् । सोऽश्वरूपेण समस्तमेतज्जगदवष्टभ्य स्थितस्तदुक्तम् U
७ ०त्वेन P, D स्वमहत्त्वेन Sy स्वकीयेन महाभाग्येन । महेर्महतो भावो महित्वं तेन । भावे छान्दसस्त्वन्प्रत्ययः Mah स्वकीयेन महाभाग्येन U
८ विमिमीयते P D
९ VM ignores इत् । देव and सविता । यस्य प्रयाणमन्वन्यऽइद्ययुरिति । प्रजापतिर्वा ऽएतदग्रे कर्माकरोत्ततो देवा अकुर्वन्देवा देवस्य महिमानमोजसेति यतो वै महिमा देवा देवस्य यश्च वीर्यमोजसेत्येतद्यः पार्थिवानि विममे स एतश इति यद्वै कि चास्यां तत्पार्थिवं तदेष सर्वं विमिमीते रश्मिभिर्ह्यनदभ्यवतनोति रजाꣳसि देवः सविता महित्वनेतीमे वै लोका रजाꣳस्यसावादित्यो देवः सविता तानेष महिम्ना विमिमीते SB 6 3 1 18 p 520
This stanza=YV 11 6
१० 'तिस्रो दिवः पृथिवीः' (RV IV 53 5) इत्युक्तम् Sy
११ हे देव ! Sy
१२ रोचमानान् द्युलोकान् Sy
१३ सूर्यस्य P
१४ सङ्गच्छसि 'उच समवाये' इत्यस्यैतद्रूपम् । उदयात् पूर्वभावी सविता उदयास्तमयवर्ती सूर्य इति Sy
१५ रात्रीम् P
१६ ०यतः P उभयपार्श्वे Sy
१७ अपि च Sy
१८ मित्राख्यो देवो भवसि । अथवा प्रकाशादिप्रदानेन सखा जगताम् Sy
१९ VM seems to read देवः for देव ॥ हे देव ! सवितः ! त्वम् Sy
२० Omitted by P धारकैः कर्मभिः Sy

उतेशिषे प्रसवस्य त्वमेक इदुत पूषा भवसि देव यामभिः ।
उतेदं विश्वं भुवनं वि राजसि श्यावाश्वस्ते सवितः स्तोममानशे ॥ ५ ॥

उतेशिषे[1] । अपि च । ईशिषे[2] । अनुज्ञाया[3] । त्वम् । एक । एव । अपि च । पूषा[4] । भवसि । देव[5] । आगमने । अपि च । इदम् । विश्वम्[6] । भुवनम् । विराजसि[7] । श्यावाश्व[8] । ते[9] । सवितु[10] । स्तोमम्[11] । व्याप्नोति कुरुते[12][13] ।

V 82

तत्संवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥ १ ॥

तत् सवितु[14] । तत्[15] । सवितु[16] । वृणीमहे[17] । वयम्[18] । देवस्य[19] । भोजनम्[20] । श्रेष्ठम्[21] । सर्वेषामतिशयेन

१. हे सवितः ! Sy
२. समर्थो भवसि । ये लौकिक गमनादिरूप वैदिकमग्निहोत्रादिरूपं कर्मानुतिष्ठन्ते तेषा सर्वेषामनुज्ञातुमेक एव प्रभवसि Sy
३ ०याम् D
सर्वकर्मानुज्ञाकरणस्य Sy
४. पोषकः Sy
५. देवं. P
६ भूतजातम् Sy.
७ ईशिषे धारयितुम् । यस्मादेवमहानुभावस्तस्मात् Sy
८. ०वाश्च P
ऋषि: Sy.
९ तुभ्यम् Sy
१० VM takes सवितुः for सवित. ॥ हे सवित ! Sy
११ स्तोत्रम् Sy
१२ स्तौति [illegible] परोक्षतया निर्दिशन्नाह Sy
१३ MS D puts the figure ॥८१॥ here to indicate the end of the eighty-first hymn No such number is given in P
१४. 'तत्सवितु.' इति नवर्चं दशम सूक्त श्यावाश्वस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'तत्सवितुर्नव गायत्रमाद्यानुष्टुप्' (KSA. 28.82 p 21) इति। प्रथमानुष्टुप्, शिष्टा गायत्र्यः। 'सावित्र तु' (KSA 28 81 p 21.) इत्युक्तत्वात्सावित्रम्। अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रस्याद्यस्तृचः प्रतिपत् । 'अद्या नो देव' इत्यनुचरः । सूत्रितञ्च—'तत्सवितुर्वृणीमहेऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ' (ĀSS.5. 18.) इति Sy.
१५ प्राप्यत्वेन प्रसिद्धम् Sy
१६. प्रेरकस्य Sy.
१७. प्रार्थयाम Sy.
१८. मय D
स्तोतार Sy
१९ देवस्य स्वभूतम् Sy
२०. भजना P. ०ना D.
भोग्य धनम् Sy
२१. प्रशस्यम् Sy

धारकम् । भजनीयस्य सवितु । प्ररकं तेजश्च । धारयाम ।

अस्य हि स्वयंशस्तर सवितुः कच्चन प्रियम् । न मिनन्ति स्वराज्यम् ॥ २ ॥

अस्य हि । अस्य । हि । अत्यन्त स्वभूतयशस्कम् । सवितु । कथा । चिदपि । प्रियम् । न । हिंसन्ति । स्वराज्यम् ।

स हि रत्नानि दाशुषे सुवाति सविता भगः । तं भागं चित्रमीमहे ॥ ३ ॥

स हि रत्नानि । स । हि । रत्नानि । यजमानाय । प्रसौति । सविता । भजनीय । सत् । धनम् । चित्रम् । याचामहे ।

अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगम् । परा दुःष्वप्न्यं सुव ॥ ४ ॥

अद्या न । अद्य । अस्माकम् । देव । सवित । प्रजायुक्तम् । धनम् । देहि । विनाशय च । दुःस्वप्न्यम् ।

---

१ सवधाततमम् । सवभोगप्रदमित्यर्थ Sy
२ भजनीयस्य सवितुरनुग्रहात् Sy
३ शत्रूणां हिंसकम् । अनेन शत्रून् हन्तुं शक्यत्वात् । तादृशं धनम् Sy
४ प्रेरकं तेजश्च and धारयाम are omitted by P धारयाम । "उपभोगं करवामेत्यर्थ । अथवा धनं वृणीमहे, अर्थित्वाच्च लभेमहीति Sy
५ स्वय ? (स्व)मसाधारणं यशो यस्यातिशयेन भवति तत्तादृशम् Sy
६ केचिदप्यसुरादय Sy
७ सर्वेषां प्रियभूतम् Sy
८ स्वयमेव राजमानत्वमैश्वर्यम् Sy
९ The commentary on this stanza is omitted by P
१० वसु Sy
११ रमणीयानि धनानि Sy
१२ P omits upto नाय प्रसौति ॥ हविर्दात्रे मह्यम् Sy
१३ प्रेरयति प्रयच्छति Sy
१४ भजनीयो देव Sy
१५ तं देवम् Sy
१६ भजनीयम् Sy
१७ चायनीयं धनम् Sy
१८ 'अद्या न' इति चतुर्थीपञ्चमीभ्यामममोत्त स्वप्नदर्शने प्रत्यृचं जुहुयात् । 'अद्या नो देव सवितरिति द्वाभ्याम्' (AGS 3 6 6) इति हि सूत्रितम् Sy
१९ अस्मिन् यागदिने Sy
२० अस्मभ्यम् Sy
२१ पुत्राद्युपेतम् Sy
२२ प्रेरय Sy २३ दूरे प्रेरय Sy
२४ दुःस्वप्न्यम् P दुदुःस्वप्न्यम् D दुःस्वप्नं दुःस्वप्न जन्यदुःखकरं दारिद्र्यम् Sy

उत्तरा निगदसिद्धा[1]

विश्वा॑नि देव सवितर्दुरि॒तानि॒ परा॑ सुव । यद्भ॒द्रं तन्न॒ आ सु॑व ॥ ५ ॥

[विश्वानि देव ।][2]

अ॒नाग॑सो॒ अदि॑तये दे॒वस्य॑ सवि॒तुः स॒वे । विश्वा॑ वा॒मानि॑ धीमहि ॥ ६ ॥

अनागसः[3] [4] । अनागसः[5] । अस्यै पृथिव्यै[6] । देवस्य । सवितुः[7] । प्रसवे[8] । विश्वानि[9] । धनानि[10] । धीमहि[11] ।

---

१. The commentary on this stanza is omitted by P

२. The *pratīka* is supplied by the Editor. Sy. explains the stanza in the following manner —

हे सवितः ! देव ! त्वम् । विश्वानि । दुरितानि । परासुव । यद्भद्र प्रजापशुगृहादिकम् । तत् । नोऽस्मभ्यम् । आ सुव अस्मदभिमुखं प्रेरय । 'प्रजा वै भद्रं पशवो भद्रं गृह भद्रम्' इति श्रुतिः ॥

हे देव ! सवितः ! विश्वानि सर्वाणि दुरितानि पापानि परासुव दूरे गमय । यद्भद्रं कल्याणं तन्नोऽस्मान्प्रति, आसुवागमय Mah.

विश्वानि सर्वाणि हे देव ! सवितः ! दुरितान्यसत्यानि परासुव पराञ्चि गमय । यच्च भद्र भन्दनीयं तन्नोऽस्माकमासुवागमय U.

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सद्वन्तावाज्यभागौ सदेवावरुन्द्धे विश्वानि देव सवितः स घा नो देवः सविता सहावेत्युपाᳪंशु हविषो याज्यानुवाक्येऽअनुष्टुभौ संयाज्ये रजतᳪं हिरण्यं दक्षिणा नानारूपतायाऽअथोऽ उत्क्रमायानपक्रमाय शतमान भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रिय वीर्यमात्मन्धत्ते SB 13.4 2. 10.p 982.

[अत्रास्या ऋच 'विश्वानि देव सवितः' एतावानेव भाग', 'स घा नो _वः सविता सहावा' (RV VII 45.3) इत्यृचा साकमस्ति ।]

This stanza=YV.30.3.

३. Omitted by P.

४. वयमनुष्ठातारः Sy.

५. अनागसः स्याम अनपराधिनो भवेम । भूम्यां हि पापाः सम्भवन्ति Sy.

६. ०गस्येस्यै D. अखण्डनीयायै देव्यै भूम्यै Sy.

७. प्रेरकस्य Sy.

८. अनुज्ञायां सत्याम् Sy.

९. अपगतेष्वाग सु सर्वाणि Sy

१०. The passage, सवितुः प्रसवे विश्वानि धनानि is written twice in P. वननीयानि धनानि Sy.

११. निधी० P

धारयाम Sy

उत्तरा निगदसिद्धा[1]

आ विश्वदे॑वं सत्प॑तिं सू॒क्तैर॒द्या वृ॑णीमहे । स॒त्यस॑वं सवि॒तार॑म् ॥ ७ ॥

[आ विश्वदेवम् ।][2]

य इ॒मे उ॒भे अह॑नी पु॒र एत्यप्र॑युच्छन् । स्वा॒धीर्दे॒वः स॑वि॒ता ॥ ८ ॥

य इमे । यः । इमे । उभे । अहोरात्रे । पुरः । एति । अप्रमाद्यन् । सुकर्मा । देवः । सविता ।

य इ॒मा विश्वा॑ जा॒तान्या॑श्रा॒वय॑ति॒ श्लोके॑न । प्र च॑ सु॒वाति॑ सवि॒ता ॥ ९ ॥

य इमा । यः । इमानि । विश्वानि । जातानि । शौनक श्रावयति । प्रसौति । च देव । सविता

१ P repeats निगदसिद्धा ।
२ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि सावित्रस्य द्वादशकपालस्य 'आ विश्वदेवम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ विश्वदेवं सत्पतिं वामस्य सवितः' (ĀSS 2 16) इति । प्रायणीये एषैव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ विश्वदेवं सत्पतिं य इमा विश्वा जातानि' (ĀSS 4 3) इति । देवसुवां हविःषु एषैव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ विश्वदेवं सत्पतिं न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तत्' (ĀSS 4 11) इति Sy
३ The stanza is not explained by VM Sy explains this stanza in the following manner—
विश्वदेवम् । विश्वे देवा यस्य वशे भवन्ति तं तादृशम् । स हि सर्वात्मा, 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' (RV 1 164 46) इत्यादिश्रुतेरितरेषां तद्विभूतित्वात् । सत्पतिं सतामनुष्ठातॄणां पालकम् । सत्यसवं सत्यानुज्ञं सवितारं देवम् । अद्यास्मिन् यागदिने सूक्तैरावृणीमहे सम्भजामहे ॥
विश्वदेव विश्वेऽपि देवा दीव्यन्तेऽस्मिन्निति विश्वदेवः सविता । सत्पतिं सतां विदुषां पातारम् । सूक्तैःसाम्यगुक्तैः स्तोत्रैरद्यास्मिन्यज्ञे वृणीमहे सत्यसवं सत्यानुज्ञं सवितारं देवम् BB
This stanza=TS 3.4 11 2
४ रात्र्यहनी Sy
५ तयोः पुरस्तात् Sy
६ गच्छति । तमावृणीमह इति सम्बन्धः Sy
७ पुर हित्यप्र० P, D
८ शोभनाध्यानः सुकर्मा वा सन् Sy
९ P reads भजनीयस्य सवितुः प्रसवे विश्वानि धनानि निधीमह्युत्तरा निगदसिद्धा य इमे य इमे उभे सुकर्मा नाथ प्रसौति पृथिव्यं देवस्य सवितुः प्रसवे विश्वानि धनानि निगदसिद्धा देवस्सविता । (RV V 82 1–8)
१० प्रायणीये 'य इमा विश्वा' इति सवितुर्याज्या । सूत्रितं च—'य इमा विश्वा जातानि सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्' (ĀSS 4 3) इति । अश्वमेधेऽश्वमुत्सृज्यानुसवनं सावित्रीष्टिः कार्या । तस्यामेषा माध्यन्दिने सवनेऽनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'य इमा विश्वा जाता या देवो यातु सविता सुरत्नः' (ĀSS 10 6) इति Sy
११ देवः Sy १२ सर्वाणि Sy
१३ उत्पन्नान् प्राणिनः । अक्रमानित्यर्थः । तान् Sy
१४ ०का P श्लोकेन is suggested for शौनक ।
१५ सर्वेऽप्यस्य स्तुतिं शृण्वन्तीत्यर्थः । अथवा गर्जनशब्देन सर्वाणीमान्युत्पन्नान्याश्रावयति वृष्ट्यर्थमुन्मुखः सन् Sy
१६ प्रेरयति तं वृणीमहे इति Sy

तमावृणीमह इति ।[१]

V.83.

अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।
कनिक्रदद्वृषभो जीरदानू रेतो दधात्योषधीषु गर्भम् ॥ १ ॥

अच्छ[२]॥ अत्रि[३] ॥ अभिवद[४]। वृद्धम्[५]। गीर्भि[६]। आभि । स्तुहि। पर्जन्यम्[७]। नमसा[८] च। परिचर। शब्द[९] कुर्वन्। वर्षिता[१०]। क्षिप्रदान । उदकम्। दधाति[११]। ओषधीषु। गर्भं[१२] च गर्भहेतु वोदकम्[१३]।

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं महावधात् ।
उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः ॥ २ ॥

वि[१४] वृक्षान्। 'विहन्ति[१५]। वृक्षान्। विहन्ति[१६]। च[१७]। रक्षासि। सर्वाणि चास्मात्[१८]। भूतानि[१९]। बिभ्यति।

---

१. VM. ignores आ and श्लोकेन ॥ श्लोकेन यशसा Sy.
Ms D puts the figure ॥८२॥ here to indicate the end of the eighty-second hymn No such number is given in P.

२. 'अच्छा वद' इति दशर्चमेकादश सूक्त भौमस्यात्रेरार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका 'अच्छ दशात्रि. पार्जन्यमुपाद्यास्तिस्रो जगत्य उपान्त्यानुष्टुप्' (KSA 28 83 p 21.) इति । 'यत्पर्जन्य' इत्येषा नवम्यनुष्टुप् । 'वि वृक्षान्' इत्याद्यास्तिस्रो जगत्य, शिष्टाः षट् त्रिष्टुभ । पर्जन्यो देवता । अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिश. उपस्थेयाः । सूत्रितञ्च—'सस्थितायां सर्वा दिश उपतिष्ठेताच्छा वद तवस गीर्भिराभिरिति चतसृभि' प्रत्यृचं सूक्तेन वा' (ASS 2 13) इति Sy

३. ०च्छ. P

४. अभिप्राप्य प्रार्थय Sy

५. वृद्धं P. हे स्तोतः ! बलवन्तम् Sy.

६ स्तुतिवाग्भि. Sy

७. पर्जन्यस्तृपेः आद्यन्तविपरीतस्य । तर्पयिता जन्य' । परो जेता वा । जनयिता वा । प्रार्जयिता वा रसानाम् N. 10.10.

८. अन्नेन हविर्लक्षणेन Sy.

९. गर्जनशब्द कुर्वन् Sy.

१०. वर्षिदा D. य. पर्जन्यः वृषभ अपा वर्षिता Sy

११. स्थापयति त स्तुहि Sy

१२. गर्भस्थानीयम् Sy

१३. VM. ignores आ ॥ आ सर्वत. Sy

१४. अत्रेरार्षम् Dur For the commentary on this stanza Sy quotes N 10 12.

१५. वह० P , D विहन्ति अशनिपातै Dur विविधं हन्ति SKN.

१६. वह० D विविध हन्ति क्रूरकर्मणः Dur.

१७. अपि च SKN

१८. ०स्मान् P सर्वस्मात् SKN

१९. त्रिभुवन भूतजातं न केवलं हन्यमानानि रक्षासि SKN.

महावधात्[1], महान् ह्यस्य वधः[2] । अपि[3] । अनपराधः[4] । भीतः पलायते[5] । वर्षकर्मवतः[6] । यत्[7] । पर्जन्यः[8] । स्तनयन्[9] । हन्ति[10] । दुष्कृतः पापकृतः[11] इति यास्कः[12] ।

रथीव कशयाश्वाँ अभिक्षिपन्नाविर्दूतान्कृणुते वर्ष्याँ३ अह ।
दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ष्यं१ नभः ॥ ३ ॥

रथीव । सारथिरिव[13] । कशया । अश्वान्[14] । अभिक्षिपन्[15] । आविष्कृणुते[16] । वर्षणनिमित्तान्[17] । मरुत्प्रभृतीन्[18] । अहेत्याश्चर्ये[19] । दूरादेव । सिंहवृषस्य[20] मेघस्य । शब्दाः[21] । उद्गच्छन्ति । यदा[22] । पर्जन्यः । करोति[23] । वर्षणहेतुम्[24] । आशम्[25] ।

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः ।
इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४ ॥

प्र वाताः[26] । प्रवान्ति[27] । वाताः[28] । विद्युतश्च । पतन्ति[29] । ओषध्यश्च[30] । उद्गच्छन्ति[31] । सर्वं[32] च ।

---

१ पर्जन्यात् Dur महान् वृद्धो वधः प्रहारो यस्य तस्माद् वृद्धप्रहारादित्यर्थः SKN
२ उतशब्दोऽपि चेत्यस्यार्थे SKN
३ एवं नाम महावधादस्मात् सर्वाणि भूतानि बिभ्यति येनानागा अपि अनपराधोऽपि सन् सर्व एव Dur अनपराधोऽपि यस्मात् SKN ४ ०त D
५ पलायते मामयं स्तनयन् हन्तीति मन्यमानः Dur ईषति हन्तीति गतिकर्माणौ (Ngh 2 14) इह भीतिपूर्विकायां गतौ पलायने वर्तते । भीतः सन् पलायते गच्छतीति SKN
६ स्तनयित्नुशब्दैरशनि मुञ्चतः Dur वृष्ण्यं वर्षकर्म बलं वा तेन सहितः SKN
७ क्वैतत् सर्वं भवति ? उच्यते यत् यदा Dur, SKN ८ योऽयमेवमतिमहानुभावो भगवान् पर्जन्यः स वर्षत्वस्माकमिति Dur
९ गर्जितलक्षणं शब्दं कुर्वन् SKN
१० वर्षेण, ओषधीरभिनिष्पादयन् स्तनयन् हन्ति, उपशमयति सुभिक्षं कुर्वंस्तथा Dur अशनिपातैर्हन्ति SKN ११ तस्करादीननाकालप्रभवान् Dur पापकारिणः SKN
१२ N 10 11, SKN IV 14
१३ रथस्वामीव । स यथा कशयाश्वानभिक्षिपन् दूतान् भटानाविष्करोति तद्वदसौ पर्जन्योऽपि Sy १४ मेघान् Sy
१५ अभिप्रेरयन् Sy
१६ आवि० D प्रकटयति Sy
१७ वर्षकान् Sy
१८ दूतवत् वृष्टिप्रेरकान् मेघान् मरुतो वा Sy
१९ अहेत्या० P, D अह इति पूरणः Sy
२० सहतेर्हिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः । अनया गोनाभिभवितुः शब्दयितुर्वा मेघस्य Sy
२१ गर्जनशब्दाः Sy
२२ कदा ? यत् यदा Sy
२३ करोति तदा Sy २४ वर्षोपेतम् Sy
२५ आकाशम् is suggested for आशम् ॥ अन्तरिक्षम् Sy
२६ पाता P
२७ प्रावन्ति P
२८ पाता P Sy adds वृष्ट्यर्थम् ।
२९ तन्ति P गच्छन्ति समन्तात् सञ्चरन्ति Sy
३० ओषधयः Sy
३१ प्रवर्धन्ते Sy
३२ अन्तरिक्षम् Sy

स्वरस रक्षन्ति[1]। अन्नं[2] च। विश्वस्मै[3]। भुवनाय[4]। जायते[5]। यदा। पर्जन्य[6]। पृथिवीम्। उदकेन। रक्षति[7]।

यस्यं व्रते पृथिवी नन्नमीति यस्यं व्रते शफवज्जर्भुरीति।
यस्यं व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य व्रते। यस्य[8]। कर्मणि। पृथिवी। अत्यन्तमार्द्रीभूता[9] नमति। यस्य। कर्मणि। शफवत्[10] पश्वादि[11]। पुष्ट[12] भवति। यस्य[13]। व्रते[14]। ओषध्य[15]। विश्वरूपा[16] जायन्ते[17]। स त्वम्[18]। न[19]। पर्जन्य! महत्। सुखम्। प्रयच्छ।

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः।
अर्वाङेतेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः ॥ ६ ॥

दिवः। दिव[20]। न[21]। वृष्टिम्[22]। मरुत[23]! प्रयच्छत[24]। प्रप्यायत[25]। वर्षितु[26]। अश्वस्य[27] पर्जन्यस्य। धारा[28]। अर्वाङ्[29]। एतेन[30]। स्तनयित्नुना[31]। एहि[32]। अप[33]। निपिञ्चन्[34]। प्राज्ञ[35]। पालयिता[36]। अस्माकम्[37]।

---

१. क्षरति is suggested for रक्षन्ति॥ cf 'पिवि सेचने' DP
२. भूमिः Sy.
३. सर्वस्मै Sy
४. सर्वजगद्धिताय Sy
५. समर्था भवति। कदैवमिति? Sy
६. देव. Sy
७. रक्षति अभिगच्छति वा तदैव भवति Sy
८. पर्जन्यस्य Sy
९. अत्यर्थं नमति, सर्वेषामधो भवति Sy
१०. पादोपेत गवादिकम् Sy
११. पश्चात् P
१२ भ्रियते पूर्यते गच्छतीति वा Sy.
१३. ०स्य P.
१४. कर्मणि Sy
१५. व्रतदघ० D
१६. नानारूपा. Sy.
१७. भवन्ति Sy
१८. महास्त्वम् Sy
१९. त्वन्न' D अस्मभ्यम् Sy
२०. अन्तरिक्षसकाशात् Sy
२१. अस्मदर्थम् Sy, BB
२२. वृष्टीः P
२३. हे मरुतः! यूयम् Sy, BB
२४. प्राय० P., D दत्त Sy स्रावयत। 'रीङ् स्रवणे' व्यत्ययेन शपश्लुः। वर्णव्यत्ययेनाभ्यासस्येत्वम् BB
२५ प्राप्या० P, D प्रक्षरत Sy प्रकर्षेणासिञ्चत। 'पिवि मिवि सेचने' BB
२६. वर्षकस्य Sy इन्द्रस्य BB
२७. व्यापकस्य मेघस्य सम्बन्धिन्य. Sy व्याप्तिमत. BB
२८ उदकधाराः Sy वर्षधारा BB
२९. अस्मदभिमुखम् Sy, BB.
३०. हे पर्जन्य! त्वम् मेघेन सह Sy हे वृषन्निन्द्र! त्वमपि मेघेन BB
३१. गर्जता मेघेन सह Sy शब्दयता सह BB.
३२. आगच्छ Sy, BB ३३. अम्भासि Sy
३४. निषिञ्चन् स देव Sy निषिञ्चन् वर्षन् BB
३५. उदकाना निरसितापि सन् Sy असनकुशल। असेरुरन्। असुमान् वा। असुप्रदो वा BB.
३६. पालकश्च Sy पाता BB
३७. प्रजानाम् BB
This stanza=TS.3 1.11 2

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।
दृतिं सु कर्ष विषितं न्यञ्चं समा भवन्तूद्वतो निपादाः ॥ ७ ॥

अभिक्रन्द । अभिक्रन्द । स्तनितशब्दं च कुरु । ओषधीनां गर्भम् । आधेहि । परितो गच्छ उदकवता । रथेन । दृतिसदृशं मेघम् । सुष्ठु । कर्ष । विवितास्यम् । नीचीनमुखम् । समा । भवन्तु । उदकेनोच्छ्रिता । निम्नाश्च देशा ।

महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् ।
घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वघ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

महान्तम् । महान्तम् । मेघम् । उत्सिञ्च । उत्सिक्तमुदकं च पृथिव्यां निषिञ्च । स्यन्दन्ताम् । कुल्या । विमुक्ता । पुरस्तात् । उदकेन । द्यावापृथिवी । विविधं क्लेदय । सुप्रपाणम् । भवतु । गोभ्य ।

---

१ Omitted by P
२ भूम्यभिमुखं शब्दय Sy अभितः सवतः शब्दं कुरु BB
३ तदेव पुनरुच्यते दार्ढ्याय, गर्ज Sy उच्चैर्गर्ज BB
४ गर्भस्थानीयमुदकम् ओषधीषु Sy ततश्च गर्भं मेघस्योदकम् BB
५ परिवीय सर्वतो गच्छ । दयतिश्छान्दसो गति कर्मा BB
६ रंहणेन BB
७ दृतिवदुदकधारकं मेघम् Sy चर्ममयो जला धारविशेषो दृतिस्तद्वत् BB
८ ततस्तं मेघम् BB
९ सुखेन BB
१० कर्षत P आकर्ष बुध्नपर्यन्तम् । यद्वा विषितं विमुक्तबन्धनमेवं कर्ष Sy निपादा निम्ना उदकेन सर्वं समीकृतमस्तु एवमध्यात्मनाऽग्नि स्तूयते BB
११ विवता० P वषितास्य D विशेषेण सितं बद्धम् Sy विमुक्तद्वारम् BB
१२ नीची० D न्यग्भूतमुखम् Sy अवाङ्मुखी कृतम् BB
१३ एकस्या उदकपूर्णा भवन्त्वित्यर्थः Sy ततश्चवं त्वया कृते समा भवन्तु । तुल्या भवन्तु BB
१४ एवं कृते, ऊर्ध्ववन्त उन्नतप्रदेशा Sy उन्नतेन स्थलेन BB
१५ न्यग्भूतपादा निकृष्टपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशा Sy
This stanza=TS 3 1 11 6
१६ हे पर्जन्य । त्वम् Sy
१७ प्रवृद्धम् Sy
१८ कोशस्थानीयं मेघम् Sy
१९ उद्गच्छ । उद्गमय वा Sy
२० ०थिव्या P
२१ तथा कृत्वा नीचैः क्षारय Sy
२२ प्रवहन्तु Sy
२३ नद्यः Sy
२४ ०क्ता D विप्लुता सत्यः Sy
२५ पूर्वाभिमुखम् । प्रायेण नद्यः प्राच्यः स्यन्दन्ते Sy
२६ दिवं च पृथिवीं च Sy
२७ अत्यधिकम् Sy
२८ सुप्राणं D सुष्ठु प्रकर्षेण पातव्यमुदकम् Sy

यत्पर्जन्य कनिक्रदत्स्तनयन् हंसि दुष्कृतः ।
प्रतीदं विश्वं मोदते यत्किं च पृथिव्यामधि ॥ ९ ॥

यत् पर्जन्यः[1] । यदा[2] । पर्जन्य[3] । शब्द कुर्वन्[4] । स्तनयश्च[5] । हंसि[6] । रक्षांसि[7] । प्रमोदते[8] तदा । एनम्[9] । विश्वम्[10] । यत् । किम् । चित्[11] । पृथिव्याम्[12] । अधिवसति ।

अवर्षीर्वर्षमुदु षू गृभायाकर्धन्वान्यत्येतवा उं ।
अजीजन ओषधीर्भोजनाय कमुत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥ १० ॥

अवर्षीः[13] । अवर्षी[14] । वर्षम्[15] । सुष्ठु । च । उद्गृहीतवानसि[16] । तथा[17] निरुदकानपि देशान्[18] । करोति[19] । गन्तुम्[20] । तथौषधीश्च । भोजनाय[21] । अजीजन[22] । उत[23] । प्रजाभ्य[24] । प्रज्ञाम्[25] । अलम्भय[26][27] ।

---

१. VM seems to take पर्जन्य as पर्जन्यः ।
२. यदा त्वम् Sy
३. ०न्य P, D.
हे पर्जन्य ! Sy
४. अत्यर्थं शब्दयन् Sy
५. स्तनयित्वश्च P.
६. विदारयसि Sy
७. पापकृतो मेघान् Sy.
८. तदानीं प्रति मोदते Sy
९. तदेन D. एनत् is suggested for एनम् ॥
इदम् Sy
१०. जगत् Sy
११. च P
१२. भूम्यामधिष्ठित यच्चराचरात्मक तदिद विश्व मोदते हृष्यति । वृष्टे. सर्वजगत्प्रीतिकारणत्व प्रसिद्धम् Sy
१३. Omitted by D.
१४ इयमतिवृष्टिविमोचनी । हे पर्जन्य ! त्वम् Sy.
१५. ०र्षी D
वृष्टवानसि Sy.
१६. उत्कृष्ट गृहाण । परिहरेत्यर्थ· Sy.
१७. यथा P.
१८. निरुदकप्रदेशान् Sy.
१९. अन्तरोपि P. करोषि is suggested for करोति ॥ जलवतः कृतवानसि Sy.
२०. अतिक्रम्य गन्तुम् Sy.
२१. धनाय भोगाय वा Sy
२२. उदपादयः Sy
२३. अपि च Sy.
२४. प्रजाभ्य· सकाशात् Sy.
२५. स्तुतिम् Sy
२६. ०य P.
प्राप्तवानसि Sy
२७. VM. ignores कम् ॥ कम् इत्यय 'शिशिर जीवनाय कम्' इतिवत्पादपूरणः (N. 1.10) Sy.
Ms D puts the figure ॥८३॥ here to indicate the end of the eighty-third hymn. No such number is given in P.

V 84

बळित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।
प्र या भूमिं प्रवत्वति मुह्ना जिनोषि महिनि ॥ १ ॥

बळित्था । सत्यं त्वम् । मेघानाम् । छदनम् । अमुत्र । धारयसि । पृथिवी । प्रजिन्वसि । या । भूमिम् । प्रवणवति । महत्त्वेन । उदकवति । इति पृथिव्या अधिदेवतां मध्यस्थानपठितां पृथिवीमाह ।

---

१ 'बळित्था' इति तृचात्मकं द्वावशं सूक्तं भौमस्या त्रेराष पृथिवीदेवताकमानुष्टुभम् । अनुक्रान्तञ्च 'बळित्था तृच पार्थिवमानुष्टुभम्' (KSA 28 84.p 21) इति । सूक्तविनियोगो लिङ्गिक । आद्या देवीनां हविषु पृथिव्या अनुवाक्या । 'बळित्था पर्वतानां दृळ्हा चित्या वनस्पतीन्' (ĀSS 6 14.) इति हि सूत्रितम् । भूमिस्तोमे यथा मरुत्वतीयशस्त्रे सूक्तमुक्तोया' (ĀSS 9 5) इति Sy अत्रेरायम् Dur , SKN

२ द्विरूपा पृथिवी यथा प्रत्यक्षा देवतापि च । मध्य स्थाना देवतोक्ता सा च सम्बोध्य वर्ण्यते Sy

३ यथाभूतम् Dur सत्यम् SKN बळिति सत्यनाम Ngh 3 10 ४ पर्वतानाम् P पर्वतानां मेघानां वा । येन पर्वता मेघा Dur मेघानाम् SKN मेघनामतत् Ngh 1 10

५ च्छे० D छेदनं भवनम् Sy खिलं हिरण्यादि पूर्णम् BB छेत्तुं शक्यन्ते तद्वसम् Dur छेदनकरम् । किम् ? सामर्थ्याद् बलम् SKN

६ ०त्रं P इत्थम् अमुत्र अन्तरिक्षे वा Sy इत्थ मिदं यद्वस्याम BB अमुत्रत्यथ, अमुष्मिन्नन्तरिक्षलोके वर्तमाना Dur इत्था शब्दोऽमुत्रत्यस्मिन्नर्थे । अमुत्रान्तरिक्षे वर्त मानानाम् SKN ७ या त्वं प्रवणवती धारय विस्तीर्णा खलु त्वम् BB

८ VM seems to take पृथिवि as पृथिवी ॥ हे प्रवणवति । मध्यस्थानदेवते । Sy विस्तीर्णे BB हे पृथिवि । माध्यमिके । Dur विद्युत्स्तनयित्नुलक्षणया वाचोऽधिदेवते SKN

९ ०अ० P प्रकर्षेण प्रीणयसि Sy प्रकर्षेण प्रसादयसि, यस्मात् प्रवणवती, अत एव पूजिता 'जिवि प्रीणने' BB प्रजिन्वसि वर्षमुत्सृजन्ती Dur प्रजिनोषीति सम्बन्ध । जिन्वते प्रीतिकर्मण इदं रूपम् । प्रजि न्वसि प्रकर्षेण प्रीणयसीत्यर्थ SKN

१० या त्वम् BB , Dur., SKN

११ प्रत्यक्षां पृथिवीम् Sy हे भूमे । BB

१२ ०णवति P हे प्रकवयति । प्रवणोदकवति ! वा Sy प्रवत् प्रगतम् । प्रवणम् । हे तद्वति । BB गमनवति Dur प्रवणायस्य प्रवत इति । प्रवत्गाग्रोदकम् । प्रवणमागम- नम् । तेन तद्वति हे उदकवति । गमनवति । वस्तर्थ SKN १३ ०त्ये० is suggested for ०त्वे० ॥ महत्त्वेन महतोदकेन वा Sy या त्वं मह्ना माहात्म्येन BB महतोदकेन SKN

१४ अप्रवति P महति । Sy महतीणादिको निप्रत्यय BB महति । अथवा, उदकवति । या त्वमेवं भूमिं प्रजिन्वसि सा कथं न मेघानां पर्वतानां छदनसमर्थं बलं धारयिष्यसि ? अवश्यं धारयसीत्यभिप्राय Dur महो महत्त्व मुदकं वा प्रभूतं तेन तद्वति । तदाह भाष्य कारः—'महतीत्युदकवती वेति' SKN

१५ केचिदाहु । सत्यमित्थं पर्वतानां मेघतानां खिद्रं छदनप्रवहणमुदकं बिभर्षि । पृथुत्वात्प्रभूतं वर्षोदकं बिभर्षि । या त्वं प्रवणवती प्रवण गामिनी, उदकेन मह्ना महता विश्वमिदं प्रक- र्षेण जिनोषि तर्पयसि, अत एव महनीयासि । अननय क्रमेण सर्वहिरण्यादिलाभहेतुत्वात् BB सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां छेदनं छेदनं (भेदनं) बलममुत्र धारयसि पृथिवि ! प्रजिन्वसि या भूमिम् । प्रवणवति । महत्त्वेन । महतीत्युदक- वतीति वा N 11 37 , SKN IV 84 This stanza=TS 2 2 12 2

स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति ष्टोभन्त्यक्तुभिः ।
प्र या वाजं न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥ २ ॥

स्तोमासः । स्तोमास[1] । त्वा[2] । [3]विचरणस्वभावे । प्रत्यर्चन्ति[4] । हविर्भि[5] सह । प्रक्षिपसि[6] । या[7] ।
अश्वम्[8] । इव । शब्द[9] कुर्वन्तम् । पूरक[10] मेघम् । शुक्लवर्णे[11] ।

दृळ्हा चिद्या वनस्पतीन्क्ष्मया दर्धर्ष्योजसा ।
यत्ते अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ॥ ३ ॥

[12]दृढा चित्[13] । दृढान्[14] । अपि । वनस्पतीन्[15] । अनया पृथिव्या[16] । यान्[17] । त्व धारयसि[18] । बलेन[19] । यदा[20] ।
तव[21] । अभ्रस्य[22] । विद्योतमानस्य[23] । द्युलोकस्य[24] । वर्षन्ति[25] । उदकानि[26] पर्जन्य पतन्ति वोदकानि[27] तदा धारयसि ।[28]

---

१. स्तोतार. Sy. स्तोमास्स्तोत्राणि BB.
२. त्वाम् Sy
३. पिचर० P. हे विविध चरणशीले ! पृथिवि ! देवि ! Sy विविध चरण गमन भक्षण वा विचारः । हे तद्वति ! BB
४. प्रत्यर्धन्ति D अभिष्टुवन्ति Sy प्रत्येक प्रतिमुखा वा स्तुवन्ति BB.
५. गमनशीलै स्तोत्रै Sy त्वदीयै कर्मभिरपदानै स्तुतिभि. स्तोत्रभक्तिभि. BB.
६. प्रतिक्षि० D
७. त्वम् Sy या त्व तथा स्तूयमाना BB.
८. उद्वृत्तम् Sy यथा दुष्टो वाजी निरर्थकाञ्छब्दान्करोति, एव निरर्थकशब्दाभिधायिनममन्त्रार्थज्ञमिति । किञ्च वाजमिव बलमिव पेरुमश्वमिव पानशीलमुपलक्षणत्वात् पानाशनमात्रकृतार्थमयज्ञार्हं पुरुष प्राप्स्यसि त्व खल्वर्जुनीति । सर्वे स्तोत्रादयस्त्वामेव स्तुवन्ति । तेषा च मध्ये वाजिनमिव हेषन्तमिव पेरु त्व नाद्रियसे तस्मात्तादृशानस्मास्त्वामेव स्तुवतो हिरण्यादिदानेन तृप्तान् कुर्विति BB
९. शब्दयन्तम् Sy शब्दवन्तम् BB
१०. दुष्टम् BB
११. हे शुभ्रवर्णे ! गमनशीले ! वा Sy हे अर्जुनि ! निर्मले ! BB
This stanza=TS 2 2 12 3

१२ देवाना हवि पु 'दृळ्हा चित्' इति पृथिव्या याज्या । एषैव भूमिस्तोमे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया । सूत्र तु पूर्वमेवोदाहृतम् Sy
१३. हे पृथिवि ! Sy
१४. दृळ्हा । 'सुपा सुलुक्०' इति तृतीयाया आकार. । दृढया Sy
१५ वृक्षान् Sy १६. भूम्या सह Sy
१७. या Sy.
१८. धारयसि । अथवा दृढेति विधेयविशेषणम् । वनस्पतीन् दृढान् कृत्वा धारयसीत्यर्थ· Sy
१९. बालो P २०. यस्या. Sy
२१. तव सम्बन्धिन. Sy
२२. पञ्चम्यर्थे षष्ठी । अभ्रादपा हर्तु. Sy
२३. विद्योतमानात् Sy
२४. अन्तरिक्षादादित्याद्वा Sy.
२५. द्वर्ष० D. वर्षति is suggested for वर्षन्ति ।
२६. द्वर्षन्त्वयि तानि P वर्षका मेघाः Sy
२७ चोद० P. अथवा । यत् यस्यास्ते तवाभ्रस्य मेघस्य वृष्टय उदकसङ्घाता विद्युतो विद्योतमानाया दिव· सकाशाद् वर्षन्ति पतन्ति Sy
२८. Ms D puts the figure ॥८४॥ here to indicate the end of the eighty-fourth hymn No such number is given in P

V 85

प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय ।
वि यो जघान शमितेव चर्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय ॥ १ ॥

प्र सम्राजे । प्रोच्चारय । सर्वेषां राज्ञे । बृहत् । गम्भीरम् । प्रियम् । ब्रह्म । वरुणाय । श्रुताय । विहन्ति । मे । शमितेव । मध्यमस्थानपठिता पृथिवीम् । सूर्याय पर्जन्याय । उपस्तरणार्थमविभि पृथिवीं छादयितुम् अपि वा मेघस्वर्म तं विहन्ति पृथिवीं तेजसा छादयितुमिति ।

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पय उस्रियासु ।
हृत्सु क्रतुं वरुणो अप्स्वग्निं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥ २ ॥

वनेषु । वनेषु हीदमेषु वृक्षाग्रेषु । अन्तरिक्षम् । विततम् । तस्मादाह—'वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान' । इत्यादि

---

१ 'प्र सम्राजे' इत्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तमात्रेयं त्रैष्टुभं वारुणम् । अनुक्रम्यते च 'प्र सम्राजे ऽष्टौ वारुणम्' (KSA 28 85 p 21) इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy

२ अत्रिः स्वात्मानं सम्बोध्य ब्रवीति । हे अत्रे ! त्वम् Sy

३ प्रार्चय । प्रोच्चारयेत्यर्थः Sy

४ सम्यग्राजमानायेश्वराय Sy

५ प्रभूतम् Sy

६ दुरवगाहं बहुधर्मोपेतम् Sy

७ प्रियभूतम् Sy

८ स्तोत्ररूपं कर्म Sy

९ उपद्रवस्य निवारकाय अनानाभावरकाय चैत स्रामकाय वेवाय Sy

१० श्रुता P
सर्वत्र श्रूयमाणाय Sy

११ विस्तारयामास । विस्तृतं हि व्यवहारयोग्य भवति, तस्मात् व्यवहारायान्तरिक्षं विस्तारित वान् । 'उरुं हि राजा वरुणश्चकार' (RV I 24 8) इति ह्युक्तम् Sy

१२ वरुणः Sy

१३ शिवतेव P शमिता पशुविशासनकर्ता यथोपस्त रणाय चर्म हन्ति तद्वत् Sy

१४ विस्तीर्णमन्तरिक्षम् । 'तृतीयस्यां पृथिव्याम्' (TS 1 2 12 1) इति श्रुतेरन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् Sy

१५ सूर्यस्य Sy

१६ ०मविभि P D

१७ छापितुम् P छावितुम् D
आस्तरणाय Sy

१८ वहृ० P, D

१९ ०वी P

२० वृक्षाग्रेषु Sy वनगतवृक्षाग्रेषु Mah वृक्षेषु वृक्षसदृशेषु वा BB

२१ अन्तरिक्षमाकाशम् Mah, U भूताकाशम् BB

२२ अन्यनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः । वि उपसर्गस्ततानेत्यनेन सम्बध्यते ।
यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्या भावादयन्तं विस्तारितवान् Mah वीत्यम मुपसर्गस्ततानेत्यनेन सम्बध्यते । वित नोति । यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्याभावादुपलभ्यत एव U विस्ता रितवान् BB

२३ ०वाह पतेषु ह्यन्तरिक्षं ततान P Cf SB 3 3-4-7 p 253 विस्तारितवान् Sy

वाजसनेयकम्। वलम्[1]। अश्वेषु[2]। पयः[3]। गोषु[4]। प्रज्ञानम्[5]। वरुण[6]। अप्सु[7]। अग्निम्[8]। दिवि[9] च। अर्यमणम्[10]। अदधात्[11]। सोमम्[12] च। अद्रौ[13]। न। ब्राह्मणम्—'अद्रिषु[14] [illegible] गिरिषु सोमो हित' इति[15]।

---

१. वाज वल विततानेत्यनुवर्तते। यद्वाऽर्वत्सु पुरुषेषु वाज वीर्यं विततान। 'वीर्यं वै वाज. पुमासोऽर्वन्त' (SB. 3 3.4 7 p 253) इति श्रुते Mah वाज वीर्यम् U
वाज वेगम् BB.

२. अश्वेषु विततान Sy BB.
पुरुषेषु ततानेत्यनुवर्तते U

३. क्षीरम् Sy, Mah, U, BB.

४ उस्रियेति गोनाम (Ngh 2.11)। उत्स्राविणोऽस्या भोगा इति तद्व्युत्पत्ति. Sy उस्रियाशब्दो गोनामसु पठित Mah अहन्तव्या अघ्निया BB.

५ कर्मसङ्कल्पम्। यद्धि मनसा ध्यायति तत्कर्मणा करोति Sy क्रतु सङ्कल्प तच्छक्तियुक्त मन· Mah क्रतु. सङ्कल्प., हृदयेषु सङ्कल्पम् U. विज्ञानम् BB

६ अथ वरुण Sy. य एव मन्त्रद्वयोक्तद्युलोकस्तम्भनादिसामर्थ्यवान् परब्रह्मलक्षणो वरुणस्त वय स्तुम इति शेष Mah य एव परब्रह्मलक्षणो वरुणस्त वय स्तुम इति शेष. U. वरुणशब्दवाच्य. सोम· BB.

७ वरुणेषु P वरुणेप्सु D उदकेषु Sy. प्रजासु Mah., U. मर्त्येषु BB

८. वैद्युतमौर्वं वा सर्वत्र विततानेति सम्बन्ध. Sy जठराग्निम् Mah

९. द्युलोके Sy, Mah, U.

१०. P reads चर्यम् for च। अर्यमणम्॥ चार्यमम् D. सूर्यम् Sy.

११ स्थापितवान् Sy स्थापितवान्। पर्वतपाषाणसन्धिषु सोमवल्ल्योत्पद्यमानत्वादद्रौ सोमस्थापनमुक्तम्। तथाह तित्तिरि—'सोममद्रावित्याह ग्रावाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोम निदधाति' इति Mah. स्थापितवान् U., BB

१२ सोम वल्लीरूपम् Mah. लताद्रूपमात्मानम् BB.

१३. अद्रौ P पर्वते Mah अद्रिषु U अद्रावदधादित्येव। तत्रैव पर्वततत्सर्वमकरोत्तथा वासनात्मानं वेष्टयामि BB

१४ अद्रिषु P, D
पर्वतेऽदधात् Sy.

१५ VM. ignores हृत्सु॥ हृत्सु हृदयेषु Sy., Mah
स पर्याणह्यति। वनेषु व्यन्तरिक्ष ततानेति वनेषु हीदमन्तरिक्ष वितत वृक्षाग्रेषु वाजमर्वत्सु पय उस्रियास्विति वीर्यं वै वाजा. पुमांसोऽर्वन्त. पुंस्स्वेवैतद्वीर्यं दधाति पय उस्रियास्विति पयो हीदमुस्रियासु हितं हृत्सु क्रतु वरुणो विक्ष्वग्निमिति हृत्सु ह्यय क्रतुर्मनोजव प्रविष्टो विक्ष्वग्निमिति विक्षु ह्यय प्रजास्वग्निर्दिवि सूर्यमदधात्सोममद्राविति दिवि ह्यसौ सूर्यो हित. सोममद्राविति गिरिषु हि सोमस्तस्मादाह दिवि सूर्यमदधात्सोममद्राविति SB. 3 3.4 7 p 253.

This stanza=YV. 4 31.=TS. 1 2 8. 1.

नीचीनंबारं वरुणः कबन्धं प्र संसर्ज रोदंसी अन्तरिंक्षम् ।
तेन विश्वंस्य भुवंनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूमं ॥ ३ ॥

नीचीनद्वारम् । नीचीनद्वारम् । वरुणः । मघम् । प्रसृजति । त्रीन् लोकान् प्रति । तेन । सर्वस्य । भुवनस्य । राजा । यवम् । इव । वृष्टिः । व्युनत्ति । पृथिवीम् ।

---

१ अन्तेरायम् Dur VM reads ०द्वारम् for ०बारम् of the text

२ अधोमुखबिलम् Sy न्यगच्यते द्वारं यस्य स भवति नीचीनद्वारोऽधोद्वारस्तम् अधोबिलं कृत्वा Dur नीचीनमधोमुखं बारं द्वारं सवाति लोपेन वणव्यापत्त्या च बारमुदकनिगमनम् । नीचं बारं यस्य स नीचीनबारोऽधोमुखबिलस्तम् SKN ३ मध्यम॰ Dur

४ कवनमुदकं तत् धीयतेऽत्रेति कबन्धो मेघः । तं तथाकरोत् । अथवा कबन्धमुदकम् । तदुदकं निगमनबिलं चकार । मेघ बिलार्थोदकमधोमुखं चकारेत्यर्थः Sy कबन्धो मेघः कवतेर्गति कमणः । कवनमुदकं तस्मिन्धीयत इति । द्वितीयाश्रुते कृत्वेति शापः । अधोमुखबिलं कृत्वा वरुणः SKN अत एव मेघसम्बन्धात् कबन्धमुदकम् Dur

५ कृतवान् Sy प्रसृजति महत्त्वेन, महामहात्मे तच्छक्नुयात् कर्तुम् Dur प्र इत्येष धोत्पतस्य स्थाने । विसृजति विक्षिपति । किम् ? सामर्थ्यादुदकम् । अथवा—कबन्ध इत्येतेनो दकमेवोच्यते । उदकनामसु पाठात् (Ngh I 12) नीचीनबारमित्यथा द्वितीया पञ्च म्यर्थे । नीचीनबारमेघाद् वरुणः कबन्धमुदकं मुञ्चति SKN

६ VM seems to explain रोदसी and अन्तरिक्षम् together as त्रीन् लोकान् ॥ द्यावापृथिव्यावन्तरिक्षं च प्रति लोक-त्रयहितायेत्यर्थः Sy द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन सर्वमापूरयित्यभिव Dur द्विती-याश्रुतेरत्र कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दाध्याहारः । द्यावापृथिव्यौ प्रति SKN

७. प्रति तौ P उदकेन Sy ततस्तेमातिप्रभृतेनो दकेन विसृष्टेन Dur वर्तेन चोदितेन SKN

८ भवस्य P भूतजातस्य Sy SKN भूतजा तस्योदकस्य वा Dur

९ स्वामी Sy ईश्वरः Dur ईश्वरो वरुणः SKN

१० यवान् यथा प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वद्भूमिं सर्वत्रोमत्ति । अथवा वृष्टिवरुण इति सम्बन्धः । यवकः पर्जन्य इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यवं पुरुष इवेति पुरुषशब्दोऽध्याहार्यः Sy यवग्रहण मत्र यथावेर्थान्यबीजस्योपलक्षणायम् । यथा यथाविधान्यबीजम् SKN

११ सेक्ता पुमान् Sy

१२ वृष्टिं व्युनक्ति P, D क्लेदयति Sy कश्चि त्सत्कर्मा स्वल्पं व्युनत्ति विविधमुनत्ति क्लेदयति Dur विविधं क्लेदयति SKN

१३ भूमिम् Sy भूमिं कृत्स्नां यः सोऽस्माकमिवं नाम करोतु । अथ चयमन्यथा योज्यम्— प्रसृजति द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च प्रकर्षेण मुमत्युत्पादयति महत्त्वेन । यस्माच्चोत्पादयति तस्मात् स एव भुवनस्य राजा विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य तेन हेतुना तदनुग्रहाय नीचीन द्वारमधोबिलं मेघं कृत्वा यवमिव वृष्टिर्व्युनत्ति भूमिमिति समानं पूर्वेण Dur भूमिशब्दपर्या योऽयमथ शब्दो बहुशब्दपर्यायो वा । भूमि समस्तां बहुधा यावत् किञ्चित्प्रसङ्गात्पठ्य मानस्यैव निर्वचनार्थमुपक्षेपः SKN नीचीन द्वारं वरुणः । कबन्धं मेघम् । कवनमुदकं भवति । तदस्मिन् धीयते । उदकमपि कबन्ध मुच्यते । बन्धिरनिभृतत्वे । कमनिभृतं च । प्रसृजति । द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च मह-त्त्वेन । तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्व्युनत्ति भूमिम् N 10.4, SKN IV 5

उनत्ति भूमिं पृथिवीमुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वष्ट्यादित् ।
समभ्रेण वसत पर्वतासस्तविषीयन्तः श्रथयन्त वीराः ॥ ४ ॥

उनत्ति[1] । क्लेदयति । पृथिवीम्[2] । अन्तरिक्षं[3] च । दिवम्[4] । च[5] । यदा[6] । वृष्ट्युदकम्[7] । कामयते । वरुण । अनन्तरम्[8] । एव । सवास कुर्वन्ति[9] । शिलोच्चया[10] । मेघेन । शत्रुषु वलमिच्छन्त[11] । पार्थिवा । वर्षसद्भावाय श्लथन कुर्वन्ति[12] भिन्ना[13] स्वेषु राष्ट्रेषु गच्छन्ति ।

इमामू ष्वासुरस्य श्रुतस्य महीं मायां वरुणस्य प्र वोचम् ।
मानेनेव तस्थिवाँ अन्तरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥ ५ ॥

इमाम्[14] । इमाम् । एव[15] । सुष्ठु । असुराणा हन्तु । विश्रुतस्य । वरुणस्य । महतीम् । मायाम्[16] । प्रब्रवीमि[17] । मानदण्डेनेव । तस्थिवान्[18] । अन्तरिक्षे । परिच्छिनत्ति[19] । य[20] । सूर्येण । अन्तरिक्षम्[21] ।

इमामू नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष ।
एकं यदुद्ना न पृणन्त्येनीरासिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम् ॥ ६ ॥

इमाम्[22] । इमाम्[23] । खलु[24] । कवितमस्य[25] । मायाम्[26] । महतीम्[27] । देवस्य[28] । न कश्चित्[29] । आधर्षयति[30] ।

---

१. ०क्ति P, D २ प्रथितम् Sy
३. अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्व पूर्वमुक्तम् Sy ४. द्युलोकम् Sy
५. अपि च Sy ६. यदा अयम् Sy
७. उदकपूरण अथवा दुग्धमुदकम् । तेन तत्कार्यमोषध्यादिक लक्ष्यते । ओषध्यादय प्रवर्धन्तामिति यदा कामयते Sy
८ ०नरम् D
९. समाच्छादयन्ति Sy
१०. पर्ववन्तोऽद्रयः Sy
११ ०लिमि० P, D
१२ श्रथयन्ति मेघान् Sy
१३ ०न्ना P विशेषेण वृष्टे. प्रेरयितारो मरुत Sy
१४ ए P,
१५ सुराणा हन्तु P असुरसम्बन्धिन । असुराणामस्य च वध्यघातकभाव सम्बन्धः । असुरहन्तुरित्यर्थ । अथवासुरो मेघः प्राणदानात् तत्सम्बन्धिन Sy १६. प्रज्ञाम् Sy
१७. कैषा माया ? सोच्यते Sy
१८. तिष्ठन् Sy
१९. परिच्छिनत्ति तस्यैषा माया Sy
२०. वरुण. Sy २१. ०रिक्षय P
२२. अत्रेरार्षम् Dur
२३ सर्वप्रसिद्धाम् Sy
२४. It seems to be the explanation of उ ॥ ऊनू पादपूरणौ SKN
२५. प्रकृष्टप्रज्ञस्य Sy मेधावितमस्य Dur अतिशयेन मेधाविन SKN
२६ प्रज्ञाम् Sy, Dur, SKN
२७. महती मायाम् Dur
२८. द्योतमानस्य स्तुत्यस्य वा वरुणस्य Sy द्योतमानस्य Dur वरुणस्य समुद्राधिपते. SKN
२९ कञ्चित् D नैव Sy न कश्चिदपि Dur कश्चिदपि SKN,
३०. हिनस्ति कश्चिदपि Sy आधर्षयितु शक्नोति Dur. आधर्षत्यभिभवति SKN

यत्[१]। एकम्[२]। समुद्रम्[३]। उदकेन[४]। पूरयन्ति[५]। गच्छन्त्यश्वेतवर्णाः[६]। आभिमुख्येन गच्छन्त्यः[७]। नद्यः[८]।

अर्य॒म्यं॑ वरुण मि॒त्र्यं॑ वा॒ सखा॑यं वा॒ सद॒मिद्भ्रात॑रं वा ।
वे॒शं वा॒ नित्यं॑ वरुणा॒रणं॑ वा॒ यत्सी॒माग॑श्चकृ॒मा शि॒श्रथ॒स्तत् ॥ ७ ॥

अर्यम्यम्। अर्यमैवायम्यो माऽस्मभ्यम् प्रयच्छति यः[१०]। यो[११] वा। मित्रं भवति। यो वा[१२]। समानस्थानः[१३]। यो वा। भ्राता। यो वा। समीपगृहस्थः[१४]। यो वा। गृहस्थः। यो वा। गृहमागतः[१५] एतान् सर्वान्। यद् वयम्[१६]। पापम्। कृतवन्तः। तत्[१७]। विश्लथय[१८][१९]।

---

१ यस्मात् Sy

२ कतमां मायामिति ? एकमेतं सन्तं वरुणमा वित्यम् Dur एकं सन्तम् SKN

३ उदधिम् SKN

४ एता उष्णा उदकेन रश्मिना Dur

५ न पूरयन्ति Sy न प्रीणयन्ति बुद्धया Dur न पूरयन्ति SKN

६ एन्यः शुभ्रा गमनशीला वा Sy नद्य एनीग मनशीलाः सततमुदकमादायाबित्यमप्यर्थं गच्छ-तेत्येवं नामाहर्निशमेता गच्छन्त्यः Dur 'इण् गतौ' इत्यस्यैतद्रूपम्। एनशब्दस्य च शुक्ल पर्यायस्य 'वर्णादनुदात्तात्०' (Pa.4.1 39) इत्येवमीकारः। व्यत्ययेन द्वितीया प्रथमस्यार्थे। एन्यो गमनस्वभावा शुक्लवर्णा वा। अथोभि गमनस्वभावाः शुक्लोदकवचनस्वभावत्वाच्छुक्ल वर्णाः SKN

७ ०न्त्यश्वेतवर्णाभि० P D उदकमासेचयन्त्यः Sy समुद्रं सिञ्चन्त्यः Dur आभिमुख्येन सिञ्चन्त्यः पूरयन्त्य इत्यर्थः SKN

८ बह्व्यो नद्यः सर्वदोदकेन पूरयन्त्योऽपि नैकमपि समुद्रं पूरयन्तीति। इदं वरुणस्य महत्कर्मेति। अत्रान्तरिक्षविस्तारादिसमुद्रापूरणपर्यन्तं कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यं तस्य वरुणादिरूपावस्थानात्। एष महोत्यादि श्रुतेः Sy नद्य इव। तेषां रश्मीनां मायामेवंलक्षणां भगवतो वरुणस्याधययितुमभि भवितु विहातु न शक्नोति कश्चिदपि कथयि तुम्। कथमप्ययं न सम्पूयत इति। एवमत्र वरुणः प्रज्ञया स्तूयते Dur नदीनामैतम् (Ngh 1 13)। गङ्गाद्या नद्यः। गङ्गाद्या हि नद्य प्रभूतेन स्वेन स्वेनोदकेन सततमापूरयन्त्यस्तत् समुद्रं जलाद् धारयन्ति। सया वरुणस्य माया एतां न कश्चिदभिभवति SKN N 6 13, SKN II 432

९ VM ignores नु and न ॥ ऋनु इति पूरणी Sy

१० ०यमेवा० P प्रदातारमित्यर्थः। अथवेर णात् मननाच्च शास्तीत्ययमा गुरुः। तम्। स्वार्थिको यत्। अर्तेरिदं रूपम् Sy

११ अथवा Sy.

१२ 'ञिमिदा स्नेहने' इत्यस्मात् मित्रम्। स्वार्थिको यत्, अनुरक्तमित्यर्थः Sy

१३ अथवा Sy

१४ समानस्थानम् Sy

१५ ०ग्रह० P निकटनिकेतनवर्तिनम् Sy

१६ ग्रह० P अरणं वा अशब्दमित्यर्थः। अथवा रणमदातारं वा Sy

१७. अपराधम् Sy

१८ अस्मत्तो विनाशय Sy

१९. VM ignores वरुण and इत् ॥

क्रितवासो यद्रिरिपुर्न दीवि यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म ।
सर्वा ता वि ष्य शिथिरेव देवाधा ते स्याम वरुण प्रियासः ॥ ८ ॥

कितवास[1] । कितवा[2] । अस्मासु दलित पणिमिव[3] पापम् । देवने[4] तत्रत्य यदृणमस्माकमस्तीत्यर्थ । तत्र तस्यावश्यकर्तव्यत्वान्न[5] शब्द, तथा च मन्त्र —'यददी[6]व्यन्नृणमहं बभूव' इति[7] । यत्[8] । वा[9] । खलु[10] । सत्यमृण[11] वा बुद्धिपूर्व कृतम् । अपि वा[12] । यत्[13] । न । जानीम[14] । सर्वाणि । तानि[15] । विश्लथय[16] । शिथिलानीव[17] बन्धनानि । अत ऊर्ध्वम्[18] । तव । स्याम[19] । वरुण[20] । प्रियास[21] ।[22]

V.86.

इन्द्राग्नी यमवथ उभा वाजेषु मर्त्यम् ।
दृळ्हा चित्स प्र भेदति द्युम्ना वाणीरिव त्रितः ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी[23] । हे इन्द्राग्नी ! पालयथ[24] । उभौ[25] सहितौ । सङ्ग्रामेषु । मनुष्यम्[26] । दृढानि । अपि ।

---

१. स P, D २. किता P कितवा द्यूतकृत. । किं तवास्ति सर्वं मया जितमिति वदतीति कितव Sy स्वार्थसाधनतत्परा. कितवेति प्रवर्तमाना ऋत्विजः BB. ३. पणिनिव D

४. द्यूते यथा यद्रिरिप· लेपयन्ति पापमारोपयन्ति तथास्मासु द्वेष्टारो मयि त्वमेतत् पापमकरोः इत्याक्षिपन्ति । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नकार उपमार्थीयः Sy न तु देवने सम्यग्व्यवसिता. प्रवर्तन्ते । दिवेरौणादिकेसिचि छान्दस दीर्घत्वम् BB ५. तत्रस्तस्यावश्याप्रति० P, D

६ ०दीप्यन्नृ० P, D यद् येन रिरिपुर्नाशितवन्तोऽस्मान् BB. ७ AV VI 119 1ª, TA 2 4 1ª AV reads कृणोमि for बभूव ८. पापम् Sy.

९. अथवा Sy च BB १०. घ इति पूरण. Sy घ इति पादपूरण. प्रसिद्धौ वा BB

११ आरोपमन्तरेण कृतवन्तः स्म Sy बुद्धिपूर्वमेव कृत पापमश्रद्धादिना BB १२. अपि च BB

१३. अपि चायम् P कृत पापम् Sy कृतमपि BB

१४ न जानीम· सौकर्म्यात् BB

१५ तानि तस्माद्दश्चरितानि । 'शेश्छन्दसि' इति लोप. BB

१६ विमोचय । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने Sy विमुक्तबन्धनानि कुरु क्षमस्वेति यावत् BB

१७. शिथिलबन्धनानि फलानीव Sy सुमोचनानीव विमुञ्च । कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्प· BB

१८. अध अनन्तरम् Sy अथानन्तर विमुक्तैनसो वयम् BB. १९. स्मा P, D. भवेम Sy.BB

२०. हे देव वरुण ! BB.

२१. प्रयास P प्रिया. Sy इष्टाः BB

२२. This stanza=TS 3 4.11 6
MS D puts the figure ॥ ८५ ॥ here to indicate the end of the eighty-fifth hymn No such number is given in P.

२३. 'इन्द्राग्नी यम्' इति षड्च चतुर्दश सूक्तमत्रेरार्षमानुष्टुभमैन्द्राग्नम् । षष्ठी विराट्पूर्वा । 'आद्यौ दशकावष्टकास्त्रय.' (KSA 9 11 p 4) इति परिभाषितत्वात् । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्राग्नी षळैन्द्राग्नमानुष्टुभ विराट्पूर्वान्तम्' (KSA 28.86 p 21) इति । विनियोगो लैङ्गिक Sy २४ रक्षथ Sy.

२५ ०भे P, D परस्परावियुक्तौ युवाम् Sy

२६. मर्त्यम् Sy

स । प्रभिनत्सि । शत्रूणामश्मानि । उदकानीव । त्रित ऋषिजननकाले स एवम्भ्य उत्पन्न ।

या पृतनासु दुष्टरा या वाजेषु श्रवाय्या ।
या पञ्च चर्षणीरुभीन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ २ ॥

या पृतनासु । यौ । सेनासु । दुष्टरौ । यौ । सङ्ग्रामे । श्रवणीयौ । पञ्च । जनान् । प्रभिभवत । तौ । इन्द्राग्नी । ह्वयामहे ।

तयोरिदमवच्छ्रवस्तिग्मा दिद्युन्मघोनोः ।
प्रति द्रुणा गभस्त्योर्गवां वृत्रघ्न एषते ॥ ३ ॥

तयोरित् । तयो । एवेदम् । प्रभिभवत् । बलम् । तीक्ष्णं च । आयुधम् । धनवतो । तत्र हस्तयो स्थितेन । द्रुममयेन चमसेनाध्वयु । प्रत्यभिमुखं गच्छसि । इन्द्राय । गोसिद्धपर्थम् ।

ता वामेषे रथानामिन्द्राग्नी हवामहे ।
पती तुरस्य राधसो विद्वांसा गिर्वणस्तमा ॥ ४ ॥

ता वाम् । तौ । वाम् । रथेन । आगमनाय । अस्मदीयाम् । इन्द्राग्नी । ह्वयामहे । स्वामिनो ।

---

१ मर्त्य Sy
२ भिनत्सि Sy
३ मश्नाम्न् D द्योतमानानि धनानि शत्रुसम्बन्धीनि Sy
४ प्रतिवादिवाक्यानीव । अथवा त्रिषु स्थानेषु वर्तमानोऽग्नि शत्रूणां वाक्यानीव Sy
५ VM ignores यम् ।
६ पृतनासु Sy
७. अनभिभाव्यौ Sy
८. येन P
९. सङ्ग्रामेष्वन्नेषु वा Sy
१० श्रवाय्यौ स्तुत्यौ Sy
११ चर्षणयो मनुष्या । तान् Sy
१२ अभिरक्षत इति शेष Sy
१३ महानुभावौ Sy
१४ स्तुम Sy
१५ ०रिदिति P ०रिति D
१६ अभिभावुकम् Sy
१७. तीक्ष्णं वर्तते Sy
१८ वज्रम् Sy
१९ मघवतोरन्नवतो धनवतोर्वा तयो Sy
२० ०वतोस्तोत्र P
२१ द्रुमविकारेण गमनशीलेन वा एकेन रथेन Sy
२२ ०न्ति P प्रतिगच्छत Sy
२३ आवरकमेघहननाय तथाधिपवृत्रासुरवधाय वा Sy
२४ ०सिध्य० D, P एवम्भूतो देवौ उदकानां पणिभिरपहृतानां वा गवां लाभाय Sy
२५ हे देवौ I Sy
२६ वक्ष्यमाणगुणौ Sy
२७. युवाम् Sy
२८. रथानाम् Sy
२९ युद्धे रथानां प्रेरणाय Sy
३० स्म० P
३१ इन्द्रश्चाग्निश्च परस्परयुग्मभूतौ Sy
३२ स्तुम Sy

तारकस्य[1]। धनस्य[2]। विद्वांसौ[3]। अतिशयेन गीर्भिर्वननीयौ[4]।

ता वृधन्तावनु द्यून्मर्ताय देवावदभा।
अर्हन्ता चित्पुरो दधेंऽशेव देवावर्वते ॥ ५ ॥

ता वृधन्तौ। तौ। वर्धमानौ[5]। दिवसेषु[6]। मनुष्याय। देवौ[7]। हिंसाराहितौ[8]। पूज्यौ[9]। पुरः[10]। स्थापयामि। अंशाविव[11]। देवौ यथैकस्यांशौ समानाकारौ[12] तथेन्द्राग्नी भवतौ[13] यद्वाप्यंशश्च[14] भगश्चादित्यौ द्वौ। भ्रातृव्याय[15] मर्ताय[16]।

एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यं शूष्यं घृतं न पूतमद्रिंभिः।
ता सूरिषु श्रवो बृहद्रयिं गृणत्सु दिधृतमिषं गृणत्सु दिधृतम् ॥ ६ ॥

एवेन्द्राग्निभ्याम्[17]। एवम्[18]। इन्द्राग्निभ्याम्[19]। हव्यम्[20]। हूयते[21]। बलकरम्। घृतम्[22]। इव। ग्रावभि। अभिपुतम्। सोममयम्। तौ[23]। स्तोतृषु[24]। महतीम्[25]। कीर्तिम्[26]। धन च। सुन्वत्सु[27]। धारयतम्। अन्नम्। च।

१. जङ्गमरूपस्य Sy
२. धनादिलक्षणस्य Sy
३. सर्वज्ञौ Sy
४. गीर्भिर्वननीयतमौ। ईदृशौ युवा हवामहे Sy.
५. सर्वदा प्रवृद्धावित्यर्थ.। वर्धने दृष्टान्त.। मनुष्याविव। तौ यथा वर्धेते Sy
६. प्रतिदिनम् Sy
७. द्योतमानौ Sy
८. अहिंस्यौ Sy
९. प्रकर्षेण पूज्यौ तादृशौ महानुभावौ Sy
१०. पुरस्कुर्वे Sy
११. अंशो नाम द्वादशादित्यमध्यवर्ती देव। स भगस्याप्युपलक्षक. अंशाविवादित्याविव। दीप्तावित्यर्थ. Sy
१२. ०मानामकरौ P.
१३. भतो P.
१४. यद्यद्वा० P
१५. अर्वतेऽश्वलाभाय Sy
१६. VM ignores चित्॥ चिदिति पूजायाम् Sy
१७ ०ग्नी० P., D
१८ इदानीं क्रियमाणप्रकारेण स्तुतिसाहित्येनेत्यर्थ Sy.
१९ ०ग्नी० D
२०. हवि. Sy.
२१. भूयते P परित्यक्तमासीत् Sy
२२. सोमरसमिव। तद्यथा युवाभ्या प्रदीयते तद्वच्चरुपुरोडाशादिकमपि Sy
२३. देवौ Sy
२४. मेधाविष्वस्मासु Sy
२५. प्रभूतम् Sy
२६. अन्न यशो वा Sy
२७ VM ignores गृणत्सु। दिधृतम्॥ स्तुवत्सु। पुनरुक्तिरादरार्था Sy
Ms D puts the figure ॥८६॥ here to indicate the end of the eighty-sixth hymn No such number is given in P

V 87

प्र वो॑ म॒हे म॒तयो॑ यन्तु॒ विष्ण॑वे म॒रुत्व॑ते गिरि॒जा ए॑व॒याम॑रुत् ।
प्र शर्धा॑य॒ प्रय॑ज्यवे सु॒खाद॑ये त॒वसे॑ भ॒न्ददि॑ष्टये॒ धुनि॑व्रताय॒ शव॑से ॥ १ ॥

प्र वो महे ॥ एवयामरुत् ॥ प्रगच्छन्तु । युष्माकम् । स्तुतय । विष्णव । मरुत्वते । गिरेर्जनयिता भवत्ययम् । एवयामरुत्, गिरिति वाचमाह । प्रगच्छन्तु । प्रकृष्टयज्ञाय । मारुताय शर्धाय । शोभनखादये । वृद्धाय । स्तूयमानयज्ञाय । धूननकर्मणे । वेगवते मारुत सूक्तम् विष्णुन्यङ्गमिति ।

प्र ये जा॒ता म॑हि॒ना ये च॒ नु स्व॒यं प्र वि॒द्मना॑ ब्रु॒वत॑ एव॒याम॑रुत् ।
क्रत्वा॒ तद्वो॑ मरुतो॒ नाधृ॒षे शवो॑ दा॒ना म॒ह्ना तदे॑षा॒मधृ॑ष्टासो॒ नाद्र॑यः ॥ २ ॥

प्र ये जाता । प्रब्रुवते । महता यज्ञेन । प्रादुर्भूता । य । च । स्वयम् । एव प्रादुर्भूता । प्रब्रुवते । वेदनेनैव । भय प्रत्यक्ष —कर्मणा । तत् । व । मरुत । न । आधर्षणाय भवति । बलम् । दानेन । महता ।

---

१ 'प्र वो महे' इति नवर्चं षष्ठ्यवर्ग सूक्तमेवयाम रुदाख्यस्य आत्रेयस्य मुनेराष मरुद्देवताकमति-जगतीछन्दस्कम् । तथा चानुक्रमणिका—'प्र वो नवैवयामरुन्मारुतमतिजागतम्' (KSA 28 87 p 21) इति । वक्षरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीय सवनेऽच्छावाकशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितञ्च 'एवयामरुन्मुक्तो वृषाकपिना' (ĀSS 8 4) इति Sy २ युष्मम् । वचनव्यत्यय Sy
३ व्याप्तायेन्द्राय विष्णवे वा Sy
४ मरुत्वते P मरुद्भिस्तद्वते । कस्य स्तुतय ? इत्युच्यते Sy ५ वाचि निष्पन्ना Sy
६ एतन्नामकस्य ऋषे । षष्ठ्या लुक । अथवाय मूर्तिर्गिरिजा स्तुतेर्जनयिता भवति । उत्तरार्धे मरुत्स्तुति Sy ७. गीरिति or गिरिरिति is suggested for गिरिति ।
८. The passage गिरिति वाचमाह should immediately follow गिरेर्जनयिता भवत्ययम् ।
९ प्रयन्तु स्तुतय । कस्मै ? Sy
१० प्रकर्षेण यष्टव्याय Sy
११ बलाय मारुताय । इतरत् सर्वं बलविशेषणम् Sy
१२ ०खादाय D शोभनाभरणाय । खादिराभरण विशेष । 'हस्तेषु खादिश्च' (RV I 168 3) 'पत्सु खादय' (RV V 54.11) इति च श्रुते Sy १३ बलवते Sy
१४ ०मानायज्ञा० P, D स्तुतिरूपेष्टिर्यस्य तद्रूपाविष्टि । तस्मै Sy १५ कर्म P, D मेघानां चालनं कर्म यस्य ताद्दृशाय Sy
१६ गमनवते Sy १७ VM ignores महे ।
१८. ०ता D
१९ महता विष्णुना इन्द्रेण वा सह Sy
२० नु क्षिप्रम् Sy २१ ०ता P D
२२ ब्रुवत इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । एकवचने वा छान्दस शः । नियाताभावश्छान्दस । प्रेत्य यमाख्यातेन वा सम्बन्धनीय Sy
२३ यज्ञगमनविषयज्ञानेन सह Sy
२४ अथ प्रत्यक्षवाद Sy
२५ चालनादिरूपेण कर्मणा युक्तम् Sy
२६ प्रसिद्धम् Sy
२७ युष्माकम् Sy २८ ०तो P, D
२९ केनचिदप्याधर्षणीयं न भवति । अन्येषामसुरादीनां कृत्स्ना कर्मणा यानभिभाव्यं भवति । तृत्यार्थे केन् Sy ३० अभिमतदानेन Sy
३१ महत्त्वेन चोपेतम् । यूयं प्रबला Sy

तत् । एषा बल प्राप्यते तेऽमी भवन्ति । अनाधृष्टा[1] । इव[2] । अद्रय । प्रावरयेनैतदिदमेवयामरुतोक्तमित्युक्त-मेवयामरुदिति[3] ।

प्र ये दिवो बृहतः शृण्विरे गिरा सुशुक्वानः सुभ्व एवयामरुत् ।
न येषामिरी सधस्थ ईष्ट आँ अग्नयो न स्वविद्युतः प्र स्पन्द्रासो धुनीनाम् ॥ ३ ॥

प्र ये दिवः । प्रश्रूयन्ते[5] । ये[6] । शब्देन । महत । दिव आगन्त[7] । सुष्ठु शोचयितार[8] । महान्त[9] । न । येषाम्[10] । शत्रु[11] । ईश्वरो[12] भवति । स्थाने[13] । च[14] । अग्नय । इव । स्वयमेव दीप्ता[15] । नदीनाम् । कम्पयितार[16] । प्रकर्षेण ते[17] भवन्ति । समानमेवयामरुदिति[18] ।

स चक्रमे महतो निरुरुक्रमः समानस्मात्सदस एवयामरुत् ।
यदायुक्त त्मना स्वादधि ष्णुभिर्विष्पर्धसो विमहसो जिगाति शेवृधो नृभिः ॥ ४ ॥

स चक्रमे । स[19] । निश्चक्रमे[20] । महत[21] । समानात्[22] । स्थानात्[23] । उरुक्रमण[24] । एवयामरुदित्युक्तार्थम्[25] । यदा । युक्त[26] । स्वयमेव[27] । स्वस्मात् स्थानात्[28] । गन्तृभि । अश्वै[29] । विगतस्पर्धाम्[30] । विशिष्टपूजाम्[31] । गच्छति[32] । सुखस्य वर्धयिता स गणो यजमानाना[33] तदानीमिति[34] ।

---

१. ०न्त्येना० P भन्त्येना० D अधर्षणीया. Sy.
२. तत्र दृष्टान्तः। ते यथा अधृष्यास्तद्वत् यूयमपि Sy. ३. ०ल्येख्यनतदिद० P
४. ०मरुतोदि० P
५. शृण्वन्ति तान् मरुतः Sy
६. मरुतः Sy
७. ०तः P आगच्छन्त. is suggested for आगन्तः ॥ द्युलोकादागच्छन्तः Sy
८. ०रौ P, D दीप्ताः Sy
९. सुष्ठु भवन्तः Sy
१०. मरुताम् Sy. ११. ईरिता प्रेरिता Sy
१२. ईशते च चालयितुम् Sy
१३. सहस्थाने स्वकीये निवासे तिष्ठताम् Sy
१४. आ इति चार्थे Sy
१५. स्वयमेव विद्योतमाना. Sy.
१६. वर्षणेन चालयितारश्च Sy
१७. Omitted by D.
१८. समानवेयाम० P समानमेयाम० D एवयामरुत् स्तुतवान् Sy
१९. मरुद्गण. Sy २०. निरगच्छत् Sy.
२१. प्रवृद्धात् Sy
२२. सर्वेषा साधारणात् Sy
२३. अन्तरिक्षात् Sy
२४. ०मेण. P, D विस्तीर्णक्रमणः सन् Sy
२५. एव मरुद्भिरित्यु० P ऋषिः Sy
२६. युक्तोऽभवदागमनप्रार्थनाय Sy
२७. आत्मनैव Sy
२८. स्वकीयस्थानात् Sy.
२९. स्वनेतृभिरश्वै Sy
३०. वगतस्पर्धान् D अथ बहुवदुच्यते तदानीं विविधस्पर्धा । अह पुरतो गच्छाम्यहं पुरतो गच्छामीति तेषा स्पर्धा । अथवा विगतस्पर्धा., न ह्येषा सार्धं स्पर्धकाः सन्ति Sy
३१. विशिष्टबलाः Sy
३२. निर्गच्छन्ति । व्यत्ययेनैकवचनम् Sy.
३३. ०मानान् P ०माना D
३४. VM ignores अधि ॥ अधि इति पञ्चम्यर्थानुवादी Sy

स्वनो न वोऽमवान्रेजयद्वृषा त्वेषो ययिस्तविष एवयामरुत् ।
येना सहन्त ऋञ्जत स्वरोचिषः स्थारश्मानो हिरण्ययाः स्वायुधास इष्मिणः ॥ ५ ॥

स्वनो न व इति । स्वन । न । युष्माकम् । बलवान् । कम्पयतु । वर्षिता । दीप्त । गन्ता । वृद्ध । एवयामरुदित्युक्तार्थम् । येन । शत्रून सहन्ते । तमसङ्कार कुर्वन्ति । स्वदीप्तय । स्थिरतरश्मय । हिरण्मयालङ्कारा । शोभनायुधा । गमनशीला ।

अपारो वो महिमा वृद्धशवसस्त्वेषं शवोऽवत्वेवयामरुत् ।
स्थातारो हि प्रसितौ संदृशि स्थन ते न उरुष्यता निदः शुशुक्वांसो नाग्नयः ॥ ६ ॥

अपार । अपर्यन्त । व । महिमा । हे वृद्धबला । दीप्तम् । बलम् । रक्षतु । माम् । स्थातार । हि । प्रवद्धे । सन्दर्शने । भवथ । ते । अस्मान् । रक्षत । निन्दितु । दीप्ता । इव । अग्नय ।

ते रुद्रासः सुमखा अग्नयो यथा तुविद्युम्ना अवन्त्वेवयामरुत् ।
दीर्घं पृथु पप्रथे सद्म पार्थिवं येषामज्मेष्वा महः शर्धांस्यद्भुतैनसाम् ॥ ७ ॥

ते रुद्रास । ते । रुद्रपुत्रा । सुयशा । अग्नय । इव । बहुदीप्तय । रक्षन्तु । दीर्घाकारम् । विस्तीर्णम् । प्रथते । पार्थिवम् । सर्वौषध्यादिकम् । येषाम् । गमनेषु । महान्ति । बलानि । तेषामभूतपापानाम् ।

१ हे मरुत । Sy २ वेगजनित शब्द Sy
३ Omitted by D
४ कम्पयत्वेवयामरुत्तं माम् । 'सुपां सुलुक्०' इति द्वितीयाया लुक Sy ५ वर्षिता वृष्टे Sy
६ वृद्ध D प्रवृद्ध Sy ७ स्वनेन Sy
८ शत्रूनभिभवन्तो यूयम् Sy
९ ऋञ्जथ प्रसाधयथ । लडर्थे लोट् Sy
१० स्वायततरश्मय Sy
११ स्थिररश्मय Sy १२ हिरण्याभरणा Sy
१३ ०ध P D स्वायत्तायुधा Sy
१४ अन्नवन्तो गमनवन्तो वा Sy
१५ हे मरुत । Sy
१६ अनवधिकः Sy १७. युष्माकम् Sy
१८ हे प्रवृद्धबला । Sy १९ युष्माकं बलम् Sy
२० एवयामरुत्तं माम् । द्वितीयावचनस्य लुक Sy
२१ स्थाननियमेन तिष्ठन्तो भवथ Sy
२२ बन्धु Sy
२३ प्रबन्धने नियमनवति यज्ञे Sy
२४ निमित्ते Sy २५ ०क्षत P ०तं D
२६ ०तु P D निन्दकात् शत्रो सकाशात् Sy
२७. शुशुक्वांसो यूयमिति Sy
२८. मरुत Sy २९ शोभनयशा Sy
३० प्रभूतदीप्तय । अथवाग्निसदृशास्तुविद्युम्ना प्रभूतधना Sy ३१ आयतम् Sy
३२ मरुद्भि प्रथितमभूत् Sy
३३ पृथिव्यन्तरिक्षम् । तत्सम्बन्धि Sy
३४ सर्वौष० P D सदनम् Sy
३५ तयाम् P,
३६ अपूतपयामाम् P अपूतपा० D अपापानाम् Sy
३७. VM ignores एवयामरुत् and आ ॥ एवयामरुत् एतन्नामकमृषिं माम् । आ गच्छन्तीति शेष Sy

अद्वेषो नो मरुतो गातुमेतन श्रोता हवं जरितुरेवयामरुत् ।
विष्णोर्महः समन्यवो युयोतन स्मद्रथ्यो३ न दंसनाप द्वेषांसि सनुतः ॥ ८ ॥

अद्वेषः । द्वेषवर्जिता[1] । अस्माकम् । हे मरुत । गमनम्[2] । आभिमुख्येन प्राप्नुत[3] । शृणुत च । स्तोत्रम् । जरितु[4] । विष्णो[5] । महत[6] । समानस्तुतिका[7] हे मरुत ! अस्मत्त[8] । शत्रून्[9] । अन्तर्हितान्[10] । अपयुयोत[11] । रथिन[12] । इव । कर्मभि[13] ।

यद्वा लुप्तविभक्तिकमेवयामरुदिति[14], येनान्वित भवति तत्तदनुगुण विभक्तिरनुपञ्जनीया यथा जरितुरेवयामरुत इति, यत्र[15] तु न कथञ्चिदप्यन्वय तत्र स्वयमेव वाऽऽक्षिपतीति ।

गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि श्रोता हवमरक्ष एवयामरुत् ।
ज्येष्ठासो न पर्वतासो व्योमनि यूयं तस्य प्रचेतसः स्यात दुर्धर्तवो निदः ॥ ९ ॥

[16][गन्ता नः][17] गच्छत[18] । अस्माकम् । यज्ञम् । हे यज्ञिया[19] । सुकर्माण[20] । शृणुत च । स्तुतिम्[21] । राक्षसवर्जिता[22] । एवयामरुत्[23] । श्रेष्ठा[24] । इव । मेघा[25] । अन्तरिक्षे[26] । यूयम् । तस्य शत्रा[27] भवत । हे सुमतय । शत्रोर्मदीयस्य भवत । दुर्धरा[28] । निन्दितु[29] ।

---

१. अद्वेषसो यूयम् Sy
२. नम॰ D गमनस्वभाव स्तोत्र प्रति Sy
३. आगच्छत Sy
४. स्तोतुः Sy
५. ॰ष्णो P. व्यापकस्येन्द्रस्य Sy
६. ॰त P.
७. समानयज्ञा यूयम् Sy
८. स्मत् । अथ प्रशस्तनाम । प्रशस्ताः Sy
९. द्वेष्टून् Sy
१०. ॰न्तरिहि॰ P सनुतरिति अन्तर्हितनाम Ngh 3 25
११. ॰हिता न च यूय यात न D दूरे वियोजयत पृथक्कुरुत Sy.
१२. योद्धार इव । ते यथा शत्रूनपाकुर्वन्ति तद्वदस्माकम् Sy
१३. कर्मणा Sy.
१४. ॰क्तितमेव॰ P
१५. त्र P
१६. अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोर्विनियुक्ता (AGS 3 5) Sy
१७. The *pratīka* is supplied by the Editor.
१८. आगच्छत Sy.
१९. हे यज्ञियाः ! मरुतः ! यूयम् Sy.
२०. शोभनकर्म यथा भवति तथा सुकर्मत्वायेत्यर्थः । तदर्थम् Sy
२१. अस्मदीयमाह्वानम् Sy
२२. ॰तो P रक्षोवर्जिता यूयम् Sy
२३. यमस्तुपेपयामरुत् P यमस्तुवेवयामरुत् D लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः Sy
२४. ज्येष्ठाः Sy
२५. विन्ध्यादय इवातिप्रवृद्धाः Sy
२६. अन्तरिक्षे वर्तमानाः Sy.
२७. अता P शत्रवः is suggested for शत्रा ।
२८. निन्दकस्य Sy.
२९. Ms D puts the figure ॥८७॥ here to indicate the end of the eighty-seventh hymn No such number is given in P.

VI 1

॥ अथ षष्ठं मण्डलम् ॥

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।
त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्यै ॥ १ ॥

त्वं ह्यग्ने[1] ॥ बार्हस्पत्यो[2] भरद्वाजः षष्ठं मण्डलमपश्यत्[3] ॥ त्वम् । हि[4] । अग्ने । मुख्य[5] । मनोता[6] यस्मिन् देवानां[7] मनास्युतानि[8] स मनोता[9] । अस्य । कर्मणः । अभवः[10] । भो दर्शनीय[11] होता[12] । त्वम् । सर्वतः[13] । कृणोषि[14] । वर्षित[15] । तरितुमशक्यम्[16] । बलम् । विश्वस्मै[17] । बलाय[18] । शत्रूणा[19] सोढवे[20] ।

अधा होता न्यसीदो यजीयानिळस्पद इषयन्नीड्यः सन् ।
तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तो महो राये चितयन्तो अनु ग्मन् ॥ २ ॥

अथा[21] होता । अथ[22] । होता[23] । निषण्णो[24] भवसि । यष्टतमः[25] । इळाया[26] । पदे[27] वेद्याम् ।

---

१ भारद्वाजे षष्ठे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं ह्यग्ने' इति त्रयोदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । 'त्वं ह्यग्ने सप्तोनेति बार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मण्डलमपश्यत्' (KSA 28 1 p 22) इत्यनुक्रान्तत्वात् । मण्डलद्रष्टा स एव भरद्वाज ऋषिः । अनादेशपरिभाषया (KSA 12 6 p 5) त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता (KSA 12 12 p 5) । पशौ विष्यवदीयमाने मैत्रावरुणेनानुवचनीयमिदं मनोतासूक्तम् । सूत्रितञ्च 'त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यन्वाह' (ASS 3 6) इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्येतदादिसूक्तपदकं द्वितीयवर्जम् । सूत्रितञ्च—'त्वं ह्यग्ने प्रथम इति षण्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (ASS 4.13) इति । माघोपाकरणे विनियुक्ता । सूत्रं तु पूर्वं मन्त्र उक्तम् (cf AGS 3.5) Sy

२ ०ष्ठ P

३ The passage बार्हस्पत्यो० ०पश्यत् is a fragment of KSA 28 1 p 22

४ हिशब्दः 'अग्नि सर्वा मनोताग्नौ मनोता सङ्गच्छन्ते' (AB 2 10) इत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धिद्योतनार्थः Sy

५ देवानां मध्ये प्रथमः प्रतमः प्रकृष्टतमः पूर्वभावी वा Sy

६ देवानां मनो यत्रोतं सम्बद्धं भवति तादृशो भवसि Sy

७ ०ना P

८ मनांस्यो० is suggested for मनास्यु० ।

९ मानो० P D

१० Omitted by P म D भवसि Sy

११ हे Sy

१२ हेता P देवानामाह्वाता Sy

१३ त्वा पर्वतः P D

१४ अकरोः Sy

१५ हे कामानां वर्षितः । त्वम् Sy

१६ दुर्हिस्यमहिस्यम् Sy

१७ सर्वस्यापि Sy

१८ बलवतः Sy

१९ शत्रोः Sy

२० शत्रून् सोढुम् or शत्रूणां सहनाय is suggested for शत्रूणां सोढवे ॥ अभिभवनाय Sy

२१ भरद्वाजस्यार्षम् SKN

२२ अथ P अधुना हे अग्ने । Sy एतस्मादेव पूर्वोक्ताद् रक्षोऽसुराभिभवनसमर्थबलस्वाम्कारणात् SKN

२३ होमनिष्पादकः सन् Sy त्वं होता SKN

२४ निषण्णवानसि Sy निषण्णो निषीदसि वा SKN

२५ अतिशयेन यष्टा त्वम् Sy यष्टतरः SKN

२६ भूम्या वेदिलक्षणायाः Sy इळाशब्दस्य छान्दसत्वादाकारलोपः । इळायाः पृथिव्याः SKN

२७ स्थाने Sy अवयवभूते पदे स्थाने वेद्याख्ये SKN

हविरिच्छन्[१] । स्तुत्य । सन्[२] । तम्[३] । त्वाम् । मनुष्या[४] । प्रथममेव[५] यज्ञेषु मुखे । देवकामा[६] । महते[७] । धनाय । बुध्यमाना[८] । अनुगच्छन्ति[९] ।

वृतेव यन्तं बहुभिर्वसव्यैस्त्वे रयिं जागृवांसो अनु ग्मन् ।
रुशन्तमग्निं दर्शतं बृहन्तं वपावन्तं विश्वहा दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

वृतेव[१०] । मार्गेणेव[११] । गच्छन्तम्[१२] । बहुभि[१३] । धनसमूहै[१४] सह । उदार[१५] त्वयि स्थितम्[१६] । धनम् । सर्वेऽनुगच्छन्ति[१७] । जागरणशीला[१८] । दीप्यमानम्[१९] । अग्निम्[२०] । दर्शनीयम्[२१] । महान्तम् । अन्नवन्तम्[२२] । सर्वदा[२३] । क्रीडन्तमनुगच्छन्ति[२४] धनार्थमिति ।

पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रव आपन्नमृक्तम् ।
नामानि चिद्दधिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्त संदृष्टौ ॥ ४ ॥

पदं[२५] देवस्य । स्थानम्[२६] । देवस्य[२७] । हविषा[२८] । गच्छन्त[२९] । अन्नमिच्छ-

---

१. पुरोडाशादिलक्षणमन्नमिच्छन् Sy इषयन्, अकार उपजन । अन्नानि हविर्लक्षणानीच्छन् SKN
२. Omitted by P तन् D ईडच सन् य एवङ्कर्मासि SKN ३. तादृशम् Sy.
४. नेतारो मनुष्या ऋत्विग्यजमाना. Sy
५. इतरदेवताभ्य. पूर्वम् Sy अन्याभ्योऽपि देवताभ्य· प्रथमम् SKN ६. देव त्वामात्मन इच्छन्त· Sy देवान् यष्टुमिच्छन्तः SKN
७. मह., चतुर्थ्यर्थे एषा प्रथमा । महते SKN.
८. जानन्त स्तुत्या ज्ञापयन्तो वा Sy चेतयन्तो जानन्तः । किम् ? सामर्थ्यात् तव माहात्म्यम् SKN ९. अन्वगच्छन् पूर्वम् Sy. अनुगच्छन्ति त्वामेवाश्रयन्तीत्यर्थ· SKN N 2 7, SKN II 57.
१०. प्रतेव P ११. वृतेव मार्गेण । इवेति सम्प्रत्ययार्थे लोकद्वयमध्यगतेन मार्गेण Sy
१२. गच्छन्त त्वाम् Sy १३. अनेकै· Sy
१४. वसुभि. । स्वार्थिकस्तद्धितप्रत्यय । यजमानाना निवासयोग्यैर्वा सार्धम् Sy १५. सहोदर D
१६. देवे Sy १७. सम्भजन्ते यजमानाः Sy
१८ प्रयच्छन्त इत्यर्थ· Sy १९ दीप्तवर्णम् Sy
२० अङ्गनादिगुणविशिष्टम् Sy. २१ व्य P.
२२ अन्नवन्त P, D वपावन्तम् Sy
२३ सर्वेषु कालेषु Sy २४. दीप्यमानम् Sy
२५. भरद्वाजस्येदमार्षम् Dur भरद्वाजस्य SKN
२६. आहवनीयस्थानम् Sy अवस्थान याथात्म्यमग्ने. Dur स्थानमग्निलोके स्वर्गे वा SKN
२७. द्योतमानस्याग्ने· Sy दानादिगुणयुक्तस्य Dur. भगवतोऽग्ने. SKN.
२८. हविषा स्तोत्रेण वा Sy केन ? नमसा नमस्कारेण स्तुत्या मन्त्रेणेत्यर्थः । मन्त्रार्थपरिज्ञानादेव ह्यग्नेराध्यात्माधिदैवाधिभूताधियज्ञेष्ववस्थान याथात्म्यतो दृश्यते । पदशब्दो हि स्थाने प्रसिद्ध. । पदस्थोऽयमिति हि वक्तारो भवन्ति लोके । अथवा नमसा, अन्नेन हविराख्येनाभ्युद्यतेनेति योज्यम् Dur. स्तुत्या मन्त्रलक्षणया SKN.
२९. पश्यन्तो जानाना· Dur पश्यन्तो जानन्त इत्यर्थ । देवानां हि यावत्किञ्चित् तत्सर्वं स्तुतिपूतेभ्यो मन्त्रेभ्यो ज्ञायते, अत एतदुच्यते पद स्तुत्या जानन्त इति SKN.

मानाः । मग्नम् । प्राप्नुवन्त । महिंसित शत्रुभिर्देवाः । नामानि । च । दधिरे । यज्ञार्हाणि । भद्रायाम् । ते सन्दृष्टौ सन्दर्शने । रमन्ते, 'पश्वा न तायु'मित्युक्तम् ।

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां राय उभयासो जनानाम् ।
त्वं त्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदमिन्मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । त्वाम् । वर्धयन्ति । मनुष्याः । पृथिव्याम् । त्वामाश्रयन्ते । जनानाम् । धनानि । उभयविधानि स्थावरजङ्गमात्मकानि । त्वम् । रक्षकः । हे क्षिप्र ! ज्ञातव्यः । भवसि । पिता । माता च । सदा । एव । मानुषाणाम् ।

---

१ ०इच्छन्त is suggested for ०इच्छमानाः॥ यज्ञमिच्छन्त पूर्वं यजमानाः Sy अत्र इच्छमानाः अग्रमात्मनः प्रार्थयमानाः । यमेवमग्ने स्तुतिविद्वांसो याथात्म्यम्, अग्नेर्वाऽभ्युपासते अत्र इच्छमानाः पश्यन्तोऽग्निमुपासते Dur अथोऽसं यशो वा SKN
२ सर्वत्र भूयसामगतम् Sy
३ प्राप्नुवन्ति Sy किं तेषामिति ? उच्यते, अत्र प्रापन् Dur प्राप्नुवन्तम् SKN
४ मन्यैरपरिबाध्यम् Sy किंलक्षणं पुनराप्नुवन्ति ? अमृक्तम्, अमृक्तिमनुपभुक्तमन्यैः Dur कीदृशम् ? अमृक्तम् । अमृतशब्दस्यार्थं छान्दसः ककार उपजनः । अमृतसुखम् । अथवा 'मृषु शुद्धौ' इत्यस्येदं रूपम् । 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृज०' (Pa 8 2 36) इति षत्वे प्राप्ते छान्दसं 'चोः कुः' (Pa 8 2 30) इति कुत्वम् । शुद्धं केवलं पमाविभिः सहितमित्यर्थः । अमृतं वा परस्परामृष्टमित्यर्थः । एतैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ SKN
५. गमनीयानि वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि । अथवा गमनसाधनानि स्तोत्राणि दधिरे Sy ये चैते प्रथ्यमात्राण्येतारः केवलञ्चान्वसा नामान्यपि च मन्त्रभावेनावस्थितानि Dur किं बहुना मना नामान्यपि SKN
६ चिबध्यर्थे Dur
७ धारयन्ति Sy धारयन्त्यनर्थका Dur भगवतोऽग्नेर्धारयन्ति कीर्तयन्तीत्यर्थः SKN
८ यज्ञयोग्यानि Sy
९ स्तुत्यायाम् Sy भन्दनीयायाम् Dur
१० हे अग्ने ! तव Sy तेऽपि Dur, SKN
११ Omitted by P सन्दृष्टौ निमित्तायाम् Sy प्रमुपहृष्टावित्यर्थः । सप्तमीभूते स्थिता इति शेषः SKN अग्ने सन्दर्शने Dur
१२ ०न्तत P ०न्त D रमयन्ति Sy रमयन्त्ये वात्मानम् । तानपि मन्त्रेण वसुवः पश्यन्त्येवाग्निरित्यभिप्रायः Dur त्वयानुगृह्यमाणाः सुखिनो भवन्तीत्यर्थः SKN
१३ पश्वा० D RV 1 65 1 व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा । 'पदं देवस्य नमसा व्यन्तः' इति पश्यतिकर्मा N 4.19 SKN II 253
१४ हे अग्ने ! Sy
१५ त्वा P
१६ मनुष्या ऋत्विजः Sy
१७ वेदिलक्षणायाम् Sy
१८ ऋत्विजोऽध्वर्य्वादयस्त्वामुद्दिश्य वर्धन्ति प्राप्तुं त्वां वर्धन्ति Sy
१९ यजमानानां सम्बन्धीनि, पुत्रादीनामर्थाय (वा) Sy
२० पशवपशुरूपाणि । अथवोभयविधानि धनानि गवादीनि Sy
२१ ०स्मि० P
२२ रक्षिता Sy
२३ हे दुःखात्तारकाग्ने ! त्वं च Sy
२४ ज्ञातव्यः स्तुत्यः सन् Sy
२५ ०ति D
२६. मातृपितृस्थानीयः Sy
२७. सर्वदा Sy
२८ मनुष्याणां स्तोतॄणामस्माकम् Sy

सपर्येण्यः स प्रियो विक्ष्वग्निर्होता मन्द्रो नि षसादा यजीयान् ।
तं त्वा वयं दम आ दीदिवांसमुप ज्ञुबाधो नमसा सदेम ॥ ६ ॥

सपर्येण्यः[1] । परिचरणीय[2] । स[3] । प्रियश्च[4] । मनुष्येषु[5] । अग्नि । निषीदति[6] । होता[7] । मादयिता[8] । यजीयान्[9] । तम्[10] । त्वा[11] । वयम्[12] । गृहे । दीप्यमानम् । उपसीदेम[13] । जान्वो बोधितार[14]—सम्भग्नजानुका[15] । नमस्कारेण[16][17] ।

तं त्वा वयं सुध्यो३ नव्यमग्ने सुम्नायव ईमहे देवयन्तः ।
त्वं विशो अनयो दीद्यानो दिवो अग्ने बृहता रोचनेन ॥ ७ ॥

त त्वा वयम् । तम्[18] । त्वा[19] । वयम् । सुकर्माण[20] । स्तुत्यम् । अग्ने । सुखकामा[21] । याचामहे[22] । देवानिच्छन्त[23] । त्वम् । मनुष्यान्[24] । नयसि[25] । दीप्यमान[26] । द्युलोकात्[27] । अग्ने । महता । तेजसा[28] ।

विशां कविं विश्पतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ।
प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजतं रयीणाम् ॥ ८ ॥

विशाम् । बह्वीनाम्[29] । विशाम्[30] । विश्पतिं स्वामिनम् । कविम्[31] । हन्तारं शत्रूणाम्[32] । वर्षितार[33]

---

१. सवर्ये० P.
२. पूज्यः Sy.   ३. अग्निः Sy
४. कामानां पूरकः Sy
५. प्रजासु Sy
६. निषण्णोऽभूत् Sy
७. होमनिष्पादकः Sy
८. मद० P मदनीयः Sy
९. यजनीयं P यजनीयान् D. अतिशयेनेतरदेवाना यष्टा यजनीयो वा । एवं महानुभावोऽग्निर्निषसाद Sy.
१०. अथ प्रत्यक्षकृतः । तादृशम् Sy
११. त्वाम् Sy
१२. वयु D यजमानाः Sy
१३. ०सदे० D आसादयेम । अथवोपासीदेमेत्येवमाशास्ते Sy
१४ जन्वो वो० or जान्वोर्बाधि० is suggested for जान्वो बोधि० ॥ जानुनी बाधयन्तोऽवनतजानवः प्रणताः सन्त. Sy
१५. संभजनजा० D
१६. स्तोत्रेण Sy.
१७. VM. ignores आ ।
१८. तादृश महानुभावम् Sy.
१९. त्वाम् Sy
२०. सुष्ठु क० P. शोभनबुद्धयः Sy
२१. सुखमिच्छन्तः Sy.
२२. स्तुम इत्यर्थः Sy
२३. देव त्वामिच्छन्तः Sy
२४. प्रजाः स्तोतॄनस्मान् Sy.
२५. अगमय. Sy.
२६. दीप्यमानः सन् Sy
२७. स्वर्गम् Sy
२८. रोचमानेन तेजसा । रोचनेनादित्येन दिवमगमय इति वा सम्बन्धः । आदित्यमार्गेणेत्यर्थ Sy   २९. नित्यानाम् Sy
३०. ०शाम D विशाम् ऋत्विग्यजमानलक्षणानाम् Sy
३१. क्रान्तदर्शिनम् Sy
३२. हिंसकम् Sy.   ३३. वर्षकम् Sy.

कामानाम्। मनुष्याणाम्[1]। प्रतिगमने[2] तस्मिन्निच्छा यस्य तम्। गच्छन्तम्[3]। पावकम्[4]। राजन्तम्[5]। अग्निम्[6]। दातारम्। धनानाम्[8]।

सो अग्न ईजे शशमे च मर्तो यस्त आनट् समिधा हव्यदातिम्।
य आहुतिं परि वेदा नमोभिर्विश्वेत्स वामा दधते त्वोतः ॥ ९ ॥

सो अग्ने। स एव। अग्ने[9]! ईजे[10]। तुष्टाव[11]। च। मर्तः। यः[12]। तुभ्यम्[13]। प्रापयति[14]। हविषो दातिम्[15]। यः[16]। आहुतिम्[17]। परितो[18] लम्भयिता। नमस्कारैः[19]। विश्वानि[20]। एव[21]। धनानि[22]। धारयति। त्वया रक्षितः[23]।[24]

अस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्ने समिधोत हव्यैः।
वेदी सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैरा ते भद्रायां सुमतौ यतेम ॥ १० ॥

अस्मा उ। अस्मै। एव। तुभ्यम्। महते। पूजाम्[25]। विधेम[26]। नमोभिः[27]। अग्ने! समिधा। अपि च। हव्यैः[28]। वेद्याम्। हे सहसः पुत्र[29]! स्तोत्रशस्त्रैः[30]। आगच्छेम[31]। तव। कल्याण्याम्[32]। सुमतौ[33]।

---

१ स्तोतॄणाम् Sy
२ ०मं P प्राप्तगमनम् Sy
३ प्रगमनं कुर्वन्तम् Sy
४ शोधकम् Sy
५ वातं तम् P
दीप्यमानं दीपयन्तं वा Sy
६ अग्निं स्तुम इति शेषः Sy
७. यजतं यष्टव्यम् Sy
८. रयीणां लाभाय Sy
९ हे अग्ने! त्वाम् Sy
१० यजते Sy
११ स्तौति Sy Cf Ngh 3 14 शशमान इति स्तुतिकर्मा।
१२ यजमानः Sy
१३ तव Sy
१४ करोति Sy
१५ हविषां दानम् Sy
१६ यतः P, D
१७ आख्याविलक्षणाम् Sy
१८. परितो वेत्ति। जानातीत्यर्थः Sy
१९. स्तुतिभिः Sy
२० सर्वाणि Sy
२१ ०रेवान्येव P, D
२२ वननीयानि Sy
२३ ०तः D
त्वया रक्षितः सन् Sy
२४ VM ignores समिधा and सः॥ समिधा सह यजमानः Sy
२५ महि महत्त्वधिकम् Sy
२६ परिचरेम Sy
२७. नमस्कारैः Sy
२८. अपि च P अपि वै D
हविर्भिः Sy
२९ सूनो! Sy
३० स्तोत्रैः शस्त्रैश्च। विधेमेति सम्बन्धः Sy
३१ आगच्छेम भवेमेत्यर्थः Sy
३२ स्तुत्यायाम् Sy
३३ शोभनायामनुबुद्धौ Sy

आ यस्त॒तन्थ॒ रोद॑सी॒ वि भा॒सा श्रवो॑भिश्च श्रव॒स्य॑स्तरु॑त्रः ।
बृ॒हद्भि॒र्वाजैः॒ स्थवि॑रेभिर॒स्मे रे॒वद्भि॑रग्ने वि॒तरं॒ वि भा॑हि ॥ ११ ॥

आ यः । व्याततन्थ[1] । यस्त्वम् । रोदसी[2] । तेजसा[3] । अन्नै[4] । च । अन्नहित[5] । तारक[6] । वृहितै[7] । अन्नै । वृद्धै[8] । अस्माकम्[9] । अग्ने । धनयुक्तै[10] । अत्यन्तम्[11] । दीप्यस्व[12] ।

नृव॑द्वसो॒ सद॒मिद्धे॑ह्य॒स्मे भूरि॑ तो॒काय॒ तन॑याय प॒श्वः ।
पू॒र्वीरिषो॑ बृह॒तीरा॒रेअ॑घा अ॒स्मे भ॒द्रा सौ॑श्रव॒सानि॑ सन्तु ॥ १२ ॥

नृवद्वसो । नृयुक्तम्[13] । प्रशस्य[14] । सदा[15] । एव । प्रयच्छ[16] । अस्मभ्यम्[17] । पुत्राय[18] । तत्पुत्राय च । पशो[19] । भूरि[20], पशुसङ्घ प्रयच्छेत्यर्थ । वहूनि[21] । अन्नानि[22] । वृहितानि[23] । दूरे पाप[24] येषा तानि । अस्मासु । सौश्रवसानि[25] । कल्याणानि[26] । सन्तु[27] ।

पु॒रूण्य॑ग्ने पुरु॒धा त्वा॒या वसू॑नि राजन्व॒सुता॑ ते अश्याम् ।
पु॒रूणि॒ हि त्वे पु॑रुवार॒ सन्त्य॑ग्ने॒ वसु॑ विध॒ते राज॑नि॒ त्वे ॥ १३ ॥

पुरूणि[28] । वहूनि । अग्ने । वहुधा[29] । त्वत्कामनया[30] । वसूनि[31] । राजन्[32] । वसुतायै[33] निवासार्थम्[34] ।

---

१. व्यातत P. ०ततथ D व्यतनोः Sy.
२. द्यावापृथिव्यौ Sy
३. दीप्त्या Sy.
४. स्तुतिभिः Sy
५. श्रवस्यश्च भवसि हे तादृशाग्ने ! Sy
६. तारकस्त्वम् Sy
७. बृहि० D महद्भिः Sy
८. वर्धः P. स्थविरैः स्थूलैः Sy
९. अस्मदर्थम् Sy
१०. रयिमद्भिः Sy
११. विशिष्टतरम् Sy
१२. विशेषेण दीप्यस्व Sy
१३. मनुष्यैरुपेतम् Sy
१४. हे वसो ! वासक ! धनवन् ! वाग्ने ! Sy
१५. सर्वदा Sy
१६. स्थापय Sy
१७. अस्मासु Sy
१८. अस्मत्पुत्राय Sy
१९. पशो P पशञ्च धेहि Sy.
२०. प्रभूतान् Sy.
२१. पूरयित्र्यः कामानाम्, वह्व्यो वा Sy.
२२. उक्तलक्षणान्यन्नानि Sy.
२३. महत्यः Sy.
२४. वाप D आरे दूरे अघानि यासु ताः । तादृश्यः Sy.
२५. सुश्रवस्त्वानि Sy
२६. भद्राणि Sy.
२७. भवन्तु Sy
२८. 'पुरूण्यग्ने' इति त्रयोदश्युखासम्भरणीयेष्टावग्नेः क्षत्रवतोऽनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'पुरूण्यग्ने पुरुधा त्वाया स चित्र चित्र चितयन्तमस्मे' (ASS 4 1) इति Sy
२९. गवाश्वादिरूपेण बहुप्रकाराणि Sy.
३०. त्वं का० P
३१. धनानि Sy
३२. राज P, D
३३. वसुमत्त्वाय Sy
३४. निवसात्थं P वसात्थं D.

त्वत्त । प्राप्नुयाम् । बहूनि । हि । त्वयि । ह बहुभिवर्णीय । सन्ति । अग्ने । वसूनि । परिचरते । राजनि । पुनस्त्वयीति पूरणम् ।

इत्थ व्याख्यदष्टामिदामध्याय माधवाह्वय ।
चोलपु निवसन् कश्चित् सत्यमालिपु सवबा ॥

[अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥]

'त्व हि क्षैतवद्यशो'' अथ व्याचिख्यासति माधव ।
पादभेदे पूरणेषु वक्तव्य सम्प्रदर्शयन् ॥१॥
अवान्तरा केचिदर्था ऋक्पादेषु व्यवस्थिता ।
समुदायस्तु तेषा य स वाक्यार्थं इति स्थिति ॥२॥
क्रियापदान्वय पादे यावतापीह सिध्यति ।
अवान्तरार्थं त प्राहु 'अग्निमीळे पुरोहितम् ॥३॥
अपेक्षा जायते पादे 'यज्ञस्य देवमृत्विजम्' ।
क किं च तस्य कर्तव्य तत्रैतदुपतिष्ठति ॥४॥
पुरोहिते रहिमग्निमीळे पदद्वयम् ।
पश्येत् तयोरन्यतरत् पादे ऽन्यस्मिन्नवस्थितम् ॥५॥

---

१ तब Sy
२ व्याप्नुयां भुञ्जीय वा । अत्र भरतस्वामी 'वसुताते' इत्येकपदं सप्तम्यन्तं चकार । भट्टभास्करमिश्रोऽप्येकपदं सम्बुद्ध्यन्तं चकार Sy
३ P reads त्वं हे for हि । त्वयि ॥ त्वाम् Sy
४ सृत्यम् P सति D
५ परिचरते मह्यं दातव्यानि सन्ति Sy
६ राजमाने Sy
७ ०स्त्यमिति P
८ RV VI 2 1ᵃ ०यद्येशो० D ०यवेसो० P अथ is omitted by R
९ सत् D
१० RV I 1.1
११ यायते P
१२ वेमृ० P RV.I 1 1ᵇ
१३ ०त्रैतमु० P
१४ R reads पुरोहितेम रहितम० ।
१५ ०स्मिन्यव० P

नापेक्षते पद पूर्व[1] नतरामुभय यदि ।

तस्मात् पादान्तरेणैतद्[2]उभय पूरणं विदु ॥६॥

ता मित्रस्य[3] प्रशंस्तय इन्द्राग्नी ता हुवामहे[4] ।

न पूरणो ऽत्र तच्छब्द पादे[5] यस्मिन् व्यवस्थितः[6] ॥७॥

'अस्माकमद्य वामय[7] स्तोमो वाहिष्ठो अन्तम[8] ' ।

पुनर्युवाभ्यामित्युक्त[9] न तदिच्छन्ति पूरणम् ॥८॥

'यदा ते मारुतीर्विशस्तुभ्यमिन्द्र[10] नियेमिरे[11]' ।

आवर्तते पद तेऽत्र नोभयोः[12] पूरणे पदे ॥९॥

वेत्था[13] हि वेधो अध्वन. पथश्च[14] देवाञ्जसा[15] इति ।

पथो ऽध्वनश्च भेदश्च[16] चकारेण प्रतीयते ॥१०॥

'प्रोतये वरुण मित्रमिन्द्र[17]' 'कृष्वावसे[18]' इति ।

पुनः प्रयुज्यते तत्र भेद सूक्ष्मोऽस्ति कश्चन ॥११॥

'स नो' नियुद्भिरा पृण[19] काम वाजेभिरश्विभि[20] ।

स्त्रीपुविभेदादत्रापि[21] नास्ति कश्चन पूरणः[22] ॥१२॥

---

१. ०र्व P
२. ०रे नैत० P., D.
३. ०यः D
४. RV I 21.3
५. पदे D
६. पादे यस्मिन् व्यवस्थितः is omitted by P
७. वमय D. वय P.
८. ०ष्ठोन्त० D RV VIII 5 18
९. पुनः युवाभिमि० P.
१०. यदा ते मारुतश्च न पूरणः मारुतीर्विशस्तुत्यमिन्द्र P
११. RV.VIII 12 29.
१२. आववर्तदवसेवाम्नो० P. आमवर्तदवसेवाम्नो०D.
१३. वेर्त्था P, D.
१४. रथश्च P.
१५. सेवा० P, D. RV VI 16.3
१६. भेदोऽत्र R.
१७. RV VI 21 9.
१८. मित्रस्य मुव्यवसे P मित्रस्य मृच्यवसे D RV VI 21 9
१९. वृण P, D
२०. ०रश्व० D RV VI 45 21
२१. स्त्रींपुविभेदोत्रापि P ०दात्रा० D.
२२. ०र्णं P.

'पुरूण्यग्ने पुरुधा' इति मन्त्रान्ते श्रूयते पदम् ।

त्वे इत्येतत् पादभेदाद् बहव सन्ति तादृशा ॥१३॥

'वय शूरेभिरस्तृभिरिन्द्र त्वया युजा वयम्' ।

आवतते वयमिति सन्ति चान्येऽपि तादृशा ॥१४॥

इत्थ व्युत्पत्तिसिद्ध्यर्थमृचोऽस्माभिरुदाहृता ।

तासामाकृतिविद्विप्रो न मन्त्रार्थेषु मुह्यति इति ॥१५॥

VI 2

त्व हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे ।
त्व विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ १ ॥

त्वं हि क्षैतवत्[6] ॥ भरद्वाजः ॥ त्वम् । हि । निवासवत्[8] । धनम्[9] । अग्ने । सखा[10] । इव । पातयसि[11] । त्वम् । विद्रष्टः[12] । अन्नम्[13] । वासयितः[14] । पुष्टिम्[15] । च[16] । पोषयसि[17] ।

---

१ RV VI 1 13
२ त्वा P
३ RV I 8.4.
४ वयति P
५ Omitted by P
६ अथ पञ्चमोऽध्याय आरभ्यते। षष्ठमण्डलस्य षडनुवाकात्मकस्य प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं हि' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । अन्त्या षट्पञ्चा शदक्षरा शक्वर्याविती यथानुष्टुभः । अनुक्रम्यते हि 'त्वं ह्येकादशानुष्टुभं शक्वर्यन्तम्' (KSA 29 2 p 22) इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावानुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तमुत्तमायत्र विनियुक्तम् । सूत्र्यते हि—'त्वं हि क्षतवदग्ना यो होतारमनिष्ट (ASS 4 13) इति । आश्विनशस्त्रे चैतत् संसमीयं प्रातरनुवाकन्याये नेत्यतिदिष्टत्वात् । अङ्गिरसां द्विरात्रे द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितञ्च—'त्वं हि क्षैतवदिति चाज्यम्' (ASS 10 2) इति Sy
७ खलु Sy
८ क्षिति क्षयोऽभचय । तत्सम्बन्धि क्षतं शुष्कं काष्ठं तद्युक्तम् Sy
९ ०स धनम् P ०सं वर्द्धनम् D अन्नं हवि लक्षणम् Sy
१० तत्र दृष्टान्त । अहुरभिमानी देवो मित्र । स इव । यद्वा यश इति गृहनाम । (cf Ngh 1 12, 2 7, 2 10) क्षतवत् । क्षैतं निवासकं हविर्लक्षणमन्नम् । तद्युक्तं यजमानगृहं मित्रभूत पुरुष इवाभिपतसि । यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । ईदृशमन्नं पत्यसे ईशिषे Sy
११ पातय० D अभिपतसि, गच्छसि Sy
१२ हे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः । Sy
१३ श्रवणीयमन्नं यजमानगृहस्थम् Sy
१४ वासित P, D वासकाग्ने । त्वम् Sy
१५ पष्टिम् P अन्नकार्यभूतां पुष्टिम् Sy
१६ अर्थं नकारश्चार्थे Sy
१७. वर्धयसि Sy

त्वां हि ष्मा चर्षणयो यज्ञेभिर्गीर्भिरीळते ।
त्वां वाजी यात्यवृको रजस्तूर्विश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

त्वां हि ष्म[1] । त्वाम्[2] । हि[3] । खलु । मनुष्या । हविर्भि[4] । स्तुतिभिश्च । स्तुवन्ति । त्वाम् । वेगवान्[5] । अनुगच्छति[6] । स्तेनवर्जित[7] । लोकाना तरिता[8] । सर्वस्य द्रष्टा वायु ।

सजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुमिन्धते ।
यद्ध स्य मानुषो जनः सुम्नायुर्जुह्वे अध्वरे ॥ ३ ॥

सजोषः[9] । सङ्गता[10] । त्वाम् । दिव[11] । नेतारो[12] मरुत[13] । यज्ञस्य । क्रतुभूतिम्[14] । इन्वते[15] । यदा । खलु । अयम्[16] । मानुष[17] । जन[18] । सुखमिच्छन्[19] । आह्वयति[20] । यज्ञे[21] ।

ऋधग्यस्ते सुदानवे धिया मर्तः शशमते ।
ऊती ष बृहतो दिवो द्विषो अंहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋधत्[22] । ऋद्धम्[23] । य[24] । तुभ्यम् । शोभनदानाय[25] । कर्मणा[26] । मनुष्य[27] । अर्चन करोति[28] । स[29] ।

---

१. ष्मा P
२. हे अग्ने ! Sy
३. एव Sy
४. यज्ञसाधनैर्हविर्भिः Sy
५. वाजो गमनम् । तद्वान् सूर्यः Sy.
६. गच्छति प्रविशतीत्यर्थः । तथा च श्रूयते 'अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्त ददृशे' इति । वाजिशब्दश्च सूर्यवाचकत्वेन क्वचित् श्रूयते—'अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः' (TB 1 6 3 9) इति वायुः सप्तिरादित्यो वाजीति च Sy
७. हिंसकरहितः Sy
८. ०कानन्त० D उदकमत्र रज उच्यते (N 4 19) तस्य वृष्टिलक्षणस्य प्रेरयिता यद्वा रजसा लोकाना तरिता गन्ता Sy
९. हे अग्ने ! Sy
१०. सजोषस सह प्रीयमाणा. Sy
११. स्तुते. Sy
१२. ऋत्विज. Sy
१३. ०ते D
१४. क्रतुभूतिम् D केतुभूतम् is suggested for क्रतुभूतिम् ॥ प्रज्ञापकम् Sy.
१५. इद्धते P., D. समिद्ध कुर्वन्ति कदेति चेत् ? उच्यते Sy
१६. स. Sy
१७. मनोरपत्यभूतः Sy
१८. जातो यजमानो होता वा Sy.
१९. सुम्न सुखमात्मन इच्छन् Sy
२०. त्वामाह्वयति तदेत्यर्थ. Sy
२१. हिंसाप्रत्यवायरहिते यज्ञे Sy
२२. ऋधक् P.
२३. ऋधत् स यजमान ऋध्नुयात् हे अग्ने ! Sy
२४. यत् D
२५. सुदानवे शोभनदानाय तुभ्यम् । षष्ठचर्थे चतुर्थी । तव सम्बन्धिना Sy
२६. ०ण D.
२७. मरणधर्मा यजमानः Sy
२८. ०र्च्येच्र्च० D शाम्यति । यद्वा शमतिः स्तुतिकर्मा । त्वदर्थं कर्मणा युक्त. सन् स्तौति Sy
२९. यजमानः Sy

दीप्तस्य । महत । तव पालनेन[1] । शत्रून्[2] । पापम्[3] । च[4] । तरसि[5] ।

समिधा यस्त आहुतिं निशितिं मर्त्यो नशत् ।
वयावन्तं स पुष्यति क्षयमग्ने शतायुषम् ॥ ५ ॥

समिधा[6] । समिधा । य[7] । तुभ्यम्[8] । आहुतिम्[9] । मन्त्रेण संस्कृताम्[10] । प्रापयति[11] । स[12] । कान्तिमत्[13] । गृहम् । पुष्यति[14] । अग्ने । बहुधा[15] शरीरम्[16] ।

त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि षञ्छुक्र आततः ।
सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ६ ॥

त्वेष[17] । दीप्त[18] । ते[19] । धूम । गच्छति[20] । अन्तरिक्षे । सन् । शुक्लवर्ण[21] । विस्तृत[22] । सूर्य । इव । दीप्तया[23] । त्वम् । ज्वालया[24] । पावक[25] । रोचसे[26] ।

अधा हि विक्ष्वीड्योऽसि प्रियो नो अतिथिः ।
रण्वः पुरीव जूर्यः सूनुर्न त्रययाय्यः ॥ ७ ॥

अथा हि[27] । अथ[28] । हि[29] । मनुष्येषु[30] । स्तोतव्य[31] । असि[32] । प्रियश्च । अस्माकम् । अतिथि[33] ।

---

१ तव सम्बन्धिन्या ऊत्या रक्षया Sy
२ द्वेष्टॄन् Sy
३ आहननशीलं पापम् Sy
४ इव Sy
५ अतिक्रामति Sy
६ ०र्धा P, D
७. हे अग्ने ! समिधा समिन्धनहेतुभूतेनेध्मेन सह Sy ८. त्वदीयाम् Sy
९ ०ति D
१० निशितां तनूकृतां मन्त्रसंस्कृताम् Sy
११ व्याप्नुयात् Sy नशतिर्व्याप्तिकर्मा Ngh 2 18
१२ मनुष्यो यजमान Sy
१३ वया शाखा पुत्रपौत्रादिलक्षणा । तद्युक्तम् Sy १४ पोषयति वर्धयति । तत्र चिरकालमवतिष्ठत इत्यर्थ Sy
१५ बहुविधायुर्वा चिरकालजीवनं वा Sy
१६ VM ignores मर्त्य ॥ मर्त्य मनुष्य Sy
१७. हे अग्ने ! Sy
१८ त्वेषो दीप्तस्य Sy
१९ तव Sy
२० मेघात्मना परिणतो गच्छति Sy
२१ सच्छुक्लवर्णा P D निर्मल शुभ्रवर्णो वा Sy २२ विस्तीर्ण सन् Sy
२३ दीप्तामा D दीप्त्या Sy
२४ अभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तूयमानस्त्वम् Sy २५ हे शोधकाग्ने ! Sy
२६ दीप्यसे Sy
२७ VM ignores हि ॥ हि खलु Sy
२८ अपि च Sy
२९ यस्मादेवं । यस्मादेवं तस्मात् Sy
३० प्रजासु हे अग्ने ! त्वम् Sy
३१ स्तुत्य Sy ३२ भवसि Sy
३३ सुप्तोपममेतत् । अतिथिरिव प्रियोऽसि । यद्वा हविर्वहनाय सततगामी भूत्वास्माकं प्रियोऽसि Sy

रमणीयस्त्व[1] भवसि । पुर[2] इव राजा । स्तोतव्य[3] । सूनु[4] । इव च । त्रिभिर्यातव्य[5] पित्रादिभि[6] । यथा[7] त्रिपु जीवत्सु जात पुत्रो लालनीय[8] ।

क्रत्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्व्यः ।
परिज्मेव स्वधा गयोऽत्यो न ह्वार्यः शिशुः ॥ ८ ॥

क्रत्वा हि[9] । कर्मणा[10] । हि[11] । गृहे[12] । त्वमाज्येन अज्यसे[13] । अग्ने । अश्व[14] । इव । कर्मणि[15] साधु । परितो गन्तेव[16] । अन्नार्थम्[17] । गयो गौर्वा[18] रथो वा । अतनशील[19] । इवाश्व । युवा[20] त्वमिति ।[21]

त्वं त्या चिदच्युताग्ने पशुर्न यवसे ।
धामा ह यत्ते अजर वना वृश्चन्ति शिक्वसः ॥ ९ ॥

[22]त्वं त्या । त्वम्[23] । तानि[24] । अच्युतानि[25] । अपि[26] काष्ठानि भक्षयसि । अग्ने[27] । पशु[28] ।

---

१. रमणीयो गन्तव्यो वा Sy
२. नगर्याम् Sy
३. जीर्णो वृद्धो हितोपदेष्टा राजेव Sy
४. तथा पुत्र Sy
५. ०तव्य D त्रययाय्यः यजमानैस्त्रातव्यः पालयितव्यो भवसि । त्रायतेरेतद् रूपम् । यद्वैतत् सूनोर्विशेषणम् । विद्यातप.कर्मलक्षण त्रय यातीति त्रययाय्य' । यातेरौणादिक आय्यप्रत्ययः स्पृहयाय्य इति यथा । अथवा त्रययाय्यः जन्मत्रय प्राप्तः । जन्मत्रयं स्मर्यते 'मातुरग्रेऽधिजनन द्वितीय मौञ्जिबन्धनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं स्मृतम् । (Manu 2 169) इति । तादृशः पुत्र इति Sy
६. पित्रादिभिः is suggested for पित्रादिभि ।
७. यथ P   ८. जातनीय. P
९ भिः P कृत्वा भि' D
१०. कर्मणा मन्थनरूपेण Sy
११. खलु Sy
१२. द्रुमे काष्ठेऽरण्या विद्यमानस्त्वम् Sy
१३ व्यज्यसे Sy   १४. वेजनवानश्व. Sy
१५. कृत्वीति कर्मनाम । हविर्वहनादीना कर्मणा कर्ता । स यथा पुरुष वहति तद्वद्धविर्वहनमग्नेरश्वसावृश्यम् Sy   १६. सर्वत्र गन्ता वायुरिव दावानलादिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वम् Sy
१७. अन्नमित्यर्थः Sy स्वधा अन्ननामैतत् Ngh. 2 7   १८. गौर्वोवा P गृहं च भवसि । उभयोर्दातेत्यर्थः Sy
१९. ०तेनशी० P., D सततगामी जात्यश्व' Sy.
२०. शिशुर्जातमात्रो बालोऽपि Sy
२१. VM ignores ह्वार्यः ॥ ह्वार्यः कुटिलमितस्ततो गन्तासि । 'ह्वृ कौटिल्ये' इत्यस्यैतद्रूपम् Sy
२२. कारीर्यामग्नेर्धामच्छदो वैकल्पिक्यनुवाक्या 'त्व त्या' इति । सूत्रितञ्च—'त्व त्या चिदच्युता धामन्ते विश्व भुवनमधिश्रितम्' (ASS 2 13) इति Sy
२३. हे अग्ने ! त्वम् Sy त्वमेव BB.
२४. काष्ठानि Sy तान्यपि BB.
२५. P , D read ताप्युतानि for तानि । अच्युतानि ॥ अच्युतानि च्यावयितुमशक्यानि । अत्सीति शेषः Sy 'अच्युता' इति प्रथमपादान्त । अच्युतान्यविनाशीनि BB
२६. चिच्छब्दोऽपिशब्दसमानार्थो भिन्नक्रम' Sy
२७. अग्ने इति पादादित्वान्न निहन्यते । हे अग्ने ! BB
२८. पशुरेव भवति सोऽपि पश्वात्मनाऽवतिष्ठते BB

इव । यवसे विसृष्टः । तेजांसि । यथा । जरावर्जित ! वृक्षान् । छिन्दन्ति । शर्वरस्य ।

वेषि ह्यध्वरीयतामग्ने होता दमे विशाम् ।
समृधो विश्पते कृणु जुषस्व हव्यमङ्गिरः ॥ १० ॥

वेषि हि । गच्छसि । हि । अध्वरमिच्छताम् । अग्ने ! होता । गृहे । मनुष्याणाम् । समृद्धान् । विशां पते ! कुरु । सेवस्व । हविश्च । अङ्गिरः !

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।
वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नॄन्द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥११॥

अच्छ । हे मित्राणां पूजयित: ! अग्ने ! अस्माकम् । दिवि पृथिव्यां च । देवान् । प्रति । सुमतिम् । ब्रूहि । कामयस्वास्मदर्थम् । दिवः । नेतॄन् देवान् । स्वस्ति । सुनिवास च । शत्रून् । पापानि । दुरितानि

---

१ तत्र दृष्टान्तः । स यथा सर्वं भक्षयति तथा त्वं प्रौढकाष्ठादीनि क्षणमात्रेण दहसीत्यर्थ Sy
२ यवसे D घासे Sy यथा यवसे घासे भक्षिते यद्वा तान्यपि त्वमेव यवसे मिश्रयसि स्थापयसि BB
३ धामानि तेजांसि Sy तस्मात्तवैवात्र धाम जन्म स्थानं वा, त्वमेव तत्तदात्मना जायसे तिष्ठसि वा BB
४ यस्य 'सुपां सुलुक०' इति षष्ठ्या लुक Sy
५ राजावर्जित P हे जरारहिताग्ने ! Sy हे अजर ! विनाशरहित ! त्वं कल्पविनाशे जब कालात्मना वर्षकाले जायसे अथवा तान्यप्युपसंहृत्य स्वरूपेणावतिष्ठस इति स त्वमस्तवर्ष वर्तेति BB
६ वननीयानि सम्भजनीयान्यरण्यानि Sy तानि यानि वनानि BB
७ छन्द० D भक्षन्ति स त्वमिति पूर्वेणान्वयः Sy वृश्चन्ति भक्षयन्ति, तानि त्वमेव भूत्वा ऽभ्युत्तानि तिष्ठन्ति BB
८ दीप्तस्य Sy तव शिखसोऽर्चीं वि BB
९ VM ignores ह and ते ॥ से तव । हेत्येतत्पादपूरणम् Sy
This stanza=TS 3 1 11 6

१० वेप P पेव D ११ हे अग्ने ! Sy
१२ स्तुतिं हवींषि वा यतः कामयसे । अत कार णात् Sy
१३ ०तम् P यज्ञमात्मन इच्छताम् Sy
१४ त्वं देवानामाह्वाता सन् Sy
१५ यजमानानाम Sy
१६ समिद्धि P, D समृद्धान् अस्मान् यजमानान् Sy १७ विशां पालकाग्ने ! Sy
१८ कुरु Sy १९ अस्मदीयं हविः Sy
२० हविश्चागिरः P कृत्वा च हे अङ्गनादिगुण युक्त ! अङ्गारस्थ ! वाग्ने ! Sy
२१ अच्छः P, D
२२ पूजपूजयितः P, D हे अनुकूलदीप्ते ! Sy
२३ द्यावापृथिव्योर्वर्तमानस्त्वम् Sy
२४ यष्टव्यानिन्द्रादीन् Sy
२५ आभिमुख्येन Sy
२६ स्तुतिम् Sy
२७ गमय । वेतिरत्रान्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्य Sy
२८ स्तुते Sy २९ नेतृम् अस्मान् Sy
३० अविनाशम् Sy
३१ शोभननिवासयुक्तम् Sy
३२ ययऽन्य द्वेष्टॄन् शत्रून् Sy
३३ तत्फलरूपाणि दुर्गमनानि Sy.

च । तरेम[1] । अत्यन्त च तरेम[2] । तव । रक्षणेन[3] । तरेम[4] ।

VI.3.

अग्ने॒ स क्षे॑षदृत॒पा ऋ॒तेजा उ॒रु ज्योति॑र्नशते देव॒युष्टे॑ ।
यं त्वं मि॒त्रेण॒ वरु॑णः स॒जोषा॒ देव॒ पासि॒ त्यज॑सा॒ मर्त॒मंहः॑ ॥ १ ॥

अग्ने सः[5] । अग्ने ! स[6] । निवसति[7] । यज्ञस्य[8] पालयिता । यज्ञार्थं[9] जात । विस्तीर्णम् । ज्योति[10] । प्राप्नोति । यस्ते[11] । देवकामयामिच्छति?[12] य[13] । त्वम् । मित्रेण । सहित[14] । वारयिता[15] । देव[16] ! रक्षसि[17] । क्रोधेन[18] । मनुष्यम्[19] । आहन्तु शत्रो[20] ।

ई॒जे य॒ज्ञेभिः॑ शश॒मे शमी॑भिर्ऋ॒धद्वा॑राया॒ग्नये॑ ददाश ।
ए॒वा च॒न तं य॒शसा॒मजु॑ष्टि॒र्नांहो॒ मर्तं॑ नशते॒ न प्रदृ॑प्तिः ॥ २ ॥

ईजे[21] । यजते[22] । यज्ञ[23][24] । स्तौति[25] च[26] । स्तुतिभि[27] । समृद्धवरणीयधनाय[28] । अग्नये । हविश्च[29] प्रयच्छति[30] ।

---

१. अतिक्रामेम Sy.
२. द्वेष्टृप्रभृतीन् अत्यन्तं तरेम Sy.
३. क्षणेन P., D. उक्त एवार्थो दाढर्याय पुनरुच्यते। हे अग्ने ! Sy.
४. VM. ignores देव ॥ ता तानि व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च पापादीनि। दानादिगुणयुक्ताग्ने ! Sy.
५. 'अग्ने स क्षेषत्' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम्। अनुक्रान्तञ्च 'अग्नेऽष्टौ' (KSA 29 3 p.22) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy
६. यजमानः Sy.
७. क्षियति निवसति । चिरकालं जीवेदित्यर्थः Sy.
८. ऋतस्य यज्ञस्य पालकः Sy
९. यज्ञनिमित्तं जातः Sy.
१०. जाति P., D. सूर्याख्यम् Sy
११. उषित्वा च त्वदीयम् Sy
१२. देवानात्मन इच्छन् Sy.
१३. यम् Sy
१४. सह प्रीयमाणस्त्वम् Sy
१५. वरुणः—तृतीयार्थे प्रथमा। वरुणेन च Sy.
१६. हे द्योतमानाग्ने ! Sy.
१७. स यजमान इति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy
१८. त्याजनसाधनेनायुधेन Sy.
१९. यजमानम् Sy.
२०. ०त्रो P. अहसः पापात् Sy
२१. भरद्वाजस्त्रिष्टुभाग्निं तुष्टाव DDN
२२. नजे P
२३. यो यजमानः Sy., DDN.
२४. जयते P, D इष्टवान् भवति Sy., DDN
२५. यज्ञे P. स यजमान. यज्ञेभिः सर्वैर्यज्ञैः Sy स यजमानः सर्वैर्ज्योतिष्टोमादिभिः DDN.
२६. शान्तश्च भवति । आग्नेयेन यागेन सर्वं फलं लभत इत्यर्थः Sy. अग्निहोत्रहोमात्सर्वं फलं भवतीत्यर्थः। अपि च तं यजमानम् DDN.
२७. तथा कर्मभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः Sy. तीर्थकृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः कर्मभिः DDN
२८. ०द्धव० P ऋधत्समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य तादृशाय Sy ऋधत्समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्यासौ ऋधद्वारोऽग्निः तस्मै अग्नये DDN. २९. हवींषि Sy
३०. ददाति Sy प्रातराहुत्यादिना निमित्तेन ददाति DDN

एवम्[1] । च क्रियमाणे । यशसाम्[2] । अपर्याप्ति[3] । पापम् । वृप्तिरित्येतानि[4] । न । व्याप्नुवन्ति[5] ।

सूरो न यस्य दृशतिरंरेपा भीमा यदेति शुचतस्त आ धीः ।
हेषस्वतः शुरुधो नायमक्तोः कुत्रा चिद्रण्वो वसतिर्वनेजाः ॥ ३ ॥

सूरो न । सूर्य[7] । इव । यस्य[8] । दर्शनम्[9] । अपापम्[10] । यस्य च[11] । तव । दीप्ति[12] । भीमा[13] । आगच्छति[14] । दीप्यमानस्य[15] । शब्दवत[16] । तेजसो रोधयितु[17] । काष्ठानामह्न्यक्तुरग्ने[18] । वने जात[19] । निवास[20] । अयम्[21] । कुत्र । चिदपि[22] । न[23] । रमणीयो भवति ।

तिग्मं चिदेम महि वर्पो अस्य भसदश्वो न यमसान आसा ।
विजेहमानः परशुर्न जिह्वां द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् ॥ ४ ॥

तिग्मं चित् । तिग्मम्[24] । अमु । अस्य[25] । गमनम्[26] । महद्रूप[27] । रूप वावभूतस्य । भसयति[28] । अश्व । इव ।

---

१ 'एवा वन भवा रायेο' (RPR 8 35) इति बीर्घ DDN
२ यशस्विनां पुत्राणाम् Sy यशोयुक्तानां पुत्राणां वा DDN
३ अप्राप्ति Sy
४ अनर्थहेतु प्रवर्धनं तं न प्राप्नोति Sy प्रवृप्ति गर्वश्च DDN
५ व्याप्नुव० D (नैव) प्राप्नोति । पुत्रवान् भवत्येवेत्यर्थ DDN
६ VM ignores तम् । न and मर्तम् ॥ अपि च तं यजमानम् Sy तं मर्तं मनुष्य यजमानम् ॥ तथा च महाभारते—
गवाश्वरथयानानि हेमभारशतानि च ।
गवां कोटिसहस्राणि तुल्यानि प्रातराहुते ॥१॥
यो दद्यात्काञ्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम् ।
तत्सायंप्रातर्होमस्य तुला भवति वा न वा ॥२॥
स य एवंविधं विराट्सम्पन्नमग्निहोत्रं जुहोति सर्वान् कामानाप्नोति' (Kau B 2 3) इति श्रुते DDN
७ सूर्यस्य Sy
८ अग्ने Sy
९ विधाम् P विधानम् D
१० पापरहितम् Sy
११ हे अग्ने ! यस्य Sy
१२ ०प्ति P, D
धी धारयित्री ज्वाला Sy
१३ भिमा P भयङ्करा सती Sy
१४ समन्तात् गच्छति Sy
१५ ज्वलत Sy
१६ घोषमग्नि शब्दयुक्ता Sy
१७ धयितु P शुध शोकस्य रोधयित्रीर्गाश्च Sy
१८ अक्तुरिति रात्रिनाम (Ngh 1 7) । तेन च तत्र सञ्चारी राक्षसादिलक्ष्यते राक्षसादे स्व भूता । बवातीति शेष Sy
१९ अरण्ये जायमान Sy
२० सोऽयं सर्वेषामावासभूत Sy
२१ ०सायायां P ०सायं D
२२ क्वचिदेव स्थाने पर्वताग्रावौ Sy
२३ Omitted by D
२४ तीक्ष्णं स्वभ्युमसाक्यत्वात् Sy
२५ अग्ने Sy
२६ एम गमनभूतो मार्ग Sy
२७ प्रभूतम् Sy
२८ दीप्यते । 'भस भर्त्सनदीप्त्यो' इति धातु Sy

यच्छन्[1] । आस्येन । विगमयन्[2] । परशु[3] । इव । अस्य ज्वालाम्[4] । छेता[5] । इव । गमयति । दारु[6] । दहन् ।

स इद॑स्तेव॒ प्रति॑ धाद॑सि॒ष्यञ्छिशी॑त॒ तेजोऽयसो॒ न धारा॑म् ।
चि॒त्रध्र॑जतिरर॒तिर्यो अ॒क्तोर्वेर्न द्रु॒षद्वा॑ रघु॒पत्म॑जंहाः ॥ ५ ॥

स इत् । सोऽग्नि । वेद्धेव[7] । शरान् क्षेप्स्यन्[8] । प्रतिदधाति[9] तेज । तीक्ष्णीकरोति[10] । तेज । परशो[11] । इव । धाराम् । चित्रगमन[12] । अभिगन्ता[13] । य । रात्रे । पक्षी । इव । द्रुम प्रति गच्छन्[14] । शीघ्रगमनजङ्घ[15] ।[16]

स ईं॑ रे॒भो न प्रति॑ वस्त उ॒स्राः शो॒चिषा॑ रारपीति मि॒त्रम॑हाः ।
नक्तं॒ य ईं॑मरु॒षो यो दिवा॒ नॄनम॑र्त्यो अरु॒षो यो दिवा॒ नॄन् ॥ ६ ॥

स ईम्[17] । स । अयम्[18] । ज्वाला[19] । आच्छादयति । वन्दी[20] । इव वस्त्राणि सङ्घ प्रविशन् । तेजसा । अत्यन्त[21] शब्द करोति । मित्राणा[22] पूजनीय[23] । रात्रौ । य । अयम्[24] । दीप्यमानो[25] भवति । यो[26] वा । दिवा[27] । नेतॄन्[28] देवान् । अमर्त्य[29] । आरोचमानो[30] यज्ञ प्रति नयतीति ।[31]

---

१ तृणादिकं नियच्छन् Sy.
२. तरुगुल्मादौ प्रक्षिपन् Sy
३. यथा परशुः स्वकीयां धारां काष्ठे प्रक्षिपति तथा Sy.
४ स्वकीयां ज्वालाम् Sy
५ द्रविर्द्रावयिता स्वर्णकारः । स यथा स्वर्णादिक द्रावयति तथा सर्वं वनं द्रावयति मूर्तभूतं भस्मसात्करोतीत्यर्थः Sy.
६. काष्ठम् Sy
७ वर्धेव P. वद्धेव D बाणादेः क्षेप्तेव Sy.
८. प्रतिधाय च ज्वालां प्रक्षेप्स्यन् Sy
९. स्वकीयज्वालां प्रतिधत्ते । यथा धन्वी लक्ष्याभिमुख्येन बाणं सन्धत्ते तथा ज्वाला सन्धत्त इत्यर्थः Sy
१०. निश्यति । तीक्ष्णीकरोति Sy
११. तत्र दृष्टान्तः । यथाऽयोमयस्य परश्वादेर्धारा प्रक्षेप्तुकामस्तीक्ष्णीकरोति तद्वत् Sy.
१२. तीक्ष्णीकृत्य च विचित्रगतिः Sy
१३ अभि is omitted by D
१४. वृक्षेषु सीदन् Sy
१५ लघुपतनसमर्थपादः । एवम्भूतः सन् योऽग्निर्वर्तते स इति पूर्वत्रान्वयः Sy.
१६. VM. ignores इत् ॥ इत् खलु Sy.
१७. ई P., D.
१८. ०य P , D. अग्निः Sy
१९. दीप्ता ज्वालाः Sy.
२०. स्तुत्यः सूर्यः Sy.
२१. भृश शब्दं करोति Sy.
२२. मित्रौणा P
२३. ०यौ D सर्वेषामनुकूलप्रकाशः सन् Sy
२४. अग्निः Sy
२५. आरोचमानः सन् Sy
२६. पुनर्यच्छब्द· पूरकः Sy
२७. देवा P , D अहनीव Sy
२८. मनुष्यान् स्वस्वकार्ये प्रेरयति । यः अग्निः दिवा द्योतमानेन तेजसा नेतॄनात्मीयान्रश्मीन् प्रेरयति स इति पूर्वत्र सम्बन्धः । यद्वा नक्त रात्रौ योऽयमग्निररुष आरोचमानो यश्च मरणरहितोऽग्निर्दिवाह्नि नॄन् नेतॄन् देवान् हविभि. सयोजयति ।
२९. तथा अमरणधर्मा Sy
३०. आरोचमानः रोषरहितो वा Sy
३१. VM ignores यः । दिवा and नॄन् ॥ यो दिवा नॄनिति पुनरुक्तिरादरार्था Sy

दि॒वो न यस्य॑ विध॒तो नवी॑नो॒द्वृषा॑ रु॒क्ष ओष॑धीषु नूनोत् ।
घृणा॒ न यो ध्रज॑सा॒ पत्म॑ना॒ यन्ना रोद॑सी॒ वसु॑ना॒ दं सु॒पत्नी॑ ॥ ७ ॥

दिवो[1] न। द्युलोकस्य[2]। इव[3]। यस्य[4]। देवान् परिचरतो[5] महत्वम्[6]। स्तोता स्तौति[7]। स सूर्याग्नि[8]। दीप्त। ओषधीषु[9]। शब्दं करोति[10]। तेजसा[11]। वर्णेन[12]। च[13]। सह य। मार्गेण[14] च। गच्छन्[15]। आपूरयति[16]। शोभनपतिके। द्यावापृथिवी[17]। मदयिता[18]। वासयितॄणा[19] तेजसाम्[20]।

धा॒योभि॑र्वा॒ यो युज्ये॑भिर॒र्कैर्वि॒द्युन्न द॑विद्यो॒त्स्वेभि॒ः शुष्मै॑ः ।
शर्धो॑ वा॒ यो म॒रुतां॑ त॒तक्ष॑ ऋ॒भुर्न त्वे॒षो र॑भसा॒नो अ॑द्यौत् ॥ ८ ॥

धायोभि[21]। धारकै[22]। इव मित्रै। योऽग्नि। अयनीयै[23]। तेजोभिर्युक्त[24] स। विद्युत्। इव। विद्योतते। स्वै[25]। शोधकैस्तेजोभि। अश्च। मरुताम्[26]। अपि[27]। बलम्। करोति[28]। स आदित्य[29]। इव। दीप्त। बलमाचरन्[30]। द्योतते[31]।

१ न॰ P
२ दीप्तस्य सूर्यस्य Sy
३ अग्ने॰ Sy
४ विधातु रस्नीकुर्वत॰ Sy
५ ॰त्वम् is suggested for ॰त्वम्।
६ भृशं शब्दोऽभूत्। एतदेव व्याचष्टे Sy
७ कामानां वर्षिता Sy
८. ॰ग्नि P ॰ग्नि॰ D
९ ओषधीषु वध्यमानासु Sy
१० भृशं शब्दमकरोत् Sy
११ सञ्चलनशीलेन दीप्तेन Sy
१२ गमनशीलेन तेजसा Sy
१३ इव Sy
१४ इतस्ततः उत्पतता Sy
१५ गच्छन् वर्तते सोऽग्नि॰ Sy
१६ आपूरयति Sy
१७. द्यावापृथिव्यौ Sy
१८. दमिता D दमयिता is suggested for मदयिता ॥ अस्मच्छत्रून् दमयन् Sy
१९. वासयितृणा is suggested for वासयितॄणाम्।
२० धनेन Sy
तेजसा is suggested for तेजसाम् ॥
२१ धारयोभि॰ P धारयाभि॰ D
२२ धारकैरस्य॰ Sy
२३ दीप्तिभिगच्छति सोऽग्नि॰ Sy
२४ ॰भियु॰ P स्वयमेव युज्यमानै॰ Sy
२५ स्वकीयै॰ Sy
२६ मरुताम् एतत्संज्ञकानां देवानाम् Sy
२७ वा इव Sy
२८ तनूकरोति, सर्वं तीक्ष्णीकरोति। शोषयतीति यावत् Sy
२९ सोऽयमृभु उरु भासमान॰ सूर्य॰ Sy
३० वेगं कुर्वन् Sy
३१ विद्योतते प्रकाशते Sy

VI.4.

यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि ।
एवा नो अद्य समना समानानुशन्नग्न उशतो यक्षि देवान् ॥ १ ॥

[1] यथा होतः । यथा[2] । होत[3] ! पुरा । मनुष[4] । यज्ञे देवान्[5] । हविर्भि[6] । हे सहस[7], पुत्र[8] ! अयज[9] ।
एवम् । अस्माकम् । अद्य यज्ञे[10] । समानकालीनान्[11] । कामयमानस्त्वम् । अग्ने ! यज । देवान्[12, 13] ।

स नो विभावा चक्षणिर्न वस्तोरग्निर्वन्दारु वेद्यश्चनो धात् ।
विश्वायुर्यो अमृतो मर्त्येषूषर्भुद्भूदतिथिर्जातवेदाः ॥ २ ॥

स नः[14] । दीप्तिमान्[15] । आदित्य[16] । इव । अह्नि[17] । अग्नि । वन्दनीयम्[18] । अन्नम्[19] । दधातु[20] । विदित[21] ।
सर्वान्न[22] । य[23] । अमरणधर्मा[24] । मनुष्येषु[25] । उषसि बुध्यमान[26] । भवति । अतिथि[27] । जातप्रज्ञ[28] ।[29]

द्यावो न यस्य पनयन्त्यभ्वं भासांसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः ।
वि य इनोत्यजरः पावकोऽश्नस्य चिच्छिश्नथत्पूर्व्याणि ॥ ३ ॥

द्यावः[30] । दीप्ता देवा[31] । च[32] । यस्य[33] । स्तुवन्ति । महत्वम्[34] । स[35] तेजासि । आच्छादयति । सूर्य ।

---

१. 'यथा होतः' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'यथा होतः' (KSA 29 4 p 22) इत्यनुक्रान्तम् प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोरुक्तो विनियोग. Sy
२. येन प्रकारेण Sy ३. हे देवानामाह्वातः! Sy
४. मा० P मनोः प्रजापतेर्यजमानस्य Sy
५. देवताता इति यज्ञनाम Ngh 3 17
६. ०भि P यजमानसाधनैर्हविर्भिः Sy
७. बलस्य Sy ८. पुत्र ! अग्ने ! Sy
९. देवान् यजसि Sy
१०. अत्र D अस्मिन् यज्ञे Sy
११. त्वत्सदृशानिन्द्रादीन् Sy
१२. ०वान् न D यष्टव्यान् देवान् Sy
१३. VM ignores समना and उशतः ॥ समना क्षिप्रम् । यद्वा समानं मन्यन्तेऽस्मिन् देवानिति समनो यज्ञ. । तस्मिन्निति योज्यम् । उशत· कामयमानान् Sy
१४. द. P १५. विशेषेण दीप्यमानः Sy
१६. प्रकाशकः सूर्यः Sy
१७. अहनि Sy
१८. इव ह्वयवं० P स्तुत्यम् Sy
१९. ०न्न P २०. प्रयच्छत्वित्यर्थः Sy
२१. सर्वैर्ज्ञातव्यो लम्भनीयो वा Sy
२२. सर्वान्नः सर्वेषां जीवनहेतुर्वा Sy
२३. अग्निः Sy २४. मरणरहितः Sy.
२५. मनुष्येषु यजमानेषु Sy
२६. उषःकालेऽग्निहोत्रहोमार्थं प्रबुद्धो भवति स इति पूर्वत्रान्वयः Sy
२७. हविर्वहनाय सततगामी Sy
२८. जातानां वेदिता जातधनो वा Sy
२९. VM ignores स. and नः ॥ स· अग्निः । नः अस्मभ्यम् Sy ३०. Omitted by P
३१. स्तोतारः Sy
३२. ०वश्च P नेति सम्प्रत्यर्थे । सम्प्रतीदानीम् Sy अस्त्युपमार्थस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोग· N.7 31
३३. अग्ने· Sy
३४. ०त्वम् is suggested for ०त्वम् ॥ महत्कर्म Sy. ३५. अग्निः Sy

इव। दीप्यमानः। विविधम्। यः। गच्छति। अजरः। पावकः प्रीणयति वा। स मेघस्य। अपि। श्नयति। चिरन्तनान्युदकानि।

यथा हि सूनो अस्यंयसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाज्मान्नम्।
स त्वं न ऊर्जसन ऊर्जं धा राजेव जेरवृके क्षेष्यन्तः॥ ४॥

यथा हि। यदिता। हि। हे सहस सूनो! भवसि त्वम्। यज्ञेषु सीदन्। अथ परोक्षः करोति। अन्नम्। जन्मना। अभिगन्तव्यम्। सः। त्वम्। अस्मभ्यम्। अन्नस्य दातः! अन्नम्। धेहि। राजेव।

---

१ शुक्लवर्णः सन् Sy
२ भासा सर्व व्याप्नोति Sy
३ जरारहितः Sy
४ सर्वस्य शोषकोऽग्निः Sy
५ प्रीणयति should immediately follow गच्छति and precede अजरः।
६ अयम् Sy
७ व्यापनशीलस्य राक्षसादेः Sy
८ ०थाति D हिनस्ति। 'श्नथ क्नथ हिंसायाम्' इति धातुः Sy
९ ०रत्त० P
चिरन्तनानि पुराणि Sy
१० विद्वा P
११ वदनीयः स्तुत्योऽसि Sy स त्वं वदासि, वदस्यनयेति वधा वाक, त्वं वागिन्द्रियम्। तस्यापि कारणं प्राणो वा त्वया हि सर्वे वदन्ति। असीत्यस्य 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः। वचामस्य उपक्षादिषु द्रष्टव्यः BB
१२ हे सूनो! सहसः पुत्र! यद्वा 'षू प्रेरणे' सर्वस्य प्रेरकाग्ने Sy हे सूनो पुत्र! कस्य? सहसो मथ्यमानस्य वा। यद्वा पुत्रवत्सर्वेषामभिमतकारिन्! सूनुवत् सूनुः, उपचारपदं वा। अथवा सोता सूनुः सर्वस्योत्पादकः। सूतेः 'सुवः कित्' इति नुप्रत्ययः BB
१३ अधस्त्वदनीयेषु हविष्षु सीदन् हविःस्वीकरणायोपविशन्नसि Sy
पुनश्चाग्निर्विशेष्यते। अधसद्वा, अद्यत इत्यधा अन्नम्। अदेर्मनिन् प्रत्ययः। अधानि- सीदन्ती- त्यधसद्वा। 'सोऽग्रभुग्भिर्जस्तिष्ठन्नाहारमजरः करि' इति अन्तूनां स्थितिहेतुत्वेन प्रवर्तक इत्यर्थः। यद्वा हवीष्मोऽग्ने प्राणिनां स्थित्यर्थमेव त्वं सीदसीति। यस्मादेवमत एव खलु, अग्निर्भगवान् BB
१४ परः भावः परोक्षकृतः Sy
१५ अक उत्पादितवान्। मध्यमस्य वा प्रथमस्य त्यय। BB
१६ अज्मेति गृहनाम। Ngh 3.4 गृहमन्नं च यजमानानाम् Sy
१७ स्वभावत एव Sy जायमान एव BB
१८ कीदृशमन्नम्? अज्म, अजन्त्येतत्सर्वेऽपि भोक्तृत्वेनेत्यज्म, सर्वाभिलषितमित्यर्थः। अजेर्मनिन् BB
१९ तादृशः Sy यस्मादेवं त्वं सर्वेषां प्राणभूतोऽसि प्राणस्य च स्थित्यर्थमन्नमुत्पादितवान्, तस्मात्त्तादृग्विधस्त्वम् BB
२० ऊर्जस्यान्नस्य दातः अग्ने! Sy ऊर्जसाऽन्नस्य दाता सम्भक्ता वा। पृषोदरादित्वाद् व्यञ्जनस्य लोपः। यद्वा ऊर्जा रसेन सह ता रसवतामन्नादीनां दातः! ऊर्कशब्दान्नस्य धींयोऽकारः BB
२१ अन्नं रसं वा BB
२२ दातारन्धेहि P धेहि Sy
२३ पुनरपि प्रार्थितस्य शीघ्रप्रदानाय प्ररोचयन् स्तौति। हे अग्ने! राजेव जेः, यथा राजा सन्निधिमात्रेणानायासेन शत्रुं जयत्येवम् BB

शत्रून्[1] जय[2] । स्तेनरहिते[3] गृहे । अन्त[4] । निवसेति[5] ।[6]

निर्तिक्ति यो वारणमन्नमत्ति वायुर्न राष्ट्र्यत्येत्यक्तून् ।
तुर्याम यस्त आदिशामरातीरत्यो न हुतः पततः परिह्रुत् ॥ ५ ॥

नितिक्ति[7] । मन्त्रेण संस्कृतम् । य । वरणीयम् । अन्नम्[10] । अत्ति[11] । अ[8] वायु । इव । राष्ट्रवान्[12] । अतिगच्छति[13] । तमासि[14] शत्रून् वा । तस्मातितरेमाभियान्ति[15] । तुभ्यम्[16] । आभिमुख्येन हवींषि दिशतामस्माकम्[17] । अरातीश्च[18] । इव । हिंसित[19] । अभिगच्छत[20] सैनिकान् । सर्वतो हिंसिता[21] ।[22]

आ सूर्यो न भानुमद्भिरर्कैरग्ने ततन्थ रोदसी वि भासा ।
चित्रो नयत्परि तमांस्यक्तः शोचिषा पत्मन्नौशिजो न दीयन् ॥ ६ ॥

आ सूर्य । आततन्थ[23] । सूर्य[24] । इव । दीप्तिमद्भिस्तेजोभि[25] । अग्ने[26] । द्यावापृथिवी[27] । तेजसा[28] ।

---

१. अस्मच्छत्रून् Sy
२. त्वं शत्रु जयसि BB.
३. एतत्सर्वार्थमवृके राक्षसादिभिर्बाधकैर्वियुक्तेऽस्मदीयेऽन्यागारे Sy वृका. हिंसका कामक्रोधादयः, तद्रहिते पुरुषे स्वात्मनिरते BB
४. Omitted by P मध्ये Sy मध्ये तदीये हृदये BB
५. क्षयसि निवससि तमनुगृहीतुम् । 'क्षि निवासगत्यो:' पूर्ववच्छपो लुक् । स त्वं यजमानमन्नवन्त कुर्विति BB
६ VM ignores अग्नि॰ ॥
This stanza=TS 1 3 14.7
७. निश्यति तीक्ष्णीकरोति । 'तिज निशाने' इति धातु. Sy
८. अग्निः Sy
९. तमसा निवारक स्वकीय तेज Sy
१०. यश्च अन्नं यष्टृभिर्दीयमान हविर्लक्षणम् Sy
११. भक्षयति । तथा च श्रूयते 'अन्नादो वा एषोऽन्नपतिर्यदग्नि' (AB 1 8) इति Sy
१२. ष्टुवान् P अष्ट्रवान् D राष्ट्रं राज्य तद्वान् । वायुर्यथा स्वमाहात्म्येन सर्वमीष्टे तद्वत् । सर्वस्येश्वर इत्यर्थ. । तादृश सन् Sy ,राष्ट्रीति ईश्वरनाम Ngh 2 22
१३ अतिक्रामति तद्गतमन्धकार तिरस्करोतीत्यर्थ Sy
१४. रात्री Sy
१५ वयञ्च त्वत्प्रसादात् तुर्याम त हिंस्याम यो जनः Sy
१६. ०न्तिस्तु० P., D.
१७. तुभ्यमादिश्यमानाना दीयमानाना हविषाम् Sy
१८. अरातिरदाता । छान्दसो दीर्घः । यद्वा अरातीर्धनस्यादातॄन् । ते त्वा प्रत्यादिशामादेष्टॄणामाचक्षाणानामस्माक यो जनः विरोधी त हिंस्याम Sy
१९. हिंसत. P हिंसकान् Sy.
२०. आभिमुख्येन गच्छत. शत्रून् Sy.
२१. ०ता. P परिगत्य हन्ता भव । ह्वरतेर्हिंसार्थस्येद रूपम् Sy
२२. VM ignores अत्य. ॥ अत्यः शीघ्रगामी जात्यश्व इव Sy
२३. ०न्ध P ०न्थे D विशेषेणाच्छादयसि Sy.
२४. तत्र दृष्टान्त । यथा सूर्य आतनोति तद्वत् Sy.
२५. प्रभावद्भि. Sy
२६. ०ग्ने D अर्चनीयै. किरणैः Sy
२७ द्यावापृथिव्यौ Sy
२८. दीप्त्या Sy

परोक्ष शप —मित्रवर्णे । परितो नयति विनाशयति । तमांसि । हविर्भिरक्त । तेजसा । दिवि गच्छन् ।
स्तोतृणां कामानाम् । प्रदाता । इव ।

त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महि नः श्रोष्यग्ने ।
इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥ ७ ॥

त्वां हि । त्वाम् । हि । स्तुत्यतमम् । अर्चनीयस्तेजोभिः । भजामहे । महत् । स्तोत्रमस्माकम् ।
शृणोषि हि । अग्ने ! त्वाम् । इन्द्रं । इव । बलेन । देवता । गन्तारम् । पूरयन्ति ।

---

१ परोक्षम्ख परोक्षकृत Sy
२ बायनीयोऽग्नि Sy
३ परिणयति । परितो गमयति सवस्मादपि विभागान्नियतयतीत्यर्थ Sy
४ नैशान्यन्धकाराणि Sy ५ संश्लिष्ट Sy
६ It seems to be the explanation of पस्मन् ॥ पतत्यस्मिन्निति पत्म मार्ग । तस्मिन् Sy ७ उक्षित स्तोतार । स्तुत्यतया ससम्बन्धौशित्व सूर्य ! स इव Sy
८ It seems to be the explanation of वीयन् ॥ गच्छन् Sy
९ VM ignores अग्ने ।
१० त्वं P बार्हस्पत्यस्य भरद्वाजस्यापम् Dur भरद्वाजस्यावम् SKN
११ यस्मात् Sy, Mah एव U, Dur हिर्य स्मादर्थे । यस्मात् SKN
१२ स्यत० P प्रतिगम्भीरम् Mah मन्दनीयतमं मृदुध्वर्य वा U मृदुतमं सुखाराध्यतमम् Dur प्रतिशयेन स्तुत्यम् SKN
१३ ०नीयस्ते० P अर्चनीय पूजनीय शोकैर्दीप्ति भियुक्तम् Sy अर्कवच्छोचन्तोऽर्कशोका मन्त्रा स्तैरभिप्लुतब्रह्मचर्यं । यथोक्तमधीता मन्त्रा अकवद् दीप्ताः स्यु Mah मन्त्रैर्दीप्ते यथोक्त स्थानकर्णानुप्रदानवर्ज्जु देवताद्यात्मवित्सन्तान गभगुरुशुश्रूषाधिगताधिष्ठानवितब्रह्मचर्यं । एव हि मन्त्रा दीप्ता स्यु U एकपदमेतत् । अर्चनमन्त्रः शोकर्दीप्तयथोक्तब्रह्मचयअभिसवीर्ये Dur अर्को मन्त्र शोको दीप्ति । अर्काश्च ते शोकाश्चा- र्कशोकास्त स्वदीप्त्या दीप्तर्मन्त्रैरित्यथ SKN
१४ वृणीमहे । सम्भजामहे । यद्वा अर्कशोकरर्चनीय प्रशस्यदीप्तिकरणै स्तोत्रै साधनभूतैस्त्वां सम्भजामहे । तस्मात् Sy वव्रमहे वृतवन्त Mah वृतवन्तो वयम् U त्वं हि देवेषु सर्वेषु मुहुर्मुहुवयतमो यतोऽतस्त्वामेव सम्भजामहे Dur सम्भजामहे नित्यं स्तुम इत्यर्थ SKN
१५ महत्स्तोत्रं तैरेव मन्त्रर्युष्मद्गुणानुस्मृतिसन्तान गर्भरूपप्रथितम् Dur यस्मादिति श्रुतेस्तस्मा दित्यध्याहार्यम् । तस्मान्महि महत्स्तुतिरूपम् SKN १६ अस्मदीयम् Sy अतस्त्वं भज्य मानस्तर्मन्त्रं संसेव्यमानो नोऽस्माकम् Dur
१७ शृणु Sy शृणोषि । विकरणव्यत्यय Mah श्रुत्वा च प्रभावयसि कर्म U शृणु Dur SKN १८ त्वं च वृत सन् U
१९ इन्द्रम् Sy इन्द्रमिव वायुमिव च स्थितम् Mah कतम उच्यते ? इन्द्रमिव Dur, SKN
२० VM seems to take इन्द्रम् as इन्द्र ।
२१ न इवार्थे । उभयो सम्बध्यते Mah उपमार्थीयो नकार U २२ बलवतीभि स्तुतिभिर- भ्यर्चन्ति । किं पुन स्व कर्मभि Dur शव इति बलनाम (Ngh 2 9) अन्तर्हितमत्वर्थं चेह द्रष्टव्यम् । बलवता सारवतेत्यर्थ SKN
२३ ०ता D देवतात्मानं त्वाम् । देवताशब्दाद् द्वितीयाया 'सुपां सुलुक्०' इति लुक् Sy
२४ यद्वा वायुमिव शवसा युक्तम् Sy लुप्तोपम- मेतत् । वायुसदृशम् SKN
२५ प्रीणयन्ति Sy वायुमिव च पूरयन्ति U तेऽपि च त्वामेव पृणन्ति पालयन्ति पूरयन्ति वा Dur प्रीणयन्ति SKN

नेतृतमा[1] । अन्नेन[2] ।

नू नो॑ अग्ने॒ऽवृके॑भिः स्व॒स्ति वेषि॑ रा॒यः प॒थिभि॒ः पर्ष्यंहः॑ ।
ता सू॒रिभ्यो॑ गृण॒ते रा॑सि सु॒म्नं मदे॑म श॒तहि॑माः सु॒वीराः॑ ॥ ८ ॥

नू नः[3] [4] । क्षिप्रम् । अस्माकम्[5] । अस्तेनैः[6] । पथिभिरागत्य[7] । अविनाशेन[8] । धनानि । कामयस्व[9] । पर्षि[10] । रक्ष स[11] । देवेभ्य[12] । स्तुवते मह्यम् । सुखम्[13] । प्रयच्छ[14] । मोदेम[15] । शतसवत्सरा[16] । सुपुत्रा[17] [18] ।

VI.5.

हु॒वे वः॑ सू॒नुं सह॑सो॒ युवा॑न॒मद्रो॑घवाचं म॒तिभि॒र्यवि॑ष्ठम् ।
य इन्व॑ति॒ द्रवि॑णानि॒ प्रचे॑ता वि॒श्ववा॑राणि पु॒रुवारो॑ अ॒ध्रुक् ॥ १ ॥

हुवे वः सूनुम्[19] । ह्वयामि[20] । युष्माकम्[21] । सहस[22] । सूनुम्[23] । युवानम्[24] । अहिंसितवाचम्[25] । स्तुतिभि[26] ।

---

१. हे अग्ने ! नृतमाः स्तुतीनां नेतृतमा ऋत्विज Sy मनुष्यश्रेष्ठाः Mah. मनुष्यतमा U येऽपि च केचिदन्ये त्रिलोके नृणा मध्ये बलधनश्रुतैर्नृतमाः Dur. प्रकृष्टनराः SKN.

२. हविर्लक्षणेन धनेन Sy. हवीरूपेणान्नेन Mah. हविर्लक्षणेन धनेन U. हविर्लक्षणेन धनेन । एव सदेवमनुष्यस्य जगतः पूज्यस्त्वं न केवलमस्माकमिति Dur धनेन हविर्लक्षणेन SKN अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति । तदेतेनोपेक्षितव्यम् । ते चेद् ब्रूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स्म इति । 'इन्द्रं नं त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति' । इति । वायुलिङ्ग चेन्द्रलिङ्ग चाग्नेये मन्त्रे N I 17 SKN. I 108.

३. ना. P.

४. हे अग्ने ! Sy.

५. ०क P. अस्मान् Sy

६. स्तेनैः P, D. वृकाः स्तेनाः । तद्रहितैः Sy

७ ०रग० P, D मार्गै. Sy.

८. अविनाविनाशेन P क्षेमेण Sy

९. वेषि गमय प्रापय Sy

१०. पर्षी P वषि D
उक्तलक्षणैर्मार्गै पारय चास्मान् Sy

११. सत् D रक्षसः or 'राक्षसात् is suggested for रक्ष.स. ॥ पापात् Sy.

१२. देव्यभ्य. P. यानि त्वया स्तोतृभ्यः देयानि Sy.

१३. सुम्नानि सुखानि Sy

१४. देहि Sy

१५. हृष्याम Sy

१६. वय च शत हेमन्तान् सवत्सरान् Sy.

१७. सपु० P. वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रादयः । शोभनपुत्रपौत्रादिसहिताः सन्तः Sy.

१८. VM. ignores अग्ने and ता ॥ ता तानि Sy

१९. 'हुवे वः' इति सप्तर्चं पञ्चम सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रम्यते 'हुवे (व.) सप्त' (KSA 29 5 p 22) इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy.

२०. ह्वायत्यमि P. आह्वयामि Sy

२१. वः, व्यत्ययेन बहुवचनम् । त्वाम् Sy

२२. बलस्य Sy

२३. पुत्रम् । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायते Sy

२४. नित्यतरुण फलस्य मिश्रयितार वा Sy

२५. अद्रोग्धव्या प्रशस्ता स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन् प्रयुज्यते तादृशम् Sy

२६. मननीयैः स्तोत्रैः Sy

युवतमम् । यः । प्रयच्छति । धनानि । सुमतिः । सर्वैर्वरणीयानि । बहुभिर्वरणीयः । अद्रोग्धा ।

त्वे वसूनि पुर्वणीक होतर्दोषा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः ।
क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सं सौभगानि दधिरे पावके ॥ २ ॥

त्वे वसूनि । त्वयि । धनानि । बहुरश्म्यनीक ! ह्वातः । अह्नि । रात्रौ च स्थितानि । आभिमुख्येन प्रापयन्ति । यजमानाः । क्षीणानीव भूतानि । आढ्ये विश्वानि । भूतानि । सन्दधिरे । अस्मिन् । पावके । वसूनि ।

त्वं विक्षु प्रदिवः सीद आसु क्रत्वा रथीरभवो वार्याणाम् ।
अत इनोषि विधते चिकित्वो व्यानुषग्जातवेदो वसूनि ॥ ३ ॥

त्वं विक्षु । त्वम् । मनुष्येषु । पुराणः । सीदसि । कर्मणा । रथी च । भवसि । धनानां नेता ।

१ युवसं P, D अतिशयेन युवानम् Sy
२ अग्निः Sy
३ प्रेरयति स्तोतृभ्यो ददातीति यावत् । तं त्वा हुव इति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy
४ प्रकृष्टमनाः Sy
५ सर्वैर्वरणीयानि सम्भजनीयानि प्रशस्यानि Sy
६ पुरुभिर्बहुभिर्वरणीयः सम्भजनीयः Sy
७. ०णीयानिद्रो० P D अद्रोग्धा यजमानानामेवम्भूतः Sy = त्वयि खलु BB
९ हविर्लक्षणानि धनानि Sy वासहेतुत्वाद्वरिष्ठानि वा धनानि हविर्लक्षणानि BB
१० ०रश्म्यनिकं P ०कं D हे बहुज्वाल ! Sy बहुबल ! BB
११ देवानामाह्वातः ! अग्ने ! Sy ,BB
१२ अहनि Sy
१३ ०न्ती D आभिमुख्येन प्रेरयन्ति । प्रापयन्ति । जुह्वतीत्यर्थः Sy प्रक्षिपन्तीत्यर्थः BB
१४ यज्ञार्हा यजमानाः Sy यज्ञार्हाः BB
१५ दक्षिणा० P क्षमायां भूम्यामिव Sy त्वयस्तु प्रह्लात्पूर्वं किमिवावस्थितानीति चेत् ? उच्यते—क्षामेव क्षामं क्षीणं यथा बहुसमस्माकं शत्रुबलं (बलेन) यादृशं बलं, पूर्वापरजनमरणं वा यादृशं, गृहं वा दग्धं यादृशं तद्वित् पूर्वमसुभगानि भुवनानि त्वत्प्रसादेन सुभगानि भवन्तीति । तस्मादस्माकं शत्रुबलं पूर्वापरमरणं गृहदाहं च शमयित्वा सुभगानस्मान्कुरु श्रीमतो यशस्विनश्च कुरु BB
१६ सर्वाणि Sy , BB
१७ भूतजातानि Sy
१८ देवाः सम्यग्निहितवन्तः । 'अग्नौ वामं वसु सं न्यदधत' (TS 1 5 1 1) इति ब्राह्मणम् । तस्मिंस्त्वयीति पूर्वत्र योज्यम् Sy सम्यग् धारयन्ति BB
१९ शोधकेऽग्नौ Sy पावके त्वयि सति BB
२० धनानि Sy सौभाग्यानि BB
This stanza=TS 1 3 14.2
२१ हे अग्ने ! Sy २२ प्रजासु Sy
२३ ०षु P पुरातनकालीनासु Sy प्रदिव इति पुराणनाम Ngh 3 27
२४ यद्वानरात्मना वर्तसे Sy
२५ तथात्मीयेन कर्मणा Sy
२६ रथिरश्च P रंहयिता यजमानेभ्यः प्रापयिता Sy २७ अभवः Sy
२८. वरणीयानां धनानाम् Sy
२९ नेता seems to be the explanation of रथी ॥

[1]अत आदाय । प्रयच्छसि[2] । परिचरते[3] । ज्ञात[4] । विविधमनुषक्तम्[5] । जातधन[6] ! वसूनि[7] ।[8]

योनः सनुत्यो अभिदासदग्ने यो अन्तरो मित्रमहो वनुष्यात् ।
तमजरेभिर्वृषभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् ॥ ४ ॥

[9]यो नः सनुत्यः[10] । य[11] । अस्मान् । अन्तर्हिते देशे दूरे वर्तमान[12] । अभिदासति[13] । अग्ने[14] । बाधते । य । समीपस्थ[15] । मित्राणा पूजयित[16] । हन्ति[17] । तम्[18] । जरारहितै । वर्षितृभि[19] । तव । स्वभूतैस्तेजोभि[20] । तप[21] । तप्तृतम[22] । तेजसाम् । तपसा[23] । सन्तापवान्[24] ।

यस्ते यज्ञेन समिधा य उक्थैरर्केभिः सूनो सहसो ददाशत् ।
स मर्त्येष्वमृत प्रचेता राया द्युम्नेन श्रवसा वि भाति ॥ ५ ॥

यस्ते यज्ञेन । य[25] । तुभ्यम्[26] । यज्ञेन[27] । समिधा[28] । दान करोति[29] । यश्च[30] । स्तोत्रशस्त्रै[31] । सहस[32], सूनो[33] ! स[35] । मनुष्येषु । अमृत[34] ! प्रकृष्टज्ञान[35] । धनेन । अन्नेन[36] । कीर्त्या[37] च । विभाति[38] ।

---

१. नेतः त P. २. विविध प्रेरयसि Sy.
३. परिचरते यजमानाय Sy.
४. अतः कारणात् हे विद्वन् ! Sy
५. सतत यथा भवति तथा वीनोषि विविध प्रेरयसि Sy ६. ज्ञातधन P. ०नं D. जाताना प्राणिना वेदितरग्ने ! Sy.
७. धनानि Sy.
८. VM. ignores आसु ॥ आसु परिदृश्यमानासु Sy
९. प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'यो न सनुत्य.' इति द्वृचः । सूत्रितञ्च—'यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने भवा नो अग्ने सुमना उपेताविति द्वृचा.' (ASS.4 6.) इति Sy. १०. सुनु० D.
११. शत्रुः Sy.
१२. अन्तर्हिते देशे वर्तमानः सन् Sy सनुतरित्यन्तर्हितनाम Ngh 3 25
१३. ०माभि० P. उपक्षपयति बाधते Sy
१४. बाधते should immediately follow अभिदासति and precede अग्ने ।
१५. यश्च अभ्यन्तरवर्ती सन् Sy
१६. ०त P हे अनुकूलदीप्ते ! मित्राणा महयितः ! वाग्ने ! Sy
१७. हिंस्यात् Sy.
१८. उभयविधम् Sy
१९. वृष्टिहेतुभूतैः Sy
२०. असाधारणैस्तेजोभिः Sy
२१. तव P., D. वह Sy.
२२. ०प्तत P. तमुभयविधं हे तप्तृतमाग्ने ! Sy
२३. तेजसा Sy.
२४. ०तपवान् P. तेजस्वी त्वम् Sy
२५. यजमानः Sy.
२६ त्वाम् Sy
२७. यागेन Sy
२८. समिन्धनसाधनेनेध्मेन Sy
२९ समिधाधान P परिचरति Sy.
३०. यच्च P, D.
३१. शस्त्रै, अर्चनीयैः स्तोत्रैश्च परिचरति Sy
३२. बलस्य Sy
३३. सू॰ P सूनो. D हे पुत्राग्ने ! Sy
३४. ०त. D हे मरणधर्मरहिताग्ने ! Sy
३५. प्रकृष्टज्ञान सन् Sy
३६. द्योतमानेन Sy
३७. श्रवणीयेनान्नेन यशसा वा Sy
३८. विशेषेण प्रकाशते Sy

स तत्कृधीषितस्तूयमग्ने स्पृधो बाधस्व सहसा सहस्वान् ।
यच्छस्यसे द्युभिरक्तो वचोभिस्तज्जुषस्व जरितुर्घोषि मन्म ॥ ६ ॥

स तत् कृधि[1] । सः[2] । तत्[3] । कुरु । प्रेषितः[4] । क्षिप्रम् । अग्ने ! किमित्याह शत्रून्[5] । बाधस्व[6] । बलेन[7] । बलवान्[8] । यदा । स्तूयसे[9] । दीप्तैः[10] । वचोभिः[11] । अक्तः[12] । तदानीं तत् । स्तोत्रम्[13] । घुष्यमाणम्[14] । स्तोतुः[15] । सेवस्व ।

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिं रयिवः सुवीरम् ।
अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजराजरं ते ॥ ७ ॥

अश्याम[16] । प्राप्नुयाम[17] । तम् । कामम्[18] । अग्ने ! तव[19] । रक्षणेन[20] । अश्याम[21] । धनम्[22] । धनवन्[23] ! सुपुत्रम्[24] । अभ्यश्याम[25] । अन्नम्[26] । अन्नमिच्छमानाः[27] ।

---

१ तस्कृ० P स तषत् कृधि D
२ स्वम् Sy
३ तत् किं तत् ? इत्यत आह Sy
४ प्रेषितः सन् Sy
५ स्पर्धमानान् Sy ६ विनाशय Sy
७. परेषामभिभवनसामर्थ्येन तेजसा वा Sy
८. बलवांस्त्वम् Sy
९ त्वामुद्दिश्य यत् स्तोत्रं स्तोतृभिः क्रियत इत्यर्थ Sy १० द्योतमानस्तेजोभिः Sy
११ स्तुतिरूपैर्वाक्यैः Sy
१२ संसिक्तस्त्वम् Sy
१३ मननीयम् Sy
१४ ०ण P ०णः D घोषणीयम् Sy
१५ जरितुः स्तोत्रम् Sy
१६. अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य 'अश्याम' इत्येषा याज्या । सूत्रितञ्च—'अश्याम तं काममग्ने तवोतीति कामाय' (ASS 2 10) इति Sy
१७ प्राप्नुयाम तमेव कामं विवृणोति Sy प्राप्नुयाम यमिच्छाम इत्यर्थः Mah तं काममश्याम, अश्नुवीमहि BB
१८ अभिलाषम् Mah यत्कामा एतत्कुर्मः U मदर्पमात्मा तुभ्यं निवेदितः BB
१९ तव सम्बन्धिन्या Sy
२० ऊत्या रक्षया Sy ऊत्या अवनेन पालनेन Mah अवनेन रक्षणेन च U तवोती तव रक्षया BB
२१ प्राप्नुयाम Sy 'अशूङ् व्याप्तौ' विकरणव्यत्ययेन लोटि श्यन्प्रत्ययः Mah 'अशू व्याप्तौ' व्यत्ययेन परस्मपदम् BB
२२ पुत्रसहितं धनम् Mah पुत्रपौत्रादिसमृद्धिहेतु धनम् BB
२३ हे धनवन्नग्ने ! Sy रयि धनमस्यास्तीति रयिवांस्तत् सम्बुद्धौ हे रयिवः ! धनवन् ! Mah हे रयिवो रयिमन् ! BB
२४ शोभनपुत्रादियुक्तम् Sy शोभना वीराः पुत्राः यस्य तम् Mah कल्याणपुत्रम् U शोभना वीराः पुत्रादयो यस्मिंस्तम् BB
२५ आभिमुख्येन प्राप्नुयाम Sy वयं प्राप्नुयाम Mah प्राप्नुयाम BB
२६ त्वया दत्तमन्नम् Sy
२७ इच्छन्तः is suggested for इच्छमानाः ॥ अन्नमात्मन इच्छन्तो वयम् Sy वाजयति रर्चतिकर्मा । वाजयन्तो वह्निमर्चयन्तः सन्तो वयम् Mah वाजतिरर्चतिकर्मा । अभिपूजयन्तोऽग्निमन्यानपि पूजयितव्यान् U वाजमन्नमात्मन इच्छन्तः । यद्वा वाजमात्मन इच्छन्त इति णिच् BB

अश्याम[1] । यश[2] । जरावर्जितम्[3] । त्वत्तस्तव[4] स्वभूतम्[5] ।[6]

VI.6.

प्र नव्य॑सा सह॑सः सू॒नुमच्छा॑ य॒ज्ञेन॑ गा॒तुमव॑ इ॒च्छमा॑नः ।
वृ॒श्चद्व॑नं कृ॒ष्णया॑मं॒ रुश॑न्तं वी॒ती होता॑रं दि॒व्यं जि॑गाति ॥ १ ॥

प्र[7] नव्यसा । प्रगच्छति[8] । नवतरेण[9] । अग्निम्[10] । प्रति[11] । यज्ञेन[12] । गमनीयम्[13] । अन्नम्[14] । इच्छमान[15] । छिद्यमानवृक्षम्[16] । कृष्णगमनमार्गम्[17] । श्वेतम्[18] । कामेन[19] । दैव्यम्[20] । होतार[21] मनुष्य ।

स श्वि॑ता॒नस्त॑न्य॒तू रो॑च॒नस्था॑ अ॒जरे॑भि॒र्नान॑दद्भि॒र्यवि॑ष्ठः ।
यः पा॑व॒कः पु॑रु॒तमः॑ पु॒रूणि॑ पृ॒थून्य॒ग्निर॑नु॒याति॒ भर्व॑न् ॥ २ ॥

स श्वितान[22] । स[23] दावरूप । शुक्लवर्णोऽभवत्[24] । विस्तारयिता[25] । रोचनेऽन्तरीक्षे[26] तिष्ठन् । जरा-

---

१. समन्तात् प्राप्नुयाम Mah यदा वयं वाजं लिप्सामहे तदा वाजमन्नमाभिमुख्येनाश्नुवीमहि लिप्सीमहि । स्वरानवग्रहौ दुर्घटौ BB

२. द्योतमान यशः Sy द्युम्नं यशो वयमश्याम । सर्वदा यशस्विनो भवामेत्यर्थः Mah

३. जरारहितम् Sy नास्ति जरा यस्य सोऽजरः । अजरमक्षीणम् Mah अजर द्युम्नविशेषणमेतत् । अक्षीणं द्युम्नम् U अजरमक्षय द्युम्न यशः BB ४. त्वदीयम् Sy तव प्रसादात् U त्वत्प्रसादादश्याम बिभृयाम BB

५. वस्तुभू० P वास्तुभू० D

६. VM ignores अजर । हे जरारहिताग्ने ! Sy, Mah, U, BB
This stanza=YV 18 74, TS 1 3 14 3
RV VI 5 7 =SB 9 5 2 7 p 748
अश्याम त काममग्ने तवोतीति। एकया कामवत्यैतद्ध देवाः षड्ऋचेन पाप्मानमपहत्यैकया कामवत्यैकधान्तत. सर्वान्कामानात्मन्नकुर्वत तथैवैतद्यजमान षड्ऋचेन पाप्मानमपहत्यैकया कामवत्यैकधान्तत सर्वान्कामानात्मन्कुरुते ।

७. 'प्र नव्यसा' इति सप्तर्चं षष्ठ सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'प्र नव्यसा' (KSA 29 6 p.22) इत्यनुक्रान्तम्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy

८. प्रकर्षेण गच्छति Sy ९. नवतरेण Sy

१०. अग्निम् seems to be the explanation of सहसः सूनुम् ॥ बलस्य पुत्रम् Sy.

११. आभिमुख्येन Sy १२. यज्ञेन युक्त. सन् Sy

१३. उपगन्तव्यं स्तोतव्यं वा Sy १४. अन्नं रक्षणं वा Sy. १५. ०ना P. इच्छन् स्तोता Sy

१६. छिद्यामनवृक्षम् P. वृक्ण छिन्नं दग्ध वन येन तादृशम् Sy १७. कृष्णवर्त्मानम् Sy

१८. श्वेतवर्णम् Sy १९. वीत्या कान्तेन यज्ञेन Sy २०. दिवि भवम् Sy

२१. यष्टारम् Sy २२. श्वितासः D

२३. अग्निः Sy स खल्वयमग्निर्हवि.प्रियोऽस्माभिर्हविषाऽऽराध्यत इत्यर्थः । तस्मादयमस्मच्छत्रून् विनाशयत्विति भाव. BB.

२४. श्वेतमानः श्वेतवर्णो वर्तते Sy. अधुना तस्यैव हवींषि भुञ्जानस्य गुणानाह । श्वितानो दीप्यमान. । श्विता वर्णे अनुदात्तेत् । ताच्छीलिकश्चानश् BB २५. शब्दकारी Sy तनिता विस्तारयिता सिद्धीना दीप्तीना वा BB

२६. रोचन्तेऽस्मिन् ग्रहनक्षत्रादीनीति रोचनमन्तरिक्षम् । तत्र स्थितः Sy. रोचनेषु दीप्तिमत्स्थानेषु स्थितः । रोचनेषु तिष्ठतीति वा । तिष्ठतेः क्विप् BB.

वर्जितैस्तेजोभिः । शब्दं कुर्वद्भिः । पुरुतम । मे । पावक । बहूनां नाशयिता । बहूनि काष्ठानि । अनु गच्छति । विस्तीर्णानि । भक्षयन् ।

वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति ।
तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तः ॥ ३ ॥

वि ते विष्वक् । विचरन्ति । तव । इतस्ततः । वाताकृष्टाः । अग्ने ! रश्मयः । दीप्यमान ! दीप्यमानाः । बहूनां स्रष्टारः । दिवि भवाः । नवगमनाः । अरण्यानि । भजन्ते । धृष्टेन तेजसा । भञ्जन्तु ।

---

१ जरारहितैः Sy अक्षीणैः BB

२ शतं P अत्यर्थं शब्दं कुर्वद्भिर्मरुद्भिर्युक्तो रश्मिभिर्वा Sy अत्यर्थं नदद्भिः स्तुवद्भिः र्ऋत्विग्भिर्यजमानगणैर्वा परिवृतः BB

३ वयः P, D सोऽयमेवविधोऽस्मदीयेन हविषा तृप्तोऽस्मच्छत्रून् विनाशयत्विति शेषः BB

४ शोधकोऽग्निः Sy पावयिता शोधयिता BB

५ अतिशयेन प्रभूतः सन् Sy बहुतम । सर्वात्मकत्वात् । यद्वा पुरुणो पूरणः । छान्दसस्तमप्प्रत्ययः BB

६. अनुगच्छति । आ इत्थमित्थं यतत इति पूर्वेण सम्बन्धः Sy अनुक्रमेण गच्छति यजमानगृहान् BB

७. स्थूलानि काष्ठानि Sy विस्तीर्णानि पुरोडाशादीनि हवींषि BB

८ 'भर्व हिंसायाम्' BB

९ VM. ignores अग्निः ॥
This stanza=TS 1 3 14 4.

१० गार्हपत्यादीनां मिथः संसर्गेऽग्नये विविचय इष्टिः कर्तव्या। तत्र 'वि ते' इत्येषानुवाक्या (ĀSS 3 13) इति Sy

११ विचरन्ति, विविधं गच्छन्ति Sy विचरन्ति विश्वग्गमनाः BB

१२ स्वकीयाः Sy

१३ सर्वतः Sy विष्वग् नानागतिः BB

१४ वातेन प्रेरिताः Sy वातेन जूताः प्रेरिताः वातजूतासः । जु इति सौत्रो धातुः । यद्वा वातस्येव जूतं वेगो येषामिति वातजूतासः BB

१५ निर्मलाः Sy शुचयो दीप्तयस्तव BB

१६. ०माना P ०मानाः D हे शुद्ध ! दीप्त ! अग्ने ! Sy हे शुचे ! दीप्त ! BB

१७. प्यमान P वप्यमा० D दीप्तयः Sy भासनशीलाः स्फुरन्त्या वा BB

१८. स्पृ० P, D बहुकाष्ठानि स्पृशन्तः Sy बहुवृक्षयो बहूनां वा शोधनाः । बहुसेचका वृष्ट्या BB

१९. भा० P दिवि द्योतमानेऽग्नौ भवाः Sy दिव महतीति वप्यादिभ्यो यत् BB

२० नूतनगमनास्ते रश्मयः Sy नवगतयो नित्या भिनवाः BB

२१ वनानि Sy उदकानि BB

२२ सम्भजन्ते वहन्तीत्यर्थः Sy वनन्ति सम्भव ? (न)न्ति BB

२३ धर्षकेण तेजसा Sy धर्षणेन प्रसहनेन BB

२४ वनानि भञ्जयन्तः Sy रुजन्तो वैगुण्यं भजन्तः । तया समृद्धया वृष्टिमुत्पादयन्तु तव शुचय इति BB
This stanza=TS 3 3 11 1

ये ते॑ शु॒क्रासः॒ शुच॑यः शुचिष्म॒ः क्षां वप॑न्ति॒ विषि॑तासो॒ अश्वाः॑ ।
अध॑ भ्र॒मस्त॑ उर्वि॒या वि भा॑ति या॒तय॑मानो॒ अधि॒ सानु॒ पृश्नेः॑ ॥ ४ ॥

ये ते शुक्रास[1] । ये । ते[2] । शोचमाना[3] । रश्मय[4] । दीप्तिमन्[5] । पृथिवीमोषधिवनस्पतियुक्ताम्[6] । वपन्ति[7] । विमुक्ता । अश्वा[8] इत्यौपमिकम् । तदनन्तरम्[9] । उरु[10] । तव[11] । भ्रम[12] । विभाति[13] । पृथिव्या[14] । सानुनि[15] स्थित स्थावरम् । गमन्[16] ।

अध॑ जि॒ह्वा पा॑पतीति॒ प्र वृष्णो॑ गोषु॒युधो॒ नाशनिः॑ सृजा॒ना ।
शूर॑स्येव॒ प्रसि॑तिः क्षा॒तिर॒ग्नेर्दु॒र्वर्तु॑र्भी॒मो द॑यते॒ वना॑नि ॥ ५ ॥

अध जिह्वा[17] । अथ[18] । ज्वाला[19] । पतति[20] । अग्ने[21] । गोनिमित्त युध्यत[22] शूरस्य । इव[23] । आयुधम्[24] । सृज्यमानम्[25] । किं च शूरस्येव[26] । वाहु[27] । अग्ने[28] ।

---

१. शुक्रा P शुक्रा D २ तव Sy.
३. शुभ्रा. Sy ४. दीप्तयः Sy
५. ०मान् P हे दीप्तिमन् ! अग्ने ! Sy
६. भूमिम् Sy
७. मुण्डयन्ति । केशस्थानीयानोषधिवनस्पतीन् दहन्तीत्यर्थ. । 'अग्निर्हं दाति रोमा पृथिव्या' (RV I 65 4) इति निगमान्तरम् Sy
८. अश्वा इव इतस्ततो गच्छन्तीति शेष· Sy
९. अस्मिन् काले Sy १०. अरु P बहुलम् Sy.
११. त्वदीय. Sy १२. भ्रमणशीलो ज्वालासमूहः Sy १३. विशेषेण प्रकाशते Sy
१४. नानारूपाया भूमे. Sy
१५. समुच्छ्रितं देश पर्वताग्रादिकं प्रति Sy
१६. गमयन् is suggested for गमन् ॥ स्वकीयमत्र व्यापारयन् Sy
१७. भरद्वाजस्यार्षम् Dur भरद्वाजस्यार्षम् । दावरूपस्याग्नेः स्तुतिरेषा SKN
१८. अध P अपि च Sy अथानन्तरमेव Dur प्रवृत्तश्च दावरूपोऽग्निः। अथानन्तरमेव SKN
१९. उपज्वलितस्याग्ने.....तस्य जिह्वा ज्वाला Dur अस्य जिह्वास्थानीया ज्वाला SKN
२०. प्रकर्षेण पुन· पुनः पतति । गच्छति Sy दारुषु पापतीति पुनः पुनः पतति Dur वीप्सेत्यर्थ· । प्रपतति गच्छति SKN
२१. वर्षितुरग्नेः Sy. प्रवर्षितुरिन्द्रस्य Dur. हविर्वहनद्वारेण वर्षितुः SKN
२२. तत्र दृष्टान्त· । असुरैरपहृतासु गोषु युध्यन्निन्द्रो गोषुयुत् । तस्मात् सृज्यमानाशनिर्वज्र इव Sy गवार्थं वा देवपणिभिः सहासुरैर्युध्यत· । अथवा गोष्वप्सु मेघेन सह युध्यत इत्यर्थः Dur गाव आप. । तासु निमित्तभूतासु योद्धृत्वाद् गोषुयुदिन्द्र उच्यते SKN.
२३. नेत्युपमा । इन्द्रस्य गोषु युध्यत इव Dur
२४. वज्रः Dur. तस्यैव स्वभूताऽशनि. SKN
२५. तेनैव सृज्यमाना यथा पतति तथाऽग्नेर्ज्वाला दारुषु पापतीतीति Dur तेन विसृज्यमाना क्षिप्यमाणेत्यर्थः SKN.
२६. शौर्योपेतस्य नरस्य Sy. यथा कस्यचिच्छूरस्य विक्रान्तस्य वाऽप्रतिहतगते. Dur. यादृशी शूरस्य मनुष्यस्य SKN.
२७. प्रबन्धनं यथान्यैर्दुःसहम् Sy प्रसहनं सङ्ग्रामानुप्रवेशमार्गश्छिन्नभिन्नावरुणैः शत्रुभि. प्रकीर्ण· स्यात् Dur स्यतेरिदं रूपम् । स्यतिश्चोपसृष्टो विमोचने । हता हताः शत्रवो यत्र विमुच्यन्ते सा प्रसिति. सङ्ग्रामभूमिः सा हताहतै. शत्रुभिराकीर्णा SKN.
२८. ०ग्ने P एवमस्याग्नेः Dur अग्नेर्दावरूपस्य SKN.

ज्वाला । प्रसितिर्बाहुः प्रबन्धनात् । क्षातिविनाशनात् । दुर्वार । भीम । भवयति । काष्ठानि । दहति वा ।

आ भानुना पार्थिवानि ज्रयांसि महस्तोदस्य धृषता ततन्थ ।
स बाधस्वाप भया सहोभिः स्पृधो वनुष्यन्वनुषो नि जूर्व ॥ ६ ॥

आ भानुना । आततन्थ । तेजसा । पार्थिवानि वनानि । ज्रयतिगतिकर्मा, पृथिव्या उत्थितानि । महत् । व्यथयितुस्तव स्वभूतेन । स । अपबाधस्व । भयानि । बलैः । शत्रून् । हिंसन् । हन्तॄन् । निजहि ।

---

१ सोढुमशक्यमैश्वर्यं । क्षीयन्ते दह्यन्तेऽस्यामोषधिवनस्पतय इति क्षायतेरधिकरणे क्तिन् Sy दहनमार्गः । ईषत्प्लुष्टायबग्धभस्मीभूतैर्वृक्षगुल्मादिभिराकीयते Dur ईदृशी क्षातिः, क्षिप्यन्ते दह्यमाना ओषधिवनस्पतयो यस्यां सा क्षातिर्मार्गभूमिः । सा बग्धाबग्धैरोषधिवनस्पतिभिराकीर्णा SKN

२ The passage 'प्रसितिर्बाहुः प्रबन्धनात्' should immediately follow बाहु and precede अग्ने ।

३ ०ना P क्षातिविनाशना D The passage क्षातिविनाशनात् should immediately follow ज्वाला ।

४ अन्यैर्वारयितुमशक्यः Sy कथा पुनरेतद् भवति ? दुर्वारो दावाग्नीभूतः Dur दुर्वारो दावरूपोऽग्निः SKN

५ भयङ्करोऽस्मिः Sy सर्वप्राणिभयङ्करः Dur भयानकः SKN

६ कानि P, D वनानि Sy किम् ? वनानि Dur

७. The passage दहति वा should immediately follow भक्षयसि ॥ वयतिरत्र दहतिकर्मा Sy यदाऽप्ययमग्निर्वयते दहति । एवमयमाग्नेये मन्त्रे वनशब्दसन्निकर्षे श्रूयमाणे वयतिशब्दो दहनादन्यत् किमभिदध्यात् ? तस्मात् सामर्थ्याद्विहायं दहनकर्मा इत्युपपत्तिः Dur दुवर्तुर्भीमो वयते वनानि । इति दहतिकर्मा । दुर्वर्तुर्दुर्वारः N.4.17, SKN II 241

८. VM ignores प्र ॥ प्र प्रकर्षेण Sy

९ हे अग्ने ! Sy

१० ०न्थ P, D आस्तृणासि आच्छादयसि । स त्वम् Sy

११ दीप्त्या Sy

१२ पृथिव्यां भवानि Sy

१३ Omitted by P

१४ ज्रय० P, D गन्तव्यानि स्थानानि Sy

१५ प्रेरकस्य Sy

१६ अपबा० P

१७ भयकरणानि Sy

१८ अभिभवनसमर्थैस्तेजोभिर्वा Sy

१९ स्पर्धमानान् Sy

२० हिंसकान् । शत्रूनिति Sy

२१ जूर्वतिर्हन्तिकर्मा Sy

२२ VM ignores धृषता ॥ धृषता धर्षकेण रश्मिना सह Sy

स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे चित्रक्षत्र चित्रतमं वयोधाम् ।
चन्द्रं रयिं पुरुवीरं बृहन्तं चन्द्र चन्द्राभिर्गृणते युवस्व ॥ ७ ॥

स[1] चित्र[2] । स[3] त्वम् । चायनीय[4] । चायनीयम्[5] । महत्तया जनान् बोधयन्तम्[6] । मह्यम्[7] । चित्रबल[8] । अतिशयेन चित्रम्[9] । अन्नस्य धारकम्[10] । कान्तम्[11] । रयिम्[12] । बहुपुत्रम्[13] । महान्तम्[14] । ह्लादकम्[15] । चन्द्राभिर्ज्वालाभि[16] । स्तुवते[17] । मिश्रय[18] देहि ।

VI.7.

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।
कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानम्[19] । द्युलोकस्य[20] । उच्छ्रितम्[21] । तत पृथिव्याश्च[22] । गन्तारम्[23] ।

---

१. उखासम्भरणीयेष्टावग्नेः क्षत्रवतः 'स चित्र' इत्येषा याज्या । सूत्रितञ्च—'स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्य' (ĀSS 4.1) इति Sy.
२. मित्रः P. मित्र D. ३. तादृशस्त्वम् Sy.
४. र्यानि P ०र्यं D. हे चायनीय ! Sy.
५. ०निय P ६. ज्ञापयन्तम् । धनेन हि पुरुषः प्रख्यायते Sy. ७. अस्मभ्यं दातुम् Sy
८. हे विचित्रबल ! चायनीयधन ! वा Sy.
९. अतिशयेन आश्चर्यभूतम् Sy
१०. ०का D धातारं प्रदातारम् Sy
११. तं P आह्लादकम् Sy. १२. धनम् Sy.
१३. पुरुभिर्बहुभिर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तम् Sy.
१४. ईदृशं धनमस्मभ्य प्रयच्छेत्यर्थः Sy.
१५. हे आह्लादकाग्ने ! Sy
१६. ०भिज्वाभिः P. आह्लादयित्रीभिः स्तुतिभिः Sy १७. गृणते स्तुवते । वचनव्यत्ययः । स्तुवद्भ्यः Sy. १८. पृथक्कुरु Sy.
१९. 'मूर्धानम्' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम् । षष्ठीसप्तम्यौ जगत्यौ शिष्टा पञ्च त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम् 'मूर्धानं वैश्वानरीयं हि द्विजगत्यन्तम्' (KSA 29 7 p 22) इति । गतः सूक्तविनियोगः । विषुवत्याग्निमारुत आद्यस्तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रित 'मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा' (ĀSS.8 6) इति Sy
२०. वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मना स्तूयते Mah., U
२१. शिरोभूतम् Sy शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्यरूपेणावस्थाय भासकम् Mah. सूर्यात्मनावस्थितं मूर्धानं शिर आहुर्ब्रह्मविदः U. मूर्धानं शिरोभूतम् BB.
२२. प्रथिताया भूमेः Sy. पृथिवीशब्देनात्रान्तरिक्षमभिधीयते । पठितञ्चैतदन्तरिक्षनामसु U एतद् अन्तरिक्षम् । आकाशम् । आपः । पृथिवी इत्यन्तरिक्षनामानि Ngh. 1 3.
२३. गन्तारम् । यद्वा गन्तव्यं स्वामिनम् Sy रतिरुपरतिस्तद्रहितम् । नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निरुपरमते किन्तु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तत एव । यद्वा पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते । आकाशमापः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितत्वात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्यारतिमलमतिं पर्याप्तमतिं पूरकमित्यर्थः । तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृष्ट्या भूतानि पुष्णाति Mah अलमतिं पर्याप्तमतिं पृथिव्या अन्तरिक्षलोकस्याहुः । तत्र ह्यसौ स्थितो यथाकालं वृष्ट्या पुष्णाति भूतानि U. अरतिं गन्तारम् । पृथिव्याश्च गन्तारं प्रजानां रक्षणार्थं पृथिव्यामपि वर्तमानम् BB.

वैश्वानरम् । यज्ञपूजितम् । अग्निम् । कविम् । सम्राजम् । अतिथिस्थानीयम् । जनानामस्माकम् । आस्येन । जनयन्त । देवाः । भुक्तस्य पात्रभूतम् ॥

१ विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम् Sy विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरस्तम् । जठराग्निरूपेणान्नपाचकत्वात् Mah यं वैश्वानरम् U विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम् BB

२ VM seems to explain ऋते and आ जातम् together as यज्ञपूजितम् ॥ ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम । निमित्तसप्तम्येषा । ऋतनिमित्तम् आ आभिमुख्येन जातं सृष्ट्यादावुत्पन्नम् Sy यज्ञे यज्ञनिमित्तमाजातमुत्पन्नमरणिद्वयात् Mah यज्ञ आजातमुत्पन्नमरणिद्वयादग्निमाहुः U ऋताय सत्याय यज्ञाय वा जातम् BB

३ क्रान्तदर्शिनम् Sy कविं क्रान्तदर्शनं स्वभक्ताननुग्रहीतुमभिज्ञमित्यर्थः Mah यं च कविं क्रान्तदर्शनमाहुः U
- मेधाविनम् BB

४ सम्यग्राजमानम् Sy सम्यग्दीप्यमानमैश्वर्येण युक्तमित्यर्थः Mah.
सम्यगैश्वर्येण युक्तमाहुः U
सम्यग्राजन्तम् BB

५ हविर्वहनाय सततं गन्तारम्, यद्वा, अतिथिवत्पूज्यम् Sy हविर्भिः सत्कारयोग्यम् । विज्ञायते ह्यग्निरतिथिरूपेण गृहान् प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति Mah ,U यजमानगृहान् सातत्येन गच्छन्तम् । यजमानगृहेष्वतन्तमित्यर्थः BB

६. यजमानानाम् Sy , Mah. यजमानलक्षणानाम् BB

७ आस्ये P आसनि आस्ये । द्वितीयार्थे सप्तमी । आस्यभूतम् । अग्निलक्षणेनास्येन हि देवा हवींषि भुञ्जते Sy आसनि, आस्ये मुखे Mah.,U कीदृशं तत्पात्रमित्यत आह—आसआस्ये । द्वितीयार्थे सप्तमी । तस्याश्च लुक् । अग्निमास्यं कृतवन्त इति यावत् । यद्वा निमित्तसप्तम्येषा, आस्यनिमित्तमास्यत्वाय, अग्निरस्माकमास्यमिव भूयादिति । अग्निना ह्यास्येन देवा आहुतीः पिबन्ति । अग्निमुखत्वात्तेषाम् BB

८ यज्ञाभिमुख्यनाजीजनन् । अरण्योः सकाशादुदपादयन् Sy ईदृशमग्निं जनयन्त उत्पादितवन्तः । अडागमाभाव आर्षः Mah योऽस्यमुक्तगुणो वैश्वानरस्तम् जनयन्त U ईदृशमग्निम् आभिमुख्येन जनितवन्तः । सोमं पातुं तत्पात्रतयाग्निं कृतवन्त इत्यर्थः BB

९ देव P स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा Sy ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽजनयन्तेत्यर्थः Mah देवा इन्द्रादयः U

१० पातारं रक्षकम् । यद्वा आस्येन धारकम् । एवगुणविशिष्टं वैश्वानराग्निम् Sy आभिमुख्येन पीयतेऽनेनेत्यापात्रम् । विज्ञायते हि चमसो देवपान इति 'चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति' (1 4 2 14) इति श्रुतेः Mah पीयतेऽनेनेति पात्रम् U पिबन्त्यनेनेति पात्रम् BB
This stanza=YV 7 24 =TS 1 4 13 1

११ अथातो गृह्णात्येव । मूर्धानं दिवोऽअरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृतऽआ जातमग्निम् । कविꣳ सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं 'जनयन्त देवाः । उपयामगृहीतोऽसि । ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तम एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वेति सादयति व्युह्य न तूष्णं पुनान्तर्याय वैश्वानराय ह्येनं गृह्णाति SB.4.2 4 24 p 363

१ अत्र 'जनयन्त देवा' इत्यन्ताया ऋचः पाठ एव, अग्रे YV 7 25 इति मन्त्रस्य पूर्वार्धभागः समुपात्तः ।

नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि सं नवन्त ।
वैश्वानरं रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥ २ ॥

नाभि यज्ञानाम् । नाभिस्थानम्[1] । यज्ञानाम्[2] । आवासस्थानम्[3] । रयीणाम्[4] । महान्तम् । आहावभूत निपानमाहावस्तम्[5] । अभिपतन्ति[6] । वैश्वानरम्[7] । नेतारम्[8] । यज्ञानाम् । यज्ञस्य । केतुभूतम्[9] । अजनयन्त[10] । देवा[11] ।[12]

त्वद्विप्रो जायते वाज्यग्ने त्वद्वीरासो अभिमातिषाहः ।
वैश्वानर त्वमस्मासु धेहि वसूनि राजन्त्स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

त्वद्विप्रः । त्वत्त[13] । मेधावी । अश्व[14] । जायते[15] । अग्ने ! त्वत्त एव । अभिमातीना सोढार[16] । नर[17] । वैश्वानर[18] ! त्वम् । अस्मासु[19] । धेहि[20] । धनानि । राजन्[21] । स्पृहणीयानि[22] ।

त्वां विश्वे अमृत जायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवन्ते ।
तव क्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वानर यत्पित्रोरदीदेः ॥ ४ ॥

त्वां विश्वे । दीदेतिर्दीप्तिकर्मा[23] । शिष्ट स्पष्ट[24] ।

---

१. ना P नहन बन्धकम् Sy
२. ज्योतिष्टोमादियागानाम् Sy
३. स्थानमेकनिलयम् Sy ४. तथा धनानाम् Sy
५. महान्त महान्तमावहनभूतन्निपानमहात् स्तम् P. आहावम् आहूयन्तेऽस्मिन्नाहुतय इत्याहावः । तादृशम् । यद्वा वृष्ट्युदकधारणमाहाव निपानस्थानीयम् । एवम्भूतम् Sy
६. अभित स्तोतारः सम्यक् स्तुवन्ति Sy
७. विश्वेषां नराणा सम्बन्धिनम् Sy
८. रथिनम् । यथा रथी स्वरथ नयति तद्वन्नेतार ग्राहयितारं गमयितारम् Sy
९. प्रज्ञापकम् । एवविधमग्निम् Sy.
१०. जनयन्ति । मथनेनोत्पादयन्ति Sy.
११. The passage beginning with यज्ञानाम् and ending with देवा. is omitted by P स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा Sy १२. VM ignores सम् ।
१३. त्वत्तः सकाशात् Sy
१४. हविर्लक्षणान्नवान् पुरुषः Sy
१५. जायते । तुभ्य हविर्दानेन मेधावी भवति Sy
१६. शत्रूणामभिभवितारो जायन्ते । यस्मादेवं तस्मात् Sy १७. वीराः Sy
१८. सोढा नरो श्वानर D १९. त्वद्भक्तेषु Sy
२०. निधेहि Sy. २१. राजमानाग्ने ! Sy
२२. The commentary on this stanza is omitted by P
२३. तिदी० P. दीप्यसे Sy
२४. हे अमृत ! मरणधर्मरहिताग्ने ! विश्वे सर्वे देवाः स्तोतारो जायमानमरण्योः सकाशादुत्पद्यमान त्वा शिशुं न पुत्रमिवाभि सं नवन्ते । अभिसंस्तुवन्ति । यद्वा दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । ते सर्वे जायमानं त्वामभि सं नवन्ते, अभिसङ्गच्छन्ते यथा पितरः पुत्रमभिगच्छन्ति । अपि च हे वैश्वानराग्ने ! यद्यदा पित्रो. पालयित्र्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्येऽदीदेः दीप्यसे तदानीं तव त्वदीयैः क्रतुभिः कर्मभिर्ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैरमृतत्वं देवत्वमायन् । यजमानाः प्राप्नुवन्ति Sy

वैश्वानर तव तानि व्रतानि महान्यग्ने नकिरा दंधर्ष ।
यज्जायमानः पित्रोरुपस्थेऽविन्दः केतुं वयुनेष्वह्नाम् ॥ ५ ॥

[वैश्वानर][1] वैश्वानर[2] ! तव[3] । तानि । कर्माणि । महान्ति[4] । अग्ने । न कश्चित्[5] । आधर्षयति[6] । यदा[7] । जायमानः[8] । द्यावापृथिव्यो । उपस्थे प्रात सूर्यात्मना । सम्भयसि[10] । प्रज्ञानम्[11] । अह्नाम्[12] । गमनेषु[13] ।

वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।
तस्येदु विश्वा भुवनाधि मूर्धनि वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य[14] । वैश्वानरस्य[15] । निर्मितानि[16] । तेजसा[17] । प्रज्ञापकेन[18] । समुच्छ्रितानि[19] तेजांसि ।

१ The *pratika* is supplied by the Editor

२ हे विश्वेषां नराणां सम्बन्धिन्नग्ने ! Sy

३ त्वदीयानि Sy

४ प्रसिद्धानि Sy

५ न कश्चनाप्य Sy

६ धर्षयति । बाधते Sy

७. यदा त्वम् Sy

८ जायमानः सन् Sy

९ ०पित्रीचस्य० P
उपस्थानेऽन्तरिक्षे Sy

१० प्रलम्भयः । तमोरूपमसुरं स्वतेजसा निवार यज्ञस्यापयः इत्यर्थः । तदा तानि व्रतानीति पूर्वत्रान्वयः Sy

११ प्रज्ञापकं सूर्य स्वर्भानुमावृतम् Sy

१२ अह्नो D

१३ गन्तव्येषु मार्गेषु Sy

१४ भरद्वाजस्येदमार्षम् Dur भरद्वाजस्यार्षम् SKN

१५ विश्वनरहितस्याग्ने Sy भगवतोऽग्नेः Dur, SKN

१६. निर्मितानि । यद्वा दिवोऽन्तरिक्षस्य सानूनि समुच्छ्रितप्रदेशा मेघात्मका विमितानि निमिताः । धूमविकारत्वात्तेषाम् Sy तानि विनिर्मिता नीत्यर्थः । अग्निप्रकाश्यमानविषयो हि लोकः कर्माणि प्रवर्तते साधून्यसाधूनि वा । साधुभ्यः साधुना च पापेभ्यः पापेन च सार्वलौकिकेन कर्मणा स्वकर्मफलभोगायेदं सर्वं विनिर्मीयत इत्यनयापेक्षयोक्तम् Dur निमितान्युत्पादितानि SKN

१७ चक्षुषा दर्शनेन Dur दर्शनेन देवतामाहात्म्यातिशयवत्या कयापि प्रज्ञयेत्यर्थः SKN

१८. कर्मणा Dur न च केवलया प्रज्ञया किं तर्हि ? केतुना कर्मणा व्यापारेण च हविर्वहनादिना । एतदुक्तं भवति—तदधीनत्वाद् यागादेर्धर्मस्य धर्माधीनत्वाच्च कृत्स्नस्य जगतो निर्माणस्य । अथवा अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूता ऋषयः स्तुवन्तीत्याहुरिति प्रकृतिमाहात्म्येनेयं विकारस्य स्तुतिः । यो हि जगतः स्रष्टा कारणात्मा तस्य प्रज्ञाव्यापाराभ्यां दिवः सानूनि निर्मिता न्युच्यन्ते SKN

१९ समुच्छ्रितस्थानानि नक्षत्ररूपाणि Sy यानि सानूनि समुच्छ्रितानि स्थानानि Dur समुच्छ्रिताः प्रदेशाः SKN

द्युलोकस्य | तस्य¹। एव²। विश्वानि³। भुवनानि⁴। मूर्धनि⁵। अधिरुरुहु⁶। शाखा इव⁷। सप्त च⁸। नद्य⁹ ¹⁰।

वि यो रजांस्यमिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो वि दिवो रोचना कविः।
परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

वि यो रजांसि। विममे¹¹। य¹²। लोकान्¹³। सुप्रज्ञ¹⁴। वैश्वानर¹⁵। विममे स। दिव¹⁶। रोचनानि¹⁷। कवि¹⁸। परिपप्रथे¹⁹। य¹²। विश्वानि²⁰। भुवनानि²¹। अहिंसिता²²। गोपायिता²³। उदकस्य²⁴। रक्षिता²⁵।

---

१. वैश्वानरस्य Sy अग्निरेव वाच्यधिदेवताभावेनावस्थित. सर्वमिदं व्यापयति तत. कर्म प्रतायते। तदुक्तम्—'अग्निर्वाग्भूत्वा मुख प्राविशत्' इति। तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य। अथ चाग्निर्वैश्वानर इत्युक्तम् Dur. तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिव्यामनुप्रविष्टस्य SKN.

२. इच्छब्द एवार्थे SKN.

३. व्याप्तानि Sy सर्वाणि SKN.

४. भुवनान्युदकान्यधिवसन्ति। यद्वा वैश्वानरात्मकस्य परब्रह्मणो मूर्धन्युपरि प्रदेशे सर्वाणि भूतजातान्यधिवसन्ति Sy सर्वभूतभावयितॄण्युदकानि। भुवनमिति ह्युदकनामसु पठितम्। (Ngh I 12) भुवनशब्देन भूतान्येवोच्यन्त इति केचिद् वर्णयन्ति। चतुर्विधश्च भूतग्रामः Dur. भूतजातानि SKN.

५. मूर्धस्थानीय उपरि वर्तमाने धूमे मेघात्मना परिणते Sy उपरि Dur मूर्ध्नि उपरि तस्य प्रकृतत्वाद् वैश्वानरस्यैव SKN.

६. अद्धरुरुहु P रोहन्ति। अस्मादेव वैश्वानरात् प्रादुर्भवन्ति। आहुतिद्वारा सकलं जगदग्ने. सकाशादुत्पद्यत इत्यर्थ. Sy रुहिर्जन्मार्थः, विरोहन्ति जायन्त इत्यर्थः। कथ पुनरिदमुभयं वैश्वानरस्य मूर्धनि विरोहति ? उच्यते, उभयमिद पृथिव्या मूर्धनि तथा 'ऋबीसे अत्रिमश्विनौ' (RV I 116 8) इति मन्त्रवर्णः SKN

७. शाखा इव वृक्षस्य SKN.

८. सर्पणशीलाः सप्तसंख्याका वा Sy सप्त सर्पणाः।... सप्तशब्देनापि समुद्रानेव केचिद् वर्णयन्ति। ते हि पृथिव्या. शाखा इव लक्ष्यन्ते विस्रवन्ति च Dur. न च भूतान्येव केवलानि, किं तर्हि ? सप्तसङ्ख्याका।. कथ पुनरपा सप्तसङ्ख्याकत्वम् ? उच्यते, आधारभेदात् प्रधानभूता गङ्गाद्या. सप्त नद्य। तासा समुद्राणा सप्तसङ्ख्याकत्व प्राधान्याच्च। तत्स्थानामपा भूयस्त्वाद् गणनान(?)र्हत्वादिति SKN

९. गङ्गाद्याः Sy. विविधस्रवणा भूत्वा ततः शाखा इव रुरुहुरस्या पृथिव्या नद्यादिभावेन, तत. शाखा इव ह्येता पृथिव्या उपरि यथा निम्न विस्रवमाणा आपो लक्ष्यन्ते इत्येतद् दृष्ट्वैवमवोचत्। एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च विस्रुह आपो भवन्तीत्युपपद्यते Dur आप· SKN विस्रुह आपो भवन्ति विस्रवणात् N.6.3, SKN II.3 94

१०. VM. ignores अमृतस्य and उ॥ अमृतस्य उदकस्य Sy. ११. निर्मितवान् Sy.

१२. अग्निः Sy १३. उदकानि लोकान् वा Sy.

१४. ०ज्ञे D सुकर्मा Sy

१५. विश्वेषा नराणा हित. Sy

१६. दिवोद P., D द्युलोकस्य सम्बन्धीनि Sy

१७. रोचमानानि दीप्यमानानि नक्षत्रादीनि Sy

१८. क्रान्तदर्शी सन् Sy १९. परिवृढो P परितोऽप्रथयत् Sy २०. सर्वाणि Sy

२१. भूतजातानि व्याप्तान्युदकानि वा Sy

२२. केनाप्यहिंसितः Sy.

२३. सर्वस्य गोपायिता Sy

२४. ०यितो यस्य P अमरणहेतोरुदकस्य Sy

२५. पालयिता सन् वर्तत इति शेषः Sy.

VI.8

पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सहः प्र नु वोचं विदथा जातवेदसः ।
वैश्वानराय मतिर्नव्यसी शुचिः सोमइव पवते चारुरग्नये ॥ १ ॥

पृक्षस्य[1][2]। सम्पर्चयितु[3]। वृष्ण[4]। आरोचनस्य[5]। क्षिप्रम्। सह[6]। प्र वोचम्[7]। विज्ञानेन[8]। जातवेदस[9]। एको नु पूरण[10]। वैश्वानराय[11]। स्तुति[12]। नवतरा। शुचि[13]। सोम इव[14]। चारु[15]। निगच्छति[16][17]।

उत्तरा निगदसिद्धा

स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत ।
व्यन्तरिक्षममिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो महिना नाकमस्पृशत् ॥ २ ॥

[स जायमान][18]

---

१ 'पृक्षस्य' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम्। आदित षड् जगत्य सप्तमी त्रिष्टुप्। तथा चानुक्रान्तम् 'पृक्षस्या न्त्या त्रिष्टुप्' (KSA 29 8 p 22) इति। चातुर्विंशिकेऽहन्याग्निमारुत इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविद्धानम्। सूत्रितञ्च—'पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय' (ĀSS 7 4) इति। आभिप्लविके पृष्ठ्याभिप्लवषडहयो पञ्चमेऽहनीदमेव सूक्तं वैश्वानरनिविद्धानम्। सूत्रितञ्च—'पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतम्' (ĀSS 7 7) इति। विषुवत्याग्निमारुत आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ' (ĀSS 8 6) इति Sy

२ पृक्षस्य P, D

३ संपर्च० P, D सम्पृक्तस्य व्याप्तस्य। यद्वा पृक्षं हविर्लक्षणमन्नम्। तद्वत Sy

४ वर्षितु Sy

५ आरोचमानस्य Sy

६ बलमभिभवनसमर्थम् Sy

७ प्रब्रवीमि। प्रकर्षेण स्तौमीत्यर्थ Sy

८ विदथे यज्ञे Sy

९ ०वस P जातानां वेदितुर्वैश्वानराग्ने Sy

१० एको नुशब्द पूरक Sy

११ अस्मै वैश्वानराय Sy

१२ मतिमननीया स्तुति Sy

१३ ०चि P, D निर्मला यद्वा स्तोतॄणां शोधयित्री Sy

१४ यथा सोमो दशापवित्रात्स्रवति तद्वत् Sy

१५ शोभना Sy

१६ मत्सकाशात् स्रवति। स्वयमेव निर्गच्छतीत्यर्थ Sy १७ VM ignores अग्नये।

१८ The *pratika* is supplied by the Editor स वैश्वानरोऽग्निर्व्रतपा व्रतस्य पालक परमे उत्कृष्टे व्योमनि व्योम्न्याकाशे जायमान सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् व्रतानि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि चारक्षत। अन्तरिक्षं च व्यमिमीत। एतदुपलक्षितांस्त्रीन् लोकान्निर्मितवान्। तथा सुक्रतु शोभनकर्मा वैश्वानरोऽग्निर्महिना स्वमहिम्ना। तेजसा नाकं द्युलोकमस्पृशत्। स्पृशति स्म Sy

व्य॑स्तभ्नाद्रोद॑सी मि॒त्रो अद्भु॑तोऽन्त॒र्वाव॑दकृणो॒ज्ज्योति॑षा॒ तमः॑ ।
वि चर्म॑णीव धि॒षणे॑ अवर्तयद्वैश्वान॒रो विश्व॑मधत्त॒ वृष्ण्य॑म् ॥ ३ ॥

व्यस्तभ्नात्[1]। अधश्चोर्द्ध्वं च चकार। द्यावापृथिव्यौ। मित्रभूत[2]। महान्[3]। अन्तर्गतम्[4]। अकरोत्[5]। ज्योतिषा[6]। तम[7]। विवर्तयति। द्वे चर्मणीइव[8]। द्यावापृथिवी[9]। विश्लिष्टे करोति[10]। वैश्वानर[11]। विश्वम्[12]। धारयति[13]। वर्षणनिमित्तम्[14]।

अ॒पामु॒पस्थे॑ महि॒षा अ॑गृभ्णत॒ विशो॒ राजा॑न॒मुप॑ तस्थुॠ॒ग्मिय॑म् ।
आ दू॒तो अ॒ग्निम॑भरद्वि॒वस्व॑तो वैश्वान॒रं मा॑त॒रिश्वा॑ परा॒वतः॑ ॥ ४ ॥

अपाम्[15]। अन्तरिक्षे[16]। महान्तो देवा वैश्वानरम्[17]। धारयन्ति[18]। तत्र विश[19]। राजानम्[20]। उपतस्थु[21]।

---

१. विशेषेण स्तम्भितवान्। यथाधो न पततस्तथा स्वकीयदेशे स्थापितवानित्यर्थः Sy
२. ०त्रे P, D.
३. सर्वेषामद्भुतो महान् आश्चर्यभूतो वा Sy
४. अन्तर्हितं तिरोहितम्। वावदिति वातेर्गतिकर्मणो यङ्लुगन्तस्य रूपम् Sy
५. ०रो P.
६. तेजसा Sy
७. अन्धकारम् Sy
८. यथा पशोर्विशसिता द्वे चर्मणी शोषणार्थं प्रसारयति तथा Sy
९. अपि च धारयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ Sy
१०. The passage विश्लिष्टे करोति refers to विवर्तयति॥ विवृते विस्तृतेऽकरोत् Sy
११. किं बहुना, अयमग्निः Sy
१२. सर्वम् Sy
१३. धत्ते धारयति Sy
१४. वीर्यम् Sy
१५. भरद्वाजस्यार्षम् Dur
१६. VM seems to explain अपामुपस्थे together as अन्तरिक्षे॥ अपामन्तरिक्षस्य, उपस्थाने मध्ये Sy यत्रोपगम्य तिष्ठन्त्यापः सोऽपामुपस्थोऽन्तरिक्षलोकः। तस्मिन्नपामुपस्थे Dur आप इत्यन्तरिक्षनाम (Ngh. 1 3)
१७. महान्तो मरुतः Sy. महति विस्तीर्णे सन्ना महिषा माध्यमिका देवगणाः। अथवा महिषास्त एव महान्तः Dur. महिषा महन्नामैतत्। (वा) महान्तो माध्यमिका देवगणाः SKN. महिषा इति महन्नाम Ngh 3 3
१८. धार P अगृह्णन्। इमं वैश्वानरं वैद्युतात्मना वर्तमानमजानन्नित्यर्थः Sy किं कुर्वन्? अगृह्णन् Dur परिगृह्णन्ति परिचारयन्तीत्यर्थः SKN.
१९. गृहीत्वा च प्रजाः Sy गृहीत्वा च मनुष्या इव Dur परिचार्य च विशो, मनुष्यनामैतत्, लुप्तोपमं च मनुष्या इव SKN विश इति मनुष्यनाम Ngh 2 3
२०. स्वामिनम् Sy
राजानं परिवार्य Dur.
२१. अस्तुवन् Sy उपपूर्वस्तिष्ठतिः स्तुतौ। स्तुतवन्तः स्तुवन्ति वा SKN

स्तुत्यम् । इमम् । अग्निम् । दूतम् । मातरिश्वा । दूरात् दिवः । विवस्वतः । आहुतवान् ।

---

१ अर्चनीयम् Sy अग्निं स्तुतिभिस्तद्वन्तम् अर्चनार्हं वा Dur अर्चते स्तुतिकर्मणः ऋक् ततो मत्वर्थीयो नामकरणः । तया ऋचा तद्वन्तं स्तुतिमन्तमित्यर्थः । अर्चार्हं वा स्तुत्य मित्यर्थः SKN

२ इमम् seems to stand for वैश्वानरम् ॥ अपि चेमं वैश्वानरमग्निं पुरः सूर्यसमीपे विद्यमानम् Sy कमिति ? यम् Dur अत्रैकवाक्यतायै भाष्यकारेण तच्छब्दोऽध्याहृतः । तच्छ्रुतेश्च यच्छब्दोऽध्याह्रियते । यमुपतस्थुः तम् । वैश्वानरमग्निविशेषणमेतत् SKN

३ वेगवान् देवानां दूतो वा Sy दूतो देवानाम् Dur दूतः । कस्य ? सामर्थ्याद् देवानाम् SKN

४ वायुः Sy मातरिश्वा वायुः । स हि मातर्यन्तरिक्षेऽप्रतिबध्यमानशक्तिः श्वसिति गच्छति । अथवा मातरि, आशु अनिति गच्छति Dur कतमो दूतः ? उच्यते मातरिश्वा वायुः । मातर्यन्तरिक्षे । श्वसितिः शब्दकर्मा । मातर्युपपदे श्वसेर्धातोः 'श्वन्नुक्षन् पूषन्०' (*Unādi* 1 159) इत्यादिनिपातनात् । यद्वा मातरि शुशब्दे चोपपदे, अनितेर्गतिकर्मणो विच् । शुशब्दस्य चाशुशब्दे मार्थवचनम् SKN

५ दूरदेशात् Sy प्रकर्षेणेरितवतः प्रेरिततरात् 'परागतात्' दूरतरात् Dur दूरनामैतत् । दूरादर्चनीयमित्यप्यर्थः स्यादित्युक्तम् । प्रपूर्वस्येरयतेः परापूर्वस्य वा गमेर्गतिकर्मणः परावच्छब्द इति दर्शयति प्रेरितवतः इत्यादिना 'पञ्चम्यास्तसिल्' (Pa 5 3 7) । प्रकर्षेणेरितावादित्यात् परागतादस्माग्नेरित्यादिना

SKN

६ आदित्यात् Sy आदित्यात् विवासनक्रिया या तमसां तद्वतस्तं पर्यगृह्णन्तरिक्षे लोके गृहीत्वा चोपतस्थुर्विशः इव राजानम् Dur विवस्वत आदित्यस्य सकाशात् । विवासनमपनयनं तमसां तेन तद्वान् । आह्रियमाणस्य चाग्नेर्वैश्वानरस्याधिशिष्टस्य यतश्चाह्रियते विवस्वतस्तेवाम यत्वमाह मन्त्रः । अतश्च मध्यमोत्तमाभ्यामस्यत्वं सिद्धं वायुरित्यभिधेयवचनम् SKN

७ इमं लोकं प्रत्याजहार Sy एवमेतस्मिन्मन्त्रे यत आह्रियते येन चाह्रियते यश्चाह्रियते सर्वे ते पृथग् व्यपदिष्टाः । अत्र विवस्वत आह्रियते मातरिश्वना वैश्वानर इति । तस्माद् तयोर्विवस्वन्मातरिश्वनोः सन्निधानव्यपदेशे सति साक्षाद् वैश्वानरशब्देन पार्थिव उक्त इति व्यवतिष्ठते पार्थिवो वैश्वानर इति Dur आकारोऽभरदित्येतेन सम्बध्यते । अभरत् हृग्रहोर्भश्छन्दसीति हकारस्य भकारः । आहरत्, आहुतवान् SKN

८ अपामुपस्थ उपस्थाने महत्यन्तरिक्षलोक आसीना महान्त इति वाऽनुक्त माध्यमिका देवगणाः । विशः इव राजानमुपतस्थुः । अभिगमयन्नमन्तमिति वा । अर्चनीयमिति वा (पूजनीयमिति वा ।) आहरद् दूतो देवानां विवस्वत आदित्यात् । विवस्वान् विवासनवान् । प्रेरितवतः परागताद्वा (अपि वा) अस्याग्नेर्वैश्वानरस्य मातरिश्वानमाहर्तारमाह । मातरिश्वा वायुः । मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति । मातर्याश्वनितीति वा N 7 26, SKN III 104,105

युगेयुगे विदथ्यं गृणद्भ्योऽग्ने रयिं यशसं धेहि नव्यसीम्।
पव्येव राजन्नघशंसमजर नीचा नि वृश्च वनिनं न तेजसा ॥ ५ ॥

युगे युगे[1]। दिवसे दिवसे[2]। गृहयोग्यम्[3]। स्तुवद्भ्य[4]। अग्ने[1] रयिम्[5]। अन्नं च[6]। प्रयच्छ[7]। तथा नवतरा भार्यां च[8]। आयुधेनेव[9]। राजन्[10]! अगर[11]! तेजसा[12]। स्तेनम्[13]। नीचा[14]। विवृश्च[15]। यथा। वृक्षवद-[16]रण्यमायुधेनेति।

अस्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम्।
वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानर वाजमग्ने तवोतिभिः ॥ ६ ॥

अस्माकम्[17]। अस्माकम्। अग्ने[18]! धनवत्सु[19] शत्रुषु। धारय[20]। अनतम्[21]। वलम्[22]। जरारहितम्[23]। शोभनवीर्यम्[24]। वयम्। जयेम[25]। शतिनम्[26]। सहस्रिणं[27] च। सङ्ग्रामम्[28]। तव। रक्षणैः[29][30]।

---

१. हे अग्ने! Sy.
२. काले काले Sy
३. विदथो यज्ञः। तदर्हं त्वामुद्दिश्य Sy.
४. उच्चारयितृभ्योऽस्मभ्यम् Sy.
५. धनम् Sy.
६. यशसं यशस्विन पुत्र च Sy.
७. विधेहि, कुरु Sy.
८. तवतराम P, D. नवतरा स्तुतिम् Sy.
९. युधे० P. वज्रेणेव Sy.
१०. हे राजमान! Sy.
११. अगरं D. अजर! is suggested for अगर॥ हे जरारहित! Sy.
१२. आत्मीयेन तेजसा Sy
१३. स्ते P, D. It seems to be the explanation of अघशसम्॥ अघस्यानर्थस्य शसितार शत्रुम् Sy.
१४. नीच P नीचीनो न्यग्भूतो यथा भवति तथा Sy.
१५. वृश्च P. विवृच्छ D. निजहि Sy.
१६. वृक्षमिव Sy.
१७. अस्माकम्, सप्तम्यर्थे षष्ठी। अस्मासु Sy. अस्माकं पुत्रादीन् BB.
१८. हे अग्ने! Sy हे अग्ने! हे अञ्जनादिगुण! वैश्वानर! BB.
१९. हविर्लक्षणेन धनेन युक्तेषु Sy. प्रथमं तावद्धनवतः कुरु ततो मघवत्सु धनवत्सु कृतेषु BB.
२०. स्थापय Sy, BB.
२१. अतनम् P., D. अनमनीयमनपहार्यम् Sy. अनमनशीलम् BB
२२. धनम् Sy. क्षत्रमिति धननाम Ngh.2.10
२३. अनश्वरम् Sy अविनाशम् BB.
२४. शोभनवीर्योपेतम् Sy. अनभिभवनीयपुत्रादिपुरुषकर्मकम् BB.
२५. लभेमहि Sy.
२६. शतसङ्ख्यायुक्तं शतपुरुषयुक्तं वा Sy शतपोषवन्तम् BB.
२७. सहस्रपोषवन्तं च BB.
२८. अन्नम् Sy, BB.
२९. त्वत्सम्बन्धिभी रक्षणैः Sy. रक्षाविशेषैस्तृप्तिविशेषैर्वा BB
३०. VM. ignores वैश्वानर and अग्ने॥ This stanza=TS 1.5.11.2.

अदब्धेभिस्तव गोपाभिरिष्टेऽस्माकं पाहि त्रिषधस्थ सूरीन् ।
रक्षा च नो ददुषां शर्धो अग्ने वैश्वानर प्र च तारीः स्तवानः ॥ ७ ॥

अदब्धेभिः[1] । अहिंसितैः[2] । तव[3] । गोपनैः[4] । हे यष्टव्य[5] ! अस्माकम्[6] । पाहि[7] । हे त्रिस्थान[8] ! स्तोतॄन्[9] पुत्रान् । रक्ष । च । अस्माकम् । यजमानानाम्[10] । बलम् । अग्ने ! वैश्वानर ! प्रतारय[11] । अस्मान् । स्तूयमान ।

VI 9

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।
वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥ १ ॥

अहश्च[12] । अहः[13] । च । कृष्णवर्णम्[14] । अहः[15] । श्वेतवर्णम्[16] । चत्यहोरात्रे[17] वर्तते[18] । ते विवर्तेते[19] तेजसा

---

१ ०भि P २ केनाप्यहिंसितैः Sy
३ त्वदीयैः Sy
४ ०नः P गोपकै रक्षकैस्तेजोभिः Sy
५ हे यष्टव्य ! पूजनीय ! वा Sy
६ ०कमं P अस्मदीयान् Sy
७ रक्ष Sy
८ त्रिषु लोकेषु सहावस्थायिन् ! यद्वाहवनीयादिषु त्रिष्वायतनेषु यष्टव्यैर्देवैः सहावतिष्ठमानाग्ने ! Sy ९ ०नु P
१० ०मामा D हवींषि ददतां यजताम् Sy
११ वतारय P, D प्रवर्धय च Sy
१२ 'अहश्च इति सप्तर्चं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम् । अनुक्रान्तं च 'अहश्च' (KSA 29 9 p 22) इति । व्यूळ्हे दश रात्रे षष्ठेऽहन्याग्निमारुतशस्त्रे वैश्वानरमिति द्यामिदम् । सूत्र्यते हि 'अहश्च कृष्णं मध्यो वो नाम' (ASS 8 8) इति Sy भरद्वाज स्येदमार्षम् Dur भरद्वाजस्यार्षम् SKN
१३ आहरति पुरुषोऽस्मिन् कर्माणीत्यहः, रात्रिश्च Sy आद्योऽत्राहःशब्दो रात्रिवचनः SKN
१४ कृष्णं कृष्णवर्णम् । एतत्सामानाधिकरण्यादहः-शब्दो रात्रिवाचकः । तमसा कृष्णवर्णा Sy कुत एतत् ? कृष्णमिति विशेषणात् । रात्रेश्च तमस्सम्बन्धात् कृष्णत्वम् SKN
१५ ०ह P, D दिवसश्च Sy
१६ श्वेत P सौरेण तेजसा शुक्लवर्णम् Sy अर्जुनशब्दो हि शुक्लपर्यायः Dur अर्जुनशब्दो रूपनाम । कृष्णप्रतियोगित्वेनोपादानात् । शुक्लमत्र रूपमाह न यत्किञ्चित् । शुक्लपर्याय एव वार्जुनशब्दः SKN अर्जुनमिति रूपनाम Ngh 3 7
१७. त्येहो० P कृष्णं चाहः शुक्लञ्च । रात्रिश्च दिवसश्चेत्यर्थः SKN १८ वर्तति P
१९ विविधं पर्यावर्तेते Sy विपर्ययेण वर्तेते । रात्रिरतीता, अहरायातम् । अहरतीतं रात्रिरायाता, इत्येवम् Dur किं कुरुत ? उच्यते, विवर्तेते । विशब्दोऽत्र विविधवचनोऽसहायार्थो वा । विविक्ते वर्तेते उपगम्येते क्रमेण वा न सह । यदा रात्रिर्न तदाहः, यदाऽहर्न तदा रात्रि SKN

तमसा[1] च । रञ्जके[2] । 'वेदितव्याभि[3] प्रवृत्तिभि[4]' इति यास्क । वैश्वानर[5] । जायमान[6] । इवोद्यन् । आदित्य[7] । सर्वेषा ज्योतिषा[8] । विनाशयति[9] । अग्नि । तमासि ।[10]

---

१. P. reads समासा तेजसा for तेजसा तमसा ।

२. स्वस्वभासा सर्वं जगद्रञ्जयन्तौ । यद्वा, रजसी द्यावापृथिव्यौ । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयं प्रत्यावर्तेते । एतच्च वैश्वानराग्नेराज्ञयेति शेषः । स हि देवतात्वेनात्र प्रतिपाद्य. Sy. ज्योतिषा हि भूतान्यहो रञ्जयति तमसा रात्रिः Dur. यथाकाल स्वेन तमसा ज्योतिषा च रञ्जके भूतानाम् SKN.

३. विदि० P. वेद्याभिर्वेदितव्याभिरनुकूलतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिः Sy नहि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति, अहनि च रात्रौ च प्राणिनामतस्ता वेदितव्या एव भवन्ति, 'वहुत्वात् । न हि विदितानामन्ताः कदाचित् Dur स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् प्रवृत्तिभिरिति वाक्यशेषः । तृतीयानिर्देशाच्च युक्ते इति । वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्युक्ते । कस्य प्रवृत्तिभिः ? सामर्थ्यादनयोरेव । कथ पुनरेतत् प्रवृत्तीना वेदितव्यत्वम् ? उच्यते, आनन्त्याद् वैचित्र्याद्वा । अवश्य तदेकरूपत्वं विदितत्वान्न वेदितव्यम् । यत्त्वनन्त विचित्र वा तदेकस्मिन्विदितेऽन्यदविदितमस्त्येवेति सर्वदैव वेदितव्यम् । अहोरात्रयोश्च प्रवृत्तयोऽनन्ता विचित्राश्च, अतस्ता वेदितव्याः । अथवा शुभेषु कर्मसु याः प्राणिना प्रवृत्तयस्ता अत्र शोभनत्वाद् वेद्या इत्युच्यन्ते । सहयोगलक्षणा च तृतीया । वेदितव्याभिः प्राणिप्रवृत्तिभि. सह विवर्तेते इति । सूक्तस्य वैश्वानरीयत्वात् केवलस्य चार्धर्चस्य वैश्वानरस्तुत्यर्थस्यासम्भवात् । उत्तरार्धर्चेनैकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । ये शुक्लकृष्णे अहनी विवर्तेते तयोर्द्वयोरपि SKN.

४. पृपृभिः P. प्रवर्तिभिः D. N 2 21.

५. अग्निः Sy., Dur

६ प्रादुर्भवन् प्रवर्धमान. Sy कथ पुनरपहन्ति ? जायमान इवोद्यन् Dur. जन्मात्रोदयोऽभिप्रेत SKN

७. It seems to be the explanation of राजा ॥ राजेति चादित्यार्थ उच्यते । सर्वभूताना राजाऽऽदित्यः । दीप्तत्वात् सर्वेषा ज्योतिषामधिपत्वाच्च । उद्यन्निवादित्य इत्यर्थः SKN.

८. आनित्य सर्वे पे ज्योतिंषि P ज्योतिंषि D तेजसा Sy. स्वेन ज्योतिषा SKN

९. विशाययति P अवतिरतिर्वधकर्मा । अवतिरति Sy यथा ह्युद्यन्नादित्यस्तमास्यपहन्ति दिवा, एवमग्निरपि रात्रावपहन्तीत्यग्निरादित्येन तमउपघात प्रत्युपमीयते Dur अवतिरतिर्वधकर्मा । अपहन्ति, अपनयति स्वेन ज्योतिषा तमासि दिवा, एवमग्नी रात्रावपहन्ति SKN.

१०. अहः कस्मात् ? उपाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि । तस्यैष निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचि ।

अहश्च कृष्ण रात्रि' । शुक्लं चाहरर्जुनम् । विवर्तेते रजसी वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः । वैश्वानरो जायमान इव । उद्यन्नादित्यः । सर्वेषां ज्योतिषा राजा । अवाहन्नग्निर्ज्योतिषा तमासि N 2 21, SKN II.102

नाहं तन्तुं न वि जानाम्योतुं न यं वयन्ति समरेऽतमानाः ।
कस्यं स्वित्पुत्र इह वक्त्वानि परो वंदात्यवरेण पित्रा ॥ २ ॥

नाहं[1] तन्तुम् । वैश्वानरस्य रश्मिभिरिदं[2] भूतजातं प्रोतम्, तत्रदमाह[3]—न । अहम्[4] । पटस्य[5] दीर्घतन्तुम्[6] । जानामि । न । तिर्यक् तन्तुम्[7] । न । य तन्तुम्[8] । वयन्ति[9] । तन्तुवायसङ्घ प्रति[10] । गच्छन्त[11] । कस्य[12] । वा[13] । पुत्र[14] । इह[15] । वक्तव्यानि[16] वाक्यानि । परस्मिन् स्थाने स्थित[17] । अपरस्मिन् स्थाने स्थितेन[17] । पित्रा[18] । वदति[19-20] ।

---

१ ०हुस्त० D

२ ०श्मिरि० D

३ वैश्वानरस्य महत्त्वमाख्यास्यन्नृषिस्तदर्थं यज्ञं वस्त्रात्मकतया रूपयन् तस्य दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीति यज्ञविदो मन्यन्ते Sy

४ प्रोतन्त्रैवो नहाहं P
प्रोततन्त्रे तदा नहाहं D

५ पटस्य P

६ तन्तवः पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि । तानि च यज्ञात्मकस्य वस्त्रस्य गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतशस्त्राणि च, तानि Sy

७ ०र्यक्तन्तुं P, D ओतवस्तिरश्चीनानि सूत्राणि । तानि चात्र यजूंष्याध्वर्यवाणि कर्माणि च । तान्यहं न विजानामि । अपि चैतदुभयसाध्यं यं पटं यज्ञलक्षणं न विजानामि Sy

८ वयन्तव P पटं यज्ञलक्षणम् Sy

९ तन्तूनोतूंश्च सन्तन्वन्ति वस्त्ररूपेण निष्पादयन्तीत्यर्थः Sy

१० न्तुवायवाय सं P It seems to be the explanation of समरे ॥ सङ्गमने देवयजने Sy

११ सततं चेष्टमाना ऋत्विजः Sy

१२ स्विदिति वितर्के । खलु Sy

१३ मनुष्यः Sy

१४ अस्मिन् लोके Sy

१५ वक्तव्यानि तानीमानि Sy

१६ परस्तादमुष्मिन् लोके वर्तमानो यः सूर्यस्तस्य Sy

१७ स्थितोन P अवस्तादस्मिन् लोके वर्तमानेन Sy

१८ पित्रं P पित्रा D वैश्वानराग्निनानुशिष्टः सन् Sy

१९ वदेत् । न कश्चिदपि प्रवदितुं शक्नोतीत्यर्थः ।
एतच्च सम्प्रदायविद्भिरुक्तम्—,
वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्ताद्दिवि यः स्थितः ।
छन्दांस्यध्वरवस्त्रस्य स्तुतशस्त्राणि तन्तवः ॥
यजूंषि चेष्टाश्चोतुः स्याद्वस्त्रं वातव्यमध्वरः ।
परः परः स्थितः सूर्यः पिताग्निः पार्थिवो मतः ॥
इति ॥
रूपकतया जगत्सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीत्यात्मविदो मन्यन्ते । तन्तुं तन्तुम् तन्तुस्थानानि सूक्ष्माणि वियदादीन्यपञ्चीकृतानि भूतानि न विजानामि । ओतुमोतून् पञ्चीकृतानि स्थूलान्योतुस्थानीयान्यपि वियदादीनि न विजानामि । न च तत्कार्यं पटस्थानीयं प्रपञ्चं विजानामि यं प्रपञ्चं समरे तन्तुनाओतुना च सङ्गमनेऽतमाना सततं चेष्टमानाः संसारिणो वयन्ति उत्पादयन्ति । तथा भोग्याः धर्मीश्वरः सृजतीति कर्तृत्वमुपचर्यते । इहास्मिन् विषये परः परस्तादबुद्धेरविषये वर्तमानानि वक्तव्यानि वक्तव्यानि इमान्यवरेणार्वाचीनेन सृष्टपुत्रकाममुत्पन्नेन पित्रा स्वजनकेनानुशिष्टः सन् कस्य खलु पुत्रो वदति वदेत् । स्वोत्पत्तेः प्राचीनं वृत्तान्तमजानानः कश्चिदपि न वदेदित्यर्थः Sy

२० VM ignores वि ।

स इत्तन्तुं स वि जानात्योतुं स वक्त्वान्यृतुथा वदाति ।
य ईं चिकेतदमृतस्य गोपा अवश्चरन्परो अन्येन पश्यन् ॥ ३ ॥

स इत्[1] । स । एव वैश्वानर[2] । तन्तुम्[3] । विजानाति । ओतु[4] च । स एव । वाक्यानि[5] । ऋतौ[6] । वदति[7] पर्जन्यो भूत्वाऽन्तरिक्षे शब्द कुर्वन् । यो वैश्वानर[8] । एत[9] तन्तुमोतु च । वेत्ता[10] । अमृतस्य[11] । गोपायिता[12] । पृथिव्याम्[13] । वर्तमान[14] । परो[15] भूत्वा । अन्येनादित्यरूपेण[16] । सर्वं[17] जगत् पश्यन् वैश्वानरोऽह्न्यादित्यो भूत्वा जगत् पश्यतीति त तस्य[18] पुत्रमाह तथा स एव पर्जन्यो भूत्वा । वर्षतीति ।

अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।
अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वा३ वर्धमानः ॥ ४ ॥

अयं होता । अयम्[19] । होता[20] । प्रथम[21] । पश्यत[22] । इमम्[22] । इदम्[23] । ज्योति[24] । अमृतम्[25] ।

---

१. यद्यप्युक्तेन प्रकारेण दुर्ज्ञानानि तथाप्येतानि वैश्वानरोऽग्निर्जानाति वदति चेत्यनया प्रतिपादयति Sy
२. वैश्वानरोऽग्नि. Sy
३. तन्तुस्थानीयानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतशस्त्राणि Sy.
४. ओतुस्थानीयानि यजूंष्याध्वर्यवाणि च कर्माणि विजानाति Sy
५. वक्तव्यानि च तानि Sy.
६. काले काले तत्तदनुष्ठानसमये Sy
७. वदेत् Sy
८. योऽग्य वैश्वानर Sy
९. ईम् इमानि परिदृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि Sy.
१०. वेता P जानाति स एवेति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy
११. उदकस्य Sy
१२. रक्षिता Sy
१३. अवस्ताद् भूलोके Sy
१४. on D पार्थिवाग्निरूपेण सञ्चरन् Sy.
१५ परस्ताद्दिवि Sy
१६. सूर्यात्मना Sy
१७. सर्वं जगत् प्रकाशयन् यद्वा स इत् स एव तन्तु तन्तुस्थानीयानि सूक्ष्मभूतानि विजानाति नान्यः कश्चित् । तथौतुमोतुस्थानीयानि स्थूलभूतानि स एव विजानाति । स एव वक्त्वानि वक्तव्यान्युपदेष्टव्यानि इमान्यृतुथा काले काले यदा यदा विद्यासम्प्रदायोच्छेदस्तदा तदा वदाति वदेत् । कोऽसौ यो विजानीयाद्वदेच्चेत्यत आह, यो वैश्वानरो विश्वनरात्मक परमात्मामृतस्यामृतत्वस्य विमोक्षणस्य गोपा रक्षितावोऽवस्तात्संसारदशाया चरन्, अन्तःकरणोपेतो जीवात्मभावेन सञ्चरन् परः परस्तादविद्यायाः ऊर्ध्वं वर्तमानेनान्येनोक्तविलक्षणेन निरुपाधिकेन सच्चिदादिलक्षणेन रूपेण पश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन् ईमिमानि चिकेतत् जानाति । तथा च परमात्मानं प्रकृत्य श्रूयते । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिद विभाति' (Śve U 6 14) इति Sy
१८. P reads तत्रस्य for तं तस्य ।
१९. वैश्वानरोऽग्निः Sy.
२०. होता । मानुषो हि होता द्वितीय Sy
२१. आद्यः Sy
२२. हे मनुष्याः ! तमिमं भजतेत्यर्थः Sy.
२३. वैश्वानराख्यम् Sy
२४. जाठररूपेण वर्तत इत्यर्थः Sy.
२५. मरणरहितम् Sy

मरणधर्मिषु[1] । अमम्[2] । स । जायते । मेधीभूत[3] । सर्वत[4] । निषण्ण[5] । अमरणधर्मा[6] । शरीरेण[7] । वर्धमान[8] ।

ध्रुव ज्योतिर्निहितं दृशये क मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः ।
विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु ॥ ५ ॥

[ध्रुवम्][9] ध्रुवम्[10] । ज्योतिर्वैश्वानराख्यम् । स्थापितम्[11] । दर्शनाय[12] । कमिति पूरणम् । मनसोऽपि[13] । वेगवत्तरम्[14] । जङ्गमेषु[15] । मन्त[16] । विश्वे[17] । देवा । समनस[18] । सप्रज्ञा[19] । एक वैश्वानरम्[20] । कर्तारम्[21] । अभि विविधं[22] गच्छन्ति । कल्याणम्[23] ।

---

१ मरणस्वभावेषु शरीरेषु Sy
२ अपि च सोऽयमग्नि Sy
३ निश्चल Sy
४ समन्तात् Sy
५ ०तो विष० P
सर्वव्यापी Sy
६ ०धम P *अत एव मरणरहितोऽपि Sy*
७ शरीरेण सम्बन्धात् Sy
८ जायते वर्धमानश्च भवतीत्युपचर्यते Sy
९ The *pratika* is supplied by the Editor
१० निश्चलम् Sy
११ प्रजापतिना स्थापितम् Sy
१२ दर्शनार्थम् Sy
१३ मनसस्तस्मादपि Sy
१४ अतिशयेन वेगवत् Sy
१५ गच्छत्सु जङ्गमेषु प्राणिषु Sy
१६ मध्ये Sy
१७ सर्वे Sy
१८ समानमनस्का Sy
१९ चक्षे देवस्समानं सत्त ए प्रज्ञा P स एप्रज्ञा D समानप्रज्ञाश्च सन्त Sy
२० मुख्यं गन्तारं वा Sy
२१ कर्मणां कर्तारम् Sy
२२ ०ति P ०ण P आभिमुख्येन विविध प्राप्नुवन्ति । सेवन्त इत्यर्थ । यद्वा पतयत्सु गच्छत्सु प्राणिष्वन्तर्मध्ये हृदये मनो जविष्ठं मनसोऽप्यतिशयेन वेगयुक्तं ध्रुवं निश्चलं निर्विकल्पकम् । तथा च वाजसनेयकम् । 'अनेजदेकं मनसो जवीय' (YV 40 4) इति । ज्योतिर्ब्रह्म चैतन्यं निहितम् । न केनचित् स्थापितम् । 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' (TA 8 1) इति हि श्रूयते । किमर्थम् ? दृशये दर्शनाय। ज्ञानेन हि सव जानन्ति । अपि च दीव्यन्तीति देवा इन्द्रियाणि । विश्वे सर्वे देवा सर्वाणीन्द्रियाणि चक्षुरादा समनसो मनसा सह वर्तमाना सकेता सतेजस्का सन्त एकमद्वितीयं क्रतुं सृष्ट्यादीनां कर्मणां कर्तारं विश्वनरात्मकं परमात्मानमभिलक्ष्य साधु सम्यक वियन्ति । विविधं गच्छन्ति । देवा एव येममभि वियन्ति । आभिमुख्येन विविधमुपयन्ति । उपासत इत्यर्थ । तथा च श्रूयते 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' (SB 14 7 2 20 p 1090) इति Sy
२३ सम्यक Sy

वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वीइदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।
वि मे मनश्चरति दूरआधीः किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥ ६ ॥

वि मे कर्णा । विपतत[1] । मम[2] । कर्णौ श्रोतव्य प्रति वैश्वानरेणाधिष्ठितस्य[3] । विपतति[4] । चक्षुश्च[5] । तथेदम्[6] । ज्योतिश्च । हृदये[7] । आहित परबुद्ध्याख्यम[8] । तथा मनश्च । विचरति[9] । यन् मन । दूरे[10] आधीयते[11] तस्मिन्नाश्चर्ये । किम् । स्विदहम्[12] । वक्ष्यामि[13] । किम्[14] । वा[15] । मनिष्ये[16] वोधनकर्मा मनि[17] ।

विश्वे देवा अनमस्यन्भियानास्त्वामग्ने तमसि तस्थिवांसम् ।
वैश्वानरोऽवतूतये नोऽमर्त्योऽवतूतये नः ॥ ७ ॥

विश्वे देवाः[18] । विश्वे[19] । देवा । अनमस्यन्[20] । बिभ्यत[21] । त्वाम् । अग्ने ! तमस्युदकस्यान्तरपक्रम्य[22] । तस्थिवासम्[23] । स[24] वैश्वानर[25] । गच्छतु[26] । रक्षणाय[27] । अस्मान्[28] । मरणवर्जित[29][30] ।

---

१. वितपेततः P
२. वैश्वानरं श्रोतुकामस्य मम Sy
३. ०णधितिषितस्य P, D
४. विविधं गच्छतः । श्रोतव्यानां तदीयगुणानां बहुत्वात् Sy
५. ०क्ष० D. तथा वैश्वानरं दिदृक्षमाणस्य मम चक्षुरिन्द्रियं विविधं गच्छति द्रष्टव्याना तदीयरूपाणां बहुत्वात् Sy
६. प्रकाशकम् Sy
७. हृदयपुण्डरीके Sy
८. निहितं यद्बुद्ध्याख्यं तत्त्वमिदमपि विपतयति । विविध गच्छति वैश्वानरात्मान ज्ञातुम् Sy
९. विविध प्रवर्तते Sy.
१०. दूरे विप्रकृष्टे विषये आधीराध्यान यस्य तादृशम् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः Sy.
११. आनीय० P.
१२. एवमहमहमिकया सर्वेष्विन्द्रियेषु प्रवृत्तेषु किं स्विदहं वैश्वानरस्य रूपमिति Sy.
१३. कक्ष्या० P.
१४. Omitted by P
१५. खलु Sy
१६. निष्येव P ०ष्येव D. मनसा प्रपत्स्ये । वैश्वानरस्य गुणानामनन्तत्वान्मन्दप्रज्ञेन मया ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः Sy
१७. VM ignores वि । मे and नु ॥ मे मदीयम् Sy
१८. हे वैश्वानर ! Sy.
१९. सर्वे Sy
२०. अनमस्य P नमस्कुर्वन्ति Sy.
२१. कुतो हेतोः ? अन्धकाराद्भीताः Sy.
२२. अन्धकारे Sy
२३. स्थितवन्तम् Sy
२४. Omitted by P.
२५. अग्निः Sy.
२६. रक्षतु Sy
२७ ऊत्या रक्षणेन Sy
२८. ०णाया P. ०णायान् D.
२९. तादृशो मरणरहितः Sy
३०. VM explains अवतु । ऊतये and न once only

VI 10

पुरो वों मन्द्रं दिव्यं सुवृक्तिं प्रयति यज्ञे अग्निमध्वरे दधिध्वम् ।
पुर उक्थेभिः स हि नो विभावा स्वध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

पुरो व[1] । पुर[2] । दधिध्वम्[3] यूयम् । मदयितारम्[4] । दिवि भवम्[5] । सुष्टुतिम्[6] । वर्तमाने[7] । यज्ञे[8] । अग्निम्[9] । अहिंसिते[10] । अग्रत[11] । अस्मान्[12] । अग्नि[13] । दीप्तिमान्[14] । सुयज्ञान्[15] । करोति । सञ्जातप्रज्ञ[16] ।

तमु द्युमः पुर्वणीक होतरग्ने अग्निभिर्मनुष इधानः ।
स्तोमं यमस्मै ममतेव शूषं घृतं न शुचि मतयः पवन्ते ॥ २ ॥

तमु । त स्तोम शृणु[16] । दीप्तिमन्[17] ! बहुज्वालानीक[18] ! होत[19] ! अग्ने ! अन्यरग्निभि[20] सह । मनुष्यस्यार्थम्[21] । दीप्यमान[22] । स्तोमम्[23] । यम् । अस्मै तुभ्यम्[24] । दीघतमसो माता ममतेव[25] । सुखकरम् । घृतम्[26] । न[27] । शुद्धम् । स्तोतार[28] । प्रेरयन्ति[29] ।

१ 'पुरो व' इति सप्तर्चं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । सप्तमी त्रिशिका द्विपदा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभ । तथा चानुक्रान्तम् 'पुरो वा द्विपदान्तम्' (KSA 29 10 p 22) इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदमादीनि चत्वारि सूक्तानि । सूत्रितञ्च— 'पुरो वा मन्द्रमिति चत्वारि तं सुप्रतीकमिति षट्' (ĀSS.4 13) इति Sy
२ हे ऋत्विग्यजमाना ! Sy
३ पुरस्तात् Sy
४ आहवनीयरूपेण धारयत । यद्वा पुरोधसं कुरुत Sy
५ मोदमं स्तुत्यं वा Sy
६ सुष्ठु दोषैर्वर्जितं सुखेनावजनीयं वा Sy
७ प्रगच्छति प्रवर्तमाने Sy
८ अस्मिन् यज्ञे Sy
९ एवङ्गुणमग्निम् Sy
१० अमिसिते P, D रक्षःप्रभृतिभिरहिंस्ये हिंसाप्रत्यवायरहिते वा Sy
११ विशेषेण दीप्यमान Sy
१२ शोभनयागान् Sy
१३ करोति । तस्मात् पुरो दधिध्वमित्यन्वय Sy
१४ जातानां वेदिता Sy
१५ VM ignores उक्थेभि and हि ॥ उक्थेभि स्तुतशस्त्रश्च पुरो दधिध्वम् । हि यस्मात् Sy
१६ तं स्तोमं शृण्विति शेष Sy
१७ हे दीप्तिमन् ! Sy
१८ ज्वानिक P बहुज्ञानिक D बहुज्वाल ! Sy
१९ देवानामाह्वात ! Sy
२० तवावयवभूतैरन्यैरग्निभि सार्धम् Sy
२१ स्तोतु Sy
२२ ०भा P समिध्यमानो दीप्त सन् Sy
२३ स्तोत्रम् Sy
२४ अग्नये Sy
२५ ममता नाम ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता, सेव Sy
२६ ०त P, D पवित्राभ्यामुत्पूतं घृतम् Sy
२७ इव Sy
२८ मन्तारः स्तोतार Sy
२९ पुनन्ति संस्कुर्वन्ति । दोषवर्जितमुच्चारयन्तीत्यर्थ । तं स्तोममित्यन्वय Sy
३० VM ignores उ ॥ उ इति पादपूरणम् Sy

पीपाय स श्रवसा मर्त्येषु यो अग्नये ददाश विप्र उक्थैः ।
चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशोचिर्व्रजस्य साता गोमतो दधाति ॥ ३ ॥

पीपाय[1] । वर्धते । स[2] । अन्नेन । मनुष्येषु[3] । य[2] । अग्नये । हवि[4] प्रयच्छति । मेधावी । उक्थै[5] सह । चित्रै[6] । तम्[7] । रक्षणै[8] । चित्रदीप्ति[9] । गोमत[10] । व्रजस्य[11] । लाभे[12] । स्थापयति[13] ।

आ यः पप्रौ जायमान उर्वी दूरेदृशा भासा कृष्णाध्वा ।
अध बहु चित्तम ऊर्म्यायास्तिरः शोचिषा ददृशे पावकः ॥ ४ ॥

आ यः पप्रौ[14] । आपूरयति । य[15] । जायमान[16] । द्यावापृथिव्यौ[17] । दूरे दृश्यमानया । भासा[18] । कृष्णवर्त्मा । अथ[19] । बहु । चित्[20] । तम[21] । रात्रे[22] । तिरस्कृत्य[23] । शोचिषा[24] । दृश्यते । पावक ।

नू नश्चित्रं पुरुवाजाभिरूती अग्ने रयिं मघवद्भ्यश्च धेहि ।
ये राधसा श्रवसा चात्यन्यान्त्सुवीर्येभिश्चाभि सन्ति जनान् ॥ ५ ॥

नू नश्चित्रम्[25][26] । क्षिप्रम् । अस्मभ्यम् । हवि, चित्रम्[27] । बह्वन्नै[28] । रक्षणै सह । अग्ने ! धनम् । प्रयच्छ[29] । ये । धनेन । अन्नेन । च[30] । अति[31] । अन्यान् । अभिभवन्ति[32] । जनान्[33] । सुवीर्यै[34] । चाभिभवन्ति[35]

१. पीवाय P वीपायः D
२. यजमान. Sy
३. मनुष्येषु मध्ये Sy
४. हवींषि प्रयच्छति Sy.
५. मेधास्सुक्थैः P. स्तुतिभिः सार्धम् Sy
६. आश्चर्यभूताभिः Sy
७. यजमानम् Sy
८. P, D read तनु. क्षणैः for तम् । रक्षणै. ॥ रक्षाभिः Sy
९. ०प्त P ०प्तैः D विचित्रदीप्तिरग्निः Sy
१०. गोभिर्युक्तस्य Sy
११. प्रज्ञस्य P, D गोष्ठस्य Sy
१२. सातौ सम्भजने Sy
१३. धारयति Sy
१४. पप्रौ P. १५. अग्निः Sy
१६. प्रादुर्भवन् Sy
१७. विस्तीर्णे द्यावापृथिव्यौ Sy
१८. दीप्त्या Sy
१९. अनन्तरम् Sy.
२०. अपि Sy
२१. P reads बलितमः and D. reads बपितमः for बहु । चित् । तमः ॥ अन्धकारम् Sy.
२२. रात्रः P रात्रे. सम्बन्धि Sy. ऊर्म्येति रात्रिनाम Ngh I 7
२३. तिरस्कुर्वन् Sy
२४. शोषय P, D.
२५. ०श्चितं D. २६. हे अग्ने ! Sy
२७. चायनीयम् Sy
२८. बह्वानैः P, D.
२९. देहि Sy
३०. चशब्दो वक्ष्यमाणेन समुच्चयार्थः Sy
३१. Omitted by P अतिशयेन Sy
३२. अतिभ० P, D.
३३. जनात् P मनुष्यान् Sy
३४. शोभनैर्वीर्यैश्च Sy
३५. चाभव० P, D. तादृशान् पुत्रांश्चास्मभ्य देहीत्यर्थः Sy

तेभ्योऽस्मभ्यम्, इति ।

इम यज्ञं चनो धा अग्न उशन्य तं आसानो जुहुते हविष्मान् ।
भरद्वाजेषु दधिषे सुवृक्तिमवीर्वाजस्य गध्यस्य सातौ ॥ ६ ॥

इमं यज्ञम् । इमम् । यज्ञम् । चनश्च । धारय । अग्ने ! कामयमानः । यं सोमास्य यज्ञम् । सुम्यम् । आसीनो होता । प्रयच्छति । हविष्मान् । भरद्वाजेषु । धारयसि । स्तुतिम् । रक्षिता । अन्नस्य । त्वयि क्षप्तव्यस्य । भजने । गधिर्मिश्रीभावकर्मा ।

वि द्वेषांसीनुहि वर्धयेळां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ७ ॥

वि द्वेषांसि । शत्रून् । विगमय । वर्धय । अन्नमस्माकम् । मदेमहि । शतसंवत्सरा । सुपुत्राः ।

VI 11

यजस्व होतरिषितो यजीयानग्ने बाधो मरुतां न प्रयुक्ति ।
आ नो मित्रावरुणा नासत्या द्यावा होत्राय पृथिवी ववृत्याः ॥ १ ॥

यजस्व । यजस्व । होतः ! प्रेषितः । यष्टृतरस्त्वम् । यथा । मरुताम् ।

---

१ ०म्य P, D २ VM ignores मयवद्रूपः ॥ हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यः Sy
३ हे अग्ने ! Sy ४ पुरोवर्तिं Sy
५ यागसाधनम् Sy
६ चनश्च P, D हविर्लक्षणमन्नम् Sy
७. धेहि । स्वात्मनि धारय Sy
८. अग्ने म P, D ९ कामयमानस्त्वम् Sy
१० पुरोडाशादिकम् Sy
११ सुम्यं त्वदयम् Sy १२ उपविशन् Sy
१३ जुहोति तमिममित्यन्वयः Sy
१४ हविर्युक्तो यजमानः Sy
१५ अपि च भरद्वाजेषु ऋषिषु Sy
१६. धारय Sy
१७. स्तुति P सुष्ठु दोषैर्वर्जितां स्तुतिम् Sy
१८. अवीः । तामृषीमूरक्ष च Sy
१९ ०प्तस्य P मिश्रणीयस्य प्राप्यस्य Sy गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा N 5 15
२० सम्भजने निमित्तभूते Sy
२१ गतिर्मि० P The passage गधिमिश्रीभावकर्मा should immediately follow त्वयि क्षेप्तव्यस्य and precede भजने।
२२ हे अग्ने ! Sy २३ द्वेष्टृन् Sy
२४ विविधं गमय Sy
२५ अन्नं धास्मदीयम् Sy
२६ मेदे० P मोदेम तृप्ता भूयास्म Sy
२७ शतं हेमन्तान् संवत्सरान् Sy
२८ शोभनवीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः सन्तः Sy
२९ 'यजस्व होतः' इति षडृचमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रम्यते च 'यजस्व षट्' (KSA 29 11 p 22) इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy
३० Omitted by P, D ३१ ०ता D
३२ प्रो० D अस्माभिः प्रार्थितः सन् Sy
३३ यष्टृतमस्त्वम् Sy
३४ नेति सम्प्रत्यर्थे cf N 7 31 सम्प्रति Sy
३५ देवानाम् Sy

शर्ध[1] । प्रयुज्यमान[2] प्रादुर्भवन् । यथा देवाना वर्तयति[3] तद्वदावर्तय[4] । अस्माकम् । मित्रावरुणौ[5] । अश्विनौ[6] ।
द्यावापृथिव्यौ[7] च[8] यथा[9] तान् यजस्वेति[10] ।

त्वं होता मन्द्रतमो नो अध्रुगन्तर्देवो विदथा मर्त्येषु ।
पावकया जुह्वा३ वह्निरासाग्ने यजस्व तन्वं१ तव स्वाम् ॥ २ ॥

त्वं होता । त्वम्[11] । होता[12] । मादयितृतम[13] । अस्माकम् । अद्रोग्धा[14] । मनुष्येषु । अन्त[15] । यज्ञे[16] । देवो[17] वर्तसे[18] । स शोधयित्र्या । ज्वालया[19] । आस्यभूतया[20] । वह्निस्त्वम्[21] । अग्ने[22] । तव । स्वभूताम्[23] । तन्वम्[24] । यजस्व ।

धन्या चिद्धि त्वे धिषणा वष्टि प्र देवाञ्जन्म गृणते यजध्यै ।
वेपिष्ठो अङ्गिरसां यद्ध विप्रो मधुच्छन्दो भनति रेभ इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या चिद्धि । धननिमित्ता[25] । स्तुति । त्वाम् । कामयते । तथा[26] सति प्रगच्छ[27] । देवान्[28] । जन्मनि

---

१. शत्रूणां बाधकं गणं यजस्व । यद्वैतद्वाक्यद्वयम् । हे होतरग्ने ! यजस्व देवानित्येकं वाक्यम् । प्रयुज्यत इति प्रयुक्ति बलम् । मरुता न प्रयुक्ति मरुतां बलमिवास्मच्छत्रून् बाधः बाधस्वेति द्वितीयं वाक्यम् Sy
२. ०नः P
प्रयुक्तौ प्रयुज्यमाने यज्ञे Sy
३. देवानावर्त० is suggested for देवाना वर्त० ।
४. आवहेत्यर्थः Sy
५. वरुणौ P अपि च मित्रावरुणौ अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो रात्र्यभिमानी तौ च Sy.
६. सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावावेव वा नासिकाप्रभवौ वाश्विनौ Sy.
७. दिवं च पृथिवीं च एतांश्च देवान् Sy
८. Omitted by P.
९. याथ D
१०. VM ignores अग्ने and होत्राय ॥ होत्राय अस्मद्यज्ञाय तदर्थम् Sy
११. हे अग्ने ! त्वम् Sy.
१२. देवानामाह्वाता भवसि Sy.
१३. स्तुत्यतमः Sy
१४. अद्रोग्धा, अस्मदर्थं द्रोहरहितो वा । सर्वदा मित्रभूत इत्यर्थः Sy
१५. मध्ये वर्तमानः Sy
१६. विदथे यज्ञे Sy
१७. दानादिगुणयुक्त Sy
१८. वर्धसे P.
१९. हूयन्तेऽस्यामाहुतय इति जुहूर्ज्वाला । तया Sy.
२०. ज्वालाचस्य० P ज्वालास्य० D देवानामास्यभूतया Sy.
२१. वहनिस्त्वम् P, D
हविषां वोढा Sy
२२. अपि च हे अग्ने ! Sy.
२३. स्विष्टकृदाख्याम् Sy
२४. तनुव P, D तनूम् Sy
२५. धनमिच्छन्ती धनहेतुभूता Sy
२६. था D
२७. प्रकर्षेण यष्टुम् Sy.
२८. यष्टव्यानिन्द्रादीन् Sy.

जातस्त्वम् । स्तुवते मह्यम् । यष्टृम् । अङ्गिरसाम् । अत्यन्त कम्पयिता । यस्मात् । क्षम् । विप्रो भरद्वाज । मधुसदृशम् । छन्दं । उच्चारयति । स्तोता । यज्ञे ।

अदिद्युतत्स्वपाको विभावाग्ने यजस्व रोदसी उरूची ।
आयु न य नमसा रातहव्या अञ्जन्ति सुप्रयस पञ्च जना ॥ ४ ॥

अदिद्युतत् । द्योतते । सुष्ठु । अपक्तव्यप्रज्ञ । दीप्तिमान् । प्रत्यक्षोऽग्निरथ त्वमग्ने ! यजस्व । द्यावापृथिव्यौ । विस्तीर्णे । मनुष्यम् । इव । अन्नेन । यं त्वाम् । दत्तहविष्का । आज्येनाञ्जन्ति । शोभनान्नम् । पञ्च । जना संयजस्वेति ।

वृञ्जे ह यन्नमसा बर्हिरग्नावयामि स्रुग्घृतवती सुवृक्तिः ।
अम्यक्षि सद्म सदने पृथिव्या अश्रायि यज्ञः सूर्ये न चक्षुः ॥ ५ ॥

वृञ्जे ह । स्तृणामि । अन्नेन सह । यदा । बर्हि । अग्निसमीपे । तदा हस्ताभ्या यता भवति ।

१ त्वदीय प्रादुर्भावम् Sy
२ यजमानायेवम्भूतयजमानाय Sy
३ यष्टृतमं गिरसाम् P
ऋषीणां मध्ये Sy
४ अतिशयेन स्तुते प्रेरयिता Sy
५ यस्मात् P यदा Sy
६ मेधावी Sy
७ मधुमम्बकरम् Sy
८ ०ख्ता उच्चरन्त P स्तोमम् Sy
९ उच्चारयति । तदा त्रिपणा वष्टीत्यन्वय Sy
१० VM ignores चित् and हि ॥ चिदीत्ये तत् पादपूरणम् Sy
११ अभिद्युत् तत् D
१२ ०स्ते D अयमग्नि सुष्ठु दीप्यते Sy
१३ वक्तव्य० P अवक्त० D पाक पक्तव्यप्रज्ञो मूर्ख, तद्विलक्षणोऽपाक Sy
१४ क्षेव प्रत्यक्षकृत Sy
१५ हे अग्ने ! स त्वम् Sy
१६ हविषा पूजय Sy
१७ उरु विस्तीर्णमञ्चन्त्यौ विस्तृते Sy
१८ मनुष्यमतिथिम् Sy
१९ अन्नेन हविर्लक्षणेन Sy
२० ये D
२१ दत्तहविष्का सन्त Sy
२२ सिञ्चन्ति [illegible] । स त्वं यजस्वेत्यन्वय Sy
२३ शोभनहविर्लक्षणान्नमग्निम् Sy
२४ मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणा Sy
२५ तं यजस्वेति is suggested for संयजस्वेति ।
२६ पृथक्त्वे P पृञ्चे D
२७ तु० P वृचिवर्जनार्थ । छिद्यते । आह्रियत इत्यर्थ Sy
२८ हविषा Sy
२९ वा P
३० यता is suggested for यया ॥
३१ अयामि, नियम्यते, बर्हिष्यासाद्यते Sy

स्रुक्[1]। घृतवती[2]। सुप्रवृत्ता[3]। गम्यते[4]। स्व स्व स्थानम्[5]। देवैर्वेद्याम्[6]। अथ तत्र यज्ञश्च। श्रितोऽभितो[7] भवति। सूर्ये[8]। इव[9]। तेज[10]।[11]

दशस्या नः पुर्वणीक होतर्देवेभिरग्ने अग्निभिरिधानः।
रायः सूनो सहसो वावसाना अति स्रसेम वृजनं नांहः॥ ६॥

दशस्य। देहि[12]। अस्मभ्यम्। पुर्वनीक[13]! होत[14]! दीप्यमानैरग्न्यै[15]। अग्निभिस्तवानुचरै[16] सह। दीप्यमान[17]। धनानि। हे सहस, सूनो[18]! स्वगृहे वर्तमाना[19]। अतितरेम[20]। उपद्रवम्[21]। च[22]। आहन्तृ[23]।[24]

VI 12

मध्ये होता दुरोणे बर्हिषो राळग्निस्तोदस्य रोदसी यजध्यै।
अयं स सूनुः सहस ऋतावा दूरात्सूर्यो न शोचिषा ततान॥ १॥

मध्ये होता[25]।[26] मध्ये[27]। होता[27]।[28] गृहे[29]। यज्ञस्य। राजा। अग्नि। हविष[30] प्रेरयितु[31]। यज्ञाय[32]। दीप्यमानौ द्यावापृथिवी[33] तेजसा तनोति[34] तदेवाह—अयम्। सहस। सूनु[35]। यज्ञवान्[36]। दूरे स्थितोऽपि तत[37]।

---

१. सु P २. घृतपूर्णा Sy
३. सुष्ठु दोषैर्वर्जिता Sy
४. स्यक्षतिर्गतिकर्मा। गम्यते परिगृह्यते Sy
५. हविरासादनार्था वेदिः Sy
६. वद्याम् P VM seems to explain पृथिव्याः and सदने together as वेद्याम्॥ तथा भूमेः स्थाने Sy
७. ०भतो D यजमान आश्रितो भवति Sy
८. आर्ये P सर्वस्य प्रेरक आदित्ये Sy.
९. तत्र दृष्टान्तः। यथा Sy
१०. प्रकाशक तेज समवैति तद्वत् Sy
११. VM ignores ह॥ ह खलु Sy
१२. प्रयच्छ Sy
१३. हे बहुज्वाल! Sy
१४. पर्वनीक तोतद् P, D देवानामाह्वातरग्ने! Sy
१५. ०रग्नै. D द्योतमानै. Sy
१६. त्वद्विभूतिभूतैः सार्धम् Sy
१७. इध्यमानो दीप्यमानः सन् Sy.
१८. हे बलस्य पुत्राग्ने! Sy.
१९. हविषा त्वामाच्छादयन्तो वयम् Sy
२०. अतिगच्छेम। अतिक्रामेमेत्यर्थः Sy
२१. उपद्रवोवम् P शत्रुम् Sy
२२. इव Sy २३. पापम् Sy
२४. VM. ignores अग्ने।
२५. 'मध्ये होता' इति षड्र्चं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम्। 'मध्ये' (KSA. 29 12 p 22)। इत्यनुक्रान्तम्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy
२६. Omitted by P.
२७. निषीदतीति शेषः Sy
२८. देवानामाह्वाता Sy.
२९. गृहे मध्ये निषीदतीति शेषः Sy
३०. ०षा P.
३१. तुद्यते तपसा पीड्यत इति तोदो यजमानः। तस्य Sy ३२. यष्टुम् Sy
३३. द्यावापृथिव्यौ Sy
३४. तनेताति P. ३५. पुत्रः Sy.
३६. सत्यवान् यज्ञवान् वाग्निः Sy
३७. दूरत एव Sy

सूर्य । इव । तेजसा । तनोति ।[1]

आ यस्मिन्त्वे स्वपाके यजत्र यक्षद्राजन्त्सर्वतातेव नु द्यौः ।
त्रिषधस्थस्ततरुषो न जंहो हव्या मघानि मानुषा यजध्यै ॥ २ ॥

आ यस्मिन् । आभिमुख्येनेज्यते । यस्मिन् । त्वयि । सुष्ठु । अपक्वतव्यप्रज्ञे । यष्टव्य । दीप्यमान । यज्ञ इव । द्युलोकम् । त्रिस्थान स त्वम् । द्युलोकं तरत आदित्यस्य । इव । वेग । हवींषि । महनीयानि । मनुष्यसम्बन्धीनि । यष्टु वेगयुक्तो भवसि ।

तेजिष्ठा यस्यारतिर्वनेराट् तोदो अध्वन्न वृधसानो अद्यौत् ।
अद्रोघो न द्रविता चेतति त्मन्नमर्त्योऽवर्त्र ओषधीषु ॥ ३ ॥

तेजिष्ठा । अतिशयेन तेजस्विनी । यस्य । ज्वाला । वने राजते । तुदमानोऽश्व । इव । अध्वनि शीघ्रं गच्छन् । वर्धमानोऽग्नि । द्योतते । द्रोहरहित । इव वायु । गच्छन् । आत्मनैव भक्ष्यम् । जानाति ।

---

१ आतनोति विस्तारयति । दूरदेशे वर्तमानोऽपि सूर्य इव सर्व जगद्भासयतीत्यर्थ Sy
२ VM ignores स ॥ स तादृश Sy
३ आयजति हवींषि जुहोति Sy
४ अत्यन्तम् Sy
५ अपक्त० P, D प्राज्ञे Sy
६ हे यष्टव्य । Sy
७. यष्टव्य दीप्यमाना यष्टव्यन्दीप्यमाना P यष्टव्य दीप्यमाना यष्टव्य दीप्यमान D राजमानाग्ने । Sy
८. इवशब्द पूरक । सर्वतातौ सर्वैस्तायमाने यज्ञे । यद्वा सर्वशब्दात्स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्यय । सर्व स्तोता Sy सर्वतातेति यज्ञनाम Ngh 3 17
९. ०के P स्तोता Sy
१० ०न P त्रिषु लोकेषु सह स्थित । यद्वा गार्हपत्यादिरूपेण त्रिधावस्थित Sy
११ स्व P
१२ तरिता सूर्य । यद्वा तरतु सूर्यस्य 'तृ प्लवनतरणयो' इत्यस्मात् क्वसौ रूपं ततर्वा निति, तस्य षष्ठ्यां रूपं ततरुष इति Sy
१३ आदित्य व P, D
१४ शीघ्रं गन्ता भव । अंह इति हन्तेर्गतिकर्मणो रूपम् । यद्वा अंहो वेगस्तव भवत्वित्यर्थ Sy
१५ हव्यानि हवींषि Sy
१६. मंहनीयानि प्रशस्यानि Sy
१७. ०ष्यास० P मनुष्याणां सम्बन्धीनि Sy
१८ ०ष्टु P, D देवेभ्यो यातुम् Sy
१९ वग० P, D
२० VM ignores नु ॥ क्षिप्रम् Sy
२१ अतिशयेन तेजस्विनी सती Sy
२२ अग्ने: Sy
२३ गम्त्री ज्वाला Sy
२४ दावरूपेणारण्ये राजमाना वर्तते Sy
२५ 'तुम्पमा० P तोद सर्वस्य प्रेरक सूर्य Sy
२६ Omitted by D स्वमार्गेऽन्तरिक्षे Sy
२७. अग्नि is omitted by P वर्धमान सोऽग्नि Sy २८ प्रकाशते Sy
२९ अपि च अद्रोग्धव्य, यद्वा प्राणरूपेण सर्वेषाम द्रोग्धा वायु Sy
३० द्रविता शीघ्रगामी सन् Sy
३१ आत्मना स्वप्रकाशोमैव Sy
३२ अना० P, D चेतयति । सर्व जगत् ज्ञापयति Sy

अमर्त्य[१] । ओषधीषु शुष्कासु[२] । आवरणीय[३] ।

सास्माकेभिरेतरी न शूषैरग्निः ष्टवे दम आ जातवेदाः ।
द्रुवन्नो वन्वन् क्रत्वा नार्वोस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः ॥ ४ ॥

सास्माकेभि[४] । स । अग्नि । अस्मदीयैर्वचनै[५] । सुखकरै[६] । स्तूयते[७] । यज्ञगृहे[८] । जातवेदा[९] । यथा । एतूनामधेय ऋषौ[१०] । दार्वन्न[११] । भजमान[१२] । प्रज्ञया[१३] । उव । अश्व[१४] । सङ्ग्रामम् । बलीवर्द[१५] । इव[१६] । पालयिता[१७] गोयूथस्य । जातयान्यैव(?)बलीवर्देनाधिष्ठिता[१८] गोवधू[१९] गच्छन्[२०] यज्ञानुद्दिश्य[२१] शीघ्र गच्छतीत्यर्थ । ह्रस्वश्छान्दस[२२] ।

---

१. मरणरहित. Sy.

२. ओषः पाक एषु धीयत इत्योषधयो वनानि । तेषु Sy

३. ०य P केनाप्यवारणीयश्च भवन् Sy

४. भरद्वाजस्यार्षम् Dur भरद्वाजस्य SKN

५. स्तोतृभिः Sy छान्दसमात्वम् Dur अस्मदीयै पुत्रपौत्रादिभिर्ऋग्भिर्वा SKN

६. सुखकरैः स्तोत्रैः Sy सुखैः स्तोत्रैः Dur शूषमिति सुखनाम । (Ngh 3 6) सुखै सुखहेतुभिः । कैः ? सामर्थ्यात्स्तोत्रै. SKN

७. आभिमुख्येनावस्थितै· स्तूयते Dur. व्यत्ययेनेद कर्माणि प्रथमैकवचनस्य स्थान उत्तमैकवचन द्रष्टव्यम् । स्तूयते, आकार. स्तव इत्येतेन सम्बध्यते । आभिमुख्येन मर्यादया वा यथाशास्त्रं स्तूयते SKN.

८. अस्मदीये यज्ञगृहे Sy. यज्ञगृहे यज्ञे Dur. यज्ञे तद्गृहे SKN

९. जातधनो जातप्रज्ञो वा Sy जातविद्यो जातधनो वा Dur., SKN.

१०. ०एतूना० P गन्तरि याचमाने पुरुषे विद्यमानानि स्तोत्राणि यथात्यन्तं सुखकराणि तथा Sy. अतिथिरिव Dur. एताऽत्र सततगामित्वादतिथिरुच्यते । प्रथमार्थे चेयं सप्तमी । गन्तेव सततगामीवातिथिर्गृहस्थैः SKN

११ द्रुर्द्रुमः । स एवान्नं यस्य स तथोक्त. Sy द्रुमान्नः Dur. काष्ठान्नः काष्ठभक्ष इत्यर्थः SKN

१२. ०न P. वनानि सम्भजन् Sy वन्वन्निति 'वन षण सम्भक्तौ' इत्यस्य रूपम् । सम्भज्यमान. SKN.

१३. क्रतुनात्मीयेन कर्मणा Sy वननीयकर्मा वननीयप्रज्ञानो वा Dur क्रत्वेति कर्मनाम । (Ngh 2 1) कर्मणेव शीघ्रगमनलक्षणेन SKN

१४. अश्व P, D गन्ता च भवति Sy अनर्वाऽनाश्रित. कश्चिदन्यम् Dur अर्वेत्यश्वनाम Ngh. 10 14.

१५. वृषभ· Sy

१६. तत्र दृष्टान्त. । वत्साना जनको वोस्रो वृषभ इव । स यथा मैथुनार्थं शीघ्रं गच्छति तद्वत् Sy. साण्ड इव Dur उपमानानन्तरं चेदम् । उस्र इति गोनाम (Ngh 2.11) यथा च गौर्बलीवर्द SKN

१७. गवा पिता Dur पिता गोपायिता स्वापत्याना पालयिता वा स्वकर्मणा स्तूयते तद्वत् SKN

१८. यज्ञैर्यज्ञवद्भिर्यजमानैश्च जारयायि । स्तूयते । जरते. स्तुतिकर्मण एतद्रूपम् Sy यथा साण्ड. पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते । एवमत्र 'जारयायि' इत्यस्य 'अजायि' इत्यर्थप्रतीति Dur. अजायत, जायतेऽग्निराहवनीयात्मना SKN

१९. ०नधि० D

२०. Omitted by P शोव०.D

२१. एवं यज्ञेषु विह्रियमाणोऽनेकधा जायतेऽग्नि Dur. यज्ञेषु यज्ञैर्वा सह SKN. उस्र इव गोपिताजायि यज्ञैः N 6 15, SKN II 441

२२. VM. ignores आ ॥ आभिमुख्येन Sy.

अधं स्मास्य पनयन्ति भासो वृथा यत्तक्षदनुयाति पृथ्वीम् ।
सद्यो यः स्पन्द्रो विषितो धवीयानृणो न तायुरति धन्वा राट् ॥ ५ ॥

अध स्म । अयं । खलु । एनम् । स्तुवन्ति । दीप्यमानम् । अनायासेन । यदा । छिन्दन् । अनुयाति । भूमिम् । सद्य एव । य । स्पन्दनशील । विमुक्त । अत्यन्त गन्ता । मनुष्यसकाशात् गच्छन् । इव । स्तेन । धन्व । अतिक्रम्यारण्य प्राप्य । राजते ।

स त्वं नो अर्वन्निदाया विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।
वेषि रायो वि यासि दुच्छुना मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

स त्वं न । स । त्वम् । अस्मान् । गन्त ! निन्दित्र्या प्रजाया परिरक्ष । विश्वेभि । अग्ने ! अग्निभि शाखाभूत । दीप्यमान । कामयस्व च । धनानि । विजहि च । शत्रून् । मदेम । शतहिमा । सुवीरा ।

---

१ अस्मिंल्लोके Sy
२ स्मेति पूरक Sy
३ अस्याग्ने Sy
४ स्तोतार स्तुवन्ति Sy
५ विभ्रम् P
भासो रश्मीन् Sy
६ तक्षन् तनूकुर्वन् । वनानि सम्यग्वहन् Sy
७ अनुगच्छति तदानीं पनयन्तीत्यन्वय Sy
८ भूरि P भूमिम् is suggested for भूमिम् ॥ विस्तीर्णामरण्यभुवम् Sy
९ अत एव शीघ्रम् Sy
१० य D अग्नि Sy
११ स्पन्द० P, D
स्पन्दनवान् Sy
१२ प्रतिबन्धरहित Sy
१३ मन्ता P, D
गन्तृतमो भवति Sy
१४ धवतिर्गतिकर्मा । शीघ्रं गन्ता भवति Sy
१५ यथा स्तेन, तद्वत् Sy तायुरिति स्तेननाम Ngh 3 24
१६ मरुभूमिम् । यद्वा धन्वन्त्यस्मादाप इति धन्वान्तरिक्षम् । अतिशयेनान्तरिक्षमाक्रम्य Sy
१७ रज० D
१८ तादृश Sy
१९ हे अवन् ! गन्त ! अग्ने ! Sy
२० ०न्तश्निन्द्रीभ्या P ०न्तश्निन्दि० D निन्दाया एव वा पाहीति शेष Sy
२१ सर्वै Sy
२२ इध्यमान सन् Sy
२३ गमय । यद्वा हविर्लक्षणानि धनानि वेषि कामयसे Sy
२४ विविधं गमयसि च Sy
२५ दुःखकारिणी शत्रुसेना Sy
२६. मोदेम Sy
२७. शतं संवत्सरान् Sy
२८ वयं च सुवीरा शोभनपुत्रपौत्रा सन्त Sy

VI 13.

त्वद्विश्वा॑ सुभग॒ सौभ॑गा॒न्यग्ने॒ वि य॑न्ति व॒निनो॒ न व॒याः ।
श्रु॒ष्टी र॒यिर्वाजो॑ वृत्र॒तूर्ये॑ दि॒वो वृ॒ष्टिरीड्यो॑ री॒तिर॒पाम् ॥ १ ॥

[1] त्वद्विश्वा । त्वत्त । विश्वानि[2] । सुभग[3] । सौभाग्येन[4] । विविध गच्छन्ति[5] । वृक्षादिशाखा[6] । क्षिप्रम् । वलम्[7] । धनं[8] च । सङ्ग्रामे[9] त्वत्तो भवति । तथा[10] त्वत्प्रसादादेव दिव[11] । वृष्टिर्निपतति[12] । स्तुत्यस्त्व[13] भवसि । अपाम्[14] । प्रेरयिता[15] ।[16]

त्वं भगो॑ न॒ आ हि रत्न॑मि॒षे परि॑ज्मेव क्षयसि द॒स्मव॑र्चाः ।
अग्ने॑ मि॒त्रो न बृ॑ह॒त ऋ॒तस्यासि॑ क्ष॒त्ता वा॒मस्य॑ देव॒ भूरेः॑ ॥ २ ॥

त्वं भगो नः[17] । त्वम् । भजनीय । अस्माकम्[18] । त्वत्तो हि[19] । रत्नम्[20] । आभिमुख्येनेष्यते[21] । वायुरिव[22]

---

१. 'त्वद्विश्वा' इति षड्र्चं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'त्वद्विश्वा' (KSA. 29 13 p.22) । इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy

२. विश्वा P., D. सर्वाणि Sy

३. हे शोभनधनाग्ने ! Sy

४. ०ग्यानि is suggested for ०ग्येन ॥ धनानि Sy

५. विविध निर्गच्छन्ति । हिरण्यमूलत्वात्सर्वेषा धनानाम् । हिरण्यं चाग्नेः सकाशादुत्पन्नम् । 'तस्य रेतः परापतत्तद्धिरण्यमभवत्' (TB 1 1.3 8.) इति श्रुतेः Sy

६. ०खा D वृक्षात् । इव । शाखाः is suggested for वृक्षादिशाखाः ॥ निर्गमने दृष्टान्तः । यथा वृक्षाच्छाखा विविधं निर्गच्छन्ति तद्वत् Sy

७. वलम् seems to be the explanation of वाज. ॥ Sy. also explains वाजः by वलम् ॥

८. तथा पशुसङ्घश्च त्वत्सकाशादेव श्रुष्टी व्येति निर्गच्छति । 'पशवो वै रयिः पशूनेवावरुन्धे' (TS 1.5.7.2) इति तैत्तिरीयकम् Sy

९. वृत्रतूर्ये वृत्राणा हिंसके सङ्ग्रामे शत्रून् जेतुम् Sy

१०. यथा P

११. अन्तरिक्षात् Sy

१२. या वृष्टिः सापि त्वत्त एव व्येति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' । (Manu 3. 76, Maitr U. 6.37) इति स्मरणात् Sy

१३. अतस्त्वमीड्यः सर्वैः स्तुत्यः सन् Sy.

१४. उदकानाम् Sy

१५. गमयिता भवसि Sy

१६. VM ignores अग्ने and न।

१७. हे अग्ने ! Sy. १८. अस्मभ्यम् Sy

१९. हीति पूरकः Sy

२०. रमणीयं धनम् Sy

२१. त्वत्तोभिमुख्यानिष्यते P. ०ष्येते D आगमय । प्रयच्छ । 'इण् गतौ' इत्यस्यैतद्रूपम् Sy

२२. परितो गन्ता वायुरिव Sy

त्वम्। सर्वत्र निवससि। वशनीयतेजा। अग्ने। सखा। इव। बृहितस्य। सत्यभूतस्य। भवसि। दाता। धनस्य। देव! वहो।

स सत्पतिः शवसा हन्ति वृत्रमग्ने विप्रो वि पणेर्भर्ति वाजम्।
यं त्वं प्रचेत ऋतजात राया सजोषा नप्त्रापां हिनोषि॥ ३॥

स सत्पति। स। सत्पति। बलेन। हन्ति। शत्रुम्। अग्ने! मेधावी। विविध हरति। पणे। अन्नम्। पणि पणनादयजमान। यम्। प्रकृष्टज्ञान! यज्ञार्थं जात! अपाम्। नप्त्रा देवेन। सहित। सङ्ग्रामे प्रेरयसि। धनार्थम्।

यस्ते सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैर्यज्ञैर्मर्तो निशितिं वेद्यानट्।
विश्वं स देव प्रति वारमग्ने धत्ते धान्यं पत्यते वसव्यैः॥ ४॥

यस्ते। य। तुभ्यम्। हे सहस, सूनो! स्तोत्रशस्त्रैः। सर्वे वेद्याम्। संस्कृतं हवि। सोमैः सह।

---

१ यद्वा क्षयतिरैश्वर्यकर्मा। सर्वस्येशिषे Sy
२ दर्शनीयदीप्तिस्त्वम् Sy
३ मित्रः प्रमीतेस्त्रायको देव इव Sy
४ प्रहितस्य P पृहि D महतः Sy
५ उदकस्य यज्ञस्य वा Sy
६ क्षयतिरत्र दानकर्मा Sy
७ धननीयस्य धनस्य च दाता भवतीत्यनुषङ्गः Sy
८ हे द्योतमानाग्ने! Sy
९ महतस्य Sy
१० सन्पति P
११ पुरुषः Sy
१२ सतां पालयिता Sy
१३ ०ति श० D
१४ आवरकं शत्रुम् Sy
१५ ०वि P स च मेधावी सन् Sy
१६ वि भर्ति वियुज्य हरति। 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् Sy
१७ वणिजः एतन्नाम्नोऽसुरस्य Sy
१८ अन्नं बलं वा Sy
१९ The passage पणि पणनादयजमान should immediately follow पणे and precede अन्नम्।
२० पुरुषम् Sy
२१ ऋतमिति यज्ञनाम। तदर्थं जाताग्ने! Sy
२२ अपवनप्ता P अपांनप्ता D न पातयित्रा पुत्रेण मध्यमस्थानेन वैद्युताग्निना Sy
२३ सङ्गतस्त्वम् Sy
२४ प्रेरयसि स हन्तीत्यन्वयः Sy
२५ धनार्थं P D चतुर्थ्यर्थे तृतीया Sy
२६ तव Sy
२७. हे बलस्य सूनो! पुत्राग्ने! Sy
२८ ०त्रं श० P, D स्तुतिभिः शस्त्रैः Sy
२९ स D
३० यज्ञभूमौ Sy
३१ तैक्ष्ण्यम् Sy
३२ यजमानसाधनैर्हविर्भिश्च Sy

प्रापयति । सर्वविधम्[1] । स[2] । देव[3] ! पर्याप्तम्[4] । धान्यम् । आत्मानं प्रति च[5] । धत्ते[6] । तथा वसुसमूहं[7] सह[8] च । गच्छति[9] ।[10]

ता नृभ्य आ सौश्रवसा सुवीराग्ने सूनो सहसः पुष्यसे धाः ।
कृणोषि यच्छवसा भूरि पश्वो वयो वृकायारये जसुरये ॥ ५ ॥

ता नृभ्यः । अन्धहितानि[25] तानि । नृभ्य[11] । धनानि[12] । सुपुत्राणि[13] । अग्ने ! सहस । सूनो[14] ! पुष्टचर्थम्[15] । करोषि[16] । यस्त्वम् । वलेन[17] । वहु[18] । पशो[19] । अभिगन्ता[20] । स्तेनाय[21] । अभिगन्त्रे[22] । उपक्षपित्रे[23] जयाय[24] ।

वृध्वा सूनो सहसो नो विहाया अग्ने तोकं तनयं वाजि नो दाः ।
विश्वाभिर्गीर्भिरभि पूर्तिमश्यां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

वध्रा[26] सूनो[27] । वदिता[28] । सहस । सूनो ! महान्[29] । अस्माकम्[30] । अग्ने ! पुत्रम्[31] । तत्पुत्र च । अन्नवत्[32] । अस्माकम्[33] । धारय[34] । सर्वाभि । स्तुतिभि[35] । पूर्ति[36] पूरणम् । अभिप्राप्नुयाम्[37] ।

---

१. सर्वम् Sy
२. मर्तः Sy.
३. हे द्योतमानाग्ने ! Sy
४. ०प्त P, D
५. धन्यमात्मी च P ०मात्मी D
६. प्रतिधारयति Sy
७. वसुभिश्च Sy
८. स P ९. सङ्गच्छते Sy
१० VM ignores मर्त. । वा and अग्ने ॥ मनुष्यो यजमान. । वाशब्दश्चार्थे । हे अग्ने ! Sy.
११. शत्रुजनेभ्य. । यद्वा नृभ्य. स्तुतीना नेतृभ्य आहृत्य Sy
१२ सुश्रवांसि शोभनान्यन्नानि Sy
१३. शोभनैः पुत्रैरुपेतानि Sy
१४. हे सहस. सूनो ! पुत्राग्ने ! Sy
१५ पोषार्थम् Sy
१६ करोषि । तदन्नमाहृत्य प्रयच्छेत्यर्थः Sy
१७ वाले P वाले D
वलेन युक्तस्त्वम् Sy
१८. वहुलम् Sy
१९. पशो. सम्बन्धि दध्यादिलक्षणं यत् Sy.
२०. ०न्तृ P, D. दध्यादिलक्षणं यद् अन्नम् Sy.
२१. अदात्रे Sy.
२२. शत्रवे Sy
२३. उपक्षपयित्रे Sy
२४. जनाय is suggested for जयाय ।
२५. अस्मासु धेहि । आभिमुख्येन प्रयच्छ । अस्मभ्यमाधेहि Sy
आनिहितानि is suggested for अन्धहितानि ।
२६. पध्र P वध्र D
२७. स्तनो P
२८. दिता P
वदिता हितोपदेष्टा भव Sy
२९. महन्नामैतत् Ngh 3 3
३०. अस्मोदकम् P
३१. अपि च पुत्रम् Sy
३२. अन्नयुक्तम् Sy.
३३. अस्मभ्यम् Sy.
३४. देहि Sy
३५. गीर्भि. त्वद्विषयाभिः Sy
३६. कामानां पूर्तिम् Sy
३७. अहं स्तोता अभिप्राप्नुयाम् । अन्यद्गतम् Sy.

VI 14

अग्ना यो मर्त्यो दुवो धियं जुजोष धीतिभिः ।
भसन्नु ष प्र पूर्व्य इषं वुरीतावसे ॥ १ ॥

अग्ना य[1] । अग्नौ[2] । य[3] । मनुष्य[4] । परिचर्याम् । कर्म च[5] । सेवते[6] । प्रज्ञाभि[7] । प्रदीप्यते[8] । शीघ्रम्[9] । स[10] । मुख्य[11] । अन्न च । वृणीते[12] । रक्षणाय पुत्रादीनाम्[13] ।

अग्निरिद्धि प्रचेता अग्निर्वेधस्तम ऋषिः ।
अग्नि होतारमीळते यज्ञेषु मनुषो विशः ॥ २ ॥

अग्निरित् । मनुष[15] । विश ऋत्विज[16] । स्पष्टं शिष्टम्[17] ।

---

१ 'अग्ना य' इति षडृचं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । षष्ठी शाक्वरी, शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम् 'अग्ना य आनुष्टुभं शाक्वर्यन्तम्' (KSA 29 14-p 22) इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'अग्ना यो होता जनिष्ट' (ĀSS 4 13) इति । अभिप्लवे तुर्यीराख्ये चतूरात्रेऽह्नीने तृतीयेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितञ्च—'अग्ना यो मर्त्यो दुव इति तृतीये' (ĀSS 10 2) Sy

२ अग्नौ अग्निविषयम् Sy

३ ०य्य D

४ परिचरणम् Sy

५ कर्म च यज्ञादिलक्षणम् Sy

६ सेवते । आचरति Sy

७ स्तुतिभि सार्धम् Sy

८ प्रकाशते प्रकृष्टप्रकाशवान् भवेत् Sy

९ क्षिप्रम् Sy

१० मत्य Sy

११ पूर्वेषां मुख्य सन् Sy

१२ वृणीत । सम्भजेत । अन्नुसकाशाल्लभेतेत्यर्थ Sy

१३ पुत्रादीनां रक्षणार्थम् Sy

१४ VM ignores प्र ।

१५ मनुष्यस्य यजमानस्य Sy

१६ प्रजा ऋत्विग्लक्षणा Sy

१७ By शिष्टम् VM means अग्नि । इत् । हि । प्रचेता । अग्नि । वेधस्तम । ऋषि । अग्निम् । होतारम् । ईळते and यज्ञेषु ॥ अग्निरेव प्रचेता प्रकृष्टज्ञानवान् नान्य कश्चित् । हि यस्मादेवं तस्माद्वेधस्तमो विधातृतमो ऽतिशयेन हविर्वहनादीनां कर्ता ऋषि सर्वस्य द्रष्टा च भवति । होतारं देवानामाह्वातारं तादृशमग्निं यज्ञेषु यागेष्वीळते स्तुवन्ति Sy

नाना ह्य॒ग्नेऽव॑से॒ स्पर्ध॑न्ते॒ रायो॑ अ॒र्यः ।
तूर्व॑न्तो॒ दस्यु॑मा॒यवो॑ व्र॒तैः सीक्ष॑न्तो अव्र॒तम् ॥ ३ ॥

नाना[1] हि । नाना[2] । हि । अग्ने[3] । रक्षणाय । स्पर्धन्ते[4] । त्वया दत्ता राय[5] । अभिगन्तार[6] । स्तोतृषु तथा त्वया हिंसन्त[7] । शत्रुम् । मनुष्या[8] । कर्मभि[9] । सहमाना भवन्ति[10] । अयजमानम्[11] ।

अ॒ग्निर॑प्सामृ॑तीषहं॑ वी॒रं द॑दाति॒ सत्प॑तिम् ।
यस्य॒ त्रस॑न्ति॒ शव॑सः सं॒चक्षि॒ शत्र॑वो भि॒या ॥ ४ ॥

अग्निः । अग्नि[12] । कर्मण सम्भक्तारम्[13] । हिंसाया सोढारम्[14] । पुत्रम् । ददाति[15] । सता पतिम्[16] । यस्य पुत्रस्य[17] । बलात्[18] । त्रस्यन्ति[19] । सन्दर्शने[20] । शत्रव[21] । भयेन[22] ।

अ॒ग्निर्हि वि॒द्मना॑ नि॒दो दे॒वो मर्त॑मुरु॒ष्यति॑ ।
स॒हावा॒ यस्या॑वृ॑तो र॒यिर्वाजे॒ष्ववृ॑तः ॥ ५ ॥

अग्निः । अग्नि । हि[23] । प्रज्ञानेन[24] । निन्दितु[25] । स्तोतार मनुष्यम्[26] । देव[27] । रक्षति । शत्रूणा सोढा[28] । यस्य[29] । रयि[30] । सङ्ग्रामेषु[31] । अनावृतो भवति धृष्णुभ्यो दीयते[32] ।

---

१. नना D
२. शत्रुसकाशात्पृथग्भूताः Sy
३. त्वत्स्तोतृणां रक्षणार्थम् Sy
४. अहमेव पालयान्यहमेव पालयानीति स्पर्धा कुर्वन्ति Sy
५ धनानि Sy
६. अरे शत्रो Sy
७. उपक्षपयितारं शत्रुम् Sy
८. ष्या दु P, D ते च स्तोतारः Sy
९. त्वद्देवत्यैर्यागैः Sy.
१०. सोढुमभिभवितुमिच्छन्तो भवन्ति Sy
११ व्रतविरोधिनं च पुरुषम् Sy
१२ अयमग्नि. Sy
१३ आप्तव्याना कर्मणा सनितारं सम्भक्तारम् Sy
१४ ऋतीनामरातीनां सोढारमभिभवितारम् Sy
१५ स्तोतृभ्यः प्रयच्छति Sy
१६. सतां कर्मणां पालयितारम् Sy
१७. वीरस्य Sy
१८. बला P.
१९. त्रसन्ति D उद्विजन्ते त वीरमित्यन्वय· Sy
२०. सन्दर्शने सति Sy.
२१. शत्रवो भवो P, D
२२. भीत्या Sy
२३. हीति पूरकः Sy
२४. ब्रज्ञानेन P.
ज्ञानेन युक्त· सन् Sy.
२५. त· P, D निन्दकात् Sy
२६. तं मनुष्यं यजमानम् Sy.
२७. दानादिगुणयुक्त. Sy.
२८. सहो बलम्, तद्वान् Sy
२९. प्रर्तस्य Sy
३०. ०यि P, D हविर्लक्षणं धनम् Sy.
३१ यज्ञेष्ववृतोऽन्यैर्यजमानैरसम्भक्त तं हविष्मन्त यजमानमुरुष्यतीत्यन्वय· Sy
३२. ०मेर्धना० P रक्ष·प्रभृतिभिरनाच्छादितम् Sy

अच्छा॑ नो मित्रमहो देव दे॒वानग्ने॒ वोचः॑ सुम॒तिं रोद॑स्योः ।
वी॒हि स्व॒स्तिं सु॑क्षि॒तिं दि॒वो नॄन्द्वि॒षो अंहां॑सि दुरि॒ता त॑रेम॒ ता त॑रेम॒ तवाव॑सा तरेम ॥६॥

[अच्छा न॰]

VI 15

इ॒मम् ष॒ वो॒ अति॑थिमुष॒र्बुधं॒ विश्वा॑सां वि॒शां पति॑मृञ्जसे गि॒रा ।
वेतीद्दि॒वो ज॒नुषा॒ कच्चि॒दा शुचि॒र्ज्योक्चि॑दत्ति॒ गर्भो॒ यदच्यु॑तम् ॥ १ ॥

इमम्[2] ॥ वीतहव्यस्य भरद्वाजस्य[3] वद सूक्तम् ॥ इमम् । एव । युष्माकम्[4] । अतिथिम्[5] । उषसि बुध्यमानम्[6] । विश्वासाम् । विशाम्[7] । पतिम्[8] । अप[9] स्तुत्या । अलङ्कुर्वित्यात्मन एवानुशासनम् । सोऽयं शुचिरग्निः । अरण्योर्जन्मना । यदि । आगच्छति । यदि दिवं आगत्यारण्यो प्रादुर्भवति । चिरं गृहे स्थित्वा ।

---

१ The *pratīka* is supplied by the Editor The stanza has already been explained. See RV VI 2 11 Sy explains it again in the following manner—
व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु—अनुकूलदीप्ते ! दानादिगुणयुक्ताग्ने ! द्यावापृथिव्योरभिगत स्त्वमस्मदीयां सुष्टुतिं यष्टव्यान् देवान् प्रति वोच प्रब्रूहि । स्तुतेर्नेतॄनस्मांश्च सुनिवास मविनाशं गमय । वयं च त्वत्प्रसादात् द्वेष्टॄन् पापानि तत्फलानि दुर्गमनानि चातिक्रामेम । व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च तान्यतिक्रामेम । त्वदीयेन रक्षणेनात्यन्तमतिक्रामेमेति ।
२ 'इमम् षु व' इत्येकोनविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य वीतहव्यस्य भरद्वाजस्य वार्षं माग्नेयम् । आद्यौ नव जगत्यस्तृतीयापष्ठ्यौ तु शक्वर्यतिशक्वर्यौ पञ्चदशी शक्वरी सप्तदश्यनुष्टुबष्टादशी बृहती दशमाद्या पञ्च षोडश्येकोनविंशी चेति सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम् 'इमम् व्येकोना वीतहव्य ऋषिर्वा आगतं प्राग्वसम्यास्तृतीयापञ्चदश्यौ शक्वर्यौ षष्ठ्यतिशक्वर्यनुष्टुब्बृहत्या उपान्त्ये' (KSA 29 15 p 22) इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चादितो नवर्चः । सूत्रितं च—'इमम् षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नव' (ĀSS 4 13) इति । दशरात्रे पञ्चमे ऽहनि नवचमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितञ्च—'इमम् षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नवाज्यम्' (ĀSS 7 12) इति ।
३ इदम् P
४ Omitted by P, D
५ हे वीतहव्य ! ऋचे ! भरद्वाज ! वा Sy
६ अग्निम् Sy
७ वा त्वम् । विभक्तिवचनयोर्व्यत्यय॰ Sy
८ सततं गन्तारम् । यद्वा अतिथिवत् पूज्यम् Sy
९ उषसि प्रबुद्धम् Sy
१० सर्वासाम् Sy
११ प्रजानाम् Sy
१२ पालयितारम् Sy
१३ ॰थस्या॰ D प्रसाधय Sy ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । N 6 21
१४ शुद्धो निर्मलो वाग्निः Sy
१५ जन्मना स्वत एव Sy
१६ आगच्छति । तदानीं प्रसाधयेत्यन्वयः Sy
१७ द्युलोकात् Sy
१८ चिरकालम् Sy

पुत्रभूत[1] । अच्युतमग्निहोत्र साय प्रातश्च हवनाद् यदच्युत[2] भवति तत् । भक्षयति[3] ।

मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुर्वनस्पतावीड्यमूर्ध्वशोचिषम् ।
स त्वं सुप्रीतो वीतहव्ये अद्भुत प्रशस्तिभिर्महयसे दिवेदिवे ॥ २ ॥

मित्र न यम् । सुहृदम्[4] । इव । यम्[5] । सुनिहितम्[6] । भृगव[7] । निदधु[8] । वानस्पत्येपु सम्भारेपु[9] । स्तुत्यम् । ऊर्ध्वतेजसम्[10] । स[11] । त्वम् । सुप्रीत[12] । वीतहव्य[13] ऋषौ । आश्चर्यभूत[14] ! स्तुतिभि[15] । पूज्यसे । अन्वहम्[16] ।

स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूरर्यः परस्यान्तरस्य तरुषः ।
रायः सूनो सहसो मर्त्येष्वा छर्दिर्यच्छ वीतहव्याय सप्रथो भरद्वाजाय सप्रथः ॥ ३ ॥

स त्व दक्षस्य[17] । स[18] । त्वम् । स्तुत्या प्रवृद्धस्य[19] मम । स्तेनरहित[20] । वर्धयिता । अभव[21] । अरे[22] । परस्य[23] । हिसकस्य[24] । तरिता च भव[21] । धनानि च । हे[25] सहस, सूनो ! मदीयेपु[26] मर्त्येपु । आधेहि । गृहम् । प्रयच्छ[27] । सर्वत पृथुतमम्[28] । दत्तहविष्काय[29] । भरद्वाजाय, भरद्वाजकुलजाताय[30] वा वीतहव्याय ।

---

१. ०भूताच्यु P, D च्युतिरहित नित्यमग्नि-होत्रादिसाधनभूत पयःप्रभृतिकम् Sy
२. युत् P हवि. Sy
३. VM ignores सु । कत् and चित् ॥ सु सुष्ठु । कत् चित् कदाचित् कस्मिश्चिद् यागकाले Sy.
४. सखिभूतम् Sy
५. अग्नि त्वाम् Sy
६. सुष्ठु निहितम् Sy
७. महर्षय. Sy
८. आदधुः गृहे स्थापितवन्त. Sy
९. अरण्याम् Sy
१०. ०र्ध्वं ते० D उच्छ्रिततेजस्कम् Sy
११. तादृशः Sy
१२. सुष्ठु प्रीयमाणो भव Sy
१३. वीतहव्य एतत्सज्ञे ऋषौ भरद्वाज ऋषिश्चेत् वीतहव्ये दत्तहविष्के भरद्वाज इति योजनीयम् Sy
१४. हे महन्नग्ने ! Sy
१५. प्रकृष्टैः स्तोत्रैः Sy
१६. ०न्वनं D यत. प्रतिदिनम् Sy
१७. हे अग्ने ! Sy
१८. तादृश. Sy
१९. प्रवर्द्धस्व D अनुष्ठानसमर्थस्य Sy
२०. बाधकरहितस्त्वम् Sy
२१. भवसि Sy
२२. वर्धयति भावारेः P, D शत्रो. Sy.
२३. विप्रकृष्टस्य Sy
२४. अन्तिकतरस्य सन्निकृष्टस्य शत्रोः Sy
२५. अत. कारणात् हे सहसः सूनो ! Sy
२६. मनुष्येषु मध्ये Sy.
२७. ०च्छत P
२८. सर्वत· पृथुस्त्वम् Sy
२९. वीत गमितं हव्यं हविर्येन तादृशाय भरद्वाजायेति वा योज्यम् Sy
३० भरद्वाया P सम्भृतहविर्लक्षणायान्नाय Sy.

घृतानं वो अतिथिं स्वर्णरमग्निं होतारं मनुषः स्वध्वरम् ।
विप्रं न द्युक्षवचसं सुवृक्तिभिर्हव्यवाहमरतिं देवमृञ्जसे ॥ ४ ॥

घृतानम् । स्तोतः[१] । दीप्यमानम्[२] । युष्माकम् । अतिथिम्[३] । सर्वमनुष्यम्[४] । दीप्तम् । ह्वातारम्[५] । मनुष्यस्य[६] । शोभनयज्ञम्[७] । मेधाविनम्[८] । इव । दीप्तवचसम्[९] । स्तुतिभिः[१०] । हव्यवाहम्[११] । अलङ्कुरु[१२, १३] ।

पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन्रुरुच उषसो न भानुना ।
तूर्वन्न यामन्नेतशस्य नू रण आ यो घृणे न ततृषाणो अजरः ॥ ५ ॥

पावकया । शोधयित्र्या[१४] । यः[१५] । प्रज्ञापयन्त्या[१६] । ज्वालया[१७] । शुष्केऽरण्ये[१८] । रोचते[१९] । यथा[२०] । उषसः[२१] । भानुना[२२] रोचते परिचरन्निव[२३] । गमने[२४] । यथा[२५] । हिंसको हिंस्यं प्रति शीघ्रं गच्छति तथा गच्छन्[२६] । एतशस्य[२७] अश्वे ।

---

१ हे वीतहव्य ! त्वम् Sy
२ स्तोत व्यमानम् P, D
३ अतिथिवत्पूज्यम् Sy
४ स्वर्गस्य नेतारम् Sy
५ देवानामाह्वातारम् Sy
६ मनोः प्रजापतेर्यज्ञे Sy
७. ०ज्ञ P
८ मेधाविनं विपश्चितम् Sy
९ दीप्तेर्निवासभूतं द्युक्षम् । तादृशवाक्योपेतम् Sy
१० शोभनाभिः स्तुतिभिः Sy
११ हविषां वोढारम् Sy
१२ प्रसाधय Sy
१३ VM ignores अरतिम् and देवम् ॥ अरतिमर्यं स्वामिनम् Sy
१४ किम्भूतया कृपा ? पावकया, पावयतीति पावका तया पावयित्र्या Mah
पावयित्र्या U
१५ अग्निः Sy
१६ चेतयन्त्या प्रज्ञापयन्त्या Sy चेतयन्त्या । यद्वा चित्तं करोति चितयन्ती तया भूतचयकारिण्या Mah परिवृढकारिण्या U
१७ दीप्त्या Sy 'कृपू सामर्थ्ये' कल्पनं कृप्, क्विप् । तया कल्पनया सामर्थ्येन दीप्त्या वा Mah कृपा समर्थया । 'कृपू सामर्थ्ये' अस्य क्विपि तृतीया U
१८ भूम्याम् Sy क्षाम्नि पृथिव्याम् Mah क्षामेति पृथिवीनाम U (cf N 2 6)
१९ दीप्यते Sy, U शोभते Mah
२० रोचते दृष्टान्तः । न इवार्थे Mah इव U
२१ ०चते योष P ०चसे रयोष० D उषसः काला Mah
२२ प्रकाशेन भासन्ते तद्वत् Sy स्वप्रकाशेन रोचन्ते तद्वत् Mah ज्योतिषा U
२३ रोचसे परिचरतिन्निव P रोचसे परिचरन्निव D
२४ अपि च यामनि सङ्ग्रामे Sy यामनि यियामतो यद्वा यामशब्दः कर्मवाचकः । यामनि कर्मणि तुर्वन् त्वरमाण इव Mah प्राधान्यकर्मणि । यामशब्दः कर्मवचनः U
२५ न इवार्थे Mah इव U
२६ शत्रुम् हिंसन् पुरुष इव Sy 'तुर्व हिंसायाम्' परबलानि हिंसन् । शत्रून्हिंसन्निव रोचते Mah त्वरमाणः U
२७ एतसंज्ञकस्य Sy एतीत्येतशो गमनकुशलस्याश्वस्य Mah एतशस्याश्वस्य U

सूर्येण सह युद्धे[१] । य[२] । क्षिप्रम्[३] । आजगाम[४] । निरुदके इव देशे[५] । तृष्यन्[६], अध्वगो यथा तत शीघ्रमागच्छति तद्वत् । जरावर्जित[७] उत्तरत्र[८] सम्बन्ध ।

अग्निमंग्निं वः समिधा दुवस्यत प्रियंप्रियं वो अतिथिं गृणीषणि ।
उप वो गीर्भिरमृतं विवासत देवो देवेषु वनते हि वार्यं देवो देवेषु वनते हि नो दुवः ॥६॥

अग्निमग्निम्[९] । तमग्निमेव[१०] । यूयम् । समिधा[११] । परिचरत । प्रियम्[१२] । अतिथिम्[१३] । स्तुत्या जने गृणी[१४] स्तुतीस्तस्यामतिथिरयमागच्छति[१५] । यूयम् । उपपरिचरत[१६] । स्तुतिभि । अमृतम्[१७] । देव[१८] । देवेषु[१९] । वनते[२०] । हि[२१] । धनम्[२२] । अस्माकम्[२३] ।[२४]

---

१. सङ्ग्रामे सहायार्थम् Sy रणे रमणीये पद आहितोऽध्वर्युणा Mah. रमणीये पदे U.

२. यं P. अग्निः Sy य ईदृशोऽग्निस्तं कृषाम इत्यर्थः Mah. अध्वर्युणाऽऽहितश्च य. U

३. नु निश्चितं रुरुच इत्यनुषङ्गः । यद्वा नु अनर्थकम् Mah नू अनर्थकः U.

४. आदीप्यते । 'प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानम्' (RV 1 61.15) इति निगमान्तरम् । नून सर्वे देवास्तस्य साहाय्यमकार्षुः Sy आसमन्तात् Mah आधीयते U.

५. यश्चाग्निर्घृणिः । घृणिरिति दीप्तिनाम । घृणिना दीप्त्या नकारश्चार्थः Mah. घृणिरिति दीप्तिनाम । न इत्यनर्थकः U

६. तृषितः प्रभावेन सर्वभक्षणशीलः Sy तृष्यतीति ततृषाणः । 'ञितृषा पिपासायाम्' पूर्णाहुतिं पिपासुः Mah तृष्यन् पिपासुः U

७. जरारहितश्च भवति तं देवमृञ्जस इति पूर्वस्यामृचि सम्बन्धः Sy. जरारहितः Mah पीत्वा चाजरः सम्पद्यते U

८. P adds इव before उत्तरत्र ॥ This stanza=YV 17.10 RV VI 15 5 =SB 9.1.2 30.p.708 See RV V 26 1 =SB 9 1.2 30 p 708

९. हे अस्मदीयाः स्तोतारः ! Sy

१०. अग्निमेव । नान्य देवमित्यर्थः Sy

११. समिन्धनेन समिद्भिर्वा Sy

१२. अत्यन्तं प्रियम् Sy.

१३. अतिथिवत्पूज्यम् Sy

१४. शब्दनीयं स्तुत्यम्, यद्वा गृणीषणीति सप्तम्यन्तम् । गृणीषणि स्तोत्रे विषयतया वर्तमानम् Sy.

१५. ०स्यमतिथिरयमानगच्छति P.

१६. उपेत्य परिचरत Sy.

१७. अमरणमग्निम् Sy.

१८. दानादिगुणयुक्तोऽग्निः Sy.

१९. देवेषु मध्ये Sy

२०. सम्भजते Sy

२१. यस्माच्च देवेषु मध्ये देवोऽग्निर्नोऽस्माक दुव. परिचरण वनते सम्भजते तस्माद्दुवस्यतेत्यन्वयः Sy

२२. वरणीयं समिदादिकम् Sy

२३. देवो देवहिते नः अस्माकम् P देवो देवेहि भतेनमस्माकम् D

२४. VM ignores वः । देवः । देवेषु । वनते। हि and दुवः ।

समि॑द्धम॒ग्निं स॒मिधा॑ गि॒रा गृ॑णे॒ शुचिं॑ पाव॒कं पु॒रो अ॑ध्व॒रे ध्रु॒वम् ।
विप्रं॒ होता॑रं पुरु॒वार॑मद्रु॒हं क॒विं सु॒म्नैरी॑महे जा॒तवे॑दसम् ॥ ७ ॥

[1]समिद्धम्[2]। समिद्धम्[3]। अग्निम्। समिद्धया[4]। स्तुत्या। स्तौमि। शुचिम्[5]। पावकम्[6]। पुरः[7]। यज्ञे[8]। निश्चलमाह्वनीयम्। विप्रम्[9]। होतारम्[10]। बहूनां वरणीयम्[11]। अद्रोग्धारम्[12]। कविम्[13]। सुखैः[14] स्तोत्रैरभिलपितम्। याचामहे[15]। जातप्रज्ञम्[16]।

त्वां दू॒तम॑ग्ने अ॒मृतं॑ यु॒गेयु॑गे हव्य॒वाहं॑ दधिरे पा॒युमीड्य॑म् ।
दे॒वास॑श्च॒ मर्ता॑सश्च॒ जागृ॑विं वि॒भुं वि॒श्पतिं॒ नम॑सा॒ नि षे॑दिरे ॥ ८ ॥

त्वां दूतम्। त्वाम्। दूतम्। अग्ने! अमृतम्[17]। अहन्यहनि[18]। हव्यवाहम्[19]। धारयन्ति[20]। पालकम्[21]। स्तुत्यम्। देवाः। च। मनुष्याः[22]। च। जागरणशीलम्[23]। विभुम्[24]। विश्पतिम्[25]। अन्नेन[26]। निषीदन्ति[27]।

वि॒भूष॑न्नग्न उ॒भयाँ॒ अनु॑ व्र॒ता दू॒तो दे॒वानां॒ रज॑सी॒ समी॑यसे ।
यत्ते॑ धी॒तिं सु॑म॒तिमा॑वृणी॒महेऽध॑ स्मा नस्त्रि॒वरू॑थः शि॒वो भ॑व ॥ ९ ॥

विभूषन्[28]। व्रतेषु[29]। देवमनुष्यान्[30]। विविध भावयितुमिच्छन्[31]। देवानाम्। दूतस्त्वम्[32]। द्यावा

---

१ यज्ञेऽहन्याग्निमारुते 'समिद्धम्' इति तृचो जातवेदस्यनिविद्धानार्थः। सूत्रितञ्च—'समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इति तृचश्च' (ĀSS 8 12) इति Sy
२ समिधं P
३ सम्यग्दीप्तं सम्यगिद्धम् Sy
४ समिन्धनहेतुभूतया, यद्वा समिधा समिद्भिर्वा-ग्भिः Sy   ५ स्वयं शुद्धम् Sy
६ सर्वेषां शोधकम् Sy
७. पुरस्करोमीति शेषः Sy
८ यज्ञ P   ९. मेधाविनम् Sy
१० देवानामाह्वातारम् Sy
११ बहुभिर्वरणीयम् Sy
१२ द्रो० P, D सर्वेषामनुकूलम् Sy
१३ क्रान्तदर्शिनम् Sy
१४ सुखकरैः। यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया। सुम्नानि धनानि Sy   १५ सम्भजामहे Sy
१६ जातानां वेदितारमग्निम् Sy
१७ ०ग्ने वीतम् P, D अमरणम् Sy
१८ कालेकाले। तत्तद्यागानुष्ठानसमये Sy
१९ हव्यानां हविषां वोढारम् Sy
२० विदधिरे। कृतवन्तः Sy
२१ पालयितारम् Sy
२२ अपि च त उभयविधाः Sy
२३ ०रशी० P, D
२४ व्याप्तम् Sy
२५ विशां प्रजानां पालयितारं तमग्निम् Sy
२६. अग्नेन P D नमस्कारेण हविर्लक्षणेनान्नेन वा Sy
२७ निषदन्ति P उपसेदिरे Sy
२८ ०र्ष P, D
२९ मृतेतेषु P मृतेषु D व्रतान्यनु कर्मसु यागेषु Sy
३० उभयविधान् देवान् मनुष्यांश्च Sy
३१ विशेषेण भूषयन्नलङ्कुर्वन् Sy
३२ दूतस्य P दूतः सन् Sy

पृथिव्यौ । सङ्गच्छसे[1] दिव[2] पृथिव्यामागच्छति[3] पृथिव्या दिवम् । यदा[4] । ते[5] । कर्म । सुस्तुतिं[6] च । आभिमुख्येन वृणीमहे[7] । अथ[8] । खलु[9] । अस्माकम् । त्र्यायतनस्त्वम्[10] । शिव[11] । भव[12] ।[13]

तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वञ्चमविद्वांसो विदुष्टरं सपेम ।
स यक्षद्विश्वा वयुनानि विद्वान्प्र हव्यमग्निरमृतेषु वोचत् ॥ १० ॥

तं[14] सुप्रतीकम् । तम्[15] । शोभनावयवम्[16] । सुदर्शनम्[17] । सुगमनम्[18] । अविद्वास[19] । अतिशयेन विद्वासम्[20] । स्तुत्या स्पृशेम[21] । स[22] । यजतु[23] । विश्वानि[24] । भूतानि[25] । विद्वान्[26] । प्रब्रवीतु[27] च । अग्नि । हव्यम्[28] । देवेषु[29] ।

तमग्ने पास्युत तं पिपर्षि यस्त आनट् कवये शूर धीतिम् ।
यज्ञस्य वा निशितिं वोदितिं वा तमित्पृणक्षि शवसोत राया ॥ ११ ॥

तमग्ने । तम्[30] । अग्ने । रक्षसि । अपि च । तम्[31] । पारयसि[32] । य[33] । तुभ्यम्[34] । प्रापयति[35] । हे शूर[36] ।

---

१. सञ्चरसि । देवानानेतुं द्युलोकं गच्छसि, हवींषि च नेतुमिमं लोकम् Sy
२. मवः P मिवः D.
३. ०थिव्या ग० P ४. यस्मात् Sy
५. तुभ्यं त्वदर्थम् Sy
६. शोभना स्तुतिम् Sy
७. वय सम्भजामहे Sy
८. अतः कारणात् Sy
९. स्मेत्येतत्पादपूरणम् Sy
१०. त्रिस्थानस्त्वम् Sy
११. सुखकरः Sy १२. भावः P, D
१३. VM ignores अग्ने ।
१४. प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि 'तं सुप्रतीकम्' इत्याद्या. षडृचः । सूत्रितञ्च—'त सुप्रतीकमिति षट्' (ĀSS 4 13) इति Sy
१५. अग्निम् Sy, BB
१६. शोभनाङ्गम् Sy शोभनोपक्रम वा BB
१७. शोभनद्रष्टारम् Sy सुष्ठु द्रष्टारमभिमतानाम् शोभनदृष्टि वा BB
१८. ०मन P, D सुष्ठ्वञ्चन्त गच्छन्तम् Sy शोभनगतिम् BB.
१९. वि० D वैदुष्यरहिता अल्पमतयो वयम् Sy
२०. विद्वास ति० P विद्वत्तर सर्वज्ञम् Sy विद्वत्तमम् BB.
२१. परिचरेम Sy भजेम वा । षप समवाये BB
२२. ०स्पृश सम P तादृशोऽग्निः Sy स चाग्निः BB २३. देवान् यजतु Sy सर्वार्थसाधनो वा यज्ञः BB. २४. सर्वाणि Sy
२५. भूताभूतानि D वयुनानि । ज्ञाननामैतत् । इह तु ज्ञातव्ये वर्तते । ज्ञातव्यान्यर्थजातानि Sy ज्ञानानि BB वयुनमिति प्रज्ञानाम Ngh 3 9 २६. जानन्नग्निः Sy
२७ युष्मदर्थं हविः कल्पित तदर्थं यूयमागच्छतेत्येव कथयतु Sy देवसदसि ख्यापयतु वा BB
२८. अस्मदीय हविः Sy मदीयं च हव्यम् BB
२९. देवे P, D मरणरहितेषु Sy
This stanza=TS 2 5 12 5
३०. पुरुषम् Sy
३१. भूत. P अपि भू च त. D
३२. कामैः पूरयसि Sy ३३. पुरुषः Sy
३४. ०भ्या D तुभ्यं त्वदर्थम् Sy
३५. प्राप्नोति । यद्वा 'क्रियाग्रहण कर्तव्यम्', इति कर्मण. सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । कविं त्वां धीतिमानट् प्रापयति, तं पासीत्यन्वय. Sy
३६. हे शौर्यवन्नग्ने ! Sy

कर्म । यज्ञस्य । वा । सस्तुत हवि । स्तुतिम् । वा । तम् । एव । पूरय । बलन । अपि च । धनेन ।

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः सहसावन्नवद्यात् ।
स त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः स रयिः स्पृहयाय्यः सहस्री ॥ १२ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने । घ्नतोऽस्मान् । निपाहि । त्वम् । एव । अस्मान् । बलवन् । गर्ह्यात् । समभ्येतु । त्वाम् । ध्वंसनक्रियायुक्तम् । अन्नम् । धनं च । स्पृहणीयम् । सहस्रसङ्ख्याकम् मदीये गृहे वर्तमानं त्वामन्नमभ्येतु धन चति ।

अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।
देवानामुत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्र यजतामृतावा ॥ १३ ॥

अग्निर्होता । अग्नि । होता । गृहपति । स । राजा । विश्वानि । जातानि भूतानि । जातप्रज्ञ । देवानाम् । अपि च । य । मर्त्यानां च । यष्टतर । स । प्रकर्षेण याग करोतु । सत्यवान् ।

---

१ स्तुति वा Sy
२ यज्ञस्य यागस्य वा तत्साधनभूतस्य हविषो वा Sy
३ आनद् प्रापयति Sy
४ सिधिति संस्कार । तम् Sy
५ उद्गमनम् Sy
६ आनद् प्रापयति Sy
७ पूरयसि Sy
८ धनेन पूरयसि Sy
९ VM ignores कवये and वा ॥ कवये कान्तदर्शनाय Sy
१० हिंसकाज्जनो Sy
११ नितरामस्मान् रक्ष Sy
१२ हे बलवन् ! अग्ने ! Sy
१३ गर्ह्यां P, D पापात् निपाहि Sy
१४ सम्यगभिगच्छतु Sy
१५ ध्वंसनवत् ध्वस्तदोषम् Sy
१६ हविर्लक्षणमस्माभिर्दत्तमन्नम् Sy
१७ त्वया दत्तं धनम् Sy
१८ स्पृहणीय सम्यगभिगच्छतु Sy
१९ ०क P सहस्रसङ्ख्यायुक्त Sy
२० ०न P D
२१ VM explains सम् once.
२२ व्यूळ्हे दशरात्रे पञ्चमेऽह्न्याग्निमारुते 'अग्निर्होता' इति तृचो आसयेवसनिविद्धानीय । सूत्रितञ्च 'अग्निर्होता गृहपति स राजेति तिस्र' (ĀSS 8 8) इति । पत्नीसंयाजेषु गृहपतिराज्यानुवाक्या । सूत्रितञ्च 'अग्निर्होता गृहपति स राजा हव्यवाळग्निरजर पिता न इति पत्नीसयाजा' (ĀSS 1 10) इति । प्रायश्चित्तशस्त्रस्यैव प्रतिपत् । सूत्रितञ्च—'अग्निर्होता गृहपति स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पच्छः' (ĀSS 6 5) Sy
२३ Omitted by P
२४ देवानामाह्वाता Sy
२५ धनप० P गृहाणां पतिरधिपतिर्भवति Sy
२६ अग्नि Sy
२७ राजमान Sy
२८ सर्वाणि Sy
२९ जन्मानि जन्मवन्ति भूतजातानि Sy
३० जातप्रज्ञ सन् Sy
३१ इन्द्रादीनाम् Sy
३२ मनुष्याणां च मध्ये Sy
३३ अतिशयेन यष्टा भवति Sy
३४ प्रकर्षेण देवान् यजतु Sy
३५ ऋतं सत्यं यज्ञो वा । तद्वान् Sy
३६ VM ignores वेद ॥ वेद वेत्ति जानाति Sy

अ॒ग्ने॒ यद॒द्य वि॒शो अ॑ध्वरस्य होतः॒ पाव॑कशोचे॒ वेष्ट्वं हि यज्वा॑ ।
ऋ॒ता य॑जासि महि॒ना वि यद्भूर्ह॒व्या व॑ह यविष्ठ॒ या ते॑ अ॒द्य ॥ १४ ॥

अग्ने[1][2]। अग्ने[3]। यत्[4]। अद्य[5]। मनुष्यस्य[6]। यज्ञस्य। होत[7]! हे शोधकदीप्ते! जानासि कर्तव्यम्[8]। ततस्त्वम्[9][10]। एव। यज्वा नाज्ञो[11] मनुष्य[12]। काले[13]। यज[14]। महत्वेन[15]। यत् त्वम्[16]। विविध भवसि[17]। ततो[18] हव्यानि[19]। वह[20]। यानि। ते[21]। अद्यास्य[22] हूयन्ते[23]।

अ॒भि प्रयां॑सि॒ सुधि॑तानि॒ हि ख्यो नि त्वा॑ दधीत॒ रोद॑सी॒ यज॑ध्यै ।
अवा॑ नो मघवन्वाज॑साताव॒ग्ने विश्वा॑नि दुरि॒ता त॑रेम॒ ता त॑रेम॒ तवाव॑सा तरेम ॥१५॥

अभि प्रयांसि[24]। अभिपश्य[25]। हि[26]। अन्नानि[27]। सुनिहितानि[28]। त्वाम्[29]। द्यावापृथिव्यो[30]। निदधे[31] प्रजापति। यज्ञार्थम्[32]। अवेति स्पष्ट[33]।

---

१. 'अग्ने यदद्य' इति दर्शपूर्णमासयोः स्विष्टकृतो याज्या। सूत्रितञ्च 'अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरित्यनवानं यजति' (ĀSS 1.6) इति Sy
२. Omitted by P.
३. एवम्भूत! हे अग्ने! Sy
४. अयम् P कर्तव्यं तत् Sy
५. अस्मिन् काले Sy
६. मनुष्यस्य यजमानस्य Sy
७. हे निष्पादक! Sy
८. कामयस्व Sy.
९. P reads कर्तः for कर्तव्यं ततः।
१०. यस्मात्त्वम् Sy
११. देवानां यष्टा भवसि तस्मात्त्वम् Sy
१२. ०ष्य P
१३. यज्ञे Sy.
१४. देवान्यज Sy
१५. महत्वे P ०त्वेन is suggested for ०त्वेन॥ महिम्ना स्वमाहात्म्येन Sy
१६. य P, D यस्मात् Sy
१७ विभवसि व्याप्तो भवसि Sy
१८. अतः कारणात् Sy
१९. हवींषि Sy
२०. विह P स्वकीया स्विष्टकृदाख्यां तनुं प्रापय Sy
२१. तुभ्यं त्वदर्थम् Sy
२२. अद्यस्ये P इदानीं जुहुमस्तानि Sy
२३. VM ignores यविष्ठ ॥ हे यविष्ठ! युवतमाग्ने! Sy.
२४. हे अग्ने! Sy.
२५. अभिपश्यसि Sy
२६. हि पूरकः Sy.
२७. अन्नानि हविर्लक्षणानि Sy
२८. वेद्यामासादितानि Sy
२९. तादृशं त्वाम् Sy.
३०. द्यावापृथिव्यावेतदुपलक्षितान् सर्वान् देवान् Sy
३१. अयं यजमानो निहितवान् Sy
३२. यष्टुम् Sy
३३. By अवेति स्पष्ट॰ VM refers to the words अवा नः। मघवन्। वाजसातौ। अग्ने। विश्वानि। दुरिता। तरेम। ता। तरेम। तव। अवसा and तरेम॥ Sy explains these words in the following manner—हे मघवन्नग्ने! नोऽस्मान्वाजसातौ सङ्ग्रामेऽन्नस्य सम्भजने वा निमित्तभूते! अव रक्ष। वयं च विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि दुःखानि तरेम। अतिक्रामेम। अन्यद्गतम्।

अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरूर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिम् ।
कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु ॥ १६ ॥

अग्ने[1] । अग्ने[2] ! विश्वे[3] । देवैः[4] । हे शोभनज्वालानीक[5] ! ऊर्णास्तुकावन्तम्[6] । मुख्य[7] । सीद[8] । स्थानमुत्तरवेदिम्[9] [कै सम्मस्तारो वौतु दयादि ?[10]][11] कुलायिनम्[12] । घृतवन्तम्[13] । प्रेरयित्रे[14] । यजमानाय[15] । यज्ञम्[16] । नय[17] । कल्याणम्[18] ।

इममु त्यमथर्ववदग्निं मन्थन्ति वेधसः ।
यमङ्कूयन्तमानयन्नमूरं श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

इमम् त्यम् । तम्[19] । इमम्[20] । यथाऽथर्वा[21] । निर्मन्थति[22] । ऋत्विजः[23] । यम्[24] । अङ्केनानामञ्चनमिन्धन्तम्[25] । आनयन्[26] । अमूढम्[27] । श्यावर्णाभ्य ओषधीभ्यः, देवरात्रिभ्यो वा[28] ।

---

१ अग्निप्रणयने 'अग्ने विश्वेभि' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितञ्च 'अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्यर्धर्च आरमेत्' (ASS 2 17) इति Sy
२ Omitted by P, D
३ सर्वैः Sy, BB ४ देवैः सह Sy
५ हे सुज्वालाग्ने ! Sy सुसेनामुखो विश्वेदेवैः सह BB
६ ०स्तुकावन्त P ऊर्णास्तुकया तद्वन्तम् BB
७ सर्वेषु देवेषु मुख्यस्त्वम् Sy मुख्यस्त्वम् BB
८ उपविश Sy आस्स्व BB
९ ०दि P, D उत्तरवेदिलक्षणं स्थानम् Sy योनिस्थानम् BB १० ०दि D
११ The passage within the brackets is doubtful
१२ कुलायो नीडम् । तत्सदृशं गुग्गुल्वादिसम्भारेणोपेतम् । तथा च श्रूयते 'कुलायमिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते तत्पैतुदारवाः परिधयो गुग्गुलूर्णास्तुकाः सुगन्धितेजनानि' (AB 1 28) इति Sy सम्भारैस्तद्वन्तम् BB
१३ आघारणाज्येनयुक्तम् Sy आघारणभूतेन तद्वन्तम् BB
१४ एवमुत्तरवेद्यां निषण्णस्त्वं हविषां प्रेरयित्रे Sy तत्रासीनस्त्वं सवित्रे आदित्याय BB
१५ षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । ईदृशस्य यजमानस्य Sy
१६ इष्टं हविः BB
१७ देवान् प्रापय Sy प्रापय । सवमिष्टं कुर्विति यावत् । यथोक्तम् 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' BB
१८ आर्जवेन Sy साधु यथा यजमानार्थं साधये यागफलम् । यद्वा यजमानस्य फलावाप्तये यज्ञं साधु सवितारं नय BB
१९ पूर्वोक्तगुणमग्निम् Sy
२० दृश्यमानम् Sy
२१ अथर्वाख्य ऋषिः पुरामथ्नात् तथा मन्थन्ति Sy
२२ निरम० P, D मथ्नन्ति । अरण्योः सकाशाज्जनयन्ति Sy
२३ कर्मणां विधातारः Sy
२४ अग्निम् Sy
२५ अङ्कून० P कुत्सितमञ्चनं गमनमङ्कु । तथात्मन इच्छन्तं देवेभ्यो निर्गत्येतस्ततः पलायमानम् Sy
२६ आनयाम् P अनायन् D आगमयन् । तं मन्थन्तीत्यन्वयः Sy
२७ ०ढ D
२८ श्यावीति रात्रिनाम (Ngh 1 7) तत्र भवास्तमसः संहतयः श्याव्याः । ताभ्यः सकाशात् Sy
२९ VM ignores उ ।

जनिष्वा देववीतये सर्वताता स्वस्तये ।
आ देवान्वक्ष्यमृताँ ऋतावृधो यज्ञं देवेषु पिस्पृशः ॥ १८ ॥

जनिष्व[1] । जायस्व[2] । देवाना भक्षणार्थम्[3] । यज्ञे[4] । अविनाश[5] च । आवह । देवान् । अमृतान्[6] । यज्ञस्य वर्धयितॄन् । अथ[7] तेषु[8] । यज्ञम्[9] । स्पर्शय[10] ।

वयमु त्वा गृहपते जनानामग्ने अकर्म समिधा बृहन्तम् ।
अस्थूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नस्तेजसा सं शिशाधि ॥ १९ ॥

वयमु त्वा । वयम् । त्वा[11] । जनानाम्[12] । गृहपते[13] । अग्ने । समिन्धनेन[14] । महान्तम् । कुर्म[15] । अस्थूरीणि[16] । अस्माकम्[17] । गार्हपत्यानि[18] । भवन्तु । तीक्ष्णेन । अस्मान्[19] । तेजसा[20] । तीक्ष्णीकुरु[21], अश्वेनैकेन[22] युक्तो[23] रथ स्थूरिरुच्यते बहुभिर्युक्तोऽस्थूरि[24] बहुभि प्रजापशुभिर्युक्तानि[25] गृहैश्वर्याण्यस्थूरीण्युच्यन्ते[26] ।[27]

---

१. हे अग्ने ! Sy

२. प्रादुर्भव Sy.

३. देवकामाय यजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । ईदृशस्य यजमानस्य Sy.

४. सर्वैस्तायमाने यज्ञे मथ्यमानस्त्वम् Sy

५. अविनाशार्थम् Sy.

६. देवानां भृता P, D जनित्वा चामृतान् मरणरहितान् Sy

७. तदनन्तरम् Sy

८. देवेषु Sy

९. अस्मदीय यज्ञम् Sy

१०. स्पर्शय प्रापयेत्यर्थः Sy

११. त्वाम् Sy

१२. प्राणिना मध्ये Sy

१३. हे यज्ञाना पालक ! Sy

१४. समिद्धमिन्धनेन P, D.

१५. कृतवन्तः स्मः Sy

१६. एकाश्वयुक्त. शकटः स्थूरिरित्युच्यते तद्विपरीतो बहुभिरश्वैरुपेत शकटोऽस्थूरि । तेन च सम्पूर्णता लक्ष्यते । अस्थूरीणि पुत्रपशुधनादिभि सम्पूर्णानि भवन्तु Sy

१७. अत कारणात् नोऽस्माकम् Sy

१८. गृहपतित्वानि Sy.

१९. अपि च नोऽस्मान् Sy

२०. Omitted by P

२१. सम्यङ् निश्य सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । सयोजयेत्यर्थः Sy.

२२. अश्वेने० P
अश्वनै० D.

२३. यज्ञो P.

२४. ०क्त स्थूरी P ०रि D

२५. ०शुर्यु० P

२६ ०र्यण्य० D

२७ VM ignores उ ॥ उ एव Sy

VI 16

त्वम॑ग्ने य॒ज्ञानां॒ होता॒ विश्वे॑षां हि॒तः । दे॒वेभि॒र्मानु॑षे॒ जने॑ ॥ १ ॥

[1]त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! सर्वेषाम्[2] । यज्ञानाम् । होता[3] । देवैः । मानुष[4] । जने[5] । निहित[6] ।

स नो॑ म॒न्द्राभि॑रध्व॒रे जि॒ह्वाभि॑र्यजा म॒हः । आ दे॒वान्व॑क्षि॒ यक्षि॑ च ॥ २ ॥

स नो मन्द्राभिः [7]। स[8] । अस्माकम् । मदयित्रीभिः[9] । ज्वालाभिः । यज्ञ । यज[10] । महत । देवान्[11] तदेवाह—आवह देवान् यक्ष[12] । चकि[13] ।

वेत्था॒ हि वे॑धो॒ अध्व॑नः प॒थश्च॑ दे॒वाञ्ज॑सा । अग्ने॑ य॒ज्ञेषु॑ सुक्रतो ॥ ३ ॥

[14]वेत्था हि । जानासि । मेधाविन् ![15] अध्वनः[16] । पथः[17] । च, अल्पोऽन्योर्भेद[18] । देव[19] । अञ्जसा[20] । अग्ने ! यज्ञेषु[21] स्थितान् । सुप्रज्ञ[22] !

---

१ द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र 'त्वमग्ने यज्ञानाम्' इत्यष्टाचत्वारिंशदृचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । आद्या षष्ठी च वर्धमाना गायत्री षट्कसप्तकाष्टका सा वर्धमानेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । सप्तविंश्यनुष्टुप् । 'आ ते अग्ने, अग्नि देवास' इत्येते ऋचावनुष्टुभौ । तयोः पूर्वा 'वीती यो देवम्' इति त्रिष्टुप् । शिष्टा द्वाचत्वारिंशदृचो गायत्र्यः । तथा चानुक्रम्यते—'त्वमग्नेऽष्टाचत्वारिंशत् गायत्रं वर्धमानाद्या षष्ठी च सप्तविंश्यनुष्टुप् त्रिष्टुप्पूर्वे चान्त्ये' (KSA 29 16 p 22) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसीदं सूक्तमुच्यते । तत्रान्त्यास्तिस्र ऋच उद्धर्तव्याः । सूत्र्यते हि—'त्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्धरेत्' (ASS 4.13) इति विश्वजित्याग्निमारुते बृहत्साम यद्यग्निष्टोमसाम स्यात्तदानीमाद्याः षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूत्रितं हि—'त्वमग्ने यज्ञानामिति स्तोत्रियानुरूपौ' (ASS 8 7) इति Sy
२ सप्तसंस्थारूपेण भिन्नानाम् Sy
३ होमनिष्पादकोऽसि । यद्वा यज्ञानां सम्बन्धी देवानामाह्वाता भवसि Sy
४ म० P कुत इति ? अत आह—यस्मात् त्वं मनोः सम्बन्धिनि मनुष्ये Sy
५ यजमाने Sy ६ ०त P
होतृत्वेन निहितोऽसि तस्मादित्यर्थः Sy
७ हे अग्ने ! Sy ८ त्वम् Sy
९ ०भि P, D मदकरीभिः स्तुत्याभिर्वा Sy
१० हविर्भिस्तर्पय कथं तत् ? इत्युच्यते Sy
११ देवानां P, D अष्टव्यानिन्द्रादीन् Sy
१२ ततो यज च हवींषि तेभ्यो देहीत्यर्थः Sy
१३ यजसेति य चेति P
१४ पाथिकृत्यामग्ने पथिकृतोऽनुवाक्या 'वेत्था' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'वेत्था हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पन्थामगन्म (ASS 3 10) इति Sy १५ हे विधातः ! Sy
१६ महामार्गान् Sy
१७. क्षुद्रमार्गांश्च Sy
१८ ०ल्पेन० P The passage 'अल्पोऽन्ययोर्भेद' refers to अध्वनः and पथः ।
१९ देवान् P, D दानादिगुणयुक्ताग्ने ! त्वम् Sy
२० आर्जवेन Sy
२१ यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादियागेषु Sy
२२ VM ignores हि ॥ हि यस्मादेवं तस्मात्कारणाद्यज्ञमार्गाद् भ्रष्टं यजमानं पुनस्तं मार्गं प्रापयेत्यर्थः Sy ।

त्वामी॑ळे॒ अध॑ द्वि॒ता भ॑र॒तो वा॒जिभि॑ः शु॒नम् । ई॒जे य॒ज्ञेषु॑ य॒ज्ञिय॑म् ॥ ४ ॥

त्वामीळे[१] । त्वाम् । अस्तौत्[२] । द्विधावस्थित[३] गार्हपत्याहवनीयरूपेण । दुष्यन्तपुत्र[४] । ऋत्विग्भि[५] ।
सुखावहम्[६] । ईळे[७] । जपयज्ञेषु[८] । यज्ञार्हम्[९][१०] ।

त्वमि॒मा वार्या॑ पु॒रु दिवो॑दासाय सु॒न्व॒ते । भ॒रद्वा॑जाय दा॒शुषे॑ ॥ ५ ॥

त्वमिमा[११] । त्वम् । इमानि[१२] । धनानि[१३] । पुरूणि[१४] । दिवोदासाय[१५] । यजमानाय । भरद्वाजाय[१६] । प्रयच्छते[१७]
देहि[१८] दिवोदासकुलजो भरद्वाजोऽपि वोभाभ्या प्रायच्छ[१९] इति ।

त्वं दू॒तो अम॑र्त्य॒ आ व॑हा॒ दैव्यं॒ जन॑म् । शृ॒ण्वन्विप्र॑स्य सुष्टु॒तिम् ॥ ६ ॥

त्वं दूतः[२०] । त्वम् । देवदूत[२१] । अमर्त्य[२२] । आवह[२३] । दिवि भवम्[२४] । जनन्[२५] । शृण्वन्[२६] । भरद्वाजस्य ।
स्तुतिम्[२७] ।

त्वाम॑ग्ने स्वा॒ध्यो॒३॒॑ मर्ता॑सो दे॒ववी॑तये । य॒ज्ञेषु॑ दे॒वमी॑ळते ॥ ७ ॥

त्वामग्ने[२८] । त्वाम् । अग्ने । सुकर्माण[२९] । मनुष्या । देवाना भक्षणाय[३०] । यज्ञेषु । देवम्[३१] । स्तुवन्ति[३२] ।

---

१. हे अग्ने ! Sy
२. ०स्तौ P, D. स्तुतवान् Sy.
३. ०स्थितव P. द्विविधमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहार-रूपेण द्विधा भिन्नम् Sy.
४. दस्पन्तयु० P दौष्यन्तिरेतत्संज्ञो राजा Sy
५. ०क्भिः P वाजो हविर्लक्षणमन्नम् । तद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः सह Sy
६. सुखमुद्दिश्य Sy
७. इष्टवान् । तस्मै त्वमुभयविधं सुख प्रादा इत्यर्थः Sy
८ जचयज्ञयु P. यज्ञेषु—तृतीयार्थे सप्तमी । यज्ञैः Sy
९. स्तुत्वा च यज्ञार्हं त्वाम् ।
१०. VM ignores अधः ।
११. हे अग्ने ! Sy
१२ इमानि दृश्यमानानि Sy
१३ वार्याणि वरणीयानि सम्भजनीयानि धनानि Sy
१४. पुरूणि बहूनि Sy.
१५. दिवोदासाय सुन्वते । लुप्तोपममेतत् । यथा सोमाभिषवं कुर्वते दिवोदासाख्याय राज्ञे प्रादास्तथा Sy
१६. भरद्वाजाय ऋषये Sy.
१७. हवींषि दत्तवते Sy
१८. देहीति शेषः Sy
१९. प्रयच्छ is suggested for प्रायच्छ ।
२०. Omitted by P
२१. दूतो भूत्वा Sy
२२. अमरणधर्मः Sy
२३. अस्मद्यज्ञ आनय Sy
२४. देवसम्बन्धिनम् Sy
२५. जनम् is suggested for जनन् ।
२६. मेधाविनो भरद्वाजस्य Sy
२७. VM. ignores सु of सुष्टुतिम् ॥ शोभनां स्तुतिम् Sy
२८. Omitted by D
२९. शोभनाध्यानाः Sy.
३०. देवाना तर्पणार्थम् Sy.
३१. द्योतमानम् Sy.
३२. स्तुवन्ति याचन्ते वा Sy.

तव॒ प्र य॑क्षि सं॒दृश॑मु॒त क्रतुं॑ सु॒दान॑वः । विश्वे॑ जुषन्त का॒मिनः॑ ॥ ८ ॥

तव प्रयक्षि[1] । तव । प्रकर्षेण यजामि[2] । सन्दर्शनम्[3] । अपि च[4] । प्रज्ञाम् । शोभनदाना[5], दानुर्दानम् । मत्तो[7] व्यतिरिक्तादय । कामिनस्त्वनुभयम्[8] । सेवन्ते[9] ।

त्वं होता॒ मनु॑र्हितो॒ वह्नि॑रा॒सा वि॒दुष्ट॑रः । अग्ने॒ यक्षि॑ दि॒वो विशः॑ ॥ ९ ॥

त्वं होता । त्वम् । होता[10] । मनुनाहित । वोढा हविषाम् । आस्यन[11] । अतिशयन विद्वान् । अग्ने[12] ! यक्षि[13] । द्युलोकस्य[14] । निवेशयितुन्[15] देवान् ।

अग्न॒ आ या॑हि वी॒तये॑ गृणा॒नो ह॒व्यदा॑तये । नि होता॑ सत्सि ब॒र्हिषि॑ ॥ १० ॥

अग्ने[16] । अग्ने[17] ! आगच्छामुष्मिन्[18] लोके स्थित ! "लोकाना विधृत्यमग्निरमुष्मिन्[19] लोक आसीदादित्यो ऽस्मिन्" इत्याद्यध्वर्युब्राह्मणम् । "गृणानो[20] हव्यदातय[21] इति यजमानो यजमानायत्यतदाह[22]" इति विज्ञायते ।

---

१ हे अग्ने ! Sy

२ प्रयजे प्रकर्षेण पूजयामि Sy

३ ०र्शाम् D सम्यग्दर्शनीयं यद्वा सम्यग्द्रष्टारं सर्वस्य भासकं तेज Sy

४ Omitted by P

५ ०ना P
कर्म प्रज्ञानं वा पूजयामि Sy

६ सुदानो शोभनदानस्य तव Sy

७ अमर्तो P मर्त्तो D न केवलमहमेव किन्त्वन्ये सर्वेऽपि यजमाना Sy

८ कमि० P, D त्वदनुग्रहात्तैस्तै कामस्येता सन्त Sy

९ त्वदीयं सन्दृशं क्रतुं च सेवन्ते Sy

१० होतृस्त्वेन मनुनाहितोऽसि Sy

११ आस्यभूतया ज्वालया Sy

१२ आग्ने P

१३ यज Sy

१४ अत कारणात्त्वं दिव द्युलोकसम्बन्धिनी Sy

१५ दैवी प्रजा Sy

१६ दर्शपूर्णमासयो सामिधेनीषु 'अग्न आ याहि' इत्याद्यास्तिस्र । सूत्रितञ्च 'अग्न आ याहि वीतये गृणान ईळेन्यो नमस्यस्तिर' (ASS 1 2) इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मिथ सस र्गेऽग्नये वीतयेऽष्टाकपाल पुरोडाश । तस्य 'अग्न आ याहि' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितञ्च— 'अग्न आ याहि वीतये यो अग्नि देववीतये' (ASS 3 13) इति Sy

१७ अयं लेकताऽग्निर्वृष्टिहेतु BB

१८ ०आगामु० P

१९ ०ग्निमु० P

२० स्तूयमानस्त्वम् Sy

२१ ०व्यादा० P हव्यानि हवींषि देवेभ्यो दातुम् Sy

२२ ०मानयेम्येतदाह P ०मान येन्य तदाह D

निषीद[1]। बर्हिषि[2]। होता सन्। "अग्न आयाहि वीतय[3] इत्याहानयोर्लोकयोर्वीत्यै" इति च विज्ञायते।

तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि। बृहच्छोचा यविष्ठ्य ॥ ११ ॥

तं त्वा समिद्भिः[4]। तम्[5]। त्वा[6]। समिद्भिः[7]। अङ्गिरसामेक[8]। घृतेन[9] च। वर्धयाम[10]। अत्यन्तम्[11]। दीप्यस्व। युवतम[12]।

---

१. निषीद उपविश Sy.

२. आस्तीर्णे दर्भे Sy

३. हविषा भक्षणार्थम् Sy. हविरूपभोगाय U वीतिः प्रजननशक्तिः अनयोर्लोकयो. प्रजानां प्रजननार्थमायाहीति वचनात् BB सोऽन्वाह। प्र वो वाजा अभिद्यव इति तन्नु प्रेति भवत्यग्नऽआयाहि वीतयऽइति तद्वेति भवति SB 1 4 1 7 p 34.
तदुहैक आहु.। उभयं वाऽएतत्प्रेति सम्पद्यतऽइति तदु तदातिविज्ञान्यमिव प्र वो वाजा अभिद्यव इति तन्नु प्रेत्यग्नऽआयाहि वीतयऽइति तद्वेति SB 1 4 1 7 p 34
अग्नऽआयाहि वीतयऽइति। तद्वेति भवति वीतयऽइति समन्तिकमिव ह वाऽइमेऽग्रे लोका आसुरित्युन्मृश्या हैव द्यौरास SB 1 4 1 22 p 35.
अथापादत्ते। अग्नऽआयाहि वीतयऽइत्युवितवऽइत्येतत्तदेनं ब्रह्मणा यजुषैतस्माच्छौद्राद्वर्णादपादत्ते SB 6 4 4 9 p 534
This stanza=YV 11 46 =TS 2 5 7 3

४. ०द्भि D

५. पूर्वोक्तगुणम् Sy त य उक्तगुणस्तथाविधम् Mah यस्त्वमुक्तगुणस्तम् U तस्य तदनुवचन स एव तासामेको वर्णः। तमेवार्थं समर्थयते, तं त्वेति BB

६. त्वाम् Sy, Mah, U

७. समिन्धनहेतुभिर्दारुभिः Sy यज्ञसम्बन्धिकाष्ठैः Mah

८. ०साकं P हे अङ्गनादिगुणयुक्त! अङ्गाररूप! वाङ्गिरसः पुत्र! वाग्ने! Sy अङ्गतिर्गत्यर्थ.। अङ्गिर्गतिरस्यास्तीत्यङ्गिराः। रसप्रत्ययो मत्वर्थीयः। तत्तद्यागेषु गमनवन्नग्ने! 'अङ्गिरा उ ह्यग्निः' (SB 1 4 1 25) इति श्रुतेः कदाचिदपि स्थविरत्वरहित इत्यर्थः। अतिशयेन युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्ठ्यः। Mah अगतिर्गत्यर्थः। रो मत्वर्थीयः। गमनवन्! U.

९. आज्येन च Sy संस्कृताज्येन Mah घृतेनाभिधेयेन तद्वत्पद घृतवद् घृतशब्द एव। यद्वा घृतशब्दवत्पदम् ज्योतिष्मत्त्वमासा घृतसम्बन्धेन क्रियते तेजो घृतमिति BB

१०. पर्ययाम. P वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः Mah

११. महदत्यन्तम् Sy तथाविधाग्ने! महत् प्रवृद्धं यथा तथा Mah

१२. ०मः P, D अतो हे युवतमाग्ने! Sy त त्वा समिद्भिरङ्गिर इति। समिद्भिर्ह्येतमङ्गिरस ऐन्धताङ्गिर इत्यङ्गिरा उ ह्यग्निर्घृतेन वर्धयामसीति तत्सामिधेन पदवृ समेवैन तेनेन्धे वीर्यमेवास्मिन्दधाति SB 1 4 1 25 p 35
This stanza=YV 3 3 =TS 2 5 8 1

स नः पृथु श्रवाय्यमच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

स न पृथु । अदो गमय । अस्मानिति ।

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ १३ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्न । पुष्करपर्णात् । अधि । अथर्वा ऋषि । निरमन्थत । मूर्ध्न । सर्वस्य । वोढु "पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविन्दत्" इति ब्राह्मणम् ।

---

१ गमय P, D अभिगमय Sy

२ VM does not explain the stanza fully Sy explains this stanza in the following manner —
हे देव । द्योतमानाग्ने । स पूर्वोक्तगुणस्त्वम् । पृथु विस्तीर्णम् । श्रवाय्यं श्रवणीयं प्रशस्यं बृहन्महत् सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं नोऽस्मान् अच्छ विवाससि । अभिगमय । अत्र याजसने यकम्—'अच्छा देव विवाससीति तन्नो गमये त्येवतदाह' इति ।

३ अग्निमन्थने 'त्वामग्ने पुष्करादधि' इत्याद्या स्तिस्र ऋचोऽनूच्या । सूत्रितञ्च—'त्वामग्ने पुष्करादधीति तिसृणामर्धर्चं शिष्टवारमेत्' (ĀSS 2 16) इति Sy

४ ०रपर्णात् D उदकात् Mah, U

५ पुष्करादधि पुष्करपर्णे Sy सकाशात् Mah, U उपरि BB

६ अथ्यर्थर्व P एतत्संज्ञक ऋषि Sy अथर्वा प्राण 'आपो व पुष्करं प्राणोऽथर्वा' (SB 6 4 2 2) इति श्रुते Mah अतनवान् प्राण U

७. अरण्यो सकाशादजनयत् Sy निर्मथेन मथित वान् Mah निर्जनितवान् U पुष्करपर्णस्य मन्थनेन ततो निष्कृष्यानभत । यथोक्तम्— 'पुष्करपर्णे ह्येनमुपाश्रितमविन्दत्' (TS 5 1 4.4) इति BB

८ मूर्धवद्धारकात् Sy मूर्ध्नोऽर्थावरणे शिरसो निरमन्थतेति व्यत्यय Mah. शिरस्तोऽरण्यो र्जनयति U मूर्धस्थानीयात् प्रधानभूतात् पुष्क रपर्णात् BB

९ सर्वस्य जगत Sy सर्वस्य जगत सम्बन्धिन । यद्वा विश्वस्येति षष्ठ्येकवचनं प्रथमा बहुवचनार्थे । विश्वे सर्वे वाघत इत्यर्थ Mah सर्वस्य कर्मणोऽङ्गभूतम् U

१० वाहकात् । 'पुष्करपर्णे हि प्रजापतिर्भूमिमप्रथ- यत् तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत्' (TB 1 1 3 6) इति श्रुते । भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य सर्वजगद्धारकत्वम् । अत्र पुष्कर- शब्देन पुष्करपर्णमभिधीयत इति । एतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमाम्नातम् । 'त्वामग्ने पुष्क रादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविन्दत् (TS 5 1.4 4.) इति Sy वाघत इति ऋत्विङ्नामसु (Ngh. 3 18) पठितम् । वाघत ऋत्विज Mah, U ऋत्विक समुदायस्य (वाहकात्) उदकात् प्राणो निरम न्थदित्येके BB

११ ०वर्णे D

१२ ह्यनमुपा० P ह्यन D

१३ त० P TS 5 1.4.4 यद्वा—ऋचोऽय मथ । हे अग्ने । अथर्वाख्य ऋषि पुष्करादधि पद्मपत्रस्योपरि त्वां निरमन्थत । कीदृशात्पुष्क रात् । मूर्ध्न उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघत सर्वस्य जगतो वाहकात् पुष्करपर्णमग्निमन्थन यत्राभिष्यावनद्वारेण सर्वं जगन्निर्वहति Mah प्रथमं परिगृह्णाति । अथैषा च दक्षिणतो हस्तेन च हस्तेनवोत्तरतस्त्वामग्ने पुष्करादध्य थर्वा निरमन्थतेत्यापो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा प्राणो वाऽएतमग्रेऽद्भ्यो निरमन्थन्मूर्ध्नो वि श्वस्य वाघत इत्यस्य सर्वस्य मूर्ध्न इत्येतत् SB 6 4.2 2 p 531
This stanza=YV 15 22 =TS 3 5 11 3

उत्तरा निगदसिद्धा

तमु त्वा दध्यङ्ङृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं पुरंदरम् ॥ १४ ॥

[तमु त्वा ।[१]]

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनंजयं रणेरणे ॥ १५ ॥

तमु त्वा । तम् । एव । त्वाम् । पथ्याया पुत्र[२] दध्यङ् । वृषा[३] । समीधे[४] । दस्यूनामतिशयेन हन्तारम्[५] । धनस्य जेतारम्[६] । युद्धे युद्धे[७] 'पूर्वमेवोदितमुत्तरेणाभिश्रृणोति' इति ब्राह्मणम् ।

---

१. The *pratīka* is supplied by the Editor

हे अग्ने ! य उक्तगुणस्तमु तमेव त्वामथर्वणः पुत्रो दध्यङ् एतत्संज्ञ ऋषिरीधे । दीपितवान् । कीदृशम् ? वृत्रहणमावरकाणां शत्रूणां हन्तारं पुरन्दरम् असुरपुराणां दारयितारम् Sy हे अग्ने ! अथर्वण ऋषेः पुत्रो दध्यङ्नामक ऋषिस्तमु त्वा, उ एवार्थे । तमेव त्वामीधे प्रज्वालितवान् । कीदृशं त्वाम् ? वृत्रहणं वृत्रस्य पाप्मनो हन्तारम् । पुरन्दरं रुद्ररूपेणासुरसम्बन्धिन्नं त्रयाणां पुराणां विदारयितारम् Mah अत्राप्युकार एतस्मिन्नर्थ उत्तरेणेत्युकार', तमेव त्वां दध्यङ्नामा ऋषिर्मन्त्राणां द्रष्टा पुत्र ईधे, अथर्वण', व्यवहितोऽत्र सम्बन्धः । अथर्वणः पुत्र ईधे । 'इन्धी दीप्तौ' आदीपयति । कथम्भूतं त्वामादीपयति ? वृत्रहणं पाप्मनो हन्तारम् । पुरन्दरमसुरपुरां च दारयितारं वा । दध्यङ्ङाथर्वणः इति श्रुतिः U तमेव त्वा दध्यङ्नामर्षिरथर्वणः पुत्र ईधे दीपयामास । वृत्रस्यासुरस्य पाप्मनो वा हन्तारं पुरन्दर पुरामसुरसम्वन्धिनीना दारयितारम् BB तमु त्वा दध्यङ्ङृषिः । पुत्र ईधेऽअथर्वण इति वाग्वै दध्यङ्ङाथर्वण स एन तत ऐन्ध वृत्रहण पुरन्दरमिति पाप्मा वै वृत्र. पाप्महनं पुरन्दरमित्येतत् SB 6 4 2 3 p 531

This stanza=YV.11.33.=TS 3 5. 11 3.

२. पथि वर्तमानः पाथ्यः सन्मार्गवर्ती, यद्वा पाथस्यन्तरिक्षे हृदयाकाशे भवः पाथ्यः । . मनसा हि ब्रह्मपन्था उपलभ्यतेऽतः पाथ्यः । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति श्रुतेः Mah मनसा हि मुक्तेः पन्था उपलभ्यते U.
पाथ्यो नामर्षिः BB.

३. पाथ्यो वृषा नाम कश्चिदृषिः Sy. सेक्ता । 'मनसैवाभिलष्य स्त्रियां रेतः सिञ्चति' इति वृषा हि मनः । 'मनो वै पाथ्यो वृषा' (SB.6.4.2.4.p 531) इति श्रुतेः Mah, U. वृषा प्रधानभूतः BB.

४. हे अग्ने ! समैन्ध । समदीपयत् Sy सन्दीपयति Mah., U. दीपितवान् BB

५. अतिशयेन उपक्षपयितृणा शत्रूणां हन्तारम् Sy दस्यून् हन्तीति दस्युहा, अतिशयेन दस्युहा दस्युहन्तमस्तम् . अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम् Mah. शत्रुहन्तृतमम् U. दस्यूनां हन्तृतमं हन्तारम् BB.

६. धनाना जेतारम् BB.

७. ०द्ध P तेषु तेषु सङ्ग्रामेषु Mah. सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे U सङ्ग्रामे BB.

This stanza=YV.11.34 =TS 3 5.11.4.

एह्यू षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः । एभिर्वर्धास इन्दुभिः ॥ १६ ॥

एहि । आगच्छ । सुष्ठु । ब्रवाणि । ते । स्तुतीः । अग्ने । अमुत्रासुरेषु वर्तमाना भवन्ति । इतरा अदेवजुष्टा अश्रोतव्या । एभिरस्मदीयैः । स्तोमैः । वर्धस्व "असुर्या ह वा इतरा गिरः" इति ब्राह्मणम् ।

यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् । तत्रा सदः कृणवसे ॥ १७ ॥

[यत्र ।] यत्र । क्व । चित् । तव तत्र । पूजा भवति । तत्र । वृद्धिम् । उद्धततराम् । करोषि । तथा तत्र स्थानं च । करोषि स्तोतरि ।

---

१ उक्थ्ये क्रतौ तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य 'एह्यू षु' इत्याद्यिकौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । (ĀSS 6 1) आभिप्लविकेषूक्थ्येषु त्वेतौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु सूत्रितञ्च—'एह्यू षु ब्रवाणि त आग्निरगामि भारतः' (ĀSS 7 8) इति । पौर्णमास्येष्ट्यामिष्टावुत्तराज्यभागस्य 'एह्यू षु' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'एह्यू षु ब्रवाणि त इत्याग्नेयावाज्यभागौ' (ĀSS 2 8) इति Sy

२ ता स्तुतीः शृण्वित्यर्थः Sy सुतरां वदानि Mah अकारोऽहेतुरिति चेत् साधु वदानि U

३ तुभ्यं त्वदर्थम् Sy तव Mah, U

४ ०ती D वाणीः स्तुतिलक्षणाः Mah गिरो वाचः U

५ हे भगवन्नग्ने U

६ ०सुरेष्वसुरेषु D

७ ०णी D इत्थमनेन प्रकारेण Sy, Mah इत्थं त्वदीयनामिकर्मकर्मोपेमिता U

८ असुरैः कृताः स्तुतीः शृण्विति शेषः । तथा च ब्राह्मणम् 'अग्ने तवेतरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा गिरः' (AB 3.49) इति Sy इतरा अन्याः Mah इतराः स्तुतिलक्षणाः । यद्वेत्थमुक्प्रगातृस्तोत्रजनिता इतरा अन्या गिरो वा गीयन्ते U

९ अश्रोतव्याः P

१० अपि चागतस्त्वम्, एतः Sy हेतुं न्यस्यति । एभिश्च U

११ सोमः is suggested for स्तोमैः ॥ अभ्व युणाभिषुतैः सोमैः U

१२ AB 3.49 The quotation from AB should immediately follow इतरा ।

१३ VM ignores उ ॥ उ इत्येतत् पूरकम् Sy अथ यद्यग्नयेऽनुमते भ्रियेरन् । अग्नयेऽनुमतेऽनुब्रूहीति ब्रूयात्सोऽन्वाहैह्यू षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः । एभिर्वर्धास इन्दुभिरिति तथा ह्याग्नेयी भवति सोमो वा इन्दुस्तदु सौम्यावाज्य भागावभियन्ति वृषाणोऽग्निरिन्दुमानाज्यस्य वेत्विति यजत्येवमु सर्वमाग्नेयं करोति SB 2 2 3 23 p 150 This stanza=YV 26 13

१४ The *pratīka* is supplied by the Editor

१५ हे अग्ने । Sy

१६ यस्मिन् देशे Sy

१७ कस्मिंश्चिद्यजमाने Sy

१८ मनोऽनुग्रहात्मकमन्तःकरणम् Sy

१९ वर्तते Sy

२० तस्मिन् यजमाने Sy

२१ बलकरमन्नं वा Sy

२२ उद्धततरं श्रेष्ठम् Sy

२३ धारयसि Sy

नहि ते पूर्तमक्षिपद्भुवन्नेमानां वसो । अथा दुवो वनवसे ॥ १८ ॥

नहि ते । नहि[1] । ते[2] । दानम्[3] । अक्षण पातकम्[4] । भवति[5], अनवरत प्रवर्तमान न चक्षु[6] पतति सन्तत प्रवर्तत इत्यर्थ । हे नेमानाम्[7], वासयित[8] । नेमा नमानात्[9] पूजका[10] । ततश्च[11] । परिचर्याम्[12] । मनुष्येभ्यो भजसे[13] ।

अग्निरगामि भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः । दिवोदासस्य सत्पतिः ॥ १९ ॥

अग्निः[14] । आभिमुख्येन गम्यते[15] । अग्नि[16] । 'भारतेत्यहैष हि देवेभ्यो हव्य भरति[17]' इति ब्राह्मणम्[18] । शत्रूणा हन्ता[19] । बहुप्रज्ञ[20] । दिवोदासार्थं[21] मया । सता पति[22] ।

स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना । वन्वन्नवातो अस्तृतः ॥ २० ॥

[स हि ।][23] स[24] । हि[25] । विश्वानि[26] । पार्थिवानि[27] भूतानि । अतिक्रान्त[28] । रयिम्[29] । प्रयच्छति[30] । महत्वेन[31] । भजमानो[32] हवीषि । अनभिगत[33] । शत्रुभिरहिंसितश्च[34] ।

---

१. हे अग्ने ! Sy.
२. त्वदीयम् Sy
३. मानम् P पूरकं तेजः Sy
४. अक्षणोः पातकं विनाशकम् Sy
५. भवतु । सर्वदास्माकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु Sy
६. चक्षः P, D
७. नेमशब्दोऽल्पवाची । मनुष्याणां मध्ये कतिपयानां यजमानानाम् Sy
८. ०नामपासयितुः P. ०नामवासयितु. D वासक ! Sy
९. नमनात् is suggested for नमानात् ।
१०. नेमानामानात् पूजकाश्च P. The passage नेमा पूजकाः refers to नेमानाम् ।
११. Omitted by P अतः कारणात् Sy
१२. पर्यचर्यं P, D अस्माभिर्यजमानै. कृत परिचरणम् Sy
१३. दजसे P सम्भजस्व Sy
१४ आग्निः P, D
१५ अस्माभि. स्तुतिभिरगम्यत Sy
१६. अनि. P अयमग्नि· Sy
१७. हविषां भर्ता Sy
१८. वहति P.
१९. वृत्राणा शत्रूणां हन्ता Sy
२०. पुरूणा बहूना चेतयिता ज्ञाता। सर्वज्ञ इत्यर्थः Sy
२१. एतत्संज्ञस्य राज्ञः Sy
२२. यजमानाना पालयिता Sy
२३. The *pratīka* is supplied by the Editor
२४. अग्निः Sy
२५. खलु Sy
२६. Omitted by P. सर्वाणि Sy.
२७. पातमिवा P पृथिव्यां भवानि भूतजातानि Sy
२८. अपिति० P अतिक्रामन् Sy.
२९. रतिं P धनम् Sy.
३०. ददातु । यद्वा विश्वं सर्वं पार्थिवं पृथिव्यां विद्यमानं रयिं धनमति अतिशयेन दाशत् ददातु Sy
३१. ०त्त्वे० is suggested for ०त्वे० ॥ स्वमहिम्ना Sy
३२. काष्ठानि शत्रून्वा हिंसन् Sy
३३. अन्यैः शत्रुभिरप्रतिगतः Sy
३४. केनाप्यहिंसितः Sy

स प्रत्नवन्नवीयसाग्ने द्युम्नेन संयता । बृहत्ततन्थ भानुना ॥ २१ ॥

स[1] प्रत्नवत् । स[2] । पुराणनेव[3] । नवीयसाधुना प्रादुर्भूतेन[4] । सज्ञम्यमानः[5] । अग्ने[6] ! द्योतमानेन[7] । तेजसा[8] । विस्तृतमन्तरिक्षम्[9] । ततन्थ[10] ।

प्र वः सखायो अग्नये स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया । अर्च गाय च वेधसे ॥ २२ ॥

प्र वः सखायः[11] । प्रार्चत[12] । गायत । च । यूयम् ये । सखायः[13] । अग्नये । स्तोमम्[14] । यज्ञम्[15] । च । धृष्णवे[16] । विधात्रे[17] ।

स हि यो मानुषा युगा सीदद्धोता कविक्रतुः । दूतश्च हव्यवाहनः ॥ २३ ॥

स हि[18] । सः[19] । हि[20] । यः[21] । मानुषान्[22] । कालान् दर्शपूर्णमासाद्याधारभूतान् । सीदति[23] । होता भूत्वा[24] । क्रान्तप्रज्ञः[25] । दूतः[26] । च भवतीति । हविषा वोढा ।

ता राजाना शुचिव्रतादित्यान्मारुतं गणम् । वसो यक्षीह रोदसी ॥ २४ ॥

ता राजाना । तौ[27] । मित्रावरुणौ[28] । शुचिकर्माणौ[29] । आदित्यास्तदन्यान्[30] । मरुतां[31] च । गणम्[32] ।

---

१ Omitted by P
२ तादृशस्त्वम् Sy स त्वम् BB
३ प्रत्नेन पुराणेन Sy पुराणार्हम् । यद्वा प्रागिव । यद्वा पुरातनेनेव BB
४ निपीयसा P नवतरेण Sy, BB
५ सज्ञमन P सज्ञमान D सज्ञम्यक्ता सम्यग् व्याप्नुवता Sy त्वामेव सज्ञम्यक्ता । यद्वा स्वयंव संयता धनेन BB
६ हे अग्ने ! यः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः Sy
७. यशसा धनेन वा BB
८ ईदृशेन द्युम्नेन भानुना भासमशीलेन BB
९. महद् अन्तरिक्षम् Sy महद्विदं विश्वम् BB
१० ततस्थ P विस्तारयसि Sy विस्तारय त्वामसो लिद् । यद्वा विश्वं बृहद् भृशं ततन्थ तथा कुर्वन्नस्माकं हिरण्यलाभहेतुर्भवेति BB
११ ०य D
१२ पा० P प्रयच्छ ? (प्रयच्छत) Sy
१३ हे सखायः ! समानख्याता ! ऋत्विजः ! Sy
१४ P adds च after स्तोमम् ॥ स्तोत्रम् Sy
१५ यजनसाधनं हविश्च Sy
१६ धृष्ण० D शत्रूणां धर्षकाय Sy
१७ विधोत्रे P
१८ ति P १९ अग्निः Sy
२० खलु Sy
२१ मानुषाणि Sy
२२ युगानि । मनुष्यसम्बन्धिनो यज्ञार्हान् काल विशेषान् तेषु यागा अनुष्ठीयन्ते । अत्यन्त संयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालम् Sy
२३ सीदतु । अस्मदीये यज्ञे बर्हिष्युपविशतु Sy
२४ देवानामाह्वाता Sy
२५ क्रान्त० is suggested for कान्त० ।
२६ देवानां दूतः Sy
२७ प्रसिद्धौ Sy
२८ राजमानौ Sy
२९ शुचिकर्माणौ मित्रावरुणौ Sy
३० अदितेः पुत्रान् धात्रादीन् Sy
३१ मारुतावच P मारुतां च D
३२ सङ्घम् Sy

वासयित[1] । यज । द्यावापृथिवी[2] च ।[3]

वस्वी ते अग्ने संदृष्टिरिषयते मर्त्याय । ऊर्जो नपादमृतस्य ॥ २५ ॥

वस्वी ते[4] । प्रशस्या[5] । तव । अग्ने । सन्दृष्टि[6] । अन्नमिच्छते[7] । मनुष्याय[8] । अन्नस्य[9] । पौत्र । अमृतस्य[10] तव ।

क्रत्वा दा अस्तु श्रेष्ठोऽद्य त्वा वन्वन्त्सुरेक्णाः ।
मर्त आनाश सुवृक्तिम् ॥ २६ ॥

क्रत्वा दाः[11] । कर्मणा[12] । दाता[13] । अस्तु तुभ्यम् । श्रेष्ठ[14] । अद्य[15] । त्वाम् । यानमान[16] । सुधन[17] । मनुष्य[18] । व्याप्नोति[19] । सुप्रवृत्ता[20] स्तुतिम्[21] ।

ते ते अग्ने त्वोता इषयन्तो विश्वमायुः ।
तरन्तो अर्यो अरातीर्वन्वन्तो अर्यो अरातीः ॥ २७ ॥

ते ते अग्ने । ते[22] । तव[23] । अग्ने । त्वया रक्षिता । विश्वम्[24] । अन्नम्[25] । इच्छन्त[26] । तरन्ते[27] । गन्तार[28] । शत्रून्[29] । वन्वन्तश्च[30] भवन्ति वधकर्मा[31] वनिरिति ।[32][33]

---

१. हे वासकाग्ने । Sy
२. द्यावापृथिव्यौ चैतान्देवान् Sy.
३. VM ignores इह ॥ अस्मिन् यज्ञे Sy
४. वन्वी D
५. वासयित्री । प्रशस्येत्यर्थः Sy
६. दीप्ति Sy
७. अन्नमिच्छति । ददातीत्यर्थः Sy
८. सा मनुष्याय यजमानाय Sy
९. हे बलस्य पुत्राग्ने ! Sy
१०. धोतायस्य P मरणरहितस्य Sy
११. हे अग्ने ! Sy
१२. कर्मणा परिचरणात्मना Sy
१३. कर्मणा दातः P हवींषि दाता यजमानः Sy
१४. अतिशयेन प्रशस्योऽस्तु Sy
१५. इदानीम् Sy
१६. सम्भजन् Sy
१७. शोभनधनश्चास्तु Sy
१८. तथा स मनुष्यः Sy
१९ प्या P व्याप्नोतु तव सर्वदा स्तोता भवत्वित्यर्थः Sy
२०. सुप्रपृत्तवतता P ०वृक्ता D
२१. ०ति. P त्वद्विषया सुष्टुतिम् Sy
२२. स्तोतार. Sy
२३. त्वदीया ये त्वा स्तुवन्ति Sy
२४ ०क्ष० D. २५. सर्वम् Sy.
२६. अन्न लभन्त इति शेष । आयुरेव वा शतवर्षलक्षणमिषयन्त इच्छन्तः प्राप्नुवन्तीति शेषः Sy
२७ इषमात्मन इच्छन्तः सन्त. Sy
२८. अतिक्रामन्त. Sy
२९. ०र P अरीनभिगन्त्री. Sy
३०. काश्चिच्छत्रुसेना Sy
३१. वसन्त० P हिंसन्तश्च Sy
३२ मनि० P
३३. VM. explains अर्य. and अराती. once only

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्वं न्य१त्रिणम्।
अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ २८ ॥

अग्नि । अग्नि । तिग्मेन । तेजसा । निहन्तु । विश्वम् । रक्ष । अग्नि । अस्मभ्यम् । प्रयच्छतु । धनम् ।

उत्तरा निगदसिद्धा

सुवीरं रयिमा भर जातवेदो विचर्षणे । जहि रक्षांसि सुक्रतो ॥ २९ ॥

[सुवीरम् ।]

त्वं नः पाह्यंहसो जातवेदो अघायतः । रक्षा णो ब्रह्मणस्कवे ॥ ३० ॥

त्वं न । त्वम् । अस्मान् । पाहि । रक्षस । जातवेद ! अक्षमिच्छत । रक्ष । अस्मान् । हे स्तोत्रस्य, कव !

---

१ अस्ति P अयमग्नि Sy
२ तीक्ष्णेन Sy उत्साहवता U 'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण' N 10 6
३ दीप्त्या U
४ नितरां क्षीणं करोतु । 'यस उपक्षये' लेद् Mah उपक्षयति U
५ सर्वम् Sy, Mah, U
६ अत्तारं राक्षसादिकम् Sy राक्षसम् अमावनं भक्षणमस्यास्तीत्यत्त्री भक्षकस्तम् Mah नितरामत्त्रिणमत्तारं क्षावकमुपद्रवकारिणम् U
७. ०क्षाग्नि P अग्निश्च U
८ अपि च नोऽस्मभ्यम् Sy
९ ददातु Sy, Mah धनतिर्दानाय । ददाति U
स वै पञ्चगृहीतं गृह्णीते । पञ्चधाविहितो वाऽअयर्ठं शीर्षन्प्राणो मनो वाक् प्राणश्चक्षु श्रोत्रमेतमेवास्मिन्नेतत्पञ्चधाविहितर्ठं शीर्षन्प्राणं दधात्यग्निस्तिग्मेन शोचिषेति तिग्मवत्या शिर एवास्यतया सर्ठंश्यति तिग्मतायै । SB 9 2 2.5 p 714
This stanza=YV 17 16
१० The *pratīka* is supplied by the Editor
हे जातवेद ! जातप्रज्ञान ! जातधन ! वा । विचर्षणे विशेषेण द्रष्टरग्ने ! सुवीरं शोभनवीरै पुत्रपौत्रादिभिरुपेतं रयिं धनमाभर । आहर । तथा हे सुक्रतो ! सुकर्मन्नग्ने ! रक्षांसि च जहि विनाशय Sy
११ रक्ष Sy १२ पापात् Sy
१३ हे जातवेद ! त्वम् Sy
१४ अघम् is suggested for अक्षम् ॥ अघमनर्थमस्माकमिच्छत शत्रोश्च Sy
१५ हे स्तुतिरूपस्य मन्त्रस्य कवे ! कामयित ! शब्दयितरग्ने ! अग्निर्हि शब्दमुत्पादयति । तथा च स्मर्यते 'मन कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्' इति तावृशाग्ने ! Sy

योनो॑ अग्ने दु॒रेव॒ आ मर्तो॑ व॒धाय॒ दाश॑ति । तस्मा॑न्नः पा॒ह्यंह॑सः ॥ ३१ ॥

यो नः[1] । य । अस्मान् । अग्ने । दुष्टागमन.[2] मनुष्य । हन्त्रे[3] । आभिमुख्येन प्रयच्छति[4] । तस्मात्[5] । अस्मान् । रक्ष । आहन्तु[6] ।

उत्तरा निगदसिद्धा

त्वं तं दे॑व जि॒ह्वया॒ परि॑ बाधस्व दु॒ष्कृत॑म् । मर्तो॒ यो नो॒ जिघां॑सति ॥ ३२ ॥

[त्वं तम्][7]

भ॒रद्वा॑जाय स॒प्रथः॒ शर्म॑ यच्छ सहन्त्य । अग्ने॒ वरे॑ण्यं॒ वसु॑ ॥ ३३ ॥

[भरद्वाजाय ।][8] भरद्वाजाय[9] । सहनशील[10] । सहन्त्रो ?[11] गृहम्[12] । सर्वत पृथुतमम्[13] । धन च । प्रयच्छ,[14] अवशिष्ट स्पष्टम्[15] ।

अ॒ग्निर्वृ॒त्राणि॑ जङ्घनद्द्रवि॒ण॒स्युर्वि॑प॒न्यया॑ । समि॑द्धः शु॒क्र आहु॑तः ॥ ३४ ॥

[16]अग्निः । अग्नि । शत्रून्[17] । हन्तु[18] । धनमिच्छन्[19] तुभ्यम् । समिद्ध[20] । शुक्लवर्ण[21]

---

१. न P.　२. ०मेनः P दुष्टाभिप्रायः Sy
३. हन्तु D स्वस्यायुधाय Sy.
४. अभिप्रयच्छति । आयुधेनास्मान्हन्तीत्यर्थ. Sy
५. मनुष्यात् Sy.　६. ०न्तुम् P, D पापाच्च Sy　७. The *pratīka* is supplied by the Editor.
हे देव ! द्योतमानाग्ने ! त्वं त वक्ष्यमाण दुष्कृतं दुष्कर्मकारिणं मनुष्यं जिह्वया ज्वालया परि-बाधस्व सर्वतो जहि । यो मर्तो मनुष्यो नोऽस्मान् जिघासति हन्तुमिच्छति Sy　८. The *pratīka* is supplied by the Editor
९. मह्यमृषये Sy　१०. ०शी P हे सहन्त्य ! शत्रूणामभिभवितरग्ने ! Sy
११. The reading is doubtful
१२. शर्म सुख गृहं वा Sy
१३. सर्वत· पृथु विस्तीर्णम् Sy　१४. देहि Sy
१५. By अवशिष्टम् VM refers to अग्ने and वरेण्यम् ॥ वरेण्य वरणीयम् Sy
१६. पौर्णमास्यामाग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्या 'अग्नि-वृत्राणि' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'अग्नि॰ त्राणि जङ्घनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्य (ĀSS 1 5) इति । इष्टिपशुसोमेषु यत्र वृधन्वन्तौ पुष्टिमन्तावित्यादिविशेषविहि दृश्यते तत्र सर्वत्रैषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या उपसद्याग्नेयस्यैषानुवाक्या सायङ्कालीनस्य त षैव याज्या । सूत्रितञ्च—'अग्निर्वृत्राणि ज॰ नद्य उग्रइव शर्यहेति विपर्यासो याज्यानुवाक्य नाम्' (ĀSS 4 8) इति Sy
१७. आवरकाणि रक्ष.प्रभृतीनि तमासि वा S पापानि Mah. यजमानस्य वृजिनानि U
१८. भृशं हन्तु Sy अत्यर्थं हन्ति Mah, U.
१९. द्रविणं धनं स्तोतृणामिच्छन् । यद्वा हविर्लक्ष धनमात्मन इच्छन्नग्निः Sy द्रविणो ध मिच्छति द्रवणस्यति हविर्लक्षणं धना च्छन् Mah धनं हविर्लक्षणमिच्छन् U
२०. सम्यग्दीप्तः Sy दीप्तः Mah, U.
२१. अत एव शुक्लवर्ण. Sy शुक्रः शुद्धः Ma शुक्लः U.

माहुत[१] ।[२]

गर्भे मातुः पितुष्पिता विदिद्युतानो अक्षरे । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ३५ ॥

गर्भे । द्यावापृथिव्योः[४] । गर्भे मन्तरिक्षे[५] । पालयिताग्निः[७] । विद्योतमानः[८] । उदकम्[९] । आच्छादयति[१०] ।

ब्रह्म प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे । अग्ने यद्दीदयद्दिवि ॥ ३६ ॥

ब्रह्म[११] । अन्नम् । प्रजायुक्तम्[१२] । देहि[१३] । जातवेदः[१४] । विद्रष्टः[१५] ! अग्ने ! यत्[१६] । दीप्यते[१७] । दीप्ते स्वर्गे[१८] ।

उप त्वा रण्वसंदृशं प्रयस्वन्तः सहस्कृत । अग्ने ससृज्महे गिरः ॥ ३७ ॥

उप त्वा । उप[२०] ससृज्महे । त्वाम् । रमणीयसन्दर्शनम्[२१] । अन्नवन्तः[२२] । हे सहसोत्पादित[२३] ! अग्ने !

स्तुतीः[२४] ।

उपच्छायामिव घृणेरगन्म शर्म ते वयम् । अग्ने हिरण्यसंदृशः ॥ ३८ ॥

उपच्छायाम् । उपगच्छाम । छायामिव[२५] । तेजः[२६] । सुखम्[२७] । अग्ने । हिरण्यरूपस्य[२८] । तव[२९] ।

---

१ हविर्भिरभिहुतः Sy निमन्त्रितः Mah अभिहुतः सन् U

२ VM ignores विपन्यया ॥ स्तुत्या स्तूयमानः Sy पनतिरर्चतिकर्मा । विविधया पूजया पापं हन्ति Mah विपनिरर्चतिकर्मा । यजमानपूजया निमित्तभूतया U
This stanza = YV 33 9 = TS 5 5 6 1 ३ गर्हे P हे D

४ अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां भूर्योश्चाभिधीयते 'द्यौर्मे पिता पृथिवी माता' (RV 1 191 6) इति श्रुतेः मातुर्भूम्याः Sy

५ गर्भस्थाने मध्ये Sy

६ क्षरणरहिते वेद्याख्ये स्थाने Sy

७ द्युलोकस्य पालयिता हविषां प्रदानेन एवम्भूतो ऽग्निः Sy

८ ०मा P विशेषेण दीप्यमानः Sy

९ ०दकेम् P VM seems to explain ऋतस्य and योनिम् together as उदकम् ॥ उत्तरवेद्याख्यं धिष्ण्यम् । सप्तम्यर्थे द्वितीया Sy

१० ०न्ति P आ सीदन् उत्तरवेद्यामुपविशन् अग्निर्भूतानि अक्षन्नविति सम्बन्धः Sy

११ ०ह्म P १२ पुत्रपौत्रसहितम् Sy

१३ आहर Sy

१४ हे जातानां वेदितः ! Sy

१५ विशेषेण द्रष्टरग्ने ! Sy

१६ ब्रह्म Sy

१७ देवेषु मध्ये यत्प्रशस्तमन्नं राजते तदाहरेत्यर्थः Sy १८ द्युलोके Sy

१९ प्रति Sy

२० सृज्म P सृज्महे D विसृजामः । उच्चारयाम इत्यर्थः Sy

२१ रमणीयसन्दर्शनं स्तोतृभ्यसम्दर्शनं वा Sy

२२ हविर्लक्षणान्नवन्तो वयम् Sy

२३ हे सहसा बलेनोत्पन्न ! Sy

२४ स्तुहि P

२५ तत्र दृष्टान्तः । यथा घर्मार्ताः सन्तप्ताश्छायामुपगच्छन्ति तद्वत् Sy

२६ दीप्तस्य Sy

२७ शरणमाश्रयणम् Sy

२८ हितरमणीयतेजसो हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा Sy

२९ VM ignores वयम् ।

य उ॒ग्रइ॑व शर्य॒हा ति॒ग्मशृ॑ङ्गो॒ न वंस॑गः । अग्ने॒ पुरो॑ रु॒रोजि॑थ ॥ ३९ ॥

[१] य उग्रः । यस्त्वम् । उद्गूर्ण इव वीर[२] । शातयितव्यानां[३] हन्ता[४] । तीक्ष्णशृङ्ग[५] । इव च । ऋषभ[६] । अग्ने । शत्रुपुराणि[७] । रुरोजिथ[८], पूर्वत्र सम्बन्ध उत्तरत्र वा[९] ।

आ यं हस्ते॒ न खा॒दिनं॒ शिशुं॑ जा॒तं न बिभ्र॑ति । वि॒शाम॒ग्निं स्व॑ध्व॒रम् ॥ ४० ॥

[१०] आ यम् । यथा[११] । हस्ते[१२] । खादिनामायुधम्[१३] । धारयति[१४] । यथा वा[१५] । जातम्[१६] । शिशुम्[१७] एवम् । य बिभ्रति[१८] । विशाम्[१९] । अग्निम् । सुयज्ञम्[२०], उत्तरत्र सम्बन्ध[२१] ।

---

१. उपसदि प्रातःकालीनस्याग्नेयस्य 'य उग्रइव' इति याज्या । सायङ्कालीनस्य त्वेषैवानुवाक्या । सूत्रितञ्च—'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्य उग्रइव शर्यहा' (ĀSS 4 8) इति Sy

२. अग्निः Sy हे अग्ने ! यस्त्वम् BB

३. ०रा P उद्गूर्णबलो धन्वीव Sy उद्गूर्णबलतयोग्र इव भवसि BB

४. शर्यैर्बाणैः शत्रूणा हन्ता Sy छान्दसः कर्तरि कृत्य । 'तत्र साधुः' इति यत् । शर्याणां हिंसकानां हन्ता शर्यहा । छान्दसो डः । भ्रातृव्याणां हन्ता वृष्टेरुत्पादनेन वा सर्वाभिमतकारी BB.

५. तीक्ष्णज्वालस्तिग्मशृङ्ग इव BB

६. वननीयगतिर्वृषभ इव Sy वननीयानि वनानि गच्छति वनसङ्गः । वननीयेषु वनेषु सक्त इति वा वनसङ्गः । पृषोदरादित्वादिष्टस्वरूपलाभ BB

७. आसुरीस्तिस्रः पुरीः Sy. असुराणा पुरीर्मेघान्वा BB.

८. ०थः D. भग्नवानसि । 'रुद्रो वा एष यदग्निः' (TB 2 1 3 1) इति श्रुते. । रुद्रकृतमपि त्रिपुरदहनमग्निकृतमेवेत्यग्निः स्तूयते । यद्वा त्रिपुरदहनसाधनभूते बाणेऽग्नेरनीकत्वेनावस्थानादग्निः पुराणि भग्नवानित्युच्यते । 'देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त' (AB 1 23) इत्यादिक ब्राह्मणमनुसन्धेयम् Sy एव मृगवत्सौम्यस्वभाव उग्रस्वभावश्च त्वम् रुरोजिथ, अधाक्षी. BB

९. इव P.

This stanza=TS 2 6 11 4

१०. अग्निमन्थने जायमानेऽग्नौ 'आ यं हस्ते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितञ्च 'आ यं हस्ते न खादिनमित्यर्धर्चं आरमेत्' (ĀSS 2.16.) इति Sy

११. पूर्वो नशब्दः पुरस्तादुपचारोऽप्युपमार्थीयः, यद्वा सम्प्रत्यर्थे, सम्प्रतीदानीम् Sy

१२. हस्तेषु Sy. अञ्जलौ BB

१३. भक्षकं व्याघ्रादिमिव । यथा तं बिभ्रतः पुरुषा अवहितास्तथाभूता इत्यर्थः । खादिनं हविषा भक्षकम् Sy 'ससाधना क्रियामुपसर्ग आह' इत्यागतोऽग्निरुच्यते । आगतमेवाग्निं बिभर्ति, न खादिनं हविर्भुञ्जानं ज्वलदवस्थमित्यर्थः BB.

१४. अभिमुखं धारयन्त्यध्वर्यवः Sy विभक्तिवचनव्यत्ययः BB

१५. इव BB.

१६. यथाऽऽहुः—'जातमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति' BB.

१७. पुत्रम् Sy. यथा मात्रादयो जातमात्रमेव शिशु हस्ते बिभ्रति BB

१८. मन्थनोत्पन्नं यमग्निम् Sy. यमग्निमध्वर्युः BB

१९. विश्वाम् P., D. जनानाम् Sy मनुष्याणाम् BB.

२०. शोभनयागस्य निष्पादक तमग्निं हे ऋत्विजः ! परिचरतेति शेष. Sy शोभनयज्ञम् । अवितथफलसाधनत्वात् । सोऽयमग्निरुदजनीति BB

२१. VM. ignores आ ।
This stanza=TS.3.5.11 4

प्र दे॒वं दे॒ववी॑तये॒ भर॑ता वसु॒वित्त॑मम् । आ स्वे योनौ॒ नि षी॑दतु ॥ ४१ ॥

प्र देवम् । प्रभरताहवनीये । देवम् । देवानां भक्षणाय । अत्यन्तं धनस्य सम्भजितारम् । स्वानिषी

दतु सः । स्वे । स्थाने आहवनीये ।

आ जा॒तं जा॒तवे॑दसि प्रि॒यं शि॑शी॒ताति॑थिम् । स्यो॒न आ गृ॒हप॑तिम् ॥ ४२ ॥

आजातम् । इयतिरत्र हरणे दृष्ट 'जात इतरो जातवेदा' इत्यादिब्राह्मणम् ।

अग्ने॑ यु॒क्ष्वा हि ये तवाश्वा॑सो देव सा॒धवः॑ । अरं॒ वह॑न्ति म॒न्यवे॑ ॥ ४३ ॥

अग्ने । अग्ने ! रथे युङ्क्ष्व तान् । ये । तव । अश्वाः । देव ! साधयितारः । पर्याप्तम् ।

---

१ अग्निमन्थने जातस्याग्नेराहवनीये प्रहरणसमये 'प्र देवं देववीतये' इति तृचोऽनुवक्तव्यः । सूत्रितञ्च 'प्र देवं देववीतय इति द्वे अग्नि-नाग्निः समिध्यते' (ASS 2 16) इति Sy
२ हे अध्वर्यवः ! Sy
३ प्रहरत । आहवनीयेऽग्नौ प्रक्षिपत Sy सांहितिकं दीर्घत्वम् BB
४ ०नीयमेवं P द्योतमानम् Sy देवमग्निम् U
५ देवानां भक्षणाय । तथा च ब्राह्मणम् 'प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तममिति प्रह्रियमाणा याभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत् समृद्धम्' (AB 1 16) इति Sy देवानां यागाय देवा यस्मिन्ति भुञ्जन्तेऽस्मिन्निति BB
६ वसूनां धनानां वेदयितारं सम्भजितारमग्निम् Sy धनानां लब्धृतमम् BB
७ अभिनिषण्णो भवतु Sy आगत्यास्ताम् BB
८ स्वाग्नि Sy स्वम् BB ९ कारणे स्थाने आहवनीये । ब्राह्मणं च भवति—'एष ह वा अस्य स्वो योनिर्यदग्निरग्ने' (AB 1 16) इति Sy योनावाहवनीयस्थाने आहवनीये BB
This stanza=TS 3 5 11.4
१० ०त्राहर० P ११ AB 1 16
१२ VM. does not explain the stanza हे अध्वर्यवः ! जातं प्रादुर्भूतमतिथिम् । लुप्तोपममेतत् । अतिथिमिव प्रियम् । अत एव गृहपतिं गृहाणां स्वामिनमग्निं जातवेदसि जाते अग्नौ स्थाने सुखकरे आहवनीयेऽग्नावा शिशीत । अन्तर्णीतण्यर्थस्य शीङ एतद्रूपम् । शाययत । स्थापयत । यद्वा 'श्यङ् गतौ' इत्यस्य वा रूपम् । गमयत । प्रापयतेत्यर्थः । 'शो तनूकरणे' इत्यस्य वा रूपम् । श्यत तीक्ष्णी कुरुत । संस्कुरुत । प्रहरतेति यावत् । द्वितीय आकारः पूरकः । 'जात इतरो जातवेदा इतरः' (AB 1 16) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसन्धेयम् Sy जातमिममग्निं जातवेदसि, आहवनीयेऽग्नौ । आ शिशीत, आनीय तीक्ष्णं कुरुत । अध्वर्यवः अध्वर्यवः । आहवनीयस्योपरि तीक्ष्णं कुरुतेति । व्यासावत्तीक्ष्णत्वं महत्त्वं वा प्रियमतिथिमिव, यथा प्रियमतिथिमागतं पूजया तर्पयन्त्येवममुं गृहपतिं गृहाणां पातारमग्निं स्योने स्थाने वा आशिशीत । आकारस्समुच्चये । शीतेर्लोटि शपश्लुः BB
This stanza=TS 3 5 11.4
१३ युङ्क्ष्व P युंक्ष्व D आत्मीये रथे योजय Sy, Mah १४ तान् D अश्वान् Sy, Mah
१५ त्वदीयाः Sy तव स्वभूताः U
१६ अश्व P हयाः Mah अश्वा एवाश्वासः U
१७ हे द्योतमान ! Sy हे देव ! दीप्यमान ! Mah हे देव ! दानादिगुणयुक्त ! U
१८ साधकाः सुशीला वा Sy साधवो दान्ताः Mah शान्तिगुणसमन्विताः प्रशस्ताः U
१९ अलं पर्याप्तम् Sy असमत्वयथम् Mah

अपहन्ति[१]। स्तुत्यर्थम्[२]।[३]

अच्छा नो याह्या वहाभि प्रयांसि वीतये। आ देवान्त्सोमपीतये ॥ ४४ ॥

अच्छ[४]। अभिगच्छ[५]। अस्मान्। अभ्यावह[६] च। अन्नानि[७]। भक्षणाय[८]। आवह च। देवान्। सोमपानाय[९]।

उदग्ने भारत द्युमदजस्रेण दविद्युतत्। शोचा वि भाह्यजर ॥ ४५ ॥

उदग्ने। उच्छोच[१०]। अग्ने। 'शश्वद्ध वा एष प्राणो भूत्वा प्रजा बिभर्त्ति तस्मादाह भारत[११]' इति वाजसनेयकम्। दीप्तियुक्तम्[१२]। अजस्रेण[१३] शोचिषा। अत्यन्त दीप्यमान[१४]। विभाहि[१५] च। जरारहित[१६]।

वीती यो देवं मर्तो दुवस्येदग्निमीळीताध्वरे हविष्मान्।
होतारं सत्ययजं रोदस्योरुत्तानहस्तो नमसा विवासेत् ॥ ४६ ॥

वीती[१७]। हविषा[१८]। य[१९]। देवम्। मर्त[२०]। परिचरति[२१]। स हविष्मान्[२२]। अग्निम्। स्तोतुमर्हति[२३]।

---

१. आवहन्ति is suggested for अपहन्ति ॥ वहन्ति Sy प्रापयन्ति देवानिति शेषः Mah

२. मन्यते यष्टव्यत्वेन देवानत्रेति मन्युर्याग.। तदर्थ तानश्वान् रथे युक्ष्वेत्यर्थ Sy यज्ञाय Mah. दीप्तये क्रोधाय वा U

३ VM ignores हि ॥ खलु Sy हिः पादपूरण. Mah हिशब्द. पादपूरणः U अग्ने युक्ष्वा हि ये तव। युक्ष्वा हि देवहूतमानिति युक्तवतीभ्यामिदमेवैतद्योनौ रेतो युनक्ति तस्माद्योनौ रेतो युक्त न निष्पद्यते SB 7 5 1 33 p 613

This stanza=YV 13 36 =TS 5 5 3 1

४. हे अग्ने! Sy

५ आभिमुख्येनागच्छ Sy

६ अभिलक्ष्य देवानावह Sy

७ हविर्लक्षणान्यन्नानि Sy

८ तेषा हविषा स्वादनार्थम् Sy

९. सोमपानार्थं च Sy.

१०. उद्गततर दीप्यस्व। तदेव विवृणोति Sy.

११. हे भारत! हविषां भर्तः! Sy

१२. द्युमता दीप्तिमता। 'सुपां सुलुक्०' इति तृतीयाया लुक् Sy

१३. अविच्छेदेन तेजसा Sy.

१४. भृश द्योतमानस्त्वम् Sy

१५. विशेषेण प्रकाशस्व। यद्वा भातिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः। त्व प्रथममुद्दीप्यस्व। पश्चादात्मीयेन तेजसा सर्वं जगत् प्रकाशयेति योजनीयम् Sy.

१६. रहि० P ०तः D

१७. वीति. P, D.

१८. वीत्या कान्तेन हविर्लक्षणेनान्नेन Sy.

१९. यङ्कचन देवम् Sy.

२० मनुष्य. Sy.

२१. परिचरेत् Sy.

२२. हविर्भिर्युक्तो यजमान. Sy.

२३. स्तुवीत। सर्वेषु यागेष्वग्निः पूज्यत इत्यर्थः Sy.

यज्ञे । हविर्वहनाय होतारम् । सत्येन यष्टारम् । द्यावापृथिव्यो । उत्तानहस्त यजमान प्रदानायमुत्क्षिप्तहस्त । प्रश्नेन । परिचरेदिति ।

आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि ।
ते ते भवन्तूक्षण ऋषभासो वशा उत ॥ ४७ ॥

[आ ते ।] आभराम । स्तुत्यम् । अग्ने । ऋचैव । हवि सयमृक भवतु हवि समर्मिति । तच्चद हविर्हृदयेन । सस्कृतम् हवयन हि स्तोत्र क्रियते । ते । ते । भवन्तु । उक्षाद्यो मदीया स्तुति , उक्षादिसाम भवन्तु इति समुदायार्थ । इत्यभियमाश्वलायनगृह्ये व्याख्यातेति । तत्रोक्षादिभि सामानाधिकरण्यात् तच्छ ब्दस्य लिङ्गवचनभद ।

अग्निं देवासो अग्रियमिन्धते वृत्रहन्तमम् ।
येना वसून्याभृता तृळ्हा रक्षांसि वाजिना ॥ ४८ ॥

अग्निम् । अग्निम् । देवा । मुख्यम् । इन्धते । वृत्रस्य हन्तारम् । येन । धनानि । आहृतानि स्तोतृभ्य । येन च तृळ्हानि । रक्षांसि । वलिनेति ।

एकोनत्रिंशमध्याय व्याचकारेति माधव ।
नदीमाश्रित्य निवसन् कावेरीं लोकमाश्रिताम् ।

१ आह्वातारम् Sy
२ सत्येनावितथेन हविषा यष्टारम् Sy
३ द्यावापृथिव्योर्लोकद्वये वर्तमानानाम् Sy
४ किम्भार्थ यजमान उत्तानहस्त कृताञ्जलिपुट सन् Sy ५ नमस्कारेण हविषा वा Sy
६ The *pratīka* is supplied by the Editor
७ अनयाध्ययनं प्रशस्यत इत्याश्वलायनो मन्यते (AGS 1 1 5) Sy
८ आहराम Sy
९ P reads अग्न घव for अग्ने ऋचैव ॥ ऋचूपेण धतमामम् Sy
१० ऋचमेव हवि कृत्वा Sy
११ समन्ति P १२ सस्तुम् P
१३ त इति तच्छब्देन प्रकृतमपूर्व हवि परामृश्यते । प्रतिमिर्विवस्यमानापेक्षया पुस्त्वबहुत्वे । अपूर्व तद्धवि Sy १४ तुभ्यम् Sy
१५ ०वन्त्वाक्षा० D आदि refers to ऋष भास and वशा ॥ उक्षाण सेचनसमर्था, ऋषभा वशाश्च भवन्तु । ऋषभवशात्मेन परिणत सत् त्वत्प्रेक्षणाय भवत्विति शेष Sy
१६ वयो समा D उक्षादिसमा is suggested for उक्षादिसाम ।
१७ VM ignores उत ॥ अपि च Sy
१८ इन्धते P इद्धते D दीपयन्ति Sy
१९ प्रतिक्षयेन वृत्रस्य हन्तारम् Sy
२० अग्निना Sy २१ असुररपहृतानि धनानि हविर्लक्षणान्यन्नानि वा Sy
२२ असुरसकाशाद्यजमानाद्वाहृतानि Sy
२३ तृणानि P तृण्णानि D तृढानि हिंसितानि समग्निमिन्धत इत्यन्वय Sy
२४ यज्ञविरोधीनि Sy २५ बलवताग्निना Sy

[अथ षष्ठोऽध्यायः ॥]

अथ[1] 'पिबा सोमम[2]भि' व्याचिख्यासति माधव ।
पादे समाने वक्तव्य पूरणेषु प्रदर्शयन् ॥१॥

तस्मिन् पादे यदा पश्येत् तमेवावि[3]कृत पुन ।
त पादपूरण ब्रूयादिति वृद्धेभ्य आगम ॥२॥

किमुदाहरण तत्र न[4] 'याति देव प्र[5]वता' ।
नापि 'ये चाकनन्त[6]' इति भिन्ने वाक्ये यतस्तयो[7] ॥३॥

'आ याहि पूर्वीरति[8]' इति पादो[9] नात्र निदर्शनम् ।
दृ[10]श्यते पूरणो ह्येष आकार केवलोऽपि सन् ॥४॥

'त्वम[11]ग्ने व्र[12]तपा अ[13]सि' मन्त्रस्तत्र निदर्शनम् ।
तत्र प्रथम आकारो निरर्थक इति स्थिति ॥५॥

ननु देवस्त्वमागत्य[14] मर्त्ये[15]ष्वपि च वर्तसे[16] ।
इति सार्थोऽत्र आकार इद तस्मिन्निदर्शनम् ॥६॥

'अयं ते अस्तु हर्य[17]त' 'को वो व[18]र्षिष्ठ आ नर[19]' ।
निपात[20]व्यतिरेकेण तस्माद्[21] द्वौ च निदर्शनम् ॥७॥

१. ०था P
२. ०मपि D RV 6 17 1ª
३. ०श्येन्नमेपापिकृ० P ०श्येन्नमेवा० D
४. नः P ५. प्रपता P RV I 35 3
६ यें पाकन० D येञ्चाकन० P RV V 31 13
७. याति देव उद्वतेति भिन्ने वाक्ये यतस्तत. R
८. ०रिती० RV III 43 2
९. पादे नात्र निधानम् P
१०. दृश्यन्ते P, D
११. P, D add स before त्वम् ।
१२. प्रतपा P प्रतापा D
१३ P, D add इति after असि ।
RV VIII 11 1
१४. देवस्त्वानत्य D
१५ अपि is omitted by D
१६. P reads ननु देवानेष्विति पूरण देवस्त्वा ननत्य मर्त्येषु च वर्तसे for the third and fourth *pādas*
१७ हर्यन्त P ०त D RV III 44 1
१८. वर्षी D १९. ०रा D RV I 37.6
२०. ०तो व्य० P, D २१. ०स्माद्वाञ्च P., D

स यन्ता विप्र एषां स यज्ञानामथा हि षं ।
पादे द्वितीये तच्छब्द एकस्तह्यस्तु पूरणं ॥८॥
'अस्मा एतन्मह्यांङ्गूषम्' एकोऽस्मा इति पूरण ।
सर्वनामानि पादेषु समानेष्विति पूरणम् ॥९॥
नास्ति निर्वचन येषा रूपभेदे ऽपि तान् विदु ।
पूरणानेव कवय 'एमेन सृजता सुते' ॥१०॥
'स येजात् सेदु होतां'इति समानार्थाविदू श्रुतौ ।
तत्रैक पूरण विद्याद् वहव सन्ति तादृशा ॥११॥
अद्धेत्येति द्वौ पठितौ सत्यनामसु वैदिकैं ।
न तावत्यन्तपर्यायौ सत्येनेति विपश्चित ॥१२॥
'सत्यमद्धा नकिरन्य' 'सत्यमित्था वृषेदसि' ।
सत्य तथा सत्यमित्यमित्यर्थस्तत्र दर्शित ॥१३॥
'पुत्रिणा ता कुमारिणा' कुमारा अर्भका इति ।
न पौनरुक्त्यमत्रास्ति तेनैको नात्र पूरण ॥१४॥
उदाहरणविद्विप्र परिपत्सु न सीदति ।
प्रदर्शितास्ततो ऽस्माभिरित्थ नानाविधा ऋच । इति ॥१५॥

---

१ स यन्ता विप्र एषां स यन्ता विप्र एषां P स यन्ता विप्र येषां स यन्ता विप्र एषां D
२ RV III 13 3 ३ ०र्ण P
४ RV VI 34 5 ५ ०ह्यावगूषस्विन्यकास्मा P ०ह्याव्रषस्मिस्मकास्मा D
६ तद् P, D ७. RV I 9 2
८ यजात् P, D ९ RV X 2 3
१० समार्त्याविदु P समर्थाविदू D
११ मत्र्येत्येति P, मर्द्धेत्येति D Ngh 3 10
१२ वैक: P, D १३ ०त्यान्त P
१४ सत्येतेनिहेति P
१५ Omitted by P, D RV I 52 13
१६ RV VIII 33 10
१७ ०मित्य इत्यर्थ० P ०मित्य इत्यय० D
१८ नित्व० D १९ RV VIII 31 8
२० नि षीदति for न सीदति P
२१ ०भि इ० P
२२ Supplied by the Editor

VI 17.

पिबा॒ सोम॑म॒भि यमु॑ग्र॒ तर्द॑ ऊ॒र्वं गव्यं॒ महि॑ गृणा॒न इ॑न्द्र ।
वि यो धृ॑ष्णो॒ वधि॑षो वज्रहस्त॒ विश्वा॑ वृ॒त्रम॑मि॒त्रिया॒ शवो॑भिः ॥ १ ॥

[1]पिबा सोमम् ॥ भरद्वाज ॥ पिव[2] । सोमम् । य सोमम् । अभि[3] य पीत्वा । उग्र[4] ! तृणवानसि[5] । गव्यम्[6] । सङ्घम्[7] । स्तूयमान[8] । इन्द्र ! पणिभिरपहृता[9] । विविध[10] च । अवधी[11] । यस्त्वम् । हे धृष्णो[12] ! वज्रहस्त[13] ! विश्वम् । उपद्रवम्[14] । अमित्रभवम्[15] । वलै[16][17] ।

स ई॑ं पाहि॒ य ऋ॑जी॒षी तरु॑त्रो॒ यः शिप्र॑वान्वृष॒भो यो म॑ती॒नाम् ।
यो गो॑त्र॒भिद्व॑ज्र॒भृद्यो ह॑रि॒ष्ठाः स इ॑न्द्र चि॒त्राँ अ॒भि तृ॑न्धि॒ वाजा॑न् ॥ २ ॥

[स ईम् ।][18] स[19] । एन सोमम् । पिव । य[20] । ऋजीषेण तद्वान्[21] हर्योरस्य स भागो भवति । तरिता

---

१. चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठे मण्डले द्वितीयेऽनुवाके प्रथम सूक्त व्याख्यातम् । तत्र 'पिबा सोमम्' इति पञ्चदशर्चं द्वितीय सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम् । अन्त्या द्विपदा त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तम् —'पिब पञ्चोनैन्द्र त्रैष्टुभ द्विपदान्तम्' (KSA 30 17 p 22.) इति । अभिजिति मरुत्वतीयशस्त्र एतन्निविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'पिबा सोम तमु ष्टुहीति मध्यन्दिन.' (ĀSS 8 5) इति । समूळ्हे दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'पिबा सोममभि तमस्य द्यावापृथिवी' (ĀSS 8 7) इति । सूर्यस्तुन्नाम्न्येकाहे मरुत्वतीय एतत्सूक्त निविद्धानम् । सूत्र्यते हि—'सूर्यस्तुता यशस्काम. पिबा सोममभि' (ĀSS 9 8) इति । महाव्रतेऽपि मरुत्वतीय एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'पिवा सोममभि यमुग्र तर्द. कया शुभा सवयस सनीळा.' (AA 5 1 1) इति । माध्यन्दिने सवन आद्याम्तिस्रो होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिना प्रस्थितयाज्या । सूत्रितञ्च 'पिवा सोममभि यमुग्र तर्द इति तिस्रोऽर्वाङेहि सोमकाम त्वाहु.' (ĀSS 5 5) इति Sy

२. ०वा P. त सोम पान कुरु Sy

३ य सोममुद्दिश्य । पातुमित्यर्थ. Sy

४. उगृ P , D. हे उद्गूर्णबलेन्द्र ! Sy

५ प्रकाशितवानसि । तृर्दिहिंसाकर्मात्र प्रकाशनार्थ. Sy

६. गोसम्बन्धि Sy

७ पणिभिरपहृत समूहम् Sy

८ अङ्गिरोभि. स्तूयमानस्त्वम् Sy

९ पणिभिरपहृतम् as an epithet of सङ्घम् is suggested for पणिभिरपहृता ।

१० विविञ्च P , D.

११ व्यवधी, स त्व सोम पिबेति सम्बन्ध. Sy

१२. सृष्टो P त्रष्टो D हे शत्रूणा धर्षक ! Sy

१३. वज्रपाणे ! Sy

१४. उद्र० D आवरकम् Sy

१५ अमित्रं शत्रुम् । अमित्रशब्दाद् द्वितीयैकवचनस्येयादेश. Sy

१६. वलैः सहितः सन् Sy

१७ VM ignores महि ॥ महि महत् Sy

१८. The *pratīka* is supplied by the Editor

१९. त्वम् Sy २०. यस्त्वम् Sy

२१. ऋजीषशब्देन गतरस सोमोऽभिधीयते । तद्वान् Sy

शत्रूणाम्[1]। यः। महान्[2]। यश्च। स्तोतृणाम्[3]। अविता[4]। यः[5]। मघानां[6] भर्ता[7]। यश्च। हर्योरधिष्ठाता[8]। स त्वम्। इन्द्र! नानारूपान्[9]। पणिभिरपहृतान् अन्नसाधनान्[10] पशून्। अभितृन्धि[11]।[12]

एवा पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वा श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीर्भिः ।
आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीषो जहि शत्रूँरभि गा इन्द्र तृन्धि ॥ ३ ॥

एवा पाहि। एवम्[13]। पिबाद्यतन सोमम्। प्रत्नमिव[14]। स सोमस्त्वाम्[15]। मन्दतु[16]। शृणु। स्तुतिम्[17]। अपि च। वर्धस्व। स्तुतिभिः[18]। आविष्कुरु च[19]। सूर्यम्[20]। कृत्वा चाप्यायय[21]। अन्नानि[22] गोलक्षणानि। विनाशय[23] च। पणीन्[24]। तैरपहृता[25] गाश्च। अभिवृन्धि[26]।[27]

ते त्वा मदा बृहदिन्द्र स्वधाव इमे पीता उक्षयन्त द्युमन्तम् ।
महामनूनं तवसं विभूतिं मत्सरासो जर्हृषन्त प्रसाहम् ॥ ४ ॥

ते त्वा मदाः[28]। ते[29]। त्वा[30]। सोमाः[31]। बृहन्तम्[32]। इन्द्र[33] मघवन्! इमे[34]। पीताः[35]। पूरयामासुः[36]।

---

१ शत्रूणां तारकोऽसि Sy
२ हनन् P महन् D
शोभनहनुरसि Sy
३ मतीनां स्तोतॄणाम्। मन्यते स्तुतिकर्मणः कर्तरि क्तिच् Sy
४ ०व P कामानां वर्षिता स त्वम् Sy
५ य P त्वम् Sy
६ गोत्राणां पर्वतानां मेघानां वा Sy
७ भोक्ता P
८ ०धिष्ठता P स्थातासि Sy
९ विविधान् Sy
१० अन्नानि Sy
११ अस्मभ्यं प्रकाशय Sy
१२ VM ignores वज्रभृत् ॥ वज्रभृत् वज्रधरः Sy
१३ एव एवमिममस्मदीयं सोमम् Sy
१४ प्रथमिव P, D प्रत्नाम् पुराणाम् सोमान् यथापिबस्तथा Sy
१५ स च सोमस्त्वया पीतः सन् Sy
१६ मदयतु Sy
१७ अस्माभिः कृतं स्तोत्रम् Sy
१८ स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः Sy
१९ वयं सूर्य यथा पश्येम तथा कुर्वित्यर्थः Sy
२० सर्वस्य प्रेरकं देवम् Sy
२१ अस्मभ्यं प्यायय Sy
२२ आनि P
२३ नाशय Sy
२४ अस्मत्सपत्नाम् Sy
२५ पणिभिः Sy
२६ प्रकाशय Sy
२७. VM. ignores इन्द्र ।
२८ ०दा P, D
२९. इमे पीताः सोमाः Sy
३० त्वाम् Sy
३१ मदकराः Sy
३२ अत्यन्तम् Sy
३३ अपि च हे इन्द्र! त्वाम् Sy
३४ इयम P D
३५ ०ता P
३६ ०सु P, D सेचयन्तु Sy

दीप्तिमन्तम् । महान्तम्[१] । अनूनम्[२] । बलवन्तम्[३] । विविधभूतिम्[४] । मदकरा[५] । अत्यन्त हर्षयन्ति[६] । प्रकर्षेण शत्रूणामभिभवितारम् ।

येभिः सूर्यमुषसं मन्दसानोऽवासयोऽपं दृळ्हानि दर्द्रत् ।
महामद्रिं परि गा इन्द्र सन्तं नुत्था अच्युतं सदसः परि स्वात् ॥ ५ ॥

येभि । यै सोमै । मोदमान[७] । सूर्यम्[८] । उषस च[९] । असूरैति नाशेन[१०] स्थाने ? निवासयति[११] । दृळ्हानि तमास्यसुरोत्पादितानि । अवदारयन्[१२] । महान्तम् । मेघ बलम्[१३] । गा[१४] । परित । सन्तम्[१५] । इन्द्र ! स्वस्मात्[१६] । स्थानात् । अच्युतम्[१७] । प्रेरय[१८ १९] ।

तव क्रत्वा तव तद्दंसनाभिरामासु पक्वं शच्या नि दीधः ।
और्णोर्दुर उस्रियाभ्यो वि दृळ्होदूर्वाद्गा असृजो अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

तव क्रत्वा[२०] । तव[२१] । प्रज्ञानेन[२२] । तव[२३] । कर्मभिश्च । तत् कृतम्[२४] , किं तदित्याह । आमासु[२५] गोषु । पक्व पय[२६] । बुद्ध्या[२७] । निहितवानसि[२८] । विघटितवानसि[२९] । द्वाराणि शिलोच्चयस्य । गवार्थम्[३०] । दृढानि[३१] । तत उदसृज[३२] । ऊर्वात्[३३] महत शिलोच्चयात्[३४] । पशून्[३५] । अङ्गिरोभिर्युक्त ।

---

१. महान्त प्रभूतम् Sy
२. सर्वैर्गुणैर्न्यूनतारहितम् । सम्पूर्णगुणमित्यर्थ. Sy
३. प्रवृद्धम् Sy
४. ०ति. P विभवन्तम् Sy
५ मदकराः सोमाः Sy
६. भृशं हर्षयन्तु Sy.
७. मोदमानस्त्वम् Sy
८. सर्वस्य प्रेरकं देवम् Sy
९. उस P उषोदेवताम् Sy
१०. अस्तरैति नाशै P The reading is doubtful
११. स्वस्थाने न्यवासय । अथवा सूर्योषसौ यथा तमांसि विवासयतस्तथाकार्षी Sy
१२. अपदारयन् Sy
१३ पर्वतम् Sy
१४. पणिभिरपहृता Sy
१५. ०तस्पन्तम् P विद्यमानम् Sy
१६. स्वकीयात् Sy
१७. अविचालित विनाशरहितम् । स्थिरमित्यर्थ Sy
१८. अनुदः Sy
१९. VM explains परि once only
२०. हे इन्द्र ! Sy
२१. त्वदीयया Sy
२२. प्रज्ञया Sy
२३. त्वदीयै Sy
२४. प्रसिद्ध पय. Sy
२५. अपक्वासु Sy
२६. परिणतम् Sy
२७ P, D read बुयो बुध्या for बुद्ध्या ॥ सामर्थ्येन Sy
२८. नितरा धारयसि Sy
२९. उद्घाटितवानसि Sy
३०. अपि च हे इन्द्र ! त्वं गोभ्य । गा निर्गमयितुमित्यर्थः Sy
३१. बलेन पाषाणादिभिर्दृढीकृतानीत्यर्थ. Sy
३२. उदगमय Sy
३३. उ० D समूहात् । गोष्ठादित्यर्थः Sy
३४. ०यान् D
३५. गा. Sy

पप्राथ क्षां महि दंसो व्यु१र्वीमुप द्यामृष्वो बृहदिन्द्र स्तभायः ।
अधारयो रोदसी देवपुत्रे प्रत्ने मातरा यह्वी ऋतस्य ॥ ७ ॥

पप्राथ । विपप्रथे । पृथिवीम् । विस्तीर्णाम् । महता । कर्मणा । इन्द्र । उपास्तभ्नात् च । द्याम् महतीम् । महानिन्द्र । अथ प्रत्यक्ष—धारयसि । द्यावापृथिवी । ययोर्देवा पुत्रा । महत्यौ । पुराणे । यज्ञस्य । मातरौ ।

अध त्वा विश्वे पुर इन्द्र देवा एकं तवसं दधिरे भराय ।
अदेवो यदभ्यौहिष्ट देवान्त्स्वर्षाता वृणत इन्द्रमत्र ॥ ८ ॥

अथ । अथ । त्वाम् । विश्वे । देवा समयम् । पुर । दधिरे । एकम् । बलवन्तम् । वृत्र । देवान् । अभ्यौहिष्ट, पदेरिव छान्दस रूपम् ऊहिर्वा वहिना सम॰, अभिजगाम । तदा सङ्ग्रामे । अस्मिन् देवा । इन्द्रम् । वृणते ।

---

१ विशेषेण पूरितवानसि । 'प्रा पूरणे' इति धातु॰ Sy
२ भूमिम् Sy
३ कर्मणा D दंससा कर्मणा Sy
४ VM takes इन्द्र॰ nom for इन्द्र voc हे इन्द्र ! त्वम् Sy
५ उपस्तभ्नासि । निरालम्बं वितिष्ठन्ती द्यौर्यथा न पततीन्द्रस्तथा करोतीत्यर्थ॰ Sy
६ विश्वम् Sy
७ बृहतीम् Sy
८ महांस्त्वम् Sy
९ पोषणैर्धारयसि Sy
१० अपि च त्वं द्यावापृथिव्यौ Sy
११ यह्व्यौ महत्यौ । यद्वा विश्वस्य मातरावृतस्य ब्रह्मणो यह्वी पुत्र्यौ Sy यह्वरित्यपत्यनाम Ngh 2 2 यह्व इति महन्नाम Ngh 3 3
१२ उदकस्य यज्ञस्य वा Sy
१३ मातारौ P, D निर्मात्र्यौ Sy
१४ अधुनास्मिन्काले Sy
१५ सर्वे Sy
१६ वज्रधारय॰ Sy
१७ ॰मार्थं D १८ पुरस्तात् Sy
१९ चक्रिरे Sy
२० मुख्यम् Sy
२१ बलवान् P, D प्रवृद्धं बलवन्तम् Sy
२२ वृत्र॰ P असुर॰ Sy
२३ अभ्योविष्ट P सङ्ग्रामार्थमभिगतवान् । 'ओहृ तिर्गतिकर्मा' Sy
२४ ॰रिष्ट D वहेरिव is suggested for पदेरिव ।
२५ किञ्चास्मिन् काले स्वर्षाती सङ्ग्रामे Sy
२६ अस्मिन् काले Sy
२७. इन्द्रं P, D
२८ सम्भजन्ते स्म मरुत इति शेष॰ । मरुतो हीन्द्रं देवेषु पलायितेषु समभजन्नित्यर्थ॰ । अधुना पुरो दधिर इति सम्बन्ध॰ Sy
२९. VM ignores इन्द्र । भराय and अत्र ॥ हे इन्द्र ! भराय सङ्ग्रामाय । यद् यदा Sy

अध द्यौश्चित्ते अप सा नु वज्राद्द्वितानमद्भियसा स्वस्य मन्योः ।
अहिं यदिन्द्रो अभ्योहसानं नि चिद्विश्वायुः शयथे जघान ॥ ९ ॥

[अध[1] ।] अध[2] वृत्रे हते । द्यौ[3] । इव[4] । सा[5] । क्षिप्रम्[6] । द्विधा[7] । अपानमत्[8] । तव[9] । वज्रात्[10] । विभ्यती[11] । त्वदीयस्य[12] । क्रोधस्य[13] । अहिम्[14] । यदा । इन्द्र । आभिमुख्येन निजघान[15] । गच्छन्तम्[16] । सर्वगामी[17] । पृथिव्या शाययितुम्[18][19] ।

अध त्वष्टा ते मह उग्र वज्रं सहस्रभृष्टिं ववृतच्छताश्रिम् ।
निकाममरमणसं येन नवन्तमहिं सं पिणगृजीषिन् ॥ १० ॥

अध त्वष्टा[20] । अध[21] । त्वष्टा[22] । ते[23] महत । उद्गूर्ण[24] । वज्रम् । सहस्रधारम् । शताश्रिम्[25] । वर्तयामास प्रदात्[26] । अथ निर्वर्तितकामम्[27] । पर्याप्तमनसम्[28] । येन वज्रेण । अभिगच्छन्तम्[29] । अहिम्[30] । पिष्टवानसि[31] । ऋजीषिन्[32][33] ।

---

१. The *pratīka* is supplied by the Editor
२. अधुनास्मिन् काले Sy
३. द्युलोकः Sy
४. अपि, (द्वितीयः) चिदिति पूरणः Sy
५. प्रसिद्धा देवानामाश्रयत्वेन Sy
६. नु इति पूरणः Sy
७. द्विप्रकारात् Sy
८. अवनमदत P अपनमेदेत D अपननाम Sy
९. त्वदीयात् Sy
१०. ०ज्रान् D
११. भयेन Sy
१२. आत्मीयात् Sy
१३. क्रोधाच्च Sy.
१४. वृत्रम् Sy
१५ D adds न after निजघान ॥ न्यवधीत् Sy   १६ अभिगच्छन्तम् Sy
१७. वह्वन्न. Sy
१८. शयननिमित्ते । मरणायेत्यर्थ. । यदा वृत्र जघानास्मिन् काले द्यौर्ननामेति सम्बन्धः Sy
१९. VM. explains चित् once only
२०. त्वाष्टा D
२१. अधुना Sy
२२. देवशिल्पी Sy
२३. तव Sy
२४. हे उद्गूर्णबलेन्द्र ! Sy
२५. शतपर्वाणम् Sy
२६. प्रादात् is suggested for प्रदात् ॥ न्यवर्तयत् । निष्पन्नं कृतवान् Sy
२७. नियतः कामो यस्य तम् Sy
२८. शत्रूणामरमभिगन्तृ मनो यस्य तम् Sy.
२९. शब्दायमानम् Sy
३०. वृत्रमसुरम् Sy
३१. सम्पिष्टवानसि । तं वज्रं कृतवानित्यर्थः Sy.
३२. अभिगच्छपिष्टाचाग्नस्यृजनषीन् P ऋजन्नषीत् D हे गतरससोमवन् ! इन्द्र ! त्वम् Sy
३३. VM ignores सम् ।

वर्धा॒न्यं विश्वे॑ म॒रुतः॑ स॒जोषाः॒ पच॑च्छ॒तं म॑हि॒षाँ इ॑न्द्र॒ तुभ्य॑म् ।
पू॒षा विष्णु॒स्त्रीणि॒ सरां॑सि धाव॒न्वृ॑त्र॒हणं॒ म॑दि॒रमं॒शुम॑स्मै ॥ ११ ॥

वर्धान्[1]। अवर्धयन्[2]। यम्[3]। विश्वे[4]। मरुत[5]। सङ्गता[6]। तस्मै तुभ्य वृत्रवधाय। शतम्। महिषान्[8]। अपचत्[9]। पूषा। विष्णुश्च[10]। तथा त्रीणि। सरांसि[11]। अधावयन्[12], तदेवाह—वृत्रहणम्[13]। मदकरम्। अंशुम्[14]। इन्द्राय[15]।

आ क्षोदो॒ महि॑ वृ॒तं न॒दीनां॒ परि॑ष्ठितमसृज ऊ॒र्मिम॒पाम् ।
तासा॒मनु॑ प्र॒वत॑ इन्द्र॒ पन्थां॒ प्रार्द॑यो॒ नीची॑र॒पसः॑ समु॒द्रम् ॥ १२ ॥

आ क्षोद। आसृज[16]। उदकम्[17]। महत्। वृत्रेण[18]। वृत्रादीनाम्[19]। तदेवाह परित स्थितम्[20]। अपाम्[21]। ऊर्मिमादृष सृज इति[22]। तासामपाम्[23]। प्रवणाभिमुखस्य[24] वेगस्य। समुद्रम्[25]। अपगन्तुम्[26]। नीचीनम्[27]। मार्ग[28] च[29]। प्रार्दय[30]।

---

१ Omitted by P
२ वर्धयन् P, D स्तोत्रवर्धयन्ति Sv
३ त्वाम् Sy
४ सर्वे Sy ५ देवा Sy
६ सह प्रीयमाणा Sy
७ शतसहस्याकान् Sy
८ पुंपशून् Sy
९ पचेत् Sy
१० एतन्नामको देव Sy
११ अपि चास्मै तुभ्यम् । द्रोणकलशपूतभृदाधव नीयाख्यानि पात्राणि Sy
१२ अधवयम् P अधवयन् D अगच्छन् । सोमै पात्राणि पूर्यन्त इत्यर्थ Sy
१३ वृत्राणां शत्रूणां हन्तारम् । अत्र वृत्रहन्शब्देन सोमोऽभिधीयते । पीते हि सति वृत्राणि हन्तुमिन्द्र समर्थो भवतीति यावत् Sy
१४ सोमम् Sy
१५ VM ignores इन्द्र !
१६ आ समन्तात् सृष्टवानसि येन नद्य पूर्णा प्रवहेयुस्तथेत्यर्थ Sy
१७ क्षोद इत्युदकनाम Ngh 1 12
१८ वृत्रेण परिवृतम् Sy
१९ ०त्रादी० D वृत्रेण वृतम् । नदीनाम् । 18 suggested for वृत्रेण वृत्रादीनाम् ॥ सिन्धूनां सम्बन्धि Sy
२० आच्छादितम् Sy
२१ उदकानाम् Sy
२२ दृष seems to be unnecessary Therefore the reading should be ऊर्मिमासृज इति ॥ समूहं सृष्टवानसि । पुनर्वचनमादरार्थम् Sy
२३ हे इन्द्र ! तासां नदीनां सम्बन्धिन Sy
२४ ०भिमुखस्य P ०भिस्यस्य D प्रवणानन्व कार्षीरिति शेष । अन्वित्युपसर्गयोग्यक्रियाध्याहार Sy
२५ उदधिम् Sy
२६ ०न्तु P अप उदकानि । अपस इत्यप एवार्थे वर्तते Sy
२७ प्रवणाभिमुखी वेगयुक्ता इत्यर्थ Sy
२८ पथो मार्गान् Sy
२९ प्रागमय P प्रार्दमय D प्रागमय । अत्रा दयतिर्नयनकर्मा Sy
३० VM ignores अनु and इन्द्र ॥ हे इन्द्र ! त्वम् । अन्वकार्षीरिति शेष । अन्वित्युपसर्गयोग्यक्रियाध्याहारः Sy

एवा ता विश्वा चकृवांसमिन्द्रं महामुग्रमजुर्यं सहोदाम् ।
सुवीरं त्वा स्वायुधं सुवज्रमा ब्रह्म नव्यमवसे ववृत्यात् ॥ १३ ॥

एवा ता[१]।[२] एवम्[३]। तानि। विश्वानि[४] कर्माणि[५]। कृतवन्तम्। इन्द्रम्[६]। महान्तम्। उग्रम्[७]। अहिंस्यम्[८]। बलस्य[९] दातारम्। सुवीरम्[१०]। त्वाम्। शोभनायुधम्। शोभनवज्रम्[११]। आवर्तयतु। नवतरम्[१२]। स्तोत्रम्[१३]। रक्षणाय[१४]।

स नो वाजाय श्रवस इषे च राये धेहि द्युमत इन्द्र विप्रान् ।
भरद्वाजे नृवत इन्द्र सूरीन्दिवि च स्मैधि पार्ये न इन्द्र ॥ १४ ॥

स नः। म[१५]। अस्मान्। बलाय। कीर्तये[१६]। अन्नाय। धनाय। च। कुरु[१७]। दीप्तिमत[१८]। मेधाविन। तथा भरद्वाजे मयि। मनुष्ययुक्तान्[१९]। स्तोतॄन् कुरु[२०]। दिवि[२१]। च[२२]। खलु[२३]। पारयितव्ये[२४] त्वम्। अस्माकम्। इन्द्र! पारयितेति[२५]।[२६]

अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १५ ॥

[२७]अया। अनया स्तुत्या। अन्नम्। लभेमहि[२८]। यच्च[२९] देवैर्निहितमस्ति। मदेम[३०]। शतहिमा[३१] सुवीरा[३२]।

---

१. P, D. repeat एवा ता।
२. हे इन्द्र! Sy.
३. एव P., D उक्तप्रकारेण Sy.
४. प्रसिद्धानि Sy.
५. सर्वाणि कर्माणि Sy.
६. ईश्वरम् Sy ७. ओजस्विनम् Sy.
८. अजरम् Sy.
९. सहसो बलस्य दातारम् Sy.
१०. स्थिरं P स्त्वीरं D शोभना वीरा मरुतो यस्य तम् Sy.
११. शोभनवज्रोपेतम् Sy.
१२. नूतनमन्यैरकृतपूर्वम् Sy.
१३. अस्माभि कृतं स्तोत्रम् Sy
१४. अस्माकं रक्षणाय Sy
१५. त्वम् Sy १६. कीये D यशसे Sy
१७. धारय Sy १८. ०प्तम० P, D
१९. ०क्तां P मनुष्यवतः। परिचारकयुक्तानित्यर्थः Sy.
२०. तव स्तोतॄन् पुत्रपौत्रान् कुर्विति शेषः Sy.
२१. Omitted by P.
२२ दिवसे Sy
२३ म P.
२४. चार० P, D पारणीये आगामिनि Sy.
२५. अस्माकं रक्षिता खलु भवेत्यर्थः Sy.
२६. VM explains इन्द्र once only and ignores एधि।
२७. षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽनुरूपतृचस्य 'अया वाजम्' इति तृतीया। सूत्रितञ्च 'अया वाज देवहितं सनेमेति स्तोत्रियानुरूपौ' (ASS 8 3) इति Sy.
२८. वयं सम्भजेम Sy
२९. P, D read यच्च याच यच्च for यच्च॥ देवेन द्योतमानेनेन्द्रेण दत्तम् Sy
३०. हृष्याम Sy
३१. ०तत्रिमाः D शतसंवत्सरान् Sy
३२. शोभनपुत्रोपेता वयम् Sy.

VI 18

तमुं ष्टुहि यो अभिभूत्योजा वन्वन्नवातः पुरुहूत इन्द्रः ।
अषाळ्हमुग्रं सहमानमाभिर्गीर्भिर्वर्ध वृषभं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

तमु ष्टुहि[1] । तम्[2] । एव[3] । स्तुहि । यः । अभिभवितृबलः[4] । भजमानः[5] शत्रून् । अनभिगतः[6] शत्रुभिः । पुरुहूतः[7] । इन्द्रः । अषाळ्हमिति[8] स्पष्टम् ।

स युध्मः सत्वा खजकृत्समद्वा तुविम्रक्षो नदनुमाँ ऋजीषी ।
बृहद्रेणुश्च्यवनो मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत्सहावा ॥ २ ॥

स युध्मः[10] । सः[11] । युद्धशीलः[12] । दाता[13] । सङ्ग्रामकृत्[14] । सङ्ग्रामवान्[15] । बहूनामामर्दकः[16] । शब्दवान् । ऋजीषी[17] । बृहद्रेणु[18] महापांसुः[19] । च्यावयिता[20] । अभवत्[21] । एकः[22] । बह्वीनां मानुषीणाम्[23] । प्रजानाम्[24] । बलवान् ।

---

१ 'तमु ष्टुहि' इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—'तमु ष्टुहि' (KSA 30 18 p 22) इति । अभिजिति निष्केवल्य एतन्निविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'तमु ष्टुहीति माध्यन्दिन' (ĀSS 8 5) इति । इन्द्राग्न्योः कुलायनाम्न्येकाहेऽपि निष्केवल्य एतन्निविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'तिष्ठा हरी तमु ष्टुहीति माध्यन्दिन' (ĀSS 9 7) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा सुत इत्थं निमिश्ल इन्द्र सोम इति त्रीणि' (AĀ 5 2.2) इति Sy

२ हे भरद्वाज ! तमेवेन्द्रम् Sy

३ अन्योऽस्तीति शेषः Sy

४ अभिभावुकतेजाः Sy

५ शत्रून् हिंसन् Sy

६ अभिगतः P शत्रुभिरहिंसितः । वनोतेर्निष्ठान्तस्य नञ्पूर्वस्य रूपम् । यद्वा वातेर्वातम् । अनभिगतः Sy

७. बहुभिराहूतः Sy

८ ०षाढमि P, D By अषाळ्हमिति स्पष्टम् VM refers to the second hemistich of the stanza

९ अपि चाभिवक्ष्यमाणाभिः गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिस्तमिन्द्रं वर्ध । वर्धय । कीदृशम् ? अषाळ्हमनभिभूतम्, उग्रमुद्गूर्णमोजस्विनं वा सहमानं शत्रूनभिभवन्तं चर्षणीनां प्रजानां सम्बन्धिनं वृषभं वर्षितारम् Sy

१० यध्म P युध्म D

११ इन्द्रः Sy

१२ योद्धा Sy

१३ सत्वा दाता । सनोतेरिदं रूपम् Sy

१४ खगा० D खजानां सङ्ग्रामाणां कर्ता Sy खज इति सङ्ग्रामनाम Ngh 2 17

१५ यजमानः सह मदः समत् तद्वान् Sy

१६ तुविम्रक्षः, मृक्षतिः संस्नेहनकर्मा । तुवीनां बहूनां मर्दनेन संस्नेहनकर्ता Sy

१७ ऋजीषशब्देन सवनद्वयाभिषुतः पुनस्तृतीयसवनेऽप्यभिषुतः सोम उच्यते । तद्वान् Sy

१८ ०णुम् P बृहतो महतो रेणोः पांसोरुत्थापकः । सङ्ग्रामेष्विति यावत् Sy

१९ ०सी D

२० अभिगन्ता Sy

२१ आसीत् Sy

२२ मुख्यः Sy

२३ मनोः सम्बन्धिनीनाम् Sy

२४ प्रजानम P प्रजानां यजमानानाम् Sy.

त्वं ह नु त्यदंदमायो दस्यूँरेकः कृष्टीरंवनोरार्याय ।
अस्ति स्विन्नु वीर्यं१ तत्तं इन्द्र न स्विदस्ति तदृतुथा वि वोचः ॥ ३ ॥

त्वं ह नु[1] । त्वम् । खलु[2] । एतत्[3] । दस्यून्[4] । अदमय[5] । असहाय एव[6] । अवधीः[7] । प्रजा[8] । यजमानाय[9] शत्रुभूता[10] । वीर्यम्[11] । इन्द्र । इदानीम्[12] । तव । अस्ति[13] । स्वित्[14] । आहोस्वित्[15] । न । अस्ति । तत्[16] । सम्प्रति[17] । विस्पष्ट[18] ब्रूहि[19] ।

सदिद्धि ते तुविजातस्य मन्ये सहः सहिष्ठ तुरतस्तुरस्य ।
उग्रमुग्रस्यं तवसस्तवीयोऽरंध्रस्य रध्रतुरो बभूव ॥ ४ ॥

सदिद्धि[20] । विद्यमानम् । एव । तव । बहुजनस्य[21] । जानामि[22] । बलम् । अतिशयेन बलवन्[23] । हिंसितु[24] । हिंसकस्य[25] । उद्गूर्णम् । उद्गूर्णस्य[26] । वृद्धस्य[27] । अतिशयेन वृद्ध तत्[28] । भवति[29] । असमृद्धस्य[30] । यजमानस्यार्थम् समृद्ध[31] तच्छत्रु यो हसि[32] ।

---

१. त्वा D
२. हशब्दः पूरणार्थः Sy
३. त्यत् स्य स त्वम् । त्यदिति तच्छब्दपर्याय. । अत्र लिङ्गव्यत्ययः Sy
४. कर्महीनान् जनान् Sy
५. दान्तानकरो. Sy
६. अपि च मुख्यस्त्वम् Sy
७. अददा. Sy
८. व्रजा. P पुत्रदासादीन् Sy
९. कर्मकृते जनाय Sy
१०. एव स्तुवन्नृषिरिन्द्रं यदा नाद्राक्षीत्तदा तस्य वीर्यसद्भावे विचिकित्समान परार्धर्चमाह Sy
११. तुवीरम् P , D सामर्थ्यम् Sy.
१२. दानी P , D क्षिप्रम् Sy
१३. भवति Sy
१४. किंस्वित् । स्विन्न्विति विचिकित्सायाम् Sy
१५. अहो० P , D यद्वा (नास्ति) स्वित् Sy
१६. बलम् Sy
१७. काले काले Sy
१८. विशेषेण ब्रूहि Sy
१९ VM explains नु and तत् once only
२०. पूर्वमन्त्र इन्द्रस्य बलसदसद्भावं सन्दिह्यानया बलमस्त्येवेत्यवधारयन्नाह Sy
२१. बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूतस्य Sy
२२. अहं मन्ये Sy.
२३ ०वान् P हे बलवत्तमेन्द्र ! Sy
२४ हिंसितु P अस्मान् हिंसत. Sy
२५. शत्रूणा हिंसितुर्बलवतो वा Sy
२६. ओजस्विन· Sy
२७. प्रवृद्धस्य Sy
२८. प्रवृद्धतरम् । यतस्त्वं वृत्रादीन् शत्रून् हस्यतस्ते बलं विद्यत एवेत्यर्थ. Sy
२९ भवत्येव Sy
३०. शत्रुभिर्वशीकर्तुमशक्यस्य । रधेर्वशीकरणार्थस्य रूपम् Sy
३१. वशीकरणीयानां सपत्नाना हिंसकस्य Sy
३२. VM ignores हि ॥ यस्मादर्थे । यस्मात् कारणात् Sy

तस्मः प्रत्न सख्यमस्तु युष्मे इत्था वदद्भिर्वलमङ्गिरोभिः ।
हन्नच्युतच्युद्दस्मेषयन्तमृणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः ॥ ५ ॥

तस्य प्रत्नम् । यत् । अस्माकम् । पुराणम् । सख्यम् । अस्तु । त्वयि स्तोत्रम् । सत्यम् । वदद्भिः । अङ्गिरोभिः । वलम् । हतवानसि । अच्युता च्यावयित । दर्शनीय । गच्छन्तम् । विगमितवानसि । तस्य । पुरः । द्वाराणि । सर्वाणि ।

स हि धीभिर्हव्यो अस्त्युग्र ईशानकृन्महति वृत्रतूर्ये ।
स तोकसाता तनये स वज्री वितन्तसाय्यो अभवत्समत्सु ॥ ६ ॥

स हि धीभिः । सः । हि । प्रज्ञाभिः । आह्वातव्यः । भवति । उद्गूर्णः । ईश्वरं कुर्वन् । महति । सङ्ग्रामे । सः । पुत्रभजने । पौत्रभजने च ह्वातव्यः । सः । वज्री । सङ्ग्रामेषु । वितन्तसाय्यः, भवति अत्यन्तं वान्तैः सेवितव्यो भवति ।

---

१ प्रसिद्धम् Sy
२ अस्मदीयम् Sy
३ चिरन्तनतामुवर्तास्त्यर्थः Sy
४ स्तुत्यस्तोतृलक्षणं सखित्वम् Sy
५ P adds त्वं after त्वयि ॥ हे इन्द्र ! युष्मासु । पूजाय बहुवचनम् Sy
६ त्वां स्तुवद्भिः Sy
७ सत्यमवदन्त्वरिगिरोभिः P अङ्गिरोभिः सह Sy ८ एतन्नामानमसुरम् Sy
९ अच्युतानाम् is suggested for अच्युताम् ।
१० ०यित् P हे अच्युतानामविचलितानां च्यावक ! Sy ११ हे दर्शनीयेन्द्र ! Sy
१२ आयुधानि प्रेरयन्तम् Sy
१३ व्यगमयः वियुक्तान्यकार्षीरित्यर्थः Sy
१४ वलस्य Sy
१५ नगराणि Sy
१६ पुरीणां द्वारश्च व्यूणोः Sy
१७. सर्वाः Sy
१८. इन्द्रः Sy
१९ हिशब्दः पादपूरणः Sy
२० स्तोतृभिः स्तुतिभिर्वा Sy
२१ जयार्थिभिराह्वातव्यः Sy
२२ ओजस्वी Sy
२३ ०रः P स्तोतॄन् ईशानान् समर्थान् करोतीति ईशानकृत् Sy
२४ प्रभूते Sy
२५ वृत्रतूर्य इति सङ्ग्रामनाम Ngh. 2 17
२६ च P D
२७ तोकस्य पुत्रस्य सातौ लाभे निमित्ते Sy
२८. च D तत्पुत्रे निमित्ते सति आह्वातव्योऽस्ति Sy २९ वज्रवान् Sy
३० विशेषेण विस्तायः । स्तोत्रैर्भजनीयोऽभवत् भवति । यद्वा वितन्तसाय्यः शत्रूणां हिंसकः । तन्तस इति धातुर्हिंसाकर्मा । तस्य कर्तरि आय्यम् Sy
३१ अत्यन्तं D

स मज्मना जनिम मानुषाणाममर्त्येन नाम्नाति प्र सर्स्रे ।
स द्युम्नेन स शवसोत राया स वीर्येण नृतमः समोकाः ॥ ७ ॥

स मज्मना । स[1] । बलेन[2] । मनुष्याणाम्[3] । जन्मानि[4] । अमरणधर्मणा[5] । परेषां नमयित्रा[6] । अतिप्रसरति[7] । स[1] । तेजसा[8] । स[9] । वेगेन[10] । स धनेन । स[1] । वीर्येण[11] । नेतृतम[12] । सङ्गत[13] इति[14] ।

स यो न मुहे न मिथू जनो भूत्सुमन्तुनामा चुमुरिं धुनिं च ।
वृणक्पिप्रुं शम्बरं शुष्णमिन्द्रः पुरां च्यौत्नाय शयथाय नू चित् ॥ ८ ॥

स यः[15] । स[16] । य इन्द्र । मोहाय[17] । न भवति । न च कदाचित् । मिथ्या[18] । प्रादुर्भवति । सुमन्तुरिति[19] नाम यस्य स । इन्द्र । पिप्रुप्रभृतीन्[20] । अहन्[21] । पुराम्[22] । च्यावयित्रे[23] । क्षिप्रम्[24] । शयथ गय[25] कुत्स इत्याहु[26] ।

उदावता त्वक्षसा पन्यसा च वृत्रहत्याय रथमिन्द्र तिष्ठ ।
धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणत्राभि प्र मन्द पुरुदत्र मायाः ॥ ९ ॥

उदावता । उद्गच्छता[27] । शत्रूणा तनूकरणशीलेन[28] । बलेन सह[29] । वृत्र हन्तुम्[30] । रथम्[31] । इन्द्र ।

---

१. इन्द्रः Sy
२. मज्मनेति बलनाम Ngh. 2 9
३. मनुष्या P मनुष्या D.
४. जानि P, D जन्म । सङ्घमित्यर्थ Sy
५. विनाशरहितेन Sy
६. परेक्षाम् D शत्रूणां नमयित्रा Sy.
७. अतिप्रपेदे Sy
८. तेजता D. यशसा Sy
९. सा D
१०. बलेन Sy
११. सामर्थ्येन च समोका भवति Sy
१२. नेतृमः P
१३. समानस्थानः भवति Sy
१४. VM ignores उत ॥ अपि च Sy
१५. य D
१६. इन्द्र· Sy
१७. सङ्ग्रामे कदापि न मुह्यति Sy
१८. यश्च मिथ्या वृथा Sy
१९. प्रज्ञाननामा । प्रख्यातनामेत्यर्थः Sy
२०. विप्रु० P, D प्रभृति refers to चुमुरिम् । धुनिम् । शम्बरम् and शुष्णम् ॥ शम्बरम् एतन्नामकान् त्रीनसुरान् । तथा चुमुरिं धुनिं चैतन्नामकावसुरौ Sy
२१. वृणक् । 'अवृणक् हिंसितवानसि । वृणक्ति-हिंसाकर्मा । हिंसितवानसि Sy
२२. शत्रुसम्बन्धिनीना पुरीणाम् Sy
२३. च्यवनाय नाशनाय Sy.
२४. Sy explains नू चित् together as शीघ्रमेव ।
२५. P., D read शय क्षिप्र शयथः for क्षिप्रम् । शयथः शय. ॥ शत्रूणा मारणाय च Sy
२६. If VM does not explain जनः and भूत् together as प्रादुर्भवति, then he ignores जनः and चित् ॥ जन जनयिता । एव कर्म कुरुत इति शेषः Sy
२७. ०त D उद्गच्छता । अवतिरत्र गतिकर्मा Sy
२८. शत्रूणा तनूकर्त्रा Sy
२९. स्तुत्यतरेण बलेन युक्तस्त्वम् Sy
३०. शत्रुहननाय Sy.
३१. रक्षम् P, D स्वकीयं रथम् Sy.

प्रातिष्ठ। मारोहि। च। मघ्यम्। दक्षिण। हस्ते। ग्रभिप्रगच्छ। हे पुरुवान! शत्रूणां माया।

अ॒ग्निर्न शुष्कं॒ वन॑मिन्द्र हे॒ती रक्षो॒ नि ध॑क्ष्य॒शनि॒र्न भी॒मा।
ग॒म्भी॒रयं॑ ऋ॒ष्वया॑ यो रु॒रोजाध्वा॑नयद्दुरि॒ता द॒म्भय॑च्च ॥ १० ॥

ग्रग्निर्न। ग्रग्नि। इव। हन्ता। शुष्कम्। वनम्। रक्ष। निदह। यथा। ग्रशनि। भीम। दिव पतिता विनाशयति। गम्भीरया। महत्या। य। शक्त्या। शत्रून्। ररोज। ग्रध्वापयति। च। विनाशयतीति परोक्ष उत्तरार्ध।

आ स॒हस्रं॑ प॒थिभि॑रिन्द्र रा॒या तुवि॑द्युम्न तुवि॒वाजे॑भिर॒र्वाक्।
या॒हि सू॑नो सहसो॒ यस्य॒ नू चि॒ददे॑व॒ ईशे॑ पुरुहूत॒ योतोः॑ ॥ ११ ॥

ग्रा सहस्रम्। ग्रायाहि। सहस्रेण। धनेन सह। मार्गे। बहुधन। बहुवलैरश्वै। ग्रभिमुखम्। सहस। सूनो! माहेन्द्रवलवत्तया। यस्य यजमानस्य। क्षिप्रम्। ग्रसुर। ईश्वरो भवति। पृथक् कुर्व रणस्य

१ ग्रारोह Sy
२ ग्रा is omitted by P ग्रायत्स्व Sy
३ स्वकीयमायुधम् Sy
४ पाणौ Sy
५ ग्रभिगम्य प्रकर्षेण जहि। ग्रत्र मन्वतिर्वधकर्मा Sy
६ पुरु॰ P, D हे बहुधनेन्द्र! त्वम् Sy
७ मायया P मायय D ग्रासुरीर्माया Sy
८ ग्रग्निर्न P ग्रग्निर्न D
९ नशब्द उपमार्थीय। यथा Sy
१० स्वकीयं वज्रं तद्वच्छत्रून् नाशयति Sy
११ नीरसम् Sy
१२ व P वं D वृक्षसमूहं दहति Sy
१३ राक्षसम् Sy
१४ सर्वांश नितरां दह Sy
१५ यथाशनिर्भीमा भवति तद्वद् भयङ्करस्त्वम् Sy
१६ यथाशनि P, D
१७. भिमा D
१८. ०व D
१९ P and D add गम्भीरया पतिता विनाशयति after विनाशयति।
२० शत्रुभिरधर्षणीयया Sy
२१ ऋष्व इति महन्नाम Ngh 3 3
२२ न्द P D इन्द्र Sy
२३ Omitted by P, D
२४ शत्रून् seems to be the explanation of दुरिता॥ तथा च दुरिता दुरितानि दम्भयच्च हिनस्ति च। स त्वं रक्षो निधक्षीति पूर्वेणान्वय Sy
२५ शत्रुघ्नोज P शत्रुघुं राव D बभञ्ज Sy
२६ ग्रध्वोप॰ D युद्धे गर्जनलक्षणं शब्दं करोति Sy
२७. VM ignores इन्द्र।
२८. ग्रागच्छ Sy
२९ सहस्रेण। बहुभिरित्यर्थ Sy
३० सहस्रेण धनेन सहस्रेण धनेन D धनेन युक्त स्त्वम् Sy
३१ मार्गे P पतन्ति गच्छन्त्यमीभिरिति पन्थानो मार्गा। तै Sy
३२ ग्रसे॰ P बहुसे॰ D
३३ मदभिमुखः सन् Sy
३४ सूनु P D हे बलस्य पुत्रेन्द्र! 'ओजसो जातमुत मन्य एनम्' (RV X 73 10) इति निगमान्तरे बलपुत्रत्वं सिद्धम् Sy
३५ तव Sy
३६ कश्चिदसुर Sy
३७ योतोः बलाधिभि पृथक्कर्तुम् Sy

यमबाधिमसुर[1] आगच्छति[1] तत आगच्छेति[2]।

प्र तुविद्युम्नस्य स्थविरस्य घृष्वेर्दिवो ररप्शे महिमा पृथिव्याः।
नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सह्योः ॥ १२ ॥

प्र तुविद्युम्नस्य[3]। वहुधनस्य[4]। स्थविरस्य[5]। घर्षणशीलस्य[6]। महत्त्वम्[7]। दिव[8]। पृथिव्याश्च[9]। प्ररिरिचे,[10] रप्शतिर्महद्भावकर्मा[11]। न। अस्य[12]। शत्रु[13] कश्चित्। अस्ति। न च। प्रतिमानम्[14]। न। प्रतिष्ठाता[15]। अभिगन्ता। वहुप्रज्ञस्य। अभिभवत[16]।

प्र तत्ते अद्या करणं कृतं भूत्कुत्सं यदायुमतिथिग्वमस्मै।
पुरू सहस्रा नि शिशा अभि क्षामुत्तूर्वयाणं धृषता निनेथ ॥ १३ ॥

प्र[17] तत्ते[18]। प्रभवति[19]। इदानीमुत्फुल्ल[20] भवति जनेषु। तत्। ते[21]। कृतम्। कर्म। यत्[22] त्वम्। अस्मै[23] कर्मणे। कुत्सादीनृषीन्[24] रक्ष्यानस्यकरो[25]स्ततस्तैरुक्तै[26]र्मन्त्रैर्दृश्यत इति। तेषा कुत्सादीना शत्रूणा वहूनि[27]। सहस्राणि[28]।

---

१. यं मार्गमसुरः is suggested for यमबाधिमसुर ॥ आ is omitted by P.
२. VM ignores इन्द्र। चित् and पुरुहूत ॥ अत्र नू चिदिति निषेधार्थे वर्तते। हे बहुभिराहूतेन्द्र ! Sy
३. वि० D.
४. बहुयशसो बहुधनस्य वा Sy
५. प्रवृद्धस्य Sy
६. शत्रूणां घर्षकस्येन्द्रस्य Sy
७. ०त्व P, D
८. द्युलोकात् Sy
९. भूमेश्च Sy
१०. प्रतिरिचे D
११. ०रच्छतिमहत्० P, D. विरप्शीति महन्नामसु पाठात् नाम्ना च प्रायेण धातुजन्यत्वात् रप्शतिरत्रातिशयवाची Sy
१२. इन्द्रस्य Sy
१३. शातयिता नास्ति Sy
१४. प्रतिनिधिर्नास्ति Sy
१५. प्रतिप्रतिष्ठाता P प्रतिष्ठाता D अस्य प्रतिष्ठाश्रय। स एव सर्वस्य प्रतिष्ठेत्यर्थः Sy
१६. ०भवतदं P ०भवतदन् D शत्रूणामभिभवितुः Sy
१७. व्र D.
१८. दत्ते P
१९. ०भति P, D. प्रभवति प्रकाशते Sy
२०. इदानीमपि Sy.
२१. Omitted by P. त्वया Sy
२२. य P., D.
२३. अपि चास्मा अनन्तरोक्तायातिथिग्वाय Sy.
२४. आदि refers to आयम् and अतिथिग्वम् ॥ शुष्णाद्राक्षसाद् एतन्नामानमृषिं चायु शत्रुभ्यः सकाशादेतत्सञ्ज्ञक पौरूरवसमतिथिग्वमतिथीनामभिगन्तारं दिवोदासं च शम्बराद्ररक्षिथेति यत्करणं तत्प्रभवतीति पूर्वेण सम्बन्धः। ररक्षिथेति द्वितीयाश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः Sy
२५. ०क्ष्यानन्स्य D. स्य seems to be unnecessary The reading should be रक्ष्यानकरो ॥
२६. ०रोततस्तैरुक्तेर्म० D.
२७. पुरूणि Sy
२८. शम्बरस्य धनानि Sy

पृथिव्याम्[१] । तनूकृतवानसि[२] । तूर्वयाणं[३] च । धृष्टेन[४] बलेन । उदकाद् उन्नीतवानसि[५] ।[६]

अनु त्वाहिघ्ने अध देव देवा मदन्विश्वे कवितमं कवीनाम् ।
करो यत्र वरिवो बाधिताय दिवे जनाय तन्वे गृणानः ॥ १४ ॥

[७]अनु त्वा । अन्वमदन्[८] । त्वाम् । अहिहननाय[९] । अथ[१०] । सर्वे । देवाः[११] । अत्यन्तं कविम् । कृतवानसि[१२] । यदा[१३] । धनम् । बाधिताय[१४] । स्तोत्रे । जनाय । तनूकर्त्रे[१५] च । स्तूयमान[१६][१७] ।

अनु द्यावापृथिवी तत्त ओजोऽमर्त्या जिहत इन्द्र देवाः ।
कृष्वा कृत्नो अकृतं यत्ते अस्त्युक्थं नवीयो जनयस्व यज्ञैः ॥ १५ ॥

अनु । अनुगच्छत[१८] । द्यावापृथिवी । तत्[१९] । तव[२०] । बलम् । तथामरणाः[२१] । देवाश्च । अनुगच्छन्ति । कुरु[२२] । हे करणशील[२३] ! अकृतम् । यदि[२४] । ते किंचित्[२५] । अस्ति । नवतरम् । स्तोत्रम् । यज्ञैः[२६] सह । जनयस्व, कृते हि कर्मणि कृते नवानि च कथयन्त्यृषयो यज्ञेष्विति[२७][२८] ।

---

१ पृथिवीम् Sy
२ अथवा । इन्द्रः शम्बरं हत्वा तस्य धनानि दिवोदासाय दत्तवानित्यर्थः Sy
३ तूर्व० P पृथिव्यां वर्तमानं त्वरितगमनं दिवोदासम् Sy
४ धर्षणेन त्वदीयेन वज्रेण शम्बरं हत्वा Sy
५ आपद्रूपा उदकमयः Sy
६ VM ignores अभि ॥ अभिलक्ष्य Sy
७. अनुब्रुवीनाम्न्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे 'अनु त्वाहिघ्ने' इति सूक्तमुखीया—। सूत्रितञ्च 'अनु त्वाहिघ्ने अध देव देवा अनु ते दायि मह इन्द्रियाय' (ASS 9 5) इति Sy
८ अनुमदन्ति । अनुस्तुवन्ति Sy
९ मेघहननाय । वृष्टिप्रदानायेत्यर्थः Sy
१० अस्मिन् काले Sy
११ स्तोतारः Sy
१२ अकरो अथवा । मघवा हे देवेन्द्र ! अथास्मिन् काले विश्वे सर्वे देवाः पुरा । अहिर्वृत्र एवो च्यते । तस्य हननाय कवीनां कवितमं त्वामनु मदन्ति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रे सति बाधितायासुरैः पीडिताय दिवे द्युलोकनिवासाय जनाय तन्वे शोभायै वृत्रहननेन तव शोभायै वरिवश्चकर्थ Sy
१३ यस्मिन काले Sy
१४ बाधिकाधिभिः पीडिताय Sy
१५ तन् is omitted by P, D स्तोतॄणां तनयाय च Sy
१६ स्तोतृभिः स्तूयमानस्त्वम् Sy
१७ VM. ignores देव and कवीनाम् ॥ हे द्योतमानेन्द्र ! कवीनां मेधाविनां मध्ये Sy
१८ अग० P
अनुजिहाते Sy
१९ प्रसिद्धम् Sy
२० त्वदीयम् Sy
२१ अमरणधर्माण Sy
२२ कुरुष्व Sy
२३ हे बहूनां कर्मणां कर्तः ! Sy
२४ यत्कर्मास्ति Sy
२५ त्वदीयम् Sy
२६ यज्ञेषु Sy
२७ यज्ञोपि P
२८. VM. ignores इन्द्र ।

VI.19.

महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः ।
अस्मद्र्यग्वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

[1]महान् । यथा शत्रु विजित्यान्यो[2] महाराजो[3] भवति मनुष्य[4] एवम् । इन्द्रो[5] वृत्र हत्वा । महानभवत्[6] । 'इन्द्रो ह वा एष पुरा वृत्रस्य वधादथ वृत्र जघ्निवान् महेन्द्रो यथा महाराजोऽन्यो विजित्य'[7] इति[8] वाजसनेयकम् । किं[9] च मनुष्याणा पूरयिता[10] । अपि च[11] ।

१. 'महाँ इन्द्र' इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्त च 'महान्त्सप्तोना' (KSA.30 19 p 22) इति । माध्यन्दिने सवने सोमातिरेके शस्त्रं भवति । तत्रेदं सूक्तम् । सूत्रितञ्च---'महाँ इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु कम्' (ĀSS.6 7.) इति । समूळ्हे द्वितीये छन्दोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत् सूक्तम् । सूत्रितञ्च---'महाँ इन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयस्' (ĀSS 8 7.) इति Sy भरद्वाजस्य बार्हस्पत्यस्यार्षम् Dur भरद्वाजस्य SKN

२. विजिग्यानो P., D ३. ०जा P , D

४. यथा नेता राजा भृत्यादीनां कामाना पूरयिता तद्वत् Sy तथापि नृवन्मनुष्यवदाहूयमानः आगच्छति । यद्वा नृवन्मनुष्यवत् Mah., U यथा मनुष्या आराधयितॄन् कामैः पूरयन्ति तद्वत्BB. मनुष्यवत् Dur मनुष्यवत् । यथा राजा, अन्योऽपि कश्चिदीश्वरो मनुष्यस्तद्वत् SKN.

५. इन्द्रो P., D. ६. प्रभूत. Sy. महाप्रभावः Mah महान्प्रभावत इन्द्रः U. महानयमिन्द्रः BB. महान् प्रभावतः Dur

७. महाजोन्यविजि P महाजोन्य· विजि D

८. Omitted by P.D. ९. चित् P D.

१०. चर्षणीनां स्तोतृजनानां कामाना पूरकः Sy. आ समन्ताच्चर्षणीन् मनुष्यान् प्रति अभीष्टकामैः पूरयत्याचर्षणिप्राः । 'प्रा पूरणे' क्विप् । यथा राजा, अमात्यादिमनुष्यान्सेवकानभीष्टकामैः पूरयति तद्वत् Mah. चर्षणयो मनुष्याः । .आगत्य च चर्षणीनां मनुष्याणां पूरयिता कामैः U यश्चर्षणिप्राः, चर्षणयो मनुष्यास्तेषा पूरयित. कामैः । यद्वा चर्षणीनां चर्षणवतामाचारवतां कामैः पूरयिता । समन्तादित्यर्थ आकारः । सर्वत्र पूरयिता तस्मान्महान् । यद्वा नृवद् एकस्मिन्निव नरे समन्तात् सर्वेष्वपि लोकेषु चरणशीलानां पूरयिता । ततोऽयं महान्, इति । चरेरनिप्रत्ययो बहुलवचनात्सुडागमः । यद्वा 'कृषेरादेश्च च.' इति कृषेरेतद्रूपम् । आङापि कृष्यर्थो विशेष्यते । उदात्तश्रुतेश्चायमसमरत एव कृष्यर्थं विशिनष्टि । हवि.प्रदानादिनाऽऽकर्षवतां वशीकुर्वतां कामै. पूरयितेति BB आपूरयिता चर्षणीनां मनुष्याणा कामैः । यथा हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्ट· कामैरवश्य भृत्यनापूरयति, एवमिन्द्रोऽपि स्तोतारम् Dur. चर्षणयो मनुष्याः । 'प्रा पूरणे' आकार उपसर्गश्छान्दसत्वादसमस्तोऽपि प्रातिपदिकेनैव सम्बध्यते । तत· 'आतो मनिन्' (Pā 3.2.74) इत्येव विच् द्रष्टव्यः । स्तोतृणां यष्टृणा मनुष्याणां च पूरयिता कामैः SKN

११. Omitted by P.

द्वयो परिवृळ्ह । अहिंसित । वसे । सोऽस्य मदमभिमुखम् । वीर्यकरणायम । वर्धते च । अथ शोभनकर्मण !

---

१ ०वृळ्ह D द्वयोर्लोकयो परिवृढ Sy 'बृहि वृद्धौ' बर्हणं बर्हा वृद्धि । असुन्प्रत्यय । द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयो सोमयागयोर्बर्हा यस्य स द्विबर्हा । यद्वा द्वयो स्थानयोर्बर्हा वृद्ध परिवृढ प्रभुर्मध्यमे स्थान उत्तमे च Mah द्वयो स्थानयोः परिवृढो मध्यमे च स्थान उत्तमे च परिवृढः प्रभु U द्वयोर्लोकयोर्नु हित अवृद्ध सोमसाऽस्मिन्प्रभुर्मिन्द्रच्च BB द्वयो स्थानयोर्मध्यमोत्तमयो परिवृढः Dur. बृहेर्बृहपर्यस्येदं रूपम् । द्वयो स्थानयोर्वीर्येण परिवृढोऽपि । मध्यमे च स्थानेऽन्तरिक्षे, उत्तमे च दिवि । तस्या सर्वदेवानां साधारणत्वात् । देवराजत्वेन च प्रसिद्धे । इतिहासपक्षे तु नान्योऽन्तरिक्षे वीर्येण परिवृढ शक्नोति वर्षितुं नापि दिव्या दिव्याद् रसान् परिगृहीतुम् SKN

२ अहिंसनीय इन्द्र Sy अमित उपमारहित । अतोसितबल इत्यर्थ । यद्वा सहोभि शत्रुबलैरमिन, अप्रक्षिप्तोऽनुपहिंसित इत्यर्थ । 'डुमिञ् प्रक्षेपे' । 'मीञ् हिंसायाम्' इत्यस्य वा प्रयोग । पूर्वपक्षे माते सर्वत्र निष्ठान्तत्वमार्षम् Mah अमिनोऽमितमात्र । अप्राप्तो मितबल । यद्वा—अनुपहिंसित शत्रुबलै U अमिनोऽपरिच्छेद्य । मार्न मिनम् । मातेर्निष्ठा छान्दसं निष्ठान्तत्वम् । तदस्य नास्तीत्यमिन । न ह्यस्यैतादृग् बलमस्तीति निश्चेतुं शक्यते । यद्वा सहोभिरमिम सत्कृत । 'अम गत्यादिषु' BB अमितमात्र । अथवा—अनभिहिंसित केनचित् एवमत्रामिनशब्देनामितमात्रोऽन भिहिंसितमात्रो वा, इत्युच्यते शब्दसाकल्याव र्थोपपत्तेश्च Dur अपरिमित SKN

३ शत्रुबलै Sy केन पुनरमिन ? इत्युच्यते, सहोभिर्बलैरित्यर्थ । न हीन्द्रस्य बलमात्रा केनचिन्मितपूर्वा इत्यर्थ । अनभिहिंसितपूर्वो वा केनचिदिन्द्र Dur शारीरै सांयोगिकैर्वा बलैर्महाबल इत्यर्थ । अथवा अभ्यमितोऽहिंसितपूर्व सहोभिर्बल परकीय SKN

४ अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा Sy अस्मा प्रत्यञ्चतीत्यस्मद्र्यगस्मदभिमुख Mah अ स्मद्दर्शनोत्सुक सन् U अस्मा (अस्मान्) स्वञ्चतीत्यस्मद्र्यक । क्रियाविशेषण त्वान्नपुंसकत्वम् BB अस्मदनुग्रहायास्मद्दर्शनाय Dur 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये' (Pa.6.3 92) इत्येवमयमस्मदोऽञ्चता वद्र्यादेश । तत्र कर्माधिकारानस्मा प्रत्यञ्चित आगतोऽस्मदभिमुख इत्यर्थ SKN

५ वीरकर्मकरणाय Sy इन्द्रो वीर्याय वीरकर्मणे Mah वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे च इन्द्र U ईदृश इन्द्रो वीर्याय वीर्यायम् । यद्वा कर्म पुत्र वधादि तदर्थम् BB वीरकर्मणे वर्धयेम् Dur वीर्यकर्मणे वृष्ट्यादिकाय SKN

६ वर्धते Mah वर्धताम् । अस्माभिर्यज्ञमानैर्दत्तानि हवींषि गृहीत्वा वर्धतामिति यावत् BB

७. सुष्ठु परिचरित Sy सुकृत साधुकृत सत्कृत पूजित इत्यर्थ Mah शोभनकृत्यभिप्राय U सुष्ठु कृतो यशोकृतश्च BB सुकृत स्तुतिभि Dur अत्रैकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं यत्तच्छब्दौ वध्याहार्यौ । करोतिश्च क्रियासामान्यवचन । क्रियाविशेष स्तुतौ द्रष्टव्य । य ईश्वर स सुष्ठु स्तुत SKN

कर्मभि[१] । उरु[२] । पृथुश्च[३] । भवति[४] ।[५]

इन्द्रमेव धिषणा सातये धाद्बृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।
अषाळ्हेन शवसा शूशुवांसं सद्यश्चिद्यो वावृधे असामि ॥ २ ॥

इन्द्रम् । इन्द्रम् । एव । बुद्धे[६] । लाभाय[७] । निदधाति[८] । महान्तम्[९] । दर्शनीयम्[१०] । अजरम्[११] । युवानम् ।
शत्रुभिरसोढेन[१२] । वलेन[१३] । वर्धमानम् । सद्यो[१४] जात । य[१५] । ववृधे[१६] । अन्यून[१७] ।[१८]

१. यजमानै. Sy कर्तृभिर्यजमानैः Mah सोऽस्मदीयैः कर्तृभिः स्तूयमानः U कर्तृभिः परिचरद्भिरस्माभिर्यजमानैः BB एतैः कर्तृभिर्ऋत्विग्भि· Dur

२ शरीरेण विस्तीर्णः Sy यशसा विपुल. Mah उरुः प्रमाणत· U उरुर्विस्तीर्णो बलेन BB. महान् परिमाणतः Dur वीर्येण विस्तीर्णः SKN.

३. गुणैः प्रथितः Sy पृथुर्बलेन विस्तृतः Mah पृथुश्च विस्तारेण U प्रथितः सर्वत्र यशसः BB विस्तीर्णो य. सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो द नायाभिप्रेतानामर्थानाम् Dur शरीरेण महाकायः SKN

४. स नर्यमान इन्द्र ईदृशो भूद् भवतु । लोडर्थे लुङ् । अडभावश्छान्दसः Mah भूयात् U भवतु । भवतेर्लुङि पूर्ववच्छपो लुक् । यद्वा कर्तृभिरस्माभिस्सुकृतः सम्यक्कृतोऽयमुरु पृथुश्च भवतु BB भूयादित्यर्थः Dur लोडर्थे लुङ् । भवतु, इत्याशास्महे SKN

५. VM ignores आ ॥ आगच्छतु । आ इत्युपसर्गदर्शनाद् गच्छत्वित्याख्यातस्याध्याहारः Sy. For the explanation of आ by Mah., U, BB, Dur and SKN see footnote no 10. (p. 468.) अमिनोऽमितमात्रो महान्भवत्यभिमितो वा N 6 16, SKN II. 445—446 This stanza=YV 7 39 =TS 1 4. 21 7.

अथातो गृह्णात्येव । महां२॥ऽइन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभि· । अस्मद्र्यग्वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । "उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा" इति सादयति महेन्द्राय ह्येनं गृह्णाति । SB.4 3 3 18 p 372

६. अस्मदीया स्तुतिः Sy.

७. बुद्धिर्लं० P. दानाय Sy

८. धारयति Sy

९. गन्तारम् Sy

१०. जरारहितम् Sy

११ नित्यतरुणम् Sy.

१२. ०ढं P, D शत्रुभिरनभिभूतेन Sy

१३. ०ने P शूशुवांसम्—प्रवृद्धम् । श्वयतेरिद रूपम् Sy

१४. जातमात्रः सन् Sy.

१५. इन्द्रः Sy

१६. वर्धते Sy

१७. ०ना P अनल्पमधिक यथा भवति तथा Sy

१८ - VM ignores चित् ॥ एव Sy

---

१. उपयामेत्यादिभाग. केवलं यजुर्वेदीय· ।

पृथू करस्ना बहुला गभस्ती अस्मद्र्य१क्सं मिमीहि श्रवांसि ।
यूथेव पश्वः पशुपा दमूना अस्माँ इन्द्राभ्या ववृत्स्वाजौ ॥ ३ ॥

पृथू । पृथू । करौ । दीर्घौ । बाहू । स त्वमस्मदभिमुखम् । सम्मिमीहि । अन्नानि । पशो । यूथानीव । पशुपाल । दममना । अस्मान् । इन्द्र । अभ्यावर्तयस्व । आजौ ।

तं व इन्द्रं चतिनमस्य शाकैरिह नूनं वाजयन्तो हुवेम ।
यथा चित्पूर्वे जरितार आसुरनेद्या अनवद्या अरिष्टाः ॥ ४ ॥

तं व । तम् । युष्माकम् । इन्द्रम् । शत्रूणां घातयितारम् । अस्य । सहायैर्मरुद्भिः सह । इदानीम् । युद्धं कुर्वन्तः । ह्वयाम । यथा । एव । पूर्वे । स्तोतार । अभूवन् । प्रशस्या । अनिन्द्या । अहिंसितास्तद्वत् वयमपि भूयास्मेति ।

धृतव्रतो धनदाः सोमवृद्धः स हि वामस्य वसुनः पुरुक्षुः ।
सं जग्मिरे पथ्या३ रायो अस्मिन्त्समुद्रे न सिन्धवो यादमानाः ॥ ५ ॥

धृतव्रत । धृतकर्मा । धनस्य दाता । सोमेन वृद्ध । स । हि । प्रशस्यस्य । धनस्य । बहोर्वक्ता ।

---

१ ०थू P विस्तीर्णौ Sy
२ कर्मणां कर्तारौ Sy
३ बहुप्रदौ Sy   ४ स्ववीर्यौ बाहू Sy
५ समीमीहि P कुरु Sy
६ अन्नानि । दातुमिति शेष Sy
७ पशूनाम् Sy
८ यूथानिव P तत्र दृष्टान्त । यूथानि यथा वर्तयति तद्वत् Sy   ९ पशूनां पालक Sy
१० दान्तमनास्त्वम् Sy
११ किञ्च हे इन्द्र ! Sy
१२ अभ्यावर्तस्व Sy
१३ सङ्ग्रामे Sy
१४ व P त वं D
१५ प्रसिद्धम् Sy   १६ स्वाम् Sy
१७ परमेश्वरम् Sy
१८ ०ञ्चात० D घातकम् । नाशकमित्यर्थ Sy
१९ तव Sy
२० शक्ती समर्थ मरुद्भि सहितम् Sy
२१ It seems to be the explanation of इह ॥ अस्मिन् यज्ञे Sy
२२ अन्नमिच्छन्तो वयं स्तोतार Sy
२३ स्तुम Sy
२४ पुरातना Sy
२५ अभूवु । हे इन्द्र ! त्वत्प्रसादाद्वयमपि तथैव भवेमेत्यर्थ Sy   २६ अनिन्द्या Sy
२७ पापरहिता Sy
२८ हिं० P, D
२९ VM ignores नूनम् ॥ नूनम् अद्य Sy
३० स एव धनप्रद Sy
३१ स एव सोमेन प्रवृद्ध Sy
३२ इन्द्र Sy   ३३ खलु Sy
३४ कीदृशस्य धनस्येत्याकाङ्क्षायामुपसर्जनीभूतस्यापि धनस्य विशेषणे वामस्य वसुन इति । वामस्य वननीयस्य वसुन श्रेष्ठस्य । यद्वा वसुनो धनस्य । स्वामीति शेष Sy
३५ बहुभ्य स एव Sy

सङ्गच्छन्ते । मनुष्यहितानि[1] । धनानि । अस्मिन्[2] । समुद्रे । इव[3] । सिन्धव[4] । नानादिग्भ्यः समागता[5] वा पथ्या[6] इति ।

शविष्ठं न आ भर शूर शव ओजिष्ठमोजो अभिभूत उग्रम् ।
विश्वा द्युम्ना वृष्ण्या मानुषाणामस्मभ्यं दा हरिवो मादयध्यै ॥ ६ ॥

शविष्ठम् । बलवत्तमम् । अस्मभ्यम् । आहर । शूर[7] । बलम् । ओजस्वितमम् । ओजश्च[8] । उद्गूर्णम्[9] । शत्रूणामभिभवित[10] । विश्वानि[11] च । अन्नानि[12] । वर्षणनिमित्तानि[13] । शत्रूणा मनुष्याणामादाय[14] । अस्मभ्यम् । देहि[15] । हे हरिव[16] । अस्मान् मादयितुम् ।

यस्ते मदः पृतनाषाळमृध्र इन्द्र तं न आ भर शूशुवांसम् ।
येन तोकस्य तनयस्य सातौ मंसीमहि जिगीवांसस्त्वोताः ॥ ७ ॥

यस्ते । य । ते[17] । मद[18] । अभिभविता[19] । अहिंसित[20] । इन्द्र । तम्[21] । अस्माकम्[22] । आहर । प्रवृद्धम् । येन मदेन[23] शत्रुजयार्थं त्वया भृतेन लब्धधना[24] । पुत्रस्य च । तत्पुत्रस्य[25] । भजने,[26] तेन[27] धनप्रदानेन । अर्चयाम[28] । शत्रून् जिगीवास[29] । त्वया रक्षिता ।

---

१. स्तोतॄणां हितानि Sy
२. इन्द्र एव Sy
३. तत्र दृष्टान्तः । यथा Sy
४. नद्यः Sy
५. यादमाना अभिगच्छन्त्यस्तद्वत् Sy
६. पत्थ्य P , D
७. हे विक्रान्तेन्द्र ! Sy
८. दीप्तिमस्मभ्यमाभर Sy
९. अप्रसह्यम् Sy
१०. हे शत्रूणामभिभावुकेन्द्र ! Sy
११ सर्वाणि Sy
१२. द्युम्नानि द्योतमानानि यानि धनानि Sy
१३. सेचनसमर्थानि Sy
१४. मनुष्याणां भोग्यतया कल्पितानि तानि धनानि Sy.
१५. प्रयच्छ Sy
१६. हे हरिवन्निन्द्र ! Sy
१७. त्वया देय Sy
१८. हर्षः Sy.
१९. ०देभि० P शत्रुसेनानामभिभविता Sy
२०. ०सि D
२१. ँम् P. मदम् Sy
२२ अस्मभ्यम् Sy.
२३. हर्षेण Sy. २४. ०ना P.
२५. तं पु० D
२६. लाभे निमित्तभूते सति Sy
२७. तौ P
२८. त्वा स्तुवीमहि, तमा भरेति पूर्वेणान्वयः Sy
२९. शत्रु जिवास. P ०वास. D जितवन्तो वयम् Sy

आ नो॑ भर॒ वृष॑णं॒ शुष्म॑मिन्द्र धन॒स्पृतं॑ शूशु॒वांसं॑ सु॒दक्ष॑म् ।
येन॒ वंसा॑म॒ पृत॑नासु॒ शत्रू॒न्तवो॒तिभि॑रु॒त जा॒मीँरजा॑मीन् ॥ ८ ॥

आ नः । आभर । अस्मभ्यम् । वर्षितृ । बलम् । इन्द्र ! धनस्य स्रष्टारम् । वृद्धम् । शोभना त्साहम् । येन । हनाम । पृतनासु । शत्रून् । तव । रक्षणैः । अपि च । ज्ञातीन् ।

आ ते॒ शुष्मो॑ वृषभ एतु प॒श्चादोत्त॒राद॑ध॒रादा पु॒रस्ता॑त् ।
आ वि॒श्वतो॑ अ॒भि समे॑त्व॒र्वाङिन्द्र॑ द्यु॒म्नं स्व॑र्वद्धेह्य॒स्मे ॥ ९ ॥

आ ते । त्वदीयम् । बलम् । अस्मान् । सर्वतः । अभिगच्छतु । इन्द्र ! धनम् । मनुष्ययुक्तम् । अस्मासु । धेहि ।

नृ॒वत्त॑ इन्द्र॒ नृत॑माभिरू॒ती वं॑सी॒महि॑ वा॒मं श्रोम॑तेभिः ।
ईक्षे॒ हि वस्व॑ उ॒भय॑स्य राजन्धा॒ रत्नं॒ महि॑ स्थू॒रं बृ॒हन्त॑म् ॥ १० ॥

नृवत् । मनुष्ययुक्तम् । त्वत्तः । इन्द्र ! नततमैः । रक्षणैः । भजमहि । वननीयं धनम् ।

१ आहर Sy २ वर्षितारम् Sy
३ सेनालक्षणं बलम् Sy
४ स्रष्टारं P, D धनस्य पालकम Sy
५ प्रवृद्धम् Sy ६ शोभनबलम् Sy
७ ०नोस्सहायस P, D बलेन शत्रून् Sy
८. सङ्ग्रामेषु Sy पृतना इति सङ्ग्रामनाम Ngh 2.17 ९ हे इन्द्र ! त्वदीयाभिः Sy
१० रक्षाभिः Sy ११ उतेत्यप्यर्थ भिन्नक्रमः Sy
१२ जामीन् बन्धून् । उतापि च आमीन् शत्रूंश्च येन शुष्मेण वंसाम तं शुष्ममा भरति पूर्वेण सम्बन्धः Sy
१३ VM ignores अजामीन् ।
१४ अस्मदभिमुखः सन् Sy
१५. सर्वस्माद्दिग्भागात् Sy
१६. अस्मान् । अभिसङ्गत्यागच्छतु Sy
१७ धनम् Sy १८ सुखयुक्तम् Sy
१९. अस्मभ्यम् Sy २० प्रयच्छ Sy
२१ VM ignores आ । वृषभः । एतु । पश्चात् । आ । उत्तरात् । अधरात् । आ । पुरस्तात् । आ and सम् ॥ वृषभो वर्षिता । पश्चात् पश्चिमभागात् । आगच्छतु । उत्तरा दुत्तरभागादागच्छतु । अधराद्दक्षिणभागाच्चतु । पुरस्तात्पूर्वभागाच्चागच्छतु सम्यक् Sy
२२ भरद्वाजस्यायम् Dur भरद्वाजस्य SKN
२३ मनुष्य परिचारकजनैर्युक्तम् Sy यथा मनुष्याः केचिदुत्पन्नप्रणयाः कञ्चिदतीश्वरं मनुष्यं स्तुतिभिः सम्भजेरन् Dur मनुष्यमतिथिमन्यं वा कञ्चित् प्रियं मित्रं भ्रातरं वा तद्वत् SKN
२४ एवं वयं त्वाम् Dur ते—द्वितीयार्थे षष्ठी, त्वाम् SKN
२५ नततमाभिः Sy मनुष्यतमयोग्याभि Dur अत्र स्वसम्बन्धियोग्यत्वं लक्षयन् नृतमयोग्याः यास्ताभिः प्रकृष्टमनुष्ययोग्याभिरित्यर्थः SKN
२६ ऊतिभी रक्षाभिः Sy अयन्तीभिस्तर्पयन्तीभिः स्तुतिभिः Dur काभिः ? अयतेस्तृप्तिकर्मण ऊति । ततस्तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । ऊतिभिस्तर्पणैः सोमैः SKN
२७. धनं सम्भजेमहि Sy सम्भजेमहि Dur 'वन षण सम्भक्तौ' सम्भजेमहीत्याशास्महे SKN
२८ ०न D अस्मभ्यम् SKN

श्रोतव्यै[1]। ईशिषे[2]। धनस्य[3]। दिव्यस्योत पार्थिवस्य[4]। राजन्[5]। धेहि[6]। रत्नम्[7]। महनीयम[8]। परिणाह्वन्[9]। बृहितम्[10]।[11]

उत्तरा निगदव्याख्यातेति ।

मुरुत्वन्तं वृषुभं वावृधानमकंवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।
विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं संहोदामिह तं हुवेम ॥ ११ ॥

[मरुत्वन्तम्[12]।]

---

१. श्रोतव्यैर्यशोभि सहितम् Sy. श्रवणीयतमै शब्दै Dur न केवलाभिरूतिभि.। किं तर्हि ? श्रोमतेभि, शृणातेरयम् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (Pa 3 2 75.) इत्येव कर्मणि विच्। आतिशायिकस्य तमप. प्रथमद्वितीयाक्षरविपर्ययाच्छान्दसत्वाच्छ्रोतव्यतमैरतिशयेन श्रोतव्यै शस्त्रैरित्यर्थः SKN.

२. केन पुनरर्थेन वंसीमहि ? इतो यस्मादीक्षे ईशिषे त्वम् Dur. हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मादीशिषे त्वम् SKN.

३. वसुनः Dur, SKN.

४. उभयलक्षणस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च वसुन Dur कतमस्य ? दिव्यस्य च पार्थिवस्य च। कुत एतत् ? 'अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो य पार्थिवस्य' (RV II 14 11) इत्यादौ दर्शनात् SKN.

५. हे राजमानेन्द्र ! त्वम् Sy त्व हे राजन् ! Dur. दीप्त ! ईश्वर ! वा SKN

६. धहि P. यस्मादिति वचनात्तस्मादित्यध्याहार्यम्। तस्माद् धा देहि Dur, SKN

७. रमणीयं धनम्। अत्र रत्नशब्द पुंलिङ्गः Sy. धनम् Dur, SKN

८. तस्मात् कारणात् महान्तम् Sy. कीदृश पुनर्देहि ?' महि महद् वस्तुभूतम् Dur महत् सारतरम् SKN.

९. विपुलम् Sy. बहु Dur. स्थूल परिमाणत SKN.

१०. गुणं परिवृढम् Sy बहुकाल यत् स्यात् तद्देहि Dur. नेद रत्नविशेषणं महीत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्पुल्लिङ्गत्वाच्च। किं तर्हि कालप्रतिनिर्देशार्थमेतत्। 'कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे द्वितीया' (Pa 2 3.5.)। महान्त काल यावज्जीवितव्यमित्यर्थ. SKN.

११. VM. ignores हि ॥ हि यस्मात् कारणात् Sy.
एवमत्र वसुसम्बन्धात् 'ईक्षे' इत्येष शब्दः 'ईशिषे' इत्येवमुपपद्यते Dur. ईक्ष ईशिषे N.6 6.; SKN. II. 409.

१२. The *pratīka* is supplied by the Editor. The stanza has already been explained See RV III.47.5. Sy explains this stanza again in the following manner:—
इहास्मिन् यज्ञे नूतनायाभिनवायावसे रक्षणाय त प्रसिद्धमिन्द्र हुवेम। स्तुमः। आह्वयामो वा। कीदृशम् ? मरुत्वन्त मरुद्भिर्युक्तं वृषभ कामाना वर्षितार ववृधान प्रवृद्धमकवारिमकुत्सितशत्रु दिव्य द्योतमानं शासं शासितार विश्वसह विश्वस्य लोकस्याभिभवितारमुग्रमोजस्विनं सहोदा बलप्रदम्।

जनं॑ वज्रिन्महि॑ चिन्मन्य॑मानमे॒भ्यो नृभ्यो॑ रन्धया॒ येष्व॑स्मि॑ ।
अधा॑ हि त्वा॑ पृथि॒व्यां॑ शूर॑साता॒ हवा॑महे॒ तन॑ये॒ गोष्व॒प्सु ॥ १२ ॥

जनम् । अग्रत स्थित्वा युध्यन्तं जनम् । वज्रिन्[1] महान्तम्[2] । मन्यमानम्[3] । एभ्य । नृभ्य[4] । वशीकुरु । येषु[5] योद्धृषु । अहमस्मि[6] । अथ[7] । हि । त्वा, दिव[8] पृथिव्याम्[9] । युद्धे[10] । पुत्रार्थम्[11] । हवामहे[12] इति[13] ।

व॒यं त॑ ए॒भिः पु॑रुहूत स॒ख्यैः शत्रोः॑शत्रो॒रुत्त॑र॒ इत्स्या॑म ।
घ्नन्तो॑ वृ॒त्राण्यु॒भया॑नि शूर रा॒या म॑देम बृह॒ता त्वोताः॑ ॥ १३ ॥

वयं त[14] एभि । वयम् । ते[15] । एभि स्तोत्रकृते । पुरुहूत[16] ! सख्य[17] सह । अस्मच्छत्रो[18] । उत्कृष्टतर[19] । एव । भवाम[20] । घ्नन्त[21] । शत्रून्[22] । प्रत्यक्षान् परोक्षांश्च[23] । शूर[24] ! राया[25] । मदेम[26] । बृहता[27] । त्वया रक्षिता[28] ।

---

१ हे वज्रवज्रिन्न ! त्वम् Sy
२ ०न्त P
महद्वत्यन्तमात्मानम् Sy
३ बहुमन्यमानमित्यर्थ Sy
४ मनुष्येभ्य Sy
५ येषां नृणां मध्ये Sy
६. एको भवामि Sy
७. अधुना Sy
८ त्वां द्युलोके स्थितम् Sy
९ भूम्याम् Sy
१० युद्धे प्रवृत्ते सति Sy
११ पृथिव्या युद्धात्पर्यम् P.D आदि refers to गोषु and अप्सु ॥ पुत्रे निमित्ते च गोषु पशुषु, अप्सूदकेषु च निमित्तेषु Sy
१२ वयमाह्वयाम Sy
१३ VM. ignores चित् ॥ चिदिति पादपूरण Sy
१४ त P, D
१५ तं D त्वया सह Sy
१६ प्रसिद्धै Sy
१७ हे बहुभिराहूतेन्द्र ! Sy
१८. सख्ये P
स्तोत्रलक्षणै सखिकर्मभि Sy
१९ अस्मात् शत्रो D
सर्वस्माच्छत्रो Sy
२० अधिका Sy
२१ भवेम Sy
२२ हिंसन्त Sy
२३ अमित्राणि Sy
२४ उभयानि आमित्र्याण्यआमित्र्याणि Sy
२५ हे विक्रान्तेन्द्र ! Sy
२६. या P, D
धनेन Sy
२७. हृष्याम Sy
२८. महता Sy
२९ वयं त्वया रक्षिता सन्त: Sy

VI.20.

द्यौर्न य इ॑न्द्रा॒भि भूमा॒र्यस्त॒स्थौ र॒यिः शव॑सा पृ॒त्सु जना॑न् ।
तं नः॑ स॒हस्र॑भरमुर्व॒रा॒सां द॒द्धि सू॑नो सहसो वृत्र॒तुर॑म् ॥ १ ॥

द्यौर्न[1][2] यः । अदित्य[3] । इव । य । इन्द्र । अभितिष्ठति[4] । पृथिवीम्[5] । अरीन्[6] । जनान्[7] । वलेन । रयि[8] । सङ्ग्रामेषु । तम्[9] । अस्मभ्यम् । सहस्रस्य भर्तारम्[10] । सर्वस्या भूमेर्दातारम्[11] । दद्धि[12] । सहस सूनो[13] । शत्रूणा हिंसितारम्[14] ।

दि॒वो न तुभ्य॒मन्वि॑न्द्र स॒त्रासु॒र्यं॑ दे॒वेभि॑र्धायि॒ विश्व॑म् ।
अहिं॒ यद्वृ॒त्रम॒पो व॑व्रि॒वांसं॒ हन्नृ॑जीषि॒न्विष्णु॑ना सचा॒नः ॥ २ ॥

दिवो न । आदित्यस्य[15] । इव । तुभ्यम् । अन्वधायि नु[16] । महद् । वलम्[17] । सर्वम्[18] । देवै[19] । अहिम्[20] । यदा[21] । वृत्रम्[22] । अप[23] । निरुन्धानम्[24] । हतवानसि[25] । ऋजीपिन्[26] । विष्णुना सहायेन । सेव्यमान[27][28] ।

---

१. 'द्यौर्न य इन्द्र' इति त्रयोदशर्चं पञ्चम सूक्त भरद्वाजस्यार्षमैन्द्र त्रैष्टुभम् । 'वि पिप्रो.' इत्येषा सप्तमी दशाक्षरचतुष्टययुक्ता विराट् । अनुक्रम्यते च---'द्यौर्न वि पिप्रोर्विराट्' (KSA 30 20 p 22) इति । पृष्ठ्यषडहस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवन उक्थ्यस्तोत्राणि यदि द्विपदासु स्तुवीरन्, यदि वाग्निष्टोमसस्थः स्यात्तदानी माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकः स्वशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वमेतत् सूक्त शसेत् । सूत्रितञ्च---'द्यौर्न इन्द्रेत्यच्छावाक' (ĀSS 8 4) इति । इदमेव सूक्तमिन्द्राविष्णवोरुत्क्रान्तिनाम्न्येकाहे निष्केवल्यनिविद्धानम् । 'द्यौर्न इन्द्रेति मध्यन्दिन.' (ĀSS 9 7) इति Sy.

२. ०र्न्न D

३. तत्र दृष्टान्तः । द्योतमान. सूर्यो यथा Sy.

४. आक्रामेत् Sy

५. भूतान्याक्रामति तद्वत् Sy

६. शत्रून् Sy

७. अरिञ्जनात् D

८. ०यि P, D पुत्ररूप धनम् Sy

९. पुत्रम् Sy

१०. सहस्रस्य धनस्य भर्तारम् Sy.

११. ०स्य भूमैर्दा० P उर्वराणां सस्याढचाना भूमीना सनितार सम्भक्तारम् Sy

१२. द्धि P देहि Sy

१३. हे बलस्य पुत्रेन्द्र ! Sy

१४. वृत्राणा शत्रूणां तरितारं तुर्वितार वा Sy

१५. सूर्याय Sy

१६ ०यी D व्यधायि । अकारि । स्तोत्रैः स्तूयमाना देवता बलवती भवतीत्यर्थः Sy.

१७. असुरत्व बलम् Sy.

१८. व्याप्तम् Sy

१९. देवः स्तोतृभिः Sy

२०. आगत्य हन्तारम् Sy

२१. येनासुर्येण Sy

२२. असुरम् Sy

२३. उदकानि Sy

२४. परिवृण्वन्तम् Sy

२५. अवधीः, तद्बलं व्यधायीति पूर्वेण सम्बन्धः Sy

२६. हे विगतरससोमेन्द्र ! Sy

२७. सङ्गच्छमानस्त्वम् । 'षच समवाये' इति धातो रूपम् Sy

२८. VM ignores इन्द्र and सत्रा ॥ हे इन्द्र ! सत्यमेव Sy.

तूर्वन्नोजीयान्तवसस्तवीयान्कृतब्रह्मेन्द्रो वृद्धमहाः ।
राजाभवन्मधुनः सोम्यस्य विश्वासां यत्पुरां दर्त्नुमावत् ॥ ३ ॥

तूर्वन्नोजीयान् । तरन् । अतिशयेन बलवान् । वृद्धादपि । वृद्ध । कृतस्तोत्र । इन्द्र । वृद्धतेजा । राजा । अभूत् । सोममयस्य । मधो । विश्वासाम् । पुराम् । यदा । दारयितारं वज्रम् । अभ्यगच्छत् ।

शतैरपद्रन्पणय इन्द्रात्र दशोणये कवयेऽर्कसातौ ।
वधैः शुष्णस्याशुषस्य मायाः पित्वो नारिरेचीत्किं चन प्र ॥ ४ ॥

शतं । शतैर्वधैस्त्वया कृतं । युद्धऽपद्रन् । असुरा । अस्मिन् युद्ध । प्रविशतिकर्मा कस्मिन्नित्याह— दशावासत्वात् कुत्सं कविं दशोणिस्तस्मिन्नित्तम् । त्वया कृत युद्ध । वधैः । शुष्णस्य । शोषयितुमशक्यस्य । माया । अन्नानि । न । किम् । चिदपि । प्रारेचय सर्वं विनाशितवानिति ।

---

१ ०र्वन्नोजी० D
२ हिंसकान् हिंसन् Sy
३ अतिशयेन ओजस्वी Sy
४ बलवत Sy
५ पृथु P वृद्ध D बलवत्तर Sy
६ ०त स्तो० P कृतं बहु स्तोत्रं यस्य स्तोतृभिः स । अथवा कृतं दत्तं ब्रह्मान्नं येन स्तोतृभ्य स Sy
७ ०तेराज D प्रवृद्धतेजा । एवम्भूत इन्द्रो राजा भवतीति Sy
८ राजाम् P स्वामी Sy
९ आसीत् Sy
१० सोमो P समो D मधुररसस्य Sy
११ सर्वासाम् Sy
१२ पुरीणाम् Sy
१३ ०र P D दारकं वज्रम् Sy
१४ प्रापत् तदा Sy
१५ शतसङ्ख्याकैर्वध सार्धम् Sy
१६ युद्धोऽपद्रन् P, D अपाद्रवन् । अपसायन्त ? (पलायन्त) Sy
१७. असुरा असुरा P, D स्वसहायात् कुत्साद् विभ्यत पणय एतन्नामकासुरा Sy
१८. प्रविश० P, D The passage 'प्रविशति कर्मा' should immediately follow अपद्रन् and precede असुरा ।
१९ कुत्स P
२० कवये—मेधाविने । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी Sy
२१ ०शोणस्त० P, D
२२ अर्कोऽन्नं प्राप्यतेऽस्मिन्नित्यर्कसातिर्युद्धम् । तस्मिन् Sy
२३ हननसाधनैरायुधै Sy
२४ वधे शुष्ण P, D एतन्नामकासुरस्य कुत्सस्य शत्रो Sy
२५ अशुष्कस्य । सम्पूर्णबलस्येत्यर्थ Sy
२६ कपटान् Sy
२७ ०त्वाद्ग्ना P, D अन्नस्य Sy पितुरित्यन्ननाम Ngh 2 7
२८ प्रातरे० P, D अरिक्तानतिरिक्तान् अकरोत् । तदीयमन्नं सर्वमप्यपाहारयत् Sy
२९ VM ignores इन्द्र ।

महो द्रुहो अप विश्वायु धायि वज्रस्य यत्पतने पादि शुष्णः ।
उरु ष सरथं सारथये करिन्द्रः कुत्साय सूर्यस्य सातौ ॥ ५ ॥

महः[1] । महत । द्रोग्धु[2] । अपवायि[3] । सर्वग शरीरम्[4] । वज्रस्य[5] । यदा । पतने[6] । पतित[7] । शुष्णसुर[8] । वहु कार्यम्[9] । स । इन्द्र । एक रथमास्थाय[10] । सारथ्य कुर्वते[11] । कुत्साय । अकरोत् । सूर्यस्य सम्भजने[12] । "प्रैतशं सूर्ये"[13] इत्युक्तम्[14] ।

प्र श्येनो न मदिरमंशुमस्मै शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।
प्रावन्नमीं साप्यं ससन्तं पृणग्राया समिषा सं स्वस्ति ॥ ६ ॥

प्र श्येनः[15] । यथा[16] । इन्द्राय । श्येन[17] । मदिरम्[18] । सोममद्रेरमथ्नात् । एव नमे[19] । सपपुत्रस्य[20] स्वपत[21] । बाधायामुद्युक्तस्य[22] । नमुचेरसुरस्य[23] । शिर[24] । मथायन्[25] । त प्रकर्षेणारक्ष[26] । ततस्त नमीं[27] धनेन[28] अन्नेन । स्वस्तिना[29] च । समयोजयत्[30] ।[31]

---

१. ०ह P, D.
२. शुष्णस्य सम्बन्धि Sy
३. अव D अपहितमकारि । तिरस्कृतमित्यर्थः Sy
४. सर्वगतं बलमिति शेषः Sy
५. वर्जस्य P., D.
६. पनते D. पाते Sy
७. अगच्छत् । अम्रियतेत्यर्थ । तदा Sy.
८. स शुष्णोऽसुर. Sy
९. विस्तीर्णं यथा भवति तथा Sy.
१०. समानरथम् Sy
११. सारथिभूताय Sy
१२. भजने निमित्तभूते Sy
१३. RV I 61 15.
१४. तथा चोक्तम् ।
कुत्सायेन्द्रोऽसुर शुष्णं जिघासु. कुत्समात्मन. ।
सारथिं कल्पयित्वास्य शत्रु शुष्णमहस्ततः ।
कुत्सस्य रक्षां बहुला चकारेत्यनयोच्यते । Sy
१५. ०न P, D
१६. नेत्यय शब्द समुच्चये वर्तते Sy
१७. सुपर्णश्च Sy
१८. मदकरम् Sy
१९. VM seems to explain नमी साप्यम् and ससन्तम् as नमे । सपपु and स्वपत. ॥ नमीम् एतत्सज्ञम् Sy.
२०. सवपु० P सपस्य पुत्रम् Sy
२१. ०पद. P स्वपन्तम् Sy
२२. बाधायामुद्युक्तस्य seems to be the explanation of दासस्य ॥ किञ्चायमिन्द्रोऽपि दासस्य प्राणिनामुपक्षपयितु Sy
२३. एतन्नाम्नोऽसुरस्य Sy.
२४. शीर्षम् Sy
२५. मन्थन कुर्वन् Sy
२६. प्रारक्षत् Sy.
२७. ०स्तनमस् P ०स्तन्नमिम् D
२८. पश्वादिधनेन Sy
२९ अविनाशेन Sy
३०. ०योचयत D मयोचयत् P तमृषिं समयोजयत् Sy.
३१. VM explains प्र and सम् once only. प्रेति 'आ' इत्यस्यार्थे वर्तते । आहरत् । उपसर्गदर्शनाच्चाख्यातमध्याह्रियते Sy.

वि पिप्रोरहिमायस्य दृळ्हाः पुरो वज्रिञ्छवसा न दर्दः ।
सुदामन्तद्रेक्णो अप्रमृष्यमृजिश्वने दात्रं दाशुषे दाः ॥ ७ ॥

वि पिप्रो[1] । विदारितवानसि । पिप्रो[2] । आहन्तृमायस्य[3] । दृढा[4] । पुर[5] । वज्रिन्[6] । बलेन । नेति[7] समुच्चयार्थीय । शोभनदानम्[8] । पिप्रोस्तत्[9] । धनम् । अन्यरनभिभवनीयम्[10] । बहुत्वाद्[11] ऋजिश्वने[12] । यजमानाय[13] । दत्तवानसि[14] । यत्तुभ्यो दातव्यम्[15] ।

स वेतसुं दशमायं दशोणिं तूतुजिमिन्द्रः स्वभिष्टिसुम्नः ।
आ तुग्रं शश्वदिभं द्योतनाय मातुर्न सीमुप सृजा इयध्यै ॥ ८ ॥

स वेतसुम् । स । इन्द्र । सुष्ठ्वभ्येपणीयसुख[16] । द्योतमानायपर्ये[17] । वेतसुप्रभृतीन्[18] । उपसृष्टान करोत्[19] । बहूनेतान्[20] । यथा[21] । मातु[22] पुत्राय वशवर्तिने एव[23] वशमनयत् । आकार[24] समुच्चय । सीमिति परि ग्रहार्थीय[25] । इयध्यै प्रयानाय[26] गन्तुम्[27] ।

---

१ विप्रो P, D

२ विप्रो P, D एतन्नाम्नोऽसुरस्य सम्बन्धिनी Sy

३ ०न्तमा० P, D
आहन्त्र्यो माया यस्य Sy

४ दृढानि Sy

५ प्राकारादीनि दुर्गाणि Sy

६ हे वज्रवन्निन्द्र ! त्वम् Sy

७ नेति पादपूरण । 'त्वं पिप्रोर्नृमण प्रारुज पुरः' (RV I.51 5) 'शतं पूर्भिरायसीभिर्नि पाहि' (RV VII 3 7) इति वचनात् Sy

८ हे शोभनदानेन्द्र ! Sy

९ तस्य स्वभूतम् Sy

१० अभि० D
केनाप्यबाध्यम् Sy

११ ०त्वात् D

१२ एतन्नामकाय राजर्षये Sy

१३ बलवते Sy

१४ अदा । दत्तवानसि Sy

१५ The passage beginning with धनम् and ending with दातव्यम् is omitted by P हविर्लक्षणं धनम् Sy

१६ सुष्ठ्वभ्येषणीयान्यभिगम्यानि सुम्नानि सुखानि येयानि येन Sy

१७ एतत्संज्ञाय राज्ञे Sy

१८ प्रभृति refers to दशमायम् । दशोणिम् । तूतुजिम् । तुग्रम् and इभम् ॥ वेतसुनामानमसुरम् । दशमायं बह्वपञ्चनम् । दशोणिं मेतन्नामकं च । तूतुजिं तूतुजिनामकं च । आ अपि च तुग्रं तुग्रनामकमसुरं तथेभमेतन्नामकमसुरम् Sy

१९ उपासृजत् । वशीचकार Sy

२० ०हून्येतान् D

२१ तत्र दृष्टान्त । अनया इव पुत्रम् । यथा मात्रे पुत्रो वशीभवति तद्वद्वशं चकार Sy

२२ The passage beginning with सवेतसुं and ending with मातु is omitted by P

२३ एव P, D

२४ अपि च Sy

२५ पादपूरण Sy

२६ ०प्येकरप्र० P
०प्यकं प्र० D

२७ एतुम् Sy

स ईं स्पृधो वनते अप्रतीतो बिभ्रद्वज्रं वृत्रहणं गभस्तौ ।
तिष्ठद्धरी अध्यस्तेव गर्ते वचोयुजा वहत इन्द्रमृष्वम् ॥ ९ ॥

स ईम[1] । स[2] । एतान्[3] । शत्रून्[4] । स्वय भजते[5] । शत्रुभिरप्रतिगत । बिभ्रत्[6] । वज्रम्[7] । शत्रूणा हन्तारम्[8] । बाहौ[9] । आतिष्ठति[10] च । अश्वौ[11] । योद्धेव[12] । रथम्[13] । वचोयुजौ[14] तौ[15] । इन्द्रम् । वहत । दर्शनीयम्[16] ।[17]

सनेम तेऽवसा नव्य इन्द्र प्र पूरवः स्तवन्त एना यज्ञैः ।
सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दर्द्धन्दासीः पुरुकुत्साय शिक्षन् ॥ १० ॥

सनेम । भजेमहि[18] । नवतर[19] धनम् । तव[20] । रक्षणेन । अनेन[21] धनेन हेतुना । हविर्भि सह । मनुष्या-[22]
स्त्वाम् । प्रकर्षेण स्तुवन्ति । सप्त[23] । यदा[24] । विशरणीया[25] । शरन्नाम्न[26] । पुरी । दारितवान्[27] । तदा हतवान्[28]
इन्द्र । पुरुकुत्साय[29] । दासी[30] सेना । वश नयन् धन[31] वा प्रयच्छन्[32] ।

---

१. ई P र D
२. इन्द्र. Sy
३. इमान् वृत्रप्रभृतीन् Sy
४. स्पर्धमानान् Sy
५. हन्ति Sy
६ धारयन् Sy
७. स्वकीयमायुधम् Sy
८. वृत्राणा शत्रूणा हन्तारम् Sy
९. हस्ते Sy
१०. बहावर्ति० P अति० D आरोहति Sy
११. स्वकीयावश्वौ Sy
१२. योद्वेव P तत्र दृष्टान्त । यथा क्षेप्ता शूरः Sy
१३. रथेऽधितिष्ठति तद्वत् Sy.
१४. पवोयु० P ववोयुजौ D वचोमात्रेण युज्यमानौ । यद्वा स्तोतॄणा स्तुतिभिर्युज्यमानौ Sy
१५ तावत् P, D हरी च Sy
१६. महान्तम् Sy
१७. VM ignores अधि ।
१८. वय स्तोतारो भजेमहि Sy
१९. नवीयो नवतर त्वया दीयमान धनम् Sy
२०. त्वदीयेन Sy
२१. अनेन स्तोत्रेण युक्त. Sy
२२. मनुष्या स्तोतार Sy
२३. सप्तसङ्ख्याका Sy
२४ दा P
यस्मात् कारणात् Sy
२५. विरणी० P विशणी० D. शर्म शर्मणा वज्रेण Sy
२६. शरीर्नाम्न P शरन्नाम्नोऽसुरस्य सम्बन्धिनीः Sy.
२७. विदारितवानसि तस्मात्कारणात्त्वा स्तोतार. स्तुवन्तीत्यर्थः Sy
२८. घ्नन् हिंसन् Sy
२९. एतन्नामकाय राज्ञे Sy
३०. कर्मणामुपक्षपयित्री. शत्रुप्रजा Sy
३१. धनानि प्रयच्छन् Sy
३२. VM. ignores इन्द्र ।

त्वं वृध इन्द्र पूर्व्यो भूर्वरिवस्यन्नुशने काव्याय ।
परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे ददाथ स्वं नपातम् ॥ ११ ॥

त्वं वृधः[1] । त्वम् । वर्धयिता । इन्द्र ! मुख्यः[2] । अभूः[3] । धनमिच्छन् । कविपुत्राय । उशनसे[4] ।
तथा परावर्तयानसि[5] । महते । पित्रे । स्वपुत्रम् मुद्दे[6][7] त्वया गृहीतमहृत्वयाचनाय[8] । नववास्तुनामानम्[9] ।
अनुदातव्यम्[10] ।

उत्तरा व्याख्याता[11] ।

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्ऋणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।
प्र यत्समुद्रमति शूर पर्षि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ १२ ॥

[त्वं धुनि[12] ।]

तव ह त्यदिन्द्र विश्वमाजौ सस्तो धुनीचुमुरी या ह सिष्वप् ।
दीदयदित्तुभ्यं सोमेभिः सुन्वन्दभीतिरिध्मभृतिः पक्थ्यर्कैः ॥ १३ ॥

तव । तव । एव । इन्द्र ! सङ्ग्रामे । एतत्[13] । विश्वं[14] कर्म[15] भवति यत् सूक्त उक्तम् । तथा धुनिश्च

---

१ स्तोतॄणां वर्धकः Sy
२ पुरातनः Sy
३ ०भुव् P नवसि Sy
४ उशनसे भार्गवाय Sy
५ वरंव० P तस्य शत्रुं हत्वा प्रकर्षेण वर्तवानसि Sy
६ पालयितव्यायोशनसे Sy
७ पुत्रे P VM explains स्वं and नपातम् together as स्वपुत्रम् ॥ स्वकीयमौशनसं नपातं पुत्रं-शत्रुभिर्गृहीतं पुत्रम् Sy
८ ०त्वा० is suggested for ०त्व० ।
९ नवपास्तु० D एतन्नामकमसुरं पराहत्य Sy
१० अनुदातव्यं धनम् Sy
११ उत्तर व्याख्यातव्यः P
१२ The *pratīka* is supplied by the Editor The stanza has already been explained See RV I 174.9 Sy explains it again in the following manner—
हे इन्द्र ! धुनिः शत्रूणां कम्पयिता त्वं धुनिमती धुनिर्नामासुरो यासु निरोधकतया विद्यते ता अप उदकानि सीरा न नदीरिव स्रवन्तीः प्रवहन्तीर्ऋणोः । अगमयः । धुनिं हत्वा तेन निरोधितान्युदकानि प्रवाहयतीत्यर्थः । हे शूर ! वीरेन्द्र ! यदा समुद्रमति अतिक्रम्य प्र पर्षि प्रतीर्णो भवसि तदा समुद्रपारे तिष्ठन्तौ तुर्वशं यदुं च स्वस्ति क्षेमेण पारय । अपारयः । समुद्रमतारयः ।
१३ तादृशम् Sy
१४ व्याप्तम् Sy
१५ किमु P

चुमुरिश्चासुरौ[1] । अद्यापि[2] । स्वपतः[3] । त्व यो । प्रस्वापय[4] । दीप्यते[5] । [illegible][6] । तुभ्यम्[7] । सोमं । सुन्वन्[8] ।
दभीतिर्नाम[9] । अग्निमिध्मैर्बिभ्रत्[10] । पचन्[11] पक्तव्यान्[12] । [illegible]नुभिः[13] सह[14] ।

VI.21.

इमा उं त्वा पुरुतमंस्य कारोर्हव्यं वीर हव्या हवन्ते ।
धियो रथेष्ठामजरं नवीयो रयिर्विभूतिरीयते वचस्या ॥ १ ॥

इमा उ त्वा[15] । इमाः[16] । खलु[17] । त्वाम्[18] । पुरुतमस्य[19] । कारोः[20] । हव्यम्[21] । हवनकुशलाः[22] । स्तुतय । हवन्ते[23] । रथे स्थितम् । अजरम्[24] । नवतरम्[25] । रयिः[26] । विभूतिहेतुः[27] । प्राप्यते[28] । तव स्तुत्या[29]इति[30] ।

---

१ धुनिश्चासुरौ D युनिश्वासुरौ P इन्येतन्नामकावसुरौ Sy.

२. द्वितीयो हशब्दः पादपूरणः Sy

३ सङ्ग्रामे सुप्तवन्तौ मृतावित्यर्थः । भूतार्थे व्यत्ययेन लट् Sy

४. यापस्वा० P

५. धुनिं चुमुरिं तस्मै जघन्येत्यर्थः । 'त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं च' (RV VII 19.4) इति दर्शनात् Sy.

६. द्वितीयो हशब्दः पादपूरणः Sy

७. तदनन्तरं हे इन्द्र ! त्वदर्थम् Sy

८. सोमानभिषुण्वन् Sy

९. राजर्षिः Sy

१०. इध्मैर्बि० P, D इध्माना भर्ताऽऽहर्ता वा Sy.

११. वचत् P पक्ववान् हवींषि पक्तवान् Sy

१२. वक्तव्यां P. पक्तव्या D.

१३. हविर्लक्षणैरन्नैः Sy

१४. सहत् D.

१५. 'इमा उ त्वा' इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । नवम्येकादशी च वैश्वदेव्यौ । तथाचानुक्रम्यते—'इमा उ द्वादश नवम्येकादश्यौ वैश्वदेव्यौ' (KSA. 30 21 p 22) इति । उपहव्यनाम्न्येकाह इदं सूक्तं मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'इमा उ त्वा य एक इदिति मध्यन्दिन.' (ĀSS 9 7.) इति । इन्द्राविष्ण्वोरुत्क्रान्तिनाम्न्येकाहेऽप्येव मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'इमा उ त्वा श्रोनं य इन्द्रेति मध्यन्दिन.' (ĀSS 9 7.) इति । तृतीये छन्दोमेऽपि मरुत्वतीय इदं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'प्र मन्दिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीयम् (ĀSS. 8.7) इति Sy.

१६ ०मा P

१७. उ इति पूरण. Sy.

१८. त्वाम् Sy.

१९. पुरुतमस्य बहुलं कामं काङ्क्षत । 'तमु अभिकाङ्क्षायाम्' इति धातु. Sy

२०. स्तोतुर्भरद्वाजस्य सम्बन्धिन्य. Sy

२१. हवाह P हव्यम् Sy.

२२. स्तुत्या· प्रशस्याः Sy

२३. ह्वयन्ति Sy.

२४. जरारहितम् Sy

२५. नवीयासम् Sy.

२६ ०यि P ०यि D. हविर्लक्षणं धनम् Sy.

२७. ०तिरश्वास्त्र P जगतो विभवहेतु. Sy

२८. त्वामभिगच्छति Sy

२९. अपि च स्तुत्या Sy

३०. VM ignores वीर ॥ हे वीर ! शूरेन्द्र ! Sy.

तमु॑ स्तुष॒ इन्द्रं॒ यो विदा॑नो॒ गिर्वा॑हसं गी॒र्भिर्य॒ज्ञवृ॑द्धम् ।
यस्य॒ दिव॒मति॑ म॒ह्ना पृ॑थि॒व्याः पु॑रु॒माय॑स्य रिरि॒चे म॑हि॒त्वम् ॥ २ ॥

तमु स्तुषे । तम् । एव । स्तौमि । इन्द्रम् । यः । विद्वान् । इन्द्रस्तम् । गीर्भि । यज्ञे वर्धितम् । यस्य । महत्त्वम् । महत्वेन । दिवम् । अतिरिरिचे । पृथिव्याश्चातिरिक्त भवति । बहुप्रज्ञस्य ।

स इत्तमो॑ऽवयु॒नं त॑त॒न्वत्सूर्ये॑ण व॒युन॑वच्चकार ।
क॒दा ते॒ मर्ता॑ अ॒मृत॑स्य॒ धामेय॑क्षन्तो॒ न मि॑नन्ति स्वधावः ॥ ३ ॥

स इत्तम । सः । एव यः । तमः । प्रज्ञानरहितम् । विस्तारवत् । सूर्येण । प्रज्ञानवत् । चकार ।

---

१ स्तुषे Sy
२ स्तौमीन्द्र P
३ इन्द्रः Sy
४ सर्वं विद्वान् सर्वैर्ज्ञायमानो वा Sy
५ यज्ञैः प्रवृद्धम् Sy
६. यस P इन्द्रस्य Sy
७. ०त्त्व० is suggested for ०त्व० ॥ माहात्म्यम् Sy
८ ०त्त्वे० is suggested for ०त्वे० ॥ महिम्ना Sy
९ दिविम् D दिवो द्युलोकात् । पञ्चम्यर्थे द्वितीया Sy
१० अतिरिच्यते तं स्तुष इति सम्बन्धः Sy
११ भूलोकात् Sy
१२ ०क्तमतिरति P
१३ बहुप्रज्ञस्य बहुबन्धनस्य वा Sy
१४ VM ignores गिर्वाहसम् । गिर्वाहस गीर्भिर्वहनीयम् Sy
१५ उत्तमः P, D भरद्वाजस्यायम् Dur, SKN
१६ अत्रेतिहासमाचक्षते । वृत्रः किल महत्तमस्तताम । तेनावृतं सर्वमप्रज्ञानं बभूव । तं हत्वा त्सूर्यं दिवि, आरोपयाञ्चकारेति । तदेतेनार्धर्चेनोच्यते SKN
१७ इन्द्रः Sy स त्वम् Dur स एव प्रकृत इन्द्रः SKN
१८. एतत् Dur इवेत्यर्थे SKN
१९ यस्त्वमेवगुणविशिष्टो हे भगवन्निन्द्र ! यथा गुणं त्वामवोचाम Dur
२० स येव य तुम P, D अन्धकारम् Sy शार्वरं तमः Dur
२१ अप्रज्ञानम् । प्रज्ञाननाशनमित्यर्थः Sy अप्रज्ञानलक्षणम् Dur अत्यन्तमप्रज्ञानं वा निरुद्धसर्ववृष्टिपथमित्यर्थः SKN
२२ वृत्रेण विस्तीर्यमाणम् Sy स एव तं सर्वमेव लोकं सन्तनोति Dur अत्यन्तं ततवद् विस्तीर्यमाणमित्यर्थः SKN
२३ दिव्यारोपितेन देवेन Sy स्वेन प्रकाशात्मनेन रूपेण Dur
२४ प्रकाशवत् Sy 'प्राणो हीन्द्रः तस्मात्सूर्य उदेति – प्राणाद्वा उदेति, प्राणेऽस्तमेति' इति श्रुतम् । तस्मात् प्राण इन्द्रः सूर्यस्योदयहेतुः । स तं सूर्यमुद्गमयत् । तेन सूर्येण वयुनवत् प्रज्ञानवत् Dur कान्तिमत् प्रज्ञानवद्वा SKN
२५ ०नवच्चका० P ०नच्च० D कृतवान् Sy एतज्जगज्ज्ञानवत्करोति । तस्मात्स एवेन्द्र एव मुच्यते सूर्येण त्वमेतज्जगद्वयुनवत्—प्रज्ञानवच्चकार कृतवानसीत्यर्थः Dur वृत्रं हत्वा सूर्यं दिवि, आरोपितवान् । कः ? इन्द्रः, प्रातः प्रातश्च सूर्यमुद्गमयत्यस्तं च नयति SKN
२६ परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः Sy परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिन्नं वाक्यम् SKN

कदाचिदपि[1] । मर्ता[2] । अमृतस्य[3] । तव[4] । धाम[5] । यष्टुमिच्छन्त[6] । शत्रुभिर्न । हिंस्यन्ते[7] । अन्नवन्[8] ![9]

यस्ता चकार स कुह स्विदिन्द्रः कमा जनं चरति कासु विक्षु ।
कस्ते यज्ञो मनसे शं वराय को अर्क इन्द्र कतमः स होता ॥ ४ ॥

यस्ता चकार[10] । य[11] । तानीमानि कर्माणि[12] । चकार[13] । स । इन्द्र । कुह[14] । स्विद् भवति[15] । क वा । जनपदम्[16] । आभिमुख्येन चरति । कासु वा । प्रजासु[17] । क[18] । तव । यज्ञ[19] । मनसे[20] । वरणीयाय[21] । सुखकरो भवति । को वा[22] । मन्त्र[23] । कतमो वा । सः । होतेति[24] ।[25]

---

१. D adds कदापि before कदाचिदपि ॥ सर्वदेत्यर्थः Sy कस्मिन् काले Dur., SKN

२. मनुष्याः Sy, SKN मरणधर्माणो मनुष्याः Dur

३. नित्यस्य Sy अमरणधर्मिणः Dur. अमरणधर्मणः SKN

४. त्वदीयम् Sy यस्त्वमेवम्प्रभावस्तस्य तव Dur. तव स्वभूतम् SKN

५. स्वर्गाख्यं स्थानम् । तत्रस्थान्देवानित्यर्थः Sy. स्थानम् Dur
स्थानं वेद्याख्यमभिप्रेतं SKN.

६. इयक्षन्तम् इत्यपि यजतेः सन्नन्तस्यादिलोपेन रूपम् । तव स्थानं वेद्याख्यमियक्षन्तः SKN.

७ किमपि प्राणिजातं न हिंसन्ति Sy न श्रयन्ति Dur सर्वदाऽन्नादिसंस्कारैः संस्कुर्वन्तीत्यर्थः SKN.

८. हे बलवन्निन्द्र ! Sy. अन्नवन् ! सर्वदैव तवापरिक्लिष्ट स्थानम् । कृतावकाशस्त्वं यज्ञेष्वित्यभिप्रायः Dur स्वधाऽन्नमुदकं वा तेन तद्वत् SKN.

९. एवमिह 'तमस्ततन्वत् सूर्येण' 'वयुनवच्चकार' इत्यनेन सम्बन्धाद् वयुनशब्देन प्रज्ञानमित्युच्यत इत्युपपत्तिः । कान्त्यर्थत्वमपि क्वचिदुपेक्ष्यमिहैव वा पक्षेण योज्यम् Dur. स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत् । स त सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार N.5.15., II 347

१०. चकरः D.

११. इन्द्रः Sy.

१२. उक्तानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि कर्माणि Sy

१३. अकरोत् Sy

१४. क्व Sy

१५. वर्तते Sy

१६. देशम् Sy

१७. प्रजासु वर्तत इतीन्द्रस्य विभूतिमहत्त्वान्न निश्चेतु शक्यते Sy

१८. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । कीदृशः ? Sy

१९. यज्ञे P, D

२०. चेतसे Sy.

२१. वरणाय Sy

२२. को वा को वा P

२३. मन्त्र समर्थो भवति Sy

२४. होति P D आह्वाता । तव वरणाय यः समर्थो भवति स होता कतमश्च भवति Sy.

२५. VM ignores इन्द्र ।

इदा हि ते वेविषतः पुराजाः प्रत्नास आसुः पुरुकृत्सखायः ।
ये मध्यमास उत नूतनास उतावमस्य पुरुहूत बोधि ॥ ५ ॥

इदा हि । इदानीम् । खलु । तव । सर्वं जगद् व्याप्नुवानस्य । प्रत्ना । अभवन् । बहूनां कर्मणां कर्तः ! स्तोतारः । उत पूर्वे च । ये । मध्यमा । अपि च । नूतना । अपि च । अवमस्य मम स्तुतिम् । पुरुहूत ! बुध्यस्व ।

तं पृच्छन्तोऽवरासः पराणि प्रत्ना त इन्द्र श्रुत्यानु येमुः ।
अर्चामसि वीर ब्रह्मवाहो यादेव विद्म तात्त्वा महान्तम् ॥ ६ ॥

तं पृच्छन्तः । तं त्वा । कीदृश इन्द्र इति पृच्छन्तः । अवरा । तव । पराणि । प्रत्नानि । श्रवणी यानि कर्माणि । अनुयच्छन्ति—स्तुतिभिर्बध्नन्ति । अर्चामः । वीर ! गीर्वाह । त्वाम् । महान्तम् । यानि । एवं चरितानि । जानीमः । तं, द्वितीयाया आदादेशस्तृतीयायास्त्वेति ।

---

१ इदानीमिव । हिशब्द उपमार्थे वर्तते Sy
२ कर्माणि प्राप्नुवन्तः Sy
३ पुराणा अङ्गिरःप्रभृतयः Sy
४ बभूवुः Sy
५ कर्ता D
६ पूर्वस्मिन् काले जाताः Sy
७. मध्यमकालजाः Sy
८. ये अद्यतना यतस्तेऽपि सर्वे ते स्तोतारो बभूवुः, अतः कारणात् Sy
९ अ० P.D अर्वाचीनस्य ममापि स्तोत्रम् Sy
१० बहुभिराहूतेन्द्र ! Sy
११ तम D
१२ उक्तगुणोपेतम् Sy
१३ अर्चन्तः । पृच्छतिरर्चतिकर्मा Sy
१४ अपर P अपराः D अर्वाचीना मनुष्याः Sy
१५ स्वकीयानि कर्माणि Sy
१६ परा० P प्रकृष्टानि Sy
१७ प्रस्तानि P, D
पुराणानि Sy
१८ श्रोतव्यानि Sy
१९ अनुयमनं नियमनम् । स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्नियमं चक्रुः Sy
२० अर्चाह P अर्चाहः D अर्चामः स्तुमः Sy
२१ हे शूर ! Sy
२२ महाभिर्मन्त्रैर्वहनीयेन्द्र ! Sy
२३ गीर्वाहस्त्व P
२४ ०न्त P महान्ति D तथा वयमपि महान्तं प्रभूतम् Sy
२५ मन्यव P अव D कर्माणि Sy
२६ तैः कर्मभिः स्तुम इति सम्बन्धः Sy
२७ ०तीयया P
२८ आदेश० D द्वितीयायाः यास्च— refers to यात् and तात् ॥
२९ VM ignores ...

अभि त्वा पाजो रक्षसो वि तस्थे महि जज्ञानमभि तत्सु तिष्ठ ।
तव प्रत्नेन युज्येन सख्या वज्रेण धृष्णो अप ता नुदस्व ॥ ७ ॥

अभि त्वा । अभिवितिष्ठते[1]—अभिभवति । त्वा[2] । रक्षस[3] । बलम्[4] । महत्[5] । तत्[6] । प्रादुर्भूतम्[7], अवः[8] ? त्वम् । अभिभव[9] । तव[10] । पुराणेन । योग्येन[11] । सख्या[12] । वज्रेण । हे धृष्णो[13] ! तानि[14] रक्षासि । अपनुदस्व[15][16] ।

स तु श्रुधीन्द्र नूतनस्य ब्रह्मण्यतो वीर कारुधायः ।
त्वं ह्या३पिः प्रदिवि पितृणां शश्वद्बभूथ सुहव एष्टौ ॥ ८ ॥

स तु श्रुधि[17] । स[18] । तु[19] । शृणु[20] । इन्द्र । सम्प्रतितनस्य[21] । स्तुतिमिच्छतः[22] । वीर ! स्तोतॄणा धर्तः[23] । त्वम्[24] । हि[25] । आप्त. । पुराणे[26] कालेऽस्मभ्यम्[27] । पितृणाम्[28] । सर्वदा[29] । बभूथ[30] । स्वाह्वान.[31] । आभिमुख्येन यागे[32] ।

---

१. ०ष्ठेते P.
अभिमुखं प्रतिष्ठते Sy.
२. हे इन्द्र ! त्वाम् Sy.
३. रक्षसां सम्बन्धि Sy.
४. सेनालक्षणं बलम् Sy
५. महः D.
६. बलम् Sy
७ प्रादुर्भवत् Sy.
८. अवः is doubtful
९. अभिमुख. सन् तिष्ठ स्थिरो भव Sy
१०. त D. त्वदीयेन Sy
११. नियोज्येन Sy
१२. पथ्या D.
नित्यसहायेन Sy
१३. हे शत्रूणा धर्षकेन्द्र ! Sy
१४. तद्बलम् Sy
१५. एवनु P. D अपगतं प्रेरय। छिन्धीत्यर्थ. Sy.
१६. VM ignores सु ॥ सु सुष्ठु Sy.
१७. ०धिः D
१८ प्रसिद्धस्त्वम् Sy.
१९. क्षिप्रम् Sy.
२०. शृणीन्द्र P.
२१. इदानीन्तनस्य Sy
२२. ०मिच्छान्ता P., D. ब्रह्म स्तोत्रं कर्तुमिच्छतो मम स्तोत्रम् Sy
२३. हे कारूणां स्तोतॄणा धारक ! Sy.
२४. यस्मात् कारणात् Sy
२५. बन्धुः Sy
२६. पूर्वस्मिन् काले Sy
२७. कास्म० P.
२८. अङ्गिरसाम् Sy
२९ चिरकालम् Sy.
३०. बहूथ P., D अभू । तस्मात् कारणान्मदीय स्तोत्र श्रुधीति सम्बन्धः Sy
३१. ०हानः P , D.
शोभनाह्वानः सन् Sy
३२. आयजनेऽभिकामने वा सति Sy

प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रं मरुतः कृष्वावसे नो अद्य ।
प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरंधिं सवितारमोषधीः पर्वताँश्च ॥ ९ ॥

प्रोतये । स्तोत्रे । वरुणादीन् । अस्माकम् । रक्षणाय । प्रकुरुष्व । पुनरवेरा इति पूरणम् । धाक् पुरंधिं । वस्मादिवयतेयमिति ।

इम उ त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।
श्रुधी हवमा हुवतो हुवानो न त्वावाँ अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥ १० ॥

इम उ त्वा । इमे । त्वाम् । बहुधन । प्रकर्षेण यष्टव्य । स्तोतारः । अभ्यर्चन्ति । स्तोत्रैः । श्रुधि । हवम् । हूयमानस्त्वम् । न । त्वत्सदृशः । अन्यः । त्वत्तः कश्चित् । अस्ति । अमृत ।

नू म आ वाचमुप याहि विद्वान्विश्वेभिः सूनो सहसो यजत्रैः ।
ये अग्निजिह्वा ऋतसाप आसुर्ये मनुं चक्रुरुपरं दसाय ॥ ११ ॥

नू म आ वाचम् । क्षिप्रम् । मदीयाम् । वाचम् । उपागच्छ । जानन् । सर्वैः । दयैः । हे बलस्य,

---

१ अस्यामृचि विश्वे देवाः स्तूयन्ते । हे भरद्वाज । Sy

२ ०णादीन् P D आदि refers to मित्रम् । इन्द्रम् । मरुतः । पूषणम् । विष्णुम् । अग्निम् । पुरंधिम् । सवितारम् । ओषधीः and पर्वतान् ॥ रात्र्यभिमानिनं च मित्रमहरभिमानिनं चेन्द्रं च प्रसिद्धं मरुतो मरुद्गणांश्च पूषणमेतत्संज्ञकं च विष्णुं सर्वव्यापिनं देवं पुरंधिं पुरुधियं पुरुकर्माणमग्निम्, सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देव मोषधीरोषध्यभिमानिनो देवान् पर्वतांश्चाद्री मित्येतान् देवानस्माकं तर्पणाय रक्षणाय च प्रकुरुष्व । स्तुत्याभिमुखीकुरु Sy

३ तर्पणाय Sy

४ अभिमुखीकुरुष्व Sy

५ पुनः स P

६ VM. ignores अद्य ॥ अद्य इदानीम् Sy

७. इममु D

८ हे बहुशक्ते । Sy

९. हे प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र । Sy

१० अभिष्टुवन्ति Sy

११ अर्चनीयैः स्तोत्रैः Sy

१२ श्रधु० P शृणु Sy

१३ हवं ॥ P हवं च D स्तोत्रम् Sy

१४ स्तूयमानस्त्वम् Sy

१५ VM reads अमृत for अमृत ॥ हे अमरणशीलेन्द्र । Sy

१६ VM ignores च and हुवतः ॥ अभिष्टुवतो मम Sy

१७ P reads नु for आ ।

१८. इयं च वैश्वदेवीत्युक्तम् Sy

१९ मदीयाः Sy

२० स्तुतिरूपाणि वचांसि Sy

२१ आगच्छ । एवम्भूतमिन्द्रं प्रार्थयत । ऐन्द्रत्वा त्सूक्तस्य Sy

२२ सपक्षस्त्वम् Sy

२३ सर्वैर्देवैः Sy

२४ यजनीयैः Sy

पुत्र[1] । ये देवा । अग्न्यास्या[2] । यज्ञस्पृश[3] । भवन्ति । ये[4] वा । मनुष्यम्[5] । कुर्वन्ति[6] । उप्तमवस्थित[7] शत्रूणाम् । उपक्षपणाय[8] ।

स नो बोधि पुरएता सुगेषूत दुर्गेषु पथिकृद्विदानः ।
ये अश्रमास उरवो वहिष्ठास्तेभिर्न इन्द्राभि वक्षि वाजम् ॥ १२ ॥

स नः । स[9] अस्माकम् । बुध्यस्व[10] । पुरोगन्ता । सुगेषु[11] । दुर्गेषु[12] । च पथिषु[13] । पथा[14] कर्ता । विद्वान्[15] पथः । ये[16] । अश्रमा[17] श्रान्तिमगच्छन्तः[18] । वोढृतमा अश्वाः[19] । तेभि[20] । इन्द्र । अस्माकम्[21] । सङ्ग्रामम्[22] । अभिवह[23] ।

VI 22

य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्च आभिः ।
यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान्त्सत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

य एकः[24] । य[25] । एक । एव[26] । आह्वातव्यः[27] । मनुष्याणाम्[28] । इन्द्रम्[29] । तम् । आभिः[30] । स्तुतिभि[31] ।

---

१. हे सहसः सूनो ! बलस्य पुत्र ! इन्द्र ! Sy.
२. ०स्य P. अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषा ते Sy
३. ऋत यज्ञं स्पृशन्त. Sy
४. ये च देवा. Sy.
५. मनु राजर्षिम् Sy.
६. कृतवन्त'। तैः सहागच्छेति पूर्वेण सम्बन्ध. Sy
७. ०तः P. दस्यूनामुपरिभवम् Sy
८. ०क्ष(प)णा० D शत्रूणामुपक्षपणाय Sy
९. त्वम् Sy.
१०. भव । बोधीति भवतेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य छान्दसं रूपम् Sy
११. सुखेन गन्तव्येषु Sy
१२. Omitted by P दु:खेन गन्तव्येषु Sy.
१३. D adds च after पथिषु ॥ मार्गेषु Sy.
१४. पथा D वर्त्मनाम् Sy
१५. सर्वं विद्वान् Sy.
१६. अश्वाः सन्ति Sy
१७. ०मा P, D श्रमरहिता Sy
१८. ०न्तिग० P
१९. येऽश्वा. सन्ति Sy
२०. तैरश्वै Sy.
२१. अस्मभ्यम् Sy.
२२. अन्नम् Sy.
२३. VM ignores उरवः ॥ उरवः महान्तः Sy
२४. 'य एक इत्' इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—'य एक एकादश' (KSA 30.22 p 22) इति । आभिप्लविके प्रथमेऽहनि दशरात्रस्य प्रथमेऽहनि च माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि सम्पातसूक्तानि । तेष्विद द्वितीयं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'य एक इद्यस्तिग्मशृङ्गः' (ASS.7 5) इति । उपहव्यनाम्न्येकाहेऽपीदं निष्केवल्यनिविद्धानम् । 'सूत्रितञ्च—'य एक इदिति मध्यन्दिन.' (ASS 9 7) इति Sy
२५. इन्द्रः Sy
२६. एष P, D
२७. ह्वातव्यः Sy
२८. प्रजानामापत्सु Sy
२९. ०न्द्रः D.
३०. ०भि D. स्तुतिरूपाभिः Sy
३१. सूतिभिः D. वाग्भिः Sy.

मभिष्टौमि । य । पर्वति । स्तोतृषु वर्षिता । वीयवान् । सत्यकर्मा । सावयिता । महुप्रस । वसवान् ।

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः ।
नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठामद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम् ॥ २ ॥

तमु । तम् । एव । अस्माकम् । पितर । पूर्वे । सप्त । अङ्गिरस । अभ्यर्चन्ति । मध्यमिच्छमाना । व्याप्तानामसुराणा दम्भितारम् । तरणशीलम् । मेघस्थितम् । मनतिक्रमणीयवचनम् । स्तुतिभि ।

---

१ अभिष्टौमि P, D
२ वर्तति D स्तोतृनभिगच्छति । यद्वा सोका नामीष्टे Sy
३ कामाना वर्षिता Sy
४ बलवान् Sy
५ अविसम्वादी Sy
६ शत्रूणां सावयिता कामानां दाता वा । सर्वेषां सनोतेर्वैवं रूपम् Sy
७ अभिभवनवान् । तमिन्द्रमभिष्टौमीति सम्बन्ध Sy
८ भरद्वाजस्येवमार्षम् Dur भरद्वाजस्य SKN
९ इन्द्रम् Sy, Dur तं प्रकृतमिन्द्रम् SKN
१० उ इति पादपूरण SKN
११ एवम्भूता पितर अङ्गिरस Sy पितृगणा Dur अङ्गिरःप्रभृतय SKN
१२ प्रत्ना Sy पूर्वजा SKN
१३ सप्तसङ्ख्याका Sy सप्तसङ्ख्याका । ये पुराणेषु पठ्यन्ते । अथवा 'सप्त' सृप्ता पूर्वतरमस्माल्लोकादमुं लोकं ते च Dur सप्तसङ्ख्याका SKN
१४ It seems to be the explanation of नवग्वा ॥ नवभिर्मासै सत्रमनुष्ठितवन्त Sy नवगतय, अभिनवा हि तेषां गतिः, प्रथमासे प्रथमासे भवति पितृयज्ञं प्रत्यागन्तुम् । अथवा नवनीतगतयो नवगतय । नवनीते हि तेषां ममतो गतिर्भवति 'इदमस्माकं स्यादिति' Dur पार्वणश्राद्धभावेन प्रतिमासमागमनात् नवगतय । तथा च 'अङ्गिरसो न पितरो नवग्वा' (RV X 14 6) इत्यादौ सर्वत्र नवभिर्मासै सिद्धिगतत्वात् नवग्वा अङ्गिरस उच्यन्ते SKN
१५ तुष्टुवुरिति शेष Sy
१६ वाजमन्नं हविर्लक्षणमिन्द्रस्य कुर्वन्त । इन्द्रं वा वाजिनं बलिनं कुर्वन्त 'तत्करोति' इति णिच् Sy स्तुवन्त आसते Dur अभीष्टं ते धनं याचितवन्त इति शेष । कुत एतद् याचयन्त इति ? 'लक्षणहेत्वो क्रियाया' (Pa 3 2 126) इति स्मृते साकाङ्क्षत्वात् परस्यां चर्चि स्वयं धनस्य याचमानत्वात् SKN
१७ असु० P नक्षद्दाभम् । नक्षतिर्गतिकर्मा । अभिगच्छता शत्रूणां दम्भितारं हिंसितारम् Sy किंलक्षणं पुनरिन्द्रं मतिभिरभिवाजयन्त आसत इति ? उच्यते, योऽभिव्यापनमात्रेणापि दम्नोति, किमुत वधेन तम् एवमत्र शब्दसाकल्यादर्थोपपत्तेश्च योऽभ्यशनेन दम्नोति स नक्षद्दाभ उच्यते Dur कीदृशम् ? उच्यते, दम्नातिर्वधकर्मा । युद्धाय नक्षतामभिगच्छतां प्राप्नुवतां वा, केषाम् ? सामर्थ्याच्छत्रूणां हन्तारम् SKN
१८ तमरण० P तरितारम् Sy यश्च त्वरणशीलस्तम् Dur त्वरितारम् SKN
१९ मेघे स्थि० P पर्वतेष्ववस्थितम् Sy यश्च मेघस्थायी तम् Dur पर्वतो मेघस्तस्मिन् हन्तव्ये स्थातारम् SKN
२० अति० P, D अद्रोग्धव्यानतिक्रमणीया वागाज्ञा यस्य तम् Sy यस्य चाद्रोग्धव्या वाक्, अनतिक्रमणीयेत्यर्थ । तम् Dur अद्रोग्धव्यवचनमनतिक्रमणीयवाचमित्यर्थ SKN

बलवत्तमम्[1][2] ।

तमींमह इन्द्रमस्य रायः पुंरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।
यो अस्कृंधोयुरजरः स्वर्वान्तमा भर हरिवो मादयध्यै ॥ ३ ॥

तमीमहे । तम्[3] । याचामहे । इन्द्रम्[4] । इमम्[5] । रयिम्[6] । बहुवीरम्[7] । पुरुषवन्तम्[8] । बहुशब्दम्[9] । य[10] । अस्कृधोयु[11], अत्र यास्क 'नक्षद्दाभम् । अश्नुवानदाभम् । अभ्यशनेन दभ्नोतीति[12]' 'अस्कृधोयुरकृध्वायु[13] । कृध्विति[14] ह्रस्वनाम[15] । निकृत्त[16] भवति' इति[17] । अजर[18] । स्ववान्[19] । त रयिम्[20] । आभर[21] । हे हरिव[22] ।

---

१. यश्च बलिष्ठस्तम् । य एवगुणविशिष्ट इन्द्रस्त मतिभिरभिवाजय त आसते । सोऽस्माकमिद नाम करोत्वित्येवमाशीर्योज्या Dur.
२. VM ignores विप्रास॰ ॥ विप्रास॰ मेधाविन Sy विप्रा॰ प्राप्तप्रज्ञाः पितृलोकेऽवस्थिता. Dur मेधाविन SKN
नक्षद्दाभम् । अश्नुवानदाभम् । अभ्यशनेन दभ्नोतीति वा । 'नक्षद्दाभ ततुरिं पर्वतेष्ठाम्' इत्यपि निगमो भवति N 6 3, SKN. II 396
३. वयमात्मन पुत्रम् Dur यमङ्गिरसोऽपि याचितवन्तस्तम् SKN.
४. ईश्वरम् Dur.
५. इदम् Sy. आह यः किलक्षण. पुत्र इति ? सोऽस्य Dur अत्र निर्धारणे षष्ठी । अस्य सर्वस्य स्तोत्रभिलषितस्य SKN.
६. धनम् Sy. धनस्य परिपालने भोगे च समर्थ॰ Dur रायो धनस्य SKN
७. बहुपुत्रपौत्रयुक्तस्य Sy बहुवीरैस्तद्वतः Dur. बहुभिर्वीरैः पुत्रै॰ पौत्रैश्चोपेतस्य SKN.
८. परिचारकजनसहितस्य Sy दासैस्तद्वत Dur परिचारकमनुष्यैस्तद्वतः SKN.
९. बह्वन्नस्य बहुयशसः । द्वितीयार्थे षष्ठी Sy बहुनिवासस्य, अनेकप्रकारस्येत्यर्थः Dur 'क्षि निवासगत्यो॰' प्रहृत्य बहुषु स्थानेषु निवसितु. स्थापयितव्यस्येत्यर्थ. । धर्मादिषु वा विनियोग॰ । गन्तुरेवं हि गुणस्य धनस्य मध्ये SKN
१०. रयि Sy न च परिपालनसमर्थ एव यः केवलमल्पकालस्तमीमहे, किं तर्हि ? यश्च Dur
११. अविच्छिन्न॰ Sy अकृध्वायुर्दीर्घायुरित्यर्थ । एवमत्र 'अस्कृधोयु.' इत्यनेन दीर्घायुरुच्यते तस्याभीष्टत्वाच्च शब्दसाल्प्याच्च Dur चिरस्थायी पुत्रपौत्रानुगत इत्यर्थ. । अथवा अन्यथा व्युत्पाद्यते—अस्कृ, इत्येतत्तावत् करोते रूप न कृन्ततेः । धोशब्दस्तु दधातेर्वा दानार्थस्य । अकृतदानो यादृशो न कस्मैचिदपि त्वथा दत्तपूर्व इत्यर्थ । अकृतपानो वाऽभुक्तपूर्वो वा केनचिदित्यर्थ SKN.
१२. नक्षदाभमश्नुवानदभशनेन दभ्नेतीति P. नक्षदाभमश्नवानदभशनेन दभ्नेतीति D.
N.6 3 adds वा after इति । The passage 'नक्षत् ..दभ्नोतीति' should be put in the commentary on the previous stanza
१३. ०रस्कृ० P
१४. D adds कृध्वायु॰ before कृध्विति ।
१५. ०स्वाना० P, D
१६. निरुक्त P., D.
१७. भजतीति P भजतिति D N 6 3
१८. जराहानिरहित Sy. यो दृढशरीर इत्यर्थः Dur. जरा हानिस्तद्वर्जितोऽक्षय इत्यर्थः SKN.
१९. सर्वान् P, D सुखयुक्तः Sy. य सुष्ठु शत्रूणामीरयिता Dur सर्वै॰ सर्वविशेषैर्युक्त याच्यमानश्च SKN
२०. य एवगुणविशिष्ट॰ पुत्रस्तम् Dur तमेवमर्थम् SKN
२१. आहर Sy देहि SKN
२२ हे हरिवन् ! स्वकीयाश्वोपेतेन्द्र ! त्वम् Sy हरी अश्वौ ताभ्या तद्वन् ! SKN

माचयितुमस्मान् ।

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिज्जरितार आनशुः सुम्नमिन्द्र ।
कस्ते भागः किं वयो दुध्र खिद्वः पुरुहूत पुरूवसोऽसुरघ्नः ॥ ४ ॥

तन्नः । तत् । अस्माकम् । विविच्य । ब्रूहि । यदि । ते । पूर्वस्मिन् काले । स्तोतारः । आनशुः । सुखम् । इन्द्र । कः । तव । सुखहेतुभागः । किं वा । अन्नम् । हे दुर्धर ! खेदयितः ! शत्रूणाम् । पुरुहूत ! बहुधन ! असुराणां हन्तुः ।

तं पृच्छन्ती वज्रहस्तं रथेष्ठामिन्द्रं वेपी वक्वरी यस्य नू गीः ।
तुविग्राभं तुविकूर्मिं रभोदां गातुमिषे नक्षते तुम्रमच्छ ॥ ५ ॥

तं पृच्छन्ती । तमिन्द्रम् । पृच्छन्ती क्व वर्तेत इति प्रश्नः । वज्रहस्तम् । रथे स्थातारम् । बहूनां ग्रहीतारम् । बहूनां कर्तारम् । बलस्य दातारम् । गन्तव्यम् । इच्छति । अभिगच्छति । प्रेरयितारम् कमित्याह । इन्द्रम् । वेपनशीला । उच्यमाना । स्तुतिः । यस्य स्तोतृभिः । क्षिप्रम् । अभि गच्छतीति ।

---

१ अस्माकमात्मनश्च मदनाय तर्पणायेत्यर्थः Dur मोदनाय तर्पणाय चास्माकम् SKN

२ अथवा अस्य राय इति द्वितीयार्थे षष्ठी न निर्धारणे । योऽस्कृधोयुरित्याविरस्यायुस्सम्बन्धात्तद्दीर्घत्वं मनुष्याणां प्रसिद्धतरत्वात् पुत्रस्य प्रतिनिवेशोऽयं न धनस्य । तेनायमर्थः—अस्य राय इदमभिलषितं धनं पुत्रवीरादियुक्तं याचामहे । किञ्च योऽस्कृधोयुर्दीर्घायुरराधित स्ववान् सर्वैश्च गुणैस्तद्वान्, तद्वत पुत्रमाहरेति समानम् SKN
N 6 3, SKN II 396–397

३ तम् P, D सुखम् Sy

४ D adds अपि after अस्माकम् ।

५ विब्रूहि Sy ६ तव Sy

७. ०गं P, D यज्ञेषु को भागः क्लृप्तः Sy

८. हविर्लक्षणमन्नं किं क्लृप्तम् ? यदि केचिच्च स्तोतारः पूर्वकालेऽपि त्वत्त सकाशात् सुखं लेभिरे तर्ह्यहमपि तत्सुखं लप्स्य इति विचार्य सुखप्राप्तिविलम्बो ममासोढव्यो भवेदित्यर्थः Sy ९ हे शत्रूणां खेदयितः ! Sy

१० Omitted by P, D हे पुरुवसो ! इन्द्र ! Sy ११ ०न्तु P, D

१२ ०न्ति P

१३ पूर्वयोपलब्ध इन्द्र ऋषये कामान्प्रायच्छत् तत ॥ कामपूर्णं ऋषिराह Sy

१४ ०न्त्र च्छति P ०न्ति D अर्चयन्ती । पृच्छति रर्चतिकर्मा Sy १५ वर्त P

१६ वज्रपाणिम् Sy १७ स्थितम् Sy

१८ गृ० P, D धनानां बहूनां ग्रहीतारम् Sy

१९ बहुकर्माणम् Sy २० रभसो दातारम् Sy

२१ स यजमानः गातुं सुखम् Sy

२२ गच्छति Sy

२३ प्रवेरयि० P पप्रे० D म्लापयितारं शत्रुम् Sy

२४ किमि० P २५ इन्द्र P, D

२६ वेपो यागादिलक्षणं कर्म । तद्वती Sy

२७. उच्चमा० P गुणानां वक्त्री Sy

२८. ईदृशी स्तुतिः Sy

२९ यजमानस्य भवति Sy

३० नु इति पूरणः Sy

३१ अभिमुखं गच्छति Sy

अया ह त्यं मायया वावृधानं मनोजुवा स्वतवः पर्वतेन ।
अच्युता चिद्वीळिता स्वोजो रुजो वि दृळ्हा धृषता विरप्शिन् ॥ ६ ॥

अया ह । अनया । खलु । तम्[1] । मायया । वर्धमान वृत्रम् । मनोवेगेन[2] । वज्रेण[3] । हे स्वभूतवे[4] वि रुज[5] । अच्युतानि[6] । दृढानि तस्य पुराणि । च । शोभनवल[7] । अधृष्टेन[8] । दृढानि[9] । महन्[10] ।

तं वो धिया नव्यस्या शविष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत्परितंसयध्यै ।
स नो वक्षदनिमानः सुवह्मेन्द्रो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तं वो धिया । तम् । यूयम्[11] । स्तुत्या । नवतरया[12] । वलवत्तरम् । प्रत्नम्[13] । यथा प्रत्ना[14] ऋषय पर्यगृह्णन् तथा । परितसयितुमिच्छत[15] । स[16] । अस्मान्[17] । अतिवहतु[18] । अमात्र[19] । सुष्ठु वोढा इन्द्रः[20] । विश्वानि[21] । दु खेन गाहितव्यानि[22] ।

आ जनाय द्रुह्वणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोऽन्तरिक्षा ।
तपा वृषन्विश्वतः शोचिषा तान्ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपश्च ॥ ८ ॥

आ जनाय । आदीपय[23] प्रज्वलय[24] । मनुष्याणा द्रोग्धे[25] । राक्षसजनाय[26] । दिव्यानि[27] । अन्तरिक्ष्याणि[28] ।

१. प्रसिद्धम् Sy

२. मनोवद्गच्छता Sy

३. अनेन बहुपर्वणा स्वकीयेनायुधेन वज्रेण । 'वज्रेण शतपर्वणा' (RV I 80 6) इति दर्शनात् Sy

४. हे स्वभूतवलेन्द्र ! त्वम् Sy

५. विशेषेणाभाङ्क्षी भग्नवानसि Sy

६. P, D. read ध्रुरुच्युतानि for वि रुजः अच्युतानि ॥ विनाशरहितान्यपि Sy

७. हे शोभनतेजः ! Sy

८. धर्षकेण वज्रेण Sy

९. Omitted by P. धृढानि D वीळितान्य-शिथिलीकृतानि Sy

१०. महत् P, D हे महन् ! इन्द्र ! त्वम् Sy

११. त्वाम् Sy.

१२. ०र P, D बलवत्तमम् Sy.

१३. प्रश्नम् P, D पुराणम् Sy

१४. प्रश्ना P, D चिरन्तना ऋषय इव Sy

१५. पर्यरितस० P, D परितो विस्तारयितुम् अह प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः Sy

१६. इन्द्रः Sy

१७. अस्मभ्यम् Sy

१८. ०हततु P

१९. अपरिमाण. Sy

२०. शोभनवहनः Sy

२१. समस्तानि Sy.

२२. दुर्गाणि Sy.

२३. आसमन्तात्तापय Sy

२४. आजीवय प्रज्व P

२५. साधुजनाना द्रोग्धुः Sy

२६. जनस्य राक्षसादेः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी Sy

२७. दिवि भवानि Sy

२८. आन्त० P. अन्तरिक्षे भवानि Sy

पार्थिवानि च स्थानानि यथा राक्षसजनस्तेषु न तिष्ठेत् । तप च । तान् । वर्षितः । तेजसा । सर्वतः । कर्मद्विषः । शोषय पृथिवीम् । अन्तरिक्षम् । च ।

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसंदृक् ।
धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते विश्वा अजुर्य दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥

भुवः । भवसि । जनस्य । दिवि भवस्य । राजा । तथा पार्थिवस्य च । जङ्गमस्य च । हे दीप्तसन्दर्शन ! धारय । वज्रम् । इन्द्र ! हस्ते । दक्षिणे । विश्वाश्च । शत्रूणां मायाः । क्षपयेति ।

आ संयतमिन्द्र णः स्वस्तिं शत्रुतूर्याय बृहतीममृध्राम् ।
यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्त्सुतुका नाहुषाणि ॥ १० ॥

आ संयतम् । आकुरु । अस्माकम् । सङ्ग्रामम् । अविनाशहेतुम् । शत्रूणां तरणाय । महान्तम् । अहिंसितम् । येन सङ्ग्रामेण । असुरांश्च । मायाविनश्च । नहुर्मनुष्यैरस्माकमुपपादितानि । वृत्राणि । सुतुकानि । करोषि । तुकस्तकतेर्हिंसाकर्मणोऽनायासेन हिंसितानि करोषीति ।

---

१ पृथिव्यां भवानि Sy
२ सज्जन० P सजन० D
३ तव P बहु Sy
४ राक्षसादीन् Sy
५ हे कामानां वर्षितरिन्द्र ! त्वम् Sy
६ स्वकीयया दीप्त्या Sy
७ सर्वतो विद्यमानान् Sy
८ ब्राह्मणद्वेष्ट्रे राक्षसाद्ये । ब्रह्मद्विषं वधमित्यर्थः Sy ९ दीपय Sy
१० आप इत्यन्तरिक्षनाम Ngh 1 3
११ ईश्वरः Sy
१२ हे दीप्तदर्शनेन्द्र ! Sy
१३ निधेहि Sy
१४ सेम च वक्षेय विश्वाः सर्वाः Sy
१५ विनाशयसे । 'दय दानहिंसागतिरक्षणेषु' इति धातुः Sy
१६ VM ignores अजुर्य and वि ॥ हे जरयितुमशक्यमेन्द्र ! त्वम् Sy
१७ संच त P अयतं D
१८ आभर Sy
१९ अस्मभ्यम् Sy
२० समम् P समम् D सयन्ती सङ्गच्छमानाम् Sy
२१ क्षेमलक्षणां सम्पदम् Sy
२२ शत्रूणां तारणाय Sy
२३ महतीम् Sy
२४ अहिंसिताम् Sy
२५ यया स्वस्त्या Sy
२६ कर्महीनानि मनुष्यजातानि Sy
२७ सुरैराश्चयश्च P असुरराश्चर्यैश्च D आर्याणि कमयुक्तानि Sy
२८ ०हु० P मनुष्यसम्बन्धीनि Sy नहुषा इति मनुष्यनाम Ngh 2 3
२९ ०मुपादि० P
३० शत्रून् Sy
३१ सुतानि P, D शोभनहिंसोपेतानि Sy
३२ अकरोः Sy
३३ ०तेर्हि० P, D
३४ VM ignores इन्द्र and वज्रिन् ॥ हे वज्रवन्निन्द्र ।

स नो॑ नि॒युद्भिः॑ पुरुहूत वेधो वि॒श्ववा॑राभि॒रा ग॑हि प्रयज्यो ।
न या अदे॑वो॒ वर॑ते॒ न दे॒व आभि॑र्याहि॒ तूय॒मा म॑द्र्य॒द्रिक् ॥ ११ ॥

स नः । स[1] । अस्मान् । आगच्छ । अश्वै[2] । विश्ववरणीयै[3] । पुरुहूत । विधात । प्रकर्षेण यष्टव्य[4] । न । या[5] नियुत[6] । वारयति । असुर । नापि । देव । आभिर्नियुद्भि[7] । क्षिप्रम् । आयाहि[8] । मदभिमुखम्[9] ।[10]

VI 23

सु॒त इत्त्वं निमि॑श्ल इन्द्र॒ सोमे॒ स्तोमे॒ ब्रह्म॑णि॒ श॒स्यमा॑न उ॒क्थे ।
यद्वा॑ यु॒क्ताभ्यां॑ मघव॒न्हरि॑भ्यां॒ बिभ्र॒द्वज्रं॑ बा॒ह्वोरि॑न्द्र॒ यासि॑ ॥ १ ॥

[11]सुत इत्त्वम्[12] । सुते[13] । एव । सोमे । त्वम् । इन्द्र[14] । आत्मानमभिमुख[15] श्रयसि[16] । बृहति[17] वा । स्तोमे[18] । गीयमाने[19] । उक्थे[20] वा शस्यमाने । यत् वा युद्धार्थं गच्छसीति वदति, यद्वेति[21] स्पष्टम् ।

---

१. त्वम् Sy.

२. ०श्वै P.

३. ०बर० P. विश्वैर्वरणीयाभिः सम्भजनीयाभिः Sy

४. प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र ! Sy

५. न य न याः P, D यान् Sy

६. अश्वान् Sy

७. ०भिन्नयुद्भिः P नद्भिः D

८. आगच्छ Sy

९. दभि० P मदभिमुखः सन् । अद्र्यागमस्य द्विर्वचनं छान्दसम् Sy

१०. VM explains आ once only

११. 'सुत इत्' इति दशर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'सुत इद्दश' (KSA 30 23 p 22) इत्यनुक्रान्तम् । विषुवति निष्केवल्य इदं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'सुत इत्त्वमेष प्र पूर्वी.' (ĀSS 8 6) इति । महाव्रतेऽपि इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'सुत इत्त्वं निमिश्ल इन्द्र सोम इति त्रीणि' (AĀ.5 22) इति Sy

१२. इत्व P, D

१३. अभिषुते सति Sy

१४. त्वान्द्र D.

१५. ०त्म० P.

१६. श्रेयसि P आत्मानमभिमुख श्रयसि seems to be the explanation of निमिश्लः ॥ निमिश्रः सन् हरी संयोजयन् Sy

१७. बृहति महति Sy.

१८. स्तोत्रे Sy

१९. उच्चार्यमाणे सति Sy

२०. शस्त्रे Sy

२१. By यद्वा VM refers to the second hemistich ॥ हे मघवन् ! धनवन्निन्द्र ! त्वं बाह्वोर्हस्तयोर्वज्रं स्वकीयमायुधं बिभ्रद्धारयन् युक्ताभ्यां रथे नियुक्ताभ्यां हरिभ्यामश्वाभ्यां यासि यद्वाऽऽगच्छसीति यच्च तत्सोमेऽभिषुत इति सम्बन्धः Sy.

यद्वा दिवि पार्ये सुष्विमिन्द्र वृत्रहत्येऽवसि शूरसातौ ।
यद्वा दक्षस्य बिभ्युषो अबिभ्यदरन्धयः शर्धत इन्द्र दस्यून् ॥ २ ॥

यद्वा । यदा । वा । दिवस । युद्धस्य । अभिषोतारमेतया सूर्येण अस्पृधानम् । सम्रामे । रक्षसि । शूरे सम्भजनीय । यदा । वा । दक्षस्य प्रजापत । दस्युभ्यो बिभ्युष । अबिभ्यत् । तान् दस्यून् । वर्गं कुर्वाणान् । वधमनय तदा च न बिभयति ।

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं प्रणेनीरुग्रो जरितारमूती ।
कर्ता वीराय सुष्वय उ लोकं दाता वसु स्तुवते कीरये चित् ॥ ३ ॥

पाता । सुतम् । सोमम् । इन्द्र । पाता । भवतु तच्छीलत्वेन । तथा स्तोतारं च । अस्मन्तं प्रणयतु । रक्षणेन । उद्गूम । कर्ता । वीराय । सुन्वानाय । लोकम् । दाता । च । धनम् । स्तुवत । स्तोत्रैरस्त्ववति ।

१ वेति समुच्चये Sy
२ ०सेन्तिमे P
३ पार्ये प्राप्तव्ये सति Sy
४ ०तरम् P अभिषोतारं यजमानम् Sy
५ सूर्ये P
६ वस्पृधाम P वस्पृ० D
७ भटे Sy ८ वेति समुच्चये Sy
९ यज्ञादिषु समर्थस्य Sy
१० ०प P, D शत्रुभ्यो बिभ्यतो जनस्य Sy
११ समभ्यन् P समभ्यत् D भीतिरहित सन् Sy
१२ Omitted by P
१३ उपक्षपयितुन् शत्रून् Sy
१४ सङ्ग्राम उत्सहमानाम् Sy
१५ वाम P, D वशीकरोषीति यच्च तत्सर्वं सोमे ऽभिषुत इति पूर्वेण सम्बन्धः । तथा चोक्तम् ।
मद्वाक्षोर्धारयन् वर्ज्यं हरिभ्यां यासि वृत्रहन् ।
यच्च रक्षांसि सङ्ग्रामे शून् सोममभिषुण्वत ॥
यच्च कर्मसु दक्षस्य यजमानस्यापरय ।
वशीकरोषि तांस्तस्मै बिभ्यते भीतिवर्जितः ॥
तत्सोमेऽभिषुते स्तोत्रयस्त्रयोश्च प्रवृत्तयो ।
इति द्वयोऽप्यमेकाथ सुत इत्यमिति द्वयम् ॥ इति ।
Sy
१६ VM ignores इन्द्र ।
१७ सु P सु D अभिषुतम् Sy
१८ पानशीलः । तृन्नन्तत्वात् 'न लोकाव्ययनिष्ठा०' इति षष्ठीप्रतिषेध Sy
१९ प्रकर्षेण नेता Sy
२० उत्कृष्टा मार्गेण Sy
२१ कर्ता । दातेत्यर्थः Sy
२२ यज्ञादिकर्मसु दक्षाय Sy
२३ सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय Sy
२४ स्थानम् Sy
२५ वा P २६ चिदिति चार्थे Sy
२७ धनम् Sy २८ स्तोत्रं कुर्वते Sy
२९ कीरिरिति स्तोतृनाम Ngh 3 16
३० VM ignores उ ॥ उ इति पादपूरणः Sy

गन्तेयन्ति सवना हरिभ्यां बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः ।
कर्ता वीरं नर्यं सर्ववीरं श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

गन्तेयन्ति । त्रीणि[1] । सवनानि । अश्वाभ्याम्[2] । बभ्रिरिति[3] स्पष्टम् । कर्ता[4] । पुत्रम् । नृहितम्[5] । सर्ववीरम्[6] । श्रोता[7] । आह्वानम्[8] । स्तुवते[9] । स्तोत्रैरुह्यमान[10] ।[11]

अस्मै वयं यद्वावान तद्विविष्म इन्द्राय यो नः प्रदिवो अपस्कः ।
सुते सोमे स्तुमसि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥ ५ ॥

अस्मै । इन्द्रप्रीत्यर्थम्[12] । वयम् । यदिन्द्र[13] । भजते[14] । तानि । आप्नुम[15] परिगृह्णीम । इन्द्राय । य[16] । पुराण । उदकानि[17] । करोति । सुते[18] । सोमे । स्तुम[19] इमम् । अथ[20] तदर्थं होता चोक्थानि[21] । शसतु[22] । यथा । इन्द्राय[23] । स्तोत्रम्[24] । वर्धनम्[25] । भवति[26] ।

ब्रह्माणि हि चकृषे वर्धनानि तावत्त इन्द्र मतिभिर्विविष्मः ।
सुते सोमे सुतपाः शंतमानि रान्द्र्या क्रियास्म वक्षणानि यज्ञैः ॥ ६ ॥

ब्रह्माणि । स्तोत्राणि । हि[27] । करोषि[28] । आत्मनो वर्धनानि[29] । यावत् तव पर्याप्त भवति स्तोत्र तावत्[30] ।

---

१. It seems to be the explanation of इयन्ति ॥ हृदयस्थानि त्रीणि Sy
२ आश्वा० P, D हरिभ्या स्वकीयाभ्याम् Sy
३. बभ्रीरि० P By बभ्रिरिति VM means बभ्रिः । वज्रम् । पपि॰ । सोमम् । ददि. and गाः ॥ भर्ता धारकः । वज्र स्वकीयमायुधम् । सोममभिषुतम् । पपि॰ पाता । गा. । ददिर्दाता Sy ४. यजमानाय दाता Sy
५. मनुष्यहितम् Sy
६. पुत्रेण हितं स्वभूत सर्वर P. पुत्रेण हित स्वभूत सर्ववीर D बहुपुत्रोपेतम् Sy
७. श्रावक॰ Sy
८. ०त ह्वानम् P स्तोत्रम् Sy
९. स्तोतु॰ सम्बन्धि Sy
१०. ०त्रैरुह्यमान P ०नं D स्तोमैः स्तोत्रैर्वहनीय. Sy
११. VM ignores गन्ता ॥ इन्द्रः गन्ता गमनशीलो भवतु Sy
१२ इन्द्र (वेग कुर्वाणा) प्रीत्यर्थम् D इन्द्राय Sy
१३. यदिदिन्द्र. P, D अयमिन्द्रो यत्स्तोत्रादिकम् Sy. १४. कामयते Sy
१५ त व्याप्नुम P व्याप्नुम कुर्म इत्यर्थ Sy.
१६. योन. P इन्द्र Sy
१७. पोषणादिक कर्म Sy.
१८. अभिषुते सति Sy
१९. इन्द्राय स्तोत्राणि कुर्म. Sy
२०. इमथ P., D २१. शस्त्राणि Sy
२२ शंसन्त. । प्रथमाबहुवचनस्य लुक् Sy
२३. इन्द्रार्थम् Sy
२४. हविर्लक्षणमन्नम् Sy
२५. यथा वृद्धिकर स्यात् तथा कुर्म इत्यर्थ. Sy
२६. VM ignores न ॥ नः अस्मदर्थम् Sy
२७. यस्मात्कारणात् Sy
२८. कृतवानसि तस्मात्कारणात् Sy
२९. स्वयमेव वृद्धिकराणि Sy
३०. तावन्ति तादृशानि स्तोत्राणि Sy.

ते । इन्द्र । युष्मि । परिगृह्णीम । सुते । सोमे । सुतस्य पात । सुखतमानि । रमणीयानि । कर्म । तव वाहकानि ब्रह्माणि । हविर्भि सह ।

स नो बोधि पुरोळाशं रराणः पिबा तु सोम गोऋजीकमिन्द्र ।
एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदोरुं कृधि त्वायत उ लोकम् ॥ ७ ॥

स नो बोधि । स । अस्मदीयम् । बुध्यस्व । पुरोडाशम् । रममाण । पिब । इन्द्र । सोमम् । गोभिश्रयमृजुवम् पयसा मिश्रितम् । आसीद । इदम् । बर्हि । यजमानस्य । विस्तीर्णम् । कुरु । त्वत्कामस्य मम । लोकम् ।

स मन्दस्वा ह्यनु जोषमुग्र प्र त्वा यज्ञास इमे अश्नुवन्तु ।
प्रेमे हवासः पुरुहूतमस्मे आ त्वेयं धीरवस इन्द्र यम्याः ॥ ८ ॥

स मन्दस्व । स । पर्याप्तिम । अनुमन्दस्व । उद्गूण । त्वाम् । इम । सोमा । प्राप्नुवन्तु च । इमानि । स्तोत्राणि । अस्मदीयानि । आयच्छन्तु । त्वाम् । इन्द्र । कर्मास्मदीयम् । रक्षणायास्माकम् ।

---

१ तुभ्यम् Sy
२ ०म P व्याप्नुम । वर्धनानि स्तोत्राणि मम यथा भवेयुस्त्वं तादृशानि कल्पितवानसि Sy
३ हे अभिषुतस्य सोमस्य पात ! त्वाम् Sy
४ सुखमातमानि P, D सुखकृत्तमानि Sy
५ P adds कर्मवित्यर्थं वय यविविग्रो भजते तव् व्याप्नुम परिगृह्णीम इन्द्राय मो न पुराण after रमणीयानि। The additional passage in P has a striking resemblance with the commentary on the previous stanza रात्रयाणि रमणीयानि Sy
६ करवाम Sy
७ वाहकानि स्तोत्राणि Sy
८. ब्राह्मणि D
९. हविर्भिर्युक्तानि Sy
१० त्वम् Sy ११ एतल्लक्षणं हवि Sy.
१२ पिम्बणीम् P, D पिबे Sy
१३ ०तम P गामि० ०तम D गोविकारदध्यादिभि संस्कृतमभिषुतम् Sy
१४ अभिविश Sy
१५ तदर्थं च यजमानस्य सम्बन्धि Sy
१६ का० P त का० D त्वामिच्छतो यजमानस्य Sy १७. स्थानम् Sy
१८ VM ignores तु and उ ॥ तु क्षिप्रम् । उ इति पूरण Sy
१९ मन्नस्व P D
२० त्वम् Sy
२१ कामानुगुणं यथा भवति तथा Sy
२२ मोदस्व Sy
२३ हे उद्गूर्णबलेन्द्र ! Sy
२४ P and D add प्रा भवन्तु before त्वाम् ।
२५ यज्ञा सोमा Sy २६ हवा Sy
२७ आस्म० D २८. नियच्छन्तु Sy
२९ कमा० P स्तुति Sy
३० VM ignores हि । प्र । पुरुहूतम् and इयम् ॥ हिशब्द पादपूरण । हियोगे मन्दस्वेत्याख्यातस्य व्यत्ययात्सर्वानुदात्तत्वम् । हे बहुभिराहूतेन्द्र ! Sy

तं वः सखायः सं यथा सुतेषु सोमेभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् ।
कुवित्तस्मा असति नो भराय न सुष्विमिन्द्रोऽवसे मृधाति ॥ ९ ॥

त वः । तम्[1] । यूयम् । हे सखाय[2] । यथान्येषु[3] । सोमेषु[4] । एन[5] पूरयामासु[6] । एवमेन भोजयितारम्[7] । इन्द्रम्[8] । सोमै[9] । सम्पूरयत । वहु[10] । अस्माकम् । विद्यते[11] । इन्द्रस्य । भरणार्थम्[12] । न[13] च । सुष्विम्[14] । इन्द्र[15] । रक्षितुम्[16] । क्लिष्टो[17] भवति अनायासेन रक्षति[18] ।

एवेदिन्द्रः सुते अस्तावि सोमे भरद्वाजेषु क्षयदिन्मघोनः ।
असद्यथा जरित्र उत सूरिरिन्द्रो रायो विश्ववारस्य दाता ॥ १० ॥

एवेदिन्द्र । एवम् । इन्द्र । सुते[19] । सोमे । स्तुत[20] । भरद्वाजेषु[21] । निवमन्[22] । एव सोमम् । इन्द्रस्य[23] । भवति । यथा । सूरि[24] । इन्द्र । जरित्रे[25] । भवति[26] स. । धनस्य[27] । विश्वैर्वरणीयस्य । दाता[28] स्तथान्ताविति[29][30] ।

---

१. इन्द्रम् Sy
२. हे स्तोतारः ! Sy.
३. थास्येषु P
४. सोमेषु अभिषुतेषु सत्सु Sy
५. एतम् Sy.
६. पूरमा० D.
   पूरयिता० P
७. दातारम् Sy
८. इन्द्राय Sy
९. यथाकामं सम्पूरयत Sy
१०. बहूपकरणम् Sy कुविदिति बहुनाम Ngh 3.1.
११. अस्तु Sy.
१२. भरणाय पोषणाय Sy
१३. Omitted by P
१४. अभिषवणशीलं यजमानम् Sy
१५. सुष्ठ्विन्द्र. P, D
१६ तर्पणाय Sy
१७. अक्लि. P, D
१८ न बाधते Sy
१९. अभिषुते सति Sy.
२०. स्तुतोऽभूत् Sy
२१. भरद्वाजे मयि Sy
२२ गिनववसन् P
   निववसन् D
   ईश्वर. Sy
२३. धनवतो हविष्मतो यजमानस्य Sy
२४. सन्मार्गे प्रेरक Sy
२५. ०त्रेव P, D
   स्तोत्रे Sy
२६ भवेत् Sy.
२७. नस्य P स्य D
२८. यथा दाता भवेत् Sy.
२९. ०स्तावि० P तथा स्तावीति is suggested for स्तथान्ताविति ।
३०. VM ignores इत् ।

VI 24.

वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्था सचा सोमेषु सुतपा ऋजीषी ।
अर्चत्र्यो मघवा नृभ्य उक्थैर्द्युक्षो राजा गिरामक्षितोतिः ॥ १ ॥

वृषा[1] । वर्षिता[2] । सोम[3] । स्तोत्रम्[4] । उक्थानि[5] च । इन्द्रे[6] । सङ्गच्छन्ते[7] सङ्गता भवन्ति[8] । सोमेषु[9] । सुतस्य[10] पातेन्द्र[11] । ऋजीषवान्[12] । अर्चनीय । मघवान्[13] । मनुष्येभ्य[14] । शास्त्रै । दीप्त[15] । स्तुतीनाम् । राजा[16] । अक्षीणरक्षण[17] । अर्चमचनन्तदहस्तुघोक्त[18] ?

ततुरिर्वीरो नर्यो विचेताः श्रोता हवं गृणत उर्व्यूतिः ।
वसुः शंसो नरां कारुधाया वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजम् ॥ २ ॥

ततुरि[19] । सङ्ग्राम ततुरि[20] । वीर[21] । नृहित[22] । विशिष्टचता[23] । स्तुवत[24] । स्तोत्रम्[25] । श्रोता । विस्तीर्णरक्षण[26] । वासयिता । नराम्[27] । शंसनीय । स्तोतृणा धर्ता[28] । बलवान्[29] । स्तुत[30] । यज्ञे । प्रयच्छति[31] । अन्नम् ।

---

१. तृतीये ऽनुवाके विंशति सूक्तानि । तत्र 'वृषा मद' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'वृषा' (KSA 30 24 p 22) इत्यनुक्रान्तम् । विषुवति निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'वृषा मद' प्र मंहिष्ठाय' (ĀSS 8 6) इति Sy
२ यजमानस्य कामानां वर्षको भवति । यद्वा सर्वजगदाप्लावकस्य वर्षस्य कर्ता भवति Sy
३ सोमपानजनितो मद Sy
४ स्तोत्ररूप शब्दो वृषा भवति Sy
५ उक्थेन शस्त्रेण Sy
६ इन्द्र P, D
७ सह Sy
८ सङ्गच्छतो भवति P, D
९ सोमवत्सु यागेषु Sy
१० अभिषुतस्य सोमस्य Sy
११ पातेन्द्र P, D
१२ ऋजीषं गतरसमपि सोमं न परित्यजन् Sy
१३ धनवान् स चेन्द्र Sy
१४ स्तुतीनां नेतृभ्य Sy
१५ द्युलोकनिवासी Sy
१६ ईश्वर इन्द्र Sy
१७ ०रक्षिणम् P ०रक्षिण D अक्षीणरक्षश्च भवति Sy
१८. The passage अर्च … घोक्त should immediately follow अर्चनीय ॥ तवह् is suggested for तदह् ।
१९ ततूरि D
२० शत्रूणां हिंसक Sy
२१ वीर D विक्रान्त Sy
२२ ०ते P नरहित Sy
२३ ०ष्टेचे० P विविक्तज्ञान Sy
२४ स्तुवत स्तोतृजनस्य Sy
२५ प्रस्तवीय स्तोत्रम् Sy
२६ विस्तृतरक्ष Sy
२७ नरा P नृणां स्तोतृजनानाम् Sy
२८. स्तोतृन् P कारूणां स्तोतॄणां धारयिता एवम्भूत इन्द्रो वाज ददातीति सम्बन्ध Sy
२९ ०वां P बलवानिन्द्र Sy
३० अस्माभि स्तुत सन् Sy
३१ अस्मभ्यं ददाति Sy

अक्षो न चक्र्योः शूर बृहन्प्र ते मह्ना रिरिचे रोदस्योः ।
वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया व्यू३तयो रुरुहुरिन्द्र पूर्वीः ॥ ३ ॥

अक्ष[1] । यथा[2] । महान्[3] । अक्ष[4] । चक्रयोर्निगच्छत्येवम्[5] । द्यावापृथिवी[6] भित्वा[7] । तव[8] । महत्वमभ-
यत[9] । निर्जगाम[10] । वृक्षस्य[11] । इव[12] । ते[13] । पुरुहूत[14] । शाखास्तव[15] । ऊतय[16] । विरूढा[17] । इन्द्र[18] । वह्वय[17] ।

---

१. भरद्वाजो बार्हस्पत्य पारिक्षितोऽस्यास्त्रिष्टुभ. पूर्वेणार्द्धर्चेनेन्द्र स्तुत्वा उत्तरेणोपालब्धवान् Dur भरद्वाजस्यार्षम् SKN

२. अत्र दृष्टान्तः Sy. इव Dur.

३. अन्तरेणापि भावप्रत्ययं बृहत्त्वेऽय बृहच्छब्द । बृहत्त्व महत्त्व देवैश्वर्यलक्षणम् SKN.

४. रथसम्बन्ध्यक्ष यथा चक्राभ्या बहिर्गतस्तद्वत् Sy.

५. चक्रयोः सकाशात् SKN

६. द्यावापृथिव्यो. Sy कुतोऽतिरिच्यते ? रोदस्योर्द्यावापृथिव्यो. Dur. द्यावापृथिव्यो. सकाशात् SKN.

७. भित्त्वा is suggested for भित्वा ॥ विनिर्भिद्य द्यावापृथिव्यो तयो परितोऽप्यस्तीत्यर्थः SKN

८. तव तव D. त्वदीय. Sy तव स्वभूतम् SKN

९. ०त्त्व० is suggested for ०त्व० ॥ महिमा Sy महत्त्वेन विभूतिः Dur मह्ना—अयमपि महत्त्वे महच्छब्द., महत्त्वेन । अथवा बृहन्नित्यक्षस्य विशेषणम् । मह्नेत्यपि प्रथमार्थे तृतीया । महान् योऽक्ष स यथाऽतिरिच्यते, एव तव महत्त्वम् SKN.

१०. अतिरिच्यते द्यावापृथिवीभ्यामित्यर्थः Sy प्रकर्षेणातिरिच्यते Dur. प्रत्येषोऽति, इत्यस्य स्थाने । विरिरिचे, अतिरिच्यते SKN

११. तत्र दृष्टान्तः । नु यथा Sy

१२. न्त P त्वदीया Sy. एते तव स्वभूताः SKN

१३. हे बहुभिराहूतेन्द्र ! Sy

१४. शाखा विरोहन्ति तद्वत् Sy तथापि चैवं विभूतियुक्तस्य सतस्तव त्वद्भक्तानामेवास्माकं सता वृक्षस्येव वयाः शाखाः वयाः शाखाः इति पर्यायवचन । वेतेर्वया इति निगमप्रसक्तस्य निर्वचनम् । शाखा खशया इति पर्यायप्रसक्तस्य Dur 'वया शाखा' वेतेर्गत्यर्थस्य । ता हि वृक्षस्य स्कन्धतो जनित्वा तिरश्चीना अन्तरिक्षे गच्छन्ति । 'वातायना भवन्ति' इति द्वितीय निर्वचनम् । वातोऽयनो यासा वातेन याश्चाल्यन्त इत्यर्थ. । वातायना, पृषोदरादित्वाद्वाशब्दस्य ह्रस्वत्वेन ताशब्दस्य च लोपेन नकारस्य च वया उच्यन्ते । यथाऽत्रैतदस्माभिर्दर्शितमेव सर्वत्र निर्वाच्येऽर्थे दर्शिते तद्वचनस्य शब्दस्य वर्णाना पृषोदरादित्वाल्लोपविकारविपर्ययादिना यथा रूपसिद्धिस्तद्दर्शयितव्यम् ।

'शाखा खशया शक्नोतेर्वा' इति । वया इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थमुपात्तस्य शाखाशब्दस्य प्रसङ्गेनेते निर्वचने । शाखा वृक्षस्य स्कन्धतो जनित्वा ख आकाशे शेरते व्यवतिष्ठन्ते । शक्नुवन्ति च पक्षिणः स्व च पुष्पफलं धारयितुम् SKN.

१५. रक्षा. Sy अस्मद्यज्ञागमनमार्गा. Dur त्वयि धनमददति दारिद्र्यादस्मास्वयजत्सु इदानीं तवागमनादूतयोऽस्मद्यज्ञागमनमार्गा. SKN

१६ पिरु० D विशेषेण रोहन्ति Sy. खिलीभूतास्तवात्रागमनात् । अहो कष्टं मन्दभागधेयताऽस्माकम् । येषा नो धन तदस्ति येन त्वा यजेमहि । किमत्र त्वा यक्ष्याम इति Dur. विरूढास्तृणादिभिराच्छादिता इत्यर्थ. SKN

१७. वाह्य P वह्वय D पूर्वा. Dur पूर्वे, यैस्त्वमतीते काल आगतवानसि SKN.

१८. VM ignores शूर ।। हे विक्रान्तेन्द्र ! Sy वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखाः । वयाः शाखा. वेते. । वातायना भवन्ति । शाखाः खशयाः । शक्नोतेर्वा N I 4., SKN. I 50.,51

अचीवतस्ते पुरुशाक शाका गवामिव सुतयः सञ्चरणीः ।
वत्सानां न तन्तयस्त इन्द्र दामन्वन्तो अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥

शचीवत । प्रज्ञावत । ते[1] । बहुसहाय[2] सहाया भवन्ति[3] । गवामिव[4] । सञ्चरणाधिकरणभूता[5] । मार्गा[6] गोभि परिवृता भवन्ति त्वां यजन्त इति । वत्सानाम् । इव[7] । तन्तय[8] शत्रूणां बन्धनाय[9] । दामन्वन्त[10] । तव[11] शाखा । स्वयमयन्त्रका[12] भवन्ति । शोभनदान ! शोभनबन्धन[13] ! इति ।[14]

अन्यदद्य कर्वरमन्यदु श्वोऽसच्च सन्मुहुराचक्रिरिन्द्रः ।
मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषार्यो वशस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

अन्यत् । अन्यत । अद्य[15] । कर्म[16] । अन्यत्[17] । एव[18] । श्व[19] । अकल्याणम्[20] । च शत्रुम् । मित्रविषयम्[21] । मुहु[22] । आभिमुख्येन करोति[23] । इन्द्र[24] । तस्मिन्नस्मिन्[25] कर्मणि । ईश्वरस्येन्द्रस्य[26] । मित्रादिदेव[27] । ईश्वर[28]

---

१ स्वकीया Sy
२ हे बहुकर्मन्निन्द्र ! Sy
३ शक्तय कर्माणि वा सर्वत्र सञ्चरन्तीति भाव Sy
४ गवामामिव P गवयामिव D तत्र दृष्टान्त । धेनूनां यथा Sy
५ सर्वत्र सञ्चारिणो भवन्ति तद्वत् Sy
६ मार्ग P, D
७ वत्साहामितिव P वत्साहामिव D
८ तन्तिर्नाम दीर्घप्रसारिता रज्जु । यत्र नियते विश्वासवामभिवहवो वत्सा बध्यन्ते । तया तन्तयो बहूनां वत्सानां बन्धका Sy
९ ०णामबन्धनाय P ०णामबलन्धनाय D
१० बन्धनवन्त । बहूनां शत्रूणां बन्धका Sy
११ स्वकीया शाखा Sy
१२ स्वयमन्यरबद्धा Sy
१३ बलम्बनबोति P ०बलन्धनबोति D
१४ VM. ignores इन्द्र ।
१५ अस्मिन् दिवसे Sy
१६ कर्म करोति Sy कर्वरमिति कर्मनाम Ngh 2 1 7
१७ उक्तविलक्षणमेव कर्म Sy
१८ अन्यस्तवे P, D
१९ परस्मिन् दिने करोति Sy
२० एतदेव विक्रियते । असत्त्वाशुभमशनिपातनादिकम् Sy
२१ शत्रुमित्रविषय P ०भुमित्रभवि० D वध्यादिकं शोभनं कर्म च । यद्वा त्रिशिरसो विश्वरूपस्य वधादिकमसत्कर्म लोकोपद्रवकारिणो वृत्रादेरसुरस्य वधादिरूपं सत्कर्म च Sy २२ पुन पुन Sy
२३ कर्ता भवति । एवं परस्परविलक्षणं कर्म स्व महिम्ना पुन पुनरावर्तयन् प्रतिदिवसमन्यदेव परेषामसाधारणं कर्म करोतीत्यर्थ Sy
२४ एवंविध इन्द्र Sy
२५ अस्मिन् यज्ञे Sy
२६ वशस्य कामयितव्यस्य फलस्य स्वर्गादे Sy
२७ आदि refers to मित्र । वरुण and पूषा ॥ मित्र अहरभिमानी देव । वरुणो रात्र्यभिमानी देव । पूषा पोषको देव Sy
२८ अर्य प्रेरक सवितैते येनेन्द्रेण नियम्यमाना अस्म दीयस्य कामस्य परिणमयितार सन्तु । यद्वा मित्रादयोऽप्यत्र स्वप्राधान्यमाभिधीयन्ते । मित्रा दय इन्द्र प्रत्येकमस्मदीयस्य कामस्य पर्येतारस्तु । तथा बृहद्देवतायामुक्तम्—'प्रीतयेऽप्यदिति स्वेते वैश्वदेव्यावृचौ स्मृते' इति Sy
BD V 106 reads 'प्रीतये नू म इत्येते वैश्वदेव्यावृचौ स्मृते' ।

अभवत् । परितो गन्ता । भवति साहाय्यार्थम् ।

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयन्त यज्ञैः ।
तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयन्त आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वाः ॥ ६ ॥

वि त्वदाप । व्यगमन् । [illegible] । कामान् [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
पृष्ठात् । तम् । त्वा । आभि । सुष्टुतिभि । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
अश्वा । हे गीर्भिरुह्यमान ।

न यं जरन्ति शरदो न मासा न द्याव इन्द्रमवकर्शयन्ति ।
वृद्धस्य चिद्वर्धतामस्य तनूः स्तोमेभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥ ७ ॥

न यम् । न । यम् । [illegible] । मासा । [illegible] । न । [illegible] । [illegible] । न । अवकर्शयन्ति ।
वृद्धस्य । अपि । वर्धताम् । तनू । स्तोमै । उक्थै । च । शस्यमाना ।

---

१. परिगमयिता Sy
२. ०न्ति P, D भवतु । अस्ति—अस्तेर्लेटि रूपम् Sy
३. VM ignores न. and च ॥ नोऽस्माकम् Sy
४ स्तोतार कामान् आत्मनो विविध आपयन्ति Sy
५. त्वत्सकाशात् Sy.
६. कामास्तो P काम स्तो० D उक्थै. शस्त्रै Sy
७. ०कान् P
८. तत्र दृष्टान्त । यथा तद्वत् Sy.
९. अद्रेः Sy
१०. उपरिभागात् Sy
११. प्रसिद्धम् Sy
१२. त्वाम् Sy
१३. पूर्वोक्ताभिः Sy.
१४. ०ष्ठात् त्वत्तान्त्वाभिस्सुष्ठुति० P ०ष्ठात् त्वत्तस्त्वाभिष्टुति० D शोभनाभि स्तुतिभि. Sy
१५. बलिन कुर्वन्त । यद्वा वाजमन्नमिच्छन्त भरद्वाजाः स्तोतार· Sy
१६. प्रापुः Sy
१७ क्षिप्रगमने दृष्टान्त । यथा शीघ्र प्रापुस्तद्वत् Sy
१८ वाहा Sy.
१९ ०र्वाह P. ०वाह D गीर्भि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्वहनीयेन्द्र ! Sy.
२० VM ignores इन्द्र ।
२१. इन्द्रम् Sy
२२ अपक्षीणयन्ति Sy
२३. संवत्सरा Sy
२४. इन्द्रम् Sy.
२५ दिवसाश्च यमिन्द्र नावकर्शयन्ति नाल्पीभावयन्ति Sy
२६ ०कर्हयन्ति P. अपक० D. नाल्पीभावयन्ति Sy
२७ वृत्रस्य P, D प्रवृद्धस्य Sy
२८ पुनर्धातामनु P पुनर्धातामनु D for वर्धताम् ॥ प्रवृद्धा भवतु Sy.
२९ तनु. P, D शरीरम् Sy
३० अस्मदीयैः स्तोत्रै. Sy
३१. शस्त्रैश्च Sy
३२. ०ना P स्तूयमाना सती Sy.
३३. VM ignores अस्य ॥ अस्य इन्द्रस्य Sy

न वीळवे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युजूताय स्तवान् ।
अज्रा इन्द्रस्य गिरयश्चिदृष्वा गम्भीरे चिद्भवति गाधमस्मै ॥ ८ ॥

न वीळवे । न । वृद्धाय[1] । नमते[2] । न च[3] । स्थिराय[4] । न च । उत्सहमानाय[5] । दस्युभिः परिवृताय[6] । स्तवान्[7] स्तूयमानः[8] । अवक्षेपणीया[9] । इन्द्रस्य[10] । पर्वता । अपि । महान्तो भवन्ति । अगाध । अपि तीर्थे[11] । गाधम्[12] । इन्द्राय[13] । भवति, इन्द्रस्ते[14] ।

गम्भीरेण न उरुणामत्रिन्प्रेषो यन्धि सुतपावन्वाजान् ।
स्था ऊ षु ऊर्ध्व ऊती अरिषण्यन्नक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

गम्भीरेण । हे अमत्रवन्[15] । अस्मभ्यम् । अगाधेन[16] । विस्तीर्णेन[17] । प्रयच्छ[18] । अन्नानि[19] । सुतस्य पातः[20] ! ऊर्ध्वं[21] । तिष्ठ । अहिंसन्[22] । रक्षणायास्माकम् । रात्रौ[23] । व्युष्टौ[24] अह्नि । परितक्म्यायां[25] रात्रौ च[26] ।

सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र पाहि रिषः ।
अमा चैनमरण्ये पाहि रिषो मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १० ॥

सचस्व । सेवस्व । नेतारम्[27] । रक्षणाय । युद्धे[28] । तथैव[29] । च[30] । हिंसितुः[31] । तम्[32] । रक्ष । तथा गृहे[33] ।

---

१ वृद्धगात्राय यजमानाय Sy
२ नगमते P.D वशीभवति Sy
३ Omitted by D
४ युद्धेऽविचलिताय न नमते Sy
५ ०त्साह० D
६ कर्मवर्जितैः प्रेरिताय यजमानाय न वशीभवति । यद्यपि स्तोतारो बहुगुणाः सन्ति तथापीन्द्रस्तेभ्यो न वशीभवतीत्यर्थः Sy
७ स्तोत्रवान् P, D
८ अस्माभिः स्तूयमान इन्द्रः Sy
९ अवाक्षे० P, D अज्राः सुगमनाः क्षेपणीया भवन्ति Sy
१० इन्द्रा P इन्द्र D
११ स्थाने Sy
१२ गाधम् P गाधं स्थानम् Sy
१३ इन्द्रा P, D
१४ It is an epithet of इन्द्राय or अस्मै ।
१५ अमत्रं बलम् । तद्वन् ! Sy
१६ केनापि दुरवगाहेन Sy
१७. ०र्णे P, D विस्तीर्णेन मनसा Sy
१८ प्रा० D १९ प्राच्छन्नानि P
२० हे सुतस्य सोमस्य पातः ! इन्द्र ! Sy
२१ उद्युक्तः Sy
२२ ०र्ध्वं हिंसन्नक्ष० P रक्षायै Sy
२३ ०त्रे D २४ विवासेऽह्नि Sy
२५ ०तक्म्यायां P
२६ VM ignores वाजान् । ऊ and सु ॥ वाजान् अन्नानि च । सु सुष्ठु Sy
२७ कर्मणां स्तुतीनां च नेतारम् Sy
२८ सङ्ग्रामे Sy
२९. अस्मात् सन्निकृष्टाच्च रिपः शत्रोः, अमुतो विप्रकृष्टाच्छत्रोरपि च Sy
३० वा P वाशब्दोऽनुक्तेन विवक्षितेन समुच्चयार्थः Sy ३१ शत्रोः Sy
३२ त P, D स्तोतारम् Sy
३३ अमेति गृहनाम Ngh 3.4.

अरण्ये[1] । च । एनम् । रक्ष । हिंसितु[2] । मदेमेति गतम्[3][4] ।

VI.25.

या त॑ ऊ॒तिर॑व॒मा या प॑र॒मा या म॑ध्य॒मेन्द्र॑ शुष्मि॒न्नस्ति॑ ।
ताभि॑रू॒ षु वृ॑त्र॒हत्ये॑ऽवीर्न॑ ए॒भिश्च॒ वाजै॑र्म॒हान्न॑ उग्र ॥ १ ॥

या ते[5] । अवममध्यमोत्तमानि[6] । यानि[6] । भवन्ति । तव[7] । रक्षणानि[8] । तैं । अस्मान् । सङ्ग्रामे[9] । सुष्ठु[10] । रक्ष[10] । अन्नैं[11] । च । एभि[11] । महान्[13] । अस्मान्[14] । उद्गूर्ण[15][16] ।

आ॒भिः स्पृधो॑ मिथ॒तीररि॑षण्यन्न॒मित्र॑स्य व्यथया म॒न्युमि॑न्द्र ।
आ॒भिर्विश्वा॑ अ॒भि॒युजो॒ विषू॑ची॒रार्या॑य॒ विशोऽव॑ तारी॒र्दासीः॑ ॥ २ ॥

आभि. । आभि[17] स्तुतिभि । स्पृध[18] । आक्रोशन्ती[19] । अहिंसन्[20] अस्मान्[21] । अमित्रस्य[22] । व्यथय[23] । तथा मन्यु[24] च तस्य व्यथय । आभि[25] । विश्वा[26] । अभियोक्त्री[27] । विष्वगञ्चना[28] । आर्याय[29] । विश[30] । विनाशय[31] । आसुरी[32] ।

---

१. कानने Sy.
२. हिंसित P. हिंसि D शत्रोः Sy.
३. By मदेमेति VM refers to शतहिमा. and सुवीराः ॥ हुष्याम । सुवीराः शोभनपुत्रा वयम् । शतहिमा शतसंवत्सरान् Sy
४. VM ignores इन्द्र !
५. 'या त ऊति.' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—'या ते नव' (KSA.30 25.p 22) इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनीद सूक्त निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'या त ऊतिरवमेति माध्यन्दिनः' (ĀSS 7 6) इति Sy.
६ VM explains अवमा । परमा and मध्यमा together as अवममध्यमोत्तमानि and या as यानि ॥ या अधमास्ति, या परमोत्कृष्टास्ति, या मध्यमास्ति Sy.
७ त्वदीया Sy ८. या रक्षा Sy
९. युद्धे Sy. १०. अत्यन्तं पालय Sy.
११ रक्षणार्णः P. रक्षणान्नै D
१२. भोज्यसाधनैः Sy. १३. महांस्त्वम् Sy
१४. अस्मान् संयोजयेति शेषः Sy.
१५. VM. reads उग्रः for उग्र ॥ हे उद्गूर्ण ! इन्द्र ! Sy
१६. VM. ignores इन्द्र । शुष्मिन् and उ ॥ हे शुष्मिन् ! बलवन् ! इन्द्र Sy.
१७. अस्मदीयाभिः स्तुतिभि Sy
१८. अस्मदीयाः सेनाः Sy.
१९. ०न्तिः P. शत्रुसैन्यानि हिंसन्ती. Sy
२०. अहिंसन् । पालयन्नित्यर्थः Sy.
२१. अमस्मान् P, D
२२. शत्रो Sy. २३. नाशय Sy
२४. सङ्ग्रामादिषु विद्यमान कोपम् Sy
२५. स्तुतिभिः Sy. २६. सर्वाः Sy
२७. विश्वाभिर्योक्त्री P. विश्वाभियोक्त्री D
२८. सर्वतो विद्यमाना. Sy
२९. यज्ञादिकर्मकृते यजमानाय Sy
३०. प्रजा. Sy
३१. विनायासुरीत् P ०शायासुरीत् D कर्मणामुपक्षपयित्रीः Sy
३२. VM. ignores इन्द्र ।

इन्द्रं जामय उत येऽजामयोऽर्वाचीनासो वनुषो युयुज्रे ।
त्वमेषां विथुरा शवांसि जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः ॥ ३ ॥

इन्द्र[1] । इन्द्र ! ज्ञातय[2] । अपि च[3] । ये । अज्ञातय[5] । अर्वाचीना[6] अभिमुखा[7] । हिंसा[8] । योजयन्ति[9] । त्वम् । एषाम्[10] । विथुराणि[11] पालकानि[12] । बलानि[13] । जहि[14] । वीर्याणि[15] च । कुरु च तान् । पराङ्मुखान्[16] ।

शूरो वा शूरं वनते शरीरैस्तनूरुचा तरुषि यत्कृण्वैते ।
तोके वा गोषु तनये यदप्सु वि क्रन्दसी उर्वरासु ब्रवैते ॥ ४ ॥

शूर । शूर[17] । एवम्[18] । अङ्गे[19] । भजते[20] । तन्वा रोचमानौ[21] । सङ्ग्रामे[22] । यदा परस्परम् । हिंस्ते[23] । यदा । वा । तोकार्थम्[24] । क्रन्दमाने[25] परस्परम् । विब्रूत[26] पत्न्याणि ।[27]

---

१ इन्द्र॰ P इन्द्रं D
२ ज्ञातिरूपा सन्निकृष्टा ये शत्रव॰ Sy
३ वा D
४ शत्रव॰ Sy
५ P adds अपि ये ज्ञातय॰ after अज्ञातय॰ । D adds अपि च ये ज्ञातय॰ after अज्ञा तय॰ ॥ दूरदेशे स्थिता॰ Sy
६ अर्वाञ्चीन P
७. अस्मदभिमुखा॰ Sy
८. हिंसन्त॰ Sy
९ उद्युक्ता भवन्ति Sy
१० उभयविधानां शत्रूणां सम्बन्धीनि Sy
११ विथुरा॰ D
हीनानि त्वं कुर्विति शेष॰ Sy
१२ पालकानि P
॰कानि D
१३ बलानि P
१४ नाशय Sy
१५ एषां वीर्याणि Sy
१६. किञ्च उभयविधान् शत्रून् पराङ्मुखान् Sy
१७ त्वदनुगृहीतो वीर॰ Sy
१८. अपि । वेत्ययमपीत्यस्यार्थे वर्तते । यद्वा वेत्यनेन विकल्पाभिधायकेनाशूरो वा त्वदनुगृहीत॰ सन् Sy
१९ अगे॰ D
२० हन्ति Sy
२१ तवारोचमाने P तवारो D शरीरेण शोभमानौ परस्परविरोधिनौ Sy
२२ युद्धे Sy
२३ सङ्ग्रामं कुर्वाते Sy
२४ ताका॰ P ताकाम्यय D आदि refers to गोषु । तनये । अप्सु and उर्वरासु ॥ पुत्रनिमित्ते वा, गोषु निमित्तभूतासु वा, तनये पौत्रे निमित्तभूते, वाप्सूदकेषु निमित्तेषु वा, सर्वसस्याढ्यासु भूमिषु उर्वरासु Sy
२५ क्रन्दमानावाक्रोशन्तौ Sy
२६ विब्रवेते । हे इन्द्र ! पुत्रादिलाभजयस्त्वदनुगृहीतस्य भवतीत्यर्थ॰ Sy
२७ VM ignores शूरम् ॥ वीरम् Sy

नहि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णुर्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ।
इन्द्र नकिष्ट्वा प्रत्यस्त्येषां विश्वा जातान्यभ्यसि तानि ॥ ५ ॥

किमत इत्याह[1]। [नहीति][2] नहि। त्वादृश[3]। शूर[4]। नापि[5]। तरिता[6]। न[7] च। धृष्णु[8]। न च। योद्धान्य[9]। अभिमान[10] कुर्वन्। युध्यति[11]। इन्द्र! न कश्चित्। एषामन्यतम[12]। प्रतिभवति[13]। त्वाम्[14]। विश्वानि। तानि[15]। भूतानि[16]। त्वमभिभवसीति।

स पत्यत उभयोर्नृम्णमयोर्यदी वेधसः समिथे हवन्ते ।
वृत्रे वा महो नृवति क्षये वा व्यचस्वन्ता यदि वितन्तसैते ॥ ६ ॥

स पत्यते। स[17]। गच्छति[18]। द्यावापृथिव्योरुभयो[19]। बलभूत[20]। यद्येनम्[21]। दिव्या पार्थिवा वा। स्तोतार[22]। सङ्ग्रामार्थम्[23]। हवन्ते[24]। उपद्रवे[25]। वा। महति[26]। मनुष्ययुक्ते[27]। वा। यज्ञगृहे[28]। व्या।नमन्यौ[29] द्यावापृथिव्यौ। यद्येनम्[30]। विस्तारयितुमिच्छतस्तत्र[31] च पत्यत इति।[32]

---

१ किमुतमित्याह P किम् ? अत आह refers to the previous stanza
२. The *pratīka* is supplied by the Editor
३. ०शा. D हे इन्द्र! त्वया सह Sy
४. विक्रान्तजन Sy
५. न्नापि P, D
६. तरित P. तरि D. अन्येषां शत्रूणा हिंसक. सः त्वया न युयोध Sy
७. Omitted by P
८. धर्षको न युयोध Sy.
९. भटस्त्वया न युयोध Sy
१०. ०न्येभि० P., D
युद्धे क्रुध्यन् Sy
११. न युध्यते Sy.
१२. शूरादीनां मध्ये कश्चन Sy
१३. प्रतिनिधिर्नास्ति Sy
१४. तव Sy.
१५. शूरादीनि Sy
१६. प्रादुर्भूतानि Sy
१७. जन. Sy
१८. ईष्टे Sy
१९. ०यो P. उभयोर्मध्ये Sy.—
२०. ०भूतेता P.
नृम्णं धनम् Sy
२१. कयोर्मध्ये ? क ईष्टे ? इत्येतदुभयमाह। यस्य जनस्य। यदीति निपातो यस्यार्थे वर्तते Sy.
२२ कर्मणा विधातार ऋत्विज. Sy.
२३ यज्ञे Sy
२४. इन्द्रं स्तुवन्ति स ईष्ट इति सम्बन्धः Sy
२५. निरोधे निमित्ते वा Sy
२६. महति प्रभूते Sy.
२७. परिचारकमनुष्ययुक्ते Sy
२८. गृहनिमित्ते वा Sy
२९. व्याप्तिमशक्यौ P.
३०. यौ जनौ। यदीति यावित्यर्थे वर्तते Sy.
३१. वियुध्येते तयोर्मध्य इति सम्बन्ध.। तसेरुपक्षय-कर्मणो विपूर्वाद् वितन्तसैते इति भवति। यद्वा तन्तस इति धातुः कण्ड्वादिषु पठ्यते तस्मादिद रूपमिति Sy
३२. VM seems to explain अयो as द्यावापृथिव्योः। If not, he ignores it॥ अयोरनयोः Sy

अध स्मा ते चर्षणयो यदेजानिन्द्र त्रातोत भवा वरूता ।
अस्माकासो ये नृतमासो अर्य इन्द्र सूरयो दधिरे पुरो नः ॥ ७ ॥

अध[1] । अध[2] । स्म । मनुष्याः[3] । यदा सङ्ग्रामार्थम् । चलन्ति[4] तदा । तेषां त्राता[5] । भव । सम्भक्ता[6] च । अस्मदीयाः । ये । नेतृतमाः । गन्तारः[8] । इन्द्र[9] ! आशाः[10] । अस्मान्[11] । पुरः । दधिरे[12] तेषामिति ।[13]

अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।
अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषह्ये ॥ ८ ॥

अनु[14] ते । अनु[15] । दायि[16] । तुभ्यम् । महत्[17] । बलं दृष्ट्वा तदर्थम्[18] सर्वे[19] करः । तथा सत्यमेव[20] । सधनम्[21] ।[22] त्वया वृत्रे हते[23] । तुभ्यम्[24] । अन्वदायि[25] । तथा त्वयि बलम्[26] । अभिभवसामर्थ्यं[27] च दृष्ट्वा । अन्वदायि यजनीय[28] ! देवैः[29] । तथान्वदायि । तुभ्यम् । नृणामभिभवे[30] ।[31]

---

१ अध P २ अपि च Sy
३ पुरुषाः Sy
४ एकोयुर्गीत्वा कम्पेयु Sy
५ त्वं तेषां पालकः Sy
६ सम्भक्ता भव Sy
७ मनुष्याः Sy
८ अरयः । प्रापयितार इत्यर्थः । तेषां त्राता भव Sy ९ हे इन्द्र ! त्वाम् Sy
१० ये स्तोतारः Sy
११ प्रशास्मान् P प्राशास्मान् D
१२ चक्रिरे तेषां च त्राता भवेति Sy
१३ VM ignores ते and इन्द्र ॥ ते त्वदीयाः । हे इन्द्र ! Sy
१४ साकमेधेषु माहेन्द्रयाभिष्टाविन्द्रस्य वृत्रघ्नो याज्या । सूत्रितञ्च—'अनु ते दायि मह इन्द्रियाय विश्वकर्मन् हविषा वावृधान' (ĀSS 2 18) इति । अनुक्रीनाम्न्येकाहे निष्केवल्य एषैव सूक्तमुखीया । सूत्रितञ्च—'अनु ते दायि मह इन्द्रियाय कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे' (ĀSS 9 5) इति Sy
१५ महदिन्द्रियहेतुभावमनुसक्तो द्योतयति BB
१६ अन्वदायि । अनुदीयते स्म Sy दीयते । सामर्थ्यादिर्विरिति गम्यते BB
१७ महते Sy देवतान्तरेभ्य इन्द्रस्य विशेषानाधवे ।
महे महते BB
१८ स्तव० P, D ऐश्वर्यार्थम् Sy इन्द्रिया वीर्याय द्वितीयार्थे चतुर्थी महतेनि येन तद्वानयमिति कृत्वा तुभ्यमेव दीयते BB
१९ देवैः P ऋत्विग्भिः BB
२० सत्रेषु सततमेषु यज्ञेषु सर्वेष्वपि । सप्तम्य आकारः BB २१ कृत्स्नमपि BB
२२ सर्वधनं D समस्तम् Sy
२३ वृत्रवधे निमित्ते Sy वृत्रहत्याम् । वृः हतवानयमिति कृत्वा BB
२४ तुभ्यमेव BB
२५ दीयते । त्वत्प्रमानत्वाद्देवानाम् । यद्वा विश्व हविस्तुभ्यमेव दीयतां किमन्यर्थेव ? छान्दसो लुङ् BB
२६ येन विश्वं विभर्षि तद् बलम् Sy क्षत्रं धनम् । धनयानिति कृत्वा BB
२७. येन शत्रूनभिभवसि तद्गुणविशिष्टं सहो बलम् Sy सहो बलं बलवानिति कृत्वा BB
२८. हे इन्द्र ! Sy हे इन्द्र ! यजत्र ! यष्टव्य ! यजेरत्र BB २९ सर्वैर्देवैरेतत्सर्वम् Sy
३० युद्धे Sy नृणां शत्रूणामभिभवितुस्त्वम् । सर्वेषां नृणामयमभिभवितेति कृत्वा BB
३१ VM ignores इन्द्र ॥ This stanza= TS 1 6 12 1

एवा नः स्पृधः समजा समत्स्विन्द्र रारन्धि मिथतीरदेवीः ।
विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो भरद्वाजा उत त इन्द्र नूनम् ॥ ६ ॥

एव । एवम्[1] । अस्माकम्[2] । सम्प्रेरय[3] । शत्रून्[4] । सङ्ग्रामेषु । इन्द्र । उपरमय[5] । आक्रोशन्ती[6] । आसुरी[7] प्रजा । लभेमहि । धनम्[8] । रक्षणार्थम्[9] । स्तुवन्त । भरद्वाजा[10] । तव । इदानीम्[11] । इन्द्रेति ।[12]

VI.26.

श्रुधी न इन्द्र ह्वयामसि त्वा महो वाजस्य सातौ वावृषाणाः ।
सं यद्विशोऽयन्त शूरसाता उग्रं नोऽवः पार्ये अहन्दाः ॥ १ ॥

[13]श्रुधि । शृणु । अस्माक स्तुती[14] । इन्द्र । ह्वयामसि[15] । त्वाम्[16] । महत । वाजस्य[17] । लाभार्थम् । वर्धमाना[18] । सङ्गच्छन्ते । यदा । शूरा[19] । सङ्ग्रामे[20] । तदानीमन्तिमे[21] । अहनि[22] । उद्गूर्णम् । रक्षणम् । अस्माकम्[23] । देहीति[24] ।

त्वां वाजी हवते वाजिनेयो महो वाजस्य गध्यस्य सातौ ।
त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं तरुत्रं त्वां चष्टे मुष्टिहा गोषु युध्यन् ॥ २ ॥

त्वा वाजी । त्वाम् । अन्नवान्[25] हविष्मान् । भरद्वाजो वाजिन्या[26] पुत्र । हवते[27] । महत । वलस्य[28] ।

---

१. एव स्तुतस्त्वम् Sy
२. अस्मदीयाः Sy
३. शत्रुवधार्थं प्रेरय Sy.
४. शत्रुसेनाः Sy
५. पर० P अस्मदर्थं वशीकुरु Sy
६. हिंसन्तीः Sy
७. आ० D सेनाः Sy
८. वासस्य । निवासमित्यर्थः Sy
९. अन्नेन मह Sy
१०. भरः P भरद्वाजा वयम् Sy
११. अवश्यम् Sy
१२. VM ignores उत ॥ अपि च Sy
१३. 'श्रुधी न इन्द्र' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते 'श्रुधी नोऽष्टौ' (KSA. 30.26 p 22) इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy
१४. आह्वानम् Sy
१५. ०यासमि P आह्वयामः Sy
१६. त्वा P
१७. अन्नस्य Sy
१८. सोमैस्त्वां सिञ्चन्तो वयं स्तोतार. Sy.
१९. जनाः Sy
२०. युद्धे Sy.
२१. तदान्तिमे Sy
२२. दिवसे Sy.
२३. अस्मभ्यम् Sy.
२४. अदाः प्रयच्छ Sy.
२५. हविर्लक्षणान्नवान् Sy
२६. ०न्या P
२७. हतवते P स्तौति Sy.
२८. अन्नस्य Sy.

अभिकाङ्क्षितस्य[1] । लाभाय[2] । त्वाम् । वृत्रेषु[3] । इन्द्र[4] । सतां पतिम्[5] । तारकम्[6] । पश्यति[7] । तथा त्वामेव पश्यति । मुष्टिभिः[8] शत्रूणां हन्ता । गोनिमित्तम्[9] । युध्यन्[10] ।

त्वं कविं चोदयोऽर्कसातौ त्वं कुत्साय शुष्णं दाशुषे वर्क् ।
त्वं शिरो अमर्मणः पराहन्नतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ३ ॥

त्वं कविम्[11][12] । त्वम । कविं कुत्सम्[13] । अचोदय[14] । युद्धे[15] । त्वमथ[16] । कुत्साय । यजमानाय[17] । शुष्णम्[18] । जितवानसि[19] । तथा त्वम् । तिरोहितममस्थानस्य[20] शम्बरस्य । शिरः[21] । पराहृतवानसि[22] । दिवोदासाय[23] । शंसनीयं[24] सुखम् । करिष्यन् ।

त्वं रथं प्र भरो योधमृष्वमावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।
त्वं तुग्रं वेतसवे सचाहन्त्वं तुजिं गृणन्तमिन्द्र तूतोः ॥ ४ ॥

त्वं रथम् । त्वमेव[26] । रथम्[26] । योधारम्[27] । दर्शनीयम्[28] । प्रहृतवानसि[29] । तथा रक्षितवानसि[30] ।

---

१ सर्वं प्राप्यस्य Sy
२ लाभे निमित्ते Sy
३ सु P उपद्रवेषु निमित्तेषु भरद्वाजो हूयते Sy
४ अपि च हे इन्द्र ! Sy
५ सज्जमानानां पालकम् Sy
६ दुर्गमानां तारकम् Sy
७ भरद्वाजस्त्वां प्रतिपालयते Sy
८ मुष्टिबलेन शत्रूणां हन्ता Sy
९ गोषु निमित्तभूतासु Sy
१० शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन् Sy
११ P reads किं for त्वं कविम् ।
१२ हे इन्द्र ! Sy
१३ मार्गवमृषिम् Sy
१४ अमो P अमोदय D
प्रेरय Sy
१५ अन्नलाभार्थम् Sy
१६ तमथ P, D
१७ ०या D
हविर्दत्तवते Sy
१८ असुरम् Sy
१९ छेदितवानसि । वर्गिति वृजवर्तेश्छेदनार्थस्य लुङि रूपम् Sy
२० मर्महीनमात्मानं मन्यमानस्य Sy
२१ शीर्षम् Sy
२२ प्रक्षमी Sy
२३ अतिथीनामभिगन्त्रे दिवोदासाय Sy
२४ स्तुत्यम् Sy
२५ हे इन्द्र ! त्वं वृषभसंज्ञकाय राज्ञे Sy
२६ The words त्वमेव रथम् are omitted by P
२७ युद्धसाधनम् Sy
२८ महान्तम् Sy
२९ स्पृहत० P प्राप्य Sy
३० युद्धाभिमुखः Sy

युध्यन्तम्[१]। वर्षितारम्[२]। दशद्युनामानम्[३]।[४]

त्वं तदुक्थमिन्द्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहस्रा शूर दर्षि ।
अव गिरेर्दासं शम्बरं हन्प्रावो दिवोदासं चित्राभिरूती ॥ ५ ॥

त्वम्। अवाहन्[५]। प्रकर्षेण रक्षितवानसि[६]। दिवोदास शम्बरभीतम्[७]। चित्रै[८][९]। रक्षणै[१०]।[११]

त्वं श्रद्धाभिर्मन्दसानः सोमैर्दभीतये चुमुरिमिन्द्र सिष्वप् ।
त्वं रजिं पिठीनसे दशस्यन्षष्टिं सहस्रा शच्या सचाहन् ॥ ६ ॥

त्वं श्रद्धाभिः। त्वम्। सोमैः। मन्दसानः[१२]। दभीतये[१३]। श्रद्धाभिः[१४] श्रद्दवान एव[१५]। चुमुरिं[१६] नाम। अस्वापय[१७]—अमारय। त्वम्। राज्यम्[१८]। पिठीनसनाम्ने[१९]। प्रयच्छन्[२०]। शत्रूणा षष्टिम्[२१]। सहस्राणि[२२]। प्रज्ञया।

---

१. शत्रुभि. सह युद्ध कुर्वन्तम् Sy.
२. एतदाख्यं राजानम् Sy
३. दश दिवसा युध्यतो यस्य गतास्तम् Sy.
४. VM. ignores the second hemistich of the stanza Sy explains this hemistich in the following manner —
किं च त्वं वेतसव एतन्नाम्ने राज्ञे सचा सहायभूतः सन् तुग्रमसुरमहन् हतवानसि। वेतसुर्नाम कश्चिदसुरः। अत्र तस्मादन्योऽसावुच्यते। यद्वा वेतसव इति तृतीयार्थे चतुर्थी। वेतसुनासुरेण सहितं तुग्र हतवानसि। तथा च मन्त्रान्तरे श्रूयते 'अह पितेव वेतसूँरभिष्टये तुग्र कुत्साय स्मदिभ च रन्धयम्' (RV X 49 4) इति। हे इन्द्र ! त्व गृणन्त त्वा स्तुवन्तं तुजिमेतदाख्य राजानं तूतोः। अवर्धय।
५. ०हत् P, D अवावधीः Sy
६. कर्षेण P प्रकर्षेण पालयसि Sy.
७. राजानम् Sy
८. दभीति P.
९. विचित्राभि. Sy
१०. ऊतिभी रक्षाभिः Sy
११. VM ignores त्वम्। तत्। उक्थम्। इन्द्र ! बर्हणा। कः। प्र। यत्। शता। सहस्रा। शूर। दर्षि। गिरेः। दासम्। and शम्बरम्॥ हे इन्द्र ! बर्हणा बर्हणः शत्रूणा हिंसकस्त्वमुक्थ प्रशस्य तत्कर्म क अकरोः। किं तत्कर्मेत्युच्यते। हे शूर ! वीरेन्द्र ! त्व शता शतानि सहस्रा सहस्राणि च शम्बरस्यानुचरान् भटान् प्रदर्षि विदारितवानसि। तथा च निगमान्तरे 'अध्वर्यवो यः शत शम्बरस्य' (RV.II. 14 6) इति। तथा त्व दास यज्ञादिकर्मणामुपक्षपयितारं गिरे. पर्वतान्निर्गतं शम्बरमसुरमवहन् अवावधीः। तथापि श्रूयते 'य· शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तम्' (RV. II 12 11) इति Sy
१२. मोदमानः Sy
१३ P adds प्रीयते and D adds प्रीतये after दभीतये॥ एतन्नामकाय राजर्षये Sy
१४. Omitted by P श्रद्धापुर सरमादरातिशयेनानुष्ठितैः कर्मभि यच्छ्रद्धया युक्त कर्म तत्सारवद्भवति। तथा च श्रूयते 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' (Chā U I I 10) Sy.
१५. ०ना P.
१६. एतदाख्यमसुरम् Sy
१७ स्वा० P अस्वापय.। अवधीरित्यर्थः Sy
१८. एतदाख्या कन्या वा राज्य वा Sy
१९ पठिन० P पठीन D एतन्नामकाय Sy
२० ०च्छत P., D
२१. षष्टिसङ्ख्याकानि Sy.
२२. भटाना सहस्राणि Sy.

सह[१]। हतवान्[२] सहायो वा तस्य भूत्वेति[३]।

अह चन तत्सूरिभिरानश्यां तव ज्याय इन्द्र सुम्नमोजः।
त्वया यत्स्तवन्ते सधवीर वीरास्त्रिवरूथेन नहुषा शविष्ठ ॥ ७ ॥

अहम्। अहम्[५]। अपि। तत्। स्तोतृभि[६] पुत्रपौत्रै सह। प्राप्नुयाम्। तव। प्रशस्यतरम्[९]। सुखम्। वलं च। त्वया। दृतन सुखेन[१०] वत्तम्। यत्। स्तुवन्ति। वीरा[११] मनुष्या। वीरै[१२] सहित! वलवत्तम[१३]!

वय ते अस्यामिन्द्र द्युम्नहूतौ सखायः स्याम महिन प्रेष्ठाः।
प्रातर्दनिः क्षत्रश्रीरस्तु श्रेष्ठो घने वृत्राणां सनये धनानाम् ॥ ८ ॥

वयम्। वयम्। तव-सम्बन्धिनि[१४]। अस्मिन्। अर्थाह्वाने[१५]। सखाय[१६]। स्याम। पूज्य[१७]! प्रियतमा[१८]। प्रतवनस्य पुत्र[१९]। क्षत्रश्रीर्नाम राजास्मदीय[२०]। अस्तु। प्रशस्यतम[२१]। हनने[२२]। शत्रूणाम्[२३]। धनानां च। भजन[२४] इति[२५]।

---

१ युगपदेव Sy
२ अवधी Sy
३ The words सहायो वा तस्य भूत्वा refer to सखा (सह)।
४ VM. ignores इन्द्र।
५ भरद्वाज Sy
६ सुम्नमोज Sy
७ मदीय स्तोतृभि सह Sy
८ त्वया दत्तम् Sy
९ अतिशयेन प्रशस्यम् Sy
१० वृतसुखेन D VM seems to explain त्रिवरूथेन and नहुषा as वृतन and सुखेन॥ त्रिवरूथेन त्रीणि वरूथान्यावरकाणि भुवनानि यस्य तेन। नहुषा शत्रूणां बन्धकेन Sy
११ स्तोतार Sy
१२ ०भ P शविष्ठ! बलवत्तम! इन्द्र! Sy
१३ VM ignores इन्द्र।
१४ त्वदर्थम् Sy
१५ अर्थाह्वा० P अर्त्थ० D धननिमित्ते स्तोत्रे Sy
१६ ०य P स्तोतार Sy
१७ भवेम Sy
१८ हे पूजनीयेन्द्र! Sy
१९ ०मा D अतिशयेन प्रिया Sy
२० प्रतर्दनो नाम राजा। तस्य पुत्र Sy
२१ एतन्नामको मम मान्यो राजा Sy
२२ भवतु Sy
२३ सर्वेषामुत्कृष्टः Sy
२४ वधाय Sy
२५ वसूनाम् Sy
२६ सम्भजनाय च श्रेष्ठोऽस्त्विति सम्बन्ध Sy.
२७ VM ignores इन्द्र।

VI.27.

किमस्य मदे किम्वस्य पीताविन्द्रः किमस्य सख्ये चकार ।
रणा वा ये निषदि किं ते अस्य पुरा विविद्रे किमु नूतनासः ॥ १ ॥

[1] [किमस्य ।][2][3] किम् । अस्य सोमस्य । मदे[4] । किम् । वा । अस्य[5] । पीतौ[6] । किं वा । अस्य[5] । सख्ये[7] । इन्द्र । चकार[8] । स्तोतार । वा । ये । निषदने[9] प्रवर्तन्ते[10] । सोमस्य । ते[11] । इन्द्र[12] । किम् । अलभन्त[13] । पुरा पुरातना[14] । किम् । वा सम्प्रति । नूतना[15] इति ।

सदस्य मदे सद्वस्य पीताविन्द्रः सदस्य सख्ये चकार ।
रणा वा ये निषदि सत्ते अस्य पुरा विविद्रे सदु नूतनासः ॥ २ ॥

प्रश्नस्योत्तरम्[16]—सदस्येति[17] । कल्याणमेव करोतीति[18] ।

---

१ 'किमस्य मद' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षम् । अनुक्रान्तञ्च 'किमस्यान्त्या चायमानस्याभ्यावर्तिनो दानस्तुतिः' (KSA 30. 27.p 22) । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अन्त्यायास्तु दानस्तुतिरूपत्वात् 'या तेनोच्यते' (KSA. 25.p 1) इति न्यायेन दानमेव देवता । विनियोगो लैङ्गिकः Sy

२. The *pratīka* is supplied by the Editor

३. भरद्वाज ऋषिः फलविलम्बनासहिष्णुः सन् अनयेन्द्रमाक्षिपति Sy

४. मदे सति Sy

५. सोमस्य Sy

६. पाने सति Sy

७ सखित्वे Sy.

८. कृतवान् । पानात्पूर्वमिन्द्रः सोमेन सह वसतीत्यर्थ. Sy.

९. नतिष P , D गृहे Sy

१०. सन्ति Sy

११. त्वत्तः Sy.

१२. इन्द्रा D

१३. लेभिरे Sy.

१४. पूर्वम Sy.

१५. इदानीन्तनाः स्तोतारश्च किमु लेभिरे Sy

१६. प्रत्नस्यो० D एवमाक्षिप्त इन्द्रस्तस्मा ऋषय ईप्सितं धन प्रददौ । तदनन्तरमृषिरिन्द्रसकाशात् सम्पूर्णकामः सन् पुरा यान्युपालम्भप्रतिपादकानि वाक्यान्युवाचेदानी तानि निराकरोति Sy

१७. सशस्य P सदृशस्य D

१८. VM. explains only सत् । विविद्रे by कल्याणमेव करोतीति ।
इन्द्रोऽस्य सोमस्य मदे सत् शुभं कर्म चकार । अस्य सोमस्य पीतौ पाने सत् शुभं कर्म चकार । अस्य सख्ये सत् शुभं कर्म चकार । ये रणा वा स्तोतारश्च ते निषदि गृहे । यज्ञगृह इत्यर्थः । पुरा पूर्वं हे इन्द्र ! ते त्वत्तः सत् शुभं कर्म विविद्रे लेभिरे । नूतनास इदानीन्तना स्तोतारः सदु शुभमेव कर्म लेभिरे Sy.

नहि नु ते महिमनः समस्य न मघवन्मघवत्त्वस्य विद्म ।
न राधसोराधसो नूतनस्येन्द्र नकिर्ददृश इन्द्रियं ते ॥ ३ ॥

नहि । नहि । खलु[1] । सर्वम्[2] । महिमानं[3] वयम् । जानीमः । न च सर्वम् । धनवत्त्वम्[4] । न च । नूतनम्[5] । राधकस्य[6] । न कश्चित् । अपश्यत्[8] । तव[9] । बलम्[10] ।[11]

एतत्त्यत्त इन्द्रियमचेति येनावधीर्वरशिखस्य शेषः ।
वज्रस्य यत्ते निहतस्य शुष्मात्स्वनाच्चिदिन्द्र परमो ददार ॥ ४ ॥

एतत्[12] । तम[13] । एतत्[14] । बलमिन्द्र[15] । लोके विख्यातमासीत्[16] । येन[17] । हतवान्[18] । वरशिखासुरस्य[19] ।

---

१ खलु D नुशब्दः पूरणः Sy
२ समस्तस्य Sy
३ महिम्नः, महिमानम् Sy
४ ०त्त्वम् is suggested for ०त्वम् ॥ तथा त्वदीयस्य धनिकत्वस्य च वयं न जानीमः Sy
५ स्तुत्यस्य Sy
६ राधसोराधसः त्वदीयं सर्वं धनं च न जानीमः । सर्वत्र द्वितीयार्थे षष्ठी Sy
७ केनापि न Sy   ८ दृश्यते Sy
९ त्वदीयम् Sy   १० सामर्थ्यम् Sy
११ VM ignores ते । मघवन् and इन्द्र ॥ ते त्वदीयस्य । हे मघवन् ! धनवन्निन्द्र ! Sy
१२ अत्र बृहद्देवता
अभ्यावर्ती चायमानः प्रस्तोकश्चैव सार्ञ्जयः ।
याचन्नतुर्भरद्वाजं क्षिती वारशिखैर्युधि ।१२४।
अभिगम्योचतुस्तौ[a] तु प्रणम्याख्याय[b] नामनी ।
युधि वारशिखैर्ब्रह्मन्नावां विद्धि विनिर्जितौ ।१२५।
भवत्पुरोहितावावां[c] क्षत्रबन्धून् जयेव हि ।
क्षत्रं तवैव विप्रेयं ब्रह्म यत् पासि सर्वतः[d] ।१२६।
ऋषिः स्तुतस्तथेत्युक्त्वा पुत्रं पायुमभाषत[e] ।
युधयनीयौ शत्रूणां कुरुष्वतौ नृपाविति ।१२७।
पितरं स तथेत्युक्त्वा युद्धोपकरणं तयोः ।
जीमूतस्येति[f] सूक्तेन पृथक्त्वेनान्वमन्त्रयत् ।१२८।
सूक्तेनानेन तुष्टाव[g] सङ्ग्रामाञ्जग्मुषिस्तयोः ।
ततः प्रस्थापयामास पुनर्वारशिखान् प्रति ।१३६।
एतत्त्यत्ते[h] चतसृभी राज्ञोः[i] साहाय्यकाम्यया ।
भरद्वाजोऽपि[j] तुष्टाव प्रीतस्तेन पुरन्दरः ।१३७।
अभ्यावर्तिनमभ्येत्य हर्युपीयानवीतटे[k] ।
सहितश्चायमानेन जघानैनान्[l] शचीपतिः ।१३८।
(BD V 124–128, 136–138)
तुष्ट इन्द्रोऽभ्यावर्तिना सहितोऽरीञ्जघानेति तदर्थं भरद्वाजस्त्रिष्टुभेन्द्रं तुष्टाव DDN
१३ तत् is suggested for तम् ।
१४ बलम् Sy   १५ वीर्यम् Sy
१६ अस्माभिरज्ञायि Sy
१७ वीर्येण Sy, DDN
१८ अहिंसीः Sy, DDN
१९ वरशिखो नाम कश्चिदसुरस्तस्य Sy, DDN

---

[a] तम् BD [b] प्रसाद्य BD [c] तदपि BD [d] शाश्वतम् BD [e] ऋषिस्तौ तु तथेत्युक्त्वा पायुं पुत्रमभाषत BD, [f] RV VI 75 [g] तु स्तुत्वा BD [h] RV VI 27 4, 7
[i] राज्ञो ? BD [j] ०ऽभितुष्टाव BD [k] हर्युपीया० BD [l] ०नैनाञ्जघ्नी० BD

पुत्रम्[1] । वज्रस्य[2] । यस्मात् । त्वया । निहितस्य[3] तस्मिन् । बलात्[4] । शब्दात्[5] । च[6] । उत्कृष्ट[7] सोऽसुर[8] । दीर्णवानिति[9][10] ।

वधीदिन्द्रो वरशिखस्य शेषोऽभ्यावर्तिने चायमानाय शिक्षन् ।
वृचीवतो यद्धरियूपीयायां हन्पूर्वे अर्धे भियसापरो दर्त् ॥ ५ ॥

वधीत्[11] । वधीत्[12] । इन्द्र[13] । वरशिखस्य[14] । पुत्रम्[15] । अभ्यावर्तिनाम्ने[16] । चयमानपुत्राय[17] । वश नयन्[18] । हितावतोऽसुरान्[19] । यदा । हरियूपीयाख्याया[20] नगर्याम् । पूर्वे[21] । अर्वे युद्धार्थं निर्गतो[22] वा । हतवानिन्द्र[23] । तदानीमपर[24] परार्धे स्थित वरशिखस्य[25] पुत्र । दीर्ण[26] इति ।[27]

---

१. शेषः शेषांसि पुत्रान् Sy., DDN. शेष इत्यपत्यनाम Ngh.2 2
२. त्वदीयवज्रस्य Sy.
३. हित० P प्रेरितस्य Sy., DDN.
४. तस्मि बालत् P शुष्ममिति बलनाम Ngh. 2.9.
५. ध्वनेः Sy. स्वन इति वाङ्नाम Ngh.1 11
६. एव Sy.
७. वरशिखस्य पुत्राणा मध्ये बलाद्याधिक्येनोत्कृष्टः कश्चित्पुत्रः Sy.
८. सौसुर. P.
९. अदीर्यत Sy. वज्रशब्दं श्रुत्वा स्वयमेव दीर्णोऽभवदित्यर्थः DDN.
१०. VM. ignores ते and इन्द्र ॥ ते त्वदीयम् । हे इन्द्र ! Sy.
११. पूर्वोक्तमेवार्थमनया विवृणोति Sy भरद्वाजस्त्रिष्टुभा इन्द्र तुष्टाव DDN.
१२. अवधीत् । अहिंसीत् Sy 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः । कथमवधीदित्युच्यते DDN.
१३. अयमिन्द्र. Sy
१४. असुरस्य Sy, DDN
१५ पुत्रान् Sy. शेषोऽभ्याव०—'एकीभवति पादाविरकार' (RPR 2 34.) इत्येकीभाव· DDN.
१६. एतन्नामकाय राज्ञे Sy, DDN
१७. चयमानस्य राज्ञः पुत्राय Sy. चयमानस्य (राज्ञः) पुत्राय DDN.
१८. शनयत् P. ईप्सितानि वसूनि प्रयच्छन् Sy. ईप्सितार्थान् प्रयच्छन् DDN.
१९. हितवातो० P वृचीवान् नाम वरशिखस्य कुलोत्पन्नः पूर्वजः, तद्गोत्रजान् वरशिखस्य पुत्रान् Sy., DDN.
२०. ०पीतायाः० P. हरियूपीया नाम काचिन्नदी काचिन्नगरी वा तस्याम् Sy. नद्याम् । हरियूपीयायामित्यज्ञानां निवारणार्थम् 'ऊष्मान्तस्था०' इत्यनेन 'हरियोजनाय हरियूपीयायाम्' (RPR.14 40.) इति शौनकेन यत्नः कृत. DDN
२१. प्राग्भागे स्थितान् Sy., DDN
२२. ०त P., D
२३. अवधीत् Sy
२४. अपरभागे स्थितो वरशिखस्य श्रेष्ठ· पुत्रः Sy., DDN.
२५. परः शि० P, D
२६. दीर्णोऽभूत् Sy
२७. VM. ignores भियसा ॥ भियसा भीत्या Sy.

त्रिंशच्छतं वर्मिण इन्द्र साकं यव्यावत्यां पुरुहूत श्रवस्या ।
वृचीवन्तः शरवे पत्यमानाः पात्रा भिन्दाना न्यर्थान्यायन् ॥ ६ ॥

त्रिंशच्छतम्[1]। त्रिंशच्छतम्[2]। कवचिनः[3]। इन्द्र। साकम्[4]। यव्यावत्यां नगर्याम्[5]। पुरुहूत![6] अन्नेच्छया[7]। वृचीवत्सामान[8]। युद्धार्थम्[9]। निर्गच्छन्तः[10]। त्वया[11] भिद्यमानानि[12]। न्यर्थानि[13]। पतनानि[14]। प्राप्नुवन्[15] पराङ्मुखा भासन्नित्यर्थः[16]।

यस्य गावावरुषा सूयवस्यू अन्तरू षु चरतो रेरिहाणा ।
स सृञ्जयाय तुर्वशं परादाद्वृचीवतो दैववाताय शिक्षन् ॥ ७ ॥

यस्य। यस्य[17]। अश्वौ। रोचमानौ[18]। शोभनं यासमिच्छन्तौ[19]। द्यावापृथिव्योरन्तः[20]। सुचरत[21] ग्रासम्[22]। रेरिहाणौ[23]। सः[24]। सृञ्जयाय राज्ञे[25]। तुर्वशं[26] नाम। परादात्[27]। वृचीवतः[28]। दैववाताय[29]। प्रयच्छन्[30][31]।

---

१ इदानीमुक्तमेवार्थं विवृणोति Sy
२ ०शच्छतं P ०शच्छतं D त्रिंशदधिकशत-सङ्ख्याकाः Sy
३ कवचभूतः Sy
४ युगपदेव Sy
५ पूर्वोक्तायां हरियूपीयायाम् Sy
६ हे बहुभिराहूतेन्द्र ! Sy
७ अन्नोऽन्नं यशो वा, तदिच्छया युद्धे त्वां जित्वान्नं प्राप्नुयाम यशो वा प्राप्नुयामेति कामयमानाः Sy
८ पृचीसा० P वृचीसा० D वरशिखस्य पुत्राः Sy
९ हिंसार्थं त्वां हिंसितुमित्यर्थः Sy
१० निर्गच्छ P ०न्त D अभिपतन्तोऽभिगच्छन्तः Sy
११ त्वयान्य P
१२ ०माना P D भिन्दन्तः Sy
१३ अर्थशून्यानि Sy
१४ Omitted by P पात्राणि यज्ञसाधनानि Sy
१५ अगच्छन्। विनाशं प्रापुरित्यर्थः Sy
१६ ०सीदित्य० P
१७ इन्द्रस्य सम्बन्धिनौ Sy
१८ अश्वावरुषौ रोचमानौ Sv
१९ शोभनतृणामीच्छन्तौ Sy
२० अन्तरः P, D मध्येऽन्तरिक्षे Sy
२१ उ सु इतीमौ पूरणौ Sy
२२ गच्छतः Sy
२३ रेतिहाणौ P, D लेलिहानौ पुनः पुनर्घास-मास्वादयन्तौ। यद्वा गतिविशेषं कुर्वन्तौ Sy
२४ इन्द्रः Sy
२५ एतन्नामकाय राज्ञे Sy
२६ तुर्वशं राजानम् Sy
२७ प्रददौ Sy
२८ वारशिखान् Sy
२९ ०यते देवपाताय P, D देववातवंशोत्पन्नाय Sv
३० प्रायच्छत् P शिक्षम् वशीकुर्वन्। तेषां धनानि प्रयच्छन्निति वा Sy
३१ VM ignores उ।

द्व॒याँ अ॑ग्ने र॒थिनो॑ विंश॒तिं गा व॒धूम॑तो म॒घवा॒ मह्यं॑ स॒म्राट् ।
अ॒भ्या॒व॒र्ती चा॑यमा॒नो द॑दाति दू॒णाशे॒यं दक्षि॑णा पार्थ॒वाना॑म् ॥ ८ ॥

द्वयान्[1] ।[2] रथवधूयुक्तत्वाद्, द्विविधा[3] । विंशतिम्[4] । गाः[5] । धनवान्[6] प्राज्ञः[7] । मह्यम् । सम्राट्[8] । अभ्यावर्ती[9] । चायमान[10] । अग्ने । ददाति[11] । दुर्नशा[12] । नाशयितुमशक्या । इयम् । दक्षिणास्तु सर्वदा फलप्रदा । पृथुकुलजातानामित्यभ्यावर्तिनश्चायमानस्य दानस्तुति[13] ।

---

१. वारशिखहननानन्तरं यत्कृतं तदुच्यते । तत्र बृहद्देवता

एव वारशिखाञ्जित्वा ततोऽभ्यावर्तिसाञ्जयौ[a] ।
भरद्वाजाय गुरवे ददतुर्विविधं वसु ॥१३९॥
ऋषिरप्यभितुष्टाव दानं तत्र च तस्य तु ।
ऋचैकया द्वयाँ अग्ने सम्राट् ख्याति जगौ तदा[b] ॥१४१॥

भरद्वाजो दानदमभ्यावर्तिनं सम्राजं त्रिष्टुभा अग्नये प्रकथयति । किमस्यान्त्या चायमानस्याभ्यावर्त्तिनो दानस्तुतिरित्यनुक्रमणी । (KSA 30 27 p 22) DDN

२. अधुना भरद्वाजः स्वस्मा अभ्यावर्तिना दत्तं धनजातमग्नये प्रकथयति Sy.

३. ०त्वा P. VM does not explain रथिनः and वधूमत. but only affords the proof of द्वयान् ।
रथसहितान् स्त्रीयुक्तान् Sy रथसहितान् स्त्रीसहितान् DDN

४. मिथुनभूतान् Sy , DDN

५. विंशतिसङ्ख्याकान् Sy , DDN.

६ पशून् Sy , DDN

७ धनवान् प्रभूतदानो वा Sy., DDN

८. राजसूययाजी Sy
वाजपेययाजी 'अपरं वै राज्य परं साम्राज्यम्' इति शातपथी श्रुतिः । सम्राडिति 'रेफोष्मणो०' (RPR.4.15) इति परिपन्ने प्राप्ते 'सम्राट् शब्दः परिपन्नापवादः' (RPR 4 23) इति न DDN.

९. ०ति D.
एतदाह्वयो राजा Sy

१०. चयमानस्य पुत्रः Sy.
चयमानपुत्रः DDN.

११. प्रायच्छत् Sy
प्रयच्छति DDN

१२ दुशा P केनापि नाशयितुमशक्या भवति Sy.
दूणाशेति 'इढचदूणाशदूळभ०' (RPR 5 55.) इति दीर्घणत्वे । 'दूणाशः, उक्थशासश्च०' (RPR 9 36,37) इति णकारस्य दीर्घः DDN.

१३. ०जातमित्य० P , D पृथोर्वंशजस्याभ्यावर्तिनो राज्ञः सम्बन्धिनीः । पूजार्थं बहुवचनम् Sy., DDN

---

[a] तौ तु BD. [b] दत्त सङ्कीर्तयन् स्वयम् BD.

VI 28

आ गावो अग्मन्नुत भद्रमक्रन्त्सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे ।
प्रजावतीः पुरुरूपा इह स्युरिन्द्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः ॥ १ ॥

[1]आ गाव ॥ गव्यसूक्तम् । द्वितीयन्द्री[2] वान्त्यश्च[3] पाद[4] ॥ आगता[5] अस्मार्वतिनस्सामगमानान् अपि । गाव । अपि च । कल्याणम्[6] । अकुर्वन्[7] । सीदन्तु[8] च । अस्मद्गोष्ठे[9] । रमयन्तु[10] च । अस्मान[11] । वत्सयुक्ता[12] । श्वेतकृष्णैश्च वर्णैर्बहुरूपा[13] । इह[14] । स्यु[15] । इन्द्रायम् । बह्वी[16] । उपस[17] । पयो दुहाना[18] ।

इन्द्रो यज्वने पृणते च शिक्षत्युपेद्ददाति न स्वं मुषायति ।
भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि दधाति देवयुम् ॥ २ ॥

इन्द्र । इन्द्र । यज्वने[19] । दरिद्रस्य प्रयच्छते[20] । च धनं[21] च[22] तस्म । प्रयच्छति[23] । न कदाचित् । तस्य स्वम्[24] । मुष्णाति[25] । भूयो भूय[26] । रयिम्[27] । एव । अस्य[28] । वर्धयन्[29] । शत्रुभिरभिन्ने[30] । अप्रतिहते[31] च स्थाने ।

---

१ 'आ गाव' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेय मनुक्रमणिका—'आ गावो गव्यं द्वितीयैन्द्री वान्त्यश्च पादोऽन्त्यानुष्टुब्जागतस्तृचो द्विती यादि' (KSA 30 28 p 22) इति । भरद्वाज ऋषि । 'इन्द्रो यज्वने' इत्यादिस्तृचो जागत, 'उपेदम्' इत्यन्त्यानुष्टुप्, शिष्टाश्चत स्त्रिष्टुभ । कृत्स्नस्य गौर्देवता द्वितीयाया सूक्तान्त्यपादस्य च विकल्पेनेन्द्रो देवता । गवामुपस्थान एतत् सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'आगावीयमेके' (AGS 2 10 7) इति Sy
२ ०न्द्रि P D
३ ध्यान्तश्च P
४ The passage द्वितीय पाद is a fragment of KSA 30 28 p 22
५ अस्मदीयं गृहमागच्छन्तु Sy
६ भजनीयं सुभम् Sy
७ कुर्वम् P, D कुर्वन्तु Sy
८ उपविशन्तु Sy
९ अस्मत् P ०गोष्ठे D तथास्मदीये गवां स्थाने Sy १० रमन्ताम् Sy
११ रमयन्तु च । अस्मान् is omitted by P तदनन्तरमस्मासु Sy
१२ ०क्ता P, D प्रजावत्य सन्ततिसहिता Sy
१३ नानावर्णा गाव Sy
१४ अपि चास्मिन् गोष्ठे Sy
१५ स्य P भवेयु Sy
१६ बह्वय Sy
१७ उषःकालान् प्रति Sy
१८ ०न P
१९ यजनशीलाय Sy
२० स्तुतिभि प्रीणयित्रे च स्तोत्रे Sy
२१ अपेक्षितं धनम् Sy
२२ च D
२३ ददाति Sy
२४ यज्वन स्तोतुश्च स्वभूतं धनम् Sy
२५ अपहरति Sy
२६ भूयो भूयो भूय P D पुन पुन Sy
२७ धनमात्मना दत्तम् Sy
२८ अपि च उभयविधस्य Sy
२९ वृद्धिं प्रापयन Sy
३० शत्रुभिरभेद्ये Sy
३१ ०भेदृहते P ०भेपुहते D शिलमप्रतिहतं स्थानम्, तदेव खिल्यम् । स्वार्थिको यत् । अभ्यर्णन्तुमशक्ये स्थाने Sy

स्थापयति । देवकामम् ।

न ता नंशन्ति न दंभाति तस्करो नासामामित्रो व्यथिरा दंधर्षति ।
देवाँश्च याभिर्यजंते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपंतिः सह ॥ ३ ॥

न ता । न । ताः । नशन्ति । न [illegible] । न [illegible] । [illegible] । नासाम् । अमित-
भव । व्यथिः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । अभि । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
दीर्घकालम् । ताभिः । सह । [illegible] । [illegible] ।

न ता अर्वा रेणुकंकाटो अश्नुते न संस्कृतत्रमुप यन्ति ता अभि ।
उरुगायमभंयं तस्य ता अनु गावो मतंस्य वि चंरन्ति यज्वंनः ॥ ४ ॥

न ता अर्वा । [illegible] । [illegible] । [illegible] । न । [illegible] । [illegible]
यजते । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । यजमानः । मर्त्यस्य ।

---

१ निक्षिपति । निवामयतीत्यर्थ Sy.
२. देवमिन्द्रमात्मन इच्छन्त त जनम् Sy.
३. VM ignores उप । उत् and ददाति ॥ न केवल सकृदेव दानमपि तु सर्वदेवेत्याह, उपेद्ददाति उपेत्य सर्वदा ददात्येव Sy.
४. दैवीना हविःषु 'न ता नशन्ति, न ता अर्वा' इति गोदेवताया याज्यापुरोऽनुवाक्ये' (ASS 6 14) । गोस्तोमेऽपि मरुत्वतीयनिष्केवल्ययो-रेते सूक्तमुखीये । सूत्रितञ्च—'न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुते न ता नशन्ति न दभाति तस्कर' (ASS 9 5) इति Sy
५. गाव. Sy
६. नचन्ति P, D. अस्मत्सकाशात् (न) नश्यन्तु Sy
७. अस्मदीया गा न हिंस्यात् Sy
८. Omitted by P चोरोऽपि Sy
९. Omitted by P, D.
१०. इमा गा Sy
११. अमित्रस्य शत्रो. सम्बन्धि Sy
१२. शस्त्रम् Sy
१३. ०ण D. आक्रामतु Sy
१४ इन्द्रादीनुद्दिश्य Sy.
१५. भि. D गोभि· Sy.
१६ यजन करोति Sy.
१७ गा इन्द्रार्थम् Sy.
१८ चिरकालम् Sy.
१९ तादृशीभिर्गोभि. सह Sy
२०. सङ्गच्छताम् Sy
२१ एवम्भूताना गवा स्वामी यजमान Sy
२२. VM ignores उत् ॥ इदेव Sy.
२३ अभिभे० P, D रेणो· पार्थिवस्य रजस उद्भेदक । कटिर्भेदनकर्मा Sy
२४. युद्धार्थमागतोऽश्व Sy
२५. र P
२६. गाव Sy
२७ हत्तु D.
२८. प्राप्नुयात् Sy
२९. सस्कृत्वम् P सस्कृत्वत्वम् D. विशसनादि-सस्कारम् Sy
३०. अभिगच्छन्तु Sy.
३१. यागशीलस्य Sy
३२ मनुष्यस्य Sy.

यद्वभि स्तोतव्यम्[1]। भयाभावम्[2]। प्रति[3]। गाव[4]। विचरन्ति[5]।

गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छान् गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।
इमा या गावः स जनास इन्द्र इच्छामीद्धृदा मनसा चिदिन्द्रम् ॥ ५ ॥

गावः। गाव एव। भगो[8] इव। गाव[9] एव[10]। इन्द्रः। तादृशो भग इन्द्रश्च माम्[11]। आगच्छतु[12]। गावः। सोमस्य[13] क्रीतस्य। मुख्यस्य[14]। भक्ष[15] 'अत्र राजानमाहृत्य पयसोदनो परिवसिपन्त्यनम्यात्[16]' इत्युक्तम्। इमा[17]। या[18]। गावो यज्ञस्य साधयित्र्यः। ता[19] एव। हे जना! इन्द्रो भवति[20]। इच्छामि[21]। हृदयेन[22]। मनसा भूतम्। इन्द्रम्[23]।[24]

यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदश्रीरं चित्कृणुथा सुप्रतीकम् ।
भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो बृहद्वो वय उच्यते सभासु ॥ ६ ॥

यूयम्। यूयम्। गावः! पीनं कुरुथ[25]। कृशम्[26]। अपि। अशोभनावयवम्[27]। अपि[28]। कुरुथ[29]। शोभनावयवम्[30]। भद्रं च। गृहम्[31]। कृणुथ[32]। हे भद्रवाचः[33]! महत्! वः[34]। अन्नम्। उच्यते[35]। सङ्घातेषु[36] क्षीरादिकम्।

---

१ स्तोम्यं D विस्तीर्णगमनम् Sy
२ ०वः P, D भयवर्जितं प्रवेशम् Sy
३ वहिस्य Sy
४ गा P
५ विशेषेण गच्छन्तु Sy
६ VM explains गा once only
७ गवा P
८ भगवो P धनं भवन्तु Sy
९ गा Sy
१० इव P
११ मह्यम् Sy
१२ ०च्छ P, D गच्छतु Sy
१३ ०स्याक्री० D
१४ मुखस्य P, D हविषां श्रेष्ठस्य Sy
१५ भक्षणं भवन्तु। अभिषुतस्य हि सोमस्य गव्ये नाज्यादिना संस्क्रियमाणत्वात् Sy
१६ ०र्वेपिपस्याक० D
१७ एवम्भूता Sy
१८ यो P गावः सन्ति Sy
१९ स ता इत्यर्थः, ता एव गावः Sy
२० भवन्ति। दधिघृतादिकर्मणेन्द्रस्याप्यायनत्वात् Sy
२१ कामये। साधनभूताभिर्गोभिरेवभूतमिन्द्रं यष्टुमिच्छामीत्यर्थः Sy
२२ श्रद्धायुक्तेन Sy
२३ एवम्भूतमिन्द्रम् Sy
२४ VM ignores इत् and चित् ॥ इत् एव। चिदित्यप्यर्थे Sy
२५ आप्यायनं कुरुथेत्यर्थः Sy
२६ क्षीणम् Sy
२७ शो० P Omitted by D अप्रसीलम् Sy
२८ Omitted by D
२९ ०थ P, D शोभनाङ्गम् Sy
३० कल्याणम् Sy
३१ कृशम् D प्रसन्नवीर्यं गृहम् Sy
३२ गोभिरुपेतं कुरुथ Sy
३३ हे कल्याणध्वन्युपेता! गावः! Sy
३४ युष्माकम् Sy
३५ सर्ववीर्यस इत्यर्थः Sy
३६ यागपरिषत्सु Sy.

प्रजावतीः सूयवसं रिशन्तीः शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः ।
मा वः स्तेन ईशत माघशंसः परि वो हेती रुद्रस्य वृज्याः ॥ ७ ॥

प्रजावती । वत्स[illegible] । शोभन [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । शोभने [illegible] ।
पिबन्ती । [illegible] । [illegible] ।

उपेदमुपपर्चनमासु गोषूप पृच्यताम् । उप ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्ये ॥ ८ ॥

उपेदम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । ऋष-
भस्य । रेतसि [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।
[illegible] ।

---

१ ०ती D

२. हे गाव. । यूयम् Sy

३. प्रजावत्यो वत्साभिर्युक्ता भवतेति शेष. Sy.

४. शोभनतृणम् Sy

५. रिशन्त्यो भक्षणार्थं हिंसन्त्यो भवत Sy

६. निर्मला Sy

७ सुखेन पातव्ये तटाकादौ Sy

८ तीर्थे पिबन्ती तीर्थे पिबन्ती P पिबन्त्यश्च भवत Sy.

९. युष्मान् Sy.

१०. कालात्मकस्य परमेश्वरस्य Sy

११. आयुधम् Sy.

१२. परिहरतु Sy.

१३. तास P The passage बुभुक्षा तासाम् refers to हेति., so it should immediately follow हेति ।

१४. ईश्वरो माभूत् Sy.

१५. VM. ignores मा । व । स्तेन. and अघशस. ॥ वो युष्मान् । स्तेनस्तस्कर. । अघशंस व्याघ्रादिः शासमैशत Sy

१६ ०पवृच्य० D गम्पृच्यताम् Sy

१७. ०पर्चं० D आप्यायनम् Sy.

१८ गोषु ह्याप्यायितासु तासु तत्सम्बन्धिक्षीरादिहविर्द्वारेणेन्द्र आप्यायितो भवतीत्यर्थं Sy.

१९ ०पवृच्य० D

२०. गवा गर्भमादधानस्य वृषभस्य Sy

२१ ०वो वृष० D.

२२. रेत. is suggested for ते. ।

२३ ०पवृच्य० D उपेति पुनर्वचन पादभेदाना पूरणार्थमिति Sy.

२४. त्वद्वीर्ये Sy.

२५. वीर्ये निमित्ते Sy

२६ ०ण P

Ms D puts the figure ॥२८॥ here to indicate the end of the twenty-eighth hymn No such number is given in P.

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥[1]

'इन्द्रं वो नरं सख्याय'[2] व्याचिख्यासति माधव ।
मत्वर्थीयेषु वक्तव्य पूरणेषु प्रदशयन् ॥१॥

मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयो न तु लोके प्रदृश्यते[3] ।
प्रयुज्यते[4] स वेदे तु पाद पूरयितु पुन ॥२॥

'वाजेभिर्वाजिनीवती'[5] 'रक्षोहत्याय वज्रिव'[6] ।
'मा यातुर्यातुमावताम्'[7] इति पादा निदर्शनम् ॥३॥

मत्वर्थीयो वहुव्रीहेर्नेष्यते शाब्दिकैरिह ।
'अयमा सुदानव'[8] इति दृष्टो वेदेपु तादृश ॥४॥

'दस्रा दसिष्ठ'[9] इति पदे तथा 'रथ्या रथीतमा'[10] ।
दस्रा रथ्येति[11] तत्राह[12] पूरणे नेति माधव ॥५॥

स्तुतिविरम्याभिधानादर्थाभेदेऽपि गम्यते ।
दर्शनीयाविमौ देवावित्युक्त्वा भाषते[13] पुन ॥६॥

न दशनीयावपि तु दशनीयतमाविति ।
तथा न रथ्यावपि तु रथनेतृतमाविति ॥७॥

---

१ Supplied by the Editor
२ RV VI 29 1
३ Omitted by D
४ Omitted by P
५ RV.I 3 10
६ RV VI 45 18
७ ॰र्यतुमा॰ P RV VIII 60 20
८ RV I 141 9
९ RV I 182 2
१० रथित॰ P RV.I 182 2
११ P reads रथ्या रेयेति for दस्रा रथ्येति ।
१२ ॰त्राह R.
१३ भाषिते P, D

दूरप्रयुक्तोपसर्गस्मरणार्थ पुन क्वचित् ।
उपसर्गा प्रयुज्यन्ते न[१] ते केवलपूरणा ॥८॥
'आ वामश्वास शुचय'[२] 'आ भारती भारतीभि'[३] ।
पादे चतुर्थ आकार प्रयुक्त उभयोरपि ॥९॥
'अभि त्वा गोतमा गिरा'[४] बहव सन्ति तादृशा ।
प्रागाख्यातात्[५] प्रयुज्यन्ते तत प्रागपि केचन ॥१०॥
'त्व नो अग्ने तव देव'[६] 'मरुतो मारुतस्य न'[७] ।
एवविधेषु मन्त्रेषु पूरणत्व न विद्यते ॥११॥इति॥

VI 29.

इन्द्रं वो नरः सख्याय सेपुर्महो यन्तः सुमतये चकानाः ।
महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति महामु रण्वमवसे यजध्वम् ॥ १ ॥

इन्द्रं वः[८] ॥ भरद्वाज[९] ॥ इन्द्रम् । युष्माकम्[१०] । ऋत्विज[११] । सख्याय[१२] । स्पृशेयु[१३] । महान्तम्[१४] । गच्छन्त[१५] । इन्द्रस्य सुमतये[१६] । कामयमाना[१७] । महत[१८] । हि[१९] । दाता[२०] । वज्रहस्त[२१] । भवति । महान्तम् । एव । रमणीयम् । रक्षणाय । यजध्वम्[२२] ।

---

१. Omitted by P.
२. RV I 181 2 ३. RV III 4 8
४. ०रा. D RV I 78 1
५. ०तान् D ६. RV I 31 12
७. RV VIII 20.23
८. अथ सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि व्याकृतानि । 'इन्द्रं वः' इति षडृच षष्ठ सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—'इन्द्र षट्' (KSA 31 29 p 22) इति । गतो विनियोगः Sy. ९. हे यजमाना. ! Sy
१०. युष्माकं सम्बन्धिन. Sy
११. नेतार ऋत्विजः Sy. १२. सखिभावार्थम् Sy.
१३. ०शे P परिचरन्ति स्पृशन्ति वा Sy
१४. महान्ति स्तोत्राणि Sy.
१५. उपयन्त. प्राप्नुवन्तः । कुर्वन्त इत्यर्थः Sy.
१६. सुतमयेत P , D. सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका तदीया बुद्धिः । ताम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः सम्प्रदानसज्ञा Sy.
१७. ०मय० D यद्वा महो महत्कर्म यन्तोऽनुतिष्ठन्तः सुमतये सुमतिं शोभनां स्तुतिं चकानाः शब्दयन्त. । चकाना इति कामयतेश्छान्दस रूपम् । यद्वा 'कै गै शब्दे' इत्यस्माल्लिट कानचि रूपम् Sy
१८. महतो धनस्य Sy
१९. यस्मात् Sy. २०. ता P
२१. वज्रपाणिरिन्द्रः Sy.
२२. तस्मात् हविर्भिः पूजयत Sy.

आ यस्मिन्हस्ते नर्यां मिमिक्षुरा रथे हिरण्यये रथेष्ठाः ।
आ रश्मयो गभस्त्योः स्थूरयोराध्वन्नश्वासो वृषणो युजानाः ॥ २ ॥

आ यस्मिन् । अपि[1] । यस्मिन्निन्द्रे[2] । हस्ते । नृहिता[3] अर्था । तिष्ठन्ति[4] । अपि च ये[5] । हिरण्मये[6] । रथे तिष्ठति[7] । अपि च यस्य । स्थूलयोः[8] । बाह्वोः[9] । अश्वभद्रा[10] भवन्ति । अपि च । अध्वनि[11] । अश्वा । पुमांसः[12] । युञ्जाना[13] भवन्ति ।

श्रिये ते पादा दुव आ मिमिक्षुर्धृष्णुर्वज्री शवसा दक्षिणावान् ।
वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं स्वर्ण नृतविषिरो बभूथ ॥ ३ ॥

श्रिये[14] ते[15] । श्रयणाय[16] मनुष्याणाम् । तव[17] । पादानि[18] तजांसि । मनुष्याणां परिचर्याम्[19] । कुर्वन्ति[20] प्रकाशं कुर्वन्ति गमनाय । धर्षिता[21] । बलेन[22] । वज्री[23] । दानवान्[24] । आच्छादयन् । रूपम्[25] । शोभनगन्धम्[26] । दर्शनाय[27] त्वाम् । आदित्यः[28] । इव । गमनशील[29] । भवसि । नेतः[30] ।[31]

---

१ VM explains आ as अपि and अपि च ।
२ इन्द्रे कुत्र ? इति चेत्—त्वदीये बाह्वोः । यद्वा एतत्समानाधिकरणमिन्द्रस्य विशेषणम् । हस्ते हन्तर्यस्मिन्निन्द्र इत्यर्थः । यद्वा ईदृशे यस्मिन्निन्द्रे वर्तमाना रायः आसिञ्चन्ति आपूरयन्ति स्तोतॄन् Sy हस्तो हन्तेः । प्राशुर्हनने N 1 7
३ नृभ्यो हिता रायः Sy
४ आसिच्यन्ते आपूर्यन्ते । मिमिक्षुः—व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy
५ इन्द्रः Sy
६ सुवर्णमये Sy
७ ०न्ति D VM explains रथे and रथेस्थाः together as रथे तिष्ठन्ति ॥ रथे स्थाता तत्स्वभावः सन् रथे आतिष्ठति । यद्वा रथेष्ठा रथेऽवस्थिता रायो धनानि हिरण्मये रथे तिष्ठन् आसिञ्चति अभिवर्धति Sy
८. विस्तृतयोः Sy
९ गभस्तिरिति बाहुनाम Ngh 2 4.
१० अभीशव आयम्यन्ते Sy
११ अध्वनि मार्गे आ मिमिक्षुः आसिञ्चन्ति आपूरयन्ति । आगच्छन्तीत्यर्थः । तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः Sy १२ सेक्तारो युवानः Sy
१३ युयुञ्जाना P युयुञ्जाना D रथे युज्यमानाः Sy १४ ०य D
१५ हे इन्द्र ! Sy
१६ ऐश्वर्यार्थम् Sy
१७. त्वदीययोः Sy
१८ पदा० D पादयोः Sy
१९ परिचरणम् Sy
२० आसिञ्चन्ति, समर्पयन्ति । भरद्वाजः समर्पयति । व्यत्ययेन बहुवचनम् । यद्वा ते तव पादौ श्रिये श्रयितुं सेवितुम् आ मिमिक्षुः आसिञ्चन्ति अनुतिष्ठन्ति Sy
२१ शत्रूणां धर्षकः Sy
२२ यस्त्वं शवसा बलेन Sy
२३ वज्रवान् Sy
२४ दक्षिणा स्तोतृभ्यो दातव्यं धनं तद्वान् Sy
२५ सततगमनशीलमात्मीयं रूपम् Sy
२६ प्रशस्तम् Sy
२७ सर्वेषां दर्शनार्थम् Sy
२८ सूर्य Sy
२९ गन्तेषणीयो वा Sy
३० हे नेत ! इन्द्र ! स त्वम् Sy
३१ VM ignores कम् ॥ कमिति पूरकः Sy

स सोम॒ आमि॑श्लतमः सु॒तो भू॒द्यस्मि॒न्प॒क्तिः प॒च्यते॒ सन्ति॒ धा॒नाः ।
इन्द्रं॒ नरः॑ स्तु॒वन्तो॑ ब्रह्मका॒रा उ॒क्था शंस॑न्तो दे॒ववा॑ततमाः ॥ ४ ॥

स सोम[1] । स[2] । सोम[2] । आभिमुख्येनेन्द्रस्य मिश्रयिता[3] । सुत[4] । अभवत्[5] । यस्मिन्[6] । पुरोडाश[7] । पच्यते सवनीय । सन्ति च[8] । धाना[9] इन्द्रम् । नर[10] । स्तुवन्त[11] । स्तोत्रस्य कर्तार[12] । उक्थानि[13] च[14] । शसन्त[15] । देवैरतिशयेनाभिगम्यन्ते[16] स्तोत्रशस्त्रशुश्रूषुभि ।

न ते॒ अन्तः॒ शव॑सो धाय्य॒स्य वि तु बा॑बधे॒ रोद॑सी महि॒त्वा ।
आ ता सू॒रिः पृ॑ण॒ति तूतु॑जानो यू॒थेवा॒प्सु स॒मीज॑मान ऊ॒ती ॥ ५ ॥

न[17] ते अन्तः[18] । न । तव । अस्य[19] । बलस्य । अन्त[20] । केनचित्[21] क्रियते[22] । महत्त्वेन[23] तच्छव[24] । द्यावापृथिवी[25] । विबाधते[26] । शीघ्रम्[27] । आप्रयच्छन्ति[28] । तानि धनानि[29] । त्वरमाण[30] । गोयूथानिव[31] गोवृष[32] । अप्सु[33] । सङ्गच्छमान[34] । रक्षणार्थम्[35] ।[36]

---

१. ०म D.
२. य. सोमो वक्ष्यते स सोमः Sy.
३. आभिमुख्येन मिश्रतमः भूत् । इन्द्रेणात्यर्थं सङ्गच्छते Sy.
४. अभिषुत सन् Sy.
५. ०तो भवन् P, D
६. सोमेऽभिषुते सति Sy
७. पुरोपाशः P ०श D. पक्तव्यः पुरोडाशादि. Sy.
८. हविरर्थं सस्कृता भवन्ति Sy.
९ ध P धना D भृष्टयवाः Sy.
१०. नेतार· Sy.
११. स्तोत्रं स्तुवन्त Sy.
१२ कर्ता नि P. ब्रह्मणोऽन्नस्य हविर्लक्षणस्य कर्तार ऋत्विज Sy.
१३. उक्थानि शस्त्राणि Sy.
१४ Omitted by P
१५ शस्यन्त· P. उच्चारयन्त. Sy.
१६ देवानतिशयेनोपगता भवन्ति स सोम इन्द्रेण सम्मिश्रितोऽभूदित्यन्वय Sy
१७. ग P
१८. हे इन्द्र ! Sy
१९. उक्तगुणस्य Sy.
२०. अवसानम् Sy.
२१. के D
२२. अत्र केवलोऽपि दधातिरवपूर्वार्थो द्रष्टव्यः । (न) अवाधायि । अस्माभिः (न) अज्ञायीत्यर्थः Sy.
२३. ०त्त्वे० is suggested for ०त्वे० ।
२४. यद्बलम् Sy
२५ द्यावापृथिव्यौ Sy.
२६. यस्माद्बलाद् द्यावापृथिव्यौ विभीत इत्यर्थः Sy.
२७. क्षिप्रम् Sy
२८. आपूरयति Sy.
२९. तद्बलम् Sy.
३० धनि P
३१. त्वरितः सन् Sy
३२. तत्र दृष्टान्त. । यथा गोपालोऽप. पाययन्नद्भिस्तर्पयति तद्वत् Sy.
३३. उदकेषु Sy.
३४. ऊत्या तर्पकेण हविषा Sy.
३५. सम्यग्यजन् Sy.
३६. VM ignores सूरि ॥ सूरि स्तोता Sy.

एवेदिन्द्रः सुहव ऋष्वो अस्तूती अनूती हिरिशिप्रः सत्वा ।
एवा हि जातो असमात्योजाः पुरू च वृत्रा हनति नि दस्यून् ॥ ६ ॥

एवेत् । एवम्[1] । एव[2] । इन्द्र[3] । स्वाह्वान[4] । दर्शनीय[5] । भवतु । रक्षणायास्माकम्[6] । अरक्षणाय[7] च शत्रूणाम् । हरणशीलहनु[8] । सवनशील[9] । एवम्[1] । हि । जात इन्द्र[10] । असमात्योजा[11] समासितसौ[12] यो भवत स समात्योजा भवादृश आसीत् । पुरूणि[13] । च । वृत्राणि[14] । हन्ति[15] । नि च हन्ति[16] । असुरानिति[17] ।

VI 30

भूय इद्वावृधे वीर्याय एको अजुर्यो दयते वसूनि ।
प्र रिरिचे दिव इन्द्रः पृथिव्या अर्धमिदस्य प्रति रोदसी उभे ॥ १ ॥

भूय[18] । भूय[20] । एव । वर्धते[21] । वीर्यकरणाय[22] । स्वयमेव[23] । जरयितुमशक्य[24] । प्रयच्छति[25] । धनानि । सोऽयमिन्द्र[19] । पृथिव्या[26] । दिवश्च[27] । अतिरिक्त आसीत्[28] । अर्धम् । एव । प्रति[29] । अस्येन्द्रस्य । द्यावापृथिवी[30] भवत[31] ।

---

१ उक्तेन प्रकारेण Sy
२ इविति पूरणः Sy
३ ०न्द्र P D
४ सुखेनाह्वातव्यः Sy
५ महान् Sy
६ आगमनेन Sy
७ र० P, D अनागमनेन वा Sy
८ शिप्रे हनू नासिके वा । हरितवर्णे शिप्रे यस्य तादृश इन्द्रः Sy
९ गमयिता भवति धनानाम् । स्वयमागतोऽनागतोऽपि स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः Sy
१० प्रादुर्भूतोऽयमिन्द्रः Sy
११ ०न्द्रे समान्त्योजा P ०न्द्रे स० D असमात्यसमानमनुपममुत्कृष्टतरमोजो बलं यस्य तादृशः सन् Sy
१२ य य P य D
१३ बहूनि Sy
१४ आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि Sy
१५ हिनस्तु Sy
१६ न P, D निहन्तु Sy
१७ उपक्षपयितुन् शत्रूंश्च Sy
१८ 'भूय इत्' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'भूय पञ्च' (KSA 31 30 p 22) इत्यनुक्रान्तम् । अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितञ्च—'उविम्बस्य रिच्यते भूय इत्' (ASS 5 16) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'भूय इद्वावृधे वीर्याय नृणामु त्वा' (AA 5 1 6) इति Sy
१९ अयमिन्द्रः Sy २० बहुतरम् Sy
२१ प्रवृद्धोऽभूत् Sy
२२ वीरकर्माणि वृत्रवधादीनि कर्तुम् Sy
२३ मुख्यः Sy
२४ जायि० P, D
२५ स्तोतृभ्यो ददाति Sy
२६ भूमेश्च Sy २७ द्युलोकात् Sy
२८ प्रतिरिच्यते Sy
२९ वृति P D
३० अस्येन्द्रस्यार्धो भागो द्यावापृथिव्यो प्रतिनिधिर्भवतीत्यर्थः Sy
३१ VM ignores उभे ।

अधा मन्ये बृहदसुर्यमस्य यानि दाधार नकिरा मिनाति ।
दिवेदिवे सूर्यो दर्शतो भूद्वि सद्मान्युर्विया सुक्रतुर्धात् ॥ २ ॥

अध । अत[1] । जानामि[2] । बृहत्[3] । इन्द्रस्य । वलमिति[4] । यान्यसौ[5] । धारयति । न तानि कश्चित् । हिनस्ति व्रतानि । तत्रैतदेक व्रतम्[6], अन्वहम्[7] । दर्शनीय । सूर्य[8] । भवति । तथा सुकर्मेन्द्र[9] । सद्मानि[10] । उरूणि[11] पृथिव्यादीनि । विधारयतीति[12] ।

अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरदो गातुमिन्द्र ।
नि पर्वता अद्मसदो न सेदुस्त्वया दृळ्हानि सुक्रतो रजांसि ॥ ३ ॥

अद्या चित्[13] । अद्य[14] । पुरा[15] । च[16] । तत्रैव[17] । वेग[18] । नदीनाम्[19] । यत्र[20] । आभ्य[21] । मार्गम्[22] । वज्रेणारद[23] ।

---

१. अधुना Sy.
२. स्तौमि । मन्यति. स्तुतिकर्मा Sy.
३. महत् Sy.
४. असुरहननकुशलं बलम् Sy.
५. स चेन्द्रो यानि कर्माणि Sy.
६. कानि पुनस्तानि ? आवरकस्यासुरस्य वधेन सूर्यं प्रकाशितवानित्येक कर्म Sy
७. प्रतिदिनम् Sy
८. वृत्रेणावृत. सूर्य. Sy.
९. ०न्द्र P ०कर्मेन्द्र० D शोभनकर्मा स इन्द्रः Sy.
१०. सत्मानि P, D
भुवनानि Sy.
११. उतूणि P
विस्तीर्णानि Sy.
१२. व्यधात् । अकार्षीत् । इदमपरं कर्म । एतेदादीनि बहूनि कर्माणि कृतवानित्यर्थः Sy.
१३. भरद्वाजस्येदमार्षम् Dur
भरद्वाजस्य SKN
१४. हे इन्द्र ! अद्यापि Sy. अद्या, इति साहितिकं दीर्घत्वम् SKN.
१५. नू पुरा Sy.
१६. अपि Sy, Dur
१७. तदेव SKN
१८. कर्म वर्तते Sy कर्म प्रवर्तते Dur
कर्म SKN
१९. नदीना सम्बन्धि Sy., Dur
२०. यद् आभ्य. व्यत्ययेनैते चतुर्थीद्वितीयार्थयोर्द्वितीयाचतुर्थ्यौ । यस्मै इमा. SKN
२१ नदीभ्य Sy, Dur यदर्थमेता नदीरित्यर्थः SKN
२२. अत्रापि चतुर्थ्यर्थ एव द्वितीया । यस्मा इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् । यस्मै गातवे सर्वत्र प्राणिनामुपकारार्थमुदकपर्णानामासां गमनायेत्यर्थ. SKN
२३. प्रवहणार्थं व्यलिख इति यत् कर्म तत्सर्वदानुपक्षीण सद्वर्तत इत्यर्थः Sy प्रवहणार्थं व्यलिख इति यत् कर्म तत्सर्वमनुपक्षीणं वर्तत इत्यर्थ Dur 'रद विलेखने' । खातवान् वृष्ट्युदकद्वारेणाखनस्त्वम् SKN.

इन्द्र ! तथा क्षितोऽन्यद्यास्व[1] । आत्मनैव स्वस्थाने सीदन्त[2] । निषीदन्ति[3] । त्वया । दृढा भवन्ति[4] । सुकर्मन्[5] ! लोका[6] ।

सत्यमित्तन्न त्वावाँ अन्यो अस्तीन्द्र देवो न मर्त्यो ज्यायान् ।
अहन्नहिं परिशयानमर्णोऽवासृजो अपो अच्छा समुद्रम् ॥ ४ ॥

सत्यमित्[8] ।[7] सत्यम्[9] । इत्थम्[10] । तत[11] । न । त्वत्सदृश[12] । इन्द्र । अन्य कश्चित् । अस्ति । देव । मर्त्यो

---

१ अपि च त्वदाश्रया गिरय Sy
अपि च त्वदाश्रया पर्वता गिरय Dur
मेघा SKN
२ अद्यावनीयमन्नम् । तदर्थं सीदन्त पुरुषा इव । यथा ते भोजनार्थं नैश्चल्येनासते तथेत्यर्थ Sy अद्यमदनीयमन्नं तदर्थ सीदन्त पुरुषा इव । यथा ते भोजनार्थं नैश्चल्येनासत इत्यर्थ Dur अद्यामात्मनर्थाय निषण्णा औदरिका आत्मम्भर योऽप्यसवस्त इव SKN
३ निषण्णा । उत्पतनं परित्यज्य क्वचिदेव स्थाने नैश्चल्येनोपविष्टा बभूवु Sy निषण्णा । उत्पतनं ? (उत्पतनं) परित्यज्य क्वचिदेव स्थाने नैश्चल्येनोपविष्टा बभूवु Dur निषाव सेतुरित्यनेन सम्बन्धयितव्य । त्वया हन्यमाना निषीदन्ति । यथा भोजनप्रधाना पव पिण्यकर्मवर्जिता अनन्या पुरुषा नरकाभरके पतन्तोऽधो गच्छन्ति, तद्वत् त्वया हन्यमाना मेघा इत्यर्थ SKN
४ दृढितानि स्थिरीकृता आसन् Sy अत कार णात् दृढानि दृढीकृतानीत्यर्थ Dur सुस्थितानि SKN
५ अत कारणात् हे शोभनकर्मभिन्द्र ! Sy शोभनकर्मन् ! Dur हे सुकर्मन् ! सुप्रज्ञ ! वा SKN
६ सर्वे लोका Sy, Dur
लोका, अपो लोका अपि त्वामाश्रिता इत्यर्थ SKN
७ VM ignores न and explains चित् once only
अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनां वर्तते । कस्मात् ? यदुद्दिश्य महत् कर्म, कर्म नाम ? अस्य लोकस्योपकारायावस्थिता यदेयुरिति । गातु गमनमार्गमाभ्यो नदीभ्योऽर्थाय त्वमरद, अस्व नस्त्वम् । किम् ? गमनम्, गच्छत्यनेनेति गमनम् । हे इन्द्र ! तदेव कर्म, अद्यापि वर्तते तासां नदीनां यथा व्यावर्तितमेव त्वया । ताभि रद्यापि तदनुष्ठीयत इत्यभिप्राय । एवं तावदत्र त्वयैव नद्यधीनेनोपकारेणानुगृह्यते लोक । य एते पर्वता पर्ववन्तो मेघा अद्य सदो निष्पादयितव्यमन्नमस्माभिरित्येतमर्थमुद्दिश्य, अन्तरिक्षलोके सीदन्ति, यत्र तिष्ठन्ते गच्छन्ति वा तेऽपि युष्मद्वीर्योपबृंहिता एवोदकभूता नीचैर्भूम्यामन्ननिष्पत्त्यर्थं सेतु सीदन्तीत्यर्थ । तदेव कृत्वा किं बहुना, सर्वथाप्युदकप्रदानद्वारेण त्वयैतानि हे सुकर्मन् ! दृढानि दृढीकृतानि रजांसि लोका इत्यर्थ । त्वं चैषामेवमन्नमुदकं च न व्यधास्य सर्व एवते लोका नाभविष्यन्नि त्यभिप्राय । इहाद्यतनस्य सन्निधौ वर्तमानो नूचिदित्येष पुराणाभिधायी, इत्युपपद्यते Dur नू चिदिति निपात । पुराणनवयो नू चेति च । 'अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनाम्' । अद्य च पुरा तदेव कर्म नदीनाम् । N 4 17, SKN II 243
८ ०मिद P, D
९ हे इन्द्र ! Sy
१० सम् P
११ एव । नान्यतम् Sy
१२ वक्ष्यमाणम् Sy
१३ अन्यो देव Sy
१४ त्वत्सदृशोऽन्यो मनुष्योऽपि नैव विद्यते Sy

वा । न च[१] । ज्यायानिति[२] । हतवानसि[३] । अहिम्[४] । उदकम् । परिवृत्य शयानम् । हत्वा च समुद्रम्[५] । प्रति[६] । अवासृज[७] । अप[८] ।

त्वमपो वि दुरो विषूचीरिन्द्र दृळ्हमरुजः पर्वतस्य ।
राजाभवो जगतश्चर्षणीनां साकं सूर्यं जनयन्द्यामुषासम् ॥ ५ ॥

त्वमप. । त्वम् । उदकानि[९] । मेघस्य[१०] । द्वाराणि[११] । व्यरुज[१२] । विष्वगञ्चनानि[१३] । इन्द्र । दृढमपा निर्गमनद्वारं[१४] च । राजा[१५] । अभव[१६] । जगत[१७] । मनुष्याणाम्[१८] । सूर्यम् । दिवम्[१९] । उपसं[२०] च । सह[२१] । जनयन्[२२] ।

VI.31

अभूरेको रयिपते रयीणामा हस्तयोरधिथा इन्द्र कृष्टीः ।
वि तोके अप्सु तनये च सूरेऽवोचन्त चर्षणयो विवाचः ॥ १ ॥

अभू[२३]. ॥ सुहोत्रो भरद्वाज ॥ त्वमेवैक[२४] । धनानामीश्वर[२५] । अभव[२६] । तथा तव हस्तयो[२७] समीपे ।

---

१. न खल्वस्ति । इति यद् गीयते तत् सत्यमेव Sy.
२. ज्यानिति P जानिति D अधिकोऽपि देवो मनुष्यो वा Sy.
३. अवधी. Sy. ४ मेघम् Sy.
५. अन्तरिक्षं जलधिं वा Sy.
६. आभिमुख्येन Sy.
७. अवाङ्मुखतया विसृष्टवानसीत्यर्थ· Sy.
८. उदकानि Sy
९. अप. Sy १०. पर्ववतो मेघस्य Sy.
११. वृत्रेणावृता. Sy.
१२. व्यरु D अभाङ्क्षी. Sy.
१३. विविधमञ्चन्त्यो यथा सर्वत. प्रसृता भवन्ति तथा व्यसृज· Sy
१४. बन्धकप्रदेशम् Sy.
१५. अधिपतिः Sy. १६. भवसि Sy.
१७. अपि च जगतः सम्बन्धिनीनाम् Sy.
१८. प्रजानाम् Sy.
१९. द्युलोकम् Sy
२०. तमसा प्रावृतमेतत्त्रितयम् Sy.
२१. युगपदेव Sy.
२२. यत् P D प्रादुर्भावयन् प्रकाशयन्नित्यर्थ. Sy
२३. 'अभूरेकः' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्य सुहोत्रस्यार्षम् । उपान्त्या शक्वरी शिष्टाश्च-तस्रस्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते च—'अभूरेक सुहोत्रस्तु चतुर्थी शक्वरी' (KSA 31 31 p 22)इति । महाव्रतस्य निष्केवल्य इदमादीन्यष्ट सूक्तानि शसनीयानि । तथा पञ्चमारण्यकम्—'अभूरेको रयिपते रयीणामित्यष्टौ सूक्तानि' (AA. 5 2.2) इति । पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्य इदं सूक्त निविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'एन्द्र याह्युप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम्' (ĀSS 8 1) इति । विश्वजिति माध्यन्दिनेऽच्छावाकशस्त्रे सामसूक्ताख्यमेतच्छसनीयम् । सूत्रितञ्च—'अभूरेको रयिपते रयीणामिति सामसूक्तानि' (ĀSS 8 7) इति Sy.
२४. प्रधानभूतस्त्वम् Sy.
२५. स्वामी Sy.
२६. भवसि । यद्वा रयीणा रयिपते ! इति सम्बन्धः । एको रयिशब्दोऽनुवादो यथा 'गवामसि गोपतिरेक इन्द्र.' (RV. VII 98 6) इति । तदानीमेको मुख्यस्त्वं भवसीति योजनीयम् Sy
२७. त्वम्, आत्मीययोर्बाह्वोः Sy.

प्रजा । करोषि । धनकामा । त्वां तनयादिनिमित्तम् । विविधम् । आह्वयन्ते । सूरे सूर्ये ।

त्वद्भियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिच्च्यावयन्ते रजांसि ।
द्यावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृळ्हं भयते अज्मन्ना ते ॥ २ ॥

त्वद् भिया । त्वत्त । भयन । अच्युतानि । अपि । पार्थिवानि । रजांसि लोका । स्वस्थानात् च्यवन्ते । द्यावापृथिवी । शिलोच्चया । वनानि । भिदेव च । दृढम् । तव । गमने । बिभेति ।

त्वं कुत्सेनाभि शुष्णमिन्द्राशुषं युध्य कुयवं गविष्टौ ।
दश प्रपित्वे अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविवे रपांसि ॥ ३ ॥

त्वं कुत्सेन । त्वम् । कुत्सेन सह । अभ्ययोधी । तापयितुमशक्यम् । शुष्णमसुरम् । इन्द्र ! कुयव चासुरम् । गवामन्वेषणे । दश चासुरान् तत्सहायान् । प्रातःकाले । सूर्यस्य । चक्रम् ।

---

१ आयस्ते । सर्वं जगत्तवाज्ञायां वर्तत इत्यर्थः Sy
२ VM seems to explain श्रवस्यवः as धनकामाः ॥ श्रवस्यवो मनुष्याः Sy
३ आवि refers to तोके and अप्सु ॥ तोके पुत्रे । अप्सूदकेषु तनये पौत्रेषु चैतेषु निमित्त भूतेषु सत्सु Sy
४ आह्वयन्ते seems to be the explanation of अवोचन्त ॥ ब्रुवन्ति Sy
५ VM. seems to take सूरे as सूर्ये । Sy construes सूरे with तनये and explains it as शत्रूणां प्रेरके ।
६ VM. ignores रयिपते । इन्द्र । च and विवाचः ॥ हे रयिपते ! हे इन्द्र ! विवाचः विशिष्टाः स्तुतीः Sy
७. भीत्या P
८ च्यावयितुमशक्यानि Sy
९ 'पृथिव्यन्तरिक्षनाम' (Ngh 1 3) तव भवानि Sy
१० ०का D उदकानि Sy रजो रजतेः । ज्योती रज उच्यते । उदकं रज उच्यते । लोका रजांस्युच्यन्ते । असृगहनी रजसी उच्येते N.4.19
११ मेघाः प्रच्यावयन्ति । वर्षन्तीत्यर्थः Sy
१२ द्यावापृथिव्यौ Sy
१३ गिरयः Sy
१४ वृक्षाश्च भयं प्राप्नुवन्ति Sy
१५ सर्वं P सर्वः D किम्बहुना ? सर्वम् Sy
१६ स्थिरं प्राणिजातम् Sy
१७ आगमने सति Sy
१८ बि० P
१९ VM ignores इन्द्र । विश्वा and आ ॥ हे इन्द्र ! विश्वानि व्यापकानि Sy
२० अभ्ययुध्यः । कुत्सस्य साहाय्याय तेनासुरेण सह युद्धं कृतवानसीत्यर्थः Sy
२१ अशुषं शोषयितुमशक्यं प्रबलम् Sy
२२ शुष्णासु० P शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतत्संज्ञम सुरम् Sy
२३ एतत्संज्ञमसुरम् Sy
२४ गावो बाणा इष्यन्ति गच्छन्तीति गविष्टिः संग्रामः । तस्मिन् Sy
२५ P adds अवो before दश ॥ अवधीः हिंसितवानसि । 'दंश दशने' इत्येतस्माच्छान्दसे लोटि रूपम् Sy
२६ प्रपतने युद्धे Sy
२७ रथावयवभूतम् Sy

अमुष्णा[1] । तेन चक्रेण तान् दश[2] । अविवे[3], अपागमय[4] । रप[5] शब्दोऽसुरवचन[6][7] ।

त्वं शतान्यव शम्बरस्य पुरो जघन्थाप्रतीनि दस्योः ।
अशिक्षो यत्र शच्या शचीवो दिवोदासाय सुन्वते सुतक्रे भरद्वाजाय गृणते वसूनि ॥ ४ ॥

त्व शतानि[8] । त्वम् । शम्बरासुरस्य[9] । शतानि[10] । पुर[11] । हतवानसि[12] । शत्रुभिरप्रतिगतानि[13] । उपक्षपयितु[14] । प्रायच्छ[15] । यत्र[16] । प्रज्ञावन्[17] ! प्रज्ञया । दिवोदासाय । सुन्वते[18] । हे सुतक्रे[19] ! सुतमिन्द्र[20] फलप्रदानेन क्रीणाति । भरद्वाजकुलजाय[21] । स्तुवते । धनानि[22] । तदानीमवजघन्थेति[23] ।

स सत्यसत्वन्महते रणाय रथमा तिष्ठ तुविनृम्ण भीमम् ।
याहि प्रपथिन्नवसोप मद्रिक्प्र च श्रुत श्रावय चर्षणिभ्यः ॥ ५ ॥

स सत्यसत्वन्[24] । स[25] । सत्यबल[26] ! महते । सडग्रामाय[27] । रथम्[28] । आतिष्ठ । बहुबल[29] ! भीमम्[30] ।

---

१. अमुष्णा. । तदाप्रभृति सूर्यस्य रथ एकचक्रोऽभूत् । तथा चाम्नातम् । 'सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम्' (RV I 164 2) इति । एतशाख्यस्य ऋषेः सूर्येण सह युद्धे तत्साहाय्यार्थमागत इन्द्र. सूर्यस्य चक्रमपहृतवानित्याख्यातम् । 'सूरश्चक्र प्र बृहज्जात ओजसा' (RV I 130 9) इति निगमान्तरम् Sy
२. दर्श P तान् दश refers to असुरान् । It seems to be the explanation of रपासि ॥ पापकारीणि रक्ष प्रभृतीनि Sy
३. अपिवे P अस्माल्लोकादगमयः । अवधीरित्यर्थ. Sy.
४. ०मया D
५. रवश० P ०ष्श० D
६. The passage रप शब्दोऽसुरवचन· should immediately follow तान् दश ।
७. VM ignores अघ ॥ अपि च Sy
८. हे इन्द्र ! Sy
९. एतत्सज्ञस्य Sy
१०. शतसङ्ख्यानि Sy
११. पुरी Sy.
१२. अवाहन् Sy.
१३. अप्रतीनि—लिङ्गव्यत्यय. । केनाप्यप्रतिगता· Sy.
१४. ०यितः P ०यित D उपक्षपयितुरसुरस्य Sy.
१५. प्रय० P धनानि प्रादा. Sy
१६. यस्मिन् काले Sy
१७. ०वान् P, D
हे प्रज्ञावन् ! Sy
१८. सोमाभिषवं कुर्वते Sy
१९ हे सुतक्रे ! अभिषुतेन सोमेन क्रीतेन्द्र ! Sy
२०. तमि० P
२१. ०कुलाय P, D
२२. धनानि प्रादाः Sy
२३. ०घंन्थे० D तस्मिन् काले । शाम्बरीः पुरोऽवजघन्थेत्यन्वयः Sy
२४. ०त्वत् P
२५. Omitted by P स त्वम् Sy.
२६. हे सत्यसत्वन् ! सत्या सत्वानो भटा यस्य स तथोक्त. Sy.
२७. सङ्ग्रामाय तदर्थम् Sy
२८. वलम् D आत्मीय रथम् Sy
२९. हे तुविनृम्ण ! तुवि बहुल नृम्णं धनं यस्य स तथोक्त· । हे तादृशेन्द्र ! Sy
३०. भयङ्करम् Sy.

उपयाहि । प्रशस्तमार्ग । रक्षणायम् । मदभिमुखम् । प्रख्यापय चास्मान् । मनुष्येष्व । न् विश्रुत ।

VI 32

अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मै मुहे वीराय तुवसे तुराय ।
विरप्शिने वुज्रिणे शंतमानि वचांस्यासा स्थविराय तक्षम् ॥ १ ॥

अपूर्व्या । नूतनानि । बहुतमानि । अस्मै । महते । वीराय । प्रवृद्धाय । क्षिप्राय । स्तुतिमते । वज्रिणे । सुखतमानि । वचांसि । आस्येन । करोमि । स्थविराय ।

स मातरा सूर्येणा कवीनामवासयद्रुजदद्रिं गृणानः ।
स्वाधीभिर्ऋक्वभिर्वावशान उदुस्रियाणामसृजन्निदानम् ॥ २ ॥

स मातरा । स । द्यावापृथिवी । सूर्येण । स्तोतॄणामर्थाय । वासयति । भिनत्ति च । मेघम् । स्तूयमानः । सुकर्मभिः । स्तुतिमद्भिरङ्गिरोभिः सह । कामयमानः । गवामसुरापहृतानाम् । बन्धनम् । उदसृजदिति ।

---

१ आगच्छ Sy
२ हे प्रकृष्टमार्गेन्द्र ! Sy
३ रक्षणेन सह तेन च रथेन Sy
४ मदभिमुखः Sy
५ प्रत्यावय P प्रख्यापय is suggested for प्रत्यापय ॥ अस्मान् प्रख्यापय च । सर्वासु प्रजासु मध्येऽस्मान् प्रख्यातान् कुर्वित्यर्थः Sy
६ प्रजास्य Sy
७ 'अपूर्व्या' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं भरद्वाजमन्त्रम् । 'अपूर्व्या' (KSA. 31 32 p 22) इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये छान्दोमिकेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'अपूर्व्या पुरुतमानि तां सु ते कीर्तिम्' (ĀSS 8 7) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः Sy
८. अपूर्व्याणि पूर्वैरकृतानि नूतनानि Sy
९ इन्द्राय Sy
१० विविधं शत्रूणां मारयित्रे Sy
११ तवस्विने बलवते Sy
१२ क्षिप्राय P त्वरमाणाय Sy
१३ विदारयन् स्तुत्याय Sy
१४ वज्रवते Sy   १५ सुखकृत्तमानि Sy
१६ स्तुतिरूपाणि वाक्यानि Sy
१७ अतक्षं करोमि Sy
१८. प्रवृद्धाय Sy   १९ इन्द्रः Sy
२० मातरौ दिवं च पृथिवीं च Sy
२१ कवीनामङ्गिरसामर्थाय । यद्वा कवीनामङ्गिरसामिति तृतीयार्थे षष्ठी । अङ्गिरोभिर्गृणानः स्तूयमान इति सम्बन्धः Sy
२२ प्राकाशयत् Sy   २३ भञ्जन् Sy
२४ गवामवरोधनाय बलेन स्थापितं पर्वतम् Sv
२५ ०ना० P
२६ अपि च शोभनध्याने Sy
२७ स्तोतृभिरङ्गिरोभिः Sy
२८ पुनः पुनः काम्यमानः सन् Sy
२९ पणिभिरपहृतानां गवाम् Sy
३० स्तुतिमद्भिरङ्गिरोभिः सह कामयमानः ... बन्धनम् P Cf the commentary on RV VI 32 4.
३१ ०जेति P अमोचयत् Sy

स वह्निभिर्ऋक्वभिर्गोषु शश्वन्मितज्ञुभिः पुरुकृत्वा जिगाय ।
पुरः पुरोहा सखिभिः सखीयन्दृळहा रुरोज कविभिः कविः सन् ॥ ३ ॥

स वह्निभि । स[१] । वोढृभि[२] । मरुद्भि[३] सह । गोषु[४] । सर्वदा । क्षिप्तजानुभि[५] विक्षिप्तपादै । बहूना कर्मणा कर्ता[६] । गच्छति[७] । पुर[८] । पुरो हन्ता[९] । सखिभि[१०] । सखिभिरिच्छन्[११] । दृढा[१२] । भञ्जयति[१३] । कविभिर्मरुद्भि[१४] सह । कवि[१५] । सन्निति[१६] ।

स नीव्याभिर्जरितारमच्छा महो वाजेभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।
पुरुवीराभिर्वृषभ क्षितीनामा गिर्वणः सुविताय प्र याहि ॥ ४ ॥

स नीव्याभिः । स त्वम् । पुरुवीराभि[१७] । वन्धनसमर्थाभिर्नियुद्भि[१८] । स्तोतारम् । प्रति[१९] । महद्भि । अन्नै[२०] । महद्भि । च । वलै । कामाना वर्षित[२१] । गीर्भिर्वननीय[२२] । अभिप्रयाहि[२३] । अभ्युदयाय[२४] । मनुष्याणा[२५] मध्ये जरितारमिति ।

स सर्गेण शवसा तक्तो अत्यैरप इन्द्रो दक्षिणतस्तुराषाट् ।
इत्था सृजाना अनपावृदर्थं दिवेदिवे विविषुरप्रमृष्यम् ॥ ५ ॥

स सर्गेण । उत्साहेन[२६] । वलेन च । सङ्गत[२७] । अश्वै[२८] । स्तोत्रलक्षण कर्म युद्ध[२९] यज्ञ वा । दक्षिणत[३०] ।

---

१. इन्द्र. Sy
२. हविषां वोढृभि. Sy
३. महद्भिः P स्तोतृभि. Sy
४. गोषु निमित्तभूतेषु Sy.
५. सङ्कुचितजानुभिरङ्गिरोभिः सह Sy.
६. ०र्तः D बहुकर्मकृत् Sy.
७ असुरान् जितवान् Sy.
८. पुनः P आसुरीः पुरी. Sy
९. जित्वा च पुराणां हन्ता स इन्द्र. Sy
१०. समानख्यानैः Sy
११. सखीभिरच्छन् P. सखित्वमात्मन इच्छन् Sy.
१२. स्थिरा. Sy
१३. रुरोज Sy.
१४. क्रान्तप्रज्ञैरङ्गिरोभिः सह Sy
१५. स्वयमपि क्रान्तप्रज्ञ. Sy.
१६. भवन् Sy.
१७. पुरूणा बहूना वीरयित्रीभिर्वडवाभिः Sy.
१८. ०भिर्न्नयु० P ०भिर्नयु० D नव्याभिर्नवतराभिः Sy
१९ आभिमुख्येन Sy.
२०. वाजेभिः Sy.
२१. हे कामाना वर्षक ! Sy.
२२. हे गिरा स्तुत्या सम्भजनीय ! Sy
२३. ०भि. प्र० P ०भिः प्रिया० D. आगच्छ Sy
२४. शोभनाय । सुखप्राप्त्यर्थमित्यर्थः Sy
२५. प्रजानाम् Sy
२६. सर्वदोद्युक्तेन Sy
२७. सङ्गत. सन् Sy.
२८. अश्वो P सततगामिभिस्तेजोभिर्वा Sy
२९. ०द्ध P अप उदकानि । विसृजतीति शेषः Sy.
३०. दक्षिणायने Sy.

तूर्णमभिभविता[1] सेवते[2] । इत्थम्[3] । स्तुति सृजन्त[4] । अनपवरणीयम्[5] । धनम्[6] । दिवदिवे[7] । प्राप्नुवन्ति[8] । शत्रुभिरप्रमृष्यमिति[9] ।[10]

VI 33

य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा मदो वृषन्त्स्वभिष्टिर्दास्वान् ।
सौवश्व्यं यो वनवत्स्वश्वो वृत्रा समत्सु सासहदमित्रान् ॥ १ ॥

य[11] ओजिष्ठः[12] ॥ शुनहोत्रो भरद्वाज ॥ य[13] । ओजस्वितम[14] शुष्म । तम्[15] । इन्द्र ! अस्मभ्यम् । सुष्ठु । देहि । मादयस्व[16] च । वर्षित[17] ! सुष्ठ्वभ्येषणीय[18] । दानवान्[19] अवाता । सौवश्व्यस्य[20] युद्धम् । य । भजते[21] । शोभनाश्व । युद्धेषु[22] । उपद्रवान्[23] । अमित्रांश्च[24] । अत्यन्त सहमान[25] ।

त्वां हीन्द्रावसे विवाचो हवन्ते चर्षणयः शूरसातौ ।
त्वं विप्रेभिर्वि पणीँरशायस्त्वोत इत्सनिता वाजमर्वा ॥ २ ॥

त्वां हि । त्वाम् । हि[26] । इन्द्र ! रक्षणाय[27] । विविधवाच[28] । हवन्ते[29] । चर्षणय[30] । युद्धे[31] । त्वं च ।

---

१ धुराणां हिंसकानां सोढाभिभविता Sy
२ सेवतेत D
३ अनेन प्रकारेण Sy
४ सृजन्ता सृज्यमानास्ता आप Sy
५ अनवथर० P अनवावर० D अपवर्तनं पुन रागमनं यथा न भवति तथा Sy
६ अर्यं गन्तव्यम् । अर्तेस्थन्प्रत्ययान्तस्य रूपमथमिति Sy
७ प्रतिदिनम् Sy
८ व्याप्नुवन्ति Sy
९ ०प्रधृष्यं P ०प्रमिष्य D अन्यरशोध्यं समुग्रम् Sy
१० VM. ignores स ।
११ 'य ओजिष्ठः' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं शुनहोत्रस्यार्षं त्रष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—'य ओजिष्ठः शुनहोत्रस्तु' (KSA 31 33 p 22) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो विनियोग Sy
१२ आजि० P
१३ पुत्र Sy
१४ ओजिष्ठतम P, D बलवत्तम Sy
१५ एवङ्गुणविशिष्टं तं पुत्रम् Sy
१६ तव मादयिता । स्तुतिभि स्तोतेत्यर्थ Sy
१७. ०त P हे कामानां वर्षित ! इन्द्र ! त्वम् Sy
१८. शोभनाभ्येषण Sy
१९ हविषां दानं वा । तद्वान् Sy
२० ०वश्व्यस्य P शौवश्व्यस्य D शोभनाश्वानां समूहम् Sy
२१ भोजत P, D हिंस्यात् Sy
२२ सङ्ग्रामेषु Sy
२३ शत्रून् मारयितॄन् Sy
२४ शत्रूंश्च Sy
२५ ०न P अत्यर्थमभिभवेत् । तं दा इत्यन्वय Sy
२६ एव Sy
२७. रक्षणार्थम् Sy
२८. विविधा स्तुतिरूपा वाचो येषां तादृशा Sy
२९ आह्वयन्ति Sy
३० ०षणय P, D मनुष्या Sy
३१ शूरै सम्भजनीये सङ्ग्रामे Sy

मरुद्भि[1] सह । असुरान्[2] युद्धे । विविध शाययसि[3] । त्वोत[4] । एव । भजते[5] । गन्ता[6] योद्धा पुरुष । सङ्ग्रामम्[7] ।

त्वं ताँ इन्द्रोभयाँ अमित्रान्दासा वृत्राण्यार्या च शूर ।
वधीर्वनेव सुधितेभिरत्कैरा पृत्सु दर्षि नृणां नृतम ॥ ३ ॥

त्व तान्[8] । त्वम् । तान् । इन्द्र । उभयान्[9] । अमित्रान्[10] । अवधी[11], दासान्, आर्यांश्च[12] । तदेवाह— दासा[13] । वृत्राणि[14] । आर्या[15] । च । शूर[16] । वधी[17] । अरण्यानीव[18] । सुतीक्ष्णै[19] । आयुधै[20] । आ दर्षि[21] च । नॄन्[22] ।, युद्धेषु[23] । नेतृतम[24] ।

स त्वं न इन्द्राकवाभिरूती सखा विश्वायुरविता वृधे भूः ।
स्वर्षाता यद्ध्वयामसि त्वा युध्यन्तो नेमधिता पृत्सु शूर ॥ ४ ॥

स त्वम् । स[25] । त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । अकुत्सितै[26] । रक्षणै[27] । सखा । सर्वान्न[28] । रक्षिता । वर्धनाय । भव । यदा । सर्वै सम्भजनीये[29] । नेमधितौ[30] सङ्ग्रामे । त्वाम् । ह्वयाम[31] । पृतनासु[32] । युध्यन्त[33] । शूरेति ।

---

१. विप्रैर्मेधाविभिरङ्गिरोभिः सार्धम् Sy.
२. वलस्यानुचरा असुराः पणयः । तान् Sy
३. विशेषेणाशाययः । हतवानित्यर्थः Sy
४. त्वया रक्षित Sy.
५. सम्भक्ता पुरुषः Sy.
६. अभिगन्ता भवति Sy
७. अन्नम् Sy.
८ तत् P.
९. उभयविधान् Sy.
१०. शत्रून् Sy
११. अहिंसी. Sy.
१२. दासान् आर्यांश्च refers to उभयान् ।
१३. ०वाहासा P के त उभयविधाः ? दासोपक्षपयितॄन् कर्मविरोधिनो बलप्रभृतीनसुरान् 'सुपां सुलुक्०' इति शस आकारः Sy
१४. वृत्रस्यणि P, D आवरकाणि विश्वरूपादीनि च तानुभयविधान् Sy.
१५. आर्याणि कर्मानुष्ठातृत्वेन श्रेष्ठानि Sy
१६. हे शूर ! त्वम् Sy
१७ अव P हतवानित्यर्थः Sy.
१८. निव P तत्र दृष्टान्तः । वनानीव । यथा वृक्षजातानि कुठारादिभिश्छिनत्ति तद्वत् Sy.
१९. सुष्ठु निहितैः Sy
२०. आत्मीयैरायुधैः Sy.
२१. ०युधैर्धरादर्षी D अन्यानपि शत्रूनादृणासि विदारयसि Sy.
२२. नृणां मध्ये Sy.
२३. सङ्ग्रामेषु Sy.
२४. नेतृषुतमः P, D अतिशयेन नेत ! हे इन्द्र ! Sy.
२५. तादृशः Sy
२६ अकुत्सिताभिः Sy
२७. ऊतिभी रक्षाभिः Sy.
२८. सर्वतो गन्ता त्वम् Sy.
२९. स्व. सुष्ठ्वरणीय धनं तस्य सम्भजनार्थम् Sy.
३०. नेमशब्दोऽर्धवाची । अर्धा. कतिपयाः पुरुषा. धीयन्त एष्विति नेमधितयः सङ्ग्रामाः । तादृशेषु Sy. त्वो नेम इत्यर्धस्य N 3 20
३१. ०मा D आह्वयाम. । तदानीं त्वमविता सखा च भवेत्यर्थः Sy.
३२. सङ्ग्रामेषु Sy.
३३ ०न्तं P, D युद्ध कुर्वन्तो वयम् Sy.

नून न॑ इन्द्रापुराय॑ च स्या॒ भवा॑ मृळी॒क उ॒त नो॑ अ॒भिष्टौ॑ ।
इ॒त्था गृ॒णन्तो॑ म॒हिन॑स्य॒ शर्म॑न्दि॒वि ष्या॑म॒ पार्ये॑ गो॒षत॑माः ॥ ५ ॥

नूनम् । अस्माकम् । इन्द्र ! अस्मा अह्ने । अपरस्मै । च । स्या अद्य च श्वश्च भव । अपि च । सुखयिता भव । अस्माकम् । अभ्ययणे । इत्थम् । स्तुवन्तः । महतस्तव । सुखे । अह्नि । पारे भय उत्तमे । स्याम् । अतिशयेन पशूनां सम्भक्तारः ।

VI 34

सं च॒ त्वे ज॒ग्मुर्गिर॑ इन्द्र पू॒र्वीर्वि च॒ त्वद्य॑न्ति वि॒भ्वो॑ मनी॒षाः ।
पु॒रा नू॒नं च॑ स्तु॒तय॒ ऋषी॑णां पस्पृ॒ध्र इन्द्रे॒ अध्यु॑क्था॒र्का ॥ १ ॥

सं च । इन्द्र ! त्वयि । बह्व्यः । स्तुतयः । उद्गच्छन्त्य एकीभूय अभिगच्छन्ति । तथा विविधम् । च । त्वयि । गच्छन्त्यनेकधा । महत्यः स्तुतयः । अपि वा त्वत्तः स्तोतॄणाम् बह्व्यः सुमतयो विगच्छन्ते । पुरा । सम्प्रति । च । स्तुतयः । ऋषीणाम् । इन्द्रे । स्पर्धन्तेऽहमहमिकयोपतिष्ठन्ति । उक्थेरचनीये ।

---

१ अस्मदीय Sy
२ VM seems to explain नूनम् as अस्मा अह्ने ॥ अद्य Sy
३ अपरस्मिन्नन्यस्मिन्नपि काले Sy
४ भव Sy
५ अस्य P, D
६ श्व P
७ अभिगमने सति Sy
८ इत्थं D अनेन प्रकारेण Sy
९ स्तुवन्तो वयम् Sy
१० सम्बन्धिनि Sy
११ शर्मणि सुखे Sy
१२ द्योतमाने Sy
१३ दुःखस्य पारके Sy
१४ स्याम is suggested for स्याम् ॥ वर्तमाना भवेम Sy
१५ 'सं च त्वे जग्मुः' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं शुनहोत्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'सं च त्वे' (KSA 3I.34. p 22.) इत्यनुक्रान्तम् । तृतीये छन्दोमिकेऽहनीबमाविके द्वे सूक्ते । सूत्रितञ्च—'सं च त्वे जग्मुरिति सूक्ते' (ASS 8 7) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो विनियोगः Sy
१६ यथा P
१७ विधं D
१८ ०न्त्यक० is suggested for ०न्त्यने० ॥ निगच्छन्ति Sy
१९ विभ्वयो विस्तृताः Sy
२० मतयश्च Sy
२१ अपिगच्छन्ते P ०न्त D विविधं निर्गच्छन्ति Sy
२२ शश्वत् परोक्षकृत । पूर्वस्मिन् काले Sy
२३ अद्य च Sy
२४ स्तोत्राणि Sy
२५ अतीन्द्रियार्थदर्शिनां भरद्वाजादीनाम् Sy
२६ अस्पर्धन्त । अहमहमिकयेन्द्रस्य स्तवने त्वरिता बभूवुरित्यर्थः Sy
२७. ०कयावति० D
२८ उक्थैर० P, D उक्थं शस्त्रम् । तद्रूपाण्यर्का अर्चनसाधनानि स्तोत्राणि चास्पर्धन्त Sy
२९ VM ignores च and अपि ॥ अधि अधिकम् Sy

पुरुहूतो यः पुरुगूर्त ऋभ्वाँ एकः पुरुप्रशस्तो अस्ति यज्ञैः ।
रथो न महे शवसे युजानो३ऽस्माभिरिन्द्रो अनुमाद्यो भूत् ॥ २ ॥

पुरुहूत.[1] । वहुभिराहूत । य[2] । यश्च वहुभिरुद्योजित[3] । भवति । महान् । एक एव[4] । वहुभिश्च प्रशस्त[5] । स्वैर्यज्ञैर्हेतुभि[6] । सोऽय रथ । इव । महते । वलाय । युञ्जान[7] । अस्माभि । इन्द्र । अनुमदनीय[9] । भवतु ।

न यं हिंसन्ति धीतयो न वाणीरिन्द्रं नक्षन्तीदभि वर्धयन्तीः ।
यदि स्तोतारः शतं यत्सहस्रं गृणन्ति गिर्वणसं शं तदस्मै ॥ ३ ॥

न यम् । न । यम्[10] । हिंसन्ति[11] । कर्माणि[12] । न च । स्तुतिशव्दा[13] । यमिन्द्रम्[14] । अभिगच्छन्ति । एव[15] । वर्धयन्त्य । यदि । स्तोतार । शतम्[16] । यदि वा । सहस्रम्[17] । स्तुवन्ति । गीर्भिर्वननीयम्[18] । तत् सर्वम्[19] । अस्मै[20] । सुखकरमेव भवति न हिंसकम्, अनाढ्यो हि हिंस्यते स्तुतिरशक्नुवन्[21] दातुमिति ।

अस्मा एतद्दिव्य१र्चेव मासा मिमिक्ष इन्द्रे न्ययामि सोमः ।
जनं न धन्वन्नभि सं यदापः सत्रा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः ॥ ४ ॥

अस्मै । अस्मै[22] । एतत्[23], नियम्यते[24] । दिवि स्थिता[25] । मासश्चन्द्रमस[26] सम्वन्धिनी । दीप्तिरिव[27]

---

१. ०त P D
२. इन्द्रः Sy
३. ०भिरुद्योतिजित. P ०भिरुद्योजित. D वहुभिरुद्यमितः Sy
४. एक P प्रधानभूत एवङ्गुणविशिष्ट· Sy
५. ०स्त P , D बहुधा प्रशस्त· स्तुतो भवति Sy
६. यष्टृभि. पुरुषैर्यजनसाधनै स्तोत्रैर्वा Sy.
७. अस्मत्स्तुतिभिर्युज्यमान सन् Sy
८. स्तोतृभि. Sy
९. सर्वदा स्तुत्य Sy
१०. इन्द्रम् Sy
११. बाधन्ते । दातुमसमर्थः पुरुषोऽन्यकृतै. परिचरणै. स्तुतिभिश्च भृश खिद्यतेऽस्य चेन्द्रस्य बहुधनत्वाद्दातृत्वाच्च तस्मिन् प्रयुज्यमानानि परिचरणानि स्तोत्राणि च बाधहेतवो नाभूवन्नित्यर्थ Sy.
१२. कर्मणि D परिचरणानि Sy
१३. वाण्य स्तुतयश्च य न बाधन्ते Sy
१४. य न्द्रम् P
१५. ०च्छन्त्यो P एच D.
१६. शतसङ्ख्याकाः स्तोतारो गृणन्ति Sy.
१७. सहस्रसङ्ख्याका. स्तोतार स्तुवन्ति Sy
१८ गिरा सम्भक्तारमिन्द्रम् Sy
१९. स्तोत्रम् Sy　　२०. इन्द्राय Sy
२१. ०तिर० D स्तुतिभिः, अ० is suggested for स्तुतिर०
२२. विभक्तिव्यत्यय । अस्मिन्निन्द्रे । यद्वा अस्मा इन्द्राय एतत् स्तोत्र ब्रवाणीति शेष Sy
२३. एव तत् P एव तत् D एतस्मिन् Sy.
२४. नियतोऽभूत् Sy
२५. दिवसे सौत्येऽहनि Sv.
२६. मानेन 'इन्द्राय त्वा वृत्रघ्ने' इत्यादिमन्त्रसाध्येन युक्त. Sy
२७. अर्चनसाधनेन स्तोत्रेणेव Sy.

तवेवाह—सिच्यमान[1]। सोम । इन्द्रार्थम्[2]। नियम्यत इति । धन्वनि[3] स्थितम् । जनम्[4]। यदा । माप[5]।
न । अभिसगच्छन्ते[6]। तदानीं सत्यमेव[7]। हवनानि[8] इन्द्रविषयाणि । वर्धयन्ति[9]। भर्त्रे[10] सहेति ।

अस्मा एतन्मह्याङ्गूषमस्मा इन्द्राय स्तोत्रं मतिभिरवाचि ।
असद्यथा महति वृत्रतूर्य इन्द्रो विश्वायुरविता वृधश्च ॥ ५ ॥

अस्मै । अस्मै[11]। एतत् । महत् । स्तोत्रम् । पुनरस्मा इति पूरणम् । इन्द्राय । स्तोत्रम्[12]। स्तोतृभि ।
उक्तमासीत्[13]। भवति[14]। यथा[15]। महति[16]। सङ्ग्रामे । इन्द्र । विश्वायु[17]। रक्षिता[18]। वर्धक[19]। चेति ।

VI.35

कदा भुवन्रथक्षयाणि ब्रह्म कदा स्तोत्रे सहस्रपोष्यं दाः ।
कदा स्तोमं वासयोऽस्य राया कदा धियः करसि वाजरत्नाः ॥ १ ॥

कदा[21] ॥ नरो भारद्वाज ॥ कदा[22]। भविष्यन्ति[23]। रथनिवासानि[24]। ब्रह्माणि बहूनि[25] बहु चेन्द्र[26]। रथ-
वाह्यमत्र भवति[27]। कदा वा । स्तोत्रे[28]। सहस्रपोषनिमित्त धनम्[29]। दास्यसि । कदा वा[30]। स्तोमम्[31]। अस्य[32]।

---

१ वसतीवर्यैकधनाख्याभिरद्भिरासिक्त Sy
२ यद्वा दिवि द्युलोकेऽवेक्षार्क सूर्य इव भासा । लुप्तोपममेतत् । भाति परिच्छिनत्तीति भासदच ऋत्मा । स इव भिमिशो वृष्टयुवकानां सेक्ता य इन्द्रो वर्ततेऽस्मिन्निन्द्रोऽभिषुतो सोमो नियम्यते स्म Sy
३ ०र्धनिमित्त P निमित्त D दिवि Sy
४ धन्वनि मरुदेशे Sy
५ प्राणिनमिव । यथा मरुदेश उपलभ्यमाना आप प्राणिनं वर्धयन्ति तद्वत् Sy
६ आप D
७ अभिमुखं सम्यगच्छन्त्य Sy
८ सार्धं सह Sy
९ स्तोत्राणि Sy
१० अवर्धयन् Sy
११ यजनसाधनै पुरोडाशादिभि Sy
१२ इन्द्राय Sy
१३ अस्मा इन्द्राय स्तोत्रमिति पुनरुक्तिरादरार्था Sy १४ उक्तमभूत् Sy
१५ भवेत् तथाऽस्वादीत्यन्वय Sy
१६ येन प्रकारेण Sy
१७ प्रभूते Sy
१८ सङ्ग्रामे गन्ता Sy
१९ अस्माकमविता रक्षक Sy
२० वर्धयिता Sy
२१ 'कदा भुवन्' इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तं नरस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम् 'कदा नरस्तु' (KSA 3 1 35 p 22) इति । तृतीये छन्दोमे महाव्रते च निष्केवल्य उक्तो विनियोग Sy २२ कस्मिन् काले Sy
२३ भवेयु । रथेऽवस्थितं त्वां कदा प्राप्नुवन्तीत्यर्थ Sy २४ ०क्षयाणि P D
२५ बहूनि स्तोत्राण्यस्मदीयानि Sy
२६ चेत्र D
२७ रथा० D
२८ स्तुवते मह्यम् Sy
२९ सहस्रसङ्ख्याकपुरुषपोषकं गोसमूहं पुत्रं वा Sy
३० वा Sy
३१ स्तोत्रम् Sy
३२ मम स्तोतु Sy

धनेन[1]। छादयिष्यसि[2]। कदा वा। करिष्यसि[3]। कर्माणि[4]। रमणीयान्नानि[5]।

कर्हि स्वित्तदिन्द्र यन्नृभिर्नॄन्वीरैर्वीरान्नीळयासे जयाजीन् ।
त्रिधातु गा अधि जयासि गोष्विन्द्र द्युम्नं स्वर्वद्धेह्यस्मे ॥ २ ॥

कर्हि[6]। कदा। स्वित्[7]। तत्। इन्द्र। भवति[8]। यत्[9] त्वम्। परकीयैर्नेतृभि[10]। अस्मदीयान् नेतॄन्[11]। वीरैश्च[12]। वीरान्[13]। सङ्गमयसि[14]। जयसि[15] चास्मदर्थम्। आजीन्[16]। गोपु[17]। गन्त्री[18] सेनास्त्वम्। त्रिधातु[19]। अधिजयसि[20] त्रिगुण जयसि। तथा सत्यस्मासु। इन्द्र। अन्नम्[21]। सर्वमनुष्ययुक्तम्[22]। धेहीति[23]।

कर्हि स्वित्तदिन्द्र यज्जरित्रे विश्वप्सु ब्रह्म कृणवः शविष्ठ ।
कदा धियो न नियुतो युवासे कदा गोमघा हवनानि गच्छाः ॥ ३ ॥

कर्हि[24]। कदा[25]। स्वित्[26]। तत्। इन्द्र। भवति[27]। यस्त्वम्[28]। जरित्रे[29]। विश्वरूपम्[30]। अन्नम्। करोषि[31]। बलवत्तम। कदा। बुद्धि[32]। इव[33]। अश्वा[34]। मिश्रयसि[35] गमनार्थमधितिष्ठसि। कदा वा। गोधनानि[36]। अस्मदाह्वानानि[37]। गच्छसि[38]।

---

१. सनेन P., D
२. व्यापयेः Sy.
३. कर्ष्यसि D. कुर्या। एवं स्तोता फलस्य विलम्बमसहमान इन्द्रमनया पृष्टवान् Sy
४. कर्माणि अग्निहोत्रादीनि Sy
५. वाजैरन्नै रमणीया. Sy.
६. फलस्य विलम्बमसहमान ऋषिरनयापीन्द्र पृच्छति Sy ७. खलु Sy
८. भवेत् Sy.
९. य P
१०. वरणीयैः P अस्मदीयै· पुरुषै. Sy
११. शत्रुपुरुषान् Sy
१२. अस्मदीयैः पुत्रैः Sy
१३. शत्रुपुत्राश्च Sy.
१४. संश्लेषयेः संयोजयेः। नीळयति· संश्लेषणकर्मा। ईदृश युद्धे यत्संश्लेषणं तत्कदा भवेदिति वितर्कः Sy. १५. यजसि P जये. Sy
१६. सङ्ग्रामान् Sy.
१७ अभिगन्तृषु शत्रुषु विद्यमाना Sy.
१८. गाः Sy.
१९. त्रिधातूना क्षीरदधिघृतानां त्रयाणां धारयित्री Sy. २०. अधिक जयेः Sy
२१. धनम् Sy.
२२. व्याप्तिमत् Sy २३. धारयेः Sy.
२४. The *pratīka* is supplied by the Editor
२५. अनयापि कतिचित्प्रश्ना. क्रियन्ते Sy
२६. खलु Sy. २७. भवेत् Sy
२८. य P २९. स्तोत्रे Sy.
३०. बहुविधरूपम् Sy
३१. करोषीति यत् तत्कदा भवेदिति वितर्क· Sy
३२. बद्धि· P बुद्धीः is suggested for बुद्धिः ॥ कर्माणि Sy
३३. नेति समुच्चये। च Sy.
३४. स्तुतीः Sy.
३५. आत्मनि योजये· Sy
३६. गोमघानि गवां दातॄणि। मंहतेर्दानार्थस्य रूप-मुत्तरपदम् Sy.
३७. स्तोत्राणि Sy.
३८. अभिगच्छेः Sy.

स गोमघा जरित्रे अश्वश्चन्द्रा वाजश्रवसो अधि धेहि पृक्षः ।
पीपिहीषः सुदुघामिन्द्र धेनुं भरद्वाजेषु सुरुचो रुरुच्याः ॥ ४ ॥

स गोमघा[1] । स[2] । गोधना[3] । जरित्रे[4] । ह्लादकारवा[5] । श्रवणीयबला[6] । अधिधेहि[7] । इषः[8] । तथा पयःप्रभृतिकं[9] इषस्व । सुदुघाम्[10] । धेनुम्[11] । पीपिहि क्षारय[12] । भरद्वाजेषु[13] । सुदीप्ति[14] । रुरुच्या[15] रोचसीति[16] ।[17]

तमा नूनं वृजनमन्यथा चिच्छूरो यच्छक्र वि दुरो गृणीषे ।
मा निररं शुक्रदुघस्य धेनोराङ्गिरसान्ब्रह्मणा विप्र जिन्व ॥ ५ ॥

तमा नूनम् । तं स्तोतारं वर्तमानं भवति नाभिमुखो भवति सत्योपद्रव इत्यर्थः । यदा त्वमस्य । द्वाराणि[18] । विविध[19] वदसि[20] । शूरस्त्वम्[21] । शक्र[22] । मा । निगम[23] । उदकस्य दोग्धुस्तव[24] । धनो[25] मघात् । अङ्गिरसकुले जातान्[26] । मघाविन्[27] ! प्रपन्न । प्रीणय[28] ।

---

१ ०घा D २ त्वम Sy
३ गवां दात्री Sy
४ स्तोत्रे Sy
५ ०कारवा D ०कारवा is suggested for ०कारवा ॥ अश्वैराह्लादयन्ती Sy
६ वाजबलं प्रसिद्धा एवम्भूता Sy
७ धारय Sy
८ ०षः P पृक्षोऽन्नानि Sy
९ पयप्रभृतिक D ०प्रभृतिका is suggested for ०प्रभृतिक ॥ तान्यन्नानि Sy
१० शोभनदोग्ध्रीम् Sy
११ गाम् Sy
१२ दीपिहि P पिपीपि D व्यापय Sy
१३ भरद्वाजपुत्रेष्वस्मासु Sy
१४ दीप्ति D सुदीप्ती is suggested for सुदीप्ति ॥ अपि च ता इषो गौश्च सुरुचः शोभनदीप्तयो यथा भवन्ति तथा Sy
१५ दीपये । शोभनदीप्तियुक्तास्ता सन्त्वित्यर्थः Sy
१६ रोचस इति or रोचयसीति is suggested for रोचसीति ।
१७ VM ignores इन्द्र !
१८ विशेषेण दारयिता शत्रूणाम् । यद्वा दुरो द्वाराणि शत्रुसम्बन्धीनि विघटयंस्त्वम् Sy
१९ ०ध P Sy construes वि with दुरः ।
२० यस्माद् गृणीषेऽस्माभिः स्तूयसे तस्मात्कारणात् Sy २१ शौर्योपेत Sy
२२ हे सर्वकार्येषु शक्तेन्द्र ! Sy
२३ निगच्छेयम् । अरमित्याख्यातम् 'ऋ गतौ' इत्यस्य रूपम् Sy
२४ शुक्राणां निर्मलानां दोग्धुरिन्द्रस्य Sy
२५ साध्यं स्तोत्रात् । मा निररम् । यद्वा शुक्रस्य पयसो दोग्ध्र्या धेनोस्त्वया दत्ताया गोः सकाशान्मा निगच्छेयम् । सा सर्वदाऽस्मासु तिष्ठ तत्वित्यर्थः Sy
२६ अङ्गिरोगोत्रजानस्मान् Sy
२७ ०विन P हे प्राज्ञेन्द्र ! Sy
२८ VM's explanation of the first verse seems to be incomplete He probably explains तं as स्तोतारम्, आ as अभिमुखः, वृजनम् as उपद्रवः, and अन्यथा चित् as नाश ॥ हे इन्द्र ! त्वं नूनं मद्यतमं वृजनं बाधकमस्मद्वैरिं शत्रुमन्यथा चिदन्येनैव प्रकारेण योजय । येन प्रकारेण सर्वे जीवन्ति तद्विलक्षणं प्रकारं मरणाख्यं प्रापयेत्यर्थः । आकारः पूरकः Sy

VI 36.

सत्रा मदासस्तव विश्वजन्याः सत्रा रायोऽध ये पार्थिवासः ।
सत्रा वाजानामभवो विभक्ता यद्देवेषु धारयथा असुर्यम् ॥ १ ॥

[1] सत्रा । [2] सत्यमेव[3] । मदा[4] । तव[5] । विश्वजनहिता[6] । सत्यमेव । तव दिव्या राय[7] । सन्ति पार्थिवा[8] । च[9] । सत्यमेव । अन्नानाम् । अभव[10] । दाता । यस्मात्[11] । देवेषु[12] । धारयसि[13] । बलम्[14] ।

अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सत्रा दधिरे अनु वीर्याय ।
स्यूमगृभे दुधयेऽर्वते च क्रतुं वृञ्जन्त्यपि वृत्रहत्ये ॥ २ ॥

अनु प्र । अनुक्रमेण[15] । प्रकर्षेण च । अस्य[16] । ओज[17] । देवजन[18] । ईजे[19] । तथा महत्त्वे[20] । च । अनुदधिरे[21] । वीर्यकरणायैन[22] देवा । अनुस्यूत शत्रून् गृह्णते[23] । कम्पयते[24] । अभिगच्छते[25] । प्रज्ञानम्[26] । अपि[27] । व्रजन्ति[28] । वृत्रवधाय[29] तेन सहैकतमसो भवन्तीत्यर्थ ।

---

१. 'सत्रा मदासः' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तं नरस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'सत्रा' (KSA. 31 36 p.22.) इत्यनुक्रान्तम् । पृष्ठ्यस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं शस्यम् । सूत्रितञ्च—'प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्केवल्यम्' (ĀSS 7.12) इति । विश्वजिति माध्यन्दिनसवने प्रशास्तुः शस्त्र इद सामसूक्ताख्य शसनीयम् । सूत्रितञ्च—'सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि' (ĀSS.8 7.) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो विनियोगः Sy.

२. हे इन्द्र ! Sy.

३. सत्रेति सत्यनाम Ngh 3 10.

४. सोमपानजनिता मदाः Sy.

५. त्वदीयाः Sy.

६. सर्वजनहिता भवन्ति । यद्वा सत्रेति महन्नामैतत् । महान्तस्तव मदा इति योज्यम् Sy

७. धनसमूहाः सन्ति तेऽपि सत्यं विश्वजनहिता भवन्तीत्यन्वयः Sy

८. पृथिव्युपलक्षिते लोकत्रये भवा. Sy.

९. अपि च Sy. १०. भवसि । यद्वा सत्रा महता वाजानामिति योज्यम् Sy.

११. यस्म P. १२. देवेषु मध्ये Sy.

१३. धारयथाः । अतः कारणात् त्वमेव करोषीत्यर्थः Sy.

१४. VM. ignores ये ।

१५. अक्र० D. सन्ततम् Sy.

१६. इन्द्रस्य Sy.

१७. बलम् Sy. १८. यजमान॰ Sy.

१९. ईजते D. यजते । पूजयति Sy.

२० ०त्त्वे is suggested for ०त्वे ॥ सत्यम् । यद्वा महान्तमिन्द्रमिति योज्यम् Sy.

२१. पुरो दधिरे यजमानाः Sy.

२२ अपि च तमिन्द्र वीरकर्म कर्तुम् Sy.

२३. स्यूम्नः स्यूतानविच्छेदेन वर्तमानान् शत्रून् गृह्णते Sy.

२४. दुधये । दुधिर्हिंसाकर्मा । तेषा हिंसकाय Sy

२५. शत्रूणामभिगन्त्रे च तस्मा इन्द्राय Sy.

२६. कर्म परिचरणात्मकम् Sy.

२७. अभि P

२८. व्रजति P वृञ्जन्ति is suggested for व्रजन्ति ॥ निष्पादयन्ति Sy

२९. किमर्थम् ? वृत्रहत्ये वृत्रस्य वारकस्य शत्रोर्हननिमित्तम् Sy.

तं सुध्रीचीरूतयो वृष्ण्यानि पौंस्यानि नियुतः सश्चुरिन्द्रम् ।
समुद्रं न सिन्धव उक्थशुष्मा उरुव्यचसं गिर आ विशन्ति ॥ ३ ॥

[तं सध्रीची[1]।] तम्[2]। सङ्गता[3]। मरुत्[4]। बलकराणि[5]। वीर्याणि[6]। मरुत्वाश्च[7]। सङ्गच्छन्ति[8]। समुद्रमे[9]। इव। नद्य। अप्तव्ययगा[10]। महद्व्याप्तिम्[11]। स्तुतयश्च। माविशन्ति[12]। वृत्रवधोद्युक्तम्[13]।

स रायस्खामुप सृजा गृणानः पुरुश्चन्द्रस्य त्वमिन्द्र वस्वः ।
पतिर्बभूथासमो जनानामेको विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ ४ ॥

स राय। स। त्वम्। वासयित[14]! बहुनामाह्लादकस्य। धनस्य। नदीम्[15]। उपवर्तय[16]। स्तूयमानस्तत् तव युक्तमिति। वदति पतिरिति[17]।[18]

स तु श्रुधि श्रुत्या यो दुवोयुर्द्यौर्न भूमाभि रायो अर्यः ।
असो यथा नः शवसा चकानो युगेयुगे वयसा चेकितानः ॥ ५ ॥

स तु श्रुधि[19]। उ[20]। क्षिप्रम्। शृणु। श्रोतव्यानि[21] स्तोत्राणि। यस्त्वं भवसि। परिचर्यन्छु[22]।

---

१ The *pratīka* is supplied by the Editor
२ इन्द्रम् Sy
३ सहाम्धन्स्य सङ्गता भूत्वा । यद्वा सह वर्तमानानि भूत्वा Sy
४ मरुत । यद्वा ऊतयस्तपकाण्यस्नानि Sy
५ वीर्याणि Sy
६ बलानि Sy
७ रथे युज्यमाना मरुत्वाश्च तमिन्द्रं सेवन्ते Sy
८ सचन्ते सेवन्ते Sy
९ तत्र दृष्टान्त । यथा स्यन्दनशीला नद्य समुद्रमाविशन्ति, प्राविश्य च विभक्तत्वा न दृश्यन्ते एवं सर्वा अपि स्तुतय इन्द्रेणकीभवन्तीत्यर्थः Sy
१० अपि चोक्थशुष्म । उक्थं शस्त्रं तदेव बलं यासां तादृशा Sy
११ विस्तीर्णव्याप्तिकम् Sy
१२ तमिन्द्रं प्रविशन्ति Sy
१३ वृत्रवधोद्युक्तम् seems to be the epithet of इन्द्रम् ।
१४ VM takes वस्व as Voc but Sy and Padapāṭha take it as Gen ॥ निवासकस्य Sy
१५ क्षा इति नदीनाम Ngh 1 13 अत्र तत्सम्बद्धा धारा लक्ष्यते । धाराम Sy
१६ विमुञ्च । अस्माभि संयोजयेत्यर्थ Sy
१७. अधिपति Sy
१८. VM ignores इन्द्र । बभूथ । असम । जनानाम् । एकः । विश्वस्य । भुवनस्य and राजा ॥ हे इन्द्र ! अपि चासमोऽनुपम सर्वोत्कृष्टस्त्वं जनानां सर्वेषां प्राणिनां पतिरधिपतिर्बभूथ । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्यैकोऽसाधारणो राजेश्वरश्च बभूविथ Sy
१९. हे इन्द्र ! Sy
२० स्वम् Sy
२१ श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तोत्राणि Sy
२२ अस्मदीयं परिचरणमात्मन इच्छन् Sy

अस्मदीयानि धनानि। आदित्य[1]। इव। भूमी[2]। रीन्[3]। अभितिष्ठन्तु[4]। भवसि[5]। अस्माकमेव[6]। यथा[7] त्वम्। बलेन[8]। दीप्यमान[9]। वह[10] हविषा[11]। बुध्यमानस्तथा[12] श्रुधीति।

VI.37.

अर्वाग्रथं विश्ववारं त उग्रेन्द्र युक्तासो हरयो वहन्तु।
कीरिश्चिद्धि त्वा हवते स्वर्वानृधीमहि सधमादस्ते अद्य॥ १॥

[13]अर्वाक्[14]॥ भरद्वाज॥ अभिमुखम्[15]। रथम्। विश्वैर्वरणीयम्। ते[16]। उग्र[17]। इन्द्र। युक्ता[18]। अश्वा। वहन्तु[19]। स्तोता[20]। हि[21]। त्वाम्। हवते[22]। कल्याणहविष्का[23]। ऋद्धा भवाम[24]। सह माद्यन्त[25]। त्वया वयम्। अद्येति[26]।[27]

प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन्पुनानास ऋज्यन्तो अभूवन्।
इन्द्रो नो अस्य पूर्व्यः पपीयाद्द्युक्षो मदस्य सोम्यस्य राजा॥ २॥

[28]प्रो द्रोणे। प्रगच्छन्तु[29]। द्रोणकलशे धनाना[30] खादलक्षणम्। कर्म[31]। हरय[32]। पुनाना[33] सोमा।

---

१. सूर्यः Sy.
२. भूमिः D. बहुतराणि Sy
३. रिन् P अरीन् is suggested for रीन्॥ अरेः सम्बन्धीनि Sy.
४. अभिभवसि Sy. ५. स्या. Sy.
६. अस्माकमसाधारणोऽसि Sy.
७. येन प्रकारेण Sy.
८. आत्मीयेन बलेन स्तोतव्येन युक्त. Sy.
९. स्तूयमान· Sy.
१०. अन्वहम् is suggested for वहम्। If अन्वहम् is the correct reading then it can be taken as the explanation of युगेयुगे; otherwise युगेयुगे is ignored by VM Sy. explains युगेयुगे as कालेकाले।
११. हविर्लक्षणेनान्नेन Sy.
१२. प्रज्ञायमानस्त्वम् Sy.
१३. 'अर्वाग्रथम्' इति पञ्चर्चं चतुर्दश सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। 'अर्वाग्रथम्' (KSA 31 37 p.22) इत्यनुक्रान्तम् महाव्रते निष्केवल्य उक्तो विनियोगः Sy
१४. अर्वाक् P १५ अस्मदभिमुखम् Sy.
१६. त्वदीयम् Sy. १७. हे उद्गूर्णबल! Sy.
१८. रथेन युक्ता. Sy. १९. आनयन्तु Sy.
२०. स्तोता भरद्वाज ऋषि Sy.
२१. यस्मात् Sy.
२२. आह्वयति। तस्मात्कारणात्त्वदीय रथमभिमुख वहन्त्वित्यर्थः Sy. २३. स्वर्वान् स्व· सुष्ठुवरणीय गुणजातम्। तद्वान् Sy
२४. समृद्धा भवेम Sy २५ मान्यन्त P
२६. अन्येति P, D. इदानीम् Sy.
२७. VM. ignores चित्।
२८. तृतीये पर्यायेऽच्छावाकस्य 'प्रो द्रोणे' इत्येषा शस्त्रयाज्या। सूत्रितञ्च--'प्रो द्रोणे हरय. कर्माग्मन्निति याज्या' (ASS 6 4.) इति Sy
२९. प्रयच्छन्तु P, D. प्रकर्षेण गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति Sy ३०. धा० P
३१. यज्ञम् Sy.
३२. हरहरय. P हरितवर्णाः सोमा· Sy.
३३. ०ना P, प्राप्य च पूयमानाः Sy.

ऋजु गच्छन्त[1] । भवन्तु[2] । इन्द्र । अस्माकम्[3] । इमं रसम्[4] । पिबतु । मुख्य[5] । दीप्त[6] । मदकरम्[7] । सोमम्[8] । राजति[9] ।

आसस्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।
अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥ ३ ॥

आसस्राणास[10] । आभिमुख्येन सरन्त[11] । बलमपरं[12] तम् । प्रति[13] । इन्द्रम् । शोभनचक्रे रथे[14] । रथ्या[15] । अश्वा । सोमलक्षणमन्नम्[16] । अभिवहेयु[17] । ऋजु गच्छन्त[18] । क्षिप्रम्[19] । पात्रात्[20] । अमृतम्[21] । इन्द्रपानेऽपि विदस्त[22]

---

१ ऋजूग० D २ भवन्ति Sy
३ अस्मदीयम् Sy
४ सरं P D सोमम् Sy
५ पुरातन Sy
६ ०प्ते P D दीप्तेर्निवासभूतो मुख्यानो वा Sy
७ मदकरस्य Sy
८ सोयमं P, D सोमस्य Sv
९ ईश्वर Sy
१० आसह्राणा P भरद्वाजस्याश्वम् Dur भरद्वाजस्य SKN
११ परितो गच्छन्त Sy नित्यमासर्पन्ति ये ताम् युक्त्वा रथेऽस्माकमायाहि सोमपानाय यज्ञमिति Dur अत्रैकवाक्यतायै यत्तदध्याहार । सर्ते कानजयम् । आगतवन्त SKN
१२ बलमिवाचरन्तम् Sy अभिबलायमानमधिक बलमात्मानं मन्यमानम् Dur शवशब्दाद् बलवचनादस्त्यर्थीतमत्वर्थात 'उपमानादाचारे' 'कर्तु क्यङ् सलोपश्च' (pa. 3 1 10-11) इति क्यङ्प्रत्यय । तत ताच्छील्ये चानश् । छान्दसत्वादार्धधातुकत्वम् । अतोलोपयलोपौ । शवसानं बलाचरणशीलं तम् SKN
१३ आभिमुख्येन Sy अच्छ, अभेरर्थे । अभि प्रति SKN
१४ शोभनचक्रे रथेऽवस्थितम् Sy रथे योगार्थम् Dur रथे योगायात्मन इति SKN
१५ रथे युक्ता Sy रथस्य वोढ्हारस्ते SKN
१६ श्रवणीयमस्मदीयं हवि Sy अन्न सोमाख्य मेतदस्मादुच्यते यत् अन्न इत्येतदन्ननाम । तद्धि सर्वत्र श्रूयते Dur सोमाख्यमन्नं प्रति श्रूयत इति कर्मणि कारके । अन्नं वर्ण्यमानं श्रूयते SKN
१७ आवहेयु Sy अभि कर्मप्रवचनीय प्रतिना समानार्थ SKN
१८ ऋजूग० D ऋजुगमना सन्त Sy किमस्माकं ते कुर्वन्तु ? ऋजुगामिनो भूत्वा Dur
१९ इदानीम् Sy
२० वायोर्हेतो Sy अस्य वायोर्गन्तुरिन्द्रस्य स्वभूतम SKN
२१ अमरणहेतुभूतं सोमलक्षणं हवि Sy एव सोमभक्ष Dur अमृतसदृशं दुग्धं मरणवर्जितं वा सोमाख्यमन्नम् SKN
२२ ०पिव० P ०न्द्रपाने विद० D क्षयं (न) प्राप्नुयात् । पात्रे गृहीत सोमो वायुना शुष्यति तत पुरैव तत्पानार्थमश्वा इन्द्रमभिवहेयुरित्यर्थ Sy अविदस्तोऽनुपक्षीणे, एतस्मिन् सोमभक्षेऽभिवहेयुरित्येतदाशास्महे Dur विशब्दो विगमे, दस्यति क्षयार्थ । विगतक्षयं भवेत् प्राक् प्रयाणात् क्षयं मा गमदित्यर्थ । वायोरस्यास्य भक्षो यथा न विदस्येत् तथा वहेयुरित्यस्य विवरणम् SKN

हंसि[1], बाधितवधकर्मा[2] । नानाविधानि धनानि[3] । च । प्रयच्छसि विशिष्टाश्वाकरो[4][5] । स्तोतृनिति[6] ।[7]

इन्द्रो वाजस्य स्थविरस्य दातेन्द्रो गीर्भिर्वर्धतां वृद्धमहाः ।
इन्द्रो वृत्रं हनिष्ठो अस्तु सत्वा ता सूरिः पृणति तूतुजानः ॥ ५ ॥

इन्द्र । इन्द्र[8] । वाजस्य[9] । प्रवृद्धस्य । दाता[10] । इन्द्र । स्तुतिभि[11] । वर्धताम् । वृद्धतेजा[12] । इन्द्र । वृत्रम्[13] । अतिशयेन हतवान्[14] । अस्तु[15] । सहनशील[16] सोऽयम् । आपूरयति[17] । तानि धनानि । सूरि[18] । त्वरमाण[19] ।

VI 38

अपादित उदु नश्चित्रतमो महीं भर्षद्द्युमतीमिन्द्रहूतिम् ।
पन्यसीं धीतिं दैव्यस्य यामञ्जनस्य रातिं वनते सुदानुः ॥ १ ॥

[20]अपात्[21] । उदपातु[22] । अस्मान्[23] । इतोऽस्वर्गेरिन्द्र[24] । पूजनीयतम[25] । महतीम् । विभर्तु[26] । दीप्तिमतीम् । इन्द्रस्य हुतिम्[27] । स्तुतिम्[28] । इन्द्र[29] शोभनदान । स्तुत्यतमाम्[30] । हविषश्च[31] दानम् । दैव्यस्य[32] । जनस्य । गमने[33] । स्वयं[34] भजते[35] ।

१ हंसि P विनाशयसि Sy
२ Omitted by P अधानि धनानि Sy
३ यया दक्षिणया दिवयसे प्रयच्छसि तादृशीं दक्षिणां प्रेरयसीत्यर्थः Sy
४ ०शिष्टा० D
५ ०श्व काको P
६ स्तोतृन् पुत्रांश्च Sy
७. VM. ignores वज्रिव and कृष्णो ॥ हे वज्रवन्निन्द्र ! हे धर्षक ! Sy
८. अयमिन्द्रः Sy
९ अन्नस्य बलस्य वा Sy
१० ०वृद्धस्याता P, D दाता भवतु Sy
११ अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः Sy
१२ वृद्धतेजा P, D प्रवृद्धतेजस्कः सन् Sy
१३ आवरकं असुरम् Sy
१४ ०धान् म् P, D हन्तृतमः Sy
१५ भवतु Sy　　१६ शत्रूणां शातयिता Sy
१७. प्रमयति P, D अस्मभ्यं प्रयच्छतु Sy
१८. पूरीः P पूरिः D प्रेरकः Sy
१९ त्वमणः P ०ण D
२० 'अपादित' इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'अपात्' (KSA 31 38 p 22) इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्यस्य उक्तो विनियोगः Sy
२१ अपास् P
२२ सोमं पिबतु । अथवा इतोऽस्मात्कर्मणोऽस्मान् पातु रक्षतु Sy
२३ अस्मदीयात् Sy
२४ अस्मात् यज्ञसदनात् Sy
२५ याचनीयतम आश्चर्यतमो वा स इन्द्रः Sy
२६ विभर्तु । धारयतु Sy
२७. भूतिम् P, D स्तुतिम् Sy
२८ धीतिं परिचरणरूपां क्रियाम Sy
२९ ०र्न्द्र P, D　　३० ०मार्द P, D
३१ ०दाम्न P ०दम्न D
३२ दै० P देवसम्बन्धिनो जनस्य दातव्यं हविश्च Sy
३३ याग० D यामनि यज्ञे क्रियमाणाम् Sy
३४ सम्भजतु Sy
३५ VM. ignores उ ॥ उदुइत्येतौ पूरणौ Sy

दूराच्चिदा वसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः ।
एयमेनं देवहूतिर्ववृत्यान्मद्र्यगिन्द्रमियमृच्यमाना ॥ २ ॥

दूराच्चित्[1] । इन्द्रस्य । कर्णौ[2] । दूरात्[3] । आगत्य । स्तोतृसमीपे वसत[4] । तथा[5] । इन्द्रस्तुतिम्[6] । ब्रुवाण[7] पुरुष । सोत्तन्यति[8] उद्घुष्य ब्रूते । आववृत्यात्[9] । इयम् । देवस्येन्द्रस्य स्तुति[10] । एनम् । इन्द्रम् । मदभिमुखम् । मया स्तूयमाना, उच्यमाना[11] । पुनरियमिति[12] पूरणम्[13] ।

तं वो धिया परमया पुराजामजरमिन्द्रमभ्यनूष्यर्कैः ।
ब्रह्मा च गिरो दधिरे समस्मिन्महांश्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रे ॥ ३ ॥

तं वः[14] । तम्[15] । युष्माकम्[16] । बुध्या[17] । उत्तमयाऽहम्[18] । प्रत्नम्[19] । अजरम्[20] । अभिष्टौमि । मन्त्रै[21] । अन्नम्[22] । च । स्तुतीश्च[23] । अस्मिन्[24] । सन्दधिरे[25] । महान्[26] । स्तोम । च । इन्द्रे । अभिवर्धने[27][28] ।

वर्धाद्यं यज्ञ उत सोम इन्द्रं वर्धाद्ब्रह्म गिर उक्था च मन्म ।
वर्धाहैनमुषसो यामन्नक्तोर्वर्धान्मासाः शरदो द्याव इन्द्रम् ॥ ४ ॥

वर्धाद्यम्[29] । वर्धयति । यम्[30] । यज्ञ[31] । अपि च[32] । सोम[33] । इन्द्रम् । वर्धयति । हवि.[34] । स्तुतय[35] ।

---

१. ०राच्चि० P, D
२ कर्णौ D
३. दूरदेशात् Sy.
४. स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छतः Sy.
५. अपि Sy.
६. VM. seems to explain इन्द्रस्य and घोषात् together as इन्द्रस्तुतिम् ॥ इन्द्रस्य घोषणीयात्स्तोत्राद्धेतोः Sy.
७. स्तुवन् स्तोता Sy.
८. तन्यति शब्दं करोति । यद्वा सर्वत्र विस्ता यति Sy. ९. ०ववर्त्या० P आवर्तयतु Sy.
१०. देवस्येन्द्रस्याह्वानरूपेय स्तुति Sy
११. स्वय प्रेर्यमाणा सती Sy.
१२. पुनरियमिति पूरणः Sy.
१३ VM ignores चित् ॥ चिद् अपि Sy
१४ हे इन्द्र ! Sy.
१५ तादृशम् Sy.
१६. वः त्वाम् । व्यत्ययेन बहुवचनम् Sy.
१७. बुद्ध्या is suggested for बुध्या ॥ स्तुत्या Sy. १८. उत्कृष्टतमया Sy.
१९. पुराजां पूर्वस्मिन् काले जातं चिरन्तनम् Sy.
२०. जरारहित नित्यम् Sy.
२१. अर्चनसाधनैर्हविर्भिः सार्धम् Sy.
२२. ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यन्नानि Sy.
२३. ०तिश्च D स्तुतीश्च is suggested for स्तुतीश्च ॥ स्तुतयश्च Sy.
२४. अत. कारणात् अस्मिन् इन्द्रे Sy.
२५. सन्धीयन्ते संश्लिष्यन्ते Sy.
२६. प्रवृद्धः Sy २७ अधिकं वर्धते Sy.
२८. VM ignores इन्द्रम् ।
२९. ०म D.
३०. D omits यम् ।
३१. याग Sy ३२. ०ज्ञेपि D
३३. सोमम् P तत्साधनभूतः सोमश्च Sy.
३४ हविर्लक्षणमन्नं च पुरोडाशादिकम् Sy.
३५. स्तोत्राणि Sy.

धस्त्राणि । च । मननीयानि[1] । वर्धयन्ति । एव । एनम्[2] । उषस । रात्री[3] । गमने[4] । वर्धयन्ति[5] । मासा । शरदश्च[6] । दीप्ता[7] । इन्द्रम् ।

एवा जंज्ञानं सहंसे असामि वावृधानं राधसे च श्रुतायं ।
मुहामुग्रमवसे विप्र नूनमा विंवासेम वृत्रतूर्येषु ॥ ५ ॥

एवा जज्ञानम् । एवम् । जायमानम्[8] । बलकरणाय । असपत्नितम्[9] । वर्धमानम् । धनाय । च[10] । विश्रुताय । महान्तम् । उद्गूर्णम्[12] । रक्षणाय । मेधाविन्[13] । इदानीम्[14] । परिचरेम । सङ्ग्रामेषु[15] त्वामिति ।[16]

VI.39

मुन्द्रस्यं कुवेर्दिव्यस्य वह्नेर्विप्रमन्मनो वचुनस्य मध्वंः ।
अपा नुस्तस्यं सचुनस्यं देवेषों युवस्व गृणते गोअंग्राः ॥ १ ॥

[17]मन्द्रस्य । मोदनस्य[18] । कवे । दिव्यस्य । वोढु । मेधाविस्तोतकस्यात्मने । देवाना वक्तु । सोमम् । यम् । अपिब । अस्मदीयस्य । हविषा सचनशीलस्य । देव । अन्नानि । पृ कुरु । स्तुवते । गोमुखानि ।

---

१ मननी P   २ इन्द्रम् Sy
३ रात्रे Sy
४ गमन P गमने D यामनि गमने सति Sy
५ ०न्तीति P
६ शरदश्च P संवत्सराश्च Sy
७. दिवसाश्च Sy
८ जाय० P प्रादुर्भवन्तम् Sy
९. शत्रूणामभिभवार्थम् Sy
१० बहुलम् Sy   ११ ६ D
१२ ०र्ण P उद्गूर्णबलम् Sy
१३ हे मेधाविन् ! इन्द्र ! Sy
१४ अद्य Sy
१५ वृत्रतूर्येषु Sy
१६ VM ignores च ।
१७ 'मन्द्रस्य कवे' इति पञ्चर्चं पार्श्वं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'मन्द्रस्य' (KSA 31 39 p-22) इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोग Sy
१८. मोदनस्य मदकरस्य वा Sy
१९ विक्रान्तस्य Sy
२० दिवि भवस्य Sy
२१ ०वु D
२२ विप्रा मेधाविनो मन्मानः स्तोतारो यस्य स तथोक्त । तस्य Sy
२३ वचनीयस्य स्तुत्यस्य Sy
२४ एवम्भूतस्य मधुनो सोमस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी Sy
२५ It seems to be the explanation of तस्य ।। तस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य Sy
२६ अप॰। पिब Sy
२७ अपिबास्म० P ०बास्म० D एवम्भूत मोऽस्मदीयं सोमम् Sy
२८. सचन० P, D सेव्यस्य Sy
२९. हे द्योतमानेन्द्र ! Sy
३० Omitted by P पृथक्कुरु is suggested for पृकुरु ।। संयोजय Sy
३१ गृणते स्तुवते । तृतीयार्थे चतुर्थी । स्तुवता मया Sy
३२ गावोऽग्रे प्रमुखे यासां तादृशा Sy,

अयमुशानः पर्यद्रिमुस्रा ऋतधीतिभिर्ऋतयुग्युजानः ।
रुजदरुग्णं वि वलस्य सानुं पणीर्वचोभिरभि योधदिन्द्रः ॥ २ ॥

अयमुशानः । अयम्[1] । कामयमान । शिलोच्चयम्[2] । प्रति स्थिता[3] । पणिभिरपहृता गा । सत्यकर्मभि । सत्ययुक्[4] । अङ्गिरोभिर्युज्यमान[5] । व्यरुजत्[6] । अन्यैररुणम्[7][8] । वलासुरस्य[9] । समुच्छ्रित देशम्[10] । पणीन्[11] । वचोभिश्च[12] । अभ्ययोधयद्[13] भर्त्संनपरै[14][15] ।

अयं द्योतयदद्युतो व्य१क्तून्दोषा वस्तोः शरद इन्दुरिन्द्र ।
इमं केतुमदधुर्नू चिदह्नां शुचिजन्मन उषसश्चकार ॥ ३ ॥

अयम् । अयम् । व्यद्योतयत्[16] । अचाकृता[17] । रात्री[18] । शरदश्च[19] । अक्तून्[20] इतनैघण्युदकम्[20] । सोम[21] । इन्द्र । तथैन सोमम्[22] । अह्लाम्[23] । केतुम्[24] । अदधु[25] । पुरा[26] । तथा निर्दोषा[27] । यदोषस[28] । करोतीति हविप[29] स्तुति[29][30] ।

---

१. इन्द्रः Sy.
२. वलेन गोपिधानाय निर्मितं शिलोच्चयम् Sy.
३. ०तः D परितः पर्वतसमीपे विद्यमानाः Sy.
४. ऋतेन तत्कृतेन स्तोत्रेण युक्तश्च भूत्वा Sy.
५. सङ्गच्छमानः Sy
६. व्यभाङ्क्षीत् Sy.
७. एन्यैः P
८. उरक्त P. उरक्णं D. अन्यैरभग्नम् Sy.
९. वलस्यासुरस्य स्वभूतम् Sy.
१०. उच्छ्रित पर्वतम् Sy.
११. वलानुचरानेतत्संज्ञानसुरान् Sy.
१२. स्तुत्यैरायुधैः सन्तर्जनरूपैर्वाक्यैरेव वा Sy.
१३. अद्ययोधयत् P अभ्ययुध्यत् Sy
१४. भत्सभरैः P भर्त्संनपरैः refers to वचोभिः so it should immediately follow वचोभिः ।:
१५. VM ignores इन्द्रः ।
१६. व्यदीपयत् Sy.
१७. ०तयच्च कृता P VM seems to explain अद्युत as अचाकृताः।, अव्याकृताः is suggested for अचाकृताः ॥ अद्योतमानान् Sy.
१८. रात्रिम् Sy.
१९. संवत्सरांश्च Sy.
२०. अक्तून् P इति नैघण्टुकम् is suggested for इतनैघण्युदकम् ॥ 'अक्तुरिति रात्रिनाम' (Ngh 1.7) अत्र च तत्सम्बन्धात्पक्षमासादयो लक्ष्यन्ते । पक्षमासादीन् Sy.
२१. त्वया नियम्यमानः पीयमानो वा सोमः Sy.
२२. सोम् D सोम चन्द्रात्मना नभसि वर्तमानम् Sy.
२३. दिवसानाम् Sy.
२४. प्रज्ञापकम् Sy.
२५. देवाः यस्मात् व्यदधुः, अकुर्वन् तस्मादनेन पक्षमासादयः सर्वे प्रकाश्यन्ते । चन्द्रगत्यधीनत्वात्तिथिविभागानाम् Sy.
२६. पुरा seems to be the explanation of नू चित् ।
२७. ०षो P D निर्दोषाः seems to be the explanation of शुचिजन्मनः ॥ आत्मीयेन तेजसा शुद्धोदयान् करोति Sy.
२८. अपि चायं सोमः उषःकालान् Sy.
२९. कारातीति ति D
३०. VM. ignores वस्तोः ॥ वस्तोर्दिवसम् Sy.

अ॒यं रो॑चयद॒रुचो॑ रुचा॒नो॒३॒॑ऽयं वा॑सय॒द्व्यृ१॒॑तेन॑ पू॒र्वीः ।
अ॒यमी॑यत ऋत॒युग्भि॒रश्वैः॑ स्व॒र्विदा॒ नाभि॑ना चर्षणि॒प्राः ॥ ४ ॥

अयम्[1]। अयम्। अरोचयत्[2]। अरोचमानान्[3]। स्वयं रोचमानः[4]। अयम्[5]। विवासयति[6]। तेजसा[7]। वह्नीरपसः। अयम्[8]। गच्छति। सत्येन युक्तैः[9]। अश्वैः[10]। स्वयसाकन्नैः[11]। नाभिमता रथेन[12]। मनुष्याणां पूरयिता[13]।

नू गृ॑णा॒नो गृ॑ण॒ते प्र॑त्न रा॒जन्निषः॑ पिन्व वसु॒देया॑य पू॒र्वीः ।
अ॒प ओष॑धीरवि॒षा वना॑नि॒ गा अर्व॑तो॒ नॄनृ॒चसे॑ रिरीहि ॥ ५ ॥

नु[14] गृणानः। क्षिप्रम्। स्तूयमानः[15]। स्तुवते। प्रत्न[16]। राजन्[17]। अन्नानि। पिन्व[18]। दातव्यधनाय[19]। बहूनि[20]। अप[21]। ओषधीः[22] रयीणां दातः[23]। वननीयानि धनानि[24]। गाः। अश्वान्[25]। मनुष्यान्। स्तुवते मह्यम्[26]। प्रयच्छ[27]।

---

१ इन्द्रः Sy
२ प्रकाशयति Sy
३ प्रकाशरहितान्। तमसा मलीमसान् सर्वान्लोकान् Sy
४ सूर्यात्मना दीप्यमानः Sy
५ पिर्य P
६ व्यापयति। तत्रस्थानि तमांसि निवर्तयतीत्यर्थः Sy
७ सत्यभूतेन सर्वत्र गमनशीलेन वा तेजसा Sy
८ अयमेवेन्द्रः Sy
९ ऋतेन स्तोत्रेण युज्यमानैः Sy
१० ०श्वैः P
११ ०लोकज्ञेन is suggested for ०लोकज्ञे ॥ सुष्ठ्वरणीयस्य धनस्य लम्भकेन Sy
१२ सम्बद्धेन Sy
१३ चर्षणीनां मनुष्याणां कामैः पूरयिता सन् Sy
१४ सा P
१५ Sy adds त्वम्।
१६ हे पुरातन ! Sy
१७. राजान् P राजमानेन्द्र ! Sy
१८ पिव P, D सिञ्च। प्रयच्छेत्यर्थः Sy
१९ ०तव्य ध० P वसूनि धनानि त्वया देयानि यस्मै तादृशाय Sy
२० बह्वीः Sy
२१ अप्तिलक्षणान्युदकानि Sy
२२ व्रीह्यादीन् Sy
२३ अविषा विषरहितानि रक्षकाणि वा वनानि Sy रयीणां दात seems to be the explanation of अविषा। VM seems to derive षा from √ षण् to give and construe it as अवीनां साता, (अवीन् सनोति), i e 'giver of sheep' Wealth was probably counted in sheep also as it was certainly counted in kine Or अवीनाम् is suggested for रयीणाम्।
२४ वृक्षजातानि चूतपनसादीनि Sy
२५ कर्मकरान् Sy
२६. तपते P प्रवर्धितस्तोत्रे Sy
२७ देहि Sy

VI.40.

इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायाव स्य हरी वि मुंचा सखाया ।
उत प्र गाय गण आ निषद्याथा यज्ञाय गृणते वयो धाः ॥ १ ॥

[1] इन्द्र पिब । इन्द्र । पिब[2] सोमम् । तुभ्यम् । मदाय[3] । अयं[4] सुत सोमो[5] अपि विष्य[6] । अथ । सखायौ[7] अश्वौ । रथाद् विमुञ्च । अस्मिन उद्गातृगणे[8] । निपद्य[9] गायतस्तस्य । प्रगाणमुपगायन कुरु[10] । तत[11] । यज्ञार्थम्[12] । स्तुवते मह्यम् । अन्नम् । धेहि[13][14] ।

अस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्र मदाय क्रत्वे अपिबो विरप्शिन् ।
तमु ते गावो नर आपो अद्रिरिन्दुं समह्यन्पीतये समस्मै ॥ २ ॥

[15] अस्य पिब । अमुम्[16] । पिब । यम्[17] । जायमान[18] एव । इन्द्र । मदाय[19] । प्रज्ञानाय[20] । अपिब[21] । महन् । तम्[22] । एव । इन्दुम्[23] । गावश्चर्मप्रदा[24] । अर्यव[25] । वसतीवर्य[26] । ग्रावा[27] च । सहागमयन्[28] ।

---

१. 'इन्द्र पिब' इति पञ्चर्चं सप्तदश सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'इन्द्र पिब' (KSA 31 40 p 22) इत्यनुक्रान्तम् । गत सूक्तविनियोगः । प्रथमे रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्याद्या शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या' (ĀSS 6.4.) इति Sy.
२. तं सोमं पिब Sy.
३. य. सोमः मदार्थम् Sy.
४. ०य यं D अभिषुतः । यतस्त्वया सोम. पातव्योऽतः कारणात् Sy.
५. ०मे ग्र० P.
६. अवस्थापय Sy.
७. समानख्यानौ मित्रभूतौ वा Sy.
८. अस्मत्स्तोतृसङ्घे Sy.
९. उपविश्य Sy.
१०. अस्माभिः कृत स्तोत्रमुपश्लोकय Sy.
११. अपि च Sy.
१२. यज्ञाय यजमानाय Sy.
१३. देहि Sy.
१४. VM. ignores आ ॥ आ आभिमुख्येन Sy.
१५. द्वितीये रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्य 'अस्य पिब' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'अस्य पिबेति याज्या' (ĀSS 6 4.) इति Sy.
१६. इम सोमम् Sy.
१७ य P
सोमम् Sy.
१८. ज्ञायमाना P. ०ना D जायमान एव त्वम् Sy.
१९. हर्षाय Sy
२०. कर्मणे वृत्रवधादिलक्षण वीर्यकर्म कर्तुं च Sy.
२१. पूर्वं पीतवानसि Sy.
२२. तादृशम् Sy.
२३. सोमम् Sy.
२४. गवि भवाः श्रपणसाधनाः क्षीरादय. Sy
२५. अध्वर्यवः is suggested for अर्यवः ॥ नेतारोऽध्वर्यवः Sy.
२६. ०तीपयः P.
वसतीवर्याख्याः Sy.
२७. अभिषवार्थो ग्रावा, एते सर्वे Sy.
२८. सह निशमयन् P, D समगमयन् । 'हि गतौ' इत्यस्यतद्रूपम् Sy.

मशो पीतये। मस्मै तुभ्यम्।

उत्तरा निगदसिद्धा।

समिद्धे अग्नौ सुत इन्द्र सोम आ त्वा वहन्तु हरयो वहिष्ठाः।
त्वायता मनसा जोहवीमीन्द्रा याहि सुवितायं मुहे नः॥ ३॥

[समिद्धे।]

आ याहि शश्वदुशता ययाथेन्द्रं मुहा मनसा सोमपेयम्।
उप ब्रह्माणि शृणव इमा नोऽथा ते यज्ञस्तन्वे वयो धात्॥ ४॥

आ याहि। अद्य चागच्छ पुरा च त्वम्। मदवत्। कामयमानेन। महता। मनसा। पातव्य सोमम्। प्राप्तोऽसि आगतस्त्व। उपशृणुहि। स्तोत्राणि। इमानि। अस्माकम्। अथ योऽस्माभिरनुष्ठी यमान। यज्ञ। पुत्राय। अन्नम्। प्रयच्छतु।

१ अंशो is suggested for मशो।
२ पानार्थम् Sy
३ ०तयस्मै P अस्येन्द्रस्य Sy
४ VM ignores ते and explains सम् once only॥ ते तव। पुन समिति पूरक Sy
५ The *pratika* is supplied by the Editor Sy explains this stanza in the following manner — अग्नौ समिद्धे दीप्ते सोमे सुतेऽभिषुते सति हे इन्द्र! त्वा त्वां वहिष्ठा वोढृतमा हरयोऽश्वा आ वहन्तु। इमं यज्ञ प्रत्यागमयन्तु। अहं च त्वायता त्वां कामयमानेन मनसा जोहवीमि पुन पुनराह्वयामि। हे इन्द्र! त्वं नोऽस्माकं महे महते सुविताय कल्याणाय आयाहि। आगच्छ।
६ अभिगच्छ Sy
७. ग P ८. बहुकृत्व Sy
९ ०मान D अत कारणात् उशता अस्मान् कामयमानेन Sy
१० मनसा सह Sy
११ Omitted by P सोम पीयते यस्मिन् तादृशमस्मदीयं यज्ञम् Sy
१२ It seems to be the explanation of ययाथ॥ सोमपानार्थं यज्ञं गतवानसि Sy
१३ उपशृणु Sy
१४ इदानीं प्रयुज्यमानानि Sy
१५ अस्मदीयानि Sy
१६ अथ अनन्तरम् Sv
१७. अनुतिष्ठी० P
१८ यजमान Sy
१९ शरीराय त्वच्छरीरपोषार्थम् Sy
२० अन्नं सोमात्मकम् Sy
२१ ददातु Sy
२२ VM ignores इन्द्र and ते॥ हे इन्द्र! ते तव Sy

यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृधग्यद्वा स्वे सदने यत्र वासि ।
अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्त्सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥ ५ ॥

[यदिन्द्र[1] ।] द्युलोके[2] । पारभवं[3] भवसि । यदि वा[4] । अन्यत्र, ऋधगिति[5] पृथग्भावमाचष्टे[6] । यत्[7] । वा । स्वे[8] । गृहे[9] । यत्र[10] । वा । असि[11] । अत[12] । अस्माकम्[13] । रक्षणाय[14] । अश्ववान्[15] । मरुद्भि । सहित[16] आगत्य । पिब[17] । सोमम्[18] । गीर्भिर्वननीय[19] ![20]

१. The *pratīka* is supplied by the Editor. भरद्वाजस्येदमार्षम् Dur. भरद्वाजस्य SKN
२. के P., D द्युलोकाख्ये Sy. हे भगवन्निन्द्र ! यद् यदि त्व दिवि द्युलोके Dur यदि त्व हे इन्द्र ! दिवि द्युलोके SKN.
३. वा भरवे P वारभवे D. पारगे दूरदेशे वर्तसे Sy. पारणीये स्थानेऽवस्थित Dur. पारयितव्ये दूरवर्तित्वाद् यत्नेन गन्तव्य इत्यर्थ SKN.
४. व्या P., D
५. ०त्रधनिति P. ०त्रधगिति D एतत् पृथक् शब्देन समानार्थम् । पृथगन्यस्मिन् देशे वर्तसे Sy.
६. पृथुवा० P. यद्यृधक् पृथग् दिव इत्यर्थः Dur. पृथग् द्युलोकात् SKN ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचन भवति । अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते N 4 25.
७. यद्वि Dur ; SKN.
८. स्थे P., D स्वकीये Sy
९. अन्तरिक्षलोकेऽवस्थित Dur अन्तरिक्षे SKN.
१०. यत्रस्य P. यस्य D अथवा किमनेन विशेषणेन यस्मिन् देशे Sy. क्वचिदन्यत्रैव स्थानेऽवस्थितः को हि तत्त्वतो वेद तव स्थान यत्रासीति Dur क्व चाप्यसि SKN
११. भवसि Sy. किं बहुना यत्रास्यवस्थितः Dur
१२. अस्मात्स्थानादागत्य Sy. तत आगत्य Dur आगत्येति शेष SKN.
१३. अतोरस्मा० P, D. अस्माक स्वभूतम् SKN.
१४. रक्षसि Dur. तर्पणायात्मन SKN
१५. नियुतोऽश्वा । तद्वान् Sy. त्वं नियुत्वान् वायुर्भूत्वा Dur. नियुतोऽश्वास्तैस्तद्वान् SKN.
१६. सह प्रीयमाणस्त्वम् Sy. सह जोषण सहप्रीति. Dur. सम्प्रीयमाण. SKN.
१७. रक्ष, यद्वा पिब Sy. पाहि रक्षआदिभ्यो रक्ष । यद्वा 'पा पाने' इत्यस्येद छान्दसत्वात् पिबादेशाभावे रूपम् SKN.
१८. अस्मदीय यागम् । यद्वा यज्ञ यजनसाधनमस्मदीय सोममवसे तर्पणाय Sy. एतं सोममस्मत्प्रत्तम् Dur
१९. ०य P., D. हे गिरा सम्भक्तरिन्द्र ! Sy यस्त्वमेवंप्रभावः । त त्वा ब्रवीमि हे गिर्वणो गीर्भि सम्भजित !, स हि स्तुतीः सम्भजति । स्तुतिभिर्वा सम्भज्यते । एवमेके पृथग्भावोदाहरणमेतामृच व्याचक्षते । अपरे पुन य एवैष भाष्यकारेण नियमः पठित 'ऋधगया' इति । अत्रैवैतौ द्वावप्यर्थाविति मन्यन्ते Dur गीर्भिर्वननीय ! आभिः सहेत्यर्थ. SKN ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचन भवति । अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते "ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठा" (TS 1 4 44 2) ऋध्नुवन्नयाक्षीः । ऋध्नुवन्नशमिष्ठा इति च N 4 25, SKN II 273
२०. VM ignores इन्द्र !

VI.41

अहेळमान उप याहि यज्ञं तुभ्यं पवन्त इन्दवः सुतासः ।
गावो न वज्रिन्त्स्वमोको अच्छेन्द्रा गहि प्रथमो यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

अहेळमानः[1] । अक्रुध्यन्[2] । उपगच्छ । यज्ञं[3] । तुभ्यम्[4] । पवन्ते[5] । इन्द्रवः[6] । अभिषुता । पाशवः[7] । इव । वज्रिन्[8] । स्वम्[9] । गृहम्[10] । प्रति[11] । इन्द्र[12] । आगच्छ । मुख्यः[13] । यज्ञार्हाणाम्[14] ।

या ते काकुत्सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत्पिबसि मध्व ऊर्मिम् ।
तया पाहि प्र ते अध्वर्युरस्थात्सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्युः ॥ २ ॥

[या ते ।][15] या[16] । ते[17] । जिह्वा काकुत्[18] । उत्तरा वरिष्ठा । अवशिष्टं स्पष्टम्[21] ।

---

१ 'अहेळमान' इति पञ्चदशर्चमष्टावशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तञ्च 'अहेळमान' (KSA 31.41 p 22) इति । गतो विनियोगः Sy

२ अक्रुध्यंस्त्वम् Sy

३ अस्मदीयं यज्ञम् Sy

४ यतः कारणात् तुभ्यं त्वदर्थम् Sy

५ पवन्ते P पवन्ते D पूयन्ते । दशापवित्रेण शोध्यन्ते Sy

६ इन्द्रः D इन्दवः is suggested for इन्द्रवः ॥ सोमाः Sy

७ पशवः is suggested for पाशवः ॥ स्वकीयं गोष्ठमिव Sy

८ वज्रवन्निन्द्र ! Sy

९ स्वकीयम् Sy

१० स्थानं द्रोणकलशादिलक्षणम् Sy

११ आभिमुख्येन । प्राप्नुवन्तीति शेषः Sy

१२ अतः कारणाद्धे इन्द्र ! Sy

१३ मुख्यस्त्वम् Sy

१४ यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये Sy

१५ The *pratika* is supplied by the Editor

१६ हे इन्द्र ! Sy

१७ य P., D

१८ तें P तव Sy

१९ मह्वाकाकत् P
मह्वा० D

२० विरि० P
उरुतमा विस्तीर्णतमा Sy

२१ ०ष्ठवशि० D By अवशिष्टम् VM. refers to सुकृता । या । यया । शश्वत् । पिबसि । मध्वः । ऊर्मिम् । तया । पाहि । प्र । ते । अध्वर्युः । अस्थात् । सम् । ते । वज्रः । वर्तताम् । इन्द्र and गव्युः ॥ सुकृता—सुष्ठु धात्रा निर्मिता । यया च मध्वो मधुनः सोमस्योर्मिं रसं शश्वद्बहुकृत्वः पिबसि तया जिह्वयास्मदीयं सोमं पाहि । पिब । त्वदर्थं अध्वर्युरध्वरस्य नेता ऋत्विग्गृहीतसोमः सम् प्रास्थात् । हविर्धानादुत्तरवेदिदेशं प्रत्यगमत् । अपि च हे इन्द्र ! गव्युः शत्रुसम्बन्धिनीर्गा आत्मन इच्छन् ते त्वदीयो वज्रः संवर्तताम् । शत्रुभिः सङ्गतो भवतु । तान् हन्त्वित्यर्थः Sy

एष द्रप्सो वृषभो विश्वरूप इन्द्राय वृष्णे समकारि सोमः ।
एतं पिब हरिवः स्थातरुग्र यस्येशिषे प्रदिवि यस्ते अन्नम् ॥ ३ ॥

एषः । द्रप्सो द्रवणशील[1] । प्रदिवीति पुराणनामधेयम्[2] । प्रजापतेरिन्द्र सोममात्मनोऽन्न वव्रे । शिष्टं स्पष्टम्[3] ।

सुतः सोमो असुतादिन्द्र वस्यानयं श्रेयाञ्चिकितुषे रणाय ।
एतं तितिर्व उप याहि यज्ञं तेन विश्वास्तविषीरा पृणस्व ॥ ४ ॥

सुतः । सुतोऽयम्[4] । सोम । असुतात् निहितात्[5] सोष्यमाणान्[6] । वसीयान्[7] भवति । प्रशस्यश्च[8] । अयम् । प्राज्ञाय तुभ्यम्[9] । रक्षणकर्मणे[10] । तमेतम् । सोमम्[11] । उत्तरित । उपद्रवाणाम्[12] । उपगच्छ[13] । तेन सोमेन पीतेन । विश्वानि[14] । आत्मनो बलानि । आपूरय ।[15]

उत्तरा निगदसिद्धा ।

ह्वयामसि त्वेन्द्र याह्यर्वाङरं ते सोमस्तन्वे भवाति ।
शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु प्रास्माँ अव पृतनासु प्र विक्षु ॥ ५ ॥

[ह्वयामसि[16] ।]

---

१. विणशीलं P. द्रप्नो पिणशील D.
२. Ngh. 3 27
३. VM does not explain the stanza except two or three words of it. For full explanation see Sy.'s commentary :—
द्रप्सो द्रवणशीलो वृषभः कामानां वर्षिता विश्वरूपो बहुविधरूपोपेत ईदृग्विध एष सोमो वृष्णे कामाना वर्षित्र इन्द्रायेन्द्रस्य पानार्थं समकारि । अभिषवादिभिः संस्कृतोऽभूत् । हे हरिवः ! हरी अश्वौ । तद्वन् ! हे स्यातः ! सर्वेषामधिष्ठातरुग्रोद्गूर्णबलेन्द्र ! एतमीदृश सोमं पिब । प्रदिवि । जातावेकवचनम् । प्रभूतेषु दिवसेषु प्रगतेष्वह सु वा ईशिषे त्वमेवेश्वरो भवसि । यश्च सोमस्ते तवान्नमन्नत्वेन परिकल्पित एतं पिबेत्यन्वयः ।
४. अभिषुतः Sy.　　५. ०तान् D
६. सेव्यमा० P. ०णात् is suggested for ०णान् ॥ अकृताभिषवात्सोमादन्यदीयात् Sy.
७. वसीयान् वसुमत्तरः प्रशस्यतरः Sy.
८. श्रेष्ठश्च भवति । त्वामतिशयेन रमयितेत्यर्थः Sy.
९. प्र० D. तथा विदुषेऽभिज्ञाय तुभ्यम् Sy.
१०. रमणीयाय तदर्थम् Sy.
११. यजनसाधनं सोमम् Sy.
१२. ०रितत्रद्र० D. हे शत्रूणां तरितरिन्द्र ! Sy.
१३. उपागच्छ Sy.
१४. सर्वाणि Sy.
१५. VM. ignores इन्द्र ।
१६. The *pratika* is supplied by the Editor.
हे इन्द्र ! त्वा त्वां ह्वयामसि । आह्वयामः । अतः कारणात्त्वमर्वाङस्मदभिमुखः सन् आ याहि । आगच्छ । अस्मदीयः सोमश्च ते तन्वे तव शरीरायारं पर्याप्त भवाति भवतु । त्वदीय शरीरं यथाभिलाषं तर्पयत्वित्यर्थः । हे शतक्रतो ! बहुविधकर्मन्निन्द्र ! त्वं च सुतेष्वभिषुतेष्वस्मदीयेषु सोमेषु मादयस्व तृप्यस्व । 'मद तृप्तियोगे' । तदनन्तरं पृतनासु सङ्ग्रामेष्वस्मान्प्राव । प्रकर्षेण रक्ष । न केवलं पृतनासु किन्तु विक्षु सर्वासु प्रजास्वस्मान्प्राव । प्ररक्षSy.

VI.42

प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर ।
अरंगमाय जग्मयेऽपश्चाद्दघ्वने नरे ॥ १ ॥

प्रत्यस्मै । प्रतिभर । अस्मै । पातुमिच्छते । विश्वा यज्ञानि । विदुषे धनादीनि । पर्याप्तगामिने । गमनशीलाय । तदानीमेव यष्ट्रे । नराय नेता नरः ।

एमेनं प्रत्येतन सोमेभिः सोमपातमम् ।
अमत्रेभिर्ऋजीषिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्दुभिः ॥ २ ॥

एमेनम् । एनमिन्द्रम् । प्रत्यागच्छत । सोमैः । सोमपानम् । पात्रैः । ऋजीष्यन्तम् । इन्द्र । सुतै । सोमै ।

---

१ 'प्रत्यस्मै' इति चतुर्ऋचमेकोनविंशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमैन्द्रम् । चतुर्थी बृहती शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम् 'प्रत्यस्मै चतुष्कमानुष्टुभं बृहत्यन्तम्' (KSA 31.42 p 22) इति । प्रातःसवनेऽच्छावाकस्येदमुन्नीयमानसूक्तम् । सूत्रितञ्च--'प्रत्यस्मा इत्युन्नीयमानासु यानूक्ष्य' (ĀSS 5 7) इति Sy

२ हे अध्वर्यो ! Sy

३ अभिहर । सोमं प्रयच्छेत्यर्थः Sy

४ इन्द्राय Sy

५ सर्वाणि वेद्यानि Sy

६ जानते Sy

७ पर्याप्तगमनाय Sy

८ यज्ञेषु गमनशीलाय Sy

९ अधिर्गतिकर्मा । अपश्चाद्गमनाय सर्वेषामग्रगामिने Sy

१० नेत्रे यज्ञानाम् Sy

११ तृतीये स्वरसाम्नि निष्केवल्ये 'एमेनम्' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितञ्च—'एमेनं प्रत्येतनेत्याद्यो वा सर्वेषाम्' (ĀSS 8 5) इति Sy

१२ ०नमा P

१३ हे ऋत्विजः ! Sy

१४ ०च्छथ P आ अभिमुखं प्रतिगच्छत Sy

१५ सोमैः D सोमैः करणभूतैः Sy

१६ ०पान D अतिशयेन सोमस्य पातारम् Sy

१७ अमत्रैः सोमपात्रग्रहचमसादिभिः Sy

१८ ऋजीषवन्तम् is suggested for ऋजीष्यन्तम् ॥ ऋजीषं शत्रूणामुपार्जकं बलम् । तद्वन्तम् । यद्वा ऋजीषिणमित्युत्तरत्र सम्बन्धनीयम् । सुतेभिरभिषुतैरिन्दुभिः सोमैर्ऋजीषिणम । गतसारः सोम ऋजीषः । तद्वन्तम् । अथवामत्रेभिरमत्रैरमात्रैरपरिमितैः सोमैर्ऋजीषिणम् । ऋजेर्गत्यर्थाद्व्याप्तिसाधन ऋजीषशब्दः । ततो मत्वर्थीय इनिः । सङ्गतमित्यर्थः । एवंविधमिन्द्रं प्रतिगच्छतेत्यन्वयः । अन्य आह । अमत्रेभिर्ग्रहचमसादिगतैरभिषुतैः सोमैर्ऋजीषिणं बलवन्तमेनमभिमुखं प्रतिगच्छतेति Sy

१९ इन्द्रम् is suggested for इन्द्र ।

२० VM ignores ईम् ॥ ईमिति निपातोऽनर्थकः Sy

यदीं सुतेभिरिन्दुभिः सोमेभिः प्रतिभूषथ ।
वेदा विश्वस्य मेधिरो धृषत्तंतमिदेषते ॥ ३ ॥

यदि[1] । यदि । सुतै[2] । दीप्तै[3] । सोमैरिन्द्रम्[4] । प्रतिभवथ[5] । वेत्यभिलषितम्[6] । विश्वम्[7] । प्राज्ञ[8] । धृष्ट[9] । त[10] तम् । एव । प्रापयति ।

अस्माअस्मा इदन्धसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतम् ।
कुवित्समस्य जेन्यस्य शर्धतोऽभिशस्तेरवस्परत् ॥ ४ ॥

अस्मै[11] । अस्मा अस्मै । एव । सोमान्नस्य[12] । सुतम्[13] । अध्वर्यो[14] । प्रभर[15] । सर्वस्य । जेतव्यस्य शत्रो । वेग कुर्वत[16] । अभिशस्तेरस्मानिन्द्र[17] । बहु[18] । अवस्परति[19] तारयति ।

VI.43.

यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रन्धयः ।
अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ १ ॥

यस्य[20] । यस्य[21] पीतस्य[22] । मदे[23] । तत्[24] त्व पुरा । दिवोदासाय[25] । शम्बरम्[26] ।

---

१. हे अध्वर्यवः ! Sy.   २. अभिषुतैः Sy.
३. उन्दनशीलैर्दीप्तैर्वा Sy.
४. सोमै. is omitted by D.
५. इन्द्रं प्रति यूय प्रतिगच्छथ । 'भू प्राप्तौ' इत्यस्यैतद्रूपम् Sy.
६. वेत्य० is suggested for वेत्य ॥ जानाति Sy   ७. स इन्द्रः सर्वं भवदीयं कामम् Sy.
८. प्र० D तदानीं मेधिरो मेधावी । मेधो यज्ञस्तद्वान् वा Sy.
९ ०ष्टं P. ज्ञात्वा च धृषत् शत्रूणा धर्षकः सन् Sy.   १०. त P., D कामम् Sy
११. Omitted by P अस्मा एवेन्द्राय नान्यस्मै Sy.
१२. ०मान० P. सोमलक्षणस्यान्नस्य Sy
१३. अभिषुतं रसम् Sy.
१४. हे अध्वर्यो ! त्वम् Sy.
१५. भर P. सम्प्रहर प्रयच्छेति यावद् Sy.
१६. उत्सहमानस्य शत्रोः Sy.
१७. अभिशसनात् तत्कृताद्धिंसनात् Sy.
१८. बहुशः Sy.
१९. अप० D. अस्मान् पालयतु Sy.
२०. 'यस्य त्यत्' इति चतुर्ऋचं विंशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमौष्णिहमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च— 'यस्यौष्णिहम्' (KSA 31 43. p. 22.) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽप्यौष्णिहतृचाशीतावेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'यस्य त्यच्छम्बरं मद इति त्रयस्तृचा गायत्र्यः' (AA 5.2 5) इति Sy.
२१. हे इन्द्र ! Sy.
२२. सोमस्य Sy.
२३. पानेन जनिते हर्षे सति Sy.
२४. Omitted by P. त्यदिति क्रियाविशेषणम् । त्यत्तत् प्रसिद्ध यथा भवति तथा रन्धय इत्यर्थः Sy.
२५. राज्ञे Sy.
२६. असुरम् Sy.

वशमनय[1] । अयमिति[2] सिद्धम् ।

यस्य॑ ती॒व्रसु॑तं॒ मदं॒ मध्य॒मन्तं॑ च॒ रक्ष॑से ।
अ॒यं स सोम॑ इन्द्र ते सु॒तः पिब॑ ॥ २ ॥

यस्य[3] । यस्य[4] । तीक्ष्णसुतम[5] । मदकर रसम्[6] । वर्जयसि[7] । तथा[8] मध्यमरसम् । नीचरसम्[9] । च वर्जयसि । सम्यक सुतमेव पिब[10] ।

यस्य॒ गा अ॒न्तरश्म॑नो॒ मदे॑ दृ॒ळ्हा अ॒वासृ॑जः ।
अ॒यं स सोम॑ इन्द्र ते सु॒तः पिब॑ ॥ ३ ॥

यस्य गाः । यस्य[11] । मदे[12] । शिलोच्चयस्य[13] । अन्त[14] । पणिभिरपहृता, दृढा[15] । गा । अवासृज[16] ।

यस्य॑ मन्दा॒नो अन्ध॑सो॒ माघो॑नं दधि॒षे शवः॑ ।
अ॒यं स सोम॑ इन्द्र ते सु॒तः पिब॑ ॥ ४ ॥

यस्य मन्दान[17] । यस्य । अन्धस[18] । तृप्यन्[19] । मघवतस्तव[20] सम्बन्धि[21] । बलम्[22] । धारयसि[23] ।

---

१ महिसी । वशीकृतवानसि Sy रध्यतिर्वश गमने N 6 32

२ By अयमिति VM refers to अयम् । स । सोम । इन्द्र । ते । सुत and पिब ॥ हे इन्द्र ! सोऽयं सोमस्ते त्वदर्थं सुतोऽभिषुत । अतस्तं पिब Sy

३ हे इन्द्र ! त्वम् Sy

४ सोमस्यावयवभूतम् Sy

५ तीक्ष्णं P तीक्ष्णं सुतमभिषवो यस्य स तीव्रसुत प्रातःसवनिकः । तम् Sy

६. सोमरसम् Sy

७ रक्षसि Sy

८. ०यस्ययथा P
मध्यन्दिनसवनगतम् Sy

९ नीतर० P
तृतीयसवनगतं च सोमरसम् Sy

१० सोऽयं सोमस्त्वदर्थमभिषुतस्तं पिब Sy

११ सोमस्य Sy

१२ मदकरे रसे पीते सति Sy

१३ बलासुरेण निहितस्य पर्वतस्य Sy

१४ मध्ये विद्यमाना Sy

१५ दृढपिधानाश्च Sy

१६ बलस्य बन्धनादपसृज स सोम इत्यादि गतम् Sy

१७. हे इन्द्र ! त्वम् Sy

१८. सोमलक्षणस्यान्नस्य Sy

१९ पानेन मन्दानो मन्यमानो हृष्टः सन् Sy

२० ०वतस्तस्य D ऐश्वम् Sy

२१ पर्संधि P

२२ असाधारणं बलम् Sy

२३ धारयसि । येन सोमेन तवेन्द्रत्वं जातमित्यर्थः । सोऽयं सोम सुतोऽभिषुतस्तं पिब Sy

VI.44.

यो रयिवो रयिन्तमो यो द्युम्नैर्द्युम्नवत्तमः ।
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ १ ॥

[1]यो रयिवः । ॥ शंयुर्बार्हस्पत्य[2] ॥ य[3] । धनवन्[4] ! धनवत्तम[5] । यश्च । अन्नै[6] । अन्नवत्तम[7] । सोम । सुत[8] । इन्द्र ! त्वदर्थम् । ततश्च स्वधापते[9] ! तव । अस्ति[10] । मद[11] ।[12]

यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम् ।
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ २ ॥

य. शग्मः । . य[13] । सुखतर[14] । बहुसुख[15] ! ते[16] । धनम्[17] । मतीनां[18] स्तोतृविषयाणाम् । दाता ।

येन वृद्धो न शवसा तुरो न स्वाभिरूतिभिः ।
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ ३ ॥

येन वृद्ध. । येन[19] । वृद्धे[20] । न[21] । सेनाबलेन[22] । शत्रून् तरसि[23] । न च । स्वै[24] । मरुद्भि[25], अपि तात्मनैव[26] तुरो भवसि ।

---

१. चतुर्थेऽनुवाके षट् सूक्तानि तत्र 'यो रयिव' इति चतुर्विंशत्यृच प्रथमं सूक्त बृहस्पतिपुत्रस्य शयोरार्षमैन्द्रम् । आदित षडनुष्टुभ. सप्तम्यष्टमीनवम्यो विराजोऽष्टम्येकैव वा विराड्, शिष्टास्त्रिष्टुभ. । तथा चानुक्रान्तम्—'यो रयिवश्चतुर्विंशति. शयुर्बार्हस्पत्यो ह्यादौ षळनुष्टुभस्तिस्रश्च विराजो मध्यमैव वासाम्' (KSA 31 44 p 22) इति। गत· सूक्तविनियोगः Sy.
२. ०हस्प० P
३. सोमः Sy.
४. धनं P, D. हे धनवन् ! इन्द्र ! Sy.
५. अतिशयेन रयिमान् धनवान् Sy.
६. द्योतमानैर्यशोभिः Sy.
७. ०म P अतिशयेन यशस्वी Sy
८. अभिषुत सन् Sy.
९. ०वते P हे स्वधापते ! स्वधाया अन्नस्य सोमलक्षणस्य पालक ! Sy.
१०. भवति Sy
११. ०दा P मदकरः Sy.
१२. VM ignores स· ॥ सोम· Sy
१३. सोम. Sy
१४. सुखकरः Sy
१५. हे बहुसुखेन्द्र ! Sy.
१६. त्वदीय. Sy.
१७. धनस्य दाता भवति। हे स्वधापते ! इन्द्र ! स सोमोऽभिषुतस्तव मदकरो भवति Sy.
१८. धनमृतीनां D. स्तोतॄणाम् Sy.
१९. पीतेन सोमेन Sy.
२०. वृद्धः is suggested for वृद्धे ॥ प्रवृद्धश्च सन् Sy
२१. इमौ नशब्दौ समुच्चयार्थौ Sy.
२२. बलेन Sy.
२३ शत्रूणां हिंसकश्च भवसि Sy.
२४. आत्मीयैः Sy
२५. मरुद्भिः सार्धम् Sy.
२६. त्वात्मनैव is suggested for तात्मनैव ।

त्यमु॑ वो॒ अप्र॑हणं गृणी॒षे शव॑सस्पतिम् ।
इन्द्रं॑ विश्वा॒साहं॒ नरं॒ मंहि॑ष्ठं वि॒श्वच॑र्षणिम् ॥ ४ ॥

[1]त्वमु वः[2] । तम्[3] । एव । युष्माकम्[4] । प्रहन्तारम्[5] । स्तुहि[6] स्तोत । बलस्य पतिम्[7] । इन्द्रम् । सर्वसह[8] । नेतारम्[9] । दातृतमम् । सर्वस्य द्रष्टारम् ।

यो व॒र्धय॑न्तीद् गिरः॒ पतिं॑ तु॒रस्य॒ राध॑सः ।
तमिन्न्व॑स्य॒ रोद॑सी दे॒वी शुष्मं॑ सपर्यतः ॥ ५ ॥

यं वर्धयन्ति । यम्[10] । वर्धयन्ति । एव । स्तुतय । पतिम्[11] । तारकस्य[12] । धनस्य[13] । तम् । एव । इन्द्रस्य । शुष्मं[14] बलम् । देवी[15] । द्यावापृथिवी[16] । पूजयितः[17] ।[18]

तद्व॑ उ॒क्थस्य॑ ब॒र्हणेन्द्रा॑योपस्तृणी॒षणि॑ ।
विपो॒ न यस्यो॒तयो॒ वि यद्रोह॑न्ति स॒क्षितः॑ ॥ ६ ॥

तद् वः[19] । सा । युष्माकम्[20] । उक्थस्य[21] । बर्हणा[22] । इन्द्राय[23] । उपस्तरीरणीया[24] । मेधाविनः[25] । इव

---

१ पृष्ठ्यषडहस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'त्यमु वः' इत्यनुरूपस्तृच । सूत्रितञ्च—'त्यमु वो अप्रहणम् त्यं चिन्नं रिपुम्' (ASS 7 11) इति Sy
२ हे ऋत्विग्यजमाना । Sy
३ इन्द्रम् Sy
४ युष्मदर्थम् Sy
५ प्रहस्तारं P अप्रहन्तारम् is suggested for प्रहन्तारम् ॥ अप्रहन्तारं भक्तानामनुग्राहकम् Sy
६ स्तौमि । यद्वा वो यूयं गृणीषे गृणीत स्तुत, वचनव्यत्ययः Sy
७ पालकम् Sy
८ ०सहम् is suggested for ०सह ॥ विश्वस्य शत्रोरभिभवितारम् Sy
९ हेतारं P
१० इन्द्रसम्बन्धिमम् Sy
११ ईश्वरम् Sy
१२ ०कस्येव P हिंसकस्य शत्रोः Sy
१३ धनस्य । शत्रुधनानामपहर्तारमित्यर्थः Sy
१४ शुष्मम् is suggested for शुष्मम् ॥ शोषकं बलम् Sy
१५ दिवी P देवी is suggested for दवी ॥ देवनशीले Sy
१६ द्यावापृथिव्यौ Sy
१७ ०यतः is suggested for ०यितः ॥ परिचरतः Sy
१८ VM ignores नु ॥ क्षिप्रम् Sy
१९ हे स्तोतारः । Sy
२० युष्मदीयस्य Sy
२१ उक्थ P स्तोत्रस्य Sy
२२ बहुत्वं माहात्म्यम् Sy
२३ इन्द्रोय P इन्द्रायम् Sy
२४ उपस्तरणीया is suggested for उपस्तरीरणीया ॥ उपस्तरणीयम् । उपेत्य विस्तरणीयम् । इन्द्रो यथा स्तोत्रस्य माहात्म्यं जानीयात् तथा विस्तार्यत इत्यर्थः Sy
२५ मेधाविनः । सर्वकार्यकुशला इत्यर्थः । यद्वा नेति पूरकः । विपो विप्रस्य मेधाविनो यस्ये ... Sy

भवन्ति । यस्य[1] । रक्षणानि[2] जागरणशीलानि । यस्माच्च[3] । विरोहन्ति[4] । सक्षित[5] समान इन्द्रे निवसन्त[6] सप्तान्य आदित्या 'आ यस्मिन् सप्त वासवा'[7] इत्युक्तम् ।

अविंदद्दक्षं मित्रो नवींयान्पपानो देवेभ्यो वस्यों अचैत् ।
ससवान्स्तौलाभिर्धौतरींभिरुरुष्या पायुरंभवत्सखिंभ्यः ॥ ७ ॥

अविदत्[8] । जानाति । प्रवृद्धम्[9] । यजमानस्य[10] मित्रभूत[11] इन्द्र, पुंलिङ्ग[12] मित्रशब्दश्छन्दसीत्युक्तम्[13] । नवतर[14] । सोम पिवन् इन्द्र । देवेभ्य[15] । अभ्युदयम्[16] । चिनोति[17] । अन्नवान्[18] । स्तरणशीलाभिरुद्धादयित्रीभि[19] । धवन्तीभिरूतिभिर्मरुद्भि[20] । रक्षणेच्छायाम्[21] । रक्षक[22] । भवति । यजमानेभ्यो[23] देवेभ्यो वेति ।

ऋतस्यं पथि वेधा अंपायि श्रिये मनांसि देवासो अक्रन् ।
दधानो नामं महो वचोंभिर्वपुंर्दृशये वेन्यो व्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । सत्यस्य[24] । मार्गे यज्ञे[25] । सोम[26] । पीतये[27] । तत्र यणाय[28] । मनासि[29] । देवाश्च[30] । कुर्वन्ति[31] ।

---

१. इन्द्रस्य Sy.
२. रक्षाः Sy.
३. यस्मिश्चेन्द्रे Sy.
४. प्रादुर्भवन्ति । तस्मा इन्द्रायेत्यर्थः Sy.
५. समाननिवासाः संहता ऊतयः Sy.
६. ०सतः P.
७. TS.I.6.12.2.
८. स इन्द्रः Sy.
९. वृद्धं P. कर्मसु समर्थं प्रवृद्धं वा यष्टारम् Sy.
१०. ०न D.
११. ०तं P.
१२. पुंलिङ्गश्च P. पुंल्लिङ्गश्च is suggested for पुल्लिङ्ग ।
१३. मित्रशब्दः is omitted by D.
१४. ०रस्मिन् P., D. कल्याणतरः स्तुत्यतरो वा Sy.
१५. स्तोतृभ्यः Sy.
१६. वसीयः श्रेष्ठं धनम् Sy.
१७. उपचितं करोति । दवातीति यावत् Sy.
१८. हविर्लक्षणान्नोपेतः । यद्वा ससवानिति सनते क्वसौ रूपम् । सम्भजमान इति सम्बन्धः Sy ससमित्यन्ननाम Ngh 2.7.
१९. स्थूलाभि. प्रवृद्धाभिः Sy.
२०. ०न्तिभिः P. कम्पनकारिणीभिर्वडवाभिरीदृशैर्मरुद्भिर्वा युक्तः सन् Sy.
२१. रक्षणेच्छयाऽऽगत्य Sy.
२२. रक्षणः P.
२३. स्तोतृभ्यः Sy.
२४. यज्ञस्य Sy
२५. यज्ञ P.
२६. विधाता सर्वस्य द्रष्टा सोमः Sy
२७. पीयते is suggested for पीतये ॥ इन्द्रेण पीतोऽभूत् । यद्वा वेधा विधातेन्द्रोऽपायि । सोम पिबतु । व्यत्ययेन कर्तरि चिण् Sy.
२८. अयणाय is suggested for यणाय ॥ अयितुम् Sy.
२९. इन्द्रस्य मनासि Sy.
३०. स्तोतार ऋत्विजः Sy.
३१. कर्माणि कुर्वन्ति Sy.

तस्मिन् यज्ञे स्तुतिभि[1] । गमनम्[2] । धारयन्[3] । महानिन्द्र[4] । स्व[5] वपु[6] । दर्शनाय[7] । कमनीय[8] । विवृणोसि 'छन्दस्यपि दृश्यते'[9] इत्याधाग[10] ?

द्युमत्तमं दक्षं धेह्यस्मे सेधा जनानां पूर्वीररातीः ।
वर्षीयो वयः कृणुहि शचीभिर्धनस्य सातावस्माँ अविड्ढि ॥ ९ ॥

द्युमत्तमम्[11] दीप्ततमम्[12] । बलम् । अस्मभ्यम्[13] । धेहि[14] । निषेध[15] च । जनानामस्माकम्[16] । इमा[17] बह्वी[18] । अराती[19] । वृद्धतरम्[20] । अन्न च । कुरु । प्रज्ञाभि[21] । धनलाभार्थम्[22] । अस्मान् । रक्षेति[23] ।

इन्द्र तुभ्यमिन्मघवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः ।
नकिरापिर्ददृशे मर्त्यत्रा किमङ्ग रध्रचोदनं त्वाहुः ॥ १० ॥

इन्द्र तुभ्यमित् । इन्द्र[11] ! तुभ्यम् । एव । नवन्[24] ! अभूम । वयम्[25] । दात्रे[26] । हरिव[27] ! तथा सति

१ ०भि P
२ शत्रूणां नाशकम् Sy
३ धारयन् Sy
४ ०न्द्र P महत् Sy
५ स्वं is suggested for स्व ॥ आत्मीयम् Sy
६ शरीरम् Sy
७ दर्शनार्थम् Sy
८ कमनीयः सम्भजनीयश्च सन् । यद्वा वेन्य इति वेनते कान्तिकर्मणो रूपम्, वपुरिति च रूपनाम (Ngh. 3 7) वेन्य कमनीयो वपुर्भास्वरं रूपं दृशये दर्शनार्थं अस्माकं विवृणोतु वचोभि स्तूयमान सन् Sy
९ Pa.6.4.73 P reads छन्दस्यपीतकमाहु मात्रस्वने मा हिंसिष्ठे विवृश्यस इत्याग ।
The additional passage in P has a striking resemblance with a part of the commentary on RV VI.44 10.,11 (चोदकम् । आहु ॥ मा अस्वने । मा । हिंसिष्ठे)
१० इत्यादि is suggested for इत्याधाग । This is to explain the formation of the word धाग ।

११ हे इन्द्र ! Sy
१२ दीप्तिमत्तमम् Sy
१३ अस्मासु Sy
१४ धारय Sy
१५ निषीद P निवारय Sy
१६ स्तोतृणाम् Sy
१७ ०मं P ०नामस्मामि० D
१८ बह्वीं P
१९ ०ति P अराती is suggested for अराती ॥ शत्रुसेना Sy
२० कृत्तरम् P, D
२१ ०भाभि P ०भि is suggested for ०भि ॥ आत्मीयाभि प्रज्ञाभि Sy
२२ VM. seems to explain धनस्य and सातौ together as धनलाभार्थम् ॥ धनस्य सातौ सम्भजने । यद्वा धनस्य सम्भजनार्थम् Sy
२३ ०स्मासुक्ते० P गमय, रक्ष Sy
२४ मघवन् is suggested for नवन् ।
२५ वयं स्तोतभूता । यद्वा स्ववर्षमेव वर्तमाना Sy
२६ कामानां दात्रे Sy
२७ हे हरिवन्निन्द्र ! Sy

मा। विगतकामोऽभू[1]। न कश्चिदन्यस्त्वत्त.। वन्धु। मर्त्येषु[2]। दृश्यते त्व च नागच्छसि। कथम्। त्वाम्।
क्षिप्रम्[3]। रन्ध्रस्यापेतस्य[4] चोदकम्[5]। आहु[6]।

मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम।
पूर्वीष्ट इन्द्र निष्षिधो जनेषु जह्यसुष्वीन्प्र वृहापृणतः ॥ ११ ॥

मा जस्वने[7]। मा। हिंसित्रे। वृषभ[8]। अस्मान्[9]। दा। मा। ते[10]। धनवत। सख्ये[11] वर्तमाना.।
हिंस्या[12] भूम। बहूनि[13]। ते[14]। इन्द्र। निष्षेधनानि[15], आयुधानि विद्यन्ते। जनेषु[16]। जहि[17]। अयजमानान्[18]।
प्रवृह[19]। अप्रयच्छत[20]।

उदभ्राणीव स्तनयन्नियर्तीन्द्रो राधांस्यश्व्यानि गव्या।
त्वमसि प्रदिवः कारुधाया मा त्वादामान आ दभन्मघोनः ॥ १२ ॥

उदभ्राणीव[21]। उदीययति[22]। स्तनयति स्तनयन्[23] इव पर्जन्य। मेघान्। इन्द्र.। धनानि। अश्व-
समूहान्[24]। गोसमूहांश्च[25]। त्वम्[26]। असि[27]। पुराण। स्तोतृणा धर्ता[28]। मा। त्वा[29]। अदातारोऽयजमाना[30]।

---

१. विगत० D. विगतकामोऽभू.। अस्मान् सर्वदा कामयस्व Sy. वेनतिः कान्तिकर्मा N. 10 38
२. मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये Sy
३. किमनेन विशेषकथनेन ? अङ्ग हे इन्द्र ! Sy.
४. ०स्यावेक्षि० P. रध्रस्य राधकस्य समृद्धस्य धनस्य चोदन चोदयितारम् Sy.
५. मोद० P.
६. कथयन्ति पुराजाः Sy.
७. जसिरुपक्षयकर्मा। उपक्षपयित्रे राक्षसादये Sy.
८. हे कामानां वर्षितरिन्द्र ! Sy.
९. अस्यान् D.
१०. तव Sy.
११. सख्ये सखित्वे वर्तमाना वयम् Sy
१२. हिंसिता मा भूम Sy.
१३. बह्वी Sy.
१४. त्वदीयाः Sy.
१५. नि.षेधा निवारणानि Sy.
१६. शत्रुषु निहिता सन्ति। यद्वा निष्षिधो निषेधार्या रज्जवः। ताः शत्रुजनेषु तव बह्वयो विद्यन्ते। अतः कारणात् Sy.
१७. मारय Sy.
१८. अनभिषोतॄन् अयजमानान् Sy.
१९. उन्मूलय Sy.
२०. हवींष्यप्रयच्छतश्च। 'पृण दाने' इति धातुः Sy.
२१. ०भ्राणि D.
२२ उदियर्ति P. उदीरयति is suggested for उदीययति ॥ उद्गमयति स्तोतृभ्यो दातुम् Sy.
२३ गर्जयन् पर्जन्यो यथा मेघानुद्गमयत्येवम् Sy.
२४. अश्वसम्बन्धीनि Sy.
२५. गव्यानि गोसम्बन्धोन्येतत्समूहद्वयरूपाणि Sy.
२६. उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः। हे इन्द्र ! त्वम् Sy.
२७. भवसि Sy.
२८. कारूणां स्तोतॄणां धारयिता Sy.
२९. त्वाम् Sy.
३०. हविषामदातारः Sy.

र वमन् उदपसर्पन्तु । धनवन्तं ।

अध्वर्यो वीर प्र महे सुतानामिन्द्राय भर स ह्यस्य राजा ।
यः पूर्व्याभिरुत नूतनाभिर्गीर्भिर्वावृधे गृणतामृषीणाम् ॥ १३ ॥

अध्वर्यो । वीरो वीरयति सोमम् । भर । महते । सोमान् । इन्द्राय । सः । हि । अस्य सुतस्य । राजा भवति । यः । प्रत्नाभिः । अपि च । नूतनाभिः । गीर्भिः । वावृधे । स्तुवताम् । ऋषीणाम् ।

अस्य मदे पुरु वर्पांसि विद्वानिन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघान ।
तमु प्र होषि मधुमन्तमस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिबध्यै ॥ १४ ॥

अस्य मदे । सोमस्य । मदे । बहूनि । वारकाणि । विद्वान् । इन्द्र । वृत्राणि शत्रून् । अप्रतिगतो ऽन्यैः । जघान । तम् । एव । अस्मै । मधुमन्तम् । प्रजुहुधि । सोमम् । वीराय । शिप्रिणे । पातुम् ।

---

१ म P ०मना (वर्षितुरश्मयो न शीला अस्म वभिमुखा वृषणोभिमुखावृषणो वेग) म D The additional passage in D has a striking resemblance with a part of the commentary on RV VI 44.19 (०माना । वर्षितुरश्मय । नशीला । अस्मदभिमुखा । वृषणोऽभिमुखा वृषणो वेग०) म। is suggested for म ।
२ उवपस० P हिंसितु Sy
३ धनवन्तः कृपया । यद्वा धनमव्यत्यय । मघवानं धनवन्तं त्वामिति सम्बन्ध Sy
४ हे हविषां विशेषेण प्रेरयितः ! Sy
५ प्रहर प्रगमय Sy
६. सुतानाम् । कर्मणि षष्ठी । सुतामभिषुताम् सोमान् Sy
७. इन्द्र Sy
८ खलु Sy ९. सोमस्य Sy
१० स्वामी Sy
११ पूर्वकाले कृताभिः Sy
१२ इदानीं क्रियमाणाभिः Sy
१३ उभयविधाभिः स्तुतिभिः Sy
१४ वावृधे P राजा तस्मादस्मै सोमः प्रदेय इत्यर्थः Sy
१५ ऋषीणां सम्बन्धिनीभिः Sy
१६ VM ignores अध्वर्यो and प्र ।
१७ प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्य 'अस्य मदे' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'अस्य मदे पुरु वर्पांसि विद्वानिति याज्या' (ĀSS 6 4.) इति Sy
१८ सोमस्य पानेन Sy
१९ हर्षे सति Sy
२० बहूनि पुरूणि Sy
२१ आवरकाणि Sy
२२ अभिज्ञः Sy
२३ प्र० D स्वयमन्यैरप्रतिगतः सन् Sy
२४ हतवान् । यद्वा वर्प इति रूपनाम (Ngh 3 7)। बहूनि वर्पांस्यसुरमायया निर्मितानि रूपाणि विद्वान् जानन्निन्द्रो वृत्राण्यावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि इतः पूर्वमन्यैरप्रतिगतानि जघान Sy
२५ सोमम् Sy
२६ माधुर्यवन्तम् Sy
२७ हे अध्वर्यो ! प्रजुहुधि Sy
२८ शत्रूणां वीरयित्रे इन्द्राय Sy

उत्तरा निगदसिद्धा ।

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रं वज्रेण मन्दसानः ।
गन्ता यज्ञं परावतश्चिदच्छा वसुर्धीनामविता कारुधायाः ॥ १५ ॥

[1][पाता सुतम् ।][2]

इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।
मत्सद्यथा सौमनसाय देवं व्यस्मद्द्वेषो युयवद्व्यंहः ॥ १६ ॥

[3]इदं त्यत् । तत् । इदम् । पानीयम्[4] । इन्द्रस्य पानार्हम् । इन्द्रस्य । पियम्[5] । सोमात्मकममृतम् । इन्द्रेण पीतमस्तु[6] । मादयेत्[7] । यथा[8] । सुमनस्त्वाय[9] । देवम्[10] । इन्द्र[11] करोति[12] च । अस्मत्त । द्वेष[13] । अहश्च[14] ।[15]

एना मन्दानो जहि शूर शत्रूञ्जामिमजामिं मघवन्नमित्रान् ।
अभिषेणाँ अभ्यादेदिशानान्पराच इन्द्र प्र मृणा जही च ॥ १७ ॥

[16]एना मन्दान[17]. । सोमेन । माद्यन्[18] । जहि[19] । शूर[20] । शत्रून् । तत्र च जामिम्[21] । अजामि[22] च ।

---

१. द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्यैव 'पाता सुतम्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमिति याज्या' (ĀSS. 6. 4.) इति Sy.

२ The *pratika* is supplied by the Editor. अयमिन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं पातास्तु। साधु पाता भवतु । साधुकारिणि तृन् । अत एव 'न लोकाव्यय०' इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । एवं हन्तेत्यादावपि द्रष्टव्यम् । तेन च सोमेन मन्दसानो माद्यन् वज्रेणायुधेन वृत्रमावरक शत्रुं हन्तास्तु भवतु । एतदुभयार्थं परावतश्चित् दूरदेशादपि यज्ञमच्छास्मदीयं यज्ञमभिगन्ता भवतु । दूरदेशस्थोऽपि शीघ्रमस्मद्यज्ञे सोमपानायागच्छत्वित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः ? वसु सर्वेषां निवासयिता । धीनां ध्यातॄणा स्तोतॄणां कर्मणां वाविता रक्षिता । कारुधायाः कारूणां कर्तॄणां यजमानानां धारयिता Sy.

३. तृतीये रात्रिपर्याये प्रशास्तुः 'इदं त्यत्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या' (ĀSS.6 4.) इति Sy,

४. पातव्यम् Sy.   ५. अनुकूलम् Sy.

६. इन्द्रः पिवतु । व्यत्ययेन कर्तरि चिण् । यद्वा एतदमृतमपायि । इन्द्रेण पीयताम् Sy.

७. मादयेत् तथा पीयतामित्यर्थः Sy.

८ यथ P येन प्रकारेण पीतः सोम. Sy.

९. सुमरत्वाय D.   १०. इन्द्रम् Sy

११. स पीतसोम इन्द्रश्च Sy.

१२. पृथक् seems to be omitted before करोति ॥ वियोजयतु Sy.

१३. द्वेष्टॄन् Sy.

१४. अहः is suggested for अह० ॥ पापं च वियोजयतु Sy.

१५. VM. ignores वि ।

१६. एषा D.

१७. एनेन प्रकृतेनानेन सोमेन Sy.

१८. मन्दमानो माद्यन् Sy.

१९. हिंसितान् कुरु Sy.

२०. शौर्यवन्निन्द्र ! Sy.

२१ ज्ञातिम् Sy.

२२. तद्विलक्षणमेवमुभयविधान् Sy.

अमित्रान्[1]। अभिगतसेनान्[2]। अस्मान् प्रति[3]। आयुधान्याभिमुख्येनातिसृजति[4]। पराच[5]। इन्द्र! प्रमृणीयहि[6]—सम्चूर्णय। चहि[7]। चेति।

आसु ष्मा णो मघवन्निन्द्र पृत्स्वस्मभ्यं महि वरिवः सुगं कः ।
अपां तोकस्य तनयस्य जेष इन्द्र सूरीन्कृणुहि स्मा नो अर्धम् ॥ १८ ॥

आसु[8]। एषु[9]। अस्मभ्यम्। संग्रामेषु[10]। धनम्। कुरु। सुखं[11] च कुरु। उदकानाम्[12]। पुत्रस्य[13]। तत्पुत्रस्य[14] च। जयार्थम्[15]। इन्द्र! स्तोतॄन्। अस्मान्। अर्धभूतानात्मन[16]। कुरु[17]।

आ त्वा हरयो वृषणो युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽत्याः ।
अस्मत्राञ्चो वृषणो वज्रवाहो वृष्णे मदाय सुयुजो वहन्तु ॥ १९ ॥

आ त्वा हरय[18]। आवहन्तु। त्वां[19]। हरयं[20]। वर्षितार[21]। युज्यमाना[22]। वर्षितृरश्मय[23]। नशीला[24]। अस्मदभिमुखा[25]। वृषणोऽभिमुखा[26] वृषणो[27] वेगस्य। वोढार आयुधानां[28] पार्श्वेनिहितानाम्। वृष्णे[29]। सोमाय[30]

१ अस्मत्प्रतिकूलाचरणपरान् Sy
२ अमित्रंनहिगतासेनन् P अहिगतसेनान् D अस्मान्प्रत्यभिगता सेना येषां तादृशान् Sy
३ अस्मदभिमुखम् Sy
४ ॰सृजत is suggested for सृजति ॥ आयुधानि पुनः पुनराविशतो विसृजतः शत्रून् च Sy
५ ते यथा पराङ्मुखा भवन्ति तथा Sy
६ ॰णीहि is suggested for ॰णीयहि ॥ बाधस्व Sy
७ जहि is suggested for चेहि ॥ तदनन्तरं तान् जहि च Sy
८ VM ignores मघवन् ॥ हे मघवन्! धनवन्! Sy
९ ॰सु P
१० पृतनासु संग्रामेषु Sy
११ सुखेन प्राप्यम् Sy
१२ प्राप्तव्यानां धनानां वा उदकानां वा Sy
१३ दकानां कुमस्य च P
१४ पौत्रस्य च Sy
१५ यजार्थम् P
१६ अस्मा अभू॰ P अस्मार्थभू॰ D समृद्धान्। यद्वा अर्धकारिणः शत्रूणां खण्डयितॄन् Sy
१७ VM ignores स्म। नः। मघवन्। and महि ॥ स्मेति पूरणः। नः अस्मदीयासु। हे धनवन्निन्द्र! महि महत् Sy
१८ हे इन्द्र! Sy
१९ त्वाम् Sy
२० अश्वाः Sy
२१ कामानां वर्षितारः Sy
२२ स्वयमेव रथे युज्यमानाः Sy
२३ ॰षितूर॰ P वर्षितारो रश्मयः प्रग्रहा येषां तादृशाः Sy
२४ अतनशीलाः is suggested for नशीला ॥ सततगामिनः Sy
२५ अस्मान्प्रत्यञ्चन्तो गच्छन्तः Sy
२६ वृषणोऽभिमुखा is doubtful
२७ नित्यतरुणाः Sy
२८ वज्रादीन्यायुधानि वहन्तः Sy
२९ वर्षित्रे Sy
३० मदकराय सोमाय, ईदृशं सोमं पाययितुम् Sy

पुमांस सोमापातुम्[१] । सुयुज[२] । वहन्तु[३] ।

आ ते॑ वृषन्वृष॑णो द्रोण॑मस्थुर्घृत॒प्रुषो॒ नोर्मयो॒ मद॑न्तः ।
इन्द्र॒ प्र तुभ्य॒ं वृष॑भिः सुता॒नां वृष्णे॑ भरन्ति वृष॒भाय॒ सोम॑म् ॥ २० ॥

आ ते । आतिष्ठन्तु[४] । तव[५] । वर्षित[६] । अश्वा[७] । द्रोणकलशम्[८] । उदकविन्दुक्षारिण[९] । इव । सिन्धोरूर्मय[१०] । माद्यन्त[११] । इन्द्र । प्रभरन्ति[१२] । तुभ्यम् । ग्रावभि[१३] । सुतानाम्[१४] । वृष्णे[१५] । कामाना वर्षित्रे[१६] अभिषुत सोम[१७] नृहितमम्[१८] ।

वृषा॑सि दि॒वो वृ॑ष॒भः पृ॑थि॒व्या वृषा॒ सिन्धू॑नां वृष॒भः स्तिया॑नाम् ।
वृष्णे॑ त॒ इन्दु॑र्वृषभ पीपाय स्वा॒दू रसो॑ मधु॒पेयो॒ वरा॑य ॥ २१ ॥

वृषासि[१९] । वर्षिता[२०] । भवसि[२१] । द्यावापृथिव्यो[२२] । सिन्धूना स्यन्दमानानाम्[२३] । स्तियाया[२४] सङ्घीभूतानाम्[२५]

---

१. सोमं पाययितुम् is suggested for सोमापातुम् ।
२. शोभनयोजनाः Sy
३. VM ignores वृषरथास. ॥ वृषरथास । वृषा कामाभिवर्षको रथो येषा ते तथोक्ता Sy
४. आतिष्ठन्त । अतस्त्वमागच्छेति भावः Sy.
५. त्वदीयम् Sy.
६. हे कामानां वर्षित. ! इन्द्र !. Sy.
७. वर्षितारंश्च P सेक्तारो युवानस्त्वदीया अश्वा Sy.
८. द्रुममय रथम् Sy
९. घृतमुदकं सिञ्चन्त Sy
१०. ऊर्पं मयः P. सामुद्रास्तरङ्गा इव Sy
११. हृष्यन्त मत्ताः सन्त Sy
१२. यस्मादध्वर्यवः प्रहरन्ति होमार्थं प्रणयन्ति तस्मादागच्छेत्यर्थः Sy.
१३. कामानामभिवर्षकैर्ग्रावभिः Sy.
१४. अभिषुतानां सोमाना मध्ये Sy.
१५. यूने नित्यतरुणाय Sy.
१६. कामाना वर्षयित्रे तुभ्यम् Sy.
१७. त्वङ्गागरूपं सोमम् Sy.
१८. गृहीतम P. नृहितम् is suggested for नृहितमम् ।
१९. शयोर्वार्हस्पत्यस्येदमार्षम् Dur. शंयोराषम् SKN
२० हे इन्द्र ! हविर्भि. सेक्ता Sy हे इन्द्र ! वृषा असि दिवो वर्षितासि Dur इन्द्र उच्यते वृषा वर्षिता SKN.
२१. त्वमसि SKN
२२. ०थिव्यो P द्युलोकस्य भूमेश्च Sy. दिव., षष्ठीश्रुतेरर्थायेति शेष । वृषभो वर्षिता पृथिव्या अर्थाय SKN.
२३. स्यन्दनशीलानां च नदीनाम् Sy. स्यन्दनानामपा च वर्षिता Dur. सिन्धवो नद्यः । नदीनामप्यर्थाय । द्यावापृथिव्योर्हि नदीना च स्थितिर्वृष्टि (वृष्टौ) प्रसिद्धा । अत एवमुच्यते द्युलोकादीनामर्थाय वर्षितेति SKN.
२४. स्तियाना is suggested for स्तियायाम् ।
२५ स्थावरजङ्गमात्मना प्राणिनाम् । यद्वा स्तिया सङ्घीभूता आपस्तासां वर्षितासि Sy संहन्त्रीणामपाम् । अथवा—संहतानामात्मनैव हिमभावेन । यावत्किञ्चित् सेचनकर्म, तत्सर्वं त्वदधीनमित्यभिप्रायः Dur कस्य पुनर्वर्षिता ? उच्यते, वृषभः स्तियानाम् SKN.

स्थावराणाम्। वृष्णे[1]। तुभ्यम्[2]। इन्दु[3]। वर्षित[4]। प्यायते[5]। स्वादु[6]। रस[7]। मधुवत्पेय[8]। वरणीयाय[9]।[10]

अयं देवः सहसा जायमान इन्द्रेण युजा पणिमस्तभायत् ।
अयं स्वस्य पितुरायुधानीन्दुरमुष्णादशिवस्य मायाः ॥ २२ ॥

अयम्[11]। अयम्[12]। देव[13] इन्द्र। सहस[14]। जायमान[15]। इन्द्रेण त्वया। सहायेन[16]। पणि[17] वलसुरम्। अस्तभात्[18]। अयम्। गोधनस्य[19]। पालयितु वलस्य। आयुधानि[20]। इन्दु। अमुष्णात्[21]। अशिवस्य[22]। मायाश्च[23]।

अयमकृणोदुषसः सुपत्नीरय सूर्ये अदधाज्ज्योतिरन्तः ।
अयं त्रिधातु दिवि रोचनेषु त्रितेषु विन्ददमृतं निगूळ्हम् ॥ २३ ॥

अयम्। अयमिन्दु[24]। करोति[25], इन्द्रेण पित[26]। उपसम्[27]। शोभनपतिकाः[28]। अयम्। सूर्ये[29]। ज्योति[30]।

---

१ सेक्त्रे Sy तस्मा एवंगुणविशिष्टाय वृष्णे वर्षित्रे Dur एव प्रोक्तेन रूपेण वृष्णे वर्षित्रे SKN
२ स्वबर्थम् Sy तुभ्यमर्थाय SKN
३ सोमः Sy SKN एव इन्दु सोम Dur
४ कामानां वर्षकेन्द्र । Sy
५. प्यायते D प्यायते वर्धते । अतस्त्वमागत्य सं सोमं पिबेति भाव Sy पुन पुनराप्याय्यते। अथवा पानाय संस्कृत Dur 'स्फायी ओप्यायी वृद्धौ' आप्यायिता, आप्यायते वा सम्यक् संसारवृद्धया वर्धत इत्यर्थ SKN
६ ०दु P मधुर Sy स्वादुरससंयुक्त Dur कीदृश ? स्वादुर्मृष्ट SKN
७ रसनीय प्रशस्यो रसवान्वा रसात्मको वा Sy. रसरूपो द्रव SKN
८ ०मधुवत् पेय D मधुवत्पातव्य Sy मधुर पेय Dur. न मनाक् स्वादु, किं तर्हि ? मधुपेयो मध्विव य पीयते स मधुपेयोऽत्यन्तमृष्ट इत्यर्थ SKN ,
९ श्रेष्ठाय Sy तुभ्यं श्रेष्ठायेत्यर्थ Dur कीदृशाय तुभ्यम् ? वराय वरस्य श्रेष्ठस्य वरणीयस्य वा सम्भार्यायेत्यर्थ SKN
१० स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात् N 6 17, SKN II.453

११ अय P　　१२ इन्दु सोम Sy
१३ द्योतमान Sy
१४ बलेन Sy　　१५ प्रादुर्भवन् Sy
१६. सख्या सह Sy
१७ पणिजं गवामपहर्तारं पत्नाख्यमसुरम् । यद्वा पणीनां स्वामित्वात् पणिरित्युच्यते । तमसुरम् Sy
१८ ०म्नात् is suggested for ०भात् ॥ न्यषधत् Sy
१९ धनस्य गोरूपस्य Sy
२० वज्रादीनि Sy
२१ ०धानिन्दुरमुष्णात् P अमुष्णात् D अपाहरत् Sy
२२ ०वस्य P, D असुखकरस्य Sy
२३ तदीया मायाश्चामुष्णात् । हे इन्द्र ! त्वत्सखस्य असावेतत् सर्व सोम कृतवान् । अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इतीन्द्रस्तुति Sy　　२४ दु D सोम Sy
२५ अकरोत् Sy
२६ पीत is suggested for पित ।
२७ ०स is suggested for सम् ॥ उषकासाम् Sy
२८. शोभन पति पालक सूर्यो यासां तादृशी Sy
२९. सूर्यमण्डले Sy　　३० तेजः Sy

अदधात्[१]। अन्त[२]। अयम्[३]। दिवि[४]। नक्षत्रेषु[५]। त्रिगुणमदधा ज्योति[६]। अय त्रिस्थानेषु[७]। निहितम्[८]। अमृतम्[९]। अविन्दत्[१०]।

अ॒यं द्यावा॑पृथि॒वी वि ष्क॑भायद॒यं रथ॑मयुनक्स॒प्तर॑श्मिम् ।
अ॒यं गोषु॒ शच्या॑ प॒क्वम॒न्तः सोमो॑ दाधार॒ दश॑यन्त्र॒मुत्स॑म् ॥ २४ ॥

अयम्। अयम्[११]। द्यावापृथिवी[१२]। विष्कभ्भे अकरोद् अन्तरिक्षेण[१३]। अयम्[१४]। रथम्[१५]। युयोज[१६]। आदित्य[१७] सप्तर्तुरश्मि[१८] सवत्सरात्मकम्। अयम्। पशुषु[१९]। अन्त[२०], आमेषु[२१]। पक्व[२२] पय। कर्मणा[२३]। सोमोऽकरोत्[२४]। अय धारयति। दशयन्त्रम्[२५]। उत्समीति[२६] शरीरमाह तथान्तरा[२७] खैलिकी[२८] भवत्यृक्[२९]।

---

१. निहितवान् Sy.
२. मध्ये Sy.
३. धातरिंयं P. ०धातरयं D. लतारूपः सोमः Sy. ४. द्युलोके Sy.
५. रोचमानेषु Sy.
६. ०धाज् is suggested for ०धा P, D. सवनत्रयरूपेण त्रिप्रकारम् Sy.
७. तृतीये स्थाने ततेषु विस्तृतेषु देवेषु Sy.
८. नितरा गूढमदृश्यतया वर्तमानम् Sy.
९. अमृतत्वकारणं पीयूषम् Sy.
१०. अलभत। हे इन्द्र ! त्वत्साहाय्यादेवमेव सोमः कृतवानितीन्द्रस्य स्तुतिरधिगन्तव्या । यद्वा इदशब्देनेन्द्र एव परामृश्यते। अयमिन्द्र उषसः शोभनपतिका अकरोत्। अयमेव सूर्येऽन्तर्ज्योतिरदधात्। दिवि द्युलोके रोचमानेषु त्रिस्थानगतेषु देवेषु मध्येऽयमेवेन्द्रः त्रिधातुसवनत्रयात्मना त्रिप्रकार निगूढं पात्रैः संवृतममरणहेतुभूतं सोममविन्दत् Sy. ११. सोमः Sy.
१२. दिव च पृथिवीं च Sy.
१३. विकभ्ने P. विष्कब्धे is suggested for विष्कभ्भे ॥ विविधमस्थापयत् Sy
१४. अपि चायं सोमः Sy.
१५. सूर्यस्य रथम् Sy. १६. अयोजयत् Sy.
१७. आदित्यस्य is suggested for आदित्य।
१८. सप्तभी रश्मिभिः किरणैरुपेत सप्ताश्वं सप्तचक्र वा Sy.
१९. गोषु Sy. २०. मध्ये Sy.
२१. आमेषु goes with पशुषु।
२२. निष्पन्नम् Sy.
२३. प्रज्ञया सङ्कल्परूपया Sy. २४. साकम् P
२५. उत्सस्य हेतुगर्भविशेषणमेतत् । उत्सरणहेतुभूतैर्दशभिश्चक्षुःश्रोत्रादिभिर्यन्त्रैरुपायैर्युक्तम् । इदं च पदं खैलिकेन मन्त्रान्तरेण व्याख्यायते—
चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च पाणापानौ देह इदं शरीरम् ।
द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गावेत तं मन्ये दशयन्त्रमुत्सम् ॥
यद्वा अयमिन्द्रो द्यावापृथिवी विष्कभायत् । स्वे स्वे स्थाने स्थिते अकरोत् । अयमेव सप्तरश्मि सूर्यस्य रथमयुनक् । अयमेवेन्द्रो गोष्वन्त शच्यात्मीयेन कर्मणा पक्वं पयो धारयति। एवम्भूतेन्द्रार्थं सोमो दशयन्त्रं दशसङ्ख्याकैरैन्द्रवायवादिभिर्ग्रहैर्यन्त्रितैर्गृहीतैरुपेतमुत्समुत्सरणशील रसं दाधार । धारयति । प्रात.सवने ऐन्द्रवायवादयो दश ग्रहा गृह्यन्ते। तथा च ब्राह्मणम् 'नव प्रातर्ग्रहा गृह्यन्ते नवभिर्बहिष्पवमाने स्तुवते स्तुते स्तोमे दशमं गृह्णाति' (AB. 3. 1) इति । अन्यत्राम्नातम् । 'दशैतानध्वर्यु प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णाति' इति तदभिप्रायेणेदं दशयन्त्रमिति विशेषणम् Sy.
२६. ०मिति is suggested for ०मीति ॥ उत्सरणशीलं पयः Sy.
२७. तथानन्तर P.
२८. लिकि P. २९. भवन्त्युत् P.

चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक् च प्राणापानौ देह इदं शरीरम् ।

द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गावेतं तं मन्ये दशयन्त्रमुत्तमम् ॥ इति ॥

VI.45

य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम् । इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ १ ॥

य आनयत्[४] । य[५] । आनीतवान् । दूरात्[७] । सुनयनेन[८] । तुर्वशम्[९] । यदुं च । स[१०] । युवा[११] । इन्द्र[६] । अस्माकम् । सखा[१२] ।

अविप्रे चिद्वयो दधदनाशुना चिदर्वता । इन्द्रो जेता हितं धनम् ॥ २ ॥

अविप्रे[१३] । विप्रोऽस्तवोऽनस्मेति विप्रुद्धे[१४] । अन्नम् । दधाति[१५] । अनाशुना अत्वरितेन[१६] । अपि । अस्वेनाप्ययच्छन्[१७] । इन्द्र । जेता भवति[१८] । हितम्[१९] । धनम्, अपि वा प्रास्तामन्तरहितो विप्र[२०] ।

---

१ स्व P त्व D

२ ०मोमेषि P ०मोमेषिस० D

३ ०यन्तुमु० D

४ 'य आनयत्' इति त्र्यस्त्रिंशदृचं द्वितीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षम् । 'पुरुतमम्' इत्ये षातिनिचृत् । 'मय सप्तका पावनिचृत्' 'मध्यम पदकवचेवतिनिचृत्' (KSA.4.45 p 23) इत्युक्तलक्षणात् । मर्यास्त्रिस्न्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्य । 'अधि बृबु पणीनाम्' इत्य स्मिन्नन्त्ये तृचे बृबुर्नाम तक्षा स्तूयते । अत स तृचस्तद्देवताक । शिष्टास्त्रिंशदैन्द्र्य । तथा चानुक्रान्तम्—'य आनयत्त्रयस्त्रिंशद्बृगायत्रं पुरुतममतिनिचृदन्त्यानुष्टुप् तृचेऽन्त्ये बृबुस्तक्षा दैवतम्' इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽस्य तृचवर्जमेतत्सूक्तम् । तत्रैव पञ्चमारण्यकम्—'य आनयत् परावत इति तिस्र उत्तमा उद्धरति' (AA 5 2.5) इति Sy

५ ०यम् D

६ इन्द्र Sy

७ तस्माद्दूरदेशात् Sy

८ शोभनेन नयनेन Sy

९ स्तु० P, D

१० एततसंज्ञौ राजानौ शत्रुभिर्दूरदेशे प्रक्षिप्तौ Sy

११ तरुण Sy

१२ सखा भवतु Sy

१३ अविप्रे P

१४ विप्रोऽस्वोनस्वेति P विप्र स्तोता । तद्विल क्षणेऽपि पुरुषे Sy

१५ इन्द्रो धारयति । किमु वक्तव्य स्तोतरि धारयतीति Sy

१६ अशिघ्रगमनेन Sy

१७ अश्वं शुत्वरसितेनाप्यदवे० P ०धानाशुत्वरसितेनाप्ययदवे० D

१८ जाता D जेता is suggested for जता ॥ जयशील, जयतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । अतो 'न लोकाव्यय०' इति षष्ठीप्रतिषेध Sy

१९. शत्रुषु निहितं स्थापितम् Sy

२० ०व P

२१ VM explains चित् once only

म॒हीर॑स्य॒ प्रणी॑तयः पू॒र्वीरु॒त प्रश॑स्तयः । नास्य॑ क्षीयन्त ऊ॒तयः॑ ॥ ३ ॥

महीरस्य । महनीयानि[1] । अन्नस्य[2] । प्रणयनानि[3] । बहूनि[4] । अपि चास्य । प्रशसनीयानि[5] । न च । अस्य[6] । क्षीयन्ते[7] । रक्षणानि[8] ।

सखा॑यो॒ ब्रह्म॑वाहसेऽर्च॑त॒ प्र च॑ गायत । स हि नः॒ प्रम॑तिर्म॒ही ॥ ४ ॥

सखायः । हे सखायः[9] । स्तोत्रवाहाय[10] । शसत[11] । प्र । च । गायत[12] । स[13] । हि[14] । अस्माकमिन्द्र । प्रमति[15] । भूमि[16] या प्रकृष्टमतिर्भवति सेति[17] ।

त्वमेक॑स्य वृत्रहन्नवि॒ता द्वयो॑रसि । उ॒तेदृशे॒ यथा॑ व॒यम् ॥ ५ ॥

त्वमेकस्य । त्वम् । एकस्य[18] । रक्षिता । भवसि[19] । अपि च । द्वयो[20] । अपि चेदृशे[21] रक्षिता भवसि पुरुषाय । यथा[22] । वयम् बहवो भवामस्तादृशाय बहुजनायापीति ।[23]

नय॒सीद्व॑ति॒ द्विषः॑ कृ॒णोष्यु॑क्थशं॒सिनः॑ । नृभिः॑ सु॒वीर॑ उच्यसे ॥ ६ ॥

नयसि । अतिनयसि[24] । शत्रू[25] । उक्थशसिनश्च जनान्[26] । करोषि[27] । तथा[28] तथा नृभिस्त्वम्[29] । सुवीर[30] ।

---

१. मह्यो महत्यो भवन्ति Sy.
२. ०नीयान्न० P., D. इन्द्रस्य Sy.
३. प्रकृष्टा नीतयः प्रापणानि Sy.
४. बह्व्यो भवन्ति Sy.
५. प्रकृष्टाः स्तुतयः स्तोतृभिः क्रियमाणा Sy.
६ इन्द्रस्य Sy.
७. (न) अपचीयन्ते । किन्तु सर्वदा वर्धन्त एव Sy. ८. रक्षा Sy.
९. हे समानख्यानाः ! स्तोतारः ! Sy.
१०. ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयाय प्राप्तव्यायेन्द्राय Sy.
११. शस्त्राणि शंसत Sy.
१२. गाय D. प्रगायत च स्तोत्राणि Sy.
१३. इन्द्रः Sy.
१४. खलु Sy.
१५. ०ति D. प्रकृष्टा बुद्धि । ईदृश्या बुद्धेः प्रदातेत्यर्थः Sy.
१६. महती Sy.
१७. ०ति भ० D. The passage : या प्रकृष्टमतिर्भवति सेति refers to प्रमतिः ।
१८. स्तोतुः Sy.
१९. सर्वेषा स्तोतॄणां रक्षको भवसीत्यर्थः Sy.
२०. स्तोत्रोः Sy.
२१. जनेऽप्यविता भवसि Sy.
२२. यादृशा वयं त्वया रक्षिता बहुविधपुत्रपौत्रा अभूम । ईदृशस्यापि जनस्य त्वमेव रक्षको नान्य इत्यर्थः Sy.
२३. VM. ignores वृत्रहन् ॥ हे वृत्रहन् ! वृत्राणा शत्रूणां हन्तरिन्द्र ! Sy.
२४. अस्मान्नयसि । तारयसि Sy.
२५. शत्रून् is suggested for शत्रू ॥ द्वेष्टॄन् Sy.
२६. तथा उक्थानि शस्त्राणि शंसतः स्तोतॄनस्मान् Sy.
२७. समृद्धान् करोषि Sy.
२८. one तथा is redundant.
२९. यस्मात्त्वं स्तुतीनां नेतृभिः पुरुषैः Sy.
३०. शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिः स्तोतृभ्यो दातव्यै-रुपेत इति Sy.

कथ्यसे ।

ब्रह्माणं ब्रह्मवाहसं गीर्भिः सखायमृग्मियम् । गां न दोहसे हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणम् । बृहन्तम् । स्तोत्रवहनम् । स्तुतिभिः । सखायं । स्तुत्यम् । गाम् । इव । दोह्याय ।
ह्वयामि ।

यस्य विश्वानि हस्तयोरूचुर्वसूनि नि द्विता । वीरस्य पृतनाषहः ॥ ८ ॥

यस्य विश्वानि । यस्य । द्विविधानि दिव्यानि पार्थिवानि । विश्वानि । वसूनि । हस्तयोर्वसन्तीति ।
न्यूचुः कवयः । वीरस्य । सेनायाः सोढुः, उत्तरत्रान्वयः ।

वि दृळ्हानि चिदद्रिवो जनानां शचीपते । वृह माया अनानत ॥ ९ ॥

वि दृळ्हानि । विवृह । दृढानि पुराणि । शत्रूणाम् । वज्रवन् । प्रज्ञापते । मायाश्च । अप्रह्वीभूत ।

तमु त्वा सत्य सोमपा इन्द्र वाजानां पते । अहूमहि श्रवस्यवः ॥ १० ॥

तमु त्वा । तम् । एव । त्वां । स्य । सोमस्य पातः । इन्द्र । अन्नानाम् । पते । ह्वयाम ।
अन्नेच्छवः ।

---

१ स्तूयसे अतस्तानप्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः Sy
२ VM. ignores इत् and उ ॥ इत् एव । उ इति पूरकः Sy
३ परिवृढम् Sy
४ महद्भिः स्तुतिरूपैस्तैर्वहनीयम् Sy
५ सखायम् is suggested for सखाय ॥ अस्माकं सखिभूतम् Sy
६. ऋग्मा ऋचः । तदर्हम् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः Sy
७. एवम्भूतमिन्द्रं दोहसे दोग्धुम् Sy
८. आह्वयाम्यस्मदीयान् कामान् दोग्धुम् Sy
९ इन्द्रस्य Sy
१० दिव्यपार्थिवरूपेण द्वयं वर्तमानानि Sy
११ सर्वाणि Sy
१२ बाह्वोर्धनानि इति Sy
१३ न्ययंयो नितरां वर्तन्ति । तमिन्द्रं हुव इति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy
१४ वीर्यवतः Sy
१५. पृतनाः शत्रुसेनाः । तासामभिभवितुः Sy
१६ नु P, D
१७ विभिन्धि । विविधमुन्मूलयेत्यर्थः । विनाशय Sy
१८ स्थिराणि पुराणि बलानि वा Sy
१९ हे अद्रिवः । आदृणात्यनेनेत्यद्रिर्वज्रः । तद्वन् ! Sy
२० शचीपते ! इन्द्र ! Sy
२१ मायाश्च शत्रुभिर्निर्मिताः Sy
२२ प्रह्वित P अप्रह्वीभूतः is suggested for अप्रह्वो भूतः VM does not take it as voc ॥ हे अप्रह्वीभूत ! सर्वोच्छ्रितेन्द्र ! Sy
२३ VM ignores चित् ॥ चित् अपि Sy
२४ तादृशम् Sy
२५ त्वामेव Sy
२६ सत्य is suggested for स्य ॥ हे सत्य ! अवितथस्वभाव ! Sy
२७ हे पालयितः ! एवम्भूत ! Sy
२८ आह्वयामः । स्तुमः इत्यर्थः Sy
२९ अथोऽस्मात्मन इच्छन्तो वयम् Sy

तमु त्वा यः पुरासिथ यो वा नूनं हिते धने । हव्यः स श्रुधी हवम् ॥ ११ ॥

तमु त्वा[1]।[2] तम्। एव। त्वाम्[3] ह्वयाम । यस्त्वम् । पुरा[4] । अभू[5] । य[6] । वा । सम्प्रति[7] भवसि । हितम्[8] । धनम्[9] । अद्यद्भिश्च[10] ह्वातव्य । म[6] । शृणु । ह्वानम्[11] ।

धीभिरर्वद्भिरर्वतो वाजाँ इन्द्र श्रवाय्यान् । त्वया जेष्म हितं धनम् ॥ १२ ॥

धीभिः । कर्मभि[12] । अश्वैश्च[13] । शत्रो[14] । अन्नानि । इन्द्र । श्रवणियानि[15] । त्वया[16] । जष्म[17] । हितम्[18] । जनम्[19] ।

अभूरु वीर गिर्वणो महाँ इन्द्र धने हिते । भरे वितन्तसाय्यः ॥ १३ ॥

अभूः । अभू । वीर[20] । गीर्भिर्वननीय[21] । महाम्स्त्वम्[22] । इन्द्र । वने[23] । हिते[24] तदर्थम् । सङ्ग्रामे । विस्तार्य[25] ।[26]

---

१. D. adds य after त्वा ।

२. हे इन्द्र ! Sy.

३. त्वा P. त्वा स्तुम इति शेषः Sy.

४. पूर्वस्मिन् काले Sy.

५. ०भू P. बभूविथ धनलाभार्थम् Sy.

६. त्वम् Sy.

७. अद्यापि Sy.

८. शत्रुषु निहिते Sy.

९. धने निमित्तभूते सति Sy.

१०. The reading is doubtful. अद्यापि च is suggested for अद्यद्भिश्च ।

११. अस्मदीयं स्तोत्रम् Sy.

१२. स्तुतिभिस्तद्विषयाभिः Sy. धीरिति कर्मनाम Ngh. 2.1.

१३. अस्मदीयैरश्वैः Sy.

१४. शत्रुसम्बन्धिनोऽश्वान् Sy.

१५. श्रवणीयानि is suggested for श्रवणियानि ॥ श्रवणीयान् प्रशस्यान् Sy.

१६. प्रीतेन त्वया अनुगृहीता वयम् Sy.

१७. जेष्म is suggested for जष्म ॥ त्वदनुग्रहाज्जयेम Sy.

१८. शत्रुषु निहितम् Sy.

१९. धनम् is suggested for जनम् ।

२०. हे विविधमीरयित. ! शत्रूणाम् Sy.

२१. हे गीर्भिर्वननीय ! इन्द्र ! Sy.

२२. ०नीय (धृतगमः स नः सोस्माक काम धः रत्नैश्च युक्तै) म० P. The additi passage in P has a stril resemblance with a part of commentary on RV VI. 45 21 (अधृतगम.॥ स न सोऽस्माकम्। का धवाभि. । अन्नैश्च युक्तै) ॥ प्रवृद्धस्त्वम्

२३. धने निमित्तभूते सति Sy.

२४. शत्रुषु निहिते Sy.

२५. शत्रूणां जेता। तन्तस इति धातुर्जयार्थः कण्ड पठ्यते । तस्माद्व्युपसृष्टादौणादिकः कर्तः प्रत्ययः Sy.

२६. VM. ignores उ ।

या ते ऊतिरमित्रहन्मक्षूजवस्तमासति । तया नो हिनुही रथम् ॥ १४ ॥

या ते । या । ते[1] । रक्षा[2] । अमित्रहन्[3] । अतिशयेन दीर्घवेगा[4] । भवति[5] । तया[6] । सह । अस्माकम् । रथम् । प्रेरय[7] ।

स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना । जेषि जिष्णो हितं धनम् ॥ १५ ॥

स रथेन । स त्वम । रथितमौ[8] । रथेन । अभियोक्त्रा[9] । जय[10] । जयशील[11] ! शत्रुषु निहितं पिय वा । धनम्[12] ।

य एक इत्तमु ष्टुहि कृष्टीनां विचर्षणिः । पतिर्जज्ञे वृषक्रतुः ॥ १६ ॥

य एक । य[13] । एक । एव भवति । तम् । एव । स्तुहि[14] । मनुष्याणाम्[15] । विद्रष्टा[16] । पतिरेव[17] । जायते[18] । वृषकर्मा[19] य[20] स्वयमेव द्रष्टा पतिश्च तमेव स्तुहीति ।

यो गृणतामिदासिथापिरूती शिवः सखा । स त्वं न इन्द्र मृळय ॥ १७ ॥

यो गृणताम् । य[21] । स्तुवताम्[22] । एव । असि[23] । रक्षणैरेते[24] । कल्याणः[25] । सखा[26] । स[27] । त्वम् । अस्मान् । इन्द्र[28] ! सुखय[29] ।

---

१ स्वकीया Sy
२ गतिः Sy
३ हे अमित्राणां शत्रूणां हन्त ! इन्द्र ! Sy
४ अतिशयेन शीघ्रजवा Sy
५ अस्ति Sy
६ गत्या Sy
७ य० is suggested for ०य ॥ शत्रुधनार्थं शीघ्रं गमय Sy
८ म (मो) is suggested for ०मौ ॥ अतिशयेन रथी महारथः Sy
९ अभियोक्त्रा शत्रूणामभिभवित्रा Sy
१० अस्मदर्थं जय Sy
११ हे जयशीलेन्द्र ! Sy
१२ VM ignores अस्माकेन ॥ अस्माकेन अस्मदीयेन Sy
१३ इन्द्रः Sy
१४ स्तुति P
१५ प्रजानाम् Sy
१६ विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा Sy
१७ अधिपतिः Sy
१८ अजायत Sy
१९ सर्वकर्मा Sy
२० य D
२१ त्वम् Sy
२२ स्तुवतामस्माकम् Sy
२३ पुरा बभूविथ Sy
२४ ऊत्या रक्षया Sy
२५ सुखकरः Sy
२६ अत एव मित्रभूतश्च सन् Sy
२७ तादृशः Sy
२८ इदानीं सुखय Sy
२९ VM. ignores मापि ॥ मापि बन्धुः Sy

धि॒ष्व वज्रं॒ गभ॑स्त्यो रक्षो॒हत्या॑य वज्रिवः । सा॒स॒ही॒ष्ठा अ॒भि स्पृधः॑ ॥ १८ ॥

धिष्व । धारय । वज्रम्[१] । बाह्वो[२] । वज्रिन्[३] । मत्वर्थीयवृत्तिरन्यत्रापि दृष्टा[४] । रक्षसा हननाय[५] । अत्यन्तमभिभव[६] । स्पर्धितृृन्[७] ।

प्र॒त्नं र॑यी॒णां यु॒जं सखा॑यं कीरि॒चोद॑नम् । ब्रह्म॑वाहस्तमं हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नम् । प्रतनम्[८] । धनानाम् । योक्तारम्[९] ना । सखायम्[१०] । स्तोतृणा दातारम्[११] । अतिशयेन स्तोत्रै-रुह्यमानम्[१२] । ह्वयामि[१३] ।

स हि विश्वा॑नि॒ पार्थि॑वाँ॒ एको॒ वसू॑नि॒ पत्य॑ते । गिर्व॑णस्तमो॒ अध्रि॑गुः ॥ २० ॥

स हि विश्वानि[१४] । स[१५] । हि[१६] । विश्वानि[१७] । पार्थिवानि[१८] । धनानि । एक एव । पतनि गच्छति[१९] स्वात्मेन[२०] । अतिशयेन[२१] गीर्भिर्वननीय । अवृतगमन[२२] ।

स नो॑ नि॒युद्भि॒रा पृ॑ण॒ कामं॒ वाजे॑भिर॒श्विभिः॑ । गोम॑द्भि॒र्गोप॑ते धृ॒षत् ॥ २१ ॥

स नः । स[२३] । अस्माकम् । कामम्[२४] । धवाभि[२५] । अन्नैश्च । अश्वयुक्तै[२६] । गोयुक्तैश्च[२७] । वृष्टम्[२८] । आपूरयन्[२९] [३०] ।

---

१. कुलिशम् Sy.
२. Omitted by D आत्मीययोर्हस्तयोः Sy.
३. वज्री P. हे वज्रवन्निन्द्र ! Sy.
४. द्रष्टा D ५. रक्षसां हननार्थम् Sy
६. VM construes अभि with सासहीष्ठाः and explains it as अत्यन्तमभिभव but Sy explains अभि and सासहीष्ठाः separately : अभि as अभिगन्त्रीरासुरीः सेनाः and सासहीष्ठाः as अत्यर्थमभिभव ।
७. द्विनृन् P. धृत्वा च स्पर्धमानाः Sy.
८. प्रतां P. प्रता D चिरन्तन सर्वेषामाद्यम् Sy
९. ना is redundant. योजयितारं दातारम् Sy
१०. मित्रभूतम् Sy.
११. कीरीणां स्तोतृणां चोदयितारम् Sy.
१२. अतिशयेन ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयमेवविधमिन्द्रम् Sy. १३. आह्वयामि Sy.
१४. विश्व P. स नि वाश्वा D.
१५. इन्द्रः Sy.
१६. खलु Sy १७. सर्वाणि Sy.
१८. पृथिव्या भवानि Sy.
१९. ईष्टे नान्य कश्चित् Sy. पत्यतिरैश्वर्यकर्मा Ngh. 2 21
२०. Omitted by P. स्वात्म्येन is suggested for स्वात्मेन ।
२१. ति० P अतिशयेन स्तुतिभि सम्भजनीयः Sy.
२२. ०मः P. अप्रतिहतगतिरित्यर्थ Sy.
२३. त्वम् Sy २४. अस्मदीय कामम् Sy.
२५. वडवाभिः is suggested for धवाभिः ।
२६. युक्तै P बहुभिरश्वैरुपेतैः Sy.
२७. ०युक्तश्च P. बहुभिर्गोभिर्युक्तैः Sy.
२८. धृष्टं दारिद्र्यनाशनसमर्थं यथा भवति तथा । यद्वा धृषदितीन्द्रविशेषणम् । शत्रूणां धर्षकस्त्व-मित्यर्थः Sy
२९. ०रय is suggested for ०रयन् ।
३०. VM. ignores गोपते ॥ हे गोपते ! गवां पालयितः ! Sy.

तद्वो॑ गाय सु॒ते सचा॑ पुरुहू॒ताय॒ सत्व॑ने । शं यद्गवे॒ न शा॒किने॑ ॥ २२ ॥

तद् वो गाय[1] [2] । तत्[3] । यूयम् । गायत । सुते सोमे[4] । सह[5] । पुरुहूताय[6] । सदन कृवते[7] । सुखम्[8] । यत् भवति स्तोत्रम् । गवे । इव । सहायाय[9] ।

न घा॑ वसु॒र्नि य॑मते दा॒नं वाज॑स्य॒ गोम॑तः । यत्सी॒मुप॒ श्रव॒द्गिरः॑ ॥ २३ ॥

न घा वसु[11] । न । खलु । नियच्छति[12] । वासयितेन्द्र । गोयुक्तस्य[13] । अन्नस्य[14] । दानम्[15] । यदि । उपशृणोति[16] । स्तुती[17] । सीमिति पूरणम्[18] ।

कु॒वित्स॑स्य॒ प्र हि व्र॒जं गोम॑न्तं दस्यु॒हा गम॑त् । शची॑भि॒रप॑ नो वरत् ॥ २४ ॥

कुवित्सस्य । कुवित्नाम्नो सस्मच्छत्रो[19] । गोमन्तम्[20] । व्रजम्[21] । दस्युहेन्द्र[22] । प्र[23] । भि[24] । गच्छतु[25] । तत प्रज्ञाभि[26] । अस्माकं व्रजम्[27] । अपवृणोतु[28] ।

इ॒मा उ॑ त्वा शतक्रतो॒ऽभि प्र णो॑नुवु॒र्गिरः॑ । इन्द्र॑ व॒त्सं न मा॒तरः॑ ॥ २५ ॥

इमा[29] । इमा[30] । खलु । त्वा । शतक्रतो[31] । अभिप्रस्तुवन्ति[32] । स्तुतय । यथा[33] । वत्स दृष्ट्वा[34] । गावो

---

१ गम P गयं D
२ हे स्तोतार । Sy
३ स्तोत्रम् Sy
४ अभिषुते सोमे सति Sy
५ सह संहता भूत्वा Sy
६. बहुभिर्यजमानैराहूताय Sy
७. शत्रूणां सादयित्रे धनानां वा सनित्रे दात्र इन्द्राय Sy ८ सुखकरम् Sy
९. यथा गवे यवसं सुखकरं तद्वदित्यर्थ Sy
१० शक्तिमते इन्द्राय Sy
११ ०सु P, D
१२ उपरतं करोति Sy
१३ बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य Sy
१४ अन्नस्य बलस्य वा Sy
१५ प्रदानम् Sy
१६ उपश्रृ० P उपशृणुयात् । स्तोत्रश्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थ Sy
१७. अस्मदीयाः स्तुती Sy
१८ सीम् अयम् Sy
१९ कुवित् नाम्नो समस्मच्छत्रो P कुवित्सनाम्नो-ऽस्मच्छत्रो is suggested for कुवित्नाम्नो सस्मच्छत्रो D कुवित्बहुश स्यति हिनस्तीति कुवित्सो नाम कश्चित् । तस्य स्वभूतम् Sy
२० बहुभिर्गोभिर्युक्तम् Sy
२१ गोष्ठम् Sy
२२ दस्यूनामुपक्षपयितृणां हन्ता Sy
२३ प्रकर्षेण Sy
२४ हि is suggested for भि ॥ यस्मादेवं तस्मात् Sy २५ गच्छति Sy
२६ आत्मीय कर्मभि प्रज्ञाभिर्वा Sy
२७ अस्मान् तं P अस्माकं ता गा Sy
२८ निगूढास्ता अपावृणोत् Sy
२९. अस्मदीया Sy
३० त्वाम् Sy
३१ हे बहुविधकर्मन् । बहुविधप्रज्ञ । वा Sy
३२ प्रकर्षेण पुन पुनर्गच्छन्ति । नौतिरत्र गतिकर्मा Sy ३३ तत्र दृष्टान्तः । यथा Sy
३४ गृहे वर्तमानं वत्सम् Sy

भिहि[1] कुर्वन्ति[2]।

दूणाशं सख्यं तव गौरसि वीर गव्यते। अश्वो अश्वायते भव ॥ २६ ॥

दूणाशम्[3][4]। नाशयितुमशक्यम्[5]। तव[6]। सख्यम्[7]। गौस्त्वम्[8]। भवसि। वीर[9] गामिच्छते[10]। अश्वश्च[11]। भव। मह्यमश्वमिच्छते[12]।

स मन्दस्वा ह्यन्धसो राधसे तन्वा महे। न स्तोतारं निदे करः ॥ २७ ॥

स मन्दस्वा।[13][14] स। मन्दस्व[15]। सोमेन[16]। धनाय[17]। महते। शरीरेण[18]। न। स्तोतार[19] निन्दित्रे[20]ऽत्र[21]। कार्षी[22][23]।

इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षन्ते गिर्वणो गिरः। वत्सं गावो न धेनवः ॥ २८ ॥

इमा उ त्वा। इमा[24]। स्तुतय। सुते सोमे सोमे[25]। त्वाम्। व्याप्नुवन्ति। गीर्भिर्वननीयम्[26]। वत्सम्[27]। इव[27]। धेनव[28]। गाव[29]।

---

१. हम्भां is suggested for भिहिं ॥ शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत्। यद्वा अस्मदीया वाचस्त्वामभि नोनुवुः। अभितः शब्दयन्ति। स्तुवन्ति। यथा गावो वत्समभिलक्ष्य हम्भारवं कुर्वन्ति तद्वत् Sy
२. VM. ignores इन्द्र।
३. दु० P.
४. हे इन्द्र! Sy
५. दुर्णाशं नाशयितुमशक्यम्। अतिदृढमित्यर्थः Sy.
६. त्वदीयम् Sy.
७. सखित्वम् Sy.
८. गौ० is suggested for गो० ॥ गवां प्रदाता। उपचारात्कारणे कार्यशब्दः Sy
९. हे वीरयितरिन्द्र! Sy
१०. गामात्मन इच्छते Sy
११. अश्वप्रदो भवसि Sy.
१२. अश्वानात्मन इच्छते Sy
१३. हे इन्द्र! Sy
१४. तादृशस्त्वम् Sy.
१५. मोदस्व Sy.
१६. सोमे P. सोमस्य पानेन हृष्टया (It goes with तन्वा) Sy
१७. धनार्थम् Sy.
१८. आत्मीयेन शरीरेण Sy.
१९. ०रम् is suggested for ०र ॥ त्वदीयं स्तोतारम् Sy.
२०. निन्दकाय। तस्य वशम् Sy
२१. निन्द्र त्रे P. अत्र is redundant.
२२. ०र्षीः is suggested for ०र्षी ॥ कुर्याः Sy.
२३. VM. ignores हि ॥ हि पूरणः Sy
२४. अस्मदीयाः Sy
२५. Omitted by P. सोमेऽभिषुतेऽभिषुते सति Sy.
२६. ०नीय! is suggested for ०नीयम् ॥ हे गिर्वणः! गीर्भिर्वननीय! इन्द्र! Sy.
२७. यथा शीघ्रं वत्सं व्याप्नुवन्ति तद्वत् Sy.
२८. दोग्ध्र्यः Sy.
२९. VM. ignores उ।

पुरूतमं पुरूणा स्तोतॄणां विवाचि । वाजेभिर्वाजयताम् ॥ २९ ॥

पुरुतमम्[1] । बहूना शत्रूणाम् । ग्लपयितारम्[3] । स्तोतॄणाम्[4] । विविधवाचि यज्ञे सति[5] । वाजै[6] त्वा दीपयताम्[7], पूर्वत्र सम्बन्ध[8] ।

अस्माकमिन्द्र भूतु ते स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः । अस्मान्राये महे हिनु ॥ ३० ॥

अस्माकम् । अस्माकम् । इन्द्र ! भवतु । ते[9] । स्तोम[10] । वोढृतम । अन्तिकतम । अस्मान्[11] । महते । धनाय । प्रेरय ।

अधि बृबुः पणीनां वर्षिष्ठे मूर्धन्नस्थात् । उरुः कक्षो न गाङ्ग्यः ॥ ३१ ॥

अधि बृबु[12][13] । भरद्वाय[14] हूत्रे गोसहस्रप्रदातार बृबु तृचन थयु[15] स्तौति । मनु —

भरद्वाज क्षुधार्तस्तु सपुत्रो निर्जने वन ।

बह्वीर्गा[16] प्रतिजग्राह बृबोस्तक्ष्णो[17] महायशा[18] ॥ इति[19] ॥

---

१ पुरुत० D २ हे इन्द्र ! Sy
३ पुरूणां बहूनां शत्रूणां तमयितारं ग्लपयितारं त्वाम् Sy ४ स्तोतॄणामस्माकं स्तुतिं प्राप्नोत्विति शेष Sy ५ ०वी P विविधा स्तुतशस्त्रात्मिका वाचो यस्मिन् यज्ञे तस्मिन् Sy ६ वाजी P हविर्लक्षणरसैः Sy
७ वाजवन्तं बलवन्तं वा त्वां कुर्वताम् Sy.
८ VM ignores पुरु of पुरुतमम् ।
९ तव Sy १० स्तोत्रम् Sy
११ त्वं चास्मान् Sy
१२ भरद्वाजोऽरण्ये पर्यटन् क्षुधया पिपासया च पीडित सन् महावने तक्षकर्म कुर्वाणं बृबुं ददर्श । तमुवाच । अतिथिं मामुपागतमवगच्छेति । सोऽभ्युत्थाय प्राञ्जलिर्भरद्वाजमुवाच । अहं तक्षा । तक्ष्ण पतितत्वाच्चाण्डालादिभ्य इव ब्राह्मणा न गृह्णन्तीति मया श्रुतम् । यदि तव धर्मो न पीड्यते तर्हि वद । 'तव वर्तं न प्रत्याख्यास्यामीति' बृबुस्तथेति वदन्तं तं प्रति पाद्यातिथिधर्मेणोपचचार । स तमुवाच । अहं क्षुद्रो बहुपशुरनेक्ष्य । मदीया गावो न पितृदेवातिथिषूपयुज्यन्ते संस्थासु न । भगवता पूर्वमुक्तं तव वर्तं न प्रत्याख्यास्यामीति । तेनास्मानमुद्धरन् स्वर्गभाजं कर्तुमेता गाव प्रतिगृह्यन्तामिति । एवमुक्त्वा तस्मै गवां सहस्रं ददौ । तद्भरद्वाज प्रतिजग्राह प्रतिगृह्य च पुत्राय भ्रात्रे शंयवे चाचचक्षे । अथ शंयु प्रीतमना 'अधि बृबु' (RV VI 45 31,33) इत्यनेन तृचेन गायत्रेण त्रिष्टुबन्तेन बृबु तुष्टावेति (DDN describes the metre of the 33rd stanza as त्रिष्टुप् but it is in reality अनुष्टुप् and not त्रिष्टुप् ।) 'ऋचोऽन्त्ये बृबुस्तक्षा दैवतम्' इत्यनुक्रमणी (KSA 31.45 p 22) 'भारद्वाजं चतुष्पथा भरद्वाजो बृबो तक्ष्ण प्रस्तोके च' (SSS 16 11 10 ,11) इति । पुरुषमेधे नाराशंसमेतत्तृचं विनियुक्तम् DDN
१३ बृबुर्नाम पणीनां तक्षा । तत्सकाशाल्लब्धधनो भरद्वाजस्तद्वीर्यं वानमनेन तृचेनास्तौत् Sy
१४ ०ज हूत्रे P भरद्वाजाय भ्रात्रे is suggested for भरद्वाय हूत्रे ।
१५ शं० P १६ ह्वी गा D
१७ Manu reads बृधो for बृबो ।
१८ Manu reads महातपा for महायशा ।
१९ Manu 10 107

अध्यस्थात्[1]। वृबुरयम्। स्तोतृणाम्[2]। वृद्धतमे। मूर्धनि[3], उच्छ्रिते स्तुत्ये पदे। कक्ष कक्षते। विस्तीर्ण[4] प्रवाह। इव। गङ्गाया[5] अपि वौपधीकक्ष एवाभिप्रेत[6]।

यस्य॑ वा॒योरि॑व द्र॒वद्भ॒द्रा रा॒तिः स॑ह॒स्रिणी॑। स॒द्यो दा॒नाय॒ मंह॑ते ॥ ३२ ॥

यस्य वायोरिव। यस्य[7]। वायोरिव वेग। द्रवति[8]। भजनीयम्[9]। देयम्[10]। सहस्रसख्याकम्[11]। तनीमेव[12]। दानार्थम्[13]। स्तुवते[14] भरद्वाजाय पूर्वत्र सम्बन्ध।

तत्सु नो॒ विश्वे॑ अ॒र्य आ सदा॑ गृणन्ति का॒रवः॑।
बृ॒बुं स॑हस्र॒दात॑मं सू॒रिं स॑हस्र॒सात॑मम् ॥ ३३ ॥

तत् सु। तत्[15]। सुष्ठ्वाभिमुख्येन वदन्ति[16]। अस्माकम्[17]। विश्वे[18]। अरण्यानाग[19] ? सदा। कारव[20]। किमित्याह—बृबुम्[21]। सहस्रस्य दातारम्[22]। प्राज्ञम्[23]। सहस्रस्य दातारमिति[24]।

---

१. अधिष्ठितोऽभूत् Sy.
२. पणनात् पणयो वणिज एतत्संज्ञा असुरा वा। तेषां तक्षा Sy
३. मूर्च्छनि P.
मूर्धवदुच्छ्रिते स्थले Sy.
४. ०तेः। विस्तीर्णः is suggested for ०ते। विस्तीर्ण ॥ विस्तीर्णः सन्। जातितो हीनोऽपि दातृत्वात् सर्वत्र श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः Sy
५. गङ्गाया कूल उन्नते भवः Sy यथा-गङ्गायाः कूले उन्नते भवो वृक्ष इव उरुः विस्तीर्णः सन् जातितो हीनोऽपि दातृत्वात् सर्वश्रेष्ठो भवतीत्यर्थः। तथा च मनुः (Manu. 10. 107) भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो निर्जने वने। बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह न स पापेन लिप्यते ॥ (यत्पूतिर्यच्च कुणपं यच्च कीटपिपीलिकम्। सर्वं तदग्निर्दहति देवत्वाच्च न हीयते ॥ एतेनैवोपमानेन यथा वैश्वानरस्तथा। ब्राह्मण सर्ववर्णेभ्य आददानो न दुष्यति ॥) DDN.
६. ०त D
७. वृवो Sy
८ भवति P वायोरिव द्रवत् क्षिप्रगामिनः Sy.
९. कल्याणी Sy
१०. देय D. दानम् Sy
११. ०स्नं ख्याकम् P.
सहस्रसङ्ख्यायुक्ता Sy.
१२. ततीमेव P. तदानीमेव is suggested for तनीमेव ॥ स्तुतिसमय एव Sy
१३. दानकामाय याचमानाय मह्यम् Sy
१४. मंहतेऽपेक्षित धनं ददाति तं बृबुमित्युत्तरस्यामृचि सम्बन्धः Sy
१५. तं बृबुम् Sy
१६. अभिगृणन्ति। अभिष्टुवन्ति Sy.
१७ अस्मदीयाः Sy
१८. सर्वे Sy
१९. अरण्याग P. The reading is doubtful. It seems to be the explanation of अर्यः ॥ स्तुतीनामीरयितार. Sy
२०. स्तोतारः Sy
२१. बृबु D
२२. अतिशयेन सहस्रसङ्ख्यस्य धनस्य दातारम् Sy.
२३. प्राज्ञं यद्वा प्रेरयितारम् Sy.
२४. अतिशयेन सहस्रसङ्ख्यस्य स्तोत्रस्य धनस्य वा सम्भक्तारम् Sy

VI 46

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।
त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ १ ॥

त्वामिद्धि । त्वाम् । एव । हि । ह्वयामहे । अन्नस्य । लाभाथम । कर्तार सोताना वयम् । त्वाम् । उपद्रवयु । इन्द्र । सत्पतिम् । मनुष्या हवन्ते । त्वामेव । अश्वस्य । काष्ठासु ।

---

१ 'त्वामिद्धि' इति चतुर्दशं तृतीय सूक्तं बृहस्पति पुत्रस्य शंयोरार्षमैन्द्रम् । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युज सतोबृहत्य । तथा चानुक्रान्तम्—'त्वामिद्धि चतूना प्रागा थम्' (KSA 31 46 p 23) इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिक । यदि ज्योतिष्टोमो बृहत्पृष्ठः स्यात्, तदानीं निष्केवल्यस्याद्य प्रगाथ स्तोत्रिय । सूत्रितञ्च—'यद्यु वै बृह त्वामिद्धि हवामहे' (ĀSS 5 15) इति । महाव्रते ऽपि निष्केवल्येऽयं प्रगाथ शंसनीय । तत्रैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्–'त्वामिद्धि हवा महे त्वं ह्येहि चेरव इति बृहत स्तोत्रियानुरूपौ' (AĀ 5 2 2) इति Sy

२ इद् एवार्थे Mah इच्छब्द एवार्थे U

३ हि निश्चये Mah हिर्निरर्थक U यस्माद्धा अस्य लाभाय त्वामेव ह्वयाम BB

४ स्तुतिभिराह्वयाम Sy आह्वयाम Mah, U, BB

५ अन्नस्य विषये भूते U

६ सम्भजने निमित्तभूते सति Sy लाभनिमित्तम् Mah सातिर्लाभ । लाभे U सातिनिमित्त मस्मभ्यं देहि वाजमिति त्वामेवाह्वयाम BB

७ कर्तार is suggested for कर्तारम् ॥ स्तोतारो वयम् Sy कर्तारो यज्ञानाम् Mah कारव स्तोतृत्वेन शिल्पिन BB

८ आवरकेषु शत्रुषु सत्सु Sy शत्रुषु शत्रुघात निमित्तम् Mah शत्रुषु हन्तव्येषु U यस्मा च्चारिपूपस्थितेषु BB

९ ०ति D सतां पालयितार श्रेष्ठम् Sy सतां पालयितारम् । श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररता निषिद्ध-त्यागिन सन्त कथ्यन्ते Mah श्रुतिस्मृतिवि हितानुष्ठातारो निषिद्धकर्मपरित्यागिन सन्त-स्तत्पतिम् U सतां पातारं विदुषां पालयि तारं त्वामेवाह्वयाम BB

१० सर्वेऽपि मनुष्या Sy ऋत्विजो वयम Mah सर्वेऽपि वय मनुष्या BB

११ आह्वयन्ति तज्जयार्थम् Sy आह्वयन्ति U आह्वयाम BB

१२ त्वांशब्दावृत्तिरादरार्था Mah त्वामेव U BB

१३ अश्वस्य सम्बन्धिनीषु Sy अश्वप्राप्तिनिमित्तं च । विभक्तिव्यत्यय Mah अश्ववतो रथिनो वाऽऽह्वयन्ति । नहि त्वदृते पुरुषाणां किञ्चि त्सिद्ध्यतीत्यभिप्राय U अरणवत उदकस्य च लाभाय त्वामेवाह्वयामस्तस्मात्सर्वस्मादभि मततमस्मावनेनन्द्रियं वीर्य चास्मभ्यं देहीति BB

१४ यत्राश्वा क्रान्त्वा तिष्ठन्ति तासु काष्ठासु सङ्ग्रामेषु युद्धकामाश्च त्वामेवाह्वयन्ति, अतो वय त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थ Sy दिक्षु दिग्विजयनिमित्तम् Mah काष्ठासु जेतव्यासु U यस्माच्च त्वां काष्ठासु दिक्षु BB

This stanza=YV 27 37=TS 2 4 14 3

स त्वं न॑श्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया म॒हः स्त॑वा॒नो अ॑द्रिवः ।
गामश्वं॑ र॒थ्य॑मिन्द्र॒ सं कि॑र स॒त्रा वाजं॒ न जि॒ग्युषे॑ ॥ २ ॥

स त्वम् । स[1] । त्वम् । अस्मभ्यम् । पूजनीय[2] ! वज्रहस्त[3] ! धृष्णु[4] । महान्[5] । अद्रिरादृणात्यमित्रानिति[6] तद्वान्[7] । आयुधवान्[8] ! स्तूयमान[9] । गाम्[10] । अश्व च । रथस्य वोढारम्[11] । सह देहि[12] । महत्[13] । अन्नम्[14] । इव[15] । सङ्ग्राम जितवतेऽश्वाय[16] ।[17]

यः स॑त्रा॒हा विच॑र्षणि॒रिन्द्रं॒ तं हू॑महे व॒यम् ।
सह॑स्रमुष्क॒ तुवि॑नृम्ण॒ सत्प॑ते॒ भवा॑ स॒मत्सु॑ नो वृ॒धे ॥ ३ ॥

यः[18] सत्राहा । य[19] । महतो हन्ता[20] । विचर्षणि[21] । इन्द्रम् । तम्[22] । हूमहे[23] । वयम्[24] । 'इन्द्र पर्वणि पर्वणि

---

१. तादृशः Sy २. हे चायनीय ! Sy, U आश्चर्यकारिन् ! Mah

३. वज्रवाहो ! Sy वज्र हस्ते यस्य Mah.

४. शत्रूणां धर्षयिता Sy धृष्णुया प्रागल्भ्येन धृषे· क्नुः। ततो विभक्तेर्यादेश । धृष्णुना धृष्णुत्वेन भावप्रधानो निर्देश. Mah प्रसहनेन U

५ महसा तेजसा । मह. विभक्तिलोपः Mah. महत्त्वेन च U.

६. अद्रि. is omitted by P अदिरादृणान्त्य० D अद्रि० is suggested for अदि० ।

७ तद्वन् ! is suggested for तद्वान् ।

८. ०धव D. ०धवन् ! is suggested for ०धवान् ॥ वज्रवन् ! यद्वा, आदृणात्यनेनेत्यद्रिरशनिः । तद्वन् ! एवंभूतेन्द्र ! Sy अद्रयोऽजेयत्वेन सन्तीत्यद्रिवास्तत्सम्बुद्धौ Mah हे अद्रिवन् ! अद्रिसारमयं वज्रं तद्यस्यास्तीति सम्बोध्यतेऽद्रिव इति U

९. अस्माभिः स्तूयमान सन् Sy स्तवान इत्यत्र विकरणव्यत्यय· Mah स्तूयमान इति विकरण व्यत्ययः U. १०. गवाम् D

११. रथवाहनम् Sy रथे साधु रथवहनसमर्थम् Mah. रथे साधुम् U.

१२ ह P सम्यक् प्रयच्छ Sy सम्पूर्वः किरतिर्दानार्थ· Mah सङ्किरतिर्दानातिशये। अनेकदेशप्रकीर्णं देहि U.

१३. महत् प्रभूतम् Sy त्राणं त्रा रक्षण तत्सहितम् Mah. सत्रा त्राणसहितम् U.

१४. वाजमन्नं यव ? (यवसं) वा यथा ददति तथास्मभ्यं देहि Mah वाजं यवसम् । सस्नेहमपरिमित सक्तूरेयुर्दद्युरेवमस्मभ्यं देहि U.

१५. यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बह्वन्नं प्रयच्छसि तद्वत् Sy न इवार्थे। यथा Mah. नकार उपमार्थीयः U. १६. जितवते पुरुषाय भोगार्थम् Sy. जिग्युषे जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा Mah जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा U

१७. VM. ignores इन्द्र !
This stanza=YV. 27 38.

१८. महाव्रते निष्केवल्ये 'य. सत्राहा' इत्यादिसूक्तशेषः शसनीयः । सूत्र्यते हि—'यः सत्राहा विचर्षणिरिति शेषोऽय ते अस्तु हर्यत इति सूक्ते' (AĀ 5 2 4) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने 'यः सत्राहा' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितञ्च—'यः सत्राहा विचर्षणिः स्वादोरित्था विषूवतः' (ĀSS 7 4) इति Sy १९. इन्द्रः Sy

२० महतां शत्रूणां हन्ता Sy

२१. पिर्चाषणि P ०र्षणि· is suggested for ०र्षिणिः ॥ विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा Sy

२२. Omitted by P २३. स्तुतिपदैराह्वयामः Sy. २४ उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः Sy

क्षेवान्[1] कृत्वा का[2] च[3] स्त्रियं समभवत्' इत्याथर्वणिकम्, सहस्रमुष्क[4] । बहुधन । सम्पते[5] । भव । सङ्ग्रामे[6] । अस्माकम् । वर्द्धनाय वर्द्धनाय[7] ।

बाधसे जनान्वृषभेव मन्युना घृषौ मीळ्ह ऋचीषम ।
अस्माकं बोध्यविता महाधने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥ ४ ॥

बाधसे । बाधसे[8] । शत्रुजनान्[9] । वृषभ इव[10] । क्रोधनकर्म[11] । धर्षणकर्तरि[12] । सङ्ग्रामे । स्तुत्या सम[13] । अस्माकम् । बुध्यस्व[14] । रक्षिता भवामीति । सङ्ग्रामे[15] भव वधक सर्वीनाम्[16] ।[17]

इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरँ ओजिष्ठं पपुरि श्रवः ।
येनेमे चित्र वज्रहस्त रोदसी ओभे सुशिप्र प्राः ॥ ५ ॥

इन्द्र[18][19] । इन्द्र ! अतिशयेन प्रशस्यम्[20] । न[21] । आभर[22] । बलवत्तमम्[23] । पूरकम्[24] । बलमन्नव[25] । य[26] । द्यावापृथिव्यौ । चित्र[27] । वज्रहस्त । आपूरितवानसि[28] । सुहनो[29] ।[30]

---

१ क्षेफान् is suggested for क्षवान् ।

२ कञ्च P, D

३ स्त्रियां P

४ हे सहस्रक्षेफ ! 'यां कां च स्त्रियं सम्भवन्निन्द्रो भोगलोलुपतया स्वशरीरे पर्वणि पर्वणि शेफान् ससर्ज' इति कौषीतकिभिराम्नातम् । तदभिप्रायेणेदं सम्बोधनम् Sy

५ सपाते P सत्पते is suggested for सम्पत ॥ सतां पालयितरिन्द्र ! Sy

६ सङ्ग्रामेषु Sy

७ धनाय वर्द्धनाय P One वर्द्धनाय is redundant.

८ बाधस्व Sy ९ अस्मदीयान् शत्रून् Sy

१० वृषभेणेव बलवता Sy

११ ०नधर्म P क्रोधेन Sy

१२ ०षिक० P शत्रूणां धर्षके बाधके Sy

१३ सह P सम् D हे ऋचीषम ! ऋचा सम ! ऋग्भिःपूर्णं रूपं प्रतिपादयति तादृग्रूपेन्द्र ! Sy

१४ बुध्यस्व । रक्षितृत्वेनास्मान् जानीहि । रक्षको भवेति यावत Sy

१५ महतो धनस्य निमित्तभूते सङ्ग्रामे Sy

१६ सर्वीनां P

१७ VM ignores तनूषु । अप्सु and सूर्ये ॥ किमर्थम् ? तनूषु तनयेषु । अप्सु उदकेषु । सूर्ये च लब्धव्येषु सत्स्वेतेषां लाभार्थम् । सूर्यस्य लाभः सन्दर्शनम् । तदर्थमित्यर्थः Sy

१८ चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितञ्च—'इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरा त्वा सहस्रमा शतम्' (ASS 7 4) इति Sy

१९ इन्द्र is suggested for इन्द्रः ।

२० ०स्यः P प्रशस्यतमम् Sy

२१ अस्मभ्यम् Sy २२ आहर प्रयच्छ Sy

२३ ओजस्वितममतिशयेन बलकरम् Sy

२४ प्रमम् Sy

२५ बलमन्नमेषां यः D बलमन्न या । येन is suggested for बलमन्नमेव यः ॥ अन्नेन Sy २६ हे धायनीय ! Sy

२७ वज्रबाहो ! Sy

२८ आपूरयसि तदस्मभ्यमाभरेत्यन्वयः Sy

२९ हे शोभनहनुक ! एवम्भूत हे इन्द्र ! Sy

३० VM ignores इमे and उभे ॥ इमे परिदृश्यमाने उभे Sy

त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहं राजन्देवेषु हूमहे ।
विश्वा सु नो विथुरा पिब्दना वसोऽमित्रान्त्सुषहान्कृधि ॥ ६ ॥

त्वामुग्रम् । त्वाम् । उद्गूर्णम्[1] । रक्षणाय । मनुष्याणा सोढारम्[2] । राजन्[3] देवाना मध्ये । हवामहे[4] । विश्वानि[5] । सुष्ठु । अस्माकम्[6] । कम्पयितॄणि[7] । पिब्दनानि[8] रक्षासि, आरपि[9] शब्दवन्त[10] इत्युपब्दिरिति वाङ्नामसु[11] दृष्टम् । अमित्राश्च[12] । सुष्ठु सोढव्यान्[13] । कुरु[14] ।

यदिन्द्र नाहुषीष्वाँ ओजो नृम्णं च कृष्टिषु ।
यद्वा पञ्च क्षितीनां द्युम्नमा भर सत्रा विश्वानि पौंस्या ॥ ७ ॥

यदिन्द्र[15] । यत् । इन्द्र ! मनुष्यजातीयासु[16] । प्रजासु । ओज[17] । धनम् । च भवति[18] । यत् । वा । ञ्च[19] । क्षितीनाम्[20] । द्युम्नमन्न[21] भव[22] तत्सर्वम्, अस्मभ्यम् । आभर[23] । महान्ति । विश्वानि[24] च । बल।नि[25] ।[26]

यद्वा तृक्षौ मघवन्द्रुह्यावा जने यत्पूरौ कच्च वृष्ण्यम् ।
अस्मभ्यं तद्रिरीहि सं नृषाह्येऽमित्रान्पृत्सु तुर्वणे ॥ ८ ॥

यद्वा । यत् । तृक्षुप्रभृतिषु[27] । त्रिषु[27] राजसु[28] । बल[29] भवति धनम्[30] । च । अस्मभ्यम्[31] । तत् । सम्प्रयच्छ[32] ।

---

१. उद्गूर्णबलम् Sy
२. चर्षणीना शत्रुभूताना प्रजानामभिभवितारम् Sy.
३. हे राजमानेन्द्र ! Sy.
४. आह्वयामः Sy.
५. सर्वाणि Sy
६. अस्मदीयान् Sy.
७ पयतॄणि P व्यथितानि बाधिनानि Sy.
८. पिबनानि P, D पिहितमव्यक्तं शब्दयन्त इति पिब्दनानि । पृषोदरादि । तानि Sy
९. आ।पिरवि P
१०. ०ब्दा० D The passage आरपि शब्दवन्त. is doubtful पिब्दना शब्दवन्त is suggested for it Ngh 1 11
११. इत्युपद्रवति वाङ्मनसु P
१२. मि० D. ०त्रूश्च is suggested for ०त्राश्च ॥ शत्रूश्च Sy.
१३. सुखेनाभिभवितुं शक्यान् Sy.
१४. VM ignores वसो ॥ हे वासकेन्द्र ! Sy.
१५. ०न्द्र. P.
१६. 'नहुष इति मनुष्यनाम' (Ngh. 2 3) तत्सम्बन्धिनीषु Sy
१७. बलम् Sy
१८. विद्यते Sy
१९. पञ्च is suggested for ञ्च ॥ पञ्चानाम् Sy
२०. निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा पञ्च क्षितय । तेषाम् Sy
२१. द्योतमानमन्नम् Sy
२२. भवति is suggested for भव ।
२३. आहर । प्रयच्छ Sy
२४. सर्वाणि Sy
२५. बलानि चास्मभ्यमाहर Sy
२६. VM ignores आ ॥ आकारः समुच्चयार्थ. Sy
२७. तृषु D प्रभृति and त्रि refer to तृक्षौ, द्रुह्यौ and पूरौ ॥ तृक्षावेतत्सञ्ज्ञे राजनि । द्रुह्यौ चैतत्सञ्ज्ञे च जने । पूरावेतत्सञ्ज्ञे नृपे च Sy
२८ It seems to be the explanation of जने ।
२९. ख P
३०. वृष्ण्य वीर्य विद्यते तत्सर्वम् Sy
३१. स्तोतृभ्य. Sy
३२. सम्यक् प्रयच्छ. Sy.

युद्धे[1] । अमित्रान्[2] । पृतनासु[3] । हिंसितुम्[4] ।[5]

इन्द्र त्रिधातु शरणं त्रिवरूथं स्वस्तिमत् ।
छर्दिर्यच्छ मघवद्भ्यश्च मह्यं च यावया दिद्युमेभ्यः ॥ ९ ॥

इन्द्र त्रिधातु[6] । इन्द्र ! त्रिधातुस्थानम्[7] । गृहम् । त्रिकक्ष्यम्[8] । अविनाशयुक्तम्[9] । दीप्तम्[10] । यच्छ[11] । हविष्मद्भ्यः[12] पुत्रेभ्यः । मह्यम्[13] । च । पृथक् कुरु । यशम्[14] । एभ्यो[15] पुत्रेभ्यो मत्सदन्[16] ।

ये गव्यता मनसा शत्रुमादभुरभिप्रघ्नन्ति धृष्णुया ।
अध स्मा नो मघवन्निन्द्र गिर्वणस्तनूपा अन्तमो भव ॥ १० ॥

येन[17] गव्यता[18] । येन[19] । गातामिच्छता[20] । मनसा[21] । शत्रुम्[22] । आदभ्नुवन्ति[23] । अभिभवन्ति[24] । धृष्टाः[25] । तेष्वागतेषु[26] । अस्माकम् । मघवन्[27] ! इन्द्र ! गवण[28] ! शरीराणां रक्षकः सन्[29] । अन्तिकतमः । भय[30] ।

---

१ नृभिर्योद्धृभिः सोढव्ये युद्धे प्रवृत्ते Sy
२ शत्रून् Sy
३ सङ्ग्रामेषु Sy
४ वधितुं हिंसितुम् Sy
५ VM explains यत् once only and ignores वा । मघवन् । मा । and भूत् ॥ हे धनवन्निन्द्र ! यत्किञ्चन Sy
६ धातुविंशिकेऽहनि निष्केवल्ये 'इन्द्रत्रिधातु' इति वैरूपस्य सामप्रगाथः शंसनीयः । सूत्रितञ्च– 'इन्द्र त्रिधातु शरणं त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु' (ĀSS 7 3) इति Sy
७ त्रिसं० D
त्रिप्रकारं त्रिभूमिकम् Sy
८ त्रिकक्षयम् P वर्षाणां शीतातपवर्षाणां वारकम् Sy
९ अपिना० P
१० VM seems to explain छर्दि as दीप्तम् । Cf VM 's commentary on RV VI 46 12
छर्दिष्मदाच्छादनयुक्तमेवङ्गुणविशिष्टम् Sy
११ देहि Sy
१२ मघं हविर्लक्षणं धनम् । तद्वद्भ्य आस्मदीयेभ्यः Sy
१३ भरद्वाजाय Sy
१४ शत्रुप्रेरितं द्योतमानमायुधम् Sy
१५ अपि चभ्यः सकाशात् Sy
१६ VM explains च once only
१७ VM seems to take ये as येन ।
१८ ०न्ता P
१९ VM takes ये as येन ॥ ये जनाः Sy
२० गातामिच्छत P गामि० is suggested for गातामि० ॥ शत्रूणां गा इच्छता Sy
२१ मनसा युक्ताः सन्त Sy
२२ घातयितारं अरिणम् Sy
२३ Omitted by P अहिंसिषु Sy
२४ Omitted by D अस्मानभिलक्ष्य प्रघार्षेण हिंसन्ति Sy
२५ धृष्णवो धृष्टाः सन्तः Sy
२६ तेष्वागतेषु seems to be the expla-nation of अध ॥ अध अस्मिन् काले तेभ्यः सकाशात् Sy
२७ हे धनवन् ! Sy
२८ गवण P गिर्वणः is suggested for गवणः ॥ गिरां सम्भक्त ! Sy
२९ तनूनां शरीराणां रक्षिता सन् Sy
३० VM ignores स्म ।

अध॑ स्मा नो वृ॒धे भ॒वेन्द्र॒ ना॒यम॑वा यु॒धि ।
यद॒न्तरि॑क्षे प॒तय॑न्ति प॒र्णिनो॑ दि॒द्यव॑स्ति॒ग्ममू॑र्धानः ॥ ११ ॥

अध स्मा । अथ[1] । खलु । अस्माकम्[2] । वर्धनाय । भव । इन्द्र । नेतार स्तुतीनाम् । रक्ष
यदा । अन्तरिक्षे[4] । गच्छन्ति[5] । पत्रयुक्ता[6] । इष[7] । तिग्मशिरस[8] ।

यत्र॒ शूरा॑सस्त॒न्वो॑ वित॒न्वते॑ प्रि॒या शर्म॑ पितॄ॒णाम् ।
अध॑ स्मा यच्छ त॒न्वे॒३॒ तने॑ च छ॒र्दिर॒चित्तं॑ याव॒य द्वेषः॑ ॥ १२ ॥

यत्र शूरासः । यत्र[9] । शूरा[10] । शरीराणि[11] । वितन्वते[12] । प्रियाणाम्[13] । आवासस्थानानि[14] । जनक[15]
अथ[16] । खलु[16] । यच्छास्माकम्[17] । शरीराय च[18] । पुत्राय[19] । च । दीप्ति[20] विजयात्मिकाम् । चत्तरहितमपि
वनत[21] झटित्युपस्थितम् । पृथक् कुरु[22] । रक्ष[23] ।

यदि॑न्द्र॒ सर्गे॒ अर्व॑तश्चो॒दया॑से म॒हाध॒ने ।
अ॒स॒मने॒ अध्व॑नि वृजि॒ने प॒थि श्ये॒नाँ॑इव श्रवस्य॒तः ॥ १३ ॥

यदिन्द्र[24] । यत्[25] । इन्द्र । उद्युक्ते प्रवृत्ते[26] । सङ्ग्रामे[27] । अश्वान्[28] । चोदयसि[29] । अ

१ तदानीम् Sy
२ नोरा P अपि च नायं योऽस्माक नयो नेता । तमपि Sy
३. युद्ध P. ४. व्योम्नि Sy
५. शत्रुभिर्विसृष्टाः पतन्ति तदानीं वृधे भवेत्यन्वयः Sy
६. तदेत्युक्तं कदेत्यत आह । पर्णिनः पक्षवन्त Sy
७. दीप्ता बाणाः Sy
८. तीक्ष्णास्याः Sy
९. यस्मिन् काले Sy
१०. शूराः शौर्यवन्तो योद्धारः Sy.
११. स्वकीयानि शरीराणि Sy
१२. विस्तारयन्ति स्वामिनो जयाय शत्रूणां पुरतो दर्शयन्ति, एतानि च वितन्वते शत्रूणां पुरस्ताद् विस्तारयन्ति । परित्यजन्तीति यावत् Sy.
१३. तथाऽस्मिन् काले प्रियाणि Sy.
१४. शर्माणि स्थानानि Sy
१५. जनकानां सम्बन्धीनि । तैरर्जितानीति यावत् Sy १६. अध स्म अस्मिन् का
१७ प्रयच्छ । शत्रुज्ञानात्पूर्वमेव देहीत्यर्थः. S
१८ D. reads शरीराणा पुत्राय for शरी
१९ तनयाय Sy
२०. ०प्ति P. छर्दिश्छादनमायुधानां निवार चम् Sy
२१ चत्तरहितमपिचिन्तितोपत P. चित्त चिन्तितोपनतम् is suggested fo रहितमचिन्तितोवनतम् ॥ शत्रुभिरज्ञा भवति तथा Sy
२२ तेभ्यो वियोजय Sy
२३. रक्षणः P. द्वेष्टॄन् शत्रून् Sy
२४ ०न्द्रः P. २५. यदा Sy
२६. उद्योगे सति Sy
२७. जेतव्यस्य महतो धनस्य निमित्ते महति Sy. २८. अस्मदीयानश्वान्
२९. प्रेरयसि Sy
३०. विषमे Sy.

अद्वेत्यन्तरिक्षनाम, महति, अन्तरिक्षे । मनुष्यैस्तर्तुमशक्ये । पत्या पतन्त्यस्मिन्निति । श्येनानिव । आमिषमिच्छत पततस्तस्मिन् युद्ध इति ।

सिन्धूँरिव प्रवण आशुया यतो यदि क्लोशमनु ष्वणि ।
आ ये वयो न वर्वृतत्यामिषि गृभीता बाह्वोर्गवि ॥ १४ ॥

सिन्धूँरिव । सिन्धूनिव । निम्ने । शीघ्रम् । गच्छतस्तवाश्वान् । यदहम् । अनुक्रोशामि । तेषां गमननिमित्ते स्वने सति । येऽश्वा । पक्षिण । इव । आवर्तन्त । आमिषार्थं ह्यनुजयार्थम् । गमने बाह्वो । गृहीता । रश्मिभिः ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि इत्युक्तम्, पूर्वेण सम्बन्ध ।

---

१ अध्वेत्य० is suggested for अद्वेत्य० । Ngh 1 3 The passage अध्वेत्यन्तरिक्षनाम refers to अन्तरिक्षे ॥ मार्गे Sy

२ महति is the explanation of असमाने ।

३ The passage तर्तुमशक्ये seems to be the explanation of वृजिने । तरीतुम शक्ये is suggested for it ॥ कुटिले Sy

४ मार्गेऽन्तरिक्षलक्षणे Sy

५. यथामिषार्थिन श्येना अन्तरिक्षे शीघ्रं गच्छन्ति तथास्मदीयानश्वान् यदा त्वं शीघ्रं गमयसि तदानीमस्माक तन्वे तनयाय च्छर्दिर्यच्छेति पूर्व स्यामृचि सम्बन्ध Sy

६ अवोऽन्नमामिषरूपमात्मन इच्छत Sy

७. If VM does not explain वृजिने by तर्तुमशक्ये, तर्तुमशक्ये is likely to be the paraphrase of असमाने and महति, then वृजिने is ignored by him

८. उक्तस्यैवार्थस्यातिशयप्रतिपादनार्थेयम् Sy

९. स्यन्दमाना नदीरिव Sy

१० निम्नदेशे Sy

११ ०स्तवान् P

१२ हे इन्द्र ! यदि चोदयसे । प्रेरयसि Sy

१३ क्रोश इति भयनाम । भयमनुलक्ष्य ।

१४ नम० D

१५ स्वने is suggested for स्वप्ने ॥ आक्रोशे सति Sy

१६ व० P

पुनःपुनरावर्तन्ते Sy

१७ आमिषे मांसे ग्रहीतव्ये सति वयो न यथा श्येनादय पक्षिण पुनःपुनरावर्तन्ते तद्वत् । एवं भूतानश्वान् भयेन क्रोशे सति यदा त्वं प्रेरयसि तदानीमस्मदीयेभ्यश्छर्दि प्रयच्छेति सम्बन्ध । यद्यप्यूर्ध्वेर्युद्धे प्रसक्तिर्नास्ति तथापि राजपुरोहितत्वेन राजकीयानां पुरुषाणां जय प्रार्थ्यत इति न कश्चिद्विरोध Sy

१८ ०नु स ज० D

१९. बाहुमूलयो Sy

२० ०त P कक्ष्यया बद्धा Sy

२१ रश्मि P

गोरूपे धने जेतव्ये सति Sy

२२ बन्धो P

२३ आसन् P RV IV 40.4.

VI 47

स्वा॒दुष्कि॒ला॒यं मधु॑माँ उ॒ताऽयं ती॒व्रः कि॒ला॒यं रस॑वाँ उ॒ताऽयम् ।
उ॒तो न्व१॒॑स्य प॑पि॒वांस॒मिन्द्रं॒ न कश्च॒न स॑हत आह॒वेषु॑ ॥ १ ॥

स्वादुः[1] । ॥ गर्गो[2] भारद्वाज ॥ प्रथमा निगदसिद्धा[3] ।

अ॒यं स्वा॒दुरि॒ह मदि॑ष्ठ आस॒ यस्येन्द्रो॑ वृत्र॒हत्ये॑ म॒माद॑ ।
पु॒रूणि॒ यश्च्यौ॒त्ना शम्ब॑रस्य॒ वि न॑व॒तिं नव॑ च दे॒ह्यो३॒॑ हन्॑ ॥ २ ॥

अयम् । अयम्[4] । अद्भुत[5] । इह[6] । मादयितृतम[7] । भवति[8] । येन[9] । इन्द्र । वृत्यहत्यै[10] । ममाद[11] ।

---

१. 'स्वादुः' इत्येकत्रिंशदृचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य गर्गस्यार्षम् । 'प्रस्तोक इन्नु' इत्येषा त्रिष्टुप्, 'दशाश्वान्' इत्यनुष्टुप्, 'दश रथान्' इति गायत्री, 'महि राधः' इति द्विपदा द्व्येकादशका, 'युजानो हरिता' इत्येषा बृहती, 'दिवस्पृथिव्याः' इति जगती, शिष्टास्त्रिष्टुभः । आदितः पञ्चानामृचां सोमो देवता । 'अगव्यूति क्षेत्रम्' इत्यर्धर्चप्रथमपादे देवा उत्तरस्य भूमिस्तृतीयस्य बृहस्पतिश्चतुर्थस्येन्द्रः । 'प्रस्तोकः' इत्याद्याश्चतस्रः सृञ्जयपुत्रस्य राज्ञो दानस्तुतित्वात्तद्देवताकाः । 'वनस्पते वीड्वङ्गः' इत्ययं तृचो रथदेवत्यः । 'उपश्वासय' इति तृचो दुन्दुभिदेवत्यः । 'समश्वपर्णाः' इत्यर्धर्च ऐन्द्रः । शिष्टा इन्द्रदेवताकाः । तथा चानुक्रान्तम्—'स्वादुरेकत्रिंशद्गर्गः पञ्चादौ सौम्योऽगव्यूत्यर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतः प्रस्तोकः' (KSA. 31 47.p.23)इति। त्रिष्टुबनुष्टुब् गायत्री द्विपदा सार्ञ्जयस्य प्रस्तोकस्य दानस्तुति. परौ तृचौ रथदुन्दुभिदेवत्यावैन्द्रो ऽन्त्योऽर्धर्चौ युजानो वृहती दिवस्पृथिव्या जगती । आग्निमारुत आदितश्चतस्र शंसनीयाः । सूत्रितं च—'स्वादुष्किलायमिति चतस्रो मध्ये चाह्वानम्' (ASS. 5 20.) इति Sy.

२ नर्गो भ० P

३. ०द्धा. P. अयमभिपुत. सोमः स्वादुरास्वादनीय. किल भवति । उतापि च मधुमान् माधुर्यवाश्चायं सोमो भवति । तथायं सोमस्तीव्रः किल मदोत्पादने तीक्ष्णः खलु भवति । उतापि चायं सोमो रसवान् सारवांश्च भवति । अनेन वाक्यचतुष्टयेन सोमस्य माधुर्यातिशयत्वं च प्रतिपादितम् । उतोपि चास्य सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । इमं सोमं पपिवांसं पीतवन्तमिन्द्रमाहवेषु सङ्ग्रामेषु न कश्चन न कोऽपि सहते, अभिभवति । नु इति पूरकः Sy. सौमीयमृक् । गर्गस्यार्षम् । स्वादुर्मिष्टः किलायं सोम । मधुमान् मधु स्वादुविशेषस्तद्वान् । उतायम् उतशब्दोऽप्यर्थे । मधुरोऽपि किलायम् । तीव्रशब्दस्तीक्ष्णवचनः कटुवचनो वा । तिक्तरसोऽपि किलायं कटुकरसो वा । रसवान्, भूम्न्यं मतुप् । बहुरसोऽपि किलायम् । उतो नुशब्दश्चार्थे । अपि चास्य, द्वितीयार्थे एषा षष्ठी । तच्छ्रुतेर्वैकदेशमिति वाक्यशेषः । एनं सोमस्य वा सोमस्यैकदेशं स्वांशलक्षणं पपिवांसं पीतवन्तमिन्द्रं न कश्चिदपि सहतेऽभिभवत्याहवेषु सङ्ग्रामेषु SKN. किलेति विद्याप्रकर्षे N.1.5 , SKN. I 62–63.

४. सोमः Sy.

५. उद्भू० D. आस्वादितः पीतः सन् Sy.

६. अस्मिन् यज्ञे Sy.

७. अतिशयेन मदयिता Sy

८. वभूव Sy.

९. यस्य सोमस्य पानेन Sy.

१०. वृत्रहत्यै is suggested for वृत्यहत्यै ॥ वृत्रहननकाले Sy.

११. मत्तो वभूव Sy.

अष्टूनि। यं[1]। बलानि[2]। शम्बरस्य[3]। विजघान। नव[4]॥ नवतिम्। च। उपचिताम्ब[5] पुरी[6]।

अयं मे पीत उदियर्ति वाचमयं मनीषामुशतीमजीगः।
अयं षळुर्वीरमिमीत धीरो न याभ्यो भुवनं कच्चनारे ॥ ३ ॥

अयम्[7]। अयम्। मे[8]। पीत[9]। समुद्गमयति[10]। वाचम्। अयम्। बुद्धिम्। कामयमानाम्[11]। आगरयति[12]। अयम्। षट्। उर्वी[13], द्यौश्च अन्व[14] पृथिवी इवेत्यत। अमिमीत[15]। आश[16]। न। याम्य[17]। भूतजातम्। किम्[18]। चिदपि। दू[19] भवति[20]।

अयं स यो वरिमाणं पृथिव्या वर्ष्माणं दिवो अकृणोदयं सः।
अयं पीयूषं तिसृषु प्रवत्सु सोमो दाधारोर्वन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

अयम्[21]। अयम्[22]। स[23]। पृथिव्या। वरिमणम्[24] उरुत्वाम्। अकरात्[25]। दिवश्च[26]। वर्ष्माणि[27] घनत्वम्[28]।

---

१ सोम Sy
२ स्यौत्नानि बलानि Sy
३ असुरस्य Sy
४ नवोत्तरनवतिसङ्ख्याका। य सोमो वि हन् व्यहन्, अयं सोम इति प्रथमपादेन सम्बन्ध Sy
५ ०ताश्च is suggested for ०ताम्ब ॥ त्रिधा उपचिता Sy
६ ०रीम् D आसुरी पुरी। तवीयान् वेहान् वा Sy
७ सोम Sy
८ मम Sy
९ वीत P पीत सन् Sy
१० ससुद्गमयसीति P
समुद्ग० is suggested for ससुद्ग०। उद्गमयति Sy
११ ०नान् D कान्ताम् Sy
१२ उद्गारयति। प्रकाशयति। 'गृ निगरणे' इत्यस्माण्ण्यन्तात्लुङि 'धातोः' रूपम् Sy
१३ ०वि D उर्वी is suggested for उर्वी ॥ यष्मोर्वीरंहसस्पान्तु। द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चोषधयश्चेति प्रतिपादिता षट् पृथिव्यायाः षट् Sy
१४ It seems to be redundant
१५ अमीत P
निर्मितवान् Sy
१६ ०शा P
धीमान् सोम Sy
१७ उर्वीभ्य Sy
१८ किञ्चन Sy
१९ भू P दूरे is suggested for दू ॥ विप्रकृष्टे देशे Sy
२० भवति। अपि तास्वेव सर्वं भूतजातं वर्तते तावृशीरुर्वीर्निर्मितवान् Sy
२१ The *pratika* is supplied by the Editor
२२ सोम Sy
२३ स खलु Sy
२४ परिमणम् P ०माणम् is suggested for ०मणम् ॥ उरुत्वं विस्तृतत्वम् Sy
२५ ०रो D
२६ द्युलोकस्य Sy
२७ वर्ष्माणिम् D
संहतत्वं वृद्धत्वम् Sy
२८ घन० P

अकरोत् स.। अयम्[१]। अयमेव । प्रकृष्टासु[२]। तिसृषु[३]। सारमकरोत्[४] 'त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वाः[५]।' इत्युक्तम्। 'गोजा महिषीषु[६]'। इत्यपरम्। सोम एव। धारयति। विस्तीर्णम्। अन्तरिक्षम्।[७]

अयं विदच्चित्रदृशीकमर्णः शुक्रसद्मनामुषसामनीके ।
अयं महान्महता स्कम्भनेनोद्द्यामस्तभ्नाद्वृषभो मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयं[८] विदत्[९]। अयम्[१०]। लभयति[११] लभते वा[१२]। चित्रदर्शनम्[१३]। उदकम्[१४]। शुक्लावासस्थानाम्[१५]। अह्नाम्[१६]। अनीके[१७]। अहोभ्य पर्जन्यो वर्षति[१८]। अयम्[१०]। महान्[१९]। महतान्तरिक्षाख्येन[२०]। स्कन्दनेन[२१]। उदस्तभ्नात्[२२]। द्युलोकम्। यज्ञप्रवृत्तैर्ऋत्विग्भिस्तद्वानिनि[२३]।

धृषत्पिब कलशे सोममिन्द्र वृत्रहा शूर समरे वसूनाम् ।
माध्यंदिने सवन आ वृषस्व रयिस्थानो रयिमस्मासु धेहि ॥ ६ ॥

धृषत्[२४] पिब। ॥ सौम्य समाप्ता[२५] ॥ धृष्टम्[२६]। पिब। कलशे स्थितम्[२७]। सोमम्। इन्द्र! शत्रुहा[२८]। शूर[२९]! सङ्ग्रामे[३०]। वसूनामर्थाय[३१] प्रवृत्ते। माध्यन्दिने। सवने। आसिञ्चस्व[३२] जठरे सोमम्। गवा

---

१. अय सोमः स हि भवति Sy.
२. प्रकृष्टास्वेतासु Sy
३. प्रकृष्टस्तुतिषु P ओषधीष्वप्सु गोषु च Sy
४. रसं धारयति Sy
५. RV. I 91 22 तथा च मन्त्रान्तरम्— त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्व गा । त्वमा ततन्थोर्व१न्तरिक्षम् । RV I 91 22 Sy
६. ०षीत्यषु P
७. VM ignores यः।
८. अयम D. ९. वित् P.
१०. सोमः Sy
११. लम्भ० is suggested for लभ०।
१२. लभ० D.
१३. विचित्रदर्शनं यद्वाश्चर्यत्वेन दर्शनीयम् Sy.
१४. सर्वस्य प्रेरकं सौर ज्योति. Sy
१५. ०क्लवा० P. शुक्रं निर्मलमन्तरिक्ष सद्म सदन यासां तासाम् Sy १६. उषसाम् Sy
१७. प्रमुखे। उष.काल इत्यर्थः Sy
१८. वष० P. VM. seems to explain वृषभः by the passage: अहोभ्यः पर्जन्यो वर्षति॥ वृष्टेर्जनयिता। सोमाहुत्या हि वृष्टिर्जन्यते Sy.
१९. प्रवृद्धः Sy. २०. स्थविष्ठेन Sy.
२१. स्कम्भनेन is suggested for स्कन्दनेन॥ स्तम्भनसाधनेन मध्यवर्तिनान्तरिक्षेण Sy
२२. ऊर्ध्वमस्थापयत्। यथाधो न पतति तथान्तरिक्षं तस्याधारत्वेन कृतवानित्यर्थः Sy.
२३. ०त्तैः ऋ० P. मरुद्भिर्युक्तः Sy.
२४. धृषयत् D.
२५. The passage सौम्यः समाप्ताः refers to the previous five stanzas, therefore it should come immediately after the fifth stanza.
२६. ०ष्टा P. धृष्टं यथा भवति तथा Sy.
२७. द्रोणकलशेऽवस्थितम् Sy.
२८. शहा P. वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता Sy
२९. हे शौर्यवन्निन्द्र! Sy.
३०. सङ्ग्रामे निमित्तभूते सति Sy.
३१. धनानाम् Sy. ३२. जठरं सोमेन पूरय। सर्वैन्द्रं हि माध्यन्दिनं सवनम् Sy.

रयिस्थानभूतस्त्वम् । रयिम् । अस्मासु । धेहि ।

इन्द्र प्र णः पुरएतेवं पश्य प्र नो नय प्रतरं वस्यो अच्छं ।
भवा सुपारो अंतिपारयो नो भवा सुनीतिरुत वामनीतिः ॥ ७ ॥

इन्द्र । इन्द्र । प्रपश्य । अस्मान् । पुरोगन्तेव । प्रणय च । अस्मान् । प्रत्यतम् । अभ्युदयम् । प्रति । भव । सुष्ठु पारयिता । अस्माकं यस्त्वम् । अतिपारयो भवसि स्तोतॄणाम्, सोपसर्गविशच्छान्दसः । भव । सुनयनं । अपि । वननीयनयनम् ।

उरु नों लोकमनुं नेषि विद्वान्त्स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्ति ।
ऋष्वा तं इन्द्र स्थविरस्य बाहू उपं स्थेयाम शरणा बृहन्ता ॥ ८ ॥

उरुं न । उरु विस्तीर्णम् । स्थानम् । अनुनय । अस्मान् । जनन् । अभ्युदययुक्तं ।

---

१ ओमू० P ०नमू० is suggested for ०नामू० ॥ रयीणां धनानां स्थानभूतस्त्वम् Sy २ धनम् Sy
३ धारय Sy ४ ०न्न P
५ प्रकर्षेणेक्षस्व यथा मार्गरक्षकः स्वयं पुरतो गच्छन्ननुगच्छतो रक्षणीयान् पथिकान् पश्यति तथा पश्येत्यर्थः Sy ६ पुरतो गन्तेव Sy
७ प्रापय Sy ८ प्रकृष्टतरमतिशयेन Sy
९ वसीयः श्रेष्ठं धनम् Sy
१० आभिमुख्येन Sy ११ सुखेनस्तारयिता Sy १२ अस्मान् स्तोतृन् Sy
१३ शत्रूनतिक्रामय Sy
१४ सोमवसर्गेविशन धा० P ०र्गेऽपि शच्छा० is suggested for ०र्गेविशच्छा० ॥ Cf 'अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च' Pa 3 1 138
१५ शोभननयनश्च Sy १६ अपि P
१७ वनीयनयनं P ०नयन॰ is suggested for नयनम् ॥ वामानां वननीयानां धनानां नेता भव । यद्वा अस्मदर्थं श्रेष्ठप्रापणो भव Sy
१८ ऐन्द्रे पशौ 'उरुं न' इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रितञ्च—'उरुं नो लोकमनुनेषि विद्वान् प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून्' (ASS 3 7) इति । होत्रकैः सवःप्रसर्पणसमयेऽप्येषा जप्या । सूत्रितञ्च—'उरुं नो लोकमनुनेषि विद्वानिति जपन्त' (ASS 5 3) इति । चातुर्विंशिकेऽहन्यहर्गणेषु च द्वितीयादिष्वहःसु माध्यन्दिनसवनेऽच्छावाकस्यैषा चारम्भणीया । सूत्रितञ्च—'उरुं नो लोकमनुनेषि विद्वानिति कद्वन्तूप आरम्भणीया' (ASS 7 4) इति Sy शंयोरार्षम Dur गर्गस्यार्षम् SKN
१९ D adds अपि after उरुम् ।
२० असम्बाधम् SKN
२१ स्थानं स्वर्गाख्यम् Sy अस्मल्लोकं स्वर्गाख्यमिन्द्रलोकाख्यं वा SKN
२२ अनुगमय Sy यस्त्वम् अनुनयसि । स्वेन सुकृतेन कर्मणा गच्छतो गमनानुग्रहे वर्तसे Dur अनुपूर्वस्य नयतेर्लोटि रूपम् । आनुपूर्व्येण नयेत्यर्थः । पश्चाद् वा सरणस्य मरणोत्तरकालमित्यर्थः SKN २३ जानन् is suggested for जनन् ॥ जानंस्त्वम् Sy, Dur जानन् भक्ततामस्माकम् SKN
२४ ०युक्तम् is suggested for ०युक्त ॥ सुखवत् Sy आदित्यसमानं प्रकाशेन लोकम् Dur स्वकादित्यादिवदित्यर्थः । तेन कर्तृभूतेन तद्वदादित्यकर्तृकमित्यर्थ SKN

विनाशरहित[1]। द्योतमानम्[2]। अभयं[3] च प्रापय[4]। दर्शनीयौ[5]। तव[6]। इन्द्र। स्थविरस्य[7]। बाहू[8]।
वयम्[9]उपस्थेयाम[10] समाश्रिता भूत्वा। हिंसकौ[11]। महान्तौ[12]।

वरि॑ष्ठे न इन्द्र व॒न्धुरे॑ धा॒ वहि॑ष्ठयोः शताव॒न्नश्व॑यो॒रा।
इष॒मा व॑क्षी॒षां वर्षि॑ष्ठां॒ मा न॑स्तारीन्मघव॒न्रायो॑ अ॒र्यः॥ ९॥

वरिष्ठे[13]। उरुतमे[14]। अस्मान्। रथस्य। फलकसंघाटे[15]। धारय[16]। तथा वोढृतमयोः[17]। अश्वयोः[18]। च[19]। शतधन[20]। शतप्रज्ञान। वा[21]। अन्नम्। आवह[22]। अन्नानाम्[23]। वर्षीष्ठम्[24]। मा[25]। अस्माकम्। हिंसीः[26]। धानानि[27]। स्वामी[28]।[29]

इन्द्र॑ मृ॒ळ मह्यं॑ जी॒वातु॑मिच्छ चो॒दय॒ धिय॒मय॑सो॒ न धारा॑म्।
यत्किं चा॒हं त्वा॒युरि॒दं वदा॑मि॒ तज्जु॑षस्व कृ॒धि मा॑ दे॒ववं॑न्तम्॥ १०॥

इन्द्र मृळ। इन्द्र। सुखय[30] माम्। मह्यम्। जीवनम्[31]। इच्छ[32]। चोदय[33] मयि। त्वदीया बुद्धिम्।

---

१. रहितम् is suggested for रहित॥ क्षेमेण Sy स्वस्त्ययनाय Dur अविनाशश्चेत्यर्थः SKN.
२. ज्योतिश्च अस्माननुगमय Sy ज्योतिर्लोकविशेषण वा। लिङ्गव्यत्ययेन स्वर्वन्त सर्वेणाभिलषितेनार्थेन तद्वन्त लोकम् SKN.
३. भयरहितम् Sy
४. अस्माननुगमय Sy
५. ०यो P ऋष्वावेतौ रेषणौ शत्रूणाम् Dur ऋष्वो महन्नामैतत्। महान्तौ प्रभावतो रेषणौ वा SKN ६. सम्बन्धिनौ Sy
७. स्थूलस्य वृद्धस्य Sy महतः Dur, SKN.
८. त्वदीयौ हस्तौ Sy हस्तौ Dur. बाहू यौ तयो. SKN ९. ०यम् P
१०. रक्षकतया उपतिष्ठेम। सेवेमहि Sy उपतिष्ठेमेत्येतदाशास्महे Dur. उपसमीपे स्थेयाम तिष्ठेम तव समीपे निवसेमेत्याशास्महे। स्तुतिर्वोपस्थानम्। तव बाहू स्तुयामेत्यर्थः। बाहूपस्थानेन च तद्वत उपस्थानं लक्ष्यते SKN.
११. शरणौ रक्षकौ Sy शरण्यावाश्रयणीयौ नित्यम् Dur. कीदृशौ? शरणा—'शृ हिंसायाम्' शरितारौ शत्रूणां शरण्यौ वा SKN.
१२. सर्वत्राकारो द्विवचनस्य स्थाने। महान्तौ प्रमाणतः SKN अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते। 'ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू' SKN. N 7 6, SKN. III 4
१३. ०ष्ठो P. १४. उरुतमे विस्तीर्णतमे Sy.
१५. ०का० P आत्मीये रथे Sy
१६. धेहि। धारय Sy
१७. ०तयोः P. १८. त्वदीययोरश्वयोः Sy
१९. आकारः समुच्चये Sy
२०. हे शतसङ्ख्यधनेन्द्र! Sy
२१. ०न्नावह P.
२२. अस्मदर्थमावह। आनय Sy
२३. अन्नाना मध्ये Sy
२४ अन्नानवर्षिम् P वर्षिष्ठम् is suggested for वर्षीष्ठम्॥ वृद्धतमामिषमन्नम् Sy
२५. मह P २६. हिंसीत् Sy
२७ धनानि is suggested for धानानि।
२८ धनस्य स्वामी अन्य. कश्चित् Sy.
२९ VM ignores इन्द्र and मघवन्। हे धनवन्निन्द्र! Sy
३० मृळय, अस्मान् सुखय Sy
३१. जीवनौषधम् Sy ३२. दातुमिच्छ Sy.
३३. ०यं P. स्तुतिविषयां कर्मविषयां वा प्रेरय। तीक्ष्णीकुरु Sy.

भ्रसे । इव । धारां तीक्ष्णाम् । यत् । किम् । च । महम् । त्वत्काम । इयम् । वदामि स्तोत्रम् । तत् । जुषस्व । कृधि । माम् । ईश्वरवन्तम् ।

उत्तरास्तिस्रो निगदसिद्धा ।

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।
ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ ११ ॥

[त्रातारमिन्द्रम् ।]

१ अयोमयस्य खड्गादेः Sy
२ सा यथा सूक्ष्मा तद्वत्सूक्ष्मविषया धियं बोधयेत्यर्थः Sy
३ किञ्चन समीचीनमसमीचीनं वा Sy
४ त्वामात्मन इच्छन् Sy
५ इदानीम् Sy ६ कुरु Sy
७ रक्षकैर्देवैर्युक्तम् Sy
८ आयुष्कामेष्ट्यामिन्द्रस्य त्रातुः 'त्रातारम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं मा ते अस्यां सहसावन् परिष्टौ' (ASS 2.10) इति Sy
९ The *pratika* is supplied by the Editor VM does not explain the following three stanzas Sy explains this stanza in the following manner—

त्रातारं शत्रुभ्यः पालयितारमिन्द्रमाह्वयामि । तथावितारं कामैस्तर्पयितारमिन्द्रमाह्वयामि । हवे हवे सर्वेष्वाह्वयनेषु सुहवं सुखेनाह्वातुं शक्यं शूरं शौर्यवन्तं शक्रं सर्वकार्येषु शक्तं पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिः पालनार्थमाहूतमेवंविधमिन्द्रं ह्वयामि आह्वयामि । एवमाहूतो मघवा धनवान् स इन्द्रः स्वस्त्यविनाशं नोऽस्मभ्यं धातु ददातु, यद्वा अस्माकं विदधातु ॥

त्रातारं रक्षितारमिन्द्रमवितारं प्रीणयितारमिन्द्रम् । हवे हवे आह्वाने आह्वाने यज्ञे वा सुहवं सुखेन हूयत आहूयत इति सुहवं शूरम् । शक्रं शक्नोति शक्तस्तं समर्थम् । पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिर्हूयते पुरुहूतस्तं बहुभिराहूतम् । ईदृशमिन्द्रं ह्वयामि आह्वयामि । मघवा धनवानिन्द्र आहूतः सन्नोऽस्माकं स्वस्ति, अविनाशं धातु ददातु करोतु । विकरणव्यत्ययः । इन्द्रशब्दावृत्तिरादरार्था Mah

त्रातारं रक्षितारमिन्द्रं यतः कथयन्ति । अवितारं च यत इन्द्रं कथयन्ति । हवे हवे सुहवम् । आह्वाने आह्वाने शोभनाह्वानमिन्द्रं कथयन्ति । शूरं विक्रान्तमिन्द्रं यतः कथयन्ति जनाः । अतो ह्वयामि शक्रं शक्तमिन्द्रं तमहम् । पुरुहूतं बहुभिराहूतम् । स चाहूतः सन् । स्वस्ति नोऽविनाशमस्माकं मघवा धनवान् धातु ददात्विन्द्रः U

इदि परमैश्वर्ये, इन्द्रः । ऐश्वर्यहेतून् बहून् दर्शयति—त्रातारमवितारं देवानाम् । तस्मा दिन्द्रव्यपदेशभाजम् । हवे हवे सुहवं सर्वेष्वाह्वानेषु सुखेन ह्वातव्यं निर्भयः । शूरं महाबलं सर्वजेतारं तथाप्याहूतमात्र एवागच्छन्तमिन्द्रमितीपीन्द्रशब्दाभिधेयं शक्रं सर्वप्रसाधनशक्तं पुरुहूतं बहुभिर्यजमानैराहूतम् । अतोऽप्यासावितेन्द्रत्वं देवेश्वरं हुव आह्वयामि । छान्दसो लुक् । नु इति पादपूरणे । स मघवा प्रशस्तैर्धनैरश्वादिभिर्हविरादिभिश्च तद्वान् । अतश्चेन्द्रपदाभिधानार्हो नोऽस्मभ्यं स्वस्ति, अविनाशं धातु ददातु । छान्दसो लुक् ।

यद्वा पुरुषु स्थानेषु हूतः पुरुहूतः ।

अत्र पुनः पुनरिन्द्रोक्तिरस्माकं सर्वार्थेषु त्वामेव शरणं नान्य इत्यादरसूचनार्था BB

This stanza=YV 20 50=TS 1 6 12.5

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।
बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १२ ॥

[इन्द्रः सुत्रामा ।][1]

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।
स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ १३ ॥

[तस्य वयम् ।][2]

---

१. The *pratīka* is supplied by the Editor. सुत्रामा सुष्ठु त्राता स्ववान् धनवान् स इन्द्रोऽवोभी रक्षणैः सुमृळीकः सुष्ठु सुखयिता भवतु । तथा च विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वविद्वान् वा स इन्द्रो द्वेषो द्वेष्टॄन् शत्रून् बाधताम् हिनस्तु । अभयं भयरहितं चास्माकं कृणोतु करोतु । वयं च तत्प्रसादात् सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य पतयः स्याम भवेम Sy
इन्द्रः अवोभिरन्नैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु । शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात्स सुमृडीकः । कीदृश इन्द्रः ? सुत्रामा सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा । स्ववान् स्वं धनमस्यास्तीति स्ववान् । विश्ववेदा विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य सः । स चेन्द्रो द्वेषो दौर्भाग्यं बाधतां निवर्तयतु । अभयं च कृणोतु करोतु । किञ्च, इन्द्रप्रसादाद् वयं सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम । शोभनाश्च ते वीराश्च सुवीराः पुत्रादयः, तेभ्यो हितं सुवीर्यं तस्य Mah. इन्द्रः सुत्रामा इन्द्रः साधुत्राणः स्ववान् धनवान् । अवोभिरन्नैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु । विश्ववेदाः सर्वधनः । बाधतामपगमयतु द्वेषो दौर्भाग्यम् । अभयं कृणोतु करोतु । त्वत्प्रसादाच्च सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्याम U.
This stanza=YV.20.51.

२. The *pratīka* is supplied by the Editor. यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ वयं स्याम । तद्विषयभूता भवेम । तथा भद्रे कल्याणे सौमनसे सुमनसो भावेऽपि तदीये स्याम । भवेम । स इन्द्रोऽस्मास्वनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सौमनस्यं च करोत्वित्यर्थः । सुत्रामा सुष्ठु त्राता स्ववान् धनवान् स इन्द्रश्चास्मे अस्मत्त आराच्चित् दूरदेश एव द्वेषो द्वेष्टॄन् सनुतः, अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितान्युयोतु । पृथक्करोतु Sy. गर्गस्य भारद्वाजस्यार्षम् । तस्येन्द्रस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य वयं सुमतौ शोभनेऽध्यवसाये स्याम । अपि चास्य भद्रे भन्दनीये स्तुत्ये । सौमनसे शोभनसङ्कल्पे मनसि नित्यमेव स्याम । स सुत्रामेन्द्रः स्ववान् धनवान् अस्मे, अस्मत्, आराच्चिद् दूरतरमपनीय । द्वेषो, द्वेषं पापं ततः सनुतः स्वन्तर्हितं कृतं यथा तं न पश्येम । तथा युयोतु नाशयत्वित्यर्थः । एवमत्र द्वेषः, इत्यनेन सम्बन्धात्, 'अस्मे' इत्यस्य, अस्मदित्येव पञ्चम्या विपरिणाम उपपद्यते Dur. तस्य वयं सुमतौ शोभनायां मतौ पालनबुद्धौ । यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य । किम् ? स्यामेति, यत् परस्तात् क्रियापदम् । न च केवलायां सुमतौ, किं तर्हि ? अपि भद्रे कल्याणे । सौमनसे, शोभनं मनस्सुमनस्तदेव सौमनसम् । किं पुनस्तत् ? दानबुद्धिः । तत्रापि वयमेव स्याम । पालनबुद्धिषु वयं पाल्या दानबुद्धिषु च सम्प्रदानभूता वयमेव स्यामेत्यर्थः । किञ्च सुत्रामा शोभनस्त्राता स्ववान् धनवानात्मवान् वा । इन्द्रोऽस्मे, अस्मद् अस्मत्त इत्यर्थः । आराच्चित्, आराच्छब्दो दूरवचनः । चिदप्यर्थे । दूरे, अपिशब्दात् सन्निकृष्टेऽपि । यद् द्वेषो द्वेष्यं वाऽस्माकं रक्षआदि । सनुतः, अन्तर्हितनामैतत् । युयोतु पृथक्करोतु, अपनयत्वित्यर्थः SKN.
'अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु' अस्मदित्यर्थः. N 6 7., SKN. II. 412.

अव त्वे इन्द्र प्रवतो नोर्मिर्गिरो ब्रह्माणि नियुतो धवन्ते ।
उरू न राधः सवना पुरूण्यपो गा वज्रिन्युवसे समिन्दून् ॥ १४ ॥

अव[1] त्वे । अवधवन्ते[2] पतन्ति[3] । त्वयि[4] । इन्द्र[5] ! प्रवणात्[6] । इव । उदकम्[7] । स्तोत्रशस्त्राणि[8] । नियुत[9] इव शीघ्रवेगा । वहु[10] । च[11] । अन्नम्[12] । सवननानि[13] च । बहूनि धावन्ति[14] । स त्वं यजमानैरभिष्टूयमाणा[15]निन्दून्[16] । उदकानि[17] । गाश्च[18] । सम्मिश्रयसि[19] यजमानेभ्य इत्यर्थः[20] ।

क ईं स्तवत्कः पृणात्को यजाते यदुग्रमिन्मघवा विश्वहावेत् ।
पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः ॥ १५ ॥

क ईम्[21] । कः[22] । एनम्[23] । स्तोतुं शक्नुयात्[24] । को वास्मै[25] । प्रयच्छति[26] । को वा । यजते[27] । यदयम्[28] । उद्गूर्णं लोके कञ्चिदपि विद्यमानं धातुम् । सर्वदा शीघ्रम् । वेत्ति[29] । यश्च[30] पादाविव । गमनवेलायां प्रहरन्[31] ।

१ अप D
२ ०धनवन्ते P अवगच्छन्ति Sy
३ ०ति P
४ त्वाम् Sy
५ त्वयी P
६ तत्र दृष्टान्तः । प्रवणदेशानिव । यथोच्छ्रितात्स्थलान्निम्नदेशं शीघ्रं गच्छति तद्वत् Sy
७ जलसङ्घः Sy
८ गिरः उक्थात्मिका वाचः, ब्रह्माणि सामरूपाणि स्तोत्राणि च Sy
९ स्तोतुः Sy
१० उरूणि Sy
११ नकारः समुच्चये Sy
१२ राधांसि हविर्लक्षणानि धनानि Sy
१३ सवमानि is suggested for सवननानि ॥ सवमानि बहवोऽभिषुताः सोमाश्च Sy
१४ त्वामेवाभिगच्छन्ति Sy
१५ ०माणाद् P ०मानान् is suggested for ०माणाम् ।
१६ इन्दुन् D सोमांश्च Sy
१७ वसतीवर्याख्याः Sy
१८ गोविकारान् शृतदध्यादीन् श्रपणार्थान् Sy
१९ सम्यक् मिश्रयसि । त्वां यष्टुं वसतीवरीभिरभिषुत्य तं सोममाशिरादिभिः श्रपणद्रव्यैः संस्कुर्वन्तीत्यर्थः Sy
२० VM ignores वज्रिन् ॥ हे वज्रवन्निन्द्र! Sy २१ ई P, D
२२ स्तोता Sy
२३ इन्द्रम् Sy
२४ स्तुयात् । स्तोतुं शक्नुयात् Sy
२५ एनम् Sy
२६ ०न्ति D प्रीणयेत् Sy
२७ एनं हविर्भिर्यजेत Sy
२८ यस्मादयम् Sy
२९ आत्मानं जानाति । सर्वदोग्र एव भवति तस्मात् कारणात् न कोऽप्येनं स्तोतुं प्रीणयितुं यष्टुं वा शक्नोतीति भावः Sy
३० तत्र दृष्टान्तः । यथा Sy
३१ यथा पादौ प्रहरन् मार्गे प्रक्षिपन् पुरुषः करोति तद्वत् Sy

अन्यमन्यम्[१] । करोति[२] । पूर्वं पादमपरम्[३] । अपर च पूर्वम्[४] करोति । कर्मभि[५] भूयो भूय आश्चर्याणि कर्माणि करोति, तस्मान्न स्तोतुमय शक्यः[६] इति[७] ।

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।
एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ १६ ॥

शृण्वे[८] वीर[९] । श्रूयते[१०] । वीर[११] । उग्रमुग्र शत्रुम्[१२] । नमयन्[१३] । अन्यमन्य[१४] च । अतिगच्छति, अन्तमतिगच्छन्[१५] । एधमानाना मनुष्याणा द्वेष्टाऽऽत्मव्यतिरिक्तानामसुन्वतामिति[१६] यास्क[१७] । उभयस्य[१८] दिव्यस्य[१९] च पार्थि-

---

१. ०मन्य P. परस्परव्यतिहारेण Sy.
२. यः प्रथमभावी मुख्यः स्तोता तं जघन्यं करोति । यश्च जघन्यः स्तोता तं मुख्यं करोति । एतदादिकेन पञ्चर्चेनेन्द्रस्यातिस्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्यते Sy
३. प्रथमभाविनं सन्तं स्तोतारमपरम् Sy.
४. पश्चाद्भाविनम् Sy
५. इतोऽपि स्तुत्यादेरविषय इत्याह—यस्माद् आत्मीयाभिः प्रज्ञाभिः Sy.
६. तस्मान्न स्तोमस्तोतुमशक्यम् P.
७. VM. ignores इत् and मघवा ॥ इद् एव । धनवानिन्द्रः Sy.
८. शण्वे P. गर्गस्य बार्हस्पत्यस्यार्षम् Dur. गर्गस्यार्षम् SKN.
९. पिरा D.
१०. अश्रौषमहम् Dur. शृणोतेर्व्यत्ययेनात्रात्मनेपदोत्तमैकवचनम् । शब्विकरणः, कर्मणि लट् प्रथमैकवचनस्य स्थाने । श्रूयते प्रख्यायत इत्यर्थः SKN.
११. वीरो वीर्यवानिति Sy वीरमिन्द्रम् Dur. शूरः SKN.
१२. उद्गूर्णमुद्गूर्णं बलिनं शत्रुं प्रति Sy. उद्गूर्णवज्रम् । आदरार्थो द्विरभ्यासः । आदरे चार्थभूयस्त्वम् । इति हि वक्ष्यति । अथवा— उग्रं शत्रुं प्रत्युद्गूर्णवज्रम् Dur. किं कुर्वन् ? उच्यते यावान् कश्चिदुग्रोऽप्रसह्यश्शत्रुस्तं सर्वम् SKN 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' N.10 42.
१३. दमः दमनम् । बाधनमिच्छन् Sy. दमयितारं शत्रूणाम् Dur. दमयन् SKN.
१४. प्रथम नेतव्यमन्यं पश्चान्नेतव्यं चान्यं पूर्वमपरं परस्परव्यतिहारेण स्तोतॄन् Sy. कथं पुनरश्रौषमिति ? अन्यमन्यं देवताविशेषम् Dur. अन्यमन्यं चात्मनः स्तोतारम् SKN.
१५. अत्यन्तं पुनः पुनर्नयन् Sy. अतिशयेन स्वाभीष्टेनैव कामेन तुष्टूषया 'अमुष्मात् सुतात् कामान्प्रेप्सथ' इत्येवं पुनः पुनर्नीयमानः Dur. अतिशब्दः पूजायाम् । अतिपूजितं शोभनमर्थं नयन् । किम् ? सामर्थ्यात्समृद्धिम् । सर्वं च स्तोतारमात्मनः समृद्धं कुर्वन्नित्यर्थः SKN
१६. वर्धमानानामसुन्वताम् Sy किंलक्षणं पुनर्वीरमश्रौषमिति ? दीप्यमानानपि द्वेष्टि, असुन्वतः सोमाभिषवमकुर्वाणानयज्वन इत्यर्थः । अत एव वैपरीत्येन 'सुन्वतोऽभ्यादधाति' इत्यध्याजहार भाष्यकारः । क्व पुनरादधाति ? 'सुकृतस्य लोके' इति सामर्थ्याद् गम्यते । ये हि सुन्वते त इष्टा इन्द्रस्य, ये न सुन्वन्ति ते द्वेष्या इत्यभिप्रायः Dur. ऋध्यतो द्वेष्टा । किं सर्वेषाम् ? न, किं तर्हि ? अयष्टॄन् SKN.
१७. असुरन्वताम् P Cf. N 6.22.
१८. दिव्यस्य च धनस्येश्वरः पार्थिवस्य च मानुषस्य च Dur कुत एतत् ? सामर्थ्यादुभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च धनस्य SKN.
१९ Omitted by P.

वस्य च धनस्य । ईश्वर । अत्यन्तमास्नुयति । विशः । इन्द्र । मनुष्यान् 'एधमानानसुन्वतो व्युदस्यति' इति यास्क ।

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।
अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥ १७ ॥

परा । परा । पूर्वेषां सस्तुतानामपि सम्प्रत्ययजमानानाम् । सख्यानि । इन्द्र परिमार्ष्टि । तथा वृत्राणि वितरन् । अन्यरधुना यजमानैः । सख्य गच्छति । आनुकूल्यमगच्छन्ती प्रजा । अवधून्वान । बह्वी । इन्द्र । शरदो यजमानानाम् । अत्यन्तं तरति ।

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥ १८ ॥

रूपं रूपम् । तत्तद्रूपमिन्द्र । भावयति । प्रतिरूप प्रतियजमान यो रूपमादत्ते स तथोक्त । तत् ।

---

१ रक्षार्थं पुनःपुनराह्वयति Sy व्युदस्यति च एवमत्र एधमानद्विड्, इत्यनेन सम्बन्धात्क्वोस्कूयतिर्व्युदसनार्थ इत्युपपद्यते Dur स्कुनातिरत्र व्युदसनार्थे । अत्यन्तं व्युदस्यति निराकरोति SKN

२ निवेशयितृन् स्वस्य परिचारकान् Sy एधमानानसुन्वत Dur कीदृशान् ? विशः 'विश प्रवेशने' अनुप्रविष्टानात्मीयभूतानाभिताम् इत्यर्थ SKN

३ इतरांश्च सुन्वतो मनुष्यानभ्यादधाति सुकृतस्य लोक इति Dur किं सर्वान् ? न, किं तर्हि ? महाधामपश्यद्न् । कुत एतत् ? एधमानद्विडिति वचनात् द्विष्यमाणस्य च व्युदस्यमानत्वात् SKN ४ ०ते D

५ एधमानाव्युद० P N 6 22 reads व्युदस्यति । एधमानामहर्द्विषसुन्वत । सुन्वतो ऽभ्यादधाति । उभयस्य राजा । दिव्यस्य च पार्थिवस्य च । चोष्कूयमाण इति चोष्कूय तेस्चर्करीतवृत्तम् N 6 22, SKN II.468

६ ०रा; P

७ पूर्वभाविनां प्रशस्तानां कर्मणां कुर्वतां पुरुषाणाम् Sy ८ सखित्वानि Sy

९ वर्जयति Sy

१० वितन् P तान् हिंसन Sy

११ अमुख्यैरपररप्रशस्तैरपि कर्मानुष्ठातृभि Sy

१२ प्राप्नोति Sy

१३ अपरिचरणा प्रजा Sy

१४ परित्यजन् Sy १५ अयमिन्द्र Sy

१६ ०वे D संवत्सरान् Sy

१७ भृशमतिक्रामति । स्तोतृभि सह सख्यं कुर्वन् चिरकालं वसतीत्यर्थ Sy

१८. तत्तद्रू० P अन्यादिदेवतास्वरूपम् Sy

१९. धारयति P प्राप्नोति । 'भू प्राप्तौ' इति धातु । इन्द्र स्वमाहात्म्येन तत्तद्देवतारूपो भवति Sy

२० प्रतिरूप प्रतीम० P रूपाणां प्रतिनिधि सन् Sy २१ प्राप्तमन्यादिदेवतास्वरूपम् Sy

अस्य[1] । रूपम्[2] । प्रतिदर्शनाय[3] भवति । तदेवाह[4]--इन्द्र[5] । कर्मभि[6] । वहुरूप[7] । गच्छतीति[8] तदनुरूपम् । अस्य[9] । अश्वा[10] । दश, शतानि--सहस्र[11] युक्ता[12] भवन्तीति तत सर्वं एव मन्यते[13] मा प्रत्युदगादित्यनेनैतत् समानमिति[14] ।

युजानो हरिता रथे भूरि त्वष्टेह राजति ।
को विश्वाहा द्विषतः पक्ष आसत उतासीनेषु सूरिषु ॥ १९ ॥

युजानः । युञ्जान[15] । हरितावश्वौ । रथे । अत्यन्तम्[16] । दीप्त[17] । इह[18] । राजति[19] । क इन्द्रव्यतिरिक्त.[20] । शत्रो । पक्षे[21] । सर्वदा शत्रुमध्ये । आस्ते[22] । अपि च । आसीनेषु[23] । स्तोतृषु[24] ।

---

१. इन्द्रस्य Sy.
२. तथोक्तस्य रूपः P.
३. प्रतिनियतदर्शनायायमग्निरयं विष्णुरयं रुद्र इत्येवमसङ्कीर्णदर्शनाय Sy.
४. तमेवा० D. ५ अयमिन्द्रः Sy.
६ ज्ञानैरात्मीयैः सङ्कल्पैः Sy. मायेति प्रज्ञानाम Ngh.3 9.
७. बहुविधशरीरः सन् Sy
८. इति is omitted by P. बहून् यजमानान् गच्छति Sy.
९. ननु द्वावेवास्याश्वावेकश्च रथः कथमनेन युगपद्बहून् गच्छतीत्याह । इन्द्रस्य Sy.
१०. ०पस्य श्वाः P. ०पस्याश्वाः D.
११. ०स्रम् is suggested for ०स्र ॥ दशसहस्रसङ्ख्याकाः अपरिमिताः Sy
१२. रथे योजिताः Sy
१३. P reads तस्मा एव मन्य सर्वतो P.
१४. VM. ignores हि । यस्मादेव तस्माद्बहुशरीराणि स्वीकृत्य युगपद्बहुविष्मतो यजमानान् गच्छतीत्यर्थः। अन्ये मन्यन्ते। 'इदि परमैश्वर्ये' इत्यस्य धातोरर्थानुगमादिन्द्रः परमात्मा। स चाकाशवत् सर्वगतः सदानन्दरूपः। स एवोपाधिभिरन्तःकरणैः प्रतिशरीरमवच्छिन्नः सन् जीवात्मेति व्यपदिश्यते। स एवानादिमायाशक्तिभिर्वियदादिजगदात्मना विवर्तते शब्दादिविषयहरणशीला इन्द्रियवृत्तयश्च तेनैव सम्बद्धाः। एतत् सर्वं तस्य परमात्मनो यद्वास्तवं रूपं तस्य दर्शनायेति। अयमर्थोऽनया प्रतिपाद्यते। रूपरूपम्। रूप्यत इति रूपं शरीरादि। प्रतिशरीर चिद्रूपः सर्वगतः परमात्मा प्रतिरूपः प्रतिबिम्बरूपः सन् सर्वाणि शरीराणि वभूव। प्राप्नोत्। तच्च प्राप्तं प्रतिबिम्बरूपमस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रतिनियताकारस्य दर्शनाय भवति। स चेन्द्रः परमेश्वरो मायाभिर्मायाशक्तिभि पुरुरूपो वियदादिभिर्बहुविधरूपैरुपेतः सन् ईयते। चेष्टते। एतदप्यस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय भवति। अस्य च दश शता सहस्रसङ्ख्याका हरय इन्द्रियवृत्तयो युक्ता विषयग्रहणायोद्युक्ताः सन्ति। तदप्यस्य वास्तवरूपस्य दर्शनाय भवतीति। एवं स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्वियदादिमहाप्रपञ्चस्य च तत्त्वज्ञानहेतुत्वमनया प्रत्यपादीति Sy
१५. ०ना P., D. युञ्जन् Sy.
१६. भूरिषु बहुषु प्रदेशेषु Sy
१७. इन्द्रः Sy. १८. त्रैलोक्ये Sy
१९. राजेति P. दीप्यते Sy.
२०. इन्द्रादन्यः को नाम ? Sy
२१. पाचको बाधकः सन् Sy
२२. इन्द्र एव सर्वदा शत्रून् बाधत इत्यर्थः। यद्वा पक्ष इति सकारान्तं समीपवचनम्। इन्द्रादन्य को नाम द्विषतः शत्रोः समीप आसते। आस्ते। इन्द्र एव निर्भयः सन् शत्रुसमीपे स्थातुं शक्नोतीति भावः Sy. २३. आसीनेषु सत्सु Sy
२४. अस्मादृशेषु Sy.

अगव्यूति क्षेत्रमागन्म देवा उर्वी सती भूमिरंहूरणाभूत् ।
बृहस्पते प्र चिकित्सा गविष्टावित्था सते जरित्र इन्द्र पन्थाम् ॥ २० ॥

अगव्यूति[1] । गोमार्गरहितम्[2] गुप्तम् । क्षेत्रम् । आगच्छेम[4] । देवा[3] । विस्तीर्णा । सती । भूमि । अस्माकमभिगन्तव्या[5] । भवतु । बृहस्पते[6] । तं त्वं चास्मान् । गवामन्वेषणे[9] । प्रजानीहि[10] । त्वं चेन्द्र । सत्यमेव[11] । स्तोत्रे मह्यम् । पन्थानं कुरु[12] । शौनक —

अगव्यूतिरथ स्तौति देवान् वार्चो[15] भूमिमथोत्तरम्[14] ।
बृहस्पतिं तृतीयस्तु इन्द्रं[16] एवोत्तरे स्तुतयः[17] ॥ इति ॥

---

१ अ॰ D अत्रोक्तम् ।
अरण्ये निवने गर्गो देवान् भूमिं बृहस्पतिम् ।
इन्द्रं चास्तौत्स्वरक्षार्थमृचा अगव्युतोऽन्वयेति ॥१॥
Sy
अत्राख्यानम्—
अगव्यूतीत्यत्र पादे देवान्भूमिं तथोत्तरे ।
बृहस्पतिं तृतीये तु इन्द्र एवोत्तमे स्तुत ॥२॥
'अगव्यूत्यर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवत' इत्यनुक्रमणी (KSA. 31 47 p 23) । गर्गस्त्रिष्टुभा देवांस्तुष्टाव DDN

२ ॰र्गरहितम् is suggested for ॰र्गहरन्तम् ॥ अगोचरं गोसञ्चाररहितं निर्जनम् Sy अगोचरं गोसञ्चाररहितम् DDN

३ देवाम् Sy, DDN

४ आगता स्म । अतो मां रक्षतेति शेषः Sy, DDN

५ ॰मिमास्मा॰ P

६ ॰तव्यं P अंहुव आहन्तारो यस्यथ । तेषाम्, रमणा रमयित्री Sy अंहुरणा अंहस्विनी भतिभययुक्ता, अतः पापरूपाभूत्, सा रम्या भूत्वाऽस्मान् रक्षतु DDN अंहुरोंऽहस्वान् अंहुरणमित्यप्यस्य भवति N 6 27

७ भवति । अस्मानतः सापि रक्षतु Sy

८ Omitted by P तत् is suggested for त ।

९ गवामन्वेषण उपाये Sy
उपाये DDN

१० प्रवेदय Sy 'चिकित्सा' इति एकादशिनो (RPR 8 26) इत्यष्टमोक्षरः प्लावितः । गवाष्टावित्ति ओष्ठ्योन्त्योर्भुग्नमनोष्ठ्ये (RPR. 2 31) इत्यादिना अनोष्ठ्यत्वाद् वकारागमः DDN

११ अनेन प्रकारेण Sy इत्थमनेन प्रकारेण सते भवते दुःखमनुभवते DDN

१२ मार्गं प्रज्ञापय Sy

१३ VM ignores सते ॥ भवते दुःखमनु भवते Sy

१४ ॰तिथ P Omitted by BD

१५ वार्चो is redundant.

१६ बृहस्पतिं तृतीयस्त्वथिन्द्रम् P ॰स्पतिं तृतीयं तथिन्द्रम् D

१७ स्तुतः is suggested for स्तुतयः ॥ BD reads 'इन्द्रमेवोत्तमं पदम् ॥ BD V 123

दि॒वेदि॑वे स॒दृशी॑र॒न्यमर्धं॑ कृ॒ष्णा अ॑सेध॒दप॒ सद्म॑नो॒ जाः ।
अह॑न्दा॒सा वृ॑ष॒भो व॑स्न॒यन्तो॒दव्र॑जे व॒र्चिनं॒ शम्ब॑रं च ॥ २१ ॥

दिवेदिवे[१] । दिने दिने[२] । सदृशरूपाम्[३] । अन्यम् । अर्थं[४] यस्मिन्नर्थे[५]ऽहानि वर्तन्ते ततोऽन्यमर्द्धं प्रति । रात्री कृष्णवर्णा । अवसेधन्ति[६] । स्वस्मात् स्थानात्[७] । प्रातर्जायमानं[८] । हतवाश्च[९] । सुरौ[१०] । वर्षिता[११] । आत्मनो धनमपहर्तुमिच्छन्तौ[१२] । उदव्रजाख्य[१३] आवासे । वर्चिनम्[१४] । शम्बरम्[१४] । च ।

प्र॒स्तो॒क इन्नु राध॑सस्त इन्द्र॒ दश॒ कोश॑यी॒र्दश॑ वा॒जिनो॑ऽदात् ।
दिवो॑दासादतिथि॒ग्वस्य॒ राधः॑ शाम्ब॒रं वसु॒ प्रत्य॑ग्रभीष्म ॥ २२ ॥

प्रस्तोक[१५]. । प्रस्तोको[१६] वहुधन[१७] भरद्वाजेभ्य[१८] प्रददौ तदादाय गृह प्रति गच्छन् गर्भस्तद्धनमिन्द्राय चतसृभि

---

१. अयमिन्द्रः Sy २. प्रतिदिवसम् Sy.
३. तुल्यरूपाः Sy
४. अर्धं is suggested for अर्थं ॥ अन्यमहरर्धमपरं भाग प्रकाशयितुम् । अहोरात्रात्मकस्य दिवसस्य हि रात्रिरेको भाग. Sy
५. अर्धे is suggested for ०न्नर्थे ।
६. अपसे० is suggested for अवसे० ॥ निवर्तयति Sy
७. सदनात्स्वकीयादन्तरिक्षैकदेशात् स्थानात् Sy
८. सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् Sy
९. ०वान् श्व P
१०. असुरौ is suggested for सुरौ ॥ दासावुपक्षपयितारौ यज्ञकर्मणाम् Sy
११. वर्षयिता स इन्द्रः Sy
१२. ०र्तुं छन्तौ D वस्न निवासहेतुभूतं धनम् । तदिच्छन्तौ Sy
१३. उदकानि व्रजन्त्यस्मिन्नित्युदव्रजो देशविशेषः । तस्मिन् Sy. १४. वर्मिनम् P एतत्संज्ञावसुरौ Sy १५. अत्राख्यानम्—
एवं वारशिखाञ्जित्वा प्रस्तोकः साञ्जयो मृधे ।
भरद्वाजाय गुरवे विविधा दक्षिणा ददौ ॥१॥
ता गृहीत्वा गृहान् गच्छन्निन्द्र प्रति यदृच्छया ।
ददर्शर्चाऽभितुष्टाव भरद्वाज. शतक्रतुम् ॥२॥
ऋषेर्दृष्ट्वा विभूतिं स गर्ग पप्रच्छ वृत्रहा ।
युष्मभ्यं कतमो राजा धनमेतद्ददाविति ॥३॥
अथ विस्तरशो गर्गो यो यस्मै यद्ददौ धनम् ।
ऋग्भिश्चतसृभि. सर्वं तदिन्द्राय न्यवेदयत् ॥४॥
'प्रस्तोक इति त्रिष्टुबनुष्टुप् गायत्री द्विपदा साञ्जयस्य प्रस्तोकस्य दानस्तुतिः' इत्यादि (KSA 31 47 p.23) 'अधि बृबु प्रस्तोक इति चतस्रः' इति सूत्रे (SSS 16 11.12.) DDN. १६. ०स्तोय. D.
१७ प्रशस्तोत P प्रस्तोन D.
१८. P. adds प्रति रात्रीः कृष्णवर्णा आवसेधन्ति स्वस्मात् स्थानात् प्रतर्जनाम before बहु । D. adds प्रति रात्री. कृष्णवर्णा आप सेधन्ति स्वस्मात् स्थानात् प्रतर्जनाम before बहु । The additional passage has a striking resemblance with the commentary on RV VI.47 21
१९. गर्भस्तदानीमि० P. गर्गः is suggested for गर्भः ।

कथयति—प्रस्तोक । एव । क्षिप्रम् । मनोदात्मीयात् । तव भूतोऽस्मभ्यम् । दश धनपूर्णा । कोशी, यकार उपजन । दश । मस्त्वांश्च । प्रायच्छन् । दिवोदासस्य । अतिथिग्वस्य, षष्ठ्या आदादेश । तस्य स्वभूत वासयितृ । धनम् । वय प्रतिगृहीतवन्त । शम्बरमसुरं जित्वा यस्तस्मात्तेनाहृतम् ।

उत्तरा निगदसिद्धा ।

दशाश्वान्दश कोशान्दश वस्त्राधिभोजना ।
दशो हिरण्यपिण्डान्दिवोदासादसानिषम् ॥ २३ ॥

[दशाश्वान् ।][21]

---

१ एतदाद्यासु चतसृषु सृञ्जयपुत्रस्य प्रस्तोकस्य राज्ञो दानस्तुति । स एव दिवोदासोऽश्वथो ऽतिथिग्व इति चाख्यायते Sy

२ राजा Sy , DDN

३ इविति पूरम Sy इत्पूरण । मिताक्षरेष्वनर्थका कमीमिद्विवितीति यास्क (N 1 1) DDN

४ नु मक्षु इति क्षिप्रनामनी Ngh 2 15

५ धनदा० D आराधयितु स्तोतु । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । त्वां स्तुवते मह्यं गर्गाय Sy हे इन्द्र ! तव आराधयितु स्तोतु, चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, त्वां स्तुवते मह्यं गर्गाय DDN

६ स्वभूतो is suggested for भूतो० ।

७ ०र्णा D सुवर्णपूर्णान् दशसहस्राकान् Sy , DD

८ कोशान् Sy

९ उपजन D कोशयीरित्यत्र शौनकेनान्यथाख्यानेन यत्न कृत—
अकारस्य स्थान ऐकारमाहु-
र्नुम्पन्ति च सयमीकारमुत्तरम् ।
बह्वक्षरं द्व्यक्षरतां नयन्ति
यथोनयीर्व्यनयीत्कोशयीरिति ॥
RPR. 14.43

१० प्रायच्छ P प्रायच्छत् is suggested for प्रायच्छन् ॥ प्रादात् । वाजिनोऽदात्—'अदा ददर्ज्रोऽजनयन्ताप्यत्या०' (RPR 2 40) इत्यभिनिहत DDN

११ वयं च तस्माद्दिवोदासादेतत्सञ्ज्ञात् प्रस्तोकात् Sy प्रस्तोकस्य नामचतुष्टयम् DD

१२ तस्यैव प्रस्तोकस्य Sy , DDN

१३ ०दश P , D The passage षष्ठ्या आदादेश, explains the form of दिवोदासात, therefore it should immediately follow दिवोदासात् and precede अतिथिग्वस्य ।

१४ तस्य D

१५ स्वभूतं is suggested for स्वभूत ।

१६ धनम् Sy

१७ राधो राधकम् Sy , DDN

१८ शम्बरादसुरादागतम् । शम्बरं हत्वा त्वया दत्तं तदीयमित्यर्थ Sy , DDN

१९ यत्त० is suggested for यस्त० ।

२० VM ignores इन्द्र ।
एतदेव हि पाण्डित्यमियमेव विदग्धता ।
अयमेव परो धर्म स्वायादल्पतरो व्यय ॥१॥
इत्यत्राप्युक्तम् DDN

२१ The *pratika* is supplied by the Editor

उपरि भोजन च येषा[1] भवति तान्यधिभोजनानीति[2][3] ।

दश रथान्प्रष्टिमतः शतं गा अथर्वभ्यः । अश्वथः पायवेऽदात् ॥ २४ ॥

दश रथान्[4] । दश[5] । रथान् । प्रष्टिभिर्युक्तान्[6] । जात[7] च । गा । अथकुजातेभ्य[8] । अश्यथ[9] इति चास्य सज्ञा । पाधनार्थम्[10] । प्रायच्छत्[11] ।

महि राधो विश्वजन्यं दधानान्भरद्वाजान्त्साञ्जयो अभ्ययष्ट ॥ २५ ॥

महि । महन् । धनम् । सर्वपुत्रपौत्रजनहितमेतत्[12] । दधानानस्मान्[13] । भरद्वाजान्[14] । सृजयपुत्र[15] । ह्यपूजयदित्थमिति[16] ।

वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।
गोभिः संनद्धो असि वीळयस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ २६ ॥

वनस्पते[17] । परौ[18] तृचौ[19] रथदुन्दुहिदेवत्यावैन्द्रा[20]ऽन्त्योऽर्धर्चं[21] ।

---

१ येषाम P.

२. इति is omitted by P.

३. VM explains only one word 'अधिभोजना' of the stanza. ॥ भोजनमिति धननाम, अधिकं धन येषां मूल्यं तादृशानि Sy. Sy. explains the stanza in the following manner :—
दश दशसङ्ख्याकान्, अश्वान् दशसङ्ख्याकान् हिरण्यपूर्णान् कोशान्। दशसङ्ख्यानि वस्त्राणि च दशो दश च दशसङ्ख्याकांश्च हिरण्यपिण्डान् सुवर्णपिण्डानेतान् सर्वान् दिवोदासात्प्रस्तोकादहमसानिषम् । समभजम् । लब्धवानस्मि ।

४. रथन् D. ५. दशसङ्ख्याकान् Sy

६. प्रष्टभिर्युक्तं P. प्रष्टिस्त्रिपद आधारः। तद्वद्वहन्तीति प्रष्टयोऽश्वाः। तद्युक्तान् Sy

७. शतम् is suggested for जातम् ॥ शतसङ्ख्याकाः Sy.

८. अथर्वकुलजातेभ्यः is suggested for अथकुजातेभ्यः ॥ अथर्वगोत्रेभ्य ऋषिभ्यः Sy.

९. अश्चथ P. अश्वथ is suggested for अश्यथ ॥ अश्ववानेतत्सज्ञः प्रस्तोकः Sy

१०. वान् धनात्थं P. पाय्वर्थम् is suggested for पांधनार्त्थम् ॥ भरद्वाजपुत्रायैतत्सज्ञायास्मद्भ्रात्रे Sy ११. दत्तवान् Sy.

१२. सर्वजनहितम् Sy.

१३. ०जनपितमैतधनास्मान् P. धारयतः Sy

१४. भरद्वाजपुत्रानस्मान् Sy.

१५. सृजयच्छत्रो D. सृञ्जयपुत्रः is suggested for सृजयपुत्रः ॥ प्रस्तोकः Sy

१६. अभ्यपू० is suggested for ह्यपू० ॥ अपूजयत् Sy.

१७. 'वनस्पते' इत्येषा रथारोहणे विनियुक्ता । सूत्रितञ्च—'वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया इत्येतयान्यान्यपि वानस्पत्यानि' (AGS. 2 6. 5.) इति Sy.

१८. पौ P. गर्गस्यार्षम् Dur. गर्गस्य SKN

१९. तृपौ P.

२०. ०न्दुहिदेवस्यावै० P. ०न्दुभिदेवत्यावैन्द्रा is suggested for ०न्दुहिदेवत्यावैन्द्रा० ।

२१. ०र्चं P.D. The passage परौ .र्धर्चः is a fragment of KSA.31.47.p.23.

वनस्पते । दृढाङ्ग । भव । अस्मत्सखा । प्रतरण । शोभनवीरयुक्त । गोविकारैर्वध्रीभिः । सन्नद्धः । असि । स्तम्भो भव दृढाङ्ग । आस्थाता । ते । जयतु । जतव्यानि ।

दिवस्पृथिव्याः पर्योज उद्भृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।
अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ २७ ॥

दिवः । द्यावापृथिव्योरिदम् । उद्धृतम् । बलम् । यद्यपस्तथा वनस्पतिभ्यश्च । आहृतम् । सहः,

---

१ हे वनस्पतिविकार । रथ । त्वम् Sy वनस्पति विकारकाष्ठमयरथ । 'कृत्स्नवन्निगम' (N 2 5) Mah वानस्पत्य । रथ । U वानस्पत्य रथ । त्वमुच्यते Dur हे वनस्पतिविकाररथ । SKN

२ दृढावयवः Sy वीड्वङ्गानि यस्य Mah. वीडुशब्दो दृढवचनः U दृढाङ्गः Dur वीळु दृढमङ्गमवयवो यस्य स दृढावयवः । गोभिः सन्नद्ध इत्येतेन सम्बध्यते SKN

३ भवान् P

४ वयं सखायो यस्य स तादृशश्च भव Sy अस्माकं मित्रभूतः Mah अस्मत्सखा सन् U अस्मन्मित्रः Dur एवमस्मत्सखा, अस्माकं सखिभूतो मित्रमिव व्यसनपात इत्यर्थः SKN

५ ०ण D प्रवर्धयिता Sy प्रतरति सङ्ग्रामपारं गच्छति प्रतरणः Mah प्रतरन्त्यनेन सङ्ग्रामा निति प्रतरणः U प्रतारणः सङ्ग्रामाणां पारं नेता Dur सङ्ग्रामाणां निर्वोढेत्यर्थः SKN

६ शोभनैर्वीरैः शूरभटैः पुत्रादिभिर्वा युक्तश्च भव Sy शोभनो वीरो रथी यत्र Mah साधुवीरः U प्रविक्तवानवक्षिप्ताधिष्ठाता भव Dur

७ चर्मभिः Sy हे रथ । यतस्त्वं गोभिर्गोविकारैश्चर्मभिः Mah श्लेषचर्मभिः U कृतप्रतीकारस्त्वमस्माभिः गव्येन चर्मणा श्लेष्मणा च Dur कस्मादेवमुच्यते दृढाङ्गो भवेति ? यस्माद् गोभिर्गोविकारैश्चर्मभिः श्लेष्मणा च SKN

८ सम्यग्बद्धः Sy बद्धोऽसि Mah सन्नद्धोऽस्य तस्त्वां ब्रवीमि U समन्ततो नद्धो बद्धः Dur सम्यग्बद्धः SKN.　　९ भवसि Sy

१० वीडयस्व । अस्मान् दृढीकुरु Sy अतो वीडय-स्वात्मानं स्तम्भय Mah संस्तम्भय स्वात्मानम् U स त्वं कृतप्रतीकारमात्मानं मत्वा तेन हेतुना सुतरामात्मानं वीळयस्व संस्तम्भुहि Dur तस्माद् वीळयस्व दृढीकुर्वात्मानम् SKN

११ अवस्थितो रथी च Sy आरोढा रथी Mah. संस्थाता U संस्तब्धे च त्वय्यवस्थितः, आस्थाता ते अधिष्ठाता तव योद्धा Dur त्वमा वीड्वङ्गतया, आस्थाता आरोढा च SKN

१२ त्वयि Sy

१३ जेयत० P शत्रुसैन्यानि Sy जेतव्यानि रिपुधनानि Mah यानि तेन जेत्यानि जेतव्यानि, आत्मनोऽभीप्सितानि तानि सर्वाणि जयतु Dur कृत्यार्थे त्वप्रत्ययः । जेतव्यानि शत्रूणां वृन्दानि धनानि वा तेषाम् SKN

१४ VM ignores हि ॥ हिः पादपूरणः Mah हिशब्दो यस्मादर्थे SKN वनस्पते दृळ्हाङ्गो हि भव । अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः कल्याणवीरः । गोभिः सन्नद्धो असि । वीळयस्वेति संस्तम्भस्व । आस्थाता ते जयतु जेतव्यानि N 9 12, SKN III 154. This stazna=YV 29 52

१५ नूनमेषोत्तरा च रथदेवत्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ये विज्ञातव्ये इत्यन्तव्ये Sy

१६. द्युलोकाद् भूमेश्च । वनस्पतिविकारत्वाद्रथस्य । वनस्पतयो हि पृथिव्याः सारभूताः । ते च द्युसम्बन्धिभिरुदकैः प्रवृद्धाः । अतो रथस्य लोकद्वयसारत्वमुपपन्नम् Sy

१७. ०त P सारत्वेनोपात्तम् Sy　　१८. ०त्त D

१९. योज० D　　२० वृक्षेभ्यः Sy

तमिमम्[1] । अपाम्[2] । वेगं[3] तद्वत् शीघ्रं गच्छन्तम् । परित[4] । गोचर्मभि[5] । आवृतम्[6] । इन्द्रस्य । वज्रम्[7] । हविषा[8] । रथम्[9] । यज[10] । 'इन्द्रो वृत्राय[11] वज्रमुदयच्छत् स त्रेधा व्यभवत्[12] स्फ्यस्तृतीय[13] रथस्तृतीय[14] यूपस्तृतीयम्' इति ब्राह्मणम्[15] ।

इन्द्र॑स्य॒ वज्रो॑ म॒रुता॒मनी॑कं मि॒त्रस्य॒ गर्भो॒ वरु॑णस्य॒ नाभिः॑ ।
सेमां नो॑ ह॒व्यदा॑तिं जुषा॒णो देव॑ रथ॒ प्रति॑ ह॒व्या गृ॑भाय ॥ २८ ॥

[इन्द्रस्य वज्रः ।][16]

१. बलरूपम् Sy

२. ०मां P. अवां D. उदकानाम् Sy.

३. प्रेरकम् । यद्वा ओज्मा वेगः । अपां वेग इव वेगवन्तम् Sy.

४. परि पञ्चम्यर्थानुवादी Sy.

५. चर्मभिः Sy.

६. आवेष्टितम् Sy,

७. वज्रैकदेशम् Sy.

८ पुरोडाशादिना Sy.

९. एवङ्गुणविशिष्टं रथम् Sy.

१०. हे अध्वर्यो ! यज Sy.

११. वृत्रा D.

१२. प्यभ० P.

१३. स्प्य० P

१४. Omitted by P.

१५. Cf SB 1.2.4.1. P. 16. and also its Kānvīya recension. 2.2.2 1. the variant चतुर्धा for त्रेधा is striking.

VM explains परि once only.

१६. The *pratīka* is supplied by the Editor. VM. does not explain the stanza. It is explained in the following manner:

यो रथ इन्द्रस्य वज्र उक्तप्रकारेण वज्रैकदेशो मरुतामेतत्संज्ञानां देवगणानामनीकमग्रभूतं तद्वच्छीघ्रगामी मित्रस्याहरभिमानिनो देवस्य गर्भो गर्भवदन्तर्वर्तमानः । अहनि हि रथः सञ्चरति । वरुणस्य रात्र्यभिमानिदेवस्य नाभिर्नाभिस्थानीयः । नाभिर्यथा देहमध्ये नैश्चल्येनावतिष्ठते तद्वद्रात्रौ क्वचिदेव स्थितः । हे देव ! द्योतमान ! रथ ! य उक्तगुणः स तादृशस्त्वमिमा नोऽस्मदीयां हव्यदातिं हविर्दानवतीं यागक्रियां जुषाणः सेवमानः सन् हव्या हव्यान्यस्मदीयानि हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण Sy.

हे रथ ! हे देव ! स त्वं हव्या हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण । कीदृशस्त्वम् ? इन्द्रस्य वज्रो वज्रोत्पन्नत्वात् । मरुतामनीकं मुखं मुख्यो देवानां जयप्रापकत्वात् । मित्रस्य देवस्य गर्भो गीर्यते स्तूयते गर्भः । गृणातेर्भप्रत्ययः । सूर्येण स्तूयमानः । वरुणस्य नाभिर्नभ्यतेऽरिर्हन्यतेऽनेनेति नाभिः । 'नभ हिंसायाम्' इण्प्रत्ययः । वरुणस्य हननसाधनम् । नोऽस्माकमिमां हव्यदातिं हविषो दानं जुषाणः सेवमानः Mah.

यस्त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि, मरुतां चानीकं मुखमसि । मित्रस्य च गर्भोऽसि । वरुणस्य च नाभिरसि । स त्वमिमां नोऽस्माकं हव्यदातिं हविषो दानम् । जुषाणः सेवमानः । हे देवरथ ! प्रतिहव्या गृभाय प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण हव्या हवींषि U.

This stanza=YV 29 54

उप॑ श्वासय पृथि॒वीमु॒त द्यां पु॑रु॒त्रा ते॑ मनुतां॒ विष्ठि॑तं॒ जग॑त् ।
स दु॑न्दुभे स॒जूरिन्द्रे॑ण दे॒वैर्दू॒राद्दवी॑यो॒ अप॑ सेध॒ शत्रू॑न् ॥ २९ ॥

उप श्वासय[1]। श्वाससदृशप्रतिशब्दं कारय[2]। पृथिवीम्[3]। अपि च। द्याम्[4]। बहुषु देशेषु[5]। त्वाम्[6]। जानातु[7]। इतस्ततः स्थितम्[8]। जगत्[9]। स त्वम्[10]। दुन्दुभे[11]! सगकः ?[12] इन्द्रेण[13]। देवैश्च[14]। दूरात्। दूरतरम्[15]।

---

१ वरेण सूक्तेन सङ्ग्रामे दुन्दुभिरभिमन्त्रणीयः। सूत्रितं च—'उप श्वासय पृथिवीमुत द्यामिति सूक्तेन दुन्दुभिमभिमृशेत्' (AGS 3 12 17) इति Sy अत आरभ्य सर्वा एता युद्धोपकरणा ऋचः। भारद्वाजस्यार्षम् Dur गर्गस्यैव SKN

२ आत्मीयेन जयघोषेणाश्वासय। यथा लोकद्वयं त्वदीयेन शब्देनापूरितं भवति तादृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः Sy उपशब्दय। श्वसितिः शब्दार्थः Mah., U उपशब्दय, आपूरय शब्देन Dur. उप आङित्येतस्य स्थाने। श्वसितिः सामर्थ्यात् पूरणे। आपूरय स्वेन ध्वनिना SKN

३ एतां च पृथिवीं कृत्स्नाम् Dur

४ दिवम् Sy अन्तरिक्षमपि Mah. दिवञ्च SKN ५ बहुधा Sy, Mah., U, SKN अपि एकस्यापि सतस्तव पुरुत्रा बहुत्वे वर्तमानस्य Dur

६ त्वाम् P त्वदीयं शब्दम् Sy तवैकस्य सतः U तव शब्दम् SKN

७ मन्यताम्। जानातु Sy जानातु। दुन्दुभिर्नदतीति Mah घोषं अमुतां मन्यताम् U शृणोत्वित्यर्थः SKN

८ विशेषेण स्थितम् Sy विविधं स्थितम् Mah विविधं स्थितं स्थावरम् U यच्चेदं विष्ठितं स्थावरम् Dur विविधं स्थितं स्थावरमित्यर्थः। अतिशयप्रदर्शनार्थं च विष्ठितशब्देन स्थावरस्येहोपादानम्। इतरथा श्रोत्राभावात् घोषमननमनुपपन्नं स्यादित्यभिप्रायः SKN

९ स्थावरं जङ्गमं चोभयविधं प्राणिजातम् Sy स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वम् Mah जङ्गमं च U, SKN जगज्जङ्गमं च Dur

१० यस्त्वमेवमस्माभिः प्रार्थितः स त्वम् U यस्य तव सामर्थ्यं द्यावापृथिव्यावापूरयितुं सः Dur य एवमुक्तोऽसि सः SKN

११ हे दुन्दुभे! अत्र निरुक्तम्। दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं द्रुमो भिन्न इति वा, दुन्दुभ्यतेर्वा स्याद्वा ? (शब्द)कर्मणः (N 9 12) इत्यादि Sy अस्य योऽभिधेयस्तस्य 'शब्दानुकरणम्' आत्मनो नामधेयप्रतिलम्भनिमित्तम्। यथवा सावभिहन्यमानः शब्दं करोति दुन्दुभिरिति तदेव तस्य नाम। 'द्रुमो भिन्न इति वा' द्रुमशब्दात्पूर्वपदम्। भिदेरुत्तरपदम्, तत्सम्भवो हि, असौ द्रुमैकदेशनिष्कुषितधर्मणा विनद्धः Dur दुन्दुभिः शब्दानुकरणनिमित्तमेतन्नाम। द्रुमशब्दस्य वा रेफलोपः। भिदेश्चाद्यन्तविपर्ययः। उकारश्चोपजन इत्याह। 'द्रुमो भिन्न इति वेति' (N 9 12) भिन्नो निष्कुषितः। 'दुन्दुभ्यतेर्वा स्यात्' नदतिशब्दकर्मणो दुन्दुभ्यतेर्वा स्यात्' शब्दकर्मणः। 'दुन्दुभ्यतेर्वा स्यात्' नरुत्रसघातोः। ताडयते ह्यसौ युद्धसमये SKN

१२ सहितः is suggested for सगेकः॥ सह Sy प्रीतियुक्तः Mah. समानप्रीतिः सन् U सहजोषणः सहप्रीतिः Dur सम्प्रीयमाण इति SKN १३ इन्द्रेण सह U

१४ अन्यैश्च देवैः Dur देवैश्च सह SKN

१५ दूरादपि दूरतरम् Sy अतिदूरम् अत्यन्तं दूरं दवीयः Mah.

अपसेध[१] । अस्मच्छत्रून्[२] ।

आ क्रन्दय बलमोजो न आ धा निः ष्टनिहि दुरिता बाधमानः ।
अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीळयस्व ॥ ३० ॥

आ क्रन्दय । शब्दापय[३] सेनाम् । बलम्[४] । ओजश्च[५] । अस्मभ्यम्[६] । देहि[७] । निष्टनिहि[८] । दुरितानि[९] । बाधमान[१०] । अपप्रोथ[११] । दुन्दुभे ! राक्षसान्[१२] । इत[१३], वाचा हुङ्करणमपप्रोथनम्[१४] । इन्द्रस्य[१५] । मुष्टि[१६] । वसि[१७] । सस्तम्भय[१८] शत्रुसेनाम्[१९] ।

---

१. अपगमय Sy., SKN. अपकालयापुनरागमनाय Dur.

२. अस्मदीयान् Sy. अस्मच्छत्रूनित्येतदाशास्महे त्वत्तः Dur. तथा नदत एव शब्दं श्रुत्वा तव शत्रवो नश्यन्तीत्यभिप्रायः SKN. उपश्वासय पृथिवीं च दिवं च । वहुधा ते घोषं मन्यताम् । विष्ठितं स्थावरं जङ्गमं च यत् । स दुन्दुभे सहजोषण इन्द्रेण च देवैश्च । दूराद् दूरतरमपसेध शत्रून् N.9 13 ,SKN. III. 154.
This stanza=YV 29.55.

३. अस्मच्छत्रूश्रोदय Sy. रोदय पलायध्वं मदीया सर्वे हता इत्यादिदीनरवं कारयेत्यर्थः Mah. दीनान् शब्दान् कारय, अहो पलायध्वं पिता मे हतो भ्राता मे हत इति U.

४. सेनारूपम् Sy. शत्रुसैन्यम् Mah. शत्रुसेनाम् U.

५. शरीरबलं च Sy. तेजः Mah., U.

६. अस्माकम् Mah., U.

७. आधेहि । प्रयच्छ Sy. आधेहि U.

८. न० D. नितरां शब्दं कुरु । 'स्तन शब्दे' इति धातुः Sy. शब्दं कुरु । 'स्तन शब्दे' चुरादिरदन्तः Mah. निश्चित शब्दं जयाय कुरु U.

९. दुरितानि दुर्गमनानि Sy. पापानि Mah.

१०. हिंसंस्त्वम् Sy. निराकुर्वन् सन् Mah. अपगमयन् U.

११. ०प्राथ D. वाधस्व Sy. नाशय । प्रोथतिर्नाशनार्थः Mah. अपकृत्यापकृत्य प्रोथ नाशय U.

१२. अस्मद्दुःखहेतुभूतं शुनं सुखं यासां तादृशीः शत्रुसेनाः Sy. दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छ्वानस्तान् दुष्टाञ् शुनः श्वसदृशाञ्छत्रून् Mah. दुष्टशुन इव याः सेनाः । सुखवचनो वा शुनाशब्दः । दुःसुखाः, विसर्जनीयस्य दत्वम् U.

१३. अस्मात् स्थानात् Sy. अस्मत्सेनायाः सकाशात् Mah. इतः सेनायाः U.

१४. The passage वाचा ०थनम्, should immediately follow अपप्रोथ and precede दुन्दुभे ।

१५. इन्दस्य P. यतस्त्वमिन्द्रस्य Mah. यतश्च त्वमिन्द्रस्य U.

१६. मुष्टिरिव शत्रूणां हन्ता Sy मुष्टिवदङ्गभूतोऽसि Mah. मुष्टिरसि, अतो ब्रवीमि U.

१७. भवसि is suggested for वसि ।

१८. अतोऽस्मान् दृढीकुरु Sy. अतो वीडयस्व, आत्मानमस्मान् दृढय Mah. दृढीकुर्वात्मानम् U.

१९. VM. ignores आ ।
This stanza=YV29.56.

आमूरंज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमदुन्दुभिर्वावदीति ।
समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ३१ ॥

आमू[1] । अस्मदीया सेना[2] । आज[3] शत्रून् प्रति नय । प्रत्यावर्तय[4] च । इमा[5] शत्रुसेना । यवर्णाक्षम्[6] प्रज्ञानयुक्तम्[7] । दुन्दुभि । अत्यन्त शब्द[8] करोति[9] । सञ्चरन्ति[10] । अस्मदीया । योद्धार[11] । अश्वपतना[12] । अस्माकम्[13] । इन्द्र । रथिन[14] । शत्रून् जयन्तु[15] ।

इत्थ व्याख्यदेकत्रिंशमध्याय माधवाह्वय ।
चोलेषु निवसन् ग्रामे गोमत्यार्ये समाहृतः[16] [17] ॥

---

१ अस्या पूर्वार्धो दुन्दुभिदेवत्य उत्तरार्धस्त्वैन्द्र । यद्वा उभावप्यर्धावैन्द्रौ Sy

२ ०ना P शत्रुषु स्थितास्ता गा Sy शत्रुसेना Mah, U

३ ०जे D अस्मान् प्रत्यागमय Sy समन्तात् परिक्षिप। 'अज गतिक्षेपणयो' Mah आक्षिप U

४ प्रतिनिवर्तय Sy
अयं प्रापय्य प्रत्यानय Mah
प्रत्यावर्तय क्षिप्तं क्षिप्तमिति U

५ अस्मदीया गा शत्रुभिर्जिघृक्षिता Sy अत इमा अस्मत्सेना Mah
अस्मदीयसेना U

६ ०नायपर्णाक्ष P अथ प्रत्यक्ष is suggested for यवर्णाक्षम् D

७ प्रज्ञानवत् यया सर्वैर्ज्ञायते तथा Sy यतो दुन्दुभि केतुमत् प्रज्ञानवत् Mah प्रज्ञातवाम् दुन्दुभि U

८ भृशं शब्दं करोति Sy
अत्यन्तं ध्वनति Mah

लोकार्थे लट् । अत्यर्थं वदतु जयप्रकाशकम् U

९ शत्रुभिर्युध्यमाना वर्तन्ते Sy अत्रापि लोकार्थे लट् । सञ्चरन्तु U

१० अस्माकम् Mah

११ पुरुषा Sy योधा Mah अस्मदीया मनुष्या सङ्ग्रामे U

१२ अश्ववाहाश्च Sy अश्वस्येव पर्णं पतनं येषां ते Mah.

१३ ०नास्मा० P
अश्ववसनास्मा० D

१४ रथारूढा पुरुषा Sy
रथस्था Mah.

१५ युद्धे जयं प्राप्नुवन्तु Mah जयन्तु त्वत्प्रसादादिति शेष U

१६ ०माहृत is suggested for ०माहृत ।

१७ Ms D puts the figure ॥४७॥ here to indicate the end of the forty-seventh hymn No such number is given in P
This stanza=YV 29 57.

चतुर्थाष्टके ऽष्टमोऽध्यायः ।

'यज्ञायज्ञा[१] वो अग्नये[२]' व्याचिख्यासति माधवः ।
आवृत्तेषु[३] वदन् वाच्यमृगर्धर्चपदेष्वर्थः[४] ॥१॥
ऋतोर्द्धचश्च[५] पादश्च[६] सूक्तान्तेषु पुनःपुनः ।
आवर्तमाना[७] दृश्यन्ते सूक्तमध्येष्वपि क्वचित् ॥२॥
'ये स्तोतृभ्यः[८]' 'नू ष्टुतः[९]' च 'अस्मभ्यं तद्वसो[१०] दानाय[११]' ।
'ब्रह्मणस्पते त्वमस्य[१२]' चतस्रा निदर्शन[१३] ॥३॥
अथार्धर्चः 'तन्नो[१४] मित्रः' सन्त्यप्यन्येऽपि[१५] तादृशा ।
'प्रातर्मक्ष[१६]' इति[१७] पादः स्यात् सन्त्यन्येऽपि च[१८] तादृशा ॥४॥
स्तुत्वान्यमन्यदेवानां[१९] तत्तदाशासते[२०] पुनः ।
ऋषयो यद्यदिच्छन्ति तदर्थास्ते[२१] न पूरणाः ॥५॥
आवर्तयन्ति सूक्तीश्च[२२] यथा 'अर्चन्ननु स्वराज्यम्[२३]' ।
आवर्तन्ते[२४] विधेयाश्च 'मरुद्भिरग्न आ गहि[२५]' ॥६॥
सकृत्प्रदर्शितपदान् मन्त्रान्नाधीयते[२६] पुनः ।
अधीयते पुनः काश्चित् किं नु स्यात् तत्र कारणम् ॥७॥

---

१. यज्ञाय यज्ञ D २. RV. VI. 48. 1ª.
३. आवृर्तेषु D. ४. ०ष्वर्थ्या P. ०ष्वथ is suggested for ०ष्वर्थः ।
५. ऋचोऽर्धर्चश्च is suggested for ऋतोर्द्धर्चश्च ।
६. पादाश्च is suggested for पादश्च ।
७. ०नो P. ८. RV. II. 1. 16.
९. RV. IV. 16. 21.
१०. ०भ्य द्व० P D.
११. RV. II. 13. 3. १२. RV. II. 23. 19.
१३. चतस्रा निदर्शना D. चतस्रश्च निदर्शनम् is suggested for चतस्रा निदर्शन ।
१४. RV. I. 94. 16. १५. ०न्ये च R.
१६. RV. I. 58. 9. १७. ०क्षीति P.
१८. Omitted by P.
१९. ग्तुत्यान्य० P. २०. ०साते D.
२१. ऋषयो द्यदियच्छन्ति दर्त्था० P.
२२. सूक्ती D. २३. RV. I. 80. 1.
२४. आवर्त P. २५. ०हि P. D. RV. I. 19. 1. २६. ०न्त्राणाधी० P.

'नू मे ब्रह्माण्यग्ने' इति पुनश्चाधीयते पदम् ।
'यज्ञेन यज्ञम्' इति च दशमे मण्डले पुनः ॥८॥
अत्राहु कारण वृद्धा तस्मिन्नेव पुन श्रुता ।
'नू मे' इत्युगिय सूक्ते नैवमन्यत्र दृश्यते ॥९॥
एवविधाया आवृत्तेरन्वेष्टव्य प्रयोजनम् ।
इति वक्तु पदावृत्ति काकुत्स्यावृत्तितो भवेत् ॥१०॥
'यज्ञेन यज्ञम्' इत्यस्या साध्या पुत्रमेव ।
तादृशमेव पुरुष प्राह भेदोऽय ज्ञाप्यते पदात् ॥११॥
तिलमात्रे भिद्यमाने पुनश्चाधीयते पदम् ।
स सूक्ष्म शक्यते ज्ञातु नाप्रज्ञैरिति निर्णय ॥१२॥
'पुनान इन्दवा भर सोम द्विबर्हस रयिम्' ।
पुनरागतमर्थेर्च पुनश्चाधीयते पदम् ॥१३॥
आवेष्ट्य योजना कार्या 'त्व वसूनि पुष्यसि' ।
द्विबर्हस रयि तस्मात् पुनानोऽस्मभ्यमाभर ॥ इति ॥१४॥

---

१ ब्रा० P ०ण्या० D RV VII 1 20
२ RV I 164 50
३ क्षमे P
४ तत्रा० R
५ तैस्मि० D
६ RV VII 1 20
७ ०मत्र D
८ परावृ० P
९ काकुत्स्यावर्तितो P
१० RV I. 164. 50
११ D reads साध्या पूर्वमेव ॥ पुत्रमेव च तादृशम् is suggested for साध्या पुत्रमेव ।
१२ तादृशं is suggested for तादृशमेव ।
१३ यह भेदो भेदोयं P
१४ नाप्रा० R
१५ ०ना D
१६ इन्द्रा० D
१७ इन्द्र पाप भर P
१८ RV IX 40 6
१९ P and D add न after वसूनि ।
२० RV IX. 100 2
२१ ०बर्हं P D
२२ ०नोस्म० P

जिघृक्षितो[1] यथान्त.[2] स्याद् वको विक्षिप्तमानस. ।
सन्दिग्धे च यथा कामक[3]: शाकल्योऽवहितस्तथा[4] ॥१५॥
पूरणेष्विति[5] वक्तव्यमध्यायादिषु दर्शितम् ।
व्युत्पत्त्यर्थं बह्वृचाना चतुर्थेऽस्माभिरष्टके ॥१६॥इति॥

VI.48.

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।
प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ १ ॥

यज्ञायज्ञा[6][7] ।

---

१. ०घृक्षि P. ०घृक्षिति D.
२. यथान्ध: is suggested for यथान्त: ।
३. काक: is suggested for कामक ।
४. ०तस्याता D. ०ल्योपहितस्याता P. ०ल्योपहत० R ५. ०णेस्विति P.
६. अथाष्टमाध्याय आरभ्यते ः षष्ठमण्डलस्य चतुर्थेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याख्यातानि। 'यज्ञायज्ञा' इति द्वाविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षम् । अत्रानुक्रम्यते—'यज्ञायज्ञा द्व्यधिका शंयुस्तृणपाणिकं पृश्निसूक्त प्रगाथौ बृहती महासतोबृहती महाबार्हतबार्हतौ प्रगाथावित्याग्नेय्य: काकुभ: प्रगाथ: पुरउष्णिग्बृहत्यतिजगतीति मारुत्योऽन्त्यास्तिस्रो वासां लिङ्गोक्तदेवता: काकुभ: प्रगाथ: पुरउष्णिग्बृहतीति पौष्ण्यो बृहती महाबृहती यवमध्यान्त्यानुष्टुब्द्यावाभूम्योर्वा पृश्नेर्वा (KSA. 32. 48.p.22) इति। 'यज्ञायज्ञा व:' इत्येषा बृहती । 'तृतीयो द्वादशक.' (KSA.7.1. p.3.) इति तल्लक्षणसद्भावात् । द्वितीया सतोबृहती 'अयुजौ जागतौ सतोबृहती' (KSA. 8.4.p.4.) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । तृतीया चतुर्थी बृहतीसतोबृहत्यौ । पचमी बृहती षष्ठी महासतोबृहती । अष्टाक्षरास्त्रय: पादा द्वादशाक्षरौ द्वौ पादौ सा महासतोबृहती (Cf. KSA. 10.2. p.4.) सप्तमी महाबृहती अष्टाक्षराश्चत्वार: पादा एको द्वादशाक्षर: सा महावृहती (Cf. KSA. 99. p. 4.) अष्टमी महासतोवृहती अष्टिनस्त्रयो द्वौ जागतौ सा महासतोवृहती (Cf. KSA. 12.2. p.4.) नवमी वृहती दशमी सतोवृहती । एता दशाग्निदेवत्या: । एकादशी ककुप् 'मध्यमो यदि द्वादशाक्षर उभयतोऽष्टकौ द्वौ पादौ सा ककुप् (Cf.KSA.5.3.p.3.)। द्वादशी सतोवृहती। त्रयोदशी पुरउष्णिक् आद्यो जागतो द्वितीयतृतीयौ गायत्रौ सा पुरउष्णिक् (Cf. KSA. 5.2.p.3))। चतुर्दशी वृहती पञ्चदश्यतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादश्याद्या. पञ्च मरुद्देवताका: त्रयोदश्यादीनां तिसृणां लिङ्गोक्ता इन्द्रादयो वा देवता । षोडशी ककुप् । सप्तदशी सतोबृहत्यष्टादशी पुरउष्णिगेकोनविंशी बृहती । षोडश्यादीनां चतसृणां पूषा देवता । विंशी बृहत्येकविंशी यवमध्या महाबृहती। आद्यौ द्वावष्टकौ तृतीयो द्वादशकश्चतुर्थपञ्चमावष्टकौ सा यवमध्या महाबृहती (Cf. KSA. 9.10.p.4) । विंश्येकविंश्यो. पृश्निसूक्तमित्युक्तत्वान्मरुतां माता पृश्निर्देवता । द्वाविंश्यनुष्टुप् । सा चापि पृश्निदेवत्या द्यावाभूमिदेवत्या वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिक. । आग्निमारुते 'यज्ञायज्ञा व:' इत्ययं स्तोत्रियप्रगाथ: । सूत्रितञ्च—'यज्ञायज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (ASS. 5.20.)इति Sy. ७. ०ज्ञां P. यज्ञायज्ञां D.

॥ शंयु[1] ॥ यज्ञे[2] यज्ञे । तुभ्यम्[3] । अहम्[4] । स्तुत्या स्तुत्या[5] । प्रवृद्धाय[6] । अग्नये[7] । शंसनं कृतवानस्मि तदेवाह प्राशंसिषमहम्[8] । अमृतम्[9] । जातवेदसम्[10] । प्रियम्[11] । इव[12] । मित्रमिति[13][14] ।

---

१ हे स्तोतारः । Sy

२ ०ज्ञे D सर्वेषु यागेषु Sy यज्ञायज्ञा वीप्सायां द्वित्वम् । सप्तम्येकवचनस्याकारः । तथा चैवं योजना यज्ञेयज्ञेऽनेकयज्ञेषु Mah. यज्ञेयज्ञ इति सप्तम्येकवचनस्य आमादेशो वीप्सायाम् U

३ यूयम् Sy व इति द्वितीयाबहुवचनमेकवचनार्थे यजमानविषयं वा । वः त्वाम् । यद्वा वो युष्माकमर्थे Mah व इति यजमानविषयं युष्मदर्थम् U

४ वयम् Sy वयमिति प्रथमाबहुवचनमेकवचनार्थे Mah वयम्, अहमिति विभक्तिव्यत्ययो वाक्यसम्बन्धात् U

५ स्तुतिरूपया वाचावाचा स्तोत्रं कुरुतेति शेषः Sy गिरागिरा वीप्सायां द्वित्वम् । अन्ययान्यया स्तुत्या Mah. तया तया च गिरा वाचा स्तुतिलक्षणया U

६ वक्षसे । चतुर्थी द्वितीयार्थे । तस्य च शंसिषमिति क्रियया सम्बन्धः । कीदृशमग्निम् । वक्षसम् । वक्षतेरुत्साहार्थस्य धातोरसुन् प्रत्ययः । वक्षत उत्सहते वक्षास्तमुत्साहिनम् । यद्वा वक्ष इति बलनाम । मत्वर्थीयमत्वर्थं द्रष्टव्यम् । वक्षसं बलवन्तम् Mah. वक्षसमिति सप्रतिः । वक्षवन्तमुत्साहवन्तम् । अग्निविशेषणं चैतत् U

७ अग्नये चतुर्थ्येकवचनं द्वितीयैकवचनार्थे । अग्निम् Mah अग्निमिति विभक्तिव्यत्ययो वाक्यसम्बन्धात् U

८ प्र शंसिषम्—'प्रसमुपोदः पादपूरणे' इति प्रशब्दस्य द्विरुक्तिः पादपूरणार्था । व्यत्ययेनैकवचनम् । छान्दसो लुङ् । प्रशंसाम Sy स्तौमि । 'शंस स्तुतौ' लुङ् अडभाव आर्षः Mah प्र प्र शंसिषेत्याख्यातेन सम्बन्धः । प्रशंसिषम् U

९ मरणरहितम् Sy अमरणधर्माणम् Mah, U

१० जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा Sy जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् Mah. जातप्रज्ञानम् U

११ अनुकूलम् Sy प्रीतिजनकम् Mah.

१२ अमिव P नशब्द उपरिष्टादुपचारादुपमार्थीयः । मित्रं न मित्रमिव Mah मित्रमेव U

१३ यद्वा व्यत्ययेन स्वमित्यस्य वसादेशः । अग्नय इति च कर्मणि चतुर्थी । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् । चशब्दश्चणिति निपातश्चेदर्थे वर्तते । वक्षस इति च वक्षेर्वृद्धिकर्मणोऽन्तर्भावितण्यर्थाल्लटि रूपम् । चणा योगात् 'निपातैर्यद्यदिहन्त०' इति निघातप्रतिषेधः । तत्रायमर्थः । हे स्तोतः । त्वं यज्ञे यज्ञ इममग्निं गिरा गिरा स्तुत्या वक्षसे च वर्धयसि चेत् वयमप्यमृतत्वादिगुणकं तं प्रशंसाम Sy यथा कश्चित् प्रियं मित्रं स्तौति तद्वदग्निं स्तुमह इत्याशास्महे Mah अथ वाक्यार्थवशात् सत्रानुपूर्वी । अहं यज्ञे यज्ञे वो युष्मदर्थेऽग्निं वक्षयन्तं तया तया च स्तुत्या प्रशंसिषम्, अमृतं जातवेदसं प्रियं मित्रमिव U

१४ VM explains प्र once only and ignores च ॥ चशब्दो भिन्नक्रमो व इत्यस्मात्परो द्रष्टव्यः । यूयं च स्तोत्रं कुरुत Sy च पादपूरणः Mah.

This stanza=YV 27 42.

ऊर्जो नपा॑तं॒ स हि॒नायम॑स्म॒युर्दाशे॑म ह॒व्यदा॑तये ।
भुव॒द्वाजे॑ष्ववि॒ता भुव॑द्वृ॒ध उ॒त त्रा॒ता त॒नूना॑म् ॥ २ ॥

ऊर्जो नपातम्[1] । निपातो हि पर्यायः[2], ऊर्ज[3][4] । पुत्र प्राशसिपम्[5] । स.[6] । अय[7] खलु[8] । अस्मिन् कामः[9] । तस्मै[10] देवाना[11] हविषा[12] दात्रे । हविर्दशिम[13] । स भवतु[14] । सङ्ग्रामेषु[15] । अस्माक रक्षिता[16] । भवतु[17] । वर्धयिता[18] । अपि च । त्राता[19] । अङ्गानाम्[20] ।

वृषा॒ ह्य॑ग्ने अ॒जरो॑ म॒हान्वि॒भास्य॒र्चिषा॑ ।
अज॑स्रेण शो॒चिषा॒ शोशु॑चच्छुचे सु॒दी॒तिभि॒ः सु दी॑दिहि ॥ ३ ॥

वृषा हि । वर्षिता[21] । हि[22] । अग्ने । जरारहित । महान्[23] । विभासि[24] । तेजसा[25] । आदित्येन[26] ।

१. निनेति P., D. यजमानोऽध्वर्युं प्रार्थयते । हे अध्वर्यो ! Mah.

२. नपात् is suggested for निपातो ।

३. The passage नपात् हि पर्यायः should immediately follow पुत्रम् ॥ पौत्रमग्निम् । अङ्कुचो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः Mah. ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्य एष जायत इत्यपा पौत्रोऽग्निस्तम् U.

४. अन्नस्य बलस्य वा Sy. अपाम् । ऊर्क्शब्देनाप उच्यन्ते Mah. ऊर्जशब्देनाप उच्यन्ते U.

५. प्र शसिषमित्यनुषङ्गात्प्रशंसामेत्यर्थः Sy

६. स त्वम् Mah स त्वं हे अध्वर्यो ! U.

७. अग्निः Sy. यतोऽयमग्निः Mah. अय ह्यग्निः U.

८. हि नेति निपातद्वयसमुदायो हि इत्यस्यार्थे Sy. हिनु तर्पय । 'हि गतौ वृद्धौ' स्वादिर्लोट् । उल्लोपश्छान्दसः Mah हिन तर्पय U.

९. अस्मिरस्मान्कामस्तकामः D. अस्मत्कामः is suggested for अस्मिन् कामः ॥ अस्मान् कामयमानो भवति Sy. अस्मानिच्छत्यस्मयुः Mah. अस्मान् कामयते U.

१०. तमस्मै P. अग्नये Sy.

११. देवेभ्यः Sy.

१२. ०षो D. वय च हव्याना हविषां देवेभ्यो दात्रे Sy. अतो हव्यदातये हविषो दानाय Mah., U.

१३. हवींषि दद्याम Sy. सङ्कल्पयामः । 'दाशृ दाने' अत्र सङ्कल्पार्थः Mah. अतो वयं च दाशेम सङ्कल्पं कुर्याम U.

१४. स चाग्निर्भवतु Sy. भवति Mah., U.

१५. यतोऽयं वाजेष्वन्नेषु Mah अन्नेषु विषयभूतेषु U.

१६. गोप्ता U.

१७. भवति Mah , U.

१८. वर्धकः Sy. वृद्धौ च Mah. वर्धनाय च U.

१९. रक्षिता Sy., Mah

२०. तनयानामस्मत्पुत्राणा च Sy. शरीराणाम् । बहुवचन भार्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम् । अग्निरन्नतनुरक्षिता वर्धयिताऽस्मान् कामयतेऽतो हविर्दानाय तं सङ्कल्पयामः Mah. शरीराणाम् । बहुवचनोपदेशाद्भार्यादिशरीरग्रहणम् यत एवमत ऊर्जो नपातं हिन इति सम्बन्धः । एवमदूरविप्रकर्षेण विषमयन्त्रा व्याख्येयाः U. This stanza=YV. 27.44.

२१. वर्षिता कामानां वृष्टेः कर्ता वा Sy.

२२. खलु Sy.

२३. गुणैरधिक एवम्भूतस्त्वम् Sy.

२४. विभसि D. विशेषेण प्रकाशसे Sy.

२५. दीप्त्या Sy.

२६. अविच्छिन्नेन Sy.

तेजसा । दीप्यमानस्त्वम् । शुचे ! शोभनदीप्तिभि । दीप्यस्व । शोभनम् ।

मुहो देवान्यजसि यक्ष्यानुषक्तव क्रत्वोत दुंसना ।
अर्वाचः सीं कृणुह्यग्नेऽवसे रास्व वाजोत वंस्व ॥ ४ ॥

महः । महत । देवांस्त्वम् । यजसि यजमानानाम् । तथा सति यजास्माकमपि । अनुषक्तम् । सव । प्रज्ञानेन । अपि च । कमणा । अभिमुखान् । सर्वान् देवान् । कुरु । रक्षणाय । अग्ने ! देहि । अन्नानि । अपि चास्मत । त्वं च सम्भजस्व ।

यमापो अद्रयो वना गर्भमृतस्य पिप्रति ।
सहसा यो मथितो जायते नृभिः पृथिव्या अधि सानवि ॥ ५ ॥

यमाप । यम् । वसतीवर्य । ग्रावाण । काष्ठानि च । यज्ञस्य । गर्भम् । पूरयन्ति । यश्च यज्ञ । ऋत्विग्भि । मथित । जायते । पृथिव्या । उच्छ्रिते यपभृते देवयजने ।

---

१ भृशं दीप्यमानस्त्वम् Sy
२ हे दीप्ताग्ने ! Sy
३ ०भि D सुदीप्तिभि Sy
४ अस्मान् दीपय । प्रकाशय Sy
५ Omitted by P सुष्ठु Sy
६ The commentary on this stanza is omitted by P
७ हे अग्ने ! Sy
८ यजमानानां यज्ञे हविर्भि पूजयसि Sy
९ अतोऽस्माकमपि यज्ञ ताम् देवान् यज Sy
१० अनुषक्तं सन्ततं यथा भवति तथा Sy
११ प्रज्ञया Sy
१२ अस्मदभिमुखान् Sy
१३ सीमिति परिग्रहार्थीय । तान् सर्वान् Sy
१४ अस्मद्रक्षणार्थम् Sy
१५ तेभ्यो देवेभ्यो देहि Sy
१६ वाजान् हविर्लक्षणान्यन्नानि Sy
१७ तुभ्यं प्रत्तानि हवींषि सम्भजस्व Sy
१८ The commentary on this stanza is omitted by P
१९ अग्निम् Sy
२० यमवसतिपय D आपो वसतीवर्याख्या Sy
२१ उदकस्य वा Sy
२२ गर्भवदन्तर्वर्तमानम् Sy
२३ यद्वा । आप समुद्रिया अद्रयो मेघा वनान्यरण्यानि च ऋतस्य गर्भं वाडववद्युतदावरूपेण वर्तमानं यमग्निं पिप्रति पूरयन्ति Sy
२४ अग्नि Sy
२५ नेतृभिर्ऋत्विग्भि Sy
२६ मथित सन् Sy
२७ प्रादुर्भवति स त्वं वंस्वेत्यन्वय । यद्वा, 'आ य पप्रौ' (RV VI 48 6) इत्यनया सम्बन्ध Sy २८ पृथिव्या अधि भूमेरुपरि Sy
२९ समुच्छ्रिते उत्कृष्टे देवयजनदेशे Sy
३० VM. ignores सहसा and अधि ॥ सहसा बलेन Sy

आ यः पप्रौ भानुना रोदसी उभे धूमेन धावते दिवि ।
तिरस्तमो ददृश ऊर्म्यास्वा श्यावास्वरुषो वृषा श्यावा अरुषो वृषा ॥ ६ ॥

आ यः । आपूरयति । य[1] । तेजसा[2] । द्यावापृथिव्यौ । उभे अपि । धूमेन । सोऽन्तरिक्षे । धावते[3] । आदृश्यते[4] स । तिरस्कृत्य । तमांसि[5] । रात्रिषु दृश्यते[6] । श्यावर्णासु[7] । आरोचमान तथा सर्वा एव रात्री[8] रोचयन्[9] । आदृश्यते । आरोचमान[10] ।

बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।
भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ्य रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ७ ॥

बृहद्भिः । महतीभि[11] । अग्ने । दीप्तिभि[12] । शुक्रया[13] च । देव[14] । ज्वालया[15] । भरद्वाजे मम भ्रातरि[16] । दीप्यमान[17] । युवतम । त्वम् । अस्माकम्[18] । धनयुक्त[19] च । दीप्यम्व[20] । शोधक[21] । शोचमान[22][23] ।

विश्वासां गृहपतिर्विशामसि त्वमग्ने मानुषीणाम् ।
शतं पूर्भिर्यविष्ठ पाह्यंहसः समेद्धारं शतं हिमाः स्तोतृभ्यो ये च ददति ॥ ८ ॥

विश्वासाम् । त्वम् । अग्ने । सर्वासाम् । मानुषीणाम्[24] । विशाम्[25] । गृहपति[26] । असि[27] । स त्व

१. अग्निः Sy.
२. दीप्त्या Sy.
३. गच्छति । धूमो हि मेघात्मना परिणतः सन् धावते गच्छति । कार्यकरणयोरभेदविवक्षया तद्गमनमग्नावुपचर्यते Sy.
४ आदृश्यते D. समन्ताद्दृश्यते Sy.
५. अन्धकारम् Sy.
६. ऊर्म्यासु रात्रिनामैतत् । निशासु Sy. ऊर्म्येति रात्रिनाम Ngh. I 7.
७. कृष्णासु Sy.
८. It seems to be the explanation of श्यावाः ॥ श्यावर्णाः Sy.
९. रोदयद् D. अरुषो वृषेति पुनरुक्तिरादरार्था Sy.
१०. VM. ignores वृषा । वर्षिता कामानाम् Sy.
११. ०तीः D महद्भिः Sy.
१२. ०भि D. तेजोभिः Sy.
१३. निर्मलेन Sy.
१४. हे देव ! दानादिगुणयुक्त ! Sy.
१५. तेजसा Sy.
१६. अस्मद्भ्रातरि Sy.
१७. समिध्यमानस्त्वम् Sy.
१८. अस्मदर्थम् Sy.
१९. धनयुक्त यथा भवति तथा Sy.
२०. The passage beginning with बृहद्भिः and ending with दीप्यस्व is omitted by P.
२१. शोचक P. हे शोधकाग्ने ! Sy.
२२. दीप्यमानः P. It seems to be the explanation of शुक्र Voc. दीप्ताग्ने ! Sy.
२३ VM. ignores द्युमत् and दीदिहि ॥ द्योतमानेन च युक्त यथा भवति तथा दीप्यस्व Sy.
२४. मनोरपत्यभूतानाम् Sy.
२५. प्रजानाम् Sy.
२६. गृहस्वामी Sy.
२७. भवसि Sy.

शतसहस्राभि[1] । पुरीभि[2] । युवतम[3] पाहि रक्ष । आहन्तु[4] । समेधारम्[5] । शतम् । हिमा[6] । स्तोतृभ्य[7] । ये । च । ददति तांश्च पासीति[8] ।

त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।
अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ९ ॥

त्वं नश्चित्र । त्वम् । अस्मभ्यम् । चित्रा[9] । रक्षणायम्[10] । वासयितृ[11] । धनानि । चोदय[12] । अस्य दृश्यमानस्य[13] । धनस्य । त्वम् । अग्ने ! नेता[14] । भवसि[15] । सम्भय फलम् । प्रतिष्ठाम् । अपत्यायम्[16] । अस्माकम्[17] । शीघ्रम्[18] ।

पर्षि तोकं तनयं पर्तृभिष्ट्वमदब्धैरप्रयुत्वभिः ।
अग्ने हेळांसि दैव्या युयोधि नोऽदेवानि ह्वरांसि च ॥ १० ॥

पर्षि[19] तोकम् । पारय[20] । पुत्रम्[21] । पौत्रं च । पारणोपायै[22] । त्वम् । अहिंसितै[23] । अजस्रै[24] । अग्ने ! क्रोधान[25] । दैवकृतान्[26] । पृथक्कुरु । अस्माकम्[27] । रक्षांसि । च । कुटिलगमनानि[28] ।

---

१ शतेन शतसङ्ख्याकै Sy
२ पूरीभि P पालकै Sy
३ युवम P हे युवतमाग्ने ! Sy
४ पापाद् आहन्तुः शत्रोर्वा Sy
५ समेद्धारम् is suggested for समेधा रम् ॥ त्वां सम्यगिद्धं कृतवन्त माम् Sy
६ हेमन्तान् संवत्सरान् Sy
७ ददति धनं तव समिन्धनस्य कर्तरि प्रयच्छन्ति तांश्च पाहि Sy
८ पाहीति is suggested for पासीति ।
९ चित्र is suggested for चित्रा ॥ चयनीयस्त्वम् Sy
१० रक्षया सह Sy
११ ०यित ! is suggested for ०यितृ ॥ हे वासकाग्ने ! Sy
१२ प्रेरय Sy
१३ चोदयस्य P अस्य सर्वत्र लोके परिदृश्यमानस्य Sy
१४ रथी रहिता नेता Sy
१५ भवसि । अतः कारणादस्मभ्यं धनानि प्रेरये त्यर्थ Sy
१६ तुचे । अपत्यनामैतत् । अपत्यायापतनहेतुभूताय पुत्रादये Sy
तुगित्यपत्यनाम Ngh 2 2
१७ अवत्यस्माकम् P
१८ क्षिप्रम् Sy
१९ अर्षि P, D
२० पार० is suggested for चार० ॥ पालय Sy
२१ तनयम् Sy
२२ पालनसाधन Sy
२३ केनाप्यहिंसितै Sy
२४ अप्रयुत्वभि । यौतिरत्र पृथग्भावार्थः । अपृथग्भूतै संहतै Sy
२५ ०धात् D
२६ ददकृतात् D देवकृतान् is suggested for ददकृतान् ॥ देवसम्बन्धीनि Sy
२७. अस्मत्तः Sy
२८ अदेवानि मनुष्यसम्बन्धीनि Sy
२९ हिंसनानि Sy

आ सखायः सबर्दुघां धेनुमजध्वमुप नव्यसा वचः ।
सृजध्वमनपस्फुराम् ॥ ११ ॥

आ सखायः । शौनक—आदित्यो वा मरुत पृश्नयो वा प्रगाथस्त्वत्रेति[1] । अस्मिन् सूस्तेऽय[2] प्रगाथ आदित्यदेवतो वा मरुद्देवतो वा पृश्निदेवतो वेत्यर्थस्तत्र[3] पृथिदेवतत्वमृगक्षरेषु[4] दृश्यते । हे सखाय[5] । अमृतदुघाम्[6] । धेनु[7] । नवतरेण[8] । स्तोत्रेण[9] । उपाजध्वम्[10] । विसृत्वध्व[11] च । दाम्नस्ता[12] प्रस्फुरन्तीम्[13] ।

या शर्धाय मारुताय स्वभानवे श्रवोऽमृत्यु धुक्षत ।
या मृळीके मरुतां तुराणां या सुम्नैरेवयावरी ॥ १२ ॥

या शर्धाय । या[14] । मारुताय[15] । वेगाय[16] । स्वभूतदीप्तये[17] । श्रवणीयम्[18] । अमरणं तद्धेतु[19] पय[20] । धुक्षत्र[21] । या च । मरुताम् । गन्तॄणाम्[22] । सुखे वर्तते[23] । या च । सुखै[24] । सहैव गमनशीला[25], यदा मारुत[26] प्रगाथस्तदा मरुता मातृद्वारा स्तुति, अथ यदादित्यस्तदा तेषा मातु । अदितिर्हि पृश्निर्भूत्वा मरुतश्चोत्पादयामास[27] ।

---

१. Cf. KSA. 32.48.p 23.
२. सूक्ते is suggested for सूस्ते ।
३. ०श्निदेवेत्य० P.
४. पृश्नि० is suggested for पृथि० ।
५. हे समानख्यानाः ! अध्वर्यवः ! Sy.
६. ०खाय मृ० P. सबरिति पयसो नाम । अमरणहेतुभूतस्य पयसो दोग्ध्रीम् Sy. अमृतं सबरुरुच्यते BD
७. धेनुम् is suggested for धेनु ॥ गाम् Sy.
८. केन साधनेन ? नवीयसा Sy.
९. वचसाह्वानरूपेण शब्देन Sy.
१०. अभिगच्छत । प्राप्नुत Sy.
११. ०सृजध्वम् is suggested for ०सृत्वध्वम् ॥ उपसृजध्वं वत्सेनोपसृष्टां कुरुत । मरुद्देवत्यत्वात् मरुतां यागाय पयो दोग्धुमिति शेषः । अथवा मरुता माता पृश्न्याख्या माध्यमिका वाग्धेनुः । हे सखायः ! स्तोतारः ! सबर्दुघा मरुज्जनहेतुभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं धेनु पृश्नि नव्यसा नवतरेण वचसा स्तोत्रेण उपागच्छत । अनपस्फुरामनपबाधनीयां तां सृजध्वम् । बन्धनाद्विसृजत । मुञ्चत । ईदृशी महती धेनुर्मरुता माता किमु वक्तव्यं तेषां माहात्म्यमिति मरुत्स्तुतिः Sy.
१२ ०म्नस्तमः P.
१३. अनपस्फुराम्, स्फुरतिर्वधकर्मा । अनपवाध्याम् Sy.
१४. धेनुः Sy.
१५ म० P. मरुत्सङ्घाय Sy.
१६ कीदृशाय ? प्रसहनशीलाय Sy.
१७ ०प्तेये D. स्वायत्तदीप्तये Sy.
१८ अन्न पयोलक्षणम् Sy.
१९. अमरणहेतु Sy.
२०. वयः P
२१. अधुक्षत् is suggested for धुक्षत्र ॥ अधुक्षत् Sy.
२२. क्षिप्रकारिणाम् Sy.
२३ सुखे तत्परा वर्तते Sy.
२४ सुखैर्हेतुभूतैः Sy.
२५. गेवन० P गन्तृभिरश्वैर्मध्यमस्थानैरुदकैर्वा सह यान्त्यन्येषामपि सुखार्थं वृष्टिजलैः सहागच्छन्ती तां धेनुमुपाजध्वमिति पूर्वत्रान्वयः । अत्रापि पूर्ववन्मरुत्स्तुतिरधिगन्तव्या Sy.
२६. मरुत P.
२७. ०रुतोत्पा० P.

भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता । धेनुं च विश्वदोहसमिषं च विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

भरद्वाजाय । ॥ लिङ्गोक्तदेवस्तुच ॥ भरद्वाजाय मम भ्रात्रे मा । अवधुक्षत । द्वैधमिन्द्रावयो वक्ष्यमाण । कथं द्वैधमित्याह । गाम् । च । विश्वास्य दोग्ध्रीम् । अन्नम् । च । सर्वस्य भोजयितृ ।

तं व इन्द्रं न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनम् ।
अर्यमणं न मन्द्रं सृप्रभोजसं विष्णुं न स्तुष आदिशे ॥ १४ ॥

सं व । तम् । युष्मदर्थम् । इन्द्रम् । च । सुप्रज्ञानम् । वरुणं च । प्रज्ञावन्तम् । अर्यमणम् । च । मादयितारम् । गन्तव्यस्य प्रदातारम् । विष्णुम् । च । स्तौ । धनानामादेशाय ।

त्वेषं शर्धो न मारुतं तुविष्वण्यनर्वाणं पूषणं सं यथा शता ।
सं सहस्रा कारिषच्चर्षणिभ्य आँ आविर्गूळ्हा वसू करत्सुवेदा नो वसू करत् ॥ १५ ॥

त्वेषम् । दीप्तम् । शर्धम् । च । मारुतम् । बहुधनम् । तथान्यास्मिन्नप्रत्यृतम् । पूषणं च स्तौमि ।

---

१ ०वस्तृच D ०वतस्तृच is suggested for ०वस्तुष ।
२ हे मरुत ! Sy
३ अस्मद्भ्रात्रे Sy ४ अवाधु० P
५ द्वितयम् Sy
६ ०णा is suggested for ०ण ।
७ मथा P
८ विश्वस्य is suggested for विश्वास्य ॥ विश्वस्य व्याप्तस्य बहुलस्य दोग्ध्रीम् Sy
९ सर्वेषां भोगपर्याप्तम् Sy
१० च D ११ हे मरुद्गण ! Sy
१२ तादृशम् Sy
१३ च त्वाम् Sy
१४ VM seems to explain न as च ॥ इव Sy १५ सुकर्माणम् Sy
१६ P reads अर्थं च प्रज्ञावन्तमर्यमणमर्थं च for इन्द्रं च सुप्रज्ञानं वरुणं च ॥ वरुणमिव Sy
१७ D adds अर्यमणञ्च प्रज्ञावन्तम् after प्रज्ञावन्तम् ॥ मायावन्तम् Sy
१८ इव Sy १९ स्तुत्यम् Sy
२० प्रसृप्तधनम् । यदा त्वस्या लिङ्गोक्तदेवतास्तवार्थों नेवशब्दो चशब्दार्थे द्रष्टव्यौ Sy
२१ P adds वाग्नस्तम प्रस्फुरन्तीं या शर्धाय मारुताय वेगाय स्वमूतदीप्तये श्रेवणीयमसरणं सद्वेतु पयो धुक्षत्र या च मरुतां गन्तॄणां सुखे वर्तते यायज्ञस्य सर्वस्य मादयितारं गन्तव्यस्य प्रदातारं विष्णुञ्च after विष्णुम् । च । The additional passage in P has a striking resemblance with the commentary on RV VI 48 11,12
२२ स्तौमि is suggested for स्तौ ।
२३ धनम् P धनानामा० is suggested for धनामा० ।
२४ मदेशाय P धनानामतिसर्जनाय प्रदानाय Sy
२५ शर्धं is suggested for शर्धम् ॥ बलं स्तौमीति शेष Sy
२६ नेति सम्प्रत्यर्थे, सम्प्रतीदानीम् Sy
२७ मरुत्सम्बन्धम् Sy
२८ बहुस्वनम् is suggested for बहुधनम् ।
२९ ०न्यप्रप्र० P शत्रुभिरनभिगतम् Sy
३० पोषकम् Sy

सह करोमि[1] । यथा[2] । गतानि[3] । सहस्राणि[4] च वसूनि[5] । करोति । मनुष्येभ्यस्तथा[6] स्तौमि । स[7] पूषास्माकम् । गूढानि[8] । वसूनि[9] । आविष्करोतु । सुधन[10] भरद्वाजायेति प्रार्थे[11] मारुते[12] गणो वा स्तूयते[13] । तत्रोपमार्थीया सङ्ग-च्छन्ते[14] तस्मिन् पक्षेऽय मन्त्र पौष्ण इति[15] यथा मारुत[16] शर्धोऽस्तौषमेव[17] पूषणमपि स्तौमीति[18] ।

आ मा पूषन्नुप द्रव शंसिषं नु ते अपिकर्ण आघृणे । अघा अर्यो अरातयः ॥ १६ ॥

आ मा । हे पूषन् ! माम् । उपाद्रव[19] । आगतघृणे[20] ! क्षिप्रमहम् । शसामि[21] । तव । कर्णसमीपे[22] । आहन्यमानमाहारा[23] च ? अभिगन्तार[24] । मम शत्रवो[25] भवन्तु भवन्ति वेति ।

मा काकम्बीरमुद्वृहो वनस्पतिमशस्तीर्वि हि नीनशः ।
मोत सूरो अह एवा चन ग्रीवा आदधते वेः ॥ १७ ॥

मा काकम्बीरम्[26][27] । मा । काना[28] भर्तार काकैर्वा[29] निबिडम्[30] । उद्वृह[31] । वनस्पतिमिति[32] पुत्रपौत्रपरिवृत-

---

१. सं सहैव कारिषत् कुर्यात् तथा स्तौमीति पूर्वत्रान्वयः Sy.
२. येन प्रकारेण Sy.
३. शतानि is suggested for गतानि ॥ शतसङ्ख्याकानि धनानि Sy.
४. सहस्रसङ्ख्याकानि Sy.
५. सूनि P. धनानि Sy.
६. मनुष्येभ्योऽस्मभ्यम् Sy
७. मरुद्गणः Sy.
८. गूढानि संवृतानि Sy.
९. धनानि Sy.
१० सुवेदा सुलभानि Sy.
११. प्रगाथे is suggested for प्राथे ।
१२. ०तो is suggested for ०ते ।
१३. सूय० P.
१४. तत्रो व मात्मीयास्सङ्गते P
१५. हुति D.
१६. मारु D.
१७. शद्धोस्तौ० D.
१८. VM. explains सम् । वसु । करत् once only and ignores आ ॥ आकारः समुच्चये । वसूनि धनानि । करोतु । यदा तु लिङ्गादिय पौष्णी तदा मारुतं शर्ध इव त्वेषं पूषणं पोषकमेतत्संज्ञं देवं स्तौमीति योजनीयम् Sy.
१९. द्रव P. आ द्रव रक्षणार्थमभिगच्छ । उपद्रव बाधस्व । उपपूर्वो द्रवतिर्बाधायां वर्तते । यथा 'प्रजा पशून् यजमानस्योपदोद्राव ('TS. 1.5.1.4) इति Sy.
२०. हे आगतदीप्ते ! Sy.
२१. प्रशसामि Sy.
२२. कर्णावपि गते समीपदेशे स्थितः सन् Sy.
२३. The reading is doubtful ॥ आहन्त्री. Sy.
२४. अभिगन्त्रीः Sy.
२५. शत्रुभूताः प्रजाः Sy.
२६. ०वीर D
२७. ऋषिः पुत्रपौत्रसहितमात्मानं बहुपक्ष्याश्रयवनस्पतित्वेन रूपयन् तस्यानुद्धारमाशास्ते Sy.
२८. काकानाम् is suggested for कानाम् ।
२९. कर्क P.
३०. निबडम् P.
३१. उद्धर । बाधस्व । पुत्रपौत्रादिभिः सखिभूतैरुपेतमन्यैश्च बहुभिराश्रित मा मा हिंसीरित्यर्थः Sy.
३२. वृक्षम् Sy.

स्यात्मनोऽनुद्धारणमाशास्ते तदर्थम् । अराती[1] । विनाशय । मा । अपि च । सुवीरो मोढा[2] । मह्लि[3] । एव । पक्षिणो[4] ग्रहणार्थम्[5] । ग्रीवा[6] । अधारयतु[7] सुप्तं कण्ठे[8] गृह्णात्विस्यरातिभिरनातमवमाशास्ते ।

दृतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यम् । अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपूर्णस्य दधन्वतः ॥ १८ ॥

वते[10] । दृतेरिव[12] । ते[13] । अहिंसकम्[14] । अस्तु[15] । सख्यम्[16] । अच्छिद्रस्य[17] । दधियुक्तस्य[18] । अत्यन्तं[19] पूर्णस्य[20] ।

पुरो हि मर्त्यैरसि समो देवैरुत श्रिया ।
अभि ख्यः पूषन्पृतनासु नस्त्वमवा नूनं यथा पुरा ॥ १९ ॥

परो हि । मर्त्येभ्यस्त्वम्[21] । परः[22] । हि । भवसि[23] । देवैः[24] । च । समो[25] भवसि । धनेन[26], 'पूषा वै धनानामधानं पणिभ्यामुपनिधाता[27] इति विज्ञायते । अपिपश्य[28] । अस्मान् । त्वम् । सङ्ग्रामेषु । रक्ष । इदानीमपि[29] । यथा[30] । पुरा त्वमरक्ष[31][32] ।

---

१ ०ती P प्रशंसनीयाः, प्रशंसनीयस्य दुःखस्य कीतयित्रीर्वा शत्रुभूता प्रजा Sy
२ प्रेरकः शत्रुः Sy
३ VM. takes मह as a noun but Sy takes it as a verb माह्नः । अस्मान्मा हार्षीत् । एवमित्यभिसम्बन्धावाक्यातस्योवा सवस्वाक्यामुतोऽपि यथेत्येतद्वाक्येऽध्याह्रियते Sy
४ एवमचक्षिणो P एवमंक्षिणो D
५ गृह्णाय P
६ गिरन्त्यन्तरवस्थापयन्ति बध्नन्तीति ग्रीवा दामानि यथा व्याधा वै पक्षिणो हरणार्थं दामानि ज्वालाक्याप्यारचयते भूम्यां निधत्ते तैश्च निहितैः पक्षिणो हरन्त्येवमस्मान् बन्धनोपायैः शत्रुर्मा हार्षीदित्यर्थः Sy
७ भाषा० is suggested for अधा० ।
८ कर्णे P
९ VM. ignores हि and च ॥ हि शब्दश्चार्थे Sy
१० Omitted by P
११ हे पूषन् ! Sy
१२ दृत्येरिव P यथा दृतेस्त्वदीयं सख्यमविच्छिन्नं तद्वत् Sy
१३ तव Sy
१४ बाधकरहितं सर्वदैकरूप्येण वर्तमानमस्माकम् Sy
१५. सर्वदा भवतु Sy.
१६ सखित्वम् Sy
१७ छिद्ररहितस्य संश्लिष्टस्य Sy
१८ दधिमतः Sy
१९ दध्ना सुष्ठु पूरितस्य Sy
२० VM. explains दधन्वतः once only ॥ पुनर्दधन्वत इति दध्नोऽधिकत्वद्योतनार्थं । ईदृशो दृतिः सर्वदा पूष्णो रथे वर्तते । स इव वयमपि सखायो भवेमेत्युपिराशास्ते Sy
२१ मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः Sy
२२ परस्तात्स्थितोऽसि Sy
२३ P reads वभेराभयसि for परः । हि । भवसि ।
२४ सर्वैर्देवैः Sy
२५ समानः Sy
२६ सम्पदा Sy
२७. पाणिभ्यामुपनिधासाता P
२८ अभिपश्य is suggested for अपिपश्य ॥ अनुग्रहबुद्ध्या विलोकय Sy
२९ दानम० D इदानीमपि is suggested for इदानमपि ॥ अद्य Sy
३० येन प्रकारेण Sy
३१ रक्ष D त्वमरक्ष is suggested for त्वमरक्ष ॥ पूर्वकालीनान् पुरुषान् ररक्षिथ Sy
३२ VM. ignores पूषन् ।

वामी वामस्यं धूतयः प्रणीतिरस्तु सूनृतां ।
देवस्यं वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्यं प्रयज्यवः ॥ २० ॥

वामी[1] वामस्य ॥ तृच. परो मारुतः ॥ वननीया । भजमानस्यम्[3] । ह[4] कम्पयितार । प्रणीति[5] । अस्तु[6] । सत्या[7] । देवस्य । वा । मरु[8] । मर्त्यस्य[9] । वा । यजमानस्य[10] । प्रकर्षेण यष्टव्या ।

सद्यश्चिद्यस्यं चर्कृतिः परि द्यां देवो नैति सूर्यः ।
त्वेषं शवो दधिरे नामं यज्ञियं मरुतो वृत्रहं शवो ज्येष्ठं वृत्रहं शवः ॥ २१ ॥

सद्यश्चित्[11] । तदानीम् । एव । यस्य[12] शवसोऽनुस्यूतम्[13] । रणम्[14] । अन्तरिक्ष परिगच्छति[15] । द्युलोकम्[16] । इव । देव[17] । सूर्य । तद्[18] दीप्तम् । तृणादीना नामकम्[19] । शव[20] । दधिरे[21] । मरुत[22] । यज्ञियम्[23] । शत्रूणा हन्तृ[24] । प्रशस्ततरम्[25] [26] ।

सकृद्ध द्यौरजायत सकृद्भूमिरजायत ।
पृश्न्या दुग्धं सकृत्पयस्तदन्यो नानु जायते ॥ २२ ॥

सकृत् । सकृत् । एव । द्यौ । अजायत[27] जाता सतीतरा[28] नित्या तिष्ठति । तवै[29] भूमि । तथा पृश्न्याश्च[30] ।

---

१. मामस्य P.
२. प्रशस्ता या वाक् Sy.
३. ०स्या P. ०मानस्य is suggested for ०मानस्यम् ॥ वननीयस्य धनस्य Sy.
४. हे is suggested for ह ।
५. अस्मदर्थं धनानां प्रणेत्री Sy.
६. भवतु Sy.
७. प्रियसत्यात्मिका माध्यमिका युष्मदीया वाक् Sy.
८. मरुतः ! is suggested for मरु ।
९. मर्तस्य P.
मनुष्यस्य Sy.
१०. इष्टवत उभयविधस्य पुरुषस्य Sy.
११. सद्यः Sy.
१२. मरुद्गणस्य Sy.
१३. ०नुसूक्तं P.
१४. करणम् is suggested for रणम् ॥ कर्म Sy.
१५. परितो वर्तते Sy.
१६. दिव्यन्तरिक्षे Sy.
१७. VM. seems to take देवः nom. as देव Voc
द्योतमानः Sy.
१८. त D.
१९. शत्रूणां नमयितृ Sy
२०. बलम् Sy.
२१. अधारयन् Sy.
२२. तादृशगणात्मका मरुतः Sy.
२३. यज्ञार्हम् Sy.
२४. वृत्रादेरसुरस्य हन्तृ भवति Sy.
२५. सर्वेभ्यः प्रशस्ततमं भवति Sy.
२६. VM. explains वृत्रहम् । and शवः once only.
२७. उदपद्यत । सकृदुत्पन्नैव स्थिता भवति । न पुनस्तस्यां नष्टायामन्या तत्सदृशी द्यौर्जायते Sy.
२८. सतितरा P.
२९. तथैव is suggested for तवै ।
३० मरुतां मातुर्गोः Sy.

पयो मरुतां जनकम्। सकृदेव। दुग्धम्। मासवीर्यस्तस्मिन् तत। मन्य। न। अनुजायते।

VI.49

स्तुपे जनं सुव्रतं नव्यसीभिर्गीर्भिर्मित्रावरुणा सुम्नयन्ता।
त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १ ॥

स्तुषे॥ ऋजिश्वा भारद्वाजः॥ चत्वारि वैश्वदेवानि॥ स्तुहि। दैव्य जनम्। सुकर्माणम्। नवतराभिः। स्तुतिभिः। कं अमित्याह—मित्रावरुणौ। सुखमिच्छन्तौ, अग्निं च। ते। आगच्छन्तु। ते। इह। शृण्वन्तु। सुबला। वरुणादयः।

विशोविश ईड्यमध्वरेष्वदृप्तक्रतुमरतिं युवत्योः।
दिवः शिशुं सहसः सूनुमग्निं यज्ञस्य केतुमरुषं यजध्यै ॥ २ ॥

विशोविशः। सर्वस्य। स्तुत्यम्। यज्ञेषु। अमुग्धप्रज्ञानम्। अभिगन्तारम्। द्यावापृथिव्यो।

---

१ एकवारमेव। यस्मात्पयसो मरुतो जज्ञिरे। 'पृश्निमयं वै पयसो मरुतो जाताः' (TS 2 2 11.4.) इति तैत्तिरीयकम् Sy

२ यथा द्यावापृथिव्यौ सकृदेवोत्पद्येते एवं पृश्निरपि सकृद्दुग्धेनैव पयसा मरुतोऽजीजनत् Sy

३ ०र्यं D The reading is doubtful

४ अन्या D पदार्थसत्त्वबुधा Sy

५ उत्पद्यते Sy

६ 'स्तुपे जनम्' इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तं भारद्वाजस्य ऋजिश्वन आर्षं वैश्वदेवम्। अन्त्या पदपञ्चाशदक्षरा शक्वरी शिष्टास्त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तम्—'स्तुपे पञ्चोन ऋजिश्वा ह वैश्वदेवं ह शक्वयन्तम्' (KSA 32.49 p 23)। व्यूळ्हे दशरात्रे पञ्चमेऽहनीदं वैश्वदेवमिति विधानम्। सूत्रितञ्च— 'ऋभुर्विभ्वा स्तुपे जनमिति वैश्वदेवम्' (ASS 8 8) इति। आद्या महानाम्नीष्वपि अप्या Sy

७ अहं स्तुवे Sy

८ दैव्यं जनं देवसङ्घम् Sy

९ जनमि० is suggested for जमि०।

१० मित्रः प्रमीतेस्त्रायकः, वरुणः पापान्निवारयिता। एतावपि देवौ स्तौमि Sy

११ सुम्नं सुखं स्तोतृणामिच्छन्तौ Sy

१२ तावुभा Sy

१३ अस्मिन् यज्ञे Sy

१४ ते। इह। शृण्वन्तु is omitted by P अस्मदीयाः स्तुतीः शृण्वन्तु च। अत्र मित्रादीनां परिगणनमुपलक्षणं सूक्तस्य सर्वदेवताप्रतिपादकत्वात्। अत एव पूर्वं जनमिति सामान्यनिर्देशः Sy

१५ शोभनबलाः Sy

१६ आदि refers to मित्र and अग्नि॥ सर्वे देवाः Sy

१७ VM seems to explain विशोविशः as सर्वस्य॥ सर्वस्याः प्रजायाः Sy

१८ ऋत्विग्भिः स्तुत्यम् Sy

१९ अमुग्धप्र० D दर्परहितकर्माणममूढप्रज्ञं वा Sy

२० इतिग० P स्वर्यं स्वामिनम् Sy,

२१ ०पृथिव्यो is suggested for थिव्यो।

दिवः[१] । सूनुम्[२] । सहसः[३] । पुत्रम् । अग्निम्[४] । यज्ञस्य[५] । पताकास्थानीयम्[६] । आरोचमानम्[७] । यष्टु[८] स्तुहि[९] ।

अरुषस्य दुहितरा विरूपे स्तृभिरन्या पिपिशे सूरो अन्या ।
मिथस्तुरा विचरन्ती पावके मन्म श्रुतं नक्षत ऋच्यमाने ॥ ३ ॥

अरुषस्य[१०] । आरोचमानस्य सूर्यस्य । दुहितरौ[११] । विरूपे[१२] भवत । नक्षत्रै । अन्या[१३] । शिष्टा[१४] भवति । सूर्ये[१५] । अन्यया[१६] ससृष्टो भवति । इतरेतर त्वरमाणे[१७] । विचरन्त्यौ[१८] । शोधयित्र्यौ[१९] । मननीय स्तोत्रम्[२०] । व्याप्नुत[२१] । विश्रुतम्[२२] । स्तूयमानेऽहोरात्रे[२३][२४] ।

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रयिं विश्ववारं रथप्राम् ।
द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविमियक्षसि प्रयज्यो ॥ ४ ॥

प्र वायुम् । प्रगच्छति[२५] । वायुम् । प्रतिबुभूषत[२६] । बृहती[२७] । बुद्धि[२८] । महाधनम्[२९] । सर्वैर्वरणीयम्[३०] ।

---

१. द्युलोकस्य Sy.
२. ०नु P. पुत्रम् । 'दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः' (RV. X.45.1.) इति निगमः । यद्वा दिवः स्तोतुः पुत्रभूतम् । तथापि निगमो भवति—'त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्' (RV. II.1 9.) इति Sy.
३. बलस्य Sy
४. एवङ्गुणकमग्निम् Sy.
५. यागस्य Sy
६. प्रज्ञापकम् Sy
७. ०न P
८. यष्टुम् is suggested for यष्टु ।
९. स्तुष इत्यनुषज्यते । स्तुवे Sy.
१०. इयमहोरात्रयोः स्तुतिः Sy.
११. दुहितारो P. ०तरौ is suggested for ०तरो ॥ सूर्येण ह्यहोरात्रयोर्विभागः क्रियते । अतस्तदधीनात्मलाभत्वात्तस्य दुहितरावित्युच्येते Sy.
१२. शुक्लकृष्णतया नानारूपे Sy.
१३. अनन्या P एका रात्रिः Sy.
१४. पिष्टा is suggested for शिष्टा ॥ पिश्यते । सश्लिष्यते । 'पिश अवयवे' इति धातुः Sy.
१५. सूर्येण Sy.
१६. अन्याहरात्मिका दुहिता सश्लिष्यते । ते च नक्षत्रैः सूर्येण चालङ्कृते भवत इत्यर्थः Sy.
१७. इतरेतन्त्वमरणे P. परस्परं बाधयन्त्यौ । अह्ना रात्रिर्निवर्त्यते रात्र्या चाहरिति परस्परं बाधः Sy.
१८. विविधं पृथक् चरन्त्यौ Sy.
१९. सर्वस्य शोधयित्र्यौ Sy.
२०. श्रो P. मननीयं स्तोत्रमस्मत्कृतम् Sy.
२१. व्याप्नुताम् Sy.
२२. श्रोतव्यम् Sy.
२३. एवम्भूते अहश्च रात्रिश्च ऋच्यमाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ Sy.
२४. ०माने अहो० is suggested for ०मानेऽहो० ।
२५. प्रगच्छतु । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः Sy
२६. आभिमुख्येन Sy., Mah., U
२७. ०ति P. महती Sy. महत्या Mah. बृहत्या U.
२८. ०द्धि P. अस्मदीया स्तुतिः Sy. बुद्ध्या कृत्वा Mah. मनीषया U.
२९. बृहन् रयिर्यस्य तं महाधनम् Mah
३०. विश्वैर्वरणीयं सम्भजनीयम् Sy. विश्वेन व्रियते तं सर्वस्य वरणीय, विश्वं वृणोतीति वा सर्वव्यापकम् Mah. सर्वस्य वरणीयम् U.

स्तोतृणां रथस्य धनेन पूरयितारम्, शरीरेण वा महता रथ पूरयन्तम् । दीप्तगमन । नियुतः । प्रतिगच्छन् । कवि । कविम् । प्रतिगच्छसि । प्रकर्षेण यष्टव्य ।

स मे वपुश्छदयदश्विनोर्यो रथो विरुक्मान्मनसा युजानः ।
येन नरा नासत्येषयध्यै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥ ५ ॥

स मे वपु । सः । मह्यम् । रूपम् । प्रकाशयति । अश्विनो स्वभूत । यः । रथ । विरोचनवान् । मनसा । युज्यमानः । येन । हे नेतारौ । नासत्यौ । अन्नं कर्तुम् । मार्गम् । यथा । पुत्राय । आत्मने पित्रे । च ।

---

१ रथस्यात्मीयस्य प्रातारं पूरयितारम् । यद्वा स्तोतृणां रथं धनः पूरयितारम् Sy रथं प्राति पूरयति रथप्राः तम् । यजमानाय दातुं धनं रथं पूरयति Mah. रथपूरणम् । शत्रुधनरसो रथं पूरयति U

२ अथ प्रत्यक्षस्तुतिः Sy

३ दीप्ति० P प्रदीप्तयानः Sy व्यत्ययः । द्युतद्यामानं, द्युतद् दीप्यमानं याम यमनं नियमनं यस्य तम् Mah द्योतनं यमनं यस्य स तथोक्तः । द्युतद्यामानमिति विभक्तिव्यत्ययो वायुविशेषणत्वात् U

४ आत्मीयश्वयोरश्वा वडवास्ताः Sy नियुतः पत्यमानः । उभयत्र विभक्तिव्यत्ययः । नियुद्भिरश्वैः Mah

५ अभिपतन्नभिगच्छन् । यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । तासां वडवानामीश्वरः Sy पत्यमानं गच्छन्तम् Mah अत्रापि पत्यमानमिति पदयोर्विकारो वाक्यवशात् । उत्पतन्तम् U

६ क्रान्तदर्शी । एवम्भूतस्त्वम् Sy कविर्ज्ञानी Mah योग्यस्त्वं कविः क्रान्तदर्शनः U

७ मेधाविनं स्तोतारम् Sy क्रान्तदर्शिनम् । ईदृशं वायुं प्रजेस्पर्धः Mah. क्रान्तदर्शिनम् U

८ धनेन पूजय Sy प्रकर्षेण यष्टुमिच्छसि Mah, U

९ ०ष्टव्य is suggested for ०ष्टव्यः ॥ हे प्रकर्षेण यष्टव्य ! वायो ! Sy प्रकर्षेण यजति प्रयज्युः, हे प्रयज्यो ! अध्वर्यो ! Mah हे प्रयज्यो ! प्रकर्षेण यजनशील ! अध्वर्यो ! U

This stanza—YV 33 55

१० रथः Sy ११ मदीयम् Sy

१२ शरीरम् Sy

१३ छादयतु । तेजसाच्छादयतु Sy

१४ ०नो D

१५ विशेषेण दीप्यमानः Sy

१६ मनोव्यापारमात्रेण Sy

१७ अश्वैः सम्प्रयुज्यमानो भवति Sy

१८ रथेन Sy

१९ नेतारौ is suggested for नेतारो ।

२० हे सत्यस्वभावौ ! सत्यस्य नेतारौ ! नासिकाप्रभवौ ! अश्विनौ ! Sy

२१ कामान् प्रापयितुम् Sy

२२ स्तोतृगृहम् Sy

२३ याथः is suggested for यथा ॥ गच्छथः, स रथ इति पूर्वेणान्वयः Sy

२४ तत्पित्रे स्तोत्रे च Sy

पर्जन्यवाता वृषभा पृथिव्याः पुरीषाणि जिन्वतमप्यानि ।
सत्यश्रुतः कवयो यस्य गीर्भिर्जगतः स्थातर्जगदा कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

पर्जन्यवाता । हे पर्जन्यवायू ! वर्षितारौ[1] ! पृथिव्या[2] । उदकानि । दुग्धा[3] । अन्तरिक्षस्थान्यपि वाप्पा सम्बन्धीनि[4] पूरकाणि स्तोतानि[5] । परोऽर्धर्चो रुत[6] —सत्यस्य[7] श्रोतार । कवय[8] । यस्य[9] । गीर्भिर्मम[10] तृप्ता भवथ तस्य ममाभ्युदयार्थम् । जगत्[11] । अलङ्कुरुत[12][13] ।

पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।
आभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्म यंसत् ॥ ७ ॥

पावीरवी[14] । पावीरवी शोधयित्री । कमनीया । पूजनीयान्ना[15] । सरस्वती । वीरपतिका[16] । कर्म[17] । धारयतु[18] । 'छन्दांसि वै[19] ब्राह्मणम्,[20] ताभि[21] । सङ्गता[22] । अच्छिद्रम्[23] । गृहम् । दुराधर्षम्[24] । स्तुवक्रे[25] । सुख च । प्रयच्छतु ।

---

१. वृष्टे. कर्तारौ ! Sy.
२ अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षात् Sy. पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम Ngh. 1.3
३. दुग्धम् is suggested for दुग्धा ॥ प्रेरयतम् Sy.
४. ०न्यपि वावा सम्बन्धी P आप्तव्यानि Sy.
५. स्तोता P स्तोत्राणि is suggested for स्तोतानि ।
६. मारुत. is suggested for रुतः ।
७. हे सत्यस्य स्तोत्रस्य श्रोतार· Sy.
८. मेधाविनो मरुत Sy. ९. स्तोतुः Sy.
१०. स्तुतिभिर्यूय स्तुता भवथ तस्य स्तोतुः Sy.
११. स्थावरजङ्गमात्मक सर्वं प्राणिजातम् Sy.
१२. आभिमुख्येन कुरुत Sy.
१३. VM. ignores जगतः and स्याता ॥ हे जगतः स्थातः ! गणाभिप्रायमेकवचनम् । स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतोऽवस्थापक ! हे मरुद्गण ! इति योज्यम् Sy.
१४. अन्वारम्भणीयायां सारस्वतस्य हविषो याज्या 'पावीरवी' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'पावीरवी कन्या चित्रायु. पीपिवास सरस्वतः' (ASS. 2.8) इति। एकादशिने सारस्वते पशावेषैव पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'पावीरवी कन्या चित्रायुर्यस्ते स्तन शशयोः यो मयोभूः' (ĀSS.3.7.) इति । आग्निमारुते शस्त्रेऽप्येषा । सूत्रितञ्च—'राकामहमिति द्वे पावीरवी कन्या चित्रायुः' (ĀSS. 5.20.) इति Sy. १५. चित्रगमना चित्रान्ना वा Sy.
१६ ०न्वतीका P. वीर· प्रजापति. पतिर्यस्यास्तादृशी । यद्वा वीराणां पालयित्री । एवम्भूता Sy. १७. अस्मदीयं कर्म यज्ञाख्यम् Sy
१८. दधातु । धारयतु ददातु वा । शब्देन प्रतिपादितो ह्यर्थोऽनुष्ठीयते Sy.
१९. Something probably ग्नाः and इति is omitted before ब्राह्मणम् ।
२०. ब्रा० P. SB. 6 5 4 7.
२१ अपि च ग्नाभिः देवपत्नीभि. । यद्वा ग्ना गायत्र्यादीनि छन्दांसि । 'छन्दांसि वै ग्नाः' (SB 6.5 4 7) इति श्रुतेः Sy.
२२. सह प्रीयमाणा । तैः सह प्रीयमाणा Sy.
२३. छिद्ररहितम् Sy.
२४. शत्रुभिः शीतवातादिभिश्च धर्षितुमशक्यम् Sy.
२५. स्तुवते is suggested for स्तुवक्रे ॥ स्तुवते मह्यम् Sy.

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानळर्कम् ।
स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ८ ॥

पथस्पथः । सर्वस्य मार्गस्य । स्वामिनम् । स्तोत्रेच्छया । कामेन । वशीकृतो जनः । व्याप्नोतीति । अर्चनीयं पूषणम् । सः । अस्मभ्यम् । प्रयच्छतु । शुचो राधयित्रीः ।

१ एकादशिने पौष्णे पशौ 'पथस्पथः' इति हविषो याज्या । सूत्रितञ्च—'पथस्पथः परिपतिं वचस्या बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे' (ASS 3 7) इति Sy ऋजिष्ठन साधम् Dur, SKN

२ मार्गस्य मार्गस्य सर्वेषां मार्गाणाम् Mah मार्गस्य U सर्वमार्गाणामित्यर्थः Dur. स नो रासदिति तच्छुतेर्यदध्याहारः । यम् यावान् कश्चित्पन्थास्तस्य सर्वस्य SKN

३ अधिपतिम् Sy अधिपतिं स्वामिनम् Mah अधिपतिमित्युपसर्गव्यत्ययः U परिपालयितारम् BB परिपतिं, परीत्येषोऽधीत्येतस्य स्थाने । अधिपतिं स्वामिनम् । पूषा हि महति पथि सम्प्रैतीत्यतः पथोऽधिपतिरुच्यते SKN

४ स्तुत्या Sy वचसा वेदोक्तेन Mah. वचनेन वेदोक्तेन U वचसा स्तोत्ररूपेण । तृतीयैकवचनस्य याजादेशः BB स्तुत्या Dur तृतीयैकवचनस्य याजादेशः । स्वार्थिको वा यकारः, वच एव वचस्या । ततस्तृतीयाया अलुक् । तया वचस्यया स्तुतिलक्षणेन वचसेत्यर्थः SKN

५ काम्यमानेन फलेन Sy काम्यत इति कामं तेन वाञ्छितेन Mah. कामेनेच्छया U कामेन स्वेन Dur अभिलाषे? (णे)च्छया SKN

६ वशी D स्तोता Sy अभिमुखीकृतः Mah. U पूषभं कामेनव प्रत्यभिमुखीकृत्य Dur करोतिः क्रियासामान्यवचनः सामर्थ्यादिह प्रेरणे वर्तते । प्रेरितः SKN

७. अभ्यश्नुताम् । प्राप्नोतु Sy अभिव्याप्नोति व्याप्तिकर्मसु वशत्वयं पठितः Mah. आनशिर्व्याप्तिकर्मा U अभिप्राप्नोति तस्मात् बहमप्यत्र स्वामुपगतोऽस्मीति भावः । अशू व्याप्तौ । यद्वा नक्षेगतिकर्मणो लुङि BB स्तुत्या कामप्राप्त्यर्थमभिव्याप्नोमि Dur अभिव्याप्नोति स्तौतीत्यर्थः अभ्यानडि त्यस्य व्याख्यानमभ्यापन्न इति SKN

८. अर्कं देवम् Mah. अर्कं स्तोतव्यम् । 'अर्क स्तवने' कर्मणि घञ् । अर्चतेर्वा घञ् । ईदृशं हि पूषणम् BB देवं पूषणम् SKN

९ पूषा Sy, Mah, BB सोऽभिव्याप्तः सन् Dur

१० ददातु । 'रा दाने' अस्माल्लेटि रूपम् Sy ददातु लिङ्व्यत्ययः Mah. ददातु U, BB रासतिर्दानकर्मा । ददातु Dur, SKN

११ धारयित्री P रोधयित्री is suggested for राधयित्री ॥ रोधयित्रीर्गाः Sy शुचं रुन्धन्ति, वर्णनाशात् पृषोदरादित्वात् शोकनाशकराणि साधनानि Mah पूर्वपदान्तलोपः । शुचं सन्तापं साधनाभावकृतं यानि रुन्धन्ति साधनानि भवन्ति तानि तथोक्तानि विभक्तिव्यत्ययेन U किं ददातु ? शुरुधः शोकस्य रधो निवारयित्रीः । क्विप् । पृषोदरादित्वात् व्यञ्जनस्य लोपः BB शुचं संरुन्धन्ति यानि धनानि Dur अन्यत्र शुरुध आपो भवन्ति शुचं रुन्धन्तीति । इह तु सामर्थ्यात् धनानि शुरुध उच्यन्ते, तान्यपि हि शुचं मनोज्ञमुपभोगसाधनाभावात्कृतं सुतरां संरुन्धन्तीति SKN

हिरण्यमुखा[1] पुष्टी[2] । कर्म[3] कर्म च । प्रसाधयतु[4] । पूषा ।

प्रथमभाजं यशसं वयोधां सुपाणिं देवं सुगभस्तिमृभ्वम् ।
होता यक्षद्यजतं पस्त्यानामग्निस्त्वष्टारं सुहवं विभावा ॥ ९ ॥

[5]प्रथमभाजम् । मुख्यम्[6] । यशस्विनम् । अन्नस्य[7] धातारम् । सुपाणिम्[8] । देवम्[9] । शोभनबाहुम्[10] ।

१. चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यप्रमुखा यद्वा स्वर्णशृङ्गाः Sy. चन्द्रमाह्लादकमग्रं यासां ताः । साधने कृत आह्लादो भवति Mah. तान्येव विशिष्यन्ते । चायनीयाग्राणि U. चन्द्राग्रा ओषधीः, चन्द्रो हिरण्यम्, असितजातिर्वा चन्द्रः, सोऽयं प्रधानमीश्वरो वा यासां ता अस्मभ्यं ददातु BB. अभिपूजितागमानि, धर्म्यं आगमो येषाम् Dur. कीदृशीः शुरुधः ? चन्द्राग्राः । चन्द्रं चन्दतेः कान्तिकर्मणः । कान्तं प्रियमग्रं यासां ताश्चन्द्राग्राः । आयत्यामपि हि तानि धनानीत्यर्थः SKN

२. पुष्टि D.

३. Omitted by D.
सर्वमस्मदीयं कर्म Sy.
पुन॰ पूषा धियं धियं कर्माणि सर्वाणि Mah. इदानी प्रज्ञावतामेव धनवत्तया प्रयोजनमिति तां प्रार्थयते धियधियमित्यादिना चतुर्थेन पादेन। सर्वां धियं प्रज्ञाम् BB. तैर्धनैर्धर्मलुब्धैः .
कर्म॰ कर्म, अस्माकमिष्टिपशुसोमादिलक्षणम् Dur कर्म कर्म ज्योतिष्टोमादिकं तदपि SKN.

४. प्रकर्षेण साधयतु । 'साध संसिद्धौ' Mah. साधतिः कर्मवचनः प्रसाधयतु U. स पूषाः प्रकर्षेण साधयत्वस्माकमिति BB यागायाविघ्नेनोपनामयत्वित्यर्थः Dur. लोडर्थे पञ्चमो लकारः । व्यत्ययेन विकरणम् । प्रसाधयतु SKN पथस्पथः । अधिपतिम् । वचनेन । कामेन कृतः । अभ्यानळर्कम् । अभ्यापन्नोऽर्कमिति वा । स नो ददातु चायनीयाग्राणि धनानि । कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु पूषेति N.12.18., SKN. IV.117.

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वृधन्वन्तावाज्यभागौ यजमानस्यैव वृद्ध्यै 'पूषंस्तव व्रते वय' (RV VI 54 9) 'पथस्पथः परिपतिं वचस्ये' (RV VI 49 8.) त्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्ये व्रतवत्यन्या भवति पथन्वत्यन्या वीर्यं वै व्रतं वीर्यस्याप्त्यै वीर्यस्यावरुद्ध्या अथ यत्पथन्वत्यश्वायैवैतत्स्वस्त्ययनं करोत्यनुष्टुभौ सयाज्ये वाग्वा अनुष्टुब्वाग्वै प्रजापतिः प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वासः-शतं दक्षिणा रूपं वा एतत्पुरुषस्य यद्वासस्तस्माद्यमेव कं च सुवाससमाहुः को न्वयमिति रूपसमृद्धो हि भवति रूपेणैवैनं समर्धयति शतं भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते । SB 13 4 1 15 p 980.
This stanza=YV.34.42 =TS.1.1.14.2.

५. त्वाष्ट्रे पशौ 'प्रथमभाजम्' इति हविषो याज्या । सूत्रितञ्च—'प्रथमभाजं यशसं वयोधां सोमापूषणा जनना रयीणाम्' (ĀSS 3.8.) इति Sy.

६. प्रथम उत्पत्तिकाल एव विभक्तारं जन्तूनाम् । 'यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति - तावच्छो वै तत्प्रजायत' (TS 1.5.9 1.) इति श्रुतेः Sy.

७. वयसोऽन्नस्य हविर्लक्षणस्य धातारं धारयितारं यद्वा स्तोतृभ्योऽन्नप्रदम् Sy.

८. हस्तस्य मणिबन्धादूर्ध्वप्रदेश॰ पाणिः । शोभनपाणिकम् Sy. ९. दानादिगुणयुक्तम् Sy.

१०. गभस्ती इति बाहुनाम Ngh 2.4. शोभनदोर्दण्डम् Sy.

महान्तम् । होता । यजतु । यजनीयम् । गृहाणाम् । अग्नि । त्वष्टारम् । स्वाह्वानम् । दीप्तिमान् ।

भुवनस्य पितरं गीर्भिराभी रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रमक्तौ ।
बृहन्तमृष्वमजरं सुषुम्नमृधग्घुवेम कविनेषितासः ॥ १० ॥

भुवनस्य । भुवनस्य । पातारम् । स्तुतिभि । अह्नि । रात्रौ च । रुद्रम् । वर्धय । महत् । वर्धनीयम् । अजरम् । सुसुखम् । अन्येभ्यो देवेभ्य पृथक् । ह्वयाम । कविना रुद्रेण । प्रेषिता प्रणीयमाना ।

आ युवानः कवयो यज्ञियासो मरुतो गन्त गृणतो वरस्याम् ।
अचित्रं चिद्धि जिन्वथा वृधन्त इत्था नक्षन्तो नरो अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

आ युवान । कवय । यज्ञार्हा ! मरुत ! स्तुवत । वरणीया स्तुति यूयम् । हि । पूजारहितमयजमानम् । अपि । पूरयथ । वर्धमाना । अमुत्रान्तरिक्षे । व्याप्नुवन्त । नेतार । अङ्गिरस्वत्, अङ्गिरसोऽपि नूनमन्तरिक्षेण गच्छन्ति ।

१ उरु भासमानं महान्तं वा Sy
२ देवानामाह्वाता Sy
३ यजतु । अनेन हविषा यजतु Sy
४ यष्टव्यम् । गृहस्थैर्यजनीयमित्यर्थ Sy
५ पस्त्यमिति गृहनाम (Ngh 3 4.) तत्स्थानाम् Sy
६ सुखेनाह्वातुं शक्यम् Sy
७. दीप्यमान Sy
८ भूतजातस्य Sy
९. पालयितारम् Sy
१० स्तुति P
११ अहनि Sy
१२ रात्र्यां च Sy
१३ दःखद्रावम् । तद्द्रावयितारमीश्वरम् Sy
१४ हे स्तोत ! वर्धय Sy
१५. महद् P महान्तम् is suggested for महत् ।
१६ जरारहितम् Sy
१७. शोभनसुखमेवंगुणविशिष्टं रुद्रम् Sy
१८. ऋधक ऋद्धं समृद्धं यथा भवति तथा Sy
१९ पृथग्ध्वयाम P स्तवाम Sy
२० वयं च प्राज्ञेन रुद्रेण Sy
२१ प्रेरिता सन्त Sy
२२ VM ignores अह्नि and explains रुद्रम् once only
२३ प्राज्ञा ! Sy
२४ हे मरुत ! Sy
२५ हीति पूरण Sy
२६ ओषधिवनस्पतिभिर्निर्गतं देशाच्चित्रम् । तद्विलक्षणमोषध्यादिभिर्वियुक्तमपि देशम् Sy
२७. वृध्यया तर्पयथ Sy
२८. ०था अ० P इत्थमनेन प्रकारेण Sy
२९ हे नेतारः ! मरुत ! Sy
३० अङ्गिरसो गमनशीला रश्मय । ते यथा शीघ्रं नभस्तलं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । यद्वा ऋषय एवाङ्गिरस । तद्वच्छीघ्रगामिन Sy
३१ VM ignores युवान । आ and गन्त ॥ हे युवानः ! नित्यतरुणा ! आगन्त आगच्छत Sy

प्र वीराय प्र तवसे तुरायाजा यूथेव पशुरक्षिरस्तम् ।
स पिस्पृशति तन्वि श्रुतस्य स्तृभिर्न नाकं वचनस्य विपः ॥ १२ ॥

प्र वीराय[१] । प्रेरय[२] स्तुतिम् । वीराय[३] मरुद्गणाय । वृद्धाय[४] । क्षिप्राय[५] । यूथानि यथा[६] । पशुपाल[७] ।
रथ[८] प्रति प्रेरयति । स मरुद्गण । स्पर्शं करोति[९] । शरीरे[१०] । विश्रुतस्य[११] स्तोतु । नक्षत्रे । इव[१२] । द्युलोकम्[१३] ।
वचनशीलस्य[१४] । विप्रस्य[१५] शरीर स शरीरे । सम्भृषयति[१६] ।[१७]

यो रजांसि विममे पार्थिवानि त्रिश्चिद्विष्णुर्मनवे बाधिताय ।
तस्य ते शर्मन्नुपदद्यमाने राया मदेम तन्वा३ तना च ॥ १३ ॥

यो रजांसि । य. । पार्थिवान्[१८] । लोकान्[१९] । विममे[२०] क्रमणे[२१] । त्रि[२२] । च[२३] । असुरैर्बाधिताय[२४] । मनुष्या[२५]
मनुष्याणामभ्युदयार्थम्[२६] । तस्य[२७] । तव[२८] स्वभूते । गृहे[२९] । तयोपदीयमानेन[३०] । मोदेमहि[३१] । आत्मना[३२] । पुत्रेण ।
च[३३] सहिताः ।

---

१. वीरय P.
२. हे स्तोतः ! स्तुतिं प्रगमय Sy.
३. विक्रान्ताय विविधं शत्रूणामीरकाय वा मरुद्गणाय Sy.
४. बलिने Sy.
५. क्षिप्रगमनाय च तस्मै गणाय प्राज Sy.
६. तत्र दृष्टान्तः । स यथा गोयूथानि सायङ्काले Sy.
७. पशुपालकः Sy.
८. अस्तं गृहं शीघ्रं गमयति तद्वत् शीघ्रं स्तुतिं प्रेरयेत्यर्थः Sy.
९. स्पर्शयतु । संश्लेषयतु । तत्स्तोत्रं हृद्गतं भवत्वित्यर्थः Sy.
१०. ०रो P.
आत्मीये शरीरे Sy.
११. 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । श्रुतं श्रोतव्यं स्तोत्रम् Sy.
१२. स्पर्शने दृष्टान्तः । यथा Sy.
१३. अन्तरिक्षम् Sy.
१४. वक्तुः Sy.
१५. मेधाविनः स्तोतुः Sy.
१६. संस्पृशति is suggested for संभृषयति ॥
स्पर्शयति संश्लेषयति तद्वत् Sy.
१७. VM. explains प्र once only.
१८. पृथिव्या सम्बद्धानि Sy.
१९. त्रील्लोकानिति यावत् Sy.
२०. परिमितवान् Sy.
२१. ०णै P. विक्रमणैः Sy.
२२. त्रीः P. त्रिभिरेव Sy.
२३. चद् P.
२४ सुरैः D. असुरैर्हिंसिताय Sy.
२५. मनुष्याय is suggested for मनुष्या ॥
मनवे प्रजापतये तदर्थम् Sy.
२६. ०णार्थमभ्युदयं P.
२७. हे विष्णो ! तस्य तादृशस्य Sy.
२८. ते तव, तृतीयार्थे षष्ठी । ईदृशेन त्वया Sy.
२९. शर्मणि गृहे सुखे वा वर्तमानाः सन्तो वयम् Sy.
३०. अस्मभ्यं दीयमाने Sy.
३१. मोद० D.
मोदेम । हृष्टा भवेम Sy.
३२. तन्वा रोगादिरहितेन शरीरेण Sy.
३३. VM. ignores विष्णुः ।

तन्नोऽहिर्बुध्न्यो॑ अ॒द्भिर॒र्कैस्तत्पर्व॑त॒स्तत्स॑वि॒ता चनो॑ धात् ।
तदोष॑धीभिर॒भि रा॑ति॒षाचो॒ भग॒ः पुरं॑धिर्जिन्वतु॒ प्र रा॒ये ॥ १४ ॥

तन्नोऽहिर्बुध्न्यः । तत्[1] । अस्मभ्यम् । अहिः[2] । बुध्न्यः[3] । उदकैः[4] । अर्चनीयधनैश्च[5] सह । अन्नम् । प्रयच्छतु[6] । पर्वतः[7] । सविता[8] च । तदन्नम् । नानाविधाभिरोषधीभिः[9,10] सह । अभिप्रयच्छन्तु[11] । दानस्य[12] सेवितारोऽहिर्बुध्न्यादयः[13] । भगः[14] । पुरंधिश्चास्मान्[15] । धनाय । प्रीणयतु[16,17] ।

नू नो॑ र॒यिं र॒थ्यं॑ चर्षणि॒प्रां पु॑रु॒वीरं॑ म॒ह ऋ॒तस्य॑ गो॒पाम् ।
क्षयं॑ दाता॒जरं॒ येन॒ जना॒न्त्स्पृधो॒ अदे॑वीर॒भि च॒ क्रमा॑म॒ विश॒ आदे॑वीर॒भ्य॑श्नवा॑म ॥ १५ ॥

नू नः[18] । क्षिप्रम् । अस्मभ्यम् । रथवाहम्[19] । मनुष्याणां पूरकम्[20] । बहुभिर्वीरैर्युक्तम्[21] । महतः । यज्ञस्य । रक्षकम्[22] । गृहं च । प्रयत[23] । जरारहितम् । येन[24] निवासेन[25] । स्पर्धयितॄन्[26] । मनुष्यान् । अभि । च । क्रमाम[27] । जयार्थं स्पर्धयित्रीश्चासुरीः[28] । विशोऽभिक्रमाम[29] । देवसम्बन्धिनीश्च[30] विशः[31] ।

१ लोके प्रसिद्धम् Sy
२ एत्यन्तरिक्ष इत्यहिः । एतत् (अहिर्बुध्न्यः) पद द्वयाभिधेयो देवः Sy अहिरयनादेत्यन्तरिक्षे N 2 17
३ बुध्नमन्तरिक्षम् । तत्र भवोऽहिः Sy
४ उदकैः सार्धम् Sy
५ ०र्वैर्धश्च P अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः स्तूयमानः सन् Sy
६ दधातु । विदधातु प्रयच्छतु Sy
७ पूरयिता । 'पर्व पूरणे' इति धातुः । यद्वा पर्ववद्रूपत्वं पर्वतः । तद्वान् । पर्वतस्य गिरेः शत्रुरिति वा पर्वतः Sy
८. स पिता D प्रेरको देवः Sy
९ तदन्नानाना वि० P
१० ओषः पाकः आसु धीयत इत्योषधयस्ताभिः । ताभिः सार्धम् Sy
११ ०भिः प्र० P
१२ रातिं दानं सचन्ते सेवन्त इति रातिषाचो विश्वे देवाः Sy
१३ ०रो हि बु० D
१४ भजनीय एतत्संज्ञो देवश्च Sy
१५ बहुधीर्बहुप्रज्ञो वा बहुकर्मा वा Sy
१६ अस्मान् प्रेरयतु Sy
१७ VM ignores तत् । and प्र ।
१८ हे सर्वे देवाः ! Sy
१९ रथसम्बन्धिनम् । रथयुक्तमित्यर्थः Sy
२० चर्षणयो मनुष्याः । तेषां पूरयितारम् Sy
२१ ०क्त P वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रादयः । बहुभिर्वीरैरुपेतम् Sy
२२ दक्षिणाख्येन धनेन हि यज्ञो रक्ष्यते । 'भृतो यज्ञस्तवदक्षिणः' इति वचनात् Sy
२३ प्रयच्छत is suggested for प्रयत ।
२४ रयिणा क्षयेण च Sy
२५ ०सेन is suggested for ०सन ।
२६ स्पर्धमानाः Sy
२७ ०क्राम P अभिभवेम Sy
२८ ०यितृश्च P
२९ अदेवसम्बन्धिनीः Sy
३० सेनाश्च Sy
३१ ०मम P
३२ देव० is suggested for दव० ॥ आगता देवा यासु हविः स्वीकारार्थं ता आदेव्यः । ताश्चाश्नवाम Sy
३३ प्रजा यज्ञानुष्ठायिनीः Sy

अभ्यश्नवामाभिमुख्येन प्राप्नुयामेति[1]।

VI. 50.

हुवे वो देवीमदितिं नमोभिर्मृळीकाय वरुणं मित्रमग्निम् ।
अभिक्षदामर्यमणं सुशेवं त्रातॄन्देवान्त्सवितारं भगं च ॥ १ ॥

[4]हुवे वः[5]। ह्वयामि[6]। युष्मदर्थम्[7]। अदितिम्[8]। नमस्कारैर्हविर्भिर्वा[9]। वरुणादीश्च[10]। क्षदिति[11] कलीभावकर्मा, शत्रूणामाभिमुख्येन विशसितारम्, धनाना वा पृथक्कर्तारम्[12]। अर्यमणम्। सुसुखम्। त्रातॄन्[13] सर्वान्[14]। देवान्। उदारम्। भगम्। च[15] 'यो खलु[16] वै ददाति सोऽर्यमा' इति[17] ब्राह्मणम्।[18]

सुज्योतिषः सूर्य दक्षपितॄननागास्त्वे सुमहो वीहि देवान् ।
द्विजन्मानो य ऋतसापः सत्याः स्वर्वन्तो यजता अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

सुज्योतिषः[19]। शोभनज्योतिष्कान्[20]। हे सूर्य[21]! दक्ष पिता येषा[22] देवानाम्। तान्[23]। अस्माकमभ्युदये[24]

---

१. ०श्नु० D. येन धनेन गृहेण च अभिप्राप्नवाम तादृशं धनं गृहं च दातेत्यन्वयः Sy.
२. व्याप्नु० P.
३. VM. ignores रयिम् ॥ रयिं धनम् Sy.
४. पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि। तत्र 'हुवे वः' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तमृजिश्वन आर्षं बहुदेवताकं त्रैष्टुभम्। 'हुवे वः' (KSA.32. 50 p.23)। इत्यनुक्रान्तम्। गतः सूक्तविनियोगः Sy.
५. हे देवाः! Sy.
६. ह्वयामि स्तौमि Sy.
७. युष्माकम् Sy.
८. ०तिः P अखण्डनीयामदीना वा एतत्संज्ञा देवताम् Sy.
९ हविर्भि. is omitted by P. ०भि वा D. नमस्कारैः स्तोत्रैर्वा Sy.
१०. आदि refers to मित्रम् and अग्निम् ॥ वरुणं वारकं मित्रं प्रमीतेस्त्रायकं देवमग्निं चैतांश्च देवान् नमोभिर्हुवे Sy.
११. क्षभिरिति P. क्षभिति D.
१२. कलि० P. क्षदिर्हिंसाकर्मा। अभिक्षत्तारं शत्रूणां हिंसितारम् Sy.
१३. किम्बहुना? पालयितॄन् Sy.
१४. सवान् D.
१५. नमोभिः स्तोत्रैर्हुवे स्तौमि Sy.
१६. य' खलु is suggested for यो खलु।
१७. The passage यो खलु वै ददाति सोऽर्यमा should immediately follow अर्यमणम्।
१८. VM ignores देवीम् and मृळीकाय ॥ देवीं द्योतमानाम्। मृळीकाय सुखार्थम् Sy.
१९. पूज्यो० P. २०. ०तिप्ता P.
२१. सूर्यः P. सर्वस्य प्रेरक! Sy.
२२. दक्षदपितायितान् P. दक्षः पितामहो येषां ते दक्षपितरः। पितृशब्दो हि सामान्येन पूर्वपुरुषत्वमात्र ब्रूते। यथा 'आहं पितॄन्त्सुविदत्राँ अवित्सि' (RV X.15 3) इति। एषां दक्षपितृत्व च—'अदितिर्ह्यजनिष्ट' (RV. X 72.5.) इति मन्त्रादवगम्यते। ईदृशान् Sy, २३. VM. seems to explain देवान् by तान्।
२४. It seems to be the explanation of अनागास्त्वे ॥ अनपराधत्वे। यथास्माकमपराधं ते न कुर्वन्ति तथा कुर्या इत्यर्थः Sy.

युक्तान् । कामयस्व । द्वयोर्लोकयोर्जन्म येषाम् । ये । यज्ञस्रष्टारो भवन्ति । सत्यकर्माणः । अभ्युदययुक्ता । यष्टव्या । अग्निजिह्वा ।

उत द्यावापृथिवी क्षुत्रमुरु बृहद्रोदसी शरणं सुषुम्ने ।
महस्करथो वरिवो यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषणे अनेहः ॥ ३ ॥

उत द्यावापृथिवी । अपि च । द्यावापृथिव्यौ । बहु । क्षत्रम् । कुरुतम् । तथा हे रोदसी ! सुसुखे ! महत् । गृह कुरुतम् । तथा महत् । धनं च कुरुथः । यथा । अस्माकमपक्षितम् । किं चास्मै । गहाय । हे धारयित्र्यौ ! अपापं च कुरुतमिति ।

आ नो रुद्रस्य सूनवो नमन्तामद्या हूतासो वसवोऽधृष्टाः ।
यदीमर्भे महति वा हितासो बाधे मरुतो अह्वाम देवान् ॥ ४ ॥

आ न । आनमन्ताद् । अस्मान् । रुद्रस्य । पुत्रा । अद्यास्माभिः । भूत्वा । वासयितारः । शत्रुभिरधर्षिता । यत् । एनात् । अल्पे । महति । वा । सङ्ग्रामे । युक्ता वयम् । ह्वयाम । देवान् । मरुत ।

१ द्वयोर्लोकयोर्जायमाना प्रादुर्भवन्त Sy
२ ०कमो जयाय माना ये P ०कयोर्जयाय मानं ये D वेवा Sy
३ ०स्पृ० P ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः Sy
४ अवितथा सत्यवादिनो वा Sy
५ भजवन्त Sy
६ अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते । एवंभूता ये देवा सन्ति तान् देवान् वीहीत्यन्वयः Sy
७ VM ignores सुमहः ॥ हे सुमहः ! शोभनदीप्ते ! Sy
८ ०थिव्यो P
९ विस्तीर्णम् Sy
१० द्यावापृथिव्यौ Sy
११ सुसुखे युवाम् Sy
१२ अस्माकं यथा स्यात्तथा कुरुतमित्यर्थः Sy
१३ ०मवेक्षितम् P.
१४ अस्मे अस्माकम् Sy
१५ निवासार्थम् Sy
१६ अपि च हे धिषणे धारयित्र्यौ ! द्यावापृथिव्यौ ! Sy
१७ पापराहित्यम् Sy
१८ ०मन्त P ०मन्ताम् ॥ suggested for ०मन्ताद् ॥ आनता भवन्तु । आगच्छन्तु Sy
१९ अस्मिन् काले Sy
२० हूता 18 suggested for भूत्वा ॥ आहूता सन्त Sy
२१ अन्यैरहिंसिता Sy
२२ एनाम् 18 suggested for एनात् ॥ मरुतो देवान् Sy
२३ प्रभूते Sy
२४ निहिता स्थिता सन्त Sy
२५ आह्वयाम तदानीमवेत्यन्वयः Sy

मि॒म्यक्ष॒ येषु॒ रोद॒सी नु दे॒वी सिष॑क्ति पू॒षा अ॑भ्यर्ध॒यज्वा॑ ।
श्रु॒त्वा हवं॑ मरुतो॒ यद्ध॑ या॒थ भूमा॑ रेजन्ते॒ अध्व॑नि॒ प्रवि॑क्ते ॥ ५ ॥

मिम्यक्ष[1]। सङ्गच्छते[2]। येषु[3]। रुद्रस्य पत्नी मरुता माता। क्षिप्रम्[4]। देवी। सचते[5] च यान्[6]। पूषा[7]।
अभ्यर्धयज्वा अभ्यर्धयन्[8] यजतीति। श्रुत्वा। हवम्[9]। मरुत[10]। यदा[11]। गच्छत[12] तदा। भूमय[13]। कम्पन्ते[14]।

---

१. ०क्षः P., D. ऋजिश्वा नाम भारद्वाजः। तस्येदमार्षम् Dur ऋजिश्वन आर्षम् SKN.

२. पुनः पुनरेकतां गच्छति। इयक्षति मियक्षति इति गतिकर्मसु पठितम् Dur. म्यक्षतेर्गतिकर्मणो रूपम्। गच्छति SKN.

३. मरुत्सु Sy. युष्मासु Dur. द्वितीयार्थे एषा सप्तमी। यान् युष्मान् SKN.

४. नु इति पादपूरणः SKN.

५. द्योतमाना माध्यमिका वाक् Sy देवीर्मरुत 'रु॒द्रस्य॒ ये मी॒ळ्हुषः॒ सन्ति॑ पु॒त्राः' (RV VI 66.3.) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात्। तेनैषा रोदसी माता सा च स्नेहेन पुत्रान् प्रत्यवश्य गच्छति। अतस्त एवमुच्यन्ते SKN.

६. यान् मरुतः सेवते Sy यश्च युष्माक मध्येऽवस्थितः सिषक्ति सेवते Dur गच्छति यान् युष्मान् रोदसी देवी याञ्च सिषक्ति रश्म्याहृतरसेन प्राणेन सेवते SKN.

७. पूषा is suggested for पुषा ॥ पोषको देवश्च Sy सूर्यः Dur.

८. स्तोतॄनभ्यर्धयन् समृद्धान् कुर्वन् यो यजति धनेन पूजयति तादृश. पूषा Sy. रश्मिभि. .. अभिवृद्धदानः। .अभ्यर्द्धयन्नभिवर्द्धयन् यो यजति, अभ्यर्द्धयतिरत्र दानार्थः SKN. अल्पानप्यभ्यर्धयन् मरुद्भ्यो ददाति न वाऽस्तोतृभ्यो यो ददाति सः SKN.

९. ह P. अस्मदीयमाह्वानम् Sy. आह्वानम् Dur. येष्विति यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्य.। ते श्रुत्वा हवमाह्वानम् SKN.

१०. हे मरुत ! ते यूयम् Sy हे मरुत ! ते यूयमेवङ्गुणयुक्ता उच्यध्वे Dur.

११ यदा SKN.

१२. आगच्छथ तदानीम् Sy यूयमायाथ, अस्मान्प्रति तदा Dur गच्छथ। यदेति वचनात् तदेत्यध्याहार्यम्। तदा SKN.

१३ भूमयमय D भूतजातानि Sy बहूनि बलानि ध्वजाग्राणि वा Dur बहुशब्दाद् विपुलवचनाद् बहुत्ववचनाद्वा इमनिचि छान्दसत्वादाद्युदात्तत्वम्। सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतमत्वर्थता। बहुवचनस्य लुक् 'शेश्छन्दसि०' (Pa. 6 1 70) इति। तेनायमर्थ —वैपुल्यवन्ति बहुत्ववन्ति वा महान्ति बहूनि वेत्यर्थ। कानि ? सामर्थ्याच्छत्रुवृन्दानि SKN

१४ क्रमन्त्न्ते P. तथा च मन्त्रान्तरम्—'प्र वे॑पयन्ति॒ पर्व॑ता॒न्वि वि॑ञ्चन्ति॒ वन॒स्पती॑न्' (RV. I 39.5.) इति Sy कम्पन्ते Dur भ्यसते रेजत इति भयवेपनयो॰ (N 3.21 Ngh. 3 29.) अस्मान् मरुतो हन्तुमागच्छन्तीति मन्यमानानि बिभ्यति ध्वजाग्राणि वा कम्पन्ते। पदकारास्तु—भूम रेजन्त इति ह्रस्वत्वं पठन्तीति क्रियाविशेषणमिदमेकवचनान्तमिति मन्यन्ते। तदा च स्वार्थिक इमनिच् द्रष्टव्य.। बहु सुष्ठु रेजन्त इत्यर्थः SKN.

मार्गो। मवद्भिः प्रविक्ते, मार्गस्य प्रवको वनस्पतीना पृथभाव ।

अभि त्यं वीरं गिर्वणसमुर्चेन्द्रं ब्रह्मणा जरितर्नवेन ।
श्रवदिद्धवमुप च स्तवानो रासद्वाजाँ उप मुहो गृणानः ॥ ६ ॥

अभि त्यं वीरम् । अभ्यर्च । तम् । वीरम् । गीर्भिर्वननीयम् । इन्द्रम् । ब्रह्मणा । स्तोत । नवेन । उपशृणोतु । एवं । ह्वानम् । स्तूयमानः । उपप्रयच्छतु । महान्ति । अन्नानि । शस्यमानः ।

ओमानमापो मानुषीरमृक्तं धात तोकाय तनयाय शं योः ।
यूयं हि ष्ठा भिषजो मातृतमा विश्वस्य स्थातुर्जगतो जनित्रीः ॥ ७ ॥

ओमानम् । अन्न वा ओमा इति ब्राह्मणम् । हे अपः ! मानुषिरप्रमृष्टम् । प्रयच्छत । पुत्राय ।

---

१ ०र्गे P गमनार्थं पृथक्कृते सति तत्र विद्यमानानि Sy एतस्मिन्नध्वन्यन्तरिक्षे Dur अन्तरिक्षनाम । अस्य क रेजन्त इत्यनेन सम्बन्धो याय इत्यनेन वा अन्तरिक्षे रेजन्ते, अन्तरिक्षे वा यथा यायेति SKN

२ प्रविक्ते is suggested for प्रविक्ते ॥ विविक्ते विस्तीर्णे इत्यर्थः । एवमत्र 'पूषा अभ्यर्थयज्वा' स हि स्वरश्मिपोषं पुष्यन् भूतान्याभिमुख्येन बुद्धया योजयन्नभिमतानर्थान् भूतेभ्यो ददाति Dur प्रकर्षेण विविक्ते । वीप्ते विस्तीर्णे इत्यर्थः SKN

३ भार्गस्य P

४ प्रवोको P

५ पृथभाव P पृथूभाव is suggested for पृथभाव ।

६ VM. ignores ह ॥ खलु Sy ह्वेति पदपूरणः SKN
अभ्यर्थयज्वा । अभ्यर्थयन् यजति 'सिषक्तु पूषा अभ्यर्धयज्वा' इत्यपि निगमो भवति N 6 6., SKN II.408

७ त्य D

८ D omits वीरम् ।

९ अभिष्टुहि Sy

१० प्रसिद्धम् Sy

११ वीर्यवन्तं विशेषेण शत्रूणामीरकं वा Sy

१२ गिरां सम्भक्तारमेवंविधम् Sy

१३ स्तोत्रेण Sy

१४ अभिनवेन शोभनेन Sy

१५ उपशृणुयात् Sy

१६ एव is suggested for एवं ।

१७ अस्मदीयं स्तोत्रम् Sy

१८ स्तूयमानः सन् Sy

१९ प्रयच्छतु । यत एवमतः स्तुहीत्यर्थः Sy

२० महतः प्रभूतान् Sy

२१ अपि च स्तूयमान इन्द्रः Sy

२२ VM ignores च ।

२३ ०न D

२४ अवति रक्षत्योमा रक्षकमन्नम् Sy

२५ आपः is suggested for अपः ।

२६ अहिंसितम् Sy

२७ धत्त । प्रयच्छत Sy

२८ ०या P

पौत्राय[1]। श[2] च। योश्च[3]। यूयम्[4]। हि[5]। भवथ। भिषज॰। कल्याण्यो मातरः[6]। विश्वस्य[7]। स्थावरस्य। जङ्गमस्य च। जनयित्र्य[8] [9]।

आ नो॑ दे॒वः स॑वि॒ता त्राय॑माणो॒ हिर॑ण्यपाणिर्यज॒तो ज॑गम्यात् ।
यो द॒त्रवाँ॑ उ॒षसो॒ न प्रती॑कं व्यू॒र्णु॒ते दा॒शुषे॒ वार्या॑णि ॥ ८ ॥

आ नः। आगच्छतु। अस्मान्। देव। सविता[10]। पालयन्[11]। हिरण्यपाणि.[12]। यष्टव्य॰। य॰[13]। दानवान्[14]। उषस॰। इव। मुख्यम्[15]। तमासि व्यूर्णते[16]। यजमानाय[17]। धनानि[18]।

उ॒त त्वं सू॑नो सहसो नो अ॒द्या दे॒वाँ अ॒स्मिन्न॑ध्व॒रे व॑वृत्याः ।
स्याम॒हं ते॒ सद॒मिद्रा॒तौ तव॑ स्याम॒ग्नेऽव॑सा सु॒वीरः॑ ॥ ९ ॥

उत त्वम्। अपि[19]। त्वम्। हे सहस, सूनो[20]! अस्माकम्[21]। अद्य[22]। अस्मिन्। यज्ञे[23]। देवान्[24]। आवर्तय[25]। स्याम्[26]। अहम्। ते[27]। सदा[28]। एव। दाने[29]। तव[30]। स्याम्। अग्ने! रक्षणेन[31]। शोभनवीर[32]!

---

१. तत्पुत्राय Sy.
२. शमनमुपद्रवाणाम् Sy.
३. यावनं पृथक्करणं पृथक्कर्तव्यानां धत्त प्रयच्छत Sy.
४. Omitted by P.
५. यस्मात् Sy.
६. मातृभ्योऽप्यधिकाः Sy.
७. कथं मातृभ्योऽप्यधिकं भैषज्यमस्तीत्यत आह— विश्वस्य सर्वस्य Sy.
८. जनयित्र्यो भवथ। अतो यूयं भिषजः स्थ Sy.
९. VM. ignores मानुषीः॥ मानुषीः मनुष्यहिताः Sy
१०. प्रेरकः Sy.
११. रक्षन् Sy.
१२. सुवर्णहस्तो हितरमणीयपाणिर्वा Sy.
१३. देवः Sy.
१४. धनवान् Sy.
१५. मुख D. प्रमुखम् Sy.
१६. ०र्णते P. विवृणोति प्रकाशयति स सवितेत्यन्वयः Sy.
१७. हवींषि दत्तवते यजमानाय Sy.
१८. वरणीयानि धनानि Sy.
१९. अपि च Sy.
२०. हे बलस्य पुत्र! अग्ने! Sy.
२१. अस्मदीये Sy.
२२. अस्मिन्काले Sy.
२३. यागे Sy.
२४. यष्टव्यानिन्द्रादीन् Sy
२५. आवर्तय आगमय Sy.
२६. भवेयम् Sy
२७. ०तं स्यावह्लं त P. ०तंस्यावह्लन्ते D. तव Sy.
२८. सर्वदा Sy.
२९. धनस्य दाने Sy.
३०. तप D.
३१. त्वदीयेन रक्षणेन Sy.
३२. शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेतश्च भवेयम् Sy.

उत स्या मे हवमा जंग्म्यातं नासंत्या धीभिर्युवमङ्ग विप्रा ।
अत्रिं न महस्तमसोऽमुमुक्तं तूर्वतं नरा दुरितादभीके ॥ १० ॥

उत स्या । अपि च । तौ[1] । मम[2] । हवम्[3] । आगच्छतम्[4] । हे नासत्यौ ![5] कर्मभिः[6] । युवाम् । क्षिप्रम् । मेधाविनौ[7] । अत्रिम्[8] । इव[9] । महतः । तमसः[10] । मोचितवन्तौ[11] । तूर्वयामानम्[12] । उपद्रवात्[13] । सङ्ग्रामे[14] ।[15]

ते नो रायो द्युमतो वाजवतो दातारो भूत नृवतः पुरुक्षोः ।
दशस्यन्तो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता अप्या मृळता च देवाः ॥ ११ ॥

ते नः । ते[16] । अस्मभ्यम् । धनस्य । दीप्तिमतः[17] । अन्नवतः[18] । दातारः । भवत[19] । वीरवतः[20] । बहुभिः कीर्त्यमानस्य[21] । धनानि प्रयच्छन्तः[22] । दिवि भवाः[23] । पार्थिवाश्च पृथिव्यन्तरिक्षनाम्नो जाताः[24] ।[25] गोभूमिः सा जननस्थानं येषां ते गोजाताः[26] त्रिस्थाना अपि देवा उच्यन्ते, अपि वा[27] माध्यमीयम्, गोजाता पृश्निमातरः । अस्सु[28] भवाः । सुखयतास्मान् । देवाः[30] ।

ते नो रुद्रः सरस्वती सजोषा मीळ्हुष्मन्तो विष्णुर्मृळन्तु वायुः ।
ऋभुक्षा वाजो दैव्यो विधाता पर्जन्यावाता पिप्यतामिषं नः ॥ १२ ॥

ते नः । ते । अस्मान् । रुद्रः[31] । सरस्वती च । सङ्गताः[32] । सेचनवन्तः[33] । विष्णुः ।

---

१ प्रसिद्धौ Sy
२ मदीयम् Sy
३ स्तोत्रम् Sy
४ ०तां P
५ सत्यस्वभावौ ! सत्यस्य नेतारौ ! वा Sy
६ परिचरणकैः कर्मभिस्तोत्रैस्सम् Sy
७ हे प्राज्ञौ ! Sy
८ ऋषिम् Sy
९ यथा Sy
१० असुरकृतादन्धकारात् Sy
११ मा० P मोचितवन्तौ स्थः Sy
१२ तूर्व० D तूर्वतम् अस्मांस्तारयतम् Sy
१३ दुःखात् शत्रुकृतात् Sy
१४ अभ्यक्ते प्राप्ते सङ्ग्रामे Sy
१५ VM ignores नरा ॥ नरा हे नेतारावश्विनौ ! Sy
१६ यूयम् Sy १७. ०प्त० D
१८ बलयुक्तस्य Sy १९. ०तो P
२० नृवतः नृभिः पुत्रादिभिस्पेतस्य Sy
२१ बहुभिः कीर्तनीयस्य Sy
२२ कामान् प्रयच्छन्तः Sy
२३ दिवि भवा आदित्याः Sy
२४ पृथिव्यां भवा वसवः Sy
२५ ०व्या० P
२६ ०ता D गौः पृश्निर्माध्यमिका वाक् । तत उत्पन्ना मरुतः Sy
२७ ०स्ते वि पा D
२८ ०सरोस्सुभावाः P अप्सु is suggested for अस्सु ॥ अप्स्वन्तरिक्षे भवा रुद्राश्च ते सर्वे यूयम् Sy
२९ VM ignores च ।
३० देवाः Sy ३१ ०द्र P
३२ ०ता P सह प्रीयमाणाः Sy
३३ वर्षणवन्तः Sy

सुखयन्तु । वायुश्च । तथा ऋभुर्विभ्वा[1] च । वाजश्च । सौदेव्य[2] । विधाता[3] । चन्द्रमाः । पर्जन्यवातौ[4] च । वर्धयन्तु[5] । अस्माकम्[6] । अन्नम् ।

उत स्य देवः सविता भगो नोऽपां नपादवतु दानु पप्रिः ।
त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः सजोषा द्यौर्देवेभिः पृथिवी समुद्रैः ॥ १३ ॥

उत स्यः । अपि च । देव । सविता । भगश्च । अस्मान् । अपा नपाच्च[7] । रक्षतु । दाता[8] । पूरयिता[9] । त्वष्टा[10] । देवै । देवपत्नीभिश्च[11] । सङ्गत[12] । द्यौश्च । देवै । पृथिवी च[13] । समुद्रै उदधिभि[14] ।

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।
विश्वे देवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ १४ ॥

उत नः[15] । अपि च[16] । अस्माक स्तुती[17] अहिर्बुध्न्य[18] । शृणोतु[19] । तथैकपादाद्[20] । अज[21] । पृथिवी[22] ।

---

१. ऋभुर्भिवि० P. ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सौधन्वनाः । तेषामाद्य ऋभुश्च वाजोऽन्तिमश्च । उपलक्षणमेतत् । विभ्वा च Sy.

२. सोदेव्यः P. असौ दैव्यः is suggested for सौदेव्यः ॥ देवेभ्यो हितः Sy.

३. प्रजापतिश्च Sy.

४. पर्जन्यश्च वायुश्चोभौ Sy.

५. वर्धयताम् Sy

६. अस्मभ्यम् Sy

७. अपां मेघस्थानां पुत्रो माध्यमिकोऽग्निः Sy.

८. दातव्यं धनम् Sy

९. प्राता पूरयिता । 'प्रा पूरणे' इत्यस्माद् 'आदृगमहन०' इति किनो लिड्वद्भावात् 'न लोकाव्यय०' इति षष्ठीप्रतिषेधः Sy.

१०. स्त्वष्टा P.

११. तत्पत्नीभिश्च Sy.

१२. ०तौ० D. सहप्रीतिः Sy

१३. एताश्च सर्वा देवता अस्मानवन्तु Sy.

१४. VM. ignores स्यः ॥ स्यः स यः प्रेरकतया सर्वत्र प्रख्यातः Sy.

१५. आग्निमारुते 'उत नोऽहिः' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न' (ĀSS. 5.2.) इति Sy ऋजिश्वन आर्षम् Dur., SKN.

१६. अपि Dur. उतशब्दोऽप्यर्थे समुच्चयलक्षणे, SKN.

१७. स्तोत्रम् Sy. वचांसीति शेषः Mah. वचांसि U.

१८ स्तुतिरहि P. रुद्रविशेषः Mah. बुध्न्यमन्तरिक्षं तस्मिन् भवः SKN.

१९. अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु Sy. शृणोत्वाह्वानम् । कुत एतत् ? हुवाना इति परस्ताच्छ्रवणात् । आह्वय माम् SKN.

२०. एकपदाद् D. एकपाद् is suggested for एकपादात् ॥ एकोऽसहाय एव पद्यते गच्छतीत्येकपात् । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवश्च Sy एकः पादो यस्य स एकपात् SKN.

२१. जन्मरहितः Sy अज एकपाद् रुद्रः प्राणो वा शृणोतु U. ननु चाह्वानस्य श्रूयमाणत्वान्न च केवलोऽहिर्बुध्न्यः । किं तर्हि ? अजश्च SKN.

२२. पृथिवी च शृणोतु Mah. द्यौश्च SKN.

समुद्रश्च । विश्वे च । देवा । सत्यस्य वर्धयितारः । हूयमाना । स्तुता पूजिता । कविभिः शस्ता । रक्षन्तु ।

एवा नपातो मम तस्य धीभिर्भरद्वाजा अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।
ग्ना हुतासो वसवोऽधृष्टा विश्वे स्तुतासो भूता यजत्राः ॥ १५ ॥

एवा नपात । एवम् । तस्य । मम । पुत्रा । कर्मभिः । भरद्वाजकुलजा । मन्त्रैश्च देवान् । अभ्यर्चन्ति । ग्ना देवपत्न्यः । हुता । वसवश्च । शत्रुभिरनाधृष्टा । विश्वे च देवा । स्तुता । भवत । ह यष्टव्या । इति ।

---

१ समुद्रश्च शृणोतु Mah पृथिवी च समुद्रश्च शृणोतु । श्रुत्वा चावन्तु U आविरयश्चेत्यर्थः SKN

२ विश्वे देवाश्च शृण्वन्तु Mah सर्व एते, एवमादयो देवाः Dur सर्वे देवाः SKN

३ ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारः Sy सत्यवृधो वा Mah सत्यवृधो यज्ञवृधो वा U सत्यवृधो यज्ञवृध उदकवृधो वा Dur सत्यस्योदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः SKN

४ अस्माभिराहूयमानाः Sy आहूयमानाः Mah., U, Dur हूयमानाः श्रुत्वा चाह्वानमागताः सन्तः SKN

५ पूर्वैर्महर्षिभिश्च स्तोत्रैः स्तुताः Sy स्तुताश्च स्तोत्रैः सामभिः Dur स्तुता अस्माभिः SKN

६ मेधाविभिर्महर्षिभिः शस्त्रैः शसिताः Sy मेधाविभिः पूजिताः Mah. मेधाविशस्ता U कविभिश्च नैघण्टुकत्वेन मेधाविभिः शस्त्रैश्च शस्ताः स्तुतास्ते Dur. अन्यैरपि मेधाविभिर्नित्यमेव स्तुताः SKN

७ अस्मान् रक्षन्तु Sy श्रुत्वा च तेऽहिर्बुध्न्यादयो ऽवन्तु पालयन्त्वस्मान् Mah पालयन्तु U अस्मानवन्त्वित्यस्येतदाशास्महे Dur पालयन्तु SKN

८ VM ignores मन्त्राः ॥ मन्त्रणीया गुप्तं भावितव्या न अप्रतिपाद्या वा Sy मन्त्रैरिति विभक्तिव्यत्ययः Mah U मन्त्रयशुभयः Dur तृतीयार्थे प्रथमा । मन्त्रैः SKN अपि च नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु । अजश्चैकपात् पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे च देवाः । सत्यवृधो वा । यज्ञवृधो वा । हूयमाना मन्त्रैः स्तुताः । मन्त्राः कविशस्ताः । अवन्तु । मेधाविशस्ताः N 12 33, SKN IV 131 This stanza=YV 34 53

९ नवातः P, D

१० योऽहं देवान् स्तुतवान् । तस्य Sy

११ ऋजिश्वन Sy

१२ स्तोत्रैः Sy

१३ भरद्वाजगोत्रजा सुहोत्रादयः Sy

१४ मन्त्रश्च is suggested for मन्त्रैश्च ॥ अर्चनसाधनैः Sy

१५ अभिष्टुवन्ति Sy

१६ ०त्न्या P

१७ पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः हुतास्तर्पिताः Sy

१८ निवासयितारः Sy

१९ वैरप्यहिंसिताः Sy

२० सर्वे यूयम् Sy

२१ ते सुहोत्रादिभिः स्तुताः Sy

VI.51.

उदु त्यच्चक्षुर्महि मित्रयोराँ एति प्रियं वरुणयोरदब्धम् ।
ऋतस्य शुचि दर्शतमनीकं रुक्मो न दिव उदिता व्यद्यौत् ॥ १ ॥

उदु[1] त्यत्[2] । आभिमुख्येनोदेति[3] । तदिदम्[4] । महत्[5] । मित्रावरुण[6] चक्षु[7] ॥ उपग्राह्यम् । प्रियम् । अहिंसित[8] रक्षाभि[9] । आदित्यस्य । शुचि[10] । दर्शनीयम् । रश्मीनामनीक[11] तदि[12] । दिव[13] । रुक्म[14] । इव । उदये[15] । विद्योतते[16] ।

वेद यस्त्रीणि विदथान्येषां देवानां जन्म सनुतरा च विप्रः ।
ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्नभि चष्टे सूरो अर्य एवान् ॥ २ ॥

वेद यः । जानाति[17] । य[18] । त्रीणि[19] । स्थानानि[20] । देवानाम्[21] । तेषाम्[22] । जन्म[23] । च । अन्तर्हितम्[24] । मेधावी[25] । स मनुष्येषु । इजूनि[26] । कुलानि[27] । च कर्माणि । पश्यन्[28] । अभिपश्यति[29] । ईश्वर[30] । सूर्य । गच्छतो[31] मनुष्यान्[32] ।

---

१. 'उदु त्यत्' इति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तमृजिश्वन आर्षं वैश्वदेवम् । त्रयोदश्याद्यास्तिस्र उष्णिहः षोडश्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'उदु त्यत्षोळश त्र्युष्णिगनुष्टुबन्तम्' (KSA.32 51 p.23.) । गतः सूक्तविनियोगः Sy २. त्य P.,D.
३. सर्वेषामभिमुखमुदेति । उद्गच्छति Sy.
४. तत् प्रसिद्धम् Sy
५. महद् विस्तृतम् Sy
६. ०णयोः is suggested for ०णः ॥ VM. seems to explain मित्रयोः and वरुणयोः together as मित्रावरुणयोः ॥ मित्रशब्दो वरुणशब्दश्चेतरेतरयोगान्मित्रावरुणावुभावप्याचष्टे Sy. ७. प्रकाशकम् Sy.
८. प्रियम् (देवास्सत्यस्य वर्धयितारो हूयमानः) अहिंसितम् D. The additional passage resembles with VM.'s commentary on RV. VI 50 14
९. रक्षोभिः is suggested for रक्षाभिः ।
१०. शुद्धं निर्मलम् Sy
११. रश्मिनामदीक P. तेजः Sy.
१२. तदिदम् is suggested for तदि ।
१३. अन्तरिक्षस्य Sy १४. भूषणम् Sy.
१५. उदितौ सूर्यस्योदये सत्युदितं तत्तेज. Sy
१६. विद्योतते प्रकाशते Sy.
१७. वेत्ति जानाति Sy
१८. सूर्यः Sy. १९. त्रिसङ्ख्यानि Sy
२०. विदथानि वेदितव्यानि स्थानानि त्रीँल्लोकान् Sy
२१. देवानां वसुरुद्रादित्यात्मनाम् Sy
२२. एषामेतल्लोकत्रयवर्तिनाम् Sy.
२३. P. reads तक्षज्जन्म for तेषाम् । जन्म ॥ जननम् Sy.
२४. ०त P अन्तहितम् D. अप्रज्ञायमानम् Sy सनुतरित्यन्तर्हितनाम Ngh. 3.25
२५. मेधावी सूर्यो वेत्ति Sy
२६. ऋजूनि is suggested for इजूनि ॥ विद्यमानानि शोभनानि कर्माणि Sy.
२७. कुटिलानि is suggested for कुलानि ॥ वृजिनान्यशोभनानि कर्माणि Sy.
२८. साक्षितया जानन् Sy
२९. अभितः सर्वं जगत् प्रकाशयति Sy.
३०. स्वामी भूत्वा Sy ३१. एवान् प्राप्तव्यान् कामांश्च मनुष्येषु प्रकाशयति Sy.
३२. VM. ignores आ ॥ आकारः पूरकः Sy.

स्तुष उं वो मह ऋतस्य गोपानदितिं मित्रं वरुणं सुजातान् ।
अर्यमणं भगमदब्धधीतीनच्छा वोचे सधन्यः पावकान् ॥ ३ ॥

स्तुष उ व[1] । स्तौम्[2] । एव[3] । युष्मान् । महत । यज्ञस्य । गोपायितॄन्[4] । अदित्यादीन्[5] । जेजननान्[6] । अहिंसितकमण । अर्यमप्रभृतींश्च[7] । अभिष्टौमि[8] । सधनान्[9] । जोदकान[10] ।

रिशादसः सत्पतीँरदब्धान्महो राज्ञः सुवसनस्य दातॄन् ।
यूनः सुक्षत्रान्क्षयतो दिवो नॄनादित्यान्याम्यदितिं दुवोयु ॥ ४ ॥

रिशादस[11] । रिषतामसितॄन[11] । सत्पतीन[12] । अहिंतान्[13] । महत । राज्ञ[14] । शोभननिवासस्य[15] गृहस्य । दातॄन् । यून[16] । सुधनान्[17] । सदा गच्छत[18] । द्युलोकस्य । नतॄन । आदित्यान्[19] । याचे[20] । अदितिं[21] च । परिचर्यामिच्छन्तीम्[22] ।

द्यौ३ष्पितः पृथिवि मातरध्रुगग्ने भ्रातर्वसवो मृळता नः ।
विश्व आदित्या अदिते सजोषा अस्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्त ॥ ५ ॥

द्यौष्पित[23] । द्युप्रहृतय[24] । सुखयत । अस्मान्[25] । सुख[26] च । बहुलम्[27] । विविध यच्छत[28] । द्यौ[29] । पिता[30] ।

---

१ हे देवा ! Sy
२ स्तौमि is suggested for स्तौम् ॥ स्तुवे Sy
३ उ इति पूरण Sy
४ रक्षकान् Sy
५ आदि० D आदि refers to मित्र and वरुण ॥ अदीनां देवमातरं मित्रं वरुणं चताम् Sy
६ सुजननान् is suggested for जेजननान् ॥ शोभनजननान् Sy
७ अयम० P प्रभृति refers to भगम् ॥ अर्यमणं भगं च Sy
८ अभिप्रब्रवीमीत्यर्थ Sy
९ धनसहितान् Sy
१० शोधकान् is suggested for जोदकान् ॥ विश्वस्य शोधकान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् Sy
११ रशा० P रिशतां हिंसकानामसितॄन् क्षेप्तॄन, यद्वा रिशानां हिंसकानामस्तॄन् भक्षयितॄन Sy
१२ सतां पालयितॄन् Sy
१३ अहिता P अहिंसितान् is suggested for अहिंतान् ।
१४ राजमानानीश्वरान्वा Sy
१५ ०नामि P
१६ नित्यतरुणान् Sy
१७ शोभनधनान् शोभनबलान् वा Sy
१८ सर्वत्र निवसत । यद्वा 'क्षयतिरश्वर्यकर्मा' ईशानान् Sy
१९ अदिते पुत्रान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् Sy
२० प्राप्नोमि । यद्वा यामि । याचामि Sy
२१ देवमातरम Sy
२२ ०च्छन्तीं D दुवोयु लुप्तविभक्तिकमेतत् । दुवोयुं दुवोऽस्मदीयं परिचरणं कामयमानाम् Sy
२३ द्यौष्पितह D
२४ दियुप्रह्रुतय P ०प्रभृतय is suggested for ०प्रहृतय ।
२५ अस्मा P
२६ सुखम्, गृहम् (वा) Sy
२७ अधिकम्, विस्तृतम् Sy
२८ प्रयच्छत Sy
२९ द्योद्युलोक ! Sy
३० हे पित ! पितृस्थानीय ! Sy

पृथिवी[1] । माता[2] । सा न[3] कस्मैचिद्[4] द्रुह्यति[5] ।

मा नो वृकाय वृक्यै समस्मा अघायते रीरधता यजत्राः ।
यूयं हि ष्ठा रथ्यो नस्तनूनां यूयं दक्षस्य वचसो बभूव ॥ ६ ॥

मा नः । मा । अस्मान् । वृकाय[6] । वृक्यै च[7] । सर्वस्मै च । अघमिच्छते[8] । वश सन्नयत[9] । हे यष्टव्या[10] । यूयम् । हि[11] । भवथ । नेतार । अस्माकम् । अङ्गानाम्[12] । यूयम्[13] । प्रवृद्धस्य[14] । वचसो[15] भाजनम् । भवथ ।

मा व एनो अन्यकृतं भुजेम मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ।
विश्वस्य हि क्षयथ विश्वदेवाः स्वयं रिपुस्तन्वं रीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

मा वः । मा । युष्माकम्[16] । अन्यै[17] कृतम् । पापम् । वयमपि तद्वत् भुजेम[18] अनुपालयेम[19] । तदेवाह—मा । व[20] । कुर्मो[21] वयम् । हे वसव[22] । यद्[23] यूयम् । चयध्वे,[24] चयतिर्हिंसाकर्मा । विश्वस्य[25] । हि यूयम् । ईश्वरा भवथ । हे विश्वदेवा[26] । तथा सति[27] सोयम्[28] । मदीयो[29] रिपु[30] । शरीरमात्मीयम्[31] । विनाशयतु[32][33] ।

---

१. पृथिवि ! Sy.
२. हे मातः ! मातृस्थानीये ! Sy.
३. नु D.
४. चि P. च D. अध्रुगद्रोग्ध्रि ! Sy.
५. VM ignores अस्मभ्यम् and includes भ्रातः । वसवः । विश्वे । आदित्याः । अदितेः and सजोषः with प्रभृति of द्युप्रभृतयः ॥ हे भ्रातर्भ्रातृस्थानीयाग्ने ! हे वसवः ! वासयितार ! देवा ! ते सर्वे यूयम् । हे विश्वे ! आदित्या. ! सर्वेऽदितिपुत्राः ! देवाः ! हे अदिते ! यूय सजोषाः सङ्गता भूत्वा Sy
६. हिंसकाय स्तेनाय Sy
७. वृक्ये P. तस्य स्त्रियै च । यद्वा वृकोऽरण्यश्वा तस्य स्त्री वृकी Sy.
८. अनर्थमस्माकमिच्छते शत्रुजनायास्मान् (मा) वशं नयत Sy.
९. नयत is suggested for सन्नयत ॥ वशं नैष्ट मावशीकुरुत Sy.
१०. हे यष्टव्या देवाः ! Sy.
११. खलु Sy
१२. शरीराणाम् Sy.
१३. यूयमेव Sy.
१४. अस्मदीयस्य बलस्य Sy
१५. वाक्यस्य च नेतारो बभूव । अतः कारणादस्मान् मा रीरधतेत्यन्वयः Sy.
१६. स्वभूता वयम् Sy.
१७. Omitted by P. शत्रुभिरुत्पादितम् Sy.
१८. भुंक्ष्महि Sy
१९. नु० P.
२०. तत् is suggested for व ।
२१. कार्ष्म । कर्म-करोतेर्माङि लुङि 'मन्त्रे घस०' इति च्लेर्लुक् Sy
२२. वासयितारो देवाः ! Sy
२३. येन कृतेन पापेन Sy
२४. अस्मान्बाधध्वे Sy
२५. सर्वस्य जगतः Sy
२६. सर्वे देवाः Sy.
२७. अतः कारणात् Sy
२८. स्वयम् is suggested for सोयम् ॥ स्वयमेव Sy.
२९. ०ये P. अस्मदीयः Sy
३०. शत्रुः Sy.
३१. ०रमत्मीत्वं D. स्वशरीरम् Sy
३२. हिंस्यात् । यथैवं भवति तथा कुरुतेति भावः Sy.
३३. VM. ignores तत् ॥ तच्च पापम् Sy.

नम॒ इदु॒ग्रं नम॒ आ विवा॑से॒ नमो॑ दाधार पृथि॒वीमु॒त द्याम् ।
नमो॑ दे॒वेभ्यो॒ नम॑ ईश एषां कृ॒तं चि॒देनो॒ नम॒सा वि॑वासे ॥ ८ ॥

नम इत् । [1] उग्रम् । [2] एव । उद्गूर्णमहं च । [3] नमसैव । परिचरामि । नम [4] । दाधार [5] । पृथिवीम् । अपि च । [6] द्याम् । नम [7] एव । देवेभ्यो नीयते । नम एव । सर्वेषामीष्टे । [8] तेनानेन । [9] नमसा । [10] कृतम् । [11] चित् । [12] एनोऽह्मम् । [13] परिचरामि [14] न निन्दामीति स्तुतिरस्य [15] ।

ऋ॒तस्य॑ वो र॒थ्यः॑ पू॒तद॑क्षानृ॒तस्य॑ पस्त्य॒सदो॒ अद॑ब्धान् ।
ताँ आ नमो॑भिरुरु॒चक्ष॑सो नृ॒न्विश्वा॑न्व॒ आ न॑मे म॒हो य॑जत्राः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । यजस्य [16] । वः [17] । उन्नतृन् [18] । शुद्धबलान् [19] । यम्भस्य [20] । गृहपु सीदत [21] । अहिंसितान् [22] । तान् । वः [23] । हविर्भिः [24] । व्याप्तदर्शनान् [25] । नेतृन् । सर्वान् । परिचरामि [26] । महत । हे यष्टव्या [27] [28]

---

१ आस्तां तावद्देवानां माहात्म्यं तदीयो नमस्कारोऽपीत्य महाभाग इति ब्रुवाण कमुतिकन्यायेन देवान् स्तौति Sy
२ नमस्कार Sy
३ ०णमयं P उद्गूर्णवलं सर्वोत्कृष्टम् । तेन हि सर्वं लभ्यते Sy
४ नमस्कारम् Sy
५ धारयति । द्यावापृथिव्यौ नमस्क्रियमाणे सत्यौ तदुपभोगाय चिरकालमवतिष्ठेते । अतो देवेभ्य ईदृशं नमः करोमि Sy
६ च P द्याम् is suggested for द्यम् ॥ द्युलोकं च Sy
७ न P नमस्कार एव Sy
८ ईशे । ईष्टे । अतस्तेन ते वशीकृता Sy
९ तेनानेन seems to be the explanation of एषाम् । Sy explains it by देवानाम् ।
१० नमस्कारेण Sy
११ आचरितम् Sy
१२ अपि Sy
१३ पापम् Sy
१४ विवासो वर्जनम् । वर्जयामि । विनाशयामि Sy
१५ VM ignores आ ।
१६ यज्ञस्य is suggested for यजस्य ।
१७. च D
युष्मदीयस्य Sy
१८ नेतृन् is suggested for उन्नेतृन् ॥ रथ्य रंहितृन् Sy
१९ शुद्ध० D
२० यज्ञस्य is suggested for यम्भस्य ।
२१ यज्ञसम्बन्धिनि पस्त्ये देवयजनलक्षणे गृहे सीदतो निषण्णान् Sy
२२ ०सासान् P रक्षःप्रभृतिभिरहिंसितान् Sy
२३ युष्मान् Sy
२४ ०भि P नमस्कारै Sy
२५ बहुप्रख्यम् Sy
२६ आनतोऽस्मि Sy
२७ हे यष्टव्या ! देवा ! Sy
२८ VM. ignores आ ॥ आभिमुख्येन क्रियमाणै Sy

ते हि श्रेष्ठवर्चसस्त उ नस्तिरो विश्वानि दुरिता नयन्ति ।
सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निर्ऋतधीतयो वक्मराजसत्याः ॥ १० ॥

ते हि[१] । ते । खलु । श्रेष्ठदीप्तय[२] । ते । एव । अस्मान्[३] । विश्वानि[४] । दुरितानि[५] । तिरो नयन्ति[६] । सुबला[७] । वरुण[८] । मित्र । अग्नि । सत्यकर्माणि । पक्षेण[९] ये राजन्ते ते स्तोतारो वक्मराजनस्ते[१०] सत्या येषु ते तथोक्ता इति ।

ते न इन्द्रः पृथिवी क्षाम वर्धन्पूषा भगो अदितिः पञ्च जनाः ।
सुशर्माणः स्ववसः सुनीथा भवन्तु नः सुत्रात्रासः सुगोपाः ॥ ११ ॥

ते नः । ते[११] । अस्माकम् । इन्द्र । पृथ्वी च । पृथिवीम्[१२] । वर्धयन्तु । यस्यार्य सुसुखा[१३] । सुरक्षणा[१४] । सुनयना[१५] । अस्माकम्[१६] । भजन्तु[१७] । सुरक्षणा[१८] । सुगोपना[१९], त्राणगोपनयोरस्त्यल्पो[२०] भेद ।[२१]

नू सद्मानं दिव्यं नंशि देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।
आसानेभिर्यजमानो मियेधैर्देवानां जन्म वसूयुर्ववन्द ॥ १२ ॥

नू[२२] सद्मानम्[२३] । क्षिप्रम् । दिव्यम्[२४] । स्थानम्[२५] । व्याप्तिमत्[२६] । हे देवा ! भारद्वाजोऽयम्[२७] । होता[२८] ।

---

१. ये देवा वक्ष्यमाणगुणाः Sy
२. प्रशस्यतमदीप्तयो भवन्ति Sy.
३. अस्माकम् Sy.
४. सर्वाणि Sy. ५. पापानि Sy.
६. तिरोहितानि यथा भवन्ति तथा नयन्ति । नयन्तु विनाशयन्त्वित्यर्थः Sy
७. शोभनबलाः शोभनधना वा Sy.
८. वरु D. वरुणादयो देवाः Sy
९. वक्मेन is suggested for पक्षेण ।
१०. वक्म वचनं स्तोत्रम् । तस्य राजान ईशाना वक्मराजानः स्तोतारः । तेषु सत्या अवितथाः । एवम्भूतास्ते हीत्यन्वयः Sy
The readings, वक्मराजनः of VM. and वक्मराजानः of Sy are doubtful वक्मराजा. is suggested for them.
११. देवा. Sy
१२. ०वीम P. निवासभूमिम् Sy
१३. ०णः P. १४. शोभनान्नाः Sy.
१५. सुप्रापणाश्च Sy.
१६. अस्मदर्थम् Sy
१७. अस्मभ्यं शोभनसुखादिकं प्रयच्छन्त्विति भावः Sy. १८. ०णः P. सुष्ठु त्रातारः Sy
१९ शोभनगोपायितारश्च भवन्तु Sy.
२०. उपस्थितेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षणं त्राणम् । तेषामुत्पत्तिनिरोधेन रक्षणं गोपनम् Sy
२१. VM. ignores पूषा । भगः । अदितिः । पञ्च and जनाः ॥ अदीना देवमाता च । पञ्चजना देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसाम् । (AB.3.31.) इत्यादिब्राह्मणोक्ता देवमनुष्यादयश्च Sy
२२. अनया ऋषिरात्मानं परोक्षवदाह Sy
२३. सम्मानम् D.
२४. दिवि भवम् Sy
२५. सदनम् Sy २६. व्याप्नोतु Sy.
२७. भ० P. भरद्वाजगोत्रजः Sy
२८. स्तोतायमृषिः Sy.

सुमतिं[१] च। याच[२]। आसनस्य प्रयोजके[३]। सत्रभूते[४]। यजमानः[५]। देवानाम्। जन्म सर्वं[६] देवजातम्। वस्तकामः[७]। स्तौति[८]।

अप त्यं वृजिनं रिपुं स्तेनमग्ने दुराध्यम्। दविष्ठमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥ १३ ॥

अप त्यम्[९]। अपास्य[१०]। तम्[११]। छेत्तारम्[१२]। रिपुम्[१३]। स्तेनम्[१४]। दुर्मेधिम्[१५]। यथा दूरे[१६] स्थितो भवति। हे सत्पते[१७]! अभिरसनात्। कुरु चास्माकम्[१८]। सुखम्[१९]।

ग्रावाणः सोम नो हि कं सखित्वनाय वावशुः।
जही न्यत्रिणं पणिं वृको हि षः ॥ १४ ॥

ग्रावाणः। हे सोम! ग्रावाणः[२०]। अस्माकं[२१] यजमानानाम्। सखित्वम्[२२]। कामयन्ते। तथा[२३] सति त्वं निजहि[२४]। अदनलीलम्[२५]। असुरम्[२६]। तं[२७]। असुरः[२८]। आदानपरा[२९] हन्तव्यः[३०]।

---

१ शोभनां मतिं युष्मदीयामनुग्रहबुद्धिं च Sy
२ याचते is suggested for याच ॥ यासि मांच्याकर्मा Sy
३ ०सनके D आसीने सत्रासनं कुर्वत्सु Sy
४ मेध्यैर्मेधार्हैरन्ययजमानैः सार्धम् Sy
५ यागं कुर्वन्नयमृषिः Sy
६ सव P जनसङ्घम् Sy
७ वसूनि धनान्यात्मन इच्छन् Sy
८ वन्दते स्तौति Sy
९ दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'अप त्यं वृजिनम्' इत्येषा। वैश्वदेवस्तृचः। सूत्रितञ्च—'अप त्यं वृजिनं रिपुमग्न्यितमे नदीतम इत्यानुष्टुभम्' (ASS 7 11) इति Sy
१० अपक्षिप। 'असु क्षेपणे' इति धातुः Sy
११ प्रसिद्धम् Sy
१२ कुटिलम् Sy
१३ पापकारिणम् Sy
१४ हिंसकम् Sy
१५ दुःखस्याध्यातारं दुष्टाभिप्रायम् Sy
१६ Omitted by P दूरतरम् Sy
१७ संपते P हे सतां पालयितः! अग्ने! Sy
१८ अस्माकं सुगं शोभनेन गन्तव्यं सुखम्। अत्र सर्वदेवात्मकस्याग्नेः स्तवनाद्विश्वदेवत्वम् Sy
१९ VM ignores अग्ने ॥ हे अग्ने! त्वम् Sy
२० अभिषवार्था ग्रावाणः Sy
२१ अस्मदीया इमे Sy
२२ तव सख्यार्थम् Sy
२३ सथा P
२४ विनाशय Sy
२५ अदनशीलम् is suggested for अदनलीलम् ॥ राक्षसादिकम् Sy
२६ वणिजमदातारम् Sy
२७ पणिः Sy
२८ खलु Sy
२९ सर्वदास्मत्तोऽपहरणशीलः। अतस्त्वं जहीत्यर्थः। 'वृक वृक आदाने' इति धातुः Sy
३० VM. ignores कम् and explains हि once only ॥ कमिति पूरकः। हि यस्मादर्थे। यस्मादेवं तस्मात् Sy

यूयं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिद्यवः ।
कर्ता नो अध्वन्ना सुगं गोपा अमा ॥ १५ ॥

यूयम् । हे मरुत[1] । यूयम् । हि[2] । भवथ[3] । हे शोभनदाना[4] । इन्द्रज्येष्ठा[5] । अभिगवदीप्तयः । तथा सति कुरुत । अस्माकम् । मार्गे[6] । सुखम् । गोपयितार[7] । सहाया[8] ।[9]

अपि पन्थामगन्महि स्वस्तिगामनेहसम् ।
येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥ १६ ॥

[10]अपि पन्थाम्[11] । पन्यानम्[12] । अपिगन्महि प्राप्नुम[13] । स्वस्ते[14] प्रापयितारम् । अनेहसम्[15] । येन पथा[16] । विश्वा[17] । द्विष[18] । परिवृणक्ति[19] पथिक । विन्दते[20] च । धनम् ।

---

१. हे देवाः ! Sy.

२. खलु Sy.

३. प्रभवथ समृद्धाः स्थ Sy.

४. हे शोभनदानाः ! देवाः Sy.

५. इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां ते Sy.

६. अध्वनि मार्गे Sy.

७. रक्षितारः सन्तः Sy.

८. सहैव Sy.

९. VM. ignores आ ॥ आकारः समुच्चये Sy.

१०. प्रवासादागमने 'अपि पन्थाम्' इत्येषा यजमानेन जप्या । सूत्रितञ्च—'अपि पन्थामगन्महीति प्रत्येत्य समित्पाणिः' (ĀSS.2.5) इति Sy.

११. पन्थाः D.

१२. मार्गम् Sy.

१३. पन्यानपमिग० P. अप्यगन्महि is suggested for अपिगन्महि ॥ अपिगताः प्राप्ताः स्मः Sy सम्प्राप्तास्त्वत्प्रसादेन सोम ! BB.

१४. स्वेस्तेः P. सुखन गन्तव्यम् Sy. स्वस्ति अविनाश गम्यते येन तादृशम् । 'गाङ् गतौ' BB.

१५. ०स P. पापरहितम् Sy. अपापं पापफलरहितं पन्थानमगमाम, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा तमपि पन्थानां गम्यास्म स्वस्तिगामनेहसम् BB.

१६. रथा P. येन पथा गच्छन् Sy पुनश्च पन्था विशेष्यते येन पथा गच्छन् BB.

१७. विश्वान् P. सर्वाः Sy. विश्वान् BB.

१८. द्वेष्ट्रीः प्रजाः Sy द्वेष्यान् । लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । यद्वा सम्पदादिलक्षणः स्त्रियां क्विप् BB.

१९. ०रिपृण० P. परिवर्जयति बाधते Sy. परितो वर्जयति BB.

२०. पथिकाविविन्दिते P. लभते तादृशं पन्थानमित्यर्थः Sy लभते च वसु धनं तमगमाम गम्यास्म वा BB.

This stanza=TS. 1.2.9.1.

VI. 52

न तद्दिवा न पृथिव्यानु मन्ये न यज्ञेन नोत शमीभिराभिः ।
उब्जन्तु तं सुभ्वः पर्वतासो नि हीयतामतियाजस्य यष्टा ॥ १ ॥

न तद्दिवा । न । तत् कर्म । द्यावापृथिवीभ्याम् । अहमनुमन्ये शर्फं ? कुरुत द्यावापृथिव्यौ तत्कर्मैश्वर्यं । न च । यज्ञेन । न । अवि । आभि । सर्विमिमतियाजं महच्चमनुम् । महान्त । पर्वता । उब्जन्तु, उब्जतिर्वधकर्मणा । निहीनो भवतु । इतियाजस्य । यष्टा चाध्वर्यु ।

---

१ 'न तद्दिवा' इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तमृजिश्वन आर्षं वैश्वदेवम् । आदित षट् त्रिष्टुभ सप्तमाद्या षड् गायत्र्यस्त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी जगती शिष्टास्तिस्रस्त्रिष्टुभ । तथा चानुक्रान्तम्—'न तत्सप्तमी सप्तम्याद्या षड् गायत्र्यश्चतुर्दशी जगती' (KSA. 32 52 p 23) इति । यतो विनियोग । अतियाजो नाम कश्चिदृषिरस्मादृजिश्वन उत्कृष्टः स्यामहमिति बुद्ध्या देवान् यियक्षुरास । ऋषिस्तदीयं यजनं निराचष्टानया Sy
उत्कृष्ट स्यामहं वेति बुद्ध्या देवानियाज ह ऋषिस्तदीयं यजनं निराचष्टानया । ऋजिश्वा त्रिष्टुभा विश्वान् देवान् प्रति अतियाजं निन्दति DDN

२ तद्दि० D

३ अतियाजस्य ऋषेस्तद्यजनम् Sy, DDN

४ द्युलोकेन तत्रस्थेन देवगणेन युक्तम् । पृथिव्या पार्थिवेनापि देवगणेन युक्तम् Sy, DDN

५ न of मानुमन्ये seems to be redundant अनुमतिं न करोमि Sy नानुमतिं करोमि DDN

६. स्पर्फ D the reading is doubtful सफलम् is suggested for शफम् ।

७. ०ता P

८ मयानुष्ठितेन सवृक्तं तदित्यहं नानुमन्ये Sy, DDN

९ अपि is suggested for अवि ॥ अपि च Sy

१० P reads नभ्याभि for न । अपि । आभि ।

११ ऋषिम् Sy

१२ सुष्ठु भवन्त Sy, DDN

१३ पर्वता इन्द्रेण प्रहिता सन्त Sy, DDN

१४ उब्जम् P हिंसन्तु । उब्जिर्हिंसाकर्मा Sy, DDN

१५ ०कर्मा is suggested for ०कर्मणा ।

१६ नितरां हीनो भवतु Sy

१७. अतिया० is suggested for इतिया० ॥ ऋजिश्वनोऽप्यतिशयेनाहं देवान् यजामीति बुद्ध्या युक्तस्य ऋषे Sy, DDN

१८. याजक Sy

१९ VM ignores शमीभि ।
शमीभिरन्यैरपि मया कृतैरेभि कर्मभि सवृक्तमित्यपि मानुमन्ये । मया वशीकृता देवास्तदीयं यजनं नाङ्गीकुर्वन्ति स चानभिज्ञत्वात्तस्म्यग्यष्टुमपि न शक्नोतीति भाव Sy, DDN

अति वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निनित्सात् ।
तपूंषि तस्मै वृजिनानि सन्तु ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु द्यौः ॥ २ ॥

अति । य[1] । वा । अस्मान् । हे मरुत । अतिमन्यते[2] । कर्म[3] । वा । अस्माभि क्रियमाणम् । नन्दतुमिच्छति[4] । तस्मै[5] । रक्षांसि[6] । छेदकानि[7] । भवन्तु । कर्मणा[8] ।[9]

किमङ्ग त्वा ब्रह्मणः सोम गोपां किमङ्ग त्वाहुरभिशस्तिपां नः ।
किमङ्ग नः पश्यसि निद्यमानान्ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य ॥ ३ ॥

[किमङ्ग[10] ।] पीड्यमानान्[11] । कर्मद्विषे[12] । तापयितारम्[13] । वज्रम्[14] । प्रेरय[15] ।[16]

---

१. पुरुषः Sy.

२. अस्मान् अति मन्यते अतीत्य स्वस्याधिक्यं मन्यते अस्मत्तोऽपि स्वयमधिक इति बुध्यते Sy.

३. ब्रह्म स्तोत्रं वा Sy

४. निन्दि० is suggested for नन्द० ॥ निन्दितुमिच्छेत् Sy

५. तस्मै पुरुषाय Sy.

६. तपूंषि तेजांसि Sy.

७. बाधकानि Sy.

८. कर्मण P कर्मणा D The text seems to be incomplete.

९. VM's commentary on the words द्विषम् of ब्रह्मद्विषम् and अभि । तम् । शोचतु and द्यौः seems to be missing ॥ ब्रह्मद्विषं तं शत्रुं द्यौरादित्यश्चाभि शोचतु । अभितपतु । अभिदहतु Sy

१०. The *pratīka* is supplied by the Editor

११. परैर्दूष्यमाणान् Sy.

१२. ब्राह्मणद्वेष्ट्रे तस्मै Sy

१३ तापकम् Sy.

१४. आयुधम् Sy.

१५. क्षिप प्रेरय Sy

१६. VM's commentary on the words किम् । अङ्ग । त्वा । ब्रह्मणः । सोम । गोपाम् । किम् । अङ्ग । त्वा । आहुः । अभिशस्तिपाम् । नः । किम् । अङ्ग । नः and पश्यसि is missing

Sy. explains these words in the following manner:

किमङ्गेति प्रसिद्धिद्योतकौ निपातौ । हे सोम ! त्वा त्वां खलु ब्रह्मणो मन्त्रस्य कर्मणो वा ब्रह्मजातेर्वा गोपां गोपायितारमाहुः । कथयन्ति पुराविदः । तथा नोऽस्माकमभिशस्तिपामभिशंसकेभ्यः पालयितारं त्वामेव खल्वाहुः । यद्वा अङ्गेत्यभिमुखीकरणे । अङ्ग हे सोम ! किं कारणं त्वां ब्रह्मणो गोपामाहुः ? किं कारणं वा त्वामस्माकमभिशस्तिपामाहुः ? निन्द्यमानान् परैर्दूष्यमाणान्नोऽस्मानङ्ग हे सोम ! कि कारणं पश्यसि ? त्वामेव सर्वे ब्रह्मणो रक्षकं शत्रुभ्यः पालकं च कथयन्ति । अतोऽस्मासु परैर्निन्द्यमानेष्वौदासीन्यं तवानुचितम् ।

अवन्तु मामुषसो जायमाना अवन्तु मा सिन्धवः पिन्वमानाः ।
अवन्तु मा पर्वतासो ध्रुवासोऽवन्तु मा पितरो देवहूतौ ॥ ४ ॥

अवन्तु । रक्षन्तु । माम् । उषसः । प्रादुर्भवन्त्यः । रक्षन्तु । माम् । नद्यः[1] । वहन्त्यः[2] । रक्षन्तु । माम् । पर्वताः । स्थिराः[3] । रक्षन्तु । माम् । पितरश्च[4] । यज्ञे[5] ।

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।
तथा करद्वसुपतिर्वसूनां देवाँ ओहानोऽवसागमिष्ठः ॥ ५ ॥

विश्वदानीम्[6] सर्वदा वयम् । सुमनसः[7] । स्याम[8] । पश्येम[9] । च[10] । सूर्यम् । उद्यन्तम् । तथा । करोतु[11] । वसुपतिरग्निः[12] । देवान् । आवहन्[13] । रक्षणार्थम्[14] । अतिशयेनागन्ता[15] ।

इन्द्रो नेदिष्ठमवसागमिष्ठः सरस्वती सिन्धुभिः पिन्वमाना ।
पर्जन्यो न ओषधीभिर्मयोभुरग्निः सुशंसः सुहवः पितेव ॥ ६ ॥

इन्द्रः[17] । इन्द्रोऽस्माकम् । रक्षणार्थम्[18] । नेदिष्ठम्[19] । अतिशयेनागन्तास्तु[20, 21] । सरस्वती च । उदकैः[22] । महन्त्यस्तु[23] । पर्जन्यश्च । अस्माकम् । ओषधीभिः[24] । सुखस्य भावयिता[25] । अग्निश्च । शोभनशंसः[26] स्वाह्वानोऽस्तु[27] । पितेव[28] ।

---

१ स्यन्दनशीला नद्यश्च Sy
२ तथा पिन्वमाना वर्धमानाः Sy
३ पर्वतास्थिराः D निश्चलाः Sy
४ पितृदेवताश्च मामवन्तु Sy
५ देवानां हूतिराह्वानमस्मिन्निति देवहूतिर्यागः । तत्र विद्यमानाः Sy
६ हे देवाः Sy
७. समनस P शोभनमनस्काः Sy
८ भवेम Sy
९ सर्वदा पश्येम Sy
१० च । नुशब्दः समुच्चये Sy
११ अस्मान् तथाविधानुक्तप्रकारान् करोतु Sy
१२ वसूनां वसुपतिः उत्कृष्टधनाधिपतिरग्निः Sy
१३ वहन् । प्रापयन् Sy
१४ अस्मदीयेन हविषा Sy
१५ ०न ग० P आगन्तृतम एवङ्गुणविशिष्टः सन् Sy
१६ VM ignores वसूनाम् ।
१७ अयमिन्द्रः Sy
१८ रक्षणेन सार्धम् Sy
१९ नेतिष्ठम् P.D अन्तिकतमं, यथा भवति तथा Sy
२० आगन्तृतमा Sy
२१ नदीरूपा चागन्तृतमा भवतु Sy
२२ स्यन्दमानैरुदकैः Sy
२३ महन्त्यस्तु seems to be the explanation of पिन्वमाना ॥ महत्यस्तु is suggested for महन्त्यस्तु ॥ Sy explains it by वर्धमाना ।
२४ ओषधीभिः सार्धम् Sy
२५ सुखस्य भावयिता भवतु Sy
२६ ०शंसः is suggested for ०शं ॥ सुखेन शंसनीयः Sy
२७ सुखेनाह्वातव्यश्च भवतु Sy
२८. पुत्रस्य जनक इव Sy

विश्वे॑ देवास॒ आ ग॑त शृणु॒ता म॑ इ॒मं हव॑म् । एदं ब॒र्हिर्नि षी॑दत ॥ ७ ॥

विश्वे देवासः । हे विश्वे[1]! देवा.[2] आगच्छत । शृणुत च । मम[3] । इदम् । आह्वानम् । इदम्[4] ।
बर्हिः । आनिषीदत[5] ।

यो वो॑ देवा घृ॒तस्नु॑ना ह॒व्येन॑ प्रति॒भूष॑ति । तं विश्व॒ उप॑ गच्छथ ॥ ८ ॥

यो वः । य[6]. । युष्मान् । हे देवा[8] घृतप्रस्राविणा[7] । हविषा । परिचरति । तम् । सर्व[9] एव ।
उपगच्छथ[10] ।

उप॑ नः सू॒नवो॒ गिरः॑ शृ॒ण्वन्त्व॒मृत॑स्य॒ ये । सु॒मृ॒ळी॒का भ॑वन्तु नः ॥ ९ ॥

उप नः । उपशृण्वन्तु[11] । अस्माकम् । स्तुती[12] । अमृतस्य प्रजापतेः[13] । ये । सूनवो[14] भवन्ति । सुष्ठु
सुखयितारश्च[15] । अस्माकम् । भवन्तु ।

विश्वे॑ दे॒वा ऋ॑ता॒वृध॑ ऋ॒तुभि॑र्हवन॒श्रुतः॑ । जु॒षन्तां॒ युज्यं॒ पयः॑ ॥ १० ॥

विश्वे देवाः[16] । विश्वे[17] । देवा । यज्ञस्य वर्धयितारः[18]। स्वेषु कालेषु[19] आह्वानस्य श्रोतार[20] । सेवन्ताम् ।
योग्यम् । ओषधीना पय[21] सारमन्नमन्नभूतम् ।

---

१. आग्रयणे वैश्वदेवस्य चरो. 'विश्वे देवास आ गत' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च 'विश्वे देवास आ गत ये के च ज्मा महिनो अहिमाया' (ASS. 2.9) इति Sy.

२. विश्व D सर्वे Sy.

३. आगत्य च मे मदीयम् Sy

४. श्रुत्वा चेदमास्तीर्णं बर्हिः Sy.

५. आस्तीर्णे बर्हिषि निषण्णा भवत Sy

६. जनः Sy ७. घृतप्रक्षरणेन Sy

८. अ P.D. जनम् Sy

९. विश्वे सर्वे यूयम् Sy

१०. ०थः P. उपगता भवथ Sy.

११. समीपमागत्यावधारयन्तु Mah

१२. गिरो वाचः U.

१३. मरणरहितस्य प्रजापतेः Sy मरणहीनस्य प्रजापतेः Mah.

१४. पुत्राः Sy पुत्रा विश्वे देवास्ते Mah. पुत्राः . ये विश्वे देवाः U.

१५. सुष्ठु मृडयितार सुखयितारश्च Sy श्रुत्वा . .सुखकरा भवन्तु । शोभनं मृडीकं सुखं येभ्यस्ते Mah. अतिशयेन सुखयितारो भवन्तु U.

This stanza=YV. 33.77.

१६. देवासः P. D

१७. सर्वे Sy.

१८. ऋतस्य यज्ञस्य वर्धकाः Sy. ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारः । ण्यन्तात्क्विप् BB.

१९. कालविशेषैः Sy. ऋतुभिः कालावयवैः पर्वादिभिः सह BB.

२०. हवनस्य स्तोत्रस्य श्रोतारस्तस्मिंस्तस्मिन्यागकाले स्तूयमाना ईदृशाः Sy आह्वानप्रयोजनस्य कर्तार इति BB.

२१. आमिक्षारूपम् । श्रूयते हि—'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति Sy. पयसि चरुमत एव वचनात् BB.

This stanza=TS. 2.4.14.5.

स्तोत्रमिन्द्रो मरुद्गणस्त्वष्टृमान्मित्रो अर्यमा । इमा हव्या जुषन्त नः ॥ ११ ॥

स्तोत्रम् । स्तोत्रम् । इन्द्र । मरुद्गण [1] । त्वष्टायुक्त [2] । मित्र । अर्यमा च । इमानि [3] । हवींषि । सेवन्ताम् । अस्माकम् ।

इमं नो अग्ने अध्वरं होतर्वयुनशो यज । चिकित्वान्दैव्यं जनम् ॥ १२ ॥

इमं नः । इमम् । नः [4] । अग्ने । यज्ञम् [5] । हो [6] । प्रज्ञानेन [7] । यज [8] । मानम् [9] । दैव्यम् [10] । जनम् [11] ।

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ ।
ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥ १३ ॥

विश्वे देवा [12] । हे विश्वे । देवा । शृणुत । इमम् । हवम् [13] । मे [14] । ये यूयम् । अन्तरिक्षे [15] । उपभवथ [16] । ये च । दिवि [17] । य । अग्निजिह्वा [18] । अपि च [19] । यष्टव्यास्ते [20] सर्वे [21] । अस्मिन् । बर्हिषि [22] । आसद्य [23] । मोदध्वम् [24] [25] ।

---

१ मरुतो गणभूता परिजनभूता यस्य तादृश Sy
२ त्वष्टामित्रोयुक्त P त्वष्टयुक्त is suggested for त्वष्टायुक्त ॥ त्वष्टृसहित Sy
३ P adds च after इमानि ।
४ अस्मदीयम् Sy ५ हिंसारहितं यज्ञम् Sy
६ होत ! is suggested for हो ॥ देवा नामाह्वात ! Sy
७. ज्ञानक्रमेण यथानुपूर्व्या देवा बुद्धिस्थास्तथा Sy
८ यागं कुरु Sy
९. मान D मानम् is suggested for मानम् । आर्तस्त्वम् Sy
१० दै० P देवसम्बन्धिनम् Sy
११ सर्वं यजनीयम् Sy
१२ वैश्वदेवशस्त्रस्य 'विश्वे देवा' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'आभुर्व्ये स्वेति शस्त्वा जपेद्विश्वे देवा शृणुतेमं हवं म इति याज्या' (ASS 5 18) इति । वैश्वदेवे पशावेवच याज्या । सूत्रितञ्च—'विश्वे देवा शृणुतेमं हवं मे ये के च ज्मा महिनो अहिमाया' (ASS 3 7) इति Sy
१३ आह्वानम् Sy, Mah., U, BB
१४ म P मदीयम् Sy मत्कृतम् Mah. मम U BB
१५ अन्तरिक्षलोके वर्तमाना Sy
१६ तत्समीपस्थे भूलोके भवथ Sy भवथ Mah U
१७ द्युलोके Sy, U स्वर्गसमीपे Mah. ये चोप समीपे पृथिव्यां स्थ ये च दिवि द्युलोके स्थ BB
१८ अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषाम् । यद्वा अग्ने जिह्वा । तया पोष्यमाणत्वादग्निजिह्वा इत्युच्यन्ते Sy वह्निमुखा Mah. अग्निमुखा U ये चाग्नेर्जिह्वायां स्थिता हविर्भाजः । तांस्त्वा सान्त्वयम् । यद्वा अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषाम् BB १९. अपि वा Sy, BB
२० यजनीया Sy पूजामात्रभाज BB
२१ यूयम् Sy ते सर्वे यूयम् Mah ते सर्वेऽपि यूयम् BB
२२ आस्तीर्णेऽस्मिन् बर्हिषि Sy यज्ञे BB
२३ उपविश्य Sy, Mah भुत्वा चाह्वानमासद्य स्थित्वा U आसित्वा BB
२४ सोमेनात्मानं तर्पयथ Sy तृप्यध्वम् Mah, U तृप्यत । 'मद तृप्तियोगे' चौरादिक । तृप्तास्तथास्माकं ग्रामं साधयतेति BB
२५ VM. ignores वा ।
This stanza=YV 33 53=TS 2.4.14.5

विश्वे॑ दे॒वा मम॑ शृण्वन्तु य॒ज्ञिया॑ उ॒भे रोद॑सी अ॒पां नपा॑च्च॒ मन्म॑ ।
मा वो॒ वचां॑सि परि॒चक्ष्या॑णि वोचं सु॒म्नेष्विद्वो॒ अन्त॑मा मदेम ॥ १४ ॥

विश्वे देवाः । यज्ञार्हा । विश्वे । देवा । द्यावापृथिव्यौ । अपा नपात्[1] । च । मम[2] । स्तोत्रम्[3] । शृण्वन्तु[4] । मा । युष्माकम्[5] । गर्ह्याणि[6] । वचनानि[7] । वोचम्[8] । युष्माकम् । सन्निकृष्टा वयम्[9] । सुखेषु[10] । ए[11] । मदेम[12] ।[13]

ये के॑ च॒ ज्मा म॒हिनो॒ अहि॑माया दि॒वो ज॑ज्ञि॒रे अ॒पां स॒धस्थे॑ ।
ते अ॒स्मभ्य॑मि॒षये॒ विश्व॒मायुः॒ क्षप॑ उ॒स्रा व॑रिवस्यन्तु दे॒वाः ॥ १५ ॥

ये[14] के च । ये । के[15] । च । पृथिव्याम्[16] । महान्त[17] महान्त[18] । अहन्तव्यप्रज्ञा[19] । दिव[20] । जाता[21] । अन्तरिक्षे[22] च । ते[23] । अस्मभ्यम् । इषिरिच्छा तदर्थम्[24] । सर्वम्[25] । अन्नम्[26] । रात्री[27] । अहानि च[28] । प्रयच्छन्तु । देवा सर्वदान्न[29] प्रयच्छन्त्विवति ।

---

१. मध्यमस्थानोऽग्निः Sy

२. मदीयम् Sy

३ मननीयं स्तोत्रम् Sy

४. चित्तेऽवधारयन्तु Sy

५. अथ प्रत्यक्षकृतः—हे देवाः ! वो युष्मभ्यम् Sy

६. वर्जनीयानि Sy

७. वचांसि स्तोत्राणि Sy.

८. ब्रवीमि । अपि तु समीचीनानि Sy.

९. अतः अन्तिकतमाः सन्तो वयम् Sy.

१०. युष्माभिर्दत्तेषु सुखेषु वर्तमानाः Sy

११. एव is suggested for ए ।

१२. मोदेम Sy.

१३. VM. ignores उभे ।

१४. आग्रयणे वैश्वदेवस्य 'ये के च ज्मा' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'विश्वे देवास आगत ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः' (ASS.2.9.) इति । वैश्वदेवपुरोडाशस्यैषैव याज्या । सूत्रमुदाहृतम् Sy.

१५. केचन देवाः Sy.

१६. ज्मायां पृथिव्याम् Sy. ज्मेति पृथिवीनाम Ngh.1.1.

१७ महान्तम् is redundant.

१८. महाम्महान्तः D

१९. आहन्तृप्रज्ञाः Sy. मायेति प्रज्ञानाम Ngh. 3 9

२०. द्युलोकात् Sy

२१. प्रादुर्बभूवुः Sy

२२. It seems to be the explanation of both अपाम् and सधस्थे ॥ सहान्तरिक्षे Sy.

२३. सर्वे देवाः Sy

२४. इष्यत इतीषिः पुत्रादिः । तस्मै च Sy

२५. सवम् P.

२६. अन्नं जीवनं वा Sy

२७. सर्वा रात्रीः Sy

२८. सर्वाण्यहानि च सर्वदा नैरन्तर्येण Sy.

२९. सर्वदा refers to रात्रीः and अहानि ।

अग्नीपर्जन्याववतं धियं मेऽस्मिन्हवे सुहवा सुष्टुतिं नः ।
इळामन्यो जनयद्गर्भमन्यः प्रजावतीरिष आ धत्तमस्मे ॥ १६ ॥

अग्नीपर्जन्यौ[1] । हे अग्नीपर्जन्यौ[2] । रक्षतम्[3] । कर्म[4] । मे[5] । अस्मिन्[6] । हवे । स्वाह्वानौ[7] । सुष्टुतिं च[8] । अस्माकं सर्वेताम्[9] । एतयोरेकोऽग्नि[10][11] । इळाम्[12] । अजनयत्[13] । अन्य[14] पर्जन्यस्य[15] । आपधीषु गर्भमजनयत्[16] । तौ युवा पुमर्यन्ति[17] । अन्नानि[18] । अधत्तम्[19] । अस्मासु[20] ।

उत्तरा निगदसिद्धा । इति[20] ।

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ सूक्तेन महा नमसा विवासे ।
अस्मिन्नो अद्य विदथे यजत्रा विश्वे देवा हविषि मादयध्वम् ॥ १७ ॥

[स्तीर्णे बर्हिषि[21] ।]

---

१ पर्जन्येन संस्तव । भरद्वाजस्यार्षम् Dur भरद्वाजस्य SKN
२ हे अग्नीपर्जन्यौ ! युवामुभयेमे Dur
३ गच्छतं रक्षतं वा Sy आगच्छतम् Dur गच्छतम् SKN
४ यज्ञलक्षणम् Sy इमां धियमिदं कर्म प्रति Dur धियं कमनामैतत् । कर्म SKN
५ मदीयम् Sy मम Dur मम शृणुतम् SKN
६ यज्ञे Sy आह्वाने Dur, SKN
७ सुखेन ह्वातु शक्यौ Sy
८. शोभनां स्तुतिं च रक्षतम् ॥ यद्वा अनुवृत्तो ऽवति श्रवणार्थः । अवतं शृणुतम् Sy शोभनामिमां स्तुतिं श्रोतु ? (शृणोतु) Dur शोभनां च स्तुतिं च SKN
६. अस्मदीयाम् Sy अस्माकं स्वभूताम् SKN
१० सेवता॰D　११ पर्जन्य॰ Sy युवयोरेक॰ Sy
१२ अन्नम् Sy आगत्य च भुक्तेमामिळामन्नम् Dur गत्वा चेळामन्नम् SKN
१३ जनयति । वृष्ट्या ह्योषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्यश्चान्नं जायते Sy जनयतु Dur जनयत SKN　१४ अग्नि॰ Sy
१५ पर्जन्यश्च is suggested for पर्जन्यस्य ।
१६ जनयति । पुरुषेण भुक्तमन्नं जाठरेणाग्निना पक्वं सत् रेतोरूपेण परिणमते तदेव योषित्सु गर्भो भवति Sy
१७ प्रजाभिर्युक्ता॰ Sy तौ युवामेवं प्रतिसंवत्सर प्रजावती॰ प्रजासंयुक्ता॰ Dur प्रजासहितान्यन्नानि SKN
१८ आध॰ is suggested for अध॰ ॥ अवस्थापयतम् Sy आभिमुख्येन स्थित्वा धत्तं दत्तम् Dur आभिमुख्येन स्थापयतम् SKN
१९ अस्मभ्यमित्यर्थः Dur अस्मे अस्मासु । चतुर्थ्यर्थे वा । शेमावेशः । आभिमुख्येन दत्त मस्मभ्यमित्यर्थ SKN III 52
२० Omitted by P
२१ The *pratika* is supplied by the Editor
Sy explains this stanza in the following manner हे विश्वे देवा ! बर्हिषि दर्भपुञ्जे वेद्यां स्तीर्णे सत्यग्नौ च समिधाने समिद्धे सत्यनेन सूक्तेन स्तोत्रेण च महा महता नमसा नमस्कारेण च । विवासे । पर्यचरम् । हे यजत्रा॰ । यजनीया ! विश्वे देवा॰ ! अद्यास्मिन् दिने नोऽस्मदीयेऽस्मिन्विदथे यज्ञे हविषि । तृतीयार्थे सप्तमी । हविषास्मा भिर्दत्तेन मादयध्वम् । तृप्यध्वम् ।

VI 53

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयुज्महि ॥ १ ॥

वयम्[१] ॥ भरद्वाज ॥ वयम् । उ[२] । त्वा[३] । पथ । पते[४] । रथम् । इव[५] । अन्नभजनाय[६] । क[७]
पूपन[९] । युक्त कुर्म[८] ।

अभि नो नर्यं वसु वीरं प्रयतदक्षिणम् । वामं गृहपतिं नय ॥ २ ॥

अभि नः[९] । अभिनय[१०] । अस्मान् । नृहितम्[११] । वसु[१२] । शत्रूणा प्रेरकान्[१३] । दक्षिणम्, आढ्यो हि प्रयत[१४]
पशून्[१५] । भजनीय पर्याप्तम्[१६] ।

अदित्सन्तं चिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय । पणेश्चिदि म्रदा मनः ॥ ३ ॥

अदित्सन्तम्[१७] । अदित्सन्तम्[१८] । अपि । आगतदीप्ते[१९] । पूपन् । दानास्मभ्यम्[२०] । चोदय[२१] । प

१. 'वयमु त्वा' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्त भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । 'यां पूषन्' इत्यनुष्टुप्, शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'वय दश पौष्ण तद् गायत्र वै या पूषन्ननुष्टुप्' (KSA 32 53 p 23) इति । अर्थार्थिभि प्रवसद्भिरेतज्जप्यम् । सूत्रितञ्च—'वयमु त्वा पथस्पत इत्यर्थचर्यां चरिष्यन्' (AGS 3 7 8) इति । जपेदिति शेषः Sy

२. उ इति पूरकः Sy एव BB

३. त्वाम् Sy , BB

४. हे मार्गस्य पालयित· ! Sy , BB

५. युद्धे रथमिव Sy उपरिष्टादुपचारत्वाद् उपमानार्थो नशब्दः BB

६. अन्नस्य लाभाय Sy धीर्विशेष्यते । वाजोऽन्नं स सन्यते लभ्यतेऽस्यामिति । अधिकरणे क्तिनि BB

७. कर्मार्थम् Sy
कर्मणे कर्मसिद्ध्यर्थम् BB

८. युञ्ज्महि । अस्मदभिमुखं कुर्म. Sy योजयाम. । ईदृशकर्मसिद्ध्यर्थं त्वा योजयाम इति BB
This stanza=TS I I 14 I

९. हे पूषन् ! Sy.

१०. अभि प्राप्तुम्, नय प्रापय Sy.

११. रहित P नृभ्यो हितम् Sy.

१२. सुख P धनम् Sy.

१३. प्रेरकम् is suggested for प्रेरका
दारिद्र्यस्य विशेषेणेरयितारं गमयितारम्

१४. दक्षिणान् D The reading incomplete प्रयतदक्षिण or दत्तदक्षि is suggested for it.
पूर्वमन्येभ्योऽपि दत्तधनम् । यद्वा प्रयत दक्षिण धन यस्य तादृशम् Sy

१५. वननीयमेवंविधम् Sy

१६. VM ignores गृहपतिम् ॥ Sy. explains गृहपतिम् by गृहस्थम् ।

१७. भरद्वाजो गायत्र्या पूषण स्तुत्वा पणेर्धनं य DDN

१८. दातुमनिच्छन्तमपि पुरुषम् Sy , DDN

१९. ०तं दी० D आगतदीप्ते ! Sy., DD
आघृणिरागतहृणि· N.5 9

२०. दानायास्म० is suggested
दानास्म० ॥ अस्मद्दानार्थम् Sy , DDN

२१. प्रेरय Sy , DDN

२२. वणिजोऽपि वार्धुषिकस्य लुब्धस्यापि S
DDN.

अपि । मनं । अदु कुरु दानाय ।

वि पृथो वाजसातये चिनुहि वि मृधो जहि । साधन्तामुग्र नो धियः ॥ ४ ॥

वि पथः । विचिनुहि । मार्गान् । अन्नलाभाय । विजहि च शत्रून् । साधयन्तु । अस्माकम् । कर्माणि । उद्गूर्ण । सिध्यन्तु वर्ति ।

परि तृन्धि पणीनामारया हृदया कवे । अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥ ५ ॥

परि तृन्धि । विलिख । पणीनाम् । अष्ट्रया । हृदयानि । कवे । अथ । एनान् । अस्मभ्यम् । वशीकुरु ।

वि पूषन्नारया तुद पणेरिच्छ हृदि प्रियम् । अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥ ६ ॥

वि पूषन् । पणेर्हृदयम् । तवारया । वितुद । पणेर्हृदयम् । यथा प्रीत भवति । यथा च कुरु । अयमिति गतम् ।

---

१ हृदयम् Sy
२ मृदूकुरु is suggested for अदुकुरु ॥ दानार्थं मृदूकुरु Sy दानार्थं मृदु कोमलं कुरु । 'अदा मन' इति 'षष्ठं चाष्टाक्षरेऽक्षरम्' (RPR.8 39) इति दीर्घः DDN
३ VM ignores वि ।
४ शोधितान् कुरु । यैः पथिभिर्गता धनं लभेमहि तादृशान् पथः पृथक्कुर्वित्यर्थः Sy
५ लाभस्य Sy
६ बाधकान् तस्करादींश्च Sy
७ सिध्यन्तु सफलानि भवन्तु Sy
८ धिय कर्माणि अन्नलाभार्थं क्रियमाणानि Sy
९ ०र्ण D हे उद्गूर्णबल ! पूषन् ! Sy
१० सिध्यन्तु वा refers to साधयन्तु । therefore it should immediately follow साधयन्तु and precede अस्माकम् ।
११ परिविध्य । हृद्गतं काठिन्यमपनयेत्यर्थः Sy DDN
१२ पणिनाम् P वणिजां लुब्धानाम् Sy लुब्धकानां वार्धुषिकाणाम् DDN
१३ अष्ट्रया P सूक्ष्मलोहाग्रो दण्ड प्रतोद इत्यारेति चाख्यायते । तया Sy सूक्ष्मलोहाग्रो दण्डः प्रतोद आरेति तया DDN
१४ हृदयानि कठिनानि Sy DDN
१५ कवे D हे प्राज्ञ ! पूषन् ! Sy, DDN
१६ अनन्तरम् Sy, DDN
१७ पणीन् Sy, DDN
१८ रध्यतिर्वशगमने N 6 32
१९ एवमाविभिर्बह्वीभिर्ऋग्भिर्भरद्वाजेन पणेर्मनः स्वयं गृ? (ग)हीतुमशक्तेन पूषा देवो याचित इति । अतः कः पणेर्मनो दानवं दाने वा कर्तुं प्रभवतीत्युक्तम् DDN
२० हे पूषन् ! Sy　२१ पणेर्वणिजो हृदयम् Sy
२२ प्रतोदेन Sy　२३ विविध्य Sy
२४ तस्य पणेर्हृदये Sy
२५ तथा is suggested for यथा ॥ प्रियमस्मभ्यमनुकूलं धनमिच्छ । दातव्यमितीच्छां जनय । अथानन्तरमस्मभ्यमीमेनानृण्यय । वशीकुरु Sy
२६ VM ignores पूषन् and explains इच्छ by तथा च कुरु ॥

आ रिख किकिरा कृणु पणीनां हृदया कवे । अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥ ७ ॥

आ रिख । आलिख । किकिरा[१] च । कुरु[२], किकिरेति शब्दानुकरणम्, अपि वा विकीर्णानि[२] कुरु । अदातॄणाम्[३] । हृदयानि । कवे[४] ।

यां पूषन्ब्रह्मचोदनीमारां बिभर्ष्याघृणे । तया समस्य हृदयमा रिख किकिरा कृणु ॥ ८ ॥

यां पूषन् । याम् । पूषन् । अन्नस्य[५] चोदयित्रीम् । आराम् । धारयसि[६] । आगतदीप्ते । तया । सर्वस्य[७] । हृदयम् । आमारिखेति[८][९] ।

या ते अष्ट्रा गोओपशाघृणे पशुसाधनी । तस्यास्ते सुम्नमीमहे ॥ ९ ॥

या ते । ओपशब्द[१०] उपदमित्याहु[११], उपदिश्यमाना गावो यस्या विद्यन्ते सा । या । तव[१२] । अष्ट्रा[१३] । पशुसाधनी[१४] भवति । तस्या[१५] । तव[१६] स्वभूताया । सुखा[१७] । याचामहे[१८] ।

उत नो गोषणिं धियमश्वसां वाजसामुत । नृवत्कृणुहि वीतये ॥ १० ॥

उत नः । अपि च[१९] । अस्माकम् । कर्म[२०] । गवादे[२१] सम्भक्तॄ । मनुष्यवत[२२] । आगत्य कुर्वन्ति[२३] । अस्माक गमनाय[२४][२५] ।

---

१. आलिख्य च कीर्णानि प्रशिथिलानि कृणु कुरु मृदूनि कुर्वित्यर्थः Sy.

२. The passage किकिरेति ... विकीर्णानि should immediately follow किकिरा च and precede कुरु

३. वणिजाम् Sy.

४. हे कवे ! प्राज्ञ ! पूषन् ! Sy.

५. ब्रह्मणोऽन्नस्य प्रेरयित्रीम् Sy

६. हस्ते धारयसि Sy.

७. सर्वस्य लुब्धजनस्य Sy.

८. आरि० is suggested for आमारि० ॥ आलिख Sy.

९. VM. has explained किकिरा and कृणु in the previous stanza. किकिराणि कीर्णानि प्रशिथिलानि च । कृणु कुरु Sy

१०. उपशेरत इत्योपशाः । गाव ओपशा यस्यास्तादृशी Sy.

११. उपपद० is suggested for उपद० ।

१२. त्वदीया Sy. १३. आरा Sy.

१४. अत एव पशूनां साधयित्री Sy.

१५. तस्याः सम्बन्धि Sy.

१६. त्वदीयायाः Sy.

१७. सुखम् or सुखानि is suggested for सुखा ।

१८. VM ignores आघृणे । हे आगतदीप्ते ! पूषन् ! Sy

१९. हे पूषन् ! Sy.

२०. बुद्धिं कर्म वा Sy.

२१. आदि refers to अश्व and वाज । गोषणिं गवां सनित्रीम् । अश्वसाम् अश्वानां सनित्रीम् । वाजसां वाजानामन्नानां सनित्रीम् Sy.

२२. नृवतीं यद्वा नृणा वनित्री दात्रीमेवम्भूताम् Sy.

२३. कुवति D कुरु is suggested for कुर्वन्ति ।

२४. खादनायोपभोगार्थम् Sy.

२५. VM. explains उत once only.

VI 54

स पूषन्विदुषा नय यो अञ्जसानुशासति । य एवेदमिति ब्रवत् ॥ १ ॥

सं पूषन् । हे पूषन् । सङ्गयास्मान् । विदुषा । यो विद्वान अस्माक नष्ट धनम् । अञ्जसा । अनुशास्ति । य । एवम । इदम् । इति । नष्ट ब्रवीति ।

समु पूष्णा गमेमहि यो गृहाँ अभिशासति । इम एवेति च ब्रवत् ॥ २ ॥

समु पूष्णा । पूष्णा प्रणिता । तेन सङ्गच्छमहि । यो नष्टाना गवाम । गृहाणि चोरस्वभूतानि । अभिशास्ति । मे गाव । एव च हृतम् । इति । च । ब्रवीति ।

पूष्णश्चक्रं न रिष्यति न कोशोऽव पद्यते । नो अस्य व्यथते पविः ॥ ३ ॥

पूष्ण । पूष्ण । आयुधम् । न रिष्यति, न न्यून भवति । न चास्य । कोप । पताति । नापि । धारा । अस्य । व्यथते ।

---

१ 'सं पूषन्' इति दशर्चं पञ्चम सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णं गायत्रम् । 'सं पूषन्' (KSA 32 54 P 23) इत्यनुक्रान्तम् । नष्टधनमन्विच्छता पुरुषेणतज्जप्यम् । सूत्रितञ्च—'सं पूषन् विदुषेति नष्टमधिजिगमिषन् मूळ्हो वा' (AGS 3 7 9) इति Sy
२ हे पोषक । देव । Sy
३ सङ्गमय Sy
४ आनता तेन अनेन Sy
५ ऋजुमार्गेण Sy
६ नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति Sy
७ भवदीयं धनम् Sy
८ ब्रवीति नष्टं धन वर्तमतीत्यथ । तेन विदुषेत्यन्वय Sy
९ समूष्णा D
१० पूष्णानुगृहीता वयम् Sy
११ प्रहिता is suggested for प्रणिता ।
१२ P reads यस्ते for तेन ॥ अनेन Sy
१३ मम Sy
१४ गृणाति P येषु गृहेष्वस्मदीया नष्टा पशव-स्तिष्ठन्ति तान् गृहान् Sy
१५ आभिमुख्येन बोधयति Sy
१६ इमे is suggested for मे ॥ यश्चेमे त्वदीया नष्टा पशव Sy
१७ एवं तिष्ठन्ति Sy
१८ ब्रूयात् Sy
१९ VM ignores उ ।
२० पूष P
पोषकस्य देवस्य Sy
२१ ०धाम् P
२२ न रिष्यत्र रिष्यति D
हिंसयति Sy
२३ आयुधस्य Sy
२४ को ष D कोश is suggested for कोप ।
२५ पतति is suggested for पताति ॥ हीयते Sy
२६ नष Sy
२७ कुण्ठीभवति । तेन चक्रेण चोरान् हत्वास्मदीयं धनं प्रकाशयेति भाव Sy

यो अस्मै हविषाविधन्न तं पूषापि मृष्यते । प्रथमो विन्दते वसु ॥ ४ ॥

यो अस्मै । य[1] । पूषण । हविषा[2][3] । उपचरण करोति[4] । न । तम्[5] । पूषा । अपि[6] । मृष्यति[7] स्वेन दत्तधनमाढ्य दृष्ट्वा स्वयमेवाभ्यसूयति । स सर्वस्मात् प्रागेव[8] । लभते । धनम् ।

उत्तरा निगदसिद्धा ।

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजं सनोतु नः ॥ ५ ॥

[पूषा गाः[9] ।]

पूषन्ननु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः । अस्माकं स्तुवतामुत ॥ ६ ॥

पूषन्ननु । पूषन्[10] । अनुप्रयच्छ[11] । पशून् । सुन्वत[12] । यजमानस्य रक्षार्थम् । अपि च । अस्माकम्[13] । सुन्वताम्[14] ।

माकिर्नेशन्माकीं रिषन्माकीं सं शारि केवटे । अथारिष्टाभिरा गहि ॥ ७ ॥

माकिः[15] । मा[16] काचित्[17] । नपश्यतु[18] गौ[19] । मा[17] च काञ्चन[20] वृक[21] । हिनस्तु[22] । मा च काञ्चित्[23] चोर[24] ।

---

१. अनस्मे D.
२. यजमानः Sy.
३. चरुपुरोडाशादिना Sy.
४. ०षावच० D. परिचरति Sy.
५. यजमानम् Sy.
६. ०वि P. अपिशब्द ईषदर्थे । ईषदपि Sy.
७. हिनस्ति Sy.
८. स च मुख्य सन् Sy
९. The *pratīka* is supplied by the Editor VM. does not explain this stanza Sy explains it in the following manner·—पूषा पोषको देवो नोऽस्मदीया गा अन्वेतु । रक्षणार्थमनुगच्छतु । स च पूषार्वतोऽश्वान्रक्षतु चोरेभ्य· । तथा वाजमन्नं च नो अस्मभ्य पूषा सनोतु । प्रयच्छतु ।
१०. हे पूषन् ! Sy
११. रक्षणार्थमनुगच्छ Sy.
१२. सोमाभिषव कुर्वतः Sy
१३. अस्माक गाश्चानुच्छ Sy.
१४. स्तुता P त्वद्विषय स्तोत्र कुर्वताम् Sy
१५. नकि P ०कि D
१६. हे पूषन् ! अस्मदीय गोधनम् Sy.
१७. मा । माकिर्माकीमित्येतौ प्रतिषेधमात्रे वर्तेते Sy
१८. नश्यतु is suggested for नपश्यतु ।
१९. नौः P
२० वता D
२१. व्याघ्रादिभि· Sy
२२. हिंस्यात् Sy
२३. क P
२४. चोर D.

केवट इति रूपनाम तस्य । सङ्कीर्णं करोतु । तथा कृत्वा । अरिष्टाभिस्त्वाभि । सायम् । आगच्छ ।

शृण्वन्तं पूषणं वयमिर्यमनष्टवेदसम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ८ ॥

शृण्वन्तम् । शृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । प्रेरम् । अनष्टधनम् । ईशानम् । धनम् । याचामहे ।

पूषन्तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन । स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ९ ॥

पूषन् । पूषन् । तव । कर्मणि । वयम् । न । न्यूनीभूता भवेम धनविनाशात् । स्तोतारः ।
तव वयम् । इह निवासे सुखम् । भवाम ।

परि पूषा परस्ताद्धस्तं दधातु दक्षिणम् । पुनर्नो नष्टमाजंतु ॥ १० ॥

परि पूषा । गवा गच्छन्तीमग्रत । पूषा । दक्षिणम् । हस्तम् । परिदधातु यथा न

---

१ केवाव P

२ केवमव (पीतान्नुच पृथिव्यमायत इति ब्राह्मण मागतवीवीप्से वामवास सवावह ससृष्टौ भवा भवेत यशस्यास्माकं भव रयितमं प्रतिशयेन रयितं धूका कपर्द उच्यते तद्वस्तमीशानं धनस्य महतो धनानि सखायं याचामहे रायः धनस्य दाता स्वमस्या घृणें) इति D The additional passage in D has a striking resemblance with the commentary on RV VI 55 1, 2, 3

३ कूप० is suggested for रूप० । Ngh 3 23 कूपे Sy

४ संशीर्णं भूत् । कूपपातेनापि हिंसितं मा भवतु Sy ५ एवं सति Sy

६ ०शिष्टा० P अहिंसिताभिर्गोभिः सह Sy

७ सायङ्काले Sy

८ अस्मतस्तोत्राणि शृण्वन्तम् Sy.-

९ देवम् Sy

१० प्रेरकम् is suggested for प्रेरम् ॥ वारि अघस्य प्रेरकम् Sy ११ अविनष्टधनम् Sy

१२ सर्वस्येश्वरमेवंविधम् Sy १३ धनानि Sy

१४ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः 'पूषन्तव व्रते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितञ्च— 'वाममद्य सवितर्वाममु श्वः पूषन्तव व्रते वयम्' (ĀSS 2 16) इति Sy

१५ पूषन् P हे पोषक ! देव ! Sy हे पूषन् ! Mah १६ स्वकीये Sy

१७ कर्मणि वसमाना Sy, Mah, U

१८ भवेम P हिंसिता न भवेम Sy न विनश्येम Mah, U १९ वि० P

२० स्तोरः P स्तुतिकर्तारः Mah स्तोतारोऽपि U

२१ तादृशास्त्व वयम् Sy

२२ अस्मिन् कर्मणि Sy इह कर्मणि Mah

२३ स्म 'इदन्तो मसि' इतीकार उपजनः Sy भवामः Mah

२४ VM ignores कदा and चन ॥ कदा चिदपि Sy कदापि Mah कदाचिदपि U This stanza=YV 34 41 For SB (13 4 1 15 p 980) see RV VI 49 8

२५ गच्छन्तीनाम् is suggested for गच्छन्तीम् ॥ परस्तात्—परस्मिन् देशे सुसञ्चारा दन्यस्मिन् चोरव्याघ्राविभिरुपेते देशे गच्छन्तो गोधनस्य निवारणाय Sy

२६ पोषको देवः Sy

२७ स्वकीयं दक्षिणं हस्तम् Sy

२८ परिधानं निवारणं करोतु Sy

तांश्चोरा[1] हरेयु । नष्टमपि । अस्मान्[2] । पुनरपि[3] । प्रेरयतु[4] ।

VI.55.

एहि वां विमुचो नपादाघृणे सं संचावहै । रथीर्ऋतस्य नो भव ॥ १ ॥

एहि[5] वाम् । एहि[6] त्वम्[7] । मेघस्थ[8] । पौत्र[9] । 'अद्भ्यश्च पृथिव्यजायत' इति ब्राह्मणम् । आगतदीप्ते[10] । वामवाम[11] । ससनावहे[12] ममृष्टी भवाभ[13] । नेत[14] । यज्ञस्य । अस्माकम् । भव[15] ।[16]

---

१. न त्वा श्वोरा P
२. अस्मदीयं गोधनम् Sy.
३. Omitted by D.
४. आगच्छतु । आगमयतु Sy
५ 'एहि वाम्' इति षड्ऋच षष्ठं सूक्त भरद्वाजस्यार्षं गायत्रं पौष्णम् । अनुक्रम्यते च—'एहि वां षट्' (KSA. 32. 55. P. 23) इति । गतो विनियोग. Sy. भरद्वाजस्येदमार्षम् Dur भरद्वाजस्यार्षम् SKN
६. आगच्छ Sy., Dur, SKN
७. SKN takes वाम् for त्वम् and explains its form as त्वशब्दस्याय छान्दसत्वात्तकारलोप. । त्वम् ।
८. विमुञ्चति सृष्टिकाले स्वसकाशात् सर्वाः प्रजा विसृजतीति विमुक् प्रजापतिः । तस्य Sy. विमोचयित' ! प्रजानां तमोभ्य. पूषन् ! सूर्य ! Dur संहारकाले ग्रसित्वा प्रजाः पुनः सृष्टिकाले विमुञ्चतीति विमुक् प्रजापति' तस्य SKN
९. पुत्र ! Sy नप्तः ! अद्भ्योऽग्निर्जायते, अग्नेरादित्यः । इत्यनयापेक्षयाऽपां नपात्त्वं सूर्यस्य । अथवा मनुष्याणामेव नप्ता स्यात् । नृभ्य ऋत्विग्भ्यो मनुष्येभ्यो जायतेऽग्नि' । अग्नेरपि च सूर्यो जायते । यदुक्तमप्युपस्थाने—'एष प्रातः प्रसुवति' इति Dur नपात् पौत्र ! कथम्पुन' प्रजापतेः पौत्रत्वम् ? उपनिषत्सु कृत्स्नस्य जगतोऽद्भ्यश्च, अपां च प्रजापति. स्रष्टा, ततस्तदुत्पत्तिश्रुतेः । अपत्यमात्रनाम वा नपाच्छब्दः प्रजापतेरपत्यभूतः SKN.
१०. पूषन् ! Sy. स एवमयमत्र सूर्यसम्बन्धादाघृणिशब्दो दीप्तिवाचकः । दीप्तिकर्मसु च पठित एवाय 'हरो हृणिः' इति । क्रोधोऽपि हृणिरित्युच्यते 'हेळो हरो हृणि.' इति, तदपि प्रकरणवशादुपेक्षितव्यम् Dur आगतदीप्ते पूषन् ! SKN.
११. वामपाम् P. वामावाम् is suggested for वामवाम् ॥ वाम् । वाति गच्छति स्तुतिं प्राप्नोतीति वा स्तोता । 'वा गतिगन्धनयो.' इत्यस्मात् 'आतो मनिन्०' इति विच् । वा गन्तार स्तोतार माम् Sy. आवां परस्परत Dur अहं च त्व च आवाम् SKN
१२. समयाव सङ्गच्छावहै Sy संसेवावहै Dur पूषापेक्षं च द्विवचनम् । परस्पर सेवावहै । अह त्वा हविषा च ससेवे त्वमपि मा सेवस्व सेवितु मामिच्छ SKN
१३. भवाव is suggested for भवाभ ।
१४. नेता is suggested for नेत ॥ रहिता । नेता Sy. रहयिता गमयिता प्रोत्सर्पयिता Dur सारथिस्थानीयो नेता SKN
१५. तथा सति तत्रत्य हविस्त्वयापि लभ्यत इत्यर्थ Sy त्वं यज्ञस्य भव । त्वदुदयप्रतीक्ष एवाह यज्ञप्रारम्भ प्रत्याशासे । स त्वमुदिहि । त्वय्युदिते प्रोत्सर्पतामय यज्ञ इत्यभिप्रायः Dur
१६. आघृणिरागतहृणिः । 'आघृणे संसचावहै' (RV VI. 55 1.) आगतहृणे ससेवावहै N. 5. 9., SKN II. 326)

रथीतम कपर्दिनमीशानं राधसो महः । रायः सखायमीमहे ॥ २ ॥

रथीतमम्[1] । अतिशयेन रथिनम्[2] । चूडा कपर्द उच्यते तद्वन्तम् । ईशानम्[3] । धनस्य[4] । महत । धनानि । सखायम्[5] । याचामहे ।

रायो धारास्याघृणे वसो राशिरजाश्व । धीवतोधीवतः सखा ॥ ३ ॥

रायः । धनस्य । दाता[6] त्वम् । असि । आघृण[7] ! तथा वसोर्धनस्य[8] । राशिश्च[9] त्वमसि । अजाश्व[10] ! पूष्णोऽजाश्च[11] पूष्णाऽजा[12] अश्वा भवन्ति । कर्मवत कर्मवत[13] । सखा[14] ।

पूषणं न्व१जाश्वमुप स्तोषाम वाजिनम् । स्वसुर्यो जार उच्यते ॥ ४ ॥

पूषणम्[15] । पूषणम्[16] । क्षिप्रम्[17] । अजाश्वम्[18] । उपस्तुम[19] । अश्ववन्तम्[20] । स्वर्नुस्वम[21] । यः[22] । जरयिता[23] । उच्यते अपि वोपपतिरेव जारः ।

मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जारः शृणोतु नः । भ्रातेन्द्रस्य सखा मम ॥ ५ ॥

मातुः[24] । माता रात्री तस्याः[25] ।

---

१ रथित० P, D
२ अतिशयेन रथिनम् । यद्वा अतिशयेन रंहितारं नेतारम् Sy
३ स्वामिनम् Sy
४ राध्नोत्यनेनेति राधो धनम् । राधसो धनस्य Sy
५ अस्माकं मित्रमेवंविधं पूषणम् Sy
६ प्रवाहो भवसि । स्तोतृभ्यो बहुधनं नैरन्तर्येण प्रयच्छसीत्यर्थः Sy
७ त्वामस्यघृ० P हे आगतदीप्ते ! पूषन् ! Sy
८ वसुनो धनस्य Sy
९ सङ्घश्च भवसि । धनसङ्घस्त्वय्येव निवसतीत्यर्थ Sy
१० अश्वा च P अजाश्व ! is suggested for अजाश्व ॥ अजाश्छागा एवाश्वा अश्वकार्या यस्य यस्य तादृश ! Sy
११ पूष्णोजाश्च seems to be redundant
१२ पूष्णोजाश्वा P
१३ सर्वस्य स्तोत्रवतः पुरुषस्य Sy
१४ मित्रभूतश्च भवसि Sy
१५ Omitted by P
१६ पोषकं देवम् Sy
१७ क्षि० D मक्षु Sy
१८ छागवाहनम् Sy
१९ उपस्तवाम Sy
२० अश्ववन्तं बलवन्तं वा Sy
२१ स्वर्सु० P स्वसु० is suggested for स्वर्नु० ।
२२ पूषा Sy
२३ जार उपपतिरित्युच्यते तं पूषणमित्यन्वयः Sy
२४ भरद्वाजस्यार्षम् Dur भरद्वाजस्य SKN
२५ रात्रिस्तस्याः D निर्माच्या रात्रेः Sy माता रात्रिरादित्यस्य । स हि भगवान् रात्र्या जघने प्रातस्त्येति कुमार इव स्त्रिया प्रसवकाले । तेन ज्ञायते रात्रेरेवासौ जायत इति । अता रात्रिर्माता । तस्याः Dur माता आदित्यस्य रात्रिः । ततोऽनन्तरमुत्पत्तेः । ततोऽस्य जन्मावगमनात् । तस्याः मातुः SKN

पतिम्[१] । स्तोम्[२] । उषस[३] । जार[४] । शृणोतु[५] । अस्मान्[६] । इन्द्रस्य[७] । भ्राता[८] । मम[९] च । सखेति[१०][११] ।

१. पतिं पूषणम् Sy स एव धारयिता रोद्धा त मातुर्दीधिषु धारयितारम् Dur धारयितार स्वोदयेन विरोद्धारमित्यर्थः SKN
२. स्तौमि is suggested for स्तोम् ॥ अहमब्रवम् । उक्तवानस्मि यन्मेऽभिप्रेतम् Dur – ब्रवीम्यहं यद्विवक्षितम् SKN.
३. अस्मिन्मन्त्रे स्वसृशब्देन मन्त्रदृगुषसमाह । केन पुनः सामान्येनेति ? उच्यते, 'साहचर्याद्वा रसहरणाद्वा' भ्राता स्वस्रा साक बाल्ये नित्यमेव चरति । तथा चोषसा साकमादित्य इत्येतत् सामान्यम् । रसहरणाद्वा उषाः स्वसाऽस्यादित्यस्य । भ्रातृस्वस्रोः सह भोजनाभिप्राय सामान्यम् Dur. एकतो रात्रेर्जातत्वादादित्यस्य स्वसोषाः । भ्राता भगिन्याः सहचारी भवति । तदीयानां च क्रीडनकानामपहर्ता बाल्ये । आदित्यश्चोषसा सहचारी, तदीयानाञ्च रसानामवश्यायानां शोषणेनापहर्ता । अतः साहचर्यसामान्यात्तदीयरसापहरणसामान्याच्चोषा अस्य स्वसोच्यते SKN.
४. पूषा Sy. आदित्यो हि पूषा । 'अथ यद्रश्मिपोष पुष्यति तत् पूषा भवति' (N 12 16) इति हि वक्ष्यति । तस्मात् पौष्णे एतस्मिन् मन्त्रे जारत्वमेतदादित्यस्य दर्शितम् । अथादित्योऽपि मनुष्यजार. । पारजायिक इत्यपिशब्दः । अयमेवास्मिन् मन्त्रे "उदीरय पितरा जार आ भगम्" (RV X 11 6ª) इत्यभिप्रेतो मन्त्रदृश. । नैरुक्तानां वा स्यात् । 'तथा' पुन. सति 'स्त्रीभगः' एव स्यात् । भग. 'भजतेः' सेवनार्थस्य । स हि सेव्यते मैथुनार्थिभिः पुरुषैः । जारो मनुष्यः, स हि परकीया स्त्रियं भोगेन सार्वाङ्गिकेण निर्दयो भूत्वा जरयति विपरिणामयति म्लानरूपा करोति न तथा निजो भर्ता । त च दृष्ट्वा तद्दर्शनेनैवोदीरित एव यथा स्त्रियो भग उपस्थः पुरुषशिश्नसम्प्रयोगोत्कण्ठतयाऽऽर्द्रीभवति तथैवमरणियोस्त्रादिहस्तानस्मान् युष्मन्निममन्थिषून् दृष्ट्वोदीरय त्वमात्मानं हे भगवन्नग्ने ! इत्येव योज्य जारशब्दे मनुष्यविषये सति Dur
स च मयोच्यमानः तस्या जरयिता । तदुदये हि सा जीर्यति, अतस्तस्या जारः SKN
५. स पुनः किं करोतु ? यच्च पूर्वमहमब्रवं तच्च साधयतु । साम्प्रतं च यद् ब्रूमस्तच्च शृणोतु । श्रुत्वा च तदपि साधयत्वित्यभिप्रायः Dur
६. अस्माकं स्तोत्राणि Sy.
७. मध्यमस्य चेन्द्रस्य Dur उभयोरिन्द्रादित्ययोरेव SKN
८. सहजातः पूषा Sy. यतः स य एवं मम समानख्यानः, अतः भ्राता, उदकभागहर्ता । अथवा मध्यमस्यैवोदकेन भर्तव्यः । तेन ह्यसौ दीप्यते Dur
कस्मात् कारणात् ? मनोर्जातत्वाद् भरणाद्वा । स हि रसान्मध्यमस्य रश्मिभिरादाय तैस्त बिभर्त्ति SKN
९. स्तोतुः Sy
१०. मित्रभूतोऽस्तु Sy. स एव चादित्यः सखा समानख्यानः । यथैवाहमेतस्मिन् यज्ञे जगदनुग्राहके कर्मणि अभिप्रवृत्तः । एवमसावपि तापप्रकाशपाकरसादानवर्षादिलक्षणे कर्मणि जगदनुग्राहकेऽभिप्रवृत्तः । इत्येतस्मादावयोः समानख्यानत्वम् Dur स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणेन सखीभूतः SKN
११. यद्यपि पौष्णे सूक्ते पठ्यमानत्वात्पौष्णीयमृक् । तथाप्यादित्य एवोत्तरावस्थ· पूषा न वस्त्वन्तरमित्यविरोधः SKN उषसमस्य स्वसारमाह साहचर्यात् । रसहरणाद्वा । अपि त्वय मनुष्यजार एवाभिप्रेतः स्यात् । स्त्रीभगस्तया स्याद् भजते. N 3 16, SKN II. 173

आघ्रासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनश्रियम् । देवं वहन्तु बिभ्रतः ॥ ६ ॥

आघ्रास॰ । आवहन्तु । अजा । पूषणम् । रथे । 'निश्रथ्य हारिण' इति यास्क । त । जातश्रियम् । देवम् । वहन्तु । धारयन्त ।

VI 56

य एनमादिदेशति करम्भादिति पूषणम् । न तेन देव आदिशे ॥ १ ॥

य एनम् । य । एनम् । पूषणम् । सम्प्रदानत्वनाविशति । करम्भस्यात्ता । इ । न । तनान्य । देव॰ । आदेष्टव्यो भवति धनप्रदानाय ।

उत घा स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते ॥ २ ॥

उत घा । अपि च । खलु । स । अतिशयेन रथी । सख्या । सता पति ।

---

१. भरद्वाजस्यार्षम् Dur, SKN
२ आनयन्तु Sy आकारो वहन्त्वित्यनेन सम्बध्यते SKN
३ छागा Sy अजा अश्वा Dur पूष्णोऽश्वा॰ SKN
४ रथेऽवस्थितम् Dur तृतीयार्थे एषा सप्तमी । रथेन SKN
५ निहत्य P निश्रथ्य सम्बध्य हर्तारः Sy एवमत्र समानविभक्त्यन्तत्वादध्यास इत्यनेन 'निशृम्भा' इत्येतदश्वविशेषणम् । सति चास्य विशेषणत्वे 'निश्रथ्य हारिण' शीघ्रहारिण॰ । तस्माच्छीघ्रस्वावागमनस्य Dur निशृम्भा॰ शीघ्रगामिन इत्यर्थ॰ SKN
६ निशृम्भा निश्रथ्यहारिणः N 6 4.
७ पूष्णो वाहनतया प्रसिद्धाश्छागाः Sy य एवंलक्षणा अश्वास्ते Dur तच्छब्दस्यश्रुतेर्यच्छब्दो ऽध्याहार्य॰ । ये SKN
८. जातश्रि॰ P धनं स्तोतृसङ्घं श्रयति गच्छतीति जनश्री॰ । तम् Sy उत्कृष्टश्रियमित्यर्थ॰ Dur कीदृशं पूषणम् ? उच्यते, जनश्रियं दीप्तमित्यर्थ॰ SKN
९. दानादिगुणम् SKN
१० आवहन्तु Dur आवहन्तु, अस्मान्प्रति SKN
११ धारयमाणा॰ Dur सम्यग्धारयन्त॰ SKN
१२ आवहन्त्वजा॰ पूषणं रथे । निश्रथ्यहारिणस्ते । जनश्रियं जातश्रियम् N 6 4, SKN II 398
१३ 'य एनम्' इति षडृचं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । अत्रत्याद्यनुष्टुबादौ पञ्च गायत्र्य॰ । तथा चानुक्रान्तम्—'य एनमस्यानुष्टुप्' (KSA 52 56 P 23) इति । गतो विनियोग॰ Sy १४ स्तोता Sy
१५ पोषकम् Sy
१६. ॰दानत्वेनावि॰ is suggested for ॰दानं त्वनावि॰ ॥ अभिष्टौति Sy
१७. करम्भाणां घृतमिश्राणां यवसक्तूनामत्ता Sy
१८. ॰करंभ स्यात्ते D इति is suggested for इ Sy
१९ पुरुषेणान्य॰ Sy
२० आदेष्टव्य॰ स्तोतव्यो भवति । पूष्ण एव सर्वस्याभिमतस्य धनस्य लाभात् देवतान्तरं न स्तौतीत्यर्थ॰ Sy
२१ शत्रूणां हन्तृत्वेन प्रसिद्धस्तादृश॰ Sy
२२ अतिशयेन रथी महारथ॰ Sy
२३ मित्रभूतेन पूष्णा Sy.
२४. सतां पालयिता Sy.

सहायेन[1] पूष्ण[2] । असुरान्[3]। अत्यन्त[4] हन्ति[5] ।

उताद: पंरुषे गवि सूरंश्चक्रं हिरण्ययम् । न्यैरयद्रथीतंम: ॥ ३ ॥

उताद:[6] । अपि[7] च । एतत्[8] । पर्वति[9] । आदित्ये[10] । सूर्वीर्य[11] पूषा[12] । चक्रम्[13] । हिरण्यमयम्[14] । नितरामीरयति[15] । नूतम[16][17] ।

१. ०ये P सहायभूतेन युक्तः सन् Sy
२. पूष: P. पूष्णा is suggested for पूष्ण: ।
३. शत्रून् Sy
४. हन्ति । इन्द्रस्याप्ययमेव साहाय्यकारीत्यर्थ. Sy
५. VM. ignores इन्द्र: ।
६. भरद्वाजस्येदमार्षम् Dur भरद्वाजस्यार्षम् SKN
७. 'उत अपि अथ' इति छन्दसि समानार्था: । अपि चक्रमीरयति, अपि रसानादत्ते, अपि तमांस्यपहन्ति Dur
उतोऽप्यर्थे SKN
८. तत् Sy अमुष्मिन्नादित्यमण्डले Dur अद इत्यपि द्वितीया सप्तम्यर्थे । अप्यमुष्मिन् SKN
९. पर्ववति is suggested for पर्वति ॥ परुष्मति पर्ववति भास्वति वा Sy. पर्वभिस्तद्वति, अथवा भास्वति भासा तद्वतीति, अहोरात्रादिपर्व तद्वति, इत्यौपमन्यव: Dur स्वैरवयवै. पर्वभि. कालपर्वभ्यां वा तच्छ्रुताभ्यामहोरात्राभ्या वा पर्ववति भास्वरे वा SKN
१० गच्छतीति गौरादित्य: । तस्मिन् Sy गमनशीले मुहूर्तमप्यनवस्थायिनि Dur गन्तर्यादित्यमण्डले स्थित इत्यर्थ: SKN
११ प्रेरक: Sy सूर्योऽवस्थित Dur कोऽसौ ? सूरो धर्ता SKN
१२ पूषा पुनरादित्यो नैरुक्ताना दृष्टया । अन्यत्र 'इय वै पूषा' इति भूमिरुच्यते, पूषाऽऽदित्यमण्डलान्त: पुरुष । तदेव पर्ववद् भास्वद्वा Dur
१३. रथस्य चक्रम् Sy. चकनं क्रमणं वा गमनशीलं मण्डलम् Dur चक्राकृतिदेवादित्यमण्डलम् SKN
१४. सुवर्णनिर्मितम् Sy तेजोमय चक्र चक्राकृति Dur हिरण्ययमुज्ज्वलवर्णत्वात् । हिरण्मयमेव वा SKN
१५. नितरा प्रेरयति स्म Sy नियतगमनवृत्तिना मार्गेण नित्यकालमीरयति । उदयास्तमयमध्यन्दिनकालोपलक्षणार्थम् । अथवा अमुष्मिन् मण्डलेऽवस्थित: पर्ववति मण्डलान्त. पुरुष: सूर्यो भगवान्, चक्र लवक्षणनिमेषघटिमुहूर्ताहोरात्रार्द्धमासमासर्त्वयनवत्सरलक्षणं कालचक्र सर्वभूतहारि हिरण्यय हिरण्मयं सर्वभूतविनाशस्थितिहेतुं न्यैरयन्नित्यमीरयति Dur नियतमुदयास्तमयाय प्रैरयत् SKN
१६ अतिशयेन रथी नेतृतमो वा Sy कीदृश: पुन: स सूर्य ईरयति ? रथीतम: । अन्येऽपि रथिन: सन्ति । अयन्तु मुहूर्तमप्यनवस्थितरथ इत्यतो रथीतम: । य एवङ्गुणयुक्त: पूषा त वयमभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुम. Dur
अन्येऽपि रथिन. सन्ति । अयन्तु मुहूर्तमप्यनवस्थितरथ इत्यतो रथीतम: । अतिशयेन रथीत्यर्थ SKN
१७. अथवा ब्राह्मणचक्रमिति दर्शनाच्चक्रशब्द: समूहवचन । तच्चात्र सामर्थ्यादुदकस्याह न यस्य कस्यचित् । उदकसमूह पृथिवीतो रश्मिभिरात्मानमुज्ज्वलन्त प्रति प्रेरयति भौमान् रसानादत्त इत्यर्थ: । अथवा हिरण्ययशब्देनोदकमुच्यते 'हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै' (RV II 35 10[d])इति मन्त्रान्तरे दर्शनादुदकात्मक चक्रमित्यर्थ. SKN आदित्योऽपि गौरुच्यते । 'उताद: परुषे गवि' पर्ववति भास्वतीत्यौपमन्यव: N. 2.6., SKN. II.50.

यदुद्य त्वां पुरुष्टुत ब्रवाम दस्र मन्तुमः । तत्सु नो मन्म साधय ॥ ४ ॥

यवद्य । यत्[1] । अद्य[2] । त्वा[3] । बहुभि स्तुत[4] । ब्रवाम[5] । दर्शनीय । ज्ञानवन्[6] । तत् । सुष्ठु[7] । साधय[8] । अस्माकम् । स्तोत्र[9] मदीय वा धनम् ।

इमं च नो गुवेषण सातये सीषधो गुणम् । आरात्पूषन्नसि श्रुत ॥ ५ ॥

इमं च । इमम् । च । अस्माकम् । गवामेषितारम्[10] । दानाय[11] । मनुष्यगणम्[12] । दूरादेव[13] त्वम् । भवसि । पूष[14] । विश्रुत[15] ।[16]

आ ते स्वस्तिमीमह आरेअघामुपावसुम् । अद्या च सर्वतातये श्वश्च सर्वतातये ॥ ६ ॥

आ ते स्वस्तिम्[17] । आयाचामह[18] । स्वस्तिम[19] । त्वदीयाम्[20] । दूरपापाम्[21] । सन्निकृष्टधनाम[22] । अद्य[23] । च । श्व[24] । च । सर्वस्य धनस्य[25] विस्तारय[26] ।[27]

---

१ यद् उद्दिश्य Sy

२ इदानीम् Sy

३ त्वा is suggested for त्वा ॥, त्वाम् Sy

४ हे बहुभिर्यजमानै स्तुत ! Sy

५ ब्रु० D
स्तवाम Sy

६ ज्ञानवन् ! पूषन् ! Sy

७ सुष्ठुधि D

८ उत्पादय Sy

९ मन्म मननीयं तद्धनम् Sy

१० गवामेषयितारम् Sy

११ लाभाय Sy

१२ मनुष्यसङ्घम् Sy

१३ दूरदेशेऽपि Sy

१४ पूषन् is suggested for पूष ॥

१५ ०तं D प्रख्यात Sy

१६ VM ignores सीषध ॥ सीषध साधय Sy

१७ हे पूषन् ! Sy

१८ अभियाचामहे Sy

१९ P adds ते before स्वस्तिम् ॥ कल्याणीं रक्षाम् Sy

२० ०मा D
त्वया देयाम् Sy

२१ दूरेघया P दूरेऽघं पापं यस्यास्तादृशीम् Sy

२२ सन्नकृ० P
उपगतधनाम् Sy

२३ ईदृशीं स्वस्तिमस्मिन्नेव काले Sy

२४ परस्मिन्नपि दिने Sy

२५ Omitted by P

२६ विस्तारय is suggested for विस्तारय ॥ सर्वैर्ऋत्विग्भिस्तायत इति सर्वतातिर्यज्ञ । तद र्थम् । यद्वा सर्वेषां भोगानां विस्ताराय सवया सवतात्यर्थम् Sy

२७ VM explains सर्वतातये once only

VI 57.

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ॥ १ ॥

इन्द्रा[1] नु[2] । इन्द्रापूषणौ[3] । क्षिप्रम्[4] । वयम्[5] । सख्याय[6] । अविनाशाय[7] । हवामहे[8] । अन्नलाभाय[9] च ।

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्वोः सुतम् । करम्भमन्य इच्छति ॥ २ ॥

सोमम् । मोमम् । एकम्[10] । उपासीदद्[11] इन्द्र । पातुम् । अधिपवणफलकयो । अभिपुतम् । करम्भम्[12] । पूषा[13] । इच्छति ।

अजा अन्यस्य वह्नयो हरी अन्यस्य संभृता । ताभ्यां वृत्राणि जिघ्नते ॥ ३ ॥

[अजाः][14] । अजा[15] । पूष्ण । हरी[16] । इन्द्रस्य[17] । मम्भृती[18] । स[19] ताभ्याम् । शत्रून् । हन्ति[20] ।

---

१. 'इन्द्रा नु पूषणा' इति षडृचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं गायत्रमैन्द्रापौष्णम् । अनुक्रान्तञ्च —'इन्द्रा न्वैन्द्रं च' (KSA 32 57 P 23.) इति । गतो विनियोगः Sy.

२. नुः D भरद्वाजस्येदमार्षम् Dur भरद्वाजस्य SKN

३. इतरेतरयोगादिन्द्रपूषञ्छब्दयोरुभयत्र द्विवचनम् । इन्द्रापूषणौ देवौ Sy. हे इन्द्रापूष्णौ ! Dur इन्द्रशब्देन पूषा पूषञ्शब्देन चेन्द्रः । कुतः ? द्विवचनस्थानादिकारश्रुतेश्छान्दसत्वाद्विरूपैकशेषो द्रष्टव्य.। इन्द्रापूषणौ युवाम् SKN

४. अद्य Sy. नु इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् SKN

५. वयं नित्यं यज्ञेष्विदमाशास्मह इति Dur

६. सखित्वाय Sy. समानख्यानाय Dur सख्याय स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणाय SKN

७. ०या P शोभनाय Sy स्वस्त्ययनाय च Dur

८. आह्वयाम । स्तवाम Sy. आह्वयामहे युवाम् Dur नित्यमाह्वयेमेत्याशास्महे SKN.

९. वाजस्यान्नस्य वलस्य वा सातये सम्भजनाय च Sy. अन्नसननाय च Dur. वाजमन्नं सातिः सम्भजनम् । अन्नसम्भजनाय चात्मनो युवयोर्वा SKN. N. 7.10., SKN III. 57.

१०. एयकम् P. एकः is suggested for एकम् ॥ अनयोरेकतर इन्द्रः Sy

११. उपसीदति । उपगच्छति Sy.

१२. घृतसिक्तं सक्त्वात्मकं हविर्भक्षयितुम् Sy.

१३. एकतरः पूषा Sy.

१४. The *pratika* is supplied by the Editor.

१५. आजाः P छागाः Sy

१६. एतत्सञ्ज्ञावश्वौ वाहकौ Sy.

१७. अपरस्येन्द्रस्य Sy

१८. सम्यक् पुष्टौ Sy.

१९. स चेन्द्रः Sy.

२०. VM ignores वह्नयः ॥ अनयोरन्द्रापूष्णोर्वह्नयो वाहका अश्वाः Sy.

यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरपो वृषन्तमः । तत्र पूषाभवत्सचा ॥ ४ ॥

यदिन्द्र । यदा । इन्द्र । नयति । गच्छन्ती । महती । अप । वर्षितृतम । तु । पूषा । भवति । स सहाय ।

तां पूष्णः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिव । इन्द्रस्य चा रभामहे ॥ ५ ॥

तां पूष्ण । ताम् । पूष्ण स्वभूताम् । सुमतिम् । वयम् । वृक्षस्य । शाखामिव । प्रकर्षेणाश्रयाम । इन्द्रस्य । च ।

उत्पूषणं युवामहेऽभीशूँरिव सारथिः । मह्या इन्द्रं स्वस्तये ॥ ६ ॥

उत् पूषणम् । पूषण वयम् । उद्युवामह अभिमुखमानयनमुद्यव । अभीशूनिव । सारथि । महते । अविनाशाय । इन्द्र च ।

VI 58

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ १ ॥

शुक्रम् । शक्रम् । ते ।

१ इमं लोकं प्रापयति Sy
२ गम्त्री Sy ३ वृष्टयुदकानि Sy
४ अतिशयेन वर्षिता Sy
५ तत्र is suggested for तु ॥ तत्र तदानीम् Sy ६ पोषको देव Sy
७ सहसा म P स seems to be redundant अस्येन्द्रस्य सहाय Sy
८ प्रसिद्धाम् Sy ९ पोषकस्य देवस्य Sy
१० कल्याणीं मतिमनुग्रहबुद्धिम् Sy
११ महीरुहस्य Sy
१२ प्रकृष्टा वृक्षा शाखामिव Sy
१३ अवलम्ब्यामहे । आश्रयामह इत्यर्थ Sy
१४ पोषकं देवम् Sy
१५ उद्योजयाम । उद्योजनमाकर्षणम् Sy
१६ सारथि सूतोऽभीशूनिव । अभीशून् रश्मीनश्वसम्भनार्थान् यथा कर्षति तद्वत् Sy
१७ महत्य Sy
१८ रक्षार्थम् Sy १९ ०नायमन्न P
२० 'शुक्रं ते' इति चतुर्ऋचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । द्वितीया जगती शिष्टास्त्रिष्टुभ । तथा चानुक्रान्तम्—'शुक्रं चतुष्कं द्वितीया जगती' (KSA 32 58 P 23) इति । वैश्वदेवे पर्वणि वैश्वदेवस्य हविष 'शुक्रं ते' इति याज्या । सूत्रितञ्च,—'शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे स्वतवस' (ASS 2 16) इति । एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्वपाया एषैव याज्या । सूत्रितञ्च—'शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा' (ASS 3 7) इति । अभिप्लवेऽप्येषा । सूत्रितञ्च—'शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदपश्यं गोपामनिपद्यमानम्' (ASS 4 6) इतिSy भरद्वाजस्यार्षम् Dur भरद्वाजस्य SKN २१ हे पूषन् । Sy
२२ शुक्लवर्णम् Sy शुक्लशब्दोऽत्र शुक्लपर्याय । शुक्लम् SKN २३ तव Sy तव रूपम् Dur.

VI 57.

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ॥ १ ॥

इन्द्रा[1] नु[2] । इन्द्रापूषणौ[3] । क्षिप्रम्[4] । वयम्[5] । सख्याय[6] । अविनाशाय[7] । हवामहे[8] । अन्नलाभाय[9] च ।

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्वोः सुतम् । करम्भमन्य इच्छति ॥ २ ॥

सोमम् । सोमम् । एकम्[10] । उपासीदद्[11] इन्द्र । पातुम् । अधिषवणफलकयो । अभिषुतम् । करम्भम्[12] । पूषा[13] । इच्छति ।

अजा अन्यस्य वह्नयो हरी अन्यस्य संभृता । ताभ्यां वृत्राणि जिघ्नते ॥ ३ ॥

[अजाः][14] । अजा[15] । पूष्ण । हरी[16] । इन्द्रस्य[17] । सम्भृतौ[18] । स[19] ताभ्याम् । शत्रून् हन्ति[20] ।

१. 'इन्द्रा नु पूषणा' इति षडृचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं गायत्रमैन्द्रापौष्णम् । अनुक्रान्तञ्च —'इन्द्रा न्वैन्द्र च' (KSA. 32 57 P. 23) इति । गतो विनियोगः Sy.

२. नुः D भरद्वाजस्येदमार्षम् Du1 भरद्वाजस्य SKN.

३. इतरेतरयोगादिन्द्रपूषञ्छब्दयोरुभयत्र द्विवचनम् । इन्द्रापूषणौ देवौ Sy. हे इन्द्रापूष्णौ ! Du1 इन्द्रशब्देन पूषा पूषञ्शब्देन चेन्द्रः । कुतः ? द्विवचनस्थानादिकारश्रुतेश्छान्दसत्वाद्विरूपैकशेषो द्रष्टव्य.। इन्द्रापूषणौ युवाम् SKN

४. अद्य Sy. नु इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् SKN

५. वयं नित्य यज्ञेष्विदमाशास्मह इति Dur

६. सखित्वाय Sy समानख्यानाय Du1 सख्याय स्तुत्स्तोतृत्वलक्षणाय SKN.

७. ०या P शोभनाय Sy. स्वस्त्ययनाय च Du1

८. आह्वयाम । स्तवाम Sy. आह्वयामहे युवाम् Dur नित्यमाह्वयेमेत्याशास्महे SKN

९. वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये सम्भजनाय च Sy. अन्नसननाय च Du1. वाजमन्न साति सम्भजनम् । अन्नसम्भजनाय चात्मनो युवयोर्वा SKN N 7.10., SKN III. 57.

१०. एयकम् P. एकः is suggested for एकम् ॥ अनयोरेकतर इन्द्रः Sy

११. उपसीदति । उपगच्छति Sy.

१२. घृतसिक्त सक्त्वात्मकं हविर्भक्षयितुम् Sy

१३. एकतरः पूषा Sy.

१४. The *pratika* is supplied by the Editor.

१५. आजाः P छागाः Sy

१६. एतत्सञ्ज्ञावश्वौ वाहकौ Sy.

१७. अपरस्येन्द्रस्य Sy

१८. सम्यक् पुष्टौ Sy

१९. स चेन्द्रः Sy

२०. VM ignores वह्नयः ॥ अनयोरन्द्रापूष्णोर्वह्नयो वाहका अश्वाः Sy.

यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरपो वृषन्तमः । तत्र पूषाभवत्सचा ॥ ४ ॥

यदिन्द्र । यदा । इन्द्र । नयति[1] । गच्छन्ती[2] । महती । अप[3] । वर्षितृतम[4] । तु[5] । पूषा[6] । भवति । स[7] सहाय ।

तां पूष्णः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिव । इन्द्रस्य चा रभामहे ॥ ५ ॥

तां पूष्ण । ताम[8] । पूष्ण[9] स्वभूताम । सुमतिम्[10] । वयम् । वक्षस्य[11] । शाखामिव[12] । प्रकर्षेण श्रयाम[13] । इन्द्रस्य । च ।

उत्पूषणं युवामहेऽभीशूँरिव सारथिः । मह्या इन्द्रं स्वस्तये ॥ ६ ॥

उत् पूषणम् । पूषणं[14] वयम् । उपयामहे[15] अभिमुखमानयनमथव । अभीशूनिव[16] । सारथि । महत्त[17] । अविनाशाय[18] । इन्द्रं[19] च ।

VI 58

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ १ ॥

शुक्रम्[21] । शुक्रम्[22] । ते[23] ।

१ इमं लोकं प्रापयति Sy
२ गन्त्री Sy ३ वृष्टयुदकानि Sy
४ अतिशयेन वर्षिता Sy
५ तत्र is suggested for तु ॥ तत्र तदानीम् Sy ६ पोषको देव Sy
७ सहसा य P स seems to be redundant अस्येन्द्रस्य सहाय Sy
८ प्रसिद्धाम् Sy ९ पोषकस्य देवस्य Sy
१० कल्याणीं मतिमनुग्रहबुद्धिम् Sy
११ महीरुहस्य Sy
१२ प्रवृद्धां वृद्धां शाखामिव Sy
१३ अवलम्बामहे । आश्रयामह इत्यर्थ Sy
१४ पोषकं देवम् Sy
उद्योनयाम । उद्योतममाकर्षणम् Sy
सारथि सूतोऽभीशूनिव । अभीशून् रश्मीनश्व सम्यनार्थान् यथा कर्षति तद्वत् Sy
महत्य Sy
१८ रक्षार्थम् Sy १९ ०नाय द्र P
२० 'शुक्रं ते' इति चतुरृचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । द्वितीया जगती शिष्टास्त्रिष्टुभ । तथा चानुक्रान्तम्—'शुक्रं चतुष्कं द्वितीया जगती' (KSA 32 58 P 23) इति । वैश्वदेवे पर्वणि वैश्वदेवस्य हविष 'शुक्र ते' इति याज्या । सूत्रितञ्च,—'शुक्रं ते अ यद्यजतं ते अन्यद्विहेह च स्वतवस' (ĀSS 2 16) इति । एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्वपाया एषैव याज्या । सूत्रितञ्च—'शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा' (ĀSS 3 7) इति । अभिप्लवेऽप्येषा । सूत्रितञ्च—'शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदपश्यं गोपामनिपद्यमानम्' (ĀSS 4 6) इतिSy भरद्वाजस्यार्षम्Dur भरद्वाजस्य SKN २१ हे पूषन् ।Sy
२२ शुक्लवर्णम् Sy शुक्रशब्दोऽत्र शुक्लपर्याय । शुक्लम्SKN २३ तव Sy तव स्वम् Dur

अन्यद्[1] रूपम् । ययजशब्द[2] सामर्थ्यात् कृष्णवचन स त्वम् । नानारूपे[3] । अहोरात्रे । आदित्य इव च । भवसि यथाहोरात्राभ्या युक्त आदित्य तस्य हि पार्श्वयोरहोरात्रे भवत, यास्कस्त्वाह 'शुक्र ते अन्यत् । लोहित ते अन्यत् यज्ञिय ते अन्यत् इति वा' इति सर्वाणि । प्रज्ञानानि । रक्षसि । अन्न च भन् ।

१. एकमहर्भवति वासरात्मकम् Sy. यल्लोहितम् । अन्यत्तव रूप शुक्लेन व्यपदेशात्सामर्थ्याल्लोहितादि Dur एकम् । किं पुनस्तत् ? सामर्थ्याद्रूपम् SKN

२. यजत० is suggested for ययज० ॥ यजिरत्र सङ्गतिकरणे वर्तते । यजनीय प्रकाशेन सङ्गमनीय स्वत कृष्णवर्णमन्यदेकमहर्भवति रात्राख्यम् Sy यज्ञार्हम् । अन्यदयज्ञियम्, अयज्ञार्हमन्यत् । भगाशरूपेण हि नायमिज्यते विज्ञायते हि—'तस्मादेतौ भगाशौ यज्ञेन यजन्ते Dur यजतशब्दोऽत्र शुक्लप्रतियोगित्वाल्लोहितपर्यायः । लोहितं तेऽन्यदपर रूपम् । पूषाऽप्यादित्यः । तस्य मध्यन्दिने शुक्ल रूप, लोहितमुदयास्तमययो । अथवा शुचेर्दीप्त्यर्थस्य शुक्, रो मत्वर्थीय. । शुक्र दीप्तिमदुच्यते । दीप्तिमत् ते तवैक रूप मण्डलाख्यम् । यजत यष्टव्यमन्यन्मण्डलस्याधिष्ठायकम् SKN

३. शुक्लकृष्णतया नानारूपे Sy विषुरूपे भवत । एते शुक्लकृष्णे रूपे Dur ते चैते विषुरूपे परस्पर भिन्नरूपे शुक्लरोहितत्वरूपेण SKN

४. अहनी तव महिम्ना निष्पद्येते । यद्वा हे पूषन् ! त्वदीयमन्यदेक रूपं शुक्र निर्मल दिवसस्योत्पादकम् । त्वदीयमन्यदेक रूप यजत केवलं यजनीयं न प्रकाशक रात्रेरुत्पादकम् । अत एव विषुरूपे विषमरूपे अहनी अहश्च रात्रिश्च भवत । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्ता कथमत्र प्रसक्तिरिति तत्राह Sy अहोरात्रे कर्मणोदयेन शुक्लमह. करोपि । अस्तमयेन कृष्णम् Dur ते वाऽहनी अहोरात्रे एते त्वमसि । तव चैते कर्मणी युतस्त्वत्कर्तृके एते अतस्त्वमसि SKN

५ यथा द्यौरादित्य. प्रकाशयिता तथा त्व प्रकाशकोऽसि Sy यथा द्यौरावृत्य सर्वं वर्तत एव त्वमपि Dur द्यौरिव च त्वमसि । यथा द्यौर्व्यापिनी तथा त्वमसीत्यर्थ SKN

६. विश्वायोहो० P

७. शुक्ल D

८ तेन् P , D

९. N 12 17

१०. सर्वा Sy., Dur सर्वाश्च SKN

११. प्रज्ञा. Sy
प्रज्ञा प्रज्ञावताम् Dur

१२. रक्षसि । अत. कारणात्त्व सूर्य इव भवसीत्यर्थ Sy. त्वमवसि पालयितृत्वात्पालयसि । उद्यन्ननुगृह्णासि Dur प्रज्ञाहेतुभूतप्रकाशदानेन त्व पालयसि SKN.

१३ अन्न च तत् D अन्नवन् ! is suggested for अन्न च भन् ॥ हे अन्नवन् ! Sy स्वधेत्युदकनाम वा रश्म्याहृतेनोदकेन हविर्लक्षणेनान्नेन वा तद्वत् SKN.

भजनवती । ते । पूषन् । मयि । राति । अस्तु ।

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः ।
अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्संचक्षाणो भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजाश्वः । अजाश्च । पशूनां पालयिता । अन्नगृहः । कर्मणः प्रीणयिता । सर्वस्मिन् । भुवने । सर्पतः । अष्ट्राम् । अध पतन्तीम् । पुनः पुनरुद्वृञ्जन् । पश्यन् । भुवनानि । देवः । गच्छति ।

यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे हिरण्ययीरन्तरिक्षे चरन्ति ।
ताभिर्यासि दूत्यां सूर्यस्य कामेन कृत श्रव इच्छमानः ॥ ३ ॥

यास्ते । याः । ते । पूषन् । नावः । समुद्रमध्ये । चरन्ति । हिरण्मय्यः । अन्तरिक्षे च ।

१ कल्याणी Sy SKN भजनीया स्तुत्या Dur
२ तादृशस्य तव Sy पूषन् ! यं त्वामेवमादि गुणयुक्तमब्रवाम तव तस्य Dur तुभ्यं हे पूषन् ! SKN
३ अस्मासु Sy अस्मिन् कर्मणि Dur इह स्वकीये यज्ञे SKN
४ दानम् Sy Dur हविषो दानम् SKN
५ भवतु Sy अस्मा प्रत्यस्तु, इत्येतदाशास्महे Dur कृणु SKN
६ VM explains ते । अन्यत् once and ignores हि ॥ हि यस्मात्कारणात् Sy हिरन्न चार्थे अथवा—मन्ना ते, इति ते-शब्दः 'कर्तृकर्मणो कृति' (Pa 2 3 65) इति कर्तृलक्षणषष्ठ्यन्तः । कल्याणी ते त्वत्कर्तृका रातिरिहास्तु । कल्याणं दानमिहास्मभ्यं देहीत्यर्थः । द्वितीये व्याख्याने यजतमिह भाष्ये —भाजनं स्वपानपात्रं तेन तद्वती SKN शुक्रं ते अन्यत् । लोहितं ते अन्यत् । यजतं ते अन्यत् । यज्ञियं ते अन्यत् । विषमरूपे ते अहनी कर्म द्यौरिव चासि । सर्वाणि प्रज्ञा-नान्यवसि । अन्नवन् ! भाजनवती ते पूषन्निह दत्तिरस्तु N 12 17, SKN IV 116
७. ०जाश्च D
८ ०जाश्व च P ०जाश्व is suggested for ०जाश्च D छागवाहनः Sy
९ वाजा अन्नानि पस्त्ये गृहे यस्य तादृशः Sy
१० धियः स्तोतारः कर्माणि वा । तेषां प्रीणयिता Sy
११ विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् Sy
१२ भुवनेन P लोके Sy
१३ अर्पित is suggested for सर्पतः ॥ प्रजापतिना पोषकत्वेन स्थापितः Sy
१४ आरां स्वहस्तगताम् Sy
१५ पा० P शिथिलां सतीम् Sy
१६ उद्यच्छन् Sy
१७ सम्यक्पश्यन् सूर्यात्मना प्रकाशयन् Sy
१८ सर्वाल्लोकान् भूतजातानि वा Sy
१९ नभसि गच्छति Sy
२० VM ignores पूषा ॥ अत एवम्भूतः पूषा पोषको देवः Sy
२१ पौष्णस्य पशोर्वपापुरोडाशयोः 'यास्ते पूषन्' इत्यादिके द्वे ऋचावनुवाक्ये । सूत्रितञ्च— 'यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्र इति द्वे पूर्वेमा आशा अनुवेद सर्वाः (ASS 3 7) इति Sy
२२ त्वदीयाः Sy
२३ उदधौ Sy
२४ सञ्चरन्ति Sy
२५ हितरमणीयाः Sy
२६. हिरण्मर्यान्त० P नभसि Sy

ताभिस्त्वम्[१]। सूर्यस्य। दूत्याम्। गच्छसि देवैः सहासुरवधार्थं[२] समुद्रस्य पारे गत समुद्र[३] स्वभार्यामुत्कण्ठिता प्रति पूषण प्राहिणोत्। हे कामेन[४], स्तोतृभिर्वशीकृत[५]। स्तोतॄणामन्नम्[६]। इच्छमान[७]।

पूषा सुबन्धुर्दिव आ पृथिव्या इळस्पतिर्मघवा दस्मवर्चाः।
यं देवासो अददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वञ्चम् ॥ ४ ॥

पूषा। पूषा[८]। शोभनो बन्धु[९]। दिव[१०]। च। पृथिव्या। च। अन्नस्य[११]। पद्धति[१२]। धनवान्[१३]। दर्शनीयतेजा[१४]। य पूषणम्। देवा[१५]। दत्तवन्त[१६]। सूर्यायै[१७]। कामेन[१८]। कृतम्[१९]। महान्तम्[२०]। सुगमम्[२१]।

VI.59.

प्र नु वोचा सुतेषु वां वीर्या३ यानि चक्रथुः।
हतासो वां पितरो देवशत्रव इन्द्राग्नी जीवथो युवम् ॥ १ ॥

प्र नु वोच[२२]।[२३] प्रब्रवीमि[२४]। क्षिप्रम्। सुतेषु सोमेषु[२५]। युवयो[२६]। वीर्याणि[२७]। यानि युवाम्। चक्रथु[२८]।

---

१. नौभिः Sy.
२. कदाचिद्देवैः साधं सूर्येऽसुरवधार्थं प्रस्थिते सति तस्य भार्या स्वभर्तरि सञ्जातौत्सुक्या बभूव ता प्रति सूर्यः पूषणं प्राहैषीत्। तेन चात्र पूषा स्तूयते Sy.
३. सूर्यः is suggested for समुद्रः।
४. पश्वादिविषयेण Sy.
५. Sy seems to take कृत voc. sing as कृतः nom. sing. and explains वशीकृतोऽसि
६. हविर्लक्षणमन्नम् Sy
७ इच्छन् is suggested for इच्छमान।
८. पोषको देवः Sy.
९. शोभनो बन्धुर्भवति Sy
१०. द्युलोकस्य Sy.
११. तथेळाया अन्नस्य Sy
१२. वर्धतिः P पति is suggested for पद्धतिः। .
१३. 'मघमिति धननाम' (Ngh 2 18) तद्वान्। यद्वा महतेर्दानकर्मणो भावसाधनो मघशब्द.। दानवान् Sy.
१४ वर्च इति रूपनाम। दस्म दर्शनीय वर्चो यस्य तादृश Sy cf वर्च इत्यन्ननाम Ngh 2 7.
१५. देवान् P सर्वे देवा. Sy
१६ ०वन्त is suggested for ०वन्त॥ 'पुत्र. पितरावववृणीत पूषा' (RV X 85 14.) इति हि श्रूयते Sy
१७. सूर्यये P सूर्यस्य पत्न्यै यद्वा सावित्र्यै सूर्याख्याया अश्विनोर्वरणाय Sy
१८. कामेन P पश्वादिविषयेण Sy
१९. स्तोतृभिर्वशीकृतम् Sy
२०. बलवन्त प्रवृद्धं वा Sy
२१. स्वञ्चन सुष्ठु गच्छन्तम्। एवंविध य पूषणमददुः स पूषा सुबन्धुरित्यन्वयः Sy.
२२. 'प्र नु वोचा' इति दशर्चं दशम सूक्त भरद्वाजस्यार्षमिन्द्राग्निदेवताकम्। सप्तम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभ. शिष्टा. षट् बृहत्यः। तथा चानुक्रान्तम्—'प्र नु दशैन्द्राग्न तु बार्हत चतुरनुष्टुबन्तम्' (KSA 32 59. P 23.) इति। गतो विनियोग. Sy
२३. ०च D
२४. ०वी P प्रवोचम्। प्रब्रवीमि Sy.
२५. अभिषुतेषु सोमेषु अस्मद्यज्ञे Sy.
२६. ०यो P
२७. तानि वीर्याणि वीरकर्माणि Sy
२८. कृतवन्तौ Sy.

हता । युवाभ्याम् । पाययितार पृथिव्या । असुरा । हे इन्द्राग्नी । युवा स्वसुरैर्हतौ । जीवथ ।

बळित्था महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ ।
समानो वां जनिता भ्रातरा युव यमाविहेहमातरा ॥ २ ॥

बळित्था । सत्यमेव । इत्थम् । युवयो । महिमा । इन्द्राग्नी । अतिशयेन स्तोतव्य । एक एव । युवयो । जनयिता । ततश्च भ्रातरौ । युवा भवथ । युगपज्जातौ । इह चेह च मातरौ ययोस्तौ तथोक्तौ । अन्नेपरिया भर्ता ? भवतीन्द्रस्याक्षिति ।

१ ०कमहं० P हता आसन् Sy
२ पारमितार P पाययितार is suggested for पाययितार ॥ पितर हिंसका । पीयति हिंसाकर्मा । तस्येतद्रूपम् । ईदृशा असुरा Sy
३ तवेव वीम दर्शयति—देवशत्रव देवा शत्रव शातयितारो येषां तादृशा Sy
४ ०थ D The passage beginning with युवा and ending with जीवथ is omitted by P
जीवनवन्तौ भवथ । असुरनं बाधिताविति यावत् Sy
५ The commentary on this stanza is omitted by P भरद्वाजस्यार्षम् Dur भरद्वाजस्य SKN
६ युष्मद्विषय यज्जन्ममहत्त्वं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं यथार्थमित्यर्थ Sy बळिति सत्यनाम Dur बळित्येति द्वे अपि सत्यनामनी । 'अभ्यासे भूयांसमथ मन्यन्ते' (N 10 42) इति । अथ भूयस्त्वेनापौनरुक्त्यम् SKN
७ अनेन प्रकारेण Sy इत्था सत्यम् । अमुना प्रकारेण य सूक्ते महाभाग्यप्रकारोऽभिकृतस्त मित्येत्यभिनयेनोपदिशन् ब्रवीति Dur
८ महत्त्वम् Sy महाभाग्यम् Dur माहात्म्यम् SKN
९ स्तोष्य D स्तुत्यतमश्च प्रभापति Sy सर्वतोऽतिशयेन स्तुत्य Dur 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थ । महत्त्वं चातिशयेन स्तुत्यं च SKN
१० यौ युवामेवमतिमहानुभावौ तयो Dur
११ जनयिता सूर्य Dur जनयिता, आदित्य प्रजापतिर्वा SKN
१२ भ्रातरौ स्थ Sy तौ युवामेकस्यैकपितृकौ Dur ततश्च समानपितृकत्वात् भ्रातरौ युवाम् SKN १३ यमलौ सहोत्पन्नौ Sy एकजन्मानौ Dur न च क्रमजन्मानौ । किं तर्हि यमौ युगपज्जन्मानौ SKN
१४ इह चेह च सर्वत्र माता ययोस्तादृशौ स्थ । अदितिर्ह्यनयोर्माता । सैव विस्तीर्णा भूमिरिती हेह मातराविति भूयसे Sy इह च पृथिवीलोक इह चान्तरिक्षलोकेऽवस्थितौ Dur इहेह, इति च वीप्सा सन्निहिताशेषजगत्प्रदेश प्रतिनिर्देशार्था SKN
१५ सर्वस्य लोकस्य निर्मातारौ । एवमिह मन्त्रे पितृत्वेन सूर्यो व्यपदिष्टः Dur इह प्रदेशे मातरौ ययोस्ताविहेहमातराविति । सर्व जगत्प्रदेशमातरावित्यर्थ । माता चेन्द्राग्न्यो र्माता सर्वजगत्प्रकृतित्वात् । अदितिर्वा देव मातृत्वात SKN N 10 21, SKN IV 24.
१६ The reading is doubtful अग्नेरपि चौर्माता is suggested for अन्नेपरिया र्माता ।
१७ VM ignores आ ॥
आकार पूरक समुच्चये वा—'देवेभ्यश्च पितृभ्य आ' (RV X 6 11) इतिवत् । महिमा पेक्षया समुच्चय SKN

ओकिवांसा सुते सचाँ अश्वा सप्ती इवादने ।
इन्द्रा न्व१ग्नी अवसेह वज्रिणा वयं देवा हवामहे ॥ ३ ॥

ओकिवासा । सङ्गतौ[1] । सुते सोमे । सह । अश्वाविव[3] । सर्पणशीलौ[4] । घासेऽदनीये[5] । इन्द्राग्नी[6] । क्षिप्रम्[7] । रक्षणार्थम्[8] । इह[9] । आयुधवन्तौ[10] । वयम् । देवौ[11] । हवामहे[12] ।

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा ।
जोषवाकं वदतः पज्रहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥ ४ ॥

य इन्द्राग्नी[13] । यः[14] । इन्द्राग्नी । सुतेषु सोमेषु[15] । वाम्[16] । स्तौति[17] । तेषु सोमेषु[18] । हे यज्ञस्य वर्धयितारौ[19] । तस्य सोममश्नीथ[20] इति वाक्यशेषः । अथ योऽयं जोषवाकं वदति जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवतीति जोषवाकं[21] वदतः, समीचीनं वक्तुमशक्तस्य । हे 'प्राजितहोषिणौ'[22] इति यास्कः । न । देवौ । तस्य सोममश्नीथः[23] [24] ।

---

१. ओकिवांसौ समवेतौ सङ्गतौ भवतम् । 'उच समवाये' इत्यस्यैतद्रूपम् Sy.

२. अभिषुते Sy.

३. तत्र दृष्टान्तः—अश्वाविव Sy.

४. सर्पणशीलौ Sy.

५. घासदनीये D भक्षणीये घासे Sy

६. The passage beginning with ओकिवासा and ending with इन्द्राग्नी is omitted by P. तादृशाविन्द्राग्नी । इतरेतरयोगादिन्द्रशब्देऽग्निशब्दे च द्विवचनम् Sy. ७. अद्य Sy

८. रक्षणेन हेतुना Sy.

९. अस्मिन् यज्ञे Sy.

१०. वज्रिणावायुधोपेतौ Sy.

११. दानादिगुणयुक्तौ Sy

१२. आह्वयामहे Sy.

१३. य इन्द्राग्नी omitted by P.

१४. स्तोता Sy.

१५ अभिषुतेषु Sy.

१६. युवाम् Sy.

१७. कुत्सित स्तूयात् Sy

१८. तेषु सोमेषु मध्ये Sy.

१९. हे ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ Sy

२०. सोमश्नीथ P न भक्षयथः Sy.

२१. जोवाक P जोषं जोषयितव्यं प्रीतिहेतुत्वेन कर्तव्यं स्वयमप्रीतिकरं तादृशं वाकं वाक्यं वदतस्तस्य Sy

२२ प्राजिहोषिणौ P प्राञ्जिहोवीणौ D N 5.22. पज्रः प्राजित. प्रसिद्धो होषो घोषः स्तोत्रं ययोस्तादृशौ Sy.

२३. भक्षयथः Sy.

२४. 'जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयम् । जोषयितव्य भवति । य इन्द्राग्नी सुतेषु वा सोमेषु स्तौति तस्याश्नीथः । अथ योऽयं जोषवाकं वदति विजञ्जपः प्राजितहोषिणौ न देवौ— तस्याश्नीथः । N 5.22.

इन्द्राग्नी को अस्य वां देवौ मर्तश्चिकेतति ।
विषूचो अश्वान्युयुजान ईयत एकः समान आ रथे ॥ ५ ॥

इन्द्राग्नी[1] । इन्द्राग्नी ! कः । युवयो । एतत्[2] कर्म । जानाति[3] । हे देवौ[4] ! मनुष्य । किं तत् कर्मेत्याह— विषूच[5] । अश्वान् । समान[6] । रथे । युयुजान[7] । कको[8] इन्द्र । गच्छति मानेन यो रथस्तस्य चतुरश्वानाह तेषां च विष्वक्त्वं केचिद् गच्छन्ति केचिदागच्छन्तीति[9] ।

इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः ।
हित्वी शिरो जिह्वया वावदच्चरत्त्रिंशत्पदा न्यक्रमीत् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी[11] । पादवर्जिता[12] । इयम्[13] । पद्वतीभ्य[14] । पूर्वा[15] । आगच्छति[16] । शीघ्रमुषा । त्यक्त्वा[17] । शिर[18] शिरारहितापीत्यर्थं[19] । मनुष्याणां[20] वयसां च जिह्वया[21] । अत्यन्त शब्द कुर्वाणा[22] । चरन्ती[23] । त्रिंशत्[24] ।

---

१ Omitted by P
२ इदम् Sy
३ जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः Sy
४ हे देवौ ! द्योतमानौ ! Sy
५ नानाञ्चतो गच्छतः Sy
६ उभयार्थे एकस्मिन् Sy
७ तावुद्यानश्वान् योजयन् Sy
८ एक is suggested for कको ॥ सूर्यात्मना वर्तमानः Sy
९ सर्वं जगदभिगच्छति । यद्वा विषूचो नाना व्याप्तानश्वान् व्यापकान् समान एकस्मै रथे संवत्सरात्मके युयुजानो योजयन् युवयोरेक सूर्यात्मेन्द्र एयते । आगच्छति । एतद्युवयोः कर्म को यथावज्जानीयादित्यर्थः Sy
१० VM ignores आ ।
११ मानुषी वागमयोच्यते । उक्तञ्च 'अथ यस्मा तुष्या वाचाह इतीवं कुरुतेतीवं कुरुतेति तदुह तया धीयते' इति U
१२ वाव० D पादरहिता Sy हे इन्द्राग्नी स्वयं पादरहितापि Mah पादरहिता गत्वा U
१३ इय P उषा Sy इयमुषा Mah इयं वाक् U
१४ पद्व० is suggested for पव० ॥ पाद युक्ताभ्य सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः Sy Mah पादवतीभ्यः सकाशात् U
१५ प्रथमभाविनी सती Sy, Mah
१६ आगता U
१७ प्रेरयित्री Sy सा च तासां प्रजानां शिरो हित्वी निद्रात्याजनेन प्रेरयित्री । यद्वा शिरो हित्वी हित्वा त्यक्त्वा Mah हित्वा परित्यज्य शिरः प्रथमं पदमन्यत्करोति । नहि लौकिक्या वाचः कश्चित्पदनियमोऽस्ति U
१८ प्राणिनां शिर । यद्वा स्वयमशिरस्का सती Sy स्वयमशिरस्का सती Mah
१९ ०तापीत्यर्थः P
२० प्राणिनाम् Sy
२१ प्राणिस्थया तदीयेन वागिन्द्रियेण Sy प्राणिनां वागिन्द्रियेण Mah जिह्वया विदुषः U
२२ कुर्वाणा D भृशं शब्दं कुर्वती Sy यङ्लुगन्तम् । भृशं शब्दं कुर्वती सती Mah वदन्ती U
२३ चरति प्रसरति । प्रभावः । एवं चरन्त्युषा Mah चरति U
२४ ०शं D त्रिंशत्संख्यानि Mah कियन्ति तत्र पदानि त्रिंशत्पदानि त्रिंशत्संख्याकानि U

मुहूर्तान्[1]। एकेनाह्ना[2]। अतिक्रामति[3]।

इन्द्राग्नी आ हि तन्वते नरो धन्वानि बाह्वोः।
मा नो अस्मिन्महाधने परा वर्क्तं गविष्टिषु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी। इह, इन्द्राग्नी[5]। बाह्वो[6] स्थितानि। धनूंषि। योद्धारो मनुष्या। आततज्यानि कुर्वन्ति[7] प्रभायाम्[8] मा। अस्मान्। अस्मिन्[9]। सङ्ग्रामे[10]। परित्यजतम्[11]। गवामन्वेषणेषु ननुष्य आजिहीर्षितासु गोष्वि-त्यर्थ[12]।

इन्द्राग्नी तपन्ति माघा अर्यो अरातयः। अप द्वेषांस्या कृतं युयुत सूर्यादधि ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी। इन्द्राग्नी[13]। तवन्ति[14]। मा[15]। हन्तार[16]। अभिगन्तार[17]। शत्रव[18]। तत्र युवामपाकृतम्[19]।

---

१. अवयवभूतान् त्रिंशत् मुहूर्तान् Sy पदा पदानि गमनसाधनभूतान् मुहूर्तान् Mah

२. दिवसेन Sy.
एकदिनेन Mah

३. एतच्च युवयो कर्म। तत्को जानीयादिति पूर्वेणान्वयः Sy. नितरा क्रमते। अहोरात्रेण त्रिंशन्मुहूर्तान्क्रमतीत्यर्थ Mah अतिक्रामति। नहि परतस्त्राणविषय. U

४. VM ignores इन्द्राग्नी।
यद्वा वाक्यपक्षेऽर्थ। इन्द्र प्राणोऽग्नि पुरुष। हे इन्द्राग्नी! युवयोरेवैतत्कर्म यद् अपात् पादरहिता गद्यात्मिका त्रयीलक्षणेय वाक् पूर्वा प्रथमभाविनी सती, आ आगात्। पद्वतीभ्य. पादयुक्ताभ्यो रामायणभारतादिश्लोकात्मकवाल्मीकिव्यासादिवाणीभ्य. सकाशाद् वेदवाचः प्राथम्य श्रुत्योक्तम्, ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यतेति एव प्रथमजाया वचसोऽविकृतत्वं निर्णीय मानुष्या वाचो विकृतत्वमाह हित्वी शिर इति। शिर इति प्राधान्यादाख्यातपदमुच्यते। अभ्याज गा दण्डेन शुक्ला गा दण्डेनाभ्याजेत्येव लौकिक्या वाच' पदप्रयोगनियमाभावाच् शिरः शिरस्थानीयमाख्यातपद हित्वा त्यक्त्वा जिह्वया विदुषो वागिन्द्रियेण वावदद् अतिवदन्ती सती चरति प्रकाशीभवति। एव चरन्ती सा त्रिंशत्पदानि न्यक्रमीत् क्रमति। अत्र पदशब्दोऽङ्गुलवचन। मूलाधारादारभ्य मुखपर्यन्त त्रिंशदङ्गुलानि क्रामति। एव वाग्विषयोऽर्थ' Mah
This stanza=YV 33 93

५ इन्द्रा P हे इन्द्राग्नी! Sy

६ बह्वो P हस्तयो Sy

७ कुर्वते Sy.

८ ०या P The reading is doubtful

९ त्वयाऽस्मिन् दीयमान इत्य कर्तव्यम् BB

१० जेतव्येन महाधनेनोपेते सङ्ग्रामे Sy उत्तम महत्तम धन देहीति तत्र महाधने BB

११ मा परावर्क् मा परानैषी। यथा महान्त भार वोढु समर्थो भार नेति न किञ्चित्परावर्जयति, महान्तमपि भारमानयति। एव त्वयाऽपि कर्तव्यम् BB

१२ VM ignores हि।
This stanza=TS 2 6 11 3

१३ हे इन्द्राग्नी! Sy

१४ तपन्ति is suggested for तवन्ति ॥ बाधन्ते Sy

१५. म P माम् Sy

१६. आहन्त्र्य Sy

१७. अभिगन्त्र्य Sy

१८. शत्रुसेना Sy

१९. अपाकुरुतम् Sy

रक्षांसि । पृथक्कुरुतं च तानि । सूर्यात् अस्मान्, मारयतमित्यर्थ ।

इन्द्राग्नी युवोरपि वसु दिव्यानि पार्थिवा ।
आ न इह प्र यच्छतं रयिं विश्वायुपोषसम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी । इन्द्राग्नी । युवयो । अपि । दिव्यानि । वसूनि । पार्थिवानि च सन्ति । प्रयच्छतम् । अस्मभ्यम । इह । धनम् । सर्वेषां मनुष्याणां पोषकम् ।

इन्द्राग्नी उक्थवाहसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता ।
विश्वाभिर्गीर्भिरा गतमस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी । हे इन्द्राग्नी । स्तोत्रवनौ । स्तोमै सह । मनुष्याह्वानस्य श्रोतारौ । सर्वाभि । स्तुतिभि शुश्रूषिताभि । आगच्छतम् । अमुम् । सोमम् । पातुम् ।

VI 60

श्नथद्वृत्रमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।
इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥ १ ॥

श्नथत् । हन्ति । उपद्रम् । अपि च । लभते । अन्नम् । य ।

---

१ द्वेष्टृन् शत्रून् Sy २ ०तार P
३ सूर्यदर्शनात् । यथा ते सूर्यं न पश्यन्ति तथा कुरुतम्, मारयतमित्यर्थ Sy.
४ ०वस्मारयतमि० P
५ VM ignores अपि ॥ अपि पञ्चम्य र्थानुवादक Sy ६ Omitted by P
७ हे इन्द्राग्नी । Sy ८ दिवि भवानि Sy
९ D adds वा after वसूनि ॥ वसूनि हितानि युवयोरेव वर्तन्ते Sy
१० पृथिव्यां भवानि लोकद्वयसम्बन्धीनि Sy
११ अत कारणात् इह अस्मिन् यज्ञे Sy
१२ सर्वेषां मनुष्याणां पोषणाय पर्याप्तम् । यद्वा सर्वस्यायुष पोषणे शक्तम् । छान्दसो यणलोप Sy आयव इति मनुष्यनाम Ngh 2 3
१३ VM ignores आ ॥ अभि Sy
१४ स्तोत्रवनेन P स्तोत्रवहनौ is suggested for स्तोत्रवनौ ॥ हे उक्थै स्तुतिभिर्वहनीयौ । Sy १५ स्तोत्र Sy
१६ हवनस्याह्वानस्य श्रोतारौ । एवम्भूतौ । Sy
१७ शस्त्ररूपाभिर्वाग्भिश्च हेतुभूताभि Sy
१८ अस्मदीयस्य Sy
१९ सोमस्य Sy २० पानार्थम् Sy
२१ 'श्नथद्वृत्रम्' इति पञ्चदशर्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्य आर्षम् । आद्यौ तिस्रस्त्रिष्टुभस्ततु र्थ्याद्या नव गायत्र्यस्त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी बृहती पञ्चदश्यनुष्टुप् । तथा चानुक्रान्तम्—'श्नथत्पञ्चोना गायत्रं तु त्रिष्टुबादित्रिष्टुब् बृहत्यनुष्टुबन्तम्' (KSA 32 60 P 23) इति । गत सूक्तविनियोग । वरुणप्रघासे ध्यन्द्राग्नस्य हविष 'श्नथत्' इत्येषा याज्या । सूत्रितञ्च—'इन्द्राग्नी अवसा गतं श्नथद्वृत्रमुत सनोति वाजम्' (ASS 2 17) इति Sy
२२ स पुरुष हिनस्ति Sy
२३ उपद्रवम् is suggested for उपद्रम् ॥ आवरकं अन्नम् Sy
२४ अन्नं बलं वा Sy २५ पुरुष Sy

इन्द्राग्नी।[1] परिचरति।[2] समानाह्वानौ।[3] ईश्वरौ भवन्तौ।[4] वह्नो।[5] वसुसमूहस्य।[6] अतिशयेन बलिनौ। बलेन युद्ध कुर्वाणौ।[7][8]

ता योधिष्टमभि गा इन्द्र नूनमपः स्वरुषसो अग्न ऊळ्हाः।
दिशः स्वरुषस इन्द्र चित्रा अपो गा अग्ने युवसे नियुत्वान् ॥ २ ॥

ता[9] योधिष्टम्। तौ युवाम्। इन्द्र! सम्प्रति।[10] गा। भियोधिष्टम्।[11] हे अग्ने! त्वम्, अव[12] स्व.[13] उदकानि रक्षसि। उषसश्च।[14] त्वयोढा भवन्ति।[15] हे इन्द्र! त्व च। दिश।[16] आदित्यम्।[17] उपस चित्रवर्णा[18] प्रथरोषत्[19] गमयसि।[20] उदकानि।[21] अग्ने! गन्तृणि। त्व च युवसे।[22] नियुत्वानिति।[23]

आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरिन्द्र यातं नमोभिरग्ने अर्वाक्।
युवं राधोभिरकवेभिरिन्द्राग्ने अस्मे भवतमुत्तमेभिः ॥ ३ ॥

आ[24] वृत्रहणा। आयातम्।[25] हे शत्रूणा हन्तारौ![26] शत्रूणा हन्तृभि[27]। बलैश्च प्रदिस्सितै। इतेमुखम्[28]

---

१. इन्द्रा अग्नी इतरेतरयोगादुभयत्र पूर्ववद्द्विवचनम् Sy.
२. परिचरेत् Sy.
३. शत्रूणामभिभवितारौ Sy.
४. ईशानौ स्वामिनौ। इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा Sy.
५. प्रभूतस्य Sy.
६. वसव्यस्य वसुसमूहस्य यद्वा स्वार्थिको यत्। धनस्य Sy.
७. अतिशयेनाभिभवितारौ शत्रूणाम् Sy.
८. ०णोहम् P वाज हविर्लक्षणमन्नमात्मन इच्छन्तौ। यद्वा वाज स्तोतृभ्यो दातव्यमन्न कामयमानौ Sy.
९. त D
१०. नूनमिति पादपूरणार्थः Sy
११. P adds तौ युवामिन्द्र सम्प्रति गा अभियोधिष्ट after अभियोधिष्टम्॥ अभि० is suggested for भि० ॥ एतान् गवादीनभिलक्ष्य तैरसुरैर्युद्ध कृतवन्तौ Sy
१२. अपः is suggested for अव ॥ उदकानि Sy.
१३. सूर्यम् Sy
१४. उषःकालान् Sy
१५. ऊळ्हाः पणिभिरपहृता Sy
१६. प्राच्याद्याः Sy.
१७. अभित्यम् D. सूर्यम् Sy.
१८. चायनीयाः Sy.
१९. पृथ P
२० गमयनि P प्रथरोषत् गमयसि seems tc be redundant
२१. गाश्च पणिभिरपहृतानेतान् Sy.
२२. अनेन लोकेनायोजय.। यद्वा असुरैरावृतान दिगादीनसुरवधेनावरणमपनीय पृथक् कृतवान सीत्यर्थः Sy.
२३. नियुद्भिरश्वैर्युक्तः सन् त्वमप्येवमकार्षीरित्यर्थ Sy
२४. ऐन्द्राग्नस्य पशोर्वपायाः 'आ वृत्रहणा' इत्यनुवाक्या। सूत्रितञ्च—'आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरा भरत शिक्षत वज्रबाहू' (ASS 3 7) इति Sy
२५. आगच्छतम् Sy.
२६ हे वृत्रस्यासुरस्य हन्तारौ! Sy
२७. वृत्रस्य हन्तृभिर्वृत्रहननिमित्तैः Sy.
२८. इतोमु० is suggested for इतेमु० ॥ अस्मदभिमुखम् Sy.

इन्द्राग्नी । युवाम् । घन । प्रकुत्सितौ सह । प्रस्मासु । भवतम् । उत्तम ।

ता हुवे ययोरिदं पप्ने विश्वं पुरा कृतम् । इन्द्राग्नी न मर्धत ॥ ४ ॥

ता हुवे । तौ । ह्वयामि । तयो । इदम् । स्तूयम । विश्वम् । पुरा । कृत कम । ताविमौ । न । कञ्चन हिंस्त ।

उग्रा विघनिना मृध इन्द्राग्नी हवामहे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ ५ ॥

उग्रा । उग्रौ । विशेषेण शत्रून्, हन्तारौ । इन्द्राग्नी । हवामहे । तौ । अस्मा । मुखयताम् । ईदृशे सग्रामे ।

---

१ हे इन्द्र ! हे अग्ने ! Sy
२ महद्भि Sy
३ प्राविभवतम् Sy
४ उत्कृष्टतमे Sy
५ VM ignores नमोभि and explains इन्द्र and अग्ने once only
अस्मभ्यं दातव्यत्वात्तच्च साधम् Sy
६ चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनऽच्छावाकशस्त्रे 'ता हुवे' इति पञ्चहस्ताग्नियस्तृच । सूत्रितञ्च 'ता हुवे ययोरिदमियं वामस्य मन्मन' (ASS 7 2) इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयो स्तोमवृद्धौ 'ता हुवे' इत्याद्या नवर्च आवापार्था । सूत्रितञ्च— 'ता हुवे ययोरिदमिति नवेयं वामस्य मन्मन इत्येकादश' (ASS 7 4) इति Sy
७ तावुभाविन्द्राग्नी Sy
८ आह्वये Sy
९ ययोरिन्द्राग्न्यो Sy
१० पूर्वास्वृक्षु कीर्तितं वीर्यम् Sy
११ पप्यते ऋषिभि स्तूयत । तौ इन्द्राग्नी हुव इत्यन्वय Sy
१२ सर्वम् Sy
१३ पूर्वस्मिन् काले Sy
१४ It refers to इन्द्राग्नी ।
१५ स्तोतृन् हिंस्त । अतोऽस्मानप्याहूतौ रक्षता मिति भाव । मर्धतिर्हिंसाकर्मा Sy
१६ Omitted by P
१७ उद्गूर्णबलौ Sy Mah
उग्रौ, उद्गूर्णौ U
१८ विशेषेण D.
१९ P and D add हन्ता before शत्रून् ॥ मृधो हिंसकान् Mah सङ्ग्रामस्य सङ्ग्राम कारिणो वा U
२० VM seems to explain विघनिनौ and मृध together as विशेषण शत्रून् हन्तारौ ॥ विशेषेण हतवन्तौ Sy विशेषण हतो नाशयतस्तौ विघनिनौ । हन्तेर्घ Mah विहन्तारौ U
२१ आह्वयामहे Sy
आह्वयाम Mah U
२२ इन्द्राग्नी Sy तावाहूताविन्द्राग्नी Mah तौ चाहूतौ U
२३ अस्मान् is suggested for अस्मा ।
२४ सुखयताम् P सुखयताम् is suggested for सुखयेताम् ॥ सुखयताम् । यद्वा मृळतिरुपदया-कर्मा । नोऽस्माकं मृळत उपदयां कुरुताम् Sy मृडयत सुखयत Mah
२५ ईदृशेऽस्मिन् सङ्ग्रामे Sy ईदृशे भयानके सङ्ग्रामे कर्मणि वा Mah ईदृशे कर्मणि U
This stanza=YV 33 61

हतो वृत्राण्यार्या हतो दासानि सत्पती । हतो विश्वा अप द्विषः ॥ ६ ॥

[हतः ।][1] आर्यकृतानि[2] । उपद्रवाणि[3] । नाशयत[4] । दासकृतानि च[5] । सतामीश्वरौ[6] । तथा विनेव[7] । शत्रून्[8] । अपहतम्[9] ।

इन्द्राग्नी युवामिमे३ऽभि स्तोमा अनूषत । पिबतं शंभुवा सुतम् ॥ ७ ॥

[10]इन्द्राग्नी । इन्द्राग्नी । युवाम् । इमे । स्तोमा[11] । अभिष्टुतवन्त[12] । पिबतम् । सुखस्य भावयिता सोमम्[14] ।

या वां सन्ति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा । इन्द्राग्नी ताभिरा गतम् ॥ ८ ॥

या वाम्[15] । या[15] । वाम्[16] । विद्यन्ते[17] । बहुभि स्पृहणीया[18] । अश्वा । यजमानानुग्रहार्थम्[19] । नेता इन्द्राग्नी । ताभि[20] । आगच्छतम् ।

उत्तरा निगदसिद्धा ।

ताभिरा गच्छतं नरोपेदं सवनं सुतम् । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

[ताभिरागच्छतम् ।][21]

---

१. The *pratīka* is supplied by the Editor.
२. आर्यैः कर्मानुष्ठातृभिः कृतानि Sy.
३. उपद्रवान् is suggested for उपद्रवाणि ॥ उपद्रवजातानि Sy.
४. ताविन्द्राग्नी हिंस्तः Sy
५. दस० P. दासाः कर्महीनाः शत्रवः । तैः कृतानि चोपद्रवजातानि हतः Sy.
६. सता पालयिताराविन्द्राग्नी Sy
७. सर्वा. Sy
८. द्वेष्ट्री. शत्रुभूताः प्रजाः Sy.
९. विनाशयतः । अतोऽस्माकमप्येवमेव कुरुतामिति भावः Sy.
१० चातुर्विंशिकेऽहनि प्रात सवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'इन्द्राग्नी युवाम्' इति षडहस्तोत्रियस्तृच । सूत्रितञ्च 'इन्द्राग्नी युवामिमे यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य' (ASS 7 2)इतिSy
११. सोमा D स्तोतार. Sy
१२. ष्टुव० P अभिष्टुवन्ति Sy
१३. हे शम्भुवा सुखस्य भावयिताराविन्द्राग्नी Sy.
१४. अभिषुतमस्मदीय सोमम् Sy.
१५. य D
१६. युवयो. स्वभूताः Sy.
१७. सन्ति Sy.
१८. पुरुभिर्बहुभि. स्पृहणीयाः Sy
१९. हवींषि दत्तवते यजमानाय तदर्थमुत्पन्ना. ...
२०. नियुद्भिः Sy.
२१. The *pratīka* is supplied by ... Editor
हे नरा ! नेताराविन्द्राग्नी ! सूयतेऽभि... इति सवन. सोमः । इदं सवनमिमं सोम मभिषुतमुप प्रति । यद्वा इद प्रात·सवन... स्मिन् सवने सुतमभिषुत सोमं प्रति ताभि... युद्भिरागच्छतम् । किमर्थम् ? सोमप... तस्य सोमस्य पानार्थम् Sy.

तमीळिष्व यो अर्चिषा वना विश्वा परिष्वजत् । कृष्णा कृणोति जिह्वया ॥ १० ॥

तमीळिष्व[1]। तम्[2]। स्तुहि। य[3]। तेजसा[4]। सर्वाणि। अरण्यानि यावभूत। व्यानोति[5]। कृष्णानि[6] च। णोति[7]। ज्वालया[8]।

य इद्ध आविवासति सुम्नमिन्द्रस्य मर्त्यः । द्युम्नाय सुतरा अपः ॥ ११ ॥

य। य। प्रज्वलितअग्नौ[9]। सुखम्[10]। इन्द्रस्य[11]। परिचरण करोति[12]। मर्त्य[13]। तस्यन्नाऽऽपम[14][15]। सुतरणानि[16]। उदकानि[17] प्रयच्छति[18]।

ता नो वाजवतीरिष आशून्पिपृतमर्वतः । इन्द्रमग्निं च वोळ्हवे ॥ १२ ॥

ता न। तौ[19]। नं[20]। बलवन्ति[21]। उदकानि[22]। शीघ्रगामिनमश्वं[23]। भदवान्। पूरयतम्[24]। परास्त उत्तरोऽर्थं —इन्द्राग्नी[25]। हविर्भिर्वोढुम्[26][27]।

---

१ Both the Mss P and D repeat the *pratika*

२ हे स्तोतः ! तमग्निम् Sy

३ अग्निः Sy

४ ज्वालात्मकेन तेजसा Sy

५ व्याप्नोति is suggested for व्यानोति ॥ परिष्वजति । परितो वेष्टयति Sy

६ यश्च तानि वनानि कृष्णा कृष्णवर्णानि Sy

७. कृणोति is suggested for णोति ॥ करोति Sy

८ ज्वालया ज्वाला Sy

९ दीप्ते Sy

१० सुखकरं हविः Sy

११ इन्द्राय । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी Sy

१२ परिचरति प्रयच्छति Sy

१३ मनुष्य Sy

१४ मत्यस्य Sy

१५ द्योतमानायान्नाय तदर्थम् Sy

१६ सुखेन तरणीया Sy

१७ वृष्ट्यात्मकानि Sy

१८ करोतीति शेषः Sy

१९ हे इन्द्राग्नी ! युवाम् Sy

२० अस्मभ्यम् Sy

२१ अन्नवती Sy

२२ इष्यमाणा वृष्टी । यद्वा वाजो बलम् । तद्वतीरियोऽन्नानि Sy

२३ शीघ्रगाम् Sy

२४ अस्मभ्यं प्रयच्छतम् Sy

२५ इन्द्रमग्निं च युवाम् Sy

२६ वोढुं हविर्भिः प्रापयितुम् Sy

२७ VM ignores च ।

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्यै ।
उभा दातारविषां रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

उभा वाम्[1] । उभौ[2] । वाम्[3] । इन्द्राग्नी[4] । घृतेन[5] । आहोतु ह्वयामि[6] । सोमेन[7] । सह[8] । मादयितुम्[9][10] । उभौ[11] हि युवाम् । दातारौ[12] । अन्नानाम् । धनाना[13] च तथा[14] सति । उभौ[15] । वाम् । अन्नस्य । लाभाय[16] । ह्वयामि[17] ।

१. ऐन्द्राग्नस्य पशोर्हविषोऽनुवाक्या 'उभा वाम्' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यै शुचिं नु स्तोम नवजातमद्य' (ASS 3.7) इति Sy

२. वा D

३. संहत्य वर्तमानौ Sy.

४. युवाम Sy, Mah, U, BB

५. हे इन्द्राग्नी! Sy. इन्द्रशब्देनात्राहवनीय । तस्य यज्ञसाधकत्वरूपैश्वर्ययुक्तत्वात् । अग्निशब्देन गार्हपत्यः । 'अग्रे नीयते' इत्यग्निरिति यास्कव्युत्पत्तेः (cf N 7 14 अग्र यज्ञेषु प्रणीयते) । स हि प्रथममाधीयते । हे इन्द्राग्नी ! Mah

६. हो० P आभिमुख्येन होतुम् Sy आभिमुख्येन होतुम्, आहुतिप्रदानेनाराधयितुम् BB

७ आह्वयामि Sy आह्वातुमिच्छामीति शेष । ह्वयतेस्तुमर्थे कध्यैप्रत्यय Mah आख्यातोत्तमपुरुषैकवचनस्थान आह्वयामि U हुव इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध, युवामाह्वयामि BB

८ राधकेन हविषा Sy राधसो धनाद्धविर्लक्षणात् Mah राधसो धनस्य हविर्लक्षणस्य U राध ओदन हविर्लक्षणम् । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति तृतीयार्थे षष्ठी । हेतौ वा पञ्चमी BB

९. युगपदेव Sy युगपदेककर्मणि Mah एकस्मिन्नेव प्रदाने U सहैव यौगपद्येनैव नैकैकश्येन BB

१०. तर्पयितुम् Sy युवा मादयितुं हर्षयितुं वेच्छामीति शेष । 'मदी हर्षे' इति 'मद तृप्तौ' इति धातोर्वा णिजन्तात्तुमर्थे शध्यैप्रत्यय । गुण Mah माद्यतिर्भोजनार्थ । सह भोजनाय U मादयितु सहैव तर्पयितुं वाऽऽह्वयामि । मदेर्ण्यन्तात् शध्यैप्रत्ययः BB

११. पि P यत उभौ युवाम् Mah किमर्थं पुनरुभावाह्वयामि सह भोजनायेत्यत आह U अनयोरेवाह्वाने कारणमाह—युवामेव ह्युभौ BB

१२. दातारौ स्थः Sy उभावाहुतभुक्तौ सन्तौ दातारौ दानशीलौ U.

१३. धनाना च भवथो युवाम् U धनाना क्षेत्रपुत्रपश्वादीनाम् BB

१४ Omitted by D अतः Mah यतश्चैव युवा विशिष्टान्नधनदातारौ, अत U तस्माद् BB

१५ सर्वेषु देवेषु सत्स्वावयोराह्वाने किं कारणमिति चेदुच्यते—उभा उभौ Sy उभशब्दस्य विभक्तेराकारः Mah भूयो भूय उभावपि U तौ तादृशावुभौ युवाम् BB

१६. सम्भजनाय Sy सातये दानाय । 'षणु दाने' क्तिन्नन्तो निपातः Mah लब्धये U

१७. आह्व० P आह्वये Sy. आह्वयामि Mah, U, BB

अथैन्द्राग्नी । उभा वामिन्द्राग्नीऽआहुवध्याऽउभा राधस सह मादयध्यै । उभा दाताराविषाꣳ रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वामित्येष वाऽइन्द्रो य एष तपति स यदस्तमेति तदाहवनीय प्रविशति तदुभावेवैतत्सह सन्ताऽउपतिष्ठतऽउभौ मे सह सन्तौ दत्तामिति तस्मादैन्द्राग्नी । SB 2 3 4 12 p 163

This stanza=YV 3 13.=TS. 1. 1. 14. 1

आ नो॒ गव्ये॑भि॒रश्व्यै॑र्वस॒व्यै॒३॑रुप॑ गच्छतम् ।
सखा॑यौ दे॒वौ स॒ख्याय॑ श॒म्भुवे॑न्द्रा॒ग्नी ता ह॑वामहे ॥ १४ ॥

आ न । उपागच्छतम् । अस्मान । गवादिसमूह । समानख्यानौ । देवौ । सख्यसिद्ध्यर्थम् । सुखस्य भावयितारौ । सम् । इन्द्राग्नी । हवामहे ।

उत्तरा निगदसिद्धेति ।

इन्द्रा॑ग्नी शृणु॒त हव॒ं यज॑मानस्य सुन्व॒तः ।
वी॒तं ह॒व्यान्या ग॑तं॒ पिब॑तं सो॒म्यं मधु॑ ॥ १५ ॥

[इन्द्राग्नी शृणुतम् ।]

VI 61

इ॒यम॑ददाद्रभ॒समृ॑ण॒च्युतं॒ दिवो॑दासं वध्र्य॒श्वाय॑ दा॒शुषे॑ ।
या शश्व॑न्तमाच॒खादा॑व॒सं प॒णिं ता ते॑ दा॒त्राणि॑ तवि॒षा स॑रस्वति ॥ १ ॥

इयमददात् । इयम् । प्रायच्छत । वगवन्तम् । ऋणस्य व्यावयितारं पुत्रम् । दिवोदासनाम ।

१ हे इन्द्राग्नी ! आभिमुख्येनापा गच्छतम् Sy
२ आदि refers to अश्व्य and वसव्य ॥ गव्येभि गोसमूहरश्व्यरश्वसमूहैर्वसव्यवसुसमूहैश्च साधम् Sy
३ शेष परोक्षकृत । सखायो समानख्यानौ Sy
४ दानादिगुणयुक्तौ Sy
५ ०ख्या० P सखित्वाय Sy
६ शम्भुवौ सुखस्य भावयितारौ Sy
७ तौ is suggested for सम् ॥ तादृशा विन्द्राग्नी Sy ८ वयमाह्वयामहे Sy
९ The *pratika* is supplied by the Editor
हे इन्द्राग्नी ! सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य हवमाह्वानं स्तोत्रं शृणुतम् । श्रुत्वा च तदीयानि हव्यानि हवींषि वीतम । कामयेथाम् । कामयित्वा चागतम । आगच्छतम् । आगत्य च सोम्यं सोमात्मक मधु पिबतम Sy
१० 'इयमददात्' इति चतुर्दशर्च द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं सरस्वतीदेवताकम् । आदितस्तिस्रो जगत्यस्त्रयोदश्यपि जगती चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा गायत्र्य । तथा चानुक्रान्तम्—'इयं पळूना सारस्वतं त्रिजगत्यादि जगतीत्रिष्टुबन्तम्' KSA 32 61 P 23 इति । अत्र शौनक—'इयमित्येतदार्षं तु सूक्तं सारस्वत जपेत । द्विज प्रात शुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति बुद्धिमान्' (Rgvidh 2 23) इति । षाष्ठिके षष्ठेऽहनि प्रउगे 'इयमददात्' इति सारस्वतं तृच । सूत्रितञ्च—'इयमददाद्रभसमृणच्युत-मिति प्रउगम्' (ASS 8 1) इति Sy
११ सरस्वती Sy १२ दत्तवती Sy
१३ वेगेतम् P १४ ऋणस्य P
१५ व्यापयि० D च्यावयि० is suggested for व्यावयि० ॥ यज्ञिकस्य देवपितृसम्बन्धिनो लौकिकस्य च ऋणस्य च्यावयितारम् Sy
१६ दिवोदासनामानम् or दिवोदासं नाम is suggested for दिवोदासनाम ॥ एतत्सञ्ज्ञं पुत्रम् Sy.

वध्र्यश्वनाम्ने[1] । यजमानाय[2] । येयम्[3] । बहु[4] । खादनीयम्[5] । असुरम्[6] । आचखाद जघान[7] । प्रत्यक्षस्तुरीय पाद[9] —तादृशा महान्ति[10] । तव[11] । दानानि । प्रवृद्धानि[12] । सरस्वति[13] ।

इयं शुष्मेभिर्बिसखाईवारुजत्सानुं गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः ।
पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

[14][इयम् ।][15] इयम्[16] । वलैः[17] । विसस्य खनितेव[18] । अरुजति[19] । सानु[20] । गिलोच्चयानाम्[21] । प्रवृद्धैः[22] ।

---

१. गह्यश्वना० P एतत्सञ्ज्ञाय ऋषये Sy

२. हवींषि दत्तवते Sy

३ सरस्वती Sy ४. बहुलम् Sy.

५. अवसं केवलं स्वात्मन एव तर्पकम् Sy.

६. पणनशीलं वणिजमदातृजनम् Sy

७ आजघान सेयमददादित्यन्वयः Sy.

८. ०दञ्ज० P.

९ अथ प्रत्यक्षीकृत्य स्तौति Sy.

१०. तादृशानि is suggested for तादृशा ॥ तानि पुत्रदानादीनि Sy

११ त्वदीयानि Sy

१२. तविषाणि महान्ति भवन्ति Sy

१३. हे सरस्वति ! देवि ! Sy

१४. सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते। देवतारूपा स्तुता । अधुनानया नदीरूपा सरस्वतीं स्तौति Sy भरद्वाजस्यार्षम् Dur भरद्वाजस्यार्षम् । यद्यपि चेयं सारस्वतस्य पशोः षड्वृचः। 'आ नो दिवा' (RV V 43 11) 'पावीरवी' (RV VI 49 7), 'इमा जुह्वाना' (RV VII 95 5), 'यस्ते स्तनः' (RV. I 164 49) 'सरस्वत्यभि नो नेषि' (RV III 61 14), 'इयं शुष्मेभि' (RV VI 61 2) इत्युत्तमा याज्या पठिता। तया देवता इज्यते । तथापि चोदनाप्रकरणाद् देवतात्वम् 'ऊर्मिभिः पारावतघ्नीम्' इति नदीरूपत्वलिङ्गात् । प्रकरणाच्च लिङ्ग बलवदिति भाष्यकाराभिप्राय. । अतो नदीरूपेणानेन सरस्वती स्तूयते SKN

१५. The *pratīka* is supplied by the Editor.

१६. नदीरूपा सरस्वती Sy. सरस्वती नदी Dur सरस्वती SKN

१७. शोषकैरात्मीयैर्वलैः Sy. वलनामैतत् । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थमूर्मिविशेषणम् । बलवद्भिः SKN

१८. विस खनतीति बिसखाः । स यथा बिसार्थं पङ्कं रुजति तद्वत् Sy कि करोति ? यथा बिसखानको बिसखनादरेणैव मृदुत्वात्खनति, एवमियमनादरेणैव Dur यथा बिसाना खादको मृदुत्वात् हिनस्ति, एवम् SKN

१९. ०जत् is suggested for ०जति॥ भनक्ति Sy बिसखानक इवानादरेणैव रुजति भनक्तीत्यर्थः Dur 'रुजो भङ्गे' भनक्ति SKN

२०. सानूनि Sy यदपि सानु भवति समुच्छ्रित वज्रसङ्घातकल्पम् शिखरम् Dur किम् ? समुच्छ्रितं प्रदेशम् । शिखरमित्यर्थ SKN

२१. पर्वताना तीरसम्बद्धानाम् Sy. पर्वतानाम् SKN

२२. ०द्धैः P महद्भिः Sy., Dur, SKN.

ऊर्मिभिः । पारावारघातिनी पारवतघ्नीति यास्कः । इन्द्रयाऽभयानन्दूर्मिभिरित्यर्थः ताम् । रक्षणाय । स्तुतिभिः । सरस्वतीम् । कर्मभिश्च । परिचरेम ।

सरस्वति देवनिदो नि बर्हय प्रजां विश्वस्य बृसयस्य मायिनः ।
उत क्षितिभ्योऽवनीरविन्दो विषमेभ्यो अस्रवो वाजिनीवति ॥ ३ ॥

सरस्वति । हे सरस्वति ! देवानां निन्दितॄनसुरान् । नियर्हय । प्रजां च । व्याप्तस्य । बृसयनाम्नः असुरपितुः । मायाविनः । अपि च । प्रजाभ्यः । भूमीः । अलभथाः । उदकम् । एभ्यः । अगमयः । अन्नवति !

प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनामवित्र्यवतु ॥ ४ ॥

प्र णः । प्रावतु । अस्मान् । देवी । सरस्वती । अन्नैः । अन्नवती । कर्मणाम् ।

---

१ तरङ्गैः Sy उदकस्य घर्षकलस्यम् SKN
२ पारावारघ्नाति D N 2 24 reads पारावतघ्नीं पारावारघातिनीम् । परावति दूरदेशे विद्यमानस्यापि वृक्षादेर्हन्त्रीम् । यद्वा पारावतघ्नीं पारावार पारावारांची तीरे । तयोर्घातिनीम् Sy यद्यमेवैजन्गुणविनिष्टा तामेतां यथम् पारावारघातिनीं, सा हि ऊर्मिभिः परं चावरं चोभे अपि हन्ति Dur परस्यावरस्य च कूलस्य हन्त्रीम् SKN
३ रक्षणायम् Sy अवनाय रक्षणायात्मनः Dur उदकेन तर्पणाय पालनाय वारमम SKN
४ कथ नाम रक्षवसायस्मानित्ययमर्थं पुरस्कृत्य सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः स्वरसौष्ठवादि युक्ताभिः Dur 'वृजी वर्जने' सुष्ठु वर्जिताभिः दोषैः SKN ५ ॰ती P
६ स्तुतिभिश्चानेकप्रकाराभिश्चस्यर्थः । एव समस्ताय Dur कर्मभिः स्तुत्यास्य स्तुतिभिरिस्यर्थः SKN
७ प्रातिमुख्यमनार्यस्पिता परिचरेम Dur यिया सति परिचर्यायाम् । परिचरेम SKN
८ VM ignores प्रा ।
इयं शुष्मैः शोषणैः । शुष्ममिति बलनाम । शोषयतीति सतः । बिसं बिस्यतेर्भेदनकर्मणः । वृद्धिकर्मणो वा । सानु समुच्छ्रितं भवति । समुन्नुन्नमिति वा । महद्भिरूर्मिभिः । पारावतघ्नीं पारावारघातिनीम् । पारं परं भवति । अवारमवरम् । अवनाय सुप्रवृत्ताभिः । (शोभनाभिः) स्तुतिभिः सरस्वतीं (नदीं) कर्मभिः परिचरेम N 2 24, SKN II 108
९ देवानर्निन्दितॄनसुरा P देवानां निन्दकानसुरान् Sy १० स्यबर्हय । अवधा Sy
११ पुत्रं यज्ञासुरं च पयधीः । स्यस्साह्यप्यादेवगणो अस्वानित्ययः Sy १२ बहुसय॰ P बृसय इति त्वष्टुर्नामधेयम् । त्वष्टुः Sy
१३ Omitted by P
१४ मनुष्येभ्यः Sy
१५ असुरैरपहृता भूमीः Sy
१६ अक्षारय । यद्वा क्षितयोऽसुरजना । तेभ्यः सकाशादवनीर्भूमीरविन्दः । लब्धवानसि । तान् हत्वेत्यर्थः । असुरेभ्यो विषं मृतिहेतुभूतं गरलं अक्षय Sy
१७ हे अन्नवति ! सरस्वति ! Sy
१८ प्रकर्षेण तर्पयतु Sy प्रकर्षेण रक्षत्वन्नावि बस्या BB १९ अस्मान् P
२० दानादिगुणयुक्ता Sy
२१ रसैः BB
२२ वाजोऽन्न यस्यां क्रियायां सा वाजिनी । तद्युक्ता Sy सरस्वती विशिष्यते । वाजिनीवती याजयत् क्रियावती BB
२३ ध्यातॄणाम् स्तोतॄणाम् Sy धियाम् BB

अवित्री[1] ।[2]

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपब्रूते धने हिते । इन्द्रं न वृत्रतूर्ये ॥ ५ ॥

यस्त्वा देवी । य[3] । त्वा[4] । देवि । सरस्वति । उपस्तौति[5] । हितधननिमित्तम्[6] । इन्द्रम्[7] । इव । सङ्ग्रामे त रक्षेति ।

त्वं देवि सरस्वत्यवा वाजेषु वाजिनि । रदा पूषेव नः सनिम् ॥ ६ ॥

त्व देवि । त्वम् । देवि[8] । सरस्वति । रक्ष । सङ्ग्रामेपु । अन्नवति[10] । देहि[11] । पूषेव[12] स्तोतृभ्य । अस्मभ्यम्[13] । धनम्[14] ।

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी वष्टि सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

उत स्या । अपि च । एषा[15] । न[16] । सरस्वती । घोरा[17] । हितरमणीयमार्गा[18] । शत्रूणा[19] हन्त्री । कामयते[20] । सुष्टुतिम्[21] ।

---

१. रक्षित्री Sy अभिमतप्रदानेन तर्पयित्री BB

२. यद्वा धीनेति वाङ्नाम (Cf Ngh I 11 धेनेति वाङ्नाम) अस्माक धीना वाच प्रावतु । अभिमतप्रदानेनावित्री पालयित्री तृप्ता वा अस्मदभिमत शत्रुमारण करोत्विति । यद्वा अस्मद्दत्तैर्वाजै. पुरोडाशादिभिरन्नैर्देवी प्रकर्षेणावतु BB
This stanza=TS I 8 22 I

३. स्तोता Sy

४. त्वाम् Sy.

५. स्तौति त रक्षेति शेष. Sy

६. VM explains धने and हिते together by हितधननिमित्तम् ॥ धने हिते निहिते निमित्तभूते सति Sy

७ अन्द्रम् P

८. हे देवि ! दानादिगुणयुक्ते ! Sy

९. अस्मान्रक्ष Sy

१०. हे वाजिनि ! वाजोऽन्न बल वा ! तद्युक्ते ! हे सरस्वति ! Sy

११. धेहि P
विलिख । प्रयच्छेति यावत् Sy

१२. पोषको देव इव Sy

१३. अपि च नोऽस्मभ्यम् Sy

१४. सम्भजनीय धनम् Sy

१५. प्रसिद्धा Sy

१६. अस्मदीयाम् Sy

१७ शत्रूणा भयकारिणी Sy

१८ वर्ततेऽनेनेति वर्तनी रथ । हिरण्ययो वर्तनिर्यस्या सा तथोक्ता Sy

१९. वृत्राणा शत्रूणा हन्त्री । एवम्भूता सा सरस्वती Sy

२०. कामयताम् Sy

२१. ष्टुति P
शोभना स्तुतिम् Sy

यस्या अनन्तो अह्रुतस्त्वेषश्चरिष्णुरर्णवः । अमश्चरति रोरुवत् ॥ ८ ॥

यस्या । यस्या । अपर्यन्त । अनभिभूत । दीप्त । चरणशील । उदकवान् । अम । चरति । शब्दं कुर्वन्, अम इति बलनाम ।

सा नो विश्वा अति द्विषः स्वसॄरन्या ऋतावरी । अतन्नहेव सूर्यः ॥ ९ ॥

सा न । सा । अस्मान । विश्वान् । शत्रून् । अतिनयतु । स्वयसारणी । अन्यादपि प्रजा । उदकवती । गच्छन् सन्ततम् । अहानि यथा । सूर्योऽतिनयति ।

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा । सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥ १० ॥

उत न । अपि च । अस्माकम् । प्रियासु । प्रियात्यन्त प्रिया । सप्त गङ्गाद्या यस्या स्वसार । सुपर्याप्ता । सरस्वती । स्तोतव्या । भवतु ।

---

१ सरस्वत्या Sy
२ पर्वत P अपयन्तोऽपरिमित Sy
३ निभिभूते P
अहिंसितोऽकुटिलो वा Sy
४ सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थ Sy
५ ०कावान् P उदकप्रद इत्यर्थ । एवम्भूत सन् Sy
६ बलम् Sy
७ वर्तते सा नो विश्वा इत्युत्तरत्र सम्बन्ध Sy
८ भृशं शब्दं कुर्वन् Sy
९ The passage. अम इति बलनाम (Cf N 10 21) should come immediately after अम and precede चरति ।
१० सरस्वती Sy
११ सर्वा Sy
१२ द्वेष्ट्री प्रजा Sy
१३ अतितारयतु Sy
१४ ०सारि० is suggested for ०सार० ॥ स्वयंसारिणी सहोत्पन्ना वा Sy
१५ नदीरस्मानतिनयतु Sy
१६ ऋतावरी–ऋतमित्युदकनाम (Ngh 1 12) तद्युक्ता । यद्वा । जस्येव 'वा छन्दसि' (Pa 6 1 106) इति पूर्वसवर्णदीर्घ । उदकवत्य स्वसारो भगिन्योऽया गङ्गाद्या नद्यश्चास्मान् शत्रूनति नयन्तु Sy
१७ सततम् Sy
१८ तत्र दृष्टान्त । यथाहानि शीघ्रमतिनयति तद्वत् Sy
१९ सूर्यो० P
सर्वस्य प्रेरक आदित्य Sy
२० दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउग 'उत न प्रिया' इति सारस्वतस्तृच । सूत्रितञ्च—'उत न प्रिया प्रियास्वित्यौष्णिहं प्रउगम्' (ASS 7 10) इति । पवित्रेष्ट्यां 'उत न प्रिया' इति सारस्वतस्य हविषो ऽनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'उत न प्रिया प्रियास्विमा जुह्वाना युष्मदा नमोभि' (ASS 2 12) इति Sy
२१ प्रियाणां मध्ये Sy
२२ प्रियतमा Sy
२३ गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि स्वसारो यस्यास्ता दृशी । नदीरूपायास्तु गङ्गाद्या सप्त नद्य स्वसार Sy
२४ सुष्ठु पुरातनैर्ऋषिभि सेविता Sy
२५ एवम्भूता सरस्वती देवी Sy

आपप्रुषी पार्थिवान्युरु रजो अन्तरिक्षम् । सरस्वती निदस्पातु ॥ ११ ॥

आपप्रुषी[1] । आपूरयन्ति[2] । पार्थिवानि[3] भूतानि । विस्तीर्णम्[4] । लोकम्[5] । स्वर्गमन्तरिक्षं[6] च । सरस्वती[7] । शत्रो[8] । रक्षतु[9] ।

त्रिषधस्था सप्तधातुः पञ्च जाता वर्धयन्ती । वाजेवाजे हव्या भूत् ॥ १२ ॥

त्रिषधस्था । त्रिस्थाना[10] । सप्तधातु[11] सप्तभिश्छन्दोभि सहिता, सप्तभिर्वा स्वसृभि । पञ्च । जनान्[12] । वर्धयन्ती[13] । सङ्ग्रामे[14] सङ्ग्रामे । ह्वातव्या । भवति ।

प्र या महिम्ना महिनासु चेकिते द्युम्नेभिरन्या अपसामपस्तमा ।
रथइव बृहती विभ्वने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥ १३ ॥

प्र या । या[15] । महता[16] । महत्वेन[17] लोके । प्रकर्षेण सुष्ठु ज्ञायते । अन्नै[18] । अन्या[19] नदी । वेगवतीना[20] नदीना मध्ये । अत्यन्त वेगवती सर्वाभ्योऽपि नदीभ्योऽन्न प्रयच्छतीति प्रज्ञानम् । रथइव । बृहती[21] । महत्त्वाय[22] । कृता[23] । विदुषा[24] । सरस्वतीयम् । उपस्तोतव्या[25]न्नानावहन्त्री[26][27] ।

---

१. ०षि P
२. ०यन्ती is suggested for ०यन्ति ॥ स्वतेजसा पूरितवती Sy
३. पृथिव्याः सम्बन्धीनि Sy
४. विस्तीर्णानि Sy
५. रजांसि लोकान् Sy
६. अन्तरा क्षान्त नभश्च Sy
७. सरस्वती देवी Sy
८. निन्दकाच्छत्रो Sy
९. अस्मान्रक्षतु Sy
१०. त्रिषु लोकेषु सहावतिष्ठमाना त्रिलोकव्यापिनी Sy
११. सप्तधातवोऽवयवा गायत्र्याद्या गङ्गाद्या वा यस्या सा तथोक्ता Sy
१२. पञ्च जाता जातानि निषादपञ्चमाश्चतुरो वर्णान् गन्धर्वादीन् वा Sy
१३ अभिवृद्धान् कुर्वती ईदृशी सरस्वती Sy
१४. युद्धे युद्धे सर्वेषु युद्धेषु Sy
१५. सरस्वती Sy
१६. महती Sy.
१७. ०त्वेन is suggested for ०त्वेन ॥ माहात्म्येन Sy
१८. द्युम्नैर्द्योतमानैर्यशोभिरन्नैर्वा युक्ता सती Sy
१९. या चान्या—अन्यासाम् 'सुपा सुलुक्०' इति षष्ठीबहुवचनस्य जस् Sy.
२०. वेगवत्तमा Sy.
२१. परिवृढा गुणैरधिका Sy.
२२. विभुत्वाय Sy.
२३. प्रजापतिना निर्मिता Sy
२४. जानता स्तोत्रा Sy.
२५. उपस्तोतव्या भवति Sy
२६. ०हर्त्री P ०हन्ती is suggested for ०हन्त्री ।
२७. VM seems to take आसु as आ and सु two separate prepositions and explains सु as सुष्ठु and ignores आ । If not, he ignores आसु ॥ आसु आसा नदीना देवताना वा मध्ये Sy.

सर॑स्वत्य॒भि नो॑ नेषि॒ वस्यो॒ माप॑ स्फरी॒ः पय॑सा॒ मा न॒ आ ध॑क् ।
जु॒षस्व॑ नः स॒ख्या वे॒श्या॑ च॒ मा त्वत्क्षेत्रा॒ण्यर॑णानि गन्म ॥ १४ ॥

सरस्वति । हे सरस्वति ! अभिनय[1] । अस्मान्[2] । अभ्युदयम्[3] । मा[4] । अप स्फरीः[5] । उदकेन[6] येतो विभिन्नप्रस्फरणं[7] भवति । मा च । अस्मान्[8] । अधाक्षीरुदकाभावात्[9] । सेवस्व । अस्मान्[10] । सखित्वेन[11] । निवेशनेन[12] । च । मा । त्वत्[13] । क्षेत्राणि[14] । उदकाभावाद् अरमणीयानि[15] । गमेति[16] ।[17]

ऋग्वेदपदीपिका सेयं[18] चतुर्थाध्यायमष्टके ।
कर्ता श्रीवङ्कटार्यस्य तनयो माधवाहृयं[19] ॥
माधवेन कृतं भाष्यं चतुर्थस्याष्टकस्य यत् ।
नारायणेन लिखितं तदन्तो[20] वेदगामिणा[21] ॥

वेदो नाम महत् पदं जनपदा यत्र द्विजाना तति-
स्साङ्गं वेदमधीत्य भाष्यमखिलं मीमांसतेऽन्यं स्फुटम् ।
तत्र[22] ग्रामवरे पवचिन्निवसता नाम्ना च नारायण-
नैतं माधवभाष्यलक्षनयशाद् वेदगम्यमाविपश्चित्तम्[23] ॥

---

१ अभिप्रापय Sy आभिमुख्येन प्रापय BB
२ अस्माम् P
३ वसीयः प्रशस्तं वसु धनम् Sy वरिष्ठं प्राणादिकम् BB
४ Omitted by P मा चास्मान् BB
५ अपस्परिः P अप्रवृद्धान् मा कार्षीः, स्फारो वृद्धिः । उपसर्गवशात्तद्विपरीते वर्तते Sy हिंसीः BB
६ अधिकेन Sy ७ अपस्फरणं P
८ अस्मानागत्य BB
९ अभिवह । बाधस्व Sy पयसा हविषा च वर्धिता धाक्षीः BB
१० अस्माकम् Sy
११ सख्यानि सखिकर्माणि Sy अपि तु सख्येनास्मान् BB
१२ प्रवेशनानि Sy सेव्यतया, अभिगम्यतया च BB,
१३ त्वत्सकाशात् Sy त्वत्प्रसादात् BB
१४ क्षपणशीलानि BB
१५ वयञ्च त्वत्सकाशात्, अरमणीयानि निकृष्टानि, अरणीयानि क्षेत्राणि स्थानानि BB
१६ गन्मेति D (मा) प्राप्नवाम अपि तु रमणीयान्येव Sy
१७ This stanza=TS 7 2 7 5
१८ चेयं D
१९ MS D puts the figure ॥६१॥ here to indicate the end of sixty-first hymn No such number is given in P
२० ०तस्त० P, D
२१ वेदवर्मिण P २२ अत्र P
२३ श्रीगणपतये नम । गोपालकृष्णाय नमः । सरस्वत्यै नमः । वेदव्यासाय नमः । गुरवे नमः P,

आपप्रुषी पार्थिवान्युरु रजो अन्तरिक्षम् । सरस्वती निदस्पातु ॥ ११ ॥

आपप्रुषी[१] । आपूरयन्ति[२] । पार्थिवानि[३] भूतानि । विस्तीर्णम्[४] । लोकम्[५] । स्वर्गमन्तरिक्ष[६] च । सरस्वती[७] । शत्रो[८] । रक्षतु[९] ।

त्रिषधस्था सप्तधातुः पञ्च जाता वर्धयन्ती । वाजेवाजे हव्या भूत् ॥ १२ ॥

त्रिषधस्था । त्रिस्थाना[१०] । सप्तधातु[११] सप्तभिश्छन्दोभि सहिता, सप्तभिर्वा स्वसृभि । पञ्च । जनान्[१२] । वर्धयन्ती[१३] । सङ्ग्रामे[१४] सङ्ग्रामे । ह्वातव्या । भवति ।

प्र या महिम्ना महिनासु चेकिते द्युम्नेभिरन्या अपसामपस्तमा ।
रथइव बृहती विभ्वने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥ १३ ॥

प्र या । या[१५] । महता[१६] । महत्वेन[१७] लोके । प्रकर्षेण सुष्ठु ज्ञायते । अन्नै[१८] । अन्या[१९] नदी । वेगवतीना[२०] नदीना मध्ये । अत्यन्त वेगवती सर्वाभ्योऽपि नदीभ्योऽन्न प्रयच्छतीति प्रज्ञानम् । रथइव । बृहती[२१] । महत्त्वाय[२२] । कृता[२३] । विदुषा[२४] । सरस्वतीयम् । उपस्तोतव्या[२५]न्नानावहन्त्री[२६][२७] ।

---

१. ०षि P
२. ०यन्ती is suggested for ०यन्ति ॥ स्वतेजसा पूरितवती Sy
३. पृथिव्याः सम्बन्धीनि Sy
४. विस्तीर्णानि Sy
५. रजासि लोकान् Sy.
६. अन्तरा क्षान्त नभश्च Sy
७. सरस्वती देवी Sy
८. निन्दकाच्छत्रो· Sy
९. अस्मान्रक्षतु Sy
१०. त्रिषु लोकेषु सहावतिष्ठमाना त्रिलोकव्यापिनी Sy
११. सप्तधातवोऽवयवा गायत्र्याद्या गङ्गाद्या वा यस्याः सा तथोक्ता Sy
१२. पञ्च जाता जातानि निषादपञ्चमाश्चतुरो वर्णान् गन्धर्वादीन् वा Sy
१३. अभिवृद्धान् कुर्वती ईदृशी सरस्वती Sy
१४. युद्धे युद्धे सर्वेषु युद्धेषु Sy
१५. सरस्वती Sy
१६. महती Sy.
१७. ०त्त्वेन is suggested for ०त्वेन ॥ माहात्म्येन Sy
१८. द्युम्नैर्द्योतमानैर्यशोभिरन्नैर्वा युक्ता सती Sy
१९. या चान्या—अन्यासाम् 'सुपा सुलुक्०' इति षष्ठीबहुवचनस्य जस् Sy.
२०. वेगवत्तमा Sy
२१. परिवृढा गुणैरधिका Sy.
२२. विभुत्वाय Sy.
२३. प्रजापतिना निर्मिता Sy
२४. जानता स्तोत्रा Sy
२५. उपस्तोतव्या भवति Sy
२६ ०हर्त्री P ०हन्ती is suggested for ०हन्त्री ।
२७. VM seems to take आसु as आ and सु two separate prepositions and explains सु as सुष्ठु and ignores आ । If not, he ignores आसु ॥ आसु आसा नदीना देवताना वा मध्ये Sy

सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यो माप स्फरीः पयसा मा न आ धक् ।
जुषस्व नः सख्या वेश्या च मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥ १४ ॥

सरस्वति । हे सरस्वति ! अभिनय[1] । अस्मान्[2] । अभ्युदयम्[3] । मा[4] । अप स्फरी[5] । उदकेन[6] सेतो विभिन्नअस्फरण[7] भवति । मा च । अस्मान्[8] । अधाक्षीरुदकाभावात्[9] । सेवस्व । अस्मान्[10] । सखित्वेन[11] । निवेशनेन[12] । च । मा । त्वत्[13] । क्षत्राणि[14] । उदकाभावाद् अरमणीयानि[15] । गमेति[16] ।

ऋगर्थदीपिका सेयं[17] चतुर्थस्याद्यमष्टक ।
कर्ता श्रीवङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः[18] ॥
माधवेन कृत भाष्य चतुर्थस्याष्टकस्य यत् ।
नारायणेन लिखितं तदन्तो[19] देवशर्मणा[20] ॥
वेदो नाम महत् पद जनपदा यत्र द्विजाना ततिः–
स्साङ्ग वेदमधीत्य वाच्यमखिल मीमांसतेऽस्य स्फुटम् ।
तत्र[21] ग्रामवरे क्वचिन्निवसता नाम्ना च नारायणे–
नत माधवभाष्यलेखनवशाद् वदाध्यमाविष्कृतम्[22] ॥

---

१ अभिप्रापय Sy आभिमुख्येन प्रापय BB
२ अस्माम् P
३ वसीयः प्रशस्तं वसु धनम् Sy वरिष्ठं प्राणादिकम् BB
४ Omitted by P मा चास्मान् BB
५ अपस्फारीः P अप्रवृद्धाम् मा कार्षीः, स्फारो वृद्धिः । उपसर्गवशात्तद्विपरीते वर्तते Sy हिंसीः BB
६ अधिकेन Sy ७ अवस्फरणं P
८ अस्मानागत्य BB
९ अभिदह । बाधस्व Sy पयसा हविषा च वर्धिता बाधीः BB
१० अस्माकम् Sy
११ सख्यानि सखिकर्माणि Sy अपि तु सख्येनास्मान् BB
१२ प्रवेशनानि Sy वेश्यतया, अभिगम्यतया च BB,
१३ त्वत्सकाशात् Sy त्वत्प्रसादात् BB
१४ क्षपणशीलानि BB
१५ वयञ्च त्वत्सकाशाद्, अरमणीयानि निकृष्टानि, अरणीयानि क्षेत्राणि स्थानानि BB
१६ गम्मेति D (मा) प्राप्नवाम अपि तु रमणीयान्येव Sy
१७. This stanza=TS 7 2 7 5
१८ धेयं D
१९ MS D puts the figure ॥६१॥ here to indicate the end of sixty-first hymn No such number is given in P
२० ०तस्त० P, D
२१ वेदवर्त्मण P २२ अत्र P
२३ श्रीगणपतये नमः । गोपालकृष्णाय नमः । सरस्वत्यै नमः । वेदव्यासाय नमः । गुरवे नमः P,

॥ अथ पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्यायः[1] ॥

पञ्चमोऽथाष्टकस्तस्मिन्नध्यायादिषु वक्ष्यते ।
ऋषि[2]नामार्षगोत्रेषु वि[3]ज्ञेयमिह वैदिकै. ॥ १ ॥
ऋ[4]षिनामार्षगोत्राणा ज्ञा[5]नमायुष्यमुच्यते ।
पु[6]त्र्य पुण्य यशस्य च स्वर्ग्यं धन्यममित्रहम् ॥ २ ॥
ऋषिनामार्षगो[7]त्रज्ञ एकैकस्य भवत्यृषे ।
श[8]रत्सहस्रमतिथिर्दिव्यमर्चितपूजित. ॥ ३ ॥
ततः पर सुवि[9]पुलं स्वाध्यायफलमश्नुते ।
भवति ब्रा[10]ह्मण चापि ज्ञानस्यैतत्प्रयोजनम्[11] ॥ ४ ॥
मन्त्राणा ब्राह्मणार्षे[12]यच्छन्दोदैवतविन्न य[13] ।
याजनाध्यापनादेति छन्दसा यातयाम[14]ताम् ॥ ५ ॥
स्थाणु व[15]र्च्छति गर्त वा पद्यते वा[16] प्रमीयते ।
पापीयान् भवतीत्य[17]र्थमेव ब्राह्मण[18]माह तम् ॥ ६ ॥
मन्त्राणा ब्राह्मणार्षे[19]यच्छन्दोदैवतवित्तु य ।
याजनाध्यापनाभ्या स श्रेय एवाधिगच्छति ॥ ७ ॥

---

१. Supplied by the Editor
२. ऋषिर्नामा० A , M
३. विच्छेय० A ४. ऋषिर्नामा० A , M
५. ष्यमुच्यते । पुत्र्यं पुण्य is missing in M
६. पुत्र य च यश० A.
७. ०ज्ञमेकै० A., M
८. शत सह० A शर सह० M
९. स विपुल A.
१०. ०ह्मणत्व ज्ञान० A . ०णं च ज्ञान० M.
११. ०जकम् A. १२. ०यश्छन्दो
१३. यम् A , M
१४. यात योम० A
१५. वर्चति गर्ते वा वाक्यते A
१६. मीयते प्रपाम् A प्र वा मीयते M
Cf Ars B 1 1
१७. ०त्यर्थं एव A , M
१८. मा is missing M.
१९. ०यश्छन्दो० A.

एतं प्रयोजनं सर्वं शौनकेन प्रदर्शितं ।
ऋषयो नामगोत्राभ्यामस्माभि सम्प्रदर्शिता ॥ ८ ॥

यदुच्यते पदज्ञानमृषिज्ञानमृतेऽपि न ।
भवत्येवेह मन्त्रेषु किमृषिज्ञानमुच्यते ॥ ९ ॥

ऋषिनामापगोत्रेति यदेतच्छौनकोऽब्रवीत् ।
तददृष्टाय कथित न चादृष्टपरा वयम् ॥१०॥

तदुच्यते स्वसूक्तानामादावन्तेऽथवा पुन ।
ऋषयो नामगोत्राणि स्थापयन्तीह केषुचित् ॥११॥

'वृष्णे शर्धाय' सूक्तादौ नोधसो नाम दृश्यते ।
अर्चनानाश्च सूक्तान्ते 'विभ्रतावर्चनानसम्' ॥१२॥

'कण्वं दद प्रचेतस' 'दिवोदासेभिरिन्द्र' च ।
'उतासि मैत्रावरुण' इति गोत्रनिदर्शनम् ॥१३॥

ऋषीणा नामगोत्राणि दृष्ट्वा भ्राम्यन्ति लौकिका ।
जिज्ञासमाना मन्त्रार्थमतस्तेषा निदर्शनम् ॥१४॥

नामगोत्राणि मन्त्रेषु न निविष्टानि येषु तु ।
तेषु प्रदर्शन तेषा विस्पष्टप्रतिपत्तये ॥१५॥

पद ह्यज्ञायमानार्थं दृष्ट्वा भ्राम्यन्त्यपि क्वचित् ।
स्यादृषे किमिद नाम गोत्र वाहो भवेदिति ॥१६॥

---

१ ०षिर्नाम० A २ किमृषी ज्ञान० A, M
३ ०षिर्नामा० A M
४ ०न्से च वा A, M ५ RV I 64.1
६ ०नामान्त सू० A ०नामां च M
७ विभृताव० A ०तावच्चना० M
RV V,64.7

८ कण्वाद् मृचे० A कण्वन्द प्रचे० M
RV I 39 9
९ ०सेभरि० A RV I 130 10
१० इतासि A, M ११ RV 7 33 11
१२ ज्ञासमाना मन्त्र तेषा A, M
१३ येषु क A १४ स्यादृष्चे कि० M

नन्वेव विनियोगश्च दर्शनीयस्तवाधुना ।
वक्तव्यो वा विशेषोऽत्र[1] विशेपस्तत्र वक्ष्यते ॥१७॥

यज्ञ विगाह्य तत्रत्यानर्थानभिदधत्यत ।
यजुषामर्थविज्ञान[2] नाकर्मज्ञस्य सिध्यति ॥१८॥

आह शाखाम् 'इषे त्वा'[3] इति न शाखा यजुषि श्रुता ।
न च क्रियापद दृष्टमपेक्षा जायते यत[4] ॥१९॥

'इषे त्वे त्याच्छिनत्ति'[5] इति ब्राह्मण दृश्यते यदा ।
यजुषोऽर्थ तदा स्पष्टमवगच्छन्ति लौकिका ॥२०॥

ऋचस्तु परिपूर्णार्था नापेक्षन्ते[6] बहि स्थितम्[7] ।
विनियोगस्ततस्तासामस्माभिर्न प्रदर्श्यते[8] ॥२१॥

किन्त्वृचो[9] विनियुज्यन्ते न वाक्यार्थानुरूपत ।
देवता श्रुतिसामान्य विन्यास[10] प्रत्ययस्तथा ॥२२॥

छन्दासि सूक्तसख्या च शब्दावृत्तिर्ऋषिस्तथा[11] ।
प्रयोजयन्त्यृचस्ते च न वाक्यार्थस्य भेदका ॥२३॥

ननु च ब्राह्मणे साम्नामृषयश्चापि दर्शिता ।
अर्थवादे[12] च सर्वेषा यच्छाटचायनक[13] विदु ॥२४॥

ऋचा नैवविध दृष्टमृषीन् केनाह शौनक ।
ब्राह्मणादाकृतेरुक्तेस्तथा[14] वृद्धोपदेशत[15] ॥२५॥

---

१. पिशेषो० A
२. यजूषा० A.
३. YV, 1 1
४ तत. A, M
५. TB 3 2 1 3
६. न वेक्षन्ते A, M
७. ०हिस्थि० A.
८. प्रदृश्यते M.
९. किन्त्वर्चो A
१०. विन्यास प्रत्य० A, M
११. शब्दवृत्तिरुषस्तथा A ०त्तिरुष० स्तथा M
१२. ०देषु सर्वे० A
१३. यश्छा० A
१४. ०णाराकृ० A, M.
१५. वृद्धौप० A.

ताण्डके शाट्यायनके तथा चैवैतरेयके ।
अस्माभिरभिदृश्यन्ते ऋचामपि महर्षय ॥२६॥

माधुच्छन्दसमित्याह 'वायुवा याहि दर्शत' ।
आकृत्या दश सूक्तानि तदार्षण्याह शौनक ॥२७॥

उक्तिश्च दृष्टा सूक्तेषु 'प्र वृष्वेवृष्णिश्चिकेत' ।
'तमु त्वा गोतमो गिरा' जेतारमपराजितम् ॥२८॥

'त्यान्नु क्षत्रियाँ अव' इति सूक्त वृद्धोपदेशत ।
मत्स्याना जालबद्धानामापि यास्कोऽब्रवीदिति ॥२९॥

प्रमाणेष्वपि सन्देहाद् विकल्पोक्तिरपि क्वचित् ।
'चन्द्रमा अप्स्वन्त' इति सूक्ते कुत्सोऽथवा त्रित ॥३०॥ इति ॥

VI 62

स्तुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्ताश्विना हुवे जरमाणो अर्कैः ।
या सद्य उस्रा व्युषि ज्मो अन्तान्युयूषतः पर्युरू वरांसि ॥ १ ॥

स्तुषे नरा ॥ भारद्वाज ॥ स्तौमि । नेतारौ । दिवो । अस्य । प्रभवन्तौ । हु(ध)यामि च ।

---

१ चैवेस्मन्वितरे A चैवेस्मतरे M चवास्म वीमके R
२ मधुश्छन्द समिच्छत्याह A मधुच्छ० M
३ दर्शक A, M RV I.2 1
४ वृष्वेवृष्णिश्चिकेत A वपे वृष्णिके तत M RV V 19 1
५ त्वा गोतम M RV I 78 2
६ ०रमराजि० A RV I.11 2, V 25 6
७. ०यामबेत्तु A ०यामबेसु M RV 8 67 1
८ ०प्पदेशाकः A M
९ मप्यप्स्यां ज स० A मप्याप्स्यां जाल० M
१० या (के) स्का ज० A ११ RV I 105 1
१२ सूक्ते is missing in A, M
१३ कुंसोऽप० A, M
१४ अथ पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षष्ठेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र 'स्तुषे नरा' इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'स्तुष एकादशाश्विनं तु' (KSA 33 62 p 24.) इति । मन्त्रद्रष्टा बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषि । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् । अश्विनौ देवता । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतावित्यमाश्विके द्वे सूक्ते । आश्विनशस्त्रे चैते एव । सूत्रितञ्च—'स्तुषे नरेति सूक्ते' (ASS 4.15) इति Sy १५ स्तुषे प्रगीतमन्त्र साध्ये स्तोत्रै स्तोतुम् Sy १६ नेतरौ M
१७ दिव is suggested for दिवो ॥ द्युलोकस्य Sy १८ भुवनस्य Sy
१९ प्रसन्तौ प्रभवन्तावीश्वरौ Sy
२० धयामि A ह्वयामि is suggested for हु(ध)यामि ॥ आह्वयामि Sy

अश्विनौ[1] । स्तुवन्[2] । स्तुतिभि[3] । यो[4] । सद्य[5] एव । उतस्राविणो[6] । पर्यन्तान् । उषसि व्युष्टायाम्[7] । उरूणि[8] । तमांसि[9] । पर्युयूपत[10] पृथक्कुरुतस्तेजसा[11] प्रकाशयत[12] सर्वमित्यर्थ[13] ।

ता य॒ज्ञमा शुचि॑भिश्चक्रमा॒णा रथ॑स्य भा॒नुं रु॑रुचू॒ रजो॑भिः ।
पु॒रू व॒रांस्यमि॑ता॒ मिमा॑ना॒पो धन्वा॒न्यति॑ं याथो॒ अज्रा॑न् ॥ २ ॥

ता यज्ञम् । तौ[14] । यज्ञम्[15] । आक्रममाणौ[16] । शुचिभि[17] रायैस्तेजोभि[18] । स्वरथस्य[19] । भानुम्[20] । रुरुचतु[21] । पुरूणि[22] । तमसो वारकाणि[23] । अमितानि[24] तेजासि । मिमानौ[25] । अप[26] । निरुदकांश्च[27] देशाद् । रश्मींश्च[28] । अतियाथ, यद्वा—तमासि हिंसन्तावात्मीयानश्वान[29]तिगमयत इति, रश्मींश्चातिया[30]थ ।

ता ह॒ त्यद्व॒र्तिर्यदर॑ध्रमुग्रे॒त्था धिय॑ ऊहथुः॒ शश्व॒दश्वैः॑ ।
मनो॑जवेभिरिषि॒रैः श॒यध्यै॒ परि॒ व्यथि॑र्दा॒शुषो॒ मर्त्य॑स्य ॥ ३ ॥

ता ह त्यत्[31] । तौ । खलु । यदा । इदम्[32] । वर्तिर्मार्गम्[33] । रक्षोभिरहिंसितमागच्छथ[34] । उग्रो[35] ।

---

१. अश्वैरन्वितौ Sy.
२. स्तुव A. स्तुतिं कुर्वन् Sy.
३. अर्चनीयमन्त्रसाध्यैः शस्त्रैः Sy
४. आ M. यौ is suggested for यो ।
५. साद्य M
६. एवोः स्राविणो. M उत्स्राविणौ is suggested for उतस्राविणो ॥ शत्रूणां निवारकौ Sy.
७. व्युष्टायम् A व्युष्टौ निशाया समाप्तौ Sy
८. उरुणि A.
९. रूपस्यावरकाणि तमासि, अथवा वरासि तेजासि Sy.
१०. पर्युयु० A परियुयूषतः is suggested for पर्युयूषत. ॥ पृथक्कुरुत., यद्वा तमोनिवारणात् विस्तारयतः Sy
११. प्रथ कूरु० A
१२. श is missing in A
१३. VM ignores ज्मः ॥ ज्मः पृथिव्याः Sy
१४. किञ्च प्रसिद्धावश्विनौ Sy
१५. अस्मदीयं यागम् Sy
१६. ०क्रममा० is missing in A अभिचक्रमाणौ Sy.
१७. निर्मलैः Sy.
१८. स्वीयैः is suggested for रायैः ॥ रजो रजतेः । ज्योती रज उच्यते N 4.19.
१९ स्वकीयस्य रथस्य Sy
२०. दीप्तिम् Sy
२१. आरुचतु A रोचयेते Sy
२२. बहूनि Sy
२३. ०रकनि A तमोनिवारकाणि तेजासि Sy
२४. अमिता० A अपरिमितानि Sy
२५. निर्मिमाणौ Sy
२६. अप उद्दिश्य Sy
२७ ०दकांश्च देशान् is suggested for ०दकाश्च देशाद् ॥ मरुप्रदेशान् Sy
२८. रश्मिश्च A स्वकीयानश्वान् Sy
२९. ०नश्चनति० A
३०. था seems to be unnecessary
३१. त्या A त्य M
३२. तद् Sy
३३ वक्ति A यजमानस्य गृह समर्धयितु गच्छथ Sy ३४. असमृद्धम् Sy
३५ उग्रौ is suggested for उग्रो ॥ उग्रावश्विनौ युवाम् Sy.

सवानीं सत्यमेव । कर्माणि । ऊहतुर्वहथ स्तोतॄणाम् । नित्यम् । अश्वै । तथा मनोजवै । गमनशीलैरश्वै । यजमानस्य । शत्रुर्युवाभ्याम् । परिशयनाय क्रियते हन्यत इत्यर्थ ।

ता नव्यसो जरमाणस्य मन्मोप भूषतो युयुजानसप्ती ।
शुभं पृक्षमिषमूर्जं वहन्ता होता यक्षत्प्रत्नो अध्रुग्युवाना ॥ ४ ॥

ता नव्यस । तेन । नवतरस्य । स्तुवत । स्तुतिम् । उपभवथ । रथ नियुज्यमानाश्वौ । उदकं सवर्धनीयम् । अन्नम् । रस च । वहन्तौ । होता । ययश ? पुराण । द्रोहवर्जितौ । युवानौ तावत् । शुभम् ।

ता वल्गू दस्रा पुरुशाकतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे ।
या शंसते स्तुवते शंभविष्ठा बभूवतुर्गृणते चित्रराती ॥ ५ ॥

ता वल्गू । तौ । वल्गनशीलौ वीरौ । दर्शनीयौ । अतिशयेन बहुसहायौ । प्रत्नौ । नवतरेण । वचसा । परिचरामि । यौ । शसते । स्तुवते च । अतिशयेन सुखस्य भावितारौ । बभूवतु । गृणते मह्य

---

१ इत्थम् Sy
२ प्रिय स्तोतृन् Sy
३ ०हथुप्सह० A ०हथुर्व० is suggested for ०हतुर्व० ॥ स्वर्गं प्रापयथ Sy
४ सर्वदा Sy
५ स्वीयैरश्वै Sy
६ मनोवेगै Sy
७ एवमीयै काम्यै Sy
८ युतेष्यमान० M
९ यजमानस्य हिंसक Sy
१० परिशयनाय शीघ्रनिद्रार्थं युवाभ्यां क्रियताम् Sy
११ VM ignores मत्यस्य ॥ मर्त्यस्य मनुष्यस्य Sy　१२ नप्य(व्य)स A
१३ तावश्विनौ Sy
१४ स्तवस A स्तुति कुवत Sy
१५ सतिम् A मननीयं स्तोत्रम् Sy
१६ उपगच्छत । यद्वा स्तोत्रसमीपे भवत Sy
१७ ०मानदश्वौ A
१८ पृक्षमन्नम् Sy पय पृक्षमित्यन्ननाम्नी Ngh 2 7　१९ इष पुष्टिम Sy
२० देवानामाह्वाता Sy
२१ वहन्तौ । होता । ययश is missing in M ययश is doubtful ॥ यक्षद् यजतु Sy
२२ पुराण M पुराणोऽग्नि Sy
२३ अद्रोग्धा प्रिय Sy
२४ नित्यतरुणौ Sy
२५ तावत् । शुभम् is missing in A शोभनम् Sy
२६ ता वल्ग भों ता वल्ग A ता वल्गु M
२७ वल्गलन० A वल्ग (ल्गु)नशीलौ दक्षिरौ वा Sy　२८ दर्शनीयावश्विनौ Sy
२९ अतिशयेन बहुकर्माणौ बहुसहायौ वा Sy
३० प्रत्नौ is suggested for प्रश्नौ ॥ पुराणौ Sy प्रत्नं प्रदिव इति पुराणनामनी Ngh 3 27　३१ नवतीरेण A
३२ स्तुत्या Sy
३३ चरामि यौ शस० is missing in M ॥ शस्त्र स्तुति कुर्वते Sy
३४ स्तोत्र स्तुति कुर्वते जनाय Sy
३५ भावयितारौ is suggested for भावितारौ ॥ अतिशयेन सुखस्य भावयितारावति शयेन सुखस्यकर्त्रौ वा Sy

च[1]। चित्रदानौ[2]।

ता भुज्युं विभिरद्भ्यः समुद्रात्तुग्रस्य सूनुमूहथू रजोभिः।
अरेणुभिर्योजनेभिर्भुजन्ता पतत्रिभिरर्णसो निरुपस्थात् ॥ ६ ॥

ता भुज्युम्[3]। तौ[4]। भुज्युम्[5]। अश्वै। समुद्रमध्यस्थाभ्य[6]। अद्भ्य। तुग्रस्य[7]। पुत्रम्। ऊहतुर्वर्[8]? मार्गे[9] तदेवाह[10] रेणुर्वजितै[11]। मार्गे[12]। तुग्रसूनु[13] रक्षन्तौ। अश्वै[14]। उकमध्यात्[15]। निरूप्योहथुरिति[16]।

वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवं वृषणा वध्रिमत्याः।
दशस्यन्ता शयवे पिप्यथुर्गामिति च्यवाना सुमतिं भुरण्यू ॥ ७ ॥

वि जयुषा। जयशीलेन[17]। गोतमस्य क्रवमाहरन्तौ[18] (?) शिरोच्चयमार्गस्य[19] निरोधकम्। भित्वा मध्येनागच्छतम्[20]। हे थ्यौ[21] तथा[22]। शृणुत चाश्वौ[23]।[24]

---

१. गुणते मह्य त्वं A स्तोत्रशस्त्रव्यतिरिक्तलौकिकस्तुतिभिः स्तुवते च Sy

२. विचित्रदानौ Sy.

३. ता भुज्युं is missing in A

४. अश्विनौ युवाम् Sy

५. तौ भुज्युम् is missing in M भुज्युनामकं समुद्रमध्ये भग्ननावम् Sy

६. ०स्याम्भोभ्यः M ०स्थाभ्यः is suggested for ०स्थाभ्यः ॥ समुद्रादद्भ्य इति प्रयोगो मातुर्गृहाद् गच्छतीतिवत् Sy. ७ तूग्रस्य M

८. उगूहक्रथु M The reading is doubtful. ऊहथुः is suggested for it

९. आन्तरिक्षै रजोभिर्मार्गैः Sy

१०. आह is missing in M.

११. नणुव० M रेणुरहितैः Sy

१२. योजनेभी रथयुक्तै. M १३. तूग्र० M.

१४. पतत्रिभि. पतनवद्भिरश्वैः Sy

१५. उदकमध्यात् is suggested for उकमध्यात्। It seems to be the explanation of अर्णसः and उपस्थात् ॥ Sy explains these two words as जलस्य योने.।

१६. रू is missing in A. निरूहथुः निरगमयतम् Sy १७. शीलौ M जयशीलेन रथेन Sy

१८. गौतमस्य कूपमा० M

१९. शिलोच्चयं मार्ग० is suggested for शिरोच्चयमार्ग० ॥ मार्गे स्थितं पर्वतम् Sy.

२०. वि यात व्यवाधेथाम्। यातिरत्र वधकर्मा। तथा च निगमान्तरम् 'विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतॉं अजरयू अयातम्' (RV I 116 20) Sy

२१. रथ्येन A रथ्यौ is suggested for थ्यौ ॥ हे रथारूढावश्विनौ ! Sy. २२. यथा M.

२३. चाव्यो M चाश्विनौ ! is suggested for चाश्वौ।

२४. There is no commentary on the following words
हवम्। वृषणा। वध्रिमत्याः। दशस्यन्ता। शयवे। पिप्यथुः। गाम्। इति। च्यवाना। सुमतिम् and भुरण्यौ ॥
Sy explains these words in the following manner:—
वृषणा कामानां वर्षितारौ। वध्रिमत्याः पुत्रार्थिन्या। हवमाह्वानम्। दशस्यन्ता स्तोतृभ्य. कामान् प्रयच्छन्तौ। शयवे युवां स्तुवते। गा निवृत्तप्रसवाम्। पिप्यथुः क्षीरेणाप्याययतम्। तथा च निगमान्तरम्—'शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम्' (RV I 116 22) इति। इतीत्थम्। सुमतिं सुष्टुतिम्। च्यवाना गच्छन्तौ। भुरण्यू सर्वत्र गन्तारौ यज्ञस्य भर्तारौ वा भवतम्।

यद्रो॑दसी प्र॒दिवो॒ अस्ति॑ भू॒मा हेळो॑ दे॒वाना॑मु॒त म॑र्त्य॒त्रा ।
तदा॑दित्या वसवो रुद्रियासो रक्षो॒युजे॒ तपु॑र॒घं द॑धात ॥ ८ ॥

यद्रोदसी । यत । पुराणमर्त्येषु पापपरेषु । देवानाम् । महत् । हेळ । विद्यते, क्रोधो हेळ । तत् । हे आदित्या ! वसव ! रुद्रपुत्राश्च मरुत । रक्षो भूत्वा युञ्जानाय । तपनशीलम् । अघम् । कुत्स, अप (घ) माहननादघम् । द्यावापृथिव्यावश्विनो भवत । स्तोत्रस्य स्याश्च देवा मा च इति (?)

य ई॑ राजा॑नावृतु॒था वि॒दध॒द्रज॑सो मि॒त्रो वरु॑ण॒श्चिके॑तत् ।
ग॒म्भी॒राय॒ रक्ष॑से हे॒तिम॑स्य॒ द्रोघा॑य चि॒द्वच॑स॒ आन॑वाय ॥ ९ ॥

य ई राजानौ । यं । इमौ । राजानावश्विनौ । काले । परिचरति । यं च पापा मुक्तो भवत्यय मिति मित्रावरुणौ । जानीत । स गह्वनाय । रक्षमिस । हतिम् । अस्य विसृजति । अनुरिति मनुष्यनाम सर्वीयाय । द्रोग्ध्रे । वचसो । चामर्षणीयो न भवति ।

१ The *pratīka* is supplied by the Editor
२ पुराणम् । is suggested for पुराण ।
३ पापपरेषु is missing in A It seems to be redundant. मर्त्येष्वश्विनो परि चारकेषु Sy ४ देवानामहं येळः A
५ महान् Sy ६ क्रोध Sy
७ हेळः A The passage क्रोधो हेळः, should immediately follow हेळः and precede विद्यते ।
८ हेळः Sy
९ रक्षोभिर्युक्ताय रक्षसां स्वामिने प्रेरकाय वा । अथवा रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय मह्यमे Sy
१० ०शीलत्वम् A तापकम् Sy
११ It seems to be redundant
१२ अघम्, आहननादघम् is suggested for अप (घ) माहननादघम् ॥ अघमाहन्तृ Sy
१३ हे द्यावापृथिव्यौ ! Sy
१४ ०तस्तो तत्र स्वा० A The reading is doubtful and unnecessary
१५ VM ignores उत ।
१६ राजाना A, M १७ नर Sy
१८ कालो M काले काले Sy
१९ इयं च M सं मित्रो वरुणश्च Sy
२० जानीयात् । मित्रवरुणप्रभृतयो देवा एनं विदुरित्यर्थ Sy
२१ सस्त is written twice in A किञ्चायं परिचारक Sy
२२ महाबलाय Sy
२३ रक्षसे is suggested for रक्षमिस ॥ राक्षसाय Sy २४ घातकमायुधम् Sy
२५ अस्य । अस्यति । क्षिपति । प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषेण व्यत्यय Sy
२६ Cf Ngh. 2 3
२७ मनुष्यसम्बन्धिने Sy
२८ द्रोहे A द्रोग्ध्रे is suggested for द्रोग्ध्रे ॥ अभिद्रोहात्मकाय Sy
२९ वचसे is suggested for वचसो ॥ वचनाय हेतिमस्यति । मनुष्याणामभिद्रोहायैनमास्कन्द तीति Sy
३० वचसाय वा० M It seems to be the explanation of चित् ॥ चिद् एव Sy
३१ VM ignores रजस ॥ रजस समस्तस्य लोकस्य Sy लोका रजांस्युच्यन्ते N. 4 19

अन्तरैश्चक्रैस्तनयाय वर्तिर्द्युमता यातं नृवता रथेन।
सनुत्येन त्यजसा मर्त्यस्य वनुष्यतामपि शीर्षा ववृक्तम् ॥ १० ॥

अन्तरैः[1]। सन्निकृष्टैः[2]। चरैः[3]। पुत्राय[4]। मार्गम्[5]। दीप्तिमता। आगच्छतम्। मनुष्ययुक्तेन[6]। रथेन धनदातुम्[7]। अन्तर्हितेन[8]। क्रोधेन[9]। मर्त्यम्[10]। हिंसता राक्षसानाम्[11]। शीर्षाणि[12]। अपि[13]। ववृक्त[14] छिन्दतम्[15]।

आ परमाभिरुत मध्यमाभिर्नियुद्भिर्यातमवमाभिरर्वाक्।
दृळहस्य चिद्गोमतो वि व्रजस्य दुरो वर्तं गृणते चित्रराती ॥ ११ ॥

आ परमाभि.[16]। आयातम्। अभिमुखम्[17]। त्रिप्रमाणैः[18]। अश्वैः[19]। दृढस्य[20]। अपि। पशुमतः[21]। व्रजस्य[22]। द्वाराणि। विवृतानि कुरुतम्[23]। स्तुवते[24]। हे चित्रदानौ[25]! इति[26]।

---

१. हे अश्विनौ! Sy.

२. अनिकृष्टैः Sy.

३. चक्रैः is suggested for चरैः ॥ चक्रैर्युक्तेन Sy.

४. तनय दातुम् Sy

५. अस्माक गृहम् Sy

६. नृवता नेत्रा सारथिना युक्तेन। यद्वा अश्वयुक्तेन Sy पतङ्गाः। नरः इत्यश्वनामनी Ngh. 1 14

७. धनं दातुम् is suggested for धनदातुम्।

८. तिरोहितेन Sy.

९. हृणिः त्यज इति क्रोधनामनी Ngh 2 13

१०. मनुष्यस्य Sy

११. बाधमानानाम् Sy वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा N 5 2

१२. शिरांसि Sy

१३. अप M

१४. वृत्तम् M ववृक्त is suggested for ववृक्त ॥ प्रवृक्तम् Sy

१५. जिड्(न्व)तम् A

१६. हे अश्विनौ! Sy

१७ अस्मदभिमुखम् Sy

१८. त्रिप्रमाणैः refers to परमाभिः, मध्यमाभिः and अवमाभिः ॥ परमाभिरुत्कृष्टाभिः। मध्यमाभिरनुत्कृष्टाभिः। अवमाभिर्निकृष्टाभिश्च Sy.

१९. वाहैः Sy

२०. दृळहस्य दृळहापिधानस्य Sy

२१. गोयुक्तस्य Sy

२२. गोष्ठस्य Sy

२३. विवृणुतम् Sy

२४. किञ्च स्तुवते मह्यम् Sy

२५. विचित्रदानौ भवतम् Sy

२६. VM ignores उत ॥ उतापि च Sy.

VI 63

क्व॑त्या व॒ल्गू पु॑रुहू॒ताद्य दू॒तो न स्तोमो॑ऽविद॒न्नम॑स्वान् ।
आ यो अ॒र्वाङ्नास॑त्या व॒वर्त॒ प्रेष्ठा॒ ह्यस॑थो अस्य॒ मन्म॑न् ॥ १ ॥

क्व त्या वल्गू । क्व । नु । वल्गनशीलौ । बहुभिराहूतौ । अद्य । राजप्रतिहतो दूत । इव । मदीय स्तोम । हविषा संयुक्त । विन्दत् । य स्तोम । अभिमुखम् । नासत्यौ । आवर्तयति । तुरीय पाद प्रत्यक्ष, प्रियतमौ । हि । भवत । तयोरस्य स्तोतु । स्तुतौ ।

अरं॑ मे गन्त॒ हव॑नाया॒स्मै गृ॑णा॒ना यथा॒ पिबा॑थो॒ अन्ध॑ः ।
परि॑ ह॒ त्यद्व॒र्तिर्या॑थो रि॒षो न यत्परो॒ नान्त॑रस्तुतु॒र्यात् ॥ २ ॥

अरं मे गन्तम् । अलम् । मे । गच्छतम् । इदम् । ह्वानं श्रोतुम् । स्तूयमानौ । यथा । पिबथ । सोमस्तथा वा गच्छतम् । मार्गम् । हिंरकान् । परिहरन्तौ । याथ । न । यदति । दूरस्त । तिरति ।

---

१ 'क्व त्या' इत्येकादशर्चं द्वितीय सूक्तं भरद्वाजस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'क्व त्यैकपदान्तं त्रैष्टुभम्' (KSA 33 63 P 24.) इति । 'आ वां सुम्नै' इत्येकादश्येकपदा त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभ । 'आश्विनं तु' (KSA 33 62 P 24.) इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्याश्विनौ देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो स्त्रैष्टुभे छन्दसि विनियोग Sy

२ क्वत्या क्त्या वल्गु A

३ कुत्र स्थितौ Sy

४ क्त A तौ is suggested for नु ॥ अश्विनौ Sy

५ चेत् गनशीलौ A चरिरो Sy

६ अद्य is suggested for एद्य ।

७ प्रेरितो दूत Sy

८ पञ्चदशादि स्तोम Sy

९ ०षा धं युक्त A नम आयुरित्यन्ननामनो Ngh 2 7

१० अस्मदभिमुखम Sy

११ नास्त्यौ A अश्विनौ Sy

१२ आवर्तयत् Sy

१३ भवथ is suggested for भवते ।

१४ त is missing in A

१५ हे अश्विनौ ! युवामस्य स्तोतुमन्मन् स्तोत्रे Sy

१६ मे A मदीयाय Sy

१७ हे अश्विनौ ! युवाम् Sy

१८ पर्याप्तम् Sy

१९ आह्वानाय Sy

२० ०मानौ is suggested for ०मानो ।

२१ पिबतम् Sy

२२ सोम is suggested for सोम ।

२३ गृहम् Sy

२४ हिंसकात् is suggested for हिंरकान् ॥ हिंसकस्य शत्रो Sy

२५ परित Sy

२६ याथो M

२७ य is missing in A यद्वा त्यद्वर्तिस्तदस्मदीयं गृहं रिपो हिंसकात् परि याथ परितो याथ । अयं भाव । यथास्मदीयं गृहं दूरस्थ सन्निकृष्टोऽपि न हिंस्यात्तथा रक्षा कुरुथ इति Sy

२८ दूरस्य A दूरस्थ is suggested for दूरस्त ॥ विप्रकृष्ट Sy

२९ हिंस्यात् Sy

नापि सन्निकृष्ट ।[१]

अकारि वामन्धसो वरीमन्नस्तारि बर्हिः सुप्रायणतमम् ।
उत्तानहस्तो युवयुर्ववन्दा वां नक्षन्तो अद्रय आञ्जन् ॥ ३ ॥

अकारि । अकारि[२] । युवयो[३] । सोमस्य पूर्णं पात्रम् । वरणीये यज्ञे[४] । स्तीर्णं च । वन्हि[५] । शोभन प्रगमन यस्यात्यन्त भवति[६] । धनदानार्थमुत्तानहस्त[७] । युष्मत्काम[८] । स्तौति । यज्ञ व्याप्नुवद्रोन्तो[९] । ग्रावाणश्च । व[१०] सोमरसै । रोदन्ति[११] ?

ऊर्ध्वो वामग्निरध्वरेष्वस्थात्प्र रातिरेति जूर्णिनी घृताची ।
प्र होता गूर्तमना उराणोऽयुक्त यो नासत्या हवीमन् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वो वामग्निः[१२] । ऊर्ध्व । युवयोर्होमाय[१३] । यज्ञेषु । अग्नि. । अस्थादुदतिष्ठत्[१४] । प्रगच्छति[१५] च । हविषो दात्री[१६] । क्षिप्ता[१७] । जुहू[१८] । प्रतिष्ठते च । होता । उद्गूर्णमना[१९] । उरु स्तोत्र कुर्वाण । य[२०] । हे अश्विनौ[२१] । युक्तावकरोत्[२२] । हवने[२३] ।

---

१. VM. ignores ह and त्यत् ॥ त्यत् तत् Sy. २. कृतम् Sy.
३. युवयोरर्थे Sy.
४. विस्तृतेऽभिषवादौ यत्कृत्यमस्ति तत् Sy
५. बर्हिः is suggested for वन्हिः ।
६. मृदुतमम् Sy.
७. कृताञ्जलिः Sy.
८. युवा कामयमानो होता Sy
९. ०वद्रोन्ता A ०वन्तः is suggested for ०वद्रोन्तो ॥ युवा व्याप्नुवन्तः । 'तृक्ष पृक्ष नक्ष गतौ' इति धातुः Sy
१०. वाम् is suggested for वम ॥ युवाम् Sy
११. आ उन्दन्ति=ओन्दन्ति is suggested for रोदन्ति ॥ सोमरसमा समन्ताद् व्यक्तीकृतवन्तः Sy.
१२. ग्रावन्हिः A ग्रावाग्निः M.
१३. युवयोर्यज्ञार्थम् Sy
१४. ०स्थादूद० A
१५. समिद्ध आहवनीयं गच्छति च Sy
१६ धन हवि. Sy
१७. It seems to be the explanation of जूर्णिनी ॥ प्रगामिनी Sy. जूर्णिर्जवतेर्वा । द्रवतेर्वा । दूनोतेर्वा N 6 4 Sy
१८. क्षिप्रा जहू A घृतेनाक्ता, उपस्तीर्णाभिघारितेत्यर्थः Sy
१९. प्रकर्षेणोद्युक्तमना भवति Sy
२०. होता Sy
२१. अश्विनौ Sy
२२ योजयति Sy.
२३ आह्वाने स्तोत्रे वा Sy.

अधि श्रिये दुहिता सूर्यस्य रथं तस्थौ पुरुभुजा शतोतिम् ।
प्र मायाभिर्मायिना भूतमत्र नरा नृतू जनिमन्यज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

अधि श्रिये । अधितष्टौ[1] । आश्रयम्[2] । सूयस्य । दुहिता[3] । युवयो रथम् । हे बहुभोजनौ[4] ! बहु गमनम्[5] । प्राभवतम्[6] । अत्र[7] । कर्मभि[8] । सनकर्मवन्तौ[9] । हे नेतारौ[10] ! नर्तनशीलौ[11] । प्रादुर्भावे[12] । देवाना स्वयवरे[13] ।

युवं श्रीभिर्दर्शताभिराभिः शुभे पुष्टिमूहथुः सूर्यायाः ।
प्र वा वयो वपुषेऽनु पप्तन्नक्षद्वाणी सुष्टुता धिष्ण्या वाम् ॥ ६ ॥

युवं श्रीभि[14] । युवम्[15] । श्रीभि[16] । दर्शनीयाभि । आभि[17] । शोभार्थम्[18] । पोषणम्[19] । ऊहथु[20] । सूर्याया[21] । प्रानुपप्तन्[22] । एवास्वा[23] । याम्[24] । शोभार्थं[25] तदानीम् । व्याप्नोत्[26] । स्तोतृभि सुष्ठु स्तुता । वाणी[27] । वा[28] । हे धिषणार्हौ[29] ! स्तुत्यौ ।

---

१ अध्यतिष्ठत् Sy
२ श्रियर्थम् A अभितुम् Sy
३ सूर्या Sy
४ हे पूर्णभुजौ !, बहूनां रक्षकौ ! वाश्विनौ ! Sy
५ बहुरक्षकं बहुगमनं वा Sy
६ भवतम् । यद्वा हे मायिनौ ! प्राज्ञौ ! प्र भूतं प्राज्ञतममन्याविकं वेवं मायाभि प्रज्ञान कौशलैर्वा जितवन्तौ स्थ इत्यर्थ । अयमर्थ 'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्यां सावित्रीम्' (AB 4. 7) इत्यादिना स्पष्टीकृत Sy
७ अपि च अत्र अस्मिन् Sy
८ प्रज्ञान Sy शची मायेति प्रज्ञानामनी Ngh. 3 9
९ सौकम० A सत्कम० is suggested for सनकम० ॥ प्रज्ञावन्तौ Sy
१० नेतारौ Sy
११ नृत्यन्तौ Sy
१२ जन्मनि प्रादुर्भावे Sy
१३ स्वयंवरे A
१४ श्रीभ A युवं श्रीभि missing in M
१५ हे अश्विनौ ! युवाम् Sy
१६ लक्ष्मीभि कान्तिभिर्वा Sy
१७ श्रीमतां परिवृश्यमानाभि Sy
१८ शोभमायम् Sy
१९ पूषणम् M पूर्तिम् Sy
२० प्रापयथ Sy
२१ युवयो पत्न्या Sy
२२ प्रकर्षेणान्वपतन् Sy
२३ It seems to be the explanation of वय ॥ अश्वा is suggested for एवास्वा ।
२४ युवाम् Sy
२५ शोभाय Sy
२६ व्याप्नोति Sy
२७ वाणी ऋषीणां स्तुति Sy
२८ वाम् is suggested for वा ॥ युवाम् Sy
२९ हे स्तुत्यर्हावश्विनौ ! Sy

आ वां वयोऽश्वासो वहिष्ठा अभि प्रयो नासत्या वहन्तु ।
प्र वां रथो मनोजवा असर्जीषः पृक्ष इषिधो अनु पूर्वीः ॥ ७ ॥

आ वा वय.[1] । आवहन्तु[2] । वाम्[3] । गन्तार[4] । अश्वा । वोढृतमा । सोमम्[5] । प्रति । हे नासत्यौ । पासर्जि[6] । युवयो । वेगी[7] । रथ । अन्नानि[8] । सवर्चनीयानि[9] । बहूनि[10] सोमादीनि । प्रति । स्तोतृभिरेषणीय[11] । इषेरिधौ[12] नामकरण इति ।

पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतमसंक्राम् ।
स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनु रातिमग्मन् ॥ ८ ॥

पुरु[13] हि वाम् । हे बहुभोजनौ[14] । बहु । हि[15] । युवयो[16] । दातव्य[17] धन तावत् । अस्मभ्यम्[18] । प्रीणनम्[19] । अन्नम्[20] । असङ्क्रमणमनपायि[21] । क्षरतम[22] । स्तोतार[23] । च । युवयो सति[24] । सुष्टुति[25] । च । हे

---

१. वा (प) वयः A.
२. आ missing in M. प्रापयन्तु Sy
३. वां (पां) A युवाम् Sy
४. गगन्तोरो A. ५. सोम. A सोमरूपमन्नम्
६. प्रासञ्जि M विसृष्ट. Sy
७. वैगौ M मनोवेगः is suggested for वेगौ।
८. सोमान् Sy
९. सम्पर्च० is suggested for सवर्च० ॥ सम्पर्चनीया· Sy १०. बह्वी· Sy
११. VM seems to take इषिधः obj. plu as Voc sing इषिध ॥ एषणीया· Sy
१२. ०रिधो is suggested for ०रिधौ ।
१३. भरद्वाजस्यार्षम् Dui भरद्वाजस्य SKN
१४. पूर्णभुजौ बहुपालकौ वा Sy यस्माद् हे पुरुभुजौ ! बहुभोजिनौ । अश्विनौ ! तस्माद्युवां ब्रूमः Dui हे पुरुभुजौ ! बहूनां हविषामभ्यवहन्तारौ ! पालयितारौ ! वा यजमानानाम् SKN
१५. हि भवति Sy हिशब्दो यस्मादर्थे SKN
१६. युवाभ्या यज्ञे Dur
१७. दान्तव्य A दानम् Dui दानम् । यस्मात्प्रभूतदायिनौ युवा तस्मात् SKN
१८. अत कारणात् नोऽस्मभ्यम् Sy
१९. प्रीणयित्रीम् Sy तर्पयित्रीम् Dur धेनु दोग्ध्री गाम् SKN
२०. अन्नस्स क० A अन्नम् । यद्वा इषमेषणीया धेनुमित्यन्वयः Sy अन्नलक्षणम् Dui
२१. मत्तोऽन्यत्रासङ्क्रमणीम् Sy असक्रामसङ्क्रमणीम् N. 6 29 असङ्क्रमणशीलामनपायिनीमस्मत्त. । अथवा--असङ्क्रमणशीला द्याम्, इषमिड्हेतूदकमस्मदर्थं प्रक्षारयमिति स्यात् । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'असक्राम्' इत्यस्य शब्दस्य 'असङ्क्रमणीम्' इत्येष विपरिणाम उपपद्यते । इडभिधेयो द्यौर्वा Dur असङ्क्रामणी यावज्जीवमनपायिनीम् । यद्वा समेष्वक्रान्तामगतामस्मत्सजातैरप्राप्तपूर्वामित्यर्थ SKN २२. क्षरतम् is suggested for क्षरतम ॥ प्रयच्छतम् Sy प्रक्षारयतम् Dui क्षारयत दत्तमित्यर्थ· SKN
२३. स्तुवन्तीति स्तुत· स्तोतार. Sy. किं पुनस्तद् युवयोर्बहुदानमिति ? स्तुतश्च स्तुतशस्त्रवाश्च सोमो युवयोरन्नम् Dui स्तोतारश्च ये केचित् पृथिव्या ते सर्वे SKN
२४. सन्ति is suggested for सति ।
२५ सुष्मति A शोभना स्तुतिश्च स्तोतृषु भवतिSy शोभनाभि. स्तुतिभि. सुष्ठु स्तुत Dui शोभना च या काचित् स्तुति· सर्वा युवयोरेव SKN

मादयितारौ । तथा रसाः सोमा । च सन्ति । ये । युवयो । धनम् । अनुगच्छन्ति दीयन्त इत्यर्थ ।

उत मे॑ ऋ॒ज्रे पुर॑यस्य र॒घ्वी सु॑मी॒ळ्हे श॒तं पे॑रु॒के च॒ पक्वा॑ ।
शा॒ण्डो दा॑द्धिर॒णिन॑ः स्म॒द्दि॑ष्टी॒न्दश॑ व॒शासो॑ अभि॒षाच॑ ऋ॒ष्वान् ॥ ९ ॥

उत म ऋज्रे । अपि च । मह्यम् । ऋजुगामिन्यौ । पुरयस्य धनसाम्वन्धिन्यौ । शाघ्रगामिन्यौ वडवे । तथा च । सुमिह्लापेरुकनाम्न । मस्त्यबहूनि । अन्नानि तत आहुत्य । यदच शाण्डो नाम राजा । प्रायच्छत् । हिरण्यालङ्कृतान् । शोभनाविधेयानश्वान् । दश च । यशा । शत्रूणामभिसोढॄन् । दानयान् दासांश्चत्यपि नौ प्रसादलभ्यमिदमिति ।

---

१ मदेयि० A मादयितारावश्विनौ Sy हे माध्वी ! मधुपौ ! Dur मधुसम्बन्धि मधुन पूर्णो माधव, 'तस्येदम्' (Pa. 4 3 120) इत्यणि गुणाभावश्छान्दसत्वात् । कोऽसौ ? दृति । कुत एतत् ? 'यो ह वा मधुनो दृतिराहितो रथचर्षणे । तत पिबतमश्विना' (RV VIII 5 19) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । तेन तद्वती माध्वीम् । 'ईवमिपी छन्दसि' इति मत्वर्थे ईकार SKN

२ सोमरसाश्च Sy रसाश्चाज्यादय Dur रसाश्च सोमलक्षणा SKN

३ रसा Sy य एते Dur

४ धनम् A दानम् Sy, SKN राति पुरो दाशस्य Dur

५ अनूद्दिश्यागमन् देवयजनं प्राप्ता । अयं भाव । सुष्टुतिं श्रुत्वा देवयजनं प्राप्तान् सोमरसान् पीत्वा स्तोतृभ्य कामान् प्रयच्छतमिति भाव Sy अनुगच्छन्ति सर्व एते युवयोरेव, तस्माद् युवां ब्रवीमि पिबतमिति Dur युवाभ्यां ये प्रदीयन्त इत्यर्थ SKN N 6 29, SKN II 490

६ ऋज्रे A

७ अश्विनो स्तुतिं कुर्वतो ममाभूताम् Sy

८ ऋजुगा० A ऋजुगमन Sy

९ याजस्स A यजस० is suggested for यजस्स० ॥ पुरयनामकस्य स्वभूते Sy

१० वघव(य)यवे A. वडवे is suggested for वसवे ॥ क्षिप्रगामिन्यौ वडवे Sy

११ च is suggested for य ।

१२ सुमिह्लापेरुकनाम्न A सुमीळ्हपेरुकनाम्नो is suggested for सुमिह्लापेरुकनाम्न ॥ VM explains together सुमीळ्हे and पेरुके ॥ सुमीळ्हे राज्ञि विद्यमाना सन्त । पेरुके राज्ञि विद्यमानानि Sy

१३ शतं गावो ममाभूवन् Sy

१४ पक्वान्यन्नानि ममासन Sy

१५ ददातु Sy

१६ हिरण्यवत Sy

१७ ०नश्वं A प्रशस्तवसनान् रथानश्वान् वा Sy

१८ वशासङ्ख्याकाम् Sy

१९ यशा A यशासोऽनुगुणान् Sy

२० ०सोढॄं M शत्रूणामभिभावुकान् Sy

२१ पुरुषान् Sy

२२ ०श्चेत्यश्विनो प्र० or इत्येत्यपि न प्र० is suggested for ०श्चेत्यपि नो प्र० ॥ अश्विनो स्तोतृभ्यो दात् Sy

सं वां शता नासत्या सहस्राश्वानां पुरुपन्थां गिरे दात् ।
भरद्वाजाय वीर नू गिरे दाद्धता रक्षांसि पुरुदंससा स्युः ॥ १० ॥

सं वा शता । सम्प्रायच्छत्[1] । युवयो । स्तोत्रे[2] । अश्वानाम् । शतानि । सहस्राणि च । नासत्यौ[3] । पुरुपन्था नाम राजा । भरद्वाजाय[4] । क्षिप्रम् । हे वीरौ[5] । द्विवचन लुप्तम् । हतानि[6] । रक्षासि । भवन्तु । हे बहुकर्माणौ[7][8] ।

उत्तरैकपदा—

आ वां सुम्ने वरिमन्त्सूरिभिः ष्याम् ॥ ११ ॥

आ वा सुम्ने[9] । युवयो[10] । सुखे[11] । विस्तृते । स्तोतृभि[12] पुत्रादिभि सह । आभिमुख्येन[13] स्याम्[14] ।

VI. 64

उदु श्रिय उषसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशन्तः ।
कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ॥ १ ॥

उदु[15] श्रिये । उत्तिष्ठन्ति । अर्चयम्[16] । उषस । दीप्यमाना । अपाम्[17] । इव । ऊर्कमय[18] । श्वेतवर्णा[19] । अथैकवदाह[20]—करोति । विश्वानि भुवनानि[21] । शोभनमार्गाणि[22] । शोभनगमनानि[23] च प्रादुर्भूतायामुषसि[24] ।

---

१. सन्ददाति Sy
२. गृणातीति गी स्तोता तस्मै Sy
३. हे अश्विनौ ! Sy
४ गिरे युवयो स्तोत्रे भरद्वाजाय मह्यमपि दात् ददातु Sy
५. हे वीरावश्विनौ ! द्विवचनस्य लुक् Sy
६. हतानि स्युः Sy
७. हे बहुकर्माणावश्विनौ ! युवयोरनुग्रहात् Sy
८. VM explains गिरे and दात् once only
९. The *pratīka* is supplied by the Editor
१०. हे अश्विनौ ! युवाभ्या दत्ते Sy
११. सुखावहे धने Sy जलाषम् । स्योनम् । सुम्नमिति सुखनामानि Ngh 3 6
१२. विद्वद्भि पुत्रादिभि· सह Sy.
१३. आ समन्तात् Sy
१४. भवेयम Sy
१५. 'उदु श्रिये' इति षड्चं तृतीय सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमुषोदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—'उदु श्रिये षळुषस्य तु' (KSA 33 64 P 24) इति । प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्र्यते हि—'उदु श्रिय इति सूक्ते' (ASS 4 14) इति Sy
१६. श्रियर्थम् A जगत शोभायै जगद् व्याप्तु वा Sy.
१७. उदकसम्बन्धिनः Sy
१८. अपामिश्रे मर्य M ऊर्मय. is suggested for ऊर्कमय. ॥ तरङ्गा· Sy
१९. ०वर्णा M शुक्लवर्णा· Sy रुशदिति वर्णनाम N 2 20
२०. अनन्तरमेकवन्निगम. Sy
२१. विश्वानि स्थानानि Sy
२२. सुमार्गाणि Sy
२३. सुखेन गम्यानि Sy.
२४. दुर् is missing in A

मवत्युदाराणाम् । प्रशस्ता । धनवती । दक्षिणा ।

मुद्रा ददृक्ष उर्विया वि भास्युत्ते शोचिर्भानवो द्यामपप्तन् ।
आविर्वक्षः कृणुषे शुम्भमानोषो देवि रोचमाना महोभिः ॥ २ ॥

भद्रा दवृक्षे । भद्रा । ददृस्यसे त्वम् । अमी च । विभासि । तस्यास्ते । शोचि । भानवस्त्वं । उदपक्तन् । द्यां प्रति । त्वमाविष्कृणोषि । वक्षः । शोभमाना । उष ! दवि ! दीप्यमाना । तेजोभिः ।

वहन्ति सीमरुणासो रुशन्तो गावः सुभगामुर्विया प्रथानाम् ।
अपेजते शूरो अस्तेव शत्रून्बाधते तमो अजिरो न वोळ्हा ॥ ३ ॥

वहन्ति सीम् । वहन्ति । एनाम् । समन्ततोऽरुणवर्णा । ज्वलन्तो । गावः । सुधनाम् । विस्ती र्णाम् । प्रथमानाम् । अवगमयति तमांसि । शूरः । योद्धेव । शत्रून् । सवयन्(?)तम । बाधते विगत प्रापयति । यथा । क्षिप्रः । भारस्य वोढा भारं देशान्तरं प्रापयति ।

---

१ अभूत् Sy
२ धनवत्सुधा Sy
३ समर्थयित्री Sy
४ VM ignores उ ।
५ कल्याणी Sy
६ दृश्य० is missing in M
दृश्यसे is suggested for ददृस्यसे ।
७ 'उर्वी च' or 'अमिता च' is suggested for अमी च ॥ विस्तीर्णा च Sy
८ तव Sy
९ शोचिः शोचिष । असौ सुक । दीप्यमाना Sy
१० रश्मयः Sy
११ ०पत्त M उदपप्तन् is suggested for उदपक्तन् ॥ उत्पतन्ति Sy
१२ द्यौं प्रति A. अन्तरिक्षम् Sy
१३ प्रकटीकरोषि Sy
१४ स्ववीर्यं रूपम् Sy
१५ दिवि A
१६ ०मानो A
१७ If VM does not explain उर्विया by अमी च (उर्वी च or अमिता च) he ignores it
१८ वहति A
१९ सीम् एतामुषोदेवताम् Sy
२० न्त is missing in A लोहितवर्णाः Sy
२१ ज्वलन्तः is suggested for ज्वलन्तो ॥ दीप्यमानाः Sy
२२ गा is missing in M गावो रश्मयः Sy किरणा गाव इति रश्मिनामनी Ngh 1 5 सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते N 2 6
२३ अवगाय० A अपगम० is suggested for अवगम० ।
२४ वीरः Sy
२५ सेयमुषोदेवता क्षेप्तेव Sy
२६ सेयम् is suggested for सेवयन् ।
२७ क्षिप्रगामी Sy
२८ वोळ्हा सेनायाः । शत्रून् यथा बाधते तथा तमांसि बाधते च Sy

सुगोत ते सुपथा पर्वतेष्ववाते अपस्तरसि स्वभानो ।
सा न आ वह पृथुयामन्नृष्वे रयिं दिवो दुहितरिषयध्यै ॥ ४ ॥

सुगोत ते[1] । तव[2] तेजसा । अपि च । शिलोच्चयेष्वपि[3] क्षेत्राणि । सुगमानि[4]। सुपथानि[5] च भवन्ति । किञ्च सङ्गमन[6]साधनवर्जिते निरालम्बने देशे । अन्तरिक्षम्[7] । तरसि । सुभूत[8]दीप्ते । सा[9] । अस्माकम्[10] । आह[11] । पृथुगमने[12] । दर्शनीये[13] । रयिम् । दिव[14] । दुहित । एषणीयम् ।

सा वह योक्षभिरवातोषो वरं वहसि जोषमनु ।
त्वं दिवो दुहितर्या ह देवी पूर्वहूतौ मंहना दर्शता भूः ॥ ५ ॥

सा वह । सा त्वम् । आवह[15] धनम् । या त्वम् । उक्षभिरागन्ता[16] । अवाताऽवस्थिता[17] सती । उप । पर[18] स्तोतृभ्य । पहसि[19] । स्तोतृणामिच्छानन्तरम्[20] । या । त्वम् । दिव । दुहिता[21] । देवनशीला[22] । भवसि । सा त्व पूर्वा[23] याने प्रातरेव । महनीया[24] । दर्शनीया च भवसि[25][26] ।

---

१. हे उषोदेवि ! Sy
२. तप ते० A
३ दुर्गेष्वपि Sy
४. सुगानि सुखेन गम्यानि Sy
५. मार्गाणि Sy
६ य गमन० A गमनसाधनरहिते देशे Sy
७. अन्तरिक्षमाकाशम् । सामुद्रिकीरपो वा Sy आप इत्यन्तरिक्षनाम Ngh I 3
८ स्वभूत० is suggested for सुभूत० ॥ हे स्वप्रकाशे ! Sy
९ त्वम् Sy
१०. अस्मभ्यम् Sy
११ आवह is suggested for आह ।
१२ पृथुरथे ! Sy
१३ धनम् Sy
१४ अन्तरिक्षसुते ! Sy
१५ वर धनं मह्यमावह Sy
१६. अनडुद्भिरश्वैर्वा Sy.
१७ अप्रतिगता Sy
१८. अपर M वर is suggested for पर ॥ धनम् Sy
१९ वहसि is suggested for अपहस M पहसि A
२०. ०च्छानान्तरा A प्रीतिमनु Sy
२१. हे अन्तरिक्षसुते ! Sy.
२२. द्योतमाना Sy
२३. पूर्वा याने M पूर्वाह्वाने is suggested for पूर्वां याने ॥ प्रथमाह्वाने प्रातरनुवाके Sy
२४. पूजनीया Sy
२५ सा त्वं दर्शता दर्शनीया भूरिति योजना । या दर्शता भूरित्यन्वये यद्वृत्तेन सामानाधिकरण्यात् भूरित्यस्य निघातो न स्यात् Sy
२६. VM. ignores ह ।

उत्तरा गततिः।

उत्ते वयश्चिद्वसतेरपप्तन्नरश्च ये पितुभाजो व्युंष्टौ।
अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥ ६ ॥

(उत्ते वय[1]।)

VI 65

एषा स्या नो दुहिता दिवोजाः क्षितीरुच्छन्ती मानुषीरजीगः।
या भानुना रुशता राम्यास्वज्ञायि तिरस्तमसश्चिदक्तून् ॥ १ ॥

एषा स्या[2]। सा। एषा। नः[3]। दिवो जाता। दुहिता[4]। मानुषी। प्रजा। व्युच्छन्ती[5]। उज्जगार, उषसि हि मानुष्य[6] प्रजा निगच्छन्ति। या। भानुना[7]। ज्वलता[8]। रात्रिषु[9]। ज्ञायते[10]। तम[11]। तिरस्कुर्वन्ती[12]। रक्षांसि[13]। चेति।

वि तद्ययुररुणयुग्भिरश्वैश्चित्रं भान्त्युषसश्चन्द्ररथाः।
अग्रं यज्ञस्य बृहतो नयन्तीर्वि ता बाधन्ते तम ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

वि तद्ययु[14]। विगच्छन्ति[15]। तदानीमव वेच्छन्ति[16]। आरुण्ययुक्तैः[16]। अश्वैः। चित्रञ्च[17]। भान्ति[18]।

---

१ The *pratika* is supplied by the Editor VM does not explain this stanza here because it has already been explained in the first *mandala* For VM's explanation see RV I 124. 12 Sy explains it again in the following manner — हे उषो देवि ! ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चित् पक्षिणोऽपि वसतेर्निवासस्थानादुदपप्तन् । उत्पतन्ति । ये पितुभाजो हविषां सम्भक्तारो ऽन्नस्योपासका वा । पितुरित्यन्ननामसु पाठात् (Ngh 2 7)। नरः तेऽपि चोत्पतन्ति । किञ्च हे उषो देवि ! त्वममा समीपे सते वर्तमानाय दाशुषे हविषां प्रदात्रे मर्त्याय भूरि प्रभूतं वामं धनं वहसि ।

२ 'एषा स्या' इति षडृचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम्। अनुक्रम्यते च—'एषा स्या' (KSA 33 65 P 24) इति । 'उपस्यं तु' इति पूर्वसूक्त उक्तत्वादिदमप्युषोदेवताकम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy

३ अस्मदर्थम् Sy

४ दुहिता is written twice in A दिवः पुत्र्युषा Sy ५ तमांसि वर्जयन्ती Sy

६ उदगिरति। जी(जि)गर्तिर्गिरतिकर्मा वा (N 6 8) इति यास्कः। प्रकाशयतीति भावत् Sy

७ प्राजा A भानुना युक्ता Sy

८ दीप्यमानेन Sy

९. राम्यासु रात्रिषु । रेफयकारयोर्व्यत्ययः Sy

१० ज्ञायन्ते M दृश्यते Sy ११ तमांसि Sy

१२ तीर कुर्वती A तिरस्कुर्वती Sy

१३ नक्षत्रादितेजांसि च Sy

१४ विस्तीर्णं यान्ति Sy

१५ Something probably य is missing before वेच्छन्ति ॥ तदानीं प्रातःकाले Sy

१६ अरुणवर्णयुक्तैः Sy

१७. चित्रं यथा भवति तथा Sy १८ भवन्ति M

उषस । कान्तरथा[१] । प्रभितस्य[२] । यज्ञस्य । अग्रम्[३] । नयन्त्य[४] । विबाधन्ते[५] । ता उपस । रात्रे[६] । तम ।

श्रवो वाजमिषमूर्जं वहन्तीर्नि दाशुषं उषसो मर्त्याय ।
मघोनीर्वीरवत्पत्यमाना अवो धात विधते रत्नमद्य ॥ ३ ॥

श्रवो वाजम्[७] । कीर्तिम् । बलम् । अन्नम्[८] । रसञ्च । प्रापयन्त्य[९] । निधत्त[१०] । दाशुषे[११] । मर्त्याय । उषस । धनवत्य । वीरपुरुषवत्[१२] । गच्छन्त्य । रक्षणम्[१३] । रमणीयम्[१४] । परिचरते मह्यम् । अद्य[१५] ।

इदा हि वो विधते रत्नमस्तीदा वीराय दाशुष उषासः ।
इदा विप्राय जरते यदुक्था नि ष्म मावते वहथा पुरा चित् ॥ ४ ॥

इदा हि[१६] वः । इदानीम् । एव । हवम्[१७] । परिचरते । रत्नम्[१८] । अस्ति दातुम् । इदानीम् । वीराय[१९] । दाशुषे[२०] । हे[२१] उषस । इदानीमेव । मेधाविने[२२] । स्तुवते । यदा[२३] । उत्थानि[२४] । भवन्तीदानीमेवेति[२५] तथा । निवहथ । मावते[२६] । स्तोत्रे । धन पुराचित्तदानीमेव[२७] ।[२८]

---

१. कान्तिरथाः Sy. चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणः N 11.5
२. त्वं हितस्य M बृहतः or प्रथितस्य is suggested for प्रभितस्य ॥ बृहणशीलस्य Sy.
३. अग्र मुखम् Sy
४. सम्पादयन्तः Sy
५. सम्यगपनयन्ति च Sy
६ अक्तुरूर्म्येति रात्रिनामनी Ngh 1 7
७. वाजः A.
८. अहम् M
९. वहन्त्यः Sy
१०. नितरा धत्त Sy
११ हविषा दात्रे Sy
१२. पुत्रपौत्रादिसहितम् Sy
१३ अन्नम् Sy. सिनमव; त्यन्ननामनी Ngh 2 7
१४ धनम् Sy वात्र रत्नमिति धननामनी Ngh 2. 19
१५. अद्यं A.
१६. नि वः A.
१७. व· is suggested for हवम् ॥ युष्माकम् Sy
१८. धनम् Sy.
१९. विराय A.
प्रेरयित्रे Sy
२०. हविषा दाशुषे यजमानाय दातुम् Sy.
२१. हे is missing in A
२२. प्राज्ञाय दातुं वो रत्नमस्ति Sy
२३. यथा M
यस्मिन् विप्रे Sy
२४. उक्थानि is suggested for उत्थानि ॥ उक्थनामकानि स्तोत्राणि Sy
२५. विद्यन्ते Sy
२६. मत्सदृशाय यजमानाय Sy
२७. पुरापि रत्न मह्यं दत्तम् Sy
२८. VM. ignores स्म ।

इदा हि तं उषो अद्रिसानो गोत्रा गवामङ्गिरसो गृणन्ति ।
व्यर्केण बिभिदुर्ब्रह्मणा च सत्या नृणामभवद्देवहूतिः ॥ ५ ॥

इदा हि ते । इदानीम् । ते । उष ! भ्रायमाणसमुच्छ्रितदश । गवामदयभूतानाम् । नामानि । स्तोत्रपरा अङ्गिरस । गृणन्ति । विभिदुश्चा धकारम् । हविषा । स्तोत्रेण । अ त्वा परिचरन्तस्तया त्वय्युदितायाम् । सत्य । भवति । मनुष्याणाम् । यज्ञ ।

उच्छा दिवो दुहितः प्रत्नवन्नो भरद्वाजवद्विधते मघोनि ।
सुवीरं रयिं गृणते रिरीह्युरुगायमधि धेहि श्रवो नः ॥ ६ ॥

उच्छा दिव । व्युच्छ देशे(?) दिव । दुहितरेकम् ! अस्मभ्यम् । प्रत्नेभ्य इव । तदेवाह—रद्वाजाह ? स्तुवते मह्यम् । धनवति ! तथा पुत्रपौत्रयुक्तम् । धनञ्च । मह्य स्तुवते । देहि । तथा बहुभिर्गेयम् । अन्नम् । अस्मभ्यम् । अधिधेहि ।

---

१ सद्य Sy

२ तव प्रसादात् Sy

३ भ्राम्रियमाण is suggested for भ्रायमाण ॥ भ्रावृतसानो Sy

४ स is missing in A

५ गोत्रा सङ्घान् Sy

६ उत्स्तुवन्ति । तथा च निगमान्तरम् । 'गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिर' (RV II 23 18) इति Sy

७ विभुदश्चा० A तमांसि विदारयन्ति Sy

८ हविषा seems to be the explanation of अर्केण Cf Ngh 2 7 अर्चनीयेन Sy

९ सत्यफला Sy

१० अभवत् Sy

११ नेतॄणां तेषामङ्गिरसाम् Sy

१२ देवविषया स्तुति Sy

१३ VM ignores हि and च ॥ हि एव Sy

१४ उच्च M उच्छ is suggested for व्युच्छ ।

१५ दिवि is suggested for देशे ॥ तमांसि वर्जय Sy

१६ ०तरे क स्म० A ०स्व ! is suggested for ०रेकम् ।

१७ अस्मदयम् Sy

१८ प्रत्नेभ्य is suggested for प्रत्नेभ्य ॥ पुरातनेभ्य Sy

१९ Something probably भ is missing before रद्वाजा० । भरद्वाज इव is suggested for रद्वाजाह ॥ भरद्वाजवदिति वचनादन्योऽप्यस्ति भरद्वाज । तथा च ब्राह्मणम्—'प्राणो वै भरद्वाजयत्' इति Sy

२० स्तुति कुर्वते मह्यम् Sy

२१ धनपति A हे मघोनि ! Sy

२२ कल्याणपुत्रपौत्रादियुक्तम् Sy

२३ बहुभिर्गातव्यम् Sy

२४ अधिकं प्रयच्छ Sy

VI 66.

वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्तु समानं नाम धेनु पत्यमानम् ।
मर्तेष्वन्यद्दोहसे पीपाय सकृच्छुक्रं दुदुहे पृश्निरूधः ॥ १ ॥

वपुर्[१] नु[२]। रूपम्[३]। क्षिप्रम् । त ज्ञा[४] । तु[५]। प्रादुर्भवतु । समानाकार[६] सदृशा हि मरुत । पदार्थाना नामकम्[७]। प्रीणयितुम्[८]। सदा गच्छत्[९]। कि तदित्याह—मर्त्येपु[१०]। अन्यदेकदेश[११] तस्य रूपस्य मर्त्यानाम्[१२]। अभिलषितदोहार्थम्[१३]। पृश्नि पीवाय[१४]। दिवि चान्यदेवेपु सकृत्[१५]। पृश्नि[१६]। आत्मीयमूध[१७]। शुक्र[१८] दीप्तरूपम्। दुदुह[१९] इति[२०]।

ये अग्नयो न शोशुचन्निधाना द्विर्यत्त्रिर्मरुतो वावृधन्त ।
अरेणवो हिरण्ययास एषां साकं नृम्णैः पौंस्येभिश्च भूवन् ॥ २ ॥

ये अग्नय । ये[२१]। अग्नय । इव । काष्ठै समिध्यमाना । दीप्यन्तेऽलङ्कृता । ये च प्रादुर्भूता ।

---

१. 'वपुर्नु तत्' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं मारुतम् । तथा चानुक्रम्यते—'वपुर्न्वेकादश मारुतम्' (KSA 33 66 P 24) इति । व्यूळ्हे दशरात्रे षष्ठेऽहन्याग्निमारुत इदं सूक्त मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'हविष्पान्त वपुर्नु तत्' (ĀSS 8 8) इति । वैश्वदेवे पर्वणि मारुतसप्तकपालस्य 'प्र चित्रमर्कम्' इति याज्या । 'प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायेति नवानुयाज्या' (ĀSS 2 16) इति । एकादशिने मारुते पशौ 'प्र चित्रमर्कम्' इत्येषैव याज्या । सूत्रितञ्च—'प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायारा इवेदचरमा अहेव' (ĀSS 3 7) इति Sy.

२. नु is missing in A

३. मरुतां रूपम् Sy

४. तज्ज्ञ. A तज्ज्ञातम् is suggested for त ज्ञा ॥ तत्प्रसिद्धम् Sy

५ तैं (कैं) A Something seems to be omitted here स्तोत्रे is suggested for नु ॥ विदुषे स्तोत्रे Sy.

६. ऐकरूपम् । मरुतः सर्वदा समानरूपा । तथा च निगमान्तरम्—'अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते' (RV V 60 5) इति Sy.

७. स्थिराणामपि नामकम् Sy

८. प्रीणयितृ Sy

९. सर्वदा गच्छत् Sy

१०. किञ्च तद्रूप मर्त्यलोके Sy

११. अन्यदोषधिवनस्पत्यादिकम् Sy

१२ मर्तानाम् A

१३. ०देहार्थं A कामान् दोग्धुम् Sy

१४ पीपाय is suggested for पीवाय ॥ आप्याययति Sy

१५. संवत्सरस्य वर्षासु Sy

१६. किञ्च मरुतामेव निर्देशात् पृश्निरन्तरिक्षम् Sy •

१७. उदकम् Sy

१८ शुक्लवर्णम् Sy

१९. दुन्दुह A क्षरति Sy

२०. VM ignores चित् ॥ चिदिति पूरकम Sy

२१ मरुत. Sy

द्विद्विगुणम्[1]। त्रिस्त्रिगुणस्त्व[2]। मरुतोऽथरुतो[3]। वावृधन्त[4]। रेणुवर्जिता[5]। हिरण्मयाश्च[6]। एषाम्[7]। साकम्[8]। घर्ने[9]। वृधे[10]। च। प्रादुर्भवन्ति[11]।

रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्रा याँश्चो नु दाधृविर्भरध्यै।
विदे हि माता महो मही षा सेत्पृश्निः सुभ्वे॒ गर्भमाधात् ॥ ३ ॥

रुद्रस्य[12]। रुद्रस्य। सेक्त[13]। ये[14]। भवन्ति। पुत्रा। यान्[15]। च। धारयन्[16]। भक्तानां हि भरणाय भवन्ति[16] न म्रियते। तेषां माता[17]। प्रत्याख्यातासीत्। महतोऽपि[18]। मही[19]। सा। पृश्नि[20]। स[20]। इव[21]। शोभना-भवनाय[22] मरुद्गणाय। गर्भम्[23]। आहितवती[24][25]।

न य ईषन्ते जनुषोऽया न्व१न्तः सन्तोऽवद्यानि पुनानाः।
निर्यद्दुह्रे शुचयोऽनु जोषमनु श्रिया तन्वमुक्षमाणाः ॥ ४ ॥

न य ईषन्ते। न। ये[26]। गच्छन्ति। जाता मनुष्यान्[27]। शीघ्रम्। गन्तव्यानि स्थानानि[28]।

---

१ द्विद्विगु० A
२ त्रि is missing in A
३ मिरुतोऽप्यरुतो A अथरुतो seems to be redundant Only मरुत । is sufficient
४ वा प्रवन्त A वावृधन्त is suggested for वावृधन्त ॥ ववृधन्त इत्यस्यानुकर्म वर्धन्ते । संहितायां दीर्घश्छान्दस Sy
५ रेणुरहिता Sy
६ हिरण्मयालङ्काराश्च Sy
७ मरुतां रथा Sy
८ सार्धम् Sy
९ ते मरुतो घर्ने Sy
१० वीर्ये or बल is suggested for वृधे ।
११ तथा च निगमान्तरम् 'ये पृषतीभिर्ऋष्टिभि' (RV I 37 2) इति Sy
१२ रुद्रस्य is missing in A M
१३ सेक्तु is suggested for सेक्त ॥
१४ मरुत Sy
१५ धारिणी Sy
१६ भवति is suggested for भवन्ति ॥ भर्तुं क्षमा भवति Sy
१७ सर्वज्ञाता Sy
१८ महताम् Sy
१९ महती Sy
२० सा is suggested for स ।
२१ एव is suggested for इव ।
२२ शोभन० is suggested for शोभना ॥ नृणां सम्यक भवनाय Sy
२३ गर्भाम् A उदकम् Sy
२४ आदधाति Sy
२५ VM ignores नु and हि ।
२६ प्रसिद्धा मरुत Sy
२७ जाता मनुष्यात् A जातान् म० is suggested for जाताम ॥ जनाम् स्तोतॄन् प्रति Sy
२८ अयेम गमनसाधनेन Sy

शरीरस्यान्त[1] । सन्त. । अवद्यानि[2] । पुनाना[3] । निर्दुहन्ति[4] । दीप्ता.[5] । यदोदकम् । इच्छायाम्[6] । तदानी-
मनुगता । श्रिया[7] भवन्ति । विस्तृतमुदकम्[8] । सिञ्चन्त[9] ।

मक्षू न येषु दोहसे चिदया आ नाम धृष्णु मारुतं दधानाः ।
न ये स्तौना अयासो मह्ना नू चित्सुदानुरव यासदुग्रान् ॥ ५ ॥

मक्षू न । ये[10] न । देवेषु[11] । धर्षणशीलम्[12] । मारुतम्[13] । नाम[14] । आदधानामुच्चारयन्तो[15] मनुष्या ।
शीघ्रमुदारेषु[16] । धनस्य दोहार्थम्[17] । गन्तारो[18] भवन्ति । न चे[19] । ये[20] । चोरा[21] । गन्तार । महत्त्वेन[22] । तानुद्गूर्णान्[23] ।
क्षिप्रम् । एव । शोभनदानो[24] यजमान । अवेजते[25] क्रोधरहितान् करोति । तौ[26] नयतिपर्यायिस्तौ नयति[27] ?

त इदुग्राः शवसा धृष्णुषेणा उभे युजन्त रोदसी सुमेके ।
अध स्मैषु रोदसी स्वशोचिरामवत्सु तस्थौ न रोकः ॥ ६ ॥

त इदुग्राः[28] । ते[29] । इत्[30] । शवसा[31] । धर्षणशीलसेना[32] । सयोजयन्ति । उभे । द्यावापृथिव्यौ[33] । अत्यन्त-

---

१. किं तेषा रक्षणीयत्वाभावाद्गमनाभावो नेत्याह । अन्तः सन्तः सर्वेषां हृदि वर्तमाना एव । तथा च निगमान्तरम्—'प्राणा वै मरुतः स्वापय.' (AB 3 16) इति । अतः सर्वप्राणिनां हृदि वर्तमानत्वात्तेषां गमन नास्तीति । अध्यात्मं प्राणरूपेणावस्थान दर्शितं भवति शीघ्रगामित्व तु तेषामधिदैवतरूपेणेति द्रष्टव्यम् Sy
२. अपद्यानि A पापानि Sy.
३. शोधयन्तः Sy
४. निर्वहन्ति M नितरां दुहन्त्युदकम् Sy
५. दीप्यमाना मरुतः Sy.
६. स्तोतॄणां काममनु Sy.
७. दीप्त्या Sy.
८. आत्मीयं शरीरं प्रकाशयन्त. ॥ यद्वा तन्वं विस्तीर्णं यथा भवति तथा Sy
९. सिञ्चन्तम् M
भूमिं सिञ्चन्तो भवन्ति Sy
१०. ये is unnecessary.
११. वेदेषु M प्रसिद्धेषु मरुत्सु Sy
१२. धर्षकम् Sy
१३. मरुत्सञ्ज्ञकम् Sy
१४. शस्त्रम Sy
१५. ०धाना उच्चा० is suggested for ०धानामुच्चा० ।
१६. क्षिप्रम् Sy.
१७. कामान् दोग्धुं क्षमा भवन्ति Sy.
१८. ०रो न भवति A उपगच्छन्तः स्तोतारः Sy.
१९. च is suggested for चे ॥ नेति सम्प्रत्यर्थे Sy.
२०. ये थे M
२१. स्तेनास्तिरोहिता वा स्तोतृधनानामपहर्तार. Sy
२२. महत्त्वेन युक्ता भवन्ति Sy.
२३. तान् क्रुद्धान् Sy.
२४. शोभनहविर्दानो यजमानः Sy.
२५. अवयजते । अपगतक्रोधान् करोति Sy.
२६. स्ते नय० A नौ सम्प्रतिपर्यायौ is suggested for तौ नय०. नयति ।
२७. VM ignores चित् ।
२८. क(ल)ळ दुग्रा. A
२९. ते is missing in A मरुतः Sy.
३०. उत् A
३१. बलेन वेगेन युक्ताः Sy
३२. धर्षकसेनाः Sy
३३. वृष्ट्या पृथिवीं तर्पयन्तीत्यभिप्रायः Sy.

मेकचर्या । अथ । खलु । एषु मरुत्सु । रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता । स्वभूतदीप्तिस्तिष्ठति । न च । घर्म सु मरुत्सु । भातिष्ठति । दीप्तिर्भूयोभूय स्फुरन्तीत्यर्थ ।

अनेनो वो मरुतो यामो अस्त्वनश्वश्चिद्यमजत्यरथीः ।
अनवसो अनभीशू रजस्तूर्वि रोदसी पथ्या याति साधन् ॥ ७ ॥

अनेन । पापरहितम् । युष्माकम् । गमनमिह । अस्तु । य यामम् । अश्ववर्जित । अरथी । च । प्रेरयति स्तोता स्तोत्रैरेवास्मान प्रापयन्तीत्यर्थ । सजित । अभीशुवर्जितश्च । रजस प्रेरको मरुतां गण । विगच्छति । द्यावापृथिव्यौ । मार्गा । स्तोतृणामभिलषितान् सासय द्यावापृथिव्योर्मध्यन गच्छन्तीत्यर्थ ।

नास्य वर्ता न तरुता न्वस्ति मरुतो यमवथ वाजसातौ ।
तोके वा गोषु तनये यमप्सु स व्रजं दर्ता पार्ये अध द्योः ॥ ८ ॥

नास्य । न । अस्य । गन्ताऽभिगन्ता । न । अपि । तरिता । मनुष्यस्य विद्यते । हु मरुत । यम् ।

---

१ ०विष्यापस्यन्त० A सुरूपे Sy
२ अथ स्म अपि च Sy
३ येषु मरुत्सु Sy
४ रुद्रस्य पत्नी माध्यमिकी वाक Sy
५ स्वदीप्तिर्वर्तते Sy
६ अवसत्सु is suggested for घर्म सु ।
७ निःसरस्येवेत्यर्थ Sy
८ दीप्तिर्बाधको वा Sy
९ स्मरन्ती० M स्फुरती० is suggested for स्फुरन्ती० ।
१० VM ignores उग्रा ।
११ पापरहितं यथा भवति तथा Sy
१२ युष्माकं सम्बन्धी Sy
१३ रथ Sy
१४ प्रादुर्भवतु Sy
१५ अश्वरहित Sy
१६ रथि सारथि । न रथिररथी । असारथि Sy
१७ अपि Sy
१८ ०त्रएपास्मा० A
१९ प्रापयती० is suggested for प्रापयन्ती० ।
२० सज्जित M अश्ववर्जित is suggested for सजित ॥ पश्ववनरहित Sy
२१ पाशरहितोऽपि Sy
२२ उदकस्य Sy
२३ अपिगच्छति M
विविधं गच्छति Sy
२४ मार्गा M मार्गान् is suggested for मार्गा ॥ पथोऽन्तरिक्षमार्गान् Sy
२५ सासायं A साधयन् is suggested for सासयं ॥ स्तोतृणां कामान् साधयन् Sy
२६ गच्छती० is suggested for गच्छन्ती० ।
२७ VM ignores मरुत !
२८ अस्य जनस्य Sy
२९ प्रेरक Sy
३० नास्ति Sy
३१ It seems to be the explanation of नु ॥ च Sy
३२ तरुता हिंसिता Sy
३३ It goes with अस्य ।
३४ विद्युते A.

रक्षथ । युद्धे । तोकादिनिमित्तम् । य युद्धेऽवसथ । स । शत्रोर्दीप्तस्य । गोव्रजम् । सङ्ग्रामस्य वार्येऽहनि गवामाहरणाय । दत्ता भवति ।

प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम् ।
ये सहांसि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ॥ ९ ॥

प्र चित्रम् । प्रभरध्वम् । चित्रम् । अन्नम् । स्तूयमानाय । क्षिप्राय । मारुताय । स्वभूतलवलाय गणाय । ये मरुत । वलेन । बलानि । अभिभवन्ति । तेभ्यो महनीयेभ्य । पृथिवीयम् ।

---

१. सङ्ग्रामे Sy
२. का is missing in M आदि refers to गोषु, तनये and अप्सु ॥ पुत्रे ! तनये पौत्रे धने वा गोषु वाप्सु वा निमित्तभूतेषु Sy
३. अवथ is suggested for अवसथ ।
४. दीप्तस्यापि विजिगीषोर्वा शत्रो Sy
५. गोवृज A. गवा सङ्घम् Sy.
६ पार्ये is suggested for वार्ये ॥ सङ्ग्रामे Sy. ७. दर्ता भवति is suggested for दत्ता भवति ॥ दारयिता भवति Sy
८. VM ignores अध ॥ अधापि च Sy
९. भरद्वाजस्येदमार्षम् Dur भरद्वाजस्य SKN
१०. प्रहर A हे अग्ने ! त्वत्सहायभूता ऋत्विजस्त्व च सर्वे यूय प्रभरत । यथा लोके बहुष्वेककार्यकरेषु मुख्यमेक सम्बोध्य यूयमेव कुरुतेति प्रार्थना तद्वदत्रापि मुख्यमग्निमेकमेव सम्बोध्य प्रभरध्वमिति बहुवचनप्रयोग. Sy प्रहरध्वम् Dur प्रोपसर्गो भरध्वमित्याख्याते‍न । प्रहरत प्रापयत प्रोच्चारयतेत्यर्थ. । अथवा—अर्कमन्न हविर्लक्षण तद्धेतुमाहवनीय प्रति प्रापयत । ऋत्विजा चायं प्रैष SKN
११. दर्शनीयम् Sy चायनीयम् Dur विचित्रम् SKN १२. अन्न हवि· Sy स्वधार्क इत्यन्ननामसु पाठात् (Ngh 2 7) स्तोमम् Dur मन्त्रं स्तुतिलक्षणम् SKN
१३. शब्दं कुर्वते स्तूयमानाय वा Sy स्तुवते स्तनयित्नुशब्देन कृत्स्न जगदुपशब्दायतेDur कर्मणि शतृप्रत्यय गीर्यमाणाय स्तोतव्यायेत्यर्थ.SKN
१४ त्वरिताय Sy त्वरमाणाय Dur. तुर्वतेर्हिसार्थस्य रूपम् । तुर्वित्रे शत्रूणा हिंसित्र इत्यर्थ । 'त्वर त्वरणे' अस्य वा । त्वरित्रे क्षिप्रकारिणे SKN. १५ मरुता गणाय Sy. Dur. मरुता समूहाय SKN १६. स्वभूतबलाय is suggested for स्वभूतलवलाय ॥ स्वात्मबलावष्टम्भिने Dur स्वबलाय SKN.
१७. मा त. M मारुतायेति तद्धितवृत्तावन्तर्भूतानामपि मरुता बुद्धया प्रविभागात् य इति प्रत्यवमर्शः। यथा महाभाष्ये 'अथ शब्दानुशासनम्। केषा शब्दानाम् ?' (PMBH 1.1 1.) इति। यथा वा लोके। राजपुरुषइत्युक्ते कस्य राज्ञ. ? इति Sy. कीदृशाना पुनर्मरुता गणाय यस्मै प्रभरध्वमिति ? ये मरुतः Dur
१८. स्वेन बलेन Dur बलेनात्मीयेन SKN
१९. शत्रूणा बलानि Sy. परेषा बलानि Dur बलानि शत्रूणा स्वभूतानि SKN.
२०. सहिरभिभवे । अभिभवन्ति SKN
२१. यच्छ्रुतेस्तच्छ्रुतिः। तेभ्य. SKN
२२. महनीयेभ्यो मरुद्भ्यो भयात् Sy. मरुद्भ्य इत्यर्थ Dur मख इति महन्नाम । यद्वा मह इत्यस्य महन्नाम्नो हकारस्य खकारः। मरुद्भ्य इत्यर्थ । अथवा महो यज्ञस्तमङ्गभावोपगमनेन वृष्टिप्रदानद्वारेण वा कुर्वन्ति 'तत्करोति०' इति णिच् । ण्यन्तात् 'णेरनिटि' (Pa 6 4 51) इति णिलोप । मखा यज्ञकारिण इत्यर्थ. । तेभ्य. SKN
२३. पृथिव्यपि किमुतान्यानि भूतानि SKN.

मने[1] । कम्पते[2], मरुतां बलमग्निर्निषदयति ।

त्विषीमन्तो अध्वरस्येव दिद्युत्तृषुच्यवसो जुह्वो३ नाग्नेः ।
अर्चत्रयो धुनयो न वीरा भ्राजज्जन्मानो मरुतो अधृष्टाः ॥ १० ॥

स्वषीमन्त । दीप्तिमन्त । अध्वरस्येव[3] । उत्तरवथा द्योतमानानि[4] । क्षिप्रगमना । ज्वाला[5] । इव[6] । अग्न[7] । अर्चनीया । शत्रूणा कम्पयितारः[8] । इव । वीरा[9] । दीप्यमान[10] प्रादुर्भावा । मरुत । शत्रुभिरनाधृष्या[11] ।

तं वृधन्तं मारुतं भ्राजदृष्टिं रुद्रस्य सूनुं हवसा विवासे ।
दिवः शर्धाय शुचयो मनीषा गिरयो नाप उग्रा अस्पृध्रन् ॥ ११ ॥

तं वृधन्तम्[12] । तम्[13] । वर्धमानम् । मारुतम्[14] । दीप्यमानायुधम्[15] । रुद्रस्य । सूनु[16] गणम् । स्तोत्रेण । परिचरामि । दिव । वनाय[18] । शुचीनि[19] । स्तोत्राणि । मेघा[21] । इव । व्याप्ता[22] । उद्गूर्णा[23] । इतरेतर स्पर्धन्ते[24] ।

---

१ अग्ने is suggested for मने ॥ हे अग्ने ! Sy य एवङ्गुणयुक्ता मरुतस्तेषां यो गणस्तस्मै प्रभरध्वं चित्रमर्कम् । त्वमपि हे अग्ने ! बहुतव द्रव्यं तेभ्य । यदा तावन्मारुतमेव केवलं हविस्तदयमग्निरप्रधान । यदा पुनराग्निमारुतं तदा भरध्व चित्रमर्कमग्नये मारुताय च गणायेति स्तोतॄन् सम्बोध्य ततोऽग्नि ब्रवीति हे भगवन्नग्ने ! शृणु त्वमप्येतमर्कमेवङ्गुणयुक्तमेभिः सह गृहाणेति Dur

२ बिभेति कम्पते वा Dur बिभेति । भयेन वा कम्पते SKN भ्यसते रेजत इति भयवेपनयो N 3 21 SKN II 192

३ यज्ञस्येव Sy

४ ०मानोनि A द्योतमाना Sy

५ रश्मय Sy

६ इव is missing in M

७ अ is missing in M

८ सपत्नान् कम्पयन्त Sy

९ शूरा Sy

१० दीप्यमाना प्रा० A ०मानप्रा० is suggested for ०मानं प्रा० ॥ दीप्त शरीरा Sy

११ परैरनभिभूताश्च भवन्ति Sy

१२ त प्रथन्त A

१३ प्रसिद्धम् Sy १४ मरुद्गणम् Sy

१५ भ्राजमानर्ष्टिम् Sy

१६ पुत्रम् Sy १७ स्तोतु Sy

१८ वेगाय is suggested for वेनाय ॥ मारुताय बलाय Sy तुक्ष शर्ध इति बलनामनी Ngh 2 9

१९ निर्मला Sy २० स्तुतय Sy

२१ गिरिव्रज इति मेघनामनी Ngh 1 10

२२ आप्नुवन्त Sy

२३ उद् ग्रर्णा A २४ अस्पर्धन्त Sy

VI. 67.

विश्वेषां वः सतां ज्येष्ठतमा गीर्भिर्मित्रावरुणा वावृधध्यै।
सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्ठा द्वा जनाँ असमा बाहुभिः स्वैः ॥ १ ॥

[1]विश्वेषाम्। सर्वेषामेव। विद्यमानानाम्[2]। युष्माकम्[3]। अतिशयेन प्रशस्यौ[4]। स्तुतिभि । मित्रावरुणौ। प्रवृत्तोऽह[5] वर्धयितुम्। सम येमतु[6]। यौ। मदीनेव[7]। अतिशयेन यन्तारौ[8]। द्वौ[9] । जनान्। असदृशौ केनचिदपि[10]। बाहुभि[11]। आत्मीयै.।

इयं मद्वां प्र स्तृणीते मनीषोप प्रिया नमसा बर्हिरच्छ।
यन्तं नो मित्रावरुणावधृष्टं छर्दिर्यद्वां वरूथ्यं सुदानू ॥ २ ॥

इयं मद्वाम्। इयम्। स्तुति । मत्तो[12] निर्गता। वाम्[13]। आच्छादिदयति[14]। उपगच्छति। प्रिया[15]। हविषा[16] सह। यज्ञे[17]। यच्छतम्[18]। अस्मभ्यम्। मित्रावरुणौ। अनभिभूतम्। गृहम्[19]। यत्। युवयो[20]। वरणीय[21] विद्यते। शोभनदानौ।[22]

---

१. 'विश्वेषां वः' इत्येकादशर्चं षष्ठ सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम्। तथा चानुक्रम्यते—'विश्वेषा मैत्रावरुणम्'(KSA.33 67 p 24) इति। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। मैत्रावरुणे पशौ 'आ यात मित्रावरुणा' इति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या। सूत्रितञ्च—'आ यात मित्रावरुणा सुशस्त्या नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिम्' (ĀSS 3 8) इति। व्यूळ्हे दशरात्रे सप्तमेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'प्र यद्वाम्' इति मैत्रावरुणस्तृच.। सूत्रितञ्च—'प्र यद्वां मित्रावरुणा स्पूर्धन्ना गोमता नासत्या रथेन (ĀSS 8 9) इति Sy

२. वेद्यमा० M सतां मध्ये Sy

३. वाम् Sy

४. ज्येष्ठतमौ Sy

५. प्रवृत्तोऽस्मि Sy

६. सयेमतुः is suggested for सम येमतुः॥ सयच्छतः Sy

७. दिन M रश्मिनेव is suggested for मदीनेव॥ रश्मिनेवाश्वान् Sy.

८. ०शयौ यन्ता० M यन्तृतमौ Sy

९. Something seems to be missing here in the mss द्वौ सहितौ Sy

१०. कौचिद० M विषमौ। 'त्रिरश्रिं हन्ति चतुरश्रिरुग्र.' (RV I 152 2) इति निगमान्तरेणासाम्य दर्शितम् Sy

११. बाहुभिरिति बहुवचन पूजार्थम् Sy

१२. मम Sy

१३. युवाम् Sy.

१४. आच्छादयति is suggested for आच्छादिदयति॥ प्रच्छादयति Sy

१५. हे प्रियौ! युवाम् Sy

१६. अन्नेन हविषा Sy

१७. युवयोर्यज्ञम् Sy.

१८. गच्छतम् M प्रयच्छतम् Sy

१९. ग्रहम् A

२०. युवयो. सम्बन्धि युवाभ्या देयम् Sy

२१. शीतवातातपाना वारयितृ भवति Sy

२२. VM. ignores अच्छ।

आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्युप प्रिया नमसा हूयमाना ।
सं यावप्नःस्थो अपसेव जनाञ्छ्रुधीयतश्चिद्यतथो महित्वा ॥ ३ ॥

आ यातम् । उपागच्छतम् । मित्रावरुणौ[1] ! शोभन शासनं शस्त्रम् । प्रियौ[2] । हविषा[3] । हूयमानौ[4] । सङ्गच्छेथे[5] । यौ सर्वेजने[6] । यथा[7], कर्मस्थितो मनुष्य[8] । कर्मणा जनं सङ्गच्छते । तौ युवां महत्त्वेन । आत्मन श्रवणमिच्छत[9] । जनान् । प्राप्नुथ[10] इति ।[11]

अश्वा न या वाजिना पूतबन्धू ऋता यद्गर्भमदितिर्भरध्यै ।
प्र या महि महान्ता जायमाना घोरा मर्ताय रिपवे नि दीधः ॥ ४ ॥

अश्वा[12] न या । अश्वौ । इव । यौ । वलिनौ । सुस्तव धनौ[13] । सत्यौ । यौ । गर्भभूतौ । अदितिः[14] । भर्तुमैच्छत्[15] । प्रादुर्भावमत । यौ । महत्त्वम्[16] । महान्तौ[17] । जायमानौ तौ[18] । घोरौ[19] । रुप्मे[20] । मनुष्यायावितिति[21] । निदधारेति[22] ।

विश्वे यद्वां मंहना मन्दमानाः क्षत्रं देवासो अदधुः सजोषाः ।
परि यद्भूथो रोदसी चिदुर्वी सन्ति स्पशो अदब्धासो अमूराः ॥ ५ ॥

विश्वे यद्वाम् । विश्वे[23] । यत्[24] । युवाम् । महत्त्वेन । मादयन्त[25] । युवयोर्देवा[26] । सङ्गता[27] । बलम् ।

---

१ मित्र वरु A
२ विश्वस्य प्रियौ Sy
३ अन्नेन हविषा स्तोत्रेण वा Sy
४ स्तूयमानौ Sy
५ संयच्छथ Sy
६ सर्वेर्जनैः M
७. यथा should immediately follow कर्मणा ।
८ मनुष्य is suggested for मनुष्य ॥ कर्मण्यधिकृत पुरुष Sy अपोऽप्न इति कर्म नामनी Ngh 2 1
९ ०त्मनश्रव० A भुधियतः यशो वात्मन इच्छत Sy
१० संयच्छथ Sy
११ VM ignores चित् ।
१२ अश्वावाया A
१३ पूतस्तोत्रौ Sy
१४ अदितिर्देवी Sy
१५ बभार Sy
१६ महत Sy
१७ महत्तरौ प्रभूतौ मित्रावरुणौ Sy
१८ जायमानावेव Sy
१९ घातकौ Sy
२० रिपवे is suggested for रुप्मे ॥ हिंसकाय Sy
२१ मर्त्याय Sy
२२ निदधाराविति स्थापितवन्तौ Sy
२३ सर्वे Sy
२४ यौ Sy
२५ स्तुवन्त Sy
२६ युवयो goes with बलम् ।
२७ परस्परं प्रीतियुक्ता Sy

अदधु[१] । य[२] । च[३] । विस्तृते[४] । द्यावापृथिव्यौ । परिभवथ । तदानी युवयोर्भवन्ति । तेजासि[५] । अहिंसितानि[६] । अमूढानि[७] ।

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु द्यून्दृंहेथे सानुमुपमादिव द्योः ।
दृळ्हो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्द्यां धासिनायोः ॥ ६ ॥

ता हि क्षत्रम् । तौ[८] । हि । वलम् । धारयेथे । दिवसेपु[९] । दृहेथे[१०] च । दिव[११] । समुच्छ्रितमादित्यम्[१२] । वशतिव स्थूणा[१३] ? ततश्च[१४] । दृढ[१५] । दिवि व्याप्नुवान[१६] । विश्वदेव आदित्यौ[१७] भवति ताविमौ । भूमिम् । दिवञ्च । मनुष्यस्य[१८] । हविषा प्रीतौ[१९] । आतनुत[२०] ।

ता विप्रं धैथे जठरं पृणध्या आ यत्सद्म सभृतयः पृणन्ति ।
न मृष्यन्ते युवतयोऽवाता वि यत्पयो विश्वजिन्वा भरन्ते ॥ ७ ॥

ता विप्रम् । तौ[२१] । मेधाविन[२२] यजमानम् । धारयेथे[२३] । जठरमात्मीयम्[२४] । सोमेन पूरयितुम् । आपूरयन्ति । यदा । यज्ञगृहम्[२५] । ऋत्विज[२६] उपतिष्ठन्ति । न । अभिभूयन्ते[२७] । दिश[२८] । अगच्छन्त्य[२९] शत्रुभि । हे

---

१. धत्तवन्तः Sy
२. यौ Sy.
३. व A
४. विसूते A विस्तीर्णे Sy.
५. तेजसासि A. रश्मयश्चरा वा Sy
६. अहहिंसि० A अहिंसिताः Sy.
७. ०मूढानी A
८. मित्रावरुणौ Sy
९. दिवसे दिवसे Sy.
१०. दृढीकुरुतम् Sy
११. अन्तरिक्षस्य Sy.
१२. समुच्छ्रितप्रदेश मेघ सूर्यं वा Sy
१३. ०वस्तूणा. A वत्समिव स्थूणा is suggested for वशतिव स्थूणा ॥ उपमादिव उपमीयते प्रक्षिप्यत इत्युपमात् स्थूणा । सा यथा वतस धारयति तद्वदित्यर्थः Sy
१४. अपि च Sy
१५. युवाभ्यां दृढीकृतश्च मेघ Sy
१६. ०प्नुवाशनः A अन्तरिक्ष व्याप्नुवान. Sy
१७. आदित्यो is suggested for आदित्यौ ॥ सूर्यः Sy.
१८. द्रुह्यव आयव इति मनुष्यनामनी Ngh 2 3
१९. अन्नेन हविषा आप्यायितः सन् Sy क्षुत् धासिरित्यन्ननामनी Ngh 2 7.
२०. आतनुत. is suggested for आतनुत ॥ आतान् आतनोति युवाभ्या दृढीकृत एव Sy.
२१. मित्रावरुणौ Sy
२२. प्राज्ञम् Sy. विप्रो विग्र इति मेधाविनामनी Ngh 3 15
२३. धारयथ. Sy.
२४. उदरम् Sy
२५. ०ज्ञग्रह० A यज्ञसदनम् Sy
२६. ०त्विजमुप० A सह भ्रियमाणा. ऋत्विज Sy
२७. अहि भू० A रजसाऽभिभूयन्ते Sy
२८. नद्यो दिशो वा Sy
२९. अवाता अशुष्काश्च Sy

विश्वस्य प्रीणयितारौ । यथा । विविधम् । उदकं भवद्भ्यां पृष्ठम् । धारयन्ति ।

ता जिह्वया सदमेदं सुमेधा आ यद्वां सत्यो अरतिर्ऋते भूत् ।
तद्वां महित्वं घृताश्नावस्तु युवं दाशुषे वि चयिष्टमंहः ॥ ८ ॥

ता जिह्वया । तौ । वाचा । सुप्रज्ञ । सदैव । उदकम् । आयाचत । इदमित्युदकनाम । आभिमुख्येन । भवति । यथा । वां प्रति । सत्य । महिगन्ता । यज्ञ । तदानीम् । हे घृतान्वौ । युवयो । महत्वम् । प्रादुर्भूतमस्तु । युवाम् । दाशुषे । विनाशयतम् । पापम् ।

प्र यद्वां मित्रावरुणा स्पूर्धन्प्रिया धाम युवधिता मिनन्ति ।
न ये देवास ओहसा न मर्ता अयज्ञसाचो अप्यो न पुत्राः ॥ ९ ॥

प्र यद्वाम् । प्रमिनन्ति । यदा । युवयो । हे मित्रावरुणौ । स्पर्धमाना । प्रियाणि । स्थानानि । युवयोर्हितानि । न । ये । देवा । युवयोर्वहनसाधनेन स्तोत्रेण युज्यन्ते । नापि । मनुष्या । यज्ञमसेवमाना । आवयोर्वन्धवं । पुत्रा वा । न युज्यन्ते स्तोत्रेण तान् सर्वान् हथ इति वाक्यशेष ।

---

१ ०यितारौ A हे विश्वजिन्वानौ । Sy
२ विभूतिम् Sy
३ जलम् Sy
४ प्रेषितम् or प्रेरितम् is suggested for पृष्ठम् ॥ प्रहितम् Sy
५ ता is missing in A
६ तौ is missing in M मित्रावरुणौ Sy
७ प्राज्ञ Sy　　८ सर्वदा Sy
९ जलम् Sy
१० आयाचते । आ इत्युपसर्गवशनाद्योग्यक्रियाध्याहाराद्याचत इत्यध्याह्रियते Sy
११ The passage इदमित्युदकनाम (Ngh I 12) should immediately follow उदकम् and precede आयाचते ॥ पूर्वस्यामृचि जलस्य प्रकृतत्वात् मुखो विपरिवर्तमानं जलमिदंशब्देन परामृश्यते Sy
१२ आभवति Sy　　१३ युवयो Sy
१४ मायारहित Sy
१५ अभि० is suggested for महि० ।
१६ तत् Sy
१७ घृतावौ M घृताश्नौ is suggested for घृतान्वौ ।
१८ महित्वं A महित्वम् । अपेक्षितप्रदातृत्वलक्षणम् Sy　　१९ युवम् A
२० दाशुषो यजमानस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी Sy
२१ ०मिनन्ति A हिंसन्ति Sy
२२ यद् येऽप्रजन्तो जना Sy
२३ ०मानौ M
२४ धामानि कर्माणि Sy
२५ युवाभ्यां विहितानि Sy
२६ य M
२७ देव युव० M
२८ मनुष्याश्चोहसा न युज्यन्ते Sy
२९ न यज्ञयुक्ता । वृथा कर्माणि कुर्वन्त इत्यर्थ Sy
३० आवये अप्य A बन्धव seems to be the explanation of अप्य ॥ अप कर्म तद्वन्त Sy　　३१ ये च न पुत्रा । पुनन्ति पुत्रा । न पुत्रा अपुनन्त इत्यर्थ Sy
३२ सर्वा हय A तान् सर्वान् विनाशयिष्टमित्यनुवक्ष्यते Sy

वि यद्वाचं कीस्तासो भरन्ते शंसन्ति के चिन्निविदो मनानाः ।
आद्वां ब्रवाम सत्यान्युक्था नकिर्देवेभिर्यतथो महित्वा ॥ १० ॥

वि यद्वाचम् । विहरन्ते[1] । यत्[2] । वाचम्[3] । मेधाविन[4] । शसन्ति च[5] । केचिद्युवयो[6] । निविद । जानत[7] । तदानी[8] तदनन्तरमेव यमणि[9] । युवयो[10] । ब्रूम । सत्यानि । उक्थानि[11] । न युवाम् । अन्यैर्देवै[12] । सङ्गच्छेथे[13] । महत्त्वेन ।

अवोरित्था वां छर्दिषो अभिष्टौ युवोर्मित्रावरुणावस्कृधोयु ।
अनु यद् गावः स्फुरानृजिप्यं धृष्णुं यद्रणे वृषणं युनजन् ॥ ११ ॥

अवोरित्था[14] । रक्षकयो[15] । इत्थम्[16] । युवयो । सुखस्य[17] । अभ्येषणे[18] । हे मित्रावरुणौ ! तत्सुखम् । अनल्पागमन[19] भवति । यदा हि[20] । युवयो[21] । अस्मव[22] ? ऋजुगामिन स्तोतारम्[23] । अनुस्फुरन्ति[24] । यदा वा । धृण्य[25] स्वयजमानम् । सङ्ग्रामे[26] । युञ्जन्ति[27][28] ।

१. पृथक् उच्चारयन्ति Sy.
२. यदा Sy.
३. वाचः A स्तुतिम् Sy.
४. मेधाविन उद्गातारः Sy उशिजः कीस्तास इति मेधाविनामनी Ngh.3 15
५. शसति च A
६. केचिद् बह्वृचाः Sy.
७ अग्न्यादीन् स्तुवन्तः Sy
८. तथा सति Sy
९. यमणि seems to be redundant
१०. युवाभ्याम् Sy
११. स्तोत्राणि Sy
१२. अन्यैर्देवैः सह Sy
१३. गच्छथः Sy
१४. ०रिक्था A
१५. अवतोः Sy.
१६. सत्यमेव Sy
१७. सुखस्यस्य A. छर्दिषो गृहाय सुखाय वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी Sy छर्दिरिति गृहनाम N. 3 4.
१८. अभ्यषेणे M अभिगमने Sy.
१९. अविच्छिन्न भवति Sy अस्कृधोयुरकृध्वायु.। कृध्विति ह्रस्वनाम। निकृत्त भवति N 6 3.
२०. यदा न्हि M कदा मित्रावरुणयोरभिगमनमित्यत आह—यद्यदा Sy
२१. युवामभिगतेषु स्तोतृषु युवयोः सम्बन्धि युवाभ्या देय तद् गृहादिकम् Sy.
२२. असमव A स्तवाः is suggested for अस्मव ॥ स्तुतयः Sy
२३. सोमम् Sy.
२४. अनुस्फुरेयुः Sy.
२५. धृण्य स्वय० M. धृष्णु is suggested for धृण्य ॥ शत्रूणां धर्षक सोमम् Sy.
२६. रमणे यज्ञे Sy
२७. यजमाना युञ्ज्यु Sy.
२८. VM ignores वृषणम् ॥ कामानां वर्षितारं सोमम् Sy.

VI 68

श्रुष्टी वां युज्ञ उद्यतः सुजोषा मनुष्वद्वृक्तबर्हिषो यजध्यै ।
आ य इन्द्रावरुणाविषे अद्य महे सुम्नाय मह आववर्तत् ॥ १ ॥

श्रुष्टी[1] वाम् । क्षिप्रं[2] । युवयो[3] । उद्यत[4] । यज्ञ[5] । सप्रीति[6] । मनारिव । यजमानस्य[7] । यागाभम्[8] ।
आवर्तत्[9] । यो वां[10] । इन्द्रावरुणौ[11] । मन्त्रार्थम्[12] । अद्य । वहते[13] च । सुखाय । महति[14] यज्ञ तस्यति[15] ।

ता हि श्रेष्ठा देवताता तुजा शूराणां शविष्ठा ता हि भूतम् ।
मघोनां मंहिष्ठा तुविशुष्म ऋतेन वृत्रतुरा सर्वसेना ॥ २ ॥

ता हि श्रेष्ठौ[16] । तौ[17] । हि । श्रेष्ठौ । यज्ञ[18] । हिंसितारौ[19] शत्रूणाम् । तथा शूराणा मध्ये । अति
क्षयेनावस्तिनौ[20] । तौ तौ[21] । हि । प्रभूतम्[22] । धनवताम्[23] । अतिशयेन वन्तौ[24] । बहुवसौ[25] । सत्यनय[26] । वृत्रस्य[27]

---

१ 'श्रुष्टी वाम्' इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भारद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते—'श्रुष्टी वामैन्द्रावरुणमुपान्त्ये जगत्यौ' (KSA 33 68 P 24) इति 'प्र सम्राजे, इन्द्रावरुणा सुतपौ' इत्येते जगत्यौ शिष्टास्त्रिष्टुभ । इन्द्रावरुणौ देवता । प्रातिनिप्तविकेपूक्थ्येषु तृतीयसवने होत्रकशस्त्रेषु स्तोमवृद्धौ मैत्रावरुणस्येदमावापार्थं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'श्रुष्टी वां यज्ञो युवा मरा' (ASS 7 9) इति । तृतीये सवने 'इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतम्' इति प्रशास्तु प्रस्थितयाज्या । सूत्रितञ्च—'इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतमिन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते' (ASS 5 5) इति । उक्थ्ये तृतीयसवने 'इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य' इति मैत्रावरुणस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या' (ASS 6 1) इति Sy

२ क्षिप्रयो M तथा च यास्क । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । आशु अष्टीति N 6 12

३ स्वयो A युवयोरर्थं Sy

४ उद्यतौ A. प्रवृत्त Sy

५ सोम Sy

६ सुप्रीति M ऋत्विग्भि सहित Sy

७. वृक्तबर्हिष स्तीर्णबर्हिषो यजमानस्य Sy

८ यष्टुम् Sy ९ आवर्तयति Sy

१० याम् M सोम Sy

११ मित्रावरु० A हे इन्द्रावरुणौ I Sy

१२ प्रसायम् is suggested for मन्त्रायम् ।

१३ महते is suggested for वहते ।

१४ महती A Sy construes one महे with इन्द्रावरुणौ and the other with सुम्नाय and explains them as महनीयौ and महते respectively

१५ VM ignores आ ॥ आ समन्तात् Sv

१६ हे इन्द्रावरुणौ I Sy

१७. प्रसिद्धौ युवाम् Sy

१८ इष्टिर्देवतातेति यज्ञनामनी Ngh 3 17

१९. धनानां प्रेरकौ Sy

२० ०येन वस्ति० is suggested for ०येना वस्ति ॥ अतिशयेन बलवन्तौ Sy

२१ Secord तौ is redundant

२२ भवतम् Sy

२३ दानवताम् Sy

२४ Something, probably धन or दान seems to be missing before वन्तौ ॥ दातृतमौ Sy

२५ बहुसौ M २६ तस्य मव M

२७ शत्रूणां हिंसकौ Sy

हिंसितारौ । समग्रसेनौ[1] ।

ता गृणीहि नमस्येभिः शूषैः सुम्नेभिरिन्द्रावरुणा चकाना ।
वज्रेणान्यः शवसा हन्ति वृत्रं सिषक्त्यन्यो वृजनेषु विप्रः ॥ ३ ॥

ता गृणीहि[2][3] । तौ । स्तुहि । नमस्यै[5] । तयोर्बलैरुच्चरितै[6] । सखैश्च[7] । इन्द्रावरुणौ । दीप्यमानौ[8] । तयोरन्य[9] । वज्रमादाय[10] । वलेन । हन्ति[11] । शत्रुम्[12] । सेवते[13] । अन्य[14] । दुश्चरितेषु[15] नर जिघृक्षुर्वरुण[16] । मेधावी[17] ।

ग्नाश्च यन्नरश्च वावृधन्त विश्वे देवासो नरां स्वगूर्ताः ।
प्रैभ्य इन्द्रावरुणा महित्वा द्यौश्च पृथिवि भूतमुर्वी ॥ ४ ॥

ग्नाश्च यत् । देवपत्न्य[18] । देवा[19] । च । यदा[20] । अवीवृधन्त[21] । मरुत[22] । च । देवानामर्थ्ये य[23] । स्वयमेवोद्गूर्णा[24] । तदैभ्यो देवेभ्यो[25] देवपत्नीभ्यश्च । प्राभवतम्[26] । महत्त्वेन[27] । हे द्यावापृथिव्यौ[28] । विस्तीर्णे युवाम् । च प्राभूत[29] युद्धे साहाय्याय[30] ।

---

१. कृत्स्नसेनौ च भूतम् Sy.
२. गृह्णीभिः A
३. हे भरद्वाज ! Sy
४. इन्द्रावरुणौ Sy.
५. स्तुत्यै. Sy.
६. शूषमिति वलनाम Ngh 3 6
७ सखेश्च A सुखैश्च is suggested for सखैश्च ।
८ चकाना सर्वे. स्तुतौ । कायति. शब्दकर्मा । तस्य लिट कानचि रूपमिदम् Sy.
९ तयोरन्य इन्द्र Sy.
१० वज्रेण Sy
११. हस्ति A
१२. वृत्रनामकमसुरम् Sy.
१३ सङ्गच्छते Sy
१४ वरुण Sy.
१५ स्तोतृणामुपद्रवेषु रक्षितुम् Sy
१६ नरज्जिघृ० A
१७ प्राज्ञ Sy
१८. स्त्रियश्च Sy. मेना ग्ना इति स्त्रीणाम् N 3 21.
१९. देवास इत्यत्र 'पुमान् स्त्रिया' (Pa 1 2 67). इत्येकशेषात् देव्यश्च देवाश्च देवास इति निर्देशः पुंवन्निर्देशः Sy.
२०. यतः A.
२१. स्तुतिभिर्वर्धयन्ते Sy.
२२. पुरुषाश्च Sy
२३. देवाना मध्ये ये is suggested for देवाना मर्थ्ये यः ॥ It seems to be the explanation of नराम् ॥ नृणा मनुष्याणा मध्ये Sy
२४. स्वयमुद्यताः Sy.
२५. एभ्यः स्तोतृभ्यः Sy.
२६. प्रभवतम् Sy.
२७ महत्त्वयुक्तौ Sy
२८ हे त्य द्यावा० A हे द्यौः ! पृथिवि ! चोभे Sy.
२९. प्रादुर्भूत युद्धे सहाया यत् M
३०. VM ignores विश्वे and इन्द्रावरुणौ ॥ विश्वे सर्वे Sy.

स इत्सुदानुः स्ववाँ ऋतावेन्द्रा यो वां वरुण दाशति त्मन् ।
इषा स द्विषस्तरेद्दास्वान्वंसद्रयिं रयिवतश्च जनान् ॥ ५ ॥

। स इत्सुदानुः । स । एव । शोभनदानः । धनवान् । यज्ञवांश्च । हे इन्द्रावरुणौ ! युवाभ्याम् । यः । आत्मनैव । प्रयच्छति । सः । अन्नेन । शत्रून् । तरति । दानवान् । भजते च । धनम् । धनवतः । च । दासादीन् ।

यं युवं दाश्वध्वराय देवा रयिं धत्थो वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।
अस्मे स इन्द्रावरुणावपि ष्यात्प्र यो भनक्ति वनुषामशस्तीः ॥ ६ ॥

यं युवम् । यम् । युवाम् । दत्तयज्ञाय । हे देवौ ! रयिम् । धत्त । वासयितुं । पुत्रयुक्तं बहुशब्दम् । हे इन्द्रावरुणौ ! स रयिः । अस्मासु । अपि । भवतु । प्रकर्षेण । यः । मृद्नाति । घ्नताम् । बाधाः ।

उत नः सुत्रात्रो देवगोपाः सूरिभ्य इन्द्रावरुणा रयिः ष्यात् ।
येषां शुष्मः पृतनासु साह्वान्प्र सद्यो द्युम्ना तिरते ततुरिः ॥ ७ ॥

उत नः । अपि च । अस्मभ्यम् । शोभनपालनः । देवा गोप्तारो यस्य । स्तोतृभ्यः । हे इन्द्रावरुणौ !

---

१ शोभनदानो भवति Sy
२ यज्ञवांश्च भवति Sy
३ हे इन्द्रौ ! हे वरुणौ ! इतरेतरयोगादुभयत्र द्विवचनप्रयोगः । वरुणेत्यत्र संहितायां ह्रस्वश्छान्दसः Sy
४ यजमानः Sy
५ आत्मन इव A
६ हवींषि ददाति Sy
७ अन्नेन जयसाधनेन सह Sy
८ द्वेष्टॄः Sy
९ प्राप्येत् ? प्राप्येत Sy
१० सम्भजेत् Sy
११ अपि च रयिं धनम् Sy
१२ दासादि U पुत्रादींश्च Sy
१३ च यादृशम् Sy
१४ न ... आय M दत्तहविष्काय Sy
१५ भव देवौ M स्तूयमानौ Sy
१६ धनम् Sy
१७. धत्थः is suggested for धत्त ॥ प्रयच्छथः Sy
१८ वासयितुम् M
धनानुबन्धिनम् Sy
१९ बहुधनं पूर्णयशस्कं वा Sy
२० तादृशो रयि Sy
२१ भूयात Sy
२२ प्रभनक्ति प्ररुजति Sy
२३ हिंसकानाम् Sy
२४ अपकीर्तीः । शत्रुकृतान्ययशांसीत्यर्थः Sy
२५ सुरक्षः Sy
२६ देवौ गोपायितारो A गोप्तारौ is suggested for गोप्तारो ॥ देवा गोपा गोप्तारो यस्य स तादृशः Sy

स रयि[1] । स्यात्[2] । येषामस्माकम् । बलम् । सङ्ग्रामेषु[3] । शत्रूनभिभवत्[4] । सद्य एव । धनानि[5] । प्रवर्धयति[6] । तरणशीलम्[7] ।

नू नं इन्द्रावरुणा गृणाना पृङ्क्तं रयिं सौश्रवसाय देवा ।
इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्धोऽपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ८ ॥

नू न[8] इन्द्रावरुणा । क्षिप्रम् । अस्मभ्यम् । हे इन्द्रावरुणौ ! स्तूयमानौ[9] । सम्पर्चयतम्[10] । धनमस्माकम् । शोभनान्नत्वाय[11] । देवौ ! इत्थम् । युवयोर्महत्त्वस्य[12] । वेगम्[13] । स्तुवन्तो वयम् । उदकानि । इव । नावा । दुरितानि । अतितरेम ।

प्र सम्राजे बृहते मन्म नु प्रियमर्च देवाय वरुणाय सप्रथः ।
अयं य उर्वी महिना महिव्रतः क्रत्वा विभात्यजरो न शोचिषा ॥ ९ ॥

प्र सम्राजे[14] । प्रोच्चारय । सर्वेषा राज्ञे[15] । महते[16] । स्तुति[17] । क्षिप्रम्[18] । प्रियाम्[19] । देवाय[20] । वरुणाय । सर्वत पृथुतमाम्[21] । य । अयम्[22] । महाकर्मा[23] । विस्तीर्णे द्यावापृथिव्यौ । महता[24] । यज्ञेन[25] । भासयति[26] । आदित्य[27] । इव । तेजसा[28] ।

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मद्यं धृतव्रता ।
युवो रथो अध्वरं देववीतये प्रति स्वसरमुप याति पीतये ॥ १० ॥

इन्द्रावरुणा । हे इन्द्रावरुणौ ! सुतस्य पातारौ[29] ! इमम् । सुतम्[30] । सोमम् । मदहेतुम्[31] । पिबतम्[32] ।

---

१. स. should immediately follow देवा गोप्तारो यस्य । स रयि M धनम् Sy.
२. ष्यत् M. भूयात् Sy ३. युद्धेषु Sy
४. शत्रूणामभिभविता Sy
५. यशांसि Sy.
६. सम्यक्तिरस्कुर्यात् Sy
७. रणशीलम् M हिंसकश्च सन् Sy
८. नुन M ९. युवाम् Sy
१०. सपच्चय० M प्रयच्छतम् Sy
११ ०न्नत्ताय A. सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् । तस्मै सुश्रवस्त्वाय Sy
१२. महतोर्युवयोः Sy १३. बलम् Sy
१४. हे स्तोतः ! Sy
१५. आज्ञया राज्ञां शासकाय Sy
१६. परिवृढाय Sy
१७. ०तेऽस्तु किं M स्तुतिम् is suggested for स्तुतिः ॥ स्तोत्रम् Sy १८. अद्य Sy
१९. प्रियं मनोहरम् Sy. २०. द्योतमानाय Sy
२१. सर्वतः पृथु Sy सप्रथाः सर्वतः पृथुः N 6 7
२२. अस्माकम् is added after अयम् in M
२३. ०कर्म A. २४. महिम्ना युक्त. Sy
२५. प्रज्ञया च युक्त. Sy
२६. विभासयति Sy
२७. अजरो जरारहितः Sy
२८. तेजसा युक्तः Sy
२९. पातारं M सोमस्य पातारौ Sy
३०. अभिषुतम् Sy
३१. मदकरम् Sy. ३२. पिबन्तं M.

घृतकर्माणौ । युवयो । रथ । यज्ञम् । देवकामाय । अभ्युपगच्छति । सोमपानाय ।

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथाम् ।
इदं वामन्धः परिषिक्तमस्मे आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयेथाम् ॥ ११ ॥

इन्द्रावरुणा । हे इन्द्रावरुणौ । मधुमत्तम् । वृषणम् । सोमम् । हे वर्षितारौ । असिञ्चतम् । इदम् । युवाभ्याम् । अन्नम् । अस्माभि । परित सिक्त पात्रेषु । आसाद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । तृप्यतम् ।

VI 69

सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीन्द्राविष्णू अपसस्पारे अस्य ।
जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता ॥ १ ॥

सं वां कर्मणा । यज्ञमयसि । याम् । स्तोत्रेण । अन्नेन च । हे इन्द्राविष्णू । अस्य । कर्मण ।

१ हे घृतकर्माणौ । Sy
२ युवयो A
३ अध्वरमुद्दिश्य Sy
४ देवानां पानार्थम् Sy
५ प्रत्युपयाति Sy
६ युवयोरपि सोमपानायम् Sy
७. VM ignores स्वसरम् ॥ स्वसरं भागम् Sy
८ अतिशयेन मधुमन्तं रसवन्तम् Sy
९ वर्षितारम् Sy
१० कामानां वर्षितारौ । युवाम् Sy
११ ०सिञ्चित० A आसिञ्चतम् is suggested for असिञ्चतम् ॥ अश्नीतम् । तथा च शतपथब्राह्मणम्—'यथाभागमायुवाथामिति यथाभागमश्नीतेत्येवैतदाह' (SB 2 4 2 20) इति Sy १२ युवयोरर्थे Sy
१३ सोमरूपमन्नम् Sy
१४ उपविश्य Sv १५ यज्ञे Sy
१६ मादयेथां सोमपान इति शेष Sy
१७. 'सं वां कर्मणा' इत्यष्टचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावैष्णवम् । अनुक्रम्यते च—'सं वामष्टावैन्द्रावैष्णवम् (KSA 33 69 P 24) इति । उक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य एतत्सूक्तम् । सूत्र्यते हि—'सं वां कर्मणेन्द्राविष्णू मदपती मदानामिति याज्या' (ĀSS 6 1) इति । सोमातिरेके प्रातःसवने नैमित्तिके शस्त्रे परिहिते सति गाणगारिमते 'सं वाम्' इति तस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'ऐन्द्रावैष्णव्येति गाणगारिर्देवतप्रधानत्वात् सं वां कर्मणा समिषा हिनोमि' (ĀSS 6 7) इति । सोमातिरेके माध्यन्दिनसवने 'या विश्वासाम्' इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'या विश्वासां जनितारा मतीनामिति याज्या (ĀSS 6 7) इति । उक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्राविष्णू मदपती' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रं तूदाहृतम् । तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्राविष्णू पिबतम्' इति प्रस्थितयाज्या । सूत्रितञ्च—'इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येमं स्तोममहते जातवेदसे' (ĀSS 5 5) इति Sy
१८ सम्यक् प्रेरयामि Sy सङ्गच्छामि । 'हि गतौ' यद्वा सम्प्रीणयामि । 'हिवि प्रीणने' BB
१९ युवाम् Sy, BB
२० कर्मणा शारीरेण प्रणिपातादिना, मानसेन भक्त्यादिना, वाचिकेन स्तुतिलक्षणेन BB
२१ हविषा Sy अन्नेन हविर्लक्षणेन संहिनोमीत्येष BB २२ उक्थ्यस्य Sy

पारे तृतीयसवने[1]। तौ युवा[2] जुषेथाम्[3]। यज्ञम्[4]। धनम्[5]। च। धत्तम्[6]। अहिंसितौ[7]। अस्मान्[8]। मार्गे। पारयन्तौ[9] युद्धे।[10]

या विश्वासां जनितारा मतीनामिन्द्राविष्णू कलशा सोमधाना ।
प्र वां गिरः शस्यमाना अवन्तु प्र स्तोमासो गीयमानासो अर्कैः ॥ २ ॥

या विश्वासाम्। यौ[11]। विश्वासाम्[12]। स्तुतीनाम्। जनयितारौ[13]। इन्द्राविष्णू। सोमस्य निधानौ[14]। कलशावित्यौपनितम्[15]। प्रगच्छन्तु[16]। वाम्[17]। शस्यमाना[18]। गिरोऽस्माभि[19]। स्तोमाश्च[20]। गीयमाना[21]। स्तोतृभि[22]।

इन्द्राविष्णू मदपती मदानामा सोमं यातं द्रविणो दधाना ।
सं वामञ्जन्त्वक्तुभिर्मतीनां सं स्तोमासः शस्यमानास उक्थैः ॥ ३ ॥

इन्द्राविष्णू। हे इन्द्राविष्णू! सोमानाम्। आयातम्[23]। इम सोमम्। धनान्येव[24]। दधानौ[25]। समञ्जन्तु[26]। वाम्[27]। स्तुतीनाम्[28]। अञ्जनै[29]। स्तोतार समञ्जन्तु[30]। स्तोमा[31]। शस्यमाना[32]। शस्त्रै सह वामिति[33]।

---

१. समाप्तौ Sy पारनिमित्तम्। पारस्समाप्तिः। अविघ्नसमाप्त्यर्थम् BB २. युवामपि BB
३. सेवेथाम् Sy., BB ४. यज्ञमिमम् BB
५. सेवित्वा च द्रविणं धनमस्माकम् BB
६. सत्तम् M अस्मभ्य दत्तम् Sy.
७. अनुपद्रवै· Sy अनुपहिंसितैः BB
८. अस्मारस्मान् A ९. ०यन्तो M पारं नयन्तौ युवाम् Sy कर्मणः पारं प्रापयन्तौ। 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' BB
१०. VM. explains सम् once only
This stanza=TS 3 2 11 1
११. प्रसिद्धौ Sy १२. सर्वासाम् Sy
१३. ०तारा मिन्द्रा० A जनितारौ–'जन जनने' इत्यस्माद्धातोस्तृचीद रूपम्। यद्वा 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्माद्धातोरेव तृचि 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनाण्णिलोपः Sy
१४ सोमस्य निधानभूतौ च स्याताम् Sy
१५ ०त्यैपेनितम् A औपमिकम् is suggested for औपनितम्।
१६. प्राप्नुवन्तु Sy. १७. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः। हे इन्द्राविष्णू! वा युवाम् Sy
१८. ०मानो M उच्चार्यमाणाः Sy.
१९. शस्त्ररूपा गिरो वाचः Sy
२०. स्तोमाः स्तोत्राणि च प्राप्नुवन्तु Sy.
२१. गीर्यमाना A.
२२. VM explains प्र once only
२३. मायातम् A
२४. ०न्येव मदधातौ M द्रविणानि धनान्यपि। 'द्रविणा उ' इति पदद्वयमेकीभूय द्रविणो इति पद निष्पन्नम् Sy
२५. ददानौ युवाम् Sy
२६. ०मज्जन्तु M समर्धयन्तु Sy
२७. वा M युवाम् Sy
२८. ०तीना मज्जनै. M स्तोतॄणाम् Sy
२९. तेजोभि. Sy
३०. ०मज्जन्तु M समिति द्विरुक्तिरादरार्था Sy
३१. स्तोताऽवस्य M स्तोत्राणि Sy
३२. शस्यमा A उच्चार्यमाणाः Sy
३३. VM ignores मदपती ॥ मदपती स्वामिनौ। मदपती इत्यत्र मदशब्दोऽनुवादः Sy.

आ वा॒मश्वा॑सो अभिमाति॒षाह॒ इन्द्रा॑विष्णू सध॒मादो॑ वहन्तु ।
जु॒षेथां॒ विश्वा॒ हव॑ना मती॒नामुप॒ ब्रह्मा॑णि शृणु॒त गिरो॑ मे ॥ ४ ॥

आ वामश्वास । आवहन्तु । याम् । अश्वा । शत्रूणा साढार । इन्द्राविष्णू । सह मदन्तौ । जुषेथाम् । विश्वानि । ह्वानानि । स्तोतृणाम् । उपशृणुतञ्च । शस्त्राणि । गिरश्च । मदीयानि ।

इन्द्रा॑विष्णू॒ तत्प॑न॒याय्यं॑ वां॒ सोम॑स्य॒ मद॑ उ॒रु च॑क्रमाथे ।
अकृ॑णुतम॒न्तरि॑क्षं॒ वरी॒योऽप्र॑थतं जी॒वसे॑ नो॒ रजां॑सि ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू । हे इन्द्राविष्णू ! तत् । स्तोतव्यम् । युवयो । सोमम् । मदाय युवाम् । उरुणि पदानि । विक्रमेथे । तथदमन्तरिक्षम् । अकृणुतम् । उरुतरम् । तथा सर्वान् लोकान् । अस्माकम् । जीवनाय । अप्रथतम् ।

इन्द्रा॑विष्णू ह॒विषा॑ वावृधा॒नाग्रा॑द्वाना॒ नम॑सा रातहव्या ।
घृता॑सुती॒ द्रवि॑णं धत्तम॒स्मे स॑मु॒द्रः स्थः॑ क॒लशः॑ सोम॒धानः॑ ॥ ६ ॥

इन्द्राविष्णू । हे इन्द्राविष्णू ! हविषा । वर्धमानौ । सोमस्याभिषुतस्य यज्ञमुखेऽत्तारौ । नमस्कारेण सह । यजमानैर्दत्तहविष्कौ । घृतमासूमते ययोर्हूयते तौ । द्रविणम् । धत्तम् । अस्मे । समुद्रवन्ति यस्मात् सोमा स समुद्र । कलश । सोमनिधान स । युवा भवथ ।

---

१ युवाम् Sy
२ ०णा स्तोढा० A अभिमातीनां हिंसकाना मभिभवितार Sy ३ सह माद्यन्तौ Sy
४ सेवेयाम् Sy ५ सर्वाणि Sy
६ स्वनानि M. हवनानि स्तोत्राणि Sy
७ ०णुतश्च A ८ स्तोत्राणि Sy
९ शस्त्ररूपा वाचश्च Sy
१० हे is missing in M
११ स्तत् A. कर्म Sv
१२ स्तुत्यम् Sy १३ सोममदा० M किं तत्कर्मेत्यत आह–सोमस्य Sy
१४ मदे सति Sy १५ विस्तीर्णम् Sy
१६. विचक्रमाथे । यद्यपि विष्णोरेव विक्रमस्तथाप्ये कार्यत्वादुभयोरित्युच्यते Sy
१७ अकुरुतम् Sy
१८. उरुतरम् is missing in M उरुतरम् is suggested for उरुतरम् ।
१९ लोका रजांस्युच्यन्ते N.4 19
२० अथृषत M अप्रथयतम् or अप्रथेयाम् is suggested for अप्रथतम् ।
२१ सोमेन Sy
२२ ०मुखेऽत्तारौ A सोमाख्यस्य शुक्रस्यात्तारौ Sy
२३ ०स्कारौ सह A
२४ धतमासूयते यो हूयते तौ M घृताशौ Sy
२५ धनम् Sy २६ प्रयच्छतम् Sy
२७ अस्म M अस्मभ्यम् Sy
२८ स्तोमा M
२९ स is missing in M
३० ०मुद्रं M किञ्च युवां समुद्र उदधिरिव Sy
३१ अत सोमनिधान Sy

इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दस्रा जठरं पृणेथाम् ।
आ वामन्धांसि मदिराण्यग्मन्नुप ब्रह्माणि शृणुतं हवं मे ॥ ७ ॥

इन्द्राविष्णू । इन्द्राविष्णू ! पिबतम् । इदम्[1] । मधु[2] । सोमस्य[3] । दर्शनीयौ[4] ! जठरम्[5] । पूरयेथाम्[6] ।
आगच्छन्तु[7] । वाम्[8] । अन्नानि[9] । मदकराणि । उपशृणुतम् । स्तोत्राणि । ह्वान[10] च । मे[11] ।

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः ।
इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥ ८ ॥

उभा[12] जिग्यथुः । उभौ[13] । शत्रून् जिग्यथु[14] । न च[15] । पराजयेथे[16] । न च । अनयो[17] । अन्यतर[18] । अपि[19] ।
पराजिग्ये[20] । विष्णो[21] ! त्वम्[22] । इन्द्र । च[23] । यदासुरै[24] । अपस्पृधेथाम्[25] । तदानी तत्[26] । सहस्र[27] गवाम्[28] । त्रेधा[29] ।

---

१. इमम् Sy
२. मदकरम् Sy
३. सोमम् Sy
४. हे दर्शनीयौ ! युवाम् Sy.
५. उदरम् Sy.
६. सोमेन पूरयेथाम् Sy
७. अभिगच्छन्तु Sy
८. हे इन्द्राविष्णू ! युवाम् Sy
९. सोमात्मकान्यन्नानि Sy
१०. मदीयमाह्वानम् Sy
११. मदीयानि Sy
१२. भरद्वाजस्यार्षम् SKN
१३. हे इन्द्राविष्णू ! उभौ युवाम् Sy. उभौ तावत्सम्प्रयुक्तौ SKN
१४. शत्रू जिग्य० M अजैष्टम् Sy. सर्वदा जयथः BB
१५. न पुन. कदाचन Sy.
न कदाचिदपि BB
१६. पराजयेथे अन्येन न जीयेथे BB न पराजीयेथे केनचित् SKN
१७. एनयोर्युवयोर्मध्ये Sy एनयोरिन्द्राविष्णवोः BB एतयोर्भवतोरिन्द्राविष्णवो. SKN
१८. एकतर. Sy एनयोर्मध्ये कतरश्चान्यतरोऽपि BB नेदं किमो रूपम् । एकतरशब्दस्याय छान्दस एकारलोपः । एकतरोऽपि SKN.
१९. चनशब्दोऽप्यर्थे SKN
२०. न पराजैष्ट Sy न पराजयते । पराजय न प्राप्तवान् BB
न पराजीयते SKN.
२१. हे विष्णो ! इन्द्रश्च त्वं च युवाम् Sy हे विष्णो ! त्वं चेन्द्रश्च युवाम् BB इन्द्रश्च त्व च हे विष्णो ! SKN
२२. त्व चेति वाक्यशेषः SKN
२३. समुच्चयार्थश्चशब्द श्रूयते । समुच्चयस्य द्वितीयेन समुच्चीयमानेन विनाऽनुपपत्तेः एवमत्र चेति समुच्चयार्थः इन्द्रश्चेत्येकेन समुच्चयस्याश्रयणेनेन्द्रेण सह सम्प्रयुज्यते । द्वितीयस्तु विष्णुस्तेनाक्षिप्यते SKN
२४. ०सुरे. M यद्यद्वस्तु प्रति असुरै. सह Sy. शत्रुभि. सह SKN
२५. अपि स्पृ० A. अस्पृधेथाम् Sy. स्पर्धेथे SKN
२६. तदा BB ,SKN
२७. अमितम् Sy
सहस्रमपि SKN
२८. गवाम् is missing in A दक्षिणाः BB शत्रूणाम् SKN
२९. लोकवेदवागात्मना त्रिधा स्थितम् Sy त्रिशब्दोऽत्रानेकत्वप्रतिपादनार्थः । अनेकधा SKN

ध्यैरयथाम् ।

VI 70

घृतवंती भुवंनानामभिश्रियोर्वी पृथ्वी मंधुदुघें सुपेशंसा ।
द्यावांपृथिवी वरुंणस्य धर्मंणा विष्कंभिते अजरें भूरिंरेतसा ॥ १ ॥

[2]घृतवती । [3]रसवत्यौ । [4]भुवनानाम् । [5]अभिश्रयणीये । [6]उर्वी । [7]पृथ्वी द्यौरुर्वी । [8]उदकस्य क्षारयित्र्यौ । [9]सुरूपे । [10]द्यावापृथिव्यौ । [11]वरुणस्य । [12]धारणेन । [13]विष्क भवत । [14]जरारहिते । [15]बहुरतस्के ।

---

१ व्यभजेथामित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणम्—'उभा जिग्यथुरित्यच्छावाकस्योभौ हि तौ जिग्यतुर्न पराजयेथे न पराजिग्ये इति न हि तयोः कतरश्चन पराजिग्य इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथामितीन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युयुधाते तान् ह स्म जित्वोचतुः कल्पामहा इति ते ह तथेत्यसुरा ऊचुः । सोऽब्रवीदिन्द्रो यावदेवायं विष्णुस्त्रिर्विक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरदिति स इमाँल्लोकान् विचक्रमेऽथो वेदानथो वाचं तदाहुः किं तत्सहस्रमितीमे लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयादैरयेथामैरयेथाम्' (AB 6 15) इति । यद्वा तत्सहस्रं गवां सहस्रं त्रेधा व्यैरयेथामित्यर्थः Sy त्रेधा सहस्रं व्यभजेथाम् । यद्वा यदपं युवां स्पर्धेथे तत्सहस्रं बहुमतं हविस्त्रेधा विभजेथाम् 'त्रयः पुरोडाशा भवन्ति' BB विविधमैरयथस्तारयथ इत्यर्थः SKN N 14 , SKN I 55 This stanza=TS 3 2 11 2

२ 'घृतवती भुवनानाम्' इति षळृचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं जागतं द्यावापृथिवीदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—'घृतवती षट् द्यावापृथिवीयं जागतम्' (KSA 33 70 p 24.) इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्यस्तृचो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थः । सूत्रितञ्च—'घृतवती भुवनानामभिश्रियेन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिरिति तृचौ' (ĀSS 7 7) इति । बृहस्पतिसवेऽपि वैश्वदेवशस्त्र एष तृचः । सूत्रितञ्च (ĀSS 9 5) । आभिप्लविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे, 'घृतेन द्यावापृथिवी' इति तिस्रो द्यावापृथिव्यमिविद्धानार्थाः । सूत्रितञ्च—'घृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रोऽनद्वो जातः' (ĀSS 7 7) इति Sy

३ दीप्तिमत्यावुदकवत्यौ वा भवत इति शेषः Sy उदकवत्यौ Mah घृतवत्यावुदकवत्यौ U घनम्, घृतम्, इत्युदकनामनी Ngh 1 12

४ भूतानाम् Sy भूतजातानाम् Mah U

५ अभिश्रयणीये भवत इति सर्वत्रानुसम्बन्धनीयम् Sy अभिश्रियावाश्रयणीये । कर्मणि क्विप् । विभक्तेराकारः Mah अभ्याश्रयणीये U

६ विस्तीर्णे Sy उर्व्यौ विस्तीर्णे Mah U

७ पृथिव्यौ उर्वी M VM seems to explain पृथ्वी by द्यौरुर्वी । (Cf Ngh 3 30) बहुकायरूपेण प्रथिते च Sy पृथ्व्यौ पृथुले । आयामविस्ताराभ्यां महत्त्वं विशेषणद्वयेनोक्तम् Mah पृथुले U ८ ०यित्रियौ A मधुन उदकस्य दोग्ध्र्यौ Sy मधु, उदकं तस्य दोग्ध्र्यौ Mah U ९ सुर उभे M

१० हे द्यावापृथिव्यौ ! Sy ये द्यावापृथिव्यौ U

११ सर्वस्य नियामकस्य Sy आदित्यस्य Mah ते वरुणस्यादित्यस्य U १२ धारणशक्त्या Mah

१३ विष्कभ्ये M विष्कभिते is suggested for विष्क ॥ पृथग्धारिते Sy स्तम्भिते । स्कभ्नोतिर्दृढीकरणार्थः । वरुणेन स्वशक्त्या दृढीकृते इत्यर्थः Mah दृढीकृते U

१४ नित्ये Sy १५ बहुरेतस्के बहुकार्ये वा । अत्र साक्षात् द्यावापृथिव्योः स्तुतिप्रसङ्गाद् वरुणस्येति द्रष्टव्यम् Sy भूरि रेतो ययास्ते भूरिरेतसी बहुरेतस्के सर्वभूतानां हि रेतांसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते Mah. बहुरेतस्के U This Stanza=YV 34 45

असंश्चन्ती भूरिंधारे पयंस्वती घृतं दुंहाते सुकृते शुचिंव्रते ।
राजंन्ती अस्य भुवंनस्य रोदसी अस्मे रेतंः सिञ्चतं यन्मनुंर्हितम् ॥ २ ॥

असश्चन्ती[1] । परस्परमसङ्गते[2] । बहुधारे[3]—दिव उदकानि धारा भवन्ति ओपधय पृथिव्या । रसवत्यौ[4] । उदकम्[5] । दुहाते[6] । यजमानाय[7] । शोभनकर्माणौ[8] ।[9] राजन्ति[10] । अस्य । भुवनस्य[11] । हे द्यावापृथिव्यौ[12] । अस्माकम्[13] । उदकम्[14] । सिञ्चतम्[15] । यत्[16] । मनुष्येभ्यो[17] हितम्[18] ।

यो वामृजवे क्रमंणाय रोदसी मर्तो ददाशं धिषणे स साधति ।
प्र प्रजाभिंर्जायते धर्मंणस्परिं युवोः सिक्ता विषुंरूपाणि सव्रंता ॥ ३ ॥

यो वामृजवे । य । युवाभ्याम् । अकुटिलाय[19] । गमनाय सुख भवत्योर्गन्तुम्[20] । हे रोदसी । मर्त्यं[21] ।

---

१ भरद्वाजस्येदमार्षम् Dur. भरद्वाजस्य SKN

२. असज्यमाने व्युदस्यन्त्यौ वा Sy. असज्यमाने असश्लिष्यमाणे परस्परत एते द्यावापृथिव्यौ ....एवमेतस्मिन् मन्त्रे भूरिधारे इत्येवमादिभिः समानविभक्त्यन्तत्वात् 'असश्चन्ती' इति द्यावापृथिवीविशेषणमुपपद्यते Dur संश्चतिर्गतिकर्मा । शुद्धोऽपि चात्र सम्पूर्वार्थे द्रष्टव्य. । असङ्गच्छमाने असज्जमाने परस्परेणासम्मिश्रीभवन्त्यौ विक्षिपन्त्यावाश्रितान् SKN

३. दिवो वृष्टिधाराः पृथिव्याश्चाहुत्युद्भूतरसधाराः । एवमुभयोरपि बहुधारत्वम् Sy बहूदकप्रक्षरणस्वभावे एव । अथवा बहु भूतं धारयित्र्यौ Dur. भूरिणो भूतजातस्य ज्योतिषा च धारयित्र्यौ SKN

४. ०वत्वात् M दकवत्यौ Sy. Dur, SKN

५. सस्यादिसमृद्धिहेतुकमुदकम् Sy वृष्टिलक्षणमुदकम् SKN

६. द्वे अप्येते दुहाते प्रपूरयेते इतरेतरसम्भोगेन Dur क्षरतो वर्षत इत्यर्थः SKN

७. It seems to be the explanation of सुकृते ॥ शोभनकारिणे यजमानाय Sy शोभनकृते । अथवा शोभनाना स्वाधिकारप्रयुक्ताना कर्मणा कर्त्र्यौ Dur तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । शोभनयागादिकर्मचारिणो यजमानस्यार्थाय SKN.

८. शुचिव्रते शुचिक्रिये Sy. शुक्लकर्मणी इत्यर्थः Dur शुद्धकर्माणौ SKN

९. अथ प्रत्यक्षस्तुति. Sy. परोऽर्धर्च. प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिन्न वाक्यम् SKN

१०. राजन्ती is suggested for राजन्ति ॥ ईशाने युवाम् Sy. दीप्यमाने स्वैः स्वैस्तेजोभिः Dur राजतिरैश्वर्यकर्मा । ईशाने SKN

११. भूतजातस्य Sy, Dur, SKN

१२. रोधसी रोधयित्र्यौ ये एते एवंलक्षणे द्यावापृथिव्यौ ते Dur द्यावापृथिव्यौ SKN

१३. अस्मासु Sy अस्मभ्यम् Dur अस्मदर्थम् SKN

१४. प्रजननसमर्थं वीर्यम् Sy उदकनामैतत् । उदकम् Dur, SKN

१५. सिञ्चन्तः M सिञ्चतमभिमते काले Dur क्षारयतम् SKN

१६. रेत. Sy यत् सम्पत्कर तदित्यर्थ· SKN

१७. कीदृशम् ? मनुष्येभ्यो हितम् SKN किंलक्षणं पुनः सिञ्चतम् ? मनुष्यहितम्, अक्षार सस्यसम्पत्करमित्यभिप्रायः Dur

१८ असज्यमाने इति वा । अव्युदस्यन्त्याविति वा । बहुधारे उदकवत्यौ N 5 2, SKN II 288

१९. सरलाय M

२०. युवयो सुखगमनाय Sy

२१. मर्त्ये M.

हवींषि प्रयच्छति[1]। सं[2]। मृष्टे[3]। अभिलषितं[4] साधयति। प्रजायते च[5]। प्रजाभिः[6]। अधस्यो कमणा[7]। अनन्तर युवयो। नानाकृतीनि[8]। समानाधानस्वम्नावीनि[9]। परिषिक्तानि[10] भूतानि।

घृतेन द्यावापृथिवी अभीवृते घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृधा।
उर्वी पृथ्वी होतृवूर्ये पुरोहिते ते इद्विप्रा ईळते सुम्नमिष्टये ॥ ४ ॥

घृतेन[11]। उदकेन। द्यावापृथिव्यौ। परिवृते[12]। घृतस्याश्रयभूते[13]। घृतसम्पृक्त। घृतस्य वर्धयित्रीयौ[14]। उर्वी[15]। पृथ्वी[16]। होतृणां वरणीये यज्ञे। पुरोहिते[17]। ते[18]। एव। विप्राः[19]। स्तुवन्ति[20]। सुखम्। याचितुम्[21]।

मधु नो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्चुता मधुदुघे मधुव्रते।
दधाने यज्ञं द्रविणं च देवता महि श्रवो वाजमस्मे सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

मधु नः[22]। उदकम्[23]। अस्मभ्यम्[24]। द्यावापृथिव्यौ। सिञ्चताम्। उदकस्य क्षारयित्र्यौ[25]। उदकस्य दोग्ध्र्यौ[26]। उदकात्मकर्माणौ[27]। धारयन्त्यौ[28]। यज्ञम्। धनम्। च। देवतानाम्[29]। महत्[30]। श्रवणीयम्[31]। अन्नम्। अस्मभ्यम्[32]। शोभनवीर्यं प्रयच्छताम्[33]।

---

१ हवींषि ददाति Sy
२ मर्त्यं Sy
३ स ते सृष्टे M धृष्टे सर्वस्य भुवनस्य निवासभूते Sy　४ कामान् साधयति Sy
५ प्रवृद्धो भवति Sy
६ किञ्च पुत्रपौत्रादिभिः Sy
७ कमण is suggested for कर्मणा।
८ नानावर्णानि Sy
९ समानकर्माणि भूतानि जायन्ते Sy
१० VM seems to explain परि and सिक्ता together as परिषिक्तानि but Sy explains these words separately परि as उपरि and सिक्ता as सिक्तानि रेतांसि। He construes परि with ममम कर्मणः and सिक्तानि with जायन्ते।
११ घृतेना A　१२ आवृते भवतः Sy
१३ उदकं अयन्त्यौ च Sy
१४ ममरिभ्यौ M वर्धयित्र्यौ is suggested for वर्धयित्रीयौ॥ घृतं वर्धयन्त्यौ Sy
१५ विस्तीर्णे Sy
१६ पृथिवी A प्रथिते च भवतः Sy
१७ पुरोविते M यजमानः पुरस्कृते च भवतः Sy
१८ ते is missing in M द्यावापृथिव्यौ Sy
१९ प्राज्ञाः स्तोतारः Sy
२० याचन्ते। सुखे सति हि यागाः प्रवर्तन्ते Sy
२१ यज्ञाय Sy होत्रा, वृष्टिः, इति यज्ञनामनी Ngh 3 17
२२ मधु मा M
२३ मधु मधुना। तृतीयकवचनस्य लुक Sy
२४ अस्मान् Sy
२५ ०यित्र्यायौ A
२६ उदकदोग्ध्र्यौ Sy
२७. ०र्थं कर्माणि M
२८ ०यन्तौ M दधत्यौ Sy
२९ देवताभूते Sy　३० महृ A
३१ अपणीयम् M यशः Sy
३२ अस्मासु Sy
३३ वीर्यं प्र० M सुवीरत्वं च Sy

ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंससा ।
संरराणे रोदसी विश्वशंभुवा सनिं वाजं रयिमस्मे समिन्वताम् ॥ ६ ॥

ऊर्जं नः । उदकम्[1] । अस्मभ्यम् । द्यौ[2] । च । पृथिवी । च । क्षरताम्[3] । पिता द्यौ[4] । माता पृथिवी । सर्वस्य लम्भयित्र्यौ[5] । सुकर्माणौ । सह रममाणे परस्परोपकार्योपकारकभावेन[6] । सर्वस्य सुखस्य भावयित्र्यौ । पशून्[7] । अन्नम्[8] । धनञ्च । अस्मभ्यम्[9] । सम्प्रापयतम्[10] ।[11]

VI 71

उदु ष्य देवः सविता हिरण्यया बाहू अयंस्त सवनाय सुक्रतुः ।
घृतेन पाणी अभि प्रुष्णुते मखो युवा सुदक्षो रजसो विधर्मणि ॥ १ ॥

उदु ष्यः[12] । उद्यच्छति[13] । स[14] । देव[15] । सविता[16] । हिरण्मयौ । बाहू[17] । यज्ञाय[18] । सुकर्मा । तत उदकेन[19] ।

---

१. अन्नम् Sy
२. माता धारकत्वेन मातृभूता Sy
३. क्षुरताम् A यच्छताम् Sy.
४. वर्षस्य सेक्तृत्वेन पितृभूता Sy
५. ०यित्रियौ A विश्व जानन्त्यौ विश्वस्य वेदयित्र्यौ वा Sy
६. ०पकार्ये(णा)र भावेन A
७. VM seems to explain सनिम् as पशून् ॥ सनिं सम्भजनीय पुत्रादिकम् Sy
८. बलम् Sy
९. अस्मासु Sy
१०. स is missing in M सम्प्रेरयताम् Sy.
११. VM. ignores रोदसी ॥ रोदसी द्यावापृथिव्यौ Sy
१२. 'उदु ष्य देव' इति षडृच दशमं सूक्त भरद्वाजस्यार्षं सवितृदेवताकम् । आद्यास्तिस्रो जगत्यश्चतुर्थ्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभ. । तथा चानुक्रान्तम्—'उदुष्य सावित्र त्रिष्टुबन्तम्' (KSA 33 71 P 24) इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिक । चातुर्विंशिकेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्यस्तृच. सावित्रसूक्तस्थान आवपनीय. । सूत्रितञ्च—'उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति तिस्रस्ते हि द्यावापृथिवी' (ĀSS. 7 4) इति । बृहस्पतिसवेऽपि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रसूक्तस्थान एष तृचः । सूत्रितञ्च—'उदु ष्य देव. सविता हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठेत्' (ĀSS 9 5) इति । व्यूळ्हे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे 'उदु ष्य देव. सविता दमूना' इति तृचः सावित्रनिविद्धानार्थः । सूत्रितञ्च—'उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तिस्र' (ĀSS 8 8) इति । वैश्वदेवपर्वणि सावित्रद्वादशकपालस्य 'वामद्य' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'वामद्य सवितर्वामम् श्वः पूषन्तव व्रते वयम्' (ĀSS 2 16) इति Sy.
१३. उद ष्यु. A
१४. ०च्छन्ति M
१५ प्रसिद्धः Sy
१६. द्योतमानः Sy
१७. बाहु M आत्मीयौ बाहू Sy
१८. सुवनाय दानाय वा Sy
१९. उदकेन पूर्णौ Sy

पाणी[1]। अभिप्रक्षालयति[2]। पूजयिताऽध्वर्या[3]। युवा[4]। शोभनबल[5]। लोकस्य[6]। विधारण यज्ञ[7]।

देवस्य॑ व॒यं स॑वि॒तुः सवी॑मनि॒ श्रेष्ठे॑ स्याम॒ वसु॑नश्च दा॒वने॑ ।
यो विश्व॑स्य द्वि॒पदो॒ यश्चतु॑ष्पदो नि॒वेश॑ने प्रस॒वे चासि॒ भूम॑नः ॥ २ ॥

देवस्य वयम्। देवस्य[10]। वयम्[9]। सवितु[11]। प्रसवे[12]। श्रेष्ठे[13]। भवेम[14]। धनस्य[15]। च। दानाय[16]।

य[17]। विश्वस्य[17]। द्विपदे[18]। यश्च[19]। चतुष्पदो गवादे[19]। रात्रौ निवेशने अग्नि[20]। प्रसवे[21]। भवसि[22]। व्याप्त[23]।

बहो[24]।

---

१ स्वौ पाणी Sy

२ अभिप्रेरयति Sy

३ ध्वर्या M ०ध्वर्यु is suggested for ०ध्वर्या ॥ महनीय Sy

४ युवा is suggested for युवा ॥ नित्य तरुण Sy

५ सुप्रज्ञ Sy

६ रजसो लोकस्य उदकस्य वा Sy

७. यज्ञो A विधारणे स्थित Sy

८. VM ignores उ।

९ भरद्वाजस्यायम् Dur भरद्वाजस्य SKN

१० तस्य देवस्य Sy दानादिगुणयुक्तस्य SKN

११ प्रेरकस्य Sy सर्वार्थप्रसवितुस्तस्य Dur

१२ अनुज्ञाने Sy सर्वार्थाभ्यनुज्ञाने एवमत्र 'सवितु' इत्यनेन सम्बन्धात् 'सवीमनि' इत्यस्य 'प्रसवे' इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते Dur प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने SKN

१३ श्रेष्ठा M अतिशयेन प्रशस्ते Sy अत्यन्त प्रशस्ये SKN

१४ समर्था भूयास्म Sy नित्यकाल वयमेव स्याम Dur

१५ दाने Sy दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते वयमेव सत्कार स्याम Dur दाने त्वं देव ! सवित ! सर्वकमसु नित्यमभ्यनुजानीया धन च दद्या इत्याशास्महे SKN

१६ त्वम् Sy हे सवित ! यस्त्वम् Dur कीदृश ? उच्यते यस्त्वम् SKN

१७ सर्वस्य Sy सवस्यास्य Dur

१८ द्विपाद M मनुष्यादे Dur, SKN

१९ चतुष्पाद M चतुष्पदो निवेशने प्रसवे स्वतन्त्रोऽसि Sy

२० निवेशने is suggested for निवेदने ॥ स्थितौ Sy, Dur स्वापाय व्यवस्थापने SKN

२१ वेदनेऽग्नि A अग्नि seems to be redundant

२२ सृष्टौ Dur अभ्यनुज्ञाय च सर्वकम SKN

२३ व्यावृत A. स्वतन्त्रोऽसि Sy तस्य तथाविधगुण-विशिष्टस्य प्रसवे च दाने च वयमेवाङ्गभूता स्यामेति Dur अस्तिर्भवतिना समानार्थ । चशब्दोऽपि चात्र पूर्वार्थे द्रष्टव्य SKN

२४ भूरे Sy भूम्न Dur भूम्नोऽत्यन्तबहुन SKN[1] सवीमनि प्रसवे N 6 7, SKN II 415

२५ VM explains च once only

अद॑ब्धेभिः सवितः पा॒युभि॒ष्ट्वं शि॒वेभि॑र॒द्य परि॑ पाहि नो॒ गय॑म् ।
हिर॑ण्यजिह्वः सुवि॒ताय॒ नव्य॑से॒ रक्षा॒ माकि॑र्नो॒ अ॒घशं॑स ईशत ॥ ३ ॥

अदब्धेभिः । अहिंसितैः[1] । सवित[2] । पालनैः[3] । त्वम् । शिवैः[4] । अद्य[5] । परित[6] । पाहि[7] । अस्माकम् ।
गृहम्[8] । हिरण्मयजिह्व[9] । सुखाय[10] । नपतराय[11] । रक्ष[12] चास्मान् । मा कश्चित्[13] । स्तेन[14] । अस्माकम् । ईशिप[15] ?

१. अहिंसितै. A अनुर्पाहिंसितै. Mah, U केनाप्यहिंसितै. क्वचिदप्यप्रतिहतैर्वा BB

२. सर्वस्य प्रसवितः Mah

३. तेजोभी रक्षणसाधनैर्वा Sy. पालनैः प्रजाना रसानाम् । त्रिभिर्वा रश्मय उच्यन्ते BB

४. सुखकारिभिः Sy शान्तैः सुखरूपैः Mah शान्तै· U शान्तकलुषै· पावनैरितियावत् BB.

५. अस्मिन्नहनि BB

६. सर्वत. BB

७. पां हि A रक्ष Sy, Mah परिपालय U. एवमैहिकभोगस्थानगृहस्य रक्षा प्रार्थिता BB

८. ग्रहम् A गृहम्, धनं वा Sy, Mah गयः कृदर (Ngh 3 4) इति गृहनामनी । मीळ्ह गय इति धननामनी (Ngh 2 10) Mah. गयं गृहम् U, BB

९. ०मयं जिह्वः A हितरमणीयवाक् त्वम् तथा च यास्कः 'हिरण्य कस्मादित्युपक्रम्य हित-रमण भवतीति वा (N 2 10) हिरण्यवद-विचला जिह्वा यस्य सत्यवाक् । यद्वा हिरण्या हितरमणीया जिह्वा ज्वाला यस्येति वाMah सत्यवाग् भूत्वा U हिरण्यजिह्वस्त्वं रसाह-रणसाधनतया जिह्वास्थानीया रश्मयो जिह्वा उच्यन्ते । हिरण्यस्वभावा· क्रमणशीला जिह्वा यस्य तादृशस्त्वं रक्ष । 'हर्य गतिकान्त्योः' 'हर्यते· कन्यन् हिर च' इति कन्यन्प्रत्ययः BB हिरण्य कस्मात् ? ह्रियत आयम्यमानमिति वा । ह्रियते जनाज्जनमिति वा । हितरमणं भवतीति वा । (हृदयरमण भवतीति वा) । हर्यतेर्वा प्रेप्साकर्मण. N 2 10.

१०. सु इताय सुखाय Mah सु प्रसूताय कर्मणे U आमुष्मिकसुखसाधनमधुना प्रार्थयते—सुविताय सुष्ठु इताय प्राप्ताय स्थानाय । सुकृतेन प्राप्ता-येति यावत् BB.

११. नपर तरा० M नवतराय is suggested for नपतराय ॥ नवीयसे Mah नवतराय भवेति वाक्यशेषः U. सर्वदाऽभिनवाय BB

१२. पालय Sy, Mah रक्ष च सर्वथा U ईदृश-मस्मदीय स्वर्गस्थानं रक्षेत्यर्थ· BB

१३. मा कं चित् A मा कश्चन Mah, U. माकिरिति छान्दस उपजन. ।. निपातान्तर वा । यथाह गणकारः—'यत्र माकिर्नकिर्नभ' इति BB

१४. अनर्थमाशंसमानः शत्रुः Sy पापमाशसमान. शत्रुः Mah अघ पाप यः शंसति सोऽघशंस. U अघे शंसनमभिलाषो यस्य तादृश. BB

१५. आशिषः M. ईशत or ईशिष्ट is sugge-sted for ईशिष. ॥ ऐश्वर्यं कुर्यात् । त्वत्प्रसादात् पाप्माऽस्माकमीशिता मा भूदि-त्यर्थ Mah ईष्टा ? ईशिता भवतु U मा ईशिष्ट । इत्थं प्रार्थयमानानामस्माक न कश्चिदप्यनिष्टकृत् स्यादित्यर्थः BB

This Stanza=YV 33 69 =TS 1. 4 24 1.

उदु ष्य देवः सविता दमूना हिरण्यपाणिः प्रतिदोषमस्थात् ।
अयोहनुर्यजतो मन्द्रजिह्व आ दाशुषे सुवति भूरि वामम् ॥ ४ ॥

उदु ष्य देव[1] । उदस्थात्[2] । स[3] । देव[4] । सविता । दममना[5] । हिरण्यपाणि[6] । प्रति रात्रम्[7] । हिरण्मयहनु[8] । यष्टव्य । मादनजिह्व[9] । आ स[10] । प्रसौति[11] । यजमानाय[12] । बहु[13] । धनम्[14][15] ।

उदु अयाँ उपवक्तेव बाहू हिरण्ययां सविता सुप्रतीका ।
दिवो रोहांस्यरुहत्पृथिव्या अरीरमत्पतयत्कच्चिदभ्वम् ॥ ५ ॥

उदु अयान्[16] । उदयच्छत्[17] । आक्रन्दितेव[18] । बाहुम्[19] । हिरण्मयौ । सविता । शोभनावयवौ[20] । दिव[21] । उच्छ्रितानि स्थानानि[22] । अधिरोहसि[23] । पृथिव्या पर्यन्ता दिव[24] । रमयति । जगत पातयति च[25] । तस्मिन् महत्सुखमिति[26][27] ।

---

१ वेवं A
२ उत्तिष्ठतु Sy
३ स is missing in A
४ द्योतमान Sy
५ दर्म मना A दमूना M दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वा N 4.4.
६ हिरण्मयपाणि Sy
७ रात्रेरवसानेऽवसाने Sy
८ रुक्ममय इति हिरण्यनामनी Ngh. 1 2
९ ०दर्न जि० A
मोदमानवाक् Sy
१० Something probably मन्तात् is missing after स० । The reading should be आ समन्तात् ।
११ प्रेरयति Sy
१२ यजमानाय मह्यम् Sy
१३ प्रभूतम् Sy
१४ वामं वननीयं सम्भजनीयमन्नम् Sy वामं वननीयम् (N 6 31)
१५ VM ignores उ ।
१६ अया A अयो M
१७ उद्यच्छतु Sy
१८ अस्माकमधिवक्तेव Sy
१९ बाहू A
२० ०यवो M
२१ अन्तरिक्षस्य Sy
२२ उच्छ्रितप्रदेशान् Sy
२३ आ रोहसि A
रोहति Sy
२४ पृथिव्या पर्यन्तावितो A
पृथिवीपर्यन्तात् Sy
२५ गच्छत् Sy
२६ महत्सर्वं वस्तुजातं तिरोहितम् Sy
२७ VM ignores उ । कत् and चित् ॥
कच्चित् यत् किञ्चित् Sy

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।
वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेरया धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वाममद्य[1]। धनम्[2]। अद्य[3]। सवित[4] ! अस्मभ्यम्[5]। प्रयच्छ[6]। वामम्[7]। एव[8] सावी । वामस्य[9]। हि[10]। वासयितु[11]। भे दव[12] ! बहोर्वय[13] सम्भक्तार स्याम[14]। तदेवाह—अनेन[15][16]। कर्मणा[17] वयम्। वामभाज[18]। स्याम[19][20]।

१. ०मद्यः A
२. वननीय कर्मफलम् Mah वननीयम् U. वननीय हिरण्यादिधनम् BB
३. अस्मिन्दिने Mah अस्मिन् U. अस्मिन्नहनि BB. ४. सर्वस्य प्रेरयितः ! देव ! Mah
५. अस्मदर्थे Mah
६. सुव । प्रसुव Sy. प्रेरय । देहीत्यर्थः । 'षू प्रेरणे' Mah वाममस्माक प्रसूयाः । अद्य सावीरिति सम्बधः U. प्रेरयः BB.
७. धनम् Sy.
८. उ अप्यर्थे । श्वोऽपि समनन्तरदिनेऽपि दिवे दिवे तत ऊर्ध्वं दिने दिनेऽस्मभ्यं वामं सावीः Mah उपाशसनीये काले सावी. । . किं वा बहुनोक्तेन ? दिवे दिवे अहन्यहनि U. श्वोऽपि वाममेव सुवः ? किं बहुना ? दिवे दिवे दिने दिनें BB.
९. यामस्य A. वामस्य दातासि Sy. किमर्थम् । वामस्य सम्भजनीयस्य Mah
१०. यस्मात् Sy. हि यस्मात्- Mah.
११. निवासभूतस्य Sy. क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धय इति शेष । 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वात् क्षयशब्दो निवासार्थः । दिवे दिव इत्यह्नो नामसु पठितम् Mah. क्षयशब्दो निवासवचन आद्युदात्तत्वात् । 'क्षयो निवासे' इति हि पाणिनिराद्युदात्तत्व स्मरति । वामस्य च निवासस्य U क्षयस्य निवासस्य BB.
१२. भेदे M भो देव or हे देव ! is suggested for भे दव ॥ हे देवदानादिगुणयुक्त ! U
१३. प्रभूतस्य Sy भूरेर्विस्तीर्णस्य बहुकालस्य Mah बहुनो धनपूर्णस्य दाता भवेति शेषः U.
१४. भूयास्म Sy.
१५. ०वाहमने० M अतो वयमनया Sy.
१६. अया अनया नलोपश्छान्दस. Mah. अनयाBB.
१७. स्तुत्या Sy. श्रद्धायुक्तया बुद्धया Mah. धीरिति कर्मनाम । अनेन च सोमाख्येन कर्मणा U. बुद्धया, अहप्राप्ति (अर्थप्राप्ति) विषयया । यद्वा अनेन कर्मणा यागात्मकेनेति BB
१८. धनवन्तः Sy. वाम वननीय यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजो यज्ञानुष्ठातारो भवेम Mah. अभिलषितभाजिनः U. यद् वाम तद्भाज. स्याम । यद्वा अद्य श्वः क्रमेण सर्वदा वामभाजो वय वामस्य क्षयस्य निवासस्यापि सम्बन्धिनो भूयास्म BB
१९. भूयास्म Sy. भवेम Mah. वयं सम्भवेम U
२०. VM ignores श्व॰। दिवे दिवे and वामम्। दिवे दिवे प्रतिदिनम् Sy. यद्वा—उत्तरार्धस्यायमर्थः । हे देव ! वामस्य वननीयस्य भूरेर्धनपूर्णस्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेष. । धीरिति कर्मनाम । अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वय वामभाजोऽभिलषितभागिनो भवेम Mah

अथातो गृह्णात्येव । वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्य ꣳ सावी. । वामस्य हि क्षयस्य । देव भूरेरया धिया वामभाजः स्याम- "उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि चनो मयि धेहि । जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिं भगायेति"
SB 4 4. 1 6 p 380.
अत्र " " चिन्हान्तर्गतो भागो यजुर्वेदस्याष्टमाध्यायनवममन्त्रस्यास्ति । तत्र 'वाममद्य' । इत्यादिर्मन्त्रः YV 8 6 पृथक्, ततः 'उपयाम' इत्यादिश्च पृथड्मन्त्रः । YV.pp 134,135. This stanza=YV 8.6 =TS 2.2. 12. 2.

VI 72

इन्द्रासोमा महि तद्वां महित्वं युवं महानि प्रथमानि चक्रथुः ।
युवं सूर्यं विविदथुर्युवं स्व१र्विश्वा तमांस्यहतं निदश्च ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । हे इन्द्रासोमौ । महत् । तत् । वाम् । महत्त्वम् । युवाम् । महान्ति । प्रस्नानि व्रतानि । चक्रथु । युवाम् । सूर्यम् । लम्भयथ । युवाम् । उदकम् । विश्वानि । तमांसि । महतम् । निन्दितृन् । च ।

इन्द्रासोमा वासयथ उषासमुत्सूर्यं नयथो ज्योतिषा सह ।
उप द्यां स्कम्भथुः स्कम्भनेनाप्रथतं पृथिवीं मातरं वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । इन्द्रासोमौ । उषसम् । वासयथ स्वे स्थाने । सूयञ्च । उन्नयथ । ज्योति । सह । द्युलोकञ्च । उपस्तम्भथु । अन्तरिक्षेण । व्यप्रथ च । पृथिवीम् । मातरम् ।

---

१ 'इन्द्रासोमा महि' इति पञ्चदशमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमिन्द्रासोमदेवताकम् । 'इन्द्रासोमा पञ्चन्द्रासोमम्' इत्यनुक्रान्तम् (KSA 33 72 P 24.)। सूक्तविनियोगो लैङ्गिक Sy

२ ०सोमा A

३ युवयो Sy

४ महत्तत्वा A महत्त्वम् is suggested for महत्तत्वम् ।

५ युवा महान्ति A

६. प्रस्नानि प्रतानि प्रतानि A प्रतमानि is suggested for प्रस्नानि ॥ प्रतमानि मुख्यानि वा भूतानि Sy प्रथम इति मुख्य नाम। प्रतमो भवति N 2.22

७ प्रकाष्टम् Sy

८ सूय सम्भ० A.

९ प्रलम्भयत च अनाम् Sy

१० हेम स्वरित्युदकनामनी Ngh. 1 12

११ अहिंसतम् Sy

१२ निन्दितृृन् A. निन्दितृनसुरान् Sy

१३ हे इन्द्रासोमौ । Sy

१४ वाय A. निवासमय । उषसं व्युच्छन्तीं कारयथ इत्यर्थ Sy

१५ स्वे स्थाने A

१६ ज्योति सह A ज्योतिषा is suggested for ज्योति ॥ तेजसा Sy

१७. द्युलोक० is suggested for द्विलोक० ॥ दिवम् Sy

१८ अस्तम्भयतम् Sy

१९ स्तम्भनहेतुनान्तरिक्षेण मध्ये स्थापितेन Sy

२० व्यप्रथं च A व्यप्रथयतञ्च is suggested for द्व्यप्रथं च ।

२१ विश्वस्य मातृभूता Sy

इन्द्रासोमावहिमपः परिष्ठां हथो वृत्रमनु वां द्यौरमन्यत ।
प्रार्णांस्यैरयतं नदीनामा समुद्राणि पप्रथुः पुरूणि ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमौ[1] । इन्द्रासोमौ[2] । उदकानि[3] । परिवृत्य[4] तस्थिवासम् । आहन्तारम्[5] । वृत्रम्[6] । हत[7] । तदानी वाम्[8] । द्यौ । अन्वमन्यत । प्रेरयतञ्च युवाम् । उदकानि । नदीनाम् । तैश्चोदकै समुद्रात्[9] । बहुन्[10] । आपूरितवन्तौ[11], लिङ्गभेदश्छान्दसो[12] यद्वा काद्या[13] पुरुपतादिति (?) ।

इन्द्रासोमा पक्वमामास्वन्तर्नि गवामिद्दधथुर्वक्षणासु ।
जगृभथुरनपिनद्धमासु रुशच्चित्रासु जगतीष्वन्तः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । हे इन्द्रासोमौ ! नपाम्[14] । आमासु[15] य सु[16] । पक्षणासूध सु[17] । अन्तम्[18] । निदधथु[19] । पक्व पय[20] । .. भीथश्च[21] । आपुवक्षणासु[22] । अनपिनद्ध[23] पयो यथा पृथिव्या न पतति । श्वेत[24] । चित्रवर्णासु[25] । गोषु[26] । अत्ता[27]. ।[28]

---

१. ०सोमेण A. सोमा M.
२. हे इन्द्रासोमौ ! Sy.
३. मेघस्थान्युदकानि Sy.
४. परिवृत्य स्थितम् Sy.
५. जगत आहन्तारम् Sy.
६. असुरम् Sy
७. हतम् Sy.
८. वान्द्योरन्यमन्यत A युवाम् Sy.
९. ०द्रान् is suggested for ०द्रात् ॥ उदकस्थानानि Sy
१०. बहून् is suggested for बहुन् ॥ -पुरूणि बहूनि Sy तुवि पुर्विति बहुनामनी Ngh 3 1.
११. उदकैरापूरयतं च । अथवा समुन्दन्त्युदकान्येव समुद्राणि । तानि रसेनापूरयतमित्यर्थः Sy समुद्रः कस्मात् ? समुद्द्रवन्त्यस्मादापः । समभिद्रवन्त्येनमापः । सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि । समुदको भवति । समुनत्तीति वा N 2 10.
१२. It refers to समुद्राणि of the text.
१३. काद्यापुरूवतादिति M Something is missing here. समुन्दन्तीति समुद्राण्युदकान्येवापूरयतमिति is suggested for काद्यापुरुपतादिति ।
१४. गवाम् is suggested for नपाम् ।
१५. आसु M अपक्वासु Sy.
१६. यसु is redundant.
१७. पक्षणासु घसु M वक्षणा० is suggested for पक्षणा० ।
१८. अन्तः is suggested for अन्तं ॥ मध्ये Sy
१९. निदधुः M
२०. पक्व कया M
२१. भिधश्च M Something is missing here. जगृभयुश्च is suggested for भीथश्च ॥ यथा पृथिव्यां स्वय न क्षरति तथा धारितवन्तावित्यर्थः Sy
२२. आसु is suggested for आपु ।
२३. ०न विन० A केनाप्यबद्धम् Sy
२४. श्वेत A श्वेतम् is suggested for श्वेत ॥ शुक्लवर्णम् Sy
२५. नानावर्णासु Sy
२६. इळा जगतीति गोनामनी Ngh 2 11
२७. गोष्यता A. अन्त. is suggested for अत्ता ॥
२८. VM. ignores इत् ॥ इदिति पूरकः Sy.

इन्द्रासोमा युवमङ्ग तरुत्रमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथे ।
युवं शुष्मं नर्यं चर्षणिभ्यः सं विव्यथुः पृतनाषाहमुग्रा ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । इन्द्रासोमौ । युवाम् । अङ्ग[1] । तारकं धनम्[2] । पुत्रपौत्रभाजम् । श्रवणीयम्[3] । प्रयच्छथ[4] युवाम् । बलम् । नृहितम्[5] । मनुष्येभ्यः[6] । समविव्यथुः[7] । पृतनासहम्[8] । उद्गूर्णौ[9] ।

VI 73

यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावा बृहस्पतिराङ्गिरसो हविष्मान् ।
द्विबर्हज्मा प्राघर्मसत्पिता न आ रोदसी वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

[10]यो अद्रिभित्[11] । यः । शिलोच्चयभित्[12] । पूर्वजः[13] । यज्ञवान्[14] । बृहस्पतिः[15] । आङ्गिरसः[16] । हविष्मान्[17] । स द्विगुणगमनः[18] शीघ्रगन्ता । प्रकृष्टे घर्मे सीदन्[19] । पालयिता[20] । अस्माकम् । द्यावापृथिव्यौ । वृषभः[21] । आरोरवीति[22] ।

---

१ क्षिप्रम् Sy　　२ सन्तानयुक्तम् Sy
३ श्रयणीयम् M
४ अस्मभ्यं धत्थः Sy
५ नृभ्यो हितम् Sy
६ कृष्टयश्चर्षणय इति मनुष्यनामनी Ngh 2 3
७ समतनुतम् । परिवेष्टयथो वा Sy
८ पृतना० A　शत्रुसैन्याभिभावुकम् Sy
९ उद्गूर्णौ A M　हे उद्गूर्णौ ! इन्द्रासोमौ ! Sy
१० 'यो अद्रिभित्' इति तृचं द्वादशं सूक्तं बार्हस्पत्यं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तम् 'यो अद्रिभित्तृचं बार्हस्पत्यम्' (KSA 33 73 p 24.) इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमिदं सूक्तम् । सूत्र्यते हि—'यो अद्रिभिद्यज्ञे दिव इति सूक्ते' (ASS 7 9) । वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ 'बृहस्पतिः समजयद्वसूनि' इति स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'बृहस्पतिः समजयद्वसूनि स्वामीळते अजिरं दूत्याय' (ASS 9 9) इति Sy
११ यो आमी भीत् A　अभी भि M
१२ पणिभिर्विरचितानां शिलोच्चयानां भेत्ता मेघानां विदारको वा Sy　अद्रिर्ग्रावेति मेघनामनी Ngh 1 10
१३ प्रजापतेर्वा प्रथमं जातः Sy
१४ सत्यवानुदकवान्वा Sy
१५ बहस्प A
१६ अङ्गिरसः पश्चाज्जातः । तथा च निगमः—'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उदबोप्यन्त तद्बृहस्पतिरभवत्' (AB 3 34.) Sy
१७ यज्ञभागवान् Sy
१८ द्वयोर्लोकयोर्बृहितगमनः Sy
१९ प्रकर्षेण दीप्तस्थाने वर्तमानः Sy
२० पालयिता भवति स बृहस्पतिः Sy
२१ वर्षकः सन् Sy
२२ अभिगच्छति Sy

जनाय चिद्य ईवत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहूतौ चकार ।
घ्नन्वृत्राणि वि पुरो दर्दरीति जयञ्छत्रूँरमित्रान्पृत्सु साहन् ॥ २ ॥

जनाय चित् । जनाय । चित्[1] । य[2] । आत्मान प्रति गच्छते[3] । लोकम्[4] । बृहस्पति । यज्ञे[5] । सकार[6] । शत्रुम्[7] । घ्नन्[8] । शत्रुपुराणि[9] । विदारयति[10] । जयजातयितॄन्[11] । शत्रून् । अमित्रान् । पृतनासु[12] । अभिभवत्[13] ।

बृहस्पतिः समजयद्वसूनि महो व्रजान् गोमतो देव एषः ।
अपः सिषासन्त्स्व१रप्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमर्कैः ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः । बृहस्प्रति । स्व जयति[14] । धनानि[15] । महत । व्रजान्[16] । पशुमतश्च[17] । देव[18] । एष[19] । उदकानि । सम्भक्तुमिच्छन्[20] । स्वर्लोकस्थितानि[21] । शत्रुभिरप्रतिहत[22] । बृहस्पति । हन्ति च । अमित्रम्[23] । मन्त्रै[24] ।

---

१. चिदिति पूरणः Sy.

२. अपि च यो बृहस्पतिः Sy

३. उपगच्छते स्तोत्रे Sy.

४. स्थानम् Sy.

५. यज्ञे वर्तमानाय Sy.

६. चकार is suggested for सकार ॥ करोति Sy.

७. शत्रू A
आवरकाणि तमांसि Sy

८. निवारयन् Sy.

९. आसुरी पुरी Sy

१०. भृशं विदारयति Sy.

११. जय जातयितॄन् A जयन् is suggested for जयजातयितॄन् ।

१२. पृतनात्सु A
युद्धेषु Sy

१३. ०भवन् is suggested for ०भवत् ।

१४. तपज जयति A सञ्जयति is suggested for स्वं जयति ॥ समजयत् । तथा च निगमौ 'बृहस्पतिर्गोवपुषो वलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार' (RV 10 68 9) इति दूरमित पणयो वरीय उद्गावो यन्तु मिनतीर्ऋतेन । बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूळ्हाः सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः ॥ (RV 10.108 11) इति Sy.

१५. पणीनामसुराणा बलस्य वा धनानि Sy.

१६. प्रजा A.

१७. गोसहितान् Sy.

१८. द्योतमानः Sy

१९. प्रसिद्धः Sy.

२०. ०मिच्छत् A
सम्भक्तुकामः Sy.

२१. स्वल्लोक० A
स्वर्गस्य Sy

२२. केनाप्यप्रतिगतः Sy

२३. असुरम् Sy

२४. अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः Sy
अर्को मन्त्रो भवति । यदनेनार्चन्ति N.5.4

VI 74.

सोमा॑रुद्रा धा॒रये॑थामसु॒र्यं॑१ प्र वा॑मि॒ष्टयोऽर॑मश्नुवन्तु ।
दमे॑दमे स॒प्त रत्ना॒ दधा॑ना॒ शं नो॑ भूत द्वि॒पदे॒ शं चतु॑ष्पदे ॥ १ ॥

सोमारुद्रा[1] । हे सोमारुद्रौ ! धारयथाम् । असुराणां[2] हन्तृबलम् । तथा सति वाम्[3] । पर्याप्तम्[4] । प्राप्नुवन्तु[5] । यज्ञा । गृहेगृहे[6] । सप्त । रत्नानि । प्रयच्छन्तौ[7] । शङ्करौ[8] । नौ[9] । भवत[10] । द्विपदे[11] । चतुष्पदे[12] च[13] ।

सोमा॑रुद्रा॒ वि वृ॑हतं॒ विषू॑ची॒ममी॑वा॒ या नो॒ गय॑मावि॒वेश॑ ।
आ॒रे बा॑धेथां॒ निर्ऋ॑तिं परा॒चैर॒स्मे भ॒द्रा सौ॑श्रव॒सानि॑ सन्तु ॥ २ ॥

सोमारुद्रा[14] । हे सोमारुद्रौ[15] ! विवृहतम्[16] । विष्वगञ्चनां[17] । अमीवां[18] । या[19] । अस्माकम् । गृहम्[20] । आविवेश । आरे[21] । बाधयाम्[22] । निर्ऋतिम्[23] । पराचीनम्[24] । अस्मासु[25] । भद्राणि । स्वप्ननिमित्तानि[26] । सन्तु[27] ।[28]

---

१ 'सोमारुद्रा' इति चतुर्ऋचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं सोमारुद्रदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—'सोमारुद्रा चतुष्कं सोमारौद्रम्' (KSA 33 74 P 24) इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sv
एनस्वी वाभिशस्तो वा कृत्वा वा कर्म गर्हितम् ।
सोमारौद्रं जपेत्सूक्तं कृत्स्नमेनो व्यपोहति ॥१
जुहुयाद्वा य एताभिर्ऋग्भिर्नित्यं घृतव्रत ।
वारुणेभ्यः स पाशेभ्यो मुच्यते शं तथाप्नुयात् ॥
Rgvidh 2 125, 126

२ असुरसम्बन्धि बलम् Sy

३ युवाम् Sy ४ अलं पर्याप्तम् Sy

५ प्राश्नुवन्तु is suggested for प्राप्नुवन्तु ॥ प्रकर्षेण व्याप्नुवन्तु Sy

६ ग्रहे ग्रहे A सर्वेष्वस्मद्गृहेषु Sy

७. धारयन्तौ Sy

८ सुखकरौ सुखरूपौ वा Sy

९ नः is suggested for नौ ॥ अस्मभ्यम् Sy

१० भवतम् is suggested for भवत ।

११ अस्मदीयाय पुत्रादये Sv

१२ पश्वादये च शं भवतम् Sy

१३ VM explains शम् once only

१४ यो बहुयशस्कामः स्यात्तस्मा एतं सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् BB

१५ पूर्ववदानङ्, आकारश्च ('देवताद्वन्द्वे च' (Pa 6 3 26) इत्यानङ् 'सुपां सुलुक०' (Pa 7 1 39) इत्याकारः, BB

१६ वियोजयतम् Sy 'वृहू उद्यमने तौदादिकः BB

१७ तां विष्वक् सर्वतो गच्छन्तीम् Sy विश्वगगमनाम् BB

१८ रोगः आविवेश ताम् Sy अमीवा रोगस्तेजोहारिरूपः BB १९ यः Sy

२० गृहगतं प्राणिजातं वा Sy

२१ दूरे Sy, BB

२२ निवारयतम् गमयतं गमयित्वा नाशयतम् BB

२३ अलक्ष्मीम् Sy निकृष्टां गतिं निकृष्टगमनहेतुं पापम् BB

२४ पराङ्मुखा भवति तथा Sy परावृत्तिनिगमनैः पुनरस्मत्पार्श्वं नागच्छति तथा बाधेयाम् । निपातोऽयं यथा उच्चैर्नीचैः BB

२५. अस्माकम् Sy

२६ अन्नानि यशांसि च, सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् । अन्नोऽन्नं यशश्च Sy २७ भवन्तु Sy

२८ The commentary on this stanza is missing in A This stanza=TS 1 8 22 5

सोमा॑रुद्रा यु॒वमे॒तान्य॒स्मे विश्वा॑ त॒नूषु॑ भेष॒जानि॑ धत्तम् ।
अव॑ स्यतं मु॒ञ्चतं॒ यन्नो॒ अस्ति॑ त॒नूषु॑ ब॒द्धं कृ॒तमेनो॑ अ॒स्मत् ॥ ३ ॥

सोमारुद्रा । हे सोमारुद्रौ[1] युवाम् । एतानि[2] । अस्माकम् । विश्वानि[3] । भेषजानि[4] । अङ्गेषु । धत्तम्[5] । यत् । पापम्[6] । अस्माकम् । अस्ति[7] तद्बद्धम्[8] । अवस्यतम्[9] । मुञ्चतञ्च[10] । तदेवाह तनूषु[11] । बद्धम् । कृतम्[12] । पापमस्माकम्[13] । अस्मत्ता[14]ऽवस्यत[15] मुञ्चतमिति[16] ।

ति॒ग्मायु॑धौ ति॒ग्महे॑ती सु॒शेवौ॒ सोमा॑रुद्रावि॒ह सु मृ॑ळतं नः ।
प्र नो॑ मुञ्चतं॒ वरु॑णस्य॒ पाशा॑द्गोपा॒यतं॑ नः सुमन॒स्यमा॑ना ॥ ४ ॥

तिग्मायुधौ । तिग्मधनुष्कौ[17] । तिग्महेती[18] । सुसुखौ[19] । सोमारुद्रौ युवाम् । इह[20] । अस्मान्[21] । सुष्ठु[22] । सुखयतम् । प्रमुञ्चतञ्च । स्मात्[23] । वरुणस्य । पाशात् । रक्षतम्[24] । स्मात् । सौमनसमिच्छन्तौ[25] ।

---

१. हे सोमारुद्रौ ! युवामुच्येथे Dur

२. प्रसिद्धानि Sy यानि लोके सन्ति तानि BB

३. सर्वाणि Sy, Dur, SKN

४. रोगोपशमकराणि भेषजान्यौषधानि SKN

५. धारयतम् Sy स्थापयतम् ।, दत्त वा BB अरोगशरीरानस्मान् कुरुतमित्यर्थः SKN

६. यदस्माभि कृतमेनः पापम् BB

७. विद्यते Sy

८. तद्बडम् A. पापम् Sy तत्प्रथमं तावत् BB तनूषु बद्ध निबद्धम् SKN

९. बिष्यत A. क्षपयतम् । श्लथयतम् । शिथिलबन्धं कुरुतमित्यर्थः Sy ततो मुक्त्वा तदवस्यतमवसाययत विनाशयतम् Sy.

१०. विश्लेषयतम् BB. अपनीय चान्यत्र नीत्वा मुञ्चतम् SKN

११. अङ्गेषु Sy शरीरेषु BB Dur, SKN

१२. अस्माभि कृतम् Sy मनोवाक्कायैः कृतम् Dur अस्यैव विवरणं कृतम् SKN.

१३. रवाण्वम् A एन. किञ्चिदस्ति Dur. किं तत् ? एनः पापमस्माभिरिति शेषः SKN

१४. ०स्माक M.

१५. क्तः A. अस्मत्तः is suggested for अस्मत्त ॥ अस्मत् पञ्चम्यन्तम् । पुरस्तात्क्तसम्बन्धम् SKN.

१६. इत्यस्मानवितुं रक्षितुमिच्छतम् Dur स्यतिरुपसृष्टो विमोचने । विमुञ्चतमपनयत वाऽस्मत्त इत्यर्थः SKN N. 7 10., SKN. III 61.

This stanza=TS 1 8 22 5

१७. दीप्तधनुष्कौ Sy

१८. ०हेति A तीक्ष्णशरौ Sy

१९. शोभनसुखप्रदौ Sy

२०. लोके Sy

२१. ०स्मात् A

२२. सुष्ठू A अत्यन्तम्. Sy

२३. अस्मान् is suggested for स्मात् ।

२४. आपद्भ्यो रक्षत च Sy

२५. शोभनं मनः स्तोत्रमिच्छन्तौ सुमनस्यमानौ स्तूयमानौ सुमनसौ वा सन्तौ युवाम् Sy

VI.75

जी॒मूत॑स्येव भवति॒ प्रती॑कं॒ यद्व॒र्मी याति॑ स॒मदा॑मु॒पस्थे॑ ।
अना॑विद्धया त॒न्वा॑ जय॒ त्वं स त्वा॒ वर्म॑णो महि॒मा पि॑पर्तु ॥ १ ॥

जीमूतस्येव ॥ पायुर्भारद्वाज ॥ शौनक—

१ 'जीमूतस्येव' इत्येकोनविंशत्यृचं चतुर्दशं सूक्तं भारद्वाजस्य पायोरार्षम् । अनुक्रम्यते च—'जीमूतस्येवकोना पायुर्भारद्वाज सङ्ग्रामाङ्गान्यृक्शोऽभितुष्टाव वर्म धनुर्ज्यामार्त्नी इषुधिं अगत्स्यर्धे सारथिमर्धे रश्मीनश्वान् रथं रथगोपान् अगत्यां लिङ्गोक्तदेवता द्वाभ्यामिषुं प्रतोदं हस्तघ्नं द्वाभ्यामिषू परा पङ्क्त्यादयो लिङ्गोक्तदेवता सङ्ग्रामाशिषोऽन्त्याऽनुष्टुबृचीत आसाक्तेति च द्वे द्वे' (KSA 33 75 P 24.) इति । 'रथे तिष्ठन्' 'ब्राह्मणास' इति षष्ठी दशम्यौ अगत्यादन्त्या 'यो नः स्व' इत्येतानुष्टुप् 'ऋजीते' 'आ जङ्घन्ति' 'आसाक्ता' 'अवसृष्टा' 'यो नः स्व' इति पञ्चानुष्टुभः । 'यत्र बाणाः' इति पङ्क्तिः शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्यया वर्म स्तूयते, द्वितीयया धनुः, तृतीयया ज्या, चतुर्थ्यार्त्नी, पञ्चम्येषुधिः । अतः पञ्चानां वर्माद्या देवताः । षष्ठ्याः पूर्वार्धेन सारथिः स्तूयते । अतः सोऽर्धस्तद्देवताकः । उत्तरार्धेन रश्मयः स्तूयन्ते । सप्तम्याश्वाः, अष्टम्या रथः, नवम्या रथगोपाः । अतस्तास्तद्देवताकाः 'ब्राह्मणास' इत्यस्यां ब्राह्मणपितृसोम्यद्यावापृथिवीपूषणो लिङ्गोक्तदेवताः । एकादशी द्वादश्याविषुस्तुतित्वादिषुदेवताके । त्रयोदश्या प्रतोदः, चतुर्दश्या हस्तघ्नः, पञ्चदशीषोडश्याविषुदेवताके । सप्तदश्या युद्धभूमिब्रह्मणस्पत्यदितिरूपा लिङ्गोक्तदेवता । अष्टादश्याः कवचसोमवरुणा देवताः । अन्त्यायाः देवा ब्रह्म च देवता । युद्धेऽनेन सूक्तेन राजानं सन्नाहयेत् । तथा चाश्वलायनः—'सङ्ग्रामे समुपोढे राजानं सन्नाहयेदा त्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् उत्तरया धनुरुत्तरां वाचयेत्स्वयं चतुर्थीं जपेत्पञ्चम्येषुधिं प्रयच्छेदभिप्रवर्तमाने षष्ठीं सप्तम्याश्वानष्टमीमिषूनवेक्षमाणं वाचयत्यहिरिव भोगैः पर्येति बाहुमिति तलं नह्यमानम्' (AGS 3 12) इति । तथा च 'अवसृष्टा परा पत, इतीषून् विसर्जयेद् 'यत्र बाणाः सम्पतन्ति, इति युध्यमानेषु जपेत् संशिष्यात्वा' (AGS 3 12) इति । अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलान्त्यहोमे 'यो नः स्व' इत्येषा' (AGS 3.4)Sy अत्र बृहद्देवता—

प्रथमा स्वस्य सूक्तस्य योद्धारं स्तौति वर्मिणम् ।
धनुः स्तौति द्वितीया[1] च तृतीया ज्याभिमन्त्रिणी १२९
स्तौति चार्त्नीं चतुर्थी ऋक्[2] इषुधिं स्तौति पञ्चमी ।
अर्धेन सारथिं(थिः) षष्ठ्या रश्मयोऽर्धेन तु[3] स्तुताः १३०
अश्वांश्च[4] सप्तमी स्तौति आयुधागारमष्टमी ।
नवमी रथगोपांस्तु दशमी रणदेवताः ॥१३१॥
इषुमेकादशी[5] स्तौति द्वादशी कवचस्तुतिः ।
त्रयोदशी कशां स्तौति हस्तत्राणं चतुर्दशी ॥१३२॥
प्रथमे पञ्चदश्यास्तु पादे पुनरिषुः[6] स्तुतः ।
अयोमुखी द्वितीये तु अर्धर्चं वारुणं परम्[7] ॥१३३॥
षोडश्यां स्वस्य सूक्तस्य धनुर्मुक्त इषुः[8] स्तुतः ।
सप्तदश्यां तु युद्धादेः कवचस्य तु बध्यतः ॥१३४॥
स्तुतिरष्टादशी ज्ञेया युयुत्सोः[9] स्तुतिरुत्तमा ।
आशास्ते चोत्तमे पादे ऋषिरात्मन आशिषः ॥१३५॥

'जीमूतस्येवकोना पायुर्भारद्वाजः सङ्ग्रामाङ्गान्यृक्शोऽभितुष्टाव०' इत्यनुक्रमणी (KSA 33 75 Pa 24)। तथा ऋग्विधाने—सङ्ग्राममभ्युद्यताय राज्ञे चैतत् प्रयोजयेत् । सर्वाण्यङ्गानि रथ्यांश्च सदश्वांश्चानुमन्त्रयेत् ॥ इति ॥ (Rgvidh 2 120 reads 'सङ्ग्रामन्तु प्रयातस्य राज्ञश्चैतत् प्रयोजयेत्') आश्वलायनः—'जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् उत्तरया धनुः, उत्तरां वाचयेत्, स्वयं चतुर्थीं जपेत्' (AGS 3 9 3–6)। पायुस्त्रिष्टुभा वर्म तुष्टाव DDN

२ पायुभरद्वाज M पायु is suggested for यायु ॥ एवमग्नि स्तुत्वात्मरक्षणे योधा युद्धोपकरणानि च स्तूयन्ते । भरद्वाजसुतः पायुः सङ्ग्रामाङ्गानि प्रत्यृचं स्तौति । त्रिष्टुब्भिर्वर्म स्तूयते Mah वर्म स्तूयते U

[1] धनुषश्च द्वितीया तु BD [2] स्तौत्युपार्त्नीं चतुर्थी तु BD [3] संस्तुताः BD [4] अश्वांस्तु BD [5] इषुमन्त्रकादशी BD [6] विश इषु BD [7] अर्धेऽन्त्यं वारुणं परे BD [8] इषु BD [9] युयुत्सो BD

अभ्यावर्त्ति[1] वायमान प्रस्तोकश्चैव साञ्छय[2] ।
अभिजग्मतुर्भरद्वाजांजतौ[3] वारखैर्[4]युधि[4] ॥१२४॥
अभिगम्योचतुस्तौ तु[5] प्रणम्याख्याय नामनी ।
युधि वारशिखैर्ब्रह्मणावा विद्विविनिर्जितौ ॥१२५॥
भवत्पुरोहितावावा[8] क्षत्रवन्धू यजेवहि[9] ।
क्षत्र धनमपि[10] जेय हि ब्रह्म यत्पाति शाश्वतत्[11] ॥१२६॥
ऋषिस्तु तौ तथेत्युक्त्वा वायुपुत्रम[12]भाषत ।
अघर्षणीयौ शत्रूणा कुरुश्वैनौ[13] नृपाविति ॥१२७॥
पितर स तथेत्युक्त्वा युद्धोपकरण तयो ।
जीमूतीयेन[14] सूक्तेन पृथक्त्वेनान्वमन्त्रयत् ॥१२८॥

जीमूतस्येव[15] घटितम् । अङ्गम्[16] । भवति सन्नद्ध वर्मणाऽयोमयेन[17] । यद्वा[18] । वर्मी[19] । याति[20] । समदा

१. अभ्यापत्ति वायमान A. according to BD. अभ्यावर्ती चायमान. is suggested for अभ्यावर्त्ति वायमान ।

२. सायः A. साञ्जयः is suggested for साञ्छय. ।

३. ०जञ्छितौ A. ०जञ्जितौ is suggested for ०जजितौ । One syllable is too more in the third *Pāda* आजग्मतुर्भरद्वाजम् BD.

४. ०गिरवैय्यधि A. वारशिखैः is suggested for वारखै॰ ।

५. तु A त प्रसाद्याख्याय BD

६. ब्रह्मन्नावाम् is suggested for ब्रह्मणावाम् ।

७. विद्धिनि A द्विड्भिर्वि॰ is suggested for विद्विविनि॰ । आवां विद्धि विनि॰ BD

८. ०हितो वा॰ A

९. क्षत्रवन्धून् जयेवहि BD

१०. धमपिजे॰ A क्षत्र तदपि विज्ञेयं BD One syllable is too more in the third *Pāda*

११. शाश्वतम् is suggested for शाश्वतत् ।

१२. पायु पुत्र॰ is suggested for वायुपु॰ ।

१३. ०श्वैनो A ०श्वैतौ BD.

१४. जीमूतस्येति सूक्तेन BD 5 124—128 (बृ॰ दे॰ ५. ११२)

१५. मेघस्येव भवति मेघस्य यादृश रूपं तादृशमस्य भवतीत्यर्थ. Sy मेघस्येव Mah जीमूतो मेघस्तस्येव U

१६. प्रतीक रूपम् Sy DDN तदा प्रतीक सेनामुखम् ।... मेधस्य मुखं विद्युत्स्तनयित्नुधाराभिर्यथाऽसह्यमेवं हस्त्यश्वरथपदात्यस्त्रजालतूर्यनादशरोघै. सेनामुखमसह्य भवतीत्यर्थ. । अतोऽहं ब्रवीमि Mah. यथा मेघस्य मुखं विद्युत्स्फुरितस्तनयित्नुधारानिकरैरसह्यं भवत्यन्तः सरणैरेवं हस्त्यश्वपदातिमुखं निशितास्त्रगम्भीरतूर्यनिनादशरधाराभिरसह्यं भवति U.

१७. लोहमयेन सन्नद्धस्य राज्ञः Sy., DDN

१८. यदा is suggested for यद्वा ॥ यदाय राजा Sy., DDN एव कस्मिन् काले कस्येवेत्यत आह ... यदा U.

१९. वमी A कवची Sy, DDN कवचवान् Mah वर्मास्य विद्यत इति वर्मी U

२०. गच्छति U.

सेनानाम्[1] । उपस्थेऽग्रे[2] योधनाय । अनाविद्धेन[4] शत्रुभिः[5] । शरीरेण । सपत्नान् जय[6] । त्वम्[7] । सः । वर्मण । महिमा[8] । त्वा[9] । पारयतु[10] ॥

शौनकः—'पुमा[11] त्वस्य[12] सूक्तस्य योद्धारं स्तौति वर्मिणम्[13]' इति ।

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ २ ॥

धन्वना[14] । धनुषा[15] । पशून्[16] शत्रूणाम् । जयेम[17] । धनुषा[18] । सङ्ग्रामम्[19] । धनुषा[20] । तीव्रान्[21] । कलहान्[22] ।

---

१ सेनाम् A सङ्ग्रामाणाम् Sy, DDN सङ्ग्रामाणाम् । सह माद्यन्ति योधा यासु ताः समदः सङ्ग्रामाः । मदेः क्विप् Mah सम्माद्यन्ति सह वा माद्यन्त्यासु योद्धार इति समदः । समदशब्दः सङ्ग्रामवचनः । समदां सङ्ग्रामाणाम् U २ उपस्थाने सति Sy DDN उत्सङ्गे Mah उपकण्ठे यत एवमतो ब्रवीमि U ३ ०नाया M

४ अबाधितया Sy DDN हे वर्मिन् ! अनाविद्धमाच्छतया Mah अरिष्टया U

५ शत्रून् Sy शत्रून् हत्वा Mah

६ अथ प्राप्नुहि Mah 'धन्वना गा' (RV VI 75 2) इत्यादिभिरस्त्रमन्त्रैः स्तुत्वा ब्रवीति DDN ७ त A हे राजन् ! त्वम् Sy स त्वाऽऽक्रमा परिलुप्यते त्र्याणाम्' (RPR 2 11) इत्यूष्मलोपः DDN

८ सर्वं महो महिमा M तादृशः Sy DDN

९ त्वाम् Sy

१० पारयितु A पालयतु is suggested for पारयतु ।

११ प्रथमा is suggested for पुमा ।

१२ M adds च after त्वस्य

१३ धर्मिणिति A BD 5 129 [a-b] This Stanza=YV 39 38

१४ धन्व वाना A धनुः स्तूयते Mah धनुः स्तूयते त्रिष्टुभा U

१५ चापेन Sy धनुषा कृत्वा Mah केवलस्यापि धनुषश्छान्दसत्वादङ् । धन्वना धनुषः SKN

१६ गाः Sy धेनूः Mah ता गाः Dur गाः शत्रूणां स्वभूताः SKN

१७ वयं वशीकरवाम Sy अरिभ्यो जयेम Dur

१८ धन्वना Sy धनुषैव SKN

१९ आजिं मार्गम् । अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्न साऽऽजिर्मार्गः Mah मार्गम् U इतरेतरस्पर्धया यत्र लक्ष्यवेधायैव केवलमिषवः क्षिप्यन्ते वैतवर्येण प्रतापार्थं वा तमाजिम्, आजवनं प्रतुदन वयं जयेम Dur यः स्पर्धयव लक्ष्यवेधफलमात्रं क्रियते तं सङ्ग्रामम् SKN

२० धनुषा is missing in M

२१ तीव्रान् M उद्धताः Sy उग्राः Mah तीव्राः पठव उद्गूर्णायुधाः U अपि च याः वाचणाः Dur परस्परवधक्त्या SKN

२२ हान् M अस्यन्तं मदवती शत्रुसेनाः Sy समदः सङ्ग्रामान् Mah U सङ्ग्रामा अनेकशस्त्रसम्पातसङ्कुष्टा अनेकवीरपुरुषकीर्णाः । सम्पूर्वस्यात्तेर्भक्षणार्थस्य । भक्षित इव हि तत्र परस्परतः । मदतेर्वा हर्षणार्थस्य द्वितीयं सम्भवो वेति । संहृष्टास्तत्र हि परस्परतो युध्यन्ते Dur सङ्ग्रामनामैतत् शत्रुवधफलसङ्ग्रामम् । पठिता सा स्वनिगदेनैव व्याख्याता । समद इति बहुवचनान्तं सङ्ग्रामनाम । प्रथमं व्याख्येयत्वेनोपात्तम् । तस्य निर्वचनं द्वितीयम् । सम्पूर्वादत्तेः सम्पदादिक्विपि । सम्भक्षणात्परस्परस्यायुषाम् । समदन्तीति समदः सङ्ग्रामा उच्यन्ते । मदतेर्वा क्विपि हर्षकर्मणः पूर्ववत् । संहृष्यन्ति हि तत्र योद्धारः SKN

अभ्यावत्ति[1] वायमान प्रस्तोकश्चैव साञ्छय[2]ः ।
अभिजग्मतुर्भरद्वाजजितौ[3] वारखैर्युधि[4] ॥१२४॥
अभिगम्योचतुस्तौ तु[5] प्रणम्याख्याय नामनी ।
युधि वारशिखैर्ब्रह्मणावा विद्धिविनिर्जितौ ॥१२५॥
भवत्पुरोहितावावा[8] क्षत्रबन्धू यजेवहि[9] ।
क्षत्र धनमपि[10] जेय हि ब्रह्म यत्पाति शाश्वतत्[11] ॥१२६॥
ऋषिस्तु तौ तथेत्युक्त्वा वायुपुत्र[12]मभाषत ।
अधर्षणीयौ शत्रूणा कुरुष्वैनौ[13] नृपाविति ॥१२७॥
पितर स तथेत्युक्त्वा युद्धोपकरण तयो ।
जीमूतीयेन[14] सूक्तेन पृथक्त्वेनान्वमन्त्रयत् ॥१२८॥

जीमूतस्येव[15] घटितम् । अङ्गम्[16] । भवति सन्नद्ध वर्मणाऽयोमयेन[17] । यद्वा[18] । वर्मी[19] । याति[20] । समदा

---

१. अभ्यापत्ति वायमान A. according to BD. अभ्यावर्ती चायमानः is suggested for अभ्यावत्ति वायमान ।

२. साय. A. साञ्जयः is suggested for साञ्छयः ।

३. ०जञ्छितौ A. ०जञ्जितौ is suggested for ०जजितौ । One syllable is too more in the third *Pāda* आजग्मतुर्भरद्वाजम् BD.

४. ०गिरवैय्युधि A. वारशिखैः is suggested for वारखैः ।

५. तुं A तं प्रसाद्याख्याय BD

६. ब्रह्मन्नावाम् is suggested for ब्रह्मणावाम् ।

७. विद्धिनि A द्विड्भिर्वि० is suggested for विद्धिविनि० । आवां विद्धि विनि० BD

८. ०हितौ वा० A

९. क्षत्रबन्धून् जयेवहि BD

१०. धर्मपिजे० A क्षत्र तदपि विज्ञेयं BD One syllable is too more in the third *Pāda*

११. शाश्वतम् is suggested for शाश्वतत् ।

१२. पायुं पुत्र० is suggested for वायुपु० ।

१३. ०ष्वैनो A ०ष्वैतौ BD.

१४. जीमूतस्येति सूक्तेन BD 5 124—128. (बृ० दे० ५. ११२)

१५. मेघस्येव भवति मेघस्य यादृश रूप तादृशमस्य भवतीत्यर्थः Sy मेघस्येव Mah. जीमूतो मेघस्तस्येव U

१६. प्रतीक रूपम् Sy DDN तदा प्रतीक सेनामुखम् ।...मेघस्य मुख विद्युत्स्तनयित्नुधाराभिर्यथाऽसह्यमेवं हस्त्यश्वरथपदात्यस्त्रजालतूर्यनादशरोघैः सेनामुखमसह्यं भवतीत्यर्थ । अतोऽहं ब्रवीमि Mah. यथा मेघस्य मुखं विद्युत्स्फुरितस्तनयित्नुधारानिकरैरसह्य भवत्यन्तः सरणैरेवं हस्त्यश्वपदातिमुखं निशितास्त्रगम्भीरतूर्यनिनादशरधाराभिरसह्यं भवति U.

१७. लोहमयेन सन्नद्धस्य राज्ञः Sy., DDN.

१८. यदा is suggested for यद्वा ॥ यदायं राजा Sy., DDN. एवं कस्मिन् काले कस्येवेत्यत आह...यदा U

१९. वमी A कवची Sy., DDN कवचवान् Mah वर्मास्य विद्यत इति वर्मी U

२०. गच्छति U.

सेनानाम्। उपस्थेऽग्ने योषनाय। मनाविद्धेन शत्रुभि। शरीरण। सपत्नान् जय। त्वम्। स। वर्मण। महिमा। त्वा। पारयतु॥

शौनक — 'पुमा त्वस्य सूक्तस्य योद्धारं स्तौति वर्मिणम्' इति।

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम।
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम॥ २॥

धन्वना। धनुषा। पशून् शत्रूणाम्। जयेम। धनुषा। सङ्ग्रामम्। धनुषा। तीव्रान्। कलहान्।

---

१ सेनाम् A सङ्ग्रामाणाम् Sy, DDN सङ्ग्रामाणाम्। सह माद्यन्ति योषा यासु ता समदः सङ्ग्रामाः। मदे क्विप् Mah सम्माद्यन्ति सह वा मादन्त यासु योद्धार इति समदः। समदशब्दः सङ्ग्रामवचनः। समदां सङ्ग्रामाणाम् U २ उपस्थाने सति Sy DDN उत्सङ्गे Mah उपकण्ठे यत एवमतो ब्रवीमि U ३ ०नाया M
४ प्रबाधितया Sy DDN हे वर्मिन्! मनाविद्धयाऽक्षतया Mah प्ररिष्टया U
५ शत्रून् Sy शत्रून् हत्वा Mah
६ जयं प्राप्नुहि Mah 'धन्वना गा' (RV VI 75 2) इत्यादिभिरस्त्रमन्त्रैः स्तुत्वा ददाति DDN ७ त A हे राजन्! त्वम् Sy स त्वा'ऊष्मा परिलुप्यते प्रथमाणाम्' (RPR. 2 11) इत्यूष्मलोपः DDN
८ सर्वं महो महिमा M तादृशः Sy DDN
९ त्वाम् Sy
१० पारयितु A पालयतु is suggested for पारयतु।
११ प्रथमा is suggested for पुमा।
१२ M adds च after त्वस्य
१३ वर्मिणिति A BD 5 129 a-b.
This Stanza=YV 39 38
१४ धन्व वामा A धनुः स्तूयते Mah धनुः स्तूयते त्रिष्टुभा U
१५ चापेन Sy धनुषा कृत्वा Mah केवलस्यापि धनुषश्चाम्बसत्वादह। धन्वना धनुषः SKN
१६ गा Sy धेनूः Mah ता गाः Dur गाः शत्रूणां स्वभूता SKN
१७ वयं वशीकरवाम Sy अरिभ्यो जयेम Dur
१८ धन्वना Sy धनुषैव SKN
१९ आजि मार्गम्। अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्सतावाजिमार्गः Mah मार्गम् U इतरेतर स्पर्धया यत्र लक्ष्यवेधायव केवलमिषवः क्षिप्यन्ते धतर्येव प्रतापार्थं वा तमाजिम्, प्राजवनं प्रत्युत वयं जयेम Dur यः स्वयमेव लक्ष्यवेधफलमात्रं क्रियते तं सङ्ग्रामम् SKN
२० धनुषा is missing in M
२१ तीव्रात् M उद्धता Sy उग्राः Mah तीव्राः पटवः उदगूर्णायुधाः U अपि च याः दारुणाः Dur परस्परवधक्षमाः SKN
२२ हात् M धरयन्तं मदवती शत्रुसेनाः Sy समदः सङ्ग्रामान् Mah U सङ्ग्रामा अनेक शस्त्रसम्पातसङ्कुला अनेकवीरपुरुषकीर्णाः। सम्पूर्वस्यात्तेर्भक्षणार्थस्य। भक्षित इव हि तत्र परस्परतः। मदतेर्वा हर्षणार्थस्य द्वितीयं सम्मदो वेति। संहृष्टास्तत्र हि परस्परतो युध्यन्ते Dur सङ्ग्रामनामैतत् शत्रुवध फलसङ्ग्रामम्। पठिता सा स्वनिगमेनव व्याख्याता। समद इति बहुवचनान्त सङ्ग्रामनाम। प्रथमं व्याख्येयत्वेनोपात्तम्। तस्य निर्वचनं द्वितीयम्। सम्पूर्वादत्तेः सम्पदादिक्विपि। सम्भक्षणात्परस्परस्यायुधाम्। समदन्तीति समदः सङ्ग्रामा उच्यन्ते। मदतेर्वा क्विपि हृषकर्मणः पूर्ववत्। संहृष्यन्ति हि तत्र योद्धार SKN

जयेम[1] । धनु[2] । शत्रो । अपगत कामम्[3] । करोति[4] । धन्वना[5] । सर्वा[6] । प्रकृष्टा दिश[7] । जयेम[8] ।[9]

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिषस्वजाना ।
योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥ ३ ॥

वक्ष्यन्तीव[10] । वक्ष्यन्तीव[11] । आगच्छति[12] । कर्णम्[13] । प्रियम्[14] । सखाय[15] योद्धारम् ।

---

१. तानपि वय जयेम Dur
२. धनुश्च । कर्तृत्वाविवक्षाऽत्र धनुषः U. अपि च किम्बहुना ? समासत एव ब्रूमः, धनु. Dur. धनुरेव च SKN
३. ०गतका० M कामस्यापायम् Sy. मनोरथाभावम् । कामस्याभावोऽपकामम् । . अर्थाभावेऽव्ययीभाव. Mah. यत्र यत्र शत्रुरस्माञ्जेतुकामः स्यात्ततस्ततोऽपगतकाममस्मत्तो धनुः Dur मध्यमपदलोपी समास । अपगत काममस्मज्जयविषयम् SKN.
४. करोतु Sy. अपनयति कामम् U लोडर्थे लट् । करोतु Dur , SKN
५. धनुषा च U अपगतकामे च तस्मिञ्छत्रौ वय धन्वना धनुषैव Dur किम्बहुना ? धनुषैव वयम् Sy. ६. वय सर्वा Sy. एता· सर्वा दिश· Dur.
७. सर्वासु दिक्षु वर्तमानान् शत्रून् जयेम । प्रदिक्शब्दो लक्षणया तत्स्थेषु पुरुषेषु वर्तते, मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । धन्वञ्शब्दस्य जयतेश्चावृत्तिरादरार्था Sy प्रगतादिभिरवान्तरदिश. SKN
८. जयेऽश्वम A ईदृशो धनु प्रभाव. Mah जयेमेत्येतदाशास्महे Dur.
९. धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणः । वधकर्मणो वा । धन्वन्त्यस्मादिषव. । तस्यैषा भवति ..इति सा निगदव्याख्याता । समदः समदो वात्तेः । सम्मदो वा मदतेः N 9 17, SKN III. 157
१०. पूर्वत्र ऋग्द्वयेन कवचधनुषी स्तुते । अत्र ज्यास्तुतिः Sy ज्या स्तूयते Mah ज्या अभिधेया U.
११. ०क्ष्यन्तिव A कीदृशी, उत्प्रेक्ष्यते । वक्ष्यन्तीव वक्तुमिच्छन्तीव । अन्योऽपि वक्तुमिच्छन् कर्णं प्रत्यागच्छति Mah. वचनोत्सुकेव योषित् U. येव योषिदिव काचित् कस्मैचिदिष्टाय पुरुषाय किञ्चिद्रहस्य वक्ष्यन्तीव कथयिष्यन्तीव ज्या Dur अत्रैकवाक्यतायै यत्तदध्याहारः । या वक्ष्यन्तीव यथा वदिष्यन्ती SKN.
१२. ०च्छन्ति A. अत्यर्थमागच्छति । यङ्लुकि गमे रूपम् Mah आगच्छन्ति, अत्यर्थमागच्छति वा U. धनुष्मता पुरुषेणेवं चिक्षिप्सता सव्येन दक्षिणेन वा पाणिना कृष्यमाणा.... मध्यमात्मनो निनीषेवं गनीगन्त्यागच्छति Dur. कञ्चित्काचित् स्त्री आगच्छेत्तद्वत् आगनीगन्ति पुन.पुनरागच्छति, आकृष्यमाणा SKN.
१३. कर्णम A धन्विनो राज्ञ. कर्णप्रदेशम् Sy आकृष्टा सती योद्धुः कर्णं प्रति Mah धानुष्ककर्णमूलम् U सव्यं दक्षिणं वा कर्णं प्रत्याकृष्यते धनुष्मता Dur. कर्णं प्रति SKN.
१४. प्रियकर वाक्यम् Sy इष्टम् Mah या च प्रियमिव U कथम् ? इति.... प्रियमिष्टम् Dur प्रियमिव SKN.
१५. सर्वा य A पतिमिव Sy. मित्रं बाणरूपम् - Mah सखायमिषुम् U कञ्चित् सखाय समानख्यानमुपजातप्रीतिं स्त्री पुरुषमिवेषुम् Dur सखाय कञ्चित् काचित् स्त्री SKN.

परिष्वजमाना । योषेव । शब्द करोति । वितता । अधि । धनुषि । ज्या । इयम् । सङ्ग्रामे । धारयन्ति ।

---

१ आलिङ्गन्ती । स्वज्यो शानचि शप इत्यो सति ह्रस्वम् Mah आलिङ्गयन्ती U सम्प्र स्पर्श एव सस्वजानेत्यस्यासोऽमयक । अर्थवि शेषाभावात् । यथा हि सा कर्णं प्रत्याकृष्यते धनुष्मता तथा अध्यमात्मनो निनीषेषु परि ष्वजत इव Dur परिष्वजन्ती । किम् ? सामर्थ्यादिषुं श्लिष्यन्तीत्यर्थः SKN

२ नारी Sy का इव, योषेव यथा योषा कामिनी कामुकरञ्जनायाव्यक्तं वदति एवमियमपि Mah.

यथा मुग्धा योषित् U किमेतावदेव ? नेत्युच्यते, या चेयं योषेव......योषिदिव । विदग्धा काचित् कामिना पुरुषेणात्मानं प्रत्या कृष्यमाणोपजायमानपरितोषा कामिनः पुरुषस्य हर्षमुत्पादयन्ती Dur

३ शब्दायते Sy अव्यक्तशब्दं कुरुते Mah. 'शिजि अव्यक्ते शब्दे' कामुकरञ्जनार्थम व्यक्तं कूजितं करोति, एवमियमव्यक्तं शब्दं करोति U सुकुमारमव्यक्तशब्दं करोति Dur सुरतसमये शिङ्क्ते, अव्यक्तं शब्दं करोति SKN

४ विस्तृता Sy विस्तारिता सती Mah प्रसारिता च U आरोपिता Dur

५ अधीति सप्तम्यर्थानुवाद Sy उपरि Mah U SKN

६ धन्वनि Sy धन्वनि धनुषि Mah निबद्धा U धनुष SKN

७. सा पुनरियं 'जयतेर्वा जिनातेर्वा' यास्कमतेन मर्थकत्वम् । तद्बलेन हि जीयते । स पुनरेव धनुर्गुणः Dur

ज्या वक्तव्या, जयतेः, जयसाधनत्वात् । जिनातेर्वा, 'ज्या वयोहानौ' इत्यस्य । साभि प्रायेण हेतुभावं प्रतिपद्यमाना वयो भावयति । जवतेर्वा गत्यर्थस्यान्तर्णीतण्यर्थस्य । प्रजा वयति प्रगमयति इषूनिति वा पाठान्तरम् SKN ज्या जयतेर्वा । जिनातेर्वा प्रजावयती-षूनिति वा N 9 19

८ सेयम् U सेयमस्माकमेवमादिगुणयुक्ता ज्या Dur

९ पारयन्ती is suggested for धारयन्ति ॥ पारं नयन्ती Sy 'पार तीरकर्मसमाप्तौ'भवन्त । सङ्ग्रामादुत्तारयन्ती विजयं कुर्वतीत्यर्थः Mah विजयं कुर्वती सङ्ग्रामात्तारयन्ती स्तूयते ऽस्माभिरिति शेषः U पारयन्ती, अस्तु । पार मन्तं नयन्ती, अस्तु शत्रूणामित्येतदाशास्महे Dur किम् ? सामर्थ्यादिषून् । इषुगमनेन वा पालयन्ती योद्धारम् । 'इषुरीषते' ईयति हन्तीति गतिकर्मणो वधार्थस्य वा । उभयार्थो पपत्तेः SKN

१० VM ignores इत् ॥ इविति पूरण Sy, SKN इत् पादपूरणार्थः Mah इच्छब्द पादपूरणार्थः U वक्ष्यन्तीवाऽऽगन्त्वति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना । योषेव [शिङ्क्ते] शब्दं करोति । वितताधि धनुषि ज्येयं समने सङ्ग्रामे पारयन्ती (पारं नयन्ती) N 9 19 SKN III 158

This stanza=YV 29 40

ते आचर॑न्ती सम॑नेव योषा॑ मा॒तेव॑ पु॒त्रं बि॑भृताम॒ुपस्थे॑ ।
अप॒ शत्रू॑न्विध्यतां संविदा॒ने आर्त्नी॑ इ॒मे वि॑ष्फु॒रन्ती॑ अ॒मित्रा॑न् ॥ ४ ॥

ते आचरन्ती[1] । ते[2] । आचरन्त्यौ[3] । सगमनस्थेव[4] । स्त्री[5] । मातेव[6] । पुत्रम् । विभृता[7] योद्धारम् । उपस्थे[8] । अप[9] । शत्रून्[10] । विध्यताम्[11] । सङ्गच्छमाने[12] । आर्त्न्यौ[13] । इमे[14] । विविध

---

१. ते आचरन्ती is missing in A. अत्र धनुष्कोटयोः स्तुतिः Sy. धनु कोटी स्तूयेते Mah धनुषः कोटी स्तूयेते U आर्त्न्योरेवानुमन्त्रणमश्वमेधेऽनेन क्रियते Dur. पायुर्भारद्वाजस्तस्यार्षम् SKN

२. ते आचरन्त्यौ is missing in M. धनुष्कोट्यौ Sy. ते प्रसिद्धे इमे Mah आर्त्नी Dur ज्ययाऽऽकृष्यमाणयाऽऽकृष्यमाणे SKN

३. अभितश्चरन्त्यौ Sy. कीदृश्यावार्त्न्यौ । आचरन्ती आचरन्त्यौ, आगच्छन्त्यौ धानुष्क प्रति Mah ते आचरन्ती आगच्छन्त्यौ धानुष्क प्रति U एवमाकृष्टारं प्रति नित्यमाचरन्त्यौ भवत आनमत्यौ Dur आगच्छन्त्यौ ये द्वारं प्रति SKN

४. गमनस्तेव A समनस्केव is suggested for सगमनस्थेव ॥ तत्र दृष्टान्त. । समना योषा इव वचनव्यत्ययः । समना समानमेकपतिगत ययोस्ते समनसौ । विभक्तेर्डादेश. । समचित्ते Mah समने इति वचनव्यत्ययः । समानभर्तृगतमनस्के योषे इव U एकभर्तृके Dur समाने भर्तरि मनो ययोस्ते इव SKN

५. योषा पतिसमीप न त्यजति, तद्वदाचरन्ती अभितश्चरन्त्यौ Sy. योषे स्त्रियौ यथा कान्तमागच्छतः Mah यथा समानभर्तृगतमनस्के योषे पतिमागच्छन्त्यौ तथा U योषितौ यथैकं भर्तार प्रत्याचरन्त्यौ भवतः परिष्वक्तुम् Dur योषितौ स्त्रियौ भर्तारं प्रति SKN

६ यथा माता पुत्र धारयति तद्वत् Sy. माता पुत्रमिव, यथा जननी पुत्रमुत्सङ्गे बिभर्ति तथा Mah यथा माता पुत्र धारयत्येवम् U. यथा माता SKN.

७. राजानं धारयेताम् Sy. धारयतां शरमिति शेष· Mah धारयता शरम् U रक्षणार्थं ये बिभृतामाकृष्टारम् Dur एव बिभृता धारयताम् SKN

८. उपस्रो A उपस्थाने Sy उत्सङ्गे मध्यभागे Mah. उपस्थ उत्सङ्गे U अङ्के धारयेत् SKN

९. अ वा A

१०. गत्रून् A.

११. ताडयताम् Mah 'वध ताडने' अपविध्यता च शत्रून् U शत्रूनपविध्यतामित्येतदाशास्महे Dur. ये द्वारमपविध्यतामपनयता च शत्रून्.... अपपूर्वो व्यधिरपनयने द्रष्टव्यः । अपविद्धो निरस्त उच्यते SKN.

१२. सञ्जानाने विसवादरहिते Sy सविदाते ते सविदाने । परस्पर सङ्केत कुर्वाणेMah सविदाने सुखमनुभवन्त्यौ U नित्यमस्माकममुना प्रकारेण सविदाने सवादमिव कुर्वाणे । परस्परत आकर्षणाभिप्रायमेतत् । आकृष्यमाणयोस्तयोः सवाद एव परस्परतो भवति Dur सम्यग् जानन्त्यौ स्वकर्म SKN

१३. आत्यापि मे A गच्छन्त्यौ 'ऋ गतौ' इति धातोः 'चुर्यगिभ्या निः' इति बाहुलकात् निप्रत्ययो धातोरार्तभावश्च । ततः 'कृदिकारादक्तिन' (Pa 4 1 45) इति ङीष् । द्विवचनस्य पूर्वसवर्ण. Sy धनु कोटी Mah धनुष. कोटी U धनुष्कोटी SKN आर्त्नी अर्तन्यौ वा । अरण्यौ वा । अरिषण्यौ वा N. 9.39

१४. धनुष्कोट्यौ Sy.

घ्नन्त्यौ । शत्रून् ।

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य ।
इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ५ ॥

बह्वीनां पिता । बह्वीनामिषूणाम् । पिता । तदेवाह बहु । अस्य । पुत्र इति इषूनभिप्रत्याह । चिश्चेति निपातो ह्रासवचनो ह्रासमिव । करोत्यास्येनोज्ज्वलपुङ्खेन । सङ्ग्रामम् । उपेत्य । इषुधिः । सङ्का

---

१ विहिंसन्त्यौ Sy शत्रून् प्रति टङ्कारं कुर्वाणे Mah विस्फुरन्त्यौ U अमुना प्रकारेण ये विस्फुरन्त्यौ नित्यममित्रान् भवत Dur स्फुरतिवधकर्मा । निघ्नन्त्यौ SKN

२ ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे उपस्थाने । अपविध्यतां शत्रून् संविदाने आर्त्नीइमे विघ्नतयावमित्रान् N 9 40 SKN III 174.
This stanza=YV 29 41

३ इषुधिरत्र स्तूयते Sy इषुधिः स्तूयते Mah. इषुधिरभिधेयः U पायोर्भारद्वाजस्य । पर तत्र युद्धोपकरणस्तुतयः । अत्रैकवाक्यमताय यसबध्याहारः SKN

४ बह्वीना० A. इषुशब्दस्योभयलिङ्गत्वात् बह्वीनामिति प्रयोगः Sv

५ रक्षणहेतुत्वात् पितेत्युच्यते Sy स इषुधिस्तूणः पिता पालकः । यतो बाणान् बरति Mah पालयिता । तेन सहिता पाल्यन्ते सहिताः सन्निदधाति U योऽयमिषुधिः पाता रक्षिता, तदर्थत्वात् Dur पितृस्थानीयः पालयिता वा SKN ६ तमेवाह A

७ बाणसमूहः Mah बहुरिषुकलापः U इषुकलापः Dur इषुगणः SKN

८ इषुधेः Sy अस्येषुधेः Mah यस्य चास्य U, SKN यस्य चेषुधेः Dur

९ इषुर्बहुर्भवति । बहव इषवो ह्यामुष्यां निधीयन्ते । इषूणां निधानत्वादिषुधिः Sy पुत्रस्थानीयः पाल्यमानत्वात् । पुरून् बहून् त्रायत इति पुत्रः Mah पुत्रस्थानीयः । स हि तेनेषुकस्तेन त्रायते बहु वा तदर्थं हितं करोति U पुरूणो बहुमस्त्राता, तदर्थं ह्यसौ रक्ष्यत इत्येवं व्युत्पाद्यम् Dur पुत्रस्थानीयः । पुत्रवद्रक्ष्यत इत्यर्थः SKN इषुधिरिषूणां निधानम् N 9 13

१० चिश्चेति शब्दानुकृति । इषुषूद्ध्रियमाणेषु इषुधिश्चिश्च शब्दं करोति Sy चिश्चेति शब्दं करोति । शब्दानुकरणमेतत् Mah शब्दानुकरणमेतत् U

११ ०पात ह्रास० M चिश्चेति निपातो ह्रासवचन । ह्रासम् SKN

१२ बाणे तूणान्निष्काम्यमाणे चिश्चेति शब्दो भवति Mah. इषुनिष्कम्यमाणश्चिश्चेत्येवं शब्दं करोति U प्रकर्षेण स्मयत इवोद्घाट्यमानः । चित्रपुङ्खत्वात् । अथवा हसतीव शोभया पुङ्खदीप्त्या । अस्मिन् पक्षे (ऽर्थे) चिश्चतिरपठितोऽपि धातुः कल्प्यत इति । विकारपक्षे तद्धर्म्यधातूपादानमित्यधायपरिभाषा । अथवा 'शब्दानुकरणम्' चिश्चिचेत्येवं शब्दं करोति Dur प्रतिकरोत्युत्साह्यमानः । उज्ज्वलपुङ्खत्वात् । शब्दानुकरणं चिश्चेति । एवंरूपं शब्दं करोति SKN

१३ युद्धानि Sy सङ्ग्रामान् Mah ,U समनानि समराणि SKN

१४ प्राप्य Sy ज्ञात्वा Mah , U अवगत्य प्राप्य Dur अवेति, उपेत्येतस्य स्थाने । उपगम्य SKN

१५ च पुनः स इषुधिः । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनादिषुधेः कर्तृत्वम् Mah स इषुधिः । अत्रेषुधेः कर्तृत्वं, विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वैयाकरणा U स एव इषुधिः Dur स इषुधिः SKN

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।
अप शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥ ४ ॥

ते आचरन्ती[1] । ते[2] । आचरन्त्यौ[3] । सगमनस्थेव[4] । स्त्री[5] । मातेव[6] । पुत्रम् । विभृता योद्धारम्[7] । उपस्थे[8] । अप[9] । शत्रून्[10] । विध्यताम्[11] । सङ्गच्छमाने[12] । आर्त्यौ[13] । इमे[14] । विविध

---

१. ते आचरन्ती is missing in A. अत्र धनुष्कोटचो. स्तुतिः Sy धनु·कोटी स्तूयेते Mah धनुषः कोटी स्तूयेते U आर्त्न्योरेवानुमन्त्रणमश्वमेधेऽनेन क्रियते Dur पायुर्भारद्वाजस्तस्यार्षम् SKN.

२. ते आचरन्त्यौ is missing in M. धनुष्कोट्यौ Sy. ते प्रसिद्धे इमे Mah आर्त्नी Dur. ज्ययाऽऽकृष्यमाणयाऽऽकृष्यमाणे SKN

३. अभितश्चरन्त्यौ Sy कीदृश्यावार्त्न्यौ । आचरन्ती आचरन्त्यौ, आगच्छन्त्यौ धानुष्क प्रति Mah ते आचरन्ती आगच्छन्त्यौ धानुष्क प्रति U एवमाकृष्टारं प्रति नित्यमाचरन्त्यौ भवत आनमत्यौ Dur आगच्छन्त्यौ ये द्वार प्रति SKN

४. गमनस्तेव A समनस्केव is suggested for सगमनस्थेव ॥ तत्र दृष्टान्त । समना योषा इव वचनव्यत्यय । समना समानमेकपतिगत ययोस्ते समनसौ । विभक्तेर्डादेश । समचित्ते Mah समने इति वचनव्यत्यय । समानभर्तृगतमनस्के योषे इव U. एकभर्तृके Dur समाने भर्तरि मनो ययोस्ते इव SKN

५. योषा पतिसमीपं न त्यजति, तद्वदाचरन्ती अभितश्चरन्त्यौ Sy. योषे स्त्रियौ यथा कान्तमागच्छतः Mah यथा समानभर्तृगतमनस्के योषे पतिमागच्छन्त्यौ तथा U योषितौ यथैक भर्तार प्रत्याचरन्त्यौ भवत. परिष्वक्तुम् Dur योषितौ स्त्रियौ भर्तार प्रति SKN

६ यथा माता पुत्र धारयति तद्वत् Sy माता पुत्रमिव, यथा जननी पुत्रमुत्सङ्गे बिभर्ति तथा Mah यथा माता पुत्र धारयत्येवम् U यथा माता SKN

७. राजान धारयेताम् Sy. धारयतां शरमिति शेषः Mah धारयतां शरम् U रक्षणार्थं ये बिभृतामाकृष्टारम् Dur एव बिभृता धारयताम् SKN.

८. उपसो A उपस्थाने Sy. उत्सङ्गे मध्यभागे Mah. उपस्थ उत्सङ्गे U अङ्के धारयेत् SKN

९. अ वा A.

१०. गत्रून् A

११. ताडयताम् Mah 'वध ताडने' अपविध्यता च शत्रून् U शत्रूनपविध्यतामित्येतदाशास्महे Dur ये द्वारमपविध्यतामपनयता च शत्रून्.... अपपूर्वो व्यधिरपनयने द्रष्टव्यः । अपविद्धो निरस्त उच्यते SKN

१२. सञ्जानाने विसंवादरहिते Sy सविदाते ते सविदाने । परस्पर सङ्केत कुर्वाणेMah सविदाने सुखमनुभवन्त्यौ U नित्यमस्माकममुना प्रकारेण सविदाने सवादमिव कुर्वाणे । परस्परत आकर्षणाभिप्रायमेतत् । आकृष्यमाणयोस्तयोः संवाद एव परस्परतो भवति Dur सम्यग् जानन्त्यौ स्वकर्म SKN

१३. आत्यापि मे A गच्छन्त्यौ 'ऋ गतौ' इति धातो. 'चर्यगिभ्या नि:' इति बाहुलकात् निप्रत्ययो धातोरार्तभावश्च । ततः 'कृदिकारादक्तिन.' (Pa 4 1 45.) इति ङीष् । द्विवचनस्य पूर्वसवर्ण. Sy धनु.कोटी Mah धनुष. कोटी U धनुष्कोटी SKN आर्त्नी अर्तन्यौ वा । अरण्यौ वा । अरिषण्यौ वा N 939.

१४. धनुष्कोटचौ Sy.

घ्नन्त्यौ । शत्रून् ।

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य ।
इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ५ ॥

बह्वीनां पिता । बह्वीनामिषूणाम् । पिता । तदेवाह बहु । अस्य । पुत्र इति इषूनभिप्रेत्याह । चिश्चेति निपातो हासवचनो हासमिव । करोत्यास्येनोज्ज्वलपुङ्खेन । सङ्ग्रामम् । उपेत्य । इषुधिः । सङ्का

---

१ विहिंसन्त्यौ Sy शत्रून् प्रति टङ्कारं कुर्वाणे Mah विस्फुरन्त्यौ U अमुना प्रकारेण ये विस्फुरन्त्यौ नित्यममित्रान् भवत Dur स्फुरतिर्वधकर्मा । निघ्नन्त्यौ SKN

२ ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थाने । अपविध्यतां शत्रून् स्संविदाने आर्त्न्याविमे विघ्नत्यावमित्रान् N 9 40 SKN III 174
This stanza=YV 29 41

३ इषुधिरत्र स्तूयते Sy इषुधिः स्तूयते Mah. इषुधिरभिधेय U पार्थोर्मारद्वाजस्य । पर तत्रच युद्धोपकरणस्तुतय । अत्रकवाक्यताय यत्तदध्याहार SKN

४ बह्वीना० A. इषुशब्दस्योभयलिङ्गत्वात् बह्वी नामिति प्रयोग Sy

५ रक्षणहेतुत्वात् पितेत्युच्यते Sy य इषुधिस्तूण पिता पालक । यतो बाणाम् धरति Mah पालयिता । तेन सहिता पात्यन्ते सहिता सन्निदधाति U योऽयमिषुधि पाता रक्षि ता, तद्धर्मत्वात् Dur पितृस्थानीय पालयिता वा SKN

६ तमेवाह A.

७ बाणसमूह Mah बहुरिषुकलाप U इषु कलाप Dur इषुगण SKN

८ इषुधे Sy अस्येषुधे Mah यस्य चास्य U, SKN अस्य चेषुधे Dur

९ इषुर्बहुर्भवति । बहव इषवो हीषुधौ निधीयन्ते । इषूणां निधानत्वादिषुधि Sy पुत्रस्थानीय पाल्यमानत्वात् । पुरून् बहून् त्रायत इति पुत्र Mah पुत्रस्थानीय । स हि तेनेषुकलापेन त्रायते बहु वा तदर्थं हितं करोति U पुरूणो बहूनस्त्राता, तदर्थं ह्यसौ रक्ष्यत इत्येवं स्तुत्वा तम् Dur पुत्रस्थानीय । पुत्रवद्रक्ष्यत इत्यर्थं SKN इषुधिरिषूणां निधानम् N 9 13

१० चिश्चेति शब्दानुकृति । इषुधूद्ध्रियमाणेषु इषुधिश्चिश्च शब्दं करोति Sy चिश्चेति शब्दं करोति । शब्दानुकरणमेतत् Mah शब्दानु करणमेतत् U

११ ०पात हास० M चिश्चेति निपातो हास-वचन । हासम् SKN

१२ बाणे तूणान्निष्क्राम्यमाणे चिश्चेति शब्दो भवति Mah. इषुनिष्क्रम्यमाणश्चिश्चेत्येवं शब्दं करोति U प्रकर्षेण स्मयत इवोद्घाट्यमान । चित्र-पुङ्खत्वात् । अथवा हसतीव शोभया पुङ्ख-दीप्त्या । अस्मिन् पक्षे(ऽर्थे) चिश्चतिरपठि-तोऽपि धातु कल्प्यत इति । विकारपक्षे तद-र्थान्यधातूपादानमित्यधायपरिभाषा । अथवा 'शब्दानुकरणम्' चिश्चिश्चित्येवं शब्दं करोति Dur प्रतिकरोत्युत्साह्यमान । उज्ज्वलपुङ्ख-त्वात् । शब्दानुकरणश्चिश्चेति । एवंरूपं शब्दं करोति SKN

१३ युद्धानि Sy सङ्ग्रामान् Mah, U समनानि समराणि SKN

१४ प्राप्य Sy ज्ञात्वा Mah, U अवगत्य प्राप्य Dur अवेति, उपेत्येतस्य स्थाने । उपगम्य SKN

१५ न पुन स इषुधि । विवक्षात कारकाणि भवन्तीति वचनादिषुधे कर्तृत्वम् Mah स इषुधि । अत्रेषुधे कर्तृत्वं, विवक्षात कारकाणि भवन्तीति वैयाकरणा U स एष इषुधि Dur स इषुधि SKN

सचमाना[1]: प्रजा । पृतना[2] कारिणी. । च । सर्वा. प्रजा । जयेति[3] । पृष्ठे[4] हिनद्यम्[5] । प्रसूतेषुरिति[6][7] ।

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः ।
अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥ ६ ॥

रथे तिष्ठन्[8] । शौनक[9] —

'युद्धेन सारथि[10] षष्ठ्या[10] रश्मयोऽर्द्धेन[11] सस्तुता' इति । रथे[12] । तिष्ठन्[13] । नयति[14] । वाजिन[15] ।

---

१. सह कायन्ति शब्दायन्त इति सङ्काः Sy. 'सङ्काः सचतेः । सम्पूर्वाद्वा किरतेः' (N. 9 14) इति यास्कोक्तेः सचते. किरतेर्वा रूपम् । सचन्ते सम्बध्यन्ते सङ्कीर्यन्ते वा योधा यासु ताः सङ्काः Mah सन्घत्ते, अस्मिन् योधा इति सङ्काः, सङ्कीर्यन्तेऽस्मिन्नरय इति सङ्काः शत्रुसङ्कटकम् U. सङ्कटान् सम्पृक्तान्वा सङ्ग्रामान् Dur. द्वे अप्येते सङ्ग्रामनामनी । स्पर्धामात्रेण लक्ष्यव्यवधानार्थं यत्रेषवः क्षिप्यन्ते तद्विषयमेकम् । वधार्थं च यत्र तद्विषयमन्यत् । ये स्पर्धया लक्ष्यवेधमात्रार्थाः सङ्ग्रामाः । ये च वधार्थास्तान् सर्वान् योद्धुम् SKN.

२. वृताना A सर्वाः सेनाः Sy शत्रुसेनाः Mah. पृतनाः स्पर्धनीयतमाः सङ्ग्रामभक्तीः U स्पर्धमानैरिषव एव केवलमभिलक्ष्य क्षिप्यन्ते पताकार्थं तानेवविधान् सङ्ग्रामान् Dur

३. येति A. जयति is suggested for जयेति ॥ पराभवति Mah जयतु SKN.

४. धन्विनः पृष्ठभागे Sy.

५. हिनद्य A. निनद्धः is suggested for हिनद्यम् ॥ बद्ध. Sy.-धानुष्केण पृष्ठे निनद्धो बद्धोऽपि Mah धानुष्कस्य पृष्ठे बद्धः U. पृष्ठे रथस्य मनुष्यस्य वा निबद्धः Dur नितान्तं बद्धः SKN.

. प्रसूतः, प्रसुवन् । कर्तरि निष्ठा । इषून् प्रेरयन् Sy. अनुज्ञातः सन् Mah धानुष्केणाभ्यनुज्ञातः सन् जयति U क्षिप्तो धनुष्मतेत्येतदाशास्महे Dur. प्रेरितः SKN.

७. बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्र इतीषूनभिप्रेत्य । प्रस्मयत इवापाव्रियमाणः । शब्दानुकरणं वा । सङ्काः सचतेः । सम्पूर्वाद्वा किरतेः । पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत इति व्याख्यातम् N. 9.15., SKN. III.

This stanza=YV. 29. 42.

८. तथे तिष्ठत् A. तिष्ठ M.

९. अत्र पूर्वार्धे सारथिस्तुतिरुत्तरार्धेऽभीशूना स्तुतिः Sy. अर्धेन सारथिरर्धेन रश्मयः स्तूयन्ते Mah. जगत्या अर्धेन सारथिः स्तूयतेऽर्धेन रश्मयः U.

१०. अर्धेन सारथिः षष्ठ्या. is suggested for it.

११. योद्धेन A cf. BD 5 114

१२. यदेतत् Dur अत्रैकवाक्यतायै यत्तदध्याहारः । यो रथे SKN.

१३. ति is repeated in A कीदृश. ? रथे तिष्ठन्, त स्तुम इति शेष. Mah. वर्तमानः Dur तिष्ठतिरत्र सत्ताया नोर्ध्वतायाम् । सङ्ग्रामे तिष्ठतीति यथा । रथ एव सन् SKN

१४. प्रापयति Mah., U. तत्र तत्र नयति Dur

१५. वाजिनम A अश्वान् Sy., U रथस्य वाजिनः Dur. अश्वान् SKN.

पुरस्सात् । यत्रयत्र । कामयते । कल्याण सारथि । अभीशूनाम् । महिमानम् । पूजयत । अश्वाना गच्छतास्मन । पश्चात् । अनुयच्छन्ति । रश्मय ।

तीव्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभि सह वाजयन्तः ।
अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान् क्षिणन्ति शत्रूँरनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

तीव्रान् घोषान् । अश्वानृक् सप्तमी स्तौति आयुधागारमष्टमी । उग्रान् । शब्दान् । कुर्वन्ति ।

---

१ पुरस्ताद्वर्तमानान् Sy तत्र तत्र पुरो वर्तमानाम् Mah पुरतोऽवस्थिताम् U अग्रत सता रथयुक्तान्, रथस्य नोक्ते पश्चात् समुपतिष्ठन् Dur अग्रत SKN

२ यत्र यत्र नेतुं कामयते तत्र तत्र नयति Sy यत्र यत्र प्रवेशो Mah

३ इच्छति मयाऽत्र गन्तव्यमिति Mah. कामयते तं वयं स्तुम इति शेष U यत्र यत्रेच्छति योद्धा Dur

४ ०ण सुसार० M शोभनसारथि Sy शोभन सारथि Mah सुशिक्षितोऽपि सारथिर्नेता Dur

५ अही शू० A तेषां रश्मीनाम् Sy इदानीं रश्मय स्तूयन्ते । हे जना , अभीशूनां रश्मीनाम् Mah. प्रग्रहाणाम् U तवेतत् किं सारथेर्महाभाग्यम् ? नेत्युच्यते, अनभीशुको हि सारथि किं कुर्यात् सुशिक्षितोऽपि । एवमभीशूनाम् Dur

६ महत्त्वम् Sy महाभाग्यम् Mah., U एतं महिमानं महाभाग्यम् Dur

७ पूजयताम् M हे जना । स्तुत Sy यूय पनायत स्तुत ।' पन स्तुतौ Mah पूजयत हे जना ! U पूजयामि सम्बोध्याभावात् पनायतेरस्य पूजयामीति पुरुषवचनव्यत्यय Dur पनते स्तुतिकर्मण । पनायत स्तुत हे स्तातार ! पूजयामीत्यपपाठः SKN

८ गच्छतां मन is suggested for ०च्छतास्मन ॥ अश्वान् मन सारथेर्मनोऽनुकूलम् Sy अश्वचित्तम् Mah. ये मनोऽश्वसम्बन्धिचित्तम् U यन्मनोऽश्वानामतिप्रवृद्धजवानामपि Dur यच्च मनोऽश्वानाम् SKN

९ रथस्य पृष्ठभागे विद्यमाना Sy ये रश्मय पश्चाद् वर्तमाना सन्त Mah पश्चात् सन्त U , Dur , SKN

१० नियच्छन्ति Sy अनुगम्य वशवर्तिनं कुर्वन्ती त्यर्थ Mah अनुगम्य गृह्णन्ति U उपरम यन्तीत्यर्थ Dur अनुबध्नन्ति सारथिमानसम् । सारथीच्छावशेन गमनचित्तमश्वानां कुर्वन्तीत्यर्थ SKN

११ ये रथे रश्मयोऽश्वग्रीवाभ्यां व्याप्य वर्तमाना पाशा Sy यन्तार U येऽश्वस्वेवूमनिबद्धा रश्मय प्रगृहीता सारथिना Dur रश्मयो ऽश्वानाम् SKN

१२ रथे तिष्ठन्नयति वाजिन पुरस्तात् सतो यत्र यत्र कामयते । सुसारथि कल्याणसारथि अभीशूनां महिमानं पूजयन्ति । मन पश्चात् सन्तो ऽनुयच्छन्ति रश्मय N 9 16 , SKN III 156

This Stanza=YV 29 43

१३ तीव्रात् घोषात् A. अश्वा स्तूयन्ते Mah अश्वा स्तूयन्ते त्रिष्टुभा U

१४ अश्वांस्तु सप्तमो BD 5 11 4. अत्राश्व स्तुति Sy

१५ उग्रं A उच्चतरान् Sy जय जयेत्युग्रान् U

१६ जयत् A जय जयेति शब्दान् Mah शब्दान् U

१७ कुर्वते Sy

वर्षितृपाणय[1] पासूनुद्वमन्त[2] पाणिभि । रथै[3] । सह । वेग कुर्वन्त[4] । अवक्रामन्त[5] । पादाग्रै[6] । अमित्रान्[7] । हिंसन्ति[8] । शत्रून् । अनवगच्छन्त[9] ।[10]

रथवाहनं हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म ।
तत्रा रथमुप शग्मं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

रथवाहनम्[11] । अग्निसदृशस्यायुधागारस्य शत्रुभ्यो रथेनोह्यमान धनम्[12] । नामकम्[13] । भुविर्भवति[14] । अस्येति राज्ञ पारमार्गप्रकृतस्य स रथवाहनेनायुधागार तर्पयति[15] । यत्रायुधागारे[16] । अस्य राज्ञ[17] । आयु[18] । वर्म[19] च । निहित[20] भवति । तस्मिन्नायुधागारे[21] । सुखकरम्[22] । रथम्[23] । वय युद्धान्ते[24] । उपसदेव[25] । अविशीर्णं सर्वदा ।

---

१ वर्षी कृपा० A. वृषा अश्वाः पाणौ हस्ते येषा ते वृषपाणयोऽश्वावाराः Mah. वृषा अश्वाः पाणौ येषा सङ्गृहीतृप्रभृतीनां योक्तृणा ते तथोक्ताः, युक्ताः श्वसन्तोऽश्वाः U.

२. ०द्वपन्तः A. पांसूना वर्षकखुराः Sy. 'वज गतौ' स्वार्थे णिच् Mah

३. अश्वा अपि रथेभी रथै. सह Mah

४. वेगमाचरन्तः Sy गच्छन्त. सन्तस्तीव्रान् घोषा-न्छब्दान् कुर्वन्ति Mah. पूजयन्तो रथिन, तीव्रानेव घोषान् हेषितादीन् कृण्वते U.

५. आक्रामन्तः Mah

६. पादाग्रैः खुरैः Mah खुरै U

७ हिंसकान् Sy रिपून् Mah शत्रून् U

८. नाशयन्ति च Mah
क्षिण्वन्ति हिंसन्ति U

९. अवग M ०नपग० is suggested for ०नवग० ॥ अपलायमानाः Sy 'व्यय क्षये' अदन्तश्चुरादि. । अपव्ययन्ति तेऽपव्ययन्त, न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तोऽनश्यन्तः समर्था. Mah. 'व्यय क्षये' अपपूर्वादस्माच्छतृप्रत्यय. । अपव्ययन्तो नश्यन्त. । न अपव्ययन्तोऽनपव्य-यन्तो न नश्यन्त. । अपरित्यजन्तो वा स्वामिनम् U

१०. VM ignores अश्वाः ॥
This stanza=YV 29 44

११. शकटद्वारा रथ. स्तूयते Mah रथस्तुतिः U

१२. शत्रून् जित्वा रथेनोह्यमान धनं हविर्भवति । अग्नेर्हविरिव वर्धक भवतीत्यर्थ. Sy. रथं वहतीति रथवाहनम् । वाजपेयेऽनसि रथस्या-रोप्यमाणत्वात् Mah रथवाहण रथवोढ इति नाम । विमुच्य सयन्तृकं रथवाहणं करोति, अनस्तत्कर्मेति कात्यायन. । 'तस्मादनस एव पौरोडाशेषु यजूंषुषि' इति श्रुतिः U

१३. नामेति सम्मति. Sy.

१४. भुवि भ० M. हविर्भ० is suggested for भुविर्भ० ॥ तथाऽस्य हविः, हविर्धानं नाम । पृषोदरादित्वादुत्तरार्धलोपः Mah हविरिति नाम्नो ऽर्धलोपः । हविर्धानमिति च द्वितीय नाम U.

१५. अनसः Mah यस्य स्वनसः U

१६. रथे Sy यत्रानसि Mah. यस्मिन् U

१७. योद्धुः Mah, U

१८. आयुधम् is suggested for आयु । धनु शरादिकम् Sy.

१९. कवचं च Sy वर्म च सन्नहनम् U

२०. स्थापितम् Mah, U

२१. तत्र तम्--तत्रेत्यव्ययस्य सर्वविभक्तित्वात् Sy. तत्रानसि Mah, U

२२. सुखम् U

२३. रथम् is missing in M

२४. पयं उयु० A

२५. ०सदेम is suggested for ०सदेव ॥ उपगच्छेम Sy उपसादयामः Mah उपसाद-याम U.

सुमनस्यमाना ।

स्वादुषंसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।
चित्रसेना इषुबला अमृध्राः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥ ९ ॥

स्वादुसंसदः । 'नवमी रथगोप्तृस्तु दशमी रणदेवता' । शत्रूणामन्न ससीदन्त । पालयितारः । अन्नस्य दातारः । कृच्छ्रे सङ्ग्रामे श्रयितारः । बलवन्तः । दुरवगाहाः । विचित्रसेनाः । इषवो बलं यषाम् । हिंसितुमशक्याः । विद्यमानप्ररेकाः । गुरुभाराः । शत्रुसमूहस्य सोढार इम इति ।

१ सुखमनसो भवन्तो वयम्, पायवो भरद्वाजाः Sy शोभनं मनो येषां ते सुमनसः, असुमनसः सुमनसो भवन्ति सुमनस्यन्ते । अनुकूलचित्ता इत्यर्थः Mah अनुकूलचित्तः U This stanza=YV 29 45
२ अत्र रथगोपस्तुतिः Sy रथगोपान् संस्तौति Mah रथगोपान् स्तौति U
३ ०गोप्तु स्तु M ०गोपांस्तु or ०गोप्तृंस्तु is suggested for ०गोप्तृस्तु ।
४ BD 5 115
५ शत्रूणां स्वादुन्यन्ने संसीदन्तः शत्रूणामन्नमवसादयन्तो वा Sy ईदृशा नरा अस्माकं रथगोप्तारो भवन्त्विति शेषः । कीदृशाः । स्वादु सुखं यथा तथा संसीदन्ति ते स्वादुसंसदः Mah स्वादु सुखकरं संसदः संसदनं येषां ते स्वादुसंसदो रथगोप्तारः U
६ पलायि० M रथस्य पालयितारः Sy पान्ति ते पितरो रक्षितारः Mah. पितरः पातारः U
७ तस्य A. वयोऽन्नमायुर्वा भवति धारयन्ति वयोधाः Mah. अन्नस्यायुषो वा धारयितारः U
८. आपदि श्रयन्तः Sy कृच्छ्रे श्रित इत्येकं पदम् । कृच्छ्रे कष्टे श्रीयन्ते सेव्यन्ते कृच्छ्रेश्रितः । कर्मणि क्विप्, अलुक् सप्तम्या । दुःखे सत्याश्रयणयोग्या दुःखनाशकत्वात् । यद्वा सप्तमी द्वितीयार्थे । कृच्छ्रं श्रयन्ति कृच्छ्रेश्रिताः, दुःखं प्राप्यापि स्वामिसेवनपराः Mah क्लेशाश्रयिणः U
९ ०वन्तो A शक्तिरायुधविशेषः । तद्वन्तः शक्तिवन्तः शक्तिहस्ता इति यावत् । यद्वा शक्तिर्बलम् । तद्वन्तः Sv शक्तिः सामर्थ्यमायुधं वाऽस्ति येषां ते । अन्येषामपि दृश्यत इति प्रातिशाख्यसूत्रेण शक्तिशब्दस्य दीर्घः Mah बलवन्त आयुधवन्तो वा U
१० दुरे गवा वा A अनाधृष्याः Sy गम्भीरबलाः गम्भीरप्रज्ञाश्च Mah गम्भीरप्रज्ञाना वा गम्भीरबला वा U
११ दर्शनीयसेनाः Sy चित्रा नानाविधा सेना येषां ते Mah
१२ इष्वो बलं येषां A बाणबलाः Sy इषुभिर्बाणैर्बलं येषां ते Mah इषुषु विशयतो बलं येषां ते तथोक्ताः U
१३ हिंतुमश० A मृध्रा मृदवो न भवन्त्यमृध्राः कठिनाङ्गा उग्रशासना वा Mah अमृदव उग्रशासनाः U
१४ प्राप्तवीर्याः Sv सतोवीरा इत्येकं पदम् । सतोऽश्वमेधयाजिनो वीराः शूराः । यद्वा सतो विद्यमानस्य बलस्य वीराः प्रेरकाः, विविधमीरयन्तीति वीराः षष्ठ्या अलुक् Mah. सतो विद्यमानस्य बलस्य विविधमीरयितारो वा U तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति । सत संसृतं भवति N 3 20
१५ महान्तः Sy उरवो विशालाः । पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः Mah पृथुजघनोरस्का वा उरुमनसा वा U
१६ समूहानामभिभवितारो भवन्तीति Sy व्रातान् शूरसमूहान् सहन्ते ऽभिभवन्ति ते व्रातसाहाः । पचाद्यच् Mah व्राता गणास्तेषामभिभवितारः । य इत्यम्भूताः पुरुषास्ते ऽस्माकं रथगोप्तारो भवन्त्विति शेषः U This stanza=YV 29 46

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।
पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ १० ॥

ब्राह्मणासः[1] । हे ब्राह्मणादय[2] । यज्ञस्य वर्धयितार[3] । अस्माकम्[4] । शिवे[5] । द्यावापृथिव्यौ[6] । अनागतस्ते[7] भवेताम् । पूषा[8] च । न[9] । पातु[10] । दुरितात्[11] । रक्ष पूषा ऽस्मान्[12] । मा कश्चित्[13] । स्तेन[14] । अस्माकम् । ईशिष्ट[15] ।

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता ।
यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥ ११ ॥

सुपर्णम्[16] ।

---

१. ०णास A ऋतावृध इत्यादिः प्रत्यक्षभूतो मन्त्रः । ब्राह्मणास इत्यादि. परोक्षकृतो ऽत एव व्याख्यायते U.

२. आदि refers to पितर. and सोम्यास. । हे ब्राह्मणाः ! पितरः ! सोमार्हाः ! सोमसम्पादिनः ! वा Sy. रक्षत । रक्षेत्युपरितनमेकवचनान्तं सत्यपि व्यवधाने बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्र सम्बध्यतेऽध्याहारस्यातिजघन्यत्वात् Sy ब्राह्मणाः. .पान्तु रक्षन्तु । पितरश्च पान्तु । कीदृशा. ? सोम्यासः सोम्या सोमसम्पादिनः सोमपानयोग्या वेत्युभयोर्विशेषणम् Mah भवत्प्रसादाच्च ब्राह्मणासो ब्राह्मणाः पितरः सोम्यासः सोमसम्पादिन । पान्त्वित्यत्रान्वयः U सोम्याः सोमसम्पादिन., N 11 18 -

३. एवं परोक्षेणोक्त्वा प्रत्यक्षमाह । हे ऋतावृध ! ऋतं सत्यं यज्ञ वा वर्धयन्ति ऋतवृधो देवाः ! सहितायामृतस्य दीर्घ. Mah. हे ऋतावृध. ! सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । देवा इत्यध्याहार सामर्थ्यात् U

४. अस्मान् Sy ,Mah ,U

५. सुखकृतौ भवताम् Sy कल्याणकारिण्यौ Mah ,U

६ द्यावाभूमी Mah

७. वनागतस्ते M अनागस्के is suggested for अनागतस्ते ॥ अपापे Sy अनेहसौ नास्ति एहोऽपराधो ययोस्ते अपराधनिवर्तिके Mah. अनुपहिंसिन्यावनपराधिन्यौ वा पाताम् U.

८. पोषको देवोऽपि Sy. सूर्य. Mah.

९. नं A.

१०. पात्वित्यस्यार्थवशाद् वचनव्यत्ययः कार्य Mah

११. दुष्कृतात् Sy. अशुभात्- U

१२. राक्ष पूषास् A. रक्ष रक्षतास्मान् । वचनव्यत्ययः Mah. रक्ष रक्षतेति वचनव्यत्यय U

१३. कचित् A मा कश्चन Mah मा च कश्चन U

१४. स्तन. A. पापशसः शत्रुरपि Sy. पापी । अघ पाप शसति वक्ति प्रकाशयति वाघशसो दुष्टः Mah अघानि पापानि य शंसति प्रकाशयति सोऽघशसः U.

१५. ऐशिष्ट ? Sy ऐश्वर्यं मा करोतु । वयं दुष्टवशा मा भूमेत्यर्थ. । ईशतेति वचनव्यत्ययः Mah ईशत ईष्ट इति वचनव्यत्ययः U
This stanza=YV 29 47.

१६. ०पर्णः A. अस्यामृचीषवः स्तूयन्ते Sy द्वाभ्यामिषुं स्तौति Mah. द्वाभ्यां त्रिष्टुबनुष्टुब्भ्यामिषु स्तौति U.

सुपर्णम्[1] । वस्ते[2] वाजानहिप्रेत्य[3] । मृगमय॑[4] । अस्या[5] । दन्तो[6] रुरुशीर्ष्ण्य[7] । गोविकारैस्तावत्[8] । अभिसन्नद्धा[9] । पतति[10] । प्रसूता[11] । यत्र[12] । नर[13] । सद्रवन्ति[14] । च । विद्रवन्ति[15] । च[16] । तत्र[17] ।

---

१ सुपर्णम् is missing in A शोभनं वाजम् Sy सुपर्ण पक्षिपिच्छम् । शोभनं पर्णं पिच्छं यस्य स सुपर्णः पक्षी तस्य विकार सौपर्णम् । तत्र 'कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति' (N 2 5) इति यास्कोक्ते सुपर्णशब्देन तत्पिच्छं गृह्यते । बाणपुच्छे पिच्छस्यारोप्यमाणत्वात Mah. सुपर्णः पक्षी तद्विकार सौपर्णमिति भवति । तत्र कृत्स्नवन्निगम U य एते सुपर्णम् Dur गृध्रावयवभूतान् वाजानिपुरा च्छादयति । इषोर्हि त्रिमया पक्षा भवन्ति । तानभिप्रेत्यतत् सुपर्णं वस्त इत्युच्यते SKN

२ वस्ते is suggested for वस्त or इति should be added after it. इषु निचुर्धारयति Sy या इषु वस्ते परिधत्ते । 'वस परिधाने' Mah

३ ०वानहि प्रेत्य A वाजानभिप्रेत्य is suggested for वाजानहि प्रेत्य ।

४ मृगावयव भृङ्गम् Sy मृगयतेऽन्विष्यति रिपून् हन्तुमिति मृग । 'मृग मार्गणे' चुरादि रदन्त । पचाद्यच् । अस्यं हि वेध्यं मृगयते Mah मृगयतेर्मृग । स हि वेध्यं मृगयते U येषां चैतेषां यथि मार्गाणि फलानि । अमार्गेषु वा व्यवनस्वभावान्मार्गयन्तीव, किं नु तद् वेद्धव्य स्याद् यदहं विध्येयमिति Dur मृगो वव शबरादि । तदवयवे शृङ्गास्थीनि वा । प्रकृतिशब्देन च विकारस्याभिधानम् । मृगस्य रुरो शवरस्य वा यच्छृङ्गमस्थि वा तन्मय इत्यर्थ । 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्य वा शत्रुमार्गणशीलो मृग SKN मृगो मृगयते N 9 19

५ इषो Sy अस्या इषो Mah, SKN यस्याश्चास्य इषो U

६ इषय काश्चिद्दन्तमुखा भवन्ति हि । अथवास्या दन्तो मृग शत्रून् मृगयमाणो भवति Sy दन्त फलम् Mah, U SKN

७ रुरु शीर्ष्ण्य A

८ स्नायुभि । अथवा गौरिति ज्यानाम । तया सन्नद्धा । अत्र वचनव्यत्यय । तथा च निगम । वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्गौ (RV X 27 22)इति । तस्यायमर्थ 'वृक्षेवृक्षे धनुषिधनुषि । वृक्षो व्रश्चनात । वृत्त्वा क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेर्निवासकर्मण । नियता मीमयद्गौ शब्दं करोति मीमयति शब्दकर्मा N 2 6 Sy या इषु गोविकारै स्नायुभि Mah गोविकारै श्लेष्मस्नायुभि U ये चेमे गव्येन स्नाय्वा श्लेष्मणा च Dur गोविका रैश्च स्नायुभि श्लेष्मणा च SKN

९ यामि स० M बद्धा Mah समन्ततो नद्धा Dur सम्यग्बद्धा SKN

१० शत्रुबलं प्रति गच्छति Mah पतति शत्रुबलं प्रति U गच्छन्ति Dur गच्छति SKN

११ प्रेरिता सती Sy धनुष्मता प्रेरिता सती Mah प्रेरिता धनुष्मता सा इषु U धनुष्मता प्रसूता क्षिप्ता । त एवमादि गुणयुक्ता इषव Dur प्रेरिता क्षिप्ता सतीत्यर्थ SKN

१२ यत्रा A युद्धे Sy यस्मिन् सङ्ग्रामे Dur एवमिषुं स्तुत्वा परेणाशिषमाशास्ते । यत्रा यत्र सङ्ग्रामे SKN

१३ योद्धार Mah मनुष्या Dur, SKN

१४ सम्द्रव० is suggested for सद्रव० ॥ चरन्ति सह च द्रवन्ति Sy सम्यग् गच्छन्ति Mah सङ्गच्छन्ति ? (न्ते)U सङ्गच्छन्ति Dur सङ्गच्छन्ते SKN

१५ विद्रवन्ति च is missing in A पृथक् च द्रवन्ति Sy विविधं प्रसरन्ति Mah विग च्छन्ति U पुनर्विगच्छन्ति Dur विगच्छन्ति च । शूरा सङ्गच्छन्ते कातरा विगच्छन्ति SKN १६ चो समुच्चये Mah.

१७ तत्र रणे Mah

अस्मभ्यम् । इषव । शर्म । यच्छन्त्विति ।

ऋजीते परि वृङ्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।
सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ १२ ॥

ऋजीते । ऋजितिरिषु ऋजुगमना, इषो ! अस्मात् । वर्जय । अश्मा । भवतु । अस्माकम् । अङ्ग कवचेन सन्नद्धम् । सोमश्च । अस्मान् सन्नद्धान् । अधिब्रवीतु । अदितिश्च । शर्म । यच्छतु ।

---

१. शरा Sy बाणाः Mah. इषुरिति सन्नतिः U इषुरीषतेर्गतिकर्मणः । (वधकर्मणो वा) N. 9 18

२. सुखम् Sy Mah शर्म शरणम् U, SKN सुख जयनिमित्तम् Dur

३. प्रयच्छन्तु Sy. 'यम् उपरमे' सुख ददातु Mah यच्छत्विति सन्नतिः U ददत्वित्येतदाशास्महे Dur. रक्षन्त्वस्मानित्यर्थः SKN

४. सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य । मृगमयोऽस्या दन्त. । मृगयतेर्वा । गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् । यत्र नरा. सन्द्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषव शर्म यच्छन्तु शरण सङ्ग्रामेषु N 9 19, SKN III 158, 159

This stanza=YV 29 48.

५. ऋषितिरिष्ठ ऋजु गमना A ऋजीतिरि० is suggested for ऋजितिरि० ॥ ऋजु गच्छतीत्यृजीतिरिषु । हे इषो ! Sy ऋजु सरला ईतिर्दस्या. सा ऋजीतिः । टिलोप आर्षः । हे ऋजीते ! ऋजुगामिनि ! Mah. हे ऋजीते ! ऋजुगामिनि ! U

६. इषोरस्मात् M अस्मान् is suggested for अस्मात् ।

७. परितो वर्धय Sy परिवर्जय । अस्मासु मा पतेत्यर्थः Mah परिवर्जयास्मान् U

८. अश्मवदभेद्या दृढा Sy पाषाणतुल्यदृढा Mah अश्ममयी U

९. अस्मभ्यम् Sy

१०. शरीरम् Sy, Mah, U

११. अस्मात् A अस्माञ्जीवनाय U

१२. अपि ब्र A. पक्षपातेन ब्रवीतु Sy अधिकान् वदतु Mah आधिक्येन वदतु U

१३ देवमाता Mah

१४. सुखम् Sy, Mah शरणम् U

१५ ददातु Mah, U

१६. VM ignores परि ॥ परित Sy

This stanza=YV. 29. 49

आ जंङ्घन्ति सान्वेषां जघनाँ उप जिघ्नते । अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्समत्सु चोदय ॥१३॥

आ जङ्घन्ति । आघ्नन्ति । सानूनि । एषामश्वानां सक्थिनी सानूनि । जघनानि च । उपघ्नन्ति त्वया । नगे ।

---

१ कशा स्तूयत Mah कशास्तुति U

२ वचनव्यत्यय । आघ्नन्ति ताडयन्ति Mah आजङ्घन्त्यश्वारोहा U आजङ्घन्तीति शतरि सम्बोधनम् । हे अश्वाजनि ! आजङ्घन्ति ! Dur एषामिति श्रुतेर्येषामित्यध्याहार । येषामेषां रथे नियुक्तानां तोत्रेण आजङ्घन्ति, अत्यर्थं पुन पुनर्वा घ्नन्ति । क ? सामर्थ्यात् सारथि SKN

३ सा M सानुतुल्यानि मांसोपचिताङ्गानि Mah मांसोपचितान्यङ्गानि U समुच्छ्रितानि Dur समुच्छ्रितमसप्रदेशम् SKN

४ हे कशे ! यथा त्वयाऽश्वावारा एषामश्वानाम् Mah येषामेषाञ्च U

५ सक्थिनि A सक्थीनि is suggested for सक्थिनी ॥ कटिप्रदेशान् SKN

६ कटिभागान् Mah जघनानि स्फिग्देशास्तांश्च । जघनं कस्मात् ? तद्धि भृशं हन्यते कशया Dur जघनप्रदेशांश्च जघनं हन्तेर्यङ्लुगन्तस्य । प्रायेण हि, अश्वान्क्षिप्रान् वा पुत्रा वोन् पृष्ठप्रदेश ताडयन्ति । येषां घ्नन्त्युपघ्नन्तीति पाठः । केषाम् ? अश्वानाम् SKN

७. निघ्नन्ति । तुरङ्गारोहा यथाऽश्वान् वशयन्ति सा त्वमश्वान् प्रेरयेत्यर्थ Mah उपघ्नन्ति U हे अश्वाजनि ! उपजिघ्नति ! इवमपि शत येव । रथ्यानां हि कटिप्रदेशमश्वा अग्रयमभिहन्ति पृष्ठयानां स्फिग्देशान् Dur उपाघ्नन्ति अत्यर्थं पुन पुनर्वा घ्नन्ति । अत्रापि सामर्थ्यात् पृष्ठसादिनाऽश्वावाहा SKN

८ कशा is suggested for नगे ॥ अश्वानां क्षिप्र ! यथा त्वया S₁ 'अज गतौ क्षेपणे च' अश्वा अज्यन्ते क्षिप्यन्ते यया सा अश्वाजनी । हे अश्वाजनि ! कशे ! Mah अश्वान् जनयतीत्यश्वाजनी तस्या सम्बोधनं हे अश्वाजनि ! U अश्वाजनीत्येतत्पदम् । तां पुनरेतां 'कशा' इत्याह । अश्वाजनीत्येतस्य निर्वक्तव्य प्रत्यक्षवृत्तित्वादस्य । अथ 'कशा कस्मात्' सा हि 'प्रकाशयति' प्रख्यापयति 'भयमश्वाय' । 'कृष्यतेर्वाऽणुभावात्' अपकृष्टा हि सा भवति चर्मणोऽण्वी । वागपि कशेत्युच्यते सा 'पुन प्रकाशयत्यर्थान्' इति । अथवा 'खशया' वाक्, खे मुखाकाशे शेत इति । क्रोशतेर्वा शब्दार्थस्य Dur अश्वाजनी वक्तव्या । सुबोधत्वादनिर्वचनम् । कशेत्यभिधेयवचनम् । अर्थकथन प्रसक्तमाह—कशा प्रकाशयति, भयमिति विशेषप्रदर्शनं वाच्यव्यवच्छेदाय । कृशयतेर्वा तनूकरणार्थस्य । अणूभावादित्यर्थ । समन्वय दर्शयति—साहि श्लेषावयवारम्भणतन्वी भवति । वागपि कशोच्यते । सा कस्मादित्याह—'वाक् पुन प्रकाशयत्यर्थान्' भयविशेषान् व्यवच्छेदाय । 'खशया' मुखाकाशे शेते तत उपलभ्ये । 'क्रोशतेर्वा' शब्दार्थस्य । कशायाश्चर्मयष्टिरूपाया प्रकृतत्वाच्च । वाचोऽपि हुङ्काररूपाया अश्वाजनीत्यविशेषात् सन्देहे सति वाग्व्यावृत्तये व्यवच्छिनत्त्याह—अश्वकशाया एषेति । ननु च हुङ्काररूपायामपि वाचि कशा प्रकाशयति भयमिति प्रवृत्तिनिमित्तस्य तुल्यत्वात् कशाशब्दस्योपपत्तेरश्वाजनीशब्दवदश्वकशाश ब्दोऽपि नालं व्यवच्छेदाय ? सत्यम्, तथापि तस्य गुणसम्बन्धस्य श्रद्धा प्रच्छादनात् । क्वचित्, काचित प्रसृततरा गतिरिति, अश्वाजनी अशनीयपानीयशब्दवत्र व्यवतिष्ठते । निप्रयीति । अश्वकशेति सूक्तेश्चर्मयष्टिः प्रतीयते न हुङ्काररूपा वाक्, तस्माद्युक्तो व्यवच्छेदो ऽश्वकशाया एषेति । अथ सविधानपदसन्नूतोऽश्वकशाशब्द कस्मान्न पठित । उदाहरणाभावात् SKN अश्वाजनीं कशेत्याह । कशा प्रकाशयति भयमश्वाय । कृष्यतेर्वाणूभावात् । वाक् पुन प्रकाशयत्यर्थान् । खशाया । क्रोशतेर्वा N 9 19

प्रकृष्टज्ञानान्[१] । अश्वास्त्वम्[२] । सङ्ग्रामेषु[३] । चोदय[४] ।

अहि॑रिव भो॒गैः पर्ये॑ति बा॒हुं ज्याया॑ हे॒तिं प॑रि॒बाध॑मानः ।
ह॒स्त॒घ्नो विश्वा॑ व॒युना॑नि वि॒द्वान्पुमा॒न्पुमां॑सं॒ परि॑ पातु वि॒श्वतः॑ ॥ १४ ॥

अहिरिव । अहिरिव[६] । भोगैः[७] । परिवेष्टयति[८] । बाहुम्[९] । ज्याया[१०] । हननम्[११] । परित्रायमाण[१२] ।

---

१. ०ज्ञानन् A प्रकृष्टज्ञानाः सादिनः सारथयो वा Sy. कीदृशानश्वान् । प्रचेतसः प्रकृष्ट शूर चेतो मनो येषा ते Mah परिदृष्टकारिणः प्रकृष्टज्ञानान्वाऽश्वान् U. गमन प्रति समुत्सुकान् Dur. यच्छ्रुतेस्तदध्याहारः । तानेतान् प्रकृष्टज्ञानान् गृहीतशालिहोत्रोपदिष्टनयानित्यर्थः SKN

२. या त्वमेवमभिहसि सा त्वमेतानश्वान् Dur

३. प्रेरय Sy , U , SKN प्रेरय जयाय Mah. तथा चोदय यथा जयेयमित्येतदाशास्महे Dur.

४. सानूनि सक्थीनि तानि पुनः सरणानि तद्बलेन हि सरन्ति सर्त्तारः । सक्थिः कस्मात् ? 'सचते.' किमस्मिन् सक्तम् ? 'आसक्तोऽस्मिन्कायः' कृत्स्नं शरीरम् Dur आजगन्ति सानून्येषामिति वा पाठः । सान्वित्यस्य व्याख्यान सरणस्वभावानि सक्थीनीति । सचतेरिति धातुनिर्देश. । 'आसक्तोऽस्मिन् काय.' इत्यर्थोपपत्तिवचनम् SKN आघ्नन्ति सानून्येषा सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेः । आसक्तोऽस्मिन् कायः । जघनानि चोपघ्नन्ति । जघन जङ्घन्यते. । अश्वाजनि (प्रचेतसः) प्रवृद्धचेतसोऽश्वान् समत्सु समरणेषु सङ्ग्रामेषु चोदय

N 9. 20 , SKN III 160

This stanza=YV. 29 50

५. अत्र धन्विनः प्रकोष्ठे वन्धनीयस्य हस्तघ्नस्य स्तुति. Sy. हस्तघ्न. स्तूयते Mah , U.

६. सर्प इव Sy यथाऽहि सर्पो भोगै. स्वदेहैर्हस्तादिक वेष्टयति Mah यो हस्तघ्न , अहिरिव सर्प इव U. योऽयम् सर्प इव Dur यथा सर्पो मुखे गृहीतः SKN.

७. शरीरेण । वचनव्यत्यय. Sy यो हस्तघ्नो भोगै. स्वशरीरावयवै. कृत्वा Mah शरीरावयवै. U कुटिलभावैः Dur भोगास्तस्यैव कुटिला शरीरावयवास्तैः SKN.

८. ०रिवेष्ट० A वेष्टयति Mah सर्पग्राहकस्य बाहु सर्पेणैव पर्येति परिवेष्टयति Dur अर्धर्चयोरेकवाक्यतायै यत्तदध्याहार. कार्य. । य. पर्येति परिगच्छति परिवेष्टयतीत्यर्थ SKN

९. प्रकोष्ठम् । लक्षणया बाहुशब्द. प्रकोष्ठे वर्तते Sy. हस्तम् Mah बाहु धनुष्मतः पुरुषस्य Dur

१०. ज्याया. स्वभूताम् SKN

११. ज्याहेतुकां हिंसाम् Sy. बाण शत्रुप्रेरितम् Mah आयुधात् U ज्याघाताद् बाहुं सर्वतस्त्रायमाणः, तदर्थत्वात्तस्य Dur हेतिं वध ताडन, ज्याकृतं प्रहारमित्यर्थः SKN

१२. निवारयन् Sy निवर्तयन् खेटकपक्षे, प्रकोष्ठत्राणपक्षे तु ज्याया हेतिं प्रहारे निवारयन् ज्याघातस्य निवारकत्वात् Mah सर्वतो निरुन्धन् SKN

हस्तघ्नो हस्तमायमाणम् । सर्वाणि । प्रज्ञानानि । जानन् । पुमान् । पुमांसम् । परि च । रक्षतु । सर्वतः ।

आलाक्ता या रुरुशीर्ष्ण्यथो यस्या अयो मुखम् ।
इदं पर्जन्यरेतस इष्वै देव्यै बृहन्नमः ॥ १५ ॥

आसाक्ता[11] । विषाक्ता[12] । या[13] । रुरुशीर्ष्णी[14] रुरुशृङ्गशिरस्का[15] । अपि[16] । यस्या[17] । अय[18] । मुख मवत्ययोमुखा[19] काचिच्छृङ्गमुखा काचिदिति[20] । तस्य नमस्कार[21] । अयमहानुया (?)[22] वजत्यात्पादितोदकरेतसा[23] । ति[24] ।

---

१ हस्तं त्रायमाण is suggested for हस्तमायमाणम् ॥
हस्ते हस्तसमीपे वर्तिनि प्रकोष्ठे स्थित सन् । ज्यया हन्यत इति हस्तघ्न 'घञर्थे कविधानम्' इति क Sy हस्ते स्थितो हन्ति हस्तघ्न खेटक । यद्वा हस्त हन्ति प्राप्नोति हस्तघ्न प्रकोष्ठत्राणम् Mah हस्त एव स्थितो हन्ति य स हस्तघ्न खेटक प्रकोष्ठाविभ्राणं वा U सोऽयमेवंधर्मा हस्तघ्न Dur हस्तघ्नो हस्ते हन्यते N 9 14
२ विश्वानि Sy यथा सर्वाणि SKN
३ ज्ञानानि ज्ञातव्यानि Sy ज्ञानानि Mah माया वयुनमिति प्रज्ञानामनी Ngh 3 9
४ प्रजानन् परिबुद्धकारी वा U प्रजानन् SKN
५ पुरुषोपेत Sy पुंस्त्वयुक्त । शूर इत्यर्थ Mah शूरोऽक्लीबो वा U पुरुमना इव कश्चिदेवान्त प्रज्ञानबहुल स्त्रियमपेक्ष्याल्प मनस्का पुरुषे बहुतरं मन । पुंसतेर्वा पुरुषा र्थस्य पौंस्यमिति यस्य बलनाम भवति Dur पुमान् कश्चिदेव पुमान् 'पातेर्डुम्सुन्' (Unādi 4 178) इति व्याकरण । पुरुमना इति नरुक्ता पुंसतेर्वा पौरुषार्थस्य । तथा च पुंसते । पौंस्यं बलम् SKN
६ प्रमांसं A पतिजनम् Sy पुमांसं माम् Mah पुमांसमक्लीबम् U पुमांसमेतं मनुष्यजनम् Dur इमं योद्धारं पुमांसम् SKN
७ परित is suggested for परि च ॥ सर्व प्रकारम् Dur
८ रक्षति Sy पात्विस्येतदाशास्महे Dur
९ कुवत A
१० हस्तघ्नस्यैव वा विशेषणम् । वयुनानि स्वानि कर्माणि जानन् SKN अहिरिव भोगे परिवेष्टयति बाहुम् । ज्याया वधात्परित्रायमाण । हस्तघ्न सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन् । पुमान् पुरुमना भवति । पुंसतेर्वा 9 15, SKN III 156
This stanza=YV 29 51
११ सूलाक्ता A.
१२ आलेन विषेणाक्ता Sy
१३ इषु Sy
१४ ०शीर्ष्णि A हस्वशिरस्का । रुर्तेर्हिंसाकर्मणो रुरुशब्दोत्पत्ति । शृङ्गशीर्ष्णी वा Sy
१५ ०शिरस्ता A
१६ अपि व A. अपि च is suggested for अपि ।
१७ इषो Sy १८ अयोमय Sy
१९ ०त्ययोमु० M ०त्ययोमुखा is suggested for ०त्ययोमुखा ।
२० ०चिदिति A २१ क्रियत इति शेष Sy
२२ अयम् । महान् is suggested for अयमा हानुया ।
२३ पजन्योत्पादितोदकरेतसा is suggested for वजत्योत्पादितोदकरेतसा ॥
पर्जन्यो रेतो सा पर्जन्यरेता । तस्य पर्जन्यकार्यभूताय । शरकाण्डस्य पर्जन्यजन्यत्वात् Sy
२४ VM ignores इदम् । देव्य and बृहत् ।

अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिते ।
गच्छामित्रान्प्र पद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥ १६ ॥

अवसृष्टा[1] । क्षिप्ता सती[2] । परागच्छ[3] । हे शरणकुशले[4] मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते[5] गच्छ[6] । अमित्रान्[7] । प्रपद्यस्थ[8] । मा । अमिषामममित्राणाम्[9] । कञ्चिदपि[10] । उच्छिष[11] ।

यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखाइव ।
तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ १७ ॥

यत्र बाणाः । युद्धदेश. स्तूयते । निगदसिद्धेति[12] ।

---

१. युवसृष्टाः A.
२. क्षिप्ता वती A त्वम्. अस्माभिर्मुक्ता सती Mah निक्षिप्ता U.
३. वरागच्छ A सहसा परसैन्ये पतिता भव Mah
४. हिंसाकुशले ! इषो ! Sy. हिंसिका शरमयी हेतिः शरव्या Mah. शरमयीषु. शरव्या U.
५. ब्रह्मणा मन्त्रेण सशिता तीक्ष्णीकृता ब्रह्मसशिता तादृशि ! Mah. ब्रह्मणाऽभिमन्त्रिते ! अभिमन्त्र्यातितरा तीक्ष्णीकृते ! U.
६. इतो देशाद्गच्छ च Sy. प्राप्नुहि Mah. परापत । गच्छेत्यतिशयार्थम् । एकार्थयोराख्यातयोर्द्विर्वचनम् U
७. हिंसकान् Sy. पतित्वा चामित्राञ् शत्रून् Mah
८. ०द्यस्व is suggested for ०द्यस्थ॥ प्राप्नुहि च इतो देशाद् गच्छ Sy. प्राप्य च प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्रविश Mah.
९. अमीषा० is suggested for अमिषा० ॥ अमीषां मध्ये Sy प्रविश्य चामीषा शत्रूणां मध्ये Mah
१०. कञ्चन पुरुषम् Mah
११. अवशिष्टं (मा) कुरु Sy अवशिष्ट मा कुरु । सर्वानपि जहीत्यर्थः 'शिष्लृ विशेषणे' Mah. उच्छेषय । उद्धृतमूलान् कुर्वित्यभिप्रायः U This stanza=YV. 17. 45.
१२. यत्र युद्धे कुमारा विशिखा इव मुण्डिता इव बाणा· सम्पतन्ति तत्र नोऽस्मभ्यं ब्रह्मणस्पतिः शर्म सुखं विश्वाहा सर्वदा यच्छतु । अदितिश्च शर्म यच्छतु । द्विरुक्तिरादरार्था Sy. यत्र यस्मिन् युद्धे बाणाः शत्रुप्रयुक्ताः सम्पतन्ति इतश्चेतश्च सम्भूय पतन्ति । तत्र दृष्टान्तः । कुमारा विशिखा इव विगता शिखा येषा ते विशिखाः शिखारहिता मुण्डितमुण्डा विकीर्णकवचा वाऽतिवालाश्चपलाः सन्तो यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत् । तत् तत्र युद्धे, इन्द्रो नोऽस्मभ्य शर्म विजयोत्थ सुख यच्छतु ददातु । कीदृशः इन्द्रः ? बृहस्पतिर्बृहता मन्त्राणा पतिः पालको विजयोचितमन्त्रज्ञः । अदितिर्नास्ति दितिः खण्डन यस्याखण्डितशक्तिः । विश्वाहा विश्वान् सर्वाञ् शत्रून् आ समन्ताद् घ्नन्तीति विश्वाहा । स शर्म यच्छतु । इति पुनरुक्तिरादरार्था । यद्वा तत्रेन्द्रो बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः । अदितिरिन्द्रमाता च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वदा शर्म यच्छतु । विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा । विभक्तेराकारः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया Mah यत्र बाणा इषवः सम्पतन्ति अनिर्मर्यादम् । कथमिव ? कुमारा विशिखा इव । यथा कुमारा अदृष्टपरिकारिणो विगतशिखाः सर्वमुण्डास्तं तमर्थं सन्निपतेयुरेवं सम्पतन्ति तत्रेत्यर्थः । नोऽस्माकमिन्द्रः शर्म शरण यच्छतु ददातु । बृहस्पतिः शर्म यच्छतु । अदितिः शर्म यच्छतु । विश्वाहा सदा काल च शर्म यच्छतु । इन्द्रो बृहस्पतिरदितिः U This stanza=YV. 17 48

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम् ।
उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥ १८ ॥

मर्माणि[1] मर्माणि । तव । कवचेन[2] । आच्छादयामि । सोमस्य । त्वां । राजा । अमृतेन । अनुच्छादयतु । वरुणः । ते । उरोः । उरुतरं धनम् । कृणोतु । जयन्तं शत्रुम् । त्वाम् । देवाः । अनुमदन्तु ।

यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ट्यो जिघांसति ।
देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ १९ ॥

यो नः । यः । अस्मान् । ज्ञातिः । अरममाणः शत्रुः । यः । च । निष्ट्यो बहिर्भूतः । जिघांसति । देवाः । तम् । सर्वे । हिंसन्तु । मन्त्रः । कवचरूपः । मम । अन्तरं शत्रोर्हृदयमध्ये नाणायावस्थितमिति यद्वा ब्रह्मैव ममान्तरं कवचमिति ।

---

१ कर्माणि A महाव्रते यागेऽध्वर्युः क्षत्रियाय सन्नाहं परिधानाय प्रयच्छतीत्यर्थः Mah कवचं प्रयच्छति U
२ हे राजन् ! Sy हे यजमान ! Mah
३ येषु स्थानेषु विद्धः सद्यो म्रियते तानि मर्माणि Sy जीवस्थानानि Mah
४ स्वकीयानि Sy
५ वेषेन A
६ छादयामि Sy अहं छादयामि, आवृणोमि Mah
७ त्वाम् Sy
८ विप्रादीनामधिपः सोमः Mah.
९ नास्ति मृतं मरणं येन तेन मरणनिवारकेणानेन वर्मणा Mah.
१० आच्छादयतु M मम च्छादितानन्तरम् आच्छादयतु Sy अन्वाच्छादयतु । 'वस आच्छादने' यदादिर्लोट् Mah. आच्छादयतु U
११ तु M तुभ्यम् Sy तव वर्म Mah तव कवचम् U
१२ रो A पृथोरपि वरीयः Mah पृथोरपि U
१३ उरुतरं सुखम् Sy प्रथीयः । अत्यन्तमुरु वरीयः Mah प्रथीमः U
१४ करोतु Sy, U
१५ जन्तं शत्रून् M विजयं प्राप्नुवन्तम् Mah
१६ त्वा A
१७ अनुहृष्यन्तु Sy अनुकूला भूत्वा हृष्यन्तु उत्सा हयन्तु वा Mah उत्साहयन्तु देवाः U This stanza=YV 17 49
१८ नित्यो M निष्ट्यो is suggested for निष्यो ॥ तिरोभूतो दूरे स्थितः Sy
१९ हन्तुमिच्छति Sy
२० वोवास् A सर्वे देवाः Sy
२१ हिंसन्तु A
२२ शराणां निवारकं वर्म Sy
२३ शत्रोर्हृदय मध्ये A

VII 1

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठ[1] सप्तमर्मर्ण्यलमपश्यत्[2] ॥

१. अथ सप्तम मण्डलमारभ्यते। तस्मिन् मण्डले षडनुवाकाः। प्रथमेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि। तत्र 'अग्निं नरः' इति पञ्चविंशत्यृच प्रथम सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्नि पञ्चाधिका विराजोऽष्टादशाद्या' (33 1.p. 24) इति। 'षष्ठ मण्डल वशिष्ठोऽपश्यत्' (KSA 33 p 24) इत्युक्तत्वान्मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः। आदितोऽष्टादश विराजः, त्र्येकादशकाः (Cf KSA 6 7, 8 p 3)। शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः। (Cf KSA. 12 6 p 5) मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता (Cf KSA 12 12 p 5.)। विश्वजितीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम्। सूत्रितञ्च—'विश्वजितोऽग्निं नर इत्याज्यम्' (ĀSS 8 7) इति। अत्रैश्चतुर्वीराख्ये चतूरात्रे चतुर्थेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम्। सूत्र्यते हि—'अग्निं नर इति चतुर्थे' (ĀSS 10 2) इति व्यूळ्हे दशरात्रे चतुर्थेऽहनीव सूक्त जातवेदस्यनिविद्धानम्। सूत्रितञ्च—'अग्निं नर इत्याग्निमारुतम्' (ĀSS 8. 8) इति। महाव्रतेऽपीदमाज्यशस्त्रम्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—'आज्यप्रउगे विश्वजितः' (AA 5 1 1) इति। अविवाक्येऽहनि प्रातरनुवाके 'त्वमग्ने वसून्' (RV 1 45 1) इत्यादीनामनुष्टुभा स्थान आद्यस्तृचः, प्रक्षेपणीयः। सूत्र्यते हि—'दशमेऽहन्यनुष्टुभा स्थानेऽग्निं नरो दीधितिभिररण्योरति तृचमाग्नेये क्रतौ' (ĀSS, 8.12) इति। आद्या पङ्क्तस्तस्मिन्नेवाहन्याग्निमारुते शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपार्था.। सूत्रितञ्च—'अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियानुरूपौ' (ĀSS 8 12) इति। मण्डलादिहोमेऽप्येषा। आधाने तृतीयायामिष्टौ 'प्रेद्धः' इति स्विष्टकृतोऽनुवाक्या। सूत्रितञ्च—'प्रद्धो अग्न इमो अग्न इति सयाज्ये' (ĀSS 2 1.) इति। एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिषु स्विष्टकृतोऽनुवाक्या। प्रायणीयेष्टौ 'सेदग्निरग्नीन्' इत्यादिके द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये। सूत्रितञ्च—'सेदग्निरग्नीँरत्यस्त्वान्यानिति द्वे सयाज्ये' (ĀSS 4 3) इति। आधाने तृतीयायामिष्टौ 'इमो अग्ने' इति स्विष्टकृतो याज्या। सूत्रितञ्च—'इमो अग्न इति संयाज्ये' (ĀSS 2 1) इति। एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिष्वेषा सौविष्टकृति याज्या। प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च 'त्वमग्ने सुहव' इत्याद्याः पञ्चर्चः। सूत्रितञ्च—'त्वमग्ने सुहवो रण्वसन्दृक्' (ĀSS. 4 13.) इति Sy वसिष्ठस्येदमार्षम् Dur वसिष्ठस्यार्षम् SKN

पुत्रानायुरथारोग्य य इच्छेदव्यय सुखम्।
सोऽग्निं (स 'अग्निं) नरः' इति सूक्तेन जुहुयादाज्यमन्वहम् ॥ Ṛgvidh 2 130

२. सप्तमर्मण्यवमप० A सप्तम मण्डलमप० is suggested for सप्त नर्मण्यलमप० Cf. KSA 33 p. 24.

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।
दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥ १ ॥

अग्निं नर इति[1] । अग्निम् । ऋत्विजो मनुष्या[2] । अङ्गुलिभि[3] । अरण्यो[4] । हस्तप्रच्युत्या[5] । जनयन्त[6] । प्रशस्तम्[7] । दूरे दर्शनम्[8] । गृहपतिम्[9] । अननवन्तमिति[10][11] ।

तमग्निमस्ते वसवो न्यृण्वन्त्सुप्रतिचक्षमवसे कुतश्चित् ।
दक्षाय्यो यो दम आस नित्यः ॥ २ ॥

तमग्निम् । गृहे[12] । वसवो[13] देवा हविवहनार्थं[14] । प्राक्षिपन्न्यासयत्[15] (?) सुदर्शनम्[16] । कुतश्चिदपि[17] रक्षसः । रक्षणाय । वर्धनीय[18] । गृहे[19] । भवति[20] । नित्य[21] ।

---

१ अग्निर्नर A.
२ ऋत्युजो A मनुष्या ऋत्विजः SKN
३ अङ्गुलिभिर्योक्त्रं परिगृह्य, उत्तरारणिं च 'दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति' ता हि 'धीयन्ते कर्मसु' अनुष्ठीयमानेषु Dur अङ्गुलिनाम तत् । अङ्गुलीभिः । युक्तमुत्तरारणिं वा परिगृह्य ताभिरिति शेष धीयन्ते कर्मसु धीयन्ते वा पुरुषैः कर्मसाधनानि SKN
४ अरण्योर्विद्यमानम् Sy प्रतिगत एने अग्निः । तात्स्थ्याद्धन्ने । 'समरणाज्जायत इति वा' अरण्योर्हि समरणात् समागममावग्निर्जायते Dur अरण्यो सकाशात् अरणी, यस्मादेते प्रत्यृतो गतोऽग्निः । कुत एतत् ? तत उत्पत्तेः । समरणात् सङ्गमात् तयोर्जायत इति SKN
५ ०प्रत्या A. हस्तप्रच्युत्या हस्तगत्या Sy हस्ता भ्यां प्रच्यावयन्त Dur तृतीयायां पूर्वसवर्णः । हस्तच्युत्या हस्तप्रच्यावनेन SKN
६ ०यत A. जनयन्तेत्यर्थः SKN
७ प्रकर्षेण स्तुतम् Sy प्रशस्यमित्यर्थः Dur
८ दूरे दृश्यमानम् दूरे पश्यन्तं वा Sy दूरे यो दृश्यस्तम् । दूरे वसतो वा देवान् पश्यतीति SKN
९ अहृप० A गृहाणां पालकम् Sy गृहस्वामि नम् SKN
१० अतनव० is suggested for अननव० ॥ आगन्यमतनवन्तं वा Sy गमनवन्तमित्यर्थः । एवमथातेर्गत्यर्थस्य सारूप्यादग्न्यधिकारा च्चापि 'अथर्युं' अतनवामित्युपपद्यते Dur देवान् प्रति गमनवन्तमित्यर्थः SKN
११ दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति । धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रत्यृत एने अग्निः । समरणाज्जायत इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या । जनयन्त प्रशस्तं दूरे दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम् N 5 10, SKN II 3-8
१२ गृहे A
१३ वसवो वासका ये वसिष्ठा Sy
१४ हविर्विहमना० M ०नार्थम् is sugges ted for ०नार्थः ।
१५ न्य(or अ)वासयन् is suggested for अवासयत् ॥ न्यदधुः Sy
१६ सुप्रतिदर्शनम् Sy
१७ कुत कश्चि० A सर्वस्मादपि भयहेतोः Sy
१८ पूजनीयो हविर्भिः समर्धनीयो वा Sy
१९ बभूव Sy
२० ममस Sy
२१ VM ignores तम् । अग्निम् and यः ।

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ ।
त्वां शश्वन्त उप यन्ति वाजाः ॥ ३ ॥

प्रेद्धः । प्रकर्षेद्ध[1] । अग्ने । दीप्यस्व । पुरत[2] । अस्माकम्[3] । अनवरतया[4] । सरणशीलया[5] । युवतम[6] !
बहूनि[7] । अन्नानि[8] । त्वाम्[9] । उपगच्छति[10] ।

प्र ते अग्नयोऽग्निभ्यो वरं निः सुवीरासः शोशुचन्त द्युमन्तः ।
यत्रा नरः समासते सुजाताः ॥ ४ ॥

प्र ते । प्रकर्षेण नि[11] शोशुचन्त[12] । अन्येभ्यो लौकिकेभ्योऽग्निभ्य । ते । अग्नय[13] । वरिष्ठम्[14] । शोभनवीरा[15] । दीप्तिमन्त । यत्र[16] । ऋत्विज[17] । समासते[18] । शोभनजनना[19] ।

---

१. ०कर्षणे० A प्रकर्षेण समिद्धस्त्वम् Sy प्रकर्षेण दीप्तः Mah प्रकर्षेणेद्धो दीप्तः सन् U
२. पुरस्तादाहवनीयायतने Sy अग्रे Mah अग्रतः व्यवस्थितः U
३. अस्मदर्थम् Sy
४. अशरणशीलया Sy अनुपक्षीणया Mah , U
५. ज्वालया Sy समित्काष्ठेन । सूर्मीशब्दः काष्ठवाचकः। यद्वा लोहमयी ज्वलन्ती स्थूणा सूर्मी। अजस्रया सूर्म्या सूर्मीसमानया ज्वालया दीदिहि । सूर्मीशब्दो ज्वालोपलक्षकः Mah सूर्म्या समित्काष्ठिकया। सूर्मीशब्दः काष्ठवचनः। 'सूर्मी ज्वलन्ती वाऽऽश्लिष्यात्' इति च स्मृतिः U
६. अतिशयेन युवा यविष्ठः Mah
७. बहवः Sy निरन्तरभाविनः Mah शाश्वतिकाः U
८. अन्नानि हवींषि Sy , Mah
९. यतश्च त्वामेव U
१०. ०गच्छन्ति is suggested for ०गच्छति ॥ प्राप्नुवन्ति, अतो दीप्यस्वेत्यर्थ Mah अतो दीदिहीति सम्बन्धः U

This stanza=YV 17 76
अथौदुम्बरीमादधाति । ऊर्ग्वै रसउदुम्बर ऊर्जैवैनमेतद्रसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति पशवो वै कर्णकाः पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणाति यदि कर्णकवतीं न विन्देद्दधिद्रप्समुपहत्यावध्यास्यद्दधिद्रप्स उपतिष्ठते तदेव पशुरूपं[1]"प्रेद्धोऽअग्ने दीदिहि पुरोन" इति विराजावधात्यन्नं विराडन्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति तिस्रः समिध आदधाति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्राणाति। SB 9 2 3 40 P 720
११. निर्गोशु० A निः is missing in M.
१२. शोशुचन्त is suggested for शोशुचन्तः ॥ प्रकर्षेण नितरां दीप्यन्ते Sy
१३. ते । अग is missing in M
१४. परिष्ठम् A वरमत्यन्तम् Sy
१५. कल्याणपुत्रपौत्रप्रदा. Sy
१६. येष्वग्निषु Sy
१७. कर्मणा नेतारो यजमाना ऋत्विजो वा Sy
१८. सहासते Sy
१९. सुजन्मानः Sy.

---

[1] " " चिन्हान्तर्गत एव भागोऽस्या ऋच.।

दा नो॑ अग्ने धि॒या र॒यिं सु॒वीरं॑ स्वप॒त्यं स॑हस्य प्रश॒स्तम् ।
न यं याव॒ा तर॑ति यातु॒मावा॑न् ॥ ५ ॥

दा[1] न । देहि । अस्मभ्यम् । अग्ने । कर्मणा[2] । धनम्[3] । शोभनवीरम्[4] । शोभनपुत्रम्[5] । सहनरूश[6] । प्रशस्तम्[7] ।
य रयिम् । अभिगन्ता शत्रू[8] । न[9] । तरति[10] । हिंसावान्[11] ।

उप॒ यमेति॑ युव॒तिः सु॒दक्षं॑ दो॒षा वस्तो॑र्ह॒विष्म॑ती घृ॒ताची॑ ।
उप॒ स्वैन॑म॒रम॑तिर्वसू॒युः ॥ ६ ॥

उप यम् । उपैति[12] । यम्[13] । युवति[14] । सुबलम् । रात्रिन्दिवम्[15] । हविष्मती[16] । जुहू[17] । उप । एनं[18] गच्छतु ।
मदीया[19] । विरामवर्जिता[20] । अर्थकामा[21] स्तुति ।

विश्वा॑ अग्ने॒ऽप॑ द॒हारा॑ती॒र्येभि॒स्तपो॑भि॒रद॑हो॒ जरू॑थम् ।
प्र नि॑स्व॒रं चा॑तय॒स्वामी॑वाम् ॥ ७ ॥

विश्वा । सर्वा[22] । अग्न । अपदह[23] । अराती[24] । ये[25] य । तेजोभि । उह[26] । रक्ष, अतृफं[27] गृणात इति

---

१ दा ना A
२ स्तोत्रेण Sy
३ मम शोभ० A
४ शोभनपुत्रपौत्रोपेतम् Sy
५ शोभनपौत्रोपेतम् Sy
६. सहनकुशल ! is suggested for सहनरूश ॥ अभिभवकुशल ! Sy
७. श्रेष्ठम् Sy
८ शत्रून् M शत्रु is suggested for शत्रू ।
९ Omitted by M
१० बाधते Sy
११. यातुमावान्, हिंसाया निर्गत । तस्योपाभाव मत्वान्वस । यद्वा हिंसायुक्त । परो वतिर्मत्व र्थीय पूरक Sy
१२ उपगच्छति Sy
१३ अग्निम् Sy
१४ अग्निना नित्ययुक्ता Sy
१५ रात्रि दिवम् A. VM explains दोषा and वस्तो together as रात्रिन्दिवम् ॥ रात्रावहनि च Sy
१६ ०ष्मति A हविषा युक्ता Sy
१७ जुहू A घृतमञ्चतीति घृताची जुहू Sy
१८ तमेनम् Sy
१९ मदीयो A स्वा स्वकीया Sy
२० दीप्ति Sy
२१ स्तोतॄणां धनमिच्छन्त्युपति Sy
२२ विश्वान् Sy
२३ अपावह A अपदह is suggested for अपवह ॥
२४ शत्रून् Sy
२५ येभ्य A य seems to be redundant
२६ Both the mss A, M read here तेजोभिरुहो, which is evidently wrong अदह therefore is suggested for उह । दहसि Sy
२७. अत्र फं A अतृफं is suggested for अतृफं ॥ परस्यवाक्यकारिणं राक्षसम् । गृणा तेरूप्यमुप्रत्यये सति अकन्यसम्बाभिव्यत्ति Sy

यास्क[1], परुष्वचशीलमपि[2] चा[3] जरयितृ । प्रचातयस्व[4] । निशव्दम्[5] । रक्ष[6] ।

आ यस्ते॑ अग्न इ॒धते॒ अनी॑कं॒ वसि॑ष्ठ॒ शुक्र॒ दीदि॑वः॒ पाव॑क ।
उ॒तो न॑ ए॒भिः स्त॒वथै॑रि॒ह स्याः॑ ॥ ८ ॥

आ यः । आभिमुख्येन[7] । अग्ने । य । ते[8] । तेज सघातम्[9] । इन्धे[10] । श्रेष्ठ । ज्वलत्[11] । दीप्त । गोधक[12] । तस्य मम[13] । अपि च । स्तोत्रै । इह[14] । भव[15] ।

वि ये ते॑ अग्ने भेजि॒रे अनी॑कं॒ मर्ता॒ नरः॒ पित्र्या॑सः पुरु॒त्रा ।
उ॒तो न॑ ए॒भिः सु॒मना॑ इ॒ह स्याः॑ ॥ ९ ॥

वि ये । विभेजिरे[16] । ये[17] । तव । अगे[18] रश्मिसङ्घ[19] समिन्धनेन । मनुष्या[20] । नेतारम्[21] । पितृहिता[22] । बहुषु देशेषु । अपि च तेषाम्[23] । अस्माकम् । एहि[24] स्तोत्रै[25] । इह[26] । सुमना[27] । भवेति ।

इ॒मे नरो॑ वृत्र॒हत्ये॑षु॒ शूरा॒ विश्वा॒ अदे॑वीर॒भि स॑न्तु मा॒याः ।
ये मे॒ धियं॑ प॒नय॑न्त प्रश॒स्ताम् ॥ १० ॥

इमे । इमे[28] । नरोऽस्मदीया[29] । सङ्ग्रामेषु । शूरा । विश्वा[30] । आसुरीम्[31] । मायाम्[31] । अभि-

---

१. स्कः is missing in A N 6 17
२. परुष्व च शी० M परुषस्वनशी० is suggested for परुष्व च शी० ॥
३. वा is suggested for चा ।
४. प्राचात० A प्रकर्षेण नाशय । चयतिर्गत्यर्थो वेति भट्टभास्करः Sy
५. निशवद A निःशब्दम् is suggested for निशब्दम् ॥ न्यक्कृतोपतापं यथा भवति तथा 'स्वृ शब्दोपतापयोः' इति धातुः Sy
६. रक्षः is suggested for रक्ष । रोगम् Sy
७. अभिमु० A ८. तव Sy
९. ०घातः M
१०. समेधयति Sy ११. शुभ्र ! Sy
१२. मोधक M. शोधक ! is suggested for गोधक ॥
१३. VM. seems to explain नः gen. plu by मम gen sing तस्येव नोऽस्माकम् Sy १४. अस्मिन् यज्ञे Sy
१५. VM. ignores एभिः ।
१६. विभजन्ते । आदधुरिति यावत् Sy
१७. यजमानाः Sy
१८. अग्ने is suggested for अगे ।
१९. तेजः Sy.
२०. मनुष्याः is missing in M
२१. नेतारः is suggested for नेतारम् ॥ कर्मणां नेतारः Sy
२२. पितृहिता आर्षेया वा Sy
२३. तेषामिव Sy
२४ एभिः is suggested for एहि ।
२५. एभिः स्तुतैः सह स्तोत्रैर्वा Sy
२६. यज्ञे Sy २७. अनुग्राहकमनाः सन् Sy.
२८. त इमे मयि स्निग्धाः Sy
२९. मनुष्याः Sy ३०. पिश्वा A सर्वाः Sy
३१. By the testimony of विश्वाः, आसुरीः and मायाः is suggested for आसुरीम् and मायाम् ।

भवन्तु । ये[1] । मे[2] । कर्म[3] । प्रशस्तम् । स्तुवन्ति[4] ।

मा शूने अग्ने नि षदाम नृणां माशेषसोऽवीरता परि त्वा ।
प्रजावतीषु दुर्यासु दुर्य ॥ ११ ॥

मा शूने । माम्[5] । नृणाम्[6] । केवलत्वाय[7] । अग्ने ! त्वाम्[8] । परिनिषदाम[9] परिनिषीदन्तस्त्वामाधिताम् मर्तुं[10] धरोम[11] । मा च । अनपत्यस्य[12] धनस्य । मा चावीरयुक्तस्य[13] धनस्य लाभाय । प्रजायुक्तेषु । गृहेषु[14] भवेम[15] । गृहपतय[16] ।

यमश्वी नित्यमुपयाति यज्ञं प्रजावन्तं स्वपत्यं क्षयं नः ।
स्वजन्मना शेषसा वावृधानम् ॥ १२ ॥

यमश्वी[17] । यम्[18] । यज्ञम्[19] । अश्ववानग्निम्[20] । नित्यम् । उपगच्छसि[21] । स यज्ञ प्रजायुक्तम्[22] । शोभनापत्यञ्च[23] । गृहम्[24] । अस्मभ्य[25] प्रयच्छतु[26] । औरसेन । पुत्रेण । वर्धमान[27] ।

पाहि नो अग्ने रक्षसो अजुष्टात्पाहि धूर्तेरररुषो अघायोः ।
त्वा युजा पृतनायूँरभि ष्याम् ॥ १३ ॥

[पाहि ।][28] पाहि[29] । अस्मान् । अग्ने[30] ! रक्षस[31] । अप्रियात्[32] । पाहि । हिंसितु[33] । अदातु[34] ।

---

१ मनुष्या Sy   २ मदीयाम् Sy
३ प्रकृष्टं प्रियं कर्म स्तुतिं वा Sy
४ स्तुवन्ति ब्रुवन्ति वा Sy
५ मा is suggested for माम् ।
६ मा नृणा A नृणामन्येषाञ्च गृहे मा निवसाम Sy
७ शून्ये पुत्रादिरहिते गृहे Sy
८ त्वां परिचरन्त Sy
९ ०निषदा० M. निवसाम Sy
१० ०माश्रितान् मर्त A
११ धरे मो A धक्नुम is suggested for धरोम
१२ भवत्स A अपुत्रा Sy तोकम शेष इति पुत्रनामनी Ngh 2 2
१३ चापिर० A. अवीरतया युक्ताश्च सन्त Sy
१४ गहेषु A   १५ गृहेषु निवसाम Sy
१६ गृह   स A. गृहपते ! is suggested for गृहपतय ॥ गृहेभ्यो हित ! हे अग्ने ! Sy   १७ यमश्विव A
१८ यम् is missing in M
१९ यज्ञाश्रयम् Sy
२० अश्ववानग्नि A ०नग्नि is suggested for ०नग्नि ।
२१ ०च्छन्ति A   २२ भृत्यादिसहितम् Sy
२३ ०नापत्य० A शोभनसन्तानोपेतम् Sy
२४ गहम् M   २५ भ्यम् A
२६ हे अग्ने ! देहीति शेष Sy
२७ ०मानम् is suggested for ०मान
२८ The *pratika* is supplied by the Editor
२९ रक्ष Sy   ३० अग्ने A
३१ राक्षसात् Sy
३२ ०यात् A अप्रीतिविषयात् Sy
३३ हिंसकात् Sy   ३४ किम्पावसु Sy

अघमिच्छत[1] । त्वया[2] । सहायेन[3] । युद्धकामान्[4] । अहमभिभवेयम् ।

सेदग्निरग्नीरत्यस्त्वन्यान्यत्र वाजी तनयो वीळुपाणिः ।
सहस्रपाथा अक्षरा समेति ॥ १४ ॥

सेदग्निः । स । एव । अग्नि[5] । अन्यान् परकीयान्[6] । अग्नीन्[7] । अभिभवतु[8] । यस्मिन्[9] । हविष्मान्[10] । मम पुत्रौ[11] । दृढहस्त[12] । वहुरक्षण[13] । स्तोत्राणि[14] । समेति[15] ।

सेदग्निर्यो वनुष्यतो निपाति समेद्धारमंहस उरुष्यात् ।
सुजातासः परि चरन्ति वीराः ॥ १५ ॥

सेदग्निः । स । एव । अग्नि । य । हन्तु[16] । परिरक्षति[17] । यश्च समेद्धारम्[18] । अहस[19] । रक्षति[20] । शोभनजननास्तमिमम्[21] । परिचरन्ति । पुत्रा[22] ।

अयं सो अग्निराहुतः पुरुत्रा यमीशानः समिदिन्धे हविष्मान् ।
परि यमेत्यध्वरेषु होता ॥ १६ ॥

अयं सः । अयम् । स । अग्नि । आहुत[23] । बहुषु देशेषु[24] । यम्[25] । ईश्वर[26] । हविष्मान्[27] । सम् । इत् । इन्धे[28] । पर्येति[29] च । यम्[30] । यज्ञेषु[31] । होता[32] ।

---

१. पापमिच्छत· Sy २. अपि च त्वया Sy
३. सहयेन A सहायभूतेन Sy
४. पृतनाकामान् Sy
५. अग्निराहवनीयादिरस्मदीयः Sy
६. इतरान् अन्यदीयान् Sy ७. अग्निन् A
८. अहि भ० A अतिभवतु Sy
९. यस्मिन्नग्नौ Sy
१०. स हविष्ठो A अशनवान् ·बलवान् वा Sy
११. पुत्रः is suggested for पुत्रौ अस्मत् पुत्रः Sy १२. ०हस्तौ M. वीळु च्यौत्नमिति बलनामनी Ngh 2 9
१३. बह्वन्नो बहुस्थानो वा बहूदको वा Sy
१४ क्षयरहितेन स्तोत्रेण Sy
१५. सम्यक् परिचरन्नेति । समर्थपुत्रवत एवाग्निरन्यदीयानग्नीन् अभिभवतीति भावः Sy
१६ हिंसकात् Sy. वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा N 5 2
१७. पररक्षति A अत्यन्त रक्षति Sy.
१८. प्रबोधकम् Sy १९. पापात् Sy
२०. VM. explains उरुष्यात् by रक्षति but Sy seems to explain उरुष्यात् by अधिकात्.
२१ यञ्च सुजन्मान एव Sy
२२. वीराः स्तोतारः सुता वा Sy
२३ आहुतिभिरभिहुतः Sy
२४. बहुषु देशेषु यज्ञेषु वा Sy
२५ अग्निम् Sy २६. समृद्ध ऐश्वर्यमिच्छन् वा Sy २७. यजमानः Sy.
२८. समे वृद्धे A सम्यग्दीपयति Sy
२९. चर्येति A परिगच्छति Sy
३० यम् is missing in M.
३१. हिंसारहितेषु यज्ञेषु Sy.
३२. देवानामाह्वाता Sy.

त्वे अ॑ग्न आ॒हव॑नानि॒ भूरी॑शा॒नास॒ आ जु॑हुयाम॒ नित्या॑ ।
उ॒भा कृ॒ण्वन्तो॑ वह॒तू मि॒येधे॑ ॥ १७ ॥

त्वे अग्ने । त्वयि । अग्ने ! हवींषि । भूरीणि[1] । श्वराणि । आजुहुयाम[3] । नित्यानि[4] । उभौ । वहतू[5] स्तोत्र शस्त्रञ्च । कृण्वन्तो[6]ऽपि । यज्ञे ।

इ॒मो अ॑ग्ने वी॒ततमानि ह॒व्याज॑स्रो वक्षि दे॒वता॑ति॒मच्छ॑ ।
प्रति॑ न ईं सु॒र॒भीणि॑ व्यन्तु ॥ १८ ॥*

इमो । इमान्येव । अग्ने ! कान्ततमानि[8] । हवींषि[9] । अनवरतं[10] । वह । देवसङ्घम्[11] । अभि[12] । प्रति भक्षयन्तु[13] । अस्माकम्[14] । इमानि[15] । सुरभीणि[16] हवींषि देवा ।

मा नो॑ अग्ने॒ऽवीर॑ते॒ परा॑ दा दु॒र्वास॒सेऽम॑तये॒ मा नो॑ अ॒स्यै ।
मा नः॑ क्षु॒धे मा र॒क्षस॑ ऋतावो॒ मा नो॒ दमे॒ मा वन॒ आ जु॑हूर्थाः ॥ १९ ॥

मा न[17] । मा । अस्मान् । अग्ने ! पुत्रत्वाय[18] । परा दा[19] । म[20] च । अशोभनवस्त्राय[21] । अमतये[22] । अस्यै[23] । मा च[24] । अस्मात्[25] । क्षुधे[26] । मा च । रक्षसे[27] । यज्ञवन्[28] ! मा । हिंसीश्च[29] । अस्मान् । अह[30] । मा न[31] । वनो[32] ।

---

१ बहूनि Sy
२ ईश्वराणि is suggested for श्वराणि धनानामीश्वराः सन्त Sy
३ आजुहवाम Sy
४ नित्यान्यग्निहोत्रादीनि Sy
५ वहतु M वहनहेतू स्तोत्र शस्त्रञ्च Sy
६ कुर्वन्तः Sy
७ ॰न्तो पि यज्ञे A
८ प्रतिक्षयेन कान्तानि Sy
९ हव्यानि Sy
१० अनवरतः सन् Sy
११ देवानां समूहम् Sy
१२ It seems to be the explanation of अच्छ ॥ गच्छ च Sy
१३ प्रतिव्यन्तु प्रत्येकं कामयन्ताम् Sy
१४ अस्मदीयानि Sy
१५ इमाग्नि A एतानि हव्यानि Sy
१६ सुरभिर्सि ह॰A शोभनानि Sy
१७ हन A
१८ अपुत्रताय Sy
१९ परा दा A देहि Sy
२० मा is suggested for म ॥
२१ ॰स्त्राया A दुष्टवस्त्राय Sy
२२ अमतने A अभिहाय्य Sy
२३ अस्यै is suggested for यस्यै ॥
२४ मा च A
२५ अस्मान् is suggested for अस्मात् ।
२६. अशनायाम Sy
२७ बलिने Sy
२८ यज्ञवं A हे सत्यवन् ! अग्ने ! Sy
२९ जुहूर्थाः 'हुर्च्छा कौटिल्ये' इति धातुः Sy
३० गृणिः M गृहे is suggested अहे ।
३१ माण च A मा च is suggested for मा म ॥
३२ A. वचनः M वने is suggested for वनो ।

नू मे ब्रह्माण्यग्न उच्छंशाधि त्वं देव मघवंद्भ्यः सुषूदः ।
रातौ स्यामोभयास आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २० ॥

नू मे[1] । क्षिप्रम् । मह्यम्[2] । अन्नानि[3] । त्वम् । अग्ने[4] । इच्छगाधि गृहाणेति ब्रूहि त्वा[5] । हे देव[6] । हविष्मद्भ्योऽन्नानि[7] । क्षासि[8] । वय तव[9] । दाने । स्याम[10] । उभवा[11] हविष्मन्त स्तुतिमन्तश्च । यूयम्[12] । वात[13] । अविनाशै[14] । सदा । अस्मानित्यग्निरनुचराश्चेति[15][16] ।

त्वमग्ने सुहवो रण्वसंदृक्सुदीती सूनो सहसो दिदीहि ।
मा त्वे सचा तनये नित्य आ धङ्मा वीरो अस्मन्नर्यो वि दासीत् ॥ २१ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने । स्वाहाव[17] । रमणीयसन्दर्शन[18] । शोभनदीप्त्या[19] । सहस । पुत्रम्[20] । दीप्य[21] । मा[22] । त्वयि । वर्तमानो रश्मि[23] । औरसे । पुत्रे । आदहन करोतु[24] । मा[25] । वीर[26] । नृभ्यो हित[27] ।

---

१. नु मे M
२. मदर्थम् Sy ३. अन्न A
४. इच्छमाधि A उच्छशाधि is suggested for इच्छगाधि ॥ उत्कर्षेण शोधितानि कुरु Sy
५. ब्रू इहि त्वा A वा is suggested for त्वा
६. हि देव A M हे द्योतमानाग्ने ! Sy
७. हविष्मद्भ्योऽस्मभ्यम् Sy
८. रक्षसि or क्षरसि is suggested for क्षासि ॥ प्रेरय Sy
९ चव A त्वदीयायाम् Sy
१०. स्याम is suggested for स्योम ॥ भवेम Sy
११. उभव M उभया is suggested for उभवा ॥ स्तोत्रिणः शस्त्रिणश्च, अथवा स्तुवन्तो यजमानाश्च वयम् Sy
१२. त्वत्परिवाराश्च सर्वे Sy
१३. पात is suggested for वात ॥ रक्षत Sy.
१४. अविनाशै. is suggested for अपिनागैः अविनाशिभिर्मङ्गलैः Sy स्वस्तीत्यविनाशनाम । अस्तिरभिपूजित । सु अस्तीति N 3 21
१५. ०त्यग्निर्यनुचराश्च हेति A अग्नेरनु० is suggested for अग्निरनु
१६. VM ignores आ ॥ आ अत्यर्थम् Sy
१७ ०हापः A स्वाह्वानः Sy
१८ ०णीया स० A
१९. ०भनादी० A शोभनया दीप्त्या Sy
२०. पुत्र ! is suggested for पुत्रम् ॥ सुत ! हे अग्ने ! Sy
२१ दीप्यस्व is suggested for दीप्य M
२२ माने M
२३ सहायभूत Sy
२४ अभिधाक्षीः Sy
२५. माप A
२६. पुत्रः Sy
२७ दृभ्यो A. नरहितः Sy.

अस्मत्[1] । अपक्षय यातु[2] ।

मा नो॑ अग्ने दुर्मृ॒तये॒ सचै॑षु दे॒वेद्धे॑ष्व॒ग्निषु॒ प्र वो॑चः ।
मा ते॑ अ॒स्मान्दु॑र्म॒तयो॑ भृ॒माच्चि॑द्दे॒वस्य॑ सूनो सहसो नशन्त ॥ २२ ॥

मा न[3] । मा । अस्मान् । अग्न ! सहायभूतस्त्वम् । एषु । अनिषु[4] । अशोभनहरणाय[5][6] । प्रवोच[7] । देवैरिद्धेषु[8] । मा । तव । अस्मान् । दुमतय[9] । भ्रमणशीलस्वभावा[10] । देवस्य[11] । ह सहस सूनो[12] ! व्याप्नु वन्त[13] ।[14]

स मर्तो॑ अग्ने स्वनीक रे॒वानम॑र्त्ये॒ य आ॑जु॒होति॑ ह॒व्यम् ।
स दे॒वता॑ वसु॒वनिं॑ दधाति॒ यं सू॒रिर॒र्थी पृ॒च्छमा॑न॒ एति॑ ॥ २३ ॥

स[15] मत । स । मनुष्य । अग्ने ! शाभनज्वालानिक[16] । धनवान भवति[17] । अमर्त्ये त्वयि[18] । वा[19] ।

---

१ अपि वास्मत् पृथग्भूतो ऽस्माकं वा । षष्ठ्यर्थे पञ्चमी Sy

२ उपक्षीयेत Sy

३ न Sy

४ अग्निषु is suggested for अनिषु ।

५ एष्वग्निष्वशो॰ A

६ ॰नभर॰ is suggested for ॰नहर॰ । कुत्स्नभरणाय Sy

७ ब्रूहि । त्वत्सहायभूता अग्नयो यथा मामकुत्स्नेण बिभृयुस्तथा ब्रूहीत्यर्थः Sy

८ देवैरि॰ A ऋत्विग्भि समिद्धेषु Sy

९ निग्रहबुद्धय Sy

१० ॰स्वाभ्रमणनील॰ A भृमात् भ्रमादपि । अत्र सम्प्रसारणं छान्दसम् । प्रमादादपीत्यर्थः Sy

११ द्योतमानस्य Sy

१२ हे बलस्य पुत्राग्ने ! Sy

१३ व्याप्नुवन्त A व्याप्नुवन्तु Sy नशतिरिति व्याप्तिकर्मा Ngh 2 18

१४ VM ignores चित्

१५ वसिष्ठस्त्रिष्टुभाग्निं तुष्टाव । चतुर्थेऽह्नि एकविंशस्तोमखण्डे 'अग्निं नर' RV 7 1 1 'इत्याज्यम्' (SSS 11 15 2) ऋग्विधाने पुत्रानायुरथारोग्यमिति DDN

१६ ॰त्वानीक is suggested for ॰त्वानिक ॥ सुतेजस्क ! हे अग्ने ! Sy

१७ धनवान् is suggested for धमवान् ॥ रेवान् 'मकार आकारोपध'॰ RPR. 4.65 इति मलोपे प्राप्ते पादान्तत्वान्न DDN

१८ मनुष्ये देवतात्मनि त्वयि Sy DDN

१९ च A य is suggested for वा ॥ निर्धनो ऽपि य DDN

आजुहोति । हवि । स[1] । देव्रतानाम्[2] । धनदानम्[3] । धारयति । यम्[4] । विद्वान्[5] । धनदानार्थम्[6] । प्रच्छन्[7] । एत्युदारम्[8] ।

म॒हो नो॑ अग्ने सुवि॒तस्य॑ वि॒द्वान्र॒यिं सू॒रिभ्य॒ आ व॑हा बृ॒हन्त॑म् ।
येन॑ व॒यं स॑हसाव॒न्मदे॒माविं॑क्षितास॒ आयु॑षा सु॒वीराः॑ ॥ २४ ॥

महः[9] । महान्तम् । अस्मभ्यम्[10] । अग्ने । अभ्युदयम्[11] । जानन् । धनम् । स्तोतृभ्य[12] । आवहम्[13] । महत्[14] । येन, वयम्[15], धनेन[16] । बलवन्[17] । माद्येम[18] । अक्षिणा[19] । आयुषा[20] । शोभनवीरा[21] ।

नू मे॒ ब्रह्मा॑ण्यग्न॒ उच्छ॑शाधि॒ त्वं दे॑व म॒घव॑द्भ्यः सुषूदः ।
रा॒तौ स्या॑मो॒भया॑स॒ आ ते॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ २५ ॥

नू मे । सेयमेकस्मिन्नपि सूक्ते द्वि[22] पठिता विराट् । द्विरग्निं[23] स्तुत्वा सकृदुपसहृत्य पुनरप्यन्यैश्च नौति[24] स्तुत्वोपसहार इति ।[25]

कुशिकाना कुले जातो माधव सुन्दरीसुत ।
पञ्चमस्याष्टकस्याद्यमध्याय व्याकरोदिति ॥

---

१. मर्तो मनुष्यः Sy. स एवापरो देवता DDN
२ स एव मनुष्यो देवताभ्यः Sy
३. धनपोषं ददाति Sy धनसम्भजनम् DDN
४. मर्त्यम् Sy मनुष्यम् DDN
५. प्राज्ञः Sy DDN
६. धनार्थम् A. धनादिकाम, अर्थी याचक DDN
७. पृच्छन् is suggested for प्रच्छन् ॥ असावुदार. क्वास्त इति पृच्छन् Sy. असावुदार. क्वास्ते, असावुदारा किङ्करोतीति पृच्छन् DDN
८. अभिगच्छति यद्वा स देवताग्निर्वसुवनि यजमानं दधाति धारयति यमग्निं सूरिः स्तोतार्थी प्रयोजनवान् पृच्छमानः ? कोऽसावग्निरिति पृच्छमान ? एति Sy. अभिगच्छति DDN
९. महतः Sy.
१०. अस्मदीयस्य Sy
११. ०दय M. कल्याणस्य कर्मणः । अस्मदीयस्य कल्याणं कर्म Sy
१२. त्वं स्तोतृभ्यो ऽस्मभ्यम् Sy
१३ ०वहं अहत् M. आवहं is suggested for आवहम् ॥
१४ महान्तम् Sy
१५ येन रवय धनेन A.
१६. स्तोतारः Sy
१७ हे बलवन् ! अग्ने ! Sy
१८. हृष्येम Sy
१९. अक्षीणाः is suggested for अक्षिणा ॥ अविक्षीणाः Sy
२०. पूर्णायुषा Sy
२१. कल्याणपुत्रपौत्राश्च सन्तः Sy
२२ द्विः is suggested for द्वि ।
२३ विरा हिरग्नि स्तु० A
२४. रप्येन्यैच्छनोति A स्तौति Or नौति is suggested for नौति M
२५ इयमृक् प्रागेव (RV VII 1 20) व्याख्याता Sy

॥ अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयाध्याय[1] ॥

अथाध्याय[2] 'जुषस्व न' व्याचिख्यासति माधव ।
गोत्रेष्वृषीणा[3] वक्तव्यमादावेव प्रदर्शयन् ॥ १ ॥
पित्रादिषु[4] प्रसिद्धेन येन[5] नाम विशेष्यते ।
वेदेष्वृषीणा[6] तद्गोत्र ज्ञातव्य तत्र वैदिके[7] ॥ २ ॥
जेतु पिता मधुच्छन्दा श्यावाश्वस्य पितामह ।
पितामहो गौरिवीतेर्[8]गोत्रत्वेन प्रदर्शित[9] ॥ ३ ॥
अपालाऽत्रिकुले[10] जाता विश्ववारा च तादृशी ।
दूरस्थोऽत्रिस्तयोर्गोत्र वहव सन्ति तादृशा ॥ ४ ॥
पितरौ[11] मित्रावरुणौ वसिष्ठस्येत्यपि[12] श्रुतम् ।
उतासि मैत्रावरुण प्रवरेषु पुनस्तयो ॥ ५ ॥
पुत्रस्थाने समावेशाद् वसिष्ठो[13] मैत्रावरुणि ।
तत्राहु कारण प्राज्ञा विदेहो[14] हि शशाप[15] तम् ॥ ६ ॥

---

१ Supplied by the Editor
२ A writes अथ separately from अध्याय । M adds श्री before अथ
३ गोप्स्त्रष्पृषणां A
४ भिन्ना० A
५ ०न्नेन नामधेयन विशे० A
६ वेदेष्पृषुणां A
७ ०तम्पमत्तप वै A
८ श्री is missing in A
९ ०र्शिता A
१० ०लातिकुले जाता विश्व० A
११ पितरौ A
१२ ०त्युषि R Cf RV VII 33 11
१३ ०वेशो वासिष्ठ मत्रावरुण (णा M) A, M The reading of the Mss does not give any sense The reading of R is adopted therefore
१४ ०ज्ञा सिवदेहो A
१५ शशाप A ०ऽभिशशाप R

ऋषे[1] भव विदेहस्त्वमृषिः शप्तः समाविशत्[2] ।
अहोरात्रे योगबलात्तौ[3] मित्रावरुणौ स्मृतौ[4] ॥ ७ ॥
ददर्श[5] मन्त्रांश्च तदा पुत्रश्चाभूत्[6] पुनस्तयोः ।
क्रमेणार्षेयवरणमुपपन्नं तयोरिति ॥ ८ ॥
विश्वामित्रजमदग्नी तथा वसिष्ठ[7] एव च ।
इन्द्रो[8] अगस्त्यो मरुतो गोत्र नैषु[9] प्रदृश्यते ॥ ९ ॥
यद्यप्यृषीणां सप्ताना ब्राह्मणेषु[10] दृश्यते ।
गोत्र तथापि विज्ञेयमृक्षु गोत्रनिवेशनात्[11] ॥ १० ॥
असगोत्रो भवेच्छ्राद्धे[12] सगोत्रात्तन्तुमाहरेत् ।
न प्रयच्छेद्दुहितर संगोत्रायेति च स्मृतिः ॥ ११ ॥
किमेतेषु मनुष्याणां गोत्रमित्यभिधीयते ।
वक्तव्य छान्दसनैतद्धर्म[13]शास्त्रपरैरिव[14] ॥ १२ ॥
कौतूहलनिवृत्यर्थमथ चास्माभिरुच्यते ।
गोत्राणा तु सहस्राणि प्रयुक्तान्यर्बुदानि[15] च ॥ १३ ॥

---

१. ऋषेर्भव A
२. ०विगत् A
३. ०लान्तौ A.
४. स्पृतौ A
५. ०दश म० A
६. ०श्चाहृत् A
७. ०ग्नि तदुपासिष्ठमेतेन वा A ०ग्नि तदु वासिष्ठमैन वा M. The reading of R is adopted here
८. इन्द्रो ऽगस्त्यो A ,R
९. नेषु प्रवदृश्यते A
१०. गोत्रमेषु R ०षुवन् दृ० M. R. adds न between ब्राह्मणेषु and दृश्यते ।
११. निदर्शनात् R १२. दवे० A
१३. व्यश्छान्दसैनेतं A छान्दसैर्नेतत् is suggested for छान्दसनैतत्.
१४. ०स्त्रवरै० A
१५. ०क्तान्यं बुदा० A.

कुलाख्यानि[1] हितानीह तानि गोत्राणि सन्तु न ।
ननु[2] स्मरन्ति नैतानि[3] सम्प्रति ब्राह्मणा इमे ॥ १४ ॥
तर्हि गोत्रसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि[4] च ।
यश्रुतैः[5] सङ्गृहीतानि कतबोधायनादिभि[6] ॥ १५ ॥
स्मरन्ति तानि चित्तेषु[7] सम्प्रतित्वेन मानवा ।
मार्कण्डेयोऽस्मि माण्डूकस्तथा माण्डव्य इत्यपि ॥ १६ ॥
प्रदर्शयन् बहून् पक्षान् न कथञ्चिदपीच्छति ।
इतरेतरसम्बन्ध[8] तदध्यायमिति ब्रुवन् ॥ १७ ॥
यदि ह्येतानि गोत्राणि माकण्डेय समुद्वहेत् ।
माण्डूकस्य दुहितरमसगोत्राऽस्य सा यत ॥ १८ ॥
तस्माद्वत्सादिक गोत्रमिति माधवदर्शनम् ।
आपस्तम्बश्च तानेव देवदृष्टानदर्शयत्[9] ॥ १९ ॥

VII 2

जुषस्वं नः समिधंमग्ने अद्य शोचां बृहद्यंजत धूममृण्वन् ।
उपं स्पृश दिव्यं सानु स्तूपैः सं रश्मिभिंस्ततनः सूर्यस्य ॥ १ ॥

जुषस्वा[10] । वसिष्ठ[11] ॥ जुषस्व[12] । न[13] । समिधम् । अग्न ! अद्य । अज्वल[14] च । बृहन्तम्[15] । यष्ट

१ ०ख्या हिता० A ०ख्याभिमता० R
२ न तु R ३ नेतानि A चैतानि R
४ ०न्यं बुदा A
५ यं श्रुतै A यश्रुतै R
६ कम्बो धोय० A काम्बोधोयन० M the reading of R is adopted here
७. तानि चि० M ८ ०स्तंबंध A
९ देव दृष्ट न० A. देवदृ० R
१० 'जुषस्व न' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । आप्रसञ्ज्ञोक्तत्वादिदं तनूनपाद्रहितम् । समिदाद्या अग्निविशेषा प्रत्यृचं देवता उक्ता । तथा चानुक्रम्यते—'जुषस्वै कादशाप्रम्' (KSA 34 2 p 24) इति । पशाविष्टाविदमाप्रीसूक्तम् । सूत्रितञ्च—'जुषस्व न समिधमिति वसिष्ठानाम्' (ASS 3 2) । पत्नीसंयाजे त्वाष्ट्रयागस्य याज्या त्वाष्ट्रे पशावपि पुरोडाशस्यानुवाक्येयमिति पूर्वमुक्तम् Sy
११ वसिष्ठे A वसिष्ठ is suggested for वसिष्ठ ।
१२ सेवस्व Sy १३ अस्माकम् Sy
१४ दीप्यस्व च Sy १५ महान्तम् Sy

व्यम् । धूमम् । उद्गमयन् । उपस्पृश च । दिवि भवम् । समुच्छ्रितम् । आदित्यतेज सङ्घातैः । सङ्गच्छस्व । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति ।

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।
ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

नराशसस्य । नराशसस्य । महिमानम् । एषां यजमानानामर्थावियवम् । उपस्तुम । यष्टव्यस्य ।

---

१. यजनीय प्रशस्तम् Sy
२. प्रेरयन् Sy
३. भव A अन्तरिक्षभवम् Sy
४. तमुच्छ्रि० A
५. तप्तै रश्मिभिः Sy
६. तेजोभिः Sy
७. नरैः प्रशसनीयस्याग्निविशेषस्य Sy. नरा अस्मिन्नाशसन्तीति नराशसोऽग्निः प्रजापतिर्वा, नरैः प्रशस्यो भवतीति वा नराशसस्य प्रजापतेरग्नेर्वा Mah नरा अस्मिन्नासीनाः शसन्तीति नराशसो यज्ञः । प्रजापतिर्वा ऽग्निर्वा । नरैः प्रशस्यो भवतीति नराशसः । तस्य U नराशस. . कस्मात् ? नरशब्दः पूर्वपदम् । आसेर्निष्ठान्तस्य मध्यम् । शसतेरुत्तरपदम् । अथ कोऽर्थ. ? नरा. मनुष्या अस्मिन्नासीना उपविष्टा शसन्तीति नराशस. ।
 योऽयमेषामभिमतफलदाता नराणा नराशसो यज्ञो द्रव्यदेवतात्यागात्मक. प्रयोगः । तस्याधिष्ठाता तद्धर्ग्नौ देवताविशेषे जगदुत्पत्त्यनुग्रहबीजम् Dur नरो होतृप्रभृतयोऽस्मिन् प्रकृत आसीनाः शसन्तीति यज्ञो ऽन्यपदार्थ । अग्निर्वा ऋत्विग्यजमानैर्नरैः प्रशस्यत्वान्नाराशसानि । नराशसो यज्ञो ऽग्निर्वा तस्य SKN. नराशसो यज्ञ इति कात्थक्य । नरा अस्मिन्नासीना. शसन्ति । अग्निरिति शाकपूणि. । नरै प्रशस्यो भवति N 87
८. महत्त्वम् Sy महाभाग्यम् Mah, U एतस्य महिमान महाभाग्य विभूतिम् Dur माहात्म्यम् SKN
९. तेषामेषा मध्ये Sy
१०. यजमानाम० A देवाना मध्ये वयम् Mah देवगणाना मध्ये U ऋत्विजा देवाना वा वक्ष्यमाणाना वा । षष्ठीश्रुतेः सम्बन्धिन इति शेष SKN
११. उमस्तु० A वयमुपस्तुमः Sy उपगम्य स्तुमोऽभिकीर्तयामः Dur.
१२. युष्ट० A यजनीयस्य Sy यजतेरतच्प्रत्यय Mah कथम्भूतस्य नराशसस्य । यजतस्य यष्टव्यस्य U यजनसम्पादयितु प्रयोक्तुरभिमतफलसम्पादयितु. Dur यजेरयमर्हार्थे अतप्रत्यय. । यजनार्हस्य SKN

यज्ञे । ये । सुप्रजा । शुचय । कर्मणा धारयितारो यजमानास्तयाम् । उभयानि पाशुकानि सौमिकानि च । हवींषि । स्वदन्ति । देवता नराशंस पूजयामास सदैव यज्ञार्थम् ।

---

१ यज्ञहविभि स्तोश्र्वा Sy आहुतिभि U कर्मभियुक्ता उपस्तुम । यदेवमतस्मिन्नुपस्तुत महिम्नि नराशंसे यज्ञ किमप्यस्त्यत्याशास्महे Dur सप्तम्यर्थे तृतीया । ज्योतिष्टोमादिषु यज्ञेषु । यज्ञपक्षे यज्ञार्हस्य महाफलस्य जगत स्थितिहेतोर्ज्योतिष्टोमादे । यज्ञैरिति—'इत्थम्भूतलक्षणे'(Pa 2 3 21)तृतीया । अभ्यासापेक्षं बहुवचनम् । यागाभ्यासैरित्थम्भूतस्य SKN

२ ये देवा Sy , Mah तस्य च महिमानमासाद्य ये देवा U उपस्तुते चास्मिन्या ये SKN

३ सुप्रज्ञा is suggested for सुप्रजा ॥ सुप्रज्ञा सुकर्माणो वा Sy शोभन क्रतु कर्म येषां ते Mah सुकर्माण U जगदनुग्रहप्रवृत्ता Dur क्रतुरिति कर्मनाम । सुकर्माण SKN

४ दीप्तिमन्त Sy शुद्धा निष्पापा Mah निर्धिक्तपाप्मानोऽणिमाद्यैश्वर्ययुक्ता U निर्णिक्ततरपापा Dur दीप्ता SKN

५ धियं बुद्धिं कर्म वा दधतीति । अलुगाद Mah प्रज्ञाया कर्मणो वा धारयितार U स्वाधिकारप्रयुक्तानां कर्मणामनुविधारयितार प्रज्ञानां यज्ञानां वा Dur कर्मण प्रज्ञाया वा तद्धारयितार SKN

६ ०मानस्ते० A एवमादिगुणयुक्ता देवास्ते Dur यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहार । ते SKN

७ उभयानि सौमिकानि च हविःसंस्थादीनि Sy सोमम्, इतराणि च Mah सोमं चेतराणि च हवींषि तान्त्राणि प्रयाजप्रभृतीनि स्विष्टकृत्प्रभृतीन्याघारिकानि प्रधानान्युभयानीति U यदि सौमिक पशुस्तत सोमं च इतराणि पशुपुरोळाशधानाप्रभृतीनि । अथ पृथक् सोमात्सवसतान्त्राणि प्रयाज्याज्यभागस्विष्टकृत्प्रभृतीनि, आवापिकानि च प्रधानहवींषि इत्येतदाशास्महे Dur हवींषि सौमिकानि पाशुकानि च । अथवा तान्त्राण्यङ्गहवींषि आवापिकानि च प्रधानहवींषीत्यर्थ SKN

८ पशुका० A

९ सौम्यानि M

१० हव्यानि Sy

११ स्वदयन्ति भक्षयन्ति Sy भक्षयन्ति Mah , U आस्वादयन्त्वेतानि हव्या हवींषि Dur लोडर्थे पञ्चम । आस्वादयन्त्वित्यर्थ SKN

१२ देवा कर्मद्भूता SKN

१३ अग्निरिति शाकपूणिमते-योऽयमेषामभिमतो पकारी नराणां प्रशस्यो नराशंसो ऽग्निस्तस्य वयमुपस्तोयाम उपस्तुमो महिमानं यजतस्य यज्ञसम्पादयितुर्यज्ञ कर्मभिर्दानैर्वा संयुक्ता, तस्मिन्नुपस्तुतमहिम्नि नराशंसेऽग्नौ हुतानि, ये सुक्रतवो देवाश्शुचयो धियन्धास्ते, एतान्युभयानि हवींष्यास्वादयन्त्वित्येतदाशास्महे Dur नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्य । नरा अस्मिन्नासीना शंसन्ति । अग्निरिति शाकपूणि । नरै प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञै । ये सुकर्माण शुचयो धियं धारयितार स्वदयन्तु देवा उभयानि हवींषि । सोमं चेतराणि चेति वा । तान्त्राणि चावापिकानि चेति वा N 8 7 SKN III 127 This stanza=YV 29 27

ईळेन्यं॑ वो॒ असु॑रं सु॒दक्ष॑म॒न्तर्दू॒तं रोद॑सी सत्य॒वाच॑म् ।
म॒नु॒ष्वद॒ग्निं मनु॑ना॒ समि॑द्धं॒ सम॑ध्व॒राय॒ सद॒मिन्म॑हेम ॥ ३ ॥

ईलेन्यम्[1]—

स॒प॒र्यवो॒ भर॑माणा अ॒भि॒ज्ञु प्र वृ॑ञ्जते॒ नम॑सा ब॒र्हिर॒ग्नौ ।
आ॒जुह्वा॑ना घृ॒तपृ॑ष्ठं॒ पृष॑द्व॒द॒ध्व॑र्यवो ह॒विषा॑ मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

सपर्यवः[2] । परिचरणमिच्छन्त । अरण्यादाहरन्त[3] । अहिगतजानुकम्[4] । प्रहरन्ति । हविषा सह[5] । बर्हि । अग्नौ । अभिमुख जुह्वाना । घृतपृष्ठम्[6] । नानावर्णं वहि[7][8] । हे अध्वर्यव । अग्नि[9] । हविषा[10] । परिचरत[11] ।

स्वा॒ध्यो॑३ वि दुरो॑ देव॒यन्तो॑ऽशिश्रयू रथ॒युर्दे॒वता॑ता ।
पू॒र्वी शिशुं॒ न मा॒तरा॑ रिहा॒णे सम॒ग्रुवो॒ न सम॑नेष्वञ्जन् ॥ ५ ॥

स्वाध्यः । सुकर्माणि[12] । देवानिच्छन्त[13] । व्यशिश्रयु[14] । यज्ञद्वाराणि[15] विवृतानि कुर्वन्ति । सङ्ग्राम-जिगमिषया रथमिच्छन्त[16], जसि पूर्वरूपम्[17] । यज्ञे[18] । अथ विवृतेपु द्वारेषु पूर्वे प्राचीनैर्जुहूपहृतावह्निम्[19][20] । वत्सम् ।

---

१. Neither the *pratika* nor the commentary is found in mss Sy explains the stanza in the following manner
हे अध्वर्यव । वो यूयमीळेन्य स्तुत्यमसुर बलवन्तं सुदक्ष सुप्रज्ञ रोदसी रोदस्योरन्तर्मध्ये दूत देवाना हविर्वहनार्थं चरन्त सत्यवाच मनुष्वत् मनुष्यवत् मनुना समिद्ध यथेदानी मनुष्याः समिन्धते तथा पूर्वं मनुना प्रजापतिना समिद्धमग्निमध्वराय यज्ञाय सदमित् सदैव स महेम । सम्पूजयत मध्यमपुरुषस्य व्यत्ययेनोत्तमपुरुषत्वम् ।

२ ०र्यवम् A

३ रणस्य उदाहरन्त A. पादैर्भरन्त. Sy

४ अहित A अभिगत० is suggested for अहिगत०

५. ह is missing in A.

६ घृतससिक्तपृष्ठम् Sy

७ स्थूलविन्दुभिर्युक्तम् Sy

८ वही A. बर्हिः is suggested for बहिः

९ ०ग्निः M अग्निम् is suggested for अग्नि ।

१० हविषा सह Sy

११. ०रत is suggested for ०रत । अग्नि परिचरत Sy

१२ स्वकर्मण A स्वकर्माणः M

१३. देवकामा यजमानाः Sy

१४. प्यशीश्रयु. A आश्रितवन्त. Sy

१५ यज्ञगृहद्वाराणि Sy

१६. रथयु रथकामाश्च । जसि पूर्वसवर्णो ह्रस्वश्च Sy

१७. पूवरू० A

१८ देवतातौ यज्ञे Sy

१९ पूर्वप्राचीनै. A The reading is doubtful

२० ०तावह्निम् A ०पभृतावग्निम् is suggested for ०पहृतावह्निम् ।

इव । मातरौ । जिह्वया लिहाने भवतस्समग्निम् । उपस्थितेषु सङ्ग्रामेषु जिगमिषव । घृतं समञ्जन्ति । यथा । नद्यो जलेन क्षत्राण्यम्ञ्जन्तीति ।

उत योषणे दिव्ये मही न उषासानक्ता सुदुघेव धेनुः ।
बर्हिषदा पुरुहूते मघोनी आ यज्ञिये सुविताय श्रयेताम् ॥ ६ ॥

उत योषणे । अपि च । स्त्रियौ । दिवि भवे । उषासानक्त । महत्त्वात् । अस्मान । आश्रयताम् । यथा सुदुघा । धनुराश्रयत्येषम् । बर्हिषि सीदन्त्यौ । बहुभिराहूते । धनवत्यौ । यज्ञार्हे । अभ्युदयार्थमिति ।

विप्रा यज्ञेषु मानुषेषु कारू मन्ये वां जातवेदसा यजध्यै ।
ऊर्ध्वं नो अध्वरं कृतं हवेषु ता देवेषु वनथो वार्याणि ॥ ७ ॥

विप्रा यज्ञेषु । मधाविनौ । यज्ञषु । मनुष्यकृतेषु । कर्मशीलौ । मन्ये । वा । जातप्रज्ञौ । यजिष्टव्यौ तौ युवाम् । ऊर्ध्वम् । अस्माकम् । यज्ञम । कुरुतम् । आह्वानेषु । तौ युवा यजमानानाम् । देवेषु । भजथ । धनानि ।

---

१ गावौ Sy
२ अग्नि लिहाने Sy
३ यज्ञेषु Sy
४ घृत A तद्वत् समञ्जन् अभ्यर्चन आज्येन समञ्जन्ति Sy
५ यथा नद्य क्षेत्राण्युदकेन Sy
६ स्त्री A रन्त्यौ M युवत्यौ स्त्रीरूपे वा Sy
७ अहोरात्रे Sy
८ ०हत्वा दास्मा A महत्यौ Sy
९ कामधुक Sy
१० राश is written twice in A
११ नीव० A धेनुरिव Sy
१२ बहुभि स्तुते Sy
१३ ०वत्येन A
१४ यज्ञाहे A
१५ कल्याणाय S1
१६ ०विनो A हे वध्या होतारौ । मेधाविनो । Sy
१७ मनुष्य क्रियमाणेषु Sy
१८ ०शीलेन A कर्मणां कर्तारौ Sy
१९ स्तौमि Sy
२० वाम् is suggested for वा ॥ युवाम् Sy
२१ ०प्रज्ञौ is suggested for ०प्रज्ञो ॥ जातधनौ Sy
२२ यमृष्टव्यौ A यष्टव्यौ is suggested for यजिष्टव्यौ ॥ यष्टुम् Sy
२३ युधात् A
२४ ऊर्ध्वम् is missing in M देवाभिमुखम् Sy
२५ अध्वरमकुटिल यज्ञम् Sy
२६ हवनेषु स्तोत्रेषु सत्सु Sy
२७ देवेषु विद्यमानानि Sy
२८ ०थथ A सम्भजथ । तान्यस्मभ्यं सम्प्रयच्छथ इत्यर्थ S1

आ भार॑ती भार॑तीभिः स॒जोषा॒ इळा॑ दे॒वैर्म॑नु॒ष्ये॑भिर॒ग्निः ।
सर॑स्वती सारस्व॒तेभि॑र॒र्वाक् ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हिरेदं स॑दन्तु ॥ ८ ॥

[आ भारती[1]] उत्तराश्चतस्रो व्याख्याता ।

तन्न॑स्तु॒रीप॒मध॑ पोषयि॒त्नु देव॑ त्वष्ट॒र्वि र॑रा॒णः स्य॑स्व ।
यतो॑ वी॒रः क॑र्म॒ण्य॑: सु॒दक्षो॑ यु॒क्तग्रा॑वा॒ जाय॑ते दे॒वका॑मः ॥ ९ ॥

[तन्न[2] ।]—

वन॑स्प॒तेऽव॑ सृ॒जोप॑ दे॒वान॒ग्निर्ह॒विः श॑मि॒ता सू॑दयाति ।
सेदु॒ होता॑ स॒त्यत॑रो यजाति॒ यथा॑ दे॒वानां॒ जनि॑मानि॒ वेद॑ ॥ १० ॥

[वनस्पते[3] ।]

आ या॑ह्यग्ने समिधा॒नो अ॒र्वाङिन्द्रे॑ण दे॒वैः स॒रथं॑ तु॒रेभि॑: ।
ब॒र्हिर्न॒ आस्ता॒मदि॑तिः सुपुत्रा स्वाहा॑ दे॒वा अ॒मृता॑ मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

[आ याहि[4] ।]—

---

१. The *pratīka* is supplied by the Editor These stanzas have already been explained in the 3rd mandala, see III 4 8-11 एतदाद्यृक्चतुष्टयं द्वितीयाष्टकस्याष्टमाध्याये (RV III 4 8-11) यद्यपि व्याख्यात तथापि व्यवधानात् संक्षेपतोऽत्रापि व्याख्यायते । भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी भारतीभि. सजोषा. सहितेळा मनुष्येभिर्मनुष्यलोकभवैर्देवैः सार्धमग्निरागच्छतु । सरस्वती सारस्वतेभि. सारस्वतैर्मध्यमस्थानैर्देवै. सार्धमर्वागस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य तिस्रो देवीर्देव्य· । प्रथमार्थे द्वितीया । बर्हिरिदमा सदन्तु Sy

२. The *pratīka* is supplied by the Editor देव ! द्योतमान ! हे त्वष्ट ! रराणो रममाणस्त्व नोऽस्माक तुरीप त्वरितमाप्नुवत् पोषयित्नु पोषकर तद्रेतो वि स्यस्व । विशेषेणावसान प्रापय । विमोचयेत्यर्थः । यतो रेतस. कर्मण्य कर्मसु साधुः सुदक्षः सुबलो युक्तग्रावा सोमसुत् देवकामो वीरः पुत्रो जायते Sy

३. The *pratīka* is supplied by the Editor हे वनस्पते ! देवानुपाव सृज । अथ परोक्षस्तुति । अग्निर्वनस्पति. शमिता शामित्ररूप सन् हवि. सूदयाति प्रेरयतु । सेत्स एव वनस्पतिर्होता देवानामाह्वाता सत्यतरोऽपि सन् यजाति यजतु । देवाना जनिमानि जननानि यथा स्वयं वेद तथा Sy

४. The *pratīka* is supplied by the Editor हे अग्ने ! समिधान ! अर्वागस्मदभिमुखस्त्वमिन्द्रेण तुरेभिस्त्वरितैर्देवैश्च सरथ समानरथ यथा भवति तथा आ याहि । आगच्छ । नोऽस्माकं बर्हिरध्यास्तामदितिश्च सुपुत्रा कल्याणपुत्रा । स्वाहा देवाश्च सर्वेऽमृता. सन्तो मादयन्तामिति Sy

VII 3

अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा यजिष्ठं दूतमध्वरे कृणुध्वम् ।
यो मर्त्येषु निध्रुविर्ऋतावा तपुर्मूर्धा घृतान्नः पावकः ॥ १ ॥

अग्निम । अग्निम् । यूयम् । देवम् । अन्यैरग्निभि । सहितम् । यष्टतमम् । दूतम् । यज्ञे । कुरुत । य । मनुष्यषु । देवोऽपि सन्नभिमुखो ध्रुवस्तिष्ठति । यज्ञवान् । तापयितृनिरस्त । घृतान्न । शोधक ।

प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन्यदा महः संवरणाद्व्यस्थात् ।
आदस्य वातो अनु वाति शोचिरध स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ २ ॥

प्रोथदश्व । प्रोथति शब्दकर्मा शब्द कुर्वन् । अश्व । इव । अग्रत स्थित यवसे । भक्षण करिष्यन्नममग्निररण्यमत्तुम् । यदा । महत् । संवरणादन्योऽन्यसङ्घट्टिताच्छुष्कात् काष्ठसङ्घातात् ।

---

१ 'अग्निं वो देवम्' इति दशार्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्निं वो दश' (KSA 34 3 p 24) इति । 'अग्निं वो देवम्' इत्येतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयचतुर्थवर्जितानि प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च विनियुक्तानि । सूत्रितञ्च—'अग्निं वो देवमिति दशानां तृतीयचतुर्थे उद्धरेत्' (ASS 4 13) इति । व्यूळ्हे दशरात्रेऽष्टमे ऽहनीद सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्र्यते हि—'द्वितीयस्याग्निं वो देवमित्याज्यम्' (ASS 8 10) इति Sy

२ The *pratika* is supplied by the Editor

३ हे देवा ! वो यूयम् Sy

४ द्योतमानम् Sy

५ सजोषा सजोषसं सहितम् । द्वितीयार्थे प्रथमा Sy ६ दूतम् is missing in A

७ कौटिल्यरहिते यज्ञे Sy

८ कुरु A ९ सह हिमु० A

१० वस्तिष्ठ० A नितरां ध्रुवस्तिष्ठति Sy

११ यज्ञीयान् A सत्यवान् वा Sy

१२ तापयितृशिरस्क is suggested for तापयितृनिरस्त ॥ तापकतेजा Sy

१३ ०न्न शोधक A

१४ शोधकश्च भवति Sy

१५ ०श्वश्च A मथ्यमानोऽग्निः कथ्यते Mah मथ्यमानोऽग्निरत्रोच्यते U

१६ ०ति श० A प्रोथति शब्दाय Mah U

१७ सञ्चरन् वा Sy प्रोथयति शब्दायते Mah शब्दायतेऽग्नि U

१८ नं च A यथा अश्व प्रोथति Mah

१९ घासे Sy घासम् Mah यवसे घासे विषयभूते U

२० ०न्नमयम० A भक्षयन् Sy भक्षयिष्यन्, अविष्यन्नित्यत्तिकर्मसु पठितम् Mah प्रसिष्यन् U

२१ यथा M यस्मिन् काले Mah U

२२ निरोधाद्वावरणो ऽग्नि Sy संव्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमरणिकाष्ठं तस्मात् Mah संव्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमग्निकाष्ठमुच्यते । अरणिकाष्ठात् U

२३ ०णादन्योन्यसङ्घट्टिता शुष्का० A ०न्योन्यसङ्घट्टिताच्छु० M

व्यस्थात्[१]। अनन्तरमेव[२]। अस्य[३]। शोचि[४]। वात[५]। अनुवाति[६]। अथ प्रत्यक्षोदन्तरम्[७]। तव[८]। मार्ग[९]। कृष्ण[१०] भवति[११]।[१२]

उद्यस्य॑ ते॒ नव॑जातस्य॒ वृष्णोऽग्ने॒ चर॑न्त्यजरा॑ इधा॒नाः ।
अच्छा॒ द्याम॑रुषो॒ धूम॒ ए॑ति॒ सं दू॒तो अ॑ग्न॒ ईय॑से॒ हि दे॒वान् ॥ ३ ॥

उद्यस्य। उच्चरन्ति[१३]। यस्य। ते। नवजननस्य[१४]। वर्षितु[१५]। अग्ने! जरारहिता। दीप्यम रश्मय[१६]। तस्य तदानी दिवम्। प्रति[१७]। आह्[१८]—आरोचमान। धूम। एति[१९]। त्व हि। देवाना दूत सन्। वि स्थितान्। समीयसे[२०] सङ्गच्छसे देवैरिति।[२१]

---

१. यस्वा A यः स्वा M सततेषु वृक्षेषु वितिष्ठते Sy प्रोथदश्वो न यवसे। ऽविष्यन्यदा मह संवरणाद् व्यस्यात्। आदस्य वातो ऽअनुवाति शोचिरध स्म ते व्रजन कृष्णमस्तीति यदा वा ऽएतस्य वातो ऽनुवाति शोचिरथैतस्य व्रजन कृष्ण भवति त्रिष्टुभोपदधाति त्रैष्टुभो हि वायुराग्ने व्याग्निकर्म ह्यनिरुक्तयानिरुक्तो हि वायुरथ यद्वात इत्याह वातो हि वायुः। वितिष्ठते प्रकाशो भवति Mah, व्युत्तिष्ठते प्रकाशीभवति U

२. पन्नं तर० A पन्नतर० M तदा Sy अस्यानन्तरं वह्निज्वलनशब्दानन्तरम् Mah अथानन्तरमेव U

३. अग्नेः Sy Mah U

४. अर्चिः Sy शोचयति ज्वलयति शोचिः, अग्नेः सन्दीपनः। शोचिरिति ज्वलन्नामसु पठितम्। यद्वाऽस्य शोचिर्ज्वालामनुलक्ष्य वातो वाति Mah शोचिः सन्दीपनः U

५. वायुः Mah

६ अनुपादि A अग्निमनुलक्ष्य प्रसरति। वाय्वग्न्योः सख्यादिति भावः Mah

७ अध M. अधेति निपातोऽथार्थः। अथ वातेनाग्नौ ज्वलिते सति स्मेति निपातः पादपूरणः Mah अध अथ समानार्थौ छन्दसि। स्मनिपातोऽनर्थकः U.

८. ०त्यक्षोऽनन्त० or ०त्यक्षः—अनन्त० is suggested for ०त्यक्षोदन्त०।

६ हे अग्ने! तव Sy. त एतस्याग्ने। श्रुत इति पदमेतस्येति व्याख्यात परोक्षत्वान्त्रस्य। 'अथैतस्य व्रजन कृष्ण भवति (8 3 12) इति श्रुतेः Mah ते, अथैतस्येत्यर्थ नह्यत्र युष्मदः प्रयोगः परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य श्रुतिरप्यमुमर्थं दर्शयति U

१० मार्गम् A वर्त्म Sy व्रजत्यत्रेति व्रजन गम स्थानम् Mah व्रजति गच्छत्यनेनेति व्रजन U

११ कृष्णम् Sy. कृष्णमस्ति श्याम भवति 'कृष्णवर्त्मा हुताशन.' इत्युक्तेः Mah कृ भवति U

१२. VM ignores स्म। स्मेति पूरण. S This stanza=YV 15 62

१३. उद्गच्छन्ति Sy

१४ नवप्रादुर्भावस्य Sy

१५. वर्षीतु. A

१६ ज्वाला Sy

१७ प्रति seems to be the explanatic of अच्छ।

१८. अत आह—is suggested for आह।

१६ अभ्येति गच्छति Sy

२०. सम्प्राप्नोषि Sy

२१. VM explains अग्ने once only

वि यस्य॑ ते पृथि॒व्यां पाजो॒ अश्रे॑त्तृ॒षु यदन्ना॑ स॒मवृ॑क्त॒ जम्भैः॑ ।
सेने॑व सृ॒ष्टा प्रसि॑तिष्ट एति॒ यव॒ न द॑स्म जु॒ह्वा॑ विवेक्षि ॥ ४ ॥

वि यस्य[1]।[2] विविध श्रयन्ति। यस्य[3]। ते वापहूतस्य[4]। पृथिव्याम्[5]। तेष। क्षिप्रम्[6]। यदा। अन्नानि काष्ठलक्षणानि। दन्त पाज[7]। सपक्ते[8]। तदानी सेनेव। उद्युक्ता[9]। ज्वाला। त। एति[10] प्रबध्नीति च[11]। तदानी[12] यथा। यव[13] पशुरेवम्। दशयन्ति यस्व[14]। ज्वालयाऽस्यम्[15]। व्याप्नोपीति[16]।

तमिद्दोषा तमु॒षसि॒ यवि॑ष्ठमग्निमत्यं॒ न म॑र्जयन्त॒ नरः॑ ।
नि॒शिशा॑ना॒ अति॑थिमस्य॒ योनौ॑ दी॒दाय॒ शोचि॒राहु॑तस्य॒ वृष्णः॑ ॥ ५ ॥

तमिद्दोषा[17]। तम्। एव। रात्रौ[18]। तम्। अति[19]। यविष्ठम्[20]। अग्निम्। अश्वम्[21]। इव वासे[22]। परिचरन्ति[23]। मनुष्या। तीक्ष्णीकुर्वन्त[24]। अतिथिम्[25]। अस्यातिथ[26]। स्थान आहवनीये[27] तदानीम्। आहुतस्य। वर्षित[28]। शोचि[29]। दीप्यते।

---

१ विश्वस्य A
२ श्रयति is suggested for श्रयन्ति। विश्रयति Sy
३ वस्य A हे अग्ने। यस्य वावकृतस्य Sy
४ उपहूतस्य M वावभूतस्य is suggested for वापहूतस्य
५ भूम्याम् Sy
६ प्रं is written twice in A
७. वास A ज्वालाभिरित्यर्थ Sy
८ संपृक्ते A सपृक्ते is suggested for सपृक्ते। समवृक्त वृक्ते व्यावति Sy
९ इद्युक्ता A
१० एवेति A गच्छति Sy
११ ०नीति च M प्रबध्नाति is suggested for प्रबध्नीतिम्।
१२ missing in M
१३ यवम् A
१४ दशयन्ति यस्वज् M दर्शनीयाग्ने। यस्त्वम् is suggested for दर्शयन्ति यस्व।
१५ ०लयार० A
१६ व्याप्नो० A काष्ठादीनि भक्षयसि व्याप्नोषि वा Sy
१७ तमिवेषा A
१८ दोषायाम् Sy
१९ अग्नि A उषसि is suggested for अति॥ वासरेऽपि Sy
२० युवतमम् Sy
२१ अश्व M सततगमनयुक्तं वोढारमश्वमिव Sy
२२ वास A
२३ परच० A
२४ दीपयन्त Sy
२५ तिथिम् M अतिथिवत्पूज्यम् Sy
२६ अस्य तिथे A
२७ आहवनीयायतने धिष्ण्ये वा Sy
२८ वर्षितु is suggested for वर्षित॥ कामानां वर्षितु Sy
२९ शोचि A ज्वाला Sy

सुसंदृक्ते स्वनीक प्रतीकं वि यद्रुक्मो न रोचस उपाके ।
दिवो न ते तन्यतुरेति शुष्मश्चित्रो न सूरः प्रति चक्षि भानुम् ॥ ६ ॥

सुसंदृक्[1] । शोभनसन्दर्शनम्[2] । ते । शोभनज्वालानीक[3] । अङ्गम्[4] । यदा । आदित्य[5] । इव । मनुष्याणामन्तिके । विरोचसे[6] दावभूत । तदा द्युलोकात्[7] । इव । अशनि । एति[8] । ते । शोषक ज्योति[9] । स त्व चित्ररूप[10] । सूर्य । इव सर्वत । प्रदर्शयसि । दीप्तीरिति[11] ।

यथा वः स्वाहाग्नये दाशेम परीळाभिर्घृतवद्भिश्च हव्यैः ।
तेभिर्नो अग्ने अमितैर्महोभिः शतं पूर्भिरायसीभिर्नि पाहि ॥ ७ ॥

यथा[12] । यथा[13] । तुभ्यम् । अग्ने यवम्[14] । स्वाहाकारम्[15] । पितरो[16] । मिदाशेम[17] । इळेति गोनाम,[18] पश्चाहुतिभि[19] तथा घृतवद्भि[20] । च । पुरोडाशै[21] तथाऽस्मान् । अग्ने । तैस्त्वदीयै[22] । तेजोभि । बहुभि[23] । नितराम् । रक्ष । शतेन[24] । पुरैरिव[25] । अयसा[26] निर्मितैरित्यौपमिकमिति ।

या वा ते सन्ति दाशुषे अधृष्टा गिरो वा याभिर्नृवतीरुरुष्याः ।
ताभिर्नः सूनो सहसो नि पाहि स्मत्सूरीञ्जरितॄञ्जातवेदः ॥ ८ ॥

या वा । या । वा । ते । भवन्ति । यजमानरक्षणार्थम्[27] । रक्षोभिरनभिभूता दीप्तय[28] । गिर[29] ।

---

१. सुसदृक : A
२. Omitted in M सुसन्दर्शन भवति Sy
३. ०लानिक A हे सुतेजस्क ! अग्ने ! त्वम् Sy
४. रूपमङ्ग वा Sy
५ सूर्यः सुवर्णं वा Sy
६ विशेषेण दीप्यसे Sy
७. अन्तरिक्षात् Sy
८ निर्गच्छति Sy
९. शोषत जोति. A
१०. दर्शनीय. Sy
११ दीप्तिरिति A VM explains भानुम् obj. sing by दीप्तीः obj plu स्वां दीप्तिम् Sy
१२. The *pratīka* is supplied by the Editor
१३ येथा A
१४. अग्नये वयम् is suggested for अग्ने य वम् । अग्नयेऽग्रस्य नेत्रे Sy
१५. स्वाहुत हविः Sy
१६. परितः is suggested for पितरोर् ।
१७ मिदाशेम्म A दाशेम is suggested for मिदाशेम ॥ परिचरेम Sy
१८ गोभिर्गोविकारैः क्षीरादिभिः Sy
१९. पश्चाहु० A
२०. घृतसहितैः Sy
२१ पुरोडाशादिभि. Sy
२२ तथा त्वमपि तेभिः प्रसिद्धैः Sy
२३ अपरिमितैः Sy
२४ अपरिमिताभिः Sy
२५ पुरेरिव A नगरीभिरेव Sy
२६. हिरण्मयीभिः Sy. रुक्मम्, अयः, इति हिरण्यनामनी Ngh १ २
२७. दाशुषः Sy
२८. ज्वालाः रक्षोभिरप्रघुषि ? (र्षि)ता. Sy
२९ गिरय A

च मन्त्रात्मिका यास्त भवन्ति । याभि । प्रजावती प्रजा । रक्षसि । ताभि । अस्मानग्ने । नि पाहि । सहस सूनो ! अस्मच्छब्द कल्याणवचन शोभनम् । मेधाविन । स्तौति । जातवेद !

निर्यत्पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात्स्वया कृपा तन्वा॒ रोचमान ।
आ यो मात्रोरुशेन्यो जनिष्ट देवयज्याय सुक्रतुः पावकः ॥ ९ ॥

नियत् । निगच्छति । यदा । पूता शिलायां निशितीकृता, स्वधिति, इव । दीप्तस्तदा । स्वया । कल्पनया । तया तन्वा । दाप्यमाना भवति । य । अरण्या । आ जनिष्ट । कमनीयश्चा । देवयागाय । सुप्रज्ञ । शोधक ।

एता नो अग्ने सौभगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतस वतेम ।
विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभि॰ सदा नः ॥ १० ॥

एता । एतानि । अस्माकम् । अग्न ! सौभगानि । प्रज्वलय । अपि च । कर्म । सुशोभनन ज्ञानन प्रणीतम् । पतेम, मनसेवर्णान्तरावर्ति । विश्वानि धनानि । स्तोतृभ्य । गृणते । मह्यञ्च । सन्तु । यूय मिति सानुचराभिप्रायमिति ।

---

१ गीर्भि Sy २ ०जा पति प्र० A ०वती प्र० is suggested for ०वती प्र० ॥ पुत्रवती प्रजा Sy ३ रक्ष Sy
४ उभयीभि Sy ५ ०नभ्यग्न A
६ निवाहि A नितरां रक्ष Sy
७ हे बलस्य पुत्र ! Sy
८ स्मच्छब्द is suggested for अस्मच्छब्द ।
९ शोभनाम् is suggested for शोभनम् । स्मविति प्रशस्तवचन । प्रशस्तान् Sy
१० हविषां प्रेरकान् Sy
११ स्तोत्र A स्तोतृन् is suggested for स्तौति ।
१२ काष्ठानिगच्छति Sy
१३ शीला० A १४ ०स्तथा M
१५ स्वकीयया Sy १६ कृपया दीप्त्या Sy
१७ ततया तन्वा is suggested for तया तन्वा ।
१८ मातायत स देवयज्याय भवतीति Sy
१९ कमनीयोयो M कमनीयश्च is suggested for कमनीयचो ।
२० देवायागायना A देवया० is suggested for देवाया० M २१ सुप्रज्ञ सुकर्मा Sy
२२ एतानि परिदृश्यमानानि Sy
२३ सौभगा सौभगानि शोभनानि धनानि Sy
२४ दीपय देहि वा Sy
२५ कर्म, यज्ञानां कर्तारं वा Sy
२६ शोभनप्रज्ञानयुक्तं सुप्रज्ञानं पुत्रं वा Sy
२७ वतेम is suggested for पतेमे ॥ सम्भजेमहि । वनते सम्भजनार्थस्य वर्णान्तरागमे सति रूपम् Sy
२८ ०वर्तिन is suggested for ०वर्ति ।
२९ धाना० A ३० उद्गातृभ्य Sy
३१ शंसते च Sy
३२ The fourth *pada* has already been explained See RV VII 1 20 स्वपरिवाराश्च सर्वे यूयं नोऽस्मान् स्वस्तिभि क्षेमै सदा सर्वदा पात रक्षत Sy

VII 4

प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं हव्यं मतिं चाग्नये सुपूतम् ।
यो दैव्यानि मानुषा जनूंष्यन्तर्विश्वानि विद्मना जिगाति ॥ १ ॥

प्र[1] वः । प्रभरध्वम्[2] । यूयम्[3] । ज्वलते[4] । दीप्यमानाय[5] । हव्यम् । स्तुतिम् । च । अग्नये[6] । निर्मलम्[7] । य[8] । दैव्यानि । मानुषाणि च[9] । जातानि भूतानि देवान् मनुष्याश्च । अन्त[10] । गच्छति[11] । ज्ञानेन[12], मनुष्येभ्यो देवान्प्रति गच्छति देवेभ्यो मनुष्यानिति[13] ।[14]

स गृत्सो अग्निस्तरुणश्चिदस्तु यतो यविष्ठो अजनिष्ट मातुः ।
सं यो वना युवते शुचिदन्भूरि चिदन्ना समिदत्ति सद्यः ॥ २ ॥

स गृत्स[15] । स । मेधावी[16] । अग्नि[17] । सर्वदा युवा[18] । एव[19] । शास्त्वशान्त[20] । यत[21] प्रभृति । युवतम[22] । अरणे[23] । अजनिष्ट । सयुवते[24] । यो[25] भस्मीकुर्वन्[26] मिश्रयति । वनानि । शुचिदन्त[27] स । बहूनि[28] । अपि । अन्नानि[29] । सह[30] । एव । अत्ति[31] । सद्य एकस्मिन् क्षणे ।

---

१. 'प्र व. शुक्राय' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् 'प्रव' (KSA 34 4 p 24) इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्तमध्ये द्वितीयत्वेनोक्त सूक्तविनियोग । एकादशिनि आग्नेये पशौ 'प्र व. शुक्राय' इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रितञ्च—'प्र व शुक्राय भानवे भरध्व यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः' (ĀSS 3 7) इति Sy

२ प्रहर० A

३. हे हविषा वोढार ! वो यूयम् Sy

४. शुभ्राय Sy

५. दीप्ताय Sy

६ अनये A

७ सुशुद्धम् Sy

८. अग्नि. Sy

९. Omitted in A

१०. अन्तरा Sy

११. ०च्छन्ति A

१२. प्रज्ञानेन मार्गेण वा Sy

१३ देवान्मनुष्यांश्चान्तरा हवींषि नेतु वर्तत इत्यर्थः Sy.

१४. VM ignores विश्वानि ।

१५ स ग्रसम् A

१६ ०धापी A Ngh 3 15 and गृत्स इति मेधाविनाम N 9 5

१७ अनि A

१८ तारको भवति Sy

१९ एपा A According to Sy एव goes with सः ।

२०. शास्त्वशात A अस्त्व० is suggested for शास्त्व० ।

२१ तदा यतो यदा Sy

२२. युवतमः सन् Sy

२३. अरण्या Sy

२४. आत्मना संयोजयति Sy

२५. अग्निः Sy

२६ कुर्वभिश्र० A

२७ ०चिरन्तः M दीप्तदन्त. Sy

२८. भूरीणि Sy

२९ स्वकीयान्यन्नानि Sy

३०. सम्यक् Sy

३१. अति A भक्षयति Sy

अस्य देवस्य संसद्यनीके यं मर्तासः श्येतं जगृभ्रे ।
नि यो गृभं पौरुषेयीमुवोच दुरोकमग्निरायवे शुशोच ॥ ३ ॥

अस्य । अस्य । देवस्य । ससदन सति वयम् । अनीके मुख स्याम । यम् । मनुष्या कार्यार्थम् । श्वततवर्णम् । गृह्णन्ति । यं । पुरुषैस्तूप्यमाणम् । हविषो मुष्टिम् । अभिमुख सवते । सोऽनुनि । मन ष्यार्थम् । दुःसवम् । दीप्यत ऽस्यन्त प्रज्वलिता भवति ।

अय कविरकविषु प्रचेता मर्तेष्वग्निरमृतो नि धायि ।
स मा नो अत्र जुहुरः सहस्वः सदा त्वे सुमनसः स्याम ॥ ४ ॥

अयं कवि । अयम् । कान्तप्रज्ञ । प्रकृष्टज्ञान । अप्रकृष्टज्ञानेषु । निहित । तथा मरणधर्मिषु । अमरणधर्मा । निधायि । प्रत्यक्ष चिष्ट—स त्वम् । मा । अस्मान् । अस्मिन् स्तोत्र क्रियमाण । हिंसी । बलवत् । सदा त्वयि वयम् । सुमनस । स्यामेति ।

---

१ अग्ने Sy
२ स्थाने Sy
३ मुख्ये Sy
४ मुख स्या M
५ य A M अग्निम्
६ श्वेतं शुभ्रम् Sy
७ परिगृह्णन्ति Sy
८ यस्याग्नि Sy
९ ०स्तूप्यमाण A पुरुषरप्यमाणम् is suggested for पुरुषैस्तूप्यमाणम् । पुरुष क्रियमाणाम् Sy
१० It seems to be the explanation of गृभम् ॥ गृभीतम् Sy
११ अत्र वचि: सेवार्थे वर्तते । निषेवत इत्यर्थ Sy
१२ सोऽग्नि is suggested for सोऽनुनि ॥
१३ मुद्गय मायव इति मनुष्यनामनी Ngh 2 3
१४ सपत्नैर्दुःसेवं यथा भवति तथा Sy
१५ कवि A
१६ प्रज्ञा A कान्तप्रज्ञ Sy
१७ प्रकाशक Sy
१८ अकान्तप्रज्ञेषु Sy
१९ मरणधर्मकेषु Sy
२० मरणधर्मरहित Sy
२१ बिधायि A निधायि is suggested for भिधायि ॥
२२ अथ प्रत्यक्षस्तुति Sy
२३ अस्मान् A
२४ अस्मिंल्लोके Sy
२५ बलवन् ! is suggested for बलवत् ॥ बलवन् ! अग्ने ! Sy
२६ यस्मिन् त्वयि Sy
२७ ०नस्य A
सुमतय Sy
२८ स्यामेति A
२९ VM ignores अग्नि ।

आ यो योनिं देवकृतं ससाद क्रत्वा ह्य१ग्निरमृताँ अतारीत् ।
तमोषधीश्च वनिनश्च गर्भं भूमिश्च विश्वधायसं बिभर्ति ॥ ५ ॥

आ यः । आसीदति[1] । य[2] । स्थानमोषध्यादिकम्[3] । देवैरेतस्य वासाय कल्पितम् । प्रज्ञानेन[4] । हि[5] । अग्नि । देवान् दुरितेभ्य । उत्तरयतीति मद्यपाना[6] (?) । तम् । ओषध्य[7] । वृक्षा । गर्भम्[8] । भमि । च । विश्वस्य धर्तारम्[9] । धारयन्ति[10] ।[11]

ईशे ह्य१ग्निरमृतस्य भूरेरीशे रायः सुवीर्यस्य दातोः ।
मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माप्सवः परि षदाम मादुवः ॥ ६ ॥

ईशे । ईशे[12] । हि । अग्नि । अन्नम्[13] । वहु[14] दातुम् । ईशे । धनम् । शोभनवीर्यम् । दातुम् । अथ प्रत्यक्ष —तादृश त्वाम्[15] । वयम्[16] । बलवन् ! मा । अपुत्रा[17] । परिनिषीदाम[18] । मा च । अप्सव[19] सोमस्य पातार[20] । मा च । अपरिचारक[21] परिप्यदुव[22] ।

---

१. अध्यास्ते Sy
२. अग्निः Sy
३. ०षध्वादि० A
४. प्रज्ञया Sy
५. किमर्थं देवा. स्थान कल्पयन्त्यग्नेरित्यत आह—हि यस्मात्कारणात् Sy
६. मद्यपानाः seems unnecessary
७. ओषधयः Sy.
८. गर्हम् A
गर्भं सन्तम् Sy
९. विश्वस्य धारकम् Sy.
१०. श्रुतमेव बिभर्तीति पदं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदोषधीभिर्वनिभिश्च सम्बध्यते Sy
११. VM explains च once only
१२ ई is missing in A ईष्टे Sy
१३ अग्नः A It seems to be the explanation of अमृतस्य ॥ उदक द्वितीयार्थे षष्ठी Sy
१४ बहुः A अधिकम् Sy.
१५. ०दृश त्वा A
०शं त्वा M
१६. वसिष्ठा. Sy
१७. पुत्रादिरहिताः सन्त· Sy
१८. पर्युपविशाम Sy
१९ रूपरहिताश्च सन्तः Sy
'अप्स इति रूपनाम' Ngh 3 7, N 5 13
२०. ०स्यावाता० A ०स्यापाता is suggested for ०स्य पाता० It seems to be the explanation of अप्सवः ॥
२१. चारकाः is suggested for ०चारकः । परिचरणहीनाश्च Sy
२२. अपरिष्युद्य. A The reading is doubtful परिषदाम or हि अदुवः is suggested for परिष्यदुवः ।

परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।
न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो वि दुक्षः ॥ ७ ॥

परिषद्यम्[1] । परिहर्तव्यं[2] परिहृत्य गन्तव्यं नोपसर्तव्यम् । अरणस्य[3] । धनम्, अरणोऽन्यो[4] भवति न रमत इत्यपि वार्तेः[5] अरणोऽन्यतां गच्छतीति यदि तस्य धनमुपसीदसि तस्मिन्नागते दातव्यं तद्भवति ततश्च[6] तद नित्यं भवति । ततो वय नित्यस्य[7] । एवं[8] । धनस्य[9] । पतयः[10] । स्यामेति[11] पुत्रानभिप्रेत्य वदति । तथा चाह- 'न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति' इति[12] । शेष इत्यपत्यनाम[13] शिष्यते मृतस्येति[14] । न[15] । अन्यजातं[16] मनुष्यस्यापत्यम् ।

---

१ ०षद्या A वसिष्ठाग्निसंवादे वसिष्ठेन हृतपुत्रेणाग्निरभ्यर्थितः पुत्रं मे देहीति । तेन चासौ प्रत्युक्तः—क्रीतकृत्रिमदत्तकादीनां पुत्राणामन्यतमं कुरुष्व पुत्रमिति । स एवमुक्त एताभ्यामृग्भ्यामन्यजान् पुत्रान् निन्दन्नौरसं पुत्रं ययाचे Dur वसिष्ठस्यार्षम् । पुरा वसिष्ठो हृतपुत्रः पुत्रं याचमानः कृतकादीनामन्यतमं पुत्रं कुर्वित्यग्निनोक्तस्तं प्रत्याह SKN

२ परिषद्यं पर्याप्तं भवति यद्वा परिहर्तव्यं भवति Sy परिहरणीयं परित्याज्यमित्यर्थः Dur परिषद्यं सदतः सादनीयं नापत्यत्वेनाङ्गीकर्तव्यम् । परिहर्तव्यमित्यर्थवचनं न शब्दनिर्वचनम् । न च परेर्वर्जनार्थता, कर्मप्रवचनीयत्वप्रसङ्गात् । उपसर्गसंज्ञानिमित्तस्य च धत्वस्य दर्शनात् । तस्मादवसादनार्थ एव सदिः SKN

३ ०णस्य M अनृणस्य Sy किं पुनस्तत् ? अरणस्यापगतार्णस्य, अपगतोदकसम्बन्धस्य परकुलजातस्य । 'रेक्ण इति धननाम' तद्धि 'रिच्यते' प्रतिरिच्यते, इतो लोकादमुं लोकं प्रयतो म्रियमाणस्येत्यर्थः Dur किं तत् ? उच्यते अरण इत्यसम्बन्ध उच्यते । स ह्यपार्णो भवति । अपगत ऋणादित्यर्थः । 'पुत्रो हि ऋणमस्मिन् संनयेति' (A B 33 1) इति श्रुतेः । पितुर्यदृणं तस्य प्रतिगृहीता जायमान एव नापगतः (क्रीतकादिरित्यर्थः) ऋणादसम्बन्धस्त्वपगतः । अतो ऽसावपार्णस्तावदरणस्तस्य रिच्यतेऽवतिष्ठते प्रयतो म्रियमाणस्य पुत्रधनं न तेनैव सह म्रियत इत्यर्थः SKN

४ रेक्णो यदपत्याख्यं धनं तत्परिहर्तव्यं न पुत्रत्वेन परिकल्पयितव्यमित्यर्थः । न हि तत्पुत्रत्वेन कल्प्यमानमपि पुत्रकार्येष्ववतिष्ठते, परकीयत्वात् Dur रेक्णो धनमपत्याख्यम् SKN

५ वार्तेर० A

६ तश्च A

७ अतो नित्यस्यापुनर्वेयस्य यद्वा ओरसस्य Sy यत एवमतो ब्रूमो नित्यस्य पित्र्यस्येव धनस्य' यथा हि यदेव पित्र्यं धनं पुत्रस्य भवति तस्यैव ह्यपर्यगीणं स्वामित्वं भवति । एवं यदेव स्वयं जातमपत्यं भवति तदेव मुख्यं भवति नेतरत् क्षेत्रजं वा क्रीतकं वा । यत एवमतो ब्रूमो यदेव नित्यमात्मीयमगौणं स्वयमुत्पादितं पुत्राख्यम् Dur तस्मान्नित्यस्य SKN

८ It seems to be the explanation of हि ॥ हिशब्दो यस्मादर्थे SKN

९ पुत्राख्यस्य धनस्य Sy रा धनम् । तस्यैव Dur धनस्यौरसपुत्राख्यस्य SKN

१० पालयितारः Dur स्वामिनः SKN

११ स्याम । मा परकीयस्येत्यभिप्रायः Dur भवेमेत्याशास्महे SKN

१२ अग्न जा० A

१३ N 3 2 अपत्यम् Sy कस्मात्पुनरेवं ब्रूमहे ? इतो यस्मात् नास्त्यपत्यम् 'शेष इत्यपत्यनाम' तद्धि शिष्यते, इहैव लोकेऽवतिष्ठते पितुरमुं लोकं प्रयतो गच्छत इत्यर्थः Dur कस्मात् ? यस्मान्न शेषो नापत्यम् SKN

१४ मृतमिति M

१५ न भवति Sy.

१६ अनौरसम् Sy अन्येन जातम् Dur

भवति । ततश्चाचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति । मा । अस्मात् पथ । विदूदुष औरसमेव पुत्रमस्मभ्य देहीति । अस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय—

नहि ग्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ ।
अधा चिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाळेतु नव्यः ॥ ८ ॥

न हीति । न विग्रहितव्य । अरणो गन्ता जनकगृह प्रति । सुखतमोऽपि । अन्यस्योदराज्जात ।

---

१. य एव जनयति तस्यैव हि तद् भवति नेतरस्येत्यभिप्रायः Dur.

२. विदुषः Sy य एव ह्यचेतयमानो भवति, अविद्वान् प्रमादी तस्यैवाचेतयमानस्य प्रमत्तस्याश्रुतवतो धर्मान् Dur अविदुष परिचर्यादिनाऽऽराधितस्य SKN

३. परितोषमात्रं भवति ममेदमपत्यमिति नापत्यकार्येऽवतिष्ठते Du1 अस्तीत्येतदनुषक्तव्यम् इह लोके प्रीत्यादिमात्र फल भवति न पुत्र इत्यर्थः SKN

४ यत एवमतो ब्रूम. माऽस्मानेतस्मात् Dur एतज्ज्ञात्वा नोऽस्माकमेतान् SKN

५. मार्गान् पुत्रोत्पादनप्रमुखान्मार्गान् Sy पितृपितामहप्रपितामहानुसन्ततात् पथो मार्गात् Dur
पितृपितामहादिलक्षणान् पथः SKN

६. 'दुष वैकृत्ये' इति धातुः Sy येन केनचित्प्रत्याख्यानद्वारेण विदूदुषस्त्व देहि नः पुत्रमौरसमित्यभिप्राय Dur सन्तानविच्छेदेन मा विदूदुषः। सन्तानाविच्छेदार्थमौरसं पुत्रं देहीत्यर्थः SKN

७. VM ignores अग्ने ।
एवमेतस्यामृचि 'न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति' (R. V. VII 4 7) इत्यनेन विशेषलिङ्गेनोपपन्नमेतद् भवति। जनयितुरेव प्रजा भवति न क्षेत्रिणो नापि क्रेतुरन्यस्य वा कस्यचिदिति । एवं चैष शब्दार्थ उपपद्यते, यस्मादेवापेत्य ततं भवति तस्यैवापत्यमिति Dur अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । अपत्य कस्मात् ? अपतितं भवति। नानेन पततीति वा। तद्यथा जनयितु. प्रजा । एवमर्थीये ऋचा उदाहरिष्याम । परिहर्तव्य हि नोपसर्तव्यम् । अरणस्य रेक्ण. । अरणोऽपार्णो भवति। रेक्ण इति धननाम । रिच्यते प्रयत. । 'नित्यस्य रायः पतय. स्याम' पित्र्यस्येव धनस्य । 'न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति' । शेष इत्यपत्यनाम । शिष्यते प्रयत । अचेतयमानस्य तत् प्रमत्तस्य भवति । मा न. पथो विदूदुष इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय N 3 2, SKN 2 121

८. पूर्वस्यामृच्युक्त एवार्थोऽत्र प्रपञ्च्यते Sy

९ अभितव्यो M The reading is doubtful न ग्रहीतव्य is suggested पुत्रत्वेन ग्रहणाय Sy नाङ्गीकर्तव्य· पुत्रो ममायमित्यनेनाभिप्रायेण Dur
ग्रहेराय. कृत्यार्थे व्यत्ययेन कृत् । न हि ग्रहीतव्य इत्यर्थः SKN

१०. ०रणा A रममाणः Sy
क. पुनरसौ नाङ्गीकर्तव्य. ? अरणोऽपार्णः, अपगतोदकसम्बन्धोऽन्यकुलज·, Dur
असम्बन्ध· SKN

११. ०क ग्रहं A

१२ सुखतम· सन् Sy यद्यपि सुशेव एव स्यात् सुखतम· परिचरितो हितैषी Dur परिचर्यादिना सुसुखोऽपि SKN

१३ तथापि, अन्योदर्योऽन्येनोदीरिताद्रेतसो जात । अन्यजायोदरसम्भूतो वा। यो हि स्वस्या जायाया सम्भवति स स्व एवोदरे सम्भूतो भवति Dur 'ऋ गतौ' उद्गम्यमानत्वादुदरसामीप्याद्वा रेतोऽत्रोदरमुच्यते। अन्यरेतसो जातः SKN

मनसा । अपि । न । मन्तव्यो ममायमिति । अथ । अपि । गृह जनकस्य । स । पुन । एव । गच्छति यद्यप्यय गृह्णाति यदिव मन्यते तस्मात् । ऐतु । न । पाजी वेजनवानौरस । अभिपहमाण सम्पत्नान् । नव जात स एव पुत्र इति, यास्कस्त्वाह-अरणोऽप्यार्णो भवतीति ।

त्वम॑ग्ने वनुष्य॒तो नि पा॑हि॒ त्वमु॑ नः सह॒सावन्नव॒द्यात् ।
स त्वा॑ ध्वस्म॒न्वद॒भ्ये॑तु॒ पाथः॒ स र॒यिः स्पृ॑ह॒याय्यः॑ सह॒स्री ॥ ६ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्न ! हन्तु । अस्मान् । नि पाहि । त्वम् । एवास्मात् । बलवन् ! अवद्या-

---

१ मन्तव्यो भवति Sy 'मर्त्यो ह वा एष आत्मनो यज्जायेति विज्ञायते' तस्माद्योऽन्यस्मायोदर-सम्भूत स मनसापि न मन्तव्यो ममायमिति, किं पुन पुत्रत्वेन परिकल्पयितव्य इति Dur ममायं पुत्र इति शेष SKN

२ किं कारणं मनसापि न मन्तव्य इति ? अथशब्दोऽपशब्दस्यार्थे वर्तते, स च हेत्वर्थ । यस्मात् Dur यतो मवस्य SKN

३ गृहं A सस्थानम् Sy ओक स्वं निवासस्थानं स्वं वसम् Dur ओक स्थानं स्वगोत्राख्यम् । 'ओक इति निवासनाम' उच्यतेरिति पाठान्तरम् । आह च 'ओक उच' के' (Pa 7 3 64) इति । तदेतदग्नेरभिधानमधिष्ठाय भिप्रायम् । अथवा कर्माङ्गत्वेन सगुणत्वार्थे मन्त्रे प्रावयदभिधानं कर्मास्मिन एव भविष्यति । सव-थाऽन्यपरे मन्त्रे अनयिपुरपत्यमित्येतत् सूच्यते । एतावता चात्र प्रयोजनम् । एवञ्च सति अपेत्य तत मानेन पततीत्युभयथापि निर्वचनमौरसा भिप्रायम् । SKN ४ अन्योदर्य Sy

५ बहुनापि कालेन Dur तदेव पुन पिण्डदान सन्तानोत्पादनादिना SKN

६ प्राप्नोति Sy स एति सर्वस्य एव भवति । तस्मादपुत्र एवासौ Dur

७ आगच्छतु Sy यत एवमतो ब्रवीमि आगच्छतु Dur आकारं एतिना परेण सम्बध्यते । स्वत्प्रसादादेतु—आगच्छतु SKN ८ अतश्च नोऽस्मत् SKN

९ वाजी is suggested for पाजी । वाजवान् Sy परेभ्यो भयदाता Dur बली उद्वेजन स्वभावक कम्पयिता वा दायादानाम् SKN

१० शत्रूणामभिभविता Sy अभिभवत्यसपत्नान् Dur अभिभविता च सपत्नानाम् SKN

११ नवजात शिशुरित्यर्थ । स एव पुत्र आगच्छतु न परकीये पुत्रे सङ्कल्पितैरित्यभिप्राय Dur औरस पुत्र इत्येतद् वयमाशास्महे SKN

१२ ०णो वार्णो भ० A. रणो वर्णो भ० M The reading gives no sense The present reading is therefore adopted from the N 3 2 न हि ग्रहीतव्यो अरण सुसुखतमोऽपि । अन्योदर्यो मनसापि न मन्तव्य । ममायं (पुत्र) इति । अथ स ओक पुनरेव तदेति यत आगतो भवति । ओक इति निवासनामोच्यते । ऐतु नो वाजी वेजनवान् । अभिषहमाण सपत्नान् । नवजात स एव पुत्र इति N 33 SKN II 123

१३ हन्त A हिंसकात् Sy

१४ अस्मान् is suggested for अस्मात् ।

निन्दित[1] । समभ्येतु[2] । त्वाम् । मदीये गृहे[3] वर्तमान इव सन् क्रियायुक्तम्[4] । अन्नम्[5] । धनञ्च । स्पृहणीयम्[6] सहस्रसख्याकम्[7] ।

एता नो अग्ने सौभगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।
विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

[एता न.[8]]

VII 5

प्राग्नये तवसे भरध्वं गिरं दिवो अरतये पृथिव्याः ।
यो विश्वेषाममृतानामुपस्थे वैश्वानरो वावृधे जागृवद्भिः ॥ १ ॥

प्राग्नये[9] ।। वैश्वानर[10] ।। प्रभरध्वम्[11] । अग्नये[12] । वृद्धाय[13] । गिरम्[14] । पृथिव्या सकाशात्[15] । दिव प्रति[16] । गन्त्रे । य । विश्वेषाम्[17] । देवानाम् । उपस्थे[18] पृथिव्याम् । वैश्वानर[19] । वर्धते[20] । जागृवद्भिर्यजमानै[21] समिद्ध[22] ।

पृष्टो दिवि धाय्यग्निः पृथिव्यां नेता सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।
स मानुषीरभि विशो वि भाति वैश्वानरो वावृधानो वरेण ॥ २ ॥

पृष्टो दिवि । सम्पृक्त[23] । दिवि[24] । निहित[25] । अग्नि । पृथिव्याञ्च । नेता । नदीनाम् । वर्षिता ।

---

१ ०वन्तवद्यां निन्दितः A अवद्यात् निन्दितुः is suggested for अवद्धधात् निन्दितः ।
२. समं ह्येतु A सम्यक् प्राप्नोतु Sy
३ त्वामुदीये ग्रहे A
४ The reading is doubtful ध्वस्त-दोष पाथोऽन्नम् Sy
५ हविः Sy
६ स्पृहणीयः Sy
७ ०ख्यातम् A सहस्रसख्याकः Sy
८ The *pratika* is supplied by the Editor The stanza has already been explained. See RV VII 3 11
९ 'प्राग्नये तवसे' इति नवर्चं पञ्चम सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभ वैश्वानराग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'प्राग्नये नव वैश्वानरीय तु' (KSA 34 5 p 24) इति । विनि-योगो लैङ्गिकः Sy
१०. प्रान्नये A
११. हे स्तोतारः ! प्रभरध्वम् Sy
१२. वैश्वानरसंज्ञकायाग्नये Sy
१३. प्रवृद्धाय Sy
१४. स्तुतिम् Sy.
१५. ०शा A
१६ अन्तरिक्षस्य Sy
१७ सर्वेषाम् Sy
१८. उपस्थाने यज्ञे Sy
१९. विश्वनरहितोऽग्निः Sy
२० स्तुतिभिर्हविर्भिश्च वर्धते Sy
२१ जाग्रव० A जागृवद्भिः प्रबुद्धैर्देवैः सहित. सन् Sy
२२. यमानैः A
२३ अर्चितस्तेजसा सम्पृक्तो वा Sy
२४. अन्तरिक्षे Sy
२५. न्यधायि Sy

उदकानाम् । स । मानुषी । विश । अभिविभाति । वैश्वानर । वर्धमान । वरिष्ठेन तेजसा दीप्त इव ।

त्वद्भिया विश आयन्नसिक्नीरसमना जहतीर्भोजनानि ।
वैश्वानर पूरवे शोशुचानः पुरो यदग्ने दरयन्नदीदेः ॥ ३ ॥

त्वद्भिया । त्वत्त । भयेन । विश । गच्छन्ति । असितवर्णा रक्षासीत्यर्थ । इयक्तसङ्ग्रामा । परित्यजन्त । अन्नानि । वैश्वानर । पूरवे राज्ञ । शोशुचान । तच्छत्रूणा पुराणि । यदा । दारयन् । प्राज्वल ।

तव त्रिधातु पृथिवी उत द्यौर्वैश्वानर व्रतमग्ने सचन्त ।
त्वं भासा रोदसी आ ततन्थाजस्रेण शोचिषा शोशुचानः ॥ ४ ॥

तव त्रिधातु । तिस्रो देवता अग्निर्वायु सूर्य इति, तयात्मिकस्य तव । त्रिधातु । व्रतम् । पृथिव्यन्तरिक्षम् । द्यौ । च । वैश्वानर । सचन्ते पृथिव्यग्नेः कर्म अन्तरिक्षं वायो द्यौ सूर्यस्य । त्वम् । भासा । द्यावापृथिव्यौ । आततन्थ । अजस्रेण । तेजसा । दीप्यमान ।

---

१ अपाम् Sy 'स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात्' N 6 17
२ प्रजा Sy
३ अविवि० M
४ वैश्वा० A विश्वनरहितोऽग्नि Sy
५ वर्धमान सन् Sy
६ श्रेष्ठेन हविषा तेजसा वा Sy
७ ०सा विस्य A
८ त्वत् ह्रियां A
त्वद्भिया M
९ भीत्या Sy
१० प्रजा Sy
११ ०च्छन्त A आगच्छन् Sy
१२ सित० A असिक्नीरसितवर्णा राजस्य । प्रथमार्थे द्वितीया Sy
१३ ०स्यर्यमस्यक्तस० A
१४ परस्परमसमेताः Sy
१५ धनानि Sy
१६ दीप्यमान Sy
१७ ०यन् is suggested for ०यत् ॥
१८ तथा च निगम 'अंहो राजन् वरिवः पूरवे कः' (RV 1 63 7) Sy
१९ VM ignores अग्ने ।
२० स्वत्प्रीतिकरं कर्म Sy
२१ अपि च इति त्रयो लोका Sy
२२ हे वैश्वानर ! विश्वेषां नराणां नेत Sy वैश्वानर कस्मात् ? विश्वान्नरान्नयति । विश्व एनं नरा नयन्तीति वा N 7 21
२३ त्रैलोक्यवर्तिन्य प्रजास्त्वदर्थं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थ Sy
२४ कर्म वायोरन्तरिक्षं द्यौ M
२५ दीप्त्या Sy
२६ विस्तारयसि Sy
२७ VM ignores अग्ने ।

त्वाम॑ग्ने हरि॑तो वावशा॒ना गिर॑: सचन्ते॒ धुन॑यो घृ॒ताची॑: ।
पतिं॑ कृ॒ष्टीनां॑ र॒थ्यं॑ रयी॒णां वै॑श्वान॒रमु॒षसां॑ के॒तुमह्ना॑म् ॥ ५ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने[1] दिश[2] । कामयमाना । सेवन्ते । स्तुतयश्च[3] । तथा हविषा कम्पयित्र्य[4] । स्रुचश्च[5] । पतिम्[6] । प्रजानाम् । नेतारम् । धनानाम् । वैश्वानरम् । उषसाम् । अह्नाञ्च । प्रज्ञापकम् ।

त्वे अ॑सु॒र्यं॑१ वस॑वो॒ न्यृ॑ण्व॒न्क्रतुं॒ हि ते॑ मित्रमहो॒ जुष॑न्त॑ ।
त्वं दस्यूँ॒रोक॑सो अग्न आज उ॒रु ज्योति॑र्ज॒नय॒न्नार्या॑य ॥ ६ ॥

त्वे असुर्यम्[7] । त्वयि । असुराणा हन्तृ वर्णम्[8] । वसव[9] । प्राक्षिपन्[10] । कर्म[11] । हि । ते । मित्राणा पूजयिषित[12] । जुषन्त[13] । त्वञ्च । तेषा दस्यू[14] । स्व स्वात् स्थानात् । निरगमय । विस्तीर्ण[15] । ज्योति[16] । आर्याय[17] मनुष्याय । जनयन्[18][19] ।

स जाय॑मानः पर॒मे व्यो॑मन्वा॒युर्न पाथ॒: परि॑ पासि स॒द्यः ।
त्वं भुव॑ना ज॒नय॑न्न॒भि क्र॒न्नप॑त्याय जातवेदो दश॒स्यन् ॥ ७ ॥

स जायमान । स[20] । प्रादुर्भवन्[21] । परमे[22] । व्योम्नि[23] सूर्यात्मना[24] वायु[25] । इव[25] । क्षिप्र यज्ञमुखे ।

---

१. अश्वाः Sy
२ नृणां स्तुतिरूपा वाच· Sy
३ ०यित्य A पाप धुन्वानाः Sy
४. स्रुश्च A घृतमञ्चन्त्यः सचन्ते । हविषा सहिता इत्यर्थः Sy
५ पति A. स्वामिनम् Sy
६. क्षितयः कृष्टय इति मनुष्यनामनी Ngh 2 3
७ ०सुर्य· A
८ अह वर्णं A बलम् is suggested for वर्णम् ॥ बलम् Sy
९. वसव A वासका देवा. Sy
१० प्रक्षिपत् A न्यगमयन् Sy
११ त्वत्प्रीतिकरं कर्म Sy
१२ ०यिषित M पूजयितः is suggested for पूजयिषितः ।
१३ जुषन्त M असेवन्त· Sy
१४ दस्यु· M दस्यून् is suggested for दस्यू ॥ कर्महीनान् Sy
१५. विस्तीर्णम् is suggested for विस्तीर्ण ॥ अधिकम् Sy
१६ तेज· Sy
१७ कर्मवते जनाय· Sy
१८. ०यत् A
१९ VM. ignores अग्ने ।
२० प्रसिद्धस्त्वम् Sy
२१. ०र्भवत् A
२२ दूरस्थे Sy.
२३. अन्तरिक्षे Sy
२४. सूर्यरूपेण Sy
२५ यथा वायुर्द्विदेवत्यग्रहेषु प्रथम सोमं पिबति तथा Sy.

सोमलक्षणमन्नम् । पिबसि । त्वम् । उदकानि । अनयन् । अभिक्रन्दसि । पुत्रभूताया ऽस्मै लोकाय । जात वद । प्रयच्छन्नौपध्यादिकम् ।

तामग्ने अस्मे इषमेरयस्व वैश्वानर द्युमतीं जातवेदः ।
यया राधः पिन्वसि विश्ववार पृथु श्रवो दाशुषे मर्त्याय ॥ ८ ॥

तामग्ने । ताम् । अग्ने । अस्मभ्यम् । वृष्टिम् । माभिमुख्येन गमय । वैश्वानर । विद्युक्ताम् । जातवेदः । यया वृष्ट्या । क्षरसि । धनम् । हे विश्ववार । पृथु च । अन्नम् । प्रयच्छते । मर्त्याय ।

तं नो अग्ने मघवद्भ्यः पुरुक्षुं रयिं नि वाजं श्रुत्यं युवस्व ।
वैश्वानर महि नः शर्म यच्छ रुद्रेभिरग्ने वसुभिः सजोषाः ॥ ९ ॥

तमग्ने । तम् । अस्मभ्यम् । अग्ने । हविष्मन् स्यो । बहुपु शब्दितम् । रयिम् । नियुवस्व निमिश्रय । अन्नश्च । श्रवणीयम् । वैश्वानरम् । महच्च । अस्मभ्यम् । सुखम् । प्रयच्छ । रुद्रै । अग्ने । वसुभिश्च । सङ्गत ।

---

१ सोमम्, यद्वा वायुरिव पायो जलं परिपासि परिपिबसि शोषयसीत्यर्थः Sy
२ भूतम्, भुवनम्, इत्युदकनामनी Ngh 1 12
३ अभिक्र० A वैद्युतात्मनाऽभिक्रन्दसि । अभिगर्जसि वा Sy
४ पुत्रहूतायास्वे A अपत्यवत्त्वात्समीयाय यजमानाय Sy
५ जातधनाग्ने ! Sy
६ कामान् प्रयच्छन् Sy
७ VM ignores परि ।
८ एषणीयां वृष्टिम् । यद्वा द्युमतीं तामिषमस्मेरयस्व । तथा च श्रूयते 'तस्मात्तस्यवेह भूयिष्ठमन्नं भवति स एव भूयिष्ठं लोके विराजति' (AB 1 5) इति । अयमेवमेषणीयां तां द्युमतीम् Sy
९ प्रेरयस्व । वृष्ट्या त्रैलोक्यं द्योतते हि Sy
१० वियुक्ताम् M विद्युद्युक्ताम् is suggested for विद्युक्ता ॥ दीप्तिमतीम् । यद्वा भास्वतीं दीप्तिम् Sy
११ हे जातप्रज्ञ ! Sy
१२ पालयसि Sy
१३ विश्वैर्वरणीय ! अग्ने ! Sy
१४ विस्तीर्णम् Sy १५ यत्न Sy
१६ यजमानाय पिन्वसि Sy
१७ तस्मा A
१८ प्रसिद्धम् Sy १९ अग्ने A
२० ०ष्मन् स M हविष्मद्भ्यः is suggested for ०ष्मन् स्यो ॥ धनवद्भ्यः हविष्मद्भ्य इत्यर्थः Sy
२१ बहुश० is suggested for बहुषु श० ॥ बहूनां बहुयशस्कं वा Sy
२२ नियुस्व A नितरां मिश्रयस्व Sy
२३ बलं च Sy
२४ अपणी० A
२५ ०नरं A ०नर ! is suggested for ०नरं M हे विश्वनरहित ! अग्ने ! त्वम् Sy
२६ देवै Sy
२७ सहित Sy

VII 6

प्र स॒म्राजो॒ अस॑रस्य॒ प्रश॑स्ति पुं॒सः कृ॑ष्टी॒नाम॑नु॒माद्य॑स्य ।
इन्द्र॑स्येव॒ प्र त॒वस॑स्कृता॒नि॒ वन्दे॑ दा॒रुं वन्द॑मानो विवक्मि ॥ १ ॥

प्र सम्राजः[1] । प्रवन्दे प्रोच्चारयामि । सर्वेसा सराज्ञ[2] । प्राज्ञस्य[3] । प्रशस्तिम् । वृष्ण[4] । मनुष्याणाम्[5] । अनुमोदनीयस्य[6] । यथेन्द्रस्य । वृद्धस्य[7] । कर्माणि । प्रोच्चारयन्ति तद्वत् । किञ्चैन- दरणशीलम्[9] । नमस्यन्[10] । स्तुतिं ब्रवीमि ।

क॒विं के॒तुं धा॒सिं भा॒नुमद्रे॑र्हि॒न्वन्ति॒ शं रा॒ज्यं रोद॑स्योः ।
पु॒र॒न्द॒रस्य॑ गी॒र्भिरा वि॑वासे॒ऽग्नेर्व्र॒तानि॑ पू॒र्व्या म॒हानि॑ ॥ २ ॥

कविम्[11] । क्रान्तकर्माणम्[12] । प्रज्ञापकम्[13] । धारयितारम्[14] । दीपयितारम्[15] । आदर्तु स्तोतु । प्रीणन्ति[16] । शङ्करम्[17] । रोदस्यो[18], राजानम्[19], राजतेर्वा नामकरण[20] । पुरान् दारयितु[21] । अहञ्च स्तुतिभि । परिचर्यां करोमि[22] । अग्नेर्हि । महान्ति । पूर्वकृतानि[23] । कर्माणीति ।

---

१ 'प्र सम्राजः' इति सप्तर्चं षष्ठ सूक्त वसिष्ठस्यार्षम् । अनुक्रम्यते च—'प्र सम्राज. सप्त' (KSA 34 6 p 24)। 'वैश्वानरीयं तु' (KSA 34 5. p 24.) इत्युक्तत्वादस्यापि वैश्वानरोऽग्निर्देवता । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

२. ०षां सा रा० A ०षां सम्राज्ञः is suggested for ०सा सं रा० M सर्वस्य भुवनेश्वरस्य Sy

३ बलवतः Sy.

४. VM seems to read वृष्णः for पुंसः ॥ पौंस्यमिति वीर्यमुच्यते । वीरस्य Sy पुमान् पुरुमना भवति पुंसतेर्वा N 9 15

५. जनानाम् Sy

६. स्तुत्यस्य Sy

७. बलवतः Sy

८. प्रब्रवीमि Sy

९. पुरां भेत्तारम् Sy

१० नमस्य A

११ कवि A.

१२. प्राज्ञम् Sy

१३ विश्वस्य प्रज्ञापकम् Sy

१४. अद्रेर्धर्तारम् Sy

१५. भासकम् Sy

१६. मदीया. प्रीणयन्ति प्रेरयन्ति वा देवा. Sy

१७. सुखकरम् Sy

१८. वैश्वानरमग्निम् Sy

१९ The passage should immediately follow राजानम् ।

२०. द्यावापृथिव्योः Sy

२१. ०यितुं A अग्नेः Sy

२२. परिचरयामि Sy

२३. पूर्व्याणि पुरातनानि Sy

न्यक्रतून्ग्रथिनो मृध्रवाचः पणीरँश्रद्धाँ अवृधाँ अयज्ञान् ।
प्रप्र तान्दस्यूँरग्निर्विवाय पूर्वश्चकारापराँ अयज्यून् ॥ ३ ॥

न्यक्रतून्[1] । नितरां[2] प्रगमयति । अकर्मण । ग्रन्थनकामान्[3] । हिंसकवाचः[4] । पणवानान्[5] ? श्रद्धारहितान्[6] । वर्धयितॄन्[7] । हविर्भिर्विहितानयज्ञान्[8] । तान् । दस्यून्[9] । एतदेवाह—पूर्वं यः सन्[10] । अधन्यान् । चकार[11] । अयज्यून्[12] । अग्निरिति[13] ।

यो अपाचीने तमसि मदन्तीः प्राचीश्चकार नृतमः शचीभिः ।
तमीशानं वस्वो अग्निं गृणीषेऽनानतं दमयन्तं पृतन्यून् ॥ ४ ॥

यो अपाचीने[14] । य । अपाचिका[15] ।[16]

---

१ न्यक्रतत् A वसिष्ठस्त्रिष्टुभा यवत्पानराग्निं तुष्टाव । पञ्चमेऽहनि आग्निमारुते विनियोगः । 'प्र सम्राजे' (RV VII 6 1) 'क ३ ध्वसता' (RV VII 56 1) इति सूत्रम् (SSS 10 5 24) DDN
२ नितरां गमयेत् Sy अत्यन्तं निवारयति DDN
३ ग्रन्थत का० A ग्रथिनो जल्पकान् Sy अल्पकान् तुच्छान् DDN
४ हिंसक M हिंसितवचस्कान् DDN
५ ०वाना A The reading is doubtful पणिनामकान् वार्धुषिकान् Sy पणी रश्च० तथा वस्यूं रन्नि—'ईकारोकारोपहितो रेफमेषु । स्वर्हेषु च' (RPR 4.69 70) इति स्वरपरस्यापकारस्य रेफः । उपधानुनासिकत्वम्—'नकारस्य लोप रेफ०' (RPR 4.80) इति DDN
६ अंधार० A यज्ञादिषु अद्धारहितान् Sy DDN
७ वधयितॄभिः A अवर्धयितॄन् is suggested for वर्धयितॄन् M स्तुतिभिरग्निमवर्धयतः Sy स्तुत्या देवानवर्धयत DDN
८ पिता हितान० A अविहितयज्ञान् is suggested for विहितानयज्ञान् ॥ यज्ञहीनान् Sy यज्ञरहितान DDN
९ शस्यून् A वृथा कालस्य नतून् Sy देवतस्करान् । तथोक्तं भगवता 'तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः' (Gita 3 12)
१० पूव यस्सक A पूर्वो य is suggested for पूर्वं यः ॥ मुख्यः सन् Sy मुख्य सन्नग्निः DDN
११ करोति DDN
१२ अयस्युन् A अयजमानान् Sy DDN
१३ अमस्नूनयतान् Sy अप्रज्ञान् DDN केतः केतुः चेत , चित्तम्, क्रतुः (Ngh 3 9)
१४ अवाचो० A १५ अवाचि० A
१६ The commentary on this stanza is missing in the mss
Sy explained this stanza in the following manner
नृतमो नेतृतमो योऽग्निरपाचीनेऽप्रकाशमाने तमसि निमग्नाः प्रजाः मदन्तीः स्तुवन्तीः प्राचीभिस्ताभ्यो दत्ताभिः प्रज्ञाभिः प्राचीर्ऋजुगामिनीश्चकार । यद्वा नेतृतमो योऽग्निरपाचीने तमसि निशायां मदन्तीमाद्यन्तीरुषसः शचीभिः प्रज्ञाभिः प्राचीश्चकारेत्यर्थ । तं वस्वो धनस्येशानमनानतमप्रह्वं पृतन्यून् युद्धकामांश्च दमयन्तमग्निं गृणीषे स्तौमि ।

योे देह्यो॑३ अन॑मयद्वधस्नैर्यो अ॒र्यप॑त्नीरु॒षस॑श्चकार॑ ।
स नि॒रुध्या॒ नहु॑षो य॒ह्वो अ॒ग्निर्विश॑श्चक्रे बलि॒हृत॒: सहो॑भिः ॥ ५ ॥

योे देह्य[1] । उपस । चकार[2] । स । निरुध्य[3] । नहुषो राज्ञ । अग्नि. । महान । प्रजा । चक्रे । करप्रदायिनी.[4] । वले । [5]

यस्य॒ शर्म॒न्नुप॒ विश्वे॒ जना॑स॒ एवै॑स्त॒स्थुः सु॑म॒तिं भिक्ष॑माणाः ।
वै॒श्वा॒न॒रो वर॒मा रोद॑स्यो॒राग्निः स॑साद पि॒त्रोरु॒पस्थ॑म् ॥ ६ ॥

यस्य । यस्य[6] । सुखनिमित्तम्[7] । उपस्थ[8] । विश्ये[9] । जना । गमनै[10] । सुमतिमन्ता[11] । भिक्षमाणा[12] । स वैश्वानर । वसिष्ठम्[13] । उपस्थम्[14] । आसीदति[15] । द्यावापृथिव्यो । पित्रो प्रातरादित्यात्मना द्यावापृथिव्योर्मध्ये प्राच्या प्रादुर्भवति ।[16] [17]

आ दे॒वो द॑दे बु॒ध्न्या॑३ वसू॑नि वैश्वा॒न॒र उदि॑ता॒ सूर्य॑स्य ।
आ स॑मु॒द्रादव॑रा॒दा पर॑स्मा॒दाग्निर्द॑दे दि॒व आ पृ॑थि॒व्याः ॥ ७ ॥

आ देव.[18] । आददे । देव[19] । आन्तरिक्षाणि[20] । वसून्यन्नानि[21] । वैश्वानर[22] । उदये । सूर्यस्य । पूर्वा-

---

१. The *pratīka* is supplied by the Editor २ अकरोत् Sy
३. निरुध्य is suggested for निरुध्य ।
४. ०यिनी A करप्रदान् Sy
५ The explanation of following words is missing in mss
यः । देह्य. । अनमयत् । वधस्नै॰ । यः and अर्यपत्नीः ॥
Sy explains those words in the following manner —योऽग्नि. । देह्यो देहीरुपचिता आसुरीर्विद्या । वधस्नैर्वधैरायुधैर्वा । अनमयत् हीना अकरोत् । यश्च । आर्यपत्नी॰, अर्यः सूर्यः पतिर्यासां ता अर्यपत्न्य. ।
६. वैश्वानरस्य Sy ७. शर्मणि Sy.
८ उपतस्थुः is suggested for उपस्थः ॥ यमेवोपतिष्ठन्ते Sy
९. विश्वे is suggested for विश्ये ॥ सर्वे Sy १०. गनैः \
११ सुमतिन्तामेव is suggested for ०तिमन्ता । १२ हिक्ष० A प्रार्थमानाः Sy
१३ वरिष्ठम् is suggested for वसिष्ठम् । उत्कृष्टम् Sy १४. मध्यमन्तरिक्षम् Sy
१५. आसीदिति A. आससाद आगच्छत् Sy
१६ स वैश्वानर सूर्यः सन् मातापित्रो॰ Sy
१७. VM ignores अग्नि. ।
१८ देवा A १९. द्योतमान. Sy
२० ०रिक्ष्याणि M बुध्न्यान्यान्तरिक्षाणि । बुध्न्यमन्तरिक्षम् । बद्धा अस्मिन् धृता आप इति वा N 10 44 Sy
२१. आच्छादकानि तमासि 'वस आच्छादने' इति धातुः Sy
२२ वैश्वनर. A विश्वनरहितोऽग्निः Sy

परयो । समुद्रयोर्मध्ये यानि वसूनि । यानि च द्यावापृथिव्योर्मध्ये तानि सर्वाणि । आवसते मनुष्येषु पक्षिषु देवेषु च वर्तमान सव भक्षयतीति[1] ।

VII 7

प्र वो॑ दे॒वं चि॑त्सहसा॒नम॒ग्निमश्वं॒ न वा॒जिनं॑ हिषे॒ नमो॑भिः ।
भवा॑ नो दू॒तो अ॑ध्व॒रस्य॑ वि॒द्वान्त्मना॑ दे॒वेषु॑ विविदे मि॒तद्रुः॑ ॥ १ ॥

[2]प्र व[3] । प्रेरयामि[4] । युष्माकम्[5] । देयम्[6] । बलमाचरन्तम्[7] । अग्निम्[8] । मश्वम् । इव । वलिनम्[9] । मन्त्रै[10] । भवा[11] । न[12] । दूत । यज्ञम्[13] । जानन् । स्वयमेवाग्नि[14] । देवषु । प्रयच्छति ज्ञापयत[15] वा । विहि माव्येति[16] ।[17]

आ या॑ह्यग्ने प॒थ्या॒३॑ अनु॒ स्वा म॒न्द्रो दे॒वानां॑ स॒ख्यं जुषा॒णः ।
आ सानु॒ शुष्मै॑र्न॒दय॑न्पृथि॒व्या जम्भे॑भि॒र्विश्व॑मु॒शध॒ग्वना॑नि ॥ २ ॥

आ याहि । आगच्छ[18] । अग्ने[19] । मातग[20] । आत्मीयैवम्[21] । मन्द्र[22] । दवानाम्[23] । सख्यम् । सेवमान ।

---

१ समुद्रावन्तरिक्षात् । अवरात पृथिव्यास्तमासि । आवते समुद्रात्परस्माद्दिवोऽपि तमांसि । आवते । तदेव दर्शयति—अग्निर्दिवस्तमांसि । आवते । पृथिव्याश्च तमांस्यावते Sy

२ VM ignores अग्नि ।

३ 'प्र वो देवम्' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'प्र वो देवम्' (KSA 347 P 24) इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्वशसूक्त उक्तो विनियोग Sy

४ हे अग्ने ! प्रहिणोमि Sy

५ त्वाम् Sy

६ देव A द्योतमानमाविगुणयुक्तम् Sy

७ ०माद्रन्तम् A राक्षसानभिभवन्तम् बलमाचरन्तं वा Sy ८ अपस्य नेतारम् Sy

९ वेगवन्तं बलवन्तं वा Sy

१० स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा Sy

११ VM seems to repeat the Vedic word भवा The classical form should be भव

१२ अस्माकम् Sy १३ यज्ञस्य A

१४ अथ परोक्षस्तुति—त्मनाऽऽत्मना स्वयमेव Sy

१५ प्रज्ञायते Sy

१६ द्रु विहिताभ्येति A वन्धद्रुमोऽग्निरिव Sy

१७ VM ignores चित् ॥ चित् एव Sy

१८ आगच्छ M

१९ अग्नेः M हे अग्ने ! त्वम् Sy

२० मात ज M मार्ग is suggested for मातर्ग

२१ आत्मीयैरेव is suggested for आत्मीयैवम् ॥ स्वैर्मार्गैरित्यर्थ Sy

२२ मवयिता स्तुत्यो वा Sy

२३ देवै सह Sy

आ[1] याहि । पृथिव्या । समुच्छ्रित[2] वनम् । तेजोभि[3] । शब्द[4] । दष्ट्राभि[5] । विश्वन्न[6], कात्स्न्येन । यथाकाम दहन्[7] । काष्ठानीति[8] ।

प्राचीनो यज्ञः सुधितं हि बर्हिः प्रीणीते अग्निरीळितो न होता ।
आ मातरा विश्ववारे हुवानो यतो यविष्ठ जज्ञिषे सुशेवः ॥ ३ ॥

प्राचीनः[9] । प्राङ्मुख । यज्ञ[10] प्रवृत्त । सुनिहित[11] च । बर्हि[12] । आप्रीणाति[13] च । अग्निम्[14] । प्रशस्त[15] इव[16] । होता । द्यावापृथिव्यौ । विश्वैर्वरणीये । हूयमान[17] । ययोस्त्वम्[18] । युवतम[19] । जायसे । सुसुखम्[20] ।

सद्यो अध्वरे रथिरं जनन्त मानुषासो विचेतसो य एषाम् ।
विशामधायि विश्पतिर्दुरोणे३ऽग्निर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ॥ ४ ॥

सद्यो अध्वरे । सद्य । यज्ञे । रथवन्तम्[21] । जनयति[22] । मानुषास[23] । विशिष्टप्रज्ञा[24] । य । एषा[25] मनुष्याणा नेता भवति । स विशा[26] पति । विशाम्[27] । गृहे[28] । निहित[29] । अग्नि[30] । मोदन[31] । मधुवचन[32] । यज्ञवान् ।

---

१. आकारस्य पुनर्वचनमादरार्थम् Sy.
२. समुच्छ्रितं तृणगुल्मादिकम् Sy.
३. शोषकैर्दाहकैस्तेजोभिः Sy
४. शब्दायमानः or शब्दयन् is suggested for शब्दं ॥ शब्दायमानः । दह्यमानं हि शब्दायते Sy   ५. ज्वालाभिरित्यर्थः Sy
६. विश्वं वन or विश्वम् is suggested for विश्वन्नं ॥ विश्वानि Sy
७. दहत् A   कामयमानो दहन् Sy
८. काष्ठा० A
९. प्राचीनः । सम्यगनुष्ठीयत इत्यर्थः Sy
१०. यज्ञ प्रवृत्त A   अयं यज्ञः । यद्वा यज्ञो यष्टा होता प्राचीनः । यद्वा यज्ञो हविः प्राचीनः प्राचीनं प्राङ्मुखमासन्नम् Sy
११ ०निहत० A   १२. बर्हिः A
१३. तृप्तश्च भवति Sy.
१४. अग्नि A. अग्निः is suggested for अग्नि ।   १५. अगस्त A   स्तुतः Sy
१६. नेति चार्थे Sy.
१७ VM seems to take हुवानः nom sing as Voc sing
१८. योस्त्वं A   यतस्त्वम् is suggested for ययोस्त्वम् ॥ यतो यदा Sy.
१९ हे युवतम ! अग्ने ! Sy
२०. VM seems to explain सुशेवः nom. sing. as an adverb
२१. रथिनं नेतारम् Sy
२२ ०यन्ति is suggested for ०यति ॥
२३. मानुसः A   मानुषाः is suggested for मानुषासः ॥ मनुष्याः Sy
२४ अपिशि० A
२५ एषा हविर्वहति Sy
२६ विशां पतिर्विश्वस्य पतिर्वा Sy
२७ शम्म् A   मनुष्याणाम् Sy
२८ ग्रहे A   २९. आहितः Sy
३० सोऽयमग्निः Sy.
३१ मदयिता Sy
३२. मादयितृवचस्कः Sy

असादि वृतो वह्निराजगन्वानग्निर्ब्रह्मा नृषदने विधर्ता ।
द्यौश्च य पृथिवी वावृधाते आ य होता यजति विश्ववारम् ॥ ५ ॥

असादि । स्थापित । वृता होतृत्वेन । वोढा । दूरादागत । अग्नि । महान् । गृहे । विधारक ।
यम् । द्यावापृथिव्यौ । वधयत । यम् । च । होता । आ यजति मानुषे । विश्ववरणीयम् ।

एते द्युम्नेभिर्विश्वमातिरन्त मन्त्र ये वारं नर्या अतक्षन् ।
प्र ये विशस्तिरन्त श्रोषमाणा आ ये मे अस्य दीधयन्नृतस्य ॥ ६ ॥

एते । एते । यशोभि । सर्वम् । आच्छादयन्ति । य । वाऽग्नय वैश्वानराय । पर्याप्तम् । मन्त्रम् ।
कुर्वन्ति । नृहिता । य वा । वधयन्ति । प्रजायिनी प्रजा वैश्वानराधिष्ठिता । तदुक्तयाऽऽचावचन शृण्वाना ।
य वा । मदीयम् । अमुम् । वैश्वानरम् । आसीऽम्यन् प्राज्वलयन्निति ।

नू त्वामग्न ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहसो वसूनाम् ।
इषं स्तोतृभ्यो मघवद्भ्य आनड्यूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नू त्वाम् । क्षिप्रम् । त्वाम् । अग्न । याचामहे । वसिष्ठा । ईशानम् । सहस सूनो ! धनानाम् ।
तथा सत्यम् । स्तोतृभ्य । हविष्मद्भ्य । प्रापयरिति ।

---

१ अस्थावि A २ उपविष्टः Sy ३ हविषां वोढा Sy ४ द्युलोकादागत आगमनशीलो वा Sy ५ परिवृढः Sy ६ ग्रहे A होतु स्थाने Sy ७ विश्वस्य धारक Sy
८ ०व्यौ M ९ अग्निम् Sy १० होतो A ११ मनुष A It should immediatly follow होता ॥ १२ मदीया पुरुषा Sy १३ द्युम्नैर्भिरसै, अथवा Sy
१४ पोष्यवयम्, यद्वा जगत् Sy
१५ आतिरन्त वर्धयन्ति । अथवा अस्यगाच्छस्तिरस्यर्म Sy १६ वेति समुच्चये Sy
१७ पर्याप्त A १८ स्तोत्रं स्तुत्यं वा Sy
१९ समस्कुर्वन् Sy २० मनुष्या Sy
२१ तदुक्तं याज्ञा० A ०माज्ञावचनं is suggested for याज्ञावच० ।
२२ शृण्वाना or शृण्वन्त is suggested for शृण्वानो ॥ श्रोषमाणाः—शृणोते 'सन्यङ्' (Pa 6 1 9) इति द्वित्वं 'इको झल्' (Pa 1 2 9) इति सन कित्त्वं च 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त' इति न भवत । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन' (Pa 1 3 57) इत्यात्मनेपदम् Sy
२३ मदीया Sy २४ इमम् Sy
२५ सत्यमग्निम् । कर्मणि षष्ठी । मनुष्याणामङ्गीयाविति वत् Sy २६ आवीपन् A आदीपयन् is suggested for आदीसयन्
२७ अथ वा Sy २८ याचा० A
२९ वासिष्ठा M वयम् Sy ३० बलस्य पुत्राग्ने ! Sy ३१ अस्मदीयेभ्य Sy
३२ ०ध्ये विति A ०ध्यसि M आनट्—नशेर्व्याप्तिकर्मणोऽन्तर्णीतण्यर्थाल्लुङि 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागम Sy ३३ The fourth verse of the stanza has already been explained See RV VII 1 20 Sy explains it again and again यूयं स्वस्परिवारादच सर्वे यूयम् । नोऽस्मान् सदा । स्वस्तिभि पातेत्येवमीमहे Sy

VII 8

इन्धे राजा समर्यो नमोभिर्यस्य प्रतीकमाहुतं घृतेन ।
नरो हव्येभिरीळते सबाध आग्निरग्र उषसामशोचि ॥ १ ॥

- इन्धे । समिन्धे तम् । राजा । पीश्वर । हविहि । यस्य । मुखम् । आहुतम् । घृतेन भवति । त मनुष्या । हविभि सह । स्तुवन्ति । बोधासहिता । आदीप्यते । सोमाग्नि । उपसाम् । अग्र इति ।

अयमु ष्य सुमहाँ अवेदि होता मन्द्रो मनुषो यह्वो अग्निः ।
वि भा अकः ससृजानः पृथिव्यां कृष्णपविरोषधीभिर्ववक्षे ॥ २ ॥

अयम् । अयम् । एव । स । सुमहान् । ज्ञायते । होता । मंदमान । मनुष्यस्य । महान् । अग्नि । विकरोति । तेजांसि । पृथिव्याम् । अरण्यो सृज्यमान । कृष्णमार्ग । ओप ओपसिभि । उह्यते ।

---

१ 'इन्धे राजा' इति सप्तर्चमष्टम सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'इन्धे राजा' (KSA 34 8 p 24) इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग । आतिथ्याया 'प्र प्रायमग्नि' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितञ्च 'प्र प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व इति सयाज्ये' (ASS 4 5) इति Sy

२ समिध्यते Sy.

३ दीप्तः Sy.

४ वीश्विश्वर. M ईश्वरः is suggested for पीश्वर । स्वामी हविषा प्रेरको वाग्निः Sy

५. हवि. M
हविर्भिः is suggested for हविहि । स्तुतिभिः सह Sy

६. अग्नेः Sy.

७. रूपम् Sy

८ यश्च नरोऽस्मदीयाः Sy

९ हविष. M. हविर्भि is suggested for हविभि ॥ हव्यैः सार्धम् Sy

१०. बाधासहिता is suggested for बोधा सहिता ॥ सबाध सश्लिष्टा सञ्जातबाधा वा Sy

११ सोमस्त्वग्निः M सोऽग्नि. is suggested for सोमाग्नि

१२. सुमहा A
सुमहत्त्वेन Sy.

१३ प्रज्ञायते Sy

१४. देवानामाह्वाता Sy

१५. मदयिता Sy

१६. विकरोत्यन्तरिक्षे Sy

१७. दीप्ती. Sy

१८. ०मान M ०मान. is suggested for ०मान ।

१९. ओषसिनिः M
ओषधिभिः is suggested for ओष ओषसिभि ।

२०. ऊह्यते A वर्धते Sy.

कया नो अग्ने वि वसः सुवृक्तिं कामु स्वधामृणवः शस्यमानः ।
कदा भवेम पतयः सुदत्र रायो वन्तारो दुष्टरस्य साधोः ॥ ३ ॥

कया । कया स्वधया । अस्माकम् । अग्ने । त्वम् । स्तुतिम् । प्रतियमसि । तिम् । मन्त्रं । स्तूयमानस्त्वम् । आत्मान प्रापयसि । कदा वयम् । भवम । स्वामिन । सुसाधन । राय । सम्भक्तारं । शत्रुभिस्तरितुमशक्यस्य । सार्धयितुम् ।

अप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।
अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ द्युतानो दैव्यो अतिथिः शुशोच ॥ ४ ॥

प्र प्रायम् । प्रशृणोति । अयम् । अग्नि । मनुष्यस्य स्तुतिम् । विरोचत । यदा । सूर्य । इव ।

---

१ कया नो M
२ स्वधया हविषा Sv
३ ०तिपत्त० A
व्याप्नुष । प्राप्नावयसि वा Sv
४ किम् is suggested for तिम्
५ मन्त्रम् is suggested for मन्त्र ॥
६ ०स्त्वामा० A
७ प्राप्नुया Sv
८ कद A
९ सुसाधन ! is suggested for सुसाधन ॥
हे शोभनदान ! अग्ने ! Sy सुदत्र' कल्याणदान' N 6 14
१० धनस्य Sv
११ सम्भक्तारश्च कदा भवम ? Sy
१२ शत्रुभिर्दुर्हिंसकस्य Sv
१३ साधयितु is suggested for सापयितुम् ॥
समीचीनस्य Sy
१४ VM ignores उ ॥ उ च Sv
१५ अत्यन्तं प्रथितो भवति Sy
शृणुत 'माह्वानमिति शेष' । यजमानकृताह्वानं शृणातीत्यर्थ' । पुरुषव्यत्यय Mah
प्रकर्षेण महता शृणोति वचनम् U
प्रकर्षेण शृणोतु । आह्वानप्रमार्जनं शीघ्रं करोतीत्यर्थ BB
१६ प्रसिद्ध' Sy
१७ यजमानस्य मम Sv
बिभर्ति हवींषि भरतस्तस्य भरतस्य यजमानस्य Mah
भरतस्य प्रजापते U
यजमानस्य । भरणाद् भरत । औणादिको अतच्प्रत्यय' BB
१८ रोचते A
प्रकाशते Sv
बृहद्यथा तथा रोचते । अत्यन्तं दीप्यते Mah
अत्यर्थ दीप्यते BB
१९ योऽग्नि' Mah
कथमेतदध्ययसीयते यथा प्रजापते' शृणोति वचनमिति यत्समिदाधानसमनन्तरमेव U
यद् योऽग्नि BB

अत्यन्तम्[1]। भासमान । हितव्यौ[2]। यम्[3]। पूरु नामासुरम्[4]। सङ्ग्रामेषु। न दीप्यमान[5]। दैव्य[6]। अतिथि[7]। प्रजज्वाल[8]।

असन्नित्त्वे आहवनानि भूरि भुवो विश्वेभिः सुमना अनीकैः।
स्तुतश्चिदग्ने शृण्विषे गृणानः स्वयं वर्धस्व तन्वं सुजात ॥ ५ ॥

असन्निति। भवन्त। एव। त्वयि। हवींषि। बहूनि। भव त्वम्[11]। सर्वैः। रश्मिभिः[12]। सुमना। स्तोतु[13]। अग्नेः[14]। शृणोषि स्तुतिम्[15]। स्तूयमान। स्वयम्[16]। वर्धय[17]। आत्मीयमङ्गम्[18]। शोहनजननम्[19]।

---

१ हवास० A. भासत इति भा सूर्यवद् भासमानः सन् Mah महादीप्तिः U भासनशील. BB

२ हितव्य M अभितष्ठो is suggested for हितव्यौ ॥ अभिबभूव Sy सम्मुख तिष्ठति Mah अभितस्थौ एतया समिधाऽऽप्यायित. U अभितिष्ठति अधितिष्ठत्याक्रामति BB

३. यः is suggested for यम् ॥ अग्निः Mah यश्चाग्निः BB

४ पुरुनामा० A पूरु राक्षसम् Mah. पूरुमसुरराक्षसम् U पूरुमाप्यायमान शत्रुम्। 'पूरी आप्यायने' औणादिक उप्रत्यय। पूरु महान्तमपि शत्रुम् BB

५. Omitted by A दीप्यते। 'दीङ् क्षये' धातूनामनेकार्थत्वादत्र दीप्त्यर्थः, लिटि रूपम् Mah यस्माच्च दीप्यते। तस्मात्प्रजापतेर्वचन शृणोति U दीप्यते। छान्दसो लिट्। सोऽस्माकमस्त्विति सामर्थ्याल्लभ्यते BB

६. देवसम्बन्धी Mah, U अतिथिर्विशेष्यते—दैव्यो दिवि भव. BB

७. देवानामतिथिवत्पूज्यः Sy अतिथिधर्मा जनानाम् U. योऽस्माकमतिथिर्भूत्वा BB

• शिवो मङ्गलरूपः Mah शान्तः U शिव. कल्याणगमन. BB

प्र प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वऽइति। प्रजापतिर्वै भरत स हीदं सर्वं बिभर्ति वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भा इति वि यत्सूर्य इव रोचते बृहद्भा इत्येतदभि यः पूरु पृतनासु तस्थाविति पूरुर्ह नामासुररक्षसमास तमग्नि पृतनास्वभितष्ठौ दीदाय दैव्योऽअतिथि शिवो न इति दीप्यमानो देवोऽतिथि. शिवो न इत्येतत्स्थितवत्या वसत्यै ह्येन तत्स्थापयति SB. 6 8.1. 14 p 565. YV. reads दीदाय for द्युतानो and शिवो न. for शुशोच
This stanza=YV 12 34 =TS 2.5 12 4

६ भवन् M भवन्ति is suggested for भवन्त १०. हवींषि आहुतयो वा Sy

११ भवस्त्व A

१२. तेजोभिस्तद्विभूतिभिरग्निभिर्वा Sy

१३ श्रोतु. M स्तुत. स्तोतः। स्तौतीति स्तुत् Sy

१४ अग्ने ! is suggested for अग्नेः ॥

१५ शृणु Sy १६. स्वयमेव Sy

१७ वर्धयस्व Sy

१८ स्वा तनुं मम तनु वा Sy

१९ शोभनजनन ! is suggested for शोहनजननम्। कल्याणप्रादुर्भाव ! Sy

२०. VM ignores चित्।

इद वचः शतसाः ससहस्रमुदग्नये जनिषीष्ट द्विबर्हाः ।
श यत्स्तोतृभ्य आपये भवाति द्युमदमीवचातन रक्षोहा ॥ ६ ॥

इदं वच । इदम् । वच । गोशतस्य सम्भक्त । तथा सहस्रधनसम्भक्तं च । अग्नये । उज्जनिषीष्ट । द्वयो स्थानयो परिवृढो वसिष्ठ पृथिव्यां मनुष्यो भूत्वा यतस्त दिवि देव । शङ्करम् । यत् । स्तोतृभ्य । आपये ज्ञातये पुत्रादिकाय । भवति तस्मयच्छति । दीप्तिमत् । रोगतनम् । रक्षसां हन्तृ ।

नू त्वामग्न ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहसो वसूनाम् ।
इषं स्तोतृभ्यो मघवद्भ्य आनळ्युय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नू त्वामग्ने ।

VII 9

अबोधि जार उषसामुपस्थाद्धोता मन्द्रः कवितमः पावकः ।
दधाति केतुमुभयस्य जन्तोर्हव्या देवेषु द्रविणं सुकृत्सु ॥ १ ॥

अबोधि । प्रबुद्ध । उषसा जार । उपसाम् । उत्सङ्गात् । होता । मन्द्र । कवितम । पावक ।

---

१ स्तोमम् Sy
२ गोशतस्य is suggested for गोगतस्य ॥
३ संभर्त् M गवां शतस्य सम्भक्ता Sy
४ गवां सहस्रेण च सयुत Sy
५ उज्जनि० M उज्जनिषीष्ट is suggested for उज्जनिषिष्ट ॥ उदजीजनत् Sy
६ ०वृढो A द्वाभ्यां विद्याकर्मभ्यां बृहन् द्वयो स्थानयोर्लोकयो र्वा Sy द्विबर्हाद्वयो स्थानयो परिवृढ । मध्यमे च स्थाने उत्तमे च N 6 17: इति
७ सुखम् Sy ८ वच Sy
९ आपये is suggested for अपये ॥
१० भवेत् Sy
११ दीप्तिमत् । यशस्करमित्यर्थ Sy
१२ रोगघातकम् is suggested for रोगतनम् ॥ रोगाणां निवारकम् Sy
१३ हन्तृ A
१४ The *Pratika* is supplied by the Editor The stanza has already been explained See RV VII 7 7
१५ 'अबोधि जार' इति षडृचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'अबोधि षट्' (KSA 34.9 p 24) इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरेतत्सूक्तमस्य उक्तो विनियोग Sy १६ ०धिम् Sy
१७ अबुध्यत Sy
१८ सर्वेषां प्राणिनां जरयिता Sy
१९ ०ङ्गाद्धोता A मद्यो Sy
२० देवानामाह्वाता Sy
२१ मदयिता स्तुत्यो वा Sy
२२ कवित A प्राज्ञतम Sy
२३ पावक A शोधकोऽग्नि Sy

स करोति । प्रज्ञानम् । दैव्यस्य च मानुषस्य च । जन्तोः । हव्यानि च । देवेषु करोति । धनञ्च । यजमानेषु ।

स सुक्रतुर्यो वि दुरः पणीनां पुनानो अर्कं पुरुभोजसं नः ।
होता मन्द्रो विशां दमूनास्तिरस्तमो ददृशे राम्याणाम् ॥ २ ॥

स सुक्रतुः । स । सुप्रज्ञ । य । विश्लथयति । द्वाराणि । पणिनाम् । क्षरम् । प्रयच्छन् । असमभ्यम् । बहुरक्षणम् । होता । मोदन । मनुष्याणाम् । दममना । तिरस्कुर्वन् । तमासि । दृश्यते । रात्रीणाम् ।

अमूरः कविरदितिर्विवस्वान्त्सुसंसन्मित्रो अतिथिः शिवो नः ।
चित्रभानुरुषसां भात्यग्रेऽपां गर्भः प्रस्वऽ आ विवेश ॥ ३ ॥

अमूर । अमूढ । कवि । अदीन । परिचरणवान् । शोभनसदस्क । मित्र । अतिथि । शिव । न । चित्रदीप्ति । उषसाम् । अग्रे । विभाति । अपाम् । गर्भ । ओषधी । आविवेश ।

---

१. विदधाति Sy
२. उभयस्य द्विपदश्च चतुष्पदश्च दैव्यस्य मानुषस्य वा Sy. ३. प्राणिनः Sy
४. धन दधाति Sy
५ अग्निः Sy
६. सुकर्मा सुप्रज्ञो वा Sy
७. अपि ग्लथ० A विवृतवान् Sy
८ गवां पिधानानि Sy
९ वणिनां A पणीनाम् is suggested for पणिनाम् ॥ असुराणाम् Sy
१० क्षीरम् is suggested for क्षरन् ॥ अर्कमर्चनीयम् । गवां सङ्घम् Sy.
११ पुनान शोधयन् । हरन्नित्यर्थः Sy
१२. वाहु० M पुरुभोजस वहुक्षीरम् Sy.
१३. हेता A.
१४. मदयिता स्तुत्यो वा Sy
१५ जनानां यजमानाना वा Sy
१६ दमूना M दान्तमना दममना दानमना वा Sy १७. तिरः M
१८. अन्धकारम् Sy
१९. यद्वा । तमस्तिरो ददृशे । नाशयतीत्यर्थः Sy
२०. रात्रीणा रमयित्रीणा वा Sy.
२१. अमूरम् A २२. प्राज्ञः Sy
२३. अदीनः is suggested for अदीन ॥
२४. दीप्तिमान् Sy
२५. शोभजन० A शोभनसदनः शोभनसवेदनो वा Sy
२६ प्रमीतेस्त्राता Sy
२७ सर्वेषामतिथिवत्पूज्यः Sy
२८ शिवकरो जगतः Sy
२९ न A
३० मुखे Sy
३१. सोऽयमपा गर्भः सन् Sy
३२ ओषधि A प्रस्वो जायमाना ओषधीः Sy

ईळेन्यो॑ वो॒ मनु॑षो यु॒गेषु॑ समन॒गा अ॑शुचज्जा॒तवे॑दाः ।
सु॒स॒दृशा॑ भा॒नुना॒ यो वि॒भाति॒ प्रति॒ गावः॑ समिधा॒नं बु॑धन्त ॥ ४ ॥

ईळेन्य । ईड्यो । युष्माकम् । मनुष्यस्य यजमानस्य । यागदिवसेषु । सेनाग्रे गन्ता । प्राज्वलत् । जातप्रज्ञ । शोभनसन्दर्शनेन । तेजसा । यः । विभाति सम् । स्तुतिवाच । समिध्यमानम् । प्रतिबोधयन्तु ।

अग्ने॒ याहि॑ दू॒त्यं१॑ मा रि॑षण्यो दे॒वाँ अच्छा॑ ब्रह्म॒कृता॑ ग॒णेन॑ ।
सर॑स्वतीं म॒रुतो॑ अ॒श्विना॒पो यक्षि॑ दे॒वान् र॑त्न॒धेया॑य॒ विश्वा॑न् ॥ ५ ॥

अग्ने याहि । अग्ने । याहि । दूत्यम् । मा बाधनि । विनष्टा भू । देवान् प्रति । स्तोत्रकृता सङ्घेन सहर्षीणाम् । सरस्वतीम् । मरुत । अश्विनौ । अप । यज । रत्नाना दानाय । सवान । देवानति ।

त्वाम॑ग्ने समिधा॒नो वसि॑ष्ठो॒ जरू॑थं ह॒न्यक्षि॑ रा॒ये पुरं॑धिम् ।
पु॒रु॒णी॒था जा॑तवेदो जरस्व यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ६ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने । प्रज्वलयन् । वसिष्ठ । जरूथं रक्ष । हन्तु । यज त्वम् ।

---

१ ईडे M ईड्य is suggested for ईड्ये ॥ स्तुत्य Sy २ हे अग्ने । अस्तवम् । अत्र विभक्तिवचनव्यत्यय Sy ३ यागकालेषु सर्वेष्वपि दिवसेषु वा Sy ४ अत परं परोक्षस्तुति Sy ५ युद्धेषु सङ्गन्ता सन् Sy ६ प्रज्वालं M दीप्यते Sy
७ आसचन Sy ८ अग्नि Sy
९ स्तुतय Sy १० ०मिध्यमा० M
११ प्रतिबोधयन्ति Sy १२ वैश्वदेवे पशौ 'अग्ने याहि' इति हविषो याज्या । सूत्रितञ्च—'अग्ने याहि दूत्यं मा रिषण्य इन्द्र नरो नेमधिता हवन्त इति तिस्र' (ASS 3 7) इति Sy
१३ Sy construes अच्छ with याहि and explains them together as अभिगच्छ
१४ दूत्य A दूतस्य कर्म हविर्वहनादि Sy
१५ मा बा० A १६ हिंसी Sy
१७ देवात् Sy
१८ ब्रह्मकृत्स्तोऽस्मामस्मदीयान्वि तव स्तोतृन् Sy
१९ अश्विना A २० प A २१ यज A
२२ रत्नानं A अस्मभ्य रत्नदानाय Sy
२३ वसिष्ठस्यार्थम् Dur, SKN
२४ हे अग्ने । Sy हे भगवन्नग्ने । Dur
२५ ०यत् A सन्दीपयन् Dur, SKN
२६ ऋषि Sv वसिष्ठो नामर्षि SKN
२७ परुषभाषिणं जरणीयं वा रक्षोगणम् Sy एव मन्त्र जरते स्तुत्यर्थस्य शब्दसाम्यादर्थाविरोधाच्च 'जरूथं स्तोत्रम्' इत्युपपद्यते Dur आत्मन एवायं परोक्षरूपेण जरूथं स्तोत्रम् SKN जरूथं गरूथं गृणाति N 6 17
२८ जहि Sy गमयस्त्वां प्रति 'हन्ति सेधति' इति गतिकर्मसु पठितम् Ngh (2 14) Dur हन्तेरसर्णीतण्यर्थस्य लक्षि अडभाव छान्दसत्वात् । अहन् गमितवान् गमयति वा स्तुतवान् स्तौति वेत्यर्थ SKN
२९ यजा त्वं A यजति Dur एतज्ज्ञात्वा यज SKN

धनाय[1] । वहुप्रज्ञ[2] देवगणम् । वहुनयनानि[3] रक्षांसि । जातवेद[4] । जारय[5] ।[6]

VII 10

उषो न जारः पृथु पाजो अश्रेद्दविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानः ।
वृषा हरिः शुचिरा भाति भासा धियो हिन्वान उशतीरजीगः ॥ १ ॥

उषो[7] न । आदित्य[8] । इव[9] । पृथु[10] । वलम्[11] । श्रयति । द्योतमान[12] । दीप्यमान । प्रज्वलत्[13] । वृषा[14] । हरणशील[15] । शुचि[16] । आभाति[17] । तेजसा[18] । कर्माणि । प्रेरयन् । कामयमाना[19] प्रजास्तमसा तिरोहिता । उज्जगारेति[20] ।

---

१ धनवते यजमानाय Sy धनप्राप्त्यर्थम् Dur

२. बहुधिय देवगणम् Sy बहुकर्मतम धनसम्बन्धाद्वा बहुदातृतममिति स्यात् । यस्त्व वसिष्ठेनैवमिज्यसे त त्वा वयमपि यजाम एव Dur वहुकर्माण बहुप्रज्ञ वा । कम् ? सामर्थ्यादात्मान देवगण वा SKN पुरन्धिर्बहुधीः N 6. 73

३. पुरुनीथेन वहुना स्तोत्रेण यद्वा पुरुणीयानेकमार्गाणि Sy
स त्व हे पुरुणीथा ! वहुस्तुत ! Dur
स्तुतिः, ततस्तृतीयाया अलुक् । बह्वचा च स्तुत्या SKN

४. हे जातवेदः ! अग्ने ! Sy जातवेदोऽस्माभिरिज्यमान Dur जातधन ! जातप्रज्ञ ! वा SKN

५ स्तुहि रक्षांसि जरयेत्यर्थः Sy जुषस्वैतद्धविरस्मत्प्रत्तम् Dur स्तूयस्व स्तुहि देवान् SKN

६ किञ्च यूयमस्मान् पात रक्षत । एकस्यैव पूजनार्थे वहुवचनम् । स्वस्तिभि स्वस्त्ययनैराशी प्रयोगः पात न सदा नित्यमेवेत्यर्थ. Dur किञ्च यूय पात । एकस्यैव पूजनार्थे वहुवचनम् । पाहि स्वस्तिभिरविनाशै. सर्वदा सर्वकाल नोऽस्मान् SKN, N. 6 17, SKN II 4 55

७. 'उषो न जारः' इति पञ्चर्चं दशम सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—'उषो न पञ्च' (KSA. 34.10 p 24.) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग Sy

८. VM seems to explain उषः and जारः together by आदित्यः ॥ Sy also explains the two words together as उषसो जारः सूर्यः ।

९. तद्वत् Sy

१०. प्रथु A विस्तीर्णम् Sy

११. तेजः Sy

१२ ०मान A

१३ ०लन् is suggested for ०लत् ॥ किं च दविद्युतत्, दीद्यत्, शोशुचान इति त्रयोऽपि शब्दा यद्यपि दीप्तिकर्माणस्तथापि दीप्तेर्भूयस्त्वज्ञापनाय प्रयुक्ता इति न पुनरुक्ति । अत्यन्त दीप्यमान इत्यर्थः Sy

१४ कामाना वर्षिता Sy

१५ हविषा प्रेरकः Sy

१६ शुद्धिकृत् Sy

१७. राभाति A
प्रकाशते Sy

१८. दीप्त्या Sy

१९ ०माना A

२० जागरयति । तमसा तिरोहिता प्रजा उद्गिरति वा Sy

स्वर्ण वस्तोरुषसामरोचि यज्ञं तन्वाना उशिजो न मन्म ।
अग्निर्जन्मानि देव आ वि विद्वान्द्रवद्दूतो देवयावा वनिष्ठः ॥ २ ॥

स्वर्ण वस्तो[1][2] । आदित्य[3] इव । अहि[4] । उषसा गमनेऽग्नि[5][6] । दीप्यते । यज्ञम् । कुर्वन्त[7] । ऋत्विज । इवाग्निरपि[8] । स्तोत्रमुच्चारयति[9] । अग्नि । देव । जातानि भूतानि । जानन् । विविधम् । आद्रवति । दूत[10] । देवान् प्रति गन्ता[11] । दातृतम ।

अच्छा गिरो मतयो देवयन्तीरग्निं यन्ति द्रविणं भिक्षमाणाः ।
सुसंदृशं सुप्रतीकं स्वञ्चं हव्यवाहमरतिं मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

अच्छा गिर । स्तुतय[12] । बुद्धयश्च[13] । दयानिच्छन्त्यो यष्टुम् । अग्नि प्रथमम । अच्छा यन्ति[14][15] । धनम् । भिक्षमाणा[16] । शोभनसन्दर्शनम्[17] । शोभनाङ्गम्[18] । शोभनगमनम्[19] । हव्यवाहम्[20] । मानुषाणाम्[21] । देवान् प्रति गन्तारम्[22] ।

इन्द्रं नो अग्ने वसुभिः सजोषा रुद्रं रुद्रेभिरा वहा बृहन्तम् ।
आदित्येभिरदितिं विश्वजन्यां बृहस्पतिमृक्वभिर्विश्ववारम् ॥ ४ ॥

इन्द्रं न । इन्द्रम् । न[23] । अग्न[24] । वसुभि । सङ्गतस्त्वम्[25] । आवह[26] । तम्च[27] । महान्तम् । रुद्रै[28] । आदित्यैश्च सह[29] । अदितिम् । विश्वजनहिताम्[30] । बृहस्पतिञ्च । स्तुतिमद्भिरङ्गिरोभि[31] । विश्वैवरणीयमिति[32] ।

---

१ स्वार्णवस्तो A
२ स्वरादित्यो भवति । सु अरण सु ईरण । स्वृतो रसान् । स्वृतो भासं ज्योतिषाम् । स्वृतो भासेति वा N 2 14
३ इव is suggested for व ।
४ अह्नि is suggested for अहि ॥ अहनि Sy वस्तोर्द्युरित्यहर्नामानी Ngh 1 9
५ ०षसां ग० is suggested for षसा ग० ॥ उषसामग्रे Sy
६ ०नैनि A ७ विस्तारयन्त Sy
८ अपि च । नति सम्प्रत्यये Sy
९ ०यन्ति A मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि पठन्तीति शेष Sy १० दूतो देवानाम् Sy
११ देवात् A देवान् प्रति गमयन् Sy
१२ वाच Sy १३ स्तुतिरूपा Sy
१४ भिक्ष is written twice in A
१५ न्ति A अभिगच्छन्ति Sy
१६ याचमाना Sy
१७ कल्याणसन्दर्शनम् Sy
१८ ०भाग A सुरूपं शोभनाङ्गं वा Sy
१९ सुष्ठु गच्छन्तम् Sy २० हव्यानां वोढारम् Sy २१ मनुष्यान् M
२२ अरतिं स्वामिनम् Sy
२३ अस्मदर्थम् Sy २४ देव Sy
२५ त्वं is missing in A M
२६ ०वहन् A
२७ VM seems to explain बृहन्तम् by तम्च ।
२८ रुद्र A रुद्रैर्देवैः सङ्गत Sy
२९ आदित्यैर्देवै सङ्गत Sy
३० विश्वजन० A ३१ ऋक्वभि स्तुत्यै Sy
३२ विश्वै सम्भजनीयम् Sy

मन्द्रं होतारमुशिजो यविष्ठमग्निं विश ईळते अध्वरेषु ।
स हि क्षपावाँ अभवद्रयीणामतन्द्रो दूतो यजथाय देवान् ॥ ५ ॥

मन्द्र होतारम्[1] । मन्द्रम्[2] । होतारम्[3] । ऋत्विज[4] । युवतमम् । अग्निम्[5] । मनुष्या । स्तुवन्ति । यज्ञेषु[6] । स[7] । हि[8] । रात्रिमान्[9] । भवति[10] । धनाना दाता[11] । द्र[12] । ऽतो[13] । देवान् । युष्णु[14] ।

VII 11

महाँ अस्यध्वरस्य प्रकेतो न ऋते त्वदमृता मादयन्ते ।
आ विश्वेभिः सरथं याहि देवैर्न्यग्ने होता प्रथमः सदेह ॥ १ ॥

[15] महा असि । महास्त्वम् । असि । अध्वरस्य[16] । प्रज्ञापयिता[17] । न । ऋते[18] । त्वत्त[19] । देवा । माद्यन्ति । आयाहि[20] । सरथम्[21] । विश्वै[22] । देवै[23] । निषीद । अग्ने[24] । होता । स-मुख्यस्त्वम् । वर्हिष्यस्मिन्[25] ।

त्वामीळते अजिरं दूत्याय हविष्मन्तः सदमिन्मानुषासः ।
यस्य देवैरासदो बर्हिरग्नेऽहान्यस्मै सुदिना भवन्ति ॥ २ ॥

त्वामीळते[26] । त्वाम् । स्तुवन्ति[27] । गमनशीलम्[28] । दूत्याय[29] । सहृतहविष्का[30] । सदा । इव[31] । मनुष्या[32] ।

---

१ Omitted in M २. स्तुत्यम् Sy
३ आह्वातारम् Sy ४. उशिजः कामयमानः Sy. ५. अग्नि स्म A ६. यागेषु Sy
७ अग्नि. Sy ८. यस्मात् कारणात् Sy
९ रात्रौ खल्वग्नयेऽग्निहोत्र हूयते Sy
१० तथा च श्रूयते—'यस्माद्दूतोऽभवत्तस्माद्विशस्तमध्वर इळते' इति Sy
११ रयीणा (सूर्यस्य) रयिमता हविष्मता यजमानानाम् Sy १२. Omitted in M अतन्द्र· is suggested for द्रः ॥ तन्द्रारहितः Sy १३. Omitted in M दूत· is suggested for ऽतो ।
१४ Omitted in M यष्टुम् is suggested for युष्णु ।
१५ 'महाँ असि' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'महान्' (KSA. 34 11 p 24) इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग Sy
१६. असध्वर० A १७ प्रज्ञापन सन् Sy.
१८. विना Sy १९. त्वया Sy
२०. आधाहि A. २१. सरथ यथा भवति Sy.
२२ Omitted in A २३. अग्ने A
२४ आह्वाता सन् Sy २५ आस्तीर्णे बर्हिषि Sy
२६. वाजपेये बार्हस्पत्यचरोः स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'त्वामीळते अजिर दूत्यायाग्नि सुदीति सुदृश गृणन्तः' (ASS 9 9) इति Sy वसिष्ठस्त्रिष्टुभाग्नि तुष्टाव । प्रातरनुवाके विनियुक्ता । हे अग्ने । DDN
२७. याचन्ते Sy २८. प्रगामिनम् ॥ Sy अजिरं क्षिप्रम् DDN अजिर भुरण्युरिति क्षिप्रनामनी Ngh 2 15 २९. दूतकर्मणे हविर्वहनाय Sy ३०. सहूत० A यजमाना· Sy
३१. एव is suggested for एव ।
३२. मानुषा. Sy.

यस्य त्वं यजमानस्य[१] । बर्हि । देव[२] सह । आसद[३] । अहानि । अस्मै[४] । शोभनाहानि[५] । भवन्ति[६] ।

त्रिश्चिदक्तोः प्र चिकितुर्वसूनि त्वे अन्तर्दाशुषे मर्त्याय ।
मनुष्वदग्न इह यक्षि देवान्भवा नो दूतो अभिशस्तिपावा ॥ ३ ॥

त्रिश्चित[७] । त्रि[८] । चित् । अग्न[१०] । प्रवदयन्ति । हवींषि सवनेषु । त्वयि[११] । यजमानायर्त्विजे[१२] । प्रयच्छते[१३] । मनोरिव । अह्न[१४] । इहास्मदीये यज्ञे[१५] । यज । देवान् । भवा[१६] । नः[१७] । दूत । अभिशस्तीना[१८] रक्षिता[१९] ।

अग्निरीशे बृहतो अध्वरस्याग्निर्विश्वस्य हविषः कृतस्य ।
क्रतुं ह्यस्य वसवो जुषन्ताथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ४ ॥

अग्निरीशे । अग्निः । ईश । महत । यज्ञस्य[२१] । अग्निः । विश्वस्य[२२] । हविष । सम्पादितस्य[२३] । प्रज्ञानम्[२४] । हि । अस्य । वसवः[२५] । सेवन्त । अथैनम्[२६] । देवा । कुर्वन्ति[२७] । हविषा पोतारम्[२८] ।

उत्तरा निगदसिद्धा[२९]—

---

१ मान is written twice in A किमय मित्यत आह यस्य हविष्मत DDN
वेवास्तम M देवै सार्धम् Sy DDN
३ त्वमधितिष्ठसि Sy असद इति यच्छब्दाभिधातामाव 'निपातयद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्' Pa 8 1 30 DDN
४ हविष्मते Sy हविष्मते यजमानाय, अयष्टु स्तवृत्यतिरिक्तकर्म कुर्वत सदा सुदिनं भवतीत्यवगन्तव्यम् । 'स्वाभानं वाच सुदिनत्व मह्नाम्' (RV II.21 6) इति DDN
५ शोभनदिनानि Sy 'सुपां सुलुक' (Pa VII.1 39) इति आदेश DDN
६ भवति A
७ VM ignores अग्ने ।
८ हे अग्ने ! Sy
त्रिषारम् । त्रिषु सवनेषु । यद्वा त्रिस्त्री नग्निमक्तमर्ज च त्वय्यन्तर्निहितानि प्र चिकितु । अधिवसिरयर्थ Sy
१० अग्नं M अह्न is suggested for अग्न ॥ यद्यप्यक्तुरिति रात्रिनाम तथाप्य त्राग्यन्त व्यज्यन्ते रूपाणीत्यस्मिन्नित्यह्नो नाम । यद्वा अह्नि Sy
११ यपि A यवि M
१२ ०मानर्त्विज A M मनुष्याय तदर्थमित्यर्थ Sy
१३ हविषां प्रदात्रे Sy
१४ अग्ने ! is suggested for अह्न ।
१५ यज्ञे Omitted in A
१६ भव is suggested for भव ।
१७ अस्माकम् Sy
१८ ०स्तीनां (न्ता) र० A ०स्तिम्नां र० M अभिशस्तिभ्यो रक्षिता is suggested अभिशस्तेरभिशंसकात् शत्रवात पाता रक्षिता Sy
१९ VM ignores अस्त ॥ अस्तर्मध्ये Sy
२० इष्टे Sy
२१ कौटिल्यरहितस्य यज्ञस्य Sy
२२ सर्वस्य Sy
२३ संस्कृतस्य Sy
२४ कर्म Sy २५ देवा Sy २६ अपि च Sy
२७ चक्रिर इत्यर्थ Sy
२८ पोतस्तारं A वोढारम् is suggested for पोतारम ॥ हव्यानां वोढारम् Sy
२९ उत्तरागच० A

आग्ने वह हविरद्याय देवानिन्द्रज्येष्ठास इह मादयन्ताम् ।
इमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

[आग्ने वह[1] ।]

VII 12

अगन्म महा नमसा यविष्ठं यो दीदाय समिद्धः स्वे दुरोणे ।
चित्रभानुं रोदसी अन्तरुर्वी स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

अगन्म[2] । गच्छाम[3] । महता । नमस्कारेण । युवतमम्[4] । य[5] । दीप्यते[6] । काष्ठै समिध्यमान आहवनीये[7] । चित्रभानुम्[8] । द्यावापृथिव्यो[9] । विस्तीर्णयो[10] । अन्तरे वर्तमान[11] । स्वाहुतम् । सर्वत एव । अभिमुख[12] समिद्धो ह्यग्नि सर्वतो[13] दीप्तो भवति भयाऽऽवर्जित[14] ?

स मह्ना विश्वा दुरितानि साह्वानग्निः ष्टवे दम आ जातवेदाः ।
स नो रक्षिषद्दुरितादवद्यादस्मान्गृणत उत नो मघोनः ॥ २ ॥

स मह्ना[15] । स[16] । महत्त्वेन । विश्वानि । दुरितानि । सहमान[17] । अग्नि । स्तूयते[18] । यज्ञे[19] ।

---

१. The *pratīka* is supplied by the Editor हे अग्ने ? हविरद्याय हविषा भक्षणाय देवानावह । किमर्थम् ? इत्यत आह—इहास्मिन् यज्ञ इन्द्रज्येष्ठास इन्द्रप्रमुखा देवा मादयन्ताम् । इम यज्ञमिद यष्टव्य हविर्दिवि स्थितेषु देवेषु धेहि । निधेहि । देवान्वेह नयेदं हविर्वा देवेषु नयेति भाव. । अन्तिमः पादो व्याख्यातचरः Sy

२. 'अगन्म महा' इति तृचात्मकं द्वादश सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—'अगन्म तृचम्' (KSA. 34 12 p 24) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग. । व्यूळ्हे दशरात्रे नवमेऽहनीद सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितञ्च·—'तृतीयस्यागन्म महेत्याज्यम् (ASS 8.11) इति Sy

३ वयमुपगच्छाम Sy

४ तमिमम् Sy

५ अग्निः Sy

६. दीप्यतै. A

७ VM seems to explain स्वे and दुरोणे together as आवहनीये ॥ स्वे स्थाने आहवनीये Sy

८ चित्रज्वालम् Sy

९ ०व्यो॰ष्तिस्तीर्णे० A

१०. अन्तरर्वक्तमान A ०मानम् is suggested for ०मान. । ०अन्तर्मध्येऽन्तरिक्षे Sy

११ सुष्ठ्वाहुतिभिर्हुत सन्तम् Sy

१२ प्रतिगच्छन्तम् Sy

१३. सर्वनो A

१४ भा is the synonym of splendour or light Thus भयाऽऽवर्जित. means a source of light

१५ मग्ना A

१६ योऽग्नि· Sy

१७ अभिभवन् Sy

१८ अस्माभि. स्तूयते Sy

१९ यज्ञगृहे Sy

जातप्रज्ञ । स । अस्मान् । रक्षतु । दुरितात् । अवद्याच्च निन्दितु ते देवा हि, अस्मान् । स्तुवत । अपि च । अस्मान् । हविष्मत इति ।

त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः ।
त्वे वसु सुषणनानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

त्वं वरुण । त्वम् । अग्ने । वरुण । अपि च । मित्रश्च भवसि । त्वाम् । वर्धयन्ति । स्तुतिभि । वसिष्ठा । त्वयि स्थितानि । धनानि । सुदानानि । सन्तु वसिष्ठेष्विति ।

VII 13

प्राग्नये विश्वशुचे धियंधेऽसुरघ्ने मन्म धीतिं भरध्वम् ।
भरे हविर्न बर्हिषि प्रीणानो वैश्वानराय यतये मतीनाम् ॥ १ ॥

प्राग्नये । प्रभरध्वम् । अग्ने । विश्वस्य शोचयित्र । कर्मणा धारयित्र । असुराणा हन्त्रे । स्तुतिम् । कर्म चेत्युक्त्वा तथा करोमीति वदति । वहामि । हवि । इदानीम् । यज्ञे । प्रीयमाण । वैश्वानराय । नियन्त्रे । स्तुतीनाम् ।

---

१ जातधनो जातप्रज्ञो वा Sy
२ पापात् Sy
३ निन्दिताच्च कर्मण Sy
४ ह A ५ असा A
६ स्तुवतोऽपि रक्षयत् Sy
७ अस्मात् A ८ VM ignores आ
९ वरुणं A
१० जगत प्रमीतेस्त्रातासि Sy
११ विद्यमानानि Sy
१२ सुधनानि M सुसम्भजनानि सन्तु । स्यष्ट सम्पत् Sy
१३ 'प्राग्नये इति तृचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'प्राग्नये वैश्वानरीयम् (KSA 34-13 p -4) इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy १४ हे सखाय I Sy
१५ प्रहर० A
१६ प्रान A अग्नये is suggested for अग्ने ॥
१७ विश्वं यो दीपयति तस्मै Sy
१८ धियां कर्मणां यो धाता तस्मै Sy
१९ असुराणां यो हन्ता तस्मै Sy
२० मननीयं स्तोत्रम् Sy
२१ हाली A अह भरामि यद्वा सम्भरामि Sy
२२ इव । यद्वा नति सम्प्रत्यर्थे Sy
२३ यज्ञ A
२४ प्रय० A. स्तुतिं प्रीयमाण यद्वा प्रीणयन् Sy
२५ विश्वनरहितायाग्निविशेषाय Sy
२६ दात्रे Sy
२७ अभिमतानां कामानाम् Sy

त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान आ रोदसी अपृणा जायमानः ।
त्वं देवाँ अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ॥ २ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने । ज्वालया[1] । ज्वलन्[2] । आपूरयसि[3] । द्यावापृथिव्यौ[4] । प्रातरादित्यात्मना[5] जायमान । त्वम् । दे[6] । अस्म[7]च्छत्रूणामसुराणामभिशस्तेश्च[8] । मुञ्चसि[9] । वैश्वानर । जातवेद[10] । महत्त्वेन[11] ।

जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः पशून्न गोपा इर्यः परिज्मा ।
वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

जातो यदग्ने । यदा[12] । त्वमग्ने । प्रादुर्भूत[13] । भूतादि[14] । विविध पश्यति[15] । पशून्[16] । इव । गोपाल[17] । स्वामी[18] । परितो[19] गच्छस्तदानीम् । वैश्वानर । स्तोत्राय[20] चास्माकम् । लभस्व[21] । गमनमिति[22][23] ।

---

१ दीप्त्या Sy, BB
२ दीप्यमानः Sy भृशं दीप्यमानः BB
३ आसि A आपूरयः Sy शोचिषा, आपालयसि वा 'पॄ पालनपूरणयोः' BB
४ ०थिव्यौः A
५ प्राकारा० A अत एव -जायमान एव BB
६ दे A देवान् is suggested for दे ॥ ऋत्विजः BB
७ अस्म is omitted in A
८ अभिशंसकाच्छत्रोः Sy पापात् 'शंस स्तुतौ' अभिपूर्वोऽयमवदने वर्तते, क्तिनि. स त्वमभिशस्तेर्मुञ्चेति BB
९ मञ्चसि A अमोचयः Sy
१० अपि च जातप्रज्ञ ! जातधन ! वा Sy जातानां वेदितः ! BB
११ माहात्म्येन । तृतीयाया आकारादेशः । यद्वा—महिम्नो मकारनकारयोस्तकारवकारौ वादेशौ भवतः BB
This stanza=TS 1 5 11 2.
१२ यस्मादेवं तस्मात् Sy.
१३ सूर्यात्मना जातः Sy
जातमात्र एव BB.
१४ भूतानि is suggested for भूतादि ॥ भुवनानि भूतजातानि सर्वांल्लोकान् Sy
१५ पश्यसि is suggested for पश्यति ॥ रक्षार्थं पश्यसि विशेषेण पश्यसि BB
१६ पशुम् BB
१७ गोपाल· is suggested for गोपाल ॥ यथा गवां पालकः पशून् पश्यति तद्वत् Sy गवां पालयिता BB
१८ स्वामी प्रेरयन् वा Sy इराऽन्नं हविरात्मकं तत्र साधुस्तदर्हो वा BB
१९ परितो is suggested for परतो ॥ परितो गन्ता सन् Sy सर्वतो गन्ता । निपातोऽयं मनिन् प्रत्ययान्तः BB
२० ब्रह्म स्तोत्रं तदर्थम् । यद्वा ब्रह्मणे ब्राह्मणार्थम् Sy हविरात्मनेऽन्नाय यागात्मने वा परिवृढाय कर्मणे BB
२१. हविः प्राप्तुं मार्गानाप्नुहि । पुनःपुनर्जातेष्टिं प्रवर्तयेति भाव. BB
२२. गतिं फलप्राप्तिम्, येन ब्रह्मगोपद्रवान्निर्गच्छन्ति त गातुं विन्देत्यर्थः Sy मार्गम् BB
२३. स्पष्टमन्यत् Sy युष्माकमेवार्थे सदा नोऽस्मान् यूयं पात रक्षत स्वस्तिभिरविनाशैः । अविनाशान् प्रापय्यास्मान्पातेति । पूजार्थमेकस्मिन् बहुवचनम् BB
This stanza=TS 1 5 11 2

VII 14

सुमिधा जातवेदसे देवाय देवहूतिभिः ।
हुविर्भिः शुक्रशोचिषे नमस्विनो वय दाशेमाग्नये ॥ १ ॥

समिधा । समिधा । देवानामाह्वानैश्च सहाग्निमावह सोममावहेत्याह्वानानि देवानाम् । जातवेदसे । देवा । हविभि । दीप्ततेजसे । नमस्कारयुक्ता । वयम् । दान कुर्म । अग्नये ।

वय ते अग्ने सुमिधा विधेम वय दाशेम सुष्टुती यजत्र ।
वय घृतेनाध्वरस्य होतर्वय देव हुविषा भद्रशोचे ॥ २ ॥

वय ते । वयम् । तुभ्यम् । अग्न । समिधा । परिचरण कुर्म । वय हवींषि च । दाशम । दाशनया स्तुत्या । यष्टव्या । वयम् । घृतन । अध्वरस्य । धात । वयम् । दव । हविपा । भद्रदीप्ते ।

आ नो देवेभिरुप देवहूतिमग्ने याहि वषट्कृतिं जुषाणः ।
तुभ्यं देवाय दाशतः स्याम यूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आ नो देवेभि । उभायाहि । देवै सह । अस्माकम् । यज्ञम् । अग्ने । वषटकारम् । सेवमान । तुभ्यम् । देवाय वयम् । ददत । स्याम ।

---

१ 'समिधा जातवेदसे' इति तृच चतुर्दश सूक्त वसिष्ठस्यार्षमाग्नेयम् । आद्या बृहती द्वितीया तृतीये त्रिष्टुभौ । तथा चानुक्रम्यते—'समिधा बृहत्यादि' (KSA 34.14. p 24.) इति । विनियोगो लैङ्गिक Sy
२ देवस्तुतिभि Sy
३ ०ह्वारि A ०ह्वानादिभिर्देवानाम् is suggested for ह्वानादिदेवानाम् ।
४ जातवेदसे जातप्रज्ञम् Sy
५ देवाय is suggested for देवा ॥ स्तुत्य मग्निम् Sy
६ हविभि A
७ शुक्रशोचिष शुभ्रदीप्तिम् Sy
८ हविष्मत Sy
९ वसिष्ठा Sy
१० परिचरेम Sy
११ अत्र दाशतियोगात्कर्मणि चतुर्थी । प्रायेण सर्वत्र दाशतियोगे चतुर्थी दृश्यते Sy
१२ वसिष्ठा Sy
१३ स्याम् Sy
१४ त्वा परिचरेम Sy
१५ गाहनाया A
१६ यष्टव्य is suggested for यष्टव्य ॥ हे यष्टव्य ! अग्ने ! Sy
१७ धात A होत is suggested for धात ॥
१८ देवा A द्योतमान ! अग्ने ! Sy
१९ हे कल्याणज्वाल ! Sy
२० उपायाहि is suggested for उभायाहि A उभयाभि M
२१ देवै सार्धम् Sy
२२ स्तोत्रं यज्ञ वा Sy
२३ ०कार A हवि Sy
२४ द्योतमानाय Sy
२५ वं M
२६ ददत A परिचरन्त Sy
२७ भवेम Sy
२८ सिद्धमन्यत् Sy

VII. 15.

उपसद्याय मीळ्हुषं आस्ये जुहुता हविः । यो नो नेदिष्ठमाप्यम् ॥ १ ॥

उपसद्याय[1] । समाश्रयणीयाय[2] । कामाना दोग्ध्रे[3] । प्रियार्थं तस्यास्ये[4] । जुहुत[5] । हविः । य[6] । अस्माकम् । अन्तिकतमम्[7] । ज्ञातेय भवति[8] ।

यः पञ्च चर्षणीरभि निषसाद दमेदमे । कविर्गृहपतिर्युवा ॥ २ ॥

[यः पञ्च ।][9] य[10] । पञ्च । जनान्[11] । अभिनिषसाद[12] । गृहेगृहे[13] । कवि[14] । गृहपति[15] । युवाम्[16] ।

स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु विश्वतः । उतास्मान् पात्वंहसः ॥ ३ ॥

स नो वेदः[17] । स[18] । अस्माकम् । धनम् । सह भवम[19] । अग्नि । रक्षतु । सर्वत[20] । अपि च । अस्मान्[21] । रक्षतु । रक्षस[22] ।

---

१ 'उपासद्याय' इति पञ्चदशर्चं पञ्चदश सूक्त वसिष्ठस्यार्षं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्––'उपसद्याय पञ्चोना गायत्रम्' (KSA 34.15. p. 24.) इति प्रातरनुवाकआग्नेये क्रतो गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेद सूक्तम् । सूत्रितञ्च––'उपसद्याय त्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्धरेत्' (ĀSS. 4 13.) इति । उपसदि पौर्वाह्णिक्या 'उपसद्याय' इत्याद्यास्तिस्र ऋच. सामिधेन्यः । सूत्र्यते च––'उपसद्याय मीळ्हुष इति तिस्र एकैकां त्रिरनवानम्' (ĀSS 4 8) इति । पवित्रेष्ट्यां 'अग्नी रक्षांसि' इत्येषा प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितञ्च––'पावकवन्ताबाज्यभागावग्नी रक्षांसि सेधति' (ĀSS 2 12) इति । अन्वारम्भणीयायामग्नेर्भगिनो याज्या । सूत्रितञ्च––'आ सव सवितुर्यथा सनो राधास्या भर' (ĀSS 2 8) इति । स्वस्त्ययन्यामिष्टौ "अग्ने रक्षा णः" इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितञ्च––'स्वस्त्ययन्या रक्षितवन्तावग्ने रक्षा णो अंहसः' (ĀSS 2 10) इति Sy.

२ हे अध्वर्यव. ! Sy

३ उपसदनीयाय Sy.

४ धर्त्रे A कामाना वर्षित्रेऽग्नय-तत्प्रीत्यर्थम् Sy

५ तस्यैव मुखे Sy

६. अग्निः Sy

७ अन्तिकतम A. आसन्नतमम् Sy

८ आसन्नतमो बन्धुर्भवतीत्यर्थः । आप्यमिति स्वार्थिकस्तद्धितः Sy

९ The *pratīka* is supplied by the Editor.

१० अग्निः Sy

११ मनुष्यान् Sy

१२ अभिमुख निषीदति । उत्तरया वाक्यपरिसमाप्तिः Sy

१३ ग्रहे ग्रहे A.

१४ प्राज्ञः Sy.

१५ गृहाणां पालयिता Sy

१६ युवा is suggested for युवा ॥ नित्यतरुण. सन् Sy

१७ स वेद A M

१८ सोऽग्निः Sy

१९ अन्तिके भवम्, सह भूत वा Sy

२० सर्वतो बाधकात् Sy

२१ अस्मात् A. वसिष्ठान् Sy

२२ पायात् Sy.

नव्यं नु स्तोममग्नये दिवः श्येनाय जीजनम् । वस्वः कुविद्वनाति नः ॥ ४ ॥

नवं नु । नवम्[1] । क्षिप्रम् । स्तोमम् । अग्ने[2] । द्युलोकस्य । श्येनभूताय[3] । जनयामि । स ह्यस्मभ्यम्[4] ।
बहु । धनम्[5] । प्रयच्छति[6] ।

स्पार्हा यस्य श्रियो दृशे रयिर्वीरवतो यथा । अग्रे यज्ञस्य शोचतः ॥ ५ ॥

स्पार्हाः[7] । स्पृहणीया[8] । यस्य[9] । श्रियः[10] । दर्शनाय भवन्ति[11] । यथा[12] । पुत्रवत[13] । रयिर्दर्शनीया[14] भवति ।
यज्ञस्य । अग्रे[15] आहवनीये । दीप्यमानस्य ।

सेमां वेतु वषट्कृतिमग्निर्जुषत नो गिरः । यजिष्ठो हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

सेमाम्[16] । स । इमम् । वषट्कारम्[17] । कामयताम्[18] । अग्नि । सवताम् । गिरश्च[19] । अस्माकम् ।
यष्टतमा[20] । हविषां वोढा[21] ।

नि त्वा नक्ष्य विश्पते द्युमन्तं देव धीमहि । सुवीरमग्न आहुत ॥ ७ ॥

नि त्वा[22] । निधीमहि स्थाने[23] । त्वाम् । उपगन्तव्यात्[24] । विशां पते[25] । ममतम्[26] । देवम्[27] । सुवीरम्[28] ।
अग्ने । आहुतम्[29] ।

---

१ नूतनम् Sy २ अग्नये is suggested for अग्ने ॥ गन्त्रेऽग्नये Sy
३ श्येनसदृशाय Sy ४ स ह्यस्म M
५ वस्वो वसु धनम् । कर्मणि षष्ठी Sy
६ बवास्वितयथ Sy ७ स्पार्हा A.
८ ०णीय A स्पृहणीया भवन्ति तस्मै नवं स्तोम जीजनमित्यनुषङ्गः । उत्तरत्र सम्बन्धो वा Sy ९ अग्ने Sy १० दीप्तय Sy
११ अर्थं पशुवे वा Sv १२ Omitted in A १३ ०वन्त A १४ रय० व० M धनम् Sy १५ पुरस्ताद् भागे Sy
१६ शि समाम् A १७ षठकारम् A अस्माभिर्दीयमानामाहुतिम् Sy
१८ भक्षयतु वा Sy १९ स्तुतीश्च Sy
२० ०तम is suggested for ०तमा ॥ यजनीयतमो यष्टतमो वा Sv
२१ हविर A ०र्षां वोषण् M
२२ The commentary on the stanza is missing in A. २३ निहितवन्त Sy
२४ ०न्तव्य ! is suggested for ०न्तव्यात ॥ नक्ष्य ! उपगन्तव्य ! नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा Sy २५ पते ! is suggested for पते
२६ द्युमन्तम् ! is suggested for मम तं । दीप्तिमन्तम् Sy
२७ देव ! is suggested for देवम् ॥ द्योतमान ! Sy २८ कल्याणस्तोतृकम् Sy
२९ आहुत ! is suggested for आहुतम् ॥ सर्वैर्यजमानैरभिहुत ! Sy

क्षपं उस्रश्चं दीदिहि स्वग्नयस्त्वया वयम् । सुवीरस्त्वमंस्मयुः ॥ ८ ॥

क्षप[1] उस्रश्च[2] । रात्री । अहानि । न [illegible] त्वम् । दीप्यस्व । [illegible] । त्वया । [illegible] । [illegible] । सुवीर[6] । अस्मान् कामः[7] ।

उपं त्वा सातये नरो विप्रासो यन्ति धीतिभिः । उपाक्षरा सहस्रिणी ॥ ९ ॥

उप त्वा[8] । उपयन्ति[9] । त्वाम्[10] । लाभाय[11] । नरः[12] [illegible] । [illegible] । उपगाति । वाक्य[14] सहस्रसंख्यायुक्ता[15] ।

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः पावक ईड्यः ॥ १० ॥

अग्नो रक्षांसि[16] । अग्नि । रक्षांसि । निषेधति[17] । शुक्रशोचि[illegible][18] ।

स नो राधांस्या भरेशानः सहसो यहो । भगंश्च दातु वार्यम् ॥ ११ ॥

स नो राधांसि । स[19] । अस्मभ्यम् । धनानि[20] । आहर । ईशान[21] । सहस पुत्र[22] ! भगम्[23] । च देवस्त्वमनुचर[24] । प्रयच्छतु[25] । धनम् ।

---

१ The commentary on the stanza is missing in A

२. हे अग्ने ! Sy

३ शोभनाग्नयो भवाम Sy

४. दीप्यमानेन त्वया Sy

५. वसिष्ठाः Sy

६ सुस्तोतृको भव Sy

७ अस्मत्काम is suggested for अस्मान् काम ॥ अस्मान् कामयमान । 'सुप आत्मन क्यच्' इति क्यचि कृते 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्यय.। दकारलोपश्छान्दस । Sy 'अस्मयुरस्मान् कामयमान' N 6 2

८. हे अग्ने ! Sy

९ उपगच्छन्ति Sy

१० त्वा A

११. धनाय, कामानां लाभाय वा Sy.

१२. नेतारो यजमाना. Sy

१३. विप्रा· Sy

१४. वाक् is suggested for वाक्य ॥ क्षयरहिता स्तुतिरूपास्मदीया वाक् Sy

१५. ०हस्र स्या० A सहस्रसख्याका Sy

१६ The *pratīka* is supplied by the Editor

१७ बाधताम् Sy

१८. VM. ignores शुक्रशोचि. । अमर्त्य । शुचि । पावक and ईड्य ॥ शुक्रशोचि शुभ्रज्वाल । अमर्त्यो मरणरहितो देवात्मा । शुचि स्वय शुद्ध । पावको ऽन्येषामपि शोधक । ईड्य स्तुत्य, Sy.

१९ प्रसिद्धस्त्वम् Sy

२० राधो राध इति धननाम Ngh. 2 10

२१ सर्वस्य जगत ईश्वरः सन् Sy

२२. हे सहसो यहो ! बलस्य पुत्र ! अग्ने ! Sy

२३ भग is suggested for भगम् । भगो देवोऽपि भगोऽत्र सूक्ते निपातभागिनी देवता Sy

२४. ०स्त्वदनु० is suggested for०स्त्वमनु०।

२५ दातु अस्मभ्यं ददातु। अभ्यास लोपश्छान्दस Sy

त्वम॑ग्ने वी॒रव॒द्यशो॑ दे॒वश्च॑ सवि॒ता भगः॑ । दिति॑श्च दाति॒ वार्य॑म् ॥ १२ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! वीरवत्[1] । अन्नम् । दत्त । च । सविता[2] । भग । च । अविदितश्च[4] देवी । धनम्[5] । प्रयच्छतु ।

अग्ने॒ रक्षा॑ णो॒ अंह॑सः॒ प्रति॑ ष्म देव॒ रीष॑तः । तपि॑ष्ठैर॒जरो॑ दह ॥ १३ ॥

अग्ने रक्ष[6] । अग्ने ! रक्ष । अस्मान् । रक्षस[7] । प्रतिदह[8] । देव[9] । हिंसत[10] । तप्ततमैस्तस्तेजोभि[11] । अहरण[12][13] ।

अधा॑ म॒ही न॒ आय॒स्यना॑धृष्टो॒ नृपी॑तये । पूर्भ॑वा श॒तभु॑जिः ॥ १४ ॥

अथा मही[14] । अह[15] । महती । अयसा निर्मिता । अस्माकम् । पुरी[16] । त्व भव । शत्रुभिरनाधृष्ट[17] स्त्वम् । नृणा[18] रक्षणायम् । शतभुजिर्बहुरक्षकेति[19][20][21] ।

त्वं नः॑ पा॒ह्यंह॑सो॒ दोषा॑वस्तरघाय॒तः । दिवा॒ नक्त॑मदाभ्य ॥ १५ ॥

त्वं न[22] पाहि । त्वम्[23] । अस्मान् । रक्ष । रक्षस[24][25] । दायावस्ता[26] । अरमिच्छत[27] । तदवोक्तम्– दिवा[28] । नक्त[29] रक्ष । माहिंसित[30][31] ! इति ।

---

१ वीरपत A पुत्रपौत्रोपेतम् Sy
२ अन्न देहीति शेष Sy सविता देवोऽपि । सवित्रादि सूक्ते निपातभागिनी देवता Sy
४ Omitted in M विदितश्च is suggested for अविदितश्च ।
५ वरणीयम् Sy
६ पाहि । संहितायां वाधवद्याम्बस Sy
७ अंहस पापात् Sy ८ भस्मीकुरु Sy
६ देव ! is suggested for देव ॥ द्योतमान ! Sy १० हिंसित M हिंसत शत्रून् Sy
११ तृप्ततम तत्तोजोहि M मैस्तस्तेजोभि is suggested for ‹मैस्तस्तेजोहि ॥ अति शयेन तापकैस्तेजोभि Sy
१२ अहरणं A अजर is suggested for अहरण ॥ जरारहितस्त्वम् Sy
१३ VM ignores स्म ।
१४ Omitted in A अप मही M
१५ हे अग्ने ! Sy १६ अथ is suggested for अथाधुना Sy ७ अय M
१८ तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा पुरुच्यते । यथा यसा निर्मिता पुरी तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा जनुभ्यो भीतान् रक्षति । तद्वत राक्षसेभ्यो भीतानस्मान् पाहीत्यर्थ Sy
१९ अप्रतिधर्षणीय Sy २० न रक्ष० M
२१ ०जिव० M अस्यन्त विस्तृता शतगुणा Sy
२२ ति is missing in A
२३ त्व न is missing in A
२४ अग्ने ! त्वम् Sy २५ पापात् Sy
२६ ०यस is suggested for ०वस्ता रात्रेराच्छादयित । तमस वारयित । इत्यर्थ Sy
२७ अघमिच्छ० is suggested for अरमिच्छ० । पापमिच्छत शत्रोश्च Sy
२८ अहनि Sy २९ रात्रौ च Sy
३० Omitted in M
३१ हिंसित M हे अहिंस्य ! Sy

VII. 16

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे।
प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ १ ॥

एना व[1]। अनेन[2]। युष्माकम्[3]। अग्निम्। अन्नेन[4] अन्नस्य[5]। पुत्रम्[6]। आह्वयामि[7]। प्रियम्[8]। अतिशयेन ज्ञातारम्[9]। गन्तारम्[10]। सुयज्ञम्[11]। विश्वस्य यजमानस्य[12]। दूतम्[13]। अमृतम्[14]।

स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः।
सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवं राधो जनानाम् ॥ २ ॥

स योजते[15]। स[16]। युनक्ति[17]। आरोचमानाविश्वो[18]। विश्वस्य भोक्तारो[19]। स। अत्यन्त द्रवति

१. 'एना व' इति द्वादशर्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमग्निदेवताकम्। अयुजो बृहत्यो युज सतोबृहत्यः। तथा चानुक्रान्तम्—'एना वो द्वादश प्रागाथम्'(KSA 34 16. p 24.) इति। प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेद सूक्तम्। सूत्रितञ्च—'एना वो अग्निं न वो यह्वम्' (ĀSS 4 13) इति। अग्निमारुतशस्त्रे 'देवो वो द्रविणोदाः' इति प्रगाथोऽनुरूप.। सूत्रितञ्च-'देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ, (ĀSS. 5.20) इति Sy

२. एनेन। यद्वा—एनेनमित्यग्नेर्विशेषणम्। समानार्षत्वात्पूर्वेषु सूक्तेष्वादिष्टत्वाद्वसिष्ठेनान्वादिश्यते Sy विभक्तेराकार.। एनेन Mah.

३. युष्मदर्थम् Sy हे ऋत्विग्यजमानाः! वो युष्माकं सम्बन्धिना Mah व इति पादपूरणार्थः सम्भवात् U

४. स्तोत्रेण Sy अन्नेन हविर्लक्षणेन Mah

५. बलस्य Sy.
अपाम् Mah. U

६. पौत्रम् Mah U सूनुर्नपादित्यपत्यनामनी Ngh 2 2

७. वो युष्माकमेनमग्निं नमसाऽऽहुव इति वा Mah.

८ यजमानानां प्रीतिहेतुम् Mah, सर्वजीवप्रियम् U

९. प्रज्ञापक वा Sy अतिशयेन चेतयितारम् Mah
अतिशयेन चेतनायुक्तम् U.

१० स्वामिन वा Sy. अलमति पर्याप्तमतिम्। यद्वा रतिरुपरमस्तद्रहितम्। सदोद्यमयुतमित्यर्थ. Mah

११. शोभना अध्वरा यज्ञा यस्य तम् Mah शोभना अध्वरा यज्ञा अस्य विद्यन्त इति स्वध्वरः Sy

१२. सर्वस्य यजमानस्य Sy सर्वस्य यजमानजनस्य सर्वस्य जगतो वा Mah विश्वस्य सर्वस्य यजमानजनस्य U

१३. दूतवत्कार्यकारिणम्। सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यकरत्वात् Mah

१४. नित्यम् Sy मरणरहितम् Mah अमरणधर्माणम् U This stanza=YV 15.32

१५. सो योज० A

१६. अग्निः Sy

१७. रथे युनक्तु यद्वा अयुज्यत Sy.

१८. ०नाश्वो M ०नावश्वौ is suggested for ०नाविश्वो॥ यद्वा आरोचमानेन तेजसा Sy

१९. विश्वस्य पालयितारावश्वौ। विश्वस्य रक्षकेण Sy

वेषलोकं[1] प्रति स्वाहुत[2] । सोऽयं वसूनां[3] मध्ये । सुस्तोत्र[4] । यष्टव्य । सुकर्मा च[5] । देवनशीलम्[6] । धनं प्रयच्छति[7] । यजमानानाम्[8] ।

उदस्य शोचिरस्थादाजुह्वानस्य मीळ्हुषः ।
उद्धूमासो अरुषासो दिविस्पृशः समग्निमिन्धते नरः ॥ ३ ॥

उदस्य । उत्तिष्ठति[9] । अस्य[10] । दीप्तिः[11] । आहूयमानस्य[12] । सेक्तुः[13] । उत्थस्युः[14] । धूमाश्च । आरोचमानाः[15] । दिविस्पृशः[16] । तमग्निम् । समिन्धते[17] । मनुष्याः[18] ।

तं त्वा दूतं कृण्महे यशस्तमं देवाँ आ वीतये वह ।
विश्वा सूनो सहसो मर्तभोजना रास्व तद्यत्त्वेमहे ॥ ४ ॥

तं त्वा दूतम्[19] । त्वम्[20] । त्वा । दूतम् । कुर्मः । यशस्वितमम्[21] । देवान् । आवह । अशनाय[22] । हे सहसः सूनो[23] । विश्वान्यपि । मनुष्यभोज्यानि[24] । देहि[25] । तदानीम् । यदा । त्वाम् । याचामहे ।

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे ।
त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि वेषि च वार्यम् ॥ ५ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! गृहपतिः[26] । त्वम् । होता भासि[27] । अस्माकम् । यज्ञे[28] । त्वम् । पोता च । विश्वैर्वरणीय[29] । प्रकृष्टज्ञानस्तथा[30] सति त्वं देवान् । यज । भक्षय[31] । च । हविर्वरणीयम् ।

---

१ ०लोकं प्रति M आनेतुं देवान् प्रति भूयां प्रवतु प्रवाति वा Sy २ सुष्ठ्वाहुत Sy
३ वासकानां जनानां वसिष्ठानाम् यद्वा वसूनां धनानाम् Sy ४ सुस्तुति शोभमानो वा Sy ५ सुकर्मा च भवति Sy
६ तमिमं द्योतमानम्, यद्वात्यन्तप्रकाशमानम् Sy
७ हविरभिगच्छत्विति शेषः Sy
८ यजमानानां धनवत् प्रियतम इत्यर्थः Sy
९ उत्तिष्ठ A अग्नेः Sy १० स्य A अग्नेः Sy ११ तेजः Sy १२ अभिहूयमानस्य Sy १३ कामानां वर्षितुः Sy
१४ उक्त A उत्तस्थुः is suggested for उत्थस्युः । अस्यादित्येकवचनान्तं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्रान्वेति Sy
१५ आरोचमा A ०मानाः is suggested for ०माना ।
१६ अन्तरिक्षस्पृशः Sy १७ ०न्धते A
१८ कर्मणां नेतार ऋत्विजः Sy १९ The *pratika* is supplied by the Editor
२० त्व A तम् is suggested for त्वम् ॥ प्रसिद्धम् Sy
२१ ०स्वितमं A अतिशयेन यशस्विनम् Sy
२२ अशनाय A हविषां भक्षणाय Sy
२३ हे स्सहस्सूनो A. हे बलस्य पुत्र ! अग्ने ! Sy
२४ मनुष्याणां भोग्यानि कल्याणानि धनानि Sy
२५ अस्मभ्यं देहि Sy २६ यजमानोऽसि Sy
२७ देवानामाह्वाता Sy २८ यागे Sy
२९ ०णीयं A VM explains voc by nom ३० ०कृष्टज्ञा० A प्रकृष्टमतिः Sy ३१ कामयस्व भक्षय वा Sy

कृधि रत्नं यजमानाय सुक्रतो त्वं हि रत्नधा असि ।
आ नं ऋते शिशीहि विश्वमृत्विजं सुशंसो यश्च दक्षते ॥ ६ ॥

कृधि रत्नम् । कुरु[1] । रत्नम्[2] । यजमानाय[3] । सुकर्मन्[4] । त्वम् । हि[5] । रत्नस्य दाता । भवसि । स त्वमाशीर्भिस्तीक्ष्णीकुरु[6] । अस्माकम् । यज्ञे । सर्वम् । ऋत्विजम् । शोभनशसन[7] । य । च होता[8] । सहते तञ्चेति[9] ।

त्वे अंग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।
यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दयंन्त गोनाम् ॥ ७ ॥

त्वे अग्ने । त्वयि[10] । अग्ने । स्वाहुत[11] । प्रिया । सन्तु[12] । प्राज्ञा[13] । प्रयन्तार[14] । ये । आढ्या[15] । जनानाम्[16] । सङ्घातान्[17] । प्रयच्छन्ति[18] । गवा[19] दरिद्रेभ्य ।

येषामिळा घृतहंस्ता दुरोण आँ अपि प्राता निषीदति ।
ताँस्त्रायस्व सहस्य द्रुहो निदो यच्छा नः शर्म दीर्घश्रुत् ॥ ८ ॥

येषामिळा । येषा जनानाम् । अन्नम्[20] । घृतहस्ता[21] । गृहे[22] । निषीदति । अन्नस्य[23] प्राता[24] प्रदाता च

---

१. कुरु । देहीत्यर्थः Sy
२ धनम् Sy इवात्र रत्नमिति धननामनी Ngh 2. 10 ३. यजमानाय मह्यम् Sy ४. हे शोभनकर्मन् ! अग्ने ! Sy
५. यस्मात्त्वम् Sy.
६. ०माशिशीभिस्तीक्ष्णरूरु A
७. गोहन शं० A सुस्तुतिरस्मत्पुत्रः यद्वा सुशसो होता Sy
८. होतात् A. होतुः पृथगुपादानश्चादरार्थम् Sy
९. वर्धते त वर्धय Sy
१०. तव Sy Mah, U.
११ हे यजमानै सुष्ठ्वाहुत ! Sy. सुष्ठु हूयते स्वाहुतः हे स्वाहुत ! Mah. साधुना प्रकारेणाभिहुत U १२ भवन्तु Sy
१३. प्रेरकाः स्तोतारो वा Sy पण्डिताः Mah, U
१४. प्रभातारः A प्रदातारः Sy निगृहीतेन्द्रियाः Mah निगृहितसर्वविषया U.
१५. धनवन्तः Sy, Mah. U.
१६. जनानामस्मदीयानाम् Sy जनानां मध्ये जनाः Mah जनाना मध्ये U
१७. ०तात् A समूहान् Sy अन्नविशेषान् पुरोडाशादीन् Mah न केवल धनवन्त एव, किन्तर्हि ? उर्वान्, अन्नप्रकारान् U
१८. प्रयच्छन्ति ते च तव प्रियास. सन्त्विति पूर्वेणान्वय Sy ददति । 'दय दानगतिहिंसादानेषु Mah दयतिर्दानार्थः । ददति U
१९. गवा चोर्वान् Sy गवा सम्बन्धिभिर्दुग्धदधिघृतै सह Mah गवा सम्बन्धिभिरुपसेचनै सहितान् U
This stanza=YV 33 14
२०. अन्नरूपा हविर्लक्षणा देवी Sy इरा, इळा, इत्यन्ननामनी Ngh 2 7
२१ ०ते.ह० A VM seems to repeat the Vedic word घृतहस्ता but it should be here घृतहस्तम् nom sing going with अन्नम् ॥ घृयुक्तो हस्तो यस्या असौ घृतहस्ता । घृतहस्तेनाभिघारितेत्यर्थः Sy
२२. ग्रहे A २३. अन्तस्य A
२४. प्राता पूर्णा Sy

दासादि सधृतमस प्रयच्छन्तीत्यर्थ[1] । तास्[2] । आसयस्व[3] । सहसो जात[4] ! प्रोष्णु[5] । निन्दितुश्च[6] । यच्छ च[7] । अस्मभ्यम् । सुखम्[8] । दीर्घकाल श्रोतव्यम्[9] ।

स मुन्द्रया च जिह्वया वह्निरासा विदुष्टरः ।
अग्ने रयिं मघवद्भ्यो न आ वह हव्यदातिं च सूदय ॥ ९ ॥

स मन्द्रया[10] । सः[11] । मन्द्रया वाचा[12] । च । आस्यास्थानीयया[13] । ज्वालया च । हविषो वोढा[14] भवति । विद्वत्तर । अग्ने[15] ! रयिम्[16] । मातधन्य[17] । अस्मभ्यम् । आवह । यजमानम्[18] । च । प्रेरय[19] । 'यजमानो व हव्यदाति'[20] इति शतपथब्राह्मणम् ।

ये राधांसि ददत्यश्व्या मुघा कामेन श्रवसो मुहः ।
ताँ अंहसः पिपृहि पर्तृभिष्ट्वं शृतं पूर्भिर्यविष्ठ्य ॥ १० ॥

ये राधांसि[21] । ये[22] । धनानि[23] । प्रयच्छन्ति । अश्वसहितान्[24] । धनानि च । कामेन । श्रवसो यशस[25] । महतो महद्यशस्काममाना[26] । तान्[27] । अंहसः[28] । पालय । पालयितृभिस्तेजोभि[29] । त्वम् । पुराश्च[30] । शतेन[31] युवतम[32] !

---

१ ०च्छन्ती० A
२ स्तास् A ताम् is suggested for तास् ॥ हविष्मतो यजमानाम् Sy
३ आमस्व is suggested for आसयस्व ।
४ सहसे बलाय हित ! Sy
५ प्रोक्ः A ६ निन्दकाच्च शत्रो॰ Sy
७ देहि Sy ८ सुख A सुखं गृहं वा Sy
९ VM ignores वा and अपि ॥ अपीति पूरण॰ Sy १० सन्द्रया A
११ प्रसिद्धस्त्वम् Sy १२ मोदयित्र्या Sy
१३ आस्या स्थनीयेन A आस्य॰ is suggested for आस्या॰ स्थानीयेन । देवानामास्य स्थानीयया Sy १४ हविषां वोढा Sy
१५ हे अग्ने ! Sy १६ धनम् Sy
१७ हविष्मद्भ्य॰ Sy
१८ हव्यानि ददातीति हव्यदातिर्यजमान॰ । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति 'यजमानो वै हव्यदाति' (SB 1.4.1 24) इति Sy
१९ यजमानञ्च प्रेरय is missing in A कर्मसु प्रेरय च Sy
२० SB 1 4 1 24 The quotation of SB should immediately follow यजमानम् and precede च ।
२१ मे रासांसि A मे रोधांसि M
२२ यजमाना॰ Sy २३ साधकानि Sy
२४ अश्व स॰ A अश्वात्मकानि Sy
२५ इच्छया । यशस्कामा॰ सन्त इत्यर्थ॰ Sy
२६ हमद्यशस्काम॰ A २७ तान् Sy
२८ पापात् शत्रोर्वा Sy २९ रक्षासाधनभूतै॰ Sy ३० च is missing in M पूर्भि, नगरीभिश्च Sy
३१ अपरिमिताभि॰ Sy
३२ युवत्वम् A M हे यविष्ठ्य ! युवतम ! अग्ने ! Sy

देवो वो द्रविणोदाः पूर्णां विवष्ट्यासिचम् ।
उद्वा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिद्वो देव ओहते ॥ ११ ॥

देव[1] । देव । युष्माकम्[2] । धनस्य प्रदाताऽग्नि[3] । पूर्णाम्[4] । कामयते । जुहूम्[5] । तथापि[6] सति द्रोणकलशात् सोममुद् वा, सिञ्चध्वम्[7] । उप वा गृहीत प्रयच्छत[8], समुच्चयार्थीयौ[9] वाशब्दौ । अनन्तरम् । एव । युष्मान् । देव । नयति[10] ।

तं होतारमध्वरस्य प्रचेतसं वह्निं देवा अकृण्वत ।
दधाति रत्नं विधते सुवीर्यमग्निर्जनाय दाशुषे ॥ १२ ॥

तं होतारम् । तम् । ह्वातारम्[11] । अध्वरस्य[12] । प्रचेतसम्[13] । वोढारम् । देवा । यकर्वन्[14] । शिष्टं[15] स्पष्टमिति ।

VII 17

अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध उत बर्हिरुर्विया वि स्तृणीताम् ॥ १ ॥

अग्ने[16] भव[17] ॥ द्वैपदमिद सूक्तम् ॥ अग्ने । भव । शोभनया समिधा । समिद्ध[18] । वा चा[19] । उर्विया ऊरु[20] । वर्हि[21] । विस्तृणातु[22] ।

---

१. देव A २. युष्मदीयाम् Sy
३. ०तानि A धनानां दाता Sy
४. पूर्णां हविषा Sy ५. जुहूम् is missing in M आसिक्तां स्रुचम् Sy
६. ०था सि स० A तथा सति is suggested for तथापि सति ।
७. अत उत्सिञ्चध्वं वा सोमेन पात्रम् Sy
८. ०च्छत् M. उपपृणध्वं वा सोमम् Sy
९. ०र्याथियौ A वाशब्दौ समुच्चयार्थौ । ध्रुवग्रहेण होतृचमसं पूरयत चाग्नये सोमं यच्छत चेत्यर्थः Sy १०. वहति Sy
११. होतारम् A १२. यज्ञस्य Sy
१३. प्रकृष्टमतिम् Sy
१४. युंकु० M अकुर्वन् is suggested for यकुर्वन् ।
१५. By शिष्टम् VM means the second hemistich of the stanza Sy explains it in the following manner —किमर्थमित्यत आह । स चाग्निः । विधते परिचरते । दाशुषे हविषा प्रदात्रे । जनाय । सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम् । रत्नं रमणीयं धनम् । दधाति ददात्वित्यर्थः Sy
१६. 'अग्ने भव सुषमिधा' इति सप्तर्चं सप्तदशं सूक्त वसिष्ठस्यार्षमग्निदेवताकम् । सप्तापि द्विपदास्त्रिष्टुभः । तथैवानुक्रम्यते—'अग्ने भव सप्त द्वैपदं त्रैष्टुभम्' (KSA 34 17 p 25) इति । अतिरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे 'अग्ने भव' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्र्यते हि—'अग्ने त्वं नोऽन्तमोऽग्ने भव सुषमिधा समिद्ध इति स्तोत्रियानुरूपौ' (ASS 8 2) इति Sy १७. अने भव A
१८. समिन्धो A सम्यक् दीप्तः Sy
१९. वाचा A अपि च is suggested for वाचा
२०. धवयूरुव्र A विस्तीर्णम् Sy
२१. वाचा उर्विया उरु बर्हि is missing in M
२२. उपस्तृणीतामध्वर्युः Sy

उत द्वार॑ उशुतीर्वि श्र॑यन्तामुत दे॒वाँ उ॑शुत आ व॑हे॒ह ॥ २ ॥

उत द्वार । अपि च । द्वारो देव्य[1] । कामयमाना । विवृता भवन्तु । तत्[2] । देवान्[3] । कामयमानान्[4] । इह[5] । आवह ।

अग्ने॑ वी॒हि ह॒विषा॒ यक्षि॑ दे॒वान्त्स्व॑ध्व॒रा कृ॑णुहि जातवेदः ॥ ३ ॥

अग्ने वीहि । अग्ने ! गच्छ[6] हविषा । यज च[7] । देवान् । सुयज्ञांश्च । कुरुताम्[8] । जातवेद[9] ।

स्व॒ध्व॒रा क॑रति जा॒तवे॑दा॒ यक्ष॑द्दे॒वाँ अ॒मृता॑न्पि॒प्रय॑च्च ॥ ४ ॥

स्वध्वरा[10] । स्वध्वरान्[11] । करोतु देवान् । जातवेदा[12] । यजतु[13] । देवान् । अमृतान्[14] । प्रीणयतु[15] । च ।

वंस्व॒ विश्वा॒ वार्या॑णि प्रचेतः स॒त्या भ॑वन्त्वा॒शिषो॑ नो अ॒द्य ॥ ५ ॥

वंस्व विश्वा[16] । देहि[17] । विश्वानि । धनानि[18] । प्रचेत[19] ! सत्यानि[20] । भवन्तु । आशासनानि[21] । अस्माकम् । इदानीम् ।

त्वामु॒ ते द॑धिरे ह॒व्यवा॑हं दे॒वासो॑ अग्न ऊ॒र्ज आ नपा॑तम् ॥ ६ ॥

त्वामु ते । त्वाम् । एव[22] । ते[23] । कृतवन्त[24] । हव्यवाहम्[25] । देवा[26] । अग्न ! अन्नस्य[27] । पुत्रम्[28] । आकारपूरण ।

---

१ देव्य A द्वारो यज्ञगृहस्य देव्यो वा Sy द्वारो जवतेर्वा । द्रवतेर्वा । वारयतेर्वा N 8 9
२ त A तत is suggested for तत् ।
३ देवा A ४ यज्ञं कामयमानान् Sy
५ इम A यज्ञे Sy
६ देवानभिगच्छ Sy
७ य is missing in M शोभनयज्ञांश्च Sy
८ कुरु is suggested for कुरुताम् ।
९ हे जातवेद ! जातधन ! Sy
१० स्व उपरा A
११ ०ध्वरा A शोभनयज्ञान् Sy
१२ जातधनोऽग्निः Sy
१३ हविषा यजतु Sy
१४ मरणरहितान् Sy
१५ स्तोत्र प्रीणयतु Sy
१६ पित्वा A M
१७ अस्मभ्यं देहि Sy
१८ वरणीयानि Sy
१९ प्रकृष्टमतिमन् ! अग्ने ! Sy
२० सत्या यथार्था Sy २१ आशिष
२२ उ इत्यवधारणे BB २३ प्रसिद्धा Sy
२४ अकुर्वन् Sy धारयामासु । कृतवन्त इत्यर्थ BB
२५ हविषां वोढारम् । वहतेर्ण्वि BB
२६ देवैभिरग्न्यितमित्यत्र प्रकृतत्वात् BB
२७ बलस्य Sy
२८ सूनुर्नपादित्यपत्यनामनी Ngh 2 2
This stanza=TS 3 1 4.4.

ते तें देवाय दाशंतः स्याम महो नो रत्ना वि दंध इयानः ॥ ७ ॥

ते ते देवाय[1]। ते[2] वयम् । तुभ्यम् । देवाय[3]। हवींपि[4] ददत[5]। स्याम[6]। महास्त्वम्[7]। अस्मभ्यम। रत्नानि[8]। विधेहि[9]। याच्यमान[10]।

VII 18

त्वे ह यत्पितरश्चिन्न इन्द्र विश्वा वामा जंरितारो असंन्वन् ।
त्वे गावंः सुदुघास्त्वे ह्यश्वास्त्वं वसु देवयते वनिष्ठः ॥ १ ॥

त्वं[11] ह यत्[12]। त्वयि। एव। यस्मात्[13]। पितर । अपि। अस्माकम्। इन्द्र ! विश्वानि। धनानि[14]। स्तोतार[15]। अभजन्त[16] ततो वयञ्च[17] त्वा स्तुम । त्वय्येव। सुदुघा[18]। गाव[19] सन्ति। त्वयि। एव। अश्वा। त्वम्। सु[20]। यजमानाय[21]। अत्यन्त दानशील[22]।

राजेव हि जनिंभिः क्षेष्येवाव द्युभिंरभि विदुष्कविः सन् ।
पिशा गिरो मघवन्गोभिरश्वैस्त्वायतः शिशीहि राये अस्मान् ॥ २ ॥

राजेव[23]। राजेव। हि[24]। जायाभि[25]। अभ्यवगच्छसि[26]। एव। दीप्तिभि। विद्वान्। क्रान्त[27]। सन्।

---

१. हे अग्ने ! Sy
२. प्रसिद्धाः वसिष्ठा वयम् Sy
३. द्योतमानाय Sy ४ हविषि M
५. ददत A ६. भवेम Sy
७. महास्त्वम् A अतो महो महॉस्त्वम् Sy
८. रमणीयानि धनानि Sy
९. विधत्स्व Sy
१०. उपगम्यमानो याच्यमानो वा Sy
११. द्वितीयेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'त्वे ह यत्पितर.' इति पञ्चविंशत्यृच प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमिन्द्रदेवताकम् । द्वाविंशादिभिश्चतसृभि. सुदासनाम्नो राज्ञो दानं स्तूयते । अतस्तास्तद्देवताका. । अनुक्रम्यते हि—'त्वे ह यत्पञ्चाधिकैन्द्रं सुदासः पैजवनस्य चतस्रोऽन्त्या (०स्यान्त्याश्चतस्रो KSA) दानस्तुतिः' (KSA 34 18 p 25) इति । महाव्रत आदितः पञ्चदशर्चः शंसनीयाः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'त्वे ह यत्पितरश्चिन्न इन्द्रेति पञ्चदश' (AA 5 2 2) इति Sy १२. त्वे ह य A .
१३. यस्मात् कारणात् Sy
१४. वननीयानि धनानि Sy वाम वननीय भवति N. 6 31.
१५ स्तोतारः सन्तः Sy १६. अलंभन्त Sy
१७. तस्माद् वयमपि धनकामाः Sy
१८. दोग्धुं सुशकाः Sy १९. भावः A.
२० . वसु is suggested for सु०
२१ देवं त्वामिच्छते यजमानाय Sy
२२. ०शील M दातृतमो भवसि Sy
२३. हे इन्द्र ! त्वम् Sy
२४. हीति पूरणः Sy
२५. जायाहिः A
२६. अभ्युपगच्छसि M निवसस्येव Sy.
२७ क्रान्तकर्मा क्रान्तप्रज्ञो वा Sy.

विश्वा[1] प्रजया । स्तुवते[2] । गोभिः । अश्वैश्च[3] । मघवन्[4] ! त्वत्कामान् । तीक्ष्णीकुरु[5] । धनार्थम् । अस्मान् ।

इमा उ त्वा पस्पृधानासो अत्र मन्द्रा गिरो देवयन्तीरुप स्थुः ।
अर्वाची ते पथ्या राय एतु स्याम ते सुमताविन्द्र शर्मन् ॥ ३ ॥

इमा उ त्वा । इमाः । एव । त्वाम् । स्वयमेवेतरेतरं स्पर्धमानाः । अस्मिन् यज्ञे[6] । मदयन्त्यः[7] । स्तुतयः । देवं त्वा कामयमानाः । उपतिष्ठन्ति[8] । तथा सत्यभिमुखी[9] । तव । धनस्य । प्रदात्री वाक्[10] । एतु[11] । स्याम[12] । ते वयम् । सुमतौ[13] । सुखहेतुभूतायाम्[14][15] ।

धेनुं न त्वा सूयवसे दुदुक्षन्नुप ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः ।
त्वामिन्मे गोपतिं विश्व आहा न इन्द्रः सुमतिं गन्त्वच्छ ॥ ४ ॥

धेनुं[16] न[17] । धेनुम् । इव । त्वाम्[18] । शोभनयवसे[19] गोष्ठे । दोग्धुमिच्छन्[20] । वसिष्ठः । स्तोत्राणि वत्सस्थानानि । उपसृजन्ति[21] । त्वाम् । एव । मे[22] । गोपतिम्[23] । सर्वो जनः । वदति[24] । अथ परोक्षः—आगच्छतु । अस्माकम्[25] । इन्द्र । सुष्मतिम्[26] । महीति[27] ।

---

१ VM seems to read विश्वा for पिशा ॥ अन्येन हिरण्यादिना वा Sy
२ स्तोतॄन् Sy
३ अश्वैश्च A Sy does not explain अव as a preposition but as a verb and construes अभि with it and not with श्वैभि । Thus he explains these words as अभितो रक्ष ।
४ हे धनवन् ! इन्द्र ! Sy
५ संस्कुरु Sy
६ यज्ञे स्तोतरि वा वर्तमानाः Sy
७ मोदमानाः Sy
८ ०ष्ठतस् A
९ अस्मदभिमुखम् Sy
१० पथ्या स्तुतिः Sy
११ गच्छतु Sy
१२ स्यामे A भूयास्मे Sy
१३ सुष्टुतौ वर्तमानाः Sy
१४ शर्मणि सुखे Sy
१५ VM ignores इन्द्र ।
१६ धेनुवं A
१७ हे इन्द्र ! Sy
१८ सुहविष्के यज्ञगृहे । दृष्टान्तसामर्थ्याद्गोष्ठेऽस्मिन् कलामः । वर्तमानं त्वाम् Sy
१९ ०न यवसे M शोभनयवसे is suggested for शोभनयवसे ॥ सुतृणे गोष्ठे वर्तमानाम् Sy
२० ०च्छन् A दुधुक्षन् । संहितायां व्यत्ययेन वकारः । कामान् दोग्धुमिच्छन् Sy
२१ ०जति is suggested for ०जन्ति ॥ उपसृजते Sy
२२ मम Sy
२३ गवां स्वामिनम् Sy
२४ ब्रवीति Sy
२५ अमस्मा० A
२६ सुष्ठु स्तुम् M सुष्टुतिम् is suggested for सुष्मतिम् ।
२७ अमीति is suggested for महीति ॥

अर्णांसि चित्पप्रथाना सुदास इन्द्रो गाधान्यकृणोत्सुपारा ।
शर्धन्तं शिम्युमुचथस्य नव्यः शापं सिन्धूनामकृणोदशस्तीः ॥ ५ ॥

अर्णांसि । उदकानि[1] । चित्[2] । प्रथमानानि । सुदासे राज्ञे । इन्द्र । गोधानि[3] । अकृणोत्[4] । शोभनपराण्यग्राधाद्युदकानि[5] गाधानि[6] कृत्वा चैजवन[7] गमयामासेति । वर्धमानम्[8] । शिम्न्यु[9] वेद्वार बाधक तूलयो[10] । उचथस्य[11] । स्तोतव्य[12] । शाप[13] इत्युदकनाम तम् । सिन्धूनाम्[14] । अकरोत्[15] । अहिंसित[16] ।

पुरोळा इत्तुर्वशो यक्षुरासीद्राये मत्स्यासो निशिता अपीव ।
श्रुष्टिं चक्रुर्भृगवो द्रुह्यवश्च सखा सखायमतरद्विषूचोः ॥ ६ ॥

पुरोळा । पुरोदाता नानाम्[17] तुर्वशो नाम राजा । यक्षु[18] । आसीदिन्द्रप्रियार्थम्, अथ तस्मै मत्स्यदेशस्था[19] । अपि । धनायाभवन्[20] बलिन कर[21] प्रददु । तथा तस्य भृगव । द्रुभ्यव[22] । च । श्रुष्टिम्[23] । चकूट[24] कर्मसु शीघ्रमागमन चक्रुर्यज्ञार्थं भृगव शत्रुवधार्थं द्रुह्यव । सखेन्द्र[25] । सखाय[26] तुर्वशम् । अतरत्[27] । विषूचुनाम्न[28] शत्रो-[29] ।

---

१. शत्रुभिर्विदारितायाः परुष्ण्या उदकानि Sy
२. अपि Sy
३. गाधानि is suggested for गोधानि ।
४. अकृण्णोत् A अकरोत् Sy.
५. ०पराण्यग्राथाद्युद० M ०पाराणि, अगाधान्युद० is suggested for ०पराण्यग्राधाद्युद० ॥ सुपाराणि, पारयितुं तर्तुं योग्यानि Sy ६ Omitted by M
७. पैजवनम् is suggested for चैजवनम् ।
८. उत्साह(स)मानम्, Sy ९. शिम्युं is suggested for शिम्न्युं ॥ बोधमानम् Sy
१० तुलयो. A कूलयो. is suggested for तूलयो. ॥
११. उचस्य M स्तोतु. Sy १२. स्तुत्यः Sy
१३. विश्वरूपोद्भूवमात्मनोऽभिशापम् Sy.
१४. नदीनाम् Sy १५ अकरेत् A
१६ अभिशस्तीश्च Sy १७. जनानाम् is suggested for नानाम् ॥ पुरोगामी पुरोदाता वा Sy
१८. यक्षुर्यज्ञकुशल. । यजेः सन्प्रत्ययो न तु सनन्तः । अतो न द्विर्भावः Sy
१९. जले निहिता मत्स्या इव मत्स्यजनपदाः Sy
२०. स तुर्वशो राये धनप्राप्तये इन्द्रस्य सखायं सुदासं जगाम Sy २१ ०वत् बलिन करं A
२२. द्रुह्यव· is suggested for द्रुभ्यवः ॥
२३. सुदासस्तुर्वशस्य च श्रुष्टिमाशुप्राप्तिम् Sy
२४. चक्रु.· is suggested for चकूट ॥ योधाश्च Sy २५. सखा सुदासश्चेन्द्र· Sy
२६. सुदासम् Sy
२७. अतारयत् । तुर्वशं चावधीदित्यर्थ· । यद्वा यक्षुर्यज्ञशीलः पुरोळाः पुरोदाता तुर्वशो नाम राजासीत् । तेन मत्स्यासो मत्स्यजनपदा निशिता बाधिता आसन् । अपि च भृगवो द्रुह्यवश्च श्रुष्टिं सुखं तुर्वशस्य चक्रु । विषूचोर्विष्वगञ्चतोरुभयोर्मध्ये सखा तुर्वशस्य सखेन्द्रः सखाय राजानमतरत् अतारयत् Sy
२८. विषूचोर्विष्वगञ्चतोरुभयोर्मध्ये Sy
२९ VM ignores इत् । निशिता· । इव of अपीव ॥ इदिति पूरणः । निशिता नियन्त्रिताः. .बाधिता. Sy

आ प॒क्थासो॑ भला॒नसो॑ भन॒न्ताऽलि॑नासो विषा॒णिनः॑ शि॒वासः॑ ।
आ योऽन॑यत्सध॒मा आर्य॑स्य ग॒व्या तृत्सु॑भ्यो अजगन्यु॒धा नॄन् ॥ ७ ॥

आ पक्थासः[1] । आभिमुख्येन तस्येन्द्रस्य स्वभूताः । शब्दमकुर्वन्[2] । पक्था[3] । भलानसो भलाख्यान सत्त्व हृत्वा हिनस्तरेनतोऽनतेगतिकमणः[4], उभयविधा शरा भवन्ति विमूतमुखा[5] नाराचमुखास्त्वति त[6] उभयऽप्यग्नि पक्वा[7] भवन्ति । शत्रुशरीरेष्वेव लीना[8] शरीर निर्मित्य शीघ्र गच्छन्ति । विषाणिनो रुरुश्रृङ्गेण[9] सदृन्त । कल्याणा[10] ऋजव, 'आलोक्ताया । रुक्मीण्णी[11] इति मन्त्र । य इन्द्र । सहमदन[12] । आर्य्यस्य[13] । आनयन्[14] तुवशस्य[15] स । शोसवान्[16] । तृत्सुभ्य[17] । अगमयत्[18] तुर्वश[19] प्रति । युद्धेन नेतुम्[20] । तच्छत्रूस्त्वायत्[21] ।

दु॒राध्यो॒३॒॑ अदि॑तिं स्रे॒वय॑न्तोऽचे॒तसो॒ वि ज॑गृभ्रे॒ परु॑ष्णीम् ।
म॒ह्नावि॑व्यक्पृथि॒वीं पत्य॑मानः प॒शुष्क॒विर॑शय॒च्चाय॑मानः ॥ ८ ॥

दुराध्य[22] । दुबुद्धय[23] । अदीनाम्[24] । परुष्णीकूलभेदनेन[25] शापयन्त । अज्ञाना[26] । विविध गृहीतवन्त[27] ।

---

१ पस्पास A २ ०कुर्वत् A आ भमन्त । अभिष्टुवन्ति तमिन्द्रम् । भनति शब्दकर्मा Sy नौति भनतीति शब्दकर्माणौ Ngh 3 14

३ पक्त्वा A पक्था हविषां पाचका Sy

४ हृत्वो हिनक्तरेनतेर्गति० A भलो भमवते, अनोऽन्नक्तेगति० is suggested for हृत्वो हिनस्तरेरनोनतेगति० DP 7 16 21 भद्र मुखा । भलेति भद्रवाची Sy

५ मिभूत० A ६. त भेमे० A

७. ०पक्त्वा A

८ ०स्वाङ्गुलीना- A भलिना । तपोभिरप्रवृद्धा इत्यर्थ Sy

९ ०ना उरु० M रुरु० is suggested for रूरु० । कपडूमनाय कृष्णविषाणहस्ता । दीक्षिता इत्यर्थ Sy

१० शिवास शिवा यागाविना सर्वस्य लोकस्य शिव करा । यागेन हि शिवं भवति लोकस्य Sy

११ रुक्मीक्णीति A आलक्ता या M (RV VI 75 15)

१२ ०रम is suggested for ०रम ॥ सोमपानेन सह माद्यतीति सधमाद । सधमाद एव सधमा Sy

१३ आम्यस्य M कर्मशीलस्य Sy

१४ नयम्यमम् M आनयत् is suggested for आनयन् ।

१५ ०यनन्तुवशस्य स A

१६ शोसं M गोसङ्घान् is suggested for शोसंवान् ।

१७. missing in M हिंसकेभ्य Sy

१८ अजगत् । स्वयम्व गोसङ्घान् लेभे Sy

१९ कुर्वश A

२० मेतु L नेतुम् is suggested for नेतुम् ॥

२१ तत् सुरूच्छयत् A तच्छत्रूस्त्वायत् is missing in M ०श्वाजयत् is suggested for ०श्वायत् ॥ तान्शत्रून् जघान चेति शेष Sy

२२ दुराध्य A ०ध्य M

२३ दुष्टाभिसन्धय Sy २४ अभीनाम् M

२५ परुष्णिकूलभेदेनन A

२६ मन्दमतय सुदास शत्रव Sy

२७. वि जगृभ्रे । विग्रह कूलभेद । तमकुर्वन् । परुष्ण्या कूलं बिभिदुरित्यर्थ Sy

परुष्णी[1] नदी सुदासो हि[2] भवाय चायमानस्य राज्ञ सेनिरा[3] ? महत्त्वेन[4] सेनाया. । चायमानः[5] । सर्वां पृथिवीम् । अपिव्यग्[6] व्याप्तवान्[7] । आगच्छन्नथ[8] युद्धे निर्जित । परशुरिव[9] । भ[10] यत् । क्रान्तकर्मेति[11] ।

ईयुरर्थं न न्यर्थं परुष्णीमाशुश्चनेदभिपित्वं जगाम ।
सुदास इन्द्रः सुतुकाँ अमित्रानरन्धयन्मानुषे वध्रिवाचः ॥ ९ ॥

ईयुरर्थम्[12] । भिन्ना परुष्णीमिन्द्र सन्दधे तस्यास्[13]तीरवासिन्यजा[14], परुष्णीम् । सार्थम्[15] । ईयु[16] । न । न्यर्थम्[17] । अश्व.[18] । चास्य शत्रूणाम् । अभिप्राप्तिम्[19] । जगाम । सुदासे । इन्द्र[20] । सुहिंसान्[21] । अमित्रान्[22] । तुकस्तुजतेर्हिंसाकर्मण[23] । पशमनयत्[24] । मानुषेऽस्मिल्लोके । प्रवृद्धवाच[25] सुदास इति[26] ।

ईयुर्गावो न यवसादगोपा यथाकृतमभि मित्रं चितासः ।
पृश्निगावः पृश्निनिप्रेषितासः श्रुष्टिं चक्रुर्नियुतो रन्तयश्च ॥ १० ॥

ईयुर्गाव । यथा । गाव । यवसमुद्दिश्य[27] । अरक्ष्यमाणा[28] यथाराम गच्छन्ति तद्वत् । यथाकृत[29]

---

१. परुष्णिर्नदी M.
२. ०सोऽभिभ० is suggested for ०सो हि भ० ॥
३. सैनिकाः is suggested for सेनिरा० ।
४. स सुदासो महेन्द्रप्रसादलब्धेन महिम्ना Sy.
५. सुदासः शत्रुश्चयमानस्य पुत्रः Sy
६. अपि व्याप्तवान् M अविव्यग् is suggested for अपिव्यग्ः ।
७. व्याप्नोत् पुनरुदकेनाबाध्यत Sy
८. पलायमानः Sy
९. पशु० is suggested for परशु० ॥ यागे संज्ञप्तः पशुरिव Sy
१०. Missing in M अशयत् is suggested for भ यत् ॥ अशेत सुदासा निहत इत्यर्थः Sy ११. कविनामा Sy
१२. नुं यु अथ A १३. ०स्यास्तिर० A
१४. ०सिन्यः प्रजाः is suggested for ०सिन्यजाः ।
१५. सार्धम् M
१६. ईयुः । परुष्ण्या विच्छिन्नानि पर्वाणि सन्दधे । ततः परुष्ण्या आपो यथापूर्वमर्थं गन्तव्यमेव प्रवणदेशं प्रति परुष्णीमीयुः । आययांचक्रुः । 'इण् गतौ' इति धातोरन्तर्भावितण्यर्थात् लिटी-युरिति । अतो द्विकर्मकमाख्यातम् Sy.
१७. व्यर्थम् M अगन्तव्य परुष्ण्याः पार्श्वयोः स्थितं निम्नं देशं प्रति परुष्णी नेयुः Sy
१८. राज्ञः सुदासोऽश्वः Sy
१९. अभिप्राप्तव्यमेव Sy २०. अथेन्द्रः Sy
२१. सुतोकान् Sy. तुक् तोकमित्यपत्यनामनी (Ngh 2.2.)
२२. अमित्रा M
२३. ०जते हिंसा० M. D P I 244. It refers to सुहिंसान् which it should immediately follow.
२४. पशम० A वशमानयत् is suggested पशमनयत् ।
२५. जल्पकान् Sy
२६. VM ignores इत् । इत्. एव Sy.
२७. यवसात् निमित्तार्थे पञ्चमी । यवसं निमित्ती-कृत्य Sy २८. गोपालेनारक्षिताः Sy
२९. इन्द्रस्य साहाय्य करवामेति यथापूर्वं समयः कृतस्तं समयमनतिक्रम्य Sy

सविवनुरूपम्[1]। अभ्यगच्छन्[2]। मिश्रमित्रं प्रति। भजयमाना[3]। पृश्निगावः पृश्निवर्णाविषा[4]। पृश्निप्रसूता[4]। माप्तु-व्याप्तिम्[5]। पक्षं[6]। नियुतं[7]। रन्तयं[8]। चेति मरुत उष्यन्त नियच्छन्तीति नियुतो रमयन्तीति रन्तयं[9], सुवार्सं[10] प्रतिगच्छन्तमिन्द्र मरुतश्चाभ्यगच्छन्नित्यर्थः।

एकं च यो विंशतिं च श्रवस्या वैकर्णयोर्जनान्राजा न्यस्तः।
दुस्मो न सद्मन्नि शिशाति बुर्हिः शूरः सर्गमकृणोदिन्द्र एषाम् ॥ ११ ॥

एकञ्च। एकम्। च। यं[11]। विंशतिम्[12]। च। श्रवेच्छया[13]। वैकर्णयोर्जनपदयो[14]। जनानभिपतीन्[15]। राजा सुदा[16] वैजवनः। न्यस्तारि[17]। वस्म[18] कर्मशील[18]। इवाध्वर्यु[19]। यज्ञे[20]। नियच्छति[21] बर्हिः सुदा[22] पैजवन धनुम्। तदानीं शूरः[22]। इमन्द्र[23]। एषाम्[24]। संस्थान विनाशं मारणम्। अकरोद्युद्ध[25] इति।

अध श्रुतं कवषं वृद्धमप्स्वनु द्रुह्युं नि वृणग्वज्रबाहुः।
वृणाना अत्र सख्याय सख्यं त्वायन्तो ये अमदन्ननु त्वा ॥ १२ ॥

अध श्रुतम्[26]। अनन्तरमेव[27]। विश्रुतम्। कवषनामानम्[28]। अप्सु[29]। वृद्धम्[30]। अनुक्रमेण। द्रुह्युन्द[31]।

---

१ अभिवस्नु Sy
२ संहता जानन्तो वा Sy
३ ०गावम् A. पृश्निवर्णा गावो येषां ते पृश्निगावो मरुत Sy
४ यत्रेन्द्र सुवासो रक्षणार्थमागच्छति तदा पृश्नि मिश्रेविता पृश्न्या मात्रा नितरां प्रहिता Sy
५ ०व्याप्ति A. माप्तुप्राप्तिम् Sy
६. तस्मिन् युद्धे इन्द्रसाहाय्यायमभ्यगच्छन्नित्यर्थः Sy
७ नियत A मरुतामश्वाश्च Sy
८. रन्तरमा A M रममाणा Sy
९. यम A The passage मरुत रन्तय refers to नियुत and रन्तय।
१० सुवस्सं० M सुवार्सं is suggested for सुवासम्।
११ सुवासो राजा Sy
१२ विंशति M
१३ यशस इच्छयान्नेच्छया वा Sy
१४ ०योसन० M.
१५ ०पतीन् A
१६ ०वा पैज० is suggested for ०वा वैज०।
१७. अन्यस्तारि M न्यस्त is suggested for न्यस्तारि॥ मारमनाहन् Sy
१८ वस्म is suggested for वस्म॥ कर्मशीलो युवा Sy
१९. ०ध्वय A
२० यज्ञगृहे Sy
२१ यस्मिन् युद्धे सपत्नान्निशिशाति नितरां लुनाति
२२ तस्मिन् युद्धे शूर Sy
२३ इन्द्र is suggested for इमन्द्र॥
२४ एषा M एषां मरुताम् Sy
२५ सर्गं प्रसवमकृणोत्। सुवास साहाय्यार्थमकरोत् Sy
२६ मय श्रुतम् A.
२७. अपि च Sy
२८. उदकेषु Sy
२९ च श्रीम् Sy
३० आनुपूर्व्येण Sy
३१ द्रुह्युं च Sy

निवृणवान्[1]। वाबाहु[2]। अथ प्रत्यक्ष.—प्राणाना[3]। अत्र त्ववि[4]। सख्यसिद्धयर्थम्[5]। च या[6] सख्यम्। तत्कामा[7]। ये त्वाम्। अन्वमदन्ति[8], एषा प्रीत्यर्थं सुदास. सैनिकै. स्तुत. कवष[9] द्रुह्युञ्च न्यहनदित्यर्थः[10]।

वि सद्यो विश्वा दृंहितान्येषामिन्द्रः पुरः सहसा सप्त दर्दः ।
व्यानवस्य तृत्सवे गयं भाग्जेष्म पूरुं विदथे मृध्रवाचम् ॥ १३ ॥

वि सद्यः[11]। विदारयत्[12]। सद्य एव। विश्वान्यपि। दृंहितानि दृढानि प्राकारादीनि[13]। एषां[14] सुदासः शत्रूणाम्[15]। इन्द्र[16]। पुरीश्च। अन्वाजेन[17] ? सप्त[18]। व्यभच्च[19]। अनो[20] पुत्रस्य। पुरन्तद्[21] गत्वा। तृत्सवे[22]। तमेन स्तुवन्तो[23] वय जयेम। पूरुम्[24]। सङ्ग्रामे। चरुष्[25] वाचमिति।

नि गव्यवोऽनवो द्रुह्यवश्च षष्टिः शता सुषुपुः षट् सहस्रा ।
षष्टिर्वीरासो अधि षड् दुवोयु विश्वेदिन्द्रस्य वीर्या कृतानि ॥ १४ ॥

नि गव्यव[26]। निसुपुपुर्मृता[27]। सुदासो गा अपहर्तुमिच्छन्त[28]। अनवः[29]। द्रुह्यव[30] च। षष्टि। शता। षट्[31]। सहस्राणि। पुनश्च[32] षष्टि। वीरा[33]। पुनश्च षट्। परिचरणमिच्छत[34] सुदास। इन्द्रस्यैतानि[35]। वि-

---

१. ०वृक्ण० is suggested for ०वृण० ॥ न्यमज्जयदित्यर्थः Sy.
२. प बाहुः A वज्रबाहुः is suggested for वा बाहुः ॥
३. प्राणानां A वृणानाः is suggested for प्राणानाः ॥ सख्य लेभिर इति शेषः Sy.
४ त्वयि is suggested for त्ववि ॥ अस्मिन्नवसरे ५. सख्यार्थम् Sy
६ त्वया is suggested for च या ॥
७. तत्काम M. त्वत्कामाः is suggested for तत्कामा ॥
८. ०मदयन्त्येषां A. ०दन्, एषां is suggested for ०दन्त्येषां ॥ अस्तुवन् Sy.
९. ०ष द्रुह्यं च M ०षं द्रु० is suggested for ०ष द्रु० ।
१०. न्यहन्नित्य० is suggested for न्यहनदित्य० । ११. वि डन्य A १२. व्यदार० is suggested for विदार० ॥ विदारयामास Sy १३. दुर्गाणि Sy १४. कविषादीनाम् Sy १५. सुदाः स श० A १६. पुरिश्च A. नगरीश्च Sy. १७. न्वजेन A वलेन Sy. १८. तद्रक्षासाधनभूतान् सप्त प्रकारांश्च Sy १९. व्यजनच्च M व्यभजच्च is suggested for व्यभच्च ॥ अददादित्यर्थः Sy.
२०. अनो. पु० is suggested for अनो पु० ॥ अपि चानोः सम्बन्धिनो वलस्यानोः पुत्रस्य वा Sy. २१. ०न्तं ग० A गयं गृहं धनं वा Sy.
२२. तृत्सवे is missing in M. तृत्सुनामकाय राज्ञे तृत्सूनां गणाय वा Sy. २३. ०नमस्तु० A. इत्थमिन्द्रं स्तुवन्तो वयम् Sy. २४. पुरुं M. पूरुं मनुष्यम् Sy. २५. चरुष्याच० A. परुषवा० is suggested for चरुष्वा० ॥ बाधवाचम् Sy. २६. नि गव्यवः A.
२७. निषुसुपुमम्० A. निषुषुपुर्मृ० is suggested for निसुषुपुर्मृ० नितरां शेरते निहता इत्यर्थः Sy २८. गोकामाः Sy. २९. अनोः सम्बन्धिनः Sy. ३०. द्रुह्यो सम्बन्धिनः Sy.
३१. षद् A ३२. प पुन० A. ३३. विरा A.
३४. ०च्छन्तः M दुवोयवे । चतुर्थी लुक् । परिचरणकामाय सुदासे Sy नमस्यति दुवस्यतीति परिचरणकर्माणो Ngh ३५
३५. ०स्यैता० M.

स्थानि । कर्माणीति दुपोम्वि[1]ति षष्ठ्यन्तमिति ।[2]

इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः ।
दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे ॥ १५ ॥

इन्द्रेण[3] । इन्द्रेण । एते । तृत्सवः[4] । व्याप्नुवन्त[5] । आप[6] । इव । गमनोद्युक्ता[7] । नीचिना[8] । अधावत्[9] पराजिता । दुर्मित्रास[10] । प्रकलविद कलाश्च जानन्तो वणिज[11] । परिच्छेद्य परिच्छिद्यन्त[12]स्तृत्सपो[13] नूनं वणिजस्ते । जहु[14] । विश्वानि[15] । भक्ष्याणि[16] । सुदासे[17] राज्ञे ।[18]

---

१ दुपो इति M दुवो म्विति is suggested for दुपोम्विति ॥ The passage दुवोम्विति षष्ठ्यन्तम् should immediately follow परिचरणमिच्छन्त ।

२ VM ignores इत् and वीर्या ॥ इत् एव । वीर्या वीर्याणीति Sy

३ कदाचिदिन्द्रेण रक्षिता अप्यन्यदा तेनैव बाध्यन्ते Sy वसिष्ठस्यार्षम् Dur वसिष्ठस्य SKN ४ तृत्सप A वारयितव्या मेघा Dur तुर्वेर्हिसार्थस्याहर्थे असुन् प्रत्ययो द्रष्टव्य । तर्पणार्हा मेघा SKN

५ युद्धार्थं सङ्गता Sy पुन पुनर्व्याप्यमाना Dur 'विष्लृ व्याप्तौ' व्याप्यमाना SKN

६ यथा SKN

७. ॰मोद्युक्ता A पलायनार्थमुद्युक्ता Sy सृष्टा केनचित् Dur केनचित्सृष्टा SKN

८ नीचिना M नीचीना is suggested for नीचिना A नीचैरित्यर्थ । उच्चैर्गतय एते सन्त इन्द्रबलादेषां नीचैर्गतय संवृत्ता इत्यभिप्राय Dur नीचै SKN

९ ॰वन् is suggested for ॰वत् ॥ अधावन्त Sy अगच्छन् Dur गच्छन्ति एवमन्तरिक्षस्याधो भवन्तीत्यर्थ SKN

१० दुमि॰ A सुमित्राण्यपि सन्तो येऽतिसन्धाय परास्ते पुनर्दुर्मित्रा Dur अधोभूय च ये दुर्मित्रास कुत्सितान्यमित्रा अपराणि मित्राणि SKN

११ वणिर्ज M वणिज is suggested for वणिज ॥ प्रजानन्त Sy के पुनस्ते प्रकलविदो वणिज इत्यप एवमल्पोदकाल्पदानोपमा सम्बन्धात् प्रकलविद् वणिगित्युपपद्यते । अवयवप्रत्यवयवादिकला प्रकलाशब्देनोच्यन्ते । तेषु च वणिगेव निपुणो भवति गणितकुशल स्यात् । न तयाम्य इति Dur कतमानि ? उच्यन्ते प्रथमाबहुवचनस्यात्र लुग् द्रष्टव्य । प्रकलाविव प्रकृष्टानां कलानां वेदितारो वणिज SKN

१२ परिच्छिन्दन्त is suggested for परिच्छिद्यन्त ।

१३ ॰न्तस्तृत्सत्वो M ॰स्तृत्सवो is suggested for ॰स्तृत्सपो ॥ सुदासा पाल्यमाना Sy ते यथाभिप्रोहवुद्धया किञ्चिद् द्रव्यमल्पं ददति Dur किञ्चित्स्वर्णमुक्ताप्रवालादि महता यत्नेन मिमते, एवं मिमाना यावन्ति यदा यत्र योग्यानि तावन्ति तदा तत्र त्यजन्त SKN १४ एवमेते मेघा पूर्वमल्पोदकदातारो भूत्वाऽपुनेन्द्रबलोद्यता सन्तो जहु Dur जहति त्यजन्ति SKN

१५. सर्वाण्यशेषाणि Dur सर्वाणि SKN

१६ भोग्यानि धनानि Sy भोजनान्युदकानि Dur भोजनानि भोग्यार्हाण्युदकानि SKN

१७ सुदासे राजनि, यजमाने वा कल्याणदाने Dur सुदा यजमानस्तस्मै, कल्याणदानस्य यजमानस्यार्थायेत्यर्थ SKN

१८ प्रकलविद् वणिग् भवति । कलाश्च वेद प्रकलाश्च N 6 6, SKN II. 408

अर्ध वीरस्य शृतपामनिन्द्रं परा शर्धन्तं नुनुदे अभि क्षाम् ।
इन्द्रो मन्युं मन्युम्यो मिमाय भेजे पथो वर्तनिं पत्यमानः ॥ १६ ॥

अर्धं वीरस्य[1] । भगानामर्धम्[2] । वीरस्याभ्यावर्तिः नश्वायमानस्य[3] । श्रुतस्य[4] पातारमयष्टव्य इन्द्र इति स्वस्मिन्नास्ये श्रित प्रक्षिपन्तः[5], स्वधाभिर्यैरधिगुप्ता जुहुतेत्युक्तम्[6] । इन्द्रवर्जितम्[7] । पराणुनुदे । शर्धतम्[8] पृथिव्यां[9] सुदासो युद्धे । तदानीमिन्द्र[10] । क्रोधम्[11] । मन्युना हिंसितुश्चायमानस्य[12] । अबाधत[13] । स च चायमानः पथो युद्धमार्गात्[14] । वर्तनि[15] वर्तनयोग्य परोक्ष देशम् । भेजे[16] । युद्धदेशादपगच्छन्निति[17] ।

आध्रेण चित्तद्वेकं चकार सिंह्यं चित्पेत्वेना जघान ।
अवं स्रक्तीर्वेश्यावृश्चदिन्द्रः प्रायच्छद्विश्वा भोजना सुदासे ॥ १७ ॥

आध्रेण । तम्[18] । खल्विन्द्र. । दरिद्रेण[19] । धनानामेक[20] गमन[21] दानम् । चकार[22] । तथाजेन[23] । सिंहम्[24] । अपि । जघान[25] । तथा वास्यावतक्षणीया यूपादेः स्रक्तिः[26] । वेश्या । अवावृश्चत्[27], एशीसूची[28] । यथैतेऽर्था दु शका

---

१. अर्द्धं वीरस्य A.
२. अर्धं हिंसकम् । अर्धेहिंसाकर्मणोऽर्धशब्दस्य निष्पत्तिः
३. Sy. ०वर्तिनश्चाय० is suggested for ०वर्तिः नश्वाय० ॥ वीरयुक्तस्य सुबासः Sy.
४. श्रुतस्य is suggested for श्रुतस्य ॥ श्रुतस्य क्षीरादेर्हविषः पातारम्
५. श्रितं प्रक्षिपन्त A. श्रुतं is suggested for श्रित
६. ०गुप्ता वज्रं हूते० A. स्ववीर्यैरधिगुप्ता वा जुह्वतेत्युक्तम् is suggested for स्वधाभिर्यैरधि. . त्युक्तम् ।
७. यस्य बुद्धाविन्द्रो नास्त्यसावनिन्द्रः । तमिन्द्रमगणयन्तमित्यर्थः
८. शद्धन्तं A. शर्धन्तम् is suggested for शर्धतं ॥ उत्सहमानम्
९. भूमिमभि, भूम्यामित्यर्थः Sy.
१०. इन्द्रः is suggested for इन्द्र ॥
११. क्रोधः A.
१२. मन्युकर्तुर्मन्युना मिनतो हिंसतो वा शत्रोः Sy
१३. बबाधे Sy
१४. अथ सुदासः शत्रुः Sy.
१५. वर्तनी A. पलायनमार्गम् Sy.
१६. प्राप Sy.
१७. दप is missing in A. गच्छन् Sy.
१८. तत् खलु is missing in M. तत् is suggested for तम् ।
१९. दरिद्रेणापि सुदासा Sy.
२०. मुख्यं दानकर्म च Sy.
२१. गमनं is redundant.
२२. कारयामास Sy.
२३. छागेन Sy.
२४. प्रवयाः सिंहः सिंह्यस्तम् Sy.
२५. घातयामास Sy.
२६. ०दे सृक्ती A. स्रक्तीः is suggested for स्रक्तिः ।
२७. अववृक्तवान्, तान्येतानि त्रीणि कार्याण्यसम्भावितानि नाशङ्कनीयानीन्द्रस्य महिम्नोऽधिकत्वात् Sy.
वेशी is suggested for एशी ॥
२८. The passage वेशी सूची should immediately follow वेश्या and precede अवावृश्चत् । वेश्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोदित्यर्थः Sy.

एव दुःशकोऽसमर्थो यत्—सुवासे । शत्रूणां सर्वाणि । भजनानि । इन्द्र । प्रायच्छ इति ।

शश्वन्तो हि शत्रवो रारधुष्टे भेदस्य चिच्छर्धतो विन्द रन्धिम् ।
मर्ताँ एनः स्तुवतो यः कृणोति तिग्मं तस्मिन्नि जहि वज्रमिन्द्र ॥ १८ ॥

शश्वन्त । बहुव । हि । शत्रव । तव । वशीभूता । तथा सति भेदस्य चायमानस्य । अपि । वर्धमानस्य । वशम् । सन्मय तमपि सशासय । मर्तान् । एन । स्वो स्तुवन्त । य । करोति चायमान । तिग्मम् । तस्मिन् । निजहि । वज्रम् । इन्द्र ।

आवदिन्द्रं यमुना तृत्सवश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुषायत् ।
अजासश्च शिग्रवो यक्षवश्च बलिं शीर्षाणि जभ्रुरश्व्यानि ॥ १९ ॥

आवदिन्द्रम् । यमुना नदी । तृत्सव । च योद्धार तृत्सून् प्रति युद्धाय गच्छद् यमुनायां तृत्सुभि संगमे इन्द्र इति । तत प्र मुषायत् । यमुनायाम् । युद्धे । चायमाने जघान तदानीम् । अजास । शिग्रव ।

---

१ दुःशका एव is missing in A
२ रात्रे Sy
३ भोजनानि भोग्यानि धनानि Sy
४ इन्द्र प्रयच्छ० A.
५. VM ignores चित् ।
६ अरय Sy   ७. वशमीयु Sy
८ ०स्याचा० A भमस्ति मर्यादा इति भेदो नास्तिकस्तस्य । यद्वा भेदो नाम सुदासः शत्रु कश्चित् । तस्येत्यर्थ Sy
९. उत्सहमानस्य Sy   १० वशीकरम् Sy
११ समस्त Sy
१२ ०मविमशा० M. वशम् is suggested for सशम् ।
१३ मर्त्यान् १४ एमस A पापम् Sy
१५ त्वां is missing in M.
१६. स्तुवत is suggested for स्तुवन्त ॥
१७. भेद Sy
१८ निशितं योद्धारमुत्साहयन्तम् Sy तिग्मं तेजते । उत्साहकर्मणा N 10 6
१९. भेदे Sy
२० वज्रेण भेदं प्रहरेत्यर्थ Sy
२१ वजति गच्छत्येव शत्रुं न प्रतिहन्यत इति वज्रः सम् । वज्रशब्दो वजे 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र०' इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपातित Sy
२२ आपदीन्द्रम् A
२३ तमिन्द्रं यमुनावत् । अतोषयत् । तत्तीरवासी जन सर्वोऽप्यतोषयदित्यर्थः Sy
२४ तृत्सवय A तृत्सो पुरयाश्चावन् । आव वित्येकवचनं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सर्वत्र सम्बध्यते Sy
२५ गच्छन् is suggested for गच्छद् ॥
२६ तत्सुभि M
२७. आवत्—अतोषयत् । तत्तीरवासी जन सर्वोऽप्यतोषयदित्यर्थ Sy
२८ ०ष्णात्यत् A अवधीदित्यर्थ Sy
२९ भेदं नास्तिकं भेदनामकं वा सुदास शत्रुम् Sy
३० जघान should immediately follow प्र मुषायत् and precede यमुनायाम् ।

यक्षव । च जनपदनामान्येतानीति तत्र जाता. । इन्द्राय भेदस्य अश्वानाम्[1] । शीर्षाणि[2] च्छित्त्वा । बलिम्[3] । जह्रुरग्रत[4]. प्राक्षिपन्नश्वशिरासीत्यर्थः ।

न तं इन्द्र सुमतयो न रायः संचक्षे पूर्वा उषसो न नूत्नाः ।
देवकं चिन्मान्यमानं जघन्थाव त्मना बृहतः शम्बरं भेत् ॥ २० ॥

न त इन्द्र । न । ते[5] । इन्द्र ! सुमतय[6]. । न च । धनानि[7] । सख्यातु शक्यन्ते[8] । न गता. । उषस[9] । नापि[10] । भूतना इत्यौपमिकम्[11] । देवकनामानमसुरम्[12] । मन्यमानस्य पुत्रम् । जघन्थ[13]. । अपाभैत्सी[14]. । स्वयमेव बृहत[15] शिलोच्चयात्[16] ।

प्र ये गृहादममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः ।
न ते भोजस्य सख्यं मृषन्ताधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥ २१ ॥

प्र ये गृहात्[17] । ये[18] । प्रममदु[19] प्रकर्षेण तृप्यन्ति । गार्हस्थ्या[20]श्रमात्[21] । त्वत्कामनया[22] यस्मिन्नाश्रम इज्यसे[23]

---

१. अश्वसम्बन्धीनि Sy.

२. युद्धे हतानामश्वानां शिरांसीत्यर्थः । यद्वा अश्व्यानि शीर्षाणि युद्धे गृहीतान्मुख्यानश्वान् Sy.

३. बलं M. उपहारम् Sy ४. उपजह्रुः Sy

५. तव Sy. ६. शोभनमतयः Sy.

७. धानि A ८. संख्यातुं शक्याः Sy

९. पुरातनाः Sy. १०. इव Sy

११. भूतना इत्योप० A. नूतना is suggested for भूतना ॥

१२. ०क नं मान० A देवकनामानं शत्रुम् Sy.

१३. जघज्वा A. अवधीः Sy

१४. पा भैत् स्वीसी A अवाभैत्सीः is suggested for अपाभैत्सीः ॥

१५. महतः शैलात् Sy.

१६. VM ignores चित् and शम्बरम् ।

१७ प्र गे ग्रहात् A वसिष्ठस्येदमार्षम् Dur. वसिष्ठस्यार्षम् SKN.

१८. हे इन्द्र ! एवमादयो ये ऋषयः Sy. एवमादयः SKN इत्येवमादयः Dur.

१९. प्रममदु A. प्राममदुः is suggested for प्रममदुः । प्रतुष्टुवुः प्रकर्षेण तर्पितवन्तो वा Sy. प्रकर्षेण तृप्तवन्तः सोमेन हृष्टवन्तो वा यज्ञेषु Dur. प्रेत्ययममदुरित्येतेन सम्बध्यते । प्राममदुः मदेस्तृप्तिकर्मणः स्तुतिकर्मणो वा रूपम् । प्रकर्षेण तर्पितवन्तः स्तुतवन्तो वा SKN.

२०. ०स्था० A.

२१. ०श्रमत्वात् M गृहात् गृहं प्राप्य गृहाद् गृहे ल्यब्लोपे द्वितीयार्थे पञ्चमी (Cf PM. 2 3. 28. 1) सप्तम्यर्थे पञ्चमी Sy. गृहादिति सप्तम्याः स्थान एषा पञ्चमी । गृहे तस्य यज्ञगृहे त्वामिन्द्रम् -SKN.

२२. तत्काम० M. त्वदिच्छया Sy त्वया सह -Dur. युष्मद इच्छाक्यचि त्वामिच्छति त्वायतीति ततः क्विपि त्वाय् । ततः 'अ प्रत्ययात्' इति चाकारे टापि तृतीयैकवचने लुकि छान्दसमेतद्रूपम् । त्वायया त्वत्काम्यया त्वदिच्छयेत्यर्थः SKN

२३. ०सो ते A. ते is suggested for से

तौ च । पराशरः । शतयातुशब्दितवर्हुभिर्यातुधानैस्त्वद्वानिति । वसिष्ठश्चाहम् । तेषामस्माकं भोजमितुः । तव । सख्यम् । यद्यवो न । मृष्यन्ति । तथा सति । स्तोतृभ्योऽस्मभ्यम् । सुदिना यह्नानि । व्युच्छन्त्य ।

द्वे नप्तुर्देववतः शते गोर्द्वा रथा वधूमन्ता सुदासः ।
अर्हन्नग्ने पैजवनस्य दानं होतेव सद्म पर्येमि रेभन् ॥ २२ ॥

— द्वे नप्तुः । पैजवनस्य चतसोऽन्त्या दानस्तुतिः । देववतः । नप्तुः पौत्रस्य पञ्जवनस्य । गवाम् । द्वे ।

---

१ एवमत्र श्रुति पराशरो यसिष्ठसम्बन्धात् । 'इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते' स हि परितः शातयिता यातूनां यातयितव्यानामसुरादीनामिति Dur पराशरश्च SKN

२ Missing in M ०यातु is suggested for यातु ॥ शतयातुर्बहरक्षा । बहूनि रक्षांसि बाधितुं यं कामयन्ते स शतयातुर्बहूनां रक्षसां शातयिता वा Sy बहूनां रक्षसां यातयिता तेन हि रक्षोघ्नं सत्रमाहृतमासीदिति भारते श्रूयते Dur बहूनां शातयिता तेन हि रक्षोघ्नं शस्त्रमाहृतमासीदिति स्मरत इतिहासे SKN

३ ते पराशरप्रभृतयो भोजस्य भोजकस्य पालकस्य Sy किं तेषामिति ? ते भोजस्य भोगिनस्तव Dur भोजनस्य दातुः SKN

४ सख्यं कर्म स्तोत्रं वचनं वा Sy सखिभावम् Dur स्तुत्यस्तोतृलक्षणं यष्टयष्टव्यत्वलक्षणं च सख्यम् SKN

५ नेत्यर्थं प्रतिषेधो मृष्यतेत्येतेन सम्बध्यते SKN

६ मृष्यन्ति A न विस्मरन्ति । 'मृष मर्षे' मर्षो मर्षणं तत् (न) कुर्वन्तित्यर्थः Sy समाश्रयन्तं नाशयन्तीत्यर्थः Dur य इति श्रुतेः साकाङ्क्षत्वात् त इत्यध्याहार्यम् । मृष्यन्ति 'मृष आमर्षे' आमर्षो विस्मरणम् । न विस्मरन्ति विच्छेदे वा, न विच्छिन्दन्ति न विनाशयन्तीत्यर्थः SKN

७ यतो न विस्मरन्त्यतो हेतोः Sy एतदयाशब्दश्रुतेर्यस्मादित्यध्याहार्यम् । यस्मान्न मृष्यन्ति, अथा एतस्मात् कारणात् SKN

८ सूरीणां स्तोतृणामेषाम् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः Sy
एवङ्गुणयुक्तेभ्यस्तेभ्यः सूरिभ्यः Dur
व्यत्ययेनवा षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । सूरीणां स्तोतृणाम् SKN

९ सुदिना शोभनानि दिनानि Dur SKN

१० व्युच्छन्ति is suggested for व्युच्छन्त्य ॥ व्युच्छन्ति विवसन्ति । उपगच्छन्तीत्यर्थः Sy विभान्तीत्यर्थः । तेषामेव सुप्रभाता रात्रय इत्यभिप्रायः Dur व्युच्छन्ति विवसन्त्यवगच्छन्तीत्यर्थः SKN पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते परा शातयिता यातूनाम् N 6 30 SKN II 494

११ द्वे नस्तु A

१२ पैजय० is suggested for पैजव० । पिजवनपुत्रस्य Sy

१३ A fragment of (KSA 34 18 p 25) KSA reads पैजवनस्यास्या श्चतस्रो दानस्तुतिः Sy

१४ देवमतः M
देववतो राज्ञः Sy

१५ नप्तुपौ० M

१६ गवा A.

शते। द्वौ च। रथौ[1]। वधूयुक्तौ। सुदासु[2]। पूजयन्[3]। अग्ने[4]! वैजवनस्यैव[5] रूपम्। दत्त[6] धनम्। परिगच्छामि। स्तुवन्[7]। होतेव[8]। होतृषदनमिति[9]।

चत्वारो मा पैजवनस्य दानाः स्मद्दिष्टयः कृशनिनो निरेके।
ऋज्रासो मा पृथिविष्ठाः सुदासस्तोकं तोकाय श्रवसे वहन्ति ॥ २३ ॥

चत्वारः। चत्वार.। मा। वैजनस्य[10]। देया[11] अश्वा। प्रशास्तजनात्मसर्जना[12]। सुवर्णालङ्कृता.[13]। गमनवेलायाम्[14]। ऋजुगामिनम्[15]। पृथिव्या सुसंस्थिता.[16]। सुदासो राज्ञ[17]। पुत्रमृतम्[18]। पुत्रस्य[19]। अन्नार्थम्[20]। वहन्तीति। पुनर्मेति पूरणम्।

यस्य श्रवो रोदसी अन्तरुर्वी शीर्ष्णेशीर्ष्णे विबभाजा विभक्ता।
सप्तेदिन्द्रं न स्रवतो गृणन्ति नि युध्यामधिमशिशादभीके ॥ २४ ॥

यस्य श्रवः। यस्य[21]। यश[22]। द्यावापृथिव्यो[23]। महत्यो.[24]। मध्ये भवति सर्वमन्तरिक्षमस्य यशसा व्याप्तम्। यश्च शीर्ष्णे[25][26]। धन विभजति[27]। धनस्य विभक्ता सर्वेभ्य[28]' पुरुषेभ्य प्रयच्छतीत्यर्थस्तम्[29]। सर्वं[30] च लोका:। उदारमिन्द्रम्। इव। नद्य.। स्तुवन्ति। सोऽस्य सङ्ग्रामे। युध्यामधिर्नाम[31] शत्रुम्। न्यशिशाज्जघानेत्यर्थः[32]।[33]

---

१. रथेन वध्वायुक्तौ A. च देयं दानम्, दानभूतान् Sy.
२. सुवासः is suggested for सुदासु ॥ राज्ञः Sy. ३. अर्हन् योग्योऽहं वसिष्ठः Sy
४. अत्राग्नेः सम्बोधनं सर्वदेवमुख्यत्वप्रतिपादनार्थं न तु देवतात्वज्ञापनार्थमतद्देवताकत्वादस्य सूक्तस्य Sy. ५. पैजव० is suggested for वैजव०। पिजवनपुत्रस्य Sy.
६. धत्तं M. ७. स्तुन्वन् M.
८. वषट्कर्तेव Sy. ९. यज्ञगृहम् Sy
१०. पैजवनस्य is suggested for वैजनस्य पिजवनपुत्रस्य Sy. ११. देयभूताः Sy
१२. ०स्तधनानित्मिसर्ज० A. ०धनातिसर्ज० is suggested for ०जनात्मसर्ज० ॥ श्रद्धादिदानाङ्गयुक्ताः Sy
१३. हिरण्यालङ्कारवन्तः Sy.
१४. दुर्गतौ सत्याम् Sy
१५. ऋजगामिनं A. ०मिनः is suggested for ०मिनम्
१६. ०स्थितं A. पृथिव्यां सुप्रतिष्ठिताः Sy.
१७. राज्ञं M.
१८. पुत्रं मृतं M. पुत्रवत् पालनीय मां वसिष्ठं रथे स्थितम् Sy.
१९. तोकाय-तोकस्य पुत्रस्य। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी Sy.
२०. यशसे वा Sy २१. सुवासः Sy.
२२. शशः A. २३. द्यावापृथिव्यौ Sy.
२४. विस्तीर्णे Sy २५. यशश्च M.
२६ शार्ष्णी A श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय Sy.
२७. धनं प्रददौ Sy. २८. प्रदाता Sy
२९. ०च्छन्ती A.
३०. सप्त च is suggested for सर्वं च। तं सुदासं सप्तैव लोकाः
३१. अध्यामधिर्नाम शत्रु A. युध्यामधिनामशत्रुम् is suggested for युध्यामधिर्नामिशत्रुम्।
३२. न्यशिगाज्जनेत्यर्थः A.
३३. VM. ignores इत् ॥ इत्.. एव Sy

इमं नरो मरुतः सश्चतानु दिवोदासं न पितरं सुदासः ।
अविष्टना पैजवनस्य केतं दूणाशं क्षत्रमजरं दुवोयु ॥ २५ ॥

इमं नरः । इमं पैजवनम् । हे नेतारः । मरुतः । अनुसेवध्वमस्य रक्षार्थम् । दिवोदासम् । इव । अस्य सुदासः । पितरम् । रक्षत च । पैजवनस्य । गृहम् । दुर्णाशमस्तु । अस्य बलम् । जरारहितम् । परिचरणकामस्येति ।

VII 19

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टीश्च्यावयति प्र विश्वाः ।
यः शश्वतो अदाशुषो गयस्य प्रयन्तासि सुष्वितराय वेदः ॥ १ ॥

यस्तिग्मशृङ्गः । यः । तिग्मशृङ्गः । वृषभः । भयानकः । एकः । प्रजाः । प्रच्यावयति । यश्च त्वम् । वज्रो । अदाशुषोऽयजमानस्य । गृहस्य सम्बन्धि धनमाहरसि । स त्वमाहृत तत् धनम् । प्रयन्तासि । अतिशयेन सोमाभिषवं कुर्वते यजमानायेति ।

---

१ पैजवनं A सुदासं राजानम् Sy
२ दिवोदास इति पिजवनस्यैव नामान्तरम् Sy
३ सुदासः is suggested for सुदास ॥ सुदासो राज्ञः Sy
४ पैजव० A ५ मन्त्रं गृहं वा Sy
६ दुर्णाशम A. The commentary after दुर्णाशम् missing in A. दुर्णाशम्० is suggested for दुर्णाशम० M अविनाशि Sy ७ अशिथिलं चास्तु Sy
८. दुवोयु परिचरणकामस्य । षष्ठ्या लुक् Sy
९. 'यस्तिग्मशृङ्गः' इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम् 'यस्तिग्मशृङ्ग एकादश' (KSA 34. 19 P 25) इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहन्येतन्निविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'कया शुभा यस्तिग्मशृङ्ग इति माध्यन्दिनः' (ASS 7 7) इति विषुवति निष्केवल्यशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'यस्तिग्मशृङ्गो अभि त्यं मेषम्' (ASS, 8 6) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च 'यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो नमसि न भीम उग्रो बले वीर्याय स्वधावन्' (AA 5 2 2) इति । आयुष्कामेष्ट्यां 'मा ते अस्याम्' इतीन्द्रस्य आद्युर्याज्या । सूत्रितञ्च—'मा ते अस्यां सहसावन् परिष्टौ पाहि नो अग्ने पायुभिः' (ASS 2 10) इति Sy
१० इन्द्रः Sy ११ तीक्ष्णशृङ्गः Sy
१२ भयङ्करः सन् Sy १३ एव M असहाय एव Sy १४ शत्रुजनान् Sy १५ स्थानात् प्रच्यावयति Sy १६. धनस्य चापहर्ता भवतीति शेषः Sy १७ The commentary up to प्रजाः is missing in A
१८. VM seems to explain प्रयन्ता and असि by प्रयच्छ ॥ प्रयातासि तृजन्तस्या च षष्ठ्या अभावः । आसीदित्यस्याख्यातस्यानुदात्तत्वाद् वृत्तयोगाच्चानुदात्तत्वासम्भवात् यद्वृत्तयुक्तमाख्यातान्तरमध्याहृत्य योजना कृता Sy १९. कुर्वति A
२० VM ignores न and विश्वाः ॥ न इव । विश्वाः सर्वान् Sy

त्वं ह॒ त्यदि॑न्द्र॒ कुत्स॑माव॒: शुश्रू॑षमाण॒स्त॒न्वा॑ सम॒र्ये ।
दा॒सं यच्छुष्णं॒ कुय॑वं॒ न्य॑स्मा॒ अर॑न्धय आर्जुने॒याय॒ शिक्ष॑न् ॥ २ ॥

त्वं ह त्यत् । त्वम्[1] । खलु । एतत्[2] । इन्द्र ! कुत्सम्[3] । अरक्ष. । परिचर्यमाण[4] । तव पुत्रेण[5] कुत्सेन । सङ्ग्रामे[6] । यदा[7] । अस्मै कुत्साय । अर्जुन्या[8] पुत्राय । कुयवम्[9] । उपक्षयितारम्[10] । शुष्णञ्च । अरन्धयो वशमानय[11] इत्यर्थ । कर्तव्यमिति[12] शिक्षन्निति[13] ।[14]

त्वं धृ॑ष्णो धृष॒ता वी॒तह॑व्यं॒ प्रावो॒ विश्वा॑भिरू॒तिभि॑: सु॒दास॑म् ।
प्र पौरु॑कुत्सिं त्र॒सद॑स्युमाव॒: क्षेत्र॑साता वृत्र॒हत्ये॑षु पू॒रुम् ॥ ३ ॥

त्वं धृष्णो:[15] । त्वम् । धृष्णो[16] ! वलेन[17] । दत्तहव्यम्[18] । प्राव.[19] । विश्वै[20] । पालयिताभि[21] । सुदासम् । प्रापुश्च[22] । पुरुकुत्सपुत्रम् । त्रसदस्युम् । प्रावश्च । क्षेत्र सम्भजने[23] । सङ्ग्रामेषु[24] । प च[25] राजानमिति ।

त्वं नृभि॑र्नृमणो दे॒ववी॑तौ॒ भूरी॑णि वृ॒त्रा ह॑र्यश्व हंसि ।
त्वं नि दस्युं॒ चुमु॑रिं॒ धुनिं॒ चास्वा॑पयो द॒भीत॑ये सु॒हन्तु॑ ॥ ४ ॥

त्वं नृभि: । त्वम् । मरुद्भि: । हे नेतृशीलमनस्त[26] ! यज्ञार्थम्[27] । बहूनि । वृत्राणि[28] । हर्यश्व ! नाशय[29] ।

---

१. त्व A. २. तदा Sy.
३. A. reads रुत्स for कुत्स
४. उपाचरन् Sy. ५. शरीरेण Sy.
६. मर्यैर्मर्त्यैर्योद्धृभि: सहिते युद्धे Sy.
७. यद्वा M.
८. अजून्या पु० A.
९. कयं A. The commentary after कुयवम् is missing in A.
१०. दासनामकमसुरम् Sy.
११. ०नयेत्यर्थ: M.
१२. इतिकर्तव्यं is suggested for कर्तव्यमिति ।
१३. धनं प्रयच्छन् Sy.
१४. VM ignores नि ॥ नि नितराम् Sy.
१५. त्वं धृष्णो is missing in M
१६. हे शत्रूणां धर्षक ! इन्द्र ! Sy.
१७. धर्षकेण वज्रेण वलेन वा Sy
१८. दत्तहविष्कं प्रजनितहविष्कं वा Sy.
१९. प्रकर्षेणारक्ष: Sy
२०. रक्षाभि: Sy. २१. राजानम् Sy.
२२. प्रावश्च is suggested for प्रापुश्च ।
२३. The commentary up to सम्भजने is missing in A क्षेत्रस्य भूमेर्भजने निमित्ते Sy. २४. ०मेरि M युद्धेषु
२५. पूंश्च M. पुरुंच is suggested for पूं च ।
२६. अनेन नेतृशीलं मनस्त A ०नस्क ! is suggested for ०नस्त ॥ हे नृभिर्यज्ञानां नेतृभि: स्तोतृभिर्मननीय ! स्तोतव्येन्द्र ! नृषु मनो यस्येति बहुव्रीहिर्वा Sy.
२७. यज्ञे क्रियमाणे सति सङ्ग्रामे वा । देवा विजिगीषवो यस्मिन् वियन्ति गच्छन्ति इति सङ् ग्रामो देववीति: Sy.
२८. पुत्राणि A शत्रून् Sy.
२९. मारितवानसि Sy.

नि[1]। त्वम्[2]। यस्वापय[3]। उपक्षपयितारम्। चुमुरिम्। धुनिम्। च। दभीतये[4] राज्ञे तत्प्रीत्यर्थम्। घोमन हननेनायुधेनेति[5]।

तव च्यौत्नानि वज्रहस्त तानि नव यत्पुरो नवतिं च सद्यः।
निवेशने शततमाविवेषीरहंश्च वृत्रं नमुचिमुताहन् ॥ ५ ॥

तव च्यौत्नानि। तव[6]। बलानि। वज्रहस्त! तानि[7]। नव[8]। यत्। पुरः[9]। नवतिम्[10]। च। सद्य एवास्त्य। स त्वं शतानि[11] पुराणाम्। मगपु आप्रत्स्वन्तर्निविष्टेष्वेव[12]। व्याप्तवानसि[13] तदा[14]। महिम्। नमुचिम्। च अघाढेति[15]।

सना ता त इन्द्र भोजनानि रातहव्याय दाशुषे सुदासे।
वृष्णे ते हरी वृषणा युनज्मि व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक वाजम् ॥ ६ ॥

सना ता ते[16]। सनातनानि[17]। तानि[18]। इन्द्र! तव भोजनान्यभानि[19]। दत्तहविष्काय[20]। धनानि प्रयच्छते[21]। सुदासेऽभूवन्[22]। वृष्णे[23]। तुभ्यम्[24]। हरी। वर्षितारौ। युनज्मि[25]। प्राप्नुवत्त्वम्[26]। नवीयानि[27] स्तोत्राणि। बहुसहाय[28]! अन्नम्[29]।

---

१ नितराम् Sy
२ त्वम् is suggested for त्वन् ॥
३ मस्वा॰ is suggested for मस्वा॰ ॥ मारितवानसीत्यर्थः Sy
४ दभीतिनामकाय राजर्षये तदर्थमित्यर्थः Sy
५. सहस्नुना वज्रेण Sy
६. तव A
७. तावुशानि Sy
८ नप A
९. पुरः विदारितवानिति शेषः Sy
१० युगपदेव Sy
११ शततमीं पुरम् Sy
१२ ॰न्तर्निविष्टे॰ A
निवेशनार्थम् Sy
१३ व्याप्तेवा॰ A व्याप्नोः Sy
१४ तथा मित्र A तथा seems to be the explanation of उत ॥ उत अपि च Sy
१५ अगन्य M अघानेति is suggested for अगाढेति।
१६ ते is missing in M
१७ सना is missing in A सनानि सनातनानि अभूवुरिति शेषः Sy
१८ त्वया दत्तानि Sy
१९ भोग्यानि धनानि Sy
२० यजमानाय Sy
२१ सदा॰ A
२२ हुवन् M
२३ कामानां वर्षित्रे Sy
२४ त्वामागन्तुमित्यर्थः Sy
२५ युनस्मिन् A रथे योजयामि Sy
२६ ॰वन्तु is suggested for ॰वत्त्वं ॥ गच्छन्तु Sy
२७. न्तु नवीयानि is missing in M
२८. बहु स॰ A हे बहुकर्मन्निन्द्र ! Sy
२९ सम् is missing in M. बलिनं त्वाम् Sy

मा ते॑ अ॒स्यां स॑हसाव॒न्परि॑ष्टाव॒घाय॑ भूम हरिवः परा॒दै ।
त्राय॑स्व नोऽवृ॒केभि॒र्वरू॑थै॒स्तव॑ प्रि॒यासः॑ सू॒रिषु॑ स्याम ॥ ७ ॥

मा ते[1] । अस्मिन्[2] । अन्वेषणे[3] क्रियमाणे[4] वयम् । अघाय[5] । परादै[6] । भूम मास्मानाहन्त्रे परादा[7] इत्यर्थः । त्रायस्व[8] । अस्मान् । वृकरहितैः[9] । गृहैः[10] । तव । प्रियासो[11] वयम् । स्याम[12] । स्तोतॄणा मध्ये[13] ।[14]

प्रि॒यास॒ इत्ते॑ मघवन्न॒भिष्टौ॒ नरो॑ मदेम शर॒णे सखा॑यः ।
नि तु॒र्वशं॒ नि याद्वं॑ शिशीह्यतिथि॒ग्वाय॒ शंस्यं॑ करि॒ष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियासः । प्रियासः । एव । ते । मघवन्[15] ! अप्येषणे[16] । नेतारः[17] । माद्येम[18] । गृहे । समानख्यानास्तव[19] ।

१. मा ये A. The commentary up to अस्मिन् is missing in A. and up to अन्वेषणे in M. probably the missing words are मा । तव । हे सहसावन् बलवन् ! इन्द्र ! सह एव सहसं बलं तद्वान् 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । यद्वा अवतुप्रत्ययश्छान्दसः BB.

२. स्तोत्रेणास्माभिः क्रियमाणायाम् Sy. अस्याम् BB.

३. अन्वेषमाणायाम् Sy. परितस्सर्वतस्सर्वस्या- मिष्टौ । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् BB.

४. क्रीय० A.

५. आहन्त्रे Sy.
पापाय कर्मवैगुण्यलक्षणाय BB.

६. परावानाय Sy. परावानाय च मा भूम प्रत्याख्यानाय । अन्येभ्यो वानं परावाः ।. चतुर्थ्येकवचन आकारलोपाभावश्छान्दसः । यद्वा तुमर्थे कैप्रत्ययः । यथा 'प्रियै' इति । परावातुं च वयं मा भूम । कदापि त्वया त्याज्या मा भूमे- त्यर्थः BB.

७. हूममस्मा० A मा भूम विगुणकारिणो न भवेम । सर्वेणापि प्रकारेणाविगुणो यज्ञोऽस्त्विति यावत् BB.

८. पाहि Sy. तस्मात्...त्रायस्व रक्ष BB.

९. अबाधैः Sy. चोरादिहिंसकरहितैः BB.

१०. वरयन्त्युपद्रवेभ्य इति वरूथानि रक्षणानि तैः Sy. गुप्तियुक्तैर्गृहैः । ईदृशगृहवासिनः कृत्वा त्रायस्वेति

११. प्रियाः BB.

१२. भूयास्म Sy. वयमेव ..भवेम BB.

१३. The commentary from परादा up to the end of this stanza is missing in M. किं बहुना ? सूरिषु मेधाविषु मध्ये BB

१४. VM. ignores हरिवः ।
हे हरिवन् ! इन्द्र ! Sy. हे हरिवो हरिवन् हरिभिर्हयैस्तद्वन् ! BB.
This stanza=TS. 1. 6. 12. 5.

१५. हे धनवन्निन्द्र ! Sy.

१६. अभ्येषणे is suggested for अप्येषणे !

१७. स्तोत्राणां नेतारः Sy.

१८. मोदेम Sy.

१९. The commentary beginning with प्रियासः and ending with समान० is missing in A. वयं समानख्यातयः Sy.

निधिषीहि[1] । यादवम्[2] । तुर्वशम्[3] । दिवोदासायातिथिग्वाय[4] । शंसनीयं धनम्[5] । करिष्यस्तनूकृर्मिति[6] ।

सुद्यश्चिन्नु ते मघवन्नभिष्टौ नरः शंसन्त्युक्थशास उक्था ।
ये ते हवेभिर्वि पणीरदाशन्नस्मान्वृणीष्व युज्याय तस्मै ॥ ९ ॥

सद्यश्चित्[7] । सद्य । एव । क्षिप्रम् । तव । मघवन्[8] । अन्वेषणार्यम्[9] । अर्याणां शंसिता[10] तु[11] । उक्थानि[12] । शंसन्ति । ये । तव । स्तोमैः । पणीनपि[13] । धनानि प्रदापयन्ति[14] । तानस्मांस्त्वम् । वृणीष्व[15] । सख्याय[16] । तस्मै[17] त्वदीयायेति[18] ।

एते स्तोमा नरां नृतम तुभ्यमस्मद्र्यञ्चो ददतो मघानि ।
तेषामिन्द्र वृत्रहत्ये शिवो भूः सखा च शूरोऽविता च नृणाम् ॥ १० ॥

एते स्तोमाः । नेतॄणामस्माकम्[19] । एते । स्तोमाः[20] । नेतृतम । तुभ्यमस्माभिः क्रियन्ते । तथा सत्य-स्मदभिमुखा भवेयु[21] । धनानि[22] । ददत उदाराः । तेषामुदाराणाम्[23] । इन्द्र । सङ्ग्रामेषु । कल्याण[24] । भू[25] । सखा । च । शूर । रक्षिता । च । नृणामिति[26] ।

---

१ निधिशीहि A वशं कुरु Sy
२ यदुं च A. याद्वं is suggested for याद्वं M राजानम् Sy
३ तुर्वशुं च A.
४ ०यतिथिग्वाय A पूजयातिथीन् गच्छतीत्य तिथिग्वः । तस्मै दिवोदासाय यास्मदीयाय राज्ञे Sy
५ शंसनीयं सुखम् Sy
६. ०र्ष्य तनू कुर्वति A. कुर्वन् Sy
७. सद्य Sy
८ हे धनवन् ! Sy
९ अन्वेषणार्यम् is suggested for अन्वेषणार्यम् ॥ अन्वेषणेSy
१० उक्थानां is suggested for अर्याणाम्
११ शंसितारः is suggested for शंसिता तु
१२ ०शासस्यानि A शस्त्राणि Sy
१३ अप्रदानशीलान् वणिजोऽपि Sy
१४ धनानि विक्षेपेणादापयन्नित्यर्थः Sy
१५ परिगृहाण Sy
१६. सख्याय is suggested for संख्याय । तत्सख्यमनुवर्तयितुम् Sy
१७ तास्मै A
१८ VM ignores नरः ।
१९ नेतृणा० A
२० स्तोमे A सङ्घाः Sy
२१ अभूवन्निति शेष Sy
२२ मंहनीयानि हवींषि Sy
२३ ०दारेणाम् A नृणाम् Sy
२४ कल्याणकृत् Sy
२५ भव Sy
२६ नृणामीति A.

नू इन्द्र शूर स्तवमान ऊती ब्रह्मंजूतस्तन्वा वावृधस्व ।
उप नो वाजान्मिमीह्युप स्तीन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ११ ॥

नू इन्द्र । क्षिप्रम्[1] । इन्द्र ! शूर[2] ! स्तूयमानः[3] । रक्षणाय[4] । स्तोत्राकृष्टः[5] । शरीरेण । वृद्धा तव[6] । उपमिमीहि[7] च । अस्माकम्[8] । अन्नानि । उपमिमीहि च गृहानिति[9] ।

व्याख्यद्द्वितीयमध्याय[10] पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।
गाधिनेयकुले[11] जातो माधवो वेङ्कटात्मजः ॥

॥ पञ्चमाष्टके तृतीयाध्यायः ॥[12]

'उग्रो[13] जज्ञे वीर्याय व्याचिख्यासति माधवः ।
अमितेषु मितर्षीणामागमे कारणं वदन्[14] ॥ १ ॥
'जातवेदसे[15]' इत्येतत् प्रसङ्गात् सूक्तमागतम् ।
कुत्समध्ये[16] कश्यपार्षं कुत्सेन[17] बहवः स्तुताः ॥ २ ॥
औषसो[18] द्रविणोदाश्च शुचिर्वैश्वानरस्तथा ।
जातवेदसमप्यग्निमथ तुष्टाव काश्यपः[19] ॥ ३ ॥

---

१. अद्य Sy. २. शूरः M.
३. अस्माभिः Sy. ४. रक्षणेन Sy
५. ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रेरितः Sy.
६. वृद्धो भव is suggested for वृद्धा तव ॥
७. अपमीहि A. प्रयच्छेत्यर्थः Sy.
८. अस्मभ्यम् Sy.
९. गृहान्विति A.
१०. व्याख्याद्विती० A.
११. ०नेयः कुले A.
१२ supplied by the Editor.
१३. श्रीः is added before उग्रो जज्ञे in A.
१४. The reading is adopted from R. पदम् A. M.
१५. RV. 1.99. 1.
१६. कुसमध्ये A.
१७. कुत्सेन A. RV. 1. 94-98
१८. औषधो M. ओषधो A. The reading is adopted from R. RV. 1. 113.
१९. कश्यपः

स्तुतो मरुत्वान् कुत्सेन तत इन्द्रं 'प्र मन्दिने' ।
वार्षागिरैस्तत्प्रसङ्गात् 'स यो वृषा इति' स स्तुत ॥ ४ ॥
कुत्सस्त्रितश्च पतितौ कूपे तुष्टुवतुश्च तौ ।
तेन त्रितस्यागमन 'चन्द्रमा अप्स्व१ न्त' इति ॥ ५ ॥
मध्ये गृत्समदस्यागादृषि सोमाहुतिस्तथा ।
तत्रेद कारण प्राहुरग्नि सूक्तैस्त्रिभि स्तुत ॥ ६ ॥
जागताभ्यां त्रैष्टुभेन 'त्वमग्ने द्युभिस्त्वम्' इति ।
'वाजयन्निव नू रथान्' गायत्र सूक्तमन्तत ॥ ७ ॥
गायत्रात्प्राक् सोमाहुति 'हुवे वः' इति दृष्टवान् ।
क्रमेण त्रीणि छन्दांसि त्रिष्टुबादीनि भार्गव ॥ ८ ॥
अन्यस्मिन् पुनरध्याये छान्दसोऽन्यस्य दर्शनम् ।
'नि होता होतृषदने' इति गृत्समदोऽकरोत् ॥ ९ ॥
पुनर्गृत्समदस्यैव मध्ये कूर्मोऽभ्यगादृषि ।
'इमा गिर आदित्येभ्य' त्रीणि सूक्तानि दृष्टवान् ॥ १० ॥

---

१ ०स्यात् कुत्सेन A
२ इन्द्र A. M.
३ RV 1 101 1
४ पार्षाग्निरै० A. M The reading is adopted from R
५ RV 1 100 1
६ स्तस A.
७. कूपे तुष्टपतु० A RV 2 13, 2 8 26
८ मप्स्वान्त० A RV 1 105 1
९ ०स्य गादृ० A ०स्यागा ऋषि M.
१० सोममा० A RV 2 4
११ ०स्यन्त्रैष्टुभेन A
१२ RV 2 1
१३ रथाद् A. M RV 2 8
१४ गार्भ A
१५ हुवे व इव दृ० A RV 2 4 1
१६. त्रिष्टस्मादीनि A
१७ (RV II 9 1)
१८ ०नर्गास्त० A.
१९. कूर्मो० M
२० RV 2 27-29

बहुदेवस्य[1] सामान्यात् सूक्त हि वहुदैवतम्[2] ।
ऋतं देवाय कृण्वते[3] तद्द्रक्ष्यत्यमित[4] ऋषिः[5] ॥ ११ ॥
विश्वामित्रो द्वादशभिः[6] स्तुत्वानग्निमादितः ।
सूक्तेष्वेष्वनुवाकं[7] च समाप्तं शौनकोऽब्रवीत् ॥ १२ ॥
अग्निमेव पुनश्चास्तौत् अग्ने[8] सहस्व पृतनाः[9] ।
मध्ये विरामो[10] विस्पष्टस्तत्रान्येषां समागमः ॥ १३ ॥
मण्डलादौ 'सोमस्य'[11] इति सूक्तेऽग्निः[12] प्रथमं स्तुतः ।
वैश्वानरीयसूक्तेन[13] ततो वैश्वानरः स्तुतः ॥ १४ ॥
उपक्रम्य पुनश्चापि तावेव क्रमशः स्तुतौ[14] ।
ऋषीणामृषभादीनामतो मध्ये[15] समागमः ॥ १५ ॥
आग्नेयत्वाच्च सूक्तानामाग्नेयेषु समागमः ।
ऐन्द्रात्प्राक्स्तूयते ह्यग्निः 'सोमस्य' इति प्रधानतः ॥ १६ ॥
'इच्छन्ति[16] त्वा' इति द्व्यधिकं सूक्तमैन्द्रं[17] तथोत्तरम् ।
छन्दोदैवतसङ्ख्यानां समत्वात् कुशिकागतिः[18] ॥ १७ ॥

---

१. ०दैवतसा० suggested for ०देवस्य सा०
२. ०देवत० A. ०वैनत० M. RV. 2. 20., 30.
३. रूण्वते A. रुण्वते RV 2 301.
४. तं द्रक्षत्य० A.
५. इत्यृषिः A M. The reading is adopted from R RV 2.30-43.
६. द्वादभिः A RV 3. 1. 12
७. सूक्तैस्तैरनु R.
८. ०स्तौ अग्ने A.
९. RV. 3. 24.
१०. विरामो A.
११. RV. 3. 1.
१२. सूक्तेनि A.
१३. ०नरायसू० A. M. RV 3. 2, 3
१४. स्तुतो M RV 3. 26, 27
१५. RV 3 13-23
१६. RV. 3 30-32
१७. ०मैन्द्र तथो० A
१८. ०गति M. RV. 3. 31

'इन्द्रापर्वता बृहता' विश्वामित्रार्पमुच्यते ।
अनुवाक समाप्तश्च तत आगात्प्रजापति ॥ १८ ॥
इम महे विदथ्याय' श्रीण्यपश्यत्प्रजापति ।
वैश्वदेवानि सूक्तानि वैश्वदेवमथामित ॥ १९ ॥
'इन्द्रा को वां वरुणा' इति सूक्तमाहुर्द्विदेवतम् ।
'एप स्य भानु' इति च वामदेवस्तयोरॠपि ॥ २० ॥
त्रसदस्युस्तयोर्मध्ये सौहात्रावपि चागतौ ।
द्विदैवत्यत्वात् सामान्यादावापस्तत्र युज्यते ॥ २१ ॥
तत्राजगाम प्रथम त्रसदस्यु 'मम द्विता' ।
'इन्द्रा को वाम्' इतीन्द्रस्य प्रसङ्गादिति निश्चय ॥ २२ ॥
ऋषिर्नास्त्यमितोऽत्रीणा किन्त्वत्रि पुनरागत ।
ददर्श 'अबोध्यग्नि' इति सूक्त च तत उत्तरम् ॥ २३ ॥
द्विदैवत्येषु सूक्तेपु यान्यासन्नाश्विनानि च ।
छन्दश्चानुगुण तत्र तस्मात्स पुनरागत ॥ २४ ॥

---

१ ०त बृह A RV 3 53
२ विदथ्याय A M RV 3 45
३ RV 54-56
४ कोपाववर्णेसि A M RV 4 41 1
५ हानु० A RV 4 45 1
६ सुसव० A RV 4 42
७. RV 4 43, 44
८. ०स्या सा० A स्वसा०
९ RV 4. 42
१० कोपामि० A, M RV 4. 41 1
११ ०मितोऽस्त्रीणा A., M Cf BD 5 2
'अत्रीणां पञ्चमम्' Cf आर्पानुक्रमणी
'अबोध्यग्निरुपक्रम्य पञ्चमं मण्डलं प्रति ।
पुत्राद्य सह भौमोऽत्रिर्मुनिरित्यवगम्यताम् ॥'
'अथ त्वनुक्तगोत्रा ये ज्ञेयास्त्वत्रिसुता इति'
१२ वर्षमान्यग्नि० A ०शाहान्यग्नि० M.
RV 1 157
१३ ०माश्विताभि A ०मास्यितानि M
RV 5 73-78
१४ RV 5 76 77

अमितर्षौ[1] भरद्वाजे वीतहव्योऽभ्यगादपि[2] ।
आद्यानुवाकसंस्थानं 'इममू षु वो अतिथिम्'[3] ॥ २५ ॥
'अभूरेको[4] रयिपते' सुहोत्र सूक्तयोर्ऋषि[5] ।
तद्भ्रातरौ ददृशतुश्चत्वारि क्रमशस्ततः ॥ २६ ॥
शुनहोत्रो नरश्चेति[7] भरद्वाजस्ततोऽमितं[8] ।
सर्वाणि त्रैष्टुभान्येव सूक्तानीन्द्रश्च देवता ॥ २७ ॥
स्थितानि चानुवाकस्य मध्ये नाद्यन्तयो पुनः ।
'भूय इद्वावृधे'[9] सूक्तं पञ्चर्चं[10] तत्प्रसङ्गतः ॥ २८ ॥
पञ्चर्चानामावपनं[11] तत्रेति कवयो विदु ।
बार्हस्पत्यस्य[12] 'यो रयिव'[13] शं योरातृणपाणिकात्[14] ॥ २९ ॥
'स्वादुष्किल'[15] इति तन्मध्ये[16] मितो गर्ग[17] समागत ।
शयुरस्तौत्[18] त्रिभि सूक्तैरिन्द्रं गर्गस्तदाभ्यगात्[19] ॥ ३० ॥

---

१. RV I. 15
२. ०नमिम० A, M. ०कावसान
३. RV 6. 15
४. अभूदेको A. RV 6 31. 1
५. ०योवितः A, M RV 6. 31, 32
६. RV 6.33-36.
७. The passage beginning with भरद्वाजो वीतहव्योऽभ्य० and ending with नरश्चेति is missing in A ०होत्रानरं श्चेति M.
८. RV 6 37
९. हूय उद्वावृ० A RV. 6. 30.
१०. पञ्चवं A.
११. ०ञ्चपर्वाना० A. ०मावननं M The reading is adopted from R.
१२. ०त्यस्तयो० A
१३. यो रेवः A. M. RV. 6. 44.
१४. वाणि A. M RV 6. 48.
१५. स्यादुदुकुले० A. M RV. 6. 47. 1.
१६. ०ति ततन्म० A.
१७. गर्भः स० A
१८. ०स्तौ त्रिभि. A ०स्तौ तिभिः M. RV. 6. 44-46.
१९. ०रिन्द्रं गर्भस्तु तद्वपि A. ०रिन्द्र गर्गस्तु तद्भविः M The reading is adopted from R. RV. 6. 47.

'युञ्जायंज्ञा' वैश्वदेवमुत्तराण्यप्यृजिश्वन ।
सूक्तानि वैश्वदेवानि पायुरन्ते व्यवस्थित ॥ ३१ ॥
आगच्छन्ति तत्कुलीनास्तस्य मध्ये मितर्पय ।
छन्दोदैवतसख्यार्थजन्मक्रमविरामत ॥ ३२ ॥
इमा सूक्ष्मेक्षिका कुर्वन्न मन्त्रार्थेषु मुह्यति ।
बहुभिर्हेतुभि कुर्यात् ता सवत्रैव पण्डित ॥ ३३ ॥ इति ॥

VII 20

उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावाञ्चक्रिरपो नर्यो यत्करिष्यन् ।
[1] जग्मिर्युवा नृषदनमवोभिस्त्राता न इन्द्र एनसो महश्चित् ॥ १

उग्रो[8] जज्ञे ॥ वसिष्ठ ॥ उग्र[9] । अजायत[10] । वीर्यकरणायैव[11] । बलवान्[12] । यत्[13] । शत्रुवधादिकं[14] कर्म । करिष्यामीति मन्यते[15] । तस्य कर्मणस्ताच्छील्येन कर्ता[16] । नृहित । तथा युवा[17] । नराणां गृहम्[18] । रक्षणै[19] प्रदित्सितै सह । गन्ता । रक्षिता[20] । अस्माकम् । इन्द्र । वाखिपात्[21] । अपि । महते[22] ।

---

१ RV 6 48
२ ०मुत्तराप् गभिस्त्वन A ०मुत्ताराण्य गभिस्त्वन M The reading is adopted from R RV 6 49-52
३ पायुरन्ते (न्ते M) A M RV 6 75
४ ०लीना तस्य A ५ सूक्ष्मेक्षिका A
६ ०र्हेतुभि A ०र्होतुभि M
७ सवत्रेषु पठ A M
८ अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । 'उग्रो जज्ञे' इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—'उग्रो दश' (KSA 35 20 p 25) इति । आभिप्लविके चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'चतुर्थस्योग्रो जज्ञ इति निष्केवल्यम्' (ASS 7 7) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत् सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावानुग्र यद्वाप्यैरत अवस्या' (AA 5 2 2) इति । सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवस्य स्थाने प्रथमे पृष्ठ्यषडह । तत्रापि निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञ इति माध्यन्दिन' (ASS 9 2) इति Sy ९ ओजस्वी, उद्गूर्णो वा Sy
१० बभूव Sy ११ वीर्यं कर्तुम् Sy
१२ बलावन् A १३ कर्म Sy
१४ ०धादिञ्चोऽस्माकं कर्म A
१५ करिष्यन् भवति Sy
१६ कर्तैव । चक्रिरिति किप्रत्ययस्य लिड्वद्भावात् 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति षष्ठी प्रतिषेध Sy १७ नित्यतरुण सन् Sy
१८ गृहं A यज्ञगृहम् Sy १९ रक्षणै सार्धम् Sy
२० रक्षिता च भवेति Sy
२१ पापात् Sy
२२ महस is suggested for महते ॥

हन्ता वृत्रमिन्द्रः शूशुवानः प्रावीन्नु वीरो जरितारमूती ।
कर्ता सुदासे अह वा उ लोकं दाता वसु मुहुरा दाशुषे भूत् ॥ २ ॥

हन्ता वृत्रम् । हन्ता[1] । गन्तुम्[2] । इन्द्र । वर्धमान[3] । प्रयच्छति[4] । क्षिप्रम् । वीर । जरितारम्[5] । रक्षणाय[6] । कर्ता । शोभनदानायैव[7] यजमानाय । आलोकनमुत्तमम्[8] । दाता । धनम् । यजमानाय । मुहुर्मुहु[9] आहवत्यागच्छति[10][11] ।

युध्मो अनर्वा खजकृत्समद्वा शूरः सत्राषाड्जनुषेमषाळ्हः ।
व्यास इन्द्रः पृतनाः स्वोजा अधा विश्वं शत्रूयन्तं जघान ॥ ३ ॥

युध्मः । योधनशील[12] । अभिगन्तृरहित[13] । सङ्ग्रामकृत्[14] । कलहवाश्च[15] । शूरः[16] । बहूना सोढा[17] । जन्मना[18] । एव[19] । शत्रुभिरसोढ[20] । इन्द्र[21] । पृतना[22] । व्यस्यति[23] । सुबलः । अथ । विश्वमपि[24] । शातनमिच्छन्तम्[25] । हन्ति ।

उभे चिदिन्द्र रोदसी महित्वा पप्राथ तविषीभिस्तुविष्मः ।
नि वज्रमिन्द्रो हरिवान्मिमिक्षन्त्सन्मन्धसा मदेषु वा उवोच ॥ ४ ॥

उभे चित् । उभे । अपि । इन्द्र । द्यावापृथिवी । महत्त्वेन । आपूरितवानसि[26] । बलैः । वृद्धिमन्[27][28] !

---

१. हन्ता भवति । तृन्नन्तत्वादत्र षष्ठ्यभावः Sy.
२. गन्तुम् M. शत्रुम् is suggested for गन्तुम् ॥ असुरम् Sy. ३. वर्धमानः सन् Sy
४. प्रारक्षच्च Sy. ५. स्तोतारम् Sy.
६. ऊत्या रक्षया Sy.
७. सुदासे राज्ञे यद्वा कल्याणदानाय यजमानाय Sy.
८. उत्तमं लोकनम् A. ९. भूयोभूयः Sy
१०. आवहत्या० M आभवत्या० is suggested for आहवत्या० ॥ आ इति चार्थे । अभूत् Sy
११. VM. ignores अह । वै and उ ॥ अह वा उ इति त्रयः पूरणाः Sy
१२. योद्धा Sy.
१३. अहिगन्तृरहित A. ०हितः is suggested for ०हित ॥ अभिगन्तृरहितो युद्धेष्वपराङ्मुखो वा Sy.
१४. युद्धकृत् खले खज इति युद्धनामनी Ngh. 2. 17
१५. ०वाञ्च A
१६. रूपः A शौर्योपेतः Sy
१७. बहूनामभिभविता
१८. The words between जन्मना and सोढः are missing in M. स्वभावत एव Sy. १९. अयमिन्द्रः Sy
२०. स्वयञ्च केनाप्यनभिभूतः Sy
२१. इन्द्रः is suggested for इन्द्र ॥
२२. शत्रूणां सेनाः Sy
२३. प्यस्यति A. विक्षिपति Sy.
२४. सर्वम् Sy
२५. शात्रवमाचरन्तम् Sy
२६. द्यावापृथिव्यौ is suggested for द्यावापृथिवी ।
२७. वृद्धि M. हे बहुध ।
२८. अथ परोक्षस्तुति Sy. नेन्द्र ! Sy.

नितराम् । संसेवते । इन्द्र । हरिवान् । सोमेन । अमितेषु । मध्यम् । पृथिवी सेक्तुमिच्छन् । उचथि सेवकर्मा ।

वृषा जजान वृषणं रणाय तमु चिन्नारी नर्यं ससूव ।
प्र यः सेनानीरध नृभ्यो अस्तीनः सत्वा गवेषणः स धृष्णुः ॥ ५ ॥

वृषा जजान । वृषा प्रजापतिः । वृषणमिन्द्रम् । जनयामास । युद्धार्थम् । तम् । एव । नारी मातादितिः । असूत । नृहितम् । प्रभवति । यः । सेनानीः । नृभ्यो योधृभ्यः । सः । ईश्वरः । शत्रूणा सदनशीलः । गवामेषणशीलः । शत्रूणा धर्षको भवति ।

नू चित्स भ्रेषते जनो न रेषन्मनो यो अस्य घोरमाविवासात् ।
यज्ञैर्य इन्द्रे दधते दुवांसि क्षयत्स राय ऋतपा ऋतेजाः ॥ ६ ॥

नू चित्सः । क्षिप्रम् । सः । भ्रशयति शत्रुम् । जनः । न च रिष्यति । मनः । यः । अस्य । घोरम् ।

---

१ संसिव्य ? (व)ते सम्यञ्चते वा ।
'उच समवाये' इति धातुः Sy

२ अश्ववान् Sy

३ Something, probably मदेषु is missing after अमितेषु ॥ यज्ञेषु निमित्तेषु वा Sy

४ ०वीं से० is suggested for ०वी से० ॥ शत्रुषु प्रापयन् Sy

५ सेककर्मा M सेवाकर्मा is suggested for सेवकर्मा । The passage उचथि सेवकर्मा should immediately follow संसेवते and precede इन्द्र ।

६ VM ignores वै ॥ वा इति पूरणः Sy

७ वृषो ज० A

८ सेक्ता पिता कश्यपः Sy

९ कामानां वर्षितारमिन्द्रम् Sy

१० 'जन जनने' इति धातुः Sy

११ युद्धार्थम् A युद्धायम् is suggested for युद्धार्थम् ।

१२ सुषुवे Sy

१३ ०हित M ०हितं is suggested for हित ।

१४ सेनासी A सेनानां नेता सन् Sy

१५ नृणाम् Sy

१६ समस्य जगत ईश्वरो भवति Sy
मिथुस्वान्, इनः, इतीश्वरनामनी Ngh 2 22

१७ शत्रूणां सादकः Sy

१८ गवामन्वेष्टा Sy

१९ VM ignores चित् and अघ ॥ चित् अपि । अधापि च Sy

२० नु चित्सम A

२१ नु इति प्रतिषेधे वर्तते । न Sy

२२ शत्रूञ A. स्थानात् न भ्रश्यति Sy

२३ क्षीयेत Sy

परिचरति[1]। यज्ञे । यो जन[2] । इन्द्रे । परिचरणानि[3]। धारयति[4]। स जन.। धनाय। निवसति धन[5] प्राप्नोति। यज्ञस्य रक्षक[6] । यज्ञे जायमान[7]·।[8]

यदि॑न्द्र॒ पूर्वो॒ अप॑राय॒ शिक्ष॒न्नय॒ज्ज्याया॒न्कनी॑यसो दे॒ष्णम् ।
अ॒मृ॒त॒ इत्पर्या॑सीत दू॒रमा चि॑त्र॒ चित्र्यं॑ भरा र॒यिं नः॑ ॥ ७ ॥

यदिन्द्र । यदि धनम्[9]। इन्द्र। पूर्व पिता[10]। अपराय पुत्राय[11]। प्रयच्छन् भवति[12]। गमयति[13]। ज्यायान्[14]। कनीयस.। धनम्[15]। तत[16] पुत्र· कनीयाश्चामृत[17] । एव। पर्यासीत[18]। चिर[19] तथा सति । पूजनीयम्[20]। धनम्। आहर । अस्मभ्यम् पूजनीय[21] ! इति

यस्त्वं इन्द्र प्रि॒यो जनो॒ ददा॑श॒दस॑न्निरे॒के अ॑द्रिवः॒ सखा॑ ते ।
व॒यं ते॑ अ॒स्यां सु॑म॒तौ चनि॑ष्ठाः॒ स्याम॒ वरू॑थे॒ अघ्न॑तो॒ नृपी॑तौ ॥ ८ ॥

यस्त[22] इन्द्र । य तुभ्यम् । इन्द्र ! प्रिय[23] । जन. । प्रयच्छति[24] । स सखा यजमानो जन । तव धनस्य । निरेके[25] निर्गमने भवति वज्रं पात्रम्[26] ! वयम्[27]। ते[28] । अस्याम् । सुमतौ[29] । चनिष्ठा[30] । स्यामातिशये[31]-

---

१. चरति is written twice in A.
२. यो या जनः A.
३. परिचरणमाधनानि स्तोत्रशस्त्राणि Sy.
४. विधत्ते Sy.
५. धनः प्रा० A. भवेदित्यर्थः Sy.
६. यज्ञपाता Sy.
७. यज्ञे जातः Sy.
८. VM. ignores चित् ॥ चिदित्येवकारार्थे Sy.
९. यद्धनम् Sy.
१०. पूर्व A. पूर्वं M. पिता ज्येष्ठो भ्राता वा Sy
११. कनीयसे वा Sy
१२. ०च्छत् A शिक्षतिर्दानकर्मा। प्रीणाति शिक्षतीति दानकर्माणो Ngh 3.20.
१३. प्राप्नुयात् Sy
१४. ज्यायात् A ज्येष्ठः Sy
१५. देयं धनम् Sy
१६. कनीयसः। धनं is added after तत· by M.
१७. ० यां इव A. यच्चापि धन पितृतो लब्ध्वा पुत्रोऽमृत्न एव सन् Sy.
१८. परियासित A आस्ते Sy.
१९. पितृगृहं विहाय दूरम् Sy
२०. तत् त्रिविधं चायनीयम् Sy
२१. हे चायनीय ! इन्द्र ! Sy
२२. यस्तु इन्द्र A
२३. प्रयोजनं M.
२४. पृच्छति M हवींषि दद्यात् Sy
२५. दाने Sy
२६. वज्रवन् is suggested for वज्रं पात्र।
२७. वसिष्ठाः Sy. २८. तव Sy.
२९. अनुग्रहबुद्धौ वर्तमानाः Sy
३०. स्तुतिमत्तरा अतिशयेनान्नवन्तो वा। चनोऽन्नम् Sy.
३१. स्याम ति० A. वसेम भवेम वा Sy.

नान्तवन्ता मवेम स्याम च गृहे महन्तुस्तव स्वभूते त्वया व वसे । वहुधनस्त्वा मनुष्याणां पालके ।

एष स्तोमो अचिक्रदुद्वृषा त उत स्तामुर्मघवन्नक्रपिष्ट ।
रायस्कामो जरितारं त आगुन्त्वमुङ्ग शक्र वस्व आ शको नः ॥ ९ ॥

एष । अयम् स्तोता । वृषा वसिष्ठ । त्वाम् । अचिक्रददस्तौत् । अपि च । स्तामुस्तमिग्लानि कर्मा सकार उपजन । मघवन् । अक्लृप्तो भवतु । धनस्य । काम । जरितारम् । तव । आगच्छतु । यद्य द्धन कामयते तदागच्छतु त्वम् अङ्ग । शक्र । धनस्य । प्रयच्छ । अस्मभ्यम् ।

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्त्मना च ये मघवानो जुनन्ति ।
वस्वी षु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्यूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

स न इन्द्र । सः । अस्मा न्द्र । त्वया प्रदेयाय । अन्नाय । धेहि । मेऽमी । हविष्मन्त । स्वय मेव तुभ्यं हवि । प्रेरयति । अधकवदाह—कल्याण । तप । दानम् । स्तोत्रे मह्यम् । भवत्विति ।

---

१ ०नाम्नवन्तो is suggested for ०नान्त वन्तो ॥ अतिशयेनान्नवन्त refers to धनिष्ठा ।
२ गृहे वरणीये वा धने Sy
३ अर्हिसत Sy
४ न धत्ते M वा वसे is suggested for व वसे ।
५ पालक A नृणां रक्षके Sy
६ सोम सूयमान Sy
७ सेक्ता Sy ८ त्ववर्धम् Sy
९ ०वस्तेत् A क्रन्दति Sy
१० ०मि ग्ला० A स्तामुस्त० is suggested for स्तामु स्त० ॥ स्तोता Sy
११ मघधाम् A हे धनवन् । इन्द्र । Sy
१२ अस्तौत् Sy
१३ जनस्य M
१४ काम is suggested for कामः । अभिलाष Sy
१५ स्तोतारं माम् Sy
१६ आगत Sy
१७ यद्यन्धैनं A
१८ क्षिप्रम् Sy
१९ धनम् । कर्मणि षष्ठी Sy
२० धेहि Sy
२१ स इन्द्र A
२२ त्वम् Sy
२३ इन्द्र is missing in M अस्मान् । इन्द्र । is suggested for अस्मा । न्द्र ।
२४ त्वया दत्तम् Sy
२५ अन्नं भोक्तुम् Sy
२६ धारय Sy
२७ प्रेरयन्ति is suggested for प्रेरयति । तानपि त्वयताया इषे धा Sy
२८ ०कपदा० A
२९ कल्याणाम् M कल्याणम् is suggested for कल्याण । अपि च वस्वीव्यस्यन्तं प्रशस्तामु स्तुतिषु Sy
३० प M तप is suggested for तप ।
३१ दानाम् M शक्ति सामर्थ्यम् । यद्वा जरित्रे मह्यं ते तव वस्वी षु प्रशस्ता शक्तिर्दान मस्तु Sy
३२ VM. ignores च and स

VII. 21.

असावि देवं गोऋजीकमन्धो न्यस्मिन्निन्द्रो जनुषेमुवोच ।
बोधामसि त्वा हर्यश्व यज्ञैर्बोधा नः स्तोममन्धसो मदेषु ॥ १ ॥

[1]असावि[2]। सुतम्[3]। देवनशीलम्[4]। मूत्रवयस्करम्[5] (?) अन्ध.[6]। सुते चास्मिन् सोमे[7]। इ[8]। ख्येन[9] सेवामकरोत्[10]। बोधयाम। त्वाम्। हर्यश्व[11]! यज्ञैः[12]। बुध्यस्व। न[13]। स्तोमम्[14]। सोमस्य[15]। मदेषु[16]।

प्र यन्ति यज्ञं विपयन्ति बर्हिः सोममादो विदथे दुध्रवाचः ।
न्यु भ्रियन्ते यशसो गृभादा दूरउपब्दो वृषणो नृषाचः ॥ २ ॥

प्र यन्ति। प्राहरन्ते[17]। यज्ञम्। कम्पयन्ति[18]। बर्हि। सोमेन मादयन्त ऋत्विजः। यज्ञे[19]। दुर्धरमन्त्र-वाच.[20]। आभिमुख्येन[21]। हूयन्ते[22]। सुतान्यन्नानि[23]। हविर्धानात्[24]। किञ्च-दूरे श्रूयमाणा शब्दो[25] भवन्ति। ग्रावाण। नृभि. सेव्यमाना[26] प्रवृत्ता एषा वै[27][28]।

---

१. 'असावि देवम्' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। तथा चानुक्रान्तम्—'असावि' (KSA. 35. 21.P. 25.) इति। माध्यन्दिनसवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमानमिदं सूक्तम् 'असावि देवमिहोप यातेत्यनुसवनम्' (ĀSS 5.5) इति। इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशौ 'अभिक्रत्वा' इति वपाया अनुवाक्या। सूत्रितञ्च—'अभि क्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन् त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षाः' (ĀSS 3. 8.) इति

२. असाविः A.

३. अभिषुतम् Sy

४. दीप्तम् Sy.

५. मूत्रवयस्करम् P मिश्रितपयस्कम् or ऋजुपयस्कम् is suggested for ऋजुवयस्करम् ॥ गोभिः संस्कृतं गव्येन मिश्रितमित्यर्थः Sy.

६. सोमरूपमन्नम् Sy.

७. अभिषुते सोमरूपेऽन्धसि Sy

८. श M इन्द्रः is suggested for इ ॥

९. ०स्वाभाव्येन is suggested for ख्येन ॥ स्वभावत एव Sy.

१०. सङ्गतो भवति Sy.

११. हर्यश्च A. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे हर्यश्व ! Sy.

१२. स्तोत्रैर्हविर्भिर्वा Sy.

१३. अस्माकम् Sy.

१४. स्तोत्रम् Sy.

१५. सो is written twice in A.

१६. VM. ignores नि and ईम् ॥ नि नितराम्। ईम्—अयम् Sy.

१७. यज्ञं प्रयन्ति यष्टारः Sy.

१८. स्तृणन्ति। विपिः स्तरणकर्मा Sy.

१९. यज्ञैः M.

२०. दुर्धरवाचः Sy. २१. आ इति चार्थे Sy

२२. भूयन्ते A. अभिषववेलायां निगृह्यन्ते Sy.

२३. यशस्विनः Sy.

२४. गृहात्। गृहमध्यमग्रावा। तस्मात् Sy

२५. श्रूयमाणशब्दाः is suggested for माणाः शब्दो ॥ दूर उपब्दिः शब्दो येषां ते दूर-उपब्दः Sy.

२६. नेतॄनृत्विजः सचन्त इति नृषाचः Sy.

२७. एष वै A प्रवृत्ता एषा वै seems to be redundant.

२८. VM ignores नि and उ ॥ उ इति पूरणः Sy.

त्वमिन्द्र स्रवितवा अपस्कः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।
त्वद्वावक्रे रथ्यो ३ न धेना रेजन्ते विश्वा कृत्रिमाणि भीषा ॥ ३ ॥

त्वमिन्द्र । त्वम् । इन्द्र ! स्रवितुम् । उदकानि । परोपि[1] । परिष्ठितानि[2] । महिना[3] । शूर ! बहूनि[4] । स्वतं[5] । निर्गच्छन्ति[6] । रथिन । इव । नद्यः । तथा सर्वाणि । कृत्रिमाणि रक्षांणि[7] । कम्पन्ते । त्वद्भयेन[8] ।

भीमो विवेषायुधेभिरेषामपांसि विश्वा नर्याणि विद्वान् ।
इन्द्रः पुरो जर्हृषाणो वि दूधोद्वि वज्रहस्तो महिना जघान ॥ ४ ॥

भीमः । भीमः[9] । व्याप्नोति[10] । आयुधैः कृत्रिमाणि । एतानि[11] । कर्माणि । विश्वानि । नृहितानि आनन् मर्यादीनि[12] । इन्द्रः । शत्रुपुराणि । हृष्यन्[13] । वि दोधवीति[14] । विहन्ति[15] च । वज्रहस्तः । महत्त्वेन[16] पुराणीति ।

न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः ।
स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेवा अपि गुर्ऋतं नः ॥ ५ ॥

न[17] यातवः । न[18] । राक्षसाः[19] । इन्द्र ![20] अभिगच्छेयुः[21] । अस्मान्[22] । न च[23] । वन्दना बहुवचनस्याकारः[24] ।

---

१ करोपि is suggested for परोपि ॥ अकार्षीः Sy २ आक्रान्ता Sy
३ वृत्रेण Sy ४ बह्वीः Sy
५ स्वन्तः A स्वतो हेतोः Sy
६ 'वक्ति कौटिल्ये' इति धातुः Sy
७ रक्षांसि is suggested for रक्षाणि ॥ भुवनानि Sy
८ त्वत्तो भयेन Sy
९ हीमः A भयङ्करः सन् Sy
१० व्याप्तवान् Sy
११ एषाम् । कर्मणि षष्ठी । एतानसुरान् Sy
१२ ०वीन् M मर्यादीनि should immediately follow कर्माणि ।
१३ हृष्यत् A
१४ विरोध० A. अकम्पयत् Sy
१५ तान् विजघान Sy
१६ महिम्ना युक्तः Sy
१७ वसिष्ठस्येदमार्षम् Dur वसिष्ठस्य SKN
१८ न is missing in M तथा कुरु यथा नेममस्मद्यज्ञम् Dur नशब्दोऽत्र माशब्दार्थे SKN
१९ यातयितारो यज्ञविघ्नकर्तारः Dur उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यो भीमभामावत् । यातुधाना राक्षसाः SKN
२० हे इन्द्र ! Sy हे भगवन्निन्द्र ! Dur
२१ हिंस्युः । जूजुवुरिति हिंसाकर्मा पृथक्करणकर्मा वा Sy केचिदपि आगच्छेयुरित्यर्थः Dur अवतिर्गतिकर्मा । मा गमन्नित्यर्थः SKN
२२ अस्माकं स्वभूतं यज्ञम् SKN
२३ अयमपि नशब्दो माशब्दस्यैवार्थे । मा च SKN
२४ रक्षांसि Sy य एते वन्दना वन्दितारो लाङ्गौडादयः Dur तृतीयैकवचनेऽयमाकारः । तच्छब्देन युक्ता इति शेषः । वन्दनया स्तुतिवचनजीविनो नटनर्तकप्रस्थापकप्रभृतय इत्यर्थः SKN

बलवत्तम[1] निवेद्याभि. स्तुतिभि[2] । स[3] । उत्सहताम्[4] । स्वामी[5] । विषमस्य[6] । जन्तो.[7] प्रशास्ता । मा । शिश्नदेवा' शिश्नेन क्रीडन्त[8] । अस्माकम् । यज्ञम्[9] । अपिगच्छेयु[10][11] ।

---

१. हे शविष्ठ बलिष्ठ ! Du1. अतिशयेन बलवन् ! SKN.

२. वेद्याभ्यः प्रजाभ्यो नोऽस्मान्न जूजुवुः । न पृथक्कुर्वन्तु Sy. जानपदीभिर्वेद्याभिराकृतिभिर्युक्ताः । किं ब्राह्मणा एते स्युः, उतान्यजातीयाः केचिदिति । अथवा—आवेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्युक्ताः । न हि तासा प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति याभिस्ते प्रवर्तन्ते चपलत्वात् Du1. वेद्या वेदितव्याः कुहकप्रभृतय ईश्वरप्रतारणोपायभूतास्ताभिर्वा युक्ताः SKN.

३. इन्द्रः Sy आह कीदृशास्तर्हि यज्ञमागच्छन्त्विति ? उच्यते.. स एव Dur. कस्तर्हि ? सः SKN.

४. उत्सहेत Sy. उत्सहतामिममस्मद्यज्ञमागन्तुम् Dur. शर्धतिरुत्साहार्थः । उत्सहतामागन्तुम् SKN.

५. य एवायं ईश्वर आत्मीयानामिन्द्रियाणां जितेन्द्रिय इत्यर्थः Dur. 'ऋ गतौ' इत्यस्य शुद्धस्याप्यधिपूर्वार्थे वर्तमानस्येदं नेश्वरतायाम् । बाहुलकत्वाच्च कर्तरि कृत्प्रत्ययः । स इति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । अर्योऽधिगन्ता ज्ञातेत्यर्थः SKN.

६. विषमस्य यज्ञविध्वंसयितुः ।.. एवमेतस्मिन्मन्त्रे यातवो वन्दनाः शिश्नदेवाश्च मा आगच्छन्तु—इति प्रतिषिद्धेष्वेनेषु, अनिष्टत्वादेतेषा स शर्द्धदर्य इति श्रूयमाणसर्यवृत्तमनुष्याभ्यागमनविषयमेतद् भवति, तस्येष्टत्वात् । स चाभ्यागतः सन्नवश्यं विषुणस्य विषमस्य मनुष्यस्य निग्रहं करोति । तस्मात् 'विषुणस्य' इति शब्दो 'विषमस्य' इत्युपपद्यते Dur.

७. जन्तो प्र० A. प्राणिनः शामने Sy. जन्तोर्मनुष्यस्य निग्रहाय समर्थः । येन परिपाल्यमाना एत यज्ञमविघ्नेन समापयेमहीत्यभिप्राय. Dur. जननधर्मिण आत्मनो यज्ञस्य वा SKN

८. अथ च शिश्नदेवाः । शिश्नेन दीव्यन्ति क्रीडन्त इति शिश्नदेवाः । अब्रह्मचर्या इत्यर्थः Sy. किञ्च येऽपि चैते श्रोत्रिया अपि सन्तः शिश्नदेवा शिश्नेन नित्यमेव प्रकीर्णाभिः स्त्रीभिः साकं क्रीडन्त आसते । श्रौतानि कर्माण्युत्सृज्य तेऽपि Dur. शिश्नेन ये च नित्यं दीव्यन्ति क्रीडन्ति ब्रह्मचर्यवर्जितास्तेऽपि । शिश्नं श्नथतेस्ताडनार्थस्य । ताड्यते हि तेन स्त्री सम्भोगकाले SKN

९. यज्ञं वा सत्यं वा Sy युष्मदनुग्रहादिदमस्माकमृतं यज्ञम् । यदा तु ऋतशब्दस्य 'सत्यं वा' इत्येदर्थवचनं भवति तदाऽस्माकमृतं सत्यम् Dur. अथवा ऋतमत्र सत्यमुच्यते । ऋ, गुरुइत्येतावपि शुद्धावधिपूर्वार्थे द्रष्टव्यौ । सत्य परमार्थमस्माकमधिगमनमज्ञासिषुरित्यर्थः SKN.

१०. अपिगमन् Sy मा आगच्छन्तु । नास्माकं तैरपि यज्ञमभिगच्छद्भिरर्थोऽस्तीत्यभिप्रायः । एवंलक्षणाः पापकर्माणो मा अपिगुरित्येवं योज्यम् । अपि गुरिति चैष गमिस्तदा ज्ञानार्थः । एवमप्युपपद्यत इत्यतो भाष्यकारेणोक्तम् 'सत्यं वा यज्ञं वा' इति Dur मा च.. गमन् SKN.

११. स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य । मा. शिश्नदेवा अब्रह्मचर्याः । शिश्नं श्नथतेः । 'अपि गुरृतं नः' सत्यं वा यज्ञं वा । N. 4. 19., SKN. II. 256.

अभि क्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन्न ते विव्यङ्महिमानं रजांसि ।
स्वेना हि वृत्रं शवसा जघन्थ न शत्रुरन्तं विविदद्युधा ते ॥ ६ ॥

अभिभवत्वा । माहात्म्यं[1] । प्रज्ञया[2] । इन्द्र । पृथिव्यां सर्वाणि भूतानि[3] । न । ते[4] । व्याप्नुवन्ति[5] । महिमानम् । लोकाः[6], व्याप्तिर्व्याप्तिकर्मा[7] । स्वेन[8] । हि । बलेन । वृत्रम् । त्वं हतवानसि[9] । न । शत्रुः[10] कश्चित् । तव[11] । अन्तम्[12] । अविन्दत्[13] । योधनेन[14] ।[15]

देवाश्चित्ते असुर्याय पूर्वेऽनु क्षत्राय ममिरे सहांसि ।
इन्द्रो मघानि दयते विषह्येन्द्रं वाजस्य जोहुवन्त सातौ ॥ ७ ॥

देवाः । देवाः[16] । च[17] । तुभ्यम् । असुराणां[18] हन्त्रे । पूर्वे । अनुमेनिरे[19] । क्षतात् त्रात्रे[20] । बलानीन्द्रस्य बलकरणानि साहाय्यकरणेनानुमन्यन्ते[21] । इन्द्रः । धनानि[22] । प्रयच्छति[23] । शत्रूनभिभूय । इन्द्रम् । सङ्ग्रामस्य[24] । सम्भजने[25] । मृगमाह्वयन्ति[26] ।

---

१ महः A अस्यम् is suggested for माह्यम् ॥
२ कर्मणा Sy
३ पृथिव्यां वर्तमानान् जन्तून् वा Sy
४ ते M.
५ व्याप्नुवन्तीत्यर्थः Sy ६ सर्वे लोकाः Sy
७. व्य व्याप्ति० A व्यवि० is suggested for व्यति० ॥ The passage व्यविव्याप्तिकर्मा should immediately follow व्याप्नुवन्ति and precede महिमानम् ।
८ आत्मीयेन Sy सांहितिकं दीर्घत्वं छान्दसम् BB
९ त्वमवधीः Sy
१० शत्रू क० A
११ तव A.
१२ हिंसाम् Sy विनाशम् BB
१३ लम्भवान् Sy न वेत्तु न समतो वा । वेत्ते विन्दतेर्वा BB
१४ युद्धेन Sy युद्धेनापि BB
१५ VM ignores अथ ॥ अपि च Sy
This stanza=TS 7.4.15 1
१६ असुराः Sy १७ अपि Sy
१८ बलाय Sy
१९ अनु ममिरे—'हीने' (Pa. 1.4.86) इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः । तव बलेभ्यो हीना ममिर इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरम्—'अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं ममे' (RV 1 57 5) इति Sy
२० क्षतां त्राते A क्षत्राय । क्षतिर्हिंसाकर्मा । क्षतं हिंसां घोमे कर्तुमित्यर्थः Sy
२१ अथ परोक्षस्तुतिः Sy
२२ महनीयानि Sy
२३ ०च्छन्ति A भक्तेभ्यः प्रयच्छति Sy
२४ अन्नस्य Sy २५ लाभायम् Sy
२६. मृगं is doubtful. मृगाम् is suggested for मृगम् ॥ स्तुवन्ति स्तोतार आह्वयन्ति वा Sy

कीरिश्चिद्धि त्वामवसे जुहावेशानमिन्द्र सौभगस्य भूरेः ।
अवो बभूथ शतमूते अस्मे अभिक्षत्तुस्त्वावतो वरूता ॥ ८ ॥

कीरिश्चित्[1] । स्तोता[2] । चित्[3] । हि । त्वाम् । रक्षणाय । आह्वयन्ति[4] । ईश्वरम् । इन्द्र ! भूरिण[5] । धनस्य । हे बहुरक्षण ! रक्षकः[6] । भव[7] । अस्माकम् । क्षदि. शकलीभावकर्मा शत्रूणामभिहिंसितुः[8] । त्वावत[9] । सर्वो जनो वरीता[10] भवति ।

सखायस्त इन्द्र विश्वह स्याम नमोवृधासो महिना तरुत्र ।
वन्वन्तु स्मा तेऽवसा समीके ३ भीतिमर्यो वनुषां शवांसि ॥ ९ ॥

सखायः । सखायः । ते । इन्द्र ! वयम् । सर्वदा । भवेम । हविषो वर्धयितारः[11] । महत्त्वेन[12] । हे तारक[13] ! अभिभवन्ताम्[14] । तव । रक्षणेन सह । सङ्ग्रामे । अर्योऽरेः[15] शत्रोः । अभिगमनम् । तव सम्भक्तॄणा-[16]मस्माकम् । बलानि[17] ।

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्त्मना च ये मघवानो जुनन्ति ।
वस्वी षु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

[स न इन्द्र[18]]

---

१. किरीश्चित् A.
२. वसिष्ठः Sy. कारुः, कीरिः, इति स्तोतृनामनी Ngh. 3. 16.
३. चिदिति पूरणः Sy.
४. यति is suggested for ॰यन्ति ॥ स्तौति ह्वयति वा Sy.
५. प्रभूतस्य Sy.
६. रक्षः A.
रक्षा Sy.
७. बभूविथ Sy
८. अभिहिंसकस्य Sy.
९. तावत A.
त्वत्सदृशस्य Sy.
१०. परीता A.
वारयिता च भव Sy.
११. स्तुत्या हविषा वा वर्धयितारः Sy.
१२. महिम्ना Sy.
१३. अत्यन्तं तारकः ! इन्द्र ! Sy.
१४. भवतां M. ॰भवन्तु is suggested for ॰भवन्ताम् । स्तोतारो हिंसन्तु Sy.
१५. ॰मे योऽरेः M.
१६. ॰भर्तृणा॰ M.
वनुषां हिंसकानाम् Sy.
१७. VM ignores स्म ।
१८. The *pratīka* is supplied by the Editor.
The stanza has already been explained. See RV. 7. 20. 10.

VII 22

पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हर्यश्वाद्रिः ।
सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वा ॥ १ ॥

[1]पिबा सोमम् । पिब । सोमम् । इन्द्र[2] । स त्वाम्[3] । मादयतु[4] । यम्[5] । तुभ्यम्[6] । सुषाव[7] । हर्यश्व[8] । ग्रावा[9] । सोऽनु[10] । प्रसवितुरश्वारोहस्य । बाहुभ्याम्[11] । सुसङ्गृहीत[12] । इव । अश्व[13] ।

यस्ते मदो युज्यश्चारुरस्ति येन वृत्राणि हर्यश्व हंसि ।
स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥ २ ॥

यस्ते मद[14] । य । ते[15] । साम[16] । सहाय[17] । चारु[18] । भवति[19] । येन[20] । शत्रून् । हर्यश्व ! हंसि[21] । स । त्वाम् । इन्द्र[22] ! प्रभूतधन[23] ! मादयतु[24] ।

---

१ 'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अनुक्रम्यते च—'पिब नव वैराजमृतेऽन्त्याम्' (KSA 35 22 p 25) इति । वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टौ विराजो नवमी त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे 'पिबा सोममिन्द्र' इति षट् स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितञ्च—'वैराजं चेत्पृष्ठं पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति षट् स्तोत्रियानुरूपौ' (ASS 7 11) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य आद्याः षड़ृचः । सूत्रितञ्च—'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति षट्' (AA 5 3) इति । आद्या निष्केवल्यपक्षस्थमान्या । सूत्रितञ्च—'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति याज्या' (ASS 5 15) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यन्दिनसवने होत्रकशस्त्रेषु सप्त विराजस्त्रीँस्तृचान् कृत्वैकैकस्तृचः शंसनीयः । तत्र 'न ते गिर' इत्याद्याश्चतस्र ऋचः । सूत्रितञ्च—'न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्' (ASS. 7 11) इति Sy

२ इन्द्र॰ A

३ पीतस्यायं सोमः BB

४ स्व A. स्वम् Sy

५ मादायतु A मन्दतु तर्पयतु । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' व्यत्ययेन परस्मपदम् BB

६ सोमम् BB ७ स्वदयम् Sy, BB

८ अभिषुतवान् Sy

९ हयश्च A हरिततुरङ्ग ! BB

१० सोतु॰ is suggested for सोऽनु ॥ अभिषवकर्तुः Sy किं स्वयमेव ? नेत्याह, सोतुरभिषोतुर्ऋत्विजः । साधुकारिणि तृन् । तस्य बाहुभ्यां सह, अद्रिः सुषाव । यद्वा सोतुर्बाहुभ्याम् BB ११ रश्मिभ्याम् Sy

१२ सुष्ठु परिगृहीतः Sy सुयतः सुष्ठु यन्त्रितः BB

१३ अश्व A अत एव नार्वा गमनशीलः स्वकार्यकरणे सुप्रतिष्ठितः । यद्वा, अतो न अर्वा न पापः, कार्यविरोधित्वमेव पापम् । अर्तेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वनिप् । ततस्तुभ्यस्त्वमस्मभ्यमभिमतं देहीति BB This stanza=TS 2 4 14 3

१४ मद A १५ तव Sy

१६ मदकरः सोमः Sy १७ अनुगुणः Sy

१८ चारु A समीचीनः Sy

१९ विद्यते Sy २० येन च पीतेन सोमेन Sy

२१ हन् सी A २२ इन्द्र A

२३ ०धर्न M २४ मादायतु A

बोधा सु मे मघवन्वाचमेमां यां ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम् ।
इमा ब्रह्म सधमादे जुषस्व ॥ ३ ॥

बोधा सु मे । बुध्यस्व । मघवन्[1] सुष्ठु[2] । आभिमुख्येन । मदीयाम्[3] । इमाम् । स्तुतिम् । या[4] । ते । वसिष्ठः । उच्चारयन्ति[5] । प्रशस्ताम्[6] । इमानि च । हवींषि[7] । यज्ञे । सेवस्व ।

श्रुधी हवं विपिपानस्याद्रेर्बोधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।
कृष्वा दुवांस्यन्तमा सचेमा ॥ ४ ॥

श्रुधी हवम्[8] । श्रृणु[9] । घोषम्[10] । सोम विशेषेण पिवत[11] । ग्राण[12] । बुध्यस्व च । मेधाविन[13] । ब्रुवत[14] । स्तुतिम् । कुरु च । परिचरणानि । अन्तिकतमानि[15] । त्वया[16] सहितानीति[17] ।

न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य न सुष्टुतिमसुर्यस्य विद्वान् ।
सदा ते नाम स्वयशो विवक्मि ॥ ५ ॥

न ते गिरः । ग[18] । त्वदीया. । स्तुतीरहम्[19] । अपि मृष्ये[20] सोढु न शक्नोमि क्षिप्रमुच्चारयामि । क्षिप्रकारिणस्तथा[21] । सुष्ठुतिञ्च[22] । न मृष्यामि । असुराणा हन्तु.[23] । जानन्[24] । सर्वदैव । तव । नाम[25] । हे स्वभृतयशः[26] । ब्रवीमि ।

---

१. हे धनवन् ! इन्द्र ! Sy. २. सुष्व A.
३. वसिष्ठस्य सम्बन्धिनीम् Sy.
४. याम् is suggested for या ॥
५. श्चोश्च्वोरयन्ति A उच्चारयति is suggested for उच्चारयन्ति ॥ वदति Sy.
६. स्तुतिरूपाम् Sy.
७. हविषी A ब्रह्माणि Sy ८. श्रुधी भव A.
९. श्रृणु तथा च निगमान्तरम् 'ग्रावभ्यो वाच वदता वदद्भ्यः.'(RV. 10.94.1.)इति Sy.
१०. आह्वानम् Sy
११. हे इन्द्र ! विपिपानस्य विपीतवतो विपिबतो वा मम Sy
१२. घ्राणः M ग्राण्णः is suggested for ग्राणः ॥
१३. प्राज्ञस्य वसिष्ठस्य Sy
१४. ब्रुवतः is suggested for ब्रुवत ॥ स्तुवतः Sy.
१५. बुद्धिस्थानि Sy.
१६. सचा सह सहायभूतः सन् Sy
१७. VM. ignores इमा ॥ इमानि क्रियमाणानि Sy. १८. Missing in M. न is suggested for ग ।
१९. स्तुतिरहम् A.
२०. मृषिर्मार्जनकर्मा मार्जयामि । परित्यजामीत्यर्थः। मृषेर्मार्जनकर्मत्वमन्यत्रापि दृश्यते । तद्यथा—'मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठाः' (RV. 1. 71. 10.) इति Sy.
२१. शत्रूणां हिंसकस्य Sy.
२२. सुष्ठु किञ्च M सुष्ठुति० is suggested for सुष्ठुति० ॥ शोभनां स्तुतिम् Sy
२३ हन्तु A असुर्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । त्वदीयमसुर्यं बलम् Sy २४. ज्ञानन् A.
२५. स्तोत्रम् Sy.
२६. किन्तु स्वयशोऽसाधारणयशः Sy.

भूरि हि ते सवना मानुषेषु भूरि मनीषी हवते त्वामित् ।
मारे अस्मन्मघवञ्ज्योक्कः ॥ ६ ॥

भूरि हि ते । भूरीणि । ते । सवनानि सन्ति[1] । मनुष्येषु[2] । भूयिष्ठम्[3] च । ह्वयते[4] । मेधावी[5] । त्वाम् । एव । अस्माकम्[6] । दूरे । मघवन् । चिरम्[7] । कापि[8] ।[9]

तुभ्येदिमा सवना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि ।
त्वं नृभिर्हव्यो विश्वधासि ॥ ७ ॥

तुभ्येदिमा[10] । तुभ्यम् । एव । इमानि । सर्वाणि । सवनानि[11] । शूर । करोमि । तुभ्यमेव[12] । स्तोत्राणि च । वर्धनानि । त्वं हि । मनुष्यैः[13] । हव्यः[14] । भवसि । सर्वदेति[15] ।

नू चिन्नु ते मन्यमानस्य दस्मोदश्नुवन्ति महिमानमुग्र ।
न वीर्यमिन्द्र ते न राधः ॥ ८ ॥

नू चिन्नु[16] । क्षिप्रम् । एव[17] । तव । स्तूयमानस्य । दर्शनीय । महिमानम । उदश्नुवन्ति[18] । उग्र[19] । न । त्वां साधयन्ति[20] पुरुषस्य बलम् । नाभि[21] । धानमिति[22] ।[23]

ये च पूर्व ऋषयो ये च नूत्ना इन्द्र ब्रह्माणि जनयन्त विप्राः ।
अस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

ये च । ये । च । पूर्वे[24] । ऋषयः । ये । च । नूतना[25] । इन्द्र । स्तोत्राणि तव । अजनयन्[26] ।

---

१ सोमाभिषवणानि Sy
२ अस्मासु वर्तन्त इति शेषः Sy
३ नितराम् Sy
४ भवते A. ह्वयति स्तौति Sy
५ स्तोता Sy ६ अस्मत्तः Sy
७. चिरकालम् Sy
८ कार्पिम् A कार्षी is suggested for कापि ॥ क्षिप्रमात्मानमस्मत्सकाशं कुर्वित्यर्थः Sy
९ VM ignores हि and मा ।
१० तुभ्येमिमा A
११ सोमाभिषवणानि मया क्रियन्त इति शेषः Sy
१२ त्वदर्थमेव Sy
१३ मनुष्ये A. यज्ञानां नेतृभिः Sy
१४ आह्वातव्यः स्तुत्यो वा Sy
१५ विश्वथा सर्वप्रकारैः Sy
१६ चित्तु A
१७. नू चिदिति प्रतिषेधार्थः Sy
१८. केचन प्राप्नुवन्ति Sy
१९ उग्रं M हे उद्गूर्ण ! Sy
२० ०प्नुवन्ति is suggested for ०यन्ति ।
२१ नापि is suggested for नाभि ।
२२ धनमिति is suggested for धानमिति ।
२३ VM. ignores नु । इन्द्र and ते ।
२४ प्राक्तनाः Sy
२५ भूतना A
२६. अजनयन्त Sy

मेधावान्[1] । स्वेष्विवास्मास्वपि[2] । तव । सङ्ख्यानि[3] । शिवानि[4] । भवन्त्वानि[5] ।

VII. 23.

उदु॒ ब्रह्मा॑ण्यैरत श्रव॒स्येन्द्रं॑ सम॒र्ये म॑हया वसिष्ठ ।
आ यो विश्वा॑नि॒ शव॑सा त॒तानो॑पश्रो॒ता म॒ ईव॑तो॒ वचां॑सि ॥ १ ॥

उदु[6] ब्रह्माणि । उदीयति[7] । प्रेरयति । अन्नानि[8] । श्रवणीयानि[9] । तथा सतीन्द्रम् । यज्ञे । पूजयसि[10] । वसिष्ठ[11] ! य । सर्वाण्येव भूतानि[12] । वलेन । आततान । स इद्रुपश्रोता[13] भवतु । मम । अभिगमनवत. । वचासि[14][15] ।

अया॑मि॒ घोषं॑ इन्द्र दे॒वजा॑मिरिर॒ज्यन्त॒ यच्छु॒रुधो॒ विवा॑चि ।
न॒हि स्वमायु॑श्चिकि॒ते जने॑षु॒ तानीदंहां॒स्यति॑ प॒र्ष्य॑स्मान् ॥ २ ॥

अयामि । अयामि नियत[16] । स्तुतिशव्द.[17] । इन्द्र[18] ! देवाना देवश्च वन्धुरुदीरयामीत्यर्थ[19] । यस्मान्[20] ।

---

१. मेधाविनः is suggested for मेधावान ॥ मेधाविन ऋषयः Sy.
२. स्वेष्विवास्माकं स्वपि A.
३. सख्यानि is suggested for सङ्ख्यानि ॥
४. शिर वानि A भद्राणि Sy.
५. न्त्वानि is missing in M भवन्त्विति is suggested for भवन्त्वानि ॥
६. 'उदु ब्रह्माणि इति षडृचं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च 'उदु षट्' (KSA. 35. 23. p. 25.) इति । अग्निष्टोमे माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च 'उदु ब्रह्माण्यृजीषी वज्री वृषभस्तुराषाळिति याज्या' (ASS. 5. 16.) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र सएतदहरहः शस्यसञ्ज्ञक सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'उदु ब्रह्माण्यभितष्टेवेतीतरावहरहःशस्ये' (ASS. 7. 4.) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वेतदेव सूक्तम् । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या ते मह इन्द्रोऽस्युग्रेति पञ्च सूक्तानि' (AA. 5. 2. 2.) इति Sy.
७. उदियति M. उदीरयति is suggested for उदीयति ॥ इन्द्रार्थमुदैरत सर्वं ऋषय इति शेषः ।
८. स्तोत्राणि हवींषि च Sy.
९. अन्नेच्छया Sy
१०. स्तोत्रेण हविषा च पूजय Sy.
११. हे वसिष्ठ ! त्वमपि Sy.
१२. भुवनानि Sy.
१३. इन्द्रूपः श्रोता M. इन्द्र उपश्रोता is suggested for इद्रुप श्रोता ॥
१४. स्तुतिरूपाणि वाक्यानि Sy.
१५. VM ignores उ ॥ उ इति पूरणः
१६. नियतः is suggested for नियत ॥ अकारि Sy
१७. स्तुतिरूपः शब्दो घोषः Sy
१८. हे इन्द्र ! त्वदर्थम् Sy
१९. देवश्च दीर० M देवानां बन्धुरुदीर० is suggested for देवश्च ..न्धुरुदीर
२०. यस्याम् M यस्मात् is suggested for यस्मान् ॥ यदा Sy.

विविधवाचि[1] स्तोतरि । अश्वो[2] रोधयित्र्य ओषधय[3] । वृद्धा भवन्ति[4] । स्तुतिहेतु[5] नहि । स्वजीवनान्[6] । अस्मदेषु[7] केनचिदपि । ज्ञायते[8] तथा सति येन वयं दीर्घमायु प्राप्नुयाम । तथा अस्मवीमानि[9] । तानि[10] । उपद्रवाणि[11] रोग-भयादीनि । अतिपारयेति[12] ।

युजे रथं गुवेषणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्थुः ।
वि बाधिष्ट स्य रोदसी महित्वेन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघन्वान् ॥ ३ ॥

युञ्जे रथम् । युनज्मि[13] । रथम्[14] । गवामेषणशीलम्[15] । अश्वाभ्याम्[16] । उपास्थुश्च[17] । स्तोत्राणि । रथसमीपं सेवमानं[18] माम् । ततोऽयमिन्द्रस्तं[19] रथमधितिष्ठन् । द्यावापृथिव्यौ । महत्त्वेन[20] । पिबाधते[21] । शत्रून् । इन्द्र । अप्रतिगत[22] । अहिंसन्[23] ।

आपश्चित्पिप्युः स्तर्यो न गावो नक्षन्नृतं जरितारस्त इन्द्र ।
याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ ४ ॥

आपश्चित् । आपः[24] । चित्[25] । पिप्युः[26] अवृद्धा[27] अभवन् । यथा सङ्गवकाले[28] भुवम् । स्तृणन्त्यः[29] । गावः[30]

---

१ इत्यस्य वाचि M
२ शुचो रो० is suggested for अश्वो रो० ॥
३ एधयत्रो A शुचं सरुन्धन्तीति शुध ओषध्य Sy
४ वर्धन्ते Sy
५ स्तुतिहेतु is suggested for स्तुत हेतु । It seems to be redundant.
६ स्वजीवान् A. स्वजीवनम् is suggested for स्वजीवनान् ॥ स्वजीवितम् Sy
७. अस्मवीयेषु is suggested for अस्मदेषु ॥ जनेषु मध्ये केनापि Sy
८. ०ते स तथा M ९ अस्मानि A
१० वैराणु क्षीयते तानि सर्वाणि Sy
११ पापानि Sy
१२ VM ignores इत् ॥ इत् एव Sy
१३ पुनक्षि A स्तोत्रैरहं युनज्मि Sy
१४ इन्द्रस्य Sy १५ गवां प्रापकम् Sy
१६ इन्द्रवाहाभ्याम् Sy १७. उपातिष्ठन्त Sy
१८ परिचारै सेव्यमानमिन्द्रम् Sy
१९ ०मिन्द्रस्यस्तं A सोऽयमिन्द्र Sy
२० ०त्वेना A.
२१ Missing in M विबा० is suggested for पिबा० ॥ व्यबाधिष्ट च Sy
२२ अप्रतिद्वन्द्वानि Sy
२३ अहिंसत् is suggested for अहिंसन् ॥ हतवान् Sy
२४ आपः मिश्राभ्याख्या Mah
२५ अपि च Mah., U
२६. विप्यु A. वर्धन्ताम् Sy
२७ आप्याययन्ति । सोमं वर्धयन्ति । 'ओप्यायी वृद्धौ' लिटि 'प्याय पी' आदेशः Mah पाय येपुर्निप्राह्य सोमे U
२८ संगव० A.
२९ यथा Sy स्तृण्वन्ति सुन्वन्ति याभिस्ता स्तर्यः Mah सुन्वन्त्यभिषुण्वन्ति याभिर्वाग्भिः सोमं ता स्तयः U
३० याभिः सोमः सूयते ता गावो वाचो धेनव्या इव Mah. सोमाभिषवे हि अपीतक्षणा वाचो व्याप्रियन्ते U

प्रवृद्धा[१] भवन्ति । व्याप्नुवन्[२] । उदकम्[३] । स्तोतार[४] । तव । इन्द्र[५] ! आयाहि[६] । अस्मान् । अभि[७] । वायु[८] । आत्मीया इव । विवर्वा[९] । त्वम् । हि[१०] । कर्मभि[११] । विविधम्[१२] । प्रयच्छसि । अन्नानि[१३] ।

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविराधसं जरित्रे ।
एको देवत्रा दयसे हि मर्तानस्मिञ्छूर सवने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते त्वा मदा । ते[१४] । त्वा[१५] । सोमा[१६] । इन्द्र ! मादयन्तु[१७] । बलिनम्[१८] । स्तोत्रे ददतम्[१९] । बहुधनम्[२०] । त्वमेक एव । देवान्[२१] । मनुष्याश्च । विविधम्[२२] । गच्छसि[२३] । अस्मिन्निति स्पष्टम्[२४] ।

---

१. अप्रसूता गावो मांसला भवन्ति हि Sy
ता यथा सोममाप्यायन्ति तथाऽऽपोऽपि Mah.

२. व्याप्नुवन्ति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा Mah एवमनेन प्रकारेण व्याप्नुवन्ति U.

३. यज्ञम् Mah., U.

४. स्तोतार ऋत्विजः Mah

५. हे इन्द्र ! त्वत्प्रसादात् Sy.

६. आ is missing in A
अत एव याहि आगच्छ Mah.
एतच्च ज्ञात्वा याहि अच्छ अभियाहि U.

७. अभिमुखम् Mah

८. वायुर्यथा Mah, U.

९ विवघवाः A वडवा·, as the explanation of नियुत·, in the sense of the horses of वायु is suggested for विधवा. ॥ स्वानश्वानभियाति Mah
स्वश्वान् याति U.

१० यत· Mah.
यस्मात् पुनन्दर्मेनमुच्यते U.

११. कडमभि A. प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा Sy.
बुद्धिभिः कर्मभिर्वा Mah.
स्वकीयाभिर्बुद्धिभिः U.

१२. वर्षिविधं A.

१३. स्तोतृभ्यः प्रयच्छसि Sy विविधं ददासि । 'दय दानादौ' अत एवागच्छ Mah.
This stanza=YV. 33. 18.

१४. एते Sy.

१५. त्वाम् Sy.

१६. मदकराः सोमाः Sy.

१७. मादायन्तु A.

१८. बलवन्तम् Sy

१९. दद्वित्त A. M

२०. ०धनः M
पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः Sy

२१. देवेषु Sy

२२. VM seems to read वि for हि ॥

२३. दयतिरनुकम्पार्थः Sy

२४. VM ignores शूर । सवने and मादयस्व ॥ हे शूर त्वम् अस्मिन् सवने यज्ञे ! मादयस्व Sy.

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।
स नः स्तुतो वीरवद्धातु गोमद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

उत्तरा निगदसिद्धेति । [एवेदिन्द्रम् ।]

VII 24

योनिष्ट इन्द्र सदने अकारि तमा नृभिः पुरुहूत प्र याहि ।
असो यथा नोऽविता वृधे च ददो वसूनि ममदश्च सोमैः ॥ १ ॥

योनिष्टे । आसनस्थानम् । तव । इन्द्र । सदनार्थम् । कृतम् । तयोनिम् । आप्रयाहि । पुरुहूत ! मरुद्भिः । भवसिसि । यथा । अस्माकम् । रक्षिता । वर्धनाय । च । ददासि । धनानि । माद्यसि । इव । सोमैः ।

१ उक्तमरा निगमसिद्धेति A

२ The *pratika* is supplied by the Editor The stanza is very easy VM does not explain it This is explained in the following manner —
वसिष्ठासो वसिष्ठा । वज्रबाहुं वज्रकल्पबाहुम् । वर्षणं कामानां वर्षितारम् । इन्द्रम् । एवेत्युक्तेन प्रकारेणैव । अर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रैः । अभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । स्तुतः स इन्द्रः । नः अस्मभ्यम् । वीरवत् पुत्रादियुक्तम् । गोमद् गोयुक्तम् । च धनं धातु । ददातु । स्पष्टमन्यत् Sy वसिष्ठा वसिष्ठापत्यानि मुनयोऽर्कैर्मन्त्रैः, एव इत् एवमेवेन्द्रमभ्यर्चन्ति पूजयन्ति । कीदृशमिन्द्रम् ? वृषणं वर्षितारं वज्रं बाहौ यस्य तम् । स इन्द्रः स्तुतः सन् वीरवद् वीरा विद्यन्ते यत्र तत्पुत्रयुक्तम् । गोमद् गावो विद्यन्ते यत्र तद् गोसंयुक्तं धनम् । नोऽस्मभ्यं धातु दधातु । विकरणव्यत्ययः । एवं पादत्रयेणेन्द्रं स्तुत्वा ऋत्विज आह । हे ऋत्विजः ! यूयं स्वस्तिभिरविनाशैः सदा सर्वदा नोऽस्मान् पात रक्षत Mah इत् पादपूरणः । इन्द्रं वृषणं वर्षितारं वज्रबाहुं वसिष्ठासो वसिष्ठापत्यानि बहूनि वस्तुतमा ऋषयः । अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । अर्कैर्मन्त्रैः स नः सोऽस्मभ्यं स्तुतः वीरवत् साधुपुत्रसंयुक्तं धातु दधातु धनम् । गोमच्च गोसंयुक्तम् । एवं त्रिभिः पादैरिन्द्रमभिष्टुत्य अथेदानीं ये याज्यन्ति तानाह । यूयं पात पालयत स्वस्तिभिरविनाशैः सर्वकालं नोऽस्मान् U
This stanza=YV 20 54

३ 'योनिष्ट इन्द्र सदने अकारि' इति षडृचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—'यामि' (KSA 35 24 P 25) इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'योनिष्ट इन्द्र सदने अकारीत्येतस्य चतसृ अस्त्योत्तमामुपसन्तस्योपोत्तमया परिदधाति' (AA 5 3 1) इति Sy

४ तं योनिम् is suggested for तयोनिम् ।

५ मरुद्भिः सार्धम् Sy

६ मरुद्भिः भवसि is missing in M One सि is redundant.

७. अस्मभ्यं देहि Sy

८ मादयस्व Sy

९ च is suggested for इव ।

१० अस्मदीयैः Sy

गृ॒भी॒तं ते॒ मन॑ इन्द्र द्वि॒बर्हाः॑ सु॒तः सोमः॒ परि॑षिक्ता॒ मधू॑नि ।
विसृ॑ष्टधेना भरते सुवृ॒क्तिरि॒यमिन्द्रं॒ जोहु॑वती मनी॒षा ॥ २ ॥

गृभीतम्[1] । गृहीतमस्माभिः । तव । इन्द्र ! मन. । द्वयो. स्थानयोः परिवृढम्[2] । सुतश्च[3] । सोम । तत परितः पात्रेषु च सिक्तानि । मधूनि । विसृष्टवाक्[4] । इन्द्राय हविर्विभक्ती[5] । सुप्रवृत्ता[6] । इयम् । इन्द्रम् । भृशमाह्वयन्ती । स्तुतिर्वापि देवेभ्यो हव्य वहति[7] ।

आ नो॑ दि॒व आ पृ॑थि॒व्या ऋ॑जीषिन्नि॒दं ब॒र्हिः सोम॒पेया॑य याहि ।
वह॑न्तु त्वा॒ हर॑यो म॒द्र्य॑ञ्चमाङ्गू॒षमच्छा॑ त॒वसं॒ मदा॑य ॥ ३ ॥

आ नो दिवः । आयाहि[8] । अस्माकम् । इदम्[9] । वर्हि । पृथिव्या[10] । दिवो[11] वा । सोमपानाय । तृतीयसवनस्येव. .ऋजिषेण. .द्वत्[12] । वहन्तु । त्वा[13] । हरय.[14] । मदभिमुखम् । स्तोमम्[15] । प्रति । प्रवृद्धम्[16] । तव मदार्थम् ।

आ नो॒ विश्वा॑भिरू॒तिभिः॑ स॒जोषा॒ ब्रह्म॑ जुषा॒णो ह॑र्यश्व याहि ।
वरी॑वृज॒त्स्थवि॑रेभिः सुशिप्रा॒स्मे दध॒द्वृष॑णं॒ शुष्म॑मिन्द्र ॥ ४ ॥

आनः । आ याहि । अस्मान् । विश्वै.[17] । मरुद्भि[18] । सङ्गतः । स्तुतिम्[19] । सेवमान । हर्यश्व[20] ! हिंसन्[21] । स्थविरैर्मरुद्भि[22] शत्रून् । सुमनो[23] । अस्मासु[24] । दधत्[25] । कामाना वर्षितृ[26] । वलम्[27] । इन्द्र[28] !

---

१. गृहीतम् A M
२. द्विबर्हाः—षष्ठ्यर्थे प्रथमा । द्विबर्हसो द्वयोः स्थानयोः परिवृढस्य Sy.
३. अभिषुतः Sy.
४. विसृष्टवान् M. विसृष्टजिह्वा मध्यमस्वरेणो- - च्चार्यमाणा Sy.
५. हविपतिः भक्ति A. विभजति is suggested for विभक्ती । सम्भ्रियते च Sy
६. सुसमाप्तिः Sy.
७. The passage, वापि (अपि वा) देवेभ्यो हव्यं वहति, seems to refer इन्द्राय हविर्विभजति ।
८. आगच्छ Sy. ९. इमं यज्ञम् Sy.
१०. अन्तरिक्षाच्च Sy. आपः, पृथिवी, इत्यन्तरिक्षनामनी Ngh. 1. 13 ११. स्वर्गात् Sy
१२. द्वत् is missing in M. ०स्येन ऋजीषेण तद्वत् ! is suggested for ०स्येव-ऋजिषेण द्वत् ।
१३. त्वाम् Sy. १४. अश्वाः Sy.
१५. स्तोत्रम् Sy १६. बलवन्तं वा Sy.
१७. सर्वाभिः Sy १८. रक्षाभिः Sy.
१९. स्तोत्रम् Sy
२०. हर्यश्वं M. हे हर्यश्व ! हरिनामकाश्व ! Sy
२१. शत्रून् भृशं हिंसन् Sy.
२२. ०विरैः म० A वृद्धैः Sy.
२३. सुहनो ! is suggested for सुमनो ॥ शोभनहनो ! इन्द्र ! Sy
२४. अस्मानु A अस्मभ्यम् Sy
२५. प्रयच्छन् Sy. २६. कामानां वर्षितारम् Sy.
२७. बलवन्तं पुत्रम् Sy
२८. VM. seems to explain इन्द्र voc. by इन्द्रः nom.

एष स्तोमो मुह उग्राय वाहे धुरी॑वात्यो न वाजयन्नधायि ।
इन्द्र॑ त्वायमुर्क ईट्टे वसूनां दिवीव द्यामधि नः श्रोमतं धाः ॥ ५ ॥

एष । एष । स्तोम । महते । उद्गूर्णा । वेहनार्थम्[1] । रथस्य धुरीव । अश्व । वाजयन् जयं कुर्वन्[2][3] । अधायि युक्त[4] । इन्द्र[5] ! त्वा । अयं[6] । स्तोता[7] । स्तौति[8] । धनोनामर्याय[9] विविव[10][11] । आदित्यम्[12] । अस्मान्[13] । अधिश्रयणीयमन्नम्[14][15] । धेहि[16] ।

एवा नं इन्द्र वार्यस्य पूर्धि प्र ते मुहीं सुमतिं वेविदाम ।
इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एवा न । एवम् । अस्माकम्[17] । इन्द्र ! वरणीय[18] धनम् । पूरय । प्रकर्षेण । जानीमो वयम्[19] । त्वदीयाम्[20] । सुमतिम्[21] । प्रयच्छ । अन्नम्[22] । हविष्मद्भ्य[23] । सुपुत्रमिति[24] ।

VII 25

आ ते मह इन्द्रोत्युग्र समन्यवो यत्समरन्त सेनाः ।
पताति दिद्युन्नर्यस्य बाह्वोर्मा ते मनो विष्वद्र्य१ग्वि चारीत् ॥ १ ॥

[25]आ ते मह । आसमरन्त[26] । तव[27] । महत । मन । शत्रुदर्शनेन विष्वगञ्चनम्[28] ।

---

१ उद्गूर्णाय is suggested for उद्गूर्णा ॥ ओजस्विनो वा Sy
२ ये हना० M वहना० is suggested for वेहना० ॥ विधवस्य वोढुं इन्द्राय Sy
३ ०य स जयत् कु० A वर्ग कुवन् Sy
४ व्यधायि Sy ५ अथ प्रत्यक्षस्तुतिः, हे इन्द्र ! Sy ६. यं त्वाम् Sy
७. अयम् is suggested for अय ॥
८. याचते Sy
९ धनं नाम० A धनानामर्याय is suggested for धनो नामार्याय ॥ वसूनि धनानि Sy
१० व is written twice in A.
११ दिवीव is suggested for विविव ।
१२ स त्वं नोऽस्मासु Sy
१३ Sy explains श्रोमतम् only as श्रवणीयमन्नं and construes अधि with धा । १४ अधिधेहि Sy
१५ VM ignores न ॥ न इव Sy
१६ अस्मान् Sy
१७ वार्यस्य—तृतीयार्थे षष्ठी। वरणीयेन धनेन Sy
१८ ०नीम व० A वयं लभेमहि Sy.
१९. य वी० A २० अनुग्रहबुद्धिम् Sy
२१ अन्न A २२ ०भ्य A अस्मभ्यम् Sy
२३ शोभनपुत्रादियुताम् Sy
२४ VM ignores महीम् ॥ महीं महतीम् । स्पष्टमन्यत् (चतुर्थं चरणम्)
२५ 'आ ते मह इन्द्र' इति षडृचमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'आ ते' (KSA 35 25 P 25) इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्यस्य इत्यमाबोभि पञ्च सूक्तानि । सूत्रितञ्च—'आ ते मह इन्द्रोत्युग्रेति पञ्च सूक्तानि (AA 5 2 2) इति Sy
२६ युध्यन्ते सङ्गच्छन्ते वा Sy आ समरन्त सर्वाः सम्भूयागताः BB
२७ आ समन्तात् M किञ्च ते तव मनः BB
२८. विष्वगगमत् Sy विश्वद्रियग् विष्वग् गतम् BB

विचरतु[1][2]।

नि दु॒र्ग इ॑न्द्र श्नथिह्य॒मित्रा॑न॒भि ये नो॒ मर्ता॑सो अ॒मन्ति॑ ।
आ॒रे तं शंसं॑ कृणुहि निनि॒त्सोरा नो॑ भर सं॒भर॑णं॒ वसू॑नाम् ॥ २ ॥

नि दुर्गे । दुर्गे युद्धे । नितराम्[3] । श्नथिहि[4] । अमित्रान्[6] । अभिहिंसति[5] । ये । अस्मान् । मनुष्या । दूरे । तत् । अभिशसनम्[6] । कुत्र[7] । निन्दितुमिच्छत[8] । आहर । अस्मभ्यम्[9] । वसूनाम्[10] । सम्भर्तारिम्[11] ।[12]

श॒तं ते॑ शिप्रिन्नू॒तयः॑ सु॒दासे॑ स॒हस्रं॒ शंसा॑ उ॒त रा॒तिर॑स्तु ।
ज॒हि व॒धर्व॒नुषो॒ मर्त्य॑स्या॒स्मे द्यु॒म्नमधि॒ रत्नं॑ च धेहि ॥ ३ ॥

[13]शतं ते । शतम् । ते[14] । शिप्रिन्[15] । ऊतय[16] । शोभनदानाय[17] । सहस्र च[18] । शसनीया ऊतय[19] । सन्तु[20] ।

---

१. (मा) विचारीद् । अस्मास्वेव स्थिरं भवतु Sy स मा वि चारीद् विचलितं मा भूत् । अस्मज्जयायैव भवतु BB.

२. The commentary on the following words is missing : इन्द्र । ऊती । उग्र । समन्यवः । यत् । सेनाः । पताति । दिद्युत् । नर्यस्य । बह्वो and ते ॥ हे उग्र ! उद्गूर्ण ! ओजस्विन् ! इन्द्र ! यद्यदा समन्यवः समो मन्युरभिमानो यासा ताः समन्यवः । सेनाः समरन्त । तदा नर्यस्य नरहितस्य महो महतस्ते तव बाह्वोः स्थिता दिद्युदायुधम् । दिद्युद्धेतिरिति वज्रनामसु पाठात् (Ngh 2. 20.) । ऊत्यूत्यास्मद्रक्षाया आ पताति । आपततु Sy हे इन्द्र ! उग्र उद्गीर्णायुध ते तव महः महती ऊती गतिः प्रभावः । यद्वा ते तव महो महतः प्रभावस्य । ऊत्या प्राप्त्या । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । समन्यवः सामर्षास्सेनाः । सामर्थ्यात परकीया । यद्यस्माद्, तस्य ते नर्यस्य नरेभ्यो हितस्य बाह्वोर्दिद्युद् दीप्यमानः शत्रुः पताति पतेद् अग्नौ शलभ इव । लेटचाडागमः । यद्वा दिद्युद् आयुधविशेषस्तव बाह्वोः सम्बन्धी इतश्चेतश्च पततु BB

३ निजहि Sy ४. तान् शत्रून् Sy

५. अहिंहि० A ०हिंसन्ति is suggested for ०हिंसति ॥ अभिमुखाः सन्तः अभिभवन्ति Sy ६. आशसनम् Sy.

७. कुरु is suggested for कुत्र ॥

८. अपि चास्मान् निन्दितुमिच्छतो नरस्य Sy.

९. असुभ्य A. १०. धनानाम् Sy.

११. समूहम् Sy

१२. VM. ignores इन्द्र ।

१३. वसिष्ठस्येदमार्षम् Dur. १४. त्वदीयाः Sy

१५. शीघ्र A. हे उष्णीषिन् ! इन्द्र ! Sy. हे शिप्रिन्निन्द्र Dur शिप्रे हनू नासिके वा ताभ्या तद्वन् SKN

१६. तयः A. रक्षाः Sy. आगमनानि सन्तु Dur ऊतयस्तर्पणानि धाम्नो गमनानि वा सन्तु अस्मिन् यज्ञे नित्यप्राप्तत्वं नित्यागमन वेत्याशास्महे SKN. आगमनानि सन्तु Dur

१७. शोभनदानाय मह्यम् Sy सुदासे कल्याणदान एतस्मिन् यजमाने। तथैनमनुगृहाण यथानित्ययाज्येवाय यजमानः स्यादित्यभिप्रायः Dur सुदाः कल्याणदानो यजमानस्तस्मै सुदासे कल्याणदानस्य यजमानस्यानुग्रहार्थमित्यर्थः SKN

१८. सहसं A. आगतस्य च सतस्तव सहस्रं बहूनि Dur न च केवलं बहूनि तर्पणान्येव गमनानि वा। किं तर्हि ? सहस्रम् SKN

१९. कामाश्च सन्तु Sy स्तोत्राणि सन्तु Dur स्तुतयः SKN

२०. VM seems to explain अस्तु sing. as सन्तु plu going with ऊतयः ॥ अस्तु भवतु, अस्मिन्यज्ञे SKN.

अपि च । दानम् । जहि । आयुधम् । हन्तु । मनुष्यस्य । अस्मासु । अन्नम् । रत्नम् । च । अभिरेहि ।

त्वावतो हीन्द्र क्रत्वे अस्मि त्वावतोऽवितुः शूर रातौ ।
विश्वेदहानि तविषीव उग्रँ ओकः कृणुष्व हरिवो न मर्धीः ॥ ४ ॥

त्वावतः । त्वत्सदृशस्य । हि । इन्द्र । कर्मणो । भवामि न न्यूनगुणस्य । तथा त्वावतः । रक्षितुः । शूर । दाने भवामि । विश्वानि । एव । अहानि । बलवन् । सुदुर्गूर्ण । सेवाम् । कुरुष्व । हरिवः । मास्मान् । हिंसि ।

---

१ रातिर्धनमस्तु Sy हविर्दत्तिरस्त्विवस्येतदेवा नुवर्तते Dur दानं सवनीयपुरोडाशादे SKN

२ यद् वीर्यं तज्जहि Dur विनाशय SKN

३ हिंसासाधनमायुधम् Sy एवमन्व त्वमागत उपसृप्त सम्वृणु यत् कृष्व हे वधो वध मित । Dur वधः वज्रनामैवमायुधमा त्रोपलक्षणं चेह द्रष्टव्यम् । तवमायुधमित्यर्थः SKN

४ हर्तुं M हिंसकस्य Sy योऽस्मान् हन्तुमिच्छति Dur अस्मान् हिंसितु SKN

५ मर्त्यो मनुष्यस्तस्य Dur मनुष्यस्य स्वभूतम् SKN

६ हत्वा च तस्य वीर्यं निरुधर्म कृत्वा, अस्मे अस्मासु Dur अस्माकम् SKN

७ अन्न A दीप्तिमदन्नं यशो वा Sy अन्न यशो वा एवमेतस्मिन् मन्त्रे शत्रुवधसम्बन्धाद् द्युम्नशब्देन यशो वा अन्नं वा उच्यत इत्युपपत्तिः । हते हि शत्रौ यशोऽन्नं च भवतीति । 'द्युम्नं द्योततेः' अन्नमेव हि भुञ्जानस्य दीप्तिर्भवतीति द्युम्नमन्नम् । द्योतयितृ च यशस्तु दीप्तं प्रका शस्वभावत्वादिति Dur यशोऽन्नं वा SKN

८ रत्नं A रत्नं च धनम् Dur रत्नं चानेक प्रकारं पद्मरागादि SKN

९ अधिधेहि is suggested for अनि रेहि ॥ निधेहि देहीत्यर्थ Dur अधि मीत्यस्य स्थाने । निधेह्यस्मास्वित्यर्थः SKN

१० द्युम्नं द्योततेः । यशो वान्नं वा । 'अस्मे द्युम्न- मधि रत्नं च धेहि' अस्मासु द्युम्नं च रत्नं च धेहि N 5 5 SKN II 317

११ इन्द्रस्य A हे इन्द्र ! Sy

१२ कर्मणः A कर्मणे is suggested for कर्मणो ॥

१३ ०तु A विदथस्य रक्षितु Sy

१४ भवामि is suggested for ह्वामि ॥ दाने चास्मीति शेषः Sy

१५ ०वसुदुगू० M उदुगूर्ण is suggested for सुदुगूर्ण ॥ ओजस्विन् ! Sy

१६ अस्माकं स्थानम् Sy

१७ हे हरिवन् ! Sy

१८ मास्मान् A अस्मान् न Sy

१९ हिंसीः is suggested for हिंसि ॥ हिंस्याः Sy

कुत्सा एते हर्यश्वाय शूषमिन्द्रे सहो देवजूतमियानाः ।
सत्रा कृधि सुहना शूर वृत्रा वयं तरुत्राः सनुयाम वाजम् ॥ ५ ॥

कुत्साः[1] । स्तोमानां कर्तारः । एते[2] । हर्यश्वायेन्द्राय[3] । सुखकर स्तोममुच्चारयन्ति[4] । इन्द्रे । वलम् । देवेन[5] प्रेरितम् । गच्छन्तः[6] । वहूनि[7] । वृत्राणि[8] । सुहनानि[9] । कुरु । हे शूर ! वयम् । दुःखादुत्तीर्णाः[10] । लभेमहि । अन्नम्[11] ।

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूर्धि प्र ते महीं सुमतिं वेविदाम ।
इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

(एवा नः[12] ।)—

VII. 26.

न सोम इन्द्रमसुतो ममाद नाब्रह्माणो मघवानं सुतासः ।
तस्मा उक्थं जनये यज्जुजोषन्नृवन्नवीयः शृणवद्यथा नः ॥ १ ॥

न सोमः[13][14] । न[15] । सोमः । इन्द्रम् । असु[16] । तर्पयन्ति[17] । न । अमहन्तः[18] । मघवानम्[19] । सुता अपि[20] मदयन्ति[21] । तस्मै[22] । उक्थम् । जनयामि[23] । यदि । सेवते[24] । मनुष्यराजवत्[25] । नवतरमुक्थम्[26] । शृणुयात् । यथा । अस्मदीयम् ।

---

१. ०ना क० A. कुत्साः कुर्वाणाः । करोतेः कुत्सशब्दनिष्पत्तिः Sy.
२ वसिष्ठाः Sy
३. ०र्यश्चाये० A हरिनामकाश्वायेन्द्राय Sy
४. स्तोत्रम् Sy. ५. देवैः प्रेरितम् Sy
६ याचमानाः Sy. ७. सत्रा सर्वदा Sy
८. पुत्राणि A. शत्रून् Sy
९. हन्तुं सुशक्यानि Sy
१०. दुर्गाणि तीर्णाः सन्तः Sy.
११. बलम् Sy
१२. The *pratika* is supplied by the Editor, The stanza has already been explained See RV 7 24 6
१३. 'न सोम इन्द्रम्' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते —'न सोमः पञ्च' (KSA. 35. 26. p. 25) इति । महाव्रत उक्तो विनियोगः
१४. न स्सोम A. न सोम M. १५. ने A.
१६. असुतः is suggested for असुः ॥ नाभिषुतः Sy.
१७. ०यति is suggested for ०यन्ति ।
१८. ०हान्तः is suggested for ०हन्तः ॥ स्तोत्रहीनाः Sy. १९. धनवन्तम् Sy.
२०. अभिषुता अपि सोमाः Sy.
२१. ममदुः । ममादेत्येतदाख्यातं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्र सम्बध्यते । अतएव त्रिष्वपि सवनेषु पवमानैः स्तोत्रैः स्तुता एव सोमा हूयन्ते Sy
२२. तस्माथ जन० A इन्द्राय Sy.
२३. पठामीत्यर्थः Sy २४. सेवेत Sy
२५. ०जवं A. राजेवादरेण Sy
२६. शस्त्रम् Sy.

उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीथेनीथे मघवान सुतासः ।
यदीं सबाधः पितरं न पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते ॥ २ ॥

उक्थउक्थे । शस्त्रेशस्त्रे[1] । सोमः । इन्द्रम् । मान्ति[2] । नयनेनयेन[3] । मघवानम्[4] । सुतास्तर्पयन्ति[5] । यदि[6] । एनम्[7] । बाधासहिताः[8] । पितरम्[9] । इव । पुत्राः । समानोत्साहाः[10] सङ्कुधाः । रक्षणाय[11] । मंहन्ते[12] ।

चकार ता कृणवन्नूनमन्या यानि ब्रुवन्ति वेधसः सुतेषु ।
जनीरिव पतिरेकः समानो नि मामृजे पुर इन्द्रः सु सर्वाः ॥ ३ ॥

चकार ता । चकार[13] । तानि । कर्माणि वृत्रवधादीनि । करोति[14] च । सम्प्रति[15] । अन्यानि । यानि । ब्रुवन्ति । विधातारः[16] । सुतेषु सोमेषु । यथा[17] । एकः[18] । साधारणः[19] । पतिः[20] । बह्वीर्जाया उपगच्छत्येवम् । सुष्ठु[21] । निर्माविष्टि[22] विनाशयति[23] । शत्रूणां पुरीः[24] एक एव[25] । सर्वा इति[26] ।

---

१ गस्त्रे गस्त्रे । A शस्त्रेशस्त्रे क्रियमाणे Sy
२ मा M मादयति is suggested for मान्ति ॥ तर्पयति BB
३ ०यनेन A. ०नयने is suggested for ०नयेन ॥ स्तोत्रेस्तोत्रे क्रियमाणे Sy BB
४ महाधनमिन्द्रम् BB
५ सुतों ता० A अभिषुत्राः सोमा मादयन्ति Sy अभिषुताः सोमाः BB
६ यस्मात् Sy यदा खलु BB
७ तस्मादेनमिन्द्रम् Sy ईमित्यवधारणे BB
८ बाधा सहिता A परस्परं मिलिता Sy शत्र्वादिभिर्बाधिता भवन्ति पुत्राः BB
९ पितारम्० A तदा तेऽपि पितरमिव BB
१० ०त्सहा A समानोत्साहा ऋत्विजः Sy दक्षः पिता, समानपितृका इत्यर्थः । इन्द्र एव सर्वेषां समानः पितेति BB
११ तर्पणाय स्वरक्षणाय वा Sy
१२ हवन्ते is suggested for मंहन्ते ॥ शस्त्रैः स्तोत्रैश्च स्तुवन्ति Sy इन्द्रमेव ह्वयन्ति । पूर्ववत् सम्प्रसारणम् BB

This stanza=TS I 4. 46 I
१३ पूर्वस्मिन् काले चकार Sy
१४ कुर्यात् Sy
१५ सम्प्रत्यपि Sy
१६ स्तोत्राणां विधातारः Sy
१७. VM seems to explain इव (of जनीरिव) separately from जनीः ।
१८ असहायः Sy
१९. ०रण A समवृत्ति Sy
२० वति A
२१ सम्यक Sy
२२ निर्मार्ष्टि is suggested for निर्माविष्टि ॥ शोधयेत् Sy
२३ धिन्वाश० A.M
२४ धरीः A पुरीः is suggested for पुरीः ॥ सर्वाः शत्रुनगरीः Sy
२५ VM seems to explain इन्द्र as एक एव ॥ अपि च स इन्द्रः Sy
२६. सर्व इति M.

एवा तमाहुरुत शृण्व इन्द्र एको विभक्ता तरणिर्मघानाम् ।
मिथस्तुर ऊतयो यस्य पूर्वीरस्मे भद्राणि सश्चत प्रियाणि ॥ ४ ॥

एवा तम्[1] । एवम्[2] । तम् । आहु[3] । अपि च[4] । श्रूयते । इन्द्र. । एक एव । विभक्ता[5] । वनानाम्[6] । तारक[7] । मिथस्तुर इतरेतर बाधमानानि[8] । विडा[9] ऊतय[10] पालनानि । यस्य[11] । बहूनि[12] तस्य । प्रियाणि । भद्राणि । अस्मासु[13] । सक्तानीति[14] ।

एवा वसिष्ठ इन्द्रमूतये नॄन्कृष्टीनां वृषभं सुते गृणाति ।
सहस्रिण उप नो माहि वाजान्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एवा वसिष्ठः[15] । एवम्[16] । वसिष्ठ । इन्द्रम् । रक्षणाय[17] । नृणाम्[18] । मनुष्याणाम्[19] । वर्षितारम्[20] । सुते सोमे[21] । स्तौति[22] । सहस्रसख्यानि[23] । अन्नानि[24] । अस्माकम्[25] । उपमिमीहि[26] समीपे कुरु ।

VII 27.

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनजते धियस्ताः ।
शूरो नृषाता शवसश्चकान आ गोमति व्रजे भजा त्वं नः ॥ १ ॥

इन्द्र नर[27] । इन्द्रम्[28] । मनुष्या[29] । सङ्ग्रामे[30] । हवन्ते[31] । यदा[32] । युद्धतरणनिमित्तानि[33] । कर्माणि ।

---

१. एपा तम् A. २. उक्तगुणम् Sy.
३. आहुः पूर्वं ऋषयः Sy ४. अद्यापि Sy
५. दातेति Sy ६. मंहनीयानां धनानाम् Sy
७. आपदस्तारयितेति Sy. ८. मिथः परस्परं तुरो बाधमानाः संश्लिष्टा वा Sy
९. बिडा seems to be redundant
१०. रक्षाः सन्ति Sy. ११. इन्द्रस्य Sy
१२. पूर्व्यो बह्वचः Sy. १३. सु is written twice in A. तस्य च प्रसादाद् अस्मान् Sy
१४. सेवन्ताम् Sy १५. वसिष्ठो A
१६. उक्तप्रकारेण Sy १७. रक्षायै Sy.
१८. नॄन् नृणाम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया Sy
१९. प्रजानाम् Sy २०. कामानां वर्षितारम् Sy
२१. सामे A २२. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र !
२३. सहस्रसंख्याकान् Sy. २४. नि । अ is missing in M २५. ०ख्याम्रान्यन्य स्मा० A अस्मभ्यम् Sy २६ उपमाहि is suggested for उपमिमीहि । प्रयच्छेत्यर्थः Sy
२७ 'इन्द्रं नरः' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'इन्द्रं नर.' (KSA. 25 27 p 25)इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तमुक्त तृतीयत्वेन । ऐन्द्रे पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्रः क्रमेणानुवाक्याः । सूत्रितञ्च—'इन्द्र नरो नेमधिता हवन्त इत्युरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान्' (ĀSS. 3. 7.) इति Sy. २८. इन्दन्नर A.
२९. नेतारः Sy. नेतारो यस्य दातारो यजमाना (यजना) धीनबलत्वात् BB.
३०. कीदृशम् ? नेमधिता, नेम इत्यर्धस्य नाम 'यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति' इति सर्वेषां भागार्धेनेन्द्रो धीयते धार्यत इति नेमधितः । निष्ठायाम् 'सुधितवसुधितनेमधित०' इति धिभावो निपात्यते । 'सुपा सुलुक्०' इति द्वितीयैकवचनस्याकारः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् BB
३१. भवन्ते A ह्वयन्ति Sy आह्वयन्ति BB
३२ कदा पुनरसौ नेमेन धार्यत इत्याह—यद् यदा । तेनैव (सुपां सुलुक्०') सप्तम्या लुक् BB
३३. युद्धभरणनिमित्ता Sy पार्याः परलोके साधवः । छान्दसो ऽयः । यद्वा दुःखानां पारं समाप्तिः । तत्र साध्वीः, ताः BB.

युज्यते[1]। धनानि तानि[2]। शूर[3]। नृषु सम्भक्ता[4]। बलस्य। तृप्त[5]। प्रापय[6]। गोमति[7]। व्रजे[8]। अस्मान्। त्वमिति।

य इन्द्र शुष्मो मघवन्ते अस्ति शिक्षा सखिभ्यः पुरुहूत नृभ्यः।
त्वं हि दृळ्हा मघवन्विचेता अपा वृधि परिवृतं न राधः॥ २॥

[9]य इन्द्र। यत्। इन्द्र ! बलम्। मघवन् ! तव। अस्ति[10]। तत् प्रयच्छ[11]। सखिभ्य[12]। नृभ्य[13]। पुरुहूत[14] ! त्वम्। हि[15]। वृत्रान्यपि पुराणि[16] शत्रूणां मत्लानि[17]। मघवन् ! विचेता[18] त्वमासति, अपावृधि[19] विवृत-द्वारं कुरु। परिवृतम्[20]। ।[21] इवापवरकास्थिकम्। धन शत्रुपुरेषु स्थितम्।

इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनामधि क्षमि विषुरूपं यदस्ति।
ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदद्राध उपस्तुतश्चिदर्वाक्॥ ३॥

इन्द्र[22]। इन्द्रः। राजा[23]। चतुष्पद[24]। द्विपदाञ्च[25]। पृथिव्याम्[26]। नानारूपम्[27]। यत्। अस्ति[28] तस्य

---

१ प्रयुज्यन्ते Sy यदा अनुतिष्ठसि तदा नेमधितेति। 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वेन श्नसो ङित्त्वाभावात्, 'श्नसोरल्लोप' इति न प्रवर्तते BB
२ प्रसिद्धा Sy यदर्थमिन्द्रमाह्वयन्ति ता BB
३ अथेन्द्र प्रत्यक्षमुच्यते—शूरो वीर BB
४ संभ(ह्) तां M नृभिर्मनुष्यैः साता सात सम्भक्त आश्रितो नृपात। पूर्ववदाकार। सुपामादित्वात्यत्वम्। यद्वा नरो मनुष्याः सनितारः सम्भक्तारो दातारो वा यस्य नृपाता। छान्दसमात्वम् 'ऋतश्छन्दसि' इति कबभाव। यद्वा नृभ्यो दाता। छान्दसमात्वं पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं च BB
५ तृप्त A बलं कामयमानस्य सन् Sy तृप्ति शील। 'धक तृप्तौ' चौरादिक, उदात्तेत्। ताच्छीलिकश्चानश् 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्
६ आभिमुख्येनास्मान् योजय, पशुमन्तं मां कुरु। 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घत्वम् BB
७ गोसमूहे Sy ईदृशस्त्वं नोऽस्मान् गोमति गोअश्वमनुष्यादिमति BB
८ गोष्ठे Sy व्रजे सङ्गृहाते। यद्वा व्रजे गोष्ठे भूयिष्ठगोभिर्युक्ते BB

This stanza=TS 1 6 12 1

९ इन्द्रस A १० अस्मि A
११ देहि A
१२ स्तोतृभ्य Sy
१३ नृभ्य A स्तोतृभ्यो नृभ्य Sy
१४ हे बहुभिराहूत ! इन्द्र ! Sy
१५ यस्मात् Sy
१६ वृत्रानि पुरो द्वाराणि विमोचयेति शेष Sy
१७ मृद्नासि is suggested for मृत्नानि॥
१८ तस्मात्त्वं विविक्तप्रज्ञ सन् Sy
१९ अपावृधि A अस्मभ्यमपवृणु Sy
२० तिरोहितम् Sy
२१ नेति सम्प्रत्ययार्थे Sy
२२ इन्द्र A
२३ ईश्वरो भवति Sy
२४ जङ्गमस्य पश्वादे Sy
२५ मनुष्याणां च राजा भवति Sy
२६ क्षमायाम् Sy
२७ नानारूपं यद्धनमस्ति। तस्यापि राजा भवति Sy
२८ अस्मि A

च सर्वस्य राजा। तत.। प्रयच्छति। दाशुषे[1]। वसूनि सम्प्रति च[2]। चोदयति[3]। उपस्तुतः[4]। अस्मदभिमुखम्[5]।

नू चिन्न इन्द्रो मघवा सहूती दानो वाजं नि यमते न ऊती।
अनूना यस्य दक्षिणा पीपाय वामं नृभ्यो अभिवीता सखिभ्यः॥ ४॥

नू चिन्नः[6]। क्षिप्रम्। अस्माकम्। इन्द्र.। धनवन्[7]। मरुद्गणेन सहित[8]। ददान। अन्नम्। नियमेन प्रयच्छतु। अस्माकम्[9]। रक्षणाय[10]। अन्यूनम्[11]। यस्य[12]। दानम्। वर्धयति[13]। वनीय कामम्[14]। नृभ्यः। अहिकान्तम्[15]। सखिभ्यः[16][17]।

नू इन्द्र राये वरिवस्कृधी न आ ते मनो ववृत्याम मघाय।
गोमदश्वावद्रथवद्व्यन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥ ५॥

नू इन्द्र। क्षिप्रम्। अस्माकम्[18]। परिचरणम्[19]। धनाय[20]। कुरु[21] परिचरणेन प्रीतो धन प्रयच्छ। तव। मनो वयम्। धनाय[22]। आवर्तयामः। गोमत्। अश्ववत्। रथवच्च धनम्। कामयमाना.[23]।

VII. 28.

ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वानर्वाञ्चस्ते हरयः सन्तु युक्ताः।
विश्वे चिद्धि त्वा विहवन्त मर्ता अस्माकमिच्छृणुहि विश्वमिन्व॥ १॥

ब्रह्मा णः[24]। स्तोत्रम्[25]। इन्द्र[26]! अस्माकम्[27]। उपगच्छ[28]। जानन्। अभिमुखा.[29]। ते[30]। अश्वाः। सन्तु।

---

१. यजमानाय Sy. २. धनानि Sy.
३. प्रेरयति Sy. ४. उपस्थितः M. स इन्द्रोऽस्माभिरुपस्तुत एव सन् Sy.
५. VM. ignores राधः and चित्॥ राधो धनम्। चित् एव Sy.
६. चिन्न A. M.
७. धनं A. धनवान् is suggested for धनवन्।
८. न is written twice in A. सहूत्या मरुद्भिः सहाह्वानेन Sy
९. अस्मभ्यम् Sy. १०. ऊत्यै रक्षायै Sy
११. न्यूनं सम्पूर्णम् Sy
१२. इन्द्रस्य Sy. १३. दोग्धि Sy.
१४. वनीयं काम A वननीयं is suggested for वनीयं॥ धनम् Sy.
१५. अभिका० is suggested for अहि का०॥ अभिप्राप्ता Sy. १६. स्तोतृभ्यः Sy.
१७. VM ignores चित्॥ चित् एव
१८ अस्मभ्यम् Sy
१९. धनम् Sy वेदो वरिव इति धननामनी Sy. Ngh. 2. 10. २०. धनप्राप्तये Sy
२१. देहि Sy. २२. महनीयायै स्तुत्यै Sy.
२३. VM. ignores इन्द्र।
२४. 'ब्रह्मा ण इन्द्र' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। 'ब्रह्मा णः' (KSA. 35. 28. p. 25.) इत्यनुक्रान्तम्। महाव्रते निष्केवल्ये पञ्चमत्वेनास्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः। अष्टमेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यस्तृचः ऐन्द्रः (ASS 8. 10.) इति Sy
२५. ब्राह्मण A. २६. स्तोतम् A.
२७. हे इन्द्र! त्वम् Sy २८. गच्छन् M.
२९. अस्मदभिमुखाः Sy ३०. तव Sy.

रये युक्ता । सर्वे । अपि[1] । त्वा[2] । विविधमाह्वयन्ति[3] । मनुष्याः । अस्माकम्[4] । एव स्तुतिम् । शृणु । विश्वस्य प्रीणयितः[5] ।

इ॒यं त॑ इन्द्र महि॒मा व्या॑नड् ब्रह्म॒ यत्पासि॑ शवसि॒न्नृषी॑णाम् ।
आ यद्वज्रं॑ दधि॒षे हस्त॑ उग्र घो॒रः सन्क्रत्वा॑ जनिष्ठा॒ अषा॑ळ्हः ॥ २ ॥

इयं त इन्द्र । स्थानम्[7] । ते । इन्द्र ! महिमा । व्याप्नोति स्तोता महिमानमेतीत्यर्थः । यस्मात्त्वम्[8] । बलवन् । ऋषीणाम् । स्तोत्र धनप्रदानेन । रक्षसि[9] । यस्माच्च[10] शत्रूणां हननाय । वज्रम् । धारयसि । हस्ते[11] । उद्गूर्णे[12] । स त्वम्[13] । घोरः । सन् । कर्मणैव[14] । शत्रुभिरसोढा[15] । जातः[16] ।

तव॒ प्रणी॑तीन्द्र जोहु॑वाना॒न्त्सं यन्नॄन्न रोद॑सी नि॒नेथ॑ ।
म॒हे क्ष॒त्राय॒ शव॑से॒ हि ज॒ज्ञेऽतू॑तुजिं चि॒त्तूतु॑जिरशिश्नत् ॥ ३ ॥

तव प्रणीती[17] । तव । प्रणयनेन[18] । इन्द्र ! स्तोतॄन्[19] सदा त्वम् । सन्नयसि[20] । नरान् । इव वृष्टधान[21] प्रदानेन । द्यावापृथिव्यौ तदानीं सोऽयमिन्द्र । महते । बलाय[22] । वेगाय[23] च । प्रादुर्भूतः[24] । च[25] । अप्रयच्छन्त्वम्[26]- यजमानम्[27] । स्नथयति[28] । स्वयं स्तोतृभ्यः प्रयच्छसि इति[29] ।[30]

---

१ अथापि Sy
२ त्वाम् Sy
३ पृथग् हवन्त Sy
४ तथाप्यस्माकम् Sy
५ प्रणयिता A हे विश्वप्रणयित ! इन्द्र ! Sy
६ VM ignores हि ।
७. इव स्तोता । तम् Sy
८ यदा Sy
९ स्तोत्रस्य रक्षणं नाम फलप्रदानम् Sy
१० यदा Sy
११ पाणौ Sy
१२ ओजस्विन् Sy
१३ गूर्ण स त्वम् is missing in M
१४ शत्रुवधाख्येन कर्मणा Sy
१५ शत्रुभिरनभिभूतः Sy
१६. जाता A. यजमिष्ठा अभवः
१७. तव प्रणीती is missing in A.
१८ प्रणीत्या प्रणयनेन Sy
१९ स्तोतृ A. भृशं स्तुवतः Sy
२० सन्नयसि । दिवि पृथिव्यां च स्तोतॄन् प्रति ष्ठापयसीत्यर्थः Sy
२१ वृष्ठधान॰ A
२२ धनाय Sy रयि क्षत्रमिति धननामनी Ngh 2 10
२३ बलाय च । यजमानेभ्यो महद्धनं बलं च दातुमित्यर्थः Sy
२४ ॰भूतः A जज्ञिषे Sy
२५ चिदित्येवकारार्थे ।
२६ अप्राय॰ M अदातारम् Sy
२७. मयजमानम् । स्न is missing in M
२८ अस्नथ॰ A हिंसन्ति । स्नथयतिर्हिंसाकर्मा । तस्माल्लङर्थे लुङ् Sy
२९ दाता यजमानः Sy
३० VM ignores यत् and हि ॥ हीति हेत्वर्थे । यत एवमतः कारणात् Sy

एभिर्न इन्द्राहंभिर्दशस्य दुर्मित्रासो हि क्षितयः पवन्ते ।
प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना अव द्विता वरुणो मायी नः सात् ॥ ४ ॥

एभिः[1] । एभि[2] । अस्मभ्यम् । इन्द्र[3] ! अहोभि[4] प्रीत । प्रयच्छ[5] धन विजयाय । बाधका[6] । हि । मनुष्या[7] । अभिगच्छन्त्यस्मात्[8] । यत् । अनृतमस्मास्विन्द्र[9] ! प्रतिपश्यति । तदस्माकमनृतम् । प्रज्ञावान् । वरुण । वैधम्[10] । अस्यतु[11] विश्रथयत्विति[12] ।

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यद्दन्नः ।
यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्ठो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम[13] । स्तुयाम । इव[14] । धनवन्तम् । इन्द्रम्[15] । महत्[16] । धनम्[17] । अत्र च । यस्मात्[18] । अस्मभ्यम् । प्रयच्छति[19] । य । स्तुवत[20] । स्तोत्रकृतिम्[21] । अतिशयेन रक्षिता[22 23] ।

VII. 29.

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र याहि हरिवस्तदोकाः ।
पिबा त्वस्य सुषुतस्य चारोर्ददो मघानि मघवन्नियानः ॥ १ ॥

[24]अयं सोमः । अयम्[25] । सोम. । इन्द्र ! तुभ्यम्[26] । सुन्वे[27] । क्षिप्रम् । आप्रयाहि । हरिव.[28] ! सोम-

---

१. The *pratika* is supplied by the Editor २. एहिः A. सात्त्विकैः Sy.
३. हे इन्द्र ! त्वत्प्रसादात् Sy
४. अहेभिः A. एभिः सात्त्विकैरहभिरहोभिः Sy.
५. तेभ्यो धनमाच्छिद्यास्मभ्यं देहि Sy.
६. दुष्टमित्रभूता बाधकाः Sy. ७. जनाः Sy ८. अभिगच्छन्ति ॥ पवतिर्गतिकर्मा Sy. ९. ०मस्वास्वि० M.
१० वैधवम् M. द्वैधम् is suggested for वैधम् ॥ द्विधा Sy.
११. अवस्यतु is suggested for अस्यतु ॥ विमोचयतु Sy. स्यतिरुपसृष्टो विमोचने N. I. 17.
१२. VM ignores अनेनाः ॥ एनसां निहन्ता Sy १३. स्तुवेम Sy.
१४. वै M एव is suggested for इवै ।
१५. इन्द्रम M १६. महतः Sy.
१७. अत्रा यस्मा० A. रायो धनस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । संराधकं धनम् Sy
१८. यः Sy १९. प्रायच्छत् Sy
२०. स्तुवतः is suggested for स्तुवत ॥
२१. स्तोतृ कृतम् A क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रम् Sy.
२२. अतिशयेन रक्षिता गन्ता भवति Sy.
२३. VM ignores एनम् ।
२४. 'अयं सोम इन्द्र' इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'अयं सोमः' (KSA 35. 29 p 25) इत्यनुक्रान्तम् । व्यूल्हे दशरात्रे नवमेऽहनि 'अयं सोम इन्द्र' इति प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रस्तृचः । सूत्रितञ्च— 'अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र ब्रह्माणः' (ĀSS. 8. 11.) इति । षोडशिशस्त्रे 'ब्रह्मन् वीर' इत्येषा त्रिष्टुप् । सूत्रितञ्च— 'ब्रह्मन् वीर ब्रह्मकृतिं जुषाण इति त्रिष्टुप्' (ĀSS 6 2) इति Sy. २५. एषः Sy.
२६. त्वदर्थम् Sy २७. सन्वे A अभिषुतोऽभवत् Sy. २८. हे हरिवन्निन्द्र ! Sy.

निलय[1] । पिब । क्षिप्रम् । अमुम्[2] । सुतम्[3] । चारो[4] । प्रयच्छ[5] । धनानि । मघवन्[6] । अभिगम्यमान[7] ।

ब्रह्मन्वीर् ब्रह्मकृतिं जुषाणोऽर्वाचीनो हरिभिर्याहि तूयम् ।
अस्मिन्नू षु सवने मादयस्वोप ब्रह्माणि शृणव इमा नः ॥ २ ॥

ब्रह्मन्वीर[8] । परिवृढ । वीर[9] । स्तोत्रकृतिम्[10] । सेवमान । अभिमुख[11] । अश्वै[12] । याहि । क्षिप्रम् । अस्मिन् । सवने[13] । सुष्ठु मादायस[13] । उपशृणु । ब्रह्माणि[14] । च[15] । इमानि । अस्माकम्[16] ।

का ते अस्त्यरंकृतिः सूक्तैः कदा नूनं ते मघवन्दाशेम ।
विश्वा मतीरा ततने त्वायाधा म इन्द्र शृणवो हवेमा ॥ ३ ॥

का ते अस्ति । का[17] । ते[18] । भवति । सूक्तै[19] । अलङ्कृति । कदा । क्षिप्रमेव[20] । मघवन् । तुभ्य[21] हवींषि । दाशेम[22] । विश्वा[23] । स्तुती[24] । विस्तारयामि[25] । त्वत्कामय[26] । या[27] । मे[28] । इन्द्र । शृणुहि[29] । हवानि[30] इमानि ।

उतो घा ते पुरुष्या३इदासन्येषां पूर्वेषामशृणोर्ऋषीणाम् ।
अधाहं त्वा मघवञ्जोहवीमि त्वं न इन्द्रासि प्रमतिः पितेव ॥ ४ ॥

उतो घ । अपि च । खलु[31] । ते[32] । पुरुषहिता[33] । एव प्रवृत्तय[34] । आसन् । येषाम् । सर्वेषाम्[35] ।

---

१ तवौका सवनीयो यस्यासौ तवौका Sy
२ अस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । सम्यग भिषुतं शोभनमित्यर्थ Sy
३ सम्यगभिषुतस्य Sy
४ चारां A चारुम् is suggested for चारो ॥ शोभनस्य Sy ५ अस्मभ्यं देहि Sy ६ अपि च हे मघवन् । Sy
७ ०मान is suggested for ०मान ॥ उपगम्यमानो याच्यमानो वा Sy
८ ब्रह्मद्विर A ९ विर A हे इन्द्र । Sy
१० क्रियमाणं स्तोत्रम् Sy
११ ०मुख A अस्मदभिमुख सन् Sy
१२ अश्वै Sy
१३ मादाय M मादयस्व is suggested for मादायस ।
१४ स्तोत्राणि Sy १५ एव Sy
१६ अस्मदीयानि Sy १७ कीदृशी Sy
१८ तव Sy
१९ अस्माभि क्रियमाण स्तोत्रै Sy
२० नूनं खलु Sy २१ तव Sy
२२ प्रीतिमुत्पादयेम Sy
२३ सर्वा Sy २४ स्तुति Sy
२५ क्षिप् is missing in M करोमि Sy
२६ त्वात्कामय A त्वत्काममया is suggested for त्वत्कामय ॥ त्वत्कामनयैव Sy
२७ अथ is suggested for या ॥ अतः कारणात् Sy २८ मदीयानि Sy
२९ शृणु is suggested for शृणुहि ।
३० स्तोत्राणि ३१ घेति पूरण Sy
३२ पूर्व ऋषय Sy
३३ ०हितं M. पुरुषेभ्यो हिता Sy
३४ एवा A
३५ आर्षेयाम् A पूर्वेषाम् is suggested for सर्वेषाम् ॥

ऋषीणा स्तुती.[१]। अशृणो.। अथ[२]। अहम्। त्वाम्। अघवश्च[३] मघवन्! जोहवीमि[४]। त्वम्। अस्माकम्। इन्द्र[५]! भवसि। प्रकृष्टमतिः[६]। पितेव पुत्राणाम्।

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यद्दन्नः।
यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्ठो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥ ५॥

(वोचेम[८]।)—

VII. 30.

आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्भवा वृध इन्द्र रायो अस्य।
महे नृम्णाय नृपते सुवज्र महि क्षत्राय पौंस्याय शूर॥ १॥

[९]आ नो देव[१०]। आयाहि। देव[११]। वलेन सह। अस्मान्[१२]। वलवान्[१३]। भव। वर्धक[१४]। इन्द्र[१५]! धनस्य। अस्य[१६]। महते। धनाय[१७]। नृणा पते! सुवज्र! महते। वलाय[१८]। वीर्यकरणाय च[१९]। शूर[२०]।

हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि तनूषु शूराः सूर्यस्य सातौ।
त्वं विश्वेषु सेन्यो जनेषु त्वं वृत्राणि रन्धया सुहन्तु॥ २॥

हवन्ते। हवन्ते[२१]। एव। त्वा[२२]। हवनीयम्[२३]। विविधवाचि सङ्ग्रामे[२४]। तनूना रक्षणार्थम्[२५]। शूरा[२६]।

---

१. स्तुतिः A. २. अतः Sy.
३. अघवंश्च seems to be redundant.
४. भृशं स्तौमि Sy.
५. अपि च हे इन्द्र! त्वम् Sy
६. बन्धुः Sy ७. जनक इव Sy
८. The *pratīka* is supplied by the Editor
The stanza has already been explained. See RV 7 28. 5.
९. 'आ नो देव' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। 'आ नो देव' (KSA. 35. 30. p 25) इत्यनुक्रान्तम्। प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'आ नः' इत्ययमैन्द्रस्तृचः। सूत्र्यते हि—'आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन् प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्' (ĀSS 8 9) इति Sy १०. आ नः M
११. हे द्योतमान! Sy. १२. स्म Sy.
१३. वलवान् is missing in M. वलवन्! is suggested for वलवान्।
१४. वर्धयिता Sy. १५. इन्द्रे A.
१६. अस्य is suggested for अयं॥ अस्मभ्यं देयस्य Sy.
१७. वलाय च भव Sy. बाधो नृम्णमिति वलनामनी Ngh. 2. 9.
१८. शत्रूणां हिंसकाय क्षदिर्हिंसाकर्मा Sy.
१९. वीर्याय च भव Sy
२०. VM. seems to explain शूर voc. as शूरः nom
२१. हे इन्द्र! ह्वयन्ति Sy
२२. त्वाम् Sy २३. ह्वातव्यम् Sy.
२४. वाचि सह संग्रामे A विविधा वाचो यस्मिन् प्रादुर्भवन्ति तस्मिन् युद्धे Sy
२५. अङ्गेषु रक्षणीयासु Sy
२६. शूरो A. शूराः पुरुषाः Sy.

सूर्यस्य[1] । भजनार्थम्[2]आमरणार्थञ्च । त्वम् । विश्वेष्वपि[3] । जनेषु । सनार्ह[4] । त्वम्[5] । शत्रून् । वशीकुरु[6] । शोभनहनमेन[7] वज्रेण ।

अहा यदिन्द्र सुदिना व्युच्छान्दधो यत्केतुमुपमं समत्सु ।
न्य१ग्निः सीददसुरो न होता हुवानो अत्र सुभगाय देवान् ॥ ३ ॥

अहा यत्[8] । अहानि । यदा । इन्द्र । सुदिनानि । व्युच्छन्ति[9] । करोषि[10] च । यदा । प्रज्ञानमुदित सन् स्वतेजसा । अन्तिकम् । सङ्ग्रामपूर्वित माविस्य सङ्ग्रामा प्रवर्तन्ते । तदानीं सङ्ग्राम विजयार्थं कर्म कुर्वाणा[11] यजमानानाम् । अग्नि[12] । निषीदति[13] यज्ञेषु । प्राज्ञ[14] । इव । होता[15] । ह्वयन् । अस्मिल्लोके[16] । सौमगतित्वाय[17] युद्धे जयार्थम् । देवान् ।

वयं ते त इन्द्र ये च देव स्तवन्त शूर ददतो मघानि ।
यच्छा सूरिभ्य उपमं वरूथं स्वाभुवो जरणामश्नवन्त ॥ ४ ॥

वयं ते । ते[18] । वयम्[19] । तव[20] स्वभूता । इन्द्र । ये[21] । च । देव[22] । स्तुवन्ति । शूर[23] । ददतस्तव[24] । हवींषि । तेभ्योऽस्मभ्यमुभयेभ्य[25] । प्रयच्छ । स्तोतृभ्य । उपमानभूतम्[26] । गृहम्[27] । शोभनभवना[28] । तव स्तुतिम्[29] । व्याप्नुवन्तु[30] ।

---

१ सरति गच्छतीत्यापुरत्र सूर्यो विवक्षित । तस्य Sy
२ सम्भजने चिरकालं प्राप्त्यर्थम् Sy
३ सर्वेषु Sy
४ त्वमेव सेनार्हो ऽसि Sy
५ अपि च त्वम् Sy
६ वशीन् कुरु A अस्मभ्यं वशीकुरु Sy
७ सुहन्सुनाम्ना वज्रेण Sy
८ यम् A
९ ०च्छन्तो M व्युच्छेषु Sy
१० धारये Sy
११ कुर्वाणा M कुर्वाणानां is suggested for कुर्वाणा
१२ अग्नि M अग्नि is suggested for अग्नि ।
१३ न्यसीदत् Sy
१४ बलवान् Sy
१५ देवानामाह्वाता Sy
१६ अस्मिन् यज्ञे Sy
१७ सौगतित्वाय A सौभगत्वाय is suggested for सौभगतित्वाय ॥ शोभनधनप्राप्तये Sy
१८ ते is missing in M
१९ वसिष्ठा स्वभूता Sy
२० तत्स्व० A
२१ जना मदीयपुत्रपौत्रादय Sy
२२ देवा A
२३ शूरा A
२४ प्रयच्छन्त Sy
२५ मंहनीयानि हवींषि Sy
२६ उपमं श्रेष्ठम् Sy
२७ ग्रहं A
२८ सुसमृद्धा सन्त Sy
२९ तप स्तुवति M जराम् Sy
३० प्राप्नुवन्तु Sy

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यद्ददन्नः ।
यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्ठो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

(वोचेम[1] ।)--

VII. 31

प्र व इन्द्राय मादनं हर्यश्वाय गायत । सखायः सोमपाव्ने ॥ १ ॥

[2] प्र व इन्द्राय । प्रगायत[3] । यूयम् । इन्द्राय । मद्रकर स्तोत्रम् । हर्यश्वाय[4] । सखाय । सोमपाव्ने[5] ।

शंसेदुक्थं सुदानव उत द्युक्षं यथा नरः । चकृमा सत्यराधसे ॥ २ ॥

शंसेत्[6] । शस[7]ः एव[8] । उक्थम्[9] । शोभनदानाय । अपि य[10] । दीप्त स्तोत्रम्[11] । यथास्मै । नर[12] कुर्वन्ति । तथा कुर्म[13] । सत्यधनाय[14] ।

त्वं न इन्द्र वाजयुस्त्वं गव्युः शतक्रतो । त्वं हिरण्ययुर्वसो ॥ ३ ॥

त्वं न इन्द्र । त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र[15] ! अन्नकाम[16] । त्वम् । गोकामश्च[17] । शतक्रतो[18] ! त्वम् । हिरण्यकामश्च[19] । यासयित[20] ।

---

१. The *pratika* is supplied by the Editor.
The stanza has already been explained. See RV 7 28 5.

२. 'प्र व इन्द्राय' इति द्वादशर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं गायत्रमैन्द्रम् । दशम्याद्यास्तिस्रो विराजः शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तम्--'प्र वो द्वादश गायत्र त्रिविराळन्तम्' (KSA 35 31. P. 25.) इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे रात्रिपर्यये मैत्रावरुणशस्त्रे 'प्र व इन्द्राय' इत्याद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितञ्च--'प्र व इन्द्राय मादनं प्र कृतान्यृजीषिणः (ASS. 6 4.) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्यये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'वयमिन्द्र त्वायवोऽभीत्यनुरूपस्तृचः । तथा च सूत्रितम्--'वयमिन्द्र त्वायवोऽभि वार्त्रइत्यायेत्युत्तमामुद्धरेत्' (ASS. 6. 4.) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यन्दिनसवने होत्रकशस्त्र आरम्भणीयास्य ऊर्ध्वं वैराज एकस्तृच आहवनीयः । तदर्थाः 'प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्' इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितञ्च--'प्र वो महे महिवृधे भरध्वमिति चतस्रस्तिस्रश्च विराजः' (ASS 7. 11.) इति Sy. ३. ०यक A. ४. वीर्यत्वाय A. ५. सोमवाप्ने A. सोमाना पात्रे Sy.

६. शसन् M. ७. हे स्तोतः ! त्वमपि उच्चारय Sy. ८. इत् M. इदिति पूरणः Sy.

९. उत्थम् A. स्तोमम् Sy.

१०. अपि यत् M. अपि च is suggested for अपि य ।

११. दीप्तेः साधनभूतं स्तोत्र -शंसन्ति तद्वत् Sy.

१२. अन्ये स्तोतारः Sy. १३. कुर्म A. वयञ्च स्तोत्र करवाम Sy. १४. सत्यधनायेन्द्राय Sy.

१५. इन्द्र A. १६. अन्नकामो भव Sy.

१७. गोकामो भव Sy १८ ०क्रतोः A.

१९ हिरण्यकामोऽपि भव । 'छन्दसि परेच्छायामपि दृश्यते क्यच्' इति क्यच् Sy.

२०. या सहितः A. वासयितः ! is suggested for यासयितः ॥ हे वासयितः ! इन्द्र ! Sy.

वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र णोनुमो वृषन् । विद्धी त्वस्य नो वसो ॥ ४ ॥

वयमिन्द्र । वयम् । इन्द्र । त्वत्कामा । त्वामभिष्टुम । वर्षित । हि । क्षिप्रम् । वासयित ।

तस् । नः स्तोत्रम् ।

मा नो निदे च वक्तवेऽर्यो रन्धीरराव्णे । त्वे अपि क्रतुर्मम ॥ ५ ॥

मा नः । मा । अस्मान् । निन्दित्रे । पुरुष वक्त्रे । च । अर्यस्त्वम् । यथ तयो । मदात्रे च । त्वयि ।

एव च । मम । दानादिकं कर्म भवतु ।

त्वं वर्मासि सप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् । त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥

त्व वर्म । मम त्वम् । कवचम् । भवसि । सवत पृथुतमम् । पुरोयोध । च । शत्रुहन् । त्वया ।

सहायेन । शत्रूनह प्रतिब्रुवे ।

महाँ उतासि यस्य तेऽनु स्वधावरी सहः । मम्नाते इन्द्र रोदसी ॥ ७ ॥

महां उत । अपि च त्वम् । महान् । भवसि । यस्य । तव । बलम् । बलवत्यौ । द्यावापृथिव्यौ । अनुमन्येते ।

तं त्वा मरुत्वती परि भुवद्वाणी सयावरी । नक्षमाणा सह द्युभिः ॥ ८ ॥

तं त्वा । तम् । त्वाम् । मरुद्भिस्तद्वती । पर्यवसन् । स्तुति । स्तोतृभ्य । सह निर्गच्छन्ती । व्या-

प्नुवन्ती । त्वदीप्तैर्मरुद्भि । सह ।

१ The *pratika* is supplied by the Editor २ वसिष्ठा Sy
३ अहिम्सम A स्तुम Sy
४ वर्षित । is suggested for वर्षित । हे कामानां वर्षित । Sy ५ विद्धि is suggested for हि ॥ अवधारय Sy
६ विद्धि क्षिप्रम् is missing in M
७ इदम् Sy ८ अस्मदीयं स्तोत्रम् Sy
९ VM. ignores प्र ॥ प्र प्रकर्षेण Sy
१० निन्दिते A. ११ परुषं वक्त्रे is suggested for पुरुषं वक्त्रे ॥ परुषवा वयानां वक्त्रे Sy १२ यं is missing in A हे इन्द्र । स्वामी त्वम् Sy
१३ तयो M नय is suggested for तयो ॥ अर्घा कार्षी Sy १४ अपि च Sy
१५ मदीयं स्तोत्रलक्षणं कर्म गच्छतीति शेष । अस्मदीयं स्तोत्रं भवच्छिरसे प्रविशतीत्यर्थ Sy
१६ अस्माकं कवचवत्रक्षकोऽसीत्यर्थ Sy
१७ सवत पृथु Sy १८ पुरो योद्धा Sy
१९ चासि Sy २० हे शत्रूणां हिंसकेन्द्र । Sy
२१ प्रतिब्रवीमि । प्रतिहन्मीत्यर्थ Sy
२२ सर्वाधिक Sy २३ तौ A अन्नवत्यौ Sy
२४ त्वदीय सह सर्वाधिकमित्यत्रोभावपि लोकौ विसंवादं न कुरुत इत्यर्थ Sy
२५ VM ignores इन्द्र
२६ हे इन्द्र । उक्तगुणविशिष्टम् Sy
२७ मरुत स्तोतार तद्वती Sy २८ त्वा A.
२९ ०वसत् is suggested for ०वसन् ॥ परिभवत्तु परिभवति स्म परिग्रहार्थीय । परिगृह्णातीत्यर्थ Sy ३० स्तुति A
३१ ०च्छन्ति A त्वया सह गन्त्री । यत्र यत्र त्वं यासि तत्र तत्र यान्तीत्यर्थ Sy
३२ व्याप्नुवन्ति A ३३ दीप्तै is suggested for त्वदीप्तै ॥ तेजोभि Sy

ऊ॒र्ध्वास॒स्त्वान्विन्द॑वो भुव॑न्द॒स्ममुप॒ द्यवि॑। सं ते॑ नमन्त कृ॒ष्टयः॑ ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वास.[1] । उन्मुखा । त्वाम्[2] । प्रति । दस्मम्[3] । सोमा[4] । अभवन्[5] । उपद्यवि दीप्तस्याहवनीयस्य समीपे[6] । सन्नमन्ते[7] । तुभ्यम् । मनुष्या[9] ।

प्र वो॑ म॒हे म॑हि॒वृधे॑ भरध्वं॒ प्रचे॑तसे॒ प्र सु॑म॒तिं कृ॑णुध्वम् ।
विशः॑ पू॒र्वीः प्र च॑रा चर्षणि॒प्राः ॥ १० ॥

प्र वो महे । प्रभरध्वम्[10] । यूय हवि[11] । महते[12] । महता वर्धयित्रे[13] । प्रकृष्टज्ञानाय[14] । यूय सुमतिम्[15] । प्रकृणुध्वम्[16] । त्वञ्चेन्द्र[17] पूर्वीरभ्यस्ता-[18] । विश[19] प्रति । प्रचर गच्छ[20] । मनुष्याणा कामै पूरयिता[21] ।

उ॒रु॒व्यच॑से म॒हिने॑ सुवृ॒क्तिमिन्द्रा॑य॒ ब्रह्म॑ जनयन्त॒ विप्राः॑ ।
तस्य॑ व्र॒तानि॒ न मि॑नन्ति॒ धीराः॑ ॥ ११ ॥

उरुव्यचसे । वहुव्याप्तये[22] । महते[23] । स्तुतिम्[24] । सुप्रवृत्ताम्[25] । इन्द्राय[26] । जनयन्ति । मेधाविन[27] । तत्र[28] । कर्माणि[29] । न । हिसन्ति । प्राज्ञा अन्येऽपि देवा[30] ।

इन्द्रं॒ वाणी॒रनु॑त्तमन्युमे॒व स॒त्रा राजा॑नं दधिरे॒ सह॑ध्यै ।
हर्य॑श्वाय बर्हया॒ समा॒पीन् ॥ १२ ॥

इन्द्रं वाणी । इन्द्रम् । स्तुतय । अनुवतक्रोधम्[31] । सत्यम्[32] । एव । राजानम्[33] । पुरोदधिरे । शत्रूणा सहाय[34] । त्वञ्च हर्यश्वाय[35] । ज्ञादीन्[36] । सम्प्रोत्साहय[37] होत[38] ! इति ।

---

१. ऊर्ध्वाः Sy २. उद्दिश्य Sy. ३. दर्शनीयम् Sy ४. अस्मदीया सोमाः Sy.
५ भवन्ति Sy ६. आभवन्तु यद्यपि दीप्त० M
७ ०हवीयस्य समीमे A हे इन्द्र ! द्युलोक-समीपे स्थितम् Sy.
८ भुवि सोमास्त्वदर्थमेव जायन्ते प्रजाश्च त्वामेव प्रणमन्तीन्द्रस्तुतिः Sy ९. मनुष्या A प्रजाश्च
१०. प्रवर० A हे मदीयाः पुरुषाः ! सोमान् प्रणयत Sy ११ हवीः A
१२ महत इन्द्राय Sy १३. महता धनानां वर्धयित्रे Sy. १४. प्रकृष्टमतये Sy.
१५ सुष्टुतिम् Sy १६. प्रकुरुत Sy
१७ अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र ! Sy
१८. पूवीर० A हवीषां पूरयित्रीः Sy
१९ विश प्रति A प्रजा Sy.
२०. प्रचारं गच्छन् M प्रचर गच्छ is suggested for प्रचर गच्छं ॥ अभिगच्छ Sy.
२१. प्रजानां पूरयिता Sy. २२. पृथुव्याप्तये Sy.
२३. ये महते is missing in M.
२४ ब्रह्मान्नं हविश्च Sy. २५ सुवृक्ति स्तुतिम् Sy. २६. यस्मा इन्द्राय Sy.
२७ प्राज्ञाः Sy. २८. तस्येन्द्रस्य Sy.
२९ रक्षणादीनि कर्माणि Sy ३० देवा अपि Sy.
३१. केनाप्यनुत्तोऽबाधितो मन्युः क्रोधो यस्य स तम् Sy. ३२. सत्रा सर्वजगत. Sy
३३. ईश्वरम्' Sy.
३४ शत्रूणा सहाय probably means शत्रूणा अभिभवित्रे । सहाय is dative from सह with अच्प्रत्यय ॥ स्तोत्राणि शत्रूणामभि-भवितुम् Sy ३५ हर्यश्वमिन्द्र स्तोतुमित्यर्थ. Sy. ३६. ज्ञातीन् is suggested for ज्ञादीन् ॥ बन्धून् Sy.
३७ य is missing in A उत्साहय Sy.
३८. अतो हेतोर्हे स्तोत ! त्वमपि Sy.

VII 32

मो षु त्वा वाघतश्चनारे अस्मन्नि रीरमन् ।
आरात्ताच्चित्सधमादं न आ गहीह वा सन्नुप श्रुधि ॥ १ ॥

मो षु ।

१ मो षु त्वा' इति सप्तविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'मो षु सप्ताधिका प्रागाथं तृतीया द्विपदा सौदासैरग्नौ प्रक्षिप्यमाणा शक्ति रन्त्यं प्रगाथमालेभे सोऽर्धर्च उक्तेऽदह्यत । तं पुत्रोक्तं वसिष्ठः समापयतेति शाट्यायनकं वसिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यार्षमिति ताण्डकम्' (KSA 35 32 p 25) इति । मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः, 'इन्द्र क्रतुं न' इति प्रगाथस्यार्षेयस्य च वसिष्ठपुत्रः शक्तिर्वसिष्ठो वा । इन्द्रो देवता । अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः । तृतीया तु द्विपदा विराट् । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीत्यामेतत्सूक्तम् । तत्र द्विपदां 'अभि त्वा शूर' इत्येतं राथन्तरं प्रगाथं 'नकिः सुदासः' इति प्रगाथं च वर्जयेत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येतस्य द्विपदां चोद्धरति राथन्तरं प्रगाथमथ ह्यस्य नकि सुदासो रथमित्येत प्रगाथमुद्धृत्य त्वामिद्धि हवामहे इत्येतं प्रगाथं प्रत्यवदधाति (AA 5 2 4) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि पञ्चमे ऽहनि च निष्केवल्ये 'मो षु त्वा वाघतः' इति प्रगाथः सद्विपदः । सूत्रितं च—'मो षु त्वा वाघतश्चनेति सद्विपद उपसमस्येद्द्विपदाम्' (ĀSS 7 3) इति चातुर्विंशिकेऽहनि मरुत्वतीये प्राक्तनान्मरुत्वतीयात् प्रगाथादनन्तरं 'नकिः सुदासः' इति प्रगाथं शंसेत् । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोस्तृतीये षष्ठेऽहनि चायं प्रगाथः । तथैव सूत्रितम्—'नकिः सुदासो रथमिति मरुत्वतीया ऊर्ध्वं निरयाविति । एवं स्थितान् प्रगाथान् पृष्ठ्याभिप्लवयोरन्वहं पुनः पुनरावर्तयेयुः' (ĀSS 7 3) इति । अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'उदिन्न्वस्य रिच्यते' इति प्रगाथः । तथा च सूत्रितम्—'उदिन्न्वस्य रिच्यते भूय इत्' (ĀSS 5 16) इति । अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे 'कस्तमिन्द्र' इति प्रगाथः । सूत्रितं च—'कस्तमिन्द्र त्वावसुं सद्यो ह जातः' (ĀSS 5 16) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रस्यायं प्रगाथः । अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहस्सु । सूत्रितं च—'कस्तमिन्द्र त्वावसुं कन्नव्यो अतसीनाम्' (ĀSS 7 4) इति । 'आरम्भणीया पर्यासान् कद्वतो ऽहरहःशस्यानीति होत्रकाः' (ĀSS 7 1) इति । पृष्ठ्यषडहस्य तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये वैरूपसामपक्षे 'यदिन्द्र यावतः' इत्यय स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'यदिन्द्र यावतस्त्वमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (ĀSS 7 10) इति । अग्निष्टोमे चातुर्विंशिकेऽहनि मध्यन्दिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'तरणिरित्सिषासति' इति वैकल्पिकस्तृचः । सूत्रितं च—'तरोभिर्वो विदद्वसुं तरणिरित्सिषासति' (ĀSS 7 4) इति । अग्निष्टोमे निष्केवल्यशस्त्रे रथन्तरसामपक्षे 'अभि त्वा शूर' इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च 'अभि त्वा शूर नोनुमो ऽभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (ĀSS 5 15) इति । माध्यन्दिनशस्त्रेऽप्ययं प्रगाथः । तथैव सूत्रितं च—'अभि त्वा शूर नोनुमो बृहद्यत्सूरचक्षस इति प्रगाथा' (ĀSS 6 5) इति । महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिणपक्षे ऽयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ' (AA 5 8) इति । आग्निमारुतशस्त्रे 'इन्द्र क्रतुं नः' इति प्रगाथः । सूत्रितं च—'इन्द्र क्रतुं न आ भराभि त्वा शूर नोनुमः' (ĀSS 6 5) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ऽयं वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च—'इन्द्र क्रतुं न आ भरेन्द्र ज्येष्ठं न आ भर' (ĀSS 7 4) इति Sy

२ मोर्ळ A

मैव[1]। त्वाम्[2]। अश्वाः[3]। दूरे। असमत्ता। निरमयन्तु[4]। दूरादस्मत्[5]! अपि[6]। अस्माकम्[7]।
यज्ञम्। आगच्छ। इह[8]। एव[9]। सत्[10]। स्तोत्रमुपश्रृण्विति[11]।[12]

इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा मधौ न मक्ष आसते।
इन्द्रे कामं जरितारो वसूयवो रथे न पादमा दधुः ॥ २ ॥

इमे हि ते। इमे। हि। ते[13]। स्तोत्रकृत[14]। सुते[15] सोमे। सह। मधूनि[16]। व[17]। मक्षिका। पर्युपवि-
शन्ति[18]। इन्द्रे। अभिलपितकामम्[19]। धनकामा। स्तोतार.। रथे। इव। पादम्। आदधु[20]।

रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणं पुत्रो न पितरं हुवे ॥ ३ ॥

रायस्कामः। धनकाम सन्नहम्। वज्रहस्तम्[21]। शोभनदक्षिण शोभनदानम्। पुत्र.। इव। पित-
रम्। ह्वयामीति, सेयत्त्विवदा[22] विराडिति।

इम इन्द्राय सुन्विरे सोमासो दध्याशिरः।
ताँ आ मदाय वज्रहस्त पीतये हरिभ्यां याह्योक आ ॥ ४ ॥

इम इन्द्राय[23]। इमे। इन्द्राय[24]। सुता[25]। सोमा। दधिमिश्रणा[26]। तान्[27]। आयाहि[28]। मदाय[29]। पातुम्[30]।
वज्रहस्त[31]! अश्वाभ्याम्। यज्ञम्[32]। प्रति[33]।

---

१. न Sy. २. हे इन्द्र ! त्वया Sy.
३. यजमानाः Sy. ४. नितराम् Sy.
५. अतस्त्वं दूरे वर्तमानः Sy. ६. अवि A.
७. अस्मदीयम् Sy. ८. अत्र Sy.
९. अपि वा Sy. १०. सन् is suggested for सत् ॥ विद्यमानः Sy.
११. ०श्रुण्वति M. अस्मदीयं स्तोत्रमुपश्रृणु Sy.
१२. VM. ignores सु and चन ॥ चन अपि Sy. १३ ते is missing in M. हे इन्द्र ! त्वदर्थम् Sy.
१४ The rest of the commentary from स्तोत्रकृतः up to शोभनदानम् in RV. 7. 32. 3. is missing in A.
१५ अभिषुते Sy.
१६ मधुनि is suggested for मधूनि।
१७ इव is suggested for व।
१८ अथ परोक्षस्तुतिः Sy. १९ इष्टम् Sy.
२० समर्पयन्ति Sy. २१ वज्रहस्तमिन्द्रम् Sy.
२२ मेयत्विवदा A सेय द्विपदा is suggested for सेयत्त्विवदा। २३ इव इन्द्राय A.
२४ इन्द्राय तुभ्यम् Sy २५ सुता बभूवुः Sy.
२६ दासिमिश्रणाः A. २७ सोमान् Sy.
२८ आगच्छ Sy २९ मदार्थम् Sy.
३० पातम् M. पानाय Sy. ३१ ०हस्ता M.
३२ यज्ञसदनम् Sy
३३ अभि Sy.

अवुच्छत्कर्णईयते वसूनां नू चिन्नो मर्धिषुद्गिरः ।
सद्यश्चित्र्यः सहस्राणि शता ददन्नकिर्दित्सन्तमा मिनत् ॥ ५ ॥

अवत् । अवत् । अुण्वत्कण । मागच्छति । वसूनां सामाय स । क्षिप्रम् । अस्माकं शत्रून् । परस्य वस्तून् । हिनस्तु । सद्य । एव । य । सहस्राणि । शतानि च । प्रयच्छति । तत्र कश्चित् । वित्सन्तम् । माहिनस्तु निरुणद्धिविति ।

स वीरो अप्रतिष्कुत इन्द्रेण शूशुवे नृभिः ।
यस्ते गभीरा सवनानि वृत्रहन्त्सुनोत्या च धावति ॥ ६ ॥

स वीर । स । वीर । अप्रतिकृत सन् । इन्द्रप्रसादात् । नृभि पुत्रादिभि । वर्धते । य । ते । गम्भीराणि । सवनानि । वृत्रहन् । अभिषुणोति । आधावति । च स्वामिति

भवा वरूथं मघवन्मघोनां यत्समजासि शर्धतः ।
वि त्वाहतस्य वेदन भजेमह्या दूणाशो भरा गयम् ॥ ७ ॥

भवा वरूथम् । भव । कवचम् । मघवन् । धनवतामस्माकम् । यदा । वेग कुर्वाणानस्मान् युद्धे । सम्प्रेरयसि । विभजेमहि वयम् । त्वया हतस्य । धनम् । आहर । केनचिदपि नाशयितुमशक्यस्त्वम् । गृहमस्माकम् ।

---

१ The *Pratika* is supplied by the Editor २ शृणोतु Sy
३ त् is missing in A. वाक्याभवणस्य कर्ण इन्द्र Sy ४ मायत Sy ५ वसूनि Sy ६ मंव Sy ७ अस्मवीमा Sy
८ पुरुष० A माख्म is वाक्यानि Sy
९ हिनस्तु प्रभवणेन वाख्याबाक्यानि निष्फलानि (न) करोत्विरर्थ Sy
१० अपि चेत्र माख्मानम्तरमेव Sy
११ ०च्छति A. प्रयच्छेत् Sy
१२ कश्चि A. कश्चिदपि Sy
१३ दातुमिच्छन्तं तमिन्द्रम् Sy
१४ ०नस्तु न निरू० M. हिंस्यात् । Sy १५ VM. ignores वित् ॥
१६ ति is missing in M कदाप्यप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा भवेत् Sy
१७. इन्द्रेण हेतुना Sy १८ परिवारकै Sy
१९. उपगम्यते । धवयतिर्गतिकर्मा Sy
२० पुमान् Sy २१ स्ववर्धम् Sy
२२ सोमान् Sy २३ त्वां स्तुतिभिरभ्यावति च Sy २४ भवा कपम् A २५ उपद्रवाणां वारकं वर्म Sy २६ हे धनवन्निन्द्र ! Sy २७ धनेव० A हवि मताम् Sy
२८ त्वम् Sy २९ उत्सहमानाञ्छत्रून् Sy
३० सम्प्रेरये Sy ३१ विशेषण लभेमहि Sy
३२ अपि च त्वयाहतस्य शत्रो Sy
३३ अस्मभ्यमाहर Sy
३४ The passage beginning with धनम् and ending with ०शक्यस्त्वम् is missing in M वितुम० is suggested for धितम०
३५ ग्रह० A.

सुनोता सोमपाव्ने सोममिन्द्राय वज्रिणे ।
पचता पक्तीरवसे कृणुध्वमित्पृणन्नित्पृणते मयः ॥ ८ ॥

सुनोत । सुनुत[1] । सोमस्य पात्रे । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । पचत[2] । पक्तव्याश्चरून्[3] पुरोडाशाश्च । रक्षणाय[4] । कृणुध्वम्[5] । एवैतत् । प्रयच्छन्[6] । एवेन्द्र[7] । प्रयच्छते[8] । सुख[9] भवति ।

मा स्रेधत सोमिनो दक्षता महे कृणुध्वं राय आतुजे ।
तरणिरिज्जयति क्षेति पुष्यति न देवासः कवत्नवे ॥ ९ ॥

मा स्रेधत । मा । क्षीणा भवत[10] । महे[11], सोमिन[12] । अपि तर्हि[13], उत्साह कुरुत[14] । महते धनाय । कृणुध्व[15] कर्म । धनाय[16] । शत्रूणामाहन्तृणे[17] । क्षिप्रकारी[18] । एव पुरुष[19] । शत्रून् जयति । सुखञ्च निवसति । पुष्यति च प्रजया पशुभि । य कुत्सित[20] कर्मातनोति स कपर्तुरित्याहु[21], न, तस्मै । देवा अभ्युदयमावहन्ति[22] ।

नकिः सुदासो रथं पर्यास न रीरमत् ।
इन्द्रो यस्याविता यस्य मरुतो गमत्स गोमति व्रजे ॥ १० ॥

नकिः[23] । नकि ह कश्चित्[24] । शोभनदानस्य पैजवनस्य[25] राज्ञ । रथम् । पर्यस्यति । न च रथ युद्धे प्रवृत्ते ।

---

१. हे मदीयाः पुरुषाः ! अभिषुणुत Sy.
२. वचत A.
३. वक्तव्या चूरून् A.
४. अवसे इन्द्रं तर्पयितुम् Sy
५. इन्द्रप्रियकराणि कर्माणि च कुरुतैव Sy.
६. यजमानाय प्रयच्छन् Sy.
७. एवेन्द्र is suggested for एवेन्द्र ।
८. पृणते हवींषीति शेषः Sy
९. इन्द्रो हि मयः सुखम् Sy
१०. क्षिणा भवत A हे मदीया जनाः ! हिंसिष्ट Sy
११. महे is explained a little further as महते । It should come immediately before महते ।
१२. सोमानोऽपि A सोमवतो यागात् Sy.
१३. तहि A.
१४. यागादि कर्तुमुत्सहध्व च Sy
१५. कर्माणि कुरुत च Sy.
१६. धनलाभार्थम् Sy.
१७. ०महन्त्रिणे M. ०हन्त्रे is suggested for ०हन्तृणे ॥ तुजिर्हिंसाकर्मा दानकर्मा वा शत्रूणामभिहिंसकाय धनाना प्रदात्रे वा Sy.
१८. कर्मसु त्वरित एव Sy
१९. पुष्टो भवति Sy.
२०. यत्कुत्सि० M
२१ कलर्तुरि० M. कवत्नुरि० is suggested for कपर्तुरि० ॥ कवत्नवे कुत्सितक्रियायै । कवोपसृष्टस्यातेः सातत्यगमनकर्मणो रूप कवत्नुरिति Sy
२२. ०वहति A. देवा भवन्तीति शेषः । सुखप्राप्तये भवन्तीत्यर्थः Sy.
२३. कि A.
२४. नकिर्न क० is suggested for नकि ह क० ।
२५. वैजव० A. शोभनदानस्य यजमानस्य Sy.

मुपरमयसि[1]। इन्द्र। यस्य। रक्षिता भवति। यस्य च। मरुतः[2]। गच्छतु[3]। सः। गोमन्तम्[4]। व्रजं[5] शत्रूणामिति।

गमद्वाजं वाजयन्निन्द्र मर्त्यो यस्य त्वमविता भुवः।
अस्माकं बोध्यविता रथानामस्माकं शूर नृणाम् ॥ ११ ॥

गमद्वाजम्। गच्छति[6]। अन्नम्। युद्ध कुर्वन्[7]। इन्द्र। मर्त्य[8]। यस्य। त्वम्। रक्षिता। अभवः[9]। तथा सत्यस्माकम्[10]। रथानाम्। नृणाञ्च[11]। अपिता[12] भवामीति। शूर[13]। बुध्यस्व[14] बुधेरन्त्यस्य[15] धकारस्य लोपश्छान्दसः[16]।

उदिन्न्वस्य रिच्यतेंऽशो धनं न जिग्युषः।
य इन्द्रो हरिवान्न दभन्ति तं रिपो दक्षं दधाति सोमिनि ॥ १२ ॥

उवित्[17]। उद्रिच्यते[18]। इन्द्रस्य त्रिष्वपि[19] सवनेऽन्वितस्य[20]। भक्षः[21]। धनम्। इव। शत्रुं[22] जयत। यः। इन्द्रः। हरिवान्। नु[23]। हिंसन्ति। तम्[24]। रिपवः। किन्त्वार्यं बलम्। निदधाति[25]। यजमाने[26]।

---

१ नुपर० ॥ M उपर० is suggested for मुपर० ॥ आत्मार्थं न कश्चिदेनं गृह्णातीत्यर्थ Sy
२ मरुतोऽवितारः Sy
३ गच्छेत् Sy
४ गोयुक्ते Sy
५ गोष्ठे Sy
६ गच्छेत् Sy
७ स्तोत्रेण त्वां वसिनं कुर्वन् Sy
८ मर्त्यस्य Sy
९ भवे Sy
१० वसिष्ठानाम् Sy
११ पुत्राणां च Sy
१२ पिता M
अविता is suggested for अपिता ॥ रक्षिता Sy
१३ अपि च हे शूर। Sy
१४ बोधि भव। भवतेर्लोटि रूपम्। भकारस्य बकारश्छान्दसः Sy
Both VM and Sy are wrong in explaining the formation of बोधि which is an aorist form of बुध् and is used in the sense of the imperative Cf VM's commentary on RV 7 32 25 लोडर्थे लुङ्
१५ बुखेर० M The reading is doubtful
१६ VM explains अस्माकम् once only
१७ उवि A
१८ विच्यते A. अतिरिच्यतेऽन्येभ्योऽपि देवेभ्य। इन्द्रस्य त्रिष्वपि सवनेषु सोमभागमस्ति माध्यन्दिनं हि सवनैन्द्रमिति Sy
१९ तृष्वपि A.
२० सवनेष्वन्वि० is suggested for सवनेऽन्वि०
२१ यस्ते सोमस्य भागः Sy
२२ शत्रून् M
जितवतः Sy
२३ नू नु is missing in A न is suggested for नु।
२४ किं M
२५ सन्दधाति Sy
२६ VM. ignores इत् and नु ॥ उदिन्न्विति पदपूरणाः Sy

मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशसं दधात युज्ञियेष्वा ।
पूर्वीश्चन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भुवत् ॥ १३ ॥

मन्त्रमखर्वम्[१] । स्तोत्रम् । अन्यूनम्[२] । हृदये सुष्ठु निहितम्[३] । सुरूपम्[४] । आवत्त[५] स्तोतार ! देवेष्विन्द्रे[६] तदनुचरेण[७] । वह्व्यः[८] । अपि । प्रसिद्धय.[९] । तम्[१०] । न । तरन्ति[११] । य[१२] । इन्द्रे[१३] । कर्मणा[१४] । भवति[१५] कर्म कुर्वन्निन्द्रसमीप गच्छति, 'प्रसिति[१६] प्रसयनात्[१७] तन्त्रिर्वा[१८] जाल वा' इत्युक्तमिति[१९] ।

कस्तमिन्द्र त्वावंसुमा मर्त्यो दधर्षति ।
श्रद्धा इत्ते मघवन्पार्ये दिवि वाजी वाजं सिषासति ॥ १४ ॥

कस्तमिन्द्र । त्व वासयिता यस्य स त्वावसु[२०] कः[२१] । तम् । इन्द्र[२२] ! त्वावसुम्[२३] । आधर्षयति[२४] । मर्त्य[२५] । श्रद्धया[२६] । एव । तुभ्यम्[२७] । मघवन् ! पारभवे[२८] । अह्नि यस्मिन्नहनि युद्धं सन्तिष्ठते तस्मिन्[२९] । हविष्मान्[३०] । अन्नम्[३१] । प्रदातुमिच्छति[३२] यदहरेव शत्रुं जित्वा युद्धं सस्थापयति तदहर्पार्यमुच्यत[३३] इति ।

---

१ मन्त्रमर्दम् A.
२ हे जनाः ! अनल्पम् Sy.
३. सुविहितम् Sy.
४. शोभनरूपम् Sy.
५. विधत्त Sy.
६. रः देवेषु is missing in M.
७. यजनीयेषु देवेषु मध्ये इन्द्राय Sy
८. वह्वोऽपि A.
९. प्रसिद्धतय A. प्रसितय. M is suggested for प्रसिद्धयः ॥ पाशादीनि बन्धनानि Sy.
१०. चनेति समुदायो नेत्यर्थे वर्तते Sy.
११. तरन्ति । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः Sy.
१२ जनः Sy.
१३. नन्द्रे A इन्द्रस्य चित्ते Sy.
१४. स्तुत्यादिरूपेण Sy.
१५ भवेत् Sy.
१६. ०तिः प्र० is suggested for ०ति प्र०
१७. ०सयन्नात् A ०सयनात् is suggested for ०सयन्नात्
१८ तन्तिर्वा A. तन्तुर्वा N.
१९. N. 6. 12. The passage प्रसितिः प्रसयनात् तन्तिर्वा जाल वा should immediately follow प्रसिद्धयः (प्रसितयः) and precede तम्
२०. ०वसुः कः is suggested for ०वसु कः ॥ The passage त्वं वा० : वसुः should immediately follow कः and precede तम्
२१. मर्त्यः Sy.
२२. हे इन्द्र ! तव चित्ते यो भवेत् Sy.
२३. त्वं वसुर्व्यापको यस्येति बहुव्रीहिः । ततं जनम् Sy.
२४. आधर्षेत् Sy.
२५. मर्त्यः is suggested for मर्त्य ।
२६. यः श्रद्धया युक्तः सन् Sy
२७. त्वदर्थम् Sy.
२८. पराभवे M पारभावे is suggested for पारभवे ॥ सौत्ये Sy.
२९. पार्ये दिवि सौत्येऽहनि Sy.
३०. हविष्मान् भवेत् Sy.
३१. वलं वा Sy.
३२. ०तु मच्छ० A सेवते Sy.
३३. ०ह वार्य० A. ०हः पार्यम् is suggested. The passage यदहः . मुच्यते should immediately follow पारभवे and precede अह्नि

मघोनः स्म वृत्रहत्येषु चोदय ये ददति प्रिया वसु ।
तव प्रणीती हर्यश्व सूरिभिर्विश्वा तरेम दुरिता ॥ १५ ॥

मघोनः । धनवतः[1] । युद्धेषु । चोदय[2] । ये[3] । प्रियाणि । धनानि । तेभ्यो युष्मभ्य प्रयच्छन्ति । तव । प्रणयनेन । हर्यश्व ! वयं सूरिभि[4] पुत्रादिभि सह । विश्वानि[5] । दुरितानि[6] । अतितरेम[7] ।

तवेदिन्द्रावमं वसु त्वं पुष्यसि मध्यमम् ।
सत्रा विश्वस्य परमस्य राजसि नकिष्ट्वा गोषु वृण्वते ॥ १६ ॥

तवेदिन्द्र[9] । तव । एव । इन्द्र[10] ! अवमम्[11] । धन पार्थिवम् । त्वमेव । आन्तरिक्ष[12] वसु । पुष्यसि । त्वमेव दिव्यस्य[13] धनस्य । ईशिषे । सत्यमेव । सर्वस्य । न केचित्[14] । त्वा[15] शत्रूणाम् । गोषु[16] प्रवृत्तम् । वारयन्ति ।

त्वं विश्वस्य धनदा असि श्रुतो य ईं भवन्त्याजयः ।
तवायं विश्वः पुरुहूत पार्थिवोऽवस्युर्नाम भिक्षते ॥ १७ ॥

त्वं विश्वस्य । त्वम्[17] । सर्वस्य[18] । धनस्य दाता । भवसि । विश्रुत[19] । ये । इमे[20] । सङ्ग्रामाः[21] । भवन्ति तेषु[22] प्रवृत्तस्य विश्वस्यति । तव[23] । अयम् । विश्व[24] । पुरुहूत ! पार्थिवो जनः । रक्षणमिच्छन्[25] । नमनम्[26] । याचते[27] ।

---

१ हे इन्द्र ! धनवतस्ते त्वदयमित्यर्थ Sy
२ तान् जनान् प्रेरय Sy
३ जना Sy
४ स्यरिभि A स्तोतृभि पुत्रादिभि सार्धमSy
५ विश्वावि A
६ दुरिताम् A
७ अतरेमेति A
८ VM. ignores स्म
९ विन्द्रम् A
१० इन्द्रो वर्म A
११ अपमं अमुसीसादिकम् । यद्वा भौमं वस्त्रवसम्
१२ रजतहिरण्यादिकमान्तरिक्ष वा Sy
१३ द्युम्नस्य M. उत्तमस्यापि रत्नादेर्दिव्यस्य वा वसुन Sy
१४ केऽपि न Sy
१५ अपि च त्वाम् Sy
१६ गोष्ठं A गोषु निमित्तेषु
१७ हे इन्द्र ! त्वम् Sy
१८ सर्वस्य स्तोतृयजमानस्य वा Sy
१९ प्रसिद्ध Sy
२० एते Sy
२१ युद्धानि Sy
२२ तेष्वपि धनदा श्रुतो ऽसि Sy
२३ स्वत्त इत्यथ Sy
२४ विश्व is suggested for विश्व ॥ सर्व Sy
२५ रक्षमिच्छन् Sy
२६ अन्नमुदकं वा Sy वर्हि नाम इत्युदकनामनी Ngh I 12
२७ याचते । त्वामेवेति शेष

यदिन्द्र यावतस्त्वमेतावदहमीशीय ।
स्तोतारमिद्दिधिषेय रदावसो न पापत्वाय रासीय ॥ १८ ॥

यदिन्द्र[1] यावतः[2] । यदि । अहम् । इन्द्र । यावतो धनस्य । त्वमीशिषे । तापक[3] । ईशिय[4] । ततो मां य स्तौति तम्[5] । एव धनप्रदानेन । अह धारयेयम्[6] । रुतिर्विलेखनकर्मा[7] । 'इन्द्रोऽस्माकमरदद्वज्रवाहु'[8] इति मन्त्र, शत्रूणा धनानि यो विलिखति स दरावसु[9] । तम्[10] । पापत्वाय[11] । अह दत्यमिति[12] ।

शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचिद्विदे ।
नहि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं वस्यो अस्ति पिता चन ॥ १९ ॥

शिक्षेयम्[13] । प्रयच्छेयम्[14] । एव । त्वा स्तुवते[15] । अन्वहम् । धनानि[16] । क्वचिदपि ज्ञानाय[17] । नहि[18] । त्वत्त । अन्यत् । मघवन् । अस्माकम् । अस्ति । वान्धवन्[19] । त्वदतिरिक्त[20] प्रशस्यतर[21] । पिता[22] । चास्माक नास्ति यस्मात्त्वमेव पालयसि[23] ।

---

१. ०न्द्रा या० M. २. यद्यतः Sy
३. तावकम् M तावतः is suggested for तापक ॥ एतावत् । षष्ठ्या लुक् । एतावतो धनस्य Sy
४. ईशि M ईशीय is suggested for ईशिय ॥ ईश्वरो भवेयम् Sy
५. अस्मदीय स्तोतारम् Sy.
६. ०येय A
७. तिर्विले० A रदिः is suggested for रुतिः ।
८. ०मरदद्वज्र० A ०मरदवंज्रं बाहुः M
९. रदवसु is suggested for दरावसु । रदति ददाति वसूनीति रदवसुः Sy
१० न is suggested for त ।
११. पापं त्वया M.
१२. दत्तमिति M दद्यामिति is suggested for दत्यमिति ।
१३ दद्याम् Sy
१४. पूजयते जनाय Sy. १५. प्रतिदिनम् Sy.
१६. A adds 'कामास्त्वामभिष्टुमो दर्षितर्हि क्षिप्र वासयितस्तन्न स्तोत्रम् ॥ मा न । मस्मा न्निन्दिते परुषं वक्रे चर्यस्त्व अंश तयो दात्रे च त्वय्येव च मम दानादिकं कर्म भवतु' and M. कामास्त्वामभिष्टुमो वर्षितर्हि क्षिप्रं पितर after धनानि, Cf. the commentary on 7. 31. 4., 5.
१७. ज्ञाताय is suggested for ज्ञानाय ॥ कुत्रचिद्विद्यमानः कुहचिद्वित्, तस्मै यत्र क्वापि विद्यमानायेत्यर्थः Sy
१८. एवमिन्द्रस्य वाक्य श्रुत्वा सन्तुष्ट ऋषिर्वदति Sy
१९ बान्धवम् is suggested for वाधवन् ॥ ज्ञातेयम् Sy. २०. तद्व्यतिरिक्त A
२१. The passage beginning with ज्ञाताय and ending with प्रशस्यतर is missing in M प्रशस्यः Sy
२२. पालयिता च त्वदन्यो नास्तीत्यर्थः Sy
२३. VM. ignores आ ॥ आकारः पूरणः Sy.

तुरण्यिरित्सिंषासति वाज॒ं पुरंध्या युजा ।
आ व॒ इन्द्रं॑ पुरुहूतं नंमे गिरा नेमिं तष्टेव सुद्र्वंम् ॥ २० ॥

तरणिः । क्षिप्रकारी । एवेन्द्र । सम्भक्तुमिच्छति । सङ्ग्रामम् । प्रज्ञया । सहायभूतया । तथा सति युष्मदर्थमहम् । आनयामि । पुरुहूतम् । इन्द्रम् । स्तुत्या । नमिम् । तक्षेव । शोभनकाष्ठम् ।

न दुष्टुती मर्त्यो विन्दते वसु न स्रेधन्तं र॒यिर्नशत् ।
सुशक्तिरिन्मघवन् तुभ्यं मावते देष्णं यत्पार्ये दिवि ॥ २१ ॥

न दुष्टुतो । न । दुष्टेन स्तोत्रेण मर्त्यः । विन्दते । धनम् । स्रेधतिरुपक्षयकर्मा, न उपक्षीयमाणमुपहरत स्तोत्रम् । धनम् । व्याप्नोति । शोभनदानम् । एव । मत्सदृशाय स्तोत्रे देष्णं धनम् । यत् । पारभावे । दिवि भवस्यनायासेन त्वं देय धन स्तोत्रे प्रयच्छसीति ।

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुंग्धाइव धेनवः ।
ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ २२ ॥

अभि त्वा । अभिष्टुमः । त्वाम् । शूर । यथाऽदुग्धाः । धनूर्दोहनार्थमुपस्तुवन्ति तस्मात्प्रादा—

१ तभिरि A २ स्तुत्यावी कमणि स्वरित एवपुमान् Sy ३ सम्भजते Sy ४ प्रज्ञम् Sy ५ महत्या धिया Sy ६ ०भूताय A ७ यस्त्वाम् Sy ८ बहुभिराहूतम् Sy ९ चक्रवलयम् Sy १० यथा वर्धकिर्दारुनेमिमानम यते तद्वदित्यर्थ Sy ११ आमनवारम् Sy १२ नुष्टुती A १३ नुष्टेन A दुष्टुत्या Sy १४ मनुष्य Sy १५ इन्द्रं स्तुवत्येव वसु लभते इत्यर्थ Sy १६ सेधति० M १७ ०वक्षयकर्मा A The passage स्रेधति कर्मा should immediately follow उपक्षीयमाणम् १८ प्रयहृत्तम is suggested for उपहरत ॥ हितनमित्रविषयस्तुत्यादिकर्माण्यकुर्वन्तमित्यर्थ Sy १९ सुकर्म चित्वत इति व्यवहितमन्वनुपश्यतेऽध्याहारस्यास्तिकत्वात् Sy २० पातव्यम् Sy २१ सोत्ये Sy २२ दिवि is missing in M दिवि is suggested for दिवि॥ दिवसे Sy २३ त्वमेयं (त्वदेय) M.

२४ VM ignores मघवन् and तुभ्यम् ॥ हे मघवन् । त्वया तुभ्य स्वस्त Sy २५ भृशमभिष्टुम Sy आभिमुख्येनात्यन्त स्तुमः । 'नु स्तुतौ' यङ्लुगन्तम् Mah आभिमुख्येन नानुमो नमाम U आभिमुख्येनात्यर्थं नुमः स्तुमः । नौतेयङ्लुगन्तात्लट् २६ रे शूर इन्द्र ! Mah U हे शूर विक्रान्त इन्द्र BB २७ क्षीरपूर्णोधस्त्वेन वतन्ते तद्वत सोमपूर्णचमसत्वेन वतमाना वयम् Sy तत्र बव्यात्त । यथा अदुग्धा Mah अदुग्धा धेनव इव BB २८ गावः Mah यथा वत्सान् प्रत्यदुग्धा धेनवः U २९ वत्सान् स्तुवन्ति Mah नमन्ति, एवं त्वा प्रति हविभिः स्तोत्रैः शस्त्रैश्चाभिमुख्येन नमाम । यद्वा 'णु स्तुतौ' अयमत्र धातु शब्दसाम्यात् । अभिनोनुमोऽभिष्टुमस्त्वां कृतयज्ञया सन्तः स्तुतस्तोत्राः कृतशस्त्रा उद्यतहविष्काः । कथमिव ? अदुग्धा इव धेनवः । यथा अदुग्धा अकृतदोहना धेनवो वत्समभितुष्टुवुरेवम् U यथा तावद् वत्से, आभिमुख्येन शब्दयन्ति BB. ३० तस्मा प्रदा ०A.

दित्युन्नीय वन्दमाना उपस्तुवन्त पशून् दुहन्ति' इति ब्राह्मणम् । ईशानम्[1] । अस्य । जङ्गमस्य । सर्वस्य[2]
द्रष्टारम्[3] । ईशानम्[4] । इन्द्र ! तस्थुषश्च[5] ।

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।
अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २३ ॥

न त्वावान् । न । त्वत्सदृश[6] । अन्य[7] । दिव्य[8] । पार्थिवो[9] वा सम्प्रत्यस्ति । नापि । जात । नापि ।
जनिष्यते[10] । अश्वादीनिच्छन्त[11] । त त्वा । वय हवामहे[12] । हविष्मन्त[13][14] ।

अभी षतस्तदा भरेन्द्र ज्यायः कनीयसः ।
पुरूवसुर्हि मघवन्त्सनादसि भरेभरे च हव्यः ॥ २४ ॥

अभी सत[15] । अभ्याभर[16] । सत[17] प्रशस्तस्य वसिष्ठस्य । तत्[18] । इन्द्र ! वनम् । ज्यायान्[19] । कनीयसो[20]
मम । बहुधन । हि । मघवन् ! चिरादारभ्य त्वम् । भवसि । सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे[21] । च । ह्वातव्य[22] ।

---

१. जाम् A
२. प्रभुम् Mah. कथम्भूत त्वामभिनोनुमः ? ईशानम् U कीदृशम् ? ईशानमीश्वरम् BB.
३. दृष्टा० A सर्वदृशम् Sy. पश्यतीति स्वर्दृक् तम् । यद्वा स्वरादित्य इव दृश्यते स्वर्दृक् Mah स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् त स्वर्दृशम् । यद्वा स्वरादित्य, तद्वद्यो दृश्यते स स्वर्दृक् त स्वर्दृशम् U स्वर्गाख्यस्य परममुखस्य द्रष्टारम् BB
४. ईशानमिति पदस्यावृत्तिरादरार्था Sy
५. स्थावरस्य च Sy स्थावरस्येशान, विश्वनियन्तारमित्यर्थः Mah स्थितवत. स्थावरस्येत्यर्थ. U स्थावरस्य च । स त्वमिन्द्रिय वीर्यं चास्मभ्य देहीति BB
This stanza=YV. 27. 35.= TS. 2. 4. 14. 2. ६. त्वत्सदृशः A त्वत्सदृशोऽस्तीति त्वावान् । सादृश्यार्थे वतुप्रत्यय Mah
७. न जायते Sy अस्तीति शेषः Mah
८ दिवि भवः Sy, Mah, U.
९ पृथिव्यां भवोऽपि Sy पृथिवीभवश्च Mah न च पार्थिवोऽस्तीति शेष U
१०. पृथिव्यां दिवि च त्रिष्वपि लोकेषु त्वत्सदृशः कश्चिन्नास्तीत्यर्थः Sy उत्पत्स्यते Mah U.
११. ०दीनीच्छ० A आदि refers to गव्यन्तः ॥ अश्वानिच्छन्त, गा इच्छन्तश्च Sy अश्वान्कामयमाना । गा इच्छन्ति गव्यन्तो गोकामाः । गवाश्वान्देहीत्यर्थः Mah अश्वान्कामयमाना. गा कामयमाना U.
१२ ह्वयामः Sy आह्वयाम U
१३. वाजमिच्छन्तः । इच्छायामिनिप्रत्यय. हविष्मन्तो वा Sy अन्नवन्तो हविर्युताः Mah वाजोऽन्नं तद्येषामस्तीति वाजिनो हविषा संयुक्त सन्त. U.
१४ VM. ignores मघवन् and इन्द्र ॥ हे धनवन्निन्द्र ! Sy, Mah, U.
This stanza=YV. 27. 36.
१५ अभिषदः A १६. अभ्याहर M
१७ त M सतः is suggested for सत ॥
१८ प्रसिद्धम् Sy
१९ हे ज्यायन्निन्द्र ! 'आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्' इतीन्द्रपदस्याविद्यमानवद्भावात् ज्याय इत्यस्य सर्वानुदात्तत्वाभाव । नकारस्य रुत्व व्यत्ययान्नुमभावो वा Sy
२० त्वं नीयसो मं म A कनीयसः सतो मम Sy
२१. सङ्ग्रामे यज्ञे वा Sy
२२. ह्वातव्यः is suggested for ह्वातव्य ॥ हविष्यश्चासि Sy

परा णुदस्व मघवन्नमित्रान्त्सुवेदा नो वसू कृधि ।
अस्माकं बोध्यविता महाधने भवा वृधः सखीनाम् ॥ २५ ॥

परा णुदस्व । पराणुदस्व । मघवन् ! शत्रून् । सुलभान् । अस्माकम् । धनानि । कुरु । अस्माकम् । बुध्यस्व । रक्षिता भवामीति । सङ्ग्रामे । भव । वर्धक । सखीनाम् ।

इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।
शिक्षा णो अस्मिन्पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ २६ ॥

इन्द्र । अत्र शाट्यायनकम्—'शक्तिं ह वासिष्ठं सौदासा अग्नौ प्रासु॰ स ह प्रास्यमानोऽनूवाच—इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा'—इति एतावद्धेषवास्य व्याहृतमास । अथ ह तमग्नौ प्रासु॰ । अथ

१ नुदस्व A
२ VM. explains परा as उपसर्ग but Sy explains it as a noun. परा पराची नान् Sy ३ प्रेरय Sy
४ सल॰ A सुलभानि is suggested for सुसमान् ५ अस्मभ्यम् Sy
६ भव Sy
७ वाजसातौ, महाधनः, इति सङ्ग्रामनामनी Ngh 2 17
८ र्धक A वधक॰ is suggested for वर्धक ॥ वर्धयिता च भव Sy
९ स्तोतृणामस्माकं वसिष्ठानाम् Sy
१० तत्राख्यानम् SVD p 130, 131
वसिष्ठस्य सुत॰ शक्ति॰ पुष्पार्थं वनं ययौ ।
राज्ञ सुदासो दासास्तु वासिष्ठं ददृशुश्च तम् ॥१॥
विश्वामित्रप्रयुक्तस्तु रक्षोभिर्वेष्टिताश्च ते ।
वनाग्नौ प्राक्षिपश्चैनं वेदभक्तोऽयमित्युत ॥२॥
आस्तिकोऽयं वसिष्ठस्य पुत्र इत्येव वादवम् ।
प्रक्षिप्यमाण॰ सोऽपश्यदिन्द्र क्रतुमिति तृचम् ॥३॥
अर्धर्चमुक्तवानाद्यं ततोऽव्याहृत वह्निना ।
विरायमाणे पुत्रे तु पुत्रस्नेहपरिप्लुत॰ ॥४॥
मार्गविक्षिप्तनयनो वसिष्ठोऽभ्यागमद्वनम् ।
दग्धं पुत्रमथ श्रुत्वा भूतेभ्यो शोककर्शित ॥५॥
दृष्ट्वा तु दग्धशेषं तु शिरःप्राणादि समापयत् ।
अथार्धर्चत्रयं शिष्टमवक्ष्यन् मम वै सुत॰ ॥६॥
अजीविष्यदयं सम्यक् स सुखी शरदां शतम् ।
इन्द्रक्रतुं तृचे शक्तिराद्येऽर्धर्चे विकल्पित॰ ॥७॥
ऋषिर्वसिष्ठ॰ सूक्तस्य देवता त्विन्द्र एव हि ।
इत्युक्त्वा धृतिमालम्ब्य अययावाश्रमं पुन॰ ॥८॥
एवं तु शाट्यायनकं वदन्ति ब्राह्मणं किल ।
आद्यार्धर्चमेव शक्तिर्दृष्टवान् दग्ध एव स॰ ॥९॥
तृचं सर्वं वसिष्ठस्तु दृष्टवानिति ताण्डकम् ।
इति ब्राह्मणद्वयस्य विकल्पाय प्रदर्शितम् ॥१०॥
'सौदासैरग्नौ प्रक्षिप्यमाण शक्तिरन्त्य प्रगाथम्' इति सर्वानुक्रमणी (KSA 35 32 p 25
वसिष्ठोऽकामयत प्रजायेय प्रजया पशुभि रभिसौदासान् भवेयमिति (SSS 4 8)
आग्निमने सौर्ये क्रतौ 'उदिते सौर्याणि' उदु त्यं जातवेदसमिति नव (SSS 9 20, 20 21)
तथा 'प्रगाथं शंसति' इति ब्राह्मणे (KB 18 2) विनियोग॰ DDN
११ ॰वाचे M १२ क्रतुन A M
१३ ॰वर्धेहास्य A
१४ मासाद्य हुतामग्नौ M.

दित्युन्नीय वन्दमाना उपस्तुवन्त पशून् दुहन्ति' इति ब्राह्मणम् । ईशानम्[1] । अस्य । जङ्गमस्य । सर्वस्य द्रष्टारम्[2] । ईशानम्[3] । इन्द्र ! तस्थुषश्च[4] ।

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।
अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २३ ॥

न त्वावान् । न । त्वत्सदृश[6] । अन्य[7] । दिव्य[8] । पार्थिवो[9] वा सम्प्रत्यस्ति । नापि । जात । नापि । जनिष्यते[10] । अश्वादीनिच्छन्त[11] । त त्वा । वय हवामहे[12] । हविष्मन्त[13][14] ।

अभी षतस्तदा भरेन्द्र ज्यायः कनीयसः ।
पुरूवसुर्हि मघवन्त्सनादसि भरेभरे च हव्यः ॥ २४ ॥

अभी षत[15] । अभ्याभर[16] । सत[17] प्रशस्तस्य वसिष्ठस्य । तत्[18] । इन्द्र ! धनम् । ज्यायान्[19] । कनीयसो[20] मम । वहुधन । हि । मघवन् ! चिरादारभ्य त्वम् । भवसि । सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे[21] । च । ह्वातव्य[22] ।

---

१. जाम् A
२. प्रभुम् Mah. कथम्भूत त्वामभिनोनुमः ? ईशानम् U. कीदृशम् ? ईशानमीश्वरम् BB.
३. दृष्टा० A. सर्वदृशम् Sy. पश्यतीति स्वर्दृक् तम् । यद्वा स्वरादित्य इव दृश्यते स्वर्दृक् Mah स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् त स्वर्दृशम् । यद्वा स्वरादित्यः, तद्वद्यो दृश्यते स स्वर्दृक् त स्वर्दृशम् U स्वर्गाख्यस्य परमसुखस्य द्रष्टारम् BB
४. ईशानमिति पदस्यावृत्तिरादरार्था Sy
५. स्थावरस्य च Sy स्थावरस्येशान, विश्वनियन्तारमित्यर्थः Mah स्थितवतः स्थावरस्येत्यर्थ· U स्थावरस्य च । प त्वमिन्द्रिय वीर्यं चास्मभ्य देहीति BB
This stanza=YV. 27. 35.=TS. 2. 4. 14. 2. ६. त्वत्सदृशः A त्वत्सदृशोऽस्तीति त्वावान् । सादृश्यार्थे वतुप्रत्ययः Mah.
७. न जायते Sy अस्तीति शेषः Mah
८ दिवि भवः Sy, Mah, U
९. पृथिव्या भवोऽपि Sy पृथिवीभवश्च Mah न च पार्थिवोऽस्तीति शेष· U.
१०. पृथिव्या दिवि च त्रिष्वपि लोकेषु त्वत्सदृशः कश्चिन्नास्तीत्यर्थः Sy उत्पत्स्यते Mah. U.
११. ०दीनीच्छ० A आदि refers to गव्यन्तः ॥ अश्वानिच्छन्त, गा इच्छन्तश्च Sy अश्वान्कामयमाना । गा इच्छन्ति गव्यन्तो गोकामाः । गवाश्वान्देहीत्यर्थः Mah अश्वान्कामयमानाः गाः कामयमाना. U.
१२ ह्वयामः Sy आह्वयामः U
१३. वाजमिच्छन्त· । इच्छायामिनिप्रत्यय हविष्मन्तो वा Sy. अन्नवन्तो हविर्युताः Mah वाजोऽन्न तद्येषामस्ति ते वाजिनो हविषा सयुक्त सन्त· U.
१४ VM ignores मघवन् and इन्द्र ॥ हे धनवन्निन्द्र ! Sy, Mah, U.
This stanza=YV. 27. 36.
१५ अभिषद· A १६. अभ्याहर M
१७. त M सतः is suggested for सत ॥
१८. प्रसिद्धन् Sy
१९ हे ज्यायन्निन्द्र ! 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इतीन्द्रपदस्याविद्यमानवद्भावात् ज्याय इत्यस्य सर्वानुदात्तत्वाभावः । नकारस्य रुत्वं व्यत्ययश्छान्दसभावो वा Sy
२० त्व नीयसो स म A कनीयसः सतो मम Sy
२१. सङ्ग्रामे यज्ञे वा Sy.
२२. ह्वातव्यः is suggested for ह्वातव्य ॥ हविष्यश्चासि Sy.

परा णुदस्व मघवन्नमित्रान्त्सुवेदा नो वसू कृधि ।
अस्माकं बोध्यविता महाधने भवा वृधः सखीनाम् ॥ २५ ॥

परा णुवस्व । पराणुदस्व । मघवन् ! शत्रून् । सुलमान् । अस्माकम् । धनानि । कुरु । अस्माकम् । बुध्यस्व । रक्षिता भवामीति । सङ्ग्रामे । भव । वर्धक । सखीनाम् ।

इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।
शिक्षा णो अस्मिन्पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ २६ ॥

इन्द्र । अत्र शाट्यायनकम्—'शक्ति ह वासिष्ठ सौदासा अग्नौ प्रासु स ह प्रास्यमानोऽनूवाच—इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा'—इति एतावदेवास्य व्याहृतमास । अथ ह तमग्नौ प्रासु । अथ

---

१ णुवस्य A
२ VM explains परा as उपसर्ग but Sy explains it as a noun. परा पराचीनान् Sy ३ प्रेरय Sy
४ सल० A सुलमानि is suggested for सुलभान् ५ अस्मभ्यम् Sy
६ भव Sy
७ वाजसातौ, महाधन, इति सङ्ग्रामनामनी Ngh 2 17
८ र्धक A वर्धकः is suggested for वधक ॥ वर्धयिता च भव Sy
९ स्तोतॄणामस्माकं वसिष्ठानाम् Sy
१० तत्राख्यानम् SVD p 130, 131
वसिष्ठस्य सुत शक्ति पुष्पार्थं वनं ययौ ।
राक्ष सुदासो दासास्तु वासिष्ठं वधुशुच्य तम् ॥१॥
विश्वामित्रप्रयुक्तस्तु रक्षोभिर्वेष्टिताश्च ते ।
वनाग्नौ प्राक्षिपश्चैनं देवभक्तोऽयमित्युत ॥२॥
भास्तिकोऽयं वसिष्ठस्य पुत्र इत्येव पावकम् ।
प्रक्षिप्यमाण सोऽपश्यदिन्द्र क्रतुमिति ह्यृचम् ॥३॥
अर्धर्चमुक्तवानाद्यं ततोऽदह्यत वह्निना ।
चिरायमाणे पुत्रे तु पुत्रस्नेहपरिप्लुत ॥४॥
मार्गविक्षिप्तनयनो वसिष्ठोऽभ्यागमद्वनम् ।
दग्धं पुत्रमथ श्रुत्वा भूतेभ्यो शोककर्शित ॥५॥
दृष्ट्वा तु दग्धशेषं तु शिक्षाणाहि समापयत् ।
अथाधर्चत्रयं शिष्टमवक्ष्यन् मम यं सुत ॥६॥
अजीविष्यदथ सम्यक् स सुखी शरदां शतम् ।
इन्द्रश्चर्तु दृष्टे शक्तिराद्येऽर्धर्चे विकल्पित ॥७॥
ऋषिर्वसिष्ठ सूक्तस्य देवता त्विन्द्र एव हि ।
इत्युक्त्वा धृतिमालम्ब्य प्रययावाश्रमं पुन ॥८॥
एवं तु शाट्यायनकं वदन्ति ब्राह्मणं किल ।
आद्यार्धचमेव शक्तिदृष्टवान् दग्ध एव स ॥९॥
दृचं सर्वं वसिष्ठस्तु दृष्टवानिति ताण्डकम् ।
इति ब्राह्मणवैमत्य विकल्पाय प्रदर्शितम् ॥१०॥
'सौदासैरग्नौ प्रक्षिप्यमाण शक्तिरन्त्यं प्रगाथम्' इति सर्वानुक्रमणी (KSA 35 32 p 25
वसिष्ठोऽकामयत प्रजायेय प्रजया पशुभिरभिसौदासान् भवेयमिति (SSS 4 8) आश्विने सौर्ये क्रतौ 'उदिते सौर्याणि' उदु त्यं जातवेदसमिति नव (SSS 9 20, 20 21 तथा 'प्रगाथं शंसति' इति ब्राह्मणे (K 18 2) विनियोग DDN
११ ०वाचे M १२ क्रतुम A M
१३ ०वर्धहास्य A
१४ मासाद्य हुतामग्नौ M.

ह वसिष्ठ आजगाम । स होवाच किं मे पुत्र. प्रास्यमानोऽब्रवीदिति । तस्मै होचु —'इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा' इति, एतावदेवास्य[2] व्याहृतमासीदथैनमग्नौ[3] प्रास्यन्निति । स होवाच—'शिक्षा णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि'—इति । यन्म एतमुत्तरमर्धर्चं[4] मे पुत्र. प्रास्यमानो वक्ष्यति[5] न चैवैनमग्नौ प्रासिष्यन्[6] सर्वमायुरेष्यत्' इति ॥ ताण्डके[7] पुन—सर्व एव प्रगाथो वासिष्ठ उक्तस्तत्र कात्यायन —'सौदासैरग्नौ[8] प्रक्षिप्यमाण शक्तिरन्त्य प्रगाथमारेभे[9] सोऽर्धर्चं उक्त्वेद[10] ह्यत । त पुत्रोक्त वसिष्ठ समापयत'[11]—इति शाट्यायनकम्[12] । 'वसिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यार्षम् इति [ताण्डकम्][13]

इन्द्र ! प्रज्ञानम्[14] । अस्माकम्[15] । आभर[16] । यथा । पिता । पुत्रेभ्यो वन प्रयच्छति[17] । प्रयच्छ[18] । अस्मभ्यम्[19] । पुरुहूत[20] ! अस्मिन् । प्रयाणे[21] । जीवन्तो वयम् । सूर्यम्[22] । अन्वह प्राप्नुयाम[23] ।

मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्यो३ माशिवासो अव क्रमुः ।
त्वया वयं प्रवतः शश्वतीरपोऽति शूर तरामसि ॥ २७ ॥

मा नो अज्ञाताः । मा[24] । अस्मान् । अज्ञाता[25] । पापकृत[26] । दुर्बुद्धय । मा च । अशिवा शत्रव । अवक्रमुरवक्रमणमभिभव[27] । त्वया । वयम्[28] । प्रवणाभिमुखानि[29] । बहूनि[30] । उदकानि । शूर । अतितराम ।

---

१. क्रतुर्न A २. आत्यादावदे० A
३. ०दथेन० A
४. ०र्धर्चर्मे A.
५. ०वक्ष्य A.
६. न् is missing in M.
७. रान्दिके A. ताण्टके M
८. ०दासेर० A M.
९. ०गाधमा० M ०मारेके A.
१०. उक्तेद A. ०उक्तेऽदह्यात KSA. 35. 32. p. 25.
११. ०पयन्त A.
१२. ०यनक A.
१३. KSA. 35. 32. p. 25.
१४. कर्म प्रज्ञानं वा Sy, DDN. प्राज्ञा कर्म वा तद्विषयं कर्मैव वा BB.
१५. अस्मभ्यम् Sy, DDN, BB.
१६. अहर A. 'हृग्रहो.' इति भत्वम् DDN.
१७. आहरति BB.
१८. धनं देहि Sy शिक्षाण इत्यदादित्वाद् RPR 7. 33. दीर्घे कृते प्लुताकारान्तम् RPR. 5. 28. इति णत्वम् DDN. शक्तान् कुरु BB
१९. अस्मान् BB.
२०. हे बहुभिराहूत Sy, DDN हे पुरुहूत त्वत्प्रसादाद् वयम् BB
२१. यज्ञे Sy, BB
२२. ज्योतिष्मन्तं मनुष्यलोकम् BB
२३. प्रतिदिनं प्राप्नुयाम Sy, DDN. प्राप्नुयाम अश्नोतेश्शपो लुक् BB. This stanza=TS. 75. 74.
२४. मा । अस्मान् । अज्ञाताः is missing in A.
२५. हे इन्द्र ! अज्ञातगमनाः Sy
२६. वाक्कृतः A हिंसकाः Sy
२७. अवचक्रमुः Sy २८ वशिष्ठाः Sy
२९. प्रवणकाः सन्तः Sy. ३०. बह्वीः Sy.

VII 33

श्वि॒त्यञ्चो॑ मा दक्षिण॒तस्क॑पर्दा धियंजि॒न्वासो॑ अ॒भि हि प्र॑म॒न्दुः ।
उ॒त्तिष्ठ॑न्वोचे॒ परि॑ ब॒र्हिषो॒ नॄन्न मे॑ दू॒रादवि॑तवे॒ वसि॑ष्ठाः ॥ १ ॥

दिवत्यञ्च[1] । कात्यायन[2][3]—'सस्तवो वसिष्ठस्य सपुत्रस्येन्द्रेण वा सवाद[4][5]' इति । शौनक[6]—

वसिष्ठाय सपुत्राय श्वित्यञ्चो मेति सस्तव[7] ।

ऐन्द्र सूक्तमिदं चपा सवादमपरे विदु[8] ॥इति[9]॥

तत्रादितो नवभिर्वसिष्ठन पुत्रा सस्तयन्ते । तत्र नूनं वसिष्ठ सपुत्रो दाशराज याजयाञ्चकार ततो यज्ञान्ते गन्तुमुद्युक्त पुत्रानिवमाह—श्वित्यञ्चो[10] धवलिमानमञ्चन्त श्वेतवर्णा[11], काश्मीरजा हि तथावर्णा भवन्ति । माम् । दक्षिणतस्कपर्दा[12], अत्र चूडाकरणे लोकाक्षिगृह्यम्[13]—'दक्षिणतो वसिष्ठानाम्[14]' इति । कर्मणो ऽस्य प्रीणयितार[15] । अभि । हि । प्रमन्दु[16] । तत प्रयाणाय यज्ञात् । उत्तिष्ठन्नहम् । नेतृन्[17] पुत्रान् । परिव[18] । ब्रवीमि । न न[19] । मत्त । दूरात् । गन्तुमर्हन्ति । वसिष्ठा[20], अपि तु समीपे स्थिता वचनमिदं श्रोतुमर्हन्तीति[21] ।

---

१ 'श्वित्यञ्च' इति चतुर्दशर्च षोडश सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'श्वित्यञ्च' पञ्चोना सं स्तवो वसिष्ठस्य सपुत्रस्येन्द्रेण वा संवाद' (KSA 35 33 p 25) इति । आदितो नवानां वसिष्ठ ऋषि । वसिष्ठपुत्राणां स्तूयमानत्वात्त एव देवता । 'त्रिधुतो ज्योति' इत्यादिभिरुत्तराभिर्ऋग्भि स्वपुत्रैर्व सिष्ठ स्तूयते। अतो वसिष्ठो देवता । त एव ऋषय। 'या तेनोच्यते' (KSA 2 5 p 1) इति न्यायात् । अनुक्तत्वा त्रिष्टुप् । (Cf KSA 12 6 p 5) Sy

२ श्वित्यं च A
श्वित्यञ्च M

३ कात्यायन A

४ सुपुत्र० A

५ संवाद A A fragment of KSA 35 33 p 25

६ श्वित्यञ्चो A श्वित्यञ्च is suggested for श्वित्यञ्चो ।

७ येषां सवाद० A.

८ BD V 163 Cf 'सवादं सूक्तमैन्द्रं तु श्वित्यञ्चस्तु प्रचक्षते'

९ य जया० A

१० श्वित्यं जयोति० A

११ श्वित्यं श्वेतवर्णमञ्चन्तीति श्वित्यञ्च श्वेत वर्णा इत्यर्थ Sy

१२ दक्षिणे शिरसो भागे कपर्दश्चूडा येषां ते दक्षिणतस्कपर्दा Sy

१३ लोकाक्षिप्रह्य A लोगाक्षिगृह्यम् is suggested for लोकाक्षिगृह्यम्

१४ Sy attributes the quotation to some Smrti which he does not specify चूडाकर्मणि 'दक्षिणतो वसिष्ठानाम्' इति स्मर्यते ।

१५ कर्मणां पूरयितार Sy

१६ धियावमेनाभिप्राहर्षयम् Sy

१७ जेत्रून् A

१८ परीति पञ्चम्यर्थानुवाद Sy

१९ One न is redundant.

२० वसिष्ठस्य मम पुत्रा Sy

२१ ०न्ती हि A.

दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेनं तिरो वैशन्तमति पान्तमुग्रम् ।
पाशंद्युम्नस्य वायतस्य सोमात्सुतादिन्द्रोऽवृणीता वसिष्ठान् ॥ २ ॥

दूरादिन्द्रम्[1] । दाशराजस्य[2] सुतेन[3] । दूरस्थितम् । इन्द्रम् । तत आनयन्[4] । यथा तत्रत्याना तिरोहितो भवति[5] तथा । अत्यानयन्[6] । वैशन्त[7] देश तस्य गृहस्य[8] स्वामिनम् । रक्षन्तम्[9] । उद्गूर्णम् । इन्द्रश्च[10] । पाशद्युम्नाख्यस्य[11] । वयत[12] पुत्रस्य । यज्ञात्[13] । वसिष्ठान्[14] दाशराजस्य याजकान् । अवृणीत्[15][16] ।

एवेन्नु कं सिन्धुमेभिस्ततारेवेन्नु कं भेदमेभिर्जघान ।
एवेन्नु कं दाशराज्ञे सुदासं प्रावदिन्द्रो ब्रह्मणा वो वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

एवेन्नु[17] कम् । पूर्वार्धे परोक्ष ॥ एवम्[18] । एव । क्षिप्रम्[19] । एभिर्वसिष्ठपुत्रै स्तोतृभि । इन्द्र पाशद्युम्नस्य

---

१. यदा वसिष्ठस्य पुत्राः सुदासं राजानमयाजयन् तदैव पाशद्युम्नाख्योऽपि राजा सोमान् यष्टुमुद्यमं चकार । तदा ते वसिष्ठपुत्राः पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य तदीये यागे सोमं पिबन्तमिन्द्रं मन्त्रबलेन तस्मादाच्छिद्य सुदासो यज्ञे स्थापयामासुरिति तदेतद्वृत्तान्तं कीर्तयन् वसिष्ठः स्वसुताननेन मन्त्रेण स्तौति । 'श्वित्यञ्चः षळूना संस्तवो वसिष्ठस्य सपुत्रस्य' इत्यनुक्रमणी (KSA. 35. 33. p. 25.) DDN.

२. स्य is missing in M.

३. सुदासो यज्ञेऽभिषुतेन सोमेन हेतुना Sy. DDN.

४. वसिष्ठा मन्त्रबलेनानीतवन्तः Sy. अनयन्नासुतेन-इत्यत्र 'पदान्तीयो ह्रस्वपूर्वो' (RPR. 6. 15.) इति नकारस्य द्वित्वम् DDN.

५. भवन्ति A. पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य Sy. DDN

६. ०नयत् A. दूरान्मन्त्रबलेनानीतवन्तः DDN.

७. वैशन्तः पल्वलम् । अत्र वेशन्तशब्देन सोमाधारश्चमसो लक्ष्यते तत्स्थं सोमम् Sy. तत्रस्थ सोमं वैशन्तं । 'वेशन्तहिमवद्भ्यामण्' (Pa 4. 4. 112.) तत्र भव इत्यर्थे DDN.

८. ग्रहस्य A. ९. पिबन्तम् Sy

१०. इन्द्रं च A. ११. ना शद्यु० A.

१२. वयतः पुत्रस्य पाशद्युम्नस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । वायतं पाशद्युम्नम्, अतिहाय Sy. DDN.

१३. सुदासो यज्ञेऽभिषुतात्सोमाद् हेतोः Sy. DDN.

१४. वसिष्ठस्य पुत्रान् अवृणीत पाशद्युम्नस्य सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्निन्द्रस्तं पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य मन्त्रसामर्थ्यबलेन सुदासो यज्ञ आह्वनकाले वसिष्ठानाजगामेत्यर्थः Sy. वसिष्ठस्य पुत्रान् 'अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठ' (Pa. 2. 4. 65.) इति बहुत्वे अणो लुक् DDN.

१५. इन्द्रोऽवृणीता-इति 'यकाराद्यक्षरं परं वकाराद्यपि०' (RPR. 2. 35.) इति वकारपरत्वादभिनिहितः । 'एकादशिद्वादशिनो.०' (RPR. 8. 36.) इति । अष्टमत्वाद्दीर्घः DDN.

१६. VM. ignores सुतात् ॥ सुदासो यज्ञेऽभिषुतात् हेतोः Sy १७. एवेमु कम् A

१८. यथा पाशद्युम्नस्य सवाख्ये सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्तमिन्द्रं वसिष्ठैः सुदास. प्राप्तवान् एवमेव Sy. १९. न्विति पादपूरणः Sy.

यष्टायागन्तुम्[1] । नदी[2] । ततार[3] । अथैवम् । एव । भेदकर्मेषां[4] रक्षोवर्गम् । जघान । एवम्[5] । एव । दाशराजाय[6] । सुदास नाम रक्षणीयम् । प्रवत्[7] । हे वसिष्ठा ! युष्माकम्[8] । स्तोत्रेण, दाशराज सुदास परिरक्षणाय[9] च वत्र भेद कानीन्द्रो[10] जघानेति ।[11]

जुष्टी नरो ब्रह्मणा वः पितॄणामक्षमव्ययं न किला रिषाथ ।
यच्छक्वरीषु बृहता रवेणेन्द्रे शुष्ममदधाता वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

जुष्टी[12] नर । प्रीतिर्भवति । हे नेतार ! युष्माकम्[13] । स्तोत्रेण । पितॄणामिति[14], वसिष्ठ आत्मानमपरोक्षयन्नाह[15] प्रीतो भवामीति[16] । अथ[17] स्याक्षम् । अप्यरय[18] चलयामि । न । किल यूयं कदाचित् इष्यथ[19] । यस्मात्[20] । शक्वप्रयुक्तेन[21] । महता[22] । रवेण[23] । इन्द्र[24] । बलम् । निहितवन्तो[25] यूयम् । हे वसिष्ठा ! इति ।

---

१ ०वागन्तु A
२ नवीम् Sy
३ तीर्ण आसीत्, तथा च निगमान्तरम् 'अर्णांसि चित् पप्रथाना सुदासे' (RV 7 18 5) इति Sy
४ भेदकनामकं शत्रुम् Sy
५ म् । एव is written twice in A अथ प्रत्यक्षस्तुति एवमेव Sy
६ दशभी राजभि सह युद्धे प्रवृत्ते सति Sy
७ प्रव (वु) त् A प्रावत् is suggested for प्रवत् ॥ प्रारक्षत् । तथा च निगमान्तरम्— 'दश राजान समिता अयज्यव सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधु' (RV 7 83 7) इति । 'दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वत' (RV 7 83 8) इति च Sy
८ युष्मदीयेन Sy
९ च A
१० भेदकानिन्द्र is suggested for भेदकानीन्द्र ।
११ VM explains नु and एनि once and ignores कम् ॥ पं पुत्रेन Sy,
१२ जुष्टो नर A
१३ युष्मदीयेन Sy
१४ It goes with प्रीति । पितॄणामित्यनेन पारोक्ष्येण वसिष्ठस्यैव कीर्तनम् । अहं प्रीतो भवामीत्यर्थ Sy
१५ ०रोक्षणाह A परोक्षयन् or परोक्षवत् is suggested for अपरोक्षयन ॥
१६ भवमिति M
१७ Something probably रथं is missing in the mss अथेदानीं स्वमाश्रमं गन्तुमुद्यतोऽहमक्षं रथस्याक्षम् Sy
१८ ०स्याक्षमप्यरमं M अव्यम is suggested for अप्यरय ॥ व्यथामि, लडर्थे लट् । चालयामीत्यर्थ Sy
१९ रिष्यथ is suggested for इष्यथ् । क्षीणा भवथ Sy २० अस्मात् A
२१ प्रयुक्तेन is missing in M
२२ श्रेष्ठेन Sy
२३ साम्ना Sy
२४ इन्द्रे is suggested for इन्द्र ।
२५ अधारयत Sy,

उद्द्यामिवेत्तृष्णजो नाथितासोऽदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः ।
वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रोदुरुं तृत्सुभ्यो अकृणोदु लोकम् ॥ ५ ॥

उद्यामिवेत्[1] । उद्गीथै[2]रस्तुवन्[3] । आदित्यमिव । जाततृष्णा । वृष्णि[4] याचमाना । दाशराजेन[5] वृता[6] । तस्मा इन्द्रम् । तथा वसिष्ठस्य च । स्तुवत स्तुतिम्[7] । इन्द्र । अश्रौषीत्[8] । विस्तीर्णम् । लोक शत्रुहननेन । त्रित्सुभ्य[9] । च । अकरोत्[10] तृत्सवो दाशा इति ।[11]

दण्डाइवेद्गोअजनास आसन्परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः ।
अभवच्च पुरएता वसिष्ठ आदित्तृत्सूनां विशो अप्रथन्त ॥ ६ ॥

दण्डा इव[12] । यथा[13] । गोअजना[14] । दण्डा । परिच्छिन्नशाखा[15] भवन्त्येव निरस्तपरिचरणा[16] । भरतकुलजाता[17] अर्भका[18] विश्वामित्रा अस्माक सपत्ना । अभवन् । तेषामेषामभवत् । च । पुर एता[19] । वसिष्ठ । अनन्तरम्[20] । एव[21] । त्रित्सूनाम्[22] । प्रजा[23] निहितशत्रुका । प्रथिता[24] अभवन्निति ।[25]

त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतस्तिस्रः प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः ।
त्रयो घर्मास उषसं सचन्ते सर्वाँ इत्ताँ अनु विदुर्वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

त्रयः कृण्वन्ति[26] । अत्र शाट्यायनकम्[27] "त्रयं कृण्वन्ति हि[28] भुवनेषु रेत' इत्यग्नि पृथिव्या रेत । कृणोति[29]

---

१. उद्यामिपेत् A उद्यामि० M
२. उद्गीथैः (थैः) A
३. उददीधयन् Sy
४. वृष्टि is suggested for वृष्णि ॥ वृष्टि याचमाना वसिष्ठाः Sy.
५. दशाना राज्ञा सङ्ग्रामे Sy
६. तृत्सुभी राजभिर्वृताः Sy
७ स्तोत्रम् Sy.
८. अशृणोत् Sy.
९. तृत्सुभ्यः is suggested for त्रित्सुभ्यः ॥ तृत्सुभ्यो राजभ्यः Sy
१०. अकरोत् । अददाच्चेत्यर्थः Sy
११. VM. ignores इत् ।
१२. रण्डा इव A
१३ VM seems to explain इव of दण्डा-इव separately
१४. गो जनाः M. गवा प्रेरका Sy.
१५. परिच्छिन्नपत्रोपशाखा भवन्ति तद्वत् भरताः, शत्रुभिः परिच्छिन्नाः Sy
१६. ०चरनाः A.
१७. तृत्सूनामेव राज्ञा भरता इति नामान्तरेणोपादानम् Sy
१८. अल्पाः Sy
१९. पुरोहितः Sy.
२०. परिच्छिन्नत्वादनन्तरम् Sy
२१. एवे A
२२. तृत्सूनाम् is suggested for त्रित्सूनाम् । तेषां तृत्सूनाम् Sy
२३. तत्पौरोहित्यसामर्थ्यात् Sy
२४. अवर्धन्त Sy
२५. VM ignores इत् ।
२६. त्रयः कृण्वन्ति is missing in A
२७. ०यनिकम् A.
२८. RV. and Sāt. B do not read हि,
२९. Sat. B reads करोति

वायुरन्तरिक्ष आदित्यो दिवि । 'तिस्र प्रजा आर्या ज्योतिरग्रा' इति वसवो रुद्रा आदित्यास्तेषा तज्ज्योतिर्य-

दसावादित्य । 'त्रयो घर्मास उषस सचन्ते' इत्यग्निरुषस सचन्ते वायुरुषसमादित्य उषस सचते' इति । सर्वान् ।

एव । तान् । अनुविदु । वसिष्ठा ।

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषा समुद्रस्येव महिमा गंभीरः ।
वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥ ८ ॥

सूर्यस्य । यथा सूर्यस्य । अदन सञ्चरत्यवम् । एषामपि । ज्योति सवतोदिक्क विसरति । उदधेरिव ।

महिमा । गम्भीर । वातस्येव । प्रजप । अन्यन केनचित् । युष्माकम् । स्तोम । हे वसिष्ठा ! न । अन्वतु शक्यत

---

१ प्रजा is written twice in A.
२ र is missing in A. ०तिरग्रा M
३ रुद्रा is missing in M
४ त्रे यो घर्मास A त्रे घमसि M
५ Sy explains this stanza in the following manner —भुवनेषु पृथिव्यन्तरिक्षद्युषु त्रयोऽग्निवायुसूर्या यथाक्रमेण रेतो विश्वस्य धारकमुदक कृण्वन्ति कुर्वन्ति । तेषां त्रयाणां ज्योतिरग्रा आदित्यप्रमुखा आर्या श्रेष्ठास्तिस्र प्रजा भवन्ति । ते च त्रयोऽग्निवायुसूर्या घर्मासो दीप्यमाना उषस सचन्ते समवयन्ति । दुर्शनात् सर्वानित् सर्वानेव ताम् वसिष्ठा अनुविदु । अभिजानन्ति । तेषां रहस्यविज्ञानादियमपि वसिष्ठानामेव स्तुति, Sy also quotes here the passage of above—said Brāhmana
६ इन्द्रस्यार्थम् Dur SKN
७ प्रकाशोऽस्ति Sy यथा सूर्यस्य दीप्तिरव भासिकार्थानामेषम्
८ अश्व A वचनस्य Dur SKN
९ एषां युष्माक स्तोमो महिमापि वा Sy एषां वसिष्ठानाम् Dur युष्माकं वसिष्ठानाम् SKN
१० दीप्तिरधिदेवाधिगतानामर्थानामसन्देहेनावभासिका वाच्योऽर्थे । अपि च न केवलमेषामतन्निग्धार्थानि वचांसि गम्भीराणि च । महार्थवन्ति गम्भीरार्थतया दुरवगाहानि Dur प्रकाश SKN ११ ०तो द्विर्क A.
१२ यथोदकमपरिमेय समुद्रे, एवमपरिमेयार्थानि Dur १३ महिमा स्तोमोऽपि वा Sy माहात्म्यम् SKN १४ महिम्नो विशेषण गम्भीर इति । गम्भीरमोजस्विदुरवगाहार्थं च युष्माकं वचनमित्यर्थ SKN
१५ वातस्येव is suggested for वातस्येव सत्यपि च महार्थत्वे नैते विलम्बितस्तुतय । किं तर्हि ? वातस्येव Dur
१६ प्रजया M प्रजव is suggested for प्रजप ॥ प्रवेग Sy प्रकृष्टो जव आशु प्रतिपत्ति । तुष्टूषतां वणपदवाक्येषु निमग्नमनो वाग्वृत्ती शब्दार्थावसङ्गेन प्रतिपद्यते । अपि चैवमतिमहानुभाया एते नतेषामन्य स्तोता वचनपदवीमनुगन्तुं शक्त Dur प्रकृष्टो जवो वेगो यस्य SKN
१७ यतो ब्रवीमि नान्येन केनचित् स्तोत्रा Dur
१८ युष्माक स्वभूत SKN
१९ श्लोकसमूहो महिमापि वा Sy एष स्तोम इय स्तुतिर्भवस्तो, अतन्दिग्धार्था गम्भीरा अविलम्बिता च Dur किम् ? अय स्तोम SKN
२० ते is missing in A यथान्वेतुं न शक्य स्तथान्वेतुं न शक्य Sy नानुगन्तुमन्येन शक्या । क एनामनुकरिष्यतीति स्तुतिपरितुष्ट इन्द्रो वसिष्ठान् अस्तौत् । एवमुपयोऽपि स्तूयन्त इति प्रवचनमप्यस्तीति मन्त्राणां विषय इति Dur आनुपूर्व्येण, तुमर्थे तवन्प्रत्यय । अनुगन्तुं शक्यत इति शेष SKN

इत्युत्तरार्थं[1] प्रत्यक्षं[2] ।

त इन्निण्यं हृदयस्य प्रकेतैः सहस्रवल्शमभि सं चरन्ति ।
यमेन ततं परिधिं वयन्तोऽप्सरस उप सेदुर्वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

त इन्निण्यं[3] । ते । एव । अन्तर्हितम्[4] । हृदयस्य । प्रज्ञानैः । बहुशाखं कर्म[5] । अभिसञ्चरन्ति । तेऽस्मात् उर्वश्यामपुत्रान्[6] । ईश्वरेण[7] । कृतम्[8] । परिधिकर्म तन्तुम्[9] । वमन्तः[10] । उपसेदुरिति । वसिष्ठपुत्राः[11] ।

विद्युतो ज्योतिः परि संजिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा ।
तत्ते जन्मोतैकं वसिष्ठागस्त्यो यत्त्वा विश आजभार ॥ १० ॥

[12]विद्युतो ज्योतिः[13] । वसिष्ठ[14] । अन्तरिक्षे विद्युत[15] । ज्योतिर्भूत्वा[16] । सञ्चरन्तम्[17] । त्वाम् । मित्रावरुणौ[18] ।

---

१. ०त्युक्तारो० A. ०त्तरोऽर्धर्चं is suggested for ०त्तरार्थः ॥ प्रत्यक्षीकृत्योत्तरेण पादेन ब्रवीति Dur

२. अपरे पुनः—'सूर्यस्येव वक्षथ.' सूर्यतेजःसमानदीप्तोरस एते वसिष्ठास्तेजस्विनः समुद्रोपगम्भीरस्वभावाश्च शीघ्रगतयश्च सर्वत्राप्रतिहतजवाः । न तेषामन्येन गतिरनुगन्तु शक्येति वर्णयन्ति Dur. N. 11. 20., SKN. IV. 70. अथाप्यृषयः स्तूयन्ते इति यथा—

३. तः इन्निन्य A

४. तिरोहितं दुर्ज्ञानम् Sy. निण्यम्, सस्वः इत्यन्तर्हितनाम Ngh 3 25.

५. संसारम् Sy.

६. ०श्या पुत्रान् is suggested for ०श्यामपुत्रान् । अप्सरसो जननीत्वेन Sy.

७. स्वस्वाच्छन्द्येनाभिसञ्चरन्तस्ते वसिष्ठाः कारणात्मना सर्वनियन्त्रा Sy ८. विस्तृतम् Sy.

९. वस्त्रम् । परिधिरित्यनेन जन्मादिप्रवाहो विवक्षितः Sy

१०. वयन्तः is suggested for वमन्तः ॥

११. अत्र वसिष्ठा इति बहुवचनं पूजायाम् । वसिष्ठः पूर्वं प्रजापतेरुत्पन्न देहमुत्सृज्याप्सरःसु जायेयेति बुद्धिमकरोदिति भावः Sy.

१२. एतास्वृक्षु वसिष्ठस्यैव देहपरिग्रहः प्रतिपाद्यते । एनाश्चेन्द्रस्य भावयमित्येके, वर्णयन्त्यपरे वसिष्ठपुत्राणामिति Sy. एवमस्यामृचि, उतशब्देन समुच्चयार्थदर्शनाद् मित्रावरुणयोः सकाशाद् यज्जन्म प्रदर्शितं तस्यैवोत्तरयर्चा प्रकारोपवर्णनं क्रियते SKN.

१३. वसिष्ठपुत्राः is written after the *pratika*, which should really come before the *pratika*

१४. वासिष्ठाः M.

१५. विद्युत इव Sy विशेषेण द्योतते देदीप्यते इति विद्युदुर्वशीति अस्मात् Dur.

१६. स्वीय ज्योतिर्देहान्तरपरिग्रहार्थम् Sy प्रकाशः Dur.

१७ परित्यजन्तम् । छान्दसमात्मनेपदम् । यद्वा जिघृक्षितदेहार्थं स्वीयं ज्योतिः परि सञ्जिहानं परिजिघृक्षन्तमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे जहातेर्गत्यर्थत्वादात्मनेपदं छान्दसं न भवति Sy. तस्मात् परि परितोऽधिक सञ्जिहानमुत्तिष्ठन्तं जायमानमित्यर्थः Dur सङ्गच्छमानमेकीभवत् पिण्डीभूतं तेजःशरीरमित्यर्थः SKN,

१८. मित्रावरुणौ देवौ Dur,

यदा। पर्यपश्यताम्। तदानीम्। तव। एकम्। जन्म। अभूत्। अगस्त्यः। यदा। त्वाम्। मनुष्यान् प्रति। आहूतवानगस्त्यवसिष्ठौ नून सम्मन्त्र्ये मानुष्यकमास्थितावितिं।

उ॒तासि॑ मैत्रावरु॒णो व॑सिष्ठो॒र्वश्या॑ ब्रह्म॒न्मन॒सोऽधि॑ जा॒तः।
द्र॒प्सं स्क॒न्नं ब्रह्म॑णा॒ दैव्ये॑न॒ विश्वे॑ दे॒वाः पुष्क॑रे त्वाददन्त ॥ ११ ॥

उतासि। अपि च। भवसि। मित्रावरुणयोः पुत्रस्त्वम्। वसिष्ठ! उर्वश्याः। ब्रह्मन्। मनसः। अभिजातः, मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुम्भे रेत स्कन्नमासीत् ततोऽगस्त्यवसिष्ठौ समजायेताम् उर्वशीगतो मित्रावरुणयोर्मनसोऽपि जात इत्यल्पो भवति। मित्रावरुणयोः स्कन्नम्। रेतः। दव्येन। ब्रह्मणा मन्त्रेण।

---

१ ०पश्यताम् A. आवाभ्यामय जायेतेति सम कल्पतामित्यर्थः Sy वृष्टवन्तौ SKN
२ अगस्त्य ऋषिः Dur उत अप्यन्यद्द्वितीयम्। कतमत्? उच्यते मित्रावरुणयोः सकाशात्। कथम्? अगस्त्य ऋषिः SKN ३ यदाऽजमत् SKN ४ मिवेशनाम् मित्रावरुणा वावां जनयिष्याव इत्येतस्मात्पूर्वविस्यानात् Sy ५ आभूतवागस्त्यवसिष्ठो A आजहार Sy आहूतवांस्तत्ते तव द्वितीयं जन्म Dur. अतः सहागमनादगस्त्यो वसिष्ठमाहूतवानित्युच्यते SKN ६ समस्त्ये M सम्मन्त्र्येव is suggested for सम्मन्त्र्ये।
७ ०स्थितमितावितिं A,
८ VM ignores उत।
९ वसिष्ठस्य सपुत्रस्यैवमार्षम्। तस्यैव स्तुतिरिन्द्रस्य वा Dur वसिष्ठस्य स्तुतिरिन्द्रस्यार्थ संवादो वा तयोः SKN १० उतेत्ययमपि शब्दार्थे वर्तमानोऽप्यस्तत्त्यामृचि ये जन्मनी वसिष्ठस्योक्ते ते सम्भावयति। अपि चासि Dur उतशब्दोऽप्यर्थे। अप्यर्थश्च समुच्चयः। अन्ये तु पूर्वमपेक्ष समुच्चय मन्यन्ते। तत्र चोतशब्दोऽपि चेत्यस्यार्थे SKN ११ अपि चानेन द्वितीयेन जन्मप्रकारेणासि SKN
१२ मित्रावरुणयोरपत्यमित्यर्थः SKN
१३ अप्सरसः Sy कथं पुनर्मित्रावरुणयोरुत्पन्नोऽसि। किं सङ्कल्पेन? नेत्युच्यते, उर्वश्याः सकाशात्। एवमेतस्मिन् 'द्रप्सं स्कन्नम्' इत्येवमादिना सम्बन्धेन उर्वशीशब्देनाप्सरा उच्यत इत्युपपद्यते Dur हे वसिष्ठ! कतमेन? उच्यते, उर्वश्या अप्सरसः SKN
१४ हे वसिष्ठ! Sy १५ ममायं पुत्र स्यादिति तीव्रात्सङ्कल्पात् Sy मनसोऽधिजातो न संयमेनेत Dur यन्मनश्चित्तमभिलाष इत्यर्थः। कस्य? तन्निर्देशसामर्थ्यान्मित्रावरुणयोः, ततः SKN १६ तस्मादधिजातोऽसि। तथा च वक्ष्यते 'सत्रे ह जातौ' (RV 7 33 13) इत्यृचि Sy १७ ०तीवरे is suggested for ०ती परे। १८ रेतस्तत्र० A.
१९ इत्युक्तो is suggested for इत्यल्पो।
२० मित्रावरुणयोरुर्वशीदर्शनात् स्कन्नमासीत् Sy उर्वशीदर्शनात्स्कन्नम् Dur २१ किञ्च निर्वीज एवासि मनोऽभिध्यानमात्रादुत्पन्न? नेत्युच्यते। किं तर्हि, द्रप्सं शुक्रम्। आह रेतः कस्माद् द्रप्स इत्युच्यते? स हि रेतःसम्बन्धो रसः पुरुषस्याङ्गादङ्गात् सम्भृत स्त्रीयोनेः सातीयो भवति भक्षणीयो भरणीयश्च। एवं प्सातेर्भरतेश्च यथासम्भव द्रप्स इत्येष शब्दो द्रष्टव्य Dur तस्यावसनात्तयोः सम्भूत द्रप्सम्। द्रप्स शब्देनात्यन्तश्छन्दं बहुसमुदकमुच्यते। तच्चेह सामर्थ्याद्रेतः। द्रप्सः सम्भृत उपचितार्थः सन् प्सानीयः 'प्सा भक्षणे' भक्षणेन चात्र सम्भोगहेतुक लक्ष्यते। सम्भोगहेतुमित्यर्थः। भक्षणीय एव वा स्त्रीयोन्याः। सम्भरतेः प्सातेश्च द्रप्स इत्यर्थः SKN २२ दैव्येन A. देवसम्बन्धिनम् Sy देवानां स्वभूतेन Dur, SKN
२३ वेदराशिनाहम्मुया युक्तम् Sy ऋग्यजुःसामाख्येन स्तुवन्तः Dur ऋगादिलक्षणेन। तृतीयाभूते स्तुवन्त इति शेषः SKN

विश्वे[1] । देवा । पुष्करे कुम्भस्यान्तरिक्षे[2] । त्वाम्[3] । अधारयन्[4 5] ।

१. सर्वे SKN. २. मा एतद् भूमौ पतेदिति कुम्भस्योपरि पुष्करे, उदकेऽन्तरिक्षे वा। पुष्करशब्दोऽनेकार्थः। तमिह प्रसक्त व्याचष्टे—'पुष्करमन्तरिक्षम्' तद्धि पुष्णात्यवकाशदानेनोपकुर्वत्। उदकमपि पुष्करं तेन हि पूजा क्रियते। देवादिभ्यस्तत् पूजाकारकत्वात् पुष्करम्। अथवा 'पूजयितव्यम्' पूजनार्हमात्मन एवेति पुष्करम्। इदमपि पुष्कर पद्म 'एतस्मादेव' कारणात् पुष्करमित्युच्यते, तदपि हि पूजयितव्य च शोभनत्वात्तस्य। अथवा पुष्करं तदिति 'वपुष्करम्' आवद्धे हि तस्मिन् वपुष्मान् भवति Dur. पुष्करेऽन्तरिक्षे भूमावपतितमेव। पुष्करस्यान्तरिक्षनामसु पठ्यमानस्यैव निर्विवक्षयाऽनेकार्थत्वप्रदर्शनाय चोपक्षेपः। पोषयति भूतान्यवकाशदानेनोदकधारणादिना चोपकारेण। उदकमपि पुष्कर, देवपितृमनुष्याणा पूजाकरत्वात्। पूजयितव्य वा देवतारूपत्वात्। 'आपो वै सर्वा देवता.' (AB 2. 16) इति श्रुतेः। पूजयितव्य पुष्करमित्यर्थः। इदमपीतरत्पद्मं पुष्करमेतस्मादेव धातोः। तेनाप्युच्यते पूज्यते वा तदेव शोभनत्वात्। वपुष्कर वा सद् वकारलोपेन पुष्करं शोभाकरमित्यर्थः। अक्षरवर्णसामान्यात् सुमनस्सामान्याद्वा प्रयुक्तं पुष्पं निराह—पुष्पं पुष्पते', तद्विकसित भवति। एवमितिहासपक्षे SKN.

३ त्वां तेन शुक्रेण सहैकतामुपगतम् Dur त्वत्कारणभूतं बीजमित्यर्थः SKN.

४ ०रयत् A अधारयन्त। तथा चादितेर्मित्रावरुणौ जज्ञाते इति प्रकृत्य पठ्यते—

तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम्। रेतश्चकन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे॥१४९॥ तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ। अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी सम्बभूवतुः॥१५०॥ बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले। स्थले वसिष्ठस्तु मुनिःसम्भूत ऋषिसत्तमः॥१५१॥ कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः। उदियाय ततोऽगस्त्य शम्यामात्रो महातपाः।१५२। मानेन सम्मितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते। यद्वा कुम्भादृषिर्जात कुम्भेनापि हि मीयते।१५३। कुम्भ इत्यभिधान च परिमाणस्य लक्ष्यते। ततोऽप्सु गृह्यमाणासु वसिष्ठ पुष्करे स्थित। १५४॥ सर्वतः पुष्करे तं हि विश्वेदेवा अधारयन्॥ ।१५५॥ इति BD 5. 149—155. Sy अधारयन्तेत्यर्थः. Dur दधिर्धारणार्थः, धारितवन्त इत्यर्थः। चतुर्मुखेन वा ब्रह्मणा सह विश्वे देवा इत्यर्थः। अथवा त्वदीयेनैवान्तरात्मना ब्रह्मणा क्षेत्रज्ञेन निमिशापाद् विशीर्णशरीरेण वा धृतमिति शेषः SKN

५ रौद्रेण किल तेजसा निर्दग्धो वसिष्ठो मित्रपरिगृहीतायामुर्वश्यामुत्पन्नो वरुणतेजसो जात इति श्रूयते। तदप्युपेक्षितव्यम्। अनेकविधो हि मन्त्राणा विषयः। वसिष्ठस्येदमार्षं युष्मदश्चात्र प्रयोगः। उतासीति, तदेतद्विरुद्धार्थमिवोपलक्ष्यते नैतद्विरुद्धम्, नित्यत्वान्मन्त्राणां भवति Dur नित्यपक्षे तु-उर्वशी विद्युत्, वसिष्ठोऽप्याच्छादित उदकसङ्घात.। वसुनिमित्तत्वाद् वा वसुमत्तम। मित्रावरुणावपि वाय्वादित्यौ, विश्वेदेवा रश्मयः। एकवाक्यतायै चात्र तच्छब्दाध्याहारः कर्तव्य। तेनायमर्थ—यत् पूर्वं तावत् पृथिव्या भवः पार्थिव। उत, अप्यसि मैत्रावरुणो मित्रावरुणाभ्या वाय्वादित्याभ्यामाकृष्टः सस्तत्सम्बन्धान्मैत्रावरुणो मित्रावरुणसम्बन्धीत्यर्थः। हे वसिष्ठ! आच्छादयितृतम! वसुनिमित्ताद्वा वसुमत्तम! उदकसङ्घात्! उर्वश्या उर्वन्तरिक्षव्यापिन्या विद्युतः। अधि धात्वर्थानुवादी।जात उत्पन्नः। हे ब्रह्मन्! परिवृद्ध! उपचाराद्वा ब्रह्मणोऽन्यस्य हेतुभूत! मनसः निमित्तलक्षणा चैषा पञ्चमी। मनसोऽवसम्बन्धात् सङ्कल्पो लक्ष्यते। द्रप्सं सम्मितं भक्षयितव्यं चोदकसंघातं स्कन्नं मुक्त ब्रह्मणा दैव्येन दिविभवेनादित्येन विश्वेदेवा रश्मय. प्रावृषि पुष्करेऽन्तरिक्षे त्वा धारितवन्तः। एव सिन्ध्वादीनामपि, उर्वशीत्वे मन्त्रा यथासम्भवं योजनीया इति SKN उर्वश्यप्सरा। उर्वभ्यश्नुते। ऊरुभ्यामश्नुते। ऊरुर्वा वशोऽस्याः। अप्सरा अपसारिणी अपि वाऽप्स इति रूपनाम। अप्सातेः अप्सानीय भवति। आदर्शनीयम्। व्यापनीयं वा। स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणि। 'यदप्सः'। इत्यभक्षस्य। 'अप्सो नाम' इति व्यापिनः। तद्रा भवति रूपवती। तदनयात्तमिति वा। तदस्यै दत्तमिति वा। तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द। तदभिवादिन्येषगर्भवति।

अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठः। उर्वश्या ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः। द्रप्सं स्कन्नम्। ब्रह्मणा दैव्येन। द्रप्सः सम्भृतः। प्सानीयो भवति। सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधारयन्त। पुष्करमन्तरिक्षम्। पोषति भूतानि। उदकं पुष्करम्। पूजाकरम् पूजयितव्यम्। इदमपीतरत् पुष्करमेतस्मादेव। पुष्करं वपुष्करं वा। पुष्प पुष्पते N S. 13., 14. SKN. II. 344—346

स प्रकेत उभयस्य प्रविद्वान्त्सहस्रदान उत वा सदानः ।
यमेन तत परिधिं वयिष्यन्नप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः ॥ १२ ॥

स प्रकेतः । वसिष्ठ । प्रज्ञाता । पार्थिव दिव्यञ्च लोकम् । प्रजानन् । गोसहस्रदान । यत् । वा । सवदा दानयुक्तो न सहस्रवान एव । यमेन । ततम् । कर्मतन्तुम् । वयिष्यन् । अप्सरसः । पयजायत । वसिष्ठ ।

सत्रे ह जाताविषिता नमोभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् ।
ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

सत्रे ह जातौ । सत्रे । प्रादुर्भूतौ मित्रावरुणौ यज्ञ प्रवृत्तौ । हविर्भिर्मानुषै स्वपु स्वेपु यज्ञपु । मध्ये पितौ । कुम्भे । रेत । सिषिचतु । समानम् । तत कुम्भस्य । मध्यात् । अगस्त्य । उदियाय । ततवे । जातम् । ऋषिम् । आहु । वसिष्ठम् ।

उक्थभृतं सामभृतं बिभर्ति ग्रावाणं बिभ्रत्प्र वदात्यग्रे ।
उपैनमाध्वं सुमनस्यमाना आ वो गच्छाति प्रतृदो वसिष्ठः ॥ १४ ॥

उक्थभृतम् । होता उक्थभृत् । उद्गाता सामभृत् तौ वसिष्ठोऽध्वर्यु । स धारयन्ति । तयाभिषवण-

---

१ प्रकृष्टज्ञान Sy
२ दिव्यं वीर्यं च A उभयं दिव्यञ्च पृथिवीञ्च Sy
३ प्रकर्षेण जानन् Sy
४ गो is missing in A
५ अपि वा Sy
६ किमनेन सहस्रवान इति विशेषणेन सर्ववान सहितः Sy
७ कारणात्मना सर्वमियमत्रा Sy
८ ततः M विस्तृतम् Sy
९ वस्त्रम् Sy
१० वयिष्यम् A
११ उर्वश्या Sy
१२ परीति पञ्चम्यार्थानुवादः । जज्ञे जात Sy
१३ मध्ये गृहे यागे Sy
१४ दीक्षितौ मित्रावरुणौ Sy
१५ मानुषे A स्वयमर्च्यमानैः स्तुतिभिः Sy
१६ वासतीवरे कलशे Sy
१७ असिञ्चताम् Sy
१८ एकत्रैव Sy
१९ ततो वासतीवरात्कुम्भात् Sy
२० शमीप्रमाण Sy २१ प्रादुर्बभूव Sy
२२ तन्तवे M तत is suggested for ततवे ॥
२३ वसिष्ठः A
२४ VM ignores ह । इति पुरुष Sy
२५ उत्थभृतम् A
२६ होतात्थभृत् A शस्त्राणां सम्भक्तारम् Sy
२७ उद्गता A उद्गातारम्
२८ सामभृत् is suggested for सामहृत्
२९ ०रयति is suggested for रयन्ति
३० कयमभिष० M अभिषवणम् Sy

ग्रावाणम्[1] । धारयन्[2] । प्रथममेव यजूंषि[3] । प्रवति[4] । उपविशत[5] । एनम्[6] । सुमनसो भवन्त[7] । आगच्छन्ति[8] । युष्मासु[9] । हे पुत्रदस्तूनृत्सव[10] । वसिष्ठ इति ।

VII. 34.

प्र शुक्रैतु देवी मनीषा अस्मत्सुतष्टो रथो न वाजी ॥ १ ॥

[11] प्र शुक्रा[12] । वसिष्ठो वैश्वदेवम् ॥ प्रैतु[13] । ज्वलन्ती[14] । देवी[15] । स्तुतिर्वाक्[16] । अस्मत्त । सुतष्ट[17] । रथ । इव । वेगवानिति ।

विदुः पृथिव्या दिवो जनित्रं शृण्वन्त्यापो अध क्षरन्तीः ॥ २ ॥

[18] विदुः पृथिव्या[19] । ओषधी. पुष्यन्त्या अस्या[20] । द्युलोकात् । जनितमुदकमागच्छन्तीति[21] । विदु[22] । एतदेवाह-तदनन्तरम्[23] । शृण्वन्ति[24] । अप[25] । स्वर्गात् क्षरन्ति[26] ।

---

१. बिभ्रतमध्वर्युं च बिभर्ति Sy

२ आगतश्चासौ वसिष्ठो यज्ञेऽग्रे पुरोहितो ब्रह्मा सन् Sy

३ यज्ञषि A.

४. ०वदति is suggested for ०वति ॥ यज्ञे यत्प्रवदितव्य भ्रेषादिनिमित्ते कर्तव्यमस्ति तदपि वदतीति तृत्सून् प्रतीन्द्रो ब्रवीति Sy

५. उपतिष्ठत Sy

६. वसिष्ठम् Sy

७. सुमनसः सन्तः Sy

८. ०च्छति is suggested for ०च्छन्ति ।

९. युष्मास A युष्मान् Sy

१०. प्रतुस्थूत्सवः M प्रतृद. ! तृत्सवः ! is suggested for पुत्रदस्तूनृत्सवः ॥ प्रतृद इति तृत्सव एवाभिधीयन्ते नामान्तरेण Sy

११ तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशति सूक्तानि । तत्र 'प्र शुक्र' इति पञ्चविंशत्यृच प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'प्रशुक्रा पञ्चाधिका वैश्वदेवं ह्याद्या एकविंशतिर्द्विपदा 'अब्जाम्' अहेरर्धर्च उत्तरोऽहिर्बुध्न्याय' (KSA 35 34 p 25) इति वसिष्ठऋषि । आद्या एकविंशतिर्द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजो द्वाविंशाद्याश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । व्यूळ्हे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्त वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'प्र शुक्रैत्विति वैश्वदेवम्' ÁSS. 8. 8. इति । 'षोडशिन्या धूर्ध्वस्मा इति द्विपदा' (ÁSS. 6 2.) इति । महाव्रतेऽप्येषा द्विपदा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'आधूर्ध्वस्मा इत्येका सूददेहा' (AA. 5. 8.) इति Sy

१२. शुक्र M.

१३. अस्मिन् सूक्ते स्तोष्यमाणान् देवान् प्रैतु प्रगच्छतु Sy

१४. दीप्ता Sy

१५ सर्वेषा कामाना प्रदात्री Sy

१६ स्तुतिवाक् A.

१७ सुसस्कृतः Sy.

१८ अस्यामृच्यापः स्तूयन्ते Sy

१९ पृथिव्याश्च Sy.

२० उभयोरपि लोकयोरित्यर्थः Sy

२१ उत्पत्तिम् Sy

२२ जानन्ति Sy

२३. ०देवाह A.

२४ शृण्वन्ति स्तोत्राणीति शेषः

२५ उप M आप nom. plur. subject of the verb शृण्वन्ति is suggested for अपः ॥

२६ सर्गात् क्षरन्ति A M स्वर्गात् क्षरन्त्यः is suggested for सर्गात् क्षरन्ति ॥

आपश्चिदस्मै पिन्वन्त पृथ्वीर्वृत्रेषु शूरा मंसन्त उग्राः ॥ ३ ॥

आपश्चित् । आप । चित् । अस्मा इन्द्राय । अक्षरन् । विस्तीर्णाः । युद्धेषु चैनम् । शूराः । स्तुवन्ति । उग्राः ।

आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिन्द्रो न वज्री हिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥

आ धूर्षु । आदधात । इन्द्राय । रथस्य धूर्षु । अश्वान् । इन्द्रः । इदानीम् । वज्रवान् । हिरण्यबाहुरागच्छतु ।

अभि प्र स्थाताहेव यज्ञं यातेव पत्मन्त्मना हिनोत ॥ ५ ॥

अभि प्र स्थात । यथाहानि सूर्योऽभिप्रतिष्ठते तथा यूयम् । यज्ञम् । अभिप्रतिष्ठत । याताऽध्वगेरा यथा । मार्गे पादं प्रेरयति यथा यज्ञम् । स्वयमेव । प्रेरयत इत्यस्योत्तरा भूयसे निवचनाय ।

---

१ इन्द्रोऽस्मिन् वृत्रुचे स्तूयते Sy

२ अपि Sy

३ अक्षरत् A

प्यायन्ते Sy

४ पृथ्व्यः प्रथमानाः Sy

५ उपद्रवेषु सत्सु Sy

६ योद्धारोऽपि Sy

७ इममेवेन्द्रं स्तुवन्ति Sy

८ उद्ग्रा A.

उद्गूर्णास्तेजस्विनो वा Sy

९. धूषु A.

१० अस्मै-षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्येन्द्रस्यागमनाय Sy

११ Ngh 3 13 नेत्युपमार्थीय N 1 4 अस्त्युपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः N 7 31 नेति चार्थे Sy

१२ ०ण्यपाणिरा० M हिरण्यहस्तश्च भवति Sy

१३ योऽयमिन्नि शस्यमानस्यावस्या ऐन्द्रत्वं गम्यते । 'आ धूर्ष्वस्मै' इत्यमास्मा इत्यस्य पदस्यानुदात्तत्वं पूर्वस्यामिन्द्रस्य प्रकृतत्वात् । अत एव पूर्वार्ध्येन्द्रीति विज्ञायते । पूर्वस्यामप्यृच्यस्मा इत्यत्रानुदात्तत्वमल्पीयसोऽर्थतरमनुदात्तमिति । तथा च यास्कः—'अस्या इति चास्येति चोदात्तं प्रथमादेशे । अनुदात्तमन्वादेशे । तीव्रार्थतरमुदात्तम् अल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम्' N 4 25 इति । अल्पीयस्त्वं चेदंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सन्निधानस्य दूरस्थत्वेनेत्यवगन्तव्यम् Sy

१४ यज्ञस्तुतिरियम् Sy

१५ स्थाता M

१६ अहेवेति पूरणी Sy

१७. हे जनाः ! अभिक्रमत Sy

१८ ०ध्वगो यथा is suggested for ०ध्वगेरा यथा ॥ गन्तेव Sy

१९ अपि च पत्मनि यज्ञमार्गे Sy

२० तथा is suggested for यथा ।

२१ गच्छत । 'हि गतौ' इति धातुः Sy

२२ इत्यस्या उत्तरा is suggested for इत्यस्योत्तरा ।

२३. हूयसे A

त्मना समत्सु हिनोत यज्ञं दधात केतुं जनाय वीरम् ॥ ६ ॥

त्मना[1] समत्सु[2] । [illegible][3] । [illegible][4] । [illegible][5] । [illegible][6] । युद्धे-नात्मनो[7] ज्ञापयितारम्[8] । वीरम्[9] ।

उदस्य शुष्माद्भानुर्नार्त बिभर्ति भारं पृथिवी न भूम ॥ ७ ॥

उदस्य शुष्मात्[10] । [illegible][11] । [illegible][12] । [illegible][13] । [illegible][14] । भारम्[15] । यथा । भूमि[16] । [illegible][17] ।[18]

ह्वयामि देवाँ अयातुरग्ने साधन्नृतेन धियं दधामि ॥ ८ ॥

[19]ह्वयामि देवान्[20] । [illegible][21] । [illegible][22] । [illegible][23] । [illegible][24] [illegible][25] । कर्म[26] । धारयामि[27] ।

---

१. उक्तस्यैव विवरणम् । हे [illegible] ! Sy.
२. धीमत्सु A.
३. स्वयमेव Sy.
४. गच्छत Sy.
५. पुरो धत A. विधत्त Sy.
६ शत्राजनाय A लोकाय । तदर्थमित्यर्थः Sy
७. युद्धेष्वात्म० is suggested for युद्धेनात्म०
८ अपि च प्रज्ञापकम् Sy
९. पापाना वारयितारम् । नाशकमित्यर्थः Sy
१०. शुष्मान् A
११. तु (क्र) श्छस्य तु A
The reading is doubtful. Something seems to be missing here. उद्गच्छतु, as the explanation of उदार्त, is suggested for तुच्छस्य तु
१२. बलोत् A
१३. सूर्यः Sy.
[illegible] is suggested for [illegible] ।
१५. भार [illegible] Sy.
१६ भूमि. is suggested for भूमि ।
१७ भूत जा० A. भूतानि Sy.
१८ VM ignores उत and आर्त ॥ उदार्त उद्गच्छति Sy
१९. [illegible] वेगा स्तूयन्ते Sy
२०. देवान् is missing in A
२१. ह्वयामि is suggested for ह्वयान ।
२२. आगच्छदर्हिंसको वा is suggested for अच्छअहिंसको वाम् ॥ अहिंसादिनियमयुक्तेन Sy
२३. अग्ने M
२४. कामान् साधयन् Sy
२५. यज्ञेन Sy
२६. अपि च देवानां परिचरणात्मकं कर्म Sy
२७. ०याहि A करोमीत्यर्थः Sy

अभि वो देवीं धियं दधिध्वं प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

अभि वः । अभिधारयत । यूयम् । देवनशीलम् । कर्म । देवेषु च । वाचम् । यूयम् । प्रधारयतेति ।

आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः ॥ १० ॥

आ चष्टे । आसाम् । नदीनाम् । उदकम् । आचष्टेऽभिपश्यति । वरुणः । उग्रः । सहस्रदर्शनः ।

राजा राष्ट्रानां पेशो नदीनामनुत्तमस्मै क्षत्रं विश्वायु ॥ ११ ॥

राजा । राजमानानामन्येषां प्रभूणामपि । राजा, अपि वा जनपदा राष्ट्राणि, णवाहायच्छान्दसः । रूपम् । नदीनाम् । अनुत्तं धायुमि । अस्मै । बलं भवतु । सर्वगामि ।

---

१ अहिव A वसिष्ठस्यायम् Dur, SKN
२ हे जनाः । देवानुद्दिश्य Sy हे ऋत्विजः । अभिवदामि Dur अभीत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियापदमध्याहार्यम् । अभिवदामि SKN
३ VM explains अभि and दधिध्वम् together but Sy Dur and SKN explain them separately धियम् Sy कुरुतेत्यर्थः SKN
४ युष्मानृत्विजः SKN
५ दीप्ताम् Sy एतां देवीम् Dur देव सम्बन्धिनीमित्यर्थः SKN
६ कहम A कर्म यागाख्यम् SKN
७ एतान् विश्वान् देवान्प्रति Dur देवान्प्रति SKN
८ स्तुतिरूपाम् Sy देवत्रा देवगामिनीमेतां वाचं स्तुतिलक्षणां कृणुध्वम् Dur वाचं स्तुत्या बयाम् SKN
९ अपि च यूयम् Sy युष्मानेव SKN
१० प्रकर्षेण कुरुध्वम् Sy प्रब्रवीमि चैतत् Dur प्रोपसर्गश्रुतेः पूर्ववदध्याहारः । प्रब्रवीमि SKN Dur and SKN explain प्र and कृणुध्वम् Separately
११ अविष्टः M
१२ नदीनां स्वभूतम् Dur नदीनां सम्बन्धि SKN
१३ जलम् Sy एवमत्र पाथःशब्देनोदकमित्युच्यते नदीसम्बन्धात् Dur
१४ ०ष्टे हि प० A आचष्ट इव प्रकथयतीव जनानापम् Dur कस्मात्पुनरेवमुच्यते यागं स्तुतिं च देवानां कुरुतेति ? उच्यते, यस्मादाचष्टे, सामर्थ्याल्लुप्तोपममेतत् । तदिदं कर्तव्यमित्याचष्ट इव जनेभ्यो वदत् SKN
१५ वरुणोऽपि देव आदित्य Dur कोऽसौ ? वरुणो मध्यमस्थान उत्तमस्थानो वा SKN
१६ उद्गूर्ण ओजस्वी वा Sy किंलक्षण पुनर्वरुण ? उग्र उद्गूर्णं Dur अप्रसह्य SKN
१७ दशन A बहुचक्षु Sy बहुदर्शन इत्यर्थ Dur विद्युद्भी रश्मिभिर्वा बहुदर्शन SKN
१८ पाथोऽन्तरिक्षम् । पथा व्याख्यातम् उदकमपि पाथ उच्यते पानात् अन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव N 6 7, SKN II 414 Dur and SKN take the two stanzas RV 7 34 9, 10 as one
१९ ईश्वराणामपि Sy २० ईश्वरः भवति Sy
२१ णवाहावच्छान्दसम् M णत्वाभावश्छान्दस is suggested for णवाहायच्छान्दसः ।
२२ रूपकृदपि भवतीत्यर्थ Sy
२३ अन्यैरबाधितम् Sy
२४ अस्मै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्य वरुणस्य Sy
२५ भवति A
२६ सर्वतो गन्तृ भवतीति Sy

अविंष्टो अस्मान्विश्वांसु विक्ष्वद्युं कृणोत शंसं निनित्सोः ॥ १२ ॥

[1]अविष्टो[2]। रक्षत्येव[3]। अस्मान्[4]। सर्वासु। प्रजासु[5] स। निन्दितुमिच्छत. शत्रो'। शसनम्। अद्योतमानम्[6]। करोतु[7]।

व्यैतु दिद्युद्द्विषामशेवा युयोत विष्वग्रपंस्तनूनाम् ॥ १३ ॥

व्येतु। अपगच्छतु[8]। आयुधम्। शत्रूणाम्। असुखम्[9]। पृथक् करोतु[10]। विष्वक्[11]। पापम्। तनूनाम्[12]।

अर्वाञ्चो अग्निर्हव्यान्नमोभिः प्रेष्ठो अस्मा अधायि स्तोमः ॥ १४ ॥

प्रावीञ्चः[13]। रक्षतु। अस्मान्। अग्निः। हविषोऽत्ता[14]। नमस्कारैः[15]। प्रियतम[16]। अस्मा अग्नयेऽस्माभि। स्तोमा[17]। कृताः[18]।

सजूर्देवेभिरपां नपातं सखायं कृध्वं शिवो नो अस्तु ॥ १५ ॥

सजूः। अपा नपाद्देवैः[19]। सङ्गतो भवति[20]। तमपान्नपातम्[21]। सखायम्[22]। कुरुध्वम्[23]। स शिव[24]। अस्माकम्[25]। अस्तु[26]।

---

१. अयं द्वृचो दैव. Sy
२. अविष्ट A आविष्टः M
३. हे देवा' ! अविष्ट उ ॥ इति समुदितमविष्टो इति। अविष्ट रक्षत Sy
४. अस्मात् A
५. प्रजासु is missing in A
६. अदीप्तिम् Sy.
७. कुरुत च Sy.
८. अवग० A
९. असुखकरी Sy.
१०. प्रथक्क० A देवा युयोत अस्मत्त पृथक्कुरुत Sy.
११. सर्वत' Sy.
१२. अङ्गानाम् Sy
१३. अपीह M.
१४. ०षोक्ता M हव्यानामत्ता Sy.
१५ अस्मदीयैर्नमस्कारैः Sy.
१६. प्रियतम. सन् Sy
१७. स्तोमा A.
१८. कृत A. अस्माभिर्व्यधायि Sy.
१९. नपादेपैः A
२०. सह Sy
२१. नपातः A. उदकानां पुत्रमग्निम् Sy. सूनुर्नपादित्यपत्यनामनी Ngh.
२२. मित्रम् Sy.
२३. हे स्तोतः ! (स्तोतारः) स्तुतिभिः कुरुध्वम् Sy.
२४. स चापान्नपात् सुखकरः Sy.
२५. अस्मभ्यम् Sy.
२६. भवतु Sy.

अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु षीदन् ॥ १६ ॥

अब्जाम्[2] । अप्सु जातम् । अस्मै[3] । रहितम्[4] । गृणीषे[5] । नदीनाम्[6] । बुध्ने[7] । उदकेषु[8] । सीदन्त[9] निरुक्तं[10] द्रष्टव्यम् ।

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्रिधदृतायोः ॥ १७ ॥

[11]मा च । मा । अस्मान् । अहिर्बुध्न्यो[12] देव । विनाशाय[13] । दधातु[14] । मा च । अस्य[15] । यज्ञोरवा[16] । अवक्षयन्तु[17] । यज्ञकामस्य[18]इति[19] ।

---

१ वासिष्ठस्य पराशरस्यार्षम् Dur वसिष्ठस्य SKN

२ इममग्निम् Sy हे स्तोत ! त्वमेतम् उदकजन्मानम् Dur अप्शब्द उपपदे जने- 'जनसनखनक्रमगमो विट्' (Pa 3 2 67) इति विटि 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (Pa 6 4 41) इत्यात्वे द्वितीयकवचनमब्जा मिति । स कर्मात्मना वृष्टिलक्षणास्वप्सु जायते तमब्जाम् SKN ३ स्तोत्रे Sy SKN

४ अभि M अहिम् is suggested for रहितम् ॥ मेघातामाहन्तारम् Sy मध्यम स्थानमहिम् SKN ५ गृणीषे A. स्तौषि Dur गृणाते स्तुतिकर्मण आत्मनेपदमध्यमो व्यत्ययेन परस्मैपदोत्तमयो स्थाने । गृणीषे गृणामि स्तौमीत्यर्थः SKN

६ उदकानाम् Sy नदनानामपाम् Dur नदी शब्देन शब्दकारिणीनामपां स्थाने SKN

७ बुध्न A स्थाने । बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् धृता आप इति व्युत्पत्ते, तस्मिन् Sy बन्धने, एतस्मिन्नन्तरिक्षे वर्तमानम् Dur बन्धने अन्तरिक्षे बद्धा अस्मिन् धृता आप । इयमपीतरद् बुध्नं शरीरमुच्यते । 'बद्धा अस्मिन् धृता प्राणा इति' SKN

८ उदकेषु लब्धव्येषु निमित्तभूतेषु Dur

९ एतस्मिन् कमप्यङ्गभावमुपगच्छन् Dur मन सोदकानि ध्यायन्कामयमान इत्यर्थ SKN

१० अप्सुजमुक्थैरहिं गृणाषे बुध्ने नदीनां रजस्सु [उदकेषु] सीदन् बुध्नमन्तरिक्षम् । बद्धा अस्मिन् धृता आप [इति वा] इदमपीतरद् बुध्नमेतस्मा देव । बद्धा अस्मिन् धृता प्राणा इति N 10 44. SKN IV 49

११ पूर्वया समानं सर्वमिति Dur वसिष्ठस्यैव भिन्नस्तुतित्वादधर्चयोरुदाहरणम् SKN

१२ अहिर्बुध्न्यो is suggested for अहिर्बुध्न्यो । बुध्नेऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्य । अहिश्चासौ बुध्न्यश्चेत्यहिर्बुध्न्योऽग्नि Sy 'योऽहि स बुध्न्य' । एतावांस्तु विशेष 'बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासादहिर्बुध्न्य' Dur योऽहि स एव बुध्न्य । इयांस्तु विशेष बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवो बुध्न्य । अहिश्चासौ बुध्न्यश्चेति समा नाधिकरणावहिर्बुध्न्यशब्दावसमस्तौ । तथापि, अहि बुध्नियं संततोति श्रुतौ लिङ्गं भवति । बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासादिति भावार्थप्रदर्शनं भाष्ये SKN योऽहि स बुध्न्यो बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासात् N 10 45,

१३ हिंसकाय Sy रेषणाय हिंसकाय Dur SKN १४ मा कस्मैचिद् धात् Dur कस्मैचिदपि माधादिति सम्बन्ध SKN

१५ अस्य यजमानस्य Dur अस्य सम्बन्धी SKN १६ अस्माभि क्रियमाणो यज्ञ । उक्तापीठकिकायज्ञ एवोक्तारूपकमेतत्क- ल्पितं भाष्ये ऽवतेरौचित्यादिति SKN

१७ मा क्षुधत् नित्यमविनाशेन वर्ततामिति Dur मा विनशदित्यर्थ SKN

१८ कतृतास्याहिबुध्न्यस्य यज्ञकामस्य SKN

१९ यद्वा-अस्याहिर्बुध्न्यस्येममहिबुध्न्यमुद्दिश्य ऋता योयज्ञकामस्य यो यज्ञ स न क्षीयेतेत्यर्थ Sy मा च नोऽहिर्बुध्न्यो रेषणाय धात् । मास्य यज्ञोता च स्रिधत् । यज्ञकामस्य N 10 45 SKN IV 49 50

उत नं एषु नृषु श्रवो धुः प्र राये यन्तु शर्धन्तो अर्यः ॥ १८ ॥

उत नः[1] । अपि च । अस्माकम्[2] । एषाम् । नृणा मध्ये[3] । अन्नम्[4] । ददतु[5] । प्रयच्छन्तु च[6] । धनाय[7] । शर्धतिरुत्साहकर्मा शर्धन्त[8] । गमनशीला[9] देवाः ।

तपन्ति शत्रुं स्वर्ण भूमा महासेनासो अमेभिरेषाम् ॥ १९ ॥

तपन्ति[10] । तपन्ति[11] । शत्रुम्[12] । आदित्य । इव । भूमिस्[13] । हासेना[14] स्तोतार[15] । बलै. । देवानाम्[16] ।

आ यन्नः पत्नीर्गमन्त्यच्छा त्वष्टा सुपाणिर्दधातु वीरान् ॥ २० ॥

[17]आ यन्नः । यदि[18] । अस्मान् । देवपत्न्य.[19] । आगच्छन्ति । यदि च सुपाणि[20] । त्वष्टा[21] । वीरान्[22] । धारयति[23][24] पूर्वत्र सम्बन्ध[25] ।

प्रति नः स्तोमं त्वष्टा जुषेत स्यादस्मे अरमतिर्वसूयुः ॥ २१ ॥

प्रति नः । प्रतिसेवेत[26] । अस्माकम् । स्तोम[27] । त्वष्टा भवतु[28] । अस्मासु[29] । पर्याप्तमतिस्त्वष्टा[30] । धनकाम ।

---

१. अयं द्वृचो दैवो मारुतो वा Sy
२. अस्मदीयेषु Sy
३. पुरुषेषु Sy
४. अन A
५. दत्त A देवा मरुतो वा धारयन्तु Sy
६. प्रगच्छन्तु । म्रियन्तामित्यर्थः Sy
७. धनार्थम् Sy
८. शर्धतीरुत्साहकर्मा गन्धंतः A उत्सहमानाः म्रियमाणा वा Sy
९. अरय. Sy
१०. पतन्ति A
११. वाधन्ते Sy
१२. शत्रुं स्वकीयम् Sy
१३. भूमिम् is suggested for भूमिस् ॥ भुवनानि Sy
१४. मभासेना A महासेना is suggested for यहासेना
१५. राजानः Sy
१६. मरुतां देवानां वा महान्तोऽपि राजानोऽमैर्बलैः शत्रून् वाधन्ते । तानि बलानि देवानामेवेत्यर्थः Sy
१७. अस्या देवपत्न्यस्त्वष्टा वा देवता Sy
१८. यदा Sy
१९. देवानां पत्न्यः Sy
२०. तदा Sy.
२१. शोभनहस्तः Sy.
२२ त्वष्टा देवः Sy
२३. वीरं M
पुत्रान् Sy
२४. अस्मभ्यं ददातु Sy.
२५. VM ignores अच्छ. Sy. explains it by अभि ।
२६. सेवत M.
२७ सोमः M स्तोमम् is suggested for स्तोमः । अस्माकं स्तोमस्त्वष्टा is written twice in A अस्माकं सोमस्त्वष्टा भवतु is written twice in M स्तोत्रम् Sy.
२८. भूयात् Sy.
२९. अस्मदर्थम् Sy
३०. सर्वविषयव्याप्तबुद्धिर्वा Sy.

ता नो॑ रासन्राति॒षाचो॒ वसू॒न्या रोद॑सी वरुणा॒नी शृ॑णोतु ।
वरू॑त्रीभिः सुशर॒णो नो॑ अस्तु॒ त्वष्टा॑ सु॒दत्रो॒ वि द॑धातु॒ रायः॑ ॥ २२ ॥

ता न[1] । तानि[2] । अस्मभ्यम् । ददतु[3] । दानस्य सम्भक्त्य[4] । धनानि । आशृणोतु[5] । द्यावापृथिव्यौ तदनुगच्छेताम्[6] । तथा वरुणानि[7] च स्तुति[8] । देवपत्नीभि[9] सह[10] । सुगृह[11] । अस्माकम् । अस्तु । त्वष्टा[12] । सुधन[13] । करोतु[14] च । अभिमत[15] धन[16] हितम् ।

तन्नो॑ रायः॒ पर्व॑ता॒स्तन्न॒ आप॒स्तद्रा॑ति॒षाच॒ ओष॑धीरु॒त द्यौः ।
वन॒स्पति॑भिः पृथि॒वी स॒जोषा॑ उ॒भे रोद॑सी॒ परि॑ पासतो नः ॥ २३ ॥

तन्नो राय । उदित् स्तोत्रम् । अस्माकम् । त्वष्टृप्रभृतय[17] । परिरक्षन्त्विति[18] ।

---

१ वसिष्ठस्यार्षम् Dur वसिष्ठस्य SKN
२ यान्यस्माकमभीष्टानि तानि Sy ता वेत्य Dur तच्छब्दश्रुतेयच्छब्दोऽध्याहार्य । यानि वयमर्थितवन्तस्तानि SKN
३ प्रयच्छन्तु Sy ददात्वित्यर्थ Dur पूर्वेषु कालेषु रासन्, रासतेर्दानकर्मणो लङि, अत्र भविष्यदन्वसत्वात् । अरासन् दत्तवन्त SKN
४ सम्भक्ता M सम्भक्त्य is suggested for सभक्त्य ॥ दानसमवेता देवपत्न्य Sy हविर्दानं या सचन्ते सेवन्ते Dur हविषो दानं रातिस्तां या सचन्ते । अथवा रातिषाचो हविर्दानस्य सेविन्य इत्यर्थ SKN
५ अशृणोतु A. अस्मदीयं स्तोत्रमभिशृणोतु Sy आभिमुख्येन स्थित्वा शृणोतु Dur यत एव मतो ब्रवीमि । इदानीमपि आकार, शृणोत्वि त्यनेन सम्बध्यते । आङ्य प्रतिज्ञा । प्रतिदास्याम इति प्रतिज्ञानन्तु । अभ्युपगच्छन्त्वित्यर्थ SKN
६ द्यावापृथिव्यौ चाभिशृणुताम् Sy वरुणस्य पत्नी Dur　७ तिदनुगच्छेत् A
८ ०णानी च is suggested for ०णानि च ।
९ स्तुतिम् is suggested for स्तुति ।
१० उपद्रवाणां वारयित्रीभिर्देवपत्नीभि सह Sy वरयितव्याभि सहित Dur वरयितव्याभि रेताभिर्देवीभि सह SKN
११ सु शरणप्रद Sy स्वाश्रयण Dur आश्रय SKN　१२ क ? त्वष्टा नाम देव SKN
१३ सुधनं M सुधन is suggested for सुधन ॥ कल्याणवान Sy एवमत्र राय- सम्बन्धात् सुदत्र कल्याणवान इत्युपपद्यते Dur कीदृश ? सुदत्र सुदान स्वाश्रयणश्च भूत्वा SKN सुदत्र कल्याणवान N 6 14.　१४ विविधं दधातु SKN
१५ धनानि Sy
१६ हित A धनमित्यर्थ Dur धनानि SKN N 6 14, SKN II 434
१७ त्वष्टृ प्रभृतयं A
१८ Sy explains this stanza in the following manner —
नोऽस्माकम् । तदित्यव्ययम । ता रायो धनानि पर्वता परिपान्तु । नोऽस्माकं तत्ता राय आपश्च परिपान्तु । तद्रातिषाचो दानसहिता देवपत्न्यश्च परिपान्तु । ओषधीरोषधयश्च तत्परिपान्तु । उतापि च द्यौस्तत्परिपातु । वनस्पतिभि सजोषा सहिता पृथिव्यन्तरिक्षं च तत् परिपातु । आप पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् (Ngh 1 3) । नोऽस्माकं तदुभे रोदसी द्यावापृथिव्यावपि परि पासत परिरक्षताम् ।

अनु तदुर्वी रोदसी जिहातामनु द्युक्षो वरुण इन्द्रसखा ।
अनु विश्वे मरुतो ये सहासो रायः स्याम धरुणं धियध्यै ॥ २४ ॥

अनु तत् । विस्तीर्णे । द्यावापृथिव्यौ । तत्[1] । अनुगच्छेताम्[2] । तथा वरुणश्च । दीप्ते[3] । अनुगच्छताम्[4] इन्द्रसुखा[5] । अनुगच्छन्तु[6] । विश्वे च । मरुत[7] । ये । सहनशीला[8] । धनस्य । गृह[9] वयम् । स्याम[10] । श्रितानां[11] धारणार्थमिति ।

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।
शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तन्न इन्द्र । तदिदम्[12] । अस्माकम् । इन्द्रादय[13] । सेवन्ताम् । वृक्षा वनिन । तथा वय मरुताम् । उपस्थाने[14] सति । सुखे[15] । स्यामेति[16] ।

VII. 35.

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या ।
शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ॥ १ ॥

[17]शन्न इन्द्राग्नी । शमयितारावुपद्रवाणाम्[18] । इन्द्राग्नी । भवताम् । रक्षणैरिति[19] इन्द्रस्य प्राधान्यात् सर्वे-

---

१. वक्ष्यमाणम् Sy २. अनुमन्येतामित्यर्थः Sy.

३. दीप्तेर्निवासभूतः Sy

४. अनुगच्छतु is suggested for अनुगच्छताम् ॥
द्विवचनस्यैकवचनान्ततया विपरिणामः Sy

५. इन्द्रसखा is suggested for इन्द्रसुखा
इन्द्रः सखा यस्येति बहुव्रीहिः Sy

६. अत्र बहुवचनान्ततया विपरिणामः Sy

७. मरुता A.

८ शत्रूणामभिभवितारः । ते मरुतोऽपि Sy

९. ग्रहम् A धाम स्थानम् Sy

१०. स्यामा A. भवेमेति Sy

११. श्रितां धार० A. यदनुसन्तव्यं तदाह-भरणीयं धारयितुम् Sy.

१२. स्तोत्रम् Sy

१३. आदि refers to वरुण । मित्र. । अग्निः । आपः and ओषधीः ।

१४. उपस्थाने वर्तमानाः Sy.

१५. शर्मणि सुखे गृहे वा Sy.

१६. भवेम । सिद्धमन्यत् Sy.

१७ 'शं न इन्द्राग्नी' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् अत्रेयमनुक्रमणिका—'शं नः पञ्चोना शान्तिः' (35. 35. p. 25.) इति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । 'वैश्वदेवं ह्' (KSA. 35. 34 p 25.) इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् । महानाम्नीव्रत एतत् सूक्तं जप्यम् । तथा च सूत्रितम्—'भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभि.' (ASS 8. 14.) इति Sy इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमौ देवताः Mah.

१८. शान्त्यै Sy सुखरूपौ Mah सुखरूपौ च U.

१९. पालनैः कृत्वा Mah पालनैः सह U

ष्वनुपक्ष । शम्[1] । अस्माकम्[2] । इन्द्रावरुणौ । मनुष्यैर्दत्तहविष्कौ[3] । शम्[4] । इन्द्रासोमौ । अभ्युदयार्थम्[5] । अस्माकम् । शम्[6] । योश्च[7] भवताम् । शमीति पुन पूरण शम् । अस्माकम् । इन्द्रापूषणौ[9] । सुख[10] इति ।

शं नो॒ भगः॒ शमु॑ नः॒ शंसो॑ अस्तु॒ शं नः॒ पुरं॑धिः॒ शमु॑ सन्तु॒ रायः॑ ।
शं नः॑ स॒त्यस्य॑ सु॒यम॑स्य॒ शंसः॒ शं नो॑ अ॒र्य॒मा पु॑रुजा॒तो अ॑स्तु ॥ २ ॥

शन्नो भग । शम्[11] । अस्माकम् । भगो देव[12] । शम्[11] । एव । अस्माकम् । नराशस । भवतु । शम्[11] । अस्माकम् । प्रज्ञा[11] । शम्[11] । एव । भवन्तु । धनानि । शम्[11] । न सत्यस्य[13] । सयमस्य[14] । शसनम्[15] । शम्[11] । न । अर्यमा[16] । बहुजन[17] । भवतु ।

शं नो॑ धा॒ता शमु॑ ध॒र्ता नो॑ अस्तु॒ शं न॑ उरू॒ची भ॑वतु स्व॒धाभिः॑ ।
शं रोद॑सी बृह॒ती शं नो॒ अद्रिः॒ शं नो॑ दे॒वानां॑ सु॒हवा॑नि सन्तु ॥ ३ ॥

शन्नो धाता । शम्[18] । न[19] । धाता[20] । भवतु । शम्[18] । एव । धर्ता[21] । शम्[18] । न[19] । विस्तीर्णा[22] पृथिवी । अन्नै[23] । भवतु । शम्[24] । द्यावापृथिव्यौ । महत्यौ । शम्[18] । पर्वत । शम्[18] । न[19] । देवानाम् । स्वाह्वानानि[25] स्तोत्राणि । भवन्तु[26] ।

---

१ शान्त्यै Sy सुखरूपौ Mah सुखरूपौ च U
२ अस्माकमस्मभ्यं वा Sy
३ रातहव्यै यजमान Sy रातं दत्तं हव्यं ययोस्तौ रातहव्यौ हविस्तृप्तौ Mah दत्तहविष्कौ भवताम् U
४ शान्त्यै भवताम् Sy सुखरूपौ भवताम् Mah
५ कल्याणाय च भवताम् Sy सुष्ठु इतं सुवितं साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा Mah U
६ शान्त्यै सुखाय च । पुनरुक्तिरादरार्था । अथवा शं शमनहेतुकं सुखम् Sy रोगाणां शमनाय Mah शमनाय रोगाणाम् U
७ न्नमोश्च M The passage beginning with रक्षर्मेरितोन्द्रस्य and ending with योश्च भवताम् is missing in A. योर्वियय योगमिमितं सुखमित्यपुनरुक्ति Sy यवनाय पृथक्करणाय च भयानाम् । रोगं भयं च नियत्य सुखरूपौ भवतामित्यर्थ Mah पृथक्करणाय च भयानाम् U
८ शमिति is suggested for शमीति ॥ इन्द्रसोमौ देवौ शं सुखरूपौ भवताम् Mah सुखरूपौ चेन्द्रासोमौ भवताम् U
९ ०पूषणो M इन्द्रपूषसञ्ज्ञौ देवौ सुखरूपौ भवताम् Mah
१० अन्नलाभे निमित्ते वा Sy वाजस्यान्नस्य सातौ लाभे निमित्तभूते सति Mah अन्नसम्भजने निमित्तभूते U
This stanza=YV 36 11
११ शान्त्यै Sy १२ बहुधीरप्यस्तु Sy
१३ स्वस्य M
१४ सुयमस्य is suggested for सयमस्य ॥ शोभनयमयुक्तस्य Sy १५ वचनम् Sy
१६ देवोऽप्यस्तु Sy १७ बहुप्रादुर्भाव Sy
१८ शान्त्यै Sy १९ अस्माकम् Sy
२० देव Sy
२१ पुण्यपापानां विधारयिता वरुणो देवोऽप्यस्तु Sy
२२ विवर्तगमना पृथिव्यपि Sy
२३ अन्नै सह Sy
२४ शम् is missing in A शम्भवताम् Sy
२५ स्वाह्वानि A सुष्टुतय Sy
२६ भवतु A

शं नो॑ अ॒ग्निर्ज्योति॑रनीको अस्तु॒ शं नो॑ मि॒त्रावरु॑णाव॒श्विना॒ शम् ।
शं नः॑ सु॒कृतां॑ सुकृ॒तानि॑ सन्तु॒ शं न॑ इषि॒रो अ॒भि वा॑तु॒ वातः॑ ॥ ४ ॥

शन्नः । शम् । अस्माकम् । अग्नि । ज्योतिर्मुख । भवतु । शम् । अस्माकम् । इन्द्रावरुणौ[1] । अश्विनौ[2] च । शम् । न । सुकृताम्[3] । सुकृतानि कर्माणि[4] । भवन्तु[5] । तथा सुखम् । अस्माकम् । गमनशील । वात[6] । आवातु

शं नो॒ द्यावा॑पृथि॒वी पू॒र्वहू॑तौ॒ शम॒न्तरि॑क्षं दृ॒शये॑ नो अस्तु ।
शं न॒ ओष॑धीर्व॒निनो॑ भवन्तु॒ शं नो॒ रज॑स॒स्पति॑रस्तु जि॒ष्णुः ॥ ५ ॥

शन्नः । शम्[7] । अस्माकम् । द्यावापृथिव्यौ । प्रथमाह्वाने[8] । सुखम् । अन्तरिक्षम्[9] । दर्शनाय[10] । अस्माकम् । भवतु । शम् । नः । ओषध्य[11] । वृक्षाश्च । भवन्तु । शम् । न[12] । लोकस्य । पतिः[13] । अस्तु । जिष्णुरादित्य[14] ।

शं न॒ इन्द्रो॒ वसु॑भिर्दे॒वो अ॑स्तु॒ शमा॑दि॒त्येभि॒र्वरु॑णः सु॒शंसः॑ ।
शं नो॑ रु॒द्रो रु॒द्रेभि॒र्जला॑षः॒ शं न॒स्त्वष्टा॒ ग्नाभि॑रि॒ह शृ॑णोतु ॥ ६ ॥

शन्न इन्द्रः । शम्[15] । न । इन्द्र[16] । वसुभि सह[17] । देव । भवतु । तथादित्यै[18] । वरुणस्य[19] । श भवतु । सुष्टुति[20] । शम् । न । रुद्र[21] । रुद्रै । सुखकर, जलाष इति सुखमाव[22] । शम् । न । त्वष्टा । देवपत्नीभि सह । स्तोत्र शृणोतु[23] ।

शं नः॒ सोमो॑ भवतु॒ ब्रह्म॒ शं नः॒ शं नो॒ ग्रावा॑णः॒ शमु॑ सन्तु य॒ज्ञाः ।
शं नः॒ स्वरू॑णां मि॒तयो॑ भवन्तु॒ शं नः॑ प्र॒स्व१॒ः शम्व॑स्तु॒ वेदिः॑ ॥ ७ ॥

शन्नः सोम[24] । शम्[25] । न[26] । सोम । भवतु । ब्रह्म च[27] । अस्माकम् । शङ्करम् । शम्[28] । न । ग्रावाण[29] । शम् ।

---

१. मित्रावरुणौ is suggested for इन्द्रा-वरुणौ । मित्रावरुणावपि भवताम् Sy
२. अश्विनावपि शम्भवताम् Sy
३ पुण्यकर्मणा पुरुषाणाम् Sy
४. पुण्यकर्माण्यपि Sy ५ भवतु A
६. वायुरपि Sy
७. शन्नम् A शान्त्यै Sy
८. ०मां ह्वा० A ९. ०रिक्ष M
१० दशयनाय A
११. ओषधयोऽपि भवतु Sy
१२ अस्माकम् Sy
१३. पतिरिन्द्रोऽपि Sy
१४. जयशीलः Sy.
१५. शान्त्यै भवतु Sy
१६ ने A. अस्माकम् Sy.
१७. देवैः सार्धम् Sy.
१८. दानादिगुणयुक्तः Sy
१९. वरुणश्च is suggested for वरुणस्य ।
२०. सुष्टुविति M शोभनस्तुतिः Sy
२१. दु खद्रावको देवः Sy
२२. ०माव A जलाशमिति सुखनाम Ngh 3 6
२३. VM ignores इह ॥ इह यज्ञे Sy.
२४. सोमं A २५ शान्त्यै Sy.
२६ अस्माकम् Sy २७. स्तोत्रमपि Sy.
२८ शान्त्यै भवतु Sy
२९. अभिषवसाधनभूताः पाषाणा अपि Sy.

एव । सन्तु । यज्ञा । शम् । न । यूपानाम् । मानानि । भवन्तु । शम् । न । बर्हींषि । शम् । एव । अस्तु । वदि ।

शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु शं नश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु ।
शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नः सिन्धवः शमु सन्त्वापः ॥ ८ ॥

शन्न । कल्याणम् । अस्माकम् । सूर्य । उदेतु । बहूनां द्रष्टा । शम् । न । चतस्र । मुख्या दिश । भवन्तु । शम् । न । पर्वता । निश्चलं सिष्ठन्त । भवन्तु । शम् । न । सिन्धव । शम् । एव । सन्तु । आप इति ।

शं नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।
शं नो विष्णुः शमु पूषा नो अस्तु शं नो भवित्रं शम्वस्तु वायुः ॥ ९ ॥

शन्न । शम् । अस्माकम् । अदिति । भवतु । कर्मभि । शम् । न । भवन्तु । मरुत । स्वभ्यर्चना । शम् । न विष्णु । शम् । एव । पूषा । न । अस्तु । शम् । अस्माकमस्तु । भवित्रं यत्किञ्चन पथिव्यां भवति । शम् । एव । अस्तु । वायु ।

शं नो देवः सविता त्रायमाणः शं नो भवन्तूषसो विभातीः ।
शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शम्भुः ॥ १० ॥

शन्न । शम् । न । देव । सविता । रक्ष । ज । न । भवन्तु । उपस । व्युच्छन्त्य । शम् । न । पर्जन्य । भवतु । प्रजाभ्य । शम् । अस्माकम् । अस्तु । क्षेत्रस्य । पति । सुखस्य भावयिता ।

---

१ उन्मानान्यपि Sy
२ ओषधयोऽपि Sy
३ बेर्हि A.
४ शान्त्यै Sy
५ उदयं प्राप्नोतु Sy
६ वृष्टा A विस्तीर्णतेजा Sy
७ महा दिशोऽपि Sy
८ निश्चलास्तिष्ठन्त M ध्रुवा Sy
९ नद्योऽपि Sy
१० सम् A
११ भन्तु A
१२ शान्त्यै Sy
१३ देवी Sy
१४ व्रतै कर्मभि सार्धम् Sy
१५ मरुतोऽपि Sy
१६ शोभनस्तुतय Sy
१७ व्यापक Sy
१८ पूषा-देवोऽपि Sy
१९ भुवनमन्तरिक्षमुदकं वा Sy
२० किञ्चन पृ० A
२१ शान्त्यै भवतु Sy
२२ अस्माकम् Sy
२३ कीडनादिगुणयुक्त Sy
२४ रक्षन् is suggested for रक्ष ।
२५ शम् is suggested for न ।
२६ भवन्ति A

शं नो॑ दे॒वा वि॒श्वदे॑वा भवन्तु॒ शं सर॑स्वती स॒ह धी॒भिर॑स्तु ।
शम॑भि॒षाचः॒ शमु॑ राति॒षाचः॒ शं नो॑ दि॒व्याः पार्थि॑वाः॒ शं नो॒ अप्याः॑ ॥ ११ ॥

शन्नः । विश्वे देवा[१] नाम । देवता । अस्माकम् । शम्[२] । भवन्तु[३] । शम् । सरस्वती । सह । कर्मभिः[४] । अस्तु । शम् । अभिगन्तार[५] । शम्[६] । एव । धनस्य सेवितार[७] । शम् न । दिवि भवा । शम् । पार्थिवा[८] । आन्तरिक्ष्या[९] ।

शं नः॑ स॒त्यस्य॒ पत॑यो भवन्तु॒ शं नो॒ अर्व॑न्तः॒ शमु॑ सन्तु॒ गावः॑ ।
शं न॑ ऋ॒भवः॑ सु॒कृतः॑ सु॒हस्ताः॒ शं नो॑ भवन्तु पि॒तरो॒ हवे॑षु ॥ १२ ॥

शन्नः सत्यस्य । अग्निर्यमो वरुण इति सत्यस्य । पतय[१०] । अस्माकम्[११] । शम् । भवन्तु । शम् । न । अश्वा. । शम् । एव । भवन्तु । गाव । शम् । न । ऋभव' । सुवर्माण[१२] । कुशलहस्ता[१३] । शम् । अस्माकम् । भवन्तु । पितरः[१४] । ह्वानेषु[१५] ।

शं नो॑ अ॒ज एक॑पाद्दे॒वो अ॑स्तु॒ शं नोऽहि॑र्बु॒ध्न्यः॒ शं स॑मु॒द्रः ।
शं नो॑ अ॒पां नपा॑त्पे॒रुर॑स्तु॒ शं नः॒ पृश्नि॑र्भवतु दे॒वगो॑पा ॥ १३ ॥

शन्नः । शम्[१६] । अस्माकम् । अज । एकपान्नाम[१७] । देव । भवतु । शम् । अस्माकम् । अहिर्वुध्न्य[१८] । शम् । अन्तरिक्षम्[१९] । शम् । अस्माकम् । अपान्नपात्[२०] । रक्षक[२१] । भवतु । शम् । न । पृश्नि.[२२] । भवतु । देवा गोपनीया यस्या[२३] गोपयितारो वा ।

---

१. बहुस्तोत्रका देवाः Sy.
२. शान्त्यै Sy.
३. भवतु M
४. स्तुतिभिः कर्मभिर्वा Sy.
५ ०गन्ताः M. यज्ञमभितः सेवमानाश्च Sy
६. शरम् A.
७. दानं सेवमानाः Sy
८. पृथिव्यां सम्भूताश्च Sy.
९. अप्या अप्स्वन्तरिक्षे भवाश्च Sy आकाशमाप इत्यन्तरिक्षनामनी Ngh I 3
१० पालकाः सत्यशीला देवाः Sy
११. शान्त्यै Sy
१२. सुकर्माण. is suggested for सुवर्माण.
१३. शोभनहस्ता. Sy.
१४. पितरोऽपि Sy.
१५. स्तोत्रेषु सत्सु Sy.
१६. शान्त्यै Sy.
१७. ०वान्नाम A
एकपान्नामधेयः Sy
१८ अहि बुध्न्यः A
१९. समुद्रोऽपि Sy.
२०. अपान्नपान्नामधेयोऽपि देवः Sy.
२१. उपद्रवेभ्यः पारयिता Sy.
२२ मरुतां माता Sy
२३. य is written twice in A. देवा गोपायितारो यस्या सा Sy.

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तेदं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।
शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः ॥ १४ ॥

आदित्या । आदित्यादय[1] । वसिष्ठेन क्रियमाणम्[2] । नवतरम्[3] । स्तोत्रम् । सेवन्तु[4] । शृण्वन्तु । अस्माकम् । दिव्या देवा[5] । पार्थिवाश्च । अपि च । येऽति[6] । गाजाता मरुत[7] । यज्ञियाश्चादित्या[8] ।[9]

ये देवानां यज्ञिया यज्ञियानां मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः ।
ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

ये देवानाम् । ये[10] । देवानामपि । यज्ञियानाम्[11] । यज्ञिया भवन्तीति प्राणानाहन्द्रादीन् वा[12] । मनुष्यस्य[13] । यष्टव्या[14] । अमृता[15] । सत्यज्ञा । ते[16] । न[17] । प्रयच्छन्तु । बहूनां गेयं धनम्[18] । अद्य यूयम् । पात । स्वस्तिभि । सदा[19] । न[20] ।

व्याख्यत्तृतीयमध्याय पञ्चमस्याष्टकस्य स ।
विश्वामित्रकुले जातो माधव सुन्दरीसुत ॥

[अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः][21]

'प्र ब्रह्मैत्वित्यथाध्याय[22] व्याचिख्यासति माधव ।
अनेकर्षिषु[23] सूक्तेषु[24] वक्तव्य सम्प्रदशयन् ॥ १ ॥

---

१ आदि refers to रुद्र and वसव । आदित्या दिव्या 'अदितिर्द्यौ' (RV 1 89 10) इति श्रुते । रुद्रा आन्तरिक्ष्या, वसव पार्थिवाश्च Sy
२ अस्माभि क्रियमाणम् Sy ३ नवतारम् A
४ सेवन्ताम् is suggested for सेवन्तु ॥ जुषन्ताम् Sy
५ अन्ये दिव्या दिवि भवा Sy
६ येऽपि is suggested for येऽति ।
७ गोजाता is suggested for गा जाता गो पृश्नेर्जाता Sy माक' गौ' इति (सुपृश्नि) साधारणनामनी Ngh. 14.
८ यज्ञार्हास्ते सर्वेऽपि नोऽस्माकं इदं शृण्वन्तु Sy
९ VM. ignores इदम्
१० ये देवा सन्ति Sy ११ यजनीयानाम् Sy
१२ यजनीया Sy १३ ०णानां हेन्द्रा० A
१४ प्रजापतेश्च Sy १५ मरणरहिता Sy
१६ ते सर्वे Sy
१७ न is suggested for न । अस्मभ्यम् Sy
१८ बहुकीर्ति पुत्रम् Sy १९ सिद्ध एवोत्तम पात Sy २० व्याख्या तृती० Sy
२१ Supplied by the Editor
२२ प्र ब्रह्मैत्यथा० A अस्मात्पूर्वं 'श्री' इत्यधिकं वर्तते A
२३ R reads प्र ब्रह्मैतु सवध्यायम्
२४ RV 7 36 अनेक० is suggested for अनेक० A अनेकर्षीषु M अनेकर्षीषु R,
२५ सूक्तेषु A

ऋषय[1] सूक्तमेक[2] सदपश्यन् बहव कथम् ।
सङ्घीभूय तपस्तप्त्वा[3] सर्व एव सहापठन्[4] ॥ २ ॥
इति केचन मन्यन्ते माधवस्य न तन्मतम् ।
नाम्नि सूक्ते[5] श्रूयमाणे शक्यमेवं[6] प्रभाषितुम् ॥ ३ ॥
'एना[7] वय पर्यसेति सवादे यन्नदीवच[8] ।
तत्रैवं शक्यते वक्तु नाम ह्यत्र निवेशितम्[9] ॥ ४ ॥
'यमग्ने[10] वाजसातम[11] सूक्ते नाम च कीर्त्यते[12] ।
'प्रयस्वन्तो[13] हवामहे' शक्य तत्रापि[14] भाषितुम् ॥ ५ ॥
'एवाँ अग्निं[15] वसूयव.' सूक्ते सामान्यत. कृत ।
वसूयुनामनिर्देश[16] सन्त्यन्येऽपि च तादृशा. ॥ ६ ॥
'अबोध्यग्नि. समिधा[17], इति सूक्तं बुधगविष्ठिरौ[18] ।
सहैकं द्वौ ददृशतुरेक[19] सूक्ते तु कीर्त्यते ॥ ७ ॥

---

१. ऋषयः is missing in M
२. ०कं स पदप० A. M The reading is adopted from R.
३. ०यस्तस्तप्त्वा A
४. स is missing in A M The reading is adopted from R
५. सूक्तो A.
६. वाक्यमेव A वाक्यमेवं प्रभाषत M
७. येना वय A [RV 3 33 4]
८ ०दो यं नदीव च A M
९ ०त्रानिवैशिनम् A ०त्रानिवेशनम् M The reading is adopted from R.
१०. अयम० A. M.
११. नामव A. मावकी० M
१२. The quotation is up to वाजसातम
१३. पयस्व० M. [RV. 5. 203]
१४. ०त्राविभा० A. ०त्राभिभा० M The reading is adopted from R
१५. एवमग्नि A. M. [RV 5. 25. 9.]
१६. वसुयुगामनिर्देशः (श्य M) A M. The reading is adopted from R
१७. समीवेति M [RV 5. 1. 1]
१८. बुधाग० A १९. ०रेकसूक्ते A M The reading is adopted from R.

'गविष्ठिरो नमसा, इति बुधस्तत्र न कीर्तित ।
'यदिन्द्राह यथा त्वम्,' च सूक्तमार्षं द्वयोर्मतम् ॥ ८ ॥
'अह यथा त्वमीशीय, स्तोता मे' इति दृश्यते ।
एकवत्तत्र निर्देशो न त्वावामिति दृश्यते ॥ ९ ॥
'आ यदिन्द्रश्च दद्वहे सहस्र वसुरोचिष' ।
एकवत्तत्र निर्देश 'तिष्ठ वनस्य मध्य आ' ॥ १० ॥
मत्स्याना जालबद्धाना 'त्यानु'इत्यार्षं विदुर्बुधा ।
तत्रापि दृष्टो निर्देश 'उत त्वामदिते महि' ॥ ११ ॥
एवंविधेषु सूक्तेषु तस्मादेक ऋषिमत ।
प्रधानोऽन्ये त्वप्रधाना इति मन्यामहे वयम् ॥ १२ ॥
स च प्रधानो निर्देशादस्माभिर्ज्ञायते क्वचित् ।
'गविष्ठिरो नमसा' इति प्राधान्य ह्यवगम्यते ॥ १३ ॥
'यदिन्द्राह' यथेत्यत्र न विशेष प्रतीयते ।
गोसूक्ती वाश्वसूक्ती वा नैकोऽपि ह्यत्र कीर्त्यते ॥ १४ ॥

१ ०ष्ठितो मन० M मन० A [RV 5 1 12]
२ ०स्तत्र R.
३ [RV 8 14. 1]
४ त्वमशीय० M [RV 8 14. 1]
५ स्तोनाम A. M
६ मायमिन्द्रस्य A मयमिन्द्रस्य M
७ [RV 8 34. 16]
८ ०वस्तत A
९ ०ष्ठन् A M
१० [RV 8 34. 18]
११ मत्स्याना A '०बद्धा' इति वा पाठ स्यात्
१२ त्यामिव (त्यानु इ०) त्यार्षम् A M त्यानि त्यार्षम् [RV 8 67 1]
१३ त्वमहिते A त्वममिते (०मदिते) M [RV 8 67 10]
१४ इमोहं यथेत्यत M [RV 8 14. 1]
१५ इन्द्रोऽहं यथेत्यत न विशेष प्रतियतो A.
१६ गोष्कूक्ती वाश्वसूक्तीवानैको पिह्यत्र A गोषूक्ती R.

'तं प्रत्नथे[1]त्यवत्सार[2]. काश्यपोऽन्यैः सहर्षिभि ।

तस्मिन् सूक्ते समुद्दिष्टै[3]र्ददर्शेत्यवगम्यते ॥ १५ ॥

'ऋृज्राश्वः प्रष्टि[4]भिः' इति विस्पष्टमृषिराह च ।

कर्तृमात्मनौ[5] दृष्टौ भ्रातॄणां चाप्रमाणताम्[6] ॥ १६ ॥

प्रह्वा[7]. प्राञ्जलय सर्वं इन्द्रं तुष्टूषव[8]· स्थिता ।

उपश्शृण्वन् सुतेष्विन्द्रमृज्राश्व[9] स्तुतवान् स्वयम् ॥ १७ ॥

ऋषिरेकां ददर्शर्च[10]मृषिरेकामथापर ।

इति केचन मन्यन्ते तदयुक्तमिति स्थिति. ॥ १८ ॥

शतं वैश्वानसान् प्राहु सहस्र वसुरोचिष[11]· ।

न तावत्य ऋचस्तेषां वृद्धेष्वस्तु विनिर्णयः ॥ १९ ॥

VII. 36.

प्र ब्रह्मैतु सदनादृतस्य वि रश्मिभिः ससृजे सूर्यो गाः ।
वि सानुना पृथिवी सस्र उर्वी पृथु प्रतीकमध्येधे अग्निः ॥ १ ॥

प्र ब्रह्म[12] ॥ वसिष्ठ[13] वैश्वदेवम् ॥ प्रैतु[14] । स्तुति श्रोत्य[15] ब्रह्मादित्य[16] । उदकस्य[17] । सदनाद्दिव[18] ।

---

१. तं प्रत्नथा [RV. 5. 44. 1.]
२. प्रकृतथेत्यत त्सारं A. ०त्यतत्सारं M. The reading is adopted from R
३. द्दिष्टे दद० A ०ष्टैदंदृशेत्य० M. The reading is adopted from R.
४. ऋज्राश्च प्रष्टि० A. ०श्वपृष्टि० M. [RV. I. 100. 17]
५. कतृ स्मनो दृष्टौ M. प्राधान्यञ्चात्मनो R. कर्त्तृत्वमात्मनो is suggested for कर्तृमात्मनौ० ॥
६. ०णाम प्रधानताम् R
७. प्रंह्वाः A. ८. कृष्टूषव A
९. ०जाश्चस्तु० A. ०जाश्वः The reading is adopted from R
१०. ०र्शच्च ऋ० A. ११. ०चिषम् A
१२. 'अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र षडनुवाकात्मकस्य वसिष्ठस्य सप्तमस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशति सूक्तानि । तत्र 'प्र ब्रह्म' इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं पूर्ववद्वैश्वदेवम् । अनुक्रान्तञ्च-- 'प्र ब्रह्म नव' (KSA. 36. 36. p. 25.) इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy
१३. वधिष्ठं A वासिष्ठं is suggested for वसिष्ठम् ।
१४. स्तुत्यान् सूर्यादीन् प्रकर्षेण गच्छतु Sy
१५. स्तोत्रं is suggested for श्रोत्यं ॥
१६. ०दित्यम् A १७. यज्ञस्य Sy.
१८. स्थानाद् देवयजनदेशात् Sy

विह्रुति[1] उदकानि[2] । सूर्य[3] । रश्मिभि[4] । तत उच्छ्रितेनौषधिवनस्पतिसमहन[5] । विसृतासि[6] । पृथिवी[7] । महती[8] सञ्जातेषु औषधिषु वनस्पतिषु । प्रतीतम्[9] । प्रतीकमुत्तरवेदिलक्षणमङ्गम्[10] । अधि[11]प्रज्वाल्यते[12] । अग्नि[13] ।

इमां वां मित्रावरुणा सुवृक्तिमिषं न कृण्वे असुरा नवीयः ।
इनो वामन्यः पदवीरदब्धो जनं च मित्रो यतति ब्रुवाणः ॥ २ ॥

इमां वाम्[14] । इमाम् । वाम्[15] । हे मित्रावरुणौ[16] । स्तुतिम्[17] । अहम्[18] । इव । करोमि । हे बलिनौ[19] । नैवतरम्[20] । ईश्वर[21] । भुवयो । अन्य[22] । पावानां[23] सर्वविासानां आता वरुण । अहिंसित[24] । मित्रस्य[25] । जनम्[26] । यातयति रायेषु[27] व्यापारयति । स्तूयमान[28] ।

---

१ विसृजति is suggested for विह्रुति ॥ विसृजति प्रवयति । श्रूयते हि—'आदित्यस्तपति रश्मिभिस्तानि पर्जन्यो वर्षति' इति । स्मृतिश्च भवति 'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं तत प्रजा' इति । अत ईदृशं माहात्म्यं सूर्यस्यैव विद्यते नान्यस्य । विविस्य तेन पादेन सूर्य स्तूयते Sy

२ अपो वृष्ट्युदकानि Sy

३ किं तद् ब्रह्म ? इति तदाह—सर्वस्य प्रेरक सोमसवीर्यो वा देव Sy

४ आत्मीयै किरणै Sy

५ समघन A समाहेन is suggested for समहन । समुच्छ्रितेन पर्वतादिना Sy

६ ०तासी A. ०तासि is suggested for ०तासि ॥ विसरति । व्याप्नोति Sy

७ अपि च पृथिवी प्रथिता भूमि Sy

८ महती A. विस्तीर्णा सती Sy

९ पतितं M प्रथितम् is suggested for प्रतीतं ॥ विस्तीर्णम् Sy

१० ०रवेदि० A. पृथिव्या अवयवं देवयजनलक्षणं स्थानम् Sy

११ अधि—'अधिपती अनर्थकौ' इत्यधे कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । ईदृशे स्थाने Sy

१२ ०ल्यतो M आदीप्यते Sy

१३ अग्निम् M

१४ इमामस्मदीयां पुरोवर्तिनीम् Sy

१५ वा A. युवाभ्याम् Sy

१६ हेति मित्रा० A.

१७ हवीरूपमन्नम् Sy

१८ अहं स्तोता करोमि Sy

१९ बलिने A. हे असुरौ । बलवन्तौ । Sy

२० नैवतारम् A. नवतराम् is suggested for नैवतराम् । नवीयसीम् Sy

२१ प्रभु Sy

२२ अन्यतर Sy

२३ पवानाम् is suggested for पावानाम् ॥ पदस्य स्थानस्य प्रज्ञापयिता । वरुणो हि धर्माधर्मयोर्धारयितेति पदवीरित्युच्यते Sy

२४ शत्रुभिरहिंसितो वरुण Sy

२५ मित्र or मित्रश्च is suggested for मित्रस्य ।

२६ सर्वं प्राणिजातम् Sy

२७ राज्येषु M कार्येषु is suggested for रायेषु ॥ प्रवर्तयति । तथा च श्रूयते 'मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण' (RV 3 59 1) इति Sy

२८ अस्माभि स्तूयमान Sy

२९ VM ignores च ।

आ वातस्य ध्रजतो रन्त इत्या अपीपयन्त धेनवो न सूदाः।
महो दिवः सदने जायमानोऽचिक्रदद्वृषभः सस्मिन्नूधन् ॥ ३ ॥

आ वातस्य[१]। आरमन्ते[२]। वायो । गच्छन्तः[३]। इत्या गमनानि वायोर्विविधा गतय इतस्ततः प्रादुर्भवन्ति। वर्धन्ते[४] च। धेनवः[५]। इव[६]। सूदा[७]—'सूद इति कूपनाम'[८]। महत । दिवः[९]। सदनेऽन्तरिक्षे[१०]। जायमानः[११]। न्यक्रन्दि[१२]? पर्जन्यः[१३]। सर्वस्मिन्[१४]। ऊधनि[१५] यत[१६] उदक निर्गच्छति दूतो[१७] मेघसङ्घः ।

गिरा य एता युनजद्धरी त इन्द्र प्रिया सुरथा शूर धायू।
प्र यो मन्युं रिरिक्षतो मिनात्या सुक्रतुमर्यमणं ववृत्याम् ॥ ४ ॥

गिरा[१८] य[१९] एता । हे इन्द्र ! स्तोत्रेण[२०]। य[२१]। एतौ। हरी[२२]। युनक्ति[२३]। तव। प्रियौ। शोभनरहणौ[२४]। हे शूर[२५]! धारकौ। सोऽहं[२६] प्रहिनस्ति[२७]। यो[२८] मन्युर्माम्। हिंसितुमिच्छत शत्रो[२९]। त त्वाम्[३०]। आववृत्याम्[३१]। सुकर्माणम्। अर्यमणमुदारम्।

---

१ वाकस्य A.
२. आरभन्ते M अभितो रमन्ते Sy.
३. गच्छतः is suggested for गच्छन्तः N.
४. प्यायन्ते Sy.
५. गावश्च Sy.
६. च M. नेति चार्थे Sy
७ सूदा सूद A 'सूद प्रेरणे' इति धातुः। क्षीरस्य प्रेरयित्र्यः Sy
८ कूप० A. Ngh. 3. 23.
९ द्योतमानस्यादित्यस्य Sy.
१०. स्थानेऽन्तरिक्षे Sy.
११ उत्पद्यमानः Sy
१२. ०न्दि A न्यक्रन्दिष्ट or न्यक्रन्दीत् is suggested for न्यक्रन्दि। अचिक्रदत् Sy
१३ वर्षणशील पर्जन्यः Sy
१४ तस्मिन् Sy
१५. अन्तरिक्षे Sy
१६. यक A
१७. तदूधो is suggested for दूतो ॥
१८. अस्याः पूर्वोऽर्धर्च इन्द्रस्तुतिरपरोऽर्यम्णः स्तुतिः Sy
१९. गिरा य A.
२०. स्तुतिरूपया वाचा Sy
२१. यः is missing in A. जनः Sy.
२२. हरि A त्वदीयावश्वौ Sy.
२३. रथे युञ्ज्यात्। हे इन्द्र! त्वमस्य यागमायाहीति शेषः Sy.
२४. सुष्ठुरंहणौ Sy.
२५. हे विक्रान्त ! Sy
२६ सोऽयं is suggested for सोऽहं।
२७ प्रकर्षेण हिनस्ति Sy
२८ योऽर्यमा Sy
२९ हिंसितुमिच्छतः शत्रोः सम्बन्धिनम् Sy
३० त त्वाम् A
कोपम् Sy.
३१ ०वृत्या M स्तुत्यावर्तयामि Sy.

यजन्ते अस्य सख्यं वयश्च नमस्विनः स्व ऋतस्य धामन् ।
वि पृक्षो बाबधे नृभिः स्तवान इदं नमो रुद्राय प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

यजन्ते । पूजयन्ति । इन्द्रस्य । सख्यम् । पक्षिण । च । मघवत । स्वस्मिन् । उदकस्य । स्थानऽन्तरिक्षे वर्तमानस्य । पिबघने च शत्रूणाम् । अन्नम् । मनुष्यै । स्तूयमान यत्रा पिबस्तात्पदनम् । तस्मा इन्द्रा- मेधाविन । इदम् । हवि । प्रियतमं क्रियत इति ।

आ यत्साकं यशसो वावशानाः सरस्वती सप्तथी सिन्धुमाता ।
याः सुष्वयन्त सुदुघाः सुधारा अभि स्वेन पयसा पीप्यानाः ॥ ६ ॥

आ यत्साकम् । आनयामास । या । सह । कीर्तिम् । कामयमाना । सरस्वती । षण्णां नदीनां सप्तमी । सिन्धूना माता । या नद्यो हि । सुष्वयन्त, स्वयि प्वञ्जिपर्याय, अभ्यपजन्त सरस्वतीम् । सुदुघा । शोभनधारा स्वेन । पयसा । प्यायमाना, य वा यविति यवेत्यथ उत्तरत्र सम्बन्ध ।

---

१ प्रलया रुद्र स्तूयते Sy
२ पूजयन्तु Sy ३ सख्य Sy
४ सखित्वमुद्दिश्य Sy
५ गन्तार कर्माणि कुर्वाणा यजमाना Sy
६ हविलक्षणान्नवन्त Sy
७ स्वकीये Sy
८ यज्ञस्य Sy
९ वर्धमा० A धामनि स्थाने स्वकीये यज्ञगृहे स्थिता इत्यर्थ Sy
१० विघ्नघने च A विबाधते is suggested for पिबघने । विघ्नाति बबाधेत्यर्थ Sy
११ मनुष्ये A नेतृभि Sy
१२. विबध्नाति is suggested for पिब ।
१३ इन्द्रा मेधाविने A इन्द्राय is suggested for इन्द्रा । रुद्राय Sy
१४ रुद्रस्य प्रियतमम् Sy
१५ अ यत् A
१६ आगच्छन्तु । आ इत्युपसर्गस्य योग्यक्रिया ध्याहार Sy
१७ यासां गङ्गादीनां नदीनां मध्ये Sy
१८ युगपदेव Sy
१९ अन्नवत्य Sy
२० ०यमना A
२१ एतदाख्या नदी Sy
२२ सप्तमी भवति Sy
२३ अपां मातृभूता Sy
२४ स्नुष्व० A सुष्वयन् is missing in M सुष्वयन्ते । गतिकर्मैतत् । प्रवहन्ति Sy
२५ ०विष्वजंजि प० A स्वयि is suggested for स्वयि ।
२६ ०प्वजन्त is suggested for ०पजन्त ।
२७ कामान् दोग्धु सुखकया Sy
२८ शोभनधारोपेताश्च Sy
२९ स्वकीयेन Sy ३० उदकेन Sy
३१ प्याय० A अभिवर्धयन्त्य Sy
३२ यद्वा is suggested for य वा ।

उत त्ये नो मरुतो मन्दसाना धियं तोकं च वाजिनोऽवन्तु ।
मा नः परि ख्यदक्षरा चरन्त्यवीवृधन्युज्यं ते रयिं नः ॥ ७ ॥

उत त्ये । अपि च । तया सरस्वत्या सहामी[1] च । मरुत । मोदमाना । अस्माकम्[2] । पुत्रम् । च । वलवन्त[3] । रक्षन्तु । मा । अस्मान् । वर्जय त्वम्[4] । माता[5] । चरन्ति[6] सरस्वती च । वर्धयन्तु[7] । योग्यम्[8] । रयिम्[9] । अस्माकम्[10] । मरुतः सरस्वती चेति[11][12] ।

प्र वो महीमरमतिं कृणुध्वं प्र पूषणं विदथ्यं१ न वीरम् ।
भगं धियोऽवितारं नो अस्याः सातौ वाजं रातिषाचं पुरंधिम् ॥ ८ ॥

प्र वः । कृणुध्वम्[13] । यूयम् । पृथिवीम्[14] । पर्याप्तमतिम् अपि वा विरामो रमति[15], अपर्यन्ताम्[16] । प्रकृणुध्वम् । पूषणञ्च[17] । गृहार्हम्[18] । इव[19] । वीरम्[20] । भगञ्च[21] । अस्माकम्[22] । अस्य । कर्मण । रक्षितारम् । रथमथ[23] त धनस्य दातारम्[24] । वहुप्रज्ञ[25] भगम्[26] । अन्न[27] याचध्वम् । सातौ[28] सत्या भजते यदा युष्मान् भगस्तदेति[29] यद्वा सत्यर्थं[30] वाज वलिन भगञ्च प्राकृणुध्वमिति ।

---

१. ते Sy.
२. अस्मदीयम् Sy
३. वेगवन्तः Sy.
४. VM. seems to explain the words परि and ख्यत् together as वर्जय ॥ परित्यक्त्वास्मद् व्यतिरिक्तानन्यान्मा ख्यत् मा द्राक्षीत् Sy
५ ०यध्वं M.
६. ता is missing in M. It seems to be the explanation of अक्षरा ॥ व्याप्ता Sy.
७ चरन्ती is suggested for चरन्ति । वाग्देवता च Sy.
८. युक्तमपि Sy
९. धनम् Sy
१०. अस्मदीयम् Sy
११. ते पूर्वोक्ता मरुतो वाक् च Sy
१२. VM. ignores धियम् ॥ धियं यज्ञाख्यं कर्म Sy.
१३ हे स्तोतारः ! आह्वयत Sy
१४. महतीं भूमिम् Sy.
१५. ०मतिमर्तामपि M
१६. रमयति रमप० A. उपरतिरहिताम् Sy.
१७. एतन्नामकं देवम् Sy.
१८. ग्रहा० A यज्ञार्हम् Sy.
१९. च Sy.
२०. सर्वेषां प्रेरकम् Sy.
२१. देवञ्च आह्वयत Sy.
२२. अस्मदीयस्य Sy.
२३ missing in M. अथ is suggested for ०रथमय ।
२४ दानसेवकम् Sy
२५. पुराणां धारयितारम् Sy.
२६. मगम् A
२७. वाजमृभूणामन्यतमं देवमाह्वयत Sy.
२८. अस्मदीये यज्ञे युद्धे वा Sy
२९. तथेति M
३०. सत्यर्थः A. सात्यर्थं is suggested for सत्यर्थं ।

अच्छायं वो मरुतः श्लोक एत्वच्छा विष्णुं निषिक्तपामवोभिः ।
उत प्रजायै गृणते वयो धुर्यूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

अच्छायम् । अभिगच्छतु । अयम् । युष्मान् । मरुत ! श्लोक । तथा निषिक्तस्य सोमस्य पातारम् । विष्णुञ्च । अभिगच्छतु । रक्षणार्थम् । अपि च मरुत सर्वे वा देवा । प्रजाय । गृणते च मह्यम् । अन्नम् । प्रयच्छन्तु ।

VII 37

आ वो वाहिष्ठो वहतु स्तवध्यै रथो वाजा ऋभुक्षणो अमृक्तः ।
अभि त्रिपृष्ठैः सवनेषु सोमैर्मदे सुशिप्रा महभिः पृणध्वम् ॥ १ ॥

आ व । आवहतु । युष्मान् । अत्यन्त वोढ । स्तोतु । रथ । हे सोधन्वना ! वाजा ! ऋभुक्षण इत्यृभूणां ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां व्यपदेशः । शत्रुभिरपरिमृष्ट । अभिप्रयच्छत धनानि । त्रयाणां देवगणानां पृष्ठभूते । सवनेषु । सोमैजनीते । मदे । हे सुहनव ! महद्भि ।

१ यज्ञपुच्छे 'अच्छायं व' इति समसित स्वं स्वं समसमभिमृशेयु । सूत्रितञ्च—'अच्छायं वो मरुत श्लोक एत्वित्येतमाभिमृशन्ति' (ASS (6 12,) इति Sy

२ अच्छायम् is missing in A.

३ अस्मदीयमिदम् Sy

४ युष्माकम् A.

५ शोक M स्तोत्रम् Sy

६ वाता० A. निषिक्तस्य गमस्य रक्षितारं यद्वा चमसे निषिक्तस्य सोमस्य पातारम् Sy

७ विष्णुं च A.

८ अस्मदीयं स्तोत्रमभ्येतु Sy

९ अस्माद्विपयरक्षणैर्युक्तम् Sy

१० मरुतो विष्णुश्च Sy

११ प्रजायै गृहते च A.
पुत्रकर्मा प्रजाम् Sy

१२ स्तुवते मह्यम् Sy

१३ ०च्छतो A. अन्नं ददतु Sy

१४ हे मरुत ! हे विष्णो ! यूयं स्वस्तिभिरविनाशैर्नोऽस्मान् सदा सर्वदा पात । रक्षत Sy

१५ 'आ वो वाहिष्ठ' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अनुक्रम्यते च—'आ वोऽष्टौ' (KSA 36 37 p 25) इति विनियोगो लैङ्गिक । अनेन वृषचेनभव स्तूयन्ते Sy

१६ आ समन्तादस्मदीयं यज्ञं प्रापयतु Sy

१७ वोढ M. वोढा is suggested for वोढ ॥ वोढृतम Sy

१८ स्तोतुम् is suggested for स्तोतु स्तोतुमर्हं Sy

१९ युष्मदीयो रथ Sy

२० ०धन्वना A.
हे ऋभव ! Sy

२१ विस्तीर्णस्य तेजसो निवासभूता ! Sy

२२ इत्यृभूणां is suggested for इत्यृभूवा ।

२३ केनाप्यहिंसित Sy

२४ युष्मदीयं जठरमभिपूरयत । स रथो युष्मानावहत्विति पूर्वेणान्वय Sy

२५ ०भूते A. क्षीरदधिसक्तुभिर्मिश्रै Sy

२६ अस्मदीययज्ञेषु Sy

२७ जनिते is suggested for जनीते ।

२८ मदं A. मदे is suggested for मद ॥ मदमिमिमे

२९ हे शोभनहनव ! यूयं तेन रथेनागत्य Sy

यूयं ह रत्नं मघवंत्सु धत्थ स्वर्दृश ऋभुक्षणो अमृक्तम् ।
सं यज्ञेषु स्वधावन्तः पिबध्वं वि नो राधांसि मतिभिर्दयध्वम् ॥ २ ॥

यूय ह । यूयम् । ह[1] । रत्नम्[2] । हविष्मन्सु[3] । दत्त[4] । सर्वस्य द्रष्टार[5] । हे ऋभव[6] । अहिंसितम्[7] । सम्पिबध्वम्[8] । यज्ञेषु[9] । हे अन्नवन्त[10] । विविध प्रयच्छत[11] च । अस्मभ्यम् । धनानि । स्तुतिभि[12] ।

उवोचिथ हि मघवन्देष्णं महो अर्भस्य वसुनो विभागे ।
उभा ते पूर्णा वसुना गभस्ती न सूनृता नि यमते वसव्या ॥ ३ ॥

उवोचिथ[13] । सेवसे[14] । हि[15] । मघवन्[16] । वृद्धस्य[17] । बालस्य[18] च । वसुन[19] । विभागार्थम्[20] । उभौ[21] । ते । पूर्णौ[22] धनेन । बाहू । न । तव[23] वाक्[24] । नियच्छति । वसुत् मूहानहि तर्हि[25] भूयो भूयो विसृजति[26] ।

त्वमिन्द्र स्वयशा ऋभुक्षा वाजो न साधुरस्तमेष्यृक्वा ।
वयं नु ते दाश्वांसः स्याम ब्रह्म कृण्वन्तो हरिवो वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

त्वमिन्द्र[27] । त्वम्[28] । इन्द्र । स्वभूतकीर्ति[29] । महान्[30] । अश्व[31] । इव । सावयिता[32] । गृहम् । एषि[33] । स्तोत्रवान्[34] । वयमिति स्पष्टम्[35] ।

---

१ एव Sy २. रमणीयम् Sy.
३. ०ष्मत्सु is suggested for ०ष्मन् सु । हविर्लक्षणान्नवत्स्वस्मासु निमित्तेषु Sy
४. धत्थ A. धारयथ Sy ५. दृष्टार: A स्वर्गं पश्यन्तः Sy ६. ऋषभः A.
७. चोरादिभिर्नापहृतमित्यर्थः Sy
८ सम्यक् सोमं पिबत Sy ९. अस्मदीययज्ञेषु Sy १०. तदनन्तरं बलवन्तस्ते Sy.
११. विवध्वं पृच्छथ त च A. विशेषेण दत्त Sy.
१२. अपि च यूय धनहेतुभिः Sy. १३. उपोचिथ A 'उवोचिथ' इत्याद्याः पञ्चर्च इन्द्रदेवताकाः Sy.
१४. उचतिः सेवाकर्मा Sy १५. खलु Sy
१६. हे धनवन् ! इन्द्र ! त्वम् Sy
१७. महतः Sy. १८. अल्पस्य च Sy.
१९. धनस्य Sy २०. अपिभागा० A परिचरणानुकूले दाननिमित्ते Sy २१. त्वदीयौ Sy.
२२. सम्पूर्णौ भवतः Sy २३. त्वदीया Sy
२४. क् is missing in A.
२५. वसुसमूहान् वसुत् मूहानहि तर्हि भूयो A. The reading is doubtful. वसूनि धनानि यद्वा वसव्य। वसुषु धनेषु साधु सूनृता वाग्धनेन सम्पूर्णौ त्वदीयौ बाहू न नियच्छति। नाल्पं प्रदापयतीत्यर्थः Sy. २६. VM ignores देष्णम् ॥ देष्णं धनम् Sy.
२७ त्वमिन्द्र A २८. त्वम् A २९. स्वभूत० is suggested for स्यभूत० Sy असाधारणकीर्तिः Sy ३०. ऋभुनिवासक ऋभूणामीश्वरो वा Sy. ३१. अश्व A अन्नम् Sy
३२. साधकः Sy. ३३. प्राप्नुहि Sy.
३४. स्तोतुर्मम Sy
३५. VM: ignores नु । ते । दाश्वासः । स्याम । ब्रह्म । कृण्वन्तः । हरिवः and वसिष्ठाः । Sy explains these words in the following manner —
नु अद्य । ते त्वदर्थम् । दाश्वासः हविर्लक्षणान्नं दत्तवन्तः । स्याम भवेम । ब्रह्म स्तोत्रम् । कृण्वन्तः कुर्वन्तः । हे हरिवः ! स्वकीयाश्वोपेत ! इन्द्र ! वसिष्ठा एतत्संज्ञका ऋषयो वयम् Sy

सनिंतासि प्रवतो दाशुषे चिद्याभिर्विवेषो हर्यश्व धीभिः ।
ववन्मा नु ते युज्याभिरूती कदा न इन्द्र राय आ दशस्येः ॥ ५ ॥

सनिता । प्रदानशीलः[1] । भवसि । मुख्यस्य[2] । यजमानाय[3] । यादृशीभिः[4] । बुद्धिभि[5] । व्याप्नोषि त्वं यजमानात्[6] । हर्यश्व[7] ! सम्भक्तारो भूयास्म[8] । क्षिप्रम्[9] । तव । याभ्यैः[10] । रक्षणैः[11] । कदा[12] । अस्मभ्यम् । इन्द्र[13] ! धनानि । प्राप्नयच्छे[14] ।

वासयसीव वेधसस्त्वं नः कदा न इन्द्र वचसो बुबोधः ।
अस्तं तात्या धिया रयिं सुवीरं पृक्षो नो अर्वा न्युहीत वाजी ॥ ६ ॥

वासयसि[15] । वासयसीदानीम्[16] । परिचरतः[17] । त्वम् । अस्मान्[18] । कदा[19] । अस्माकम्[20] । इन्द्र ! वचनम्[21] । बुध्ये[22] महम्[23] । तमानेन[24] । कर्मणा ततया मा[25] स्तुत्या[26] । रयिम्[27] । सुवीरम्[28] । अन्नञ्च प्रति । वेगवान्[29] । अश्व[30] । अस्मान्[31] । निहितेतीन्द्रं परोक्षेणाह गुहादिष्वस्मान्[32] प्रापयस्त्विति[33] ।

---

१ दाता Sy
२ प्रवणस्य धनस्य Sy
३ हविर्दत्तवते यजमानाय Sy
४ अस्मदीयाभि Sy
५ स्तुतिभि Sy
६ ०मानाम् is suggested for ०मानात् ।
७ हे हरिनामकाश्व ! इन्द्र ! त्वम् Sy
८ सम्भजेम Sy
९ अद्य Sy
१० योग्याभि Sy
११ रक्षाभि Sy
१२ कस्मिन् काले Sy
१३ अपि च हे इन्द्र ! त्वम् Sy
१४ VM. ignores चित् ॥ चित् अपि Sy
१५ वायससि A
१६ इदेवानीमर्थे । स्वकीये स्थानेऽवस्थापयसि Sy
१७ तथा च त्वं स्तोतृन् Sy
१८ अस्मात् A.
१९ कस्मिन् काले Sy
२० अस्मदीयम् Sy
२१ वचोरूपं स्तोत्रम् Sy
२२ बुध्ये M The use of परस्मैपद is doubtful ॥ अवगच्छे Sy
२३ गृह्य M गृहम् is suggested for महम् ।
२४ मापेन M ततमानेन is suggested for तमानेन ॥ तात्या-तनोतेरिदं रूपम् । सन्ततया प्रसन्नेरितया Sy
२५ ब A ततया वा should immediately follow ततमानेन ।
२६ स्तुत्या हेतुभूतया Sy
२७ स्ववीयं धनम् Sy
२८ शोभनपुत्रोपेतम् Sy
२९ बलवान् Sy
३० वेगवांस्त्वदीयोऽश्व Sy
३१ निहितोन्द्रं A न्युहीतेतीन्द्र is suggested for निहितेतीन्द्रं ॥ निवहेत् Sy
३२ गृहा० A.
३३ ०यत्स्विति is suggested for ०यस्त्विति ॥

अभि यं देवी निर्ऋतिश्चिदीशे नक्षन्त इन्द्रं शरदः सुपृक्षः ।
उप त्रिबन्धुर्जरदष्टिमेत्यस्ववेशं यं कृणवन्त मर्ताः ॥ ७ ॥

अभि यम्[1] । यमिन्द्रम्[2] । अभि । देवी[3] । पृथिवी[4] । प्राणिनामीष्टे[5] । व्याप्नुवन्ति[6] । इन्द्रम् । शरद[7] । शोभनान्नासः[8] । उपैति[9] । त्रयाणा लोकाना बन्धु[10] । जरदष्टि यो देवैर्दत्तमशन जरयति यशेन स जरदष्टिरिति[11] । यदिन्द्रम्[12,13] । मर्ता.[14] । अस्ववेग स्वस्मिन्नायतने य. कदाचिदपि नास्ते[15,16] सोऽस्ववेशस्तया[17] । कारयितस्तत[18] आह्वानमिति[19] ।

आ नो राधांसि सवितः स्तवध्या आ रायो यन्तु पर्वतस्य रातौ ।
सदा नो दिव्यः पायुः सिषक्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

आ न. । आनयन्तु[20] । अस्मान् । अन्नानि[21] । त्वा स्तोतुम्[22] । सवित[23] । आयन्तु च । धनानि । मेघस्य[24] धाने । सदा[25] । अस्यान्[26] । दिव[27] । रक्षक[28] पर्जन्य. । सिपक्त्विति[29] ।[30]

---

१ यः A.
२. यमीन्द्रम् M.
३. द्योतमाना Sy
४. भूमिः Sy.
५. इष्टो A. कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । ईशितव्या स्वभूता सती व्याप्नोति Sy
६. ०वन्ती A.
७. शरभः M सवत्सराश्च Sy.
८. शोभनान्नाः is suggested for शोभनान्नासः ॥ शोभनान्नैरुपेताः Sy.
९. उपगच्छति Sy.
१०. त्रयाणां लोकाना बन्धको विधारकः स इन्द्र Sy.
११. जरज्जीर्णमष्टिरशनं यस्य बलस्य हेतुभूतं तद्बलम् Sy.
१२. देवैर्दत्तैर्दत्तमशनज्जर० Sy
१३. यमिन्द्रम् is suggested for यदिन्द्र ॥
१४. मरणधर्माणः स्तोतारो वयम् Sy.
१५. आस्ववेगं M अस्ववेशं is suggested for अस्ववेगम् ॥ स्वकीये स्थानेऽनुपविशन्तम् Sy.
१६ स्ते is written twice in A.
१७. ०स्ते स्वायेश० M.
१८ करणमिस्तत The reading is doubtful कुर्वन्ति ? (कुर्म·) Sy
१९. VM ignores चित् ॥ चित् अपि Sy
२०. आगच्छन्तु Sy.
२१. धनानि Sy.
२२. स्तोतु योग्यानि Sy.
२३. ०तारयन्तु A. हे सर्वस्य प्रेरक ! देव ! त्वत्सकाशात् Sy
२४. पर्वत इति कश्चिदिन्द्रस्य सखा । एतत्सज्ञकस्य देवस्य Sy.
२५. सर्वदा Sy
२६. अस्मान् is suggested for अस्यान्
२७. दिव्यः is suggested for दिव· ॥ दिवि भवः स इन्द्र. Sy
२८. पायुः सर्वस्य पालकः Sy
२९. रक्षकत्वेन सेवताम् Sy
३०. अस्मिन् सूक्ते ये प्रतिपादिता देवास्ते सर्वे यूयं नोऽस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणै· । सदा । पात पालयत Sy.

VII 38

उदु ष्य देवः सविता ययाम हिरण्ययीममतिं यामशिश्रेत् ।
नूनं भगो हव्यो मानुषेभिर्वि यो रत्ना पुरूवसुर्दधाति ॥ १ ॥

उदु ष्य । सोऽयम् । सविता । देव । उद्ययाम । हिरण्मयम् । रूपम् । यद्रूपमयम् । श्रयति, प्रादुरभूदित्यर्थ । सम्प्रति । भजनीय । ह्वातव्य । मनुष्यैर्भगवति । विदधाति । य । रत्नानि । बहुधन ।

उदु तिष्ठ सवितः श्रुध्यस्य हिरण्यपाणे प्रभृतावृतस्य ।
व्युर्वीं पृथ्वीममतिं सृजान आ नृभ्यो मर्तभोजनं सुवानः ॥ २ ॥

उदु तिष्ठ । उत्तिष्ठ । तदनु च । शृणु च । स्तोत्रमिदम् । हिरण्यपाणे । सोमस्य । हरणे । उरुतमम् । पृथुतमम् । रूपम् । विसृजन् । प्रासुवान इव । मनुष्येभ्य । मनुष्ययोग्यमशनम् ।

---

१ 'उदु ष्य देव' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम् । सप्तम्यष्टम्यौ वाजिदेवताके । 'भगमुग्रोऽवसे' इत्यधर्चो भग देवस्य सावित्रो वा । तथा चानुक्रमणिका— 'उदुष्य सावित्रमन्त्ये वाजिन्यौ भगमिति भागो वार्धर्च' (KSA 36 38 p 25) इति । गत सूक्तविनियोग Sy

२ सवस्य प्रेरक Sy

३ उद्यच्छति उद्गमयतीति Sy

४ हिरण्यम् A सुवर्णमयीम् Sy

५ प्रभामित्यर्थ Sy अमतिमिति रूपनाम Ngh 3 7

६ प्रादुरभूदित्यर्थ is a paraphrase of उद्ययाम, it should therefore immediately follow उद्ययाम ।

७ अद्य Sy ८ हवनीय स्तोतव्य Sy

९ मनुष्य स्तोतृभि Sy

१० करोति । स सविता देवस्तामभतिमुद्ययामेति पूर्वेण सम्बन्ध Sy

११ सविता Sy

१२ रत्नानि रमणीयानि धनानि Sy

१३ ०धात A ०धन is suggested for ०धात ॥ बहुधनो यो देव स्तोतृभ्य Sy

१४ VM ignores उ ॥ उ इति पादपूरण Sy

१५ ऊर्ध्व गच्छ Sy

१६ तदनूच M उ इति पूरण Sy

१७ शृण्वत M

१८ हे सुवर्णहस्त ! त्वमस्मदभीप्सितप्रदानाय Sy

१९ यज्ञस्य Sy २० प्रणयने Sy

२१ विस्तीर्णाम् Sy

२२ प्रथिताम् Sy

२३ रूपं प्रभाम् Sy

२४ ०नं च A इव seems to be redundant प्रेरयन् । एवम्भूतस्त्वमिदं स्तोत्रं शृण्विति सम्बन्ध Sy

२५ नेतृभ्य स्तोतृभ्य Sy

२६ मनुष्याणां भोगयोग्य धनम् Sy

२७ VM ignores सवित ॥ हे सवितः ! सर्वस्य प्रेरयिता ! देव ! त्वम् Sy.

अपि॑ ष्टु॒तः स॑वि॒ता दे॒वो अ॑स्तु॒ यमा चि॒द्विश्वे॒ वस॑वो गृ॒णन्ति॑ ।
स नः॒ स्तोमा॑न्नम॒स्य१॒श्चनो॑ धा॒द्विश्वे॑भिः पातु पा॒युभि॒र्नि सू॒रीन् ॥ ३ ॥

अपि ष्टुतः[1] । अपि[2] । अस्तु[3] स गच्छताम् । स्तुत[4] । सविता । देव । यम्[5] । विश्वे[6] । अवि[7] । वत्सव[8] । आस्तुवन्ति[9] । स[10] । अस्माकम्[11] । स्तोमान्[12] । हविश्च[13] धारयतु[14] । नमस्य[15] । विश्वैश्च[16] । रक्षणै[17] । नितराम् । रक्षतु[18] । स्तोतॄन्[19] ।

अ॒भि यं दे॒व्यदि॑तिर्गृ॒णाति॑ स॒वं दे॒वस्य॑ सवि॒तुर्जु॑षा॒णा ।
अ॒भि स॒म्राजो॒ वरु॑णो गृणन्त्य॒भि मि॒त्रासो॑ अर्य॒मा स॒जोषाः॑ ॥ ४ ॥

अभि यम् । अभिष्टौति[20] । यम्[21] । देवी[22] । अदिति[23] । प्रसवम्[24] । देवस्य । सवितु । सेवमाना । अभिगृणन्ति[25] तत । सम्राज[26] । वरुणश्च[27] । अभिगृणन्ति । मित्रासो[28] मित्रो देवस्तदनुचराश्च । अर्यमा[29] च । अभिगृणन्ति सङ्गता[30] ।

---

१. अविष्मतं A.

२. च Sy.

३. अह्यस्तु A. अस्मदीयाः स्तुतीः श्रृणोत्वित्यर्थः Sy.

४. अस्माभिः स्तुतः Sy

५. अयम् M सवितारम् Sy

६. सर्वे Sy

७. अपि is suggested for अवि ।

८. वत्सपः A वसवः is suggested for वत्सवः ॥ देवा Sy.

९. अभिष्टुवन्ति Sy.

१०. देवः Sy.

११. अस्मदीयानि Sy.

१२. स्तोमं M स्तोत्राणि Sy

१३. हविश्च A

१४ अन्न धात् । दधातु । अन्नफलानि करोतु Sy.

१५. सर्वैर्नमस्करणीयः Sy.

१६. धारयतु नमस्यो विश्वैश्च is written twice in A. M. सर्वैं Sy.

१७. पालनैः Sy

१८. पालयतु Sy.

१९. सोऽत्र इन् A. स्तोतॄनस्मान् Sy

२०. अभिषौति A.

२१. From यम् onwards the whole commentary is missing in A सवितारम् Sy.

२२. द्योतमाना Sy.

२३. अदीना देवमाता Sy.

२४. अनुज्ञाम् Sy

२५. अभिष्टुवन्ति Sy

२६. सम्यग्राजमानाः Sy.

२७. उपलक्षणमेतत् । वरुणादयो देवाः Sy

२८. मित्रादयश्च Sy.

२९. एतत्सञ्ज्ञको देवः Sy.

३०. समानप्रीतिः स नः स्तोमाश्च नो धादिति पूर्वर्चा सम्बन्धः Sy.

अभि ये मिथो वनुषः सपन्ते रातिं दिवो रातिषाचः पृथिव्याः ।
अहिर्बुध्न्य उत नः शृणोतु वरूत्र्येकधेनुभिर्नि पातु ॥ ५ ॥

अभि ये । अभिस्पृशन्ति[1] । ये[2] । सम्भक्तार[3] । इतरेतरजीवा[4]। रातिं-दातारम्[5] । देवलोकस्य । रातिं भजन्ते[6] । पृथिव्यां मनुष्याणामभिलषितानि[7] प्रयच्छन्तो देवास्ते सर्वेऽस्माक स्तोतृ[8] शृण्वन्ति[9] । शृणोतु[10] । अपि च । अहिर्बुध्न[11] । प्रकृति[12] च । एकधेनुभिर्नाम स्वानुचरीभि[13] । अस्मान् । निपातु[14] ।

अनु तन्नो जास्पतिर्मंसीष्ट रत्नं देवस्य सवितुरियानः ।
भगमुग्रोऽवसे जोहवीति भगमनुग्रो अध याति रत्नम् ॥ ६ ॥

अनु तत् । अनुमन्यताम् । तत् । अस्माकम् । जास्पतिस्त्वष्टा[15] । रत्नम्[16] । देवस्य । सवितु[17] स्वभूत तेन प्रत्नम् । इहागच्छन्[18] । सवित्रा भजनीय[19] सवितारम् । उद्गूर्णा[20] । आस्यो[21] रक्षणाय । आह्वयति[22] । भगम्[23] । अनुद्गूर्ण[24] । याचतो[25] । रत्नम्[26], भगो वाममर्धं[27] इति ।

---

१ अभि ये is missing in A.

२ सवितारमभिलक्ष्य सपन्ते परिचरन्ति Sy

३ भजमाना Sy

४ जीवा is suggested for जीवो । पर स्परं संहता भूत्वा Sy

५ मित्रभूतम् Sy

६ दानसेविन Sy

७. ०व्यां मनु० M भूमेश्च Sy

८. स्तोत्रं is suggested for स्तोतृ ।

९ शृण्वन्ति A. गृणन्ति M.

१० शृणोतु is missing in A. सवितृविषयं स्तोत्रं शृणोतु Sy

११ अहि च बुध्नो A. बुध्न्य is suggested for ० बुध्न ॥ बुध्नेऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्य । एतीत्यहि । एतत्पदद्वयाभिधो मध्यमस्थानो ऽग्निरहिर्बुध्न्य इत्युच्यते । सवितृभूत सोऽपि Sy

१२ वरूत्री is suggested for प्रकृति ॥ वाग्देवी च सवितृसहिता सती Sy

१३ ०रीहि A मुख्याभिर्गोभि Sy

१४ नितरां पालयतु Sy

१५ जानां पति० A प्रजानां पालक सविता देव Sy १६ रमणीयं तत्प्रसिद्धं धनम् Sy

१७. स्वस्य सम्बन्धि Sy

१८ अस्माभिर्याच्यमान Sy

१९ भगसंज्ञकं देवं वा Sy

२० उद्गूर्ण is suggested for उद्गूर्णा ॥

२१ आपदृभ्यो is suggested for आस्यो ॥ ओजस्वी स्तोता Sy

२२ ०यन्ति इति A. भृश ह्वयन्ति Sy

२३ भगम् A. एतत्सञ्ज्ञकं सवितारं वा Sy

२४ असमर्थ स्तोता Sy

२५. याचते is suggested for याचतो ॥

२६ ०र्ज मिति M A. fragment of KSA. 36 38 p 25

२७. VM. ignores अध ॥ अध अपि च Sy

शं नो॑ भवन्तु वा॒जिनो॒ हवे॑षु दे॒वता॑ता मि॒तद्र॑वः स्व॒र्काः ।
ज॒म्भय॒न्तोऽहिं॒ वृक॑ं रक्षां॑सि॒ सने॑म्य॒स्मद्यु॑यव॒न्नमी॑वाः ॥ ७ ॥

[1]शन्नः । सुखा [2] । भवन्तु । वाजिन [3] । ह्वानेषु [4] । देवतातौ यज्ञे [5] । मितद्रवो मितगमना [6] अध्वान विमाय गच्छन्तु [7] । स्वञ्चना । हिंसन्त [8]. । अहिञ्च । वृकञ्च [9] । रक्षांसि च [10] [11] । क्षिप्रम् [12] ।

---

१. वैश्वदेवे पर्वणि वाजिनस्य हविषः 'शं नो भवन्तु' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितञ्च— 'श नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजेवाजेऽवत वाजिनो न इत्यूर्ध्वंजुरनवानं याज्याम्' (ĀSS. 2. 16.) इति Sy. 'शं नः' इति ऋक्त्रयेणाज्यहोमोऽश्वाभिमन्त्रण वा Mah उत्तरेण तृचेनैतानेवाश्वान्स्तौति U. वसिष्ठस्येदमार्षम् Dur. वसिष्ठस्य SKN

२. सुखाय Sy सुखकराः Mah शमिति सुखनाम । सुखरूपाः U सुखहेतवः BB सुखाः सन्तु Dur. शं सुखम् SKN

३. एतदभिधायका देवाः Sy अश्वाः Mah U. BB रश्मयो देवाश्वा वा SKN

४. अस्मदीयेषु स्तोत्रेषु Sy. आह्वानेषु सत्सु Mah. आह्वानेषु U. Dur. , SKN आह्वानेषु । पूर्ववदप् BB

५. देवानां कर्म देवतातिः । देवतातौ यज्ञे Mah U देवास्तायन्ते विस्तीर्यन्ते पृथक् पृथगाराध्यन्तेऽस्मिन्निति देवतातिर्यज्ञः BB. एतस्मिन् यज्ञे Dur देवताता यज्ञनाम । यज्ञे SKN

६. मितद्रवणा मितमार्गाः Sy मितं परिमित द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रव· । क्विपि तुगभाव आर्षः Mah ते हि मितं द्रवं ? (न्ति) गच्छन्ति सुखकरम् U मितमल्पमिव महान्तमपि पन्थानं द्रवन्ति गच्छन्ति मितद्रवः । यद्वा मितं शीघ्रं गच्छन्तीति मितद्रवः । मितं द्रवणं येषामिति वा बहुव्रीहिः BB किं लक्षणाः ? श्लिष्टं शोभनं ये द्रवन्ति Dur मितं त्रैलोक्यमात्रं शिक्षितत्वात् पथ्यानुदेश एव पदं न्यस्यन्तो द्रवन्ति गच्छन्ति ये ते मितगामिन इत्यर्थः SKN

७. सञ्चनाः M शोभनान्नाः Sy. शोभनोऽर्को येषा ते सुरुच स्वञ्चना वा Mah. सुरोचनाः स्वञ्चना वा U शोभनगमनाः शोभनस्तुतयो वा BB ये शोभनमञ्चन्ति गच्छन्ति स्वर्चनाः शोभन वार्ऽर्चनं येषां स्तुतिः । स्वर्चिषो वा । येषां शोभना अर्चिषो दीप्तयस्त आगच्छन्तु Dur अञ्चतेरर्चतेर्वा । स्वञ्चनाः सुगमना इत्यर्थः । स्वर्चना वा सुष्ठु स्तुतयः । स्वर्चिषो वा सुदीप्तय. SKN.

८. हिंसन्तः is missing in A हिंसन्तो वाजिनो देवाः Sy नाशयन्तः Mah. क्षोभयन्तः U भञ्जयन्तः BB आह्वानेष्वस्माक जम्भयन्त· Dur. स्तम्भयन्तः प्रतिबध्नन्तः । हिंसाकर्मा वा, जम्भयन्तो हिंसन्तो विनाशयन्तः SKN

९. आगत्य हन्तारम् Sy सर्पम् Mah U आगत्य हन्तारम् BB यश्चास्मानाहन्ति Dur

१० भक्तञ्च M वसूनामदातारम् । चोरमिति शेषः Sy अरण्यश्वानम् Mah अपहर्तारम् । कुक वृक आदाने' इगुपधात्क' BB यश्च वृकस्तस्करो मुष्णाति Dur व्यालं रक्षांसि च SKN.

११. राक्षसान् Mah रक्षांसि धर्मविघ्नकारीणि BB रक्षांसि च येऽस्मान् रहसि क्षिण्वन्ति, तांश्चास्मत्तो जम्भयन्तो हिंसन्तः Dur

१२. क्षिप्रमम् A पुरातनाः Sy सनेमीति पुराणनाम । इह तु क्षिप्रवाचकः Mah सनेमीति पुराणनाम । इह तु क्षिप्रवचनो वाक्यवशात् U क्षिप्रमित्येके, पुराणमित्यन्ये BB. सामर्थ्यादिह सनेमीति क्षिप्रनाम Dur पुराणनामान्यत्र । इह तु पदान्तरसम्बन्धसामर्थ्यात् । क्षिप्रार्थमित्याह । क्षिप्रम् SKN. सनेमि पुराणनामैतत् Ngh. 3.7.

अस्मत्त । यावयन्तु । अमीवाः ।

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।
अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ ८ ॥

वाजेवाजे । सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे । रक्षत । हे अश्वाः । अस्मान् । धनेषु शत्रुभ्य आजिहीर्षितेषु । मेधाविनः । अमृताः वाजिनोऽभ्यश्च स्म ? केवलं देवाः । सत्यज्ञाः । अमुम् । सोमम् । पिबत । मादयत च । अथ

---

१ तेऽश्वाः अस्मत्सकाशात् Mah अस्मत्सकाशादपनयन्त्वित्यर्थः SKN

२ यावयन् M पृथक्कुर्वन्तु Sy पृथक्कुर्वन्तु । 'यु पृथग्भावे' Mah पृथग्भावे, पृथक् कुर्वन्तु U यावयन्तु पृथक् कुर्वन्तु BB सामर्थ्यादपेत्याध्याहृत्य, अपयावयन्तु । अपगमयन्त्वित्यस्यार्थः । दृष्टं च रक्षसां नाशनं न मिश्रणमिति Dur यौतिरत्र पृथग्भावार्थेऽन्तर्णीतण्यर्थश्च । पृथग्भावयन्तु SKN

३ रोगान् Sy व्याधीन् Mah U रोगांश्च युयवन्नित्येव । आगत्य हिंसन्तीत्यमीवाः । मीयतेराङ्पूर्वाद् वप्रत्ययः । उपसर्गस्य च ह्रस्वत्वं निपात्यते BB न च सर्पादीनेव केवलान् । किं तर्हि ? अमीवा रोगान् हिंसित्यान् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशो जात्यभिप्रायः । रोगजातीश्च हिंसितृजातीश्चेत्यर्थः Dur

४ VM ignores न ॥ नोऽस्माकम् Sy सुखा नो भवन्तु वाजिनो ह्वानेषु देवतातौ यज्ञे । मितद्रवः सुमितद्रवः । स्वर्काः स्वञ्चना इति वा । स्वर्चना इति वा । स्वर्चिष इति वा । जम्भयन्तोऽहिं च वृकं च रक्षांसि च । क्षिप्रमस्मद्यावयन्तु । अमीवा देवाश्वा इति वा N 12 44, SKN IV 144. सोऽनुमन्त्रयते । शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः This stanza=SB 5 1 5 22 p 431 YV 9 16=TS 1 7 8 2

५ वाजे is missing in A.

६ सर्वेषु युद्धेषु Sy सर्वस्मिन्नन्ने समुपस्थिते सति Mah अन्नेऽन्ने, उपस्थिते सति U अन्नेऽन्ने साध्ये BB ७ पालयत Sy Mah. U रक्षत तत्सम्भयित्वा BB

८ अश्वो A हे एतन्नामका देवा ! Sy

९ धननिमित्तेषु Sy धनेषु चोपस्थितेषु सत्सु Mah. धनेषु चोपस्थितेषु U धनेष्ववसेति धनानि चास्मांस्लम्भयत BB

१० ०जिहिर्षि० A ११ किम्भूता यूयम्? परिपूर्णकारिण Mah U यथा तत्रागिणः BB १२ अमरणधर्माणः Sy Mah. U अमरणाः BB १३ ०जिनेभ्य० A

१४ के न च M The passage वाजिनोऽभ्यश्च स्म केवल देवाः, is an explanation of वाजिनः, therefore it should immediately follow हे अश्वाः । The reading of the above passage is doubtful. वाजिन अमुमिम्या वाज इत्येवंरूपा केवल देवाः or वाजिनो अश्वरूपाः केवल देवाः is suggested for the passage. १५ सत्यं जानन्त एवम्भूता सन्तो यूयम् Sy सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा U सत्यज्ञाः सत्यवन्तः BB

१६ ततो यूयमिमं सोमम् Sy कर्मणि षष्ठी । इमम् Mah अस्य नैवारचरुलक्षणस्य U

१७ मधुरोपेतम् Sy धावनात्पूर्वं पश्चाच्चावघ्राय माणं नैवारचरुलक्षणं मधुरं हविः Mah. मधुनः U मधुसदृशस्य घृतस्य । पूर्ववत् कर्मणि षष्ठी । नुमभावश्छान्दसः BB

१८ पिबत A

१९ सोमपानानन्तरं यूयं तृप्ता भवत Sy पीत्वा च तृप्ता भवत Mah तृप्यध्वम् । नैवारं चरुमवजिघ्रस्यतस्य तदभिप्रायमेतत् U पीत्वा च तृप्यत । 'मद तृप्तियोगे' चुरादिरनुदात्तेत् BB

तृप्ताः[1] । गच्छत[2] । पथिभिः[3] । देवयानैः[4] ।

VII. 39.

ऊर्ध्वो अ॒ग्निः सु॑म॒तिं वस्वो॑ अश्रेत्प्रती॒ची जू॒र्णिर्दे॒वता॑तिमेति ।
भे॒जाते॒ अद्री॑ र॒थ्ये॑व॒ पन्था॑मृ॒तं होता॑ न इषि॒तो य॑जाति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः[5] । ऊर्ध्वे[6] । अग्नि[7] । सुष्टुतिमस्माकम्[8] । वस्वो दानाय[9] । श्रयति[10] । पृथिवी क्षिप्ता ?[11] उषा[12] । यज्ञम् । एति[13] । भेजाते[14] । शत्रूणामाहर्त्तारः[15] विद्रवा यूय आजू[16] रथ्येव[17] पन्थान[18] महान्तमस्मिन् काले । यक्षम् । होता । अस्माकम्[19] । प्रेषित[20] । यजति[21] ।

---

१. यूयम् Sy. ततस्तृप्ताः सन्तः Mah. तृप्ताश्च सन्तः U. तृप्ताश्च BB.

२. गच्छति A. ३. मार्गैः Sy. Mah U.

४. देवगमनसाधनैः Sy. देवाधिष्ठितैः Mah देवाध्यासितैः U. देवा यैर्गच्छन्ति तैर्मनोहरैः BB. वा॒जे-वा॑जेऽवत । वाजिनो नो धने॑षु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मा॒दय॑ध्वं तृप्ता॒ यात पथि॒भिर्देवया॒नैरिति । SB 5 1 5 24 p 431. This stanza=YV 9 18=TS 1.7 8 2

५. 'ऊर्ध्वो अग्निः' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । 'ऊर्ध्वः सप्त वैश्वदेवं तु' इत्यनुक्रमणिका (36 39 p 25) । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'ऊर्ध्वो अग्निः' इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितञ्च—'ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगम्' (ASS 8 10) इति Sy.

६. उद्गमनः सन् Sy.

७. अङ्गनादिगुणविशिष्टः Sy.

८. ष्टिः सुष्मति० A. सुष्ठुति० M अस्मदीयां शोभना स्तुतिम् Sy

९. वासकस्य स्तोतुः Sy.

१०. श्रयतु, सेवताम् Sy.

११. प्रतीची is suggested for पृथिवी ॥ अभिमुखी Sy.

१२. सर्वासां प्रजाना जरयित्री उषोदेवता Sy.

१३. गच्छति Sy.

१४. भोजाते M. सेवेते Sy.

१५. अद्री आद्रियन्तौ श्रद्धावन्तौ पत्नीयजमानौ Sy.

१६. माहर्तारावद्री युवासाजिम् is suggested for ०माहर्तारः विद्रवा यूयम् आजूम् ॥

१७. रथ्ये इव M. रथिनाविव Sy

१८. यज्ञमार्गम् Sy.

१९. The passage beginning with वस्वो दानाय and ending with अस्माकम् is missing in A. अस्मदीयम् Sy

२०. तथा सम्प्रेषितः Sy.

२१. यजतु । करोतित्वित्यर्थः Sy

प्र वा॒यूजे॒ सु॒प्रया॑ ब॒र्हिरे॑षा॒मा वि॒श्पती॑व॒ बीरि॑ट इयाते ।
वि॒शाम॒क्तोरु॒षसः॑ पू॒र्वहू॑तौ वा॒युः पू॒षा स्व॒स्तये॑ नि॒युत्वा॑न् ॥ २ ॥

प्र यावजे । प्रवृत्तमासीत । सुप्रयाणम् । एषाम् । बर्हि । आगच्छतो वायु पूषा च । अन्तरिक्षे । राजानाविव णे । मनुष्याणाम । राभ्या ।

१ अथ चतुर्थमह्नो वैश्वदेवस्तुत् Mah वैश्वदेव स्तुति U वसिष्ठस्यार्षम् Dur
२ प्रवृक्तमासीत् is suggested for प्रवृत्त मासीत् ॥ प्रवृज्यते आसाद्यत इत्यर्थः Sy एषां केषाम् ? येषां बर्हि प्रवावृजे, प्रवृज्यते प्रस्तीर्यते, 'वृजी वृत्तिस्यागयो' ? सिद्ध Mah प्रवृज्यते प्रच्छिद्यते U बर्हि प्रस्तीर्यत इत्यर्थ Dur अच्छिस्तरणार्थं । तस्य कर्मणि लट् । प्रवृज्यते प्रस्तीर्यते SKN
३ सु प्रायणम् A. शोभनायनेन युक्तम् Sy कीदृशं बर्हि ? सुप्रया शोभनं प्रयः प्रगमनं प्रस्तरणं यस्य तत् सुप्रयः । दीर्घश्छान्दसः । सम्यग्विधिना प्रस्तीर्णमित्यर्थ Mah सुप्रयाणं सुगमनम् U सुप्रगमनं यत्सुखमभिगच्छन्ति देवता Dur सुखं गम्यते यस्मिन् देवताभि SKN ४ यजमानानां सम्बन्धि Sy एषां यजमानानाम् Mah येषामिति सवना मध्यस्यय । येषां यजमानानाम् U एषामृत्विग्यजमानानां स्वभूतम् SKN
५ कुशमयम् Sy किं पुनस्तत् ? बर्हिर्वेदिरास्तरणाद्दर्भात्मकस्य SKN
६ आगच्छताम् Sy 'ई कान्त्यतमगतिव्याप्त्यावौ' व्यत्ययेन तङ् Mah आगच्छतमश्विनौ U प्रास्तीर्णे तस्मिन् आ इयाते Dur विस्तीर्णे च तस्मिन् । आकार 'इयाते' इत्यनेन सम्बध्यते । ततो वीरिटाख्यं प्रति आ इयाते, आगच्छतम् SKN ७ वायु पूषा A.
८ अन्तरिक्षे यद्वा गणे Sy अन्तरिक्षे वर्तमानौ । वीरिटशब्दो गणवाचक Mah वीरिट शब्दो गणवचन U क्व पुनरवस्थितावेयाते ? इत्युच्यते, वीरिटेऽन्तरिक्ष इत्यर्थ । अन्तरिक्षेमय हि देवता आगच्छन्तीति वीरटमन्तरिक्षमित्युपपद्यते Dur वीरिटेऽन्तरिक्षे सप्तमीश्रुते स्थितौ सन्तौ । पञ्चम्यर्थे वा सप्तमी SKN
९ Missing in M ग seems missing before णे । गणे should therefore be the proper reading गणे seems to be another meaning of वीरिटे । So it should follow immediately अन्तरिक्षे ॥ इवेतीदानी मर्थे । इदानीमस्मदीयानां प्रजानां पालकौ, यद्वा विश्पतीवेत्युपमा । राजानौ यथा । अस्मिन्पक्षे विशामित्युभयत्र सम्बध्यते Sy तत्र दृष्टान्तः—कथिव ? विश्पतीव यथा विशां पती द्वौ राजानौ आगच्छतस्तद्वत्तावपि तेषां स्वस्तय इयाते Mah. सर्वस्य पती इव । यथा विशां मनुष्याणां पती राजानौ अवस्थितौ U विश्पती सर्वस्य जगत 'पातारौ वा पालयितारौ वा' धात्वन्यस्वमर्थकत्वम् । इव पादपूरण एवेत्येतत्समार्थे वा । 'अपि वा' यथमिवशब्द उपमार्थे एव स्यात् । विश्पती इवेति सर्वपती इवेति । 'सर्वपती इव राजानौ वीरिटे गणे' अवस्थितौ । यस्मिन्नपि पक्षे गणो वीरिटशब्देनोच्यते तस्मिन्नपि पक्षे विश्पती राजानौ सवदा गण मध्यगतावेवागच्छत इत्युपपद्यत एव Dur इव सम्प्रत्यर्थत्वात्पदपूरण । विश्वशब्दस्य वलोपेन च विश्पती सर्वस्य स्वामिनौ पातारौ । अथवा विशां पती विश्पती राजानौ कौचित् । वीरिटोऽपि मनुष्यगण इव स्वार्थ एव । यथा कौचिद् विशां पती राजानौ वीरिटे स्वस्मिन् सैनिके मनुष्यगणे स्थितौ ततो याऽऽगच्छेतां तद्वदागच्छतम् । विशामित्येतत् पूर्वहुतावित्येतेन व्यवहितेनापि सामर्थ्यात्सम्बध्यते SKN
१० प्रजानाम्, मनुष्याणां वा Sy मनुष्याणां गणे Mah U आह कस्य पुनरेयाते ? कस्मिन् काल एयाते ? कौ वा, एयाते ? कं वाऽर्थं पुरस्कृत्येयाते ? इत्युच्यते—एषां मनुष्याणां तासु तासु क्रियास्वाहूयमानौ Dur विशां मनुष्याणामृत्विग्यजमानानाम् SKN
११ रात्रे सम्बन्धिन्या Sy रात्रे Mah राभ्या अवसाने U राभ्या अपगमे सति Dur कस्मिन् काल आगच्छतम् ? उच्यते । अक्तो रात्रिनामैतम् । रात्रे SKN

विवषवासेश्च[1] । पूर्वस्यामभिभूतौ[2] । वायु[3] । नियुत्वान्[4] । पूषा च । अस्माक स्वस्तये[5], निरुक्त द्रष्टव्यम्[6] ।

ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।
अर्वाक्पथ उरुज्रयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥ ३ ॥

ज्मयाः[8] । पृथिव्यां[9] । अस्मिन् देवयजने । अरमयन्त[10] । पार्थिवा[11] । देवा । उरौ[12] । अन्तरिक्षे[13] च तत्रत्या ।

---

१. विवासे उषसश्च is suggested for विवषवासेश्च ॥ उषसः सकाशात् Sy उषसो दिनस्य Mah.
उषस आगमनकाले U
उषसश्चागमनकाले Dur उषसश्चापि वा स काल इति SKN.

२. ०भिहूतौ is suggested for ०भिभूतौ ॥ पूर्वस्मिन्नाह्वाने सति Sy पूर्वा चासौ हूतिश्च पूर्वहूतिस्तस्याम् । प्रथमाह्वानकाले । अग्निहोत्रहोमकाल इत्यर्थः । उषसः पूर्वाह्वाने पूवा रविरायाति रात्रौ वायुः Mah. पूर्वस्मिन्नाह्वानकाले U.
प्रथम एवाह्वानकाले Dur.
पूर्वस्मिन्नाह्वाने SKN.

३. वायुना वायुसखत्वादग्निर्लक्ष्यते, रात्रिहोमस्याग्निदेवत्यत्वात् Mah.

४. नियुच्छब्देन वडवा उच्यन्ते । तद्वान् वायुः, पूषा च Sy नियुतो नियुत्संज्ञा अश्वाः सन्त्यस्य सः । नियुतो वायोरित्युक्तेः Mah. अश्ववान् U आह नियुत्वान् कस्मात् ? इत्युच्यते 'नियुतोऽस्याश्वाः' अथ 'नियुतः कस्मात् ? उच्यते, 'नियमनात्' नोचैर्हि ते नियम्यन्ते । 'नियोजनाद्वा' नियोज्यन्ते हि रथे । 'नियुतो वायोः' इत्येतस्मात्कारणात् विप्रकृष्टोऽपि नियुत्वच्छब्दो वायुशब्देनैव संयोजितो भाष्यकारेण, नहि पूष्णो नियुद्भिः सम्बन्धोऽस्ति Dur
नियुतो वायोरित्यादिष्टोपयोजनत्वान्नियुत्वानिति व्यवहितमपि वायुना सम्बध्यते । वायुश्च नियुत्वान् SKN.

५ प्रजाना स्वस्तये क्षेमाय Sy. कल्याणाय Mah. स्वस्त्ययनाय, अविनाशाय U. किमर्थमागच्छतम् ? स्वस्तये, अविनाशाय यज्ञस्यास्माकं चेत्यभिप्रायः । सर्वस्याऽऽत्मानौ पालयितारौ वा कृत्स्नस्य नियुक्तत्वात् । कस्मान्नियुज्यन्ते ? अस्याश्चादिष्टोपयोजनं दर्शयति—नियुतः कस्मात् ? नियमनाद्वा युजेर्वा SKN.
स्वस्त्ययनार्थमेयाते यजमानस्य Dur.

६. बीरिटं तैटीकिरन्तरिक्षमेवाह पूर्वं वयतेः उत्तरमिरतेः । वयांसीरन्त्यस्मिन् भासि वा । तदेतस्यामृच्युदाहरन्ति । अपि निगमो भवति . प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषाम् । एयाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा । बीरिटमन्तरिक्षम् । भियो वा भासो वा ततिः । अपि वोपमार्थे स्यात् । सर्वपती इव राजानौ । बीरिटे गणे मनुष्याणाम् । रात्र्या विवासे पूर्वस्यामभिहूतौ । वायुश्च नियुत्वान् । पूषा च स्वस्त्ययनाय । नियुत्वान् नियुतोऽस्याश्वाः । नियुतो नियमनाद्वा । नियोजनाद्वा N. 5. 28., SKN. II.383.

७. वसिष्ठस्यार्षम् dur वसिष्ठस्य SKN.

८. पृथिव्यां भवाः Sy. 'ज्मा पृथिवी' । तस्यां भवा ये नित्यं भवन्ति ते ज्मयाः dur. ज्मेति पृथिवीनाम । ज्मयेति तृतीया सप्तम्याः स्थाने । .. ज्मायाम् SKN.

९. यज्ञे Sy एतस्मिन् कर्मण्यस्मिन्वा लोके dur. अत्रैव पृथिव्याम् SKN.

१०. रमयन्ताम् Sy

११. वसुसंज्ञकाः Sy. त्रिस्थानानां वसूना पार्थिवास्तु वसवः SKN.

१२. विस्तीर्णे Sy. विस्तृते dur. विस्तीर्णे SKN.

१३. अन्तरिक्षे स्थिताः Sy.

गच्छन्ति । शोभना, ष्टींनृर्गतिकर्मसु पठित । अर्वाचीनानभोमुखान् । कुरुध्वम् । युष्माक मार्गानित आ गच्छत । हे महावेगा । शृणुत च । युष्माक जग्मुष । अस्माकम् । अस्य । दूतस्याग्नेर्वच ।

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्थं विश्वे अभि सन्ति देवाः ।
ताँ अध्वर उशतो यक्ष्यग्ने श्रुष्टी भगं नासत्या पुरंधिम् ॥ ४ ॥

ते हि । तेषु । यज्ञेषु । यज्ञार्हा । अविकारम् । आसनम् । अभि । हि । भवन्ति । सर्वे ।

---

१ परिवर्तन्ते Sy मार्ष्टिर्गत्यर्थ । गमयन्तो यद्यतेषां गमयितव्यम् । अथवा वर्तमाना dur मार्ष्टीति गतिकर्मा रमणार्थे वा । प्रकृतत्वाद् वृष्टिलक्षणा आपो गमयन्ति वाऽस्मानमित्यर्थ SKN

२ दीप्यमाना मरुतश्च Sy

३ ष्टीन् A मार्ष्टि० is suggested for ष्टींन् ।

४ र्गतिकर्मसु is missing in M

५ पठितौ A The passage मार्ष्टिर्गतिकर्मसु पठित should immediately follow गच्छन्ति and precede शोभना ॥

६ ०नावो मुखात् A. अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा Sy एवमनयो स्थानयोर्वसून् विभज्या धुना द्युस्थानांस्ताम्छ्रुत्वा ब्रवीति । ये यूयमेवं त्रिस्थानास्तान्वो ब्रवीमि श्रुत्वा चास्मान र्वागाभिमुख्येन Dur प्रत्यक्षकृतत्वाम्मन्त्रस्या मन्त्रितश्रवणाभावाद्वैकवाक्यतार्थे यत्नवच्छा हार । य ईदृग्गुणस्थितास्तेऽर्वाक । लिङ्गवचनयोर्व्यत्यय । अर्वाचोऽस्मदभिमुखान् SKN

७ कुरुत Sy मार्गान् प्रहतान् कुरुध्वमित्येतदाशास्महे Dur कुरुत । नित्यमस्मद्यज्ञेऽध्वागच्छत येनास्मान् प्रत्यागमनमार्गा प्रहता भवन्तीत्यर्थ SKN

८ युष्मदीयान् मार्गान् Sy बहुप्रकारं शतसहस्रमागमनेनैव पथो मार्गान् Dur

९ हे प्रभूतगमना ! वसव ! मरुत ! च यूयम् Sy हे उरुजवा SKN

१० शृणुत च मदयं ब्रवीति Dur SKN

११ न् is written twice in A युष्मान् प्रति गतवत Sy । Dur गतवतो युष्मा प्रति SKN

१२ अस्मदीयस्य Sy अस्मद्दूतस्य Dur कस्य दूतस्य ? अस्माकं स्वभूतस्य SKN

१३ अग्ने SKN , Dur

१४ ग्ने वच M ०ग्नेवच is suggested for ०ग्नेर्वचं ॥ दूतस्याग्नेराह्वानम् । अग्निर्हि यजमानानां दूत सन् देवानाह्वयतीत्यर्थ Sy अर्वाक पथ इत्यादिना त्रिस्थानानामध्येषणा । द्युस्थानो देवगण इत्यादिरपपाठ । केचित्तु श्रोता दूतस्येति चतुर्थेन पादेन द्युस्थानेषु वसुषु माध्यं योजयन्ति SKN

१५ क्ष्मया अत्र वसवोऽरमन्त देवा । क्ष्मा पृथिवी । तस्यां भवा उरौ चान्तरीक्षे मदयन्त गमयन्त रमयन्त । शुभ्रा शोभमाना । अर्वाच एतान्पथो बहुलवा कुरुध्वम् । शृणुत इत्यस्य जग्मुषो नोऽस्याग्ने N 12 43, SKN IV 143—144

१६ ते प्रसिद्धा Sy १७ यज्ञसम्पादिन Dur

१८ अवितार is suggested for अविकारम् ॥ रक्षका Sy अवितारो रक्षितारोऽवनीया वा तर्पणीया Dur अवितारोऽवनीयास्तर्पणीया SKN

१९ सह स्थानम् Sy वैश्वदेवं समानं स्थानम् Dur सर्व स्थीयते यत्र तत्स्थानं वेद्याख्यम् । सधस्थम्—'सध मादस्थयो' (Pa. 6 3 96) इति सहस्य सधादेश SKN

२० अहि A खलु Sy २१ हियध्वो यस्मादर्थे, यस्मात् SKN

२२ आक्रामन्ति Sy अभितिष्ठन्ते Dur अभिभवन्ति SKN

देवाः[1] । तान्[2] । यज्ञे[3] । कामयमानान्[4] । यज[5] । अग्ने ! क्षिप्रम्[6] । भगवम्[7] । बहुप्रज्ञम्[8] । अश्विनौ च[9] । [10]

१. देवा A.
२. तद् M. देवान् Sy. किं तेषामिति ? तान् विश्वान् देवान् Dur. यस्मादिति श्रुतेस्तस्मादित्यध्याहारः । तस्मात्तान् SKN.
३. अस्मदीये यज्ञे Sy. एतस्मिन्नध्वरे यज्ञे Dur.
४. स्वमंशं कामयमानान् Dur.
५. यजामहे SKN.
६. अविलम्बमानः . एवमत्र यागस्य विघ्नभयात् क्षिप्रस्येष्टत्वात् 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम' इत्युपपद्यते । अन्यत्र हि वक्ष्यति 'श्रुष्टीवरीः सुखवतीः' इति तस्मादेतदनेकार्थमपि भवति Dur. श्रुष्टीति क्षिप्रनाम Ngh. 4. 3. N. 6. 13.
७. भगवन् M. भगम् is suggested for भगवम् ॥ एतत्संज्ञं देवम् Sy.
८. पुरूणां ध्यातारमिन्द्रम् Sy. पुरन्धिशब्दोऽत्र गुणपदत्वात् सन्दिह्यते, इति विचार्यते तत्कः पुरन्धिरिति ? . अत्र पुरस्तात् 'श्रुष्टी भगम्' इति तस्यायमन्वादेश इत्येकमाचार्यमतम् । नासत्यावनन्तरावपि सन्तौ न सन्दिह्येते, द्विवचनवाच्यत्वात्तयोः । एकवचनान्तत्वात्पुरन्धिशब्दस्य च । इन्द्र उक्तः स्यात् पुरन्धिशब्देन इत्यपरं मतम् । किं कारणम् ? स हीन्द्रो बहुकर्मतमः अन्येभ्यो देवेभ्यः । धीरिति कर्मनामसु पठितम् । तद्यस्य पुरु बहु स पुरन्धिः स चेन्द्रः । तस्मात् पुरन्धिरिन्द्र इत्युपपद्यते । अथवा—अन्येन पुरन्धित्वमिन्द्रस्य स्यात्... मेघपुरो ह्यसावेव दारयति Dur. पुरन्धीति धीशब्दस्य धीकर्मसु पठितत्वात्, बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वोच्यते । अतोऽसंविज्ञानपदत्वाभावाद् गुणपदत्वे सति प्रकृतस्यैव कस्यचिद् गुणपदमाहोस्विदपूर्वस्येति सन्देहाद्विचारार्थः प्रश्नः । तदिति वाक्योपन्यासार्थः । कोऽयं पुरन्धिर्नाम ? . . . आश्विनेन सत्यप्यानन्तर्ये द्विवचनान्तत्वात् सम्बन्धानुपपत्तेर्भगस्यान्वादेशादिह भग इत्येकमतम् । सधेरयं सम्बन्ध इत्युक्तम् । सामर्थ्यादप्रकृतेनापि सम्बन्धो भवतीत्याह 'इन्द्र इत्यपरम्' तत् सामर्थ्यं दर्शयति । देवराजत्वादतिशयेनासौ प्रकृष्टश्च बहुकर्मा । व्युत्पत्त्यन्तरसामर्थ्याद्वा पुरामसुरसम्बन्धिनीनामतिशयेन दारयितेन्द्रः SKN.
९. सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभ आचार्यो मन्यते । तौ हि सत्यमेव ब्रूतो न कदाचिदप्यसत्यम् । तस्मान्नासत्यावित्युच्येते । द्विःप्रतिषेधः प्रकृतिमापादयति । अथवा सत्यस्योदकस्य यज्ञस्य वा प्रणेतारौ नासत्यौ, तथा हि आग्रायण आचार्यो मन्यते Dur. नासत्यौ चाश्विनौ । . द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः । अविसंवादकावित्यर्थः, और्णवाभो मन्यते । नित्यपक्षे . सत्यस्याविसंवादिनोऽर्थस्य प्रणेतारौ । तस्मिन् हि काले मनसः प्रसादः । . सत्यशब्दान्नयतेश्च नासत्या इत्याग्रायणो मन्यते । नासिकाप्रभवावित्यैतिहासिकाः । नासिकाशब्दात् प्रभवार्थे त्यपि नसादेशो द्रष्टव्यः । नासिकातः प्रतिलब्धः सन् SKN.
१०. श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । आशु अष्टीति . . तानध्वरे यज्ञे । उशतः कामयमानान् । यजाग्ने । श्रुष्टी भगम् । नासत्यौ चाश्विनौ । सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणः । नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा । पुरन्धिर्बहुधीः । तत्कः पुरन्धिः ? भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकम् । इन्द्र इत्यपरम् । स बहुकर्मतमः । पुरां च दारयितृतमः । वरुण इत्यपरम् । तं प्रज्ञया स्तौति N. 6. 12. 13. SKN. II. 431.

आमे गिरो दिव आ पृथिव्या मित्रं वह वरुणमिन्द्रमग्निम् ।
आर्यमणमदितिं विष्णुमेषां सरस्वती मरुतो मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

[आग्ने ।] अग्ने ! दिवः । पृथिव्याश्च । आह । अस्माकं स्तुतिं प्रति । देवता मित्रादिकाम् । एषां वसिष्ठानाम् । तथा सरस्वती । मरुतश्च । मादयन्तु च ।

ररे हव्यं मतिभिर्यज्ञियानां नक्षत्कामं मर्त्यानामसिन्वन् ।
धाता रयिमविदस्यं सदासां सक्षीमहि युज्येभिर्नु देवैः ॥ ६ ॥

ररे हव्यम् । दीरयते । हविः । स्तुतिभिः सह । देवानाम् । व्याप्नोतु । अभिलषितानाम् । मनुष्याणां मध्ये । स्वं धनमवुध्यन् यजमानः । प्रयच्छन्तं । धनम् । अक्षयम् । सदा दीयमानमप्यविदासम् । सक्षुवा भवाम । सवायैः । क्षिप्रम् । देवैः ।

---

१ The *pratika* is supplied by the Editor
२ हे अग्ने ! त्वम् Sy ३ द्युलोकात् सकाशात् Sy ४ अन्तरिक्षाच्चावह Sy
५ आवह is suggested for आह ॥ आह्वानं कुरु Sy
६ स्तुति A. स्तुती is suggested for स्तुतिः ॥ गरणीयाम् स्तुत्यान् देवान् अस्मदीयं यज्ञं प्रति Sy
७ मित्रादिका is suggested for मित्रादिकाम् । आदि refers to वरुणम् । इन्द्रम् । अग्निम् । अर्यमणम् । अदितिम् and विष्णुम् । मित्रमेतत्संज्ञकम् । वरुणम् । इन्द्रं च । देवेषु देवतास्वरूपेणावस्थितं चाग्निम् । अर्यमणमेतत्संज्ञकम् । अदितिमदीनां पृथिवीं च । विष्णुश्च । एवम्भूतान् देवान् Sy
८ अस्माकं यजमानानामर्थायावह Sy
९ वाग्देवता च Sy
१० मादयन्तु A च is missing in M अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिश्च मादयन्तु Sy
११ रे रे M
१२ दीयते is suggested for दीरयते ॥ अस्माभिर्दीयते Sy
१३ अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः Sy
१४ यज्ञियानाम्-चतुर्थ्यर्थे षष्ठी यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः Sy
१५ अस्मदीयं यज्ञं व्याप्नोतु Sy
१६ अभिलषितम् is suggested for अभिलषितानाम् ॥ अभिलाषाम् Sy
१७ मर्त्यानां मनुष्याणामस्माकम् Sy
१८ अवुधन् M अयच्छन् is suggested for अवुध्यन् ॥ अप्रतिबध्नन्नग्निः Sy
१९ हे देवाः ! अस्मभ्यं दत्त Sy
२० अनुपक्षयणीयम् Sy
२१ सदा सम्भजनीयम् Sy
२२ अप्यविदस्यम् is suggested for अप्यविदासम् It referes to अक्षयम्
२३ सहायैः is suggested for सवायैः ॥ सहायभूतैरिह यज्ञे समागतैर्देवैः, यद्वा, बन्धुभिर्देवैः Sy
२४ क्षिप्रम् A नु अद्य वयम् यद्वा नित्युपमार्थे । इव Sy

नू रोद॑सी अ॒भिष्टु॑ते वसि॑ष्ठैर्ऋ॒तावा॑नो॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॒ग्निः ।
यच्छ॑न्तु च॒न्द्रा उ॑प॒मं नो॑ अ॒र्कं यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥ ७ ॥

नू रोदसी[1] । क्षिप्रम्[2] । द्यावापृथिव्यौ[3] । अभिष्टुतौ[4] । वसिष्ठै[5] । यज्ञवन्त[6] । वरुणादयश्च[7] । प्रयच्छन्तु[8] । उषरा. । उपवासभूतम्[9] । न.[10] । अन्नम्[11], यद्वाह्लादका देवा[12] इति[13] ।

VII. 40.

ओ श्रु॒ष्टिर्वि॑द॒थ्या॒३ समे॑तु॒ प्रति॒ स्तोमं॑ दधीमहि तु॒राणा॑म् ।
यद॒द्य दे॒वः स॑वि॒ता सु॒वाति॒ स्यामा॑स्य र॒त्निनो॑ विभा॒गे ॥ १ ॥

ओ[14] श्रुष्टिः[15] । समायातु[16] । क्षिप्रम्[17] । विदर्थहितोषा[18] । प्रतिधीमहि[19] । स्तोममागताया[20] त्वयि[21] । देवानाम्[22] । यदि[23] । अद्य[24] । देव । सविता । अस्मात् प्रसौति[25] । तत्स्तुत्या[26] युक्ता वयं धनिन[27] । भवेम । अस्य सवितु । धनविभाजनैः[28] ।

---

१. आरोदसि A. २. अद्य Sy.
३. ०थिव्योवभि० A.
४. ०ष्टुते is suggested for ०ष्टुतौ ॥ अभितः सर्वतः स्तुते अभूताम् Sy.
५. वसिष्ठैरस्माभिः । पूजार्थं बहुवचनम् Sy.
६. ०वन्तौ M तथा-ऋतावानः अस्माभिः क्रियमाणैर्यज्ञैरुपेताः Sy
७. आदि refers to मित्रः and अग्निः । वरुणो मित्रोऽग्निश्चैवम्भूता देवा अस्माभिरभिष्टुता आसन् Sy.
८. ०च्छन्ति A ददतु Sy
९. उपमानभूतम् is suggested for उपवासभूतम् ॥ सर्वोत्कृष्टम् Sy.
१०. अन्नः A. अस्मभ्यम् Sy.
११ अर्चनीयमन्नम् Sy.
१२. यद्वाह्लादका देवाः seems to be another explanation of चन्द्राः; therefore it should immediately follow उषस. and precede उपवा०
१३ सूक्ते प्रतिपादिता ये देवास्ते सर्वे यूयं नोऽस्मान् स्वस्तिभिरविनाशैः सदा सर्वदा पात पालयत Sy.
१४. 'ओ श्रुष्टिः' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । 'ओ श्रुष्टिः' इत्यनुक्रान्तम् (KSA. 36. 40. p. 25.) । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.
१५. ओ श्रुष्टिः is missing in A.
१६. हे देवाः ! . अस्मानागच्छतु Sy.
१७. सुखम् अथवा श्रुष्टिर्वेगवती Sy.
१८. ०दर्धहितो M ०दर्थैहितो० ०दथाय हितो० is suggested for ०दर्थहितो० A विदथेन त्वदीयेन चित्तेन सम्पाद्या अथवा विदथे यज्ञे क्रियमाणास्मदीया स्तुतिः Sy.
१९ प्रतिदनीडी धीमहि A. प्रतिदधीमहि is suggested for प्रतिधीमहि ॥ कुर्वीमहि Sy.
२०. स्तोत्रम् Sy. २१. त्वधि A.
२२. वयं तुराणां वेगवतां देवानाम् Sy
२३ यद्धनम् Sy २४. इदानीम् Sy.
२५. अस्मभ्यं प्रेरयेत् Sy
२६. तत् is missing in M
२७. रमणीयधनवतः Sy.
२८. ०भजनैः A. ०भाजने is suggested for ०भाजनैः ॥ तस्य धनस्य विभागे दाने Sy.

मित्रस्तन्नो वरुणो रोदसी च द्युभक्तमिन्द्रो अर्यमा ददातु ।
दिदेष्टु देव्यदिती रेक्णो वायुश्च यन्नियुवैते भगश्च ॥ २ ॥

मित्रस्तन्न । मित्र । तत् । अस्मभ्यम् । वरुणादि । च । दीप्यानं धनम् । प्रयच्छतु । दिशतु । देवी । अदिति । धनम । वायु । भग । च । यद्धनम् । पृथक्कुरुतम् ।

सेदुग्रो अस्तु मरुतः स शुष्मी यं मर्त्यं पृषदश्वा अवाथ ।
उतेमग्निः सरस्वती जुनन्ति न तस्य रायः पर्येतास्ति ॥ ३ ॥

सेदुग्र । स । एव । उद्गूर्ण । भवतु । मरुत । स । बलवान् । न । मर्त्यम् । हे पृषदश्वा ! रक्षथ । अपि च । एनम् । अग्निम् । सरस्वती च तदनुचरादच । प्रीणयन्ति धनम । न च । तस्य । धनस्य । परिगन्ता । अस्ति कश्चिदिति ।

अयं हि नेता वरुण ऋतस्य मित्रो राजानो अर्यमापो धुः ।
सुहवा देव्यदितिरनर्वा ते नो अंहो अति पर्षन्नरिष्टान् ॥ ४ ॥

अयं हि । अयम् । हि । नेतारं । वरुण । सत्यस्य । मित्र । अर्यमा च । राजान । कर्म । धारयन्ति ।

---

१ स्त is missing in A
२ तत् प्रसिद्धं धनम् Sy
३ आदि refers to वरुण । रोदसी । इन्द्र and अर्यमा । Sy explains these words as follows —तया वरुणो ददातु । रोदसी च द्यावापृथिव्यौ च दत्ताम् । तथेन्द्र ददातु । अर्यमा च ददातु Sy
४ ०प्यानं ध० A द्युभिर्द्योतमानैः स्तोतृभिः सेवितं तद्धनम् Sy
५ तेऽपि M
६ प्रतिथि M
७ अस्मास्वितरौ योजयेताम् । तद्धनमिति पूर्वेण सम्बन्धः Sy
८ ओजस्वी Sy
९ हे रुद्रपुत्रा ! देवा ! यूयम् Sy
१० थ M यम् is suggested for न ।
११ मरणधर्माणं यं यजमानम् Sy
१२ पृषद्धश्वा A पृषच्छब्देन केचिन्मृगविशेषा उच्यन्ते । त एवाश्वा वाहा येषां ते । एवम्भूता Sy
१३ रक्षत A पालयेत Sy
१४ यजमानम् Sy
१५ अनि A अग्नि is suggested for अग्नि ॥ अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः Sy
१६ वाग्देवता चेत्याद्याः सर्वे देवाः Sy
१७ प्रवर्तयन्ति Sy
१८ यजमानस्य सम्बन्धिनः Sy
१९ नाशकः Sy
२० भवतीत्यर्थः Sy
२१ अस्तु Sy
२२ नेतार A नेता is suggested for नेतारो ॥ प्रापयिता Sy
२३ यज्ञस्य सत्यस्य वा Sy
२४ एते समर्था देवा Sy
२५ अकम A अस्मदीयं यज्ञादिलक्षणम् Sy
२६ अपु । दधति Sy

तथा[1] स्वाह्वाना[2] । देवी[3] । अदितिश्च[4] । प्रत्युताऽन्यस्मिन्[5] । ते[6] सर्वे । अस्मान् । अंहस[7] । अतिपारयन्तु[8] । अहिंसि-सानिति[9] ।

अस्य देवस्य मीळ्हुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः ।
विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ॥ ५ ॥

अस्य देवस्य । अस्य । देवस्य । सेक्तु[10] । शाखाभूता[11] अन्ये देवा । विष्णो[12] । हविर्भि[13] । एषणीयस्य[14] । यज्ञे । तथा रुद्र स्तोता[15] । तुभ्य[16] महत्त्वम् । अश्विनो[17] । हि[18] । जानाति[19] । तथासत्यन्नयुक्तम्[20] । मार्गम्[21] । यासिष्टमिति[22][23] ।

मात्र पूषन्नाघृण इरस्यो वरूत्री यद्रातिषाचश्च रासन् ।
मयोभुवो नो अर्वन्तो नि पान्तु वृष्टिं परिज्मा वातो ददातु ॥ ६ ॥

मात्र पूषन्[24] । मा । अत्र[25] । पूषन्[26] । आगतदीप्ते[27] । जरामिच्छो कृतृ[28] ? विवारयित्र्यस्माक[29] प्रजा । तथा । रात्रिषाचो[30] राति भजन्तोऽस्मदीय[31] धनमपहरन्तश्च । यत्र[32] तुभ्यम् । प्रयच्छन्ति[33] । सुखस्य भावयितारः[34] ।

---

१. तथा is missing in M.
२. स्वाह्वाना A. शोभनाह्वाना भवति Sy.
३. द्योतमाना Sy.
४. अदीना देवमाता Sy.
५. अप्रत्युस्तुता० A. अप्रत्युद्गता is suggested for प्रत्युता० ॥ केनाप्यप्रतिगता Sy.
६ तैः सर्वे A. वरुणादयो देवाः Sy
७. दुरितम् Sy.
८. चारयतु A.
९. अबाधितान् सतः Sy
१०. कामानां सेक्तुः Sy.
११. शाखा इव भवन्ति Sy.
१२. सर्वदेवात्मकस्य । 'विष्णुः सर्वा देवताः' (AB I. I.) इति श्रुतेः Sy.
१३. हवीरूपैरन्नैः Sy.
१४. प्रापणीयस्य Sy.
१५. रुद्रस्तोता A. रुद्रो देवः Sy
१६. स्तुभ्यं A
१७. हे अश्विनौ ! देवौ ! युवाम् Sy.
१८. खलु Sy.
१९. अस्मान् प्रापयति Sy.
२०. हविर्लक्षणान्नयुक्तम् Sy.
२१. अस्मदीयं गृहम् Sy.
२२. यासिष्ठमिति M. आगच्छतम् Sy.
२३. VM. ignores रुद्रियम् ॥ रुद्रसम्बन्धि सुखम् Sy.
२४. मातृ पूषत् A. २५. अस्मिन् दाने Sy.
२६. पूषण A. एवम्भूत ! हे देव ! Sy.
२७. दीप्त A. हे प्राप्तदीप्ते ! Sy.
२८. ०मिच्छे कृत्रि M. The reading is doubtful. इरस्यः विघातं (मा) कृथाः Sy.
२९. ०यित्र्यस्मा० A. सर्वैर्वरणीया सरस्वती Sy.
३०. रातिषा० is suggested for रात्रिषा० । रातिदीनं तस्य सम्भवन्त्यो देवपत्न्यश्च Sy.
३१. ०न्ता स्म० A.
३२. यद्धनम् Sy.
३३. अस्मभ्यं प्रयच्छेयुः । अत्र मा कृथा इति पूर्वेण सम्बन्धः Sy.
३४. सुखस्य भावकाः Sy.

अस्मान्[1] । अनस्वरा[2] । रक्षन्तु[3] । वृष्टिम्[4] । परितो गन्ता । वायु । ददातु[5] ।[6]

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।
यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

(नू रोदसी)[7]

VII 41

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना ।
प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ १ ॥

प्रात[8] । 'प्रातर्भगमाद्या लिङ्गोक्तदेवतान्त्यापस्या' इति कात्यायन[10] । सेयं[11] निगदसिद्धा ।[12]

---

१ अस्मान् is missing in M
२ अनवस्वरा A गच्छन्तो देवा Sy
३ पालयन्तु Sy ४ वृष्टिलक्षणमुदकम् Sy
५ प्रयच्छन्त्वस्मभ्यम् Sy
६ VM. ignores नि ॥ नितराम् Sy
७ The *pratika* is supplied by the Editor This stanza has already been explained, see RV 7 39 7 Sy explains this stanza in the following manner—पूर्व व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु—द्यावापृथिव्यौ वरुणादयो देवाश्च वसिष्ठैरस्माभिरभिष्टुता भवन्ति । एवम्भूता आह्लादका देवा सर्वोत्कृष्टमन्नमस्मभ्यं ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता सर्वे देवा यूयं कल्याणैरस्मान् सर्वदा पालयत Sy ८ 'प्रातरग्निम्' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्रातर्भगं भगस्याद्या लिङ्गोक्तदेवतान्त्योपस्या'(KSA 36 41 p 25) इति वसिष्ठ ऋषि । आद्या जगती । शिष्टास्त्रिष्टुभ । आद्याग्नीन्द्रादिदेवत्या द्वितीयाद्या पञ्च भगदेवत्या सप्तम्युषोदेवत्या । अत्र केचिदाहु—
'निर्वेष्टुकामो रोगार्तो भग सूक्तं जपेत्सदा ।
निर्वेशं विशति क्षिप्रं रोगैश्च परिमुच्यते ॥
(Rgvidh 25) इति
९ KSA reads प्रातर्भगं भगस्याद्या ।

१० KSA 36 41 p 25
११ सोऽयं निगदसिद्ध M
१२ VM does not explain the stanza because it is very easy Sy explains it in the following manner· प्रातस्य कालेऽग्निं देवं हवामहे । वयं स्तोतार आह्वयाम । तथा प्रात काल इन्द्रं हवामहे । तथा मित्रावरुणा मित्रावरुणावहोरात्राभिमानिनौ देवौ प्रातर्वयं हवामहे । तथाऽश्विनौ देवानां भिषजौ प्रातर्वयं हवामहे । तथा प्रातर्भगं देवं पूषणं देवं ब्रह्मणस्पतिं मन्त्राभिमानिनमेतत्संज्ञकं चाह्वयाम । तथा प्रात सोममेतत्संज्ञकं देवमुतापि च रुद्रं देवं च हुवेम । आह्वयाम ॥ प्रात शब्दो वीप्सावचन । वयं प्रात प्रात पुन पुनरेतान् देवान् हवामहे, आह्वयाम इति प्रत्येकं सम्बध्यते । कान् ? अग्निम्, इन्द्रं, मित्रावरुणौ, अश्विनौ, भगं, पूषणं, ब्रह्मणस्पतिं सोमम्, उत अपि च रुद्रं हुवेम आह्वयाम । हवामहे हुवेम । ह्वयते सम्प्रसारणे रूपद्वयम् Mah प्रातःशब्दो वीप्सावचन । प्रातःप्रात पुनःपुन । अग्निं चेन्द्रं च मित्रावरुणौ चाश्विनौ च । हवामहे इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । प्रातर्भगं च पूषणं च ब्रह्मणस्पतिं च । प्रात सोमम् । उतापि च रुद्रं हुवेम आह्वयाम U
This stanza=YV 31 34.

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्ता ।
आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥ २ ॥

[1]प्रातर्जितम् । प्रातर्जयिनम्[2] । भगम्[3] । उग्रम्[4] । वय ह्वयेम[5] । वयम् । पुत्रम्[6] । अदिते[7] । य[8] । विधारयिता सर्वस्य[9] । आवृद्धिद्यमन्यढद्यामानः[10] आध्र आलुर्दरिद्रः[11] । सन्[12] । यम्[13] । स्तुवन्[14] भक्षीयेत्याह[15] । तथा तुर. ।

---

१. वसिष्ठस्यार्षम् Dur.

२. ०तर्ज० A. Sy. explains प्रातर्जितम् separately as two words but padapāṭha reads it as one word. जितं जयशीलम्. . प्रातःकाल एव Sy. प्रातर्जयतीति प्रातर्जित् तं प्रातर्जयशीलम् Mah. प्रातः प्रातस्तमासि यो जयति स भवति प्रातर्जित् तं प्रातर्जितम् Dur. सम्पदादित्वात्क्विप् । प्रातस्तमांसि जयति यस्तं प्रातरेज तमसां जेतारमित्यर्थः SKN.

३. तं भगं प्रातरेव वयं हुवेमेति सम्बन्धः Sy त भगमादित्यम् Mah. सूर्यम् Dur. भगमुक्तावस्थं ज्योतिः SKN.

४. उद्गूर्णम् Sy उत्कृष्टमुद्गूर्णदान वा Mah. उग्रमुद्गूर्णदानम् U. अभ्युद्यतम् Dur. अप्रसह्यम् SKN.

५. आह्वयामः Sy. U. आह्वयाम Mah. उदयाय आह्वयामहे Dur. उद्गरणायोत्सर्पणाय हुवेम ह्वयेम SKN

६. तनयम् Mah.

७. देवमातुः प्रातस्तन्या वा सन्ध्यायाः SKN

८. भगो देवः Sy.

९. विश्वस्य जगतो धारकः Sy. जगतो धारयिता Mah. विधारयिता सर्वस्य जगतः U. विधारयिता सर्वस्य जगतः स्वेनानुग्रहेण Dur कीदृशं भगम् ? यो विधर्ता धारयिता सर्वस्य जगतः स्वेनानुग्रहेण Dur.

१०. This seems to be the fragment of this stanza. Therefore 'आध्रश्चिद्यं मन्यमानः' is suggested for 'आवृद्धिद्यमन्य०' । Cf. N .12. 14.

११. आवृद्धिद्यमुन्यमा आर्धं आ० A. न ध्रायति, 'ध्रै तृप्तौ' न तृप्यति सोऽध्रः । नञो दीर्घश्छान्दसः । यद्वा आ समन्ताद् ध्र आध्रः । यद्वा अध्र एवाध्रः स्वार्थे तद्धितः । आध्रोऽतृप्तो बुभुक्षितो दरिद्रो वापि Mah. प्रतिषेधस्य दीर्घत्वं छान्दसम् । आध्रः—'ध्रै तृप्तौ' । अतृप्तो बुभुक्षित । अथवा ध्रियतेराध्रो दरिद्रः। दरिद्रोऽपि U. आढ्यानां स्पृहयिता Dur आढ्यालुराढ्यत्वकामो दरिद्रः । दरिद्रश्च . . 'आढ्यालुर्दरिद्रः' इति वाक्यार्थे पदवचनमाध्र आध्यालुरिति । 'आढ्याच्चालुच उपसंख्यानम्' अस्मादेव विशिष्टप्रयोगात् SKN.

१२. दरिद्रोऽपि स्तोता Sy.

१३. स M. अपि Sy. चिच्छब्दोऽप्यर्थे Mah U. चिच्चार्थे SKN.

१४. स्तुन्वन् A. पूजयन् स्वार्थसिद्धये । मन्यतिरर्चतिकर्मा । स हि सूर्योदये भिक्षादिना किञ्चिल्लभते तत उदयं वाञ्छति Mah मन्यतिरर्चतिकर्मा । पूजयन् स्वार्थसिद्धये U. यं मन्यमान आकाङ्क्षन्नहन्यहनि पूजयन्नास्ते, अपि नामोदियाद् भागः, ततो वाऽन्नार्थं पर्यटेयमिति Dur मन्यतिः कान्तिकर्मा । यं कामयमानस्, किम् ? सामर्थ्याद्धनार्थं पर्यगमनम् SKN.

१५. भक्षि भज विभज मह्यं देहीत्याह ब्रवीति Sy.

चित् तुर प्रेरको धनस्याढ्य । राजा । चित् । यम् । भगमहम् । भजेय । इति । वदति ।

भग प्रणेतुर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः ।
भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३ ॥

भग प्रणेत । भग । प्रणेत । स्तोतॄणाम् । भग । सत्यधन । भग । इदम् । कर्म । उदव

१ अपि Sy.

२ The passage तुर प्रेरको धनस्याढ्य should immediately follow तुर and precede चित् ॥ तुरतिर्गतिकर्मा । प्राप्तधन Sy आतुरोऽपि यं भगं मन्यमान ।
विवसे तस्य सुखोदयाद् रोगिणो रात्रिकष्टेन याति, अथवा तुरो यम, स हि मरणाय दिनानि गणयति Mah आक्रोऽभ्याहार । आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षीत्याह, उदयं भक्षयस्वेत्याह । यद्वा तुरशब्देन यमोऽभिधीयते । स हि तूर्णं प्राणिनो हन्ति । यमोऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षीत्याह, उदयं भक्षयस्वेत्याह । स हि दिवसान् प्राणिनो गणयति U तुरोऽपि । 'यमस्तूर्णगति' सर्वांश्प्राणिन आशिमुख्येनोपसंहाराय तूर्णगतिस्त्वरितगतिर्यं मन्यमान आस्ते प्रेताधिपति । तदुदयादि कालाति क्रमेणासावुपसंहरति प्राणिन Dur
तूर्णगतिश्च । कोऽसौ ? सामर्थ्याद्यम इत्याह । प्राणिनामायुष क्षयार्थम् तुरस्त्वरण इत्यस्य तरतेर्वा प्लवनार्थस्य, त्वरतेर्वा शीघ्रार्थे वर्तमानस्य तुर । तुरोऽपि यं भगमाहेति संबंध SKN

३ समर्थोऽपि Sy राजाऽपि यं भगं भक्षीत्याह । तदुदये हि राज्ञां व्यवहारदर्शनादिना सर्वेष्टसिद्धि Mah राजाऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षीत्याह, उदयं भक्षयस्व भजस्वेत्याह । तदुदये हि राज्ञां वार्तासिद्धि U राजाऽपि धार्मिकानां कार्यचिकीर्षया Dur राजा च प्रजानां व्यवहाराविवक्षनार्थम् । यमो राजा च स्वकार्यप्रसिद्धये समुद्यतमिच्छतीत्यर्थ SKN.

४ देयम्, भजनीय धनम् Sy समुदयम् । तं वयं भगमाह्वयामहे Dur ज्योतिर्भग उच्यते, इत्यस्यैवार्थस्य प्रसिद्धिकारणमाह— अन्धो भग इत्याहुर्ब्रह्मवादिन । तत्कथम् ? नास्मिन् प्रस्वर्णां ध्यानं दर्शनमस्तीत्यर्थ । 'अनुत्सृप्त' सूर्यभावमनागतो मण्डलाकारतया न दृश्यत इत्यर्थ SKN

५ मह्यं भक्षि देहीत्याह Sy भजस्व, प्रयच्छेद यम् । इत्याह । भक्षि भजते Mah उदयं भक्षयस्व भजस्वेत्याह U इत्येवमाह Dur

६ ऋषिरास्मानमाह U

७ प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधारयिता सर्वस्य । आध्रश्चिद्यं मन्यमान आदयालुर्वरिद्र । तुरश्चित् । तुर इति यम नाम । तरतेर्वा । त्वरतेर्वा । त्वरया तूर्णगतिर्यम । राजा चिद् यं भगं भक्षीत्याह । 'अन्धो भग इत्याहुरनुत्सृप्तो न दृश्यते । प्राशित्रमस्याक्षिणी निर्जघान (Cf KB VI. 13) इति च ब्राह्मणम् । जनं भगो गच्छति (Cf MS 1 6 12) इति (वा) विज्ञायते । जनं गच्छत्यादित्य उदयेन N 12 14., SKN IV 11 2 This stanza=YV 34. 35

८ हे देव ! Sy

९ त्वं प्रणेता प्रकर्षेण नेतासि Sy प्रकर्षेण नयति प्रापयति धनमिति प्रणेता तस्य सम्बोधने हे प्रणेत ! Mah प्रकर्षेण नयस्य कर्त ! U

१० स्तावृणां ! प्रणेतर्हे भग ! त्वं सत्यराध सत्यधनो वा Sy आदरार्थं पुन सम्बोधनम् । सत्यमनश्वरं राधो धनं यस्य स सत्यराधास्तत्सम्बुद्धौ हे सत्यराध ! Mah. सत्यमविनाशि राधो धनं यस्य स तथोक्त U

११ अस्मदीयम् Sy १२ कम A स्तुतिम् Sy प्रज्ञां कर्म वा Mah. प्रज्ञाम् U

रक्ष[1]। प्रयच्छन् धनम्[2]। अस्माकम्[3]। भग। प्रजनय[4]। अस्मान्[5]। गोभि॰[6]। अश्वैश्च[7]। भग। प्रभवेम[8]।
नृभि[9]। नृपते[10]।

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम्।
उतोदिता मघवन्त्सूर्यस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥ ४ ॥

उतेदानीम्। अपि च। इदानीम्। वय भगेन देवेन युक्ता[11]। स्याम[12]। अपि च। अह्नाम्। प्रपित्वे[13]
प्राप्तौ प्रात[14]। मध्ये। च। अपि च। उदये[15]। सूर्यस्य[16]। मघवन्ति न्निन्द्र[17]! भगस्यैव वा[18] सम्बोधनम्।
धनम्[19]। सर्वेषामेव देवानाम्[20]। सुमनस[21]। स्याम[22]।

---

१. उद्रक्ष सफलयुक्ता कुरु Sy. उद्गम[illegible]। यथा सूक्ष्मार्थान् पश्यामस्तथा कुर्विति भाव॰ Mah यथा सूक्ष्मानर्थान् पश्यामस्तथा कुर्वित्यभिप्रायः U.

२. तादृश ! सत्यराधो हे भग ! त्वं कामान् प्रयच्छन् Sy धनं प्रयच्छन् सन् Mah देहि धनम् U.

३. अस्मभ्यम् Sy. U.

४. प्रोद्भूतान् कुरु Sy. प्रवर्धय Mah.

५. अस्मात् A.

६. अश्वैः इव A. गा अश्वाश्च बहून् देहीत्यर्थः Mah.

७. हे भग ! त्वत्प्रसादाद्वयम् Sy.

८. प्रकर्षेण स्याम भवेम Mah. भवेम U.

९. नेतृभिः पुत्रादिभिः Sy. पुत्रादिभिः Mah. मनुष्यैः U.

१०. नृपत A. नृवन्तः is suggested for नृपते ॥ मनुष्यवन्तः Sy., Mah.
This stanza=YV 34 36

११ भगेन त्वया स्वामिना युक्ताः, यद्वा भगवन्तो धनवन्तः Sy.
भगवन्तो ज्ञानवन्तो वा Mah.

१२. भवेम Mah स्याम आदित्यप्रसादात् U.

१३. प्रापित्वा A. प्राप्ते पूर्वाह्णे भगवन्त॰ स्याम Sy. सूर्यस्य प्रपतनेऽस्तमये Mah प्राप्तेऽस्तमनकाले भगवन्तः स्याम U.

१४. मध्यन्दिने Mah. मध्यन्दिनेऽह्नाम् U.

१५. उदितौ उदये सति Sy. उदयसमये Mah उदयकाले U.

१६. सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्य Sy.

१७. ०वन्तीन्द्र M भगवन्निन्द्र ! is suggested for ०वन्तिन्निन्द्र ॥ हे धनवन् ! भग ! देव ! Sy. धनवन् रवे ! Mah.

१८. भगनस्यैव A.

१९. वयं त्वदनुग्रहात् Sy.

२०. इन्द्रादीनाम् Sy.

२१. सुमनो A. सुमतौ is suggested for सुमनसः ॥ अनुग्रहबुद्ध्यैव Sy कल्याण्या बुद्धौ Mah. सूर्यस्य भगवतः प्रसादादेव वयं कल्याण्यां मतौ U.

२२. भवेम Sy. देवा अस्मासु शोभनामनुग्रहविषया बुद्धिं ददत्वित्यर्थः। किं बहुना सर्वदाऽस्माक धनवत्तास्त्वित्यर्थः Mah
This stanza=YV. 34. 37.

भग एव भगवाँ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम ।
तं त्वा भग सर्व इज्जोहवीति स नो भग पुरएता भवेह ॥ ५ ॥

[illegible] । भग । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । वयम् । [illegible] । स्याम । तम् । त्वा । भग । [illegible] । [illegible] । [illegible] । स । [illegible] । [illegible] ।
पुरएता । [illegible] । [illegible] ।

समध्वरायोषसो नमन्त दधिक्रावेव शुचये पदाय ।
अर्वाचीनं वसुविदं भगं नो रथमिवाश्वा वाजिन आ वहन्तु ॥ ६ ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । उपसः । [illegible] इव । [illegible] । [illegible] । [illegible]

---

१ [illegible] Mah [illegible] U
२ भगवान् Sy, Mah U,
३ ०[illegible]० M [illegible] is suggested for [illegible] ॥
४ भगेन [illegible] Sy [illegible] Mah [illegible] U
५ [illegible] Sy U
६ [illegible] Sy, U
७ प्रतिदिनम् Sy [illegible] । [illegible] प्रतिदिनम् Mah [illegible] । [illegible] । [illegible] । उपरि [illegible] U
८ स्याम् Sy
९ [illegible] A
१० [illegible] Sy, Mah
११ ०[illegible] is suggested for ०[illegible] ॥ [illegible] Sy [illegible] Mah [illegible] U
१२ [illegible] Sy, U [illegible]
[illegible] Mah
१३ हे भग । [illegible] । [illegible] Sy
१४ पुरः [illegible] A [illegible] Sy [illegible] Mah [illegible] U
१५ [illegible] Mah
१६ [illegible] is suggested for [illegible] ॥ [illegible] Sy
This stanza=YV 34 38
१७ [illegible]० A
१८ [illegible] A [illegible] Sy [illegible] Mah, U
१९ [illegible] Sy [illegible] U
२० [illegible] Sy [illegible] Mah [illegible] U
२१ [illegible] A [illegible] Sy
२२ [illegible] Sy [illegible] Mah [illegible] U
२३ [illegible] Sy

मुखम् । धनस्य लम्भयितारम् । भगम् । न । रथमिव । अश्वा । वेगवन्त । आवहरुषसः ।

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।
घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अश्वावतीः । अश्ववत्य । गोमत्यः । अस्माकम् । उषस । वीरवत्यश्च । सदैव । उच्छन्तु ।
मुजनीयाः । उदकम् । दुहाना । विश्वत एव । पुष्टाः ।

VII.42.

प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त प्र क्रन्दनुर्नभन्यस्य वेतु ।
प्र धेनव उदप्रुतो नवन्त युज्यातामद्री अध्वरस्य पेशः ॥ १ ॥

प्र ब्रह्माणः ॥ वैश्वदेवम् । प्रव्याप्नुवन्तु । ब्राह्मणा । अङ्गिरस आगच्छन्तु । प्रकामयताम् । पर्जन्य ।

---

१. अस्मदभिमुखम् Sy. एवं ता उषसः । अर्वाचीनमन्यगतमनस्कम् U.
२. धनस्य प्रापकम् Sy. वसु धनं विन्दतीति वसुविदः Mah. वसु धनं विन्दतीति वसुवित्तं वसुविदम् U. ३. देवम् Sy. आदित्यम् Mah, U. ४. अस्मान् प्रति Sy., U. अस्माकम् Mah ५. यथा अश्वा रथमावहन्ति तद्वत् Mah ६. अन्नवन्तो वेगवन्तो वा Mah. वेजनवन्तोऽन्नवन्तो वा U
७. आपो ह रुषसः A. आवहन्तूषसः is suggested for आवहरुषसः ॥ आनयन्तु Sy. आगमयन्तु Mah, U.
This stanza=YV. 34. 39.
८. अश्वा विपतिः A. ९. अश्वसहिताः सत्यः Sy. १०. अस्मभ्यम् Sy. अस्मान् Mah.
११. उषोदेवताः Sy.
१२. पुत्रादिजनोपेताश्च भवन्त्यः Sy.
१३. सर्वदा Sy. सदाकालम् Mah., U.
१४. व्युच्छन्तु तमो विवासयन्तु Sy विवासयन्तु । अज्ञानलक्षणं पाशं मोचयन्तु । 'उछी विवासे' Mah विवासयन्तु तमः U.
१५. मृज० M. भजनीयाः is suggested for मुजनीयाः ॥ कल्याणरूपाः Mah भन्दनीयाः U. १६. अवश्यायजलम् Mah, U.
१७. सिञ्चन्त्यः Sy. क्षरन्त्यः Mah.
१८. सर्वैर्गुणैः Sy. सर्वतः Mah., U.
१९. पृष्टाः M. प्रवृद्धाः । एवम्भूता उषसस्तम उच्छन्तु Sy. धर्मार्थकामैराप्यायिताः Mah आप्यायिता धर्मार्थकामैः U.
२०. अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता हे सर्वे देवाः ! यूयं नोऽस्मान् सदा सर्वदा स्वस्तिभिः कल्याणैः पात पालयत Sy. एवं परोक्षं प्रार्थ्य प्रत्यक्षमाह । हे उषसः ! यूयं स्वस्तिभिरविनाशैः सदा नोऽस्मान् पात पालयत Mah. इदानीमृत्विग्विषयः प्रश्नः । यूयं पात पालयत स्वस्तिभिरविनाशैः सदा नोऽस्मान् U.
This stanza=YV. 34. 40.
२१. 'प्र ब्रह्माणः' इति षडृचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रान्तम् 'प्र ब्रह्माणः षड् वैश्वदेवं तु'(KSA. 36' 42.p. 25.) इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'प्र ब्रह्माणः' इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितञ्च—'प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते' (ASS. 8. 11.) इति Sy.
२२. ब्राह्मण A २३. सर्वत्र व्याप्नुवन्तु Sy
२४. एतन्नामका ऋषयः Sy
२५. प्रकर्षेणेच्छतु Sy

वायुदेशायम्[1] । सङ्गच्छन्ताम्[2] । उदप्रुतः[3] । धेनवः इति मेघान्[4] । आयुञ्जेतां[5] रथेऽश्वानागमायम्[6] । आह्वतारौ[7] धनूनाम् । पातपर्जन्यौ[8] । अध्वरस्य । स्यभूतौ[9] ।

सुगस्ते अग्ने सनवित्तो अध्वा युक्ष्वा सुते हरितो रोहितश्च ।
ये वा सद्मन्नरुषा वीरवाहो हुवे देवानां जनिमानि सत्तः ॥ २ ॥

सुगस्ते[10] । शोभनगमनम्[11] । तव । अग्ने[12] । सम्भक्तधनः[13] । मार्गं । योजय[14] । सुते सोमे[15] । हरितः[16] । रोहितः[17] । यान्[18] । यद्[19] । वा[20] । तव सदने[21] । आरोचमाना[22] । वीरस्य तव वोढारस्तान् वा युञ्ज्य[23,24] । धमाम्यहम्[25] । देवानाम्[26] । जनिमानि देवानित्यर्थः[27] । सत्तो[28] निषण्णः[29] ।

---

१ देवार्यम् A स्तोत्रस्यात्मवीर्यं स्तावम् Sy
२ सर्पन्तु Sy
३ उदप्रुतः A. उदकानि सिञ्चन्त्यः Sy
४ प्रीणयित्र्यो नद्यः Sy
५ योजयेताम् Sy
६ आगमनायम् is suggested for आग मायम् ।
७ आवत्तारौ A आवर्तारौ is suggested for आहृत्तारौ M आव्रियन्तौ पत्नीयजमानौ Sy
८ पातः पर्ज० A वातपर्ज० is suggested for पातपर्ज० ।
९ रूपम् Sy
१० सुशस्ते M
११ ०मन: is suggested for मनं ॥ सुष्ठु गन्तव्यो भवतु Sy
१२ स्वकीय Sy
१३ मार्गे A
१४ सनाच्चिरकालादारभ्य सम्भ Sy
१५ सते A Sy divides सुते into सु and ते construing सु with युक्ष्व and explaining it as सुष्ठु संयोजय and ते as त्वदीया taking it with अश्वाः । VM. following *padapatha* construes सुते as one word
१६ हरीतः A किञ्च श्यामवर्णाः Sy
१७ लोहितवर्णाश्चेत्युभयविधाः Sy
१८ यादवान् is suggested for यान् ।
१९ य A ये is suggested for यद् ।
२० च Sy
२१ सदनि यज्ञगृहे Sy
२२ आराच० A भवन्ति Sy
२३ वीरं शूरं त्वां वहन्तः Sy
२४ युक्ष्व is suggested for युञ्ज्य ॥ स्वकीये रथे सुष्ठु संयोजय Sy
२५ ह्वयाम्य० is suggested for धमाम्य० ॥ आह्वयामि Sy
२६ इन्द्रादीनाम् Sy
२७ जनान् सङ्घान् Sy
२८ सक्तो A Sy also divides जनिमानि into जनिमा and नि । He explains जनिमा as जनान् सङ्घान् and takes नि with सत्तः explaining it as निषण्णः । VM following the *padapatha* construes जनिमानि as one word यज्ञगृहे निषण्णोऽहं होता सन् Sy
२९ ०षण्णाः M

समु वो यज्ञं महयन्नमोभिः प्र होता मन्द्रो रिरिच उपाके ।
यजस्व सु पुर्वणीक देवाना यज्ञियामरमतिं ववृत्याः ॥ ३ ॥

सम् उ वः । समपूजयन्[1] । युष्माकम् । हवि[2] । नमस्कारैः[3] सह । प्ररिरिचे[4]ऽत्यन्तमुज्ज्वले । भवत्यन्तिके[5] । होता । मोदन[6] । इत्यग्निमुक्त्वा त प्रत्यक्षमाह—यजस्व[7] । सुष्ठु । हे बहुज्वालानीक[8] । देवान् । आवर्तय च । यज्ञार्हाम् । सन्तता ज्वालाम्[9] ।[10]

यदा वीरस्य रेवतो दुरोणे स्योनशीरतिथिराचिकेतत् ।
सुप्रीतो अग्निः सुधितो दम आ स विशे दाति वार्यमियत्यै ॥ ४ ॥

यदा वीरस्य । यदा । वीरस्य[11] । आढ्यस्य[12] । गृहे । सुखशायी[13] । अतिथि[14] । आभिमुख्येन स्तोत्र बुध्यते[15] । सुप्रीत[16] । अग्नि. । सुनिहितः[17] । दमे[18] स्व आयतने । स वीरो मनुष्य. । विशे[19] । प्रयच्छति[20] । धनम्[21] । आत्मानमभिगच्छन्त्यै[22] [23] ।

इमं नो अग्ने अध्वरं जुषस्व मरुत्स्विन्द्रे यशसं कृधी नः ।
आ नक्ता बर्हिः सदतामुषासोशन्ता मित्रावरुणा यजेह ॥ ५ ॥

इम नः । इमम् । न[24] । अग्ने । यज्ञम् । सेवय[25] । मरुत्सु[26] । इन्द्रे च[27] । अस्माकम् । यशस्विन पुत्रम्[28]

---

१. हे देवा । सम्यक् पूजयन्ति Sy
२. यज्ञम् Sy
३. नमस्कारैर्युक्ता इमे स्तोतारो वा यजमाना वा Sy
४. अन्येभ्यो होतृभ्योऽतिरिच्यते Sy.
५. भवबन्तिके is suggested for भवत्यन्तिके ॥ अस्माकं समीपे स्थितोऽस्मदीयो होता Sy
६. स्तुतिशीलः Sy.
७. हे यजमान ! त्वम् . यजस्व Sy.
८. हे बहुतेजस्विन् ! अग्ने ! त्वम् Sy. .
९. ०ता ज्वालम् A. अरमतिं भूमिम् ... तथा च निगमान्तरम् 'आ नो महीमरमतिं सजोषा.' (RV 5 43 6) इति Sy
१०. VM ignores उ ॥ उ इति पूरकः Sy
११. वीरकस्य स्तोत्राणा प्रेरयितु Sy.
१२. हविष्मतो यजमानस्य Sy.
१३. सुखेन शयनीयः Sy.
१४. सर्वेषामतिथिभूतोऽग्निः Sy
१५. प्रज्ञायते Sy.
१६. यदा सुप्रीतो भवति तदा Sy.
१७. सुष्ठु निहितः सन् Sy.
१८ गमे A यज्ञगृहे Sy.
१९. विशो A प्रजायै Sy.
२०. ददाति प्रयच्छति Sy.
२१. वरणीयं धनम् Sy.
२२. उपगच्छन्त्यै Sy.
२३. VM. ignores आ ॥ आकारश्चार्थे Sy.
२४. अस्मदीयम् Sy.
२५. सेवयस्व M सेवस्व Sy.
२६. इन्द्रस्य सखिभूतेषु देवेषु Sy.
२७. इन्द्रो च A.
२८. यशोयुक्तं हविर्लक्षणान्नवन्तम् Sy.

कुर्वन् । असीदाताम् । नक्ता । उषासा । बर्हि । कामयमानौ । मित्रावरुणौ । यज । अतम् ।

एवाग्निं सहस्यं१ वसिष्ठो रायस्कामो विश्वप्स्न्यस्य स्तौत् ।
इषं रयिं पप्रथद्वाजमस्मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एवाग्निम् । एवम् । अग्निम् । सत्कुशलम् । वसिष्ठः । धनकामः । विश्वप्स्न्यस्य राज्ञः । अस्तौत् सोऽग्निः । अन्नम् । बलञ्च । अस्मासु । प्रथयतु ।

VII 43

प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्द्यावा नमोभिः पृथिवी इषध्यै ।
येषां ब्रह्माण्यसमानि विप्रा विष्वग्वियन्ति वनिनो न शाखाः ॥ १ ॥

प्र वो यज्ञेषु । प्रार्चन् । युष्मान् हे देवाः । यज्ञेषु । देवकामाः । द्यावापृथिव्यौ च । नमस्कारैः इषध्यै याचितुमन्नम् । येषां विप्राणाम् । स्तोत्राणि । असमानि । विष्वक् विविधं गच्छन्ति । वृक्षस्य । इव । शाखाः ।

---

१ कुरु is suggested for कुवन् ॥ कृधि कुरु स्थापयेत्यर्थः Sy
२ असि वाता M आसीदताम् is suggested for असीवाताम् ॥ उपविशताम् Sy
३ रात्रि Sy
४ दिवसश्च । अहर्निशे इत्यर्थः Sy
५ बर्हो M बर्हिः is suggested for बर्हि ॥ बर्हिषि कुशमये Sy ६ अपि च हे अग्ने ! उशन्ता उशन्तौ यज्ञमिच्छन्तौ Sy
७ अत्र is suggested for अतं ॥ इह अस्मिन् यज्ञे Sy ८ एवम् उक्तप्रकारेण Sy ९ सहकुशलम् A. सबलम् is suggested for सत्कुशलम् ॥ सहो बलं तस्य पुत्रं तद्वन्तमिति वा Sy
१० एतन्नामक ऋषिः Sy ११ धनकामो धनानि कामयमानः Sy १२ विश्वप्स्न्यस्य A विश्वस्य M पुरुरूपस्य धनस्य लाभाय Sy
१३ अस्माकं सुप्रथ० A अस्मभ्यम् Sy
१४ विस्तारयतु ददात्वित्यर्थः Sy
१५ VM ignores रयिम् ॥ रयिं धनम् ॥ अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता सर्वे देवा यूयमस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत Sy
१६ 'प्र वो यज्ञेषु' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । 'प्र व पञ्च' इत्यनुक्रान्तम् KSA 36 43 p 25 सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे छन्दोमे प्रउग शस्त्रे 'प्र वो यज्ञेषु' इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितञ्च—'प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति प्रउगम्' (ĀSS 8 9) इति Sy १७ प्रार्चन् A प्रार्च यन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति Sy १८ देवान्कामयमानाः Sy १९ दिवञ्च भूमिञ्च प्रस्तुवन्ति Sy २० स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा Sy
२१ इषध्ये A. M अन्नं प्राप्तुम् Sy
२२ मेधाविनाम् Sy २३ विश्वतः Sy
२४ विशेषेण गच्छन्ति ते विप्रा प्रार्चन्निति पूर्वेण सम्बन्धः Sy
२५ VM ignores विप्रा ।

प्र य॒ज्ञ ए॑तु॒ हेत्वो॑ न सप्ति॒रुद्य॑च्छध्वं॒ सम॑नसो घृ॒ताचीः॑ ।
स्तृ॒णी॒त ब॒र्हिर॑ध्व॒राय॑ सा॒धू॒र्ध्वा शो॒चींषि॑ देव॒यून्य॑स्थुः ॥ २ ॥

प्र यज्ञः[1] । प्रैतु[2] । यज्ञ[3] । गमनकुशल[4] । अश्वः । च[5] । उद्यच्छ्ध्वम्[6] । समनस्का. सन्त[7] । स्रुच.[8] ।
स्तृणीत[9] । वर्हिः[10] । यज्ञार्थम्[11] । कल्याणम्[12] । उत्तिष्ठन्त[13] । देवकामानि[14] । शोचींषि[15] ज्वलत्व[16] नयेत्यर्थ ।

आ पु॒त्रासो॒ न मा॒तरं॒ विभृ॑त्राः॒ सानौ॑ दे॒वासो॑ ब॒र्हिषः॑ सदन्तु ।
आ वि॒श्वाची॑ वि॒द॒थ्या॑मन॒क्त्वग्ने॒ मा नो॑ दे॒वता॑ता॒ मृध॑स्कः ॥ ३ ॥

आ पुत्राल· । आसीदन्तु[17] । मातर[18] । इव । विशेषेण भरणीया[19] वाला । पुत्रा । वर्हिष.[20] । समुच्छ्रिते[21]
देशे । देवा[22] । आभिमुख्येनानक्तु[23] । विश्वाची गौ[24] । यज्ञे वर्तमाना[25] तव ज्वालाम्[26], जुहूरेव वा विश्वाची[27] । अग्ने[28] ।
अस्माकम् । यज्ञे[29] । मा । कार्षी· । हिंसाम्[30] ।

---

१. यज्ञ A. M

२. देवान् प्रति गच्छतु Sy

३. अयमस्मदीयो यज्ञः Sy.

४. शीघ्रगामी Sy.

५. च seems to be the explanation of न ॥ यथा तद्वत् Sy.

६. उध्यश्चध्वं A. हस्त उद्यम्य धारयत Sy.

७. हे ऋत्विजः ! सर्वे यूयं सदृशमनस्काः सन्त. Sy

८. तृचः M स्रुचः is suggested for स्रुचः ॥

९. वेद्यां च्छादयत Sy.

१०. कुशमयम् Sy

११. यागं कर्तुम् Sy

१२. साधकम् Sy

१३ उत्तिष्ठु A उत्तिष्ठन्तु is suggested for उत्तिष्ठन्त ॥ ऊर्ध्वमुखानि तिष्ठन्तु Sy.

१४. कासानि M हे अग्ने ! देवान् कामयमानानि Sy

१५. शोचिषि A त्वदीयान्यर्चींषि Sy

१६. ज्वलय is suggested for ज्वलत्वं नय ।

१७. उपविशन्तु Sy.

१८ मात A. मातरम् is suggested for मातर ॥ जननीम् Sy.

१९. भर्तव्या Sy.

२०. कुशमयस्य वेद्यामास्तीर्णस्य Sy.

२१. उन्नते देशे Sy.

२२. तद्वदस्माकं भरणीया देवाः Sy

२३. आ समन्तात् सिञ्चन्तु Sy

२४. विश्व सर्वं हविरञ्चति गच्छतीति विश्वाची जुहुः ? (हू·) Sy.

२५. यज्ञयोग्या त्वदीया ज्वालाम् Sy.

२६. ज्वला A ज्वला M.

२७. The passage जुहूरेव वा विश्वाची should immediately follow विश्वाची गौ.।

२८. अग्ने is suggested for अग्ने ।

२९. देवतातौ युद्धे । यज्ञवाचको देवतातिशब्दोऽत्र सङ्ग्रामे वर्तते. Sy.

३०. हिंसा A. हिंसकान् Sy

ते सीषपन्त जोषमा यजत्रा ऋतस्य धाराः सुदुघा दुहानाः ।
ज्येष्ठं वो अद्य मह आ वसूनामा गन्तन समनसो यति ष्ठ ॥ ४ ॥

ते सोषपन्त ते । आस्पृशन्तु । प्रीतिम् । यष्टव्या । उदकस्य । धारा । सुदोहा । दुहाना । प्रशस्ततमम् । अद्य । युष्माकम् । वसूनाम् । महत्त्वमस्मान् । आगच्छतु देवा । आगच्छत । समानमनस्का । यावन्त । भवथ ।

एवा नो अग्ने विक्ष्वा दशस्य त्वया वयं सहसावन्नास्क्राः ।
राया युजा सधमादो अरिष्टा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एवा न । एवम् । अस्मभ्यम् । अग्ने । प्रजासु । आभिमुख्येन । देहि । त्वया । वयम् । बलवन् । आस्कन्दितार । धनेन । सहायेन । सहमाद्यन्त । अहिंसिता ।

VII 44

दधिक्रां वः प्रथममश्विनोषसमग्निं समिद्धं भगमूतये हुवे ।
इन्द्रं विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिमादित्यान्द्यावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

दधिक्रां व । एता देवता । युष्माकम् । रक्षणाय । प्रथमम् । ह्वयामि । त्रीँश्च लोकान् । आदित्यश्च ।

---

१ ०पवन्त A M २ इन्द्रादयो देवा Sy ३ सपति परिचरणार्थं । स्तुतिभिरा समन्तात्प यथोपचरन् । अस्मान् परिचरणं कुर्वन्तु । स्वी कुर्वन्त्विति भावत् Sy ४ पर्याप्त यथा भवति तथा Sy ५ सुखेन दोग्धुं शक्या Sy ६ वपन्त Sy ७ श्रेष्ठम् Sy ८ महतीयं धनम् Sy ९ ०मानं मन० A तुल्यमतय सन्त Sy १० मम् A. M
११ एवं स्तुतस्त्वम् Sy १२ धनमभि प्रयच्छ Sy
१३ त्वाया A १४ अस्कन्दि० A अस्कन्ना Sy
१५ सहावेन A नित्यमुक्तेन Sy
१६ अहिंसिता भवेम । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता सर्वे देवा यूयं नोऽस्मान् कल्याणे सर्वदा पालयत Sy १७ 'दधिक्रां व' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं दधिक्राख्यदेवताकम् । आद्या जगती सा तु दधिक्राविलिङ्गोक्तदेवताका त्रिष्टाद्यचतस्रस्त्रिष्टुभ । अनुक्रम्यते हि—'दधिक्रां वाधिकं जगत्याद्या लिङ्गोक्तदेवता' (KSA 36 44 p 25) इति । गतो विनियोग Sy
१८ एता refers to दधिक्राम् । अश्विना । उषसम् । अग्निम्, समिद्धम् । भगम् । इन्द्रम् । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणस्पतिम् and अप ॥ Sy explains these words in the following manner — दधिक्रामश्वाभिमानिनीं देवताम् । अश्विदेवौ । उषोदेवताम् । सम्यग्दीप्तमग्निञ्च । भगमेतदाख्यं देवञ्च । इन्द्रम् । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणस्पतिम् । अप उदकदेवता इत्येतान् देवानाह्वयामि ।
१९ देवात् A २० आह्वयामि Sy
२१ त्रिलाकच A त्रीन् लोकान् refers to द्यावा पृथिवी and स्व ॥ But Sy explains स्व as सूर्यम् ।
२२ आदित्यांश्च is suggested for आदित्यश्च ।

दधिक्राम् नमसा बोधयन्त उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः ।
इळां देवीं बर्हिषि सादयन्तोऽश्विना विप्रा सुहवा हुवेम ॥ २ ॥

दधिक्राम्[1] । दधिक्राम्[2] । एव[3] । हविषा[4] । बोधयन्त[5] । उद्यच्छन्त[6] । यज्ञम्[7] । उपप्रयन्त[8] । इलाम्[9] । देवीम् । हविर्बर्हिषि[10] । सादयन्तः[11] । अश्विनौ । मेधाविनौ । स्वाह्वानौ[12] । हुवेम[13] । दाधिक[14] सूक्त[15] साहचर्यादन्येषा स्तुतिः[16] ।

दधिक्रावाणं बुबुधानो अग्निमुप ब्रुव उषसं सूर्यं गाम् ।
ब्रध्नं मंश्चतोर्वरुणस्य बभ्रुं ते विश्वास्मद्दुरिता यावयन्तु ॥ ३ ॥

दधिक्रावाणम् । बुबुधान[17] । अग्निम्[18] । उपब्रुवे[19] । अग्निम् । उषसम् । सूर्यम्[20] । गाञ्च[21] । मश्चतुरित्यश्वनाम[22], मन्यमानामनभिगच्छतीति[23] ह[24] तु वरुणविशेषणम्, मश्चतो[25] । वरुणस्य । महान्तम् । बभ्रुमश्वम्[26] । ते सर्वे[27] । विश्वानि । अस्मत्त । दुरितानि[28] । पृथक्कुर्वन्तु ।

---

१. दधिक्रा M
२. दधिक्राव M एतन्नामकमश्वविशेष देवम् Sy.
३. उ इति पूरणः Sy.
४. हविषं A स्तोत्रेण Sy.
५. प्रज्ञापयन्तः Sy.
६. प्रेरयन्तः Sy.
७. यज्ञ M.
८. उपक्रममाणाः Sy.
९. हवीरूपाम् Sy.
१०. बहिषि A. ११ आस्थापयन्तः Sy.
१२. स्वाह्वानौ is suggested for स्वाहानौ ॥ शोभनाह्वानौ Sy.
१३. आह्वयाम Sy
१४ दाधिकं is suggested for दाधिक ।
१५. सूर्युक्तं A.
१६. The passage दाधिकं (क्र) स्तुति should be placed at the beginning of the hymn.
१७. स्तोत्रेण बोधयन् Sy.
१८. अजानस् A. अश्वम् is suggested for अग्निम् ॥ दधिक्रावाणम् अश्वविशेषम् Sy.
१९. अहमुपस्तौमि Sy
२०. सर्वस्य प्रेरकम् Sy
२१. गा चमस M. भूमिं वाग्देवता वा, एवम्भूतान् देवानहमुपस्तौमि Sy.
२२. ०त्यश्च ना० A. माश्चत्व इत्यश्वनाम (Cf. Ngh. 1. 14. Sarup's ed p 6.
२३. ० ०नानभि० is suggested for ०ना मनभि० ॥ मन्यमानान् स्तुवतो जनाश्चेतयते जानातीति, यद्वाभिमन्यमानांश्चातयते नाशयतीति मंश्चतुः । तस्य Sy
२४. ह is missing in M. इह is suggested for ह ॥
२५. ह्यश्चतोः A
२६. ०मश्वन् A पिङ्गलवर्णमश्वम् । तस्यानयनार्थमहमुपब्रुवे Sy.
२७. सर्वाणि Sy.
२८. पापानि Sy.

दधिक्रावा प्रथमो वाज्यर्वाग्रे रथाना भवति प्रजानन् ।
संविदान उपसा सूर्येणादित्येभिर्वसुभिरङ्गिरोभिः ॥ ४ ॥

दधिक्रावा । दधिक्रावा । प्रथम । बलवान् । गन्ता । रथानाम् । अग्रे । भवति । गन्तव्य वेद प्रजानन् । उप प्रभृतिभि । सविदान ऐकमत्य गत ।

आ नो दधिक्राः पथ्यामनक्त्वृतस्य पन्थामन्वेतवा उ ।
शृणोतु नो दैव्यं शर्धो अग्निः शृण्वन्तु विश्वे महिषा अमूराः ॥ ५ ॥

आ न । आभिमुख्येन । अनक्तु । अस्माकम् । दधिक्रा । पथ्यामनमुदकेन । यज्ञस्य । पन्थानम् । अविच्छेदेनानुष्ठातुम् । शृणोतु । अस्मान् । दैव्यम् । बलम् । अग्नि । शृण्वन्तु । विश्व । महान्त । अमूढा देवा अस्मानिति ।

VII. 45

आ देवो यातु सविता सुरत्नोऽन्तरिक्षप्रा वहमानो अश्वैः ।
हस्ते दधानो नर्या पुरूणि निवेशयञ्च प्रसुवञ्च भूम ॥ १ ॥

आ देव । आयातु । देव । सविता । शोभनरत्न । अन्तरिक्षस्य पूरयिता । अश्वै । उह्यमान ।

---

१ अश्वरूपो देव Sy २ सर्वेषामश्वाना मुख्य Sy ३ शीघ्रगामी Sy ४ अर्वा गमनशील Sy ५ अमुख Sy
६ भवन्ति A ७ रथसंयोजनीयास्तांस्तान ग्रामानधिष्ठाय ज्ञातव्यानि सम्यग्जानन् Sy
८ प्रभृति refers to उपसा । सूर्येण । आदित्येभि । वसुभि and अङ्गिरोभि ॥ Sy explains these words in the following manner — उषोदेवतया । सर्वस्य प्रेरकेण देवेन । आदित्येभिरादित्यैश्च । वसुभिश्चाङ्गिरोभिर्देवै सह स्तोतव्यर्श्वेपि भिश्च ॥
९ एक० A संविदान सम्यग्जानन् । ऐकमत्यं प्राप्त इत्यर्थ Sy १० उदकेनासिञ्चतु Sy
११ ममस्माकम् A १२ यज्ञरूपा देव Sy
१३ पथ्यनमु० M पथ्या पदवीम् Sy
१४ It goes with अनक्तु ।
१५ अनुगन्तुं प्रवृत्तानाम् Sy १६ शृणोति A, M. १७ अस्मदीयं हवम् Sy
१८ देव्यम् A देवसम्बन्धि Sy
१९ VM ignores उ ॥ उ इति पूरण Sy
२० 'आ देवो यातु' इति चतुर्ऋचं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं सवितृदेवताकं त्रैष्टुभम् । 'आ देवश्चतुष्कं सावित्रम्' इत्यनुक्रान्तम् (KSA 36 45 p 25) । व्यूळ्हे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सावित्रनिविद्धानम् । सूत्र्यते हि—'चतुर्थेऽहन्या देवो यातु ' (ASS 8 8) इत्येषा वपानुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ देवो यातु सविता सुरत्न स घा नो देव सविता सहावा' (ASS 3 7) इति । अश्वमेधेऽनुसवने तिस्र सावित्र्य इष्टय' तत्र द्वितीयस्यामिष्टौ याज्येयम् । सूत्रितञ्च—'य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु' (ASS 10 6) इति Sy २१ आगच्छतु Sy
२२ सर्वस्य प्रेरक Sy
२३ रक्त A शोभनरत्नोपेत Sy
२४ स्वकीयेन तेजसान्तरिक्षस्य पूरयिता Sy
२५ स्वकीयैर्वाहै Sy

हस्ते[1]। प्रयच्छन् धारयन्[2] वा। बहूनि। धनानि[3]। रात्रौ निवेशयन्[4]। प्रात प्रसुवन्[5]। च[7]। भूतजातम्[6]।

उद॑स्य बा॒हू शि॑थि॒रा बृ॒हन्ता॑ हिर॒ण्यया॑ दि॒वो अन्ताँ॑ अनष्टाम् ।
नू॒नं सो अ॑स्य महि॒मा प॑निष्ट॒ सूर॑श्चिदस्मा॒ अनु॑ दादप॒स्याम् ॥ २ ॥

उदस्य। उद्व्याप्नुवतः[8]। अस्य[9]। बाहू[10]। शिथिलौ[11] प्रेर्यमाणौ। महान्तौ। हिरण्मयौ[12]। दिवः[13]। पर्यन्तानि[14]। नूनम्[15]। स.। अस्य। महिमा। सूयते[16]। सवितुर्यत्। सूर्य.। अपि। अस्मै सवित्रे। अनुददाति[17]। अपस्या[18] कर्मेच्छमुपबृंहयतीत्यर्थ[19]., सविता कर्माणि लौकिकानि चिकीर्षति साहाय्य सूर्य करोति।

स घा॑ नो दे॒वः स॑वि॒ता स॒हावा सा॑विष॒द्वसु॑पति॒र्वसू॑नि ।
वि॒श्रय॑माणो अ॒मति॑मु॒रू॒चीं म॑र्त॒भोज॑न॒मध॑ रासते नः ॥ ३ ॥

स[20] घ[21]। स.[22]। खलु[23]। अस्मभ्यम्। देव। सविता। सहनवान्[24]। आभिमुख्येन। सुवतु[25]। वसुपति[26]। वसूनि। विविध श्रयमाण[27]। रूपम्[28]। वह्वञ्चनम्[29]। मनुष्यभोजनमन्नम्[30]। इदानीम्[31]। प्रयच्छतु[32]। अस्मभ्यम्।

---

१. पाणौ Sy.
२. दातुं धारयन् Sy.
३. नर्या नर्याणि मनुष्यहितानि धनानि Sy.
४. दिवशयन् A.
रत्रिषु स्वे स्थाने स्थापयंश्च Sy.
५. अहःसु प्रेरयन् Sy.
६. भूतानि Sy.
७. VM. explains च once only.
८. उद्याप्नुतः A वद्व्याप्नुत. is suggested for उद्व्याप्नुवतः ॥ ऊर्ध्वौ सन्तौ व्याप्नुवताम् Sy
९. सवितुः सम्बन्धिनौ Sy.
१०. हस्तौ Sy.
११. शिथिलौ दानार्थं प्रसारितौ Sy
१२. हरिस्मयौ A.
हिरण्ययौ सुवर्णमयौ Sy
१३. अन्तरिक्षस्य Sy
१४. ०न्ताग्निना M. ०न्तान् is suggested for ०न्तानि ॥
१५ नानि A. अद्य Sy
१६. स्तूयते is suggested for सूयते ॥ अस्माभि. स्तूयते Sy.
१७. दद्याति A
१८. अवस्थां M
१९. ०च्छामुप० is suggested for ०च्छमुप० ।
२०. सावित्रे पशौ पुरोडाशस्य हविषोः 'स घा नः' इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् । आश्वमेधिकीषु सावित्रेष्टिषु तृतीयस्यामिष्टाविमे एव याज्यानुवाक्ये । सूत्रितञ्च—'स घा नो देवैः सविता सहावेति द्वे' (ASS 10. 6.) इति Sy.
२१. सं घ A.
२२. सं A.
२३. घेति पूरणः Sy
२४. तेजोऽन्तराण्यभिभावुकं तेजो यस्य सः Sy.
२५. आ समन्तात् प्रेरयति Sy.
२६. धनानां पालकः Sy.
२७. निषेवमाणः सन् Sy.
२८. रूपं दीप्तिमित्यर्थः Sy.
२९. विस्तीर्णगमनाम् Sy
३०. मनुष्याणा भोगयोग्यं धनम् Sy.
३१ अधुना Sy.
३२. ददातु Sy.

इमा गिरः॑ सवि॒तारं॑ सुजि॒ह्वं पू॒र्णग॑भस्तिमीळते सुपा॒णिम् ।
चि॒त्रं वयो॑ बृ॒हद॒स्मे द॑धातु यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ४ ॥

इमा गिर । इमा । गिर । सवितारम् । शोभनवाचम् । धनपूर्णबाहु । स्तुवन्ति । शोभन पाणिम् । सञ्चितम् । अन्नम् । महत् । अस्मासु । दधातु ।

VII 46

इ॒मा रु॒द्राय॑ स्थि॒रध॑न्वने॒ गिरः॑ क्षि॒प्रेष॑वे दे॒वाय॑ स्व॒धाव्ने॑ ।
अषा॑ळ्हाय॒ सह॑मानाय वे॒धसे॑ ति॒ग्मायु॑धाय भरता शृ॒णोतु॑ नः ॥ १ ॥

इमा । इमा । रुद्राय । स्थिरधन्वने । गिर । क्षिप्रेषवे । देवाय । अन्नवते । शत्रुभिरसोढाय ।

---

१ ईदृग्भूता Sy

२ गृणन्ति स्तुवन्तीति गिर स्तोत्र्य प्रजा । यद्वा इमा स्तुतिरूपा वाच Sy

३ धनपूर्णबाहुम् is suggested for धन पूर्णबाहु ॥ सम्पूर्णधनहस्तम् Sy

४ चायनीयम् Sy

५ महत् Sy

६ अस्मे अस्मासु यद्वा अस्मे अस्मभ्यम् Sy

७ ददातु (यद्वा) प्रयच्छतु । हे सवितृप्रमुखा ! देवा ! यूयं नोऽस्मान् स्वस्तिभि कल्याणै सदा सर्वदा पात पालयत Sy

८ 'इमा रुद्राय' इति चतुर्ऋचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं रुद्रदेवताकम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्य । तथा चानुक्रमणिका—'इमा रौद्रं त्रिष्टुबन्तम्' (KSA 36 46 p 25) इति । शूलगवादिषु रौद्रयज्ञेष्वनेन सूक्तेनोदीची दिगुपस्थेया । सूत्र्यते हि—'इमा रुद्राय स्थिर धन्वन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम्' (AGS 4.9 21) इति Sy
वसिष्ठस्यार्षम् । उत्तरा च Dur
वसिष्ठस्य परा च SKN

९ हे अस्मदीया स्तोतार ! यूयमिमा Sy
हे स्तोतार ! यूयमुच्चध्वे, इमा Dur
इमा वक्ष्यमाणा SKN

१० एतन्नामकाय Sy
रुद्रायेत्यादा सर्वास्तावच्चतुर्थ्य । रुद्राय रुद्रस्य SKN

११ दृढधनुष्काय Sy
स्थिरधनाय ? दृढधनुषे Dur
दृढधनुष SKN

१२ स्तुती Sy, Dur, SKN

१३ शीघ्रगामिबाणाय Sy
शीघ्रेषवे Dur

१४ द्युताय A.
दानादिगुणयुक्ताय Dur
देवस्य SKN

१५ अन्नवते A. स्वधावते Dur स्वधा, अन्नं तेन तद्वान् स्वधावान् । तस्य चतुर्थी । अन्नवत इत्यर्थ SKN

१६ केनाप्यनभिभूताय Sy अनभिभूताय केनचित् Dur
सहिरभिभवे। अनभिभूतस्यान्यै SKN

तत्सहमानाय[1] । विधात्रे[2] । तिग्मधनुष्काय[3] । भरत मनुष्या[4][5] । स[6] शृणोतु[7] । अस्मानिति[8] ।[9]

स हि क्षयेण क्षम्यस्य जन्मनः साम्राज्येन दिव्यस्य चेतति ।
अवन्नवन्तीरुप नो दुरश्चरानमीवो रुद्र जासु नो भव ॥ २ ॥

स हि क्षयेण । स । हि[10] । क्षयेण[11] निवासत्वेन । पार्थिवस्य[12] । भूतजातस्य[13] । ज्ञायते[14] । साम्राज्येन[15] च । दिवि भवस्य देवगणस्य चेति । अथ प्रत्यक्ष[16]—रक्षा[17] च । अस्माकम् । रक्ष[18] । दुर्[19] । उर[20] । अमिवारहितौ[21] । रुद्र[22] । प्रजासु । भव । अस्माकम्[23] ।

---

१. शत्रूणामभिभवित्रे Sy. नित्यमभिभवते शत्रून् Dur. अभिभवतोऽन्यान् SKN.
२. विधातुः SKN
३. तीक्ष्णास्त्राय Sy. तीक्ष्णायुधाय Dur. तीक्ष्णायुधस्य चार्थाय तीक्ष्ण ह्यायुध योद्धारमुत्साहयति । आभिमुख्येन युध्यतेऽनेनेत्यायुधम् SKN.
४. हर मनु० A. धारयत Sy. प्रहरत प्रापयत कुरुतेत्यर्थः SKN
५. मनुष्याय शृणो० M
६. स is suggested for सः ।
७ इमा गिर उच्यमाना शृणोतु Dur.
८. अस्मदीया.,स्तुतीः Sy. अस्माकमित्येतदाशास्महे Dur अस्माकं स्वभूताः SKN.
९. रुद्रो रौतीति सतः । रोरूयमाणो द्रवतीति वा । रोदयतेर्वा । 'यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्' इति काण्वम् । 'यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्' इति हारिद्रविकम् । तस्यैषा भवति इमाः । रुद्राय । दृढधन्वने । गिरः । क्षिप्रेषवे । देवाय । अन्नवते । अषाळ्हायान्यैः । सहमानाय । विधात्रे । तिग्मायुधाय । भरत शृणोतु । नः ॥ तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण. । आयुधमायोधनात् N. 10 6.; SKN. IV. 8.
१०. खलु Sy
११. ऐश्वर्येण Sy.
१२ क्षम्यस्य क्षमायाः पृथिव्या भवस्तस्य Sy.
१३. जनस्य Sy.
१४. प्रज्ञायते Sy.
१५ सम्रा A. ऐश्वर्येण प्रज्ञायते Sy
१६. शेषः प्रत्यक्षकृतः Sy.
१७. रक्ष रस्मा० A रक्षन् is suggested for रक्षा च ॥ पालयन् Sy.
१८. रक्षन्ती is suggested for रक्ष ॥ त्वां स्तोत्रैस्तर्पयन्तीर्नोऽस्मदीयाः प्रजाः Sy.
१९. दुरः is suggested for दुर् । दुर्याण्यस्मदीयानि गृहाणि Sy
२०. ऊर M उपचर is suggested for उर ॥ उपगच्छ Sy.
२१. अमिवहितौ A अमीवारहितः is suggested for अमिवारहितौ ॥ अमीवा रोगस्तामकुर्वन् Sy.
२२. हे रुद्र ! देव ! त्वञ्च Sy.
२३. अस्मदीयासु Sy

या ते॑ दि॒द्युदव॑सृष्टा दि॒वस्परि॑ क्ष्म॒या चर॑ति॒ परि॒ सा वृ॑णक्तु नः ।
स॒हस्रं॑ ते स्वपिवात भेष॒जा मा न॑स्तो॒केषु॒ तन॑येषु रीरिषः ॥ ३ ॥

या ते । यत् । ते । आयुधम् । त्वयावसृष्टम् । अन्तरिक्षात् । पृथिवीम् । लक्षीकृत्य । चरति । तत् । परिवर्जयतु । अस्मान् । सहस्रम् । ते । स्वाप्तवचनेति रास्कः । भेषजानि । मा । अस्माकम् । पुत्रेषु । पौत्रेषु च । हिंसि ।

---

१ हे रुद्र ! Sy हे भगवन् रुद्र ! Dur
२ वैद्युतात्मनस्तव सम्बन्धिनी Sy तव स्वभूता SKN
३ अशनिरूपा हेति Sy आयुधं ज्वरातिसारादि रोगाख्यं येन प्राणिनो हंसि द्यतेर्वाऽत्र खण्डनार्थस्य द्युतेर्वा दीप्त्यर्थस्य Dur वज्र नामैतत् । लुप्तोपमं चात्र द्रष्टव्यम् । विद्यु दिव वज्रमिव प्राणिघातिनी । कासौ ? पुरस्तात् भेषजश्रुतेः सामर्थ्यात्, रोगजातिः द्यते खण्डनार्थस्य, द्युतेर्वोज्ज्वलत्वात् SKN
४ विमुक्ता Sy त्वयैवाप क्षिप्ता SKN
५ अन्तरिक्षसकाशात् Sy द्युलोकावधि सर्वैव हि देवता द्युस्थानेति गम्यते, दिवस्परीति लिङ्गात् । कर्माधिकारस्थानानि तु विशिष्टानि —इति तिसृणां त्रीणि कर्माधिकारस्थानानि नियतानि भवन्ति । अत एवोक्तमन्यधिकारे द्युस्थानो भवतीति Dur दिव उपरि सती SKN
६ क्षित्या क्षितौ वा Sy कथं या चरति विद्युत् ? क्ष्मया पृथिव्या व्रीह्यादिभावमुपगतया । हि सन्ती चरतीति वा Dur सप्तम्यर्थे तृतीया सहार्थे वा । पृथिव्यां पृथिव्या वा सह । अथवा 'क्ष्मायी विधूनने' इत्यस्य । क्ष्मा हिंसा तया सह, क्ष्मापयती घ्नती प्राणिन इत्यर्थः SKN ७ रक्षी० A लक्ष्यी० is suggested for लक्षी० ॥ तस्यां व्रीह्यादि भावमुपागतायां पृथिव्यामनुप्रविश्य Dur
८ वर्तते Sy अन्नपानसमुद्भूता तत्प्रभवत्वात्सर्व रोगाणाम् Dur
९ ता विद्युत् Sy तस्या किम् ? विद्युत सा घ्नती Dur
१० परित्यजतु Sy परियतयतु Dur परियजने । परिवर्जयतु साऽस्मान् SKN
११ अस्मात् A प्राणिनोऽस्मान् Dur
१२ बहूनि Sy किमन्यवस्तु स्वतोऽस्माकम् ? सहस्रम् Dur सहस्रसङ्ख्याकानि SKN
१३ तव स्वभूतानि SKN
१४ रारको M स्वाप्तवचनेति यास्कः is suggested for स्वाप्तवनेति रास्को ॥ कस्य- चिदप्यनतिक्रमणीयाज्ञ Dur हे स्वाप्तव चन ! SKN १५ याम्यौषधानि सन्ति तान्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः Sy यैर्बहुभिर्बहुप्रकारं भेषजं करोषि भक्तानां तान्यस्मान्प्रति सन्तु Dur औषधानि तान्यस्मभ्यं देहीति शेषः SKN
१६ तोकमिति पुत्र । स हि नित्यं पित्रा धिनयता तुद्यते, इदं कुरु इदं मा कार्षीरिति Dur तुद्यते हि तत् तनयमात्मन एव विकारकृतम् SKN
१७ पौत्रम् । तद्धपतितरां पितुः सकाशात् ततं भवति । सत्यप्यपत्यनामत्वाविशेषे, इहाज्ञामि तेव विशेषः Dur अपोनस्त्यत्वाय विषयभेद प्रदर्शनं पुत्रेषु पौत्रेषु चेति SKN
१८ हिंसीः is suggested for हिंसि ॥ हिंसां मा कृथा Sy, हिंसां नो मा प्रयुङ्क्षस्वेत्येतदा- शास्महे Dur
१९ आयुधसायोधनात् । तस्यैषाऽपरा भवति
या ते दिद्युदवसृष्टा । दिवस्परि दिवोऽधि । दिद्युद् द्युतेर्वा (द्योततेर्वा) । क्ष्मया चरति । क्ष्मा पृथिवी । तस्यां चरति । तया चरति । विक्ष्मापयन्ती चरतीति वा । परिवृणक्तु नः सा । सहस्रं ते स्वाप्तवचन । भैषज्यानि । मा नस्त्वं पुत्रेषु (च) पौत्रेषु च रीरिष । तोकं तुद्यतेः । तनयं तनोतेः N 10 7, SKN IV 9

मा नो॑ वधी रुद्र॒ मा परा॑ दा॒ मा ते॑ भूम॒ प्रसि॑तौ हीळि॒तस्य॑ ।
आ नो॑ भज ब॒र्हिषि॑ जीवशं॒से यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥ ४ ॥

मा नः । मा । अस्मान्[1] । वधी[2] । रुद्र । मा च शत्रुभ्य । परा दा[3] । मा । ते । भ्रम[4] । वन्वने[5] । क्रुद्धस्य, प्रसिति प्रसयनाक् तन्तिर्वा जाल वेत्युक्तम्[6,7] । आहजाप्रापय[8] । अस्मिन्[9] । यज्ञे । जीवाना शसनीये[10] ।

VII. 47

आपो॒ यं वः॑ प्रथ॒मं दे॑व॒यन्त॑ इन्द्र॒पान॑मू॒र्मिमकृ॑ण्वते॒ळः ।
तं वो॑ व॒यं शुचि॑मरि॒प्रम॒द्य घृ॑त॒प्रुषं॒ मधु॑मन्तं वनेम ॥ १ ॥

[11]आपः । हे आप[12] । यम् । युष्माकम्[13] । प्रथमम्[14] । यजमाना[15] । इन्द्रस्य पानम्[16] । ऊर्मिम्[17] । अकृण्वत[18] स्तोतार[19] इति वसतीवर्यभिप्रायम्[20] । तम्[21] । व[22] । वयम् । शुचिम्[23] । अपापम्[24] । अद्य[25] । घृतस्य स्रष्टारम्[26] । मधुमन्तम्[27] । भजेम[28] ।

---

१. अस्मात् A.
२. हिंसीः Sy.
३. A. reads दारा for परा दाः ॥ त्याक्षी. Sy.
४ भूम is suggested for भ्रम ।
५. प्रकर्षेण बन्धने Sy.
६. कति वा M ०नात्तन्तिर्वा or ०नात्तन्तुर्वा A. is suggested for ०नाक्तन्तिर्वा A. प्रसितिः प्रसयनात् । तन्तुर्वा । जाल वा N. 6. 12.
७. The passage प्रसितिः वेत्युक्तम् should immediately follow बन्धने ।
८. आभजा० is suggested for आह जा०॥ भागिनः कुरु । हे रुद्रप्रमुखाः ! देवा. ! यूयं नोऽस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत Sy.
९. अस्मान् is suggested for अस्मिन् ।
१०. किञ्च जीवैराशंसनीये Sy
११. 'आपो यं वः' इति चतुर्ऋचं चतुर्दशं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमब्देवताकम् । 'आपो यमापम्' इत्यनुक्रान्तं च (KAS. 36. 47. p. 25.) । गतो विनियोगः
१२ आपो ह A. हे अब्देवताः ! Sy.
१३. युष्माक कार्यभूतम् Sy.
१४. पुरा Sy.
१५ देवानिच्छन्तोऽध्वर्यवः Sy.
१६. इन्द्रेण पातव्यम् Sy.
१७. ऊर्मिक A. सोमाख्य य रसम् Sy.
१८. कृण्वन्त A. अभिषवणवचनादिभिः समस्कुर्वत Sy.
१९. स्तो is written twice in A.
२०. ०तो पर्य० A. इळाया भूम्याः सम्भूतम् Sy.
२१. तमूर्मिम् Sy.
२२. युष्मदीयम् Sy.
२३. शुद्धम् Sy.
२४ अवापम् A. पापरहितम् Sy.
२५. इदानीम् Sy
२६ वृष्टिलक्षणमुदकं सिञ्चन्तम् Sy.
२७. मयुमन्तं A. मधुररसोपेतम् Sy
२८. सम्भजेमहि Sy.

तमूर्मिमापो मधुमत्तमं वोऽपां नपादवत्वाशुहेमा ।
यस्मिन्निन्द्रो वसुभिर्मादयाते तमश्याम देवयन्तो वो अद्य ॥ २ ॥

तमूर्मिम् । तम् । ऊर्मिम् । हे आपः ! मधुमत्तमम् । युष्माकम् । अपांनपाद् देवः । रक्षतु । आशुगमनः । यस्मिन् । इन्द्रः । वसुभिर्देवैः सह । मादयति । तम् । युष्माकमूर्मिम् । अद्य वयम् । अश्याम । देवकामाः ।

शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानामपि यन्ति पाथः ।
ता इन्द्रस्य न मिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ ३ ॥

शतपवित्राः । अनेकभवनसाधनाः । स्वधया मनुष्यान् । तर्पयन्त्यः । देव्यः । देवानाम् । अभिगच्छन्ति । स्थानम् । ताः । इन्द्रस्य । न । हिंसन्ति । कर्माणि । ताभ्यः सिन्धुभ्यः । हव्यम् । घृतवत् । जुहुत ।

---

१ The *pratika* is supplied by the Editor
२ तमूर्मिं प्रसिद्धं सोमाख्यं रसम् Sy
३ हे एतत्संज्ञका देवाः ! Sy
४ रसवत्तमम् Sy　५ युष्मदीयम् Sy
६ एतदाख्यो देवः Sy　७ पालयतु Sy
८ शीघ्रगतिः Sy　९ ऊर्मौ Sy
१० वासकैर्देवैः सह Sy　११ मादयेत् Sy
१२ अद्य is suggested for अध्य ॥ अस्मिन् दिने Sy　१३ प्राप्नुयाम Sy
१४ वसिष्ठस्यार्षम् Dur, SKN
१५ ०पवन० is suggested for ०भवन० ॥ शतं बहूनि पवित्राणि पावनानि कर्माणि यासां ताः Sy बहुनायिन्यो याः देव्यः एवमापः पवित्रशब्देनोच्यन्ते, अथवा तत्याभ्यस्य बहून्यवयवानि पवित्राण्युदकानि यासु ताः शतपवित्राः, बह्वय इत्यर्थः । शतपवित्रा इत्यस्यार्थस्य कथनं बहूदका इति । SKN
१६ स्वकार्यभूतेनान्नेन Sy अन्नेन सहिता भूत्वा Dur अन्नेन सह SKN　१७ जनान् मादयन्त्यः Sy 'मद तृप्तौ' 'वा छन्दसि (Pa. 6 1 105)' इति पूर्वसवर्णः । सत्रप्राणिनस्तर्पयन्त्य इत्यर्थः SKN　१८ द्योतमाना आपः Sy दानादिगुणयुक्ताः Dur देव्य आपः SKN　१९ इन्द्रादीनाम् Sy दानादिगुणयुक्तानामेव Dur
२० प्रविशन्ति Sy अपि गच्छन्ति Dur गच्छन्ति SKN　२१ पानं सोमाख्यम् Dur अन्नं सोमाख्यम् SKN　२२ तादृश्य आपः Sy ता एवंलक्षणा आपः Dur ता इति तच्छब्द श्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यास्ताः SKN
२३ इन्द्रस्य प्रीणनानि Sy इन्द्रस्य स्वभूतानि SKN　२४ मि A　२५ उत्पादयन्तीत्यर्थः Sy येनाभ्रवधानन्तरमविलम्बमाना अपभावेन प्रक्षरन्तीत्यभिप्रायः Dur मेघहननादनन्तरमेव क्षरन्तीत्यर्थः । अक्षरन्तीषु हि तासु तद्विसतः कर्मणो निष्फलत्वात् Sy
२६ यज्ञादीनि Sy कर्माणि मेघवधादन्यानि SKN
२७ या एता एवङ्गुणयुक्ता आपस्ताभ्योऽप्सूप Dur अतस्ताभ्यः SKN
२८ नदीभ्यः Sy स्यन्दमानाभ्यः Dur
२९ पुरोडाशादिकं हविः Sy हविः Dur, SKN
३० हुत० A उपस्तरणाभिघारणलक्षणाज्ययुक्तम् Sy घृतमिश्रम् Dur घृतसंयुक्तम् SKN
३१ जुहोत M यज्ञेन मेघांस्तादयन् प्रयच्छति Sy जुहोत हे ऋत्विजः ! अहृन्ति ता हविरित्यभिप्रायः Dur
३२ आपः पवित्रमुच्यन्ते 'शतपवित्राः स्वधया मदन्तीः' बहूदका N 5 6, SKN II 320

याः सूर्यो र॒श्मिभि॑रात॒तान॒ याभ्य॒ इन्द्रो॒ अर॑दद्गा॒तुमू॒र्मिम् ।
ते सिं॑न्धवो॒ वरि॑वो धातना नो यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥ ४ ॥

यः सूर्यः । या[1] । सूर्य । रश्मिभि[2] । अन्तरिक्षे विस्तारयति[3] । याभ्यश्च[4] । इन्द्र । विलिखत्[5] । गमनशीलम्[6] । ऊर्मिम्[7], गमनकामार्गं[8] चकारेत्यर्थ 'इन्द्रो अस्माकमरदद्वज्रवाहु'[9] इति मन्त्र । ते यूयम् । हे[10] सिन्धव[11] । धनम्[12] । अस्मभ्यम् । धत्त[13], सिन्धुसमानाधिकरण्यात्[14]तच्छब्दस्य लिङ्गभेद[15] ।

VII. 48

ऋभु॑क्षणो वाजा माद॒य॑ध्वम॒स्मे नरो मघवानः सु॒तस्य॑ ।
आ वो॒ऽर्वाचः॒ क्रत॑वो॒ न या॒तां विभ्वो॒ रथं॒ नर्यं॑ वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षणः[16] । हे ऋभव[17] । वाजा इति ज्येष्ठकनिष्ठाभ्या व्यपदेश । मादयध्वम्[18] । अस्मासु[19] । हे नर[20] ! मघवन्त[21] । सोमेन[22] । गच्छताम्[23] । युष्माकम्[24] । अमितो मुखा अश्वा[25] । रथम् । आवर्तयन्तु[26] । नृहितम् । यथा[27] मनुष्याणाम् । कर्माणि[28] भवता रथमावर्तयति[29] । हे महान्त[30] ।

---

१. अपः Sy. २. स्वकीयैः किरणैः Sy.
३. विस्तारयति । सूर्यो हि रश्मिभिरुदकसारमादाय वर्धतीत्यर्थः Sy. ४ अद्भ्यः Sy.
५. व्यलिखत् is suggested for विलिखत् ।
६. मेघेभ्यो निर्गमनसाधनं मार्गम् Sy.
७. ऊर्मिम्—अर्तेरिदं रूपम् । गमनयोग्यम् Sy.
८. गमनिका० M गमनकामो मार्गम् is suggested for गमनकामार्गम् ॥
९. ०स्मानरद० A.
१० M. reads हे before यूयम् ।
११. आपः ! Sy. १२. स्न is missing in A.
१३. धत्तं A. प्रयच्छत Sy १४. ०मान्याधि० A.
१५. The passage : सिन्धु. लिङ्गभेदः refers to ते यूयम्, therefore it should immediately follow ते यूयम् ॥ , ते इति सिन्धुशब्देन समानाधिकरणत्वात् पुंल्लिङ्गत्वम् । हे अब्देवताः ! यूयं सर्वदा नोऽस्मान् कल्याणैः पालयत Sy
१६. 'ऋभुक्षण.' इति चतुर्ऋचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमृभुदेवताकम् । अन्त्याया विकल्पेन विश्वेदेवा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'ऋभुक्षण आर्भवमन्त्या वैश्वदेवी वा (KSA. 36. 46. p. 25.) इति । दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवनिविद्धानम् । सूत्र्यते हि—'ऋभुक्षण इत्यार्भवम्' (Ā SS. 8. 12.) इति Sy.
१७. ऋभुक्षवो A ऋभुशेत्यृभूणा ज्येष्ठाख्या वाज इति तु कनिष्ठस्य । अत्रर्भुक्षणो वाजा इति बहुवचनेनर्भवस्त्रयो गृह्यन्ते हे ऋभवः । यूयम् Sy. १८. तृप्ता भवत Sy.
१९ अस्मासु स्थितेन Sy. २० नेतारः Sy.
२१ धवन्तः A. धनवन्तः Sy.
२२. अभिषुतेन सोमेन Sy.
२३ गच्छन्ताम् A २४. युष्मदीयाः Sy.
२५. अभितो० is suggested for अमितो० ॥ अस्मदभिमुखाः Sy २६. आगमयन्तु Sy.
२७ नेति सम्प्रत्यर्थे । इदानीम् Sy
२८ कर्मणां कर्तारः Sy
२९. ०यन्ति is suggested for यति ।
३०. विभवः समर्था अश्वाः Sy

ऋभुर्ऋभुभिरभि वः स्याम विभ्वो विभुभिः शवसा शवांसि ।
वाजो अस्माँ अवतु वाजसाताविन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥ २ ॥

[1] ऋभुर्ऋभुभि । ऋभुभि । युष्माभि । वयमप्तृभव[2]। शत्रूनभिभवम, तृतीयायामपि 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति दृष्टम् ऋभुरिति जस स्यादेश । तथा वि भुहिमर्वाद्र । वयं च विभ्वो महान्त । बलेन । बलान्यभिभवम । वाजो वाजनीयान् युष्माकम् । अस्मान् । सङ्ग्राम । रक्षतु । तेषां सहायभूतेन । इन्द्रेण तरेम । शत्रुम ।

---

१ वसिष्ठस्येदमार्षम् Dur वसिष्ठस्य SKN
२ ऋभुभि is missing in M
३ हे शत्रव ऋभव उरुभासो वयम् Dur ऋभुरिति मेधाविनाम । व्यत्ययेन चात्रैकवचनं बहुवचनस्य स्थाने । ऋभवा मेधाविनो वयम् SKN
४ उरुभाभि देव सहिता Dur ऋभु विभ्वा वाज इत्येतं देवै सह SKN
५ वमभिभव M वयमृभव is suggested for वयमप्तृभव ॥ उरु भवन्तीत्यृभव । प्रायेणऋभवोऽपि इन्द्रेण सह स्तूयन्ते Sy
६ ०भवेत् A ७ Pa 8 1 21
८ The passage तृतीयाया० दृष्टम् explains the form of स (युष्माभि) It should therefore follow immediately युष्माभि ।
९ ०भुभिरिति M The passage ऋभु स्यादेश refers to ऋभु of the text It should follow immediately ऋभव and precede शत्रून० ।
१० ऋभुभिर्भ० M विभुभिर्भ० is suggested for वि भुहिम० ॥ प्रभूतबलैर्युष्माभि सहिता Dur निग्रहानुग्रहसमर्थैर्विभुप्रभृतिभिर्वा तैरेव देवै सह SKN
११ विभ्वो is suggested for विद्यो ॥ विभवश्च Sy हे विभ्व ! Dur न च केवला मेधाविन । किं तर्हि ? विभुत्वत्वान्निग्रहे चानुग्रहे च समर्था विभुरुच्यते । तेना वमर्थ—विभवो वयम् SKN
१२ युष्मदीयेन Sy स्वेन बलेन Dur बलेन सेनाख्येन SKN
१३ शत्रूणां बलानि Sy एतेषामभिभवितृणां शवांसि बलान्यभिभवेम Dur युष्माकं स्वभूतानि बलानि सेनाख्यानि, अभि स्यामेति सम्बन्ध SKN
१४ वाजो is missing in A एतत्सञ्ज्ञक ऋभु Sy
अश्वा Dur वाजश्च देव SKN
१५ वजनीयान् A वाजो वा कनीयान् is suggested for वाजो वाजनीयान् ।
१६ पालयतु Sy रक्षन्तु Dur
१७ संयुक्ता तन्तो वयम् Dur युज्यत इति युक् सहाय । इन्द्रेण सहायेन SKN
१८ हनाम Sy हन्म एनम् । अभिभवाधिकारात् तदव्यतिहृत्यर्थ उपपद्यते Dur हन्याम SKN
१९ शत्रुमित्यथ Dur तदव्यतिरप्येवङ्कर्मा (हन्ति कर्मा) इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् इत्यपि निगमो भवति N 5 2 SKN II 291

ते चि॒द्धि पू॒र्वीर॒भि सन्ति॑ शा॒सा विश्वाँ॑ अ॒र्य उ॑प॒रता॑ति वन्वन्॑ ।
इन्द्रो॒ विभ्वाँ॑ ऋभु॒क्षा वाजो॑ अ॒र्यः शत्रो॑र्मिथ॒त्या कृ॑णव॒न्वि नृ॒म्णम् ॥ ३ ॥

ते चित्[1] । ते । हि[2] । खलु[3] । बह्वी सेनाः । अभिभवन्ति । शासेनासीनापि च[4] । सर्वानेव[5] । अरीन्[6] । उपरताति[7] । घ्नन्ती[8], स्वार्थिकस्तातिल् प्रत्यय[9], मूलत एव[10] घ्नन्तीति । इन्द्र । विभ्वा मध्यमाः[11] । ऋभुक्षा च ज्येष्ठ.[12] । कनीयान् वाजश्च । ईश्वरः[13] । शत्रो[14] । धनम्[14] । विकृण्वन्तु[15] । मिथत्येति[16] निवातो मिथापर्याय[17] सङ्गता इति ।

नू दे॑वासो॒ वरि॑वः कर्तना नो भू॒त नो॒ विश्वेऽव॑से स॒जोषाः॑ ।
सम॒स्मे इषं॒ वस॑वो ददीरन्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ४ ॥

नू देवासः[18] । क्षिप्रम्[19] । भे[20] देवा । धनम् । कुरुत[21] । अस्मभ्यम् । भवत[22] च । सर्वे । अस्माकम् रक्षणाय । सङ्गता[23] । सन्नदीरन्[24] सम्प्रयच्छन्तु[25] । अस्मभ्यम् । अन्नम् । वसवो देवाः[26] ।

---

१. तादृशा इन्द्र ऋभवश्च -Sy.
२. चिद्धीतोमौ पूरणौ Sy.
३. अस्मच्छत्रुसेनाः Sy
४. शोभनासीनापि M. शासनेनापि is suggested for शासेनासीनापि ॥ स्वकीयाज्ञया । यद्वा विशस्यते हिंस्यतेऽनेनेति शासशब्द आयुधवाची । तेन Sy.
५. समस्तान् Sy.
६. अर्यः शत्रून् Sy
७. उप ताति । सप्तम्या लुक् । उपरैरुपलैः पाषाणसदृशैरायुधैस्तायते विस्तीर्यत इत्युपरताति युद्धम् । तस्मिन् Sy.
८. घ्नन्ति is suggested for घ्नन्ती ॥ हिंसन्ति Sy.
९. स्वार्थीकस्थातिल प्र० A.
१०. VM. seems to explain the form of उपरताति by स्वार्थिस्तातिल् प्रत्ययः and मूलत एव seems to be the explanation of उपरताति । Therefore the passage स्वार्थिक एव should immediately follow उपरताति ॥
११. बिन्हा (ल्हा M.) मध्यमः is suggested for मध्यमा ।
१२ ऋभुक्षाश्च is suggested for ऋभुक्षा च
१३. शत्रूणामभिगन्तारः सन्तः Sy
१४. शत्रोः सम्बन्धि नृम्णं बलम् Sy.
१५ विकण्व A. विकुर्वन्तु विनाशयन्त्वित्यर्थः Sy.
१६. मिथत्या मेथतेरिद रूपम्, मिथतिर्हिंसा तया Sy.
१७. निपातो मिथ॰ प० is suggested for निवातो मिथाप०
१८. भू देवासा A.
१९. न्वद्य Sy.
२०. भे is missing in M. हे is suggested for भे ॥ द्योतमाना ऋभवः ! Sy.
२१. कर्तन कुरुत प्रयच्छत Sy.
२२. भवत्र A.
२३. सह प्रीयमाणाः Sy.
२४ सन्ददीरन् is suggested for सन्नदीरन् ।
२५. ०च्छनु A.
सम्प्रयच्छेयुः Sy.
२६. वसवे A. अपि च वसवः प्रशस्या ऋभवः । हे ऋभवः ! यूयमस्मान् सर्वदा कल्याणै रक्षत Sy

VII 49

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्यनिविशमानाः ।
इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ १ ॥

समुद्रज्येष्ठा । समुद्रप्रथमा । अन्तरिक्षस्य । मध्यात् । शोधयन्त्य । गच्छन्ति । अनिविशमाना । इन्द्र । या आप । वज्री । वर्षिता । व्यलिखद् वज्रेण भित्त्वा निरगमयत् । ता । आप । देवी । इह । माम् । रक्षन्तु ।

या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।
समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ २ ॥

या आप । या । आप । अन्तरिक्ष्या । याश्च तत । स्रवन्ति । खनित्रिमा कूप्या । उत । वा । यास्तु । प्रयत्नाज्जाता निम्नेषु देशेषु । समुद्रा गन्तव्यो यासां समुद्रार्था नाद्येयो । ज्वलन्त्य । शोधयिष्य ।

---

१ 'समुद्रज्येष्ठा' इति चतुर्थर्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमब्देवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'समुद्रज्येष्ठा आपम्' (KSA. 36 49 p 25) इति । गतो विनियोगः Sy

२. समुद्रोऽर्णवो ज्येष्ठ प्रधानप्रथमो यासामपां ता Sy

३ सलिलस्य—अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षस्य Sy सलिलस्य is explained both by Sy and VM as अन्तरिक्षस्य but according to the Ngh. 1 3 सलिल is not a synonym of अन्तरिक्ष ।

४ माध्यमिकात् स्थानात् Sy

५ शोधयन्त्यो A. शोधयन्त्य is suggested for शोधयन्त्य ॥ विश्वं शोधयन्त्य Sy

६ अविश० A. अ विश० M. सर्वदा गच्छन्त्य Sy

७ अप is suggested for आप ॥ या निवृत्ता अप Sy

८ वज्रभृत् Sy

९ कामानां वर्षिता Sy

१० देव्य Sy

११ अस्मिन् प्रदेशे स्थितम् Sy

१२ अवन्तु रक्षन्तु अभिगच्छन्तु वा Sy

१३ आन्त M
अन्तरिक्षभवा सन्ति Sy

१४ VM seems to explain उत वा as याश्च तत ।

१५ गच्छन्ति Sy

१६ ०त्रमा A. खननेन निवृत्ता ? (निर्वृत्ता) Sy

१७ आप्या A कूप्या is suggested for कूप्या ।

१८ या स्वयज्ञं अजाता M या । स्वयं जाता is suggested for यास्तु । प्रयत्नाज्जा ता ॥ स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्य Sy

१९ यासा स्स० A यासां तास्समु० is suggested for यासां समु० ।

२० नाद्येया is suggested for नाद्येयो ।

२१ शुचयो दीप्तियुक्ता Sy

२२ शोधियषिष्य A. शोधयिष्यश्च भवन्ति । ता आपो मामवन्त्विति Sy

उत्तरा निगदसिद्धा ।—

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम् ।
मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ३ ॥

[यासां राजा][1]

यासु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वे देवा यासूर्जं मदन्ति ।
वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ४ ॥

यासु राजा[2] । यासु[3] । राजा[4] । वरुण । यासु च । सोम । विश्व एव च[5] । देवा स्थिता । यामु[6] । ऊर्जम्[7] । प्रतिमाद्यन्ति[8] । वैश्वानर । यासु । अग्नि । प्रविष्टः[9] ।

VII. 50

आ मां मित्रावरुणेह रक्षतं कुलाययद्विश्वयन्मा न आ गन् ।
अजकावं दुर्दशीकं तिरो दधे मा मां पद्येन रपसा विदत्सरुः ॥ १ ॥

आ माम्[10] । आभिमुख्येन । माम् । इह[11] । मित्रावरुणे[12] । रक्षितम्[13] । कुलाय कुर्वत्[14] । विविध वर्धमान[15]

---

१. The *pratika* is supplied by the Editor. The stanza is explained in the following manner :— वरुणो यासामपा राजा स्वामी मध्ये मध्यमलोके याति गच्छति । किङ्कुर्वन् ? जनानां प्रजाना सत्यानृते सत्यं चानृतं चावपश्यन्, जानन्नित्यर्थः । या आपो मधुश्चुतो रसं क्षरन्त्यः शुचयो दीप्तियुक्ताः पावकाः शोधयित्र्यः । ता आपो देव्यो मां रक्षन्त्विति Sy. यासां मध्ये वरुणो राजा वरणोयो वाऽऽदित्यो याति सत्यानृते जनानामवपश्यन्, अवहितः पश्यन्, मधुश्चुतो मधुरसस्य क्षारयित्र्यः शुचय इत्यादि BB. This stanza=TS. 5. 6. 1. 1.

२. The *Pratika* is supplied by the Editor.

३. यासु अप्सु वर्तते Sy. ४. अपा राजा Sy.

५. विश्वैः व च' A. सर्वे Sy.

६. यासु is suggested for यामु ॥ यासु अप्सु स्थिताः Sy.

७. ऊर्ज्जं A. अन्नम् Sy. ८. मदन्ति Sy.

९. ता आपो देव्य इह स्थितं मामवन्तु Sy.

१०. 'आ मां मित्रावरुणा' इति चतुरृचं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । चतुर्थ्यतिजगती व्यूहेन शक्वरी वादितस्तिस्रो जगत्यः । प्रथमा मैत्रावरुणी द्वितीयाग्नेयी तृतीया वैश्वदेवी चतुर्थी गङ्गादिनदीदेवताका । तथा चानुक्रमणिका— 'आ मां मैत्रावरुण्याग्नेयी वैश्वदेवीनदीस्तुतिर्जागतमन्त्यातिजगती शक्वरी वा' (KSA. 36. 50. p. 25.) इति । अस्य सूक्तस्य प्रत्यृचं विषादिहरणे विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः Sy. ११. अस्मिंल्लोके Sy.

१२. ०रुणौ is suggested for ०रुणे ॥ हे मित्रावरुणौ ! युवाम् Sy.

१३. रक्षतम् is suggested for रक्षितम्० ॥ पालयतम् Sy. १४. य कुर्वन्त् M. कुलायं कुर्वत् is suggested for कुलाय कुर्वत् ॥ कुलायं स्थान तत्कुर्वत् Sy.

१५. विवं वर्ध० M. विशेषेण वर्धमान विषम् Sy.

विविष वा भाषमाण भूतम् । मा । अस्मान् । आगच्छत्विति स्वाभिप्रायं स्वाभिभूम्या कुलानां करोति । अजकावमजशाब्दयुक्तम् । वर्शयन् । तिर । भवतु । मा । माम् । पदभवने । शब्देन । जानातु । छप गतिश्चेति ।

यद्विजामन्पर्रुपि वन्दनं भुवदष्ठीवन्तौ परि कुल्फौ च देहत् ।
अग्निष्टच्छोचन्नप बाधतामितो मा मां पद्येन रपसा विदृत्त्सरुः ॥ २ ॥

यद्विजामन् । यत् । विविषजन्मनि । सन्धौ । भवति । वन्दन नामकं विषमविषम् । अष्ठीवन्तौ । गुल्फौ । च । परित । उपचितं करोति । अग्नि । तद्विष । ज्वलन् । अपबाधताम् । इत । उत्तरा निगदसिद्धा—

यच्छल्मलौ भवति यन्नदीषु यदोषधीभ्यः परि जायते विषम् ।
विश्वे देवा निरितस्तत्सुवन्तु मा मां पद्येन रपसा विदृत्त्सरुः ॥ ३ ॥
[यच्छल्मलौ]

---

१ मा is missing in A
२ अग० A
३ स्वाऽपि भूम्यां or स्वाधि भूम्याम् is suggested for स्वाभिभूम्याम् ।
४ कुलायम् is suggested for कुलानाम् ।
५ अजका नाम रोगविशेषस्तद्वत् Sy
६. दुर्वर्शनं is suggested for वर्शयन् ॥ दुर्वर्शनं विषम् Sy
७ तिरो A.
८. भवताम् । मास्त्वित्यर्थ Sy
९ ०भवेन is suggested for ०भवने ॥
१० रपि शब्दकर्मा । शब्देन Sy
११ अपगामी । जिह्मग । सर्प इत्यर्थ Sy
१२ ०आम A
१३ ०र्थ मम्मनि A
१४ पर्वणि वृक्षादीनां पर्वणि Sy
१५ उन्मूलयेत् Sy
१६ वन्दर्क A. वन्दननामकम् is suggested for वन्दर्न नामकम् ॥ एतत्संज्ञकं यद्विषम् Sy
१७ एवम A
१८ भक्ष्व विषं जानुनी Sy
१९ गुल्फौ A
२० 'दिह उपचये' । उपचितं कुर्यात् Sy
२१ देव Sy
२२ तद्विषम् is suggested for तद्विष ॥
२३ दीप्यमान सन् Sy
२४ ०ताम् A अपहन्तु Sy
२५ इम A अस्माज्जनात् । शिष्टं व्याख्यातम् Sy
२६. The *pratika* is supplied by the Editor Sy explains this stanza in the following manner —यद्विषं शल्मलावेतत्संज्ञके वृक्षे भवति यद्विषं नदीषु तमस्यास्वप्सु प्रादुर्भवति । परीति पञ्चम्यर्थानुवादी । ओषधीभ्य सकाशाद्यद्विषं जायते उत्पद्यते । विश्वे सर्वे देवास्तद्विषमितो ऽस्माज्जनाद्देशाद्वा नि सुवन्तु । निःशेषेण प्रेरयन्तु । मा मामिति शिष्टं व्याख्यातम् ।

याः प्रवतो निवत उद्वत उदन्वतीरनुदकाश्च याः ।
ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः शिवा देवीरशिपदा भवन्तु
सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु ॥ ४ ॥

याः प्रवतः[1] । या नद्य. । विस्तारवत्यो विस्तृतेन देशेन गच्छन्त्यः[2] । याश्च निवत[3] । याश्चोद्वत्या[4] । याश्चोदन्वत्य.[5] । अनुदका.[6] । च । याः[7] । ता[8] । अस्मभ्यम् । वयसा[9] । वर्धमाना.[10] । शिवाः[11] । देव्य[12] । अन्नस्य स्थानभूता अशिवदास्ता[13] । सर्वा[14] । नद्य । अन्नस्य वर्धयित्र्योऽशिमिदा[15] ।[16]

VII. 51.

आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शंतमेन ।
अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं दधतु श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

आदित्यानाम्[17] । आदित्यानाम्[18] । रक्षणेन[19] । नवतितरेण[20] । सङ्गता भवेम[21] । सुखे[22] च ।[23]

---

१. या प्रवत A.

२. It seems to be the explanation of प्रवतः ॥ प्रवणदेशे गच्छन्त्यः Sy.

३. निवसतो M. निम्नदेशे गच्छन्त्यः Sy.

४. उद्वत्वो A. उन्नतदेशे गच्छन्त्यः Sy.

५. उदकयुक्ताः Sy

६. उदकरहिताः Sy.

७. याः is omitted by M. नद्यो यान्ति Sy.

८. तादृश्यो नद्यः Sy.

९. पयसा is suggested for वयसा ॥ उदकेन Sy

१०. विश्वमाप्याययन्त्य Sy.

११. कल्याण्यो भवन्तु Sy. १२. द्योतमाना Sy.

१३. अशिपदा० is suggested for अशिवदा० ॥ शिपदो नाम रोगविशेष । तदकुर्वत्य सत्य Sy.

१४. अपि च सर्वास्ता Sy

१५ ०शिपादा M. अहिंसाप्रदा भवन्तु Sy.

१६ VM. ignores भवन्तु ।

१७. 'आदित्यानाम् इति तृचमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । अनुक्रम्यते च —'आदित्याना तृचमादित्यं तु' (KSA. 36. 51. p. 25.) इति । गतः सूक्तविनियोगः । आदित्यदेवताके पशौ 'आदित्यानामवसा' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आदित्यानामवसा नूतनेनेमा गिर आदित्येभ्यः' (ĀSS. 3. 8.) इति । आदित्यग्रहस्यैवानुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आदित्यानामवसा नूतनेन होता यक्षदादित्यान्' (ĀSS 5. 17) इति Sy

१८. अदितेः पुत्राणामेतत्संज्ञाकानां देवानाम् Sy.

१९. तद्धेतुभूतेनेत्यर्थः Sy.

२० नवतरेण is suggested fo नवतितरेण ॥ अद्यतनेन Sy. अभिनवेन BB.

२१ सक्षीमहि वयं सङ्गच्छेमहि Sy. युक्ता भूयास्म BB.

२२. सुखेन is suggested for सुखे च ॥ गृहेण Sy शर्मेति गृहनाम Ngh. 3. 4.

२३. ०तमेन्ति M. शं सुखमतिशयेन तत्कारणेन Sy शान्ततमेन वा BB.

अपापत्वे[1] । अखण्डत्वे[2] च । क्षिप्रा[3] । इमम्[4] । यज्ञम् । स्थापयन्तु, यज्ञमपापमखण्डितञ्च कुर्वन्तु । स्तुती[5] शृण्वन्तु[6] ।

आदित्यासो अदितिर्मादयन्तां मित्रो अर्यमा वरुणो रजिष्ठाः ।
अस्माकं सन्तु भुवनस्य गोपाः पिबन्तु सोममवसे नो अद्य ॥ २ ॥

आदित्यासः[7] । आदित्याः । अदितिश्च[8] माता । नु[9] । मित्रः । अर्यमा च । वरुणश्च[10] । अत्यन्तमृजवः[11] । अस्माकम् । भवन्तु[12] । भुवनस्य[13] । गोपयितारः[14] । पिबन्तु । सोमम्[15] । रक्षणाय । अस्माकम् । अद्य[16] ।

आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्व ऋभवश्च विश्वे ।
इन्द्रो अग्निरश्विना तुष्टुवाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आदित्याः । एते[17] । सर्वे । स्तूयमाना भवन्त्वस्माभिरिति[18] ।

---

१ अनपराधत्वे Sy निरपराधित्वे BB
२ अदीनत्वे Sy खण्डनरहितत्वे च BB
३ त्वरिता आदित्या Sy त्वरमाणाः 'तुर त्वरासम्भ्रमयोः' BB ४ इममस्मदीयम् BB
५ यष्टारमिमं जनम् Sy
६ अस्मदीयानि स्तोत्राणि शृण्वन्तु Sy अस्माक स्तुती शृण्वन्तु । श्रोष्यमाणाः—शृणोतेर्विकरणौ सिप्शपौ लेटो वा व्यत्ययेन शानच् श्रोषिर्वा धात्वन्तरं द्रष्टव्यम् BB
७ 'आदित्यासो अदितिः' इत्यादित्यग्रहस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'आदित्यासो अदितिर्मादयन्तामिति नैतं ग्रहमीक्षेत हूयमानम्' (ĀSS 5 17) इति Sy
८ अदितिस्तेषां (देवानाम्) माता । यद्वा अदितिरिति देवविशेषणम् । अदितिरदितयोऽदीनाः Sy
९ Missing in M Something probably मात्र is missing immediately before न्तु ॥
तृप्ता सन्तु Sy
१० एतत्संज्ञका Sy ११ अतिशयेनर्जवः Sy
१२ रक्षका भवन्त्वित्यर्थ Sy १३ भुव० is suggested for भव० ॥ सर्वस्य जगतः Sy
१४ गोपायि० A रक्षका एवम्भूता देवा Sy
१५ अस्माभिरभिषुतम् Sy १६ अस्मिन् दिने Sy १७ एते refers to आदित्याः । मरुतः देवाः । ऋभवः । इन्द्रः । अग्निः and अश्विना । १८ ०वन्त्यस्मा० A
१९ VM explains this stanza very briefly Sy explains this stanza in the following manner — आदित्या अदितेः पुत्रा विश्वे सर्वे द्वादशसंख्याकाः सर्वे विश्वे मरुतश्च सर्व एकोनपञ्चाशत्सङ्ख्योपेताश्च विश्वे देवाश्च ऋभवश्चेन्द्रोऽग्निरश्विनावश्विनावेतत्संज्ञका एवम्भूता ये देवा स्तुष्टुवाना अस्माभिः स्तुता बभूवुः । सर्वे ते देवा यूयं सदा सर्वदा नोऽस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणैः पात रक्षत ।

VII. 52.

आ॒दि॒त्यासो॒ अदि॑तयः स्याम॒ पूर्दे॑व॒त्रा व॑सवो मर्त्य॒त्रा ।
सने॑म मित्रावरुणा॒ सन॑न्तो॒ भवे॑म द्यावापृथिवी॒ भव॑न्तः ॥ १ ॥

[1]आदित्यासः । आदित्याना स्वभूतावयव[2] । मण्डनीया[3] । भवेम । हे वसव[4] । अस्माक देवेषु । मर्त्येषु[5] च । निवासस्थान[6] भवतु । हे मित्रावरुणौ । भजेमहि[7] धनम् । भजमाना[8] अप्युपर्युपरि । तथा भवेम[9] । द्यावापृथिवी[10] । भवन्तोऽप्युपर्युपरि[11] प्रजाभि । पशुभिरन्यैश्चाभिलषितै ।

मि॒त्रस्तन्नो॒ वरु॑णो मामहन्त॒ शर्म॑ तो॒काय॒ तन॑याय गो॒पाः ।
मा वो॑ भुजेमा॒न्यजा॑त॒मेनो॒ मा तत्कर्म॑ वसवो॒ यच्चय॑ध्वे ॥ २ ॥

मित्रस्तत् । मित्र[12] । तत्[13] । अस्मभ्यम् । वरुणोऽन्ये[12] चादित्या. । प्रयच्छन्तु[14] । सुखम्' । पुत्राय[15] । पौत्राय[16] च । गोपायितार[17] । युष्माकम्[18] । अन्येषु[19] जातम्[20] । एना[21] यद्यूयमन्येषु जनयथ तद्वयम्[22] । मा । भुजेम[23] भोग[24] प्राप्ति. । मा च । तत्[25] । कुर्म[26] । वसव[27] । यद्यूयम्[28] । चयध्वे हृदये स्थापयत[29] ।

---

१. 'आदित्यासो अदितयः' इति तृचात्मकमेकोनविशं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । 'आदित्यास.' इत्यनुक्रमणिका (KSA. 36. 52. p. 26.) । गतो विनियोगः Sy.
२. ०यवाः is suggested for ०यव ॥ हे आदित्या देवाः ! व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वाभावः । यद्वा आदित्यानामिम आदित्या',-तस्येदमित्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः । आदित्याना शेषभूताः Sy.
३. अखण्डनी० is suggested for मण्डनी०॥ वयमखण्डनीयाः Sy.
४. वासका देवाः Sy.
५. मनुष्येष्वस्मासु Sy.
६. ०वात स्था० A. युष्मदीय पूः पालनम् Sy.
७. युवाभ्यां दत्त धनं सम्भजेमहि Sy.
८. सम्भजन्तो वयम् Sy
९. स्याम Sy
१० हे द्यावापृथिव्यौ ! युवयोः प्रसादात् Sy
११. भवेन्तो० A वयं भूतिमन्तः Sy.
१२. मित्रो वरुणोऽर्हनिशाभिमानिनौ देवावेतवाद्याः सर्वे आदित्याः Sy.
१३. प्रसिद्धम् Sy.
१४. महतिर्दानकर्मा । ददतु Sy.
१५. अस्मदीयाय तनयाय Sy.
१६. तत्पुत्राय च शर्म प्रयच्छन्तु Sy.
१७. गोपयि० A. विश्वस्य रक्षकास्ते देवा. Sy.
१८. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः—हे देवाः ! वो युष्मदीया वयम्' Sy. १९. अन्वेषु A.
२०. जायम् M अन्येनोत्पादितम् Sy.
२१. आना M एनः is suggested for एना ॥ पापम् Sy.
२२. कृद्वय A.
२३. हुजेम A. मा भुक्तवन्तः स्याम Sy.
२४. भोगः is suggested for भोगम् ।
२५. तादृशं कार्यम् Sy.
२६. कार्ष्म । लुङि करोतेरुत्तमस्य बहुवचनम् । मन्त्रेघसह्वर०' इत्यादिना च्लेर्लोपः Sy.
२७. हे वासकाः ! देवाः ! Sy.
२८. येन युष्मदप्रियेण कर्मणा Sy.
२९. ०पत्त A. यूयमस्मान्नाशयत Sy.

तुरण्यवोऽङ्गिरसो नक्षन्त रत्नं देवस्य सवितुरियानाः ।
पिता च तन्नो महान्यजत्रो विश्वे देवाः समनसो जुषन्त ॥ ३ ॥

तुरण्यव[1] । त्वरमाणा[2] । अङ्गिरस[3] । प्राप्नुवन्[4] । रत्नम् । देवस्य[5] । सवितु[5] । याचमाना[6] । पिता[7] । च । तत्[8] । अस्माकं वरुण[9] । महान्[10] । यष्टव्य[11] । विश्वे च[12] । देवा[13] । सङ्गता[14] । प्रायच्छन्नङ्गिरस[15] आदित्यान जायन्[16] तेभ्य आदित्या दक्षिणामनयन् तामङ्गिरोयस्सविता[17] प्रायच्छत् तदिदमत्रोक्तमिति ।

VII 53

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिः सबाध ईळे बृहती यजत्रे ।
ते चिद्धि पूर्वे कवयो गृणन्तः पुरो मही दधिरे देवपुत्रे ॥ १ ॥

[18]प्र द्यावा । प्रकर्षेण । स्तौमि । द्यावापृथिव्यौ । यज्ञै[19] । नमस्कारैश्च[20] । बाधाय[21] सहित[22] । महत्यौ[23] ।

---

१ यज्ञादिकमसु त्वरिता Sy
२ एतन्नामका ऋषय Sy
३ प्राप्नुवन्त Sy
४ नूक्त नूक्तं A रमणीयं धनम् । उत्तरार्ध गततच्छब्दापेक्षया यच्छब्दोऽत्राध्याह्रियते Sy
५ प्रेरकस्य देवस्य सम्बन्धि Sy
६ सवितारं याचमाना सन्त Sy
७ वसिष्ठस्य पितृभूतो वरुणश्च । यद्वा सर्वेषां पिता प्रजापति Sy
८ तावन्तं रत्नम् Sy
९ अस्मान् Sy
१० महास् A
प्रभूत Sy
११ यजनशील Sy
१२ सर्वे Sy
१३ समानमनस्का Sy
१४ सेवन्तु यद्वा मोऽस्मन्यं ददतु Sy
१५ °रिस A
१६ °नयाजयन् is suggested for °नजायन् ।
१७ °रोयस्स° A °रोभ्यस्स° is suggested for °रोयस्स° M
१८ 'प्र द्यावा यज्ञै' इति तृचात्मकं विंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं द्यावापृथिव्यम्'। अनुक्रम्यते च 'प्र द्यावा द्यावापृथिव्यम्, (KSA 36 53 p 26) इति । चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं द्यावापृथिव्यनिविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'आ देवो यातु प्र द्यावेति वासिष्ठम्' (ĀSS 3 8) इति । द्यावापृथिव्ये पशौ वपापुरोडाशयो 'प्र द्यावा' इति द्वे ऋचौ याज्ये । सूत्रितञ्च—'प्र द्यावा यज्ञै पृथिवी नमोभिरिति द्वे' (ĀSS 3 8) इति Sy
१९ यागै Sy
२० स्तोत्रैश्च Sy
२१ बाधया is suggested for बाधाय ।
२२ सहितो M महं स्तोता बाधासहित । ऋत्विजां सम्बाधयुक्त इत्यर्थ Sy
२३ महत्यौ is missing in M बृहत्यौ महत्यौ Sy

यष्टव्ये[1]। ति[2]। चित्[3]। हि[4]। पूर्वे[5]। कवय। गृणन्त[6]। पुरो दधिरे[7]। महत्यौ। ययोर्देवा[8] पुत्रा।

प्र पूर्व॒जे पि॒तरा॒ नव्य॑सीभिर्गी॒र्भिः कृ॑णुध्वं॒ सद॑ने ऋ॒तस्य॑ ।
आ नो॑ द्यावापृथिवी॒ दैव्ये॑न॒ जने॑न यातं॒ महि॑ वां॒ वरू॑थम् ॥ २ ॥

प्र पूर्वजे[9]। प्रकृणुध्वम्[10]। पूर्वजे वा[11]। पित्र्यो[12]। नवतराभि[13]। स्तुतिभि[14]। यज्ञस्य[15]। आधारभूते[16]। आयातम्[17]। अस्मान्। हे द्यावापृथिव्यौ[18]। दैव्येन[19]। जनेन सह। महद्धि। युवयो[20]। वरणीय धनम्[21]।

उ॒तो हि वां॑ रत्न॒धेया॑नि॒ सन्ति॑ पु॒रूणि॑ द्यावापृथिवी सु॒दासे॑ ।
अ॒स्मे ध॑त्तं॒ यद॒स॒दस्कृ॑धोयु यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ३ ॥

उतो हि। अपि च। युवयो। धनदानादि[22]। विद्यन्ते[23]। वहूनि। द्यावापृथिव्यौ। सुदासे पैजवनाय[24] राज्ञो[25]। अस्मभ्य च। धत्त[26] तत्[27]। यत्[28]।

---

१. यजनीये Sy.
२. ते is suggested for ति ॥ तादृश्यो द्यावापृथिव्यौ Sy ३. अपि Sy.
४. खलु Sy. ५ पुरातना Sy
६. स्तुवन्तः Sy
७. पुरस्तात् स्थापयामासु. Sy. ८. ययोः A.
९. आग्रयणे द्यावापृथिव्यैकपालस्य 'प्र पूर्वजे' इति याज्या। सूत्रितञ्च—'मही द्यौः पृथिवी च नः प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभि.' (ASS 2.9.) इति Sy.
१०. हे अस्मदीयाः स्तोतारः ! यूय प्रकृणुध्व तुर ? (पुर-)स्कुरुत Sy.
११. वा is missing in A. पूर्वं प्रजाते Sy.
१२ पितरौ is suggested for पित्र्यो ॥ विश्वस्य मातापितृभूते Sy
१३. व is missing in A
१४. स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिः Sy १५ व्यज्यस्य A
१६. स्थानभूते Sy. १७. आगच्छतम् Sy.
१८. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः—हे द्यावापृथिव्यौ ! युवाम् Sy. १९. देवसम्वन्धिना Sy.
२०. किमर्थमायातम् ? इत्युच्यते वा युवयोः Sy.
२१. वरुथ वरणीय यद्धनमस्तीति शेषः। तद्धनमस्मभ्य दीयतामित्यर्थः Sy.
२२. ०दानानि is suggested for ०दानादि॥ रमणीयानि धनानि Sy.
२३. भवन्ति Sy.
२४ पैज० A शोभनहविर्दानाय यजमानाय देयानि Sy
२५ राज्ञे is suggested for राज्ञो।
२६ प्रयच्छतम् Sy
२७ तेषा मध्ये यद् धनम् Sy.
२८. VM does not explain the fourth verse of this stanza and ignores हि। असत् and अस्कृधोयु ॥ हि खलु। असद् भवेत्। अस्कृधोयु। कृधुको ह्रस्वः। अह्रस्वमनल्पम्। हे द्यावापृथिव्यौ ! यूयं युवा नोऽस्मान् सर्वदा। कल्याणैः पात पालयतम् Sy.

VII 54.

वास्तोष्पते॒ प्रति॑ जानीह्य॒स्मान्त्स्वा॑वे॒शो अ॑नमी॒वो भ॑वा नः ।
यत्त्वेम॑हे॒ प्रति॒ तन्नो॑ जुषस्व॒ शं नो॑ भव द्वि॒पदे॒ शं चतु॑ष्पदे ॥ १ ॥

[वास्तोष्पते][2] यत्[3] । त्वाम् । याचामहे[4] । तत्[5] । अस्मभ्यम् । प्रयच्छ[6] । शङ्कर[7] । भव । अस्माकम्[8] । द्विपदे । चतुष्पदे च[9] ।

वास्तो॑ष्पते प्र॒तर॑णो न एधि गय॒स्फानो॒ गोभि॒रश्वे॑भिरिन्दो ।
अ॒जरा॑सस्ते स॒ख्ये स्या॑म पि॒तेव॑ पु॒त्रान्प्रति॑ नो जुषस्व ॥ २ ॥

वास्तोष्पते । वास्तो[10] । पते[11] । प्रणेता[12] । भव । अस्माकम् । गृहाणां वर्धयिता[13] । गोभिः[14] । अश्वैश्च[15] । इन्दो[15] । ईश्वरास[16] इति स्पष्टम्[17] ।

---

१ 'वास्तोष्पते' इति तृचात्मकमेकविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वास्तोष्पत्यम् । तथा चानुक्रम्यते—'वास्तोष्पते वास्तोष्पत्यम्' (KSA 36 54 p 26) इति । स्मार्ते गृहनिर्माणे 'वास्तोष्पते' इति चतसृभिः प्रत्यृचं जुहुयात् । सूत्रितञ्च—'वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा' (AGS 2 9 9) इति Sy २ The *pratīka* is supplied by the Editor Omission is shown here by some dots in the mss

३ यद्धनम् Sy ४ ०महते A किञ्च वयम् याचामहे Sy ५ नोऽस्मान् BB

६ प्रतियच्छ M प्रतिप्रापय । प्रत्येकं वा प्रापय । यद्वा तत्तत्प्रति तत्प्रदानार्थं नोऽस्मान् जुषस्व । प्रतिगृहाण वाऽस्मान् BB

७ सुखकरः Sy सुखं सुखहेतुः BB

८ पुत्रपौत्रादिजनाय Sy द्विभिस्त्वा पादम्०' इति द्विपद इत्यत्रोत्तरपदाद्युदात्तत्वम् BB

९ अस्मदीयाय गवाश्वादिवर्गाय Sy

१० VM. ignores वास्तो॰ । पते । प्रति । जानीहि । अस्मान् । स्वावेशः । अनमीवः । भव । प्रति and शम् ।
These words are explained in the following manner —
हे वास्तोष्पते ! गृहस्य पालयितः ! देव ! त्वमस्मान् । त्वदीयान् स्तोतॄन् इति प्रति जानीहि प्रबुध्यस्व । तदनन्तरं नोऽस्माकं स्वावेशः शोभननिवेशोऽनमीवोऽरोगकृच्च भव Sy वास्तोर्गृहस्य पालयितः ! 'रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिः' इति ब्राह्मणम् । अस्मान् प्रति जानीहि, आत्मीयत्वेन बुध्यस्व । प्रत्येकं वा अस्मान् जानीहि, अनुध्यातुमर्हसि । ततश्च स्वावेशः सुखावासः सुखं वासयिताऽस्माकं भव । अनमीवोऽरोगोऽरोगहेतुश्चास्माकं भव । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घत्वम् BB
This stanza = TS 3 4. 10 1

११ हे गृहस्य पालयितः ! देव ! त्वम् Sy

१२ प्रनेता A प्रवर्धकः Sy १३ अस्मदीयस्य धनस्य स्फायिता प्रवर्धकः Sy १४ गोभिः पशुभिरश्वेभिरश्वैश्च सहिता Sy १५ हे सोमवदाह्लादक ! Sy १६ इन्वविश्वरास A. VM seems to read ईश्वरासः for अजराः ॥ जरारहिता । विनाशरहिता इत्यर्थः Sy

१७ VM ignores ते । सख्ये । स्याम । पितेव । पुत्रान् । प्रति । न and जुषस्व ।
Sy explains these words in the following manner —
ते त्वया सह । सख्ये सति वयम् । स्याम भवेम । पितेव, यथा पिता । पुत्रान् रक्षकत्वेन सेवते तथा त्वमपि नोऽस्मान् । प्रति जुषस्व सेवस्व

वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या ।
पाहि क्षेम उत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

[वास्तोष्पते ।][1] वास्तो । पते ! सुखकरेण[2] । तप[3] । उवसदनेन[4] । रमणीयेन[5] । गतिमता[6] । ससक्ता भवेम[7] । रक्ष[8] । अस्मान्[9] । योगक्षेमयो[10] । कल्याणम्[11][12] ।

VII. 55.

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः ॥ १ ॥

अमीवहा[13] ।

---

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

२. सुखकर्या Sy. सर्वार्थसाधनशक्त्या । छान्दसं जश्त्वम् BB. ३ तव is suggested for तप ॥ त्वया देयया Sy.

४. उपसद० is suggested for उवसद०॥ स्थानेन Sy. सन्तत्या श्लेषणेन, एतद्धोमनिमित्तेन सम्बन्धेन BB.

५. रमणीयया Sy. रण्वया गन्तव्यया । 'रवि गतौ' घञ् । पचाद्यजेव वाऽकर्तरि । रमणीयया वा । रमेरक्षरविकारश्छान्दसः, औणादिको यज्प्रत्ययः BB.

६. धनवत्या Sy. गतिमत्या सर्वत्राप्रतिहतगत्या BB.

७. वयं सङ्गच्छेमहि Sy. अभिभवेम शत्रून् । यद्वा त्वया ससक्ता भूयास्म । सञ्जेराशिषि लिङ् । छान्दसोऽनुनासिकलोपः BB.

८. अवतेश्छान्दसो लुङ् BB.

९. अस्मदीय धनम् Sy

१०. त्वमपि क्षेमे प्राप्तस्य रक्षणे उतापि च योगेऽप्राप्तस्य प्रापणे Sy. क्षेमे, उतापि च योगक्षेमार्थं योगार्थं च । लब्धपरिपालनं क्षेमः, अलब्धलाभो योगः BB.

११. वरणीयं नोऽस्मदीय धनं पाहि । हे वास्तोष्पते ! यूयं त्वं नोऽस्मान् सर्वदा कल्याणैः पात पाहि Sy. वरमुत्कृष्टं रक्षेति यूयमित्यादि । . . . पूजार्थमेकस्मिन् बहुवचनम् । वचनव्यत्ययो वा BB. This stanza=TS. 3.4.10.1.

१२. VM. ignores उत ॥

१३. 'अमीवहा' इत्यष्टर्चं द्वाविंशं सूक्तम् । आद्या गायत्री, पञ्चमाद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः, द्वितीयाद्यास्तिस्र उपरिष्टाद्बृहत्यः । त्र्यष्टका चतुर्द्वादशकौ बृहती (Cf. KSA 7 1.4. p. 3.) इति तल्लक्षणयोगात् । आद्या वास्तोष्पतिदेवताका शिष्टा ऐन्द्र्यः । तथा चानुक्रान्तम्— 'अमीवहाष्टौ वास्तोष्पत्याद्या गायत्री शेषास्त्र्युपरिष्टाद्बृहत्यादयोऽनुष्टुभः प्रस्वापिन्य उपनिषद्' (KSA. 36. 55. p. 26.) इति । गतो विनियोगः । बृहद्देवतायां यदुक्तं तदिह लिख्यते—

वरुणस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वप्नमाचरन् ।
प्रविवेशाथ तं तत्र श्वा नदन्नभ्यवर्तत ॥
क्रन्दन्तं सारमेयं स धावन्तं दष्टुमुद्यतम् ।
यदर्जुनेति च द्वाभ्यां सान्त्वयित्वा ह्यसूषुपत् ॥
एवं प्रस्वापयामास जनमन्यं च वारुणम् ।
इति ॥ BD. 6. 8 19. 821.

अत्र केचित्पुनरेवमाहु —

आसां प्रस्वापिनित्वं तु कथासु परिकल्प्यते ।
वसिष्ठस्तृषितोऽन्नार्थी त्रिरात्रालब्धभोजनः ॥
चतुर्थरात्रौ चौर्यार्थं वारुणं गृहमेत्यनु ।
कोष्ठागारे प्रवेशाय पालकश्वादिसुप्तये ॥
यदर्जुनेति सप्तर्चं ददर्श च जजाप च ॥ इति

(See VD. p. 133.) Sy. वसिष्ठस्यार्षम् Dur. वसिष्ठस्य SKN.

रक्षोहा । वास्तो, पते ! विश्वानि । रूपाणि । आविशन् । सखा । सुशेवः । भव । अस्माकम् ।

१ रक्षोम A अमीवानां रोगाणां नाशकस्त्वम् Sy त्वमस्माकममीवहा भव । अमीवा रोग स्तस्य हन्ता Dur अमीवा हिंसिता सर्पादी रोगो वा तस्य हन्ता । 'बहुलं छन्दसि' (Pa 3 2 88) इति क्विप् । अमीवाम्य मनमिति पर्यायवचनम् SKN

२ ०अत् A हे गृहस्य पालक ! एतत्संज्ञक ! देव ! Sy हे भगवन् ! वास्तोष्पते ! Dur

३ बहूनि Sy ४ यस्यास्मद्दुष्प्रहेतोय प्रतिपक्ष सर्पादिर्नकुलादि Dur यै स हन्यते नकुल बिडालादिरूपैरोषध्यादिरूपैर्वा SKN

५ प्रविशन् Sy 'यद् यद् रूपं कामयन्ते तत्तद्देवा विशन्ति' N 10 17 इति यास्कः Sy तस्य तस्य रूपमाविशंस्तं तमस्माकममीवानं जहि । 'सर्वाणि रूपाण्याविशन्' इत्यतः प्रसक्तमुच्यते । शक्नोति पुनर्वास्तोष्पतिः सर्वाणि रूपाण्याचेष्टुमित्युच्यते 'यद् यद् रूपं कामयते तत्तद् देवता भवति' । अस्यैतदैश्वर्यं देवताया यद्यदिच्छति रूपं तत्तत्करोति Dur तान्याविशन्, आविशमानो जहि तमित्यर्थ SKN ६ मित्रभूतः Sy अमुना प्रकारेण त्वमस्मदुपद्रवान् सखा मित्रम् Dur

७. सुष्ठु सुखकरः Sy सुष्ठु सुखा भव । 'शेव इति सुखनाम' तत् कस्मात् ? 'शिष्यतेर्वकारो नामकरणः' शिविर्धातुः । वकार प्रत्यय । शिव इत्यस्य स पुनः 'अन्तस्थान्तरोपलिङ्गी' अन्ते तिष्ठति धातार्या यण सोऽन्तस्थः । न संज्ञा, यथा 'अन्तस्था यरलवा' । कश्च पुनरसौ वकारः ? तस्यान्तरमवकाशस्थानमुपलिङ्ग्यस्यु पगच्छति य स भवत्यन्तस्यान्तरोपलिङ्गी । कश्च पुनरसौ वकार ? स वकारस्य स्थान मुपगच्छति ततो गुणे कृते शेव इति भवति । स च पुनरेव धातुर्विभावितगुण इति । 'शिव मित्यप्यस्य भवति' अगुणपक्षे Dur सुशेव ।

शेयः शिष्यतेर्वकारो नामकरणः । शिव इत्यस्य पुनरन्तस्यान्तरोपलिङ्गी । अस्य धातोरन्ते स्थितः वकारस्तस्यान्तरं स्थानं लिङ्गी, एवंशोवः । यकारस्थाने वकारः प्रविशती त्यर्थ । विभावितगुणत्वाच्च शिवोऽपि सिद्ध ।

अन्तस्थशब्दः स्थिवाचाची न यरलववाची SKN वास्तोष्पति । वास्तुर्वसतेर्निवास कर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा ।

अभ्यमनहा वास्तोष्पते ! सर्वाणि रूपाण्या विशन् सखा नः सुसुखो भव । शेव इति सुखनाम । शिष्यतेवकारो नामकरणः । अन्त स्यान्तरोपलिङ्गी । विभावितगुणः । शिवमित्य प्यस्य भवति । यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्देवता भवति N 10 17, SKN IV 20-21

यदर्जुन सारमेय दतः पिशङ्ग यच्छसे ।
वीव भ्राजन्त ऋष्टय उप स्रक्केषु बप्सतो नि षु स्वप ॥ २ ॥

यदर्जुन[1] । यदा त्वम् । अर्जुनवर्ण ! सारमेय[2] ! पिशङ्गवर्ण[3] ! दन्तान्[4] । यच्छसि विवृतान्[5] करोषि[6] । तदानी विभ्राजन्त[7] इव । तत्रष्टय[8], ऋष्टिसदृशा भवन्ति दन्ता । सृक्वयो[9] । उपबप्सतो[10] लेलिहानस्य । स त्व सुष्ठु[11] । निष्वापय । शौनक[12] —

वरुणस्य गृहान्[13] रात्रौ वसिष्ठा[14] स्वप्नमाचरन् ।
प्रविवेशाथ ता[15] तत्र श्वा नेदन्नभ्यभाषत[16] ॥
क्रन्दन्त सारमेय त[17] धावन्त द्रष्टुमुद्यतम्[18] ।
यदर्जुनेति च द्राभ्या[19] सां च पीत्वा[20] न्यसुष्टुवत्[21] ॥

---

१. तद्दर्शनायेतिहासपूर्वा ऋचः प्रस्वापिन्यः 'बृहत्यादयोऽनुष्टुभः प्रस्वापिन्यः' इत्युक्तत्वात् (KSA 7. 55. p. 26.) तत्रेतिहासः—
वसिष्ठः क्षुधितोऽन्नार्थी त्रिरात्रालब्धभोजनः ।
चतुर्थरात्रौ चौर्याय वारुणं गृहमेत्य तु ॥
कोष्ठागारे प्रवेशाय पालकश्वादिसुप्तये ।
यदर्जुनेति सप्तर्चं ददर्श च जजाप च ॥२॥
हे श्वेतवर्ण ! DDN.

२. सरमा नाम देवशुनी तस्याः कुलोद्भव ! Sy. सरमा नाम देवशुनी तस्याः पुत्र ! 'स्त्रीभ्यो ढक्' (Pa. 4 1 120.) DDN.

३. Missing in M. Something probably पिशं is missing before ग ॥ केषुचिदङ्गेषु पिङ्गलवर्ण ! Sy. एवम्भूत ! DDN

४. 'पदन्नो०' (Pa. 6. 1. 63.) इति दतादेशः DDN.

५. विवृणोषि DDN

६. ०तात् A. अस्मान् दष्टुमित्यर्थः Sy DDN.

७. विभुजन्त A. विशेषेण भासन्ते तथा Sy. यथायुधानि विशेषेण भ्राजन्ते तथा DDN

८. तत्र य इष्टि स० M तत्र ऋष्टयः or ऋषयः is suggested for तत्रष्टयः ॥ आयुधानि Sy. उप अस्मत्समीपे भक्षयतः । तव दन्ताः DDN.

९. सक्वासु सक्वाशब्द ओष्ठप्रदेशविशेषवाचीत्यर्थः Sy. सक्वासु ओष्ठप्रदेशेषु भासन्ते। सक्वाशब्द ओष्ठप्रदेशवाची DDN.

१०. ऊप० A. उपभर्त्संतो M

११. निष्वापय A. नितरां निद्रां कुरु Sy. तथाभूतस्त्वमिदानीं सुष्ठु नितरां निद्रां कुरु DDN.

१२. BD (6.11-14.)

१३. गृहारान् A.

१४. वसिष्ठः is suggested for वसिष्ठाः ॥

१५. तम् is suggested for ताम् ।

१६. नदन्नभ्यभाषत is suggested for नेदन्नभ्यभाषत ॥

१७. तत् A.

१८. दष्टु० is suggested for द्रष्टु० ।

१९. त्रिभिः DDN

२०. सान्त्वयित्वा is suggested for सां च पीत्वा ।

२१. न्यष्पवत् सत् A. न्यसुष्टुवत् M. न्यसूषुपत् is suggested.

एव प्रस्थापयामास[1] जनमन्य श्च वारुणम् ।
ततस्तु[2] वरुणो राजा स्वान्पाशान्प्रत्यमुञ्चत ॥
भय[3] स वारुणे पाशैर्ध्रुवासु स्वेति दृश्यते ।
स मुच्या[4] पितर सूक्तश्चतुर्भिरय उत्तरै ॥
भ्रमितुष्टाव[5] धीरति मुमोचेन तत पिता[6] ॥ इति ॥

स्तेन राय सारमेय तस्करं वा पुनःसर ।
स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि पु स्वप ॥ ३ ॥

स्तेनम्[7] । स्तेन प्रति । सम्भर्य[8] । सारमेय तस्करम्[9] । वा[10] । पुनस्तत्[11] प्रविसर तस्करस्तेनयारल्पा[12] भव । स्तोतॄन् । इन्द्रस्य । अस्मान्[13] । भयसि[14] तच्चायुक्तमिति वदति । किमस्मान् । बाधसे ?[15]

---

१ प्रस्तथापयामास A प्रस्थापयामास DDN

२ तत स इति DDN

३ DDN omits the hemistich

४ DDN reads स बद्ध पितरं सूक्तश्चतुर्भि रित उत्तर ।
भ्रभितुष्टाव धीरेति मुमोचैनमयास्यया ॥
and adds after it—तथा भ्रग्विधाने (श्लो० ३११) भ्रमीवहेति सूक्तेन भूतानि स्वापयेन्निशि । नहि प्रस्वापनं किञ्चिदीदृशं विद्यते क्वचित् । वसिष्ठस्त्वपुनरिष्टाद् गृह स्याविभि स्वप्स्यकद्यावशवर्तीभि श्चतुष्टुभि । सारमेयं वारुणं च भ्रर्ता तुष्टाव इति ।

५ भ्रहितु० A

६ (बृह० ६ ११—)

७ प्रच्छन्नमपनापहारी स्तेनस्तम् Sy

८ सीप A. स भयम् M

गच्छ Sy DDN

९ तस्क० M प्रत्यक्षधनापहारी तस्कर । तम् Sy
प्रच्छन्नधनापहारी स्तेनस्तं वा DDN

१० वा is missing in M.

११ ०स्तत् प्र० A. M गतगेवं देशं पुन सरतीति पुनःसर । तादृग्भूत ! Sy भ्रातमेव देशं पुन सरतोति हे पुनःसर तादृग्भूत हे सारमेय ! DDN

१२ तततर० A तस्कर is missing in M
प्रत्यक्षधनापहारी तस्कर । तम् Sy

१३ भ्रस्मन् M

१४ भवसि A M गच्छसि Sy DDN

१५ VM ignores नि पु स्वप । नितरां निद्रां कुरु Sy दुष्टकुतक इव कि भायसे, भ्रत्यन्तं निद्रां कुरु DDN

त्वं सूकरस्य दर्दृहि तव दर्दर्तु सूकरः ।
स्तोतॄनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि षु स्वप ॥ ४ ॥

[1] त्वं सूकरस्य । त्वम् । सूकरस्य[2] । दर्दृहि जहि सूकरम्[3] । त्वाम् । सूकर[4] । हन्तु[5] । स्तोतॄन्[6] । इन्द्रस्याहिंसकास्तव । किम् । बाधस इति[7] ।

सस्तु माता सस्तु पिता सस्तु श्वा सस्तु विश्पतिः ।
ससन्तु सर्वे ज्ञातयः सस्त्वयमभितो जनः ॥ ५ ॥

[8] सस्तु माता । सर्व । जन । स्वपित्विति[9] यथाकाममात्मन प्रवेशार्थं प्रस्वापयति[10] ।

य आस्ते यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः ।
तेषां सं हन्मो अक्षाणि यथेदं हर्म्यं तथा ॥ ६ ॥

[11] य आस्ते । तेषा[12] सर्वेषाम् । अक्षाणि[13] । सहन्म[14], सहनन सर्वेषा हिंसन दण्डादिना मथन तथा कृते ।

---

१. हे सारमेय ! DDN
२. त्वं सूकरस्य is missing in M.
३. सूकरस्य वराहस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी Sy. DDN
४. वदृहि A विदारय Sy. 'दृ विदारणे' DDN.
५. सूक्तरं A. सूकरोऽपि तव विदारयतु DDN
६. विदारयतु युवयोर्नित्यवैरित्वात् । अस्मान् मा दशेत्यर्थः Sy. DDN.
७. स्तोतॄन् इत्यर्धर्चः पूर्वस्यामृचि व्याख्यातः DDN.
८. हे सारमेय ! माता त्वदीया जननी सस्तु । स्वपतु पिता च सस्तु । श्वा सारमेयो भवान् सस्तु । विश्पतिर्जामाता यद्वा विशां जनानां पालको गृही सस्तु । सर्वे ज्ञातयो बन्धवोऽपि ससन्तु । स्वपन्तु । अभित. परितः स्थितोऽयमपि सर्वो जनः सस्तु । स्वपतु Sy. हे वरुण ! त्वदीया जननी DDN.
९. स्थवित्विति A. M. स्वपितु DDN
१०. VM. ignores सस्तु । माता । सस्तु । पिता । सस्तु । श्वा । सस्तु । विश्पति । ससन्तु । सर्वे । ज्ञातय । अयम् । He does not explain this stanza word for-word, although he gives general explanation. पिता च स्वपितु—अन्यो यः शुनकः स्वस्तु । जामाता सस्तु । सर्वे बान्धवाः ससन्तु । परितः स्थितोऽयमपि सर्वो जनः स्वपितु । स्वपितिसस्ती इति द्वौ स्वपिति-कर्माणौ (निघण्टु ३. २२) DDN
११. जनः । अस्मिन् प्रदेशे उपविशति । यो गच्छति योऽस्मान् पश्यति DDN
१२. येषा A. एषां M एवम्भूताना तेषा जनानाम्, अक्षीणि DDN १३ इन्द्रियाणि Sy
१४. वह सं० A. वहर M संहनाम । सहति-निमीलनम् । निमीलयामेत्यर्थः Sy. DDN.

यथा । इदम्[1] । हर्म्यमविचलत[2] तिष्ठति[3] । तथा सर्वो[4] जनोऽविचलस्तिष्ठतु सुप्तः[5] ।

स॒हस्र॑शृङ्गो वृष॒भो यः स॑मु॒द्रादु॒दाच॑रत् ।
तेना॑ सह॒स्ये॑ना व॒यं नि जना॑न्त्स्वापयामसि ॥ ७ ॥

सहस्रशृङ्गः[6] । सहस्रतेजाः[7] । वर्षिता[8] । योऽयम् । समुद्रात्[9] । उत्तिष्ठति[10] । तेन । अभिभवनकुशलेन[11] निष्वापयामः[12] । वयम्[13] । इमान् जनान्[14] इति ।[15]

प्रो॒ष्ठे॒श॒या व॑ह्येश॒या नारी॒र्यास्त॑ल्प॒शीव॑रीः ।
स्त्रियो॒ याः पुण्य॑गन्धा॒स्ताः सर्वाः॑ स्वापयामसि ॥ ८ ॥

प्रोष्ठेशया । खट्वाशया[16] । वह्यशया[17] वह्य शिबिकादि[18] याश्च[19] । नार्यः । तल्पशायिन्यः । स्त्रियः । याश्च । पुण्यगन्धाः[20] । ताः । सर्वाः । प्रस्वापयामः[21] ।

---

१ प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानम् Sy DDN
२ ०मवि च० M ०मविचलन् A. प्रासादादि स्थावरात्मकं वस्तुजातम् Sy
३ तिष्ठन्विति A तिष्ठस्विति M
४ यथा निश्चलं भवति तथेमे सर्वे जना निश्चला भवन्त्वित्यर्थः Sy
५ VM ignores यः । आस्ते । यः । च । चरति । यः । च । पश्यति । न । जनः ।
यो जन आस्ते, अस्मिन् प्रदेशे तिष्ठति । यश्च चरति गच्छति । यश्च जनो नोऽस्मान् पश्यति । एवम्भूतानां त्रेधा जनानाम् Sy
६ शृंगम् A ७ सहस्रकिरणः Sy DDN
८ कामानां वर्षिता यः सूर्यः Sy, DDN
९ अम्बुधेः सकाशात् Sy
१० उदागच्छति Sy, DDN
११ अहिम० A अभिभवित्रा तेन सूर्येण Sy, DDN
१२ निष्वाप० A. नितरां स्वापयामः Sy, DDN
१३ वयं स्तोतारः Sy, DDN
१४ जनान् सर्वान् Sy
१५ तेना—इति 'सहस्येन सुष्वर्त०' (RPR. 7 37) इति दीर्घः । सहस्येना इति 'षष्ठं चाष्टाक्षरेऽक्षरम्' (RPR. 8 39) इति दीर्घः । जनान्त्स्वाप० इकारनकारयोस्तु-ग्रात्रू०' (RPR 4 17) इति तकारागमः । DDN
१६ खट्वानया A M प्राङ्गणे शयाना Sy, DDN
१७ वह्यशया is missing in A M वह्यं वाहनं तस्मिन् शयाना Sy
१८ शिबिकादी A १९ यावृश्यः स्त्रियः । तल्पे शयाना स्त्रियः Sy DDN
२० पुण्यगन्धा कर्पूरादिविषयप्रगन्धा मङ्गल्यगन्धा Sy DDN
२१ ०पयाम् A ०पय M वयं निद्रां कारयाम Sy
ताः सर्वाः स्त्रीः, वयं स्वापयामः, निद्रां कारयाम । तस्माद् वसिष्ठः कुटुम्बार्थं तस्करो बभूवेति सिद्धम् । तथा मनुः—(म० स्मृ० १० १०४)
ब्राह्मणः सवर्णेभ्यः आददानो न दुष्यति ।
जीविकात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ॥
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते । इति DDN

VII. 56

क ईं व्यक्ता नरः सनीळा रुद्रस्य मर्या अधा स्वश्वाः ॥ १ ॥

[1] क ईं व्यक्ताः । के[2] । इमे[3] । व्यक्ता[4] भवन्ति । मनुष्या[5]. । सरथा[6]. । रुद्रस्य[7] । पुत्रा[8] । अपि च । स्वश्वा[9] इति मरुतो दृष्ट्वा[10] विस्मितो वदति ।

नकिर्ह्येषां जनूंषि वेद ते अङ्ग विद्रे मिथो जनित्रम् ॥ २ ॥

नकिः । न कश्चित्[11] । हि[12] । एषाम्[13] । जन्मानि । वेत्ति । ते[14] । एव[15] । परस्परस्य[16] । जन्मभूमीं[17] । जानन्ति[18] ।

अभि स्वपूभिर्मिथो वपन्त वातस्वनसः श्येना अस्पृध्रन् ॥ ३ ॥

अभि स्व । स्वभूतैरुदकै[19] । परस्पर सर्व एव पृथिव्याम् । अभिवचन[20] कुर्वन्ति पपन्त्युदकान्[21][22] । निर्गच्छन्स्वना[23] । गमनशीलाः[24] । स्पर्धन्ते निविडा भवन्ति[25] ।

---

१. अथ चतुर्थे ऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'क ईं व्यक्ता.' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं मरुद्देवताकम् । आद्या एकादश द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजः शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'क ईं पञ्चाधिका मारुतं हाद्या एकादश द्विपदा' (KAS 36. 56 p. 26.) इति दशरात्रे चतुर्थेऽह्न्याग्निमारुते शस्त्र इदं मारुतनिविद्धानम् । सूत्र्यते हि--'वैश्वानरस्य सुमतौ क ईं व्यक्ता नरः' (ASS 8 8.) इति Sy.

२. के भवन्तीति रूपातिशयादृषिराश्चर्येणाह Sy.

३. एवम्भूताः Sy.

४. कान्तियुक्ताः Sy.

५. नेतारः Sy.

६. समानौकसः Sy.

७. महादेवस्य पुत्राः Sy.

८. VM. seems to explain मर्याः as पुत्राः but Sy. explains मर्याः as मर्येभ्यो नृभ्यो हिताः ।

९ शोभनवाहाः Sy.

१०. दृष्टवा A.　　११. कश्चिदपि न Sy.

१२. खलु Sy.

१३. ०श्चिद्येपा M मरुताम् Sy.

१४ तादृशा मरुतः Sy,

१५. अङ्ग स्वयमेव Sy.　　१६. परस्परम् Sy.

१७. ०भूमिः A. जनित्रं रुद्रपृश्निभ्या सकाशात् प्रादुर्भूतं स्वकीय जन्म Sy.

१८. विदन्ति Sy.

१९. मरुतः स्वकीयै. पवनैः सञ्चरणैः स्वयमेव सञ्चरन्तः Sy

२०. वपनं is suggested for ०वचन ।

२१. वपन्त्यु० is suggested for पपन्त्यु० ॥ सङ्गच्छन्ते Sy.

२२. ०कानिर् A. ०कानि निर० is suggested for ०कान्निर्० ।

२३. ०च्छतस्व० is suggested for ०च्छन् स्व० ॥ वायुवत्स्वनन्तः शब्दायमानाः Sy.

२४. श्येनाः—'श्यैङ् गतौ' इति धातो रूपम् । गमनशीलाः । यद्वा श्येना इति लुप्तोपममेतत् । श्येनाः पक्षिणस्तद्वद् गच्छन्तः Sy.

२५. भन्ति A. परस्परं रूपसौन्दर्यादिभिः स्पर्धन्ते Sy.

एता॒नि॒ धीरो॑ नि॒ण्या चि॑केत॒ पृश्नि॒र्यदूधो॑ म॒ही ज॒भार॑ ॥ ४ ॥

एतानि[1] । एतानि भूतानि । प्राशे[2] । अन्तर्हितानि[3] । जानन्ति[4] । पृश्नि[5] । महती । यानि । आत्मीये[6] ऊधसि[7] । जहार[8], 'पृश्नि र्ये[9] वै पयसो मरुतो जाता' इति ब्राह्मणम् ।

सा विट् सु॒वीरा॑ म॒रुद्भि॑रस्तु स॒नात्सह॑न्ती॒ पुष्य॑न्ती नृ॒म्णम् ॥ ५ ॥

सा विट[10] । सा[11] । विट । सुप्रजा[12] । मरुद्भिः[13] । भवतु । चिरम्[14] । अभिभवन्तु[15] शत्रून् । पुष्यन्ति[16] चेत् । धनं[17] याविवतानि[18] निव्यानि[19] ववेति ।

याम॒ येष्ठाः॑ शु॒भा शोभि॑ष्ठाः श्रि॒या सम्मि॑श्ला॒ ओजो॑भिरु॒ग्राः ॥ ६ ॥

यामम्[20] । नियातव्यम्[21] । अत्यन्त यान्ता[22] । उदकेन । अत्यन्त शोभितारोऽलङ्कारैर्वा[23] शोभमान[24] । श्रिया[25] । सङ्गता[26] । बलै । उद्गूर्णा[27] ।

---

१ एवानि A

२ प्राश॰ is suggested for प्राशे ॥ धीमान् शास्त्रज्ञो जनः Sy

३ इवेतवर्णान्येतानि मरुदात्मकानि भूतानि Sy

४ जानन्तो M जानाति is suggested for जानन्ति । जानीयात्, किन्तु न सर्वे जना जानन्तीत्यर्थः Sy

५ पृश्नि॰ A मरुतां जननी Sy

६ ॰न्यात्मीये A मरुदात्मकानि भूतानि Sy

७ ऊध ऊधनि अन्तरिक्षे स्वकीये जठरे वा Sy

८ बभार is suggested for जहार ॥ बभार । एतानि चिकेतेति पूर्वेण सम्बन्धः Sy

९ ये वै पयसो A

१० सा विट is missing in M

११ सा प्रजा मरुतः परिचरति Sy

१२ शोभनपुत्रयुक्ता Sy

१३ सा प्रजा मरुद्भिर्हेतुभिः Sy

१४ चिरात् Sy

१५ ॰वन्ती is suggested for ॰वन्तु ।

१६ ॰न्ति चे A ॰न्ती च is suggested for ॰न्ति चेत् ॥ नमन्ती ? लभमाना Sy

१७ धनं बलं वा Sy

१८ या विपेता॰ A यावि वैता॰ is suggested for या विवेता॰ ।

१९ निस्यानि M

२० यातम् A.

२१ मरुतो यातव्यं गन्तव्यं वेशम् Sy

२२ यातृतमा । अतिशयेन गन्तारः Sy

२३ ॰लंकारै॰ A अलङ्कारैः is the other explanation of शुभा ।

२४ ॰माना॰ is suggested for ॰मान ॥ अतिशयेन शोभायुक्ता Sy

२५ काम्यया Sy

२६ संगते M सङ्गच्छमाना Sy

२७ एवम्भूता भवन्तीति शेषः Sy

उ॒ग्रं व॒ ओजः॑ स्थि॒रा शवां॒स्यधा॑ म॒रुद्भि॑र्ग॒णस्तुवि॑ष्मान् ॥ ७ ॥

उग्र व[1] । उग्रम्[2] । युष्माकम्[3] । ओज.[4] । स्थिराणि च[5] । बलानि । अपि च । सोऽयं मरुद्भिरारस्य.[6] ।[7] सङ्घा[8] वा । वृद्धिमान्[9] ।

शु॒भ्रो व॒: शुष्म॒: क्रुध्मी॒ मनां॑सि॒ धुनि॑र्मु॒निरि॑व॒ शर्ध॑स्य धृ॒ष्णोः ॥ ८ ॥

शुभ्रो वः[10] । शोभनशील[11] । युष्माकम् । शुष्म[12] । क्रोधनशीलानि[13] । मनासि मनासि[14] । कम्पयिता मरुद्गण । मुनिरिव[15] । वेगस्य[16] शारीरस्य[17] । वृष्ण्योर्ध्रुवस्य[18] स्थावरादेर्यथा[19] मुनिरुत्थित वेगमुन्मूलयति तद्वद्-वृक्षादीनिति ।

स॒नेम्य॒स्मद्यु॑योत॒ दि॒द्युं मा वो॑ दु॒र्म॒तिरि॒ह प्रण॑ङ्नः ॥ ६ ॥

सनेमि । पुराणम् । भवतामायुधम् । अस्मत्त । पृथक्कुरुत । मा । वो[20] युष्माकम् । दुर्मति[21] । इह[22] । अस्मान्[23] । प्रणक्तु[24] ।

---

१. वा A. ओजः is missing in M.

२. उग्रम् is missing in M. उद्गूर्णं भवतु Sy.

३. हे मरुतः ! युष्माकम् Sy.

४. तेजः Sy.

५. कैश्चिदनपहर्तव्यानि भवन्तु Sy.

६. मरुताम् Sy.

७. ०व्यः is suggested for ०स्यः ।

८. संघर वा A. सयो is suggested for संघा ।

६. वृद्धिमान् भवतु Sy.

१०. शुभो व A.

११. हे मरुतः ! सर्वतः शोभमानम् Sy.

१२. शुष्मः is suggested for शुष्म ॥ बलम् Sy.

१३. ०शीलांसि A. सङ्ग्रामेषु शत्रुहननार्थं क्रोधनशीलानि Sy.

१४. मानासि A. One मनासि is redundant.

१५. मननान्मुनि. स्तोता । स यथा बहुविध शब्द-मुत्पादयति एवं बहुविधशब्दस्योत्पादक इत्यर्थः Sy

१६. बलवतो युष्मदीयस्य गणस्य Sy

१७. शरी० M

१८. Omitted in M धृष्णोः is suggested for धृष्ण्यो. ।

१६. ध्रुवस्य is missing in A. धर्षणशीलस्य Sy.

२०. मा A. युष्मदीया Sy.

२१. क्रूरमतिः Sy.

२२. अस्मिन् कर्मणि Sy.

२३. अस्मात् A.

२४. प्रणक्नुः M. The reading is doubtful. प्रणक् is suggested for प्रणक्तु ॥ व्याप्नोतु Sy.

प्रि॒या वो॒ नाम॑ हुवे तु॒राणा॒मा यत्तृ॒पन्म॑रुतो वावशा॒नाः ॥ १० ॥

प्रिया च । त्वरमाणानाम् । युष्माकम् । प्रियमाणाम् । ह्वयामि । हे मरुत ! य मानं । कामयमाना प्रजा । माभिमुख्येन । तर्पयति ।

स्वा॒यु॒धास॑ इ॒ष्मिणः॑ सुनि॒ष्का उ॒त स्व॒यं त॒न्व१॒ः॑ शुम्भ॑मानाः ॥ ११ ॥

स्वायुधास । स्वायुधा । एषणशीला । शोभनमरणा । अपि च । स्वयमेव । अङ्गानि । शोभना भवन्ति मरुत आभरणै ।

शुची॑ वो ह॒व्या म॑रुतः॒ शुची॑नां॒ शुचिं॑ हिनोम्यध्व॒रं शुचि॑भ्यः ।
ऋ॒तेन॑ स॒त्यमृ॑त॒साप॑ आय॒ञ्छुचि॑जन्मान॒ शुच॑यः पाव॒काः ॥ १२ ॥

शुची च । शुचीनि । युष्माकम् । हव्यानि । मरुत ! शुचीनाम् । शुचिम् । प्रेरयामि । यज्ञम् । शुचिभ्यो भवद्भ्य । सत्येनैव । सत्यम् । सत्यस्पृशो मरुत । आयन् । शुचिजन्मान । शुचय । शोधका ।

१ प्रियां च A
२ शत्रूणां हिंसकानां त्वरावतां वा Sy काय प्रति त्वरमाणानाम् BB
३ प्रियमाणा M. The reading is doubtful प्रियम् । नाम is suggested for प्रियमाणाम् ॥ प्रियेण नाम्ना Sy प्रियाणि नामानि 'सुपां सुलुक०' इति लुक BB
४ आह्वयामि Sy आह्वयामि । पूर्ववत्सम्प्रसारणम् BB ५ ०मान A नाम is suggested for ०मान ॥ यदेनानेन Sy आगमनं विशिनष्टि । यद् यस्मिन्नागमने BB
६ कामयमाना सन्त Sy प्रामाविकं कामयमाना BB ७ यजमाना BB
८ अभि० A आ इति आङ्पवर्गणायोग्यं क्रियापदमध्याहार्यम् । आगच्छतेत्यर्थ BB
९ तृप्तिं गच्छन्ति Sy तृप्येयुरिति । लेटि वचनव्यत्यय । तृपतिस्तौदादिक । यद्वा तृप्तिस्तृपत् । औणादिको निप्रत्यय । यदस्मादयं तृप्तिं वावशाना कामयमाना स्य तस्मादागच्छतेति, यजमानस्य वा तृप्तिं वावशाना यस्मात्तस्मादागच्छतेति । वसोर्बहुलमस्तात् व्य स्ययेनात्मनेपदम् BB
This stanza=TS 2 1 11 1
१० शोभनाला Sy ११ गन्तार Sy
१२ ०महर० M ०नाभर० is suggested for नमर० ॥ शोभनालङ्कारा Sy
१३ स्वकीयानि शरीराणि Sy
१४ शोभमाना is suggested for शोभना । शोभयन्त Sy
१५ मारुते पशौ 'शुची वो हव्या' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितञ्च 'शुची वो हव्या मरुत शुचीनां नू ष्ठिरं मरुत' (ASS 3 7) इति Sy १६ हवींषि भवन्तु Sy
१७ शुद्धानाम् Sy १८ शुद्धम् Sy
१९ अहं प्रेरयामि Sy
२ यज्ञम् is suggested for यज्ञम ॥ यागम् Sy २१ प्रकाशमानेभ्यो युष्मभ्यम् Sy
२२ उदकं स्पृशन्तो मरुत Sy
२३ आपण् A गच्छन्ति Sy
२४ यान्ति० A शोभनजनना Sy
२५ दीप्यमाना Sy
२६ शोका A एवम्भूता गच्छन्तीत्यर्थ Sy.

अंसेष्वा मरुतः खादयो वो वक्षःसु रुक्मा उपशिश्रियाणाः ।
वि विद्युतो न वृष्टिभी रुचाना अनु स्वधामायुधैर्यच्छमानाः ॥ १३ ॥

अंसेषु । युष्माकम्[1] । अंसेषु[2] । खादयः[3] । भवन्ति[4] । वक्षस्सु च । रुक्मा[5] । उपश्रियमाणा[6] भवन्ति । विद्युत[7] । इव[8] । वृष्टिभि[9] । विरोचमाना[10] । मरुतो[11] भवन्त्यलङ्कृतास्ते[12] । स्वधामुदकम्[13] । आयुधैः[14] । अनुनियच्छन्ति[15] ।

प्र बुध्न्या व ईरते महांसि प्र नामानि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।
सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् ॥ १४ ॥

[16]प्र बुध्न्या[17] वः । प्रेरयन्ति[18] । अन्तरिक्षभवान्युदकानि[19] । भवताम्[20] । बलानि[21] । ते यूय प्रकर्षेण यष्टव्याः[22] । उदकानि[23] । वर्धयन्तः[24] । सहस्रसम्मितम्[25] । गृहभवम्[26][27] । भागम् । एतम्[28] । गृहमेधीयाख्यम्[29] । जुषध्वम्[30] । मरुत ।

---

१. हे मरुतः ! युष्मदीयेषु Sy.
२. स्कन्धप्रदेशेषु Sy.
३. अलङ्कारविशेषाः Sy.
४. भवन्ति seems to be the explanation of आ ॥ आ मुक्ता भवन्तीति शेषः Sy.
५. रुक्माः A. Sy. seems to read वक्षः for वक्षःसु and सुरुक्माः for रुक्माः in the padapātha. He explains वक्षः as उरःप्रदेशम् and सुरुक्माः as सुष्ठु रोचमाना हाराः Sy.
६. ०शिश्रिय० A. आश्रिताः Sy.
७. तडितः Sy.
८. यथा Sy.
९. वर्षैः सार्धम् Sy.
१०. ०मानो A.
११. मरुतः is missing in A. हे मरुतः ! Sy.
१२ ०स्ते मि A,
१३ ०कम्म् A.
१४. मेघताडनैः Sy.
१५. प्रयच्छन्तो विचरथेति शेषः Sy.
१६. गृहमेधीये 'प्रबुध्न्या वः' इति प्रधानस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'प्र बुध्न्या व ईरते महांसीति पुष्टिमन्तौ विराजौ संयाज्ये' (ĀSS. 2. 18.) इति Sy.
१७. बुध्या A.
१८. प्रकर्षेण गच्छन्ति Sy.
१९. ०वात्युद० A. अन्तरिक्षे भवानि Sy
२०. युष्मदीयानि Sy
२१. तेजांसि Sy.
२२. किञ्च हे प्रकर्षेण यष्टव्याः ! मरुतः ! यूयम् Sy.
२३. पासूत्रयन्तीति नामान्युदकानि Sy.
२४. ०यत is suggested for ०यन्तः ।
२५. सहस्रसंख्याकम् । एकं भाग सहस्रियमिति । कथमाह । तथा च श्रूयते—'यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुतिः प्रथते नहि तदस्ति यत्तावदेव स्याद्यावज्जुहोति' इति Sy.
२६. ग्रह० A.
२७. दमे गृहे भवम् Sy.
२८. एतादृशम् Sy.
२९. गृहमेधिगुणेभ्यो युष्मभ्यं देयम् Sy.
३०. सेवध्वम् Sy.

यदि॑ स्तु॒तस्य॑ मरुतो अधी॒थेत्था विप्र॑स्य वा॒जिनो॒ हवी॑मन् ।
म॒क्षू रा॒यः सु॒वीर्य॑स्य दात॒ नू चि॒द्यम॒न्य आ॒दभ॒दरा॑वा ॥ १५ ॥

यदि स्तुतस्य । यदि । स्तुतम् । हे मरुत ! जानीथ । इत्यम् । मेधाविन । हविष्मत । आह्वाने । क्षीघ्रम् । धनम् । सुवीर्यम् । दत्त । क्षिप्रम् । यं रयिम् । मन्य । नावभदावस । मरावणीनां धनमाहृत्या स्मभ्यं दत्तत्यर्थो भवति ।

अत्या॑सो॒ न ये म॒रुतः॒ स्वञ्चो॑ यक्ष॒दृशो॒ न शु॒भय॑न्त॒ मर्याः॑ ।
ते ह॑र्म्ये॒ष्ठाः शिश॑वो॒ न शु॒भ्रा व॒त्सासो॒ न प्र॑क्री॒ळिनः॑ पयो॒धाः ॥ १६ ॥

अत्यास । मरवा । इव । ये । मरुत । स्वञ्चना । यक्षा इव दृश्यमाना यक्षदृशो यक्षा इवा लङ्कारङ्गानि ये । शुभयन्त । मर्या । ते । प्रासादस्था । इव । शिशवो रथस्था । शोभमाना । वत्सा । इव प । प्रकर्षेण क्रीडित । उदकस्य दातार ।

द॒श॒स्यन्तो॑ नो म॒रुतो॑ मृळन्तु वरिव॒स्यन्तो॒ रोद॑सी सु॒मेके॑ ।
आ॒रे गो॒हा नृ॒हा व॒धो वो॑ अस्तु सु॒म्नेभि॑र॒स्मे व॑सवो नमध्वम् ॥ १७ ॥

दशस्यन्त । प्रयच्छन्त । अस्माकम् । मरुत । सुखयन्तु । परिचरन्त । द्यावापृथिव्यौ ।

---

१ यस्मात् कारणात् Sy
२ मदीयं स्तोत्रम् Sy
३ अवगच्छथ Sy
४ अनेन प्रकारेण Sy
५ मेधाविनो मम सम्बन्धिनि Sy
६ हविर्लक्षणान्नवत Sy
७ हविष्मति हविषा युक्ते स्तोत्रे क्रियमाणे सति Sy
८ राय रायं धनम् । द्वितीयार्थे षष्ठी Sy
९ सवी॰ A तस्मात् कारणात्, हे मरुत ! यूयं शोभनपुत्रोपेतस्य Sy
१० आरणभ्य(सु M)दात A , M अभिहन्यात्
११ अरातीनाम् is suggested for अरावणो नाम् ॥ अनुभूतोऽन्यो जन Sy
१२ धनामा॰ A
१३ VM ignores चित् । Sy explains नू चित् together as नैव ।
१४ मधक्रुष क्रीळिभ्य सप्तकपालमित्यस्य अत्यास इति याज्या । सूत्रितञ्च—'अत्यासो न ये मरुत स्वञ्चो युष्टो वमूनाः' (ASS 2 18) इति Sy
१५ सततगामिनोऽश्वा Sy
१६ सुष्ठु गच्छन्त Sy
१७ यक्षस्योत्सवस्य द्रष्टारो मनुष्या इव Sy
१८ शोभन्ते Sy
१९ हर्म्ये स्थिता Sy
२० कुमारा Sy २१ ॰र्ये॰ A.
२२ ॰डिन is suggested for ॰ळितः । क्रीडमाना Sy
२३ धारयितारो दातारो वा भवन्ति Sy
२४ धनानि प्रयच्छन्त Sy
२५ अस्मभ्यम् Sy
२६ मृळयन्तु । अस्मान् सुखयुक्तान् कुर्वन्तु Sy
२७ स्वमहिम्ना पूरयन्त Sy

शोभमाने[1]। दूरे[2]। गोर्हन्ता[3]। मनुष्यस्य[4] हन्ता च[5]। वध । युष्माकम्[6]। भवतु। सुखैः[7]। अस्मासु। हे वासयितारः[8]। नमध्वम्[9]।

आ वो होता जोहवीति सत्तः सत्राचीं रातिं मरुतो गृणानः ।
य ईवतो वृषणो अस्ति गोपाः सो अद्वयावी हवते व उक्थैः ॥ १८ ॥

आव[10]। आभिमुख्येन। भृश ह्वयति[11]। होता[12]। होतृपदने[13] निषण्ण। युष्मान्। बहुत्वमञ्चन्तीम्[14]। भवता रातिं[15] दानम्। मरुत ! ब्रुवाण[16]। यो यजमान[17]। गमनवतो जङ्गमस्य[18]। हे वर्षितार[19] ! भवति। गोपायिता[20], यज्ञेन भि[21] जगद् वर्धते[22]। स होता। अद्वयावी[23]। युष्मान्[24]। उक्थै[25], द्वयरहितोऽद्वयान्[26] मरुत एवा-ह्वयति[27][28]।

इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस आ नमन्ति ।
इमे शंसं वनुष्यतो नि पान्ति गुरु द्वेषो अररुषे दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे तुरम्[29]। इमे[30]। त्वरमाण स्तोतारम्[31]। मरुत[32]। रमयन्ति[33]। इमे[34] हि[35]। भवताम्[36]। अभिभवितार[37]।

---

१. शोभनमाना A. सुरूपे Sy.
२. अस्मत्तो दूरे भवतु Sy.
३. गवां मेघस्थानामुदकानां भेदकः Sy.
४. नृणां शत्रूणां हन्ता Sy.
५. आयुधम् Sy.
६. युष्मदीयम् Sy.
७. यूयमपि सुम्नैः सुखैः सह Sy.
८. हे वासकाः ! मरुतः ! Sy.
९ स्वयमेवाभिमुखा भवत Sy
१०. मारुते पशौ 'आ वो होता' इत्येषानुवाक्या सूत्रितञ्च—'आ वो होता जोहवीति सत्तः प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय' (ASS. 3. 7.) इति Sy.
११. भृशमाह्वयति Sy.
१२. अस्मदीयो होता Sy.
१३. हातृष० A.
१४. सर्वतो गमनशीलम् Sy.
१५. त्वदीयं दानम् Sy.
१६. स्तुवन् Sy.
१७. होता Sy.
१८. गच्छतो व्यापारवतो यजमानस्य Sy.
१९. हे कामानां वर्षितारः ! Sy.
२०. गोपायिता A. युष्मदाह्वाननिमित्तेन रक्षको भवति Sy.
२१ Missing in M. हि is suggested for भि।
२२. वन्धते A. २३. मायारहितः सन् Sy.
२४. Missing in M.
२५. भवन्तत उक्त्वै A. स्तोत्रैः Sy.
२६ ०द्वया A. M The passage द्वयरहितोऽद्वयान् should immediately follow अद्वयावी २७. ०यती A.
२८. VM. ignores हवते॥ हवते स्तौति Sy.
२९. तरम् A. ३०. ईदृशः Sy.
३१. स्त्वर० A. कर्मसु क्षिप्रवन्तं यजमानम् Sy.
३२. मरुतौ A. ३३. क्रीडयन्ति Sy.
३४. इमे is missing in M. ३५. हे M.
३६. भवतारम् A. बलवताम् is suggested for भवताम्॥ सहः सहसा बलेन Sy.
३७. अहि हविर्द्वारः A. सहसो बलवतो जनान् Sy.

विशेषीकुर्वन्ति । इमे कुर्वन्तीमे[1] । भासकतम्[2] । भजमानस्य[3] । परिरक्षन्ति[4] । गुरु च[5] । द्वेष[6] । प्रयजमानाय[7] । कुर्वन्ति ।

इमे रध्रं चिन्मरुतो जुनन्ति भृमिं चिद्यथा वसवो जुषन्त ।
अप बाधध्वं वृषणस्तमांसि धत्त विश्वं तनयं तोकमस्मे ॥ २० ॥

इमे रध्रं[8] चित् । यथास्मान् । धनानि[9] । सेवन्ते । तथमे । मरुत । प्रेरयन्ति[10] । बाधकम्[11] । भ्रमणशीलम्[12] । च रक्ष[13] । प्रत्यक्ष शिष्ट, अपबाधध्वम्[14] । हे वृषण[15] ! तमांसि । धत्त[16] । विश्वम् । धनं[17] तनयम्[18] । तोकं[19] च । अस्मासु[20][21] ।

मा वो दात्रान्मरुतो निरराम मा पश्चाद्दघ्म रथ्यो विभागे ।
आ नः स्पार्हे भजतना वसव्ये यदीं सुजातं वृषणो वो अस्ति ॥ २१ ॥

मा व[22] । मा । व । मानात्[23] । हे मरुत[24] ! निरराम । निगमाम[25] । मा च[26] । पश्चात् । गच्छेम[27] । हे रथवन्त[28] ! भवतां धनविभागे[29] । आभजत[30] । अस्मान् । स्पृहणीये । धनसमूहे । यत् । शोभनजननम्[31] । हे वृषण ! युष्माकम् । विद्यते पसव्यम्[32][33] ।

---

१ कुर्वन्तीमे is redundant.
२ ०सकम् is suggested for ०सतम् ॥ स्तोतारम् Sy
३ भाजमा० A हिंसकात्पुरुषात् Sy
४ परिरक्षन्ति । गुरु च । द्वेष । अ are missing in M नितरां पालयन्ति Sy
५ महत् Sy ६ अप्रियम् Sy
७ हविःप्रयच्छते जनाय Sy
८ रध्रं A समृद्धमपि जनम् Sy
९ वसवो वासका देवा युष्मान् यथा जुषन्त कामयेरन् Sy १० प्रर० A
११ समृद्धमपि जनम् Sy
१२ भ्रमणशीलमपि वरिद्रं जुनन्ति प्रेरयन्ति Sy
१३ रक्ष is suggested for रक्ष ।
१४ ०बाधध्वम् A नाशयत Sy
१५ हे कामानां वर्षितारः ! ते यूयम् Sy
१६ प्रयच्छत Sy १७. महान्तम् Sy
१८ धनयं A धनं is redundant. पौत्रम् Sy
१९ पुत्रम् Sy २० अस्मभ्यम् Sy
२१ VM ignores चित् twice ॥ चित् अपि Sy २२ युष्माकम् Sy
२३ दानात् is suggested for मानात् ।
२४ मानान् । धे A.
२५ वयं मा निरगाम । यूयमस्मान् परित्यक्त्वान्येभ्यो धनं मा दत्तेत्यर्थः Sy
२६ मा is omitted by A
२७ दघ्यतिर्गतिकर्मा । वयं पश्चाद्भागिनो मा भूम । यूयं प्रथममस्मभ्यमेव दत्तेति यावत् Sy
२८ हे is missing in A
२९ युष्मदीयस्य धनस्य दाने Sy
३० भागिनः कुरुत Sy
३१ शोभनजननम्, यद्वसव्यमस्ति तस्मिन् भागिनः कुरुतेति सम्बन्ध Sy
३२ ०सब्यम् A वसव्यम् is suggested for पसव्यम् ॥ तस्मिन् भागिन कुरुतेति सम्बन्ध
३३ VM ignores ईम् ॥ ईमिति पूरण Sy

सं यद्धनन्त मन्युभिर्जनासः शूरा यह्वीष्वोषधीषु विक्षु ।
अध स्मा नो मरुतो रुद्रियासस्त्रातारो भूत पृतनास्वर्यः ॥ २२ ॥

स यद्धनन्त । सङ्गच्छन्ते । यदा । क्रोधै[1] । जना[2] । शूरा[3] । महतीषु । ओषधीषु[4] । निवेशयित्रीषु[5] । ओषधीना हि पक्षाणा[6] लाभार्थं युध्यन्ते । स[7] । स्मा[8] । न[9] । मरुतः[10] । रुद्रपुत्रा । रक्षितार[11] । भवत । सङ्ग्रामेषु[12] । अभिगन्तार[13] ।

भूरि चक्र मरुतः पित्र्याण्युक्थानि या वः शस्यन्ते पुरा चित् ।
मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साळ्हा मरुद्भिरित्सनिता वाजमर्वा ॥ २३ ॥

भूरि चक्र । भूरीणि[14] । अह[15] कृतवान्[16] । पितृभि[17] कृतानि । उक्थानि[18] । यानि[19] । व[20] । शस्यन्ते[21] । गतेऽपि काले[22] । मरुद्भि[23] । उद्गूर्णो वीर[24] । पृतनासु[25] । शत्रूणा सोढा[26] भवति । मरुद्भि । एव । सम्भक्ता । सङ्ग्रामम्[27] । अश्व[28] स्तोतु[29] ।

---

१. कोपैरभिमानैर्वा Sy.
२. जजाना A.
३. विक्रान्ताः Sy.
४. ०धीष्ठ Sy.
५. विक्षु प्रजासु च जेतव्यासु Sy.
६. पक्षानां A.
७. The reading is quite unsatisfactory. अध is suggested for it ॥ तदानीम् Sy.
८. स्म is suggested for स्मा ।
९. अस्माकम् Sy. १०. हे मरुतः ! यूयम् Sy.
११. रक्षकाः Sy.
१२. युद्धेषु Sy.
१३ ०न्तारम् A.
अर्योऽरे. शत्रो. सकाशात् Sy.
१४ भूरिणि A. वहूनि Sy.
१५ अहंकृ० A
१६ कृतवन्तो भवत Sy.
१७. अस्मत्पितृसम्बन्धीनि धनदानादीनि कर्माणि Sy.
१८. उत्थानि A प्रशस्यानि यानि कार्याणि Sy.
१९. कर्माणि Sy.
२०. वः is omitted by M. युष्माकम् Sy.
२१. प्रशस्यन्ते प्रख्यापयन्ते तानि चक्रेति सम्बन्धः Sy.
२२. VM. seems to explain पुराचित् as गतेऽपि काले Sy. explains पुरा चित् as पूर्वकालेऽपि ।
२३ युष्माभिर्हेतुभिः Sy
२४. उद्गीर्णो M ओजस्वी Sy.
२५. पृथुतानां A. The commentary on this stanza from here is missing in M. युद्धेषु Sy.
२६. अभिभविता Sy.
२७. वाजमन्नम्, युद्धं वा Sy.
२८ स्तोत्रैरभिगन्ता यद्वाश्व· Sy.
२९ VM. ignores मरुतः ।

अस्मे वीरो मरुतः शुष्म्यस्तु जनानां यो असुरो विधर्ता ।
अपो येन सुक्षितये तरेमाध स्वमोको अभि वः स्याम ॥ २४ ॥

अस्मे वीरः[1] । अस्माकम् । वीरः[2] । हे मरुतः ! बलवान् । अस्तु[3] । जनानाम्[4] । यः । बलवान्[5] । विभर्ता[6] भवति । व्याप्तं[7] । येन[8] । शोभनाय[9] । निवासाय । वीरेण तरेम[10] युद्धम् । अथ[11] । युष्माकम्[12] । स्वभूतम्[13] । ओकः[14] । वयमभिभवेम[15] यज्ञगृहे[16] प्राप्नुयामेति ।

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।
शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

[तन्न इन्द्रः[17]] ।

VII 57

मध्वो वो नाम मारुतं यजत्राः प्र यज्ञेषु शवसा मदन्ति ।
ये रेजयन्ति रोदसी चिदुर्वी पिन्वन्त्युत्सं यदयासुरुग्राः ॥ १ ॥

[18]मध्वो व । स्तोतारः[19] । युष्माकम्[20] । मारुतम्[21] । नाम[22] मरुच्छब्दमित्यर्थ । हे यष्टव्याः[23] ! प्रभवन्ति[24] ।

१ The passage beginning with अस्मे वीर and ending with जनानाम् is missing in A
२ पुत्र Sy ३ भवतु Sy
४ शत्रूणाम् Sy.
५ प्रज्ञावान् यः Sy
६ विभक्ता A. विधारक Sy
७ अप प्राप्नुयत शत्रून् Sy
८ पुत्रेण Sy
९ सुष्ठु निवासाय Sy
१० [illegible] बलवानस्त्विति पूर्वेणान्वय Sy
११ अपि च Sy
१२ युष्मदीया वयम् Sy
१३ आत्मीयम् Sy
१४ स्थानम् Sy
१५ अभितिष्ठेम Sy
१६ यहं A
१७ The *pratika* is supplied by the Editor This stanza has already been explained, see RV 7 34 25 पूर्वं व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । इन्द्रादयो देवा अस्मदीयं स्तोत्रं सेवन्ताम् । मरुतामुपस्थाने वर्तमाना वयं सुखे स्याम । हे मरुत ! यूयं सर्वदास्मानविनाशे पालयत Sy
१८ 'मध्वो व' इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मरुद्देवताकम् । 'मध्व सप्त' इत्यनुक्रान्तम् (KSA. 36 57 p 26) । दशरात्रे षष्ठेऽहन्याग्निमारुत इदं मारुतमिति द्यानम् । सूत्रितञ्च—'मध्वो वो नाम स प्रत्नथेत्याग्निमारुतम्' (ASS 8 8) इति Sy
१९ मादयितार स्तोतार Sy
२० युष्मदीयम् Sy
२१ मरुतम् A मरुत्सम्बन्धि Sy
२२ नाम मरुद० A. नामधेयम् Sy
२३ हे यजनीया ! भवत ! Sy
२४ प्रकर्षेण स्तुवन्ति । उच्चै स्तुवन्तीत्यर्थ Sy

यज्ञेषु[१]। बलेन सह स्तुवन्ति । ये[२]। कम्पयन्ति । द्यावापृथिव्यौ । अपि । विस्तीर्णे । पिन्वन्ति[३] च । मेघम् । यदा[४]। गच्छन्ति[५]। उद्गूर्णा, उत्तरोऽर्ध[६] परोक्ष. ।

निचेतारो हि मरुतो गृणन्तं प्रणेतारो यजमानस्य मन्म ।
अस्माकमद्य विदथेषु बर्हिरा वीतये सदत पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

निचेतारः । स्वस्मिन्नायतने स्थापयितार[७]. । हि[८]। मरुतः । स्तुवन्तो[९] द्वितीया च द्रष्टा[१०]। प्रणेता[११]। अस्य यजमानस्य । अभिलषितम्[१२] ।[१३] अस्माकम् । अद्य[१४]। यज्ञेषु । बर्हि[१५]। आसीद[१६]। सोमपानाय[१७]। प्रीयमाणा[१८]।

नैतावदन्ये मरुतो यथेमे भ्राजन्ते रुक्मैरायुधैस्तनूभिः ।
आ रोदसी विश्वपिशः पिशानाः समानमञ्ज्यञ्जते शुभे कम् ॥ ३ ॥

नैतावत् । न । एतावत् । ये केचन राजन्ते । मरुत । यथा[१९]। इमे[२०]। भ्राजन्ते[२१]। रुक्मैराभरणै[२२]। अङ्गैश्च[२३]। द्यावापृथिव्यौ । विश्वान् विश[२४]। आभिमुख्येन । पिशाना[२५], पिपिशि[२६]राश्लेषकर्मा, द्यावापृथिव्यौ

---

१. यागेषु Sy.
२. मरुतः Sy.
३. विद्वन्ति A विदन्ति M. किञ्च वर्षयन्ति Sy.
४. ये मरुतः Sy.
५. यान्ति सर्वत्र गच्छन्ति । तेषा मरुता युष्माकं नाम प्रमदन्तीति पूर्वेणान्वयः Sy.
६. उत्तरोऽर्धर्चः is suggested for उत्तरोऽर्धः।
७. मृगयमाणाः Sy.
८. भि M. खलु Sy.
९. ये मरुतः गृणन्तं स्तुवन्तं जनम् Sy.
१०. द्रष्टा A. भ्रष्टा M. वृष्टा is suggested for द्रष्टा ।
११. ०तारस्य A प्रणेतारः is suggested for प्रणेता ।
१२. अपि च यजमानस्य मन्म अभिमतं कामम् Sy.
१३. अपरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः ! यूयम् Sy.
१४. अस्मिन् दिवसे Sy.
१५. बहि A. बर्हिषि कुशमये Sy.
१६. आसीदत is suggested for आसीद ॥ उपविशत Sy.
१७. सोमस्य भक्षणाय Sy.
१८. व्रियमाणा M प्रीयमाणाः सन्तः Sy.
१९. यत्परिमाण धनादिकं ददति अन्ये मरुद्व्यतिरिक्ता देवा एतावद्धनादिकं न दद्युरित्यर्थ Sy
२०. ईदृशाः Sy.
२१ सर्वदा भासन्ते । कश्चिदेकवाक्यतामाह । यथेमे मरुतो रुक्मादिभिर्भ्राजन्ते नैतावदेतद्व्यतिरिक्ता भ्राजन्त इति Sy.
२२. रुग्मैः A. रोचमानैराभरणैः Sy.
२३. आत्मीयैः केवलैरङ्गैः Sy.
२४ विश्वंत्विशः A. विश्वान् पिशः is suggested for विश्वान् विशः ॥ व्याप्तदीप्तयः । एवम्भूता मरुतः Sy
२५. प्रकाशयन्तः Sy.
२६. विशाना विविशि० A. पिशि० is suggested for पिपिशि० ॥

सर्वे एव व्याप्नुवाना इत्यर्थस्त इमे । समानम्[1] । आभरणमात्मशरीरेषु[2] । अभ्यञ्जन्ते[3] । शोभनार्थम्[4] ।

अघकृत्सा वो मरुतो दिद्युदस्तु यद्व आगः पुरुषता कराम ।
मा वस्तस्यामपि भूमा यजत्रा अस्मे वो अस्तु सुमतिश्चनिष्ठा ॥ ४ ॥

अघवक्ता[6] च । पृथगस्मत्तो[7] दूरे । तत्[8] । ये[9] । मरुत । दिद्युवायुधम्[10] । भवतु । यद्यपि वयम् । युष्माकम् । पुरुषत्वेन[11] बलानिश्चयेन[12] । आग[13] । कूर्म[14] । मा । युष्माकम्[15] । तस्या विद्युति[16] । अपिभिभूमावि भवोऽभ्यय[17] ? हे[18] यष्टव्या ! अस्मासु[19] । युष्माकम् । अस्तु । सुमतुम्[20] । अतिशयेनाश्रवती[21] ।

कृते चिदत्र मरुतो रणन्तानवद्यासः शुचयः पावकाः ।
प्र णोऽवत सुमतिभिर्यजत्राः प्र वाजेभिस्तिरत पुष्यसे नः ॥ ५ ॥

कृते चित् । कृते[22] । चित्[23] । अत्र स्तोमे[24] । मरुत । रमन्त[25] । अनवद्या[26] । शुचय[27] । पावका[28] । प्रापत[29] । अस्मान् । सुमतिभि[30] । हे यष्टव्या[31] ! प्रवर्धयत । अस्मान् । अर्थं । पोषणाय[32] ।

---

१ सवृशस्यम् Sy
२ आहर० A
३ अभ्यञ्जते is suggested for अभ्यञ्जन्ते ॥ स्वकीयावयवेष्वभिव्यक्तीकुर्वन्ति Sy
४ शोभायै Sy
५ VM ignores आयुधे and कम् ॥ आयुधे स्वकीयास्त्रे । कमिति पूरण Sy
६. ०वत्सा A
७. ०त्ते A
८ अधिद्वा Sy
९ पुरुषवीया Sy
१० विद्युवा० A हेति Sy
११ पुरुषतया मनुष्यत्वेन । मनुष्याणां हि प्रमाद सुलभ इत्यर्थ Sy
१२ बलानिश्चयेन A बलानिश्चयेन is suggested for बलाभिचयेन ॥
१३ आग is suggested for आग ॥ अपराधम् Sy
१४ कूर्म is suggested for कूर्म ।
१५ युष्मदीयायाम् Sy
१६ † विद्युति । अ is omitted by M
१७ ०भिक्षमा विभ० A The reading is doubtful इयत्पि(मा)भूम Sy
१८ हि M हे यजनीया ! Sy
१९ अस्मासु अस्तु Sy
२० सुमति is suggested for सुमतुम् ॥ अनुग्रहबुद्धि Sy
२१ अन्नवत्तमा । अतिशयेनान्नप्रदेत्यर्थ Sy
२२ अस्मदीये यज्ञकर्मणि Sy
२३ एव Sy
२४ अस्मिन् Sy
२५ अरमन्त M
रमन्ताम् Sy
२६ अनवद्या A
अनिन्दिता Sy
२७ दीप्तियुक्ता Sy
२८ शोधका एवम्भूता इति Sy
२९ प्रावत is suggested for प्रापत ॥ प्रकर्षेण पालयत Sy
३० अनुग्रहबुद्धिभि सुष्टुतिभिर्हेतुभिर्वा Sy
३१ किञ्च हे मरुत ! यजनीया यूयम् Sy
३२ पोषार्थम् Sy

उत स्तुतासो मरुतो व्यन्तु विश्वेभिर्नामभिर्नरो हवींषि ।
ददात नो अमृतस्य प्रजायै जिगृत रायः सूनृता मघानि ॥ ६ ॥

उत स्तुतासः । अपि च । स्तुता[1] । मरुत । भक्षयन्तु । सर्वे । नामभिरीदृङ् न चान्या दृष्टे चेत्या-[2][3]दिभि स्तुता । नेतार । हवींषि । दत्त । अस्माकम्[4] । अन्नम्[5] । प्रजार्थम्[6] । उच्चारयत[7] । सूनृतानि[8] च वचनानि[9] । महनीयानि[10] ।

आ स्तुतासो मरुतो विश्व ऊती अच्छा सूरीन्त्सर्वताता जिगात ।
ये नस्त्मना शतिनो वर्धयन्ति यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

[11]आ स्तुतास । आगच्छत । स्तुता[12] । हे मरुत ! सर्वेऽपि यूयम्[13] । रक्षणार्थम्[14] । स्तोतॄन् । प्रति[15] । सर्वस्मिन्नपि[16] काले । ये । अस्मान् । आत्मनैव । बहुधना[17] । वर्धयन्ति त इति ।

VII 58.

प्र साकमुक्षे अर्चता गणाय यो दैव्यस्य धाम्नस्तुविष्मान् ।
उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा नक्षन्ते नाकं निर्ऋतेरवंशात् ॥ १ ॥

[18]प्र साकम्[19] । प्रोच्चारयत स्तुतीः । सहोक्षण[20] कुर्वते । गणाय[21] । य । दैव्यस्य[22] । स्थानस्य[23] । बल-

---

१. एवमस्माभिः स्तुताः Sy.
२. उदकैः सहिताः Sy.
३. ०दृर्न चान्यां दृष्टे च त्या० A. चान्यो दृष्ट-श्चेत्या० is suggested for चान्यां दृष्टे चेत्या० ।
४. शेषः प्रत्यक्षस्तुतः । हे मरुतः ! न अस्मदीयायै Sy.
५. अमृतमुदकम् Sy.
६. सन्ततये Sy.
७ उच्चारयत A. ०यत is suggested for ०यतः ॥ उद्गिरत प्रयच्छतेत्यर्थः Sy.
८ सूनृतानि सुष्ठु नृत्यन्ति शोभनयोग्यानि Sy.
९. VM ignores रायः ॥ Sy explains रायः probably as तथा हविषो दातुर्यज-मानस्य Sy.
१०. मघानि धनानि Sy. ११. अ A.
१२. एवमस्माभिः स्तुताः Sy
१३. सर्वेति पी A. १४. रक्षया सहिताः Sy.
१५. अभिलक्ष्य Sy. १६. सर्वताती यज्ञे Sy.
१७. शतसङ्ख्याकान् । यथा वयं पुत्रपौत्रादिभिः शतिनो भवेम तथा वर्धयन्तीत्यर्थः । ते यूयमा जिगातेति पूर्वेण सम्बन्धः । एवम्भूता मरुतो यूयं सर्वदास्मान् पालयत Sy.
१८. 'प्र साकमुक्षे' इति षड्ऋचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठ-स्यार्षं त्रैष्टुभं मरुद्देवताकम् । अनुक्रान्तञ्च—'प्र साकमुक्षे षट्' (KSA. 36. 58. p. 26.) इति । गतो विनियोगः Sy.
१९. हे स्तोतारः ! यूयम् Sy.
२०. सभोक्षणं A. सन्ततं अभिषेत्रे Sy.
२१. मरुत्समूहाय Sy.
२२. दैव्यस्य A. देवसम्बन्धिनः Sy.
२३. स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य Sy.

धान् । सर्वेभ्यो देवेभ्यो बलवत्तरः । अपि च । शकलीकुर्वन्ति । द्यावापृथिव्यौ । महत्त्वेन । व्याप्नुवन्ति च । नाकं लोकम् । अस्याः पृथिव्या आरभ्य । वंशरहितेनान्तरिक्षेण ।

जनूश्चिद्वो मरुतस्त्वेष्येण भीमासस्तुविमन्यवोऽयासः ।
प्र ये महोभिरोजसोत सन्ति विश्वो वो यामन्भयते स्वर्दृक् ॥ २ ॥

अनूश्चित् । जन्मानि । युष्माकम् । मरुतः । दीप्तेन रूपेण । हे भीमाः । बहुक्रोधाः । गमनशीलाः प्रभवन्ति । ये । महद्भिस्तेजोभिः । बलेन च सह । तेषां युष्माकम् । गमने । सर्वः । अपि । स्वदृक् । बिभेति दिवो वर्णनात वनस्पति स्वगृह्णन्, वनस्पते याह्यूर्ध्वं पश्यन्त्युत्तिष्ठत ?

बृहद्वयो मघवद्भ्यो दधात जुजोषन्निन्मरुतः सुष्टुतिं नः ।
गतो नाध्वा वि तिराति जन्तुं प्र णः स्पार्हाभिरूतिभिस्तिरेत ॥ ३ ॥

बृहद्वयः । बृहत् । अन्नम् । हविष्मद्भ्यः । प्रयच्छत ऋत्विजः । सेवन्ते । एव । अस्माकम्

---

१ वृद्धिमान् भवति । सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रवृद्ध इत्यर्थः । तस्मै गणायेति पूर्वेण सम्बन्धः Sy
२ अपि च मरुतः Sy
३ भञ्जन्ति Sy
४ स्वकीयेन महत्त्वेन सहिता Sy
५ स्वगम् Sy
६ ०भ्या A तथा भूमेः Sy
७ अन्तरिक्षात् Sy
८ ज आश्चित् A.
९ जन्म Sy
१० ०रू A.
११ मरुतः A एवम्भूता हे मरुतः ! Sy
१२ दीप्तेन रूपेण अभूतेति शेषः Sy
१३ हीमा A
१४ प्रवृद्धमतयः Sy
१५ गन्तारः, इति त्रीणि सम्बोधनानि Sy
१६ महद्भिः M.
१७ ०र्क्ष य A
१८ अपि seems to be an explanation of चित् ।
१९ स्वदृक् is suggested for स्वदृक् ॥ सूर्यस्य द्रष्टा सर्वो जीवसमूहः । यद्वा स्वरन्तरिक्षम्, तत्पश्यतीति वृक्ष स्वर्दृक् । सर्वतोत्तिष्ठ स्थित्यर्थः Sy
२० बिभेति द्विवो A.
२१ ०ति स्वगन् M ०ति स्वगृ is suggested for ०ति स्वगृह्णन् ॥ The passage दिवो ... स्वर्दृक् should immediately follow स्वदृक् and precede बिभेति
२२ ग्रां A.
२३ स्थितः M The passage is doubtful It seems to be a quotation or वनस्पतिरूर्ध्व पश्यत्युत्तिष्ठतीति is suggested for वनस्पते याह्यूर्ध्वं पश्यन्त्युत्तिष्ठत ।
२४ VM ignores उत ॥ उत अपि च Sy
२५ ०यम् A
२६ महत् Sy
२७ ०द्भ्यः is suggested for ०द्भ्याम् ॥ हविर्लक्षणान्नवद्भ्योऽस्मभ्यम् Sy
२८ सेवन्ताम् Sy
२९ अस्मदीयाम् Sy -

मरुतः । सुष्ठुतिम्[1] । सोऽस्य मरुद्गणो यथा[2] । गतः[3] । अध्वा[4] । विरमयति[5] । जन्तुमेव[6] विरमयति लब्धकाममजिगमीषु[7] करोति । सोऽस्मात्[8] । स्पृहणीयैः[9] । रक्षणैः[10] । प्रवर्धयेदिति[11] ।

युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्वी युष्मोतो अर्वा सहुरिः सहस्री ।
युष्मोतः सम्राळुत हन्ति वृत्रं प्र तद्वो अस्तु धूतयो देष्णम् ॥ ४ ॥

युष्मोतः[12] । युष्माभी रक्षित. । हे मरुतः ! स्तोता । बहुधनो[13] भवति । युष्मोत.[14] । अश्व[15] । सहनशीलः[16] । सहस्रमाहरति[17] शत्रुभ्य । युष्मोतो नशी रजा[18] । अपि च । भवन्ति[19] । शत्रुम् । सम्राट् भवन्[20] । प्रास्तु[21] । त[22] । युष्माकम्[23] । दानमस्मासु[24] । हे कम्पयितारः[25] !

ताँ आ रुद्रस्य मीळ्हुषो विवासे कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः ।
यत्सस्वर्ता जिहीळिरे यदाविरव तदेन ईहहे तुराणाम् ॥ ५ ॥

ताँ आ रुद्रस्य[26] । तान्[27] । परिचरामि[28] । सुरुद्रस्य[29] सूनून्[30] । सेक्तून्[31] । वहु । अस्माकम्[32] ।

---

१. शोभनं स्तोत्रम् Sy. २. न । यद्वा नेति चार्थे Sy. ३. मरुद्भिः प्राप्तः Sy. ४. अध्वा A. मार्गः Sy. ५. वि तिराति आहन्ति, उदकेनाप्याययत्येव । यद्वा वितिरतिर्वर्धनार्थः । मरुद्भिर्गतो मार्गश्च जन्तुं वर्धयति Sy.
६. प्राणिनम् Sy. ७. ०मिषु A.
८. अस्मात् M. अस्मान् is suggested for अस्मात् ॥ तथा नोऽस्मान् Sy.
९. स्पृहणीयाभिः Sy. १०. रक्षाभिः Sy.
११. प्रवर्धयते Sy. १२. ०ता A. १३. शतसङ्ख्योपेतधनवान् भवति Sy. १४. युष्मातः M.
१५. अश्चः A. अश्वः is suggested for अश्व ॥ अभिगन्ता Sy. १६. शत्रूणामभिभविता स्तोता Sy. १७. सहस्रधनवान् भवति Sy.
१८. युष्मतो न शी रता M. ०तोऽनश्वो राजा is suggested for ०तो न शी रजा ॥
१९. हन्ति is suggested for भवन्ति ॥ युष्मद्रक्षको हिनस्ति Sy.
२०. साम्राज्ययुक्तो भवति Sy.
२१. प्रस्तु A. प्रभूतं भवतु Sy.
२२. तत् is suggested for त ॥ प्रसिद्धम् Sy.
२३. युष्माभिर्दत्तम् Sy. २४. धनम् Sy.
२५. हे धूतयः ! कम्पयितारो मरुतः ! Sy.
२६. वसिष्ठस्येदमार्षम् Dur. वसिष्ठस्यार्षम् SKN. २७. तां M. तान् is suggested for तात् ॥ तान् प्रकृतान् SKN.
२८. अहं होता परिचरामि Sy. आभिमुख्येन स्थित्वा परिचरामि Dur. विवासतिः परिचर्यायाम् ॥ आभिमुख्येन परिचरामि SKN.
२९. सु seems to be unnecessary.
३०. सुनृत् A. ईश्वरस्य पुत्रान् Sy. किंलक्षणान् पुनर्मरुत आविवासे ? रुद्रस्य, इन्द्रस्य स्वभूतानाप्तान्वा । अथवा मीळ्हुष इति रुद्रविषयं षष्ठ्येकवचनान्तं स्यात् । मीळ्हुषो रुद्रस्य स्वभूतानिति Dur
३१. सेक्तून् A. कामानां वर्षितुः Sy. अहं मीळ्हुषो मरुतो वर्षस्य सेक्तृन् धनवतो बलवतो वा Dur. सेक्तुर्धनवतो वा पुत्रानिति शेषः । कुत एतत् ? ऋग्वेदे 'रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्राः' (RV. VI. 66. 3) इत्यादौ मन्त्रान्तरे दर्शनात् SKN.
३२. बहुकृत्वः Sy. कस्मात् ? यस्मात् कुविद् बहुवचनान्तम् SKN. अस्मभ्यम् Sy. अस्मान् प्रति Dur.

ममयन्ति । मरुत । पुन । सस्वरितामित्यन्तर्हितनामात्र तु नु स्वर्ते त्रि वष्ट ? यत् । अन्तर्हितं पापम् । कृष्यन्ति मरुत यच्च । आविर्भूतम् । अवेमह । तत । एन । मरुता क्षिप्राणां सुवृगतमवगच्छन्त्विति याचामहे ।

प्र सा वा॑चि सु॒ष्टुति॑र्म॒घोना॑मि॒दं सू॒क्तं म॒रुतो॑ जुषन्त ।
आ॒रा॑च्चि॒द्द्वेषो॑ वृषणो युयोत यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ६ ॥

प्र सा । प्रोक्ता । सैयम् । सुष्टुति । हविष्मताम् । इदम् । सूक्तम् । मरुत । सेवन्ताम् । अस्मत्तो दूरे । वृषण । पापम् । पृथक्कुरुत ।

---

१ अभिमुखीभवन्तु Sy वर्षाद्युपकारेण नमस्ते प्रह्वीभवन्ति Dur नमन्ते, वर्षाद्युपकारेण प्रह्वीभवन्ति SKN

२ कस्मात् पुनस्तानहं परिचरामि ? यस्मात्ते मरुत Dur

३ भूय । कुविच्छब्देनैव पुनःशब्दार्थस्य लब्धत्वात् पुनःशब्दग्रहणं किमर्थम् ? आदरार्थम् Sy अन्तर्णीतवीप्सार्थोऽयं पुनःशब्द । पुन पुन SKN

४ ०मात् तु नु स्वर्ते त्रिवष्टं A. सस्वरित्यन्तर्हित नाम, अत्र तु स्वरतेस्तृचि रूपम् or अत्र तु सस्वर्तेति कृष्टम् is suggested and it refers to अन्तर्हितं पापम् । It should therefore, come immediately be fore अन्तर्हितं पापम् ।

५ अद्येनैनसा Sy

६ अन्तर्हितेनाप्रकाशेन Sy अच्छरीरगतमेन Dur सस्वरिरन्तर्हितनाम । ता इति 'तनु विस्तारे' एतस्य रूपम् । अन्तर्हितमेव तायमानमप्रकाशमानमेवेत्यर्थ SKN

७ कृष्य A. कृष्येषु Sy लज्जयन्ति Dur SKN ८. आविर्भूतम् is suggested for आविभूतम् ॥ प्रकाशेन Sy यच्च प्रकाशम् Dur SKN

९ स्तोत्रेण वयमपनयाम Sy उभयलक्षणमपि, अवयजेमहि, निर्णुदेमहि, इत्येतत् 'ईमहे' अनेन परिचारेणाराध्येताम् मरुत इति Dur अवेत्ये पोऽर्थेत्येतस्य स्थाने । ईमहे इति 'इण् गतौ' इत्यस्यान्तर्णीतण्यर्थस्य रूपम् । अपगमयेम नाशयेमेत्यर्थ SKN

१० एवम्प्रकारमुभयलक्षणमपि Dur तदुभयमपि SKN ११ अपरायम् Sy पापम् SKN

१२ ०णा A तर्षां मरुतां तुराणां त्वरमाणानां प्रसादेन Dur सर्वस्य स्वक्षत्रोस्तुणां ? त्वरमाणानां मरुतां प्रसादेनेति शेष SKN

१३ त्वि is missing in A ०मपगच्छत्विति is suggested for ०मवगच्छन्त्विति ।

१४ The passage सुवृगत्त याचामहे refers to अवेमहे Therefore it should immediately follow अवेमहे । N 4. 15 , SKN II. 233, 234.

१५ प्र सा is written twice in M

१६ अस्माभि प्रोक्तासीत् Sy

१७ सुष्टुती A या शोभना स्तुतिरस्मिन् सूक्ते कृता सा स्तुति Sy

१८. धनवतां मरुतां धनान्वितीम् Sy

१९ ईदृग्भूतम् Sy

२० The commentary from मृ, मरुत onwards is missing in A

२१ दूरात् Sy

२२ हे कामानां वर्षितार ! यूयम् Sy

२३ द्वेष्टारं शत्रुम् Sy

२४ अस्मत्त पृथक्कुरुत । यूयं मोऽस्मात् स्वस्तिभि सर्वदा रक्षत Sy

२५ VM ignoers चित् ॥ एव Sy

VII. 59.

यं त्रायध्व इदमिदं देवासो यं च नयथ।
तस्मा अग्ने वरुण मित्रार्यमन्मरुतः शर्म यच्छत ॥ १ ॥

[1]प्र त्रायध्वे[3]। यम्[3]। रक्षत[4]। इत्थमित्थम्[5]। देवास[6]। यम्[7]। च। नयथ[7]। तस्मै[8] मह्यम्। अग्न्या-दय[9]। सुखम्[10]। प्रयच्छत[11]॥ मारुत सूक्तम्[12]।

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रिय ईजानस्तरति द्विषः।
प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो वराय दाशति ॥ २ ॥

युष्माकम्[13]। युष्माकम्[14]। हे देवा.! रक्षणेन। प्रिये[15] दिवसे[16]। ईजान[17]। तरति[18]। शत्रून्। प्रवर्ध-यति च। स[19]। गृहम्[20]। विविध[21] च वर्धयति। महान्ति[22]। अन्नानि[23]। य[19].। युष्मभ्यम्[24]। प्रयच्छति। आत्मीय-मभिलषितमुद्दिश्य[25]।

---

१. 'यं त्रायध्वे' इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'यं त्रायध्वे द्वादश त्रिप्रगाथादि नवम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्योऽन्त्यानुष्टुब्रौद्री मृत्युविमोचनी' (KSA. 36. 59. p. 26.) इति। आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यच सतो बृहत्यः सप्तम्यावनुक्तत्वात्त्रिष्टुभौ नवमीदशम्येकादश्यो गायत्र्यः। द्वादश्यनुष्टुप् सा च रुद्रदेवताका। शिष्टा मारुत्यः। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः Sy.

२ The commentary on this stanza is missing in A.

३. स्तोतारम् Sy.

४. पालयध्वे Sy.

५. इतो भयहेतोः Sy

६ हे देवाः ! Sy.

७. ०था M. सन्मार्गं प्रापयत Sy.

८. स्तोत्रे Sy.

९. आदि refers to वरुण ! मित्र ! अर्यमन् ! and मरुतः !

१०. दत्त Sy. ११. ०त M.

१२. The passage मारुत सूक्तम् should immediately follow the *pratika*. यं त्रायध्वे।

१३. युष्मा is omitted in M.

१४. युष्मदीयेन Sy.

१५. सर्वेषां देवानां प्रियभूते सुत्याभिधाने Sy.

१६. ०सं A.

१७. राजानः A. इष्टवान् जनः Sy.

१८. आक्रामति Sy १९. यजमानः Sy.

२०. स्वकीयं निवासम् Sy.

२१ विशेषेण ददाति। अतएव स स्वकीयं निवासं वर्धयतीत्यर्थः Sy. २२. महाति A.

२३. हविर्लक्षणानि Sy. २४. अस्मभ्य M.

२५. ०त्यामीय० A वराय निवारणाय। यूयं नान्यत्र गच्छतास्मदीयान्येव हवींषि स्वीकुरुतेति निरोधनं कर्तुम् Sy.

नहि वंश्चरमं चुन वसिष्ठः परिमंसते ।
अस्माकमद्य मरुतः सुते सचा विश्वे पिबत कामिनः ॥ ३ ॥

नहि वः । नहि । वः[1] । चरमम्[2] । अपि यो भवतां जघन्यमागच्छति तमभ्ययम्[3] । वसिष्ठः[4] । परिवृज्यते[5] परिवर्जयति । तथा सत्यस्माकम्[6] । अद्य[7] । हे मरुतः ! सुते[8] । सहिताः[9] । विश्वे[10] । पिबत[11] । कामिनः[12]

नहि वं ऊतिः पृतनासु मर्धति यस्मा अराध्व नरः ।
अभि व आवर्त्सुमतिर्नवीयसी तूयं यात पिपीषवः ॥ ४ ॥

नहि वः । नहि[13] । युष्माकम्[14] । रक्षणम्[15] । पृतनासु[16] । बाध्यते[17] । यस्मै यजमानाय[18] । शामूति[19]म-राध्यम्[20] । नरः[21] । रातिर्दानकर्मा[22] । तथा सति युष्माकम् । नवतरो[23] । ति[24] । अस्मानभ्यावृणोतु[25] । क्षिप्रम् । आगच्छत । सोमं पातुकामः[26] ।

---

१ युष्माकं मध्ये Sy
२ अवरम् Sy
३ ०मभ्ययं is suggested for ०मभ्ययं ।
४ ऋषिः Sy
५ सर्वानित्वा न स्तौति किन्तु सर्वानेव युष्मान् स्तौतीत्यर्थः Sy
६ अस्मदीये Sy
७ अस्मिन् दिने Sy
८ सोमेऽभिषुते सति Sy
९ सङ्गत्य Sy
१० यूयम् Sy
११ पानं कुरुत Sy
१२ सोमं कामयमाना Sy
१३ न खलु Sy
१४ हे मरुतः ! वः युष्मदीया Sy
१५ रक्षा Sy
१६ युद्धेषु Sy
१७ हिनस्ति । शत्रुभिः कृतां हिंसां (न) सहत इत्यर्थः Sy
१८ यस्मै जनाय Sy
१९ ति is written twice in A
२० इतराध्यम् M
कामानवर्ध्यं तं जनं न हिनस्तीति सम्बन्धः Sy
२१ हे नेतारः ! यूयम् Sy
२२ The passage रातिर्दानकर्मा refers to अराध्यम् । therefore it should immediately follow that.
२३ ०तरा is suggested for तरो० ।
२४ Something probably सुम is missing in the mss अनुग्रहबुद्धिः Sy
२५ अस्मानभ्यावर्तताम् Sy
२६ ०कामात् A ०कामाः is suggested for ०कामः ॥ हे सोमपानकामाः ! यूयमपि Sy

ओ षु घृष्विराधसो यातनान्धांसि पीतये।
इमा वो हव्या मरुतो ररे हि कं मो ष्वऽ१न्यत्र गन्तन ॥ ५ ॥

ओ षु[1]। आयात। ये युष्वीराधस.[2] इतरेतर सहन्यमानधनान्[3]! सोमान्[4]। पातुम्[5]। इमानि। युष्मभ्यम्। हवीष्यहम्। हि[6]। प्रयच्छामि[7]। मा। गच्छत। अन्यत्र तथा सति[8]। सु[9] पूरणे।[10]

आ च नो बर्हिः सदताविता च नः स्पार्हाणि दातवे वसु।
अस्रेधन्तो मरुतः सोम्ये मधौ स्वाहेह मादयाध्वै ॥ ६ ॥

आ च नः। आसीदत[11]। च। अस्माकम्[12]। बर्हिः[13]। रक्षत[14]। च। अस्मान्[15]। वर्णान्यित्व च्छान्दसम्[16]। स्पृहणीयानि। धनानि। दातुम्। अक्षीणा भवन्त[17]। मरुत। सोममये[18]। मधुनि[19]। स्वाहाकारेण। इह[20]। माद्यत[21]।

सस्वश्चिद्धि तन्वऽ१ः शुम्भमाना आ हंसासो नीलपृष्ठा अपप्तन्।
विश्वं शर्धो अभितो मा नि षेद नरो न रण्वाः सवने मदन्तः ॥ ७ ॥

सस्वश्चित्। अन्तर्हिता.। अङ्गानि[22]। शोभयन्त[23] आभरणैः[24]। नीलपृष्ठाः[25] केचन। हंसा[26]। आपप्तन्निति[27]

---

१. ओष्ठः A.

२. ये युष्युरा० A. हे घृष्वि० is suggested for ये युष्वीरा० ॥ परस्परघृष्टानि सुसंहतानि राधांसि येषां ते हे मरुतः! यूयम् Sy.

३. ०मा धनात् A. ०धनाः is suggested for ०धनान्।

४. सोमात् A. सोमलक्षणानि हवींषि Sy.

५. भक्षणार्थम् Sy.

६. यस्मात् कारणात् Sy.

७. ददामि Sy.

८. अतः कारणाद्यूयमन्यत्र Sy.

९. सुष्ठु Sy.

१०. VM. ignores मरुतः। कम्।

११. उपविशत Sy.

१२. हे मरुतः! यूयं नः अस्मदीये Sy.

१३. कुशमये बर्हिषि Sy

१४. आगच्छत च Sy.

१५. अस्मात् पर्णान्यित्व A.

१६. The passage वर्णान्यित्वं छान्दसम् refers to अवित in the text. It should therefore immediately follow रक्षत and precede च.

१७. अहिंसन्तो यूयम् Sy.

१८. सोमात्मके हविषि Sy.

१९. मदकरे Sy.

२०. अस्मिन् यज्ञे Sy.

२१. मद्यत A. मादयध्वम् माद्यत Sy.

२२. मरुतः स्वकीयान्यङ्गानि Sy.

२३. ०यत आ० M.

२४. अलङ्करणैः शोभयन्तः Sy.

२५. ०स्पृष्ठाः A.

२६. हंसा इव Sy.

२७. आपतन्तु, आगच्छन्तु Sy.

मरुवभिप्रायम्, ते नूनं नीलपृष्ठा भवन्ति । माम् । अहित । विश्वम् । शर्ध । निषीदत्विति मास्त शर्धो ऽभिप्रेत्याह । मनुष्या । इव । रमणीया । मत्रे । मदन्तो भवन्ति मरुत ।

यो नो॑ मरुतो अ॒भि दु॑र्हृणा॒युस्ति॒रश्चि॒त्तानि॑ वसवो॒ जिघां॑सति ।
द्रु॒हः पाशा॒न्प्रति॒ स मु॑चीष्ट॒ तपि॑ष्ठेन॒ हन्म॑ना हन्तना॒ तम् ॥ ८ ॥

यो न । य । अस्मान् । हे मरुत ! अभिजिघांसति । दुर्हृणायुर्दुष्टभावो दृणाय क्रुध्यन् । तिर स्कृत्य । बुद्धि । हे वासयिता ! स मुञ्चन् । पाशान् युष्मदीयान् । प्रतिमुञ्चतु । तप्ततमेन । आयुधेन । तम् । हत ।

---

१ ०पृष्ठो A The passage ते नूनं नील पृष्ठा भवन्ति refers to नीलपृष्ठा केवल । It should therefore immediately follow नीलपृष्ठा केवल and precede हंसा ॥ असितवर्णा Sy
२ अमित is suggested for अहित ॥ समन्तात् Sy
३ व्याप्त Sy
४ शर्धा A मरुद्गण Sy
५ मा सिषी० M
६ तद्वत् Sy
७ हृष्यन्त Sy
८ ०रुतं A
९ VM ignores चित् and हि
१० साकमेधेषु मरुद्भ्य सान्तपनेभ्य इत्यस्य 'यो नो मरुत' इति पूर्वानुवाक्या । 'सान्तपना इदम्' इति याज्या । 'सान्तपना इदं हविर्यो नो मरुतो अभि दुर्हृणायु' (ĀSS 2 18) इति Sy वसिष्ठस्येदमार्षम् Dur
११ अस्मदीयानि Sy अस्माकम् Dur., SKN
१२ आभिमुख्येन हन्तुमिच्छति Sy ततो हन्तु मस्मानिच्छति Dur. अभीत्यये जिघांसतीत्ये तेन सम्बध्यते । अभिहन्तुमिच्छन्ति SKN
१३ क्रुधं M अशोभनं क्रुध्यन् Sy पापक्रोध Dur हृणि क्रोध । कुत्सितो हृणिर्दुर्हृणिर्वैरानुबन्धिनी प्रमयपूर्वं इत्यर्थ । तं यच्छति । यद्वा स दुर्हृणायु SKN
१४ सर्वैस्तिरस्कृत Sy अन्तर्हितानि Dur 'तिरोऽन्तर्धौ' (Pa. 1 4. 71) इत्येवमस्य गतिनाम । गतीनां च क्रियासम्बन्धात् क्रियाशब्दोऽध्याहार्य । तिरस्कृतात्मनोऽन्तर्हिता नीत्यर्थ SKN
१५ बुद्धी is suggested for बुद्धि । चित्तानि कृत्वा सम्मोह्य Dur अभिप्राया SKN
१६ ०यितार is suggested for ०यिता ॥ हे प्रशस्या ! Sy हे वसव ! सर्वभूतवासयितार Dur 'वस आच्छादने' छादयितार । केन कस्य ? सामर्थ्याद् पृष्ट्या जगत SKN
१७ मुञ्चन् A अस्मद्द्रोग्धु or द्रोग्धु is suggested for मुञ्चन् । पापानां द्रोग्धुर्वरुणस्य Sy तस्यैवंलक्षणस्य द्रुहोऽस्मद् द्रोग्धुरुपरि Dur मूलविभुजादित्वाद्, द्रोग्धा SKN
१८ अस्म० A
१९ बध्नीयात् Sy प्रतिसम्मोचयत Dur प्रतिमुञ्चत्वात्मनि स युष्मदीयै पाशैर्बध्यतामित्यर्थ SKN
२० तपूतमेन A पाशैरेवं बद्ध्वा तपिष्ठेन तापयितृतमेन Dur यद्वं च सन्तं तपिष्ठेनाति शयेन तापयित्रा दु खयित्रेत्यर्थ SKN
२१ हननसाधनेनायुधेन Sy हननेन वधेनेत्यर्थ Dur धनेनायुधेन SKN
२२ हत हिंस्त Sy हतेत्यर्थ Dur. [illegible] मा यूयम् SKN N 4. 7 , SKN II. 215

सांतपना इदं हविर्मरुतस्तज्जुजुष्टन । युष्माकोती रिशादसः ॥ ९ ॥

सान्तपनाः । हे सन्तपनकुशलाः[1] ! शत्रूणाम् । तत्[2] । इदम्[3] । हविः[4] । मरुतः ! सेवध्वम् । यौष्माकीणेन[5] । रक्षणेन[6] सह । हे हिंसितृणा[7] निरसितारः !

गृहमेधास आ गत मरुतो माप भूतन । युष्माकोती सुदानवः ॥ १० ॥

[8] गृहमेधासः[9] । गृहमेधा[10] गृहे[10] विद्यमानयज्ञा[11] । आगच्छत[12] । मरुतः ! मा च । अपभवत[13] । युष्माक[14] । ऊती[15] । सुदाना[16] ।

इहेह वः स्वतवसः कवयः सूर्यत्वचः । यज्ञं मरुत आ वृणे ॥ ११ ॥

[17] इहेह । इह चेह च[18] । युष्माकम् । हे स्वभूतबला[19] ! कवय[20] ! सूर्यसदृशरूपा[21] । यज्ञम् । मरुत[18] । आभिमुख्येन सम्भजे[22] ।

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥

[23] त्र्यम्बकम्[24] । अत्र वाजसनेयकम्-एष ते रुद्र भाग सह स्वविकया[25] ते[26] जुषस्व स्वाहे[26]त्यम्विका[27] ह वै नामा

---

१. हे शत्रूणां सन्तापकाः ! मरुतः ! Sy.
२. तादृशम् Sy. ३. प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानम् Sy.
४. युष्मभ्यं कल्पितमिति शेषः Sy.
५. ०ष्मा किणे० A. युष्माकम् Sy.
६. रक्षया Sy. ७. ०सितॄणां A. हिंसतामसितारो रिशानामत्तारो वा यूयम् Sy
८. 'गृहमेधास.' इति गृहमेधीयस्य हविषोऽनुवाक्या। सूत्रितञ्च—'गृहमेधास आ गत प्र बुध्न्या व ईरते महांसि' (ĀSS 2. 18.) इति Sy.
९. ग्रहमे० A १०. ग्रहे A.
११. ०मानाय० A. गृहे क्रियमाणो यज्ञो येषां ते Sy.
१२. अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छत Sy.
१३ अपगता (मा) भवत । 'भू प्राप्तौ' इति धातुः Sy. १४. युष्माकम् Sy.
१५. रक्षया युक्ताः Sy १६ शोभनदानाः Sy.
१७. वैश्वदेवे पर्वणि मारुतस्यानुवाक्या 'इहेह वः' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'इहेह वः स्वतवसः प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय' (ĀSS.2.16.) इति Sy.
१८. इहैवास्मदीयं यज्ञम् Sy.
१९. हे स्वायत्तबलाः ! स्वयं प्रवृद्धाः ! वा Sy.
२०. हे क्रान्तदर्शिनः ! Sy. २१. सूर्यवर्णाः Sy.
२२. आभजामि कल्पयामि Sy
२३. त्रियम्ब० A. २४. अत्र शौनकः—
त्रिरात्रं नियतोऽपोष्य श्रपयेत्पायसं चरुम् ।
तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयाच्छसितव्रतः ॥
समुद्दिश्य महादेवं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकेत्यृचा ।
एतत् पर्वशतं कृत्वा जीवेद्वर्षशतं सुखी,
(Ṛgvid 2. 27.) इदानी मृत्युञ्जयमाशास्ते BB.
२५. स्वस्राम्बिकया is suggested for स्वबिकया ।
२६. ते जुष्टस्व स्वाहे० A. तं is suggested for ते ।
२७. ०त्याम्बि० M. A. fragment of YV. 3. 57.

स्वसा तयास्यैव स भाग[1] सवस्यैव स्त्रिया सह भागस्तस्मात् त्र्यम्बको नामेति[2] त वयम् । यजामहे । शोभन गन्धम् । पुष्टिवर्धयितारम्[3] । अपेक्षवदाह—यथोर्वारुकं पक्वा । बन्धनात् स्वयमेवानायासेन मुक्तं भवत्येव महम् । मृत्यो । मुक्षीय । मा । अमृताज्जीवितमभूवमिति ।

---

१ The passage स भाग सवस्यैव seems to be unnecessary

२ त्रियम्ब० A. त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकं पितरम् Sy

३ नेत्रत्रयोपेत रुद्रम् Mah. त्रीण्यम्बकानि लोचनानि यस्य । यद्वा 'अबि शब्दे' अम्बका वेदाः, त्र्यम्बको वेदत्रयीप्रतिपाद्य । अथवा 'अम गत्यादिषु' अम-हेतवोऽम्बा, द्यौराप पृथिवी चेति, तदाराधनीयत्वात् । त्रयो वाङ्मयः, तिस्रो वा गतयः, त्रीणि वा ज्योतींषि । द्यावस इयक्कावेश । तस्मादेवं महानुभावं देवं त्र्यम्बकम् BB ४ शिष्टसमाहितो वसिष्ठो ब्रवीति Sy पूजयाम Mah U

५ दिव्यगन्धोपेतम्, मत्यधमहीनम् Mah नित्य शोभनं यशोगन्धि सर्वसुकृतमयत्वात् BB

६ जगद्बीजम् । उक्तशक्तिमित्यर्थ । उपासकस्य धनम्, अथमादिशक्तिवर्धनम् Sy धनधान्यादिपुष्टेर्वर्धयितारम् Mah पोषस्य वर्धयितारम् U गोभूमिवित्तविद्यादिपुष्टिहेतुभूतं देवं यजामहे BB

७ यथा कर्कटीफलं मुच्यते तद्वन्मरणात् संसारात्, वा मोचय Sy मृत्योर्मोचने दृष्टान्त । 'उर्वारुकं कर्कन्ध्वादे' फलमत्यन्तपक्वं सत् Mah उर्वारुक फलविशेष । स यथा पक्व U यथोर्वारुकं फलं त्रपुसमुर्वारुकमिति केचित् । हिममित्यन्ये BB

८ बन्धनात् स्वस्य वृन्तात् Mah स्वबन्धनात् U प्रसवबन्धनात् BB

९ प्रमुच्यते तद्वत् Mah विमुच्यते U पक्वं स्वयं मुच्यते BB

१० संसाराद्वा Sy ततो रुद्रप्रसादान्मृत्यो अपमृत्यो संसारमृत्योश्च Mah एवमहमपि मृत्योरनेन BB

११ अतस्त्वत्प्रसादादेव मृत्योर्मरणात् संसाराद्वा मोचय Sy मुक्तो भूयासम् Mah, BB मोचय मोचयतु । पुरुषव्यत्ययश्छान्दस U

१२ मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं बह्वर्थे । मुक्ता मा भूयास्मेत्यर्थ । अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात्फलद्वयान्मम भ्रंशो मा भूदित्यर्थ Mah मा कदाचित् मोचयतु U

१३ किं मर्यादीकृत्य ? आमृतात्—सायुज्यतामोक्षपर्यन्तमित्यर्थ Sy स्वर्गरूपान्मुक्तिरूपाच्च Mah. अमरणो भूयासम् । अन्य आहु पुरुषेण बाह्यात्काष्ठादिभारात्, यद् भारादिकर्तं तदुर्वारुकमिति तथया बन्धनव्यवसायान्मुच्यते न बाहुकवशं भवति एवमहं मृत्योर्मुक्षीय मृत्युवशं मा गां मां मृत्युर्मा गादिति । उरोभाराद्वारणीय मुर्वारुक मिति BB

अथ तत्तरीयभाष्ये 'शोभन शरीरगन्ध पुण्यगन्धो वा यस्यासौ सुगन्धि । यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद् गन्धो वाति' (TS 1 8 6 2) इति श्रुते । पुष्टिं शरीररचनादिविषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धन । तादृशं त्र्यम्बकं यजामहे । पूजयाम । लोके यथोर्वारुकफलानि बन्धनाद् वृन्तात् स्वयमेव मुच्यन्ते तद्वदहं त्र्यम्बकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय । मोचनयुक्तो भूयासम् । अमृताच्चिरजीवितात् स्वर्गाद्वा मा मुक्षीय । चतुर्थपादार्थमन्त्रस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति । त्र्यम्बकं यजामह इत्याह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति वावैतदाहेति Sy

अथापसलवि त्रि परियन्ति । सव्यानूरूनुपाघ्नानास्त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादित्याशीरेवैतस्य कर्मण आशिषमेवैतदाशास्ते तद्यथेव नामिव यो मृत्योर्मुच्यामैमामृतात्तस्मादाह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति । SB 2 6 2 12 p 197

व्याख्या[1]त्तुरीयमध्याय पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।
अष्टकस्य कुले जातो माधवो वेङ्कटात्मज ॥

[अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः[2]]

'यदद्य सूर्ये[3]त्यध्यायं व्याचिख्यासति माधव ।
अष्टकादिषु वक्तव्यमादितः सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥
अष्टकाध्यायविच्छेदः पुराणैर्ऋषिभिः कृतः ।
उद्ग्राहार्थं प्रदेशाना[4]मिति मन्यामहे वयम् ॥ २ ॥
वर्णानामपि विच्छेद आर्ष एवेति निश्चय ।
ब्राह्मणे[5]ष्वभिदृश्यन्ते वर्गसंशब्दनादि[6] च ॥ ३ ॥
विभज्यन्ते[7] च सूक्तानि समधा तत्र वर्गशः ।
अन्तराल्लोपोऽपि वृद्धिश्च क्रियते तु गुणावि[8]ति ॥ ४ ॥
अध्यापनाय शिष्याणां विभागो[9] वर्गशः कृत ।
सुग्रहो[10] हि भवत्यल्पः शक्यो धारयितुं तत ॥ ५ ॥

Sy.'s commentary on this stanza is doubtful.

१. ०ख्या तु० A.

२. Supplied by the Editor.

३. RV. VII. 60. ४. ०नां मति A.

५. ०'ष्वपि दृ०' R. ०दृश्यन्ते plu. is doubtful.

६. ०शब्दनादयः is suggested for शब्द-नादि च ।

७. ०न्तेऽस्य R.

८. क्रियेतेऽनुगुणाविति R. As क्रियेते is dual, Sandhi should not take place. So R's reading is defective. क्रियेते अनुगुणाविति is suggested for क्रियते तु गुणाविति । In the suggested reading one syllable is too many.

९ त्रिभगो A. १०. सुगृहो A.

सङ्घीभूयाभवत्सर्वमेक मण्डलमादित ।
आसीदृषिर्मधुच्छन्दा मधुमत्तममन्त्रदृक् ॥ ६ ॥
तस्मादग्रे प्रादुरभूत् काण्वो मेधातिथिस्तत ।
शौनश्शेपानि च्छन्दांसि मधुराणि ततोऽभवन् ॥ ७ ॥
हैरण्यस्तूपछन्दांसि काण्वानि च तत परम् ॥ ८ ॥

अत्र शाट्यायनकम्—वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा अकामयत मुख्यो ब्रह्मवर्चसि स्यामिति ॥

अमहान्ति निवेश्यान्तर्मण्डलानि महर्षिभि ।
कृतो महद्भ्या रक्षार्थमथ तेषा परिग्रह ॥ ९ ॥
समानमेतद्यज्ञस्यैव तद्वसेने ह्यतीति ।
सामिधेनीप्रभृतीषु ब्राह्मणैस्तद् विधीयते ॥ १० ॥
भूयिष्ठा यज्ञसयुक्तमुत्तम मण्डल विदु ।
पितृमेधादिक तस्मादन्ततस्तन्निवेशितम् ॥ ११ ॥
मध्यस्थाना मण्डलाना क्रमो योऽस्य व्यवस्थित ।
तस्य कारणमन्वेष्टु सङ्क्षेपास्माभि प्रदश्यते ॥ १२ ॥

---

१ संभ्य भू० A
२ सब एकमुण्डमादि० A सर्व ए० M The reading is adopted from R.
३ ०वृष्टिर्म० A
४ मधुरोत्तम० R.
५ काम्वो A, M The reading is adopted from R.
६ ०शेषानि A
७. छन्दांसि R
८ ०भत् A, R
९. ०विम्वासो कण्वा० A विम्वासि M ०च्छन्दांसि is suggested for ०छन्दांसि ।
१० मुख्यो A मुख्यो ब्रह्मवर्चसी M The reading is adopted from R.
११ ०र्त्तं म० A M The reading is adopted from R
१२ ०द्वसने A The reading of 2nd pāda is omitted in R. The reading is doubtful
१३ ०प्रभृतिषु is suggested for ०प्रभृतीषु ।
१४ ०णैरद् वि० A ०र्णयद् R
१५ भूयिष्ठं R. १६ ०तस्त नि० R

आद्यन्तयोर्मण्डलयोर्नवोने[1] द्वे शते[2] विदुः ।
द्विचत्वारिशद्[3] द्विषष्टिर्द्व्यूना[4] षष्टिरनन्तरम् ॥ १३ ॥
सप्ताध्यशीतिः[5] पञ्चाधिसप्ततिस्[6]तदनन्तरम् ।
चतुरधिक च[7] शतमष्टोन च शतं[8] तत ॥ १४ ॥
चतुर्दशकं च शत[9] सूक्ताना क्रमशो विदु ।
मध्यस्थाना मण्डलानामिति संख्या यथाक्रमम् ॥ १५ ॥
रक्षार्थमथ वाक्यानि कळायो[10] लवनं तत ।
रातिनाश्च[11] दमूनाश्च सदन मथनं तथा ॥ १६ ॥
वनाय क्रोधतो[12] द्वे च भयकृद्युद्धकृत्तथा ।
क्रमेण दशवाक्यानि प्रच्छन्नं[13] स्यात् समन्वये ॥ १७ ॥
वामदेवस्तृतीयश्चेद्[14] भरद्वाजश्च पञ्चम ।
कण्वश्च सप्तम. सूक्तै क्रमवृद्धैर्भवेत् क्रम ॥ १८ ॥

---

१. नपोने A

२ गते A गती M There are one hundred and ninety-one sūktas in the 1st and 10th mandalas

३ त्रिच० is suggested for द्विच० ॥ 43 sūktas in the 2nd mandala.

४ ०ष्टिद्यूना A ०ष्टि यूनां M 62 sūktas in the third mandala 58 sūktas in the 4th mandala

५. सप्ताधीशि A ५प्ताधिशी M सप्ता-शीतिः R.

धिकास० A. ०धिकस० R. 75 sūktas in the 6th mandala. 87 sūktas in the 5th mandala

७. च is missing in A 104 sūktas in the 7th. mandala

८. 92 sūktas in the 8th mandala.

९. गत A चतुर्दश च शतक R. 114 sūktas in the 9th mandala

१०. कानयोगवनं A M

११. ०ना च A ०नश्च R.

१२. ०नो R

१३. नि च्छन्नस्याः सम० A. सायाह्न R

१४. ०यश्च R

न च क्रमेण वर्धन्त ऋचो गार्त्समदादिषु ।
तस्मादृक्तोऽपि नैतेषामष्टाना सिध्यति क्रमः ॥ १९ ॥
वाक्यैरेतैर्विजानीयान् मण्डलानामृच॰ क्रमात् ।
दशाना दशभि प्राज्ञस्तथाधेयो धरावनि ॥ २० ॥
साध्य च नो धेहि मेम्न शूरसूनुर्मतोऽसिन ।
गुरुदाने युगान्तस्य सिद्धासस्य निशीथके ॥ २१ ॥
शतैश्चतुर्भिरधिकमयुत गणित मया ।
द्वे चर्चावितिरिच्येते द्विपदाश्चात्र सङ्गता ॥ २२ ॥
पृथग्पदा [तु] गणन द्विपदाना तदाधिका ।
चतुश्शतादशीतिश्च वाक्य च ग्रहवानयम् ॥ २३ ॥
एकर्च्चं एकवर्गं स्याद् द्वृचौ द्वौ नवकावुभौ ।
एकोन स्यात् त्रिकशत चतुष्क पञ्चसप्तति ॥ २४ ॥
अधिक च शत तस्याश्चतु पञ्चाशदष्टका ।
एकविंशशत प्राहु सप्तकाना च वैदिका ॥ २५ ॥
शतानि त्रीणि षट्काना चत्वारिंशत्त्रयस्तथा ।
पञ्चकाना सहस्र च द्वे शते नवक तथा ॥ २६ ॥

---

१ गात्र्समदा॰ A ॰त्र्सदा॰ M The reading is adopted from R.
२ ॰तो विनै॰ M
३ तवाधे॰ M तथा वेधो R.
४ युगं तस्य M
५ सिद्धाम्यस्य R.
६ गणितं A
७ च यावति M च यास्यति॰ R.
८ ॰ष्यतता A. ॰स्तता M The reading is adopted from R
९ एकच्च एकं वर्ग A एतच्च एक॰ M The reading is adopted from R.
१० चौ A.
११ स्या A. M The reading is adopted from R
१२ ॰ष्का A
१३ वर्गाधिष॰ R
१४ एकं वि॰

ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि[1] च ।
ऋचामशीति[2]पादश्च पाठोऽयं न समञ्जसः ॥ २७ ॥
अपहायाथ पापस्य क्षादानाय[3] च पण्डितः ।
ऋच[4] कालेन गणयेत् तत्तु[5] शुद्धिर्भविष्यति ॥ २८ ॥
मण्डल वामदेवस्य तृतीयं चेत्तथा[6]ष्टमम् ।
स्यान्मण्डलं पावमानं क्रमावृद्धे[7] क्रमो भवेत्[8] ॥ २९ ॥
विश्वामित्रो वामदेवात्[9] सम्पन्नो[10] व्यतिरिच्यते ।
अतिरेकश्च विज्ञेयो गायत्रीकरणाद्[11] बुधैः ॥ ३० ॥
अत्र ब्रूमो गृत्समदः क्षत्रियो ब्राह्मणोऽभवत्[12] ।
इन्द्रप्रसादादस्यासन् वाचश्च हृदयङ्गमा ॥ ३१ ॥
अग्रे[13] तस्मात् प्रादुरभूद् विश्वामित्रस्ततोऽभवत् ।
तस्यापि मधुरा मन्त्रा ब्राह्मण्यमपि लब्धवान् ॥ ३२ ॥
दृष्टवेदेन[14]तोऽपश्यत् पुनश्च तपसान्विता[15] ।
मण्डलं नवमं तेन तदन्ते[16] सन्निवेशितम् ॥ ३३ ॥

---

१. दशानि A. शतानि वै R.
२. The reading is adopted from R.
३. पापस्य क्षानदाय M पापस्य क्षादनाय च R पादस्याक्षराण्यादाय is suggested for पापस्य क्षादानाय च ॥
४. ऋचः is missing in A.
५. तन्तु शु० R
६. च तथा० R
७. क्रमवृद्धे R. क्रमाद् वृद्धेः is suggested for क्रमावृद्धे ।
८. ०मोद्भवेत् A.
९. ०वान् M
१०. ०न्नोऽप्यति० R
११. ०त्रीतर० A.
१२. णो भवेत् A, M The reading is adopted from R.
१३. अग्रेरस्मात् A, M. The reading is adopted form R.
१४. ०दास्ततोऽपश्यन् पुनञ्च R दृष्टवेदस्ततो० is suggested for दृष्टवेदेनतो०
१५. ०न्विता A. ०न्वितः is suggested for ०न्वितः ।
१६. तं तो A.

प्रगाथे मण्डले बह्व्यो नाराशस्य ऋचस्तत ।
सन्निवेशोऽन्ततस्तस्य मध्यस्थेष्विति मन्यते ॥ ३४ ॥
अन्येषा क्रमवृद्धाना सन्निवेश क्रमादभूत् ।
चतुर्णा वामदेवादेर्मण्डलानामिति स्थिति ॥ ३५ ॥
अथानुवाकविच्छेदो बहुभिर्हेतुभि कृत ।
सुरूपकृत्नुमित्यैन्द्रात् प्रागेक कल्पितो बुधै ॥ ३६ ॥
ऐन्द्राण्यथाष्टौ सूक्तानि विभक्तानि समन्वितै ।
षट्सूक्तावनुवाकौ द्वौ समौ मेधातिथेरपि ॥ ३७ ॥
शौनश्शेपोऽनुवाकस्तु शुनश्शेपेन कल्पित ।
हैरण्यस्तूपकाण्वौ च प्रास्कण्वाद्याश्च सप्तका ॥ ३८ ॥
गोतमस्योपप्रयन्त सूक्ताना विंशति विदु ।
एकादशकनवकावनुवाकौ च कल्पितौ ॥ ३९ ॥
ऐन्द्रमेकादश सूक्तमैन्द्रे पूर्वसमन्वितम् ।
इति सर्वानुवाकेषु कार्या सूक्ष्मेक्षिका बुधै ॥ ४० ॥ इति ॥

---

१ प्रागाथ A
२ न्बह्वो नराशंसस्य A नरा० M The reading is adopted from R
३ ०शोऽन्त० A.
४ ति संस्थिति R.
५ ०वेशक० A., M The reading is adopted from R
६ ०कृत्नुमि० A. ०कृणुमि० M The reading is adopted from R.
७. ०न्विजै A समन्विषा R
८. ०षसुवा० A. ९. ०शेफोनु० A
१० काश्वौ A कास्वौ M The reading is adopted from R
११ प्रस्कण्वा (ण्वा M) ण्वाद्य A. M. The reading is adopted from R
१२ ०स्यामव A गोतमस्यो च प्रियन्त M. The reading is adopted from R उपप्र-यन्तो अध्वरम्' (RV I 74. 1)
१३ (RV 1 74–93)
१४ ०श सूक्तमन्न A.
१५ पूर्वं स० R.
१६ ०वाते (के) षु A

VII. 60.

यद॒द्य सू॑र्य॒ ब्रवो॑ऽना॒गा उ॒द्यन्मि॒त्राय॒ वरु॑णाय स॒त्यम् ।
व॒यं दे॑व॒त्रादि॑ते स्याम॒ तव॑ प्रि॒यासो॑ अर्यमन्गृ॒णन्तः॑ ॥ १ ॥

यदद्य[1] ॥ वसिष्ठो मैत्रावरुण सूक्तमाद्या सौ[2] । यत् । अद्य[3] । सूर्य[4] ! ब्रूवाः[5] । अस्मान् अनागसः[6] । उद्यन्[7] । [8]
मित्रावरुणयो । सत्यमेव,[9] नैते[10] पाप कृतमिति ब्रवीपि । ततो[11] वयम् । हे[12] अदीन ! सूर्य ! देवेषु[13] । साम[14] । क[15] ।
प्रियास[16] । अर्यमन् ! त्वा स्तुवन्तः[17] ।

ए॒ष स्य मि॒त्रावरुणा नृ॒चक्षा॑ उ॒भे उदे॑ति॒ सूर्यो॑ अ॒भि ज्मन् ।
विश्व॑स्य स्था॒तुर्जग॑तश्च गो॒पा ऋ॒जु मर्ते॑षु वृ॒जिना॑ च॒ पश्य॑न् ॥ २ ॥

एष स्यः । सः[18] । एष[19] । मित्रावरुणौ ! मनुष्याणा द्रष्टा[20] । द्यावापृथिवी[21] । लक्षीकृत्य[22] । उदेति[23] ।

---

१. तत्र 'यदद्य सूर्य' इति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'यदद्य मैत्रावरुणं तु वै सौर्याद्या' (KSA. 37. 60. p. 26.) इति । मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् छन्दः । 'तु वै' इत्युक्तत्वादेतदादीनि सप्तसूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि । आद्या सूर्यदेवत्या । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

२. Something probably र्या is omitted in the mss.

३. यदि Sy.

४. अस्मिन्ननुष्ठानकाले Sy.

५. सूर्यो M. हे सर्वस्य प्रेरक ! एतन्नामक देव ! Sy.

६. ब्रुवा M ब्रूयाः is suggested for ब्रूवाः।

७. एते अपापा इति यदि देवेषु मध्ये ब्रूयाः Sy.

८. उदयस्त्वम् Sy.

९. अवितथम् Sy.

१०. नैतैः is suggested for नैते ।

११. तर्हि Sy.

१२. हे is missing in M.

१३. देवाना मध्ये Sy.

१४. स्याम is suggested for साम ॥ अनागसो भवेम Sy.

१५. तव is suggested for क ॥

१६. प्रियाः Sy.

१७. यद्वा उत्तरार्ध एकवाक्यम् । हे अदिते ! हे अर्यमन् ! उक्तलक्षण ! देव ! वयं देवेषु मध्ये त्वां गृणन्तस्तवैव प्रियाः स्याम । यदि मां देवेष्वपापं ब्रूयास्तर्हि तैरयमनपराधीत्यनुगृहीतस्त्वां स्तुत्वा तव प्रियो भवेयमित्यर्थः Sy.

१८. सर्वैः स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धः Sy.

१९. पुरतो दृश्यमानः Sy.

२०. दृष्टा A.

२१. द्यावापृथिव्यौ Sy.

२२. अभिलक्ष्य Sy.

२३. इदेति A.

सूर्यः । गच्छन्[1] । विश्वस्य[2] । स्थावरस्य । जङ्गमस्य । च । गोपायिता[3] । ऋजूनि[4] । मनुष्येषु[5] । कुटिलानि[6] च कर्माणि । पश्यत्[7] ।

अयु॑क्त स॒प्त ह॒रितः॑ स॒धस्था॒द्या ईं॒ वह॑न्ति॒ सूर्यं॑ घृ॒ताचीः॑ ।
धामा॑नि मित्रावरुणा यु॒वाकुः॒ स यो यू॒थेव॒ जनि॑मानि॒ चष्टे॑ ॥ ३ ॥

अयुक्त । रथे युक्तवान । सप्त[8] । वडवाः[9] । स्वस्थानो[10] । याः[11] । एनम्[12] । वहन्ति[13] । सूर्यम् । उदकमञ्चन्त्यो[14] वृष्टिमुत्पादयन्त्यः । धामानि[15] स्थानानि त्रील्लोकान् । हे मित्रावरुणौ[16] ! यः[17] । युवां कामयमानः । सम्पश्यति[18] । तेषु जातानि[19] च भूतानि । यूथानिव[20] गवा गोपालः ।

उद्वां॑ पृ॒क्षासो॒ मधु॑मन्तो अस्थु॒रा सूर्यो॑ अरुहच्छु॒क्रमर्णः॑ ।
यस्मा॑ आदि॒त्या अध्व॑नो॒ रद॑न्ति मि॒त्रो अ॑र्य॒मा वरु॑णः स॒जोषाः॑ ॥ ४ ॥

उद्वाम्[21] । उदस्थु[22] । युवाभ्याम्[23] । असानि[24] । आज्यवन्ति[25] । आरुहत्[26] । अन्तरिक्ष तस्यम्[27] । शुक्रमुदकम्[28] । सूर्यः, तत्रस्थानां ह्युदकानां मध्येन सूर्यो गच्छत्यत एवाप इत्यन्तरिक्षनाम भवति[29] । यस्मै सूर्याय[30] ।

---

१ गच्छत् A. अन्तरिक्षे गच्छन् Sy
२ सर्वस्य Sy ३ गोपयिता A
४ ऋजु ऋजूनि सुकृतानि Sy
५ किम्कुर्वन् ? मर्त्येषु मनुष्येषु स्थितानि Sy
६ पापानि Sy
७. पश्यन् is suggested for पश्यत् ।
८ सर्पणस्वभावान् तत्संख्याकान् वा Sy
९. पत्वा A पटया M. हरिद्वर्णानश्वान् Sy. 'हरित आदित्यस्य' (Ngh 1 15) (N 4. 11)
१० स्वेस्थानो A. सहस्थाने is suggested for स्वस्थानो ॥ सहस्थानादन्तरिक्षादन्तरिक्षे Sy
११ हरितः Sy
१२ सूर्यं देवम् Sy
१३ तादृश्यः सत्यो वहन्ति ता अयुक्त Sy
१४ घृताञ्चना उदकवत्यः, उदकप्रदा इत्यर्थः Sy
१५. उदितः सन् स्थानानि लोकान् Sy
१६. ०वणो A हे मित्रावरुणौ ! युवयोरागमनाय Sy
१७. देवः Sy
१८ सम्यक् पश्यति Sy
१९ जनिमानि जन्मानि । जन्मवन्तः प्राणिन इत्यर्थः । तांश्च Sy
२० गोयूथानीव यूथपाः । स यथा स्वयूथं तदवान्तरगोव्यक्तिं च सम्यक् पश्यति तद्वल्लोकान् प्राणिनश्च पश्यति Sy
२१ हे मित्रावरुणौ ! Sy
२२ सम्यावितान्यासन् Sy
२३ यवा० A. युवयोरर्थाय Sy
२४ असानि A. अन्नानि चरुपुरोडाशादीनि Sy
२५ अज्य० A. माधुर्योपेतानि तत्साधनान्योषध्यादीनि Sy
२६ आरोहति Sy
२७ ०क्षस्ति स्यम् A तस्स्यम् is suggested for तस्यम् ॥ अर्णवमन्तरिक्षम् Sy
२८ शुक्मु० A शुक्रं दीप्तम् Sy
२९ Ngh 1 3
३० तदनुगमनार्थम् Sy

अन्ये आदित्या[1] । मार्गात्[2] । विलिखन्ति[3] । मित्र[4] । अर्यमा । वरुणश्च । ताभ्या सङ्गतः[5] सूर्य., आदित्या दरन्तीति[6] ।

इमे चेतारो अनृतस्य भूरेर्मित्रो अर्यमा वरुणो हि सन्ति ।
इम ऋतस्य वावृधुर्दुरोणे शग्मासः पुत्रा अदितेरदब्धाः ॥ ५ ॥

इमे । इमे[7] । ज्ञातार[8] । पापस्य । बहित[9] । मित्र । अर्यमा । वरुण । हि । भवन्ति । म[10] एव च । यज्ञस्य । गृहे । वर्धन्ते[11] । शक्ता[12] । अदिते । पुत्रा । अहिंसिता[13] ।

इमे मित्रो वरुणो दूळभासोऽचेतसं चिच्चितयन्ति दक्षैः ।
अपि क्रतुं सुचेतसं वतन्तस्तिरश्चिदंहः सुपथा नयन्ति ॥ ६ ॥

इमे । इमे[14] । मित्र[15] । वरुण चार्यमा[16] च । तदङ्भितमशक्याः[17] । अज्ञम्[18] । अपि पुरुषम् । चेतयन्ति[19] । स्वसामर्थ्यै. । अपि च । कर्म[20] । सुप्रज्ञानम्[21] । भजमाना[22] । तिर । नयन्ति[23] । च[24] । पापम्[25] । स्तोतॄन् शोभनेन मार्गेण ।

---

१. अदितेः पुत्रा देवा. Sy.
२. मार्गान् is suggested for मार्गात् ।
३. साधयन्ति Sy.
४. मन्त्र A.
५. समानप्रीतय. सन्तः । स देव आरुहदिति Sy.
६. रदन्तीति is suggested for दरन्तीति ।
७. मित्रोऽर्यमा वरुणश्च त्रयोऽपि Sy.
८. हन्तारः Sy.
९. बहिर्नो M बहुन is suggested for बहिनः । प्रभूतस्य Sy.
१०. स एव च M इम एव is suggested for म एव । मित्रादयः Sy
११. वर्धन्ते हविषा स्तुत्या च Sy.
१२. सुखकराः Sy.
१३. ०सिता A.
१४. इम आदित्याः एते Sy.
१५ मित्रा M
१६. ०णश्चा० is suggested for ०ण चा० । एतद्द्वयमर्यम्णोऽप्युपलक्षणम् Sy
१७. दम्भितुमशक्याः is suggested for तदङ्भितमशक्या. ॥ दुर्दभा अनभिभाव्याः Sy.
१८ आज्ञम् A. अप्रज्ञानमनुष्ठानविषयज्ञानरहितमपि Sy
१९. चेदयन्ति A.
२० कर्तार कर्मानुष्ठानवन्तम् Sy
२१. ०ज्ञाना A. प्रकृष्टज्ञानवन्त पुरुषम् Sy.
२२. गच्छन्तः Sy
२३. प्रापयन्त्यभिमतं यज्ञं स्वर्गादिकं वा Sy.
२४. च is missing in A.
२५. दुर्ष्कृतम् Sy.

इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति ।
प्रव्राजे चिन्नद्यो गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन् ॥ ७ ॥

इमे दिवः । इमे । द्युलोकस्य । अनिमेषेण पश्यन्तः । अस्याश्च पृथिव्याः । ज्ञातारः । अज्ञं मनुष्यं स्तोतारम् । नयति । प्रव्राजो गमनमार्ग उदकस्य तत्र । अस्याः । नद्याः । स्थलम् । विद्यते तस्मात् सुतरमदी भवतां तथा सति । परम् । अस्य । प्रवृद्धस्योदकस्य । नयन्त्युन्नियति काम्यन नदीमुत्तितीर्षुराहेति ।

---

१ वसिष्ठस्य SKN इत्येतस्मिन् सूक्ते, अस्य पुनः सूक्तस्य प्रथमा सोरीति प्रतिजज्ञे शौनकः । अन्या सर्वा मैत्रावरुण्य इति । इमे इति द्वयोरेव मित्रावरुणयोः । पूजार्थे बहुवचनम् । अथवा वा तृतीयः स्यात् । असावपि ह्यस्मिन् सूक्ते श्रूयते । शौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति परीक्ष्यः Dur
२ मित्रादय Sy मित्रावरुणार्यमाण Dur इमे महान्ता मित्रो वरुणोऽर्यमा च SKN
३ दिव एव Dur द्युलोकात् SKN
४ अनिमिषेण M सर्वदा जानन्तः Sy आदर वन्तः Dur महता यत्नेनेत्यर्थ SKN
५ पृथिव्या सम्बन्धिनः Sy पृथिवीलोकादि- स्थय Dur पृथिवीलोकाच्च SKN -
६ जानन्तः Sy सुकृतदुष्कृतानि कर्माणि प्राणिनां जानन्त Dur इदमप्यस्य कर्म प्रयानेन गन्तव्यमित्येतज्जानन्त SKN
७ अज्ञानम् Sy अचेतयमानं प्राणिनं कर्मानुरूपेण Dur अज्ञं कं देशं केन वा यास्यामीत्येतद जानन्तमित्यर्थ SKN
८ नयन्ति is suggested for नयति ॥ प्रापयन्ति कर्माणि Sy अमुं लोकं नयन्ति । यत एवमतस्तानहं ब्रवीमि Dur प्राणिनं नयन्ति प्रयानेन परिपक्वस्वकर्मवशात् गन्तव्यम् । अत एनान् मित्रादीन् ब्रवीमि SKN
९ प्रवणे-आपन्तनिम्ने देशे Sy प्रकृष्ट एतस्मिन् व्रजने मरणाख्ये, मृत्युकाल उपस्थिते यदि Dur प्रकर्षेण व्रज्यते यस्मिन्त्स प्रव्राजो मरणकालस्तस्मिन् । चिच्छब्दो यद्यर्थे । यदि SKN १० अपि Sy
११ नद्याः गाधमस्ति भवति युष्मत्सामर्थ्यात् Sy नद्या इव Dur अस्या संसारनद्याः SKN
१२ संसारगाहनसमर्थं कर्म विज्ञानं वा Dur प्रतिष्ठास्थानं येनास्मिन् संसारनदीश्वभ्रे निम ज्जन्तो धारयामहे तज्ज्ञानं कर्म वा किञ्चि- दस्ति SKN १३ भवति युष्मत्सामर्थ्यात् Sy १४ ०री M
पारं कूले SKN
१६ व्याप्तितस्य ? (विप्राप्तस्य) कर्मण Sy संसाराध्वन । एवमत्र शब्दसाम्यावर्था- विरोधाच्च विष्पितो विप्राप्तः संसाराध्वा, इत्युपपद्यते Dur विप्राप्तस्य विस्तीर्णस्य संसारनदीश्वभ्रस्य SKN
१७ ०यन्ति ऋत्विक्षि M नयन्त्वि० is suggested for नयन्त्युन्नि० । पारयन्तु । नयन्तु Sy पारं यन्त्वित्यर्थ Dur नोऽस्मान् पारयन्तु गमयन्तु प्रापयन्त्वि- त्यर्थः । अनादिरेष संसारः क्षिप्यतेऽन्तर्यामिणा पवर्गेण । अतः पारमपवर्गं इहाभिप्रेतः SKN
१८ ०सिसिष्ठरा० A विष्पितो विप्राप्तः N 6 20 , SKN II 463
१९ VM ignores नः ॥ नोऽस्माकम् Sy
१५ पारम् is suggested for परम् ॥ ततः

यद्गोपावददितिः शर्म भद्रं मित्रो यच्छन्ति वरुणः सुदासे ।
तस्मिन्ना तोकं तनयं दधाना मा कर्म देवहेळनं तुरासः ॥ ८ ॥

यद् गोपावत्[1] । यदि[2] । गोपनवत्[3] । पृथिवी[4] । गृहम्[5] । भजनीयम्[6] । मित्र । वरुणश्च[7] । प्रयच्छन्ति । सुदासे[8] राज्ञे । तस्मिन्[9] । वय पुत्रम् । तत्पुत्र[10] च । धारयन्तो[11] निदधाना वा[12] । लब्धधनाश्चौर्यादिक देवाना तधन[13] । मा । कुर्म[14] । हे त्वरमाणा[15] । इत्युत्तरोऽर्थ[16] प्रत्यक्ष[17] ।

अव वेदिं होत्राभिर्यजेत रिपः काश्चिद्वरुणध्रुतः सः ।
परि द्वेषोभिरर्यमा वृणक्तूरुं सुदासे वृषणा उ लोकम् ॥ ९ ॥

अव[18] वेदिम्[19] । या काश्चिद्दिव[20] । रिपूभूताः[21] । वरुणस्य दोग्ध्यू[22] प्रजा भवन्ति । तासा वेदिम्[23] । स[24] वरुण । ऋत्विग्भि[25][26] । पृथक् करोतु[27] यज्ञोन्मुखानसुरान् विश्लथयतु वा[28] । अर्यमा[29] च । परिवृणक्तु[30] । द्वेषोभि[31] क्रोधै । विस्तीर्णम् । स्थानम् । पैजवनाय[32] । वर्षितारौ[33] मित्रावरुणौ कुरुतमिति ।[34]

---

१. गोवाचत् A. २. यत् Sy.
३. ०पवन० A. रक्षणोपेतम् Sy.
४. अदीनोऽर्यमादितिर्वा Sy.
५. सुखं गृहं वा Sy. ६. स्तुत्यम् Sy.
७. एते त्रयो देवाः Sy.
८. सुदासो M. सुदानाय मह्यम् Sy.
९. शर्मणि Sy.
१०. तत्पुत्रादिकम् । अथवा तनयशब्दोऽपत्यसामान्यवचनः । तोकं बलवन्तं पुत्रम् Sy.
११. ०यतो A.
१२. वा is missing in M
१३. क्रोधनम् is suggested for त धन । देवानां मित्रादीनां कोपनम् Sy.
१४. करवाम or कार्ष्म is suggested for कुर्म ।
१५. हे गमनाय त्वरमाणाः ! Sy.
१६. ०रोऽर्ध्वः A रोऽर्धर्चः is suggested for ०रोऽर्थ. ॥
१७. VM. ignores आ ॥ आ सर्वतः Sy.
१८. अप A. १९. हे मित्रादयः ! Sy.
२०. या कश्चिदिवः A.
२१. हिंसाः प्राप्नुयादिति शेषः Sy.
२२. द्राग्ध्य A. द्रोग्ध्र्यः is suggested for दोग्ध्यूः ॥ वरुणेन त्वया हिंसितः सः Sy.
२३. यागसाधनम् Sy.
२४. अस्मद्द्वेषी Sy.
२५. ऋत्युभिः A.
२६. वाग्रूपाभिः स्तुतिभिः सार्धम् Sy. वाङ्नामैतत् Ngh.
२७. वेद्यां कर्माणि कुर्वन् देवान्न स्तुत्यादित्यर्थः । अवपूर्वो यजतिस्त्यागार्थः Sy.
२८. वा is suggested for ना ।
२९. अतर्यमा A अस्मांस्त्वर्यमा देवः Sy.
३०. वर्जयतु Sy.
३१. द्वेष्टृभी रक्षःप्रभृतिभिः Sy.
३२. वैजव० A. शोभनदानाय मह्यं प्रयच्छतम् Sy.
३३. हे वर्षकौ ! कामानां मित्रावरुणौ ! Sy.
३४. VM. ignores उ ।

सस्वश्चिद्धि समृतिस्त्वेष्येषामपीच्येन सहसा सहन्ते ।
युष्मद्भिया वृषणो रेजमाना दक्षस्य चिन्महिना मृळता नः ॥ १० ॥

सस्वश्चित् । एषामसुराणां जले पुरेर्या । तिरोहिता । समृतिः सङ्गतिः सङ्घः । त्वेषी दीप्तिमती भवति । तथान्तर्हितेन । बलेन । अभिभवन्ति सर्वाः प्रजाः । युष्मत् । भयेन । हे अभिवारः । कम्पमानाः । अपि च्छिद्रेषु प्रहरन्ति । बलस्य । महत्त्वेन । तथास्मान् । सुखयतेति ।

यो ब्रह्मणे सुमतिमायजाते वाजस्य सातौ परमस्य रायः ।
सीक्षन्त मन्युं मघवानो अर्य उरु क्षयाय चक्रिरे सुधातु ॥ ११ ॥

यो ब्रह्मणे । यः । ब्राह्मणाय मह्यम् । सुमतिम् । अन्नस्य । परस्य च । धनस्य । लाभार्थम् । आप्रयच्छन्ति सुदाः पैजवनः । तस्य शत्रोः । कोपम् । तस्य भृत्याः सहन्ताम् । धनवन्तः । तथा विस्तीर्णम् । शोभनं सुधानं च स्थानम् । आवासाय । कुर्वन्त्विति ।

---

१ एषां मित्रावीनाम् Sy
२ अन्तर्हिता निगूढा Sy
३ सङ्घय A सङ्गतिः संहतिर्वा Sy
४ ०मति A दीप्ता Sy
५ अपीच्यमित्यन्तर्हितनाम Ngh 3 25
६ अहि भ० A. ७ अस्मद् द्वेष्टृम् Sy
८ युष्मत्त Sy ९ भीत्या Sy
१० हे अभिमतवर्षका मित्रावरुणौ ! Sy
११ कम्पमाना भवन्ति विरोधिनः Sy
१२ ०रन्ती A
१३ यस्मादेवं तस्माद् युष्माकं बलस्य Sy
१४ अस्मभ्यम् Sy
१५ उपचयं कुरुत Sy
१६ VM ignores चित् and हि ।
१७ यजमानः Sy
१८ परिवृढस्त्वत्कर्मणे युष्मत्स्तोत्रस्यायSy
१९ शोभनां बुद्धिम् Sy
२० उत्कृष्टस्य Sy
२१ अलाभर्यम् A वाजे निमित्ते Sy
२२ ०च्छति is suggested for ०च्छन्ति ॥ अन्नतिरत्र वाजे । ददाति करोति Sy
२३ सुदा पैज० A सुदाः is suggested for सुदा ॥
२४ तस्यार्यः, ईरयति स्तुतौ प्रेरयतीत्यरिः स्तोता Sy २५ स्तोत्रम् Sy
२६ दानवन्तोऽस्मदादयः Sy
२७. सचन्ते Sy
२८. ०र्णाम् Sy
२९ ०ना स० A ०नस० is suggested for ०नं स० ॥ सुधाम शोभनस्थानम् Sy
३० मा वा० A. Sy explains उरु and क्षयाय together as a compound word but padapātha and VM mean उरु and क्षयाय as two words. तेनिवासा च तस्य विस्तीर्णमिवासाय Sy
३१ कुर्वते ।

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।
विश्वानि दुर्गा तं पिपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १२ ॥

इयम्[1]। हे देवौ ! मित्रावरुणौ ! युवाभ्याम् । इयम् । पुरोहितिः[2] पुरोनिधानयोग्या स्तुतिः । यज्ञेषु । अकारि[3] । विश्वानि[4] । दुर्गाणि[5] । अतिवारयतम्[6] । तस्मात्[7] ।

VII. 61

उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोरेति सूर्यस्ततन्वान् ।
अभि यो विश्वा भुवनानि चष्टे स मन्युं मर्त्येष्वा चिकेत ॥ १ ॥

[8]उद्वा चक्षुः । उदेति[9] । युवयोः । देवयोः[10] । तेजः[11] । सुखम्[12] । अन्तरिक्षे विस्तारयन् । सूर्यः । हे मित्रावरुणौ । यः[13] सूर्यः । सर्वाणि । भुवनानि[14] । अभिपश्यति । सः[15] । मनशीलस्थम्[16] । मनः[17] । आचिकेत[18] तेजसा प्रज्ञापयति ।

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुदियर्ति ।
यस्य ब्रह्माणि सुक्रतू अवाथ आ यत्क्रत्वा न शरदः पृणैथे ॥ २ ॥

प्र वां सः । प्रेरयति प्रेरयति[19] । वाम्[20] । सः[21] । मेधावी । बहुश्रुतो वसिष्ठ[22] । हे मित्रावरुणौ !

---

१. अनया स्तुतिमुपसंहरति Sy.

२. पुरस्क्रिया पूजा स्तुतिलक्षणा Sy.

३. कृताभूत् Sy.

४. तां सेवयित्वा सर्वाणि Sy.

५. दुःखेन गन्तव्यान्यापदः Sy.

६. ०यतः M. ०पारय० is suggested for ०वारय ॥ तिरस्कुरुतम् । तथा कृत्वा पारयतम् । शिष्टो गतः Sy.

७. अस्मान् is suggested for तस्मात् ।

८. 'उद्वा चक्षुः' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । 'उद्वां सप्त' इत्यनुक्रमणिका (KSA 37. 31. p. 26) । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

९. उद्गच्छति Sy. १०. द्योतमानयोः Sy.

११. प्रकाशकं तेजः Sy.

१२. शोभनरूपम् Sy.

१३. अथोदितो यो देवः Sy.

१४. भव० M. भूतजातानि Sy.

१५. देवः Sy.

१६. मानशीलस्थं M. मरणशीलेषु is suggested for मनशीलस्थम् ॥ मर्त्येषु प्रवृत्तम् Sy.

१७. स्तोत्रं कर्म वा Sy.

१८. आजानाति Sy.

१९. प्रेरयति । वाम् । सः । is written twice in A. One प्रेरयति seems to be redundant.

२०. युवयोः Sy. २१. प्रसिद्धः Sy.

२२. चिरकालं श्रोता । एवमुक्तलक्षणो वसिष्ठः Sy.

यज्ञवान् । स्तोत्राणि । यस्य । स्तोत्राणि । हे सुप्रज्ञानो ! रक्षथ । यानि च स्तोत्राणि । कृष्यादिना कर्मणा । शरदः । इषापथिभि कामैः । आपूरयथ ।

प्रोरोर्मित्रावरुणा पृथिव्याः प्र दिव ऋष्वाद्बृहतः सुदानू ।
स्पशो दधाथे ओषधीषु विक्ष्वृधग्यतो अनिमिषं रक्षमाणा ॥ ३ ॥

प्रोरोः । प्रकर्षेण । दधाथे । हे मित्रावरुणौ ! सुदानौ । विस्तीर्णायाः । पृथिव्याः । दिवश्च । महतः । दर्शनीयादुदितौ । तेजांसि । ओषधीषु । मनुष्येषु च । पृथक् पृथक । स्तुतिभिरभिगच्छतो मनुष्यान् । अनिमेषम् । रक्षमाणाविति ।

शंसा मित्रस्य वरुणस्य धाम शुष्मो रोदसी बद्बधे महित्वा ।
अयन्मासा अयज्वनामवीराः प्र यज्ञमन्मा वृजनं तिराते ॥ ४ ॥

शंसा मित्रस्य । स्तुहि । मित्रावरुणयोः । तेजः । योर्वसमेतयोः । महत्त्वेन । द्यावापृथिव्यौ । बाधते । गच्छन्तु । मासाः । अयज्वनाम् । मनुत्पादितपुत्राः । प्रवर्धयतु । यज्ञवुद्धिः । बलमिति ।

---

१ मननीयानि स्तोत्राणि Sy
२ ऋषे Sy
३ परिवृढानि स्तोत्राणि Sy
४ प्रज्ञानो M हे शोभनकर्माणो ! Sy
५ कृष्यादीनां कमर्णां M यत्कर्म Sy
६ शरदे A. बहून् संवत्सरान् Sy
७ ०यथ is suggested for ०यथ ॥ आपूरयेथे स जविर्यात Sy
८ प्ररिरिचाथे । 'प्रस्येदेव प्र रिरिचे' (RV 1 61 9) इत्यादिषु प्रशब्दस्य रिरिचे इत्यनेन सह सम्बन्धदर्शनादत्राप्युचितक्रियाध्याहारेण रिरिच इति योज्यम् Sy
९ धारयेथे । According to Sy दधाथे goes with स्पश in the text.
१० हे मित्रावरुणौ ! युवाम् Sy
११ हे शोभनदानौ ! Sy
१२ द्युलोकादपि प्ररिरिचाथे Sy
१३ स्वरूपतोऽतिमहतः Sy
१४ गुणैर्महतः Sy १५ रूपम् Sy
१६ ओष० is suggested for ओष० ।
१७ प्रजासु निमित्तभूतासु प्रजासु चेति वा Sy
१८ सत्येन Sy
१९ विवेकात् सत्येन गच्छतो जनान् Sy
२० अव्यवधानेन सर्वदा Sy
२१ पालयन्तौ Sy
२२ हे ऋषे ! Sy
२३ तेजः । ययो० is suggested for तेज यो ॥ तेजःस्थानम् Sy
२४ स्वमहत्त्वेन Sy २५ सह वर्तमाने Sy
२६ बा(धा)धते A बध्नाति पृथक् पृथक् स्थापयति । इयं पृथिव्येयं द्यौरिति पृथक् करोति । 'द्यावापृथिवी सहास्ताम्' इति श्रुतेः Sy
२७ कामावयवाः Sy
२८ अयं ज्व० A अननुष्ठातॄणाम् Sy
२९ अपुत्राः Sy
३० अपूर्वस्तित्पत्तियपनार्थ Sy
३१ यज्ञवत् बुद्धिमिति M तद्विपरीतो यज्ञार्थं मतिमान् यज्वा Sy

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम् ।
द्रुहः सचन्ते अनृता जनानां न वां निण्यान्यचिते अभूवन् ॥ ५ ॥

अमूरा[1] । युवयो[2] । इमानि विश्वानि भूतानि[3] । अमूढानि[4] । इमाश्च[5] दिश[6] । यासु[7] दिक्षु स्थितम्[8] । चित्र[9] नानारूपमुद्भूत च । भूतम्[10] । मनुष्यैर्न । दृश्यते । जनानाम् । द्रोग्धार[11] । पापानि[12] । सेवन्ते । तत्र न[13] । युवयोः[14] । अन्तर्हितानि[15] कानिचित् पापानि । अभवन्[16] । अप्रज्ञाते[17] देशे[18] ।

सम्रु वां यज्ञं महयं नमोभिर्हुवे वां मित्रावरुणा सबाधः ।
प्र वां मन्मान्यृचसे नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुषन्निमानि ॥ ६ ॥

समु वाम् । सम्पूजयामि[19] । युवयो । यज्ञमहम् । हविर्भि[20] । हुवे[21] च । वाम् । मित्रावरुणौ ! बाधासहितः[22] । प्रसेवन्ताम्[23] । वाम्[24] । मननीयानि[25] । अर्चनार्थम्[26] । नवानि[27] । कृतानि[28] । स्तोत्राणि[29] । इमानि[30] [31] ।

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।
विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

(इयं देव[32] ।)

---

१. आमूरा A. २. युवाभ्याम् Sy.
३. हे व्याप्तौ !
४. अमूह्य(ल्ह)नी० A. हे असूढौ ! Sy.
५. इमानि स्तुतिवचांसि क्रियन्ते Sy.
६. दिशे A. ७. यासु स्तुतिषु Sy.
८. स्थितः A. ९. आश्चर्यम् Sy.
१०. न यक्षं न पूजा दृश्यते युवाभ्यां महिम्नोऽपि महत्त्वात् प्रयत्नेन क्रियमाणमपि स्तोत्रं न चमत्करोतीत्यर्थ. Sy.
११. द्रोग्धार A.
१२. स्तुत्यविषयाणि स्तोत्राणि Sy.
१३. न महान्तः Sy.
१४. युवाभ्यां क्रियमाणानि Sy.
१५. अन्तर्हितानि रहस्यान्यपि स्तोत्राणि Sy.
१६. भवन्ति Sy. १७. अज्ञानाय Sy.
१८. VM. ignores वृषणौ ॥ हे वर्षितारौ Sy.
१९. सुः पूज० A.
२०. नमस्कारैः स्तुतिभिः Sy.
२१. भुवे A. आह्वयामि बाधापरिहाराय Sy.
२२. वासा सहित A. बाधायुक्तोऽहम् Sy.
२३. प्रीणयन्तु Sy.
२४. वा A. युवाम् Sy.
२५. स्तोत्राणि प्रभवन्त्वित्यध्याहारः Sy.
२६. सेवितुम् Sy.
२७. नूतनानि स्तुत्यानि वा Sy.
२८. मया समूहीकृतानि Sy.
२९. परिवृढानि स्तोत्राणि Sy.
३०. इदानी क्रियमाणानि Sy.
३१. VM. ignores उ ।
३२. This *pratika* is supplied by the editor. The stanza has already been explained. See RV. VII. 60. 12.

VII 62

उत्सूर्यो॑ बृ॒हद॒र्चींष्य॑श्रेत्पु॒रु विश्वा॒ जनि॑म॒ मानु॑षाणाम् ।
स॒मो दि॒वा द॑दृशे॒ रोच॑मानः॒ क्रत्वा॑ कृ॒तः सु॒कृ॑तः क॒र्तृभि॑र्भूत् ॥ १ ॥

उत्सूय[1] । उदयत् प्राप[2] । सूर्य[3] । महान्ति[4] । अर्चींषि[5] । पुरूणि च[6] । जातानि[7] । सर्वाणि । मानुषा-
णाम्[8] । समा[9] । एव वा[10] । दृश्यते । दीप्यमान[11] । 'तस्मात् सर्व एव मन्यते मा प्रत्युदगात्[12]' इति ब्राह्मणम् । उदिते
च सूर्ये क्रतुभि[13] । कृत[14] । प्रत्य[15] प्रज्ञानेन[16] तेजसा वा प्रादुर्भूतेन । सुकृत[17] । भवति, रात्रौ हि कृत्वं दुष्कृत भवति ।

स सूर्य॒ प्रति॑ पु॒रो न॒ उद्गा॑ ए॒भिः स्तोमे॑भिरेत॒शेभि॒रेवैः॑ ।
प्र नो॑ मि॒त्राय॒ वरु॑णाय वो॒चोऽना॑गसो अर्य॒म्णे अ॒ग्नये॑ च ॥ २ ॥

स सूय । स[18] । सूर्य[19] ! त्वम्[20] । अस्माकम्[21] । पुन[22] । अत्युदगात्[23] । एभि । स्तोमैभिर्मया क्रियमाणै[24] ।

---

१ 'उत्सूय' इति पञ्चषं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानु क्रमणिका—'उत्सूय' षळाद्यास्तिस्र सौर' (KSA. 37 62 p 26) इति । वसिष्ठ-ऋषि । त्रिष्टुप् छन्द । आद्यास्तिस्र सूर्य देवत्या । शिष्टा मित्रावरुणदेवत्या । सूक्त विनियोगो लैङ्गिकः Sy

२ ऊर्ध्वं अयति Sy

३ सर्वस्य प्रेरको देव Sy

४ अत्यधिकम् Sy

५ तेजांसि Sy

६ बहूनि Sy

७ जनिमानि जनान् । जनशब्द सङ्घवचन । तान् प्रत्युदयेत् Sy

८ मनुष्याणाम् Sy

९ सम is suggested for समा ॥ एक रूप प्रतिनियत सन् Sy

१० दिवा is suggested for एव वा ॥ स देवोऽहनि Sy

११ रोचमान सन् Sy

१२ ०वकादि० A
'तस्मात् पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति' इति हि श्रुति Sy

१३ स्तुतिकर्तृभि Sy

१४ सर्वस्य कर्ता Sy

१५ प्रथ is suggested for प्रत्य ॥ सम्पादित प्रजापतिना Sy

१६ सर्वस्य कर्ता Sy

१७ स्तुत्या तीक्ष्णीकृत Sy

१८ सु A प्रसिद्धस्त्वम् Sy

१९ हे सूर्य ! Sy

२० ०यस्त्व० M

२१ अस्मान् प्रति Sy

२२ पुर is suggested for पुन ॥ पुरस्तात् Sy

२३ ०त्युदका M ०त्युदगा is suggested for ०त्युदगात् ॥ उद्गच्छ Sy

२४ स्तोमै is suggested for स्तोमैभि ॥ स्तुत्यः Sy

एतशै. श्वाश्चै[१] । गन्तृभि[२] सह । अदितिश्च[३] सन्, अस्मान् । मित्रादिभ्य[४] । प्रब्रूहि । अपापान्[५] ।[६]

वि नः॑ सहस्रं॑ शुरुधो॑ रदन्त्वृताव॑नो वरु॑णो मि॒त्रो अ॒ग्निः ।
यच्छ॑न्तु च॒न्द्रा उ॑प॒मं नो॑ अ॒र्कमा नः॒ कामं॑ पूपुरन्तु॒ स्तवा॑नाः ॥ ३ ॥

वि नः सहस्रम्[७] । विलिखन्तु[८] । भिन्नाग्रा कुर्वन्तु[९] । अस्माकम्[१०] । वह्नी[११] । ओषधी शुचो[१२] रोधयित्री । यज्ञवन्त[१३] । वरुण[१४] । मित्र । अग्नि । प्रयच्छन्तु च । ल्हादका[१५] । अस्मभ्यम् । उपमानभूतम्[१६] । अन्नम्[१७] । आपूरयन्तु[१८] च । अस्माकम् । स्तूयमाना[१९] । कामम्[२०] ।

द्यावा॑भूमी अदि॑ते॒ त्रासी॑थां नो॒ ये वां॑ ज॒ज्ञुः सु॒जनि॑मान ऋष्वे ।
मा हेळे॑ भूम॒ वरु॑णस्य वा॒योर्मा मि॒त्रस्य॑ प्रि॒यत॑मस्य नृ॒णाम् ॥ ४ ॥

द्यावाभूमी[२१] । उभे द्यावाभूमी[२२] । रक्षेथाम्[२३] । अस्मान्, तत्र[२४] विशेषेण भूमिमा[२५] त्रायते[२६] । अदिते[२७] । इति त्व

---

१. एतशोश्चाभि M एतशैश्चाश्वै. is suggested for एतशैः श्वाश्चैः ॥ एतवर्णैः । स्वार्थिकः शकारः । 'या जरन्ता युवशा ता' (RV. I. 161 7) । 'पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरत.' (AB 5. 14) इत्यादिवत् Sy.

२. गमनशीलैरश्वैरुद्गाः Sy

३. अथ तथा कृत्वास्माभि स्तुतः सन् नोऽस्मान् Sy

४ आदि refers to वरुणाय । अर्यम्णे and अग्नये ॥ अत्र सौर्ये इतरेषां मित्रादीनां सङ्कीर्तनं तेषामपि निपातभाक्त्वादविरुद्धम् । एव पूर्वत्रोत्तरत्र च मैत्रावरुणेऽर्यमादीना सङ्कीर्तनमपि न विरुध्यते Sy

५. ०पात् A

६. VM. ignores च ।

७ ०स्रा A

८ वितरन्तु Sy

९ कुर्वन्त्वम् M

१० अस्मभ्यम् Sy

११ सहस्रसंख्याक धनम् । यद्वा सहस्रसख्याका. Sy

१२. तु(क्ष)चो A शुचेर्दुःखस्य प्रतिरोद्धारः—अथवा, उक्तलक्षणा ओषधीः Sy.

१३. सत्यवन्तो वरुणादयः Sy.

१४. वरुणे मित्रे अग्निम् M

१५. आह्लादकारिणः Sy

१६. स्तुत्यम् Sy

१७. अर्चनीयम् Sy

१८. पूरयन्तु हे सूर्य ! त्वयानुज्ञाता इति सूर्यस्य स्तुतिः Sy

१९. मानं A. अस्माभिः स्तूयमानाः Sy

२०. कामं A अपेक्षितम् Sy

२१ ०भूमिम् A. २२. भे A.

२३. ०भूमि A
हे द्यावापृथिव्यौ ! Sy

२४. रकेथाम् A रक्षतम् Sy.

२५. भूमिमा A भूमिर्माम् is suggested for भूमिमा ॥

२६. त्रयते A

२७. हे अखण्डनीये ! एतद्द्यावाभूम्योरेवैकवचनेन सम्बोधनम् Sy.

विशेषण त्रायस्वति । ये[1] । वाम्[2] । ज्ञातवन्तः[3] । शोभनजन्मानः । दर्शनीये[4] । मा । क्रोधः । मम[5] । वत्रणस्य[6] । वायोश्च । मित्रस्य । नृणाम्[7] । प्रियतमस्येति[8] ।

प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन ।
आ नो जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ॥ ५ ॥

प्र बाहवा[9] । प्रसारयतम्[10] । बाहू[11] । जीवनाय[12] । अस्माकम्[13] । गोमार्गं[14] च । अस्माकम् । उदकेन[15] । आसिञ्चतम्[16] । आश्रावयतं[17] च । अस्मान्[18] । जनेषु[19] । युवानौ[20] ! शृणुतं[21] च । हे मित्रावरुणौ[22] । मम । इमानि[23] । स्तोत्राणि[24] ।

---

१ वयम् Sy २ युवाम् Sy ३ ज्ञातवन्तः स्म Sy ४ हे महत्यौ ! Sy ऋष्वे इति महन्नाम Ngh 3 3 ५ भ्रम A

६ यतृणस्य M वरुणस्य is suggested for वत्रणस्य ॥ किञ्च यर्य वरुणस्य Sy

७ स्तुतिनेतृणां मनुष्याणाम् Sy

८ मित्रस्य हेळे ना भूम Sy

९ 'प्र बाहवा' इति पञ्चमी मैत्रावरुणे पशौ पशुपुरोडाशस्य याज्या। सूत्रितञ्च—'प्र बाहवा सिसृतं जीवसे नो यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू' (ĀSS 3 8) इति Sy

१० ०यत M प्रसारयतं हविःस्वीकाराय धनप्रदानाय वा Sy प्रत्यर्भूतव्यय । प्रसारयतम् । जीवनविघ्ननिवारणाय बाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः Mah आगच्छतम् । यद्वा बाहवा बाहुबलेन सह बाहुबलवन्तावागच्छतम् BB

११ बाहोर्बलं बाहुशब्देनोच्यते । मत्वर्थीयस्याभावः । बाहवा बाहवौ बाहुबलवन्तौ युवाम्, तृतीयैकवचनस्य नाभावाभावे गुणश्छान्दसः BB

१२ जीवहाय A. चिरं जीवनाय Ngh बाहुप्रसारणं जीवनहेतुप्रतिपक्षनिराकरणार्थेत्यर्थः U जीवयितुम् । अस्माकं वा जीवसे जीवनाय BB १३ अस्मान् BB

१४ गावो यान्ति गच्छन्त्यत्रेति गव्यूतिर्गोमार्गभूमिः, तां तृणादिप्ररोहाय Sy गव्यूतिं क्षेत्रम् Mah गवि पृथिव्यामूतिमवनम् । जीवनहेतुभूतानि क्षेत्राण्यत्राभिप्रेतानि । तदर्थं हि वृष्टिः प्राप्यमाना वृष्ट्यार्या भवति । गोजातिविषयभूतां देशिमयनमार्गम् । भक्षणमार्गाभिप्रायतो गोप्रवाहमिति यावत् U गव्यूतिं गोप्रचारम् । गावो यूयन्ते मिश्र्यन्ते यस्यामित्यधिकरणे क्तिन् BB

१५ जलेन Mah प्रक्षारोदकेन U आगत्य च घृतेन BB

१६ समन्तात् सिञ्चतम् Sy सिञ्चतम् Mah आभिमुख्येन सिञ्चतम् U समन्तात्सुक्षतम् BB

१७ विश्रुतं कुरुतम् Sy इत्यमदात् इत्यमयाक्षीदिति लोके मां कथयतमित्यर्थः । वृद्धयभावश्छान्दसः Mah प्रकथयतमित्यमदादित्यमयाक्षीदिति U समन्ताच्छ्रावयतम् । यद्वा—अस्माकं जनपदेषु युवयोर्बाहुबलं ख्यापयतम् । शृणोतेर्णिचि वृद्ध्यभावश्छान्दसः BB

१८ भवत्सिक्तक्षेत्रनिष्पन्नधान्येयज्विनं मा माम् Mah सिक्तधान्यनिष्पत्तिहेतुना यत्न कुर्वाणं मा माम् U

१९ अस्मत्समाने मनुष्यसमूहे वा Sy जनपदे Mah, U जनेषु जनपदेषु BB

२० युवाना A हे नित्ययुवानौ ! सर्वत्र व्याप्तौ वा युवाम् Sy तरुणौ छिन्नजरसौ Mah उच्छिन्नजरसौ U नित्यतरुणौ मिश्रितौ वा । पूर्ववदाकारः BB

२१ श्रुत्वा पूर्वोक्तं कुरुतमित्यर्थः । शृणोतेः श्नपो लुक् Mah आश्रृणुतं मम । श्रुत्वा चाशिष्ठतमित्यभिप्रायः U

२२ ०वरुणौ A हे मित्रावरुणौ ! देवौ ! युवाभ्याम् Sy २३ इमानस्मदीयान् BB

२४ आह्वानानि Sy, Mah, U हवान् आह्वानानि BB

This stanza=YV 21 9=TS 1 8 22 3

नू मित्रो वरुणो अर्यमा नस्त्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।
सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नू मित्रः । क्षिप्रम्[1] । मित्र । वरुण । अर्यमा[2] च । अस्माकम् । आत्मने[3] । पुत्राय च । धनम् । प्रयच्छन्तु । सुगानि[4] । अस्माकम् । विश्वानि[5] । स्थानानि[6] । भवन्तु ।

VII. 63.

उद्वेति सुभगो विश्वचक्षाः साधारणः सूर्यो मानुषाणाम् ।
चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य देवश्चर्मेव यः समविव्यक्तमांसि ॥ १ ॥

उद्वेति[7] । उदेति[8] । एव[9] । सुभग[10] । विश्वस्य द्रष्टा[11] । समान[12] । सूर्य[13] । मनुष्याणाम्[14] । मित्रावरुणयो । चक्षु[15] । देव[16] । य । चमेव[17] विस्तृतान्तरिक्ष्याणि[18] । तम तमासि[19] । तत् पिण्डयति[20] ।

उद्वेति प्रसवीता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य
समानं चक्रं पर्याविवृत्सन्यदेतशो वहति धूर्षु युक्तः ॥ २ ॥

उद्वेति । उदेति[21] । प्रेरयिता[22] । जनानाम् । महन्[23] । प्रज्ञापयिता[24] रश्मि । उदकवान्[25] । सूर्यस्य[26] ।

---

१. अद्य Sy. २. एते त्रयो देवाः Sy.
३. आत्महिताय Sy. ४. सुगमनानि Sy
५. सर्वाणि गन्तव्यानि Sy. ६. स्थानानि A.
७. 'उद्वेति' इति षड्ऋचमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । आद्याश्चतस्रः पञ्चम्याः पूर्वार्धश्च सूर्यदेवत्या अवशिष्टास्त्रयोऽर्धर्चा मित्रावरुणदेवत्याः । तथा चानुक्रान्तम्—'उद्वेतीति चार्धपञ्चमाः' (KSA. 37 63. p. 26.) इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.
८. उद्गच्छति Sy. ९. अव A.
१०. शोभनभाग्यः सुष्ठु भजनीयो वा Sy.
११. दृष्टो A सर्वस्य द्रष्टा Sy
१२. साधारणत्वप्रतिपादकश्रुतिः पूर्वमुदाहृता cf. RV. VII. 62. 1. 'तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति' ।
१३. अयं सूर्यः Sy. १४. सर्वेषां मनुष्याणाम् Sy.
१५. प्रकाशकः Sy. १६. द्योतमानः Sy.
१७. य इवमेव M. चर्मेव is suggested for चमेव ॥ चर्माणीव
१८. ०तमान्त० A विस्तृतान्यान्त० is suggested for विस्तृतान्त० ।
१९. मम तमांसि M. तम seems to be redundant.
२०. तं पिण्डति A. सम् is suggested for तत् ॥ सह विचति । संवेष्टयति । स महानुभावो देव उदेति Sy २१. उद्गच्छति Sy.
२२. सर्वेषु कर्मस्वनुज्ञाता Sy.
२३. महान् is suggested for महत् ॥ पूज्यः Sy.
२४. सर्वस्य प्रज्ञापकः Sy.
२५. उदकप्रदः Sy.
२६. अयं सूर्यस्य सूर्यः विभक्तिव्यत्ययः Sy.

समवृत्तम्[1] । चक्रम्[2] । पर्यावर्तयितुमिच्छन् । यस्मिन् काले[3] । विनशः[4] । वहति । रथस्य धूर्षु[5] । युक्तः ।

विभ्राजमान उषसामुपस्थाद्रेभैरुदेत्यनुमद्यमानः ।
एष मे देवः सविता चच्छन्द यः समानं न प्रमिनाति धाम ॥ ३ ॥

[विभ्राजमानः[6]] विभ्राजमानः[7] । उषसाम् । उत्सङ्गात्[8] । स्तोतृभिः । उदेति । अनुमाद्यमानः[9] ।
एषः । मे । देवः[10] । सविता । उपच्छन्दनं[11] करोति[12] । यः[13] । समानं सर्वेषाम्[14] । तेजः[15] । न । हिनस्ति[16] ।

दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति दूरेअर्थस्तरणिर्भ्राजमानः ।
नूनं जनाः सूर्येण प्रसूता अयन्नर्थानि कृणवन्नपांसि ॥ ४ ॥

दिवः[17] । दिवः[18] । रोचमानः[19] । महातेजाः[20] । उदेति । दूरे गमनं यस्य भवत्युदितमात्रस्य[21] । क्षिप्रगतिः[22] ।
भ्राजमानः[23] । इदानीम्[24] । जनाः[25] । सूर्येण । प्रसूताः[26] । प्राप्नुवन्ति[27] । गन्तव्यानि स्थानानि[28] । कुर्वन्ति च[29] ।
कर्माणि[30] ।

---

१ किं कुर्वन्नुदेति ? इत्युच्यते । सर्वेषामेकरूपं मेकमेव Sy
२ रथाङ्गम्, चरणशीलं रथं वा Sy
३ काले is suggested for काल ॥ यत्र चक्रम् Sy
४ विनाशः M एतशः is suggested for विनशः ॥ एतशाख्यो हरितवर्णोऽश्वः 'एको अश्वो वहति सप्तनामा' (RV 1 164 2.) इत्युक्तम् Sy
५ सुष्ठु M. धूर्षु is suggested for सूक्षु ॥
६ The *Pratīka* is supplied by the Editor
७ अयं सूर्यो विशेषेण दीप्यमानः Sy
८. उपस्थे मध्ये Sy
९ अरमा० A अनुमद्यमानः सन् Sy
१० मह्यम् Sy ११ द्योतमानः Sy
१२ इच्छ० A उपच्छन्दयति कामान् Sy
१३ देवः Sy
१४ सर्वेषां प्राणिनामेकरूपम् Sy
१५ तेजः A स्वीयं तेजः स्थानम् Sy
१६ हिनस्ति सङ्कोचयति स देव उदेति Sy
१७. मिव A M
१८ अन्तरिक्षात् यद्वा अन्तरिक्षस्य Sy
१९ अयं सूर्यः रुक्मो रोचमानः । यद्वा रुक्म आभरणस्थानीयः Sy
२० प्रभूततेजाः सन् Sy
२१ दूरे गन्ता । अर्थोऽर्त्तः । दूरे प्रार्थ्यमानो वा Sy
२२ यस्य भवन्त्युदि० A
२३ तारकः Sy
२४ दीप्यमानः सन् उदेति Sy
२५ निश्चयम् Sy
२६ सर्वे प्राणिनः Sy
२७ प्रेरकेण देवेन Sy
२८ अनुज्ञाताः प्रेरिताः सन्तः Sy
२९ अनुष्ठेयानि Sy ३० ०णि A.

यत्रा॑ च॒क्रुर॒मृता॑ गा॒तुम॑स्मै श्ये॒नो न दीय॒न्नन्वे॑ति॒ पाथः॑ ।
प्रति॑ वां॒ सूर॒ उदि॑ते विधेम॒ नमो॑भिर्मित्रावरुणो॒त ह॒व्यैः ॥ ५ ॥

यत्रा चक्रुः[1] । यत्र[2] । चक्रुः[3] । देवाः[4] । मार्गम्[5] । अस्मै तत्[6] । अन्तरिक्षम्[7] । श्येन[8] । इव । गच्छति[9] । अनुगच्छन्ति[10] । प्रतिविधेम[11][12] । युवयोः[13] । सूर्येऽस्मिन्[14] । उदिते[15] । नमोभि[16] । अपि च । हव्यैश्च[17] । मित्रावरुणौ । इति[18] ।

---

१. वसिष्ठस्यार्षम् । अस्याः प्रथमोऽर्धर्चः सौर्य इति प्रतिजज्ञे शौनकः । मैत्रावरुणयोर्द्वितीय इति Dur. वसिष्ठस्यार्षम् । अस्याश्च प्रथमोऽर्धर्चः सौरो द्वितीयो मैत्रावरुणः । तेन भिन्ने एवैते वाक्ये SKN.

२. यस्मिन्नन्तरिक्षे Sy. यदा Dur. यस्मिन्नभसः प्रदेशे SKN.

३. अकुर्वन् Sy. कृतवन्तः Dur, SKN.

४. अमरणधर्माणः पूर्वे देवाः Sy.

५. गातुं गमनमार्गमुदयादारभ्य यावदस्तमय इति Dur. गंस्यते येन मार्गेण गातुं गमनमार्गम् SKN.

६. सूर्याय Sy., Dur सूर्यायेति निर्देशः । अस्य सूर्यस्येत्यर्थः SKN.

७. अन्तरिक्षं तेन मार्गेण 'श्ये॒नो न दीय॒न्नन्वे॑ति॒ पाथः' (VII. 63. 5.) इत्यनेन सम्बन्धात् 'पाथोऽन्तरिक्षम्' इत्युपपद्यते । अपठितमप्येतदन्तरिक्षनामसु । इत्यप्रतीतार्थम् Dur

८. शंसनीयगमनो गृध्रः Sy. यदा चायमारब्धः सूर्यः श्येनो न श्येन इव Dur तेनैवायं मार्गेणानतिक्रामन् मर्यादां श्येनो न श्येन इव SKN.

९. गच्छन् is suggested for गच्छन्ति ॥ दीयमानो गच्छन् Dur. दीयतिरिति गतिकर्मा । गच्छन्नुदयात्प्रभृत्यास्तमयात् SKN.

१०. अनुगच्छति is suggested for अनुगच्छन्ति ॥ अथ तदारभ्य प्रति . प्रतीत्य चेतसा Dur. किञ्च प्रतीत्ययं धात्वर्थानुवादी SKN. ११. अयमर्धर्चं सौर्य इत्युक्तम् (cf. RV. VII. 63. 1.) पञ्चम्याः पूर्वार्धश्च सूर्यदेवत्यः Sy.

१२. प्रधिवि० A परिचरेम Sy. परिचरेम वयम् Dur विधतिः परिचर्यायाम् । परिचरेमेत्याशास्महे SKN.

१३. युवाम् Sy., Dur, SKN.

१४. सूर्ये उदिते सति प्रातःसवने Sy.

१५. अदिते A अहन्यहनीत्यर्थः SKN

१६. नमस्कारैः स्तुतिभिः Sy. नमस्कारैः Dur. स्तुतिभिः SKN.

१७. हविर्भिश्च Sy न शुष्केण हस्तेन । किं तर्हि ? . . हविर्भिश्च पुरोडाशादिभिः SKN.

१८. अथवैवमन्यथा स्यात्प्रथमस्यार्द्धर्चस्यार्थः सूर्यप्रधानत्वात् । उत्तरोऽर्धर्चो निराकाङ्क्ष एव । यत्र यस्मिन्नभसः प्रदेशे गातुं कृतवन्तोऽमृता देवाः सूर्यश्च । तेनैव प्रदेशेन श्येन इव दीयन्नन्वेति, अनुगच्छति पाथः । न तां मर्यादामीश्वरोऽपि सन्नतिक्रामतीत्यर्थः Dur.; N. 6. 7; SKN. II. 413., 414.

नू मि॒त्रो वरु॑णो अ॒र्य॒मा न॒स्त्मने॑ तो॒काय॒ वरि॑वो दधन्तु ।
सु॒गा नो॒ विश्वा॑ सु॒पथा॑नि सन्तु यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒: सदा॑ नः ॥ ६ ॥

[नू मित्र]

VII 64

दि॒वि क्षय॑न्ता॒ रज॑सः पृथि॒व्यां प्र वां॑ घृ॒तस्य॑ नि॒र्णिजो॑ ददीरन् ।
ह॒व्यं नो॑ मि॒त्रो अ॒र्य॒मा सु॒जातो॒ राजा॑ सुक्ष॒त्रो वरु॑णो जुषन्त ॥ १ ॥

दिवि क्षयन्ता । दिवि । निवसन्तौ । उदकस्यार्थम् । पृथिव्यां च । वाम् । आज्यस्य हूयमानस्य । निर्णीजस्तोका । प्रकर्षेण । धारयेयु । हव्यम् । अस्माकम् । मित्र । अर्यमा च । शोभनजनन । राजा । सुधन । वरुणश्च । सेवन्ताम् ।

आ रा॑जाना मह ऋतस्य गोपा॒ सिन्धु॑पती क्षत्रिया यातम॒र्वाक् ।
इळां॑ नो मित्रावरुणो॒त वृ॒ष्टिमव॑ दि॒व इ॑न्वतं जीरदानू ॥ २ ॥

आ राजाना । आयातम् । राजानौ । हे महत ! सत्यस्य, गोपायितारौ ! सिन्धूना स्वामिनौ ।

१ The *pratika* is supplied by the Editor
This stanza has already been explained See RV VII 62 6
२ 'दिवि क्षयन्ता' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं मैत्रावरुणम् । 'दिवि पञ्च' इत्यनुक्रमणिका(KSA 37 64. p 26)। तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे आद्यास्तृचो मैत्रावरुणस्य । सूत्रितञ्च—'दिवि क्षयन्ता रजस: पृथिव्यामा विश्वधाराश्विना गतं न' (ASS 8 11) इति Sy ३ द्युलोकेऽन्तरिक्षे Sy
४. क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । स्वामिनौ भवथ Sy
५ ०स्यार्थं M
६ पृथिव्यां च वर्तमानस्य Sy
७. हे मित्रावरुणौ ! युवाभ्यां प्रेरिता मेघा: Sy
८. उदकस्य Sy ९ भूम० A.
१० नि (श) धृतस्तो० A. नि णिज is suggested for निर्मिच० ॥ रूपाणि अथवा वां युवाभ्यां घृतस्य निर्णिजो रूपाणि, घृतानीत्यर्थ, तानि ददीरन् दीयन्ते Sy
११ ददते प्रयच्छन्ति Sy
१२ अस्मा A.
१३ सुष्ठु प्रादुर्भूत: Sy
१४ सर्वस्य स्वामी Sy
१५ सुधान A. शोभनबल: Sy
१६ आयान्तम् A आगच्छतम् Sy
१७ सर्वस्य स्वामिनौ Sy १८ महत M
१९ ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य Sy
२० गोपा गोपायितारौ । 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रित समुदायस्य निघातत्वम् Sy
२१ हे महा पालयितारौ ! Sy

जातित क्षत्रियाद्[1] । अभिमुखम् । अन्नम् । न[2] । मित्रावरुणे[3] । वचि च[4] । विष्टि[5] । द्युलोकात्[6] । अपक्षारयितम्[7] । क्षिप्रदानौ ।

मित्रस्तन्नो वरुणो देवो अर्यः प्र साधिष्ठेभिः पथिभिर्नयन्तु ।
ब्रवद्यथा न आदरिः सुदास इषा मदेम सह देवगोपाः ॥ ३ ॥

मित्रस्तन्नः । मित्रादय[8] । अस्मान्[9] । साधुतमैः[10] । मार्गै. । तथा[11] । प्रणयन्तु[12] । ब्रूयात्[13] । यथा । अस्मान् । अभिगमनानन्तरमेव । [14]गंन्ता द्वाराधिकृत । अन्त पुरस्थिताय सुदासे[15] प्राप्तान् । अन्नेन[16] । मदेम[17] । पुत्रपौत्रै सह[18] । देवै रक्ष्यमाणा[19] ।

यो वां गर्तं मनसा तक्षदेतमूर्ध्वां धीतिं कृणवद्धारयच्च ।
उक्षेथां मित्रावरुणा घृतेन ता राजाना सुक्षितीस्तर्पयेथाम् ॥ ४ ॥

यो वाम् । यः । वाम्[20] । रथम् । एत[21] । मनसा स्तोत्रपरेण[22] । सस्तौतीत्यर्थ.[23] । उन्मुखाम्[24] । बुद्धिम्[25] ।

---

१. क्षत्रियौ is suggested for क्षत्रियाद् ॥ हे बलवन्तौ ! युवाम् Sy.
२. अस्मभ्यम् Sy.
३. मित्रावरुणौ is suggested for मित्रावरुणे ॥
४. वचि चि A. अपि च is suggested for वचि च ॥
५. वृष्टिम् is suggested for विष्टि ।
६. अन्तरिक्षात् Sy.
७. ०रयतम् is suggested for ०रयितं । प्रेरयतम् Sy.
८. आदि refers to वरुणः । देवः and अर्यः ॥ अर्यः अर्यमा चैते त्रयोऽपि Sy.
९. अस्मात् A.
१०. साधकतमैः Sy.
११. तदा यदास्माकमपेक्षितं तदा Sy.
१२. प्रापयन्तु Sy.
१३. असावनुकम्प्य इति ब्रूयात् । तथा कुर्वन्तु Sy. अरिः अर्यमा ..
१४. गंन्ता is missing in M. Omission is shown by the dots. अरिर्गन्ता is suggested for गंन्ता । अर्यम्णः पुनरभिधानमादरार्थम् Sy.
१५. शोभनदानाय जनाय Sy.
१६. युष्माभिर्दातव्येन Sy
१७. मदम A. हृष्येम Sy.
१८. पुत्रादिसहिताः Sy.
१९. देवा यूयं गोपायितारो येषां ते वयम् Sy.
२०. युवयोः Sy.
२१. एतः A. एतम् is suggested for एत ।
२२ स्तोमेन Sy.
२३. संस्तरोति A. सङ्कल्पयेत् Sy.
२४. ०खा A. तथा कृत्वोर्ध्वाम् उन्नताम् Sy
२५. कर्म स्तुतिरूपम् Sy.

करोति[1] स्तुत्ययम्। धारयसि[2]। च निश्चला करोति। तस्य स्वभूता सुनिवासा[3] प्रजा। उदक्केक्षेयाम्[4]। उक्षेथाम्[5]। तौ[6]। राजानौ[7]। सपर्येया च[8]।

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि।
अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एष[9]। अयम्। स्तोम[10]। वरुण! मित्र! तुभ्य[11]महर्[12]मुखे। सोम[13]। इव। दीप्त[14]। वायवे[15]। अस्माभिरयामि[16] यत[17] कृत। अवशिष्ट[18]। धिय[19]। जिगृतम्[20][21]।

VII 65

प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्मित्रं हुवे वरुणं पूतदक्षम्।
ययोरसुर्यमक्षितं ज्येष्ठं विश्वस्य यामन्नाचिता जिगत्नु ॥ १ ॥

[22]प्रति वाम्। प्रतिभुवे[23]। वाम्। उदिते[24]। सूर्ये। सूक्तै। मित्रम्। वरुण च। शुद्धबलम्। ययो[25]। असुराणां हन्तृ बलम्। अक्षीणम्। प्रशस्तम्[26]। विश्वस्यापि[27]। अभिगमने[28]। सख्ये[29] च। जयशील[30] भवति।

---

१ कुर्यात्। उच्चै स्तुयात् Sy
२ एवं कृत्वा धारयन्च यागे धारयेत् Sy
३ तस्मै शोभननिवासा प्रजा। यथा सुखितयो भवन्ति तथा Sy
४ उदकेन is suggested for उदकेक्षेयाम्।
५ उक्षेथाम् A M अन्नं सिञ्चतम् Sy
६ युवाम् Sy ७ हे स्वामिनौ! Sy
८ VM ignores मित्रावरुणौ।
९ अनया स्तुतिमुपसंहरति। हे वरुण! मित्र! Sy १० स्तव Sy
११ युवयो Sy १२ ०महं मुखे A.
१३ सोम न M युष्मभ्यं प्रीतिकर सोमो यथा दीप्यते तद्वत् Sy
१४ दीप्त is missing in M
१५ वायुर्गन्तावित्य। स एवायमा। तस्मै Sy
१६ अकारि Sy
१७ य M. यत is suggested for यत।
१८ अविष्टम् is suggested for अवशिष्ट ॥ रक्षतम् Sy
१९ धिय is suggested for भिय ॥ कर्माण्यस्मदीयानि Sy
२० तिष्ठतम् A M प्रबुध्यतम् Sy
२१ VM ignores पुरन्ध्यो ॥ पुरन्ध्यो स्तुती। अन्यद्गतम् Sy
२२ 'प्रति वां सूर' इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं मैत्रावरुणम्। 'प्रति वाम्' इत्यनुक्रान्तम् (KSA 37 65 p 26)। द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रेऽप्येव तृच। सूत्रितञ्च— 'प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्मनु प्रत्नस्य (ASS 8 10) इति Sy
२३ प्रतिभुवे M प्रति हुवे is suggested for प्रतिभुवे ॥ आह्वये Sy
२४ प्रातःसवने Sy
२५ The rest of the commentary from ययो onwards is missing in M मित्रावरुणयो Sy
२६ अत एव ज्येष्ठम् Sy २७ शत्रुसङ्घस्य Sy
२८ यामनि सङ्ग्रामे Sy
२९ उपचिते शूरसङ्घ्लेते Sy
३० जेतृ भवति Sy

ता हि देवानामसुरा तावर्या ता नः क्षितीः करतमूर्जयन्तीः ।
अश्याम मित्रावरुणा वयं वां द्यावा च यत्र पीपयन्नहा च ॥ २ ॥

ता हि देवानाम् । तौ[1] । हि[2] । देवानाम्[3] । बलिनौ[4] । तौ[5] । ईश्वरौ[6] । तौ । नः[7] । प्रजा.[8] । कुरुतम् । बल[9] कुर्वाणा । प्राप्नुयाम[10] । हे मित्रावरुणौ[11] ! वयम् । वाम्[12] । यस्या प्राप्तौ[13] सत्यामस्मान् । द्यावाः पृथिव्यौ[14] । अहानि[15] । च । वर्धयन्ति[16] ।

ता भूरिपाशावनृतस्य सेतू दुरत्येतू रिपवे मर्त्याय ।
ऋतस्य मित्रावरुणा पथा वामपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ३ ॥

ता । तौ[17] । बहुतन्ती[18] । पापस्य[19] । बलन्धकौ[20] । हिंसितुम्[21] । मर्त्यानां[22] मनुष्यस्य । आक्रमितुमशक्यौ[23] सर्वथा[24] बध्नीथ[25] इत्यर्थ । तथाविधौ हे मित्रावरुणौ ! युवयो. । सत्यस्य[26] । मार्गेण । उदकानि[27] । नावा । इव । तरेम । दुरितानि[28] ।

---

१. देवौ Sy.
२. खलु Sy.
३. देवानां मध्ये Sy.
४. बलवन्तौ Sy.
५. तावुवरौ A.
६. अया सर्वस्येश्वरौ Sy.
७. अस्माकम् Sy.
८. पुत्रादिरूपाः प्रजाः Sy.
९. The commentary on this stanza from the beginning upto बलम् is missing. in M. प्रवृद्धाः Sy.
१०. व्याप्नुयाम Sy.
११. ०रुणा M.
१२. युवाम् Sy.
१३. यस्या युवयोर्व्याप्तौ Sy.
१४. द्यावा द्यावापृथिव्यौ । सर्वदा तयो· सहभाया-दयमर्थो लभ्यते Sy.
१५. एतद्रात्रेरुपलक्षणम् । अहोरात्राणि च Sy.
१६. अस्मान् व्यापयेयुः Sy.
१७. मित्रावरुणौ Sy.
१८ ०तन्ति A. प्रभूतबन्धनसाधनपाशोपेतौ Sy.
१९. यागरहितस्य Sy.
२०. बन्धकौ is suggested for बलन्धकौ ॥ सेतुवद्बन्धकौ Sy.
२१. This seems to be the explanation of रिपवे । Sy. explains it with मर्त्याय as वैरिजनाय
२२. रिपवे मर्त्याय वैरिजनाय Sy.
२३. This seems to be the explanation of दुरत्येतू । Sy. explains it as दुरतिक्रमौ भवतः ।
२४ सर्वाथा A
२५. ०ध्नीथ M.
२६. यज्ञस्य युवयोरर्थायानुष्ठीयमानस्य यागस्य Sy.
२७. प्रभूतान्युदकानि Sy.
२८. दु.खानि Sy.

आ नो॑ मित्रावरुणा ह॒व्यजु॑ष्टिं घृ॒तैर्गव्यू॑तिमुक्षत॒मिळा॑भिः ।
प्रति॑ वा॒मत्र॒ वर॒मा जना॑य पृणी॒तमु॒द्नो दि॒व्यस्य॒ चारोः॑ ॥ ४ ॥

[1]आ न॰ । आसिञ्चतम् । अस्माकम् । मित्रावरुणौ [2] युवाभ्याम् । यत्र हव्यानि सेवन्ते तमित्येव[3] देशाह् । उदकैः । गोमागम्[4] । इळाभिरत्रघातैः[5] । प्रतियच्छत च । युवाम् । वरणीयमुदकम्[6] । जनाय तदेव । इह्[7] । प्रयच्छतम् । उदकम्[8] । दिव्यम्[9] । चार्विति प्रतिमवति युवयोः[10] स्वस्वभूतमुदक[11] जनायेति वा[12] ।[13]

ए॒ष स्तोमो॑ वरुण मित्र॒ तुभ्य॒ सोमः॑ शु॒क्रो न वा॒यवे॑ऽयामि ।
अ॒वि॒ष्टं धियो॑ जिगृ॒तं पुरं॑धीर्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ५ ॥

[एष स्तोम॰ ।[14]]

VII. 66

प्र मि॒त्रयो॒र्वरु॑णयोः॒ स्तोमो॑ न एतु शू॒ष्यः॑ । नम॑स्वान्तुविजा॒तयोः॑ ॥ १ ॥

[15]प्र मित्रयो॰ । प्रैतु[16] । मित्रावरुणयोः[17] । अस्मदीयः[18] । स्तोम[19] । सुखावह्[20] । हविष्मान्[21] ।

---

१ मैत्रावरुणे पशौ 'आ नो मित्रावरुणा' इत्येषा वपुष्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ नो मित्रा वरुणा हव्यजुष्टिं युव वस्त्राणि पीवसा वसाथे', (ASS 3 8) इति Sy
२ VM explains आ and उक्षतम् together as आसिञ्चतम् but Sy explains आ and उक्षतम् separately आ as आगच्छतमिति शेष and उक्षतम् as सिञ्चतम् ।
३ हविः सेवनवन्त यज्ञ गव्युमनिति शेष Sy
४ अस्मदीयां भूमिम् Sy
५ ॰घातैः is doubtful घृतैः is suggested for आगत्य आसैः सह Sy
६ It seems to be the explanation of प्रति ॥ फ आ पच्छतिति शेष Sy
७ उत्कृष्ट हविः स्तोत्र वा Sy
८ अस्मिंल्लोके Sy
९ उदकस्य । कर्मणि षष्ठी । उदकलक्षणमुदकम् Sy
१० अतः केवलं क्षपयत विधिम अस्य Sy
११ चावति A चरणीअस्य Sy
१२ One स्व seems to be redundant
१३ VM ignores वा ।
१४ The *pratika* is supplied by the Editor

The stanza has already been explained See RV 7 64. 5
१५ 'प्र मित्रयो' इत्येकोनविंशत्यृचनेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'प्रमित्रयोरेकोना गायत्रं वसन्त्याद्यास्त्रयः प्रगाथा पुरउष्णिक चतुर्थ्याद्या दशादित्यास्तिस्र सौय' (KSA 37 66 p 26) इति । दशमी बृहत्येकादशी सतोबृहती द्वादशी बृहती त्रयोदशी सतोबृहती चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी सतोबृहती षोडशी पुरउष्णिक शिष्टा गायत्र्यः । चतुर्थ्याद्यास्त्रयोदश्यन्ता आदित्यदेवता दशचतुर्दश्या आस्तिस्र सूर्यदेवत्या । आद्यन्तौ तृचौ सपूर्वपत्मैत्रावरुणौ । अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्र आवितो नवच शस्या 'प्र मित्रयोर्वरुणयो' इति नव, (ASS 5 10) इति सूत्रितत्वात् । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयो स्तोमवृद्धिनिमित्तमावापार्था आद्या पडच । सूत्रितञ्च—'प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति पञ्च' (ASS 7 5) इति Sy
१६ प्रेतु A गच्छतु Sy
१७ मित्रव॰ A मित्रावरुणयोरित्यर्थः । उभयत्र प्रतियोगापेक्षया द्विवचनत्वम् Sy १८ वीयं A १९ स्तोत्रम् Sy २० सुखकरः Sy
२१ अन्नवान् । हविर्भिर्युक्तः Sy

बहुजननयो[1]।

या धारयन्त देवाः सुदक्षा दक्षपितरा । असुर्याय प्रमहसा ॥ २ ॥

या धारयन्त । यौ[2] । अवधारयन्[3] । देवौ[4] । शोभनबलौ । दक्षपितरौ बल रक्षक[5] ययोस्तौ । असुर्ययासुराणा स्वभूतया[6] बलाय तत् प्रतिहन्तुम् । प्रकृष्टतेजसाविति[7] ।

ता नः स्तिपा तनूपा वरुण जरितॄणाम् । मित्र साधयतं धियः ॥ ३ ॥

ता नः । तौ । अस्माकम् । तूना[8] गृहाणा[9] च रक्षकौ[10] । हे वरुण ! स्तोतृणाम् । मित्र ! च[11] । साधयतम्[12] । कर्माणि[13] ।

यदद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्यमा । सुवाति सविता भगः ॥ ४ ॥

यदद्य । यत्[14] । अद्य[15] । उदिते[16] । सूर्ये । अनागसोऽस्मान्[17] । मित्रादय[18] । प्रेरयन्ति[19] तत सुख जीवाम इति वाक्यशेष. ।

---

१. बहून् जननयः M. बहुप्रादुर्भावयोर्देवयोः । 'अहोरात्रं वै मित्रावरुणौ' इति श्रुतिः । अनयोरहोरात्रापेक्षत्वात्तयोः पुन पुनरागमनादनयोस्तुविजातत्वम् । अथवा बहूनामुपकारायानयोः प्रादुर्भावात्तुविजातत्वम् Sy.

२. या M युवाम् Sy

३. अद्वार० A अवारयन् is suggested for अवधार० ।

४. आविष्कर्तारः Sy

५. रक्षतं A बलस्य पालकौ स्वामिनौ वा बलप्रदावित्यर्थः Sy.

६. ०भूतये M ०भूताय is suggested for ०भूतया ॥ बलकरणाय Sy.

७ प्रकृष्टतेजस्कौ । तौ साधयतमित्युत्तरत्रान्वयः Sy

८. नां A. तनूनाम् is suggested for तूनां ॥ तन्वः पातारौ Sy

९. ग्रहा० A स्त्यायन्त इति स्तयो गृहाः । तान् पात इति स्तिपौ Sy

१०. VM seems to explain स्तिपा and तनूपा together as तनूनां गृहाणां च रक्षकौ ।

११. उक्तलक्षणौ युवाम् Sy

१२. साधकं A सफलमन्ति कुरुतम् Sy.

१३. स्तुतिरूपाणि Sy.

१४ यद्धनमस्माकमपेक्षितम् Sy. यत्कर्म U.

१५. तदस्मिन् काले Sy. अस्मिन् द्यवि U

१६ उदिते सति प्रातःसवने Sy उदिते सति Mah उद्गते U.

१७. अनग० A अनागाः पापहन्ता Sy नास्ति आगोऽपराधो यस्य सोऽनागा इति चतुर्णां विशेषणम् Mah अनपराधः U.

१८ आदि refers to अर्यमा । सविता and भगः । मित्रोऽर्यमा सविता भगश्चैते प्रत्येकम् अथवा अनागा मित्रोऽर्यमा दाता भवतु । भगो भजनीयः Sy मित्रोऽर्यमा सविता भगश्च Mah मित्रः एवमर्यम्णः सवितुर्भगस्य च नाववान्यविशेषात् U.

१९ प्रेरयेत्, प्रेरयतु Sy. प्रेरयति तत्कर्म कुर्यादिति शेषः Mah प्रसौति तत्कर्म कुर्यादिति शेषः U

This stanza=YV 33. 20.

सुप्रावीरस्तु स क्षयः प्र नु यामन्त्सुदानवः । ये नो अंहोऽतिपिप्रति ॥ ५ ॥

सुप्रावीः[1] । शोभनरक्षणम्[2] । प्रभवतु[3] । क्षयः । गृहम्[4] । हे शोभनदानाः[5] । भवतां गमने । ये[6] । अस्माकम्[7] । अंहसो वृत्तेः[7] । अतिपारयन्ति[8] ।

उत स्वराजो अदितिरदब्धस्य व्रतस्य ये । महो राजान ईशते ॥ ६ ॥

उत स्वराजः । अपि च । स्वराजो मित्रादयः[10] । अमितिश्च[11] । अहिंसितस्य । व्रतस्य[12], ये[13], वर्षणादेः[14] । प्रणेतारस्ते । महान्तः[15] । राजानः[16] । सर्वेषामीश्वरा भवन्ति[17] ।

प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृणीषे वरुणम् । अर्यमणं रिशादसम् ॥ ७ ॥

[18]प्रति वाम् । प्रति स्तौमि[19] द्विविकरणानां छान्दसी[20][21] । वाम् । उदिते । सूर्ये[22] । मित्रावरुणौ[23] । अर्यमणं च । हिंसितॄणामसितारम्[24] ।

---

१ सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षिता Sy
२ प्रशब्द आदरार्थः । प्रकर्षेण Sy
३ सः Sy ४ ग्रहम् A निवासः Sy
५ हे सुदानाः । युष्माकम् Sy
६ ये is missing in M यूयमागत्य Sy
७ अंहसोवर्त्ते M पापम् Sy
८ अतिपारयथ तेषां गमने Sy
९ VM ignores नु ॥ नु क्षिप्रं भवत्विति शेषः Sy
१० स्व is missing in M सर्वस्य स्वामिनः Sy
११ अदिति० is suggested for अमिति० ॥ तेषां माता च सन्ति Sy
१२ अस्य कर्मणा Sy
१३ ये is missing in M ये मित्रावरुणत्रयः Sy
१४ वर्षाणा० A.
१५ महतः Sy
१६ From राजानः onwards the rest of the commentary is missing in A
१७ समर्था भवन्ति । अस्मिन्नत दातुमिति शेषः । अथवैवं योज्यम् । ये मित्रावरुणयोर्बहितिश्चास्य व्रतस्य स्वराज ईश्वरास्ते महो महतो धनस्याभिमतधनस्य राजानः स्वामिनः सन्त ईशतेऽस्मभ्यं तद्दातुम् Sy
१८ 'प्रति वाम्' इत्येव तृचश्चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य पर्यासार्थः । सूत्रितञ्च— 'प्रति वां सूर उदिते व्यन्तरिक्षमतिरत् (ASS 7 2) इति Sy
The commentary on this stanza is missing in A
१९ प्रत्येकं स्तुवे Sy
२० The root गृ is in the *parasmaipada* in the classical sanskrit but is used in the Veda in the *ātmanepada* also गृणीषे is the 2nd person sing but is to be construed as the 1st person sing
२१ Addition of सिद्धिः after छान्दसी is suggested
२२ प्रातरित्यर्थः Sy
२३ हे मित्रावरुणौ । मित्रं त्वां वरुणञ्च युवाम् Sy
२४ शत्रूणामसितारम् Sy

राया हिरण्यया मतिरियमवृकाय शवसे । इयं विप्रा मेधसातये ॥ ८ ॥

राया[1] । धनेन[2] हेतुना । हिरण्येच्छया[3] च । इयम्[4] । स्तुति[5] । स्तेनवर्जिताय[6] । बलाय[7] च । इयम्[8] । प्राज्ञयो[9]र्मित्रावरुणयो[10]. । यज्ञभजनाय[11] चेति ।

ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिभिः सह । इषं स्वश्च धीमहि ॥ ९ ॥

ते स्याम[12] । ते वयम् । भवाम समृद्धा । हे देव ! वरुण ! ते[13] । मित्र[14] ! स्तोतृभि.पुत्रै.[15] । सह स्याम । अन्नम्[16] । च । सर्वम्[17] । धारयेम[18] ।

बहवः सूरचक्षसोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।
त्रीणि ये येमुर्विदथानि धीतिभिर्विश्वानि परिभूतिभिः ॥ १० ॥

[19]बहवः । बहव.[20] । सूर्यदर्शना[21] मित्रादयस्तेषा हि सूर्यश्चक्षु । अग्निर्जिह्वा[22] । यज्ञस्य वर्धयितार. । ये[23] । त्रीणि । विदधानि[24] त्रील्लोकान् । यच्छन्ति[25] । कर्मभि. । विश्वानि[26] च भूतानि च[27] । परिभवनैः[28] ।

---

१. राया । धनेन हेतुना is missing in A.
२. धनेन सहिताय Sy.
३. हितरमणीयेन । हिरण्यया—इत्यत्र 'सुपां सुलुक्०' इति तृतीयैकवचनस्य याजादेशः Sy.
४. इदानीं क्रियमाणा Sy.
५. मतिः स्तुतिर्भवत्विति शेषः Sy.
६. अवृकाय means free from theft or thieves. वृकः is a synonym of theft. Ngh. 3. 24. अहिंस्याय Sy.
७. अस्माकं बलाय Sy.
८. इयम्मे च स्तुतिः Sy.
९. किञ्च हे प्राज्ञाः ! Sy. १०. ०त्रव० A.
११. यज्ञलाभाय च भवतु Sy १२. तस्योम A.
१३. तव स्तोतारः Sy. १४. मित्रः A.
१५. न केवलं वयमेव यजमानाः किन्तु सूरिभिः स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिः सह Sy.
१६. अनम् A. १७. उदकम् Sy.
१८. धारयामः M. धारयामहे Sy.
१९. आश्विनशस्त्रे 'बहवः सूरचक्षसः' इति प्रगाथः । सूत्रितञ्च——'बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथाः' (ASS. 6. 5.) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽप्ययं प्रगाथः । सूत्रितञ्च—'बहवः सूरचक्षस इमा उ वा दिविष्टयः' (ASS. 7. 12.) इति Sy.
२०. महान्तः Sy.
२१. ०न मि० A. सूर्यसदृशप्रकाशाः । सूरः प्रकाशको येषामिति वा Sy.
२२. अग्नि जिह्वा A अग्निजिह्वा is suggested for अग्निर्जिह्वा ॥ अग्निरेव जिह्वादनसाधनो येषां तादृशाः Sy.
२३. वि ये M.
२४. ०दथानि is suggested for ०दधानि ॥ क्षित्यादिस्थानानि क्षित्यादीनि Sy.
२५. प्रयच्छन्ति । 'ते क्षत्रमाशत' इत्युत्तरत्र सम्बन्धनीयम् । अथवात्रैव । ये त्रीणि स्थानानि प्रयच्छन्ति ते बहुत्वादिगुणोपेता आगच्छन्तु । इत्यध्याहार्यम् Sy
२६. व्याप्तानि Sy
२७. च seems to be unnecessary.
२८. परिभावुकैः Sy.

त्रि ये दधुः शरद मासमादहर्यज्ञमक्तुं चादृचम् ।
अनाप्य वरुणो मित्रो अर्यमा क्षत्रं राजान आशत ॥ ११ ॥

त्रि ये। आकुर्वन्। यत्र। संवत्सरम्। मासम्। अहश्च। आवृत्तिभिर्यज्ञम्। आज्यम्। स्तुतिम्। च। तथा। अन्यैराप्तुमशक्यम्। धनं च सोमात्मकम्। मित्रादय[11]। राजान[12]। आप्नुवन्[13]।[14]

तद्वो अद्य मनामहे सूक्तैः सूर उदिते ।
यदोहते वरुणो मित्रो अर्यमा यूयमृतस्य रथ्यः ॥ १२ ॥

तद्[15]। वः[16]। च। अद्य[17]। स्तुमः[18]। सूक्तैः। उदिते[19]। सूर्ये[20]। यद्धनम्[21]। प्रापयति[22]। वरुणे[23]। मित्र[24]। अर्यमेति[25] पाद परोक्ष। यूयम्[26]। सत्यभूतस्य[27] मनुष्यस्य प्रापयथ। हे नेतार ! रथवन्तो भवि।

ऋतावान ऋतजाता ऋतावृधो घोरासो अनृतद्विषः ।
तेषां वः सुम्ने सुच्छर्दिष्टमे नरः स्याम ये च सूरयः ॥ १३ ॥

ऋतावान। सत्यवन्तः। सत्याज्जाता। सत्यस्य वर्धयितारः। घोरा। अनृतस्य द्वेष्टार।

---

१ ईये M
२ अकु० is suggested for आकु० ।
३ ये त्रा A मित्रावय Sy
४ मा सम् A. ५ अहःसाध्यं यज्ञम् Sy
६ रात्रिम् Sy ७ मन्त्रादिना Sy
८ अनन्तरम्। आत् अतस्तरमेव। यद्वा सवत्रा विस्मयमपीत्यर्थे वर्तते। तथा सति क्रमोऽविव क्षित Sy
९ अन्यैरप्राप्तम् Sy १० क्षत्रं बलम् Sy
११ आदि refers to अर्यमा and वरुण। वरुण मित्रोऽर्यमा च त्रय Sy
१२ त्रयो राजमाना Sy १३ व्याप्तवन्त Sy
१४ VM ignores त्रि।
१५ प्रसिद्धम् Sy १६ युष्मान् Sy
१७ अस्मिन् यागकाले Sy १८ याचामहे Sy
१९ उदित A. प्रातःकाल इत्यर्थ Sy
२० सूर्ये is missing in M
२१ यद्यनम् A
२२ यूयमित्यनेन सामानाधिकरण्यादोहत इत्यत्र पुरुषव्यत्यय। ओहथ इत्यर्थ। तद्धनं मनामह इति Sy
२३ वरुण is suggested for वरुणे।
२४ मित्रे M २५ अर्यमेति A
२६ यूयं वरुणादय Sy २७ ऋतस्योदकस्य Sy
२८ ये यूयम् ऋतवन्तो यज्ञवन्त उदकवन्तो वा Sy
२९ ०त्यज्जा० A
३० ऋतजाता। उदक ऋतशब्दार्थ। तदर्थं सुत्पन्ना। अथवा ऋतात्प्रजापते सकाशादु त्पन्ना Sy
३१ उदकार्थस्यतस्य वर्धयितारः Sy
३२ ०यिता A ३३ घो is missing in A.
३४ अयज्ञद्वेष्टार Sy

तेषाम्[1] । युष्माकम् । सुखे[2] । अतिशयेन शोभनगृहयुक्ते । नेतारः[3] । स्याम वयम्[4] । सन्तु च ये । च । अन्ये स्तोतारः ।

उदु त्यद्दर्शतं वपुर्दिव एति प्रतिह्वरे ।
यदीमाशुर्वहति देव एतशो विश्वस्मै चक्षसे अरम् ॥ १४ ॥

[5]उदु त्यत् । दिवः[6] । उदेति । तदिदम् । दर्शनीयम् । रूपमादित्याख्यम्[7] । अस्मत्समीपे[9] । यत् । एनम्[10] । अश्वः[11] । वहति[12] । देवनशीलः[13] । एतशवर्णः । विश्वस्मै[14] । चक्षसे सर्वेषां दर्शनाय[15] । पर्याप्तमिति[16] ।[17]

शीर्ष्णःशीर्ष्णो जगतस्तस्थुषस्पतिं समया विश्वमा रजः ।
सप्त स्वसारः सुविताय सूर्यं वहन्ति हरितो रथे ॥ १५ ॥

शीर्ष्णः । उच्छ्रितादुच्छ्रितादेशात्[18] । जगतीत इति[19] । स्थावरस्य[20] च[21] । स्वामिनम् । सर्वस्य[22] । लोकस्य । समीपे[23] । सप्त[24] । स्वय सारिण्यः[25] । अभ्युदयाय[26] । सूर्यम् । आवहन्ति । हरितः[27] । रथे[28] ।

---

१. दुहे A. धने Sy.
२. सुखतमे. . अत्यन्तरमणीयगृहयुक्ते सुखे वा Sy. ३. नतार A.
४. ते सर्वे भवेम Sy.
५. सोमातिरेके माध्यन्दिनसवने नैमित्तिके शस्त्रे 'उदु त्यद्' इत्ययं प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितञ्च— 'वण्महाँ असि सूर्योदुत्यद्दर्शतं वपुरिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (ĀSS 6. 7.) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवनेऽयमेव वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितञ्च—'उदुत्यद्दर्शतं वपुरुदु त्ये मधुमत्तमाः' (ĀSS. 7 4.) इति Sy. ६. अन्तरिक्षस्य Sy.
७. मण्डलम् Sy. ८. ०ख्याम् A.
९ अस्वत्० A. प्रतिह्वरे समीपे Sy.
१० एतन्मण्डलम् Sy. ११. शीघ्रगामी Sy.
१२. धारयति Sy. १३. ०शीलं M.
१४. सर्वस्मै Sy.
१५. सर्वलोकदर्शनाय Sy. १६. सम्यक् Sy.
१७. VM. ignores उ ॥ उ इति पूरणः Sy.
१८. सर्वस्यापि शिरसः । तृतीयार्थे पञ्चमी । स्वस्वशिरसेत्यर्थः । सूर्यं वहन्तीत्यनेन सम्बध्यते । अथवा शिरःशब्देन तद्वान् पदार्थो लक्ष्यते । वीप्सया तस्य कार्त्स्न्यमुच्यते । सर्वस्य श्रेष्ठमित्यर्थः Sy.
१९. ०ता जजदिति A. जगतः is suggested for जगतीतः ॥ जङ्गमस्य Sy.
२०. स्वाव० A. २१. च is omitted by M.
२२. सप्तस्य M.
२३. 'अभितः परितः समया' इत्यादिना (VPa. 2. 3. 2. 1.) समयाशब्दयोगाद् द्वितीया Sy. २४. सप्तसंख्याकाः Sy.
२५ अन्यनिरपेक्ष्येण स्वयमेव सरन्त्यः Sy.
२६ कल्याणाय Sy. २७. हरितवर्णा अश्वाः Sy.
२८. रथे वर्तमानम् Sy.

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ १६॥

तच्चक्षु । तत्[1] । प्रकाशकम्[2] । देवैर्निहितम्[3] । ज्वलत्[4] । उद्यत्[5] । पश्येम[6] । शरदः[7] । पश्यन्तश्च जीवेम[8] । शरदः[9] । शतम् ।

काव्येभिरदाभ्या यातं वरुण द्युमत् । मित्रश्च सोमपीतये ॥ १७ ॥

काव्येभिः[10][11] । स्तोत्रैः[12] । हे[13] अहिंसितौ ! आगच्छतं[14] । दीप्तियुक्तम्[15] । वरुण ! मित्र । च । सोमपानाय ।

दिवो धामभिर्वरुण मित्रश्चा यातमद्रुहा । पिबतं सोममातुजी ॥ १८ ॥

दिवः । दिवः[16] । स्थानेभ्यः[17] । मित्रावरुणौ[18] । आगच्छतम्[19] । अद्रोग्धारौ[20] । पिबतम् । च । सोमम् । आहन्तारौ[21] शत्रूणाम् ।

---

१ तं A प्रसिद्धम् Sy एतयच्चैर्यो महावीरो ऽस्माभि स्तुतस्तत् Mah योऽयं महावीरो- ऽस्माभि स्तुतस्तत् U

२ सर्वस्य प्रकाशकम् Sy जगतो नेत्रभूतमादित्यरूपम् Mah आदित्यरूपं चक्षु U

३ ०हित A देवानां हितम् । तेषां हविःस्वीकारस्यैतदधीनत्वात् । अथवा देवेन हितम् Sy देवैर्हितं स्थापितम् । यद्वा देवानां हितं प्रियम् Mah देवैर्निहितं स्थापितं देवानां वा हितम् U

४ निर्मलं सूर्यमण्डलम् Sy शुक्लं पापासंसृष्टं शोचिष्मद्वा Mah असंसृष्टं पाप्मभि शोचिष्मद्वा U

५ उत् M उद्यत् is suggested for उदुयत् ॥ उद्गच्छति Sy पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि । उच्चरद् उच्चरति, उदेति Mah प्राच्यां दिशि उदितम् U

६ तस्य प्रसादात् वयं पश्येम, शतसंवत्पर्यन्तं वयमव्याहतचक्षुरिन्द्रिया भवेम । प्रार्थनायां लिङ् Mah तत् प्रसादाच्च पश्येम U

७ शतसंवत्सरम् Sy वर्षाणि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया Mah

८ अपराधीनजीवना भवेम । शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रेन्द्रिया भवेम । शतं शरदः प्रब्रवाम, अस्खलितवागिन्द्रिया भवेम । शतं शरदोऽदीना स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं कुर्याम । शताच्छरदः शतवर्षोपर्यपि भूयश्च बहुकालं पश्येमेत्यादि योज्यम् Mah. अस्खलितवागिन्द्रिया भवाम । भूयश्च बहुतरं कालं च शरदः शतात् U This stanza= YV 36 24 ९ पुनः श्रुतिरादरार्था Sy

१० पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः स्तोमनिमित्त आवापे 'काव्येभिरदाभ्येति तृचः' (ASS 7 5) इति हि सूत्रितम् Sy ११ काव्ये हि A

१२ स्तोत्रे A अस्मत्कृतैः स्तोत्रैः Sy

१३ हि M अदम्भनीयौ Sy

१४ ०च्छतम् is suggested for ०च्छत ।

१५. ०युक्त ! is suggested for ०युक्त ॥ द्युतिमन्तौ युवाम् Sy १६ द्युलोकसम्बन्धिभ्यः Sy १७ धामभिर्धामभ्यः स्थानेभ्य । पञ्चम्यर्थे तृतीया । अथवा धामभिस्तेजोभिर्विभूतिभि साधम् Sy १८ हे वरुण ! त्वं मित्रश्च Sy १९ अस्मद्यज्ञम् Sy २० ०रो A.

२१ आवह० M शत्रूणां सर्वतः हिंसकावावातारो वा धनानाम् । एवंरूपौ सन्तौ 'तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु' अत्र हिंसायमादाने वा वर्तते Sy

आ यातं मित्रावरुणा जुषाणावाहुतिं नरा । पातं सोममृतावृधा ॥ १९ ॥

उत्तरा निगदसिद्धा[1] —

(आ यातम्[2])

VII. 67.

प्रति वां रथं नृपती जरध्यै हविष्मता मनसा यज्ञियेन ।
यो वां दूतो न धिष्ण्यावजीगरच्छा सूनुर्न पितरा विवक्मि ॥ १ ॥

प्रति[3] वाम् । प्रतिगच्छामि । युवयो[4] । रथम् । हे नृपती[5] ! स्तोतुम्[6] । हविष्मता[7] । मनसा[8] । यज्ञो-[9]युक्तेन । यो[10] रथ । वाम्[11] । इति[12] । वा[12] । धिषणार्हविपीम[13] लोकम् । प्रापयति[14] । किं च पुत्र । इव । पित-[15]रावश्विनावहम् । अभिप्टौमि[16] ।

---

१. उत्तराणिगदसिद्धाः A. ०सिद्धा is suggested for ०सिद्धाः ॥

२. The *pratika* is supplied by the Editor. VM. does not explain this stanza because it is very easy. Sy. explains this stanza in the following manner:— हे मित्रावरुणा ! मित्रावरुणौ ! हे नरा ! प्रागनेतारौ ! आहुतिं सोमलक्षण जुषाणौ प्रियमाणौ सन्तावायातम् । आगच्छतं यज्ञम् । आगत्य च । हे ऋतावृधा ! यज्ञस्य वर्धकौ युवा सोमं पातं पिबतम् ।

३ 'प्रति वां रथम्' इति दशर्चं द्वादशं सूक्तम् । 'प्रति वां दशाश्विनं तु तत्' इत्यनुक्रमणिका (KSA. 37 67. p 26)। ऋषिर्वसिष्ठः । छन्दस्त्रिष्टुप् । तुह्यादिपरिभाषयैतदादीन्यष्ट सूक्तान्यश्विदेवत्यानि । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्येतदादिसूक्तसप्तक द्वितीयवर्जं शस्यम् । तथा च सूत्रम्—'प्रति वां रथमिति सप्ताना द्वितीयामुद्धरेत्' (ASS. 4. 15.) इति

४ यवयोः A.

५ हे नृणामृत्विग्यजमानाना स्वामिनौ ! अश्विनौ! Sy. ६. जरा स्तुतिः । स्तोतुम् Sy.

७. केन साधनेन ? इति तदुच्यते, हविर्युक्तेन Sy.

८. स्तोत्रेण Sy

९. यज्ञार्हेण Sy.

१०. यो omitted in A.

११. युवाम् Sy.

१२ इतिव A. दूतः। इव is suggested for इति वा ॥

१३ विश्रणा स्तुतिः Sy.

१४. जागरयति प्रबोधयति Sy

१५ मातापितरौ Sy

१६ VM seems to explain अच्छ and विवक्मि together as अभिष्टौमि ॥ अस्मान् प्रति गन्तुं त रथमच्छा विवक्मि आवच्मि अथवात्र यो रथो युवामजीगस्तेन रथेन गन्तु बुध्यमानौ युवामच्छा विवक्मीति वा योज्यम् Sy.

अशो॑च्य॒ग्निः स॑मिधा॒नो अ॒स्मे उपो॑ अदृश्र॒न्तम॑सश्चि॒दन्ताः ।
अचे॑ति के॒तुरु॒षसः॑ पु॒रस्ता॑च्छ्रि॒ये दि॒वो दु॑हि॒तुर्जाय॑मानः ॥ २ ॥

अशोचि । प्रजज्वाल । अग्निः । समिध्यमानः । अस्मासु । उपसि तथापदृश्यन्ते मीपर्यस्तेजाभि । अन्धकारस्य । अन्तान् । अचति । च । सर्ज । उपस । प्राच्यां दिश्यन्तरिक्षे । श्रयणाय । दिव । दुहितु । प्रादुर्भवति ।

अ॒भि वां॑ नू॒नम॑श्विना सु॒होता॒ स्तोमैः॑ सिषक्ति नासत्या विव॒क्वान् ।
पू॒र्वीभि॑र्यातं प॒थ्या॑भिर॒र्वाक्स्व॒र्विदा॒ वसु॑मता॒ रथे॑न ॥ ३ ॥

अभि वाम् । अभिसेवत । अस्मिन् काल । इमावश्विनौ । कल्याणस्तोता । स्तोमै । वचनकुशल । पुनरातनै । यात । मार्ग । अभिमुखम् । सर्वं । युवाम् । धनवता । रथन ।

प्र॒बोधया॑ नू॒नम॑श्विना यु॒वाकुर्हु॒वे यद्वां॑ सु॒ते माध्वी वसू॒युः ।
आ वां॑ वहन्तु स्थवि॑रासो॒ अश्वाः॒ पिबा॑थो अ॒स्मे सुषु॑ता॒ मधू॑नि ॥ ४ ॥

प्रबोधयाम् । रक्षक्या । युवया । इदानीम् । अश्विनौ । युवां कामयमानोऽहमस्मि । ततो ह्वयामि । यदा । वाम् । सुतसोम । मधुमन्तौ । वसुकाम । तदानीमावहन्तु । वाम् । वृद्धा । अश्वा । पिबतम् । अस्मासु । सुष्ठु तान् । सोमान् ।

---

१ दग्यते Sy २ अग्नि A
३ समिध्यमान सन् Sy ४ अस्माभि Sy
५ उपदृश्यन्ते सर्व Sy
६ अन्तानि A अन्ता is suggested for अन्तान् ॥ पयन्ता प्रदेशा Sy
७ पचति M ज्ञायते । यस्मादेव तस्मादुषया रागमनसमय । अत आगच्छतमिति शय Sy ८ सर्वस्य प्रज्ञापक सूय Sy
९ पूर्वस्यां दिशि Sy १० शोभायै Sy
११ अभिद्रां A १२ हे अश्विनौ ! Sy
१३ स्तोता is missing in A सुष्ठु देवानां स्तोता Sy १४ स्तुतीनां वक्ताहम् Sy
१५ पुनरातने A पुरातनै is suggested for पुनरातनै ॥ पूर्वक्षुण्णै Sy
१६ यातम् is suggested for यात ॥ गच्छतम् Sy १७ अस्मदभिमुखम् Sy
१८ स्वर्गमुखं वा जानता स्वरणवता वा Sy
१९ VM ignores नासत्या ॥ हे नासत्या ! सत्यभूतौ ! Sy २० युवो A २१ रक्षित्रो Sy २२ अत्र स्वभूतो भवामीति शेष Sy
२३ अश्विनं A २४ स्तौमि Sy
२५ यदस्मासु Sy २६ युवाम् Sy
२७ अभिषुते सोम Sy २८ हे मधुरस्य सोमस्यार्हौ मधुविद्यासम्पिनौ ! वा Sy
२९ स्थूला प्रवृद्धा । एतयोरतिप्रवृद्धत्वाच्छीघ्रगतयोरपेक्षितत्वाच्च स्थविररेव भाव्यम् Sy
३० आगमनानन्तरमस्माभि Sy
३१ सुष्ठुतान् A सुष्ठु सुतान् is suggested for सुष्ठु तान् ॥ सुष्ठ्वभिषुतानि Sy
३२ सोमान् is missing in A मधुररसान् Sy

प्राचीमु देवाश्विना धियं मेऽमृध्रां सातये कृतं वसूयुम् ।
विश्वा अविष्टं वाज आ पुरंधीस्ता नः शक्तं शचीपती शचीभिः ॥ ५ ॥

प्राचीमु[1]। उन्मुखम्। एव। हे देवौ[2]! अश्विनौ! मदीयम्[3]। कर्म[4]। रक्षोभिरहिंसितम्[5]। भज-मानाय[6]। कुरुतम्[7]। धनकाम[8] मदीय कर्म भजत। विश्वाश्च। रक्षतमस्माकम्। अत्रे[9]। प्रवृत्ता बुद्धि[10]। तौ[11]। अस्मान्। शक्तान्[12] कुरुतम्। प्रज्ञावती[13]। प्रज्ञाभि[14]।

अविष्टं धीष्वश्विना न आसु प्रजावद्रेतो अह्रयं नो अस्तु ।
आ वां तोके तनये तूतुजानाः सुरत्नासो देववीतिं गमेम ॥ ६ ॥

आविष्टम्[16]। रक्षत[17]। कर्मसु। अश्विनौ। अस्मान्। एषु। प्रजायुक्तम्[18]। रेत। अभूयमुन्मुखम्[19]। अस्माकम्। अस्तु। आगमे[20]। युवयो.[21]। यज्ञम्[22]। पुत्रे[23]। तत्पुत्रे च तयोर्लभाय[24]। त्वरमाणा.[25]। शोभनधनाः। प्रजार्थमुपगच्छाम[26] इत्यर्थ।

---

१. ऋज्वीम् Sy.
२. देवा A.
३. मम Sy.
४. बुद्धि स्तुतिं कर्म वा Sy.
५. अहिंसिताम् Sy.
६. लाभाय Sy.
७. उचितां कुरुतम् Sy.
८. धनमिच्छन्तीम् Sy.
९. सङ्ग्रामेऽपि Sy.
१०. बुद्धीः is suggested for बुद्धिः॥ अस्मदीया बुद्धी. Sy.
११. तौ A. युवाम् Sy.
१२. शक्तात् Sy. प्रयच्छत धनमिति शेष· Sy.
१३. प्रज्ञापती is suggested for प्रज्ञावती॥ हे कर्मणा पालकौ! शमीति कर्मनाम Ngh. 2. 11
१४. अस्मदीयैः स्तुत्यादिरूपै. कर्मभिः Sy.
१५ VM. ignores आ॥ Sy. explains आ as अभि।
१६. आवि० M.
१७. रक्षतम् is suggested for रक्षत।
१८. पुत्राद्युपेत पुत्रोत्पादनसमर्थम् Sy.
१९. अह्रयम् is suggested for अभूय०॥ अक्षीणम् Sy.
२०. आगन्मे A. आगमेम is suggested for आग मे॥ आगच्छेम Sy.
२१ युवयोरनुग्रहाल्लब्धे Sy.
२२. देवाना वीतिः प्राप्तिर्यस्मिस्तादृश यज्ञम् Sy.
२३. तत्पुत्रे is missing in A.
२४. तयोर्लभाय is suggested for तयोर्लभाय।
२५. अभिमत धन प्रयच्छन्तः Sy.
२६. The passage प्रजार्थमुपगच्छाम इत्यर्थः refers to आगमेम and तयोर्लभाय।

एष स्य वां पूर्वगत्वेव सख्ये निधिर्हितो माध्वी रातो अस्मे ।
अहेळता मनसा यातमर्वागश्नन्ता हव्यं मानुषीषु विक्षु ॥ ७ ॥

एष स्य । स । एष । वाम् । पूर्वगत्वेव यो वयो स यानाय प्रथमं गच्छति । स्वसख्यसिद्धयर्थम् । सामभयो निधि । निहित । अस्माकम् । अभिप्रत्त । हे मधुमन्तौ । अहे इति स्पष्टम् ।

एकस्मिन्योगे भुरणा समाने परि वां सप्त स्रवतो रथो गात् ।
न वायन्ति सुभ्वो देवयुक्ता ये वां धूर्षु तरणयो वहन्ति ॥ ८ ॥

एकस्मिन् । युवयोर्द्वयो समाने । एकस्मिन् । उद्योगे । हे क्षिप्रकारिणौ । वाम् । परिगमयति । सप्त । नदी । रथ सप्त हि नवीरतिक्रम्यादिवनावागच्छत । न । क्षुप्यन्ति । शोभनभवना । देवैर्युक्ता । ये । वाम् । धूर्षु युक्ता । अश्वा । वहन्ति ।

---

१ युवयो प्रियत्वेन प्रसिद्ध सोम Sy
२ पुरतो दीयमान Sy　३ युवयो Sy
४ पुरतो गन्ता दूत इव । स यथा प्रियं जनयन् स्वामिन पुरतो वर्तते तद्वदित्यर्थ Sy
५ ०गत्त्येव तमो M यो द्वयो is suggested for यो वयो ॥
६ गच्छन्ति A　७. सख्यार्थम् Sy
८. सोममयो M
९ निमि A निधिस्थानीय Sy
१० पुरत स्थापित Sy
११ अस्माभि Sy
१२ ०प्रेत M ०प्रत्त is suggested for ०प्रक्त ॥ दत्त सदुस्थित । सन्निहित Sy
१३ ०मन्त M हे मधुप्रियो ! अश्विनौ ! Sy
१४ अक्रुध्यता Sy
१५ अहे इति ते स्पष्ट A अहेळतेति स्पष्टम् is suggested for अहे इति स्पष्टम् ॥ VM ignores मनसा । आ । यातम् । अर्वाक् । अश्नन्ता । हव्यम् । मानुषीषु and विक्षु ॥ Sy explains these words in the following manner -- मनसानुग्रहयुक्तेन चेतसार्वागस्मदभिमुखमा यातम् । आगच्छतम् । अश्नन्ता हव्यं हवि सोमादिकमश्नन्तावभ्यवहरन्तौ । कुत्र ? मानुषीषु विक्षु मनुष्यरूपासु प्रजासु वर्तमानम् ।
१६ समानं A उभयसाधारणे Sy
१७ योगे अस्मद्विषये सति Sy
१८ हे सर्वस्य भर्तारौ ! Sy　१९ युवयो Sy
२० परग० A परिगच्छति शीघ्रमागच्छतीत्यर्थ Sy
२१ सप्त । नदी । रथ is missing in A सपणस्वभावा सप्तसंख्याका वा गङ्गाद्या Sy
२२ ०वांग० A.
२३ शीघ्रगमने(न) श्राम्यन्ते Sy
२४ तत्प्रधानुकूला सुभवना Sy
२५ देवाभ्यां युवाभ्यां युक्ता Sy
२६ अश्वा Sy　२७ युवाम् Sy
२८ रथस्य तरणयस्तारका शीघ्रगन्तार Sy

असश्चता मघवद्भ्यो हि भूतं ये राया मघदेयं जुनन्ति ।
प्र ये वन्धुं सूनृताभिस्तिरन्ते गव्या पृञ्चन्तो अश्व्या मघानि ॥ ९ ॥

असश्चता[1] । असमवर्जिनौ । हविष्मन्द्यः[2] । हि युवाम् । भवतम्[3] । येन[4] । धनेन । महनीय देवमन्नम्[5] । प्रेरयन्ति[6] । ये च । वन्धुमागत[7] दरिद्रम्[8] । वाग्भि[9] । वर्धयन्ति[10] । महनीयानि[11] । गवाम्[12] । अश्ववृन्दानि[13] । सम्पर्चयन्त[14] इति ।

नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।
धत्तं रत्नानि जरतं च सूरीन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

नू मे । क्षिप्रम्[15] । मम[16] । आह्वानम्[17] । आशृणुतम् । युवा तौ[18] । प्राप्नुतम्[19] । मार्गम्[20] । अन्नयुक्तम्[21] । अश्विनौ[22] ! धत्तम्[23] । रत्नानि[24] । वयसा[25] जरयन्तम्[26] । च । स्तोतॄन् ।

---

१. समव० A. असर्वजितौ is suggested for असमव० ॥ कुत्राप्यसज्यमानौ युवाम् Sy.

२. ०ष्मद्भ्यः is suggested for ०ष्मन् द्यः ॥ धनवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय Sy.

३. तेभ्य एव अनुरक्तौ भवतम् Sy.

४. धनेन निमित्तेन राया युक्ता वा Sy.

५. देयम० is suggested for देवम० ॥ दातव्यं मघं धन हविर्लक्षणं वा Sy.

६. प्रेरयन्ति यच्छन्ति Sy.

७. स्नेहेन बध्नातीति वन्धु । तं स्वसम्बन्धिनम् । अथवा फलेन बध्नातीति बन्धुरध्वर्य्वादिः । तम् Sy.

८. ०मागं A

९. वाभि A
प्रियसत्यात्मिकाभिः Sy.

१०. प्रवर्धयन्ति । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थ Sy.

११. धनानि Sy.

१२. The addition of वृन्दानि after गवाम् is suggested. गोरूपाणि Sy.

१३. अश्वरूपाणि च Sy.

१४. संवर्च० A. अर्थिभ्यः प्रयच्छन्तः । तेभ्यो मघवद्भ्यो भूतम् Sy.

१५. अद्य Sy.

१६. अस्मदीयम् Sy.

१७. स्तुतिम् Sy.

१८. युवा तौ A युवानौ is suggested for युवा तौ ॥ हे नित्ययुवानौ ! युवाम् Sy.

१९. प्राप्नुत M आगच्छतम्

२०. गृहम् Sy.

२१. हविर्युक्तम् Sy.

२२. ०ना A.
श्रुत्वा च हे अश्विनौ ! Sy.

२३. दत्तम् Sy.

२४. आगत्य च रमणीयानि धनानि Sy.

२५. पयसा M

२६. जरत वर्धयतम् । धातूनामनेकार्थत्वात् । शिष्टं स्पष्टम् Sy.

VII 68

आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वा गिरो दस्रा जुजुषाणा युवाकोः ।
हव्यानि च प्रतिभृता वीतं नः ॥ १ ॥

आ[1] शुभ्रा[2] । आयातम्[3] । शोभनौ[4] । अश्विनौ । शोभनाश्वौ[5] । स्तुति[6] । दर्शनीयौ[7] । सेवमानौ[8] । युष्मत्कामस्य[9] । हव्यानि[10] । च । प्रतिसम्भृतानि । खादतम्[11] । न[12] ।

प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुररं गन्त हविषो वीतये मे ।
तिरो अर्यो हवनानि श्रुतं नः ॥ २ ॥

प्र[13] वाम्[14] । प्रस्थितानि[15] । युवयोः[16] । मदकराणि[17] । अन्नानि[18] हविर्धानात् । पर्याप्तम्[19] । गच्छतम्[20] । मम[21] । हविषः[22] । पानाय । तिरस्कृत्य । शत्रून्[23] । हवनानि[24] । श्रुतम्[25] । अस्माकम्[26] ।

प्र वां रथो मनोजवा इयर्ति तिरो रजांस्यश्विना शतोतिः ।
अस्मभ्यं सूर्यावसू इयानः ॥ ३ ॥

प्र वाम् । प्रेरयति[27] । वाम्[28] । मनोवेगः । रथः । तिरस्कुर्वन्[29] । लोकान् । अश्विनौ ! शतरक्षम[30] । अस्मदर्थम् । हे सूर्यावासयितारौ[31] ! गच्छन्[32] ।

---

१ 'आ शुभ्रा यातम्' इति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमाश्विनम् । आदितः सप्त विराजोऽष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । अनुक्रम्यते च— 'आ शुभ्रा नव सप्ताद्या विराजः' (KSA 37 68 p 26) इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः Sy २ शुभ्रा A. M
३ अस्मद्यज्ञमागच्छतम् Sy
४ हे दीप्तौ ! Sy ५ शोभना० A.
६ स्तुतीः is suggested for स्तुतिः ॥
७ शत्रूणामुपक्षपयितारौ युवाम् Sy
८ सेवमानौ भवतमिति शेषः Sy
९ युवां कामयमानस्य मम Sy.
१० हवींषि Sy ११ भक्षयतम् Sy
१२ नः is suggested for न ॥ न केवलं स्तुतिः किन्तु नोऽस्मदीयानि Sy
१३ 'प्र वामन्धांसि' इत्येषाश्विनशस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च 'प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरमा पिबतमश्विना' (ASS 6 5) इति Sy
१४ हे अश्विनौ ! Sy
१५ प्रास्थिषत । गृहीतान्यासन्नित्यर्थः Sy
१६ युवाभ्याम् Sy १७ मदजनकानि Sy
१८ सोमलक्षणानि अन्नानि Sy
१९ अत्यर्थं शीघ्रम् Sy २० आगच्छतम् Sy
२१ अतो युवां मम Sy २२ हर्षं A
२३ अरेरस्मद्विरोधिनः Sy २४ भुव० A
२५ शृणुतम् । श्रुतमित्यस्य वाक्यादित्वादनिघातः Sy २६ अस्मदाह्वानमित्यर्थः Sy
२७ आगच्छत्यस्मद्यज्ञम् । अथवा वां प्रेरयति गमनाय Sy
२८ वाम् A युवयोः Sy
२९ तिरस्तिरस्कृत्य अतिक्रम्य Sy
३० अपरिमितास्मद्विषयरक्षः Sy
३१ वस० A. हे सूर्यया सह रथे वसन्तौ Sy
३२ याच्यमानः सन् Sy

अयं ह यद्वां देवया उ अद्रिरूर्ध्वो विवक्ति सोमसुद्युवभ्याम् ।
आ वल्गू विप्रो ववृतीत हव्यैः ॥ ४ ॥

अय ह । अयम् । ह । यदा । वाम्[1] । देवौ[2] कामयमान. । ग्रावा[3] । उन्मुखशव्द[4] करोति[5] । सोमसत्[6] । युवाभ्याम्[7] । तदानी[8] वल्गनशीलौ[9] । मेधावी स्तोता[10] । आववृत्याद्[11] युष्मन्[12] । हविर्भि[13] ।

चित्रं ह यद्वां भोजनं न्वस्ति न्यत्रये महिष्वन्तं युयोतम् ।
यो वामोमानं दधते प्रियः सन् ॥ ५ ॥

चित्र ह[14] । पूजनीयम्[15] । ह[16] । यत् । युवयो । अन्नम्[17] । अस्ति तत्सर्वम्[18] । ममत्वयुक्तम्[19] । अत्रय ऋषये[20] । नियुयोत[21] प्रायच्छतम् । यः[22] । वामम्[23] । रक्षणम्[24] । अधारयत्[25] । प्रिय[26] । भवन्नत्रि.[27] ।

उत त्यद्वां जुरते अश्विना भूच्यवानाय प्रतीत्यं हविर्दे ।
अधि यद्वर्प इतऊति धत्थः ॥ ६ ॥

उत त्यत् । अपि च । तत् । वाम्[28] । स्तुवते[29] । अश्विनौ । अभवत्[30] । च्ययानाय[31] । प्रतित्य[32]

---

१. युवां प्रति Sy.
२. देवौ युवा कामयमानः Sy
३. अभिषवग्रावा Sy.
४. उन्मुखः is suggested for उन्मुख ॥ उन्नतः सन् Sy.
५. विवक्ति उच्चैः शब्दयति Sy.
६. ०सुत् is suggested for ०सत् ॥ सोममभिषुण्वन् Sy.
७. युवाभ्यामर्थायाभिषुण्वन्निति सम्बन्धः । एवं कुर्वन् Sy.
८. तदानीम् is written twice in M
९. सुन्दरौ Sy.
१०. यजमानः Sy.
११. आवर्तयति Sy.
१२. युवाम् is suggested for युष्मन् ॥
१३ VM ignores उ ॥ उ इति पूरण Sy
१४. हे अश्विनौ ! Sy. १५. चायनीयम् Sy.
१६. खलु Sy. १७. धनम् Sy.
१८. अस्ति तदस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः Sy.
१९. ममहत्व० A. महत्त्व० is suggested for ममत्व० ॥ ऋबीसम् Sy.
२०. अथ तयोः स्तुतिः । अत्रय एतन्नामकादृषेः । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । तस्मात् Sy.
२१. युयोतं M पृथक्कुरुतम् Sy.
२२. अत्रिः Sy.
२३. वाम् is suggested for वामं ॥ युवभ्यामेव कृतम् Sy.
२४. रक्षण सुखम् Sy
२५ धारयति Sy
२६. स्तोतृत्वाद् युवाभ्या प्रियभूतः सन् Sy.
२७. VM ignores नु ॥ न्विति पूरणः Sy
२८. युवयोः कर्म कुर्वते Sy.
२९. जूर्णाय Sy
३०. अभूत् Sy.
३१. चपाना० M च्यवानाय is suggested for च्यपानाय ॥ एतन्नामकाय महर्षये Sy.
३२. प्रतीत्यं is suggested for प्रतित्यं ॥ तस्य रूपस्य प्रत्याप्त्यै Sy

प्रतिगमनं वृद्धस्य पुनर्युवत्वं प्रति गमनम्। हविषो दात्रे। अधिपस्य। प्रथमस्मात्। रूप जीर्णस्य। इयोमुखम्।

उत त्यं भुज्युमश्विना सखायो मध्ये जहुर्दुरेवासः समुद्रे ।
निरीं पर्षदरावा यो युवाकुः ॥ ७ ॥

उत त्यम्। अपि च। तम्। भुज्युम्। अश्विनौ। सखाय। समुद्रमध्ये। त्यक्तवन्त। दुर्गमना। तमेनम्। पार प्रति निष्पर्षत। अरावाश्वो गमनवाश्रयो वा। य। युष्मत्काम। अरण गमन तद्वानरावेति।

वृकाय चिज्जसमानाय शक्तमुत श्रुतं शयवे हूयमाना ।
यावघ्न्यामपिन्वतमपो न स्तर्यं चिच्छक्त्यश्विना शचीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय। वृकाय। अपि। जसमानाय। विमोचने शक्तावभवतम्। अपि च। अशृणुतम्। शयव।

---

१ यस्य A. ०धस्य is suggested for ०धस्य M अध्यघसम्। 'युवं च्यवान मश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथु शचीभि' (RV I 117 13) इत्यादिषु च्यवानस्य युवयोर्नवीकरणं प्रसिद्धम् Sy
२ यस्मात् is suggested for प्रथमस्मात्।
३ अयोमु० M इतोमुखम् is suggested for इयोमुखम् ॥ इतो गमनाख्यं मृत्यो सका शादित प्राप्तिरूपम् Sy
४ एतन्नामानम् Sy
५ भुज्युसंज्ञिभूता Sy
६ VM seems to explain together समुद्रे and मध्ये as समुद्रमध्ये ॥ समुद्रोदकस्य मध्ये Sy ७. दुष्टगमना Sy
८ ईमिनं समुद्रमध्ये क्षिप्तम् Sy
९ निरपारयतम् Sy
१० ०वद्वो A अरमदानमिगन्ता च तमेनं निर पारयतम् Sy
११ ०वामृरयो is suggested for ०वाश्रयो।
१२ य is missing in M युष्मु Sy
१३ युवां कामयिता Sy
१४ The passage अरण गमनं तद्वानरावा should immediately follow निष्पर्षत् and precede अरावाश्वो०
१५ अत्राश्विनेषु सूक्तेषु कथा सूच्यन्ते। अत्रि भुज्य्वादीनामग्निजलादिभ्यो रक्षणरूपास्ता सर्वा महता प्रपञ्चेनास्माभि 'नासत्याभ्यां बर्हिरिव' (RV I 116 1) इत्यत्र प्रप ञ्चिता। तास्तत्र द्रष्टव्या Sy
१६ धनादात्रे। अभिलषत इत्यर्थ अथवा परे भ्यो धनानि प्रयच्छते। यद्वा वृकाय वृकवद्धि सकाय। एतन्नामकाय Sy
१७ अपि is suggested for अपि। चिदिति पूरण Sy
१८ कमभिधपक्षीयमाणायर्षये Sy
१९ गक्ता० A अभिमतं धनमदत्तम्। शक्तेर्वा मार्यस्य मुक्त्येतद्रूपम्। प्रकभावशक्ता वस Sy
२० शृणुत A. अशृणुतम् is suggested for अवृणुतम्।
२१ एतन्नामकायर्षये Sy

हूयमान[1] । शयोर्गाम् । अपिन्वतक्षारयत पय[3] । उदकानि[4] । इव । निवृत्तप्रसवा[5] । अपि । आत्मीयया[6] शक्त्या[7] । प्रज्ञाभिश्च[8] ।[9]

एष स्य कारुर्जरते सूक्तैरग्रे बुधान उषसां सुमन्मा ।
इषा तं वर्धदघ्न्या पयोभिर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एष स्यः । एष । स्तोता[10] । स्तौति[11] । सूक्तै । उषसाम् । अग्रे[12] । बुध्यमान । शोभनमनन.[13] । त शयुम् । आत्मीया गौ । पयसा । अवर्धयदिति[14] ।[15]

VII 69

आ वां रथो रोदसी बद्बधानो हिरण्ययो वृषभिर्यात्वश्वैः ।
घृतवर्तनिः पविभी रुचान इषां वोळ्हा नृपतिर्वाजिनीवान् ॥ १ ॥

आ वाम्[16] । आयातु[17] । युवयो[18] । द्यावापृथिव्यौ । बाधमान । हिरण्मय । पुम्भि[19] । अश्वै[20] । उदकयुक्तमार्ग[21] । पविभि[22] । दीप्यमान । अन्नानाम्[23] । वोव्हा । नृणा[24] पालयिता । बलवानिति[25] ।[26]

---

१. भूयमानोः A. ०मानौ is suggested for ०मान. M आहूयमानौ युवाम् Sy.
२. ०पिवत० M ०न्वतमक्षार० is suggested for ०न्वतक्षार० ॥ अपूरयत क्षीरेण Sy.
३. यः A ४. अद्भिरिव नदीम् । ता यथोदकेन पूरयतस्तद्वत् Sy.
५. ०सवाम् is suggested for ०सवा॥ वृद्धामपि Sy ६. अध्यात्मी० A.
७ शक्ती शक्तया सामर्थ्येन दोहनलक्षणेन युक्ता कृत्वा Sy. ८. युष्मदीयैः कर्मभिः Sy
९ VM. ignores यौ and अश्विना ॥ यौ युवाम् । हे अश्विनौ ! 'शयवे' चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम्' (RV 1. 11 6 22)इत्यादि ह्युक्तम् Sy
१० स्तोता A
११ स्तौति is suggested for स्तौति ।
१२ प्रातःकाले Sy.
१३. शोभनमतिः सुष्टुतिर्वा Sy
१४ ०र्धयदिरि० A. वर्धयतम् । वचनव्यत्ययः । अघ्न्या हन्तव्या गौश्च वर्धत वर्धयतु । अथवैकमेव वाक्यम् । अघ्न्या गौर्वसिष्ठस्य प्रतिनियताग्निहोत्रार्था गौरिपान्नेन घृतादिनेत्यर्थः। पयोभिश्च त वसिष्ठं वर्धत् वर्धयतु । एवमात्मानं परोक्षेण निर्दिदेश । शिष्टं स्पष्टम् Sy. १५ VM. ignores स्यः and इषा ॥ स प्रसिद्धो वसिष्ठः । इषा अन्नेन Sy.
१६. 'आ वां रथः' इत्यष्टर्चं चतुर्दश सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'आ वां रथोऽष्टौ' (KSA 37 69. p. 26.) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः Sy. १७. हे अश्विनौ ! Sy.
१८. आयातु यज्ञमस्मदीयम् Sy. १९. पुं हि A. युवभिः Sy २०. अश्वैर्युक्तः सन् Sy.
२१ मार्गं M घृतमुदक वर्तन्या यस्य तादृशः Sy.
२२. रथनेमिभिर्मधुपात्रैर्वा Sy.
२३. यजमानैर्दत्तानां हविषां वाहको दातव्यानां वान्नानाम् Sy. २४. यजमानानां स्वामी Sy.
२५. अन्नवान् Sy. २६. VM. ignores रथः

स पप्रथानो अभि पञ्च भूमा त्रिवन्धुरो मनसा यातु युक्तः ।
विशो येन गच्छथो देवयन्तीः कुत्रा चिद्याममश्विना दधाना ॥ २ ॥

सः पप्रथान । पञ्च । जनान्[1] । धनप्रदानेन विस्तारयन्[2] । त्रिवन्धुरः[3] । मनसा[4] । युक्तः[5] । अस्म्या
यातु । मनुष्यान्[6] । येन[7] । अभिगच्छथ[8] । देवकामान् । यत्र कुत्र । चिदपि[9] । गमनम् । अश्विनौ । कुर्वन्तौ[10] ।[11]

स्वश्वा यशसा यातमर्वाग्दस्रा निधिं मधुमन्तं पिबाथः ।
वि वां रथो वध्वा३ यादमानोऽन्तान्दिवो बाधते वर्तनिभ्याम् ॥ ३ ॥

स्वश्वा । शोभनाश्वौ[12] । यशस्विनौ[13] । आगच्छतम् । अभिमुखम्[14] । हे दस्रौ[15] ! सोमवन्तम्[16] । निधिं[17]
प्राप्तम् । पिबतम् । विबाधते[18] । युवयोः रथ । उपसा हस[19] । अभिगच्छन्[20], यदिरभिक्रमणकर्मा । दिवः ।
पर्यन्तान्[21] । चक्रपविभ्याम्[22] ।

---

१ It seems to be the explanation of भूम ॥ भूतानि सर्वप्राणिनः Sy

२ प्रथमानः Sy

३ ति वसुन्धरो M
धन्धुरमुच्चावचं सारथ्यवस्थानं काष्ठमयं तादृशैस्त्रिभिर्युक्तः Sy

४ अस्मत्स्तुत्या युक्तः Sy

५ युक्तम् M

६ यजमानान् प्रति Sy

७ रथेन Sy

८ अनाभि० M

९ यत्र यत्रापि Sy

१० धारयन्तौ येन विशो गच्छथ, स यात्विति Sy

११ VM ignores सः ॥ स रथः Sy

१२ हे देवौ ! शोभनाश्वेन Sy

१३ यशसा च Sy

१४ अस्मदभिमुखम् Sy

१५ हे शत्रूणामुपक्षयितारौ ! Sy

१६ मधुररसोपेतम् Sy

१७ निधिवन्निहितं सोमम् Sy

१८ पिबा० A
शीघ्रगमनेन पोथयति Sy

१९ सह is suggested for हत । सूर्यया सह Sy

२० गम्तव्याम् प्रति गच्छन् । गमयन्नित्यर्थः । एवं कुर्वन् Sy

२१ पयन्तप्रदेशान् Sy

२२ वर्तिभ्याम् A
स्वधाराभ्याम् Sy

युवोः श्रियं परि योषावृणीत सूरो दुहिता परितक्म्यायाम् ।
यद्देवयन्तमवथः शचीभिः परि घ्रंसमोमना वां वयो गात् ॥ ४ ॥

[युवो.।] युवयो[1] । श्रियतम्[2] । पर्यवृणीत[3] । सूर्यदुहिता[4] । युवति[5] । परितक्म्येति[6] रात्रिनाम तस्या.[7] पश्चिमे भागे युवयो. काले । यत्[8] । देवकामम्[9] । रक्षथ[10] । प्रज्ञाभि[11] । अत्र यास्क· 'पर्यगाद्वा[12] अमहरव-साने॒ऽन्नम्[13] इति । यजमानाना रक्षणार्थम्[14] । अग्निर्हविर्भूतमनम्[15][16] । अश्विनौ[17] । परिगच्छतीत्यर्थ[18] ।

---

१. The *pratika* is supplied by the Editor. वसिष्ठस्येदमार्षम् Dur वसिष्ठस्य अश्विना-वुच्येते SKN

२. श्रियत M श्रियम् is suggested for श्रियतम् ॥ श्रयत इति श्री रथः । त सेवामेव वा Sy. या श्रीस्ताम् Dur

३. सर्वत. सम्भजते Dur परि सर्वतः वृणीते युवयोर्दीप्त्या दीप्तिमती भवतीत्यर्थ· SKN.

४. VM. explains सूरः and दुहिता together as सूर्यदुहिता ॥ सूर्यस्य दुहिता Sy योषा, आह कतमेति ? उच्यते, सूरो दुहिता सूर्यस्य दुहिता Dur. सूर्येण दिवि जन्यमानत्वात् सूर्यस्य दुहिता SKN ५. सर्वदा मिश्रयन्ती योषित् Sy. येयमुप सञ्ज्ञिका, इयमवृणीत Dur स्त्री उषआख्या SKN

६. ०तक्म्येति is suggested for ०तक्ष्येति cf. Ngh 4 1 ॥ परितस्तकनवति सङ्ग्रामे यज्ञे वागन्तव्ये Sy कदा तां श्रियमुष.सञ्ज्ञिका-मियमवृणीत ? रात्र्यामूर्ध्वमर्धरात्रात् । स ह्यश्विनोः कालः Dur कदा वृणीत ? रात्रौ । ऊर्ध्वमर्धरात्रादश्विनोः काल इति वक्ष्यति । तस्मिन् काले रात्रेः पश्चिमे भाग इत्यर्थः SKN परितक्म्या रात्रिः । परित एनां तक्म । तक्मेत्युष्णनाम । तकत इति सत. N 11 25 ७. तस्या बश्चिमे A

८. य A. यदा Sy. यस्मात् Dur , SKN

९. यजमानं यज्ञं वा Sy देवान् यष्टुमिच्छन्तं यजमानम् Dur देवान् यष्टुमिच्छन्तम्। इच्छयाऽत्र तत्पूर्वकत्वादनुष्ठानं लक्ष्यते । देवाना यष्टारमित्यर्थः SKN १०. रक्षत M रक्षथः is suggested for रक्षथ ॥ रक्षथो युवाम् SKN. ११. ०ज्ञाहि A युवयोर्ग-मनादिलक्षणैः कर्मभिः Sy. स्वैः कर्मभि· Dur. कर्मभि. स्वैः प्रज्ञाभिर्वा SKN

१२ VM. seems to explain घ्रंसम् by the quotation of N only तदानीं घ्रंस दीप्तम् Sy. परि प्रति, अहनि प्राप्त इत्यर्थ· । पूर्वाह्णो ह्यश्विनोर्यागकालः Dur. यस्मादिति श्रुतेस्तस्मादित्यध्याहार· । तस्मात् परीत्यय प्रतीत्यस्य स्थाने । घ्रंसमप्यह्न. । अहनीत्यर्थ. SKN.

१३ पर्यगाद्वा घ्रंसमहरवसानायान्नम् is suggested for पर्यगाद्वा घ्रंसहरवसानेऽन्नमिति A M. N. 6. 4.

१४. अवनेन रक्षणेन निमित्तेन Sy. कमर्थं पुरस्कृत्य वयोऽन्न गच्छति ? तर्पणायेत्यर्थः । एवमत्राश्विनोर्हवि सम्प्रदानसम्बन्धात् 'ओमना' इत्यस्य शब्दस्य'अवनाय' इत्येव विपरिणाम उपपद्यते Dur अवनायावनेन वा निमित्तभूतेन । तर्पणार्थमित्यर्थः SKN.

१५. आनि हवि० A

१६. ०न्नम् is suggested for ०नम् । सोमादिलक्षणम् Sy. सर्वासु दिक्षु यजमानैर्दीयमानं युवां प्रति वयोऽन्नं हविर्लक्षणम् Dur वयोऽन्ननामेदम् । अन्नं हविर्लक्षणम् SKN

१७. अश्विनौ seems to be the explanation of वाम् ॥

१८. पर्यगात् Sy तेन कारणेन वां परिगच्छति Dur अगाद् गच्छति युवाभ्यां दीयत इत्यर्थः। उदिते, अश्विनोर्याग उच्यते । अह. प्रत्यहमगादिति, तस्माद्यजमानं रक्षथः । तस्मात् प्रातरेवेज्येथे इत्यर्थः SKN N. 6 4, SKN. II 40 3, 40 4

यो ह स्य वां रथिरा वस्त उस्रा रथो युजानः परियाति वर्तिः
तेन नः शं योरुषसो व्युष्टौ न्यश्विना वहतं यज्ञे अस्मिन् ॥ ५ ॥

यो ह[1]। स्य[2]। एष । युवयो । हे रथवन्तौ[3] ! वस्ते[4]। तेजांसि । रथ[5] । युज्यमान[6] । परिगच्छन्ति[7] च । मार्गम्[8]। तेन[9]। अस्माकम् । शं[10] च । योश्च[11]। उषस । व्युच्छने[12]। निवहतम्[13]। अश्विनौ[14]! अस्मिन्[15]। यज्ञे[16]।

नरा गौरेव विद्युतं तृषाणास्माकमद्य सवनोप यातम् ।
पुरुत्रा हि वां मतिभिर्हवन्ते मा वामन्ये नि यमन्देवयन्तः ॥ ६ ॥

नरा गौरेव । हे नेतारौ[17] ! गौराविव[18] मृगौ । विद्युतम्[19] । मृगतृष्णावन्तौ[20] । अस्माकम् । अद्य । सवनादि[21] । उपगच्छतम्[22] । बहुषु । हि देशेषु[23] । वां[24] । स्तुतिभि । ह्वयन्ते[25] । तत्र मा । वाम् । अन्ये[26] । नियच्छन्तु । देवकामा[27] ।

युवं भुज्युमवविद्धं समुद्र उदूहथुरर्णसो अस्रिधानः ।
पतत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिर्दंसनाभिरश्विना पारयन्ता ॥ ७ ॥

युवम्[28]। युवम् । भुज्यु[29] । सखिभि समुद्रमध्ये[30] । अवविद्धम्[31] । पार प्रत्युदूहतु[32] । उदकात् ।

---

१ हेति पूरण Sy
२ एषु A स प्रसिद्धो रथ Sy
३ हे रथिनौ ! मत्वर्थीयो र Sy
४ आच्छादयति Sy ५ ते is omitted by M ६ अश्वैर्युक्त सन् Sy
७ ०च्छति is suggested for ०च्छन्ति ॥
८ यजमानगृहं वा Sy
९ रथेन Sy
१० शमनाय पापानाम् Sy
११ मिश्रणाय च सुखानाम् Sy
१२ ०च्छने M प्रात काले Sy
१३ नितरां प्राप्नुतम् Sy १४ अश्विना M
१५ अस्मिन् is missing in M
१६ VM ignores च ॥ यो रथ Sy,
१७ नेतारौ A हे नरा नेतारौ । अश्विनौ ! Sy
१८ ०विव A गौरा मृगीव Sy
१९ विशेषेण दीप्यमानं सोमं प्रति Sy
२० तृष्णावन्तौ Sy
२१ ०नानि is suggested for ०नादि ।
२२ उवग० A उपागच्छतम् Sy
२३ यज्ञेषु Sy
२४ वाम् is suggested for वा युवाम् Sy
२५ भवन्ते Sy यजमाना स्तुवन्ति
२६ अतो यष्टार Sy
२७ देवौ कामयमाना Sy.
२८ युवम् is omitted by A
२९ भुज्युम् is suggested for भुज्यु ॥ हे अश्विनौ ! युवं भुज्युम् एतन्नामकम् Sy
३० समुद्रे तन्मध्ये निमग्नम् Sy
३१ अपवि० M विक्षिप्तम् Sy
३२ उदूह० A ०हथु is suggested for ०हतु ।

अक्षिणै[1] । अश्वै[2] । व्यथारहितै । श्रमवर्जितै । कर्मभि[3] । अश्विनी तम् । वारयन्ती[4] ।

नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।
धत्तं रत्नानि जरतं च सूरीन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

[नू मे हवम्][5]

VII. 70.

आ विश्ववाराश्विना गतं नः प्र तत्स्थानमवाचि वां पृथिव्याम् ।
अश्वो न वाजी शुनपृष्ठो अस्थादा यत्सेदथुर्ध्रुवसे न योनिम् ॥ १ ॥

[6]आ विश्ववारा । हे विश्वैर्वरणीयौ[7] ! आगच्छतम् । अस्मान्[8] । अश्विनौ । प्रावाचि[9] प्रोक्तमस्माभि[10] । तत् । स्थानम् । अस्या पृथिव्याम्[11] । युवयोरस्माभि तच्च स्थान[12] स्तीर्णवर्हिर्वामन्विक्ष[13], अश्च[14] । इव[15] । वलवान्[16] । सुखपृष्ठ[17] । तिष्ठति[18] । आसिदथ[19] । यत्[20] स्थानम् । यथा मनुष्य । ध्रुवावस्थानाय[21] । युग्महमासीदति[22] ।

---

१. अक्षीणैः is suggested for अक्षिणै.॥ अक्षीयमाणैः Sy.
२. पतनवद्भिर्गमनवद्भी रथे नियुक्तैरश्वैः Sy.
३. शारीरैः कर्मभिश्च Sy.
४. पार० is suggested for वार० ॥ पारयन्तौ समुद्रम् अर्णस उदूहथुरिति । 'नासत्या भुज्युमूहथुः पतङ्गैः' (RV. 1. 116 4.) इति ह्युक्तम् Sy
५. The *pratīka* is supplied by the Editor The stanza has already been explained See RV. VII 67 10
६. 'आ विश्ववारा' इति सप्तर्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'आ विश्ववारा सप्त' (KSA 37. 70. p. 26.) इति । प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च विनियोग उक्तः । आद्यास्तृचस्तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे विनियुक्तः । 'आ विश्ववाराश्विना गत नोऽयं सोम इन्द्र' (ĀSS 8. 11) इति सूत्रितत्वात् Sy ७. सर्वैर्वरणीयौ ! Sy
८. अस्माक यज्ञं यागम् Sy.
९. प्रोवाचि M प्रोच्यते Sy. १०. वेद्याम् Sy.
११. One अस्माभिः is redundant.
१२. स्थान A.
१३. ०मन्वीक्ष्य is suggested for ०मन्विक्ष
१४. अश्वः is suggested for अश्च ।
१५. इव M. १६. वेगवान् Sy.
१७ तदर्थं सुखकरपृष्ठभागः । अत्यन्तविपुलत्वादारूढानां सुखकरपृष्ठभाग इत्यर्थः Sy.
१८. तिष्ठतु युवयोः समीपे Sy.
१९. आसिदधः M आसीदथः is suggested for आसिदथः ॥ आसीदथ., तत्स्थानमश्व आश्रयत्वितो गमनाय Sy.
२०. यत् । यमित्यर्थः । यमश्वम् यद्वा यत्स्थानम् Sy. २१. ब्रूवावस्थाना० A. ध्रुवावस्थाना० is suggested for ब्रुवावस्थाना० ॥ ध्रुवाय निवासाय Sy
२२. It seems to be an explanation of योनिम् ॥ युग्यम् is suggested for युग्महम् ॥ योनिं स्थानमिव Sy.

सिषक्ति सा वां सुमतिश्चनिष्ठातापि घर्मो मनुषो दुरोणे ।
यो वां समुद्रान्त्सरितः पिपर्त्येतग्वा चिन्न सुयुजा युजानः ॥ २ ॥

सिषक्ति । सेवते । सा । वाम् । सुमती । अतिशयनाम्नवती । तप्तश्च । घर्म । मनुष्यस्य । गृह । यो घर्मः । वाम् । समुद्रात् । सरित । पारयन्ति गमयन्तीत्यर्थ । अश्वो । इव । सुयुक्तो यज्ञे युज्यमान ।

यानि स्थानान्यश्विना दधाथे दिवो यह्वीष्वोषधीषु विक्षु ।
नि पर्वतस्य मूर्धनि सदन्तेषं जनाय दाशुषे वहन्ता ॥ ३ ॥

यानि । यानि । आवासस्थानान्यात्मन । अश्विनौ । कुरुत । दिव आगतौ । महीषु । ओषधीषु । प्रजासु च । पर्वतस्य । मूर्ध्नि । निवसन्तो । यजमानाय । अन्नं च । वहन्तावुत्तरत्र सम्बन्ध ।

चनिष्टं देवा ओषधीष्वप्सु यद्योग्या अश्नवैथे ऋषीणाम् ।
पुरूणि रत्ना दधतौ न्यस्मे अनु पूर्वाणि चख्यथुर्युगानि ॥ ४ ॥

चनिष्टम् । चन इच्छतम् । हे देवौ । तास्वोषधीषु । अप्सु च । यदा । व्याप्नुथ । योग्या

---

१ युवाम् Sy
२ ०ति is suggested for ०ती ॥ अस्माभि क्रियमाणा शोभना स्तुति Sy
३ कमनीयतमातिशयेनान्नवती वा Sy
४ तप्तोऽभूत् । 'यदूर्ध्वो ह्यत पततद्धर्मस्य घर्म त्वम्'(T A. 5 1 5) इति श्रुति Sy
५ प्रवर्ग्यश्च Sy ६ यजमानस्य Sy
७ यागगृहे Sy
८ घर्म is suggested for घर्मे ॥ यज्ञस्य शिरःस्थानीयत्वादस्य यो घर्म Sy
९ युवां प्राप्नुवन्निति शेष Sy
१० ०द्रान् is suggested for ०द्रात् ।
११ ०यति गमयती० is suggested for ०यन्ति गमयन्तो० ॥ पूरयति वृष्टिद्वारा Sy
१२ नेत्युपमार्थे, तद्वत् Sy
१३ सुष्ठु युक्तो रथे भवतस्तयेत्यर्थ Sy
१४ योजयन् यत्र स एव करोति Sy
१५ VM ignores चित् ॥ चिदिति पूरण Sy
१६ याहि A १७ ०नाद्या० A
१८ ०न M हे अश्विनौ । युवाम् Sy
१९ कुरुथ Sy २० द्युलोकादागतय Sy
२१ महतीषु is suggested for महीषु ।
२२ यजमानेषु Sy २३ तौ युवां मेघस्यान्तरि क्षस्य Sy २४ स्थाने Sy
२५ ०सन्तौ is suggested for ०सन्तो ॥ निषी दन्तौ २६ प्रापयन्तौ भवतमिति शेष Sy
२७ उत्तरत्र is missing in M
२८ VM ignores दाशुषे ॥ दाशुषे हविर्दात्रे Sy
२९ अस्य तं कमनीयतमं कामयेथामित्यर्थ Sy
३० हे देवा देवौ । युवाम् Sy
३१ ओषधिविकारांश्चरुपुरोडाशादिकान् सोमर सान् Sy ३२ यस्मात् Sy
३३ व्याप्नुथस्तस्मादस्मदीया अपि कामयेथामित्यर्थ । यद्वा ऋषीणामिति पूजार्थं बहुवचनम् । यदस्मा दोषधीष्वप्सु च चनिष्टं योग्या स्तुतीश्चाश्नवैथे तस्मात् Sy
३४ युवयोरुचिता ओषधीरपश्च Sy

स्तुती । ऋषीणाम्[1] । बहूनि । रत्नानि[2] । अस्मासु । निदधानौ[3] । अनुचख्यपृथु[4] । गतान् दिवसाननुख्यानमनुमनुन[5] दिवसा गता निरर्थका इति बुद्धिमधुना धन प्रयच्छन्तौ[6] कुरुत[7] ।

शुश्रुवांसा चिदश्विना पुरूण्यभि ब्रह्माणि चक्षाथे ऋषीणाम् ।
प्रति प्र यातं वरमा जनायास्मे वामस्तु सुमतिश्चनिष्ठा ॥ ५ ॥

शुश्रुवासा । शुश्रूषमाणौ । एव । अश्विनौ ।[8] · · · ·

यो वां यज्ञो नासत्या हविष्मान्कृतब्रह्मा समर्यो॒३॑ भवाति ।
उप प्र यातं वरमा वसिष्ठमिमा ब्रह्माण्यृच्यन्ते युवभ्याम् ॥ ६ ॥

[यो वां यज्ञः ।][9]

---

१. ऋर्षणा सम्बन्धिनौ Sy.

२. रमणीयानि धनानि Sy.

३. निद० A.

४. चखपृथुः A. ०चख्यथुः is suggested for ०चख्यपृथु ॥ ख्यातवन्तौ । अनुकृष्टवन्तावनुग्रहार्थम् Sy.

५. युगानि मिथुनानि जायापतिरूपाणि Sy.

६. ०मनमनतं A ०मनुमननम् is suggested for ०मनुमनुतं ॥

७. ०तोऽकुरुत A

८. The commentary on the rest of this stanza as well as on VII. 70. 6. and up to स्तुतिः in VII 70 7 is missing in all mss. Sy explains this stanza in the following manner :—

हे अश्विनाश्विनौ ! चिदिति पूरणः । युवा शुश्रुवासा श्रुतवन्तौ सन्तौ पुरूणि बहूनि ब्रह्माणि परिवृढानि कर्माणि स्तुतिलक्षणान्यृषीणामस्माकं सम्बन्धीन्यभि चक्षाथे । अभिपश्यथो युवाम् । अतो जनाय जनस्य यजमानस्य मम वरं यज्ञ प्रति प्र यातम् । वां युवयोश्चनिष्ठोक्तलक्षणा सुमतिरनुग्रहमतिरस्मे अस्मास्वस्तु भवतु ।

९. The *pratika* is supplied by the Editor. Sy explains this stanza in the following manner :—

हे नासत्यावश्विनौ ! वां युवयोर्यो यज्ञो यजमानः समर्य ऋत्विग्रूपैर्मर्त्यैः सहितः सन् हविष्मान् हविषा युक्तः कृतब्रह्मा कृतस्तोत्ररूपकर्मा भवाति भवति त वरं वरणीयं वसिष्ठमोप प्रयातं प्रकर्षेणोपागच्छतम् । इमेमानि ब्रह्माणि मन्त्रजातानि युवभ्या युवाभ्यामर्थायागमनायर्च्यन्ते स्तूयन्ते क्रियन्त इत्यर्थः ।

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।
इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

[इयं मनीषा][1] । स्तुतिः[2] । इमा[3] च । स्तुतिम्[4] । वर्षितारौ । सेवेथाम् । इमानि च । हवींषि[5] । युवां कामयमानानि । गच्छन्तु वामिति ।[6]

VII 71

अप स्वसुरुषसो नग्जिहीते रिणक्ति कृष्णीररुषाय पन्थाम् ।
अश्वामघा गोमघा वां हुवेम दिवा नक्तं शरुमस्मद्युयोतम् ॥ १ ॥

अप[7][8] । स्वसुः[9] । उषसः[10] आगमनाय । नन्[11] नगिति रात्रिमाह[12] सा । अवगच्छति[13] 'रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागात्'[14] इत्युक्तम्[15] । रचयति[16] । पन्थानम्[17] । रात्रिः[18] । आरोचमानायादित्याय[19] । अस्मिन् काले वयमश्विधनौ[20] ! गोधनौ[21] ! वाम्[22] । हवेम[23] । दिवा । नक्तं च[24] । अस्मत्त । हिंसकम् । पृथक् कुरुतम् ।

---

१ The *pratika* is supplied by the Editor

२ स्तुतिः कृता Sy ३ अस्मत्कृताम् Sy

४ शोभनां स्तुतिम् Sy

५ कर्माणि स्तुतिरूपाणि Sy

६ Sy explains the rest of words in the following manner —
हे अश्विनावश्विनौ ! इयं मनीषा स्तुतिर्युवयोः कृतेति शेषः । तदेवादरार्थं पुनरुच्यते । इयं गीः स्तुतिः कृता । हे वृषणा कामानां वर्षकौ ! यूयं पातेति सिद्धम् Sy

७ पञ्चमेऽनुवाके एकोनविंशतिसूक्तानि । तत्र 'अप स्वसुः' इति षड्चं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'अप स्वसुः षट्' (KSA. 37 71 p 26) इति । गतो विनियोगः Sy ८ आप A

९ सुपुरुपस M स्वसस्थानीयायाः Sy

१० उषसः सकाशात् Sy

११ नन्न A. नक्तम् is suggested for नन् ॥

१२ ०र्माह A.

१३ अपग० is suggested for अवग० ॥ तस्या अवकाशं दस्या स्वयमपगतेत्यर्थः । 'स्वसा स्वस्रे ज्यायस्यै योनिमारैक्' (RV I 124 8) इत्युक्तम् Sy

१४ श्वेत्या० A M

१५ ०त्युक्ता M (RV I 113 2)

१६ रिणक्ति रेचयति । यस्मादेव तस्माद्युवयोरागमनसमयत्वात् Sy १७ मार्गम् Sy

१८ कृष्णवर्णा रात्रिः Sy

१९ आरोचमानायाग्नये सूर्याय वा Sy

२० अश्विनौ A अश्वधनौ is suggested for अश्विधनौ ।

२१ ०नौ is suggested for ०नो ॥ उभयोः प्रदातारावित्यर्थः Sy

२२ युवाम् Sy

२३ हुवेम is suggested for हवेम ॥ स्तुमः आह्वयाम Sy

२४ श्याम् A. दिवा नक्तं सर्वदा Sy

उपायातं दाशुषे मर्त्याय रथेन वाममश्विना वहन्ता ।
युयुतमस्मदनिराममीवां दिवा नक्तं माध्वी त्रासीथां नः ॥ २ ॥

उपायातम्[1] । उपगच्छतम्[2] । दाशुषे[3] । यजमानाय । रथेन । धनम्[4] । अश्विनौ[5] ! वहन्तौ । पृथक् कुरुतम् । अस्मत्त. । अनिरामनतिप्राणनकर्माश्वासकारिण्यशक्तिरनिरा[7] । अमीवा[8] च रोगविशेष औदर । दिवा[9] । नक्तं च । हे वसुमन्तौ[10] ! अस्मान् । रक्षतम्[11] ।

आ वां रथमवमस्यां व्युष्टौ सुम्नायवो वृषणो वर्तयन्तु ।
स्यूमगभस्तिमृतयुग्भिरश्वैराश्विना वसुमन्तं वहेथाम् ॥ ३ ॥

आ वा रथम् । आवर्तयन्तु । वाम्[12] । रथम् । अवमस्याम्[13] । उषसि अवमाद्यतनी[14] । सुखमिच्छन्त[15] । पुमास[16] ऋत्विज । अनुस्यूतरश्मिम्[17] । यजुर्योगिभि.[18] । अश्वै । आवहेथौ[19] । अश्विनौ ! वसुमन्त[20] रथम् ।

यो वां रथो नृपती अस्ति वोळ्हा त्रिवन्धुरो वसुमाँ उस्रयामा ।
आ न एना नासत्योप यातमभि यद्वां विश्वप्स्न्यो जिगाति ॥ ४ ॥

यो वाम् । य । वाम्[21] । रथ । नृपती[22] ! भवन्ति[23] । वोळ्हा[24] । वन्धुर[25] फलकासघाटस्त्रिबन्धुरः । वसुमान्[26] । उत्सरणशीलगमन.[27] । तेनानेन[28] । अस्मान् । उपायातम् । नासत्यौ । अभिगच्छति[29] । यस्मात्[30] । वा[31] वसिष्ठ । विश्वरूपो[32] नानाविधस्तुतिकरणाद्विश्वरूप्य यद्वा[33] विश्वस्य व्यापको विश्वस्येति[34] ।

---

१. The *pratīka* is supplied by the Editor. २. अस्मदाह्वानं प्रति Sy
३. हविषा दात्रे Sy. ४. वननीय धनम् Sy.
५. हे अश्विनौ ! युवाम् Sy. ६. ०प्राणान० A
७. इरान्नम् । तदन्नदारिद्र्यमित्यर्थः Sy.
८. अमिवा A रोगञ्च Sy. ९. सर्वदा Sy
१०. मधुमन्तौ is suggested for वसुमन्तौ । हे मधुमन्तौ ! युवाम् Sy. ११. ऋक्ष० A
१२. युवयोः Sy. १३. आसन्नायाम् Sy.
१४. ०वमवाद्य० A अवमा० is suggested for ०आवमा० ॥ अवमाद्यतनी should immediately follow अवमस्याम् ॥ व्युच्छने उषसि Sy १५. सुखेन योजयन्तोऽश्वाः Sy १६. वर्षकाः Sy
१७. सुखरश्मिम् Sy.
१८. यजु० A. यज्ञयोगिभिः is suggested for यजुयोगिभिः ॥ उदकयुक्तैरश्वैरुदकप्रदैः Sy.
१९ ०थाम् is suggested for ०थौ ॥
२०. प्रदेयधनयुक्तम् Sy. २१. युवयोः Sy.
२२. ०तीः A हे नृणा यजमानाना पालकौ ! Sy.
२३. भवति is suggested for भवन्ति । सर्वदा सन्निहितो वर्तते Sy.
२४. वोळ्हु A. युवयोर्वाहकः Sy.
२५. वोधु० A. ०वन्धु० is suggested for ०बन्धु० ॥ सारथ्यधिष्ठानस्थानत्रयोपेतः Sy.
२६. धनवान् Sy. २७. उस्रं दिवसं प्रति गन्ता Sy २८. रथेन Sy.
२९. अभिगच्छति । अथवाह यद्यस्माद्विश्वप्स्न्यो वसिष्ठो वां जिगाति स्तौति, अत उपा यातम् Sy. ३०. यद्रथो यश्च रथः Sy.
३१. वं A. ३२. व्याप्तरूपः Sy ३३. यद्वां A.
३४. विश्वस्य seems to be unnecessary.

युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं नि पेदवं ऊहथुराशुमश्वम् ।
निरंहसस्तमसः स्पर्तमत्रिं नि जाहुषं शिथिरे धातमन्तः ॥ ५ ॥

युवम्[1]। युवम्। च्यावानम्[2]। जरया[3]। मोचितवन्तो[4]। पैवे[5] च राज्ञे। शीघ्रगन्तारम्[6]। अश्वमात्मीयम्। न्यूहथुः[7]। निष्प्रमुत्थापितवन्तौ[8]। अहन्तु[9]। तमस[10]। अत्रि[11] शतद्वारेषु यन्त्रगृहेष्वसुरे[12] प्रक्षिप्तम्। चाहुषं[13] च राजानम्[14]। शिथिले[15]। तस्य[16] राष्ट्रे पुनः। निहितवन्तो[17]।

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।
इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ॥ ६ ॥

[इयं मनीषा][18]

---

१ हे अश्विनौ ! Sy

२ स्यावा० A च्यवा० is suggested for च्यावा० ॥

३ जीर्णरूपात् Sy

४ मोऽच्युत० M ०वन्तौ is suggested for ०वन्तो । अमुञ्चतम् । 'युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानम्' (RV 1 117 13) इति ह्यत्र Sy

५ एव च M पैद्वे च is suggested for पै वे च ॥ पैद्वे एतन्नामकाय राज्ञे Sy

६ शीघ्रगामिनं Sy

७ यूहथु M व्यवहृतं युद्धे । 'युवं श्वेतं पेदवे' (RV 1 118 9) इति निगमः Sy

८ Missing in M निष्पतितमु० is suggested for निष्प्रमु० ॥ निवारयतम् 'युवमुर्वं संमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः' (RV 10 39 9) इति निगमः Sy

९ अह नु M अहंसु is suggested for अहन्तु । अवीसादग्ने सकाशात् Sy

१० तम० A गुहान्तःस्थितात् सकाशात् Sy

११ महर्षिम् Sy

१२ ०व्वसुर M ०सुरे is suggested for ०सुरे ।

१३ जाहु० is suggested for चाहु० ।

१४ राजानं A

१५ शब्दे Sy

१६ तस्या A स्वराष्ट्रेऽन्तर्मध्ये पुनः Sy

१७ ०वन्त M वन्तौ is suggested for ०वन्तो ॥ स्थापितम् । 'परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीम्' (RV 1 116 20) इति ह्युक्तम् Sy

१८. The *pratika* is supplied by the Editor

The stanza has already been explained See RV 7 70 7

VII. 72.

आ गोम॑ता नासत्या॒ रथे॒नाश्वा॑वता पुरुश्च॒न्द्रेण॑ यातम् ।
अ॒भि वां॒ विश्वा॑ नि॒युत॑ः सचन्ते स्पा॒र्हया॑ श्रि॒या त॒न्वा॑ शु॒भा॒ना ॥ १ ॥

आ[१] गोमता । आयातम्[२] । गोमता[३] । हे नासत्यौ[४] । रथेन । अश्ववता[५] । बहुसुवर्णेन[६] । अभिसचन्ते[७] विश्वा[८] । विधवा[९] । स्पृहणीयया । श्रिया[१०] । अङ्गेन[११] च । शोभमानौ[१२][१३] ।

आ नो॑ दे॒वेभि॒रुप॑ यातम॒र्वाक्स॒जोष॑सा नासत्या॒ रथे॑न ।
यु॒वोर्हि न॑ः स॒ख्या पित्र्या॑णि समा॒नो बन्धु॑रु॒त तस्य॑ वित्तम् ॥ २ ॥

आ[१४] नः । उपायातम्[१५] । अस्मान्[१६] । देवैः[१७] सह । सङ्गतौ[१८] । हे नासत्यौ । रथेन । युवोः[१९] । ही[२०] । न[२१] ।

---

१. 'आ गोमता' इति पञ्चर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च--'आ गोमता पञ्च' (KSA. 37. 72 p. 26.) इति । विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः । आश्विने पशावाद्याश्चतस्रो याज्यानुवाक्याः । सूत्रितञ्च--'आ गोमता नासत्या रथेनेति चतस्रः' (ASS. 3 8) इति Sy.

२. आयतम् A आगच्छतम् Sy.

३. गोयुक्तेन यद्वा गोमता गोप्रदेन Sy.

४. हे अश्विनौ ! Sy.

५. अश्चवता A. अश्वयुक्तेन । अश्वैर्वृषभैश्चोढेनेत्यर्थः Sy.

६. धनप्रदेनेत्यर्थः Sy.

७. अहि स० A. सेवन्तेऽस्मत्प्रेरिताः Sy

८ बह्व्यः Sy

९. विधवा seems to be the explanation of नियुतः ।

वडवाः is suggested for विधवाः ॥

स्तुतयः Sy. १०. शोभया Sy.

११. शरीरेण च Sy.

१२. दीप्यमानौ Sy.

१३. VM. ignores वाम् ॥ युवाम् Sy.

१४. वसिष्ठस्त्रिष्टुभाऽश्विनौ तुष्टाव । नासत्यौ अश्विनौ । युवाम् । इतरैर्देवैः सह । समानप्रीतौ परस्परं सन्तौ । अस्माकम् । अभिमुखम् । समीपे आगच्छतम् DDN.

१५. आगच्छतम् Sy १६. अस्माकम् Sy.

१७. इतरैर्देवैः सह Sy.

१८. समानप्रीतौ परस्परं सन्तौ Sy.

१९ युवयोः Sy

२०. हि is suggested for ही ।

२१. आगमने बन्धुत्वातिशयमाह--युवयोः, अस्माकञ्च Sy., DDN.

सस्यानि। पित्र्याणि क्रमागतानि। तथा। बन्धुत्वं। समानस्तुतिबन्धु पितरस्य वा स्तुवन्ति वयं चत्यर्थ। व बन्धुम्। वित्तमिति।

उदु स्तोमासो अश्विनोरबुध्रञ्जामि ब्रह्माण्युषसश्च देवीः ।
आविवासन्रोदसी धिष्ण्येमे अच्छा विप्रो नासत्या विवक्ति ॥ ३ ॥

उदु स्तोमास । उदबुध्यत । अश्विनो । स्तोमा । भवति । इमे । अश्विनेति ।

---

१ पितृत प्राप्तानि। नेदानीं स्तुत्यायुपायिना प्राप्तानि भवन्तीत्यर्थ। तदेवाह Sy, DDN

२ अपि च युवयोर्मम च Sy DDN

३ जनक पितामह Sy

४ एक एव। विवस्वान् वचनद्योभावपि कश्य पादवितेर्जातो विवस्वानश्विनोजनक पत्नो वसिष्ठस्येति एवं समानबन्धुत्वम्। अम वत् मिथुनमिति। तथा च बृहद्देवतायां—'यम विवना ववष' इत्यस्यां (RV 1 116 6) स्पष्टमुक्तम् DDN (BD VI 162 165 7 1 6)

अभवन्मिथुनं त्वष्टु सरण्यूस्त्रिशिरा सह।
स वै सरण्यूं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥१६२॥
तत सरण्यां जाते ते यमयम्यौ विवस्वत।
तावप्युभौ यमावेव ह्यास्तां यम्याश्च वै यम ॥१६३॥
सृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्यू सदृशीं स्त्रियम्।
निक्षिप्य मिथुनं तस्यामश्वा भूत्वा प्रचक्रमे ॥
अविज्ञानाद्विवस्वांस्तु तस्यामजनयन् मनुम्।
राजर्षिरासीत् स मनुर्विवस्वानिव तेजसा ॥
स विज्ञाय अपक्रान्तां सरण्यूमाश्वरूपिणीम्।
त्वाष्ट्रीं प्रतिजगामाशु वाजी भूत्वा सलक्षण ॥
सरण्यूस्तु विवस्वन्तं विज्ञाय हयरूपिणम्।
मैथुनायोपचक्राम तां च तत्रारुरोह स ॥
ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्रं तदपतद्भुवि।
उपाजिघ्रच्च सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया।
आघ्राणमात्राच्छुक्रं तत्कुमारौ सम्बभूवतु।
नासत्यश्चैव दस्रश्च यौ स्तुतावश्विनावपि ॥

५ स्तुन्वन्ति A

६ तस्येति कर्मणि षष्ठी। तं बन्धुम्। तद्बन्धुत्वं वा Sy

७ तस्य वित्तं ज्ञापितं तस्मादेवमुक्तम्। वित्तं ज्ञातम्। इति वसिष्ठेन सुहृत्तस्यम् DDN

८ VM ignores अर्वाक ॥ अर्वागभिमुखम् Sy

९ उत्कृष्टं बोधयन्ति। देवयोमार्वनिघात Sy

१० ०नो M

११ मा is written twice in A
स्तवा Sy

१२ विवक्ति is suggested for भवति ॥
स्तौति Sy

१३ The rest of the commentary is missing Sy explains the stanza in the following manner स्तोमास स्तोमा स्तवा अश्विनाश्विनावुद बुध्रन् उत्कृष्टं बोधयन्ति। उ इति पूरण। जामि। बन्धुनामैतत्। बन्धुस्थानीयानि ब्रह्माणि परिवृढानि कर्माणि देवीर्द्योतमाना उषस। दकारावश्विनौ च। अबुध्रन् विप्रो मेधावी वसिष्ठ इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ धिष्ण्ये धिषणार्हे स्तुत्ये आविवासन् परिचरन् नासत्या श्विनावच्छाभिमुखम्, विवक्ति स्तौति।

वि चेदुच्छन्त्यश्विना उषासः प्र वां ब्रह्माणि कारवो भरन्ते ।
ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेद्बृहदग्नयः समिधा जरन्ते ॥ ४ ॥

वि चेत् । व्युच्छन्ति[1] । च[2] । इत्[2] । अश्विनौ । उषस । प्रहरन्ते[3] । युवयो[4] । स्तोत्राणि । स्तोतार । ऊर्ध्वम् । रश्मिम्[5] । देव । सविता । श्रयति । महान्त[6] । अग्नय । समिन्धनेन सहास्मिन् काले युवयोर्यागे[7] । स्तूयन्ते ।

उत्तरा निगदसिद्धेति—

आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।
आ विश्वतः पाञ्चजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

[आ[8] पश्चातात्[9]]

VII. 73.

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति स्तोमं देवयन्तो दधानाः ।
पुरुदंसा पुरुतमा पुराजामर्त्या हवते अश्विना गीः ॥ १ ॥

अतारिष्म[10] । नैशस्यास्य । तमस[11] । पारम् । तीर्णवन्तम्[12] । प्रतिदधाना[13] । स्तोमम्[14] । देवकामा अस्मिन् काले । पुरुकर्माणौ[15] । वहूक्षपणौ[16] शत्रूणाम् । पुराणजातौ[17] । अमर्त्यौ[18] । ह्वयति[19] । वाक्[20] । अश्विनौ ।

---

१. तमांसि विवासयन्ति Sy २. चेदिति पूरणश्च.र्थे वा । स च वक्ष्यमाणसूर्याद्यपेक्षकः Sy.
३. प्रभर० is suggested for प्रहर० ॥ प्रकर्षेण सम्पादयन्ति Sy. ४. स्तुतिसमयत्वात् Sy.
५. रश्मि A तेजः Sy. ६. अतिमहत् Sy.
७. ०र्योगे M ८. 'आ पश्चातात्' इति पञ्चम्याश्विने पशौ वपाया अनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादा गोमता नासत्या रथेन' (ĀSS 3 8.) इति Sy
९. VM does not explain the stanza Sy explains it in the following manner :
हे नासत्याश्विनौ ! पश्चातात् पश्चाद्देशादा यातम् । तथा पुरस्तात् पूर्वस्माद्देशात् तथाधरादधस्तनाद्देशाद्दक्षिणतउदक्तादुदग्देशात् । सर्वत्रायातमिति सम्बन्धः । किम्बहुना विश्वतः सर्वस्माद्देशात् पाञ्चजन्येन पञ्चजनहितेन राया धनेन सहा यातम् । निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः Sy
१०. 'अतारिष्म' इति पञ्चर्चं तृतीय सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम्' । 'अतारिष्म' इत्यनुक्रमणिका (KSA. 37 73 p 26)। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग.
११. अज्ञानस्य तत्कार्यस्य जननमरणवतः संसारदुःखस्य अथवा प्रकृतत्वात् प्रयोगविषयज्ञानस्य Sy
१२. ०वन्तः is suggested for ०वन्तं ॥ तीर्णाः स्म Sy
१३. देवेषु कुर्वाणाः Sy
१४. स्तुतिं प्रति Sy. १५. बहुकर्माणौ Sy.
१६. प्रभूततमौ Sy. १७. पूर्वजातौ Sy.
१८ अत एवामरणधर्माणौ Sy
१९. ०ती A स्तौति । आह्वयति वा Sy
२०. गरिता स्तोता वसिष्ठः Sy

न्यु प्रियो मनुषः सादि होता नासत्या यो यजते वन्दते च ।
अश्नीतं मध्वो अश्विना उपाक आ वां वोचे विदथेषु प्रयस्वान् ॥ २ ॥

न्यु प्रिय । निषण्णो होतृयतने । प्रिय । होता । मनुष्यस्य । नासत्यौ । य । यजति त । स्तौति । च । विवतम् । सोमम् । अश्विनौ ! अन्तिके । आभिमुख्येन ब्रवीमि । यामहम् । यज्ञेषु । हविष्मान् ।

अहेम यज्ञं पथामुराणा इमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।
श्रुष्टीवेव प्रेषितो वामबोधि प्रति स्तोमैर्जरमाणो वसिष्ठः ॥ ३ ॥

अहेम । प्रेरयाम । यज्ञम् । उपसि । पततामागच्छतां देवानाम् । उरुकर्मणा उरु कम कुर्वाणा । इमाम् । स्तुतिम् । वृषणौ । सेवथाम् । क्षिप्रयानिव प्रषितो दूत । याम् । प्रत्यबोधि । स्तोमै । स्तुव । वसिष्ठ ।

उप त्या वह्नी गमतो विशं नो रक्षोहणा सम्भृता वीळुपाणी ।
समन्धांस्यग्मत मत्सराणि मा नो मर्धिष्टमा गतं शिवेन ॥ ४ ॥

उप त्या । तौ । वोढारौ । अस्माकम् । प्रजाम् । उपगच्छत । रक्षोहणौ । हविर्भि सम्भूतौ ।

१ यु A.
२ निषण्णा भवति । युवयो कर्माणि यतत इत्यर्थ Sy ३ युवयो प्रियभूत Sy
४ देवानामाह्वाता स्तोतायम् Sy
५ मानुषो मनुष सकाशाज्जातो वा Sy
६ यजति ते M यागं करोति Sy
७ ते seems to be unnecessary
८ विपर्तं A पिबतम् is suggested for विवतम् ।
९ स्तोमम् M तस्य सम्बन्धिनं मधुरं सोमरसम् Sy १० अन्तिक एव । समीपे स्थित्वैव Sy
११ आह्वये Sy १२ युवाम् Sy
१३ प्रयस्वान् सन् Sy
१४ VM ignores उ १५ वर्धयेम Sy
१६. यागम् । तत्साधनं हविर्वा Sy
१७. ०ततमा० A
१८ पततामागच्छतां देवानामर्याय Sy
१९ ०कर्माण is suggested for ०कर्मणा A. M उरु स्तोत्रं कुर्वाणा स्तोतारो वयम् Sy
२० शोभनस्तुतिम् Sy
२१ हे वर्षको ! कामानाम् Sy
२२ श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगन्ता Sy
२३ प्रेरितो M २४ बोधयति शीघ्रं गन्तव्यमिति Sy २५ स्तोत्रै Sy
२६ स्तुवन् is suggested for स्तुव ॥
२७. उपेत्य A
२८ हविषां वोढारौ यद्वा प्रथमर्धर्चोऽश्वपरतया व्याख्येय । तथा सति तौ रथस्य वोढारौ युव पावश्विनोरश्वावुपगच्छताम् । इति तस्यार्थ Sy २९ रक्षसां हन्तारौ Sy
३० भृतसंभृतौ A सम्भृतौ is suggested for सम्भृतौ ॥सम्यग्भृतौ । पुष्टाङ्गौ Sy

दृढपाणी[1] । समगच्छन्त । युवयोर्मदिकानि[2] । सोमान्नानि । मा । अस्मान्[3] । हिंसिष्टम्[4] । आगच्छतम् । सुखेन[5] प्रदित्सितेन सहेति ।

आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।
आ विश्वतः पाञ्चजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

[आ पश्चातात्[6]]

VII. 74.

इमा उ वां दिविष्टय उस्रा हवन्ते अश्विना ।
अयं वामह्वेऽवसे शचीवसू विशंविशं हि गच्छथः ॥ १ ॥

इमा[7] उ[8] वाम् । इमा । उ[9] । वाम् । दिविष्टय[10] उषसो दिवमिच्छन्तीति । उत्सरणशीलो[11] । हवन्ते[12] । हे अश्विनौ । अयं[13] च । वाम्[14] । ह्वयामि[15] । रक्षणाय[16] । प्रज्ञावसू[17] युवाम् । हि[18] । विशविशम्[19] । गच्छथ सर्वा प्रजा अभिगच्छत[20] ।

---

१. ०वाणी A.
२. मदकराणि । सोमाः Sy.
३. अस्मात् A.   ४. हिंस्तम् Sy.
५. मङ्गलेन धनेन सार्धम् Sy.
६. The *pratika* is supplied by the Editor The stanza has already been explained. See RV. 7 72 5
७. 'इमा उ वाम्' इति षड्चं चतुर्थं सूक्तमाश्विन वसिष्ठस्यार्षम् । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यः शिष्टाः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'इमा उ वा षट् प्रगाथम्' (KSA. 37. 74. p. 26) इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे च सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'इमा उ वामय वाम्' (ASS. 4 15) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे- 'इमा उ वाम्' इत्ययमाश्विनस्तृचः । सूत्रितञ्च—'इमा उ वां दिविष्ठयः पिबा सुतस्य रसिनः' (ASS 7. 12) इति Sy.
८. उ is omitted by A.
९. उ is omitted. by M. उ इति चार्थे Sy.
१०. दिवमिच्छन्त्यः प्रजा ऋत्विजोऽपि Sy
११. ०शीलौ is suggested for ०शीलो ॥ वासकौ Sy.
१२. भवन्ते A. आह्वयामि Sy.
१३. वसिष्ठोऽपि Sy.
१४. युवाम् Sy.   १५. आह्वयामि Sy.
१६. अस्मद्रक्षणाय युवयोस्तर्पणाय वा Sy.
१७. हे कर्मधनौ ! Sy.
१८. यस्मात् कारणात् Sy.
१९. किमर्थमेवं प्रजा अप्यहमपीत्यादरोषितरिति तत्राह-प्रजां प्रजां प्रति Sy.
२०. ०च्छतम् is suggested for ०च्छत ।

युव चित्रं ददथुर्भोजनं नरा चोदेथां सूनृतावते ।
अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ २ ॥

युवम्[1]। युवाम्। पूजनीयम्[2]। ददतु[3]। अन्नम्[4]। हे नरौ ! मह्यं च। चोदयम्[5]। स्तुतिमते[6]। अर्वागिति[7] स्पष्टम्[8]।

आ यातमुप भूषतं मध्वः पिबतमश्विना ।
दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमा गतम् ॥ ३ ॥

आ यातम्[9]। आगच्छतम्। उप च[10]। भवतम्। सोमं च[11]। पितम्[12]। अश्विनौ[13] ! दुग्धम्[14]। पयश्च[15]। हे वृषणौ[16] ! जतव्य वसुधनौ[17] ! मा। अस्मान्। हिंसिष्टम्[18]। आगच्छतम्[19]।

---

१ हे अश्विनौ ! युवं युवाम् Sy
२ चायनीयम् Sy
३ ददथु is suggested for ददतु ॥ धारयेथे Sy
४ धनम् Sy
५ चोदयतम् is suggested for चोदयं ॥ प्रेरयतम् Sy
६ तद्धनं स्तुतिमते स्तोत्रे Sy
७ अर्वागि० is suggested for अर्वागि० ।
८ VM ignores the words रथम्। समनसा। नि। यच्छतम्। पिबतम्। सोम्यम् and मधु ।
Sy explains these words in the following manner —रथं समनसा समानमनस्कौ सन्तौ रथं युवयोः सम्बन्धिनमर्वागस्मदभिमुखं नि यच्छतम्। नियमयतम्। तथा कृत्वा सोम्यं सोमसम्बन्धिनं मधु मधुररसं पिबतम् Sy
९ यज्ञं प्रत्यागच्छतम् Sy
१० हृष० M
आगत्योप समीपे भूषत भवतम् Sy
आगत्य चोपभूषतमलङ्कुरुतं यज्ञम् Mah.
अलङ्कुरुतं च यज्ञम् U
११ मधुरं सोमरसम् Sy मधुरं सोमम्। कर्मणि षष्ठी, नुमभावश्छान्दसः Mah मधुस्यस्य स्वयशम् U
१२ पितम् M पिबतम् is suggested for पितम् ॥
१३ हे अश्विनौ ! युवाम् Sy
१४ दुग्धं M अन्तरिक्षाद्दुग्धम् Sy अन्तरिक्षात् प्रक्षारयतम् Mah. दुग्धं पयो महावीरसेचनार्थम् U
१५ वृष्टिपूर्वकम् Sy, Mah
१६ णो M पोरवा च हे वर्षकौ ! Sy वर्षकौ ! अन्नफलस्य सेक्तारौ ! Mah हे वृषणौ ! सेक्तारौ ! U
१७ ०व्यवसुधनौ is suggested for ०व्यं वसुधनौ ॥ हे जेतव्यधनौ ! जितधनाविस्यर्थ Sy जेन्यं जेतव्यं जितं धा वा समन्ताद् वसु धनं याभ्यां तौ जेन्यावसू वशीकृतधनौ तादृशौ Mah जितं स्वीकृतं वसु धनं याभ्यां तौ जेन्यावसू U
१८ हिंस्तम्। इदुप्रार्थनाकरणमेव हिंसा Sy मा हिंस्तम्। मृधिर्हिंसार्थः मृड् Mah मा च मर्धिष्टं सम्प्रहारं कुरुतं नोऽस्मान् प्रति U
१९ आगच्छतं शीघ्रम् Sy किं बहुना ? युवामागच्छतम् । आदरार्थं पुनर्वचनम् Mah अवश्यं आगच्छतम् U This stanza= YV 33 88,

अश्वा॑सो॒ ये वा॒मुप॑ दा॒शुषो॑ गृ॒हं यु॒वां दीय॑न्ति॒ बिभ्र॑तः ।
म॒क्षूयुभि॑र्नरा॒ हये॑भिरश्वि॒ना दे॑वा॒ यातमस्म॒यू ॥ ४ ॥

अश्वासः । अश्वास.[1] । ये । युवयोः[2] । उपगच्छन्ति[3] । यजमानस्य[4] । गृह प्रति[5] । युवा रथे । धारयन्तस्तै. । क्षिप्रगमनकारिभि.[6] । हे[7] नरौ[8] । अश्वै । अश्विनौ । देवौ । आयातम्[9] । अस्मत्कामौ[10] ।

अधा॑ ह॒ यन्तो॑ अ॒श्विना॒ पृक्षः॑ सचन्त सू॒रयः॑ ।
ता यं॑सतो म॒घव॑द्भ्यो ध्रु॒वं यशश्छ॒र्दिर॒स्मभ्यं॒ नास॑त्या ॥ ५ ॥

अधा । अथ । खलु[11] । अभिगच्छन्त[12] । अश्विनौ । अन्नम् । सचन्ते[13] । स्तोतार[14] । तौ[15] । प्रयच्छत । हविष्मद्भ्य[16] । ध्रुवम्[17] । अन्नम्[18] । अस्मभ्य च । गृह[19] प्रयच्छनमिति[20] ।

प्र॒ ये य॒युर॑वृ॒कासो॒ रथा॑इव नृपा॒तारो॒ जना॑नाम् ।
उ॒त स्वेन॒ शव॑सा शूशु॒वुर्नर॑ उ॒त क्षि॑यन्ति सुक्षि॒तिम् ॥ ६ ॥

प्र ये । प्रयच्छन्ति[21] । ये[22] । वृकवर्जिता[23] शीघ्रम् । रथाइव[24] । नृणा रक्षितार[25] । जनाना मध्येऽश्विनौ[26] । स्तोतारः[22] । स्तेन स्वेन[27] । वलेन । वृद्धा[28] भवन्ति । अपि[29] च । निवसन्ति[30] । सुनिवासम्[31] ।

---

१. अश्वाः Sy.
२. युवयोः स्वभूताः Sy.
३. गमयन्तीत्यर्थः Sy.
४. हविर्दातुः Sy.
५. ग्रहं A.
६. ०मन गामिभिः A. शीघ्रगन्तृभिः Sy.
७. हे is missing in M.
८. नेतारौ ! Sy.
९. अस्मद्यज्ञमागच्छतम् Sy.
१०. अस्मान् कामयमानौ Sy.
११. अपि च Sy.
१२. स्तुतिभिर्गच्छन्तो यजमानाः Sy:
१३. प्रभूत सेवन्ते । संयन्ति वा Sy.
१४. मेधाविनः स्तोतारः Sy.
१५. युवाम् Sy.
१६. अन्नवद्भ्योऽस्मभ्यम् Sy.
१७. अविचलितम् Sy.
१८. अन्नं यश एव वा Sy.
१९. ग्रहं Sy.
२०. VM. ignores नासत्या ॥ हे नासत्यावश्विनौ
२१. युवा प्रापयन्ति हविर्भिः Sy.
२२. यजमानाः Sy.
२३. प्रकव० A. परकीयधनस्यानादातारः Sy.
२४. व्रीह्यादिपूर्णा रथा यथा प्राप्नुवन्ति स्वामिगृहम् Sy.
२५. ऋत्विग्रूपाणां नृणां रक्षितारः सन्तः Sy.
२६. मनुष्याणाम् Sy.
२७. स्तेन स्वन A. स्वेन is suggested for स्तेन ॥ स्वीयेन Sy.
२८. वर्धन्ते Sy.
२९. उतेत्ययमुत्तरवाक्यापेक्षः । अपि च Sy.
३०. गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति Sy.
३१. सुनीवा० A.

VII 75

व्यु१षा आवो दिविजा ऋतेनाविष्कृण्वाना महिमानमागात् ।
अप द्रुहस्तम आवरजुष्टमङ्गिरस्तमा पथ्या अजीगः ॥ १ ॥

व्युषा । विविधम् । गच्छति । दिवि जाता । सत्येन प्रकाशयन सहान्धकारापनयनात् सत्यस्य प्रकाशनम् । प्रकाशयन्ती । महिमानम् । आजगामागता च । रक्षांसि । तमश्चात्मन । अपयर्ष्विम् । अपगम यति सयम् । अङ्गिरस्तमा, पुरायां अङ्गिरस्सु जाते । मार्गान् तमसा तिरोहितान् । तदपनयनेनोज्जहारेति, तेजांसि वा पथ्या इति ।

१ 'व्युषा आव' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । अत्रानुक्रमणिका—'व्युषा अष्टा पुषस्य तु वा' (KAS 37 75 p 26) इति ।
'तु वा' इत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमभावादि सप्तसूक्तान्युषोदेवत्यानि । प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादीनि षड् सूक्तानि । तथा च सूत्र्यते—'व्युषा आवो दिविजा इति षळिति त्रैष्टुभम्' (ASS 4 14.)इति । ऋग्विधान आम्नातो विनियोगोऽत्र लिख्यते—
रात्र्या अपरकाले च उत्थाय प्रयत: शुचि ।
व्युषा इत्युपतिष्ठेत षड्भि: सूक्त कृताञ्जलि:॥
प्राप्नुयात्स हिरण्यानि नानारूपं धनं बहु ।
गा अश्वान् पुरुषान् धान्यं स्त्रियो वासांस्यजाविकम्' (Rgvid 2 28) इति Sy
२ व्यूषा A
३ व्योच्छन् । विभातं कुत्सनतोरर्थ: । वसिर्निवासधात्वयत्र विपूर्वो व्युच्छते भवेत् । 'छन्दस्यपि दृश्यत' pa 6 4·73 इत्याट । वृक्षि ग्रहणस्य विभ्यन्तरोपसङ्ग्रहणार्थत्वाच्चनाबेर न्याडागम: । 'हल्ङ्याब्भ्य:०' (Pa 6 1 68) इति लोप: Sy
४ विम्यन्तरिक्षे प्रादुर्भूता सती Sy
५ तेजसा Sy
६ ०रापनयतात् A
७ स्वमहत्त्वम् Sy
८ ०तानि च M ०ता च is suggested for ०तां च ॥ आगतवती Sy
९ आगत्य चास्मद्द्रोग्धॄन् Sy
१० सर्वेषामप्रियम् Sy
११ अपवृणोति Sy
१२ अङ्गेगत्यर्थाविङ्गिरा । गन्तृतमा Sy
१३ ०रोप M
१४ ०र: स A
१५ पदवी: Sy
१६ ०नेनोज्ज जहा० A
उदगिरति । प्राणिनां व्यवहाराय प्रकाशयता स्यर्थ: Sy
१७ The passage तेजांसि वा पथ्या इति should immediately follow तमसा तिरोहितान् and precede तदपनयनेन
१८ VM ignores उषा: । इयमुषा Sy

म॒हे नो॑ अ॒द्य सु॑वि॒ताय॑ बो॒ध्युषो॑ म॒हे सौभ॑गाय॒ प्र य॑न्धि ।
चि॒त्रं र॒यिं य॒शस॑ धेह्य॒स्मे देवि॒ मर्ते॑षु मानुषि श्रव॒स्युम् ॥ २ ॥

महे नः । महते । अस्माकम्[1] । अद्य । अभ्युदयाय[2] । प्रवृद्धा भव[3] । तथोषः । महते । सौभाग्याय[4] । धनमस्मभ्य प्रयच्छ[5] । चित्रम्[6] । रयिम्[7] । यशस्विनम्[8] । प्रयच्छ[9] । अस्मभ्यम्[10] । देवि ! मर्त्येषु[11] मा प्रथित[12] कुरु धनप्रदानेन । मनुष्यहिते । कीर्तिमिच्छन्तम्[13] ।

ए॒ते त्ये भा॒नवो॑ दर्श॒ताया॑श्चि॒त्रा उ॒षसो॑ अ॒मृता॑स॒ आगुः॑ ।
ज॒नय॑न्तो॒ दैव्या॑नि व्र॒तान्या॑पृ॒णन्तो॑ अ॒न्तरि॑क्षा॒ व्य॑स्थुः ॥ ३ ॥

एते । एते[14] । इमे[15] । रश्मय[16] । दर्शनीयाया[17] । चित्रा[18] । उषसः । मरणवर्जिता[19] । प्रादुरभवन्[20] । जनयन्त[21] । यज्ञान्[22] । पूरयन्तश्च[23] । अन्तरिक्षम्[24] । वितिष्ठन्ते[25] ।

१. अद्य is missing in A.
२. सुखप्राप्तये सुखगमनाय वा Sy.
३. भवत M.
४. सेभ्योग्याय A.
५. प्रयच्छास्मान् Sy.
६. चायनीयम् Sy.
७. धनम् Sy.
८. यशोयुक्तम् Sy.
९. धारय Sy.
१०. अस्मासु Sy.
११. मर्तेषु A
अस्मासु Sy.
१२. ०त A.
१३. गच्छन्तं A. अन्नवन्तं पुत्रं धेहीत्यनुषङ्गः Sy.
१४. Missing in M ते is suggested for एते ॥ ते प्रसिद्धाः Sy.
१५ पुरो दृश्यमानाः Sy.
१६. रश्वयो A.
१७. प्रकाशयुक्तायाः Sy.
१८. पूज्या आश्चर्यभूता वा Sy.
१९. अमरणा अनश्वराः Sy.
२०. ०वत् A. आगच्छन्ति Sy.
२१. उत्पादयन्तः । तदनुकूलप्रकाशप्रदानात्तदुत्पादकत्वमेषाम् Sy
२२. VM. seems to explain दैव्यानि and व्रतानि together as यज्ञान् ॥ देवाना सम्बन्धीनि व्रतानि कर्माणि Sy.
२३. आपूरयन्तः Sy.
२४. अन्तरिक्षाणि । एकस्यैवान्तरिक्षस्य वायुमेघपक्षिणामालम्बनोपाधिना विविधत्वम् । अतो बहुवचनमुपपन्नम् Sy
२५. चिति० A
सरन्ति विविधं तिष्ठन्ति Sy.

एषा स्या युजाना पराकात्पञ्च क्षितीः परि सद्यो जिगाति ।
अभिपश्यन्ती वयुना जनानां दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी ॥ ४ ॥

एषा । सा । उषोषा । युञ्जाना । दूरात् । पञ्च । जनान् । सद्य एव । परीच्छति । दर्शनीयं । मार्गान् । जनानाम् । दिव । दुहिता । भवनस्य । पालयित्री ।

वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्रामघा राय ईशे वसूनाम् ।
ऋषिष्टुता जरयन्ती मघोन्युषा उच्छति वह्निभिर्गृणाना ॥ ५ ॥

वाजिनीवती । मसवती । सूर्यस्य । योषा । चित्रधना । धनस्य । ईशे । वसूनां च, वसूनि योसयन्तीति रश्मय । ऋषिष्टुता । सर्वं भूतजातं जनयन्ती । धनवती । उषा । उच्छति । वोढृभि स्तोतृभि । स्तूयमाना ।

प्रति द्युतानामरुषासो अश्वाश्चित्रा अदृश्रन्नुषसं वहन्तः ।
याति शुभ्रा विश्वपिशा रथेन दधाति रत्नं विधते जनाय ॥ ६ ॥

प्रति द्युतानाम् । प्रत्यदृश्यन् । द्योतमानाम् । आरोचमानाम् । अश्वा । चित्रा । उपसम् । हृयन्त । याति । शोभमाना । विश्वरूपा । रथेन । दधाति । रत्नम् । परिचरते । जनाय ।

---

१ उद्योगं कुर्वाणा प्रकाशय Sy
२ दूरदेशात् दूरे स्थितापि Sy
३ निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् Sy
४ परिच्छती A
५ Missing in M दर्शयन्ती is suggested for दर्शनीय ॥ साक्षित्वेनावलोकयन्ती Sy ६ मार्गान् A प्रज्ञानानि Sy
७ प्राणिनाम् Sy ८ दुहितृस्थानीया Sy
९ भूतजातस्य Sy
१० पालयित्री परिजिगातीत्यन्वय Sy
११ ०वति A. अन्नवती । यद्यप्युषोनामैतत् तथापि चित्रामघेत्यस्याप्युषोनामकस्य पृथग्विद्यमान त्वादत्रैको योगरूढोऽवगन्तव्य Sy
१२ योषित् Sy
१३ विचित्रधना विचित्ररश्म्याख्यधना च Sy
१४ प्रविशिष्टस्य तस्य Sy
१५ वसूनां च is missing in A वेवमनुष्यादि सर्वप्रियाणाम् धनानाम् । अथवा वसवो वासका रश्मय, तेषामपि Sy
१६ वासय० is suggested for योसय० ॥
१७ ०ष्मता A ०ष्टुता is suggested for ०ष्टुता ॥ ऋषिभि स्तुता Sy
१८ जरय० is suggested for जनय० ॥ प्राणि जातानि । उषा खलु पुन पुनरावर्तमाना प्राणिनामायुः क्षपयति Sy १९ विभातं करोति Sy २० कर्मवोढृभिर्यजमानै Sy
२१ Missing in M ०दृश्यन् is suggested for ०दृश्यम् ॥ प्रतिदृश्यन्ते Sy
२२ आरे चायमाना A आरोचमाना Sy
२३ चायनीया Sy २४ हयन्ते M वहन्त is suggested for हृयन्त ॥ धारयन्त Sy
२५ सर्वत्र गच्छति Sy २६ सा द्योता दीप्यमाना Sy २७ बहुरूपेण Sy २८ धमाति A ददाति च Sy २९ रमणीयं धनम् Sy

सत्या सत्येभिर्महती महद्भिर्देवी देवेभिर्यजता यजत्रैः ।
रुजद्दृळ्हानि दददुस्रियाणां प्रति गाव उषसं वावशन्त ॥ ७ ॥

सत्या[1] । सत्या[2] । सत्यैः । महती[3] च । महद्भिः । देवी[4] । देवैः[5] । यष्टव्या[6] । यष्टव्यैः[7] सह । विनाशयति[8] । दृढानि-तमांसि[9] । ददाति[10] च[11] । रश्मीन्[12] । रश्मयश्च[13] । औषुसम्[14] । अत्यन्त[15] प्रतिकामयन्ते ।

नू नो गोमद्वीरवद्धेहि रत्नमुषो अश्वावत्पुरुभोजो अस्मे ।
मा नो बर्हिः पुरुषता निदे कर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नू[16] नः । क्षिप्रम् । अस्मभ्यम् । गोमत्[17] । वीरवच्च[18] । धेहि[19] । रत्नम्[20] । उषः ! अश्ववत् । बहुप्रकारं[21] भोक्तव्यम् । अस्माभिः[22] । मा । अस्माकम् । यज्ञम् । जनतायाम्[23] । निन्दायै[24] । कार्षी[25] ।

---

१. सत्या is missing in A.

२. अन्यैरबाध्या Sy.

३. ०हती च A. पूजनीया प्रवृद्धा वा गुणैः Sy.

४. देवं A. द्योतमाना Sy.

५. किरणैर्निपातभाग्भिरन्यैर्देवैर्वा सहिता सतीSy.

६. यजनीया Sy.

७. उक्तलक्षणैः Sy

८. भिनत्ति Sy.

९. दृव्हाति A. अत्यन्तं स्थिराणि तमांसि Sy.

१०. ददाति सामर्थ्यात्प्रकाशमित्यर्थः । यद्वा ददाति स्तोतृभ्यः Sy.

११ च is missing in M.

१२. उस्रियाणाम् । गोनामैतत् । उस्त्राविण आसां भोगा इति तद्व्युत्पत्तिः । तासां सञ्चाराय । अपद्योत्रिया गा ददत् Sy.

१३. नि च गावः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेऽपि तमोऽवरुद्धाः प्राणिनः ।...विशेषेण गवां प्रभाते सञ्चारार्थमुषसोऽपेक्षितत्वात्तासां प्राधान्येनोक्तिः Sy.

१४. श्चोषसम् is suggested for ०श्चौषुसम् ।

१५. उशन्ति कामयन्ते Sy.

१६. नूनं A.

१७. बहुभिर्गोभिर्युक्तम् Sy.

१८. वीरैः पुत्रैरुपेतम् Sy.

१९. देहि Sy.

२०. रमणीयं धनम् Sy.

२१. ०कार भो० A. बह्वन्नम् Sy.

२२. पादभेदादस्मे इति पुनरभिधानम् Sy.

२३. पुरुषतायाम् । पुरुषसमूहेषु । अस्मत्पद्वेष्टृष्विति अर्थः Sy.

२४. यथा ते निन्दन्ति तथा मा कुर्वित्यर्थः Sy

२५. पु A. कार्षीः is suggested for कार्षी ॥

VII. 76.

उदु ज्योतिर॒मृतं॑ वि॒श्वज॑न्यं वि॒श्वान॑रः सवि॒ता दे॒वो अ॑श्रेत् ।
क्रत्वा॑ दे॒वाना॑मजनिष्ट॒ चक्षु॑रा॒विर॑क॒र्भुव॑नं॒ विश्व॑मु॒षाः ॥ १ ॥

उदु । यास्क—'उदशिश्रयत् । ज्योति । अमृतम् । सवजन्यम् । विश्वानरः । सविता । देवः ।
क्रत्वा रश्मिना । उपमाख्य चक्षु । अजनिष्ट । आविष्करोति । भवनम् । सर्वम् । उषा इति ।

१ 'उदु ज्योति' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं त्रैष्टुभमुपस्यम् । तथा चानुक्रान्तम् 'उदु सप्त' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग Sy वसिष्ठस्यार्षम् Dur SKN

२ N II 10 VM explains the first hemistich of this stanza by the quotation of the N only

३ उदगिश्रयं A उदशिश्रयत् is suggested for उदगिश्रयत् ॥ ऊर्ध्वं श्रयति Sy उच्छ्रयस्यूर्ध्वमुपनयति Dur उच्छब्दोऽश्रेदित्यनेन सम्बध्यते। उदश्रयदुच्छ्रितं कृतवान् करोति वा उद्गमयतीत्यर्थ । कुत एतत् ? निष्क्रियत्वात् सर्वज्योतिषां वायुना प्रेर्यमाणानामुद्गमनात् । वायोश्च विश्वानरत्वात् SKN

४ सूर्याख्यम् Dur आदित्याख्यम् SKN

५ अमृतत्वसाधकमविनाशि वा Sy मरणवर्जितम् SKN

६ विश्वेषां जनानां हितकरम् Sy सर्वगन्तृणां वायुपूर्वकत्वात्, गमनस्योपपद्यते विश्वजन्यं सर्वलोकहितम् Dur विश्वस्मै जनाय हितम् SKN

७. सर्वेषां नेता Sy मध्यमो वायु एवमत्र विश्वानरो ज्योतिरुच्छ्रयतीति अयमर्थः मध्यमो विश्वानर । एवं चाभिप्रेत्योक्तम्—'कम य मध्यमादेवमवक्षत्' इति Dur मध्यमस्थान SKN

८ सविता स एव सर्वस्याभ्यनुज्ञानात् SKN

९ दानादिगुणयुक्त SKN

१० कृत्वा A कर्मणा निमित्तेन यागानुष्ठानमित्यर्थ Sy भाष्यकारो नाधिजगे । प्रसङ्गतस्तु निर्भूम । यदा तज्ज्योति द्युस्थानमुपनीयते विश्वानरेणाथ तदा कस्याः तत्कर्मणा Dur कथं ज्ञायते ? अत कृत्वाविक्रमण SKN

११ चक्षुःस्थानीयमौपसं तेज Sy ख्यानं प्रकाश Dur

१२ प्रादुरभूत् Sy जायते Dur जातम् SKN

१३ प्रादुरकरोत् । सर्वं जगदाविष्कृतवती Sy

१४ हुवनं M भुवनम् is suggested for भवनम् ॥ भूतजातम् Sy Dur SKN

१५ उत्पन्ना चोषा सर्वम् Sy

१६ VM ignores उ and देवानाम् ॥ देवानां अभवहृतणां स्तोतृणां वा यजमानानाम् Sy देवानां रश्मीनाम् Dur उकार पदपूरण SKN, N II 10, SKN IV 60

प्र मे पन्थां देवयानां अदृश्रन्नमर्धन्तो वसुंभिरिष्कृंतासः ।
अभूंदु केतुरुषसः पुरस्तांत्प्रतीच्यागादधि हर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

प्र मे[1]। प्रादृश्यन्त[1]। ममाग्रे[2]। पन्थानः। देवयाना[3] रश्मय.। अहिंसन्त.[4]। वसुभिर्देवैः[5]। इष्कृता[6]। भवति[7]। केतु[8] प्रज्ञान रश्मि। उपस.। पुरस्तात्[9]। अभिमुखम्[10]। आगच्छत्युपा। उच्छ्रितेभ्यो[11] देशेभ्य.।[12]

तानीदहानि बहुलान्यासुन्या प्राचीनामुदिता सूर्यस्य ।
यतः परि जारइवाचरन्त्युषो ददृक्षे न पुनर्यतीव ॥ ३ ॥

तानि। तानि[13]। एव। अहानि[14]। विस्तृतानि। भवन्ति। यान्यहानि। सूर्यस्योद्द्योत[15]। प्रागेव[16]। उदितान्यासन्[17]। यस्मात्[18] त्वम्[19]। जारइव[20]। आचरन्ती। उष[21]। न। परिदृश्यसे[22]। न क्षणमात्र तिष्ठसि। यथा यतीति[23] देशान्तर गच्छन्ती। काचिदागता तदानीमेव गच्छति यथा वा जारस्तद्वत्[24] त्व च. गता ततोनि[25] प्रादुर्भवन्तीति[26][27]।

---

१. प्रदृश्यन्ते Sy.
२. मया Sy.
३. देवप्रापकाः Sy.
४. हिंसन्तः M.
५. तेजोभिः Sy.
६. इवष्कृता A. संस्कृताः Sy.
७. अचेति ज्ञायते Sy.
८. केतु पज्ञा० A. केतुः प्र० is suggested for केतु प्र० ॥ प्रज्ञापकं तेजः Sy.
९. पूर्वस्यां दिशि Sy.
१०. प्रत्यगञ्चनास्मदभिमुखी Sy.
११. उच्छ्रितेभ्यः प्रदेशेभ्यः। हर्म्यशब्द उन्नतप्रदेशोपलक्षकः Sy.
१२. VM. ignores उ and अधि ॥
१३. तव तेजांसि Sy.
१४. उष.प्रकाशयुक्तस्यैव कालस्याहःशब्दव्यवहारात् Sy.
१५. ०स्याद्यत A. ०स्योद्यतः is suggested for ०स्योद् द्योतः ॥
१६. तस्य प्राग्देशं प्रत्युदयन्ति। यद्वा सूर्यस्य प्राचीने देशे या यान्युदितोदितानि तानीत्यर्थः Sy
१७. उदिते सति Sy.
१८. यं समा A. यैश्च तेजोभि Sy.
१९. तव A.
पत्याविव Sy.
२०. समीपे सञ्चरन्ती साध्वी नारीव। जारे रात्रेर्जरयितरि सूर्ये सञ्चरन्ती त्वं दृश्यसे। यथा लोके दुष्टं भ्रमणशीलमपि पतिमत्यज्यैव ? (मत्यक्त्वैव) साध्वी सञ्चरति तद्वत् तमविमुञ्चती त्वमित्यर्थः Sy. Sy. seems to take जारइव as जारेइव and not as जारःऽइव as padapāṭha takes it.
२१. उषसो न A.
२२. ०वृश्य० A.
२३. यती is suggested for यसीति ॥ न पुनर्यतीव यती पतिं परित्यज्येतस्ततः सञ्चरन्ती व्यभिचारिणीव सूर्यमपरित्यजन्ती त्वम् Sy.
२४. स्त is written twice in A.
२५. ततोऽपि is suggested for ततो नि ॥
२६. ०वसीति is suggested for ०वन्तीति ॥
२७. VM. ignores पुनः ॥ पुनरित्ययं वैलक्षण्यद्योतनार्थः। एवं यैस्तेजोभिर्युक्ता परिदृश्यसे तान्येवाहान्यासन्निति सम्बन्धः Sy.

त इद्देवानां सधमाद आसन्नृतावानः कवयः पूर्व्यासः ।
गूळ्हं ज्योतिः पितरो अन्वविन्दन्सत्यमन्त्रा अजनयन्नुषासम् ॥ ४ ॥

त इद्देवानाम् । ते[1] । सन्तु[2] । देवानाम् । सधमादे[3] । अभवन् । यशवन्तः[4] । कवय[5] । पुराणा[6] कर्माण्यनुतिष्ठन्ति । गूढम्[7] । ज्योतिरुषआरूयम्[8] । पालयितारो देवा[9] । अन्वविन्दन् । सत्यमन्त्रा[10] सत्य स्तुतय[11] । अनयन्तु[12] । उपस यद्वा वसिष्ठस्य पितर स्तुतिभिरुषसमविन्दन्नजनयश्चेति[13] ।

समान ऊर्वे अधि संगतासः सं जानते न यतन्ते मिथस्ते ।
ते देवानां न मिनन्ति व्रतान्यमर्धन्तो वसुभिर्यादमानाः ॥ ५ ॥

समाने । समाने साधारणे[14] । ऊर्वे वाडवेऽन्नावुषसो[15] निद्रानभूते[16] ? सङ्गता[17] । सञ्जानते[18] । न च[19] । मिथ । यतन्ते सयत्ता[20] । ते रश्मय[21] । ते । देवानाम् । यज्ञाख्यानि कर्माणि[22] । न । हिंसन्ति[23] । अहिंसन्त[24] । वसुभिर्देवै[25] । प्रेर्यमाणा[26] [27] ।

---

१ तेऽङ्गिरस Sy
२ एव ऋषीणां मध्ये Sy
३ सह माद्यन्त Sy
४ सत्यवन्त Sy
५ ०या A अनूचाना 'ये वा अनूचानास्ते कवय' (AB 2 38) इति श्रुते Sy
६ पूर्वकालीना Sy
७ तमसावृतम् Sy
८ सौर्यं तेज Sy
९ पालयितार सर्वस्याङ्गिरस Sy
१० सत्यमन्तो मन्त्रसामर्थ्यात् Sy
११ ०य is missing in A
१२ प्रादुरकुर्वन् । 'तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददत्रि' (RV 5 40 6) 'अत्रयस्तमन्वविन्दन्' (RV 5 40 9) इति निगमौ । अत्राङ्गिरसां स्तुत्योपस एव स्तुतिर्ज्ञातव्या Sy
१३ ०मपविन्द० M
१४ सर्वेषां साधारणे Sy
१५ गोसमूहे पणिभिरपहृते पुनर्लब्धे सति Sy
१६ ०भेषा उष० A
१७ निवासभूते is suggested for निद्रानभूते ॥
१८ मिलिता सन्त Sy
१९ एकमुखयो भवन्ति Sy
२० ०न्ते न सं य० M सहैव साधनमनुतिष्ठन्ती त्यर्थ Sy
२१ अङ्गिरस Sy
२२ कर्माणि न is missing in A यागलक्षणानि Sy
२३ (न) हिंसन्ति । किन्तु परिपालयन्तीत्यर्थ Sy
२४ अ० हिंस० A
२५ वासकैस्तेजोभि Sy
२६ गच्छन्त Sy
२७ VM ignores अधि ॥ अधीत्यनर्थकः Sy

प्रति॑ त्वा॒ स्तोमै॑रीळते॒ वसि॑ष्ठा उष॒र्बुधः॑ सुभगे तुष्टु॒वांसः॑ ।
गवां॑ ने॒त्री वाज॑पत्नी न उ॒च्छोषः॑ सुजाते प्रथ॒मा ज॑रस्व ॥ ६ ॥

प्रति त्वा । प्रतिष्टुवन्ति[1] । त्वाम्[2] । स्तोमैः[3] । वसिष्ठा. । .उपसि प्रबुध्यमाना.[4] । सुधने[5] ! स्तुवन्तः । पशूनाम् । नेत्री[6] । अन्नस्य पालयित्र्यन्नवतीका[7] वा । अस्मदर्थम् । व्युच्छ[8] । उप. । शोभनजनने[9] ! मुख्या[10] । स्तूयस्व स्तुता भवेति ।

ए॒षा ने॒त्री राध॑सः सू॒नृता॑नामु॒षा उ॒च्छन्ती॑ रिभ्यते॒ वसि॑ष्ठैः ।
दी॒र्घ॒श्रुतं॑ र॒यिम॒स्मे दधा॑ना यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ७ ॥

एषा । एषा । अन्नस्य[11] । वाचा[12] च नेत्रभ्युषा[13] । व्युच्छन्ती[14] । स्तूयते ॥ वसिष्ठे[15] । दीर्घकाल[16] श्रूयमाणम् । धनम् । अस्मभ्यम्[17] । दधानेति[18] ।

VII. 77.

उषो॑ रुरुचे युव॒तिर्न योषा॒ विश्वं॑ जी॒वं प्र॑सु॒वन्ती॑ च॒रायै॑ ।
अभू॑द॒ग्निः स॒मिधे॒ मानु॑षाणा॒मकु॒र्ज्योति॒र्बाध॑माना॒ तमां॑सि ॥ १ ॥

उषो[19] रुरुचे[20] । उपैव[21] । रुरुचे । युवतिः[22] । इव । स्त्री[23] । विश्वम्[24] । जीवम्[25] । प्रेरयन्ती । चरणार्थं[26]

१. ०ष्ठुव० M. २. स्त्वा A.
३. स्तोत्रैः Sy. ४. उषसि बुध्यन्तः Sy.
५. ०नैः M. ६. प्रापयित्री Sy.
७. ०न्नभवतिका A. ०न्नपतिका is suggested for ०न्नवती का ॥ अन्नस्य दात्रीत्यर्थः
८. विभाहि Sy. ९. सुप्रादुर्भावे ! Sy.
१०. इतरदेवेभ्यो मुख्यभूता Sy.
११. राधसः स्तोतुः Sy १२. स्तुतीनाम् Sy.
१३. नेत्री । उषाः is suggested for नेत्रभ्युषा ।
१४. प्युच्छन्ति A तमो विवासयन्ती Sy
१५. वसिष्ठैः is suggested for वसिष्ठे ॥ वसिष्ठगोत्रोत्पन्नैः Sy.
१६. दीर्घे श्रूयमाणम् । सर्वत्र प्रसिद्धम् Sy.
१७. अस्मासु Sy. १८. धारयन्ती Sy.
१९. 'उषो रुरुचे' इति षडृचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुषस्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—'उषो रुरुचे षट्' (KAS. 37. 77. p. 26) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy.
२०. उवो रुरुचे A.
२१. उपैव रुरुचे is missing in A. इयमुषाः समीपे एव सूर्यस्य दीप्यते Sy.
२२. यौवनोपेता Sy.
२३ योषिदिव सा यथा वस्त्राभरणादिना पत्युः समीपे प्रदीप्यते तद्वत् Sy.
२४. सर्वम् Sy.
२५. जीवसङ्घम् Sy.
२६. सञ्चाराय Sy.

तस्मिन् काले। प्रभूः। अग्निः। समिन्धनाय। मानुषाणाम्। [illegible]। ज्योतिः। बाधमाना। अकारि।

विश्वं प्रतीची सप्रथा उदस्थाद्रुशद्वासो बिभ्रती शुक्रमश्वैत्।
हिरण्यवर्णा सुदृशीकसंदृग्गवां माता नेत्र्यह्नामरोचि ॥ २ ॥

विश्वम्। विश्वं भूतम्। अभिमुखी। सप्रथाः पृथुला। उदतिष्ठत्। रुशत्। वासः। बिभ्रती। [illegible] ज्योतिः। [illegible]। हिरण्यवर्णा। सुदृशीकसंदृक्। [illegible]। माता। [illegible]। नेत्री। दीप्यते।

देवानां चक्षुः सुभगा वहन्ती श्वेतं नयन्ती सुदृशीकमश्वम्।
उषा अदर्शि रश्मिभिर्व्यक्ता चित्रामघा विश्वमनु प्रभूता ॥ ३ ॥

देवानाम्। [illegible]। वहन्ती। सुभगा। श्वेतम्। सुदर्शनमश्वम्। नयन्ती। उषाः। अदर्शि। रश्मिभिः। व्यज्यमाना। चित्रधना। सर्वं भूतजातम्। [illegible]। प्रादुर्भूता।

---

१ से० A २ प्रभु इत् A प्रभवत् Sy
३ समिधे समिन्धनीय। इत्यर्थे केन्। समिन्धनात्। Sy ४ मनुष्याणामर्थाय Sy
५ प्रकार्षीत्। प्रकरोत् Sy
६ अन्धकारम्। अथवा योषितं ज्योतिस्तमांसि Sy
७ बाधमानम् is suggested for बाधमाना ॥ बाधमानं बाधकम् अथवा बाध्यमानानि Sy ८ अन्धकारात् Sy
९ विश्वभू० A कृत्स्नं जगत् प्रति Sy
१० उदगच्छत् Sy ११ [illegible] Sy
१२ वसनीयं तेजःसमूहम् Sy
१३ बिभ्रती A धारयन्ती Sy
१४ श्वेति श्वि० A तेजोमय [illegible]
१५ ०श्वैत्य० M वर्ण Sy
१६ ०वर्णा A हिरण्य[illegible]
१७ सम्यग्दर्शि[illegible]
सम्यक् तेजो यस्याः सा तादृशी Sy
१८ ०गवां A [illegible] Sy १९ माता [illegible]
[illegible]
तस्मिन् काले [illegible]
२० प्रथमा [illegible]
२१ [illegible]
२२ [illegible]
[illegible]

अन्तिवामा दूरे अमित्रमुच्छोर्वीं गव्यूतिमभयं कृधी नः ।
यावय द्वेष आ भरा वसूनि चोदय राधो गृणते मघोनि ॥ ४ ॥

अन्तिवामा । सन्निकृष्टधना[1] । अमित्रम्[2] । दूरेऽस्माकम्[3] । व्युच्छ[4] यथाऽमित्रो[5] दूरे भवति तथा व्युच्छे-[6]त्यर्थः[7] । विस्तीर्णम् । गोमार्गम् । अभय च । अस्माकम् । कुरु । पृथक्[8] कुरु च । शत्रुम्[9] । आहर । धनानि[10] । चोदय[11] । अन्नम्[12] । स्तुवते मह्यम् । उषः[13] !

अस्मे श्रेष्ठेभिर्भानुभिर्वि भाह्युषो देवि प्रतिरन्ती न आयुः
इषं च नो दधती विश्ववारे गोमदश्वावद्रथवच्च राधः ॥ ५ ॥

अस्मे । अस्माकम्[14] । श्रेष्ठै[15] । भानुभि[16] । व्युष्टा भव[17] । उष[18] ! देवि ! वर्धयन्ती । अस्माकम् । आयु[19] । अन्नम् । च । न.[20] । प्रयच्छन्ति[21] । विश्वैवैरणीये[22] ! गवादियुक्तम्[23] । धनम् । च ।

उत्तरा निगदसिद्धेति—

यां त्वा दिवो दुहितर्वर्धयन्त्युषः सुजाते मतिभिर्वसिष्ठाः ।
सास्मासु धा रयिमृष्वं बृहन्तं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

[यां त्वा दिवः][24]

---

१. अस्मदन्तिके वामं वननीयं धनं यस्याः सा त्वम् Sy.
२. मित्रान् A. अस्मच्छत्रुम् Sy.
३. अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कृत्वा Sy.
४. व्यच्छ A. विभाहि Sy.
५. यथा दूरे is missing in A.
६. य्युच्छे० A.
७. भूमिम् Sy.
८. पृथु० A. अस्मत्तः पृथक् कुरु Sy.
९. अस्मद्द्वेष्टॄन् Sy.
१०. शत्रूणा धनानि Sy.
११. प्रेरय Sy.
१२. धनम् Sy.
१३. हे मघोनि ! धनवति ! Sy
१४. अस्मभ्यम् Sy.
१५. प्रशस्यै· Sy.
१६. रश्मिभिः प्रकाशैः Sy.
१७. प्रकाशय Sy. १८. उषसः A.
१९. आयुष्यम् Sy.
२०. न A. अस्मभ्यम् Sy.
२१. ०च्छन्ती is suggested for ०च्छन्ति ॥ विभाहीति Sy.
२२. ०वरणीये is suggested for ०वै रणीये ॥ हे विश्वैः सम्भजनीये ! देवि ! Sy.
२३. आदि refers to अश्ववत् and रथवत् ॥ गोभिर्बहुभिरुपेतमश्वैश्चोपेतं रथैरुपेतम् Sy.
२४. The *pratīka* is supplied by the Editor. VM does not explain this stanza. Sy. explains it in the following manner:— हे दिवो दुहितरुषः ! सुजाते ! शोभनजनने ! या त्वा त्वा मतिभिः स्तोत्रैर्वसिष्ठा वर्धयन्ति सा त्वमस्मासु वसिष्ठेष्वृष्वं प्रदीप्तं बृहन्त महान्तं रयिं धनं धाः । धेहि Sy.

VII 78

प्रति॑ के॒तवः॑ प्रथ॒मा अ॑दृश्रन्नू॒र्ध्वा अ॑स्या अ॒ञ्जयो॒ वि श्र॑यन्ते ।
उषो॑ अ॒र्वाचा॑ बृह॒ता रथे॑न॒ ज्योति॑ष्मता वा॒मम॒स्मभ्यं॑ वक्षि ॥ १ ॥

प्रति केतव । प्रत्यदृश्यन् । मुख्या । रश्मय । ऊर्ध्वा । उषस । अञ्जय । विविधम् । सेवन्ते अा अञ्जयो रश्मय । हे उष ! आभिमुख्येन । महता । रथेन । ज्योतिष्मता । धनम् । अस्मभ्यम् । वह ।

प्रति॑ षीम॒ग्निर्ज॑रते॒ समि॑द्धः॒ प्रति॒ विप्रा॑सो म॒तिभि॑र्गृ॒णन्तः॑ ।
उ॒षा या॑ति॒ ज्योति॑षा॒ बाध॑माना॒ विश्वा॒ तमां॑सि दुरि॒ताप॑ दे॒वी ॥ २ ॥

प्रति षीम् । उषस । समिद्ध । अग्नि प्रति स्तूयते । तथा विप्रासश्च । स्तुतिभिरुष । स्तुवन्तो जन । प्रतिष्टूयन्ते । उषा । गच्छति । विश्वानि । तमांसि । दुरितानि च । ज्योतिषा । अपबाधमाना । देवीति ।

ए॒ता उ॒ त्याः प्रत्य॑दृश्रन्पु॒रस्ता॒ज्ज्योति॒र्यच्छ॑न्तीरु॒षसो॑ विभा॒तीः ।
अजी॑जन॒न्त्सूर्यं॑ य॒ज्ञम॒ग्निम॑पा॒चीनं॒ तमो॑ अगा॒दजु॑ष्टम् ॥ ३ ॥

एता उ त्या । ता । एता । पुरस्तात् । प्रतिदृश्यन्ते । ज्योति । यच्छन्त्य । उषस । व्युच्छ

---

१ 'प्रति केतव' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमुषस्यम् । 'प्रति षीम्' इत्यनु क्रमणिका (KSA 37 78 p 26) । उक्तो विनियोग Sy

२ प्रति दृश्यन् M प्रत्यदृश्यन्त is suggested for प्रत्यदृश्रन् ॥ प्रतिदृश्यन्ते Sy

३ प्रथमोत्पन्ना Sy

४ प्रज्ञापका रश्मय Sy

५. ऊर्ध्वमुखा Sy

६. व्यञ्जका रश्मय Sy

७ ०र्धं A विविधं सवम Sy

८ श्रयन्ति Sy

९ व्यञ्जयो० A. The passage अञ्जयो रश्मय should immediately follow अञ्जय and precede विविधम्

१० अस्मदभिमुखेनागच्छता Sy

११ तेजोयुक्ता Sy

१२ वननीयं धनम् Sy

१३ वहसि Sy

१४ अभिवर्धते Sy

१५ वि प्राज्ञ M विप्रा मेधाविन ऋत्विजश्च Sy

१६ ०श्च M The addition of सम् after उष is suggested

१७ अरन्ते Sy

१८ ऊर्ध्वं गच्छति Sy

१९. एका A

२० प्रसिद्धा Sy

२१ उरस्तान् M पूर्वस्यां दिशि Sy

२२ तेज Sy

२३ इच्छ० M प्रयच्छन्त्य Sy,

न्त्य[1] । ता[2] इमा अजीजनन्[3] । सूर्यम्[4] । यज्ञम् । अग्निं च । अवाचीनम्[5] । तमः । अगच्छदागतायामुष[6]
अशोभनम्[7][8] ।

अचेति दिवो दुहिता मघोनी विश्वे पश्यन्त्युषसं विभातीम् ।
आस्थाद्रथं स्वधया युज्यमानमा यमश्वासः सुयुजो वहन्ति ॥ ४ ॥

अचेति । ज्ञायते[9] । दिवः । दुहिता । उषा[10] । विश्वे[11] । पश्यन्ति । उषसम् । अव्युच्छन्ती
सेयमातिष्ठति[13] । रथम् । बलेन[14] । युज्यमानम् । रथम् । आवहन्ति[15] । अश्वा । सुयुक्ता[16] ।

प्रति त्वाद्य सुमनसो बुधन्तास्माकासो मघवानो वयं च ।
तिल्विलायध्वमुषसो विभातीर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

प्रति त्वाद्य । प्रतिबुध्यन्त[17] । अद्य[18] । त्वामागताम् । सुमनस[19] स्तोतार[20] । अस्मदीया[21] । हविष्मन्[22]
वयम् । च । हे उषसः[23] । तिल्विलेपापक्त[24] । व्युच्छन्त्य[25], यथा भद्रे क्षेत्रे निमिता[26] तिल्विला प्ररोहति तथा
शाखाः प्रादुर्भवतेति ।

---

१. विभात्यो विभानं कुर्वत्यः Sy.
२. अप्युच्छन्त्यस्मा A. ता उषसः Sy.
३. अजीजनन् प्रादुरकुर्वन् । उषस उदयानन्तरं तेषां सम्भवात्तज्जनकत्वमुपचर्यते Sy.
४. सूर्य A.
५. अपावी० is suggested for अवाची० ॥ नीचीनम् Sy.
६. अपगतमभूत् Sy.
७. अप्रियम्, सर्वेषां दृष्टिनिरोधकत्वादप्रियत्वम् । तादृशम् Sy
८. VM. ignores उ ॥ उ इति पूरणः Sy.
९. सर्वैर्ज्ञायते Sy.
१०. धनवत्युषाः Sy.
११. सर्वेऽपि प्राणिनः Sy.
१२. अप्यु० A व्युच्छन्तीम् is suggested for अव्युच्छन्तीम् ॥
१३. तादृशी देवी आस्थात् आतिष्ठत् । आरोहति Sy.
१४. अन्नेन Sy.
१५. अभिमतदेशं प्रापयन्ति । तं रथमास्था Sy.
१६. शोभनयोजना Sy.
१७. ०ध्यन्त्व A. प्रत्यबोधयन् स्तुतिभिः
१८. अस्मिन् काले Sy.
१९. शोभनस्तुतिकाः Sy
२०. ०सस्ताता० A.
२१. अस्मदीयाः पुरुषा ऋत्विजः Sy.
२२. हविर्लक्षणान्नवन्तः । यद्वा मघवान इत्येत मित्येतस्य विशेषणम् । हविष्मन्तो वयम्
२३. हे उषसः । यूयम् Sy.
२४. ०वाचरत is suggested for ०पापक्त जगत् स्निग्धभूमिकं कुरुत । 'तिल स्नेहने' इ स्मात्तिलुः । तिलुरिला भूमिर्यस्य तत्तिल्विल तत्कुरुत । शिष्टं स्पष्टम् Sy.
२५. व्युच्छन्त्यः सत्यः Sy.
२६. न्युप्ता is suggested for निमिता

VII. 79

व्यु॒षा आ॑वः प॒थ्या॒३ जना॑नां॒ पञ्च॑ क्षि॒तीर्मानु॑षीर्बो॒धय॑न्ती ।
सु॒सं॒दृग्भि॑रु॒क्षभि॑र्भा॒नुम॑श्रे॒द्वि सूर्यो॒ रोद॑सी॒ चक्ष॑सावः ॥ १ ॥

व्युषा[1][2] । विगमयति[3] । उषा । मार्गान्[4] । जनानां[5] रश्मीन् पा[6] । पञ्च । क्षिती[7] । मानुषी[8] । बोधयति[9] । सुसन्दर्शने[10] । सेवतुभी[11] रश्मिभि । दीप्तम् । अयति[12] । व्यावृणाति[13] । सूर्य । द्यावापृथिव्यौ । तेजसा[14] ।

व्य॑ञ्जते दि॒वो अन्ते॑ष्व॒क्तून्विशो॒ न यु॒क्ता उ॒षसो॑ यतन्ते ।
सं ते॒ गाव॒स्तम॒ आ व॑र्तयन्ति॒ ज्योति॑र्यच्छन्ति सवि॒तेव॑ बा॒हू ॥ २ ॥

व्यञ्जते । प्रकाशयन्ति[15] । अन्तरिक्षस्य । पर्यन्तेषु[16] । अञ्जनसाधनान्[17] रश्मीन् । मनुष्या[18] । इव । युक्ता[19] कार्येषु । उपसम्[20] । प्रयत्नं कुर्वन्ति[21] । समावर्तयन्ति[22] पिण्डीकुर्वन्ति । तव । रश्मय । तम[23] । ज्योतिरेव[24] । यच्छन्ति[25] । यथा सवितेव[26] । आत्मीयौ बाहुभ्यां यमिति[27] ।

---

१ 'व्युषा आव' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुषस्यं त्रैष्टुभम् । 'व्युषा' इत्यनुक्रमणिका (KSA 37 79 p 26) प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग Sy

२ व्यूहा A

३ व्योच्छत्, यद्वा जनानां हिताय व्योच्छदिति योज्यम् Sy

४ पथि हिता Sy

५ सर्वप्राणिनाम् Sy

६ बा is suggested for पा ॥ The passage 'रश्मीन् बा' should immediately follow मार्गान् and precede जनानाम् ।

७ क्षिति· M निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् Sy

८ ०षी· is suggested for ०षी ॥ मनुष्यरूपा· Sy

९ बोधति A बोधयन्ती is suggested for बोधयति ।

१० सम्यग्दृश्यते सम्यग्दर्शयति वा सम्यक् तेज । सुतेक्षोभि· Sy

११ गोभि· Sy

१२ अयनि A 'अयर्णवया आजिमधावत्' (AB 4 9) इति हि श्रुति· । 'अश्व्यो नाव उषसाम्' इति निरुक्तम् (Ngh 1 15) Sy

१३ विवृणोति Sy

१४ प्रकाशकेन तेजसा Sy

१५ व्यक्तोकुर्वन्तीत्यर्थ· Sy

१६ दयन्तप्रदेशेषु Sy

१७. तेजांसि Sy

१८ प्रजा इव सेना इव Sy

१९ परस्परं संयुक्ता Sy

२० उषस· is suggested for उपसम् ।

२१ तमो नाशनायाथ गमनाय वा Sy

२२ ०न्ती A.
मावयन्ति Sy

२३ अन्धकारम् Sy

२४ तेज Sy

२५ प्रयच्छन्ति Sy

२६. सवितो० A

२७ बाहुभ्यं यमिति A. The reading is doubtful बाहू यच्छतीति is suggested for बाहुभ्यां यमिति ।

अभूदुषा इन्द्रतमा मघोन्यजीजनत्सुविताय श्रवांसि ।
वि दिवो देवी दुहिता दधात्यङ्गिरस्तमा सुकृते वसूनि ॥ ३ ॥

अभूदुषाः[1] । अभूत्[2] । उषा । ईश्वरतमा[3] । धनवती । अजीजनत्[4] । अभ्युदयाय[5] । अन्नानि । दिवः । दुहिता । देवी[6] । विदधाति[7] । अङ्गिरसा[8] वसिष्ठा[9] । सुकर्मणे[10] । धनानि ।

तावदुषो राधो अस्मभ्यं रास्व यावत्स्तोतृभ्यो अरदो गृणाना ।
यां त्वा जज्ञुर्वृषभस्या रवेण वि दृळ्हस्य दुरो अद्रेरौर्णोः ॥ ४ ॥

तावत् । तावत् । उषः । अन्नम्[11] । अस्मभ्यम्[12] । देहि । यावत् । स्तोतृभ्यः । प्रादा[13] । स्तूयमाना । या[14] । त्वामागताम् । जानन्ति[15] । वृषभस्योषसि[16] शब्दायन्त[17] । रवेण सा व्यौर्णो[18] । दृढस्य[19] । शिलोच्चयस्य[20] । द्वाराणि पणिभिरपहृताना[21] गवामानयनाय[22] ।

देवंदेवं राधसे चोदयन्त्यस्मद्र्यक्सूनृता ईरयन्ती ।
व्युच्छन्ती नः सनये धियो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

देवदेवम्[23] । सर्वं[24] देव । धनाय[25] । चोदयन्ती[26] । अस्मदभिमुखम् । वाचश्च[27] । प्रेरयन्ती । व्युच्छन्ती[28]

---

१. अभूमुषां A.
२. अभूत् । उषाः is missing in A. प्रादुरभूत् Sy. ३. सर्वस्येश्वरतमा Sy.
४. अर्जजिन् A. उदपादयत् प्रकाशितवतीत्यर्थः Sy. ५. कल्याणाय Sy
६. देवि A. ७. करोति Sy.
८. गन्तृतमा । यद्वा अङ्गिरोगोत्रैर्भरद्वाजैः सह रात्रेरप्युत्पत्ते रात्र्यवसानस्योषारूपत्वादङ्गिरस्तमेत्युच्यते । भारद्वाजैः रात्रेः सहोत्पत्तिरनुक्रमण्यामुक्ता—'रात्री कुशिकः सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी' (KSA. 10. 127.) Sy.
९. वरिष्ठा is suggested for वसिष्ठाः ।
१०. यजमानाय Sy ११. धनम् Sy
१२ अस्मभ्यमपि Sy. १३. दत्तवत्यसि Sy.
१४ याम् is suggested for या ।
१५. जानन्ति प्राणिनः । अथवा जज्ञुः ज्ञापयन्ति Sy
१६. वृषभस्य रवेण । लुप्तोपमैषा । वृषभस्येति कर्मणि षष्ठी वृषभं रवेणेव । प्रकाशेन । अथवा वृषभस्य प्रवृद्धस्य स्तोत्रस्य रवेण शब्देन Sy.
१७. ०ब्दं य० A.
१८. प्यौर्णो A. व्यौर्णोः is suggested for व्यौर्णो ॥ विवृतान्यकरोः Sy.
१९. दूल्हस्य A. २०. शीलो० A.
२१. वणिभिरवभूता० A.
२२. ०नायं A. द्वाराणि पणिभिर्गाः प्रवेश्य पिहितानि Sy.
२३. देवः A सर्वमपि स्तोतारम् Sy.
२४. देवम् is suggested for देव ।
२५. लाभाय is suggested for लानायम् ।
२६. प्रेरयन्ती Sy
२७. वचासि Sy
२८. व्युच्छन्नं कुर्वती Sy.

अस्माकम् । लाभायम्[1] । बुद्धिम्[2] । धेहि[3] ।

VII 80

प्रति॒ स्तोमे॑भिरु॒षसं॒ वसि॑ष्ठा गी॒र्भिर्विप्रा॑सः प्रथ॒मा अ॑बुध्रन् ।
वि॒व॒र्तय॑न्तीं॒ रज॑सी॒ सम॑न्ते आविष्कृण्व॒तीं भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ॥ १ ॥

[4] प्रति । प्रत्यबोधयन्[5] । स्तोमैः[6] । उषसम् । वसिष्ठाः[7] । गीर्भिश्च[8] । मेधाविन । अन्येभ्य स्तोतृभ्य पूर्वमेव[9] । अन्धकारापनयनेन पृथक्कुर्वन्तीम्[10][11] । द्यावापृथिव्यौ । सङ्गतान्ते[12] । सर्वाणि । भुवनानि[13] । प्रकाशयन्तीम्[14] ।

ए॒षा स्या नव्य॒मायु॒र्दधा॑ना गू॒ढ्वी तमो॒ ज्योति॑षो॒षा अ॑बोधि ।
अग्र॑ एति युव॒तिरह्र॑याणा॒ प्राचि॑कितत्सूर्यं॑ य॒ज्ञम॒ग्निम् ॥ २ ॥

एषा स्या । सा[15] । एषा[16] । नवतरम् । आयु[17] । दधाना[18] । तिरोहितं कृत्वा[19] । तम[20] । ज्योतिषा[21] । उषाः । प्रबुद्धा[22] भवति । अग्रे[23] च सर्वेषां देवानाम् । युवति[24] । एति । अपीभूतयाना[25] । प्रज्ञापयति च । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् ।

---

१ लाभाय धनलाभाय Sy
२ बुद्धि A
३ धेहि । क्षिप्रं स्पष्टम् Sy
४ 'प्रति स्तोमेभि' इति तृचात्मकं अशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमुषस्यम् । 'प्रति तृचम्' इत्यनुक्रमणिका (KSA. 37 80 p 26)। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुषस्ये विनियोग Sy
५ ०धनयम् A प्रतिबोधयन्ति Sy
६ स्तोतृभि प्रयुज्यमाना Sy
७ वसिष्ठा is suggested for वरिष्ठा ॥ वसिष्ठगोत्रा Sy ८ स्तुतिभि Sy
९ इतरयजमानेभ्य पूर्वभूता सन्त Sy
१० ०रापनयनेन A
११ व्यावर्तयन्तीम् Sy
१२ समानपर्यन्ते एकीभूतप्रान्ते Sy
१३ भूतजातानि Sy
१४ प्रकाशयन्तीम् A प्रकटीकुर्वतीं स्वभासा Sy
१५ गतविषयेषु प्रसिद्धा Sy
१६ दृश्यमाना Sy
१७ आयुष्यं यौवनमित्यर्थ Sy
१८ धारयन्ती Sy
१९ गूढम् Sy
२० अन्धकारम् Sy
२१ स्वतेजसा निवारयन्ती Sy
२२ बुध्यते Sy
२३ पुरोदेशे, सूर्यस्य पुरस्तात्, देवानामग्रे वा । इतरदेवेभ्य पूर्वमित्यर्थ Sy
२४ नित्यतरुणी सर्वत्र मिश्रयन्ती वा Sy
२५ अहृणीभूतयाना is suggested for अपीभूतयाना । कुप्तोपमया । अलज्जा युवतिरिव । सा यथा पत्युरग्रे सञ्चरति तद्वत्सूर्यस्य पुरस्तादेति Sy

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।
घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

[अश्वावती[1]]

व्याख्यतपञ्चमम[2]ध्याय पञ्चमस्याष्टकस्य स. ।
लोहितस्य कुले जातो माधवः सुन्दरीसुत. ॥

[अथ पञ्चमाष्टके षष्ठोऽध्यायः]

'प्रत्यु अदर्श्यायतीति[4] व्याचिख्यासति माधवः ।
कारणं[5] सूक्तभेदस्य मुखतः सम्प्रदर्शयन् ॥१॥
ऋषिच्छन्दो देवतार्थ[6]· सूक्तभेदस्य हेतव. ।
मन्यन्ते बह्वृचाः केचिदर्थमेव विभेदकम् ॥२॥
नवमे[7] मण्डले भेदः सूक्तानामृषिभि· कृतः ।
'स्वादिष्ठया[8] मदिष्ठया' चत्वार्यार्हु[9]र्निदर्शनम् ॥३॥
गायत्र्याण्येव[10] चत्वारि सोम एव च देवता ।
मधुच्छन्द[11] प्रभृतयश्चत्वार ऋषयोऽभवन् ॥४॥

---

१. The *pratīka* is supplied by the Editor.
This stanza has already been explained. See RV. 7. 41. 7 Sy explains this stanza here again in the following manner:— अश्वावतीर्बहुभिरस्मभ्यं प्रदेयैरश्वैस्तद्वत्यस्तथा गोमतीर्गोमत्यो गोप्रदा वीरवतीर्वीरवत्य. पुत्रदा अत एव भद्राः स्तुत्या उषासः उषसः सदं सर्वदोच्छन्तु । पुनः कीदृश्यः ? घृतमुदकं दुहाना दोग्ध्र्यो विश्वत. प्रपीताः सर्वत. प्रवृद्धाः । यूय पातेति गतम् ।

२. पञ्चम० A.

३. supplied by the Editor.

४. ०श्यायन्ती A. ०र्यायन्ती M. अदर्शिआयती R.

५. करणं A, M. The reading is adopted from R.

६. ऋषिच्छन्दोदेवतार्थाः R.

७. वामे A. ८. RV 9. 1. 1.

९. चतुर्थाहुः M., A. The reading is adopted from R.

१०. ०त्र्याण्ये० A.

११ ०धुश्छ० A (1) Madhucchandas. (2) Medhātithi. (3) Sunaḥśepa: (4) Hiraṇyastūpa.

छन्दोदेवतयो साम्ये सन्ति सूक्तानि मण्डले ।
ऋषिभेदेन भिन्नानि पावमानाभिशब्दिते ॥५॥
'इन्द्र विश्वा अवीवृधन्' छन्दोभेदेन भिद्यते ।
देवताभेदभिन्नानि 'वायवा याहि दर्शत' ॥६॥
आत्मदृष्टेषु सूक्तेषु क्वचित् संयोजयन्ति च ।
दृष्टानन्येन ऋषिणा मन्त्रानिह महर्षय ॥७॥
आङ्गिरसेन घोरेण दृष्टामेकामिमामृचम् ।
'अस्मे प्र यन्धि मघवन्' विश्वामित्रस्तथाऽकरोत् ॥८॥
आन्त्य तृच मण्डलस्य सूक्तान्ते च न्यवेदयत् ।
'आ नो मित्रावरुणेति जामदग्न्य वदन्ति हि ॥९॥
सहासनकृता तत्र सम्प्रीति कारण विदु ।
आत्ममन्त्रसमाश्चैते मन्त्रान् पश्यन्ति सङ्गता ॥१०॥
वहव सन्ति ननु च द्रष्टारो द्वैपदस्य ये ।

---

१ दैव० M.
२ ०मामिभि शब्दिते A. ०मीभि० M
३ ०घश्च A घश्च M (RV I 11 1)
४ वायावाहि A.
५ ०ता A., M (RV I. 2 1)
६ मांगीर० M
७ दृष्ट्वामे० A
८ प्र ग्ध A. प्रयुद्ध M The reading is adopted from R
९ RV II. 36 10
१० मान्स्यव त्तुचं A. मस्यं तृचं R. RV III. 62. 16—18
११ पर्वेशयत् R
१२ RV III 62. 16
१३ ०वग्नि A
१४ हि is missing in A. The second and Fourth verses are interchanged in R
१५ ०समकृतं A ०सन कृतं M. The reading is adopted from R
१६ सप्रीति A
१७ ०तमां श्चेते A ०तमांश्चै० M
१८ ग्रष्टारो A , M. The reading is adopted from R.

बन्धुः सुबन्धुरित्येते सत्य ते भ्रातरोऽभवन् ॥११॥
द्विपदाश्च समानीता सूक्तमेकमतोऽभवत् [1] ।
ददृशु. काल एकस्मिन् सर्वे च सह सङ्गता. ॥१२॥
तदेतच्छाटचायनके [2] विस्पष्ट प्रतिपादितम् ।
यथा दृष्टमिदं [3] सूक्तं तत्त्रैवावधार्यताम् ॥१३॥
ऋष्यादिभेदः प्रायेण सूक्तभेदस्य [4] कारणम् ।
कारणान्तरमप्यस्ति दृश्यते [5] यत्क्वचित् क्वचित् ॥१४॥
कर्मानुरोधादपि [6] च सूक्तानां भेद इष्यते ।
ऋषिच्छन्दोदैवतेषु [7] समानेष्वपि च क्वचित् ॥१५॥
तत्रोदाहरणान्याहुर्नवमे [8] मण्डले बुधाः [9] ।
एकर्षिकाणि [10] सूक्तानि 'मन्द्रया [11] सोम धारया' [12] ॥१६॥
'सुरूपकृत्नु मूतये' [13] इति सूक्तेषु सप्तसु ।
देवतेन्द्र ऋषिश्चैको भिद्यते [14] केन हेतुना ॥१७॥
छन्दश्च षण्णां गायत्री [15] सप्तमेऽनुष्टुबागता [16] ।
'गायन्ति त्वा गायत्रिण.' [17] कामं तत्तेन भिद्यताम् ॥१८॥

---

१. ०मेकतमोऽभवन् A. ०मेकतमोऽभवत् M. RV V. 24
२. Cf JB. III 168—170
३. ०दृष्टि० A. ४. ०भेदेस्य A.
५. दृश्यन्ते A., M
६ अर्थानुरो० R.
७. ०षिश्छ० A.
८. ०र्नं च मे A
९. बुधाम् A.
१०. ०कानि R. RV. IX. 6.—24.
११. मन्त्रया A.
१२. RV. IX. 6. 1.
१३. त्नु मूतय is missing in M. RV. I 4—10.
१४. भिद्यन्ते A M १५. ०त्री A.
१६. सुष्ठुगा० A, M. The reading is adopted from. R.
१७. ०त्रिण A. RV. I. 10. 1.

नोपपादयितु शक्य मनुष्यैरत्र कारणम् ।
अथापि वासना काचित् कथ्यमानामिमा शृणु ॥१९॥

सुरूपकृत्नुसूक्तेषु यज्ञ आगन्तुमिच्छति ।
आगते सति कर्तव्यमा त्वेतेति च भाषते ॥२०॥

'युञ्जन्ति ब्रध्नमित्यस्मिन् यथा वै सहकारिभि ।
यस्मिश्च काल आयाति तत्सर्वं कथित विदु ॥२१॥

'इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदिति सूक्तेन भाषते ।
अनेकाह्वातृसद्भावमिन्द्रमाहात्म्यमेव च ॥२२॥

बहवो यद्यपीन्द्र त्वा वि ह्वयन्त इमे जना ।
तान् सर्वानपहाय त्वमस्माक भव केवलम् ॥२३॥

'एन्द्र सानसिमित्यत्र स्तुतादिन्द्रात् स हीच्छति ।
धनमात्माभिलषित सञ्जिहीर्षति च स्तुतिम् ॥२४॥

स्तुतमिन्द्र जिगमिषुमृषिस्त्यक्तुमशक्नुवन् ।
'इन्द्रेहीति पुन स्तौति याचते च धन पुन ॥२५॥

---

१ तथापि कारण किंचित् कथ्यमानमिम शृणु R.

२ ०कृत्नु M 'आ त्वेता' RV I. 4. 1

३ यज्ञ आग० A.
यज्ञुराग० M

४ RV I. 5 1

५ ब्रा ध्नमि० A. RV I. 6 1

६ मूलमि० M

७ ०मिनो A. RV I. 7 1

८ ०का ह्वातृस० A.

९ ०हार्यमेव च A.

१० ०पीन्द्र A

११ ०नपहा० A

१२ ०स R. Cf RV I 7 10

१३ सनि० M. RV I. 8 1

१४ ०विप्रा A M The reading is adopted from R.

१५ R reads प्रतीप्सति for स हीच्छति ।

१६ ०षु ऋषि० A ०पुरपि० M

१७ 'इन्द्रेहि' RV I. 9 1

उक्तमर्थमिमं सर्वं सप्तमेनानुभाषते ।
आनुष्टुभेन[१] सूक्तेन 'गायन्ति त्वेत्यृषिः[२] पुनः ॥२६॥
कवित्वस्यानुरोधाय[३] तमेवार्थं पुनः क्वचित् ।
अन्यं प्रकारमाश्रित्य पश्यन्ति च महर्षय ॥२७॥
भेदस्तत्रापि सूक्तानां भवतीति विनिश्चयः[४] ।
'नासत्याभ्या बर्हिरिव[५]' सूक्तान्याहुर्निदर्शनम्[६] ॥२८॥
स्तौत्यश्विनावृषिस्तेषु[७] सङ्गृह्य च विगृह्य च ।
कक्षीवान् दैर्घतमसः[८] कवित्वं सम्प्रदर्शयन् ॥२९॥
पश्यन्ति तांस्तानुद्दिश्य कामानपि[९] महर्षयः ।
ये ये सूक्तेषु दृश्यन्ते ते च भेदस्य हेतव ॥३०॥
तथा दर्शनकालस्य भेदश्चैषां विभेदक ।
स च भेदो ब्राह्मणेषु मन्त्रेष्वपि च दृश्यते ॥३१॥
महावाक्यानुसारेण[१०] सैषा[११] सूक्ष्मेक्षिका बुधै ।
कार्या भिन्नेषु सूक्तेषु शुद्धमर्थमभीप्सुभिः ॥३२॥

---

१. अनु० A.

२. ०त्वृषिः A. RV. I. 10 1.

३. क्वचि त्वस्यावरोधाय A.

क्वापि तस्यानुरोधाय M.

The reading is adopted from R.

४. ०याः A.

५. ०रेव M. RV. I. 116 1.

६. ०हु निद० A RV. I. 116.—119.

७. सो श्विनौ वृषि० A.

सोश्विनौ च ऋषि० M.

The reading is adopted from R.

८. दैवत० A. M.

९. कामानिह R.

१०. ०नुरोधेन R

११. सैषां A.

VII 81

प्रत्यु अदर्श्यायत्यु१च्छन्ती दुहिता दिवः ।
अपो महि व्ययति चक्षसे तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरी ॥ १ ॥

प्रत्यु[1] ॥ सिष्ठ[2] ॥ प्रति । एष[3] । दृश्यते[4] । आगच्छति[5] । व्युच्छन्ती[6] । दिव[7] । दुहिता[8] । इव[9] । नयति । महत् । तय[10] । दर्शना[11] । ज्योतिश्च[12] । कृणोति[13] । उषा[14] ।

उदुस्रियाः सृजते सूर्यः सचाँ उद्यन्नक्षत्रमर्चिवत् ।
तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च सं भक्तेन गमेमहि ॥ २ ॥

उदुस्रिया । उवेव[15] । सृजते[16] । सूर्य[17] । रश्मीन् । सहैव[18] । उपोयत्[19] । नक्षत्रमपि[20] । तेजस्वी[21] भवति । तव । इत्[22] । उष[23] । व्युच्छने[24] । सूर्यस्य । च । सङ्गतेमभिहि[25] मने[26] ।

---

१ अथ षष्ठो व्याख्यायते । सप्तमे मण्डले पञ्चमे ऽनुवाके दश सूक्तानि व्याकृतानि । 'प्रत्यु अदर्शि' इति षडृचमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुषस्यम् । प्रथमाद्या अयुजो बृहत्यो द्वितीयाद्या युजः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'प्रत्यु षट् प्रागाथम्' (KSA 38 80 p 26) इति । प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विन शस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतम्' (ĀSS 4. 14.) इति Sy

२ सिष्ठ॰ is omitted by M वसिष्ठ is suggested for सिष्ठ ।

३ उ इति पूरकः Sy

४ सर्वैः प्रतिदृश्यते Sy

५ ०च्छन्ती is suggested for ०च्छन्ति ।

६ तमांसि विवासयन्ती वर्जयन्ती Sy

७ द्युलोकस्य सूर्यस्य वा Sy

८ पुत्री, एवम्भूतोषाः Sy

९ अप M अप उ इति निपातद्वयसमुदायो ऽप्येतस्यार्थे । अपो व्ययति । अपवृणोति Sy

१० तयो M. तमः is suggested for तयः ॥ सैषा नैशमन्धकारम् Sy

११ ०नाय A वर्शनाय is suggested for दर्शना ॥ दर्शनार्थम् Sy

१२ प्रकाशम् Sy

१३ करोति Sy

१४ एवं कृत्वा जनानां सुष्ठु नेत्र्युषाः Sy

१५ उवेव M.

१६ उद्गमयति Sy

१७ सर्वस्य प्रेरक आदित्य Sy

१८ युगपदेव Sy

१९ अयत् A. उद्गच्छत् प्रादुर्भवत् Sy

२० नभसि दृश्यमानं ग्रहनक्षत्रादिकम् Sy

२१ तेजस्वि is suggested for तेजस्वी ॥ दीप्तिमत्करोति । सौरेण तेजसा हि नक्तं चन्द्रप्रभृतीनि नक्षत्राणि भासन्ते । 'सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः' (YV 18 40) इति हि निगमः Sy

२२ इच्छब्दः पूरकः Sy

२३ एवं च सति हे उषोदेवते ! Sy

२४ विवासने प्रकाशने सति Sy

२५ सङ्गमेमहि is suggested for संगतेमभिहि ॥ सङ्गच्छेमहि Sy

२६ भक्तेन is suggested for मने ।

प्रति॑ त्वा दुहितर्दिव॒ उषो॑ जी॒रा अ॑भुत्स्महि ।
या वह॑सि पु॒रु स्पा॒र्हं व॑नन्वति॒ रत्नं॒ न दा॒शुषे॒ मय॑: ॥ ३ ॥

प्रति त्वा[1] । प्रतिबोधयाम[2] । त्वाम् । दिव । दुहित[3] ! उष[4] ! क्षिप्रा[5] । या त्वम्[6] । वहसि[7] । बहु । स्पृहणीयम्[8] । धनवति[9] ! रत्नम्[10] । यजमाना[11] । सुखभय प्रयच्छसीति[12][13] ।

उ॒च्छन्ती॒ या कृ॒णोषि॑ मं॒हना॑ महि प्र॒ख्यै दे॑वि॒ स्व॑र्दृ॒शे ।
तस्या॑स्ते रत्न॒भाज॒ ईमहे व॒यं स्याम॑ मा॒तुर्न सू॒नव॑: ॥ ४ ॥

उच्छन्ता[14] । व्युच्छन्ती[15] । या । करोषि । महत्त्वेन[16] । महति ! सर्व भूतदर्शनाय[17] । प्रकथनाय च[18] तमसोऽपनयनाय[19] । तस्या । तव[20] । रत्नप्रापणानि[21] । याचामहे[22] । तथा कुर्वाणा । स्याम[23] । मातु[24] । इव । पुत्रास्तव[25] प्रिया[26] ।

---

१. प्रति is written twice in A, M.

२. प्रतिबोद्धारो भवेम Sy

३. हे अन्तरिक्षाज्जायमाने ! Sy

४. हे उषोदेवते ! Sy.

५. क्षिप्रकारिणो वयम् Sy.

६. त्वाम् A.

७. प्रापयसि Sy

८. स्पृहणीयं धनम् Sy.

९. ०वती M वनन सम्भजनं सम्भक्तव्यं धनं वा तद्वति ! Sy

१०. रत्न A. रमणीयं धनम् Sy

११. यजमानाय is suggested for यजमाना ॥ हवींषि दत्तवते यजमानाय Sy

१२ मयं सुखं is suggested for सुखभयं ।

१३. VM. ignores न ॥ इव Sy

१४. उच्छति A

१५. तमांसि वर्जयन्ती Sy

१६ महिम्ना युक्ता । यद्वा 'महतिर्दानकर्मा' दानयुक्ता वा Sy.

१७. सर्वभूत० is suggested for सर्वं भूत० ॥ VM. explains स्वः and दृशे together as सर्वभूतदर्शनाय. But Sy. explains स्वः and दृशे separately स्वः as सर्वं जगत् and दृशे as दर्शनार्थम्

१८ ०नाप च A प्रबोधनार्थम् Sy.

१९. ०पयनय० A.

२०. तव प्रियतमाः Sy.

२१. प्रावन्नानि A. रमणीयानां धनानां भाजयित्र्याः सेवयित्र्याः Sy.

२२. याचामहे, किम् ? रत्नभ ज इति समभिव्याहाराद्रत्नानीति गम्यते Sy.

२३. भवेम Sy

२४. जनन्याः Sy

२५. पुत्रा. प्रियतमा भवन्ति तद्वत् Sy.

२६. VM. ignores देवि ॥ हे देवि ! दानादिगुणयुक्ते ! उषोदेवते ! Sy

तच्चित्रं राध आ भरोषो यद्दीर्घश्रुत्तमम् ।
यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनं तद्रास्व भुनजामहै ॥ ५ ॥

तच्चित्रम्[1] । तत् । चायनीयम् । धनम् । आहर[2] । ओ[3] उषः । यत् । अत्यन्त दीर्घकाल[4] श्रूयते । यच्च । ते[5] । दिव । दुहित[6] मनुष्याणा भोजनसाधन भवति[7] । तदस्मभ्यम् । प्रयच्छ । तद्वय भुनजामहै[8] ।

श्रवः सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वनं वाजाँ अस्मभ्यं गोमतः ।
चोदयित्री मघोनः सूनृतावत्युषा उच्छदप स्रिधः ॥ ६ ॥

श्रव सूरिभ्य[9] । श्रवणीयम्[10] । स्तोतृभ्य । अमृतम्[11] । वसुमत्त्व[12] च । अस्मभ्यं च । अन्नानि । गायुमतानि[13] । चोदयित्री[14] । धनवत[15] । सत्यवती[16] । उषा । अपोच्छतु[17] । शत्रून्[18] प्रदापयत्वास्मानस्माकं धनम्, विनाशयतु च शत्रूनिति ।

VII 82

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।
दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणा[19] । इन्द्रावरुणौ[20] युवाम्[21] अस्माकम्[22] । यज्ञाय[23] । विशे दासभूतायै[24] । जनाय[25] च[26] पुत्राय

---

१ चायनी० A. चायनी० is suggested for चापनी० ।
२ आहार A अस्मभ्यं प्रयच्छ Sy
३ उष ! is suggested for ओ ।
४ ०न्तद्दीर्घं का० A. देशकालयोर्विप्रकर्षेऽप्यति शयेन श्रोतव्यम् Sy
५ तव त्वया देयम् Sy ६ ०र्त M
७ मर्तानां मनुष्याणां भोगयोग्यं धनमस्ति Sy
८ वयञ्च स्वहस्तं धनमस्तं चाभ्यवहरेम Sy
९ हे उष ! Sy १० यशो दास्वेत्यनुषङ्गः Sy ११ मरणरहितं नित्यम् Sy
१२ ०मत्त्वं M वासक वसुत्वयुक्तं वा Sy
१३ बहुभिर्गोभिर्युक्तान् Sy १४ प्रेरयित्री Sy
१५ शिष्ट· परोक्षकृत· हविष्मतो यजमानस्य Sy
१६ प्रियसत्यात्मिका वाक्सूनृता । तद्वती Sy
१७. अपोच्छ० is suggested for अवोच्छ० अपगमयतु Sy १८ शोषकान् शत्रून् Sy
१९ 'इन्द्रावरुणा' इति दशर्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं आगतम् । इन्द्रावरुणदेवत्यानि चत्वारि सूक्तानीन्द्रावरुणदेवतानि । तथा चानुक्रान्तम्— 'इन्द्रावरुणा दशो न चतुर्ग ह लागत तु' (KSA 38 82 p 26) इति । तृतीये सवने उक्थ्ये प्रशास्तु शस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च— 'इन्द्रावरुणा युवमा वां राजानौ' (ASS 6 1) इति Sy वसिष्ठस्येदमार्षम् Dur वसिष्ठस्य SKN २० ०णा A.
२१ युवम् A २२ अस्मभ्यम् BB
२३ यज्ञानुष्ठानार्थम् Sy यज्ञपूर्णमासादियज्ञनिर्वहणं यथा भवेत् BB
२४ ०तायै M ०ताय is suggested for ०तायै ॥ निर्वेशयित्रे परिचारकाय Sy यथा पुत्रादिका प्रजा मां न निवर्तते BB मनुष्याय SKN
२५ पुत्रपौत्रादिलक्षणाय Sy अपत्यस्मै सुहृदाद्ये स यथा मां न त्यजेत् BB सर्वस्मै मनुष्य जनाय, अस्मत्सर्वकामाय Dur. पुत्रादिकाय जनायै च परिचारकाय SKN
२६ च is missing in A.

च । महत् । सुखम्[१] । दत्त[२] । दीर्घप्रततयज्ञम्[३] । अभिहिनस्ति । यः[४] । तादृशान् दुर्बुद्धीन्[६] । वयम् । मद्ग्रामेषु[७] । जयेम ।[८]

---

१. गृह सुखं वा Sy. पापयक्ष्माभावप्रभवम् BB.

२. दत्तम् is suggested for दत्त ॥ प्रयच्छतम् Sy.

३ दीर्घप्रततयज्ञमस्मदीय जनम् Sy यदुक्तमध्वराद्यर्थमिति तदेव प्रकटीकरोति-दीर्घप्रयज्युर्दीर्घकालं यावज्जीव प्रकर्षेणानतिपत्या कर्तव्यो दर्शपूर्णमासादियज्ञो दीर्घप्रयज्युः । यजेरौणादिको युप्रत्यय. । दासीभारादिर्द्रष्टव्य. । वचनव्यत्ययो वा । दीर्घकालकर्तव्या दर्शपूर्णमासादयः प्रकृष्टा यागा येषा तानस्मान् BB. नित्ययायजूकम्, अग्निहोत्रिणम् Dur दीर्घप्रवृत्तयज्ञमग्निहोत्रसमयादिकमस्माकम् SKN.

४. अतिजिघांसति Sy. अतिक्रम्य यो वनुष्यत्यभिभवति पापयक्ष्मा । त तावद् वय जयेम न तेन वयं जीयेमहि BB. यो निहन्तुमिच्छति एवमत्रापि प्रकरणाद् वनुष्यतिर्हन्त्यर्थः । अल्पप्रयोगविषयत्वाद् भाष्यकारेण निगमद्वयं पठितम् Dur. अतीत्यव्ययमभीत्येतस्य स्थाने । योऽभिवनुष्यति, अभिजिघांसति । यजमानविशेषणं चैतत् । दीर्घप्रततयज्ञं नित्यानामग्निहोत्रादीनां कर्मणा कर्तारं यजमानमभिवनुष्यति SKN.

५. यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तम् SKN.

६. दुर्धियः, दुष्टाभिसन्धींस्ताञ्छत्रून् Sy. दुर्धियश्च BB. पापया धिया हि दीर्घप्रततयज्ञमभिजिघासति । व्याख्यानप्रसक्तमुच्यते—'पापः पाताऽपेयानाम्' अपेयान्यलेह्यानि यानि तान्यसौ पिबति विषयप्रसक्त इत्यर्थः ।... पुन.-पुनः पापत्यमान', तेनैव पापेन कर्मणा । .नरकमेव प्रति पतत्यसौ । तस्माद्वा पापः Dur. दूढ्यो जयकर्मा तच्छब्दसामानाधिकरण्योपपत्तेर्विभक्तिविपरिणाम' । दूढ्य दुर्धीक पापबुद्धिमित्यर्थ. । निर्वचनप्रसक्तमाह—पाप: पाता रक्षिताऽपेयानामरक्षितव्यानां त्याज्यानाम् । पिबतेर्वा कृत्य.।अपातव्याना प्रतिषिद्धाना सुरादीनाम् । अकार्यमात्रोपलक्षणं चैतत् । अकार्याणा कर्तेत्यर्थः 'पापत्यमान.' अथवा त्रिदयासक्त्याऽत्यर्थं पात्यमानः । अवाङेव अधो नरकमेव पतति प्रायश्चित्ताकरणाद् नोर्ध्वमिति पापः । अर्थाभावनिष्ठाक: पतते. पाप इत्यर्थः । अथवा किं न एतेनावाङ्-नाम्नेति, पापत्यतेरेव पापो विहिताकरणात्. प्रतिषिद्धसेवनाच्च । नित्यमत्यर्थं श्रेयसः पततीति पततेर्यङ्लुगन्तात् पचाद्यचि तलोपः । डप्रत्ययो वा छान्दसत्वात् । एवं पाते पिबतेर्वा पापः SKN.

७. अभिभवेम Sy. जयेमेत्येव कैश्चिद् दुर्बुद्धिभिर्न वयं जीयेमहि । पृषोदरादित्वादभीष्टस्वररूपसिद्धिः BB

८. वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा । अनवगतसंस्करो भवति । . दीर्घप्रततयज्ञमभिजिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु । दूढ्यं दुर्धियं पापधियम् । पापः पाताऽपेयानाम् । पापत्यमानोऽवाङेव पततीति वा । प.पत्यतेर्वा स्यात् N 5 2. SKN. II. 289.—290

This stanza=TS. 2.5. 12. 2.

सम्राळन्यः स्वराळन्य उच्यते वां महान्ताविन्द्रावरुणा महावंसू ।
विश्वे देवासः परमे व्योमनि सं वामोजो वृषणा सं बलं दधुः ॥ २ ॥

सम्राट्[1] । सम्राळिति[2] । अन्य[3] । स्वराट्[4] । अन्य[5] । उच्यते । युवयो[6], सर्वेषां राजा[7] सम्राट् स्वयमेव राजन् स्वराळिति वरुणमाह[8] । महान्तौ[9] । इन्द्रावरुणौ । महाधना[10] । विश्वे[11] । देवा[12] । परमे[13] । स्थाने स्थितयो[14] । युवयो[15] । सर्वे देवा[16] । बलम्[17] । ओजश्च । सन्दधु[18] । हे वृषणौ[19] ! इति ।

अन्वपा खान्यतृन्तमोजसा सूर्यमैरयतं दिवि प्रभुम् ।
इन्द्रावरुणा मदे अस्य मायिनोऽपिन्वतमपितः पिन्वतं धियः ॥ ३ ॥

अन्वपाम्[20] । मेघस्थानामपाम्[21] । द्वाराणि[22] । बलेन । अन्वतप्तम्[23] । दिवि च[24] । सूर्यम्[25] । आरोहयत[26]

---

१ द्वितीय पाद परोक्षकृत, शिष्टा प्रत्यक्षकृता Sy
२ सम्यग्राजमान इति 'ता सम्राजा घृतासुती' (RV 2 41 6) इत्यादिषु कीर्त्यते Sy
३ एको वरुण Sy
४ स्वरा इन्द्र A स्वयमेवान्यनिरपेक्षयैव राजमान इति 'स्वराळिन्द्रो दमे' (RV 1 61 9) इत्यादिषु कीर्त्यते Sy
५ अन्य इन्द्र Sy
६ युवयोर्मध्ये Sy
७ राजा A राज्ञां M
८ ०मा माह A. The passage सर्वेषां माह seems to be the explanation of सम्राट् and स्वराट् It should, therefore, immediately follow सम्राट् and स्वराट् ।
९ तथाविधाविन्द्रावरुणौ गुणैरधिकौ Sy
१० ०धनौ is suggested for ०धना ॥ महाधनौ च भवत Sy
११ सर्वे Sy	१२ देवास A.
१३ परमे व्योमन्युत्कृष्टे आकाशे Sy
१४ स्थितयो A
१५ युवाम् Sy
१६ सर्वे देवा A सर्वे देवा seems to be unnecessary
१७ बलं वृत्रवधादेः कार्यस्य हेतुभूतं सामर्थ्यं च युवाभ्यां च सन्दधु समयोजयन् शरीरबलकार्याय Sy
१८ तद्धेतुभूतं तदोज इत्युच्यते । समयते च । ओजः साष्टमी करोति Sy
१९ हे कामानां वर्षिताराविन्द्रावरुणौ ! Sy
२० ०न्वताम् A.
२१ ०मवा A. उदकानाम् Sy
२२ द्वाराणि वृत्रेण पिहितानि Sy
२३ तृप्यम् M ०तृन्तम् is suggested for ०तृप्तम् ॥ अन्वविध्यतम् । आवरकस्य वृत्रस्य वधेन वृष्टिप्रतिबन्धं निराकृतवन्ताविरयर्थ Sy
२४ अन्तरिक्षे Sy
२५. तथा सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् Sy
२६ अभ्यगमयतम् । स्वर्भानुनावृतं सूर्यं तद्वधेन प्रकाशितवन्ताविरयर्थ Sy

प्रापयतम्[1]। प्रभुम्[2]। इन्द्रावरुणौ! मदे[3]। अस्य[4] सोम[5]। प्रज्ञावत[6]। परित उदकानि[7]। अपिन्वत[8] च। कर्माण्यपि[9]। शब्दपरिचर्याय[10]।

युवामिद्युत्सु पृतनासु वह्नयो युवां क्षेमस्य प्रसवे मितज्ञवः।
ईशाना वस्व उभयस्य कारव इन्द्रावरुणा सुहवा हवामहे ॥ ४ ॥

युवामित्। युवाम्। एव। युद्धेषु। सेनासु[11] च। वोढारः[12]। हवामहे[13]। युवामेव[14]। क्षेमस्य[15]। प्रसवनिमित्त[16]। मिवजानुका[17] अभिगच्छन्तो भवामहे[18]। ईशाना[19]। दिव्यस्य च पार्थिवस्य। स्तोतारः[20]। इन्द्रावरुणौ! स्वाह्वाना[21] भवामहे[22][23]।

इन्द्रावरुणा यदिमानि चक्रथुर्विश्वा जातानि भुवनस्य मज्मना।
क्षेमेण मित्रो वरुणं दुवस्यति मरुद्भिरुग्रः शुभमन्य ईयते ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणा। इन्द्रावरुणौ! यत्[24]। इमानि[25]। चक्रतुः[26]। विश्वान्यपि[27]। जातानि[28]। भुवनस्यास्य[29]। बलेन[30]। तयोरेको[31] वरुणस्य। क्षेमार्थम्[32]। मित्रो देवस्तम्। परिचरति[33]। मरुद्भिः[34]। उद्गूर्णः[35]। कल्याणम्[36]। अन्य इन्द्र। गच्छति[37]।

---

१. प्रभूतं सन्तम् Sy.
२. ०न्द्रव० A ३. हर्षे सति Sy.
४. अस्त्य A सोमस्य पातेन Sy
५. स्तोमः M. सोमस्य is suggested for सोम।
६. प्रज्ञाकरस्य Sy ७ जलरहिता नदीः Sy.
८. तथा च निवित्पदमाम्नायते 'अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽजिन्वदजुवोऽपिन्वदपितः' इति Sy.
९. अस्माभिरनुष्ठितानि कर्माणि Sy.
१०. The reading is doubtful. सिञ्चतम् फलेन पूरयतम् Sy. ११ शत्रुसेनासु रक्षणार्थम् Sy १२. हविषां स्तोत्राणां वा वोढार ऋत्विजः Sy १३. भवा० M आह्वयन्ति Sy १४. युव० A. १५. रक्षणस्य Sy.
१६. निमित्तम् is suggested for ०मित्त। उत्पादने निमित्तभूते सति Sy
१७ मितजा० is suggested for ०मिव जा॥ सङ्कुचितजानुका अङ्गिरसोऽपि Sy.
१८. हवा० is suggested for भवा० ॥ हवन्ते Sy. १९. ईश्वरौ Sy.
२०. स्तोतारो वयमपि Sy.
२१. स्वा० A. सुखेन ह्वातव्यौ Sy
२२. हवा० is suggested for भवा० ॥ आह्वयामहे Sy २३. VM. ignores वस्वः॥ वस्वो वसुनो धनस्य Sy
२४. यद्वौ युवाम् Sy. २५. परिदृश्यमानानि Sy.
२६. कृतवन्तौ Sy. २७. सर्वाणि Sy
२८. जातिमन्ति भूतजातानि Sy.
२९. लोकस्य सम्बन्धीनि Sy.
३०. न is written twice in M. आत्मीयेन बलेन Sy. ३१ युवयोर्मध्ये एकं वरुणम् Sy.
३२. रक्षणहेतुना Sy ३३. मित्रावरुणौ हि परस्परं प्राप्तसख्यौ। अत एव सहचरौ दृश्येते Sy ३४. रुद्भिः A. मरुद्गणैः सार्धम् Sy.
३५. उद्गूर्णबलः सन् Sy. ३६. शोभनमलङ्कारम् Sy. ३७. प्राप्नोति । यद्वा मरुद्भिर्मध्यस्थानैर्देवगणैः सार्धमुग्र ओजस्वीन्द्रः शुभमुदकमीयते प्रेरयति Sy.

महे शुल्काय वरुणस्य नु त्विष ओजो मिमाते ध्रुवमस्य यत्स्वम्।
अजामिमन्यः श्नथयन्तमातिरद्दभ्रेभिरन्यः प्र वृणोति भूयसः ॥ ६ ॥

महे। महते। बन्धनाय[1]। वरुणस्य[2]। क्षिप्रम्। दीप्ताय[3]। बलम्। उपबृंहित कुरु[4] नूक्तमिन्द्रावरुणौ[5]। यत्[6]। अस्य वरुणस्य[7]। ध्रुवम्[8]। स्वभूतं[9] भवति बलं पापकृतां[10] बन्धनाय मरुणबलमिन्द्रश्चोपबृंहयती[11]त्यर्थः। इन्द्रावरुणयोरेते[12]। अजामिमबन्धुम्[13]। व्रतानि[14] श्नथयन्तम्[15]। आति[16] तरतिर्विनाशकर्मा[17], विनाशयति। स्वल्पे[18]। अन्य उपायं[19]। प्रवारयति[20]। बहून् शत्रून्[21] दभ्रुतिश्चित् समताहसि भूयस इत्युक्तम्।

न तमंहो न दुरितानि मर्त्यमिन्द्रावरुणा न तपः कुतश्चन।
यस्य देवा गच्छथो वीथो अध्वरं न तं मर्तस्य नशते परिह्वृतिः ॥ ७ ॥

न तमंह[34]। न। तम्। अंहः[22]। न च[23]। दुरितानि[24]। मर्त्यम्[25]। हे इन्द्रावरुणौ! नाधि[26]। तापक॰मन्यत्[27]। कुत्र[28]। चिदागच्छति। यस्य। देवौ[29]! अभिगच्छथ[30]। कामयथे[31] च। यज्ञम्। न च। मनुष्यस्य। व्याप्नोति[32]। परिबाधा[33]।

---

१ धनाय। ईदृशस्य धनस्य लाभार्थम् Sy
२ उपलक्षणमेतत्। इन्द्रस्य वरुणस्य च Sy
३ दीप्त्यर्थम् Sy ४ कुरु is redundant
५ कुरु is written twice in A कुरुत M स्तोत्रेण निर्मिमाते यजमानपत्न्यौ। स्तोत्रेण हि बलं जायते Sy
६ यत्। अस्य is written twice in A
७ अस्येन्द्रस्य वरुणस्य च Sy ८ नित्यम् Sy
९ स्वं स्वकीयमसाधारणं यदोजो विद्यते तदोजो मिमाते इत्यन्वयः Sy
१० बापकृ॰ A. ११ ॰मिन्द्र श्चो॰ A
१२ इन्द्रावरुणयोरेते seems to be the explanation of अन्यः therefore इन्द्रावरुणयोरेकः is suggested for इन्द्रावरुणयोरेते।
१३ अस्तुवन्तम् Sy १४ वृता॰ A.
१५ हिंसन्तं कर्माण्यकुर्वन्तमस्तोतारमयजमानम्। Sy
१६ आतिरति is suggested for आति। अभिहन्ति Sy
१७ ॰शनक॰ A. १८ एक इन्द्रः Sy
१९ उपायं goes with स्वल्पे।
२० प्रधारयति। बहून्। शत्रून् दभ्रुतिश्च is missing in M प्रकर्षेणावृतान् करोति। यद्वा प्रवरानुत्कृष्टान् करोति Sy
२१ बहुतरान्शत्रून् यद्वा भूयसो यजमानान् Sy
२२ पापम् Sy
२३ न व्याप्नोति Sy
२४ दुर्गमनानि पापफलानि च प्राप्नुवन्ति Sy
२५ मनुष्यम् Sy
२६ माधि is suggested for नाधि।
२७ तावक्म॰ M तापक॰ is suggested for तावक॰ ॥ A सन्तापश्च तं न प्राप्नोति Sy
२८ कस्मादपि निमित्तात् Sy
२९ हे दानादिगुणयुक्तौ! इन्द्रावरुणौ! Sy
३० ॰थं A ॰थ is suggested for ॰थ ॥ प्राप्नुथ Sy
३१ ॰यथें A. कामयथे च यस्य हवींषि Sy
३२ उक्तप्रकारेण न प्राप्नोति Sv
३३ ॰धम् A
३४ VM. ignores तम् ॥ तं मनुष्यम् Sy

अर्वाङ्नरा दैव्येनावसा गतं शृणुतं हवं यदि मे जुजोषथः ।
युवोर्हि सख्यमुत वा यदाप्यं मार्डीकमिन्द्रावरुणा नि यच्छतम् ॥ ८ ॥

अर्वाङ्नरा[1] । अभिमुखम्[2] । आगच्छतम् । नरौ[3] ! देवयोर्युवयोरुचितेन[4] । रक्षणेन । शृणुत च । ह्वानम्[5] । यदि । मे[6] । प्रीयेथे[7] । युवयो । हि[8] । सख्यम्[9] । अपि । च । यत् । ज्ञातेय[10] सह भवतस्तथा सति । सुखकरम्[11] । इन्द्रावरुणौ ! तदुभयमस्मासु कुरुतमिति[12] ।

अस्माकमिन्द्रावरुणा भरेभरे पुरोयोधा भवतं कृष्टयोजसा ।
यद्वां हवन्त उभये अध स्पृधि नरस्तोकस्य तनयस्य सातिषु ॥ ९ ॥

अस्माकम्[13] । अस्माकम् । इन्द्रावरुणौ ! सङ्ग्रामे[14] । पुरो योद्धारौ । भवतम् । हे कर्षणशीलबलौ[15] ! तदा[16] । वाम् । हवन्ते[17] । उभये[18] सैनिका । सङ्ग्रामे । मनुष्या[19] । पुत्रस्य[20] । तत्पुत्रस्य च । लाभेष्विति[21][22] ।

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युम्नं यच्छन्तु महि शर्म सप्रथः ।
अवध्रं ज्योतिरदितेर्ऋतावृधो देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १० ॥

अस्मे । अस्मभ्यम् । इन्द्रादय[23] । अन्नम्[24] । यच्छन्तु[25] । महच्च । सुखम्[26] । सर्वतः पृथुतमम्[27]

---

१. आर्वाजरा A.
२. अस्मदभिमुखम् Sy.
३. हे-नेतारौ ! Sy.
४. From देवयोः onwards the rest of the commentary is missing in A. देवसम्बन्धिना Sy.
५. मदीयं स्तोत्रम् Sy
६. मम Sy
७. प्रियेथे M. मयि प्रीतिरस्ति चेत् युवाभ्यामागन्तव्यं मदीयं स्तोत्रं श्रोतव्यं च भवतीत्यर्थः Sy.
८. खलु Sy.
९. सखित्वम् Sy
१०. बान्धवम् Sy
११. मृडीकस्य सुखस्य साधनम्, तदुभयम् Sy
१२. अस्मभ्यं प्रयच्छतम् Sy
१३ कम् A
१४ सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे Sy.
१५. हे शत्रूणां कर्षकमोजो बलं ययोस्तादृशौ ! हे इन्द्रावरुणौ ! Sy.
१६. यदा is suggested for तदा ॥ यद्यौ Sy
१७ तावस्माकं पुरोयोधा भवतमित्यन्वयः Sy.
१८ उभयविधाः पूर्वकालीना इदानीन्तनाश्च Sy.
१९. नेतारः स्तोतारः Sy
२०. पौत्रस्य Sy
२१. सम्भजनीयेषु निमित्तभूतेषु Sy.
२२. VM. ignores अध ॥ अध अपि च Sy.
२३. इन्द्रोद० A. आदि refers to वरुणः मित्रः । अर्यमा ।
२४. द्योतमानं धनम् Sy.
२५. प्रयच्छन्तु Sy
२६. गृहं च प्रयच्छन्तु Sy.
२७. सर्वतः पृथु विस्तीर्णम् Sy.

बाधकरहितम्। ज्योति । यदिते । यज्ञस्य वर्धयित्र्या भवतु। देवस्य च। सवितु । श्लोकम् यद्दम्। भूमो युवयो प्रसादाविति।

VII 83

युवां नरा पश्यमानास आप्यं प्राचा गव्यन्तः पृथुपर्शवो ययु ।
दासा च वृत्रा हतमार्याणि च सुदासमिन्द्रावरुणावसावतम् ॥ १ ॥

युवां नरा। युवाम्। नरौ! पश्यमाना। पातेय युवयोर्यज्ञायम्। प्राङ्मुख बर्हि हतुम्। गगा इच्छन्त। पृथु पृथु पशव मात्तपृथवश्च पशव। यान्ति। दासानुपक्षपयितुम्। प्राण्युपद्रवावान्। च। मार्यैरपि कृतान्। विनाशयतम्। पैजवनं सुदासम्। मित्रावरुणौ! रक्षतम्।

---

१ प्रहिंसकम् Sy
२ तेज Sy
३ उदिते A.
सर्वोमाया देवमातु Sy
४ य is written twice in A
५ दानादिगुणयुक्तस्य Sy
६ सर्वस्य प्रेरकस्य Sy
७ श्लोक० A
स्तोत्रम् Sy
८ जानीम। कुम इत्यर्थ। यद्वा येनेन सवित्रा स्मभ्यं देयं श्लोकं यशो मनामहे याचामहे Sy
९ 'युवां नर' इति दशर्चं प्रयतम सूक्तं वसिष्ठ स्यार्षं जागतमैन्द्रावरुणम्। 'युवां नरा' इत्यनु क्रान्तम् (KSA. 38 83 p 26) प्राभि प्लाविकेपूक्थ्येषु स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिदं सूक्त मावापार्थम्। सूत्रितञ्च 'युवां नरा पुलोये याम्' (ĀSS 7 9) इति Sy
१० षष्ठपर्थे द्वितीया। युवयो Sy
११ हे नेतारौ! इन्द्रावरुणौ! Sy
१२ पश्यन्त is suggested for पश्यमाना॥ युष्मद्बान्धवलाशार्थिन Sy
१३ ०र्य is suggested for ०य
१४ प्राचीनम् Sy
१५ यागच्छन्त M गा० is suggested for यया०॥ गा आत्मन इच्छन्तो यजमाना Sy
१६ प्रथु प्रगिव पशाव मात्त प्रथवश्च पशावो A The reading is doubtful पृथुविस्तीर्ण पर्शु पार्श्वास्थि येषां ते तथाक्ता। विस्तीर्णा इवपशुहस्ता सन्त Sy
१७ बर्हिराहरणार्थं गच्छन्ति। पर्श्वा हि बर्हिराह्रि यते तथा च तैत्तिरीयकम् प्रशवपर्श्वा बर्हि राच्छयति' इति Sy
१८ उपक्षपयितृणि च Sy
१९ उपद्रवाम् is suggested for उपद्रवा- याम्॥ आवरकाणि सम्जातानि Sy
२० कर्मानुष्ठानपराणि च सम्जातानि Sy
२१ हिंस्तम् Sy
२२ पैजवनं A पस्पयाउयमेतत्संज्ञं राजानम् Sy
२३ इन्द्राव० is suggested for मित्राव०।
२४ प्रागच्छतम् Sy
२५ VM ignores च and प्रयसा॥ प्रयस्ता रक्षणेन सार्धम् Sy

यत्रा नरः समयन्ते कृतध्वजो यस्मिन्नाजा भवति किं चन प्रियम् ।
यत्रा भयन्ते भुवना स्वर्दृशस्तत्रा न इन्द्रावरुणाधि वोचतम् ॥ २ ॥

यत्रा नरः । यत्र[१] । मनुष्या । सङ्गच्छन्ते[२] । उच्छ्रितपताका[३] ध्वजतेरुच्छ्रयकर्मण[४] । यस्मिन्[५] । सङ्ग्रामे । भवति[६] । यत्किंचिदपि[७] मनुष्यस्याभिमतमन्नादिकम्[८] । यत्र[९] । बिभ्यति । भूतानि[१०] । स्वर्दृशश्च[११] देवा हिंसासम्भावाद्भयम्[१२] । तत्र[१३] । अस्माकम्[१४] । इन्द्रावरुणौ । अधिवोचतमेत[१५] एव राज जयन्त्विति[१६] ।

सं भूम्या अन्ता ध्वसिरा अदृक्षतेन्द्रावरुणा दिवि घोष आरुहत् ।
अस्थुर्जनानामुप मामरातयोऽर्वागवसा हवनश्रुता गतम् ॥ ३ ॥

स भूम्या । भूम्या । अन्ता[१७] । ध्वसनशीला[१८] । सन्दृश्यन्ते ध्वसयन्ति चतस्रो दिश सैनिकाधिष्ठिता[१९] । तथेन्द्रावरुणौ[२०] । दिव[२१] । सैनिकाना शब्द । आरोहण करोति[२२] । जनानाम्[२३] । अरातयश्च[२४] । माम् । उग्रवतिष्ठन्ति[२५] । अभिमुखम्[२६] । रक्षणार्थम् । हवनश्रुतौ[२७] । आगच्छतम् ।

इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति भेदं वन्वन्ता प्र सुदासमावतम् ।
ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि सत्या तृत्सूनामभवत्पुरोहितिः ॥ ४ ॥

इन्द्रावरुणा । हे इन्द्रावरुणौ । वधैः[२८] । अप्रतिगतशत्रुकम्[२९] । भेत्तारं[३०] कुलस्य छाद्यमानम् । हिंसन्तौ ।

---

१. यस्मिन् सङ्ग्रामे Sy.
२. ०च्छन्तः A. युद्धार्थं सङ्गच्छन्ते Sy.
३. उच्छ्रितध्वजाः Sy
४. ०यतक० A.
५. युद्धे Sy
६. (न) भवति, अपि तु सर्वं दुष्कर भवति Sy
७. चनेति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः । किञ्च किमपि Sy
८. अनुकूलम् Sy.
९ युद्धे Sy
१०. भुवनानि भूतजातानि Sy.
११. शरीरपातादूर्ध्वं स्वर्गस्य द्रष्टारो वीराश्च Sy
१२. ०सम्भवा० is suggested for ०सम्भावा० ।
१३. तादृशे सङ्ग्रामे Sy.
१४. अस्मान् Sy
१५. अस्मत्पक्षपातवचनौ भवतम् Sy.
१६. एतमेवनराजं जयन्त्विति M. राजानं is suggested for राजम् ।
१७ पर्यन्ता Sy. १८. सैनिकैर्ध्वस्ताः Sy
१९. ०ता तथा A. २०. इन्द्रो वरुणो M
२१. Missing in M. दिवि is suggested for दिव ॥ द्युलोके Sy.
२२. आरूढोऽभूत् Sy.
२३ धना० M. अस्मदीयानां भटानाम् Sy
२४. ०रताय० A. शत्रवः Sy.
२५. उपति० is suggested for उग्रवति० ॥ उपस्थिताः Sy
२६. अस्मदभिमुखम् Sy.
२७ ०नः श्रुतौ A एवं प्रवर्तमानेऽस्मिन् युद्धे हे आह्वानशीलौ ! इन्द्रावरुणौ ! Sy.
२८ वधकैरायुधैः Sy.
२९ अप्राप्तम् Sy.
३०. भेदमेतत्संज्ञं सुदासः शत्रुम् Sy.

प्रायतम्[1]। सुवासम्[2]। ब्रह्माणि[3] च। एषाम्[4]। शृणुतम्[5]। हवने[6]। सत्यभरा[7]। भवतु। तृत्सूनाम्[8]। पुरोहिति[9]रिति च यदस्मात्ते पुरोधास्तृत्सुभ्यस्तत्[10] फलमेषामिति[11]।

इन्द्रावरुणाव॒भ्या तपन्ति मा॒घान्य॒र्यो व॒नुषा॒मरा॑तयः।
यु॒व हि वस्व॑ उ॒भय॑स्य॒ राज॒थोऽध॑ स्मा नोऽवत॒ पार्ये॑ दि॒वि ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणौ। हे इन्द्रावरुणौ। माम्। अभ्यातपन्ति[12]। अर्यो[13]। अघान्याहन्तॄणि[14] प्रहरणानि[15] हिंसितॄणां[16] शत्रूणाम्। करादीनामप्रदानानि[17]। युवाम्। हि[18]। दिव्यस्य पार्थिवस्य च। धनस्य। राजथ[19]। तथा सति[20]। अस्मान्। रक्षतं[21]। पार्ये[22]। दिवसेऽन्तिमे सङ्ग्रामस्याह्नि।

यु॒वां ह॑वन्त उ॒भया॑स आ॒जिष्विन्द्रं॑ च॒ वस्वो॒ वरु॑णं च सा॒तये॑।
यत्र॒ राज॑भिर्द॒शभि॒र्निबा॑धित॒ प्र सु॒दास॒माव॑तं॒ तृत्सु॑भिः स॒ह ॥ ६ ॥

युवाम्[23]। युवाम्[24]। हवन्ते[25]। उभये[26] सैनिका[27]। सङ्ग्राममु। इन्द्रम्। वरुणम्[28]। च[29]। धनस्य।

---

१ प्रापतम् A प्रकर्षेणारक्षतम् Sy
२ शोभनं ददातीति सुदा। एतत्संज्ञम्। मम याज्यं राजानम् Sy
३ स्तोत्राणि Sy
४ एषाव A. तृत्सूनाम् Sy
५ अभ्यशृणुतम् Sy
६ आह्वयन्तेऽस्मिन् युद्धार्थं परस्परमिति हवनम् सङ्ग्रामस्तस्मिन् Sy
७ सत्यफलम् Sy
८ एतत्संज्ञानां मम याज्यानाम् Sy
९ ति is missing in A मम पुरोधानम् Sy
१० ०वधुस्तृ० A.
११ तेषु यन्मम पौरोहित्यं तत् सफलं जातमित्यर्थः Sy
१२ अह्यात० A. अभितो बाधन्ते Sy
१३ अरे शत्रोः सम्बन्धीनि Sy
१४ न्या is written twice in A
१५ ०रिणाभि A
आयुधानि Sy
१६ missing in M हिंसतां is suggested for हिंसितां ॥ हिंसकानां मध्ये Sy
१७ अभिगमनशीलाः सन्त्य Sy
१८ खलु Sy
१९ ईशाथे। राजतिरैश्वर्यकर्मा Sy
२० अतः कारणात् Sy
२१ रक्षतम् is suggested for रक्षत।
२२ पार्ये दिवसे ऽन्तिमे is missing in M तर णीये Sy
२३ युद्धदिने Sy
२४ VM ignores स्म।
२५ युवा A
२६ हन्ते A आह्वयन्ते Sy
२७ उभयविधाः सुदाःसंज्ञो राजा तत्सहायभूताः स्तृत्सवश्चैवं द्विप्रकारा जनाः Sy
२८ वर A
२९ युवाम् Sy

भजनाय[1] । यस्मिन्[2] सङ्ग्रामे । शत्रुभिर्दर्शनी[3] । राजभि । नितरा बाधितम्[4] । प्रापतम्[5] । सुदास राजानम्[6] । सर्वैस्तृत्सुभि । सह[7] ।

दश राजानः समिता अयज्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः ।
सत्या नृणामद्मसदामुपस्तुतिर्देवा एषामभवन्देवहूतिषु ॥ ७ ॥

दश राजानः[8] । दश[9] । राजान[10] । सङ्गता[11] । अयष्टार[12] । सुदासम्[13] । इन्द्रावरुणौ ! न । युयुधु-[14]
र्भवद्भ्या परिगृहीतम् । सत्या[15] । नृणम्[16] । हविषि सीदताम्[17] । अपस्तुति[18] फल प्रयच्छति । एषाम्[19] । प्रादु-
र्भवन्ति[20] । देवानमाह्वानेपु[21] । देवाश्चाहूतास्तानुपगच्छन्ति[22] ।

दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः सुदास इन्द्रावरुणावशिक्षतम् ।
श्वित्यञ्चो यत्र नमसा कपर्दिनो धिया धीवन्तो असपन्त तृत्सवः ॥ ८ ॥

दाशराज्ञे[23] । दाशराज्ञे । परितो[24] युद्धार्थं यतमानाय[25] । सर्वत एव । सुदासे[26] । हे इन्द्रावरुणौ । बल

---

१. सम्भजनार्थम् Sy
२. येष्वाजिषु Sy.
३. दशभिः । राजभिः । नितरा is missing in M ०र्दशभिः is suggested for दर्शनी ॥ दशसंख्याकैः Sy
४. शत्रुभूतैर्नृपैः Sy.
५ बाधिकम् A हिंसितम् Sy.
६ प्रावतम् is suggested for प्रापत ॥ प्रकर्षेणारक्षतम् Sy
७ सह वर्तमानम् Sy
८. दश राजानः is missing in A.
९. दशसख्याकाः Sy
१०. सुदासः शत्रवः Sy.
११. परस्परं समवेताः Sy.
१२ अयजमाना एवम्भूतास्ते Sy
१३. एतत्सज्ञमेकमपि राजानम् Sy.
१४. सम्प्रजहुः युवाभ्यामनुगृहीतं तं प्रहर्तुं न शेकुः Sy.
१५ सफलाभूत् Sy.
१६. नृणाम् is suggested for नृणं ॥ यज्ञस्य नेतॄणाम् Sy.
१७ अद्मन्यन्ने हविषि सीदन्तीत्यद्मसद ऋत्विजः । हविर्भिर्युक्तानाम् Sy.
१८ अवस्तु० A उपस्तु० is suggested for अपस्तु० ॥ स्तोत्रम् Sy
१९ एवां एषा A
२०. युष्मदनुग्रहात् प्रादुर्भवन्ति Sy.
२१ देवाना० is suggested for देवान० ॥ अपि चैषां देवहूतिषु देवा हूयन्ते एष्विति देवहूतयो यज्ञाः । तेषु Sy.
२२ सर्वे च देवाः Sy.
२३. दश राज्ञे M दशशब्दस्य छान्दसो दीर्घः । विभक्तिव्यत्ययः । दशभी राजभिः शत्रुभूतैः Sy
२४. परीतो M.
२५. परिवेष्टिताय Sy.
२६. राज्ञे Sy.

प्रायच्छतम् । इवेतिमानमञ्चन्त[1] । यत्र[2] । हविषा सह[3] । कपर्दिन[4] । कर्मणा[5] । कर्मवन्त[6] । देवानस्पृशन्[7] । सूत्तवस्य[8] 'त्यम्वो[9] मा वक्षिणुत[10] कपर्दा' इत्युक्तम् ।

उत्तरा निगदसिद्धेति—

वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्नते व्रतान्यन्यो अभि रक्षते सदा ।
हवामहे वां वृषणा सुवृक्तिभिरस्मे इन्द्रावरुणा शर्म यच्छतम् ॥ ९ ॥

[वृत्राण्यन्य[11]]

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युम्नं यच्छन्तु महि शर्म सप्रथः ।
अवध्रं ज्योतिरदितेर्ऋतावृधो देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १० ॥

[अस्मे इ[12]]

---

१ श्वेतिमानां म० A श्वेतिमा० is suggested for इवेतिमा० ॥ श्वितं श्वैत्यं नैर्मल्य मञ्चन्तो गच्छन्त Sy

२ यस्मिन् वेशे Sy

३ हविर्लक्षणेनान्नेन Sy

४ जटिला Sy ५ स्तुत्या Sy

६ कर्मभिर्युक्ता Sy

७ पर्यचरन् । तस्मिन् वेशे युवां तस्मै राज्ञे बलम् प्रायच्छतमित्यर्थः Sy

८ त्सुत्स० M वसिष्ठशिष्या एतत्सज्ञा ऋत्विज Sy

९ श्वित्यञ्चो is suggested

१० ०ल स्कप० A

११ The *pratika* is supplied by the Editor Sy explains this stanza in the following manner —

हे इन्द्रावरुणौ ! युवयोरन्य एक इन्द्रो वृत्राणि शत्रून् समिथेषु सङ्ग्रामेषु जिघ्नते हन्ति । अन्य एको वरुण सदा सर्वदा व्रतानि कर्माण्यभि रक्षते । अभित सर्वतो रक्षति । हे वृषणा ! कामानां वर्षितारौ ! इन्द्रावरुणौ ! तथाविधौ ! वां युवां सुवृक्तिभि सुप्रवृत्ताभि स्तुतिभिर्ह वामहे । आह्वयामहे । आहूतौ च युवामस्मे अस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतम् । दत्तम् Sy

१२ The *pratika* is supplied by the Editor This stanza has already been explained See RV VII 82 10 Sy explains this stanza in the following manner —

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु-इन्द्रादयोऽस्मभ्यं द्योतमानं धनं प्रयच्छन्तु सर्वतो विस्तीर्णं महद् गृहं च । यजस्य वर्धयित्र्या अदीनाया देवमातु-स्तेजश्चास्माकमबाधकं भवतु । वयञ्च प्रेर कस्य देवस्य स्तोत्रं मनीमहे कुर्महे ।

VII 84.

आ वां राजानावध्वरे ववृत्यां हव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभिः ।
प्र वां घृताची बाह्वोर्दधाना परि त्मना विषुरूपा जिगाति ॥ १ ॥

आ वाम्[1] । आवर्तयामि । वाम्[2] । राजानौ[3] । यज्ञे[4] । हव्यै[5] । नमस्कारैश्च[6] । इन्द्रावरुणौ । परिगच्छति[7] । वा[8] । जुहू[9] । बाह्वो[10] । ध्रियमाणा[11] । स्वयमेव । नानाविधैर्हविर्भिर्नानारूपा[12] ।[13]

युवो राष्ट्रं बृहदिन्वति द्यौर्यौ सेतृभिररज्जुभिः सिनीथः ।
परि नो हेळो वरुणस्य वृज्या उरुं न इन्द्रः कृणवदु लोकम् ॥ २ ॥

युवो[14] । युवयो[15] । महत् । राष्ट्रम्[16] । द्यौ[17] । वर्षेण प्रीणयति[18] । यौ युवाम् । रज्जुर्वर्जितै[19] । सेतुभिर्बन्धकै[20] । वध्नीथ[21] पापकृतस्ते हि रोगादिनाभिभूयन्ते । वरुणस्य[22] । क्रोध । अस्मान्[23] । वर्जयतु[24] । विस्तीर्णम् । लोकम्[25] । अस्माकमस्माकम्[26] । इन्द्र । च । करोतु[27] ।

---

१ 'आ वाम्' इति पञ्चर्चं चतुर्दश सूक्तं वासिष्ठं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । अनुक्रान्तञ्च—'आ वा पञ्च' (KSA 38 84. p 26.) इति । उक्थ्ये तृतीयसवने । मैत्रावरुणशास्त्र इदं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'आ वा राजानावि द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या' (ASS 6. 1) इति Sy

२ युवाम् Sy

३ ०नो M. हे राजमानौ ! ईश्वरौ ! वा Sy

४. हिंसारहितेऽस्मिन् यागे Sy

५ हविर्भिः Sy

६ स्तोत्रैश्च Sy

७ अभिप्रगच्छति Sy

८ वाम् is suggested for वा ।

९ जूहू· A घृतमञ्चती जुहूः Sy

१० वो M बाह्वो· is suggested for बाह्वो ॥ हस्तयोः Sy

११. ध्रीय० A. धार्यमाणा Sy.

१२ रूप्यत इति रूप हवि· । विविधहविर्युक्ता । यद्वा विषुरूपा नानाविधरूपौ वामिति योज्यम् Sy

१३. VM. ignores प्र ।

१४ हे इन्द्रावरुणौ ! Sy

१५ युवो· A

१६ राज्यम् Sy

१७ त्यौः A. द्युलोकरूपम् Sy

१८. वृष्ट्या सर्वान् प्रीणयति Sy.

१९ ०ते· A. रज्जुरहितै· रोगादिभि· Sy.

२० ०भिबन्ध० A. सेतृभि० is suggested for सेतुभि० ॥ 'षिञ् बन्धने' इति धातु· Sy.

२१. बबध्नीयः A.

२२ तयोर्मध्ये वारयितुर्देवस्य Sy

२३ अस्मात् A

२४. परिवृणक्तु । परित्यज्यान्यत्र गच्छतु Sy.

२५ स्थानम् Sy

२६. One अस्माकम् is redundant.

२७. VM. ignores परि.

कृतं नो यज्ञं विदथेषु चारुं कृतं ब्रह्माणि सूरिषु प्रशस्ता ।
उपो रयिर्देवजूतो न एतु प्र णः स्पार्हाभिरूतिभिस्तिरेतम् ॥ ३ ॥

कृतं न । कृत्स्नम् । अस्माकम् । यज्ञम् । गृहेषु । चारुम् । कृत्म च । स्तोत्राणि । स्तोतृषु । प्रशस्ता हि । उपगच्छतु । अस्मान् । रयिं । देवप्रेरितः । प्रवर्धयतम् । अस्मान् । स्पृहणीयैः । रक्षणैः ।

अस्मे इन्द्रावरुणा विश्ववारं रयिं धत्तं वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।
प्र य आदित्यो अनृता मिनात्यमिता शूरो दयते वसूनि ॥ ४ ॥

अस्मे । अस्मासु । इन्द्रावरुणौ । विश्ववैरणीयम् । रयिम् । धत्तम् । वासयितृभिः पुरुपैस्तद्वन्तम् । बहुना शब्दनीयम् । प्रमिणाति । यः । अदितेः पुत्रः । अनतानि भूतानि सर्वतोऽस्मभ्यं धनानि प्रयच्छत्विति वाक्यशेषः । एवममितानि । धनानि । शूर इन्द्रश्च । प्रयच्छतीति ।

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतुजाना ।
सुरत्नासो देववीतिं गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयत् । इयम् । मदीया । स्तुतिः । इन्द्रावरुणौ । अश्नुते । प्रागच्छन् । पुत्रार्थम् । पौत्रे च । त्वरमाणा । शोभनधना । यज्ञं वयम् । प्राप्नुयामेति ।

---

१ हे इन्द्रावरुणौ ! Sy
२ गृहेषु क्रियमाणम् Sy
३ शोभनं फलसहितम् Sy
४ परिवृतानि स्तोत्राणि Sy
५ स्तोतृषु अस्मासु विद्यमानानि Sy
६ प्रशस्तान्युत्कृष्टानि फलभाञ्जि Sy
७. प्राप्नोतु Sy ८. धनम् Sy
९ देवपरीतं M देवाभ्यां युवाभ्यां प्रेरितः Sy
१० युवां वर्धयेथाम् । प्रभूतस्तिरतिवर्धनार्थे Sy
११ अस्मात् A १२ स्पृहणीयाभिः Sy
१३ रक्षाभिः Sy १४ अस्मभ्यम् Sy
१५ विश्वः सर्वैर्वरणीयं सम्भजनीयम् Sy
१६ प्रयच्छतम् Sy
१७ निवासयुक्तम् Sy
१८. बह्वन्नं पुरुभिबहुभिः प्रशस्यं वा Sy
१९ प्रहिनस्ति । 'मीङ् हिंसायाम्' इति धातुः Sy
२० वरुणः Sy
२१ अनृता° is suggested for अनता° ॥ सत्यरहितानि भूतानि Sy
२२ omitted by M. सर्वतोऽस्म° is suggested for सवतोऽस्म° A
२३ °ममि° A अपरिमितानि Sy
२४ शौर्यवान् स वरुणः Sy
२५ स्तोतृभ्यो ददाति Sy
२६ स्तुतिम् A
२७ अश्नुताम् । व्याप्नोतु Sy
२८ प्रगच्छन् M प्रागच्छत् is suggested for प्रागच्छन् ॥ प्ररक्षत्वस्मान् Sy
२९ पुत्रे पौत्रे च विषये Sy
३० °माणाः M मया प्रेर्यमाणा सा Sy
३१ शोभनधना सन्त Sy
३२ देवैः कामयितव्यं यज्ञम् Sy
३३ हे इन्द्रावरुणादय ! सर्वे देवा ! यूयं स्वस्तिभिः कल्याणैर्नोऽस्मान् सदा सर्वदा। पात रक्षत Sy

VII. 85.

पुनीषे वामरक्षसं मनीषां सोममिन्द्राय वरुणाय जुह्वत् ।
घृतप्रतीकामुषसं न देवीं ता नो यामन्नुरुष्यतामभीके ॥ १ ॥

पुनीषे[1] वाम् । शोधयामि[2] । युवयोरहम्[3] । बाधकरहिताम्[4] । स्तुतिं न ह्यनयो स्तोतार कश्चिद् बाधते । सोमम् । इन्द्रावरुणाभ्याम्[5] । जुह्वन्[6] । घृतावयवा घृतसहिता स्तुतिम् । उषसम् । इव । देवनशीलम्[8] । तव[9] । अस्मात्[10] । गमने[11] । रक्षताम् । सङ्ग्रामै[12] ।

स्पर्धन्ते वा उ देवहूये अत्र येषु ध्वजेषु दिद्यवः पतन्ति ।
युवं ताँ इन्द्रावरुणावमित्रान्हतं पराचः शर्वा विषूचः ॥ २ ॥

स्पर्धन्ते । अस्मिन् । देवह्वाने[13] । जना[14] स्पर्धन्तेऽहमिका वा ह्वयन्ते[15] । येषु जनेषु[16] । साङ्ग्रामिकेषु[17] ध्वजेषु[18] । आयुधानि[19] । पतन्ति, येषा सङ्ग्राम प्रादुर्भवतीत्यर्थ[20] । युवाम् । तान्[21] । इन्द्रावरुणौ । अमित्रान्[22] । हतम्[23] । प्राङ्मुखान् । आयुधेन[24] । नानादिक्कान्[25] ।[26]

१. 'पुनीषे वाम्' इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । 'पुनीषे' इत्यनुक्रान्तम् (KSA. 38. 85. p. 26) । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिदमावापार्थम् । सूत्रितञ्च—'युवां नरा पुनीषे वाम्' (ASS. 7. 9.) इति Sy.

२. योध० A.

३. युवाभ्यां युवयोरर्थम् Sy.

४. रक्षोरहितां राक्षसैरसंस्पृष्टाम् Sy

५. इन्द्रं वरुणञ्चोद्दिश्य Sy.

६. जुह्वत् is suggested for जुह्वन् ॥ अग्नौ प्रक्षिपन् Sy ७. वीतावयवाम् Sy.

८ ०शीलाम् is suggested for ०शीलम् ॥ द्योतमानम् Sy.

९. तौ is suggested for तव । इन्द्रावरुणौ Sy.

१० अस्मान् is suggested for अस्मात् ॥

११. युद्धार्थं गमने सति Sy.

१२. सङ्ग्रामे is suggested for सङ्ग्रामै. । अभिगते युद्धे Sy.

१३. देवा विजिगीषवो योद्धारो हूयन्ते युद्धार्थं परस्परमाहूयन्ते इति देवहूयः सङ्ग्रामाः । सङ्ग्रामे Sy.

१४. शत्रवोऽस्माभिः Sy अहमहमिकया ह्व० is suggested for अहमिका वा ह्व०

१५. हतसिका वा हूयते A.

१६. सङ्ग्रामेषु Sy

१७ सङ्ग्रा० A.

१८. पताकासु Sy.

१९. शत्रुक्षिप्तानि आयुधानि Sy.

२०. ०वन्ती० A.

२१. तेषु सङ्ग्रामेषु विद्यमानान् Sy.

२२. अमिन्द्रान् A शत्रून् Sy

२३. हिंस्तम् । यथा ते शत्रवः पराङ्मुखा इतस्ततः पलायमानाश्च भवन्ति तथा तान् बाधेथामित्यर्थः Sy.

२४. आयुधे A शरुणा हिंसकेनायुधेन Sy.

२५ ०दिक्तात् A. विविधगतीश्च Sy

२६. VM. ignores वै and उ ॥ वै खलु, उ इति पूरकः Sy.

आपश्चिद्धि स्वयशसः सदःसु देवीरिन्द्रं वरुणं देवता धुः ।
कृष्टीरन्यो धारयति प्रविक्ता वृत्राण्यन्यो अप्रतीनि हन्ति ॥ ३ ॥

आपश्चित्[1] । आप[2] । चित्[3] । चान्तरिक्ष्या[4] । स्वभूतयशसे[5] । स्वेषु स्थानेषु[6] । देवी[7] । इन्द्रावरुणौ । देवते । धारयन्ति[8] मध्यमे स्थाने पठितावि इन्द्रावरुणावन्तरिक्षा धारयन्तीत्यर्थ अन्तरिक्षनाम च भवत्याप इति । मनुष्यान्[9] । एको वरुण[10] । धारयति[11] । प्रकर्षेण[12] व्याप्तान् । शत्रून्[13] । अन्य । अप्रतिगतानिन्द्र[14] । हन्ति[15] ।

स सुक्रतुर्ऋतचिदस्तु होता य आदित्य शवसा वां नमस्वान् ।
आववर्तदवसे वां हविष्मानसदित्स सुविताय प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

स सुक्रतु[16] । स । सुप्रज्ञ[17] । भवतु[18] सुकर्मा[19] वा । सत्यज्ञ[20] । होता[21] । य । हे आदित्यौ[22] ! वेगेन[23] । नमस्कारयुक्तम्[24] । आवर्तयति[25] । वाम् । रक्षणार्थम्[26] । पुनर्वामिति पूरणम् । हविष्मान् । भवति[27] । एव[28] । स[29] । अभ्युदयाय[30] । यज्ञवान्[31] हविष्मानिति ।

---

१ आपश्चित् A.
२ आप A. अभिषवकारा सोमस्य Sy
३ चित् A
४ चान्त० A
५ स्वायत्तयशस्का Sy
६ सवनेषु स्थानेषु Sy
७ द्योतमाना सत्य Sy
८. अवस्थापयन्ति सोमेनाप्यायिता हि देवता स्वे स्वे स्थानेऽवतिष्ठन्ते । यद्वा वसतीवर्याख्या आप एव सोमाभिषवद्वारा सवनेष्विन्द्रं वरुणं धारयन्ति Sy ९ ०प्रजा Sy
१० तयोरिन्द्रावरुणयोरेक Sy
११ प्रसादरूपेण धारयति Sy
१२ पृथक्कृता पुण्यापुण्यविवेकेन विविधफलभोक्त्री Sy ११ शत्रुजातानि Sy
१४ ०ति हता० M अन्यैरप्रतिगतानि Sy
१५ हिनस्ति Sy
१६ सुक्रतु A.
१७. शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा Sy
१८ भि भवतु A
१९ सुकर्मा वा refers to सुप्रज्ञ, therefore सुकर्मा वा should immediately follow सुप्रज्ञ ।
२० ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा चेता निचेता Sy
२१ स्तोता Sy
२२ ०त्य M ०त्यौ is suggested for ०त्यो ॥ A. हे अदिते पुत्राविन्द्रावरुणौ ! आन्तस सांहितिको ह्रस्व Sy
२३ बलेन युक्तौ Sy
२४ ०युक्त is suggested for युक्तम् ॥ नमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण वा युक्त सन् Sy
२५ आवर्तयेत् Sy २६ तर्पणार्थम् Sy
२७ भवेत् Sy २८ एवम् A.
२९ स A यजमान Sy
३० सुष्ठु प्राप्तव्याय फलाय Sy
३१ अन्नवान् भूत्वा Sy

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतुजाना ।
सुरत्नासो देववीतिं गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

[इयमिन्द्रम्[१] ।]

VII 86

धीरा त्वस्य महिना जनूंषि वि यस्तस्तम्भ रोदसी चिदुर्वी ।
प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहन्तं द्विता नक्षत्रं पप्रथच्च भूम ॥ १ ॥

[२]धीरा[३] । स्थिराण्यविचलानि[४] । वरुणस्य । महत्त्वेन[५] । सर्वाणि जातानि[६] भूतानि । य[७] । विस्तीर्णे । द्यावापृथिव्यौ । व्यस्तद्विध्मान्[८] । प्रणुनुदे[९] च । तृतीय लोकमादित्य[१०] वा । दर्शनीयम् । महान्त सोम वरुणो दिवा । नक्षत्रम् । पृथिव्याम् । च भूतजात[११] । द्वैधम्[१२] । वप्रथ[१३] उभयत्र प्रथित करोति[१४] ।

उत स्वया तन्वा३ सं वदे तत्कदा न्वं१न्तर्वरुणे भुवानि ।
किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् ॥ २ ॥

[१५]उत स्वया । अपि[१६] च । आत्मीयेन । पुत्रेण[१७] । सहाहम्[१८] । एतत् । वदामि[१९] । कदाहम् । वरुणस्य[२०] ।

---

१. The *pratīka* is supplied by the Editor. The stanza has already been explained. See RV VII 84.5.

२. 'धीरा त्वस्य' इत्यष्टर्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वरुणदेवत्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—'धीराष्टौ वरुण ह' (KSA 30.86. p. 26.) इति । गतो विनियोगः Sy.

३. धीरा A.

४. ०विचालीनि A. ०विचालीनि is suggested for ०विचलानि ॥ धीराणि धैर्यवन्ति भवन्ति Sy.

५. महिम्ना Sy

६. जातानि is omitted by A जन्मानि Sy.

७ वरुण Sy

८. व्यष्टभ्नात् is suggested for व्यस्तद्विध्मान् ॥ विविधं स्तब्धे स्वकीये स्थाने स्थिते अकरोत् Sy.

९. प्रेरयति स्म Sy

१०. ०त्या वा A.

११. ०जातम् is suggested for ०जात ॥ भूमिम् Sy.

१२. द्वैतम् A. अहनि सूर्यं दर्शनीयं प्रेरयति । रात्रौ नक्षत्रं तथेति द्विप्रकारः Sy.

१३. थ उभयमुभ० M. पप्रथदुभयत्र is suggested for वप्रथ उभयत्र ॥ अप्रथयत् विस्तारितवान् Sy

१४. VM. ignores तु and चित् ॥ तु क्षिप्रम् । चिद् अपि Sy

१५. वरुण शीघ्रं दिदृक्षमाण ऋषिरनया वितर्कयति Sy.

१६. उतेति विचिकित्सायाम् । उत किम् Sy.

१७. स्वीयेन शरीरेण Sy.

१८. सहवदन करोमि Sy.

१९. आहोस्वित् तत्तेन वरुणेन सह सं वदे Sy.

२०. वरुण्य A. वरुणे देवे Sy.

मन्त । भयानीति । किञ्च । मे । हृव्यं वरुण । मकुद्ध । जुप च । कदा चाहम् । सशयितारम् । मह्
च सुमना । अभिपश्यामि ।

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षूपो एमि चिकितुषो विपृच्छम् ।
समानमिन्मे कवयश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुणो हृणीते ॥ ३ ॥

पृच्छे तत् । पृच्छामि । वरुण । तत् । पापमहम् । विवक्षु सर्वं भूत यो मा महिदृक्षयागच्छति
त पृच्छामि तथाहमेवान्यान् । चिकितुषो जना । अपगच्छामि । विविध च पृच्छामि । तत्र च सव एव ।
कवय । समानम् । एवम् । मम । आहु । अयम् । ह । तुभ्यम् । वरुणम् । क्रुध्यतीति ।

---

१ मन्तभूतो भवामि । वरुणस्य चित्ते संसक्तो भवानीत्यर्थ Sy

२ कं च A.
केन हेतुना Sy

३ मदीयम् Sy

४ स्तोत्रम्, हृविर्वा Sy

५ ०द्ध is suggested for ०द्ध ॥ मक्रुध्यन् Sy

६ चजुषेत A. जुषेत is suggested for जुषे च ॥ सेवेत Sy

७ कस्मिन् काले Sy

८ सुखयि० is suggested for ०सशयि० ॥ वरुणम् Sy

९ चाहं च सुम० M. चाहं च seems to be redundant शोभनमनस्क सन्नहम् Sy

१० अभिपश्येयम् Sy

११ VM ignores नु ॥ नु खलु Sy

१२ त्वां पृच्छामि । येन पापेन हेतुना त्वदीयै पाशैर्बद्धोऽस्मि पृष्ठ संसत्पापं कथय Sy

१३ ०क्षु सम्भूतं A.
विवक्षु । छान्दस सुलोप । द्रष्टुमिच्छन्नहम् Sy

१४ मा महिदृ० A मां is suggested for मा ॥

१५ विदुषो जनान् Sy

१६ जनान् is suggested for जना ।

१७ उप० is suggested for अप० ॥ उपागाम् Sy

१८ च is omitted by A
विविधं प्रष्टुम् Sy

१९ ते क्रान्तदर्शिनो जनाश्च Sy

२० एकरूपमेव Sy

२१ एव M
चित् च Sy

२२ मम is missing in A.

२३ अस्मयम् Sy

२४ ह is missing in A एव Sy

२५ वरुण is suggested for वरुणम् ।

२६ हृणीते क्रुध्यतीति । अत कोधं परित्यज्यास्मान् मोक्षयो मोचय Sy

किमाग॑ आस वरुण॒ ज्येष्ठं॒ यत्स्तो॒तारं॒ जिघां॑ससि॒ सखा॑यम् ।
प्र तन्मे॑ वोचो दूळभ स्वधा॒वोऽव॑ त्वाने॒ना नम॑सा तु॒र इ॑याम् ॥ ४॥

किमागः[1] । किम् । मम प्रवृद्धतरम्[2] । पापम्[3] । आस[4] । वरुण । यत्त्वम्[5] । स्तोतारम् । जिघांससि[6] पाशैर्वध्नन् । सखायम्[7] । प्रब्रूहि । तत् पापम् । मम[8] । हे दुर्दम्भ[9] । बलवन्[10] । उक्ते तस्मिन् पापे प्रायश्चित्त कृतवान्[11]ना स[12] । त्वम्[13] । अभिमुख गच्छामि[14] । हविषा[15] सह । त्वरमाणः[16] । अत्र शौनकः—

वरुणस्य गृहान्[17] रात्रौ वसिष्ठ स्वप्नमाचरन् ।
प्रविवेशाथ त तत्र श्वा नदन्नभ्यभापत ॥
स त प्रस्वापयामास जनमन्य[18] च वारुणम् ।
ततस्तु वरुणो राजा स्वैः पाशैः प्रत्यवध्यत[19] ॥
स[20] बुद्धा पितर सूक्तैश्चतुर्भिरथ उत्तरैः ।
अभितुष्टाव धीरेति मुमोचैन तत क्वचित्[21] ॥
धुवा स[22] त्वेति चोक्ताभ्या पाशान्मुमुचिरे सुतम् ॥ इति ।

अव॑ द्रु॒ग्धानि॒ पित्र्या॑ सृजा॒ नोऽव॒ या व॒यं च॑कृ॒मा त॒नूभिः॑ ।
अव॑ राजन्पशु॒तृपं॒ न ता॒युं सृ॒जा व॒त्सं न दाम्नो॒ वसि॑ष्ठम् ॥ ५ ॥

अव द्रुग्धानि । पितुरागतान्[23] । अस्माकम्[24] । द्रोहात्[25] । गर्भस्तेष्वस्मासु[26] यदेन[27] पिता चकार ततोऽ-

---

१. कि A. कः Sy २. अधिकम् Sy.
३. पा वाचम् A. अपराधो मया कृतः Sy.
४. बभूव Sy. ५ येनागसा Sy
६. हन्तुमिच्छसि Sy.
७. मित्रभूतं सन्तम् Sy. ८ मह्यम् Sy.
९. हे अन्यैर्बाधितुमशक्य ! Sy
१०. तेजस्विन् ! Sy.
११. कृत्वा is suggested for कृत वा ।
१२ अनेन स M अनेनाः सन् is suggested for अनेना स M. ॥ अपापः Sy:
१३. त्वाम् is suggested for त्वम् ।
१४. अन्वेयाम् उपगच्छेयम् Sy.
१५. नमस्कारेण हविषा वा Sy.
१६. शीघ्रः Sy. १७. ग्रहान् A.
१८. ०मं च रु वारु० A. १९. त्यबध्य ० M.
२०. सं A. २१. ०चिता A.
२२. सस्त्वेति A.
२३ पितृतः प्राप्तानि Sy. २४. अस्मदीयानि Sy
२५. द्रोहान् is suggested for द्रोहात् ॥ बन्धनहेतुभूतान् Sy.
२६. ०स्थेष्व० is suggested for ०स्तेष्व० ।
२७. ०देनं M. ०देनः is suggested for देन ।

स्मासु सक्रान्तानि पापानि । अवसृज । तथा वयम् । एवं । यानि । कृतमन्त । शरीरे । ७था । स्तेनं प्रायश्चित्त कुर्वाणं । तृप्तपशुकोऽवसृज्यते यवसे प्रदर्शिते यदि पशवा भक्षयन्ति ततोऽवसृज्यते । त था अवसृज । वत्सम् । इव च । दाम्न । वसिष्ठम् ।

न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा मन्युर्विभीदको अचित्तिः ।
अस्ति ज्यायान्कनीयस उपारे स्वप्नश्चनेदनृतस्य प्रयोता ॥ ६ ॥

न स । न । तत् । स्वम् । बलम् । वरुण । अपि तर्हि ध्रुतिः । सा भवति ध्रुतिरिति ध्रुवा नि तिमाह न पुरुष स्वैरं तदनुतिष्ठति दैवाभिपन्नोऽनुतिष्ठतीत्यर्थ । सुरा । मन्युरेव ब्राह्मणादीना हननिमित्तमूत । विभेदकश्च देवनहेतु । अचित्तिश्च मान्यामान्यहेतु । अस्ति । ज्यायान् देवं नाम । कमनीयं । समीपे तथा । स्वप्न । अपि पुरुषस्य । अनिरर्थकस्य । मिश्रयिता भवति ।

---

१ अस्मत्तो विश्लेषय Sy
२ अव is suggested for एव ।
३ द्रोहजातानि Sy
४ स्तौ A
५ तृप्तपशु is omitted by M स्तेन प्रायश्चित्तं कृत्वावसाने घासादिभि पशूनां तर्पयितारं स्तेनमिव Sy
६ इव च is suggested for इव च ।
७ धाम्न A रज्वो बन्धकात् Sy
८ माम् Sy
९ VM ignores राजन् ॥ हे राजन् राजमान ! Sy
१० स न त A
११ पुरुषस्य स्वभूतं तद्बलं पापप्रवृत्तौ कारण न भवति Sy
१२ स्थिरोत्पत्तिसमय एव निर्मिता दैवगति कारणम् । 'ध्रु गतिस्थैर्ययो' इति धातु Sy
१३ ध्रुवं A
१४ सा च ध्रुतिर्वक्ष्यमाणरूपा सुरा प्रमादकारिणी Sy
१५ क्रोध गुर्वादिविषय सत्तनर्थहेतु Sy
१६ द्यूतसाधनोऽक्ष । स च द्यूतेषु पुरुषं प्रेरयन्ननर्थहेतुर्भवति । अत ईदृशी दैवप्रवृत्तिरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् Sy
१७ अचित्तिश्च is suggested for अचित्तिश्च ॥ अज्ञानमविवेककारणम् Sy
१८ मान्या is omitted by A
१९ देव is suggested for देवम् ॥ नियन्तृत्वेन स्थितो ज्यायानधिक ईश्वरोऽस्ति । स एव तं पापे प्रवर्तयति तथा चाम्नातम्-- 'एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' (Kau. 3 8) इति Sy
२० कनीयस is suggested for कमनीय ॥ अल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य Sy
२१ अपि च पापप्रवृत्तावुपारे उपागते समीपे Sy
२२ अनिनर्थ० A निरर्थ० is suggested for अनिरर्थ० ॥ पापस्य Sy
२३ प्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता भवति । स्वप्ने कृतैरपि कर्मभिर्बहूनि पापानि जायन्ते किमु वक्तव्यं जाग्रति कृतै कर्मभि पापान्युत्पद्यन्त इति । अतो ममापराधो दैवगत इति हे वरुण ! त्वया क्षन्तव्य इति भाव Sy
२४ VM ignores इत् ॥ इदिति पूरक Sy

अरं॑ दा॒सो न मी॒ळ्हुषे॑ करा॒ण्य॒हं दे॒वाय॒ भूर्ण॒येऽना॑गाः ।
अचे॑तयद॒चितो॑ दे॒वो अ॒र्यो गृत्सं॑ रा॒ये क॒वित॑रो जुनाति ॥ ७ ॥

अर दासः । पर्याप्ति[1] कर्म । दासम्[2] । इव[3] स्वामिने । ह[4] । सेक्त्रे[5] वरुणाय । करोमि[6] । देवाय[7] । क्षिप्रकारिणे[8] । अपाप[9] । ज्ञापयतु[10] । अज्ञात्[11] । देव । स्वामिम्[12] । स्तोतारम्[13] । धनाय[14] । अत्यन्त प्राज्ञ[15] । प्रेरयति[16] ।

अ॒यं सु तुभ्यं॑ वरुण स्वधावो हृ॒दि स्तोम॒ उप॑श्रितश्चिदस्तु ।
शं नः॒ क्षेमे॒ शमु॒ योगे॑ नो अस्तु यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ८ ॥

अय[17] सु तुभ्यम् । अयम्[18] । तुभ्यम्[19] । वरुण[20] ! बलवत्[21] । हृदि[22] । स्तोम[23] । सुष्ठु । उपश्रित[24] । भवतु । शङ्करश्चायम्[25] । अस्माकम् । क्षेमे[26] । भवतु । शम्[27] । एव । अस्मदीये[28] । योगे[29] ।[30]

---

१. परिचरणम् Sy.
२. दासः is suggested for दासम् ॥ भृत्यः Sy.
३. यथा स्वामिने सम्यक् परिचरति तद्वत् Sy.
४. अहम् is suggested for ह ।
५ ०क्त्रेः A कामाना वर्षित्रे Sy.
६. करवाणि Sy
७. दानादिगुणयुक्ताय वरुणाय Sy
८. तत्प्रसादादपापः सन्नहम् Sy
९. जगतो भर्त्रे Sy.
१०. चेतयतु प्रज्ञापयतु Sy.
११. आज्ञान् A. अजानतोऽस्मान् Sy.
१२. स्वामिस् M. स्वामी is suggested for स्वामिम् ।
१३. स्तोरम् A.
१४. धनप्राप्त्यर्थम् Sy.
१५ प्राज्ञं M प्राज्ञः is suggested for प्राज्ञ ॥ प्राज्ञतरः Sy.
१६. जुनातु प्रेरयतु Sy.
१७. एकादशिने वारुणे पशौ 'अयम्' इति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितञ्च 'अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधाव एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तम्' (ASS. 3.7) इति Sy.
१८. एतत्सूक्तात्मकम् Sy
१९. तु is written twice in A त्वदर्थं क्रियमाणाः Sy.
२०. वरुण is written twice in M.
२१. बलवन् ! is suggested for बलवत् ॥ हे अन्नवन् ! Sy
२२. त्वदीये हृदये Sy
२३. स्तोत्रम् Sy
२४. पश्रितः A समवेतः Sy.
२५. उपद्रवाणां शमनम् Sy
२६. प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः Sy.
२७ इम् M. उपद्रवाणां शमनमस्तु Sy.
२८ अस्मदीयो M.
२९. अप्राप्तस्य प्रापणं योगः । योगे च नोऽस्मदीये प्रापणे शम्‌ु शमनमेवास्तूपद्रवाणाम् । हे वरुणादयो देवाः नोऽस्मान् सर्वदा स्वस्तिभिरविनाशैः पात रक्षत Sy.
३०. VM. ignores चित् ॥ चिदिति पूरकः Sy.

VII 87

रदत्पथो वरुणः सूर्याय प्राणांसि समुद्रिया नदीनाम् ।
सर्गो न सृष्टो अर्वतीर्ऋतायञ्चकार महीरवनीरहभ्यः ॥ १ ॥

[illegible]। वर्तिरिक्षान्नादिषु मार्गान् । वरुणः । सूर्याय [illegible] हि गता [illegible] इत्युक्तम् । प्राप्नुवन्ति । उदकानि । [illegible] । नदी पूर्वविषम् । उत्सृष्टः । [illegible] । [illegible] । उदकानि [illegible] । [illegible] । [illegible] । महती । [illegible] । [illegible] [illegible] नाम [illegible] ।

आत्मा ते वातो रज आ नवीनोत्पशुर्न भूर्णिर्यवसे ससवान् ।
अन्तर्मही बृहती रोदसीमे विश्वा ते धाम वरुण प्रियाणि ॥ २ ॥

आत्मा ते । शरीरम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इव । [illegible] । [illegible] ।

---

१ 'रदत् प॰' इति सप्तर्चं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वारुणम् । अनुक्रान्तं च— 'रदत्सप्त' (KSA 38 87 p 26) इति । गतो विनियोगः Sy

२ [illegible] A

३ ॰रथा॰ A

४ अन्तरिक्षप्रदेशान् Sy

५ ॰ण M सर्व वरुणो देव Sy

६ सर्वस्य प्रेरकाधारिणाम Sy

७ [illegible] A

८ RV 1 24.8

९ प्राप्नुवन् Sy

१० समुद्र उदधो भवानि । यद्वा समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवानि Sy

११ सृज्यते युद्धभूमौ सादिना प्रेरित इति सर्गोऽश्व Sy

१२ ॰क्तो वडवां M. स यथा वडवा प्रति शीघ्रं गच्छति तद्वत् Sy

१३ ऋतं गमनमात्मन इच्छन् Sy

१४ भवन इत्यर्थात् । सर्वो गच्छन् सूर्य एव वरुण इत्युच्यते । स हि स्वगमनेन रात्रीर्जनयति Sy

१५ गतिर्व॰ A रात्रा Sy

१६ ॰शाम्य॰ A
अहोभ्य सकाशात् Sy

१७ आत्मा सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणरूपेण धारयिता Sy

१८ स्वकीयस्सर्वान्तरिक्षे प्रथमाण Sy

१९ गच्छन् M प्रवगच्छन् seems to be the explanation of 'आ' ।

२० सर्व A स च रज उदकम् Sy

२१ सर्व A समन्तात् प्रेरयति । वातेन हि वृष्टिर्जायते Sy

२२ जगतो भर्ता Sy

२३ घासे प्रक्षिप्ते सति यथा पशुरप्रयान् भवति तद्वत् Sy

सम्भक्तवान्[१] भक्षित[२] सस्य इत्यर्थः । अन्त[३] । महती[४] । बंहिते[५] । द्यावापृथिव्यौ । इमे । यानि भवानि[६] स्थानानि तानि[७] । सर्वाणि[८] । तव । प्रियाणि । वरुण । इति[९] ।

परि स्पशो वरुणस्य स्मदिष्टा उभे पश्यन्ति रोदसी सुमेके ।
ऋतावानः कवयो यज्ञधीराः प्रचेतसो य इषयन्त मन्म ॥ ३ ॥

परि स्पशः[१०] । परिपश्यन्ति[११] । चारा[१२] । वरुणस्य[१३] । शोभनगमना[१४] । उभे । द्यावापृथिव्यौ । शोभमाने[१५] । सत्यवन्त[१६] । क्रान्तकर्माणः[१७] । सम्पूजनीयधैर्या[१८] । ये । वरुणस्य[१९] । पूजां[२०] मनुष्यैः क्रियमाणाम् । ऐच्छन्निति[२१] ।

उवाच मे वरुणो मेधिराय त्रिः सप्त नामाघ्न्या बिभर्ति ।
विद्वान्पदस्य गुह्या न वोचद्युगाय विप्र उपराय शिक्षन् ॥ ४ ॥

उवाच । उवाच[२२] । मह्यम् । वरुण । मेधाविने । त्रि, सप्तैकविंशति[२३] । नामानि । काचिद् गौः[२४] ।

---

१. ससमित्यन्ननाम । तद्वान् भवति । हविर्लक्षणमन्नमपि तस्मै प्रयच्छन्तीत्यर्थः । यद्वा सनोतेः क्वसौ रूपम् । ससवान् सम्भक्तवान् वातो घासे सति पशुर्यथा भारवाही भवति तद्वज्जगतो भर्ता Sy.

२. भक्षितसस्यः is suggested for भक्षितः सस्यः ।

३. मध्ये । द्यावापृथिव्योर्मध्य इत्यर्थः Sy.

४. महत्यौ Sy.

५. परिवृढे Sy.

६. धामानि भवनानि is suggested for भवानि तेजांसि वा Sy

७. तानि is missing in A.

८. सर्वेषां प्रीतिकराणि भवन्ति Sy.

९. VM. ignores वातः ॥ वातः वायुः Sy

१०. स्पर्शः A.

११. परित ईक्षन्ते, उभयोर्लोकयोर्वर्तमानान्पुण्यापुण्यकारिणो जनान् पश्यन्तीत्यर्थः Sy.

१२. स्पशन्ति स्पृशन्तीति स्पशश्चराः Sy.

१३. वरुणस्य Sy.

१४. स्मदित्येतत् प्रशस्यार्थे सहार्थे च वर्तते प्रशस्तगतयः । यद्वा सह प्रेषिताः सन्तः Sy.

१५. ०भनमा० A शोभनमेहने सुरूपे वा Sy.

१६. यस्मादेव तस्माद् भीत्या कर्मवन्तः Sy.

१७. क्रान्तदर्शिनः Sy.

१८. समपूज० A. यज्ञेषु कृतबुद्धयः Sy.

१९. प्राज्ञाः Sy.

२०. प्रजां A. पूजाम् is suggested for पूजा ॥ मन्मानि स्तोत्राणि Sy.

२१. गमयन्ति वरुण प्रापयन्ति । तानपि परिपश्यन्तीत्यर्थः । अतोऽस्मानपि स्तोतॄन् ज्ञात्वा पापान्मुञ्चन्त्वित्यृषिराशास्ते Sy.

२२. उक्तवान् Sy.

२३. ०ति M. एकविंशतिसंख्याकानि Sy.

२४. वागत्र गौरुच्यते । सा चोरसि कण्ठे शिरसि च बद्धानि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दसा नामानि बिभर्ति । यद्वा वेदात्मिका वागेकविंशतिसंस्थाना यज्ञाना नामानि बिभर्ति । धारयति । अपर आह । गौः पृथिवी । तस्याश्च गौर्ग्मा ज्मेति पठितान्येकविंशति नामानीति Sy.

बिभर्तीति[1] पृथिवीमाह तस्या हि यास्कपठितान्येकविंशति[2][3]नामानि । किं च विद्वान् वरुणः[4] । पदस्य[5] । गुह्यानि[6] । च मह्यम् । अवोचत्[7] । युक्ताय[8] । मेधाव्याप्नुहि[9] । उत्काय[10] वृढमवस्थिताय । शिक्षणं कुर्वन्[11], नकारः[12] समुच्चयार्थीय[13], पदानां गुह्यानर्थांश्च व्याकरोदित्यर्थः[14] ।

तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन्तिस्रो भूमीरुपराः षड्विधानाः ।
गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिवि प्रेङ्खं हिरण्ययं शुभे कम् ॥ ५ ॥

तिस्रः[15] । तिस्रो द्यावो भवन्तीति[16] तिस्रश्च भूमयस्तिस्रो भूमीर्धारयन्ती[17]रस्य[18] द्युनित्युक्तम् तिस्रः[19] । द्यावः[20] । अस्मिन् वरुणे[21] । अन्तः[22] । निहिता । तथा तिस्रश्च[23] । भूम्यः । अस्मिन्नेवोक्ताः[24] । तथा षड्विधाश्च[25] षट् कार्माणि

---

१ भक्तीति A बिभर्ति is suggested for बिभर्ति ॥ धारयतीति Sy

२ यास्तप० A

३ ०तिर्ना० A

४ जानन् Sy

५ उत्कृष्टस्य स्थानस्य ब्रह्मलोकलक्षणस्य सम्बन्धीनि Sy

६ रहस्यानि । उपदेशे गम्यानि Sy

७ न शब्दस्तार्थे Sy

८ एवो A उक्तवान्, अतोऽहं वरुणस्य शिष्यः ऽस्मि । तस्मात्त्वं वरुणोऽस्मान्पापान्मोचयत्वि त्यर्थः Sy

९ ०प्नुनि A प्राप्नुहि is redundant मेधावी स वरुण Sy

१० उक्ताय A. उप समीपे रममाणायान्तेवासिने मह्यम् Sy

११ उपदिशन् Sy

१२ प्रका० M

१३ ०च्चयपदार्थी० M ०यार्थी० is suggested for ०यार्थि० ॥ The passage नकारः समुच्चयार्थीयः should immediately follow च and precede मह्यम् ।

१४ The passage पदानां व्याकरोदित्यर्थः should immediately follow अवोचत् and precede युक्ताय ।

१५ तिस्र is missing in A

१६ ०वन्ति तिसृश्च भ्रमय०A

१७ ०मिर्धा० A

१८ ०स्तिद० A.

१९ त्रिप्रकारा, उत्तममध्यमभावेन त्रिविधाः । लोकानां त्रित्वं च 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः', इत्यादिना ब्राह्मणेनावगम्यते । 'तिस्रो भूमीर्धारयन्' (RV 2 27 8) इति निगमश्च भवति । इमो लोकावावृत्य वरुणस्तिष्ठतीत्यर्थः Sy

२० द्युलोकाः Sy

२१ ०र्न तर्मि० A

२२ मध्ये Sy

२३ पूर्ववत्त्रिविधाः Sy

२४ उक्तास्त० A उप्ताः is suggested for उक्ताः ॥ वरुणेऽन्तर्भूताः Sy

२५ ०विधानाश्च is suggested for ०विधाश्च ॥ विधानं विधा । वसन्ताद्यृतुभेदेन षड्विधाः प्रकारा यासु तादृश्यः Sy

येषामृतूना ते षड्विधाना । मेधावी[१] । राजा[२] । वरुण । चक्रे[३] । एतत्[४] । दिवि[५] । प्रेङ्खमित्यादित्यमाह[६] । हिरण्मयम्[७] । शोभार्थम्[८] । तमिति[९] पूरणम् ।

अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थाद्द्रप्सो न श्वेतो मृगस्तुविष्मान् ।
गम्भीरशंसो रजसो विमानः सुपारक्षत्रः सतो अस्य राजा ॥ ६ ॥

[१०]अव सिन्धुम् । समुद्रम् । वरुण. । अवस्थापयति[११] यथा वेला नातिक्रामति । यथा[१२] द्यौ. सर्वाणि भूता-न्यध[१३] स्थापयति । द्रविणशील[१४] । श्वेतवर्णो[१५] गौर । इव[१६] । मृग । तुविष्मान्[१७] प्रवृद्धिमान् वेगवान् । गम्भीरः[१८] स्तोता । अन्तरिक्षस्य[१९] । परिच्छेत्ता[२०] । सुद्वारबलोऽस्य[२१] वल[२२] सुष्ठु पारयति । सत्ये[२३] । अस्य[२४] सर्वस्य लोकस्य । राजा[२५] ।

---

१. स्तुत्यः Sy.

२. ईश्वरः Sy.

३. कृतवान् 'दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ' (RV. 5. 84 2) इति हि श्रूयते Sy.

४. एतम् is suggested for एतत् ॥ सूर्यम् Sy.

५. अन्तरिक्षे Sy

६. वोलावद्दिग्द्वयसंस्पर्शिनम् Sy.

७. हितरमणीयं वा Sy.

८. दीप्त्यर्थम् Sy.

९. कमिति is suggested for तमिति ।

१०. वारुणे पशौ 'अव सिन्धुम्' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थादयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावः' (ASS 3, 7.) इति Sy.

११. वेलायामवस्थापयति वेलां नातिक्रामति तथा करोतीत्यर्थः Sy.

१२. यथा यथा द्यो A. सूर्य इव दीप्तः Sy.

१३. ०न्यथ A

१४. द्रविशी० A. द्रवण० is suggested for द्रविण० ॥ उदबिन्दुः Sy

१५. श्वेतवर्णो मृगः लुप्तोपममेतत् । गौरमृग इव Sy

१६. श्व M.

१७. बलवान् प्रवृद्धो वा Sy.

१८. ०र स्तोत्रा A गम्भीरो महाञ्छंसः स्तोत्रं यस्य स तथोक्तः Sy.

१९. उदकस्य Sy.

२०. निर्माता Sy.

२१. सुपार० is suggested for सुद्वार ।

२२. ०लोजस्य A. सुष्ठु दुःखात्पारकं क्षत्रं बलं धनं वा यस्य तादृशः Sy

२३. सतः is suggested for सत्ये ॥ विद्यमानस्य Sy.

२४. अस्य जगतः Sy.

२५. राजा भवति Sy

यो मृळयाति चक्रुषे चिदागो वयं स्याम वरुणे अनागाः ।
अनु व्रतान्यदितेर्ऋधन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

यो मृळयाति । य । सुखयति । पापम् । चक्रुषे । अपि स्तोत्रे । तस्मिन् वरुणे । वयम् । स्याम । अनान्यसः । अनुक्रमेण । अदीनस्य वरुणस्य । सन्ध्यावन्दनादीनि । वर्धयन्तम् ।

VII 88

प्र शुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्ठां मतिं वसिष्ठ मीळ्हुषे भरस्व ।
य ईमर्वाञ्चं करते यजत्रं सहस्रामघं वृषणं बृहन्तम् ॥ १ ॥

प्र शुन्ध्युवम् । प्रभरस्व । शोधयित्री पापकृताम् । वरुणाय । प्रियतमाम् । स्तुतिम् । वसिष्ठ ! सेनत्रे । यम् । एनमावित्यम् । अभिमुखम् । कुरुते । यष्टव्यम् । बहुधनम् । वृषणम् । महान्तम् दिवि सूर्यमवधात् इत्युक्तम् ।

---

१ मृळायाति A मृळायति M
२ सुखेति A, उपवयो करोति Sy
३ अपराधम् Sy
४ कृतवते स्तोत्रे Sy
५ वर्तमाना भवेम Sy
६ ना यस्य M अनागस is suggested for अनान्यस ॥ अनपराधा सन्त Sy
७. आनुपूर्व्येण Sy
८ अदीनस्य वरुणस्य सम्बन्धीनि Sy
९ It seems to be the explanation of व्रतानि ॥ कार्याणि Sy
१० व्यन्त is suggested for ०यर्स ॥ समर्थ यन्त । हे वरुणादयो देवा ! यूयमस्मान् सर्वदा कल्याणै पालयत Sy
११ 'प्र शुन्ध्युवम्' इति सप्तर्चमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वारुणम् । 'प्र शुन्ध्युवम्' इत्यनुक्रान्तम् (KSA 38 30 p 26) । गतो विनियोग Sy
१२ शुध्यु० A
१३ प्रहर प्रापय Sy
१४ ०यित्री A शोधयित्रीं मद्रां स्वत एव शुद्धाम् Sy
१५ मननीयामीदृशीं स्तुतिम् Sy
१६ हे वसिष्ठ ! ऋषिरात्मानमेव प्रत्यक्षीकृत्य स्तुतौ नियुङ्क्ते Sy
१७. य is suggested for यम् ।
१८ सूयम् Sy
१९ अभिमु० A अस्मदभिमुखम् Sy
२० अन्तरिक्षेऽक रोति, तस्मै वरुणायेत्यन्वय Sy
२१ कामानां वर्षकम् Sy
२२ ०यातीत्यु० A RV 5 85 2

अधा न्वस्य संदृशं जगन्वानग्नेरनीकं वरुणस्य मंसि ।
स्व१र्यदश्मन्नधिपा उ अन्धोऽभि मा वपुर्दृशये निनीयात् ॥ २ ॥

अधा नु । अस्य । सन्दर्शनम् । प्राप्तोऽहम्[1] । अथ[2] । क्षिप्र तस्य यागार्थम्[3] । वरुणस्य । अग्नेः । ज्वालालक्षणमनीकम्[4] । सामिधेनीभि स्तौमि[5] । कल्याणम्[6] । अभिषवग्राव्णि[7] निधीयमानम्[8] । यदा । अन्ध सोमलक्षणम्[9] । वरुणोऽधिपाता[10] भवति । तदानीमात्मीय रूपम्[11] । माम् । प्रति । नयतु[12] । मम दर्शनाय[13] [14] ।

आ यद्रुहाव वरुणश्च नावं प्र यत्समुद्रमीरयाव मध्यम् ।
अधि यदपां स्नुभिश्चराव प्र प्रेङ्ख ईङ्खयावहै शुभे कम् ॥ ३ ॥

आ यत् । आरुहाव[15] । यद्यहम्[16] । वरुण । च । नावम्[17] । आरोहानन्तरम्[18], च ता मध्यस्थितम्[19] । समुद्र प्रति[19] । यदि । प्रेरयाव[20] । समुद्रमध्यस्थानामपाम्[21] । उपरि । स्थितै समुत्थितैरूर्मि भिः[22] [23] । यदि । चराव[24] त[25] तेता वरुणगृह[26] प्रति नेतुम्[27] ।

---

१. गतवानहम् Sy

२. अधुना Sy.

३. ०र्थं A.

४. ज्वालासङ्घम् Sy.

५. स्तवानि त वरुणं यष्टुमिति शेषः Sy.

६. सुखकरम् Sy

७. अर्षव ग्राव्णी A. अभिषवार्थे पाषाणेऽवस्थितम् । अभिषुतमित्यर्थः Sy.

८. ०धीयुमा० A.

९. सोमः ल० A. सोमलक्षणमन्नम् । छान्दसः षष्ठ्यभावः Sy.

१०. ०वाता A.
अधिकं पाता भवेत् Sy

११ शरीरं स्वकीयम् । प्रशस्तं रूपं वा Sy. वपुरिति रूपनाम Ngh 3. 7.

१२. अभिप्रापयेत् Sy.

१३. दर्शनार्थम् Sy

१४. VM. ignores उ ॥ उ इति पूरकः Sy.

१५. उभावारूढावभूव Sy.

१६. यद्यदा वरुणे प्रसन्ने सत्यहम् Sy

१७. द्रुममयीं तरणसाधनभूताम् Sy

१८. ०हावान० M

१९. समुद्रस्य मध्य प्रति Sy

२०. प्रकर्षेण गमयाव Sy.

२१. उदकानाम् Sy.

२२. समुच्छ्रितैः रश्मिभिः A.

२३. गन्त्रीभिरन्याभिर्नौभिः Sy.

२४. पराव M. वर्तावहै Sy.

२५. तां ततो is suggested for तं तेता ।

२६. ग्रहं A.

२७. VM ignores प्र । प्रेङ्खे । ईङ्खयावहै । शुभे and कम् ॥ तदानी शुभे शोभार्थं प्रेङ्खे नौरूपायां दोलायामेव प्रेङ्खयावहै । निम्नोन्नतैस्तरङ्गैरितश्चेतश्च प्रविचलन्तौ सङ्क्रीडावहै । कमिति पूरकम् । यद्वा क्रियाविशेषणम् । कं सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः Sy.

वसिष्ठं ह वरुणो नाव्याधादृषिं चकार स्वपा महोभिः ।
स्तोतारं विप्रः सुदिनत्वे अह्नां यान्नु द्यावस्ततनन्यादुषासः ॥ ४ ॥

[वसिष्ठं ह][1][2] [3]ऋषिम्[4] । चकार[5] । शोभनकर्मा[6] । तेजोभि[7] । स्तोतारम्[8] । मेसापी[9] । अह्नाम्[10] । सुदिनत्वे सुदिनान्यह्नान्यस्मै[11] चकारत्यर्थ[12] । योयह्नानि[13] । याव[14] । ततनन्[15] । यानि च[16] । उषसस्तेषामित्यह्ना[17] मैत्री जनित्री प्रजानामित्यौषसो[18] मन्त्र यावो दीप्तो देव[19], यादिति[20] द्वितीयाबहुवचनस्यादेश[21][22][23] ।

क्व त्यानि नौ सख्या बभूवुः सचावहे यदवृकं पुरा चित् ।
बृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृहं ते ॥ ५ ॥

क्व[24] त्यानि । हे वरुण ! क्व[25] । तानि[26][27] । आवयो । सख्यानि[28] । अभवन्निति वरुणमपश्यन्[29] । आभि

१ एवं वसिष्ठेनात्मनोक्ते यह्नरूपेण कृतं तद्वक्ष्यति Sy

२ The *pratika* is supplied by the Editor

३ Explanation of वसिष्ठम् । ह । वरुण । नावि । आ । अधात् । missing in the mss Sy explains these words in the following manner वसिष्ठं खलु वरुणो नावि स्वकीयायामाधात् । आरोहयत् Sy ४ तथा तमृषिम् Sy

५ वरुण कृतवान् Sy ६ शोभनकर्माणम् Sy

७ Sy seems to take स्वपा महोभि as स्वपाम्, महोभि and explains स्वपाम् as स्वपसं शोभनकर्माणम् । and महोभि as रक्षण ।

८ ०र M.

९ मेधावी is suggested for मेसापी ॥ मेधावी वरुण Sy १० दिवसानां मध्ये Sy

११ यस्फलस्वेन शोभनदिनत्वं तत्र स्तोतारमस्थाप यदिति शेष Sy

१२ ०कारत्य० A

१३ यान्य० is suggested for योन्य० ॥ यातो गच्छत Sy

१४ दिवसान् Sy

१५ सूर्यात्मना विस्तारयन् Sy

१६ यानि Sy

१७ यावतीरुषस उषसोपलक्षिता रात्रीश्च Sy

१८ ०जाना (ना) मि० A

१९ देवा M The passage यावो दीप्तो देव should immediately follow याव and precede ततनम्

२० ०तिद्वि० M

२१ ०स्याद्यादेश is suggested for ०स्यादेश ।

२२ The passage यादिति देश refers to यानि, यान् in the text. It should therefore immediately follow यानि च and precede उषस०

२३ VM. ignores नु ॥ नु क्षिप्रम् Sy

२४ पया A.

२५ कुत्र Sy

२६ पुरातनानि Sy २७ ताग्य A.

२८ सखित्वानि Sy २९. इयमा भग० A.

गच्छेवहि[1] । यद्यावाम्[2] । स्तेनवर्जितम्[3] । यथा पुरम्[4] । चिदित्युमार्थे[5] । वृहन्त बहूनर्थान् । सम्भवन्तम्[6] । वरुण । बलवत्[7] । सहस्रद्वारम्[8] । गच्छाव[9] । गृहम् । तव[10] ।

य आ॒पिर्नित्यो॑ वरुण प्रि॒यः सन्त्वामागां॑सि कृ॒णव॒त्सखा॑ ते ।
मा त॒ एन॑स्वन्तो यक्षिन्भुजेम य॒न्धि ष्मा॒ विप्रः॑ स्तुव॒ते वरू॑थम् ॥ ६ ॥

य आपिः[11] । य.[12] । ज्ञाति । नित्यमौरसे[13] । वरुण । प्रिय[14] । सन्त च[15] । त्वाम् । अनासि[16] । करोति[17] तवानिष्टानि करोतीत्यर्थ । समानख्यान[18] । ते । अथ बहुवदाह तेऽनागसा वय[19] तव सभूता । मा । एन स्वन्त[20] । भुजेम[21] पापफलम् । पूजावत्[22] । प्रयच्छ । मेधावी त्वम् । स्तुवते मह्यम्[23] । ध्रुव[24] गृहम्[25] ।[26]

ध्रु॒वासु॑ त्वा॒सु क्षि॒तिषु॑ क्षि॒यन्तो॒ व्य१॒॑स्मत्पाशं॒ वरु॑णो मुमोचत् ।
अवो॑ वन्वा॒ना अदि॑तेरु॒पस्था॑द्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ७ ॥

ध्रुवासु[27] । आसु[28] । ध्रुवासु निर्गन्तुमशक्यासु[29] । त्वेति सप्तमीवहुवचनस्याकार[30] कासुचित् । निवसन्तो[31]

---

१. आवां सेवावहे Sy.
२. यदावाम् is suggested for यद्यावाम् ।
३ आहिंस्यमात्यन्तिकं सख्यम् Sy.
४. पुरा is suggested for पुरम् ॥ पूर्वस्मिन् काले Sy
५. ०दि सुपमा० M. ०त्युपमार्थे is suggested for ०त्युमार्थे ॥ चिदिति पूरकः Sy.
६. मान्त्यस्मिन् सर्वाणि भूतानीति मानम् । सर्वस्य भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः Sy.
७. बलेवत् A ०वन् ! is suggested for ०वत् । हे अन्नवन् ! Sy
८. बहुद्वारम् Sy.
९. गच्छानि । लोडर्थे लिट् Sy.
१०. त्वदीयम् Sy.
११. आवि A.
१२. यः । ज्ञातिः is written twice in A. वसिष्ठः Sy.
१३. ०रसः is suggested for ०रसे ॥ नित्यो ध्रुवः । औरसः पुत्र इत्यर्थः Sy.
१४. प्रयः A.
१५. सन् is suggested for सन्त च ॥
१६. अनासि A. आगांसि is suggested for अनासि ॥ अपराधान् Sy.
१७. अकरोत् Sy.
१८. स इदानी ते तव सखा समानख्यानः प्रियोऽस्तु Sy.
१९. अनागसः is suggested for अनागसा ।
२० एनसा पापेन युक्ताः सन्तः Sy.
२१ मा भुञ्महि, त्वत्प्रसादात् पापरहिता एव सन्तो भोगान् भुनजामहै Sy.
२२ ०वन् ! is suggested for ०वत् ॥ हे यजनीय ! Sy.
२३. स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय Sy.
२४. ध्रुवं is missing in A.
२५. अनिष्टनिवारकं वरणीयं वा गृहम् Sy.
२६ VM. ignores स्म ॥ स्मेति पूरकः Sy.
२७ अत्र ऋग्विधानम्—'ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बन्धात्प्रमुच्यते । तिष्ठन्रात्रौ जपेदेता पिशाचस्तं न गच्छति' (Rg Vid. 2. 28) इति Sy
२८. दृश्यमानासु Sy.
२९. नित्यासु Sy.
३०. ०कारः कासु० is suggested for कार-कासु० ।
३१. निवसन्तो वयं त्वां स्तुम इति शेषः Sy.

वयमिदानीं भवाम । विमुमोक्तु[1] । अस्मत्त । पाशम्[2] । वरुण । गमनम्[3] । याचमाना[4] वयम् । अदिते[5] । उपस्थानिधानीम्[6] बध्यो[7] वितेरुपस्थे तिष्ठति[8] विमुक्त स्वैर गच्छतीति[9] ।

VII. 89

मो षु वरुण मृन्मयं गृहं राजन्नहं गमम् । मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ १ ॥

मो षु[10] । मैव । मृन्मयम्[11] । गृहम् । राजन्[12] । अहम् । गच्छेयम्[13] किं तर्हि सौवर्णमेव । स्विति[14] पूरणम् । सुक्षितो[15] भव । अस्मांश्च सुबल[16] मृळय[17] ।[18]

यदेमि प्रस्फुरन्निव दृतिर्न ध्मातो अद्रिवः । मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ २ ॥

यदेमि । यत्[19] । गच्छामि[20] । प्रस्फुरन्निव[21] धार समादधाने । धृतिम्[22] । इव । चोदकेन भयेनास्मात्[23] । आयुधवान्[24] ।

---

१ विमुमोक is missing in A. मोचयेत् Sy
२ बन्धकं पाशम् Sy
३ रक्षणं वरुणेन दत्तम् Sy
४ सम्भजमाना Sy
५ अखण्डनीयाया पृथिव्या Sy
६ ०स्यानिधीनीं A ०स्याविधा० is suggested for ०स्यानिधा० ॥ उपस्थादुपस्थानात् Sy
७ बध्योऽस्यवि० A बद्धोऽविते० is suggested for बध्योविते० ।
८ तितिष्ठती A
९ VM ignores क्षितिषु ॥ क्षितिषु भूमिषु Sy
१० 'मो षु वरुण' इति पञ्चर्चमेकोनविंशं सूक्तं वारुणम् । अन्त्या जगती शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्य । तथा चानुक्रान्तम्—'मो षु पञ्च गायत्रं जगत्यन्तम्' (KSA 38 89 p 26) इति । गतो विनियोग Sy
११ स्वकीयं मृदादिभिर्निर्मितम् Sy
१२ हे ईश्वर ! Sy
१३ गतोऽस्मि । अपि तु सुशोभनं सुवर्णमयमेव स्वकीयं गृहं प्राप्नवानि Sy
१४ स्वि (न्वि) ति A
१५ स त्वं मां मृळ सुखय Sy
१६ हे शोभनधन ! Sy
१७ ०य is suggested for ०य॰ ॥ उपदयां च कुरु Sy
१८ VM ignores चकव ।
१९ भवा Sy
२० गच्छामि तवान्तीं मृळ । सुखय हे सुक्षत्र ! सुधन ! मृळय उपदयां कुरु Sy
२१ प्रस्फुरणिव A शैत्येन प्रविचलन्निव स्वदृभया द्वेपमाण Sy
२२ धृतिम् M धृति॰ is suggested for धृतिम् ॥
२३ स्मात॰ M आध्मात॰ is suggested for आस्मात॰ ॥ वायुना पूर्ण॰ सन् त्वया बद्धोऽहम् Sy
२४ मत् M ०वन् ! is suggested for ०वान् ।

क्रत्वः समह दीनता प्रतीपं जगमा शुचे । मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ ३ ॥

[1]क्रत्वः समह । हे पूजासहित[2] ! कर्मण[3]. । दीनतायाम्[4] । प्रतीपम्[5] । गच्छेम[6] । शिवचे[7] दीन कर्म मास्मानुपतिष्ठत्वित्यर्थ ।

अपां मध्ये तस्थिवांसं तृष्णाविदज्जरितारम् । मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ ४ ॥

[8]अपाम् । समुद्रमध्यस्थानामपाम्[9] । मध्ये । तस्थिवांसम्[10] । स्तोतार माम्[11] । अविन्दत्[12] । मृळा[13] । तथा सति मृळ[14] । सुक्षत्र ! मृळयेति[15] ।

यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।
अचित्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥ ५ ॥

[16]यत्किं चेदम् । यत् । किम्[17] । च । इदम्[18] । वरुण[19] ! दैव्ये[20] । जने । मनुष्या सन्तो वयम्[21] । अभिद्रोहम्[22] । चरामो[23] देवदृष्टानि व्रतानि न तथा कुर्म इत्यर्थ । अज्ञानेन[24] । यच्च । तव[25] । धर्माणि[26] । युयोपिम[27] शुभानामशुभाना च समीकरणं योपनम्[28] । मा । अस्मान् । तस्मात् । पादे[29] । देव ! हिंसीः[30] ।

---

१. क्रयः सम A.
२. हे सधन ! Sy.
३. कर्तव्यत्वेन विहितस्य श्रौतस्मार्तादिलक्षणस्य Sy.
४. दीना कायां A. दीनतया शक्ततया Sy
५. प्रतीवं A. प्रतिकूलमनुष्ठानम् Sy.
६. प्राप्तवानस्मि । अतएव त्वया बद्धः । तादृशं मां मृळ । सुखय । अन्यद्गतम् Sy.
७. चिचे M शुचे is suggested for शिवचे ॥ हे स्वभावतो निर्मल ! Sy.
८. अवात् A. ९. समुद्राणामुदकानाम् Sy.
१०. स्थितवन्तमपि Sy
११. स्तोता० A. तव स्तोतारं माम् Sy
१२. आप्तवती लवणोत्कटस्य सामुद्रजलस्य पानानर्हत्वात् Sy.
१३. पिपासा Sy.
१४. तृष्णा is suggested for मृळा ।
१५ मिळ० A अतस्तादृशं मां मृळ सुखय । अन्यद् गतम् Sy.
१६. देवसुवां हविःषु वारुणस्य हविषो 'यत्किं चेदम्' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरमिति द्वे' (ĀSS. 4. 11.) इति Sy.
१७. तद्विषये किञ्चित् स्वल्पमपि वा BB.
१८. इदमिति क्रियाविशेषणम् BB
१९. हे वरुण ! देव ! Sy.
२०. दैव्ये A. देवसमूहरूपे Sy. देवप्रभवे BB.
२१. मनुष्यस्वभावात्सम्भाव्यमानप्रमादाः BB
२२. अपकारजातम् Sy अभितो द्रोहम् BB.
२३. निर्वर्तयामः Sy.
२४. ज्ञानेन M. २५. त्वदीयम् Sy
२६. यद्धारकं कर्म Sy.
२७. वयं विमोहितवन्तः Sy विनाशयामः । 'युपु विमोहने' BB.
२८. योवनं A
२९. पापैः M. पापादेः is suggested for पादेः ॥ अभिद्रोहलक्षणाद्धर्मविलोपलक्षणाच्च हेतुभूतात् BB.
३०. अपि त्वनुगृहाणैव BB This stanza TS. 3. 4 11. 6.

VII 90

प्र वी॒र॒या शुच॑यो दद्रिरे वामध्व॒र्युभि॒र्मधु॑मन्तः सु॒तासः॑ ।
वह॑ वायो नि॒युतो॑ याह्यच्छा॒ पिबा॑ सु॒तस्यान्ध॑सो॒ मदा॑य ॥ १ ॥

प्र वीरया । प्रकर्षेण । प्राद्रियन्त । युवयो । वीर्यकरणेच्छया । शुचय । अध्वर्युभि । मधुमन्त । सुता सोमा । वह । वायो । त्व प्रापयात्मानं तन्धम् । नियुत । अभियाहि । पिब । सुतम् । सोमम् । मदार्थमिन्द्रेण सहेति ।

---

१ षष्ठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'प्र वीरया' इति । सप्तच प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्याय त्रैष्टुभं वायव्यम् । यासु पञ्चम्यादासु द्विवचनमस्ति ता ऐन्द्रवायव्य । तथा चानुक्रान्तम्—'प्र वीरया सप्त वायव्य ह्यन्त्रयश्च वा द्विवयुक्ता' (KSA 38 90 p 26) इति । तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'प्र वीरया' इति वायव्यस्तृच । सूत्रितं च—'प्र वीरया शुचया दद्रिरे वां ते सत्येन मनसा दीध्याना' (ASS 8 11) इति Sy

२ प्रदीयन्ते—'दद दाने' इत्यस्यैतद्रूपम् Sy विदीर्णाश्चूर्णीभूता । 'दृ विदारणे' कर्मकर्तरि लिट Mah. 'दृ विदारणे' विदीर्णा कणीभूता U

३ ते । व्यत्ययेन द्विवचनम् । तुभ्यम् Sy वामिति द्विवचनं पत्नीयजमानविषयम् । हे पत्नीयजमानौ ! वां युवयो स्वभूता सोमा Mah वां युवयो सम्बन्धिन, हे यजमानौ ! जाया पती ! U

४ वीराय विविधमीरयित्रे 'सुपां सुलुक०' इति चतुर्थ्या याजादेश Sy प्रकृष्टा वीरा प्राणोत्सुका ऋत्विजो येषां सोमानां ते प्रवीरा Mah प्रवीरया बहुवचनस्य स्थाने याजेश । प्रकृष्ट वीरा सोमा U

५ ०ये A. शुद्धा Sy निर्मला Mah स्वभावादेव शुद्धा U

६ अध्वर्यभि A ऐतरेयिभिर्नवमेऽहनि प्रउगे ऽध्वर्युभिरध्वरस्य नेतृभिर्ऋत्विग्भि Sy 'प्राव भिर्द्रवीभावमापादिता अभिषुण्वन्ति अस्वाराः पयुपवेशनसामर्थ्यात्' (9 5 1) इति कारया मनस्मरणादध्वर्युभिरिति बहुवचनम् । अध्वर नेतृभिर्ऋत्विग्विशेषै सुता इत्यर्थ Mah

७ माधुर्योपेता Sy मधुनिष्पाद्यारूपमुदकम्, तद्वन्त Mah उदकवन्त U

८ अभिषुता Sy सुता अभिषवधर्मेण Mah अभिषुता प्रावभि U

९ सह A. रथं प्रापय Sy देवयजनदेशं प्रापय Mah. प्रापय U

१० यत एवमत कारणात् हे वायो ! Sy एवं पूर्वार्धे पत्नीयजमानौ सम्बोध्य वायुमाह । याति सर्वत्र गच्छति वायु, हे वायो ! Mah एवमनेनार्धेन यजमानौ सम्बोध्याधेदानीं सम्बोधयति वायुम् U

११ अश्वा Sy नियुतोऽश्वान् Mah नियुद्गणकानश्वान् U

१२ तेन रथेनास्मद् याहि अस्मद्यज्ञमभिगच्छ Sy अच्छाभेरर्थे, आप्तुमिति वा सोमाभिमुखं सोममाप्तुं वा याहीत्यर्थ Mah. सोमं वाप्राप्तुम् U

१३ अभिगत्य वाभिषुतस्य Sy अभिषुतस्य Mah U

१४ अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वकीयं भागम् Sy सोमस्य रसांशम् Mah सोमस्य U

१५ तृप्तये मत्तताये वा Mah तृप्तये मदजननार्थं वा U This stanza=YV 33 70

ईशा॒नाय॒ प्रहु॑ति॒ यस्त॒ आन॒ट् शुचिं॒ सोमं॑ शुचिपा॒स्तुभ्यं॑ वायो ।
कृ॒णोषि॒ तं मर्त्ये॑षु प्रश॒स्तं जा॒तोजा॑तो जायते वा॒ज्य॑स्य ॥ २ ॥

ईशानाय[1]। ईशानाय[2]। प्रकर्षेण। होतव्यं[3] प्रमुखे वा होतव्यम्। य[4]। तुभ्यम्[5]। प्रापयति[6]। शुचि[7] सोमम्[8]। शुद्धस्य सोमस्य पात[9]। तुभ्यम्। वायो। करोषि। तम्[10]। मनुष्येषु[11]। प्रशस्तम्[12]। जातोजात[13] पुत्र। अस्य[14]। बलवान्[15]। जायते[15] सर्वं पुत्रो बलवान् भवति।

रा॒ये नु यं ज॒ज्ञतू॒ रोद॑सी॒मे रा॒ये दे॒वी धि॒षणा॑ धाति दे॒वम् ।
अध॑ वा॒युं नि॒युतः॑ सश्चत॒ स्वा उ॒त श्वे॒तं वसु॑धितिं नि॒रे॒के ॥ ३ ॥

राये नु[16]। धनार्थम्[17]। यत्[18]। जनयत[19]। इमे। द्यावापृथिव्यौ। त देवम्[20]। धनार्थम्[21]। मदीया

---

१. शुनासीरीये पर्वणि वायव्यस्य हविषः 'ईशानाय' इति याज्या। सूत्रितं च—'स त्वं नो देव मनसेशानाय प्रहुतिं यस्त आनट्' (ĀSS. 2. 20) इति। वायव्ये पशावेवैव पशुपुरोडाशस्य याज्या। सूत्रितञ्च—'ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनट् प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वम्' (ĀSS. 3. 8) इति Sy.

२. ईश्वराय Sy.

३. हेतव्यं M. प्रकृष्टामाहुतिं चरुपुरोडाशादिसाध्याम् Sy ४. यजमानः Sy.

५. त्वदर्थम् Sy ६. प्राप्नोत् दद्यादित्यर्थः Sy

७. शुचिम् is suggested for शुचि ॥ शुद्धम् Sy. ८. यः प्रयच्छति Sy.

९. ०स्या पातः A. १०. यजमानम् Sy.

११. मनुष्येषु मध्ये Sy. १२. मुख्यम् Sy

१३. सर्वत्र प्रादुर्भूतः प्रख्यातः सन् Sy.

१४ Sy seems to take वाज्यस्य as one word and explain वाजस्य प्राप्तव्यस्य धनस्य प्राप्तये but according to *pathapātha* VM. takes them as two words वाजी and अस्य।

१५. जायते सर्वं पुत्रो बलवान् is missing in A. जायते अवकल्पते सर्वं धनं लभत इत्यर्थः Sy

१६. नियुत्वद्गुणविशिष्टवायुदेवताके पशौ 'राये नु यम्' इति पुरोडाशस्य याज्या। सूत्रितञ्च—'राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा' (ĀSS. 3. 8.) इति Sy.

१७. राये धनायोदकरूपाय Mah. धनायोदकलक्षणाय U.

१८. यम् is suggested for यत् ॥ वायुम् Sy, Mah., U.

१९. जनयताम् is suggested for जनयत ॥ जनयामासतुः Sy. उत्पादयामासतुः। नु क्षिप्रम्. रोदस्योः सद्भावेऽपि वायुं विना जगद्धारणाशक्तेर्वायुरुत्पादितः Mah. नु क्षिप्रम्. जनयामासतुः। .. अनयोर्द्यावापृथिव्योः सयोगेऽपि सति वायुमन्तरेण जगद्धारणं नोपपद्यत इति जनितवत्यौ द्यावापृथिव्यौ U.

२० दानादिगुणयुक्त वायुम् Sy वायुम् Mah. दानादिगुणयुक्तम् U.

२१. धनाय Mah धनायोदकलक्षणाय U.

वृद्धिं[1] धारयति[2]। यदनन्तरमेव[3]। मया गमनार्थं[4] वायुः[5]। नियुतः[6]। सचन्ते[7]। स्वां[8]। अपि च। श्वेतवर्णम्[9]।
वसुं[10] धनम्। निर्गमने[11] दारिद्र्ये वा[12] स्तोतृणामिति[13]।

उच्छन्नुषसः सुदिना अरिप्रा उरु ज्योतिर्विविदुर्दीध्यानाः।
गव्यं चिदूर्वमुशिजो वि वव्रुस्तेषामनु प्रदिवः सस्रुरापः॥ ४॥

उच्छन्[14]। व्युच्छन्ति[15]। उषसः[16]। सुदिनाः[17]। अपापाः[18]। उरु[19]। ज्योतिश्च[20]। लेभिरे[21]। दीप्यमाना अग्नयः। गव्यम्[22]। च[23]। सधावम्। कामयमाना देवाः[24]। विवृतद्वारमकुर्वन्[25]। तान्[26]। आपश्च। दीप्ताः पुरातना वा[27]। अनुससुः[28]।

---

१ वृद्धि A स्तुति Sy धियं सनोति ददाति धियमा वाग्देवी। धिऽमेति ह्रस्व मापम् Mah. धियं बुद्धिं कर्म वा सनोति सम्भजत इति धियमा वाक् मध्यस्थाना U
२ धनं यथा लभते तथा प्रेरयतीत्यर्थः Sy धारयति। शपो लुक् Sy
३ अमुनैव स्तुतौ प्रवृत्तायाम् Sy यदोत्यस्यनन्तर मेव Mah यद यदेत्यर्थः। समनन्तरमेव U
४ मर्यग० A ममागमनार्थम् suggested for मयागमनार्थम्
५ वायुम् is suggested for वायु ॥ तं वायुम् U
६ नियुतः is suggested for नियुत ॥ वडवा रथवाहा अस्मदर्थं प्रापयन्तीत्यर्थः Sy नियुद्भिः Mah. अश्वा U
७ सेवन्ते। 'षच् सेवने' पुरुषव्यत्ययः Mah, सरन्तः सेवन्त U
८ स्वकीया Sy
९ निश्चितम् Mah.
१० वस० M वसूनां धातारं प्रदातारं वा तं वायुम् Sy वसुनो धनस्य धितिर्धारणं यत्र तं धनस्य धारयितारम् Mah. वसुनो धनस्यो-दकलक्षणस्य धारयितारम् U
११ नितरां रेको रिक्तता निरेकः। दारिद्र्य मित्यर्थः। तस्मिन् सति Sy निर्गतो रेको रेचनं रेकः शून्यता यस्मात्तावृशे बहुजनाकीर्णे स्थाने Mah. जनैराकीर्णप्रदेशेऽवस्थितं वायुम् U
१२ ०द्रयो वा पा स्तो० A वा पास्तो नृणा०M
१३ VM ignores नु and देवी॥ नु क्षिप्रम्। देवी द्योतमानः Sy
This stanza=YV 27 24.
१४ द्वितीये छन्दोमे प्रउगशास्त्रे वायव्यतृचस्य 'उच्छन्नुषसः' इति तृतीया। सूत्रितं च—'उच्छन्नुषसः सुदिना अरिप्रा इत्येकपातिन्यः' (ASS 8 10) इति Sy
१५ प्रोच्छन्, व्यवासयन् Sy
१६ ऊषसः A
१७ शोभनदिनस्य हेतुभूता सन्तः Sy
१८ अपापा is suggested for अवापा ॥ येऽङ्गिरसो वायुमस्तोषत तेषामरिप्रा पाप रहिता Sy
१९ विस्तीर्णम् Sy
२० सूर्याख्यम् Sy
२१ वायोः प्रसादाद्लभन्त Sy
२२ गोसङ्घरूपम् Sy
२३ पणिभिरपहृतम् Sy
२४ अपि च कामयमानास्तेऽङ्गिरसः Sy
२५ व्यवृण्वन्। असमन्त Sy
२६ तथा तेषामङ्गिरसामर्थाय Sy
२७ पुराण्यः Sy
२८. अनुससृ A. अन्वसरन् हिताहिताचरणपरा आसन्नित्यर्थः। आवरकस्यासुरस्य वायुना हन नायसुरेणाहृतानुदकप्रभृतीन् पुनर्लभ्यवन्तः Sy

ते सत्येन मनसा दीध्यानाः स्वेन युक्तासः क्रतुना वहन्ति ।
इन्द्रवायू वीरवाहं रथं वामीशानयोरभि पृक्षः सचन्ते ॥ ५ ॥

ते सत्येन[1]।[2] ते[3]। सत्येन[4]। मनसा[5]। दीप्यमाना अमुग्धमनस । स्वेन[6]। प्रज्ञानेन[7]। युक्ता.[8]। वहन्ति[9]। हे इन्द्रवायू ! वीरयोर्युवयोर्वोढारम्[10]। रथम्[11]। वणी (पणि) जेतु[12] तथेश्वरयो । भवतो[13] सतो । पणिभ्यो गोलक्षणमन्न[14] च । सचन्ते[15]।[16]

ईशानासो ये दधते स्वर्णो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्हिरण्यैः ।
इन्द्रवायू सूरयो विश्वमायुरर्वद्भिर्वीरैः पृतनासु सह्युः ॥ ६ ॥

ईशाना[17]ः । हे इन्द्रवायू ! शक्ता[18] ये[19]। धारयन्ति[20]। सर्वम्[21]। अस्माकम् । गवादिभि सह धन[22]ते । सूरय[23] स्तोतारोऽस्मदीया । विश्वम्[24]। अन्नम्[25]। अश्वै[26]। वीरैश्च । सङ्ग्रामेषु । अभिभवन्तु[27]।

अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायू सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।
वाजयन्तः स्ववसे हुवेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्वन्त[28]ः । अश्वा[29] । इव । घासमन्नम्[30] । भिक्षमाणा[31] । इन्द्रवायू[32] ! शोभनाभि. स्तुतिभि ।

---

१. तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'ते सत्येन' इत्यैन्द्रवायवस्तृच. । सूत्रितञ्च—'ते सत्येन मनसा दीध्याना दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्याम्' (ĀSS 8 11) इति Sy २. The *Pratika* is supplied by the Editor

३. प्रसिद्धाः Sy ४. यथार्थेन Sy

५. मननीयेन स्तोत्रेण Sy ६. स्वकीयेन Sy

७. कर्मणा नित्यनैमित्तिकात्मना Sy

८. युक्ता एवम्भूता यजमानाः Sy

९. स्वं स्वं यज्ञं प्रापयन्ति Sy.

१०. ०धारं A. वीरैर्विशेषेणेरयितृभिः स्तोतृभिर्वहनीयं प्रापणीयं यद्वा वीरैरश्वैर्वहनीयम् Sy

११. रथम् is omitted by M

१२ वणी जेतु A पणीन् is suggested for वर्णी [पणि] ।

१३. ०तेः स० A. युवयोः स्वभूतम् Sy.

१४. तत्र च पृक्षोऽन्नानि हविर्लक्षणानि Sy.

१५ युवामभिसेवन्ते Sy

१६ VM ignores अभि ।

१७ ०न सः M. १८. ईश्वराः प्रभवः Sy.

१९. जनाः Sy २०. ददति प्रयच्छन्ति Sy.

२१ सुष्ठ्वरणीयं सुखम् Sy

२२ आदि refers to अश्वेभिः । वसुभिः and हिरण्यै. ॥ अश्वेभिरश्वैः । वसुभिर्निवासकैः । हिरण्यैश्च सहितम् । यद्वा हिरण्यव्यतिरिक्तानि धनानि वसूनि । तैर्हिरण्यैश्च सहेत्यर्थः Sy

२३. दातारः Sy २४. व्याप्तम् Sy.

२५ अन्नं जीवनं वा शत्रूणां स्वभूतम् Sy

२६ सुभटैश्च साधनभूतैः । यद्वा सहार्थे तृतीया । अर्वद्भिर्वीरै. पुत्रैश्च सहितं शत्रूणामायुरभिभवेयुरित्यर्थः Sy. २७. अभिभवेयु. Sy

२८. अवन्त A २९ हविषां वोढारः Sy.

३०. श्रवसः अन्नस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । अन्नम् Sy.

३१. याचमानाः Sy. ३२. इन्द्रं वायुञ्च Sy.

वसिष्ठा । अन्नमिच्छन्त । सुष्ठु । आह्वयेम । रक्षणार्थमिति ।

VII. 91

कुविदुङ्ग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवद्यास आसन् ।
ते वायवे मनवे बाधितायावासयन्नुषसं सूर्येण ॥ १ ॥

कुविदङ्ग । बहु । क्षिप्रम् । हविषा । वृद्धा । पुरा । य । देवा । अनवद्या । अभवन् । ते । शत्रुभिर्बाधिताय । मनवे राज्ञे यज्ञविघ्नि प्रीता यज्ञमुखे । वायुमयं यजस्विति मन्यमानास्तद्यागार्थम् । सूर्येण सह । उषसम् । अवासयन्निति ।

उशन्ता दूता न दभाय गोपा मासश्च पाथः शरदश्च पूर्वीः ।
इन्द्रवायू सुष्टुतिर्वामियाना मार्डीकमीट्टे सुवितं च नव्यम् ॥ २ ॥

उशन्ता । कामयमाना । दूतौ । न । हिंसायै भवथ । गोपयितारौ । मासान् । च । रक्षथ ।

---

१ वसिष्ठा वयम् Sy　　२ अग्निमि० A
अन्नमात्मन इच्छन्त Sy
३ सुष्टवतां [पां] ह्वये० M आह्वयेमहि । अभ्यागतम् Sy
४ Sy seems to take सु and अवसे as one word स्ववसे and explain as शोभनरक्षणाय सुष्ठुतर्पणाय वा Sy
५ 'कुविदङ्ग' इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वायव्यम् । 'कुविदङ्ग' इत्यनुक्रान्तम् (KSA 38 91 p 26) । गत सूक्तविनियोग । वायव्ये पशौ 'कुविदङ्ग' इति वपाया याज्या । सूत्रितं च—'कुविदङ्ग नमसा ये वृधास' ईशानाय प्रहुति यस्त आनट्' (ASS 3 8) इति Sy
६ कुविदिति बहुनाम Ngh 3 1
७ क्षिप्रं हस्तेन Sy अङ्ग्विति क्षिप्रनाम N 5 17
८ वायुविशेषेण स्तोत्रेण नमस्कारेण वा Sy
९ पूर्वस्मिन् काले Sy
१० दीव्यन्ति स्तुवन्तीति देवा स्तोतार Sy
११ ०पद्या A अवद्यरहिता Sy
१२ बाधितानां पुत्रादीनां रक्षणार्थमित्यर्थ । यद्वा मनवे बाधितायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । बाधितस्य मनो प्रजापतेर्यागे वायवे हवींषि दातुमित्यन्वय Sy
१३ मनुष्याणाम् Sy　　१४ ०विघ्नी प्री० A
१५ सूर्येण is omitted by A
१६ उषसो व्युष्टि सूर्योदयं च वायुयागार्थं कुर्वन्तीत्यर्थ Sy
१७ द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवतृचस्य 'उशन्ता' इत्येषा प्रथमा । सूत्रितञ्च—'उशन्ता दूता न दभाय गोपा यावत्तरस्तन्वो यावदोज इत्येका द्वे च' (ASS 8 10) इति Sy
१८ ०मानौ is suggested for ०माना ॥
१९ देवतेगतिकर्मणो दूतशब्द । गन्तारौ Sy
२० ०यै प भव० A भवतम् Sy
२१ गोपारयि० A गोपायि० is suggested for गोपयि० ।
२२ मासा A　　२३ रक्षतम् Sy

शरद[१] । च । बह्वी । हे[२] इन्द्रवायू । सुष्टुति[३] । वाम्[४] । गच्छन्ती[५] । सुखम् । इच्छति[६] । शोभन[७], च, गमनम्[७] ।
नवतरम्[८], पुत्रो वा सुपित[९] इति ।

पीवो॑अन्नाँ रयि॒वृधः॑ सुमे॒धाः श्वे॒तः सि॑षक्ति नि॒युता॑मभि॒श्रीः ।
ते वा॒यवे॒ सम॑नसो॒ वि त॑स्थु॒र्विश्वेन्नरः॑ स्वप॒त्यानि॑ चक्रुः ॥ ३ ॥

पीवोऽन्नान्[१०] । स्थूलान्नान्[११] । नया[१२] वृद्धान्[१३] । सुप्रज्ञ[१४] । श्वेतवर्ण[१५]. । सेवते[१६] वायु । नियुताम्[१७] । अभि-
गन्ता[१८] । ते[१९] चायमेव[२०] यष्टव्य इति । सङ्गतमनस[२१]. । वायवे[२२] । तिष्ठन्ति[२३] । विविधम् । विश्वानि[२४] । एव[२५] ।

---

१. संवत्सराश्च, चिरकालम् Sy.

२. हे is missing in A

३. अस्मदीया शोभना स्तुतिः Sy.

४. युव.म् Sy.

५. न्ती । सुखम् । इच्छ is missing in A. गच्छन्ती प्राप्नुवन्ती Sy.

६. याचते । यद्वा सुखं यथा स्यात्तथा स्तौति Sy.

७. सुचितं सुष्ठु प्राप्यं धनम् Sy.

८. तथा प्रशस्यम् Sy.

९. सुवित is suggested for सुपित । The passage पुत्रो वा सुपि(वि)तः Should immediately follow गमनम् and precede नवतरम् ।

१०. नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ 'पीवोअन्नान्' इति वपाया याज्या । सूत्रितं च—'पीवोअन्नाँ रयिवृधः सुमेधा राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे' (ASS 3. 8.) इति । तथा द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्यैवैव द्वितीया । सूत्रितञ्च—'पीवोअन्नाँ रयिवृधः सुमेधा उच्छन्नुषसः सुदिना अरिप्राः' (ASS 8 10) इति Sy

११. ०न्नात् A

१२. पीवांसि स्थूलानि प्रभूतान्यन्नानि येषां तान् Sy. पीवः पुष्टमन्नं येषां तान् ।. .पीवोअन्नानित्यत्र सन्ध्यभाव. Mah. पीवः पुष्टमन्नं येषामिति पीवोअन्नान् U

१३. तया A. रय्या is suggested for नया ॥ रय्या धनेन वृद्धान् एवम्भूतानाढ्यजनान् Sy. रयिं धनं वर्धयन्ति तान् Mah. रयिं धन ये वर्धयन्ति ते रयिवृधः U.

१४. शोभनप्रज्ञः Sy. शोभना मेधा बुद्धिर्यस्य Mah. कल्याणप्रज्ञानो वायुः U.

१५. 'शुक्लो हि वायुः' इति श्रुतेः श्वेतो वायुः Mah. श्वेतो वायोर्वर्णवचनम् U.

१६. यान् नियुतोऽश्वान् सिषक्ति सेवते Mah. सेचति U.

१७. वडवानां स्ववाहानाम् Sy. अश्वानाम् Mah.

१८. अभिश्रयणीयः Sy. आश्रयणीयः Mah. अभ्याश्रयणीयः U.

१९ ते नियुतः Mah. ते नियुतोऽश्वाः U.

२०. पाय० A

२१ समानमनस्काः सन्तः Sy. सममनस्काः सन्तः Mah समनस्काः सन्तः U

२२. वायुमुद्दिश्य यष्टुम् Sy वायवेऽर्थाय Mah ,U.

२३. तिषष्ठन्ति A. अवतिष्ठन्ते Sy. विशेषेण तिष्ठन्ति Mah.

२४. सर्वाणि Sy. Mah.

२५. इत् पादपूरणे U.

मनुष्या[१] । कर्माणि वायवे चक्रु[२] । शोभनान्यपत्ननिमित्तानि यपु[३] तानि स्वपत्यानीति[४] ।

यावत्तरस्तन्वो[५] यावदोजो यावन्नरश्चक्षसा दीध्यानाः ।
शुचिं सोमं शुचिपा पातमस्मे इन्द्रवायू सदतं बर्हिरेदम् ॥ ४ ॥

यावत्तर[६] । यावत्प्रमाण । वेग । शरीरस्य । यावच्च[७] । ओज[८] । यावच्च । मनुष्या[९] । चक्षुषा[१०] पश्यन्ति युवयो शरीरम् । दीप्यमाना[११] युवान । ता[१२] वात शरीरेणागतौ ? शिष्ट स्पष्टमिति[१३][१४] ।

नियुवाना नियुतः स्पार्हवीरा इन्द्रवायू सरथं यातमर्वाक् ।
इदं हि वां प्रभृतं मध्वो अग्रमध प्रीणाना वि मुमुक्तमस्मे ॥ ५ ॥

नियुवाना । निमिश्रयन्तौ[१५] । नियुतं[१६] । स्पृहणीय[१७] बला । इन्द्रवायू ! समानरथम्[१८] । आगच्छतम् ।

---

१ कर्मणां नेतारो जना Sy एवमध्वयाणे वायुना कृते नरो मनुष्या ऋत्विज Mah मनुष्या ऋत्विग्यजमाना U

२ कुर्वन्ति Sy चक्रुः कर्माणीति शेष Mah कुर्वन्ति । एतदुक्तं भवति । वाय्वश्वसंयोगे सति सर्वमिदं यज्ञादि प्रवर्तत इति U

३ शोभना० is suggested for शोधना० ॥ शोभनापत्यहेतुभूतानि यद्वा सुष्ठ्वपतनकारणानि वायुदेवत्यानि कर्माणि Sy शोभनापत्यप्रापकाणि Mah शोभनानामपत्यानां यानि कर्माणि तानि U

४ प is written twice in A. This stanza=YV 27 33

५ द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'यावत्तर' इत्याद्यिके द्वे ऋचौ । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् Sy

६ ०त्तरं A.   ७ ०वर्च A

८ बलम् Sy

९ कर्मणां नेतार ऋत्विज Sy

१० ज्ञानेन Sy

११ दीप्यमाना भवन्ति Sy

१२ ता भवताशरी० A वां पातं or तावत्तं is suggested for ता वात शरी० ।

१३ पश्च० A.

१४ VM ignores शुचिम् । सोमम् । शुचिपा । अस्मे । इन्द्रवायू । सदतम् । बर्हि । आ and इदम् । Sy explains this stanza in the following manner —
हे इन्द्रवायू ! युवयो तस्य सर्वस्यानुरूपं शुचिपा शुचे सोमस्य पातारावित्र्रवायू शुचिं शुद्धं सोममस्मे अस्मदीयं पातं पिबतम् । इदं वेद्यां स्तीर्णं बर्हिरुचा सदतम् । पानार्थमासीदतम् । बर्हिष्युपविशतमित्यर्थ ।

१५ निमिगूयन्तो A ०यन्तौ is suggested for ०यन्तौ ।

१६ आत्मीयानश्वान् Sy

१७. बला is missing in M ०णीयब० is suggested for णीयं ब० ॥ स्पृहणीयस्तोतृकान् Sy

१८ उभयो समानमेकं रथम् Sy

अभिमुखम्[1] । इदम् । ति[2] । वाम्[3] । प्रभृतम्[4] । ऐन्द्रवायवाग्र्यमध्व.[5][6] । अग्रम्[7] । अग्र[8] । प्रियमाणा[9] । अस्मान् । पाशबन्धाद्[10] विमुञ्चत्[11] ।

या वां शतं नियुतो याः सहस्रमिन्द्रवायू विश्ववाराः सचन्ते ।
आभिर्यातं सुविदत्राभिरर्वाक्पातं नरा प्रतिभृतस्य मध्वः ॥ ६ ॥

[12]या वाम् । या । वाम्[13] । सेवन्ते । शताम्[14] । नियुत । याश्च । सहस्रम्[15] । इन्द्रवायू । सर्वैर्वा वासयितव्य[16] । आगातम्[17] । आभि.[18] । सुमनाभि[19] । अभिमुखम्[20] । पात न[21] । नरेण[22] । सम्भृतम्[23] । सोमम्[24] ।

अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायू सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।
वाजयन्तः स्ववसे हुवेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

[अर्वन्त[25] ।]

१. अस्मदभिमुखम् Sy

२. हि is suggested for नि ॥ खलु Sy

३. वा A. युवयोरर्थम् Sy

४. प्रकर्षेण हुत होमार्थमुत्तरवेदिं प्रति नीतम् Sy.

५. ०वाख्यय A.M.

६. मु [मू] ध्वः A. मधुरस्य सोमस्य Sy

७. ग्रहेष्वाद्यमैन्द्रवायवाख्य ग्रहम् Sy.

८. तादृशस्य सोमस्य पानानन्तरम् Sy

९. प्रीयमाणौ is suggested for प्रिय माणा ।

१०. ०बद्धान् M.

११. ०ञ्चतम् is suggested for ०चत् ॥ पापाद् विमोचयतम् Sy.

१२. प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायव्यतृचस्य 'या वां शतम्' इति तृतीया । सूत्रितञ्च 'या वां शतं नियुतो याः सहस्रमित्येकपातिन्यः, (ĀSS 8. 9.) Sy.

१३. युवाम् Sy.

१४. शतसंख्याकाः सत्यः Sy.

१५. सहस्रसंख्याका. स.त्रो युवा सचन्ते Sy.

१६. विश्वैर्वरणीया. Sy.

१७. आयतम् A. आगच्छतम् Sy.

१८. नियुद्भिः Sy.

१९. सु is written twice in A. शोभनधन प्रदाभिः Sy.

२०. अस्मदभिमुखम् Sy.

२१. पिबतम् Sy.

२२. हे नरा ! नेतारौ Sy.

२३. प्रभृतस्य उत्तरवेदिं प्रति नीतस्य Sy.

२४. मधुरस्य सोमस्य द्वितीयार्थे षष्ठी । ईदृश सोमम् Sy.

२५. The *pratīka* is supplied by the Editor. This stanza has already been explained. See RV. 7. 90 7 Sy. mentions here the following. व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु-अश्वा इव हविषां वोढारोऽन्न याचमाना बलं कामयमाना वसिष्ठा वयं शोभनरक्षणाय शोभनैः स्तोत्रैरिन्द्रवायू आह्वयेमहीति ।

VII 92

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।
उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् ॥ १ ॥

[१]आ वायो । उपागच्छ[२] । अस्मान्[३] । वायो ! सोमस्य पातः[४] ! सहस्रं[५] हि । ते । सन्ति[६] नियुतः[७] ।

---

१ 'आ वायो' इति पञ्चर्चं तुर्यं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वायव्यम् । अनुक्रान्तं च— 'आ वायो पञ्च' (KSA 38 92 p 26) इति । शुनासीरीये पर्वणि वायोर्नियुत्वतो यागस्य 'आ वायो' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च— 'आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ' (ĀSS 2 20) इति । नियुत्वद्वायुदेवताके पशावेषैव वपाया अनुवाक्या (ĀSS 3 8)। प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्यैषाद्या । सूत्रितं च— 'समुद्रादूर्मिरित्याद्यमा वायो भूष शुचिपा' (ĀSS 8 9) इति Sy

२ उप समीपे आ भूष आगच्छ । 'भू प्राप्तौ' इत्यस्यैतद्रूपम् Sy उप समीपे, आभूष आक्रमस्वाऽऽगच्छेत्यर्थ । 'भूष अलङ्कारे' इह गत्यर्थ Mah आ अभूष अभ्याक्रमस्व । उप समीपे अभ्याक्रमस्वेति सम्बन्ध U उपेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यं क्रियापदमध्याह्रियते । नोऽस्मानुपेत्य, इममस्मदीयं सोमं पानेनाभूष आ समन्तादलङ्कुरु । यद्वा—अस्मदीयं यज्ञमागमनेनालङ्कुरु । 'भूष अलङ्कारे' भौवादिकः BB

३ अस्माकम् Sy Mah U

४ हे शुचे शुद्धस्य सोमस्य पातः ! Sy शुचिं पवित्रं प्रथमं वषट्कृतमप्राप्तमन्यैर्देवैरदूष्यं सोमं पिबतीति शुचिपाः पवित्रसोमपान ! Mah पवित्रं सोमं प्रथमवषट्कारवषट्कृतमप्राप्तमन्यदेवताविशेषैः पिबतीति शुचिपा U शुचे शुद्धस्य पातः ! BB

५ बहुधा U

६ सन्ति A विद्यन्ते U

७ केनाहमागच्छे ? इति चेत् ते तव सहस्रं नियुतः सन्ति । 'नियुतो वायोः' इत्युक्तेर्नियुच्छब्देन वायुवाहनभूता मृगा उच्यन्ते । तवाश्वस्थानीया वाहनभूता मृगास्तैरागच्छेत्यर्थः Mah नियुद्गुणयुक्ता अश्वा U नियुतोऽश्वा, अतस्तवैषामागमनं भूषणाय भवति । हे वायो ! नियुतोऽश्वा अस्मानुपयान्तु । यद्वा वायो आभूषय यज्ञम् । तदर्थं किं क्रियतामित्याह—तव सहस्रं नियुतोऽस्मानुपागच्छन्तु । यद्वा भूषेत्याम्रेडितमेव, भूषयतीति भूषोऽलङ्कर्ता । कस्य ? तस्य यत्र यत्र गच्छतीति, हे एवङ्गुणक ! वायो ! तव सहस्रं नियुतोऽस्मानुपयन्तु, ते सहितास्सन्, अस्मत्सकाशमागच्छेत्यर्थ BB

विश्ववारणीय ! तुभ्यम् । उपगमयामि । मदकरम् । सोमम् । यस्य । देव । करोषि । पूर्वपानम् ।

प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थात्सोममिन्द्राय वायवे पिबध्यै ।
प्र यद्वां मध्वो अग्रियं भरन्त्यध्वर्यवो देवयन्तः शचीभिः ॥ २ ॥

प्र सोता । प्रास्थात् । अभिषोताऽध्वर्युः । क्षिप्र । यज्ञेषु प्रागवयम् । सोमम् । इन्द्राय । वायवे

---

१ विश्व सर्वं वृणोति व्याप्नोति, विश्वैर्वा व्रियते प्रार्थ्यते इति विश्ववारस्तत्सम्बोधन हे विश्ववार सर्वव्यापक ! Mah. विश्व सर्वं वृणोति, विश्वैः सर्वैर्वा व्रियते प्राणिभिरिति विश्ववारस्तत्सम्बोधनं हे विश्ववार ! U कथमनेनागमनेन यज्ञोऽलङ्क्रियते ? इत्याह, विश्ववार ! निजबलेन विश्वस्यावरक ! विश्वैर्वा वरणीय ! BB

२. तव Sy, Mah तव स्वभूतम् U. अहं तुभ्यमागताय BB.

३. उपायामि । उपयतं पात्रे गृहीतमासीत् Sy. उप समीप एव. अयामि गमयामि । सोम ते समर्पयामीत्यर्थः Mah. उपसर्गद्वयेन क्रियापदमध्याह्रियते । उपो इत्युपशब्दस्यार्थे वर्तते । उपो अयामि समीप प्रापयामि । किम् ? सोममुपहरामि । 'इ गतौ' भौवादिकः । अन्तर्भावितण्यर्थः । णिलुग्वा BB

४. मदनीयं तृप्तिजनकम् Mah. मदनीयम् U.

५. सोमलक्षणमन्नम् Sy., Mah. अन्नम् U. मदनीयम् BB.

६. सोमस्य Sy, Mah., U. पुनश्च सोमो विशेष्यते । . .यस्य BB.

७. हे देव ! दीप्यमान ! वायो ! Mah. हे देव ! वायो ! BB. .

८. दधासि धारयसि Sy. त्वं .धारयसि । दधातेर्लिटि रूपम् Mah U. दधासि, आचरसि । यं लब्ध्वा प्रथम पिबसि, अन्यमग्रे पिब त न क्षमसे यागेषु BB.

९ पूर्वपानम् is suggested for पूर्वयानम् ॥ प्रथमपानम् । ऐन्द्रवायवग्रहे प्रथमे वषट्कारे केवलाय वायवे हूयते द्वितीये त्विन्द्रवायुभ्यामिति वायोः प्रथमपानम् । तादृशमन्ध उपायामीत्यन्वयः Sy. प्रथमवषट्कारलक्षण पूर्वपानम् Mah. पूर्वपेयं प्रथमवषट्कारलक्षणम् । पूर्वपानं प्रथमवषट्कार एव ते सोमस्य राज्ञ इत्याशयः U. प्रथमपानम् BB.

This stanza=YV. 7. 7. =TS 1. 4. 4. 1.

अथातो गृह्णात्येव । आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो तेऽअन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयं वायवे त्वेति SB. 4. 1. 3. 18. p. 348.

१०. प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'प्रसोता' इत्याद्या । सूत्रितञ्च—'प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थाद्यो वायव इन्द्रमादनासः' (ÂSS. 8. 9.) इति Sy.

११. प्रस्थातात् A. प्रतिष्ठिपत् । पुरस्तादुत्तरवेदिं प्रापितवान् Sy.

१२. ०ध्वर्यु A.

१३. क्षिप्रा M. क्षिप्रकारी Sy.

१४. यागेषु Sy.

१५. प्रागेव यम् or प्रापयत् is suggested fo प्रागवयम् and प्रापयत् can be th explanation of प्रास्थात् ।

च । पानाय । प्रहरन्ति । यत् । मुख्यम् । सोमस्य । वाम् । अध्वर्यव । देवकामा । कर्मभि ।

प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छा नियुद्भिर्वायविष्टये दुरोणे ।
नि नो रयिं सुभोजसं युवस्व नि वीरं गव्यमश्व्यं च राधः ॥ ३ ॥

प्र याभि । प्रयच्छसि । याभि । यजमानम् । प्रति । नियुद्भि । वायो । यज्ञार्थम् । गृहे ।
ताभिर्नियुद्भिरस्व । अस्माकम् । रयिम् । शोभनभोजनम् । गव्यम् । अगव्यम् । च । धनम् । निमिश्रयेति ।

१ पानार्थम् Sy
२ प्रकर्षेण भरन्ति सम्पादयन्ति देवाध्वरेष्वि त्यन्वय Sy
३ येषु यज्ञेषु Sy
४ प्रधानम् । प्रथमभागम् Sy
५ युवयोरर्थम् Sy
६ अभियवादिलक्षणै Sy
७ शुनासीरीये पर्वणि नियुत्वद्वायोर्यागस्य 'प्रयाभि' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ स त्वं नो देव मनसा' (ASS, 2 20) इति । तद्देवत्ये पशावेषैव पुरो अनुवाक्या । सूत्रितं च—'प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छा नो नियुद्भि शतिनीभि' (ASS 3 8) इति । प्रथमे छन्दोमे प्रउग शस्त्र एषैव वायव्यतृचस्य द्वितीया । सूत्रितञ्च—'आ वायो भूष शुचिपा उप न प्र याभि र्यासि दाश्वांसमच्छा' (ASS 8 9) इति Sy
८ The *Pratika* is supplied by the Editor
९ अभिगच्छसि । ताभिरस्मान् प्रत्यागच्छेति शेष Sy गच्छसि Mah प्रयासि U गच्छसि BB
१० ०नवद A. हविषां दातारं यजमानम् Sy हविर्दत्तवन्तं यजमानम् Mah. हवींषि दत्तवन्तं यजमानम् U हविर्दत्तवन्तम् BB
११ अभिमुखम् Mah अच्छाभेराप्तुमिति शाक-पूणि । अभि U अभिगन्तुम् BB
१२ युवत् मि A. वडवाभि Sy अश्वाभि इत्वा Mah नियुच्छब्द उभयलिङ्ग स्त्रियां पुंसि च U वडवाभिर्नियुत्संज्ञाभि BB
१३ यागाय Sy Mah एषणाय वा U पुनरपि यागं प्र तर्पयितुम् BB
१४ यज्ञगृहे स्थितम् Sy यज्ञगृहे वर्तमानम् Mah यज्ञगृहे वर्तमानं यजमानम् U यज्ञगृहे BB
१५ नियुद्भिरश्वाभि Mah U ताभिरागत्य अस्मद्यज्ञगृहे BB
१६ नितरां मिश्रय प्रयच्छ Sy देहि । नियौति दानार्थ, व्यत्ययेन शप्रत्यय Mah निपूर्वो यौतिर्दानार्थ । देहि U शोभनभुक्तिकं धन मस्माभिर्मिश्रय BB
१७ आगत्य वास्मभ्यम् Sy अस्मभ्यम् Mah, U
१८ रयं A
१९ शोभनान्नयुक्तम् Sy सुष्ठु भुज्यत इति सुभोजास्तम् । भुजेरसुन्प्रत्यय Mah साधु भुज्यत इति सुभोजास्त सुभोजसम् U शोभन-भोजनम् BB
२० गोसङ्घम् Sy वीरं पुत्रं गोसम्बन्धि Mah वीरवत् पुत्रपौत्रादिवत्, गव्यं गोसमूहनिमि त्तम् । यद्वा गव्य क्षीरादिभिस्तद्वत् BB
२१ अश्व्यम् is suggested for अगव्यम् । अश्वसङ्घमेतदुभयात्मकम् Sy अश्वसम्बन्धि Mah अश्वसमूहवत् । यद्वा अश्वयो-गस्यापि निमित्तभूतम् । छान्दसो यत् BB
२२ गोऽश्वरूपं रायो धनं च Mah नियुत च रायो धनम् BB
२३ प्र गच्छ Sy
२४ VM ignores वीरम् ॥ वीरं पुत्रम् Sy This stanza=YV 27 27=TS 2. 2. 12. 7

ये वायवं इन्द्रमादंनास आदेवासो नितोशनासो अर्यः ।
घ्नन्तो वृत्राणि सूरिभिः ष्याम सासह्वांसो यथा नृभिरमित्रान् ॥ ४ ॥

ये[1] वायवे । अश्वा[2] । इन्द्रवायुभ्याम्, मदहेतव[3] । इन्द्रवायू देवावभिमुखा[4] । हन्तार[5] । शत्रोः[6] । तै[7] सूरिभिः प्राज्ञैरश्वैरिन्द्रवायू गमयद्भिः[8] । शत्रून् । घ्नन्तो[9] वयम् । स्याम[10] । अभिभवन्त[11] । युद्धेन[12] । भगैश्च[13] । अमित्रान्[14] ।

आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि यज्ञम् ।
वायो अस्मिन्त्सवंने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

उत्तरा निगदसिद्धेति—

[आ[15] नः[16]]

---

१. प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'ये वायव इन्द्र' इति द्वितीया । सूत्रितञ्च—'ये वायव इन्द्रमादनासो या वा शत नियुतो याः सहस्रम्' (ĀSS 8. 9) इति Sy.

२. अश्वाः is missing in M. ये सूरयः स्तोतारः Sy.

३. मुद० A. VM. seems to explain वायवे and इन्द्रमादनासः together as इन्द्रवायुभ्या मदहेतवः ॥ स्तोत्रैरिन्द्रस्य तर्पयितारस्तथा वायवे वायोश्च मादनास्तर्पका भवन्ति Sy.

४. जागतैरुपेताः Sy.

५. निहन्तारः Sy.

६. अत एवार्योऽरेः शत्रोः Sy.

७. तैरस्मदीयैः स्तोतृभिः Sy.

८ ०वायु A.

९. घ्नतो M. हिंसन्तः Sy.

१० भवेम Sy.

११. मभि० A.

१२. युद्धेभिः Sy.

१३. The reading is doubtful. अस्मदीयैः पुरुषैः Sy

१४. मित्रान् A. शत्रुभटान् Sy.

१५. नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ 'आ नो नियुद्भिः' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं पीवोअन्नां रयिवृधः सुमेधाः' (ĀSS. 3. 8.) इति । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायवतृचस्यैव तृतीया । सूत्रितञ्च—'आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थात्' (ĀSS. 8.9. इति Sy.

१६. The *Pratīka* is supplied by the Editor. VM. does not explain the stanza VII 92.5. Sy. explains this stanza in the following manner: हे वायो ! नोऽस्माकमध्वरं हिंसारहितं यज्ञं शतिनीभिः शतसंख्यावतीभिः सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यावतीभिश्च नियुद्भिर्वडवाभिरुपा याहि । उपागच्छ । तदनन्तरमस्मिन् सवने प्रातःसवने मादयस्व सोमेन तृप्यस्व । अन्यद् गतम् ।

VII 93

शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्येन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथाम् ।
उभा हि वां सुहवा जोहवीमि ता वाजं सद्य उशते धेष्ठा ॥ १ ॥

शुचिम्[1] । निरवद्यम्[3] । क्षिप्रम् । स्तोमम्[4] । नवजननम्[5] । अद्य[6] । हे इन्द्राग्नी ! शत्रूणां हन्तारौ[7] ! सेवेथाम्[8] । उभा[9] । हि[10] । वामहम्[11] । स्वाह्वानौ[12] । भृशमाह्वयामि[13] । तौ युवाम्[14] । अन्नम्[15] । सद्य एव[16] । कामयमानाय[17] मह्यम्[18] । दातृतमौ[19] ।

ता सानसी शवसाना हि भूतं साकंवृधा शवसा शूशुवांसा ।
क्षयन्तौ रायो यवसस्य भूरेः पृङ्क्तं वाजस्य स्थविरस्य घृष्वेः ॥ २ ॥

ता सानसी । तौ[21] । सम्भजनीयौ[22] । बलमाचरन्तौ[23] । हि[24] । भवतम्[25] । सहवृद्धौ[26] । बलेन । वर्धमानौ ।

---

१ 'शुचि नु' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्राग्नम् । अनुक्रम्यते हि—'शुचि ग्वष्टावैन्द्राग्नं नु' (KSA 38 95 p 26) इति । गतः सूक्तविनियोगः । ऐन्द्राग्नस्य पशोर्वपाया 'शुचिम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितञ्च—'शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य गोभिर्विप्र प्रमतिमिच्छमान' (ASS 3 7) इति Sy

२ शुचि A

३ शुद्धम् निरवद्यम् Sy निर्दोषम् BB

४ सोमं M अस्मदीयं स्तोत्रम् Sy स्तोत्रम् BB

५ इदानीमुत्पन्नम् Sy नवमभूतपूर्वं जातं जननं यस्येति BB

६ अस्मिन् काले Sy अस्मिन्नहनि BB

७ हे वृत्राणां शत्रूणां हन्तारौ ! Sy वृत्रस्य पापस्य हन्तारौ ! युवाम् BB

८ भवेथां M सेवेथाम् is suggested for वेषाम् ।

९ उभौ Sy, BB

१० यस्मात् Sy BB

११ युवाम् BB

१२ स्वा० A सुखमाह्वातुं शक्यौ Sy आहूय मानावप्यरोषौ BB

१३ ०र्मा० A पुनः पुनराह्वयामि । अतः मामस्य सेवेथामित्यर्थः Sy ईदृशौ वां युवां जोहवीमि भृशमाह्वयामि BB

१४ तथाविधौ युवाम् Sy तौ तादृग्गुणौ युवां यस्माज्जोहवीमि तस्मादिमं स्तोमं जुषेथाम् । अस्मिन्निक्रियाविर्भ व वलम् BB

१५ बलं वा हविर्लक्षणमन्नम् Sy

१६ तदानीमेव शीघ्रम् Sy तदानीमेव BB

१७. कामयमानाय यजमानाय BB

१८ कामयमानाय यजमानाय Sy

१९ धातृतमौ भवतम् Sy धातृतमौ । 'धानकर्मणो दधातेस्तृचि BB

This stanza=TS 1 1 14 1

२० हे इन्द्राग्नी ! Sy २१ तादृशौ Sy

२२ सर्वैः सम्भजनीयौ युवाम् Sy

२३ शवो बलम् । तदाचरन्तौ Sy

२४ खलु Sy

२५ बलमिव शत्रूणां भञ्जकावास्तामित्यर्थः Sy

२६ वृद्धौ is missing in A. सहप्रवृद्धौ Sy

ईश्वरौ भवन्तौ । धनस्य । यवसस्य[1] च[2] । बहुन.[3] । तथा सति सम्पर्चयत[4] प्रयच्छत वा । अन्नम्[5] । वृद्धम्[6] । वर्षणशील[7] शत्रूणामिति ।

उपो ह यद्विदथं वाजिनो गुर्धीभिर्विप्राः प्रमतिमिच्छमानाः ।
अर्वन्तो न काष्ठां नक्षमाणा इन्द्राग्नी जोहुवतो नरस्ते ॥ ३ ॥

उपो ह[8] । उपगच्छन्ति । यदा[9] । गृहम्[10] । हविष्मन्त । कर्मभि[11] । मेधाविन । इन्द्राग्न्यो प्रमतिम्[12] । इच्छमाना.[13] । अश्वा । इव[14] । काष्ठाम्[15] । व्याप्नुवाना[16] । तदानीमिन्द्राग्नी[17] । भृशमाह्वयन्तो[18] भवन्ति । ते । मनुष्या[19] इति ।

गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान ईट्टे रयिं यशसं पूर्वभाजम् ।
इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्तिरतं देष्णैः ॥ ४ ॥

[20]गीर्भिः । गीर्भि[21] । विप्र.[22] । प्रमतिम्[23] । इच्छमान.[24] । याचते[25] धनमिच्छति[26] वा । यशसा युक्तम् । पूर्वमेव भजनीयम्[27] । हे इन्द्राग्नी । शत्रूणा[28] हन्तारौ । स्वायुधौ[29] । प्रवर्धयतम्[30] । अस्मान् । नोतरैः[31] । धनैः[32] ।

---

१. अन्नस्य Sy २ व A ३. बहुलस्य Sy.
४. ०प्रच्चय० A संयोजयतम् । अस्मभ्यं प्रयच्छतम् Sy.
५. अन्नस्य 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति कर्मण सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ईदृशमन्नम् Sy.
६. स्थूलस्य Sy
७. घर्षण० is suggested for वर्षण० ॥ शत्रूणा घर्षकस्य Sy
८. Sy takes उपो as two words उप and उ He construes उप with गुः and उ as उ इति पूरक. ।
९. ये यजमाना· Sy
१०. ग्रहम् A विदन्ति जानन्ति देवास्तत्र यष्टव्यत्वेनेति विदथो यज्ञस्तम् Sy
११ कर्मभिर्बुद्धिभिर्वा Sy
१२. प्रमितिम् M प्रकृष्टां मतिमिन्द्राग्न्योरनुग्रहबुद्धिम् Sy
१३. इच्छन्त· is suggested for इच्छमानाः ॥ आत्मन इच्छन्तः Sy. १४. यथा Sy.
१५. शीघ्र युद्धभूमि व्याप्नुवन्ति तथा Sy
१६. ऐन्द्राग्नानि कर्माणि व्याप्नुवन्तः Sy
१७. इन्द्रमग्निञ्च Sy.
१८. पुन· पुनराह्वयन्तो भवन्ति Sy.
१९ कर्मणा नेतारो जनाः Sy
२०. अमावास्यायामैन्द्राग्नस्य हविषो 'गीर्भि' इत्येषा याज्या । सूत्रितञ्च—'इन्द्राग्नी अवसा गतं गीर्भिर्विप्र प्रमतिमिच्छमानः' (ASS I 6) इति । ऐन्द्राग्ने पशौ पुरोडाशस्यैषैव याज्या । सूत्र तूदाहृतम् Sy
२१. स्तुतिभिः Sy २२ मेधावी वसिष्ठः Sy.
२३. युवयोरनुग्रहबुद्धिम् Sy
२४. इच्छन् is suggested for इच्छमानः ।
२५. युवा स्तौति Sy २६ धनमुद्दिश्य Sy
२७. पूर्वमेव सम्भजनीयम् Sy २८ वृत्रस्य Sy.
२९ शोभनायुधौ Sy. ३०. ०यन्तम् A
३१. नेतरैः M नवतरैः is suggested for नोतरै. ॥ नवतरैः प्रशस्तैः Sy
३२. दातव्यैर्धनैः Sy.

स यन्मुही मिथुती स्पर्धमाने तनूरुचा शूरसाता यतैते ।
अदेवयुं विदथे देवयुभिः सुत्रा हतं सोमसुता जनेन ॥ ५ ॥

स यत् । सङ्गच्छते । महत्यौ । सयुज्यमाने । स्पर्धमाने । दीप्तशरीरे सन । सग्रामे । तदानीम यजमानम् । देवयुवभि । हतं सग्रामगृहे । तदेवाह सत्यमेव । हतम् । यजमानेन । जनेन चेति ।

इमामु षु सोमसुतिमुप न एन्द्राग्नी सौमनसाय यातम् ।
नू चिद्धि परिमम्नाथे अस्माना वां शश्वद्भिर्ववृतीय वाजैः ॥ ६ ॥

इमामु षु । इमाम् । एव । अस्मदीयाम् । सोमसुतिम् । हे इन्द्राग्नी । अस्मासु सौमनस कर्तुम् । सुष्ठु । उपागच्छतम् । क्षिप्रम् । अस्मान् । परिमम्नाथे आत्मीया एत इति बुद्धि परिमननम् । तथा सति । बहुभि । अन्नै । वाम् । आवर्तयेयम् ।

सो अग्न एना नमसा समिद्धोऽच्छा मित्रं वरुणमिन्द्रं वोचेः ।
यत्सीमागश्चकृमा तत्सु मृळ तदर्यमादितिः शिश्रथन्तु ॥ ७ ॥

सो अग्ने । स त्वम् । अग्ने । अनेन । हविषा । समिद्ध । मित्रादीन् । अभिब्रूहि यदस्माकमभि-

१ ०क्मेतमा० A परस्परं हिंसन्त्यौ । मृधा मेधतिराक्रोशकर्मा परस्परमाक्रोशन्त्यौ Sy
२ स्पर्धा कुर्वन्त्यौ Sy
३ ०प्त० श० A
४ देवायुवभि A ०युभि is suggested for ०युवभि ।
५ हिंसतम् Sy
६ ०गृहे A.
७ सोममभिषुण्वता Sy
८ यजमानसङ्घेन सोमसुतं जनं हिंसतम् Sy
९ VM. ignores यतैते ॥ Sy's commentary on this stanza is partly missing
१० अस्मदीया A
११ सोमाभिषवक्रियाम् Sy
१२ सुमनसो भावाय Sy
१३ न Sy
१४ परित्यज्य अन्यान् मन्येथे । अस्मानेव सर्वदा बुध्येथे Sy
१५ शश्वद्भिर्बहुभिः Sy
१६ युवाम् Sy
१७ ०र्तयेयम् म A
आवर्तयामि Sy
१८ VM ignores चित् and हि ॥ चित् एव । हि यस्मादेवं तस्मात् Sy
१९ अनेनास्मदीयेन हविषा Sy
२० ०ध्य A सन्दीप्त सन् Sy
२१ आदि refers to वरुणम् and इन्द्रम् ।
२२ अभिब्रूया । अयमस्मदीयो रक्षणीय इति कथय Sy

लपितम् । यद्वयम् । सर्वतः[1] । पापम्[2] । कृतवन्तः । तत्पापम्[3] । सुष्ठु । सुखय[4] । तयत्[5] । अर्यमा । अदितिश्चान्ये च मित्रादयः । श्रथयन्तु[6] ।

एता अग्न आशुषाणास इष्टीर्युवोः सचाभ्यश्याम वाजान् ।
ऐन्द्रा नो विष्णुर्मरुतः परि ख्यन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

एताः । एताः[7] । इष्टीः[8] । अग्ने[9] । व्यापयन्तः[10] । अपि च ये स्वभूतान्यन्नानि[11] । सह[12] । प्राप्नुयाम[13] । युवायो[14] स्वभूतान् । अस्मान् । इन्द्रादयः[15] । मा । परिख्यन्[16], परिख्यानं[17] त्यागः[18] ।

VII 94.

इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी पूर्व्यस्तुतिः । अभ्राद्वृष्टिरिवाजनि ॥ १ ॥

इयं वाम्[19] । इयम् । युवयोः[20] । अस्य[21] । स्तोतृ[22] । हे इन्द्राग्नी[23] । पूर्वस्तुतिर्मुख्ये काले प्रादुर्भूता स्तुतिः[24] । अभ्रात्[25] । वृष्टिरिव[26] । अजनि[27] ।

---

१. सीमिति परिग्रहार्थीयः । सर्वतो वाङ्मनःकायैश्च Sy. २. अपराधम् Sy

३. तस्मादागसः Sy ४. अस्मान् सुष्ठु रक्ष Sy

५. तद्यत् is suggested for तयत् ॥ तच्चागः Sy. ६. अस्मत्तो वियोजयन्तु Sy.

७. इमाम् Sy ८. इष्टिः A. यज्ञान् Sy.

९. उपलक्षणमेतत् । हे इन्द्राग्नी ! Sy

१०. व्यावयन्तो॰ A. आशु शीघ्रं सम्भजमाना वयम् Sy ११. यो A

१२. युगपदेव Sy. १३. अभिप्राप्नुयाम् Sy.

१४. युवा यः M. युवयोः is suggested for युवायो ।

१५. आदि refers to विष्णु and मरुत. ।

१६. परि परित्य A

१७. अस्मान् परित्यज्यान्यान् मा द्राक्षुः । सर्वदास्मानेव पश्यन्तु । अन्यद्गतम् Sy

१८. त्याग A.

१९ 'इय वाम्' इति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमैन्द्राग्नम्। द्वादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः। तथा चानुक्रान्तम् 'इयं वा द्वादशगायत्रमन्त्यानुष्टुप्' (KSA 38 94 p 26.) इति। ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र आदितो नवर्चः शस्यन्ते । सूत्र्यते हि–'इय वामस्य मन्मन इति नव (ĀSS 5. 10) इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमेषु वृद्धावच्छावाकस्य प्रातःसवन इदंसूक्तमावापार्थमुत्तमावर्जम् । सूत्रितञ्च—'इय वामस्य मन्मन इत्येकादश' (ĀSS 7 5) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रात सवने तस्यैवाद्यस्तृचः । सूत्रितञ्च—'इय वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी युवामिमे' (ĀSS 7 2) इति Sy.

२० युवाभ्या युवयोरर्थम् Sy.

२१ अस्माद्वसिष्ठात् Sy.

२२ स्तोतुः is suggested for स्तोतृ ।

२३ ॰ग्नि A

२४. पूर्यस्तुस्तुति॰ A. मुख्या स्तुतिः Sy

२५. मेघात् Sy २६ वृष्टिरिव बह्वी सती Sy.

२७. प्रादुर्भूता । ता शृ गुतमित्युत्तरत्र सम्बन्धः Sy.

शृणुतं जरितुर्हवमिन्द्राग्नी वनतं गिरः । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

शृणुतम्[1] । शृणुतम्[1] । स्तोत्राह्वानम्[2] । इन्द्राग्नी । भजतम्[3] । स्तुति[4] । ईश्वरो[5] । पूजयन[6] । कर्माणि[7] ।

मा पापत्वाय नो नरेन्द्राग्नी माभिशस्तये । मा नो रीरधतं निदे ॥ ३ ॥

मा पापत्वाय[8] । हे नरा[9] हे नेतारौ । अस्मान्[10] । न । पापत्वाय[11] । विधेयान्[12] कुरुतम्[13] । इन्द्राग्नी । मा च । अभिशस्तये[13] । मा च । निन्दिने[14] शप्तवे[14] ।

इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्सुवृक्तिमेरयामहे । धिया धेना अवस्यवः ॥ ४ ॥

[16] इन्द्रे[17] । वयमिन्द्राग्न्यो[18] । महत्[19] । हवि[20] । सुप्रवृत्तम्[21] । आभिमुख्येन प्रापयाम[22] । कर्मणा[23] । स्तुतीरिव[24] । रक्षामिच्छन्तः[25] ।

---

१ युवां शृणुतम् Sy

२ स्तोतृह्वा० A VM seems to explain जरितुः and हवम् together as स्तोत्राह्वानम् ॥ जरितुः स्तोतुर्हवमाह्वानम् Sy

३ सम्भजतम् Sy

४ स्तुती is suggested for स्तुति ॥ श्रुत्वा च तयोर्गाः स्तुती Sy

५ इश्वरो M ईश्वरो is suggested for ईश्वरो । तमेशानेश्वरौ युवाम् Sy.

६ पूजायां M पूरयतम् is suggested for पूजयन् । तस्यं कर्म पूरयतम् Sy

७. कर्मणि M. अनुष्ठितानि कर्माणि Sy

८ पापत्वा० A.

९ हे नरा is missing in A.

१० अस्मा M

११ हीनभावाय Sy

१२ ० यात् A. वशीकुरुतम् Sy

१३ शत्रुभिः कृतायाभिशंसनाय Sy

१४ शप्तवे A. निन्दकाय जनाय Sy

१५ VM. explains न once only

१६ चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्रे अग्ना' इत्ययं बहत्स्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितञ्च—'इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्ता हुवे ययोरिदम्' (ASS. 7 2) इति Sy

१७. इन्द्रे A

१८ VM. explains इन्द्रे and अग्ना together as इन्द्राग्न्यो ॥ इन्द्रे देवेऽग्नौ च Sy

१९ बृहन्तं बधकम् Sy

२० हविर्लक्षणमन्नम् Sy

२१ सुप्रवृत्तां स्तुतिम् Sy

२२ अभिप्रेरयामः Sy

२३ कर्मणा युक्ताः Sy

२४ अप्रगीता स्तुतिवाचश्चाभिप्रेरयामः Sy धेना वाङ्नामैतत् Ngh. I 11

२५ रक्षणकामा वयम् Sy

ता हि शश्वन्त ईळत इत्था विप्रास ऊतये । सबाधो वाजसातये ॥ ५ ॥

ता हि शश्वन्तः । तौ । हि[1] । बहव । स्तुवन्ति । यथा वयमित्थम्[2] । मेधाविन[3] । रक्षणाय । बाधात्सहिता[4] । युद्धप्राप्तये[5] च ।

ता वां गीर्भिर्विपन्यवः प्रयस्वन्तो हवामहे । मेधसाता सनिष्यवः ॥ ६ ॥

ता वाम् । तौ । वाम्[6] । गीर्भिः[7] । स्तोतारः[8] । हविष्मन्तः[9] । हवामहे[10] । यज्ञे[11] । धनकामाः[12] ।

इन्द्राग्नी अवसा गतमस्मभ्यं चर्षणीसहा । मा नो दुःशंस ईशत ॥ ७ ॥

[13]इन्द्राग्नी[14] । इन्द्राग्नी । रक्षणेन[15] । आगच्छतम् । अस्मदर्थम्[16] । हे शत्रूणां सोढारौ[17] । मा । अस्माकम्[18] । शत्रुः[19] । ईशिष्ट[20] ।

मा कस्य नो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥८॥

मा कस्य । मा[21] । कस्यचिदपि[22] । अदातुः[23] । हिंसा[24] । अस्मान्[25] । प्राप्नोतु । मनुष्यस्य । तथास्माकं सुखम् । प्रयच्छतम्[26] । इन्द्राग्नी ।

---

१. खलु Sy. २. अनेन प्रकारेण Sy.
३. मेधाविनो जनाः Sy.
४. बाधासहिताः is suggested for बाधात् सहिताः ॥ तथा समानं बाधमानाः परस्परं बाध्यमानाः जनाः Sy.
५. अन्नलाभाय । यद्वा वाजसातिरिति सङ्ग्रामनाम । सङ्ग्रामार्थम् Sy.
६. हे इन्द्राग्नी ! तौ युवाम् Sy.
७. स्तुतिभिः Sy. ८. स्तोत्रमिच्छन्तः Sy.
९. हविर्लक्षणेनान्नेनोपेताः Sy.
१०. आह्वयामहे Sy.
११. मेधानां यागानां सातौ सम्भजने निमित्तभूते सति Sy.
१२. सनि धनमात्मन इच्छन्तो वयम् Sy.
१३. अमावास्यायामैन्द्राग्नस्य हविषः 'इन्द्राग्नी 'अवसा' इत्यनुवाक्या। सूत्रितञ्च—'इन्द्राग्नी अवसा गतं गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः' (ASS 1. 6) इति Sy.
१४. The *Pratika* is supplied by the Editor.
१५. देयेनावसान्नेन सह Sy.
१६. अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः Sy.
१७. हे चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवितारौ ! Sy. १८. अस्मान् Sy.
१९. दुष्टाभिशंसनः पारुष्यवादी शत्रुश्च Sy.
२०. इशिष्ट A. ईशत ईशिष्ट । अस्मान् बाधितुं (मा) शक्नोतु Sy.
२१. का A. २२. मस्यचिदपि A.
२३. अररुषः अरेर्मर्त्यस्य मनुष्यस्य सम्बन्धिनी Sy.
२४. भिः सा A.
२५. अस्मात् A.
२६. दत्तम् Sy.

गोमद्धिरण्यवद्वसु यद्वामश्वावदीमहे । इन्द्राग्नी तद्वनेमहि ॥ ९ ॥

उत्तरा निगदसिद्धेति—

[गोमत्]

यत्सोम आ सुते नर इन्द्राग्नी अजोहवुः । सप्तीवन्ता सपर्यवः ॥ १० ॥

यत् सोमे । यदा । सोमे । अभिषुते । मनुष्याः । इन्द्राग्नी । भृशमाह्वयन्ति । अश्ववन्तः । पूजा

कामाः पूर्वत्र वाक्यसमाप्तिः ।

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा । आङ्गूषैराविवासतः ॥ ११ ॥

उक्थेभिः । शस्त्रैः । वृत्राणां हन्तारौ । यौ । स्तुत्या । मोदमानौ । आङ्गूषैः आ घोषैरन्यैः शब्दैः

शस्त्रैः । आभिमुख्येन वसतोर्यजमानेपूत्तरत्र सम्बन्धः ।

---

१ The *Pratika* is supplied by the Editor
हे इन्द्राग्नी । गोमद्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्धिरण्यैः सुवर्णैर्युक्तमश्वावदश्वैश्चोपेतं यद्वसु वां युवां सीमहे याचामहे । तद्वसु युवयोः प्रसादाद्वयं वनेमहि सम्भजेमहि Sy

२ चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे— 'यत्सोम आ सुते' इत्यारम्भणीयाहर्गणेषु च द्वितीयादिष्वहःस्वेषा प्रातःसवने तेनैव शंसनीया । सूत्रितञ्च—'यत्सोम आ सुते नर इत्यारम्भणीया शस्त्वा' (ASS 7 2) इति Sy ३ महिषु० A. अभिषुते सति Sy

४ कर्मणां नेतारः ऋत्विजः Sy

५ इन्द्रमग्निञ्च Sy

६ अभिह्वयन्ते तदा युवामागच्छतमिति शेषः Sy

७ अश्ववन्तो A अश्ववन्तौ is suggested for अश्ववन्तः ॥ प्रशस्ताश्वौ Sy

८. परिचरणकामाः सन्तः Sy

९ उक्थैः Mah. उक्थैः स्तुतौ सन्तौ Sy

१० ०रा A. वृत्राणामावरकाणां हन्तृतमौ Sy वृत्राणामावरकाणां पाप्मनां हन्तृतमौ Mah वृत्रस्यातिशयेन हन्तारौ स्तः U

११ यावाविवासतः परिचर्येते तौ युवामागच्छतमिति शेषः Sy इन्द्राग्नी Mah., U

१२ स्तोत्रात्मिकया स्तुत्या Mah. याचा स्तुतौ U

१३ ०वतमा० A. मोदमानौ स्वभावतः Mah मोदमानौ स्तः U

१४ आङ्गूष is suggested for आङ्गूषैः ।

१५ ०ब्देश० M आघोषैरन्यैश्च स्तोत्रैः Sy लौकिकवाक्यस्तोमैरपि स्तुतौ, आ आगच्छतः Mah. स्तोमैः स्तुतौ U आङ्गूषः स्तोमः आघोषः N 5 11

१६ ०भ्यन A

१७ विवासतो य० or वसतो य० is suggested for वसतोर्य० ॥ परिचर्येते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy आविवस्येते परिचर्येते यजमानैरिति शेषः । व्यत्ययेन कर्तरि लट् Mah. परिचरत स्तोतृन् तौ, उक्थैर्गिरः आङ्गूषैश्च स्तुमः सर्वकामाप्त्यर्थम् U विवासति परिचर्यायाम् (N 11 23)

१८ VM. ignores चित् ।
This stanza=YV 33 76

तावि॒दुः॒शंस॒ं मर्त्य॑ दुर्वि॒द्वांसं॑ र॒क्षस्वि॑नम् ।
आ॒भो॒गं हन्म॑ना ह॒तमु॑द॒धिं हन्म॑ना ह॒तम् ॥ १२ ॥

तावि॒द्दुःशंसम्[1] । तौ[2] । एव युवाम् । दुःशसम्[3] । मनुष्यम्[4] । दुर्विद्वांस दुर्बुद्धिमित्यर्थ[5] । रक्षो वलं[6] तद्वन्तम् । अभिभूय भोक्तारमिमम्[7] । आयुधेन[8] । हतम्[9] । उदधिमिव[10] घाम्,[11] एनायासेन[12] । हतमिति ।

VII.95.

प्र क्षोद॑सा॒ धाय॑सा सस्र ए॒षा सर॑स्वती ध॒रुण॒माय॑सी॒ पूः ।
प्र॒बाब॑धाना र॒थ्ये॑व याति॒ विश्वा॑ अ॒पो म॑हि॒ना सिन्धु॑र॒न्याः ॥ १ ॥

प्र[13] क्षोदसा । प्रसरस्यति[14] । उदकेन वा । पानार्हेण[15] सहिता । एषा[16] । सरस्वती[17] । धारयती[18] लोकस्य ।

---

१. ताविद्वः शस A.

२. हे इन्द्राग्नी ! तौ युवाम् Sy.

३. दमुः शंसन् A दुष्टाभिशंसनम् Sy.

४. मनुष्यन् A. शत्रुम् Sy.

५. ०द्धिमित्य० is suggested for ०द्धि-मत्य० ॥ दुर्विज्ञानम् Sy ६. बलवन्तम् Sy

७. आहृत्यास्मत्तोऽपहृत्य भोक्तारम् Sy.

८. हननसाधनेनायुधेन Sy ९. हिंस्तम् Sy

१०. उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयति--उदधिम् । लुप्तोपममेतत् । उदधानं कुम्भमिव । यथा कुम्भोऽनायासेन भिद्यत एवमनायासेनैव शत्रु-मायुधेन युवां हिंस्तम् Sy

११. घगाम् A. घटम् is suggested for घाम् ॥

१२. एनायसेन M अना० is suggested for एना० ।

१३. 'प्र क्षोदसा' इति षड्टचं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं सरस्वतीदेवताकम् । तृतीया तु सरस्व-द्देवताका । अनुक्रम्यते च--'प्र क्षोदसा षट् सारस्वत तु तृतीया सरस्वतः' (KSA. 38. 95. p 26) इति । गतः सूक्तविनियोगः । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति प्रउगम्' (ĀSS 8 9) इति । सारस्वते पशौ 'प्र क्षोदसा' इति वपाया याज्या। सूत्रितञ्च--'प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा पावीरवी कन्या चित्रायुः' (ĀSS. 3 7) इति । ......सरस्वत्या एषा नदीवन्निगमा Sy वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् । वाक् कस्मात् ? वचेः । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदी-वद्देवतावच्च निगमा भवन्ति N 2. 23.

१४. ०रस्युति A. प्रसरति is suggested for प्रसरस्यति ॥ प्रधावति शीघ्रं गच्छति Sy.

१५. धारकेण Sy

१६. दृश्यमाना नदीरूपा Sy

१७. स is written twice in A

१८. धारयन्ती is suggested for धारयति ॥ धरुणम्--लिङ्गव्यत्ययः । धरुणा धारयित्री Sy.

लोकमयी[1] च । नगरी[2]त्यौपमिकम्[3] । प्रकर्षेण गच्छन्त्यारमन्येकीकुर्वन्ति[4] । राजमार्ग इव[5] । गच्छति । सर्वाण्येव[6] अन्यानि । उदकानि[7] । महत्त्वेन[8] प्रबाधमाना । सिन्धुरिति[9] ।

एकाचेतत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यती गिरिभ्य आ समुद्रात् ।
रायश्चेतन्ती भुवनस्य भूरेर्घृतं पयो दुदुहे नाहुषाय ॥ २ ॥[10]

एकाचेतत्[11] । एका[12] । बुबुधे[13] । सरस्वत्येव[14] । नदीनां[15] मध्ये । शुचिः[16] । गच्छन्ती । पर्वतेभ्यो[17] निस्सृता । यावत् पश्चिमं समुद्रम्[18] । धनम्[19] । बहु[20] । प्रज्ञापयन्ती[21] । भुवनस्य[22] गौर्भूत्वा[23] । घृतम् । पयश्च[24] । दुदुहे[25] । नहुष[26] पुत्राय नाहुषोक्तं वचनं नान्या शुश्रुवुर्नद्य[27] सरस्वती तु शुश्रावेति[28] ।

---

१ लोहम० is suggested for लोकम० ।
२ ०यी य च A प्रयसा निर्मिता Sy
३ पुरीव Sy
४ ०न्तीन्ति A ०न्ती is suggested for ०न्ति ।
५ प्रतोलीव विस्तीर्णा सती यद्वा रथ्येव रथिनेव यथा रथी रथेन मार्गस्थं तरुगुल्मादिकं चूर्णीकृत्य गच्छति तद्वत् स्वकीयेन वेगेन सर्वं सम्पिषती गच्छतीत्यर्थः Sy
६ सर्वाः Sy ७. आपगा Sy
८ महिम्ना Sy
९ स्यन्दनशीला नदीरूपा सा Sy
१० सारस्वत एव नदी यथाया 'एकाचेतत्' इत्यनुवादया । सूचितं च—'एकाचेतत्सरस्वती नदी नामुत स्या नः सरस्वती जुषाणा' (ĀSS 3 7) इति सहस्रसंवत्सरेण क्रतुना यक्ष्यमाणो नाहुषो नाम राजा सरस्वतीं नदीं प्रार्थयामास । सा च तस्मै सहस्रसंवत्सरपर्याप्तं पयो घृतञ्च प्रददौ । प्रथमर्धोऽत्र प्रतिपाद्यते Sy DDN adds वसिष्ठस्त्रिष्टुभा सरस्वतीं तुष्टाव before Sy 's quotation
११ ०तम् A
१२ एका A
१३ नाहुषस्य प्रार्थनामज्ञासीत् Sy, नाहुषस्य प्रार्थनामचेतीत् । 'चिती संज्ञाने' DDN
१४ सरस्वती नदी Sy DDN
१५ नदीनामस्यासां मध्ये Sy , DDN
१६ शुद्धा Sy पवित्रा DDN
१७ गिरिभ्यः सकाशात् Sy DDN
१८ ०मा A. समुद्रपर्यन्तम् Sy, DDN
१९ धनानि Sy , DDN
२० बहुलस्य Sy , DDN
२१ प्रयच्छन्ती Sy , DDN
२२ भूतजातस्य Sy DDN
२३ गोः भूत्वा A
२४ सहस्रसंवत्सरपर्याप्तम् Sy , DDN
२५ दुग्धवती, ददावती Sy , DDN
२६ न भूयु० M नाहुषाय राज्ञे Sy , DDN
२७ ०श्रुवुस्तः A
२८ 'तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवन्ति' (N 2 23) इत्युक्तत्वादत्र सरस्वती नदीवत् स्तूयते DDN

शौनक —

राजा वर्षसहस्राय वीक्षिष्यन्नाहुष. पुरा[1] ।
चचारै[2]करथेनेमा वदन् सर्वा. समुद्रगाः ॥
यक्ष्ये वहत मा[3] सर्वा द्वन्द्वशो वाथवैकश.[3] ।
प्रत्यूचुस्त नृप नद्य स्वल्पवीर्या[4] कथ वयम् ॥
वहेम सर्वान् भोगा[5]स्ते सत्रे वार्ष[6]सहस्रिके ।
सरस्वती प्रपद्यस्व सा त्वा वक्ष्यति नाहुष[7] ॥
तथेत्युक्त्वा जगामाश्वा[8]मापगा च सरस्वतीम् ।
प्रतिजग्राह सा चैन पय[9] सर्पिश्च दुह्यती[10] ॥
एतद[11]त्यद्भुत कर्म सरस्वत्या नृप प्रति ।
वारुणि[12]. कीर्तयामास सूक्तस्यास्य द्वितीयया[13] ॥ इति[14] ।

स वा॑वृधे॒ नर्यो॒ योष॑णासु॒ वृषा॒ शिशु॑र्वृष॒भो य॒ज्ञिया॑सु ।
स वा॒जिनं॑ म॒घव॑द्भ्यो दधाति॒ वि सा॒तये॑ त॒न्वं॑ मामृजीत ॥ ३ ॥

[15]स वावृधे । [16]स सरस्वान् । वावृधे[17] । नृहित. । नदीषु[18] । पुमान्[19] । शिशु[20] । सेक्ता[21] । यज्ञार्हासु[22] ।

---

१. वीक्षिष्यन् DDN
२. ०रेकरथेनेथमा A ०रथेनैताम् DDN
३. मा सर्वान् M 'मे भोगान्,, द्वन्द्वशोऽप्यथवैकशः DDN
४. ०ल्पा A.
५. भोगान् सर्वांस्ते यज्ञे वर्षसहस्रके DDN.
६. पार्ष० A
७. नहुष A सा ते वक्ष्यति DDN
८ जगामाशु आ० is suggested for जगामाश्वामा० ॥ जगामाथ पावनीं स सरस्वतीम् । सा चैनं प्रति जग्राह DDN
९. पय सर्पिश्चश्च A
१०. दुह्वती A दुह्वती M दुदुहे च पयोघृतम् ॥२३॥ DDN
११. ०त्यु० A
१२. ०णी A.
१३. प्रथमस्य द्वितीयया Sy. DDN.
१४ इति is omitted by M. BD. VI. 20—24.
१५. सरस्वद्देवताके पशौ 'स वावृधे' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'स वावृधे नर्यो योषणासु यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे' (ĀSS 3. 8) इति Sy
१६. स is omitted by A.
१७ ववृधे वर्धते Sy.
१८. योषित्स्वात्मनः कलत्रभूतासु मध्यमस्थानास्वप्सु मध्ये Sy
१९. पुमां श्चिशुः A सेचनसमर्थः Sy.
२०. अल्पः प्रादुर्भावसमयेऽल्पतया दृश्यमान· Sy.
२१. वर्षिता Sy
२२. ०र्हाः सु M.

स॑ । बलिनम् । हविष्मद्भ्यः । प्रयच्छति । विशोधयतु । सोऽस्मदीयां तनुम् । लाभाय । सस्यतु ।

उत स्या नः सरस्वती जुषाणोप श्रवत्सुभगा यज्ञे अस्मिन् ।
मितज्ञुभिर्नमस्यैरियाना राया युजा चिदुत्तरा सखिभ्यः ॥ ४ ॥

उत स्या । अपि च । सा । सरस्वती । अस्मान् । सेवमाना । स्तुतीरुपशृणोतु । सुधना । अस्मिन् यज्ञे । प्रमाणार्थं मितजानुके । नमस्कार कुर्वद्भिः । अभिगम्यमाना । धनेन । सहायवर्गेण सहायवर्पेण । च । अन्याभ्यो नदीभ्य सखिभ्य । उत्कृष्टो स्तोतृभ्यो वा सुप्रशस्तेति ।

इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः प्रति स्तोमं सरस्वति जुषस्व ।
तव शर्मन्प्रियतमे दधाना उप स्थेयाम शरणं न वृक्षम् ॥ ५ ॥

इमा जुह्वाना । इमानि हवींषि । जुह्वाना वयम् । भवाम नमस्कारैः । प्रतिसेवस्व त्वम् । स्तोमम् ।

---

१ तावृश सरस्वान् Sy २. पुत्रम् Sy
३ ०भ्मद्भ्य is suggested for ०भ्मत्भ्यम् ॥ हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्य Sy
४ ददाति Sy
५ ०यितु A
६ तनूं A. तेषां शरीरम् Sy
७ लाभार्थम् Sy
८ संस्यतु ॥ 'शो तनूकरणे' ॥ विमार्ष्टि । लाभार्थं संस्करोतीत्यर्थः । यद्यप्येषा सरस्वत स्तुतिस्तथापि सरस्वत्या शोभनार्थं सस्तवमिति ह्याम्बोमिके सारस्वते तृचेऽस्या उक्तो विनियोगो न विरुध्यते Sy
९ दशरात्रेऽष्टमेऽहनि प्रउगे 'उत स्या न' इति सारस्वत सप्तमस्तृच । सूत्रितञ्च—'उत स्या न सरस्वती जुषाणेति प्रउगम्' (ĀSS 8 10) इति । सारस्वते पशौ पुरोडाशस्य 'उत स्या न' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'उत स्या न सरस्वती जुषाणा सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य' (ĀSS 3 7) इति Sy
१० अस्माकम् Sy
११ प्रीयमाणा Sy
१२ इवशृ० A.
१३ शोभनधना Sy
१४ प्रणामार्थं is suggested for प्रमाणाथ ॥ प्रह्वैर्जानुभि Sy
१५ नमस्कारै Sy
१६ अभि is omitted by A ऐवैरियाना उपगम्यमाना Sy
१७ धनेन सङ्गता Sy
१८ सहायवर्गेय A This seems to be redundant. नित्ययुक्तेन Sy
१९ विभक्तव्यत्ययार्थे Sy
२० ०ष्ट M ०ष्टा is suggested for ०ष्टो ॥ उत्कृष्टतरा । ईदृशी । अस्मदीया स्तुतीरुपशृणोत्विलयन्वय Sy
२१ पवित्रेष्ट्यां सारस्वतस्य हविष 'इमा जुह्वाना' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिरवपिबाव्यो अकारिषम्' (ĀSS 2 12.) इति Sy
२२ ०नां A
२३ अस्मदीयानि हवींषि Sy
२४ तुभ्यं जुह्वतो वयम् Sy
२५ ०म थि A.
२६ त्वद्विषयैर्नमस्कारै Sy
२७ अस्मदीयं स्तोत्रम् Sy

सरस्वति[1] । तव । सुखे । प्रिये[2] । निधीयमाना[3] त्वामुपस्थेयाम[4] । प्रतिश्रयभूत[5] महान्तम् । इव । वृक्षम्[6] ।

अयमु ते सरस्वति वसिंष्ठो द्वारावृतस्य सुभगे व्यावः ।
वर्ध शुभ्रे स्तुवते रासि वाजान्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

अयमु ते । अयम् । उ[7] । ते[8] । सरस्वति । वसिष्ठ । ऋतस्य यज्ञस्य पूर्वापरौ[9] । व्यावः[10] । द्वारौ मस्तपयागार्थम्[11] । सुभगे[12] । वर्ध[13] । शोभमाने[14] । स्तुवते च[15] । प्रयच्छ[16] । अन्नानीति[17] ।

VII 96.

बृहदु गायिषे वचोऽसुर्या नदीनाम् ।
सरस्वतीमिन्महया सुवृक्तिभिः स्तोमैर्वसिष्ठ रोदसी ॥ १ ॥

बृहदु[19] गायिषे[20] । हे वसिष्ठ । महत् । वर्चस्त्वम्[21] । ब्रवीषि[22] । बलवती[23] । नदीना[24] सरस्वतीति ताम् ।

---

१. त्वई ये Sy
२. वयञ्चातिशयेन प्रिये Sy
३. ०ना त्वां M.
४. त्वामुपतिष्ठेम सङ्गच्छेमहि Sy.
५. आश्रयभूतम् Sy.
६ VM ignores युष्मत् and आ ॥ युष्मत् सकाशात् । आ । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । आददीमहि धनानीति शेषः Sy.
७. उ इति पूरकः Sy
८. त्वां यन्तुः Sy
९. यज्ञस्य सम्बन्धिन्यौ पूर्वापरे Sy.
१०. ह्याव A विवृणोति Sy
११. सप्तप A संस्तव० is suggested for संस्तप० ।
१२. हे शोभनधने Sy
१३. वर्धस्व Sy.
१४. हे शुभ्रवर्णे ! देवि ! Sy
१५. स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय Sy
१६. न च A १७. प्रदेहि । अन्यद् गतम् Sy.
१८. अन्नानिति M.
१९. 'बृहदु गायिषे' इति षड्चं सप्तम सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः शिष्टास्तिस्रो गायत्र्यः । आद्यस्तृचः सरस्वतीदेवताकोऽन्त्यश्च सरस्वद्देवताकः । तथा चानुक्रन्तम्—'बृहदु प्रगाथः प्रस्तारपङ्क्तिः परास्तिस्रो गायत्र्यः सरस्वतः' (KSA 38 96 p 27) इति । पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यः प्रगाथः सरस्वतस्तृचः । सूत्रितं च—'बृहदु गायिष इति बार्हतं प्रउगं प्रगाथानेके' (ĀSS. 7 12) इति । अनर्यविरात्मान सम्बोध्य सरस्वत्याः स्तुतौ प्रेरयति Sy
२०. गाधिषे A
२१. वच्च० A वचः is suggested for वर्च० ॥ स्तोत्रम् Sy.
२२. गायसि Sy
२३. असुर्या—असुराशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनस्य ड्यादेशः । असुरायै बलवत्यै नदीरूपायै सरस्वत्यै । अस्याः प्रीणनार्थमित्यर्थः Sy.
२४. नदीनां मध्ये Sy.

एष । सरस्वतीम् । पूजय[1] । स्तुतिभि[2] । सुप्रवृताभिर्वसिष्ठ[3] ! द्यावापृथिव्योरुपभुष्यतो[4][5] ।

उमे यत्ते महिना शुभ्रे अन्धसी अधिक्षियन्ति पूरवः ।
सा नो बोध्यवित्री मरुत्सखा चोद् राधो मघोनाम् ॥ २ ॥

उमे यस्ते[6][7] । उभे[8] । अस्या । ते[9] । महत्त्वेन[10] । हे शोभमाने[11] ! अन्ने[12] दिव्य पार्थिव च यद्वा कृष्टपच्य चाकृष्टपच्यं[13] च । अधिगच्छन्ति । मनुष्या[14] । सा[15] । अस्माकम्[16] । वुध्यस्व[17] अ विन्त्री[18] भवामीति । यस्यास्ते मरुत सखाय[19] । चोदय[20] । धनम् । हविष्मताम्[21] ।

भद्रमिद्भद्रा कृणवत्सरस्वत्यकवारी चेतति वाजिनीवती ।
गृणाना जमदग्निवत्स्तुवाना च वसिष्ठवत् ॥ ३ ॥

भद्रमित् । भद्रम्[22] । एव । भद्रा[23] । कृणोतु[24] । सरस्वती[25] । अकुत्सितगमना । बुध्यवताम्[26] । अन्नवती[27] । स्तूयमाना । जमदग्निनेर्वर्षिणा[28] । तथा यथा वसिष्ठः स्तौति तद्वत्[29] । च । स्तूयमानेरमात्मान परोक्षमाह[30] ।

---

१ पूजय । सर्वदा सरस्वतीमेव स्तुहि नान्यां देवतामिति भाव Sy
२ स्तोत्रै Sy
३ सुवृक्तिभि सुष्ठु दोषवर्जितै Sy
४ द्यावापृथिव्यो स्थितां दिवि देवतात्मना भूम्यां वागूपेण निवसन्तीम् Sy
५ ०भूवत्यो is suggested for ०भुष्यतो ।
६ VM ignores उ ॥ उ एव Sy
७ य अते A
८ उभ A उभयविधं दिव्यं पार्थिवं चाग्नि ग्राम्य मारण्यं वा Sy
९ तव Sy
१० महिम्ना Sy
११ हे शुभ्रवर्णे ! सरस्वति ! Sy
१२ अन्ने A.
१३ चाकृष्टपच्यं is omitted by A
१४ पूरव पूरयितव्या मनुष्या Sy
१५ सा त्वम् Sy
१६ अस्मान् Sy
१७ बुध्यास्व A
१८ रक्षित्री सती Sy
१९ अपि च मरुत्सखा-मरुतो माध्यमिका देवगणा, ते सखायो यस्या माध्यमिकाया वाचस्तादृशी त्वम् Sy
२० प्रेरय Sy
२१ हविर्लक्षणधनोपेतानाम् Sy
२२ कल्याणम् Sy
२३ भद्रं A कल्याणी भजनीया वा Sy
२४ अस्माकं करोतु Sy
२५ ०स्वत्य कुत्सि० A
२६ बुध्यताम् is suggested for बुध्यवताम् ॥ चेतयतु, अस्मान् प्रज्ञापयतु । यद्वा मदीयं स्तोत्रं चेतति जानातु Sy
२७ ०हन्नीनि० A
२८ ०णो A जमदग्निनर्षिणेव मया Sy
२९ वसिष्ठवत्-अर्हार्थे वतिप्रत्यय । वसिष्ठाह वसिष्ठस्यानुरूपम् Sy
३० स्तूयमाना च भव Sy

जनीयन्तो न्वग्रवः पुत्रीयन्तः सुदानवः । सरस्वन्तं हवामहे ॥ ४ ॥

जनीयन्तः[1] । जायामात्मन इच्छन्त[2] । क्षिप्रम्[3] । गमनशीला[4] । पुत्रीयन्तश्च[5] वयम् । शोभनदाना । सरस्वन्तम्[6] । हवामहे[7] ।

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः । तेभिर्नोऽविता भव ॥ ५ ॥

ये ते सरस्व[8] । ए[9] । ते[10] । सरस्व[11] । ऊर्मय[12] सिन्धुरूपस्य । मधुरसवन्त[13] । उदकच्युत[14] । तेभि.[15] । न.[16] । अविता[17] । भव[18] ।

पीपिवांसं सरस्वतः स्तनं यो विश्वदर्शतः । भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ६ ॥

पीपिवांसम्[19] । वर्धमानम्[20] । सरस्वत[21] । स्तनम्[22] । भजामहे[23] । प्रजाम्[24] । अन्न च ततो[25] धुक्षीमहीत्यर्थ.[26] ।

---

१. सरस्वद्देवताके पशौ 'जनीयन्तः' इति तिस्रः पुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । सूत्रितञ्च– 'जनीयन्तो न्वग्रवः । इति तिस्रो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्' ASS. 3 8.) इति Sy.

२. जायमा० A. जायन्त आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । ता इच्छन्तः Sy ३. अद्य Sy.

४. अङ्गन० A उपगन्तारो वयम् Sy

५. पुत्रान् कामयमानाः Sy

६. देवम् Sy.

७. हवामहे स्तुमहे । आह्वयामहे वा Sy.

८. वसिष्ठस्यार्षम् Dur. वसिष्ठस्य SKN

९. ये is suggested for ए ।

१०. त्वदीया Sy. तव BB

११. हे सरस्वन् देव ! Sy. सरस्वन् ! उदकवन् ! BB हे भगवन् ! सरस्वन् ! Dur.

१२. ०स सिन्धू० A. जलसङ्घाः Sy. उदकसङ्घाताः BB. कल्लोला उदकस्य सामर्थ्यात् SKN. यैरूर्णोषि नभो मेघैश्छादयसि Dur

१३. ०वत्त A. रसवन्तः Sy. मधुररसाः BB. उदकवन्तः Dur स्वादयुक्ताः SKN

१४. घृतस्य वृष्ट्युदकस्य क्षारिणो भवन्ति Sy. उदकं क्षारयन्त्यः । यद्वा ऊर्मयोऽरणशीला गावो मधुमन्तो घृतश्चुतः BB घृतवन्त उदकप्रक्षराः Dur. घृतमिव क्षरितारः । अथवा ऊर्णोतेरूर्मयो मेघाः । यें ते तव हे सरस्वन् ! ऊर्मय आच्छादयितारोऽनर्थानामभावहेतवः कृत्स्नस्य नभसो मेघा', मधुमन्तो मधूदकवन्तः । घृतमित्युदकनाम । उदकस्य क्षरितारः SKN.

१५. तेभिन् A. तैः is suggested for तेभि.। तैरूर्मिभिः Sy.

१६. अस्माकम् Sy., Dur., SKN.

१७. अपिता A. रक्षिता Sy. तर्पयिता Dur वर्धिता रक्षिता वा SKN.

१८. भवेत्येतदाशास्महे Dur. N. 10. 24, SKN. IV. 28. This stanza=TS. 3 1 11. 3.

१९ अन्वारम्भणीयायां सरस्वतो यागस्य 'पीपिवांसम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'पीपिवासं सरस्वतो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्' (ASS. 2. 8.) इति Sy.

२०. वीचीवांसं A.

२१. प्रवृद्धम् Sy. वर्धितवन्तम् ।...वर्धयन्तमित्यर्थः BB.

२२. देवस्य Sy. सरस्वान्वाग्देवताविशेषस्तस्य BB.

२३. शब्दायमानं स्तनवद्रसाधारं वा मेघम् Sy. स्तनस्थानीयं यागं, यथा स्तनो बालान् वर्धयति, एवं सर्वलोकं वर्धयन्तम् BB

२४. भजेमहि प्राप्नुयाम Sy.

२५ पुत्रादिरूपाम् Sy. वयमपि प्रजा पुत्रादिकाम् BB.

२६. सरस्वतः प्रसादाद्धुक्षीमहि Sy. तस्याश्च जीवनार्थमिषमन्नं च BB.

य॑ स्तन॑ । विश्वेषा दर्शनीय॑ ।

VII. 97

यज्ञे दि॒वो नृ॒षद॑ने पृथि॒व्या नरो॒ यत्र॑ देव॒यवो॒ मद॑न्ति ।
इन्द्रा॑य॒ यत्र॒ सव॑नानि सु॒न्वे गम॒न्मदा॑य प्रथ॒मं वय॑श्च ॥ १ ॥

यज्ञे[1] ॥ ऐन्द्राग्न्याद्या[4] सूक्ते बार्हस्पत्यमन्त्यै[5] द्वौ च ॥ यज्ञे । दिव[6] आगत्य निषीदतु । पृथिव्या । नृषदने[7] मनुष्याणा सवनस्थाने तदेवाह । नर ऋत्विज[9] । यस्मिन् यज्ञे । देवकामा[10] । मदन्ति[11] । इन्द्राय[12] । यस्मिन्[13] यज्ञे[14] । त्रीणि सवनानि । सुषुविरे । तत्रेन्द्रो मदाय[15] । गच्छन्तु[16] । प्रथममेव[17] । तस्याश्वा[18] । वा गच्छन्तु[19] ।

आ दैव्या॑ वृणीम॒हेऽवां॑सि॒ बृह॒स्पति॑र्नो मह॒ आ स॑खायः ।
यथा॒ भवे॑म मी॒ळ्हुषे॒ अना॑गा॒ यो नो॑ दा॒ता प॑रा॒वतः॑ पि॒तेव॑ ॥ २ ॥

आ दैव्या । आवृणीमहे[20] । दैव्यानि[21] । रक्षणानि । बृहस्पति[22] । अस्मान्[23] । आ पूजयति[24] । हे सखाय[25] ।

---

१ यस्तन॑ A
२ ०यं A. विश्वे॑ सर्वैर्दर्शितो भवति दृश्यमानो भवति । तं स्तनं मेघमित्यर्थ Sy विश्वं दर्शनीयं यस्य । दृशेरौणादिकोऽतच्प्रत्यय॑ । तादृशो योऽसौ सरस्वांस्तस्य स्तनस्यामीयं विश्वं दर्शयितुं पर्याप्तं पायम् BB
This stanza=TS 3 1 11 2
३ 'यज्ञे दिव' इति दशर्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । प्रथमैन्द्री तृतीयानवम्योरिन्द्राब्रह्मणस्पती देवता दशम्या इन्द्राबृहस्पती शिष्टानां तु बृहस्पति॑ । तथा चानुक्रान्तम्—'यज्ञे दशैन्द्र्याद्या बार्हस्पत्यमन्त्यैन्द्री च तृतीयानवम्यावन्त्याब्राह्मणस्पत्ये (KSA 38 97 p 27) इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन इदमुत्तरं च सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितञ्च—'यज्ञे दिव' (ĀSS 7 9) इति Sy   ४ ०न्द्राग्न्याद्या A.
५ ०त्यैन्द्री च A Cf KSA 38 97 p 27
६ दीप A द्युलोकात् Sy
७ पृथिव्या सम्बन्धिनि Sy
८ नृणां नेतृणां सवनभूते तस्मिन् यज्ञे Sy
९ नरऋत्विज॑ A. नेतार ऋत्विज Sy
१० देवान् कामयमाना॑ Sy
११ हृष्यन्ति Sy   १२ इन्द्रार्थम् Sy
१३ अभिषोतव्या सोमा॑ Sy   १४ अभिषूयन्ते Sy   १५ मदार्थम्, सोमं पातुमित्यर्थ Sy   १६ आगच्छत् Sy
१७ सर्वेभ्यो देवेभ्य॑ पूर्वम् Sy
१८ अश्वा is suggested for अन्वा ॥ गन्तारस्तदीया अश्वाश्च Sy
१९ च A. आगच्छन्तु Sy
२० अभिभजामहे प्रार्थयामहे Sy
२१ देवसम्बन्धीनि Sy
२२ महतां पालयिता देव॑ Sy
२३ अस्माकं हवि॑ Sy
२४ आ महे-महतिर्दानार्थ॑ । आमहते आदत्त 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोप॑ Sy
२५ हे समानख्याना॑ ! स्तोतारो वयम् Sy

यथा । भवेम[1] वयम् । कामाना सेक्त्रे[2] । अनागसः[3] । यः[4] । अस्मान्[5] । दाता[6] परावतो[7] दूरात् । पितेवागच्छति[8] ।

तमु ज्येष्ठं नमसा हविर्भिः सुशेवं ब्रह्मणस्पतिं गृणीषे ।
इन्द्रं श्लोको महि दैव्यः सिषक्तु यो ब्रह्मणो देवकृतस्य राजा ॥ ३ ॥

तमु । तम् । एव[9] । ज्येष्ठम्[10] । नमस्कारेण[11] । हविर्भिश्च[12] । सुसुखम् । ब्रह्मणस्पतिम्[13] । स्तुहि[14] । इन्द्र[15] च । श्लोकः[16] । महान्तम्[17] । देवार्हः । सेवताम्[18] । यः[19] । अन्नस्य[20] । देवैरुत्पादितस्य[21] सर्वस्य राजा ।[22]

स आ नो योनिं सदतु प्रेष्ठो बृहस्पतिर्विश्ववारो यो अस्ति ।
कामो रायः सुवीर्यस्य तं दात्पर्षन्नो अति सश्चतो अरिष्टान् ॥ ४ ॥

स आ नः । सः । अस्माकम् । वर्हिः[23] । आसीदतु[24] । प्रियतम । बृहस्पतिः । विश्वैर्वरणीयः । यः[25] भवति । सुवीर्यस्य[26] । धनस्य[27] । योऽस्माकं कामः[28] । तम्[29] । प्रयच्छतु[30] । अतिपारयतु[31] । नः[32] । शत्रुभिः[33] ससक्तान् । अहिंसितानेव[34] ।

---

१. यथा वय भवेम तथा यूयं परिचरतेति शेषः Sy
२. बृहस्पतये Sy.
३ अनपराधाः Sy
४. बृहस्पतिः Sy.
५ अस्मभ्यम् Sy.
६. दाता भवति Sy
७. वरा० A दूरदेशाद्धनान्याहृत्य Sy
८. पुत्रेभ्यः पितेव Sy
९. देवम् Sy
१०. प्रशस्यतमम् Sy.
११ ०मस्मारे० A
१२. चरुपुरोडाशादिभिश्च सार्धम् Sy.
१३. ब्रह्मणो मन्त्रस्य पतिं पालयितारमेतत्संज्ञम् S.
१४. गृणे स्तुव Sy
१५. इन्द्रश्च A
१६. अस्मदीयः स्तावको मन्त्रः Sy.
१७. अपि च महान्तम् Sy.
१८. सेवन्ताम् A.
१९ य इन्द्रो ब्रह्मणस्पतिर्वा Sy.
२०. अन्नस्य मन्त्रस्य वा Sy.
२१. देवैः स्तोतृभिः कृतस्य Sy
२२ ईश्वरो भवति । तमिन्द्रं तं ब्रह्मणस्पतिमिति सम्बन्धः Sy.
२३ बर्हिः A. स्थान वेदिलक्षणम् Sy.
२४ आगत्योपविशतु Sy.
२५ बृहस्पतिः Sy
२६ वीर्यस्य A शोभनवीर्यस्य Sy.
२७. अपि च धनस्य Sy.
२८. अभिलाषोऽस्ति Sy.
२९. कामम् Sy
३०. अस्मभ्यं ददातु । काम्यमानं प्रयच्छत्वित्यर्थः Sy
३१ इति वार० A अतिपारयति शत्रून् Sy
३२. अस्मान् Sy.
३३. उपद्रवैः Sy.
३४. अहिंसितान् कृत्वा Sy.

तमा नो अर्कममृताय जुष्टमिमे धासुरमृतासः पुराजाः ।
शुचिक्रन्दं यजतं पस्त्यानां बृहस्पतिमनर्वाणं हुवेम ॥ ५ ॥

तमा नः । तत्[1] । अन्नम्[2] । अस्मभ्यम् । आप्रयच्छन्तु[3] । अमरणाय[4] । पर्याप्तम् । इमे[5] । देवाः[6] । पुराणाः[7] । शुद्धस्तोत्रम्[8] । यष्टव्यम् । गृहाणाम्[9] विश पस्त्या इति च ब्राह्मणम्[10] । बृहस्पतिम्[11] । आप्रत्युतमन्यस्मिन्[12] । भूमय[13] ।

तं शग्मासो अरुषासो अश्वा बृहस्पतिं सहवाहो वहन्ति ।
सहश्चिद्यस्य नीलवत्सधस्थं नभो न रूपमरुषं वसानाः ॥ ६ ॥

स शग्मासः[14] । तम् । शक्ताः[15] । आराधमाना । अश्वा । बृहस्पतिम् । सह वहन्त[16] । वहन्तु । सहः[17] शरीर सहनाच्छरीरम् । यस्य[18] । नीलवर्णयुक्तम्[19] । 'आखेषस्य नीलपृष्ठम्' इत्युक्तम्[20] । रथे सह स्थितम्[21] । नभः, न आदित्य[22] इव । रूपम् । आरोचमानाम्[23] । आच्छादयन्त[24][25] ।

स हि शुचिः शतपत्रः स शुन्ध्युर्हिरण्यवाशीरिषिरः स्वर्षाः ।
बृहस्पतिः स स्वावेश ऋष्वः पुरू सखिभ्य आसुतिं करिष्ठः ॥ ७ ॥

स हि शुचिः[26] । सः[27] । हि[28] । शुचिः[29] । शतपतनः[30] । स हि । शोधकः[31] । हितरमणीयं वचनमायुधं वा

---

१ सर्वत्र भोक्तव्यतया प्रसिद्धम् Sy
२ अर्चनसाधनमन्नम् Sy
३ प्रयच्छन्तु Sy
४ अरमाणाय A अमरणत्वाय जीवनाय Sy
५ इम A
६ अमरणा देवा ब्रह्मणस्पतेराज्ञया Sy
७ पुरा जाताः Sy
८. ०द्ध० स्तो०
९. पस्त्यमिति गृहनाम । तेन तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । गृहिणाम् Sy
१० विशस्त्या M
११ बृहतां पालकं देवम् Sy
१२ अप्रयुत० M अप्रत्युत० is suggested for आप्रत्युत० ॥ केनाप्यप्रतिगतम् Sy
१३ भूय A हुवेम is suggested for भूमय ॥ आह्वयामः स्तुयाम वा Sy
१४ शमास A
१५ शग्मा सुखकरा शक्ता वा Sy
१६ संहृत्य वाहका अश्वाः Sy
१७ बलं च भवति Sy
१८ बृहस्पतेः Sy
१९ नीलं निलयो निवासः । तद्युक्तम् Sy
२० RV V 43 12
२१ सहस्थानं च यस्य तं बृहस्पतिमित्यन्वयः Sy.
२२ आदित्यमिव Sy
२३ ०मानम् is suggested for ०मानाम् ।
२४ धारयन्त Sy
२५ VM ignores चित्
२६ सह शुचि A
२७ बृहस्पतिः Sy
२८ खलु Sy
२९ शुद्धः Sy
३० बहुविधवाहनः Sy
३१ सर्वेषां शोधयिता Sy

पावनी[1]। गमनशील[2]। स्वर्गस्य[3] सम्भक्ता । बृहस्पति. । स. । शोभनावेश[4]. । दर्शनीय[5]. । स्तोतृभ्य. । महतीम्[6] । आसुतिं[7] धनस्य प्रसवम् । अत्यन्त तत्कर्ता[8] ।

देवी देवस्य रोदसी जनित्री बृहस्पतिं वावृधतुर्महित्वा ।
दक्षाय्याय दक्षता सखायः करद्ब्रह्मणे सुतरा सुगाधा ॥ ८ ॥

देवी[9] । देव्यौ[10] । देवस्य[11] । जनयित्र्यौ । द्यावापृथिव्यौ । बृहस्पतिम्[12] । वर्धयामासतु[13]. । महत्त्वेन[14] । पूज्याय[15] । पूजा कुरुत[16] । हे सखायः[17] ! करोतु । ब्राह्मणाय मह्यम्[18] । सुतराणि[19] । सुगाधानि चोदकानि[20] ।

इयं वां ब्रह्मणस्पते सुवृक्तिर्ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे अकारि ।
अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ९ ॥

इय वाम् । इयम् । वा[21] युवयोः । ब्रह्मणस्पते[22] ! सुवृक्ति[23] । इन्द्राय । वज्रिणे[24] तुभ्य च । अकारि[25] हविश्च[26] । अविष्टमिति गतम्[27] ।

---

१. वाशी is suggested for पावनी ॥ हितरमणीयवाक् । यद्वा 'वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः' (RV. 101. 10 10) इति निगमाद् वाश्यायुधम् । स्वर्णमयायुधः Sy. वाशीति वाङ्नाम (Nagh. I. 11.)

२. शीलः is suggested for ०शील ॥ गन्ताऽभ्येषणीयो वा Sy

३. स्वर्षाः स्वर्गस्य सम्भक्ता । यद्वा सरणशीलस्योदकस्य सनिता दाता Sy

४. सुनिवासः Sy ५. ईदृशो देवः Sy

६. बहुलम् Sy.

७. ०तीं A. अन्नम् Sy

८ ०न्तत् कर्ता A कर्तृतमो दातृतमो भवति Sy.

९. A adds मदेव० after देवी ।

१०. दानादिगुणयुक्ते ! Sy

११. बृहस्पतेः Sy

१२. ०तीम् A.

१३. ०मास तं M

१४. महत्त्वेन युक्तम् Sy.

१५. वर्धनीयाय । द्वितीयार्थे चतुर्थी । वर्धनीयं तं बृहस्पतिम् Sy

१६. वर्धयत Sy

१७. हे सखायः ! यूयमपि Sy

१८. बृंहिताय प्रभूतायान्नाय तदर्थम् Sy

१९. सुतरणानि सुखेन तरणीयानि Sy.

२०. ०नि वेचि चाद० A सुखेनावगाहनीयान्युदकानि Sy.

२१. वां युवाभ्याम्, तादर्थ्ये चतुर्थी Sy

२२. बृह्मण० A.

२३. सुप्रवृत्ता स्तुतिः Sy

२४. वज्रवते Sy. २५. मया कृताभूत् Sy.

२६. मन्त्ररूपेयम् Sy

२७. VM. ignores अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरन्धीः । जजस्तम् । अर्यः । वनुषाम् and अरातीः । Sy explains these words in the following manner : तौ युवां धियाऽस्मदीयानि कर्माणि । अविष्टं रक्षतम् । तथा पुरन्धीः पुरुधीर्बह्वीः स्तुतीर्जिगृतम् । निगिरतम् । शृणुतमिति यावत् । अर्योऽरीरभिगन्त्रीः । वनुषां सम्भवतॄणामस्माकम् । अरातीः शत्रुसेनाः । जजस्तमुपक्षपयन्तम् Sy.
See RV. VII. 64. 5.

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।
धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

बृहस्पते[1] । बृहस्पते[2] । त्वं च[3] । इन्द्र । च । युवाम् । धनस्य । दिव्यस्य[4] । पार्थिवस्य । ईश्वरौ[5] भवत । तथा सति प्रयच्छत[6] यत् । तद् धनम् । स्तुवते[7] । स्तोत्रे[8] ।

VII.98

अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुं जुहोतन वृषभाय क्षितीनाम् ।
गौराद्वेदीयाँ अवपानमिन्द्रो विश्वाहेद्याति सुतसोममिच्छन् ॥ १ ॥

अध्वर्यव[10] । अध्वर्यवः[11] । आरोचमानम् । दुग्धम्[12] । अंशुम्[13] । जुहुत । क्षितीनाम्[14] । वर्षित्रे[15] । गौराद[16]पि मृगात् । अतिशयेन दूरस्य विन्दन्[17] । अधोमुखेन पातव्यम्[18] । इन्द्र । सर्वदा[19] एव । गच्छति[20] । सुतसोमं यजमानम् । इच्छन्[21] ।

---

१ तृतीयसवन उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिन 'बृहस्पते युवम्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्या' ÂSS 6 1) इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्थस्यैव परिधानीया । सूत्रितञ्च—'बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति परिधानीया' (ÂSS 9 9) इति Sy

२ बृहस्पते is missing in M

३ त्वञ्च M From च । इन्द्र onwards the rest of the commentary is missing in A

४ दिवि भवस्य Sy

५ ०री is suggested for ०री ।

६ ०च्छतम् is suggested for ०च्छत यत् ॥ दत्तम् Sy

७ यतः कारणात् स्तोत्रं कुर्वते Sy

८ कीरिः स्तोतृनामैतत् (Ngh 3 16)

९ VM ignores पार्थिवस्य and चित् ॥ चिदिति पूरणः । अन्यद्गतम् Sy

१० 'अध्वर्यवः' इति सप्तर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । सप्तम्यैन्द्राबार्हस्पत्या । तथा चानुक्रान्तम्—'अध्वर्यवः सप्तोक्तत्वेव तान्त्या' (KSA 38 98 p 27) इति । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः Sy

११ हे अध्वरस्य नेतारः । ऋत्विजः । Sy

१२ अभिषुतम् Sy

१३ अंशं M सोमम् Sy

१४ जनानां मध्ये Sy

१५ श्रेष्ठायेन्द्राय Sy

१६ ०रामपि A From the beginning upto गौ०, the commentary is missing in A.

१७ ०न्त्य A विद्वानिन्द्र Sy

१८ अवकम्प्य स्थितं दूरस्थं पातव्यं सोमम् Sy

१९ विश्वान्यहानि सर्वदा Sy

२० गच्छति । अतस्तस्मा इन्द्राय सोमं जुहुतेत्यन्वयः Sy

२१ अन्विच्छन् Sy

यद्दधिषे प्रदिवि चार्वन्नं दिवेदिवे पीतिमिदस्य वक्षि ।
उत हृदोत मनसा जुषाण उशन्निन्द्र प्रस्थितान्पाहि सोमान् ॥ २ ॥

यद्दधिषे[1]। यत्[2]। धारयसि[3]। गते काले[4]। चारु त्वम्[5]। अन्नम्। तस्य[6]। इदानीमपि। अन्वहम्[7]। पानम्। वह[8] पिब तमधुना। अपि च। हृदयेन। मनसा। अपि च[9]। सेवमान[10]। कामयमानः। इन्द्र[11]। प्रस्थितान्[12]। पिब। सोमान्।

जज्ञानः सोमं सहसे पपाथ प्र ते माता महिमानमुवाच ।
एन्द्र पप्राथोर्व१न्तरिक्षं युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥ ३ ॥

जज्ञानः। प्रादुर्भवस्त्वम्[13]। सोमम्। पपाथ[14]। पालय[15]। प्रोवाच[16]। ते[17]। महिमानम्[18]। माता पृथिवी[19] त्वया पाल्यमाना। आपप्राथ[20] च। विस्तीर्णम्। अन्तरिक्षम्। इन्द्र[21] युधा[22]। देवेभ्यस्त्वम्[23]। धनम्। चकर्थ[24]।

---

१. ०षेम A.

२. सोमलक्षणम् Sy.

३. पानेनोदरे धारयसि Sy

४. काले गते M. प्रगतेषु दिवसेषु पूर्वस्मिन् काले Sy

५. शोभनम् Sy

६. सोमस्य Sy

७. प्रतिदिवसमिदानीमपि Sy.

८. वक्षि-कामयसे 'वश कान्तौ' इत्यस्य सिपि शपो लुकि षत्वकत्वषत्वेष्वेतद्रूपम् Sy

९. उतशब्दश्चार्थे Sy.

१०. ०माना A

११. कामयमानः is missing in A अस्मान् कामयमानस्त्वम् Sy

१२. पुरस्तान्नीतान् उत्तरवेदिस्थान् Sy

१३. ०व त्वम् A जायमान एव Sy.

१४. पीतवानसि Sy

१५ बलाय is suggested for पालय ॥

१६. प्रोक्तवती। संवारसूक्ते 'अयं पन्थाः' (RV 4.18) इत्यादिके 'नही न्वस्य' (RV 4.18 4) इत्यर्धर्चादारभ्या- दित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात् Sy

१७. तव Sy.

१८ महत्त्वम् Sy

१९ त्वदीया जनन्यदितिः Sy

२०. स्वतेजसापूरितवानसि Sy.

२१. अतः कारणात् हे इन्द्र ! त्वम् Sy.

२२. युद्धेन Sy

२३. स्तोतृभ्यो देवेभ्य एव वा Sy

२४. कृतवानसि Sy.

यद्योधया महतो मन्यमानान्त्साक्षाम तान्बाहुभिः शाशदानान् ।
यद्वा नृभिर्वृत इन्द्राभियुध्यास्तं त्वयाजिं सौश्रवसं जयेम ॥ ४ ॥

यद्योधया । यम् । अयोधयस्त्वम् । महतोऽस्मान् । अभिमन्यमानान् । सहमहि । तान् । बहुभिः । अस्मान् हिंसितशत्रून्, 'शदि' शातनकर्मा यत् । वा त्वम् । मरुद्भिः । इन्द्र । परिवृत । त्वम् । अभियुध्या । ततस्त्वया यम् । सङ्ग्रामम् । कीर्तिनिमित्तम् । जयेम ।

प्रेन्द्रस्य वोचं प्रथमा कृतानि प्र नूतना मघवा या चकार ।
यदेददेवीरसहिष्ट माया अथाभवत्केवलः सोमो अस्य ॥ ५ ॥

प्रेन्द्रस्य । प्रावाचम् । इन्द्रस्य । पुरातनानि । कर्माणि । प्रावाचं च । नूतनानि । मघवा । यानि । चक्रे । यदा । इन्द्रा । सूरिः । माया । असहिष्ट । अनन्तरमेव । अस्य । अभवत् । असाधारण । सोम ।

---

१ यद्वा Sy
२ ०ध्य स्त्व० A अस्माभिर्योधयसे । तैः सह योद्धुं बलं प्रयच्छेरित्यर्थः Sy
३ प्रभूतान् Sy
४ ०मान्य० A. शत्रून् Sy
५ त्वत्प्रसादात् सहेम ? (सहेमहि) अभिभवेम Sy
६ बहु० M बाहुभि is suggested for बहुभि ॥ आयुधनिरपेक्षैर्हस्तैरेव Sy
७. हिंसतस्तान् शत्रून् Sy
८ हुवि A
९ यदि Sy
१० नेतृभिर्मरुद्भिः Sy
११ तम् is suggested for त्वम् ।
१२ अस्मदीयान् शत्रूनभियुध्येः Sy
१३ ०ता A.
१४ त्वं त्या M. त्वया वयम् is suggested for त्वया यम् ॥ त्वया सहायेन वयम् Sy
१५ अयोऽन्नं यशो वा शोभनस्य श्रवसो हेतुम् Sy
१६ प्रोवाचम् A प्रब्रवीमि Sy
१७ ०स्त्रा० A
१८ वीर्यकर्माणि Sy
१९ अभिनवानि भुवि Sy
२० मघवानिन्द्र Sy
२१ कृतवान् Sy
२२ एवेन्द्र is suggested for एवेन्द्रा ।
२३ आसुरी is suggested for सूरिः ।
२४ तैः कृतानि Sy
२५ अभ्यभूत् Sy
२६ इन्द्रस्य Sy
२७ तदाप्रभृत्येव सोमस्यो ह्यस्य चासाधारणः सम्बन्धो जात इत्यर्थः Sy
२८ केवलः Sy
२९ स्तोम M

तवेदं विश्वमभितः पशव्यं[1] यत्पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।
गवामसि गोपतिरेक इन्द्र भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ॥ ६ ॥

तवेदं विश्वम् । तवैव[1] । इदम्[2] । सर्वम्[3] । अभितो दृश्यमानम्[4] । पशव्य पशूना सुखस्व[5] भवति । यदा त्वम् । सूर्यस्य[6] । तेजसा । पशून्[7] पश्यसि[8] । ततश्च गवाम्[9] । असि । गोपतिस्त्वम् । एक एव इन्द्र ! भजेमहि । त्वया । प्रवृत्तम्[10] । धनम् ।

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।
धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

[बृहस्पते][11]

VII.99.

परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति ।
उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से ॥ १ ॥

[12]परः । परस्त्वम्[13] । मानसाधनेन[14] । शरीरेण त्रींल्लोकान् । हे वर्धमान ! वामनो हि भूत्वा ववृधे

---

१. तवैव स्वभूतम् Sy.
२. विश्वं सर्वं जगत् Sy
३. सर्वतो विद्यमानम् Sy.
४. पशवो द्विविधा द्विपादश्चतुष्पादश्च । तेभ्यो हितम् Sy.
५. सख स्वं A सुसुखम् is suggested for सुख स्वं ॥
६ प्रेरकस्यादित्यस्य Sy
७. विश्वम् Sy ८ प्रकाशयति Sy
९ न केवलमेकस्या एव गोपतिरपितु सर्वासामित्याह गवामिति Sy
१०. प्रयतस्य प्रतस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । प्रत्तम् Sy
११. The *Pratīka* is supplied by the Editor
This stanza has already been explained See VII 97 10
Sy explains this stanza again in the following manner:—
व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु हे बृहस्पते ! त्वं चेन्द्रश्च युवां दिव्यस्य पार्थिवस्य चोभयविधस्य धनस्येश्वरौ भवथः । तौ युवां स्तुवते स्तोत्रे धनं दत्तमिति ।
१२. 'परो मात्रया' इति सप्तर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । 'उरुं यज्ञाय' इत्याद्यास्तिस्र ऐन्द्रावैष्णव्यः शिष्टाः केवलविष्णुदेवताकाः । तथा चानुक्रान्तम्—'परो वैष्णवं तूरुमित्यैन्द्र्यश्च तिस्रः'(KSA. 38. 99. p. 27.) इति । गतः सूक्तविनियोगः । विष्णुदेवताके पशौ 'परो मात्रया' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'परो मात्रया तन्वा वृधानेरावती धेनुमती हि भूतम्' (ASS. 3 8) इति Sy.
१३. पर इति सकारान्तं परस्तादित्यस्यार्थे । परशब्दाच्छान्दसोऽसि प्रत्ययः । 'परो दिवा पर एना पृथिव्या' (RV 10. 82. 5) इति यथा । मात्रयेति व्यत्ययेन तृतीया । मात्रया परः परस्ताद्वर्तमानयापरिमितया Sy.
१४. मन० A.

विष्णू । तव शरीरस्य । महत्त्वम् । नान्य केचन । व्याप्नुवन्ति । तव स्वभूतो । द्यावेव । लोको । वय जानीम । पृथिवीमन्तरिक्षं च । हे देव । विष्णो । त्वमेव । तृतीय लोकम् । जानासि ।

न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप ।
उदस्तभ्ना नाकमृष्वं बृहन्तं दाधर्थ प्राचीं ककुभं पृथिव्याः ॥ २ ॥

न ते विष्णो । न । ते । विष्णो । जायमान । नापि । जात । देव । महिम्न । परम् । अन्तम् । प्राप । ऊप्तम् । अभिवानसि । तृतीय लोकम् । वर्णनीयम् । महान्तम् । अधारयश्च । पृथिव्या । प्राचीम् । दिशम् ।

---

१ त्रैविक्रमसमये यत्तव माहात्म्यं तत्सर्वैरपि जनै ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थ Sy

२ Something probably तव is missing in the mss

३ ०तौ is suggested for ०तो ।

४ ०का पर्य A

५ जानी उ A. वयं चक्षुषोपलभामहे नान्यत् Sy

६ अन्तरिक्षं च is written twice in A पृथिव्या आरभ्य पृथिवीमन्तरिक्षञ्च Sy

७ हे द्योतमान ! Sy

८ अस्य स्वर्गादिरूपस्य लोकस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । परमं लोकम् Sy

९ अतस्तव महत्त्वं न केनापि व्याप्तुं शक्यमिति भाव Sy

१० VM ignores अनु

११ पूर्वोक्त एव पक्षो 'न ते विष्णो' इति अनया अनुवाचया । सूत्रितञ्च—'न ते विष्णो जायमानो न जातस्त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्यां' (ASS 3 8) इति Sy

१२ तव Sy

१३ विष्णो is missing in A.

१४ प्रादुर्भवन् जन Sy

१५ नापी A

१६ तथा प्रादुर्भूतोऽपि जन नैव प्राप्नोति तव महत्त्वस्यावसानं नास्ति । अत एव सर्वैर्न ज्ञायत इति भाव Sy

१७ हे दानादिगुणयुक्त ! Sy

१८ महत्त्वस्य Sy

१९ विप्रकृष्टम् Sy २० अवसानम् Sy

२१ प्राव A प्राप्नोति Sy

२२ ऊध्वम् is suggested for ऊप्तम् ।

२३ Something probably धारित is missing in the mss between अभि and वानसि ।

२४ ०सि M अधारय । यथाधो न पतति तथा Sy

२५ द्युलोकम् Sy

२६ धारितवानसि । उपलक्षणमेतत् सर्वस्य भूत जातस्य । तथा च मन्त्रान्तरम्—'य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा' (RV 1 154. 4.) इति Sy

२७. दिश A

इरावती धेनुमती हि भूतं सूयवसिनी मनुषे दशस्या।
व्यस्तभ्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखैः ॥ ३ ॥

इरावती[1]। अन्नवत्यौ[2]। पशुमत्यौ[3] च। हि[4]। अभवतम्[5]। शोभनयवसे सर्वस्मै[6]। मनुष्या मनवे राज्ञे[7]। दानीमिच्छन्त्यौ[8]। त्व चैते[9]। रोदसी[10]। हे विष्णो[11]! व्यस्तभ्ना[12]। दाधर्थ[13] च। इमा पृथिवीम्[14]। परितः[15]।

१. पूर्वोक्त एव पशौ 'इरावती' इति हविषो याज्या। सूत्रितञ्च---'इरावती धेनुमती हि भूत विश्वकर्मन् हविषा वावृधान इति द्वे' (ASS 3 8.) इति Sy.

२. सस्यवत्यो Mah. हे विष्णो! यस्मात्तव प्रशासनमनुकुर्वत्यौ द्यावापृथिव्यौ .सस्यवत्यौ U. द्यावापृथिव्यात्मना स्तूयेते। हे हविर्धानात्मिके! द्यावापृथिव्यौ! इरावती इरावत्यावन्नवत्यौ BB

३. बहुधेनुयुक्ते Mah धेन्वादिभिः पशुभिस्तद्वत्यौ U. धेनुमत्यौ च भवतम् BB.

४. हिशब्दः प्रसिद्धौ। विष्णुना विक्रान्तत्वाद्युवामेवमेव खलु पूर्वभूतमित्यर्थः Sy. हिशब्दो यस्मादर्थे व्याख्यातः U हिशब्दश्चार्थे, इरावती धेनुमती च भवतमिति BB

५. अभूतम् Sy. हे रोदसी! द्यावापृथिव्यौ! युवामीदृश्यौ भूत भवतम् Mah. एवम्भूत भूताम्, अभूतामिति पुरुषव्यत्ययः। संवृत्ते इत्यर्थः U. भवतं यज्ञसाधनद्वारेण BB

६. ०नाय० A. सुष्ठु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते सुयवसिनी, यवसशब्देनात्राभ्यवहार्याणि वस्तूनि Mah शोभनयवसवत्यौ सुसस्यवत्यौ U शोभनैर्यवसैरभ्यवहार्यैस्तद्वत्यौ सूयवसिन्यौ च भवतम्। सोऽसांहितिको दीर्घः BB

७. मनुष्याय is suggested for मनुष्या॥ स्तुवते मनुष्याय Sy मनुते जानातीति मनुर्ज्ञानवान् यजमानस्तस्मै Mah. यजमानाय U मन्त्रवते मननवते यजमानायेत्थ भवतम् BB.

८. दासीमि० M. दातुमि० or दानमि० is suggested for दानीमि०॥ वित्तया युक्ते युवाम् Sy. दात्र्यौ यज्ञसाधनानाम्। 'दाशृ दाने' दाशतस्ते दशस्या Mah., U.

९. इमे Sy कस्मादेवमुच्यते? इति चेत्, श्रूयता युवयोर्महाभाग्यम्। एते युवाम् BB.

१०. द्यावापृथिव्यौ Sy. रोदस्सञ्ज्ञा भजमाने BB.

११. एवं द्यावापृथिव्यौ सम्प्रार्थ्य विष्णुमाह। हे विष्णो Mah. विष्णुरेव प्रजापत्यात्मा स्वयम् BB. १२. ०स्तना A. विभज्य स्तम्भितवानसि Mah. अतः कारणात्। .. स्कभ्नोतिः स्तम्भनार्थः। स्तम्भितवानसि U. विभज्य स्थापितवान्, अध उपरि च। तदानी युवां रोदस्सञ्ज्ञे चाभूतमिति भावः BB.

१३. दाधर्म A. विविधमधारयः। पृथ्वीमूर्ध्वमुखत्वेन द्यामधोमुखत्वेनेति विविधत्वम् Sy. धारितवानसि Mah. धारयसि U. इमा च विष्णुर्दाधार, अविचलिता स्थापयामास BB.

१४. अपि च पृथिवी प्रथितामिमा भूमिम् Sy. पृथिवीं द्यां चेत्यध्याहारः U. विस्तीर्णां वा पृथिवीमन्तरिक्षं च। पृथिवीशब्देन प्रथि? (पृथु)त्वात् त्रयो लोका उच्यन्ते। यथा 'यो द्वितीयस्या तृतीयस्या पृथिव्याम्' इति BB.

१५. सर्वत्र स्थितैः Sy. सर्वतः Mah. इतश्चेतश्च U. अधस्तादुपरिष्टाच्च BB.

तेजोभिः चक्षुभिः ।

उ॒रुं य॒ज्ञाय॑ चक्रथुरु लो॒कं ज॒नय॑न्ता॒ सूर्य॑मु॒षास॑म॒ग्निम् ।
दास॑स्य चिद्वृषशि॒प्रस्य॑ मा॒या ज॒घ्नथु॑र्नरा पृत॒नाज्ये॑षु ॥ ४ ॥

उरुम् । उरुम् । यज्ञाय । चक्रथुः । उ । लोकं स्थानम् । जनयन्ताविन्द्राविष्णू । सूर्यम् । उप-
सम् । अग्निं च । दासस्य । चित् । वृषशिप्रास्यस्य युवाम् । जघ्नथुः । माया । सङ्ग्रामेषु । नेतारौ ।

---

१ पर्वतैर्वायर्थ धारितवानसि । यथा न चलति तथा दृढीकृतवानित्यर्थः । पर्वता हि विष्णो स्वभूता । 'विष्णुः पर्वतानामधिपतिः' इति श्रुते (TS 3 4. 5 1) Sy स्वतेजोभिः पैर्नानाजीवैर्वराहाद्यनेकावतारैर्वा Mah रश्मिभिः । यस्मात्त्वमेवम्प्रभावस्तस्मात्त्वां स्तुम इति शेषः U मंशुभिः BB

२ एवंमहाभागधेयाभ्यां युवाभ्यां किञ्चन कर्तुं न शक्यते । तस्माद्यथोक्तं भवतमिति । मावि स्यपक्षे व्यस्कभ्नात् रोदसी विष्णुरादित्य एते युवां विविधं स्थापयति । तत एते एवं स्थापिते दाधार धारयति पृथिवीमभित पृथिव्यामन्तरिक्षस्यामस्तादुपरिष्टाच्च । 'अभित परित' इति द्वितीया । मयूखै रश्मिभिरधोमुखैः पृथिवीम्, ऊर्ध्वमुखैश्च दिवम्, स्वयं मध्येऽन्तरिक्षे वर्तमान इति । तस्मादनयाऽऽहुत्या युवामप्यभिमत्यौ भवतम् । युवां युवयोरन्तराले च विष्णुरपि दृढीकरोत्स्यति BB

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य हविर्धानस्य दक्षिणायां वर्त्यां हिरण्यं निधाय जुहोतीरावती धेनुमती हि भूतꣳसूयवसिना मनवे यशस्या । व्यस्कभ्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहेति सꣳस्रवं पत्न्य पाणावानयति शालास्य सन्तापमुपानयति देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतमिति तद्रवेषु जुहोति SB 3 5 3 14 p 274.

ऋचि 'मनुषे' पर यजुषि (5 16 p 84.) 'मनवे' इति (YV 5 17 p 85) मन्त्रस्यापि क्रियाम् पूर्वो भागोऽत्रैव 'देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतम्' इति निहित ।

This stanza=YV 5 16.=TS 1 2 13 2

३ उरु A ४ विस्तीर्णम् Sy

५ यजमानाय Sy

६ कृ॰ M कृतवन्तौ युवाम् Sy

७ खलु Sy ८ लोकं स्वर्गाख्यम् Sy

९ पुन प्रादुर्भावयन्तौ Sy

१० सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् Sy

११ तमोनिवारकमुषःकालम् Sy

१२ असुरैराभृतम् Sy

१३ उपक्षयितुरसुरस्य Sy १४ चि A

१५ कोपविप्रा॰ A एतत्संज्ञस्य Sy

१६ जिहिंसथु । युवां सूर्यादिकं जनयन्तावित्युच्यते Sy १७ नेतरौ A. हे इन्द्राविष्णू । Sy

इन्द्राविष्णू दृंहिताः शम्बरस्य नव पुरो नवतिं च श्नथिष्टम् ।
शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो अप्रत्यसुरस्य वीरान् ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू । हे इन्द्राविष्णू ! शिलाभिर्दृंहिता । शम्बरासुरस्य । नव । पुर । नवतिम् । च । श्नथिष्टम् । तथा वर्चिनोऽसुरस्य । शतम् । सहस्रम् । न पुर । साकम् । हथ । शत्रुभिरप्रतिहतान् असुरस्य । वीराश्च ।

इयं मनीषा बृहती बृहन्तोरुक्रमा तवसा वर्धयन्ती । -
ररे वां स्तोमं विदथेषु विष्णो पिन्वतमिषो वृजनेष्विन्द्र ॥ ६ ॥

इय मनीषा । इयम् । स्तुतिः । महती । महान्तौ । उरुक्रमणाविति विष्णुसाहचर्यादुपावाह ।

---

१. विष्णुना सस्तवः । वसिष्ठस्यार्षम् Dur. वसिष्ठस्य SKN.

२. हे इन्द्राविष्णू ! युवाम् BB. Dur.

३. वहिताः A. दृढीकृताः Sy SKN. दृढाः BB स्थिरीकृता. Dur.

४. शम्बरस्यासुरस्य BB मेघस्यासुरस्य वा स्वभूताः Dur. शम्बरस्य स्वभूता. SKN.

५. नर A.

६. पुराणि Sy नगरीः BB.

७. ०ती चा A नवोत्तरनवतिसंख्याका· Sy

८. श्नष्टे A. अहिंसिष्टम् । 'श्नथ हिंसायाम्' Sy नाशितवन्तौ । 'श्नथ हिंसायाम्' BB. श्नथतिर्वधकर्मा । हतवन्तौ स्थः Dur,SKN

९. तासु वर्चिनो दीप्तिशीलान् BB. ताश्च हत्वा मेघान्तर्गताः .वर्चिनो दीप्तिमतोऽन्नवतो वा Dur. ताश्च श्नथन्तौ तत्रस्थान्..... वर्चिनो दीप्तिमतोऽन्नवतो वा SKN.

१० तथा साक सह सद्य एव Sy एकेन प्रहारेण BB अवस्थितान् सहभावेनैकनिश्चयान् Dur. सह SKN

११. हाथ A. अहिंसिष्टम् । 'यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रम्' (RV. 2. 14. 6.) इति हि निगमान्तरम् Sy. नाशितवन्तौ युवाम् BB. हतवन्तौ स्थः Dur. SKN.

१२. प्रतिद्वन्द्विनो यथा न भवन्ति तथा Sy. अप्रतिपक्षौ यथा भवतस्तथा BB अप्रतीकारान् Dur. प्रतीत्युपसर्गः । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका. यत्र क्रियावाची शब्द. प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहु. । यत्र न प्रयुज्यते तत्र ससाधना क्रियामाहु' । तेनात्र प्रतिशब्दः ससाधनक्रियावचनत्वात् प्रत्यवतिष्ठमानशब्दस्यार्थे । अप्रत्यवतिष्ठमानान् SKN.

१३. शम्बरस्य BB SKN. शम्बरस्य स्वभूतान् Dur. SKN.

१४. यौ युवामेतदतिदुष्करमकार्ष्टम्, तावस्माकमपि शत्रून् हतमिति BB. हथ इत्येतदाशास्महे Dur. वीरान् प्रधानभूतान् । एवं महाप्रभावौ युवामस्मदभिप्रेत साधयत पुत्रान् पौत्राश्च SKN, N. 7. 10.SKN. III. 60. This stanza=TS 3. 2 11 3.

१५. मननीया स्तुतिः Sy

१६. बृहन्तौ महान्तौ Sy

१७ विस्तीर्णविक्रमौ । विष्णुना सहैकार्थीभावादिन्द्रस्याप्युरुक्रमत्वम् Sy

१८. ०दुपावह M ०दुभावाह is suggested for दुपावाह ।

वर्धतेन[१] । वर्धयन्ती भवति । तथा प्रयच्छामि[२] च । स्तोमम्[४] । युवाभ्याम् । यज्ञेषु । विष्णा ! तथासति । इन्द्र ! त्वं च विष्णुश्च । अन्नान्यस्मभ्यम् । पिन्वतम्[५] । सङ्ग्रामेषु ।

वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।
वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

वषट् ते[६] । वषट्कारम् । तव[७] । हे विष्णा[९] ! आस आस्यादि[१०] । आभिमुख्येन[११] । करोमि[१२] । वृषा वषट्कृतम्[१३] । मम[१४] । हव्यम्[१५] । हे शिपिविष्ट[१६] ! सेवस्व । शिपिविष्टो यज्ञ इति द्वे यज्ञनामनी इत्युक्तम्[१७] । वर्धयन्त्विति[१८] स्पष्टम्[१९] ।

---

१ तव इति बलस्य वृद्धेर्वा नामधेयम् (Ngh 2 9 33) । तद्वन्तौ एवम्भूतौ युवाम् Sy

२ प्रवृद्धौ कुर्वन्त्यस्माभि वृत्ता Sy

३ ररे ददे । 'रा दाने' इति धातु Sy

४ स्तोम A उक्तलक्षणं स्तोत्रम् Sy

५ पिवतं A M अस्मभ्यं वर्धयतम् Sy

६ अभ्युदयेष्टौ विष्णो शिपिविष्टस्य 'वषट ते' इत्येवानुवाक्या । सूत्रितञ्च—'भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी वषट ते विष्णवास आ कृणोमि' (ASS 3 13) इति Sy

७ क A

८ तुभ्यम् Sy

९ हे विष्णो ! व्यापनशील ! BB

१० आस्यात् is suggested for आस्यादि ॥ किम् ? आस, अस्यते क्षिप्यत इत्यासोऽग्नौ क्षिप्यमाणं हविरुच्यते । कर्मणि घञ् । वचन व्यत्यय । 'कर्षात्वत' इत्यन्तोदात्तत्वम् । महा असुनि । सकारव्यत्यय BB

११ ०क्येन A. अभिमुखम् Sy आङ् मर्यादायाम् BB

१२ वषट्कारेण हविर्हावयामि Sy ददामि BB

१३ From ०कृतम् onwards the rest of the commentary is missing in A

१४ मदीयम् Sy

१५ हवि Sy BB

१६ शिपयो रश्मयस्तैराविष्ट ! Sy शिपयो रश्मयस्तैर्वेष्टित प्रविष्टो वा । पृषोदरा दित्वादभीष्ट रूपं सिद्धम् BB

१७ N 5 7 reads शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवत ।

१८ किञ्च—मम सुष्टुतय शोभनस्तुतिकारणभूता गिरस्त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु स्तुवन्त्विति यावत् । स्तुत्या हि स्तोतव्यो वर्धते । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इति वा शप आर्धधातुकत्वम् । यूयं च मया स्तुता योऽस्मान् स्वस्तिभिरविनाशैः पात रक्षत, सदा सर्वदा । पूजार्थमेकस्मिन् बहुवचनम् BB

१९ VM ignores वर्धन्तु । त्वा । सुष्टुतय । गिर । मे । यूयम् । पात । स्वस्तिभि । सदा and न ।
Sy explains these words in the following manner
सुष्टुतय शोभनस्तुत्यात्मिका । गिरो वाचश्च । त्वाम् । वर्धन्तु वर्धयन्तु । अन्यद् गतम् । Sy
This stanza=TS 2 2 12 4

VII. 100

नू मर्तो॑ दयते सनि॒ष्यन्यो विष्ण॑व उरुगा॒याय॒ दाश॑त् ।
प्र यः स॒त्राचा॒ मन॑सा॒ यजा॑त ए॒ताव॑न्तं॒ नर्य॑मा॒विवा॑सात् ॥ १ ॥

नू[1] मर्तः । क्षिप्रम् । मनुष्यः[2] । प्रयच्छति हविः[3] । धनं तद्द्वारेण स सनिष्यन्[4] । यः[5] । विष्णवे । उरुकीर्तये[6] । हवि प्रयच्छति नान्येभ्यश्च[7] देवेभ्यो विडम्वते[8] । यः । महत्त्वमञ्चता[9] । मनसा[10] । विष्णु प्रयजते[11] । यश्चैनावन्तम्[12] । नर्यम्[13] । आविवासति[14], एत्यधितिष्ठति, एतावन्तमिति महान्तमित्यर्थः[15] ।

त्वं वि॑ष्णो सुम॒तिं वि॒श्वज॑न्या॒मप्र॑युतामेवयावो म॒तिं दाः ।
पर्चो॒ यथा॑ नः सुवि॒तस्य॒ भूरे॒रश्वा॑वतः पुरुश्च॒न्द्रस्य॑ रा॒यः ॥ २ ॥

त्व विष्णो[16] । त्वम् । विष्णो । सुमतिम[17] । विश्वजनहिताम्[18] । अप्रमत्ताम्[19] । हे एवयाव[20] । एवन्[21]

---

१. 'नू मर्तः' इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैष्णवम् । 'नू मर्तः' इत्यनुक्रान्तम् (KSA. 38 100. p. 27.)उक्थ्येऽच्छावाकशस्त्र इद शंसनीयम् । सूत्रितञ्च–'ऋतुर्जनित्री नू मर्तो भवा मित्रः' (ĀSS. 6 1.) इति Sy. २. स मनुष्यः Sy.

३. धनमादत्ते । दयतिराङ्पूर्वो दानार्थे वर्तते Sy.

४. धनमिच्छन् यद्वा सनिष्यन्निति सनतेर्लाभार्थस्य लुटि रूपम् । धनादीनि लप्स्यमानो भवन्नेव Sy.

५. मनुष्य. Sy

६ The commentary from the beginning upto कीर्तये is missing in A उरुनि. कीर्तनीयाय Sy.

७ [illegible] A.

८ [illegible] A.

९ [illegible] Sy.

१० [illegible] Sy.

११ [illegible] Sy.

१२. एतावत्परिमाणं महान्तम् Sy.

१३. नरेभ्यो हितं विष्णुम् Sy.

१४. आपिपास० A नमस्काराविभिः परिचरेत् । मर्तो दयत इत्यन्वयः Sy.

१५. The passage: एतावन्तमिति महान्तमित्यर्थः should immediately follow एतावन्तम् and precede नर्यम् ।

१६. विष्णुदेवत्ये पशौ पुरोडाशस्य 'त्व विष्णो' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च––'त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्या विचक्रमे पृथिवीमेष एताम्' (ĀSS 3 8.) इति Sy.

१७ अनुग्रहबुद्धिम् Sy

१८. सर्वजनहिताम् Sy.

१९ दोषवियुक्ताम् Sy.

२० याव M. एवाः प्राप्तव्याः कामा. । तान् यापयति प्रापयति स्तोतृनित्येवयाव. । हे एवयावन् । Sy

२१ एव नू M एवान् is suggested for एवन् ।

गच्छति । देहि[1] । वर्च[2] । यथा । न[3] । शोभनगमनस्य[4] । बह्वो[5] । मघवत[6] । बहुसुवर्णस्य[7] । धनस्य भवेत् वर्च[8] सम्पर्क[9] इति[10] ।

त्रिर्देवः पृ॑थि॒वीमे॒ष ए॒तां वि च॑क्रमे श॒तर्च॑सं महि॒त्वा ।
प्र विष्णु॑रस्तु त॒वस॒स्तवी॑यान्त्वे॒षं ह्य॑स्य॒ स्थवि॑रस्य॒ नाम॑ ॥ ३ ॥

[त्रिर्देव][11][12] त्रि[13] । देव[14] । पृथिवीम्[15] । एष । एताम् । विचक्रमे[16] । बहुस्तुतिकाम्[17] । महत्त्वेन । प्रभवतु[18] । विष्णु[19] । वृद्धादपि[20] । वृद्धतर[21] । हि मस्य[22] । स्थविरस्य[23] । नाम विष्णुरिति[24] ।

वि च॑क्रमे पृथि॒वीमे॒ष ए॒तां क्षेत्रा॑य॒ विष्णु॒र्मनु॑षे दश॒स्यन् ।
ध्रु॒वासो॑ अस्य की॒रयो॒ जना॑स उरुक्षि॒तिं सु॒जनि॑मा चकार ॥ ४ ॥

[25]वि चक्रमे । विचक्रमे[26] । पृथिवीम्[27] । एष । एतामसुरराक्रमन्ताम्[28] । निवासार्थमसुरानवजित्य पृथि

---

१ अस्मभ्यं देहि Sy
२ पर्च is suggested for वर्च ॥ सम्पर्को यथा भवति तथा देहीत्यन्वय Sy
३ अस्माकम् Sy
४ सुष्ठु प्राप्तव्यस्य Sy
५ बहुलस्य Sy
६ मघवयुक्तस्य Sy
७ पुरूणां बहूनामाह्लादकस्य Sy
८ वर्च A पर्च is suggested for वर्च ॥ VM seems to read वर्च for पर्च in the text
९ The passage वर्च सम्पर्क should immediately follow वर्च and precede यथा ।
१० VM ignores मतिम् ।
११ वैष्णव्यस्योपांशुयाजस्य 'त्रिर्देव' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिर्देव पृथिवीमेष एताम्' ASS 1 6) इति । वैष्णव्ये पशावप्येषैव वपाया याज्या । सूत्रितञ्च—'त्रिर्देव पृथिवीमेष एतां परो मात्रया तन्वा वृधान' (ASS 3 8) इति Sy
१२ The *pratīka* is supplied by the Editor
१३ त्रिभि पदै Sy
१४ दानादिगुणयुक्तो विष्णु Sy
१५ उपलक्षणमेतत् । पृथिव्यादींस्त्रींल्लोकान् Sy
१६ विक्रान्तवान् Sy
१७ शतसंख्यान्यर्चींषि यस्यास्तावृशीम् Sy
१८ अस्माकं प्रभवतु । स्वामी भवतु Sy
१९ विष्णो M.
२० वृद्धोऽपि M वृद्धादपि is suggested for वृद्धोऽपि ॥ तवस्विनो वृद्धादपि Sy
२१ तवस्वितर Sy
२२ यस्मात् तस्मात् कारणात् स विष्णु प्रभवत्विस्यर्थ Sy २३ वृद्धस्य Sy
२४ नामकं रूपं विष्णुरित्येतन्नामैव वा Sy
२५ रिव A. विष्णुरित्येतत् नामैव वा Sy
२६ VM ignores त्वेषम् ॥ त्वेषं दीप्तम् Sy
२७ पूर्वोक्त एव पशौ 'विचक्रमे' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां त्रिर्देव पृथिवीमेष एताम्' (ASS 3 8.) इति Sy
२८ विक्रान्तवान् Sy
२९ पृथिवीम्—उपलक्षणमेतत् । पृथिव्यादींस्त्रींल्लोकान् Sy
३० ०रे मारक्रमन्ताम् A. ०राक्रमन्तान् is suggested for ०राक्रमन्ताम् ।

वीम्[1] । मनुष्याय[2] । दातुमिच्छन्[3] । स्थिता[4] । अस्य स्तोतार । जना अयमेव स्तोतव्य इत्येकमनसस्तिष्ठन्ति सोऽयम् । शोभनजन्मा[5] । विस्तीर्णमन्निवासमसुरापनयनेन[6] । चकार[7] ।

प्र तत्ते॑ अ॒द्य शि॑पिविष्ट॒ नामा॒र्यः शं॑सामि व॒युना॑नि वि॒द्वान् ।
तं त्वा॑ गृणामि त॒वस॒मत॑व्या॒न्क्षय॑न्तम॒स्य रज॑सः परा॒के ॥ ५ ॥

प्र तत्ते[9] । प्रशसामि[10] । तत्[11] । ते[12] । अद्य[13] । शिपिविष्ट[14] । नाम[15] । अर्यः स्तोमानामीश्वरो[16]

१. स्तुवते देवगणाय Sy.
२. असुरेभ्योऽपहृत्य दास्यन् Sy.
३. निश्चला भवन्ति । ऐहिकामुष्मिकयोर्लाभेन स्थिरा भवन्तीत्यर्थः Sy.
४. अस्य च विष्णोः Sy.
५. शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मरणादिना सुखहेतुभूतानि यस्य तादृशो विष्णुः Sy.
६. ०र्णनिवा० is suggested for ०र्णमन्निवा० ।
७. स्तोतृभ्यः करोति Sy.
८. VM. ignores विष्णुः ॥ देवो विष्णुः Sy.
९. तृतीयसवनेऽतिरात्रादूर्ध्वं सोमातिरेके सति नैमित्तिके होतुः शस्त्रे 'प्र तत्ते अद्य इति स्तोत्रियस्तृचः' (ĀSS 6. 7) । अभ्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य 'प्र तत्ते अद्य' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम' (ĀSS. 3. 13) इति Sy.
१०. प्रकर्षेण स्तौमि Sy प्रशंसामि । प्रशस्तगुणाभिधाय्येवेदं नाम न तु निन्दितं मन्तव्यम् । ....कोऽभिप्रायः ? एषोऽभिप्रायः, केचिदाहुः—शेप इव निर्वेष्टितः संयतरश्मिश्शिपिविष्ट इति । अन्ये तु ब्रुवते निर्विष्टशेपश्शिपिविष्ट इति । अपरे त्वाचक्षते—विवृत्तरश्मिशिपिविष्ट इति । नैतेषु त्रिष्वपि पक्षेषु, अनेन पदेन कश्चिद् गुणोऽभिधीयते, अपि तु निन्दैव । ततश्चानेन पदेन निर्वापादि क्रियमाणमुपालम्भमस्यावहेत् । अत इमं दोषमपनेतुमिदमुक्तमिति । तत्कथमिति चेत् ? उच्यते—नात्र शेपशब्दोऽस्ति न च केवलोऽपि विशिर्निरुपसृष्टस्यार्थमभिधातुमीष्टे । तस्माच्छिपयो रश्मयः, श्यतेश्शिपयस्तैक्ष्ण्यात् । तेषु प्रविष्टश्शिपिविष्ट इति प्रशंसापरमेतत् । अतोऽहमप्येतत् प्रशसामीति BB. यदन्ये कुत्सितार्थीयं पश्यन्ति Dur. अनामन्त्रितत्वाच्चैकवाक्यभावाय यस्मात्तस्मादित्यध्याहारः कर्तव्यः यस्मादर्य ईश्वरस्त्वमसि तस्मात् प्रशंसामि SKN.
११. प्रसिद्धम् । विष्णुरिति प्रख्यातम् Sy.
१२. तव Sy.
१३. इदानीम् Sy
अस्मिन् कर्मणि BB
१४ हे रश्मिभिराविष्ट ! Sy. हे शिपिविष्ट ! विष्णो ! Dur. हे शिपिविष्टाख्य ! SKN.
१५ विष्णुरिति प्रख्यातं नाम Sy. शिपिविष्टेत्येवरूपम् BB तत्ते नामेति विस्फुटतरं प्रशंसानामत्वमिति Dur
१६. स्वामी स्तुतीनां हविषां वा Sy. अज्ञस्त्वमिति न वक्तव्यमित्याह—अर्यः, अरणीयोऽहम् । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' इति BB. यस्मादीश्वरः स्तुतीनामुदीरणे युष्मद्गुणाभिज्ञस्तस्मादहं प्रशसामि तत्ते नाम । अथवा—अर्यस्त्वमसि । अर्य ईश्वरो मदनुग्रहाय समर्थस्तस्मात् प्रशंसामि Dur. ईश्वरोऽहं स्तोमानां करणे समर्थ इत्यर्थः । अथवा शिपिविष्टस्यैव तद्विशेषणमर्य इति SKN.

महीयवरस्त्वमस्तीति वा । प्रज्ञानानि । आनन् । त्वाम् । स्तौमि । तवसम् । अतव्यान् तवस इति महतो नामधेयं भवति । निवसन्तम् । अस्य । लोकस्य । पराक्रान्ते दूरे देशे ।

---

१ हविषामीश्वर॰ is suggested for मही श्वर ।

२ त्वमस्तीति A ०मसीति is suggested for ०मस्तीति ।

३ ज्ञातव्यान्यर्थजातानि Sy युष्मद्विषयाणि प्रज्ञा नानि Dur प्रकाशकानि कान्तिलक्षणानि ज्ञानानि वा सर्वार्थविषयाणि तावकीयानि SKN

४ आनमहम् Sy आनान Dur

५ त्वां विष्णुम् Sy यस्त्वं सवगुणसम्पन्न ईश्वरस्तं त्वा त्वाम् Dur तमिति तच्छ्रुतेयच्छब्दा ध्याहार॰ । यतस्त्वतप्रामासि तं त्वा सर्वा वस्थम् SKN

६ स्तौमि Sy ईदृशमहं गुणानि स्तौमि BB अहं स्तौमि Dur

७ स्तव॰ A प्रवृद्धम् Sy तन्नामानं तवसं तपस्विनं महान्तम् । 'तु' इति वृद्धिकर्मा । असुगन्तात्तुत्पन्नो मत्वर्थीयो लुप्यते । अत एव प्रत्ययान्तरसङ्क्रान्त्या नाशिधयत्वाभावाद्यु दात्तत्वाभाव॰ BB महान्तम् Dur, SKN

८ तम अत is written twice in A अवृद्धतरोऽहम् Sy अतिशयेन तपस्वी तवी यान् ततोऽन्योऽतवीयान् । यद्यप्यहं विद्या महिम्ना तवीयान्, तथापि त्वदपेक्षयाऽतवी यान् । तादृशोऽपि त्वत्प्रसादेन त्वां स्तौमीति । विभक्तोर्लुक्, तपस्विशब्दादीयसुन्प्रत्यय॰ । अत एवातिशय्यमानोऽपि तपस्वीति गम्यते । द्वयोर्हि तपस्विनोरन्यतरस्तपीयान् भवति BB अमहानहम् । आत्मनिन्दया स्तूयते Dur तवतेवृद्धयर्थस्य 'तुश्छन्दसि' (Pa 5 3 59) इति तुन्नन्तादीयसुनि 'तुरिष्ठेमेयस्सु' (Pa 5 4 154) इति तुनो लोपेत तव्यानिति कथम् । अतव्यानतिशयेनावर्धित प्रज्ञया । अत्यन्तमह मल्पप्रज्ञ इत्यर्थ SKN

९ निवसन्तं तथापि सर्वलोकप्रकाशकं त्वां स्तौमि । इदं तव शिपिविष्टस्वमत प्रशंसामीति 'क्षि निवासगत्यो' व्यत्ययेन शप् BB

१० इदानीमुक्तं शिपिविष्टपदार्थं समर्थयितुमाह— अस्य BB क्व वर्तमानं निवसन्तम् ? अस्य Dur

११ अन्तरिक्षस्य BB अन्तरिक्षलोकस्य Dur सोमलोकस्य द्विसन्ध्यस्य SKN

१२ दूरदेशे Sy परागते दूरे प्रदेशे BB परा क्रान्तिस्थाने दूराद् दूरतरे निवसन्तं स्तौमि Dur षष्ठीभूतेरेकदेशमते पराके दूर इत्यर्थ । पराके दूर इत्यस्य निवचनं पराक्रान्ते गत इत्यर्थ SKN

१३ VM ignores तम् ।

तत्तेऽद्य शिपिविष्ट । नामार्य प्रशंसामि । अर्योऽहमस्मीश्वर॰ स्तोमानाम् । अर्यस्त्वमसीति वा । तं त्वा स्तौमि तवसमतव्यान् । तवस इति महतो नामधेयम् । उदितो भवति । निवसन्तमस्य रजस॰ । पराके पराक्रान्ते N 5 9, SKN II 326

This stanza=TS 2 2.12 5

क्रिमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।
मा वर्पो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ ॥ ६ ॥

किमित्ते[1] । यास्कः—'शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे[2] नामनी भवतः । कुत्सितार्थीयं पूर्वं[3] भवतीत्यौपमन्यवः[4] । किम्[5] । इत्[6] । ते । विष्णो[7] । प्रख्यापनीयमेतत्[8] । भवत्यप्रख्यापनीयम्[9] । यन्नः[10] । प्रब्रूषे[11] । शेप इव निर्वेष्टित[12] । अस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मि[13][14] ।

१. पुरा खलु विष्णुः स्व रूप परित्यज्य कृत्रिम रूपान्तर धारयन् सङ्ग्रामे वसिष्ठस्य साहाय्य चकार त जानन्नृपिरनया प्रत्याचष्टे । अत्र निरुक्तम्. . . Sy. वसिष्ठस्यैते आर्षे Dur. वसिष्ठस्य । परा च SKN.

२. ०वते A.

३. ०ष्णोद्वेना० is suggested for ०ष्णोर्धयना० ॥

४. पूर्व A.

५. N. 5.7.

६. किंरूपस्त्वम् ? इति पृष्टः शिपिविष्टोऽस्मीत्युक्ते, अनन्तर प्रक्रियते किमित् Dur. किं क्षेपे SKN

७. इत् is not read in the Nirukta क्रिमेतदेवैकं विगतरश्मिरूपम् Dur. इत् पदपूरणः SKN

८. इदानीं तदेव परिसङ्ख्येयतया सम्भाव्यमान वर्णयति—हे शिपिविष्ट BB.

९. N reads अप्रख्यातम् for प्रख्यापनीयम् गूहनीय वर्जनीयमेव भूद् भवति नैवेतद् वर्जनीयम् । चक्षेश्छान्दसो यत् BB. परिख्यापनीयम् Dur परीत्ययं प्रशब्दस्यार्थे, चक्षिङ् ख्यापनायाम्, प्रख्यापनीयमेतद्रूपम् . . . भवति । अश्लीलोपमायोगान्नैतत्प्रख्यापनीयमित्यभिप्रायः अथवा परिपूर्वः ख्याति. । परि वर्जने अवक्षिप्तमवशीतमुक्तादेव कारणात् परिवर्जनीयमित्यर्थः. SKN.

१०. ०त्या प्र० A. नान्यानि रूपाणि तव सन्ति Dur.

११. यन्न A. M. येनैवम् Dur. कतमद्रूपम् ? यत् SKN.

१२. शिपिविष्टोऽस्मीति यद् ववक्षे किमिद तदेव परिचक्ष्य भवति । नैतदेवम् । तस्माच्छिपिविष्टोऽस्मीति ब्रुवन्नेव विश्वव्यापी वर्तस्वेति । वक्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'बहुल छन्दसि' इति शपश्श्लु. BB. पुन.पुनर्ब्रूषे, अस्माकमग्रतः Dur प्रशब्दो ववक्षे इत्यनेन सम्बध्यते । . . . प्रब्रवीषि प्रदर्शयसीत्यर्थः । कस्मै ? सामर्थ्यादस्मदादिभ्यः SKN.

१३ सामर्थ्यादन्तर्णीतोपमानमेतत् । शिपिविष्ट इव यादृशः शेपो निर्वेष्टितस्तादृशः SKN.

१४ अप्रतिपन्नरश्मिर्हि सूर्य उदयकाले निर्वेष्टितः शेपस्वरूपो भवति । तस्य तद्रूपगुणयोगित्वमकुत्सितार्थमित्युपपद्यते Dur. अस्मीति, उदितमात्रादप्रतिपन्नरश्मिरस्यामवस्थायामारब्धतया प्रतिपन्नः SKN.

अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्—किम् । ते । विष्णो प्रख्यातमेतत् । भवति । प्रख्यापनीयम् । यद्युत प्रब्रूपे । शिपिविष्टः । अस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः, शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा । वर्प । अस्मत् । अपगूह । एतद्वित । वप इति न रूपनाम वृणोतीति सतः । यत् । अन्यरूपः । समिथे

१ नामैवा० M अपि या प्रशंसायुक्तगुणमेवैतन्नाम स्याच्छिपिविष्ट इति । आह कथम् ? इत्युच्यते, शिपयोऽत्रास्मिन्प्रशंसानामपक्षे रश्मय उच्यन्ते। स च सूर्यो मुहूर्तोदितस्तैः शिपिसंज्ञकैः रश्मिभिराविष्टो भवति तस्माच्छिपिविष्ट इत्युच्यते । एवमेतद् व्युत्पाद्यमानं प्रशंसानामैव भवति । नाश्लीलोपमासम्बद्धमित्यभिप्रायः । हे विष्णो ! किमेतदेवैकं रूपं तव परिचक्ष्य प्रख्यापनीयमस्ति, यदेतदुदयकाले प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिषु नान्यानि रूपाणि प्रख्यापनीयानि सन्ति । 'यद्युत प्रब्रूपे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः' प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिष्विति । विजानीमस्तवं तद्रूपद्वयम् Dur आचार्यमतेन यदा तु शिपयो बालरश्मय उच्यन्ते तैराविष्ट इति एवमेतत् प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । तदप्येवं व्याख्येयम्—किं प्रश्ने । इवेत्यर्थे । मा वर्पो अस्मदिति परस्ताद् रूपश्रुतेरिहाप्येतद्रूपमित्यप्याहार्यम् । तेनायमर्थः । किमेतदेव रूपं तव हे विष्णो ! अप्रख्यातमिव परिचक्ष्य प्रख्यापनीयं भूद् भवति । युक्ततममुच्यते । उदयोत्तरकालभाविनी या अवस्था तस्यां वर्तमानो यत् तद् ब्रवीषि शिपिविष्टोऽस्मि, बालरश्मिभिराविष्टोऽस्मीत्यर्थः किमेतदेव रूपं ते ? नेत्युच्यते । अन्यदप्यस्ति रूपं तन्मापगूहेत्यादि समानं पूर्वेण । भाष्ये तु परिपूर्वचक्षिर्वर्जनार्थः । किमित् ते तव विष्णो ! अप्रख्यानं भवति । परिचक्ष्यं परिवर्जनीयम् । अश्लीलोपमायोगादप्रख्यापनीयं प्रब्रूम इति । प्रशंसानामत्वे तु किं ते विष्णो ! अप्रख्यातमेतद् भवति । अप्रख्यातमेवेत्यर्थः । परिचक्ष्यं भूत् प्रख्यापनीयं सद् यद्युत प्रब्रूव इति वा पाठः SKN

२ शिवया० M शिपयो० is suggested for शिवयो०

३ चल्प A इदानीं प्रशस्तगुणाभिधाय्येतन्नाम न परिसङ्ख्येयम्, अपि तु 'वप गतौ' असुन् प्रत्ययः लोके व्यापयितव्यमिति दर्शयितुमाह— वर्पो वरितव्यमिदमुच्छ्रितं नाम BB अतो ब्रूमः मा एतद् वर्पो रूपम् Dur वप इति रूपनाम तद्धि आश्रयमावृत्य तिष्ठति SKN

४ अस्माकमपतः प्रख्यापय Dur अस्माकमित्यर्थं SKN

५ अपगूह A मापगूहः नैवमस्माकं गूहनीयमपि तु लोके श्लाघमानेन त्वयाऽऽख्यापनीयमेव गूहतेश्छान्दसोऽप्रत्ययः BB किं तर्हि ? संवृतं कुरुष्व Dur 'गुहू संवरणे' मा संवरणं प्रकटय SKN

६ एतत् is suggested for एतदित् ॥ एतच्छिपिविष्टशब्दवाच्यमुपमेयं रूपम् । अथवा बालरश्मिसंयुक्तम् Dur प्रख्यापयतीत्यभिप्रायः SKN

७ न is not read in the *Nirukta*

८ रूपमा M ९ वृणोती० A

१० येनान्येन रूपेण Dur युक्ततममुच्यते यदन्यरूप एव कोऽप्यत्यन्तदीप्तः SKN

११ N reads समिथे for समिथे ॥ अथ यदि ब्रूया मापगूहामिति, मुचतत्, यस्मात् त्वं समिथे सङ्ग्रामे उदयकाले रक्षोभिस्सह तव यत्सङ्ग्रामस्तत्र BB सङ्ग्रामे । केन सह ? सामर्थ्यात् तमोभिः SKN

सङ्ग्रामे । भवसि[1] सयतरश्मि.[2]' इति ।

औपमन्यवपक्षेऽयमर्थः[3]—प्रच्छन्नरूप[4] सन् युद्धे वसिष्ठस्य विष्णु साहाय्यमकरोत् त[5] वसिष्ठ प्रच्छन्न-रूपमाह किमित्त[6] इति । यद्यपि त्वम् । परित्यक्तरश्मि[7] प्रच्छादनार्थमिह वर्तमान. । प्रब्रवीषि । शेप इवाऽऽवेष्टितः । अस्मीति न तत्तव व्रीळमावहति[8] महतस्तथा सति । मा । वर्पः[9] । अस्मत्[10] । अपगूहनाय[11] । तत् । यत्[12] त्वमिदमस्मिन् । सङ्ग्रामे । अन्यरूप[13] । भवसीति[14][15] ।

---

१. अन्यरूपो बभूव भवसि न मध्याह्न एव महातेजा भवसि। तन्नूनं लज्जया शत्रुजनसमवाये उदयकाल एतदात्मीय रूपं छादयसीति सल्लक्ष्यते। तस्मान्नैवमिद गूहनीयमिति। 'बभूयात तन्थ' इतीडभावो निपात्यते BB. तदेव नो माध्यन्दिनं रूपमनेकरश्मिविकचं प्रकाशयस्वेत्यभिप्रायः। तद्धि, अनाधृष्य सङ्ग्रामेषु भवति Dur. भवति मध्यन्दिनसमय एवमित्ययमौपमन्यवो मन्यते SKN.

२. सयित० A. सम्बद्धानेकरश्मिजालः Dur सयतरूपो भवसीति द्रष्टव्यम् । सङ्गृहीतरश्मिर्वा। उपात्तरश्मिभिराविष्टः। कोमलमयूखादिभिरुदयोत्तरकालभाविन्यामवस्थायां वर्तमानस्य यत् कुत्सितार्थीयमिव दृश्यते SKN

३. ०र्थं A. M ४. प्रयच्छ० A. M.

५. त्व वसिष्ठं A M.

६. ०त्तमिति A ०त्थमिति M.

७. ०श्मिः प्र० is suggested for ०श्मि प्र०।

८. व्रीडामा० is suggested for व्रीळमा०।

९. ववो A. अत उक्तरूपविलक्षणं यद्वैष्णवरूपमस्त्येनद्वर्पो रूपम् Sy.

१०. अस्माकम् Sy.

११ ०हना A. अपगूढं संवृत (मा) कुरु । 'गुहू सवरणे' अपि तु तदेव रूपं प्रकटय Sy.

१२. वैष्णवस्य रूपस्य गूहने का प्रसक्तिरिति चेत् ? यद्यस्मात् Sy.

१३. रूपान्तरमेव धारयन् Sy.

१४. अस्माक सहायो भवसि तस्मादिद गूहन न कार्यमिति Sy.

१५. Sy. explains the first two verses of the stanza in the sense of contempt as follows:—तत्र कुत्सितार्थपक्षे योजना। हे विष्णो ! ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं प्रख्यापनीयभूद् भवति किंशब्दः क्षेपे, अप्रख्यापनीयमेव तद्भवति। यन्नामास्मभ्य प्रववक्षे प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति । अन्तर्णीतोपमानमेतत् । शेप इव । निर्वेष्टितस्तेजसानाच्छादितो भवामीति । तदश्लीलत्वादिदं नाम न प्रशस्तमित्यर्थः। तन्नाम किं परिचक्ष्य वर्जनीयं परित्याज्यम्, विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् स्वत एव परित्यक्तं हि तत् । शिष्टं समानं हि पूर्वेण । अन्य आहुः—उक्त शिपिविष्टोऽस्मीति नेद परिसङ्ख्येयमिति । अथापि यत्त्व लज्जयेव समिथे सङ्ग्राम उदयकालेऽन्यरूपो भवसि, इदमेव वर्पः प्रशस्ततरं रूपं तस्मादेतं मापगूह सर्वावस्थास्वपीदमेव रूपं तव भवत्विदमेव शोभनमिति। अत्र निरुक्तादिषु बहुधा व्याख्यानानि कृतानि, अत्र युक्तरूपमिदमस्माभिरुक्तम् BB This stanza=TS. 2.2.12.5.

प्रशंसानामपक्षे तु—मानुषे युद्धे समागतस्य स्वरूपप्रच्छादनार्थमात्मीयं तेजोऽपगूहितुमिच्छता विष्णोरनुशासनम्—किमित्त इति ।

वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।
वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

[वषट् ते]

व्याकरात् षष्ठमध्यायं पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।
भरतस्य कुले जातो माधवो वेदगूढात्मजः ॥

[अथ पञ्चमाष्टके सप्तमोऽध्यायः]

'तिस्रो वाचोऽधुनाध्याय व्याचिख्यासति माधव ।
ऋषीं चार्षे च वक्तव्य प्रागनुक्त प्रदर्शयन् ॥१॥
मनुष्यत्वे मन्त्रकृत ऋषय परिकीर्तिता ।
आर्षेयवरण येषां तथा च ब्राह्मण शृणु ॥२॥

---

१ Sy explains this stanza in the sense of praise as follows—हे विष्णो ! ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं भूत् । किं प्रख्यापनीयं भवति ? न प्रख्यापनीयम् । किं तन्नाम ? शिपिविष्टो रश्मिभिराविष्टो ऽस्मीति यन्नाम प्रब्रूषे । यत एवंप्रख्यात रूपस्त्वमतोऽस्माकमेतद्वैष्णवं रूपं संवृतं मा कार्षीः । इदानीं गूढरूपोऽपि यद्यस्मात्त्वं समिथे सङ्ग्रामेऽन्यरूप कृत्रिमरूपं यद्य वृद्धैष्णवं रूपं शौर्याविमलर्ण तादृगूप एव बभूव भवसि तस्मात्त्वं गूढोऽपि ज्ञायस एवेति व्यर्थमेव तस्य रूपस्य गूहनम् । यतो बहुतेजस्कं यद्वैष्णवं रूपं तदस्माकं प्रदर्शयेति तात्पर्यार्थ ।

२ The *pratika* is supplied by the Editor The stanza has already been explained See VII 99 7 Sy explains it again in the following manner:—
व्याख्यातेयम् । भट्टरायस्तु—हे विष्णो ! तुभ्यमास्यादास्येन वषट्करोमि । वषट्कृतं तन्मदीयं हविर्हे शिपिविष्ट ! सेवस्व । शोभन स्तुतिरूपा मदीया वाचश्च त्वां वर्धयन्त्विति । शिष्टं पाठ सिद्धं ।

३ supplied by the Editor

४ ०चो मधु० A 'तिस्रो वाच प्र वद' RV VII 101 1

५ ०विषा० A ०विर्षा० M The reading is adopted from R

६ ०यत् A. The hemistich is written twice in A   ७ तेषां R.

'न देवैर्न मनुष्यैरार्षेयं वृणीत[1] ऋषिभिरेवार्षेयं वृणीत' इति[2] ।
न मन्त्रदर्शनात् पूर्वमृषित्वं प्रत्यपद्यत ।
श्यावाश्व इत्यवोचाम[3] पञ्चमे मण्डले वयम् ॥३॥
तेषामृषीणा ज्ञातव्यं गोत्रमित्याह शौनकः ।
देवा देव्योऽप्सरो[4] नद्यो गन्धर्वाश्च स्वयम्भुव.[5] ॥४॥
कार्याण्युद्दिश्य[6] जायन्ते यदि देवादयोऽपि च ।
मानुषेषु कुलेष्वंशैर्गोत्रं[7] ज्ञेयमिति स्थितिः ॥५॥
विपाट्छुतुद्र्योरिन्द्रस्य[8] मरुतामदितेस्तथा[9] ।
नोवाच[10] शौनको[11] गोत्रमिति तत्र निदर्शनम् ॥६॥
इच्छन्निन्द्रसमं पुत्रमभ्यधादङ्गिरा[12] ऋषि ।
अभूदिन्द्रः[13] स्वयं[14] तस्य[15] तनय. सव्यनामक· ॥७॥
इच्छन्निन्द्रसमं पुत्रं चचार कुशिक पुरा ।
ऐषीरथिर्ब्रह्मचर्यं[16] गाधिनोऽस्य[17] सुतोऽभवत् ॥८॥

---

१. ०तं A
२. AP. SS. 24. 5. 3.
३. ०वाँ० A. Cf. VM's commentary on RV. V 61 1 and also DDN's commentary on the same stanza 'तदाभवदृषिः सूक्तद्रष्टा श्यावाश्वनामक.'
४. देव्यो परो A. M The reading is adopted from R.
५. ०वा A.
६. रार्या० A रायां निर्दिश्य M. The reading is adopted from R
७. ०शो. गो० A
८ द्विपाश्नुतुद्यो० A M
९. ०मन्विते० A.
१०. प्रोवाच is suggested for नोवाच ।
११ ०के M.
१२. ०धा अंगि० A.
१३. अपो दि० A M Cf BD III. 115 स्वयमिन्द्रसमं पुत्रमिच्छतोऽङ्गिरसो मुनेः । वज्र्येव सव्यो भूत्वर्षेर्योगित्वात्पुत्रता गतः ॥
१४ ०न्द्रस्य स्वयं A.
१५. तस्य omitted in A
१६ ०थी ब्र० A M.
१७. गाथीन्द्रो० M. गाधीन्द्रोऽ० A Cf. KSA 16. p 14 कुशिकस्त्वैषीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन् ब्रह्मचर्यं चचार तस्येन्द्र एव गाथी पुत्रो जज्ञे गाथिनो विश्वामित्र· । स तृतीय मण्डलमपश्यत् and also Cf sadvedārthadīpikā p. 104.

ज्ञातव्यमनयोर्गोत्र विद्यमानमिति स्थिति ।
नामार्षयोस्तु विज्ञान कार्यं सर्वत्र पण्डितै ॥९॥
ऋषि शाक्त्यो गौरिवीतिरत्रीणा मण्डले कथम् ।
आजगाम परित्यज्य वासिष्ठ मण्डल स्वकम् ॥१०॥
'समिद्धो अग्निर्दिवीति विश्ववाराषमुच्यते ।
तस्या पतिर्गौरिवीतिरपश्यत् सूक्तमुत्तरम् ॥११॥
'सञ्जोस्युत्यमिति ब्रूते विश्वावारा ततो वयम् ।
मन्यामहे पति तस्या गौरिवीतिमिहागतम् ॥१२॥
मध्येऽत्रीणामाङ्गिरसो धरुणो नाम कश्चन ।
सूक्त 'प्र वेधसे' इति प्रसङ्गाद् दृष्टवानृषि ॥१३॥
तेनाभिषज्य सूक्तेन धरुणोऽत्रिमृषि पुरा ।
तथैव तत्रात्रिमस्परिति सूक्तान्तत श्रुतम् ॥१४॥
वर्तमाना मातृकुले तत्रत्यैर्ऋषिभि सह ।
तादृशा ददृशुर्मन्त्रानिति केचिदव स्थिता ॥१५॥

---

१ ज्ञातमनयो A
२ मा चातिरपश्यत् मार्य० A
३ ऋषिशक्त्यो M शास्त्यो A
४ ०रिवीरिरत्री० A,M RV V 29
५ मण्डलं is omitted in A
६ RV V 28 1 ०विति A विवीति is missing in M
७ ०रि वीति० A M The reading is adopted from R
८ RV V 28 3
९ पतिर्त A
१० तस्य M
११ RV V 15 1
१२ ०गा ब्रुव० A
१३ ०विश्य A ०पश्यत् R
१४ धरुणोऽत्रि मुषि A धरुणो० M The reading is adopted from R
१५ ०मस्परि० A M RV V 15 5
१६ सूक्तं तता A सूक्तं तथा M
१७ ०शान् R
१८ ०विति A

समानोदक[1]सामान्याच्छ्यावाश्व[2] कण्वमण्डले ।
'अग्निनेन्द्रेण सूक्तानि* ददर्श पुनरागत ॥१६॥
ऊह्यानि[3] कारणान्येव[4] मण्डलान्तरसङ्क्रमे ।
अन्येषामपि दृष्टानामिति वृद्धेभ्य आगमः ॥१७॥
ऋषयो बह्वृचै[5]रित्थ स्मर्यन्ते सामगै[6]रपि ।
स्मरन्त्यध्वर्यवे[7] नैव[8] तत्र कि कारणं भवेत्[9] ॥१८॥
प्रजापतिश्च सोमश्च तृतीयोऽग्निस्तथैव च ।
विश्वे देवा स्वयम्भूश्च तेषा काण्डर्षयो मताः[10] ॥१९॥
यजुष्यृचश्च[11] बहुभिर्दृष्टा[12] ह्येतैर्[13]महर्षिभिः ।
काण्डान्यकुर्वन्नृषयः[14] स्मर्यन्तेऽध्वर्युभिश्च ते ॥२०॥
पठन्त्यवान्तरानादौ[15] ब्राह्मणानां कथा[16] पुनः ।
ऋषीन् व्याख्यानभूतानामनेकान् यजुषामपि ॥२१॥
काण्डर्षिस्मरणादेव[17] भवत्यभ्युदयस्तथा[18] ।
स्मरन्त्यवान्तराग्नैत इति वृद्धेभ्य आगमः ॥२२॥
ब्राह्मणान्नामधेयाच्च[19] शाखास्वन्यास्वपि द्विजा ।
तानेवर्षीन्[20] विजानन्ति य ऋग्वेदे व्यवस्थिता. ॥२३॥

---

१. ०दर्कसा० M. २. RV. VIII. 35 1
*RV VIII. 35-38
३. औह्यानि A. M.
४. ०न्येव A. ५. ०चे० A.
६. सागमेर० A सागमैर० M
७. ०न्तध्वर्यत्रे A ०न्त्याध्वर्यत्रेः R. ०न्त्यध्वर्यवः is suggested for ०न्त्यध्वर्यवे ।
८. नैव M. ९. वदेत् R १०. विदुः R.
११. यजूष्टृ च० A. यजुष्टृच M.
१२. द्रष्टा A.
१३. नेते मह० A, M. सन्ति मह० R.
१४. नृषयः स्मर्यु. स्तेऽध्व० A काण्वान्यकर्मसृ० M
१५. पठश्यवा० A, M १६. कठाः R.
१७. काण्वर्षि० A, M. १८. ततः M, R.
१९ ०याश्च A, M
२०. तनेर्षीन् A., M.

साम्ना रथन्तरादीना भिन्नैवात्यन्तमाकृति ।
ताण्डक शाटचायनके भिद्यन्त ऋषयो न तु ॥२४॥
भरद्वाजोऽकामयत वसिष्ठोऽकामयतेति ।
उभयत्रार्थवादाना पश्यामो ह्येकरूपताम् ॥२५॥

अध्वर्यू णा ब्राह्मणानि—'कृणुष्व प्राज '* इत्यत्र वामदेवस्यर्चो याज्यानुवाक्या भवन्तीत्युक्तम् । 'दिवस्परि प्रथमम्'† इत्यत्रैतेन वै वत्सप्रीर्भालन्दन इत्युक्तम् । 'अय सो अग्नि ' इति विश्वामित्रस्य सूक्त भवतीत्युक्तम् । ऋषेऋषेर्वा एता निर्मिता यत् सामिधेन्य इत्युक्तम् ।

एवमैक्ये रूपभेद पाठभेदश्च किङ्कृत ।
साम्नामृचा च विविध कथयन्त्यत्र वैदिका ॥२६॥
भूयोभूयस्तपस्तप्त्वा वेदाम्नानाविधानिति ।
ऋषयो ददृशु पूर्वे त तमर्थमभीप्सव ॥२७॥
यजुष्वृक्षु च वैरूप्ये रूपस्वरकृते वुधा ।
अथवैरूप्यमपि च कारण प्रतिजानते ॥२८॥
ऋग् 'विश्वो देवस्य नेतु ' भवेत् तत्र निदर्शनम् ।
विश्वे वहुवचनान्त पठन्त्यध्वयव पदम् ॥२९॥इति॥

---

१ भिन्नेहृत्य० A, M
२ ०ठ्यायन० A
३ ०र्थमावा० A ४ धूक० A
५ ०र्यूणान् ब्रा० R
*RV 4.4.1
६ स्य यो A
७ ०त्य० A ०र्वता० M
†RV 10.45 1
८ वै is omittd in A
९ यत् स प्रीर्हृसि० A
१० मयसो A RV III 22 1
११ मिमिता A
१२ विवान्ताना० A वेदाम्तानना० M
१३ वंदृशु A
१४ ०रूपे A
१५ ऋग्वि (स्वि) श्वो A.
ऋग्विश्वो M
१६ देवस्य गेतु० A देव्यस्य हेतु० M]
V 50 1
१७ पठत्यध्वयव A. पठन्त्याध्व० R. TS 2

VII. 101.

तिस्रो वाचः प्र वद ज्योतिरग्रा या एतद्दुह्रे मधुदोघमूधः ।
स वत्सं कृण्वन्गर्भमोषधीनां सद्यो जातो वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

तिस्रो[1] वाचः । आग्नेय[2] कुमारो नाम सूक्तयोर्[3]वसिष्ठ एव वा वृष्टिकाम ॥ तिस्र[4] । वाच[5]. प्रवद[6] । विद्यन्मुखास्तस्यैते[7] वषट्कारा यत्[8] स्तनयति यद्[9] विद्योतति ततो यदवस्फूर्जते[10] यद्वातो[11] वायतीति ब्राह्मणम् । या[12] । एत[13] । दुहते[14] । मधुक्षारि[15] । मेघस्योध[16] य । स[17] । आत्मीय वत्समुदतम्[18] । औषधीनाम्[19] । गर्भम् । कृण्वन्[20] अपि[21] वाग्निर्वत्स पर्जन्यस्य तमोषधीना गर्भं कृण्वन् । सद्य.[22] । जात[23] । वृषभ[24] । शब्दायते[25] ।

---

१. अथ सप्तमो व्याख्यास्यते । सप्तममण्डलस्य षष्ठेऽनुवाके, एकादश सूक्तानि व्याख्यातानि । 'तिस्रो वाचः' इति षडृचं द्वादश सूक्तम् ॥ अत्रानुक्रम्यते––'तिस्रः षट् पार्जन्यं तु'(KSA. 39. 101. p 27.)इति । 'एते कुमार आग्नेयोऽपश्यद्वसिष्ठ एव वा' (KSA. 39. 101. p. 27.) इति । वक्ष्यमाणत्वादग्निपुत्रः कुमार ऋषिर्वसिष्ठो वा । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् । इदमुत्तरं च पर्जन्यदेवत्यम् ।
अत्र शौनकः––
आस्यद घ्नं विगाह्यापः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः ।
सूक्ताभ्या तिस्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत भास्करम् ॥
अनश्नतैतज्जप्तव्यं वृष्टिकामेन यत्नतः ।
पञ्चरात्रेऽप्यतिक्रान्ते महतीं वृष्टिमाप्नुयात् ॥
(Rgvidh. 2. 30.) ऋषिरात्मानं स्तुतौ प्रेरयति Sy.

२. आग्नेय A (Cf. KSA 39. 102 p 27)

३. सूक्त यो M ४. हे ऋषे ! त्रिविधाः Sy.

५. वाच A ऋग्यजुसामात्मिकाः स्तुतिरूपाः Sy.

६. प्रावद M. प्रब्रूहि-। यद्वा वदेति व्यत्ययेन मध्यम । तिस्र इति द्रुतविलम्बितमध्यमभेदेन त्रिविधा ज्योतिरग्रा विद्युत्प्रमुखा वाचः प्रवदेतेति । या गर्जितलक्षणा वाचो वृष्टिप्रदमेतं मेघं दुह्रे उदकानि दुहन्ति Sy.

७. द्यमु० A विद्युन्मु० is suggested for विद्यन्मु० ज्योतिर्द्योतमानः प्रणवोऽग्रे प्रमुखो यासां तादृशीः Sy.

८. यय A. ९. व्यद् M.

१०. ०दः प्रस्फूर्ज० M. ११. यद्वौतो A.

१२. या is missing in M

१३. एतत् is suggested for एत ॥ नभसि दृश्यमानम् Sy.

१४. दुहेर्लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु'-इति तलोपः । बाहुलको रुट् । स्तोत्रैः प्रीतो हि पर्जन्यो मेघैर्वर्षयति । अतो वाच एव दुहन्तीत्युपचर्यते Sy.

१५. मधुन उदकस्य दोहकं वृष्ट्युदकस्य कर्तारम् Sy

१६. ऊयः A ऊधः यः M. यः seems to be redundant. उद्धृतं मेघम् । यद्वा लुप्तोपममेतत् । ऊध इव पयस आश्रयभूतं मेघम् Sy.

१७. एवम्भूतः स पर्जन्यः Sy.

१८. ०दकम् is suggested for ०दतम् ॥ सह निवसन्तं वैद्युताग्निम् Sy.

१९. ओष० is suggested for औष० ॥ व्रीह्यादीनाम् Sy. २०. प्रादुष्कुर्वन् Sy.

२१. ०त्रप वा० M. २२ शीघ्रम् Sy.

२३. प्रादुर्भूतः Sy. २४. वर्षिता Sy.

२५. भृशं शब्दायते Sy.

यो वर्धन ओषधीनां यो अपां यो विश्वस्य जगतो देव ईशे ।
स त्रिधातु शरणं शर्म यंसत्त्रिवर्तु ज्योतिः स्वभिष्ट्यस्मे ॥ २ ॥

यो देवः । यः । ओषधीनाम् । अपां च । वर्धनः । यश्च । विश्वस्य । जगतः । ईष्टे । सः । त्रिवर्धनम् । गृहं च । सुखं च । यच्छतु । त्रिवर्तु च । ज्योतिः । स्वभ्यर्पणम् । अस्मभ्यं प्रयच्छतु, त्रिवर्तनं भवत्यादित्याज्ज्योतिर्वा 'वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यन्दिने शरदपराह्णे' त्रिप्रकारं तप्यमानमिति ।

स्तरीरु त्वद्भवति सूत उ त्वद्यथावशं तन्वं चक्र एषः ।
पितुः पयः प्रति गृभ्णाति माता तेन पिता वर्धते तेन पुत्रः ॥ ३ ॥

स्तरीः त्वत् । वृत्तप्रसवम् । एकम् । भवति । सूते । अन्यत् । यथाकामम् । आत्मीयं शरीरमुभयोः । करोति । एष देवः पर्जन्यो दिवि च पृथिव्यां चात्मीयमुदकं विस्तारयति तत्र पृथिव्योषधीः जनय-

---

१ ये ओष० A पर्जन्य Sy
२ उदकानाम् Sy
३ वर्धयिता Sy
४ सर्वस्य Sy
५ कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी Sy
६. 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः 'अधीगर्थ०' (P2. 2 3 52.) इति । अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्व धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः Sy
७ त्रिभूमिकम् Sy
८ अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः । यमेर्लेट्यडागमः 'सिब्बहुलम्' इति सिप् । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः Sy
९ त्रिष्वपि वृत्तिप्रयेन वर्तमानम् Sy
१० तेजः Sy
११ अभ्येषणम् M
१२ ०त्यं ज्यो० A
१३ TS 2 1 2 5
१४ त्रिप्रकारं तप्यमानमिति A
१५ The passage त्रिवर्तनम् ... तप्यमानम् should immediately follow त्रिवर्तु च and precede ज्योतिः ।
१६ VM ignores देवः ॥ देवः द्योतमानः Sy
१७. ०कं सर्वं A
१८ त्रिवृतः M निवृ० is suggested for वृत्त० ॥ स्तरीर्निवृत्तप्रसवा गौः सा यथा न क्षीरप्रदा तद्वद्युक्तं न भवति Sy
१९ त्वदिति तकारान्तोऽप्यन्यशब्दपर्यायोऽनुदात्तः सर्वनामसु पठितः । अस्य पर्जन्यस्य त्वद् अन्यद्रूपम् Sy
२० ०ती A
२१ धेनुवत्प्रसूते । उदकानि प्रवर्षति Sy
२२ स्तरीत्वेन धेनुत्वेन च Sy
२३ ०म्योषधीर्ज० is suggested for ०म्यो षधीं ज०

तीत्यर्थ. । पितु[1] । पय.[2] । प्रतिगृह्णाति[3] । माता द्युलोकात् पृथिव्युदकम् । तेनोदकेन । पिता[4] च । वर्धते । पुत्रश्चाय[5] लोक. पितृप्रदानं[6] हि देवाश्चोपजीवन्ति[7] ।

यस्मि॒न्विश्वा॑नि॒ भुव॑नानि त॒स्थुस्ति॒स्रो द्यावस्त्रे॒धा स॒स्रुरापः॑ ।
त्रयः॒ कोशा॑स उप॒सेच॑नासो॒ मध्वः॑ श्चोतन्त्य॒भितो॑ विर॒प्शम् ॥ ४ ॥

प्रस्मिन्[9] । यस्मिन्[10] । विश्वानि[11] । भूतानि[12] । तिष्ठन्ति[13] । त्रयश्च । लोका[14] । यस्माच्च त्रेधा[15] । स्रवन्ति[16] । आप आज्यौपधिसोमरूपा.[17][18] । त्रय[19] । कोशा[20] अग्निवायुसूर्याख्या[21] । पर्जन्यस्योपसेचना[22] । उदकानि[23] । क्षरन्ति[24] । परित । महान्त पर्जन्यम् ।

इ॒दं वचः॑ प॒र्जन्या॑य स्व॒राजे॑ हृ॒दो अ॒स्त्वन्त॑रं॒ तज्जु॑जोषत् ।
म॒यो॒भुवो॑ वृ॒ष्टयः॑ सन्त्व॒स्मे सु॑पिप्प॒ला ओष॑धीर्दे॒वगो॑पाः ॥ ५ ॥

इद वचः । इदम् । वच[25] । पर्जन्याय[26] । स्वराजे[27] । हृदयस्य[28] । अन्तरङ्गम्[29] । अस्तु[30] । तत्[31] । स

१. दिवः सकाशात् Sy.
२. वृष्ट्युदकम् Sy.
३. 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् Sy
४. प्रतिगृहीतेन तेन हविरात्मना परिणतेन पिता द्युलोकः Sy.
५. तेनैवोदकेन पुत्रः पृथिव्या भत्रः प्राणिसङ्घोऽपि वर्धते Sy.
६. पितप्र० M.
७. The passage beginning with विस्तारयति and ending with देवाश्चोप is missing in A.
८. VM ignores उ twice ॥ उ इति पूरकः । द्वितीय उशब्दश्चार्थे Sy.
९. यस्मिन् is missing in A.
१०. पर्जन्ये Sy.
११. सर्वाणि Sy.
१२. भूतजातानि Sy.
१३. यदधीनवृत्तीनि भवन्तीत्यर्थः Sy.
१४. यस्मिंश्च द्युप्रभृतयो लोका अवतिष्ठन्ते Sy.
१५. प्राच्यः प्रतीच्योऽवाच्यश्च सतयः Sy.
१६. ०वति A. निर्गच्छन्ति Sy.
१७. आज्योष० A.
१८ ०रूपः M.
१९. पौरस्त्यः प्रतीच उदीच्यश्चेति त्रिप्रकाराः Sy.
२०. मेघाः Sy.
२१. अग्निः वायुः सू० A.
२२. उपसेक्तारः Sy.
२३. मध्वः-कर्मणि षष्ठी । मधु उदकम् Sy.
२४. क्षारयन्ति । वर्षन्ति Sy.
२५. वचन स्तोत्रम् Sy.
२६. अप० A. पर्जन्याय क्रियते Sy
२७. ०जो A. स्वायत्तदीप्तये Sy.
२८. तदीयस्य हृदयस्य Sy.
२९. अन्तर्गतम् Sy.
३०. अस्त A.
३१. स्तोत्रम् Sy.

सेवताम् । सुखस्य भावयित्र्यः । वृष्ट्यः । अस्माकं । सुफला । ओषध्यः । एवेन पर्जन्येन गुप्ताः ।

स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां तस्मिन्नात्मा जगतस्तस्थुषश्च ।
तन्म ऋतं पातु शतशारदाय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

स रेतोधाः । पर्जन्यः । रेतसो विधाता । वर्षिता च । बह्वीनामपाम् । तस्मिन् । आत्मा । जङ्गमस्य । स्थावरस्य । च यद्वा बह्वीनामोषधीनां पर्जन्यः । तत् । उदकम् । अस्मान् । रक्षतु । शतशरदाय जीविताय ।

VII 102

पर्जन्याय प्र गायत दिवस्पुत्राय मीळ्हुषे । स नो यवसमिच्छतु ॥ १ ॥

पर्जन्याय । पर्जन्याय । प्रगायत । अन्तरिक्षे । प्रादुर्भूताय । सेक्त्रे । सः । अस्माकम् । यवसम् । इच्छतु ।

---

१ जुजोषत्–'जुषी प्रीतिसेवनयोः' लेट्यडागमश्छान्दसः । शप श्लुः Sy
२ सख० A.
३ वष्ट० A
४ अस्माकम् Sy
५ सभला A सुफला is suggested for ०भला M सुफला अस्माकं भवन्तु Sy
६ ज्योष० A. प्राज्योष० is suggested for ज्योष० ॥ ओषधयश्च Sy
७. तथा देवः पर्जन्यो गोपायिता रक्षिता यासां तथाविधाः Sy
८ VM ignores सन्तु ॥ स्वत्प्रसादात् सन्तु भवन्तु Sy
९ उदकस्य बीजभूतस्य धाता विनिधाता भवति Sy
१० वृषभ इत्युपमा । यथा कश्चिद्वृषभो बह्वीनां गवां गर्भस्याधाता भवति तद्वत् Sy
११ ओषधीनाम् Sy
१२ पर्जन्ये Sy
१३ देहो वसते Sy
१४ र is missing in A
१५ ०नामौष० A
१६ तत्पर्जन्यन व्रतम् Sy
१७ उदकम् Sy
१८ माम् । मा शब्दस्य 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च । अन्यद्गतम् Sy
१९ शतसंवत्सरजीवनार्थम् Sy
२० 'पर्जन्याय' इति तृचं चतुर्दशं सूक्तं गायत्रम् । पूर्ववद्वृष्टिदेवत्ते । तथा चानुक्रान्तम्—'पर्जन्याय तृचं गायत्रम्' (KSA 39 102 p 27 adds after it एते कुमार आग्नेयोऽपश्यद्वा सिष्ठ एव वा वृष्टिकामः इति ।) वैश्वानरपार्जन्यायाम् आरम्भणीयायां पर्जन्यस्य चरोः 'पर्जन्याय' इत्यनुवाक्या । सूत्र्यते हि—'पर्जन्याय प्र गायत प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युतः' (ĀSS 2 15) इति Sy
२१ हे स्तोतारः । प्रकर्षेण स्तोत्रमुच्चारयत Sy
२२ अन्तरिक्षस्य Sy
२३ पुत्राय, तत्र हि पर्जन्यः प्रादुर्भवति Sy
२४ तादृशाः पर्जन्य Sy
२५ अस्मभ्यम् Sy
२६ यवस A ओषध्यादिलक्षणमन्नम् Sy
२७ गच्छतु A M दातुमिच्छतु Sy

यो गर्भमोषधीनां गवां कृणोत्यर्वताम् । पर्जन्यः पुरुषीणाम् ॥ २ ॥

उत्तरे निगदसिद्धे[1]—

[यो गर्भम्[2]]

तस्मा इदास्ये हविर्जुहोता मधुमत्तमम् । इळां नः संयतं करत् ॥ ३ ॥

[तस्मा इत[3]] । अन्नम्[4] । सम्यग्गतम्[5] । करोत्विति[6] ।

VII. 103.

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।
वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः ॥ १ ॥

संवत्सरम्[7] । सवत्सरम्[8] । शिश्यानाः[9] । ब्राह्मणा[10] । व्रतचारिणोऽनश्नन्तः[11] । वाचम्[12] । पर्जन्यप्रीताम्[13] ।

---

१. As VM. does not explain the stanzas VII. 10.2—3 and a few words of his commentary on this stanza are preserved, the reading should be उत्तरा निगदसिद्धा

२. The *Pratīka* is supplied by the Editor. This stanza is not explained by VM. Sy. explains it in the following manner:— यः पर्जन्य ओषधीना व्रीह्यादीनां गवामर्वता-मर्वतीनां पुरुषीणां नारीणां च यः पर्जन्यो गर्भं प्रसूतिहेतुं बीजमुदकरूपं कृणोति करोति तस्मै पर्जन्यायेत्युत्तरत्र सम्बन्धः Sy.

३. The *Pratīka* is supplied by the Editor

४. अन A

५. स्सम्यर्गत A

६. तस्मा इत्तस्मा एव पर्जन्यायास्ये देवाना–मास्यभूतेऽग्नौ मधुमत्तमं रसवत्तमं हविर्जुहोत जुहुत हे ऋत्विजः ! स च पर्जन्यो नोऽस्मभ्य-मिळामन्नं संयतं सम्यग्नियतं यथा भवति तथा करत् करोतु । ददात्विति यावत् Sy

७ 'सवत्सरम्' इति दशर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठ-स्यार्षं त्रैष्टुभम् । आद्या त्वनुष्टुप् । मण्डूका देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान्मण्डूकांस्तुष्टावाद्यानुष्टुप्' (KSA 39.103. p 27.) इति । वृष्टि-कामेनैतत् सूक्तं जप्यम् Sy. वसिष्ठस्यार्षम् Dur. वसिष्ठस्य SKN.

८. शरत्प्रभृत्यावर्षर्तोरेकं सवत्सरम् Sy.

९. वर्षणार्थं तपश्चरन्त इव बिले एव सन्तः Sy. निर्वाचः संवत्सरं सुप्ता इव स्थित्वा Dur. अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दाध्याहारः । ये शयितवन्तः । लुप्तोपममेतत् । सुप्ता इव वाऽष्टौ मासान् निश्शब्दा बभूवुरित्यर्थः SKN.

१०. लुप्तोपममेतत् । एवम्भूता ब्राह्मणा इव Sy. सर्वथा सन्तो वक्तुम् Dur. ब्रुवतेरेतद्रूपम् । वचनसमर्था अपि सन्तः SKN.

११. वृतपारिणे० A व्रतं संवत्सरसत्रात्मकं कर्मा-चरन्तः Sy. कृतवाक्संयमाः । ततः प्रावृट्काल प्राप्याभिवृष्टाः Dur अथवा व्रतमिति कर्म-नाम । स्वस्य कर्मणश्चरितारो गन्तार इत्यर्थ. । ते SKN

१२. वर्षासु वाचम् SKN.

१३. पर्जन्येन प्रीताम् । यया वाचा पर्जन्यः प्रीतो भवति तादृशीं वाचम् Sy. पर्जन्येन तर्पिताम् Dur. जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । पर्जन्येन प्रीताम् SKN.

प्रावादिषुः[1] । मण्डूकाः[2], अत्र यास्कः—'ब्राह्मणाः प्रवणात्[3], अपि । वोपमार्थे[4] स्याद् ब्राह्मणा इव व्रतचारिणः[5] इति[6]

दिव्या आपो अभि यदेनमायन्दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् ।
गवामह न मायुर्वत्सिनीनां मण्डूकानां वग्नुरत्रा समेति ॥ २ ॥

दिव्या आपः । दिव्याः[7] । आपः । अभ्यायन्[8] । यत्[9] । एनं मण्डूकम्[10] । दृतिम् । इव । शुष्कम्[11] । सलिले महति सरसि[12] । शयानम्[13] । गवाम् । इव । शब्दः । वत्सयुक्तानाम् । मण्डूकानाम् । शब्दः । अत्र[14] पर्जन्ये वर्षासु वा । सङ्गच्छते[15] । अहेति पूरणम्[16] ।

---

१ प्रवदन्ति Sy प्रशब्दोऽवादिषुरित्येतेन सम्बध्यते । प्रावादिषुः, वर्तमाने लुङ् । प्रवदन्ति SKN

२ अथवा न मुक्तो कश्चिदपरिवादो ब्राह्मणशब्दस्येति लुप्तोपमः प्रकल्प्यते 'ब्राह्मणा इव व्रतचारिणः' इति । यथा ब्राह्मणा उपाकृत्य प्रावृषि पवित्रपाणयो मेखलिनो नियतकाला तां वैदिकीं वाचं वदन्ति, एवं प्रावादिषुरिति Dur ब्राह्मणा इति लुप्तोपमम् । ये संवत्सरं शयित वन्तस्ते यथा ब्राह्मणाः कृतस्वाध्यायोपकरणा व्रतचारिणः स्वाध्यायमेवं वाचं पर्जन्येन प्रीताः मण्डूकाः प्रवदन्तीति SKN

३ N reads व्रतचारिणोऽब्रुवाणाः for प्रवणात् ।

४ वोभमा० A. ५ ०णा A

६ मण्डूका मज्जूका मज्जनात् । मदतेर्वा मोदतिकर्मणः । मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणः । मण्डयते रिति वैयाकरणाः । मण्ड एषामोक इति वा । मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणोऽब्रुवाणाः । अपि वोपमार्थे स्यात् । ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति । वाचं पर्जन्यप्रीताः प्रावादिषुर्मण्डूकाः ।
वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव । तं मण्डूका अन्वमोदन्त । स मण्डूकाननुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव N 9 5 6 SKN III 147

७ दिवि भवाः Sy

८ ०यत् A अभिगच्छन्ति Sy

९ यदि A यदा Sy

१० मण्डूकानाम् Sy ११ नीरसम् Sy

१२ महत्तरः सरसी । सरस्याम् । 'सुपां सुलुक्०' इति सप्तम्या लुक् । 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति प्रगृह्यसंज्ञा । महति सरसि निर्जले धर्मकाले Sy १३ निषसत्तम् Sy

१४ अस्मिन् वर्षणे पर्जन्ये वा सति Sy

१५ ०च्छेते A. यथा वत्सैः सङ्गतासु गोषु महान् घोषो जायते तद्वद्दृष्टे पर्जन्ये महान् कलकलशब्दो जायत इत्यर्थः Sy

१६ ०णाय A अहेति पूरकः Sy

यदीमेनाँ उशतो अभ्यवर्षीत्तृष्यावतः प्रावृष्यागतायाम् ।
अख्खलीकृत्या पितरं न पुत्रो अन्यो अन्यमुप वदन्तमेति ॥ ३ ॥

यदीमेनान्[1] । यदि[2] । एनान्[3] । कामयमानानुदकम् । अभिवर्षति[4] पर्जन्य । तृष्णायुक्तान् । प्रावृषि[5] । आगतायाम्[6] । अख्खलीकृत्येति[7] शब्दानुकरणमाहु । पितरम् । इव । पुत्र । अन्य[8] । अन्यम्[9] । उपगच्छति[10] । वदन्त शब्दायमानमिति[11] ।

अन्यो अन्यमनु गृभ्णात्येनोरपां प्रसर्गे यदमन्दिषाताम् ।
मण्डूको यदभिवृष्टः कनिष्कन्पृश्निः संपृङ्क्ते हरितेन वाचम् ॥ ४ ॥

अन्यो अन्यम्[12] । अन्य[13] । अन्यम्[14] । अनयोर्मण्डूकयो । अनुगम्य । गृह्णाति । अपाम्[15] । प्रसर्गे[16] । यदा[17] । अमन्दिषाताम् । मण्डूक । यदा[18] मण्डूक[19] । अभिवृष्ट[20] । शब्द कुर्वन्[21] । पृश्निवर्ण[22] । सम्पृङ्क्ते[23] । हरितवर्णेनान्येन[24] । आत्मीया वाच सम्मिश्रयति[25] ।

---

१. यदि मेनात् A
२. यदा Sy.
३. एनात् A. मण्डूकान् Sy.
४. ०न्ति A. जलैरभिषिञ्चति Sy.
५. वर्षतौ Sy.
६. ०यन्म् A. आगते सति Sy.
७ तदानीमख्खलशब्दं कृत्वा Sy
८. मण्डूकः Sy.
९. मण्डूकम् Sy.
१०. प्राप्नोति Sy.
११. VM. ignores ईम् ॥ ईमिति पूरणः Sy.
१२. अन्योन्य A.
१३. मण्डूक. Sy.
१४. मण्डूकम् Sy.
१५. उदकानाम् Sy.
१६. प्रसर्जने वर्षणे सति Sy.
१७. ०मदि० M हृष्टावभूताम् Sy.
१८. यदा च Sy.
१९. It seems to be redundant.
२०. पर्जन्येनाभिषिक्तः Sy.
२१. कनिष्कन्—स्कन्दतेर्यङ्लुगन्तस्य रूपम् । भृशं स स्कन्दन्नुत्प्लव कुर्वन् Sy.
२२. वृश्चिव० A. पृश्निवर्णो मण्डूकः Sy.
२३. संयोजयति । उभावप्येकं शब्दं कुर्वाते तदानीमन्योऽन्यमनुगृभ्णातीत्यन्वयः Sy.
२४. ह is written twice in A. हरितवर्णेनान्येन मण्डूकेन Sy.
२५. सम्मिश्रयति seems to be the explanation of सम्पृङ्क्ते, it should therefore immediately follow that.

यदे॑षाम॒न्यो अ॒न्यस्य॒ वाचं॑ शा॒क्तस्ये॑व॒ वद॑ति॒ शिक्ष॑माणः ।
सर्वं॑ तदे॑षां स॒मृधे॑व॒ पर्व॒ यत्सु॒वाचो॒ वद॑थ॒नाध्य॒प्सु ॥ ५ ॥

यदेषाम्[1] । यत्[11] । येषाम्[2] । अन्य[3] । अन्यस्य[4] । वाचम् । वदति[5] । शक्तियुक्तस्येव[6] । शिष्यस्य शिष्य आचार्यस्य[7] । सर्वम् । तत । एषां भवताम्[8] । समृद्धमिव[9] । पर्वाङ्गानामुपकाप्यायितम्[10] । यत्[11] । सुवाचो[12] यूयम् । अप्सु[13] । स्थिता[14] । शं[15] कुरुतेति[16] ।

गोमा॑युरेको॑ अ॒जमा॑युरेकः॒ पृश्नि॑रे॒को हरि॑त॒ एक॑ एषाम् ।
स॒मा॒नं नाम॒ बिभ्र॑तो॒ विरू॑पाः पुरु॒त्रा वाचं॑ पिपिशु॒र्वद॑न्तः ॥ ६ ॥

गोमायु । गोशब्द[17] । एक[18] । अजशब्द[19] । एक[20] । पृश्निवर्ण[21] । एक । हरितवर्ण । एक[22] । एषां मण्डूकानाम्[23] । समानं मण्डूकाख्यम्[24] । नाम । विभ्रत[25] । नानारूपा । बहुदेशेषु[26] । वाचम्[27] । पिंशयन्ति[28] । शब्दायन्त ।

१ हे मण्डूका ! यदा Sy
२ युष्माकं मध्ये Sy
३ अन्त A मण्डूक Sy
४ मण्डूकस्य Sy
५ अनुवदति अनुकरोति Sy
६. ०स्येव M. शक्तिमत शिक्षकस्य वाचं यथानु वदति तद्वत् Sy
७ शिष्यआचार्य A शिष्य आचार्यस्य is suggested for शिष्यस्य शिष्यआचार्य ॥ आचार्यस्य goes with शक्तियुक्तस्य ॥ शिक्षमाण शिष्य Sy
८ युष्माकम् Sy
९ समृद्धमेवाविकलावयवमेव भवति । ऋधशब्दो ऽवधारणे । घनकाले मृद्भावमापन्ना मण्डूका पुनर्वर्षे सत्यविकलाङ्गा प्रादुर्भवन्तीत्यर्थ Sy
१० पर्वाङ्गना० A. पर्व पर्ववच्छरीरम् Sy
११ यदा Sy
१२ शोभनवाचो यूयं सर्वे Sy
१३ वृष्टेषूदकेषु Sy
१४ अप्सुपरि प्लवन्त Sy
१५ शब्दम् is suggested for शं ॥ वदत Sy
१६ ०वेति A
१७ गोर्मायुरिव मायुशब्दो यस्य तादृश Sy
१८ मण्डूक Sy
१९ अजस्य मायुरिव मायुर्यस्य तादृशो भवति Sy
२० अन्य Sy
२१ ०वर्ण A
२२ क A अपर Sy
२३ मध्ये Sy
२४ एकं मण्डूका इति Sy
२५ विभृत A धारयन्त Sy
२६ बहुरूप् A पुरुत्रा पुरुशब्दात् 'देवमनुष्य०' (Pa 5 4 56.) इत्यादिना त्राप्रत्यय Sy
२७ VM construes वाचम् with पिपिशु and explains वदन्त as शब्दायन्त but Sy explains these words as शब्दं कुर्वन्त ।
२८. अवयवीभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । 'पिश अवयवे' Sy

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे सरो न पूर्णमभितो वदन्तः ।
संवत्सरस्य तदहः परि ष्ठ यन्मण्डूकाः प्रावृषीणं बभूव ॥ ७ ॥

ब्राह्मणासः । ब्राह्मणाः । इव । अतिरात्रे[1] । सोमे[2] भूयिष्ठ[3]स्तोत्रशस्त्रे । सरः । इव[4] । पूर्णम् । अभित[5]. स्तोत्रशस्त्राणि । वदन्त[6]., सरश्शब्द[7]. स्तोम[8]वचन । सवत्सरस्य । तत् । दिनम् । परितः भवथ । यद्दिनम् । हे मण्डूकाः । प्रावृषेण्यम्[9] । भवति प्रादुर्भवति चेति ।

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् ।
अध्वर्यवो घर्मिणः सिष्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणालः[10] । ब्राह्मणास[11] । सोमिन[12] इत्यौपमिकम् । कर्म[13] । कृण्वन्त[14] । सवत्सरान्तर्भवम्[15] । वाचम्[16] । अकुर्वन्[17] । अध्वर्यव[18] । धर्मेण[19] चरन्तः । स्विद्यच्छरीरा[20]. । आविर्भवन्ति[21] । गुह्याः[22] । इदानीम् । केचिद्[23] बिलादुत्थिता मण्डूकाः । नेति[24] सम्प्रत्यर्थः ।

---

१. रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः । अतिरात्रे Sy.

२. यथातिरात्राख्ये सोमयागे ब्राह्मणासो ब्राह्मणा रात्रौ स्तुतशस्त्राणि पर्यायेण शंसन्ति Sy.

३. ०यिष्णु० A

४. यथा । द्वितीयो नशब्दः सम्प्रत्यर्थे । न सम्प्रति Sy.

५. सर्वतः Sy.

६. रात्रौ शब्दं कुर्वाणाः यूयम् Sy.

७. सराः श० A.

८. सोम० is suggested for स्तोम० ॥ The passage सरश्शब्दः सोमवचनः should immediately follow सरः and precede इव ।

९ प्रावृषि भवं बभूव तस्मिन्नहनि सर्वतो वर्तमाना भवथेत्यर्थः Sy.

१०. ०णास्सा A. ब्राह्मणासः is omitted by M.

११. ०णः स A. ब्राह्मणा इव Sy.

१२. सोमयुक्ताः Sy.

१३. स्तुतशस्त्रात्मकम् Sy.

१४. कृत् तः A. कृत् M. कुर्वन्तः Sy.

१५. ०न्तभव A. ०र्भव M. सावत्सरिकं गवामयनिकम् Sy.

१६. शब्दम् Sy.

१७ अकुर्न A. अकृत M. अकृषत is suggested for इमे मण्डूकाः Sy.

१८. अध्वरस्य नेतार ऋत्विजः Sy.

१९. प्रवर्ग्येण Sy.

२०. स्विद्यद्गात्राः Sy.

२१ जायन्ते Sy.

२२. घर्मकाले बिलेऽभिगूढाः Sy.

२३. केचन Sy.

२४. It should immediately follow इदानीम् ॥ सम्प्रति वृष्टौ सत्याम् Sy.

देवहितिं जुगुपुर्द्वादशस्य ऋतुं नरो न प्र मिनन्त्येते ।
संवत्सरे प्रावृष्यागतायां तप्ता घर्मा अश्नुवते विसर्गम् ॥ ९ ॥

देवहितिम्[1]। द्वादशमासस्य सवत्सरस्य[2]। देवहितिं हवीरूपम्[3]। एते[4]। रक्षन्ति[5]। सदैवाह न। हिंसन्ति[6]। वार्षिकमृतुम्[7]। नेतार इति प्रकाशीभवन्त ऋतु प्रकाशयन्तीत्यर्थ । सवत्सरे[8]। प्रावृषि[9]। आगतायाम्[10]। तप्ता[11] केचन[12]। घर्मा[13]। विलात् विसर्गम्[14]। प्राप्नुवन्ति तप्ता घर्मा इत्यौपमिकम् ।

गोमायुरदादजमायुरदात्पृश्निरदाद्धरितो नो वसूनि ।
गवां मण्डूका ददतः शतानि सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः ॥ १० ॥

गोमायु[16]। गोमायु । अजादेवमन्ये[17] च। धनानि । अस्मभ्यम् । गवाम् । शतानि[18]। प्रयच्छन्त मण्डूका । सहस्रसावे[19] बहूनां प्रसवे वर्धनम्[20]। प्रवर्धयन्ति[21]। आयुरन्नमिति[22]।

---

१ देवहितिम् । द्वादशमासस्य सवत्सरस्य is missing in A
२ अत एव द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य Sy
३ ०हितं हवि० A देवै कृतं विधानमस्यर्तोरयं धर्म इत्येवंरूपम् Sy
४ मण्डूका Sy
५ गोपायन्ति कालेकाले रक्षन्ति Sy
६ पर्जन्यस्तुतेरनुमोदनेन तत्तत्काले वृष्टिहेतवा भवन्तीत्यर्थ Sy
७ तं तं वसन्तादिकम् Sy
८ संवत्सरे सम्पूर्णे Sy
९ वर्षतौ Sy
१० आगते सति Sy
११ तापेन पीडिता Sy
१२ केचा A
१३ कर्मा वि० A
पूर्वं घर्मकाले वर्तमाना Sy
१४ सम्प्रति विसर्जनं बिलाद्विमोचनम् Sy
१५ वसिष्ठः पर्जन्यस्तुतिसंतुष्टाम् मण्डूकानित्यनू मा तुष्टाव । 'वसिष्ठो वर्षकाम पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्तेति यास्क' (N 9 6) वृष्टिकामेनतत् सूक्तं जप्तव्यम् DDN
१६ गोरिव मायु शब्दो यस्य तादृश Sy गोरिव मायु शब्दो यस्य तादृशोऽयं मण्डूक DDN वाशु, उपब्दि, मायु, इति वाङ्नामानि Ngh. 1 11
१७ अन्ये refers to अजमायु । पृश्नि and हरित ॥ तथा अजस्येव मायुर्यस्य सोऽप्यदात् । तथा पृश्निवर्ण अदात् । हरितवर्ण अदात् । एते अस्मभ्यं धनं ददतु । तथा मण्डूका एते सर्वे DDN
१८ अपरिमिता गा Sy DDN
१९ सहस्रसंख्याका ओषधय सूयन्त उत्पद्यन्ते इति वर्षतु सहस्रसाव । तस्मिन् सति Sy DDN
२० वर्धे धन A
२१ प्रवर्धयन्तु Sy प्रवर्धयन्तु । प्रपूर्वस्तिरतिर्वध मार्थ । प्रतुमीते मनो अस्मास्वित्यत्र यास्कदर्शनात् (Cf N 10. 40) DDN
२२ जीवनम् Sy

VII.104

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उब्जतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः।
परा शृणीतमचितो न्योषतं हतं नुदेथां नि शिशीतमत्रिणः॥ १ ॥

इन्द्रासोमा[1]। शौनकः—

सवत्सर तु मण्डूकमैन्द्रासोम[2] पर तु यत्।
ऋषिर्ददर्श राक्षोघ्न पुत्रशोकपरिप्लुत[3][4]॥
'ये पाकशसमृग्धौम्या[5] आग्नेयी तत[6] उत्तरा।
एकादशी वैश्वदेवी सौम्यस्तस्मात्[7] परो द्वृच ॥
'यदि वाहमृगाग्नेयी ऐन्द्रचौ[8]'यो मे' न तु स्मृतौ[9]।
नाृष्णी[10]'प्र या जिगातीति[11]'वि तिष्ठध्व[12]'तु मारुती[13]॥

---

१. 'इन्द्रासोमा' इति पञ्चविंशत्यृचं पञ्चदश सूक्त वसिष्ठस्यार्षम्। आद्या षड् जगत्यः सप्तमी जगती त्रिष्टुब्वाष्टादश्येकविंशीत्रयोविंश्यो जगत्योऽन्त्या 'प्रति चक्ष्व' इत्यनुष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः। नवमीद्वादशीत्रयोदश्यः सोमदेवत्या एकादशी देवदेवत्याष्टमीषोडश्याविन्द्रदेवताके सप्तदशी ग्रावदेवत्याष्टादशी मरुद्देवताका दशमीचतुर्दश्यावग्निदेवताके 'प्र वर्तय' इत्याद्याः पञ्चर्च इन्द्रदेवताकाः। 'मा नो रक्षः' इति त्रयोविंश्याः पूर्वोऽर्धर्चो वसिष्ठस्य प्रार्थनापरः, अतस्तद्देवताकः। उत्तरोऽर्धर्चो पृथिव्यन्तरिक्षदेवत्यः। शिष्टाना रक्षोहणाविन्द्रासोमौ देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्रासोमा पञ्चाधिकैन्द्रासोम राक्षोघ्नं शापाभिशापप्राय षट् सप्त वाद्या जगत्य एकविंशीत्रयोविंश्यौ चाष्टादशी मारुती च दशमीचतुर्दश्यावाग्नेय्यौ दैव्येकादश्यन्त्यानुष्टुम्नवमी, द्वादशीत्रयोदशी सौम्य. सप्तदशी ग्राव्ण्यष्टमीषोळश्यावैन्द्रयौ 'प्र वर्तय' इति पञ्चैन्द्रचो मा नो रक्ष इत्यृषेरात्मन आशीरुत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यन्तरिक्षदेवतः'(KSA 39 104 p 27) इति। अत्र बृहद्देवतायामनुक्रम्यते—
'सवत्सर तु मण्डूकानैन्द्रासोमं परं तु यत्।
ऋषिर्ददर्श रक्षोघ्नं पुत्रशोकपरिप्लुतः।
हते पुत्रशते क्रुद्धः सौदासैर्दुःखितस्तदा'
BD इति रक्षोनिबर्हणार्थमेतत्सूक्तं जप्यम् Sy

२. मण्डूकान् BD ३. ०रिच्छत A

४. BD VII 28 p 67 adds one hemistich after ऋषिर्ददर्श as 'हते पुत्रशते तस्मिन् सौदासैर्दुखितस्तदा।

५ वाक० A. M.

६. ०मद्धोद्यानेयि A. ०मृक् सौम्या is suggested for ०मृग्धौम्या।

७. तस्याः is suggested for तस्मात्।

८. ऐन्द्री is suggested for ऐन्द्रचौ।

९. स्मृता is suggested for स्मृतौ।

१० Missing in M. ग्रावणी is suggested for नाृष्णी।

११. गजिगातीत A. यो गजि० M.

१२. पि ति० A. वि ति० is missing in M.

१३. ०रुति A.

'प्र यतयेति पञ्चैन्द्रास ऐन्द्रासोमी[1]त्युगुत्तरा[2] ।
ऋषिस्त्वाशिषमाशास्ते 'मा नो रक्ष ' इति क्षये[3] ॥
पञ्चदश्यां तु सूक्तस्य[4] अष्टम्यां चैव वारुणी[5] ।
दुःखशोकपरीतात्मा शपथे[6] विलपन्निव ॥ इति[7] ॥

हे इन्द्रासोमौ[8] ! तेजोभिस्तपतम्[9] । रक्षः[10] । उब्जतं[11] च उब्जतिर्वधकर्मा । न्यर्पयतमधो[12] नयतम् । वर्धितारौ[13] ! तमसा वर्धयितॄन्[14] राक्षसान् । पराशृणीतं[15] पराङ्मुखं नीत्वा विशीर्णान् कुरुतम्[16] । अत्रिन्[17] । निर्दहतं[18] च । हतम्[19] । नुदेयाम्[20] । नितरां च तनूकुरुतम् । अदनशीलानिति[21] ।

---

१ एन्द्रासोमी प्रवगु० A

२ BD reads त्वगुत्तमा for इत्युगुत्तरा०

३ BD reads त्वृचि for क्षये and adds the following stanza after this
दिवि चैव पृथिव्यां च तथा पातनमात्मनः ।
उलूकयातून् अद्रोहान् नानारूपान्निशाचरान् ।

४ ०स्याष्ट० A. ०स्याष्टा० is suggested for ०स्याथाष्ट० ।

५ वरुणी A वारुणी is suggested for वारुणी ॥

६ शपते is suggested for शपथे ।

७ BD. 6. 27—33

८ सोमौ० A
इन्द्रश्च सोमश्चेन्द्रासोमौ । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्यानङ् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् Sy

९ युवां सन्तापयतम् । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानवत्त्वात् तपतमिति तिङन्तस्य निघाताभावः Sy

१० रक्षांसि । जातावेकवचनम् Sy

११ इब्ज० A
हिंस्तम् । उब्जतिर्हिंसाकर्मा । तिङः परत्वात् निघाताभावः Sy

१२ ०धो A
रक्षांसि नीचैरधः प्रापयतम् Sy

१३ हे कामानां वर्धितारौ L. Sy

१४ ०यितॄन् रक्षा० A तमसावरकेणान्धकारेण मायारूपेण वर्धमानान् तमसि रात्रौ वर्धमानान् वा Sy

१५ ०णितं A

१६ ०रुत M पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा हिंस्तम् Sy

१७ अत्रा M अत्रान् is suggested for अत्रन् ॥ ज्ञानरहितान् मूढान् राक्षसान् Sy

१८ निदह० M तथा न्योषतं नितरां दहतम् । 'उष दाहे' Sy

१९ हतं तान् मारयतम् Sy

२० नुदथा M.
अस्मत्तो हतांस्तान् प्रेरयेथाम् Sy

२१ अदनशीलान् तान् राक्षसान् Sy

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्य१घं तपुर्ययस्तु चरुरग्निवाँइव ।
ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ २ ॥

इन्द्रसोमा । इन्द्रासोमौ । अघस्य शंसितारम् । अभिभवतम् । अघमाहन्तार । तापकौ राक्षस । युवयोस्तेजसाऽऽयस्तो भवतु । अग्निना तप्यमानाः । चरु । ब्राह्मणद्वेषिणे । क्रव्यादे । घोरदर्शनाय ॥

---

१. इन्द्रासोमा is missing in M अनिष्ठस्यार्वम् Dur. अनिष्ठस्य SKN.

२. अघस्यानर्थस्य शंसितारम् Sy. पापस्य शंसितारम् Dur. पाप वरेण्य शंसितवन्तम, न पापस्यास्माकं शंसितारम् SKN.

३. स सहैव । अभीति श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहार. । अभिभवतम् Sy. सन्तापयन्त भवन्तो Dur. अभ्युपसर्गस्तच्छ्रुतेश्च योग्यक्रियापदाध्याहारः कार्यं । तेनाभिसन्तापयतमिति शेषः SKN.

४. आगत्य हन्तार राक्षसम् Sy. पापमेन कर्तुमाभिमुख्येन नित्यकालमेव योऽवस्थितस्तं सन्तापयन्तम् Dur. अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत् । अघवन्तमघात्मक वा, अघ केवल पापकमित्यर्थ. . .अघ हन्तेः पूर्वस्याङो ह्रस्वत्वेन । आभिमुख्येन हन्ति श्रेयसे विनाशयतीत्यर्थ SKN.

५. पकौ राक्षसोः A. युवयोस्तेजसा तप्यमानो राक्षस. Sy. युवाभ्या सन्ताप्यमान Dur. स च तपुः । तपेः कर्मण्युप्रत्यये । अभिसन्तप्यमान इत्यर्थ. SKN.

६. ययस्तु 'यसु प्रयत्ने' केवलोऽप्ययमाङ्पूर्वार्थे द्रष्टव्यः । आयासं प्राप्नोतु । उपक्षीयतामित्यर्थः Sy. क्षय गच्छत्वर्थः Dur. 'यसु प्रयत्ने' आयस्यतु आयतामित्यर्थ SKN.

७. ०मान. is suggested for ०मानाः ॥ अग्निवुर्नोऽग्नो प्रक्षिप्त Sy. तप उच्यते । अग्निनवृत इत्यर्थः Dur SKN

८. चरु अग्नय० A. 'चरुर्मृच्चयो भवति' मृदादिसञ्चितो भवति Dur. चरुशब्दो मृन्मय्या स्थाल्यामभिकरणे, आर्थेव चरावपीति द्रोणादिशब्दवद्भ्रान्त्र प्रसिद्धोऽविशेषात् । मुख्य चरतेरर्थंतमयाय दर्शयति समुच्चरन्त्यस्मात्पस्तादाप इति SKN

९. अपि च ब्राह्मणेभ्योऽस्मभ्य द्वेष्ट्रे Sy. क्षीणाय तस्मै ब्राह्मणद्विषे SKN.

१० क्रव्यादे घोरदर्शा० A. क्रव्य मास भक्षयित्रे Sy. पृष्ठमासभक्षयित्रे Dur. क्रव्य मास तदत्तीति क्रव्यात्, तस्मै पृष्ठमासादिने परोक्षाक्रोशकायेत्यर्थः । लोकेऽपि य' परोक्ष आक्रोशति स उच्यते पृष्ठमासानि खादतीति। लोकस्तु समुदायप्रसिद्ध्या सस्मरन् क्रव्यादमाचष्टे SKN.

११. घोरदर्शनाय परुषभाषिणे वा Sy. चक्षिर्दर्शने । घोरदर्शनाय Dur. SKN.

द्वेषः[1]। धत्तम्[2]। अध्यपेयमनवयवं[3] वा[4] यदन्ये न व्यापेयुः[5] 'किमीदिने[6] किमिदानीमिति चरते[7]। इदं[8] किमिदमिति वा पिशुनाय चरते' इति यास्कः।

इन्द्रासोमा दुष्कृतो वव्रे अन्तरनारम्भणे तमसि प्र विध्यतम् ।
यथा नातः पुनरेकश्चनोदयत्तद्वामस्तु सहसे मन्युमच्छवः ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा। इन्द्रासोमौ[9]। दुष्टस्य कर्मणः क्रतून्[10]। वारके[11]। अन्तः[12]। अनालम्बने[13]। तमसि[14]।
प्रवर्धतं[15] प्रक्षिपतम्। यथा[16]। न। अतस्तमसः[17]। पुनः। एकः[18]। अपि राक्षसो न[19]। उदगच्छत्[20]। तत्[21]। युभयोः[22]।
अस्तु[23]। अभिभवाय[24] रक्षसाम्[25]। पियुक्तम्[26]। बलम्।

---

१ द्वेष्यभावम् Sy सर्वलोकद्वेष्यताम् Dur सर्वलोकस्य द्वेष्यवत्त्वम् SKN
२ दत्तम् Sy धत्तं युवाम् Dur
३ अध्यपेयमा० A.
४ ०वायंवा M अथवा यदन्येऽस्तवयुरस्तस्तुहृदोऽद्वेषतोऽद्वेष्टारो न व्यपेयुर्व्यवेतुं वियोजयितुं यद् मामा अपि न शक्नुयुस्तावुभं द्वेषो धत्तम्।
एवमत्र 'अनवायम्' इत्यस्यानवयवम् वियोजनं वा, इत्यप्रतीतिस्तथामोष्यत्वात् Dur. सकलमित्यर्थः। अव्यपेयं वा, अनवयमनीयं वा। अनवगमनीयं यवद्वेषः सन्तः सुहृदो नेतुं न शक्नुयुरित्यर्थः SKN
५ व्यापयेयुः M व्यपेयुः is suggested for व्यपेयुः।
६ किमिदि० M पिशुनाय SKN पिशुनायेत्यर्थः। किमीदी च पिशुनः। स हि किमिदानीं वर्तत इत्येवमन्वेषणश्चरते, अथवा किमिदं वर्तत इत्येवमन्वेषमाणश्चरते। स हि तस्य स्वभावः Dur
७ ०ते रिमिमं कि० A चरते। इदं is suggested for चरतेरिमम्।
८ N adds किम् before इदम्॥ इन्द्रासोमा अघशंसितारम्। अघं हन्तेः। निर्ह्रसितोपसर्गः। आहन्तीति। तपुस्तपतेः। चरुम् मृच्चयो भवति। चरतेर्वा। समुच्चरन्त्यस्मादापः। ब्रह्मद्विषे (ब्राह्मणद्वेष्ट्रे। कम्यादे) कव्यमदते। (घोरचक्षसे) घोरख्यानाय। क्रव्यं विकृत्ताज्जायत इति नैरुक्ताः। द्वेषो धत्तम्। अनवायमनवयवम्। यदन्ये न व्यपेयुः द्वेषस इति वा। किमीदिने। किमिदानीमिति चरते। किमिदं किमिदमिति वा। पिशुनाय चरते। पिशुनः पिंशते विपिंशतीति' N 6 11, SKN II 425

९ ०सोमा A
१० क्रतून् A. क्रतून् is suggested for क्रतून्।
११ वारके is missing in M
१२ अन्तम् A मध्ये Sy
१३ आलम्बनरहिते Sy १४ अन्धकारे Sy
१५ प्रवधत A The reading is doubtful प्रविध्यतम् is suggested for प्रवर्धतम्॥ प्रवेश्य ताडयतम् Sy
१६ येन प्रकारेण Sy
१७ ०तस्त० M अस्मात्तमसः Sy
१८ एषां मध्ये एकः Sy
१९ न seems to be unnecessary
२० उद्गच्छेत् तथाविध्यतमित्यर्थः। एतेर्लङ्यडागमः। 'इतश्च लोपः०' इतीकारलोपः। युवां मावेशौ Sy २१ तत् प्रसिद्धम् Sy
२२ उभयोः M युवयोः is suggested for युभयोः।
२३ भवतु Sy २४ अभिभवनाय Sy
२५ रक्षांसि M
२६ युक्तम् M ओपयुक्तम् is suggested for पियुक्तम्।

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवो वधं सं पृथिव्या अघशंसाय तर्हणम्।
उत्तक्षतं स्वर्यं[१] पर्वतेभ्यो येन रक्षो वावृधानं निजूर्वथः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । इन्द्रासोमौ[१] द्युलोकात्[२] । वज्रम्[३] । मवर्तयतम्[४] । पृथिव्या[५] । अघशसाय[६] रक्षसे । हिंसकम्[७] । उत्तक्षत[८] पृथक्कुरुतम्[९] । स्वरणकुशलमशनम्[१०] । मेघेभ्यो[११] यथा काष्ठेभ्य शकलमुत्वक्षन्ति[१२] । येन[१३] वज्रेण । रक्ष[१४] । वर्धमानम्[१५] । निहथ[१६] ।

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवस्पर्यग्नितप्तेभिर्युवमश्मंहन्मभिः ।
तपुर्वधेभिरजरेभिरत्रिणो नि पर्शाने विध्यतं यन्तु निस्वरम् ॥ ५ ॥

[इन्द्रासोमा][१७] इन्द्रासोमौ[१८] परिवर्तयतम्[१९] । अन्तरिक्षादागच्छथ । अग्निना तप्तास्यै[२०] । व्याप्त-हननै[२१] । तापनशीलप्रहारै[२२] । अदनशीलान्[२३] राक्षसान् । शस्त्रै[२४] । निविध्यतम्[२५] । परिशाने[२६] पार्श्वस्थे । अपि नियन्तु[२७] राक्षसाः । निस्वर[२८] शब्दायमाना[२९] ।

---

१. ०सोमा दुष्टस्य कर्मण मे A.
२. अन्तरिक्षाद्, वा Sy.
३. हननसाधनमायुधम् Sy.
४. उत्पादयतम् Sy.
५. अस्मदीयलोकात् Sy.
६. अघशंसम् । अनर्थस्याशंसकम्, राक्षसं हन्तुम् Sy. ७. आयुधम् Sy.
८. उक्तक्षतत् A. उद्धृतं कुरुतम् Sy.
९. ०रुत A M.
१०. अशनिम् is suggested for अशनम् ॥ 'स्वृ शब्दोपतापयोः' उपतापकमशनिम् Sy.
११. पर्ववद्भ्यो मेघेभ्यः सकाशात् Sy.
१२. ०लं भक्ष० M ०मुत्तक्ष० is suggested for ०मुत्वक्ष० ।
१३. अशनिना Sy.
१४. राक्षसम् Sy.
१५. वर्धनम् M वर्धमान प्रवृद्धं वा Sy.
१६ निहथ. is suggested for निहथ । निजूर्वथः निहथः । 'जुर्वी हिंसायाम्' ? तमशनिमुत्तक्षतमित्यर्थः Sy.
१७. VM'S commentary on this stanza is missing in M. The *pratika* is supplied by the Editor
१८. ०सोमो A.
१९. इवर्तं यम् A. सर्वत आयुधानि प्रेरयतम् Sy.
२०. अग्निना सन्तप्तैः Sy
२१. ०ननैः A. अश्मसारभूतस्यायसो विकारैर्हननसाधनैरायुधैः Sy
२२. तापकप्रहारैः Sy
२३. राक्षसस्य Sy.
२४. ०स्त्रैः A. जरारहितैर्वृकैः Sy.
२५. ०बध्य०' A निहितम् Sy.
२६. पार्श्वस्थाने Sy
२७. अपयन्तु निर्गच्छन्तु Sy
२८. न्यतस्वरं A निःशब्दम् Sy
२९. VM ignores युवम् ॥ तौ युवाम् Sy.

इन्द्रासोमा परि वां भूतु विश्वत इयं मतिः कक्ष्याश्वेव वाजिना ।
यां वां होत्रां परिहिनोमि मेधयेमा ब्रह्माणि नृपतीव जिन्वतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रासोमा । इन्द्रासोमौ । परिभवतु । वाम् । सवत । इयम् । स्तुतिं । अश्वाविव । वलौ कक्ष्या । याम् । युवयोरहम् । प्रेरयामि । प्रज्ञया । इता युवामिमानि । स्तोत्राणि । राजमानाविव काम प्रदानेन । प्रीणयतम् ।

प्रति स्मरेथां तुजयद्भिरेवैर्हतं द्रुहो रक्षसो भङ्गुरावतः ।
इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सुगं भूद्यो नः कदा चिदभिदासति द्रुहा ॥ ७ ॥

प्रति स्मरेथाम् । अस्मात् प्रतिस्मरथामागच्छतमित्यर्थ । क्षिप्रमाचरद्भिः । गमनैः । हतं च । दोग्धॄन् । राक्षसान् । भङ्गुरावतौ भञ्जनशीलकर्मण्वतान् । हे इन्द्रासोमौ । दुष्कर्मणे । मा । सुगम् । भवतु सुगमिति सुखनाम । य । न । कदा । चिदपि । अभिहिनस्ति । द्रोहेण ।

---

१ इन्द्रासोमौ is missing in A
२ परिगृह्णातु व्याप्नोतु वा Sy
३ अस्माभि क्रियमाणा Sy
४ मननीया स्तुति Sy
५ सबलौ or बलिनौ is suggested for वलौ ॥ बलवन्तौ वां युवाम् Sy
६ कक्ष्या कक्षबन्धनी रज्जुरश्वेव यथाश्वं परि गृह्णाति तद्वत् Sy
७ युवाभ्याम् Sy
८ प्रेरयामि सेयं मतिरिति सम्बन्ध Sy
९ अस्माभि कृतानि Sy
१० धनै Sy
११ फलेन पूरयतम् Sy
१२ VM ignores होत्राम् ॥ होत्रां वाचम् Sy.
१३ प्रत्यस्मान् स्म० M अस्माम् is suggested for अस्मात् ॥ प्रति स्मरेथाम् अभि गच्छतम् । उपसर्गवशेन स्मरतिरत्रार्थान्तरे वर्तते। यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति Sy
१४ स्वरमाणे Sy
१५ गन्तृभिरश्वै Sy
१६ हितं M हिस्तम् Sy
१७ द्रावन् A द्रोग्धॄन् is suggested for दोग्धॄन् ।
१८ भञ्जनकर्मवत Sy
१९ ०वतान् A
२० पापकारिणे राक्षसाय Sy
२१ ना A
२२ सुखम् Sy
२३ सुगमि० A
२४ ०नमे A The passage सुगमिति सुखनाम should immediately follow सुगम् ।
२५ अभिहन्ति तस्मै दुष्कृत इत्यन्वय Sy
२६ द्रोहेण युक्त Sy

यो मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टे अनृतेभिर्वचोभिः ।
आपइव काशिना संगृभीता असन्नस्त्वासत इन्द्र वक्ता ॥ ८ ॥

यो मा[1] । यः[2] । माम् । पक्वेन[3] त्यक्तानृतेन । मनसा । चरन्तमृजुभि.[4] । वदति[5] । अनृतैः[6] । वचोभिः[7] । ऊकानीक[8] । आकाशवता[9] पात्रेण । सङ्गृहीतानि[10], यद्वा काशिर्मुष्टि[11] । असन्[12] । भवतु । असत्यस्य । इन्द्र । वक्ता[13] यो मोघं[14] यातुधानेत्याहेति वक्ष्यति ।

ये पाकशंसं विहरन्त एवैर्ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिः ।
अहये वा तान्प्रददातु सोम आ वा दधातु निर्ऋतेरुपस्थे ॥ ९ ॥

ये पाकशसम्[15] । ये[16] । पक्वाना[17] वचसा शसितारम् । विविध हरन्ति[18] । गमनै[19] । ये । वा । भद्र[20] माम् । दूषयन्ति[21] । वलै.[22] । तान्[23] । सर्पाय[24] । वा । परिददातु[25] । सोमः । आदधातु[26] । वा । निर्ऋतेः[27] । उपस्थे[28] ।

---

१. ये माम् A.
२. राक्षसः Sy.
३. पक्त्वेन त्यक्तानृतन A. शुद्धेन Sy.
४. वर्तमानं सत्यवादिनम् Sy.
५. अभिशंसति । मय्यसत्यवचनमारोपयति Sy.
६. असत्यैः Sy. ७. वचनैः Sy.
८. उतानीक M उदकानीव is suggested for ऊकानीक ॥ यथापो विशीर्णा भवन्ति Sy
९. वाका० A मुष्टिना Sy
१०. सम्यग्गृहीता Sy
११. The passage यद्वा काशिर्मुष्टि should immediately follow आकाशवता पात्रेण and precede सङ्गृहीतानि ।
१२ असद् M. अविद्यमानो भवतु । नश्यत्वित्यर्थ. Sy.
१३ स राक्षस. Sy.
१४. माघ A. An addition of मा before मोघ is suggested.
१५. वाक० A.
१६. राक्षसाः Sy.
१७. पक्त्वानां A. सत्यभाषिणं माम् Sy.
१८. विशेषेण हरन्ति । उपक्षयन्ति । यथा काम परिवदन्तीत्यर्थः Sy.
१९. ०नै A एतव्यैः प्राप्तव्यैरात्मीयैः कामैर्हेतुभूतैः Sy.
२०. कल्याणवर्तन माम् Sy.
२१. दुष्टं कुर्वन्ति Sy.
२२. वलैर्युक्ताः Sy.
२३. सर्वान् Sy.
२४. सर्वाय A.
२५ वरि० A. प्रददातु Sy.
२६. ०ददातु M. प्रक्षिपतु Sy.
२७ पापदेवतायाः Sy.
२८. उत्सङ्गे Sy.

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने यो अश्वानां यो गवां यस्तनूनाम् ।
रिपुः स्तेनः स्तेयकृद्दभ्रमेतु नि ष हीयतां तन्वा३ तना च ॥ १० ॥

यो नः । य[1] । अस्माकम् । अश्वस्य[2] । रसम् । विनाशयति[3] । अग्ने । यश्च । अश्वादीनाम्[4] । रिपु[5] । स्तेन[6] । स्तेयस्य[7] कर्ता भवति स । दभ्रम्[8] । एतु[9] दभ्रत्वं[10] प्राप्नोत्वल्पो[11] भवतु । निह्रीयतां[12] च । स[13] । आत्मना[14] । पुत्रेण[15] । च यद्वा पुत्रेण धनेन चेति ।

परः सो अस्तु तन्वा३ तना च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः ।
प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिप्सति यश्च नक्तम् ॥ ११ ॥

परः सः । परस्तात् । भवतु[16] । स[17] । आत्मना[18] । पुत्रेण । तथा । तिस्रश्च[19] । पृथिवी । सर्वा[20] । अधस्तात् । अस्तु[21] । प्रतिशुष्यतु च । अस्य[22] । यश[23] । देवा । कीर्तिरन्नं वा[24] । य । न इति स्पष्टम्[25] ।

सुविज्ञानं चिकितुषे जनाय सच्चासच्च वचसी पस्पृधाते ।
तयोर्यत्सत्यं यतरदृजीयस्तदित्सोमोऽवति हन्त्यासत् ॥ १२ ॥

सु[26] विज्ञानम् । सुविज्ञानम्[27] । चिकितुषे[28] । जनायेति विद्वांसमात्मानमाह[29] तस्मै मह्यम् । सत्यम् ।

---

१ राक्षस Sy २ सारम् Sy
३ जिघांसति Sy
४ यावि refers to गवाम् and तनूनाम् ॥ अश्वानामस्मदीयानां रसं दिप्सति । यश्च गवां रसं दिप्सति । यश्च तनूनामस्मदीयानां शरीराणां रसं दिप्सति Sy ५ बाधक Sy
६ चोर Sy ७ धनस्यापहर्ता स सर्वो जन Sy ८ दभ्रम् A. हिंसाम् Sy
९ प्राप्नोतु Sy १० दभ्रत्वं A
११ ०ल्पस्यो भवतु A १२ निहीनो भवतु Sy
१३ बाधक Sy १४ स्वकीयेन शरीरेण Sy
१५ तनयेन च Sy
१६ पतमानो भवतु । उभाभ्यां वियुक्तो भवत्वित्यर्थः Sy १७ राक्षस Sy
१८ तन्वा तना च । व्यत्ययेन तृतीया । तन्वा शरीरस्य तनयस्य च Sy
१९ पृथिवीस्त्रीँल्लोकान् Sy २० व्याप्ता Sy
२१ भवतु । लोकत्रयादपि प्रच्युतो भवत्वित्यर्थः Sy २२ शत्रो Sy २३ अन्नं कीर्तिर्वा Sy
२४ वा A The passage कीर्तिरन्नं वा should immediately follow यश ।
२५ VM ignores दिवा । दिप्सति । य । च and नक्तम् ॥ यो राक्षसो नोऽस्मान् दिवा अपि दिप्सति जिघांसति यश्च नक्तं रात्रौ जिघांसति अस्योभयविधस्य यशः प्रति शुष्यत्विति सम्बन्ध Sy
२६ प्रायेणेयमाविर्भूर्यमी राक्षसेन सहर्षिणा शपथ क्रियते । अत्र केचिदाहु –
हत्वा पुत्रशतं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मन ।
वसिष्ठं राक्षसोऽसि त्वं वासिष्ठं रूपमास्थित ॥
अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसु राक्षसोऽब्रवीत् ।
अत्रोत्तरा ऋचो दृष्टा वसिष्ठेनेति न श्रुतम् ।
इति Sy
२७ विज्ञातुं सुशकं भवतु Sy
२८ चिकितु० A विदुषे जनाय Sy
२९ ०त्मन० A.

असत्यम् । च । वचसी[1] । स्पर्धमाने[2] भवत केचिन्मा[3] यातुधान इति वदन्ति न तथेत्यपरे ते वचने मिथ स्पर्ध-
यने[4] किमिद सत्यमुतेदमिति । तयोर्वचसो[5] । यत्[6] । सत्यम्[7] । यतरञ्चानृतमेव[8] । अपार्जितम्[9] । तत्[10] । एव ।
सोम । रक्षति तथा स्थापयति । हन्ति[11] । असत्यमिति[12] ।

न वा उ सोमो वृजिनं हिनोति न क्षत्रियं मिथुया धारयन्तम् ।
हन्ति रक्षो हन्त्यासद्वदन्तमुभाविन्द्रस्य प्रसितौ शयाते ॥ १३ ॥

न जा[13] उ । न । एव[14] । सोमः[15] । पापकारिणम्[16] । विसृजति[17] । नापि । क्षत्रियम्[18] । असत्यम्[19] । धार-
न्त[20] किं तर्हि करोति । हन्ति[21] । रक्ष[22] । हन्ति च । असत्यम् । वदन्तम् । उभौ[23] । इन्द्रस्य[24] । जालेन[25] परि-
गृहीतौ[26] तदन्त । शयाते[27][28] ।

यदि वाहमनृतदेव आस मोघं वा देवाँ अप्यूहे अग्ने ।
किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि[28] । यदि । वा । अहम्[29] । अनृतदेव[30] । भवाम्यसत्येन[31] य[32] क्रीडति सोऽनृतदेव । मोघम्[33] । वा[34] ।

---

१. सत्यासत्यरूपे वचने Sy
२. मिथः स्पर्धेते Sy. ३. म A.
४. ०यते is suggested for ०यते ।
५. तयोर्मध्ये Sy. ६. युत् A.
७. यथार्थवचनम् Sy
८. एव is missing in M. यत् Sy
९. The reading is doubtful ॥ ऋजुतममकुटिलम् Sy
१०. अकुटिलं सत्यभाषणम् Sy
११. हिनस्ति । एव रदंनाक्षयोर्मध्ये कतरोनृतभाषीति विद्वद्भिः सुविज्ञानमित्यर्थः Sy
१२. असदुक्तविलक्षणमसत्यम् Sy.
१३ उ वे A. १४. खलु Sy १५. देवः Sy.
१६. वाप० A पापकारिणं राक्षसम् Sy
१७ प्रेरयति गच्छ त्वमिति न मुञ्चति Sy.
१८. क्षत्र बलम् । तद्वन्तम् Sy
१९. मिथ्याभूतं वचनम् Sy.
२०. विभ्रतमसत्यवादिन पुरुषं (न) च हिनोति विसृजति Sy.
२१. हिनस्ति Sy. २२. राक्षसम् Sy.
२३. राक्षसानृतवादिनौ तौ सोमेन हतौ Sy
२४. यद्वा इन्द्रस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । इन्द्रेणेश्वरेण सोमेन प्रसितौ बद्धौ । 'षिञ् बन्धने' अस्मात् कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तर.' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् Sy.
२५. इन्द्रस्य सम्बन्धिनि बन्धने Sy.
२६. ०हीतो A २७. निवसतः Sy.
२८. VM. ignores उ ।
२९. वाम् A.
३०. अनृते० A. अनृता असत्यभूता देवा यस्य तादृशाः Sy
३१ यद्युक्तरूपोऽस्मि Sy.
३२. या A. The passage यः ०देवः should immediately follow अनृतदेवः
३३. मोघम् A. M. निष्फलम् Sy.
३४. पा A.

वान् । अधिनयानि । अग्ने ! सत्य निवदयामि देवेभ्यस्तस्य जानामीति नाक्यशपा नाहं तथाविधः । तथा सति किम् । अस्मभ्यम् । जातवेदः ! कुप्यसि । द्रोघवाचो राक्षसाः । तव । निर्ऋथम् । सेवन्ता यां त्वं निर्ऋतिमुत्पादयसि तां प्राप्नुवन्तीति ।

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्ततप पूरुषस्य ।
अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥ १५ ॥

अद्या मुरीय । अद्यैवाहम् । म्रियेय । यद्यहम् । यातुधानः । अस्मि । यदि । वा राक्षसो भूत्वा । पुरुषस्य । आयुर्जीवितमहम् । ततप । अथ । स च । वीरै पुत्रैः । दशभिः । पृथक्कृतो भवतु । यः । मा ।

---

१ ०यानि is suggested for ०यानि ॥ उपगच्छामि Sy २ हे अग्ने ! तर्हि मां बाधस्व यद्यहं तथाविधोऽस्मि Sy
३ एवं सति किं कारणम् ? Sy
४ ०वस A ०वदः M हे जातानां वेदितः ! Sy
५ तव क्रोधोऽस्मासु न आयतामित्यर्थः Sy
६ द्रोहवा० M अनृतवाचः Sy
७ निर्ऋथं निष्पूर्वोऽर्तिर्हिंसायां वर्तते । निःशेषेणार्तिं हिंसाम् Sy
८ ०मल्पायसि M ०मुत्पादयसि is suggested for ०मुत्पायसि ।
९ इयमपि शपथरूपैव Sy 'ऋषिर्वशा रक्षोभिः पुत्रशोकपरिप्लुतः' ॥ (BD 6 28) 'इन्द्रासोमेति सूक्तं तु अपेक्षश्रुतिवह्नम्' इति ऋग्विधानम् (Rgvidh 2 163) DDN वसिष्ठः किल राक्षसस्त्वमित्यभियुक्तः । सोऽमर्षी शपथं प्रतिपेदे परं चाभिशशाप Dur विश्वामित्रप्रयुक्तैः कैश्चित् (सर्वे) राक्षसस्त्वमित्यभिप्रयुक्तो वसिष्ठ आह SKN
१० ०रीय A
११ अहं वसिष्ठः, अस्मिन्नेव दिने Sy तर्हि अस्मिन्नेव दिने । पावादित्वाद्दीर्घः । RPR.7 33DDN
१२ ०यैय A म्रिये DDN, Dur SKN
१३ राक्षसः Sy, SKN
१४ स्याम Dur भवामि SKN
१५ रक्ष० A
१६ मनुष्यस्य Sy पूरुषस्येति 'अमर्षान्ते तु पूरुष' (RPR 9 39) इति दीर्घः DDN कस्यचिदपि पुरुषस्य Dur पुरुषस्य कस्यचित् SKN
१७ जीवितलक्षणम् SKN
१८ अथ A M हिंसितवानस्मि । तद्यप्यद्यैव म्रियेयेत्यन्वयः Sy 'तप सन्तापे' हिंसितवानस्मि । तर्हि, अद्य म्रिये DDN तप्तवानहम् Dur तपिरत्र विनाशोपलक्षणार्थः । विनाशितवानपहृतवानित्यर्थ SKN
१९ अयथार्थं स्यात्, अहं वसिष्ठस्त्वं राक्षस इति तर्हि स त्वम् Sy अथ एवं न स्यात् तर्हि यो दुर्जनः मा मोघं यातुधानः राक्षस इति सम्बोधनं कृत्वाऽऽह DDN अथ पुनः Dur
२० उपलक्षणमेतत् । सर्वैर्बन्धुजनैः Sy
२१ अथ छ० A वियुक्तो भवतु छान्दसो मध्यमपुरुषः Sy DDN वियुक्तो भवेः Sy वियूयाद् वियुज्यतामित्यभिप्रायः Dur वियूयाः, मध्यमः प्रथमस्य स्थाने योतिमिश्रणार्थः । पुनरभवेद् वियुज्येतेत्यर्थः SKN
२२ यो राक्षसः Sy

अनृतमेव । यातुधान । इति । वदति ।

यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ।
इन्द्रस्तं हन्तु महता वधेन विश्वस्य जन्तोरधमस्पदीष्ट ॥ १६ ॥

यो मा । यः । माम् । अहिंसकम् । यातुधान इति वदति । यः । वा स्वैरम् । राक्षस । शुचि-

१. मृषैव Sy अयातुधानमेव मा सन्त यो योऽयमनृतम् Dur वृथैव SKN.

२. राक्षस Sy. यातुधानस्त्वम् Dur. हे राक्षस SKN.

३. हे राक्षस ! इति सम्बोध्य Sy.

४. इत्येवमाह Dur इत्येवमाह पूर्वार्धेन शपथः । उत्तरार्धेनाभिशापः SKN.

५. मिथ्यापवादभङ्गेषु यत्नं कुर्याद्विचक्षणः ।
कृष्णोऽपि रथमानीय यदुवर्गेऽभवत्सुखी ॥
इति चारुचर्याप्रसङ्गादाह DDN. अथापि शपथाभिशापौ N.7.3. SKN. III.16

६. तत्र बृहद्देवता—

प्राजापत्यो मरीचिर्हि मरीचेः कश्यपोऽभवत् ।
तस्य देव्योऽभवन् जाया दाक्षायण्यस्त्रयोदश ॥१४३॥
अदितिर्दितिर्दनुष्ठीला दनायुः सिंहिकाविगौ ।
गोधा वृधा वरिष्ठा च सुरभिर्विनता तथा ॥१४४॥
कद्रूश्चैवेति दुहितॄः कश्यपाय ददौ स च ।
तासु देवासुराः सिद्धाः गन्धर्वोरगराक्षसाः ॥१४५॥
वयांसि च पिशाचाश्च जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः ।
तत्रैका त्वदितिर्नाम द्वादशाजनयत् सुतान् ॥१४६॥
मित्रश्चैवार्यमांशश्च भगो वरुण एव च ।
धाता चैव विधाता च विवस्वांश्च महाद्युतिः ॥१४७॥
त्वष्टा पूषा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
द्वन्द्वं तस्यास्तु जज्ञेऽथ मित्रश्च वरुणश्च ह ॥१४८॥
तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाऽप्सरसमुर्वशीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद् वासतीवरे ॥१४९॥
तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी सम्बभूवतुः ॥१५०॥
बहुधा पतिते शुक्रे कलशेऽथ जले स्थले ।
स्थले वसिष्ठश्च ऋषिः सम्बभूवर्षिसत्तमः ॥१५१॥
कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः ।
उदियाय ततोऽगस्त्यो शम्यामात्रो महातपाः ॥१५२॥
मानेन सम्मितो यस्मात् तस्मान्मान्य इहोच्यते ।
यद्वा कुम्भादृषिर्जातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥१५३॥
कुम्भ इत्यभिधान तु परिमाणस्य लक्ष्यते ।
ततोऽप्सु गृह्यमाणासु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ॥१५४॥
सर्वतः पुष्करं तच्च विश्वे देवा अधारयन् ।
उत्थाय सलिलात्तस्मात् तेपेऽथ सुमहत्तपः ॥१५५॥
नामास्य गुणतो जज्ञे वसतेः श्रैष्ठ्यकर्मणः ।
अदृश्यमृषिभिर्हीन्द्रं सोऽपश्यत्तपसा पुरा ॥१५६॥
सोमभागानथो तस्मै प्रोवाच हरिवाहनः ।
ऋषयो वा इन्द्रमिति ब्राह्मणात्तद्धि दृश्यते ॥१५७॥
वसिष्ठश्च वसिष्ठाश्च ब्राह्मणा ब्रह्मकर्मणि ।
सर्वकर्मसु यज्ञेषु दक्षिणीयतमास्तथा ॥१५८॥
तस्माद्येऽद्यापि वासिष्ठाः सदस्याः स्युस्तु कर्हिचित् ।
अर्हयेद्दक्षिणाभिस्तान् भाल्लवेयी श्रुतिस्त्वियम्॥१५९॥

'उर्वश्यप्सरा' इत्यादि (N. 5. 13.) BD.5. 143-159.
तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द (N. 5. 14) इति यास्कः । 'मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा' (KSA. 12. 166.) इत्यनुक्रमणी । एवं वसिष्ठस्य कुम्भयोनित्वम् । वसिष्ठः पूर्वोक्तया त्रिष्टुभा यातुधानत्व परिहरति DDN.

७. राक्षसः Sy.

८. अराक्षसं सन्तम् Sy. यो दुर्जनः । माम् । अयातुधानम् । अराक्षसं सन्तम् DDN.

९. ०धानं M. The rest of the commentary is missing in M. हे राक्षस! इति सम्बोध्य Sy

१०. ब्रूते DDN.

११. चा स्वरम् A.
वा अथवा यो दुष्टः Sy.

१२. ०सं A. रक्षाः सन् DDN.

रक्षुम् । अस्मि । इति । वदति । इन्द्र तम् । हन्तु । महता । वधेन । स विश्वस्य । जन्तोः । अधमः । पततु सर्वस्याद् भवन्तित्वति ।

प्र या जिगाति खुर्गलेव नक्तमपं द्रुहा तुन्वं १ गूहमाना ।
वुव्राँ अनुन्ताँ अव सा पदीष्ट ग्रावाणो घ्नन्तु रुक्षसं उपुब्दैः ॥ १७ ॥

प्र या जिगाति । प्रयच्छति । या । नक्तम् । खर्गलेत्युलूकीमाहुरुलूकीमिव नक्तम् । द्रोहार्थं मनुष्याणाम् । शरीरम् । अपगूहमाना । सा । अपर्यन्तान् । कूपन् । अवपदीष्ट कूपव्यवायपतत्स्वगार्धेषु । ग्रावाणः । घ्नन्तु । राक्षसान् । शब्दैः ।

---

१ (रक्षु) रक्षिरमहम् A शुक्र Sy अहं वसिष्ठ शुचि DDN

२ भवामि Sy

३ The rest of the commentary is missing in M हे राक्षस ! इति सम्बोध्य Sy

४ वेध । वज्रेण । 'सृक, वृक, वध' इति तन्नाम (वज्रनाम) (Ngh. 2 20) हिनस्तु । स च सर्वस्य जनस्य DDN

५ उभयविधं राक्षसम् Sy ६ हिनस्तु Sy

७ प्रौढेन Sy ८ आयुधेन वज्रेण Sy

९ सर्वस्य Sy १० जनस्य Sy

११ अधम A निकृष्ट सन् Sy, DDN

१२ पततु A अधमस्पदीष्ट इति 'विश्वस्मिथ्या अधमस्पदीष्ट०' (RPR 4 57) इति निपातनात् सत्वम् ।

१३ सर्वस्याधो भवस्त्विति is suggested for सर्वस्याद् भवन्तित्वति ।

१४ तथा स्मृतिः—
बह्यमाना सुतीव्रेण नीचा पदयशोऽग्निना ।
अवशस्तास्ततपदं गन्तुं ततो भिन्ना प्रकुर्वते ॥
DDN

१५ जिवाति A प्र या जिगाति is missing in M

१६ प्रगच्छति is suggested for प्रयच्छति ॥

१७ राक्षसी Sy

१८ रात्री Sy

१९ खड्गल० A. The passage from the beginning upto नक्तम् is missing in M

२० द्रोहेण युक्ता Sy

२१ स्वकीयं शरीरम् Sy

२२ आवृण्वती प्रकाशयन्ती Sy

२३ कूपम् A कूपान् is suggested for कूपम् ॥ गर्तान् Sy

२४ कूपेऽवस्य पतत्स्वगार्धेषु M अधोमुखी पततु Sy.

२५ सोमाभिषवार्था ग्रावाणः Sy

२६ हिंसन्तु Sy

२७ अभिषवशब्दैः Sy

वि तिष्ठध्वं मरुतो विक्ष्वि१च्छतं गृभायतं रक्षसः सं पिनष्टन ।
वयो ये भूत्वी पतयन्ति नक्तभिर्ये वा रिपो दधिरे देवे अध्वरे ॥ १८ ॥

वि तिष्ठध्वम् । विविधम् । गच्छथ[1] । हे मरुत । प्रजासु । हविरिच्छत[2] । तदनन्तर[3] रक्षांसि[4] । गृह्णीत[5] । स च तानि । चूर्णयत । परिक्षीण[6] । भूत्वा । ये । रात्रिभ्य[7] । पतन्ति[8] । ये । वा[9] प प दे[10] । उत्पादयन्ति[11] । देवनशीले[12] । यज्ञे[13] तान् राक्षस इति ।

प्र वर्तय दिवो अश्मानमिन्द्र सोमशितं मघवन्त्सं शिशाधि ।
प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्तादभि जहि रक्षसः पर्वतेन ॥ १९ ॥

प्र वर्तय । प्रवर्तय[14] । दिव[15] । अश्मानम्[16] । इन्द्र । वज्रम्[17] । इन्द्र[18] । पीतेन[19] सोमेन शीतमात्मीयं[20] बलम् । निशीती[21] कुरु । वज्रेण । प्राच्या[22] । प्रतीच्या । अधरात्[23] । उदक्[24] । अभिजहि[25] । राक्षसान् ।

---

१. गच्छ A. गच्छत is suggested for गच्छथ ॥ यूयं तिष्ठत Sy.

२. तत्र गूढान्राक्षसान् हन्तुमिच्छत Sy.

३. तदन्तरम् M.

४. तान्राक्षसान् Sy

५. गृहीत M.

६ पक्षिणः is suggested for परिक्षीणः ।

७. रात्रीभी रात्रिषु Sy

८ आगच्छन्ति Sy.

९ पा A

१०. पापदि A. पापानि is suggested for पापादि ॥ हिंसाः Sy.

११ उत्पा० A विदधिरे । तान् राक्षसान् सपिनष्टनेत्यन्वयः Sy

१२ दीप्ते Sy.

१३. नज्ञे A. यागे Sy.

१४. राक्षसान् हन्तु प्रेरय Sy.

१५. अन्तरिक्षात् Sy.

१६. अशनिम् Sy.

१७. यजमानम् Sy.

१८. हे धनवन् ! इन्द्र ! Sy.

१९. पितेन A.

२०. ०शित० is suggested for शीत० ॥ सोमे तीक्ष्णीभूत यजमानम् Sy.

२१. निशीति० A. निशिती० is suggested for निशीती० ॥ संस्कुरु Sy.

२२. प्राप्या A.

२३. अवाच्याः Sy.

२४. उत्तरश्च A. उदक्ताच्च or उत्तरतश्च is suggested for उदक् च ॥ सर्वस्मादपि दिग्भागात् Sy.

२५. अभिजहि मारय Sy.

एत उ त्ये पतयन्ति श्वयातव इन्द्रं दिप्सन्ति दिप्सवोऽदाभ्यम् ।
शिशीते शक्रः पिशुनेभ्यो वधं नूनं सृजदशनिं यातुमद्भ्यः ॥ २० ॥

एते । उ त । एते । पतन्ति । श्वयातव । इन्द्रं च । दिप्सन्ति । हिंसितुमिच्छन्त । शत्रुभिर हिंसितुमशक्यम । अयमिन्द्रश्च । तीक्ष्णीकरोति । शक्र । राक्षसेभ्य । वधम् । स क्षिप्रम् । विसृजतु । अशनिम् । अहिंसावद्भ्य ।

इन्द्रो यातूनामभवत्पराशरो हविर्मथीनामभ्याविवासताम् ।
अभीदु शक्रः परशुर्यथा वनं पात्रेव भिन्दन्सत एति रक्षसः ॥ २१ ॥

इन्द्र । 'इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते (परा) शातयिता यातूनाम्' इति यास्क । इन्द्र । यातूनाम् हविर्मथीनाम् । आभिमुख्येन सञ्चरताम् । अभिभवम् । करोति । अभि । एव । गच्छति । शक्र । परशु । यथा । वनमभिगच्छति । पात्राणीव । भिन्दन् मृन्मयान्यपक्वानि । विद्यमानान् प्रादुर्भूतान् राक्षसान् पुल्लिङ्गस्य रक्षःशब्दा दृष्ट इति ।

१ राक्षसा Sy
२ पतन्ति is suggested for पक्ति ।
३ श्वभि परिकरभूतैर्हिंसन्त श्वभि सह यान्तो वा Sy
४ इन्द्र M
५ जिघांसन्ति Sy
६ जिघांसव सन्त Sy
७ अमुम् M
८ भवतुम० A
अहिंस्यम् Sy
९ तीक्ष्णक० A
१० पिशुनाम् कपटाम् हन्तुम् Sy
११ हन्तुं शक्त Sy
१२ तेभ्य पिशुनेभ्य पिशुनाम् कपटान् Sy
१३ आयुधमशनिरूपम् Sy
१४ विसृजतु हननार्थम् Sy
१५ अहिंसाय (स्य) भ्य A. हिंसा० is suggested for अहिंसा० । राक्षसेभ्य Sy
१६ पराशक्ष्य० A
१७ हिंसिता Sy
१८ यातुना० A (N 6 30)
१९ नूना A हिंसकानां राक्षसानाम् Sy
२० ०थिनाम् A
हवींषि मथ्नताम् Sy
२१ अभिमुखमागच्छताम् Sy
२२ इन्द्र पूरणे Sy
२३ शक्रा A
२४ कुठार Sy
२५ छिन्दन् यथा इव Sy
२६ ग्यम० A वृक्षजातम् Sy
२७ हिंसन् Sy
२८ मय अपक्वानि A मृन्मयानि पात्राणि भिन्दन् मुद्गर इव Sy
२९ सतः प्राप्तनामैतत् यथाह यास्क 'तिर सत इति प्राप्तस्य' N 3 20
३० ०ताप्रर्थं० M प्राप्तान् Sy.

उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि श्वयातुमुत कोकयातुम् ।
सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुं दृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥ २२ ॥

उलूकयातुम् । उलूकादयो रात्रिंचरा प्राणिना[1] हिंसका[2] येषा हिंसासाधनानि भवन्ति ते तथोक्ता इत्येतान् । दृषदुपलाभ्यामिव[3] बीजादिकम् । सञ्चूर्णयेति[4] ।

मा नो रक्षो अभि नड्यातुमावतामपोच्छतु मिथुना या किमीदिना ।
पृथिवी नः पार्थिवात्पात्वंहसोऽन्तरिक्षं दिव्यात्पात्वस्मान् ॥ २३ ॥

मा नो रक्ष । रक्षो[5] रक्षितव्यमित्यस्मादित्युक्तम्[6] । अस्मान् । अभिव्याप्नोतु[7] । हिंसावता[8] बलम् । पृथक् करोतु[9] । मिथुनानि[10] । किमिद किमिदमित्याचरन्ति[11] । राक्षसाना तानिन्द्रोऽपोहतु[12] । पृथिवी[13] न[14] इति स्पष्टम्[15] ।

---

१. ०ना A. ०नो M.

२. हिंसा० A. ३. दृषद्ु० A.

४. VM. explains the stanza briefly and not word by word Sy. explains this stanza in the following manner:—
उलूकयातुम् । उलूकैः परिकरभूतैः सह यातयति हिनस्तीति याति गच्छतीति वोलूकयातुः । यद्वा—उलूकरूपो यातीत्युलूकयातुः । हे इन्द्र ! तादृशं राक्षस जहि विनाशय । तथा च बृहद्देवतायाम् उक्तम्—'उलूकयातु जह्येतान् नानारूपान् निशाचरान् । स्त्रीपुंरूपाश्च तिर्यञ्चो जिघांसूनिन्द्र मे जहि ॥' (BD. 6. 32.) एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । शुशुलूकयातुम्, उलूका द्विविधाः बृहदुलूका अल्पोलूकाश्चेति । तत्रोलूकयातुमिति बृहदुलूकाभिप्रायेणोक्तम् । शिशुरल्प उलूकः शिशुलूकः, तद्रूपेण वर्तमान राक्षसं श्वयातु श्वरूपेण वर्तमान राक्षसम् । उतापि च कोकयातुम् । कोकश्चक्रवाकः, तद्रूपेण वर्तमान राक्षसम् । सुपर्णयातुम्, सुपर्णः श्येनः तदाकार यातुधानमुतापि च गृध्रयातुं गृध्ररूपं च यातुधानमेतान् सर्वान् नानाकारान् हे इन्द्र जहि । किं बहुना ? दृषदेव पाषाणेनेव वज्रेण रक्षो राक्षसमात्र प्र मृण मारय ।

५. राक्षसजातिः Sy.

६. रक्षोदि० A. रक्षोजातिः Sy.

७. नट्—नशतेर्व्याप्तिकर्मणो लुङि 'मन्त्रे घस०' च्लेर्लुक् । 'न माङ्योगे' इत्यडभावः Sy.

८ यातनावता राक्षसानाम् Sy.

९ उषा अपि विनाशयतु अपवर्जयतु Sy.

१० मिथुनानि स्त्रीपुरूपाणि युगलानि Sy.

११ ०मत्या० A. किमीदिना किमीदिनानि किमिद किमिदमिति जिघांसया वर्तमानानि भवन्ति Sy.

१२ त्रोह० A.

१३. अपि च पृथिवी प्रथितेय भूमिश्च Sy.

१४ अस्मान् Sy.

१५ VM. ignores मा । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ पार्थिवात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्य सम्बन्धिनोऽंहसः पापात् पातु रक्षतु । अन्तरिक्षं च दिव्यात् दिवि भवात् पापादस्मान् पातु रक्षतु Sy.

इन्द्रं जहि पुमांसं यातुधानमुत स्त्रियं मायया शाशदानाम् ।
विग्रीवासो मूरदेवा ऋदन्तु मा ते दृशन्त्सूर्यमुच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्र जहि । इन्द्र ! जहि । पुमांसम् । यातुधानम् । अपि च । स्त्रियम्, तत्र सहागच्छन्तीम् । मायया । प्रजा पीडयन्तीम् । विगतग्रीवा । मूरदेवा मरणक्रीडा राक्षसा । ऋदितिर्गमनकर्मा नाशकर्मा वा गच्छन्तु नश्यन्तु वति । मा । ते । द्राक्षु । सूर्यम् । उद्यन्तम् ।

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम जागृतम् ।
रक्षोभ्यो वधमस्यतमशनिं यातुमद्भ्यः ॥ २५ ॥

प्रति चक्ष्व । प्रतिपश्य । विपश्य । इन्द्र । त्वम् । च । सोम ! युवाम् । जागरण कुरुत । रक्षोभ्यः । हन्तारम् । अस्यतम् । अशनिम् । हिंसावद्भ्य इति ।

[इति सप्तमं मण्डलं समाप्तम्]

---

१ इन्द्र सहि A
२ मारय Sy
३ पुरुषमाकारम् Sy
४ यातुधानम् Sy
५ राक्षसीं च जहि Sy
६ वञ्चनया Sy
७ हिंसन्तीम् Sy
८ श्रीवा० M ग्रीवा is suggested for ०ग्रीवा ॥ विच्छिन्नग्रीवा सन्त Sy
९ मारणक्रीडा Sy
१० नाशकर्मा is missing in A
११ तथाविधा राक्षसा Sy
१२ आदित्यम् Sy
१३ उपाकरणोत्सर्जनयोर्मध्यमत्वाज्यहोमे 'प्रति चक्ष्व' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'यो न स्वो अरणः प्रति चक्ष्व' (ĀGS 3.5.7) इति Sy
१४ प्रत्येकं पश्य राक्षसान् Sy
१५ विपश्य A विविधं पश्य यथास्माक बाधेरंस्तथा पर्यालोचयतं Sy
१६ युवां संहतौ Sy
१७ कुरुतम् is suggested for कुरुत ॥ जागरूको रक्षोवधोद्युक्तौ भवत— Sy
१८ राक्षसेभ्य Sy
१९ अशनिरूपम् Sy
२० क्षिपतम् Sy
२१ आयुधम् Sy
२२ Supplied by the Ed

अभि त्वा पाजो रक्षसो वि तस्थे महि जज्ञानमभि तत्सु तिष्ठ ।
तव प्रत्नेन युज्येन सख्या वज्रेण धृष्णो अप ता नुदस्व ॥ ७ ॥

अभि त्वा । अभिवितिष्ठते[१]–अभिभवति । त्वा[२] । रक्षस[३] । बलम्[४] । महत्[५] । तत्[६] । प्रादुर्भूतम्[७], अवः[८] ? त्वम् । अभिभव[९] । तव[१०] । पुराणेन । योग्येन[११] । सख्या[१२] । वज्रेण । हे धृष्णो[१३] ! तानि[१४] रक्षांसि । अपनुदस्व[१५][१६] ।

स तु श्रुधीन्द्र नूतनस्य ब्रह्मण्यतो वीर कारुधायः ।
त्वं ह्या३पिः प्रदिवि पितॄणां शश्वद्बभूथ सुहव एष्टौ ॥ ८ ॥

स तु श्रुधि[१७] । स[१८] । तु[१९] । शृणु[२०] । इन्द्र । सम्प्रतितनस्य[२१] । स्तुतिमिच्छतः[२२] । वीर ! स्तोतॄणा धर्तः[२३] । त्वम् । हि[२४] । आप्त[२५] । पुराणे[२६] कालेऽस्मभ्यम्[२७] । पितॄणाम्[२८] । सर्वदा[२९] । बभूथ[३०] । स्वाह्वान[३१] । आभिमुख्येन यागे[३२] ।

---

१. ०ष्ठेते P.
अभिमुखं प्रतिष्ठते Sy.
२. हे इन्द्र ! त्वाम् Sy.
३. रक्षसां सम्बन्धि Sy.
४. सेनालक्षणं बलम् Sy
५. महः D.
६. बलम् Sy.
७ प्रादुर्भवत् Sy.
८. अवः is doubtful
९. अभिमुखः सन् तिष्ठ स्थिरो भव Sy
१०. त D त्वदीयेन Sy
११. नियोज्येन Sy.
१२. पथ्या D
नित्यसहायेन Sy
१३. हे शत्रूणां धर्षकेन्द्र ! Sy.
१४. तद्बलम् Sy.
१५. एवनु P D अपगत प्रेरय। छिन्धीत्यर्थ. Sy.
१६. VM. ignores सु ॥ सु सुष्ठु Sy.
१७. ०धिः D
१८ प्रसिद्धस्त्वम् Sy
१९. क्षिप्रम् Sy.
२०. श्रृणीन्द्र P
२१. इदानीन्तनस्य Sy
२२. ०मिच्छान्ता P., D ब्रह्म स्तोत्र कर्तुमिच्छतो मम स्तोत्रम् Sy.
२३. हे कारूणां स्तोतॄणा धारक ! Sy
२४. यस्मात् कारणात् Sy
२५. बन्धुः Sy
२६. पूर्वस्मिन् काले Sy.
२७. कास्म० P.
२८. अङ्गिरसाम् Sy
२९. चिरकालम् Sy.
३०. बहूथ P, D. अभू । तस्मात् कारणान्मदीय स्तोत्रं श्रुधीति सम्बन्ध. Sy
३१. ०ह्वानः P, D.
शोभनाह्वानः सन् Sy
३२. आयजनेऽभिकामने वा सति Sy.

प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रं मरुतः कृष्वावसे नो अद्य ।
प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरंधिं सवितारमोषधीः पर्वतांश्च ॥ ९ ॥

प्रोतये । स्तोतः । वरुणादीन् । अस्माकम् । रक्षणाय । प्रकुरुष्व । पुनरवसे इति पूरणम् । माक् पुरन्धिः । वरुणादिदेवतेममिति ।

इम उ त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।
श्रुधी हवमा हुवतो हुवानो न त्वावाँ अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥ १० ॥

इम उ त्वा । इमे । त्वाम् । बहुधन । प्रकर्षेण यष्टव्य । स्तोतारः । अभ्यर्चन्ति । स्तोत्रैः । आश्रुधि । हवम् । हूयमानस्त्वम् । न । त्वत्सदृशः । अन्यः । त्वत्तः कश्चित् । अस्ति । अमृत ।

नू म आ वाचमुप याहि विद्वान्विश्वेभिः सूनो सहसो यजत्रैः ।
ये अग्निजिह्वा ऋतसाप आसुर्ये मनुं चक्रुरुपरं दसाय ॥ ११ ॥

नू म आ वाचम् । क्षिप्रम् । मदीयाम् । वाचम् । उपागच्छ । जानन् । सर्वैः । देवैः । हे बलस्य,

---

१ अस्यामृचि विश्वे देवाः स्तूयन्ते । हे भरद्वाज ! Sy

२ ०मवीन् P D आदि refers to मित्रम् । इन्द्रम् । मरुतः । पूषणम् । विष्णुम् । अग्निम् । पुरन्धिम् । सवितारम् । ओषधीः and पर्वतान्॥ राम्यभिमानिनं च मित्रमहरभिमानिनं चेन्द्रं च प्रसिद्धं मरुतो मरुद्गणांश्च पूषणमेतत्संज्ञकं च विष्णुं सर्वव्यापिनं देवं पुरन्धिं पुरुधियं पुरुकर्माणमग्निम्, सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देव मोषधीरोषध्यभिमानिनो देवान् पर्वतांश्चाद्री नित्येतान् देवानस्माकं तर्पणाय रक्षणाय च प्रकुरुष्व । स्तुत्याभिमुखीकुरु Sy

३ तर्पणाय Sy

४ अभिमुखीकुरुष्व Sy

५ पुनः स P

६ VM ignores अद्य ॥ अद्य इदानीम् Sy

७. इमम् D

८ हे बहुशक्ते ! Sy

९. हे प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र ! Sy

१० अभिष्टुवन्ति Sy

११ अर्चनीयैः स्तोत्रैः Sy

१२ अस्मु० P शृणु Sy

१३ हर्वं च P हुर्वं च D स्तोत्रम् Sy

१४ स्तूयमानस्त्वम् Sy

१५ VM reads अमृत for अमृत ॥ हे अमरणशीलेन्द्र ! Sy

१६ VM ignores उ and हुवतः ॥ अभिष्टुवतो मम Sy

१७. P reads मू for मा ।

१८. इयं च भरद्वाजेनोपयुक्तम् Sy

१९. मदीयाः Sy

२० स्तुतिरूपाणि वचांसि Sy

२१ आगच्छ । एवम्भूतमिन्द्रं प्रार्थयत । ऐन्द्रत्वा स्तुक्तस्य Sy   २२ सयज्ञस्त्वम् Sy

२३ सर्वैर्देवैः Sy

२४ यजनीयैः Sy